

ARADVÁRMEGYE
ÉS
ARAD SZABAD KIRÁLYI VÁROS
MONOGRAPHIÁJA.

ARADVÁRMEGYE, ARAD SZAB. KIR. VÁROS ÉS AZ ARADI
KÖLCSEY-EGYESÜLET MONOGRAPHIA-BIZOTTSÁGÁNAK
MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

JANCSÓ BENEDEK.

II. KÖTET (MÁSODIK ÉS BEFEJEZŐ RÉSZ.)

ARADVÁRMEGYE
ÉS
ARAD SZABAD KIRÁLYI VÁROS
TÖRTÉNETE

ÍRTA

MÁRKI SÁNDOR.

MÁSODIK RÉSZ.

✦

ARAD, 1895.
KIADJA A MONOGRAPHIA-BIZOTTSÁG.

ARADVÁRMEGYE

ÉS

ARAD SZABAD KIRÁLYI VÁROS

MONOGRAPHIÁJA.

ARADVÁRMEGYE, ARAD SZABAD KIRÁLYI VÁROS ÉS AZ
ARADI KÖLCSEY-EGYESÜLET MONOGRAPHIA-BIZOTTSÁGÁNAK
MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

JANCSÓ BENEDEK.

II. KÖTET (MÁSODIK ÉS BEFEJEZŐ RÉSZ.)

ARAD, 1895.

KIADJA A MONOGRAPHIA-BIZOTTSÁG.

ARADVÁRMEGYE

ÉS

ARAD SZABAD KIRÁLYI VÁROS

TÖRTÉNETE.

ÍRTA

MÁRKI SÁNDOR.

MÁSODIK RÉSZ.

A TÖRÖK-HÓDÍTÁSTÓL NAPJAINKIG.

ÁRAD, 1895.

KIADJA A MONOGRAPHIA-BIZOTTSÁG.

ARAD, 1895. NYOMATOTT RÉTHY L. ÉS FIÁNÁL.

Talán sikerült megalkotnom azt a keretet, melyben Arad multjának kutatását az eddiginél több sikerrel lehet folytatni. Könyvem egyik-másik része már is alkalmat szolgáltatott hozzászólásokra, eltérő megjegyzésekre. Magam örülnék legjobban, ha munkám fölkelthetné a kutatók érdeklődését, hogy tanulmányaik tisztázzák segítsék a két törvényhatóság multjának elég nagyszámú, vitás pontjait.

Minden körülmény közt szerencsésnek érzem magamat, hogy valamilyen módon még is megoldhattam feladatomat s a magyar népnek Magyarországon való lakása ezredik esztendejében elmondhattam, mi része volt Aradnak a hon megalapításában, fenntartásában, jövője biztosításában. Hamvaiból Arad, mint a phoenix-madár, háromszor született újra. Adja Isten, hogy lakói megértsék azt az erőt, mely ezt a két törvényhatóságot a legmostohább körülmények közt sem hagyta elveszni!

Kolozsvár, 1895. márczius 27.

Márki Sándor.

ELŐSZÓ.

A most adott kötet befejezi Aradvármegye s Arad sz. kir. város történetét. Majdnem kétakkora a terjedelme, mint a mennyire a szerző-dés eredetileg megszabta; de ez legyen ennek a könyvnek legkisebb hibája. Köszönetet mondok a monographia-bizottságnak, mely a nagyon is felszaporodott kézirat kinyomatásáról gondoskodni szíveskedett. A községek történetét ebben a részben azért nem adtam, mert helyesebbnek tartottam azt a Lóczy Lajos tollából utólag megjelenő I. kötetben, azaz a föld- és helyrajzi részben közölni. Igen sajnálom, hogy oklevelekből legalább egy kötetet nem nyujthattam s annyival inkább, mert ennek anyaga együtt van; mivel azonban a bizottság így is jóval többet áldozott, mint a mennyire kötelezettséget vállalt, be kellett érnem azzal, hogy a jegyzetekben mindenütt pontosan kijelöljem, hol vannak a szövegben használt eredeti oklevelek, kéziratok és egyéb források. Ezekben a jegyzetekben mondtam köszönetet mindazoknak is, kik az első kötet megjelenése óta adatokkal gyámolítani szíveskedtek.

A betűrendes név- és tárgymutatót *Vodráska* Venczel tanárjelölt készítette. Erre a mutatóra annál nagyobb szükség volt, mivel a megjelent két kötetben úgy szólván három külön vármegye történetét írtam meg; egészen más lévén a vármegye a megalkotásától 1566-ig terjedő időben, mint a török hódítás és az erdélyi fejedelemség korában 1566—1695-ig s végre a visszacsatolás és a modern közigazgatás szervezése korszakában, mely az utolsó kétszáz esztendő-t foglalja magában. Így nemcsak a politikai és hadi történetet kellett három részre felosztanom, hanem az anyagi és szellemi műveltség fejlődésének vázlatát is.

TARTALOM.

I. SZÖVEG

Lap

V—VI.

- Előszó . . . . .
- XXIX. Az aradi hódoltság.** Terület és beosztás. Népeesség és telepítés. Az új földesurak és jobbágyaik. Birtokvillongások. Halul és Moharem deffere. Pusztítások. A szandsákság katonasága és várai. Báthory Zsigmond politikája. A felszabadító háború 1593—1595. A szandsákság bukása. . . . . 1—24.
- XXX. A német befolyás kora.** A birtokviszonyok rendezése. A török Lippa alatt. Borbély György és Szelestey János. A borosjenei kaland. Fejedelem-változások. Basta tábornok. A Magyarországhoz való visszacsatolás kérdése. Aradvármegye német uralom alatt. Köznyomor. A független Erdély eszméje. Török s erdélyi barátság. A tótváradjai csata. Arad és Zaránd Bocskay ügyéhez áll. A német befolyás bukása. 25—45.
- XXXI. Aradvármegye helyreállítása.** Bocskay ügye Aradban. A lippai ráczok árulása. Világos behódolása. Petneházy és Száva vladika visszaszerzi Lippát. Hasszán basa fellaki veszedelme. Hajdúk merénylete Világos ellen. Lugasy bán Aradvármegyéről. Arad új nemesége és új földesurai. Arad és Lippa 1607. évi szabadságlevelei. Várépítések. A hajdúk újabb merénye Világos ellen. Lippa emelkedése. Újabb bonyodalmak és száműzetések. . . . . 46—57.
- XXXII. Az aradi és lippai lázadás.** Lippa átadásának kérdése. Az aradiak és lippaiak első lázadása Bethlen ellen. Bethlen megszállja Lippát. Tárgyalásai a portával. Husznát elszakítja Aradtól. Török hadikészületek. Az országgyűlés elhatározza Lippa átadását. A második lázadás. Bethlen elfoglalja Lippát és Araddal s más várakkal együtt átadja a töröknek. . . . . 58—72.
- XXXIII. Aradvármegye eltörlése.** Jenő átadásának kérdése. Jeneiek száműzetése. Gombos András és az aradiak újabb lázadása. Bethlen erősíti Jenőt s nem adja át a töröknek. Vádaskodások. A harminczéves háború miatt szünetel az átadás kérdése. A jenei kapitányok hitlevele és hatásköre. A király Lippát és Aradot követeli a töröktől. Az elpusztult Aradvármegyét Zarándhoz csatolja az országgyűlés . . . 73—82.
- XXXIV. Arad-Zaránd I. Rákóczy György korában.** A török haderő nagysága. Bethlen és Arad. Újabb viszályok Jenő miatt. I. Rákóczy György bihari és aradi hadjárata. A pankotai csata. A pálélési csel. A lippai alkudozások. A jenei országgyűlés és a szászvárosi béke. I. Rákóczy György Arad-Zarándban meggátolja a török-hódítást. A jenei rendszabások. Aradiak a harminczéves háborúban. Hódoltsági viszonyok. Jenő építtetése. I. Rákóczy György halála. . . . . 83—97.

- XXXV. Arad-Zarándvármegye behódolása.** A jenei uradalom rendezése. Moharem basa levágatása. Csata Jenő és Karalyos közt. Haller Gábor hefejezi Jenő építését. Portyázások Jenő s Arad közt. Erdély s a megyék felbuzdulása Jenő megvédésére. Arad visszavétele. A pállései győzelem. Boros-Jenőt az őrség feladja a töröknek. Arad-Zarándvármegye nagy része behódol. . . . . 98—112.
- XXXVI. A jenei hódoltság.** Kenán basa Jenő alatt Barcsayt teszi fejedelemmé. Deszni behódol. Ali jenei basa s II. György tárgyalásai. Oláh parasztlázadás. Kücsök Mehemed jenei basa hódoltatásai. A határigazítás kérdése. Sebesvár és Dévavár megyéi. A halmágyi rablás. Jenő 49 hódolt faluja. Arad-Zaránd bujdosó nemesei. . . . . 113—127.
- XXXVII. A törökök kiűzetése.** A tizenhatéves háború. Arad visszafoglalása 1685-ben. Elhagyott várát a török újra megszállja. Thököly Aradban. Lippát ismételten beveszik a keresztények és a mohammedánok. Veterani elfoglalja Jenőt, II. Musztafa lerontja Lippát. Aradvármegye fölszabadul a török uralom alól. . . . . 128—138.
- XXXVIII. Megyei élet a hódoltság idejében.** Arad- és Zarándvármegye határai, járásai. Térképek. Hatósági élet. Tisztviselők. Követküldés. Honvédelem és adózás. Jobbágyok. Telepítések. A porták száma. Arad- és Zarándvármegyék helységeinek részletes jegyzéke 1566—1695-ből. 139—169.
- XXXIX. A nemesek és birtokaik.** . . . . . 170—228.
- XL. *) Egyház, iskola és irodalom.** . . . . . 229—249.
- XLI. Anyagi viszonyok. I. Östermelés.** Halászat, vadászat, állattenyésztés, föld-, kert- és szőlőművelés, erdőgazdaság, bányászat. **II. Ipar.** Ötvösök, kovácsok, vargák, csizmadiaírók, szabók, szücsök, borbélyok, molnárok, mészárosok, vendéglősök, mézeskalácsosok, kőművesek és ácsok. **III. Kereskedelem.** Eminek és czellerek. Sószállítás. Csempeészet. Bazárok és vásárok. Mértékek. **IV. Közlekedés.** Országutak, hajózás. . . . . 250—264.
- XLII. Az aradi határőrvidék szervezése.** Az első rácztelepítések. Diakovics Izsaiás. Két főispán. Klobusiczky Ferencz. Az aradi vár fölépítése. Az aradi határőrség első tervezete. Gróf Lamberg és Herdegen javaslata. Aradváros szervezése. Lamberg sikere. A határőrség viszonya a vármegyéhez. . . . . 265—276.
- XLIII. Aradi rácizok a kuruczvilágban.** Tököli aradi ráciz ezredes első rablásai. A bélfenyéri veszedelem. Aradi ráciz katonai lázadás. Tököli újabb támadásai. Károlyi Sándor tervezetése. Tököli kitüntetése. A szerb püspökség székhelyének áttétele Jenőből Aradra. A sarkadiak visszaverik az aradiak támadását. Arad ostroma és tervrajza 1707-ben. A sarkadiak elfogják Tökölit. A török Aradot szeretné. Tököli kiszabadulása és újabb portyázásai. A fölkelők ügyének hanyatlása. Arad emelkedése. . . . . 277—294.
- XLIV. A kamarai igazgatás kora.** A Részek kérdése. Az 1715: XC. II. t.-cz. Török-háború. A Temesi-bánság megalakítása és Arad déli részének elszakítása. A megyeiség 1718-ban, Consbruch aradi főispán helyett Edelspacher Zsigmond kamarai tisztartó. Teljes hatalma. Követküldés. Csak három nemesbirtok van a megyében. Rinaldo modenai herczeg óriási uradalma. Katonai, egyházi és megyei ellenhatás.

*) Innen kezdve a számozás magában a szövegben kettővel mindenütt hátramaradt.

A róm. kath. egyház állása Aradban. Megyerendezés és Carolina resolutio. Arad-Zaránd anyagi viszonyai. A két vármegye egyesítésének terve. Gróf Consbruch vármegye-alakítása 1735-ben . . . . . 295—310.

- XLV. Péró lázadása. I. A rácok összeesküvése.** A vallás-unio kérdése. Szegedinác z Péró s a rác katonai párt tiltakozása. Rácok és magyarok barátkozása. A szentandrászi kuruczok tervei Péróval. Sevic és Strba kétszínűsége. A pécskei lakodalom. Az aradi beigtatás. A lázadás kitörése. Az első csalódások. Matulay kuruczai. Péró készülődései, elárúttatása, utolsó tanácskozásai és elfogatása. **II. Rác-ellenhatás.** Az aradi rácok a magyar főkelők ellen fordúlnak. Pusztításaik. A debreczeniek sorsa. Utolsó kísérlet a rácok megverésére. Az erdőhegyi csata. A rácok diadalmenete. Nemesi főkelés. Menekülés a rácok elől. Szegény legények. **III. Megtorlás.** Orczy menedéklevelei. Péró az aradi haditörvényszék előtt. A delegált bíróság. Péró kiztatása. A rác kapitányok ügye. Az ítélet tervezete. Aggodalmak a rácok miatt. A kapitányokat még meg is dicsérik. Péró s a magyar főkelők elítéltetése. Péró utolsó napjai s kivégeztetése. A lázadás fontossága. . . . . 311—338.
- XLVI. A visszacsatolás kérdése.** Török háború. Pestis. A Szentháromság szobra. Megyerendezés. Arad, Záránd és Csanád egyesítésének terve. Az első jegyzőkönyvek. A Részek s a katonai területek ügye az országgyűlésen. Az 1741 : XVIII. t.-cz. Az 1741. évi nemzeti főkelés. A Haller-ezred lázadása. Andrássy Zsigmond főispáni helytartó. Az aradi parancsnok és a rácok hatalmaskodásai. Grassalkovics kineveztetése. . . . . 339—354.
- XLVII. Aradvármegye bővítése és újjászervezése.** Grassalkovics főispáni beigtatója. A jenői és zárándi járásnak Aradhoz való csatolása. Az első rendes tisztújítás. A porták ügye. Nemesi főkelés. A Csernovics-ezred garázdálkodása. A közigazgatás rendezése. Aradváros 1747. évi szabadalmi. Birtokrendezés. A határőrvidék bekebelezése. A királyi biztosság. Az új vármegye nagysága. Az aradi rácok kivándorlása Oroszországba. Új Szerbia. . . . . 355—371.
- XLVIII. A falusi nép s a vármegye.** Nyomorúságok. A telepítések ügye. Nagy uradalmak. Lovász Mihály. II. József az aradi viszonyokról. Főispánok. Iszony a reformtól. Az úrbériség. Cselédviszonyok. Kiköltözések. Adózás. Katonataratás. . . . . 372—388.
- XLIX. Aradvára s az áttelepítés kérdése.** Az építkezések eltiltása Aradon. Mozgalom az örökváltság s a szabad kir. városi rang ügyében. Az aradi vár terve. Harsch rendszere. Az építés megkezdése. Házrombolások. A Zimándra való áttelepítés kérdése. A polgárok meghasonlása. II. József Aradon és Radnán. Lovász Mihály önkénye. A bécsi küldöttség. II. József második látogatása. A jobbágyi terhek megváltása. A várépítés befejezése. »Arad marad.« . . . . . 389—413.
- L. A görögkeleti egyház és az oláh nép.** A nemzetiségek. Az oláhok térfoglalása. A vallás-unio kérdése. Zsivánovics Synesius. A pópák helyzete és Knezsevics. Surlódás a vladika s a megye közt. Az aradi görögkatholikusok. Agrarius lázítások. Rabiások. Forray András alispán a rablók kezében. A császár, papság, vármegye és a nép. Bécs Petru. A rablók esküje. . . . . 414—430.

- LI. Hóra lázadása Aradban.** A jobbágyok elégedetlensége. Aradvármege fölterjesztései. Az erdélyi lázadók betörése. Rablások a Maros vidékén. A solymosi csata. A Körösvölgy lázongása. A katonaság beavatkozása. Jankovich kir. bízott és a vármegye. A nép csillapodása. A pópák hűnügye. Hóra és Bécs Petru elfogatása s kivégeztetése. Újabb nyugtalanságok. . . . . 431—446.
- LII. József császár s a vármegye.** Az első rendeletek hatása. A közigazgatás nyelve. Új heosztás. Gróf Teleky Sámuel programmja. Belső bajok. Állami igazgatás. Földrát a régi rendszer mellett. Állami törvényszék. Bureaokratizmus. Gróf Haller József. A nép helyzete. A török háború. Újonczozás, terményadó és fuvarozás. Menekülők. Arad erősítése. A vármegye buzgósága. . . . . 447—461.
- LIII. Az alkotmány helyreállítása.** Megyei közszellem. II. József helyreállítja az alkotmányt. Almásy Pál főispánsága. A vármegye a régi rendszerről. Koronaőrző bandérium. Tisztújítás. Gróf Fekete követsége. Forradalmi és conservatív szellem. Arad a függőben levő kérdésekről. Az országgyűlés és a vármegye. A szerb kérdés. Tököli Sebő. Arad reformtervezete. Az alkotmány diadala. . . . . 462—496.
- LIV. Arad a francia-háborúban.** A francia forradalom híre. Aradi jakobinusok. Nemesi fölkelések. I. Ferencz aradi útja. Katonai érdekek. Belső bajok. A devaluatio. Tiltakozás az újonczozás ellen. A háború vége. Arad hősei. Arad áldozatainak nagysága. . . . . 497—512.
- LV. Aradváros felszabadítása.** Kornya emlékirata. Rhédey kir. bízottsága. Városi élet. A váltság lefizetése s a végső feltételek. A szabad kir. városi rang megadása. Br. Orczy Lőrincz. Beigtatás. Tisztújítás. A vármegye s az országgyűlés tiltakozása. . . . . 513—525.
- LVI. Arad a reformok korszakában.** Almásy s a két Wenckheim. József nádor aradi uradalmi. A társadalom megmozdítása. Cholera. Önsegély. A Nádor-csatorna. Ellenzéki szellem. Orczy és Szerencsy. Aradváros emelkedése. Az 1844. évi árvíz. Az aradi nők. István nádor körútja. Arad az utolsó rendi országgyűlésen. A márcziusi napok hatása Aradon. A »nemes« vármegye vége. . . . . 526—554.
- LVII. Arad a szabadságharcban.** I. A polgármegye. A nemzetőrség. Aradiak a déli csatatéren. Báró Berger. Aradváros ostroma. Oláh-lázongás. A megyei tisztikar futása. Máriássy. Arad várának ostroma. Csatak a Maros mentén. — II. Gaál Miklós. A február 8-i útczai harcz. Asztalos és Boczkó. Kiss Pál. A zarándi hadjárat. Vécsey Károly. Arad s a függetlenségi nyilatkozat. Aradvár bevétele. — III. Damjanich mint várparancsnok. Kossuth látogatása. Arad, mint a kormány székhelye. A vég kezdete. Katonai dictatura. A világos-szöllősi fegyverletétel. Aradvár feladása. Haynau Aradon. A foglyok. Az aradi tizenhárom. . . . . 555—605.
- LVIII. Az utolsó negyvenév.** A haditörvényszék ítélete. Absolutizmus. A társadalom. Új közigazgatás. Álhírek. Az uralkodó első és második körútja. Az ostromállapot megszűnte. A dollárügy. Általános kegyelem. 1861. és a provisorium. Az alkotmány helyreállítása. A halmágyi járás bekebelezése. Szellemi és anyagi lendület. A politikai történet befejezése. . . . . 606—626.

LIX. Közigazgatás és törvénykezés. Aradvármegye területe. Népeisége. Igazgatása. Tisztviselői s azok tiszteése. Közgyűlései. Megyeháza. Hivatalos nyelve. A bírák és jegyzők. A községek. Aradváros közigazgatása és tisztikara. Adózás. Követküldés. Törvénykezés. Bírák és rendőrök. Ügyvédek. Hiteles helyek.	627—656.
LX. A nemesek és birtokaik.	657—719.
LXI. Hitélet a XVIII—XIX. században.	720—762.
LXII. Az iskolák. Népiskolák. Tanítóképzés. Felsőbb nép- és polg. iskolák. A szentannai gymnasium. A Bibics-convictus és a Vásárhelyi-alap. Az aradi gymnasium és reálgimnázium. Keresk. akadémia. Szakiskolák. Theologiai s philosophiai tanfolyamok. Egyetemek látogatása . . .	763—783.
LXIII. Tudomány, irodalom és művészet. Gyűjtemények. Aradvármegye monographiái. Arad nyomdái s hírlapjai. Szépirodalom. Tudományok. Színművészet. Képzőművészetek.	784—828.
LXIV. Őstermelés. Nagy uradalmak. A gazdasági szellem javulása. Vadászat. Halászat. Állattenyésztés. Földmívelés. Szőlőmívelés. Erdőgazdaság. Bányamívelés. Ásványvizek.	829—853.
LXV. Ipar, kereskedelem, közlekedés. I. Ipar. Czéhek. Szövő- és fonó-, bőr-, agyag-, építő- és faipar. Vas- és fémipar. Hangszerkészítés. Vegyszeti és gyógyszerészeti ipar. Élelmezési (főképp malom-)ipar. — II. Kereskedelem. Török és görög kereskedők. Szabad kereskedelem. Pénz és mérték. Vásárok. Az anyagi helyzet 1795-ben. Keresk. társulás. Pénzintézetek. — III. Közlekedés. A Maros és a Körösök. Hajózás. Szárazföldi országutak. Fuvarozás. Posták. Vasutak. Mult és jövő.	854—886.

II. A KÉPEK ÉS ÁBRÁK JEGYZÉKE.

1. Az aradi szandsák s a fellaki náhié térképvázlata, Márki Sándortól	4.
2. Deszni vára. Fábián G. Aradja után	9.
3. Desznievár s Bél hódoltsága. Márki térképvázlata	12.
4. Egykorú nyomtatvány (1595.) Lippa bevételéről	21.
5. Solymos vára. Vattay egykorú rajza után	35.
6. Világos vára. Fábián G. Aradja után	36.
7. A glogováczi legdélibb halom. Lóczy Lajos fényképe után	41.
8. Dampierre Duval Henrik. W. Kilian egykorú metszete után	43.
9. Az aradi ráczok czímere, Márkitól	52.
10. Lippa várának s városának tervrajza Márkitól	56.
11. Vajasad környéke. Vázlat.	72.
12. Jenő vára az Atzélók czímerében, Márkitól	82.
13. A lippai basa háza. Fényes Dezső fényképe után	90.
14. I. Rákóczy György czímere az aradi Rákóczy-biblián	97.
15. Haller Gábor. Egykorú festmény után Kober Leó	101.
16. Jenő vára 1658-ban. Ricaud egykorú könyve után	105.
17. Jenő ostroma 1658-ban. Gualdo Priorato 1670. évi könyvéből	109.
18. Kücsök Mehmed jenei basa. Bloemart Adorján rajza s Cor. Meysens metszete .	116.
19. Kücsök jenei basa tigrája s pecsétje, egy 1662. ápr. 6.-i oklevélről	118.
20. Sebesvár és Dévavár megyéi. Vázlat Márkitól	121.

21. Lippa ostroma, 1695. A. M. Wolfgang metszete, <i>Ricaut</i> egykorú könyvéből	137.
22. Aradvármegye a XVII. században. A nagyszombati egyetem megyei atlaszából	141.
23. Aradvármegye 1560-ban I. Ferdinánd arczképével s az ő és a Földváry István dicator aláírásával, Márkitól	148.
24. Lippa romjainak tervrajza Márkitól	153.
25. Részlet az 1564. évi conscriptioból	172.
26. A radnai telíratos kő	230.
27. A radnai kegyelemkép s a főoltár. Fényes Dezső fényképe után	231.
28. A lippai reform. Lajos-egyház romjain épült ház. Fényes Dezső fényképe után	235.
29. A csúcsi oláh reform. templom. Fényes Dezső fényképe után	238.
30. Lippai g.-kel. egyházi régiségek. Fényes Dezső fényképe után	240.
31. A borosjenei mecset és vár. Krausz Jakab fényképe után	244.
32. Sikulai alma	252.
33. A Rákóczy-pincze alaprajza Márkitól	254.
34. Török-forrás Muszka és Pankota közt. Krausz Jakab fényképe után	259.
35. A lippai török bazár. Fényes Dezső fényképe után	262.
36. Az aradi vár tervrajza 1698. Az eredeti fölvétel után, külön melléklet	267.
37. Haruckern J. Gy., az aradi vár építője	268.
38. Solymos. Fábián Aradjából	272.
39. Arad 1707-ben. Károlyi Sándor rajza	288.
40. Lippa-város. Lóczy fényképe után	299.
41. Gróf Consbruch Pál aláírása	300.
42. Az aradi tisztartóság pecsétje	303.
43. A fölkelők kiáltványának bevezető szavai 1735.	318.
44. Aradvár és város tervrajza 1752-ből, Ruttkay Imrétől	321.
45. A szentháromság-szobra Aradon. 1828. évi festmény után	341.
46. Gr. Grassalkovics Antal. Zeller Sebestyén egykorú metszete után	357.
47. Glogovác legrégibb képe. P. Nagy László Orodjából	366.
48. Aradvármegye címere 1767.	369.
49. Aradvármegye Lipszky térképén. Külön melléklet	369.
50. Arad délkeleti része Lipszky térképén	371.
51. Grassalkovics ménesi kastélya. Lóczy fényképe után	376.
52. Ötvenesi Lovász Mihály. Egykorú olajfestmény után	378.
53. II. József radnai emléke. Fényes fényképe után	380.
54. Gr. Fekete György aradi főispán. Egykorú rézmetszet után	381.
55. Az aradi vár hatszögének egy oldala. Brunner után	394.
56. Az új városháza 1769—1770. Fénykép után	401.
57. Arad környéke 1778-ban. Egykorú katonai térkép után	409.
58. Arad új vára a ferencziek templomával	411.
59. XVIII. századbeli gúnyvers Aradról	413.
60. Solymos. Prepeliczay J. rajza, Berkovetz metszete, az 1825. évi Heheből	438.
61. Részlet Világos romjaiból. Krausz fényképe után	439.
62. Tököli Sebő arczképe	487.
63. Edelspacher Zsigmond, az aradi nemesek ezredese. Egykorú olajfestmény után	501.
64. B. Simonyi József. Egykorú rajz után	511.
65. Arad sz. kir. város címere. Az eredetiről vett fénykép után	520.
66. Orczy Lőrincz báró. Lenhardt metszete	522.
67. Gróf Wenckheim József. Morelli metszete	527.
68. Báró Wenckheim József. Egykorú rajz után	528.
69. József nádor. Egykorú rajz után	530.

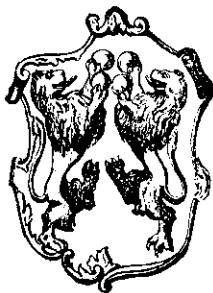
	Lap
70. Kis-Jenő. Engerth V. 1847. évi rajza után	531.
71. Beszédes József, az aradi Nádor-csatorna építője	536.
72. Aradvármegye megújított pecsétje. Az 1836. évi szabadalomlevélről	540.
73. Forrayné-Brunswick Júlia. Barabás Miklós festménye után	545.
74. Bohusné-Szögyényi Antónia. Hirsch Nelli rajza	546.
75. István főherceg, 1848. évi kőmetszet után	549.
76. István főhg Aradon. Engerth Vilmos egykorú rajza után	550.
77. Bohus János és Bíró Imre. 1848. évi kőmetszetről	551.
78. Lakatos Ottó. Fénykép után	552.
79. Gaal Miklós arczképe	571.
80. Asztalos Sándor arczképe. Rusz metszete	576.
81. Boczkó Dániel arczképe. Rusz metszete	577.
82. Báró Vécsey Károly. Egykorú daguerreotyp után	582.
83. Damjanich János. Biczó Géza rajza	590.
84. A Bohus-kastély Világoson. Krausz fényképe után	596.
85. A szőlősi malom. Krausz fényképe után	598.
86. Atzél János. Kőmetszet után	611.
87. Nádasdy Lipótné, Forray Júlia. Barabás Miklós olajf. után	676.
88. Sárosy Gyula szülőháza Boros-Sebesen. Paradeyser Lajos fényképe után	706.
89. A radnai templom és kolostor. Lóczy fényképe után	729.
90. A világosi róm. kath. templom. Krausz fényképe után	735.
91. Az aradi g.-kel. székesegyház alapkövébe 1791. letett tábla. Fényes D. fényképe után	743.
92. Születés és halálozás a csicséri g.-keletieknél. Dragán Gyula graphikus táblázata	746.
93. Chorin Áron arczképe	760.
94. Özv. Bibics Jakabné. Kallós Kálmán olajfestménye s Fényes Dezső fényképe után	770.
95. A szentannai convictus. Fényes fényképe után	772.
95. Az aradi gymnasium épülete 1800—1873. Fénykép után	777.
97. P. Nagy László aradmegyei monographiájának kibővített címlapja	786.
98. Sárosy Gyula arczképe, Barabás Miklós rajza után	797.
99. Szabados János arczképe	798.
100. Csiky Gergely arczképe, Cserna Károlytól	800.
101. Fábian Gábor arczképe	802.
102. Kornis Károly arczképe, fénykép után Biczó Gézától	806.
103. Varga János arczképe	811.
104. Darányi János arczképe, könyomat után	817.
105. Az aradi első állandó színház rajza	821.
106. Boros-Sebes. Cserna Károly rajza	861.
107—202. Községi czimerek : Almás 841. lap, Apatelekek 844., Apáti 839., Arad 273., Aranyág 847., Ágya 849., Baja 848., Barakony 847., Batucza 839., Berzova 436., Bodrog 270., Bohány 848., Bokszeg 839., Bonczesd 836., Borosjenő 112., 846., Borossebes 845., Dézna 161., Diécs 834., Draucz 839., Dulcsele 849., Dumbravicza 429., Duud 747., Erdőhegy 328., Fazekas-Varsánd (külön az ó- és újfalué) 756., Felménés 836., Fényes 747., Galsa 162., Govosdia 436., 747., 833., Gros 838., Gurahoncz 427., Gyulicza 436., Hodos 748., Honczisor 839., Ittyó 435., Józás 748., Kaprucza 436., 838., Kladova 848., Konop 436., Kor- best 849., Krokna 748., Kuvin 844., Laáz 833., Lugazó 456., Lupest 833., Madrizest 427., 859., Magyarát 845., Medgyes 841., Ménes 846., Mikalaka 839., Milova 436., Minyád 833., Monorostia 836., Monyásza 851., Moroda 339.,	

Muszka 165. lap, Nagy-Pél 839., Obersia 434., Pankota 845., Paulis (Ó-) 845., Paulis (Új-) 132., Pernyest 847., Petris 434., Pécska (Magyar-) 736., Pécska (Román-) 314., Radna 728., Ravna 848., Revetis 739., Rosia 839., Sikula 834., Silingyia 750., Simánd 839., Soborsin 425., Solymos 155., Solymos-Bucsáva 852., Szaturó 427., Szelezsény 836., Szelistye 836., Szent-Márton 733., Szintye 838., Szlatina 838., Szoroság 847., Szöllős 168., Szöllős-Csiger 834., Taucz 751., Ternova 752., Tok 751., Tótvárad 19., Világos 169., Zaránd 358., Zöldes 849.

203—249. **Nemesi czimerek:** Almay 657. Almásy 176. Almásy gróf 657. Balassa 249. Balás 660. Bercsényi 179. Bibics 663. Blaskovich 665. Bocskay 181. Bohus 665. Brankovics 184. és 242. Csanády 185. Csernovics 668. Deseő 671. Edelspacher 343. Fekete 675. Forray 676. (A Frangepán-czímert, mely a maga helyéről, az I. kötet 305., illetőleg 311. lapjáról kimaradt, itt pótlásképen adjuk.)

Kemény-czímer.

Frangepán-czímer.

Kendy-czímer.

Friebeisz 677. Garázda 189. Grassalkovics 678. Gyulay 679. Hadik 680. Janka 192. Jeney 192. (A Kemény- s a Kendy-czímert, mely a II. kötet 195. lapjáról kimaradt, itten pótoljuk.) Kornély 688. Kornis (Gönczruszkai) 199. Kornis (Tótvárad) 199. Königsegg 690. Marczibányi 694. Maróthy 202. Megyery 203. Nagyary 206. Nádasdy 698. Ormós 699. Petneházy 209. Péterffy 701. Sárkány 213. Tisza 222. Trombitás 224. Tury 225. Urbányi 714. Vásárhelyi 716. Veres 226.

250—262. **Névalíráások:** Telegdy István 2. Rákóczy Lajos 45. Heisler, Czobor és Petrőczy 131. Kapi György főispán 143. Aradi nemesek névalíráisai a XVII. századból 175. Edelspacher Zsigmond 301. Nedeczky 308. Knett A. T., az erdőhegyi csata haditudósítója 327. III. Károly király 332. Jörger Ferencz gróf 333. Barinay László és Ordódy Lajos 338. Jenovay és Baráty 399. Beliczay József és Forray 452. lap.

ARAD TÖRTÉNETE

A TÖRÖK-HÓDÍTÁSTÓL NAPJAINKIG.

XXIX. AZ ARADI HÓDOLTSÁG.

Terület és beosztás. Népesség és telepítés. Az új földesurak és jobbágyaik. Birtokvillongások. Halul és Moharfem deftere. Pusztítások. A szandsákság katonasága és várai. Báthory Zsigmond politikája. A felszabadító háború 1593—1595. A szandsákság bukása.

I. Belviszonyok.

Arad, Lippa, Temesvár és Gyula behódolása után a török azonnal megkezdte a várak megerősítését, palánkok építését, hogy hatalmát és uralkodását biztosíthassa a Körösök és a Maros között, melyet azonnal a *temesvári* vilájethoz csatolt. A mint Aradot 1552-ben elfoglalta, egy szandsákság középpontjává tette s 1554—5-ben falakkal vétette körül a prépostság templomát, sőt külön várat is építtetett védelmére. 1558-ban pedig Világos és Pankota közt, továbbá Erdőhegyen, Jánosházán és Gyula-Varsándon emeltetett egy-egy palánkot, valamennyit az aradi szandsákság területén¹⁾. Az aradi *szandsákság* magában foglalta az akkori Aradmegyének a Marostól éjszakra s a Solymosi-völgytől nyugatra eső egész területét, Zarándmegyének nyugati síkságát Gyula vidékének kivételével, az egész Békésvármegyét és Csongrádvármegyének legéjszakkeletibb részét. Összesen tehát mintegy 7500 □ km-nyi terület tartozott hozzá, mely a Hedsra 965. évében (1557/8.) három *náhiéra*, vagyis bírói kerületre volt felosztva.

Az aradi náhiében volt 59 falu 719 házzal;

a békési   "   "   61   "   1407   "

a zarándi   "   "   67   "   1087   "

Összesen . 187 falu 3213 házzal.

A régi Aradvármegyének a Marostól délre fekvő része a *lippai szandsákság*hoz tartozott. Ebből részletesen csupán a régi Aradvármegyének délnyugati darabját ösmerjük, mely a török időkben a fellaki náhie nevét viselte s 22 faluban 579 háza volt²⁾. Lippa vidékének összeírását csak 1585-ből bírjuk. Mindenesetre több külön náhiét alkotott s katonai igaz-

¹⁾ Márki, Arad Tört. I. 556. — ²⁾ Velics és Kammerer, Török kincstári defterek. II. 197—203.

gatása épp úgy egyesítve volt a temesvárival, mint a hogy a XVII. században az erdélyi fejedelmek is egyesítették a lugosi és karánsebesi bánságot.

Ebből is látszik, hogy a török sem a foglalás idejében, sem azután nem törődött a megyével s hogy náhiéinak határai nem estek össze a vármegye határaival. A vármegyét azonban meg nem semmisítette. Ugyanabban az 1558. esztendőben, mikor Aradot először vették föl a defterbe, a török adókönyvbe, az aradi náhie területének megfelelő éjszaknyugati Aradvármegyében *Békési* András deák királyi exactor 28 falut írt össze s tőlük 1 frtjával 103 frtot csikart ki, a mint ő-maga is egész őszintén megjegyzi;¹⁾ 1560-ban ugyanonnan 45 falut és 189 $\frac{1}{2}$ portát, 1564-ben pedig, a fellaki náhié területét is odaértve, 73 falut és 410 $\frac{1}{2}$ portát sorolt föl *Telegdy* István királyi dicator²⁾. Tehát csak valamivel kevesebbet, mint

Stephanus Telegdy. Director
 Descriptio Comitatum.

Telegdy István névalírása.

a török adókönyv. Lehet különben, hogy *Mehammed* temesvári kádi és műfettis csak önkényesen javította ki a királyi kapuk számát, a mit helységenként sem nála, sem a királyi dicatoroknál nem lehet megállapítani, mert sok falunál és községnél kölcsönösen elhallgatják azt. *Mehammed* deftere az 1557. októberétől 1558. októberéig terjedő időkre vonatkozik; s 1559. január 29. már a nagyon érdekelt *Verancsics* egri püspök is tudta, hogy a törökök a földeket és falukat *timároknak* osztják szét³⁾, és Bala-Szent-Miklóson⁴⁾, Szolnokon, Lippán és a Gyula mellett csinált kastélyokban »szaporítják a török őrskéget, hogy ezeket a timárokat könnyebben elvehessék és megtarthassák«⁵⁾.

Elvehették, megtarthatták igen-könnyen, mert a király kezén levő Gyula vára egymagában nagyon is gyöngye volt arra, hogy szembeszálljon

¹⁾ Regestrum subsidiorum comitatum ad Gyulam annexorum. Orsz. It. — ²⁾ Regestrum connumerationis Comitatum Bekes, Zaránd, Chenad, Arad, Chongrad, Zolnok exterioris anno 1560. Ugyanaz 1564. (Conscriptiones. Liber XLVII. Lra C. Suppl. Tomus LIV-tus.)

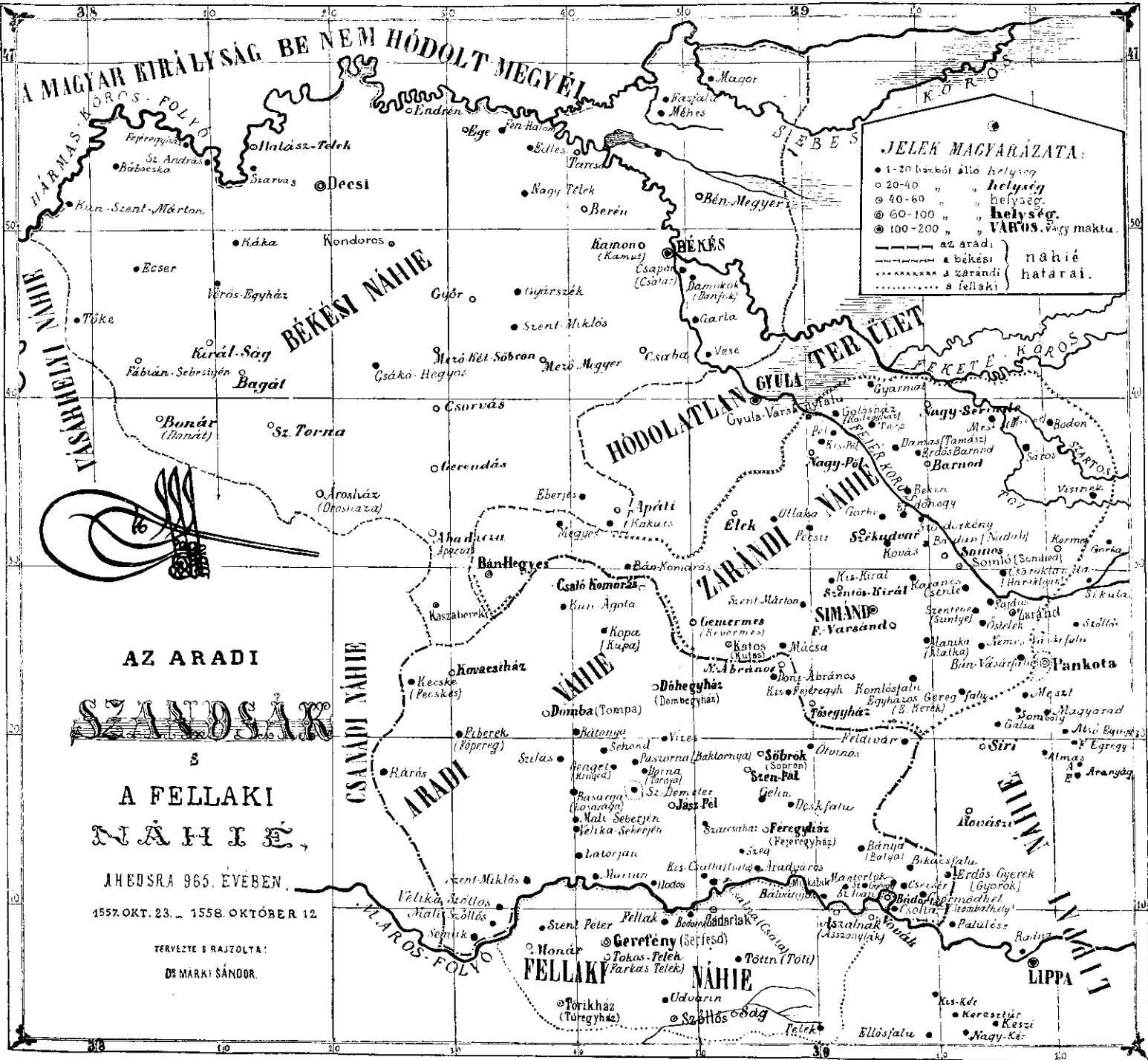
— ³⁾ *Timár* a 3000—19999 akcsét jövedelmező kisebb hűbér; (60 akcse körülbelül egy jó magyar arany, vagyis 2 frt 15 kr.; de 1587-ben már 120 akcse tett ki egy magyar aranyat.) *Ziamet* az a hűbér, melynek 20,000 akcsénál nagyobb a jövedelme. A 6000 akcsén alúl levő timárt a beglerbég tezkere nélkül is adományozhatja; azonfelül a szultán adományoz és pedig tezkerével. A 3000 akcsés szpáhi maga hadakozott, 6000 akcsén felül már másodmagával ment háborúba, s minden 3000 akcse után 1—1 pánczélost (dsebelüt) kellett kiállítania. — ⁴⁾ Most Török-Szent-Miklós. — ⁵⁾ *Verancsics* Összes Munkái, VII. 326.

olyan szervezett erővel. S ösmeretes¹⁾, hogy 1559-ben, 1560-ban maga a gyulai őrség is a törökkel versenyezve pusztítottatta Zaránd- s Aradvármegye kénytelen-kelletlen behódolt helységeit, úgy, hogy a kettőben összesen 55 falut vert föl. A pusztulásnak valóban nemcsak a török volt az oka. Maga a műfettis bevallja ugyan, hogy 1558-ig, tehát a hódítás hatodik évéig az aradi náhié 4 falujából 23, Békés 3 falujából 21 és Zaránd 6 falujából 28, összesen tehát az aradi szandsák 13 falujából 72 háznépsége elfutott; bevallja azt is, hogy Tomasin (Tamászi) falu fellázadván, palánkjával együtt kényszerült újabban behódolni; ezzel szemben azonban az a fontos adat áll, hogy a török, mindjárt az első években, nemcsak rontott, hanem épített is. Így pl. Aradon, a szandsákság székhelyén, hol a hódítás után csak 4 ház maradt épen, 6 új házat emeltek; Rárós falut 6 s Ebrénét 3 házzal éppen ezekben a szomorú napokban telepítették meg. Az aradi szandsákságban adózó 3213 házból a hatéves török uralom idejében az aradi náhiében 92, a békésiben 87 s a zarándiban 78, összesen tehát 257 új ház épült, a mi teljes 8⁰/₀-nak felel meg²⁾. Kakat, Seprős, Haraklyán (Csaraklanda), Belényös (Betlenösi), Bodony, Sáros, Várszeg, Ősi (Usti) zarándi falvakat hódításának ebben az első idejében is újra telepítette a török³⁾, a nagyobb városokat pedig a *maktu* (általány) lefizetése fejében már ekkor is békében hagyta. Így pl. Simándot és Békést. Ebben a telepítésben azonban, míg Gyula állott, maguk a gyulai várkapitányok is résztvettek. Pl. a zarándi Ölyved lakosai, kik 1558-ban szétfutottak, pusztán maradt falvakat 1561. újra megszállották, miért is a dicalis adó fizetésétől fölmentette őket a kapitány⁴⁾. Jellemzi azonban a viszonyokat, hogy az 1560-ban még a falvak közt említett Érint és Keszi 1564-ben már pusztán állott s megromlott és nagyot hanyatlott Kasza, Ötvenablakú, Gyarak, Deszki, Bike, Mikelaka, Kurta-Fejéregyháza, Kis-Kér, Szárcsaháza, Hodosd, Hodos, Zábrány, Mácsalaka és Budincz. Főpereg, Páni és Velika-Szóllós a törökök deftere szerint is elpusztult. 1564-ben Zarádnak még 1734, Békésnek 1623, Csanádnak 1674¹/₂, Közép-Szolnoknak 699, Csongrádnak 496 s Aradnak 410¹/₂ portáját írta össze *Telegdy* István kir. dicator. A következő esztendőekben már azt kellett jelentenie, hogy Zarádnban 123, Békésben 138, s Aradban 52 helységből nem hajthatta be az adót⁵⁾. Ez egymaga is eléggé bizonyítja, hogy azok a palánkok, melyeket az utóbbi időkben emeltek a törökök, valóban megfeleltek föladatuknak s hogy a vármegye működését igazán megakasztották.

A következő 1566. esztendőben azután elesett Gyula vára. Vidéke, mely idáig délnyugati irányban félszigetszerűen mélyedt az aradi szandsákság területébe, épp úgy a hódoltságba olvadt, mint (Csúcs, Halmágy és Nagybánya tájékát kivéve) Zarándvármegyének sok más része. Igaz, hogy

¹⁾ Márki, I. 557. — ²⁾ Velics, id. h., II. 198--209. — ³⁾ U. o. 208—9. — ⁴⁾ Orsz.

JELEK MAGYARÁZATA:

- 1-20 házból álló helység
- 20-40 „ „ helység
- 40-60 „ „ helység
- 60-100 „ „ helység
- 100-200 „ „ helység

— az aradi } nahie hatari.
 - - - a bekési }
 - - - - - a zarándi }
 - - - - - a fellaki }

AZ ARADI SZANDOSÁK

A FELLAKI NÁHIE,

AMEOSRA 965. ÉVEBEN,
1557. OKT. 23. - 1558. OKTÓBER 12.

TERVEZTE S RAJZOLTA:
DR. MÁRKI SÁNDOR.

pl. *Csúcs* palánkjá, melynek tisztartója *Csúcsy* Miklós volt, mindjárt kezdetben megkeserítette a jenei törökök életét. Például még János-Zsigmond idejében történt, hogy *Hászón* jenei szpáhit, ki Közönd (Kiszindia) vidékén Bárda falut kapta, Csúcsy Miklós egy Tamás és Ferton Mihály nevű vitéz vezetése alatt álló 30 főnyi hajdúcsapattal megfogatta, minden értékes tárgyát elvétette és csak 300 frt lefizetése után bocsáttatta szabadon. A szpáhi még 1574-ben is kereste a maga igazságát¹⁾, a csúcsiak pedig folytatták zaklatásaikat a törökökkel és a behódolt magyarokkal szemben.

Az *aradi szandsákbég* ugyan minden valószínűség szerint Gyulára, mint Aradnál hasonlíthatatlanul fontosabb erősségbe tette át székhelyét, magát a szandsákságot azonban Aradról nevezték úgy látszik egészen 1595-ig, mikor Arad ismét a magyarok kezére került. Legalább 1585-ben még 134 falut számítottak az aradi szandsáksághoz, ezek között most már Gyulát és Sarkadot is. Ettől kezdve tehát öt megyére (Arad, Zaránd, Békés, Bihar, Csongrád) terjedett ki a szandsákság hatásköre; legteljesebben Békésre²⁾. Magát a fellaki náhiét 21 faluval az aradi szandsákság megszűntével egyenesen a temesvári pasalikhoz tartozó csanádi livába csatolták át s 1582-ben itt mutatták ki, hogy 172 kizárólag szerb tulajdonosnak összesen 21,127 juh után kellett adót fizetnie³⁾.

Az 1585. esztendőből való a *lippai szandsák*hoz behódolt 578 falu első jegyzéke is⁴⁾. Ekkor azonban a lippai hódoltság körülbelül kétakkora terjedelmű lehetett, mint a mekkora még Gyula elfoglalásakor is volt, mikor jóformán csak Aradnak a Marostól délre s a Solymosi-völgytől keletre fekvő része tartozott hozzá. Területéhez számították Zarándvármegyének az aradi szandsáktól keletre a halmágyi járásig való részét is; de nem egészen, mert a *borosjenei szandsákság* azonnal megalakult Gyula elfoglaltatása után s a jenei szandsákbég egyúttal pankotai bégnek is írta magát. Ennek a szandsákságnak faluit a lippaival együtt sorolják föl. — 1574-ből azonban fönmaradt *Halul* bég defterének egy töredéke, mely Deszni (Dézna) és Bél vidékén 113 török hűbéres falut számlál elő⁵⁾ s így a megye mai területén voltaképp a *jenei szandsákság* birtokviszonyairól kapjuk az első megbízhatóbb adatokat. Ezek az adatok azonban annyiban mégis kétes értékűek, hogy magát Deszni várát 1566-ban Gyula megvételekor Szulejmán szultán meghagyta János-Zsigmond fejedelem birtokában, a fejedelem pedig ezt Bebek Györgynek ajándékozta. Deszni uradalmának — a várat kivéve — ez időtől fogva kétféle földesurai voltak. — Magyar részről Bebek György, majd özvegye, — török részről pedig a Halul, s utóbbi Moharem Cselebi bég lajstromában beírt vitézek. A magyar

¹⁾ *Szalay*, Erdély és a porta, 141., 142—3. — ²⁾ Közli a falvak jegyzékét, de nagyon elferdített nevekkal, *Ráth* Károly a M. Akad. Értesítőben. III. (1862.), 46. — ³⁾ *Velics*, Defterek, I. 336. — ⁴⁾ *Ráth*, id. czikke. — ⁵⁾ *Szalay*, Adalékok a magy. nemz. történetéhez, 205—6.

földesúr nem gátolhatta meg, hogy uradalmát adózás tekintetében a jenei szandsáksághoz ne számítsák, — a fejedelmek azonban erdélyi területnek tekintették¹⁾.

Ennek a három szandsákságnak megalakulása után kezdődött Aradban a lelketlen pusztítás.

A szultán meghagyta ugyan 1571-ben a temesvári basának, hogy az erdőhegyi palánk építését ne folytassa; a basa azonban a parancs vétele előtt már el is készült az egyik palánk »felfonás«-ával s azt felelte a panasztevő *Báthory István* fejedelemnek, hogy a kész kastélyt nem meri elhányatni a szultán híre nélkül s hogy az a kastély különben is jól megvédi a föld népét a latrok ellen. A király pártján levő hajdúk valóban meg akarták gátolni az építést s azon szín alatt, hogy a törököket fölverik, dúltak, raboltak Erdőhegy környékén. Erre István fejedelem váradi főkapitánya, *Báthory Kristóf*, 1572. elején némi katonaságot küldött a fosztogatók ellen s meg is verte őket; mikor azonban foglyaikat a magyarok *Nárad* felé vitték, a lippai, jenei és erdőhegyi törökök utánuk eredtek; s nem is hederítve arra a mentségökre, hogy ők csak a latrokat üldözték, mind a 36 legényt levágták. A fejedelem azonnal kérte a szultánt, küldjön ki egy csauszt az ügy megvizsgálására, hogy ezután e féle ne történhessék, mert különben elpusztúl az az egész vidék, s a szultánnak magának is kára lesz belőle. A szultán 1573. márcz. 11. csak arra intette a fejedelmet, hogy »hatalmas, fényes portájához való igaz és hűséges engedelmissége és szolgálata szerint erősen nyomja lábait a hűségnek és egyenességnek útján« s jól vigyázzon azokra a latrokra, kik nem engedelmeskednek a portának s tolvajságban járnak. Elégtételt azonban nem adott s a palánkot sem hányatta el²⁾.

A nép különben, úgy látszik, az első időkben csakugyan többet várt a török-oltalomtól, mint a király vagy a fejedelem védelmétől; mert az elriasztott magyar földesurak, hogy valahogy ők is élhessenek, a jobbágyokat erőszakkal szorították tartozásuk megfizetésére s hazafias feladatnak tekintették, hogy a töröknek kénytelen-kelletlen behódolt falvakat pusztítsák. A Körös mentén lakó nép 1572-ben a maga bajainak elpanaszolására *Feltót* (Taucz) vidékéről *Balás* Miklóst küldte *Mehemed* nagyvezírhez. »Minekünk — szóltak — sem szakmáriaktól, sem ecsediektől, sehonnan másunnan nyomorúságunk nincsen, hanem az erdélyi vajda birodalmában valóktól vagyon nyomorúságunk. Mert, fölséges urunk, valamennyi szolgálai vannak az erdélyi vajdának, mind tolvajok és latrok; a szegénységet fosztják, dúlják, égetik.« Ha pl. a szpáhi hozzájuk küldi szolgáját, hogy az őt, mint török földesurat megillető tartozásokat beszedje, darabokra vagdalják a jobbágy házában, a töröknek adót fizető jobbágyokat pedig, a hol tehetik, elfogják s az erdőségben rabok gyanánt tartják. A múlt esztendőben,

¹⁾ *Szalay*, Erdély és a porta. 288. — ²⁾ *U. o.*, 40—42., 50., 65.

mikor a lippai bég egy faluban megrohanta az ilyen latrokat s nagy részőket levágta, a menekvők úgy álltak bosszút, hogy ők meg az erdőben levő magyar rabjaikat hányatták kard élére. *Farkas* vajda, ki Gyula ostromából (1566.) megmenekült, Biharvármegyéből néhányad magával minduntalan betört *Sámolykeszi* (Somoskeszi) vidékére s »éjjel és nappal dúlta, fosztotta és pusztította itt a császár ő felsége birodalmát; falukat égetett, a szegény népet fogdostatja; égeti, süti szegényeket, úgy sarczoltatja a szegény községet, hogy immár egynéhány faluk miatta elpusztultak s a hol kevesen megmaradtak is, éhhalálhóvá, bujdosóvá lettek miatta.« *Boros-Fenő* vidékén a Bélben lakó *Botha* Ferencz és Sándor vajda már egészen elpusztította a szegénységet¹⁾. Bevádolták magát a jenei béget is, hogy tűri ezeket a dúlásokat; elszenvedi, hogy házaikban eszik, iszik és aluszik az ellenség, a helyett, hogy kergetné azt, vagy legalább meghallgatná panaszaikat, mintha egyetértene, vagy rokonságban állna az ellenséggel. Az azelőtti bégek az első híradásra mindig bejárták kerületöket s kikergették a latrokat; ez a mostani »fejedelmök« inkább akar a hűvös házban vesztég ülni, mint hogy őket oltalmazza az ellenségtől.

Deszni vidékét özvegy *Bebek* Györgyné tisztartói nyomorgatták adófizetéssel, szolgálattal stb., úgy, hogy e miatt már ott is elpusztult néhány falu. *Csúcsy* Miklós csúcsi tisztartó latrokat tart, kik »éjjel-nappal az erdőn járnak, a falvakra mennek, dúlnak, kóborolnak, pusztítanak, embereket fognak, az erdőn kínozzák, sarczoltatják őket.« A csúcsi, béli és deszni latrok kezében most is 30 ember raboskodik. Azonkívül számtalanon vannak, kiket megsütöttek (megbélyegeztek), hogy váltságdíj lefizetésére kényszerítsék. *Kápolna* vidékén a hódítás kezdetén 67 falu volt, most már csak 21 van. Ezek is olyanok, hogy egyikből-másikból, a hol 12—16 ház állt, csak 2—4 ház maradt meg. *Közönd* és *Feltót* vidékét teljesen feldúlták a latrok, kik — a mennyien csak járnak, bujdosnak a Körös mentében, — mind a csúcsi tisztartónál találnak pártfogást, ételt, italt, szállást.

Védelemért könyörög tehát a nagyvezírhez a szegénység s azért, hogy csak *egyfelé*, a töröknek kelljen adót fizetnie. Mert másképen »teljességgel el kell pusztulniok s meg nem maradhatnak«²⁾.

Máshonnan is egyre érkeztek a rossz hírek. 1572. ápriljében Tokaj vidékéről 800 katona és lator szövetkezett a szentgyörgynapi *simándi* vásár fölverésére. Útjukban mindenütt dúlták, rabolták a városokat és a falvakat. Akadály nélkül jutottak el Simándra, hol a vásárosokat nagyrészen levágták s pénzzel, árucikkkel megrakodva, már éppen hazatérni készültek, mikor végre összeszedelőzködtek a környék váraiban levő

¹⁾ *Kumut Recseff* jenei bég a Bothák ügyében 1577. jan. 17. küldötte be Báthory Kristóf fejedelemnek a jenei bírák és polgárok előtt a város pecsété alatt hitelesített valóságát. »Nagyságod ezekből — úgymond — mindent megérthet, ha én dolgom-e, avagy kié?« (*Szalay*, Erdély, 324—5.) — ²⁾ *Szalay*, Erdély, 59—62.

törökök, utánuk eredtek s jobbadán levágták, vagy elfogták őket, a rablolt holmit pedig visszavették. Közölük valami húsz német lovast Budára küldtek, a hol nagy csúfságok után valamennyit kivégezték; a többit Konstantinápolyban részént megfojtották, részént a Héttoronyban sanyargatták. Velök együtt vetették a tengerbe *Dóczy* Gergelyt is, egykor Arad és Zarándvármegyék dúsgazdag földesurát¹⁾.

Egy esztendő múlva, 1573-ban, már *Amhát* jenei és pankotai szandásbégek panaszát kellett megvizsgálnia István fejedelemnek. A bégnek ugyanis volt egy *Ibrahim* nevű magyar rabja, ki két aranyos és két ezüstös szablyával, egy ezüstös bottal és 80 tallérral egy este elszökött urától, de nem juthatott messzire; mert Biharvármegyében Dalom és Tenke falvak közt megölték s a nála talált tárgyakat bevitték *Géczy* János váradi kapitányhoz. Mivel a bég hiában követelte vissza az ellopott kincseket, a szultán a temesvári basa útján szólította föl vizsgálatra s kártérítésre a fejedelmet. Jenőből 1574. márcz. 11. némi ajándékokkal *Amhát* is egy csauszt küldött a fejedelemhez, kijelentvén, hogy mint idáig, ezentúl is jó szomszédságban akar vele élni. Ugyanakkortájban a temesvári basa azzal kérte a dolog elintézésére, hogy ő a béget úgy szereti, mint fiát, azok a szablyák pedig őseitől maradtak reá. Ha visszaadatja, kétannyit is fizet érte s a mellett úgy fogadja, mintha ajándékban kapta volna. A fejedelem márcz. 24. kissé sértődve felelt, de megígérte a vizsgálatot. »Itt közöttünk is sok vagyon afféle lator, — úgymond — ki urát meglopja és elszökk; de kire vethetjük a bűnt, ha nem a ki marhája?»²⁾. Megírta, de nem küldte el azt a jó tanácsát, hogy »nincsen az orv ellen jobb orvosság az ajtón való zárnál.«

Hogy a jó szomszédság ajánlgatása egy Báthory Istvánnal szemben nem volt egyszerű udvariaskodás, eléggé megmutatta *Szelim* szultánnak a lippai béghez 1574-ben intézett parancsa. »Az én parancsolatom oda jutván, — írta hozzá, — úgy tudjad. Erdélyországához való egy falut te meg-rablottál. *As a cselekedet hitiünk ellen vagyon*. Negyven barmát hajttattad el, annakfölötte a falubelieket megfogattad. Úgy adák énnekem tudtomra. Azért illik, hogy e dologért az én haragommal tégedet megbüntesselek»³⁾. S mikor *Balog Husszain* szpáhi a jobbágyokat zaklatta, *Dsáfer* temesvári beglerbéghez, Lippának is urához, hasonló erővel írt a szultán. »Nem akarom — szól, — hogy a szegény községen hatalmaskodjék. Megfenyítsd azt a szpáhit. A jobbágyokat törvényükből ki ne vegye. Ha szót nem fogad, törvénytelen bántja, sanyargatja a községet, mindjára ad tudtomra. A szpáhiságot másnak adják, őt magát megbüntessék. Ezt így tudjad meg!»⁴⁾ A dolog tulajdonképen abban állt, hogy *Balog Husszain* jenei szpáhi emberei fölégették *Botha* Ferencznek a béli kastély mellett levő

¹⁾ *Budai*, Polg. Lex. I. 283. — ²⁾ *Szalay*, Erdély, 130—1., 142—6., 248. 1. —

³⁾ *U. o.*, 131—3. — ⁴⁾ *U. o.*, 133.

búzaasztagját s hogy különben is sok latort tartott magánál a falvak dúlására, pusztítására. A temesvári basa tehát fölkérte a fejedelmet, küldjön megbízottat Bélbe, hogy együtt vizsgálthassák meg ezt az ügyet; más-kor pedig ne irjon mindjárt a szultánnak, mert ilyen kicsi dolgot ő-maga is el tud igazítani. »Sok dolgok történnek ilyenek itt nálunk — veti utána, — de én azért róluk a császárnak nem írok, hanem én-magam igazítom el és megbékéltetem őket«. A fejedelem ki is tűzte a kár fölvételére a 15 napnyi határidőt, emberei azonban nem jelentek meg¹⁾. Ellenben most már viszont a temesvári basa panaszkodott a fejedelemnél, hogy néhány jenei szpáhítól *Lászlófi* Farkas és a belényesi porkoláb elvett két biharmegyei falut, s a szegény népet Belényesbe vitette fogságra. Mire csípősen jegyezte meg, hogy Lászlófiéknak törvényesen nála vagy a fejedelemnél kellett volna jogaikat keresniök, de ő, ha még úgy sürgetik is a szpáhik, nem ír addig a portára, míg remélheti, hogy a fejedelem igazságot szolgáltat. Mert »ilyenféle dolgokat nem illik cselekedni, sőt azokat nagyságodnak megkellene büntetni, és a szegényeket, kik fogva vannak, elbocsátatni»²⁾).

Ezek a panaszok azonnal megszüntek, a mint Amhát helyébe *Recseff* béget tette meg a nagyvezír jenei szandsáknak; 1575-ben már maga István fejedelem is elősmerte, hogy »attól kezdve a szegény község nagy-jó csendességben vagyon, megnyugodt. A minemű latrok, tolvajok, hajdúk miatt ezelőtt bántásuk és pusztaságuk volt, azokat a földről mind kitisztította«. Olyan jó szomszédnak mutatkozott, hogy a fejedelem maga kérte a nagyvezírt, legyen rajta, hogy őt gyulai bégnek nevezze ki a szultán. S nem is pártolta hiában³⁾. *Recseff*et és a többi béget Murád szultán idejében utasította, hogy István fejedelmet segítsék, ha Békes Gáspár megtámadná őt a fejedelemségben. El akarták hitetni egyesek a portán, hogy a Békes-párt Deszniben is kastélyt akart emeltetni a törökök ellen. A fejedelem, 1575. júniusában utasította Konstantinápolyba küldött követét, hogy ezt a hírt megczáfolja, mert voltakép nem kastélyt, hanem csak új csűröskertet csináltak ottan. Özv. Bebekné ugyanis, hogy a szegény jobbágyoknak ne kelljen felhordani a gabonát és a majorságot a vártetőn levő csűrbe, lenn, a falu szerében, a téren csináltatott egy szérüskertet és majorságot. A jenei törökök azonban fejökbe vették, hogy a kastélyt a németek számára akarja elfoglalni *Báthory* Miklós, ki pedig csak a váradi káptalannal járt ott, hogy Bebekné beigtassa az új adományúl nyert Desznibe. »Ki ha úgy volna — jegyezte meg a fejedelem — nem káptalannal, hanem haddal foglalná el az ellenség»⁴⁾. S 1575. szeptember 10. a portához küldött követe, *Balogh* Ferencz által is kérte a négy szolga szabadon-bocsátását. »Mehagytam neked, hogy az erdélyiekben rab nem

¹⁾ *Szalay*, Erdély, 155—6. és 174. — ²⁾ *U.-o.*, 173—4. — ³⁾ *U.-o.*, 192. és 258. —

⁴⁾ *U.-o.*, 270.

lehet« — szólt Murád szultán a temesvári basához és intézkedésre utasította őt¹⁾. A következő (1576.) esztendőben, mikor Békes Gáspár hadai már régen szétfutottak, s István fejedelemből lengyel király lett, — a temesvári basa még mindig felhányta Báthory Kristóf fejedelemnek, hogy Deszni közelében a deszni porkoláb a váradi kapitány megbízásából új kastélyt akar építtetni s hogy az ehhez szükséges vesszőket és a palánknak való karókat s egyéb fákat a környéken levő falvak népségével hordatja be; holott Deszni városa 25 esztendő óta²⁾ a jenei cseribasa tímárja s a Desznihez tartozó falvakat is már régen szétosztották egyes szpáhiknak és bégeknek, úgy, hogy azt az uradalmat a törökök maguknak tartják. A fejedelem alattvalói különben is sok dűlást és gyilkosságot követnek

Deszni (Dézna) vára.

el azon a tájon. Pesterén a deszni porkoláb lefejeztetett egy leányt, Topasincsán pedig egy szegény embernek a fülét vágatta le. Pap György, Hagymásy szolgája, 12 lovassal a jenei szandsákban levő Boros-Sebes városára támadt, a főbb embereket levágatta, a szegényeknek pedig minden marháját elvitette. E miatt már régen zaklatják panaszaikkal a jenei szandsákságban levő zaimok és szpáhik s hasonló panaszok érkeznek a lippai és a temesvári szandsákból is, hová szintén be-betörnek a fejedelem emberei. A deszni kastély építését pedig ne erőszakolják az erdélyiek, mert a szultán magáénak tekinti mindazt, a mit valaha beírtak a Halul bég lajstromába. A jenei szandsákbég és a kádi már írásba is foglalta a

¹⁾ Szalay, Erdély, 298., 312. — ²⁾ Ez tévedés lehet, mivel Jenő behódolásától csak 20 év telt el.

jenei szpáhik panaszát s ő nem akadályozhatja meg, hogy azt a szultán elé terjeszszék¹⁾. A fejedelem azt válaszolta, hogy Halul bég és Moharem bég olyan erdélyi helységeket is fölvett jegyzékébe, a melyek a törökhöz soha sem tartoztak s hogy ő egy újjal sem nyúlt azokhoz a helységekhez, melyeket nem úgy írtak be még János-Zsigmond idejében, mint kétfelé adózókat. Egy szpáhitól sem vett el olyan földet, mely János-Zsigmond vagy Báthory István idejében Erdélyhez nem tartozott. Ha pedig, mint híre jár, új deftert készített a szultán, abból egy példányt bocsásson az ő rendelkezésére s meglevő jószágainak háborgatásától tiltsa el a szpáhikat. A szultán azonban szeptemberben megparancsolta a fejedelemnek, hogy Deszni vidékén ne háborgassa a szpáhik falvait s az 5 esztendő óta szedett adót többé ne szedesse. A megszorúlt fejedelem 1576. okt. 27. a bihari Bikácsot és Nagy-Radványt is odaajándékozta Musztafa budai basának s még 3 falut ígért neki, ha kieszközli ezeknek a vitás falvaknak visszaadatását; s a basa egyelőre czélt is ért²⁾. Mehemed nagyvezír novemberben a császár nevében kijelentette, hogy azokat a falvakat, a mik a jegyzékbe nincsenek fölvéve, békességben bírhatja s egyúttal értesítette, hogy a budai basa, a temesvári beglerbég s a szolnoki, jenei és gyulai bég parancsot kapott minden ellenség ellen való megsegítésére. A budai basa decemberben viszont a jenei bégnek parancsolta meg, hogy mihelyest ezt a levelét hozzáküldi a váradi kapitány, más parancsot nem várva, rögtön oda menjen, a hová a szükség kívánja és »fejér orczával szolgálja a hatalmas császárt.« A gyulai bégnek ezenkívül meghagyta, hogy az Erdélyhez tartozó falvakat ne bántsa és bántani se engedje³⁾.

Más kedvezésben is részesült Erdélyország. *Dsáfer* temesvári basa előtt már 1574. táján panaszkodott *Mehmet Cselebi* lippai eming több más eminggel együtt, hogy az erdélyi fejedelem Lippán túl nem engedi szállíttatni a sót sem hajón, sem szekeren; a határon pedig olyan drágán árúltatja, hogy az emingek egyáltalán nem, vagy csak igen drágán vehetik meg a sót, úgy, hogy a lippai vámrév pusztulásnak indul, hasznot nem hajt s a szegény nép is sínyli a drágaságot. E miatt még Báthory Istvánhoz *Héder* csauszt küldte a basa és kérte, szüntesse meg a só monopolumát, régi módon tegye szabaddá a sóval való kereskedést annyival inkább, mert a mostani rendszerrel magának a szultánnak is nagy kárt okoz. Az új fejedelem fölvilágosította Murád szultánt, hogy a monopolum vádja nem őt illeti, hanem azokat a temesvári török urakat, kik saját kezeik közé akarván keríteni a sóárulást, megtiltották, hogy az erdélyi kereskedők Lippán túl mehessenek a sóval s ekként nemcsak nekik, hanem a szegény népnek, sőt a szultánnak is nagy károkat okoztak; mert a só tulságos drágasága miatt a nép nem fizethette meg adóját. A szultán tehát 1576-ban

¹⁾ Szalay, Erdély, 280—2. — ²⁾ U.-o., 287—292., 307—8., 312—4. — ³⁾ U.-o., 315—6.

eltörölte a só megvámolását s megparancsolta, hogy a sóval való kereskedést senki se gátolja, hanem szabadon vigyék s árulják¹⁾. Egy másik rendeletében meghagyta, hogy a bégek, vajdák és kádik szabad járás-kelést engedjenek az összes kereskedőknek, őket mások adósságaiért meg ne fogják s a harminczadon kívül egyebet ne fiztessenek velök²⁾.

1577. június végén már nem határozott ilyen kegyesen a szultán azon kérelemről, melyet a Bél, Deszni, Jenő, Világos, Feltót, Gyula, Pankota vidékén tímárokat tartó szpáhik a miatt küldtek, hogy a nekik kijelölt falvakban az erdélyiek kizáró módon maguknak követelik a földesúri jogokat. A szultán *Zefer*, majd — ez akadályozva lévén, — *Amhát* csaszt küldte a hely színére, hogy a temesvári és jenei kádikkal s az erdélyi fejedelem főemberével egyetértve a szpáhikat a magyar nemesekkel szembeállítsa s végére járjon már valahára ennek a dolognak. Ha a falvak benn vannak Halul és Moharem Cselebi jegyzékében, úgy az erdélyiek hagyjanak békét a szpáhiknak; ha azonban nincsenek benne, a szpáhik ne követeljenek többé jogokat. Kristóf fejedelem annak tulajdonította a szpáhik fészkelődését, hogy neszét vették, folytonos dúlásaik, fosztogatósaik, kegyetlenségeik miatt milyen vádat akar emelni ellenök a portán. Napról napra hódoltatják azokat a falukat, melyek hozzájuk soha és semmiképen sem tartoztak s a kétfelé való adózást egyfelé, t. i. török részre akarják terelni. Ezért biztatták föl a szegény feltótiakat, hogy a portára folyamodjanak. Pedig ha kárt szenvednek a hódolt falvak, csak a német párt részéről szenvedik; s olyan rosszindulatúak, hogy ha a németek, vagy hajdúk, latrok üldözésére küldi ki szolgálait a fejedelem, lesbe csalják, levágják, vagy elfogják ezeket a szolgálakat. Nyugodtan néz tehát az igazságos vizsgálat elé s kéri *Mehemed* nagyvezírt, ne engedje, hogy elfoglalják s elszakítsák tőle azokat a falvakat, a melyeket idáig kétfelé bírtak³⁾.

Kiderült azonban Halul bég defteréből, melyet Moharem Cselebi egészített ki, hogy Deszni és Bél vidékén 113 faluban 2 török bég, 1 basa, 1 alajbég, 4 bulogbasa, 4 vajda és 17 szpáhi a földesúr⁴⁾, de megjegyzi maga a defter is, hogy a falvaknak magyar földesuraik is vannak; Desziben Bebekné, Csúcson Degel János, Bélben Botha Ferencz és Sándor vajda, továbbá Nagy Zsigmond, Turó Igna fiai s a Halmágyon lakó Farkas vajda. Hogy azonban igazán beírta-e defterébe Halul bég ezeket a falvakat, sohasem tudhatták meg az erdélyiek; mert az egyetlen »hiteles« példány a szultánnál állott, abban pedig mind most, mind a későbbi béketárgyalásoknál olykor nagyon is eltérő adatok voltak a keresztényeknél levő másolatokhoz képest.

¹⁾ *Szalay*, Erdély, 132—3. és 321. l. Mindamellert mindjárt 1578. elején nyájas hangon kéri *Mehemed* nagyvezír is, a temesvári is Kristóf fejedelmet, hogy Memhet aga lippai tisztartó-emingnek jó barátság s készpénz-fizetés fejében engedjen annyi sót vásárolni, amennyit akar. *U.-o.* 344—5. — ²⁾ *U.-o.*, 323—4. — ³⁾ *U.-o.*, 326—9. l. — ⁴⁾ *Szalay*, Adalékok, 205—6.

veretett hidat Tamáshidánál a Fekete-Körösön keresztül olyan szín alatt, hogy a kereskedésen s a közlekedésen segítsen, — voltaképp azonban azért, hogy annál könnyebben járhasson hódoltatni, rabolni Biharba. Valószínűnek látszott, hogy majd palánkkal veszi körül a tamáshidai templomot s onnan hódítja be Biharvármegyét. Vagy 60 lovas hiában akarta gátolni az építést. 1584. tavaszán viszont arra kényszerítették a gyulai, jenei, lippai és csanádi szandsákságokban lakó szegény hódoltakat, hogy fát, vesszőt és egyebet hordjanak Gyula vára építésére¹⁾. Július 2.-án István lengyel király nem adhatott jobb tanácsot az erdélyi uraknak annál, hogy kenjék meg jól a gyulai béget s a híd megvizsgálására kiküldött csaszt, mert csak így remélhetik a híd elbontását, mivel a porta maga mindig saját törökjeinek javaslatára hallgat. E helyett Zsigmond fejedelem mégis a portán panaszkodott a szolnoki, gyulai és jenei bégek pusztításai és az ellen, milyen gyalázatba és nevetségbe hozzák őt más keresztény fejedelmek előtt²⁾. Gyulán kívül azonban éppen ekkor emeltették a törökök a szarvasi és békési palánkot is és Gyula új bégje folytatta a pusztításokat, a miket elődje kezdett³⁾.

A szultán ugyan egyszermásszor jól leszidta bégjeit, a bajokon azonban nem segített. Legfeljebb az történt, hogy 1585-ben újra összeírátták az aradi és lippai szandsákság falvait⁴⁾. Ebből kitűnt, hogy az előbbiben 134 s az utóbbiban, mely a jenei bég területét is magában foglalta, 578, a kettőben összesen 712 hódolt falu van. A bégek rajta voltak, hogy még több legyen. 1586-ban *Durák* szolnoki aga a gyulai és erdőhegyi törökökkel Bélfenyérrre tört, egészen kifosztotta, 55 emberét rablánczra fűzte, egyet pedig levágott. A többi a királyság területén keresett menedéket⁵⁾. Csakhamar — s alkalmasint megint *Szinán* gyulai bég tudtával — az erdőhegyi török vajda Kötegyánra rontott s ott megölte Szentbenedeky Lászlót és szolgáját, lovait, szerszámaint pedig elrabolta. »Ilyen nagy és méltatlan dolgok esnek, hatalmas császár a mi-hozzánk tartozókon a végbeliektől — fakadt ki Zsigmond fejedelem. — A föld népe naponkint fogy és pusztúl, a szolgálónép pedig, kit a földnek oltalmára tartunk, fogyatkozik«. S kérte, büntesse még az erdőhegyi vajdát s a többi vétkest. A szultán figyelmeztette is a temesvári, szolnoki, gyulai és jenei bégeket, hogy »nemcsak szandsákságukat veszítik, ha másszor panasz jön reájok, hanem a fejöket is«; 1587. elején pedig, mikor attól féltek, hogy a király Erdélyre támad, meghagyta nekik, hogy Erdély oltalmára minden pillanatban készen álljanak⁶⁾.

Inkább Erdély pusztítására állottak készen. 1588. júl. 28. az erdő-

¹⁾ *Haan-Zsilinszky*, 181—4. — ²⁾ *U.o.*, 184—6. l. — ³⁾ Ezekről bővebben szól

Karácsonyi János: Törökvilág Békésmegyében. Békésm. tört. évk. XI., 11—46. — ⁴⁾ Közli *Ráth Károly, Török-magyar viszonyok. (Akad. Értesítő, 1862. III. 46—49.).* — ⁵⁾ 1586. nov. 4. *Haan-Zsilinszky*, 190—2. — ⁶⁾ *U.o.*, 193.

hegyi bég alatt Kimpány (Companion) falura törtek s elrabolták egy György nevű oláhnak fiát, Mátyást; máshonnan négy gabonás szekeret vittek magukkal stb. s általában mind ők, mind a jeneiek sok panaszra adtak okot. A refraine itt is csak az, hogy a porta keményen ráírt a temesvári basára is, a gyulai s a jenei bégre is; történni azonban — úgy látszik — most sem történt semmi; különben nem mertek volna oly nyiltan hódoltatni továbbra is.

1589—1591 közt Csonkaháza, Petegd, Magyar-Ökrös, Mogyorós, Derna és Topafalva, továbbá Szék, Nagy-Káránd, Lugozó, Tagadó, Kislaka, Bokonya (Bokia) s még egy falut *Ozmán* jenei szpáhi; Kis-Hodos, Siád, Sipót, Alsó- és Felső-Karaszó, Bogy, Olesa és Magyar-Hodos, Botfő (Botfej), Kománfalva (Kumanyesd), Bojtos, Kis-Megyes és Mocsolya (Mocsirla) falvakat, amazok szomszédságában, a Jenőben lakó, de a gyulai szandsákbég alá tartozó *Sabán* aga; Kis-Káránd, Szukas, Toplicza, Vajdafalva s Kelyt (?) falut *Huszon* szpáhi, a jenei cseribasa fia; Gyönyörfalvát és Akattyát *Huszon* jenei alajbég; Újlakot a Bereg-jó (Berettyó) partján *Murát* erdőhegyi szpáhi hódoltatta be. Azonkívül szemet vetett *Sabán* jenei aga Nyárszegre és Örvényesre, *Huszon* jenei odabasa Kápolnás-Gyantára, *Kyhán* erdőhegyi aga Nagy-Ürögdre; a jenei *Czímber* aga pedig 1591. ápr. 20. rabolta ki Alsó-Örvényest¹⁾. A többi falut sem-igen szerezték meg vérontás nélkül. A jenei *Ozmán* aga több »latorral« foglalta el a már említett Kislakát, az erdőhegyiek pedig, még 1589. végén, meglesték a bélieket, mikor éppen munkára mentek s közülök 17-et elfogtak, négyet levágtak, vagyonukat elrabolták. 1590. január elején a szultán ismét vizsgálatot rendelt; s febr. 1. már ment hozzá a fejedelem levele, hogy azóta Gyapjút is kirabolták az erdőhegyi s más törökök. Essék meg a szultán szíve a szegény községnek ennyi nyomorúságán, ínségén, a földnek ilyen szörnyű pusztulásán; ne szenvedje, hogy ez a föld a szegény rajta lakó községnek pusztulása után üresen maradjon, haszontalan, hiábanvaló és csak vadak lakóhelye legyen; adassa vissza a szegény elvett embereket feleségeikkel, gyermekeikkel, elvitt marháikkal együtt: hadd épüljön és gyarapodjék ez a föld...²⁾.

Márczius 25.-én Zsigmond fejedelem a temesvári basához küldött követei által tiltakozott *Ibrahim* jenei bég azon kívánsága ellen, hogy Deszni és uradalma behódoljon neki. Kifejtette, hogy az a vidék a török foglalás óta mindig kétfelé adózott. Most is vannak magyar földesurai, kik adót fizetnek és szolgálnak a szultánnak. Vigyázzon a basa, hogy ne rabolgassák a jeneiek a deszniek lovait s eféle háborúskodásból ne támadjon valami nagyobb dolog, a miből azután neki is, a basának is valami búsú-

¹⁾ *Ráth* Károly, id. h., 49—52. A helyneveket gyakran rosszul helyezteti s a pl. Bél vidékén említett falut Csanádban is keresgéli; annál helytelenebbül, mivel Csanád régi hódolt terület volt. — ²⁾ *Haan-Zsilinszky*, 199—201.

lása következék. 28.-án pedig *Ravazdy* Györgyöt többi közt azzal a kérelemmel küldte a portára, hogy Ibrahim bég elmozdítását követelje¹⁾.

Még abban az esztendőben, szept. 16.-án a békési, gyulai, jenei és erdőhegyi törökök — mintegy ezren — körülfozták Biharmegyében az erdélyi fejedelemnek egy 40 drabantból s 50 lóból álló csapatát s levágták vagy elfogták a legnagyobb részét; pedig a drabantok csak abban fáradoztak, hogy a zsákaiak helyett, kiket a királyiak elhajtottak, a király földéről hajtsanak új jobbágyokat Biharba. Erről már szept. 24. írt a fejedelem a portára, Szinán temesvári basa pedig okt. 8. a fejedelemhez.

Szinán basát ugyan a temesvári vilájet élén decemberben *Haszán* basa váltotta föl, de 13.-án már ez is panaszszal kezdte a szomszédságot. »A gyulai, jenei, lippai és temesvári szpáhik, zaimok és azok jobbágyai nevében nagyon kérte »szerelmes fiát«, a fejedelmet, hogy ne háborgassa a defterbe beírt falvakat, fogja meg alattvalóinak száját, kezét s parancsolja meg, hogy a »szegénységnek húzására-vonására szorgalmasak ne legyenek, hogy valami kicsiny dologért háborúság ne essék.« 1591. febr. 1.-én már egyenesen fenyegetőzve írt. Fölhányta, hogy egy szpáhit megfogtak, vasra vertek, gyerekek és asszonyok összeköpdösték, arczát bekenték. E félek miatt már azzal fenyegetik őt a szpáhik, hogy ha el nem igazítja ügyöket a portán, »gyékényt gyujtnak a fejére, panaszra mennek a szultánhoz és nemcsak basaságától, hanem fejétől is megfosztatják.« Ő tehát az erdélyiek közül azokat, kik jogtalanul követelnek földesuraságot azokban a falvakban, égettetni, pusztítottani, raboltatni fogja.

Zsigmond azonban keresztül vitte a portán, hogy ott elrendelték a Szolnok, Gyula, Jenő s esetleg a Lippa várához tartozó szpáhik és zaimok összeírását s az evégre kiküldött *Zabaj bég* 1591. szept. 8. már jelentette is, »orczáját a fejedelem lába alatt való földhöz törülvén«, hogy az összeírást Szolnokon fogja kezdeni; mert maga is ezen a végvidéken születvén, javára akarna lenni az ott levő szegénységnek. Deczember elsején azonban *Szalánczy* László zarándmegyei főispánt megint csak panaszokkal küldte az új nagyvezírhez, *Ferhát* basához, hogy Sabán jenei aga megrabolta az erdélyiekhez tartozó Botfőt és Kis-Medgyest; hogy Varsándot közelebb a gyulai és szolnoki törökök dúlták föl s onnan sok embert elhajtottak stb²⁾. A jeneiek még Eger alá is eljártak csatázni. Egy ilyen alkalommal 1592. nyarán a jeneiek elfogták *Balázssdeák* Istvánt s a portára akarták küldeni. Ugyanakkor azonban Rákóczynak és Prépostházy Bálintnak szolgálai szintén elfogtak egy ifjút, ki némelyek szerint a temesvári basának, mások szerint pedig a budai basának fia, maga a jenei bég volt. Remélték tehát, hogy kiválthatják rajta Balázssdeákat³⁾.

¹⁾ *Pesty*, A szörényi bánság. I. 67—8. *Decsi* szerint (Magyar história 1592—1598., 34. l.) Szinán ezt a renegátot (eredeti nevén Márkházy Pált) áttérése után lippai béggé tette. — ²⁾ *Haan-Zsilinszky*, 200—209., 211. — ³⁾ *Károlyi-eklevélár*, III. 568.

A csakhamar kitört 15 éves török háború nagy eseményei azonban háttérbe szorították ezt az ügyet. Érdekes tudnunk, milyen erővel rendelkeztek a törökök ennek a háborúnak kezdetén a régi s a mai Aradvár- megye területén.

Ez az erő mindenestre jelentős volt. Lippa, Tótvárad, Arad, Világos, Erdőhegy, Jenő és Topincs (Buttyin) váraiban összesen 1018 török állott fegyverben. Mivel a két első vár defterét nem ösmerjük, csak a többi ötét vehetjük tekintetbe. Ebben az utolsó öt várban 713 török katona őrködött a hódoltságához tartozó mintegy 1800 házban. E szerint egy török vitéznek 2—3 házra, vagyis mintegy 50 emberre kellett felügyelnie. Ha az adózó telkek s a katonaság száma közt való arányt megtartjuk, a Marostól délre, Fellak, Lippa és Tótvárad vidékén mintegy 1300-ra, s így az egész arad-zarándi hódoltságban hozzávetőleg 3100-ra tehetjük a házak, s mintegy 60,000-re a lakosok számát. Ennek fékentartására, a szomszédos Gyula, Csanád és Temesvár őrségét oda sem véve, 1018 török mindenestre elegendő volt. Egyébiránt az 1558. évi összeírásból 20—30%-ot le is kell számítanunk, tekintve a tömérdek pusztítást, dúlást és gyilkolást, úgy, hogy egy törökre valóban nem juthatott több 50 magyarnál.

Az őrség erőssége tekintetében az egyes várak így következtek: Boros-Jenőben 345, Erdőhegyen 271, Lippán 247, Tót-Váradján 58, Világoson 37, Aradon 32, Topincson 28 ember vigyázott, összesen 103 odára osztva, úgy, hogy minden odában vagyis szakaszban (a műsztafizoknál és topcsiknál bölükben) 9—10 tiszt és közember szolgált.

A személyzet számát ez a táblázat mutatja¹⁾:

Csapatnem	Lippán	Váradján	Aradon	Világoson	Erdőhegyen	Jenőn	Topincson	Összesen
Ulufedzsik: Aga	2	1	—	—	2	2	—	7
Szertopcsi	—	1	—	—	—	—	—	1
Közember	58	37	—	—	132	185	—	412
Kézműves	3	—	—	—	—	—	—	3
Azábok: Aga	2	—	—	1	2	3	—	8
Kiája	2	—	—	1	2	3	—	8
Bajrakdár	—	—	—	—	1	—	—	1
Reisz	7	—	—	—	1	3	—	11
Velidiváne	—	—	—	—	—	1	—	1
Közember	121	—	—	16	57	91	—	285
Műsztafizok: Aga	—	—	1	—	1	—	—	2
Kiája	—	—	1	—	1	—	—	2
Közember	—	—	20	—	38	—	—	58
Topcsik: Szertopcsi	—	—	1	—	—	—	—	1
Kiája	—	—	1	—	—	—	—	1
Közember	—	—	8	—	—	—	—	8

¹⁾ *Velics-Kammerer* (Defterek, I. 377—382.) után összeállítva.

Csapatnem	Lippán	Váradján	Aradon	Világoson	Erdőhegyen	Jenőn	Topincson	Összesen
Martalószok: Aga	2	1	—	1	1	2	1	8
Szermája	2	1	—	1	1	—	—	5
Szeroda	4	—	—	—	—	—	—	4
Közember	43	17	—	17	27	50	27	181
Müteferrikák: Kapudán	1	—	—	—	—	1	—	2
Dizdár	—	—	—	—	—	1	—	1
Kiája	—	—	—	—	1	2	—	3
Szertopcsi	—	—	—	—	1	1	—	2
Müezzín	—	—	—	—	2	—	—	2
Imám	—	—	—	—	1	—	—	1
Összesen	247	58	32	37	271	345	28	1018
Ebből tiszt	22	4	4	4	17	19	1	71
Közember	225	54	28	33	254	326	27	947

Az *ulufedzsik* lovasok voltak. Minden 100 embert egy aga vezetett; annál feltűnőbb, hogy Lippán 58 ulufedzsinek 2 agája is volt. Minden aga alatt 10 *oda* (tized) állott, egy-egy *szeroda* (tizedes) alatt. Az *azábok* és *reiszek* gyalog szolgáltak. Egy 4 odából álló *dsemájet* rendszeren egy aga, vagy helyettese, a kiája, esetleg csak egy reisz nevű tiszt vezetett. *Bajrakdár*nak az érczczel nem ékesített kisebb zászlót őrző zászlótartót neveztek. Tekintélyesebb gyalogosok a *müsztafszok* vagy *janicsárok*. Agájuk volt a várparancsnok (*dizdár*) s helyettese a kiája. Ez a kettő lovaskatona. A legények tízenként 1—1 *bölüköt* alkottak, élükön a szerbölükkel (tizedessel). A *topcsik* vagy tüzérek az ágyúk és mozsarak mellett egy-egy szertopcsi vagy aga alatt szolgáltak, 11—12 emberből álló *bölükökben*. A *martalószok* többnyire szláv származású portyázó gyalogosok voltak, kiket nem számítottak a rendes katonasághoz. Az aga alatt állt a *szermája* vagyis százados és az egyes odák élén a *szeroda*. A *müteferrikák* az ételmezési lovas tisztek (fourierok) és a tábori podgyász kísérei, néha futárok, hírvivők. A mennyiben a *kapudánt* (hajóskapitányt), *dizdárt*, *kiáját* és *szertopcsit* is említik köztük, azt kell hinnünk, hogy ily helyeken az ételmezésről egyszerűen a vár főbb tisztviselői gondoskodtak. Az *imám*, *müezzín* s *khátib* a papsághoz tartozott. Az őrség fizetése 1591-ben:

Jenőben	765821	akce,	azaz	27442	frt	91	kr.,	vagyis	6382	arany
Lippán	465405	«	«	16676	«	99	«	«	3878 $\frac{1}{2}$	«
Erdőhegyen	199510	«	«	7150	«	55	«	«	1663	«
Váradján	144130	«	«	5164	«	64	«	«	1201	«
Világoson	65320	«	«	2340	«	70	«	«	544 $\frac{1}{2}$	«
Aradon	62160	«	«	2227	«	40	«	«	518	«
Topincson	42955	«	«	1539	«	01	«	«	358	«

Összesen 1745301 akce, azaz 62542 frt 20 kr., vagyis 14545 arany.

Ezzel szemben egy később (1619. júliusában) kelt, de kétségtelenül a török hódítás első idejére vonatkozó följegyzés¹⁾ szerint a lippai szandsákbégnek évenként 210,000, a gyulainak 298,000, a jeneinek 164,800 s a csanádinak (kihez most már a fellaki náhie is tartozott) 207,000 akcse jövedelme volt s így természetes, hogy a szultán kincstárának közvetlenül kellett fedeznie a katonatartás költségeit.

A mellett, hogy a török katona több zsoldot kapott, mint a magyar, teljes ellátásban részesült, sőt gyakran még a fekvő birtok jövedelmét is élvezte. Egy ulúfedzsi naponként mintegy 8 akcsét, egész évben tehát 23¹/₂ aranyat húzott ugyanakkor, mikor a magyar huszár 18-at; a janicsár egy esztendőben 16 aranyat, a magyar gyalog 12-öt nyert zsold fejében; s azonkívül többnyire földesúr is volt és részesült a zsákmányban. Sőt Boros-Jenőben 1599-ben a magyar huszárnak is csak valamicskével adtak többet egy esztendőben 11 aranyból. Azonban az is igaz, hogy ekkor már nem-igen fizetett rendszeren a kormány s így mintegy maga szorította katonáit, hogy örökösen zsákmány után lesekedjenek. Ebben a tekintetben különösen kivált erőszakoskodásával *Dsáfer* jenei bég, ki valaha, mikor még *Márkházy* Pálnak hitták, s követségben járt a portánál, az erdélyi fejedelemségre áhítozott s most is, mint már szandsákbég, jelentékenyen hatott az erdélyi s török viszonyok elmérgesítésére.

II. A törökök kiűzetése.

Az 1593-ban kitört háború a törökökkel való nyílt szakításra s a német szövetség keresésére ösztönözte Báthory Zsigmond fejedelmet. Azok közt, kik politikáját ellenezve, vérpadra kerültek, ott találjuk Deszni urát, *Kendy* Ferenczet is és azok sorában, kik az elszakadás mellett lelkesedtek, első sorban látjuk *Bocskay* Istvánt, kinek Zarándban szintén voltak jószágai és *Kornis* Gáspárt, ki jutalmul Deszni uradalmát kapta. *Palatich* György lugosi bánat Zsigmond már 1594-ben megbízta a lippavidéki, temesi és krassói szerbek és oláhok föllázításával, a mi annyira sikerült, hogy ettől fogva napirenden voltak a török ellen való apró-cseprő portyázások. A fejedelem csakhamar még nagyobb lépésre határozta el magát. A harczokban megedzett öreg *Geszty* Ferenczet körülbelül 2000 emberrel a végből indította Lugos felé, hogy, hacsak lehet, kézrekerítse Lippát és Temesvárt, de mindenesetre akadályozza meg az utóbbi helyen táborozó tatárok dúlásait. Útközben egyik alvezére, *Székely* Mózes, a lovasokkal hevenyében megtámadta *Facsád* (Facset) várát, melyet akkor gyakran Aradvármegyéhez számítottak s ha a gyalogság idejében megjelenik, alkalmasint el is foglalja. Így azonban az ágyútűz elől csekély veszteséggel vissza kellett

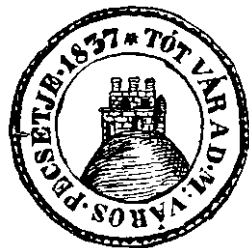
¹⁾ *Velics*, Defterek, I. 414.

vonúlnia. A gyalogság, a mint a vár alá érkezett, azonnal sánczokat és földalatti aknákat kezdett készíteni. E közben azonban a temesvári és a lippai törökök azon mesterkedtek, hogy míg az erdélyiek Facsád ostromával bajlódnak, ők magát Lugost foglalják el, hogy onnan Erdélyt is pusztíthassák. Erről értesülve, Geszty már a megszállás első éjszakáján haditanácsot hívott össze, mely egyhangúlag elhatározta, hogy az ostromot félbeszakítva, Lugos biztosítására siet. Hajnalban futáshoz hasonló gyorsasággal indult Lugos alá a sereg s azt és a szomszédos erősségeket őrséggel megrakván, valóban meggátolta a törökök s a tatárok szándékát.

Mikor 1595. január 28. Rudolf és Zsigmond nyíltan védő- és dacszövetségre léptek egymással s ezt ápr. 16. az erdélyi rendek is helybenhagyták, a délvidék visszaszerzésének súlyos gondja az 1595. május 27.-én karánsebesi bánul kinevezett *Borbély* György feladatául jutott. A komolyabb készülődések hírére *Ahmed* temesvári basa aug. 1. a gyulai, csanádi, lippai és jenei őrséggel éppen aznap pusztított el Jófőt (Dobrá) s a körülötte való hét falut, a mikor a fejedelem arája, Mária Krisztierna, Gyulafejérvárra érkezett. Ezzel csak siettetten a háborúnak ezen a vidéken való megkezdését. Zsigmond a fölkelt nemességet 1500 lovassal megerősítve küldte az arad-zarándi részek visszafoglalására. Ez a sereg egy éjjel először is a népes *Tótváradot* támadta meg; magát a várost fölégette, a külön kis hegyen álló várba pedig létrákon feljutván, 200 főnyi őrségét levágta s a fontos helyet elfoglalta. Hat török a falakról leugorva kísérlette meg a Maroson át való menekvést; a magyarok azonban őket is elfogták¹⁾. A sereg azután Sebes várába visszatérvén, Borbély csapataival egyesült.

Borbély augusztus második hetében Facsád alá indult s úgy megijesztette annak 300 főnyi őrségét, hogy aug. 12. feladta a várat, melyet Borbély *Barabás* Péter őrizetére bízott. A szabad hajdúk, adott szó ellenére, elfogták s elzárták a törököket. Másnap hajnalban Lugasy János lovasai hírről hozták, hogy a temesvári basa 8000 embere a jenei és lippai bégekkel közeledik. Borbély elfogadta a csatát a nagyobb számú törökökkel szemben, kik erős, de sikertelen ágyútűzzel támadtak, míg a magyarok ágyúi sok kárt okoztak bennök. A szászok mindamellet már futni készültek, a mi annál végzetesebb lett volna, mert ugyanakkor a várban őrzött törökök is széttörték bilincseiket s a mi kezök ügyébe akadt, azzal

¹⁾ *Szóllósi* István Rövid Históriája (Kolozsvár, 1636., 5. l.) szerint

»A vitézek erősen serénykednek, Város alá éjjel mihelyt érkeznek,
Az ostromhoz mindent elkészítenek, Melyet reggel vitéz módon megvesznek.
Őlik, vágják, kiket benne találunk, Úgy mint kétszáz jó törökök valának;
Hatan bennök Marosban leugranak; Azok is hamar megfogattának.«

támadtak a magyarokra. Barabás Péter azonban föllármázta az őrséget, egy szálíg levágatta a lázadókat, azután a bástyára ugrott s onnan harsány hangon bátorította a mezőn küzdő magyarokat. Neki is bátorodtak Borbélyék s bár közülük is elesett valami kétszáz, a törökök közül csak néhányat hagytak meg hírmondónak. A sebesült basát a közellevő erdőbe magukkal vitték ugyan a törökök, *Dsáfer* jenei bég azonban többed magával fogságba esett. *Mehmed* lippai bég, a volt budai basának java korában levő fia, szintén a foglyok közt volt. A bég sirva fakadt, mikor annyi előkelő török fejét látta a porban heverni. «Vitézek — szólt a magyarokhoz, — Nándorfejevárig most már minden a tietek!»

A két fogoly béget azután a diadal jeleivel együtt Gyulafejérvárra küldte Borbély. A fejedelem szemére hányta a jenei bégnek, hogy örökös pusztításai, határsértései, hódoltatásai, teljesíthetetlen kívánságai, a követekekkel való kegyetlenkedései okozták ezt a háborút, a miért Isten büntetését várhatja magára. Azután Szamos-Újvárra záratta mindakettőt.

Ezalatt az Eperjesen (a mai Kelmákon) levő törökök, a facsádi vere-ség hírére, felgyújtották kastélyukat s elmenekültek. A solymosvárbeliek is elfutottak¹⁾. Természetes, hogy Borbély nem sokat tétovázott s a fő nélkül maradt Lippa ellen fordult. Mindjárt felszólította a törököket a vár földadására. A törökök azonban méltatlannak tartották kívánságát s arra emlékeztették, hogy ezelőtt 44 esztendővel két hatalmas ország hadserege is alig tudta bevenni Lippát, melyet vára és kőfala most is jól megvéd²⁾. A magyarok a szomszédos hegyről azonnal lövetni kezdték a falakat, melyeknek erősítésére a törökök háromszáz parasztot hajtottak be. Megigérték nekik, hogy nemcsak zsoldot kapnak, hanem az adótól is örökösen fölmentik őket; a parasztok azonban az első alkalmas éjszakán kiszöktek, állottak a magyarokhoz s figyelmeztették a kapitányokat, hol leggyöngébbek

¹⁾ Az egykorú krónikás vers szerint (Historia, melyben az felséges Báthori Zsigmondnak erdélyi fejedelemnek 1595. esztendőben viselt hadai irattatának meg. Kolozsvár, 1596., 5—6. l. Egyetlen példánya az erdélyi muzeumban):

Ezt hallván törökök, *Eperjest* kik laknak, Meggondolván dolgát a facsádiaknak,
A várost meggyújták, várból kifutának, — Ki hova láthata, széjjel eloszlanak.
Solymosi török is már önön-magában Elvégezte vala, ne maradna várban;
Azért készülének, esének futóban, — Ezenképen várat hagyák csak pusztában.

²⁾ A krónikás vers szerint a lippaiak először a gyulaiaktól kértek segítséget:

»Nincsen — úgymond — bégünk; nem tudjuk, mit tegyünk, Vitéz törököktől mind megmenekedtünk.

A vár tartására nincsen elégségünk, — Azért ne hagyjatok, legyetek mellettünk.« De azok sem segíthettek, mert sok a sebesültjök s nekik sincs bégjök. Levelöket elfogván Borbély, másnap újabb követet küldött Lippába, biztatva, hogy őket nem vágatja le, mint a facsádiakat. Azonban

»Követ a beszéddel keveset használta: Török nem bízhatik semmit magyarokra.

Inkább mind egy lábíg meghalának várba'. — Ilyen választ vitéz törököktől hoza.« (U.-o., 6—7. l.).

Rövid Historia, MELYBEN MEG I-

RATIK, SZENAN BASSANAK,
TÖRÖK CSÁSÁR EREIÉVEL, HAVASALFÖL-
dének, és Erdély Országának pusztítására való ki jö-
vetele, 1595 esztendőben,

És Istennek segítségé által, annak az sok pogánfagnak,
az Magyarok által, meg veretése és szégyen vallása.

Annak- féltte, ugyan akkor, Borbély György Kapi-
tánságában, Lyppa Várával egyetemben, Tizen-nyoltz
váraknak, és Kastélyoknak az Törököktől
való meg vétele.

Ad Notam: Trojanæ Historiæ, &c.

EPIGRAMMA ad S. Principem.

Pando Daciae princeps Sigemunde phalangis,
Arma, quibus Turcæ turpia castra teris,
Majores majora canant, mihi sufficit, ut te
Virtutesq; tuas corde calente canam.

Nyomtatott Abrugi György által.

a falak. Ezen annyira megijedtek a törökök, hogy már csak az említett renegát *Márkházy* Pál buzdítására tettek le a megadásról. A magyarok mindent előkészítettek a város felgyújtására s egy hajnalban nagy erővel rohantak a várra. Erre a törökök kijelentették, hogy alkudozni kívánnak az átadásról.

Borbély, úgyis fogytán lévén a puskapora, azt kívánta, hogy fegyvertelenül s minden hadiszert ott hagyva vonúljanak ki; a törökök azonban azt akarták, hogy fejenként két lóval s néhány társzekerrel távozhassanak. Ebbe nagynehezen aug. 18. meg is nyugodott Borbély s másnap megtörtént a kivonulás¹⁾. Minden török annyit vihetett magával, a mennyi egy lovon elfért. A szabad hajdúk erősen morogtak, hogy meg vannak fosztva annyi szép zsákmánytól; Borbély azonban, hogy adott szavát megtörve, vissza ne riaszsa hasonló hódolattól a többi vár őrseit, a törököket több mértföldre maga is elkísérte s megoltalmazta őket a kirabolatástól. Történt azonban, hogy az egyik török, ki valamikép elszakadt a csapattól, sírva kérte a magyarokat, engednék őt is a többihez. A vitéz *Pattanyús* László magyarosan öltöztette föl, hogy a szabad hajdúk rá ne ösmerjenek s úgy bocsátotta útnak. A török, nem hálálhatván meg másképen ezt a jóságot, megígérte, hogy majd meg szolgálja ezt nekik Gyulán, melynek ostromára bizonyosan készülődnek. — Lippán, melyet 44 esztendő előtt százezer török is alig tudott bevenni s melyet most egy maroknyi had elfoglalt, sok hadiszer, por, golyó és élelem került a győztesek kezébe.

A fejedelem, ki nagy örömmel értesült Borbély sikereiről, azonnal meghagyta a váradiaknak, kikre a téli hadjáratban a tatárok ellen tanúsított gyávaságuk miatt haragudott, hogy alkalmat keresve a nevökön esett csorba kiköszörülésére, csatlakozzanak a lugosiakhoz. Velök együtt Borbély György, *Békes* István lugosi bán vezetése alatt, mintegy ezer lovast és gyalogost küldött *Boros-Fenő* ostromára. A lugosiak szept. 16., a váradiak másnap érkeztek a vár alá. A sövényfalakkal és árkokkal körülvett tágas mezőváros belsejében, kettős sáncz, a Körös és 700 török által védett vár ostroma nehéz földadatnak látszott. *Király* György váradi helyettes kapitány kisebb mozsarakkal és két nagyobb ágyúval a szállóskertekből és a szántóföldekről nagy erővel kezdte lövetni a várost, melyet a törökök, tovább nem védhetvén, felgyújtottak s azután a várba vonultak. Mivel a magyarok rohamra alig gondolhattak, alá akarták aknázni a várat, máshol pedig a Körös vizét elvezetni a falak alól. Már-már czélt értek, mikor a folytonos esőzések miatt megáradt Körös minden munkájokat meg-hiusította. Most már a törökök is nekibátorodtak s a falakra azt az írást függesztették ki, hogy csak menjenek haza feleségeikhez a váradiak; sőt ki is törtek rájuk, megöltek közülük néhányat s pár zászlót is elvettek tőlük, mire gyávaságukat gúnyolva vonultak be a várba.

¹⁾ Sepsi *Laczkó* szerint (*Mikó*, Erdélyi tört. adatok, III. 29.) szept. 1.

Most a magyarok roppant sok földet, anyagot hordtak össze, hogy betöltsék az árkokat s azután egész közelből olyan erővel ágyúztak, hogy már is igen megrongálták a várat. — Erre október 15.-én a haditanács határozatából a szabad hajdúk s a többiek délután 3 óratájban általános rohamot intéztek. A törökök azonban visszaverték őket és sokat megöltek, megsebesítettek közülük. *Barabás* Péter, kit pár nap előtt 3 zászlóaljjal és 2 nagyobb ágyúval *Borbély* György küldött az ostromlók segítségére, ágyúit a száncozokban fölállítva, katonáival még azon éjszaka hazatért *Lippára*. Szerencsére azonban útban volt már akkor maga *Borbély* György is, ki a sikertelen roham után való nap, a vár megsegítésére tűzzel, vassal pusztítva siető temesvári törökök megelőzése végett, azonnal fölkerekedett *Boros-Jenő* megsegítésére és *Barabást* is visszaparancsolta. A nagy közben, sötétségben nem tudhatta meg, hányan vannak a törökök s különben is csak óvatosan haladhatott előre. A temesváriak, zsákmánnyal megrakodva, odébb állottak, a magyarok ellenben szerencsésen megérkeztek a vár alá. *Borbély* György másnap hadiszemlét tartott, a mi és az ostromló sereg növekedése nagyon lehangolta a jenei törököket. A vezér tömérdek fát hordatott az erdőből, s köröskörül magasan fölhalmozta azt a falak alatt. Megsegítettésökben többé nem bízva, s attól félve, hogy a magyarok fölperzselik őket, a jenei törökök kijelentették, hogy hajlandók alkudozni a megadásról. A szabad hajdúk akaratával nem törődve, *Borbély* csakugyan alkudozni kezdett. Kezesül *Erdélyi* Györgyöt küldte hozzájuk, ezek viszont az alajbéget (alkapitányt) indították táborába. *Borbély* megengedte, hogy szabadon elvonúlhassanak és vagyonukat is magukkal vihesék. A hajdúk, kik nagy zsákmányra vágytak, kijelentették, hogy őket nem köti az eskü s hogy kár a törököket bántatlanul elbocsátni, mikor be is vehetnék tőlük a várat. A vezér keményen megfenyegette őket arra az esetre, ha adott szavát nem tisztelnék. A hajdúk azonban, kik dühösek voltak a szerződés miatt, káromkodások közt hagyták oda a tábort s attól mintegy 1500 lépésre cselt vetettek. *Borbély* György azonnal magyarokat küldött a várba a kapuk megszállására s hogy a fejedelem zászlaját a négy mecset tornyára s más kiválóbb pontokra kitézzék. Szombaton, okt. 21. a törökök, kik éppen aznap hallották *Szinán* oláhországi nagy vereségének hírért, csomagolni kezdtek s másnap délután 3 órakor gyermekeikkel és feleségeikkel könyezve hagyták oda a várat. *Holmijukat* 60 kocsi vitte utánuk. Ki volt kötve, hogy a kivonuló törököknek nem szabad összejatszaniok más várak őrségeivel, hogy tehát a fedezetökre rendelt magyar csapatokat, melyek őket *Páléléséig* kísérik, ne csalják tőrbe. Azonban híre ment, hogy értesítésökre a gyulaiak és temesváriak egyesültek s hogy *Pálélésénél* le akarják kaszabolni a magyarokat. Kérdőre vonatva, hiában erősítették, hogy semmit sem tudnak a gyulaiak és temesváriak szándékairól; a kíséret, magával vivén két béget is, visszatért a táborba, a haj-

dúk pedig lekaszabolták őket, az asszonyokat és gyermekeket elfogták, s a zsákmányt elszedték. A bégek visszanyerték szabadságukat. A szabad hajdúk, Borbély haragjától félve, az éppen ostromolt Szolnok alá készültek menni; a vezér azonban utánuk küldött, s kijelentette, hogy senkinek sem lesz bántódása, sőt a zsákmányt is megtarthatják, mire vissza is tértek s a fejedelemnek ismét hűséget esküdtek, a török asszonyokon és gyermekeken pedig jó áron adtak túl.

Október 22.-én, tehát Jenő visszavételének napján, maguk a törökök égették föl a szarvasi s 24.-én a békési palánkot. Másnap Világosvár s valószínűleg Pankota is meghódolt a keresztényeknek. Egy keresztény levelező előtt a gyurgyevói bég állítólag úgy nyilatkozott¹⁾, hogy a szultán maga parancsolta volna meg a tarthatatlan erődök átadását. Gyulát ugyan, részént az idő előrehaladt volta, részént seregének kicsisége miatt már nem támadta meg Borbély s valószínűleg e miatt nem bántotta a Gyula felől könnyen megsegíthető Erdőhegyet sem; de így is meg lehetett elégedve az 1595. évi hadjárat eredményével. Facsád (Facset), Tótváradja, Eperjes, Lippa, Solymos, Arad, Fellak, Nagylak, Csanád, Siri, Világos, Pankota és Jenő, összesen 13 vár szabadult meg a török igája alól²⁾ s Borbély György, Király György, Fésűs András, Békes István, Pattantyús László és mások hősisége Arad- és Zarándvármegyék nagy részét visszazserezte Erdélynek s vele a magyarságnak³⁾.

¹⁾ 1595. okt. 24. levél a jenői (genoei) táborból. (*Neue Zeitung von Eroberung der neuen Festung Georgia vnd Symbelt in Siebenbürgen*, stb. Drezda, 1595. — A budapesti nemz. muzeumban). — ²⁾ *Bethlen* Gábor levele 1627. szept. 14. *Tört. Tír*, 1882., 48. l. — Az említett egykorú históriás ének (8. l.) szerint

»Törökök ezt hallván, kik vannak Csanádban, Nagylakban, Fellakban és Világosvárbán, Aradiban, Siriban és Pankotában Meg nem maradának, — esének futóban.« — ³⁾ Főbb források, a ritkasága miatt gyakrabban idézett históriás éneken kívül: Rövid história, melyben megíratik Szenan basának . . . kijövele 1595. esztendőben. (Czím lapjának facsimiléje mellékelve). *Szóllási* István históriás éneke. (Kolozsvár, 1636., 4r. 9 levél). Az erdélyi muzeum példánya. — *Mansfeldische Historie*, Schlacht und herrliche Victoria in Ungern. Nürnberg, 1595. 4r., 26 levél. — *Zweperley neue Zeitung*. . . Die ander Zeitung . . . wie . . . Festung Fogiat (Facsád), vnd Stadt Lippa eingenommen. Nürnberg, 1595. 4r. 4 levél. — *Neue Zeitung* stb. Drezda, 1595. 4r., 8 l. okt. 24—26. tudósítás. — Baranyai *Decsi* János Magy. Hist. 184., 188., 224—9. — *Szamosközy* Tört. Maradványai, IV. 47—8. — *Bethlen* Farkas Hist. de rebus Transylv. III. 584—9. — *Istvánfy*, Hist. XXIX. könyv. — *Sepsi Lacskó* Máté krónikája (*Mikónál*, Erdélyi tört. adatok, III. 28—9.). *Harmuszachi*, Documente. III., II., 56., 67., 134., 155—6., 487—8. stb. *Ortelius*, Chronologia oder hist. Beschreibung stb. Nürnberg, 1620., 395—6. A könyvem I. kötete 456. lapján említett képrombolásnál Borbély neve helyett a Fésűs Andrásé jön.

XXX. A NÉMET BEFOLYÁS KORA.

474

A birtokviszonyok rendezése. A török Lippa alatt. Borbély György és Szelestey Fános. A borosjenei kaland. Fejedelm-változások. Basta tábornok. A Magyarországhoz való visszacsatolás kérdése. Aradvármegye németuralom alatt. Könyv-mor. A független Erdély eszméje. Török s erdélyi barátság. A tótváradjai csata. Arad és Zaránd Bocskay ügyéhez áll. A német befolyás bukása.

Alig foglalták vissza az erdélyiek az arad-zarándi várakat, azonnal megkezdték a birtokviszonyok rendezését. A borosjenei vár javainak összeírásával Zsigmond fejedelem Ugray Gergely biharmegyei alispánt és Köveskúthly Márton váradi tisztartót bízta meg; 1596. márczius 26. án pedig már a pozsonyi országgyűlés is meghozta a XXXV. törvényczikket, melynek értelmében a császárnak (!) sürgetnie kell az erdélyi fejedelmet, hogy mivel Isten akaratából Lippa, Jenő, Pankota, Világosvár s több más erősség megszabadult a töröktől, azoknak területén adassa vissza a volt földesurak jószágait. Egyébiránt kijelentették, hogy a visszahódított vármegyékben tiszteletben tartják a fejedelem hatóságát. Pongrácz Frigyes szatmári kapitány valóban még abban az esztendőben visszakapta Cseke-Vadászt s mások is új adományt nyertek régi javaikra; a török azonban egyáltalán nem akart könnyedén lemondani Aradról és Zarándról s visszafoglalására újabb kísérleteket tett.

1596. elején új basát kapott Temesvár, az eddigi pedig családjával és kincseivel együtt Konstantinápolyba kívánt visszatérni. Erről értesülve, Lippa új kapitánya, Borbély György, 2000 lippai katonát bujtatott el egy erdőben, mely a basa útjába esett s a társzekerek gyanútalan kísérőit márcz. 4. megtámadván, 300 törököt levágott. Levágta magát a basát is; zsákmányúl ejtett 300 lovat, 13 (mások szerint 75) társzekeret, melyeken mintegy 150,000 scudi értékű kincs volt felhalmozva s megszabadított 160 nőt, kiket a basa Konstantinápolyba, a hárembe akart magával vinni. Borbély tudósítását febr. 3. nagy örömmel fogadta a fejedelem¹⁾, de termé-

¹⁾ *Hurmuzachi*, Documente privitoare la historia romanilor. III. II., 171. Neue Zeitung und wahrhafte Beschreibung, was massen des Fürsten Sigismundus . . . Kriegsvolk von Lippa den großmüchtigen Wajcha von Demeschwar auff's Haupt geschlagen. Augsburg. 1596.

szetes, hogy a temesvári törökök nem akarták ennyiben hagyni a dolgot és pedig annyival kevésbbé, mert a hajdúk Lippán ápril közepéig 4000-re szaporodtak s folyton portyáztak Temesvár alá!).

Ápril végén a kolozsvári országgyűlés már értesült, hogy *Szolimán*, a »nagyszemöldökű« temesvári basa a végházak bégjeivel s a tatár kánnal együtt ápr. 28. Lippát megszállotta s hogy a Körös vidékét is dúlják a tatárok. *Borbély* György megerősítette ezeket a híreket, mire az országgyűlés azonnal 4000 emberből álló hadat rendelt Lippa védelmére s a Maroson lefelé 12 nagyobb ágyút küldött a várba. *Borbély* küldöttei állatokon a fejedelmet is fölkeresték és gyors intézkedésre kérték.

Zsigmond haladéktalanul fölhívta *Tieffenbachot* és *Prépostváryt* császári segélyhadak küldésére, s ágyúkkal és lövészekkel ellátva ő-maga is útnak indított egy csapatot, a Kenyérmezőre pedig nemesi fölkelést hirdetett.

A temesvári basa május 5.-én már teljesen körülvette s azonnal lövetni kezdte Lippát. Az első kirohanásnál visszavert magyarok éjjel hamarosán kijavították a falakban esett károkat, mire május 6.-án a törökök a városon uralkodó hegyről lövették Lippát úgy, hogy azt a múlt esztendőben a magyaroktól látták. Az őrség azonban éjjelenként a betegeket és a sebesülteket is odahajtotta a falak kijavítására. Még a finom borokat is kieregették, hogy az üres hordókat azután földdel teletöltve állíthassák be a résekbe. Helyenkint magas földhányásokkal borították a falakat, hogy az ellenséges golyók erejét gyöngítsék s égetett hegyű karókkal s nagy rakás terméskövel dugták be a hézagokat. A török vezérek és követek hangos magyar szóval ígértek szabad elmenetelt az őrségnek, ha megadja magát, sőt leveleket is dobtak be a lippaiakhoz. Mikor ez nem használt, gyujtogatni próbáltak a törökök, kik szerdán, május 7.-én hajnalban 5 órakor minden eddiginél hevesebb ágyúzást kezdtek; ennek fődözete alatt tett rohamukat azonban d.-u. 1 órakor az őrség visszaverte. Különösen kitűntek ezúttal a *skót zsoldosok*, kik 143-an (mások szerint csak 75-en) voltak a várban s kik nagyon jól megszolgálták zsoldjukat, mely havonként 990 frtjába került az országnak. Soraikból 25 esett el; velök halt a lengyel *Komorovszky* is, ki arról híresedett el, hogy ujjával kettétöri a tallért, patkót, míg a skótok kapitánya egyetlen ökölcsapással képes volt agyonütni a lovat. *Aracsay* Mihály és *Petky* Farkas alkapitányok, *Szilágyi* István, *Thury* Márton és *Ferencz*, *Barabás* Péter, *Kaptáry* János és *Verebélyi* Versekben. (Említi *Kertbeny*, Bibl. 286). Zeitung auß Ungern, welcher massen der Fürst auß Siebenbürgen den gewesenen Bassa zu Temiswar den 4. Febr. angegriffen. Augsburg, 1596. (U.-o.). — Fünfferley Zeitungen. . . . Die viert: Wie Siebenbürg. Freybeutter von Lippa den gewesenen Bassa von Temiswar 4. März . . . geübelt, 75 Wägen seiner Haab bekommen . . . Augsburg, 1596. 4 levél. A rablók vezérét Deli Mártonnak nevezi. (A magyar akadémia példányában).

¹⁾ *Hurmuzachi*, 191. 1884. évi. 1. kötet. 1. fejezet.

János hadnagyok szintén megtették a maguk kötelességét. *Galacs* István hadnagy a törökök fogságába esett, de a csanádi bég is halva maradt a csataterén.

Május 10.-ről 11.-re menő éjjel *Borbély* György főkapitány, a skót kapitány tanácsára, elsüttette összes ágyúit, a mi nagyon megrettentette a basát, mert azt hitte, hogy segítségök érkezett a várbelieknek s annak öröme lövöldöznek. Föltevésében az is megerősítette, hogy értesülései szerint *Palatics* György lugosi bán megbízásából *Buday* György vitézei éppen azon éjszaka verték és gyújtották föl Temesvár külvárosait. A basa tehát május 11.-én sietve elvonult Lippa alól, hogy már most székvárosát védelmezze. *Zsigmond* fejedelem, ki Magyarországból hazatérve, maga állott Déva alá gyűjtött 101 zászlóaljának élére, szintén az ő készülődéseinek tulajdonította, hogy »nagy kárával, veszedelmével« Lippa alól elszállt a török. Jövelele nem is volt egészen vakhír. Pár nap múlva ott állott már Lippa alatt, honnan teljes díszben vonult eléje a vitéz *Borbély* György. A fejedelem a két sereg szemeláttára megölelte ősz vezérét, ki két év előtt történt utolsó találkozásuk óta anyi derék győzelemmel örvendeztette meg. Úgyszólván diadalmenetben vonult be Lippába, meg szemlélte az ellenség elhagyott hadállását, a mogrongált falakat, az elesettek levágott fejeit; azután az egész őrség jelenlétében megdicsérte *Borbély* György, *Barabás* Péter, *Thury* Ferencz, *Kaptáry* János és a skót parancsnok hősiségét, majd néhány napig való pihenést engedett seregének.

Haditanácsot ülven a tennivalókról, az egyik rész azt javasolta, érje be Lippa megtartásával s az ellenség futásszerű visszavonulásával; a jövő tavaszig pedig bocsássa haza seregét, mely nagyobb vállalatokra ügyis kevés, és várja be, míg a németekkel egyesülhet. Mások ellenben a futó ellenség üldözését s a gyors mozdulatokat ajánlották; nem lehetetlen, hogy a lippaiak és jeneiek példájára a temesváriak is megadják magukat. *Borbély* György a mellett volt, hogy nem kell ugyan azonnal Temesvár ellen indúlni, de visszavonulni sem szabad. Üldözzék az ellenséget, főkép a tatárokat, s próbálják visszavenni Csanádot, Becskereket stb. Ha azután a környező kisebb várakból nem remélhet segítséget és élelmet a török, Temesvár ellen is több bizalommal kezdhetnek valamit.

A fejedelem maga is folytatni akarta a támadást. Minden szükséges jél ellátván Lippát, megindult a vár alól s már június 4. megszállta *Fellakot*, melynek kastélyából jövelele pusztá hírére kivonultak a törökök s 16.-án Temesvár alatt fogadta azt a szentelt kardot és sisakot, melyet némi pénz kíséretében a pápa küldött neki. Egyideig hősi módon ostromolta Temesvárt, s nyílt csatában mintegy 3000 törököt és tatárt vágott le; a vár ellen azonban nem boldogult és hiában áldozta föl sok jó vitéze életét. Az egyik rohamban pl. a lippai harcokban úgy kitűnt *Barabás* Péter s a skótok alkaptánya is elesett. Arra a hírre azonban, hogy 20,000

főnyi fölmentő sereg közeledik, egy éjjel nagy titokban előre küldte Lippára összes ágyúit s hadi fölszereléseit, azután az üres hordókat stb. felgyujtatván, hirtelen visszavonúlt. Lippát mintegy 2000 lovassal és gyaloggal *Szelestey* János őrizetére bízván, hazatért Erdélybe.

Szelestey néhány nap múlva válogatott csapattal, melyben skótok is voltak, Csanád megvételeére ment. Föl is gyujtott sok házat ottan s már hazafelé indult a zsákmányúl ejtett marhákkal s egyéb javakkal, mikor a temesvári basa váratlanúl rajtaütött. *Petky* Farkas és sokan fogságba jutottak, mások elestek s megfutott maga *Szelestey* is. A csanádi bég a főkapitány tollas süvegét diadal jeléül a palánkon egy karó tetejébe tűzette. S ezzel a Maros mentén erre az esztendőre véget is ért a hadjárat¹⁾, hogy annál nagyobb arányokban, de kevesebb szerencsével induljon meg Felső-Magyarországban.

A következő 1597. évben a fejedelem *Márton* deák lippai tisztartót, mint a török nyelvben kiválóan járatos férfiút küldte a szultánhoz, hogy őt békére bírja. *Márton* deák ígéretekkel és ajándékokkal jól ellátva tért haza Konstantinápolyból; a fejedelem azonban teljesíthetetleneknek találta a szultán kívánságait s a lippai tisztartót ismét egyenesen a prágai udvarhoz küldte, hogy a fenyegető körülményekről számot adjon. *Márton* deáknak Lippáról való eltávozása és a hiányos ellenőrzés lehetett oka, hogy ugyanazon 1597. esztendőben *Ajthony* Jakab deák lippai harminczados, másokkal összejátszva, és csupán saját hasznát keresve, a lippai helyőrségben mesterségesen fölverte az élelmi és egyéb czikkek árát s ezzel elégtelenséget keltett a katonák közt. Az 1598. évi januári országgyűlés *Gerőfi* János fizetőmestert s a lippai kapitány egyik emberét volt kénytelen megbízni a deák számadásainak megvizsgálásával s azzal, hogy egyenesen a következő országgyűléshez tegyenek jelentést²⁾. A lippai vitézek már a csanádi veszedelem után egyenesen árulásról gyanúsították saját kapitányukat, *Szelestey* Jánost, a ki bátor és vitéz, sőt vakmerő, egyúttal azonban nagyralátó, követelő, menyecskés és hirtelen haragú ember volt, kit vitézei a temesvári basával való titkos összejátszásra is képesnek tartottak. Hogy el ne adja őket valamiképen a töröknek, a lovasság és gyalogság főbb tisztjei összesugtak-búgtak, megfogták a főkapitányt s hamarosan a fejedelemhez vitték Gyulafejérvárra. *Szelestey* veszélyben látván életét, becsületét és vagyonát, csupán arra kérte a fejedelmet, ne adjon egyszerűen hitelt irígyeinek, hanem láttasson fölötte törvényt; mert ő kész a legnagyobb kínokat, magát a halált is elszenvedni, hacsak a legcsekélyebb árulást is rábizonyíthatnák. A fejedelem csakugyan megen-

¹⁾ Legfőbb adatai: *Szamosközy*, IV., 56—7., 69., 467. A fejedelem jun. 26.-i levele, *Tört. Tár*, 1887., 573—4. *Szailágyi*, Erdélyi Országgy. Eml. III. 361—2. *Bethlen* F. *Hist. de rebus Trans.* IV. 8—13. *Istvánfy*, XXX. könyv. *Decsy*, 252—263. *Hurmuzachi*, Documente III. II., 194—8., 507—8. — ²⁾ 1598: XI. t.-cz. Erdélyi Országgy. Eml. IV. 132—3.,

gedte, hogy *Sibrik* Gáspár házánál tisztességes fogságban tartták a főkapitányt, ki most már a legnagyobb nyugalommal nézett ítélete elé, mely valóban fölmentette minden vád alól¹⁾. Azonban pörének eldőltségéig nem lehetett főkapitány nélkül hagyni a fontos Lippát, melynek parancsnokává a fejedelem ismét *Borbély* Györgyöt tette. Megjutalmazta más két tanácsosát is, a mennyiben 1597. ápr. 24. *Kornis* Gáspárt a hatalmas deszni (dézsnai) uradalommal, aug. 25. pedig *Jósika* István kancellárt a brancsikai kastélylyal s Aradban 12 jószággal ajándékozta meg. Jósikára más kitüntetés is várt. A fejedelem őt bízta meg, hogy a Dévánál gyűjtött hadakkal Temesvárt ostromolja. Érkezését be sem várva, *Borbély* a lippai katonák egy részével azonnal megszállatta *Arad* és *Csanád* palánkjait. Deczember 12.-én már Jósika is töretni kezdte Temesvárt, 1598. január közepén azonban abba kellett hagynia a sikertelen vívást, mire *Borbély* Arad és Csanád várait még jobban megerősíttette. Arad városát a várkapitánysággal együtt a kegyeibe most már visszafogadott *Szelestey*nek ajándékozta a fejedelem. Ő-maga azonban 1598. ápr. 10. kedvét veszve lemondott a fejedelemségről, míg Jósikát a fejedelemségre való törekvés gyanúja miatt nosokára *Rudolf* király fejeztette le.

Erdély s vele Arad- és Zarándvármegyék védelmének terhe most *Rudolf* erdélyi biztosaira nehezedett.

A temesvári basát nagyon bántotta, hogy tavaly Csanád és Arad a magyarok kezébe esett. A mint tehát értesült, hogy *Zsigmond* lemondott a fejedelemségről, casus bellinek tekintette Erdélynek a németek kezébe való jutását s 1598. június 19. már megszállotta Csanádot. *Móré* László várkapitány idején segítségre szólította Erdély rendeit s már útban is voltak a lippaiak, jeneiek és váradiak egyéb erdélyi hadakkal, úgy, hogy a basa sietve visszahúzódott a vár alól; június 27.-én pedig *Lugos* alatt szenvedett vereséget. Most azonban híre jött, hogy maga a szerdár, *Szaiturdsi Mehemed* jön a hiba jóvátételére, Erdély elvételére.

Július 4.-én *Szuhay* István és *Istvánffy* Miklós erdélyi császári biztosok pénzt és katonaságot kértek *Miksa* főhercegtől, mert egy *Nándorfejérvárról* elszökött s egy *Temesváron* pénzen kiváltott fogoly azt állítja, hogy a törökök *Lippát* vagy *Csanádot* akarják ostromolni s hogy azután *Erdélyre* rontanak. Hasonló híreket írt *Lippán* katonáskodó fiának egy *szegedi* asszony és segítséget sürgetett maga a lippai kapitány is. *Miksa* azonban sem pénzt, sem sereget nem kapott bátyjától, *Rudolf* királytól, mire *Zsigmond*, ki ápr. 10. lemondott fejedelemségéről, aug. 20. újra át-

¹⁾ Német ujságok már azt híresztelték róla, hogy mint árulót, 4 lóval rugatta szét őt a fejedelem. *L. Ungerische, Siebenbürgische etc. Geschichten . . . . Wie der Fürst in Sieb. seinen Obersten zu Lippa, Gelești (Szelestey) Janusch genant, mit 4 Rossen zerreißen lassen, umb das er die Festung Lippa dem Türken übergeben wolte.* Nürnberg, 1597. 4r. 17. levél. (A magy. nemz. muzeumban.) Másik kiadása is van.

vette az uralkodást s a hon védelmét. Arad városát a kapitánysággal együtt *Szelestey*nek ajándékozta.

Teljesen romokban hevert Arad vára, mikor parancsnokságát elnyerte *Szelestey*, ki most minden dicsvágyát ennek az erősségnek helyreállításában kereste. Voltaképp nem arra törekedett, hogy ostromnak is ellenállni képes várrá alakítsa át, csak arra, hogy sánczai mögül zavarhassa a törököknek különösen Lippa ellen való működését. Mivel nem állott rendelkezésére elegendő mész és czeмент, úgy segített magán, hogy az ásatott új sánczokat húsz láb szélességben téglalakokra kivágott gyephantokkal béleltette. A hantok közé tölgy- és fűzfagallyakat dugdosztatott, hogy azok ott megfakadván, gyökereikkel összevissza-fonódjanak s erősen, szinte elválaszthatatlanul együvé tartsák a gyeptéglákat. Az így elkészített hantrétegre újabb hantréteget rakatott s így tovább, mindenütt teleszurkáltatván a közöket vesszőkkel, hogy a sáncz fala valóságos gyökérhalmaz legyen. Ez a rugalmas fal ellenállhatott erős ágyúzásnak is. Ellátta falpárkányzattal és fedett folyosókkal, bástyákkal is, úgy, hogy távolból falakkal jól megerősített városnak látszott Arad. Azonban több év kellett volna hozzá, hogy a hantréteg megülepedjék s a cserjék ágasbogás szövevénye megfeleljen a várakozásnak. Erre pedig most éppenséggel nem maradt idő, mert *Szaturdsi Mehemed* hadai bevévén Csanádot és Nagylakot, ellenében Aradot sem lehetett volna tartani. Mikor *Szelestey* még csak nagyjából volt készen munkálataival, belátta, hogy a szerdár serege s nehéz ágyúütegei ellen most még nem védelmezheti hevenyészett várát s mivel fölszerelése hiányosak voltak, az őrség pedig csekély, megsemmisítette eszesen és ügyesen készített erődítéseit, felgyújtotta s majdnem lakhatatlanná tette ismét Aradot, honnan katonáival együtt Váradra ment szolgálni. Szept. 13. Zsigmond fejedelem már arról értesítette Miksa főherceget, hogy a törökök és a tatárok nagy erővel állanak a határokon s hogy Csanád, Arad és Fellak kastélyait be is vették. A higgadtabbak elősmerték, hogy jobban tett *Szelestey*, mintha a még gyöngye kastélyba zárkozva, czéltalan védelemben ontja véré, elfogatja vagy megöleti magát, hogy a közjón semmit sem lendítve végezze életét, melyet máshol hasznossá tehetett s tett is. Mert Váradon az aradi hajdúkkal együtt még ebben az esztendőben vitézségének sok jelét adta. Az ellenségre puskaporral töltött csöveket s lencsákokat szórt, mik az égő kanóctól tüzet fogván, iszonyúan pusztítottak a törökök közt és sokat szétszaggattak, összeégettek, megöltek.

Az a békealkudozás ugyanis, melyet Zsigmond fejedelem követői (*Sennyey Pongrácz*, *Palatics György*, *Kornis Farkas* és a szászsebesi bíró) Lippán *Szaturdsi Mehemed* szerdár és a tatár khán megbízottaival kezdtek, nem vezetett eredményre, mindamellett, hogy Zsigmond már hűséget is ajánlott a szultán iránt. A szerdár eleinte Lippa és Jenő ostromára gondolt. Utóbb azonban arra számítva, hogy a köszvénytől gyötört, de bátor-

lelkű *Borbély* György oltalma alatt álló Lippa ügyis azonnal behódol, mihelyt Váradot beveheti, Fahídnál átkelt a Körösön s útközben elpusztítva Zaránd- és Biharmegyét, Várad alá nyomúlt. Az okt. 2.-án kezdett ostromot azonban nov. 3. szégyenszemre abban kellett hagynia, mire a szultán selyemzsinórt küldött neki¹⁾.

A törökök és tatárok különben a Maros-Körös közében húzták ki a telet s alig várták a tavaszt, hogy egyszerű kártételek helyett valami derekasabb dologgal szerezzenek maguknak hírnevet. Szövetkezve a szomszéd várakban levő törökökkel, 1599. tavaszán a jeneieknek akartak cselt vetni.

Boros-Jenő várának kapitánya akkor *Veér* Mihály volt s mellette mint hadnagyok *Csókásy* Mihály, *Szódy* Demeter, *Károlyi* István, *Thársy* László, *Szentandrásy* György, *Móré* Mihály, *Keserű* Bálint, *Vajda* Farkas és *Jérpályi* Benedek összesen 80 lovassal s üsmeretlen számú gyalogsággal szolgáltak²⁾. Egy hajnalban a mezőváros közelében levő erdős vidéken úgy helyezkedtek el a tatárok, hogy mikor a lakosok legelőre hajtják marháikat, könnyű szerrel a városra ronthassanak. 35 tatárt ingbe, gatyába öltöztetve nem valami szép, de jó lovakon előre küldték. Ezek, mintha »szegény legények« volnának, a kik rablásból élnek, abrakkal és zsákmánynyal megterhelt lovakat hajtottak maguk előtt; mikor pedig a lakosok marháit megpillantották, nagy lármával, ostopattogással rohantak a gulyára s az erdő felé kezdtek terelgetni, a gulyásokat, csordásokat pedig levágták. A hogy ezt meglátták a jeneiek, *Csókásy* Mihály³⁾, a Kolozsváron a fejedelemtől levő kapitány helyettese, rögtön zászló alá híta s támadásra vezette a várbelieket s a városiakat. Éppen ezt akarták a tatárok. Futást színelve, mind a 35 lovasuk az erdőbe menekült, hová a jeneiek minden rend és fegyelem nélkül üldözték őket. Mikor azután a tatárok eltűntek a róna egyik ligetében, onnan egyszerre csak a törökök és tatárok pihent csapatai törtek elő. Megzavarták, megszalasztották, ölték, vágták a meglepett magyarokat, kik közül csak kevesen juthattak vissza a városba, de mégis elegen és idején, hogy a kapukat elzárhassák. Körülbelül 200-an estek el ebben a csetepatében. A tatárok azután Körös-Bányáig mindent feldúltak és fölégettek⁴⁾. Némileg hasonlított a jenei esethez, hogy *Haszán* temesvári basa viszont egészen Lippa alá járt portyázni; ott egyszer 15 lovassal a mezőn számos földművest levágotott, többet rabságba hurczolt, sőt a segítségökre jött lippai vitézek közül is elfogatott néhányat⁵⁾. *Báthory* Endre márczius 29.-től Erdély fejedelme, az első kedvező alkalommal 300

¹⁾ Az 1598. évi hadjárat története: *Deesy*, 292—3. és 296—7., *Bethlen* F. IV., 167—172. *Szamosközy*, II. 161—4. *Szilágyi*, Erdélyi Országgy. Eml. IV., 132—3., 186., 198. *Istvánfy*, XXXI. könyv. — ²⁾ A lovasság 1599. jún.—júl. havi zsoldjegyzékét közli *Szabó* Károly, *Tört. Tár*, 1873., 666—7. — ³⁾ *Szamosközy*, II. 245. és *Bethlen*, IV. 259. Péternek írja; az említett zsoldlajstromban azonban Mihály áll. — ⁴⁾ *Szamosközy*, II. 244—6. és *Bethlen* F. IV. 259—260. — ⁵⁾ *Szilágyi*, Törökmagyarokori Államokm. I. 39.

fegyveres lengyelt küldött Jenő és Lugos váraiba, az elesettek pótlására, a nemességet pedig Szász-Sebesnél táborba szólította¹⁾. Majd egyenesen azt kívánta *Ibrahim* nagyvezírtől, ki bizonyos föltételek mellett hajlandó lett volna őt fejedelmül elősmerni, hogy a szultán ne követelje Lippának, Jenőnek s a Zsigmondtól nemrégiben elfoglalt többi várnak visszaadatását. A szultán maga ezt nagyon is határozottan kívánta a fejedelemtől, ki azt augusztus 14. épp oly határozottan megtagadta²⁾. Okt. 28.-án azonban már csatát veszített Mihály havasalföldi vajda ellen s míg vezére, *Kornis* Gáspár, Deszni ura, kit sokan az ő árulójának tartottak, fogságba jutott, magát a fejedelmet futásközben ölték meg.

Nov. 3. Nyáry Pál váradi főkapitány figyelmeztette *Basta* György tábornokot, Rudolf erdélyi vezérét, ez pedig nov. 15. Mátyás főherczeget³⁾, hogy Boros-Jenő és Lippa várakba okvetetlenül királyi hadakat kell vetni, különben a vajda kezeibe kerülnek. A jó tanácscsal azonban megkésétt. Decz. 25. Ungnad Dávid Szatmárról azt a kellemetlen hírt közölte Mátyás főherczeggel, hogy Lippába már is oláh őrséget vetett a vajda s hogy az erdélyieket Jenőben is oláhokkal akarja fölváltatni, mint Erdélyben mindenütt⁴⁾. Ez volt felelete a királynak nov. 17. Bastához intézett intelmére, hogy valamiképen a Báthoryak kezére ne engedje juttatni Lippát⁵⁾. Sokkal veszedelmesebb kezekbe jutott. A vajda már a télen alkudozott a törökökkel s kész volt átadni Lippát s az időközben szintén megszállott Jenőt, Lugost és Karánsebest is, ha a török megerősíti és megvédi a fejedelemségben; a király biztosai (Ungnad és Székely Mihály) azonban, kik már 1600. febr. 19. tudtak ezekről az alkudozásokról, még ápril 20. sem bíztak az egységben⁶⁾. Ápril elején *Mihály* vajda maga is nyiltan értesítette Rudolfot, hogy a töröktől csak e négy vár átengedése fejében várhat kegyelmet. Bajnak tartotta, hogy a császár nem fizeti rendesen a várak legénységét, mert a vitézek onnan egyre szökdösnek s maholnap azt sem tudja, hova hajtsa le a fejét⁷⁾. Egyik híve a tárgyalások alkalmával egyenesen azt javasolta, adja át a vajda mind a négy várat Rudolfnak, de úgy, hogy őrséggel, élelemmel, költséggel jól ellássa. A vajda többi híve azonban ellenezte ezt a kívánságot, mert ha ezek a várak Rudolfnak engedelmeskednek, segítségökkel könnyen ki lehetne úzni Mihályt és oláhjait Erdélyből⁸⁾. Május 27.-én Lippa felől az a rossz hír érkezett Gyulafejérvárra, hogy a török Temesvárról ágyúkat vitet ki, hogy Tótváradja körül már is 10,000 tatár táborozik s hogy Lippát végveszedelem fenyegeti. Ez a hír riasztotta fel Ungnadot szept. 27.-én is, midőn azt hallotta, hogy a török komolyan készülődik Lippa és Jenő ellen⁹⁾.

¹⁾ *Bethlen*, IV. 261. — ²⁾ *U. o.*, IV., 266., 286., 309. — ³⁾ *Szádeczky*, Erdély és Mihály vajda, 102. — ⁴⁾ *Tört. Tár*, 1883., 736. — ⁵⁾ *Szádeczky*, 104. — ⁶⁾ *Tört. Tár*, 1884., 47., 264. — ⁷⁾ *Hurmuzachi*, Documente privitoare la historia romanilor. IV. I., 38. — ⁸⁾ *M. Tört. Tár*, III. 1857., 139., 163. — ⁹⁾ *Tört. Tár*, 1884., 448., 636.

Időközben az arad-zarándi várakba Mihály vajda által kinevezett új kapitányok sok tekintetben erőszakosan jártak el s a megye ügyeibe is beavatkoztak. A jenei kapitány például azt követelte a zarándmegyei nemességtől, hogy Jenőben tartsa megyegyűléseit s hogy törvényszékre is oda járjon. A július 20—27.-i erdélyi országgyűlés 19. t.-cz.-e azonban a nemesség panaszára eltiltotta őt ettől a szokatlan beavatkozástól s meghagyta, hogy »a vármegye mind gyűlés és mind szék dolgából az előbbi állapotban maradjon«¹⁾. *Kornis* Gáspár, ki hűségesen szolgált az idegenek, kész eszköze volt e vidéken levő uradalmaiban is; és nemsokára éppen ő terjesztette Rudolf elé a vajdának azt a kívánságát, hogy »az öt vármegyét, Bihart, Közép-Szolnokot, Máramarost, Zarándot és Kraszna-t minden váraival és tartományaival egyetemben ő felsége adja Erdélyhez, mint annak előtte volt«, s hogy övé legyen Fellak, Csanád, Temesvár s valamennyi végvár, melyet a töröktől visszavehet. Az elsőt szept. 12. megtagadta a király s kijelentette, hogy az öt vármegyét *Magyarországhoz kapcsolja*; az utóbbiak közül annak idejében csak a kisebbeket ígérte kir. adományúl²⁾. Azonban az erdélyiek időközben fölkeltek az idegen ellen s a másik idegen, Basta is jónak látta támogatni fölkelésüket. Szeptember 18.-án Miriszló és Decse közt megverte a vajdát, kit a jenei, lippai, lugosi és karánsebesi hadak is segítettek. Basta táborában jóformán csak mint néző szerepelt az aradi harczok diadalmas hőse, a köszvénye miatt most mozdulni is alig tudó *Borbély* György, míg a lippai főkapitányságban utóda, *Farkas* György, 3000 székelylyel mindamelllett is Mihály vajda oldalán harczolt, hogy a vajda csak kevéssel azelőtt fosztotta meg híres vitéz letére a lippai parancsnokságtól³⁾. Vele volt *Szelestey* János is, Arad egykori kapitánya, kit a vesztett csata után azzal a kérelemmel küldött a győztes Bastához, hogy »ne taszítsák el erővel ő felsége szolgálataból«⁴⁾. Eltaszították s a vajda földönfutó lett, követét, *Szelesteyt* pedig nyomorékká verte a kolozsvári nép.

Krajovából a Zsilvölgyén fölfelé Prágába indult a futó vajda, hogy még egyszer meggyőzze szükségességéről Rudolf királyt. Déván ágyúval lövöldöztek rá és csekély kisérétére; a lippaiak és jeneiek — mint utóbb ő-maga mondta — valósággal vadászatot tartottak reá; *Kornis* Gáspár segítségével azonban Jenőn át mégis csak eljutott Halmágyra, honnan megérkezése napján, decz. 6. arra szólította föl Nyáry Pál váradi kapitányt, »parancsolja meg mindenüvé a föld népének és adja tudtára, hogy valami rémülés ez országban itten ne legyen, mert ő ez országnak javát kívánja és a kinek (a császárnak) magát esküvéssel kötelezte, ahhoz megy.« Másnap Belényes vidékére utazott tovább⁵⁾. Bécsbe 1601. január 12.-én

¹⁾ *Szilágyi*, Erdélyi Orsz. Eml. IV. 526. — ²⁾ *Szádeczky*, 172., 174. — ³⁾ *Bethlen*, IV., 385. — ⁴⁾ *Szádeczky*, 207. — ⁵⁾ Erdélyi Orsz. Eml. IV. 406—7., 576—7. Az egész oklevél: *Hurmuzachi*, Documente privitoare la historia romanilor. 4. kötet, I. rész, 200—1.

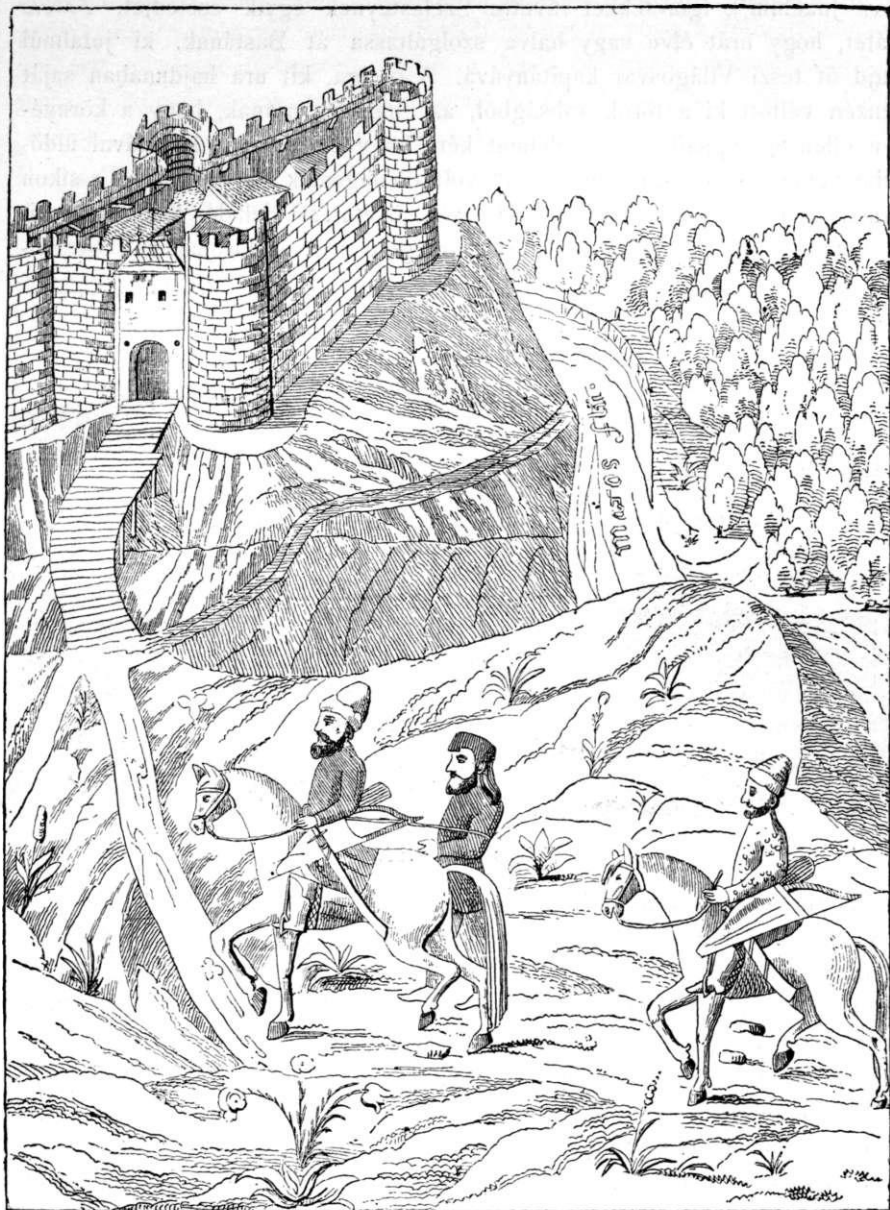
érkezett; pénzt és katonaságot kért Erdély, Moldva és Havasalföld visszafoglalására. Az erdélyiek azonban 1601. febr. 3. visszafogadták *Zsigmond* fejedelmet, másrészt pedig visszautasították a szultánnak márcziusban tett azt a kívánatát, hogy kiadják Mihály vajda fiát, Petraskót s átengedjék Lippát és Jenőt. Mihály vajda, kit Zsigmond visszafogadásának hírére csakugyan ellátott hadakkal a király, június 4. már reményét fejezte ki Mátyás főherczeg előtt, hogy ezt a két várat, sőt Lugost is, mielőbb kezeibe juttathatja¹⁾. Aug. 3. a goroszlói csatában Bastával egyesülve meg is verte Zsigmond seregét. Foglyúl ejtette *Farkas* György volt lippai kapitányt is, ki időközben Mihály pártjáról a fejedelem pártjára tért át. A vajda rablást, égetést engedett oláh katonáinak. Az első áldozat saját híve, *Kornis* Gáspár volt. Arad történetének legbecsesebb forrásművei, az aradi káptalanban őrzött oklevelek is nagyrészen ekkor pusztultak el. A török foglalás után ugyanis Gyulafejérvárra vitték s ott őrizték az aradi káptalan »igen híres« levéltárát. A goroszlói csata után azonban az oláhok feldúlták Gyulafejérvárat, még a Hunyadi János sirját is; »a törököknél barbárbabb keresztények« megsemmisítették a káptalan levéltárát és »háborút viseltek az oklevelek ellen is«. Szétszórták, szétszaggatták, megsemmisítették legnagyobb részöket²⁾. A vajda azután egyre azon törte a fejét, hogyan uralkodhassék Erdélyen egyedül. Még Szinán egri basát is kérte már, aug. 17.-ére küldjön valakit Lippára, hol követe nagyon fontos dolgokról fogja értesíteni³⁾. A kitűzött határidő után harmadnapra (aug. 19.) azonban Basta tábornok megölette Mihály vajdát, ki egy esztendő alatt annyi nyomorúságot hozott Erdélyre.

Basta idegen uralmával szemben a Székely Mózes vezetése alatt álló nemzeti párt ismét visszahitta Zsigmond fejedelmet, kinek Toldy István a portáról jó híreket hozott, miért a fejedelem 1601. decz. 27. a borosjenei várral és uradalmával jutalmazta meg a tanácsurat, ellenben nov. 29.-től 1602. ápriljéig börtönben sanyargatta leghívebb emberét, Székely Mózest. A Bastával elkerülhetetlen küzdelemben mégis őt állította hadai élére. Július 2. a fejérvári csatában *Székely* Mózes volt a vezér, a jobb szárnyat pedig *Szelestey* János vezette. A veszített csata után Herepén át mindaketten a mai Aradvármegyébe menekültek, mindamellet, hogy Basta kegyelmet ígért nekik. Azt hitték, török pártfogással mégis csak megmenthetik Erdélyt a németektől. Székely eleintén Solymos várában húzódott meg, melyet Zsigmond fejedelemtől — ki időközben júl. 7. ismét lemondott a trónról — 14,000 frton nemrég vett zálogba. Itt találta feleségét, Kornis Annát

¹⁾ *Tört. Társ.*, 1883., 128., 501—2. — ²⁾ *Szamosközy*, IV., 161. »Nemannyira a katonák barbár dühe tette — úgymond, — hogy felforgatták a páratlan kincset, hogy elhamvasztották a régi dolgok emlékezetét, hogy kioltották a viselt dolgok fényét, hanem fejedelemeink s nagyuraink gondatlansága, kik többet gondoltak a maguk hasznával, mint a közjóval.« Az aradi káptalan levéltárának roncsait most az orsz. levéltárban őrzik. — ³⁾ *Istvánfy*, XXXII.

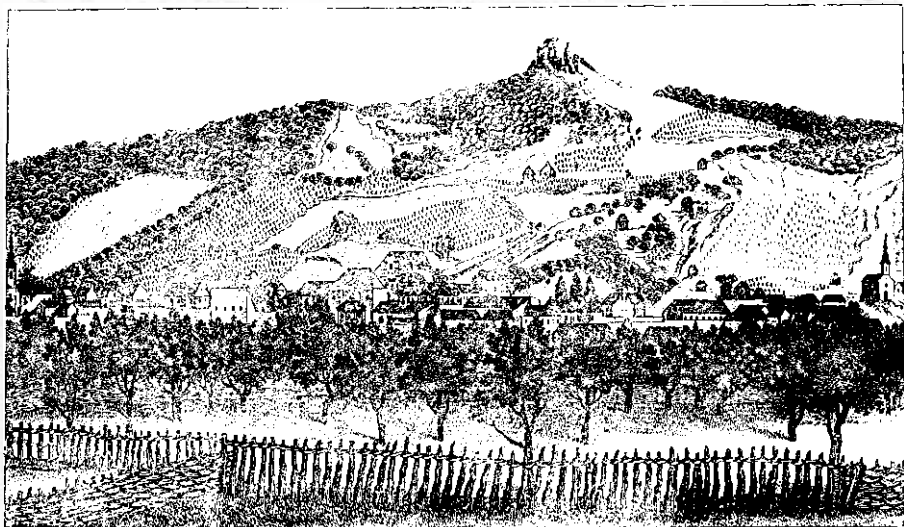
s gyermekét. Mivel azonban a várban nem bízott eléggé, a magyar származású *Bektás* vagy *Bakta* temesvári basával olyképp egyezett meg, hogy

Solymos vára.

török őrseget fogad Solymosba mindaddig, míg lecsöndesednek Erdélyben a dolgok s ő ismét hazatérhet. Bektás viszont Kalodva várát engedte át Székelynek, ki most családjával, cselédeivel együtt Temesvárra ment

lakni. *Szelestey* Világosváran húzódott meg, melynek kapitányává csak néhány hónappal azelőtt tette Zsigmond fejedelem. Bastának egyik embere, *Beck* Joachim¹⁾, ígéretekkel rávette *Szelestey*nek egyik cselédjét, *Fekete* Mátét, hogy urát élve vagy halva szolgáltassa át Bastának, ki jutalmul majd őt teszi Világosvár kapitányává. A szolga, kit ura hajdanában saját pénzén váltott ki a török rabságból, azt hazudta urának, hogy a környéken ellenség lappang s engedelmet kért, hogy egy csapat katonával üldözőbe vehesse őket. Különbén is az volt a világosiak föladata, hogy a síkon hamar észrevehető török s más ellenség jöveteléről jeladó tüzek fölgujtásával értesítsék a szomszéd várak őrségeit s ilyes kirohanások — Szi-

Világos vára. (1835.)

lágyi Mihály esete óta — éppen nem tartoztak a ritkaságok közé. *Szelestey*, ágyban fekvő betegsége miatt maga nem mehetvén, csakugyan *Feketére* bízta az üldözést. Ez ki is rohant s útközben összebeszélvén néhány pajtásával, *Kőszegi* Jakabbal, *Bársonyi* Jánossal stb., elhitette a hajdúkkal, hogy *Szelestey* mindnyájukat el akarja árulni a töröknek, a minek biztos rabság, vagy éppen halál lesz a vége, hacsak idejében el nem teszik láb alól a kapitányt. A feldühödött hajdúk menten visszatértek a várba, s beteg parancsnokukra rohantak. *Szelestey* kiugrott ágyából s hamarosan fölkapván valami ruhát, a mellette levő karddal keményen vagdalkozott; azonban senki sem jött segítségére s *Fekete* Máté kettéhasította, majd levágta és *Petneházy* jenei kapitánynak, ez pedig a *Medgyesen* éppen

¹⁾ Így mondja maga Basta 1602. szept. 1. (Erd. Orsz. Eml. V. 146.). Bethlen, ki az esetet részletesen leírja (V., 168—171. és 174.) valamint *Kemény* János (Önéletírása, 98.) egyenesen *Petneházyt* gyanúsítja. *Szamosközy* szerint (IV., 173.) »Basta akaratóból« történt.

országgyűlést tartó Bastának küldte el a fejét, mire Petneházy azonnal megszállta Világos várát. A hajdúk azután a vár alatt, az országútja mellett temették el a hős, de szerencsétlen kapitány fejetlen törzsét; Basta pedig szept. 1. már azt ajánlotta Rudolf királynak, hogy a felbujtó Becket jutalmúl ezredessé (Obersten) tegye a jenei őrségben, melynek most is tagja. Világos azonban csakhamar ismét a törökök kezére került¹⁾.

Jenő és Lippa várát Zsigmond fejedelemtől a német tábornok már június 29.-én hódolata jelölül követelte. Mindakettő jól el volt látva őrséggel. Lippán a gyalogok és lovasok évenként 9990 frt zsoldot húztak; rendszeren azonban csak 48 ember állott őrt: 8 a radnai kapunál, 10—10 a temesvári, a belső s a külső kapuknál és ismét tíz a híd végén levő sorompónál, a vámos házánál²⁾. Most, a fejevári csata után, melyet gyorsan követett Zsigmond lemondása és Csehországba való távozása, ezek a várak, úgy látszik, egyenesen a fejedelem utasítására hódoltak meg Rudolfnak. Vezérei, Petneházy István, Borbély György, Lugasy János stb. szintén egymásután áttértek a németekhez. Borbély a fejevári csata után azonnal hűséget esküdött, mire 3000 székelylyel, Hunyad és Zarándmegyéből 2000 lovassal s *Pelzel* János alatt 1500 némettel Basta őt küldte az aradi várak megszállására. Ezt annyival inkább, mert *Pökay* Tamás, kit a megyesi országgyűlésen aug. 23. részben e miatt nótázott Székely a solymosi törökök parancsnokává tett, különösen az Erdélyből való sószállítás megakasztásával okozott nagy károkat. Lippáig ugyanis a Maroson még mindig sok hajó járt, s mindegyik egyremásra 15,000 font sót szállított. Ez roppant hasznot hajtott a kincstárnak, mert a mi a bányákban csak néhány ezüstpénzbe került, azt a lippai vásáron aranyokkal fizették. Most azonban a solymosi törökök egyik szállítmányt a másik után foglalták le s fegyveres kíséret nélkül a Maros vonalán egyáltalán nem mertek közlekedni a kereskedők.

Solymos alá »hogy megnyargalja az alját, ha talán valamiképen ki mennének belőle a törökök«, Déva mellett levő táborából Lugasy Jánost küldötte Borbély György³⁾ s levélben intette *Pökayt* a vár megadására. Kegyelemmel bízta ebben az esetben; keserves halállal, ha ellenállana

¹⁾ Visszavételének körülményeit nem ösmerjük. Néphagyomány szerint a török elől egy alagúton menekült az őrség, melynek kincseit (?) sohasem kaphatta meg az ellenség. Ott van az maig is valamelyik pinczében. Egyszer, mikor már rommá lett a vár — meséli a nép, — egy szegény asszony a gyermekével együtt éppen akkor ment oda föl, mikor nyitva volt a pinczeajtó. Bátran haladt előre addig a nagy kádig, melyen egy fekete macska ült. Almát nyomott a gyerek kezébe s visszaszaladt, hogy segítséget hozzon; de mire visszajött a falusiakkal, már becsapódott az ajtó és semmikép sem tudták fölnyitni. Minden héten, minden hónapban, minden esztendőben zörgetett rajta, de csak hiában; az ajtó csupán a hetedik esztendőben nyílt meg. A kincset már nem találta meg, de nem is kereste; a gyerekek azonban még az alma is kezében volt. Kihozta az üregből, melynek nyílása azután végkép eltűnt. — ²⁾ *Fábián*, I. 165. — ³⁾ *Kemény*, Erdélyorsz. Tört. Tára, II. 75.

ostromra jól fölszerelt seregének. Pókay csakugyan meghódolt, de azzal a föltétellel, hogy a török őrség szabadon elvonúlhasson Temesvár felé. — Ebben a törökök is megnyugodtak, mert Borbély lovagiasságát más hasonló esetekből is ösmerték. Az átadásnál nekik nem is történt bántódásuk; Pókayt azonban fogságba ejtette s Fejérvárra Bastához küldette Borbély. Mikor ott ráverték a vasat, az erős ember hirtelen meghalt¹⁾.

Basta már a nyáron otthon érezte magát a Maros-Körös közében. Szeptember elsején kijelentette Rudolf királynak, hogy fölkeléstől azon a vidéken nem tarthatni többet s így Lippa és Jenő őrzésére is elég volna 4—400 ember, kik zsoldjukat havonként kapják²⁾). Másrészt azonban a Medgyesen aug. 23. tartott országgyűlés ezt a vidéket is erősen megterhelte. A III. t.-cz. ugyanis elrendelte, hogy a Deszni vidékén rovás alatt idáig nem állott helységeket ezentúl szintén megrójják s a megye többi falujával egyenlő terhek viselésére szorítsák. A fizetni nem tudó pusztult helyek adóját földesura váltsa meg s ha nem tudná, vagy nem akarná megváltani, a főispán foglalja le ideiglenesen a kincstár számára. Az V. cikkben elrendelték, hogy a katonaság eltartására minden fél kapu után szedett 2—2 véka lisztet Hunyadvármegyéből s Karánsebes és Lugos tartományából Lippára szolgáltatassák be és csak azt kérték a rendek Bastától, hogy az élelmiszert behordó szegényembereket személyeikben és jószágaikban bántatni ne engedje. A XXXI. cikk azután a székelyek, szászok s Fejér-, Küküllő-, Hunyad- és Zarándmegyék, valamint Lugos és Karánsebes adószedőjévé *Cseh* Györgyöt rendelte³⁾.

Basta különben korán örült a Marosvidék nyugodtságának. *Békes* István, Facsád parancsnoka, már okt. 23. segítséget kért Borbélytól a törökök ellen, kik hír szerént még ezen a héten megszállják Lippát vagy Facsádot. Egyik jobbágyától az utolsó rabláskor azt izente egy kalodvai török, hogy a vezér várakat nem ostromoltat ugyan, a kisebb kastélyokat és falvakat azonban mindenütt pusztíttatja s hogy Jenő és Lugos tájékát már is megraboltatta⁴⁾. Székely Mózes valóban már az őszön sürgette Hasszán basát Lippa ostromára s Erdély megtámadására; ő azonban előbbvalónak tartotta Pest megsegítését⁵⁾. Ez mégis gondolkodóba ejtette Bastát, ki decz. 20. figyelmeztette Rudolf királyt, hogy Erdélynek alig van vára, mely hosszabb ágyúzást kitarthatna; a végeken nagyon elhíresedett ugyan Lippa és Jenő, de voltaképen ezek is csak olyan várak, hogy a múlt években az erdélyiek egymaguk vették vissza a törököktől⁶⁾. Náprági Demeter erdélyi püspök csak két nappal azelőtt mutatta ki, hogy Lippa, Vilá-

¹⁾ *Szamosközy*, IV., 412—3. *Bethlen*, V., 180—4. A »magas hegyen fekvő s mély árkokkal körülvett« *Solymos* feladatását *Zeiler-Beza* (*Neue Befehr. des Königreichs Ungarn*. Lipcse, 1664. — 294—5. l.) novemberre teszi. A 35. lapon közölt rajz az egykorú *Wattaytól*. (Akad. írártár). — ²⁾ Erdélyi Orsz. Eml. V. 146. — ³⁾ *U.-o.*, V. 135—6., 144. — ⁴⁾ *Szilády*, Törökm. Államokm. I. 42. — ⁵⁾ *Istvánfy*, XXXIII. — ⁶⁾ Erdélyi Orsz. Eml. V., 176.

gosvár, Solymos és Jenő végházak jövedelmei az erdélyi fejedelmet, most pedig a királyt illetik¹⁾; azonban nagyon vékonyan folytak be ezek a jövedelmek. Egy 1603. februárjában készített jelentés szerént²⁾ a tiszttartó képtelen vezetni a számadásokat, mert a török napról napra portyáz a vár alatt s az összes jövedelmet fölemészti és magának foglalja le a katonaság. A Jenő várának ellátására szolgáló Jenő, Rokszin, Jenő-Vadász, Gella, Pankota stb. többnyire elpusztult; a Közönd vidékén levő 20 falu bevétele teljesen a jenei huszárokat illeti s kívánják is, hogy Basta őket ezeknek az élvezetében biztosítsa. Febr. 1.-én Basta úgy elégítette ki *Ajtony* Jakab deák lippai harminczadost, hogy azt a 3220 magyar forintot, melylyel neki 1601—2-ből a lippai őrség fizetése fejében Báthory Zsigmond s azt az 506 frtot, melyet tőle hasonló czélra Borbély György lippai volt főkapitány vett föl, a császári kincstár terhére átvállalván, — 1603. január 1.-től a lippai harminczad jövedelmének felét ezen adósság törlesztésére és saját fizetésére tarthassa vissza, azzal a 282 frt 74 dénárral együtt, melyet a harminczadból tavaly (1602.) bevett, — másik felét azonban mindig beszolgáltassa a kincstárba. Febr. 17.-én hasonló szerződést kötött Basta *Buza* János jenei harminczadossal is, ki Zsigmond fejedelemnek a katonaság fizetésére 720 frtot kölcsönzött. Február 28.-án maga a kolozsvári részgyűlés panaszkodott, hogy Jenő vidékén Basta több nemest megháborított birtokában, minek orvoslását kérte; egyébiránt többek közt Zarándmegyére is száz forint pótdót vetett ki, hogy a császárhoz küldött követek költségeit fedezhesse³⁾.

Az a nyomorúság, melybe Basta dictaturája alatt sülyedt, Erdély figyelmét ismét Székely felé fordította. III. Mohammed szultán beküldte Székelynek a fejedelemség jelvényeit s az athnamét, megesküdvén mind a 124,000 prófétára és atyjának lelkére, hogy ellefejtí Erdély eddigi hűtlenségét. *Dampierre Duval* Henrik, Lippa ifjú kapitánya ugyan idejében értesítette Bastát a Temesvárott folyó készülődésekről s a tábornok a felvidéken kezdett is zsoldosokat szedetni, mégis készületlenül érte őt Karánsebes és Lugos elfoglaltatásának és annak a híre, hogy Székely a Vaskapun át ápril 15.-én Erdélybe tört s hogy Borbély György Toldy István stb. azonnal hozzá csatlakozott. Mialatt Erdélyben egyik sikert a másik után aratta, Bektás basa távollétét felhasználva, a lippai, jenei és váradi zsoldosok *Dampierre* lippai parancsnok vezetése alatt Temesvárig portyáztak, s fölégették Lugos külvárosát. Maga Basta azonban olyan szűk térre szorult, hogy Rudolf király már hajlandó volt fejedelmül elösmerni Székely Mózeset, sőt arra is, hogy Lippa, Jenő, Lugos és Karánsebes várak Erdélyhez tartozzanak, egészben véve mégis a Kárpáthegység legyen a határ; Székely viszont július 14. adta elő a maga követeléseit, de már elkésztet velök. Negyednapra, július 17. Brassónál megtámadta, megverte és meg-

¹⁾ Erdélyi Orsz. Eml. V., 168. — ²⁾ *U.-o.*, 214. — ³⁾ *U.-o.*, 202—3., 216., 223.

ölte őt Radul havasalföldi vajda, ki éppen idejében jelent meg, hogy megmentse a németek erdélyi uralmát. Bektás basa még bíborát és tigriskaczagányát is eldobta, hogy könnyebben futhasson. Ennek és Basta megerősödésének hírére Lippa, Jenő és Várad végváraiból a Maros vonalán mintegy 2000 hajdú és rácز fölkerekedett s *Dampierre* Henrik, *Horváth* Ábrahám, *Csatáry* János és mások vezetése alatt — a Dévánál csatlakozó 25 némettel együtt — Barcsa és Déva közelében aug. 6.-án a *Borbély* György alatt táborban maradt hunyad- és zarándmegyei nemesekre támadtak, de csúfos vereséget szenvedtek. *Borbély* György vitézei kijelentették, hogy le sem teszik addig a fegyvert, míg megint külön fejedelme nem lesz Erdélynek. Mivel azonban időközben Basta is a Kenyérmezőre nyomult, *Borbély* a Vaskapun át Magyarországra kívánt visszahúzódni. Köszvénye miatt kocsin, vagy gyaloghintón vezette seregét a Vaskapu felé, hol *Rákóczy* Lajos 800 hajdúja leselkedett reá. Aug. 8. délben *Horváth* Ádám 3 zászlóalj magyarral s lengyellel rátámadt s mikor zavarba hozta, *Konkoly* Péter 200 embere erős puskatűzzel üldözte, majd *Rákóczy* Lajos rontott elő és rettenetes vérontást vitt véghez a bujdosók közt, kik a szűk úton saját szekereik miatt sem bírtak mozogni. *Borbély* háromezred magával mégis eljutott Karánsebesre, melynek irányában valami hatezer lépésre üldözték őt a győztes lippaiak, kiket azután, zsákmánynyal megrakva, a Kenyérmezőre, Basta táborába vezetett vissza *Rákóczy*. A bujdosók Karánsebesen és Temesvárott, török segítséggel biztattatva, már arra gondoltak, hogy az ifjú Bethlen Gábort választják fejedelemmé. Alkudozásaik hírére Basta októberben Facsád, majd Lippa alá vezette seregét. Eleintén a várostól délre levő mezőn várakozott, nem támadnak-e reá Bektás törökjei; utóbb a Maros tulsó partjára, a teljesen elhagyatott Pálélése (Paulis) vidékére ment át. Seregét ott a Maros és a már Glogovác felé elterülő ritkás erdőség közt állította fel. Három őrséget rendelt ki 2000 lépés-hosszra; az utolsó a glogováczi öt halom közül a legdélibben, a Marosra néző cserjés és ligetes dombon, azon vigyázott, a melyiken most a kalvária áll. Mivel erősített táborában napokon át hiában várakozott, kevesed magával Boros-Jenő megtekintésére indult.

Alig ért oda, hírért hallotta, hogy táborának fölverésére *Bektás* is kiindult Temesvárról. Jenőn félnapot sem töltve, rögtön visszament Pálélése alá, melylyel szemben, a Maros tulsó partján 6000 emberrel éppen akkor, október 28.-án ütött táborot Bektás, ki gázlót kerestetve a folyón, 500 leg-erősebb és legbátrabb emberét azonnal átküldte az erdők és ligetek kikutatására. Basta, ki a hajnali ködben semmit sem látott, kémszemlére viszont *Rákóczy* Lajost és *Sennyey* Miklóst küldte ki egy csapat hajdúval, s maga is csatarendbe állt. *Rákóczy*ék csakugyan törökökre bukkantak s közülök megöltek, vagy elfogtak néhányat, míg a többi visszamenekült Bektás táborába. Ebben a táborban szolgált az a 132 vallon is, kik Pápa

bevétele után állottak át a törökhöz s kiknek most a gazlót kellett volna megvédeniök ágyúikkal; azonban ők is visszavonúltak. Mire a nap elosz-
latta a ködöt, Bektas maga is hazafelé fordúlt. Basta küldött ugyan üldö-
zésére néhány vallon- és hajdú-csapatot, derekas ütközetet azonban maga
sem akart kezdeni; mert fegyelmezetlen hajdúi napról napra többen hagy-
ták oda, úgy, hogy 100 helyett már 30 is alig állott egy-egy zászló alatt,
s a francia *Boleta* Antal parancsának már csak 2000-en engedelmesked-
tek. Velök azután Lippára húzódtott Basta s itt fogadta a törökökben csaló-
dott karánsebesi bujdosóknak követségét, *Gyulafy* Eusztáchot, *Kapronczay*
Mártont és *Csiky* István karánsebesi barátot. Basta a hűségeskü fejében

A glogováczi legdélibb halom.

teljes kegyelmet ígért valamennyinek, mire elbocsátotta a hajdúkat és
ráczókat, Dampierre-Duval helyett *Rákóczy* Lajos hajdúvezért tette lippai
főkapitánnyá s ő-maga hazatért Fejérvárra, majd Kolozsvárra, hol fogadni
sem akarta Borbély Györgyöt, ki testben, lélekben megtörve utazott oda
s vissza Karánsebesre, hol már nyolcz nap mulva, december 15. elhunyt¹⁾.
Társai közül, kik Erdélybe visszaköltöztek, Basta sokat kivégeztetett.

Basta elvonulta óta a ráczókat és hajdúkat egyre dúltak és pusztítottak
a Körösök és a Maros vidékén. A Fejér-Körös völgyében lakó magyarok
és oláhok egy része 1604. elején a halmágyi kastélyba menekült *Horváth*

¹⁾ Az 1603. év történetét főképen *Szamosközy* III. és *Bethlen* Farkas id. művei V. kötete
nyomán adtam.

Ábrahám hajdúi elől, kik köröskörül felégették a falvakat s most a kastélyt is körülvéve, roppant sarczot vetettek ki az ostromlottakra; élelmi szereket követeltek tőlük és szörnyű halállal fenyegették az ellenállókat. Elraboltak mindent, a mit Halmágy utczáin, házaiban találtak. Mikor az ostromlottak összes élelmi szereiket kiküldték a hajdúk megengesztelésére, ők maguk éhhalállal kezdtek pusztulni. Még azt is csak nagy pénzéért engedték meg a hajdúk, hogy a halottakat kivihessék és tisztességesen temessék el a lakosok; a halottakat azonban szintén kifosztották és azután temetetlenül hagyták. Júniusig 25,000 frt ára szarvasmarhát szedtek össze ebben a kirándulásban¹⁾. Az erkölcsök elvadulásának hasonló jelei mutatkoztak akkor az egész Erdélyben, melyben a legnagyobb éhínség dúlt. A várak őrségei mindenütt nyugtalankodtak. *Capreolo* Tamás gróf tábornok, Basta helyettese, *Feltóthy* János deáknak, a jenei vár tiszttartójának panaszára 1604. május 6. komolyan megintette a borosjenei német katonaságot, hogy a gabona és a bor hiánya miatt ne zaklassa a tiszttartót, mivel az árvizek és az ellenség miatt akadt meg a szállítás. Ha azonban megérkezik Váradról a gabona, abból a várnak egy arra rendelt házában süttessenek kenyeret, a kiosztásnál pedig igazságosak legyenek²⁾. — *Rákóczy* Lajos, Lippa kapitánya, maga is *Husszein* gyulai bégtől kért kölcsön élelmi szereket. A bég június 24. azt felelte, hogy »ha fele véka árpa volna is, mégis felét elküldtem volna kegyelmednek; de bizony nincsen, elfogya.« A küldött két szép darutollal és aranyos keszkenővel pedig aligha nyugtatta meg Rákóczy az őrséget³⁾. De nem is sokáig barátkoztak a lippaiak a törökökkel. Májusban *Rákóczy* Becse váráig kalandozott, a béget 2 szolgájával együtt elfogta, s nagy zsákmányt ejtett. Ezt azonban, üldöztetése közben, csapatának nagy részével együtt elvesztette⁴⁾. Júliusban viszont *Horváth* Ábrahám vette be a lippai hajdúkkal s a karánsebesi ráczokkal Keve (Kubin) várát; sok törököt levágott, ötöt pedig foglyúl küldött Bastához⁵⁾. Mivel ezeknek a beütéseknek meggátlására a bodoni bég is Temesvár alá vonúlt, nem látszott valószínűtlennek, hogy a budai basává tett Bektással együtt egyenesen Lippát készül megtámadni. *Concini* Kristóf alezredes Nagyváradról már július 27.-én csakugyan ilyen föltevésben értesítette Belgiojoso kassai hadparancsnokot, ki aug. 17.-én meg is hagyta, hogy Lippa várát élelemmel jól ellássák. Arra az esetre pedig, ha a török csakugyan megtámadná Lippát s Basta kiszorítására Erdélybe akarna nyomulni, szept. 8.-án Rakamaznál és Tokajnál vonta össze a fölmentésre mindig készen álló táborát. Hogy azonban biztos értesüléseket szerezzen az ellenség szándékairól, 500 magyar hajdúval előre küldte *Dampierre*

¹⁾ *Bethlen*, VI., 52—4. *Dudás*, Szabad hajdúk, 47. — ²⁾ *Cartophyleteorum* tomus XVII., 18. sz. *Gál* László gyűjteményéből. Kézirat az erdélyi muzeumban. — ³⁾ *Tört. Tár*, 1879., 395—6. *Békésm. tört. társ. évk.*, V. 33—6. — ⁴⁾ *Hadtört. Közl.*, 1892., 118. — ⁵⁾ *Pesty*, A szőrényi bánság, I. 88.

Henrik ezredest, ki szept. 17. meg is érkezett Lippára. Másnap haditanácsot tartott Rákóczy lippai, Petneházy jenei s Lippay Balázs, Ibrányi Ferencz, Dengeleghy Mihály, Szénásy Mátyás és a ráczi Deli Száva hajdúkapitányokkal. Megtudta, hogy az ellenség időközben egészen Tótváradjáig nyomult előre. Jó zsákmányt ígérve hajdúinak, 5240 gyaloggal és erős lovassággal szept. 19. napkelte előtt 2 órával a törökök s a bujdosók egyesült tábora ellen indult. A Marosnak Batta, Tótvárad, Berkes (Birkis) és Kápolnás közt kiszélesedő völgyében bukkant az előőrösökre, kiket azonnal levágott s késsedelem nélkül megtámadta a készületlen ellenséget is.

Dampierre Duval Henrik.

Bektás és Bethlen Facsád irányában félig öltözve és egy darabig gyalog elmenekültek ugyan, példájukat azonban csak kevesen követhették. — A keresztények kezére jutott az egész tábor a sátrakkal s az összes fölszereléssel, pénzzel, ékszerekkel, egy nagy vörösselyem tafotából készült zászlóval s ezer lóval együtt. A hajdúk, kik pompás zsákmányt kaptak, Tótvárad alól¹⁾ jó kedvvel üldözték az ellenséget a facsádi úton egészen a Temesig, melynek mocsaras vizében sok török elveszett. Dampierre

¹⁾ A csata helyét tudtomra csak Bethlen Gábor említi 1627. szept. 14. kelt levelében (Tört. Tár, 1882., 48. l.); ő azonban egyúttal a legklasszikusabb tanú, kire ebben a kérdésben hivatkozhatunk. A csatáról l. *Istvánfy*, XXXIII. könyv, *Szamosközy*, IV. 230., *Fethlen*, VI. 117—119., *Tört. Tár*, 1882., 277. *Bojthy* Engelnél (Monum., 257—8.) s *Gömöry* cikkét, *Hadtört. Közlemények*, 1892., 118—121. Több forrás Temesvárt nevezi meg az ütközet helyéül, a minek azonban sok körülmény ellenmond. Sajátságos, hogy Bethlen leg-

elkerülve Temesvárt, hol Hasszának még 500 jancsára és ugyanannyi lovasa volt, ugyanazon úton tért vissza, s mivel Lippát most már nem fenyegette az ellenség, egyenesen Gyula alá indult, még pedig a hegyeken át a legrövidebb, de egyúttal legfáradságosabb úton. Boros-Jenőben némi pihenőt tartott s kótyavetyére bocsátotta a tótváradjai csatában ejtett zsákmányt. E közt volt Bethlennek felöltője is, melynek zsebében megtalálták a Bocskay Istvánt az erdélyi fejedelemségre meghívó levelét. Ezt a fontos iratot Dampierre az elfoglalt zászlókkal s egy pompásan fölszerelt török lóval együtt azonnal Belgiojosohoz küldötte, Rákóczyt pedig visszaidította Lippára, hogy figyelemmel kísérje a törökök s a fölkelők újabb mozgalmait. Ő-maga a tótváradjai csata hőseivel s 2500 emberrel együtt Gyula ellen indult s a várost föl is égette. Elfoglaltak 10 zászlót és sok lovat; mivel azonban hatszáznál több embert vesztek, sőt egy golyó Dampierre sisakját is érte, majdnem futva vonultak vissza. Nem-egészen két hét alatt több mint 300 km. utat tett meg Dampierre mocsarakon, folyókon, hegyeken keresztül s folytonosan küzdve. Így, a katonai menetképességnek kitűnő bizonyosságát adva, vonúlhatott be szept. 25. Belgiojoso táborába¹).

Így ismét a maga erejére volt utasítva a vidék. Mágócsy Ferencz sürgetve kérte Rákóczyt, védené meg Aradban és Zarándban levő falvait, Kovászit, Kincses-Garsát (Galsát), Megyert és Mesztet (Muszkát) a török ellen²). Rákóczyt azonban most egyéb gondok is foglalatostokdatták. Októberben ugyanis a lugosiak levágták az őket elnyomó rácok egy részét. A menekvők Lippáról újabb rác hadakkal tértek vissza. Petneházy jenei kapitány 800 emberrel indult Lugos megszállására, olyan szándékkal, hogy onnan a rácok egy részét Lippára telepíti át. Rákóczy azonban megbízhatatlanoknak tartotta s nem fogadta be őket, mire Petneházy hazatért, a rácok pedig kegyetlen bosszút álltak a lugosiakon³).

Október 15.-én az álmosdi csatában *Lippay* Balázs, a lippai cigány születésű híres hajdúkapitány vezetése alatt különben is Bocskayhoz és vele a független Erdély ügyéhez pártoltak át; pedig ezeknek a hajdúknak java része Jenő és Lippa vidékéről került ki. Bocskay, kinek fölkelése páratlan gyorsasággal terjedt, novemberben már Jenő alá is küldött némi magyar

újabb életrajza, melyet pedig *Gindely* irt (Budapest, 1890.) úgy szerepelteti Bethlent (8. l.), mintha Lippa ostroma alkalmával s mintha a magyar elégületlenek valamely névtelen tagja gyanánt verte volna meg a »vár védője«, Dampierre.

¹) *Dampierre* Duval Henrik gróf 1580-ban Du Hansban, a mai Marne-départementban született. 1599—1604 óta mint lippai parancsnok és cs. ezredes Basta seregében tűnt föl először. Bethlennel Tótváradjánál, 1604. szeptember 19.-én mérte először össze kardját s a harminczéves háborúban — mikor vértesei a csehek ellen megszabadították II. Ferdinándot — szintén Bethlen ellen küzdve esett el Pozsony ostromában, 1620. okt. 9. Életrajzát megírta *Jankó* (Bécs, 1876.). Ezredéről l. B. *Tomaschek*, *Gesch. der Dragoner von Montecuccoli*. (Bécs, 1889.). — ²) *NRA* 1034., 23. — ³) *Szamosközy*, IV. 255.

sereget, a mi aligha történt Petneházy akarata ellen. *Petneházy* a magyar őrséggel voltaképen a megerősített városban lakott, míg magát a várat külön német kapitány, alkalmasint a már említett *Beck* Joachim őriztette. *Petneházy* egy alkalommal a kapitányt s tisztjeit vendégségbe hitta a városban levő lakására; s midőn »jól laktanak volna és immár jól megzajosodtak volna«, adott jelre *Bocskay* hada a várra rohant, azt hamarosan elfoglalta, a német őrséget pedig nagy részben levágta. Deczemberben száz lovassal egyenesen *Bocskay* táborába ment a német barátságából alaposan kigyógyult *Petneházy*.

Lippa valamivel későbbben hódolt be. *Rákóczy* Lajos eleintén azzal utasította vissza *Bocskay* sürgetéseit, hogy nem lehet neki generálisa *Lippay* Balázs, a ki azelőtt szolgálja volt. »Az bizony — úgymond — sohasem leszen.« Nem is lett, mert az ellenséggel való összejátszás gyanúja miatt a kassai várnagyok már 1605. január 6. megölték. S most *Rákóczy* Lajos mindenképen a vár feladására bízta a lippai német zsoldosokat, kiknek száma mintegy 250-re rugott. A lippaiak eleget izengettek *Szebenbe* a német biztosokhoz, gondoljanak már velök is, küldjék meg valahára zsoldjukat és küldjenek élelmi szereket, mert *makkon* nem élhetnek tovább; a helységek köröskörül mind elpusztultak s ha utolsó falatjától is megfosztják, reájok támad az elkínzott, szegény nép. Mivel a biztosok nem tudtak, vagy nem akartak segíteni a lippaiakon, kapitányuk, *Zeitlitz*, hajlott a viszont *Rákóczy* Ferencz szavain induló *Rákóczy* Lajos szavaira s kivonult *Lippáról*; mivel azonban nem fogadták be őket sem a dévai, sem a szebeni, sem a szelindeki császári katonák, kénytelenek voltak végre *Rácz* György csapataihoz csatlakozni¹⁾. *Jenő* és *Lippa* őrizetét *Bocskay* parancsára *Keresztesy* Pál azonnal a *Lugosról* kirekesztett ráczokkal erősítette meg s jenei kapitánynya *Csókásy* Balázst tette, a lippai kapitányságban pedig meghagyta *Rákóczyt*. Leveleiben²⁾ *Bocskay* nemsokára örömmel hirdette, hogy »mienk *Jenő*, *Lippa*, *Lugos* és *Karánsebes*.« *Arad*- és *Zarándvármegyék* elpusztultan, nyomorúsággal küzdve, de a jobb jövőben most már erősen bízva csatlakoztak Magyar- és Erdélyország szabadságának ügyéhez.

¹⁾ *Szamosközy*, IV., 255—262., 312.; *B. thlen*, VI., 188., 227. *Gyulafi* Lestár tört. maradványai. Tört. Tár, 1893., 206., 211. — ²⁾ Márcz. 20. és ápr. 8. (*M. Tört. Tár*, 1874., XIX., 65—7. és 86.)

Ludovicus Rákoczi
M

XXXI. ARADVÁRMEGYE HELYREÁLLÍTÁSA.

Bocskay ügye Aradban. A lippai ráczok árulása, Világos behódolása. Petneházy és Száva vladika visszaszerzi Lippát. Hasszán basa fellaki veszedelme. Hajdúk merénylete Világos ellen. Lugasy bán Aradvármegyérről. Arad új nemessége és új földesurai. Arad és Lippa 1607. évi szabadságlevelei. Várépítések. A hajdúk újabb merénylete Világos ellen. Lippa emelkedése. Újabb bonyodalmak és száműzetések.

»A tűrhetetlen német iga lerázásában«, mint 1605. aug. 2.-án maga *Bocskay* István fejedelem elősmerte, aradiak is részt vettek. Egyebek közt *Rácz* László lippai vitéz is ilyen szolgálat jutalmául kapta Deszket és Mikelakát¹⁾. A fejedelem még abban az esztendőben elrendelte az egyes várakhoz tartozó helységek összeírását; egyrészt, hogy rendbe jöjjön az illető vár urbariumával, másrészt, hogy a vártól elidegenített javak földesurait új adományozásokkal hűségre kötelezze. Kitűnt, hogy azt az uradalmat, melyet *Zsigmond* fejedelem *Toldy* Istvánnak adott, időközben mások foglalták le s hogy a várhoz most csak *Boros-Jenő*, *Rokszin*, *Kender-Ardó* (Kontrató), *Megyer*, *Ternova*, *Pénteklaka*, *Gella*, *Kápolna* és az elpusztult *Feltót*, *Pankota* és *Simánd* tartoztak. A többin *Petneházy* István, *Rácz* János, *Nagy János*, *Károlyi István*, *Farkas Farkas* és *Korossy* osztozkodott²⁾.

Bocskay a két várba jobbadán rácz őrséget osztott be. *Keresztely* Pál karánsebesi bán ugyanis nem bízott a ráczokban s *Karánsebes* és *Lugos* végházaiából mindenképen ki akarta szorítani és zsoldosokul el is küldte őket Lippára. A *Lugosból* Lippára áttelepített ráczok hadnagya, *Gyuro Beslia* összesugott társaival, hogy a magyarokat, kik nem bíznak bennük, vagy maguk vágják le, vagy a törökökkel vágassák le. *Rákóczy* Lajos várkapitány sejtette ugyan tervöket, *Nagy Lőrincz* hadnagy alatt azonban a városban csupán 60 hajdúja lévén, a várőrző ráczokkal nem szállhatott szembe. Ekkor történt, hogy a Lippáig portyázó törökök a város határában levő ménesre rohantak s egy vagy két rácz csikós gyereket megöltek, a lovakat pedig elhajtották. A ráczok úgy okoskodtak, hogy ezt csak a magyarok tehették, mert a törökök inkább fogságba vitték volna

¹⁾ *Orsz. It.* IV. Liber Regius, 151ab—152a. — ²⁾ *U.-o.* Urbaria et conscriptiones, V—VI., fasc. 28., nro 62., pag. 40—41.

a gyerekeket. Az e miatt kitört lázongás annál inkább aggasztotta Bocskayt, mert attól tartott, hogy ha keményen lép föl a Rácz György alatt álló és Bastával egyesülni óhajtó rácz hajdúk ellen, ezek maguk is Lippába menekülnek s a lázadókkal egyesülve még nagyobb zavarokat támaszthatnak. Július elején tehát Vöröss Dávid deákot Rácz Györgyhez, Imrefi pedig a lippaiakhoz küldötte, hogy megnyugtassa őket. Imrefi azonban elkésett. A lippai ráczok nem hallgatva vladikájuk. Száva intelmeire, Gyuro Beslia tanácsára már megizenték Chilal Hasszán temesvári basának, hogy kezeibe adják a várat, ha megtűri őket a városban. A basa 300 lovassal Kulak Szusz alajbéget küldte Lippa alá. A bég fényes nappal érkezett meg 1605. július 6.-án¹⁾, mit látva, a ráczok 1500-an »Herr Jesus!« kiáltással rontottak a Rákóczy alatt álló 50 magyarra. Hét hajdút levágtak, az egyik várkapu táján pedig 23-at ejtettek rabúl. Rákóczyt szabadon bocsátották, javait azonban feldúlták. Sajátságos módon Kulak Szusz maga intette a lippaiakat, hogy be ne fogadják maguk közé a temesvári basát, mert majd nekik is annyi bajuk lesz vele, mint a temesváriaknak. Az alajbéget e miatt utóbb le is fejeztette a basa, őt pedig Nándorfejevárt végeztette ki a nagyvezír²⁾. A lippaiak azután elfoglalták Világost is, a mit az egykorúak Petneházy, az új földesúr vigyázatlanságának tulajdonítottak, mivel a fizetése miatt bosszús örség önként adta föl a várat a töröknek³⁾.

Horváth Márton útján Bocskay ismételve sürgette ugyan Lippa visszasaadátását, a portán azonban mindig csak azt felelték, hogy »nem erővel vötték meg, hanem ők adták.« November 11.-én végre maga Bocskay is kijelentette a nagyvezírnek, ki a szultán nevében koronával ajándékozta meg, hogy hűsége jeléül átadja Bektas temesvári basának Lippát, Jenőt s mindazokat a várakat, a miket a törököktől Zsigmond fejedelem idejében Borbély György foglalt el⁴⁾. Időközben a törökök csakugyan azt remélték, hogy Lippáról ismét behódíthatják a Maros és a Körös vidékét. A temesvári basa szeptemberben elpusztította Körösbánya környékét s kevésbe múlt, hogy a Kasza-család halmágyi kastélyát is el nem foglalta⁵⁾; okt. 18. pedig Keszi Nagy Albert sürgetve kérte Rákóczy Zsigmondot, hogy mivel Basta németjei a lippai törököknek akarják megadni Déva várát, küldjön Déva alá vagy ezer székelyt, mert Hunyad- és Zarándvármegye ereje kevés az ostromra⁶⁾. November 11. valóban az erdélyieké lett Déva.

Váltig ösztönözte Péchy Simon deák, a fejedelem titkára, a Rákosmezejéről hazatérő Petneházy Istvánt is, találja ki a módját, hogy a ráczok,

¹⁾ Szamosközy, IV., 353. ezt a napot, alább IV. 361. már nagypénteket (ápr. 8.) mondja az elfoglalás idejéül. — ²⁾ U.-o., IV. 352—3., Bethlen, VI. 378—9. Gyulafi Lestár tört. maradv. Tört. Tár, 1893., 219., 223., 225. — ³⁾ Kemény önéletírása, 98. Szalárdy Sirmalmas Krónika, 93. — ⁴⁾ Katona, Hist. Crit. XXVIII., 419. Pray, Epist. Proc. III. 280. — ⁵⁾ Bethlen, VI., 334. Tört. Tár, 1893., 224. — ⁶⁾ Törökmagyarkori Okm. III. 50.

a kik az imént a törököknek adták, most viszont az erdélyieknek adják meg Lippa várát, még pedig úgy, mintha mindaz Bocskay tudta nélkül történnék. Petneházy kijelentette, hogy »ha hazájának javáért valami bujdosást szenved is, nyilván próbál valamit; jóllehet félt, hogy a két nagy fejedelem között valami nagy háborúság ne essék.« Petneházy kapitány, kit Péchy megnyugtatótt, hogy ügyét Bocskayval szemben a magáévá teszi, azonnal közölte a dolgot *Száva* jenei vladikával (püspökkel). Száva csakugyan bement Lippára, hol éppen ebben az időben ment híre, hogy a törökök mind le akarják vágatni a megbízhatatlan ráczokat s hogy egy főbb emberöket a napokban húzzák nyársba. A vladika tehát rávette őket, hogy multkori árulásuk megbocsátásának fejében ismét Bocskay kezére játszsák vissza a várát. *Radul*, a ráczok kapitánya, *Kalaúz* Péter, *Papi* Sztepan, *Delí Száva*, *Nedal* Boszne, Radán *Sztarkovics* Péja hétpecsétes levélben fogadták a vladikának, hogy átadják a várát, ha személyében s vagyonában senkit sem bánt Bocskay. Ennek a hírére Nyitra alól 300 hajdúval *Nagy Lőrincz*et, a lippai hajdúk egykori hadnagyát küldte Jenő felé, hogy kéznél legyen a vár feladásánál. A várát 500 török őrizte s voltak törökök a városban lakó ráczok közt is. Élükön állt *Abiszu* basa janicsáraga, egy csorbadi, vagyis janicsár-ezredes, úgy látszik, *Abdurahman*, magában a várban pedig *Ibrahim*, a volt jenei bég.

A véletlen is az összeesküvők kezére játszott. Ápril 7-én a Lippa és Gyula közt fel s alá portyázó tatárok közül valami 500-an elhajtani kezdték a lippai csordát. A bég a rablókat, kik különben szintén a török sereghez tartoztak, üzöbe vette, hogy megmentse a vár élelmezésére szükséges barmokat. Az üldözés hevében azonban a főbb ráczok egyenként elmaradoztak és visszaszökdöstek a városba, hogy onnan a fáradtan hazatérő béget kirekeszszék. *Nagy Lőrincz* ezalatt lesben állott. Tőle eleintén azt kívánták a ráczok, hogy az első ágyúlövésre azonnal a kapuhoz rohanjon; ő azonban kikötötte, hogy csak akkor nyomúl be a várba, ha valami török főtiszt fejét küldik eléje. *Abiszu* basát, a janicsárok agáját vágta le először *Kalaúz* Péter, a nagy fekete szakállú vén rácz s jeladásul ennek a fejét küldte ki a hajdúkhöz. A véres fő láttára *Nagy Lőrincz* azonnal a radnai kapuhoz rohant, hol már várt reá néhány zászlóalja rácz. Hadnagjuk (*Zlatarovicz*?) *Tripul*, azonnal bebocsátotta a hajdúkat, kik hamarjában 200 törököt vágtak le, a várost elfoglalták s a lihegve visszatérő béget saját ágyúival kergették el a falak alól, úgy, hogy alig menekülhetett Nándorfejérvárra. Ötszáz török azonban elszántan készült a vár védelmére s *Bajasid* aga vezetése alatt a pancsovai, becsei stb. törökök közt a temesvári basa is ezer gyalogot s ugyanannyi lovast küldött segítségökre. A törökök először is azt kérdezték a ráczoktól, Bocskay tudtával tették-e mindezt; azt felelték, hogy Bocskay semmit sem tud a dologról s ők csak azért adták át neki a várost, mert az övék volt azelőtt is.

Arról pedig hallani sem akartak, hogy *Kalauz* Pétert, *Tripult* s több más tisztjüket bűnbocsánat fejében kiszolgáltassák.

Ápril 18.-án hajnalban a magyarok s a rácok, kik időközben visszaverték a Gyuláról segítségül jött török lovasokat, hirtelen a törökökre rontottak; lovasaikat azonban ezek már visszavonták, mikor más oldalt *Nagy Lőrincz*, *Balás István* stb. hajdúi minden ponton diadalt arattak. A vár bevételében »rettenthetetlen szívével« *Cserépes Ádám* deák szerzett legnagyobb érdemeket. A fejedelem elismerése (1607. aug. 2.) utóbb méltán érte a hős deákot, ki már azelőtt is sokszor védelmezte Lippa várát. A magyarok a törököket megszalasztották s egy mértföldnyire űzték, vágták őket. Ezerháromszáz török, köztük 16 aga, feküdt a csatatéren s a keresztények még a kegyelemért könyörgőknek sem irgalmaztak. Visszavették azt a 3 öreg taraczkot is, melyet a múlt évben Lippa átadásakor foglaltak el a törökök. Most a várbeliek is meghódoltak; különben a nőekkel, a gyermekekkel együtt sem voltak már többen 250-nél. Hajókra rakták s a Maros mellett *Nagy Lőrincz* és *Szentandrassy György* egészen Aradig kísérték őket. Onnan odamehettek, a hová akartak. Szabad elvonulást engedtek az oláh asszonyoknak s gyermekeknek is¹⁾.

Ha a magyarok és rácok egyetértenek, könnyű szerrel bevehették volna magát Temesvárt is. Ez a hatalmas vár különben azért nem segíthette Lippát, mert ápril 1. az őrség maga vágta le a porta kegyeiből kiesett *Haszán* basa 500 emberének legnagyobb részét s a basa csak kevesed-magával menekülhetett az aradi *Fellakba*, hol azonban végre elfogták, százezer forintra rugó kincseit elkobozták s őt magát Nándorfejérvárról kivégezték²⁾.

Lippa elfoglalása után Bocskay azonnal felvilágosító levelet küldött a portára s ápril 29. már *Rákóczy* Zsigmondot is utasította, mit feleljen a törököknek, ha ebben az ügyben faggatnák. Egyúttal azonban legyen rajta, hogy Lippát mindjobban megerősítsék. »Most — úgymond — a rác nem fog idegen lenni az magyar társaságától«; de csak magyarokat s éjjel, titokban vitessen be a várba, vagy hagyassa benne azokat, a kik elfoglalták. A jenei kapitány pedig, *Petneházy*, ügyeljen, hogy baj ne essék³⁾. Május 3. is intette a budai basához küldött követeit, hogy akkép adják elő a dolgot, mintha a rácok épp úgy híre és akarata nélkül tettek volna, mint tavaly⁴⁾. Júl. 6. azonban *Rákóczy* Zsigmond jönnek látta meginteni *Dersi Petky* Jánost, küldje el mielőbb a Lippára szánt gyalogságot, hogy »az ő felsége (Bocskay) végházának fogyatkozása ne essék«.

¹⁾ *Szamosközy*, IV. 359—361. — *Bethlen*, VI., 392—395. — *Szalárdi* Siralmas Krónikája, 23. *Sepsi Laczkó* Máté Krónikája (*Mikó*, Erd. Tört. Adatok, III. 88.). IV. *Lib. Reg.* 196a—b. *Gyulaffi* tört. maradványai. Tört. Tár, 1893., 225. Ő különben az elfoglalás idejét ápril 23.-ra teszi. — ²⁾ *Gyulaffi*, id. h., 225—6. — ³⁾ *Tört. Tár*, 1878., 81—2. — ⁴⁾ *Erdélyorsz. tört. tára*, II. 86—7.

Különben az egy hét mulva a fejedelem kívánságára megszavazott 500 lovasból és 500 gyalogból Zarándmegyének 8 lovast és 6 gyalogot kellett kiállítania¹⁾).

Ideje volt, mert a temesvári *Memi* basa egyre raboltatta Lippa vidékét s fogságba hurczoltatta a szegénységet. Rákóczy Zsigmondnak, s egy karánsebesi embernek száz gíra ezüstjét vitték be Temesvárra, a Vaskapun át vezető úton csak a nemesek közül is tíznél többet vágtak le s a temesvári piacon osztozkodtak meg a rabokon s az elhajtott barmokon.

Bocskay most *Lugasy* Jánost tette Lippa várkapitányává s megbízta őt, hogy magyar őrséget tegyen Facsád, Arad és Solymos palánkjaiába. Ezt az utóbbit *Pribék* János várnagy őrizetére bízta. Petneházy jeni kapitány viszont Siri és Erdőhegy palánkjait szállatta meg²⁾). A Világos elfoglalására tett első kísérlet azonban nem sikerült.

Világosvár parancsnoka *Huszain* bég volt. A fellegvárat törökök, a külső kőbástyákat rácok őrizték. A fellegvár kapuja előtt levő hosszú hídhez két emelet magasságig »emelcső« (felvonóhíd) vezetett; ez az emelcső oly könnyen járt, hogy félkézzel is föl lehetett vonni s a hidat is hamarosan szétrombolhatta néhány katona. Augusztusban Petneházy küldötte, egy rác pap, rábeszélte 12 várbeli rácot, hogy Bocskay kezére juttassák Világost. Tíz rác az emelcsőn kívül bújt el, kettő pedig bement a béghez, kit egy *Pirák* Musztafa nevű török tiszttel egyedül találtak. Az egyik rác azonnal agyonlőtte Pirákot s mialatt társa hírt adni kifutott, karddal támadt a bégre is, ki eleinte ruháival s a keze ügyébe eső butorokkal védte magát. Utóbb birokra kelt vele s addig dulakodott, míg a falról lekaphatta handsárját. Jól összeszurkálta, veszélyesen azonban nem sebesíthette meg a rácot, ki azonban oly szerencsésen fogta meg a béget, hogy földhöz vághatta s már-már megöli, ha be nem lép egy másik török. Ez megragadta a rác szakállát, leránczigálta a bégről, azután agyonszurkálta s az ablakból ledobta a mélységbe. A bég s a vár ekkor ugyan megszabadult³⁾, kevéssel utóbb azonban Világos is meghódolt a fejedelemnek⁴⁾).

Bocskay halála (decz. 29.) után 1607. febr. 23. *Lugasy* János lippai kapitány érthetően megírta *Murád* basa nagyvezírnek, miben áll az aradi hódoltság ügye. Kijelentette, hogy Facsád és Arad palánkjai nem tartozhatnak török hadikormányzat alá, mert az első Lippa és Lugos közt feküdvén, mindenképen az erdélyi határhoz tartozik, »Arad pedig csaknem egyik utczája Lippának«. A porta mind a két várra nézve megnyugtató választ adott a fejedelemnek, kinek parancsából (*Lugasy*) szállított beléjük katonaság, melyet tehát ki sem vezethet onnan a nagyvezír rende-

¹⁾ *Erdélyi Orsz. Eml.* V. 423., 425. — ²⁾ *Tört. Tár*, XIII., 1867., 113—116. *Pribék*re I. IV. *I.R.* 43b. — ³⁾ *Tört. Tár*, 1892., 408. (Szamosközy iratai). — ⁴⁾ *Laczkó*, id. h. III. 88. *Bethlen*, VI., 395.

tére. Különben is azért foglalták el, mert a vidéket folytonosan háborgatták a török végbeliek és csak azóta van nyugalom, mióta *Ali* lett a temesvári basa. Erdély a végbeliek telhetetlensége miatt szakadt el a szultántól, ki a fejedelem elhunytá után már zászlót és botot is küldött az ország új választottjának, Zsigmond fejedelemnek; ne vele, a szolgálával, hanem a fejedelemmel s az országgal értekezzék tehát a nagyvezír ebben az ügyben; ő is az országtól vár utasításokat¹⁾. *Rákóczy* Zsigmond fejedelem csakugyan még abban a hónapban megígérte ugyan, hogy Jenőt és Lippát a hozzátartozó palánkokkal, kastélyokkal és fölszerelésekkel visszaadja a szultánnak²⁾; Erdély diplomatiája azonban ezentúl mindig azon mesterkedett, hogyan szabadúlhatna meg ennek az ígéretnek súlyától.

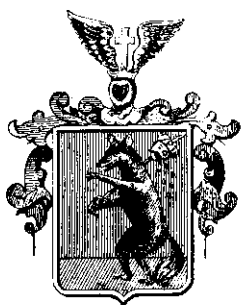
Rákóczy Zsigmond nagy gonddal kezdett a birtokviszonyok rendezéséhez s ezt olyképp tette, hogy Arad- és Zarándvármegyében *új nemességnek alapját* vetette meg. Adományaiiban csaknem kizárólag a hadi és polgári erényeket tartotta szem előtt s egyúttal, hogy az új földesurak már birtokaik miatt is híven védelmezzék azt a vármegyét, melyben jószágot s részben egészen új nemességet kaptak. Az új földesuraktól várta, hogy az oklevelekben majd nem folytonosan pusztáknak és elhagyatottaknak mondott falvakat újra népesítsék, fölvirágoztassák. Így kapta zálogba *Lugasy* János lippai főkapitány Solymos várát és uradalmát 23 faluval. A lippai vitézek közül *Cserépes* Ábrahám deák, *István* deák, *Cserney* Imre, *Borbély* Ferencz, *Ajthony* Jakab deák, *Székely* István, *Trombitás* István, *Szentandrásy* György és Tamás, a rácz *Pancsovay* János és Panyó, *Rács* László, István, György, Sinkó és Zsigmond, *Kragovich* Péter és *Nagy* Tripu; a borosjenei vitézek közül maga *Petneházy* kapitány, *Nádudvary* János hadnagy, *Ujlaky* Fülöp deák tisztartó, *Szamosközy* István jegyző fia, *Zarándy* György, *Deszny* György, *Móré* István, *Bornemissa* László, *Szakuli* Mihály, *Feltóthy* János, *Sár* Imre, *Verebélyi* Mátyás, Várad *Szabó* Ferencz, *Demenchly* Boldizsár stb. kaptak kisebb-nagyobb jószágokat Rákóczy Zsigmondtól³⁾, kinek példáját utódai is követték. Aradban azonban Rákóczy legnevezetesebb tette az volt, hogy 1607-ben egyszerre megneemesített 160 lippai ráczot s nekik ajándékozta a romokban heverő Arad városát. Adománylevele magyar fordításban így hangzik:⁴⁾

»Mi *Rákóczy Zsigmond* stb. Adjuk emlékezetül stb. A régiebb idők fejedelmei, kiknek kormányai alatt a legszerencsésebben folyt az igazgatás, az érdemes alattvalókkal szemben annyira kötelezve érezték magukat a bőkezűség gyakorlására, hogy közülük az egyik elvesztettnek tartotta azt a napot, melyen valakivel jót nem tehetett. Ugyanis keményebben s hatalmasabb eszközökkel szelidítik meg azoknak vad sziveit, megengesztelik a czivakodó s egymás között legelkeseredettebben pártoskodó kedélyeket, az egyetértőket szorosabb

¹⁾ *Tört. Tár.* 1867., XIII., 113—116. — ²⁾ *Szilády*, Törökm. Államokm. I. 65. —

³⁾ Bővebben I. a családok közt. — ⁴⁾ *Nil dedit* — semmit sem adott, jegyzi meg a IV. *Liber Regius* 140. levelének szélén a kancellár. (Orsz. levéltár). Némi változással s olvasási hibával már Fűbián is kiadta (Arad, I. 215—217.)

kötelékekkel fűzik együvé, az áimos kebleket pedig mintegy erős botütéssel ösztönzik az állam iránt való érdem szerzésére s mindenkit egyesítenek az ország legerősebb védelmére. Isten kegyelméből elmulván a háborúk iszonyúságai, a magunk módja szerint mi is híveink legkitűnőbb tetteinek megjutalmazására fordítjuk figyelmünket s az irántunk és az állam iránt érdemeseket bőkezűségünkhöz képest ajándékaikkal nem kedvetlenül keressük föl. A midőn tehát a mi jeles, nemes és vitéz híveink, azok a *rác katonák*, kik — számról nézve százhatvanan, — azelőtt Lippa mezővárosunkban laktak s kik jegyzékünkben névszerént föl vannak sorolva, a keresztnév elleneségei ellen sok ízben bátran küzdöttek a hazáért s előmozdították és kivívták, hogy közbenjárásuk mellett a lippai őrséget ki lehetett ragadni az ellenség torkából s hogy azt az ország igen nagy hasznáival ismét Erdély-királyságunkhoz kapcsolhattuk, a mondott módon tanusított kitűnő szolgálataik viszonozásaképen s hogy bőkezűségünkön lelkesedve és fölbuzdúlva minden alkalommal és minden szükség idején jövőben is hasonló bátorságot és hűséget tanúsíthassanak és mutathassanak a haza iránt s miirántunk, — ezt a százhatvan rác katonát különös kegyelmünkkel s teljes hatalmunknál fogva a paraszt állapotról és helyzetből kivéve (sth.), nekik ilyen *címert* (sth.) adunk: Egész katonai pajzsuk piros színű lesz, melynek alján hátulsó lábaira ágaskodó természetes színű róka látszik, a mint jobb első lábával egy ellenséges vértől pirosuló s egy turbános török fején keresztül szúrt meztelen kardot örvendve villogtat, ballábát pedig fenyegetve nyújtja előre. A pajzs fölött nyílt katonai sisak van vörös-színű sasszárnyal, s közepén feje keresztel. (Itt a használatra feljogosító szokott záradék következik). Irántuk való bővebb és kedvezőbb kegyelmünknek megmutatása végett továbbá nekik adjuk az egész és teljes *Arad mezővárost az ott emelt várral együtt*, valamint Bálvány, Csicsér, Csolt, Bácsa, Bikács, Szentgyörgy és Szent-Iván, azelőtt, *mint mondják*,

Az aradi rácok czimere
1607.

szintén ahhoz a mezővároshoz tartozó és kapcsolt pusztákat, melyek mind Aradvármegyében vannak és fekszenek. Tehát mindazokat a királyi jogokat, melyek bennünket abban a mezővárosban és azokon a pusztákon bármi módon illetnének (sth.) kegyesen a nevezett 160 rác katonának s összes utódaiknak adtuk, ajándékoztuk s átruháztuk örökre, mások jogainak sérelme nélkül. Úgy azonban, hogy a haza, személyünk s utódaink iránt törhetetlenül megtartandó hűségre *esküvel* kötelezzék magukat s minden akár általános, akár részleges hadi vállalatunkban országunk többi nemesének módjára mindig jó fegyverekkel s katonai eszközökkel ellátva vegyenek részt, *a hazát híven szolgálni ügykezzenek* és erre kötelezve is legyenek, s mind a törvénykezésben, mind pedig egyéb dolgokban a lippai kapitánytól függjenek, neki engedelmesskedjenek, a nevezett Lippa mezővárosból pedig azonnal kiköltözzenek. Arad városát egyébiránt a nevezett pusztákkal együtt a rendes és rendkívüli összes adózások és illetékek, segélyek fizetése, bárminemű szolgálattétel stb., szállóikat és szántóföldeiket pedig minden tized, kilenced stb. alól kivenni és fölmenteni határoztuk, a mint jelen leveleünk rendében mindezt adjuk, adtuk, átruháztuk, kivettük és föl is mentettük« stb.

Első lépés lett volna ez a szabadságlevél ahhoz, hogy Aradvármegyében új és egészséges, ha nem is magyar jellegű városi élet alapját vesse meg a fejedelem. Arad nagyon nevezetes szabadságlevelét 1607. június 30. nyomon követte *Lippa város szabadságlevelé*. Rákóczy Zsigmond ugyanis nemcsak megerősítette a János király, vagy inkább János Zsigmond korában nyert kiváltságokat, hanem a változott viszonyokhoz képest ki is egészítette és átalakította azokat.

»Jóllehet — úgymond az eredeti latin oklevél¹⁾ — azt tartjuk, hogy megfelel a fejedelmi méltóságnak s annak örök dicsőségére szolgál, ha sértetlenül megtartja hű alattvalóit szabadságaiknak azon kiváltságaiban, melyeket nagyobb erényekre és örökös állandóságra való ösztönöztetésök végett a néhai dicső fejedelmektől hű szolgálataik fejében nyertek és szereztek, hogy idő multával s a hosszú régiségtől megviselve feledésbe ne menjenek, a kiváltságok megújítása által teljesen visszaállítja s azokat a jóformán megsemmisült kiváltságokat az emberek emlékezetébe visszaidézi. Azonban igen gyakran megesik, hogy az ilyes engedményeket bizonyos tekintetek miatt részben vagy egészben újraalkotják vagy el is törlik. Ehhez képest néhai felséges *II. János* urnak, Magyarország választott királyának stb. kiváltságleveleiből biztosan és világosan látjuk, hogy a nevezett király úr örökös kegyelméből Lippa városunk bölcs és körültekintő bírása s többi esküdt polgára s valamennyi lakosa és fele bizonyos kiváltságokkal, engedményekkel és mentességekkel élt és ilyeneknek örvendezett. — Azokat az engedményeket, mentességeket és kiváltságokat azonban szükséges volt a zavaros idők közbejöttével néhány cikkre, záradékra és pontra korlátozni s a mostani időknek jobban megfelelő módon újjáalakítani. És pedig először is meggondolva, hogy Lippa tartozéka vagyis kerülete annyira elpusztult, hogy *azon a vidéken a vadaknak nyomdokain kívül egyéb sem maradt már*, s azért nevezett Lippa várunk mindennapi szükségleteinek és kívánatainak fedezésére legkevésbé sem alkalmas és elegendő, mondott Lippa városunk bírját, esküdt polgárait s többi lakosait és feleit, valamint azoknak mindkét neven való örököseit és utódait kegyelmesen kiveszszük és fölmentjük a nevezett Lippa városunk részére szolgáltatni köteles *minden teher alól* (azonban annak hozzáadásával, hogy a nevezett várunk körül szokásos minden népies szolgálatokat és terheket viselni tartozzanak és kötelesek legyenek; a tized, kilenczed, kepepénz, hegy- vagy akó jog, köznyelven hegyvám czímen szölleik, vetéseik, majorságaik s egyéb tulajdonaik után minket illető adózásaiktól) 1608-tól fogva és számítva örökre kegyelmesen kiveszszük és fölmentjük. A mi pedig a bormérést vagy kocsmajogot illeti, ez idő szerént ezt a rendelkezést írjuk elő és hagyjuk meg, hogy t.-i. minden évben ősszel szent Mihály főangyal napjától virágvasárnapig két hónapig a város, a rákövetkező négy hónapon át pedig minden tartózkodás és tekintet nélkül bármely polgár tetszése szerént mérhessen *bort* mondott Lippa városunk összes lakosainak részére. Minden év hátralevő 6 hónapjában virágvasárnaptól a határidőig, t.-i. szent Mihály főangyal napjáig a mi javunkra mérjék és igyák a bort. A mi pedig a máshonnan hozzájuk szökött és a köztük tartózkodó *jobbágyokat* illeti, ezeknek visszavitelére nézve ilyen módot akarunk megtartani, hogy kétségtől mindenféle és minden fajta, nemzetiségű és állapotú emberek és jobbágyok vannak ugyan ottan, azokat azonban, hacsak ők maguk nem akarják, senkinek se legyen szabad visszavinnie földesuraikhoz, hanem minden ilyen szökött jobbágy mindig és mindenkor szabadon járhassonkelhessen. Mivel pedig úgy tudjuk, hogy főkép két rendből, t.-i. a *népből* és *katonaságból* áll nevezett Lippa városunk, minden pör, villongás és egyenetlenkedés eligazításában azt a törvényes eljárást kövessék, hogy a katonák közt keletkezett minden ügyet a *kapitány*, a polgárok közt támadtakat pedig először ugyan a *bíró*, a máshonnan valók pörét pedig a kapitány előtt tárgyalják, vizsgálják és döntsék el; abban az esetben, ha valamely fél nem nyugodnék meg az ítéletben, a bíró és esküdt polgárok ítélszéke elől a kapitányhoz, ettől pedig udvarunkhoz, tudniillik személyünkhöz *felebbezhessenek* okosabb és érettebb vizsgálatért. Azt sem szabad mellőzni, hogy őket idegen és magánadóságért, valamint akármely kereskedő kedvéért sehol még bűnvádi eljárás esetében sem szabad, a mi akaratunkhoz képest, személyökben, javaikban vagy bárminemű jószágaikban letartóztatni, vagy elfogni; hanem ha valakinek valami követelése van velök szemben, törvény és nem erőszak útján, a maga illetékes bírása előtt keresse rajtuk. Ha pedig az ítélet s az igazságszolgáltatás a szükséges

¹⁾ IV. Liber Regius Sigismundi Rákóczy. 98b—99b. lap. (Orsz. levéltár). Közölte (latinúl) *Fábián is*, I. 244—247.

elégtételt meg nem adná, vagy ha valami okból a vád alá helyezést megtagadnák, akkor a fölperesek az ország joga és szokása értelmében járjanak el».

Lippa erejének növelése végett Rákóczy fejedelem 1607. nov. 19. rokonának és hívének, Szentlászlói *Kamuti* Farkasnak adta az eperjesi kastélyt is, még pedig azzal a joggal, hogy tetszése szerént kijavíttassa, vagy újraképeztesse¹⁾; még június 28.-án²⁾ úgy látszik, hasonló czélból kapta Száva »az Erdélyben elszórtan levő oláh egyházak püspöke» Szabadhely (Zabatel, a régi Szombathely) várát, mely idáig a lippai várhoz tartozott; a következő esztendőben pedig Erdély új fejedelme, *Báthory* Gábor, szept. 22. hű szolgálatai fejében *Wesselényi* Boldizsárnak adta az aradi Facsád várát³⁾, mely idáig asszonykézen, Csicséry Margit birtokában lévén, aligha felelt meg a védelem követeléseinek. Azonban Boros-Jenő oltalmát sem hanyagolták el. Gábor fejedelem kétségkívül erre gondolt, midőn 1608. aug. 7. a Deszni-várhoz tartozó összes jobbágyokat fölmentette az ingyenes és a jenei vár körül végzett minden más munka alól, hogy idejöket s erejöket a Jenő elővárául tekinthető fontos véghely, Deszni-vár építésére fordíthassák⁴⁾. Az egyes családokról tett közlések különben bizonyíthatják, ő és utódai mily élénken folytatták kivált a lippai és jenei várakhoz való javak elajándékozását, de csaknem kivétel nélkül az illető várak vitézei számára, úgy, hogy ebben ha már nem ösmerhetünk is elég világosan szent István várbirtok-rendszerére, annál élénkebbnek látszik a török tímárokra való reminiscencia.

Mindenesetre érdekes, hogy *Gábor* fejedelem odaajándékozgatott olyan javakat is, a miket tulajdonképen még ezután kellett volna visszavenni a töröktől. Így kapta *Petneházy* 1608. július 28.-án Világos várát, Pankotát pedig — mely várával együtt elpusztult — 1609-ben *Kornis* Zsigmond. Úgy látszik azonban, hogy *Petneházy* nemcsak címzetes földesura akart lenni Világosnak, hanem valóban hatalmába is akarta keríteni. *Huszain* bég, ki 1606-ban egy sajtáságos merényletnek csaknem áldozatául esett, súlyos megsebesülése miatt nem soká maradhatott Világosvár parancsnoka; helyét *Furali* agának engedte át. A vele esett baj majdnem szóról-szóra megtörtént *Jurali* agával is. 1609 októberében tizenhatod magával borosmegyeri *Gáspár* János, szentpáli *Nagy* Ábrahám s mezőmadarasi *Székely* Lőrincz, alkalmasint *Petneházy* biztatására, hajdúlétökre parasztoznak öltözve, ökrös szekereken gabonát szállítottak Világos felé. Mivel ezt a szállítmányt ökreikkel együtt lefoglalták a világosi törökök, másnap a »parasztok« fölmentek a basához, hogy ökreiket visszakérjék, vagy inkább hogy cselöket végrehajtsák. Tizenhárman elrejtöztek az emelcső (felvonó-híd) közelében; *Gáspár*, *Nagy* és *Székely* azonban bementek magába a várba is. *Jurali* agát három tiszttel együtt az emelcsőnél ülve találták.

¹⁾ *IV. L.R.* 244a. — ²⁾ *U.-o.*, 95b. — ³⁾ *V. L.R.* 143b. — ⁴⁾ *NRA.* fasc. 1715. nro 16. §. 40.

Gáspár János előrántotta a gúnyája alatt takargatott s már előre fölcsavart puskáját s lelőtt vele egy gyanútalan tisztet, egy másikat karddal vágott le, a menekülő két tisztet pedig a várkapun keresztül üldözőbe fogta. Az odakünn elrejtett hajdúk azonban elfutottak, mire három bajtársuk csakhamar veszedelmes helyzetbe jutott. A felriadt törökök rájuk vetették magukat, Gáspár János orrát levágták s fején is nagy sebet ejtettek, azonban mégis mindahárom élve szabadult ki a várból¹⁾. A törökök alkalmasint azért nem üldözték őket, mert cselből tartottak s attól féltek, hogy a hegyoldalán levő cserjés helyeken s magában az erdőben nagyobb magyar csapat van elrejtve.

Különben éppen ekkortájt, okt. 6. írta Thurzó nádor, hogy Daróczyt az udvar azért küldte a fejedelemhez, mert Lippának s a török szomszédságban levő váraknak árulás, csel, vagy támadás következtében való elveszésétől tartott²⁾. Ettől mostanában annálkevésbé lehetett tartani, mert *Petneházy* István jenei kapitány és zarándi főispán, valamint *Dengelegi* Mihály lippai kapitány s egyúttal alkalmasint aradi főispán a tizenkéttagú fejedelmi tanácsnak is tagja volt³⁾. 1611. ápr. 28. a fejedelem az ő meghallgatásukkal teljesítette *Lőrinczy* András lippai főbíró s más 21 lippai lakosnak azt a kérelmét, hogy átírja és megerősítse a Lippa szabad város részére I. János által 1529. adott szabadalomlevelet, melyet azután *Varsóczy* Márton deák, Lippaváros és Aradmegye ítélszékének jegyzője Iktári *Bethlen* Péter helyettes kapitány jelenlétében június 18. hirdetett ki az összes nemeseknek s Lippaváros polgárainak és lakóinak gyűlésében⁴⁾. Másrészről május 15. a szebeni országgyűlés is elrendelte Várad, Lippa és Jenő várainak jókarba-helyezését. Lippa emelkedéséhez nemkevésvel járulhatott a fejedelemnek már 1608. ápr. 16. tett az az intézkedése, hogy mikor Lippára s más végházak fizetésére sőt szállítanak a *czellerek*, hajóikat senki se vegye el, hanem értesítsék a bérlőket, kik tovább szállíttassák a sőt s hogy a lippai harminczadhoz ne legyen köze se a kapitánynak, se az udvarbírónak, hanem csak a bérlőnek⁵⁾; 1608. május 9. pedig ismét visszanyerte egyik régi nevezetességét, a *pénzverést* Aradvármegye akkori székvárosa, a mennyiben *Eötvös* András lippai polgárnak megengedte a fejedelem, hogy igaz és jó dutkát verjen⁶⁾.

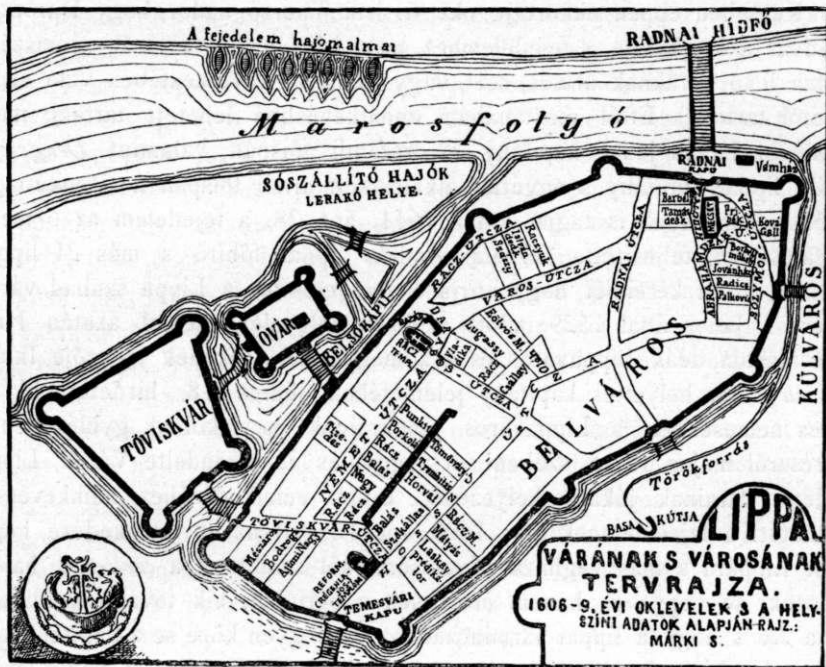
Mégsem fejlődhetett a város és a vármegye, mert Báthory Gábor uralma mindnagyobb izgalmakat keltett Erdélyországban. Az 1612. május 15. tartott országgyűlés az arad-zarándiak közül már nyíltan száműzte Nagymedgyesi *Vajda* Miklóst, *Zöldy* Demetert, Borosjenei *Verebélyi* Mátyást, *Halmágyi* Istvánt, Ruszkai *Kornis* Zsigmondot és Boldizsárt, *Segnyey*

¹⁾ *Tört. Tár*, 1881., 191—2. *Márki* az Alföldben, 1881., 20. sz. — ²⁾ *Törökmagyarok*.

Okm. I. 103. — ³⁾ *Szállágyi*, Báthory Gábor, 71. és Erdélyi Országgy. Eml. VI. 186. —

⁴⁾ Lippaváros levéltárában Ferencz királynak 1797. ápr. 16. kiadott rendeletére május 6. átírta a gyulafejérvári káptalan. Közli ezt az oklevelet *Pábián* is, I. 240—244. — ⁵⁾ Lippaváros levéltárából. — ⁶⁾ *V. L.R.* 20 ab.

Miklóst stb. s Kornisék deszni uradalmát a várral együtt már május 28. *Bethlen* Gábornak adta a fejedelem¹⁾. Az elégtelen urak erre a szigorúságra egyebek közt azzal szolgálták rá, hogy bevádolták a portánál Báthoryt, mintha akarattal daczolva nem akarná átadni a szultánnak Jenő, Lippa és Arad várait és a hozzájuk tartozó 12 kastélyt; a maguk részéről pedig éppen május 15. azt is megígérték, hogy ezeket már az első országgyűlésen átadják Mehemed kapudsi basának. »Azon várainkban levő embereink pedig mikor költözzenek ki belőlük, nekik napot praefigálunk, hogy megüresedvén, az előbbi forma szerint a törökök ismét bele-

Lippa várának s városának tervrajza.

szállhassanak²⁾. Géczy András ezen árulásának hírére Báthory is mindent megtett trónja s a két vár megmentésére, a mire különben már fölhívta a május 25.-i szebeni országgyűlés XIV. czikke is: »Találtuk meg országúl fölségedet könyörgésünkkel a végházaknak, úgymint Váradnak, *Lippának* és *Jenőnek* felette romlott és fogyatkozott állapotjáról és az benne való vitézeknek is fizetlenségekről, melyre sem az ott való, sem fölséged úgy, mint kívántatott volna, eddig építésekre és fizetésekre el nem érkezett, a contributióból való felette sok exemptiók és sokaknak immunitási hozták; melyeknek cirálására és jó gondviseléssel való helyre állatásával kegyel-

¹⁾ *NRA.* fasc. 1821. nro 30. és 38. — ²⁾ *Szilágyi*, Báthory, 187—190 és Erdélyi Orsz. Eml. VI. 233.

mesen ígérte fölséged, hogy tanácsi közzül bizonyos commissariusit kibocsátja. Könyörgünk mégis ezen fölségednek, miérthogy azoknak a végeknek megmaradásából és jó állapotjából áll hazánknak közönséges salusa, ne halaszsa azokra kegyelmesen való gondviselését és oly állapotra való hozását, kiből mind a végbeli vitézekkel egyetemben többi között tapasztalhatjuk meg abból is fölségednek atyai kegyelmes és szorgalmatos országúl reánk való gondviselését»¹⁾.

Ehhez képest a fejedelem biztosa, *Bethlen* Gábor, már 1612. június 18. utasította *Vajda* Istvánt, a lippai vár s őrség főkapitányát, hogy mindenkit eltiltsa a török uralom alatt álló falvak behódoltatásától s hogy fejvesztés terhe alatt különösen a Temesvártól délre levő üzbégeknek hagyjon békét. Ügyeljen a szomszéd törökökre s a fejedelemmel minden fontosabb hírt közöljön, a várat élelemmel jól ellássa s adjon térítvényt a fejedelem nevében mindazoknak, kik erre a célra gabonát szállítanak Lippára. Ki szót nem fogadna s izgatna ellene, vagy a fejedelem s az őrizetnek magyar kézben hagyása ellen, — fogassa el s törvény szerént irgalom nélkül büntesse²⁾. Július elején a fejedelem már Gyulafejérvár alatt foglalt állást, a török támadását várva. De mert nem volt benne biztos, csakugyan Oláhország felől jön-e az, a temesvári törökök szemmel tartására *Bethlen* Gábort Illye alá rendelte, hogy kéznél legyen, ha a törökök Lippát vagy Jenőt akarnák megtámadni. **Augusztus 13.** *Bethlent* és *Prépostváryt* kétezer lovassal csakugyan Lippára küldte *Mehemed* aga kapudsi basa elé, ki azzal kérkedett, hogy félkezében békesség s félkezében fegyver van. *Mehemed* egyelőre még csak mint a szultán követe jött. *Bethlen* nem Lippán, hanem *Boros-Jenőn* találkozott vele³⁾ s már voltaképp nem is mint megbízottja, hanem mint ellensége a fejedelemnek, ki időközben halálosan megsértette őt⁴⁾. Szeptember 13.-án *Mehemed* beglerbég Temesvárott fogadta *Bethlent*, ki ettől kezdve török segítséggel akarta megszabadítani az országot *Báthorytól*. A fejedelem árulónak tekintette *Bethlent* s a félév előtt neki ajándékozott *Deszni* várat és uradalmát nov. 7.-én már Nagymegyeri *Keresztesy* Pálnak ajándékozta, a november 20. i szombeni országgyűlésen pedig *Géczyvel* együtt hűtlennek nyilvánította és száműzette őt. *Keresztesyt* 1613. márcz. 27. már beigatták a jobbadán elpusztult falvakba⁵⁾. Ez az 1613. év azonban trónrajuttatta a száműzött *Bethlent*.

¹⁾ *Erd. Orsz. Eml.*, VI. 229. — ³⁾ *Törökmagyark. Okm.* III. 107. — ³⁾ *Erdélyi Orsz.*

Eml. VI. 63., 66. — ⁴⁾ *NRA.* fasc. 1821. nro 31. — ⁵⁾ U.-o., nro 32.

XXXII. AZ ARADI ÉS LIPPAI LÁZADÁS.

Lippa átadásának kérdése. Az aradiak és lippaiak első lázadása Bethlen ellen. Bethlen megszállja Lippát. Tárgyalásai a portával. Husznát elszakítja Aradtól. Török hadikészületek Az országgyűlés elhatározza Lippa átadását. A második lázadás. Bethlen elfoglalja Lippát és Araddal s más várakkal együtt átadja a töröknek.

»Híve-e Báthory a hatalmas szultánnak?» kérdezte június 5.-én Konstantinápolyban Borsos erdélyi követtől *Nazuf* nagyvezír. »S ha híve, miért nem adja meg a hatalmas császár várait, Lippát és Jenőt?» Valóban, e kérdésen fordult meg Báthory sorsa. A szerdárnak és Magyar Oglinak 1613. aug. 14.-én kelt ultimátuma szerint Báthory már csak úgy maradhatott volna Erdély fejedelme, ha visszaadja a szultánnak Jenőt s Lippát stb., beküldi az adót, kibékül Bethlennel s újra neki adja Dévát. Szept. 9. Báthory kijelentette, hogy a mint már Bocskay és Géczy András is megígérte, ő szintén megígéri Lippa és Jenő átengedését s biztosokat fog küldeni Lippára, kik mind a két vár megnyitására határidőt tűzzenek ki; adó fejében 15,000 aranyat fizet, de nem mond le Szebenről s Déváról és Bethlen Gábornak sem kegyelmez meg¹⁾. Egyúttal azonban segítséget kért Thurzó nádortól, attól tartva, hogy a török, vagy inkább Bethlen egyenesen Lippa és Jenő ostromára s Erdély elfoglalására indul. A nádor ugyan e miatt aug. 2.-án fegyverre szólította a vármegyéket; azonban hiábavalóságokkal telt a drága idő s okt. 9. Báthory bosszúsán fakadt ki a magyarok ellen s azzal fenyegetőzött, hogy »tromffal üti« őket, ha Lippát, Jenőt csakugyan át kell is adnia a töröknek. Egyébiránt már szeptember végén ostrom alá vétette Világos várát s azt a jenei ágyúkkal két hétig lövette, ezzel egyszerre pedig a szegedi szandsákságot is pusztította. Különben is híret vette, hogy elűzetése végett Lippa és Jenő felé 50—60,000 török-tatár-oláh hadat küldött be a szultán s hogy ezek a hadak szept. 25. már egyesültek is egymással²⁾. Báthory erélyes védelemre készült; azonban okt. 27.-én megölték őt Váradon a hajdúk, négy

¹⁾ *Szilágyi*, Báthory, 261—5., 268—270. — *Borsos Itinerariuma Keménynél*, Erdélyorsz. Tört. Tára, II. 241—8. Erdélyi Orsz. Eml. VI. 77., 79., 291. — ²⁾ *Erdélyi Orsz. Eml.* 79., 293.; és *Tört. Tár*, 1879., 359., 360.; 1891., 602.

nappal azután, hogy az erdélyi fejedelemmé választott Bethlen Gábor húsgéjére már a lippaiakat s jeneieket is felszólította Géczy András¹⁾. Harmadnap (okt. 29.) az erdélyieknek a portára küldött követei athnamét kérvén, egyúttal azért is esedeztek, hogy Jenőt és Lippát a hozzájuk tartozó várakkal, mezővárosokkal és falvakkal együtt Erdélynél hagyja a szultán²⁾. A portán azonban már is a hódoltságához számították ezeket a várakat. 1614-ben *Aini Ali*, Ahmed szultán defter-eminéje szerint Magyarország 4 ejaletben 25 szandsákságra oszlott. A harmadikba, a temesvárba tartozott Csanád, Gyula, Moldova — s Lippa és Jenő szandsáksága³⁾.

1614. január 15.-én *Ibrahim* kapudsi basa 25 kapudsival mint a szultán követe érkezett Bethlenhez. A megerősítés jeléül zászlót, botot, kaftányt és fermánt hozott; ebben azonban azt követelte a szultán, hogy Jenőt és Lippát rögtön átadja. Bethlen, ki időt akart nyerni, a szász egyetemtól 2000 tallért vett költsön⁴⁾, hogy a várakat jobb karba helyezze. A febr. 23— márcz. 16.-i országgyűlésen fölhívta a rendek figyelmét Várad, Lippa és Jenő megerősítésére. Az ország az építést a magyar vármegyék kötelességévé tette s kivette őket a 9 forintos telekadó alól. »Minthogy sokan vannak — szólt a XXXIII. t.-cz., — kik Boros-Jenő vidékén sok jószágokat bírnak és dézmákat, — maguk mindazáltal széljel az országban, avagy még kívül ez országon laknak, szolgát is nem tartnak róla, avagy ha tartnak is, nem elegendőt, csak a jószágok hasznát követelik és veszik, nem gondolván a közönséges szolgálattal, — végeztük azért, hogy ennekutána affélék minden hűsz jobbágytól egy jó lovasat tartsanak, Deszni vidékétől elválván, mert az nem odavaló jószág. A ki pedig nem akarna tartani, jelentsék meg nekünk és annak adassék, a ki eltartja róla a végház-örzésért«⁵⁾. Ezen az országgyűlésen nyertek kegyelmet az 1612. máj. 15.-i országgyűlésen száműzött urak is, mire *Kornis* Zsigmond azonnal visszafoglalta Deszni várát; — május 13.-án hiában tiltakozott ellene *Keresztesy Pál*⁶⁾.

A rendek aggodó készülődése nagyon helyén volt. Már ápril végén híre járt, hogy 60,000 tatár megy Lippa s Jenő ellen, melyet pedig a hónap elején a fejedelemnek a portára küldött követsége ismét Erdély részére kért. Május 4. azonban mégis arról vádolta őt a bécsi államtanács, hogy ezeket a várakat önként ajánlta fel a töröknek⁷⁾. Ugyanakkor Pereszy s július 12. Nagy Lukács császári lovas kapitány, mint bizonyos dolgot írta, hogy Lippát és Jenőt Bethlen a töröknek adta s hogy a pogány ezeket meg is akarja szállni⁸⁾. A császáriak, vagy inkább magyarorszá-

¹⁾ *Kemény*, Erdélyorsz. tört. tára, II. 290. — ²⁾ *Erdélyi Orsz. Eml.* VI. 372. —

³⁾ *Salamon*, Török hódítás, 248. — ⁴⁾ *Archiv des Vereines für Siebenb. Landeskunde*, III. 247., 249. *Erdélyi Orsz. Eml.* VI. 313. — ⁵⁾ *Erdélyi Orsz. Eml.* VI. 406., 422. — ⁶⁾ *NRA. fasc. 1821. nro 33—34., 39.* — ⁷⁾ *Erdélyi Orsz. Eml.* 457., 523—4. — ⁸⁾ *U.-o.*, 520—1. *Tört. Társ.*, 1885., 230.

giak mindenképen gátolni akarták a fontos végházaknak török kézre való kerülését. A hajdúk nyíltan kijelentették, hogy felbomlott a törökökkel való béke; egy felől Eger, más felől Fellak alá jártak portyázni s Lippa és Jenő őrségéhez leveleket írogattak, melyekben a magyarokhoz való átállásra nógatták őket¹⁾. A lippaiakra nem nagy hatást tett, hogy Lippa vidéke hódoltságának nemcsak a fejedelem engedte el a vár részére köteles tartozásokat, hanem az egyházi adóknak hasonló elengedésére kérte a csanádi püspököt is²⁾.

A helyzet mind válságosabb lett. Temesvár körül valóban gyülekeztek a törökök s kétségtelennek látszott, hogy ha szép módjával meg nem kaphatják, erőszakkal is elveszik Lippát és Jenőt, melyet Báthory Zsigmond óta minden fejedelem odaigért a szultánnak. Bethlenre nézve bajnak látszott az ígélet teljesítésében, hogy Lippán csak a város volt az ő kezében, magával a fellegréval azonban nem rendelkezhetett föltétlenül. Ezt a büszke és jogaikra féltékeny polgárok mint valami külön kis katonai köztársaságot kormányozták. Eléggé kitűnt ez akkor, mikor Lippa és Arad várai nem akarták befogadni a városi őrségnek a fellegrévár parancsnokául is kinevezett kapitányát. *Vajda* István attól tartva, hogy Bethlen török kézre akarja játszani a várat, Arad és Lippa őrségét a fejedelem ellen lázította s arra, hogy erdélyi hadakat ne vegyen be maga közé. A fejedelem hol fenyegette, hol engesztelte őket. Vajdát ugyan, mikor egyszer a váron kívül eső udvarházához rándult ki, július elején üldözőbe vétette Bethlen s ötven emberrel *Kali* Pált rendelte kergetésére³⁾. Ezzel azonban még jobban fokozta az aradiak és lippaiak elkeseredését, mely csakhamar nyílt lázadásban tört ki. »Lippa és Arad városának és várának minden rendbéli lakói« szept. 1. Thurzó nádorhoz, Forgách Zsigmond, Homonnay György s Dóczy András főkapitányokhoz s Magyarország más uraihoz fordultak segítségért. Levelökben s követeik (a lippai *Erdős* Mihály, az aradi *Fekete* Miklós és *Fejér* Miklós) útján arra kérték őket, hogy hamarosan 2000 embert küldjenek a vár átvételére és megoltalmazására. Vádolták a fejedelmet, hogy olyan embert akart nyakukra ültetni, ki a már odaigért várat valóban át is adja a töröknek s elfogadható módon nem tudta biztosítani őket, hogy nem ilyesmin jártatja az eszét. A korábbi fejedelmek idejében mindig a városban lakott a kapitány s ők, mint a régi fejedelmek napjaiban, Bethlen emberét is tisztelték s engedelmeskedtek neki; magába a várba azonban csakugyan nem bocsáthatják be s a kapuk őrzését sem bízhatják erdélyi drabantokra. Most látják, hogy igazságuk volt, mert zsarnokuk és árulójuk Bethlen. Eskü nem kötheti őket olyan ember iránt, ki szándékosan a pogány kezébe akarja őket ejteni városukkal, javaikkal, feleségeikkel és gyermekeikkel együtt. Az Úr-Isten előtt tiltakozva, kijelentik, hogy *elszakadnak a fejedelemtől s Erdélytől* s hogy

¹⁾ *Tört. Tár*, 1885., 229. — ²⁾ *Erdélyi Orsz. Eml.* VI. 551. — ³⁾ *U.-o.*, VI. 539.

ilyen nagy ügyökben más oltalmat, más gondviselőt keresnek. Maga Bethlen szégyell ugyan haddal jönni rájok, hogy bevévén, az ország akarata ellen egyenesen a töröknek adja át Lippát; de hallgatag mintegy beleegyezett, hogy semleges marad, míg a Temesvár körül már is gyülekező törökök elfoglalhatják. Minden oldalon ellenség környezvén őket, Isten után csakis a magyar uraktól remélnék még oltalmat a lippaiak. »Annakokáért -- írták -- mindnyájan, kicsinytől fogva nagyiglan alázatosan konfugiálunk Nagyságtoknak eleiben, az élő Istenért kérvén ti-nagyságtokat, hogy ennyi sok kereszténységnek, a kik e két véghelyekben vannak, jelenvaló szükségén és nyomorú állapotán könyörüljön és vegyen szárnyuk alá bennünket; *nagyságiok birtoka alá adjuk magunkat e napságtól fogva*, minden hűségünket erős igaz hitünk szerént megmutatjuk ti nagyságtoknak. Szánjon meg ti nagyságtok ennyi sok özvegyet, árvát, a kik éjjel-nappal sírván, könyörögnek az Istenhez, mentse meg őket az ellenségtől. . . . Az Úristen nagyságtokat a szegényeknek és ügyefogyottaknak oltalmazásáért örökké való jókkal az örök dicsőségben megáldja. Kit mi is szívünk szerént kérünk az Úristentől, hogy nagyságtokat mind fejenként a szegény magyarságnak oltalmára és megmaradására boldog hosszú étellel áldja meg. Ámen¹⁾.

»Lippa és Jenő dolgát a mi illeti — válaszolt a fejedelem még aznap Forgáchnak, — legyen Istennek hála, ez ideig a kegyelmetek segítségével nélkül is oly gondviselésünk volt azokra a helyekre, hogy szép szónnkkal vagy adományunkkal, vagy ahogy különben lehetett, megtartottuk; ezután is Isten segítségéből azon leszünk, hogy megtarthassuk. Ha pedig efféle cselekedetekkel fegyverre megyen a dolog, csak Isten tudja a török császár fegyverétől mindazt s mind a többit mint oltalmazhatni.« A szept. 27.-én megnyílt erdélyi országgyűlés tagjai is úgy gondolkoztak, hogy Lippát, Jenőt valahogy majd csak megtartják, ha mással nem, diplomatai fogásokkal a török ellen, míg a bennök levők a fejedelemnek engedelmeskednek; de okvetetlenül elfoglalja a török, mihelyt magyarországi őrség szállja meg azokat a várakat²⁾. Mátyás király azonban szept. 20. kijelentette, hogy Lippa és Jenő ostroma egyet jelentene a béke megszégésével³⁾. Másrészt pedig *Szkender* basának is határozott utasításai voltak, hogy a két várat kisiklani ne engedje kezeiből; szept. 26.-i hírek szerént már Temesvár alatt állt s 3000 jancsárral a lippai hídon át olyan színnel akart átkelni a Maroson, hogy nem akarja ostromolni Lippát, vagy Jenőt, mert hiszen azok a várak úgyis a szultánhoz tartoznak⁴⁾.

Bethlen tehát, hogy a két hatalmas versenytárrsal szemben valamit megmentsen s hogy egy nagyobb szabású háború készületlenül ne érje,

¹⁾ Az orsz. levéltárból közli *Tört. Tár*, 1879., 225—8. és *Erdélyi Orsz. Eml.* VII. 172—4. — ²⁾ *U.-o.*, VII., 171., 177. a bécsi cs. és kir. titkos lt.-ból, — ³⁾ A király utasítása *u.-o.*, VII. 165. — ⁴⁾ *U.-o.*, 176.

elhatározta, hogy erőszakosan is erdélyi hadakkal rakatja meg Lippa fellegvárát. Hadaít azonban visszaverték a lippaiak, mi a török előtt könnyen abba a gyanúba keverhette volna Bethlent, hogy kéz alatt voltakép maga is bízatta a lázadókat; hadd lássa a török, hogy nem rajta múlik a vár megadása. Hogy azonban erélytelenek, parancsolásra képtelenek, vagy ámitónak ne tűnjék föl, Erdély rendei elé vitte az ügyet. A rendek nem megyék szerént, hanem *fejenként szavasva* a végső veszedelem elhárítása végett elhatározták, hogy *Lippát valóban átadják a töröknek*. A lippai és aradi lázadás elnyomására, a lázadók megbüntetésére s a vár elfoglalására azonnal hadsereget rendeltek, a gyűlés pedig október 5.-én s a fejedelem 9.-én külön iratokban ügyekezett fölvilágosítani ez ügyben a nádort, a főurakat s a megyéket¹⁾.

Bethlen egyelőre csak a lázadás lecsöndesítésére ment Lippa alá, de nem áltatta magát arra nézve sem, hogy a töröknek ötször odaigért várat idestova át is kell adnia²⁾. Október 16.—23. közt Váradról Váradján át kilencz ágyút vitetett Lippa alá. Ott a rácok már be is bocsájtották az alsóvárosba *Cselebi* (»Művelt«) *Tatárt* és török csapatát s ezek a foglalók, mintha teljesen otthon volnának, a puszta mecsetet is kitarították, rendbehozták. Arra, hogy a fejedelem megostromolja őket, egy percze sem gondoltak. A magyarok látva, hogy az alsóváros már úgys a törököké, inkább akartak hódolni a fejedelemnek, mint nekik s feladták a várat, hová okt. 29. kardcsapás nélkül vonúlt be. Ezt a törökök sem

¹⁾ Lippa várát — írták a nádorhoz — jól tudja Ngod, hogy a töröktől erdélyi had és erő vette meg egynéhány renden; most a sok változásokban és untalan való pártoskodások miatt semmi okos, vitélő rend közöttük nem maradván, *Aradról és ott a tartományról rácság és oláhság szorúlt bele, többire mind földnépe; magyar ötven avagy hatvan ha vagy on benne, kik minden órában életüket markukban tartják, hogy a rácoktól levágnak*. Ez egész esztendőben sok szép szavával, adományával, egynéhányszor gratia-adásával a mi kglmes urunk tökéletesen a maga és ország hűségére őket nem hajthatta; a mikor jóra ígérték magukat, praesidiumunkat viszontag rejiciálták. Noha pedig ennekelötte való birodalmához képest a török igen nyilván kérte, de sok engesztelő okoskodásinkkal és szép szónkkal oltalmaztuk és Isten után az ország közönséges hűsége alatt és oltalma alatt bizonyos megmaradásukat hittük. Most a török császár hada Lippához közel lévén *Skender* passával Thömösvárnál, Kassáról olyan biztatást izentek Lippára, hogy az ő hatalmassága hada ellen mind a várban küldendő praesidiummal, mind a mezőn való haddal megsegítik; sőt meg is intették őket, hogy a mi praesidiumunkat Erdélyből be ne bocsássák. Arra a biztatásra való nézve két nekünk adott hitlevelek ellen, közikben bocsájtott praesidiumunkat elkergették, le is vágta bennök. Ezt értvén a török, olyan kész haddal mellettök lévén, mit cselekedjék felöle, bizonyosan nem tudjuk. Magunkra országostúl nagy suscipio vagy on feőlök, mintha alattomban mi izgattuk volna arra őket a rebellióra; kit különben el nem távoztathattunk, hanem fegyverrel kellett hozzá nyulnunk e kéttelen ellenünk való rebelliójokért; ha különben eleit nem vehetik, haddal kell prosequálnunk mind a bosszúságért s mind pedig a töröknek olyan közel léte miatt, hogy amnyi keresztény lelket rabságtúl és veszedelemtül oltalmazhassunk. (Erd. Orszgy. Eml. VII. 184—5.) — ²⁾ *Bethlen* polit. levelei, 31.

ellenezték, mert azt hitték, hogy szövetségesök. *Tholdalaghy* Mihály erdélyi követ azonban időközben fermánt eszközölt ki a portán, hogy *Szkender* basa ne zaklassa ez idő szerént Bethlent, hanem egyelőre hagyja meg Lippa birtokában, mert hiszen úgysis a szultáné az egész Erdély s így vele együtt Lippa is. Ha előbb tudja a nagyvezír, hogy egy török csapat már benn van Lippában, semmiesetre sem adja ki ezt a fermánt, melyet éppen Bethlen bevonulása napján hozott meg *Ibrahim* csausz, mire a törökök azonnal elhagyták Lippa várát¹⁾. Bethlen különben azonnal kirekesztette Lippáról a magyar és rácz vitézeket s helyettök hajdúkat bocsátott be a várba, kiknek addig, míg a törökök felválthatnák őket, önmagukat kellett eltartaniok. Egy görögkeleti pap, ki éveken át lakott Lippán, Radul havasalföldi vajdához menekült Nagy-Szombathba s annak decz. 5-én azt beszélte, hogy Bethlen fel is ajánlotta Lippát a töröknek, de az Lippát és Jenőt egyszerre akarja megszállni; s azzal biztatta a vajdát, hogy a kiűzött őrség, mely úgysis egyetértett a szászokkal és székelyekkel, szívvel-lélekkel szolgálna Mátyás királynak, ha Lippát vissza akarná foglalni²⁾. S ezt az utóbbit egész helyesen állította.

A kereszténységben híre ment már, hogy a fejedelem nemcsak Lippát, hanem Aradot és Solymost is átadta s még más várakat is átad a töröknek³⁾; november elején azonban már annak is híre futott, hogy az ország is, a fejedelem is esküt tett a várak megtartására⁴⁾, mire *Thurzó* nádor szintén biztatta Bethlent, hogy Mátyás király kegyelmébe fogadja, ha Jenőt és Lippát oda nem engedi⁵⁾. Bethlen azonban (decz. 3.) nyíltan megmondta *Thurzónak*, hogy Lippát Erdély idáig kétszer mások segítségével nélkül vette vissza a töröktől, s Erdély bizony Lippa nélkül is csak olyan ország, mint Lippával. Ilyen hely miatt nem érdemes elvesznie egy egész országnak, s nem érdemes megbolygatni a nemzetek közt való békét. Más országok is megtették már, hogy egyes részeik föláldozásával biztosították nyugalmukat. S nemcsak keresztény tette ezt a kereszténnyel, pogány a pogánnyal; hanem pl. 1540-ben a velenceiek is így engedték át a töröknek a Peloponnézus két nagy városát, kikötőjét, Epidaurust és Naupliát, Dalmátiában két kastélylyal együtt. Új-Palánkot is így adták oda minap a királynak. S hányan vannak, kik nem váron és városon, hanem saját atyjokfia, gyermekök szabadságán váltják meg a békét. Most pedig Ali lett a budai vezérbasa, ugyanaz, ki a zsitvatoroki békét kötötte s így képzelni sem lehet, hogy annak végrehajtását ne sürgetné. Ő ilyen körülmények közt, *a haza pusztulásáról, vagy Lippa elvesztéséről lévén szó*, két gonosz közül a kisebbiket választja⁶⁾.

¹⁾ *Erdélyi orsz. Eml.* VII. 13. 381. *Tholdalaghy* évkönyve. Tört. Tár, 1881., 7—9. l.

²⁾ *Hurmuzachi*, Documente, IV. I., 562--3. — ³⁾ *U.-o.*, 14. — ⁴⁾ *U.-o.*, 192. — ⁵⁾ *Tört. Tár*, 1885., 239. — ⁶⁾ *Orsz. lt. Act.* *Thurzo*. Fasc. 83. nro 31. Közli Erdélyi Orsz. Eml. VII. 192-4.

Ilyen nyilatkozatok után nem csoda, ha Forgách Zsigmond kassai kapitány s mások is azt hirdették, hogy Lippát, Aradot, Solymost csakugyan odaadta már Bethlen a töröknek s »örömmel« átengedi a többit is, Bécs pedig közönnyel fogadja a magyaroknak e miatt való följajdulásait¹⁾. A török azonban egészen máskép ítélte meg a helyzetet s minduntalan keserű szemrehányásokat tett Bethlennek ígérete beváltásának halogatás miatt. Ha némi elégtétellel látta is, hogy nov. 22. az erdélyi urak csakugyan kiküldték *Hussár* Istvánt Lippa átadására²⁾, december 30. Bethlen már mégis azzal fizette ki *Szkender* boszniai beglerbéget, hogy erre az átadásra ő nem kapott semmiféle rendeletet. Tapasztalhatta — úgymond, — a szultánhoz való hűségét, »mikor ez egy *Lippa* dolgáért sem életünk, sem országunk veszedelmével nem gondolván, minden hadainkkal magunk személyünkben kézhöz vételében fáradtunk. Mihelyt kezünkhöz vettük, minthogy ország híre nélkül kézhöz nem adhattuk, azokkal is végeztünk felőle, minden rendeket belőle kiköltöztettünk, *a helyet épen megerősítettük*. A külső városába az ő hatalmassága emberit, kiket nagyságod küldött, be is bocsátottuk«³⁾.

Nazuf basa fővezér azonban a következő 1615. év elején fenyegetőzve követelte Lippát. Homonnay György, erdélyi trónkövetelő, 1615. január 8. vádolta is Bethlent, hogy kivitetett minden ágyút és hadi felszerelést Lippából és Jenőből, mert mindakettőt csakugyan török kézre akarta juttatni⁴⁾. S már-már föl is bomlott Bethlennek a németekkel 3 hónapra kötött fegyverszünete, s a király haragosan jelentette ki, hogy nem érdemes vele tárgyalásokba bocsátkozni, mikor *Nazuf* követe, *Ibrahim*, azzal az izenettel örvendeztette meg Bethlent, hogy *ez idő szerint* nem sürgeti Lippa átadását⁵⁾. Így azután a királylyal is eredményre vezetett az alkudozás s május 6. az erdélyi országgyűlés megerősíthette a nagy-szombati békét⁶⁾.

Nem csoda, ha Bethlennek Lippa iránt való szándékain el nem igazodott a világ. Még folytak a tárgyalások, mikor (1615. ápril 27.) *Angyalossy* Mihályt azzal az utasítással küldte be portai követnek, hogy Lippát s a hozzátartozó kastélyokat határozottan odaigérje, de rajta legyen, hogy megszállásukat egyenesen *Szkender* basára bízzák, kit Ali basa e czélből Temesvár alá küldjön⁷⁾. Mikor legjobban hangoztatta, hogy »ennek nyilván meg kell lenni«, május 3.-án viszont a rendeket hitta föl a pusztult állapotban levő Lippa s a többi vár megerősítésére, őrséggel, élelemmel, fizetéssel való jó ellátására⁸⁾.

Legnagyobb városának romlásával, úgy látszott, romlásnak indul az

¹⁾ *Erd. Orsz. Eml.* VII. 195. — ²⁾ *Századok*, 1872., 625. — ³⁾ *Török-magyarokori Okmány-tár*, III. 123—4. — ⁴⁾ *Erd. Orsz. Eml.* VII. 205. — ⁵⁾ *Török-m. Okm.* III. 126—7. ⁶⁾ *Erd. Orsz. Eml.* VII. 258. Az aláírók közt *Petneházy* István jenői kapitány s *Bornemisza* László zarándi alispán. — ⁷⁾ *Török-m. Okm.* III. 133. — ⁸⁾ *Erdélyi Crss. Eml.* X. 506.

egész Aradvármegye. Ugyanaz az országgyűlés elrendelte¹⁾, hogy mivel az Arad- és Hunyadvármegyék közt levő *Huszna* vidékén fölszaporodott gonosztevők fölkeresésére s megbüntetésére az aradi főispánnak nincs ideje, *Huszna vidékét Aradmegyétől elszakítva Hunyadba kebelezik* s Hunyadmegye hatósága alá vetik. A nyáron is megújultak a Lippa és Jenő átadásáról keringő hírek. Ezek szerint mind elvitette onnan az ágyúkat és fölszereléseket Bethlen s őrséget is alig hagyott bennök, mert tudta, hogy előbb-utóbb úgyis át kell engednie mindakettőt s így legalább a fölszereléseket akarta megmenteni. Arra pedig mindenki rettegve gondolt, hogy a két vár miatt felbomoljék a törökök és magyarok közt csak imént megújított béke²⁾. *Forgách* kassai kapitánnyal, Magyarország főparancsnokával szemben Bethlen július 27. egész nyíltan fölvetette azt a kérdést, mit tegyen hát, ha a Zimonynál gyülekező török csakugyan betör Lippa elfoglalására? Megerősítse a különben gyöngye várat annyira, hogy szembeszálljon a szultánnal, vagy sorsára hagyja? Mert ha ellenállásra fölkészíti, Erdélynek minden szabadsága, hitele, frigye egyetlen óra alatt elvesz s az a had hirtelen semmivé teheti Erdélyt; ha magára várja a támadást a mostani őrség, kétségtelenül azonnal elvesz; de valószínű, hogy nem is várja magára, hanem kifut belőle s így is, úgy is nagy veszedelem és romlás következik az országra. Ő-maga haddal nem mehet a törökre, mert arra elégtelen; s ha ígérettel, ajándékkal, szép szóval meg nem tarthatja, másképp meg nem tartja Lippát, »ezt a rossz palánkot«³⁾.

Mint annyiszor már, most is a bécsiek rontották el a dolgot. Kegyeletjök, *Homonnay*, hasznot akart húzni abból a körülményből, hogy *Ali* budai basa megharagudott Bethlenre, mert Lippát annak megszállása után nem engedte át azonnal s nemcsak Lippát és Jenőt ígérte oda, ha fejedelemségre segíti, hanem Váradot s a Vaskapuig mindent, sőt hajlandónak nyilatkozott arra is, hogy százezer aranyra emeli föl az évi adó összegét. — Szkender sem tudta megbocsátni Bethlennek, hogy hadait »szégyenszemre« kirekesztette a már megszállott Lippából s több basával együtt a divánban ő is *Homonnay* fényes ajánlatait pártolta. A nagyvezír, hogy saját fejét és állását megmentse, már most maga is parancsot küldetett *Ali* basára, hogy ezután egy szóval se kérje, hanem egyszerűen foglalja el Lippát és a többi várat s ne tűrje, hogy tovább is paczkázzanak velök⁴⁾.

Szept. 5.-én Bethlen a királyhoz írt levelében tiltakozott olyas föltevés ellen, mintha ő szándékos hanyagsággal akarná török kézre játszani ezeket a fontos erősségeket⁵⁾, 9.-én pedig egyenesen fölszólította, hogy a nagyszombati egyezkedés értelmében ő is tegyen hát végre-valahára azoknak érdekében; s ha konstantinápolyi követe útján semmit sem érhetne

¹⁾ 1615: XXIV. t.-cz.. május 19. *U.-o.*, VII., 255. — ²⁾ *Tört. Tár*, 1879., 115. *Erdélyi Orsz. Eml. VII. 28.* — ³⁾ *Orsz. lt. Thurzó-akták*, fasc. 52. *Erd. Orsz. Eml. VII., 267–9.* — ⁴⁾ *U.-o.*, VII. 29–30. — ⁵⁾ *Tört. Tár*, 1880., 482.

el, legalább engedje meg, hogy csakugyan török kézre bocsássa ezeket az amúgy is elpusztult helyeket; »hiszen — tette hozzá keserű gúnynyal — ő felsége is több, mint 60 falut adott át a hódoltságához»¹⁾. Portai követét, Tholdalaghyt pedig arra utasította, hogy csak húzza-halaszsa a dolgot őszig, mikor más követet küldhet be. Tholdalaghy bízott is hozzá, hogy leleplezheti, sőt talán ki is végeztetheti a Lippa s a nagyvezír ellen fondorkodó Szkendert és Mehemed deákot, de — úgymond — »csak egy újjomnyi levelem, csak egy gyermek sem érkezék hozzám a fejedelemtől»²⁾.

Bethlen az ősszel csakugyan beküldötte Konstantinápolyba főkövetét, Szentdemeteri *Balássy* Ferenczet, ki után külön társzekerek szállították a basák megvesztegetésére szánt ajándékokat. Köztük legjobban feltűnt két nagy gyertyatartó, melyet 300 márka ezüsből Kolozsvárt csináltak. Bethlen »a szultán lábainak zsámolyáig megalázott arczával« ajánlotta szolgálatait s ezekkel együtt Lippa, Solymos, Tót-Váradja, Vaprás, (Eperjes?) Facsád, Arad és Monostor várait. Parancsolja meg a szultán Mehemed deák basának, hogy a temesvári hadakkal a fejedelem első értesítésére Lippa alatt teremjen, hogy a kezéhez adandó várakat azonnal megszállhassa és őrséggel elláthassa. Jenő várát most még nem adhatja oda; mert kapitánya, *Petneházy* István igen vakmerő ember és sok vitéze lévén, azt az erős várat csak sok vérontás árán vehetné el tőle. Megvásárolta azonban számára kárpótlásul Bajom városát s *Petneházy* meg is ígérte, hogy elfogadja a cserét, ha várnak szent Demeter napjáig (okt. 26.-ig), míg a termést betakaríthatja. Akkor Jenőt is átengedi³⁾.

Ali budai basa azonban, kit csak a Budán kitört lázadás gátolt meg Lippa elfoglalásában⁴⁾, figyelmeztette a portát, hogy nem kapja meg addig Lippát, Aradot stb., míg a fejedelem főkövetét le nem tartóztatja; decz. 12. le is akarták húzni *Balássy*ról a kaftányt, másnap azonban újra kihallgatást eszközölt ki a szultánnál s kijelentette, hogy kezesül a portán marad, míg Lippát át nem veszi a török⁵⁾. »Itt maradok inkább — tört ki belőle a keserűség, — hogysen az uramra, hazámra veszedelem jöjjön, akármit míveljenek velem!»⁶⁾ Decz. 16. a szultánt s 21.-én Memhed nagyvezírt is meggyőzte végre ez az önfeláldozás, hogy maga ellen tesz a porta, ha a Mátyás és Radul szövetségében álló s Erdélyben is népszerűtlen Homonnayt pártolja⁷⁾.

Bethlen ellen azonban újabb mozgalom indult meg 1616. februárjában, mikor *Szkender* basa lett a szerdár. Százezer ember élére állította a szultán, Bethlennek is megparancsolta a csatlakozást és azt, hogy Lippát,

¹⁾ *Tört. Tár*, 1880., 480. — ²⁾ *Erd. Orsz. Eml.* VII. 30—1. és *Tört. Tár*, 1881., 9. — ³⁾ *Török. Allamokm.* III. 141—2. Közölte már *Fábián* is, I. 83—4., de tévesen állította, hogy ettől az évtől kezdve csakugyan a törökökké volt Jenő vára. — ⁴⁾ *Bethlen* polit. levelei, 27. s köv. — ⁵⁾ *Erdélyi Orsz. Eml.* VII. 37. — ⁶⁾ *Tört. Tár*, 1881., 11. — ⁷⁾ *Erdélyi Orsz. Eml.* VII. 43.

ha másképp nem megy, ostrommal vegyék be¹⁾. Szkendernek első dolga volt, hogy Lippa átadására szólítsa föl a fejedelmet²⁾. A febr. végén hazaérkező portai állandó követ, *Tholdalaghy* sem látott menedéket másban. Szkender, ki most mint védő jön, azonnal ellenség lesz, a mint hűsvét után egy hétre (ápr. 10.) meg nem szállhatja Lippát. Hiában frogatta Mátyás minisztere, Khlesl bíbornok, hogy a császár meg nem békül a törökkel, míg Lippának békét nem hagynak; a portán ilyesmire vállvonítva csak annyit feleltek, hogy a németnek semmi köze Erdélyhez és Lippához; Szkender százezer embere pedig untig elég ellene³⁾. Ilyen körülmények közt az erdélyi követek odaigérték Lippát, mire a vezír örömeiben megajándékozta őket — egy tál cseresznyével⁴⁾. Egyéb viszonzást azután sem kaptak érte. Nagy dolog volt, hogy idáig is tarthatták szóval a törököt; ápril 4.-én ezt Thurzó nádor is elösmerte. »Mi tette ez ideig is nagyságodat — írta Bethlenhez — dicséretesebbé és tekintetesebbé mind nemzetünk és az idegen nembeli fejedelmek előtt is, mint az, hogy nagyságod keresztényi jóindulatából Lippát és Jenőt (kik nemcsak ez országnak, de az egész kereszténységnek is nem kisebb bástyái) sok okoskodásával ez ideiglen az ellenség kezébe eséstől megmentette«⁵⁾. Jelöltük, Homonnay, azonban éppen ekkor tett újabb ígéretet a portán, hogy az erdélyi fejedelemségért nemcsak Lippát és Jenőt, hanem Lugost, Karánsebest, Bélt és Sarkadot is átengedi s hogy tíz évről előre beküldi az adót⁶⁾.

Bethlen főképp Lippa ügyének tárgyalása végett hitta össze ápril 17.-re az országgyűlést. Előadta ezen, hogy Erdély sohasem ragaszkodhatott úgy a portához, hogy hűségét az, a makacsúl követelt Lippa miatt, kétségbe ne vonja. Az átadást tehát nem lehet halogatni most már, mikor a török oly roppant hadikészületeket tesz. Május 6.-án személyes felelősség terhe alatt hagyták meg *Keresztessy* Pál főkapitánynak, hogy magát Lippa várát erősíttesse, a lakosokat pedig éjjel-nappal költöztesse ki Lugosra és Illyére, hol a polgároknak és vitézeknek szállást fog adni a fejedelem⁷⁾. Másnap (május 7.) pedig meghozták az első törvényczikket, melyben Homonnayt vádolták, hogy túlságos ígéreteivel úgy felköltötte a török birtokvágyát, hogy a végső veszedelem elkerülése végett visszatartott főkövetőknek oda kellett ígérnie Lippát. »Utolsó veszedelmes kénytelenségünkben — szól a törvény — egyebet semmi úton nem cselekedhetvén, módunk is a megtartásban nem lehetvén, sem kárunkat, gyalázatunkat és lelkiismeretünk sérelmét nem tekinthetjük; *egész hazánk megmaradásáért* és bizonyos békeségünkért, nem kedvekeresésért, hanem csak kénytelenségből, — nem annyit, a mennyit a hatalmasok kívántak (mert követünk,

¹⁾ *Erdélyi Orsz. Eml.* VII., 37. — ²⁾ *Tört. Tár.* 1881., 603. — ³⁾ *Tört. Tár.* 1881., 605. — ⁴⁾ *Nagy Szabó* Ferencz memorialeja. Mikónál, I. 122. — ⁵⁾ *Tört. Tár.* 1885., 436. — ⁶⁾ *U.-o.* 1881., 607. és az 1616: I. t.-cz. *Erdélyi Orsz. Eml.* VII. 322., 327—9., 331—3. — ⁷⁾ *Török. Okm.* III. 144—5.

ha halált kellett volna is szenvednie, Jenőt, sem többeket oda nem ígérte), hanem egyéb, a miben nem lehetett és most sem lehet, *az egy Lippa átadásával* hazánkat egészen utolsó veszedelemtől, magunkat, feleségünket, gyermekünket meg kellett váltanunk.« Ugyanakkor azonban »látván *Jenő* várának romlott állapotát és a benne levő vitézi rendnek is a fizetlenség miatt nagy fogyatkozását«, a XIII. t.-cz.-ben elrendelték, hogy Zarándmegyének idáig Gyulafejérvár erősítésére szánt ingyen munkáját Jenő várához, a megye adóját pedig az ott levő őrség tartására fordítsák az ispánok¹⁾.

Május 11. általános fölkelést rendelt Bethlen. Lippa átadására polgári biztosul *Balássy* Mihályt nevezvén ki, 500 székely s a 102 főből álló kék gyalogszázad élén *Erős* Benedek hadnagyot küldte vele, hogy fogantossítsa az országot végzését, ha »a lippai latrok« nem akarnák is. Ő-maga Déván várta be küldetésök eredményét, mely azonban nagyon fölingerelte. Az aradi és lippai ráczok ugyanis tudni sem akartak a vár földadásáról s kezet fogva azokkal a magyar bajtársaikkal, kik egyúttal birtokos nemesek voltak Lippa vidékén s kik vagyonukkal együtt a vármegyében gyakorolt befolyásukat is elveszítették volna, semmit sem adtak arra az ígéretre, hogy majd a Fejérvár és Tövis közt levő Vajasdöt engedí át nekik a fejedelem s ott, vagy akárhol telepednének le Erdélyben, személyökben és vagyonukban továbbra is nemesi szabadságot enged nekik s a tized és egyéb teher alól valamennyit fölmenti.

Híre terjedt azonban, hogy ezeres-kapitányukat, *Vajda* Istvánt Kapy András által le akarta vágatni a fejedelem s hogy *Vajda* szekerét, lovát, pénzét, sőt fiát is elvesztve, csak bajjal menekülhetett vissza a várba, kíséreit azonban, kik szintén nem akarták megígérni, hogy csendben adják át Lippát, valóban levágatta volna a fejedelem. *Vajda* István most élére állt a legénységnek s nemcsak ezt eskette meg, hogy a jeneiek példájára ők is halálig védik Lippát, hanem az ellenök küldött *Erős* Benedeket is rávették, hogy egy csapattal hozzájok álljon, *Balássyt* pedig és székely gyalogjait be sem eresztvén a várba, elvonulásra kényszerítették²⁾. Mivel pedig az áttelepítéssel nyerekedni akaró saját főkapitányukat és főispánukat, *Keresztesy* Pált kirekesztették maguk közül, a vár parancsnokságát most teljesen *Vajda* István vette át, ki azt *Keresztesy* helyett idáig is többször viselte.

A lippai lázadók azonnal követeket küldtek *Forgách* kassai főkapitányhoz, esedezvén, ne hagyja el, hanem segítse meg őket. *Forgách* azonnal közölte kérelmüket a királylyal, egyúttal azonban kifejezte azt a reményét, hogy Lippa kedvéért nem bontja föl a békét a király. Homonnay mind-

¹⁾ *Erdélyi Orsz. Eml.* VII. 322., 325. — ²⁾ *U.-o.*, VII. 47. — *Pesty*, Szörényi bán-ság, I. 91. *Tholdalaghy* emlékirata *Mikónál*, *Erdélyi Tört. Adatok*, I. 225. *Szalárdi* *Síralmas Krónikája*, 36.

amellett kapott az alkalmon s már május 24.-én utasította Kun Istvánt, Putnoky Jánost, Kok Ferenczet, Mocsonyi Gergelyt és Folyt Gergelyt, hogy azonnal küldjenek embereket Lippa alá, kik az őrséget derekas ellenállásra és arra bíztassák, hogy meg ne adják magukat Bethlennek, mert ő nonsokára egész sereggel jön segítségökre. A kapitányok a hajdúkkal, lengyel zsoldosakkal s a kállai őrséggel *Fekete* Péter böszörményi hajdúkapitányt szemelték ki erre a tisztségre; Bethlen azonban nem engedett időt, hogy a hajdúk csínyje a magyar király beavatkozását vonja maga után¹⁾.

Odabenn a várban *Erős* Benedek hadnagy és *Szabó* Kelemen alhadnagy vezetése alatt mindenre elszántan várták fejedelmök támadását a magyarok, *a régi Aradvármegyének utolsó tagjai*, kiknek neveit azért ide is igtatom²⁾: András deák, Aradi Zsigmond, Ábrahám deák, Balás István, Balogh Lőrincz, Bánczó János, Becskerek Márton, Béla János, Bihari Balázs, Bolgár György, Cserepes István deák, Cserő Mihály, Csizmadia István, Debreczeni Pál, Egri István, Erdélyi István, Farkas Zsigmond, György deák, Hidalmásy Miklós, Horváth György, Illés deák, Jakab Mihály, Jámbor János, Kéméndy István, Kovács János és Márton, Kovászi Mihály, Kun Miklós, Kús Márton, Lippay István, Ferencz és Tamás, Lugosy Péter, Magyary György, Makay Mihály deák, Martonosy György, Mészáros Demeter, Mihály deák, Nagy Balázs, János, Lukács, Orbán és Zsigmond, Nyakonvágott Márton, Peczek Tamás, Péter deák, Posonyi György, Rác Albert, András, Farkas, idősb és ifjabb István, Miklós és Péter, Sánta Tamás deák, Seres Mihály, Simon deák, Solymosy János, Szabó György, Szalay György és János, Székely György és Péter, Szilágyi János, Szőcs Andor és János, Szűcs András, István és János, Tamás deák, Tarpay János, Török István, Törös János, Trombitás István, Varga György, Veres Lőrincz, Zászlótartó Márton stb. Az itt felsorolt 77 vitéz közt tizenegy deák volt s föl lehet tenni, hogy ott, a hol az iskolázottság már a czímben is mutatkozott, elhatározásuknak erkölcsi jelentőségét fel tudták fogni a vitézek.

Míg Thurzó nádor továbbra is csak azon borongott, hogy »Lippa kézbeesése nemcsak Magyarország egy szegeletének, vagy részének, de az egész kereszténységnek is nagy kárára, sőt romlására kezd következni«, maga Bethlen haladéktalanul összegyűjtötte a nemességet, hogy a lippaiakat megfenyítse s valahára Homonnayval is leszámoljon. *Petneházy* a jeneiek-

¹⁾ *Esterházy* nádor kész volt még húsz esztendő múlva, 1636. június 27.-én is élő bizonyosággal szolgálni, hogy Homonnay nem vágyakozott »rendetlenül« az erdélyi fejedelemségre s hogy nem e miatt esett Lippa s a többi kastély a törökök kezébe. (*Tört. Tár*, 1881., 670. l.) — ²⁾ Ezt a töredékes névsort, mely csupán a Vajasdra áttelepített lippai vitézeket sorolja föl, Bethlen Gábornak 1617. július 1. kiadott adománylevele tartalmazza. *Közli Tört. Tár*, 1888., 600—3. l.

kel s más hajdúkkal már június elején megverte *Fekete* Péter csapatait, míg Sorbán vajda hadaival *Rhédey* Ferencz bánt el Konyárdnál. Bethlen pedig megfogadta, hogy »inkább akarja életét Lippa alatt elfogyatni, hogyszem mint török császárnak kétségessé tenné magát országostúl.« A várat június elsején szállta meg s megígérte a lippaiaknak, hogy mindenestül szabadon bocsáttatja s oda kísérteti őket, a hová kívánkoznak. A vitézek nemcsak visszautasították föltételeit, hanem még szidalmazták is, mire Bethlen június 3.-án pénteken reggel lövetni kezdte a várost. A 9 órahosszat tartó ágyúzás közben a lippaiak kitörték, a fejedelem azonban a gyalogsággal nemcsak visszaverte, hanem a falakat meghágván, a várost is bevette s a várba szorította őket. »Én soha ennél nagyobb vitézséget nem hallottam«, — jegyezte meg maga Bethlen. A Déváról hozott ötven tonna puszkapor azonban már az első három nap elfogyott s június 6.-án csupán egy hatvanas hordaja volt. Újra megsürgette tehát *Rhédey* Ferenczet, hogy 8.-áig 40 mázsa puszkaport küldjön 50 lovas nemes és megfelelő számú puszkás gyalog kíséretében; mert »ötvenezer mázsa pornál is nagyobb kárt fogunk vallani, ha Lippát meg nem vehetjük.«

A váradi küldemény megérkezéttel Bethlen még erősebben lövette Lippát, mire az őrség, mely a segítségére jövő *Gombos* András támadásának meghiusulását is látta¹⁾, június 9.-én föltételeesen megadta magát, megkezdte a capitulatio föltételeinek tárgyalását s mindakét fél kezeseket küldött egymáshoz. Bethlen a megadás hírével azonnal Tholdalaghyt küldte Kádi Szádi Ali budai basához, kinek egyúttal szemére lobbantotta, hogy nem bízott benne, hanem Homonnayt pártolta. Pedig akkor már Ali is elejtette a trónkövetelőt s levele alapján éppen aznap (jún. 10.) figyelmeztette a nádor a királyt, hogy a szultán nagy sereggel jöhet Bethlen segítségére s akkor nemcsak Jenőt és Lippát, hanem azt az egész tartományt meghódíthatja. Bethlen június 12.-én írta alá a vár átadásának föltételeit, melyek szerént²⁾ 1) a várat az ország három nemzetéből való főemberek veszik át s ezeknek kell odaadni a kulcsokat, mihelyt a megrendelt szekereken költöztetni kezdik a várbeliek feleségeit, gyermekeit; 2) az *Erős* Benedek és *Szabó* Kelemen vezetése alatt levő kék gyalogok s a várban levő magyarok, rácok és oláhok feleségeikkel, gyermekeikkel, javaikkal együtt bántatlanul elvonúlhatnak; tetteket örökre elfelejti a fejedelem s őket a miatt semmikép és sohasem vonja felelősségre, sőt egyéb híveit megillető módon oltalmazza őket s azt is megengedi nekik, hogy tetszésök szerént Lippán maradjanak, vagy máshol telepedjenek le; 3) szekereken *Nagy* Gergely, *Csomaközy* András és az általuk kijelölendő főbb emberek felügyelete és kellő számú lovasok kísérete mellett saját szekere-

¹⁾ *Borsos* Tamás követsége Mikónál, II. 137. — ²⁾ A vajasdi ref. egyház levéltárából közli *Makkai* Domokos, Tört. Tár, 1888, 598—600, I. A keltezésnél decimo sexto helyett tollhibából állhat decimo septimo.

rein viteti őket Jenőbe, hová megérkezve, kölcsönösen szabadon bocsátják a kezeseket; 4) mivel Lippa átadását az ország érdeke követelte, a lippai vitézeknek, kik Lippával javaikat vesztek, Bihar-, Zaránd- s más megyékben ad kárpótlást. A kék gyalogoknak és hadnagyaiknak, valamint a lippai egyházi nemességnek örökre odaajándékozza a fejezmegyei *Vajasd* nevű pusztahelyet s valamennyit megneemesíti;¹⁾ a városi magyar, rác és oláh polgároknak a *Vajasd* mellett levő *Fahidat* szintén nemesi jogokkal engedi át s ehhez az ország hozzájárulását is kieszközli; 5) a szükséges adomány-, szabadalom- és nemesleveleket halogatás és huzavona nélkül kiszolgáltatja s az ajándékozott javakat is azonnal átadatja, elkallódott tulajdonait pedig kerestetni fogja. »Mindezekben — fejezte be a fejedelem — a megnevezett Lippában levő mindenféle rendekkel ékesen végezvén, fogadjuk a mi igaz keresztény hitünkre, hogy annak a végzésnek minden részeit, pontosan igazán, fogyatkozás nélkül beteljesítjük, magunk is megtartjuk és másokkal is mindenekkel megtartatjuk.« Kívüle és Péchy Simon kancelláron kívül a három nemzetnek a lippai táborban levő főtisztjei is kiadták ezt az oklevelet, *Aradvármegyének halálos ítéletét*.

Mikor azután a társzekerek megérkeztek, Bethlen Gábor Jenőbe, Váradra, Vajasdra kezdte költöztetni a vitézeket családotstúl, vagyonostúl. »Odakellett hagyaniok — írta utóbb maga I. Rákóczy György fejedelem — a haza legédesebb földét, az ősi hajlékot és örökjóságaikról lelkök nagy fájdalommal és gyászával kellett, mintegy száműzve, lemondaniok«²⁾. — Kedden, június 14.-én Lippát, Solymost, Aradot, Facsádot, Bogsánt és Nagylakot átadta Bethlen a temesvári beglerbégnek, *Mehmed* basának. »Elég keserves és keresztényekhez hallatlan dolog, hogy keresztény kereszténytől a várat elvegye és töröknek adja — sohajtott föl Dóczy — és hogy keresztény keresztényre vívjon a pogány számára«.

Maga Bethlen is tisztában volt elhatározása jelentőségével s az átadás napján, június 24. nyomatékosan figyelmeztette rá a vezérbasát is. A magyarokról — írta, — mióta odahagyták Scythiát s ezt az országot tüzzel-vassal megszerezték, senki sem hallotta vagy olvasta, hogy — nem mondom, várakat, városokat, vagy éppen egész területeket, de csak — egy talpalattnyi földet is vérontás nélkül átengedtek volna. A mióta az ottomán nemzet harczolt a magyarok ellen, a mely várakban csak magyar katonák voltak, akármily roppant számban támadtak rájuk, sohasem adták meg magukat, hanem mind meghaltak a haza védelmében. Példa rá Nándor, Temesvár, Gyula, Sziget. Most az ő törekvései s a hatalmas császár iránt mutatott hűsége következtében egészen másképp van. Mert hogy hűségét Lippa vára visszaadásával megbizonyítsa, több németeskedőnek

¹⁾ Vajasdöt a fejedelem erre a célra Veresegyházi *Királyfalvy* Andrástól és feleségétől, Buday Annától 400 magyar forintot vásárolta meg. (Tört. Tár, 1888., 601.) —
²⁾ *Orsz. lt.* XX. LR. 137b—139a.

fondorlatai miatt, — a mihez járult a várórség lázadása és saját seregének több baja, — sok vér hullatása és sok élet árán foglalta el a várost és a várat, hogy velök a hatalmas császárnak kedveskedjék. Lippát s a hozzátartozó öt várat és kastélyt a temesvári beglerbég, tekintetes és nagyságos *Mehmed* basa kezeibe adta. Ily hűségnek a magyar s talán más nemzetnél sincs párja; reméli tehát a császár kegyes pártfogását, a vezérnek jóakarátát, barátságát, az egész muzulman nemzetnek hajlandóságát¹⁾.

Vajasd környéke.

ügyében folytatott politikájával jusson az érthetetlen, de félelmes diplomaták hírébe. Mindakét nagy államférfiút igazolta az idő s megmutatta, hogy »két tűz között« egyik sem tehetett másképen²⁾.

¹⁾ *Törökm. Okm.* III. 146—162. *Fábián*, I. 217—219. *Pray*, Princ. Trans., I. 27. *Erdélyi Orsz. Eml.* VII. 52. *Tört. Tár*, 1880. 712—5., 1881. 419. *Tholdalaghy* Mikónál, I. 226. *Száradok*, 1884., 199—204., 1886. 187—8. *Thaly*, Berceányi-család, I. 59—62. *Szalárdi*, 35—6. — *Bethlen* polit. levelei. 57. *Horváth*, V. 151. *Szalay*, IV. 537. stb. A vajasdi adomány megerősítése 1631. aug. 6. Nagy Iván, Magyarország. Csal. XII. 469—470. — ²⁾ Lippa átadása miatt Bethlen mindig a németek beavatkozását okolta. Még 1624. márcz. 4.-én is ekként utasította Konstantinápolyba küldött követeit, Cserényi Farkast és Tholdalaghy Mihályt: »Kérjenek meghallgattatást a fővezérnél s adják elébe megbízatásukat. Különösen hogy a római császárral nem örömet, hanem kényszerítve viselt háborút, mivel Lippa megadásában akadályt tett s más sérelmeket követett el rajta . . . . . Lippát is azért óhajtá megtámadni (a római császár), hogy onnan Tömösvárt és Gyulát megtámadhassa. Ezek miatt kellett a fejedelemnek a magyarokkal és a csehekkel újabb szövetségre lépni.« (*Horváth*, M. regesták. M. Tört. Tár, 1862. XI. 179—80.) Ápril 28.-án ekként írt a budai vezérbasához küldött biztosainak adott utasításában: »Nem tagadhatja senki, hogy Lippát mikoron a császárnak vissza akarták adni, a német király segítséget, népet és zsoldot küldött a lippaiaknak; mezei hada is volt Lippa-Jenő között, kik a mi hadainkkal mindennap harczoltanak, kik miatt Lippát 17 nap-éjszaka álgyúkkal töretvén, nagy ostromokat tétetvén, nehezen vettük meg. (*Törökorkori Tört. Eml.* III. 413.) Nem kevésbé éles 1624. május 24.-én a budai vezérhez küldött Borsos Tamás számára írt utasításában: »Lippát is vissza akarván Erdély (a töröknek) adni, annak is császár ellen való megtartására népet küldött a várba a német, és mezőn is hada volt, melylyel abbeli szándékunkat elbontathassa. Ahhoz is semmi közü nem lévén, hamisan cselekedett. (*Tört. Tár*, 1882. — 461.)

XXXIII. ARADVÁRMEGYE ELTÖRLÉSE.

Jenő átadásának kérdése. Fenciek száműzetése. Gombos András és az aradiak újabb lázadása. Bethlen erősíti Jenőt s nem adja át a töröknek. Vádaskodások. A harminczéves háború miatt szünetel az átadás kérdése. A jenei kapitányok hitlevele és hatásköre. A király Lippát és Aradot követeli a töröktől. Az elpusztult Aradvármegyét Zarándhoz csatolja az országgyűlés.

Lippának ismételt megszállása több mint kétszázezer tallérba került¹⁾; maga a vár s a hozzátartozó szép terület elveszett s e miatt Bethlent »az egész világon való kereszténység átkozta«²⁾; a fejedelem tehát, mikor 1616. júl. 13.-án az ostrom alatt ejtett diadaljeleket s az adót a portára beküldte, nem alaptalanul kérte a szultánt, hogy legalább egyelőre hagyjon föl Jenő követelésével s hat évre szállítsa le az adót³⁾. Nazuf basa annak idejében Lippáért tízévi adó elengedésével kecsegtette a fejedelmet s most tartozásán felül még 3—4 esztendőről is bekívánták az adót, a mellett Radul moldvai vajda, Homonnay szövetségese ellen is fölhasználta Bethlent. A fejedelem szept. 25.-én csak azt sürgette, hogy az adót Lippáért s ne azért engedjék el neki, mert most a szultán mellett hadakozik; Jenőt pedig meg nem adhatja, ha még úgy akarná is megadni⁴⁾. Gregorius jezsuita páter útján a németek szintén azt izengették a fejedelem portai követének, Sövényfalvy Dánielnek, hogy soha se ígérjék oda Jenőt, mert »Erdély a kereszténység kiegészítő része« s nekik utasításuk van Erdély oltalmazására, a török pedig, a szerződéseket lábbal tiporva, erőszakosan még sem foglalhatja el.

Homonnay, ki 7 évi adón s egy százezer forintos ajándékon kívül Jenőt, Lugost és Sarkadot is odaígérte, s ki mégis tiltakozott az ellen, hogy Lippa és Jenő odaígérésének »büzt« neki rója föl Bethlen⁵⁾, most már alig tarthatott számot a porta jóakarataira. Szeptember 22.-én Thurzó nádorhoz írt levelében Czobor is abban a meggyőződésben élt, hogy »nemcsak Homonnay uramra kellene vigyázni, hanem arra is, hogy Arad,

¹⁾ *Törökm. Tört. Eml.* III. 181. — ²⁾ *U.-o.*, 179. — ³⁾ *Erdélyi Orsz. Eml.* VII. 54.

— ⁴⁾ *Törökm. Tört. Eml.* III. 189., VI. 167. — ⁵⁾ *Tört. Tár*, 1881., 612. *Erdélyi Orsz. Eml.* VII. 380.

Lippa több házakkal odavagyon. « A jeneiekkal a Bethlenről most már mindent föltevő lippai és aradi menekültek elhitették, hogy szent Mihály napjáig (szept. 29.) a fejedelem Jenőt, sőt Váradot is átadja a töröknek. E miatt követeket küldtek a felsőmagyarországiakhoz és »istenkedtek«, hogy valamiképp megoltalmazzák őket¹⁾. Az átadás híre annál valószínűbbnek látszott, mert Bethlen a nyakas *Petneházyt* — a már említett szerződéshez ragaszkodva — valóban elmozdította Jenő kapitányságától, tizenégy előkelő jenei nemesnek pedig meghagyta, hogy Jenőből távozzanak s oda vissza se térjenek többé. Fejvesztés alatt utasította ki — a felsőmagyarországiakhoz küldött követségről értesülve — azokat az aradiakat és lippaiakat is, kik ott már letelepedtek. Pedig Lippa átadásakor esküvel fogadta, hogy a magyar királyságban vagy Jenőben teljes biztonságban élhetnek; most pedig valamennyit Erdélybe költözteti, hogy állandóan szem előtt legyen ez a lázongó népség. Kapitányától s őrségétől megfosztva, úgy akármikor átadhatja s valóban széltére beszélték, hogy át is adja Jenőt a töröknek²⁾.

Mátyás király követei a portán elég élesen megmondták, hogy Lippa megadása voltaképp a béke fölbontását jelenti s hogy Jenő elfoglalása okvetetlenül háborúra vezetne; maguk az erdélyi rendek azonban nov. 12. világosan kijelentették a királynak, hogy Bethlennek esze ágában sincs ugyan Jenő átadása, de ha a király továbbra is támogatná Homonnay mozgalmait, saját védelmére azt kellene tennie Jenővel, a mit Lippával tett³⁾. Mennyire igazságuk volt, kitűnik abból, hogy Homonnay újabb támadásának hírére a portán a basák mindjobban sürgették Jenőt és az adót; a mufti és a szultán azonban szerencsére a mérséklet útján maradtak⁴⁾. Homonnay ugyanis, mikor szövetségese, Radul vajda vereséget szenvedett, *Gombos* András vezetése alatt a hajdúkat izgatta föl Bethlen ellen. »A hazájoktól, jószáguktól, majorságuktól megfosztott« s most már Lippából és Jenőből is kiűzött szegény magyar vitézekhez siriek, solymosiak, aradiak és facsádiak, sőt nemes emberek is csatlakoztak s a szabad hajdúk és ráczok, kik attól féltek, hogy török rabságot hoz rájok Bethlen, november elején már kétezernél népesebb sereggé verődtek össze, a nélkül, hogy tudhatták volna, voltaképp mihez fogjanak⁵⁾. Kijelentették a nádornak, hogy ők a király hívei s a maguk jószántából keltek föl Bethlen ellen, ki alig adta át Lippát, már Jenőt és Váradot is odaigérte a töröknek s most veszedelembé akarja dönteni őket, sőt az egész országot is. »Nem kegyelmetekre bízták az ország oltalmazását — feddette őket a nádor. — Jenő s Várad dolgában sem szükség, hogy ti fáradjatok«⁶⁾.

¹⁾ *Erdélyi Orsz. Eml.* VII. 59. — ²⁾ *U.-o.*, VII., 374., 376—7. *Acta Thurzó.* fasc. 8. nro 60. — ³⁾ *U.-o.*, 61—2., 382. *Tört. Tár*, 1881., 615—6. — ⁴⁾ *Tört. Tár*, 1881., 617—8. — ⁵⁾ Mátyás király levele decz. 12. *Erd. Orsz. Eml.* VII. 419. Sarmasághy levele u.-o., 406—7. — ⁶⁾ *Frankl*, Pázmány Péter és kora, I. 251.

November 20. azonban Bethlen Deés alatt szétverte a hajdúkat s most már az aradi és lippai vitézek is elfogadták kegyelmét, melyet csupán hadnagyuktól, *Erős Benedektől* s kilencz társától tagadott meg. Szó nélkül telepedtek le Tövis és Szent-Imre közt, Vajasdon, hol a fejedelem már korábban kijelölte lakásukat¹⁾.

Bethlen időközben mindent elkövetett Jenő jobbkarba helyezésére. November 7.-én a IV. t.-cz.-ben elhatározták a rendek²⁾, hogy mivel Jenő most már *a végvárak sorába lépett*, építésére s őrséggel való ellátására nagyobb gondot fordítanak. Elrendelték tehát, hogy Zarándvármegye birtokosai személyválogatás nélkül Jenőhöz tartozzanak az ingyenmunkával s adójukat is egyenesen arra fordítsák, hogy a vár őrségét növelni lehessen. Az 1617. évi májusi fejevári gyűlés VIII. t.-czikke pedig úgy intézkedett, hogy a Boros-Jenő várában lakó szolgáló és nemes rend éjjel-nappal szolgálván a fejedelemnek és az országnak, vetése és bora után tizedet ne adjon s ha buza és bor után mégis jönne be tized, azt szintén az őrség fizetésére kell fordítani. Viszont a nemesek oly szorgalmasan viseljenek gondot arra a végházra, melynek minden jószága hozzájuk tartozik, hogy a fejedelemnek és az országnak kárt és fogyatkozást ne okozzanak³⁾.

Az 1617. esztendőben szintén mindent elkövetett Bethlen, hogy Jenő kívánásáról lebeszélje a portát. Márczius 5.-én a basákhöz s másnap a kisebb rendű urakhoz intézett leveleiben azt bizonyíttatta, hogy felbomlik a német-római császárral való béke, ha a szultán békét nem hagy Jenő átadásának⁴⁾. Ápril 8.-án hozzáintézett levelében a szultán szinte humorosan válaszolt neki. Értesült ugyan, hogy Lippa megadásakor néhány rendbeli lator csavargó a jeneiekkel összeesküdvén, *Jenőnek* kiüresítése háborúval és sok veszedelemmel jár; »de mivelhogy a megnevezett Jenő várának mi hatalmasságunk számára való megadatása kiváltképen való kívánságunk legyen, abban a részben parancsolatunkat meg nem szegvén, a dolog felől való szavunkat kedvesen ha meghallgatjátok és fogadjátok, Isten kegyelmességéből mind az azon felől és mind egyéb állapotok felől való kívánságtok a mi kegyelmességünk bőséges volta szerént jó módjával és akaratotok szerént véghez megyen. . . . Jenő várának megadásával a mi kegyes és felséges kedvünket és kívánságunkat megékesítétek és annak eleget tegyetek«⁵⁾.

Bethlen diplomatiájában azonban erős fegyver volt az az ellenszenv, melyet Lippa átadásával nemcsak a magyaroknál, hanem a külföldön is keltett. Erre hivatkozott *Halil* basa fővezérhez június 21.-én intézett levelében, melyben megtagadta Jenő átadása iránt már két hónappal előbb küldött parancsa végrehajtását. »Mindenképen megpróbáltam — úgymond

¹⁾ *Tört. Tár*, 1888., 601. — ²⁾ *Erdélyi Orsz. Eml.* VII. 388. — ³⁾ *U.-o.*, VII. 434.

— ⁴⁾ *Török. Tört. Eml.* III. 170. *Tört. Tár*, 1880., 728. — ⁵⁾ *Török. Tört. Eml.* III. 177.

— a benne valókat ígéretekkel, adományyal, szép szóval, de semmire nem vihetni őket. Mert a *Lippa dolgán okúltak*; az én embereimet seregestül be nem bocsátják; ha pedig valami dolgot fegyver által akarnék indítani, azok minden nap és órában *készek mindegy lábíg megöletni magukat az ő lakóhelyeikért*. És így semmi módunk abban nem lehet; *fegyverrel pedig két Erdélyországa sem tudná bevenni*. . . . Ő hatalmasága kezében vagyon mind életem, halálom, de én bennem annyi ész, okosság és annyi erő nincsen, melylyel én ő hatalmasságának Jenőt kezébe adhasam. . . . Fegyver nélkül soha senki e világon azt véghez nem viheti; ha — mikor pedig arra megyen a dolog, — *ötven-hatvanezer embernek gondot ad öt-hat hónapig az a vár*«¹⁾.

Mikor szept. 4. Erdély rendeihez írt levelében Mátyás király a zsitvatoroki békében is megerősített bécsi békével ellenkezőnek mondotta Bethlen tettét, hogy Lippát átadta a töröknek²⁾, Bethlen okt. 23.-án nemcsak azt jelentette ki, hogy a török nem tekinti Lippa és Jenő elidegenítését a királyljal kötött békébe ütközőnek, hanem hogy Lippával be nem érve, Jenőt is naponkint sürgeti³⁾.

A törökök most már a miatt akartak belekötni Bethlenbe, hogy a jenei vitézek a szultán országát kezdik hódoltatni, mire a fejedelem 1618. január 6.-án kijelentette a temesvári basának, hogy azok ugyan nemcsak városokat, falvakat nem hódoltatnak, hanem még csak egy tojást sem vesznek el a császár birodalmából. Nagy fegyelemben tartja őket s megparancsolta nekik, hogy »a jó szomszédságot úgy őrizzék, mint a maguk lelkét, okot háborúságra ne adjanak, mert meghalnak érte.« A jenei kapitányt és alkaptányt *Ibrahim* aga, a basa küldötte jelenlétében vallatta, de mind tagadják a szpáhiknak azt a vádját, mintha hódoltattak volna és csak annyit ösmertek be, hogy a vásárhelyiektől némi ajándékot kapnak, a miért a csavargóktól oltalmazták őket⁴⁾. Márczius 25. Bethlen *Kamuthy* Farkast és mint kapitihaját *Borsos* Tamást küldte be Konstantinápolyba, Jenőre nézve azonban nem adott nekik utasítást. Mégis főképp e körül forgott a dolog. Már július elsején azt tanácsolgatták a basák, hogy ha a fejedelem a németek miatt fél átadni Jenőt, vegye le a kezét Jenőről, majd elfoglalják ők a várat s végeznek a némettel.« Jenőt — szólt a törökökkel igen kurtán bánó *Kamuthy* 5.-én — a mi kegyelmes urunk meg nem adhatja, mert sok vitéz ember vagyon benne s erős hely s körüle vagyon az egész hajdúság és a német császár birodalma s megsegítik; sőt azt úgy nem engedik, hogy a német császár kész felbontani a hatalmas császárral a frigyét érette.« Azonban százféle változatban hallhatták, hogy Jenőt nem hagyja a szultán Erdélynek⁵⁾.

¹⁾ *Tört. Tár*, 1880., 738—740. — ²⁾ *U.-o.*, 1879., 774—5. — ³⁾ *U.-o.*, 1881., 298. — ⁴⁾ *U.-o.*, 1881., 621. — ⁵⁾ *Borsos* második követsége Mikónál, II., 18., 19., 29., 31., 44—45.

E közben a Jenő vidékén esett rablások és határvillongások miatt július 4. a temesvári basához *Kemény* Boldizsár személyében szintén külön követet küldött a fejedelem. Míg odajárt, július 19.-én hadiszemlét tartott hadain, hogy minden esetre készen álljon. Egy hónap mulva azonban *Kemény Dsáfer* aga kíséretében tért vissza s a tanácsurak közbenjárásával békésen igazította el a dolgot¹⁾. Kamuthyt és Borsost ellenben tovább is izzasztották a portán Jenő és az adóhátrálék miatt s azzal ijesztgették, hogy Bethlennel szemben Báthory Andrást állítják föl trónkövetelőül. Szept. 26.-án 1 temesvári s 3 gyulai agán kívül *Ali* aga, lippai lovashadnagy is személyesen nyújtotta be panaszlevelét a portán. A vádak közé tartozott, hogy *Petneházy* István jenei kapitány szintén résztvett volna a Facsád körül való rablásokban; pedig a fejedelem már szept. 9. bizonyossá tette *Amhát* temesvári basát, hogy azt a rablást *Makó* Pál cselekedte, s ha megfoghatja, a lippai törökök kapuja előtt húzatja karóba. A meg-megújuló vádaskodások ellenében s különösen Jenő ügyében *Tóth* Mihályt is beküldte Bethlen. Nov. 27. kapott ugyan szép kaftányt, de dorgálást is, hogy nem hozott egyebet Mátyás király 1617. szept. 4. levelén kívül, mely Bethlen főérve volt arra nézve, hogy Jenőt meg ne adja a töröknek²⁾.

1619. január 2.-án *Mehemed* deák, a temesvári volt basa, már nagyon harcias hangon szólt Borsoshoz. Tudja ő azt jól, hogy Bethlen oda nem adhatja Jenőt, mert »Jenő nem Lippa, hanem különb s nem is olyan helyen vagyon, mint Lippa, hanem különb helyen« s azért is összeszidta Bethlent, hogy Lippát elfoglalta s átadta. Majd felvilágosítja ő a dívánt az állapotokról s elhiheti a követ, hogy találnak módot Jenő megszerzésére. Utóbb azonban *Szkender* basával együtt mégis csak kezére járt a fejedelemnek ebben a csiklandós kérdésben. Váltig erősítgette is Borsos a portán, hogy bezzeg *Mehemed* deák nem volt olyan asszonyosember, mint a mostani temesvári vagy budai basa, nem szaladt minden rablásért a portára, nem követelte, hogy a fejedelem őrizze őt a latrok ellen, s míg Temesvárott volt, nem árúlkodott a fejedelemre, hanem szép szóval, észszel, karddal lecsöndesítette a háborgást. Aradot rágyújtotta az Erdélyből oda betört sok latorra s levágta őket; azért közte és a fejedelem közt még sem bomlott fel a jó egyetértés. Aggasztotta különben Borsost, hogy míg a német követek egyrészt kitartásra buzdítják őt Jenő védelmében, másrészt jobban elrontják ura dolgát azzal, hogy Lippa visszaadatását követelik. »Már pedig — mondta — ha ezek a basák nem tanultak is philosophiát Párisban, Páduában, Heidelbergben, de tudnak okoskodni, azt látom!«

Maga *Szkender* is azt hitte, hogy nem Jenőért, de még Vác elrontásáért sem veszne össze a német a törökkel. Ebben megnyugodva, mind szívesebben hallgattak az erdélyiek ellen érkezett panaszokra. Ha Bethlen

¹⁾ *Tört. Társ.* 1879. 745. — ²⁾ *U.-o.*, 444., 769. és *Borsos*, 70—87.

februárban azzal állt elő, hogy ő kemény parancsolatot adott a lippai szandsákságban való hódoltatás ellen, ellenben a gyulaiak Belényes vidékén is hódoltatnak, a lippai törökök pedig ötdömágával elhurczolták a Dunántúlról rokonai látogatására jött Maráczi Nagy Balázs prédikátort s eladó leányával együtt Lippára vitték fogságba, — viszont a törökök azt hányták föl, hogy a jeneiek 300 lóval mentek Boros-Megyerre s az aszszonyokat s a talált jószágokat bevitték valahová Erdélybe; az ott talált lippai emiren 12 sebet ejtettek s azonkívül 550 tallért vettek rajta feválságúl; megrabolták Becskerek környékét is, négy fő törököt pedig levágtak.

Mialatt e miatt Konstantinápolyban szép szavakkal kellett engesztelgetni a nagyvezírt, a fejedelem otthon Nagy-Kállóban egyezkedett a király küldötteivel a Zaránd-, Arad- és Csanádvármegyék, valamint Makó behódolása következtében teremtett újabb helyzetre nézve. Míg a király fenn akarta tartani jogait valamennyire, Bethlen a Rudolf és Báthory Zsigmond közt kötött szerződésre hivatkozott s így az ügyet a márcz. 26. végződött értekezleten függőben hagyták¹⁾. Dóczy azonban másnap személyesen találkozott Bethlen megbízottjával, Péchyvel, ki arra kérte, hogy mivel a fejedelem semmi szín alatt sem akarja átengedni Jenőt a töröknek, eszközöljön ki Dóczy egy olyan királyi kéziratot, mely szerént ezért a várért nemcsak a császár, hanem az egész birodalom is kész megtámadni a törököt. Ezt Dóczy meg is ígérte s Mikó Ferencz csakhamar a királynak Bethlenhez Jenő miatt intézett fenyegető levelével indulhatott a portára. Szkender már márczius 8.-án szemére lobbantotta Borsosnak, hogy azt a multkori levelet is Bethlen fölszólítására írta Mátyás király. »Pedig — úgymond — vallaha, billaha, tullaha! Ha ezt megérti a vezír s főképen a hatalmas császár, el kell veszni mind az uradnak, mind az országnak!«

Egyébiránt ha az erdélyiek oly nagyon dicsérték *Mehemed* deák temesvári basaságát, most örvendhettek, mert 1619. május 31. ismét ő lett a temesvári basa. Neki kellett eligazítania Jenő s a régi defterekbe bevett hódolt falvak dolgát s a porta most egészen reá bízta a fejedelemmel való egyezkedést. Görcsi *Mehemed* basa július 21. kijelentette ugyan, hogy ezzel a megoldást most elhalasztották; »de bizony nem alusztok addig —

¹⁾ »A mi Makó mezővárosát s a Zaránd-, Arad- és Csanádmegyékben a törököknek behódolt egyéb jószágokat illeti — szólt a nagykárolyi végzés, — melyekre nézve vetekezés van ő felsége s a méltóságos erdélyi fejedelem között, fenntartja jogait ő cs. kir. felsége, a méltóságos erdélyi fejedelem pedig némi egyezkedésre hivatkozik, mely néhai Báthory Zsigmond fejedelem s dicsőült Rudolf császár között történt s melynek mi is, ők is más-más értelmet tulajdonítanak. Mihez képest a mondott megyékben fekvő jószágokra nézve a kiegyenlítés közakarattal elhalasztott.« (*Esterházy* Miklós, Magyarország nádora. I. 40.) A kérdés különben égetővé lett már 1616. nov. 5., midőn Bercsényi Imre Erdély rendeit a Lippa átadása miatt Aradmegyében elvesztett jószágainak kárpótlására szólította fel. (*Erdélyi Orsz. Eml.* VII. 401.)

tette hozzá, — valameddig Jenő a ti kezetekben leszen.« Ezt a fordulatot a fejedelem küldöttének, *Mikó* Ferencznek követsége idézte elő. Mehmed basa azzal a szándékkal indult ki Temesvárra, hogy Magyarország királyává teszi Bethlent; olyan feladat, a mi mellett nagyon is megfelelőnének a németek Jenőről a nélkül, hogy a törökök csak egy pillanatra is letennének róla. A harminczéves háború megkezdődött s Közép-Európának ez a felfordulása olyan jó alkalomnak látszott a Habsburgok gyöngítésére, hogy az egy Jenő kedvéért nem vehették el Bethlen kedvét a beavatkozástól¹⁾. Nagyon kapóra jött tehát, hogy Mikó útján titokban a cseh fölkelők megsegítésére kért engedélyt Bethlen. Meg is kapta s aug. 26. elindulhatott az időközben trónra jutott II. Ferdinánd ellen. Még diadalai közt is azzal fenyegetőzött ugyan a porta, hogy csak úgy ismeri el Magyarország királyául, ha Jenőt azonnal átadja²⁾, ebből az átadásból azonban semmi sem lett. 1664-ben méltán ajánlhatta egy emlékirat³⁾, hogy így tegyenek Székelyhíddal is, melyet akkor követelt a török. Bethlen, annak idejében, odaigérte ugyan Jenőt, de az ország nem adta, mert országos és nem fejedelmi vár volt az; Bethlennek volt tehát mentsége. S »azzal csakugyen megmentette s mindaddig futotta az ország, míg a portát megengesztelték, soha meg sem adák.« Pedig az erdélyi követek sem Heidelbergben tanulták a philosophiát.

Miközben *Bethlen* Gábor megkezdte világtörténelmi jelentőségű fölkelését, mely Erdélyt s vele Magyarországot rövid időre ismét politikai tényezővé tette Közép-Európában, a helyvédelemre is kitűnő gondot fordított s jókarba helyezte a várakat, hogy a töröknek valami újabb követelőzése készületlenül ne érje. A Habsburgoktól való elszakadás gondolatával foglalkozó besztercebányai országgyűlés izgalmas tárgyalásai alatt 1620. július 21. *Belényesi Gálffy* Györgyöt nevezte ki Boros-Jenő kapitányává s részletesen megszabta kötelességeit.

Gálffy a fejedelem biztosainak kíséretében ment Boros-Jenőbe, mely akkor már nemcsak Zarándmegyének, hanem a töröktől megszállt Aradnak is székvárosa volt. A fejedelem és Erdélyország iránt a vár kapujában mondta el hűségeskűjét, melyet írásban is kiadott⁴⁾. Ebben, az előzménye-

¹⁾ Az 1618—19. évi jenci ügy története *Boros* Tamás követségi naplójában Mikónál, II. 44—201. és 286—304. V. ö. *Erdélyi Orsz. Eml.* VII. 94., 100—1., 104—5., 502., 509. *Tört. Társ.* 1879. 444., 745., 769. *Törökm. Okm.* III. 201—3. — ²⁾ *Óvári*, Okl. Bethlen dipl. összekötetései történetéhez. 31. — ³⁾ *Törökm. Okm.* VI. 167. — ⁴⁾ Ez az eskümintá (Orsz. lt. Lib. Reg. X. 182b—183a) így szól: »Én . . . esküszöm az élő Istenre, ki Atya, Fiú és Szentlélek, teljes Szentháromság, egy bizony örök Isten, hogy e borosjenei főkapitányságnak tisztében a mi kegyelmes urunknak ő felségének, Gábiel, Isten kegyelméből Magyar- és Erdélyországok fejedelmének és a székelyek ispánjának, ő felsége után a nemes Erdélyországnak s ennek is a szép véghelynek, Boros-Jenő várának, városának fejem fennállásáig, jószágom, marhám elfogyásáig mindenekben hű és tökéletes igaz leszek; barátainak barátja, jóakaróinak jóakarója, ellenségeinek pedig ellensége leszek; és sem szóval,

ket tekintve, legfontosabb része a kapitánynak az az esküje, hogy »magyar kézből való elidegenítés ellen« is oltalmazza a várat. A biztosok azután két példányban (a fejedelem s a kapitány számára) inventariumot vettek föl az egész várról s azt a kapitány gondviselésére bízták. A kapitány állott a várban lakó örökös fő vitézemberek s a lovas és gyalog fizetett vitézek élén. Belátása szerint büntethetett mindenkit, a ki a várat veszélyeztető cselekedetet kísérlene meg. Vigyáznia kellett a vár erősítésére, a romlástól való megoltalmazására, az esett hibák kiigazítására, s erre a célra évről évre ne csak a törvényekben megajánlott ingyenmunkát fordítsa, hanem a lakosokat is intse és buzdítsa a várnak jókarban-tartására. A kapukat kellően őriztesse; kinyitásokra és bezáratásokra különös gondot viseljen. Az éjjeli őröket és körjáratokat éjjelenként gyakran látogassa meg s a vigyázatlanokat példáson büntesse. A belső és külső várkaput nappal is kellő ügyelet alatt tartsa s elegendő őrséget rendeljen mindegyikhez. A porkolábokat és alkapitányokat s egyáltalán a tiszteket minden változás alkalmával föleskesse a fejedelem hűségére. Csak megbízható közvitézeket fogadjon fel, hogy miattuk a helynek valami kára ne essék. A nagy, közép és apró lövészerszámokat, a hozzájuk való port, vasat, ónt, kapákat, horgokat, ásókat stb. jó száraz helyen, zár alatt tartassa; a szerzsámokat gyakran tisztíttassa, megrozsdásodni ne engedje; a romladozókat javíttassa ki. Gondja legyen rá, hogy por, ón, vas stb. dolgában soha se szenvedjen hiányt, az azok szállításával megbízottakat szállításaik teljesítésére szorítsa s a hadiszerek gyarapítása, javítása stb. tekintetében idején írjon a fejedelemnek.

A körüllevő falvakat és a szegénységet oltalmazza minden háborgatás, csavargó hajdúk és katonák ellen, sarczoltatni ne engedje, de maga se zsarolja őket, hogy azok a helyek pusztulás helyett inkább emelkedjenek kapitányságának idejében. »Ezt pedig szól a 9. pont — mindenkor igen szeme előtt viselje, hogy az a hely török kéztől vétetvén vissza és a töröknek felettébb való kívánsága lévén a kezéhez való vételére, mihelyt az odafelé való török végeknek tartományain valami kár esik, mindjárt nagy kiáltás és vádlások vannak a portán ellenök, hogy inkább incitál-

beszédemmel, sem írással vagy tanácsadással, titkon vagy nyilván, a kik ő felségének, az én kegyelmes uramnak, azután a nemes Erdélyországnak, e reám bízott véghelynek is gonoszakarói, ártalmára, veszedelmére való igyekezői volnának, azokkal nem praktállok; ő felsége s Erdélyország s e véghely ellen is senkinek semmi tanácsot nem adok, sőt ezek ellen való minden ártalmas igyekezeteket teljes tehetséggel távoztatni akarok; és ha mit olyat értek, ő felségének, az én kegyelmes uramnak, maga tanácsainak és utána-való főuraknak idején megjelentek és hírré adok; e helynek fogyatkozásait helyreállítani és eltávoztatni igyekezem és itt mindenkor vigyázásban és vigyáztatásban lévén, ártalmas véletlen esettől, az én kegyelmes uram ő felsége birodalmától és Erdélyországtól s magyar kézből való elidegenítéstől oltalmazni igyekezem s minden ellensége ellen fejem fennállásáig és életemnek fogyásáig megtartom. Isten teljes Szentháromság engem úgy segéljen!«

hassák a portát a visszavételére. Azért eféléről kívántatván, hogy igen őrizkedjék, mindenféle török földön való ragadozástól, kapdosásoktól erős, kemény fenyíték alatt eltiltsa az alattvalókat. Az engedetleneket személyválogatás és kedvezés nélkül, érdemök szerint megbüntesse; és hogy azokra való nézve akármi csavargó latrok is kárt tévén, panasz, kiáltás és vádlás arra a helyre ne lehessen, — semmi idegen, nem ismert bujdosó legényeket he ne fogadjon, ott mulatni ne engedjen. Sőt ahol olyanokat lenni értene, kedvezés és késedelem nélkül üldözze, kergesse, büntesse és meg is ölesse. Egy szóval a szent békességnek oltalmazására, a törökkel jó szomszédság-tartásra, a szegénységnek békességes maradására minden eszével, erejével és tehetségével igyekezzék.«

Felhatalmazta a fejedelem, hogy a Körös és Maros közt, a Maroson jobb partján lakó parasztságot a várnál való szokásos munkára és dologra használja; »de a Maroson túl valókat arra ne kényszerítse, hogy a török fel ne induljon rajta, hanem csak esztendőnkint való pénzdókjukat, sarczukat vegye meg az eddig való szokás szerint rajtuk.«

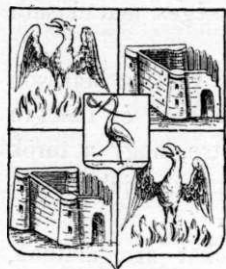
A várbán és városban lakó lovasokat és gyalogokat szolgálatban, fegyverforgatásban és szemlékben gyakorolnia kell, s nem szabad megengednie, hogy szükségtelenül kijárjanak s idestova lézengjenek; annak, a kinek dolga miatt csakugyan ki kell mennie a várból, napot tűzzön ki a visszatérésre s az igazolatlanul elmaradót megbüntesse. Minden egyéb, az utasításban fel nem sorolt dolgot saját belátásához és a körülményekhez, tartozó hűségéhez képest intézzen el a kapitány¹⁾.

Ha Bethlen írásban utasította is jenei főkapitányát a törökök ellen való védelemre, a bécsi udvari körök nem tudtak hinni abban a férfiúban, ki a nikolsburgi békét követő esztendőben már ismét fegyvert ragadott ellenök. II. Ferdinánd 1623. július 8. meghagyta Konstantinápolyba küldött követének, *Kurz* János Jakab bárónak, hogy panaszt emeljen Vác elfoglalása miatt s hogy ezzel együtt sürgesse a zsitvatoroki béke sérelmével elfoglalt *Lippa és Arad várak visszaadatását*²⁾. S mialatt a porta csakugyan olyanformán nyilatkozott, hogy tudta nélkül kezdte Bethlen a háborút s hogy hajlandó a zsitvatoroki békét elfogadni újabb alkudozások alapjául, Esterházy Miklós országbíró és főkapitány okt. 27. óva intette a megyéket, hogy követeket küldjenek a Bethlentől Nagyszombatba hirdetett országgyűlésre³⁾. »A mit az erdélyi fejedelem bír és maga alá hajt — szólt — mindazokban csak szolgálja a mi természetünk szerint való ellenségünknek, a töröknek s főkép és elsőképen amaz tartja magáénak. S mire nézve kelletnék tehát, bár szintén igaz választott fejedelmünk volna is, arra menni kegyelmeteknek maga gyalázatos veszedelmével? Így véteté a magyaroktól a magyarokkal a töröknek Lippát is több szép erősségek-

¹⁾ A 12 pontú utasításnak teljes szövege az orsz. levéltárban, *Lib. Reg. X.* 180b—182b. — ²⁾ *Gindely*, Bethlen, 126. — ³⁾ *Esterházy*, II. 81.

kel együtt; s talán hasonló példát látunk itt is igen rövid nap, ha az ő rendetlen parancsolatai után indul kegyelmetek. . . .« Lippa átadása történetének szellőztetése 1624-ben kemény nyilatkozatokra készítette Bethlent¹⁾ s ez lehetett egyik oka, hogy a törökkel 1625. május 26. kötött gyarmati békében az aradi hódoltság kérdése elő sem fordult, mit a török utóbb a jogok eljárásának volt hajlandó tekinteni²⁾.

S ezzel ki volt mondva a második halálos ítélet Aradvármegye fölött. Lippa átadása után Arad rendei a szomszédos Zarándvármegye vendégszeretetével élve, Boros-Jenőben tartották gyűléseiket s a mire annyi példa van a török hódoltság történetében, saját területökről kizavartatva is ragaszkodtak a megye és az állam eszméjéhez. Aradmegyéből azonban, ha falvait régi módon adományozgatta is egyik-másik hívének a fejedelem, csak éjszaknyugaton volt még néhány község a magyarok kezében. Az 1626. május 24.-től június 17.-ig tartott gyulafejevári országgyűlés ily körülmények közt elhatározta, hogy véget vet ennek a tarthatatlan állapotnak. A XXVI. rövid törvénycikkben kimondta, hogy

Jenő vára⁵⁾.

»Látván kegyelmes urunk Aradvármegyének pusztulását, a megmaradott részét végeztük országúl, hogy *incorporáltassék Zarándvármegyéhez*«³⁾.

Oklevelek még ezután is szólnak ugyan Aradvármegyéről⁴⁾, külön hatóságának élete azonban teljesen szünetelt egészen 1735. ápril 24.-ig, helyesebben 1741-ig, midőn a XVIII. t.-cz. Aradvármegyét új életre támasztotta. Mert hiszen 115 esztendeig névtelen terület volt Aradvármegye, melynek eseményeit csak Zarándvármegye, vagy a török hódoltság történetében lehet elbeszélni; mint intézményről e hosszú idő alatt szó sem lehet róla.

¹⁾ L. ezeket könyvem XXXI. fejezetének utolsó jegyzetében. — ²⁾ Az 1627. szept. 13.-i szőnyi béke 5. pontja szólt ugyan a hódoltság rendezéséről s ezen az alapon *Kuefstein*, a császár rendkívüli követe a portán sürgette is Lippa visszaadását, azzal érvelvén, hogy Lippa az erdélyi határon van ugyan, de azért Magyarországhoz tartozik s így ezt a várat is belefoglalták abba az 5. pontba, mely a határokról szól; a nagyvezír megbízottai, a hercegovinai és az egri basák azonban kijelentették, hogy a szőnyi béke nem említi Lippát. (*Szalay*, Esterházy, III. 367.) — ³⁾ *Erdélyi Orsz. Eml.* VIII. 325. — ⁴⁾ Eleintén, pl. 1627. júl. 22. Gálffy György részére írt adománylevelében úgy, mint a köztörvények által Zarándba kebeleztetett vármegyéről. (*NRA.* 832., 35. *Lib. Reg.* XIV. 10b—11a. — *Fábián*, Arad, I. 251.) — ⁵⁾ A báró Atzélók czímerében.

XXXIV. ARAD-ZARÁND I. RÁKÓCZY GYÖRGY KORÁBAN.

A török haderő nagysága. Bethlen és Arad. Újabb viszályok Jenő miatt. I. Rákóczy György bihari és aradi hadjárata. A pankotai csata. A pálélesi csel. A lippai alkudozások. A jenei országgyűlés és a szászvárosi béke. I. Rákóczy György Arad-Zarándban meggátolja a török-hódítást. A jenei rendszabások. Aradiak a harminczéves háborúban. Hódoltsági viszonyok. Jenő építtetése. I. Rákóczy György halála.

Az 1626-ban megszűnt Aradvármegye öt végvárát 950—1000 lovas és 1100—1150 gyalog török tartotta megszállva. Tótváradján, Eperjesen és Solymoson 100—100, Aradon 600 és Lippán 1100—1200 török állott¹⁾. Ezzel szemben a váradí generális Siriben (Világos), mely Petneházy zálogjósága volt, 2—400 és Boros-Jenőben 7—800 embernek, összesen 1000—1100 erdélyi hadnak s így felényi haderőnek parancsolt²⁾. Sőt voltaképen Jenőt és Világos-Sirit is saját haderejéhez számította a török; úgy, hogy a végekben elhelyezett 67,700 főnyi lovasságának $2\frac{2}{3}$ — s 64,300 főnyi gyalogságának $2\frac{7}{10}$ -át tette az arad-zarándi várak helyőrsége. A török tehát az első hódítás első éveihöz képest, mikor 1018 embere volt, kétszerte nagyobb hatalommal lépett föl ezen a vidéken.

Maga is rajta volt most már, hogy a szegénységet kímélje. 1626. június 25. a temesvári basa azzal a hírrel lepte meg Bethlen Gábort, hogy Mehemed budai vezérbasa elmozdította *Abdula* lippai béget, ki az erdélyi nemesek jobbágyait saját puszta falvaiban való letelepedésre kényszerítette s helyébe *Arszlán* béget küldte, ki pozsegai szandsákbég volt s neki is közel atyjafia³⁾. *Arszlán* a morvaországi hadjárat idejében különben is szolgált már Bethlen alatt s most a vezér utasítására kinyilatkoztatta, hogy jó szomszédságot kíván tartani. *Hadsi Sabán* és *Ozmán* aga által azonnal küldött is neki »egy szép falra való selyemszönyeget, kit a vezérek maguk házokban szoktak kerevetekre teríteni« s Konstantinápolyból egy szép lóval kívánt kedveskedni a »tekintetes felséges fejedelemnek⁴⁾.«

¹⁾ *Törökm. Tört. Eml.* III. 471., 474—5. Minden várban éppen annyi gyalog, mint lovas, Lippát kivéve, hol az egyik fölvétel szerint 600 lovas és 700 gyalog, a másik szerint azonban százal kevesebb lovas volt elhelyezve. — ²⁾ *U.-o.*, 471., 475. — ³⁾ *Közli Tört. Adattár*, III. 146—7. — ⁴⁾ *Törökm. Tört. Eml.* III. 480—1.

Bethlen mégis csak kötve hitt az új szomszédnak. Az 1627. április 4—10. Fejérvárt tartott országgyűlés Zarándvármegyének az iránt emelt panaszára, hogy a Jenő vidékén levő birtokosok közül sokan daczolnak a törvényekkel s Jenőben lovaskatonát nem tartanak, a VII. t.-cz.-ben elrendelte, hogy ama véghely oltalmára jószágának arányában jószágvesztés terhe alatt mindenki elegendő lovast tartson s hogy a törvény végrehajtásának meglátására biztosokat küldjön ki a fejedelem¹⁾. — A gyalog és lovaskatonák zsoldját azonban Jenőben ekkor sem fizethette Bethlen pontosan, miért is azon 4000 frt fejében, melyet erre a czélra *Ujlaky* Fülöp deák borosjenei tisztartótól fölvettt, 1628. május 22.-én Sikulát kellett zálogba vetnie²⁾.

A jenei vitézek híven résztvettek a fejedelem minden hadjáratában s *Petneházy* István zarándi és aradi főispán, *Gálffy* György jenei kapitány, *Bornemisza* László, *Szentandrassy* György, *Bánhegyesy* János és mások »nevök nagy dicsőségével végzett munkájok jutalmául«³⁾ Aradban és Zarándban sok jószágot kaptak. A lengyel hadjáratra szintén készülődtek már, sőt Ibrahim temesvári beglerbég is kérdezősködött az erdélyi kormánynál, Gyulára, vagy Lippára küldje-e a török segítő-csapatokat?⁴⁾ Pedig a mikor, 1629. decz. 3. ezt a kérdést fölvetette, már 18 nap óta nyugodott koporsójában a fejedelem. Ez a nagy ember, ki hazájának még egyszer méltó helyet jelölt ki Európa államéletében s ki épp oly nélkülözhetetlenné tudta magát tenni a keleti kérdésben, mint Közép-Európa belső ügyeiben s azon volt már, hogy az éjszakai bonyodalmak közt is megóvja a magyarság érdekeit, fényes név a magyarságnak történetében s az egyetemes történelemben sem jelentéktelen; Aradvármegye multjában azonban *a legszomorúbb esemény füződik emlékezetéhez*. Mert a midőn *modus vivendit* keresett Bethlen a törökkel szemben, hogy megmentse az egészszet, fölálodta a részt: átadta a szultánnak Aradvármegyét s törvényesen kitorlotta azt a vármegyék sorából. A szomszédos Zarándot is csak államférfiúi fogásokkal tudta megtartani.

Ünnepiesen el sem temették még a nagy embert, mikor híre érkezett, hogy a Gyula alatt gyülekező törökök voltaképp Jenőt akarják elfoglalni; mire az ideiglenes kormány, hogy a németek részéről szemrehányásoknak ne legyen kitéve, azonnal 300 lovast és 300 gyalogot küldött a vár erősítésére, pedig *Moharem* basa fejével állott jót, hogy a törökök semmit sem forralnak Jenő ellen⁵⁾. A budai vezérbasa a tapasztalt bizalmatlanságért, mely különben helyén volt, eléggé zsörtölődött. *Borsos* Tamás erdélyi követ azonban 1630. január 28. megnyugtatta s maga a vezér is belátta, hogy alkalmatlan időben felültetett, de azóta már szét is oszlatott

¹⁾ *Erdélyi Orsz. Eml.* VIII. 370. — ²⁾ *LR.* XIV. 57ab. — ³⁾ *LR.* XII. 58b. *Kemény* Önéletírása, — 97—8. — ⁴⁾ *Tört. Tár*, 1882., 67. és 1884., 292. l. — ⁵⁾ *U.-o.*, 1884., 300., 477—8., 483.

hada könnyen vezethetett volna a németekkel való háborúra, azt híven a németek, hogy Jenőt Lippa módjára akarja átadni az ideiglenes erdélyi kormány a töröknek¹⁾.

Ennek az aggodalomnak sok alapja volt. Már 1630. febr. 17. intézkedett a fejevári országgyűlés²⁾, hogy a Jenő és a közelében levő falvak közt kitört villongások ügyét külön bizottság vizsgálja meg; 1631. július 1. pedig elrendelte³⁾, hogy Jenő és Lugos építésére minden kapu után 20 forintot szed s a mennyiben Zarándvármegye felső járása nem járult ingyen munkával Jenő erősítéséhez, ezt sem vette ki a közadózás alól; továbbá hogy visszaállítja Bethlen fejedelemnek azt a rendtartását, mely a Részekben és a Jenőn felül lakó jobbágyoknak a török hódoltságba való kiköltözését szabályozza s felhívja az új fejedelem I. *Rákóczy György* figyelmét arra a körülményre, hogy ezeken a vidékeken a törökök szabadon járnak-kelelnek, a jobbágyokat pedig verik, szidják, kötik és elhurczolják. E miatt I. György fejedelem 1632. ápril 14. nyíltan fel is szólalt a portán s kívánta, parancsolja meg a szultán a lippaiaknak, gyulaiaknak és szolnokiaknak, hogy az azelőtt be nem hódolt falvakat most se erőltessék hódolásra; s hogy a magyarnak és töröknek hódoló falvakat a szpáhik ne akadályozzák a mindkét félre való adózásban⁴⁾. Május 10. az országgyűlés kapunként újabb 1 frtot szavazott meg Jenő és Lugos építésére s hogy a várat Zaránd-Aradvármegye kibővítésével is erősítse, a Zarándhoz tartozni nem akaró Huszna-vidék bekebelezéséről szóló törvényt karhatalommal való fenyegetés kíséretében újította meg⁵⁾. Ellenben a törökök a portán egyenesen Rákóczyt vádolták⁶⁾, hogy Jenőt két gyermekre bízta, kik a temesvári basaságban, gyulai szandságban mindenütt dézmálnak, a jószágaikra kimenő szpáhikat elfogdossák, levágják, minden holmiját elveszik, a fejedelem parancsainak nem engedelmeskednek s egyenesen azt követelték tőle, hogy mivel Jenő átadása Bethlennek úgyszólván csak külföldi hadjáratain múlt, most okvetetlenül átadja Rákóczy a szultánnak. A gyulai és temesvári basák a maguk erejét is elegendőnek tartották Jenő elfoglalására. A budai basa pedig már utasításba is adta Gusztáv Adolf svéd királyhoz küldött követének, Gondolkodó Mihálynak, hogy Jenőről mint olyan várról beszéljen, melyet a fejedelem nemcsak odaírgért, hanem közelebb át is ad a töröknek s hogy a temesvári basa mielőbb Jenő alá szállván, az erdélyi fejedelem vezetése alatt s a svédek szövetségében vesz részt a németek ellen való hadjáratban⁷⁾. A temesvári basa parancsot is kapott, hogy Gyula alatt vonja össze csapatait. »Kegyelmes uram — figyelmeztette Rákóczyt portai kapitihája, Szalánczy István⁸⁾, — mivel

¹⁾ *Tört. Tár*, 698. — ²⁾ *XL. t.-cz.* Erdélyi Orsz. Eml. IX. 97. — ³⁾ *II. és XXV. t.-cz. U.-o.*, IX. 264., 270. — ⁴⁾ *Tört. Tár*, 1883., 435. — ⁵⁾ *1632: II. és XXI. t.-cz.* Erdélyi Orsz. Eml. 281., 286. — ⁶⁾ *Tört. Tár*, 1883., 663. Szalánczy István jelentése 1632. okt. 8. — ⁷⁾ *Török. Tört. Eml.* IV. 179. — ⁸⁾ 1632. nov. 3. *Tört. Tár*, 1883., 674.

Gyula közel Jenőhöz, talán nem árt a jenei uraiméknak vigyázniok; a mint szokták, kegyelmes uram, mondani, hogy *occasio facit furem*, — a vigyázás igen jó mindenkor.»

Vigyázásban nem is volt hiány. Míg az országgyűlés 1633. május 13. általában véve eltiltotta a jobbágyoknak a fegyverviselést, a bihariaknak és zarándiaknak megengedte, hogy otthon fegyvert tartsanak, mivel »a török földéhez közel laknak» s elrendelte, hogy Zarándnak most már felsőjárása is ingyenmunkát adjon Jenő építéséhez¹⁾. A török különben a maga részére szintén adót követelt mindazoktól az aradi és zarándi falvaktól, melyek Báthory Zsigmond elszakadása előtt a hódoltságához tartoztak. A nagyvezír július 23. azt kívánta, hogy ne csak a Lipppa körül levő hódolatlan 8 falu adózzék a szultánnak, hanem a Gyula körül valók is, Jenő vidékén pedig ne szedjen adót a fejedelem. Rákóczy viszont a budai vezírhez küldött követe, Tholdalaghy útján okt. 20. csak arra az esetre ígérte oda a lippavidékiek adóját, ha a gyulavidékiekét nem követelik²⁾. A fejedelem helyzete annál kényesebb volt, mert a török azon a czímen akármikor beleköthetett, hogy a Szatmárba és Kállóba menekült hajdúk Jenő alá jártak pusztítani, ott két falut fölégettek s portyázás közben néhány törököt levágtak. Ezt a törökök inkább a jenei vitézek tettének tartották s minden pillanatban keresték a megtorlás módját. Ily körülmények közt a végbeli törökökkel való alkudozásra Siribe és Galsára *Apafy* György tanácsurat, *Bornemisza* Pál jenei főkapitányt, *Kemény* Jánost, *Harasztosy* Balázs deákot és *Szénásy* Péter bihari alispánt küldte ki, kik 3—4 hónapig fáradoztak azon, hogy a vérontást megakadályozzák³⁾. Ehhez képest 1634. május 23. arra kérte Rákóczy III. Ferdinándot, váraiban ne tűrjön meg efféle kóbor hajdúkat; aug. 24. pedig Pázmányt figyelmeztette, hogy a portán ismét kívánni kezdik Jenő megadását »noha nem aperte s parancsolásképen, de tréfa- és homályosképen,« s ha rajtuk áll, már is »belekaptak volna Jenőbe⁴⁾.« Szept. 2.-án csakugyan azt a nyugtalanító hírt kapta a fejedelem, hogy a végbeli törökök Deszni vidékének fölverésére készülnek⁵⁾. A lippaiak csakugyan fölégettek 1—2 falut, mire *Bornemisza* Pál, a jenei főkapitányságban Petneházy utóda, mindenkép kereste az alkalmat, hogy a kölcsönt visszaadhassa. Rövid idő múlva meg is tudta, hogy a lippaiak a Jenő és Világos közt levő falvak rablására kiindultak. Azonnal dobot üttetett és rájok tört. A lippaiak sokan voltak ugyan, de különböző falvakban dűlván, részekre szakadtak; *Bornemisza* tehát egyenként támadt rájok s nemcsak a martalóczok, hanem a szpáhik

¹⁾ 1633: III. és XII. t.-cz. Erdélyi Orsz. Eml. IX. 313—4. és 316. — ²⁾ *Törökm. Tört. Eml.* IV. 190., 196. 1636. febr. 4. azonban megígérte Rákóczy a temesvári basának, ki ez ügyben Fiáth Zsigmondot küldte hozzá, hogy a jeneiek adójának beszedése elé nem gördít akadályt. (*Törökm. Tört. Eml.* IV. 301—2.). — ³⁾ *Kemény* János önéletírása, 257. — ⁴⁾ *Tört. Tár*, 1881. 659. *Szászadok*, 1884., 311., 314. *Thaly*, Bercsényi-család, I. 110 — ⁵⁾ *Törökm. Tört. Eml.* IV. 218.

sorában is nagy vérontást vitt véghez. A lipppaiak nagy lármát csaptak a portán s a fejedelem csak több ezer tallér ajándékkal és úgy tudta eligazítani a bajt, hogy Bornemiszát elmozdította a jenei főkapitányságtól; utóbb azonban Zólyomy Dávid helyébe udvari főkapitányává tette¹⁾.

Mentül bizonytalanabb lett Zarándvármegye helyzete, annál nagyobb gondot fordított reá Erdélyország. A fejevári gyűlés 1635. június 10.-én megújította az 1627: VII. t.-cikket, mely Jenőben lovasok tartására kötelezte a vidéki birtokosokat, Jenő megépítésére pedig Zaránd-, Hunyad- és Szörényvármegyéből egy hétre minden 12 kapu után egy-egy négyökrös szekeret s 2—2 embert rendelt ki; s hogy a közterhek alól senki se vonhassa ki magát, első sorban Zaránd- és Szörénymegyékben törölte el a liber baronatusát²⁾.

Az előkészületek nem veszték kárba. I. Rákóczy György ellenében, ki iránt maguk a németek költötték föl a törökök bizalmatlanságát, a porta Bethlen Istvánt vette pártfogásába. 1636. nyarán a gyulai törökök már Pankotára rohantak, néhány hajdút levágtak, összes marháikat elhajtották, sőt 14 gyermeket is rabságba hurczoltak. Mindez igen nagy nyugtalan-ságba ejtette az alföldi vármegyéket³⁾. »Nagyságos uram! — buzdította Zöldfikár aga a budai vezért⁴⁾, — Isten engedelmeiből mostan a nagyságod boldog idejében a jenei szandsátság kézben eshetik. . . . A dolgot sietséggel cselekedvén, e világon minemű szolgálat leszen, jutalmát tapasztaljátok. Szolnokból két nap odamenni lehetséges, közötté semmi hegy nincs; a szolgáló-rend, zaim és timár-szpáhik jelen vannak, a tárházból ezen dologra költség nem kívántatik. E várnak megvételevel a gyulai, lippai, temesvári és csanádi szandságoknak falui, városai hamarabb megépülnek s egy-két esztendő alatt beléjük mennyi jobbágy jövend!» *Haszán Nuszuhaszade* budai basa, csakugyan Gyula alá ment s magához rendelvén a Lippa alatt gyülekezett hadakat is, *Bekir* temesvári beglerbéget tette a sereg parancsnokává⁵⁾. Bekir október 5.-én úttalan mocsarakon át vonult Szalonta felé, hová október 2.-án *Kornis* Zsigmond is elindult; mint maga mondta, azért, mert ha egyenesen Jenő felé menne s nagyobb haderőre bukkanna, el volna zárva előle a visszavonulás útja; Szalontáról azonban Jenőre, Sarkadra s a hajdúvárosokra egyaránt vigyázhat. Az okt. 6.⁶⁾ vívott szalontai csata, melyet Arany János is megénekelt, csakugyan Rákóczy javára döntötte el a hadjáratot, melynek utolsó epizódjai Zaránd-Aradvármegyében folytak le.

A szalontai csata után azt a hírt hozták a sarkadi hajdúk, hogy

¹⁾ *Szalárdy*, Siralmas Krónika, 94. — ²⁾ 1635: V., XX. és LII. t.-cz. Erdélyi Orsz. Eml., IX. 416., 422., 432. Az 1637: XVII. t.-cz. szerint Hunyad már Karán-Sebeshez adta az ingyenmunkát. U.-o., 594. — ³⁾ *Tört. Tár*, 1884., 497. — ⁴⁾ *Törökm. Tört. Eml.* IV. 448—450. — ⁵⁾ *Naima* török történetíró tudósítása. Ford. *Karácson* Imre. Hadtört. Közl. 1893., 300. — ⁶⁾ *Naima* szerint (id. h. 302.) okt. 4.

Haszán budai vezér Gyula alól Lippa alá készül s Bethlen Istvánt onnan viszi be Erdélybe. A fejedelem tehát Várad-Ősi alól okt. 15. Boros-Jenő felé indult, hogy a Kaján útjánál állhasson a vezér elé. Mivel a nagy szárazságban az erdőkön át vezető utak eléggé kiszikkadtak s a Fekete-Körös és erei is meglehetősen lepadtak, táborával aránylag gyorsan haladhatott, úgy, hogy október 15.-én Jenő keleti részén, a Fejér-Körös mellett levő füzesben foglalhatott éjjeli szállást. *Szénásy* Péter jenei fő- és *Szilágyi* András alkapitány kémei akkorra már teljes bizonyossággal hírt hoztak az ellenség mozdulatairól. Haszán azzal fenyegette az erdélyieket, hogy Gyuláról azért megy Lippa felé, mert Bethlen Istvánt akarja fejedelmökké tenni¹⁾. Október 12.-én csakugyan Székudvarra, 13.-án Pálélésre s 14.-én Lippa alá érkezett²⁾, hová napról-napra szállingóztak a szalontai csatában megsebesült törökök³⁾. *Haszán* a város alatt, a Maros balpartján ütötte föl sátrait; seregének megtiltotta ugyan a folyón való átkelést, a gyulaiakkal azonban fönntartani ügyekezett összeköttetéseit. Ennek gátlására a jeneiek sűrűn portyáztak és pedig 15.-én oly szerencsével, hogy hazahajthatták a világosváriak valamennyi marháját⁴⁾; október 17.-én pedig, Jenő alá érkezte napján, a fejedelem 150 lovassal küldte ki egyik mezei kapitányát, a szerencsés és vitéz *Böjthy* Istvánt, ki éjszakára Pankota puszta várában pihentette meg hadait. Hadnagya, *Kemény* János, Jancsó Pált és Székely Mihályt bízta meg az őrség föllállításával; éjjel, szakadó esőben azonban maga is lóra pattant s még idejében érkezett, hogy őrséget küldjön egy megszállani elfelejtett pontra. Az esztergomi bég ugyanis, kit Lippa alól a váci béggel együtt hazaküldött Haszán basa, útközben⁵⁾ négyszázad-magával éppen ezen az oldalon közeledett a város felől, a nélkül, hogy sejtelve lett volna a magyarok otlétéről. A magyarok ugyan csak harmadrésznien voltak, de csendben várták s azután egyszerre megrohánván, tökéletesen megverték s félmfdre üldözve, jobbadán levágták a meglepett törököket. Odaveszett az esztergomi bég, sok aga s egyéb tiszt. *Böjthy* emberei néhány török zászlót, sok lovat s annyi podgyászt ejtettek zsákmányúl, hogy Jenőre hazatérve, több napig tartó vásárt csaptak.

A szalontait nyomban követő második vereség nagyban rontotta a törökök harczias kedvét, de annál inkább növelte a magyarokét⁶⁾. A fejedelem a jó hírre 200 lovassal újabb portyázásra még okt. 18. kibocsátotta *Faragó* Andrást, pedig már 6 ilyen csapata járt Arad-Zarándban⁷⁾. E közben azonban az idő nagyon is ősziess lett, a zápor egyre szakadt s a folyók megdagadtak, úgy, hogy a fejedelemnek a jenei füzesben levő táborát is már az első éjszaka elöntötte a Körös, melynek akkor még nem

¹⁾ *P. Szathmáry*, A Kemény-család okmánytára, 47. — ²⁾ *Tört. Tár*, 1884., 308. —

³⁾ *Naima*, 304. — ⁴⁾ *Bethlen* István naplója. *Tört. Tár*, 1884., 309. — ⁵⁾ *Szilágyi*, A két

Rákóczy György családi levelezése, 23. — ⁶⁾ *Kemény* Önéletírása, 279. *Szalárdy* Siralm.

Krón. 122. *Rákóczy* levele Szilágyinál, id. h. 24. — ⁷⁾ *Szilágyi*, Két Rákóczy, 24.

voltak gátjai. Az apró sátraknak csak a csúcsa látszott ki a vízből s a cselédek hónaljig érő vízben mentették a sátrakat, melyeket azután alkalmasabb helyen ütöttek föl.

Fejedelmi nagy sátorában, a főurak és nagy sokaság jelenlétében, itt fogadta Rákóczy másnap a budai basa követségét, melynek vezetője, *Ali* csausz, folyékony magyar szónoklatban kérte a fejedelmet, hogy a béketárgyalásokra vele együtt magyar urakat küldjön a vezérhez. Becsületével és fejével kívánt jótállani, hogy harmadnap múlva sértetlenül térnek vissza a követek, mi ha nem történnék, tetszésök szerint álljanak bosszút a szultán hadain. A fejedelem nevében Bethlen egykori kancellára, az ősz Péchy Simon válaszolt. Kijelentette, hogy ha már ilyen kevésbe vették az ország hűségét, inkább vívjanak meg szemtől szemben. Ha azonban maga a csausz akarna írni a vezérnek, levelét parasztemberekkel fogja elküldeni a jenei kapitány. A csausz meg is írta ezt a levelet, melyben nagyon ajánlotta a békülést. Okt. 21. a vezér már újabb, békére hajló izenettel küldte *Omer* agát Rákóczyhoz, ki a haditanács válaszával másnap ezt is, *Ali* csauszt is haza eresztette Lippára. Nyomában járt azonban a fejedelem serege, melyet *Kornis* Zsigmond vezetett. Az eső éjjel-nappal szakadt s a Maros úgy megáradt, hogy a magyarok, kik 23.-án érkeztek Pálélése alá, sehol sem gázolhattak, vagy úsztathattak át rajta. A lippai hídnál a magyarok nemcsak puskákkal, hanem taraczkokkal is lövöldöztek a törökökre, hogy támadásra ingereljék őket, kik pár nap előtt (20.-án) három szandsákság hadaival gyarapodtak, a vezér azonban szorgalmasan őriztette mind a két hídfőt s észrevehetőleg kerülte az ütközetet. A beteges *Kornis* tehát a lippai híd s Pálélése közt a berek végében sánczot csináltatott s ott szállott táborba. Még el sem helyezkedett, már megérkezett a vezér küldötte, *Ali* csausz, ki ismételte Jenőben tett ajánlatait s ezúttal szerencsésebben, mert a fejedelem utasításaival ellátott urak most belenyugodtak, hogy kezesek kicserélése mellett a békealkudozásokat megkezdjék. *Bekir* temesvári basa (kezlárbék) szintén arra buzdította »lippai kastélyából« Rákóczyt, mint jó barátját, béküljön meg Bethlen Istvánnál. A Jenő alatt maradt fejedelem még aznap kijelentette, hogy nem idegenkedik ettől; de tökéletes békét akar, nem időhalogatást¹⁾.

Másnapra (okt. 24.) kelve azonban mindenik úr talált valami mentéset, hogy ne kelljen bemennie Lippára, a törökök közé. *Kornis* végre is az önként ajánlkozó *Kemény* Jánost és *Farkas* Ferenczet küldte be Lippára, kik helyett a budai vezér *Izmael* temesvári alajbéget és a lippai béget adta kezesekül. A zálogok kicserélése katonai ünnepséggel történt. Csapatából pompás lován előugratott s megkérdezte a párducz bőr-kacza-

¹⁾ *Törökm. Tört. Eml.* IV. 415—6. *Szaláray*, 126—7. *Kemény*, 280. A lippaiak a Maros partján álló s vendéglővé átalakított 7. sz. házat tartják a basa kastélyának, melyet azért a 90. lapon rajzban is bemutatok.

gányos alajbég: »Hol van és melyik az az úr, ki helyettem zálog lesz?» Erre Kemény vált ki a magyarok sorából; kezét fogtak ők is, a többiek is, azután ellenkező irányban elváltak. Lippán a városban szállásolták

A lippai basa háza.

el a magyar követeket és csauszokat rendeltek melléjük, kik bőségesen gondoskodtak ellátásukról, egyúttal azonban vigyáztak is rájuk. A vezér és Bethlen István még aznap rövid kihallgatáson fogadta őket.

Október 25.-én¹⁾ újra a vezér táborába vitték őket. »Hány fejetek

¹⁾ Bethlen István (Tört. Tár, 1884., 309.) csak az okt. 24.-i kihallgatást említi, a *Török. Tört. Eml.* (IV. 417.) pedig az *egri basa* audientiájáról szól s közli a pontozatokat is. Mint legközvetlenebbet, *Kemény* (280—3.) előadását fogadtam el.

van — riadt rájuk *Haszán*, — hogy a hatalmas császár ellen fegyverrel jöttetek s hogy — Pálélésénél sánczot ásatván — a hatalmas császár földét megfúrtátok?» »Nem a hatalmas császár ellen jöttünk — felelt Kemény. — Az ellen azonban, ki a régi császároktól adott athnáme ellen fegyverrel tört reánk s magát szabadságunk, törvényünk ellen erővel fejedelemmé tenni akarta, az (Bethlen István) ellen szabadosak vagyunk magunkat oltalmazni; mert mi fegyverünkkel híven szolgáló hívei vagyunk a hatalmas császárnak.« S kijelentvén, hogy ők a császár köntösétől elszakadni nem akarnak, elfogadták a béke iránt való közbenjárását; mire a vezér felolvasta föltételeit. Ezek szerint követelte Jenő átadását, Bethlen István személyének és vagyonának biztosítását, Zólyomynak szabadonbocsátását s azt, hogy a császárnak tekintélyes ajándékot küldjenek. Kemény kijelentette, hogy erre az ország megkérdezése nélkül még a fejedelem sem válaszolhatna s kérte, bocsássa hozzá őt s hitelesség okáért társát, *Farkas* Ferenczet is, a ki székely lévén, szavaiban jobban megbíznak az »igen nehéz természetű« székelyek. A vezér megengedte, hogy mindketten személyesen vigyenek hírt a fejedelemnek. Eszébe sem jutott, hogy a magyarok táborában most már ellenbiztosíték nélkül maradt főtisztjei életét féltse.

Kemény és társa alig várták, hogy kilépjenek a vezér sátorából, azonnal lóra pattantak, átvágtattak a lippai hídon s még aznap beértek Boros-Jenőbe, hol megérkezésükön csak úgy csodálkoztak, mint pár nappal azelőtt a Rákóczynétól küldött, Jenőben még sohasem látott gránátalmán!). Mivel a szükséges iratok Váradon voltak, a fejedelem okt. 26.-án jenei katonák kíséretében *Szalárdy* János levéltárost, ezeknek az eseményeknek egyik történetíróját küldte be Váradra. Szalárdy azonban a víz alatt levő erdőkön keresztül csak nagy bajjal haladhatott s a fejedelem egyhamar nem számíthatott visszatérésére.

Ezalatt Kornis Zsigmond is megunt a Maros partján czéltalanul való ácsorgást s látván, hogy a nagy áradások és esőzések miatt nincs mihez kezdenie, még október 26.-án visszafordult²⁾. Török írók szerint azonban a törökök hadicselétől kényszerítve indult el. A budai basa ugyanis nagy jutalmat ígért egyik alajbégjének, ha ütközet nélkül való távozásra bírja a magyarokat. A furfangos alajbég néhány renegáttal együtt magyar katonának öltözködve, estefelé Kornis táborába lopózkodott s magyarul jól beszélvén, senki sem ösmert rájuk. Éjjel azután kötőfékokról eloldozva, megvadítottak néhány lovat s kiabálni kezdtek: »Hej, megtámadott a vezér! Meneküljetek! Mit állatok?!« A fölriadt magyarok valónak vették a hírt és hamarosan elfutottak a Maros mellől. Pálélésénél így torolták meg a törökök a szalontai hajdúk cselét. Csak akkor kelt át a budai vezér serege a Maroson. Az elhagyott táborban sok lovat, hadi szert, fegyvert, sátort,

¹⁾ *Szilágyi*, A két Rákóczy, 27. — ²⁾ *Szalárdy*, 127—9.

bort, pálinkát, élelmi szerezket, nyárson sült húst, tyúkokat stb. találtak s nagy zsákmánynyal, örömmel tértek vissza Lippára¹⁾.

Kornis október 27.-én a Csiger vizéig ért, honnan harmadnap a fejedelem parancsára Jenő városába vonult s ott a lakosok kertjeiben és gyümölcsöseiben szállásolta el katonáit. Váltig panaszkodtak a jeneiek, hogy a vitézek, nem járhatván az erdőre, az ő gyümölcsfaikkal, kerítésekkel tüzelnek. Az új békekövetséget is összeállította a fejedelem. Utasításokkal s a budai és temesvári basához szóló levelekkel ellátva, a követek okt. 28. indultak el Jenőről, s az éjszakát a Csigernél levő táborban töltvén, 48 órával később, mint a magyaroknál levő török kezesek, október 29.-én a küldöttek (*Kemény János, Haller István, Szalánczy István, szászsebesi Fodor István, Bassa István és Csulay György udvari prédikátor*) is megérkeztek Lippára, hol az eléjük rendelt csaszok fogadták és a városban szállásolták el őket. A vezér okt. 30. és 31. ismét értekezett velök²⁾.

Még javában tartottak az alkudozások, mikor a szoros fölügyelet alatt álló magyar követek szorongva látták, hogy hadi készüléteket tesznek a Lipppa alatt táborozó törökök, hogy a magyarokat meglepjék. Csakugyan, Gyorokon túl, Kovászi és Világos közt, a Makra-hegység aljában ütöttek tábor a törökök. Meglepetve tapasztalták azonban, hogy Világos alatt néhány ezer emberrel maga a fejedelem áll. Rákóczy ugyanis a vidék s a vár megtekintése, de meg hadiszemle végett is Jenő alól katonai kirándulást tett errefelé s ennek a véletlennek tulajdoníthatta, hogy a törökök éjjeli támadása elmaradt. A törökök ugyanis azt hitték, hogy cselökről a parasztok tudósították a fejedelmet; miért is egy csapat szegény embert megköztetvén, apróbb csapatokban, az erdőkön keresztül szök-döstek hazafelé s »ime, nem vígan, hanem szakadozva, kopjáik lehajtva, fejük csüggedve szivárognak be a városra.«

A fejedelem, a török álnokságán boszankodva s követei életét féltve, azonnal visszahívatta Lippáról *Kemény Jánost*, ki — ha még oly nehezen bocsátotta is el a vezér — *Haller István* és *Csulay György* kíséretében sietve visszatért Jenőre s még hintóját, lovait és szolgálit is Lippán hagyta³⁾. Ekként a jeneiek aggodalma⁴⁾ nem igazolódott. Ellenkezőleg *Kemény* a törökök kívánatait is magával hozta s ezeket a kívánatokat Erdélyországnak *Boros-Jenőben* november 6.-án tartott tábori országgyűlése elfogadván, a fejedelem és a budai vezér közt kötött béke föltételeit a maga részéről helybenhagyta⁵⁾. A vezér, kihez Lippára a portáról nov. 9. Bekir basa, másnap pedig a kapudsi érkezett, a pontozatokkal nov. 14.-én

¹⁾ Ezt az idáig ösmeretlen részletet *Naima* beszéli el. (Id. h. 304—6.). — ²⁾ Bővebben *Törökmagyarkori Tört. Eml.* IV., 426—432. — ³⁾ Követségét ő-maga írta le *Önélet-íratában*, 280—6. V. ö. *Illésházy* emlékirata (*Tört. Tár*, 1891., 575—7.). *Szalárdy*, 128—9. *Erdélyi Országgy. Eml.* IX. 243—5. — ⁴⁾ *Kornis Zsigmond*, *Tört. Tár*, 1884., 503. — ⁵⁾ Teljes szövege, *Török. Tört. Eml.* IV., 432—446.

Memhed agát küldte Konstantinápolyba s 14.-én — hadait már előbb elbocsátván — Lippáról ő-maga is hazaindult¹⁾). Rákóczy szintén elbocsátotta Kornis váradi hadait s a hajdúkat. Sarkad, Szalonta s Jenő őrségét jól megerősítvén, Boros-Jenőt, »mivel — úgymond — ez a föld immár elpusztult«, nov. 7.-én odahagyta s az erdélyi és tiszántúli hadakkal ropant sárban és fagyban aznap csak Boros-Sebesig jutott. Onnan másnap folytatta útját Halmágyon, Körösbányán és a Kajánon át Szászvárosba, hol a tárgyalásokat folytatta s deczember 14.-én végre meg is kötötte a békét, melyben még csak czélzás sem volt Jenő átadására.

Ebben a hadjáratban nagyon sokat szenvedtek a jeneiek. Maga a fejedelem is elösmerte, s nov. 14.-én ezt felesége, Lorándffy Zsuzsánna ismételte, hogy szegény népe egészen elpusztult s annyira kiélték a hadak mindenből, hogy ottlétekor maga a fejedelem is sürgetve kérte feleségét élelem és kenyér küldésére. Nov. 22.-én a jenei alkapitány a 400 főnyi gyalogság számára szintén búzát és pénzt kért egy hónapra. A fejedelem azonban tulságosaknak tartotta a kárpótlás iránt beadott kérelmeket s azt csak részben teljesítette²⁾). A fő dolgot azonban mégis csak elérték; azt, hogy városuk és vármegyéjük a dicsőséges őszi hadjárat következtében megszabadult a török hódítás vészdelméitől s I. Rákóczy György alatt gyors fejlődésnek indult.

A fejedelem megjutalmazta hadjáratának egyik főtényezőjét, *Kornis* Zsigmond zarándi főispánt, ki 1637. augusztusában Deszni várába tért pihenni és szept. 29.-én Deszni várát kerületével együtt örökre fölmentette a zarándi alispánok és szolgabírák minden hatósága alól³⁾). Boros-jenei vitézeit is számos adománynyal ügyekezett megörvendeztetni.

Egyébiránt a szászvárosi béke éppen nem nyugtatta meg a fejedelmet; már 1637-ben parancsot küldött Ibrányinak, hogy szemmel tartsa a törököket, kik Jenő ellenében a Maros mellett valami puszta kastélyhelyet akarnak megépíteni⁴⁾); 1638. és 1639. megerősítette az országgyűlésnek azon törvényczikkeit, melyek szerint Zarándvármegye alsó járása ingyenmunkával, a felső pedig 1½ s a másik évben 2 forinttal járuljon Boros-Jenő megerősítéséhez s őrsége fizetéséhez⁵⁾); s 1640. nov. 7.-én ügyeletre intette fiát, az ifjabb Györgyöt, mivel azt hallotta, hogy *Kasza-Peregen* várat akar építtetni a török⁶⁾). Ő-maga azonban oly szigorúan ellenőrizte az 1633-ban a fegyvercsempészetre nézve hozott törvényt, melynek akkor, az ifjabb Székely Mózes, majd Bethlen István mozgolódásai közt lehetett is értelme, hogy engedelve nélkül 1640. július 13.-án *Gáborjani* János jenei harminczados még Bornemisza jenei főkapitánynak sem akarta kiadni

¹⁾ *Bethlen* naplója. Tört. Tár, 1884. 309. — ²⁾ *Szilágyi*, Két Rákóczy, 29—48.

Szalárdy, 129—130. — ³⁾ *NRA.* 1715., nro 16. §. 41. *Erdélyi Orsz. Eml.* X. 116—120. —

⁴⁾ *Szilágyi*, Két Rákóczy, 90. — ⁵⁾ 1638: V., 1639: II. t.-cz. *Erdélyi Orsz. Eml.* X. 139., 219. l. — ⁶⁾ *Szilágyi*, id. h. 90.

azokat a puskákat, melyek mint titkolt árucikkek heverték harminczad-hivatalában¹⁾).

A tilalom pontos megtartására annál jobban kellett ügyelni, mert 1641. május 14. a fejevári országgyűlés is kijelentette, hogy »a gyilkosok, paráznák, orvosok és egyéb czégyeres bűnösök« főkép Várad és Jenő végházaiban szaporodtak el²⁾. Másrészt azonban a török még most is át-átrándult a Maroson, s pl. 1641. augusztusában a végvárak megszemlélése végett a temesvári basa Aradba és Zarándba jöven, Komlósra (a mai Szent-Anna keleti részébe) élelmi szereket is hordatott, aug. 12. azonban az utána érkezett csauszoktól hozott izenetre hirtelen visszafordult³⁾. Ennek az örökös fészkelődésnek tulajdoníthatjuk, hogy Rákóczy György mindnagyobb gondot fordított a jenei őrség fegyelmének fenntartására s hogy 1643. június 20. megalkotta a jeneiek számára azokat a *rendszabásokat*, melyeket azután 1648. ápr. 11.-én fia, II. György is elfogadott, az országgyűlés pedig 1648. ápr. 28.-án a XXVII. cikkben törvénybe iktatott⁴⁾. Elrendelte ebben, hogy ha a kapitány dobot üttet vagy trombitát fúvat, a fizetett néppel együtt a nemesség is fölkeljen; de ha csak 10—20 csavargó mutatkozik a környéken, csupán a fizetett katonákat kell alkalmazni ellenök. Takarodó-harangozás után a kerülőkön kívül senkinek sem szabad fegyverrel járnia. Minden birtokos jenei nemesnek büntetés terhe alatt lóháton kell teljesítenie hadiszolgálatait; a birtoktalanok szablyát, puskát s más gyalogsági fegyvereket tartsanak s évenként hadiszemle elé tartozzanak állni. A másnál lakó, de Jenőben birtokos fő- és köznemesek fizetett szolgálókat tartsanak ebben a végvárban, de nem jenei zsoldos katonát, vagy ott lakó nemest, mert emezeknek amúgy is kell szolgálniok. Ezt a visszaélést azonnal meg kell szüntetni. Az 1643. május 21.-én tartott országgyűlés III. t.-cikkének rendelete következtében hamarosan készített szabályzat többi része jobbadán a közbiztosság és igazságügy szabályozásával foglalkozott s a katonai hatalom rovására tágabb tért nyitott a megyének. Legközvetlenebb hatása abban mutatkozott, hogy a mint életbe léptette a fejedelem biztosa, *Kornis* Zsigmond bihari és zarándi főispán s Bornemisza Pál udvari főkapitány, a katonák s polgárok közt való torzszalkodás megszüntével azonnal folytatni lehetett *Boros-Jenő várának építését*⁵⁾, melynél az üldözött és vasravert szombatosakat is alkalmazták⁶⁾.

Rákóczy, ki már mind hajlandóbb volt résztvenni a harminczéves háború utolsó szakaszában, kerülni akart a törökökkel való minden torzszalkodást, hogy e miatt el ne kelljen halasztania hadjáratát. Mikor tehát

¹⁾ *Erdélyi muzeumi levéltár*. Gr. *Kemény*, Erdélynek történetei eredeti levelekben. VII. 71—4. — ²⁾ *Erdélyi Orsz. Eml.* X. 314. — ³⁾ *Törökm. Tört. Eml.* IX. 381. — ⁴⁾ *Orsz. lt. XX. LR.* 188a—189b. Kivonatossan *Fábiánnál, Rácznál s Andrejkovics János az »Alföld« 1880. évi folyamában. Egészesen Tört. Adattár, II. 167—170. Legjobban Erdélyi Orsz. Eml. X. 484—9. — ⁵⁾ *Erdélyi Orsz. Eml.* X. 366. — ⁶⁾ *Szalárdy*, 134.*

(1643. szept. 12.) híret vette, hogy a »Béli és Deszni vidékein lakó új latrok» a török hódoltság területén raboltak, erélyes üldözésre intette Kornist, Petneházynét, sőt saját fiát, II. Rákóczy Györgyöt is¹⁾. Latornak tartotta ugyan magát a lippai béget is, bántódását látva azonban, kedvében akart járni s valahányszor ennek valamely csausza vezetése alatt jött követség hozzá, egy-két főbb emberének mindig adott ajándékba egy-egy dolmánynak való posztót²⁾, Nem is tettek ellene panaszt a portán s a viszályt barátságosan eligazíthatta. Mikor azonban 1644. január 11. Kara Musztafa nagyvezír erőszakos halállal múlt ki, a fejedelem, ki febr. 2.-án már megkezdte hadjáratát, a török politika fordulásától tartva, febr. 22. elrendelte a gyalogságnak Jenőbe való beküldését³⁾. Később (márcz. 23.) már csak szükség esetére rendelte oda s Lugosba és Karánsebesbe a szász gyalogságot, ha őszfelé ismét hangoztatta is, hogy »gyalog nélkül semmi az a vár.» Élelemmel Jenőt saját adójából láttatta el⁴⁾.

A kitört hadjáratban, Kornis Zsigmond és Bornemisza Pál vezetése alatt élénk részt vettek a zarándmegyeiek s kivált a jeneiek. Vitézségök miatt a fejedelem (1645. szept. 18.) különösen *Jeney Tamás, Szegedy János, Magovits György, Simándy György, Makó István* és Mihály s *Hegyessy János* jenei nemes katonákat dícsérte és jutalmazta meg⁵⁾. Megajándékozta utóbb *Szentpétery Ferencz* jenei fizetett vitézét is, ki halálosan megsebesülve esett fogságba és csak váltságfizetés mellett szabadúlhatott meg⁶⁾. Elvesztette és nagyon megsiratta egyik legjobb hívét, *Bornemisza Pált*, udvari hadainak s Jenő várának főkapitányát, ki kétheti betegség után 1644. okt. 24.-én a hernád-németi táborban hunyt el⁷⁾. Helyébe Balyoki *Szénásy Péter* bihari alispánt, ezt a jó gazda és törvénytudó hírében álló embert, a vár eddigi alkaptányát tette főkapitányává. Szénásy egyre sürgette az ifjabb fejedelmet, hogy mivel a jenei vitézek a fejedelem oldala mellett vannak, a vár oltalmára 400 gyalogot küldjön, mivel az őrség csekély számáról értesülve, a gyulai törökök már is fölverték Belényes vidékét. Az ifjú Rákóczy 1645. júl. 21. csak annyit tehetett, hogy készenlétet parancsolt Zarándvármegye gyalogságának⁸⁾. A vitézek különben most már hazatértek, mert kilencz nap mulva Rákóczy Linzben kibékült a Habsburgokkal.

Most már megint élesebben léptek előtérbe a hódoltság ügyei. 1646. május 7.-én fogadta Rákóczy a vármegyék panaszát s követe 13.-án a budai basának is előadta a szegénység panaszait. Másnap divánt tartott

¹⁾ *Szilágyi*, A két Rákóczy, 108. — ²⁾ *U-o.* és 116., 190. V. ö. *Tört. Tár*, 1893., 320. — ³⁾ *Szilágyi*, A két Rákóczy, 122. — ⁴⁾ *U-o.* 133., 246., 250., 252. — ⁵⁾ *XXI. LR.* 160ab., 174ab—175a. *NRA.* 1097., 11. és 1722., 4. *Fábián*, I. 252. — ⁶⁾ *XXII. LR.* 76ab. — ⁷⁾ *Szalárdy*, 186. — ⁸⁾ *Szilágyi*, A két Rákóczy, 340. Érdekes volna ismernünk *Haller Gábornak* a jenei várról ez évben a fejedelemhez intézett jelentését; ezt azonban a *Haller-család levéltárából* (fasc. XX. nro 98.) csak egyszerűen említi a *Tört. Tár*, 1887., 588.

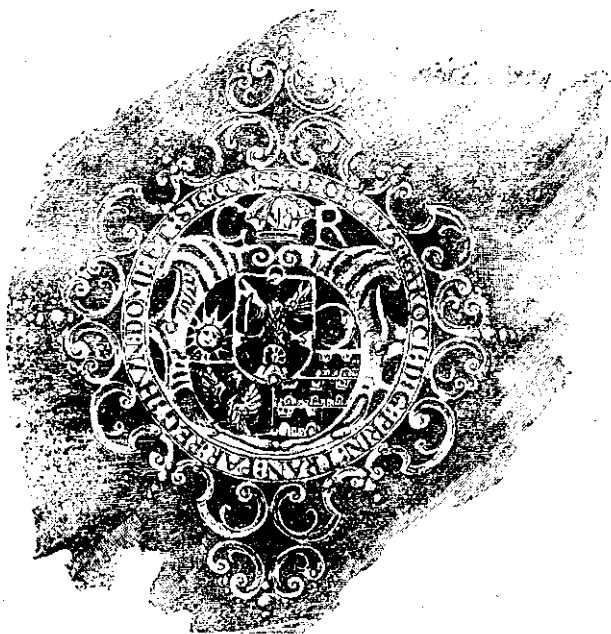
a basa s elhatarozta, hogy teljes hatalommal küldi kapudsi basáját, *Recseff* agát Szolnok, Gyula, Lippa, Temesvár, Világosvár stb. török hódoltsága ügyének megvizsgálására. Szigorú parancsot írt a bégekhez, emingekhez és szpáhikhoz, javaik elvételével fenyegetvén őket, ha a panaszok igazaknak bizonyúlnak; szánta a szegénységet s mindenképen meg akarta orvosolni sérelmeit, a mik főképen abból támadtak, hogy a mint gyarapodtak az alföldi falvak, nagyobb adót vetettek ki reájok a szpáhik. A budai vezér Rákóczynak hozzáküldött követét is kérte, hogy a kapudsival együtt járja be a megjelölt vidékeket¹⁾. Mindez annál több jóval bízatta a jeneieket, mert május 23. Váradról a fejedelem is ellátogatott Jenő várába²⁾.

A törökök részéről a gyulai alajbég *Memhed* aga s egy másik Memhed aga, (ki — a törökök hódításjoga elvének fönntartásával jenei alajbég volt) és több szpáhi nem érték be a budai basa vizsgálatával, hanem egyenesen Konstantinápolyba mentek vádaskodni³⁾. A jeneiekre fogták, hogy az Erdőhátságon s mindenütt ők vágták le az utóbbi időben elesett törököket; panaszkodtak, hogy a fejedelem tisztviselői Jenő és Sarkad váraiba élelmi szereket szállítottak a hódoltság területéről, hogy Sarkad építésére palánkfákat hordattak a szomszéd falvakból; hogy maga a fejedelem az egész jenei szandsákságot bírja, pedig uralkodásának kezdetén annak csak felére tartott számot. A fejedelem már 1646. szept. 20. kijelentette, hogy »a mostani törökök latorsága miatt szegény jeneiek ártatlanul szenvedtek;«⁴⁾ portai követéhez okt. 14. intézett levelében pedig »merő hazugság és csalárd hitetlenség« gyanánt utasítja vissza különösen a jeneiek ellen emelt vádakát. Ellenkezőleg a jenei katonákat vágják a törökök; minden igaz ok nélkül sarczolják, húzzák-vonják a szegény népet. A Maros jobbpartján levőkkel is mindenféle szolgálatokat tétetnek, pedig ez a rész már az erdélyi fejedelemséghez tartozik. A jó szomszédságot tekintve, nem ellenezte a fejedelem, hogy szokott adójokon kívül még Deszni vidékén is beszédjék a sajka- és a szekérpénzt. S ha Jenőbe élelmet, Sarkadra pedig palánkfát vitetett a fejedelem, mindenesetre inkább helyén van, mint az, hogy a törökök Gyulára és Lippára vitetnek épületfát az erdélyi falvakból, sőt még Debreczen vidékéről is, a nélkül, hogy ez ellen szót tett volna a fejedelem. »Merő hamisság és tökéletlenség« az a vád, hogy ő jenei szandsákságnak csak felére tart jogot. Megnyugodnék a fővezér által a hódoltság területén elrendelt vizsgálatban; mert hacsak hamisesküre nem szorítják a szegény népet, kiderül a törököknek minden hamissága. Ilyen, hogy a lippai bég nemrégiben is megfogatott, levágotott s a Marosba dobattott két szatmári kereskedőt, kik pedig mindenütt megadták a neki járó harminczadot; rabságban tartja a velök levő 12—15 éves gyermeket s nem akarja kiadni árúczikkeiket sem⁵⁾.

¹⁾ *Törökm. Tört. Eml. V. 377—9.* — ²⁾ *Tört. Tár, 1882., 329.* — ³⁾ *Törökm. Tört. Eml. V. 386.* — ⁴⁾ *Szilágyi, A két Rákóczy, 368.* — ⁵⁾ *Törökm. Tört. Eml. V. 386—7.*

Mentül kevesebbet bízhatott a fejedelem a törökökben, annál inkább rajta volt, hogy Arad és Zaránd egyesült vármegyék területét Boros-Jenő várának, mint székhelynek, elsőrangú erősséggé való átalakításával biztosítsa hódításaik ellen. Jenő várának külső palánkbástyáit még 1645-ben lebonttatta s *Haller* Gábor tervei szerint kőbástyákat építtetett helyettök¹⁾. Meszet égettetett, köveket hordatott, alkalmasint a szomszédságban levő Apatelek trachitjából, melybe pinczét vágatott, azonkívül pedig téglákat vettetett. Mielőtt befejezte volna ezt a munkáját, már is jól ellátta az országnak ezt a Váradon kívül legfontosabb végházát lövészerszámokkal, porral, golyóval s minden szükségessel, úgy, hogy — mint láttuk — a török féltékenységét is fölébresztette vele; a vár kapitányává a kincstári javak igazgatójává tett Szénásy helyett 1648-ban *Vécér* Györgyöt, ezt az »érdemes, jó, becsületes magyar embert« nevezte ki²⁾ s törvénybe ígtattatta 1643-ban kiadott szabályrendeletét, mely szerint tisztét viselnie kellett. Még azon esztendőben október 28.-án elhunyt a fejedelem, kinek nevéhez vármegyénkben egy dicsőséges hadjárat emléke fűződik s kinek honvédelmi érdemeit hirdeti az utóda alatt befejezett s részben ma is fennálló borosjenei »Rákóczy-vár«, mint jó gazdát dicséri a Makra-hegyen róla nevezett »Rákóczy-szöllő« s vallásosságát tanúsítja az aradi lyceumban őrzött »Rákóczy-biblia«³⁾.

¹⁾ Kétségtől erre a munkálatra vonatkozik Hallernek már említett jelentése. *Tört. Tár*, 1887., 588. — ²⁾ *Szalárdy*, 243. — ³⁾ Ez utóbbinak táblájáról van véve e fejezet záróképe. Rákóczy bibliáját ősmertetem a *Századok* 1887. évi 640—2. lapján.

XXXV. ARAD-ZARÁNDVÁRMEGYE BEHÓDOLÁSA.

A jenei uradalom rendezése. Moharem basa levágatása. Csata Jenő és Karalyos közt. Haller Gábor befejezi Jenő építését. Portyázások Jenő s Arad közt. Erdély s a megyék felbuzdulása Jenő megvédésére. Arad visszavétele. A párlúlései győzelem. Boros-Jenőt az őrség feladja a töröknek. Arad-Zarándvármegye nagy része behódol.

I. Rákóczy György fia és utóda, II. Rákóczy György, atyjához hasonló buzgósággal folytatta Boros-Jenő építését s vele Arad-Zaránd biztosítását. 1649. márcz. 10. az országgyűlés XLIII. t.-cikke megtagadta ugyan az ingyen igáskocsikat, portánként azonban 1 frtot szavazott meg Jenő és Várad erősítésére¹⁾. 1650. okt. 24—29. az országgyűlés rendezte a Boros-Jenő várához tartozó kincstári javak ügyét, a mi az őrség fizetése s a vár fenntartása tekintetéből nagyon is kívánatos volt. 63 egész falut, 15 részjószágot és 16 pusztított jelentett ki Zárándban és a régi Aradban kincstári jószágnak²⁾. E szerint 1) *a vár kétségtelen birtokai*: Székes-Agyag, Rakaszeg, Mogyorós, Felső-Kertes, Árok, Monostor, Kenderató, Gella, Feltót, Brusztur, Vályarév, Haroklyán (egy rész), Nagy-Püly, Vári, Simánd, Lavócz, Apa, Gyarmat, összesen 18; 2) *es a 31 egész falu*: Honczisor, Balta, Zöldes, Bratina, Pravalin, Kis- és Nagy-Kápolna, mindahárom Köved, Csigérfalva, Felső-Ménes, Vasolicza, Brán-Ménes, Nádas, Alsó-Füzege, Pless, Plopp, Solymos, Oszoly, Martonos, Zomboly, Boros-Telek, Komlós, Marócz, Bakonyszeg, Új-Árkos; mind a két Bernót, Sikola, Szent-Kereszt; 3) *a sebtelyi és pankotai részjóság*; 4) *es a 16 pusztia*: Pinkó, Alsó-Ménes, Szilgovicza, Alsó- és Felső-Tibod, Szasznakfalva, Felső-Füzege, Alsó- és Felső-Komonicz, Drégen, Válcza, Bál- és Csele-Csiszer, Majánosd és Felső-Aranyág; 5) szerződés és hirdetés alapján örökösen a kincstárnak ítélték oda ezt a 14 egész falut: Nagy- és Kis-Csálya, Gabonáz, Siri, Galsa, Kása, Aranyág, Kalodva, Kázmér, Panád, Szent-Márton, Köszönd, Makszina, Csót; és 6) *es a 13 részjószágot*: Lugozó, Kápolnás-Kövesd, Felső- és Közép-Árkos, Técs, Csomótelke, Pipaly, Bosova, Hatincza, Felső-Mogyorostya, Sebes, Odvas és Boros-Megyer.

¹⁾ Erdélyi Orsz. Eml., XI. 61. — ²⁾ U.-o., 110-112. Tört. Adattár, II. 152. NRA 1862., 47.

A fejedelem zálogba vetette, rövidebb időre eladta, vagy a korábbi tulajdonosoknak jóáron engedte vissza utóbb a felsorolt javak nagyobb részét; a legnagyobb ilyen adományban 1651. febr. 4. Marosnémeti *Gyulai* Ferencz részesült, a ki 1649. óta borosjenei főkapitány s 1649. decz. 15. óta egyúttal zarándi főispán volt. Az ő idejében Zarándmegye Jenő építésére a deszni uradalmat is kötelezni akarta, mit ez azzal tagadott meg, hogy Jenő sem járúl Deszni várának építéséhez. Zaránd- és Aradmegyéknek Jenőben 1651. január 31. tartott gyűlése ez ügyben a fejedelem intézkedését kérte. Attól féltek, hogy Kornisék gondatlansága miatt elfoglalja Desznt a török. »Holtig való gyalázattól féltem magamat s gyermekeimet — szólt a kapitány, — mert Desznt Jenő egyik bástyájának tartom.« Valóban résen kellett állni, mert csak harmadnapja, január 29.-én történt, hogy a portyázó gyulai törökök két jenei vitézt levágtak, a deszni *Rácz* Pált pedig a rablásról visszatérve a bekényi (buttyini) révnél megszorították, s ha ő-maga a Körösön át elmenekülhetett is, lovát elrabolták. Az e miatt elkeseredett jeneiek bosszúra gondoltak. Idáig jó szomszédság uralkodott a végházakban lakó magyarok és törökök közt. A jeneiek szabadon jártak-keltek Gyulára, Lippára, Aradra, a törökök pedig Jenőre, Szalontára, Váradra. Ha a mostanihoz hasonló kihágás esett, a basák írásban intézték el a dolgot a magyar kapitányokkal. Most azonban maga a nép akart elégtételt venni. Ekkor történt, hogy *Moharem* gyulai basa, kinek híre nélkül estek azok a portyázások, Jenőbe utazott, hogy fiát ott hagyja *a magyar nyelv megtanulása végett* valamely előkelőbb ismerősénél. Az útközben reátámadt jeneieket magyarul kérte, hogy ne bántsák, hanem — ha fogva is — Jenőbe vigyék, hol majd eligazítja ezt a dolgot; utóbb már csak teljesen ártatlan fia életéért könyörgött; a jeneiek azonban levágták mindkettejüket s négy emberből álló kíséretöket, egy másik faluban pedig szubasáját is megölték¹⁾.

A parasztok helyesen okoskodtak, hogy most már bosszúra gondol a török s úgy nő a száma Gyulán, »mint a fűszál.« Alkalmasint Jenőt akarja fölverni, vagy Desznt fölégetni; pedig Deszniben csak 3 lovas és 30 darabant őrzi a várat s így várnagya, *Pankotay* András febr. 2. nem ok nélkül kérte urát, hogy legalább a papmezei darabontokat küldje segítségül, a bekényi bírót pedig harmadmagával s a sebészszel együtt hírek szerzése végett rendelte magához²⁾. Földváry Ferencz kapitihá 1651. ápr. 24.-i jelentése szerént már a végházak bégjeihez ki is adta utasítását a vezér, hogy a mely pillanatban a temesvári basa parancsát veszik, azonnal elinduljanak a jeneiek ellen³⁾.

A veszedelem csak 1652. szept. 8.-án következett be egész nagyságában. A gyulai, szolnoki és lippai törökök úgy intézték a dolgot, hogy

¹⁾ *Szalárdy*, 260. De ő az esemény idejét 1652-re teszi. — ²⁾ Közli *Fábián*, I. 86—8. — ³⁾ *Szilágyi*, Erdély és az északkeleti háború. I. 214.

Gyuláról eznap éppen délután egy óra tájban érkezzenek Jenő alá, mikor az ünnepnapon evéssel, ivással eltelt vitézek legkevésebbé gondolnak támadásra. A várostól csak negyedórára levő Gyarak falu felgyujtása után¹⁾ azonnal a vár alá nyargaltak. A riadóra a nemesek *Hegyessy* István alispán s a fizetett lovasok *Ujlaky* László alkapitány vezetése alatt lóra kaptak, a gyülekezőt be sem várták s a nagy sietségben még csak haditanácsot sem tartva, azonnal az ellenségre ütöttek. A törökök messze csalogatták *Hegyessy* nemeseit Gyarakon túl, körülbelül *Karalyosig*, a mai *Kerülősig*, a hol a rendetlenül rohanó s már fáradni kezdő magyarok *Memhed* gyulai alajbég pihent dandarával kerültek szembe. Azonban úgy is oly erővel rontottak rájuk, hogy a törökök már futni kezdettek s az alajbég és az agák csak kardlapozva bírták rá őket, hogy ismét szembeforduljanak. Ekkor oldalt s hátulról is a magyarokra estek az elrejtett török hadak, úgy, hogy az egyenetlen mérkőzésben elesett mintegy 75—80 nemes és a futók közül is csak azok menekedtek meg, kik nem az országúton, hanem az erdőkben bujdokolva ügyekeztek visszajutni Jenőbe. *Ujlaky* László fizetett népében nem esett ilyen nagy kár. Az alkapitány ugyanis már Gyarakon túl észrevette, hogy lesbe akarják csalni s fegyverrel, szép szóval, fenyegetéssel megállítván, rendezte és Jenő felé vezette vissza csapatát. De már Jenő alatt is útját állották a törökök. A kifejlődött heves csatában kopjával sok súlyos sebet ejtettek *Ujlakyn*, lovas hadnagyát, a vitéz *Bottha* Istvánt pedig többed magával levágták s a többiek is csak bajjal menekülhettek vissza a várba.

Másnap kétannyi török halottat fuvaroztak a parasztok Gyulára, mint a mennyi magyart szállítottak a jenei temetőbe. Ezzel azonban még nem ért véget a kellemetlenség. A törökök nagy lármát csaptak a portán, a minek *vegyes vizsgáló-bizottság* kiküldése lett a vége. A vizsgálat kiderítette, hogy a jeneiek csakugyan ártatlanul ölték meg *Moharemet*, másrészt azonban magánál a vizsgálatnál is oly durván és kihívóan viselkedtek *Ujlakyval* szemben, hogy társaival együtt ismét csak alig szabadulhatott meg a lekaszabolás elől. A jó szomszédság pedig sohasem állott többé helyre a jeneiek és a gyulaiak közt²⁾.

Időközben Gyulai Ferencz, kit a fejedelem az 1651. febr. 4. elhunyt *Jármay* Ferencz helyett váradi kapitánynyá nevezett ki, nyugodtan távozhattott Jenőről, melynek főkapitánya most *Haller* Gábor, a külföldön képzett kiváló matematikus lett, ki már évek óta vezette *Boros-Jenő* építését s most be is akarta azt végezni. Télen át annyi meszet égettetett mindig s tavasszal annyi követ hordatott össze, hogy minden nyáron elkészülhe-

¹⁾ Nem *Gurba* ez, mint *Szilágyi* S. hiszi (*Vértanúk*, 157.), nem is *Erdő-Gyarak*, vagy *Gyorok*, mint mások gondolják, hanem az a *Gyarak*, melyet *Gurba* és *Jenő* közt említ a *Losonczyak* részére 1553. kiadott igatató parancs (*NRA.* fasc. 397. nro 31.) s melyet 1732. is mint puszta kapott *Rinaldo modenai* herczeg. — ²⁾ *Scalárdy*, 260—4.

tett a vár egy-egy külső bástyájának megépítésével. Először is a legnehezebb földadatot, a délkeleti bástya megrakását fejezte be. A Körös vize ugyanis ezt az oldalt ostromolta legjobban s itt kellett azt kétfelé osztani. Mivel a bástya szögletei és szárnyai jobbadán a vízbe estek, hatalmas czölöpökre építette az egész alapot. Azután az éjszaknyugati, majd a városra néző délnyugati emeltette föl, míg a negyedikhez, az éjszakkéletihez csak most, a veszedelem után fogott egész erővel. A vár keleti részét, hol 1636-ban Rákóczy táborozott, hatalmas gáttal biztosította a Körös áradásai ellen, a sziget éjszaki (Bélre néző) részétől kezdve pedig az éjszakkéleti bástyáig, hol a Körös nyugatfelé fordul, tágas és mély árkot ásatott s az árkon belül erős, töltött palánkot készített, ott új várost alapított s abba ráczokat s más jelentkezőket telepített. A két várost felvonó híd kötötte össze s felvonó híd vezetett a várból a szigetre is, hol a hidfőnél őrhelyet építtetett.

Haller Gábor.

A Körösre néző délkeleti bástyán ez a felirat állt:

»PROPUGNACULUM HOC
EXSTRUXIT TEMPORE S. M. GABRIELIS
HALLER DE HALLERKEO CELSISSIMI
PRIN. TRAN. CONSILIARII ET REGNI
COMITE DE ZARAND AC ARCIS
DE BOROSIENEO CAPITANEUS B. R. A. S.M. 1652.«

Egy másik kapubejáró fölött pedig a Rákóczyak czímere díszelgett³⁾ s a bástyákon is az ő czímereikkel ellátott hatalmas ágyúk ásítottak⁴⁾.

»Háború és műveltség tart fenn minden államot« — szólott II. Rákóczy György kevéssel azután, hogy a Gyarak alatt portyázó gyulai törö-

¹⁾ Szalárdy, 265—6. — ²⁾ Most a vár főbejárata fölött áll. Utolsó betűi elmosódtak. Ezt a várat *Atsél* Péter helyreállíttatván, a honvédségnek ajándékozta. A helyreállítás *Handelmann* terve szerint készült, de az akadémia archaeol. bizottsága 1872. január 9. a rajzok bemutatásakor sajnálatát fejezte ki, hogy a vár hajdani alakját oly kevéssé vette tekintetbe s hogy kelletténél régiebb alakokat használt. (*Arch. Ért.* 1870., 162.). — ³⁾ Jelenleg a gr. Zselinszkyék neudorfi kastélyában van befalazva, hová a korábbi tulajdonos, Lovász kamarai praefectus vitette. — ⁴⁾ Egyiknek rajzát közölte az Ország Tükre valamelyik száma. Egy kisebb része hiányzott ugyan, de azért szép példány volt. *Szabó* Alajos harangot önttetett belőle valamely kisebb község számára.

kökökkel 1652. szept. 8.-án nyíltan megütköztek a jeneiek¹⁾. »Országainak belsejében tehetségéhez képest ápolja a fejedelem ezt az útbóbit; mivel azonban az országot ellenséges népek környezik, a végeken várakat kell építtetnie s fenntartania«. Kivált Boros-Jenő van úgy szólván a csatamezőn; falakkal és bátor férfiakkal tehát a többinél jobban kell megerősítenie. Azért decz. 23. a jenei lovas- és gyalogkatonáknak adta azt a szigetet, melyet idáig a vár kapitánya használt; egyúttal azonban újabb rendszabásokat bocsátott ki a vitézek számára. Katonai tekintetben az volt a legfontosabb, hogy külön hadnagy alatt álljanak, kit a vár főkapitánya, esetleg az alkaptány nevezzen ki és eskessen föl a törvényes fejedelem, az ország s ama hely védelmére. Hasonló esküt tegyen a sziget minden többi lakója, kik közé a fő-, vagy alkaptány tudta nélkül más be ne telepedjék. Mindkét rendű vitézek elegendő fegyverzettel legyenek fölszerelve; és pedig a lovasok lóval, jó dárdaival s puskával; a gyalogok lándsával, hosszabb puskával s más fegyverekkel²⁾.

Viszont az 1653. márcz. 15. kihirdetett approbata constitutio határozottan az ország jószágának, tehát olyannak nyilvánította Jenőt, melyet a fejedelem visszavonhatatlanul el nem ajándékozhat; a IX. t.-cikkben elrendelte, hogy a jenei nemesek kerülőket (czirkálókat) tartsanak, illetőleg hogy azok, kiket közölkök a jenei kapitányok kiküldenek, 200 frt pénzbírság terhe alatt legyenek kötelesek megbízható híreket hozni a hódoltság területéről; a XVI. t.-cz. pedig minden kaputól újabb 2 frtot ajánlott meg kivált a Jenőben elkezdett építkezések folytatására³⁾. Annyi huszár és dragonyos volt már ebben az időben Jenőben, hogy mikor a töröknek Oláhország felől való támadásától lehetett tartani, Kemény János szerint »a hely derekas megszűkülése nélkül« lehetett egy részöket a csataterre vezetni⁴⁾.

Pedig Boros-Jenő, akkor két vármegye székhelye, koránsem volt olyan népes, mint a milyennek Kemény megjegyzése után vélhetjük. Kiténik ez az 1655. febr. 20.-án hozott IV. t.-cikkből, mely szerint Jenőben »nagy haszontalan pusztahelyek« vannak, a melyeken a vitézlő rend jó házakat építhetne, ha méltányos áron megszerezhetnék a mostani birtokosoktól; a VIII. t.-cikkben eltiltják ugyan a jobbágyoknak Jenőre való betelepését, a X.-ben azonban az ötvösökén s a borbélyokén kívül inkább eltörlik a Jenőben levő összes czéheket, csakhogy nagy sarczolásaikkal el ne riaszszák azokat a mesterlegényeket, kik azért mennének a haza más részéből Jenőbe, hogy ott a fizetett nép, vagy a nemesség közt letelepedve szolgálhassanak⁵⁾.

Haller Gábor olyan »jó vigyázó és gondviselő, jó fundáló és szorgalmas embernek« bizonyult Jenőben, hol különben, birtokai nem lévén,

¹⁾ Szilágyi, Vértanúk a magyar történetből, 157. — ²⁾ A latin privilegiumot közli Fábrián, I. 222—3. — ³⁾ Erdélyi Orsz. Eml. XI. 166., 168. Tört. Adattár, II. 150. — ⁴⁾ Tört. Tár, 1889., 458. — ⁵⁾ Erdélyi Orsz. Eml. XI. 193—5.

csak időnkint tartózkodott¹⁾, hogy a fejedelem udvarmesterré sem akarta (1654. ápr. 14.) előléptetni mindaddig, míg »Jenőből az építésért ki nem bontakozhatik«²⁾. Szükséges is volt a vigyázat, mert ugyanakkor, mikor 1654. nyarán Rákóczy panaszt emelt a budai vezérnél a lippai alajbég pusztításai ellen, a vezér magához rendelte ugyan a vádlottat, ezzel egy időben azonban nemcsak meghallgatta a temesvári és gyulai alajbégeknek a fejedelem ellen intézett heves kifakadásait, hanem tanácskozott is velök, »miformán vehetnék kézhez Jenőt, hogy azután nagyobb zűrzavar ne következne belőle«. A két alajbég azt válaszolta, hogy ez az ő gondjuk; s ettől fogva annyit zaklatták a megépülése óta rájuk még kívánatosabb Jenőt, hogy a fejedelem 1655. szept. 13. a portán már »triplás megtromfolással« fenyegetőzött. »Ez egyszer ne cselekedje — csitította követeit a nakib; — szenvedjen, bizonyára megbünteti a hatalmas császár a hibásokat; a végekre pedig külön gondviselés lesz«³⁾. Természetes, hogy nem lett. A szolnoki várban raboskodó magyarok 1656. ápril 14. Koháry Istvánhoz írt levelökben felpanaszolják, hogy a váltságdíjjok összegyűjtésében fáradozó kezesek közül Arad várában hatot, Szolnokon pedig kettőt tartóztattak le a törökök; mint mondták azért, mert a magyarok viszont az ő rabjaikat fogdosták el⁴⁾. A nagyvezír a gyulaiakra, temesváriakra és lippaiakra kívánta hagyni a tettesek megbüntetését⁵⁾.

Mehmed bég temesvári basa 1657. márcz. 23. azon panaszkodott, hogy most is Jenőben tartózkodnak azok a jenei és szalontai »latrok«, kik péli jobbágyait s a Jenő felé utazó temesvári olasz kereskedőket kifosztották s hogy a jeneiek egyre dúlják a török hódoltságot⁶⁾. *Haller* Gábor jenei főkapitány viszont a törököket vádolta kötekedéseik miatt. Történt, hogy a jeneiek nyár elején Arad alól elhajtották a törökök ménését⁷⁾. E miatt *Haller* vizsgálatot rendelt ugyan, a gyulai törökök azonban nem várták be ennek a végét, hanem a magyarok lovainak elhajtásával akartak bosszút állani. Június 3. éjjel egészen a jenei Strázsa-hegy alá jött 30 török, egyrészt, hogy a kipányvázott lovakat Gyulafelé tereljék, mi azonban a nagy ködben nem sikerült, másrészt, hogy a környéket jól szemügyre vegyék s az őrséget a háttérben fölállított lippai, gyulai és csanádi törökök rejtett hadállása felé csalogassák ki. *Haller* azonban, kit kéz alatt Lippáról már harmadnapja értesítettek erről a cselről s ki ennek következtében szalontai hajdúkat is rendelt maga mellé, nem engedte kitörni a jeneieket, pedig *Vér* András, kit törökös magaviselete miatt leszi-
dott, e miatt lelövással fenyegette. Június 4. éjjel viszont *Díószegi* Kristóf deák jenei szolgabíró feles számú ménését hajtották el a törökök. A mellett egyre gátolták, hogy a lippavidéki rácz községek s egyéb jobbágyok

¹⁾ *Szalárdy*, 254. — ²⁾ *Szilágyi*, Erdély és az északkeleti háború. I. 309. — ³⁾ *U.-o.*, I. 357., 560. — ⁴⁾ *Szászadok*, 1871., 215. — ⁵⁾ *Szilágyi*, id. h. II. 219. — ⁶⁾ *Törökm. Tört. Eml. V. 440.* — ⁷⁾ *Szilágyi*, Erdély s az é.-k. háború. II. 389., 410., 506.

beszolgáltatassák köteles adójukat s mindenképen akadályozták, hogy élelemmel és más szükségeseikkel lássák el a várat¹⁾).

Talán ez volt az oka, hogy az év elején a porta akarata ellenére Lengyelország ellen kezdett háborújába el sem vitte a fejedelem Hunyad- és Zarándvármegye nemességét, hanem itthon hagyta vigyázatra. A többi nemesség színe-java oda is veszett a szerencsétlen küzdelemben, minek megtorlása végett a porta mindent elkövetett II. Rákóczy György elkergetésére. »Nehezen hiszem — írta Barcsay Ákos már aug. 13.-án, — hogy Jenő is most oda ne csúszszon»²⁾. Várad, Jenő és Sarkad megtagadta a hódolatot a törököktől való félelemben ideiglenes fejedelemmé választott Rédey Ferencztől³⁾. A jeneiek azzal sem törődve, hogy a fejedelemségre való törekvéstről vádolt Wesselényi hír szerént már oda ígérte Jenőt, Sarkadot, Lugost és Karánsebest⁴⁾, főkép a jenei származású ifjú *Teleki Mihálynak*, az utóbb híres államférfiúnak biztatására, híven kitarítottak bujdosó, üldözött fejedelmök mellett. Pedig Szinán basa Lippárol már okt. 30. tudatta Barcsay lugosi bánnal, hogy Memhed basa Drinápolyból elindult Rákóczy megbüntetésére; fölhívta tehát, tartson Lippán fejedelemválasztó országgyűlést a három nemzettel⁵⁾.

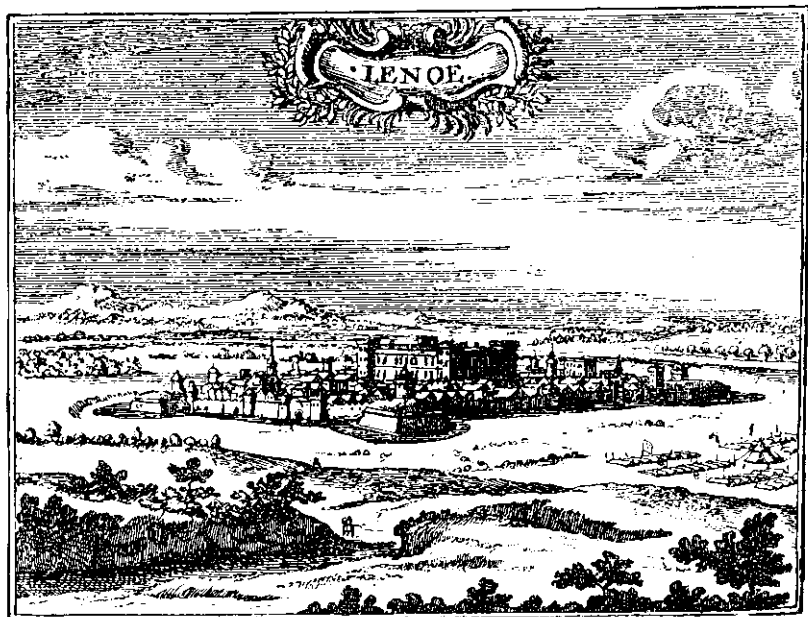
»Nem végház-eladással akarunk fejedelemséget keresni — tört ki *Rákóczy* decz. 18. a rendek előtt, — hanem azért mindeneket elkölteni, életünket letenni készek vagyunk.« Nem tűrheti, hogy Jenő átadásával a török nyakára üljön a hazának s hogy ezentúl fejedelemmé lehessen akár-miféle önző ember, a ki egy-egy végvárt odaajánlani hajlandó. Ma Jenő kívánja a török, holnap Lugost, Szebent, Brassót vagy Váradot követelheti s fejedelem helyett utoljára is basát tesz Erdélybe. Inkább koldúlni menne feleségével együtt, mint hogy nemzete romlásával, végháza, határai elidegenítésével uralkodjék. Rövid, mulandó életét mint keresztény és magyar fogja bevégezni, de megmutatja, hogy igaz volt nemzete és hazája iránt⁶⁾.

1658. január 16. szemére lobbantotta Rákóczy az országgyűlésnek, hogy nem tartották meg a rendek a lemondásakor tett pontokat, s január 14. emelt követeléseikre kijelentette, hogy Váradot, Jenőt s a hajdúságot nem adja ki kezeiből és senkit sem ment föl hűségesküje alól. Megvédi Jenőt s kegyelmet ad mindazoknak, kik hozzá visszatérnek⁷⁾. S a rendek »kicsitől fogva nagyig«, valóban egy szívvel és lélekkel kiáltottak fel, hogy készebbek magukat egy lábíg mind levágnak, mint Jenőt odaadni; s hogy kardra kellene hányni azt a magyart, a ki török kézbe akarná adni Jenőt⁸⁾. Olyan nyilatkozat, mely nagyon illett a Mária Terézia meg-

¹⁾ *Szilágyi*, Erdély 409—411. — ²⁾ *U.-o.*, 369. — ³⁾ *Szilágyi*, A két Rákóczy György, 530—1. »A jeneiek azt mondják — írta nov. 21. maga Rákóczy —, ha fejedelmök nem lennének is, nekünk tartják Jenőt.« — ⁴⁾ *Szilágyi*, id. h. II. 470. — ⁵⁾ *Török. Tört. Eml.* II. 443—5. *Szalárdy*, 347. — ⁶⁾ *U.-o.*, V. 448—9. — ⁷⁾ *Erdélyi Orsz. Eml.* XI. 266. — ⁸⁾ *Szilágyi*, Erdély s az é.-k. háború, II. 494.

mentéséért lelkesedő magyarok őseihez; s méltó következése, hogy január 22. ismét meghódoltak Rákóczynak. Lelkesedésök tüze a megyékre is elragadt; febr. 13. a hunyadiak jelentették ki, hogy sohasem adják meg Jenőt a töröknek¹⁾. Szabolcsvármegye kimondotta, hogy Jenő megtartása végett mindenkor készek levágnatni s egy halomba rakatni magukat s készek vérökkel megfesteni a jenei mező bokrait. Hasonló határozatot hozott Biharvármegye is²⁾.

»Jenei atyánkfiai megtalálására — szól az 1658. ápr. 9. hozott országgyűlési I. törvénycikk — végeztük egész országu, három nemzetül, hogy ha ki Jenő várát vidéké-

Jenő vára 1658-ban.

vel, sőt szegény hazánknek akármely véghelyét is, akármí szín és praetextus alatt e hazától elidegenítené, sőt eddig is elígerte volna, vagy csak annak véghezvitelében consentálna is, eo facto in perpetuum proscribáltassék s mind maradéki átkozottak legyenek mind ezen, mind a más világon. Ez articulusunkat pedig oly örökös- és állandóképen végeztük, hogy soha se magunk, se maradékaink által semminemű ígéretekre, parancsolatokra, fenyegetőzésekre per contrarias constitutiones ne tolláltassék, hanem inviolabiliter observáltassék. A ki ezen articulusunknak tolláltatását proponálná, vagy proponáltatná is, ezen poenában incurraljon³⁾.

Május közepén híre érkezőn, hogy *Gurdsi Kenán* budai basa csakugyan megindult Jenő ellen, a fejedelem máj. 27. kijelentette, hogy csupán úgy mond le újra, ha egyebek közt arról is biztosítja a szultán az országot, hogy Jenőt bántani és elvenni nem fogja⁴⁾. A Kenán támadásában

¹⁾ Erdélyi Orsz. Eml. XI. 360. — ²⁾ Szalárdy, 347—8. — ³⁾ Erd. Orsz. Eml. XI. 371—2. — ⁴⁾ Szilágyi, A két Rákóczy, 538—9.

bízó gyulaiak már május második felében elportyáztak Jenő alá. Egyszer el is hajtottak onnan 250 lovat; május 23.-án azonban nem sikerült ilyen jól a vállalkozásuk. A jeneiek kitörték, a gyulai alajbéget 3 híres agával s több tiszttel együtt levágtak, míg közülük csupán egy esett el s 3 sebesült meg¹⁾. Ilyen nyugtalanító hírekre azonnal fegyverkezni kezdett a fejedelem s június elsején már Jenő alatt állott hadaival. Nem pénzzel akarta megtartani, mint a volt fejedelem, Rhédei tanácsolta neki²⁾, hanem népe erejével, vitézségével. Haller Gábor a mezei katonasággal lévén, *Ujlaky* László alispán vezette a vár védelmét. Nagy sürgetésére Gyulay Ferencz váradi kapitány már május 26.-án 200 lovast küldött át a szokatlanul megáradt Körösön s maga a fejedelem is azt hitte, hogy Jenő alatt lesz a döntő csata, mert a sarkadiak hírei szerint a budai vezér Gyula közelében, Mező-Megyernél ütött tábort. Úgy hitték, egyenesen Jenőre akar csapni; de azt is rebesgették, hogy Aradon át Temesvárra bocsátja hadait s ő-maga Gyulán akarja bevárni az erdélyiek békeajánlatait³⁾.

Május végén azonban már Lippa alatt állt a vezér s 31.-én a temesvári basa és ezer lovassal az esztergomi bég is csatlakozott hozzá. Most tehát június 3. a fejedelem elszállt Jenő alól⁴⁾ s egy ideig Biharban ügykezett növelni seregét. 19.-én ismét Csúcson volt, ott töprengvén, ne Jenő felé menjen-e az »ebekre«⁵⁾; 29.-én azonban már ismét Jánosdon szállította táborba fizetett hadait. Ott értesült róla, hogy a jeneiek megütötték a vezér előőrseit, táborá szemeláttára elfogták Haszán lippai alajbéget, ki Rhédei Ferenczet csak imént kecsegtette fejedelmi bottal, karddal és kaftánnal⁶⁾, rabságba ejtették Memhed agát 5 törökkel együtt s mindet lefejezték. A jenei gyalogságnak egy másik csatájában a históriás énekekben emlegetett *Kádár* István egymaga három törököt vágott le⁷⁾.

Mivel Rákóczy úgy értesült, hogy a vezér július 6.-án egyenesen Jenőre támad, meg akarta előzni őt. Alig érkezett tehát hozzá *Szuhay* Mátyás kállói kapitány a hajdúkkal s az ónodiakkal, Jánosdról június 27. megindította hadait. Jenő közelében azonban nem találván ellenségét, még az őrség egy részét is magához vette s július 4.-én már a Csiger vizéig nyomult előre. Onnan 1500 lovassal Szuhayt küldte előre, hogy megtudja, Lippáról nem vonul-e vissza Temesvárra a török; mert ha elvonul, 6.-án egyenesen Arad várát kívánta megostromolni. Portyázásra küldött egyéb hadai másnap eredménytelenül tértek vissza Arad alá, hová e közben ő-maga is elérkezett Arad ostromával akarta a Maros jobboldalára átcsalni

¹⁾ *Szilágyi*, 544. — ²⁾ *Erdélyi Orsz. Eml.* XI. 370. — ³⁾ *U.-o.*, XI. 394. — ⁴⁾ *Szilágyi*, A két Rákóczy, 544—5. — ⁵⁾ *U.-o.*, 546. — ⁶⁾ *Rhédei* L. Tört. Maradv. 49. — ⁷⁾ *Szilágyi*, A két Rákóczy, 547. Kádár István 1660. esett el. A róla szóló nagyon elterjedt éneket kiadta *Thaly* a Vitézi Énekekben. Egy változatát Mihály Farkas XVII. századbeli nótás könyvéből én is közöltem. (Nagyvárad *»Szabadság«*, 1879., 209—210. sz.).

a törököket, kiket a lippai jól megerősített hídon, vagy a nagyon megáradt Maros más pontján átkelve nem támadhatott meg.

Az aradi palánk török őrsége lövésekkel fogadta a fejedelmet. Mivel azonban a túlnyomó erő ellen a törökök nem tarthatták Aradot, odahagyták azt, mire a fejedelem azonnal felgyújtatta a várat. A futó törökök s Arad fölcsapó lángjai azután Kenánt is arra bírták, hogy Lippáról kimozdúljon; a magyarok pedig rendkívüli örömmel fogadták azt a hírt, hogy végre megütközhetnek a törökkel s eléjük indultak Pálülése felé.

Az ékalakban felállított magyar sereg jobb szárnyát *Gyulay* Ferencz váradi főkapitány vezette a fizetett katonákkal első sorba rendelt *Barkóczy* Istvánnal együtt; a balszárnyon *Szuhay* Mátyás kállói kapitány alatt a hajdúk foglaltak helyet, az első sorba azonban, *Keresztes* András parancsnoksága alatt, itt is a fizetett katonák kerültek. A tüzérséget *Gaudy* András vezette. Legszélről *Ébeni* István tábornok és *Bakos* Gáspár alatt szintén fizetett katonák őrizték a sereget oldaltámadások ellen. — A török sereget az egri basa és az esztergomi bég vezette, míg maga a budai basa a lippai, helyesebben pálülései szorosnál a janicsárok, a tüzérek és 800 lovas élén fedezte a menetet, melynek célja Jenővár meglepése lett volna. Most egy bokros helyen, sánczok s egy dűledezett kőfal által védve állapodott meg. A csatát délelőtt tíz órakor a törökök előhada kezdte meg. A magyar sereg balszárnya azonban mindjárt kezdetben olyan erővel ütött a törökök balszárnyára, hogy az megfutni kényszerült, mire *Barkóczy* alatt a jobbszárny is üldözni kezdte. A pálülései szorosban azonban, hol a törökök legrendesebb katonasága állott, szembefordult a futóhad, mire makacs és elkeseredett küzdelem fejlődött ki. A főparancsnokságot *Ébeni* István vette át, ki attól tartva, hogy az üldözés hevében felbomlott hadirenden a hirtelen egybeverődött törökök áttörhetnének, *Gyulay* segítségével rendezni s e végből kissé hátrább vezetni iparkodott seregét. A janicsárok az ágyúk gyilkos tüzének védelme alatt valóban heves támadást intéztek a magyarok ellen; viszont azonban *Gaudy* is igen heves tüzelést kezdett az erdőségben kitűnően elhelyezett ágyútelepéből, és oly pusztítást vitt véghez a törökök tömött soraiban, hogy ennek láttára a magaslatok megszállására kiküldött magyarság lelkesedve és villámgyorsan csapott le Kenán hadaira s így bekerítve, valóságos mézszárlást vitt véghez benne. Négy óra tájban már csapatonkint menekedett a török katonaság s lelkesedve futott Lippa felé, hová az elsők közt érkezett Kenán basa, ki a csatát idáig egy dombról szemlélte. Háromezer török holtteste borította a Pálüléséről Lippa felé vezető utat; elesett maga az egri basa és az esztergomi bég is, *Hassán* basa, a budai tihaja pedig fogságba jutott, míg sokan a Maros hullámaiban találták vesztöket. Három nagyobb ágyún kívül zsákmányúl számos társzekeret s 200 foglyot ejtettek a magyarok, kiknek ez a győzelme csupán húsz ember életébe került. Az elesettek közt volt *Forray*

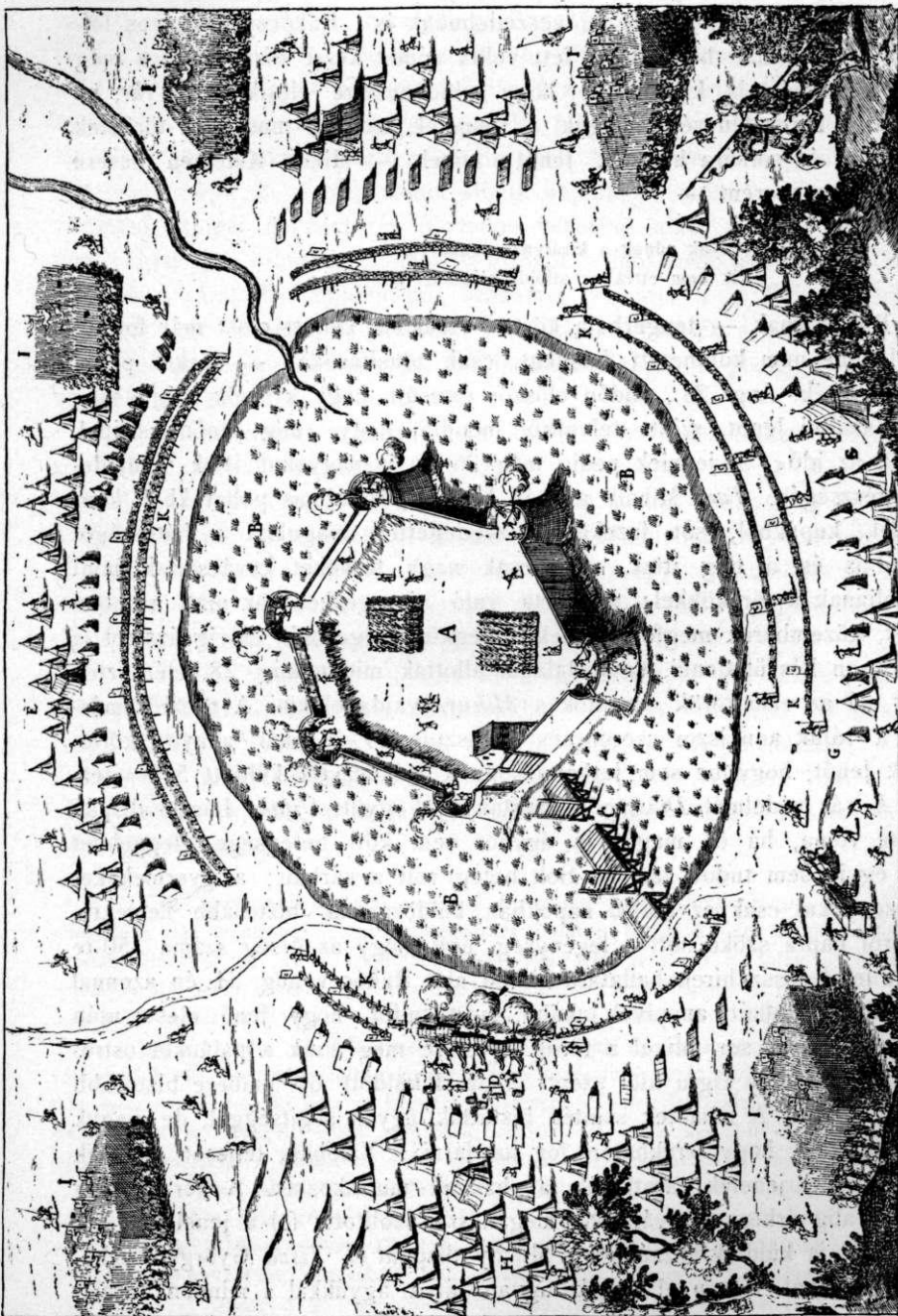
János hadnagy is, az Aradvármegyében utóbb nagy szerepet játszott Forray-család alapítója¹⁾.

Várallyay Lőrincz, a fejedelem udvari prédikátora, a mint megszűnt az üldözés, melyet a megeredt záporban, az ingoványos, cserjés földön úgy sem folytathattak sokáig, azonnal istentiszteletet tartott s az egész sereg buzgón énekelte a hálaadó zsoltárokat²⁾.

»Kérkedhetik az igaz magyar szív aradi nyereséggel — ha nyert véle« — gúnyolódtak Rákóczy ellenségei. »Arad s Lippa közt való mezőben — mondták³⁾ — kivoná kardját újabban; annak élivel vágta ki magát hazájából; veszni hagyá Erdélyt, mégis bátran hordozza terhét, boros örömmel tetézi bánatát«. Rákóczy azonban valóban igen is józanúl és öntudatosan cselekedett, midőn győzelmének teljes fölhasználásával nem akarta végkép maga ellen ingerelni a törököt. Ha a roppant áradások nem akadályozzák, kétségkívül azonnal Lippa ostromára vezeti győztes seregét. Így azonban takarodót fúvatott s másnap Pálulése alól ismételve az aradi táborból a harcz megkezdése előtt tett nyilatkozatait már békeajánlatokkal kereste föl a budai vezért. Kenán hevesen szemére lobbantotta engedetlenségét, Arad kastélyának elégetését, elrontását és azt, hogy »midőn a gonosz emberek megszámlálhatatlanok volnának, mi-reánk rohannának s kimutatók az ő belső ellenséges voltukat s nyilvánvaló pártoláskat«⁴⁾. Vereségének ezen körülírása után csak annyi időt engedett a budai basa, a mennyi okvetetlenül szükségesnek látszott hadai összeszedésére és rendezésére. Mikes Kelemen szerint azzal hetvenkedett, hogy beveszi *Fenőt*, ha minden téglá ezer janicsárja elvesztésébe kerül is⁵⁾. A basa hidegségén boszankodva, Arad táján ismét megjelent a fejedelem s ott három napig táborozott, de hiában keresett átkelő helyet a Maroson. Ezt az időt különben arra is használta, hogy többől elpusztítsa és hamuvá égesse Arad várának még megmaradt kerítéseit és palánkjait. Julius 9.-e táján visszaindult egész seregével, melyből ezer lovast mindjárt a pálülési csata után Gyula fölverésére küldött. Július 12.-én Székelyhídon pihentette seregét, s azután nagy diadallal vonult be Váradra, hol a hálaadó zsoltárok elzengése után *Nagyary* Benedek, korábban jenei, ekkor pedig váradi prédikátor, megható szavakban kérte az Istent, áldja meg továbbra is a nemzetet és a fejedelmet⁶⁾.

Aradi győzelmének híre reményeket keltett ugyan a kereszténységben, az esztergomi érsek azonban azután is megújította még június 28.

¹⁾ *Basire* védőírata a durnhami káptalani levéltárból. Közli *Kroff* Lajos, *Tört. Tár*, 1888., 562—4. Némi eltéréssel *Szalárdy*, 359—361. V. ö. *Szilágyi*, *A két Rákóczy*, 549—550. Erdély s az é.-k. háború, II. 506. *Tört. Tár*, 1880., 376 és 1892. 98. — ²⁾ *Szalárdy*, 361. — ³⁾ *Barcsay* Ákos gúnyírata Rákóczy ellen, *Századok*, 1871., 413—5. — ⁴⁾ *Rhédei* *Tört. Maradv.* 58. V. ö. *Basire*, id. h. 564—5. — ⁵⁾ *Erdélyi Orsz. Eml.* XI. 410. — ⁶⁾ *Szalárdy*, 361—2. *Szilágyi*, *A két Rákóczy*, 550. *Tört. Tár*, 1892., 98.

A. Fortezza di Boros Jenő.
 B. Palazzo.
 C. Ponte della Forza.

D. Batterie de Turchi.
 E. Quartiere del Gran Vint.
 F. Quartiere de' Alchimet Paschia.

G. Quartiere de' Husari Paschia.
 H. Quartiere de' Khan Paschia Vint.
 I. Canalliera Ottomana.
 Paschia Vint.
 K. Approci e Traversie de
 Turchi
 di Buda.

tett kérését, fogadjon be császári őrseget Jenőbe s a királyt is biztatta, segítse meg Erdélyt s Jenőt, mert »bizony, nem maradunk mi is üttetlen, sőt ezeknek a veszedelme a mi veszedelmünk is«. Rákóczy bizonyos föltételek mellett már hajlandó is lett volna német kézre bízni Jenőt s még augusztus végén is kijelentette, hogy mindenesetre elesik ez a vár, ha őt elejti a kereszténység; maguk a németek azonban most sem törődtek a dologgal és sorsára hagyták Jenőt; mivel — Mikes Kelemen keserű megjegyzése szerint —

»Olyak adnak a királynak tanácsot,
Kik nem ették az alföldi kalácsot«¹⁾.

Rákóczynak — tengerbaja közt — másfelé kellett most már fordulnia; Jenőbe nem küldhetett hadakat, csak utasításokat, — ezeket pedig nem követték. Aug. 23., midőn először értesült, hogy a török mégis meg akarja szállni Jenőt, szinte félvállról mondta, hogy »míg Jenőn csiripol, elmúlik az idő«; a jeneiek pedig még 26.-án is nagyokat ittak a fejedelem egészségére *Tury* Mihály alispán házánál. Hatalmas poharakból, kanocsókból, kupákból, sőt fazekakból szedegették magukba a bátorságot azontúl is és a míg ittak, ugyancsak nagy terveket kovácsoltak, mint harczoljanak a törökökkel; gyakorta való részegeskedések alatt azonban tisztak, közemberek megfeledeztek a legközönségesebb elővigyázatról is és teljesen készületlenül, tanácstalanul állottak, midőn aug. 28. elértek a vár alá az első török csapatok s *Mihnye* vajda oláhjai. A törökök másnap, a rájuk annyiszor szerencsés augusztus 29.-én már annyira körülfozták Jenőt, hogy be sem juthatott oda a Rákóczytól küldött 500 vitéz.

A vár védelmét *Diószegi* alkapitánynyal együtt *Ujlaky* László alispán vezette volna, ha őt magát is ágyhoz nem köti betegsége; fegyelmet tehát egyik sem tudott tartani. Sok beteg volt a várban; a gyermekeket s asszonyokat csak az utolsó napokban küldözgették biztosabb helyekre, s napról napra szökdösött a legénység, úgy, hogy az őrség száma 350-re olvadt le. A rossz hírek hallatára Várad alól Rákóczy aug. 31.-én azonnal megindította hadait, annyival inkább, mert tudta, hogy Jenő eleste után Váradra kerül a sor. Mivel a török egyelőre még csak a palánkot ostromolta, hitte, hogy Ugra alól szept. 2.-án kiküldött 60 embere biztosabb híreket hozhat. A németek szintén biztatták ugyan segítséggel, de maguk is hozzátették, hogy »rákháton fog az jární«. Valóban, teljesen elkéstek vele, mert a jeneiek váratlanul lanyháknak mutatkoztak. A török vezér ugyanis alig érkezett a vár alá, megadásra szólította föl a jeneieket, kik menten el is küldték hozzá *Tury* Mihály alispánt és *Tissa* Györgyöt néhányad-magukkal. Bőven el voltak ugyan látva ágyúkkal s minden tüzelő-

¹⁾ *Erdélyi Orsz. Eml.* XI. 410. *Szilágyi*, Erdély s az é.-k.-i háború, II. 502. *Számadok*, 1872. 632.

szerszámmal, de azért egyetlen egy lövéssel sem feleltek a vezér ostrom-készületeire, fenyegetéseire s legfeljebb annyit tettek, hogy halogatták a választ. A török azonban nem pihent. A szigeten levő Rác- vagy Ujváros felől a két szegletbástya közt emelkedő kőfallal szemben földdel megtömtött kasokat építtetett a Körös partján s e kasok mögött tizenhat faltörő ágyút helyezett el, úgy, hogy bármely pillanatban megkezdhette a vár lövetését, még pedig közvetlen közelségből. A teljesen elcsüggedt magyarok tehát szept. 2., a megszállás ötödik napján, a mikor pedig Rákóczy portyázó katonái *Barkóczy* és *Keresztes* vezetése alatt a vezér szemelátára vágtak le és fogtak el néhány törököt, odaüzentek a vezérnek, hogy feladják a várat, ha mindenestül szabadon bocsátja s a Fekete-Körösig kísérteti őket. Másnap, szeptember 3.-án ki is ürítették a várat¹⁾ s török kísérettel szekereken Fekete-Bátorra indultak, szept. 4. pedig teljes katonai rendben érkeztek Szalonta alá.

A fejedelemnek azonban nem kellett »az átkozottak« szolgálata; tisztjeiket azonnal elfogatta s *Ujlaky* László alispánt szept. 7. *Diósszegi* Kristóf alkapitánnyal s a melléjük rendelt német hadnagygyal együtt Váradon a piacon lefejeztette és csak Tury Mihálynak kegyelmezett meg, ki a vár feladását ellenezte. *Pataky* Istvánt, az egyik porkolábot, ki Debreczen tájékára menekült haragja elől, csak hetek mulva fogathatta meg, de irgalom nélkül felakasztatta őt is.

»Tanúljon más is! — tört ki a fejedelem. — Az lenne híre, ha nem öletnök az árulókat, mi akaratunkból lett Jenő feladása. Ő miattuk romol Erdély, romlunk mi, romol e darab föld s magyar nemzet, — az áruló ebek miatt! Magunk, mint a pogányt, nem szánnók ölni. . . .«
»Könyörüljön rajtunk a jó Isten!« sohajtott »igen szomorú szívvel« az esztergomi érsek²⁾.

¹⁾ Erről a megadásról 1660. szept. 2.-án, midőn attól kellett tartania, hogy Várad elfoglalása után szentjobbi várának elfoglalására indul a török, Rhédei László váradi őkapitány Husztról így írt a szentjobbiakhoz: »Ha arra kelne is a dolog oztán, hogy Szent-Jób alá menne a török, példát vehet kegyelmetek Várad állapotjáról és *Jenőről*, hogy mely szépen bocsátotta el őket a várnak megadása után.« (Rhédei, Tört. Maradványai, 109.). Szept. 4. pedig ekként: »A ki parasztemberek közül több gyalogok közül s egyéb az ott való rend közül is a várat odahagyja, bár bestye kurva fia legyen, ha mindenütt nem ölettem, mint a jenieket; ki látta a kegyelmes Istenéért időnap előtt kijönni belőle? Kegyelmeteknek pedig fenyegető szóval nem írok, tudván azt, ktek becsületi s hozzánk való hűséges kötelessége s hazájához való szereteti kteket nagyra viszi s nem kíván olyan gyalázatos életet élni, mint a kik Jenőben voltak«. (U. o. 110—111. l.) Mindez eléggé mutatja, kortársaik hogyan ítélték a jenieiekről. — ²⁾ A vár ostromának története: *Szilágyi*, A két Rákóczy, 557—59. *Tört. Tár*, 1880. 373., 1892. 100. *Századok*, 1872. 632. *Szakárdy*, 379—386. és 409. *Tört. Értesítő*, II. 160. *Haller* Gábor jegyzetei. Századunk, 1842. 71. *Pesty*, Szörényi bánság, I. 95—6. *Hammer*, III. 486. *Szilágyi*, Erdély Tört. II. 274. *Erdélyi Orsz. Eml.* XI. 423. Boros-Jenő nagyobb képét *Guoldo Priorato* Historia di Leopoldo (Bécs, 1670.) cz. munkája s *Lerch* egyik metszete, a kisebbet *Ricaut* Neue cröffnete ottomanische

Boros-Jenő az 1626. év óta egyesített Arad- és Zarándvármegyék főhelye elesvén, töröknek hódolt a régi és mai Aradvármegyének egész területe s másodszor is földönfutó lett Aradvármegye szerencsétlen nemessége. Az egyesült két vármegye beolvadt ugyan Hunyadvármegyébe s az az erő, mely jogait eljátszani nem engedte, elvben még mindig fenntartotta a vármegyét; nemességének színe-java azonban messzezüllött. Vagyonát, javait elvesztette s nem tartott meg egyebet kardjánál, melyről vérrel mosta le a rajta esett gyalázatot. Nem alkudott meg gyáván a körülményekkel. Ha imént csüggedni tudott egy pillanatra, megemberelte magát ismét s míg gyöngének mutatkozott megyéje megmentésére, mindent elkövetett hazája fölszabadítására.

Pforte (Augsburg, 1695. II. 626. l.) cz. könyve után közlöm. Giacomo di *Rossi* Teatro della guerra (Róma) cz. könyvében szintén van egy »Geno o Boros Jeno fortezza in Transilvania posseduta da Turchi dall'anno 1658.« felírral. Mind a négy megvan *Lanfrancini* *Enea* birtokában.

XXXVI. A JENEI HÓDOLTSÁG.

Kenán basa Jenő alatt Barcsayt teszi fejedelemmé. Deszni behódol. Ali jenei basa s II. György tárgyalásai. Oláh parasztlázadás. Kücsök Mehemed jenei basa hódoltatásai. A határigazítás kérdése. Sebesvár és Déva-vár megyéi. A halmágyi rablás. Jenő 49 hódolt faluja. Arad-Zaránd bujdosó nemesei.

1658. szeptember 4.-én, mikor már ismét félhold ragyogott Erdély egyik legnépesebb egyházának, a borosjenei ref. templomnak tornyán, Kenán táborába érkezett *Barcsay* Ákos, Dániel Ferencz, Lucs János és Fodor István, hogy a rendek nevében megengesztelje a vezért. A vezér fejedelemséget ígért Barcsaynak, ha Erdély ezentúl negyvenezer arany évi adót, s félmillió tallér hadisarczot fizet s ha átadja a gondjaira bízott Lugost és Karánsebest, Rákóczyt pedig kézhez szolgáltatja¹⁾. Ilyen nyomorúságos alapon indult meg az alkudozás, de eredménynyel. Szept. 14.-én Boros-Jenőből a basa csakugyan tudatta az erdélyiekkel, hogy mivel ismételt intelmeire sem szakadtak el II. Rákóczy Györgytől, sőt segítséget is nyújtottak neki, megszámlálhatatlan fényes haddal jött reájok s *Barcsay* Ákos bánt tette fejedelmökké; s most azt parancsolja, hogy valóban elismerjék őt fejedelmöknek, uruknak és hogy akarata szerint cselekedjenek. *Barcsay*nak pedig lelkére kötötte, át ne engedje fejedelemségét másnak, pl. a rab *Kemény* Jánosnak, mert az erdélyieknek ebben az esetben »rosszabbul léssen dolguk, mint most jártanak«²⁾.

Kenán basa *Ali* basát tette Jenővár parancsnokává, azután szeptember 15.-én maga is odahagyta az oly váratlanul elfoglalt vidéket, a Lip-páig érkezett nagyvezírre bízván, hogy Konstantinápolyban bemutassa az ejtett nem csekély zsákmányt; egyebek közt azt a czímeres nagy

¹⁾ 1659. január 16. *Barcsay* Ákos tiltakozott — egyebek közt — azon vád ellen, mintha ő juttatta volna török kézre *Jenőt*. Mielőtt — Rákóczynak is tudtával — ő a vezérhez ment volna, már harmadnapja elfoglalta *Jenőt* a török; *Tisza* István jenői főember, most kapitihá tanúskodhatik, hogy »ez óráig is *Jenőt* nem kérte volna a porta, ha a mgos fejedelem ő nga maga ellen haragra őket sokképen nem indította volna; úgy hiszszük, nekünk (*Tisza*) nem kedvez, mert *Jenő*vel együtt vészelt el minden jószága nyavalyásnak.« (*Szászadok*, 1873. — 411. és *Szilágyi*, Erdély és az é.-k. háború, II. 526—7.) —

²⁾ *Rhédei* Tört. Maradv. 53—4., 62—3. *Szalárdy*, 405—6.

mozsarat, melyet Jenő védelmére Rákóczy csak nem-régiben önttetett, melyből azonban az ő védelmére egy lövést sem tettek a jeneiek¹⁾. Kenán mindamellet némi hadakat hagyott Ali basa vezetése alatt; mert szept. 12. is megtörtént, hogy Jenő közelében 9 főbb emberét fogták el Rákóczy portyázó katonái²⁾ s a fejedelem nemcsak Deszni megsegítésére, hanem Jenő visszavételére is gondolt. Mint okt. 8.-án maga írta portai követeihez, nem látja be, lemondása miként menthetné meg az országot; s mi jó származnék s ugyan mi híre maradna neki abból, ha Jenő, Sarkad, Szalonta csakugyan elszakadna az országtól³⁾ Deszni várába, melyben Kornis Ferencznek csupán néhány embere volt, kapitánynyá nevezte ugyan ki az ifjabb *Veér* Györgyöt, de olyan elkésve, hogy mire Belényes felől megérkezhetett az új parancsnok, a budai vezér katonái október 15.-én már el is foglalták a várat, melyet csekély számú őrsége sok fenyegetésökre szabad elvonulás föltétele mellett földadott⁴⁾. Ez és a hirtelen beállott hideg, az áradások és rossz utak elvették a kedvét attól, hogy a budai vezérnek a két oláh vajda csapataival együtt *Husszain* egri basa vezetése alatt még mindig Jenő alatt álló 10—16 ezer főnyi hadát megtámadja; annival inkább, mert akkor sem ütközhetnék meg a Jenővár védelme alatt álló török haddal, ha átkelhetne is a Körösön⁵⁾.

Most inkább azon volt, hogy jó szomszédságot tartson a végekben levő basákkal s hogy valamiképp közbenjárásuk mellett engesztelje meg a szultánt. November 3., 14., 21. és decz. 4.-én felváltva *Kövér* Gábort és *Lévay* Istvánt küldte Ali jenei basához, ki egy levelével bizalmat tudott kelteni benne s ki, úgy látszik, fel is ajánlotta a portán való szószólását. Pedig tudta, hogy a vezérnél s magánál a szultánnál Rákóczy nevének pusztá említése vesztét okozhatná. Az arany és ezüst tárgyakból álló gazdag ajándékokat elfogadta ugyan, — egyszer azonban a Jenőből hazafelé induló *Lévay* István és 3 főből álló kísérete után néhány lovaszt küldött s a Tőz hídja közelében mind a négynek fejét vétette⁶⁾.

Mivel Rákóczytól, kinek kezeiben Váradon kívül csak három magyar vármegye s Kővárvidéke maradt, ezen a tájékon többé nem tartott a török, Jenő és Deszni alól a budai vezér parancsára 1659. január 5.-én *Husszain* egri basa elvonult s most a hajdúságot intette a Barcsaynak való hódolásra⁷⁾. Maga *Ali* jenei basa mindjárt 1659. tavaszán valami palánkot kezdett építtetni a Maros mellett s nagyra lehetett mind azzal, hogy márczius 11.-én Erdély feltolt fejedelme, Barcsay Ákos megköszönte a nagyvezérnek, hogy mellette pár jó szót tett a basánál; mind azzal,

¹⁾ *Szalárdy*, 407. — ²⁾ *Szilágyi*, A két Rákóczy, 561. — ³⁾ *P. Szathmáry*, A Keménycsalád okmánytára, 128. — ⁴⁾ *Szalárdy*, 410. 1. okt. 18.-át írja, maga Rákóczy már okt. 16. szól a vár megadásáról (*Szilágyi*, A két Rákóczy, 569.), mely tehát legalább is egy nappal előbb történt. — ⁵⁾ *Szilágyi*, A két Rákóczy, 569. — ⁶⁾ *Tört. Tár*, 1892. 101—6. *Szalárdy*, 409—10. — ⁷⁾ *U.-o.*, 429.

hogy két hét múlva a budai basává kinevezett *Szejdi Ahmetet* egyúttal Jenő őrzésével is megtisztelte a szultán s így a gondjaira bízott vég-hely rendkívül való fontosságát maga is elősmerte. — Ápril 4.-én büszkén írta Ali, hogy ő »a hatalmas győzhetetlen császárunknak a Dunán innét levő végházai s hívei gondviselője *Isten kegyelméből* mostan Jenő várában.« Rhédei László, Várad új főkapitánya, kinek jó szomszédságot ígért, 6.-án mégis jónak látta figyelmeztetni a hatalmas urat, hogy »a török vitézeknek is megparancsoltassék, ki ne járjanak, a szegénységet ne rontsák, pusztítsák«¹⁾. Ebben az esztendőben nem is történt nagyobb baj a török részéről. Az oláh parasztoknak az a lázadása azonban, melyet a csűrullyai oláh pap Déva vidékén támasztott, Körösbánya és Halmágy, valamint Belényes, Papmező és Miske vidékét szintén forrongásba hozta s így az egyesült Arad-Zaránd-Hunyadvármegyék területét is érintette. A parasztok megtagadták jobbágyi szolgálataik teljesítését, falvanként zászlót emeltek, hadnagyokat választottak, földesuraikat üldözték, sőt közölök néhányat meg is öltek. Rákóczy híveinek vallották magukat, de reá sem hallgattak s mivel több ezer főre szaporodtak, ebben a zavaros időkből roppant veszedelmet okozhattak volna. Nem jelentek meg idején abban a harcban, melyet Barcsayval és a törökökkel november 22.-én Várhely táján vívott a fejedelem s végre is a törökök szórták szét a rendezetlen paraszt hadat²⁾.

A váradiakat már 1659. intette *Ali* jenei basa, hogy Barcsay hűségéről át ne térjenek a Rákóczyére, mert Váradal együtt Erdélyt is elvesztik. A hős fejedelem azonban, jenei veszített csatája után, 1660. június 7. utóbb mégis váradi hívei közt lehelte ki lelkét. Haller Gábornak, kit Jenőbe küldött Barcsay, azt felelte Ali, hogy ha megkapja a porta parancsát, azonnal megindul Várad elfoglalására s a dolog megbeszélése végett Barcsayt is magához hívatta. A parancsot valóban megkapta. A szultán magát Alit nevezte ki szerdárú, ezen hadjárat fővezérévé s alája rendelte *Szejdi Ahmed* budai basát is, míg Jenő és Temesvár beglerbégévé *Haszszán* basát tette. Ali basa Temesvár alatt szedte össze hadait s onnan Barcsay fejedelemmel együtt már június közepén visszaérkezett Jenőhöz, a hol ebben az ügyben értekezni kívánt vele³⁾. Jenő volt török parancsnoka Ali, Jenő volt magyar parancsnokát, Hallert, 63 fontos vasra veretve hurczolta keresztül Jenőn, mivel az erdélyiek adója nélkül érkezett táborába. Jóra ez sem vezetett. Július 14. *Ali*, *Szejdi* és *Haszszán* már Várad alá érkeztek, 17.-én ostromolni kezdték s aug. 27.-én be is vették Erdély legerősebb várát, melyet a régi Aradnak és Zárándnak is sok jó vitéze védett. Az átadásról szóló szerződés VIII. pontjában kérték Alit, hogy

¹⁾ *Tört. Tár*, 1893., 335. *Törökm. Tört. Eml. V.* 451. *Rhédei Tört.* Maradv. 68—9.

— ²⁾ *Szalárdy*, 467—475. — ³⁾ *Rhédei*, id. h. 80. *Törökm. Tört. Eml. V.* 473. *Szalárdy*, 518—520.

»mivel az erdélyi birodalomnak majd nagyobb része Váraddal, Jenővel, Lugossal, Karánsebessel az országtól elszakított s az ország is elpusztult, törekedjék a szegény ország mellett; az adó szállíttassék alább, a szegény ország tovább immár ne bántassék. . . «¹⁾ Jenő, Deszni²⁾, Halmágy váraival Zaránd s azokon kívül Bihar- és Szörényvármegyék is jobbadán ezekben az időkben jutottak török kézre. »Oh, boldog Isten!« — sohaj-

Kücsök Mehmed jeni basa.

tott fel a krónikás³⁾, — örülhetik és kaczagva kaczaghatják, hiszen, a kik azt régen áhitották és fölöle azt tartották, jobb volna vadaknak, madaraknak, rókáknak, szarkáknak azt a földet lakni, mintsem arra telepedett evangéliumi valláson levő keresztény magyar népnek azt bírni!«

A felsőmagyarországi urak — Molin Alajos velencei követ jelentése szerént⁴⁾ — csakugyan kijelentették I. Lipót császárnak és királynak,

¹⁾ *Rhódei*, 134. — ²⁾ Dézna vár falain magyarsága utolsó napjaiból e század elején még olvasható volt ez a két bekarcolás: HF. (Hic fuit) STE. UDVARHELY. V. OG. OA. 1656. és alább: HF. GE. † BIHARI † IHS. (P. Nagy Arad, V. k., függelék. Kézirat). — ³⁾ *Szalárdy*, 579. — ⁴⁾ *Szászadok*, 1868. 277.

hogy nem maradhatnak alattvalói, ha Váradot és Jenőt a törökök kezében hagyja. S Barcsaynak, kit mind a két vár elvesztése miatt vádoltak, az év végén le is kellett mondania fejedelemségéről. A helyébe 1661. január elsején megválasztott *Kemény* János ellen azonban rögtön föllépett *Ali* szerdár. Augusztusban már Nyalábvárig nyomult előre s onnan egy levéllel *Hasszán* jenei basát fegyveres kísérettel küldte Huszt alá, hogy fejedelemségre híjja meg Rhédei Ferenczet, Rhédei Lászlót vagy Zólyomy Miklóst. A basa követét azonban megsebesítve kergették ki Husztról, kíséretére pedig — Bánffy Dénes parancsából — ágyúkkal lövöldöztek¹⁾. A szerdár erre feldúlatta a környéket s Erdélybe visszatérvén, szept. 14.-én *Apafy* Mihályt választtatta fejedelemmé s néhány ezer törököt rendelvén melléje, utasította a lippai, jenei, gyulai és váradi basákat is, hogy segítségére készen álljanak²⁾. Deczember 30.-án ugyan még *Kücsök* (*Kucsuk*) *Mehmed* basa, »Tömösvárnak és Jenőnek új főbasája« kérte *Apafy*t, oltalmazza meg a gyulai szandsákságot az erdélyi urak, kivált *Tisza István* fiainak zaklatásától³⁾; mikor azonban 1662. január 3.-án *Kemény* János harmadszor is bement Erdélybe, hogy fejedelemségét biztosítsa, *Kücsök* a jenei és temesvári hadakkal elleneindult s 2000 lovasával s a havasalföldi haddal Nagy-Szóllós alatt január 23. legyőzte és le is vágatta a fejedelmet⁴⁾. *Mehmed* szultán a »méltóságos fejedelem rendei közül való jenei tekintetes basa« ezen győzelmének örömeire azonnal két császári kaftányt küldött *Apafy*nak⁵⁾; s míg január 4. *Drinápoly*ban a vezér elég részvétlenülül hallgatta *Apafy* követeit, kik azt bizonyígtatták, hogy »Várad, Jenő, Deszni, Papmező, Szent-Jobb, Lugos és Karánsebes minden tartományával török kézbe kerülvén, Erdély nem bír oly adót fizetni, mint idáig«⁶⁾, addig — *Szilvásy Bálint* portai követnek ápril 17.-i tudósítása szerint — *Kücsök* basát utasította a reiszefendi, hogy *Apafy* fejedelemtől függjön s hogy »illendő böcsületét megadja.« Nem-igen adta ugyan meg, a fejedelmet azonban megsegítette. Csakhogy ebben sem volt köszönet; mert *Kolozsvárnak* *Apafy* részére való sikertelen vívatása után a jenei és a váradi törökökkel egészen a Szamosig hódoltatott s maga alá akarta vetni *Zaránd*nak még megmaradt részét is. Ez a jenei basa, kit *Jókai* oly kedvesen rajzol Erdély aranykorában, Erdélyt voltaképp beglerbégsséggé akarta tenni⁷⁾.

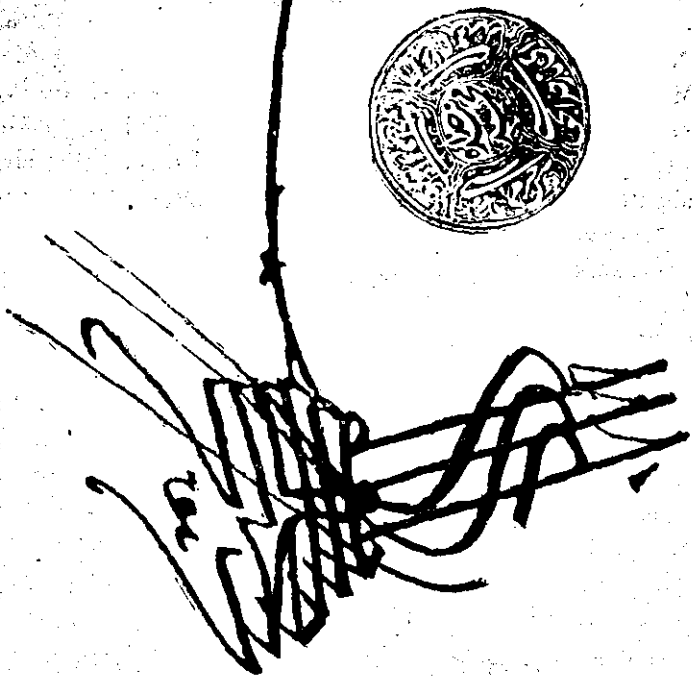
Időközben sokat fáradozott a vidék teljes behódoltatásán. *Zaránd*- és *Aradvármegyének* *Körösbányán* 1663. febr. 22.-én összegyűlt nemessége panaszosan jelentette a fejedelemnek, hogy a jenei basa s a váradi és belényesi bégek már ismételve hódolatra intették, sőt meg is rabolták

¹⁾ *Szilágyi*, *Vértanúk*, 57—8. — ²⁾ *Szalárdy*, 627. — ³⁾ *Törökm. Tört. Eml.* VI. 16.

— ⁴⁾ *Cserey*, *Magy. Hist.* 8—10. *Szalárdy*, 628. *Bethlen* János, *Epitome rerum in Transsylvania gestarum*, III. 90. — ⁵⁾ *Törökm. Tört. Eml.* VI. 22—3. — ⁶⁾ *U.-o.*, VI. 18. —

⁷⁾ *Kücsök* basának 1662. ápr. 6.-án hódolatra intő leveléről közlöm a tugarát és aláírást a 118. lapon. (Eredetije Dr. *Szádeczky* Lajos gyűjteményében Kolozsvárt.)

Kücsök jenei basa tárgyja a pecsétje.

őket; beküldték a jenei basa újabb felhívását is, azzal a kérelemmel, hogy vagy visszavonassa azt vele, vagy pedig világosítsa fel ez ügyben a szultánt és Ali basát, mivel Zarándvármegyének ez a felső járása akkor sem hódolt, mikor 32 esztendeig egyfolytában török kézen volt Jenő. Egyébiránt behódolással csakugyan a megyeiek egyrésze kecsgettette a basát;

»azonkívül is egynéhány paraszt oláhok mentek eleibe, hízelkedvén, maguknak tisztet keresvén és gratiát, — mindeneket megbeszélettek a basának, mind a nemességet is nevezet szerént, kinek mennyi jószágga vagyon és kik bírják«¹⁾).

1664-ben, ennyi szolgálat jutalmául, *Kücsök* basa már »Váradnak s a Csanád, Lippa és Váradhoz tartozandó minden végházak főgondjaviselő szerdára«, az év végefelé pedig karimaniai beglerbég, majd érsekujvári basa lett²⁾. Politikáját azonban utóda, *Kászim* temesvári vezérbasa és jeniő mühafiz (a várőrző műsztafizok, jancsárok parancsnoka) is követte. 1664. nyarán megraboltatta a kajántóiakat, fölverette Halmágyot más két faluval s mivel egyéb helyeket is fenyegetett, a fejedelem dragonyosokat s más katonaságot volt kénytelen küldeni a vidék biztosítására³⁾. A törökök azzal akarták eljárásukat igazolni, hogy a Jenő átadása után 1660-ban készült jegyzékben a szultán 40 helységet ígért oda Jenő őrségének, mely most fel is zendült, mivel nem kapta meg a fölsorolt falvakat. A portáról küldött kapudsi bás-aga vizsgálatából azután kiderült, hogy a jegyzék nem is 40, hanem 60 helységről szól⁴⁾. Ezt az új összeírást *Piri* basával voltaképp *Hászim* jenei basa készítette, ki szabadon bocsátotta ugyan azt az egyetlenegy magyar jobbágyot, kit a hűdsettel nem törődő emingek a török-magyar-határ átlépésével fogságba ejtettek, most azonban követe, *Sábán* aga útján ő sürgette legjobban a fejedelmet, hogy szintén szabadon bocsáttassa a törököknek erdélyi kezekbe jutott jobbágyait s hogy valamely emberét küldje Halmágyra, ki a török kádival egyetértve igazítsa meg a határt Erdélyország s a török hódoltság közt. Lovat is küldött ajándékba a basa⁵⁾); az ígért és keresett jó barátságot azonban bajos volt fenntartani. Az év végén a határjárás ügyében Váradfelé küldött török elé Nagyváradig mentek a jenei és váradi törökök, arra bízattván, hogy *Piri* basa deftere alapján Várad és Jenő környékén az igazinál nagyobb határokat jelöljön ki számukra, vagyis az egész Zarándvármegyét Jenőhöz tartozónak jelentse ki⁶⁾.

Paskó Kristóf, a fejedelem követe, Nándorfejevárt a nagyvezírt 1665. febr. 11.-én tovább is a régi határok meghagyására kérte; s arra, intené meg a jeneieket s a környék többi végházának török katonáit, hogy semmit se vegyenek el Erdélytől, sőt hogy az erdélyi magyarok régente bírt falvai és helységei is igaz és régi uraiknak adózzanak⁷⁾. Ez mégis csak jobb a törökre nézve is, mint ha »valamely tiszántúli idege-
neknek« hódolnának⁸⁾. A magyarok 62 falut követeltek vissza, a törökök azonban csak 20 olyat akartak visszaadni, a miket tulajdonkép még nekik

¹⁾ *Török. Tört. Eml.* 86—7. — ²⁾ *U.-o.* 115., 122., 124—5., 153. — ³⁾ *U.-o.*, 143—4.

— ⁴⁾ *Fábán*, I. 13—15. — ⁵⁾ *Török. Tört. Eml.* VI. 177—8. — ⁶⁾ *U.-o.*, VI. 188. —

⁷⁾ *U.-o.*, 200. — ⁸⁾ *U.-o.*, 203., 209. *Kemény*, Erdély történetei. (Erdélyi muz.), XIV. 522. Febr. 20. ajánlta a fejedelemnek, hogy Haszán basával tárgyaljon a határ dolgában. *U.-o.*, 644.

maguknak is csak ezután kellett volna meghódítani¹⁾. Márcz. 18. Paskó, a követ ezt a határvonalat hozta javaslatba a nagyvezír és Haszán basa előtt: »Debreczen, aranyszegi malom, Gyapoly, Félegyház, Vajda-Szent-Imre, a kágyai erdő közepe, a Szent-Miklós felett való erdő közepe, Köböl-kút, Poklostelek, Hagymádfalva, azon elő a bérczen Tatáros vize felől, mely visz Szárszegre s a szentjobbí jószágra foly alá, — onnan a Réz-erdejének tetejére, mely havas — éppen Erdélyre — Feketető felé szakad és Kalota-havasára a Körös útján be Feketető, — a hegyeken onnan keresztül ki Jenő felé; petrejéni jószág, a vaskohi hegyek tetei Deszni felől való hegyeken, — onnan Zarándvármegye hegyeinek teteire, melyek a török birodalomtól elszakasztják,« vagyis azok a hegyek, melyek a török felől Csungányon is túl vannak s a Marosra Illyén alúl szakadnak²⁾. — A jenei basa azonban még azon a nyáron egyszerre 47 falut és 2 kis mezővárost követelt Zarándvármegyéből s így mintegy 45 kilométerre akart előnyomúlni a fejedelem székvárosához. Paskót, ki e miatt aug. 24.-én kihallgatásra jelentkezett, el sem fogadta a nagyvezír; s pár nap múlva a tihaja is csak úgy akart kihallgatást eszközölni számára, ha egy órát ajándékoz neki. A kihallgatáson azután szépen megmagyarázta a nagyvezír, hogy a Körösvidék 49 helységét nem erőszakkal veszi el a jenei basa, mert ezeket a fejedelem követe engedte oda; s nem is ügyelt Paskónak arra a megjegyzésére, hogy ilyesmit maga a fejedelem sem ígérhet³⁾.

Ha ennyi bajjal járt a még nem is bírt helységekről való lemondás sürgetése, elképzelhetni, hogy a valóban török kézben levő helyek visszakövetelése már csak álmodozás-számba mehetett. 1665. márczius 16.-án I. Lipóttól mégis azt kérte az erdélyi országgyűlés, járjon közbe a szultánnál, hogy visszaadja a Várad megvétele után behódolt helyeket, egyebek közt »Arad-, Szörény-, Békés- és Zarándvármegyéknek eddig tőlünk bíratott részeit, melyeket annakelőtte is bírtanak atyáink, midőn Jenő török kézen volt.« De belenyugodott volna abba is, hogy 80,000 tallérnál lejjebb szállítsa adójukat a szultán, mivel Jenő időközben szintén hatalmába esett⁴⁾.

Úgy látszott, csakugyan nem lehet már fenntartani az Araddal egyesült Zarándvármegyét, hanem hogy Bihar egy részével együtt Kolozs- és Hunyadvármegyébe kell azt beolvasztani. November 8.-án a történetíró Szalárdy János arra ösztönözte Apafy fejedelmet⁵⁾, hogy addig is, míg főispáni tekintélyű kapitányokat nevezhetne ki, állítson altisztet pl. *Sebes-várába* (Kolozsmegyébe), a ki a Sebes-Köröstől délre eső részt a Szalontán alúl való hódoltsággal, az Erdőháttal, Belényes és Bélvidékével és Zarándmegye alsó járásával »a haza törvényeinek kiszolgáltatása színével

¹⁾ Kemény, 534 s *Törökm. Tört. Eml.* 230. — ²⁾ *U.-o.* VI. 217. — ³⁾ *U.-o.* 252., 257—9. *Kemény*, XIV., 613—6. — ⁴⁾ *Békésm. tört. társ. évk.* XII. 134. — ⁵⁾ *Törökm. Tört. Eml.* VI. 277. *Kemény*, XIV. 509—10.

is» Erdélyországhoz hódoltatni ügyekezék; míg Zarándvármegye felső-járását Dévához lehetne csatolni. »Így — mondta — az ország contribúciójának beszerzésében is jobb reménység lehetne s az a nagy darab föld is jobban megmaradhatna az országhoz való hűségben.«

A Halmagy vidékén levő falvak deftere ügyében 1666-ban a szultán s a fejedelem emberei újabb határjárást eszközöltek. A fejedelem meg volt

Sebesvár és Dévavár megyéi.

győződve, hogy azokat a helységeket, melyek nincsenek beírva a defterbe, nem háborgatják ezentúl a jeneiek, a többinek pedig megengedik a két-felé való adózást, de úgy, hogy a török-magyar földesurak mellett ők se pusztuljanak el. Érje be mindenik rész kevesebbel: mert — úgymond — »jobb, hogy mindegyik vegye kevés és kevés hasznát, mintsem elpusztuljanak, rókák s farkasok lakják a falukat«¹⁾. A jenei basa különben nagyon is goromba levelet írt e falvak dolgában a fejedelemhez. »Kegyelmed

¹⁾ Gr. Kemény, Erdély tört. ered. levelekben, XIV. kötet. (Erdélyi muzeum). *Török-m. Tört. Eml.* VI. 322—3.

emberei — válaszolt Apafy — hozának egy levelet kezünkbe, melyet hogy kegyelmed olyan szókkal íratott volna, el nem hihetjük; mert hatalmas császárunk fényes portájáról is kegyelmed jó híre s neve bőven jött fülünkbe, hogy kegyelmed méltóságos, emberséges, vitéz úr-ember. Ehhez képest mindenkor mi is jóakarónknak s barátunknak tartottuk s tartjuk még ma is; de a mely magyar deák a levelet írta, ökrök között tanúlt rossz, embertelen ember. Hogyha a mi deákunk olyan méltóságos embernek, mint kegyelmed, olyan embertelen levelet írna, akasztófával ajándékozónok meg érette: igen méltán cselekszi kegyelmed is, ha egy darab zsinórt küld a nyakára; mert emberséges emberek, kiváltképen nagyrendek, tartoznak egymást megbecsülni mind írásukban s mind szavukban¹⁾.

A jenei basa ezentúl talán jobban megválogatta szavait, de nem az eszközeit. 1666. okt. 24. *Alsó* János portai követ arról értesítette a fejedelmet, hogy a kajmekám kapudsi basát küldött a hódoltató leveleket írogató s a szegénységet erősen sarczolgató váradi és jenei basák dolgának megvizsgálására. A császártól küldött defteren változtatni — a kapudsi útasítása szerént — nem lehet s a fejedelmet csak azzal bíztathatta követe, hogy ha csakugyan olyan illetlenségeket követett el a két basa, mindakettő fejével fog lakolni²⁾. A fejedelem a maga részéről *Szilvássy* Bálintot rendelte a kapudsi mellé³⁾, a ki a jenei őrség számára csakugyan lefoglalt 49 helységet és pedig valamenynyit egy tagban s nem válogatva, a hogy a jeneiek kívánták⁴⁾. Ekként a határt is megjelölte a hódoltság s Erdély közt, a jenei és lippai katonákat azonban nem nyugtatta meg. Őszre kelve a Körösvidékét Jenőben fenyegette a két basa vezetése alatt összegyűlt had, s kíméletlenül hódoltatott. A lippai alajbég szubasája két faluból marhákat s embereket hajtott el, a lippai basa készen állott, a temesvári pedig, ki egyúttal Jenő basája is volt, a végekből annyi törököt rendelt Jenőbe, hogy nov. 18.-án *Kapy* György már a nemesség fegyverre-keelésének megparancsolását sürgette⁵⁾. 1667. január 10.-én arról értesítette ugyan a fejedelmet *Kücsök Mehmed* basa, hogy Érsekújvárról ismét Temesvárra tette át a szultán⁶⁾ s fennmaradt leveleiben⁷⁾ büszkén nevezgette magát »a hatalmas és győzhetetlen török császár Dunán innen levő hadai főgondviselőjének, Tömösvára és Boros-Jenő helytartójának és parancsolójának«, — hozzáküldött követe, *Csermenyi* Mihály azonban vele sem sokra mehetett, a szultán pedig éppen ekkor újabban is meghagyta Apafynak, hogy a defterbe bejegyzett falvakat a katonáknak mind kiadja. Pedig 40 helyett ott 62 volt felsorolva!⁸⁾ Mivel Apafy hiában szólalt föl a magyar földesurak érdekében, ezek önmaguk akartak segíteni magukon. 1667. szept. 7.-én pl. *Veér* Mihály Kállóból

1) *Törökm. Tört. Eml.* VI. 323. — 2) *U.-o.* 324. — 3) *U.-o.* 328. — 4) *Fábián*, I.

13. — 5) *Törökm. Tört. Eml.* VI. 327—8. — 6) *U.-o.* 331. — 7) *U.-o.* 331., 334—9.,

342—5. — 8) *Tört. Adattár*, II. 165—6.

kérte a gyulai bég-zádét, juttassa el Arad- és Zarándmegyékben levő jobbágyaihoz írt leveleit, mert ő-ugyan »a szegénységet örömet nem rontaná, de ha fel nem adózik, bizony, kénytelen vele«¹⁾.

Apafy ezentúl is fel-felszólalt ugyan a hódoltság érdekében, de inkább a földesurak, mint a nép óhajtásait tartotta szemelőtt. 1668. nov. 20. Bánffy Dénes útján azt kérte a váradi basától, engedné meg, hogy a bihar-, békés- és zarándmegyei falvak a fejedelemnek s magyar földesuraiknak szintén hódoljanak, a vonakodókat pedig kényszerítse is, hogy adójukat magyar uruknak felhozzák s az uraknak engedjen szabad járás-kelest a jószágaikra való menetelben s az adószedésben. »Mi haszna — szólt — ő nagyságuknak és a török uraknak, iszphahiáknak abban, ha a magyarországiak bitangolják, húzzák, vonják őket; hiszen jobb volna, ha hatalmas császáruink hívei, mi bírnók, mintsem ellenségei, kik miatt most is pusztúl a szegénység mindennap«²⁾.

»A szent békességnek nem kicsiny sérelmével« valóban nem-egyszer rontottak a királyságban lakó nemesek, katonák és hajdúk a gyakran háromfelé — töröknek, erdélyinek és magyarnak — adózó hódolt falvakra. Így 1669. október végén az ónodi katonák *Pethő* Zsigmond »lator és békességet rontó szolgálival együtt« fölverték Nadabot s elhajtották a szegény nép marháit. A jenei törökök rájuk akadván, megtámadták őket; az ónodiak azonban más kóbor katonák segítségével 54-et vágtak le közülük³⁾.

1670. január 9.-én a végbeli törökök Halmágyra rontván, onnan és *Lésza* faluból 30-nál több *gyermeket raboltak*, Halmágyon 3 embert levágtak, sok marhát elhajtottak s fenyegetőztek, hogy a mely 70 faluról állítólag levelök van a szultántól, azok 2—3 hét alatt hódoljanak, különben Dupa-Piatráig rabolnak; Zólyomi Miklósnak fejedelmül behozásával is ijesztgették őket. Szemtanú erre a *halmágyi vásárra* ment Dévai *Eötvös* Ferencz is, kit szintén kiraboltak s majdnem meztelenül és betegen hagyták ott. — E dologra az adott okot, hogy egy Szigeten lakó *Rácz* István nevű jenei nemes ember jövéen a halmágyi nemes *Rácz* Istvánhoz, egymással megalkudtak s halmágyi kis *Rácz* István azt hirlelvén, hogy a fejedelem megengedte török kézben levő jószágainak behódoltatását, néhányad magával török földre ütött, néhány marhát elhajtott, azon szigeti névrokonával megosztozott, mire az haza is tért, a török pedig így állt bosszút. — Január 9. tehát *Hunyadmegye* tisztei és több általános körjáratra kibocsátott személyei kérik a fejedelmet, küldjön védelmökre a Körösbe őrséget, mert ha most 400-ad magával ily akadálytalanul járt a török, jövőre még többet mer. Nem tudják, hová valók a török rablók. *Lészán*, hol *Rácz* István földesúr, a törökök egy házban az összeszorúlt jobbágyokra gyűjtötték a födelet, *Rácz* maga is csak szörén szaladhatott el. »Szavok járása is, a *kik magyarul tudianak*, az volt a gyermekek után síránkozó

¹⁾ *Törökm. Tört. Eml.* 387—8. — ²⁾ *U.-o.* VI. 433—4. — ³⁾ *Szászadok*, 1872., 701.

asszonyi állatokhoz, hogy *kérjék Rácz Istvántól gyermeköket, marhájakat*¹⁾. Apafy mindjárt január 13.-án panaszt emelt e miatt a nagyvezírnél²⁾, kinél ezt 21.-én szóval is ismételte *Rosnyay* Dávid portai követ. Már január 8.-án kifejtette *Ibrahim* basa előtt, hogy a váradi és jenei basák a rendes adón túl is sarczolják a szegénységet; »minekelötte — szólt — nyavalyások egyik adósságból még ki sem feselnének, addig két rendbeli adót is vetnek rájuk, mely miatt már sok faluk pusztán maradtak.« Majd azt a vádat czáfolgatta, mintha a fejedelem tömlöczöztetné, vágatná a törököket. A fejedelemnek van ugyan öt faluja Jenő körül s kérte is már a fővezért, hogy ezeket évenként valami szolgálatra szoríthassa, de nem szorította, mert nem kapott rá fölhatalmazást. Ha pedig így tett saját ősi falvaival, még kevésbbé tehetett máskép egyéb nemesek falvainak kedvéért. A jeneiek, váradiak panaszát tehát csak arra tartotta jónak, hogy Zólyomy útját egyengessék a fejedelemségre³⁾.

Kücsök temesvári és jenei basa azonnal megbüntette mindazokat a törököket, kik a halmágyi rablásban résztvettek, sőt védőlevelet is adott ki a halmágyvidéki falvak részére; egyúttal azonban kijelentette, hogy Halmágy és a hozzátartozó 49 falu a szultán rendelete értelmében ezentúl a hódoltságához tartozik s hogy be is kell hódolniok a temesvári és jenei törökökhöz⁴⁾. E miatt a törökök jövetelének, rablásának híre minduntalan fölmerülvén Zarándvármegyében, a nemeseknek újra meg újra fegyvert kellett ragadniok. Végre nem győzván a sok szolgálatot, február 15.-én a VII. t.-cz.-ben elrendelte az országgyűlés, hogy »ezen dologban az odavaló jószágot extraneus possessorok is tartsák a jenei edictumokban írt modalitáshoz ebben magokat«⁵⁾. Természetes, hogy efféle fölkelésekben néha a törökök húzták a rövidebbet. *Kücsök* basa maga is kérte Apafyt, tiltaná el *Bethlen* Domokost és a *Tisza*-fiúkat a gyulai vár jószágainak pusztításától⁶⁾, ápril 20. pedig a lippai agák arra kérték a fejedelmet, adatná vissza a szomszédoktól, *Kászon* bölügbasitól elvett pénzt és lovakat⁷⁾. A mellett tavasszal a jeneiek is egyenesen a portára akartak küldeni egy követséget, hogy Halmágyot a Körössel együtt maguknak

¹⁾ Erdélyi muzeum, gr. *Kemény*, Erdély tört. ered. lev. XVI. *Törökm. Tört. Eml.* VII. 469—470. — ²⁾ Levele *Erdélyi Orsz. Eml.* XV. 89. — ³⁾ *Történelmi Tár*, 1882., 334—8. l. s *Törökm. Tört. Eml.* VI. 475—6. — ⁴⁾ *U.-o.* IX. 347—8. A jenei beglerbéghez és a jenei kádiához érkezett levél szerint a »*Jenő vármegyében* Deszni mellett való *Halmágy* faluhoz való 40 faluk: a hatalmas vezér Kupruli Memhet passának azelőtt is adóztanak *Varpos* nevű helyen 9 falu, melyek mindenestül 49 falut tesznek: annakokáért 71 esztendőben *Jenő vármegyében* levő várak és palánkok kárára levő nyolcz [faluért] 70,000 pénz adatott, levelemmel hozák és magok szükségére és másoktól senkitől el nem vétetett tölölök adatott felellünk szükségekre, az ő megtartásokért pecsétes levelet adtunk vala.« A *dévai bírák* és mások e 49 falunál többnek ne parancsoljanak. (*U.-o.* IX. 348—9.) — ⁵⁾ *Erdélyi Orsz. Eml.* XV. 114. — ⁶⁾ *Tört. Tár* (1863.), XII. 255. *Delejth*, 1859., 17. sz. — ⁷⁾ *Törökm. Tört. Eml.* VI. 482.

biztosítsák. Váltig bizonyítgatta György deák a Jenőbe ellátogató kapudsinak, Boér Zsigmond kapitáha pedig magán a portán, hogy Halmágy Erdélyben, a hegyeken belül van és »halál gyanánt esnék meg nehezebben, hogy most szakasztanak el egy részét az országnak«¹⁾. Egyébiránt a portára május 25. visszaérkezett kapudsi is azt jelentette a nagyvezírnek, hogy a vidék bizonyosága szerint Erdély felől csakugyan Magyar-Acsova a határ²⁾. A fejedelem éppen aznap utasította követét, *Baló Lászlót*³⁾, hogy »noha keserves dolog arra lépni, hogy az ember saját ősjószágából kivegye kezét«, mivel azonban Lippa, Jenő és Belényes vidékén a töröktől való félelem miatt csakugyan nem lehet földesúri jogokat gyakorolni, — ha egyébként illő módon el lehet igazítani a határokat az ország egyéb részeiben, ezeknek az ügyét most ugyan ne bolygassa s hallgasson róluk, hanem azért semmit se ígérjen oda a töröknek. A nagyvezír azonban igen kemény izenetet küldött a 49 falu dolgában. Apafy szept. 25. már azzal is beérte volna, hogy ha nem ragaszkodnak a Szolnokból előkeresett régi defterhez; legalább ériék be az ott följegyzett 49 faluval s ne akarjanak száznál is többet elfoglalni Erdélytől. »Ha ez így leszen — tette hozzá, — soha hatalmas császáruk adaja ki nem telik. Erdély nem másé, hanem hatalmas császáruké. Nem méltó, hogy egynéhány szpáhi a maga hasznát keresvén, hatalmas császáruk adaja fogyatkozzék meg.« Azt a 49 falut pedig egy tagban vegyék ki, mert ha a hódolt falvak a hódolatlanok közt elszórva fekszenek, örökös veszedelés lesz belőle⁴⁾.

Mivel 1671. elején a követek azzal tértek vissza, hogy a jeneieknek Zarándban behódolt 49 falut a császár, egyszer már a jeneieknek adván, vissza nem adhatja, ellenben a jeneieknek azonfelül is Dupa-Piatráig és a Kaján-torokig fölirt falvaira nézve nem határozott, február 11.-én Apafy márcz. 9.-re Fogarasba országgyűlést hirdetett⁵⁾. Márcz. 12. ez országgyűlés a császár kapudsi basájához írt levelében »nem kicsiny szomorúsággal és szívének keserűségével érté meg«, hogy bár kicsinytől nagyig igen hívei voltak a szultánnak, adajukat megadták, mégis kisebbíteni akarják a jeneiek határukat, melyből adajuk idáig kitelt. Mivel országuk igaz határa ez, igazságuk megjelentésére követet küldnek a szultánhoz és a fővezérhez. Kérik, intse meg a *jenei* basát, hogy addig, míg ez ügyben nem hallgatja ki őket a szultán, vitézeivel ne engedje háborgattatni a szegénységet, »szemök előtt viselvén, hogy hatalmas császáré az ország, s hogy ő hatalmasságáé lenne a kára is.« Ugyaneznap megkérték a *tekintetes nagyságos jenei basát* is, »parancsolja meg a jenei vitézeknek, hogy legyenek csendességben, kárukra a szegény embereknek ne igyekezzenek, a míg a fényes porta a mi alázatos könyörgésünket is meghallván, a dol-

¹⁾ *Erdélyi Orsz. Eml.* XV. 121. — ²⁾ *U.-o.*, 126. — ³⁾ *Törökm. Tört. Eml.* VI. 490.

— ⁴⁾ *U.-o.* 498—9. — ⁵⁾ *U.-o.*, VII. 7—9. *Erdélyi Orsz. Eml.* XV. 186—8. *Szilágyi, Vértanúk*, 464—5.

got igazításba veszi¹⁾. Máj. 23. Drinápolyból tudatta az e végből kiküldött Daczó János, hogy idáig még csak nem is fogadták; nagyon tiszteletlenül bánnak vele s a mint hallotta, azt mondta volna a császár, »*majd megmutatja Erdélynek, úgy cselekszik vele, ő az ura, ha még nem ismerik*«. Mikor végre fogadta, *hazug pogányoknak* nevezte s kiüzte a követeket.

Máj. 22. mégis azt izentette, tudakozzák meg, át akarja-e engedni az ország s a fejedelem ama falvakat a jenei basának vagy sem; »ha nem engedelmeskedik nagyságod s az ország, meg is látják, hogy *a császárnak kengyelben a lábai* s fényes hadai mind fegyverben készen; bizonyosak legyenek benne, hogy egészen Erdélyre fordíttatnak s végsőképen elrontatja az országot.« Fejedelmül Zólyomyt emlegetik, ki azon falvaknál többet is adna. A követség egyik tagja, *Türi* László, ily körülmények közt engedékenységre készítette a fejedelmet, hogy kisebb kár árán meneküljön nagyobbtól²⁾.

Úgy is lett. Július végén a nagyvezír legalább annyiban teljesítette a fejedelem kívánságát, hogy a 49 falut a Halmágy vize két oldalán, egy sorjában kívánta elvétetni³⁾, temesvári és jenei basává pedig *Haszánt* neveztetta ki. Alig ment Jenőre Haszán, azonnal utasította a jeneieket, kik Déva vidékéről november elején még 3 embert hurczoltak el, hogy szigorúan alkalmazkodjanak a békeszerződésekhez és az egyezkedésekhez; november 13.-án pedig biztosította a fejedelmet, hogy minden bizonynyal elejét veszi a jenői, valamint más részről származható rakonczátlankodásoknak s egyéb büntetteket sem hagy megtorlás nélkül⁴⁾. A fejedelem nem vette készpénzül a sok szép biztatást, hanem a nov. 25. tartott országgyűlés XXVII. törvényczikke értelmében a Hunyad és Kolozs várában levő őrséggel erősítette meg a Körösre ügyelő katonaságot⁵⁾. Így azután nagyobb nyugalommal szemlélhette, 1672. febr. 26—29.-e közt a kapudsi basa, Ali bég s a váradi és a jenei kádik az ő küldötteivel együtt hogyan járják be a határokat, melyekre nézve csakugyan úgy állapodtak meg, hogy a jenei vitézek a Halmágy vize két partján egy darabban kapták meg a 49 falut⁶⁾. »Erdélyország hatalmas királya«, a hogy őt nem sokkal azután *Ali* lippai miriliva (bég) nevezte⁷⁾, 1678. aug. 27. panaszt emelt ugyan, hogy a váradi törökök Jenőfelé bontogatják a közösen megállapított határdombokat⁸⁾, nagyobb határvillongásokról azonban ezentúl nem szólnak emlékeink.

A legutolsó határrendezés különben földönfutókká tette az aradzarándi és bihari nemesek nagy részét. A fejedelem 1675. május 2. kijelentette, hogy nem teljesítheti a törökök kívánságát, nem telepítheti le

¹⁾ *Törökm. Tört. Eml.* VII., 7—17. — ²⁾ *U.-o.*, 40—45. *Kemény* ered. levelei közt, XVII. kötet. — ³⁾ *Törökm. Tört. Eml.* VII. 52—3., 55—7. — ⁴⁾ *U.-o.* 85—7. — ⁵⁾ *Erdélyi Orsz. Eml.* XV. 254. — ⁶⁾ *Törökm. Tört. Eml.* VII. 103—4. — ⁷⁾ *U.-o.* 153. — ⁸⁾ *U.-o.* VIII. 66.

Erdélyben a bujdosó magyarokat. »Erdély — úgymond¹⁾ — szűk és kicsiny ország; azonkívül is Várad, Jenő, Lugos, Karánsebes, Deszni, Papmező, Zsáka, Szalonta, Belényes és több helyekből s azokból kibujdosott rendeknek kellene, ha volnának olyan puszta helyek, melyeket velök megszállatnánk.« Azonban nem lett hűtelen szülőföldéhez minden aradi. A lippai »saczcosságbeli« ménesi és az aradi saczcosságbeli mikelakai »kevés számú magyarok a hatalmas nemzet jármában való megakaszkodott és szűkült állapotjuk« mellett is együtt maradtak. Jenő eleste óta templomuk sem volt ugyan, most azonban 1678. szept. 13.-án évenként 100—100 darab kőszót rendelt segítségül a fejedelem, hogy annál könnyebben eltarthassák a reform. prédikátort és tanítót²⁾. Török védelem alatt is együtt lehetett volna tehát tartani a magyarságot s nem is züllött az el egészen a fejedelmek korában, mert ezek mindig felszólaltak érdekében s kíméletre intették, kérték a török urakat. 1678. okt. 6.-án pl. felhívta Apafy a jenei basát, büntesse meg *Hajlász* halmágyi eminget, ki fölpenzel egyes tolvajokat, hogy Erdélyből marhát lopjanak neki; Diósy Gáspárnak pénzen sem adta vissza a tőle ellopott négy ökröt, Zarándvár-megyének e miatt felszólaló tisztjeit pedig válaszra sem méltatta³⁾. S mikor 1682. május 5. Ahmed, »a nagy khán agája« azt jelentette a fejedelemnek, hogy a tatár khán a nagyvezér parancsából Brassón, Jenőn és Szolnokon keresztül kénytelen Budára vonulni, egyúttal hozzátette, hogy a szegénységnek nem lesz kára ebben az útban⁴⁾.

Annál több kára lett a következő évben megindult hadjáratban, mely Aradot és Zarándot »megszabadította« ugyan a töröktől, sőt az erdélyi uralomtól is, egyúttal azonban politikai tekintetben nagy időre gazdátlan területté tette a Maros-Körös közét.

¹⁾ *Törökm. Tört. Eml.* VII. 337. — ²⁾ Gyulafejérv. kápt. lt. 1679. aug. 1.-én kelt másolat. Nro 88. Közölte *Fábián*, I. 161—2. Magy. Prot. Egyh. és Isk. Figyelmező, 1877., 92—3. és *Rács K.*, Zaránd, 138—140. l. — ³⁾ *Törökm. Tört. Eml.* VII. 73—4. — ⁴⁾ *U.o.* VIII., 233.

[Faint, illegible text at the bottom of the page, likely bleed-through or a separate document fragment.]

XXXVII. A TÖRÖKÖK KIÜZETÉSE.

A tizenhatéves háború. Arad visszafoglalása 1685-ben. Elhagyott várát a török újra megszállja. Thököly Aradban. Lippát ismételten beveszik a keresztények és a mohammedánok. Veterani elfoglalja Fenőt, II. Musztafa lerontatja Lippát. Aradvármegye fölszabadul a török-uralom alól.

Arad- és Zarándvármegyéek váraiban alig volt török őrség 1683. óta, midőn kitört a török-német tizenhatéves háború; Apafy fejedelemnek is Kara Musztafa nagyvezírhez kellett csatlakoznia. Kara Musztafát azonban elverte Bécs alól a kereszténység hősisége s Apafy még a párkányi újabb veszteség előtt elvált tőle, hogy Lippán át Erdélybe vezesse vissza hadait. Október 27.-én már a mai Arad-Szent-Mártonban táborozott, hová Gyula-Varsándról, Székudvarról, Szent-Királyról és Újfaluból árpát, kenyeret, abrakot, szénát, fát, juhot, — Ölyvedről pedig még kalácsot is kapott éhező serege ellátására. Másnap Nyéken (Szent-Anna mellett), harmadnap Pálülésén táborozott Apafy; de novemberben mégsem Lippa, hanem Jenő felé ment be Erdélybe¹⁾. A töröktől a következő esztendőben sem volt nyugta. Oszmán, Szejdzáde jenei műhafiz kethudája, már 1684. márcz. 24. értesítette »nagyságos királybarátját és régi jóakaróját«, hogy a padisáh, némely fontos ügyben, Ali agát küldi hozzá¹⁾. Apafy azonban otthon maradt s nem hogy támogatta volna Thökölyt, hanem meg is nótáztatta s 1685. márcz. 17. zarándmegyei ingó- és ingatlan-jószágait is elkoboztatni rendelte³⁾; a váradi basa pedig okt. 8. elfogatta s még azon éjjel Jenő, onnan pedig Nándorfejérvár felé küldte tovább a kurucz királyt⁴⁾.

Nándorfejérvárt egy hónapja ült már szomorú fogságban Thököly Imre, mikor 1685. nov. 9.-én híret vette, hogy a labanczok elfoglalták Szarvas várát s hogy haddal mennek az alföldnek török kézben levő többi palánkjára. Elégedetten hallotta, mint izenget Ibrahim szerdárna a budai basa, miért vetette fogságba őt, mikor »bár több Thököly is volna mostan!« November 23.-án még kapott némi vigasztalást. Egyik bejárója, Palatics, kit Várad és Debreczen felé 12.-én indított útnak, azt izente

¹⁾ A Teleky-Itárból. Békésm. tört. évk. VIII. 142—4. Zsilinszky M. közlése. —

²⁾ Törökm. Tört. Eml. VIII. 407. — ³⁾ Századok, 1869. 211. — ⁴⁾ Törökm. Tört. Eml. IX. 103.

egy bosztandsítól, ki azonban csak Jenőig kísérte el, hogy -- Jenőben hallott hírek szerint — Thököly várainak még nincs bajuk s hogy őt magát, Palaticsot, Jenőből gyalog kísérik Váradra. Estefelé a fejedelem maga is fölkereste a bosztandsi basát, ki minden jóval s azzal bízatta, hogy rövid időn jóvá teszik a váradi basa hirtelenkedését; a szerdár Arad felé már beküldte a sophiai basát, s ennek előhadát a deréksereggel s Thökölyvel együtt csakhamar maga is követi.

Pénteki örömét azonban csakhamar feledtette a hétfői szomorú hír. Akkor, 26.-án tudta meg feleségének még nov. 5.-én írt leveléből, hogy elpártolt tőle Géczy István, el Petneházy Dávid, — labanczok lettek a Várad vidékén hagyott kuruczok, elesett Kassa, Regécz, Szádvára és Szatmár. »De legyen mindezekért áldott Istennek az ő szent neve! — Ezt a napot nagy keserűségben, étlen-itlan töltöttem« — írta a rab király.

Hütlenségről, szőszegésről vádolta vitézeit; pedig miatta tették, a mit tettek. *Petneházy* Dávid, kinek egyik öse, István, olyan nevezetes szerepet játszott Arad történetében, 1672-ben, nóta szerint, megfogadta, hogy

»Tegyük:

»Teljes Szentháromság, az egy élő Isten
Minden próbáimban engem úgy segítsen:
Nem lakom némettel soha is egy helyben, —
Inkább társaimmal maradok fegyverben!«

S a hogy Várad alatt táborozó huszárjaival értesült, mily hűtelenül fogta el Thökölyt a váradi basa, menten elszánta magát, hogy bosszút áll a törökön. Izent Carafának, hogy ha *ez ellen* vezetik őket, mindnyájan meghódolnak Lipót királynak. — Carafa törte magát, hogy valami más ne gondoljanak a kurucz vitézek. Eléjük vonult és személyesen fogadta Petrőczy, Petneházy, Szőcs és mások esküjét. Szolnokot, Szarvast csakhamar be is vették a nekibúsult új labanczok s december 11.-én azzal a hírrel jött Nándorfejérvárra egy váradi török, hogy Szarvas alól *Arad* fölverésére indult útnak néhány ezer német és magyar.

Arad megtámadtatásának hírére még aznap megerősítette a többi tudósítás; s arról is csakhamar értesült Thököly, hogy a labanczok rohammal vették be a várat. A dolog — a mennyire az egymásnak ellenmondó adatokból kivehetjük — úgy történt, hogy *Mercy* Claudius Florimund gróf és *Heisler* Donát császári vezérek 2000 német lovassal s néhány drago-nyossal, valamint Petneházy 3000 magyar lovassal értesülvén, hogy a törökök Temesvár felől nagyobb mennyiségű élelmi és hadiszert akárnak bevinni az ostromtól féltett Gyulára és Váradra, Heisler hamarjában maga mellé vette *Czobor* Ádámot 500-ad magával s talán *Petrőczyt* is és mintegy 6000 emberrel fogta úzóbe a nehezen mozgó s jóval kisebb török csapatot. Temesvár majdnem egy délkör alatt fekszik Gyulával, a pod-
gyász kíséretének első célpontjával s ugyanezen délkör alatt, a két vár

közt úgy szólván középütt állott Arad vára. Szarvas megszállása után tehát a labanczoknak föltétlenül délkelet felé s így a Csanádban és Aradban elszórt kisebb várak ellen kellett indulniok, hogy a nevezetes összekötő vonalat, melynek Gyuláról Szolnok, vagyis északnyugat felé ágazó részét már úgyis elfoglalták, a Gyuláról éjszakkélet, azaz Várad irányában menő szakaszon se hagyják az ellenség kezeiben. Ezt pedig a siker legtöbb reményével ez útvonal kulcsánál, a Maros egyik részénél, Aradnál kísérelhették meg.

Meg is kísérelték.

Deczember 10.-én, az ádvent második vasárnapját követő hétfőn, valóban éppen Arad vára alatt találkozott egymással a két sereg. Csakis a sophiai basa vezetése alatt megérkezett 1500 szpáhiban és testőrben bízhatott Arad gyöngye palánkja, melyet csupán 500 janicsár őrzött. A mezei törökök hitték, hogy a vár ágyúinak fedezete alatt s talán az őrség kirohanásának segítségével idején bevonúlhatnak a várba. Mikor azonban a magyarok megpillantották a szpáhikat, rögtön reájok támadtak, mire a küraszírok és dragonyosok is csatlakoztak hozzájuk. A janicsárok a szpáhik befogadása s az élelmi szerek megmentése végett azonnal felnyitották a vár kapuját, melyhez a Maroson keresztül hosszú fahíd vezetett. A labanczok azonban mindenütt sarkukban voltak s a még rendes körülmények közt is könnyen összetorlódó kocsisor, valamint a labanczok örökös vagdalkozása a szűk hídon nagy veszélybe sodorta a törököket. S ekkor még olyasmi is történt, mire a sophiai basa legkevésbé sem számolt.

Az aradi várban lakó ráczok ugyanis, annyi rossz hír után maguk sem bízván többé a mozlimek szerencse-csillagában, a magyarokkal versenyt vágták, ölték eddigi uraikat. Másfelől a szpáhik úgy szólván hátukon hozták be a keresztényeket s így két tűz közé szorúlva, a várnak a tulsó oldalon még nyitva álló kapuján ügyekeztek menekülni. Maga a sophiai basa is sebekkel borítva futott el¹⁾. Összesen 900, vagy ezer török esett el s 200, sőt, más tudósítás szerint, 500 jutott fogságba a nőkön és gyermekeken kívül²⁾. Elfoglalták a gazdag élelmi tárházat, melyből jól ellátták magukat, s 4 álló napon át nyugodtan zsákmányoltak Arad városában, hol arany- és ezüstkincsek, szörmék, szép ruhák és lovak estek kezeik közé, sőt a Thököly-fölkelésre vonatkozó iratokat is találtak. A keresztények közül állítólag csak 30 »német« veszett oda. Ágyúgolyó törte össze a támadás vitéz kezdőjének, *Czobor* Ádámnak egyik lábát és ugyanaz a golyó ölte meg lovát. A hős azonban nem pusztult el sebében; a költő és hadvezér Zrínyi Miklós tanítványa, Érsekújvár megvételenek (1685. aug. 19.) szintén egyik hőse, hét esztendővel élte túl halála költött híret s életét 1692-ben mint császári tábornok fejezte be.

¹⁾ *Mercy* bnok szerint elesett. *Monum. Vaticana.* II. sor., II. 6. — ²⁾ *Buonvisi* bíbornok szerint (u.-o. 5. l.) 200, *Thököly* szerint 300, *Mercy* szerint 500.

Arad elfoglalói attól tartván, hogy a szomszéd török őrsegek együttesen támadnak rájuk, mivel a megrongált helyet hamarosan meg sem erősíthették, s mivel a Debreczen felől jövő görög kereskedők hírül hozták, hogy Lippa felől tatár támadást várhatnak magukra, fölégették Arad hídjait és palánkját s gazdag zsákmánnyal vonultak tovább. A temesvári törökök azt hitték, hogy most már rájuk kerül a sor; a külvárosokat tehát fölégették s a várba zárkóztak. Nándorfejérvárt pedig egyik divánt a másik után tartották. Deczember 14.-én már nemcsak a rendes zsoldot adták meg a katonáknak, hanem uéhány tallérral is jutalmazták valameny-

Jonatus Heizer
 Saceri Ro: Imp: eques
 de Heizer'sheim

Robert Adam

Leopold Givan

Arad hősei 1685-ben.

nyit, hogy szívesebben menjenek Temesvárra, hova százanként, zászlóaljanként küldték őket. Erre szükség is volt, mert azt hírelték, hogy Csanád várából szintén kivonultak a törökök s a basákat főképp az aggasztotta, hogy »nem tanulhatják ki jól az aradi ellenség dolgát.«

Csak deczember 18.-án értesültek róla, hogy Aradot nem akarja állandóan megszállni a német s 21.-én már megnyugvással hallották, hogy midőn az aradi hadak egy része Szarvas felé tért vissza, a gyulaiak rájuk ütöttek, s egy részöket levágták, 200 társzekeröket pedig elfoglalták. Deczember 19.-e óta azonban útban volt már Bécs felé s 1686. január 5.-én meg is érkezett oda *Bassompierre* ezredes az Aradnál elvett 14

zászlóval s a szpáhik 3 pár dobjával, valamint Mercy tábornoknak a diadalról szóló tudósításával.

A török különben még az 1685. év végén meghagyta a jenei basának, hogy ne háborgassa a törökök hűségére visszatérni óhajtókat s egyúttal két basát küldött Aradra, hogy palánkját és hídját fölépítse; a következéskor azonban megmutatta, hogy föladatukat ezek csak tökéletlenül oldották meg¹⁾. Hiszen már Apafy maga is megindította az alkudozásokat I. Lipóttal, hogy elszakadjon a töröktől s 1685. nov. 4.-én visszakérte Erdély régi határait: Váradot, Jenőt, Világost és várát s Lippát a hozzájuk tartozó kastélyokkal, udvarházakkal és tartományokkal, Lugossal, Karánsebessel s azok jövedelmeivel és harminczadaival együtt²⁾. 1686. márcz. 16. is figyelmeztette bécsi követét a fejedelem, hogy Lippát visszakövetelje, mert azt Bethlen csak Homonnay nyugtalankodásai miatt engedte át a töröknek; s hogy Zarádnak és Aradnak egyes részeit behódolás nélkül, a többit pedig behódolás alapján bírja Erdély, melyet tehát kétségtelenül megilletnek ezek a részek. Ennek bizonyására az Approbata Constitutio egy példányát is felküldte Bécsbe³⁾. Június 28. a király csakugyan magára vállalta Erdély s kapcsolt részeinek védelmét s így Arad és Zarándvármegye közvetve ismét a magyar királyság kiegészítő része lett.

Tökölly azonban, visszanyervén szabadságát, 1686. január 8. Várad alá indult, hogy Erdélyt s részeit továbbra is megtartsa a török szövetség számára; s hadait összegyűjtván, Jenő alatt állapodott meg. A jenei basa tíz év alatt sokat tett a bujdosók ügyében; melléjük 1677-ben egyelőre egyenesen őt nevezte ki szerdárnak a szultán⁴⁾; 1678. február 8.-án (*Farkas Fábian és Rokszini* személyében) követséget küldtek hozzá a bujdosók, mert azt hallották, hogy Jenőbe ünnepies követség jön ügyekben a szultántól⁵⁾; s mikor visszajött Budáról, hol helytartó volt, 1678. ápr. 9. Mező-Túríg 200 lovassal és a tisztekkel ment eléje Thökölly⁶⁾. *Haszánt* és *Ozmánt* időközben *Mehemed* váltotta fel a jenei basaságban; közönyös azonban egyik sem maradhatott a bujdosók ügye iránt, mert éppen a jenei szandsákság nyúlt be keletfelé legmélyebben Erdély testébe. Thökölly most is innen csapott be a Lipóttal szövetséget kötő Apafyra s márcz. 24.-én Tót-Váradjáról küldte hozzá Kölcsei Kende Gábort és Veréczei Báncsi Ádámot »a két hazának és abban az Isten dicsőségének előmozdítására tartozó dolgokban«, az egyesség előmozdítására szólítván föl Teleki Mihályt⁷⁾. A

¹⁾ Az ostrom történetére nézve l. *Thökölly* naplói. Kiadta Thaly, II. 268., 287—305. *Istvánfy* folytatása, XXIX., 669. l. 26. *Buonvisi* és *Mercy* tudósításai, Monum. Vaticana, II. sor., II. 5—6. *Curcy* históriája, 155. Kétségkívül ide tartozik *Teleki* Mihály kelet nélküli levele is. (*Tört. Tár*, 1888., 359. l.) V. ö. *Mürki*, Arad felszabadulása a török iga alól, (Alföld, 1885., 282. sz.) — ²⁾ *Jakab*, Az utolsó Apafi, 218. l. — ³⁾ *Koncz* József közlései, *Tört. Tár*, 1886. 301—2. és 306. l. A *Békésm. tört. évk.* XII. 135—144. másnapi kelettel közli. *Alvinczy* Péter okmánytára, I. 9. — ⁴⁾ *Torma*, Thökölly naplója, 104. — ⁵⁾ *U.-o.* 144—5. — ⁶⁾ *U.-o.* 175. — ⁷⁾ *Deák*, Thökölly levelei, 178.

jenei basa azonban most már maga sem kereste az összetűzést; május 29.-én néhány embere érkezett Vajda-Hunyad alá s ezek erősen kérdegették, megegyezett-e már az erdélyi fejedelemmel?¹⁾ Mikor meghíúsult az erdélyi vállalat, már június közepén Lippára, majd Jenőre rendelte őt vissza a török vezérlet²⁾ s Jenőre Solymoson át³⁾ június elején meg is érkezett. Buda visszavétele (szept. 2.) után *Gzilga* tatár khánt téli szállásra Temesvárra rendelte, a nagyvezír, hadait pedig Lippa, Jenő, Lugos és Karánsebes vidékeire, hogy ő innen, a tatár khán pedig túldaldalt vigyázzon Erdélyre⁴⁾.

Apafyval mindamellert csinján bántak. 1687. márcz. 29. *Mehemed* jenei vezérbasa egész illendően kérte, nyomozza ki és büntesse meg a sebesvári kapitány zászlaja alá tartozó ispáni és zámi latrokat, kik a jenő- és lippavidéki szegényeket fosztogatják s az üldözés elől Erdélybe menekülnek; ő szintén megbüntetné azokat a törököket, kik hasonlót tennének az erdélyiekkel; mert »a szegénység csendessége nem utolsó dispositio«⁵⁾. Pedig éppen akkortájt történt, hogy Lippáról mintegy ezer szpáhi támadt a Szegedre élelmi szereket vivő magyarokra; 800 csanádi hajdú és több szerb azonban hirtelen megrohanta a pihenő csapatot s kétszázig valót vágott le belőle; a többi is csak futva menekülhetett⁶⁾. Május 8.-án *Ibrahim* basa, temesvári szerdár felpauaszolta, hogy számos erdélyi rontott Tót-Váradjára s azt felégetve, a lakosok javait zsákmányra bocsátották. S most úgy hallja, hogy Apafy nem adván elégtételt, ezek a latrok ismét Váradja ellen akartak menni. Végbeli tisztjei a hibásak, ha erről csakugyan nem értesítették Apafyt. »Ez nem jó dolog, nem is jó jel — jegyezte meg a szerdár; — a ki erről voltaképen gondolkodni tud, jó végre nem néz e dolog«⁷⁾. Csakugyan nem nézett. Károly lotharingiai herczeg ekkor már elhatározta Erdély katonai megszállását s a németek oly biztosra vették a sikert, hogy idején akartak gondoskodni a városok benépesítéséről, őrséggel való megrakásáról. *Petrovics* Novák rácz kapitány a király szolgálatába 4892 ráczot hozván át a török határról, ezek lakásául Becskereket és Lippát kérte kijelölni; mit a töröktől nemrég visszafoglalt Szeged várparancsnoka, *Nehem* tábornok és *Miksa* bajor választófejedelem 1687. júl. 3. maga is ajánlott az udvarnak⁸⁾. Pedig a királynak 1687. okt. 27. meghódolt Erdély fő hadi kormányzója *Caraffa* csak a következő év tavaszán gondolt az Alsó-Maros visszahódítására. Veterani, Stahremberg és Piccolomini tábornokok kíséretében 1688. márcz. 26. indult Lippa ostromára⁹⁾. *Solymos* várát első felszólítására földván a törökök, június 18.-án *Lippa* vívásához fogott. A várost már harmadnapra

¹⁾ *Deák*, 254. és 273. — ²⁾ *Atvinczy* okmánytára, I. 193., 208. — ³⁾ *Deák*, 275. —

⁴⁾ *Baló* Mátyás levele 1686. szept. 23. *Török. Tört. Eml.* IX. 195. — ⁵⁾ *U.-o.* IX. 230.

— ⁶⁾ *Bohm*, Dálmagyarorsz. tört. I. 288. — ⁷⁾ *Török n. Tört. Eml.* IX. 247—8. — ⁸⁾ *Hazánk*

I. 271. — ⁹⁾ *Pesty*, Szőrényi bánság, II. 183.

elfoglalta, mire négy nap i lövöldöztetés után (június 24.) a vár is megnyitotta kapuit. A föltételek szerént meghagyta ugyan az őrség életét, de csak a nőket és gyermekeket engedte szabadon, ellenben 2000-nél több törököt vitt rabságra; a mellett 100,000 mázsa só, 18 ágyút, mintegy százezer arany értékű ingóságot, szarvasmarhát, lovat stb. ejtettek zsákmányúl¹⁾. Mivel Lugos is behódolt, Várad, Gyula és Jenő most már elszigetelten állt a keresztényektől köröskörül elfoglalt területen. Caraffa azonban sorsára hagyta Lippát s onnan egész erejével Nándorfejérvár alá indulván, csatlakozott Badeni Lajoshoz, ki most már ezt az igen nagy fontosságú várat is bevette. A bécsi kormány erre nem kevesebbet követelt a töröktől, mint azt, hogy Temesvárt, Aradot, Jenőt és Gyulát is ellenállás nélkül átadja neki; mert ezek az elszigetelt várak sokáig úgy sem tarthatják magukat²⁾.

Azonban csakhamar megfordult a hadi szerencse; 1690-ben már nemcsak Nándorfejérvárat, Nissát, Viddint és Szendrőt, hanem Lippát is visszavívta Köprili Musztafa nagyvezír s »a török nemzetnek nagy szívet szerzett a jöendő hadakozásokra«³⁾. A keresztények ugyan már a következő évben megkísérelték Lippa visszavételét, akkor azonban *Topal* (sánta) *Husszein* temesvári basa elverte őket a vár alól⁴⁾. Szeptemberben azonban *Veteranin*ak ismét sikerült bevennie Lippát, de csak a Metternich-ezred két századát hagyhatta benne őrségül⁵⁾. Thököly sem lendíthetett a törökök egyre hanyatló ügyén. Hadaival Temesvár felől 1691. okt. 6. érkezett a régi Aradmegyébe, *Fellak* alá s másnap hallotta, hogy egy Lippáról kitört német századot főtisztjeikkel együtt levágtak a Várad alól jött kuruczok. 8.-án Thökölyék már egyesültek ezekkel a váradi kuruczokkal s ebéd után velök együtt szálltak a lippai pusztára, hol 10.-én a törökökhöz és tatárokhoz csatlakoztak. Velök együtt kalandoztak azután egy darabig Lippa környékén s 12.-én éjjel elfogtak több hajót, mely lisztet, bort és pálinkát szállított a németek számára. 14.-én Lippa közelében egyszer már át is keltek a Maroson, de megint visszavonultak és csak 16.-án indultak meg újra. 16.-án Világos és 17.-én Jenő alatt ütöttek táborn. 19.-én elfogták és agyonlőtték *Vitéz* Ferencz két szolgáját, kiknél sok lopott jószágot találtak, másnap pedig *Horváth* Ferencz emberei elfogták Sennyey Istvánt s *Hajdu* János kállai hadnagyot. 21.-én indultak Gyula felé, de egészen 31.-éig csak »a Gyula és Jenő között

1) *Horváth* (Magyarorsz. tört. VI. 198.) *Vico* után (De rebus gestis Antonii Caraffa, II. 339.). *Cseréy* (Hist. 185.) május 19.-ét, *Beck* bázeli Hist. Lexicona (1743., IV. 764.) július 10.-ét mondja a capitulatio s *Pesty* (id. h. I. 101.) és *Fessler* (IX. 420.) május 19—23.-át az ostrom napjául. *Károly Gusztáv* bádeni örgróf már júl. 1. emlékezik (Tört. Tár, 1890., 731.) Lippa elfoglalásáról. — 2) *Hammer-Purgstall*, III. 831. — 3) *Cseréy*, 208. — 4) *Hammer-Purgstall*, Gesch. d. Osm. Reiches, III. 850. *Rasid* után. — 5) *Pesty*, Szőrényi bánóság, II. 187.

való pusztákon, ligeteken tekeregtek; bizony, igen sokat éheztek, koplaltak¹⁾. A zaklatott élet megölte útközben *Szegedy* Jánost és *Cserey* Györgyöt, a krónikaíró Mihálynak a bátyját. Milyen nélkülözésekkel kellett küzdeniök a ma oly áldott vidékeken, mutatja, hogy nov. 1. még annyi fát sem kaptak, hogy a nagy hidegben egy kis tüzet gyujtsanak. »Egy kis helyen volt valami bogácskóró; azt a földet — írja egy szemtanú²⁾ — a bogácstól szépen megtisztítók, egymás kezéből kapdostuk, még verekedés is volt felette; a ki abból kaphatott, abból raktunk valami jó tüzet.« Csak nov. 3. kelhettek át ismét a Maroson s 5.-én a nélkül mentek vissza Temesvárra, hogy a régi Arad megszerzésére csak a legkisebbet is teheték volna. Pedig a jenei basa a következő év őszén is külön agát küldött már a nagyvezírhez, segítséget sürgetve, még pedig olykép, hogy azt ne törökök, hanem jól fizetett kuruczok vigyék meg neki³⁾. Nov. 13. a fővezér csakugyan 5—600 lovast adott *Dsáfer* basa mellé, hogy élelmet vigyen be Temesvárba s Jenőbe és Thökölyt is csatlakozásra szólította fel⁴⁾. A jeneiek és gyulaiak azonban az év végén maguk mentek Temesvárra s onnan élelmi szereket és janicsárokat vittek be váraikba⁵⁾. 5—600 kurucz 1693. jan. 25. fölkerekedve, azonkívül is vitt élelmi szereket Gyulára; *Dsáfer* azonban olyan kenyeret adott velök, hogy azt a kutya sem ette meg. Jenőre nézve is megígérte, hogy két napi eleséggel látja el őket s lovaikat; semmit sem adott ugyan nekik, a kuruczok azonban így is megoldották feladatukat és azzal vígasztalódtak, hogy Jenő 4 hónapra el van látva élelemmel⁶⁾.

A portán már Anglia és Hollandia követe is támogatta a bécsi udvarnak Temesvár, Gyula és Jenő visszaadatása iránt tett kívánságát⁷⁾, melyről azonban hallani sem akart a szultán. *Musztafa* nagyvezír 1693. márcz. 6. ismét kötelezte Thökölyt, hogy a három vár megsegítésére küldött török had mellé 500 lovast adjon. »Bolondság minden dolga a vezérnek — jegyezte meg a váradi janicsár-aga. — Lehetetlen már az, — úgy elfogta az ellenség azt a földet.« Thököly a portán az erre már febr. 20. kijelölt *Sándor* Gáspárt tette a segélyhad vezérévé s ellátta a jenei basához szóló levéllel. *Sándor* Gáspár, gyaloghadait hátrahagyva, ápril 20.-a táján indult meg Temesvár alól. A föladat nem volt könnyű; mert *Veteráninak* Váradon, F.-Bátoron, Papmezőn, Belényesen és Halmágyon több ezer gyalogos, Szegeden s a Tisza melléken jelentékeny nép s ezeken kívül 2000 rendes német katona állt szolgálatára, ha Lippán nem rendelkezett is többel 3—4 ágyúnál s néhány mozsárnál. A kurucz lovasok azonban átkeltek a Maros aradi révén, a meddig *Kovács* István gyalogos hadnagy is elkísérte. Egy napi pihenés után a gyulai pusztákra

¹⁾ *Thököly* naplóí. I. 747—8. — ²⁾ *Atmády* István naplója. U.-o., 749. — ³⁾ *Ray* Mihály naplója, u.-o. 464. — ⁴⁾ U.-o., 465. — ⁵⁾ U.-o., 542. — ⁶⁾ U.-o., 581—2., 595., 599., 665—7., 671. — ⁷⁾ U.-o., 589., 603.

érkezve¹⁾, föladatukat megoldották. *Kis Miska*, Thököly gyalogos hadnagya, benn maradt Jenő várában, hol ügyességével s vitézségével kiérdemelte a basa elösmerését.

Jenőből azonban csakhamar két lovas vágatott Temesvárra azzal a hírrel, hogy *Veterani* már Jenő alá érkezett s hogy *Fál deák* és *Kis Balázs* csapatai viszont a Maros aradi révét szállották meg. *Heisler* 18 ágyút vitt magával a sáron és vizen keresztül; 4 német ezreddel s némi magyarsággal, összesen 8—900 főre becsült hadával május 15. szállta még Boros-Jenő várát, minek hírére egy harmadnap kiszökött odabasi vitte meg a portára, hol jóval előbb, ápril 12.-én elterjedt Jenő bevételének álhíre. A vár falai már sokhelyütt dűledeztek, s a palánk, a melylyel helyenként pótolták, nem sokáig tarthatta vissza a keresztény sereget. »Nem nagy erősség, nem is annyi importantiájú hely.« Az átadás föltételei szerént az őrség sértetlenül, de dobszó és zászlók nélkül vonult ki a várból s mindenki csak annyit vihett magával, a mennyit hátán elbír, az őrséget pedig 200 katona fedezete alatt küldte *Heisler* Temesvárra. A reiszeffendi június 8.-án már elkésve keresgélte a térképen Jenő nevét. Nándorfejérvárt június 4.-én értesültek a temesvári basa leveléből, hogy a törökök szabad elvonulás föltétele mellett föladván a várát, az őrség azóta már meg is érkezett Temesvárra; 12.-én pedig jelentkezett Thökölynél maga *Kis Miska* jenei gyaloghadnagy is, magával hozván az utolsó jenei basa levelét s azt a hírt, hogy vele együtt több jenei katona jött a bujdosó fejedelem szolgálatára. Másnap még szintén átszöktek hozzá egyes jenei hajdúk. Hú hadnagyát aug. 13. a gyalogság s *Kos Mihályt* a lovas-ság kapitányává nevezvén ki Thököly, felhatalmazta őket hadfogadásra²⁾.

S hiában lengett Jenő várfokán a német zászló, *Kis Miska* megint csak annak a várnak vidékén kezdte meg a toborzást. Fölhívására Thököly iránt csakhamar ismét hittel kötötték le magukat a jenei és fekete-bátori földönfutó hajdúk; és mikor *Kis Miskát* — talán akkor, mikor élelmet akart szállítani Gyula várába — egy *Mósi*k nevű lábancz hadnagy levágta, — a batoriak és jeneiek *Dékánt* vagy *Szőcs Istvánt* kérték kapitányul s erősen fogadkoztak, hogy tavasszal fölkelnek Thököly mellett. Tavaszra kelve azonban, a Tisza és Maros mellett levő végházakból gondosan ügyeltek rájuk a császáriak s különösen Gyula megsegítését akarták gátolni³⁾.

Az 1694. év augusztusában és szeptemberében *Surmeli* Ali nagyvezír Péterváradot ostromolván, néhány »kontyos török«, egyebek közt egy aradi is át akart szökni a keresztényekhez, midőn okt. 1. a törökök a

¹⁾ *Thököly* naplója I. 599., 635., 646—650., 658., 666., 671., 700—3. II. 24—29., 49., 67., 82. — ²⁾ *U.-o.*, (kiadta Nagy Iván) 99—108., 143.; és (Thaly közlésében) I., 611., 623., 631., 647., 650. V. ö. *Angyal*, Thököly, II. 233—5. *Istvánfy* folytatója, XLIX. könyv, 635. l. — ³⁾ *Thököly* naplója, I. 134., 136., 155., 269.

sánczokból téli szállásra vonultak!). A nagyvezír 314 erszény pénzzel most Dsáfer rumili beglerbéget küldte Temesvár és Gyula őrségének megsegítésére; Dsáfer azonban Temesváron hagyta az egész őrséget, mert Arad és Lippa közt *Veterani* 12,000 emberrel őriztette a partokat s így a temesvári basán maradt az a feladat, hogy a télen majd Gyulát is megsegítse valamiképen²⁾.

Lippa ostroma 1695.

Télen át *Veterani* mind több és több élelmi és ostromszert halmozott össze Lippa várában, melyet tavasszal a Temesvár ellen való hadi működés alapjává akart tenni. Tervét el is fogadta a haditanács, a mozgósítással azonban annyira megkésett, hogy ezalatt kényelmesen megérkezett a harcziás új szultán, *II. Musztafa* serege, mely most egyenesen Lippa ostromára indult, hogy gazdag fölszereléseit hatalmába kerítse. *Veterani* parancsot kapván, hogy Arad táján ügyekezzen egyesülni *Frigyes Ágost* fővezérrel³⁾, a *Daun*-ezred élén álló gróf *A Toldo* tábornokot s

¹⁾ *Thököly* naplója, II. 5 3. — ²⁾ *Hammer-Purgstall*, III. 866—7. — ³⁾ *Horváth*, VI. 231.

Daróczy András hajdú-kapitányt bízván meg Lippa védelmével, ő-maga Tótváradjától lefelé indulva, nem ugyan Aradnál, de Csanádnál átkelt a gondjaira bízott Maroson. A szultán — állítólag 150,000, helyesebben azonban alkalmasint csak 15,000 emberrel — *Topal Husszeint* küldte ellene. »Mivel — úgymond Cserey¹⁾ — különben is semmi erőssége nem vala Lippának, noha mind a németek, mind a magyarok ugyanolyan vitézül viselék magukat, hogy sok jancsár ott vesze miattuk, utoljára elfáradván, a török beomlék a várba s egy lábíg mind ott vágák le őket, Toldot pedig elfogták, ki azután szabadúla meg.« *Daróczyt* váltig kínálták újabb tisztségekkel a törökök, kik közül renegát korából sokan ismerték, nem hallgatott rájuk; súlyos sebeiben félholtan maradt az egyik bástyán, mire a törökök karóba húzták Három óra alatt vége volt a rohamnak, mely újra török kézbe ejtette Lippát. 39 nagy ágyút, 5 mozsarat és sok más hadiszert s élelmet, különösen mintegy 40,000 köből zabot foglaltak el a győzők²⁾. *Topal Husszeint* diarbekiri basasággal jutalmazta a szultán, ki most a tatár khánt is Lippa alá szólította. *II. Musztafa* nem látván módot Lippa megtartásában, már szept. 8.-án megkezdte a híres vár falainak lebontását s hat nap alatt teljesen bevégezte romboló munkáját³⁾. Aradvármegye legnagyobb erősségének nyomait ma már csak hosszabb keresgélés után találja meg Lippa területén a kutató.

Hosszas küzdelmek után tehát a *mai Aradvármegyének egész területe visszakerült Magyarországhoz*. — A következő 1696. évben készült jegyzék szerint Aradvármegyében 30, Zarámban 50 portát írtak össze ugyanakkor, mikor az ellenség dúlásainak annyira ki nem tett Pozsonyban 394 és Vasban 396 portát vettek föl⁴⁾. A régi Aradnak a Maros balpartján levő részét az 1699. január 26. *Karloviczon* kötött béke még a török hatalmában hagyta; de kimondotta, hogy Lippát, valamint a délvidék több más várát (Karánsebest, Lugost, Csanádot, Becsét és Becskereket) le kell rontani s hogy a Maroson mind a két fél szabadon hajózhat⁵⁾. Sőt a tótváradjai kerülethez a Maros balpartján fekvő helyek is tartoztak⁶⁾ s így élt még az a remény, hogy Arad régi vármegyéjét egykor visszaállítják.

¹⁾ *Cserey Hist.* 240. — ²⁾ *U.-o.* 246. *Szanisszó* Zsigmond naplói. Közli *Torma Károly* a Tört. Tárbán, 1890., 94. *Pethő* Gergely krónikájának folytatása. (Pozsony, 1742.), 40. *Pesty*, Szörényi bánt. 118. és 191. Lippa egyetlen ösmert ostromképét *Ricaud* »Neue eröffnente ottomanische Porte« (Augsburg, 1701., II. 723. l.) után közlöm. — ³⁾ *Hammer-Purgstall*, III. 881. *Böhm*, I. 308—9. Lippa bevétele oly riadalmat keltett, hogy szept. 12. Debreczennek egész lakossága menekült s a várost a tolvajok kényére hagyta. *Szállcs*, Debreczen tört. 690. — ⁴⁾ A Kis-Kúnság jegyzőkönyvéből. Tört. Tár (1868.), XIII. 225. — ⁵⁾ *Horváth*, VI. 239. *Katona*, Hist. Crit. XXXVI. 73. — ⁶⁾ Pozsoga, Szelcsova, Kápolnás, Fundáta, Czella, Batta, Labasincz, Szvinyovecz és Kelmák. (*Törökni. Tört. Eml.* IX. 333.)

XXXVIII. MEGYEI ÉLET A HÓDOLTSÁG IDEJÉBEN.

Arad- és Zarándvármegye határai, járásai. Térképek. Hatósági élet. Tisztoiselőök. Követküldés. Honvédelem és adózás. Fobbágyok. Telepítések. A porták száma. Arad- és Zarándvármegyék helységeinek részletes jegyzéke 1566—1695-ből.

Aradvármegyét 1552-ben elfoglalta, de nem semmisítette meg a török. Viszonyait azonban rögtön összezavarta. 1560-ban már csak 45 helység tartozott a vármegyéhez s ebből csupán 2 feküdt a Maros balpartján; Fellakot, Ságot, Kútfőt, Novákot a hivatalos összeírás is Temeshez számította; 1561-ben már 67, 1564-ben pedig 73 falut mutatott ki a dicátor, még pedig a Maros partján innen és túl. Az éppen ez évben elhunyt I. Ferdinánd király tehát mindvégig megőrizte a vármegyéhez való jogát s megőrizte ezzel magát az intézményt is oly időben, mikor Arad területén idegen hódító volt az úr. A szolgabírák folyton működtek s ha a dicátor növelte is azt a terhet, melyet szinte elviselhetetlenné tett a defter, legalább fenntartotta a régi államhoz való tartozás érzetét.

A török betelepődése mindamelllett kezdettől fogva bizonytalanokká tette a *határokat*. Izabellának 1559-ben Konstantinápolyban járó követei már csak azt kérték, hogy kitűzzék Erdély határait Lippa és Temesvár felé. Azonban ez sem történt meg s a határok iránt való tájékozatlanság egyre tartott. Ferdinánd Radnát 1559. aug. 1. Temes¹⁾, a királyi helytartó pedig Varjast, Tornyát és Batonyát Csongrád- s még azon évben Csanádmegyében levőknek írta²⁾. Hasonló zavarok mutatkoztak Zaránd egyes helységeinek hovátartozósága iránt is, többnyire Biharvármegye javára.

A rendelkezésünkre álló összeírások nem nevezik meg a vármegye egyes *jársait*. 1607-ben Aradnak csupán lippai vagy nagylippai s az ezzel voltaképen egy nagyvidéki járását halljuk emlegetni³⁾; a tótváradi járás neve először, tudtomra, csak 1700-ban fordul elő⁴⁾. Zarándnál ellenben már az 1553. évi összeírás megkülönböztet 4 járást; és pedig a Pipaly Ferencz szolgabíróéban 37, a Szederkényi Szőrös Jánoséban 56, a Kereky Ferenczéban 51 s a Somosi Kereky Istvánéban 27 faluval s ösz-

¹⁾ *Líb. Reg. Ferd. et Max.* 407. — ²⁾ *NRA.* 20., 37. és 24., 65. — ³⁾ *IV. LR.* 96b. és 98b—99b. — ⁴⁾ *Török. Tört. Eml.* IX. 333.

szesen 691 portával¹⁾. 1572-ben ott a világosi, deszni, jenei, feltóti, gyulai és közöndi járást említik²⁾, a melyekhez 1607-ben a kápolnásvidéki és 1629-ben, tehát Arad odacsatolása után 3 esztendővel, még a csúcsi járást számították³⁾. A pusztulás itt is éppen oly nagy volt, mint akár Aradban; Kápolnás vidékén pl. a török hódítás előtt 67 falu volt, s 1572-ben már csak 21⁴⁾.

Aradvármegye külön törvényhatóságának Bethlen Gábor vetett véget. Már 1615. átkebelezte Huszna vidékét⁵⁾ Hunyadba⁶⁾, 1626. pedig beolvastotta az egész Aradmegyét Zarándba, melyhez különben 1632. Huszna vidékét is visszakapcsolták⁷⁾. Adományleveleikben ugyan a fejedelmek azontúl is megkülönböztették Aradot Zarándtól, közigazgatás tekintetében azonban, ha csakugyan lehet szó ilyesmiről, a törvényhez híven egynek vették a két hatóságot. Ez időtől kezdve Zarándot rendesen csak egy alsó s egy felső járásra osztották fel⁸⁾; Aradot kétségtelenül az alsóhoz számították. 1665-ben, midőn Jenő elestével kétségbeejtően összezilálódtak az amúgy is kuszált közigazgatási viszonyok, Szalárdy János Zaránd alsó járását a megyei hatóság alól még 1637. kivont Desznivel Dévához, a felsőt pedig Sebesvárhoz, Kolozsvármegye egy részéhez kívánta csatolni⁹⁾. S a nélkül, hogy erről — legalább tudtommal — a törvényhozás külön intézkedett volna, Arad és Zaránd megmaradt részecskéi ezentúl Hunyadvármegyéhez tartoztak, a mi azonban legkevesbbé sem akadályozta meg az arad-zarándiakat, hogy 1667. aug. 9.-én külön gyűlést tartsanak Körösbányán¹⁰⁾.

Az egyesült vármegyék *határai* tekintetében is sok kétség és ingadozás mutatkozott. 1651-ben s többször Sziond, Batonya, Nagy-Iratos stb. aradi falvakat már Csanádhhoz¹¹⁾, 1663-ban pedig ugyanazon Sziondot és Kingedet Békéshez számították¹²⁾; ellenben 1654-ben Aradhoz valónak írták az akkor már régen Temes felé nehézkedő Mácsalakat, Botost és Fejéregyházát¹³⁾. 1664. óta Erdélyt s a portát tudvalevőleg gyakran foglalkoztatta a határnak Halmágy vidékén való szabályozása, a mi különben sohasem vezetett igazi és megnyugtató eredményre; 1685-ben I. Lipóttól sem több sikerrel követelte vissza Apafy Mihály Aradot és Zarándot, melyet különben előbb még el is kellett foglalni.

S milyen térképek voltak azok, a miknek segítségével ezen a visszafoglaláson dolgoztak az idegen tiszték! Egy 1680. évi térképen¹⁴⁾ a

¹⁾ *Orsz. lt.* Conscr. Nro 278. — ²⁾ *Szalay*, Erdély s a porta, 59—62. — ³⁾ *IV. L.R.*

215ab. és *XIV. L.R.* 99b—100a. és 103 ab. — ⁴⁾ *Szalay*, Erdély s a porta, 61. — ⁵⁾ S

nem Husztét, mint *Pesty* írja (Eltűnt vármegyék, I. 41.). — ⁶⁾ 1615: *XXIV. t.-cz.* —

⁷⁾ 1626: *XXVI.* és 1632: *XXI. t.-cz.* — ⁸⁾ 1631: *II.*, 1633: *XII.*, 1638: *V. t.-cz. stb.* —

⁹⁾ *Török. Tört. Eml. VI. 277. Kemény*, Erdély Történetei (kéziratban), *XIV. 510.* —

¹⁰⁾ *Marosnémeti lt.* — ¹¹⁾ *NRA.* 1791., 10. — ¹²⁾ *U.-o.*, 853., 52. — ¹³⁾ *XXVI. L.R.* 390—1.

— ¹⁴⁾ *Novissima et accuratissima Hungariae cum circumjacentibus regnis et principatibus in mappa geographica designatio. Seutter* Mátyás augsburgi atlaszában, Vischer és Homann

föld színéről hivatalosan már félszázaddal azelőtt eltörölt vármegye, az »Aradiensis Comitatus« neve mindazon területre vonatkozik, mely Csályától nyugatfelé a Maros torkolatáig s onnan éjszaknak a Tisza mentén a Hármas-Körös torkolatáig terjed. Szarvasnál, hol a Sebes-Körös a Hármasba ömlik, Arad a folyó jobboldalára is átlép s Bihar néhány déli helységét is elhódítván, Bihar délkeleti része felé körülbelül a mai határokat mutatja. Onnan kezdve azonban, hol a Fejér-Körös Erdélyből Magyarországra jön, éjszakkeletről dényugatra fordul a választóvonal úgy, hogy Világosvár, Solymos, sőt magának Aradnak szigetén épült öt bástyájú vára is már Csanádmegyében fekszik. Határos pedig Arad éjszakon Torontállal és Biharral, keleten Fejérrel és Csanáddal, délen szintén Csanáddal, nyugaton pedig Bodrogvármegyével s ezen a határon belül összesen 32 helységnevet említ a térképrajzoló.

Maga a földönfutó nemesség azonban éppen nem volt Aradra nézve oly tájékozatlan, mint korának egyik leghíresebb térképkészítője; s a vármegyéhez, mely szélteben, hosszában elvadult és elnéptelenedett, a harmadik határba üzetve is hű maradt. Ennek köszönhetni, hogy a *hatóság működése* sohasem szűnt meg egészen.

1595-ben, Lippa visszafoglalásával, azonnal ismeretessé válik előttünk az első aradi *főispán* neve. Főispánul ugyanis 1596-ban a vitéz és bölcs Simai *Borbély* István, 1616-ban pedig Nagymenyeri *Keresztesy* Pál lippai főkapitányokat említik¹⁾. Valószínű, hogy ez időközben a lippai főkapitányok voltak Arad főispánjai; a források azonban csak általánosságban szólnak az aradi ispánokról²⁾, valamint általában véve Aradmegye tisztikaráról³⁾. 1625-ben Borosjenei *Korda* Zsigmondot már Arad- és Zarándmegye főispánjává nevezte ki Bethlen Gábor⁴⁾, holott a két megye törvényesen csak a következő évben egyesült egymással⁵⁾. 1631. *Petneházy* István⁶⁾, 1634. *Kornis* Zsigmond⁷⁾, s az ő halálával 1649. decz. 15. *Gyulay* Ferencz lett a két vármegye főispánja⁸⁾. 1663-ban *Haller* Gábor⁹⁾, 1665. Borosjenei *Székely* János, majd *Zólyomy* Miklós viselte ezt a méltóságot¹⁰⁾. Az ő idejében már a legnagyobb zavarban volt az egyesült két vármegye. Ösmeretes, hogy az amúgy is gyöngye hatóságot még inkább gyöngítette I. György, midőn 1637-ben hatósága alól kivette a Desznivár

után. Ismertettem az Alföldben, 1882., 4. sz. A mellékelt térkép, melyet a nagyszombati jezsuiták még 1765-ben is jóhiszembben vettek föl Magyarország megyéinek atlaszába (a budapesti egyet. könyvtár Hevenesy-kéziratai közt, Tom. XCII. — helyesebben XCI. — sub d., pag. 29.) szintén XVII. századbéli minta után készült s azért itt közlöm.

¹⁾ *Wenzel*, Encycl. III. 681. Törökm. Tört. Eml. III. 145. Életöknek Aradra vonatkozó adatait l. e könyv más helyein. — ²⁾ Pl. az 1615: XXIV. t.-cz. — ³⁾ Pl. IV. LR. 98b. — ⁴⁾ *Wenzel*, III. 681. — ⁵⁾ 1626: XXVI. t.-cz. — ⁶⁾ Marosnémeti lt. fasc. 18. — ⁷⁾ *Wenzel* id. h., *Szalárdy*, 64., 94., 249. XV. LR. 196b—198a. — ⁸⁾ XXIV. LR. 259ab. — ⁹⁾ *Tud. Gyűjt.* 1821. VII. 135—8. — ¹⁰⁾ *Wenzel*, III. 682. és *Zólyomy* életrajza a Századokban, 1889. 35—33.

kerületét¹⁾, pedig a liber baronatusságot már az 1635: LII. t.-cz. eltörölte. E miatt sok villongás történt a vármegyében, mely üléseit többnyire Jenőben tartotta; úgy hogy mikor ennek bukása után Körösbányára kellett is átvándorolniok a rendeknek, a török 1670-ben Jenővármegyének nevezte a kettős törvényhatóságot²⁾; pedig ebben a zűrzavarban már főispánja sem volt Zarádnak és Aradnak és 1665. szóba is jött, hogy mindakettőt bekebelezzék egy Sebesvár s egy másik Déva székhelyyel alakítandó vármegyébe, s élökre főispáni tekintélyű főkapitányokat nevezzenek ki³⁾. Ez időtől kezdve egy darabig Hunyadvármegye főispánjai viselték Arad és Zarádvármegyék főispáni tisztjét is; így egymásután Széki *Teleki* János, 1668—1672. közt a dölyfös *Kapy* György⁴⁾, s 1678—1702. *Naláczy* István⁵⁾.

Kapy György

Az *alispánok* közül 1614—5. *Bornemissa*

Kapy György aláírása.

László, 1627. *Tury* Mihály, 1631. *Peleskei* *Eördögh* Boldizsár és *Ribiczey* István, 1643. *Feney* János, 1648. *Nikodin* Mihály, 1650. *Baradi* Ferencz, 1652. *Hegyesy* István, s 1658. *Ujlaky* László és ifjabb *Tury* Mihály nevét említhetjük⁶⁾. A mint borosjenei főkapitányok voltak a főispánok, úgy többnyire jenei alkapitányok, vagy várnagyok voltak az alispánok, kik közül az egyik rendszeren, de nem szükségképen zarándi, a másik pedig aradi birtokos nemes volt. Egyébiránt a fejedelmeknek Boros-Jenő számára 1643. és 1648. kiadott szabályzatában az *alispán jogköre* meglehetősen el van különítve az alkapitányétól; ez utóbbit pl. szigorúan eltiltja a nemesember elfogatásától, mert »e féle igazgatás a viceispánynak és szolgabíráknak incumbál.« Így tehát a fejedelmeknek sem volt szándékukban, hogy polgári megye helyett katonait teremtsenek, mindamelllett, hogy a főbb tisztviselők s a szavazó nemesek többnyire a jenei helyőrség tagjaiból s új nemesekből kerültek ki. S ebben a részben igen határozottan szól II. Györgynek 1648. ápril 11.-én kiadott szabályzata, mely szerént »ennekutána a nemes vármegye tisztei különben be ne vegyenek senkit a nemesség közé s be se írják, hanem ha elsőben vagy armalissal, vagy egyébképen való helyes et fidedignis testimoniis humanis vel literalibus sufficienter doceálja nemesességét; valakik pedig nemességöket nem doceálhatják, tartozzanak a kapitányoktól dependeálni successivis semper temporibus s a kapitány tiszte és auctoritása alatt legyenek«⁷⁾. Kérdés azonban, a vitélő rend, a nemesség megfogyatkozott állapota mellett, így is nem folyt-e be a megyei határozatokra s hogy ilyen körülmények közt teljesen függetlenek lehettek-e

¹⁾ *NRA.* fasc. 1715. nro 16. — ²⁾ *Török. Tört. Eml.* IX. 348—9. — ³⁾ *U. o.*, VI.

277. — ⁴⁾ A marosnémeti lt.-ban többször. Századok (hunyadm. kirándulás) 1887., 54.; életrajza u. o. 1889., 38—40. V. ö. *Cseresz*, 63., 114. — ⁵⁾ Életr. *Századok*, 1889. 40—1.

⁶⁾ Többnyire a m.-németi levéltárban és a Liber Regiusokban. Továbbá Erdélyi Orsz. Eml. X. 485. *Fábián*, I. 222—3. — ⁷⁾ *Erdélyi Orsz. Eml.* X. 488.

azok a határozatok? A mi az elsőt illeti, figyelmet érdemel a marosi határörvidék szervezése ügyében kiküldött bizottságnak 1703-ban tett az a megjegyzése, hogy az alispánokat és a szolgabírákat utóbbi időkben nem a földbirtokosok, hanem a parasztok választották¹⁾.

A megyei *jegyzők* közül Szlatenai *Temesdy* István és *Thury* Mihály (1631.), *Ribiczey* András (1650.) és *Szalonthay* Gáspár (1651.) nevei ösmeretesek²⁾. Az egyik jegyző megválasztásánál bizonyosan tekintettel voltak az aradiakra, mint a *szolgabírói* állások betöltésénél is. Így találjuk pl. *Maguliczay* Menyhért, *Ribiczey* János stb. szolgabíró neve mellett a kétségtől aradi származású *Szörös* László, *Szabó* Ábrahám, *Diószeghy* Kristóf deák, Bolgárfalvi *Rács* Gergely stb. neveit³⁾.

A *követküldés* jogával egész következetesen élt a vármegye. Követeket azonban a török hódítás óta mindig csak az erdélyi országgyűlésekre küldött; így már 1563. aug. 21.-én is távol maradt a koronázó országgyűléstől, melyen Zaránd-, Bihar-, Békés- és Csongrádmegyék is megjelentek⁴⁾. 1578. *Kucsilics* Péter aradi prépost jelen volt ugyan a pozsonyi országgyűlésen⁵⁾, de nem mint ilyen, hanem mint egi fődékan és püspöki helytartó. Aradvármegye, vagy — a mi akkor szinte egy volt vele — a lippai helyőrség 1614-ben Erdős Mihályt, Fekete Miklóst és Fejér Miklóst küldte követségbe a magyar urakhoz⁶⁾; ez azonban lázadás-számba ment s Aradnak ebben a korszakban többé nem nyílt alkalm, hogy önállóan gyakorolja a követküldés jogát. 1648. *Tatay* István⁷⁾, 1649. *Hegyesy* János⁸⁾, 1651-ben az alispán és Tisza István⁹⁾ Zarándot és Aradot egyaránt képviselték, ha csak zarándi követeknek nevezték is magukat; 1678-ban meg éppen az *egyesült* Hunyad- és Zarándmegye követének írta magát az az ismeretlen¹⁰⁾, ki pedig Arad nemességét is képviselte. Az 1651. január 31. tartott megyei gyűlésről tudjuk, hogy a vármegye utasításokkal szokta ellátni követeit¹¹⁾. A kettős vármegye területén két tábori országgyűlést tartottak; egyszer 1636-ban¹²⁾ s másodszer 1658-ban Boros-Jenőben. A Kenán basától 1657. okt. 30. Lippára hirdetett országgyűlés¹³⁾ megghiúsult. Ösmeretes különben, hogy az erdélyi törvényczikkek elég gyakran foglalkoztak Arad- és Zarándvármegye ügyeivel.

Ezek az ügyek jobbadán a honvédelmet és az adót illették s előttünk már ösmeretesek. A *honvédelem* mondhatni teljesen fölemésztette a köztevékenységet s az *adózás* maga is a legszorosabb kapcsolatban áll vele. Halul bég defterének, ennek a megbízhatatlan kataszteri fölvételnek alkalmazása szorosan véve nem tartozik a vármegyéhez, mely azt jogosnak

¹⁾ *Hazánk*, II. 350—4. — ²⁾ A marosnémeti levéltárból. — ³⁾ L. a családok közt. — ⁴⁾ *Magyar Országgy. Eml.* IV. 406. — ⁵⁾ *Knausz* a *M. Encyclopaediában*, III. 669. — ⁶⁾ *Tört. Tár*, 1879., 227. — ⁷⁾ *Erdélyi Orsz. Eml.* X. 492. — ⁸⁾ *Török. Tört. Eml.* V. 420. — ⁹⁾ *Fábián*, I. 86. — ¹⁰⁾ *Török. Tört. Eml.* VII. 498. — ¹¹⁾ *Fábián*, I. 86. — ¹²⁾ *Török. Tört. Eml.* IV. 432—446. — ¹³⁾ *U.-o.* V. 443—5.

sohasem ösmerhette el, ha nem akadályozhatta is meg végrehajtását. Mint ténynyel azonban számolt vele. S annyival inkább, mert a körösmenti szegénység már 1572. kérte Mehmed nagyvezírt, hogy vagy védelmezze meg őt az erdélyi uralomtól, vagy engedje meg, hogy oda fizesse adóját, csak »egyfelé« legyen, mert különben nem bírja meg az adó terhét¹⁾. — Pedig voltakép 3 felé is adózott. Nem szólva az 1565—6. évi zavarokról, mikor török, erdélyi és magyar hadak jártak alá s fel a szerencsétlen vidéken, az erdélyi fejedelemmel s a törökkel versenyezve, a hol lehetett, még a kiszorúlt király is megvette a maga adóját; kivált 1600—1604. közt. A már fölsorolt adatokból csak néhányra kell emlékeztetnem. 1602-ben kimondják, hogy Lippa, Jenő, Világos és Solymos jövedelme a fejedelmet illeti; 1603-ban 100 frt pótradót vetnek Zaráandra; 1607. Desznit fölmentik a jenei vármunkák alól, Rákóczy Zsigmond pedig Lippát egyenesen kiveszi a közterhek alól; 1614-ben Lippa és Jenő építése miatt az adózást közmunkával helyettesítik, sőt a fejedelem a Lippa vidékén lakóknak el is engedte a vár részére fizetett adót; 1615. összeíratták Zaránd rovatlan helyeit; 1616. szabályozzák a zarándi ingyenmunka ügyét s e vármegye adóját Jenő építésére rendelik fordítani; 1617-ben tizedmentességet adnak a jeneieknek, épp akkor, mikor 200,000 tallerra teszik Lippa ismételt megszállásának költségeit; 1620. a fejedelem Jenő vidékét adózás tekintetében teljesen, a lippavidéki hódoltakat pedig föltételesen rendeli a jenei kapitány alá; 1631. Arad-Zarándot, a felsőjárás kivételével, Jenő építése miatt, fölmentik a 20 és 1632-ben az 1 frtos kapuadó alól; 1633. Zarándnak Jenőhöz kellett adnia az ingyenmunkát; 1636-ban a fejedelem intézkedik, hogy a török a jenővidéki hódoltságtól is megkapja adóját; 1638. az alsójárás ingyenmunkát adott, a felső 1½ frtot kapunként; 1644-ben a fejedelem meghagyta, hogy Jenőt saját adójából lássák el; 1649. és 1653. Jenő építésére e megye is kapunként 1 frtot tartozott adni; 1650. a Zarándban szabadon bocsátott jobbágyokra nézve fenntartják az örökösödési adót, s elrendelik, hogy Zaránd régi módon fizesse a tizedet; — a fiscalis javakat Jenő vidékén még abban az évben összeíratták, hogy eladásuk a kincstár jövedelmét növelje. — Ezek a száraz adatok eléggé mutatják, hogy az erdélyi kormány a kettős vármegye terhein, a hol lehetett, könnyíteni ügyekezett. De hogy még e pusztult megyék is számbavehetően járultak a közjövödelmekhez, mutatja, hogy Várad, Jenő és Deszni elesése után Apafy azonnal sürgette az adó leszállítását, mivel most már nem bír annyit fizetni, mint azelőtt. Az új jenei defter és a kétfelé adózás ügye, mint láttuk, Erdélynek azután is gyakran adott alkalmat diplomatiiai felszólalásokra.

Ezekben a tárgyalásokban mind a két fél gyakran hivatkozott a szegény *jobbágy nép* érdekeire. Igazán megrendítő az a panaszlevél, melyet a

¹⁾ Szalay, Erdély, 62.

Körösmentében való szegénynépek 1572-ben Mehmed nagyvezírhez intéztek, s melynek igazságát a már elmondott adatok bizonyítják. Rendkívül zaklatott volt a jobbágy élete. Megesett, pl. 1590-ben, hogy a királyiak is raboltak hódoltságbeli jobbágyokat; azonban maguk a jobbágyok önként is átmenekültek biztosabb területekre, hol kevesebb volt az adó, jobb a földesúr s könnyebb a megélhetés. Az aradi náhie területén csupán Simánd és Békés volt a maktu, vagyis csak ez váltotta meg magát a török aprólékos adózásaitól. Egyébiránt maga a hódító is letelepedésre bátorította a jobbágyokat. Ezt már az 1568. évi defter is tanúsítja. Később — 1626-ban — különösen Abdula lippai bég volt rajta, hogy szandsákságába erdélyi jobbágyokat telepítsen s 1664-ben a jenei műhafiz is méltán hivatkozhatott reá, hogy megvédni ügyekszik a ráját. Azonban a magyar urak sem hanyagolták el a *telepítés* kérdését. 1607-ben Lippa-város szabadságot nyert, hogy az oda menekült s ott letelepedni kívánó szökött jobbágyokat csakis saját határozott kívánságukra szolgálta ki volt földesuraiknak s hogy a szökött jobbágyoknak Lippán szabad járásuk-keelésök legyen¹⁾. Ugyanazon esztendőben 160 rácz vitéz családját Aradra telepítette, egyúttal azonban meg is nemesítette a fejedelem. 1608-ban Báthory Gábor a Deszni-várhoz tartozó összes jobbágyokat fölmentette az ingyenes és a jenei várnál való egyéb munkák végzése alól²⁾, s így még nagyobb kedvet keltett a jobbágyok odaözönlésére. — 1620-ban Bethlen Gábor szigorúan meghagyta Gálffy borosjenei kapitánynak, hogy a szegénységgel jól bánják s ne csak pusztulni ne engedje helységeiket, hanem mindent elkövessen azok fölvirágzására³⁾. Lippa eleste után a jobbágyok kivált Deszniben és Jenőben törekedtek fegyveres szolgálatra; kerített helyen ez házhoz, kinn földbirtokhoz és gyakran nemességhez juttathatta őket. 1652-ben II. György fejedelem a jenei szigetet az ilyen jobbágyokból lett lovas- és gyalogkatonáknak ajándékozta oda s külön hadnagyot állított élökre, de kikötötte, hogy betelepedésök ne történhessék meg a kapitányok tudta nélkül; fölmentette őket a fekvőségeik után járó adóktól, tizedtől stb. s kimondotta, hogy valamennyit nemeseknek kell tekinteni, de oly föltétellel, hogy az ország vagy a külföld jövevény-jobbágyait, kik földesuraiknak még le vannak kötve, maguk közé be ne fogadják⁴⁾. A földesurak azonkívül is mindenkép édesgették magukhoz a jobbágyokat, hogy legyenek, a kik parlagon heverő földeiket műveljék. Egy vadászti szökött jobbágynek ára 1629-ben 60 tallér volt⁵⁾ s a jobbágyszegődttetés-nél 1654—1659. közt 120, sőt 300 frt biztosítékot is tettek Arad-Zarándban⁶⁾, a mi eléggé mutatja a munkászekek hiányát és drágaságát. Az ilyen drága erőt meg is becsülték. 1618-ban megtörtént ugyan, hogy Bethlen Gábor két dombravai felszabadított jobbágyot, mivel hadi szolgál-

¹⁾ *IV. LR.* 99a. — ²⁾ *NRA.* 1715., 16. — ³⁾ *X. LR.* 182a. — ⁴⁾ *Fábián,* I. 222—3. — ⁵⁾ *NRA.* 961., 60. — ⁶⁾ *NRA.* 840., 54. és 1582., 45.

latot tenni vonakodtak, családjaikkal együtt ismét örökös jobbágyságra vetvén, odaajándékozta őket Ráczy György csincsei birtokosnak¹⁾, egészben véve azonban a jobbágy már nem volt annyira röghöz kötve, mint csak a XVI. században is és szabad akaratát — mint a lippai és jenei szabályzatok szintén tanúsítják — maga a kormány is védte. Nem lehetett, legalább a földesurak miatt, igazán rossz dolga ott a jobbágnak, a hol pl. különösen a Sztepanék vadászai jószágán, nemcsak parasztok, hanem valóságos nemesek is elszegődtek örökös jobbágyoknak²⁾. 1657-tel azonban meg is szűnt a jobbágnép védelme, mert az erdélyiek alig tehettek valamit ügyökben. Hogyan biztosíthaták volna tűzhelyöket, mikor 1675-ben nyíltan bevallották, hogy még a Jenőről és Deszniről kibujdosott nemeseket sem tudták hová letelepíteni!³⁾

A pusztulásról csak úgy lehet igazán fogalmunk, ha figyelembe vesszük, hogy míg Aradban a hódítás után 12 évvel, 1564-ben 410¹/₂, Zarámban pedig 1734, összesen 2144¹/₂ volt a porták száma, addig a visszahódítást követő 1696. évben amott csak 30, emitt 50 s így összevéve 80 portát számítottak össze, a mi 3⁷/₀-a a másfélszázad előtt való állapotnak. A két vármegye lakott helyeinek több mint 96⁰/₀-a tönkrement. 1564-ben a már pusztulásnak indult helységek száma 73 volt s így majdnem annyi, mint a hány portával tengődött másfélszázad múlva a két vármegye. Nem túlzott tehát Rákóczy-fejedelem, midőn 1642. okt. 16.-án Huszna vidékének pusztulásánál megjegyezte, hogy »a mely falukon, városokon azelőtt 50—60, s 100 ember lakott, most 10—12 ember lakik«⁴⁾.

I. Aradvármegye községei 1566—1695.

Abból a 451 helységből, mely a középkor végéig Aradvármegyét alkotta, a XVI—XVII. században 1566-on túl, vagyis a magyar uralom megszűnése óta *Aradvármegyében* már csak a következő 138 állott⁵⁾:

Almahely pusztta falut Bethlen István 1614. feleségének, Csáky Krisztinának vallotta be⁶⁾. — *Andrási*, a középkorban Szent-András, 1609-ben adomány útján jutott Török Márton és Polyák Péter birtokába. — *Arad*, gyakran emlegetett palánkkal és révvél, »szép végházzal«, 1607 óta jobbadán ráczy s 1614 óta egyúttal oláh lakossággal. Adomány tárgyát csak két ízben képezte; először 1598., midőn Báthory Zsigmond fejedelem a várkapitánysággal együtt Szelestey Jánosnak s másodszer 1607-ben, midőn Rákóczy Zsigmond 160 lippai rácznak adta. Az első azonban csak pár

¹⁾ X. LR. 34a. — ²⁾ NRA. 781., 5., 6., 8—10., 13., 18., 27., 31., 32. — ³⁾ *Törökm. Tört. Eml.* VII. 337. — ⁴⁾ U.-o. IV. 150—1. — ⁵⁾ A 148. lapon levő térkép-vázlat az 1560. évi összeírás adatait tartalmazza. Rajta van I. Ferdinánd arcképe, Lautensack egykorú rézmetszete után s a király és Földváry dicator névalírásai, utóbbi az eredeti conscriptióról. — ⁶⁾ NRA. 1860., 68.

az aradi ráczok kapták. — *Belotincza* falut az eperjesi uradalommal 1607. Kamuti szerezte meg. — *Bikács*, hol 1557-ben még 8 ház állott¹⁾, 1607. már pusztán jutott az aradi ráczok kezére²⁾. — *Bodrog* faluban 1582-ben 7 szerbnek 1057 juha volt³⁾. 1597. Segnyey Miklós kapta⁴⁾. 1656. Bodrog-Tóti falun a Szentandrásyak osztoztak⁵⁾. — *Brusznik* 1607. már mint pusztá jutott Száva püspök birtokába⁶⁾. — *Bulcs* uradalmára nézve Basta 1602. még külön menedéklevelet adott Várady Zsigmondnak⁷⁾. 1664. a Janka-család bulcsi előnévvel kapta czimeres nemeslevelét. Lippa elfoglalásakor elpusztult s a lakosság eleinte a török kiűzetése után sem ide, hanem Czellára kezdett visszatelepedni⁸⁾.

Csálya és pedig Nagy- és Kis-Csálya falut a Balassák 1609. ápr. 14. a Balassák férfi-ágának kihaltával Báthory Gábor Balassa Annának adományozta⁹⁾; 1617. Cserepes István kapta¹⁰⁾. — *Cserfalva* máskép Földvár falut, Nagy Péter hadnagy halálával, 1656-ban Ujlaky Pál vette zálogba¹¹⁾; 1668. már ismét Zarándban említik¹²⁾. — *Csernessz* falut 1626. Petneházy István vette zálogba¹³⁾; özvegyéé volt még 1645. is¹⁴⁾. A közép-korban Csernesfalvának hitták. — *Csicsér* 1607. már pusztá volt¹⁵⁾. — *Csikaj* (Csykaj), Hodos és Perjémes (Priamus, a mai Perjámos) közt, 1597. Segnyey Miklósé¹⁶⁾. Csikatnak s Majmat és Szemlek vidékén levőnek, az aradi vár tartozékának írják 1617-ben, midőn Cserepes István kapta¹⁷⁾. — *Csolt* falut, melynek 1564. még 3 portája volt, 1607. már pusztán kapták az aradi ráczok¹⁸⁾. — *Csura*, máskép Tornova 1668-ban szintén pusztán jutott Keglevich Miklósné Czobor Éva birtokába¹⁹⁾. — *Czella* (a középkor végén Selle), mely még 1700-ban is Tót-Váradjához tartozott, s most Krassó-Szörény éjszaki részében fekszik, 1607. a hős Cserepes Ábrahám deáké lett²⁰⁾. — *Czipán* pusztult falut (Komlós és Ernye közelében) 1645. szept. 18. több jenei vitéz kapta²¹⁾.

Darvas (Doruos) 1607. az eperjesi uradalomban Kamuthy Farkasé volt²²⁾. — *Deszk* falut 1605. Zalánkeményi Rácz László²³⁾, 1649. (Deszka néven) Borosjenei Nagy Ferencz és Mihály²⁴⁾ s 1654. Kolontár Mátyás kapta²⁵⁾. 1667. távollevő földesura, Veér Mihály fenntartotta hozzá való jogát²⁶⁾. — *Dobrovicz* falu részjóságait a nagy-lippai járásban Bethlen 1622--31. Verebélyi Jánosnak adta, ez pedig 1633. Teleki Jánosnak zálogosította el²⁷⁾. — *Dombegyház* (különben többnyire Csanádban, ekkor

¹⁾ *Kammerer*, Delterek, II. 198. — ²⁾ *Fábián*, I. 64. IV. LR. 140. — ³⁾ *Kammerer*, I. 336. — ⁴⁾ Bécsi *udv. kam. lt.* fasc. 94. nro 31. — ⁵⁾ *NRA.* 816., 18. — ⁶⁾ *IV. LR.* 95b. — ⁷⁾ *L. I. r.* 337. — ⁸⁾ *Tört. Adattár*, II. 344--7. — ⁹⁾ *VI. LR.* 118--9. — ¹⁰⁾ *VIII. LR.* 246. — ¹¹⁾ *XXVI. LR.* 634--5. — ¹²⁾ *Tört. Értesítő*, 1884., 168. — ¹³⁾ *XII. LR.* 12a--13b. — ¹⁴⁾ *XXI. LR.* 125a--126b. — ¹⁵⁾ *IV. LR.* 140. — ¹⁶⁾ *Udv. kam. lt.* fasc. 94. nro 31. — ¹⁷⁾ *VIII. LR.* 246. — ¹⁸⁾ *IV. LR.* 140. — ¹⁹⁾ *Tört. Ért.* 1884., 168. — ²⁰⁾ *IV. LR.* 196ab. — ²¹⁾ *XXI. LR.* 160ab. *NRA.* 1097., 11. és 1722., 4. Közölte *Fábián*, I. 252. — ²²⁾ *IV. LR.* 244a. — ²³⁾ *U-o.* 151ab. — ²⁴⁾ *XXIV. LR.* 45b. — ²⁵⁾ *XXVI. LR.* 426--7. — ²⁶⁾ *Török. Tört. Eml.* VI. 387--8. — ²⁷⁾ *Gyömrői lt.*

azonban Aradban említett) falu felét 1654-ben özv. Paizsgyártó Mihálynétól Tisza István vette zálogba¹⁾. Másik fele már 1652. az övé volt. — *Dragolicza* 1607. az eperjesi uradalomban feküdt. — *Dubranicza* 1607. óta — a solymosi uradalomban — Lugassy János zálogjóságá²⁾.

Eperjes a Pathócsyak magvaszakadtával 1563. Pethőé és Kerecsényié lett. Várát, melyet Lippával egyidőben foglalt el s 1595. hagyott el a török, Báthory Zsigmond s 1602. Basta tábornok már mint romot zálogosította el Kamuthy Farkasnak és Balázsnak³⁾. 1607. Rákóczy Zsigmond azt is megengedte, hogy kastélyát kijavíttassa Kamuthy Farkas. Ezentúl nem említik. — *Ernye* (Komlós, Pető és Czipán vidékén) 1645. Jeney, Szegedy, Magovics és Simándy pusztá faluja⁴⁾. 1646. Vámos-Ernye néven Zarámban levőnek írják⁵⁾.

Facsád (a mai Facset, Krassó-Szövényben), kivált 1595. emlegetett várral. Mint aradmegyei kastélyt bírta Veres Dávidné, majd 1608. Vesselényi Boldizsár⁶⁾. — *Fejéregyház*, 1557-ben Féregyház, tőszomszédja azonban Kis-Fejéregyház⁷⁾, 1654-ben Félegyház néven Tóth Márton s több más jenei vitéz kapta⁸⁾. — *Fellak* vára 1551—1596. és 1598—1695. a töröké. 1582-ben 15 szerb lakosának 1105 juha volt⁹⁾. 1597. Segnyey Miklósnak adta Zsigmond fejedelem¹⁰⁾; úgy *Fíves* falut is, a mai temesmegyei Fibist, melynek nevét ekkor már Fhebusnak írták. — *Földvár*, l. Cserfalva. — *Fülöpkő* (Pheulopkeő) faluban 1597-ben részjóságokat nyert Jósika István¹¹⁾.

Gavrilocz pusztult falut, melynek nevét ma csak a Marosba Lippánál ömlő Valea Gavralovecz tartja fenn, 1607. Lugassy vette zálogba, a szintén elpusztult *Grossia* (a középkorban Grassa, ma Gross) faluval együtt¹²⁾. — *Geled* (Gelid, Glid), melynek várát 1551-ben Galádnak nevezik¹³⁾, s hol 1564. még 8 $\frac{1}{2}$ porta állt, 1635-ben már mint pusztá jutott Sárkány Farkas¹⁴⁾ és 1655-ben Haller Gábor kezére¹⁵⁾. 1605-ben Gyelidi Lukács aradi várjobbágy volt¹⁶⁾. — *Gyakorócz* pusztá falut 1609-ben (Kiakorc néven) Török Márton és Polyák Péter kapta. — *Gyarak* (most Gyorok) már 1560. is csak 2, 1564-ben pedig 1 portából állt. Utóbb Simai Borbély György kapta, s 1605. még özvegyéé volt¹⁷⁾. — *Gyöngyvég* (Gienghuig) falut Lippa közelében 1607-ben egészen elpusztultan Ajtonyi Jakab deáknak adta Rákóczy Zsigmond¹⁸⁾.

Haticza pusztá falut 1597. Jósika, 1607. Lugassy vette zálogba¹⁹⁾, 1630-ban leánya, Borbála, Bercsényi Imréné követelte²⁰⁾. — *Heszota*

¹⁾ *NRA.* 1838. 95. — ²⁾ *IV. LR.* 97b—98a. — ³⁾ *Századok*, 1870., 469. — ⁴⁾ *XXI. LR.* 160ab. — ⁵⁾ *NRA.* 1722., 4. — ⁶⁾ *V. LR.* 143b. — ⁷⁾ *Kammerer*, Defterek, II. 198. — ⁸⁾ *XXVI. LR.* 390—1. — ⁹⁾ *Kammerer*, I. 336. — ¹⁰⁾ *Udv. kamarai lt.* Revisions-Verzeichniss, 1070. — ¹¹⁾ *Tört. Adattár*, III. 179—180. — ¹²⁾ *IV. LR.* 97b. — ¹³⁾ *Századok*, 1889., 121. — ¹⁴⁾ *XVI. LR.* 37b. — ¹⁵⁾ *XXVI. LR.* 564—5. — ¹⁶⁾ *IV. LR.* 151ab. — ¹⁷⁾ *U.-o.* — ¹⁸⁾ *IV. LR.* 114b. — ¹⁹⁾ *NRA.* 1821., 38. — ²⁰⁾ *Századok*, 1884., 220.

(Hezotha) 1607. szintén az övék volt. — *Hodos*, mely már 1564-ben sem tudta megfizetni adóját, 1597-ben Segnyey faluja¹⁾. — *Huszna* Aradhoz csak 1615-ig tartozott, midőn Hunyadhoz, 1632. pedig Zarándhoz csatolták vissza. 1618. a törvény külön intézkedett az odavaló tolvajok üldözéséről. 1642. már elpusztult²⁾.

Iratos (Nagy-) felét özv. Paizsgyártó Mihálynétól 1652-ben Tisza István vette zálogba³⁾. 1642. Dobóczy és 1650. Széll már mint csanádi falut szerezte meg, de a török hódítás után, 1720. is Aradhoz számították. Szomszédja volt *Irinta* (utóbb Pécske pusztája), melyet 1650. szintén Széll kapott. — *Ivánháza* (1560-ban Istvánháza), 1564-ben még 5 portával, 1607. óta Székely Istvánnak fizette a dézmát⁴⁾. — *Izvorácz* pusztá falu a nagylippai járásban 1622. Verebélyi-, 1633. Teleki-birtok⁵⁾. — *Jász-Pél* gyorsan hanyatlott; 1557-ben még 30, 1560-ban 18, 1564-ben már csak 12 portája volt; 1642—67. a Dobóczyaké⁶⁾.

Kalota (Alsó- és Felső-) előbb Szalánczy Istváné, 1597. óta Jósika Istváné a solymosi uradalomban⁷⁾. — *Kamarócza*, a rosiai határban, szintén⁸⁾. — *Kalodva* várát 1601-ben Székely Mózes Solymosért elcserélte. 1608—45. Alsó-, Felső- és Közép-Kalodva a Petneházyaké; 1651—7. Kalodva és Gyulayaké. — *Kanos* a Nagyvidéken 1607. jún. 28.-án Rácz Lászlóé s Györgyé⁹⁾, még azon év nov. 19.-én azonban, az eperjesi uradalommal, Kamúthyé lett¹⁰⁾. — *Kaproncza* (Kaprucza) Rucz Mihály magvaszakadtával 1608. egészen Kapronczay Tamásé lett¹¹⁾. — *Kassa* (a közép-korban inkább Kasza) 1607. Kamúthyé, 1608—1645. a Petneházyaké, 1651—7. a Gyulayaké¹²⁾. 1564-ben a Mágochy-, Fügedy- és More-féle telkek már elpusztultak, — csak Földvály István 5½ portája állott. — *Kaszapereg*, néha Csanádban, egyszer még Csongrádban is említve, 1649. már mint pusztult falu jut Tatay István¹³⁾ s 1652-ben Dobóczyék kezére¹⁴⁾. Pedig híre járt, hogy 1640. a török »építteti.«¹⁵⁾. — *Kápolnás*, ha nem szerepel is adománylevelekben, mindenesetre fennmaradt, mert egy 1700. évi összeírás a tótváradi járás falvai közé sorolja¹⁶⁾. — *Kázmér* 1608—1645. a Petneházyaké, 1651—7. a Gyulayaké. — *Kecskés* 1622. Verebélyi, 1633. Teleky pusztá faluja a nagylippai járásban. — *Kerekegyháza* 1597. óta Segnyey Miklósé. — *Kér* falut, melynek 1560-ban említett 3 portáját 1564. már nem vették számba, 1610-ben Török Márton új adományúl kapta¹⁷⁾. — *Kisfalud* 1565. hét portával Fintha Jánosé; 1636-ban Tisza Györgyé s társaié lett¹⁸⁾; 1667-ben Vér Mihály tartott

¹⁾ *Udv. kam. lt. Rev. Verz.* 1070. — ²⁾ *Törökm. Tört. Eml.* IV. 150—1. Nevét a 237. lapon Krasznáéval zavarják össze, Pesty pedig Husztnak írja egyszer. (Eltűnt vármegegyék, I. 41.) — ³⁾ *NRA.* 1838., 95. — ⁴⁾ *IV. LR.* 120b. — ⁵⁾ *Gyömördi lt.* — ⁶⁾ *NRA.* 1838., 69. — ⁷⁾ *Fábián* I. 67. és 165. Kalosának írva. — ⁸⁾ *U.-o.* 166—7. — ⁹⁾ *IV. LR.* 96b. — ¹⁰⁾ *U.-o.*, 244a. — ¹¹⁾ *V. LR.* 38a. — ¹²⁾ L. az illető családok történetét. — ¹³⁾ *Fábián*, I. 253. — ¹⁴⁾ *NRA.* 1838., 69. — ¹⁵⁾ *Szilágyi*, A két Rákóczy, 90. — ¹⁶⁾ *Törökm. Tört. Eml.* IX. 333. — ¹⁷⁾ *VI. LR.* 473. — ¹⁸⁾ *XVII. LR.* 154a.

hozzá jogot¹⁾. — *Konop* (Kunop) pusztult falu 1597. Jósika Istváné, 1607. Lugassy Jánosé. — *Kovássi* (néha Kováchy) 1560-ban még 18, 1564-ben már 29 portával, mint maig is álló régi temploma mutatja, a török hódítást, eleinte, könnyen elviselte. 1604-ben Mágóchy Ferencz tartott hozzá jogot²⁾. 1608. Balogh Ezsaiás lippai helyettes várkapitány³⁾ s 1647-ben (midőn Zarándhoz számították) némely részét Kis Márton kapta⁴⁾. — *Kő* (Kw, Kew), a mai Kúvin, 1564-ben 6½ portával; 1605-ben itt Eördögh Boldizsár volt a földesúr, kinek Tupsit Gyura, Felit Mihály és Marit Mihály nevű jobbágyai megjelentek Rácz Lászlónak Deszk és Mikelaka birtokába való beigtatásán⁵⁾. — *Krivabara* (a középkorban Krivavára) nagylippavidéki pusztult falu 1622. Verebélyi Jánosé, 1633. Teleki Jánosé. — *Kurtafejéregyház* (1560-ban 6½ portával) 1564. már mint ujonan megült hely szerepel; úgy látszik, ezért vesztette el idáig használt, vagy még régibb Kurtegyház nevezetét; 1645-ben már Kurtik néven s mint zarándi helyet kapta Jeney Tamás és 3 társa az 1560—4-ben Aradhoz számított falut⁶⁾, a mai Kurticsot.

Labosincz, 1700-ban Tót-Váradjához tartozott. A középkorban Labasóczuak hitták. — *Leszpede* (hibásan Teszpede) falut a solymosi uradalommal 1607. Lugassy vette zálogba; 1630. veje, Bercsényi Imre tartott hozzá jogot. — *Lippa* az egész korszakon keresztül élénken szerepelt. Magyar kézben az egész idő alatt csak 1595—1616-ig, mindössze 21 esztendeig volt. A hozzátartozó kincstári uradalom számadásai úgy össze voltak zavarodva, hogy 1603-ban a hivatalos jelentés szerint a tisztartó még kimutatást sem adhatott róla⁷⁾. — Még az 1615. évi törvények szerint is a kincstári javakhoz tartozott; az uradalmában levő falvakat azonban elég gyakran, de csak 1606—1609. közt osztogatták a fejedelmek. Ebből az időből 19 egyén kapott Lippán házat⁸⁾ s kívülök még 41, összesen tehát 60 háztulajdonost emlegetnek a Liber Regiusban fenntartott adománylevelek⁹⁾. Lippa várának átadása után (1616.) a vitézek nagy része Vajasdon és Váradon nyert jószágokat.

Majmat (Maymott) 1597. a Segnyey Miklósé; az aradi várhoz tartozott falut 1617. máj. 4-én Cserepes István kapta¹⁰⁾. 1642—1667. közt

¹⁾ *Törökm. Tört. Eml.* VI. 387—8. — ²⁾ *NRA.* 1034., 23. — ³⁾ *V. LR.* 91b. —

⁴⁾ *XXII. LR.* 6ab. — ⁵⁾ *IV. LR.* 151b. — ⁶⁾ *XXI. LR.* 160ab. *Fábián* (I. 252.), ki után, az eredetit akkor még nem ösmervén, az I. r. 238. lapján magam is indultam, ugyanon hibásan másolta Kurtilénak. 1646-ban (*NRA.* 1722., 4.) Kurták a neve. — ⁷⁾ *Erdélyi Orsz. Eml.* V. 214. — ⁸⁾ Ezek időrendben: Száva oláh vladika, Kragovics Péter, Zalánkeményi Rácz László, István deák, Cserney Imre, Barbély Ferencz, Lugassy János bán, Rácz Sinkó, Vajda István, Trombitás István, Rácz Zsigmond, Sár Imre, Bodonyi Mihály, Pribék János, Balás Mátyás és István, Radics Márton, Mátyás Lukács, Rácz Zsigmond. —

⁹⁾ A romok mai állapotát a következő lapon *Eisenkolb* Aurél lippai polg. isk. tanár szíves adatai alapján tüntetem föl. A romok magyarázata ugyanő-tőle a lippai polg. és középkeresk. iskola 1891—2. évi értesítőjében, 39—41. l. — ¹⁰⁾ *VIII. LR.* 246.

(Majom néven) a Dobóczyaké¹⁾. — *Marján*, 1564-ben még 11 portával, 1597-ben (Mariaj néven) Segnyey Miklósé. — *Martonos* 1560—4. még a kalodvai remetéké, 1628—1645. a Petneházyaké; 1651. Gyulay Ferencz kapta. Martonoslaka 1564. után nem szerepel. — *Mácsalaka* (a mai Blumenthal, Temesben) 1609. febr. 23. óta Matslag néven Csirő Miklósé²⁾; 1654. jún. 18. Maczilag néven Tóth Márton és társai szerezték meg³⁾. — *Ménesi* 1564-ben még 4½ portával, 1612-ig a Mágocsy Ferenczé, azontúl a Mórícz Mártoné volt; reform. papjai (1653—1678. közt Devecsery Mátyás és Szenttamásy János) 1678-ban a 20 év előtt Boros-Jenőről részben odamenekült magyarok egyházának és iskolájának javára évenként való

Lippa várának romjai.

100 kőstöt eszközöltek ki Apafy fejedelemtől⁴⁾. — *Mikelaka* 1557-ben 23, 1558-ban 19, 1560-ban 17 s 1564-ben már csak 13 portával, szemmel láthatólag hanyatlott a korszak kezdetén; 1605. Rác László kapta. Az 1658. Boros-Jenőből idemenekültekkel erősödött s először már 1629-ben említett református egyház és iskola fenntartására Apafy évenként való 100 db kőstöt rendelt. — *Mikolest*, a solymosi várhoz tartozó pusztult falut 1607. Lugassy János vette zálogba. — *Milátköz*, Keszi közelében, 1564-ben Cseffy Balázs, Bene János és a csanádi káptalan 2 portája után adózott, ugyanennyivel azonban hátrálékban is maradt 1565-ben; 1607-ben Milytkochia (Militkocsija?) néven már mint pusztát kapta Száva püspök. — *Milova* 1597. óta Jósika Istváné, 1607. óta Lugassyé. — *Molnár*

¹⁾ NRA. 1838., 69. — ²⁾ VI. LR. 230. — ³⁾ XXVI. LR. 390—1. — ⁴⁾ Rác, 212—3.

1582-ben (Monar néven) a fellaki nahiében nevezetes állattenyésztéssel, hol 5 szerbnek 1114 juha volt¹⁾; 1597-ben Munárt Segnyey kapta. A középkorban Molnári néven szerepelt puszta tehát éppen ezekben az időkben lett falu. — *Monostorlaka*, a mai Mondorlak, ezen a néven tudtommal 1564. szerepel utoljára, midőn 3 portával az aradi káptalanhoz tartozott; 1607. előtt (Mantaluk néven) Keszy Péter, azután Rácz István, végre 1609-ben Szentandrassy György szerezte meg.

Nagyfalu 1597. Segnyeyé; *Novák* szintén. — *Nyárrév* 1636. Tisza Györgyé és társai²⁾.

Odvos falut 1597. Jósika, s 1607. Lugassy kapta, kinek javára Nagy Gergely 1608-ban le is mondott róla³⁾. — *Ötvenablakú* 1560-ban 15, 1564-ben 13 portával, 1557. óta már mai Ötvenes (Ötvinös) néven is szerepelt, mint hódolt török falu⁴⁾; 1612-ig a Mágocsyaké, azontúl a Móri-czoké; 1649. kapták a Szentandrassyak⁵⁾, kik 1656. osztozkodtak rajta⁶⁾. 1668. b. Kegleviché⁷⁾.

Panáđ (néha Pánd) 1564-ben 8 portás falut, Mágocsy magvaszakad-tával, 1612. Móricz Márton, 1626. pedig Petneházy kapta; ennek özvegye 1648-ban Kemény Jánosra hagyta. — *Papi* 1564. tíz portával Földváry Istváné, 1597. Segnyey Miklóse. — *Patak*, a lippai várhoz tartozó falut 1607. Kragovics Péternek ajándékozta a fejedelem⁸⁾; 1636. Tisza és tár-sai vették meg⁹⁾. — *Pálélése* 1564-ben 19 portával Bebek Györgyé, pedig az előbbi évben nov. 30. Pethő és Kerecsényi kapta; 1595., 1603., 1636., 1658. és 1683. mint csatahelyet említik; nem csoda, ha nagyon elpusztult. — *Perrő* részjóságait 1597. Jósika kapta. — Alsó- és Felső-*Pestes*, Kapriora vidékéhez s korábban Nagy Pálhoz tartozó falu 1607. óta Zalánkeményi Rácz Lászlóé volt. — *Petercse* 1607-től Kamuthy Farkasé. — *Pécsk*, a mai Pécska, 1597. Peczky néven Segnyeyé; 1686-ban egy Győry András nevű papja volt¹⁰⁾ s így lakossága még nem züllött el. — *Popun-csa* (csak ebben az egy esetben említett) falut az eperjesi uradalommal 1607-ben Kamuthy Farkas kapta¹¹⁾. — *Pozsoga* 1597. Jósikáé. — *Püspök-falva* 1564-ben még a csanádi püspök 6 portájával, 1643-ban már mint puszta jutott Teremy Mihály birtokába¹²⁾.

Radajócz 1609-ben Sárády Sebestyéné¹³⁾. — *Radamirócza* egészen elpusztult falut 1607-ben Ajtony Jakab deák, — *Radmanóczi* puszta falut pedig, ennek szomszédságában, Száva püspök kapta¹⁴⁾. — *Radna* 1564-ben meg Zagyvay Simon 10 portájával. A Maroson itt hajómalmai voltak

¹⁾ *Kammerer*, I. 336. — ²⁾ *XVIII. LR.* 154a. — ³⁾ L. az illető családoknál. —

⁴⁾ *Kammerer*, II. 199. — ⁵⁾ *XXIV. LR.* 233b—234b. — ⁶⁾ *NRA.* 816., 17. — ⁷⁾ *Tört. Ért.* 1884., 168. Ekkor Eötvényesnek és zarádinak írják. — ⁸⁾ *IV. LR.* 96b. Itt Patának írja. — ⁹⁾ Itt már Patak néven. *XVIII. LR.* 154a. — ¹⁰⁾ Egy 1634. évi Elzevir-nyomtatványon. Az aradi lyceumé. — ¹¹⁾ *IV. LR.* 244a. — ¹²⁾ *XX. LR.* 206b. — ¹³⁾ *VI. LR.* 330—1. — ¹⁴⁾ *IV. LR.* 95b. és 114b.

a fejedelemnek, ki 1607-ben ezek közül egyet Száva püspöknek ajándékozott¹⁾; az elpusztult falunak egy másik malma, mely azelőtt az egyházá, majd Horváth Mátyásé volt, 1614. Balogh Istváné lett²⁾. Búcsújáró-kápolnáját 1668-ban és 1681-ben újították meg. — *Radulyfalva*, a solymosi várhoz tartozó falut 1607. Lugassy vette zálogba. — *Rakolcza* (talán a középkori Vrekócz) 1607-ben Kamuthy eperjesi uradalmában.

Ság (a mai Segenthou Temesben) 1564-ben 7 $\frac{1}{2}$ portával Káthy Jánosé, ki azonban 1565-ben, nagyon érthető okokból, adós maradt a kincstárnak. 1582-ben Ságón 15 szerbnek 2141 juha legelt³⁾. — *Sebes* pusztult falut a solymosi uradalomban 1607. Lugassy vette zálogba s 1608. Nagy Gergely lemondott hozzá való jogáról. — *Serfesd*, 1557-ben még 60 házzal, elég jelentős 1582-ben is, mert 11 szerb lakosnak ott 2295 juha volt⁴⁾. 1597. (Sherpesd néven) még mint aradi falut kapta Segnyey. — *Solymos* 1551—1595. és 1614—1688-ig török kézben volt. 1601-ben Székely Mózes Kalodváért a töröknek adta át; 1607. Lugassy vette zálogba. Lippának újból (1616.) való behódolása után az elkeseredett lakosság 1625. táján jobbadán mindenestül kivándorolt⁵⁾. — *Spin* (Zpin) most krassói falut 1597-ben Jósika, *Sorló* és *Stupitnik* pusztá falut pedig, az eperjesi uradalomban, 1607-ben Kamuthy kapta. — *Szabadhely* (Zabatel, Szombathely) mint vár a Száva rácz püspök jószágga lett 1607. jún. 28.⁶⁾. — *Szárcsaháza* (Zarchiahaza) 1564-ben már csak 1 portából állott; 1597. (Zarchahaza néven) Segnyey, 1649-ben (Szarkaháza néven) mint pusztát Szentandrassy kapta. — *Szelcsova* vagy Szalcsova falu 1597. Jósikáé; 1700-ban még állt s a tótváradi járáshoz tartozott. — *Szenlek* (a mai Szemlak) 1597-ben lett a Segnyeyé; 1617-ben mint az aradi várhoz tartozó falu a Cserepesé, 1636. a Tisza Györgyé; 1652. a Dobóczy-, 1667. a Vér-család követelte. — *Szent-Demeter* faluban 1582-ben 4 szerbnek 906 juha volt⁷⁾. — *Szent-György* falu már 1564. is csak 2 portából állott; 1607. Rákóczy Zsigmond mint az aradi vár pusztáját adta a 160 rácznak⁸⁾. — *Szent-Iván*, 1564-ben 2 kapus falut, szintén. — *Szent-Miklós* földesurai 1564-ben a Szentmiklósyak, Bagdyak, Finták, Balogok, Méreghek, Bebekék és Barcsayak, de összesen is csak 5 portával. 1597. Segnyey kapta; jobbágyai közül 1605-ben Papp Györgyöt és Knitth Radiát nevezik meg⁹⁾. 1628-ban összes regaléit Désy Gergely szerezte meg¹⁰⁾. — *Szent-Pál* 1564-ben 32 portával Aradmegyének egyik legnagyobb helysége. Azonban, egyik leggazdagabb birtokosának, Nagy Balázsnak ivadéka, Ábrahám, 1609. már csak mint egyszerű

¹⁾ IV. L.R. 197a. — ²⁾ VII. L.R. 92—3. — ³⁾ Kammerer, I. 336. — ⁴⁾ U.-o. I. 336., II. 197. A török defterben mindakétszer Gerefény néven. — ⁵⁾ Századok, 1884., 208. — ⁶⁾ IV. L.R. 95b. — ⁷⁾ Kammerer, I. 336. — ⁸⁾ IV. L.R. 140. — ⁹⁾ U.-o., 151ab. — ¹⁰⁾ XIV. L.R. 58a.

hadjú élt s elkallódott a többi földesúr is. Szent-Pált ekkortájtban már mint pusztát kapta Sárkány Fábán, kit 1635. erősített meg birtokában I. György¹⁾. 1652. a Dobóczyaké; 1655. Haller Gábor kapta. — *Szent-Péter* most a temesi Német-Szt-Péter, 1582-ben jobbadán rácz lakossággal²⁾, 1597. lett a Segnyeyé. — *Szent-Tamás* 1652. Dobóczy, 1643. Rácz György pusztája; Fodor János és Pap László 1665-ben I. Lipóttól mint falut kapta³⁾, de aligha használhatta. — *Sződi* (Schöndorf, Temesben), 1564-ben 4 portával, még állt 1667-ben, mikor Vér Mihály követelte⁴⁾. — *Szőllős*, Vingától éjszaknyugatra, Aranyos-Szőllős néven 1564-ben 12 portával Dóczy Gáboré; ugyanazon évben az ő és Dóczy Mihály fiai kapták I. Ferdinándtól⁵⁾; 1582-ben 19 szerb lakosának 848 juha volt⁶⁾. 1597-ben Segnyey lett a földesura. Azontúl nyoma vesz. — *Szvinjovecz* 1700-ban a tótváradi járás faluja.

Telek (talán Szt.-Miklóstelke) 1597. a Segnyeyé. — *Tés*, Kér falu közelében feküdt; először említik 1610. febr. 1., mikor Török Márton új adományúl kapta⁷⁾. — *Tompa* falut rendesen Csanádhoz számították; 1627. mint aradi falut kapta Gálffy György. — *Tóti* 1597-ben Segnyeyé⁸⁾. — *Tót-Sopron* — a mai Sofronya vidékén levő — elpusztult falut 1636-ban Száva Istvánnak adta a fejedelem⁹⁾. — *Tótváradsja* vára 1551—1595. és 1614—1693. a törököké, kik nem hanyagolták el a népes városkát¹⁰⁾, s ennek köszönheti, hogy 1700-ban is a járás székhelye lehetett. E korban a kincstár tartott jogot hozzá. — *Tulkos* a solymosi uradalomban, 1630. Bercsényi faluja. — *Tusova* (Thussova) pusztult falut 1607-ben Lugassy vette zálogba.

Udvari (Odorin) faluban 1582-ben 11 szerbnek 1679 juha volt¹¹⁾. 1597-ben (Udvari néven) Segnyeyé. Azontúl nem említik. — *Ujfalu* a lippai vár uradalmában feküdt. Először és utoljára 1609-ben szólnak róla, midőn Székely István és Balogh Gáspár kapta¹²⁾.

Varjas 1597-ben, Nagy-Varjas néven, Segnyeyé¹³⁾; különben Kis-Varjással együtt rendesen Csanád-, sőt Csongrád megyéhez számították. — *Vizes* ősi, de pusztult faluját Bánffy Anna 1622. február 18.-án 28 frton adta el Szentandrassy Györgynek¹⁴⁾. A Szentandrassyak 1656. ezen is megosztottak. — *Vizma* 1622—1633. Verebélyi-, 1633. Teleky-birtok.

Zabancia (Zabanča), a középkorban Szabadfalu, most Zabalcz, 1607-ben Kamuthy eperjesi uradalmában feküdt. — *Zagoricza* (Sagorita, Zagoricz) pusztult falut 1609. Csirő M., 1636. Tisza György kapta. —

¹⁾ XVI. LR. 37b. — ²⁾ Kammerer, I. 336. Mali-Szent-Péter néven. — ³⁾ LR Leopoldi 158. — ⁴⁾ Török. Tört. Eml. VI. 387—8. — ⁵⁾ LR. Ferd. 276. — ⁶⁾ Kammerer, I. 336. — ⁷⁾ VI. LR. 473. — ⁸⁾ NRA. 832., 35. XIV. LR. 10b. — ⁹⁾ XVIII. LR. 153b. — ¹⁰⁾ Zeiler-Beza, Neue Beschreibung des Königreichs Ungarn. (Lipsee, 1664.) 294. — ¹¹⁾ Kammerer, I. 336. — ¹²⁾ VI. LR. 340. és NRA. 1821., 38. — ¹³⁾ Bécsi udv. kam. lt. Rev. Verz. 1070. — ¹⁴⁾ NRA. 816., 9.

Zábrág, a középkorban Zábrány nevet viselt. 1607. már mint pusztá falut kapta Cserepes Ábrahám deák. 1636. óta Tisza György é s társaié; 1667. Vér Mihály követelte. — *Zádorlaka* a török időkben gyorsan hanyatlott. 1557-ben szerb lakosai még 44 házban laktak; 1582-ben már csak 9 állattenyésztő családját említik¹⁾. 1656-ban ezen a falun is osztozkodtak a Szentandrásnyak. — *Zonos* 1609. Török és Polyák pusztult faluja.

ARADVÁRMEGYE I. RÉSZ. — A mező és a városi községek története.

II. Zarándvármegye községei 1566—1695.

Aradvármegye 1626-ban egyesült ugyan Zaráddal, de csak nemeségük olvadt egybe; helységeikről ezentúl is külön kell szólnunk.

Zarándvármegyében az 1561. évi összeírás szerint 123 család megnevezett 184 tagjának 498 helyen elszórva 1483 portája volt; 70 birtoka már pusztán állott, 88-ról pedig nincsenek közelebbi adataink. Jellemző, hogy a Losonczy István, Bethlen Gábor, Buda Miklós, Horváth János, Horváth Márk, Porkoláb Dénes, Toldy László és Zay György-féle nagyobb uradalmakat az özvegyek vezették s hogy általában véve 22 özvegyasszony kezén 152 tagban 581 porta, vagyis a dica alá eső nemesi jószágnek 39°/_o-a volt, mit gazdasági és politikai tekintetben éppen nem lehet egészséges állapotnak nevezni. Növelte a bajt, hogy 208 faluban 410 porta s 8 pusztabirtok átmeneti helyzetben maradt, a mennyiben a király birtokában lévén, minden pillanatban ki volt téve az eladományozásnak; papok élveztek 35 tagban 167 portát s az övék volt 2 pusztult s 2 ismeretlen nagyságú jószág is. Szóval a Zarándmegye területén 1561-ben kimutatott 2060 telekből csak 1073, vagyis felénél csak valamivel volt több a megye ügyeinek vezetésére hívatott férfiak kezében.

1566-tól kezdve némileg nyugodt itt is csak a várak szomszédságában lehetett a földesurak helyzete. Ezen évtől 1695-ig a következő 266 helységnek birtokviszonyairól vannak adataink:

Acsova három részből állt; 1) *Fenyő-Acsovát* Segnyey Miklós 1610. Bethlen Gábornak adta cserében²⁾; 2) *Nemes-Acsova* pusztán Rontó János és Iván szabadosok javait 1618. Rácz Györgynek ajándékozta a fejedelem; 3) 1670-ben Erdély s a hódoltság közt *Magyar-Acsovát* tüzték ki határról³⁾. Acsovát a halmágyi kerületből csak 1696. kebelezték át a jenseibe. — *Agár* 1574. Kaza Alié török s Nagy Sándoré magyar részről; 1585. Garázda János kapta. 1601. új adományúl kapta Garázda Anna s 1614. ugyanő és Teleky János. — *Agyagbél* falut 1601. Toldy István, 1614. Ecsedy Benedek kapta; 1650. a Telekyeké. — *Alatka* 1609-től Rácz Jánosé. — *Almás* több is volt; 1) *Nagy-Almás*, Kápolna vidékén, 1601.

¹⁾ *Kammerer*, I. 336., II. 197. — ²⁾ Források az illető családok történeteiben. —

³⁾ *Erdélyi Orsz. Eml.* XV. 126.

Toldy István, 1607. részben Demencsy Boldizsár, részben Szentandrassy György s 2) *Kis-Almást* 1601. (Almasel néven) Toldy, 1607. Demencsy és az ő magvaszakadtával 1616. Szalay Lőrincz kapta. 4) *Tót-Almást*, Magyarád vidékén, Somody Ferencz 1652. Haller Gáborra hagyta. — *Alsófalva*, máskép Bohány (l. ezt.) — *Ápa* 1601-től Toldy Istváné; 1605. Petneházy foglalta el tőle s 1608. és 1626. törvényesen is megszerezte; 1645. Petneházy özvegyéé, ki azt 1648. Vér Ferenczre hagyta, s ez 1650. meg is váltotta a kincstártól, mely éppen ez évben nyilvánította Boros-Jenőhöz tartozó kincstári jószágának. — *Apáti*, máskép Erdőháta-Apáti faluból 1642. Szabó Zsuzsánna és Győry Márton jobbágyokul szegődtek Sztepán Istvánhoz. — *Aranyág* és pedig 1) Alsó-, 2) Felső- és 3) Közép-Aranyág 1608. és 1626. Petneházyé, 1645-ben özvegyéé; 1651. Aranyág mezőváros és a már pusztá Felső-Aranyág Gyulay Ferenczé s 1657. feleségéé. — *Avasd*, alkalmasint a középkori Avashely, 1574. (hibásan Travaselnak írva) Szinán szpáhi faluja; 1599-től a Jósza Györgyé és Thársy Miklósé. — *Ágya* 1590-től Kiss Jánosé, kit 1591. igtattak be; első ismert ref. papja Sajókeresztúry György 1631-ből. A falu 1650-ben a jenei vár vitás birtoka. — *Árkostő*, *Új-Árkos* és *Árok* 1601-től Toldyé, kitől 1605. Farkas Farkas (Árkostőt Károlyi István) vette el s a Toldyak 1609-ben hiában próbálták meg visszaszerzésöket. 1630. Bercsényié; 1650. a fiscus javai voltak; de Új-Árkost 1651. Nagy Péter s Felső- és Közép-Árkost Aradi György kapta.

Baglyos 1589. Dégelé, 1633. már mint pusztá Kornis Zsigmondé. 1619. szőlősgazdái: Boros Péter, Szabó Ábrahám, Maróthy Mátyás és György. — *Baj* és *Bajniczi* (a régi Nagy- és Kis-Baj) falvakat 1601-ben Toldy kapta. — *Bajnokfalva*, a mai Bohánynak egyik része; 1597. és 1633. a Kornisok nyerték adományúl; 1650. a jenei vár vitás birtoka. — *Bakonyszeg* falut (a mai Bokszeget) 1650. a jenei vár tartozékát 1653. Tisza György s társai szerézték meg. — *Balicsény* (Balicsen, Balichien, Balichiwany, a középkorban Baliczafalva) 1597. és 1633. a Kornisoké; közben 1613. rövid ideig Keresztesy Pálé, mint már pusztá falu. — *Balta* (a középkorban Baltafalva, most Baltyele) 1607. Baltin néven Zarándy Györgyé; örökösei 1636. Balta néven vették zálogba s 1650. a fiscus javai közé is e néven van beírva. — *Banicza* 1574. Kamber szpáhi faluja. — *Banyácz*, Baglyos közelében feküdt; 1619. szőlősgazdái Simon András, Gáspár János és Simon s Maróthy Mátyás és György. — *Bareza* (most Berza) 1574. Deli Alié. 1601—1614. a Garázdáké. — *Bánhodos* 1651. Székely Miklósé s Jánosé. — *Bánvásári* 1601. Toldyé; 1650. a jenei váré. — *Bányafalva* (Banyakfalva, most Banyesd) részeit 1601-ben Toldy kapta. — *Bárd*, 1605. még Nagy- és Kis-Bárd néven szerepelt, rendszeren azonban már Barda a neve. 1574. Haszán spáhié; 1601. Toldyé, kitől 1605. Nagy János foglalta el. — *Bekény* vagy Bökény (Kis-Jenő vidékén)

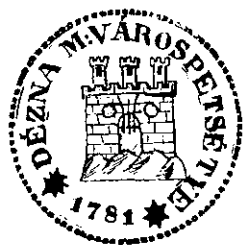
1614. Jancsó Pálé, 1650. a jenei váré; 1655. pörös jószág a Tiszák és Szentandrásyak közt. — *Bekény* vagy Bökény (a mai Buttyin) 1597. Kornis Gásparé, 1633. Kornis Zsigmondé, 1651. Kornis Ferenczé. — *Belicensed* (Bellichenesd, alkalmasint a középkori Belényszeg), 1597-ben Kornis Gásparé. — *Berende* (egyszer Berinde, a mai Berindia) 1574-ben Kaza Alié, 1613. Keresztesyé, 1633. Kornis Zsigmondé. — *Bernót* (ritkábban Barnót) 1607. új adományúl már mint pusztá jutott a Szentandrásyakhoz; bár 1650. a kincstár követelte, övék 1651—1656. is — *Borzova* vagy Borzova a feltóti járásban, 1601. Toldy, 1607. Feltóthy János pusztája. — *Betlenősi* falut Bethlen István 1614-ben nejének, Csáky Krisztinának vallotta be. Ugyanez évben Kéry Balázs, Erdős Balázs, Pap Gáspár és Fazokas Mihály betlenősi lakosok Nagy- és Kis-Sáros falvakat Székely Istvántól megvették. Ez a föld időközben, úgy látszik, a község tulajdona lett; legalább 1643. Rákóczy fejedelem Lőrincz István betlenősi bíró s Erdős Pál és György Gábor esküdtek folyamodására erősítette meg újból az adásvevési szerződést. Papjai 1635—55. közt Komáromy György és Böszörményi István. — *Bodon* 1614. Bethlen Istváné. Lehet, hogy egy vele a Baduumnak írt zarándi falu, melyet 1607-ben új adományúl nyert Mátyus János. — *Bogyesd* 1661. Toldy Istváné. — *Bogyest* 1601. szintén; 1607. majdnem egészen elpusztúlva kapta Makó Gáspár, 1646. pedig Makó István és Mihály. — *Bohány* 1574. Rézmán szpahié; Alsófalunak írják 1589., mikor Dégel, s 1597., mikor Kornis kapta; Bohánynak, más-kép Alsófalunak 1602., mikor Sebesy Farkas követelte s 1613., mikor Keresztesy kapta; egyszerűen Bohánynak, mikor Kornis Zs. új adományt nyert reá. — *Boncsesd* vagy *Bongyesd* (a mai Boncsesd) falu 1602. Teleky Mihályé; 1628. Bethlen Jánosé. — *Boring* (a mai Zimbró vidékén) 1597. Kornis Gásparé. — *Boros-Fenő* várát 1556. János Zsigmond 1565. a király hadai, 1566. a törökök, 1595. az erdélyiek, 1658. a törökök, 1693. a királyiak foglalták el. 1601-ben 96 faluval s részbirtokkal Toldy Istvánnak adta Báthory Zsigmond. 1604. azonban az uradalom nagyobb részét már visszaszerezte Petneházy jenei főkapitány; csakhogy ez az uradalom már az 1603. évi kimutatás szerint is pusztá volt. 1605. uradalmába tartozott Pankota, Simánd, Rokszin, Kenderártó, Megyer, Ternova, Pinteklaka, Gella, Kápolna és Feltót. 1650-ben kétségtelenül hozzátartozó kincstári jószágúl jelentettek ki 17 falut, pör útján elvettek 28 egész falut, 2 részjószágot s 16 pusztát, — szerződés és publicatio útján pedig 14 falut és 13 részjószágot ítélték meg számára. 1653-ban az országgyűlés kijelentette, hogy uradalma egyenesen az országot illetvén, a fejedelem abból visszavonhatlanúl senkinek sem adhat jószágot. 1616-tól, mikor végvár lett, nagyban emelték a fejedelmek, mint ezt az 1638. és 1652. évi statutumok, az 1649—1652. évi czéhlevelek s jelentékeny számú törvény-cikkek is bizonyítják. Számos házhelyet s a városon kívül sok birtokot

adományoztak a jenei vitézeknek; 1655. azonban maguk is elősmerték, hogy még mindig sok a városban az üres telek, s hogy több házat kellene építeni. 1607—1652. közt ezek a főbb utczái: Hidas-, Hosszú-Hidas, Hosszú-, Sáros-, Csókásy-, Nagy- és Kis-utcza és az Országút. Ezeket az utcákat még nem világították, takarodó harangozás után azonban mindenkinek lámpással vagy szövétnekkel kellett hazamennie, s este fegyvert sem volt szabad hordania. — *Boros-Megyér* egyrészt Buda István elhunytával 1601. Toldy kapta. 1604. Mágocsy és Toldy, 1605. Jenő váráé, 1607. Székely Istváné, 1608. és 1626. a mezőváros egy része, a Káptalan-utcza Petneházyé. 1641. egy része a Nadányiaké, a másik 1645. özv. Petneházyéné. Szőlőskertjei közül 1607. egy Nádudvary Jánosé, 1608. egy a Vereséké, 1652-ben 3 (az Agyagosban és Csúton) Szöcs Pálé. 1607. Szörös László házat kapott itten. 1631. Megyery András a prédikátora. 1607—26. közt Megyernek Káptalan-, Janova- és Csincsvize nevű utczái ösmeretese. — *Boros-Telek*, vagy egyszerűen Telek, Apa mellett. Malma 1641. Bornemisza Pálé, 1651. Ujlaky Lászlóé. E malom szomszédságában egy rétet 1649. Bogdas Miklós szabados kapott. 1650-ben a jenei várhoz tartozott; 1651. a Csókásy-lányoknak adta a fejedelem. Szőlőművelésének emlékét fenntartotta a Rákóczy-hegy és a Rákóczy-pincze, a mai Apatelek faluban. — *Bozós* Ártándy Kelemen s Hagymás Kristóf magvaszakadtával 1579. Bocskay Istváné s 1597. Segnyey Miklósé lett. — *Bratina* 1650. a jenei uradalomban. — *Brosztec* (Apatelek és Jenő közt) 1611. Garázda Annáé. — *Brusztur* (Bruztur, Brucztur, Buruztur, Burozto, Breztur, Broztür) 1574. Moharem agáé; 1601. Toldy, 1608. és 1626. Petneházy kapta; 1648. Petneházyné Rákóczy fejedelemre hagyta; 1650. a kincstáré; 1659. Magos István jobbágy Thököly Istvánhoz szegődött el. — *Brusztureszk* vagy Burusteres (most Bruszturesty) falut 1597. Kornis, 1613. Keresztesy kapta. — *Bucsava* 1628. Bethlen Jánosé, 1650. a kincstáré. — *Bucsavicza* (Busauicza) amannak közelében, 1601. Toldy. — *Bugyest* (Bundgien, Busest, most Bugyest) pusztá falut 1601. Toldy, majd — Bogáthy M. magvaszakadtával — 1607. Szilágyi M. és Fekete János kapta.

Cseke (Czeke) máskép Városfalú, vagy Cseke-Vadász, l. Vadász. — *Csente*, a mai Csintye, 1618-ban egyszer Czinczieinek írva), 1645-ben Simándy és Jeneyé. — *Csermely*, a mai Csermő, 1574. Musztafa szpáhi és Kis-Csermőly Berhán bulogbasa faluja. 1650. B.-Jenőhöz tartozott; 1651. a Székelyeké. — *Czernes* (a középkorban Cserneczfalva) 1626-ban Petneházyé, 1645. Petneházyéné, 1651. Gyulay Ferenczé. — *Csigatövis* (a középkorban Csigatös) 1641. a Nadányiaké. 1644. Nadányi László s 1646. Nadányi György a maga itt levő részeit Tisza Istvánnak vetette zálogba. 1650. a jenei várhoz tartozott. — *Csigérfalva* 1607—1656. a Szentandrásyáké. — Alsó- és Felső-*Csil* falut 1607. új adományúl kapta Feltóthy János; 1610. Alsó-Csilben Korda Mihálynak is volt jószágá. — *Csolt* (a

mai Kisindia területén); 1601. egy részét Toldy, 1650., midőn a kincstár javaihoz számították, az egészet a Rokszini-család kapta. — *Csoresd* puszta falut 1597. Kornis, azután 1613. rövid időre Keresztesy kapta. — *Csókás* (a középkorban Csókástelek) 1574. Ozmán bulogbasáé; 1667. Vér Mihályé. — *Csucs*, 1574. palánkkal. 1610. Segnyey Miklós átengedte Bethlen Gábornak. 1648. II. György megerősítette Csucsy Pétert az oláh senioratusban, a faluban szedett igazságtalan vámot pedig 1655. megszüntette. — *Csungán* 1656. előtt Csókásyé, azután Sebesy Ferenczé. — *Csunya-Keszi* (Czuna-Keszi) faluból 1642-ben Székely Anna (Rákóczy Andrásné) jobbbágyúl szegődött el Cseke-Vadászra. A falu ref. papja 1654. Óváry György, 1666. Görbedy Péter, 1677. Szilágyi István.

Dancsfalva (most Doncsény) 1574. Kaza Alié; 1597. és 1633. a Kornisoké, közben 1613—4. Keresztesyé. Mai neve 1574-ben a török adójegyzékben mint Doncsánfalva jelenik meg először. — *Deákfalva* másképp, mint 1613-ban (midőn Keresztesy Pál kapta) világosan írják Diécs, mely néven ma is megvan. 1597. Kornis Gáspáré, 1633. Kornis Zsigmondé, de egy része 1602. Fejér Judité. — *Dedánfalva*, ennek közelében, 1602. Fejér Judité. — *Deszni*, a mai Dézna, többször emlegetett várral. Ezt 1565. vette be János Zsigmond; 1567. Bebek kapta s tényleg használta is mindamellert, hogy 1574-ből már ismerjük a töröknek Desznihez behódolt helységei jegyzékét. A törökök folyton hódoltattak határán, mi 1590. éles felszólalásokra adott alkalmat. 1594. a Kendyeké; 1597. Kornis G., 1612. Bethlen Gábor s még azon évben Keresztesy, 1614. újra Kornis Gáspár s 1633-ban Kornis Zsigmond kapta; 1649. azonban a vizsgálat Keresztesy Pál jogos tulajdonának mondta. Az uradalomhoz 1613-ban 13, 1633-ban 39 falu s több puszta tartozott. A vár, mely alatt közvetlenül feküdt Nagy- s odább keletre Kis-Deszni, 1658—1693. újra török uralom alatt állt. — *Dobrócz* falut 1600. táján Jeney István deák, 1607. pedig egy részét Szamosközy István, a másikat Kállay Gergely kapta. — *Dombrava* (1553. még Dombegyház és 1697. egyszer Dumbrava falu) 1574. Kazi bulogbasáé. 1618. az itt lakó Szabados Rontó-családot örökös jobbbágyúságra kárhoztatta Bethlen fejedelem. — *Dombravicza* 1597—1633. a Kornisoké. — *Dud*, Magyar-Dud néven, 1601. Toldyé, 1607. Zöldy Demeteré, 1652. Nikodiné. — *Dulcsin* 1574. Rezmán szpáhié, 1597. Kornis Gáspáré.

Egregy Köszönd vidékén, 1574. Hasszon vajda hódolt faluja. — *Elek* faluban levő részeit 1644. Nadányi László s 1646. Nadányi György zálogba vetette Tisza Istvánnak. — *Eperjes* falut, Köszönd vidékén, 1601. Toldy kapta. — *Eperjes* pusztult falut (most Békésben) 1607. Szentandrassyék kapták s az övék is volt 1655-ig. — *Erdőhegy* 1572. emelt török

palánkkal, mely 1607. a jenei kapitány számadása alá tartozott. — *Écsfoka* vagy *Écsjoka* (Echioka, Eszoka) faluban 1630. birtokos Bercsenyi Imre s felesége, kik Ghyczynének ott levő javait is zálogba vették.

Fajdas vagy Fajdos részeit 1601. Toldy kapta; 1624. Horváth L. átíratta Ibrányi Mihályra. — *Fanácz* (Kápolna vidékén) 1602-ben Teleky Mihályé, 1614—1650. közt Garázda Annáé és családjáé. — *Farest* vagy Forest a deszni uradalomban; 1597. és 1633. a Kornis-, 1613. a Keresztesy-családé. — *Fazokas-Varsánd* 1572. Pásztóy János özvegyéé, Bajómy Zsófiáé; 1604. Toldytól Petneházy foglalta el. Mindakétszer Biharban, de kétségtelenül zarándi helységek szomszédságában; 1614. mint Bethlen J. jószágát, ismét Zarándban említik. Ref. lelkésze 1664. Debreczeni István. — *Fejéregyház* 1651. (Filléregyházra ferdített névvel) Gyulay Ferenczé, 1633. a Rác-z-leányoké. — *Feltót* (most Taucz) 1572. egy török uradalom feje. 1601. Toldyé, 1605. a falu s a hasonlónevű pusztá Petneházyé; 1607. járási székhely; 1626. új adományúl kapta Petneházy; özvegye, a végrendelkezésre 1645-ben nyert joga alapján, 1648. Rákóczy fejedelemre hagyta; 1650. a kincstáré. 1669. Arday István a ref. papja. — *Fericse* 1601. Feracz néven Toldyé, 1650. (Fericz néven) a jenei vár vitás birtoka, 1652. (Faricsne) Haller Gáboré. — *Fenes* (most Fényes) 1574-ben Bali szpáhi faluja. 1597. Kornis G., 1613-ban Bethlen, majd Keresztesy kapta. 1614-ben Bethlentől Alsó- és Felső-Fenest Vérék vették zálogba. 1623. Tivadar Lászlóné tiltakozott eladása ellen; 1624. itt levő részeit Máry Mihály átíratta feleségére, Gyurma Katalinra. 1633. új adományúl kapta Kornis Zsigmond. **A falut egyszer, 1623., szörénymegyeinek írják.** — *Füzegy*, vagy *Fűszeg* (Fwzegh, Fűszeghi) 3 részből állt; *Alsó- és Felső-F.* 1601. Toldyé, Füzegy 1607. Bornemisza Lászlóé, *Alsó-, Felső- és Középső-F.* 1639—1643. Bornemisza Pálé, A. és F.-F. 1650. a kincstáré; 1651. Vér Ferencz mint bihari falut vette zálogba.

Galsa 1604. Kincses-Garsa néven Mágocsyé; 1608. és 1626-ban Petneházyé s 1645. az ő özvegyéé; 1651. Gyulay Ferenczé s 1657-ben a feleségéé. 1651-ben mezőváros volt. — *Gavora* Közönd vidékén 1607-ben Váradi Szabó Ferenczé. — *Gáb* faluban 1648. Jeney részét Szentpétery kapta s eze 1651. is. — *Gela* (Rokszin táján) 1603. Jenőhöz tartozott; 1601—9. a Toldyak követelték; de 1605-és 1650. ismét Jenőhöz számították. — *Gosztilecz* 1574. még középkori Goztilafalva (hibás olvasással Csoztlyafalva) néven Kiván szpáhié; magyar földesura Nagy Sándor; 1585. Garázda Jánosé (Gosztila néven); 1601. Fejér Judité s Garázda Annáé; 1607. ez utóbbié; 1614. szintén és Teleky Jánosé. — *Gósd* (most Govosdia) 1574. (Csoozdnak hibásan olvasva) a jenei bégé; 1597. Kornis Gáspáré, 1633. Kornis Zsigmondé. — *Görhe*

1663. a Rácz-lányoké. — *Grodna* (Alsó- és Felső-Grodna) 1589-ben a Dégelé. — *Gros* (Lazurtól éjszakra) 1601. részben Toldyé; 1608. Csubró Pál kapta. — *Gura* vagy *Gaura* (most Gurahoncz) 1574. Honcz (hibás olvasással Horicz) néven a Bajazit szpáhié; 1601. Gaura Toldyé. 1697. Gura a halmágyi uradalomban feküdt. — *Gorba* (most Gurba) 1630-ban Bercsényié, 1650. a jenei vár vitás birtoka. — *Gyarak* (Gorba és Jenő közt) 1576. Memi szpáhié. 1652. itt ütköztek meg a jeneiek a gyulaiakkal. Ezentúl nem is említik többé. — *Gyarmat* (most Fekete-Gyarmat) 1580., 1584., 1593. az Ábrahámffyaké. 1619-ben Arató Mihályné zálogba vetette. Ref. papjai 1660—1702. Ujváry András, Gubácsy György s Kolozsváry István. — *Gyarmat* (most Gyarmata) 1601. Toldyé; 1605-ben elfoglalta s 1608., 1626. törvényesen meg is kapta Petneházy; 1645-ben özvegyéé; 1650. egyrésze a kincstáré, más része Vér Ferencz zálogjósága. — *Gyula-Varsánd* 1574. a Soklyói Szabóké, 1649. Török Istváné. Lakói 1683. még élelmiszereket küldtek Apafy táborába.

Halmágy várkastélylyal volt ellátva; ez a hely többször szerepelt a hódoltság történetében. 1604. a Kaszáké; 1628. Bethlen János kapta; 1651—2. Mógáék több földjét vetették zálogba. 1667. Bethlen Jánosé és Balogh Mártoné. — *Haraklyán* egy része 1640—1651. Király Jánosé; a másik 1650. a kincstáré. — *Harniczésd*, Buczáva táján, 1601. Toldyé. — *Hodos* pusztult falu 1601. Fejér Judité s Garázda Annáé; 1607. Garázda Annáé; 1614. ugyanazé s Teleky Jánosé. — *Hodostó* 1574. Ozmán bulogbasáé. — *Holt* (most Holdmézses egy része) 1574. Sziansz szpáhi faluja; 1597., 1633. a Kornisoké, 1613. a Keresztesyé. — *Honcz* (a középkorban Hont-, vagy Honczfalva) 1607. Verebélyié, 1650. a kincstáré. — *Hosszúlovicza* (Hozolovitz, a középkorban alkalmasint Hosszú-Lászlófalva) Feltót vidékén 1601. Toldyé.

Igness (a középkorban Ágnafalva) 1597—1633. a Kornisoké, 1613. Keresztesyé. — *Jánosháza* 1649. Török Istváné, 1663. Dobóczyé, 1667. Vér Mihályé. — *Jaroszlevesd* vagy Jaroszlavas 1601. Toldyé, 1650-ben Jenőváré. — *Józsás*, 1) Kis Józsás, a mai Józáshely, 1574. Dsáfer vajdáé és Siansz szpáhié; 2) Józsás 1597—1633. a Kornisoké.

Kakaró 1608. Kis Alberté s Nagy Bálinté; 1650. a jenei vár vitás jósága. — *Kapacsény* (a mai Zimbró vidékén) 1597. Kornisé, — *Karalyos* (Karulyos, Karolios, Karullyes, most Kerülős) 1601. Toldyé; 1604. és 1607. vitás közte és Petneházy közt; 1614. Bethlen Istváné, 1650-ben a kincstáré. Ref. papjai 1653—1669. Várallyay István, Tószegi Sámuel, Jeney György. — *Kassanyesd* 1656. előtt Csókásyé, azután Sebesy Ferenczé. — *Kápolna* (most Kavna) 1605. Jenőhöz tartozott; 1609-ben Nagy-Kápolnát Nagy Gergelynéől Király György kapta; 1650. a jenei váré. — *Kázmér* (Kasmer, Kozmer) 1608. és 1626. Petneházyé, 1651. Gyulayé. — *Kenderató* vagy Kenderártó (most Kontrató) 1605. Jenővár faluja, 1608.

és 1614. Bornemisza Lászlóé, 1639–43 Bornemisza Pálé, 1650-ben a kincstáré, 1667. Vér Mihályé. — *Kertes* 1574. Cseri basáé. 1597. Felső-Kertes pusztá falu Kornisé, 1613. Felső-Kertesul Keresztesyé, — 1650. Felső-Kertes a kincstáré. — *Kér*, Nemes- és Kecskés-Kér néven 1607. Garázda Annáé, 1610. Török Mártoné, 1650. a kincstáré — *Kis-Jenő* 1590. Kiss Jánosé, 1650. a jenei vár vitás jószágá. Ref. papjai 1631-ben Veresmarty János, 1633. Patrohy György s 1673-ban Kabay Márton. — *Kocsoba* (Kochioba, Kazoba) 1574. Haszán szpáhié; 1597—1633. Kornisé, 1613. Keresztesyé. 1597. már pusztá. — *Kolt* (Gurba vidékén) 1601-ben részben Toldy. — *Komlós* (most Szent-Anna egy része) 1640-ben Király Zsófiáé, 1645. Jeneyé s társaié; 1651. egy részbirtoka zálogban Vajda Lászlóé. 1645. már pusztá — *Korcsomáros* (a középkorban Korcsomárosfalva) 1574. a Kurt bégé, 1601. — Korcsomarest néven — Toldy Istváné. — *Kornyafalva* (most Kornyest pusztá) 1574. Szinán szpáhié. — *Korotna* vagy Karatna (most Krokna) 1574-ben Héder bulogbasáé; Felső-Korotna 1597—1633. Kornisé, 1613. Keresztesyé. — *Kovácsháza* (most Csanádban) 1645. Jeneyék pusztúlt faluja. — *Kót* (Kooth, Ágya mellett) 1601. Bethlen Gáboré, azután Szentandrásy Györgyé, 1614. Bethlen Istváné. — *Köved* (most Kujed) 1650. még három (1553. öt) faluból állt s Jenő várához tartozott. — *Krajkova* (most Krokova, 1613-ban Karajkova) 1574. Olaj bégé, 1597—1633. Kornisé, 1613. Keresztesy. — *Kupa* (most Csanádban) 1581. Török Istváné. — *Kurecz* (Közönd táján) 1601. Toldyé. — *Kutas*, 1564. még Keczer-Kutas, 1614-ig Balassa Bálinté és Ferenczé, azután Paczót Ferenczé s Balassa Annáé.

Lascsór (Laschior, Lazchior, a középkorban Liszcsora, ma Lestyora) 1597—1633. a Kornisoké, 1643. Hegyesyé. — *Lavócz* 1650. a kincstáré. — *Lazur*, 1602. Nagy-Lazul; 1610. Segnyeytől Bethlen Gábor cserélte el; 1613. Keresztesyé, 1650. a jenei váré, 1659. gr. Thököly Istváné. — *Láz* 1574. Deli Alié; 1589. Nagy-Láz Dégel Mártoné, 1613. Keresztesyé; 1633. Kornis Zsigmondé, ki 1634. egy házat Balkóéknak adta zálogba. — *Lésza* 1670. Kis-Ráczt Istváné. — *Lónya* 1574. Kurt bégé, 1597-ben Kornis Gásparé, 1601. egy része Toldy Istváné. — *Lonka* 1607. Szaküli Mihályé, 1651. Vér Ferenczé (Biharban), 1662. Sebesy Ferenczé s Moga Jánosé; 1663. Pilcz Mihályé és Csókásy Kataliné. — *Lugozó* 1651. előtt Bornemisza Kataliné, azután Aradi Györgyé. — *Lupsafalva* 1585. előtt Nagy Sándoré; azután Garázda Jánosé, 1601-ben Garázda Annáé s Fejér Judité, 1614. Garázda Annáé s Teleky Jánosé.

Madársesd (a középkorban Madárságfalva, most Madrizesty) 1601. Toldy Istváné. — *Magulicza* 1655. Menyhárt deák zarándi szolgabíróé. — *Makzina* vagy Magzina 1574. Kaza Alié; vára 1614-ben török kézre jutott; 1651. Gyulay Ferenczé. — *Marócz* 1650. a kincstáré. — *Mácsa* 1609. a Balassák férfiágának kihaltával a leányágra, Paczód Ferencznére

s fiára szállt. — *Medgyes* falut, (most Medgyes-Bodzás részét) XVI—XVII. századbeli jogai alapján 1693. a Vajda- s 1734. a Gáll-család követelte. 1693-ban Nagy- és Kis-Medgyest különböztették meg. — *Menyéd* (most Mínyád) 1597. és 1633. Alsó- és Felső-Menyéd néven a Kornisoké; 1574. azonban már Mínyád és Csorna-Mínyád néven az Ali szpáhié s Alsó- és Felső-Mínyádul név alatt a Keresztesyé. — *Meszt* (most Muszka) 1604. Mágocsyé, 1605. Petneházy bitorolt jószágga; adományúl 1608. és 1626. nyerte; 1651-ben Gyulay Ferenczé, 1657. özvegyéé. — *Ménés* (most Kresztaménés) 1601. Alsó-, Felső- és Brája-Ménés néven Toldy Istváné; 1639. és 1643. Braménés Bornemisza Pálé; 1650. mind a három falu a kincstáré. — *Mézes* (most Holdmézes egy része) 1574-ben Kazi bulogbasáé, 1597. Kornis Gáspáré, 1613. Keresztesyé, 1633. Kornis Zsigmondé, ki 1638. szabályozta a mézesiek hadiszolgálatát. — *Miske* falut 1574. új adományúl nyerte a Soklyói Szabó-család. 1676—1681. Sarkady András volt a ref. papja. — *Mogyorós* (ma Monyorós) 1591. Pongrácznéé, 1601. Toldyé, 1650. a kincstáré. — *Monostor*, Jenő táján 1601. Toldyé, 1605. Korossyé, 1650. a kincstáré. Alkalmasint Dienesmonostora határából szakították ki; 1601—1609-ben Szent-Dienes külön pusztája volt Toldynak. — *Monyásza* falut 1597. hőforraisaival együtt Kornis Gáspár, 1613. Keresztesy, 1633. Kornis Zsigmond kapta — *Musztecz* (most Musztesd, a középkorban Moszta-Györgyfalva) 1602—1614. a Garázdáké, 1650. a kincstáré.

Nadab 1609. Rácz Jánosé. A falut 1669 az ónodi katonák kirabolták. — *Nadalbest* (régbben Nádalfafalva, most Nadalbest) 1597—1633. Kornisé, 1613. Keresztesyé. — *Nadas* 1609. Thury Mártoné, 1650-ben a kincstáré, 1651. László Mátéé. Régibb jogok alapján 1700. Sztépánék is követelték. — *Nyágra* 1597—1633. Kornisé, 1613. Keresztesyé. — *Nyék* 1652. (Aradban említve) részben a Jeneyeké és Diószeghyeké; 1667. Vér Mihály követelte. 1683. okt. 28. itt táborozott Apafy. — *Nyüved* (Nagy- és Kis-Nyüved néven) 1601—9. Toldyé.

Oburczia (most Obersia) 1614. Bethlen Istváné. — *Oszoly* (a középkorban Oszojfalva) 1650. a kincstáré; 1651. László Máté zálogjóságga. — *Otlaka* (most Otlaka) Ártándy Kelemen, majd Hagymás Kristóf magvaszakadtával 1579—1590. Bocskay Istváné. — *Ölvegy* (Eolyvett, Eolveth, Eölved, Ulyved) 1601—4-ben Toldyé, kitől 1605. Nagy- és Kis-Ölvedet Rácz János foglalta el. 1607. Toldyék eladták Petneházynek. 1614-ben Bethlen Istváné, de 1580—1612. Mágocsyék s azontúl Móriczék is jogot tartottak rá. 1650 a jenei várhoz tartozott. Lakosai 1683. még kalácsot küldöttek Apafy táborába. — *Őstetek* már pusztán állt 1644—6., mikor a Nadányiak részjóságait Tisza István vette zálogba.

Pajzs (Paüz, Bais, most Paizsán) 1574. Kamber szpáhié; 1650-ben a jenei vár vitás birtoka. — *Pankota* 1565—1595. külön bég székhelye s a tímárbirtokok középpontja. 1603—5. Jenőhöz tartozott, mint pusztúlt falu. 1607—1650. Petneházyé, 1651—7. Gyulayé. — *Panused* (Solymos-Bucsáva táján, a középkorban Panusa) és *Paplocza* (alkalmasint a középkori Papfalva) 1601. Toldyé. — *Pecser* 1601. Toldyé, 1646-ig a Nadányiaké, kiknek javait ekkor Tisza István vette zálogba. 1662. Wesselényi nádor, mint uratlan jószágot, Soldos Istvánnak, Trombitás Istvánnak és Gombos Györgynek adta. — *Pestere* vagy Pesterő faluban 1575. a török kegyetlenkedett. A falut 1629-ben Kornis Mihály kapta. 1650. Balogh Ferencz részjószágát Balogh Máté s felesége vette zálogba. — *Pél* 1650. a kincstáré, 1622. Soldos Istváné, Trombitás Istváné és Gombos Györgyé. — *Pinkó* falut 1605-ben Toldytól Petneházy foglalta el s adomány alapján 1608. és 1626. szerezte meg; 1645. még özvegyéé; 1650. Jenő pusztája, 1651. Véré. — *Pinteklaka* vagy Pintelaka (azelőtt Pénteklaka) 1605. Jenő váráé, 1611. Garázda Annáé. — *Pipály* egy része 1607. Ujláky Fülöpé, 1630. Bercsényié, 1635. özv. Ghyczynéé, 1650. a kincstáré. — *Piski* faluban levő részjószágaiakon Pisky Zsófi és Judit megosztottak; 1616. Béli János a maga részjószágait elzálogosította Bornemisza László családjának. 1650. kivették a kincstári javak közül. — *Ples* 1601. Toldyé, 1650. a kincstáré, 1652. özv. Zöldy Gáspárnéé. — *Pleskucza* 1697. a halmágyi uradalomban feküdt. — *Plop* 1601. Toldyé, 1607. Deszni Györgyé, 1649. Beniczkyé, 1650-ben a kincstáré. — *Pojána* 1697. a halmágyi uradalomban. — *Poklosicza* 1607. More Jánosé. — *Poklucza* 1574. Kurt bégé. — *Poleska* (Bogyesd táján) 1601. Toldyé; 1608. elég elpusztultán kapta Décsy, Petneházy s Horváth; 1650-ben Jenő vitás birtoka. — *Porond* vagy Prond (Eperjes és Bökény közt) 1574. Ferhád vajdáé; 1601. Toldyé; 1655-ben vitás a Tiszák és Szentandrásyak közt. — *Pravalin* (most Prevalény, már Hunyadban, éppen a határon) 1650. Jenőhöz tartozott. — *Prázsafalva* vagy már mai nevén Prezest, sőt egymástól némileg meg is különböztetve, 1597—1633. a Kornisoké, 1613. Keresztesyé. — *Prodanyest* (Prodánfalva) szintén.

Raj (most Szaturó, 1601-ben már Zatulru) 1574. Ali vajdáé, 1601. Toldyé; 1613. Alsó-Raj Keresztesyé, 1634. Szatulreo Torma Kataliné s Kasza Istváné. — *Rakaszeg* (most Repszeg) 1574. Ozmán bulogbasáé, 1650. a kincstáré. — *Revekesz* (most Revetis) 1574. Bali szpáhié, 1597. Kornis Gásparé. Keresztesy 1613-ban már mint pusztúlt falut Revetisul néven kapta. — *Rokszin* (1605. Rökszin) 1601. Toldyé; 1603. elpusztúlt; 1605. Jenőé, 1608. Kamuthyé; 1609. Toldy követelte; 1626. Petneházy vette meg 3000 frton; 1645. özvegyéé; ref. papja 1689-ben Debreczeni István. — *Rossia* 1597—1633. a Kornisoké, 1613. Keresztesyé. Közéleben feküdt *Rosucza*, mely 1574. Bali szpáhié, 1602. Sebesy Farkasé. — *Rosztoka* (most Rosztócs, 1697. már Resztócz) 1601. Toldy pusztája; 1648.

özv. Petneházyné Vér Gáspár örököseire hagyta. — *Róna* (most Ravna) 1597—1633. a Kornisoké, — egy rész 1602. a Jósáké.

Sámolykeszi (most Somoskesz) már az 1572. évi dúlás után pusztulásnak indult; 1574. Musztafa szpáhié; 1591. Pongrácznéé; 1651-ben a Székelyeké. — *Sáros* falut Nagy- és Kis-Sáros néven 1614. Székely István és neje eladta Kéry Balázsnak, Erdős Balázsnak, Pap Gáspárnak és Fazokas Mihálynak. A fejedelem 1643. hagyta jövá az eladást. — *Sebes* (most Boros-Sebes) 1574. a jenei bégé; Kendy Ferencz hűtlensége után 1597. a mezővárost Kornis Gáspár, 1601. Toldy István, 1613. Bethlen Gábor, majd Keresztesy Pál, 1614. Rhédey Pál s még azon évben ismét Kornis Gáspár, 1633. pedig Kornis Zsigmond kapta, kitől 1649—55-ben Keresztesy Ferencz pörölte. 1658—1693 török kézen volt. — *Sebring* (a középkorban Sebren) pusztult falu 1602-ben Ferenczy Tamásé. — *Selind* (most Silingyia) 1607. Lugasyé, 1630. vejéé, Bercsényié. — *Seprős* 1614. Bethlen Istváné. — *Septely* 1601. Toldyé, 1650. a jenei váré. — *Sikula* falut 1607. s újból 1628. Ujlaky Fülöp, 1649. egy részét Bogdas Miklós kapta. 1650. Jenő váráé; 1651. ismét Ujlaky László váltotta magához. — *Simánd*, hol 1561. még 101 porta állt s hol 1572. még népes vásárokat tartottak, 1605. s 1650. már mint elpusztult falu tartozott Jenőhöz. — *Siri* (most Világos része) palánkja 1595-ig s 1616—1693. a töröké. 1597. Segnyeyé, 1607. Jenő váráé, 1608. és 1626. Petneházy mezővárosa, 1645. özvegyéé, 1651—7. Gyulayé, kik azonban a török miatt kevés hasznát vehették. — *Soklyó* (most Sikló) 1574. Szabó Györgyé; 1648-ban Tisza István, Gáborjáni János, Király János és Gonda István mint pusztá nemes helyet kapta. — *Solymos* (Solymos-Bucsáva) 1601. Toldyé, 1649. Beniczkyé, 1650. a kincstáré. — *Somboly* 1650. Jenővár pusztult faluja, 1651. a Csókássy-lányoké. — *Somos* 1574. Szabó György unokáié; 1645. hat pusztá sessioval Simándy s Jeneyé. — *Szamárszél* (Zamarzel, Szamarchiel) 1597—1633. a Kornisoké. — *Szamord* (Zamord, most Zemer) 1599-ben Jósáé és Társyé. — *Szantusháza* 1607. Székelyé. — *Szaturó*, I. Raj. — *Száldobágy* 1574. Ozman bulogbasáé. — *Szederkény* 6 pusztá sessioját Jeney és Simay kapta. — *Szelecsény* (most Szelezsán) 1574-ben Muharem agáé, 1589. Dégelé, 1602. Sebesy Farkasé. — *Szelestics* (Selestichia, Dézna vidékén) 1633. Kornisé. — *Szelistye* (Zelisteh, Sziliste, Zelestie, Zelistie, Szelestye, a mostani Szelistye, a középkori Szelestő) 1574. Ferhát vajdáé; 1597. Szelistye s Alsó- és Felső-Szelistye néven Kornis Gáspáré; Szelestye 1601. Toldyé, 1613. Keresztesyé, 1614. zálogjogon Véré, 1633. Kornis Zsigmondé; egy része Jeney Istóké s 1648. Szentpétery Ferenczé. — *Szent-Dienes* 1609. Toldyé. — *Szent-Erzsébet* 1643. Hegyesy pusztája. — *Szent-Kereszt* (most Kreszta-Ménes egy része) 1608. és 1626. Petneházyé (Aradban), 1645. özvegyéé, 1651. Gyulayé. — *Szentkirály* vagy Király (a középkorban Szenteskirály) 1651. Gyulayé, 1663. a Rácz-lányoké;

1683. lakosai még élelmi szereket küldtek Apafy táborába. — *Szent-Márton* 1579. előtt Ártándyé, majd Hagymásyé, 1579-től Bocskayé, 1608—1645. a Petneházyaké. — *Szerb* (1561-ben Ráczfalva, most Szirb) 1626—1645. a Petneházyaké, 1651. Gyulayé. — *Szerény* 1574-ben Bali szpáhié. — *Szerkfalva* (a középkorban Szeretőfalva) 1628. Bethlen Jánosé. — *Szék* 1596. Garázda Jánosé, 1650. a kincstáré. — *Székas* (Alsó- és Felső-Zekas) 1574. Cseri basáé; 1597—1633. Kornis és 1613. Keresztesy pusztá faluja; 1649-ben Alsó-Székas Beniczky Mihályé. — *Székes-Agyag* 1650-ben a kincstáré. — *Székudvar*, 1609-ig a Balassaké, 1609. után Paczódnée, 1646. egy része Török Miklósé, 1650. a kincstáré. 1654-ben Kovács Mihály 100 frton vette meg egy házát. 1656. ref. papja Morvay Jeremiás. 1683. lakosai még élelmi szereket küldtek Apafy táborába. — *Szénás* 1574. Musztafa szpáhié. — *Szilás* 1667. Vér Mihályé. — *Szilgovicza* 1650. a jenei vár pusztája. — *Szineke* (most Szinitye) 1609. Rácz Jánosé, 1650. a kincstáré. — *Szinte* (most Szintye) 1590. Kiss Jánosé, 1604. Toldyé. Ref. papja 1669-ben Harsányi Mihály. — *Szlatina* 1597. Kornis Gásparé, 1601. Toldyé, 1633. Kornis Zsigmondé. — *Szöllős* (most Szöllős-Csigerel része) 1612-ig Mágocsyé, azontúl Móriczé; 1650. Jenő vitás birtoka. 1671-ből fennmaradt latin köriratú pecsétje Aradvármegye évszámmal ellátott községi pecsétjei közül a legrégebb. — *Sztárkány* 1574. Bali szpáhié, 1597—1633. a Kornisoké, 1613. Keresztesyé. — *Sztrihala* (1561. még Sztrihalom) 1601. Toldyé. — *Szuszán* 1574. Haszán szpáhié, 1597. Kornis Gásparé, 1613. Keresztesyé, Kendy János magvaszakadtával 1619. Bethlen Jánosé, 1633 ismét Kornis Zsigmondé.

Talács 1697. a halmágyi uradalomban feküdt. — *Talpas* 1591-ben Pongrácz Frigyes özvegyéé, kit azonban birtokában Bota Ferencz és Király György háborgattak. 1654. ref. papja Fegyvernek János. — *Tamási* vagy Tamáz egy része 1601. Toldyé; 1619. Arató Mihály javait Bökényi István és György, Furós Mihály, Gyulay János, Hegedús György, Nagy János és Péter s Rácz János tamási mezei katonák vették zálogba. 1654. ref. papja Barcsay Ádám. — *Társ* egy része 1648-ig Jeneyé; 1648—51. Szentpéteryé; 1650. a jenei vár vitás jószágá. — *Tekerés-Csiger* 1574. Bala szpáhié, 1597—1633-ban Kornisé, közben 1613-ban Keresztesyé. — *Ternecz*, vagy Ternác, most Ternovicza, 1574. Rézmán szpáhié; magyar földesura Nagy Sándor; 1585. Garázda Jánosé, 1601. a Garázda-lányoké, 1614. Garázda Annáé s Teleky Jánosé. — *Ternova* (a középkorban Tornova) 1605 Jenő váráé, 1607. Újlaky Fülöpé, 1667-ben Vér Mihályé. — *Técs* (Zerind vidékén) 1601. Tessa néven Toldyé; 1610. Tés (Aradban) Török Mártoné; 1635. Tecz özv. Ghyczynée; 1667. Técs Vér Mihályé. *Topáza* 1574. Haszán szpáhié; talán ez az a Toposinca, hol 1575-ben az

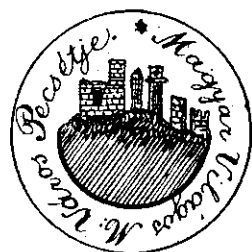

deszni porkoláb levágta egy török jobbágy fülét s az a Topsaháza, melyet 1597. Kornis Gáspár mint pusztát kapott. Keresztesy 1613-ban már mint Topáza nevű néptelen falut s Kornis Zs. 1633-ban mint Topáza pusztát kapta. — *Tősegyház* (Tüsegyház) 1604. Toldyé.

Újfalú (Bökény egy része) 1574-ben Cseri basáé, 1601. egy része Tiszáé, 1597–1633. a Kornisoké, 1613. Keresztesyé, 1614-ben Bethlen Istváné. 1633. már pusztá

Vadász, vagy Cseke-Vadász, Jenő-Vadász 1597., 1598., 1609., 1666. évi adományok alapján a Sztepanóké; czek perelték 1662. is, de 1693. a Vajdák is jogot tartottak hozzá. Közben 1601–4. Toldyé, 1603. és 1650. Jenő várác; 1637. is vizsgálat folyt, mely várhoz adózzék. 1629–54-ből több rá vonatkozó jobbágyszerződés maradt fenn. — *Vaszoja* 1574-ben Bozój néven Berhán bulogbasáé, 1650. Vasolicza néven a kincstáré — *Vályamár* (most Vallemare, 1561-ig Nagy-Patak) 1597–1633. a Kornisoké, 1613. Keresztesyé, 1650. a kincstáré. — *Vályarév*, ennek szemszédságában, 1601. Toldyé, 1650. a kincstáré. — *Vezest* (a mai Viznik-pusztá táján, a Tőz mellett) 1597–1633. a Kornisoké. — *Vély* és *Vidra* 1697. a halmágyi uradalomban. — *Világos vára* 1566–1595. s 1605–1693. a törököké. 1603. Báthory Erzsébet, 1608. és 1626. Petneházy kapta. A magyarok többször hiában ostromolták; 1685. Erdélyhez való visszacsatolását kérték. — *Viznek* vagy *Visznok* (ma Viznik pusztá Kerülőstől ék-re). 1601. Bethlen Gábor eladta Szentandrásy Györgynek; 1604. Toldyé, de Petneházy használta; 1607. Petneházyé, 1614. Bethlen Istváné, 1650. a kincstár vitás birtoka. — *Vojkest* (a középkorban Vajkafalva) 1574. Dsáfer vajdáé. — *Vojmerucza* (Vojvo gyén vidékén) 1574. Kurt bégé.

Zaránd egy része 1601. Toldyé; 1642. Kemenczey László a maga jószágát eladta Tisza Istvánnak. — *Zelind* (most Nagy- és Bél-Zerind) ez időkbén Nagy- és Kis- vagy Bél-Zelénd nevet viselt. 1579. előtt mindakettő Ártándy Kelemené, majd Hagymás Kristófé; 1580. Bocskay István kapta. Zelinden szerzett javaikon 1580. osztottak az Ábrahámfyak. Bél-Zelindet Ábrahámfy Farkas Nagyécsy Klárának, Ábrahámfy István özvegyének ajándékozta. 1584-ben Ábrahámfy János néhány jószágot kapott Nagy-Zelind faluban. 1593. Ábrahámfy Zsófia Bél-Zelinden az Ábrahámfy jószágot urának, Pálffy Mátyásnak adta el. Nagy-Zerind 1662-ben Zsoldos Istváné, Trombitás Istváné és Gombos Györgyé. — *Zernyest* 1597–1633. a Kornisoké, 1613. Keresztesyé. — *Zombrul* (a középkorban Zombród vagy Zombró, most Zimbró) 1574. Ozmán bulogbasáé, 1597-ben Kornisé, 1613. Keresztesyé. — *Zöldes* (Zeldes) 1601. Toldyé, 1650. a kincstáré. — *Zöldeshely* (Zeldesel) pusztult falu 1601. Toldyé.

XXXIX. A NEMESÉK ÉS BIRTOKAIK.

Legvilágosabban a török hódoltság idejében tűnt ki, hogy a vármegyét nem községei, hanem nemescsaládjai teszik. Élnek, működnek és hatnak akkor is, mikor jóformán talpalattnyi birtokuk sincs már a vármegyében. Jogaikat most is a földre alapítják ugyan, de annak élvezetétől megfosztva, mint egyszerű, fegyveres nemesek is gyakorolják. Hogy megértsük, mily óriási átalakulás ment át a vármegye a török hódítás idejében, első sorban az 1559--1564. évi összeírásokban felsorolt nemescsaládok és birtokosok, valamint javaik jegyzékét közlöm.

Aradvármegyében a mondott években ezek a földesurak:

Birtokos	Község	1559	1560	1561	1564	Birtokos	Község	1559	1560	1561	1564	
Ábrahámfy István	Belső-Csálya	—	—	5	2	Cséffy Balázs	Keszi	—	—	—	2	
	Cserfalva	—	—	—	2		Milátköz	—	—	—	2/3	
	Jáspél	—	—	4	3		Dely Balázs	Két-Sopron	1	1	—	—
	Kovási	—	—	—	8		Dóczy Gábor ²⁾	Apácza	—	—	4	4
	Külső-Csálya	—	—	2	3		Aranys-Szőll.	—	—	27	12	—
	Ménesi	—	—	—	sz.		Deszk	?	?	—	—	1
	Panád	—	—	sz.	?		Zádorlaka	—	—	6	6	—
Szárcsaháza	—	—	—	1	Dóczy Miklós özv.	Szombathely	2	2	1	8/3		
Bagdy					Edenyf							
1) Ambrus	Élészfalva	—	—	—	7/6	1) Ferencz	Két-Sopron	—	—	—	2	
2) András	Szentmiklós	—	—	—	1	2) János	Gyarak	—	—	1	—	
Baky						3) László	Szombathely	?	1	—	—	
1) Albert	Almaszeg	—	—	—	p.	Farkas						
2) Gáspár	Tófája	—	—	—	?	Boldizsár	Két-Sopron	—	—	—	sz.	
3) Menyhért	Bak	—	—	—	?	Figedy Miklós	Kassa	—	—	—	p.	
4) Péter	Tófája	—	—	—	?	Finta János	Élészfalva	—	—	—	7/6	
Balogh	Kisfalud	—	—	7	—		Kisfalud	—	—	—	7	
Imre	Szentmiklós	—	—	—	1/2		Szent-Miklós	—	—	—	1/2	
Barcsay						Földváry	Kassa	1 1/2	1 1/2	2	5 1/2	
1) Balázs	l. Bebek Gy.	—	—	—	—	István deák	Papi	5	5	9	10	
2) Boldizsár	Élészfalva	—	—	—	7/6	Glesán Miklós	Ötvenablakú	—	—	3	3	
Basarági						Gyulafy	Belső-Csálya	2	2	—	—	
Balázs	Élészfalva	—	—	10	—	1) László	Keresztúr	2	2	—	—	
Bánrévy	Almaszeg	3	3	2	3		Kovási	6	—	—	—	
Péter	Basarág	—	—	4	1		Külső-Csálya	—	?	—	—	
	Tófája	—	—	—	?	2) Mihály	Panád	1	1	—	—	
Bebek	Budincz	—	—	—	?	Horváth						
György	Keresztúr	—	—	—	2	1) Boldizsár	Két-Sopron	?	p.	.	.	
	Pálélése	8	8	—	19	2) Ferencz	Bátya	1	1	.	.	
	Salafő	—	—	27	—		Csolt	3	3	.	.	
	Szent-Miklós ¹⁾	—	—	—	1		Kontraségje	.	?	.	.	
Bene János	Keszi	—	—	—	1		Kovási	.	6	.	.	
	Milátköz	—	—	—	2/3		Mikélaka	11	17	.	.	
Besenyey	Bodrog	—	—	8	—		Papok-Fejéregyh	19	19	.	.	
Lénárt	Hodosd	—	—	4	?							

Birtokos	Község	1559	1560	1561	1564	Birtokos	Község	1559	1560	1561	1564	
3) György özv. 4) István	Papok-Ségje	4	4	.	.	2) Tamás More 1) Imre 2) Máté Nadányi 1) János 2) szegények Nagy 1) Balázs	Élésfalva	.	.	.	7/6	
	Szombathely	1	1	.	.		Szent-Miklós	.	.	.	1	
	Háromfűlű	.	.	.	sz.		Tófája	.	.	.	?	?
	Gyelid	2	.	.	.		Bak	.	.	.	?	.
Jász Lukács Kasztellánfy László	Háromfűlű	.	.	.	5	Kassa	1 1/2	1 1/2	.	.	.	
	Szent-Pál	3	3	.	.	»	.	.	.	.	p.	
Káthay János	Ivánháza	?	?	?	5	Panád	p.	.	.	.	.	
	Basarág	.	.	.	7	Keresztúr	.	.	2	.	.	
Keczer János Kerecsényi László	Asszonylaka	.	.	4	.	Bodrog	.	.	.	.	6 1/2	
	Két-Sopron	?	p.	.	5	Kovácsi	.	.	.	8	.	
Kerey Gergely	Ság	.	.	4	7 1/2	Panád	.	.	2	2	2	
	Szent-Miklós	.	.	?	.	Szent-Pál	.	.	5	7	7	
Kishorváth Ferencz	Püspökfalva	?	?	.	.	Almaszeg	.	.	.	.	p.	
	Deszk	.	.	?	1	2) Gergely Olcsároovics	.	.	.	.	.	
Lajos Imre Liszty János [társ Mágocsyval]	Két-Sopron	.	.	4	3	Döme	10	10	16	11	11	
	Ötvenablakú	10	10	.	.	Paksy ⁴⁾ Lajos	1	1	2	1	1	
Lajos Imre Liszty János [társ Mágocsyval]	Kovácsi	2	2	.	.	Pathócsy 1) ?	1	1	.	.	.	
	Kő	1	1	.	.	2) Boldizsár	3	3	.	.	.	
Lajos Imre Liszty János [társ Mágocsyval]	Ötvenablakú	.	.	.	4	Cserfalva	.	?	.	.	.	
	Ároki	.	.	.	2 1/2	Gyarak	.	1	.	.	.	
Lajos Imre Liszty János [társ Mágocsyval]	Bodorlaka	.	.	.	1	Kő	3	3	.	.	.	
	Kovácsi	.	.	.	4 1/2	Pásztóy ⁵⁾ János	.	.	?	3	3	
Lajos Imre Liszty János [társ Mágocsyval]	Mácsalaka	.	.	?	.	Cserfalva	.	.	.	.	sz.	
	Nyárrév	.	.	.	?	Gyarak	.	.	6	8	8	
Lajos Imre Liszty János [társ Mágocsyval]	Szent-Pál	.	.	7 1/2	2 1/2	Jáspél	.	.	.	1	1	
	Pörség	?	?	.	.	Keresztúr	.	.	.	7	1	
Lajos Imre Liszty János [társ Mágocsyval]	Háromfűlű	.	.	.	5	Kovácsi	.	.	.	2 1/2	2 1/2	
	Szódi	.	.	.	1	Kő	.	.	.	4	2 1/2	
Lajos Imre Liszty János [társ Mágocsyval]	Ároki	.	.	.	2 1/2	Külső-Csálya	.	.	2	.	sz.	
	Belső-Csálya	1	1	.	.	Panád	.	.	?	sz.	sz.	
Lajos Imre Liszty János [társ Mágocsyval]	Bikács	.	.	2	sz.	Szárccsaháza	.	.	.	.	sz.	
	Bike	.	.	?	.	Pethő	.	.	.	.	sz.	
Lajos Imre Liszty János [társ Mágocsyval]	Bodorlaka	.	.	10	1	1) Gáspár	.	.	.	.	sz.	
	Cserfalva	.	.	.	1	Bikács	.	.	.	.	sz.	
Lajos Imre Liszty János [társ Mágocsyval]	Fileptelek	.	.	.	3	Gyelid	.	.	5	sz.	sz.	
	Gyarak	.	.	?	1	2) János ⁶⁾	1/2	1	.	sz.	sz.	
Lajos Imre Liszty János [társ Mágocsyval]	Gyelid	.	.	6	4 1/2	Bikács*	.	.	.	1	1	
	Háromfűlű	.	.	?	.	Bodorlaka	.	.	.	.	.	
Lajos Imre Liszty János [társ Mágocsyval]	Hidegkút	.	.	?	.	Cserfalva	.	?	.	.	.	
	Hodos	.	.	?	.	Gyelid*	2	.	.	.	.	
Lajos Imre Liszty János [társ Mágocsyval]	Jáspél	9	9	.	1	Háromfűlű	.	.	7	.	.	
	Kassa	1 1/2	1 1/2	3	p.	Hidegkút	.	.	?	.	.	
Lajos Imre Liszty János [társ Mágocsyval]	Keresztúr	.	.	2	1	Hodos	.	.	?	.	.	
	Kovácsi	4	4	?	4 1/2	Ménesi*	.	.	1	.	.	
Lajos Imre Liszty János [társ Mágocsyval]	Mácsalaka	.	.	?	.	Nyárrév	.	.	.	.	?	
	Ménesi	4	4	3	2 1/2	Pálélése	.	.	.	.	2	
Lajos Imre Liszty János [társ Mágocsyval]	Nyárrév	.	.	?	.	Szent-Miklós	.	.	3	.	.	
	Ötvenablakú	2	2	4	4	Szent-Pál*	4	4	.	4	4	
Lajos Imre Liszty János [társ Mágocsyval]	Panád	.	.	1	2	Szódi	.	?	.	1	1	
	Szent-Pál	.	.	7 1/2	5	Zábrány	.	.	3	.	.	
Lajos Imre Liszty János [társ Mágocsyval]	Szódi	.	.	.	1	3) Péter	Ároki	.	.	.	sz.	
	Zábrány	.	.	?	.	Bikács	1/2	1	1	2	2	
Lajos Imre Liszty János [társ Mágocsyval]	Kő	.	.	.	1	Bodorlaka	.	.	.	1	1	
	Ötvenablakú	2	.	.	.	Cserfalva	.	?	.	.	.	
Lajos Imre Liszty János [társ Mágocsyval]	Almaszeg	?	?	2	3	Gyelid	2	.	.	3	3	
	Bak	.	.	.	?	Háromfűlű	2	2	?	.	.	
Lajos Imre Liszty János [társ Mágocsyval]	Almaszeg	?	?	2	3	Hidegkút	.	.	?	.	.	
	Bak	.	.	.	?	Hodos	.	.	?	.	?	

Birtokos	Község	1559	1560	1561	1564	Birtokos	Község	1559	1560	1561	1564
Pongrácz Kristóf	Ménesi	.	.	1	.	Névteleneké	Bikács	1	.	.	.
	Nyárrév	.	.	?	.		Gyelid	2	.	.	.
	Szent-Pál	4	4	6	4		Ivánháza	?	.	.	.
	Szödi	.	?	.	.		Jászpél	2	.	.	.
	Basarág	.	.	7	.		Kassa	4	.	.	.
Radák László	Belső-Csálya	?	?	.	.	Keszi	.	.	?	.	
Serjéni Pál	Jászpél	9	9	.	.	Kő	1	.	.	.	
	Kövászi	?	.	.	.	Kurtafejéregyház	4	.	.	.	
	Külső-Csálya	?	?	.	.	Mikelaka	2	.	.	.	
	Ötvenablakú	?	?	.	.	Ötvenablakú	2	.	.	.	
	Ivánháza	.	.	4	?	Papi	3	.	.	.	
Szentmiklós	1	1	6	1	Kir. kincstár	Papok-Ségje	1	.	.	.	
Balázs	Élészfalva	.	.	?		7/6	Háromfűlű	2	2	.	.
Székely	Szentmiklós	.	?	?		1	Jászpél	.	.	16	?
1) Miklós	Két-Sopron	.	.	.		1	Két-Sopron	.	.	1	.
2) Péter	.	.	.	1		.	Lippa-Radna	.	.	22	.
Társy	.	.	.	.	1	Arad	.	.	2	.	
1) Gergely	Almaszeg	.	.	.	sz.	Aradi kápt. ⁸⁾	Bálványos	?	?	.	.
2) László	»	.	.	.	sz.	Bátya	.	.	1	3	
Ujlaky Sebestyén	Ötvenablakú	.	.	4	.	Csicsér	?	?	1	2	
Vizesy János	Keszi	.	.	?	.	Csolt	.	.	1	3	
Zagyvay	Radna	.	.	.	10	Erint	.	.	?	.	
Simon	Ároki	1	1	1	sz.	Iváncs	.	.	?	?	
Zay György	Bodorlaka	.	.	.	1	Kis-Kér	3	3	?	?	
deák ⁷⁾ özv.	Cserfalva	.	?	.	.	Kurtafejéregyház	6 ¹ / ₂	6 ¹ / ₂	.	új	
	Deszkin	.	.	1	.	Martonoslaka	?	?	?	3	
	Gyarak	.	1	.	.	Mikelaka	.	.	.	13	
	Gyelid	.	.	.	1	Novák	.	.	4	4	
	Háromfűlű	2	2	.	.	Papok-Fejéregyháza	.	.	28	20	
	Hidegkút	.	.	?	.	Papok-Ségje	.	.	4	5	
	Kassa	1 ¹ / ₂	1 ¹ / ₂	.	p.	Szent-György	.	?	1	2	
	Kövászi	4	4	18	1	Szent-Iván	.	.	?	2	
	Kő	2	2	.	3	Szombathely	.	.	2	8 ¹ / ₃	
	Nyárrév	.	.	.	?	Aradi prép. ⁹⁾	Arad	.	.	1	3
	Ötvenablakú	.	.	1	1	Bálványos	.	.	2	2	
	Panád	1	1	1	2	Iregd	.	.	.	4	
	Szent-Miklós	.	.	1	.	Mikelaka	.	.	20	.	
	Szent-Pál	3	3	10	7 ¹ / ₂	Csanádi káptalan	Keszi	.	.	?	.
	Szödi	.	.	.	1	Csanádi	Milátköz	.	.	.	2 ¹ / ₃
	Zábrány	.	.	?	.	püspök	Keszi	.	.	.	1
Zeleméry	Szombathely	.	.	1	8 ¹ / ₃	Kalodvai	Püspökfalva	.	.	?	6
László		.	.	1	8 ¹ / ₃	remeték	Martonos	?	?	?	?

1) Vagy a Barcsay Balázsé; a dicator nem tudta biztosan. — 2) 1564-től özvegye. — 3) L. Liszty János. — 4) 1559. és 1561. Papy. — 5) Paztochy; az 1561. évi hibás másolat után (l. r. 327.) nálam is Pászthory áll. — 6) A *-gal jelölt helyeken Pethő Péter társa.

— 7) Rendesen csak György deák. — 8) A káptalan és prépost javait 1559–60. többnyire Horváth Ferencz bitorolta. — 9) Néha püspöknek írva. Így pl. az 1564. évi conscriptioiban, mint a mellékelt facsimile bizonyítja, világosan »Arad, Episcopi Aradiensis« áll, a mi csak tollhiba lehet »praepositi« helyett.

x Arad
György Aradi.

Zarándvármegyében 1561-ben ezek a nemes-családok:

Birtokos-család	Családtag	Faluban	Portával	Pusztá v. szegény	Ismeretlen	Birtokos-család	Családtag	Faluban	Portával	Pusztá v. szegény	Ismeretlen
Ábrahámfy	1	4	3	.	2	Kóródy	1	3	1	2	.
Ártándy	1	4	4	1	.	Köblös	1	2	3	1	.
Bagdy	1	1	2	.	.	Köntös	1	1	.	.	1
Bakó	1	1	1	.	.	Kutassy	1	8	10	3	.
Balassa	1	3	51	.	.	Losonczy	1	90	28	2	15
Balogh	1	1	2	.	.	Lóczy	1	1	1	.	.
Barbély	1	1	1	.	.	Maróczy	1	1	1	.	.
Bay	1	1	.	2	.	Massay	1	14	48	2	1
Bánrévy	1	4	8	.	1	Mathis	1	1	.	.	1
Báthory	2	36	36	2	27	Mágocsy	1	2	5	.	.
Bebek	1	3	6	.	.	Méreg	1	11	42	1	.
Bede	2	2	8	.	.	Miklósy	1	1	.	.	1
Benczy	1	1	1	.	.	Miskey	2	2	5	.	.
Bertalanffy	1	1	.	.	1	Moga	1	10	.	.	10
Bethlen	1	7	86	1	.	More	5	7	25	.	.
Bibarcz	1	1	.	1	.	Nadaby	2	5	8	2	.
Bolyi	1	1	7	.	.	Nadányi	1	1	2	.	.
Bota	1	1	1	.	.	Nagy	8	10	12	3	2
Bökönyi	1	2	6	.	.	Nemes	1	1	2	.	.
Buda	2	6	37	.	.	Neney	1	1	.	.	1
Csáky	1	1	2	.	.	Olcsárovcis	1	1	27	.	.
Cséffy	1	2	3	.	.	Orgonás	1	1	1	.	.
Csepán	1	1	5	.	.	Óssy	1	1	.	.	1
Csiga	1	1	.	.	1	Panaszy	1	1	1	.	.
Csóthy	1	1	.	1	.	Pathócsy	2	2	2	1	.
Deres	1	2	10	.	.	Pánthy	1	1	2	.	.
Dersfy	1	9	20	1	.	Pelbárth	1	2	.	2	.
Dóczy	1	4	26	.	.	Pipályi	3	4	1	2	1
Erdőhegyi	7	6	19	2	.	Pisky	1	2	7	.	.
Eröss	3	3	8	.	.	Pongrácz	1	10	91	.	.
Écsjokay	1	3	1	2	.	Porkoláb	1	7	8	2	.
Fertődy	1	1	1	.	.	Póka	1	1	3	1	.
Figedy	1	1	.	1	.	Pörködy	1	2	8	.	.
Finta	1	2	1	1	.	Pribék	1	2	9	.	.
Fogácsy	1	1	2	.	.	Radák	1	1	.	.	1
Földéáky	1	1	1	.	.	Rakóczy	2	4	4	.	2
Földváry	1	1	8	.	.	Saffaríth	1	1	4	.	.
Gál	4	5	36	1	.	Sarkady	1	1	18	.	.
Glesán	1	3	8	.	.	Sasy	1	3	4	.	.
Gorbay	2	4	14	1	1	Sárközy	1	3	8	.	.
Horváth	3	14	75	.	.	Sárlaky	2	1	3	.	.
Ispán	1	1	.	.	1	Sárosy	1	5	12	.	.
Jakabfy	2	2	1	.	1	Serjéni	1	1	.	.	1
Jász	1	9	61	.	1	Ségi	1	1	.	1	.
Kalmár (Pankotai)	1	1	.	1	.	Simon	2	3	3	.	1
Kalmár (Soklyói)	1	1	.	1	.	Somogyi	.	1	.	1	.
Kassay	1	1	6	.	.	Szabó	5	5	6	1	1
Káthay	1	1	8	.	.	Szederkényi	1	1	1	.	.
Keczer	1	3	23	.	.	Szentmiklósy	1	2	2	.	.
Kerecsényi	1	1	3	.	.	Székely	4	6	27	.	2
Kerestheli	1	3	8	1	.	Szintay	1	1	10	.	.
Keskeny	1	1	.	.	1	Szokoly	1	4	12	1	.
Kistoldy	1	1	.	1	.	Szterzenkovic	1	5	6	.	1
Kolbász	1	9	27	.	2	Tamásy	1	1	2	.	.
Kovács	1	1	1	.	.	Tarsoly	1	1	.	1	.

Birtokos-család	Családtag	Faluban	Portával	Pusztá v. szegény	Ismeretlen	Birtokos-család	Családtag	Faluban	Portával	Pusztá v. szegény	Ismeretlen
Társy	5	5	16	2	.	Vásáry	6	5	12	3	.
Toldy	5	17	48	6	2	Vér	3	2	2	.	1
Torkos	1	1	2	.	.	Vida	1	4	2	2	.
Tóth	1	2	1	1	.	Vizesy	1	1	.	1	.
Vajda	3	7	5	2	2	Zalay	2	5	7	1	.
Varga	1	1	.	1	.	Zay	1	3	12	.	.
Vass	1	3	7	1	.						

Ezenkívül Zarándban 18 portája volt az aradi prépostnak, 28 a káptalannak, 37 a gyulai plébánosnak, 21 az egi s 75 a váradi püspöknek, végre 8 a váradi káptalannak.

1566. után a papok javai teljesen elkallódtak, s a régibb nemes-családok is többnyire másutt keresték boldogulásukat. Az a 328 család, melylyel Arad és Zaránd területén a török hódítás idejében találkozunk, körülbelül 90°/_o-ban új s nagyobb részét csak akkor emelték ki a jobbágy-ság állapotából a fejedelmek. Adományokat a királyok is osztogattak ugyan, ezeket azonban csak igen ritkán lehetett végrehajtani. A fejedelmek tömegesen is nemesítettek; így nemesítették meg s látták el címerrel 1607-ben a Lippáról Aradra áttelepített 160 rácz katonát, a mi különben csak a papiroson maradt; s 1652-ben így nyilvánították nemeseknek a borosjenei katonákat. Még a más vidékeken meghúzódott nemesek aradi jellegét is megtartották; 1616-ban pl. így kapnak javakat Vajasdon a lippai nemes-vitézek s 1642-ben így mentik föl minden teher alól a Váradon időző lippai nemesek szölleit.

Könnyebb volt armálisokat, mint javakat osztogatni. Egy-egy szerény katona néha több falut is kapott ugyan, de többnyire csak élethosszig, vagy zálogba; s ennél bizonyosan többet ért, ha 1616 előtt Lippán, azután pedig Boros-Jenőn adtak neki egy-egy házat s valami szöllőt, vagy más külsőségét. Annyi bizonyos, hogy a török hódítás korabeli arad-zarándi nemesség teljesen különbözött a régitől, de attól is, mely 1695-ön s még helyesebben 1741-en túl vitte a vármegye ügyeit.

Ennek a nemességnek tagjai a következők:

Ajtonyi Jakab deák, az erdélyi harminczadosok felügyelője, 1607. június 26.-án Zsigmond fejedelemtől az aradi Radamirocza és Gyöngyvég (Gienghuig) nevű egészen elpusztult falvakat s Lippán azt a házat kapta, mely Eördögh György s Makay Gáspár háza szomszédságában feküdt¹⁾. 1722. a családot Kis-Jenő ősi birtokosai közé sorolták²⁾.

Albáni (Csirei vagy Csirkei) György, Luka János és Székely Balázs 1559. május 30.-án Tövisgyház és Újfalu zárándi falvak részeit, jún. 1. pedig Aradban az egész Két-Sopron falut kapta I. Ferdinándtól³⁾.

¹⁾ *IV. Lib. Reg.* 114b—115a. — ²⁾ *Nagy* Iván, Magyarország. Csal. VIII. 320. —

³⁾ *Lib. Reg. Ferd.* 386. és 411.

Almássy-
címer.

Almássy István jenei lovashadnagyot, talán A. János (1597–1604. jenei, azontúl ugocsa-gyulai) prédikátor és esperes testvérét, 1608. aug. 2. nemesítette meg Báthory Gábor. Erdeméül felhossa, hogy Jenőben s másutt harczolt a törökkel. Azonkívül neki adja Boros-Jenőben azt a házat, melyet ő ott Selmer török aga és Dormicz szpáhi házaiból újra épített s mely szomszédos a *borosjenei telkész*, tiszteletes Zabragi Mihály és Rózsa János házaival, háta mögött pedig a Körös folyik, míg előtte az országút vezet s a híd. Ezt s a hozzátartozó földet kiveszi minden jobbágyi tartozás alól¹⁾.

Alt János és társai Zarándban Nagy-Lazult, Szelecsényt, Rosuczát és Bohányt 1607-ben szereztek meg Rákóczy Zsigmondtól²⁾.

Andor János lökösházi lakos a fejedelemtől 1654. szept. 13. nyert nemességet³⁾.

Antal (másképp Lippai) Jánost, Mihályt, Andrást és Györgyöt Rákóczy Gy. 1647. ápr. 1. Gyulafehérvárott Kornis bihari és zarándi főispán kérelmére, főleg pedig tekintve atyjok érdemeit, melyeket a törökök ellenében *Arad* alatt szerzett, hol el is esett s gyermekeit atyai gonddal neveltette a tisztesebb tudományokban s kettőt közölök a hadi pályára adott, — nevezettek címeres nemesekké teszi. Égszínkék mezejű címerökben lovas vitéz látszik, ki jobbában villogó kardját, baljával pedig a ló zablyáját tartja s egy jól fegyverzett törököt leterít a harcban⁴⁾.

Arady György lovaskapitánynak a fejedelem átírta 1651. januárban Gyalún *Felső-Arkos* és *Teccs* falukat s a *Közép-Arkos* és *Lugozó*, szintén zarándi falukban levő részbirtokokat, melyeket néhai Bálintffy István özvegye, Bornemisza Katalin birt, kitől azonban azt, a volt fejedelem méltóságának megsértése miatt, a kincstár elkobozta, s a borosjenei vár uradalomához csatolta⁵⁾. Lovaskapitány volt még 1655-ben is⁶⁾.

Arathó (Széplaki) Mihály özvegye, Katalin, Nemesvásári Vásáry Albert és Nadaby Erzsébet leánya, 1619-ben fiai nevében is 40 forinton zálogba vetette a nővére, özv. Kónya Péterné útján Tamási és Gyarmat zarándi falvakban örökjogon reászállt javakat⁷⁾.

Abrahámffy (Gerlai) István békési főispán († 1536.) unokái a XVI. század végén még jelentékeny szerepet vittek Zarándban. Istvánnak négy gyermeke maradt: István, Imre, Farkas és Borbála; István Nagyéchy Klárárt vette el feleségül, Erzsébet pedig Váncsodi Nagy Mihályhoz ment férjhez. 1580-ban *Péter* (Farkas fia), *Gáspár* (az ifjabb Farkas fia, Imre unokája) és János volt váradai kanonok (az idősb István testvérenek, Ferencznek fia) vagyónan olyképen osztozkodott a család, hogy a bihari Tamáshida s a zarándi Gyarmat és Zerind egy részét Klára és fia György, a másikat Imre fia Farkas és Erzsébet (Nagy Mihályné), a harmadikat pedig György és Farkas kapja⁸⁾. Még azon év június 2. Ábrahámffy Farkas Nagyéchy Klárának, István özvegyének adta Gyarmaton, Bél-Zerinden, Tamáshidán s több békési faluban levő jószágait⁹⁾. 1584. február 27.-én Báthory Zsigmond István és Nagyéchy Klára fiának, Jánosnak, Tamáshidán, Nagy-Zerinden és Gyarmaton *új adományul* adott némely jószágot¹⁰⁾.

¹⁾ V. L.R. 127ab. — ²⁾ N.R.A. 1821., 38. — ³⁾ XXVI. L.R. 459—460. — ⁴⁾ XXIII. L.R. 57a—58a. — ⁵⁾ XXV. L.R. 320—22. — ⁶⁾ XXVI. L.R. 662. — ⁷⁾ N.R.A., 106., 62. — ⁸⁾ N.R.A. 1731., 40. V. ö. Haan, Dipl. 194—99. a Károlyi-ltból. — ⁹⁾ *Károlyi-lt.* Haan, 199—200. — ¹⁰⁾ I. L.R. 183ab.

E János Parlaghy Fruzsínát vette feleségül; úgy látszik, 1589. táján hunyt el, mert Rudolf király ekkor parancsolta meg, hogy Dengeleghy Miklóstól, Parlaghy Anna urától gyámságba fogadott leányát, Katalint, beigtassák Nádudvar és Angyalháza szabolcsi helységek részjóságaiába¹⁾. 1593-ban zarándi javainak maradványait is elvesztette a család; ekkor ugyanis Váradai Pálffy Mátyásné, Pipály Anna (néhai Pipály János és Ábrahámffy Zsófia leánya) a Tamáshidán, Bél-Zerinden, Gyarmaton, továbbá a békési Vésztő, Magor, Csaba, Csabacsúd, Csáköhegyes és a csanádi Gerendás, Szente-Tornya, Megyer s Két-Sopron falvakban levő Ábrahámffy-javakat 500 frtéért Pálffy Mátyásnak s István és Katalin nevű leányának zálogosította el²⁾. Ez a tősgyökeres család Arad-Zarándban ezentúl csak 1758. tűnt fel újra.

Ács (Nagyszelindi) Jánost, Györgyöt és Mihályt 1651. február 16.-án címeres nemesekké tette s egyúttal a jenei kapitány alá rendelte a fejedelem³⁾.

Árky Miklós 1638-ban jenei nemes varga volt⁴⁾.

Bajtőrő Ferencz 1607. febr. 20.-án Horváth Jánostól ötven forintért örökáron megvette Ménlő-Dud falut, melyet Gábor fejedelem 1608. június 8. át is íratott az ő nevére⁵⁾.

Bakos János 1638-ban jenei nemes varga volt⁶⁾.

Balás (Tótváradjai) Mátyást, ki Lippa visszaszerzésében szerzett érdemeket, testvéreivel (Jánossal, Farkassal, Mihálylyal és Márkkal) együtt 1609. febr. 20. nemességre emelte s Lippán a Német-útczában a Rácz László, Nagy Farkas és Tizedes Mihály szomszédságában levő házzal ajándékozta meg Báthory Gábor. Czímerének kék mezejében vértől csepegő kardot tart egy emberi kar⁷⁾.

Balás István s általa testvére, András, 1609. ápr. 17.-én kapott nemességet, az előbbivel mindenben egyező címert s Lippán a Tövisvár utczában Rácz Miklós, Rácz Sinuk és Szakállos Mátyás szomszédságában egy házat⁸⁾. Egy Balás Miklóst Feltótról a Körös mellékén lakó jobbágyok már 1572-ben követségbe küldtek a nagyvezírhez⁹⁾. István ennek fia lehetett.

Balássy (Soklyói) Mihály mezei katonát, feleségét Szél Annát s gyermekeiket, Jánost és Katalint, 1608. júl. 28. nemesítette meg Báthory Gábor fejedelem és címerül lovon ülő pánczélos, sárgacsizmás, oldalán aranyozott kardú s jobbában lándsával átszúrt, tatár-fejet tartó vitézt festtetett számukra¹⁰⁾.

Balkó György 1607-ben Rákóczy Zsigmondtól részjóságokat nyert Nagy-Lazul, Szelecsény, Rosuczsa, s Bohány falvakban, mi ellen máj. 29. Sebesy Farkas tiltakozott¹¹⁾. Balkó Istvánt Kornis Zsigmond bihari és zarándi főispán, kinek gyermekkorától fogva nemes szolgája volt, 1634. május 23. feleségével Jeney Ilonával s gyermekeikkel együtt megajándékozta Lázon egy egész és egy félhelyes jobbágytelekkel s egy majorházzal. Adományát 1638. december 9.-én Rákóczy György fejedelem is megerősítette¹²⁾.

¹⁾ *N.R.A.* 1228., 39. Egyéb, e javakra s magára a családra vonatkozó iratok u.-o., fasc. 1229. — ²⁾ *N.R.A.* I 31., 39. — ³⁾ *XXV. L.R.* 469—470. Czímerökben a koronából előrenyúló s kardot villogtató kard van. — ⁴⁾ *XXVII. L.R.* 83b—87a. — ⁵⁾ *V. L.R.* 137a—138b. — ⁶⁾ *XXVII. L.R.* 83b—87a. — ⁷⁾ *VI. L.R.* 109—111. — ⁸⁾ *U.-o.*, 219. — ⁹⁾ *Székely Erdély és a porta*, 61. — ¹⁰⁾ *V. L.R.* 193a. — ¹¹⁾ *N.R.A.* 1821., 38. — ¹²⁾ *LIX. L.R.* 127b—128a.

Balogh Ézsaiásnak már 1607-ben háza volt Lippán a Solymos-útczában¹⁾. A következő évben június 9.-én hű hadiszolgálati fejében már mint lippai helyettes várkapitány kapta Gábor fejedelemtől az aradmegyei Kovácsi (most Kovaszincz) falut, mely idáig a lippai várhoz tartozott²⁾. Rokona lehetett B. Gáspár, ki 1609. ápr. 30. Székely Istvánnal társaságban nyerte a lippai várhoz tartozó Újfalut³⁾; s talán Lippai B. István is, kit Bethlen Gábor 1614. január 22.-én megerősített a Radna pusztúlt falu területén levő malom birtokában, melyet még Báthory Gábor ajándékozott neki⁴⁾. Alkalmasint más családhoz tartozott Balogh Ferencz, kinek halála után a fejedelem 1650. június 26. a hunyadi Ohabán s a zaránczi Pesteren levő részjóságot testvéreinek, B. Máténak s feleségének, Brády Katalinnak 300 magyar forinton vetette zálogba⁵⁾.

Bálintffy (Borosjenei) Ferencz és felesége, nemes Nádudvary Zsuzsánna, 1649-ben 50 császári talléron a tizedtől és kilenczedtől való mentességet vett két szöllejére nézve, melyek közül az egyik Somkeréken a Nagyszöllőben Simándy István és Bárdy János deák, a másik pedig a Makrán levő Kis-Szöllőben Hegyessy János és Lippay Pál borosjenei lakosok szölleje közt feküdt. Ezt a vételt 1649. decz. 13.-án a fejedelem is megerősítette⁶⁾. Két nap mulva Zsuzsánna asszony atyjának, Istvánnak, halála után, mint családja utolsó tagja, más javakért az egész Békés városát átengedte a fejedelemnek, ki ezt viszont ezer magyar forinton Teleky János özvegyének, Bornemisza Annának vetette zálogba⁷⁾. Nagybátyja lehetett B. Kristóf, kinek 1650-ben háza volt B.-Jenőben⁸⁾. 1651. január 9. a most már Marosjáráról nevezett Bálintffy Ferencz és felesége viszont 80 magyar forinton vette zálogba a feltóti járásban levő Siligovicza pusztúlt falut⁹⁾. E családnak maig is élnek tagjai Aradvármegyében. Belőle származik B. Etelka, írói nevén Hajnalka (szül. Boros-Jenőn, 1844. márcz. 26.).

Bánhegyesy (Borosjenei) János, »neve nagy dicsőségével végzett munkái jutalmául«, a fejedelemtől 1626. júl. 11. a Csanádban újból telepített Sajtit (Sajtényt) kapta¹⁰⁾. Leányai lehettek Zsuzsánna (Zöldy István özvegye) és Fruzsina (Szentandrassy Tamás özvegye), kik 1655. okt. 23. igényt tartottak Eperjes, Porond és Bekény zaránczi falvakra¹¹⁾.

Báthory (Somlyai) István 1603. febr. 28.-án tett végrendeletében egyebek közt Babocsa és Világos várát is Báthory Erzsébetre hagyta¹²⁾. Az országbíró 1605. júl. 25. hűnyt el s a Báthory-javak, melyek amúgy is idegen kézen voltak már, 1613. jog szerént is a kincstárra szálltak.

Bebek. L. I. kötet, 290. l.

Belényesy János, az egri püspök kancellárja, 1552. márcz. 28.-án I. Ferdinándtól nemes Császár Miklóssal közösen kapta a zaránczi Fajdas falut s Újfalut, Somos és Kis-Király részjóságait¹³⁾.

Beniczky (Beniczki) Mihálynak II. Rákóczy György Gyulafehérvárt 1649. júl. 29.-én s nejének, Csókássy Erzsébetnek 140 frt. fejében elzálogosította a zaránczi *Alsó-Zékast*¹⁴⁾. 1649. decz. 9. Kolozsvárt a fejedelem Beniczkynének zálogosította el az azelőtt néhai Borosjenei Szilágyi

¹⁾ *IV. L.R.* 120ab. — ²⁾ *V. L.R.* 112. — ³⁾ *VI. L.R.* 340. és *NRA.* 1821., 38. —

⁴⁾ *VII. L.R.* 92—3. — ⁵⁾ *XXV. L.R.* 219—221. — ⁶⁾ *XXIV. L.R.* 252b—253b. — ⁷⁾ *Haan*, *Dipl.*, 241—2. a Károlyi-Itból. — ⁸⁾ *Gyömrői-L.*, 1698. registr. — ⁹⁾ *XXV. L.R.* 325—6. l. — ¹⁰⁾ *XVII. L.R.*, 58b. — ¹¹⁾ *NRA.* 816., 17. — ¹²⁾ *NRA.* 57., 7. — ¹³⁾ *Lib. Reg.* 1552—75., 54. l. — ¹⁴⁾ *XXIV. L.R.* 151ab.

Andrásnál 200 magyar forinton zálogban volt *Ploş* és *Solymos* zarándi falvakat, melyet Beniczkné, Szilágyi András özvegye, 275 frtért váltott magához¹⁾. Csókássy Erzsébet csakhamar másodsor is özvegyen maradt s Jánosdon (a mai Jánosdán, Biharban) élt 1657-ben²⁾.

Bercsényi (Székesi) Imre, 1577. január 6. óta a marosszéki Székes és Kendő ura, már 1560. táján nőül vette Sárosy Istvánnak Toldy Annától született leányát, Zsófiát, mi által őt is rész illette a Sárosyak nagyfalui, szentmiklósi, csegedszegi, écsokai, gorbai, teczi és pipályi javaiban, melyek azután *László* és *István* nevű fiaira szálltak át. László szörényi bánnak és Baládfy Borbálának fia *Imre*, ki külföldi egyetemeken tanult, feleségével, Lugassy János lippai főkapitány leányával, Borbálával, 1615. táján hozományul nyerte Solymos várát a hozzátartozó 12 faluval s a zarándi négy faluval és a karánsebesi javakkal³⁾. 1616. június 12. azonban Lippával együtt Solymos is meghódolt a töröknek. Bercsényi nov. 5. folyamodott ugyan Erdély rendeihez, hogy legalább részben kárpótolják őt veszteségéért; az országgyűlés azonban más alkalomra halasztotta határozatát⁴⁾. A főúr, hogy bajait felejtse, nagyobb utat tett Rómába s onnan a Szentföldre. Hazatérve, mivel solymosi uradalmából jobbadán kivándorolt a nép, Boros-Jenőn szerzett egy nemesi kúriát s onnan ügyelt bihari és zarándi jószágaira⁵⁾; 1626-ig azonban legszívesebben mégis Székesen tartózkodott. Ekkor válsháborítás miatt bajba keveredvén, — Magyarországra menekült, de erdélyi jószágait továbbra is megtarthatta. 1630. ápr. 24. azonban Bornemisza Ferencztől és Bálintffy Kristófnétól újabb 2000 frtnyi kölcsönt vevén föl, ennek fejében lekötötte borosjenei házát s annak tartozékait, továbbá a feleségével kapott Solymos uradalmában levő Hatincza, Tulkos, Milova, Sebes, Borzova,

Bercsényi-czímer.

Alsó- és Felső-Magyarest s Teszpede népes és több néptelen falut, Zarándban az egész Selindet, Alsó- és Felső-Árkost, Kövedet, Teczit s a pipályi, écsokai és gorbai részjószágokat⁶⁾. Teczi, Pipály és Écsoka a Bercsényiek öröklött javai voltak, melyekre a leányág is jogot tarthatott; legifjabb húgának, Zsuzsánnának (Ghyczy Györgynének) teczi, pipályi, écsokai és gorbai javait tehát zálogba vette, hogy e nővére meg ne támadhassa az ő kölcsöne ügyét⁷⁾. Ő maga Pozsonyba költözött s ott neveltette fiait, Lászlót, Imrét s Miklóst és leányát, Erzsit. Egyik oszlopa volt a katolicismusnak s a jezsuiták pártfogásával, római és szentföldi útjaival, Pázmányhoz, Esterházyhoz való meleg barátságával bőven kimutatta katolikus voltát. Vagyonát sem hanyagolta el. 1635. márcz. 14. a pozsonyi káptalan által újra átíratta azt az igtatólevelet, melylyel ipát, Lugassyt, a solymosi vár uradalmába, kivált Pliszka és Teszpede birtokába bevezették. Ugyanakkor

¹⁾ *XIV. L.R.* 227b—228a. — ²⁾ *N.R.A.* 781., 31. Itt nem Erzsébetnek, hanem Zsófiának nevezik. — ³⁾ *Thaly* a Századokban, 1884., 197. és Bercsényi-család, I. 56. — ⁴⁾ A Teleki-Itból, Erd. Orszgy. Emf. VII. 401. *Thaly*, Bercsényi-család, I. 63. — ⁵⁾ *U.-o.*, 64., 68. és *Századok*, 1884., 208. — ⁶⁾ *Thaly*, I. 79—81. *Századok*, id. h. 219—221. — ⁷⁾ *U.-o.*, 293—4.

nővérének, Zsuzsánnának is megadta azt a 100 forintot, melylyel Técs, Écsoka és Pipály záloga fejében neki még tartozott¹⁾. 1639-ben színleg családi javai érdekekben, voltaképp azonban politikai megbízatásban még egyszer leutazott Erdélybe; az ujdonsült báró, nógrádi főkapitány, huszárezredes, majd tábornok azonban más vidékeken kárpótoltatta magát. Még azon évben okt. 28. hős halált halt a svédektől ostromolt Prága alatt²⁾.

Bethlen (Iktári) család 1549-ben még teljes virágjában volt Zarándban. Bethlen Gáboré 26 portával Betlenősi, 14-gyel Seprős, 2-vel Ölyvet, 1-gyel Kolt, 2-vel Karulyos, 3-mal Kis-Bodon és Septölyön is volt jószága³⁾. 1557. nov. 20. és 1559. máj. 30. ugyan, hűtlensége következtében, vagyonának egy részét elkobozta I. Ferdinánd⁴⁾, de 1560. márcz. 8.-án Mándy Kelemen özvegyének, Bethlen Annának már új adományul adta őseinek régi javait, Szenttornya, Csibacsúdi és Szent-András békés-, Ötvenablakú arad- s Otlaka zarándmegyei falvak részeit, melyekre vonatkozó írtai elvesztek; és 1560. júl. 2. ugyanőt s Káthay Imrét Moróczon és Alatkán a More-féle javakkal ajándékozta meg⁵⁾. 1566-ban az akkor 26 éves Bethlen Farkas, Gyula vára bevétele után, a török elől még ősi birtokára, Betlenősibe menekülhetett⁶⁾. Fia, *Gábor*, utóbb Erdélyország dicsőséges fejedelme, 1580-ban született a maros-illyei kastélyban, melynek uradalmát atyja az elvesztett zarándi javak helyett 1575-ben kapta⁷⁾. Gábor, 1610-ben Lapispataki Segnyey Miklóssal olyan csereszerződésre lépett, hogy az ő Belső-Szolnokban levő falvait (Magasfalvát a kúriával, Pribékfalvát és Hosszúfalvát) kész átengedni Segnyey Miklós zarándi javaiért, t. i. az egész Csúcsért és kastélyáért, továbbá Csúcs, Fenyő-Acsuva, Lazur, Pestere, Krisztor, Pojána és Égettháza falvakért⁸⁾. 1612. május 28. Báthory Gábor megnyerte a hűtlenné lett Kornis Zsigmond és Boldizsár desznivári uradalmát is⁹⁾; ezt azonban, időközben maga is hűtlenségbe esvén, még azon évben elvesztette s nov. 7. Báthory már Keresztessy Pált rendelte beigtatni Deszni várba s uradalmába¹⁰⁾. 1614. ápr. 6. Bethlen Gábor már mint fejedelem hagyta helyben testvérének Bethlen *Istvánnak* márcz. 27. tett bevallását, mely szerént 8 aradi pusztát (Gurbes, Zamglod, Oburczia, Almahely, Zlokna, Szpin, Zrumil, Meruli) s a zarándi Betlenősi, Seprős és Bodony falvakat, valamint a karulyosi, vizneki, ölyvedí, kolti, fazakas-varasányi, újfalui, kiskeményi és erdőgyaraki részeket a hunyadi javakkal együtt feleségének, Csáky Krisztinának adta el¹¹⁾; ő-maga egyebek közt 1614. jún. 14. ősi jószágát, Seprőst is átengedte a töröknek¹²⁾. Decz. 9. a deszni uradalomhoz tartozó Sebes mezővárost 3000 magyar forinton Rhédey Pálnak, Felső- és Alsó-Fenest pedig, valamint Szelestét 6500 frton Vér Györgynek, Mihálynak és Gáspárnak vetette zálogba¹³⁾. Kóti és vizneki részjószágait egy 500 frtos lóért Szentandrassy Györgynek adta el¹⁴⁾, Desznit pedig elvette Keresztessy Páltól, ki azt harmadéve az ő rovására szerezte meg s Kornis Zsigmondnak ajándékozta¹⁵⁾. Deszni kapitányává Bethlen Jánost tette, s őt 1619. aug. 5. a Kende János halálával a kincstárra szállt Szuszány faluval gazdagította¹⁶⁾. Arra nézve, hogy I. György fejedelem új adománya alapján Kornis Zsigmondot ez utóbbi faluba is

¹⁾ *Századok*, 315—6. — ²⁾ Életrajza *Thalytól*, Bercsényi-család, I. 55—174. és a *Századokban*, 1884. — ³⁾ *Urbarium*, 1549. Orsz. lt. Lra C. Suppl. Tom. LIV., 64. — ⁴⁾ *L.R. Ferd.* 313. — ⁵⁾ *U.o.* 438. és 473—4. — ⁶⁾ *Böjthy* Engelnél, Monum., 242—3. — ⁷⁾ *U.o.* 243. — ⁸⁾ *NRA.* 1441., 4. — ⁹⁾ *NRA.* 1821., 30. — ¹⁰⁾ *U.o.*, 31. — ¹¹⁾ *NRA.* 1860., 68. — ¹²⁾ *Fábián*, I. 83. 4. — ¹³⁾ *NRA.* 1821., 31. — ¹⁴⁾ *NRA.* 816., 2. — ¹⁵⁾ *NRA.* 1821., 39. — ¹⁶⁾ *X. L.R.* 129b—130a.

beigtassák, Bethlen János és fia, (Péter, Gergely és Farkas) 1633-ban a váradi káptalan előtt ellenmondott¹⁾. Időközben 1628-ban Bethlen Gábor másképp is kitüntette testvérét, Jánost; neki adta Nagy-Halmágyot a kuriával s Bongyesd, Szerkfalva, Buczáva, Nyernivez, Basarabásza és Ternova egy részét²⁾. 1670. táján Bethlenék még egyszer kísérletet tettek a zarándi ősi javak visszafoglalására s *Domokos* a gyulai török várhoz csatolt részeket pusztított³⁾; az uradalom azonban nagyidőre idegen kezekbe jutott s a Bethlenek csak 1764. szerezhették vissza.

Bélaváry György, Vizkelethy Jakab és Zagyvay Simon I. Ferdinándtól 1559. aug. 1. az oklevél szavai szerint Temesben (voltaképp Aradban) levő s a lippai várhoz tartozó egész Radnát kapta adományul⁴⁾.

Béli János Piskiben levő részjóságait 1616-ban Bornemisza László családjának zálogosította el⁵⁾.

Bocskay (Kismarjai) *István* 1579-ben kapta Báthory Kristóf fejedelemtől Nagy- és Bélzerind, Szent-Márton, Ottlaka, Tamás és Bozos falvakban az Ártándy-Hagymásy-féle javakat⁶⁾. Erdőhegyi János és mások tiltakozván a zarándi és bihari jóságok odaajándékozása ellen, a fejedelem a váradi káptalant utasította vizsgálatra, melynek alapján ennek requisitorai 1580-ban minden ellenmondás nélkül igtatták be Bocskayt⁷⁾. Ezzel azonban még nem volt vége a dolognak. 1588. január 25.-én a váradi káptalan leveleinek requisitorai előtt azt a vallomást tette Panaszzi Pázmány Miklós bihari alispán özvegye, Toldy Borbála, hogy ura, Pázmány Miklós, továbbá Álmosdi Somlyai István, Vér Mihály és Körösnadányi Nadányi János 1579-ben, mikor Báthory Kristóf erdélyi »vajda« Bojthy Balázs bihari alispán, mint vajda-képe által be akarta vezetni Bocskay Istvánt Kereki vára, Keresztes, Ábrány és Konyár falvak egész, valamint Kereki, Ártánd, Sas, Mezőpeterd, Mártonteleke, Kis-Kemény és Erdőgyarak bihari s Bél-Zerind, Nagy-Zerind, Szent-Márton, Olcslaka, Tamász és Bozos zarándi falvak részeibe, ünnepélyesen ellenmondottak s ellenmondásukat tizenötöd-napra a királyi fölség előtt is ismételték ugyan; utóbb azonban néhány jeles férfiú szelid intésére és javaslatára olyképp egyeztek ki, hogy lemondanak jogaikról, ha Bocskay 400 frttal pótolja kárukat. Bocskay ezt le is fizette, mire Somlyay, Vér és Nadányi azonnal kijelentette lemondását; Pázmány azonban hirtelen halván meg, özvegye (egyúttal kiskorú fiának, Györgynek nevében is) csak most ismerheti el, hogy a ráeső száz frtot Pázmány is megkapván, jogairól szintén lemond⁸⁾. 1590-ben Báthory Zsigmond fejedelem a mondott jóságokat új adományképen adta Bocskaynak, olyképp, hogy magvaszakadtával nővérei, t. i. Judit (Losonczy Bánffy Kristófné), Krisztina (Palocsai Horváthné) és Ilona (Hallerkői Haller Gáborné), valamint Balásfalvi Bagdy György és Bocskay Sára úrvái (István, Erzsébet, Krisztina és Margit) örököljék vagyonát⁹⁾. Bocskay, 1604—1606. Magyarország és Erdély dicsőséges fejedelme, 1606. decz. 29. valóban utódok nélkül hunyt el.

Bocskay István
címere.

¹⁾ *NRA.* 1715., 16. — ²⁾ *NII. LR.* 85. *Pábián*, I. 166. — ³⁾ *Tört. Tár*, 1833. XII., 255. — ⁴⁾ *Lib. Reg.* Ferd. 407. — ⁵⁾ *Győmrői* Garázda-It. X. — ⁶⁾ *Index literarum.* Gyf. 8. — 136. I., 49. sz. és 155. I., 3. sz. — Orsz. It. — ⁷⁾ *NRA.* 1769., 14. — ⁸⁾ *Károlyi-ök.* III. 442—4. Pázmány Miklós első felesége Massay Margit volt; ettől született Péter (1570. okt. 4.), a nagy magyar író. Toldy Borbált 1580-ban vette el az özvegyggyé lett Pázmány Miklós. Péter már 1587. jezsuita lett; azért nem szerepel ebben az oklevélben. — ⁹⁾ *NRA.* 1769., 14.

Bodonyi Mihály tordai kamarai sópraefectus, a váradjai rév s a lippai harminczad bérlője¹⁾ Lippán, a Tövisvár-útczában, Mészáros Pál és Ajtonyi Nagy Balázs szomszédságában 1608. aug. 14. egy házat kapott Báthory Gábor fejedelemtől²⁾.

Boga János borosjenei vitéz 1602-ben jelen volt Toldy Istvánnak a borosjenei uradalomba való beigtatásánál³⁾.

Bogáthy Menyhért felesége, Radnóti Kendy Zsófia (Kendy Ferencz és Bebek Judit leánya) 1600. okt. 13. tiltakozott az ellen, hogy Radnót küüllői, Szent-Jobb bihari és Deszni zarándi várat — az édes atya és Paniti Alárd Ferencz közt kötött szerződés kijátszásával — Alárd Ferencz és Kovacsóczy Farkas kapja. A kolozsmonostori konvent előtt pedig arra az esetre, ha családja mindkét ágban kihalna, férjét, Bogáthy Menyhértet jelentette ki általános örökösül⁴⁾. Felesége halála után Bogáthy meg is kapta a javak egy részét, de pár év múlva ő is meghalt s jószágai a kincstárra szálltak; 1607. júl. 9. Rákóczy Zsigmond már Szilágyi Mihály-nak és Fekete Jánosnak ajándékozta egyik zarándi faluját, Busest⁵⁾. A XVIII. században Aradban ismét feltűnt Bogáthyak tehát más ágból valók.

Bogdán László 1651-ben szállósgazda volt a borosjenei Orgonás-hegyen⁶⁾.

Borbély (Simai és háportoni) György 1595. óta karánsebesi bán, Lippát 1595. aug. 19. s október 22. Boros-Jenőt vette vissza a töröktől. Fellakot, Pankotát, Sirit, Aradot és Tótváradját szintén magyar őrséggel rakatta meg; s Lippát, melynek főkapitánya lett, a következő évben is hősiiesen védte »a bátor öreg.« 1602. szept. Solymos várát is elfoglalta. Lippa ellenben behódolt Bástának s Borbély György 1603. december 15. reményeit veszve halt meg Kolozsvárt. Özvegyét 1605. aug. 2. gyaraki birtokosnak írják⁷⁾. Fia, György, Massay Annát vette feleségül, ki azután, az ő halálával, másodsor Várad Kis Jánoshoz ment férjhez 1614. márcz. 6. Zarándban, Biharban s egyebütt levő javaiban már mint ilyen vallotta ügyvédül Bojthy Lászlót⁸⁾.

Borbély Tamást, Petneházy István borosjenei kapitány és zarándi főispán szolgáját, vitézsége miatt Báthory Gábor 1608. ápr. 27. emelte a címeres nemesek közé. A katonai pajzs kék mezejében levő kar meztelen karddal keresztül szúrt emberfőt tart. Boros-Jenő mezővárosban Szücs István és Náményi János szomszédságában azonkívül házat is kapott s a fejedelem a hozzátartozó földet is fölmentette a jobbágyterhek alól. E ház 1620-ban B. Mátéé volt⁹⁾. Más családból való lehet az a Borbély Ferencz lippai vitéz, kinek Rákóczy Zsigmond 1607. júl. 1. Lippán, a Hídútczában nemes Tamás deák szomszédságában adott egy házat¹⁰⁾.

Bornemisza Gáspár, Zólyomy Miklós és békési Paraszthy Ferencz 1559. máj. 9. Augsburgban Ferdinánd királytól kapta a Haraklyán, Komlós, Szent-Márton, Gyulavarsán, Elek, Borosmegyer, Nyék és Fajdas zarándi és békési falvakban levő mintegy 32 jobbágytelket, melyet Massay Lászlótól, mint hűtlentől kobzott el a kincstár¹¹⁾. Az a Hevesi Bornemisza Benedek, ki éppen 1559—1560. volt gyulai kapitány¹²⁾, nem e családból

¹⁾ Ez ügyben éppen 1608. ápr. 16. szerződött vele Báthory Gábor fejedelem. *V. L.R.*, 7b—8b. — ²⁾ *VI. L.R.* 78—9. — ³⁾ *Tört. Adattár*, II. 157. — ⁴⁾ *N.R.A.* 1821., 39., 38., 1. — ⁵⁾ *IV. L.R.* 102. ab. — ⁶⁾ *XXV. L.R.* 512. — ⁷⁾ *IV. L.R.* 151ab—152a. — ⁸⁾ *Böläni-l.* Nro 9. B. — ⁹⁾ *V. L.R.* 113ab. és *XLR.* 193a. — ¹⁰⁾ *IV. L.R.* 97a. — ¹¹⁾ *Lib. Reg. Ferd. et Max.* 389—390. — ¹²⁾ Kapitányságának története *Csánki Dezsőtől*, Békésm. tört. évk. VIII., 57—103.

való. — 1607. febr. 20.-án Bornemisza László és későbbi ipa, Csókássy Márton, Boros-Jenőben mint tanú szerepelt, mikor Bajtörő Ferencz megvette Ménlő-Dudot¹⁾; ugyanazon év aug. 26. Rákóczy Zsigmond megerősítette B. László borosjenei vitézt a zarándi Füzegy egész falu birtokában²⁾; 1608. június 22. pedig a zarándi Kenderató falut adta neki³⁾; s ebben Bethlen Gábor 1614. nov. 30., már mint zarándi alispánt, új adomány alakjában erősítette meg⁴⁾. Borosjeneinek 1608. óta írta magát a család 1616. zálogba vette 1000 frtéért Becszy László somodi és apáczai részjóságait, valamint Pisky Zsófiának és Juditnak még 1606-ban megosztott piski részjóságait. Ez utóbbi ügyben Béli János volt a megbízottja⁵⁾. — 1628. ápr. 8. a bihari Ártándot és Keresztest kapta⁶⁾. Utoljára 1632-ben találkozunk vele, midőn Czegléd Györggyel Pocsaleps egy részét kapta⁷⁾. Fiát, Pált már 1631. okt. 3. megajándékozta I. György fejedelem a bihari Gegesen (Gyigisény) faluval⁸⁾, 1633-ban pedig borosjenei kapitánynya tette. Ettől az állásától ugyan három év mulva, a megveretésökért haragvó törökök kívánságára, elmozdította, de csakhamar udvari főkapitányságra, majd mezei főgenerálisságra emelte s kivált Jenő vidékén sok jószággal tüntette ki. 1635. decz. 19.-én kapta pl. a bihari Ventert és Zlavedet⁹⁾; 1639. ápr. 30. Alsó-, Felső- és Középső-Füzegy, Braménest és Kenderatót, melyet ezer forintért még Bethlen Gábor zálogosított el B. Lászlónak, György fejedelem most Pálnak, ekkor már a mezei hadak főkapitányának nevére íratta át¹⁰⁾; 1641. ápril 19.-én teleki malmának jókarba-helyezésére buzdította őt Ujlaky László¹¹⁾. 1643. tavaszán ő volt az egyik orsz. biztos a borosjenei őrségben támadt viszályok elsimításában; talán sikeres fáradozásainak jutalmául nyerte új adományul mint a mezei hadak főkapitánya és az udvari lovas katonaság parancsnoka, a három Füzegy, s Braménest. Ugyanekkor újra átírta reá a fejedelem Kenderatót, mint zálogot¹²⁾. 1644. okt. 25.-én Hernád-Németiben kétheti betegség után halt meg s 1645. június 27.-én a váradi főegyház falaiba temették el¹³⁾. Feleségétől, Csókássy Zsuzsánától három leánya maradt; *Zsuzsanna* Kemény Boldizsárhoz, *Anna* Apafi Mihályhoz, Erdélyország későbbi (1661—1690.) fejedelméhez és *Kata* Losonczy Bánffy Déneshoz ment férjhez. Anna, Magyarország történetének egyik legrokonszenvesebb nőalakja, mint teljesen árva, 1651. febr. 23. egy részt kapott a sombolyi és borosteleki javakból, a teleki határban a Fejér-Körösön levő malomból s a bihari Kalocsából és pedig nagyapjának, Borosjenei Csókássy Mártonnak öröksége fejében¹⁴⁾. — Bornemisza Pál testvérének, Lászlónak egyik leánya, Anna, Széki Teleky János jenei kapitány és zarándi főispán felesége s Apafi híres kancellárának, Teleky Mihálynak anyja volt. Teleky Jánosné, 1649. decz. 15. már mint özvegyasszony vette zálogba a fejedelemtől Békés városát¹⁵⁾. Bornemisza Judit (Kisjenei László Máté özvegye) szintén ezer forintot vette zálogba a zarándi Bakonyszeget, melyet azonban 1653. decz. 16.-án másoknak zálogosított el a fejedelem¹⁶⁾. — A Bornemiszák a XVII. század második felében már nem voltak birtokosok Zarándban.

1) V. L.R. 137a—138b. — 2) IV. L.R. 144a. — 3) V. L.R. 51a. — 4) VII. L.R. 335. — 5) Gyömrői levéltár, 1698. évi regestrum. — 6) XII. L.R. 81b. — 7) Gyömrői-l. — 8) XVI. L.R. 213. ab. — 9) XVIII. L.R. 95ab—98a. — 10) XIX. L.R. 111ab. — 11) Erdélyi muzeum. *Kemény, Erdélynek történetei*, VIII. 103—6. l. — 12) XX. L.R. 189b—191a. *Erd. Orsz. Eml. X.* 366. — 13) *Szalárdi*, *Siralmas Krón.*, 186. — 14) XXV. L.R. 359—360. — 15) *Haan*, *Dipl.* 241—2. — 16) XXVI. L.R. 248—250.

Boros István a XVI. század végén lippai nemes háztulajdonos volt; 1607. már nem élt¹⁾.

Boros (Borosjenei) **Tamás** 1649. aug. 6.-án nyert nemességet II. György fejedelemtől. Czímerében kiterjesztett szárnyú sas látszik²⁾.

Botha (Desznyi) **Ferencz** és **Sándor** vajda 1572. táján a Jenő vidékén lakó szegénységet zaklatta. B. **Mátyás** 1601. királyképéül volt jelölve Toldy Istvánnak a borosjenei uradalomba való beigtatásához³⁾. Bakonyinak írta magát 1607-ben, mikor igényt emelt Bohány, Szelecsény, Lazul és Rosuczfa falvakra⁴⁾. — 1609. május 1. Báthory Gábor fejedelem megerősítette Botha másképp Kornya Ferencz borosjenei lakos magyar végrendeletét, melynek értelmében jenei, zarándi és bihari javait feleségére, Sámolykeszi Székely Fruzsínára hagyta, gyámokul pedig Vancsa Györgyöt és Botha Farkast rendelte⁵⁾. 1652. B. István, kinek háza Boros-Jenőben a Hosszúhidas-útczában állott, új adományul kapta Magyar-Remete, Vancsa, Glosan, Goilla, Rossu, Lázár és Oláh-Solymos részeit⁶⁾, György pedig ugyanakkor zálogba vette Moga Gábortól a Nagy-Halmágy határában a téglágető mellett levő malmot a kerttel együtt⁷⁾. B. István 1652. szept. 8. a gyaraki csatában esett el.

Brankovics György czímere.

Brankovics György, ki az egykori deszpota utódának adta ki magát, Báthory Zsigmond fejedelem hívására 1595-ben a Balkán-félszigetről, hagyomány szerint, sok rác, bolgár és oláh vitézt hozott be a török ellen s azokat Világos, Siri, Pankota és Jenő vidékén letelepítvén, magát Jenő zsupánjának nevezte. A siri templomban történt eltemetése után fia, Mózes moldvai püspök folytatta családját. — Ennek fia *Száva*, a jenei és lippai vladika, kinek háza Lippán 1606-ban a Darabos-útczában, Lugassy János lippai kapitány háza szomszédságában állt⁸⁾. 1607. június 28.-án Rákóczy Zsigmondtól a szabadhelyi várhoz tartozó Brusznik, Radmanóczy és Miletkochia falvakat

kapta és pedig a lippai vár visszaszerzésében tanúsított hűségéért⁹⁾; s nov. 9. új adományul nyerte a fejedelem malmai közt a Maros radnai oldalán levő malmot¹⁰⁾. A jenő-lippai püspökségben unokatestvére, Dániel jenei lakos fia, *Lázár* vagy Longinus lett az utóda (1633—1640.). Ezt ismét unokaöccse, a Dániel családjából való *Simon*, vagy *Száva* követte a jenői, majd erdélyi püspökségben (1656—1680.). Három testvére közül legnevezetesebb *György*, ki 1645. B.-Jenőn született s 1663. már konstantinápolyi

¹⁾ IV. L.R. 96b. — ²⁾ XXIV. L.R. 160b—161a. — ³⁾ Szalay, Erdély és a porta, 60. Adattár, II. 157. — ⁴⁾ NRA. 1821., 38. — ⁵⁾ VI. L.R. 187—189. — ⁶⁾ Fábán, I. 165. és XXV. L.R. 377—9. — ⁷⁾ NRA. 106., 68. — ⁸⁾ IV. L.R. 98a és 111a. Fábán, I. 150. — ⁹⁾ IV. L.R. 95b. — ¹⁰⁾ U.-o. 197a.

török deák lett. Maxim drinápolyi patriarcha állítólag már 1663. szept. 28. elősmerte őt a fejedelmi Brankovicsok utódának és deszpotának. — Törekvéseiben híven segítette bátyja, a püspök, kivel együtt 1683. jún. 17. bárói címert nyert, ennek halála után pedig 1688. szept. 20. podgoriczai előnévvel a *grófi* címert is megkapta. Ettől fogva Isten kegyelméből való deszpotának s Jenő és a magyar királyság grófjának nevezte magát a jenei rácz pópa fia, ki 1689. jún. 12. szabadságharcra szólította a Balkán-félsziget összes szlávjait. I. Lipót azonban nov. 7. elfogatta a veszedelmes kalandort, ki osztrák fogságban végezte életét 1711. szept. 19.-én¹⁾.

Buda (Borosjenei) István jenei nemes katonának 1607-ben háza volt Boros-Jenőben²⁾. Buda János felesége, Méregh Anna, 1608-ban már mint özvegy élt B.-Jenőben³⁾.

Buda (Zeléndi) család⁴⁾ a XVI. század második felében még a birtokosok közé tartozott. 1601. decz. 27. Báthory Zsigmond fejedelem Buda István magvaszakadtával Toldy Istvánnak adta a Borosmegyer, Gacsálkér, Eperjes, Septöly, Telek és Kolt falvakban levő részjóságokat⁵⁾.

Buza (Váradí) János borosjenei harminczadost és a belényesi vas-és rézbányák felügyelőjét Bocskay István 1606. erősítette meg nemességében. Háromszögű kék címerpajzsába kiterjesztett szárnyú sast festtetett, mely karmaival egy szarvas hullájába csapott⁶⁾.

Castellánfy (Szentléleki) Kristóf 1561. vette meg ötszáz forinton Gyulai Gaal Andrásnak a csanádi Kupa és Batonya falvakban levő részjóságait⁷⁾. Az 1561. évi dicalis összeírás szerint amott 7, emitt 4 porta után fizetett adót⁸⁾. Halála után gyermekeit (Péttert, Lászlót és Annát, Mollarth Péternét) az egri káptalan 1563-ban igtatta be Kupa, Dombegyház, Basarág és Batonya falvakba⁹⁾. Az aradi Basarágon C. László 1564. 7 porta után 10 frt. 50 dénárt fizetett¹⁰⁾.

Csabay Gergely, Bácsmegyey Miklós és Vízkelethy Tamás nemesek I. Ferdinándtól 1560. júl. 16. kapták Boltos csanádi s Alsó-Társ, Erdős-kereki, Nemesvásári és Bánvásári falvakban a kihalt Torkos-család részjóságait¹¹⁾. A dicalis összeírásokban azonban nem fordul elő a nevek s így aligha történt meg a beigtatás.

Csanády (Csanádi) Ábrahám lippai alhadnagyot Rákóczy Zsigmond 1607. június 28. emelte nemességre. Megajándékozta a vitézt Lippán egy saját költségén emelt s Erdős Márton, Csolti Boldizsár, Révész János, Sokác Márton és Rác Pál szomszédságában levő s minden adótól fölmentett házzal is¹²⁾.

Csanády-czímer.

Csarnó (Tövisgyházi) Istvánt 1609. ápril 5.-én emelte nemességre Báthory. Czímerében hatalmas folyam látszik, melyen zöld ruhás csajkás kormányoz egy sószállító hajót¹³⁾. Másnap minden tehertől felszabadította Csarnónak Lippán az Osváth István és Szabó István nemesek szomszédságában levő házát¹⁴⁾. Másfél hét múlva, ápr. 27. nemessé tette Csarnó

¹⁾ *Thallóczy*: Az Ál-Brankovicsok. Századok, 1888., 689—713. — ²⁾ *IV. L.R.* 110b. — ³⁾ *VI. L.R.* 160. — ⁴⁾ *Márki*, Arad Tört., I. 343. — ⁵⁾ *Gyulafejevári lt. Cista II. Divers.* Com. fasc. 2. nro 2. *Adattár*, II. 155—6. — ⁶⁾ *III. L.R.* 17ab. — ⁷⁾ *N.R.A.* 1791., 6. — ⁸⁾ *Orsz. lt. Conscr.* Lib. XLVII. Lit. C. Suppl. Tomus LIV.; 64. nro 10. — ⁹⁾ *N.R.A.* 1838., 95. — ¹⁰⁾ *Conscr.* id. h. 1564. — ¹¹⁾ *Lib. Reg. Ferd.* 474. — ¹²⁾ *IV. L.R.* 96a. — ¹³⁾ *VI. L.R.* 119. — ¹⁴⁾ *U.-o.* 120.

Pétert is, kinek czímerébe hármashalom közepéből kiemelkedő s kardot villogtató kart adott¹⁾.

Csályay Simon, a középkorbeli Csályayaktól²⁾ valószínűleg különböző családból, 1606-ban lippai háztulajdonos volt³⁾. Néhai Cs. Katalinnak a borosjenei Somkerék-hegyen levő szöllejét I. György 1643. június 24. Paisgyártó Mihálynak ajándékozta⁴⁾.

Csányi Miklós fia, Bernát azokat a részjóságokat, a miket Oláh Miklós érsek közbenjárásával Alatka, Szemcse és Maróc zarándi falvakban kapott, 1564-ben élethossziglan jötevőjének, Mernyey Jánosnak engedte át⁵⁾.

Császár Miklós és Belényesy János kapta I. Ferdinándtól 1552. márcz. 28. a zarándi Fajdas falut s Újfalut, Somos és Kis-Király falvakban azt a 40 jobbágytelket, mely Benkovics Gáspár magvaszakadtával szállt a kincstárra⁶⁾.

Csepelyi Mihály 1566-ban egyebek közt Pél faluban levő részjóságait is Korláth Mihályra hagyta⁷⁾. 1561-ben még nem említik a birtokok közt.

Cserepes (Lippai) Ábrahám deák 1595—1606. közt igazán sok érdemet szerzett Lippa védelmében, 1606-ban pedig — Rákóczy Zsigmond fejedelem elősmerése szerint — rettenthetlen lelkével legfőbb része volt Lippa vára visszaszerzésében. E miatt a fejedelem 1607. aug. 2. neki ajándékozta az aradmegyei egész Czellát s az elpusztult Zábrágot⁸⁾. Ezen Ábrahám deák alkalmasint a középkorban is említett⁹⁾ Cserepes-családból való. Lippán róla nevezték az »Ábrahám-deák utczáj«-t.

Cserepes (Cserepesi) István borosjenei vitéz Bethlen Gábertől 1617. május 4. kapta az aradi várhoz tartozó Csályá, Pabor, Csikat, Majmat, Szemlek és Batida falvakat s pusztákat¹⁰⁾. Leányai lehettek Anna (Makai Tisza Györgyné) és Zsuzsánna (Szabó Ábrahámné), kiknek részére 1636. június 21.-én 600 frtért átírta Újfalut, Patak, Zábrág, Kisfalut, Szemlek, Zagoricz, Nyárrév, Batida, Harag, Sebeshely, Tecz, Gurguria, Csela és Lalasócza falvakat, melyek Arad-, Csanád- és Temesvármegyében feküdtek¹¹⁾.

Cserepes (Borosjenei) Jánost 1627-ben nemesítette meg Bethlen Gábor. Három fia maradt: Mihály, János és István¹²⁾. A család utóbb Békésmegyében is igazolta nemességét.

Csete István, András, Balázs, János és Lukács nagyzerindi lakosokat II. György fejedelem 1650. okt. 29.-én nemesítette meg. Czímerökben kardját villogtatja egy harcra-kész vitéz¹³⁾.

Cseffy-család. L. I. rész, 294—5. l.

Csirő Mihály lippai vitéznek Lippa városa falai közt, Fodor Márton és Végh János szomszédságában levő házát, mely közös unokatestvérével, Zalay Jánossal, Rákóczy Zsigmond 1607. június 28. mentessé tette minden adótól és taksától és szölleiket, vetéseiket stb. is fölszabadította a kilenczed, tized, hegyvám stb. fizetése alól¹⁴⁾. 1609. február 23.-án pedig Mácsalaka és Zagoricza aradi falvakkal jutalmazta hűséges vitézét Báthory Gábor fejedelem¹⁵⁾.

¹⁾ VI. L.R. 134. — ²⁾ L. e. könyvet, I. 293—4. — ³⁾ Fábrián, I. 150. — ⁴⁾ XX. L.R. 211b. — ⁵⁾ Kézirások félfőven. — V. kötet, 8—9. l. (Vásárhelyi-könyvtár Aradon, 2373. sz.). — ⁶⁾ Lib. Reg. 1552—1575. — 54. l. — ⁷⁾ NRA. 655, 2. — ⁸⁾ IV. L.R. 196ab. — ⁹⁾ Márki, Arad, I. 294. — ¹⁰⁾ VIII. L.R. 246. — ¹¹⁾ XVIII. L.R. 154a. — ¹²⁾ Békésm. tört. évk. X. 52. — ¹³⁾ XXV. L.R. 282—3. — ¹⁴⁾ IV. L.R. 94b. — ¹⁵⁾ VI. L.R. 230. A kéziratban Matslag és Sagorita áll.

Csókássy (Borosjenei) család 1582-ben Báthory István királytól nyerte az armalist. Márton 1607. febr. 20. Boros-Jenőben, hol egy utczázt 1651-ben Csókássy-utczának neveztek¹⁾, a vitézek közé tartozott²⁾. Egy fia maradt, *Mihály*, ki Csungán és Kaszanyest ezer forintos zálogjóságokat szeresztte meg³⁾, — s öt leánya; t.-i. *Erzsébet* (előbb Szilágyi Andrásnak, majd — ennek halála után — borosjenei Benyiczky Mihálynak felesége); *Anna* (Ujhelyi Mihályné); *Katalin* (Lunkai Moga Jánosné, utóbb Váradi Inczedy Mihályné); *Zsuzsánna* (Borosjenei Bornemisza Pálné) s *Judit* (Váradi Pankotay Jánosné). Mihály s a két utóbbi asszony már nem élt 1651-ben, midőn családjaik február 23.-án zálogba vették a fejedelemtől Somboly és Borostelek részeit, a borostelki vízimalmot s a bihari Kalocsát⁴⁾. Mihály »fiacskája«, aznap 500 frton vette zálogba a fejedelemtől a sombolyi és borostelki részeket⁵⁾; Györgytől nagynénje, Inczédyné, a bihari Kalocsát másnap (febr. 17.) 400 forinton váltotta magához⁶⁾. A kis fiúra (az oklevél szerint Gyurkóra) egy ház is maradt a borosjenei Hidas-utczában s egy szőlő a borosmegyeri Agyagosban⁷⁾. Sírba vitte családját.

Csubró Pál jenei vitézt, ki azelőtt Szilasy János mezei hadaiban szolgált, Báthory Gábor 1608. aug. 4. Gros faluval ajándékozta meg⁸⁾.

Czirják (Borosjenei) Gáspár jenei vitézt, ki a jenei vár többi lovas-katonájával együtt kitűnően harczolt a keresztény név védelmében, Bethlen Gábor 1619. május 15. emelte nemességre és czímerébe kardot villogtató leopárdot rajzoltatott⁹⁾. A már elaggott vitéznek, kinek háza is volt Boros-Jenőn, II. György fejedelem 1646. május 28. két szőlőt adott; az egyik a jenei Somkerék-hegyen Nagy Péter, Szabó (másképp Olasz) György és Ember János nemesek, a másik pedig a Világlátó-hegyen Tóth Pál pus-kás-gyalog, Mészáros István leányai és Mikola György jenei tizedes szől-lejének szomszédságában feküdt¹⁰⁾.

Dávid András mikelakai lakost 1653. febr. 20. nemesítette meg I. György, ki ugyanakkor a szintén mikelakai Dávid Péternek s a csabai Dávid Gergelynek is külön-külön nemességet adott¹¹⁾.

Deli Farkas 1584. részjóságokat kapott Kis-Deszniben, Zamardon és Avaselen¹²⁾.

Demencsy (Váradi) Boldizsár jenei vitéz Rákóczy Zsigmondtól 1607. okt. 30.-án Kápolnavidéke járásában Nagy- és Kis-Almást kapta¹³⁾. 1616-ban magvaszakadtával Szalay Lőrinczé lett

Dengeleghy (Dengelegi) Mihály 1605 óta a hajdúk főkapitánya, 1610. szept. 6. mint a fejedelem tanácsosa és lippai kapitány írta alá a második kassai szerződést¹⁴⁾. Lippai kapitány volt 1611. is, midőn Gábor fejedelemnek a lippaiak 1529. évi szabadalmait megerősítő ápr. 28.-i leve-lét kihirdették¹⁵⁾. Lippai kapitányságának idejében az elpusztult Radna határában az egyháznak egy malmot adott, melyet Bethlen Gábor 1614. jan. 22. Balogh Istvánnak ajándékozott¹⁶⁾.

Deszny György Rákóczy Zsigmondtól 1607. aug. 20. kapta Plopot¹⁷⁾. 1616-ban Deszney Benedeket is mint jószágos nemest említik¹⁸⁾.

Désy, I. Horváth.

¹⁾ *XXV. LR.* 517—9. — ²⁾ *V. LR.* 138b. — ³⁾ *XXXI. LR.* 747—9. — ⁴⁾ *XXV. LR.* 359—360. — ⁵⁾ *NRA.* fasc. 31. nro fasc. 106., nro 66. és *XXV. LR.* 330—332. — ⁶⁾ *U.-v.* 332—3. — ⁷⁾ *XXVII. LR.* 134—141. és 182—4. — ⁸⁾ *V. LR.* 212b. — ⁹⁾ *X. LR.* 112ab. — ¹⁰⁾ *XXI. LR.* 111a és 173b. — ¹¹⁾ *XXVI. LR.* 149—150. — ¹²⁾ *Fábián*, I. 152. — ¹³⁾ *IV. LR.* 189 ab. — ¹⁴⁾ *Erdély országgy.* eml. VI. 186. — ¹⁵⁾ *Fábián*, I. 240—4. — ¹⁶⁾ *VII. LR.* 92—3. — ¹⁷⁾ *IV. LR.* 136a. — ¹⁸⁾ *Erdély országgy.* eml. VII. 59.

Diószeghy (Borosjenei) Kristóf deák borosjenei szolgabíró¹⁾ 1652. máj. 10. Aradmegyében Nyék faluban levő apósától, Jeney Jánostól egy részjóságot örökölvén, ebben őt és feleségét, Jeney Krisztinát, 1652. decz. 20. a fejedelem is megerősítette²⁾. — 1657. június 4.-én ménését elhajtották a gyulai törökök³⁾.

Dobóczy-családnak 1642—1667. közt birtokai voltak Nagy-Iratos, Tompa, Kakucs, Bán- és Csató-Kamarás, Vizes másképp Füzes, Majjom (talán Majmat), Szent-Miklós, Kovácsháza, Dombiratos, Fű-Perek, Kasza-Perek, Bassarága, Kis-Fecskés, Szöllős, Papi, Félegyház, Szent-Tamás, Péli, Szent-Pál, Varjas, Sorján (Serjény?), Tornya, Kis-Batonya, Szomlak, Szionda, Dombegyház és Kun-Ágota területén⁴⁾, D. Péter 1663. a zarándi Jánosháza falut s Megyes pusztát és a békési Irinta falut 400 frton Szűts Bálintnak és Hajdu Jánosnak vetette zálogba⁵⁾.

Ecsedy (Echeodi) Benedek borosjenei lovashadnagy 1614. febr. 12. a zarándi Agyagbél falut új adományúl kapta Bethlen Gábortól⁶⁾.

Ember János 1646. birtokos volt a jenei Somkerék-szőlőhegyen⁷⁾.

Erdőhegyi-család (l. I. r. 346—8. l.) a XVI. század második felében már csak protestált, de nem bírt Zarándban. E. János 1579. tiltakozott az ellen, hogy Nagy- és Bél-Zerinden stb. az Ábrahámfy-javakat a Bocskayak kapják⁸⁾. Azután inkább Erdélyben szerepelt a család. Báthory Zsigmond 1593. aug. 16.-án E. Andrást és Nagy Jánost küldte portai követségre⁹⁾.

Erős (Borosjenei) Mátyás és Péter testvérek hű szolgálatait II. György fejedelem 1649. május 28. nemességgel jutalmazta és címerökbé nyilattartó vértezett emberi kart rajzoltatott¹⁰⁾.

Farkas Farkasé volt a zarándi Árok 1605-ben¹¹⁾. Az aradi Farkas-családot, mely azelőtt a kétsopronyi földesurak közé tartozott, 1564-ben már szegénynek írják¹²⁾; — a vadászi Farkasok még 1427. táján kihaltak s így itt bizonyosan újabb családról van szó.

Faur (Halmágyi) Mihályt, Barcsay Ákosné, született Szalánczy Erzsébet nagyhalmágyi szabadon bocsátott jobbágyát II. György fejedelem 1655. okt. 28. emelte a nemesek közé¹³⁾.

Fazekas Ézsaiás nemesnek 1640-ben háza volt a jenei Sáros-útczában¹⁴⁾.

Fejér László borosjenei vitézt II. György 1649. aug. 6. nemesítette meg és címerébe királyi koronából kiemelkedő griffmadarat adott¹⁵⁾ Jenei lovas vitéz volt F. Ábrahám is, ki a fejedelemtől 1649. decz. 2. a csanádi Apátfalva és Tövis pusztákat kapta¹⁶⁾. Utódaik még élnek.

Fekete János és Szilágyi Mihály kapta Rákóczy Zsigmond fejedelemtől 1607. júl. 9. a zarándi Busest falut¹⁷⁾.

Fekete (Borosjenei) Ferencz 1626. Bethlentől kapta címeres levelét¹⁸⁾, melyet Zarándban 1628. hirdetett ki¹⁹⁾. Fekete István 1638-ban jenei nemes varga volt²⁰⁾.

¹⁾ XXVI. L.R. 134. — ²⁾ U.-o. 64—66. — ³⁾ Szilágyi, Erdély s az é.-k. háború. II.

410. — ⁴⁾ NRA. 1838., 69. — ⁵⁾ U.-o., 1791., 13. — ⁶⁾ VII. L.R. 97—8. — ⁷⁾ XXI. L.R.

173b. — ⁸⁾ NRA. 1769., 14. — ⁹⁾ Szamosközy, IV. 461. — ¹⁰⁾ XXIV. L.R. 111a—112a.

— ¹¹⁾ Urbaria et conscriptiones. V., VI., 41. Orsz. lt. — ¹²⁾ Conscr. Liber XLVII. Lit. C.

Suppl. LIV. 64. Orsz. lt. — ¹³⁾ XXVI. L.R. 663. — ¹⁴⁾ XIX. L.R. 208b—209a. — ¹⁵⁾ XXIV.

L.R. 162ab. — ¹⁶⁾ U.-o. 218ab. — ¹⁷⁾ IV. L.R. 102ab. — ¹⁸⁾ Eredetije Szatmármegey

levéltárában. Az orsz. lt. Liber Regiusában nincs nyoma. — ¹⁹⁾ Nagy, Magyarország. Csal.

IV. 148. — ²⁰⁾ XXII, LX. 83b—87a.

Felthóti János borosjenei vitéz 1607. szept. 10. Rákóczy Zsigmond-tól új adományul kapta a zarándi Kápolna vidékén fekvő Alsó- és Felső-Csil falvakat s a feltóti járásban levő Berzova és Fejér (Fyer) pusztákat¹⁾. Egy másik Feltóti-család 1664. nyert nemességet²⁾.

Ferenczy (Soklyói) Tamás 1602. május 3.-án Sebrenyt 14 frton vetette zálogba Szentandrásy Györgynek³⁾.

Forgách, I. I. rész, 280—1. I.

Gaál (Fövényesi) Bertalan, a Gyulai Gaálok egyik sarja⁴⁾, a Fövényesről nevezett ág megalapítója. 1561. ápril 8. ő és Chemiczky György kapta I. Ferdinándtól a zarándi Gyulavarsány, Kis-Király és Gelvács falvakban a magtalanul elhunyt Gyulavarsányi Király Mátyás, valamint a szabolcsi Nagy-Udvar és Dada falvakban özvegy Dersy Ferenczné, néhai Vas Katalin részjóságait⁵⁾.

Gain Lukács aradi lakost és családját a fejedelem 1655. júl. 4.-én nemesítette meg⁶⁾.

Garázda (Meccincezi) János Báthory István orosz háborúinak egyik hőse, — egy Aradban és Zarámban már korábban virágzott család tagja⁷⁾ — 1585. Báthory Zsigmondtól Nagy Sándor hűtlensége következtében adományul nyerte a zarándi Lupsafalvát, Gosztlát, Agázt és Törneczet. 1588-ban a nyolczados törvényszék megítélte neki a bihari Zödköd egy részét. 1590. G. István és György a bihari Kis-Medgyest és a béli kúriát, 1592. G. János az oroszai részbirto-

Garázda-
czimer.

kot kapta s ugyanott még abban az évben cserélt Maróczy Péterrel. 1596-ban G. János a bihari Szék és Kérfalvakban kapott részeket. Úgy látszik, 1600-ban hunyt el és fiúágon sírba vitte családját. 1601-ben felesége Fejér Anna és leánya, G. Anna új adományul nyerte Lupsafalvát, Törneczet, Barzát, Agázot, Gosztileczet és Hodost Zarámban s Kis-Medgyest, Széket, Zödködöt, Oroszit, Béli s a szaldobágyi és újlaki örökséget. 1602. Fejér Judit Dedánfalvát és Deákfalvát is megkapta. 1607. Rákóczy Zsigmond megerősítette G. Jánosnak Lupsafalvát, Törneczet, Barzát stb. illető végrendeletét. 1611-ben Garázda Annáé volt Hema, Pintelaka, Brosztecz és Mareszt is, melyeket 6000 frton vett zálogba. 1614. beigtatták őt Fanáczt, Musztecz, Agaz stb. birtokába⁸⁾. Garázda Anna Teleky Mihály testőrkapitányhoz (1605—14.) ment férjhez. Vele leányágon is kihalt a Garázda-család.

Gáborjani (Borosjenei) János borosjenei harminczados 1640. júl. 13. Bornemisza Pálnak, az udv. lovasság főparancsnokának parancsára sem szolgáltattott ki bizonyos fegyvereket⁹⁾. 1643. decz. 17. a fejedelemtől a Boros-Jenő határában levő Makra-, másképp Kövespatak-hegyen Jenei János zarándi alispán s Jenei András szöllei, valamint az országút szomszédságában egy elhanyagolt, de általa újra beültetett szőlőt tehermentesen kapott¹⁰⁾. 1648. márcz. 26. ugyanő, továbbá Tisza István és Gonda István nyerte adományul Soklyó elpusztult nemes helyét¹¹⁾. A Tiszákkal rokonságban állott. Egyik leánya, Anna, Tisza Györgynek, a másik Erzsébet,

¹⁾ *IV. LR.* 149a. — ²⁾ *Turul*, 1884., 121. — ³⁾ *NRA.* 816., 3. — ⁴⁾ *Márki*, Arad, Tört. I. 351. — ⁵⁾ *Lib. Reg.* Ferd. et Max. 486. — ⁶⁾ *XXVI. LR.* 584. — ⁷⁾ *Márki*, Arad I. 354. — ⁸⁾ Valamennyi adat a *gyömrői* Teleky-levéltár Garázda-leveleinek 1698. évi regestrumából. — ⁹⁾ *Kemény*, Erdélynek története. (Kézirat az erdélyi muzeumban). VII. 71—4. — ¹⁰⁾ *XXV. LR.* 25ab. — ¹¹⁾ *XXVII. LR.* 65b—66a

pedig Hegyesy Andrásnak felesége volt; férjeik 1653-ban Bakonyszeget 1000 frton vették zálogba¹⁾; s 1655. okt. 23. a fejedelem őket is megidézte a Szentandrásyakkal Eperjes, Porond és Bekény miatt folyó perben²⁾.

Gálfy (Atyai) György 1620-ban borosjenei kapitány régi szatmári családból származott³⁾. 1627. júl. 22. hű szolgálatai fejében új adományúl kapta az aradi Basarág és Tompa falukat⁴⁾. Öregkorára, úgy látszik, Belényesbe költözködött át s innen írta magát. Belényesi Gálfy György özvegye, Király Zsófia, 1640. febr. 26.-án zálogba vette a magtalanúl elhunyt Maksayaknak a zarándi Komlós faluban levő részjóságait⁵⁾.

Gombos György, Soldos István és Trombitás István Wesselényi nádortól 1662. febr. 11. kapta Pély, Pecser, Ság és Nagy-Zerind zarándi s Gella békési falut⁶⁾. A békési Berényben, Dobozon és Gyúron már febr. 5. kapott egyes részeket⁷⁾.

Gonda István, Gáborjáni, Tisza és Király kapta 1648. márcz. 26. Soklyót a fejedelemtől⁸⁾.

Gorbay László családja, melynek Megyeren és Santosházán volt birtoka, 1607. táján halt ki⁹⁾.

Görögh Márk, Márton és Miklós maczedóniaiakat, kik neki és apjának Boros-Jenő végvárában hűségesen szolgáltak, Vér György borosjenei főkapitány ajánlatára II. Rákóczy György 1649. febr. 13. megnemesítette. Háromszög-alakú czímerök kékmezejében kiterjesztett szárnyú sas látszik¹⁰⁾.

Göröngyössy András 1607-ben szállósgazda volt a pankotai előhegyen¹¹⁾.

Gyulay Ferencz és István nagyzerindi lakosokat 1649. decz. 7.-én nemesítette meg a fejedelem. Czímerökben karddal védelemre készen álló pajzsos lovas látszik¹²⁾.

Gyulay (Marosnémeti) Ferencz, Déva s Boros-Jenő fő-, majd Várad alkapitánya, Udvarhelyszék főkirálybírája, Zaránd-, Arad- s Biharvármegye főispánja, a hajdúvárosok és a Partium főgenerálisa s I. György főasztalnoka szerezte meg a száz év óta virágzó¹³⁾ család zarándi uradalmait. Ferencz 1638. kapta Maros-Németit, melyről ettől kezdve nevezte magát a család. 1649-ben már mint Boros-Jenő főkapitánya kapta a zarándi főispánságot¹⁴⁾, 1651. febr. 4.-én pedig Siri, Galsa, Meszt, Aranyág, Szerb, Köszönd és Magzina falukat, Alsó Magzina, Pankota, Fejéregyháza, Szentkereszt, Felső-Aranyág és Csernel zarándi pusztákat s végre Kasza, Kázmér, Kalodva és Martonos aradi falvakat, melyeket özv. Petneházy Istvánné, született Király Anna örököseitől 3300, a kincstártól pedig 700 s így összesen 4000 frton váltott magához¹⁵⁾. 1657-ben a váradai káptalan előtt Galsát, Mesztet, Sirit, Kaszát, Kázmért, Aranyágot, Kalodvát, Köszendet és Pankotát a Péchy Margittal való első házasságából származott fiainak, Istvánnak és Ferencznek, valamint második feleségének Márkusfalvi Máriaissy Évának nevére íratta át¹⁶⁾. Tíz év mulva azonban, 1669-ben, mikor vég-

¹⁾ XXVI. LR. 248—250. — ²⁾ NRA. 816., 17. — ³⁾ Nagy, M. Csal. IV. 315—6. *Kemény*, Notit. Capit. Albensis, II. 36. — ⁴⁾ NRA. 832., 35. — XIV. LR. 10b—11a. *Fábián*, I. 251., *HH. Rész*, Zaránd, 152. — ⁵⁾ XIX. LR. 175b—176a. — ⁶⁾ *Haan*, Dipl. 254. — ⁷⁾ U.-o., 255. — ⁸⁾ L. Gáborjáninál. — ⁹⁾ IV. LR. 81b. — ¹⁰⁾ XXIV. LR. 68a—69a. ¹¹⁾ IV. LR. 128b—129a. — ¹²⁾ XXV. LR. 283. — ¹³⁾ *Torma* a Tört. Tárbán, 1887., 704., 709—710. *Nagy Iván* (IV., 486.) ezt a Ferenczert tartja a család első ismert törzsenek. — ¹⁴⁾ *Marosnémeti lt.*, 1619. sz. — ¹⁵⁾ U.-o. 1694. sz. és XXV. LR. 405—6. Másolatát a gyulafejevári leváltárból *Beke Antal* kanonok úr szintén közölte velem. — ¹⁶⁾ *Marosnémeti lt.*, 1911. sz.

rendeletet is tett, Világosvárhoz tartozó Siri, Galsa, Meszt, Aranyág, Szerb, Közönd, Magzina, Alsó-Magzina, Pankomér¹⁾, Filléregyház²⁾, Szentkereszt, Felső-Aranyág, Csernel, Kasza, Kázmér, Kalodva és Martonos nevű falvait tízezer frt. erejéig nemes Barakonyi Ferencz és Lekcsei Sulyok Borbála leányának Klárának, fia, Ferencz feleségének, vetette zálogba³⁾. Maga Ferencz, úgy látszik, 1652-ben hagyta oda Zarándot, mert ekkor lett váradi alkapitány; 1658. még részt vett a lippai csatában⁴⁾. Fia, Ferencz, 1694-ben lett báró s 1701-ben gróf. Aradban a család csak 1801-ben lett megint földbirtokos.

Hajdú Gergely 1607-ben lippai háziúr volt⁵⁾.

Halász (Dévai) Istvánnak, ki éveken át gyulafejérvári, majd váradi s végre borosjenei számtartó volt, I. György 1640. aug. 7. házat ajándékozott a borosjenei Sáros-útczában⁶⁾. — Halász Gáspár özvegyének viszont 1643-ban a borosjenei Hosszúhidas-útczában volt háza⁷⁾.

Haller (Hallerkői) Gábor borosjenei főkapitány és zarándi főispán, 1652. márcz. 29. Somody Ferencz végrendelete értelmében a borosjenei Hidas-útczában levő házon kívül a zarándi Tót-Almás és Fericse (Faricsne) falut kapta, melyben 1653. febr. 18. a fejedelem is megerősítette⁸⁾. 1655. aug. 25. a fejedelemtől zálogba vette 500 frton az aradi Gyelid (Glid) és Szent-Pál falvakat, olykép, hogy magtalan halála esetén jogait testvérei, Pál és János örököljék⁹⁾. 1663-ban történt vértanú halála után azonban a család elvesztette javait.

Halmágyi Istvánt 1612. május 15. száműzte, 1614. febr. 23. azonban megkegyelmezte az erdélyi országgyűlés s visszaadatta a borosjenei kerületben levő javait¹⁰⁾.

Hegedűs Miklós 1638-ban jenei nemes varga volt¹¹⁾.

Hegyesy (Borosjenei) János zarándi szolgabíró, utóbb alispán, 1643. márcz. 21. zálogba vette a zarándi Lestora és Szent-Erzsébet pusztákat I. György fejedelemtől, ki jutalmazni akarta a zarándi végeken tett jó szolgálatait¹²⁾. 1646. május 27. viszont a borosjenei vár tiszttartóságában s egyébként tanúsított hűsége fejében kapta a zarándi Alsó-Székast, mely azelőtt néhai Szilágyi András borosjenei alkapitányé volt¹³⁾. Úgy látszik két fia volt; *András*, ki feleségével, Gáborjáni Erzsébet s mások társaságában 1653. decz. 16. szerezte meg a zarándi Bakonyszeget¹⁴⁾ s *Mihály*, kinek feleségétől, Cserényi Annától, két fia született: *Mihály* és *István*. Ez utóbbi Apafi alatt kamarai jószágigazgató volt, ki 1686-ban a »Kegyeség nagy titkát« adta ki. A család több vonalban származott le korunkig.

Horga (Borosjenei) Istvánt Rákóczy György 1645. máj. 11. emelte nemességre¹⁵⁾. A család most is él Aradban. Legjelesebb sarja Horga Miklós, könnyelven Popa Nyika, szőlősi g.-kel. plébános, az aradi oláh nemz. iskolák inspectora és oláh versíró. Meghalt 1811. febr. 25.

Horváth (Lippai) Miklós 1607-ben háziúr volt a lippai Hosszú-útczában¹⁶⁾. E családnak körülbelül ekkor szakadt magva Mátyással, kinek elhunytával Báthory Gábor fejedelem a Maros radnai oldalán levő malmot Balogh Istvánnak ajándékozta¹⁷⁾.

¹⁾ Pankota. — ²⁾ Fejéregyháza. — ³⁾ Az *egri képt.* Proth. O. Nro 407. — Másolata 1823-ból a *Löczy-család* ízeai közt. — ⁴⁾ *Tört. Tár.* 1888., 562. — ⁵⁾ *IV. L.R.* 164b. — ⁶⁾ *XX. L.R.* 208b—209a. — ⁷⁾ *XX. L.R.* 216b—217a. — ⁸⁾ *XXVI. L.R.* 134—141. — ⁹⁾ *XXVII. L.R.* 564—5. — ¹⁰⁾ *NKA.* 1821., 38. — ¹¹⁾ *XXVII. L.R.* 83b—87a. — ¹²⁾ *XX. L.R.* 154a. Említi *Kövári* is, Erdély nev. csal. 111. — ¹³⁾ *XXI. L.R.* 174b—175a. — ¹⁴⁾ *XXVI. L.R.* 248—250. — ¹⁵⁾ *XXII. L.R.* 16b. — ¹⁶⁾ *IV. L.R.* 121b—122a. — ¹⁷⁾ *VII. L.R.* 92—3.

Horváth (Dési) Gergely deák kapta 1608. jún. 10.-én a borosjenei várhoz tartozó s eléggé elpusztúlt Poteczka felét. A fejedelem egyben meg is dícsérte a neki s Petneházy jenei kapitánynak tett hű szolgálataokért¹⁾ s pár hét múlva júl. 28. neki adta a falu másik felét is²⁾. 1628. júl. 15. már egyszerűen csak Désy Gergely deáknak írta Bethlen Gábor, mikor — mint jenei harminczadost — hű szolgálatai fejében a csanádi Harmat s az aradi Szent-Miklós faluban levő összes királyi javak ajándékával tüntette ki³⁾.

Horváth (Zarándi) Lázár, a Zarándban egykor⁴⁾ oly élénken szerepelt Horváth-család tagja, fajdasi részjóságait 1624. január 15.-én Vajai Ibrányi Mihályra íratta át, mit decz. 24. a fejedelem is helybenhagyott⁵⁾.

Ibrányi (Vajai) Mihály, mint éppen láttuk, 1624. szerezte meg a fajdasi Horváth-javakat.

Imricze, lásd Sebesy.

Ingay Gergely és Varga Boldizsár kapta I. Ferdinándtól 1557 nov. 26. a hűtlen Olcsárdy István deák, Vajdafy Döme, Kendy Gáspár, Kenderessy Péter, Nadányi Mihály és Bethlen Gábor eleki, gyulai, varsányi, sági s anti 25 jobbágytelkét⁶⁾.

Jancsó Pál borosjenei lovas hadnagyot Báthory Gábor a zarándi Bekény faluval ajándékozta meg s ebben 1614. decz. 9. Bethlen Gábor is megerősítette⁷⁾. Egyik utóda, András, 1773—1782. borossebesi prédikátor volt s ott házat és földet is szerzett⁸⁾. 1784-ben mint kristyóri pap menekült a Hora-lázadás elől Erdélybe⁹⁾.

Janka (Bulcsi)-család, melynek Bulcson voltak birtokai, 1664. nyert nemességet¹⁰⁾. A család utóbb Erdélybe származott át.

Jeney (Borosjenei) *Bálint* borosjenei vitézt s általa testvéreit (Mátét, Miklóst és Vinczét) Báthory Gábor 1608. aug. 2. emelte nemességre¹¹⁾. Fia lehetett *János*, 1643-ban zarándi alispán, kinek felesége, Serjényi Anna, 1657-ben már özvegyen élt Felteleken¹²⁾. Ugyane családból egy másik János 1647—1649. közt Gö-

Jeney-czímer.

Janka-czímer.

mörvarmegye jegyzője volt¹³⁾. 1645. Rákóczy György fejedelem Somoson, Csentén és Szederkényen összesen 18 pusztatelket adott Jeney *Tamás*nak és Simándy Gergelynek¹⁴⁾; 1645. szept. 18. Zarándban Pranda (Kovács-háza) és Kurtik, — s Aradban Komlós, Ernye, Pető és Czipán pusztákat ajándékozta Jeney Tamás, Szegedy János, Magovics György és Simándy György jenei vitézeknek¹⁵⁾; végre 1646. június 3.-án Csanádban Perek, Komlós és Kovács-háza, Zarándban Vámos-Ernye és Aradban Kurták, Ibesd és Czipán puszták más részeit adta ugyanazoknak a vitézeknek¹⁶⁾. Tamás-

1) *V. L.R.* 114a. — 2) *U.-o.* 122a. — 3) *XIV. L.R.* 58a. — 4) *Márki*, Arad, I. 352—3. — 5) *XI. L.R.* 59a—60a. — 6) *Lib. Reg.* Ferd. et Max. 313. — 7) *VII. L.R.* 241—2. — 8) *Aradm. jkönyve*, 1789. évi 1614. és 2453. sz. Helytartótan. rend. 1789., 24082. sz. — 9) *Hazánk*, 1887., 113. — 10) A czímeres levél a Janka-családnál. — 11) *V. L.R.* 128ab. — 12) *Fábrián*, I. 140. és 197. *NRA.* 781., 32. — 13) *Nagy* Iván, V. 332. — 14) *NRA.* 1722., 3. — 15) *Fábrián*, I. 252. és *XXI. L.R.* 160ab. — 16) *NRA.* 1722., 4.

nak alkalmasint fia volt *Istók*, ki legénykorában »csavargása miatt elvezett«, miért is II. György 1648. május 29. Szentpétery Ferencz borosjenei vitéznek adta Szelestén, Gábon és Társon levő kis részjóságait¹⁾.

Jovánházy Sinkó 1607-ben lippai nemes háztulajdonos. (L. Radics).

Jósa (Desznei és Rónai) György és Lonkai Thársy Miklós Zarándban Báthory Zsigmondtól 1599. szept. 24.-én kapta Zamordot és Avast²⁾. Ugyanezen időben Jósa Miklós már Rónán lakott. »Ha Miklósy Pál — írta hozzá Zsigmond fejedelem — odajönne hatalmaskodni, ha megbírhathatók, kötözzétek meg; ha pedig nem foghatnátok meg, nem engedné magát, öljétek meg és fent tegyétek egy magas karóra, mint illik a fejedelem ellen, parancsolata ellen rugódozónak. Mitőlünk jutalmát veszi mindenképen³⁾. Magát Róna falut, melyet, mint jobbágyok, a Jósák ősei ültek meg és gyarapítottak, s melyet 1597-ben Kornis Gáspárnak ajándékozott Zsigmond fejedelem, ugyanő most 1602. június 1. a neki híven szolgáló nemes Rónai Jósa Miklósnak és fiának, Jánosnak ajándékozta⁴⁾. Egy helyi hagyomány szerint⁵⁾ a déznai várból letekintő Bethlen Gábor annyi földet szánt a várban szolgáló Jósa Józsefnek, a mennyit napkeltétől napnyugtáig körüllovagolhat. Bethlen 1622. júl. 20.-án csakugyan lófővé tett ugyan egy Jósát, de az Máté volt s Mogyorósról írta magát⁶⁾; a hagyománynak tehát nincs alapja. A falut 1633-ban különben is visszakapták a Kornisok, de mint compossessorok megmaradtak ott a Jósák is, kik kálvinista vallásukat csak a XVIII. század közepén cserélték föl a görögkeletivel s akkor kezdtek eloláhosodni⁷⁾.

Jósika (Branyicskai, Báró) *István* és felesége, Füzy Borbála, Báthory Zsigmond fejedelemtől 1595. aug. 1. és 1597. aug. 25. Magyar-Fülpös és Kis-Nyulas tordamegyei falvakért cserében örökjogon kapta a Branyicskai Szalánczy István hűtlensége következtében elkobzott Branyicska hunyadmegyei kastély uradalmát, továbbá Aradban Perro, Pozsoga, Szelcsova, Fülöpkő, Baltha, Zpin és Szlatina falvak, valamint Kosest, Bastia, Grosamina, Vaja és Zaka puszták részjóságait⁸⁾. Ugyanazon évben bevezette a gyulafejérvári káptalan őt Solymosvár és uradalma (Felső- és Alsó-Kalosa, Konop, Kamarad, Odvos, Sebes, Telkes, Hatincza, Milova és Vár-alja birtokába is⁹⁾. István kancellárt Báthory Zsigmond 1598. mint fejedelemségre vágyót fejeztette le. Aradban és Zarándban fia, Gábor folytatta a családot, mely Lippa elestével aradi javait elvesztette.

¹⁾ *XXII. L.R.* 76 ab. — ²⁾ *N.R.A.* 816., 1. — ³⁾ Kelet nélkül való ügyetlen másolata a ravnai Jósa-családnál. Közölte az »Arad«, 1864., 81. sz. — ⁴⁾ A Jósa-család iratai közt. Továbbá Aradvármegyei könyvében, 1846., 568. sz. Közölte a Biseric'a si Scol'ia, 1887., 65—67. l. V. ö. *Hamsza* Ágost (Aradi Közlöny, 1887., 71. és 78. sz.), *Varjassy* Árpád (U.-o., 74.) és *Alirki* Sándor (Pesti Napló, 1887., 64. sz.) cikkeivel. — ⁵⁾ *Jankai* a Függelékben, 1887., 58—9. sz. — ⁶⁾ *XI. L.R.* 23a. — ⁷⁾ 1887-ben mozgalom indult meg a 18 családban élő 60 Jósa visszamagyarosítására; a dolog azonban abban maradt, mert a román hírlapirodalom vallás- és nemzetiségháborítást látott a kísérletben s egyúttal azt hirdette (l. különösen a Biseric'a si Scol'ia idézett cikkét), hogy a Jósák mindig gkeleti oláhok voltak. Nem is említve, hogy a Liber Regiusokban említett különböző Jósa-családok mind *székely származásúak* (l.R. IV., 49.; XI. 23.; XXIII. 61b.), hogy a szavolyi, nagybányai, pankotai, bodosi és csikmindszenti Jósák szintén mind magyarok voltak, s hogy a magyar közjog, csak magyar nemeseket ösmer, — a vallásra nézve példaképen legyen elegendő, hogy Jósa Pál, mintegy 17 éves borossebesi lakos 1759. december 25. a *kálvinista*-hitről Boros-Jenőben a *római kath.* hitre tért át (Borosjenei r. k. kereszt. anyakönyv, 1759. év.), míg más rokonai a g.-kel. vallásnak adtak előnyt. — ⁸⁾ *Tört. Adatár.* III. 179—180. és 229—231. — ⁹⁾ *L'ábián*, l. 67. és 165. A nevek kiírása több helyütt hibásnak látszik.

Kalodvay (Lippa-ménesi) Miklóst 1653. febr. 20. nemesítette meg II. György.

Kamuthy (Szentlászlói) Farkas és Balázs 1602. júl. 16. a Báthory Zsigmondnak kölcsönadott 10,000 magyar forint fejében zálogul bírt eperjesi kastélyt és uradalmát a császártól teljes hatalommal felruházott Basta György tábornoktól ugyanazon összeg erejéig szintén zálogjogon kapta¹⁾. 1607. nov. 19. Rákóczy Zsigmond szintén Kamuthy Farkasnak, mint rokonának és hívének adta az egész eperjesi kastélyt s az Aradban hozzátartozó Sorlo, Znitimozta, Rakolcza, Belotincza, Zabancha, Balincha, Nytis Polannia, Stupitnik, Ozernenias, Pretercze, Kassa, Monyoró, Darvas, Kanos, Popuncza, Alsó-Zerencza s Dragolicza falvakat, egyúttal azt is megengedvén, hogy az eperjesi kastélyt tetszése szerint kijavíttassa és újr építtesse²⁾. 1608. okt. 29. Báthory Gábor a zarándi Rokszint és Monostort ajándékozta neki, de nyomban el is vette tőle³⁾.

Kandó István 1607—1651. szőlőbirtokos volt a Makra-, illetőleg az Orgonáshegyen⁴⁾.

Kapronczay (Kapronczai) Tamás Báthory Gábor fejedelemtől 1608. június 17. megkapta az aradi Kapronczának Kapronczai Rucz Mihály halálával a kincstárra szállt másik felét is és így övé lett az egész város⁵⁾.

Kasza (Halmágyi)-család valószínűleg az Aradban már a középkorban virágzott Kaszai, Kenézi és Somosi Kasza-család egyik elágazása. Márton és Kelemen 1601-ben mint borosjenei lakosok vettek részt Toldy István beigtatásán⁶⁾. 1604. azonban már mint a Kasza-család ősi jószágát emlegetik a halmágyi kastélyt⁷⁾, melyről ők is írták magukat s 1610. szept. 6., mikor Erdély rendei ratifikálták a második kassai kiegyezést, a már említett Kasza Kelemen is mint »de Halmágy« jegyezte alá a nevét⁸⁾. 1634. Szaturót Kasza István és Torma Katalin vette zálogba⁹⁾. A század második felében már hanyatlott a család; 1656. a fejedelem tanúvallatást rendelt el Nagyhalmágyi Kasza István bihar- és zarándmegyei javaira nézve¹⁰⁾. István úr különben nagy gonddal neveltette fiát, Sándort, kinek tanulásáról, előmeneteléről, a remetei, forrói és balilényi gazdasági állapotokról s az almádi és pontosfalvi szökött jobbágyokról egy kelet nélkül való levélben értesítette őt Illyei László és Forró György¹¹⁾.

Kasza Tamás és András borosjenei vitézeket a fejedelem 1650. márcz. 9.-én nemesítette meg és címerökbe koronából kiemelkedő griffmadarat rajzoltatott¹²⁾.

Kasztellánfy, I. Castellánfy.

Kádár Mihály borosjenei lakost II. György fejedelem 1651. február 16. tette nemessé¹³⁾.

Kállay (Alsófarai) Gergely 1607. június 17. a zarándi Dobrócz falut kapta Rákóczy Zsigmondtól¹⁴⁾. Ezt néhai Jeney István deáknak ajándékozta ugyan Basta, az ő adományait azonban a Kolozsvárott 1607. jún. 10. tartott országgyűlés mind megsemmisítette. Különben 1607. júl. 25. már Szamosközy nyerte meg Dobreczet, helyesebben annak egy részét.

¹⁾ *Századok*, 1870., 469. *Tört. Ért.* 1883., 158. *Közli Haan*, Dipl. 211—2. — ²⁾ *IV. L.R.* 244a. — ³⁾ *V. L.R.* 91b—92a. — ⁴⁾ *IV. L.R.* 109b—110a. és *XXV. L.R.* 512. — ⁵⁾ *V. L.R.*, 38a. — ⁶⁾ *Adattár*, II. 155—6. — ⁷⁾ *Bethlen F. Historia*, VI. 53. — ⁸⁾ *Erdélyi országgy. eml.* VI. 187. — ⁹⁾ *Kemény*, Transylvania Possessionaria. XI. kötet. (Erdélyi muzeum). — ¹⁰⁾ *N.R.A.* 840., 56. — ¹¹⁾ *U.-o. Orsz. It.* — ¹²⁾ *XXV. L.R.* 284. — ¹³⁾ *U.-o.*, 339—341. — ¹⁴⁾ *IV. L.R.* 73a.

Kállay (Simándi) másképp Ötvös Jánost 1606. márcz. 8. nemesítette meg Bocskay István¹⁾. Kállayak most is vannak Aradmegyében; nagyobb részök azonban Békésbe és Zemplénbe származott át²⁾.

Károlyi István 1601—1605. közt a Toldy-javakból Árkostő és Bakoncz (?) falvakat szerezte meg³⁾.

Káthay (Csegekátai)-család 1666. június 18.-án adta el arad-zarándi javait a Keglevicheknek⁴⁾.

Keglevich (Buzini) Miklós báró felesége, Czobor Éva pénzén, tízezer talléron vette meg Csegekátai Káthay Ferencznek különböző megyékben, nevezetesen Zárándban Ötvenes, Kovászi, Panád és Cserfalva, Aradban pedig Csurán vagyis Tornova falvakban levő javait, s erről 1668. július 3. a jászói konvent küldöttei előtt tett vallomását hiteles alakban is kiadta a konvent⁵⁾. A báró anyja Möricz Borbála volt, Mágócsy Gáspár húgának, Dorotyának és Möricz Mártonnak unokája.

Kemenczey László 1642. zálogba vetette eleki és csigatósi s eladta zárándi részjóságait Tisza Istvánnak⁶⁾.

Kemény (Gyerőmonostori) János 1648-ban özv. Petneházy Istvánnétől Panátot örökölte. (L. Petneházy). Kemény szül. 1607. Bükkösön, elesett 1662. jan. 23. Nagy-Szőllősnél) Erdélynek több ízben győztes hadvezére, ügyes államférfia, végül (1661. januárjától) fejedelme volt.

Kenderessy Gergelynek 1626-ban s Gáspárnak 1651-ben háza volt a borosjenei Hosszú-útczában⁷⁾.

Kendy (Deszni) *Gáspárt* I. Ferdinánd 1557. nov. 26., *Ferenczet* pedig Báthory Zsigmond 1595. hűtlenség címén fosztotta meg zárándi javaitól⁸⁾. Ez utóbbinak jóságait 1597-ben Kornis G. kapta; »Kendy Ferencz — így szólt maga Báthory Zsigmond fejedelem abban az oklevélben, melyben 1597. ápr. 24. javait Kornis Gáspárnak ajándékozta⁹⁾ — a fejedelem tanácsosa és az ország egyik előkelő nemese volt; de társaival együtt, azokkal, kik atyja s az ő kegyelméből javakkal s tisztségekkel gyarapodtak, gyorsan elfajult s a fejedelem személye és méltósága ellen összeesküdt, hogy őt az országból és a trónról száműzzék vagy, ha ez nem sikerülne, megöljék. Ő ezt megtudva, néhány hívének ösztönzésére, élete védelmére Kővárba vonúlt. Kendy Ferencz, kit a legfőbb tisztségekkel, javakkal halmozott el, ki azonban minderről megfeledezett, azokkal a pártosokkal nemcsak egyetértett, hanem, mikor Kővárra utazott s országának határai közt volt, méltósága s tekintélye ellen más hűtlenekkel új fejedelem választásáról tanácskozott. Ekként élete is fenyegetve lévén, az erdélyi három nemzet s a magyar részek gyulafejérvári gyűlése 1595. ápr. 16.-án hűtlennek nyilvánította és saját, valamint neje és gyermekei javainak elvesztésére ítélte.« Kendynek Bebek Judittól született leánya, *Zsófia* (Bogáthy Menyhértné) 1600. okt. 13.-án tiltakozott az ellen, hogy Radnót küküllői, Szent-Jobb bihari és Deszni zárándi várat az édes atyja és Paniti Alárd Ferencz közt kötött egység ellenére Alárd Ferencz és Kovacsóczy Farkas kapja¹⁰⁾. 1608. okt. 10.-én a kolozsmonostori konvent előtt arra az esetre, ha családjának mindkét ágon magvaszakadna, ezeket

¹⁾ *Békésm.* tört. évk. X. 56. — ²⁾ *Htt.* Nob. Zemplén. Orsz. lt. — ³⁾ *Urbaria* et conscriptiones, V—VI. fasc. 28. nro 62., 41. levél. Orsz. lt. — ⁴⁾ Bővebben: *Márki*, Arad, I. 318. — ⁵⁾ *Extracto diversarum causarum*, 249—250. l. Kézírat az aradi lyceum Orczy-könyvtárában, A. 69. — ⁶⁾ *Parecz*, Arad, 14. — ⁷⁾ *XII. LR.* 12a—13b. és *XXV. LR.* 512. — ⁸⁾ *Lib. Reg. Ferd. et Max.* 313. és *Tört. Adattár*, 1871., 432. — ⁹⁾ *NRA.* 1715., 16. és *Fübián*, 223—4. — ¹⁰⁾ *NRA.* 1821., 39. §. 6.

a várakat örökösen urának, Bogáthy Menyhértnek vallotta be¹⁾. Kendy Jánosnak magvaszakadtával Szuszányt, mint láttuk, 1619. aug. 5. Bethlen János kapta.

Kenez János borosjenői lakost nejével, Oláh Mariánnal s gyermekeikkel (Tivadar, György, János, Márk, Péter, András) 1649. június 18. Déván nemesítette meg II. György. Czímerökben kiterjesztett szárnyú sas látszik²⁾.

Kerecsényi (Kányaföldi) László, előbb szigetvári, utóbb (1560—1566) gyulai kapitány, kinek haláláról már volt szó³⁾, az ország több részében, sőt Morvaországban is szerzett uradalmakat. 1561-ben kapta⁴⁾ Aradban Két-Sopron és Deszk egy részét; ugyanakkor K. János is zarándi birtokos⁵⁾. 1561. aug. 18. I. Ferdinánd neki adta Tholdy, máskép Szennyesy János magvaszakadtával az Eperjes, Borosmegyer, Septhely és Kör zarándi falvakban levő részjóságokat⁶⁾. 1563. nov. 30.-án Kerecsényi Mihály és János Pethő Jánossal együtt kapta Eperjes és Pálélése egy részét Ferdinándtól⁷⁾. 1564-ben K. Lászlónak Deszken 1, Két-Sopronban 3 portája volt⁸⁾.

Kerek Mihály 1607. pankotai szőlősgazda⁹⁾.

Kerestheli (Tamáshidai) János miskei nemes és gyulai katona 1558. szept. 13. és decz. 1. több jobbágytelket kapott I. Ferdinándtól Sáros, Bökény, Tamáz, Miske, Nagy-Zerind és Bozos zaránd- s Erdőgyarak békésmegyei (!) helységekben¹⁰⁾. 1559. július 11.-én Nagy- és Kis-Szeléndeken (Zerinden) s Tamáshidán negyedmagával nyerte a Buda-féle részeket¹¹⁾, júl. 26. pedig Sáros, Bökény és Tamáz falvakban a hűtlen Baloghok és Doroszlayak javait¹²⁾. 1561-ben Bökényen 4 portától fizetett adót. Sáros már pusztán állott. Más javait nem említik.

Keresztesy (Nagymegyeri) Pál, 1612. okt. 22. óta lugosi és karánsebesi bán, Báthory Gábortól 1612. nov. 7. kapta Deszni várát s uradalmát¹³⁾. 1613. márcz. 27. feleségével, Nemes Dorottyával együtt beigtatták őt az erdélyi nagyobb kancellária esküdt jegyzői Deszni vár és mezőváros, Monyásza, Kis-Deszni, Brusztureszk, Zembrul (Zimbró), Valie-Mare, Alsó-Zékás, Holt, Felső-Korotna, Karajkova, Szelistye, Tekerés, Lasczór, Rosia, Burimb (?), Berinde, Diecs, máskép Deákfalva, Nyágra, Bohány, máskép Alsófalva, Alsó-Minyadul, Ignest, Prodinest, Szuszány, Nadalbest, Felső-Minyadul és Dancsfalva egész s Nagy-Láz és Mézes részjóságaiba, továbbá ezekbe az egészen elnéptelenedett falvakba, vagyis pusztákba: Zernyesty, Topáza, Revetisul, Kocsoba, Szterhány, Csoresty, Alsó-Raj, Tulinczi, Újfalu, Faresty, Balicsivány, Bölcsinyesty, Vizesty, Prezesty, Felső-Kertesul, Fenes, Zlistinca és Felső-Zékás, melyek mind Zarándban fekszenek¹⁴⁾. Azonban Báthory emberét Bethlen Gábor nem szívelte s Keresztesynek már 1614. május 6. tiltakoznia kellett az ellen, hogy Deszni várát és uradalmát, mely őt adomány alapján illeti, Bethlen Gábor Kornis Zsigmondnak ajándékozza¹⁵⁾. Egyébként Keresztesy, legalább egyelőre, mind fontosabb méltóságokat viselt. 1616. május 6.-án az erdélyi országgyűlés őt már mint tanácsurat, lippai kapitányt és aradi főispánt bízta

¹⁾ *NRA.* 1821., 39. §. 7. — ²⁾ *XXIV. LR.* 158b—159a. — ³⁾ *M. rki.*, Arad, I. 361—3. — ⁴⁾ Legalább az 1560. évi összeírás szerint még nem birtokos Aradban. — ⁵⁾ Az 1561. évi aradi összeírás nincs meg az orsz. lt.-ban; hibás másolatait már említettem. — ⁶⁾ *Lib. Reg. Ferd.* 498. és *NRA.* 932., 33. — ⁷⁾ *Lib. Reg. Ferd.* 543—4. — ⁸⁾ *Conscr. Lib.* XLVII. C. Suppl. T. LIV. 64. Orsz. lt. — ⁹⁾ *IV. LR.* 128b—129a. — ¹⁰⁾ *Lib. Reg. Ferd.* 378—9. — ¹¹⁾ *U.-o.* 392—3. — ¹²⁾ *U.-o.* 412—3. — ¹³⁾ *NRA.* 1821., 31. *Füvés,* I. 152. — ¹⁴⁾ *NRA.* 1821., 32. — ¹⁵⁾ *NRA.* 1821., 39.

meg, hogy Lippát erősítse, a várbelieket pedig Lugosra és Illyére költöztesse¹⁾; éppen azzal vesztette el azután a fejedelem jóindulatát, hogy semmikép sem akarta török kézbe adni Lippát. (Életének erről a részéről a 67. lapon szóltam). Fia, Ferencz, 1649. szept. 22. tanúvallatások alapján igazolta, hogy apja hosszabb ideig békében bírta Deszni várát s uradalmát²⁾; 1655. jún. 8. pedig külön is tiltakozott, hogy e birtoknak kívülre más ura legyen³⁾. Igényeit azonban többé sohasem ismertethette el.

Keszy (Várad) Péter magvaszakadtával bandarlaki (az oklevél szerint mantaluki) pusztult faluját 1607. jún. 30.-án Rácz István s örökösei kapták⁴⁾.

Király (Borosjenei) György 1609. jan. 28. akként egyezkedett özv. Nagy Gergelynével (Kis Judittal), hogy egy öltöző ruha (szoknya, kis suba, főkötő), továbbá arany láncz, két tehén, négy kanczaló, egy összejáró aranyos kupa, némi pénz, egész Herczester (?) s 25 nyolczas búza árán váltotta magához Nagy-Kápolna zarándi falut. Kis Judit a szerződés megszegése esetében 2000 arany forint lefizetésére kötelezte magát⁵⁾. — 1640. február 26. I. György megerősítette Belényesi Gállfy György özvegyét, Király Zsófiát, a Maksay Ferencz és János magtalan halálával Komlós faluban szerzett zálogjóságokban akként, hogy azokat tőle a fejedelem, vagy utódai csak 500 frt. lefizetése után válthassák vissza. Ekkor azonban ugyanannyi jobbágygal adja vissza, a mennyivel átvette s térítse meg a kincstárnak a birtokban esett kárt is⁶⁾. Még azon évben decz. 8.-án a fejedelem Király Jánosnak is elzálogosított egy Joó Gáspár nevű jobbágygal, s ennek nevével és fiaival együtt Haraklyánban egy praedialis jószágot, mely — mint ezt máj. 24. a fejevári országgyűlésen ki is hirdette a fejedelmi javak igazgatója — Massay János halálával szállt a kincstárra⁷⁾. 1648. márcz. 26.-án II. György ideiglenesen Király János, Gáborjáni János, Tisza István és Gonda István részére ajándékozta Soklyó elpusztult faluban levő részeit⁸⁾. 1651. aug. 21. István, János, Mihály és György nemesek, néhai Király János fiai, atyjuknak Haroklyánban 300 frt fejében bírt részjóságát 500 frton vették zálogba a fejedelemtől⁹⁾.

Kis (Várad) János Báthory Zsigmondtól 1590. aug. 25.-én kapta a Szalay János halálával Ágyán, Szintyén és Kis-Jenőben megürült részjóságokat, melyekbe 1591. febr. 14. be is igtatták¹⁰⁾.

Kis (Keresztszegi) Márton körösszegi hajdúkapitánynak s György, Péter és Márton nevű fiainak, kik híven szolgáltak úgy az 1636 évi szalontai csatában, mint az utóbbi két éves háborúban, II. György fejedelem 1647. márcz. 28.-án ajándékul adta Zombor, Ferged, Pordány és Tömpös csanádi, valamint Kovászi zarándi (így!) falvakban levő részjóságokat és pusztákat, nemkülönben Tépen (Biharban) azt a házat és nemes udvarterket, melyek azelőtt Tépei Kovács Péter és Susa Pál konyárdi, valamint Szeőke János hadházi hajdú tulajdonai voltak¹¹⁾. 1653. decz. 16.-án Kis György, Tisza György, Zödy István és Hegyesy András 1000 forinton zálogba vette az özv. László Máténé (Bornemisza Judit) halálával a kincstárra visszaszállt zarándi Bakonyszeg falut¹²⁾.

¹⁾ Budapesti egyet. könyvtár egykorú másolata. Törökm. okm. III. 144—5. —

²⁾ *NRA.* 1821., 35. — ³⁾ *U.o.*, 38. §. 2. — ⁴⁾ *NRA.* 816., 4. — ⁵⁾ A *kőrösi* ref. gymn. könyvtárából Szabó, Tört. Adattár, II. 20—7. — ⁶⁾ *XIX. LR.* 175b—176a. — ⁷⁾ *XX. LR.* 7a—8a. — ⁸⁾ *XXII. LR.* 65b—66a. — ⁹⁾ *XXV. LR.* 495—6. — ¹⁰⁾ *Parecz, Arad*, 11. — ¹¹⁾ *XXII. LR.* 6ab. — ¹²⁾ *XXVI. LR.* 248—250.

Kis Márton ágyai lakost feleségével (Jósa Annával) s Mihály, Bol-dizsár, István, Margit és Judit nevű gyermekeikkel együtt 1649. nemesítette meg a fejedelem. Égszínkék czimerpajzsuknak mezejében márványoszlopon féllábon álló gólya látszik, melynek másik lába egy dárda nyelét fogja¹⁾.

Kis Albert és Nagy Bálint vitézek Báthory Gábortól 1608. júl. 29. kapták Kakarót.

Kis György 1608-ban borosmegyeri nemes szőlősgazda volt²⁾.

Kiskozma borosjenei család 1615. nyert nemességet³⁾.

Kisserjényi Pál I. Ferdinándtól 1556. júl. 4. kapta Erdős-Kereki, Nemes-Vásári, Morócz és Somos falvakban a hűtlen Horváth Ferencz részjóságait⁴⁾; pár nap múlva július 20. testvéreivel (Mihály, Gábor és Dorottya) együtt Csanádban Kutina, Zalang, Komlós, Rohancza, Kis- és Nagy-Szöllős, Pitvaros, Kis- vagy Komlós-Fecskés falvakban a magvaszakadt Kerey Ferencz részeit⁵⁾, 1557. decz. 12. egymaga Biharban Bolczot, Tordát és Kágyát⁶⁾ s 1562. júl. 2. Zarándban Morócz, Zineke és Alatka egy részét kapta. 1563. arra kérte a királyt, hogy azt a 334 forintot, melyen ő és testvére a hűtlen Horváth Ferencztől elkobzott jóságokat a kincstártól megszerezte, mivel e javakat Mágócsy Gáspár tőlük cseles módon elvette, a Mágócsyt a szenci harminczadból illető 6000 forintból téríttesse meg a király⁷⁾. Az az évekről fennmaradt dicalis összeírásokban sehol sem találkozunk a nevével.

Kistoldy, l. Toldy.

Kolontár Mátyás borosjenei vitéz 1654. nov. 9. kapta Aradban az egész Deszka falut és Csanádban a Maros mellett levő Palotát, melyet élethosszig borosjenei Nagy Ferencz használt⁸⁾.

Komlósy György borosjenei fizetett vitézét II. György 1648. ápril 3. tette nemessé. Czímere lándsás, kardos lovas vitéz⁹⁾.

Kont Pál borosjenei vitézt 1654. okt. 29. nemesítette meg a Boros-Jenőben tartózkodó fejedelem. Czímere bíborpajzsában a zöld mezőn kiterjesztett szárnyakkal álló fekete sas jobb lábával éles kardra szúrt emberfőt tart¹⁰⁾.

Korda Mihály borosjenei vitéz 1610. decz. 1.-én Alsó-Csilben egy részjóságot s Valyenben egy puszta telket nyert cserében Talágyi Mihálytól egy talágyi portioért. Ezt 1618. jan. 12. Bethlen Gábor is megerősítette¹¹⁾. Macskásy Margittól született fia, *Zsigmond*, 1625. már Arad és Zaránd főispánja, ennek fia, *Zsigmond* pedig 1655—1668. huszti kapitány volt. Ő alapította meg az utóbb grófságra emelt család fényét¹²⁾.

Korláth Mihály 1566. Csepelyi Mihály végrendelete értelmében Pél zarándi faluban is örökölt egy részjóságot¹³⁾; azonban nem használhatta, mert a török még abban az esztendőben elfoglalta Gyulát s vidékét.

Kornis (Göncz-ruszkai) *Gáspár* tanácsúr, huszti kapitány s máramarosi főispán Báthory Zsigmondtól 1597. ápr. 24. kapta a hűtlen Kendy Ferencznek minden jóságát; többi közt Deszni várát Sebes mezővárossal s 47 egész faluval, valamint 3 részjósággal és 7 pusztával, a vasbányákkal s hőforrásokkal együtt¹⁴⁾. E javakba a váradi káptalan requisitorai őt

¹⁾ XXIV. L.R. 278b—280a. — ²⁾ V. L.R. 52a és VI. L.R. 124. — ³⁾ VIII. L.R.

65. — ⁴⁾ *Lib. Reg.* Ferd. et. Max. 197—8. — ⁵⁾ *U.-o.*, 198. — ⁶⁾ *U.-o.*, 303. — ⁷⁾ *NRA.*

990., 3. — ⁸⁾ XXVI. L.R. 426—7. — ⁹⁾ XXXIII. L.R. 66. b. — ¹⁰⁾ XXVI. L.R. 442—3.

— ¹¹⁾ X. L.R. Orsz. lt. — ¹²⁾ *Nagy*, VI. 347. *Magy. Encycl.* III. 681. — ¹³⁾ *NRA.* 655.,

2. — ¹⁴⁾ *Fábián*, I. 223—6. *NRA.* 1715., 16. §. 36.

még 1597. bevezették¹⁾. 1609-ben megkapta a már pusztán álló Pankota mezővárost s a hozzátartozó néptelen falvakat és részjóságokat is, melyek idáig Boros-Jenő várához tartoztak²⁾. 1612. május 15. ugyan őt is száműzte és javaitól megfosztotta Báthory Gábor, Bethlen azonban 1614. ismét visszaadta neki Desznit, mi ellen május 12. sietett is tiltakozni az azt időközben adományúl nyert Keresztesy Pál. 1633. nov. 1. ugyancsak Deszni várát s a hozzátartozó 39 egész falut, 2 részbirtokot s 6 pusztát új adományúl nyerte fia, *Zsigmond*³⁾, a váradi káptalan pedig — Szuszányra nézve a Bethlenek ellenmondása mellett is — még abban az esztendőben bevezette őt. *Zsigmond* ekkor már Zaránd és Bihar főispánja volt⁴⁾ s az is maradt 1648. nov. 3. történt haláláig. Mint ilyen, nem-egyszer tartózkodott »deszni házában«, hogy a politikai élet küzdelmei után megpihenjen. 1633. nov. 1. megkapta Biharban Papmező várát és uradalmát is⁵⁾. 1634. május 23. Láz faluban levő jobbágytelkét 300 frton Balkó Istvánnak zálogosította el, mit 1638. decz. 9. a fejedelem is aláírt⁶⁾. Feleségétől, Pálffy Ilonától, gyermekei nem maradtak⁷⁾. Öcscse⁸⁾ és örököse, *Kornis Ferencz*, 1651-ben gyakran koczódott Zarándvármegyével, mely az ő hanyagságának tulajdonította, hogy a közbiztonság olyan rossz lábon áll Deszni vidékén⁹⁾, *Keresztesy Ferencz* pedig 1649.- és 1655-ben ismételten hangoztatta Desznire való igényeit; 1658. azonban Deszni behódolt a töröknek s ekként mindakét család elesett a jóságtól.

Kornis-czímer.

Kornis (Tótvári) János, Vajda Borbála férje¹⁰⁾, a családnak először 1590-ben említett őse. 1619. is birtokos volt Tótváradján¹¹⁾ s fia, Mihály, 1626. a leydeni egyetemen tanúlt¹²⁾, minden útjában elkísérvén a fejedelem unokaöcscsét, Bethlen Pétert. Ebbeli érdemeinek előismeréséül s ezer forint lefizetése mellett Péter apja, István, hunyadi és máramarosi főispán már 1625. febr. 19. neki adta a csúcsi járásban fekvő Pesterő falut, melynek birtokában 1629. május 31. a fejedelem is megerősítette¹³⁾. A család tagjai most is élnek Aradban.

Kornis-czímer.

Kovács Mihály, Péter és András székudvari lakosokat 1654. szept. 5. nemesítette meg a fejedelem. Czímerökben taláros ember vigyáz a barmokra¹⁴⁾. Néhány nap mulva, szept. 13.-án száz frton nekik adta Székudvar faluban a Varga György és Komor András jobbágyok házáinak szomszédságában levő házat¹⁵⁾. Egy zarándi Kovács-család már 1649. virágzott¹⁶⁾.

Körösy (Várad) István özv. Petneházy Istvánnétől 1648-ban Szent-Mártont örökölte. (L. Petneházy).

¹⁾ *NRA.* §. 37. — ²⁾ *NRA.* 1715., 16. — ³⁾ *NRA.* 1715., 16. és 1821., 38. *XV. LR.* 148a—149a. *Kemény* Zsigmond Szalárdy Siralmas Krónikájának kiadásában (64. és 94. hasáb) Desznit helytelenül olvasta Deszárinak. — ⁴⁾ *U.-o.* A *LR.* először 1631. jún. 28. nevezi így. (XVI. kötet, 191. b.) — ⁵⁾ *XV. RL.* 196b—198a. — ⁶⁾ *XIX. LR.* 127b—128a. — ⁷⁾ *Nagy*, VI. 364. — ⁸⁾ *Fábián*, I. 86. hibásan írja őt fiának. — ⁹⁾ *Fábián*, 88. — ¹⁰⁾ *Pesty*, Szőrényi bánáság, I. 476. — ¹¹⁾ *Gyulafejevári lt.* Cent. KK. 75. *Prot. S. Brinyi*, I. 336—9. *Prot. Appendicis*, 706. — ¹²⁾ *Prot. Egyh. és Isk. Lapok*, 1888., 437. l. — ¹³⁾ *XIX. LR.* 99b—100a. s ismételve a 103ab lapon. — ¹⁴⁾ *XXVI. LR.* 394. — ¹⁵⁾ *U.-o.*, 401—2. — ¹⁶⁾ *XXIV. LR.* 204.

Kragovics Péter, lippai rácz nemes, hű szolgálatai fejében a fejedelemtől 1607. június 28. Lippán a Német-útczában a Vaszo Celeriste, Pejkó rácz, Csausz Mihály és Csovorknics Miklós szomszédságában levő s előbb néhai Zlataroicz Tripul tulajdonát tevő házat kapta, a lippai várhoz tartozó Pata faluval együtt¹⁾.

Krasznay borosjenei nemes család 1654. virágzott²⁾.

László (Borosjenei vagy Kisjenei) Máté és felesége, Bornemisza Judit, 1651. márcz. 13. a fejedelemtől 500 magyar forinton vette zálogba a kápolnai járásban levő Oszoly, s a feltóti járásban levő Nádas nevű falut³⁾. Bornemisza Judit csakhamar özvegyen maradt; ezer frton zálogba vette a zarándi Bakonszeget, de ezt már 1653. decz. 16. tovább zálogosította a fejedelem⁴⁾. Utódaik ma is élnek Boros-Jenőben.

Lázár Lukács gurbai lakost 1650. okt. 25.-én nemesítette meg II. György. Czímerében féltestével emelkedik ki egy katona, ki jobbában kardot, baljában pedig lándsát tart⁵⁾.

Lippay Dánielt és Jánost 1583. aug. 6. tette czímeres nemesekké Báthory Zsigmond⁶⁾. A Lippay-, másképp Solymosy-család, mely talán egy ezzel, 1664-ben még virágzott⁷⁾.

Listi vagy Listhy Kristóf szebeni senator, ki a XVI. század közepén élt, volt a szász eredetű család őse. Fia, János, nőül vevén Oláh Lucretiát, Oláh Miklós érsek unokahúgát, a családdal különben is rokon érsek nemességet s nagy adományokat eszközölt ki a Listieknek. Listi János I. Ferdinándtól, úgy látszik, 1560-ban kapta Aradban Szent-Pál, Gyelid, Kovászi, Ároki, Szódi, Nyárrév, Bandarlak, Zábrány és Mikelaka részjóságait⁸⁾. Ugyanebben az időben szerzett birtokot a zarándi Betlen-ösiben és Kis-Bodonyban is⁹⁾. Kívüle a családból Listi Balázsnak is voltak javai Zarándban. 1566-on túl nincs többé nyomuk Aradban. Birtokai-
val majdnem egyidőben veszítette el feleségét János, mire 1568. pap s 1573. már győri püspök, királyi kancellár stb. lett. 1576-ban kapta Köpcsény várát s ez időtől fogva 1578. történt haláláig innen írta magát. A család, mely a XVII. század elején bárói, 1655. pedig grófi rangot nyert, több tudóst és íróat adott a hazának¹⁰⁾.

Literatus nevű nemescsalád élt Simándon 1598-ban¹¹⁾.

Lugassy (Magyarpeterdi és Karánsebesi) *Fános* Aradban először 1602. tűnt fel, midőn Báthory Zsigmond részére a ráczoktól visszafoglalta Solymost. 1607. június 29., mint egy év óta lippai főkapitány, Rákóczy Zsigmondtól 4000 arany frton valóban zálogba vette az egész Solymos várát a hozzátartozó (Hatincza, Telkes, Odvas, Sebes, Komarócza, Kunop, Alsó- és Felső-Kalocsa, Mikolest, Silanócz, Tusova, Gavrilócz, Milova, Hesota, a két Pliszka, Radulyfalva, Dubraviczza, Alsó-Monyorostya, Felső-Lespede, Grossia és Solymos) összesen 22 csaknem egészen elpusztult faluval együtt¹²⁾. E zálognak 1608. máj. 27.-én a fejevári káptalan előtt ellenmondott Péchy Simon Semjénfalvi Székely Mózes nevében, mivel

¹⁾ *IV. LR.* 96b. — ²⁾ *XXVI. LR.* 442. — ³⁾ *XXV. LR.* 374—6. — ⁴⁾ *XXVI. LR.* 248—250. — ⁵⁾ *XXV. LR.* 283. — ⁶⁾ *I. LR.* 112b. — ⁷⁾ *Turul*, 1885., 35. — ⁸⁾ Ez onnan tűnik ki, hogy az 1560. évi conscriptio még nem tud a Listiek aradi földesuraságáról, az 1561. és 1564. évi azonban már felsorolja jóságait. — ⁹⁾ *NRA.* 1763., 43. Az 1561. évi összeírás nem tud róla. — ¹⁰⁾ *Komáromy*: Köpcsényi gróf Listi László. (Századok, 1886., 32—53. és 122—140. l.) V. ö. a Komáromy és *Csergeő Géza* közt e tárgyban kifejlődött polemiaival, u.-o., 1889. — ¹¹⁾ *Turul*, 1885., 36. Gyulafejérvári kápt. Cent. Hh. 78., 254. l., 5. sz. — ¹²⁾ *NRA.* 1821., 38. *Fábián*, I. 67. *IV. LR.* 97b—98a.

Báthory Zsigmond, 14,000 frt. fejében, azt az uradalmat az ő apjára, Székely Mózesre íratta át; ellenben 1608. nov. 1. Szepesi Nagy Gergely visszavonta azt a tiltakozást, melyet Odvas és Sebes-falvak adományozására nézve Lugassy ellen tett s örökre átengedte neki ott levő jogait; Lugassy viszont kötelezte magát, hogy megszerzi számára a bihari Hájó falu adományát¹⁾. A főkapitányé volt azonkívül Hód-Mező-Vásárhely, Pörös-Kutas, Fecskés és Monyorós, Zarámban 4 s Karánsebes táján is több falu²⁾. Egyetlen leányát, *Borbálát*, néhány év múlva Bercsényi Imre jegyezte el. Az 1615-ben elhunyt öreg Lugassy János jószágainak további sorsáról veje, Bercsényi Imre életrajzában volt szó. Borbála 1639. okt. 28. maradt özvegyen. Nem sok öröme telt két nagyobb fiában, Lászlóban és Imrében; szomorította apáczává lett leányának, Erzsébetnek sorsa is; annál inkább megvigasztalta Miklós, ki újabb virágzásra segítette családját. 1650. május 3. az özvegy átíratta férjének a Bornemiszákkal az aradi és zarándi javak elzálogosítására nézve 1630. kötött egyességét s május 13. a Bornemiszák készeknek is nyilatkoztak ezeknek a zálogjavaknak kiadására. Valószínű, hogy a solymosvidéki javakért a harmadnappal előbb tett osztályban az özvegy édes anyja által fiainak átadott összegből Bercsényi Imre ki is fizette a 8000 frtot; ezeket azonban, úgy látszik, mégsem vehette birtokba. A XVII. századbeli magyar anyáknak tiszteletreméltó alakja, Lugassy Borbála Pozsonyban, az 1652. év első felében hunyt el³⁾.

Luka János, Csirei Albani György és Székely Balázs 1559. május 30. Tövisgyház és Újfalú Bethlen- és Toldy-féle, június 1. pedig Fűpe-rek, Tompa, Zegyegyház, Kurta-Fejéregyház, Batonya és Baktornya Ravazdy- s Tompa Kasztha-féle részjóságait nyerte I. Ferdinándtól⁴⁾. Az egykorú adóösszeírásokban azonban nem szerepel a földesurak közt.

Lukács Péter és István jászpéli lakosokat saját személyökre 1645. május 15. nemesítette meg a fejedelem⁵⁾.

Magovich György, Jeney Tamás, Szegedy János és Simándy Gergely a fejedelem tetszésének idejéig 1645. szept. 18. kapta Kovácsháza és Kurtik zarándi s Komlós, Ernye és Czipán aradi pusztákat, melyek idáig a borosjenei várhoz tartoztak⁶⁾. 1646. június 3. II. György is megújította ezt az adományt, azzal a módosítással, hogy Csanádban Pereket, Komlós és Kovácsházát, Zarámban Vámos-Ernyét, s Aradban Kurtákat, Ibesdet és Czipánt adta nekik⁷⁾.

Magyary borosjenei nemes-család 1650. táján virágzott⁸⁾.

Majonik Miklós, Tóth Márton, Simon István, Szegedy János és Kolontár Máté borosjenei fizetett vitézek kapták Csanádban a Maroson túl Beleszt, Aradban Mácsalakat, Botost és Félegyházát egészen és Csanádban Fűves falu felét⁹⁾.

Makay Gáspár 1607-ben lippai háztulajdonos¹⁰⁾.

Makó (Borosjenei) Gáspár borosjenei vitéz, hű szolgálatai fejében, Báthory Gábertől 1608. aug. 14.-én a már majdnem egészen elpusztult Bogyest falut kapta¹¹⁾. Úgy látszik, 1645. táján hunyt el, mert Makó Ist-

¹⁾ *NRA.* 1821., 38. §. 8—9. — ²⁾ *Százatok*, 1884., 196—7. — ³⁾ Életrajza: *Thaly*, *Bercsényi-család*, I. 13—208. 1. — ⁴⁾ *Lib. Reg.* Ferd. et Max. 396., 411. — ⁵⁾ *XXIII. LR.* 21a. — ⁶⁾ *L. Jeney.* — ⁷⁾ *NRA.* 1722., 4. — ⁸⁾ *XXV. LR.* 71. — ⁹⁾ *XXVI. LR.* 390—1. — ¹⁰⁾ *IX. LR.* 114b—115a. Könyvem első kötetében (321. l.) 1561-ből hibásan áll Makay Albert; az 1561. évi összeírást csak rossz másolatokból ismerjük, mert az eredeti nincs meg az orsz. levéltárban; az 1564. évi hiteles és jól olvasható összeírás azonban Almaszegen világosan Baky Albertet említi. — ¹¹⁾ *V. LR.* 129b.

ván és Mihály — kétségtelenül az ő fiai — 1646. május 29. nyertek új adománylevelet Bogyestre¹⁾.

Maksay János, ki 1626-ban már nem élt, háztulajdonos volt a boros-jenei Hosszú-útczában²⁾. Fiai, Ferencz és János, sírba vitték a családot, mire özv. Belényesi Gálfy Györgyné (Király Zsófia) 1640. február 26. a zarándi Komlós faluban levő részöket zálogba vette a fejedelemtől³⁾.

Manczur Lőrincz boros-jenei mezei katonát s fiát, Miklóst, 1608. aug. 9. nemesítette meg Báthory és czímerökbe menekülni akaró nagyagancsos szarvast festtetett. Nekik adta továbbá Boros-Jenőben a Verebéli Mátyás és Zodoray Mihály nemesek szomszédságában levő házat is, melyet fölszabadított minden teher alól⁴⁾.

Maróthy-
czímer.

Maróthy Mátyás és György boros-jenei lakosokat, vitézségök előismerése jeléül, 1619. márcz. 19. tette nemesekké Bethlen. Baglyosban egy szöllőt is adott neki Szabó Ábrahám és Boros Péter — s egy másikat Banyáczban Simon András, Gáspár János és Simon (másképp Simándy) András szomszédságában⁵⁾.

Massay (Haroklyáni) Ferencz, egyúttal mint nővére, Margit és Pázmány Miklós teljesen árva fia, Pázmány Péter curatora is teljeshatalmú megbízottakat nevezett meg 1590. nov. 25. a váradai káptalan levéltárosai előtt⁶⁾. Ez időben Pázmány Péter, mint a jezsuita-rend növendéke, a bécsi rendházban tanulta a bölcseletet. Massay Ferencznek Derzsy Ilona volt a felesége, kitől azonban nem maradtak fiai⁷⁾. Özvegye s leányai: Eulália (Bojti Bojthy Lászlóné) s Anna (ifj. Borbély György özvegye, most Váradai Kis Jánosné) 1614. márczius 6.-án a nagyváradai káptalan levéltárának őrzői előtt Zaránd-, Bihar- és egyéb vármegyékben levő javaikra nézve teljes hatalmú megbízottjukká Bojthy Lászlót nevezték ki⁸⁾. 1640. május 24. a fejedelmi ügyek igazgatója már azt jelenthette az országgyűlésnek, hogy Massay János magtalan halálával Haraklyán s a többi Massay-jószág a kincstárra szállt⁹⁾.

Mágócsy, egy 1300 óta virágzó család, Aradban és Zarándban, a XVI. század derekán szerzett javakat. Mágócsi Porkoláb Mártonnak s feleségének, Erzsébetnek, már 1515. öt gyermeke élt: Ferencz, András, Tamás, Gáspár és Magdolna; a hatodik, Dorottya, később született. Ezek közül csak Gáspár alapított családot, ki Horváth Annát vette el feleségül; de gyermekei nem maradtak. Dorottya pedig Sövényházi Mórícz Péterhez ment feleségül. Gáspár 1552—1558. Gyulavár kapitánya volt s mint ilyen szerzett javakat Aradban és Zarándban, az 1559. aug. 15. ellene indított vizsgálat szerint, jobbadán jogtalanul, a mennyiben a gazdátlanul maradt birtokokat egyszerűen magának tartotta. 1560-ban az övé Kovásziban 4, Belső-Csálában 1, Ötvenablakúban 2, Jászpélen, Radák Lászlóval közösen, 18, Kaszán negyedmagával 6, Ménesiben 4 porta, míg 1564-ben Panádon 2, Szent-Pálon (Listivel) 9¹/₂, Gyeliden 4¹/₂, Kovásziban (Listivel) 9, Árokiban ugyanazzal 5, Ötvenablakúban 4, Gyarakon 1, Keresztúron 1, Ménesiben 2¹/₂, Jászpélen 1, Cserfalván 1, Ződiben 1, Badarlakán harmadma-

¹⁾ XXI. L.R. 174ab. — ²⁾ XII. L.R. 13a. — ³⁾ XIX. L.R. 175b—176a. — ⁴⁾ V. L.R. 194ab. — ⁵⁾ X. L.R. 127b—128ab. — ⁶⁾ *Bölöni-lt.*, Massay-iratok. Igen rongyos oklevél, de teljesen ismeretlen adat Pázmány Péter életéből. — ⁷⁾ *Márki*, Arad, I. 358., hibásan áll, hogy Margit volt a család utolsó tagja. — ⁸⁾ *Bölöni-lt.* Nro 9B. Teljesen ép még a »SIGILLVM AVTHENTICVM CAPITVLI VARAD« felíratú pecsét. — ⁹⁾ XX. L.R. 7a—8a.

gával 3 $\frac{1}{2}$, Fülöptelegén 3 portája s Bikácson, Kaszán, Nyárréven és Mácsalაკán is több pusztult jószágga volt. Viszont Zarándban 1561-ben Eleken 3, Gyulavarsányon 2 porta volt az övé. Bátyjának, Tamásnak, csupán Kőben volt egy portája. Gáspárnak nem sok jövedelmet hajthatott a föld, de annál többet hajtott a kapitányság. Gyulavár adójából hét év alatt 47,000 frtot költött saját céljaira, s utódának, Bornemiszának, illetőleg a kincstárnak 3000 arany forintot hitelezhetett. 1560-ban testvérével, Tamással együtt megvette a tornai uradalmat, a király pedig Torna- és Beregvármegyék főispánjának s Eger várkapitányának nevezte ki. — Gáspárnak nem maradván gyermekei, 1586. novemberében Regécz várában olyan végrendeletet tett, hogy vagyonát első sorban unokatestvérének, Andrásnak Alaghy Judittól született fiai, Gáspár és Ferencz örököljék; és csak ha ezek is utód nélkül múltának ki, örököljenek a leányrokonok. A rokonok, kik a törvényes öröklés rendjét felforgatva látták, azonnal tiltakoztak; 1588. táján történt halálával azonban Mágócsy *Ferencz*, ki a fiúágon most már egyedül viselte a Mágócsy-nevet, nagybátyjának valóban általános örököse lett. Aradban már voltaképen csak Kovásziban, Panádon, Galsán, Megyeren, Meszten és Ötvenesen voltak némi jószágai, vagy inkább igényei. 1610. táján történt halálával azonban — ő-neki magának feleségétől, Dersffy Orsolyától nem lévén gyermekei —, Aradban már csak Kovászit, Panádot és Ötvenest hagyta az apja végrendeletében örökösül kijelölt Sövényházi Móricz-családra. Báthory Gábor 1612. jan. 22. már Móricz Mártonnak, Mágócsy Gáspár húga, Dorottya unokájának ajándékozta a Mágócsy-féle javakat¹⁾.

Máry vagy Karánsebesi Marin Anna (Tivadar Lászlóné) s fiai László és Gáspár; továbbá Marin Bucrentiána (Vajda Lászlóné) s gyermekei, Gábor, János, Kristóf, Katalin és Borbála 1623. május 20. tiltakoztak az ellen, hogy Szlatinát és Fenest a fejedelem másnak ajándékozza²⁾; ezekben levő részjószágait Máry Mihály 1624. július 4.-én 1300 frt. fejében átírta feleségére, Gyurma Katalinra³⁾. E falvakat azonban 1633-ban Koronisék kapták.

Mátyás Lukács lippai vitézt Rákóczy Zsigmond 1607. június 27.-én megajándékozta egy Lippán, a Hosszú-utczában, Laskay István lippai prédikátor és Rác Miklós szomszédságában levő házzal⁴⁾.

Mátyásy István 1607-ben borosmegyeri szőlősgazda, Mihály és Énea pedig háztulajdonos volt⁵⁾.

Mátyus János 1607. szept. 22. Rákóczy Zsigmondtól új adományul kapta a zarándi Bodont⁶⁾.

Megyery András, a borosmegyeri egyház prédikátorát, feleségét Fives Annát s fiukat Ferenczet ezután születhető gyermekeikkel együtt 1631. aug. 6. emelte nemességre a fejedelem. Czímerök mezején papi öltözetű férfi áll, kezeiben nyitott bibliával, melyet ájtatos szemekkel olvas; oldalt czédrusfa lát-szik⁷⁾. Megyery máskép Szabó István 1651. borosjenei becsús volt⁸⁾.

Megyery-czímer.

¹⁾ *Márki*, Mágócsy Gáspár öröksége. Kiadatlan oklevelek alapján. (Történ. és Rég. Értesítő, 1884., 157—168. l.). A Mágócsy Gáspárra és családjára vonatkozó 19 darab oklevél az orsz. levéltárban, *NRA.* fasc. 1172. nro 26. — ²⁾ *NRA.* 1621., 38. §. 13. — ³⁾ *U.-o.* §. 12. Amott hibásan Szörénybe, emitt Zarándba van téve a két falu. — ⁴⁾ *IV. LR.* 83b. — ⁵⁾ *U.-o.* 128b. és *VI. LR.* 124. — ⁶⁾ Az oklevél (*IV. LR.* 187b—188a.) Badumja alatt legalább ezt értem. — ⁷⁾ *XVI. LR.* 205b. — ⁸⁾ *XXV. LR.* 517.

Mernyey, másképp Nezey Jánosnak, ki Maráczról írta magát, Csányi Bernát 1563. visszaajándékozta az alatkai részt¹⁾.

Meszesy (Meszesi) Márk borosjenei vitéz 1602. jelen volt Toldy Istvánnak a borosjenei uradalomba való beigtatásán²⁾.

Mezőmegyery (Mezőmegyeri) Mihály, a borosjenei vár számtartója, Boros-Jenőben a Hosszú-útczában Hamar János és néhai Molnos Bálint szomszédságában a fejedelemtől 1628. decz. 1 a Berek János halálával a kincstárra szállt házat kapta³⁾.

Mészáros Pál 1608. lippai háziúr volt⁴⁾. A belényesi, másképp lippai Mészáros-családról — tudtommal — utoljára 1650. tesznek említést⁵⁾.

Mészáros (Borosjenei) Ezekhielt 1609. május 4. nemesítette meg Báthory. Czímerének kék mezejébe előlábával kardot villogtató medve van festve. Ugyanekkor Szegedy János és nemes Thury Mihály deák zarándmegyei főjegyző szomszédságában egy házat is ajándékozott neki a fejedelem⁶⁾. Ezt a házat, mely a Csókásy-útczában feküdt, fiának, Ferencznek özvegye 1651. szept. 6. Tauczy Mihálynak adta el⁷⁾. Istvánnal, úgy látszik, ki is halt ez a család.

Mézes István s Gergely borosjenei nemesek és János árvái 1652-ben Boros-Megyeren a csúti hegyen szállósgazdák voltak⁸⁾.

Mikelaky Gáspárt s fiát 1651. febr. 20. nemesítette meg II. György. Égszínkék címerpajzsában a fekete lovon ülő pánczélos vitéz baljával a kantárszarát tartja, jobbkezeiben pedig véres kardot villogtat⁹⁾.

More György borosjenei lakost, kinek talán atyafisága volt a Györki és Jánosházi Morékkal, 1601. homo regiusul jelölték Toldy István beigtatásához¹⁰⁾. *János* borosjenei vitéz 1607. július 27 új adományul kapta a zarándmegyei egész Poklocsisa falut. Ugyanakkor *Mihálynak* már csak özvegye élt Boros-Jenőben, hol háza volt¹¹⁾.

Móga István, kinek ősei már a XV. század közepén feltűntek Halmágy vidékén¹²⁾, 1601. borosjenei lakos volt¹³⁾. 1651-ben Móga Gábor a nagyhalmágyi Felső-Czarina dűlőben 2 holdat 10 forinton Lippai Szabó Mihálynak¹⁴⁾, 1652. ugyanott egy másik területet 45 frton ugyanőnek¹⁵⁾ s a tégláégető mellett egy malmot és kertet 160 frton Bottha Györgynek¹⁶⁾, s 1653-ban Nagy-Halmágyon egy szántóföldet és szilvaskertet 35 frton s egy másik szántóföldet 20 frton Szabónak¹⁷⁾, 1658. pedig Móga Zsuzsánna (Rác Ferenczné) a Bottha-féle nagyhalmágyi malmot Rác Jánosnak zálogosította el¹⁸⁾.

Móricz (Sövényházi) Péter és Mágócsy Dorottya unokájának, Mártonnak adta Báthory Gábor 1612. január 22.-én »az Istenben üdvözült Mágócsy Ferencz uramnak atyánkfának ott a Mokra-alján a minemű jószágai voltak; úgymint Kovasi, Panád, Ötvenes Orodiban« stb.¹⁹⁾. Ugyanazon évben Dersffy Orsolya a Mágócsy-féle összes javakat visszaadta a törvényes örökösöknek; és pedig Móricz Péternek s Káthay Jánosnak és Ferencznek. Péter, úgy látszik, örökösök nélkül halt meg; s nővéreinek, Borbálának fia B. Keglevich Miklós váltotta utóbb magához az aradi java-

¹⁾ L. »Csányi«. — ²⁾ *Adattár*, II. 157. — ³⁾ *XIV. LR.* 9:b. — ⁴⁾ *VI. LR.* 78—2. — ⁵⁾ *XXV. LR.* 2. — ⁶⁾ *VI. LR.* 306. — ⁷⁾ *XXV. LR.* 517—9. — ⁸⁾ *XXVI. LR.* 182—4. — ⁹⁾ *XXV. LR.* 682. — ¹⁰⁾ *Adattár* II. 156. — ¹¹⁾ *IV. LR.* 128a. és 139b. — ¹²⁾ *Márki*, I. 360. — ¹³⁾ *Adattár*, II. 156 — ¹⁴⁾ *NRA.* 106., 67. — ¹⁵⁾ *NRA.* 938., 38. — ¹⁶⁾ *NRA.* 106., 68. — ¹⁷⁾ *NRA.* 938. 39. és 40. — ¹⁸⁾ *NRA.* 106., 69. — ¹⁹⁾ *Fübián*, I. 115. *Márki* a Tört. Értesítőben, 1884., 163.

kat is¹⁾. A Móriczok különben nem voltak új emberek e vidéken. Móricz Pál már 1515. Zarándmegye szolgabírái közé tartozott²⁾.

Nadaby, I. I. rész, 360—1. l.

Nadányi, I. I. rész, 261. l.

Nagy (Ajtoni) Balázs 1608-ban lippai háziúr³⁾,

Nagy (Bárdi) Jánosé volt 1605-ben a borosjenei várhoz tartozó Nagy- és Kis-Bárd⁴⁾.

Nagy (Bodókö-újfalui) Gergely 1607. június 22. Rákóczy Zsigmond-tól új adományképen kapta a zarándmegyei Alsó- és Felső-Drágánkövedet, Mogyorósköt és Száldobágyot⁵⁾. Özvegye, Kis Judit, Nagy-Kápolnát 1609. jan. 28. Király Györgynek (I. ezt) adta cserébe⁶⁾.

Nagy (Borosjenei) család eredetileg Sövényfalváról, Kis-Küküllő-megyéből került Zaránda. Legkiválóbb tagja Marczell, ki bölcsélet- és orvosdoktori oklevelet nyert a bolognai egyetemen 1586. május 22.-én⁷⁾. Nagy Bálint 1608. július 29.-én már mint borosjenei vitéz kapta Kakaró egy részét⁸⁾. — István 1638-ban borosjenei nemes varga és atyamester volt⁹⁾. Péter, borosjenei gyalogos hadnagy, 1646—1652. már szőlősgazda a borosjenei Somkeréken¹⁰⁾. Bizonytalan évben mint már jenei alkapitány 150 talléron vette zálogba az aradi Cserfalva, másképp Földvár falut¹¹⁾. 1651. febr. 10.-én a zarándi Új-Árkos falut 400 magyar forinton szerezte meg a fejedelemtől¹²⁾. Ez időtől kezdve egyideig Árkosinak is nevezte magát a család, mely utóbb Erdélybe származott át és áttért az unitaria vallásra. (Nagy Elek, a dombói [küküllőmegyei] unitárius pap fia, 1891-ben mint az arad-csanádi vasút tisztviselője hunyt el).

Nagy (Borosjenei) Ferencz borosjenei lakost és fiát, II. György fejedelem Köröstarcsai Vér György borosjenei főkapitány ajánlatára 1648. január 26. nemesítette meg, de továbbra is a borosjenei főkapitány alá rendelte őket¹³⁾. 1649. január 25.-én a fejedelem, ugyancsak Vér György ajánlatára, mint borosjenei érdemes vitézeinek, az aradmegyei Deszka és a csanádmegyei Palota pusztákat ajándékozta, melyeket már őseik is háborítatlanul bírtak. Az adomány azonban csak lovasszolgálatuk idejére szólt¹⁴⁾. 1654-ben, Nagy Ferencz halálával, mind a két falut Kolontár Mátyás kapta¹⁵⁾.

Nagy (Borosjenei) Mihály borosjenei vitézt 1656. febr. 17. nemesítette meg s egyúttal a jenei kapitány alá rendelte II. György¹⁶⁾.

Nagy (Gerlati) Zsigmond és Benedek Bethlen Gábortól nyert címeres nemeslevelet¹⁷⁾. Nagy Zsigmond, Lőrincz, Miklós, Balázs, Lukács és János, lippai katonákat I. Rákóczy György 1631. aug. 6-án erősítette meg az erdélyi Vajasad falu és Fahid puszta birtokában¹⁸⁾, melyet Lippának 1616. történt elfoglalása után kárpótlásul nyertek.

Nagy (Lippai) vagy RácZ Tripu lippai rácZ katona Rákóczy Zsigmondtól 1607. aug. 16. új adományul kapott Lippán egy kúriát s Temesmegyében egy Szent-György nevű pusztát¹⁹⁾. L. RácZ (Lippai).

1) *Tört. Ért.*, 1884., 164—5. — 2) *Müncheni-It.* Brand. XLVI., 371. — 3) *VI. L.R.*, 78—9. — 4) *Urbaria et conscr. V., VI.*, 41. (Orsz. It.) — 5) *IV. L.R.* 75b—76a. — 6) *Adattár*, II. 206—7. — 7) Eredetije özv. Nagy Eleknénél. — 8) *V. L.R.* 52a. — 9) *XXII. L.R.* 83b—87a. — 10) *XXI. XX.* 173b. és *XXVI. L.R.* 183. — 11) *XXVI. L.R.* 634—5. — 12) *XXV. L.R.* 236—7. — 13) *XXVII. L.R.* 61b—62a., és 66b—67a. — 14) *XXIV. L.R.* 45b—46a. — 15) *XXVI. L.R.* 426—7. — 16) *XXVI. L.R.* 629. — 17) Az eredeti armalist a család 1820-ban Aradmegye levéltárában helyezte el. L. Nagy Iván, VIII. 75. — 18) *U.-o.* XII. 469—470. — 19) *NRA.* 816., 6.

* **Nagy** (Nagydeszni) vagy Mágócsy Mihály sarkadi vitézt 1621. decz. 11. emelte nemességre Bethlen Gábor¹⁾.

Nagy (Rikasi) János lippai katona 1631. aug. 6. új adományt nyert vajasdi és fahídi részjóságaira²⁾.

Nagy (Szepesi) Gergely 1608. nov. 1. visszavonta a Lugassy János lippai kapitánynak adományozott Odvas és Sebes aradi faluk birtoka ellen tett tiltakozását, s e falvakhoz való jogairól örökre lemondott annak a fejében, hogy Lugassy megszerzi számára a bihari Hájó falut³⁾.

Nagyary Benedeket a borosjenei orthodox (reform.) egyház papját, feleségét (ki nincs megnevezve), s gyermekeiket, Sámuel és Józsefet II. György fejedelem Gyulafejérvárott 1650. márcz. 10. emelte nemességre s ekkor ajándékozta meg czímerrel is⁴⁾. Dícsérte kiváló műveltségét, a tudományok ápolásában s a munkában való fáradhatatlanságát, melylyel egy-

Nagyary-czímer.

házi üdvös működése közben Isten ígését hirdette különböző egyházakban s életének szentségével mint a béke példaképe járt elül úgy ifjúkorában, mint a hogy jövőre is Isten dicsőségének növelése lesz életének földadata. Nagyary, kit a szatmárnémeti zsinat 1646. jún. 10. a tályai lelkészségtől megfosztott, Tölcseky János helyett csak ez időben lett borosjenei prédikátor; 1653. azonban már a váradi tanárságra ment át, de a szatmári zsinat, mint presbyterianust, 1656. jún. 18. ez állásától is megfosztotta⁵⁾. Váradi prédikátor volt azonban 1658-ban, midőn az aradi diadalmas hadjáratából hazatérő Rákóczy fegyvereire Isten áldását kérte⁶⁾.

Nádudvary (Kisjenei) János alapította meg a XV. század óta virágzó családnak aradi és zarándmegyei ágát. 1607. július 26. Rákóczy Zsigmond neki már mint borosjenei hadnagynak adott egy szállót Boros-Megyer előhegyén Mátyásy István és Szegh István s egy másikat Pankota falu előhegyén (Aradmegyében!) Göröngyössy András és Kerek Mihály szomszédságában⁷⁾. 1614-ben Bethlen Gábortól már mint borosjenei kapitány kapta Teleky Mihálylyal együtt Békésvárosának felét. — Kis-Jenőben felesége, Dobokay Katalin kezével lett birtokos; előnevét is onnan írta. A fiaiktól, Istvántól és János dobokai alispántól származott család 1722-ben bebizonyította, hogy Kis-Jenő őt s az Ajtoni- és Dobokay-családot örökjogon illeti; tulajdonjogába azonban nem léphetett. Századunk elején fiú-ágon magvaszakadt⁸⁾.

Nezdey, I. Mernyey.

Németh (Borosjenei) Jánost II. György 1650. febr. 28. nemesítette meg. Czímerébe kiterjesztett szárnyú sast adott⁹⁾.

Némethy Mihályné Bánffy Anna 1622. febr. 18. Vizes nevű ősi, de elpusztult falvát 28 frtéért örökösen eladta Szentandrassy Györgynek¹⁰⁾.

Nikodin Mihály 1648-ban zarándi alispán volt¹¹⁾. Leánya Krisztina, Borosjenei Zöldy Gáspár borosjenei alkapitány özvegye s gyermekei, Gáspár és Anna, 1652. szept. 3.-án 600 frt. fejében zálogba vette a kápolnai járásban levő Ples és Magyar-Dúd zarándi részjóságokat¹²⁾.

¹⁾ XI. LR. 8. Közli *Rács*, 280. Ő ezt a Nagyt tartja Bouquoi megöleljének. —

²⁾ Nagy Iván, XII. 470. — ³⁾ N.R.A. 1821. 38., §§. 8–9. — ⁴⁾ XXV. LR. 71–73. —

⁵⁾ *Rács*, Zaránd, 83., 89–90., 127., 167. — ⁶⁾ *Szalárvy*, 362. — ⁷⁾ IV. LR. 128b–129a.

Fábán, I. 55. — ⁸⁾ Nagy Iván, VIII. 29–30. és 319–320. — ⁹⁾ XXV. LR. 13a. —

¹⁰⁾ N.R.A. 816, 9. — ¹¹⁾ *Erd. Orsz. Eml.* X. 485. — ¹²⁾ XXVI. LR. 30 31.

Olasz, másképp Szabó, lásd Borosjenei Szabó.

Oláh (Borosjenei) *Mátyás* 1607. aug. 17.-én Rákóczy Zsigmondtól nyert czímeres nemességet s Boros-Jenőben egy házat a Kis-útczában, mely egyfelől Ábrám Lőrincz házával, másfelől a Nagy-útczával határos. *Mladin* 1646-ban szállótulajdonos a borosjenei Kövespatak-hegyen¹⁾.

Oláh (Solymosi) Mihály 1607. lippai háztulajdonos²⁾.

Orosz (Borosjenei) Mihályt, Vér György borosjenei kapitány ajánlata, mely szerént e vitéz *idegen országból eredve is* híven szolgálta a fejedelmet, hogy megjutalmaztatásával más idegenek is nemzetünk és hazánk szeretetére buzdúljanak, II. Rákóczy György Gyulafejérvárott 1649. febr. 13.-án megnesemesítette. Háromszögű czímerpajzsának kék mezejében fekete lovon ülő lándsás vitéz vágat³⁾.

Osváth István nemes 1609-ben lippai háztulajdonos⁴⁾. A család utóbb Nagy-Zerindre és Biharvármegyébe származott át. Jeles tagja Osváth Imre (szül. Nagy-Zerinden, 1808. máj. 23., megh. 1892. decz. 23.-án), O. Péter és Virágosy Erzsébet fia, sarkadi ev. ref. esperes és lelkész.

Ördög (Eördögh) György 1607. a lippai vár tiszttartója és háztulajdonos volt⁵⁾.

Ötössy (Eöteössy) Péter 1607. borosjenei nemes, várkatona és háztulajdonos⁶⁾.

Paczód (Böki) Ferencz özvegye (Balassa Anna) s általa fia, Ferencz, 1609. ápr. 14. kapta Bethlen Gábortól Balassa Bálint, Ferencz és Bálint fia János magvaszakadtával Kutast, Mácsát, Nagy- és Kis-Csálát s a székuudvari részjóságokat⁷⁾.

Paisgyártó (Borosjenei) Mihály 1643. jún. 24. egy szállót kapott I. Györgytől a borosjenei Somkereken⁸⁾. Övé volt Dombegyháza és Nagy-Iratos fele is, mely halálával a kincstárra szállt; özvegye, Tóth Ilona azonban 400 aranyon visszaváltotta, de száz tallér ráfizetése mellett 1652. június 1. a maga és gyermekei, Mihály, Gergely s Borbála (Váradi Nagy Mihályné) nevében Tisza Istvánnak zálogosította el⁹⁾.

Pandnovay Vió lippai nemes 1607. táján vitte sírba családját. Háza volt Lippán az Ábrahám-deák-útczájában¹⁰⁾.

Pankotay (Váradi) család 1606. nyert nemességet¹¹⁾. P. János és Csókássy Judit árvája, Erzsébet s rokonai kapták 1651. febr. 23. Somboly és Boros-Telek Csókássy-féle részjóságait, a borostelki vízimalmot s a bihari Kalocsát¹²⁾. — **András** ugyanakkor Kornis deszni (déznoi) uradalmanak tisztje¹³⁾, Ferencz pedig szalontai prédikátor és író volt.

Pap (Borosjenei) István 1649-ben nemes szállósgazda volt a jenei Boganczos-hegyen¹⁴⁾.

Paraszthy (Békési) Ferencz 1559. május 9. Augsburgban I. Ferdinándtól részjóságokat kapott a Massay-féle haraklyáni, komlósi, szentmártoni, gyulavarsányi, eleki, borosmegyeri, nyéki és fajdasi telkekből¹⁵⁾.

Patakfalvy-család 1583-ban Fenlakon virágzott¹⁶⁾.

Pataký (Borosjenei) István borosjenei vitézt, feleségét Baka Zsuzsánnát s gyermekeiket (Istvánt, Györgyöt, Gergelyt, Jánost és Zsuzsánnát)

¹⁾ *IV. LR.* 139ab. és *XXI. LR.* 173a. — ²⁾ *U.o.* 111a. 1608-ról *V. LR.* 187. —

³⁾ *XXIV. LR.* 69b—70a. — ⁴⁾ *VI. LR.* 120. — ⁵⁾ *IV. LR.* 115a. — ⁶⁾ *IV. LR.* 111a. —

⁷⁾ *Fübián*, I. 207. *VI. LR.* 118—9. — ⁸⁾ *XX. LR.* 211b. — ⁹⁾ *NRA.* 1838., 95. — ¹⁰⁾ *IV.*

LR. 49a. — ¹¹⁾ *III. LR.* 9. — ¹²⁾ *XXV. LR.* 359—360. — ¹³⁾ *Fübián*, I. 88. — ¹⁴⁾ *XXIV.*

LR. 50a. — ¹⁵⁾ *Lib. Reg. Ferd. et Max.* 389—390. — ¹⁶⁾ *I. LR.* 42.

II. György 1649. aug. 6. nemesítette meg és címerökbe tört villogtató emberi kart festtetett¹⁾.

Pattantyús Balázs és Kerestheli János gyulai katonák Prágában 1558. szept. 13. I. Ferdinándtól a nagyzerindi, tamászi és bozosi, 1559. júl. 11. Augsburgban pedig a tamáshídi, nagyzerindi és kiszerindi Buda-féle részjóságokat kapták²⁾. Meg is érdemelte P. e kitüntetést, mert már 1552-ben nagyon kivált Temesvár védelmében. Egy csausz a vízivárnál szemközt találkozáván vele, e szavakkal támadt reá: »Az én nevem Kubát!« A magyar vitéz agyonszúrta őt, csak azután mutatta be magát: »Én meg Balázs vagyok!« — 1575-ben mint a székelyek hadnagya Békes Gáspár érdekében Báthory István ellen hadakozott; a miért júl. 25. halálra ítélte Báthory az öreg vitézt, de meg nem foghatván, ki sem végeztethette³⁾.

Paulovics Radoszláv 1607. nemes háztulajdonos Lippán. (L. Radics.)

Pálffy (Várad) Mátyás és gyermekei István és Katalin 1593-ban zálogba vették 500 frton Pálffy Mátyásnétól a tamáshíдай, vésztői, mágori, csabai, csabacsüdi, gerlai, csákóhegyesi, *bélzerindi*, *gyarmati*, gerendási, szentetornyai, megyeri és kétsoproni »Ábrahámffy-jóságot«, melyet Pálffyné, Pipályi Anna, mint Ábrahámffy Zsófia leánya örökölt⁴⁾.

Pete (Borosjenői) Benedek 1652. febr. 15. kapott armalist⁵⁾. Nem lehet tehát összetéveszteni az 1485-ben Gyula-Varsádon élt Pethe-családdal.

Petneházy szatmármegyei családnak Nagy Lajos korától levezethető származásfája van. 1417. évi címeres levelét Márton, az 1462. évit Mátyás, Gergely, Tamás, György és János testvérek szerezték meg⁶⁾. Aradban és Zarándban a család kitűnő tagja, *Isván* a vagyonszerző. 1602-ben Boros-Jenő várát ő vette vissza a töröktől s a fontos erősséget 1604-ben Bocskaynak hűségére vonta. Ekkor már megszerezte Zarándban, melynek főispánja volt, Karkói ifjabb Csáky István és Szalontai Toldy István fekete-bátori, fazokas-varsányi, tűsegyházi, szentei, vadászi, megyeri, ölveti, karolyosi és vizneki javait⁷⁾, sőt 1605-ben Jenő várát, Mesztet, Gyarmatot, Apát, Pinkót és Feltótot is⁸⁾. 1606-ban addig dolgozott, míg Lippát a törökök megadták Bocskay hadainak⁹⁾. 1607-ben Bánffy Klára, mint Toldy István özvegye s fia György kijelentette a kolozsmonostori konvent előtt, hogy **Petneházy István borosjenei kapitányt elősmeri Karulyos, Viznek és Ölyvet jogos tulajdonosául¹⁰⁾**. Ugyanabban az évben júl. 26. a fejedelem minden tized, kilenced és hegyvám alól kivette a Makrahegyen levő két szöllejét, melyek közül az egyik Kandó István és Bogdán Péter, a másik pedig Tömösváry Ferencz és Szántó Ferencz szomszédságában feküdt¹¹⁾. 1608. július 28. Báthory Gábor az ő hű szolgálatai s 8000 frtnyi kölcsöne fejében zálogba vetette neki az egész Világosvárat, továbbá a hozzátartozó Galsa, Kasza, Alsó-, Felső- és Középső-Aranyág, Csernez, Alsó-, Felső- és Közép-Kalodva, Kázmér, Szent-Márton, Martonos, Siri falvakat, Borosmegyer mezővárosban a Káptalan-útczát, Szent-Keresztet Aradban, Feltótot, Mesztet, Apát, Pinkót, Borosztót és Közöndöt

¹⁾ XXIV. L.R. 161a—162a. — ²⁾ Lib. Reg. Ferd. et Max. 379. és 392—3. —

³⁾ Budai, Polg. Lex. III. 55—6. — ⁴⁾ NRA. 1731., 39. — ⁵⁾ XXVI. L.R. 23—4. —

⁶⁾ *Thaly*, A Petneházy-család származékrendje. (Turul, 1884., 49—53.) *Fejérpataky*, A Petneházy-család XV. századi címeres levelei. (U.-o., 1888., 11—14. és 65—67. Két színes címerral). A család leszárm. táblája a *nemzeti múzeumban*, MS., 1988. Quart. Lat., 2 lapon.

⁷⁾ *Urbaria* et consc. VIII. kötet, 128. l. (Orsz. lt.) E helységeket az összefrás Biharhoz számítja. — ⁸⁾ U.-o. V. VI., fasc. 28. nro 62., 41. levél. — ⁹⁾ Részletesen: *Szamosközy*

Tört. Maradv. IV., 359—361. — ¹⁰⁾ NRA. 1395., 32. — ¹¹⁾ IV. L.R. 109b—110a.

Zarándban¹⁾. A hatalmas úr, ki tanácsos, zarándi főispán és borosjenei kapitány volt, nagy érdemet szerzett hazája iránt azzal, hogy 1615-ben Bethlen Gábor egyenes parancsára sem adta át Boros-Jenőt a töröknek. Bethlen haragot színlelt ugyan, de azért mindvégig megtartotta kegyeiben s méltóságaiban Petneházyt, ki 1621-ben udvari hadainak főkapitánya volt; 1621. okt. 29. mint ilyen kapta a zempléni Kisfaludot²⁾. 1626. júl. 27. Bethlen Gábor, tekintve Petneházy zarándi főispán s jenei főkapitány nagy érdemeit, neki és feleségének a világosvári uradalmat, melyet zálogba még Báthory Gábortól kaptak, a zálogösszeget 10,000 frtra fölemelve, a maga részéről is átírta és zálogba vetette³⁾. Aug. 10.-én 3000 forinton ugyanőtöle zálogba vették a zarándi Roksziint is⁴⁾. »Kiseded, módos, immár öreg idejű, de híres vitéz úri ember« volt ebben az időben Petneházy⁵⁾, kinek feleségét, Szatmári (vagy Gagy) Király Annát, 1632. már özvegynek írják. Az özvegyet, ki Lorántffy Zsuzsánna fejedelemasszony főudvarmesternéje volt, 1645. márczius 20.-án, mivel »örökösök vígasza nélkül« állott, a végrendekezés jogával ruházta föl I. György⁶⁾. Ebben felsorolja, hogy Siri mezővárost Galsa, Kasza, Alsó-, Felső-, Középső-Aranyág, Csernez, Alsó-, Felső- és Középső-Kalodva, Kázmér, Szentkereszt, Martonos, Pankota és Panád falukat, Megyer mezővárosban a Káptalan-útczában és az orodmegyei Szt-Mártonban levő részbirtokot; továbbá Apa, Feltót, Bucztur, Köszönd, Szerb, Meszt, Gyarmat falu részét és Pinkó-pusztát, Boros-Jenő mezővárosban a Hosszú-útczában (Baka Ferencz és Kenderesy Gáspár szomszédságában) Zarándban levő házát, melyek különben a világosi vár tartozékai, a borosjenei házhoz tartozó két szöllővel (melyek közül az Orgonásszöllő Kandó István és Bogdán János, — a Prépostszöllő pedig Rác Mihály szöllejének szomszédságában, a jenei előhegyen fekszik) 10,000 forintért; a zarándi Roksziinfalut 3000 forintért; a bajomi várat s tartozékait 13,000 forintért; Patha és Össy falukat, s Andócz pusztát 2000, a tulkai és ősi részbirtokot 2000 forintért; Határ, Burdest és Rosztoka falukat a belényesi járásban 4000 forintért, a szintén biharmegyei Lőkös-láza falut 3000, összesen 37,000 forintért még férje kapta zálogba Bethlen Gábortól. 1648-ban ehhez képest olyan végrendeletet tett Király Anna, hogy arany- és ezüstmarháin s készpénzén kívül béli és jenei jószágait a Prépost- és Orgonás-szöllőkkel s Rokszin, Apa és Gyarmat falvakkal együtt Vér Ferencznek hagyta; Feltót és Buruszturt Rákóczy György fejedelemnek; Panátot Kemény Jánosnak; Határ, Burdest és Rasztoka falvakat Vér Gáspár örököseinek; Tulkát, Patát és Ösit nővéreinek

Petneházy-czímer.

¹⁾ V. L.R. 123b—124a. Azzal gyanúsítják, hogy Szelesteyt, Világos korábbi tulajdonosát, ő-maga ölette volna meg. *Kemény Önéletríása* (kiadta Szalay), 97. — ²⁾ XI. L.R. 16b. — ³⁾ XII. L.R. 12a—13b. — ⁴⁾ U.-o., 11b—12a. — ⁵⁾ *Kemény*, 51. — ⁶⁾ XVI. L.R. 125a—126b. és N.R.A. 766., 64.

(Gálffynének és Rákóczynének), valamint Göde Györgynek, Vér Mihálynak és Zsigmondnak s Tömösváry Gáspár örökösének; Szent-Mártont Váradi Kőrösy Istvánnak; Kis-Rábét Virginás Istvánnak, a (bihari) lőkősházi malmot a hozzátartozó falvakkal együtt Váradi Ambrus deáknak, végre bajomi javait, váradi és kistaludi házaikat s malmát, — váradi, püspöki és száldobágyi szőlőit s Tamási falut nővéreinek, — Szerbi és Köszönd részént Biharban, részént Zarámban levő falvakat pedig végrendelete végrehajtóinak, Erdélyi Istvánnak, Jeney Andrásnak és Sebesy Györgynek testáta¹⁾). Az örökösök azonban nagyrészt zálogba vetették e falvakat Gyulay Ferencznek, kit 1651. febr. 4. a fejedelem is megerősített a Petneházy-féle javakban²⁾. Petneházy Dávid kuruczvezredes, ki 1686. január 14. Aradnak a töröktől való visszafoglalásakor tanúsított hősiességéért I. Lipót császártól arany emlékérmét és aranylánczot kapott, a családnak másik, maig is virágzó ágából származott³⁾).

Petrovics (Vajdafalvi) István 1649-ben nemes szőlősgazda volt a jenei Boganczos-hegyen⁴⁾.

Petróczy, I. Trombitás.

Pipályi (Soklyói) Bálint és Mihály váradi lakosokat 1589. márcz. 7. Báthory Zsigmond megerősítette régi nemességökben⁵⁾ és címert ajánlékozott nekik⁶⁾. 1593-ban Váradi Pálffy Mátyásné (néhai Pipályi Jánosnak és Gerlai Ábrahámffy Zsófiának leánya, Anna) az úgynevezett Ábrahámffy-javakat (pl. Bél-Zerindet, Gyarmatot és Két-Sopront) Pálffy Mátyásnak s gyermekeinek adta el⁷⁾. Ezentúl nincs nyoma a család zarándi földesuraságának.

Polyák Péter s Török Márton lippai vitézek 1609. szept. 16.-án Báthory Gábor fejedelemtől az aradmegyei Zonos, Andrási és Gyakoróc (Kiakorc) elpusztult falukat kapták⁸⁾.

Pongrácz (Szentmiklósi és Óvári) család Zarámban főképen a Neczpáli-atyafiság révén szerzett jószágokat. A családnak ez az ága Miklós lipantai alispántól s Mátyás király udvarmesterétől származik le, kinek fiától Gáspártól és Szúnyog Borbálától 3 leány s két fiú, Kristóf és Frigyes született. Kristófnak 1561—64. közt Basaragon 5½ portája volt⁹⁾. Mint vitéz ifjú esett el Gyula alatt 1566-ban¹⁰⁾. Öcscse, Frigyes szatmári kapitány, Báthory István ellen Békés Gáspár oldalán harczolt 1575-ben. Úgy látszik, ezután kapta Sámolykeszit, Talpast és Mogyoróst; 1591. a szinyérváraljai találkozón a Rudolf és Báthory közt folytatott alkudozások idején Rudolf király panaszolta, hogy Király György, Botha Ferencz s más váradiak ezekben a falvakban háborgatták Pongrácz Frigyes özvegyét; az erdélyi biztosok viszont azt állították, hogy Sámolyközt és tartozékait az özvegy erőszakosan hajtotta a maga szolgálatára¹¹⁾. Báthory Zsigmond parancsára Ugray Gergely bihari alispán és Köveskuthy Márton, a váradi vár tiszttartója, csak 1596. íratva össze néhai Pongrácz Frigyesnek cseke-vadászi uradalmát¹²⁾. Vele kihalt a család ezen ága.

Pribék (Tótváradjai) István Báthory Gábortól 1609. márcz. 23.-án kapta a Kápolna vidékén Zarámban levő Kirsést falut¹³⁾.

¹⁾ *NRA.* 832., 37. és 940., 20. — ²⁾ V. ö. »Gyulay«, e könyv 190. lapján. —

³⁾ *Turul*, 1884., 51—2. — ⁴⁾ *XXIV. LR.* 50a. — ⁵⁾ *Márki*, Arad, I. 363. — ⁶⁾ *II. LR.* S.

Báthory. 292—3. — ⁷⁾ *NRA.* 1731., 39. — ⁸⁾ *VI. LR.* 331. — ⁹⁾ Aradm. conscriptioja; orsz. lt. — ¹⁰⁾ *Márki*, I. 330., hol hibásan van a *Dengelegi* Pongráczokhoz sorolva. V. ö.

Majláth cikkével, *Turul*, 1890., 111. l. — ¹¹⁾ *NRA.* 1088., 36. — ¹²⁾ *NRA.* 1671., 10.

— ¹³⁾ *VI. LR.* 90.

Pusztay Pált, Szentandrassy János borosjenei szolgáját, Gyalún 1650. decz. 20. nemesítette meg a fejedelem¹⁾.

Radics (Lugasi) Márton lippai katonának Rákóczy Zsigmond fejedelem 1607. május 29.-én, hű szolgálatai fejében, Lippán a város falai közt az Ábrahám-deák-utczájában a Pandnovay Vió magvaszakadtával a kincstárra szánt házat ajándékozta. Ez a ház határos keleten a Solymos-útczával, délen Paulovics Radoszláv, nyugaton Rác Tripul s éjszakon Jovánházy Sinkó nemesek házaival²⁾.

Rác (Borosjenei) György, kinek 1607. már háza volt Boros-Jenőben³⁾, 1618. febr. 28. mint csincsei officialis kapta örök birtokul Rontó János és Iván családját s nemes-acsuvai jószágát⁴⁾. 1643. jún. 24. Rác György borosjenei nemes, a fejedelem zsoldos katonája kapta Szent-Tamás pusztát, melyet egyidőtől fogva úgyis használt már⁵⁾. Talán testvére volt **Lukács**, kinek Boros-Jenőben a Sáros-útczában állott a háza s ki 1640. táján örökösök nélkül hunyt el⁶⁾. György családjának további sorsáról nincs biztos tudósítás. Valószínű, hogy az ő leánya volt Erzsébet (Szöllösy Mihályné) s Katalin (Borbély Ferenczné), kik 1663-ban Aranyas, Szentes, Körtvélyes, Szent-László, Tőke és Bekény csongrád-, Tót-Kutas, Rákos, Sámson, Kingyed, Kerekegyház, Czifresd, Monora, Sziond, Vörösegység, Fejéregyház és Nagylak békés- és Gyoma, Tölegy, Endréd, Görhe, Sirján és Király zarándmegyei falvakra nézve oltalomlevelet szereztek Weselényi nádortól⁷⁾.

Rác (Borosjenei) *Fánost* 1649. decz. 6.⁸⁾, *Pétert*, Szentandrassy István borosjenei szolgáját, 1650. decz. 20. tette nemessé II. György⁹⁾. — Valamelyiköknek fia lehetett az a Rác *István* nemes, ki Boros-Jenőnek török kézre kerülté után Máramaros-Szigeten húzódott meg, onnan azonban 1669. táján Halmágyra ment, hogy török kézben levő jószágait valahogyan visszakerítse¹⁰⁾. Kísérletei azonban nem sikerültek. Ellenben Borosjenei Rác Ferenczet, ki Boros-Jenőnek törökkézre-kerültekor iratait elvesztette, Apafi Mihály 1680. január 25.-én fiaival, Ferenczczel és Konstantinnal együtt ismét megneemesítette. Czimerében lovas vitéz áll, a mint baljával a kantárt tartja, jobbában pedig kardot villogtat¹¹⁾.

Rác (Halmágyi), másképp Kis István lészai földesúr 1669-ben azt hírlelvén, hogy a fejedelem megengedte török kézben levő jószágainak visszafoglalását, néhányad magával Boros-Jenő vidékére ütött, néhány marhát elhajtott s azon Borosjenei Rác Istvánnal megosztozott. Erre a törökök 1670. jan. 7. Halmágyra törtek s onnan és Lészáról 30-nál több gyermeket raboltak el, 3 embert levágtak, sok zsákmányt ejtettek s maga Rác István is csak nehezen szabadúlhatott¹²⁾.

Rác (Kutasi) másképp Wrasso János már 1605-ben megszerezte ugyan Nagy- és Kis-Nyüvedet¹³⁾, nemességre azonban csak 1606. szept. 16. emelte Bocskay István. Égszínkék katonai pajzsán zöld mezőben pejlóvon ülő sárga csizmás, vörös nadrágú, vértezett, pánczélos, sisakos, s vállán leopárd-bőrt hordó, kardos vitéz látszik, jobbában kardja hegyére szúrt török fővel, melyet magasra emel¹⁴⁾. Ekkor már lovashadnagy volt

¹⁾ XXV. LR. 298—9. — ²⁾ IV. LR. 49a. — ³⁾ U.-o., 139b. — ⁴⁾ X. LR. 34a. —

⁵⁾ XX. LR. 193b. és 211b—212a. — ⁶⁾ XIX. LR. 208b—209a. — ⁷⁾ NRA. 853., 52. —

⁸⁾ XXV. LR. 12—13. — ⁹⁾ U.-o., 298—9. — ¹⁰⁾ *Törökm. Tört. Eml.* 470. Erdélyi muzeum. —

¹¹⁾ XXVIII. LR. 225—7. — ¹²⁾ *Törökm. Tört. Eml.* 470. — ¹³⁾ *Urbaria et Conscr.* V—VI. fasc. 28. nro 62., 41. l. — ¹⁴⁾ III. LR. 29a.

s Boros-Jenőben szolgált. 1607. június 22.-én tekintve a harczmezőn, de különösen legközelebb Lippavár visszavételénél szerzett érdemeit, Rákóczy Zsigmond új adományul adta neki a Nagy- és Kis-Nyüveden, valamint Mogyorós falvakban levő részjóságokat¹⁾. Hasonlóképen új adományul kapta 1609. május 5. Jákóvarsány és Palyánd bihari falvakat és Sziltarcsa, Ólyi, Miske, Antkeszi s Gyarmat bihari és Nadab, Szineke és Alatka zarándi falvak részjóságait egy, Váradon a Vadkerti-útczában levő házzal együtt²⁾. Ez évben Jenővár egyik hadnagya volt³⁾.

Rác (Lippai) István 1607. június 30. Rákóczy Zsigmondtól kapta az aradi Mantaluk (Bandarlak?) pusztult falut⁴⁾, melyet azonban Szentandrassy Györgynek 325 frton már 1609. decz. 28. eladott⁵⁾. E birtokban társa volt Nagy vagy Rác Tripu is, kit 1607-ben csakis e néven említnek, mint lippai nemes háziurat⁶⁾. Lásd »Nagy (Lippai)« alatt, 205. l.

Rác (Zalánkeményi) László lippai katonának Bocskay István 1605. aug. 2. Aradban Deszket és Mikelakát adta, mivel derekasan résztvett a »túrhetetlen« német iga lerázásában⁷⁾. Ugyanakkor R. György az Erdélyben levő császári hadak egyik zászlótartója volt⁸⁾. 1607. június 28. a fejedelem Rác László és György lippai vitézeknek adta a néhai Nagy Pál lippai lakos tulajdonát tevő Alsó- és Felső-Pestest Kapriora vidékén, valamint a lippai várhoz tartozó Kanost a Nagyvidéken, valamint azt a lippai Boros István-féle nemes telket, melynek szomszédjai Cső Illés és Calcis (?) Tamás⁹⁾. Rokonuk lehetett az a Rác Zsigmond is, ki 1607. aug. 2. a Lugassy János lippai kapitány, Száva rác z püspök s Oláh Mihály lippai háza közt a Darabos-útczában levő házat új adományul kapta¹⁰⁾.

Rédey Pál 1614. decz. 9. Bethlen Gábor fejedelemtől 3000 magyar forintért zálogba vette Sebes zarándi mezővárost, mely a deszni uradalomhoz tartozott¹¹⁾.

Roksini (Borosjenei) család 1649-ben fiúágon kihalván, a zarándi Csolton s a csanádi Szecsén és Mezőhegyesen levő javait 1650. márcz. 1. Roksini Borbála (Váradi Urosz, másképp Martfy György felesége) 1100 magyar forinton vette zálogba a fejedelemtől¹²⁾.

Rucz (Kapronczai) Mihálynak, ki Kaproncza felének földesura volt, a XVII. század elején szakadt magva; javait 1608. jún. 17. Kapronczay Tamás kapta¹³⁾.

Sarkady Ferencz 1419-ben váradi polgár az utóbb Zarándban is elterjedt család legrégebb ösmert tagja¹⁴⁾. 1552-ben Sarkady Ferencznek s 1561-ben Farkasnak Biharban voltak jóságai; az övé volt Zarándban Bánkamarás 18 portája is. Sarkady Farkas 1556. június 20.-án Izabella királyné hűségéről a Ferdinándéra tért át. Sarkad várát is átadta neki s azt 1566-ig meg is tartotta számára¹⁵⁾; majd pedig az erdélyi fejedelemnek hódolt. Utoljára 1577-ben említik, mikor Miskey Márkkal együtt Ambrus ispánynak adta zálogba egyik részjóságát¹⁶⁾. — A Sarkadyak azután Szatmárba származtak át, de továbbra is jogot tartottak Zaránd-, Bihar- és Békésmegyében levő jóságaikhoz, melyeket azonban S. Mihálytól — hagyomány szerint — hűtlenség címén — elvettek az erdélyi feje-

1) *IV. LR.* 71b. — 2) *NRA.* 853., 19. — 3) *Adattár*, II. 206. — 4) *NRA.* 816., 4. — 5) *U.-o.*, 816., 8. — 6) *IV. LR.* 49a. — 7) *IV. LR.* 151ab—152a. — 8) *Tört. Tár*, 1892., 407—8. — 9) *U.-o.*, 96b. — 10) *U.-o.*, 111a. — 11) *NRA.* 1821., 31. §. 10. — 12) *XXV. LR.* 6b—7a. — 13) *V. LR.* 38a. — 14) *Fejér*, Cod. Dipl. X. 6., 250. — 15) *Pray*, Epist. proc. III. 22. — 16) *Márki*, Sarkad Tört., 42—3. és 118—9.

delmek; I. Lipót azzal kárpótolta hívét, hogy feleségével, Márczy Annával s gyermekeivel, Máriával (Kaposy Istvánnéval), Judittal (Papp Istvánéval) és Andrással együtt 1667. szept. 21. újabb címeres nemeslevéllel ajándékozta meg¹⁾.

Sár Imre lippai jeles vitéznek — talán az Aradban már a közép-korban említett²⁾ Sár-család tagjának — Rákóczy Zsigmond 1607. szept. 19. Lippán egy házat ajándékozott³⁾.

Sárady Sebastyén 1607-ben szomszédja volt ennek a Sár Imrének⁴⁾ 1609. szept. 16. Báthory Gábortól már mint lippai hadnagy kapta Temesben Csernegyházát, Fút és Fenőt, Aradban pedig Radajocz falut⁵⁾. Családjának ősi fészke a temesi Sárád, melyről néha Arad déli részét is Sárádaljának nevezték.

Sárkány Fábiánt, a lippai vár első várnagyát 1607. nov. 27. nemesítette meg Rákóczy Zsigmond⁶⁾. Utóbb Borosjenő várnagya lett s már Báthory Gábor megajándékozta Aradban Gyelid és Szent-Pál pusztákkal, Csanádban pedig Szászegyházzal, melyeket hű szolgálatai és nagy szorgalommal végzett tisztének megjutalmazásául, mint borosjenei várnagy, 1635. márczius 5.-én I. Rákóczy Györgytől is új adományul nyert⁷⁾.

Sárkány-czimer.

Sebesy, máskép Jenei Imricze Farkas 1602. igényt tartott Nagy-Lazulra, Szelecsényre, Rosuczára és Bohányra. Családjának 1652-ig van nyoma Boros-Jenőben⁸⁾.

Sebesy (Borosjenei) Istvánt és fiát 1652. júl. 25. nemesítette meg a fejedelem. Címerekök égszínkék-mezejében három hegyes nyilat tart egy páncczelos emberkar⁹⁾.

Sebesy (Bolgárszegi) Ferencz 1656. okt. 24.-én zálogba vette II. Györgytől a zarándi Csongán és Kaszanyest falvakat, melyeket azelőtt Borosjenei Csókásy Mihály 1000 frtért tartott zálogban¹⁰⁾.

Segnyey (Lápispataki) Jakab fia, Zsigmond, az Aba-nemzetségből, 1565-ben Boros-Jenő egyik kapitánya lett; 1566-ban Pertáf elől a csekély őrséggel ő is kivonult¹¹⁾. 1567. mint a csász. lovasság szárnyvezére János-Zsigmond foglya volt és csak a háború befejezése után nyerte vissza szabadságát¹²⁾. 1597. Báthory Zsigmond S. Miklósnak adta Aradmegyében Fellak, Bodrok, Zádorlaka, Novák, Szent-Miklós, Túregyház, Tóti, Udvari, Nagy-Varjas, Nagyfalú, Telek, Munár, Kétfül, Kerekegyháza, Thebus (Fivös, a mai Fibus?), Szent-Péter, Therpesd (Serfesd), Nagylak, Polgár, Szemlek, Szőlös, Tóti, Bozás, Siria, Peczki, Marja, Papi, Majmot, Szárcaháza, Csikaj, Priamus (Perjémes) és Zsadány Arad- s más megyei falvakat a Maroson levő révekkal és váموkkal együtt¹³⁾. 1605-ben különösebben is az övének írják az aradi Sz.-Miklóst¹⁴⁾. S. Miklós 1610. Bethlen Gáborral a fejevári káptalan előtt olyan szerződésre lépett, mely szerint Bethlen Gábor a belső-szolnokmegyei Magasfalvát, Pribékfalvát és Hosszúfalut elcserélte S. Miklós zarándmegyei Csúcs, Fenyű, Acsova, Lazur, Pester, Krisztyor, Pojana és Égettháza falvaival s a csúcsi kastélyllyal¹⁵⁾.

¹⁾ Nagy Iván, X. 908. — ²⁾ Márki, Arad Tört., I. 332. — ³⁾ IV. L.R. 164b. —

⁴⁾ U.o. — ⁵⁾ VI. L.R. 330 1. — ⁶⁾ IV. L.R. 206a. — ⁷⁾ XVI. L.R. 37b—38a. — ⁸⁾ XXV. L.R. 681. — ⁹⁾ XXV. L.R. 681. — ¹⁰⁾ XXVI. L.R. 747—9. — ¹¹⁾ Márki, Arad Tört., I. 564. — ¹²⁾ Istvánffy, 327. (1685. évi kiadás). — ¹³⁾ Cs. és kir. udv. kamarai levéltár (Bécsben) fasc. 94. nro 31. De csak a *Revisions Berzeichniß* 1070. lapja említi. — ¹⁴⁾ IV. L.R. 151ab. — ¹⁵⁾ NRA. 1441., 4.

Simándy (Borosjenei) Gergely jenei vitéz és Jeney Tamás 1645. Somos, Csente és Szederkény 6—6 pusztatelkét¹⁾, ugyanők, valamint Szegedy János és Magovits György pedig 1645. szept. 18. a zarándi Kovácsháza és Kurtik s a zarándi Komlós, Ernye, Pető és Czipán pusztákat kapták²⁾. 1646. június 3. pedig ugyanezekkel Pereg, Komlós, Vámos-Ernye, Kurtik, Ibesd és Czipán pusztákat — részben új adományul — nyerte³⁾. Családjából való lehet S. István, ki 1705-ben Frankfurtban tanult⁴⁾.

Simon István borosjenei vitéz s több társa 1654. június 18. kapta Aradban Mácsalakit, Botost és Félegyházát, Csanádban pedig Belest és Füves felét⁵⁾.

Sindely (Borosjenei) János és felesége, Gorbay Zsuzsanna 1651. aug. 31. kapott armalist, a címerpajzs közepén levő koronából kinyúló s kardot villogtató emberi karral⁶⁾.

Soklyósy (Soklyói) István deák gyulai katona s két társa I. Ferdinándtól 1558. szept. 13. Nagy-Zerinden, Tamászon és Bozoston a magtalanul elhunyt Buda Miklós javaiból 30 jobbágytelket kapott⁷⁾. 1568. decz. 7. a lippai előhegyen levő szöllejét és szatmári házhelyét 85 frton Nagy Gergelynek adta el⁸⁾ s úgy látszik, végkép eltávozott Aradvármegyéből.

Soldos (Nagydeszni) Istvánt, ki Kornis főispán oldalán békében és háborúban hasznosan szolgált a fejedelemnek, II. György 1649. febr. 16. megnesemítette Czímerének kék mezejében griffmadár van ábrázolva, mely az erdőből sziklára szállni készül⁹⁾.

Soldos (Runyai) István Wesselényi nádortól 1662. febr. 11. Trombitás Istvánnal és Gombos Györggyel együtt adományul kapta Pélyt, Pecsért, Ságot, Nagy-Zerindet és a békési Gellát¹⁰⁾.

Somody Ferencz 1652. márcz. 29. Diószeghy Kristóf deák borosjenei szolgabíró és Szalonthay Gáspár zarándmegyei jegyző előtt tett végrendeletében Boros-Jenőben a Hidas-utczában levő házát, s a zarándi Tót-Almás és Fericsne egész falut Haller Gábor borosjenői főkapitányra és zarándi főispánra hagyta. Ezt 1653. febr. 18.-án a fejedelem is megerősítette¹¹⁾.

Sorbán (Kispéli) Pétert s általa testvérét, Balázst, 1649. aug. 8. nemesítette meg II. György. Czímerökbe tört villogtató emberkart adott; különben a jenői kapitány alá rendelte őket¹²⁾.

Sütő (Borosjenei) Gergely s a Váradon lakó Sütő János és István 1649. júl. 10. nyert nemességet. Czímerökben egy pánczélos vitéz jobbában kardot forgat, baljában pedig ellensége levágott fejét tartja¹³⁾.

Szabó (Borosjenei) Györgyöt a végeken, főképen Boros-Jenőben szerzett érdemeiért s általa testvérét Miklóst, Petneházy István szabóját, Pozsonyban 1620. nov. 10. emelte nemességre Bethlen Gábor¹⁴⁾. Amannak fia lehetett György, ki 1644. decz. 31. Ónodon I. György fejedelemtől, mint a borosjenei végvárban szolgáló ifjú, száz magyar iorintért kapott Boros-Jenőben egy elpusztult házhelyet Czirják Gáspár, özv. Gorbay Mátyásné, Kölgyessy Ferencz és Szabó Mihály szomszédságában¹⁵⁾. Ugyanezen Szabó Györgyöt 1646-ban Olasznak is írják¹⁶⁾.

¹⁾ *NRA.* 1722., 3. — ²⁾ *NRA.* 1097., 11. — *XXI. LR.* 160ab. — *Fábán,* I. 252. — ³⁾ *NRA.* 1722., 4. — ⁴⁾ *Prot. Egyh. és Isk. Figyelmező,* 1874., 48. — ⁵⁾ *XXVI. LR.* 390—1. — ⁶⁾ *U.-o.,* 26. — ⁷⁾ *Lib. Reg.* Ferd. et Max. 379. — ⁸⁾ *NRA.* 810., 37. — ⁹⁾ *XXIV. LR.* 65a—66a. — ¹⁰⁾ *Haan,* Dipl. 254. — ¹¹⁾ *XXVI. LR.* 134—141. — ¹²⁾ *XXV. LR.* 13. — ¹³⁾ *XXIV. LR.* 242b. — ¹⁴⁾ *X. LR.* 206b. — ¹⁵⁾ *XXI. LR.* 110a—111a. — ¹⁶⁾ *U.-o.,* 173b.

Szabó (Borosjenei), másképp Szegedy. L. ezt.

Szabó (Lippai) István 1609. lippai nemes háztulajdonos volt¹⁾. 1651. Szabó Mihály 10 frton két hold szántóföldet vett zálogba Moga Gábortól a halmágyi Felső-Czarina-dűlőben²⁾.

Szabó (Váradí) Ferencz 1607. okt. 6. Keszend vidékén új adományúl kapta Gavora falut³⁾. Ábrahám 1609. zarándi szolgabíró volt⁴⁾. Felesége Cserepes Zsuzsánna, Szabó Dániel és Cserepes Anna (Tisza Györgyné) Arad-, Csanád- és Temesvármegyében 1636. június 21.-én 14 falut vett zálogba I. Györgytől⁵⁾.

Szabó András és István 1652-ben borosmegyeri szőlősgazdák⁶⁾.

Szabó, másképp Megyery, l. ezt, 203. l.

Szabó, másképp Tályay, l. ezt, 220. l.

Szakács (Borosjenei) Gábor 1645. márcz. 15. nyert nemességet⁷⁾.

Szakkmány (Borosjenei) Pál 1650. júl. 20. nyert nemességet⁸⁾.

Szaküli Mihály borosjenei vitézt Rákóczy Zsigmond 1607. június 15. a Kápolna vidékén levő Lonka faluval jutalmazta meg⁹⁾.

Szalacsy András borosjenei számtartót II. György 1646. május 26. Boros-Jenőn nemességre emelte¹⁰⁾.

Szalay Jánosnak a XVI. század második felében Ágyán, Szintyén és Kis-Jenőben voltak részjóságai. Családját 1590. táján vitte sirba¹¹⁾.

Szalay (Borosjenei) Lőrincz Bethlen Gábortól 1616. márcz. 19.-én kapta a Szemencsy Boldizsár magvaszakadtával a kincstárra szállt zarándi Kis-Almást¹²⁾.

Szalonthay Gáspár 1651—2. Zarándmegye jegyzője volt¹³⁾.

Szamosközy István a XVI. század végén Boros-Jenő város jegyzője volt. Erdemeit tekintve, halála után fiának, *Fánosnak*, a híres történetírónak, Rákóczy Zsigmond fejedelem 1607. júl. 25. a zarándmegyei Dobrecz falut ajándékozta¹⁴⁾. A történetíró ekkor már mintegy 42 éves férfiú volt; úgy látszik, gyakran tartózkodott Arad- és Zarándmegyében, melynek földét s eseményeit, mint fennmaradt »Történeti Maradványai«-nak négy kötetéből látható, igen jól ösmerte.

Szántó (Borosjenei) Jánost, Kornis Zsigmond szolgáját, kinek apja lehetett az 1607-ben makrahegyi szőlősgazdául említett Ferencz¹⁵⁾, tekintve különösen az 1619. évi hadjáratban cseh és morva földön szerzett érdemeit, Bethlen Gábor fejedelem Beszterczebányán 1620. júl. 8. megnemesítette; Boros-Jenőben Borbély Máté és Baka György házainak szomszédságában házzal ajándékozta meg, a hozzá tartozó kültelket pedig fölmentette a terhektől¹⁶⁾. Sz. András 1638. jenei nemes varga volt¹⁷⁾.

Száva (Borosjenei) István hű szolgálatai fejében 1636. június 21. kapta az aradmegyei elpusztult Tót-Sopront, mely idáig a borosjenei várhoz tartozott¹⁸⁾.

Szeg István 1607. borosmegyeri szőlősgazda¹⁹⁾.

Szegedy, másképp Borosjenei Szabó Istvánt Bethlen Gábor 1625. május 1. nemesítette meg és címerébe kard élére szúrt, vértől csepegő, levágott török főt adott²⁰⁾. 1645. szept. 18. Szegedy János jenei vitéz és

1) VI. L.R. 120. — 2) N.R.A. 106., 67. — 3) IV. L.R. 183b—184a. — 4) *Aduttár*, II. 206. — 5) XVIII. L.R. 154a. — 6) XXVI. L.R. 183. — 7) XXIII. L.R. 21b. — 8) XXV. L.R. 232—3. — 9) IV. L.R. 148b. — 10) XXIII. L.R. 30b. — 11) *Parecz*, Arad, 11. — 12) VIII. L.R. 151b — 13) XXVI. L.R. 134—141. és marosnémeti lt. — 14) IV. L.R. 135b. — 15) *U.-o.*, 110a. — 16) X. L.R. 193a. — 17) XXII. L.R. 83b. — 18) XVIII. L.R. 153b—154a. — 19) IV. L.R. 129a. — 20) XIII. L.R. 12a.

több társa kapta Kovácsházát, Kurtikot, Komlóst, Ernyét, Petőt és Czipánt¹⁾ s 1646. jún. 3. ezekre újabb adományt is nyert²⁾. 1654. jún. 18. »jámbor szolgálatai« fejében négy társával a csanádi Belest és Fűves felét s az aradi Mácsalakat, Botost és Félegyházát kapta³⁾. — Testvére lehetett Pál, 1638-ban Boros-Jenőn nemes varga⁴⁾, s talán Nemesszegedi *Lukács* deák, kinek, mint egyháza egyik fő tagjának ajánlotta *Nagyary* Benedek az Orthodoxus Christianust 1651-ben.

Szelestey János, ez a »bátor és jó hadakozó ember«, 1596-ban adományul nyervén Aradot, azt új sánczokkal és árkokkal jól megerősítette; 1598-ban azonban, nem daczolhatván a törökök túlnyomó erejével, felgyújtotta s odahagyta a várat, hogy hősiességet vehessen Várad oltalmában⁵⁾. Utóbb együtt hadakozott Székely Mózzal. Erdélyből kiveretve, Világosvárra vonult; ott azonban 1602. augusztusában Beck Joachim ösztönzésére saját katonái ölték meg⁶⁾.

Szemencsy Boldizsár, I. Szalay (Borosjenei), 215. l.

Szentandrassy (Borosjenei) Györggyel először 1601-ben találkoznak, mikor már Boros-Jenőben lakott⁷⁾ s január 19.-én Bethlen Gábortól egy 500 frtos lóért megszerezte a kóti és vizneki részjóságokat⁸⁾. 1602. május 3.-án Ferenczy Tamástól 14 frton zálogba vette a zarándi Sebreny pusztult falut⁹⁾. 1607. aug. 26.-án Sz. György és Tamás új adományul kapta Csigérfalvát, Eperjest és Barnót¹⁰⁾, decz. 5. pedig György, mint borosjenei lovashadnagy, Kápolnás vidékén Nagy-Almást¹¹⁾ s 1608. aug. 4. a békésmegyei királyságot és Szent-András némely részét kapta ajándékul¹²⁾. 1609. decz. 28. Rác Triputól és Istvántól 325 forinton zálogba vette a temesi Szent-György pusztát s az aradi Mantaluk (Bandarlak) falut¹³⁾. 1616-ban már Boros-Jenő alkapitánya volt, midőn az Enyeden lakó Vas Benedek megbízta őt Arad-, Temes- és Csanádmegyékben levő jószágainak kezelésével olykép, hogy a jövedelem $\frac{1}{3}$ -a Szentandrassyt illesse¹⁴⁾. 1622. febr. 18. Bánffy Annától (Némethy Mihálynétól) 28 frton vette meg Vizes, aradi pusztult falut¹⁵⁾. 1627. június 30. Gábor fejedelem a tizedtől s kilenczedtől egész életére fölmentette a borosjenei szőlőhegyen levő szöllejét¹⁶⁾. 1634. decz. 9.-én I. György megparancsolta Zarándmegyének, hogy Sz. Tamás magvaszakadtával az ennek özvegyénél, Bánhegyessy Fruzsínánál maradt és Sz. Györgyöt s a másik Tamást illető szerződést kiadassa¹⁷⁾. 1638. febr. 9.-én Zarándmegye elmarasztalta Szentandrassy Györgyöt, az ifjabb Tamást és Istvánt, kik a zarándi Eperjest Bánhegyessy Fruzsínától (előbb Szentandrassy Tamás, utóbb Jeney János feleségétől) elfoglalták s jegyajándékára nézve sem elégítették ki. Ezt az időközben elhunyt ifj. György fiainak, Istvánnak és Zsigmondnak kérésére 1647-ben átírta Zarándmegye¹⁸⁾. 1649. május 31. több zarándi nemes bizonyította, hogy Vulszán János Sz. Tamást ösmerte el földesurául¹⁹⁾; decz. 10.-én György, Tamás és István, főkép a borosjenei végek védelmében tanúsított hasznos szolgálataiért, II. Rákóczy Györgytől az aradi Ötvenes falut és Szarkaháza pusztát kapta²⁰⁾. György és Tamás élénk részt vettek az

¹⁾ *Fábián*, I. 252. *XXI. LR.* 160ab. *NRA.* 1097., 11. — ²⁾ *NRA.* 1722., 4. —

³⁾ *XXVI. LR.* 390—1. — ⁴⁾ *XXII. LR.* 83b—87a. — ⁵⁾ *Szamosközy*, II. 161—4. *Istvánffy*,

805—4. — ⁷⁾ *Szamosközy*, IV. 173. *Erdélyi Országgy.* Eml. V. 31. — ⁶⁾ *Adattár*, II. 156.

— ⁸⁾ *NRA.* 816., 2. — ⁹⁾ *NRA.* 816., 3. — ¹⁰⁾ *NRA.* 816., 7. *Közli Haan-Zsilinsky*,

Békésm. Okl., 163—4. — ¹¹⁾ *IV. LR.* 215ab. — ¹²⁾ *Haan*, Dipl. 214—5. — ¹³⁾ *NRA.*

816., 8. — ¹⁴⁾ *Pesty*, Szörényi bánság, I. 91. — ¹⁵⁾ *NRA.* 816., 9. — ¹⁶⁾ *U.-o.*, 10. —

¹⁷⁾ *U.-o.*, 12 — ¹⁸⁾ *NRA.* 816., 13. — ¹⁹⁾ *U.-o.*, 14. — ²⁰⁾ *XXIV. ER.* 233b—234b.

arad-zarándmegyei gyűléseken s 1651. januárjában is hevesen felszólaltak Kornis ellen¹⁾; szept. 5.-én II. György meghagyta a megyének, hogy Sz. Istvánt, Tamást és Györgyöt bevezesse Barnót és Csigerfalva birtokába, melyet a kincstártól 1800 frton vettek zálogba²⁾. — 1655. okt. 23.-án a fejedelem Zarándmegye által maga elé idéztette Tisza Györgyöt s nejét, Gáborjányi Erzsébetet, — Kis Györgyöt s feleségét, Gáborjányi Annát, valamint özv. Zöldy Istvánnét (Bánhegyessy Zsuzsánnát), hogy a Szent-andrássy György és Bánhegyessy Fruzsina (Sz. Tamás özvegye) közt Eperjes, Porond és Bekény zárandi falvak iránt Sz. György fia, Zsigmond által folytatott perben tanúskodjanak³⁾. 1656. ápr. 15.-én végre a zárandi szolgabíró előtt megtörtént a barátságos egyezkedés egyrészt Sz. Zsigmond, másrészt Sz. Miklós, Katalin (Borbély Bálintné), Judit (Vancsa Farkasné) s Anna (Korda Mihályné) közt olykép, hogy Ötvenes, Vizes, Bodrog-Tóti, Zádorlaka, Nagylak és Hodos-Szent-Tamás falvakat öt részre osztják, Csigerfalva és Bernót falvakért pedig Sz. Zsigmond és Miklós a női ág minden tagjának 100 frtot fizessen⁴⁾. Boros-Jenő bukásával pár év múlva a család is elszakadt Arad-Zarándból.

Szentpétery Ferencz borosjenei fizetett katona 1648. május 29.-én Szelestén, Gábon és Társon Jeney Istók részjóságait kapta⁵⁾. 1651. aug. 21. a fejedelemtől 60 császári talléron zálogba vett Gáb faluban 1 lakott s 2 lakatlan és Társon 1 jobbágytelket⁶⁾.

Székely (Borosjenei) István 1601-ben már borosjenei lakos volt⁷⁾ s tagja a borosjenei őrségnek, midőn 1607. június 23. Rákóczy Zsigmond megajándékozta őt Megyer zárandi faluban az elhunyt Gorbay László janova-útczai telkével s egy santosházi részjósággal, mely azelőtt a jenei várhoz tartozott⁸⁾. Úgy látszik, két fia volt: Mózes és János. Mózes a maga borosjenei elhagyatott telkét 1645-ben 200 forintért adta el Tisza István-nak⁹⁾. János, a Teleki Mihály atyjának tisztartója, sámolykeszi, bánhodosi, kelmigyi, tivadarfalvi, kiscserneli, rekettyefalvi, tolmácsi és szénási stb. kisbirtokos volt¹⁰⁾. János fia László, a »két lovú szegény jenei nemes ember«, Teleki Mihály pártfogásával erdélyi főpostamester, 1679-ben kolozsvári kapitány és portai főkövet, 1680-ban kolosmegyei főispán és tanácsúr, 1686. országos elnök s Apafi fejedelem legbefolyásosabb tanácsosa volt. Meghalt e »szerencse embere« 1692-ben¹¹⁾. Feleségétől, Bulcsesti Sárától született fiát I. Lipót 1700-ban emelte grófságra; családja 1771-ben Ádám cs. kir. kamarásban és magyar íróban halt ki¹²⁾.

Székely (Gyergyói) másképp Csomafalvy István s felesége Nagy Zsófia (előbb Vátyoni Doroszlay Ferenczné) a zárandi Betlenősi szomszéd-ságában levő Nagy- és Kis-Sáros falukat, melyeket Báthory Zsigmondtól kaptak, a váradi káptalan requisitorai előtt 1614. nov. 12. Kéry Balázs, Erdős Balázs, Pap Gáspár és Fazekas Mihály betlenősi polgároknak 80 magyar forinton eladta, miben a betlenősi polgárokat 100 ezüst forint lefizetése után Lőrincz István betlenősi bíró s Erdős Pál és György János esküdtek kérelmére (mivel időközben a föld, úgy látszik, a község tulajdona lett), 1643. május 20. I. György is megerősítette¹³⁾.

¹⁾ *Fabián*, I. 88. — ²⁾ *NRA.* 816., 15—16. *XXV. L.* 516—7. — ³⁾ *NRA.* 816., 17. — ⁴⁾ *U.-o.*, 18. — ⁵⁾ *XXII. LR.* 76ab. — ⁶⁾ *XXV. LR.* 499—500. — ⁷⁾ *Adattár*, II. 156. — ⁸⁾ *IV. LR.* 81b. — ⁹⁾ *Parecz*, 12. — ¹⁰⁾ *Benkő*, Transylvania, II. 500. *Kőváry*, Erdély Családai, 227. — ¹¹⁾ *Századok*, 1887., 711—2. — ¹²⁾ *Nagy* Iván, X. 563—4. — ¹³⁾ *XX. LR.* 180a—181b.

Székely (Sámolykeszi) család tudvalevőleg a XV. századtól fogva virágzott Zarándban. A régi családot a XVII. század elején *István* virágoztatta fel újból. Már 1595-ben zarándi főispán volt¹⁾. 1607. június 28. Rákóczy Zsigmond fejedelem megajándékozta őt az aradmegyei Ivánháza falu egész dézmájával²⁾; 1609. ápr. 30. ugyanő és Balogh Gáspár kapta Aradban a lippai várhoz tartozó Újfalut³⁾; 1614. június 10.-én pedig, a mikor már étekgó (dapifer) volt, a zarándi Sonkolyost⁴⁾. Testvére lehetett *László*, kinek leánya Fruzsina Botha, máskép Kornya Ferenczhez ment férjhez; férje reáhagyta Jenőben, Zarándban és Biharban levő minden vagyonát, mit 1609. május 1. a fejedelem is helybenhagyott⁵⁾. 1651. márcz. 3. II. György új adományúl adta Székely *Miklós*nak és *János*nak Boros-Jenőben a Hosszúhidas-útczában Botha István és Csolta Simon árváinak szomszédságában levő házat, Bánhodos és Kis-Csernel falut, a sámolykeszi részjószágot és Rekettye pusztát; ezeket életök fogytaig Miklós leányai, Borbála, Zsuzsánna és Anna is élvezhetik⁶⁾.

Székely (Semjénfalvi) *Mózes*, Báthory István és Zsigmond jeles hadvezére⁷⁾, a szerencsétlen goroszlói csata (1601. aug. 3.) után is mindent elkövetett, hogy Erdély függetlenségét Basta ellenében megóvja. Fejérvári csatavesztése után Magyarországra futott, hol az aradi Solymosban, melyet Báthory Zsigmondtól 14,000 frtéért nemrégiben vett zálogba, feleségéhez és cselédeihez csatlakozott. Solymost azzal a föltétellel adta át Bakta vagy Bektás temesvári basának, hogy ő viszont Kalodva várát engedje át; ha pedig Erdélyben a dolgok lecsillapúlnak, váraikat ismét visszacsacserélik⁸⁾. Temesvárról, hová menekült, török segítséggel tört Erdélybe, s fejedelemmé kiálttatta ki magát; 1603. júl. 22.-én azonban Brassó mellett Basta és Radul ellenében a csatával együtt életét is elvesztette. Hasonlónevű fia, midőn 1607-ben Rákóczy Zsigmond fejedelem 4000 frtéért Lugassy Jánosnak adta zálogba a solymosi uradalmat, 1608. május 27. a fejérvári káptalan előtt ünnepélyesen tiltakozott ugyan⁹⁾, jogait azonban sohasem érvényesíthette.

Székely (Simándi) Istvánt II. György 1649. jún. 2. megneemesítvén, czímerébe lovasvitézt rajzoltatott¹⁰⁾.

Székely (Vajai) Balázs, Albani György és Luka János I. Ferdinándtól 1559. május 30.-án Bethlen Gábor és Toldy Miklós tövisgyeházi és újfalui¹¹⁾ s június 1. Ravazdy János tőperegi, tompai, szegygyeházi, kurtafejéregyházi, batonyai és baktornyai s Kasztha Demeter tompai részjóságait és az egész Két-Sopron falut kapta¹²⁾.

Széll (Borosjenei) Pál borosjenei fizetett vitéz és Baka Ferencz alvárnagy 1649. jan. 27. nyerte a békésmegyei Murányt és Ditert¹³⁾.

Széll (Makói) Mihály 1650. új adományúl kapta Kakucs, Batonya, Tompa, Sziond, Kunágota, Nagy-Iratos, Irinta, Dombegyháza, Bánkamarás, Csató-Kamarás és Dombiratos arad-, békés- és csanádmegyei falvakat s pusztákat. Ivadéka lehetett annak a Széll Istvánnak, ki 1581—99. Zarándmegye főispánja volt¹⁴⁾.

¹⁾ *Kállay*, Székely nemz. 282. — ²⁾ *IV. L.R.* 120b—121a. — ³⁾ *VI. L.R.* 340. és *N.R.A.* 1821., 38. — ⁴⁾ *VII. L.R.* 242. — ⁵⁾ *VI. L.R.* 187—189. — ⁶⁾ *XXV. L.R.* 377—9. — ⁷⁾ *Életrajza Várfalvi Nagy Jánostól, Századok*, 1869., 526—545., 645—661. és 710—728. I. — ⁸⁾ *Bethlen F. Hist. V.* 168. *Deutsche Fundgruben*, I. 182. — ⁹⁾ *Fübián*, I. 66—7. — ¹⁰⁾ *XXIV. L.R.* 157b—158b. — ¹¹⁾ *Lib. Reg. Ferd. et Max.* 396. — ¹²⁾ *U.o.*, 411. — ¹³⁾ *XXIV. L.R.* 46ab. *Békésm. tört. évk.* IV. 131. — ¹⁴⁾ *Nagy Iván*, X. 574—5.

Szizgyártó (Borosjenei) Mihály és Márton jenei vitézeket II. György 1647. január 17. emelte czímeres nemességre¹⁾.

Szikszay András borosjenei harminczadosnak Váradon a Péntekhely vagy Heaközhely nevű piacon álló házat, továbbá a Mankucshegyen levő szöllejét 1607. június 13. minden közteher alól kivette a fejedelem²⁾.

Szilágyi (Borosjenei) Mihály és Fekete János Rákóczy Zsigmondtól 1607. júl. 9. kapta a zarándi Busest puszta falut³⁾ s 1609-ben Báthory Gábortól a nemességet⁴⁾. A család tekintélyének megalapítója *András*, ki 1643. Boros-Jenő alkapitánya⁵⁾, utóbb lugosi kapitány volt. Fiai Biharba, unokái Erdélybe, Székely-Kocsárdra származtak át s utóbb onnan írták magukat⁶⁾.

Szöcs (Borosjenei) család egyik ága 1616-ban, a másik 1620-ban nyert nemességet⁷⁾

Szöcs (Borosjenei) Gáspár és Péter jenei lakosokat II. György 1649. decz. 6.-án emelte nemességre. Czímerökben koronából kiemelkedő griffmadár látszik⁸⁾. András 1651-ben borosjenei becsüs volt⁹⁾.

Szöcs, máskép Szörös Pál borosjenei vitézt a fejedelem 1652. szept. 4. Boros-Megyer faluban az Agyagosban 1, Csuton pedig két szöllővel ajándékozta meg¹⁰⁾.

Szöllősy (Jenei) Mihályt 1629. decz. 12. emelte nemességre Brandenburgi Katalin fejedelemasszony és czímerébe tört villogtató emberi kart rajzoltatott¹¹⁾. Szöllősy Károly 1635. márcz. 13. elősmerte, hogy özv. Ghyczy Györgyné, szül. Bercsényi Zsuzsanna kifizette azt a száz frtot, melylyel neki Técs, Écsoka és Pipály falvakban levő részjóságai után tartozott¹²⁾. Sz. Mihály s felesége Rác Erzsébet, valamint Borbély Ferencz s felesége Rác Katalin 1663-ban Wesselényi nádortól pártfogó-levelet kapott némely csongrád-, békés- és zarándmegyei falvakra nézve¹³⁾.

Szörös (Borosmegyeri) László borosmegyeri lakost Rákóczy Zsigmond 1607-ben emelte nemességre. Égszínkék alapú katonai pajzsának mezejében bíborba öltöztetett levágott emberi kar egy kardot villogtat. Azonkívül egy házat is adott neki Boros-Megyer mezővárosban a Csincsvize-útczájában, Benesy István és Gödör András háza szomszédságában¹⁴⁾. Az új nemes 1609-ben már Zarándmegye egyik szolgabírája volt¹⁵⁾.

Sztán 1676-ban borosjenei nemescsalád¹⁶⁾.

Sztepán (Várad) István s fiúutódai Báthory Zsigmondtól 1597-ben kapták Cseke-Vadászt¹⁷⁾, melybe a váradí káptalan őket még abban az esztendőben beigtatta¹⁸⁾. Atyjuk halála után Báthory Gábortól új adományul nyerték azt 1609. ápr. 20. János és általa testvérei, Ferencz és István¹⁹⁾. 1629-ben Sz. Ferencz egy Faragó János nevű vadászí szökött jobbágyát 60 talléron engedte át Elek Mátyásnak²⁰⁾. 1630. jún. 15. a váradí káptalan levéltárának őrei előtt Csekevadász zarándi és Kopacsél bihari faluját s bihar-mindszenti részjóságát fiának, Ferencznek, s esetleg még születendő fiainak, ha pedig ezek örökösök nélkül múltának ki, testvére, István utódainak vallotta be. Ezt 1630. jún. 22. Bethlen Gábor özvegye, Bethlen

¹⁾ XXIII. LR. 41a. — ²⁾ IV. LR. 51ab. — ³⁾ U.-o., 102ab. — ⁴⁾ VI. LR. 251. — ⁵⁾ *Fábián*, I. 140. — ⁶⁾ Nagy Iván, X. 715. — ⁷⁾ VIII. LR. 189. IX. LR. 62. (Ez a kötet elveszett.) — ⁸⁾ XXV. LR. 8ab. — ⁹⁾ U.-o. 517—9. — ¹⁰⁾ XXVI. LR. 182—4. — ¹¹⁾ XVI. LR. 137. — ¹²⁾ *Századok*, 1884., 316. — ¹³⁾ NRA. 853., 52. — ¹⁴⁾ IV. LR. 133b. és VI. LR. 124. — ¹⁵⁾ *Adattár*, II. 207. — ¹⁶⁾ *Turul*, 1886., 34. — ¹⁷⁾ NRA. 961., 37. E fasciculusban általában sok adat van a Sztepánokról. — ¹⁸⁾ NRA. 781., 4. — ¹⁹⁾ VI. LR. 168—9. — ²⁰⁾ NRA. 961., 60.

Kata is helybenhagyta¹⁾, a váradi káptalan pedig — de már Rákóczy György parancsára — 1631. be is igtatta Sz. Ferenczet²⁾. 1636—1649. közt Ferenczhez és Istvánhoz, kik lelkesen láttak Vadász újra-telepítéséhez, sokan (még nemesek is) elszegődtek jobbágyokul³⁾. 1650. ápr. 28. az idősebb Ferencz a váradi káptalan előtt tiltakozott az ellen, hogy Cseke-Vadászt, az ő örökös birtokát, szintén a fejedelmi kincstárt illető jószágok közé írták⁴⁾. Ferencz csakhamar elhunyt s a jobbágyok szegődtetését 1654—1657. közt már özvegye, Somogyi Zsuzsánna folytatta⁵⁾. — Borosjenő bukásával a Sztépánoknak is menekülniök kellett. Azonban alig fogtak a keresztények Várad ostromához, ők is lépéseket tettek ősi javaik visszaszerzésére s 1692. márcz. 30. a m. kir. kamara már tájékoztatta is az udv. kamarát Vadászt illető követelésökre nézve⁶⁾. A következő évben Sz. Dávid kérelmére az erdélyi guberniumtól kiküldött két táblai bíró csakugyan kiderítette, hogy Vadász s Nagy- és Kis-Megyes a Sztépánokat, illetőleg leányágon a Nagymegyesi Vajdákat illeti, míg a halmágyi jószágot illetőleg azt is kutatták, Vajda Miklós és Sztépán Margit fiának, Vajda Lászlónak ingóságai hogyan veszhettek el⁷⁾. Ezen Margit, Ferencznek és Somogyi Zsuzsánnának leánya, 1700-ban a leleszi konvent előtt tett végrendeletében testvérei, Ferencz és János tájékoztatására felsorolta azokat a bihari és zarándi részjószágokat, melyekből őket a törökök kiűzték⁸⁾. Az új szerzeményi bizottság azonban csak Biharban állította vissza őket javaik élvezetébe s ott a család ma is virágozik; Zarándban elvesztették uradalmaikat.

Tatay István borosjenei fizetett lovasvitézt, ki 1648-ban Zarándmegye követe volt, II. György 1649. júl. 2. — fejedelmi kegyelmének tartamára — az aradi Kaszaperek pusztával ajándékozta meg⁹⁾. 1651-ben borosjenei jegyző volt¹⁰⁾.

Tauczy Mihály borosjenei lovasvitész s felesége, Tálás Flóra, 1651. szept. 6.-án megvette néhai özvegy Mészáros Ferenczné, szül. Kun Ilona borosjenei házat¹¹⁾.

Tályay, másképp Szabó Pál borosjenei fizetett lovasvitész 1643. szept. 16. a fejedelemtől házat kapott a jenei Hosszúhidas-utczában¹²⁾.

Társy Miklós, a XVI. században virágzó családnak, úgy látszik, utolsó tagja, 1599. szept. 24.-én Jósza Györggyel Zamordot és Avasdot kapta. (L. Jósza, 193. l.).

Telegdy Istvánnak — a Csanádnemzetség e nevezetes tagjának¹³⁾ — fiúága 1583-ban kihalt ugyan, a Mihályé azonban még 1653-ig virágzott¹⁴⁾. 1591-ben T. Pál feleségét a váradiak akadályozván abban, hogy Jenő vidékén levő két faluját használhassa, Rudolf király ezt mint sérelmet hozta fel a szinnyérváraljai értekezleten¹⁵⁾.

Teleky (Széki) aradmegyei törzsökös család¹⁶⁾ egyik tagja, *Mihály*, Báthory Zsigmondtól a zarándi Kápolna vidékén 1602-ben kapta Fanáczt, Musztecs és Boncsesd falvakat, melyekbe a következő évben igtatták be. E falvak birtokjogára nézve Basta 1602-ben vizsgálatot rendelt el. 1609.

¹⁾ *NRA.* 961., 61. és 1755., 35. *XVI. LR.* 103a—104b. — ²⁾ *NRA.* 961., 64. —

³⁾ *NRA.* 781. 5., 6., 8—10., 13., 18. — ⁴⁾ *NRA.* 1040., 52. és 1735., 36. — ⁵⁾ *NRA.*

781., 27., 31., 32. és 840., 54. — ⁶⁾ *NRA.* 781., 36. — ⁷⁾ *NRA.* 699., 15—16. —

⁸⁾ *NRA.* 71., 43. — ⁹⁾ *XXVI. LR.* 104ab. *Erd. Orsz. Eml. X.* 492. *Fábián*, I. 253. *Nagy*,

XI. 73. — ¹⁰⁾ *XXV. LR.* 517. — ¹¹⁾ *U.-o.*, 517—9. — ¹²⁾ *XX. LR.* 219b. — ¹³⁾ *Márki*,

Arad Tört., I. 266—7. — ¹⁴⁾ *Nagy*, XI. 139—144. — ¹⁵⁾ *NRA.* 1088., 36. — ¹⁶⁾ *Márki*,

Arad Tört. I. 367.

Nádudvary Jánossal együtt kapta Békés mezővárost, melyen 1614. megsztozkodtak, 1612-ben Fonác és Hema a Teleky Mihály fejedelmi test-örkapitányé. 1614-ben Teleki Istvánt és Jánost beigtatták Kis-Medgyes, Hema, Szék, Berettyó falvak s a béli részjóság birtokába. Ugyanakkor ő és felesége, Garázda Anna kapta Bethlentől Fanáczt, Muszteczet, Agaszt, Borzát, Terneczet, Lupsafalvát, Pintelakát, Kért, Kis-Medgyest, Hemát, Széket, Borostyát, Bélt, Magyar-Veresmartot, Gosztilestet, Hodostót és Bonczestet a királyi jogokkal együtt. 1617-ben zálogba vette a Jenő vidékén levő Piski egy részét. 1620-ban Fejér Zsuzsánna Teleky Istvánra és Jánosra hagyta a maga váradi házá¹⁾. Idősb Teleky Mihály és Garázda Anna fia volt Teleky *Mihály*, Apafi híres minisztere, ki, mint ifjú legény, 1657-ben Rákóczy György hűségében tartotta meg a jeneieket. (Született Váradon, 1634., elesett Zernyestnél, 1690. aug. 21.-én.) Földesuraságának Aradban és Zarándban nincs nyoma. Az egykori Garázda-javak regestrumát azonban 1698.-ban, úgy látszik, a végből készítették el a Telekyek, hogy a neo-acquistica commissio előtt a zarándi jószágokat is követel-hessék.

Temesváry István borosjenei nemest 1601. homo regiusúl jelölték Toldy beigtatásához²⁾. 1607-ben ugyanőneki Lippán is volt háza³⁾, Ferencznek pedig szölleje a Makrahegyen⁴⁾.

Teremy (Váradi) Mihály a borosjenei vár uradalmi tisztartója, a fejedelemtől 1643. okt. 4.-én az aradi Püspökfalva nevű pusztát kapta⁵⁾; 1646. febr. 2. pedig váradi szöllejét szabadította föl Rákóczy a kincstári terhek alól⁶⁾.

Tépey Miklós és István borosjenei vitézeket II. György Váradon, 1654. nov. 14.-én nemesítette meg. Czímerökben fekete lovon ülő vörös ruhás vitez jobbában kardot villogtat, baljában pedig a kantárszárat tartja⁷⁾.

Tibáth (Pankotai) Mihályt és Lőrinczet 1618-ban nemesítette meg Bethlen Gábor. Pajzsuk kék mezejében meztelen kardra szúrt véres töröklő látszik. Két szöllőt is kaptak a jenei Nagy-Makra-hegyen Nagy Ferenc és László Mihály jenei várkatonák szomszedságában⁸⁾.

Tilio Damján lőkősházi lakost II. György 1651. febr. 16.-án emelte nemességre⁹⁾.

Tisza (Borosjenei)-család a XVI. század közepén, Zarándmegyében vetette meg későbbi jelentőségének alapját. Első ismert tagja egy Tisza nevű katonatiszt, ki konstantinápolyi követségéről 1551. végén tért vissza¹⁰⁾. Ekkor még Makó volt a család törzshelye s onnan írta magát Tisza *György* borosjenei lakos is, ki felesége Cserepes Anna, sógora Szabó Dániel és sógorasszonya Szabó Ábrahámné (Cserepes Zsuzsánna) társaságában 1636. június 21. l. Rákóczy Györgytől Újfalu, Patak, Záb-rág, Kisfalu, Szemlek, Zagoricz, Nyárrév, Batida, Harag, Sebeshely, Tecz, Gurguria, Csela és Lalasócz, Arad-, Csanád- és Temesvármegyékben fekvő falvakat 600 forinton vette zálogba¹¹⁾. Györgynek és Cserepes Annának fia Tisza *István*, az államférfiú, ki Arad-Zarándban nagy gonddal látott családja tekintélyének és gazdagságának megalapításához. Eleken és Csigatövisen már 1642-ben megvette húsz forinton és Zaránd faluban ötven

¹⁾ Valamennyi adat a *gyömrői* levéltár 1698. évi regestrumából. — ²⁾ *Adattár*, II. 156. — ³⁾ *IV. L.R.* 121b—122a. — ⁴⁾ *U.-o.*, 109b—110a. — ⁵⁾ *XX. L.R.* 206b. — ⁶⁾ *XXI. L.R.* 164b. — ⁷⁾ *XXVI. L.R.* 536—8. — ⁸⁾ *X. L.R.* 91b—92a. Közölte *Fábián*, I. 213—4. — ⁹⁾ *XXV. L.R.* 337—9. — ¹⁰⁾ *Istorváth*, Frater György, 343. — ¹¹⁾ *XVIII. L.R.* 154a.

forinton Kemenczey Lászlónak részjóságait, melyekbe 1649-ben be is igttatták¹⁾. 1644-ben Nadányi Lászlónak Élek és Óstelek pusztákon, valamint Csigatóvis, Megyer és Pecsér falvakban levő részeit 1600 magyar forinton vette zálogba; két év múlva 200 tallérért Nadányi György is neki zálogosította el a maga részeit, melyek ugyanazon helyeken voltak²⁾. 1645-ben Székely Mózesnek borosjenei elhagyatott telkét 200 frton váltotta magához³⁾. 1648. márcz. 26. negyedmagával az elpusztult Soklyót szerezte meg a fejedelemtől⁴⁾. Már ekkor élénk részt vett Arad-Zarándvármegye életében és Zaránd 1651. január 31.-én őt választotta egyik országgyűlési követül⁵⁾. 1652. június 1.-én özv. Paisgyártó Mihálynétól s gyermekeitől 400 aranyon és (tallérját 1 frt 80 dénárral számítva) 100 talléron vette zálogba az aradi Dombegyház és Nagy-Iratos felét⁶⁾. István kétszer nősült; első felesége Daczó Zsuzsánna volt, a második Móré Zsófia⁷⁾. Résztént házasságainál, résztént birtokainál fogva oly tekintélyes volt már, hogy II. Rákóczy György főbb tanácsadói közé tartozhatott. Néhány évet fontos küldetésben kellett töltenie Konstantinápolyban, hol mint kapitáni, állandó orator, vagyis követ, 1656. novembere óta működött. Néhány hónapot uráért a Héttoronyban kellett végigszenvednie. —

Tisza-czímer.

1659. elején kiszabadult ugyan, de csak pár hét múlva tért vissza hazájába⁸⁾. »Úgy hisszük — írta volt Barcsay fejedelem még 1659. január 16.-án⁹⁾ — nekünk Tisza nem kedvez, mert Jenővel együtt veszett el minden jószága nyavalyásnak«. — Talán testvére volt Tisza György, ki és felesége, Gáborjáni Anna, 1653. decz. 16. negyedmagával 1000 forinton vette zálogba a zarándi Bakonszeget¹⁰⁾ s 1655. okt. 23. perelt Eperjes, Porond és Bekény zarándi falvakért is¹¹⁾. 1658-ban, mikor a török Jenőt megtámadta, Tisza volt a várbeliek egyik béke-

követe; az ellenség azonban nem alkudozott; aug. 29.-én körülvette és szept. 2. elfoglalta Boros-Jenőt, minek következtében úgy szólván minden vagyonát elveszítette a két Tisza, István és György¹²⁾. A Tiszák különben nem mondtak le jogaikról. Alig tért haza követségéből Tisza István, 1659. május 29.-én 1500 frton a bihari Bradest falut s 650 frton Törpefalvát vette zálogba¹³⁾. Még azon év nyarán s 1660-ban ismételen járt követségben Szejdi Ahmed és Ali basáknál s jelentős része volt Várad védelmében, majd feladásában. Barcsay Ákos debreczeni harminczadossá, Kemény János pedig a kincstári jószágok igazgatójává tette; ez utóbbi hivatala azonban csak Kemény János elestéig (1662. jan. 23.) tarthatott¹⁴⁾. 1673-ban még élt¹⁵⁾. Fiai nem tudtak megnyugodni zarándi örökségök elvesztésében; s 1661-ben a jenei, 1670-ben pedig a gyulai hódoltságot pusztították¹⁶⁾. Az eddigiekből kitűnt, hogy a Tiszáknak inkább csak

¹⁾ *Parecz*, 14. — ²⁾ *U.-o.*, 13. — ³⁾ *U.-o.*, 12. — ⁴⁾ *XXII. LR.* 65b–66a. —

⁵⁾ *Fübián*, I. 86. — ⁶⁾ *NRA.* 1838., 95. — ⁷⁾ *Századok*, 1889., 143. — ⁸⁾ *Követségéről I. Századok*, 1889., 143–4. és *Nemzet*, 1885. nov. 28. — ⁹⁾ *Századok*, 1873., 411. —

¹⁰⁾ *XXVI. LR.* 248–250. — ¹¹⁾ *NRA.* 816., 17. — ¹²⁾ *Szalártyó*, Siralmas Krón. 380–2.

— ¹³⁾ *XXVII. LR.* 166–8. — ¹⁴⁾ *Századok*, 1889., 445. — ¹⁵⁾ Életrajza: Borosjenei Tisza István. Egy államférfi a XVII. századból. *Szalártyó* Sándortól. *Nemzet*, 1885., nov. 28. Gr. László cikke a *Századokban*, 1889., 143–6. — ¹⁶⁾ *Törökmagyarkori Tört. Eml. VI.* 16. *Delejtű*, 1859. 17. sz. *Tört. Tár.* 1863. XII. 255.

zálogjóságaik voltak Zarándban. A következő XVIII. század derekán Tisza György által indított és Tisza László által befejezett pörben a család Ágya, Szintye, Kisjenő falvakat, sőt Bernót, Kót, Sáros és Bökény pusztákat is követelte a kincstártól. Szöllősy János ugyan hamisaknak nyilvánította a fölmutatott okiratokat s azt állította, hogy a Tiszák javára megvesztegetett tanúk vallanak; a kincstár azonban elösmerte a követelés jogosságát. Erre a pörre, mely nagyon jellemzi a török hódítás következtében teljesen fölforgatott birtokviszonyokat, a maga helyén még viszatérek.

Toldy (Szalontai) *István*, Báthory Zsigmond tanácsosa virágoztatta fel újból a Toldyak ősi családját, mely most jobbadán Szalontáról és Fekete-Bátorról írta magát. Szalontai Toldy István 1601. decz. 27.-én Zsigmond fejedelemtől Boros-Jenő várat és mezővárost, Vadászt, Nagy- és Kis-Nyüvedet, Gellát, Roksint, Árokat, Árkostót, Mogyoróst, Új-Árkost és Monostort, továbbá Szent-Dienes pusztát, 84 falu és pusztá részbirtokát kapta a borosjenei és a fejérvári vár tartozékaiból s neki ajándékozta az örökösök nélkül elhunyt Buda István borosmegyeri, gacsalkéri, eperjesi, septelyi, telki és kóti részjóságait is¹⁾. A fejérvári káptalan 1602. aug. 15. beigtatta őt — ha sok ellenmondás mellett is — ezekbe a roppant terjedelmű javakba²⁾. Zsigmond fejedelem bukásával azonban veszendőbe ment a vagyon. Fekete-Bátor mezővárost, Fazokas-Varsányt, Tövisgyházat, Szentest, Vadászt, Megyert, Ölyvetet, Karalyost, Vizneket s magát Jenő várat, Pinkót, Mesztet, Gyarmatot, Apát és Feltót már 1604--5-ben Petneházy István használta³⁾, a többit pedig Rácz János, Nagy János, Károlyi István, Farkas Farkas, Korossy stb. foglalta le, míg néhány falu közvetlenül a vár ellátására szolgált⁴⁾. Toldy István csakhamar meghalt s özvegye, Bánffy Klára és fia, Toldy *György*, 1607-ben a kolozsmonostori konvent előtt már maguk is elősmerték Petneházy Istvánt az őket illető Karalyos, Viznek és Ölyvet törvényes földesurául⁵⁾. A család 1609-ben még megkíséرتette jogainak elismertetését, de akkor is, azután is eredménytelenül.

Tolvaj Györgyöt 1663-ban Szöllősy Mihály, Borbély Ferencz és feleségeik, Rácz Erzsébet és Katalin, eltiltották attól, hogy Görhe faluban jogokat gyakoroljon és semmiseknek nyilvánították e falura esetleg nyert adománylevelét⁶⁾.

Tóth (Borosjenei)-család 1615-ben nyerte nemességét⁷⁾. *Jakab*nak 1646-ban szölleje volt a Makrahegy kövespataki részén⁸⁾. Tóth *Márton* s négy társa, mindnyájan borosjenei katonák, a fejedelemtől 1654. június 18. nyerték Belest, Mácsalakat, Botost, Félegyházát s Füzes felét⁹⁾.

Tóth (Kovási) Márton lippai katona 1631. aug. 6. többedmagával az erdélyi Vajasad falut és Fahíd pusztát nyerte a fejedelemtől¹⁰⁾.

Tóth (Mikelakai) Andrást és Mártont 1653. febr. 21. emelte nemeségre II. György¹¹⁾.

Tóthváradjay Márton fejedelmi ajtónállónak Rákóczy Zsigmond fejedelem 1607. május 18.-án Gyulafejérvárott a Vincze-útczában egész ház-

¹⁾ *Adattár*, II. 155—6. — ²⁾ *U.-o.*, 157. — 1609. évi átírata *Fábán*, I. 84—5. és *Adattár*, 1871., 432. — ³⁾ *Urbaria* et conscr. V—VI. fasc. 28. nro 62. és VIII. 128. (Orsz. lt.) — ⁴⁾ *U.-o.* VI. 41. — ⁵⁾ *NRA.* 1395., 32. — ⁶⁾ *NRA.* 853., 52. — ⁷⁾ *VIII. LR.* 165. — ⁸⁾ *XXI. LR.* 172b—173a. — ⁹⁾ *XXVI. LR.* 390—1. — ¹⁰⁾ *Nagy* Iván, XII. 469—470. — ¹¹⁾ *XXVI. LR.* 148.

helyet ajándékozott¹⁾. Testvére lehetett Izsák, ki azonban ez évben már nem élt; lippai házát 1607. június 28.-án Lugassy János lippai kapitány szerezte meg a fejedelemtől²⁾.

Tököly István grófnak 1659-ben a zarándi Lazuron is volt birtoka. Négy jobbágya 120 frt. erejéig állt jót, hogy Mogos Illés bruszturi lakos hű jobbágya lesz Várad Rácz Jánosnak³⁾. Valószínű, hogy e falut felesége, Gyulaffy Mária, Bethlen István unokája kezével kapta 1651-ben. Grófi címét 1654. nov. 7. nyerte⁴⁾. Fia, *Imre*, a későbbi kurucz király, 1657. szept. 25.-én született. István, az erdélyi javak megszerzője, 1670. decz. 3. húnyn el a némettől ostromolt árvai várban.

Török (Lippai) Márton lippai vitéz és Polyák Márton 1609. szept. 16. kapta Báthory Gábortól az aradmegyei elpusztult Zonos, Andrásí és Gyakorócz (Kiakorcz) falukat⁵⁾. 1610. febr. 1.-én Lippai Török Márton új adományúl nyerte az aradi Kér, Tés és Bahincz falvakat⁶⁾.

Török (Várad) *Maiét* s általa feleségét, Elek Krisztinát s fiaikat, *Istvánt* és *Ferenczet*, valamint leányaikat, Erzsébetet és Annát, jobbágyokból 1584. december 22. Kolozsvárt tette nemessékké Báthory Zsigmond. Háromszögű kék pajzsuk mezejében királyi koronán álló zöld magyar ruhás ember látszik, jobbában meztelen kardot villogtatva, baljában pedig három érett búzakalászszal⁷⁾. Nagyban hasonlít tehát a Tiszák czímeréhez. Az Aradban most élő Várad Törökök részéről Török József zarándi tisztartó 1772. január 27., midőn nemességét meghirdette, a Bethlen Gábor által 1621. megnesesített Pált vallotta ősenek⁸⁾; ez alapon azonban a megyei ügyész kétségbe vonta nemességét⁹⁾. Úgy látszik, maga a család sem ösmerte az 1584. évi — régibb — armálist. Török Istvánnak Zarádban jelentékeny jószágai voltak; 1649-ben Gyula-Varsándot, Jánosházát, Kis-Pélt s Biharban Völgy-Pankotát és várad házát feleségére íratta át¹⁰⁾. 1646-ig Székudvaron is volt Török Miklósnak és utódainak egy részjószáguk¹¹⁾. Aradban a család csak a XVIII. század közepén kezdett ismét szerepelni.

Trombitás-
czímer.

Trombitás, máskép Petróczy István lippai katonát, kit már 1607. aug. 10. házzal ajándékozott meg Rákóczy fejedelem a lippai Hosszú-útczában s egy sessio földet is adott neki¹²⁾, Báthory Gábor 1608. okt. 18. a paraszti állapotból testvérel, Petróczy Péterrel együtt nemességre emelte¹³⁾. T. István 1662. febr. 11. Wesselényi nádortól Soldos Istvánnal és Gombos Györggyel együtt kapta Pélt, Pecsért, Ságot, Nagy-Zerindet s a békési Gellát¹⁴⁾.

Tury (Borosjenei) Márton Báthory Gábortól 1609. márcz. 5. kapta a Feltót vidékén Zarádban levő Nádas falut¹⁵⁾. Fia lehetett

¹⁾ *IV. L.R.* 46b. — ²⁾ *U.o.*, 98a. és 204. — ³⁾ *NRA.* 1582., 45. — ⁴⁾ *Angyal*, Thököly Imre. I. 22. — ⁵⁾ *VI. L.R.* 330—1. — ⁶⁾ *U.o.* 473. — ⁷⁾ *I. L.R.* 267. — ⁸⁾ Bethlen azonban 1621. nov. 20.-án csak egy Török Péter és János nevű jobbágyot nemesített meg; az első Balogh Mihály kapitány alatt szolgált. Czímerében egy kardot villogtató emberi kar látszik. (*X. L.R.* 10.) — Vajai Ibrányi Mihály várad alkaptány kérelmére 1649. június 20. II. György is megnesesített egy Várad Török János nevű vitézt, ki évek óta híven szolgált seregében s megnesesítette feleségét Mészáros Katalint s testvérét, Istvánt is. Czímerökben egy pánzcélos lovas vitéz gyors ügetésre nógatja lovát s késznek látszik arra, hogy minden támadás ellen megvédjé a gondjaira bízott ügyet. (*XXVII. L.R.* 108b—109a. — ⁹⁾ *Aradmegye jegyzőkönyve*, 1772., 69. sz. 1786., 1070. és 1752. sz.; 1787. 1554. és 2044. sz. — ¹⁰⁾ *XXIV. L.R.* 108. *Parecz*, 14. — ¹¹⁾ *XXI. L.R.* 164b—165b. — ¹²⁾ *IV. L.R.* 121b—122a. — ¹³⁾ *V. L.R.* 88b—89a. — ¹⁴⁾ *Ilaan.* Dipl. 254. — ¹⁵⁾ *VI. L.R.* 90.

Mihály, ki 1651. febr. 23. II. Györgytől 1200 frton fejedelmi adományt eszközölt ki a zarándi Komlóson arra a két részbirtokra, melyek közül az egyiket Lukács deák ajándékozta neki, a másikat pedig Király Jánostól vette¹⁾.

Tury (Borosjenei) Miklós borosjenei vitézt II. György 1653. decz. 16. nemesítette meg²⁾.

Tury (Simándi) Mihály deákat és Jánost 1608. szept. 15. emelte nemességre Báthory Gábor. Azonkívül házat is adott neki Boros-Jenőn a Hosszú-útczában, Keresztes Erzsébet (özv. Jorny Boldizsárné), Keressy Pál s Méregh Anna (özv. Buda Jánosné) szomszédságában³⁾. A következő 1609. évben már mint Zarándmegye jegyzőjével találkozunk Tury Mihály deákkal⁴⁾.

Tury-czímer.

Turzay-családé volt I. Rákóczy György idejében Kis-Deszni, Zavard, Sztranosi és Bajczen falu, valamint Pleskucza egy része⁵⁾.

Ujlaky (Borosjenei) *Fülöp* deák a borosjenei vár tisztartója Rákóczy Zsigmondtól 1607. aug. 2. az egész Sikula és Ternova falut, Pipály egy részét s Boros-Jenőben a Buda István és Ötössy Péter szomszédságában levő házat kapta⁶⁾. Ugyanő később négyezer frtot adott a borosjenei gyalog- és lovaskatonaság zsoldjára; ennek és hű szolgálatainak elismerése fejében halála után Bethlen Gábor 1623. május 22.-én fiának, *Pálnak* vetette zálogba az egész Sikula jobbágyfalut⁷⁾. Pál fia lehetett *László*, kit 1640. jan. 25. Gaudia Andrással együtt fegyverek vásárlására Danzigba küldött a fejedelem⁸⁾. Ujlaky 1641. ápr. 19. a teleki malomnak kijavítására buzdította Bornemisza Pált⁹⁾. Boros-Telek határában a Fejér-Körösön talán éppen ez a malom volt az, melynek felét a fejedelemtől 1000 magyar forintot megszerezte 1651. febr. 17.-én a borosjenei vitéz hadnagy¹⁰⁾. Ugyanakkor 1200 frton Sikulát is megvásárolta¹¹⁾. — 1656. márcz. 11. már mint borosjenei alkapitány vette zálogba a fejedelemtől Cserfalva, máskép Földvár aradi falut, mely 150 császári tallér fejében azelőtt Nagy Péter borosjenei gyalog hadnagyé volt. E jószágot 50 tallér ráfizetéssel szerezte meg¹²⁾.

Vajda (Karánsebesi) *Isiván* lugosi és karánsebesi bán Rákóczy Zsigmondtól 1607. aug. 10. a lippai Solymos-útczában a Marokházy-féle köházat kapta¹³⁾. 1612-ben már ő volt Lippa főkapitánya¹⁴⁾, ki 1616-ban megtagadta az engedelmességet, mikor Bethlen török kézre akarta juttatni Lippát¹⁵⁾. Testvére lehetett *László*, kinek felesége, Marin Bucrentiana s gyermekei, Vajda Gábor, János, Kristóf, Katalin és Borbála 1623. május 20. tiltakoztak az ellen, hogy Sztatina és Fenes zarándmegyei falvakat Bethlen Gábor eladományozza¹⁶⁾. E családnak több nyoma nincs Arad-Zarándban.

Vajda (Magyarremetei) László a zarándi Komlós faluban egy rész-birtokot 1651. márczius 10.-én háromszáz magyar forintot vett zálogba a fejedelemtől¹⁷⁾.

Vajda (Nagymedgyesi) Miklós egyik leánya, Borbála, 1590-ben Tót-váradjai Kornis János felesége volt¹⁸⁾. Úgy látszik, ő szerezte meg Nagy-

1) *XXV. LR.* 362—4. — 2) *XXVI. LR.* 251—2. — 3) *VI. LR.* 159—160. — 4) *U. o.*, 306. — 5) *Fábián*, I. 152. — 6) *IV. LR.* 110b—111a. — 7) *XIV. LR.* 57ab. — 8) *Erdélyi Orsz. Eml. X.* 263—4. — 9) *Erdélyi múzeum.* Kemény, Erdélynek történetei. VIII. 103—6. — 10) *XXV. LR.* 364—5. — 11) *Paracs*, 18. — 12) *XXVI.* 634—5. — 13) *IV. LR.* 120ab. — 14) *Török. Okm.* III. 107. — 15) *Erdélyi Országgy. Eml.* VII. 47. — 16) *NRA.* 1621., 38. — 17) *XXV. LR.* 413—4. — 18) *Pesty*, Szőrényi hánság, I. 476.

és Kis-Medgyest, melyek közül az előbbiről írta nevét. 1612. május 15. elvesztette, 1614. febr. 23. azonban visszakapta javait¹⁾. Unokái csak a török kiűzetése után, 1691. táján kezdték ismét keresni zarándi jogaikat. Vajda *László* 1691. decz. 11. Halmágyot és a bihari Súlyomköt megvételeire ajánlotta a szepesi kamarának²⁾. Ez a Vajda László Vajda Miklós-nak és Sztepan Margitnak fia volt. A kamara, valamint az erdélyi gubernium 1693-ban vizsgálatot rendelt el a Vajdák halmágyi s egyéb javait illetőleg és kiderítette, hogy Zarándban valaha Vadász s Nagy- és Kis-Medgyes volt az övék³⁾. Az utolsó Vajda, kiről e vidéken még emlékezet van, *György*, 1703-ban halmágyi tiszttartó⁴⁾.

Varga Lukács és Péter 1638. borosjenei nemes varga volt⁵⁾.

Varsányi (Borosjenei) István 1607. aug. 22. Rákóczy Zsigmondtól nyert czímeres nemességet s Boros-Jenőben Rácz György és özv. More Mihályné szomszédságában egy házat⁶⁾.

Vas Benedek, Enyeden lakván, Arad-, Temes- és Csanádmegyékben levő jóságai kezelését 1616-ban olykép bizta Szentandrassy György jenei alkapitányra, hogy a jövedelem $\frac{2}{3}$ -a őt, $\frac{1}{3}$ -a pedig Szentandrassyt illesse⁷⁾.

Várady (Kéméndi)-család, I. I. rész, 337. I.

Verebélyi (Borosjenei) *Mátyást* először 1607. említik, mint borosjenei vitézt, kinek Boros-Jenőben háza van⁸⁾ s ki a fejedelemtől 1607. aug. 27. a Keszend vidékén levő Hunczfalut (a mai Honczisort) kapta⁹⁾. 1612. május 15. őt is száműzte Báthory Gábor; Bethlen Gábor azonban 1614. febr. 24. megkegyelmezett az ő hívének s fiát, *János* borosjenei vitézt, új adománynyal örvendeztette meg 1622-ben a nagylippai kerületben (Aradban) levő Krivabara, Vizma, Dobrovicz, Kerkés, Székas, Izvoracz és Barincz falvakra nézve¹⁰⁾; e javakba azonban őt csak 1631-ben igtatták be¹¹⁾. Mindezen jóságait már 1633-ban elzálogosította Teleky Jánosnak¹²⁾ s jóságait többé sohasem váltotta vissza.

Veres (Borosjenei) András, neje Molnár Katalin s gyermekeik a fejedelemtől 1654. decz. 10.-én Ecseden nyertek nemességet, czímerökben lovas vitézzel¹³⁾.

Veres (Karkói) Dávid özvegyéé, Csicsery Margité volt 1608-ig az akkor Aradmegyéhez számított Facsát kastély, melyet Báthory Gábor 1608. szept. 22. az özvegy második házasságából származott Vesselényi Boldizsárnak ajándékozott¹⁴⁾.

Veres-czímer.

Veres (Megyery) Jánost és Ferenczet 1608. okt. 27. nemesítette meg Báthory Gábor. Házat is adott nekik a zarándi Megyer mezővárosban Mátyássy Mihály és Mátyássy Énea, továbbá egy szállót a Kis Ferencz, Szörös László és Veres Ferencz nemesek szomszédságában; s házat, szöllejét és szántóföldeit minden teher alól fölmentette¹⁵⁾. 1652-ben V. Dánielnek a borosmegyeryi csúti hegyen volt szölleje¹⁶⁾.

Veres (Várad) István 1646. január 2., mint a váradai hajdukatonák hadnagya s a mult évi szabadságharcz egyik vitéze, a zarándi Székudvaron levő azt a részbirtokot, mely zálogképen néhai Török

¹⁾ *NRA.* 1821., 38. — ²⁾ *NRA.* 1262., 70. — ³⁾ *NRA.* 699., 16. — ⁴⁾ *Thaly, Archivum Rákócziánium.* I. 231. — ⁵⁾ *XXII. LR.* 83b. — ⁶⁾ *IV. LR.* 139b. — ⁷⁾ *Pesty, Szörényi bánság,* I. 91. — ⁸⁾ *V. LR.* 194ab. — ⁹⁾ *V. LR.* 166b. — ¹⁰⁾ *Gyömrői Teleky-lt., 1698. évi regestrum.* — ¹¹⁾ *U.-o., és Gyulafejérv. kápt.* Cent. XX. 58. (Orsz. It.). — ¹²⁾ *Gyömrői-lt.* — ¹³⁾ *XXVI. LR.* 431. — ¹⁴⁾ *V. LR.* 143b. — ¹⁵⁾ *VI. LR.* 124. — ¹⁶⁾ *XXVI. LR.* 184.

Miklóshoz, majd utódaihoz tartozott, 500 forinton zálogba kapta a fejedelemtől¹⁾).

Vesselényi Boldizsár 1608. szept. 22. nyerte az aradi Facsátot²⁾.

Vér (Köröstarcsai) **György**, Mihály és Gáspár 1614. decz. 9.-én Bethlen Gábortól 6500 frton vették zálogba a zarándi Felső- s Alsó-Fenest és Szelestyét³⁾. György öregségének egyetlen reménye fia, *András* volt, ki azonban a szalontai csatában (1636.) nyomtalanul eltűnt; halottnak hitték már s javait rokona, Boldvay Márton kezdte használni, midőn évek múlva, 1644. végén előkerült török rabságából a hős fiú. Atyja kérelmére az 1645. tavaszán a fejevári országgyűlés azonnal elrendelte javainak visszaadatását⁴⁾. Vér András ezentúl gyakran öltözködött törökösen, s jenei főkapitányát, Haller Gábort egyszer lelövésével fenyegette, mivel szemére hányta ezt a viselkedését. Haller azért 1657. jún. 5. föl is kérte a fejedelemtől V. Andrásnak Komlóson levő 3 s Haroklyánban levő 2 ház jobbágyát⁵⁾. — 1648. Petneházy István özvegyének, Király Annának végrendelete értelmében Vér *Ferencz* az özvegy arany- és ezüstneműin s készpénzen kívül béli és jenei jószágait, a Prépost- és Orgonás-szöllőt, s Rokszin, Apa és Gyarmat falukat, Vér *Gáspár* utódai pedig Határ, Burdest és Rasztoka falukat örökölték⁶⁾. Vér Ferencz ezt az örökséget, illetőleg az 1200 frtban zálogul bírt Bél várát s Apát és Gyarmatot, melyet Király Anna 1000 frton vett zálogba, a fejedelemtől 1650-ben 3200 frtért kapta zálogul⁷⁾. 1651. szept. 6. II. György Boros-Jenőn a Hosszú-útczában Kenderessy Gáspár és Baka Ferencz szomszédságában házat, — az Orgonás-szöllőben Kandó István és Bogdán László — s a Prépost-szöllőben a fejedelem szölleje és Rácz Mihály szomszédságában egy-egy szöllőt ajándékozott neki; neki adta továbbá a pinkó-pusztai egész legelőt, mely Miscolczy István, Jeney Tamás és a borosjenei parochia legelője s Kis-Nyüved és a Fejér-Körös szomszédságában feküdt. Ezeknek zálogértéke 1500 frt. Átírta reá végül 3000 frt. fejében a Petneházy-féle Rokszin falut s a 3200 forintban elzálogosított Apát és Gyarmatot, összesen 7700 magyar forint s 500 forint fejében⁸⁾. Ugyanakkor vette zálogba a belényesi járásban levő Preszákát, Füzegyét és Lonkát is⁹⁾. Nevezetes tagja volt a családnak *György*, 1648-ban már Boros-Jenő főkapitánya¹⁰⁾; tíz év múlva 1658-ban Deszni vár kapitányává szintén őt nevezte ki II. György; mire azonban odaért, a török már elfoglalta a várat¹¹⁾ s Vérék jószágai is török kézre kerültek. 1667. szept. 7. Vér *Mihály*, azelőtt bihari alispán, Kállóból arra kérte a gyulai bég-zádét, engedné meg, hogy pénzen vásárolt falvai, Dombegyház, Nagy-Iratos¹²⁾, Nagy-Deszk, Földvár, Szódin, Zabrak, Kisfalud, Szemlek, Ternova, Kenderató, Nyék, Técs, Szilas, Jánosháza és Csókás jobbágyai beküldjék neki, mint földesúrnak, tartozásaikat¹³⁾.

Vizkeleti Jakab I. Ferdinándtól 1559. aug. 1. harmadmagával kapta Gyorokot és Radnát¹⁴⁾, 1560. júl. 16.-án pedig Alsó-Társ, Erdős-Kereki, Nemes-Vásári és Bánvásári falvakban a Torkos-javakat¹⁵⁾.

Vizy János, borosjenei vitéz, öreg ember volt már 1636. okt. 26. is,

¹⁾ XXI. L.R. 164b–165b. — ²⁾ V. L.R. 143b. — ³⁾ N.R.A. 1821. 31., §. 11. —

⁴⁾ 1645: 3. t.-cs. (Erd. Orsz. Eml. X. 435. — ⁵⁾ Szilágyi, Erdély és az é.-k. háború, II. 410. — ⁶⁾ N.R.A. 832., 37. és 940., 20. — ⁷⁾ XXIV. L.R. 223b–224a. — ⁸⁾ XXV. L.R. 512–3. — ⁹⁾ U.-o., 514. — ¹⁰⁾ XXII. L.R. 65b. — Erd. Orsz. Eml. X. 484. — ¹¹⁾ Szalárdy, 410. — ¹²⁾ A Tmk. Tört. Eml. (VI. 387.). Nagy-Szatócsot ír, kétségtávol hibás olvasás következtében. — ¹³⁾ U.-o., 387–8. — ¹⁴⁾ Lib. Reg. Ferd. et Max. 407. és 414. — ¹⁵⁾ U.-o. 474.

midőn Szalárdy Jánossal Bélfelé ügyekezvén, az úton nagy árvízben lova hátán töltte az éjt »és csak néha csubbantván lova a vízben egyet-egyet orrával, virradott vala meg«¹⁾. Talán fia volt az a Víz János borosjenei fizetett katona, ki 1649. jún. 2. a békési Eperjest kapta²⁾.

Zagyvay Simon, Bélaváry György és Vízkeleti Jakab 1559. aug. 1. Radna faluban a Besnyő- és Telegdi-részeket nyerte adományúl³⁾. Előbb Derencsényi Farkas várának, Salgónak kapitánya volt. Ágyúknak nézte az Arszlán fejevári bég kerekekre rakott fatönkjeit s 1554-ben feladta a várat⁴⁾.

Zarándy György borosjenei nemes katonát, ki Boros-Jenőben s más várakban az ellenség ellen mindig híven szolgált, Rákóczy Zsigmond 1607. június 27.-én a Kápolnás vidékén levő Baltin pusztult faluval ajándékozta meg⁶⁾. Gyermekei (*János*, Borbála, Zsuzsánna és Katalin) ezt, Balta névvel, 1646-ban új adományúl kapták.

Zodoray Mihály 1608-ban borosjenei nemes háztulajdonos⁷⁾.

Zólyomy Miklós, Paraszthy Ferencz és Bornemisza Gáspár I. Ferdinándtól 1559. május 9. nyerte Haraklyán, Komlós, Szent-Márton, Gyulavarsánd, Elek, Boros-Megyer, Nyék és Fajdas falvakban a hűtlen Massay László javait⁸⁾. 1566-ban a törökök ellen vívott csatában esett el⁹⁾.

Zöldy (Borosjenei) *Demeter* borosjenei lakos 1601-ben Toldy beigtatásához homo regiusul volt jelölve¹⁰⁾. 1607. aug. 25. Rákóczy Zsigmond Magyar-Dud egész birtokával ajándékozta meg ezt a borosjenei vitézt¹¹⁾. 1612. máj. 15. Erdélyből őt is száműzték a rendek és csak 1614. febr. 23. kegyelmeztek meg neki¹²⁾. 1646. május 8. Zöldy *Isiván* borosjenei várnagy a fejedelemtől egy szőlőt kapott a Makrahegy Kövespatak nevű részén Tóth Jakab, Oláh Mladin és Csóka Mihály szomszédságában¹³⁾. Testvére lehetett *Gáspár*, 1648-ban már a borosjenei vár és őrség alkaptánya¹⁴⁾, kit hű szolgálatai előismeréséül II. György 1649. febr. 10. a jenei Boganczos-hegyen Pap István, Petrovics István és Bornemisza Pál árvái szomszédságában levő szölleje után minden teher alól fölmentett¹⁵⁾. Csakhamar meghalt. Feleségétől, Nikodin Krisztinától, két gyermeke maradt, Gáspár és Anna. Az özvegy 1652. szept. 3.-án ezek nevében is zálogba vette a kápolnai járásban levő Ples és Magyar-Dud részjóságait¹⁶⁾. Zöldy István még élt 1653-ban, midőn decz. 16. a fejedelem neki s még három társának ezer forintért zálogba vetette Bakonyszeget¹⁷⁾. A következő évben azonban ő is elhunyt s 1655. okt. 23. már özvegye, Bánhegyessy Zsuzsánna perelt a Szentandrásyak eperjesi, porondi és bekényi jóságaiért¹⁸⁾. Utódaikról az oklevelek nem emlékeznek ugyan, 1736-ban azonban Boros-Jenőben még élt három Zöldy (Venczel, Ferencz és Márton), kik nemeseknek voltak bejegyezve, de zelemi előnévvel. Dúdon, Pankotán és Ágrison Zöldy János és József még 1815-ben is tanúkat állított annak bizonyítására, hogy ők ebből a nemescsaládból valók¹⁹⁾. Nemes-ségöket azonban nem ösmerte el Aradvármegye.

¹⁾ Szalárdy, 128. — ²⁾ Haan, Dipl. 243—4. — ³⁾ Lib. Reg. Ferd. et Max. 407. —

⁴⁾ U.-o., 414. — ⁵⁾ Budai, Polg. Lex. III. 530—1. — ⁶⁾ IV. L.R. 129a. — ⁷⁾ V. L.R. 194ab — ⁸⁾ Lib. Reg. 389—390. — ⁹⁾ Budai, III. 623. — ¹⁰⁾ Adattár, II. 156. — ¹¹⁾ IV. L.R. 141b. — ¹²⁾ NRA. 1821., 38. — ¹³⁾ XXI. L.R. 172b—173a. — ¹⁴⁾ 1648: 17. t.-cz. (Erd. Orsz. Eml. X. 484.) — ¹⁵⁾ XXIV. L.R. 49b—50a. — ¹⁶⁾ XXVI. L.R. 30—1. — ¹⁷⁾ U.-o. 248—250. — ¹⁸⁾ NRA. 816, 17. — ¹⁹⁾ P. Nagy László naplója. (Kézirat). 1325. sz.

I. Római katolikusok.

Pécskának a múlt század közepén betelepített magyar népe még mostan is panaszosan dalolgatja a törökökről, hogy

»Mihelyt városunkba értek, mindjárt templomunknak estek:

A toronyát lövöldözték, az oldalát döntögették. . . . .

Oltárunkat bontogatták, lobogónkat hasogatták, —

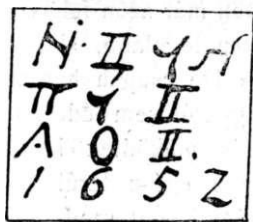
Abból dohányzacskót varrtak«¹⁾.

Az oltárok, zászlók emlegetése Aradban csak a török hódítás kezdetére illik, mikor a községek általában véve még katolikusok voltak. A reformatio a szegénységgel lépést tartva terjedt. 1582-ben már azon fohászkodtak a temesvári katolikusok, bárcsak iskolájuk volna legalább, »hogy a sok lutherségeknek és tévelygéseknek vége lehetne.« De csupán három papjuk volt s azok közt egy olyan missionarius, ki magyarul sem tudott²⁾. A pankotai főesperességben azonban még 1587-ben is működtek kath. plébánosok s az egri püspök itten, vagyis Zarándmegye egész területén ekkor még 1200 arany frt értékű gabona-, bor- és báránytizedet szedett³⁾. A cathedraticus census azonban, mint maga megjegyzi, a szerint változott, többen vagy kevesebben voltak-e a plébánosok.

A csanádi egyházmegye területén sem szűnt meg egészen a római kath. vallás és Lipppa vidékén a csanádi püspök még 1614. is szedte a tizedet. Mesés, aránylag azonban összefüggő adataink maradtak a radnai templomról⁴⁾, mely a Mária-tisztelet középpontja lett. Hagyomány szerint⁵⁾

¹⁾ *Kálmány*, Koszorúk, I. 127. 1552. valamely aradvidéki kath. egyház számára még csengettyűt öntött egy német mives. Felírata »GEGOSEN. INT. JAER. 1552.« — Kiss Antal, ki Arad közelében a Marosban találta, 1812. a nemzeti muzeumnak adta. (Hazai s Külf. Tud. 1812. II. 59.) — ²⁾ *Oltványi*, Csanádi püsp. megye, 129—130. *Rács*, Zaránd, 128. — ³⁾ Közli a tizedjegyzéket *Balásy* Ferencz, Egri Egyházm. Közl. 1875., 15—19. sz. — ⁴⁾ *Novoseliés* István szerzetes gyűjtötte először össze a radnai templomra vonatkozó hagyományokat. Ezeket közölte a Protocollum conventus Radnensis Sanctae Mariae gratiarum (Kézirat, 1—9. 1.); továbbá *Dugonics* András (Radnai történetek, Szeged, 1810.), a Conventus S. Mariae gratiarum Radnae (a Kaprinay-kéziratok közt, budapesti egyet. könyvtár, 4r. C. 21. kötet, 158—9. 1.), *Bajai* Pál szerzetes De gratiis atque beneficiis beatissimae V. Mariae Radnae in Hungaria, (hely és év nélkül, de 1766. előtt), *Fais* Marián, Gesch. des Gnadenbildes der seligsten Jungfrau zu Radna (Buda, 1857.), stb. Mindezek azonban teljesen összefüggő az időrendet s így évszámot alig is lehet említeni. — ⁵⁾ *Dugonics*, Radnai történetek, 117—9.

egy török Lippáról Aradra akarván átjutni, csolnakjáról a Marosba fordult s már fuladozni kezdett. Ijedtében a vidéken nagy tiszteletben álló szűz Máriát hitta segítségül, mire a víz egyenesen partra vitte. Abban a hitben, hogy menekvését csakis Máriának köszönheti, azonnal elhagyta a mohammedanizmust és a keresztségben István nevet kapott. A nép *Török Istvánnak* nevezgette. S tőle származott volna az a Török-család, mely Aradmegyében most is virágzik. Véletlen találkozás lehet, hogy az 1584-ben megnemesített Törökök közt csakugyan van egy István nevű, a nélkül azonban, hogy erre a csodás történetre csak valamivel is czélozna az armális. Lippa elfoglalása után a megrongált radnai kápolnába először *Janics* András ferenczrendi szerzetes gyűjtötte össze a híveket. A lippai basa azonban ennek hírére maga elé hozatta a barátot s annyit veretett a talpára, hogy lepedőben kellett őt haza vinni. Alig gyógyúlt meg, Konstantinápolyba utazott, hol a szultán megengedte, hogy kijavíthassa, a réginel azonban magasabbra vagy tágasabbra ne építtesse a radnai s a kovaszinczi templomot. Visszatérve, csakis ennek a levélnek felmutatásával menekülhetett a karóba-húzatás elől. Utóda *A Plumbo* János lett, ki

A radnai kő.

jól beszélt törökül. Mivel azonban rossz időben nem a kápolnában, hanem saját lakásán végezte a misét, a lippai basa elé teljes egyházi díszében vezették a janicsárok. Vele mentek az éppen Radnán időző kereskedők is. A basa kitüntetéssel fogadta és maga mellé ültette őt; s bebizonyítván, hogy nem lehet templomnak tekinteni a magánlakást, melyben kemence is van, és hogy így nem is véthetett a

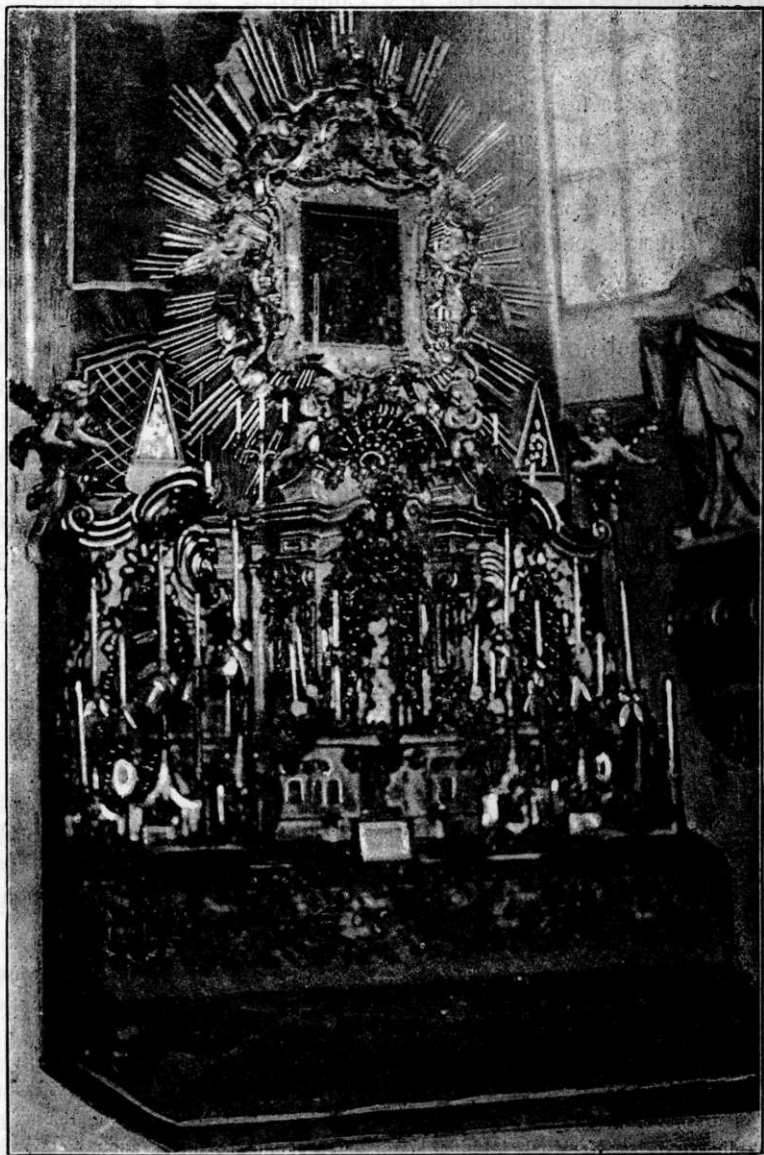
szultán parancsa ellen, mely csak egy templomot enged fönntartani Radnán, a basa szabadon eresztette.

1595—1616-ig, míg Lippa magyar kézen volt, nincsenek adatok a radnai templomról; a török második uralma idejében, úgy látszik, mindent elülről kellett kezdeni. 1626-ban a pozsegai születésű *Illés* atya megint missiolepet alapított Lippán. Ott és Radnán 1640-ig működött s buzgó-sága miatt sok botozást, verést szenvedett a törököktől. Utána *Stipanics* András foglalta el a lelkipásztorok számára fából összerótt, szalmafedelű házikót. A buzgó szerzetes azonban már két esztendő múlva újabb templomot építtetett Jézus mennybemenetelének tiszteletére, 1647-ben pedig kertet vásárolt s abban házat emelt a kapisztranói ferenczrendieknek¹⁾. A radnai templom második sekrestyéjében mindjárt az ajtó mellett maig is látható egy cyrillbetűs kő, mely az 1652. évet tünteti föl.

1668-ban *Temesváry* Mihály radnai guardián engedélyt nyert a lippai basától, hogy megújítsa a *radnai* roskadozó kápolnát. Falait jól bevakoltatta, kimeszeltette, tetejét pedig vörösre festett kemény zsindelyvel

¹⁾ *Fermezsin* Özséb: Chronicon Bosnae, 32.

fedette be. A lippai basa meggyőződven, hogy e javítás a korábbi mére-
teken nem változtatott, engedélyt adott az istentiszteletek folytatására. Az
oláhok feladására azonban, hogy a barátok roppant kincseket rejtegetnek

A radnai kegyelem-kép s a főoltár.

a kápolnában s hogy azok megőrzése és a törökök távoltartása végett
titkos összeköttetésben állnak egyes rablókkal, éj idején néhány jancsár
a kápolnára tört, annak oltárképét egyéb képekkel együtt leszaggatta, az

ezüsttel befuttatott vas füstölőt és tömjéntartót a misemondóruhákról leszaggatott aranyos csíkokkal s az aranyozott kehelylyel együtt elvitte s még a padokat is kimozdította helyeikről. *Vricsonassa* György radnai lakos az oltárkép pótlására ekkor adta át a kápolnának azt a papírra nyomtatott Mária-képet, melyhez Raduán maig is zárandokolnak a hívek¹⁾. 1695-ben, mikor a szultán visszavette Lippát, a radnai templom is leégett. Néphagyomány szerént a lángok egyszerre csak a magasba emelkedtek s a Maros tulsó partján, Lippán bámészködő törökök közé csaptak le; s a tűz csak akkor szűnt meg, mikor a megrémült törökök önként lefejezték a gyujtogatót. A búcsúok ma is csodákat regélnek erről az utolsó pusztításról. A Mária-képet kivéve, minden porrá égett a templomban; az egyik töröknek lova alatt egyszerre csak besüppedt a templom köve s nem eresztette őt tovább; a templom főajtaja közelében levő csodás követ most is csókjaikkal árasztják el a búcsúok, kik azt is tudják, hogy mikor egy oláh martalócz fejszével akarta betörni a kápolna ajtaját, egyszerre holtan rogyott össze²⁾).

A török különben éppen nem gátolta a hithirdetést s a ferenczrendiek kérésére a temesvári basa maga küldött papokat a marosmenti aradi néphez³⁾. — A vidék egyik földesura, székesi Bercsényi Imre. Károlyi Mihály és Kornis Zsigmond jenei főkapitány támogatása mellett 1625-ben jezsuita missiót vitt Karán-Sebesbe⁴⁾ s valószínű, hogy része volt az uradalmában levő radnai missio újjászervezésében is. Ellenben az erdélyi országgyűlések teljesen kitiltották a kath. papokat Boros-Jenőből, még halálos betegekhez való menetelőket s a temetést sem engedvén meg nekik⁵⁾.

II. Protestánsok.

Maga a *protestantismus* is csak a kerített helyeken virágozhatott. A zarándi vagy borosjenei, máskép körös-marosközi egyházmegye, mely Arad-vármegyét is magában foglalta, már 1567-ben elfogadta a helvét hitval-

¹⁾ *Dugonics*, 50—58. *Zavarosabban Jaics*, 36—7. *Vricsonassa* valami vándorló olasztól vásárolta ezt a papírra festett képet, melyet egyelőre saját szegényes szobájában, maga-faragta rá mában akasztott fel. A Bassano-Remondiniféle sajtóban középfinomságú papírra nyomott kép mintegy 4 arasz magas és 3 arasz széles. Máriát ábrázolja a bal-czombján ülő Jézussal, kit szeretettel ölel. A szüzanya palástjának baloldalán egy csillag látszik. A kis Jézus kiterjesztett kezeccsékkel ül anyja ölében; baljával Máriának állát cirógatja, jobbát annak nyaka-felé emeli. Arczaikkal egészen közelérik, mintha meg akarnák csókolni egymást. Máriának jobbán közönséges skapuláré lóg s azon, némi változattal, ugyanezen kép kisebb alakja látszik, de megfordított rendben. A Mária fején levő koronát jobb és balfelől két angyal tartja, másik kezeikben egy-egy pálmaággal. A nagy kép alja a tisztítóhelyet tünteti föl, a mint lángjaiból a szenvedő lelkek kiterjesztik kezeiket, mintha közbenjárásért esedeznének Máriánál. — ²⁾ *Dugonics*, 60—7.; *Jaics*, 37—9. — ³⁾ A csanádi püspöki levéltárból. — *Tört. Adattár*, II. 84—6. — ⁴⁾ *Századok*, 1884., 208—9. — ⁵⁾ *Approb. Const.* I. rész, I. cím, XI. t.-cz. (Kolozsvár, 1815., 6—7. l.)

lást, ha tudniillik csakugyan ezt kell érteni a böszörményi seniorság neve alatt¹⁾. A kálvinistáknak azonban mindjárt a seniorság megalakulása után heves küzdelmeik támadtak az *unitáriusokkal*, kik Belényes, Békés, Makó és Temesvár városaiban való térítéseik után a mai Aradvármegye területén is sikerrel hirdették tanáikat. Simándon *Basilius* István kolozsvári lelkész maga alakította meg az unitárius egyházat, melynek első papja *Óvári* Benedek lett²⁾. Melius Péter debreczeni superintendens személyesen járt Simándon, hogy a tekintélyes községet visszahódítsa a helvéthitvallásuk számára; *Basilius* ellen való disputatioját azonban — mely nyomtatásban is megjelent — sikertelenül tartotta meg³⁾. Maga *Óvári*, a simándi pap, tudós férfiú volt, még 1568-ban a gyulafejevári unit. iskola igazgatója, ki, most, 1576-ban a simándi ekkleziában nyíltan hirdette, hogy Krisztust nem kell imádni⁴⁾. 1579-ben az öreg Sztáray Miklóssal együtt őt bízták meg a megtámadott unitárius tanok s Dávid Ferencz védelmével; ő azonban a Blandrata pártjára tért át s aláírta a socinianus szellemű hitvallást, mely kimondta Krisztus imádását és csak otthon, Simándon tért ismét vissza régi álláspontjára⁶⁾. *Basilius* most az alföldre akart utazni, hogy megakadályozza az alföldi unit. községeknek az erdélyiektől való elszakadását. *Óvári* hevesen intette ugyan, hogy ne hintsen köztük is háborút és visszavonást, *Basilius* azonban »superintendense és hazája bírának beleegyezésével« 1580-ban csakugyan kiment Magyarországra s egymásután kereste föl Simándot, Temesvárt, Csanádot, Makót stb. Tisztelettel fogadták, de vitáztak vele, el lévén telve azokkal a »zsidózó vélekedésekkel, a melyekért Dávid Ferencz elítéltetett«, s egyiket sem téríthette vissza⁷⁾. Csak *Óvári* és *Karádi Pál* halála után közeledtek ismét az alföldiek az erdélyiekhez; Simádnak s a többi magyar unit. községnek a kalotaszegi esperességtől való függése azonban csupán látszatos lehetett s 1600. táján Simánd már maga is a ref. ekkleziák közé tartozott⁸⁾. Nem verhetett gyökeret e vidéken a *szombatosok* felekezete sem; pedig *Péchy Simon*, ki sokat buzgólkodott az aradi várak felszabadításán, kétségkívül megkísérelte terjeszteni. 1638-ban *Boros-Jenőn* is több mint száz szombatos zörgetett rablánczot⁹⁾.

Ilyen belső viszályok háborgatták mindjárt kezdetben a zarándi

¹⁾ Fő munka ez egyházmegyéről: *Rácz* Károly, A zarándi egyházmegye története. (Arad, 1880. — 8r., 290 lap.) L. 28—31. I. V. ö. *Ember* Pál, Hist. eccl. reformatae in Hung. et Trans. (Utrecht, 1728., *Lampe* neve alatt), 638—640. I. — ²⁾ *Károlyi*, Az egy igaz Istenről. (Debreczen, 1570.) 543. *Kanyaró* Ferencz, Unitáriusok Magyarországon, 84. — ³⁾ Ezt a becses adatot, mely helyreigazítja a 89. lapon tett állítását, *Kanyaró* F. szóbeli szíves közlésének köszönöm. Melius említett vita-íratának egyetlen csonka példánya megvan a kolozsvári unit. főiskola könyvtárában. (Említi *Bod* M. Athenása is Melius életénél). — ⁴⁾ *Uzoni*, Hist. Eccl. Unitar. I. 253. — ⁵⁾ *Jakab* E., Dávid Ferencz emléke, 234. *Kanyaró*, 99. — ⁶⁾ *Kanyaró*, 102. — ⁷⁾ *U.-o.* 107—8. és *Ker. Magvető*, XIV. 388—390. — ⁸⁾ Az ev. ref. egyház egyetemes névtára szerint. V. ö. *Kanyaró*, 108. — ⁹⁾ *Szalárdy*, 134.

seniorságot, melynek a XVI.—XVII. században kimutatott 132 ref. egyháza életéről csak kevés megbízható adatunk van. Egyszerre különben sohasem volt ennyi egyháza s a 80-at csupán 1566. előtt haladta túl, a mit eléggé megmagyaráz az a sok pusztulás, mely együttjárt a török hódítással. Ez az egyházmegye magában foglalta Zaránd nyugati sík részét, az egész Aradot s Bihar, Békés, sőt Temes, Csanád, Krassó és Szörény némely részét is. Zarándban 90, Aradban 26 községet számított hozzá monographusa¹⁾. Voltaképp azonban a mai Aradvármegye területén csak 24 helység reform. papjainak neveit ösmerjük s még három helység (Boros-Sebes, Erdőhegy és Nagy-Zerénd) XVII. századbeli reform. voltáról van okleveles adatunk. A többiről, magáról Aradról is, csak valószínűnek tarthatjuk, hogy a helvét hitvallást bevette s hogy egyházközséggé alakult.

A mai Arad területén a XVI—XVII. századból a következő ev. ref. lelkészek nevei ösmeretesek²⁾: *Ágyán* 1631. Sajókeresztúry György és 1654. Jeney István; *Betlenősi*ben 1635. Komáromy György, 1655. Böszörményi István; *Boros-Fenő*ben 1597—1604. Almásy János, 1605—8. Záb-rági Mihály; 1628—34. Ilosvay Gáspár; 1634—7. Pécsvárady Péter, 1637—41. Medgyesy István; 1641—49. Debreczeni Szikra István és vele egyidőben Kisfalvy Tamás; 1649—50. és 1655. Tölcsiky János és vele egyidőben 1648—53. Nagy-Ary Benedek; 1653—55. Szöllősi Jóó János és 1656—58. Kisfalvy Tamás, az egykor oly jeles egyháznak mindmaig utolsó ref. papja. — *Boros-Megy*erben 1631. Megyery András³⁾. *Csana-Kesz*iben 1654. Óváry György, 1666. Görbedy Péter, 1677. Szilágyi István. *Csúcs*on az illetlen magaviselete miatt elmozdított esperes helyett II. Rákóczy György 1648. decz. 15. Csúcsy Pétert tette a csúcsi oláh reformátusok seniorává⁴⁾. *Fazekas-Varsá*ndon 1664. Debreczeni István. *Fekete-Gyarmat*on 1661—80. Újváry vagy Érsekújváry András; 1680—85-ben Gulácsy György; 1685—92. Kolozsváry István. *Felító*ton 1654. Szalontay Péter, 1669. Arday István; *Karulyos*on 1653. Várallyay István, 1666. Tószegi Sámuel, 1669. Jeney György. *Kis-Fenő*n 1631. Veresmarty János, 1633. Patrohy György, 1673. Kabay Márton. *Lippán* 1607. Laskay István⁵⁾, valószínűleg a vár átadásáig, 1616-ig. Háza szemben állt szent Lajos egykori egyházával a Hosszú- (korábban Szent-Lajos-)útczában. Ez az egyház nem pusztult el egészen. Romjai némileg még láthatók s a templommal egybeépített minorita-rendház pinczéjének egy része fölött emelkedik a rózsa-útczai 258. számú ház, melyet, kettős emlék fűződvén

¹⁾ Részletek *Rácznál*. Elfogadtam statisztikai adatait, melyekhez pedig sok szó fér; pl. a betűrendes kimutatásban már az első község, Abád úgy kerül ide (143. 1), hogy Abády Benedek szülőhelyét s a Jaksicsok ideiglenes birtokát csakis protestánsnak képzelheti a szerző. — ²⁾ Részletesen *Rácz* könyvében. — ³⁾ XXI. L.R. 205b. L. a családok közt, 203. l. — ⁴⁾ XXIV. L.R. 43a—44a. — ⁵⁾ IV. L.R. 83b. Ezen az egy néven kívül egészen 1890. novemberéig, midőn helyreállított ref. egyházának Fogarassy Bálint lett első papja, egy más lelkész nevét sem ösmerjük oklevelesen.

hozzá, rajzban is bemutatok. — »Úr-Isten! — jegyzi meg 1616. május 20.-án Lippavár átadásáról egy lippai lakos, alkalmasint a lelkész¹⁾ — ne hagyj bennünket, szegény magyarokat! Segélj minden jóra és főképen az ekklezsiának javát promoveáld.« A lippai ref. egyház azonban csak 274 év után alakult újra. — *Ménésiben* Lippa elfoglalása után, úgy látszik, az ottani egyház erejének fölhasználásával alakult meg a ref. egyház; 1678-ban legalább lippa-ménésinek mondják a papját. Prédikátorai: 1653.

A lippai reform. Lajos-egyház romjain épült ház.

Devecsery Mátyás, 1678. Szenttamásy János. *Miklakán* 1629. Szerdahelyi Mihály, 1675. Marosszéky István, 1678. Szentpétery János. 1678. szept. 13. Apafy fejedelem a ménési és mikelakai kevés számú ref. magyaroknak 100—100 kősöt ajándékozott prédikátor és tanító (scholamester) tartására. *Miskén* 1676—81. Sarkady András. *Pécskén* 1686. Györy András²⁾. *Rokszinban* 1689. Debreczeni István. *Sikulán* 1653. Séllyey András. *Szederkényen* 1654. Makay János. *Székudvaron* 1656. Morvay Jeremiás. *Tal-pason* 1654. Fegyverneky János. Az egyház 166 fontos harangját a török

¹⁾ *Lippa város* levéltárában, 1798. évi másolat. — ²⁾ Az aradi lyceum egy 1634. évi Elzevir-nyomtatványára így írta be nevét: »1686. die 25. Februarii possidere me coepit Andreas Gyjörrij Parochus Pecsensis«.

elől futó lakosok Szalontára vitték s ott egy nagyobb harangba öntették be¹⁾. Tamászon 1654. Barcsay Ádám. Vadászon 1669. Szegedy Ferencz. Váraszkesziben 1646. Gyöngyös Gáspár.

A zarándi egyházmegye, illetőleg esperesség székhelye 1595—1658-ig, tehát míg Arad- és Zarándmegye Erdélyhez tartozott, Boros-Jenő volt.

Körösmarosközi seniornak írja magát 1569-ben Szegedy Lőrincz békési prédikátor, a Theophania költője²⁾; a seniorsággal járó jogokat és kötelességeket azonban egészen először csak Almásy János borosjenei lelkész gyakorolhatta, ki az erdélyi uralom visszaállítása után, 1597—1604. közt állt az egyházmegye élén. A XVII. században ezek az esperesek: 1605. Zábrági Mihály borosjenei prédikátor, ki még 1606. decz. 3.-án is mint ilyen vett részt a szatmári zsinaton s mint jenői lelkészt említik 1608. is³⁾; 1628—34. Hosvay Gáspár; 1634. június 18—1637. Pécsvárady Péter, ki már 1629. könyvet adott ki Pázmány Péter ellen; 1637—41. Medgyesi István, idáig debreczeni tanár, 1641—49. Debreczeni Szikra István, 1649—50. Tölcsöky János, 1650—1653. Nagy-Ary Benedek, az »Igaz vallású keresztyén« írója, 1653—55. Szöllősi Főő János, 1655—64-ig Kisfalvy Tamás. Egészen odáig, míg a töröknek 1658. szept. 2. feladott várból Szalontára nem kellett távoznia Kisfalvynak, mindig az egyik borosjenei prédikátor volt a zarándi egyházmegye seniora. 1664—66. Érsekújváry vagy Újváry András feketegyarmati, 1666 után Sarkady András miskei, 1677—80. Kisfalvy János szalontai, 1680—85. Gulácsy György és 1685—92. Kolozsváry István feketegyarmati prédikátorok kormányozták az egyházmegyét⁴⁾, mely a török hódítással egyidőben, különösen a ráczok pusztításainak hatása alatt fejezte be működését. Csupán egyes lelkészségek gondoskodnak tovább is a hívek lelki szükségeiről⁵⁾.

Tanulságos jelenség, hogy az utolsó borosjenei papok és seniorok majdnem kivétel nélkül a presbyterianismus hívei közé tartoztak; tehát mindannyian azon voltak, hogy megszüntessék a kath. hierarchiára emlékeztető esperesi és superintendensi kormányzás módját, községe kormányzásában teljes függetlenséget biztosítsanak a papnak és a presbyteriumnak s hogy a zsinat legyen az egyház legfőbb törvényszéke. A presbyterianismus, puritanismus vagy independentismus első képviselője e vidéken Tölcsöky János, kit a szintén presbyterianus Tarpai Szilágyi András váradi tanárral szemben választottak meg a jeneiek. Nagy-Ary Benedek jenői prédikátor 1651-ben már, Orthodoxus Christianus című könyvében, az irodalom terén is fejtegette a presbyterianismus elveit, melyek miatt

1) Rozvány, Nagy-Szalonta tört. 112—4. — 2) Heinrich, Szegedy Theophaniája. (Nemz. Hírlap, 1878., 194. sz.). — 3) IV. LR. 115a — 4) Ember-Lampe (id. h. 640.) szerint 1690. lett senior, pedig már 1685. okt. 16. az volt. (Török. Tört. Eml. IX. 101—2.). Hogy Kolozsváry nem 1702-ben, hanem már 1692. költözött F.-Gyarmatról Kis-Várdára, bebizonyította Szabó Károly. L. Szabad Egyház, 1886., 21. sz. — 5) A seniorok jegyzéke Embernél, 640. és Rácznál, 79—86.

1656-ban üldözéseknek volt kitéve¹⁾. Ezeket az elveket vallotta azonban az utolsó borosjenei prédikátor, *Kisfalvy Tamás* is, a ki 1685. okt. 16. a bihari tractus esperesével, Hunyady Andrással együtt, arra kérte a fejedelmet, változtassa meg a törvénytelen mártónapi terminust s a *püspök-választás* helyéül Szilágy-Somlyót jelölje ki, mely erdélyi terület. Bármit beszéltek ellenök némely egyházmegyéjökbeli seniorok és prédikátorok, *ők nem independensek* s kánonaik ellen semmit sem vétettek; ha el akarják halasztani a püspök-választást, ez csak azért van, mert békésebb idő kell ahhoz. Egyik birodalomból a másikba menjenek püspököt tenni, mikor a két császár nyílt háborút folytat! Nekik, hódoltságbelieknek, ezt, ha akarnák sem engedik meg, vagy csak nagy pénzen a basák és a kádik; »egyszer ezt megcselekedvén, azután is megkévánnák; így *gyűléskedésünkre ez ideig való gyenge libertásunkat magunk elrontanánk.*» Gyalog nem mehetnek Nagy-Bányáig 17—18 mfdnyire, szekeret, lovat pedig, a régi rendtartás szerint, a tatárok s nagy drágaság miatt elszegényedett hallgatók nem adhatnak. Félhetnek latroktól, tolvajoktól is; az pedig nincs rendén, hogy levélben küldjék be szavazataikat. *Superintendens-választásra ugyanis 14 seniornak személyesen kell megjelennie* s ezek közül egyet lehet választani. Idáig is a fejedelem védte őket az idegenek és *vladikák infestálásai* ellen; most is az ő védelméhez folyamodnak²⁾.

A vladikák (g.-kel. püspökök) zaklatásainak az a magyarázata, hogy az erdélyi fejedelmek a század közepén a mai Aradvármegye éjszakkéleti részében is megindították az oláhoknak a reformációra való térítését. 1648. decz. 15. Zarándvármegyét értesítette II. György fejedelem, hogy *Csúcsy Pétert* megerősítette a zarándmegyei oláh senioratusban, melyet elődje méltatlanul kormányzott s megvédeni ígérkezett őt az oláh vladikának s más akárkinek háborgatásai ellen. Csak azt kötötte ki, hogy »Istennek ígését *oláh nyelven* prédikálja és az alatta való papokkal is prédikáltassa«. — Ugyanezt tegye és tétesse a katekizmussal, melyet Fogarasy István éppen abban az esztendőben adott ki *oláhnál*³⁾. Azután »hogy aminémű temérdek babonaságot a keresztségben és a házásoknak összeadásában eddig tartottanak, azokat elhagyja és semminemű egymástól való elválasztást a magyar orthodoxus (t.-i. református) püspök híre nélkül nem teszen.« Az öt esztendővel ezelőtt ebben az ügyben kiadott fejedelmi szabályzatokat megtartsa. »Minden dolgokban a magyar orthodoxus püspöktől hallgasson és értsen. Minthogy pedig a gonoszság mindenütt elkezdett áradni, megengedte, hogy az ő tiszte alatt levő ekklézsiáknak vizitálására kimehessen, és az ő tiszte szerint való látogatását a régi bevett szokás szerint végbevihesse.« S meghagyta a tisztje alatt álló oláh papoknak, hogy

1) Gúnyírat a presbyterianusokra. Közli *Szabó Károly*, Magy. Prot. Egyh. és Isk. Figyelmező, 1870., 592—8. l., jegyzetekkel. Feldolgozta *Rács*, 88—94. — ²⁾ *Törökm. Tört. Eml.* IX. 101—2. — ³⁾ Brassó, 1648. 8r. 48 lap. Címe magyar.

esperesöknek ismerjék el s hogy tisztök elvesztésének terhe alatt engedelmességgel legyenek hozzá¹⁾).

A nemzeti politika azonban nagyon elkésett ezzel a rendkívül fontos kísérlettel. Uralma Csúcs és Jenő vidékén a rendelet kiadása után csak tíz esztendeig tartott s Jenő elestével nemcsak az oláhok reformatiója hiúsult meg, hanem — mint az erdélyi uralom kezdetén a katolika, most, a német uralom kezdetén, — a reformáta vallás ügye is teljesen elárvult.

A csúcsi oláh reform. templom.

III. Görögkeletiek.

A görögkeletiek, ha a korszak vége felé a reformatio terjedésétől kellett is tartaniok, ezen a vidéken állandóan tapasztalták a fejedelmek oltalmát. Míg az oláhoknak mindössze is csak Karán-Sebesen volt püspökségök, a rácok magyarországi első püspöksége Boros-Jenőben alakult meg. A borosjenei templomban keretben őrzött jegyzék szerint 1479-ben Dénes lett volna Erdély első metropolitája; utódai: 1557. István, 1599. János, 1627. Gerázus, 1637. Illés, 1643. István, 1651. Dániel, 1656. Sabbás, 1680. József, 1682. Jozzáf, 1687. Barlaám, 1693. Theophil²⁾).

1) XXIV. Lib. Reg. 43a—44a. A Lib. Reg. ugyanezen kötetében más vidékekről is vannak ilyen fejedelmi parancsok. — 2) A borosjenei jegyzékről, mely igazításokra szorúl. Erre nézve l. Hintz, Gesch. des Bisthums der griechisch-nichtunirten Glaubensgenossen in Siebenbürgen. 14—33. Nilles, Hist. eccl. orientalis, I. 153—186.

Boros-Jenőben tulajdonkép Báthory Zsigmond fejedelemnek, ennek a buzgó katolikusnak idejében virágzott fel a görögkeleti püspökség. Zsigmond, ki már 1585. febr. 6. erdélyi oláh püspökké nevezte ki *Spiridiont*¹⁾, pár hét múlva, márcz. 20. pedig *Jagumen* János kalugyert tette az oláh egyház superintendensévé²⁾, — tíz esztendő múlva a törökök ellen való harcra szólította fel a szerbeket. *Brankovics*, helyesebben Brankován Györgyöt, ki segítségére szerbeket, bolgárokat és oláhokat hozott, hagyomány szerint Világosvár, Siri, Pankota stb. uradalmával jutalmazta, a vele jött népséget pedig Arad-, Zaránd- és Csanádvármegyében telepítette le. György, ki azért jenopoli (jenői) zsupánnak nevezte magát, nemsokára Siri templomában tért örök nyugovásra³⁾.

Származása rendjét, mely semmikép sem függ össze az egykori deszpotáéval, igen zavarosan adják elő. Állítólag unokája (Brankovics Mózes moldvai püspök fia) volt Salamon, vagy szerzetes nevén *Száva*, ki 1605-ben, már mint jenei vladika igen nagy szolgálatoakat tett Bocskaynak Lippa vára megszerzésében. Erre az a jó oka is volt, hogy Bocskay a régi Aradvármegyének görögkeleti lakosait is az ő hatósága alá adta. Szávát ezentúl csakugyan felváltva nevezik jenei és lippai vladikának. Nem lehetetlen, hogy a fejedelem egészen külön g.-kel. püspökség székhelyéül jelölte ki Lippát, melynek környékén — főkép Basta kedvezései s az 1604. évi telepítések következtében — a rácok nagyon elszaporodtak. Annyi bizonyos, hogy Szávanak Lippán nem voltak püspök-elődei; de utódait sem ösmerjük. Ő-maga egészen aradmegyei lett. Szép háza volt Lippán a Darabos- és a Város-útca sarkán, malma a Maroson s 1607-ben három faluval a szabadhelyi vár uradalmát is megkapta. A lippai g.-kel. rác templomban⁴⁾ ma is mutogatják az *engolpiont*, azt a szűz Mária képével ékesített s fából szépen faragott nyakbavalót, melyet a liturgia végzése közben viselt⁵⁾, a kelyheket, melyekből Lippa hajdani püspöke áldozott, a kereszteket, melyeket csókra nyujtott a népnek s a drága öltönyöket, melyeket viselt. Erdély püspöke azonban nem ő volt, hanem *Spiridion*, kit állásában éppen 1607. június 23.-án erősített meg Rákóczy Zsigmond fejedelem⁶⁾, s 1608. január 15. Belényesben a jövendőre nézve is szabályozta az oláh püspökök választásának módját⁷⁾.

Száva utódának, s unokatestvérének, Lázárnak vagy — szerzetesnevén — *Longinusnak*, Lippa átadása után, ismét Jenőbe kellett visszateinnie a metropolitai székhelyet. Annál szívesebben tehetette azt, mert atyja, Dániel, különben is állandóan ott telepedett le. Longinust — hagyomány

1) *I. Lib. Reg. Sig. Bathory.* 259a. Spiridion még 1608. ápr. 29. is oláh püspök volt. U.-o. *V. L.R.* 11b—12a. — 2) *I. L.R.* 298b—299a. — 3) *Pesty*, Szörényi bánság, I. 352. — 4) Ez most a főtér s a Templom-útca sarkán áll, akkor azonban a mostani kath. templom helyén a Német- és Darabos-útca sarkán (a mai József téren) feküdt. — 5) *A* 240. lapon levétképen a jobbold. kehely fölött. — 6) *IV. L.R.* 86b—87b. — 7) *U.-o.* 239ab—241a.

szerént — Pécskén, a rácz templomban választották püspökké, alkalmasint 1633-ban¹⁾). A görögkeleti püspökök különben a régi Aradvármegye területét sem veszítették el egészen. A portán engedélyt eszközöltek ki²⁾),

Lippai g-kel. egyházi régiségek.

hogy minden háztól 7 kr. füstpénzt szedhessenek s ezt még a katolikuskoktól is be akarták hajtani. Általában véve a vidék megmaradt kevés kath. lakossága ellen folytonosan vádaskodtak a görögkeletiek.

¹⁾ *Lakatos* (II. 61.) többnyire *Stojácskovics* (Cserte naroda srbskago) adatai nyomán. —

²⁾ *Jajcs* (32—35.) szerént Janics András radnai guardián idejében, tehát a XVI. század második felében; akkor azonban még nem volt püspökség Lippán.

Longinus 1640. körül ösmeretlen okból, de mégis talán a miatt, hogy nem helyeselte I. György fejedelemnek az oláhok reformálására irányuló terveit, elhagyta Jenőt s Oláhország egyik zárdájába vonult. Valóban, éppen 1642-ben követelte a fejedelem Milovitiustól, az új vladikától, hogy »az idegen nyelven való birbitelést az alatta leendő papokkal elhagyassa.« Longinus távozása után Jenőn egyelőre csak protopopák végezték a g.-kel. püspök teendőit. Ez a körülmény kétségtelenül összefügg azzal a másikkal, hogy György fejedelem 1643-ban oláh református esperességet állított fel Csúcson s azt a magyar ref. superintendens felügyelete alá helyezte. 1643. okt. 10.-én igen érdekes levélben erősítette meg az erdélyi oláhok püspökévé választott *Istvánt*¹⁾, II. György pedig 1651-ben *Dánielt* s valamivel később (1653.) újból helybenhagyta az oláh és görög egyházak szabadalmait²⁾. A jenői g.-kel. egyházban maig is őrzik a Tergovistryén 1652-ben nyomtatott pravillát, mely az egyházi törvényeket foglalja magában³⁾ s mely bizonyosága, hogy a fejedelmek, ha a reformatio terjesztésére törekedtek is, tiszteletben tartották a görögkeletiek vallása szabadságát. A jenői templomnak egy felírás nélkül való s Jézus, sz. Mihály és sz. István képeivel díszesített aranyozott ezüst kelyhe és ezüst füstölője, kettős kereszttel ékesített aranyozott szentsége, egy keresztes kis kanala és kis tányéra maig is hirdeti, hogy nem akadályozták őket szertartásaik külső fényének kifejtésében sem.

István és Dániel metropolita többnyire Gyulafejevárott, a fejedelem udvarának közelében tartózkodott, Jenőn pedig az egyház ügyeit *Gergely* protopopa vezette⁴⁾. 1656. decz. 28. Csulay György ref. superintendens javaslatára II. György fejedelem *Brankovics* Simont, szerzetesnevén *Szávát*, nevezte ki az erdélyi és a zarándi g.-kel. oláhok és rácok püspökévé⁵⁾. Simont nagybátyja, Longinus, Oláhországban, Tergovistryén csak 1656. szeptemberében vette föl hieromachusszá, de már három nap múlva főpappá szentelte⁶⁾ s így kinevezésének nem volt kánonjogi akadály.

Száva vagy Sabbás metropolitát nagy fénynyel és örömmel fogadták hívei Boros-Jenőn, hol azonban az a szomorú hír is várta, hogy távolléte alatt felesége elhunyt⁷⁾. Két esztendő múlva azután török kézre került Jenő és így Száva püspöknek is menekülnie kellett. Erdélybe vonult, hol 1659. márcz. 15. Barcsay és 1663. szept. 1. Apafy készségezen biztosították az oláh papság szabadalmait⁸⁾, Apafy pedig 1662. ápr. 23. Mikolán ismét őt tette az erdélyi oláhok püspökévé⁹⁾, csupán az Olton túl lakó görögkele-

¹⁾ XX. LR. 212b—216a. 1651-ből u.-o. XXV. LR. 483—4. — ²⁾ XXVI. LR. 172—9. — ³⁾ *Baltha* György jenői g.-kel. első segédlelkész úr szíves közlése. — ⁴⁾ *Szávadok*, 1888., 694. — ⁵⁾ *Közli Czoernig*, Ethnogr. der oesterreichischen Monarchie. III. 64. Kivonatban *Engel*, Servien und Bosnien, 481. *Hintz*, Gesch. des Bisthums der griechisch-nichtunirten Glaubens-Genossen in Siebentürgen, 26. 1. Az oklevél u.-o. 79—81. — ⁶⁾ *Pesty*, Szörényi hánság, I. 352. — ⁷⁾ *Lakatos*, II. 62. — ⁸⁾ XXVII. LR. 150—1. — ⁹⁾ XXVIII. LR. 420—1.

tiüket bízván Dániel püspök gondjaira¹⁾. Száva metropolita és öcsce, György, 1668-ban a fejedelem engedélyével Moszkvába utazott, hogy segítséget kérjen a feldúlt oláh egyházak helyreállítása végett. Alexej cár nagy kitüntetésekkel fogadta s környezete is minden kitelhető figyelemben részesítette őket. Száva püspök 1675-ben, midőn egyik zsinaton az oláhnak az ószláv nyelv helyett való használatát a szertartások végzésében nemcsak megengedte, hanem ajánlta is²⁾, ismét fölkereste Moszkvát; az erdélyi oláh egyházakra ott gyűjtött pénzzel azonban nem számolt be. Ezért s egyházi és politikai rendetlenségei miatt az erdélyi *egyházi törvénytörvényesség* 1679-ben megfosztotta méltóságától, vagyonát pedig zár alá vétette. A fejedelem elfogatta ugyan, de 1680-ban mindamellett is szaba-

don bocsátotta, hogy «gonosz cselekedetihez képest sokszori halált is érdemelne»³⁾. I. Lipót azonban pártfogásába vette s 1683. jún. 17.-én őt és öcscsét, Györgyöt bárói címerrel tün-tette ki⁴⁾, a mi különben nem a buzgó oláhnak, hanem a Balkán-félszigeten nagyon hasznavehető rácznak szólt. 1687 táján, akkor hunyt el, mikor már teljesen bízhatott abban, hogy öcscséből csakugyan a rácok deszpotája lesz.

Utódai (József, Joazáf, Barlaám és Theophil) érsekeknek s belgrádi (gyulafejevári) és aradi püspököknek nevezték ma-

Száva püspök bárói címere.

gukat; 1693. ápril 30. pl. Theophil érsek a most Aradban levő Rokszin papjához intézett levelét így kezdi: »Milosztiv Bosiu Theofil Archiepiskop i Mitropolit Sztol Belgradszki, Orodszki, Iprotsi« stb.⁵⁾ 1695. márcz. 4. azonban I. Lipót ismét külön püspököt nevezett ki Jenő számára s ezzel új korszakot kezdett azon vidék g.-kel. lakóinak életében.

¹⁾ XXVII. LR. 406—7. — ²⁾ Pesty, I. 360. — ³⁾ A román forrásból dolgozó *Lakatos* (II. 62.) azt hiszi, hogy ősi vallásáért a leggyalázatosabb kínzásokat, majd vértanúhalált kellett szenvednie. De már *Hinte* (29. l.) kimutatta, hogy nem igaz, mintha lefejezték volna a tordamegyei Jácson. Természetes halállal és szabadságban múlt ki 1687. táján. L. bővebben *Hurmusaki*, *Fragmente*, II. 16—17. és *Thallóczy*, *Az Ál-Brankovicsok*. (Századok, 1888., 693—701.) Száva püspök, mint sikkasztó, nem-igen alkalmas a vértanúság szerepe vitelére, mire már 1681. aug. 21. kijelölte Csáky László és Paskó Kristóf levele. (*Hinte*, 82. l.); de arra sem, hogy mint a román nyelv használóját dicsőítsék (Lakatosnál, II. 62.), mert ő a szerb ügy fanatikusai közé tartozott. — ⁴⁾ XVIII. LR. *Leopoldi*, 18. — ⁵⁾ P. Nagy, *Aradm.* (Kézirat), 87.

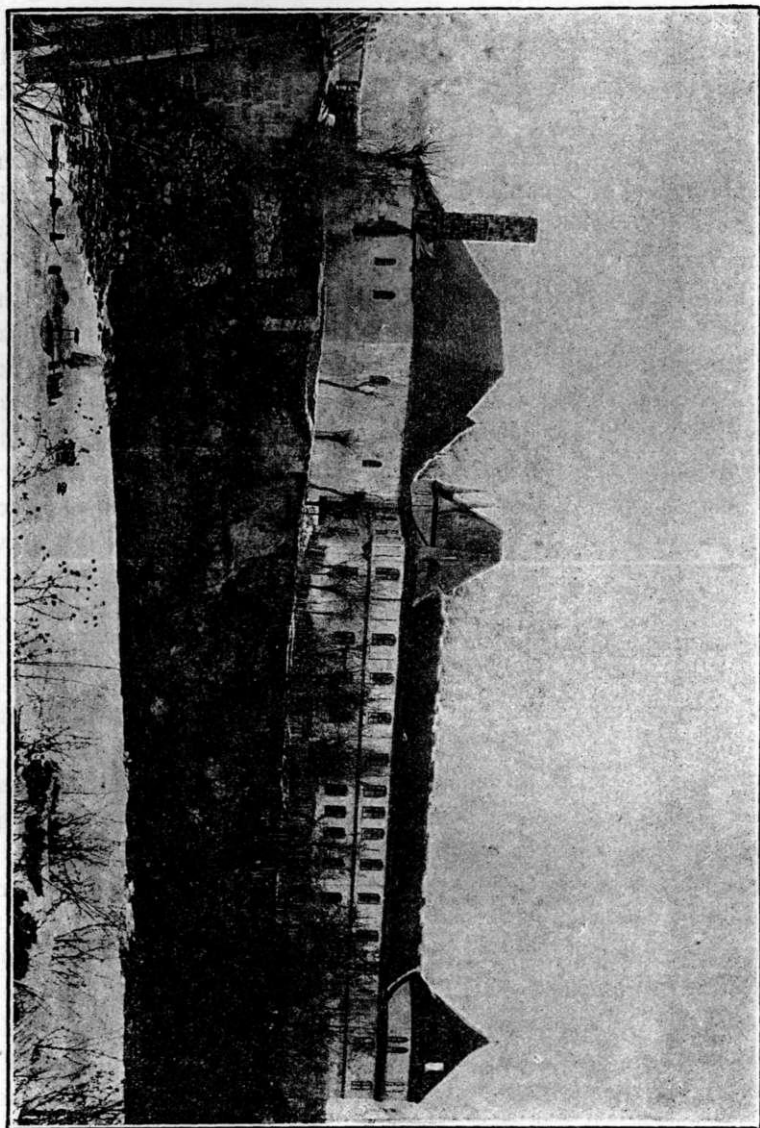
IV. Mohammedánok.

A török állam már a hódítás első korszakában (1552—1595.) gondoskodott, hogy arad-zarándi váraiban a mintegy ezer főnyi őrség a maga mohammedán szertartásait gyakorolhassa. Az 1590. évi zsoldlajstrom szerint Erdőhegyen az *imám*, ki a medsidben (mecsetben) s a temetésnél, esketésnél stb. szolgált, egyúttal *khátib*, vagyis főpap volt, ki fakarddal a kezében minden pénteken *khutbet* (imádságot) mondott a szultán és a birodalom üdvéért. Erdőhegyen 1590-ben a khászbeli, vagyis állami mecsetben *Muhjieddin* volt az imám és khátib s *Ibrahim* Khalfa a müezzin, ki a medsid tornyáról naponkint ötször énekelte végig a megszabott imádságokat. Úgy látszik azonban, Erdőhegyen másik mecset is volt, mert ugyanakkor egy Murtéza nevű müezzint is említnek¹⁾. Az imám naponkint csak 9, a müezzin pedig 8 akcsét kapott s így elég gyöngén fizették.

Kétségtelen, hogy Lippa, Váradja, Arad, Világos, Jenő és Topincs török őrségének is meg volt a maga papsága; csakhogy erről a hivatalos jegyzékekben nincs szó. Itt tehát vagy egyes katonákat bíztak meg az istentisztelet végzésével, vagy pedig magánosok tettek alapítványokat. Lippán már az első hódítás idejében a radnai kapura nyíló Híd-útcza és az Ábrahám-deák-útczája sarkán állt a mecset²⁾. Ezt az 1595-től pusztán álló épületet 1615. októberében ugyan még hiában tisztogattatta ki a tatár *Cselebi*³⁾, kit a rácok a városba beengedtek, 1616 után azonban csakugyan ismét használhatták a törökök — Boros-Jenőnek 1595-ben, mikor az erdélyiek visszafoglalták, állítólag négy mecsetje is volt. Ezek azonban nagyon jelentéktelenek lehettek. Mikor 1646. decz. 5. Szalánczy portai követ azt írta II. György fejedelemnek, hogy a törökök a jenei mecset lerontása miatt is panaszkodnak, a fejedelem szinte pirongatva válaszolt⁴⁾. »Jenőben — úgymond — kegyelmed sokszor lévén, ha reá emlékezett volna, könnyen megfelelhetett volna a mecset dolgáról; mert mi olyat ott e napig sem láttunk, sem hallottunk lenni, hogy kőből csinált mecset lett volna. Inkább építeni akarnánk, mintsem rontani. Volt ugyan valami vigyázó helyecske az egyik bástyának héjazatján; ha elrothadt fája, zsendelye, azt sem tudjuk.« A Boros-Jenőn mostan álló mecsetet tehát csak az újabb foglalás, 1658. után emelhatték. Maga a templom, a vár délnyugati oldalán, négyszögletű kőépület, egyszerű famennyezettel, melyet két laoszlop tartott⁵⁾. Az épületből mintegy 17 m. magasságra nyúlik föl a faragott kövekből emelt minaret, mely a törökök építkezésének ritka emlékei közé tartozik. A vár visszafoglalása után 1702—1858.

¹⁾ *Kammerer-Velics*, Defterek, I. 378. — ²⁾ Templum turcicum, mechiert vulgo nuncupatum. (1607. május 23.) — *IV. L.R.* 43b. — ³⁾ *Tholdalagi* évkönyve. Tört. Tár. 1881., 9. l. — ⁴⁾ *Zöldfikár* aga levele 1636. nov. 24. *Törökm. Tört. Fml.* IV. 448. — ⁵⁾ *U.-o.*, V. 389. — ⁶⁾ Ezeket az oszlopot csak mintegy 45 év előtt cserélték föl kőoszloppal.

ismét keresztény templomul használták s temettek is a templomnak a »török torony« mellett levő falába¹⁾. Magát a szűk minaretet nem használhatták s benne háborítás nélkül ezrelék lakhattak a bőregerek²⁾, míg végül eczetgyár kéményévé alakították át a jelenkorban.

A borosjenői mecset és vár.

¹⁾ Erre az első példát 1755. febr. 23. találom. (Liber mortuorum parochialis ecclesiae B.-Jenő.) 1858-ig az Atzélakat is ide temették és csak ekkor szállították át hamvaikat a mostani plébánia-templomba. — ²⁾ A természettudós *Grossinger* (*Universa historia physica regni Hung.* II. 457.) panaszkodik, hogy 1779-ben a töméntelen bőregér miatt nem mászhatott fel a »török torony«-ba.

Csak ez a kémény, az egykori minaret, a keresztények templomainak romjai és a pusztatemplomokról elnevezett dűlők emlékeztetnek a mai Aradban arra, hit dolgában milyen válságos időket élt át Aradvármegye azon másfél század alatt, míg a mohammedán szultán s a katolikus császár- király szeszélyeinek kitett Erdély protestáns fejedelmei tartottak reá igényt.

V. Iskolázás.

A török hódítás korában a mai Aradvármegye területén nem volt felsőbb iskola. A főbb urak és papjelöltek az ország más vidékein levő vagy külföldi akadémiákon fejezték be tanulmányaikat. Tótvárad *Kornis* Mihály 1626-ban a leydeni egyetemen tanult, utóbb pedig külföldi útjában is kísérte Bethlen Pétert¹⁾. I. Rákóczy György 1647-ben megdícsérte Arad egyik hőst, *Antalt* vagy *Lippayt*, hogy fiait »atyai gonddal neveltette a tisztesebb tudományokban«²⁾. *Haller* Gábor 1629—1635. külföldi egyetemet látogatott s fennmaradt naplójában sok jellemző vonást örökített meg a német egyetemekről; kiváló matematikus lett belőle, a főiskolákon azonban a korhelységet is megszokta. »Ha bor volna, úgy-e, hamarabb megtalálnád«, korholta Boros-Jenő építőjét I. György, mikor a keresett könyvet nem tudta hamarosan előadni³⁾. A nagyhalmági *Kasza* Sándor tanulásáról, előmeneteléről 1656-ból Illyei Lászlónak és Forró Györgynek szintén több, idáig kiadatlan levele maradt fenn⁴⁾. Azok a gyakran fényes nevek, melyeket Aradvármegye XVI—XVII. századbéli földesurai viseltek, eléggé tanúsítják, hogy a birtokos nemesség színe-java nem nélkülözhetett bizonyos általános műveltséget.

A réform. theologusok is külföldi utazásokkal bővítették tudásukat. »Micsoda vagyok én — kiált fel *Nagy-Ary* Benedek, borosjenei prédikátor⁵⁾ — és micsoda az én erőm? Hogy az idegen országokat imígy-amúgy, Isten kegyelme által megtekintélhettem, kevés költségemnek fogyatkozását eszemben vévén, elmémet egykor fordítám édes hazám s nemzetem köziben való visszatérésre, a végre, hogy az én uram és rólam gyermekségtől fogva kegyelmes gondviselő édes Istenemhez, tisztem- és nemzetemhez való kötelességem szerint én is valakinek valamiben szolgálhatnék. Te tudod, Istenem, ki a szíveknek belső részeit is vizsgálod, hogy nem egyebet, hanem ezt tettem volt fel czélul én-magamnak; melynek megteljesítésére az Úrtól erőt kérvén alázatos könyörgésemben, még minekelőtte kevély, magahányó, iszonyú tengerre szállottam volna, ugyan fogadással is köteleztem volt magamat.« Arad ref. prédikátorai tanuló-éveikben több-

¹⁾ *XIV. LR.* 99b. — ²⁾ *XXIII. LR.* 57a. — ³⁾ *Haller naplója.* Mikó, Tört. Adatok. IV. 49. — ⁴⁾ *Az orsz. levéltárban* NRA. fasc. 840. nro 56. — ⁵⁾ *Nagy-Ary*, Orthodoxus Christianus, azaz igaz vallású keresztyén (Várad, 1651.), az ajánlatban.

nyire megjárták Németország, Hollandia és Anglia egyetemeit, hogy azután méltón járhasanak el itthon »scholai és prédikatori« hivatallukban. Apafy Mihály még 1678. is gondoskodott, hogy Ménesiben és Mikelakán prédikátort és scholamestert tarthassanak a megfogyatkozott számú reformátusok. És ha a török torkában levő Aradmegye iskolaügyéért nem sokat tehettek is Erdély fejedelmei, híven szem-előtt tartották a borosjeneiek számára 1652. kiadott kiváltságlevélben kimondott azt az elvet, hogy »háború és műveltség tart fenn minden államot«¹⁾.

Még a szegény római katolikusok is tettek, a mit tehettek. *Stipan-csics András radnai r. kath. plébános* pl. 1650-ben iskolát nyitott, melyet 35 tanuló látogatott²⁾, *Paulisi Domokos* pedig a bölcsészet doctora s utóbb (1640) a nagyszombati egyetem tanára lett³⁾. — A görögkeletiek iskolaügyeiről nem maradt fenn tudósítás; a törökökéről is csak általában mondhatjuk, hogy a mecset mellett iskola is állott. Tanítványaik talán ritkábban adhattak okot olyas kifakadásra, mint a melyet 1666-ban Apafy tett a jenei basához, hogy »a mely magyar deák (a jenei basa nevében küldött) levelet írta, ökrök közt tanult«⁴⁾. Az iskolák dolga azonban mindenesetre nagyon gyöngén állt az akkori Aradmegyében s azok a jó magyarsággal írt levelek és okiratok, melyek a XVII-ik században aradmegyeiek tollából elég fölös számmal kerültek ki, többnyire más vidéken nyert tanultság jelei. Tury Mihály deáknak 1608. olyan címert adott a fejedelem, melyben a daru egyik lábával kardot villogtat, csőrében pedig író tollat tart⁵⁾. Ezt kétségkívül mint megyei ember érdemelte meg a jenei deák. Sőt a törökök is súlyt fektettek a magyar nyelv megtanulására. Sok tudott közölkék magyarul s pl. Moharem gyulai basát éppen akkor vágták le a portyázók, mikor fiát a magyar nyelv elsajátítása végett vitte Jenőbe⁶⁾.

VI. Irodalom.

Főbb iskolák és a műveltség egyéb középpontjainak hiányában irodalmi élete sem lehetett, csupán írói voltak a hódoltság korabeli Aradnak. Írói érdemeket főkép a papi pályán lehetett szerezni; *Megyery András* borosmegyeri lelkésznek 1631. még címerébe is bibliát olvasó, *Nagy-Ary Benedek* jenei prédikátoréba pedig kiterjesztett karokkal imádkozó papot rajzoltatott a fejedelem. »Hogy én is amaz egy talentomos szolgálával — írja Nagy-Ary⁷⁾ — hallgatásom, félelmem restségem, vagy egyéb gondviseletlenségemmel Uramnak nálam letött girácskáját el ne ásnám, mindenütt, a hol s miben illett, szólottam, szólom is ennekutána is az én Istenemnek igazságát az ő dicsőségére, minden félelem és tekintet nélkül.«

¹⁾ *Fábián*, I. 222. — ²⁾ *Fermentssin*, Chron. Bosnae, 37. — ³⁾ *Szentiványi*, *Continuatio diss. paral. memor. rerum in Hung.* (1700.) 40. I. — ⁴⁾ *Törökm. Tört. Eml.* VI. 322. — ⁵⁾ *VI. L.R.* 159—160. — ⁶⁾ *Szaláráy*, 260. — ⁷⁾ *Orthod. Christ.*, az ajánlatban.

Magának a *vallásos irodalomnak* is csak néhány munkatársa akadt Aradban. A régibb nemzedékből a dombegyházi születésű Basarági Vid János 1571-ben adta ki a »keresztyén vallásnak minden ágozati«-t, Szegedi Kis István pedig 1573-ban a Szentháromságról (Assertio vera de trinitate), 1584-ben s azután még gyakran a római pápaságról (Speculum romanorum pontificum) írt s 1585-ben Istenről és emberről való theologiai vélekedéseket ösmertető könyvét (Theologiae sincerae loci communes de deo et homine), végül 1592-ben a próféták s 1598-ban az evangélisták könyveihez latinul adott magyarázatait, melyeket kétségkívül szívesen olvastak Aradban is, hová őt reformátori pályája kezdetének emlékei kötötték.

Az ellenreformatio ellen való küzdelemben nyomot hagyott *Pécsvárad*i Péter jenei lelkésznek még váradi tanár korában Pázmány Péter két könyvére 1629. írt felelete, melynek az a jelszava, hogy »a megveszett elméjű és a hitben megvettetett emberek tovább nem mehetnek; mert ezeknek esztelenségök nyilvánvaló leszen mindenek előtt.« Erre a szenvedélyes és hőbeszédű támadásra Sallay Istvánnal íratta meg czáfolatát Pázmány¹⁾. *Keresszegi* Istvánnak prédikációi csak annyiban tartoznak ide, hogy azokat 1635-ben Petneházy István özvegyének költségén adta ki. 1651-ben *Nagy-Ary* Benedek jenői lelkész »Orthodoxus Christianus, azaz igaz vallású keresztyén« című munkájában 253 lapon foglalkozott a hit lényegével. »Sok és nehéz, de — úgymond — minden napra szükséges dolgok vannak ilyen kicsiny helyen egybeszorítva. Némelyek sok rhetorikai ékességet, szólásban való czifrát, vagy inkább tarafarát nem tapasztalván meg e munkában, főképen a kik fülöket affélére inkább, mint a dolognak nagyságára szoktatták, erre nézve e traktában több símaságot, czifrább beszédeket fognak netalán kívánni. Azonban — teszi hozzá — az igazság együgyű beszédben szokott járni«. Még csak borosjenei *Hegyesi* István »Kegyességnek nagy titka« címmel 1686. Naláczy István hunyadarándi főispán költségén kiadott nagy (855 lapnyi) munkáját említhetem, melyet a Szentháromság tanának védelmére kérdésekben és feleletekben írt.

Abban a bibliafordításban, mely a debreczeni egyházkerület rendletéből Komáromi *Csipkés* György közreműködésével az eredeti héber és görög szövegből 1675-ben készült, résztvett *Kisfalvy* Tamás szalontai, korábban borosjenei lelkész is.

Görögből és latinból magyarra fordítva, *Laskay* János debreczeni mester (tanító), utóbb lippai prédikátor 1592. adott ki egy füzetet »Az Aesopus életéről, erkölcséről«²⁾. Ugyancsak Laskay 1589-ben Verböczy hármaskönyvét is lefordította; ez azonban nem maradt reánk³⁾. A másik jogi könyv, Kithonics Directio methodicájának fordítása is csak annyiban

¹⁾ Mindkettőnek ismertetése a címlapok fac-similéivel *Fraknói*nál (Pázmány, 302—4.).

— ²⁾ Egyetlen példánya az erdélyi muzeum könyvtárában. — ³⁾ *Szabó, Régi Magyar Könyvtár*, 194. l.

tartozik ide, a menyinyiben Kászonyi János váradjai lakos készítette 1650-ben.

A *költők* közül egyedül Balassa Bálintot említhetjük. Családjá¹⁾ ugyan királyi elhatározás következtében már 1569-ben elvesztette aradzarándmegyei javait, az erdélyi fejedelmek azonban továbbra is birtokosnak tekintették a költőt, ki azonban még sem élvezhette jószágai jövedelmét. Forró szerelemre gyúladt e vidék leggazdagabb földesasszonya, Losonczy Anna, a temesvári hősnek leánya iránt s epedő szép költeményeket írt hozzá akkor is, mikor Anna Ungnad Kristófhhoz ment férjhez. »Gondolkodó, bús szerelem emésztette«, mivel Isten »bírhatatlan vágyra«, arra gerjesztette, kit neki meg nem adhatott. Az »Istenes énekek« halhatatlan írója²⁾ azonban csak birtokigényei szerint tartozik e könyvbe. 1594. történt elhunya után aradi és zarándi javait 1609-ben nővére, Anna (Paczód Ferenczné) kapta.

A *történetírók* sorában is csak kölcsönvett jelesekkel találkozunk. Szamosközy István, a borosjenei jegyző fia, árva volt már 1591-ben, midőn Kovacsóczy kancellár külföldi tanulmányútra küldötte. »Történeti Maradványai«, melyeket négy kötetben az akadémia költségén adott ki Szilágyi Sándor, Aradvármegye történetéhez is becses adatokat tartalmaznak. — Kemény János, kinek Aradban is voltak birtokai, önéletíratában (1607—1655) szintén megemlékezett Aradról. Ellenben hallgat róla naplójában Haller Gábor, ki Boros-Jenő fölépítésével adta jelét a várépítésben s a mérnöki tudományokban való jártasságának. Az *orvosok* közül hírnevet csupán Basarági Vid János szerzett, ki még 1564-ben kiadta De remediis pestis prophylacticis című könyvét; magyar chirurgiája, vagyis a sebgyógyításának mesterségéről írt négy könyve azonban kéziratban maradt s ha el nem vészett, lappang valahol. A mai Arad egész területén kivülről még csak a bekényi (buttyini) sebészt említik 1651-ben, de ezt sem nevezik meg³⁾. A sebészetet kétségkívül a borbélyok gyakorolták, kik azért pl. Boros-Jenőben külön czéhet is alkottak. Vid János kortársáról, A Plumbo János radnai guardiánról emlékezetben maradt, hogy különféle háziorvosságokat tudott készíteni, miért a törökök s oláhok egyaránt becsülték. A törökök Pankotán és Monyászán fürdőket nyitottak, mi által jó szolgálatot tettek ugyan az egészségügynek, török orvosokról azonban nincsenek följegyzéseink, sőt ők maguk is gyakrabban fordultak kuzuzslókhoz⁴⁾.

¹⁾ Erről I. könyvem I. kötetét a 340. lapon. Az ott közlött czímert a 249. lapon egy jobban rajzolttal cserélem ki. — ²⁾ V. ö. Gyarmathi Balassa Bálint költeményei. Szerk. Szilády Áron. Budapest, 1879. 8r. LIII és 354 lap. — ³⁾ *Fábián*, I. 88. — ⁴⁾ Lippai oláh néphagyomány szerint a zsarnok lippai basa egy javasasszony hírében álló molnárnéval gyógyíttatta magát túlságos kövérsége ellen. Az asszony nyers ökröbőrbe varatta, azután a mestergerendára felkötözte, alatta pedig illatos füveket égettetett el, melynek illata be-

Az idők s a körülmények általában véve nem kedveztek Aradban a tudományoknak. Irodalmi és tudományos élet nem is fejlődhetett a török hódítás korában olyan területen, hol csak néhány népiskola tengődött. A hogy a végbeliekről megírta volt Balassa Bálint, a vitézeknek »a nagy széles mező s a szép liget-erdő volt sétáló palotájok, — az útaknak lese, kemény harcok helye tanuló-iskolájok; csatán való éhség, szomjúság s nagy hévség, fáradtság multságok.« S az egyetlen multság, mely a XVII. századból átszállt a már szabad XVIII.-ra, egyúttal egyetlen emléke annak, hogy a török bennlakása mégis hatott valamit a népdalra és zenére, az a szüreti dobzódás volt, melyet a XVIII. században ismételve eltiltott Aradvármegye s miatta 1748-ban 12 frtjával büntette meg a siklói lakosokat. Csakhogy ez a dal is oláh volt már. A török idők viszontagságai után Aradban csak itt-ott hangzott magyar ének a templomok rozszant fedélzete alatt, magyar dal a nagy széles mezőn, a szép ligeterdőn. Eltűnt a magyar nyelv, irodalom és műveltség, mert eltűnt »a végbelieknek, ifjú vitézeknek dícséretes serege.«

lehelése végett erősen kellett kiabálnia, a zajra összefutó cselédeket azonban, meghagyás szerént, elkergetnie. Harmadnap már (mindennap fris ökörbőrbe bujtatva) sokkal könnyebben érezte magát, mivel azonban a bosszúálló molnárné most mérges füveket égetett el alatta, fúladozni kezdett s hiába hitta cselédeit. Azok, kiket a két első nap mindig visszakergetett, most feléje sem mentek s a basa nagy kínok közt halt meg. (*Eisenkolb* tanár úr közlése).

Balassa czfmere.

XXXIX. ANYAGI VISZONYOK.

I. Őstermelés. *Halászat, vadászat, állattenyésztés, föld-, kert- és szőlőmívelés, erdőgazdaság, bányászat.* **II. Ipar.** *Ötvösök, kovácsok, vargák, csizmadiák, szabók, szűcsök, borbélyok, molnárok, mészárosok, vendéglősök, mézeskalácsosok, kőművesek és ácsok.* **III. Kereskedelem.** *Eminek és czelerek. Sószállítás. Csempészet. Bazárok és vásárok. Mértékek.* **IV. Közlekedés.** *Országútak, hajózás.*

I. Őstermelés.

A *halászatot* a török hódítás korában sem hanyagolták el a lakosok. A történetíró Istvánfy is erősen dícséri a Marosnak Eperjes és Csála közt levő szakaszát a halak sokasága miatt¹⁾. A bodrogi barátoknak a basák szabad halászatot s halbehordást engedtek²⁾. Nagyban űzték a halászatot a Körös vidékén is; a péli vámszedés és a Körösön való halászat joga még a XVI. század másik felében is az egri püspököt illette³⁾. Szokatlan nagyságú pisztrángokat fogtak a deszni patakokban. A Körösbe Boros-Sebesnél ömlő Sebes vizéből s más patakokból Wesselényi nádor asztalára egykor háromszáznál is több pisztrángot küldtek a jobbágyok⁴⁾.

Vadászattal rendszeresen nem foglalkoztak, pedig nagyon elszaporodtak a vízimadarak, különösen a vadrucza és a vadliba. Sokra becsülték tolla miatt a darut; 1604. Huszein gyulai bég Rákóczy lippai kapitányt a kért árpa helyett kétféle szép darutollal ügyekezett megbékéltetni⁵⁾.

Az *állattenyésztés* helyenként némiképp emelkedett, mivel a parlagon heverő földeken csak ebből remélhetett még valami hasznot a gazda. A végeken sok lovas katona szolgálván, természetesen nagy gondot is fordítottak a *lőtenyésztésre*; 1635-ben a jenővidéki birtokosoknak egy-egy lovaszt kellett tartaniok Jenőben⁶⁾. Pompás fajlovakat is növeltek; Bethlen Gábor 1601-ben egy 500 frtos lóért kóti és vizneki részjóságait engedte át a jenei Szentandrassy Györgynek⁷⁾. A törökök tehát szívesen hajtották el a magyarok lovait; így pl. 1590. a déznaiakét⁸⁾, míg 1657. és 1658.

¹⁾ *Istvánfy-Vidovich*, 342. — ²⁾ *Fábián*, I. 117. — ³⁾ *Századok*, 1883., 587. —

⁴⁾ *Grossinger*, Hist. Phys. Regni Hung. III. 118. — ⁵⁾ *Tört. Tár*, 1879., 395—6. —

⁶⁾ 1635. május, V. t.-cz. — ⁷⁾ *NRA*. 816., 2. — ⁸⁾ *Pesty*, Szörényi, I. 67.

tavaszán a jeneiektől raboltak lovakat¹⁾. Viszont azonban sok diplomatiái tárgyalást okoztak a jeneiek is, kik 1657. az aradi törökök ménését kerítették hatalmukba²⁾. A sok áradás és a kolumbácsi legyek miatt sokat szenvedtek a lovak. 1638. nyarán pl. a Jenő és Várad táján levő mezei hadak lovai — Melith Péter szerint — igen bágyadtak voltak »a sok légybogár és fű nem léte miatt«³⁾.

A *baromtenyésztők* szintén örökös zaklatásoknak voltak kitéve. 1574. a lippai bég egy faluból 40 barmot hajttatott el, miért különben a szultán haragját is magára vonta⁴⁾; viszont Halmágy vidékén 1604-ben a hajdúk 25,000 frt ára szarvasmarhát szedtek el, hogy Magyarországon eladják⁵⁾, 1667-ben pedig a nadabiak marháit hajtották el⁶⁾.

A *juhtenyésztést* maguk a törökök is előmozdították, mert kedves húseledelők volt a juh. Különösen a szerbek foglalkoztak vele. 1581-ben a főnlaki náhie 20 községében összesen 27,127 juh után szedtek adót a törökök⁷⁾ s 1587-ben a pankotai esperesség területén még mindig 2390 dézmarbáránya volt az egri püspöknek⁸⁾.

A *sertésenyésztés* külön fajt fejlesztett. A Vadász környékén lakó magyarok ugyanis, épp úgy, mint a biharmegyei szalontaiak, mikor néha heteken át a makkos erdőkben bujdosoltak a törökök elől, vad malaczkát fogdostak össze s ezeket csürhébe hajtvá, megszelidítették és fölnevelték. Ezekből származtak a kevés zsírú, de igen jó húsu vörös disznók, melyeket közönségesen szalontai fajnak neveznek s mely Vadász vidékén most már jóformán kiveszett⁹⁾.

Földművelést rendszeresen nem űzhetett többé a magyar ember. Ha szántani, vetni, aratni, gyűjteni, nyomtatni, hordani volt kinn a határban, sohasem hagyhatta otthon kardját, fokosát, baltáját, mert sohasem tudhatta, mikor üt reá a török. 1583-ban pl. a temesváriak fölégették a desznieknek tizenegy asztagba rakott búzáját és szénakazlait¹⁰⁾; viszont 1657-ben a temesvári basa panaszkodott, hogy péli jobbágyaitól ezer mérő gabonát vittek el a jeneiek és a szalontaiak¹¹⁾. Az uradalmi élet majdnem mindenütt megszűnt; a gazdaságokat nem-igen lehetett ellátni beruházásokkal, mivel a török még a magyar területen levő egy-egy csűr emelése miatt is nagy lármát csapott, ráfogván, hogy ellene épít valami erősséget a magyar földesúr. Egy ilyen Deszniben emelt csűr miatt özv. Bebekné az európai diplomatiá előtt is meghurczolták a portán¹²⁾. Ily körülmények közt tehát senkinek sem lehetett kedve a befektetésekhez és

¹⁾ *Szilágyi*, A két Rákóczy, 544. — ²⁾ *Szilágyi*, Erdély s az é.-k. háború. II. 389., 410., 506. — ³⁾ *Erdélyi Orsz. Eml.* 203. — ⁴⁾ *Szalay*, Erdély s a porta, 131. — ⁵⁾ *Dudás*, Szabad hajdúk, 47. — ⁶⁾ *Századok*, 1872., 701. — ⁷⁾ *Részletes jegyzék Kammererénel, Defterek*, I. 336. — ⁸⁾ *Balásy* az Egri Egyházm. Közlönyben, 1875., 15—19. — ⁹⁾ *Néphagyomány*. — ¹⁰⁾ *Orsz. lt. Acta publ. Trans.* 1583—94. — ¹¹⁾ *Törökm. Tört. Eml.* V. 440. — ¹²⁾ *Szalay*, Erdély, 270.

mindenki valóságos rablógazdaságot folytatott. 1607-ben ugyan Ivánházán Székely István földén állítólag búzát, bort, zabot, kölest, árpát, kendert, lent is termeltek¹⁾, de talán inkább csak a papíron, mint a valóságban. Nem valószínű például, hogy az az 500 mázsa kender, melyet Báthory István fejedelem saját pénzén vásárolt a lippai törökök számára²⁾, Arad-Zarándmegyéből került volna ki. A búzát különben, minőségéhez képest, osztályozták is; így Zarándmegye törvényszéke 1609. jan. 28. elrendelte, hogy Király György 25 (köböl?) *nyolczas* búzát adjon Kis Juditnak³⁾.

Kertészetet a kath. papság kiszorítása után nagyobb arányokban nem űztek; rendszeren éppen csak annyi területet fogtak föl kertnek, a mennyiből konyháik szükségleteit fedezhették. Kertes, mint helynév, 1553-ban fordul elő először. Voltak kertjeik a borosjenei vitézeknek is, kik eleget panaszkodtak, hogy mikor 1636. októberében Rákóczy katonáit a Körös a vár alól kiöntötte, azok az ő gyümölcsös, fás és veteményes

Sikulai alma, $\frac{1}{2}$ nagys.

kertjei közé mentek tanyázni s mivel miattuk a lakosok az erdőre nem járhattak, saját kertjeik gyümölcsfáit kényszerültek fölégetni⁴⁾. — 1652-ben Moga Gábor halmágyi kőházához kert tartozott⁵⁾ s külön *szilvaskertje* is volt⁶⁾. Ravnának ősi diófái — néphagyomány szerint — ezekből az időkől valók. Maga a török is pártolta a gyümölcsfa-ültetést⁷⁾ s bennlakásának legkedvesebb emléke a *sikulai alma* meghonosítása. A sikulai alma, mely vadvizes talajban is jól tenyészik, »Magyarország pomonájának büszkesége«⁸⁾.

Hagyomány szerint a borosjenei basának a vár mostani főbejáratával szemben a plébániai lakás helyén levő gyümölcsös kertjéből mindössze két almafa maradt meg, melynek gyümölcsét a parasztok nem ették, mert későn ért; némelyek azonban, kik szénaboglyában tartogatták, tél végén már jóízűnek találták. 1800 táján mutatóba bevittek egyet Sikulára Atzél Istvánhoz, ki pinczájéből húsvét táján felhozat-

¹⁾ IV. LR. 120b. — ²⁾ Szalay, Erdély, 52. — ³⁾ Tört. Adattár, II. 206—7. —

⁴⁾ Szalárdy, 129. — ⁵⁾ NRA. 106., 68. — ⁶⁾ NRA. 938., 40. — ⁷⁾ A Soborsin közelében egy almafa tövében 1852-ben »talált« levél, mely szerint Oglár sikulai (!) bég 1675-ben megkegyelmezett azoknak a ker. raboknak, kik fejenként legalább 30 fát ültettek el, először a *Gazdasági Lapokban* (1857., 34. sz. 449—450. l., R. I. L. közlésében) jelent meg s onnan még újabb időkben is több más lap (pl. Gyümölcsészeti és Konyhakertészeti Füzetek, 1888. I. füzet és Budapesti Hirlap 1888., 33. sz.) átvette, sőt *Acsády* is (Magyarország Budavár visszafoglalása korában, 270. l.) hitelesnek tartotta. Voltaképp azonban (mint ezt az *Arad és Vidéke* 1883. évi karácsonyi számában kimutattam) a Soborsinba éppen 1857-ben letelepedett jeles pomolognak, *Óry* Ferencznek tréfája az egész. — ⁸⁾ *Bercsiky* Máté, Gyümölcsészeti vázlatok, 365—6. *Ents*, Kertészeti Füzetek, V. 36. *Oberdick*, Illustr. Handbuch der Obstk. IV. 541. *Belke*, Illustr. Monatshefte, 1872., 309. *Török* Géza a Bihari Gazdában, 1881., 13. l.

ván, azt rendkívül megkedvelte, Pesten, Bécsben bemutatta és sikulai jobbágyait rábírta, hogy saját kertjeikben is mentül többet ültessenek. Az eredetileg borosjenei alma így vette nevét Sikuláról¹⁾. — Viszont a most *déznai alma* nevet viselő muskatályfaj a déznai vár egykori kertjéből terjedett el²⁾. Üvegházak az egész vármegyében nem voltak s I. György fejedelem 1636. okt. 24. maga írja, Boros-Jenőn mennyire csodálták az urak azt a *gránátalmát*, melyet felesége Váradról küldött³⁾. A díszbokrok közül legáltalánosabb volt az illatos, lilaszín virágú *orgonafa* (*Syringa vulgaris* L.), mely Világos vára körül 9 s Dézna vára mellett a déli oldalon levő Palota nevű egykori kertben több nagy csoportban terem⁴⁾.

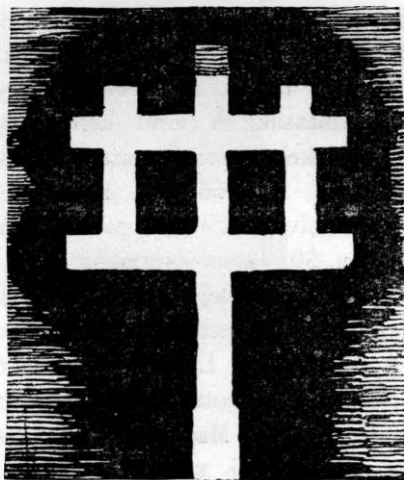
A *szőlőművelés* a török hódítás területén általában hanyatlott, de éppen nem maradt abban. Zarándvármegye bortermését még 1562-ben is mintegy 20,000 akóra tehetni⁵⁾ s 1568-ban a török kezében levő Lippa előhegyein levő szőlője után is kapott némi pénzt Soklyósy István deák⁶⁾. Csakugyan, még a hódítás idején is sok bort szűrtek a lippai polgárok; 1596-ban városuk ostromakor kieregették finom boraik egy részét, hogy az üres hordókat a vár védelménél használhassák. A mint keresztény kézbe kerültek vissza az egyes bortermő vidékek, azonnal szaporodnak rájuk vonatkozó adataink. 1604. tavaszán még zúgolódott a borosjenei őrség, hogy nem juthat borhoz⁷⁾ s pár év múlva ott is, Lippán is újra virágzott a szőlőművelés. Lippának 1607. jún. 30. János Zsigmond példájára már elengedte Rákóczy Zsigmond fejedelem a hegyvám fizetését⁸⁾, júl. 26. pedig Petneháznak a Makrahegyén levő két szőlőjét vette ki a tized, kilenczed és a hegyvám alól⁹⁾. A törököknek Lippára újból való betelepődése azonban másodszer is megakadályozta ott a gazdaság ez ágának egészséges továbbfejlődését s általán csak a Makra éjszaki oldalán lehetett ezentúl mivelni a szőlőt. Az egész XVII. században ezentúl csak a *borosmegyeri*, *pankotai* és *borosjenei* szőlőhegyeket használták.

1) *Boros-Megyeren* 1607-ben Mátyás István, Szeg István s Nádudvary János; míg 1608. Veres János és Ferencz, Kis György, Szőrös László — s 1652. az Agyagosban Szabó András és István, Csókássy Mihály árvája és Szőcs Pál, Csúton pedig Szőcs Pál, Nagy Péter, Kis István, Veres Dániel, Mézes Gergely, István és János szőlősgazdák nevei ösmeretesek¹⁰⁾. —

2) *Pankota* falu előhegyein 1607-ben Nádudvary Jánosnak, Göröngyösy Andrásnak és Kerek Mihálynak voltak szőlőskertjeik¹¹⁾. — 3) *Boros-Jenő*

¹⁾ Néhai *Bodányi* László szíves közlése. V. ö. *P. Nagy*, Arad (kézirat), V. 115. *Parocz* (Arad, 18.) azon adatát, hogy Sikulán P. Nagy kezdte volna termesztetni ez almafajt, éppen P. Nagy említett kézírata czáfolja meg. — ²⁾ *Parocz*, 13. — ³⁾ *Szilágyi*, A két Rákóczy, 27—8. — ⁴⁾ *Simonkai*, Arad természetr. leírása. I. kötet, II. rész, 202. — ⁵⁾ Ekkor 1987 akó volt az egri püspök zarándi bortizede. — ⁶⁾ *NRA.* 810., 37. — ⁷⁾ *Gál* László gyűjteménye (Pestilentias levelek, XVII., 18.) az erdélyi muzeumban. — ⁸⁾ *IV. LR.* 98b. — ⁹⁾ *U.-o.*, 109b—110a. — ¹⁰⁾ *IV. LR.* 128b. VI. 124. és XXVI. 182—4. — ¹¹⁾ *IV. LR.* 128b.

határát mívelték leggondosabban s a fejedelmek e végből elég bőven osztogatták a mentességeket. Az országgyűlés már 1617. májusában felszabadította a jenei vitézeket minden bortized fizetése alól¹⁾. A *Kövespatak*, *Boganczoshegy*, *Szöllő*, *Baglyos*, *Banyácz*, *Orgonás*, *Prépostszöllő*, *Somkerék* és *Világlátó* voltak a promontorium legnevezetesebb pontjai s 1626—1651 közt Bogdán László, Boros Péter, Csályay Katalin, Czirják Gáspár, Ember János, Gáborjáni János, Gáspár János, Jeney András és János, Kandó István, Lupa János, Maróthy György és Mátyás, Mészáros István, Mikola György, Nagy Pál, Oláh Mladin, Paisgyártó Mihály, Petneházy István és neje, Rácz Mihály, Rokszeni György, Simon András, Szabó Ábrahám és György, Szentandrassy György, Tóth Jakab, Pál, Anna és Erzsébet, Vancsa Gergely, Vér Ferencz és Gáspár és Zöldy István a

A Rákóczy-pincze alaprajza.

birtokosai²⁾. Számos szölleje volt azonkívül a fejedelemnek is, kik közül I. György a Kövespatakon, vagyis a tulajdonképeni Makra-hegyen maga is újra beültetett egyes elpusztult területeket³⁾. Apatelkén most is Rákóczy-szöllejének neveznek egy 17 holdas szöllőt⁴⁾; róla neveznek ott három forrást s egy kénes kútat magán a Makrán s *Rákóczy pinczéjének* híjják a Makra trachitjába vágott hatalmas üreget, melynek legnagyobb hossza mintegy 60 s magassága 4—5 méter. A 7—8000 hektoliter bor befogására alkalmas pinczét, melynek kőanyagát alkalmasint a borosjenei vár építésénél használtatta föl a két Rákó-

czy György, — 1808-ban Atzél István tisztította ki s tette ismét használhatóvá⁵⁾. Kár, hogy I. Rákóczy György aradmegyei szőlőgazdaságáról adataink egyáltalán nincsenek.

Erdőgazdaságról szó sem lehetett. »Erdőlhetett«, azaz épület- és tűzfát meglehetősen szabadosan vágathatott a lakosság akárhol. A várak palánkozása, karózása sok fapusztítással járhatott; a borosjenei nagy szigetet 1650. táján teljesen kopárrá tették, bokrait, füzeseit kiirtották, hogy 150 lovas ráczot s más jövevényt telepíthessenek oda. A XVII. század végén egy szemtanú fátlan pusztaságnak írja le a Jenő és Gyula közt

¹⁾ *Erdélyi Orsz. Eml.* VII. 434. — ²⁾ *LR.* X. 1276., XII. 12a., XX. 206b., XXI. 25ab. és 173b., XXIV. 49b., XXV. 512—3. *NRA.* 816. 10., 832. 37., 940. 20. — ³⁾ *XXI. LR.* 25ab. — ⁴⁾ Jelenleg gr. Szapáry Gabrielláé. — ⁵⁾ Alaprajzát *Mezey* Béla apatelki földbirtokos úr vázolata után közlöm. Most, mint bornagykereskedő, ő használja e pinczét.

levő síkságot; csak a két Körös közt volt hatalmas tölgyerdőség, melyben árvizek idején járni, tájékozódni is alig lehetett¹⁾.

Bányászattal ezekben az időkben jóformán senkisémm foglalkozott. Inkább csak a stílus curialis megszokott kifejezésének látszik, hogy 1597-ben Báthory Zsigmond fejedelem Kornis Gáspárnak a deszni uradalmat »a benne találtató vasbányákkal s hőforrásokkal együtt« ajándékozta²⁾. Nincs különösebb jelentősége annak az adatnak sem, hogy Váradi Buza János 1606-ban egyúttal a belényesi vas- és rézbányák felügyelője volt³⁾; legfeljebb arra enged következtetni, hogy, mint ilyen, a mai Arad sebesi járásában esetleg művelt bányákra is ő ügyelt. A régieket művelték, helyesebben kotorták talán, újakat azonban nem nyitottak⁴⁾.

II. I p a r.

Az ipar Lippán kívül, mely e korban mindössze csak húsz évig volt a magyarok kezében, tulajdonkép csupán Boros-Jenőn virágzott, de maga a török sem hanyagolta el teljesen; 1590—1-ben például a lippai ulúfedzsik második csapatában 3 kézművest is emlitenek⁵⁾. A fejedelmek tőlük telhetőleg pártolták az ipart. 1643. június 20. I. György fejedelem megengedte a »műves embereknek«, hogy Boros-Jenőn letelepedve, tetszés szerént adják magukat a kapitány vagy az alispán hatósága alá⁶⁾. A mesterek tekintélye nagy lehetett, mivel sok volt köztük a nemesember. A jenei ötvösök, borbélyok, vargák, csizmadiák, szücsök és szabók külön czéheket alkottak. Czéhleveleiket nem mindig egyenesen a fejedelemtől kapták, mert pl. a vargák 1625. febr. 12. Petneházy kapitánytól nyerték a magukét s azt csak 13 esztendő múlva erősítette meg a fejedelem⁷⁾. 1655. febr. 20. azonban a kolozsvári országgyűlés, az ötvösökét s a borbélyokét kivéve, Jenőben megszüntette az összes czéheket. Ezeket — mondták a rendek — »károsnak inkább, mintsem hasznosnak látjuk lenni, holott a haza közönséges szolgálatára ha mely jövevény legények vagy a fizetett nép közé, vagy a nemesség közé odaakarnának telepedni, a czéheknek nagy sarczoltatásuk miatt be nem állhatnak; illendőnek ítéltük azért lenni a Nagyságod kegyelmes engedelmeből, hogy az ötvös- és borbély-czéheken kívül a több czéhek Jenőben, az ott való helynek állapota úgy kívánván, tolláltassanak«⁸⁾.

¹⁾ *Almády* naplója. *Thököly*, I. 749. *Szalárdy*, 128. — ²⁾ *Fábián*, I. 226. — ³⁾ *III. L.R.* 17ab. — ⁴⁾ Az 1663-ban megjelent württembergi krónikának azt az adatát, hogy Radnán ezüst- és rézbányák voltak, a besztercze-naszódi Radna helyett hibásan alkalmazza *Fábián* (I. 146—7.) az aradmegyeire. — ⁵⁾ *Kammerer*, *Defterek*, I. 380. — ⁶⁾ Ez a rendelkezés már nincs meg az 1648: XXVII. t.-cz.-ben. — ⁷⁾ *XXII. L.R.* 83b—87a. — ⁸⁾ 1655: X. t.-cz. *Erdélyi Orsz. Eml.* XI. 194—5.

Ötvösök a szabadságát rövid időre visszanyerő Lippán is működtek. Báthory Gábor fejedelem 1608. május 9. »Lippán lakó Eöttves Andrásnak vita ipsius durante megengedte¹⁾, hogy szabadon, minden időben, igaz és jó *duktát verjen*, conditionibus tamen sub praeinsertis: hogy az ezüstnek próbája 3 latos legyen, a pondusa pedig a lengyelországi jó dutkához legyen rendelve; ha pedig e latnak alatta verne, büntettség a decisiumnak continentíája szerint, mint a ki nem igaz monétát csinál. A mennyi gira ezüstöt vagy pénzt viszen, vagy valaki fölveretni adná neki, arra igazán számot tartson és fide mediante minden egy gira dutka-nyomó ezüstmől mi számunkra köteles legyen egy-egy forintot adni, kiről igazán számot adjon.« »Mivel azonban — hangzik a szebeni országgyűlés határozata 1618-ból²⁾ — Lippán és Karánsebesben rossz dutkát vertenek, tetszett országúl, hogy a két helyen, Lippán és Karánsebesben és egyéb helyeken is veretett hamis dutkákat abrogálnók, melyet abrogálunk is, hogy a rossz pénz tisztúljon ki ez országból. Azonkívül mindenfelé jó dutkát, a szebeni és fejevári kohón verettekkel együtt javallunk és helyben hagyunk, de úgy, hogy ezután a dutka az országban mindenütt 9 pénzben járjon.« Lippa átadása után az ötvösök valószínűleg Boros-Jenőre költöztek át. Az az aranyláncz és aranyos összejáró kupa azonban, melyet ott Kis Judit részére kellett átengednie Király Györgynek³⁾, még aligha készült a megyében. 1652-ben II. György fejedelem megerősítette a borosjenei aranyművesek régi szabadalmait⁴⁾. Simándon 1606-ban egy Kállay-család élt, mely azelőtt — kétségkívül akkor, mikor mesterségét a még el nem pusztult városban folytathatta — Ötvösnek nevezte magát⁵⁾. A törököknek olyan mesterekre mindenesetre volt szükségök, kik legalább megigazítani tudják pompás művű fegyvereiket és ékszereiket. Ösmeretes, Pankota és Jenő bégje 1574-ben milyen utánajárással kereste két aranyos és két ezüstös szablyáját, valamint ezüst botját⁶⁾. Mindenesetre sajnos, hogy a lippai, simándi és jenei ötvösök készítményeivel muzeumainkban nem találkozhatunk.

A *kovács-, fegyverkovács- és lakatos-mesterség* nem hiányozhatott a főbb végvárokban. Jenőben (1638.) nemcsak a szegény szombatosok számára kovácsoltak rablánczokat⁷⁾. Erdőhegyen ebből a korból golyómintákat és vasgolyókat találtak⁸⁾; Jenőben 1640-ben Bornemisza Pál és Vér György hiában sürgették a jenei harminczadost, hogy az odaérkezett puskákat átadja a lakatosnak⁹⁾.

A *vargák* Jenőben Petneházy kapitánytól 1625. febr. 12.-én kapták czéhlevelöket. Ezt Nagy István czéhmester, Szegedi Pál, Varga Péter és

¹⁾ V. L.R. 20ab. — ²⁾ 1618. ápr. 12—25.: III. t.-cz. Erd. Orsz. Eml. VII. 477. —

³⁾ Tört. Adattár, II. 206—7. — ⁴⁾ XXV. L.R. 670. — ⁵⁾ Békésm. tört. évk. X. 56. —

⁶⁾ Szalay, Erdély, 144—6. — ⁷⁾ Szalárdy, 134. — ⁸⁾ Az aradi lyceum muzeumában. —

⁹⁾ Kemény, Erdély Tört. (kézirat), VII. 71—4.

Lukács, Szántó András, Árký Miklós, Fekete István, Hegedűs Miklós és Bakos János nemes vargák kérelmére 1638. február 7. I. György is megerősítette, Zarándvármegye már ápr. 13. meghirdette, Pereki Pál és Szegedy Pál folyamodására pedig II. György 1649. május 8. újból kiadta¹⁾.

A *csizmadiák* nevében nemes Szalay István és Boros István jelentek meg I. György előtt. Előadták, hogy ők B.-Jenőben megtelepedvén és megházasodván, kezök munkájával tisztességes keresetre tettek szert s kérték, hogy, az ott lakó más kézművesek példájára, ők is czéhet alkot-hassanak, mit 1646. nov. 18. meg is engedett a fejedelem²⁾.

A *szabók* már régebben szövetkeztek. Boros-Jenőből Simándi Szabó Péter, Tályai Szabó Pál és Borosmegyeri Szabó István a jenei szabók nevében 1638-ban a váradi szabó-czéhnek Mátyás királytól 1489. jún. 11. kiadott levelét kérték el mintaképen s azonnal fölkeresték I. György fejedelemet, ki, viszonyaikhoz alkalmazva, magyarul át is írta s megerősítette azon szabályokat, melyeknek hét pontja egyaránt vonatkozott a férfiruha- és szűrszabókra, vagyis »szűrművesek«-re³⁾. A várban szolgáló nagyobb urak különben azelőtt is tartottak külön szabókat; Bethlen Gábor fejedelem 1620. nov. 10.-én nemességre is emelte Petneházy István kapitány szabóját, Borosjenei Szabó Miklóst⁴⁾.

Szűcsök szintén nagyobb számmal voltak Jenőben. 1656-ban az országgyűléshez panaszszal fordultak, hogy nagyon károsodnak, mivel nem árulhatnak sem Váradon, sem Debreczenben; mire a rendek megengedték, hogy minden szabad sokadalomban árulhassák műveiket⁵⁾.

Borbély nélkül nem lehettek el a végváarak katonái. Az egyik borbélynak 1607-ben háza is volt Lippán az *Ábrahám-deák-útczája* és a *Soly-mos-útcza* sarkán⁶⁾. 1655-ben Jenőn az országgyűlés az összes czéhek közül csak az ötvösökét s a borbélyokét kímélte meg.

Molnárok főképp a nagyobb vizeken állították fel malmaikat. 1607-ben Radnán a fejedelemnek több hajómalma volt, melyek közül egyet újból a lippai vladikának adott⁷⁾. Egyházi czélokra Dengelegi Mihály lippai kapitány is átengedett Radnán egy hajómalmot, melyet utóbb 1614-ben Balogh István kapott⁸⁾. A török időkben nincs adat a marosi malmokról, de kétségkívül folyton működtek, mert az 1699. jan. 26.-án kötött karloviczi béke meghagyja, hogy malomhajókat csak ott helyezzenek el, hol a »császári hajózást« egyáltalán nem gátolják; sőt hogy a Maros vizének felfogása miatt a császári hajók menete rövidséget ne szenvedjen, semmiképp sem engedték meg, hogy akár a malmok, akár egyéb miatt a Marosból

1) XXII. L.R. 83b—87a. — 2) A magyarul írt czéhlevél: XXII. L.R. 70a—74b. Ezt 1651. febr. 25. II. György is megerősítette. — 3) XIX. L.R. 128b—130b. s utána 3 üres lap, mert nincs teljesen leírva s datuma is hiányzik. — 4) X. L.R. 206b. — 5) 1656. márcz. 11.: XX. t.-cz. *Erdélyi Orsz. Eml.* XI. 237. — 6) IV. L.R. 43b. — 7) IV. L.R. 197a. — 8) VII. L.R. 92—3.

máshová származtassák a vizeket¹⁾. A Fejér-Körös völgyében Jenő és Sikula közt a telki (apatelki) malom volt a leghíresebb, de tulajdonkép ez is csak az Ujlaky- és Bornemisza-család számára őrlött. 1641-ben azonban már annyira hanyatlott, hogy sem molnárt, sem mestert nem tarthattak benne s 3 esztendő óta a 3 tallér évi adót sem fizethették meg a gyulai szpáhinak. Új *szelepet* kellett volna rá építeni, hogy ki ne hányja a víz; a malomházat és a gátot már megcsináltatták s új követ is vettek hozzá²⁾. Ujlaky László olyan jó karba hozta ezt a malmot, hogy 1651. febr. 17. már ezer magyar forinton válthatta magához a fejedelemtől³⁾, ki ugyanott egy másik malmot (1651. febr. 23.) Csókássy Márton leányainak ajándékozott⁴⁾. Nagy-Halmágyon levő malmát a Moga-család 1652-ben Bottha Györgynek, 1658. pedig RácZ Jánosnak zálogosította el⁵⁾.

Mészárszék, vendéglő és korcsma tartására jogot nyertek a Jenőben 1652. letelepített új lakosok is »a Jenő várában szokásos mód és rend szerént«⁶⁾. A bormérésre nézve alkalmasint Rákóczy Zsigmondnak a lippaiak számára 1607-ben kibocsátott rendelete adott irányt. Ehhez képest szent Mihálytól virágvasárnapig két hónapon a város, négy hónapon át pedig minden egyes polgár szabadon kimérethette a maga borát és csak az esztendő második felében képezett fejedelmi jogot a bormérés⁷⁾.

Mézeskalácsosok a XVI. század második felében nagy számmal lehetnek különösen Simándon, hol csinos mintázatú bábsütőket találtak ezekből az időkbelől⁸⁾.

A kőműves- és ácspár ekkortájt meglehetősen más irányt vett, mint a középkorban. Díszes templomok emelésére nem nyílt alkalom; még a kovaszinczi templom kijavítására is Konstantinápolyból kellett engedélyt kérni s az egyetlen kath. templomot, melyet a hódoltság területén építettek, a radnait is csak fából rótták össze, sőt a törökök is jobbadán csak így készítették mecseteiket, csupán a minareteket rakván kövekből. Mint várépítők különösen Szelestey János aradi és Haller Gábor jeni kapitányok tűntek ki; kőfaragásokat azonban csupán ez utóbbi alkalmazott. Az emlékszerű építkezés tehát egészben véve megszűnt, a régiek pedig jobbadán romba dőltek. A kőházak közül jóformán csak kettő maradt reánk, az is agyonrenoválva; t. i. a lippai basaház⁹⁾ és ugyanott a bazár¹⁰⁾. A törökök házai, beosztásukkal és az utczára ablakok nélkül meredő falaikkal

¹⁾ Lippai oláh hagyomány szerint egy lippai basa fogságra vetette Morár Gavrilla molnárt, mivel két fia, törököt játszva, fehér turbánt kötött fel; malmát elvette, feleségét pedig rabnői közé osztotta be. Ez a javasasszony követte volna el azután a basán azt a halálos végű gyógyítást, melyről a II. kötet 248. lapjának 4. jegyzetében emlékeztem. —

²⁾ *Szentkláray*, Száz év Délmagyarorsz. történetéből. I. 89. — ³⁾ *Kemény* József kéziratai az erdélyi muzeumban. VIII. 103—6. — ⁴⁾ *XXV. L.R.* 364—5. — ⁵⁾ *U.-o.* 359—360. —

⁶⁾ *Fábián*, I. 223. — ⁷⁾ *IV. L.R.* 98b. és Lippa levéltárában egy 1797. máj. 6.-i másolatban. — ⁸⁾ Egy kis gyűjtemény az aradi lyceum régiségtárában. — ⁹⁾ *Képe* a 90. lapon. — ¹⁰⁾ *Képe* a 262. lapon.

természetesen nem feleltek meg a magyarok ízlésének. Boros-Jenő visszafoglalása (1595) után azért Almásy István lovashadnagy egészen új házat építtetett Selmer aga és Dormicz szpáhi házaiból¹⁾. A törökök építkezései közül némi fontosságot érdemelnek a *fürdők*. A Muszka és Pankota közt levő forrás vize fölé, melyről azt beszélnek, hogy egyheti használat után megszünteti a hideglelést, hibás néphagyomány szerint a törökök építették a maig is meglevő házacskát²⁾. Pankotát a török különösen azon hőforrás miatt kedvelte, mely a Kopasz-hegy éjszaknyugati részén bugyogott fel. Mikor azután föl kellett adniok a várat, bosszúból betemették és sokáig fölismerhetetlenné tették a Szodomtó forrását. A néphagyomány szerint azonban úgy történt a dolog, hogy egy alkalommal nagyon is sok török menyén

Török-forrás Muszka és Pankota közt.

a fürdőbe, annak feneke a nagy súly alatt beszakadt s azóta mindenestül eltűnt. Némelyek úgy tudják, hogy a beleöntött másfélmázsa kéneső sülyesztette volna el³⁾. Monyásza hőforrását, melyet először 1597-ben említenek, szintén használták a törökök. Lippán ma is basakútjának nevezik azt az újabban kockakövekkel kirakott kútfőt, melyből az ú. n. Török-forrás fakad. A pankotai Kopasz-hegy tetején s a déznai várban levő kőkutat szintén a törökök kezemunkájának mondják, és a jenői várban is soká mutogatták azt a kővel szépen kirakott gödröt, melyet hagyomány szerint puskapor-tartónak használt a török; csakhogy — teszik hozzá — a gödör

¹⁾ V. LR. 127ab. — ²⁾ Rajza *Krausz* világosi igazgató fényképe után mellékelve.

— ³⁾ *Márki*, Az Arad-Hegyalja éjszaknyugati részén. (Kárpátegyes. Évk. XII., 19.) *Jókai*, Magyarhon szépségei (2. kiadás), 46. l.

víz alá került s azontúl gyémántos kigyók uszkáltak benne¹⁾. Allios — a hajdani Ellősfalva — Milikócz nevű határrészében szintén van egy szép faragott kövekkel kirakott fontana Turkului.

III. Kereskedelem.

A kereskedelem fölvirágzását főképen a közbátorság teljes hiánya gátolta. Mivel azonban a török helyőrségek minden tekintetben behozatalra szorultak, a mennyire lehetett, biztosítani is törekedtek a hozzájuk járó kereskedőket. — Feltűnést és megbotránkozást keltett azért 1646-ban, hogy két szatmári kereskedőt, kik Szegeden és Temesvárt bántatlanul jártak, Lippán a bég elfogatott, levágatott s a Marosba dobattott s ha megfizették is a követelt harminczadokat, lefoglalta árucikkeiket, sőt a velők levő 12—15 esztendőös gyermeket is letartóztatta²⁾. A kereskedelem szabadságán ejtett sérelmeket különben a törökök is felhányták. 1574-ben *Mehmet Cselebi* lippai emin (tisztartó) maga emelt panaszt Dsáfer temesvári basánál, hogy míg azelőtt Lippán át szabadon járhattak a kereskedők Erdélybe, hogy a sóaknában sőt vegyenek s onnan hajókon vagy szekereken szintén szabadon hozhatták azt le és el is adhették főképen az eminek számára, kik ez úton nagy hasznot biztosíthattak a török kincstárnak, — most Báthory István jóformán megszüntette ezt a szokást, mert emberei oly drágán adják a sót, hogy a kereskedő embernek nem érdemes vásárolnia s a Maroson való hajózás megakadt, a kincstárnak pedig hat lóteherrel kevesebb jövedelme van s a lippai vámrév idestova pusztán marad. Dsáfer basa Heder csausz útján kérte a fejedelmet, állítsa helyre a sókereskedés régi módját, különben jelentést kell tennie a szultánnak. A fejedelem azzal mentegetőzött, hogy a sóval éppen egyes temesvári kereskedők üztek monopoliumot, a mennyiben nem engedték, hogy az erdélyi és lippai kereskedők Lippánál tovább vigyék a sót. 1576-ban tehát Murád szultán meghagyta a temesvári basának és defterdárnak, hogy »a só dolgába senki bele ne álljon és meg ne háborítsa, hanem, mint ezelőtt volt, szabadon árúlják³⁾. 1578. elején a nagyvezír s a temesvári basa ajánló-leveleivel ellátva Memhed aga lippai emin csakugyan bemehetett Erdélybe, hogy készpénzen sót vásároljon. A XVII. század elején egy-egy hajó már egymásra 15,000 font sót szállított Lippa felé, hol a vásáron roppant árat fizettek a sóért⁴⁾.

A magyar világ beálltával a *csellerek* ragadták magukhoz a sóval való kereskedést. 1608. ápr. 16.-án Báthory Gábor Gyulafejérváry Jakab deákkal, s Kolozsvári Bodonyi Mihálylyal a tordai kamarai sóvágás, a

¹⁾ *Fábián*, I. 81. szintén említi a jenei török kútat. — ²⁾ *Törökm. Tört. Eml.* V. 386—7. — ³⁾ *Szalay*, Erdély, 132—3., 321. és 344—5. — ⁴⁾ *Márki*, Arad Tört. II. 37. —

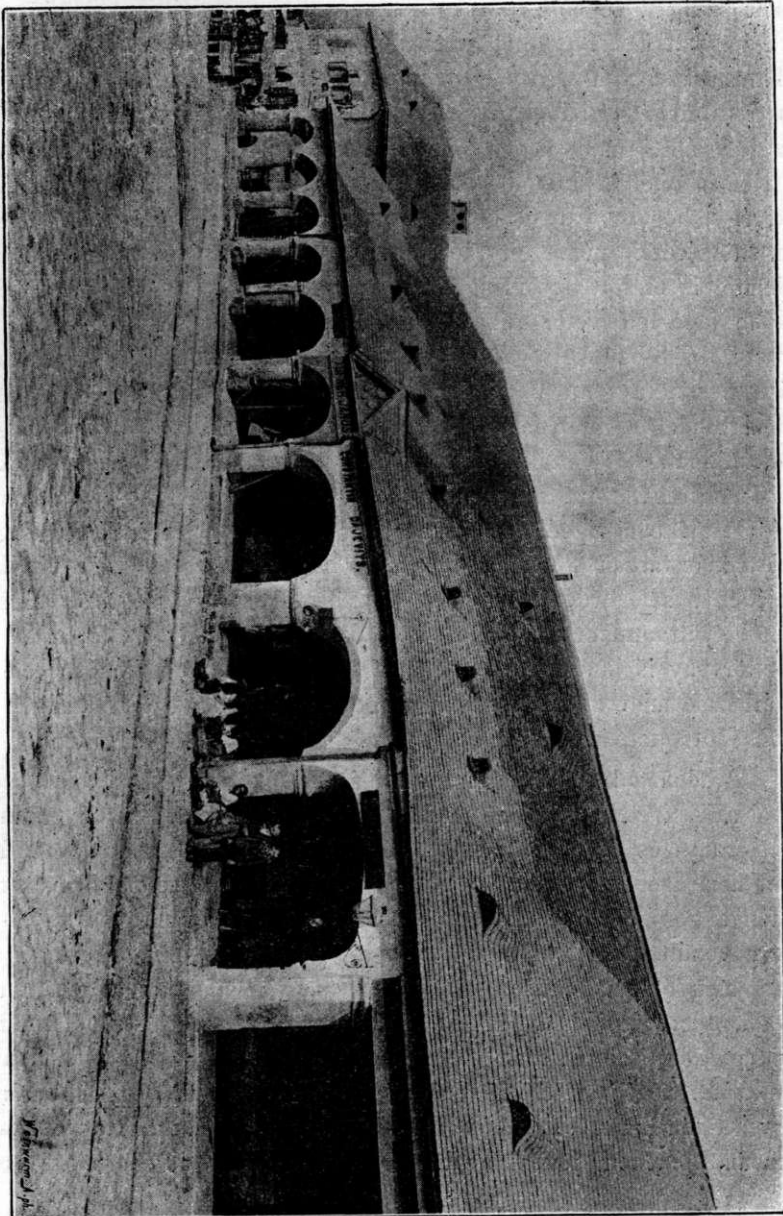
váradjai rév s a lippai harminczad ügyében szerződven, oltalmat ígért a czellereknek, hogy adósság vagy egyéb miatt se Lippán, se máshol le ne tartóztassák őket, hanem mindenki törvény útján igazítsa el velök a baját. Mikor pedig a végbeli vitézek fizetésére való só t szállítják, senki se vegye el a hajókat a czellerektől, hanem idején értesíteni kell a bérlőket, hogy a kincstári só szállítására elegendő hajót szerezzenek¹⁾. Ilyen fajta czeller lehetett Tövisegyházi *Csarnó* István, ki czímerébe is hatalmas folyó hátán úszó sószállító hajót kapott²⁾. Nemcsak Tordáról, hanem Váradja, Vízakna és Kolozs felől is folyton szállították a hajók a só t, melyet Lippán leraktak, úgy, hogy e város a vizen és szárazon való kereskedés következtében »tömérdek« pénzt forgatott³⁾. Lippával együtt 1616-ban ettől a jövedelemtől is elesett az ország. Erdély sókereskedése azontúl nagy kerülővel inkább Jenő felé vette útját, a mint ezt az 1671: XXX. t.-cz. is meghatározta. 1678-ban kétségtől ez úton kapták Ménés és Mikelaka reformátusai azt a só t, a mit egyházaik s iskoláik fölsegítésére Apafy fejedelem rendelt, s melynek élvezetében 1693-ban Haller János is meghagyta őket. Lippa felé is szállították azonban a só t, de inkább szekereken. Az 1670: XXXVI. t.-cz. meghagyta, hogy a szekeresek a só t Lippára csak egész táblákban vigyék, ne darabokban, mert ezek eladásából nagy kára van a kincstárnak⁴⁾. Világos, hogy akár Lippa, akár Jenő felé vitték Apafy idejében a só t, Erdély kénytelen volt bizonyos egységekre lépni a mindakét helyütt uralkodó törökkel, ki azonban a csempészetet, mint az idézett törvény is tanúsítja, éppen nem gátolta. Lippán állandóan tele voltak a tárházak, mint ez kitűnt a vár bevételénél, midőn a keresztények »számtalan« só t ejtettek zsákmányul⁵⁾.

Aradon a kereskedés a rácok és zsidók kezei közt volt s ezek közt a vár visszavételénél (1686.) állítólag milliomosok is akadtak, kiknél ropant arany- és ezüstkészleteket találtak⁶⁾. A görög kereskedőket, úgy látszik, nem szerette a török. A mint (1658.) Jenőt elfoglalta, kikergette onnan a görög és rác kalmárokat, kik azután a váradiakkal együtt Szatmárra vonultak, hol I. Lipót 1667-ben nevezetes kiváltságokkal ajándékozta meg őket⁷⁾. Jenőben különben a magyar világban elég sűrűn jártak váradi, debreczeni és belényesi főkalmárok és kalmárok s a harminczadot nem-egyszer töltötték meg⁸⁾. Várad és Temesvár közt is Jenőn át vezetett az út. 1657. márcz. 23. panaszkodott is Mehmed bég temesvári basa, hogy »a tömösvári olaszok Váradról viasszal a harminczadosokkal megalkuván, Jenőben jöven, javaikat elfoglalták«⁹⁾. A harminczadosoknak

¹⁾ V. L.R. 7b—8b. és Lippa-város lt. — ²⁾ VI. L.R. 119. — ³⁾ Szaláry, 36. —

⁴⁾ Erdélyi Orsz. Eml. XV. 182. — ⁵⁾ Cserey, 185. — ⁶⁾ M. Encycl. III. 658—9. — ⁷⁾ Szirmay, Szatmármegye, I. 179. Acsády, Magyarország Budavár visszafoglalása korában, 289. — ⁸⁾ Gáborjáni jelentése 1640. júl. 13. Kemény, Erdély Tört. (kézirat), VII. 71—4. — ⁹⁾ Törökm. Tört. Eml. V. 440.

A lippai török bazár.

különben elég gondot adott a *csempészet* megakadályozása is. 1640-ben pl. az 1633: VIII. t.-cz. értelmében a jenei harminczados megtagadta a Bornemisza Pálhoz érkezett puskák kiadatását, mivel a küldemény »tagadott marha« s a hadakozó fegyverek kivitele vagy küldése tilos¹⁾; 1672. nov. 26. Ali lippai miriliva is sürgette »Erdélyország hatalmas királyát«, adassa vissza azt a kéneseit, melyet a határon elvettek Izmail janicsártól, ki azt Erdélyben Vég-Eger vára számára vásárolta²⁾.

Állandó *vásárcsarnokok* csak a nagyobb török várakban emelkedtek. Meglehetősen módosított alakban még ma is fennáll Lippán a 11 (eredetileg 9) erős oszlopra támaszkodó *bazár*, melyet harmadfélszázad óta folytonosan használnak. A vásárok is divatban voltak. A *simándiakról* 1572-ben van szó utoljára, mikor Szent-György napján a tokaji hajdúk fölverték a sokadalmat s árúczikkével, pénzzel megrakodva távoztak. Maguk a törökök, mint ebből látszik, nem akadályozták a vásárt oly helyeken, melyek — mint Simánd is — megváltották magukat, vagyis maktut fizettek. — A vásárokra a *mühteszük* ügyelt föl s ő szedette a helypénzt s külön vásárvámot. *Boros-Fenő* vásárai a miatt tettek szert hírre, hogy a török ellen való portyázásokon ejtett zsákmányt rendszeren ott kótyavetyélték el; így különösen 1604-ben³⁾. A jenei vásárokat különben a XVII. században rendszeren vízkeresztkor tartották⁴⁾. A jenei szücsök csupán 1656. nyertek engedelmet, hogy ne csak otthon, hanem más vásárokon is árulhassanak. A *halmágyi* vásárokról 1670-ben szintén van emlékezet⁵⁾. Kétségtől megváltották a vásárokat a gazdagnak mondott Arad városában is.

Erre mutatna, hogy a mint még 1562-ben is használták a *simándi köblöt*, mely 2 túri fertályt tett⁶⁾, úgy 1622. május 23. maga a kolozsvári országgyűlés rendelte el, hogy »Biharvármegyében és Kraszna-, Közép-Szolnok-, Szarándvármegyékben mind *itczéi, vékát az aradihoz szabjanak.*« Azonban alig hihetjük, hogy mértékességet egy hódoltságbeli várostól fogadott volna el Erdély; ugyanazon törvény alább már csakugyan *váradí* itczét s vékát említ⁷⁾ s így Arad neve csak tollhibából csúszhatott be. A váradí vékához azonban nem szívesen alkalmazkodtak a zarándmegyeiek, mert nagy kárát látták volna, »ha a vármegyéjükben levő hódoltság közt a véka megkisebbedik«; azért 1655. febr. 20.-án az országgyűlés meg is engedte nekik, hogy az előbb szokásos vékával élhessenek⁸⁾. 1657-ben Mehmed temesvári basa már ezer *mérőre* tette a péli jobbágyok kárát⁹⁾; egy mérőben pedig két véka volt s így ez lehetett az a mérték, melyet az arad-zarándiak visszakívántak s vissza is nyertek.

¹⁾ Kemény, VII. 71—4. — ²⁾ Törökm. Tört. Eml. VII. 153. — ³⁾ Szamosközy, IV. 230. — ⁴⁾ Az 1626. évi lőcsei kalendárium után Felsőmagyarorsz. Múzeum-Egylet Évk. V. 68. — ⁵⁾ Kemény, Erdély Tört. XVI. Törökm. Tört. Eml. VII. 469. — ⁶⁾ L. e. könyvben, I. 430. és *Gazdaságtört. Szemle*, 1894., 108. — ⁷⁾ *1622: XI. t.-cz.* Erdélyi Orsz. Eml. VIII. 99. — ⁸⁾ *1655: XI. t.-cz.* U.-o., XI. 195. — ⁹⁾ Törökm. Tört. Eml. V. 440.

IV. Közlekedés.

A közlekedés még rosszabb volt, mint a középkorban. A Hegyes-Drócsa éjszaki részén Jenőtől a Makra aljában rendes országút vezetett Világos felé¹⁾ s onnan Aradra, melyet 1607-ben Lippa egyik utczájának neveznek²⁾. Ezeken az alföldi úton azonban nagyon bajos lehetett a közlekedés, mert örökösen akadályozták azt az árvizek. Szalárdy mint szemtanú beszéli³⁾, hogy midőn Jenőből 1636. okt. 26.-án Váradra kellett indúlnia, »noha jenei katonák is volnának kísérői, kik az utakat s járást mindenütt jól tudnák, de hogy a rettenetes árvíz az egész Béli és Jenő közt való erdőkön, mezőkön szélében menne mindenütt, az utak sehol meg nem tetszvé, az erdőt csak szélében venni és nyílásokon előbb-előbb sok ereken, vízmosásokon, hónaljig való vízben úlvén lovaik hátán, sok helyeken csak a fák alatt is úsztatván, a hol uszó nem volna is, gyakrabban helyen nyereg szárnyáig való vízben egész napestig gázoltatni, veszékelni kényszerítettének. Végre az erdőkön elesteledvén, és az eső is nyakukba szakadván, hogy éjszaka a vízbe ne kezdenének veszni, ugyancsak az árvízben meghálni kényszerítettettek vala; maguk a lovak hátaíró ki egyik, ki másik makktermő fákra mászván fel, nagy-vizesen sikemlőnél fogva nyeregszárnyáig való vízben tartván egész virradtig«. 1658. maga II. György is panaszkodott az árvizek miatt járhatatlan »förtelmes« útra⁴⁾.

Valamivel jobb és biztosabb lehetett az az útvonal, mely a Kajáni-útból Jenőfelé ágazott ki s az a másik, mely Erdély felől Lippa és Arad irányában a Marost kísérte. Szekereken a sót is e két irányban szállították. De még a Maros mellékén sem lehetett valami kellemes az utazás, mert az útban álló sziklát csak nagyjából törték le s egyengették el. Azért 1629. Bethlen Gábor fejedelem Solymosig vizen jött és csak ott ült kocsira, hogy Csúcsra jusson⁵⁾. A közlekedés szabadságát a sok mindenféle vám és harminczad gátolta; I. Rákóczy György 1646-ban azt sem ellenezte, hogy a törökök még Deszni hódolatlan vidékén is beszedjék a sajka- és a szekér-pénzt.

A Maroson különben egyre jártak-keltek a sószállító-hajók s Lippán külön parancsnoka volt a marosi hajóknak. Így 1590-ben *Eliasz* viselte a kapudán-tiszte⁶⁾. Különben a sószállításról szólva, már megemlékeztem a Marosnak, mint a közlekedés fő vonalának fontosságáról, mint arról is, hogy az 1699. évi karloviczi béke teljesen biztosítani ügyekezett a »császári« hajóknak szabadon való közlekedését⁷⁾.

¹⁾ Szamosközy, IV. 173. LR. V. 127ab., XXI. 25ab., XXIV. 49b—50a. — ²⁾ Tört. Tár, XIII. (1867.) 114. — ³⁾ Szalárdy, Sirmalmas Krón. 128. — ⁴⁾ Szilágyi, A két Rákóczy, 569. — ⁵⁾ U.-o., 145. — ⁶⁾ Kammerer, 380. — ⁷⁾ II. k. 260—1. I.

XI. AZ ARADI HATÁRŐRVIDÉK SZERVEZÉSE.

Az első rácz-telepitések. Diakovics Izsaiás. Két főispán. Klobusiczky Ferencs. Az aradi vár fölépítése. Az aradi határőrség első tervezete. Gróf Lamberg és Herdegen javaslata. Aradváros szervezése. Lamberg sikere. A határőrség viszonya a vármegyéhez.

Benn lakott még a török Aradmegyében, midőn Petrovics Novák rácz kapitány 1687-ben már arra kérte a hadi tanácsot, hogy 4892 rácz katonáját Becksereken és Lippán telepíthesse le. Kijelentette, hogy még több embert is hoz magával, ha őt nevezik ki a határok őrizetére szánt csapat kapitányának s ha németeket és nem magyarokat neveznek ki fő-tisztekül; mert »a magyart nem szenvedhetik, mivel a magyar nemzet idáig rosszúl bánt a ráczokkal«¹⁾. Méltó bevezetés ahhoz a törekvéshez, mely a magyar nemes várból rácz határőrvidéket akart csinálni.

Nagyon lehetett azonban érteni Petrovicsot, ha éppen Lippa vidékére kívánczolt. Arad- és Zarándmegyékben Brankovics György ideje óta mindig otthon voltak a szerbek. Azt az árulást, melylyel a vármegye legnagyobb városát, Lippát, 1551-ben a törökök kezére játszották, azután sem egyszer ismételték; így különösen 1604. július 6.-án Gyuro Beslia kezdte a magyarok és a ráczok közt a gyűlölködést. — Megint megadták a töröknek Lippát, hogy másfél esztendő múlva ismét a magyarokat segítsék bele. »Most — reménykedett Bocskay²⁾ — a rácz nem fog idegen lenni a magyar társaságától« s maga is óhajtotta, hogy a végvárokat ráczokkal rakják meg. Lippán külön útczájuk, templomuk, vladikájuk volt, vitézeik sokféle adományt nyertek a fejedelmektől, száthatvanan 1607-ben a nemesi jogokkal egyszerre kapták meg Arad városát, Petneházy befogadta őket magába Boros-Jenőbe is, hol félszázad múlva csaknem egészen övök lett a Nagy-sziget s egyszer-másszor, pl. 1606-ban Világosvár ellen való merényletökkel, jó szolgálatot is tettek a magyarságnak. Az Aradról is Lippára vonúlt ráczság azonban továbbra is gyűlölte a magyarságot s az őrség sohasem lehetett biztos a felől, orozva

¹⁾ *Iványi István, A tiszai határőrvidék. Hazánk, I. 5271. Iványi a cs. udv. haditanács levéltárából merítette adatait, melyek idáig legjobban felvilágosítják a marosi és a tiszai határőrség történetét. — ²⁾ 1606. ápr. 29. *Tört. Tár, 1878., 82.**

nem vágják-e le a többségben levő ráczok; 1616-ban Lippáról a hajdúkkal együtt csakugyan az aradi és lippai ráczok szorították ki a fejedelem hadi népét, a mi különben nem akadályozta meg Bethlent, hogy a capitulatióban teljes kímélettel bánják velök.

A Brankovicsok voltak az elsők, kik bizonyos nagyzásra szoktatták őket, hogy a földet, melynek némely városában, pl. Aradon, Lippán és Jenőben biztos életmódhoz és vagyonhoz juttatták őket az erdélyiek s a törökök, mindakettőtől visszavéve, a császári hadak társaságában maguknak biztosítsák. Ez magyarázza meg, hogy különösen Arad visszafoglalásánál oly jelentős szolgálatokat tettek a keresztény seregnek. A rá következő esztendőben azonban Petrovics Novák már jutalmat kért a ráczok számára s kérését 1687. júl. 3. a szegedi várparancsnok, sőt Miksa bajor választófejedelem is teljesítésre ajánlotta, ha — mint az eddigiekből kitűnt — éppen Arad területén nem igazolhatták is, hogy a magyarok gyűlölik őket.

Csernovics (Csarnajovics) Arzén pétyi (ippeki) patriarcha vezetése alatt 1690 nyarától kezdve 36,000 rácz és albán család vándorolt be Magyarországra¹). *Diakovics* vagy Diakovics Izsaiás jenei püspök, 1690. aug. 21. kiváltságlevelet eszközölt ki számukra I. Lipóttól, ki egyebek közt megerősítette a Jenopoliában (Jenőben) az 1481: V. 3. és az 1495: II. XLV. t.-cikkben a tizedre nézve nyert mentességeket is, másrészt pedig a hatóságok támogatásába ajánlta őket²). Jenő és Arad ugyan még a törökök kezei közt volt, környékükön azonban már is letelepedett a jövevény ráczok egy része. Diakovics jenei püspök nagyon szívén viselte sorsukat. 1691. márcziusában személyesen fölment Bécsbe, hol Csernovics patriarcha nevében jelentést tett, hogy a szerb nemzet bevándorolt s már el is helyezkedett. Biztosította hűségökről a »császárt«, kinek védőszárnyai alatt kívánnak élni, halni. A mellett folytonosan tárgyalt a kormánynál, hogy szabadalmaik bővítését kieszközölje. Aug. 21.-én csakugyan megkapta azt az újabb kiváltságot, melynek értelmében a szerbek szabadon választhatják érsekeket, vallásukat szabadon gyakorolhatják, a régi naptárral élhetnek, tizedet pedig nem fizetnek³).

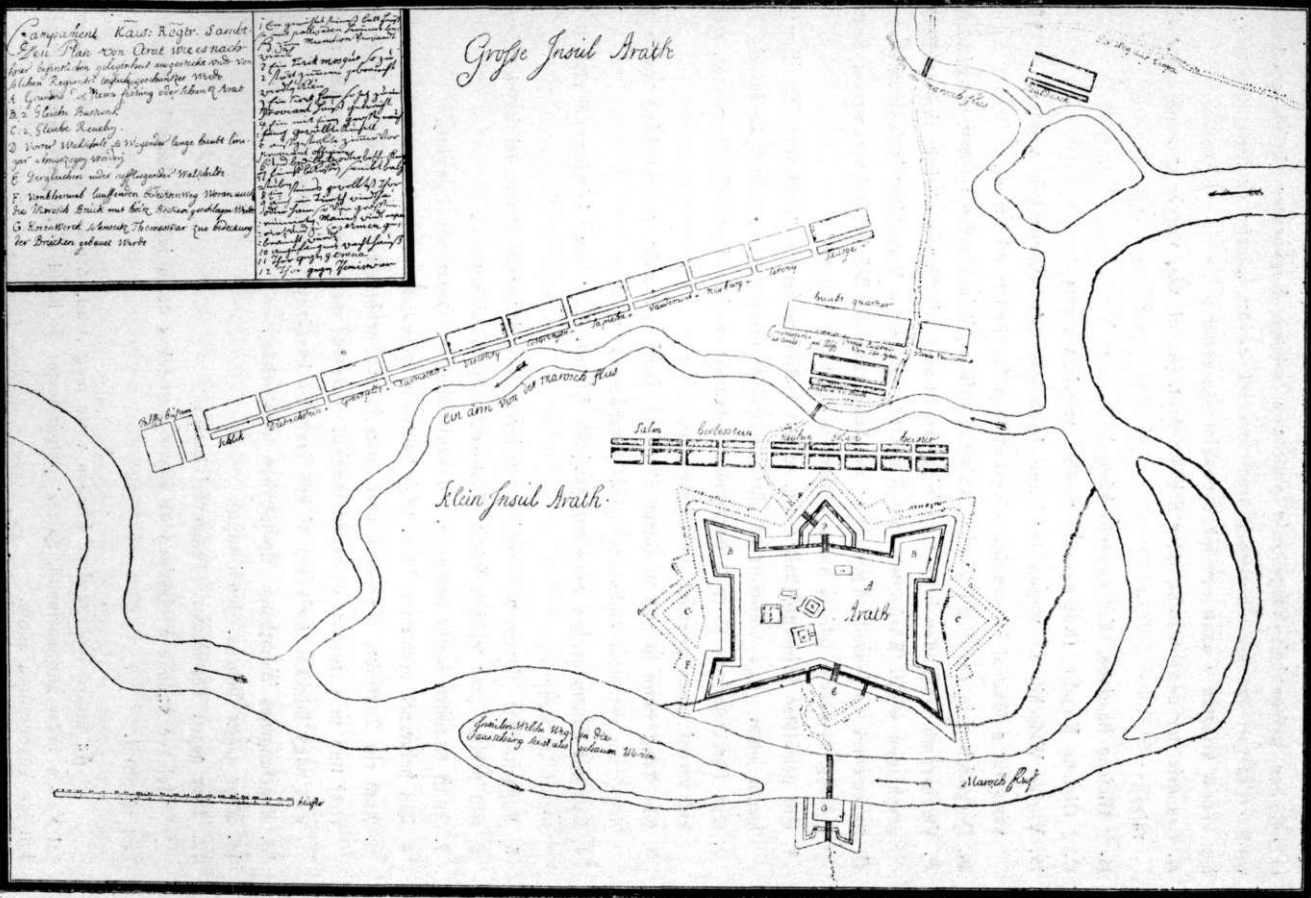
Nemzete ügyében való fáradozásaiért *Diakovics* azonnal megkapta a maga jutalmát. I. Lipót már 1691-ben neki, mint *aradi* püspöknek adta a szerémségi Gergeteg monostort, Neradin falut és Bankovcze pusztát⁴). — Diakovics egyébiránt nem székelt sem Aradon, sem Jenőben, melyet amazzal különben is egynek vettek az okíratok, hanem Nagy-Becskereken lakott s onnan igazgatta a szegedi, bácsi, pécsi és aradi püspökségeket⁵).

¹) A számról s a beköltözés idejére nézve l. *Szentkláray*, I. 100—1. — ²) *Orsz. lt. Eccl. F. 59. nro 20. Kerchelich*, Notitia praelim. 435. *Czoernig*, Privilegien und Akten, VII. 70. *Szalay*, A szerbek jogviszonyai, 25—27. — ³) *Czoernig*, Privilegien, III. 70. *Szentkláray*, I. 103—4. *Szalay*, Magyarorsz. szerb telepek, 27—30. — ⁴) *Szentkláray*, A karlóczai patr. levéltár. Századok, 1883., 374. — ⁵) *U.-o.* 375.

Compendium Kart: Regtr. Sante
 Plan von Arad wie es nach
 dem Befehl des kaiserlichen Ingenieurs und
 Major Regiments Ingenieurhauptmann
 1. Grundriß d. neuen Festung über dem Arad
 2. Plan d. alten Bastion
 3. Plan d. neuen Bastion
 4. Plan d. neuen Bastion
 5. Plan d. neuen Bastion
 6. Plan d. neuen Bastion
 7. Plan d. neuen Bastion
 8. Plan d. neuen Bastion
 9. Plan d. neuen Bastion
 10. Plan d. neuen Bastion
 11. Plan d. neuen Bastion
 12. Plan d. neuen Bastion

1. Ein großer Baum
 2. Ein großer Baum
 3. Ein großer Baum
 4. Ein großer Baum
 5. Ein großer Baum
 6. Ein großer Baum
 7. Ein großer Baum
 8. Ein großer Baum
 9. Ein großer Baum
 10. Ein großer Baum
 11. Ein großer Baum
 12. Ein großer Baum

Große Insel Arath

Az aradi vár építése 1698–1701.

Savoyai Jenő hg terve Arad várának újjáépítésére, 1698.¹⁾

Campament Kaiserlichen Regimenten sambt den Plan von Arat, wie es nach hier befindlichen gelegenheit ausgesteckt vndt von solchen Regimenten täglich geschantzet wirdt: (Császári ezredek táborozása Arad tervével együtt, a mint az itteni körülményekhez képest kitűzték s azon ezredek naponkint sánczolják:)

A. Grundris der newe festung oder Schantz Arat. (Az új vár, vagyis az aradi sáncz alaprajza).

B. 2 Gleiche Bastions. (Két egyenlő bástya).

C. 2 Gleiche Reuelin. (Két egyenlő ravelin, vagyis vértgát).

D. Vorter Walschilt so wegen der lange haubtlinie gar ahngezogen worden. (A külső vértgátat a fővonal hosszúsága következtében így kellett elkészíteni).

E. Dergleichen in der tieffliegender Walschilt. (Hasonlóképp a mélyen fekvő vértgátban).

F. Vmbherumb laufenden bedeckten Weg, woran auch die Marosch Brück mit holtz Bocken geschlagen wirdt. (Köröskörül futó fedett út, melyben a Maroshídat is falábakra verik).

G. Horenwerck so jenseitz Themeswar zur bedeckung der Brücken gebauet werde. (Szarvas erősség Temesvár felé, a hídak védelmére építve).

1. Ein gewölbtes steinernes batt Haus, so mit pallisaden herum besetzt zum Munitio[n] verwendt wirdt. (Egy boltozott kő sütőház, melyet lőszertartásra fognak használni.)

2. Ein Türck mosque so zu 2 stätzimmer gebraucht werden kann. (Török mecset, melyet két városi szoba gyanánt lehet használni).

3. Ein Türck hain so jezt zu einem Proviant Haus gebraucht. (Török hán, vagyis vendéglő, melyet most élelmezési házúl használnak).

4. Ein mit einem großen rauchfang gewölbte küchell. (Egy nagy kéménnyel ellátott boltozott kis konyha).

5. Außgestoßte Zimmer vor proviant offiziere. (Gerendás szoba élelmezési tisztek számára).

6. Ein badillet oder weichen küche. (Padolat, vagy mosó konyha).

7. Fünff badköffen sambt bathstube. (Öt sütőkemence, sütőszobával együtt).

8. Ein steinernes gewölbtes Thor. (Egy boltozott vaskapu).

9. Auch ein Türckisches wirdthaus oder hain so von großen ruinirten Mauern, wirdt repariert und zu Casernen gebraucht werden. (Szingén török vendéglő, vagy hán, megrongált nagy falakkal, melyeket ki kell javítani s kaszárnyának használni).

10. Angefangenes Wachthaus. (Épülőfélben levő őrház).

11. Thor gegen Genena. (Jenői kapu).

12. Thor gegen Themiswar. (Temesvári kapu).

Jelezve vannak a térképen az egyes ezredek s délen jelezve, hogy két szigetet el kell távolítani.

¹⁾ Az utolsó ívek szedése közben vette meg Arad városa e nagybecsű terv kéziratát Kende bécsi antiquariustól. Salacz polgármester és Bund főszámvevő urak szívességéből ide közbeszúrva adom.

1692. márcz. 5.-én Bécsben útlevelet kapott, hogy Csernovicscsal együtt meglátogathassa a magyar, horvát, rác, hercegovinai, podgorjai és jeni poli görög egyházakat. Ezt az útját arra használta, hogy a szerbeket egyházuk és nemzetök érdekeinek ápolására buzdítsa mindenütt¹⁾. 1695. márcz. 4. újabb kiváltságlevelet eszközölt ki, mely ideiglenesen helyben hagyta a görögkeleti szerbek hierarchiai szervezetét s így az arad-jenői püspökséget is. Ekkor lett Jenopolis püspöke Diakovics is, de viselte ezt a címet már 1690. aug. 21. óta; jutalmúl pedig ekkor Becskerek mellett egy erdőt s egy vízimalmot kapott²⁾.

1695-ben Aradvármegyének a Marostól jobbra eső minden vidéke fölszabadúlt a török alól, sőt — rövid időre — Lippa is visszakerült s így tetszetősebb lett Zichynek és Batthyánynak még 1693. végén beadott az a terve, hogy a Maros és Tisza mentén határörvidéket állítsanak s annak rác katonaságát ezredre osztva, rendszeresen fizessék és tartsák. A zentai győzelem (1697. szept. 11.) után Bács-, Bodrog-, Csongrád-, Zaránd-, Arad- és Csanádmegyékben már csakugyan rendszeresebben telepítették le a rácokat³⁾.

A sátrak alatt vagy csak putrikban élő új népség iránt nem nagy bizalomra gerjedhettek az aradiak s többet reméltek határaik védelme tekintetében attól, hogy *Savoyai* Jenő hg 1698. októberében Zsabyáról maga is elment az *aradi vár* kiépítésének vezetésére, s odarendelte a munkálatok teljesítése s fedezése végett a Schlick-, Neuburg-, Truchesse-, Visconti-, Lothringen-, Darmstadt-, Sapieha-, Vaudémont-, Sereni- (tulajdonkép Serényi-) és Savoyen-lovasezredeket és a Pálffy-huszárokat⁴⁾. Ezek közül négy ezred Erdélyből vonult Aradra, melyeknek s a Szeged körül táborozó nyolcz ezrednek ellátása végett a herceg parancsából *De Ponta* Fülöp Jakab váradi parancsnok 1698. okt. 29. meghagyta a tiszáninneri megyéknek s városoknak, hogy folyó árban számítva 900 köböl abrakot szállítsanak Váradra⁵⁾. Az aradi vár építése fölött való felügyeletet különben 1698—1701. közt *Haruckern* János György vitte⁶⁾ s befejezte megbízatását mindamelllett, hogy a karloviczai béketárgyalások idején a törökök mindenkép szerették volna kieszközölni, hogy Lippán kívül Aradot is lerontsák a császáriak. Maga a békeoklevél (1699. január 26.) tiltotta is, hogy a császáriak újabb erősségeket emeljenek a Maros partjain⁷⁾, a nélkül azonban, hogy e vármegyék megszüntetésére komolyan gondoltak volna. Milyen lehetett a közigazgatás, eléggé kitűnik abból, hogy Bécsben néha azt sem tudták, hol fekszik egyik-másik vármegye; annál kevésbbé tudhatták tehát, van-e főispánjuk, vagy sem. Zarándnak és Hunyadnak,

¹⁾ *Tört. Adattár*, II. 195. — ²⁾ *Pesty*, Szörényi hánság, I. 355—6. *Századok*, 1883., 375. — ³⁾ *Iványi*, id. h. 341. — ⁴⁾ *Szentkláray*, Száz év, I. 88. — ⁵⁾ *Szatmármegyei It. »Nemzet*, 1886., 1290. sz. — ⁶⁾ *Haan*, Békésvm. hajdana, I. 40. — ⁷⁾ *Szentkláray*, I. 89., 91. *Katona, Hist. Crit.* XXXVI. 73.

melyhez 1658. óta Aradot is számították, 1678 óta Naláczy István volt a főispánja s mint ilyennek, Lipót 1691. évi diplomája után is meg kellett tartania méltóságát. A király azonban 1698. szept. 25. Sárdi báró Száva Mihályt, az erdélyi sóaknák igazgatóját nevezte ki zarándi főispánul. Elképzelhető a két úr kölcsönös meglepetése, mikor végre megtudták, hogy egy és ugyanaz a tisztök. Úgy segítettek a dolgon, hogy 1698.

Haruckern János Gvörgy, az aradi vár építője.

nov. 8. felosztották Zarándot, kölcsönösen főispánoknak ismerték el egymást s kijelentették, hogy »az egész vármegyét mindketten egyenlő autoritással, egyenlő akarattól igazgatják«¹⁾. Nem ösmerték el Szávát főispánnak a szörényiek sem²⁾. Talán ez volt az oka, hogy Zarándot, Aradot és Szörényt egy kézben nem egyesíthetvén, I. Lipót mindegyiknek

¹⁾ *Kuun* Géza gr. a Hunyadm. Tört. Évkönyv VII. kötetében, 22—23. l. Kuun szerint a gogányváraljai Szávák közül való lett volna; 1698. nov. 20.-án azonban Sárdinak nevezik. (*Pesty, Szörényi bántóság*, I. 314.) V. ö. *Nagy* Iván, Magyarország. Csal. X. 922. —

²⁾ *Pesty*, id. h. 313—4.

külön főispánt adott s 1699-ben *Klobusiczky* Ferenczet nevezte ki Arad vármegye főispánjául¹). Czímben tehát 1616 óta ő volt Aradnak első főispánja. 1702-ig viselte ezt a címet²); működésének azonban nincs nyoma. Talán ő-maga sem ösmerte jobban vármegyéjét, mint az a magyar geographus, ki az ő kineveztetésének évében (1699.) is azt írta Arad vármegyeről, hogy határa éjszakon Torontál, délen Csanád, nyugaton a Tisza, keleten pedig Erdély³).

Ilyen viszonyok közt érte az aradiakat a szerbek betelepítése.

1699-ben *Kollonich* Lipót esztergomi bíbornok-érsek 40,000 forintot adott a török ellen annyira szükséges Arad vára fölépítésére s külön még tízezret a keresztény rabok kiváltására. Az Arad építésére szánt összeg kiegészítése végett szept. 1.-én 30,000 frtot vett föl a bécsi jezsuitáknak Szent Annához címzett házatól, I. Lipóttól pedig még aznap visszakapta a szentgotthardi apátságot, melyet érsek-elődje zálogba vetett s azonkívül 6% fizetésére kötelezte magát a császár- király. 1700. szept. 8. viszont a jezsuitáknak adta el *Kollonich* az apátságot az Arad építésére kölcsönvett összeg törlesztése fejében s oly kikötéssel, hogy az apátság jövedelmeiből a görög-keletiek visszatérítésére s oláh iskolák felállítására évenként bizonyos összeget fordítsanak⁴). Viszont az altenburgi (alsó-ausztriai) benzés apátság is tízezer forintot ajándékozott az aradi vár építésére, mit I. Lipót 1701. ápr. 9.-én azzal hálált meg, hogy neki adta a tihanyi apátságot⁵).

Mivel a karloviczi béke a Marost Magyarország egyik határfolyójává tette, az udvari haditanácsnak most már komolyan kellett gondolnia a határörvidék rendezésére. Az 1699. aug. 29. gr. Starhemberg Guidó aláírásával ellátott terv szerént⁶) a Maros mellett, Arad főhellyel, ezek lennének a végállomások: *Solyinos* 50 hajdúval vagy gyalog határőrrel; *Lippával* szemben valamely helység (*Radna?*) 50 hajdúval s 50 huszárral; maga *Arad* 100 hajdúval és 100 huszárral; *Nagylak, Fennlak* és *Sz. Miklós* egyenként 50 hajdúval és 25 huszárral; *Csanáddal* szemben valamely helység 100 hajdúval és 100 huszárral. Az egész Maros mellett tehát *Solymostól* *Csanádig* 450 hajdú és 325 huszár, vagyis összesen 775 határőr, kik egy fő és 3 alkapitány alatt állanak. A földműveléssel foglalkozó rácz parasztok ezek szomszédságában kívánta letelepíteni a haditanács, még pedig olykép, hogy a hol földesúr és vármegye nincsen, ott a ráczok a király közvetlen alattvalói legyenek. Rá kell szoktatni a letelepedőket, hogy ne földbe vájt putrikban lakjanak, hanem rendes házakat emeljenek, falvakat építsenek s romjaikból helyreállítsák a városokat. A

¹) *Szirmay*, Com. Zemplin not. hist. 271. — ²) *Szirmay*, Szatmár várm. II. 221. —

³) *Szentiványi* Márton, Dissertatio paralipomenonica rerum memorabilium Hungariae. (Nagy-Szombat, 1699.), 31. l. — ⁴) A kath. iskolaügy Magyarországhán. II. 270—8. — ⁵) *Römer*

a Magyar Könyvszemlében, 1881., 101. l. — ⁶) *Jeványi* a Hazánkban II. 72—73.

haditanácsnak ez ügyben tett javaslatát 1700. júl. 9.-én az udv. kamara módosításainak alapján fogadta el I. Lipót, ki aug. 15. gr. *Lamberg* Ferencz Zsigmondot bízta meg a tiszai és marosi határőrvidék szervezésével.

Utasításokkal ellátva, gr. *Lamberg* már 1700. okt. 21. Aradra érkezett, a hová nov. 2. követte őt az udv. kamara biztosa, b. *Thavonat* Albert Lajos és a magyar kancellária küldötte, *Benkovics* Ágost nagyváradi püspök. Ezek a bizottság többi tagjával (*Károlyi* Sándorral, *Barkóczy* Ferenczcel stb.) nov. 4.-én gr. *Schlick* Lipót tábornoknak, a tiszai és marosi határőrvidék parancsnokának aradi lakásán kezdték meg tanácskozásukat.

A váradi püspök azonnal felszólalt némely nemesi birtok érdekében, de eredménytelenül. A bizottság kívánatosnak tartotta ugyan a földalatti putrikban zsúfoltan lakó rácz parasztnak a tulajdonképeni határőröktől való elválasztását, ezt azonban tavaszra, jobb időkre kellett hagynia, mikor begyűl valami a leendő határőrök fizetésére rendelt fejadóból is;

Thavonat addig is felajánlta e célra Arad- és Csanád-vármegyék adóját, természetesen találván, hogy a költségeket első sorban a megvédett vidék fizesse. A bizottság Aradon 1700. november 12.-én külön védőlevélben biztosította a ráczokat, hogy addig is, míg ügyeiket végkép rendezheti, ki vannak véve a vármegye és a földesurak hatósága s minden adó és közteher viselése alól.

Nov. 16.-án pedig gr. *Schlick* biztosította a szent Vazul rendjén levő hodosi (bodrogi) g.-kel. szerzeteseket, hogy megkíméli őket az utazók és a Maroson-hajózók beszállásolásától, a fuvarozástól s más terhektől s ezt a kedvezést kiterjeszti a Maros mentén álló 12 kunyhójukra is, melyekben gyűjtött élelmi szereiket tartogatják. Mivel a szerzetesek csupán kegyes ajándékokból élnek, szigorúan meghagyta a tábornoksága alá rendelt német, magyar és rácz katonaságnak, hogy őket semmivel se terheljék s ne zaklassák, sőt hogy őket, mint azt a keresztényi szeretet követeli, mások ellen is oltalmazzák¹⁾.

Ezzel egyidőben azonban sürgette a bizottság Magyar- és Erdélyország határainak rendezését s különösen Zarándvármegye déznai és halmágyi járásának Erdélyhez való visszacsatolását is; másrészt a kormány figyelmébe ajánlotta, hogy, míg a kedvezésekben bízva, a Maros jobbpartjára özönlenni fognak a ráczok, addig a távolabb levő falvak néptelenek maradnak, a mi nem volna egészséges állapot. Tervezetet mutatott be továbbá az új szervezet tagjainak fizetéséről is. E szerint *Schlick* tábornok évenként 5000, *Löffelholz* ezredes aradi várparancsnok 4600, két főkapitány fejenként 600, — 6 kapitány 200 frtot s így tovább, minden egyes lovas közlegény 36 s minden gyalogos 24 frtot kapna.

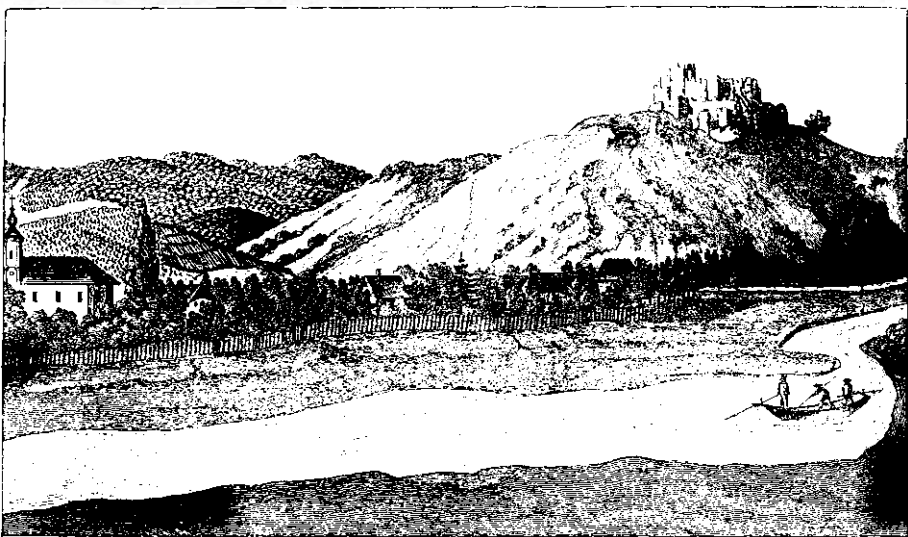
¹⁾ *Füvés*, I. 118—9.

Megvizsgálta a bizottság a Löffelholz aradi parancsnok ellen fölmerült panaszokat. Az udv. kamara már 1699-ben megintetni kérte őt a makaiak zaklatása miatt¹⁾, most pedig kimondta, hogy a sör- és bormérés után, melynek jogait a várban gyakorolta, neki is adóznia kell, a mézár-széket pedig hagyja meg a polgároknak. Az Aradra már letelepedett vagy ezután letelepedő iparosok a kamara felügyelete s polg. és politikai ügyekben illetékes külön városi hatóság alatt álljanak, bűnügyekben azonban s a török kereskedőkkel fölmerülő pereikben, saját hatóságuk meghallgatása mellett, katonai törvényszék ítéljen fölöttük. A városi hatóság ügyel a rendre, s a kamara engedélyével az fogad be új polgárokat; ezeket azonban bemutatják a parancsnoknak is, hogy gyanús elemek ne kerüljenek a városba. Kifejezte a bizottság azt az óhajtását, hogy jó fegyelemben tartsák az új katonaságot, hogy Aradot és Szegedet jobban megerősítsék s hogy a postaútat Budáról Aradon át vezesse a kormány Szebennek, mert így ezen a vonalon 24 órát lehetne meggazdálkodni. Végül decz. 1. elrendelte az egész vonalnak²⁾ *Marsigli* gróf (a híres geographus) és *Wölösnitzky* kapitány által való új összeírását, mire működését egyelőre befejezte³⁾. Marsigli, a magyarsággal rokonszenvezve, legalább a zarándi részeket szerette volna biztosítani ennek a számára s 1701. január 23. már az igazság érdekében kérte I. Lipótot, hogy Macskásy Péter szörénymegyei volt fő- s Fodor Mihály volt alispánt és mindazon magyar nemeseket, kik a háború miatt javaikat elvesztették, a jeni és világosvári járásokban megfelelő birtokkal kárpótolja⁴⁾. A király nov. 4. már ki is jelentette, hogy a Szörényből kiszorult köznépet és nemességet a Tiszán erről eső részekben akarja letelepíteni, mire a nemesség újból folyamodott, engedje át számára Boros-Jenőt és Halmágyot, hol most úgy is csak idegenek tartózkodnak s fordítsa fenntartására e két járás fiscalitásait⁵⁾. Erre a tervre hajolni látszott Herdegen szegedi, majd aradi kamarai praefectus is, ki a határőrség iránt később készített tervezetében Jenő és Halmágy betelepítésének kérdését egyelőre még függőben hagyni javasolta.

Nagysokára elkészített jelentésében *Lamberg* gr. nyíltan kijelentette, hogy ha a vármegyéket helyreállítná a király, a rácok inkább visszameknéknének a törökökhöz, hogy ne legyenek kiteve a magyarok üldözéseinek. S valóban, az Aradban, Zarándban itt-ott még megmaradt magyarság szorongva láthatta, hogy a szabad vármegyéből részben rácz gránicz, részben pedig kincstári uradalom lesz, alkotmányos jogait azonban csak megnyirbálva kapja vissza. Schlick tábornok 1702. márcz. 16. azonban mindamellett is panaszkodott, hogy a rácokat, a hol lehet, üldözik a

¹⁾ *NRA.* 954., 64. — ²⁾ Aradban Szemlak, Pécska vagy Sz. Miklós, Arad, Ó-Arad vagy Glogovác, Paulis, Solymos és Világos. — ³⁾ *Iványi*, id. h. II. 144—152. — ⁴⁾ *Pesty*, Szörényi bánság, I. 414. — ⁵⁾ *NRA.* 284., 10.

magyarok s az aradi vár s a marosi végvidék állapota aggodalmakra adhat okot abban az esetben, ha a Temesvár körül gyülekező törökök meg találnák támadni ezt a vonalat. Május 8.-án tehát újabb tervezettel állt elő a haditanács, hogy a bajokon segítsen. Kimondta, s május 17. ezt az udv. kamara még nagyobb cynismussal ismételte, hogy a vármegyét a magyarok megnyugtató végett név szerint meghagyja ugyan, de a kancelláriától küldendő címzetes tisztviselők éppen semmi hatalmat sem gyakorolhatnak a rácok fölött s még az adót sem ők, hanem külön megbízottak szedik be a rácoktól, kik a határt védvén, nagyobb kedvezést is érdemelnek, mint a magyar parasztok. A tábornok, várpa-

Solymos.

rancsnok és törzstisztek fizetését¹⁾ a vármegye országos adójából kell fedezni; magán birtokaik után azonban ezek a tisztek szintén adóznak. A Maros őrzésére (az Aradon 1701. nov. 7. készült összeírás alapján) 3 században 227 bolgár lovas is ki volt rendelve. Azonkívül 3 században 361 rác őrizte Tótváradja, Solymos és Világos várait, mindenütt egy-egy kapitánnyal, alkapitánnyal, g.-kel. pappal s (Világost kivéve) 1—1 dobossal. Solymoson *Kuopp* János Mihály főkapitány mellett egy irnok dolgozott. Legerősebb őrsége volt Tótváradjának (3 csapatban 133 ember); azután Solymosnak 2 csapatban 118 legénnyel, míg a határoktól távolabb eső Világost egy csapatban csak 51 ember őrizte. A hadi-

¹⁾ *Aradon* Löffelholz várparancsnok 4600, egy őrnagy 1000, egy hadbíró 800, egy főmérnök (egyetlen az egész végvidéken) 1800, Molde tolmács 900, egy török tolmács 300, egy orvos 600 és egy sebész 400 frtot kapott. Aradon nagyobb volt a tisztikar, mint Szegeden.

tanács most 100—100 főből álló 3 századra akarta összeszorítani ezt a létszámot. Sürgette, hogy Arad erősítésénél ingyenes munkára szorítsák a szomszédos vidékeket s hogy a Budáról Erdélybe vezető postaútat csakugyan Aradon át vezessék; kijelentette azonban, hogy ennek kivitele teljesen a kamara dolga. Május 22. már értesítette is az udv. haditanács Schlicket és Löffelholzot, hogy *Lamberg és Volkra* a maros-tiszai határőrvidék szervezésére s részökre (május 23. s bővítve júl. 8.) ki is adta utasításait.

Lamberg Aradon *De Culm Herdegen* János Ferencz Bernát császári kamarai biztossal is értekezett. Az eredmény az lett, hogy aug. 3. Herdegen cs. kamarai biztos és aradi inspector külön előterjesztést tett, melyet 14.-én már nagy helyesléssel fogadott az udv. haditanács, udv. kamara s a hadi főbiztos közös értekezlete. Nevezetes ebben, hogy a jenei és világosi ráczok ügyét csak később akarta rendezni s az a figyelemztetése, hogy a ráczok földbirtokait igazságosan kell kimérni, mert a Maros jegén át már is többen átszöktek török területre, hol a törökök a régi Aradnak a Maros partján levő részén új falvakat építenek s minden telepésnek 7 évi adómentességet, azonfelül pedig 1—2 ökröt, disznót, tehenet, birkát adnak¹). Gróf *Volkra* viszont Aradon szept. 30. az iránt tett előterjesztést, mennyi adót lehetne beszedni a határőrvidéket érintő vármegyéktől, ha a militia számát csökkentenék. Magyarország két millió frtnyi országos adójából Aradra 17 porta után 5118 frt. 59 dénár és Zarándra 40 porta után 12,095 frt. 4 dénár adó jutott ezekben az időkben. Ezt azonban Volkra szerint könnyen meg lehetne kétszerezni, Zarándét pedig azzal növelhetnék, hogy Erdélyhez számított részeit visszacsatolnák Magyarországhoz. A vármegyék katonára s polgárra egyaránt kivetnék s be is hajtánák az adót, melyből a határőröket fizetnék.

Arad pecsétje, 1702.

Mielőtt e tervekkel behatóbban foglalkozott volna a haditanács, Lamberg és Volkra biztosok 1702. okt. 6.-án megalakították Arad város magistratusát, melynek élére mint konzul *Hammerl* József és mint kamarai praefectus maga *Herdegen* jutott, kik maguk mellé egy irnokot fogadtak. A biztosok külön pecsétet készíttettek a város számára²); megengedték, hogy városházát és városi vendégfogadót, sörházat, téglá- és mészégetőt, a Maroson pedig vízimalmot építsenek; hogy italt és húst szabadon mérhessenek s hogy azonkívül az ó-naptár szerint Péter és Pál (júl. 10.) valamint sz. Demeter napján (nov. 6.) országos vásárokat, csütörtökönként pedig heti piacot tartsanak, melyeknek jövedelmét közköltségekre fordít-

¹ *Jóványá*, id. h. II. 191—206. és 24.—254. l. — ²) Rajza mellékelve. A kisebb méretű pecséttel együtt egészen 1834. aug. 21-ig használta a város.

sák¹⁾. 1703. január 29. Herdegen aradi cs. kir. kamarai inspector már fel is szólította Magyarország hatóságait, hogy az aradi vásárok idejét köz-hírré tegyék²⁾.

Az aradiak azonnal megkezdték városházuk építését, még pedig külön a németek s külön a rácok számára³⁾. Ezek azonban oly szűkösek és szegényesek voltak, hogy félszázad múlva már nemcsak a pandúrok, hanem maguknak a tanácsüléseknek számára is külön szobákat kellett bérelni⁴⁾. — A városháza bővítését csupán 1769. márcz. 22. határozta el a tanács⁵⁾.

Arad város szervezése azonban csak mellékes föladata volt *Lamberg*nek, ki most minden erejét összeszedte, hogy a határőrvidéket az ő tervei szerént rendezzék. Aradról okt. 24.-én küldte be emlékiratát, melyben jelentést tett, hogy a bizottság elé hívott rácok nem akarnak földbirtok fejében szolgálni, hanem készpénz-fizetést kívánnak s azt szeretnék, hogy közölük csak egy meghatározott rész katonáskodjék, a többi pedig bizonyos adót fizessen magán földbirtoka után. Ez maga is lehetlenné teszi Herdegen tervezetét. Általában véve ezzel a makacs néppel nem kell alkudozni, hanem egyszerűen parancsoljon rá a császár, a zavargások és a szökések megakadályozása végett pedig rendeljen oda néhány ezredet. A bizottság, hosszas tanácskozások után, Aradon így állapította meg a rác határőrök állomáshelyeit és létszámát:

<i>Szelistyén</i>	—	kapitány,	8	tiszt,	20	lovas,	75	gyalog,	összesen	103
<i>Tótváradján</i>	1	»	8	»	25	»	75	»	»	109
<i>Solymoson</i>	1	«	9	»	20	»	100	»	»	130
<i>Paulison</i>	—	»	7	»	25	»	60	»	»	92
<i>Mondorlakon</i>	1	»	—	»	—	»	32	»	»	33
<i>Glogovácson</i>	1	»	—	»	—	»	32	»	»	33
<i>Arad főhelyen</i>	1	»	22	»	150	»	200	»	»	373
<i>Pécskán</i>	1	»	14	»	100	»	100	»	»	215
<i>Szemlakon</i>	—	»	11	»	50	»	75	»	»	136
<i>Fenőben</i>	—	»	7	»	25	»	50	»	»	82
<i>Halmágyon</i>	—	»	4	»	—	»	25	»	»	29

Arad-Zarándban 6 kapitány, 88 tiszt, 415 lovas, 824 gyalog, összesen 1335

¹⁾ Ezeket a pontokat »Freiheits-Punkten« cím alatt külön is kinyomatta a tanács *L. Fábán*, I. 132. Lakatos, I. 46—7. és III. 232. Maguk a pontozatok nem maradtak ránk; csak a malomra, téglá- és mészégetőre s a sörházra vonatkozó 10. pont van meg szó szerént Kallinovics aradi postamesternek a sörház iránt 1756. beadott előterjesztésében. (Aradváros It.) De idéz e tervezetből Arad-városnak egy 1770. nov. 22. kelt föltérjesztése is. Közli *Szondy* Béla (Aradváros ősi birtokai), Alföld, 1893., 146. sz. — ²⁾ *Lőcsei városi levéltár*, II. oszt., 162. sz. V. csomag, 1. sz., 1894. ált. sz. — ³⁾ Amaz a »régí városháza« a mai Templom-útczában, emez alkalmasint a régí szegények-háza helyén állt. — ⁴⁾ *Stadt Berechnung* 1758/9. Aradi It. — ⁵⁾ 1769. évi számadások. U.-o.

A megyén kívül még Sajtény, Nagylak, Csanád, Szarvas és Gyula voltak az állomások a Maros és Körös mellett, összesen 1965 tiszttel és közlegénynyel, úgy, hogy a védelem főképp a Maros aradi vonalát tartotta szemelőtt. Ehhez járult a határőrséghez adott német törzs is¹⁾.

A haditanács ezt a javaslatot Kolonics bíbornok elnöklete alatt külön bizottsághoz utasította, mely 1703. tavaszán készült el jelentésével. A Lamberg-féle javaslat tehát győzött. Talán ez az oka, hogy *Herdegen* bizonyos tekintetben visszavonult. Az udvari kamara különben terjedtebb hivatalt adott neki az eddiginél, a mennyiben 1703-ban a szegedi tiszt-tartóságot is az aradihoz csatolta s az egyesített praefectura élére őt nevezte ki²⁾. Mint ilyen, élén állt Arad városának is és irányt adott fejlődésének. Herdegent a tőle fennmaradt tervezet³⁾ művelt és eszes embernek tanúsítja s még bizonyos szabadelvűséget sem lehet tőle elvitatni; azt pedig ő-maga mondta, hogy a népet s annak nyelvét jól ismeri. Azt, hogy alkotmányos, magyar érzelmek vezessék, kívánni sem lehetett az absolutismushoz szokott némettől. Az volt a vágya, hogy gyorsan várost teremtsen Aradból s e végből szívesen befogadott minden kereskedőt és iparost, a ki a nyert szabadalmak hírére polgárul jelentkezett, nem törődve azzal, hogy némelyik 2—3-féle üzletbe vagy mesterségbe is belekapott⁴⁾. A Német-városban az ő támogatásával fogott *Höflich* Kamill minorita szerzetes a katolikusok vallásos életének szervezéséhez s alapot gyűjtött, melyből templomot és a mellé kolostort építhessen⁵⁾. Ugyanekkor vetették meg a g.-kel. szerb templom alapját is. Amaz a Német-, emez a Ráczvárosnak lett középpontja. A nagyon csekély számú magyarság inkább amabban élt. Ez az elem már csak a vármegye helyreállításától várhatta gyarapodását, a miben volt oka remélni, mert 1703-ban a határőrvidék *végleges* szervezésénél kimondta a kormány, hogy *a határőrvidék nem külön teste az országnak*, a tőle érintett vármegyéket tehát az ország többi vármegyéjéhez hasonlóan kell berendezni. A Kollonics elnöklete alatt álló bizottság azonban, hogy a tisztviselők fizetésére kötelezett adózó nép terhein könnyítsen, azt javasolta, hogy a gyöngébb vármegyéket egyesítsék; így pl. Aradot Békéssel. A hol a kamara a legnagyobb földesúr, oda ne nevezzen ki főispánt a király, hanem csak alispánt. Aradban neve szerint volt ugyan főispán, a hatóság azonban tényleg szünetelt, vagy inkább maga a kamara gyakorolta azt. A magyarságra nézve fontos volt a bizottságnak az az intézkedése, hogy a török háborúk alatt Biharba s

¹⁾ Az aradi törzskar évi fizetése a bizottság szerint: Schlick tábornoké 5000, Löffelholzé 4600, az aradi vár őrnagyáé 1000, egy hadsegédé 400, egy császári török tolmács 600, egy rácz-magyar és német-latin tolmács 200, egy sebész 400, egy porkoláb a szolgálával együtt 448 frt. A szegedi törzskarral együtt a fizetés 20,648 frtra rugott. (*Házánk*, II. 254—259.) — ²⁾ *Hofkammer*, 1703. Registratur. — ³⁾ *Házánk*, 248—52. — ⁴⁾ V. 6. *Fűbékén*, I. 132. *Lakatos* (ki ez időtől fogva sűrűn használta az aradi minorita-ház diariumait), I. 47. — ⁵⁾ *Lakatos*, II. 41—2.

máshová menekült (arad-zarándi) lakosokat a visszaköltözésben nem szabad akadályozni; Arad fejlődésére nézve pedig nagyjelentőségű, hogy a buda-erdélyi országot csakugyan Szeged és Arad érintésével jelölte ki a kormány.

Igazsága volt a magyar kancelláriának, mikor kifakadt az ellen, hogy szégyen *ráczkra*, ezekre a »megbízhatatlan és gyanús« népségre bízni a *magyar* határok védelmét, mintha gyáva és ügyetlen volna a magyar. A magyarnak, rácznak elválasztása csak az egymás iránt való bizalmatlanságot növeli s nagyon szerencsétlen gondolat annak a kimondása, hogy a rácok a vármegyében élnek ugyan, de még sem függenek a vármegyétől. Hiában jósolta meg, hogy mindez sok zavarra vezet; I. Lipót jóváhagyta a Lamberg-Kollonics-féle javaslatot¹⁾; Aradban s az egész határőrvidékben tehát olyan »Hinterland«-ot teremtett, mely anyagi javak fejében csak Bécs intését várta, hogy a forrongó magyarságra hátban, orozva támadjon; úgy szólván négy évtizedre kiszakította Aradot és Zárándot az alkotmányosság áldásaiból és a magyarság s a magyar állameszme ellen már ebben az 1703. esztendőben bravo-szolgálatra kényszerítette az ősi Aradvármegye területére becsődített idegeneket.

¹⁾ *Iványi*, id. h. II. 350—4.

XII. ARADI RÁ CZOK A KURUCZVILÁGBAN.

Tököli aradi rácz ezredes első rablásai. A bélfenyéri vészedelem. Aradi rácz katonai lázadás. Tököli újabb támadásai. Károlyi Sándor tervezései. Tököli kitüntetése. A szerb püspökség székhelyének áttétele Jenőből Aradra. A sarkadiak visszaverik az aradiak támadását. Arad ostroma és terörjárja 1707-ben. A sarkadiak elfogják Tökölit. A török Aradot szeretné. Tököli kiszabadulása és újabb portyázásai. A fölkelők ügyének hanyatlása. Arad emelkedése.

Száz esztendővel azelőtt kelt szárnyra Balassa Bálint éneke :

»Vitézek, mi lehet e széles föld felett
Szebb dolog a végeknél?!«

Ezeket a végeket most Landmiliz, Csardakenvolk (mozgó csapat) őrizte, rácz rokkantak és kiváltságosak (exempti) művelték, s a rácz Popovics *Tököli* (Tekelija) János ezredes főkapitánysága alatt álltak. Jóformán el sem helyezkedtek még, a midőn 1703-ban ezt a Hinterlandot a «császár» fegyverre szólította a «láza dő» magyarok ellen, kik II. *Rákóczi* Ferencz alatt még egyszer fölkeltek szabadságuk oltalmára.

Arad történetének éppen most elbeszélt fejezete is mutatja, mint bánt a bécsi kormány a magyarsággal, melynek tehát életre, halálra kellett küzdenie, ha alkotmányos, szabad államból az uralkodóház egyszerű dominiumává nem akart alásülyedni. Alig lépett *Rákóczi* Vereczkénél magyar területre (1703. júl. 4.) s tíz nap múlva alig erőszakolta ki Tisza-Becsnel a Tiszán való átkelést, Beckers váradi cs. parancsnok hívására Bihar éjszaki részében oly gyorsan megjelentek *Tököli* aradi főkapitány aradi, gyulai, jenei és belényesi rácz hadai, hogy július 26. Pocsajnál már meg is ütközhettek Bóné András ezeres-kapitány hadaival. Kis Balázs váradi rácz ezredes és Böck őrnagy csapataival egyesülve, a hídnál viszsanyomta 500 főnyi előcsapatát s ezt az 1000 főre rugó dandárral együtt Diószegig üldöztvén, 6 zászlót elvett, Diószeget fölégette s a Berettyó mellett levő falvakat sorra rabolta¹⁾. A Sárrétről azután tovább menve, fölverte Karczag-Újszállást, Kún-Madarast, Kabát, Derecskét, Püspök-Ladányt, Földest és Bárándot, mire a fejedelem aug. elején 8—900 huszárt kül-

¹⁾ *Thaly*, Bercsenyi család, III. 21.

dött üldözésére, de be nem érthette többé. A rácok sok kárt tettek ugyan, de meg nem akadályozhatták, hogy (aug. 3.) Debreczen városa lelkesedve ne fogadja be Rákóczi és Bercsényi hadait. Bercsényi azután egészen Gyuláig portyázott, s különösen Sarkadot jól megerősítvén, ennek vitéz őrsége nem-egyszer hozta zavarba az aradi és jenei rácokat. Ezeket a fejedelem Székelyhídon aug. 9., Bercsényi fő-generális pedig Tokaj alatt szept. 17.-én nyíltan felszólította, harcoljanak a magyarokkal együtt a hazáért s akkor nemcsak szabadalmaikban tartja meg őket, hanem olyan kiváltságokkal is megajándékozta, a milyenekkel a hajdúvárosok élnek; pátenseik azonban épp oly foganatlanok maradtak, mint a hozzájuk küldött *Deák* Ferencz ezeres-kapitány rábeszélései¹⁾.

A rácok legnagyobb része, melyet pópáinak beszéde s a kínálkozó zsákmány egyaránt izgatott, az egész hadjáratban kitartóan küzdött az uralkodóház mellett. 1703. augusztusa végén pl. azt a megbízatást nyerte Tököli, hogy Váradra bekísérje a Beckers helyett várparancsnokká kinevezett gr. Fels Ferencz tábornokot, ki Jenőn volt látogatóban s onnan a mindenfelől portyázó kurucok miatt ki nem mozdúlhatott. Löffelholz aradi parancsnok 1200 (más hírek szerint több száz németen kívül 2000) rácot rendelt Tököli mellé, ki Váradra baj nélkül bevitte Fels tábornokot; mikor azonban haza akart térni, *Bóné* András a maga s *Majos* István és *Bozóky* Pál lovasaival — mintegy 5000 emberrel — utána eredt s Bélfenyérnél szept. 1. ütközetre kényszerítette. Tököli a németeket, *Stolz* kapitány vezetése alatt, csapata közepén, a rácokat pedig a szárnyakon állította föl s egyideig felfogta a támadásokat, mikor a magyarok hátrálásra kényszerítették a rácokat. *Stolz* ugyan, egy erdőre támaszkodva, újra rendbehozta a futókat s már-már vissza is szorította az üldözőket, midőn a rácok zsákmányolni kezdtek s így meglephették és teljesen szétverhették őket a magyarok. 700 rác esett el, de *Bozóky* és *Majos* ezredek is életökkel fizették meg a győzelmet²⁾.

Tököli futva érkezett haza Aradra. Ez, úgy látszik, mégis gondolkozóba ejtette a rácok egyrészét, ne fogadja-e el a Rákóczitól ajánlott barátságot. A szemlaki sánczban lakó rácok legalább föllázadtak kapitányuk ellen s kijelentették, hogy nem engedelmessé válnak az osztrák tiszteknek. Megbüntetésök sokáig késett, mert Tököli és Löffelholz csak tél elején kerültek haza Aradra a hadjáratból, a mikor azután a főkolompókat fej- és jószágvesztésre ítélték. Savoyai Jenő decz. 16-án mindakét tisztet szigorú eljárásra utasította. A szemlaki lázadók ellen habozás nélkül hajtsák végre az ítéletet, azokat pedig, kik nem akarnak a császáriakkal tartani, vagy éppen izgatnak is ellenök, fogassák el, vallassák keményen s esetleg fejvesztéssel büntessék. Másrészt azonban nagy titokban

¹⁾ *Thaly*, 25, 32—3, 38. — ²⁾ *Thaly*, Bercsényi, III. 47. *Gyárítás a Századokban*, 1868., 543—4.

arra intette Löffelholzot, hogy szép szóval, nagy ígéretekkel növelje a magyarok iránt való gyűlöletet s járjon el továbbra is oly tapintatosan, mint pl. Tökölivel szemben, kit a feleségének adott értékes ajándékokkal kötelezett le¹⁾. Néhány rác család a büntetés elől az aradi oldalról a temesi törökök területére menekült, a mi különben nem gátolta *Ozmán* aga temesvári parancsnokot, hogy egész ártatlanul arra ne kérje, küldené meg neki Magyarországnak azt a térképét, a melynek párvját az aradi postahivatalban látta²⁾. Tököli futását egyébként is hasznukra fordították a kuruczok; Bélfenyér és Belényes alól előnyomúlva, szeptemberben már behódoltatták Zarándvármegye nagyobb részét, Halmágy vidékét s a bányavárosokat egészen a Marosig. Igen jellemző, hogy Zaránd *oláh* lakosai, még az ú. n. móczok is a kuruczokhoz csaptak át, Ribiczey László zarándi alispán gornyikjai pl. mindannyian s több oláh kurucz guerilla-csapatot alkottak³⁾.

Az aradi rácok ellenben mindenképen ki akarták köszörülni a fegyverökön s hitelökön esett csorbát. November 18.-án 5 gyalog és 8 lovas zászlóaljjal már fölégették Belényes városát s vidékét s a lakosok minden marháját elhajtották. »Emberkár ugyan nem esett — írja tíz nap múlva Szappanos István, ki csak harminczadmagával védhette Belényest, — hanem egy Kapros György nevű strázsamestert meglőttek és egy *asszonyt* vágtak le.« De a rácokból is elesett 25⁴⁾. Deczember elején ismét híre futott, hogy Aradnál újból gyülekeznek a rácok, sőt egy csapatuk Simánd alul ismét benyomult a Fejér-Körös völgyébe; mivel azonban Belényesben most nagyobb magyar őrség volt, megtámadni nem merte⁵⁾.

Tököli 1000 főnyi csapata csatlakozott Globitz szegedi s Löffelholz aradi parancsnok seregéhez, melylyel és a váradi őrség egy részével azután a császáriak 1704. január 7. megtámadták és szétverték a kuruczok bihari táborát; sokat fogságba ejtettek s *Fármay* Ferencz kapitányt és *Tordaít* is levágták⁶⁾. Löffelholz fenyegetőzve követelte a debreczeniektől, hogy 24 óra alatt 30,000 frt sarczot fizessenek. Hadai január 10-én már Diószegig kalandoztak s a Váradról hozott ágyúk segítségével annak sáncaiból is kiszorították a kuruczokat, mire Tököli 300 szekér zsákmánnyal tért vissza Aradra⁷⁾. A kuruczok közt azonban híre terjedt, hogy az aradi rácok maguk is sokat, mintegy 900 embert vesztek s hogy az aradi németekkel összeveszván, a Maros túlsó oldalán levő török területre költöztek volna át. A hír azonban melyet Tököli Belényesbe szökött titkáranak előadására alapítottak, nem bizonyult valóznak⁸⁾. *Bóné* András febr. 22.

¹⁾ *Szentkláray*, I. 113—4. *Tört. Értesítő*, 1886., 133—4. — ²⁾ *Szentkláray*, I. 116.

— ³⁾ *Thaly*, Bercsényi, III. 65. — ⁴⁾ *Thaly*, Archivum Rákócziánium, I. 187., 193., 247. és 251. *Osvalt* István alhadnagy levele november 20-ról u.-o. 181. — ⁵⁾ *U.-o.* I. 187. —

⁶⁾ *Károlyi* S. önéletírása I. 81. *Horváth*, VI. 328. — ⁷⁾ *Thaly*, Archivum, I. 201. *Briccius* György naplója (1693—1715.), 100 l. *Szűcs*, Debreczen tört. 708. — ⁸⁾ *Thaly*, Archivum, I. 204. Dobozy István levele Buday Istvánhoz 1704. febr. 5. Debreczenből.

már segítséget kért Kis-Marjára, mert a rácz Pécskéhez, a debreczeniek szerint pedig Jenőhöz gyülekeznek s egyenesen Debreczennek indul; már pedig Boné András fel nem tarthatja a ráczokat. «Maholnap — írta Dobozy István márcz. 12-én — azt hallja kegyelmed (Buday István): oda Debreczen»¹⁾!

Ezek a nyugtalanító hírek azonban kissé elhallgattak²⁾ és csak ápril végén újultak meg ismét. Szántay Mihály Székudvarról ápril 28. azt hírlelte, hogy máj. 6.-án vagy 7.-én bizonyosan megindulnak az aradi ráczok. Békés felé tartanak, ott átkelnek a Körösön s a váradiakkal egyesülnek, hogy Boné András táborát fölverjék; mert Aradra érkezett labanczok úgy beszélték, hogy a körülzárt váradiak már éhezni kezdenek³⁾. Rákóczi a ráczok támadásának megakasztása végett eleinte azt a parancsot adta gr. Forgách Simon tábornoknak, küldje Gyula alá Andrassy Istvánt, hogy az saját területükön fenyegetvén az aradi ráczokat, visszatartsa őket a Glöckelsberg cs. tábornok hadaihoz való csatlakozástól. A németekkel, kiknek egyéb lovasságuk nincs, ez esetben könnyen elbánhatna Forgách⁴⁾. Az aradi ráczok azonban, ha megváltoztatták is támadásuk irányát, július közepén a Tisza felé nyomultak⁵⁾ s az ellenök küldött Károlyi Sándor sem akadályozhatta meg pusztításaikat. Októberben maga az aradi várparancsnok is panaszkodott, hogy a ráczok csak rablásra, portyázásra valók s 200 német lovas küldésére kérte a haditanácsot⁶⁾.

A Maros vidékén a császáriakra nézve csakugyan kedvezőtlenül alakultak a viszonyok; mert Forgách Simon, kit a fejedelem 1705. elején 14,000-nyi sereggel küldött Erdélybe, öt dandárral viszont Andrassy Istvánt rendelte Arad felé. Andrassynak a ráczok valóban feladták Tót-váradját s ő később, mikor Gyula felől már Károlyi Sándor is megkezdte működését, azt remélte, hogy Jenőt, Gyulát, Aradot is beveheti. Komáromy Sándor gyalogezredét azonban dandárától Váradra rendelték s ezt a 2—3000 főre rugó aradi ellenség, mely élelmet szállított Váradra, utól-érvén, szétverte s a futók nagy részét egy lápnak szorította. Andrassy utóbb részént Forgáchot, részént Károlyit okozta, hogy Halmágy és Tót-váradja vidékén tétlenül kellett vesztegelnie. E közben II. Rákóczi Ferencz 1705. ápril 26.-án meghagyta Károlyinak, hogy a Tiszántúlra menjen s Várad körülzárására csak a legszükségesebb erőt hagyván, vegye ostrom alá Gyulát és Jenőt s tegyen javaslatot, hogyan lehetne elpusztítani Arad városát. 6701 kuruczczal indult Károlyi feladata végrehajtására. Mivel Békés- és Aradvármegye akkor egészen pusztá terület volt s ekkora sereget élelemmel el nem láthatott, Károlyi elhatározta, hogy egy hónapra való

¹⁾ *Thaly*, I. 215., 298. — ²⁾ Ápr. 11. Barkóczy Krisztina értesítette ugyan a debreczenieket, hogy, hírei szerint, Aradnál gyülekeznek «valamely ráczok s feles bolgárok is érkeztenek volna hozzájuk,» de maga is hozzáteszi, hogy ez nem bizonyos. U.-o. I. 362. — ³⁾ U.-o. I. 322. — ⁴⁾ U.-o. 397—8. — ⁵⁾ U.-o. 224—5. — ⁶⁾ *Hazánk*, III. 130.

lisztet, sót, szalonát és vágómarhát visz magával s hogy Sarkadon (mely Aradhoz 5, Gyulához 1, s Jenőhöz 3 mfd.) állít fel tábort s sütőkemenczékét. «Egyebütt sehoh semmi (lakott) hely azon a földön nincsen — jegyzi meg május 1. a tábornok — s Gyulát, Jenőt megszállani a pusztaság miá nem lehetséges ily fundamentumok nélkül; hanem legelőbb is Aradnak kell menni s azután ezeknek fordúlui.» Tervét május 8.-án a fejedelem is helyben hagyta¹⁾.

Míg azonban a vármegyék csak 15.-ére ígérhették az élelmi szerek egybehordását, Károlyi pedig még május 10. is attól tartott, hogy a sok esőzés áradást okozván, a szigetes fekvésű Gyulát s Aradot és a mocsarak közt levő Jenőt talán meg sem közelítheti, Glöckelsberg már is parancsot nyert Arad támogatására. Tököli Rankó ezredes is 2500 aradi, világosi és gyulai ráczot szedett össze, hogy a kuruczok támadásait megelőzze. Május 24. már tüzzel-vassal pusztította a Nagy-Kúnságot s különösen Kún-Hegyest és Madarast égette föl. Hogy hamarabb járjon, kocsikra rakta a gyalogságot is és azzal s a lovassággal együtt Szent-Andrásnál kelt át a Körösön. Május 25.-én azonban *Károlyi* Sándor és *Boni* András megverték őket a szent-andrási révnél, s mintegy 300-at vágtak le közülök. Károlyi meg volt győződve, hogy a szentandrási csatával keltett rémületet felhasználva, könnyen elfoglalhatja Aradot, Gyulát és Jenőt; a hajdúk és bihariak azonban nem csatlakoztak hozzá idejében s így a ráczok is összeszedhették magukat. Mindamellett előre nyomult s május 31. már ostrom alá fogta Gyulát. Löffelholz aradi parancsnok ezért is, a szent-andrási veszteségért is a mezőtúriakat okozta, mert nem értesítették őt és Tökölit Károlyi mozdulatairól s azért, Károlyi távollétét felhasználva, (jún. 27.) sarczot vetett rájuk.

Gyula alól júniusban több portyázó csapatot küldött Károlyi Arad és Jenő alá; zsákmányra azonban nem akadt, mivel a ráczok minden marhájukat áthajtották török területre. Viszont a ráczok elől magyarok is menekültek oda, s annál szívesebben, mert Rami basa nagyvezír a Maros balpartján, a jog szerint Aradhoz tartozó területeken, örökös családi jobbágybirtokokat osztogatott ki a menekülők közt, kiknek száma Aradból, Zarándból s Erdélyből csakhamar 8000-re növekedett. Károlyinak június 8. kelt tudósítása szerint elpusztult a Maros egész vidéke Solymostól Makóig; csak a Maros szigetein levő szigetek sánczai közt maradtak egyes fegyveres csapatok. Jenőt is napról napra zaklatta ugyan, de azzal sem mehetett sokra, mert köröskörül elöntötte az árvíz s félmérföldig is vízben kellett gázolniok katonáinak, hogy vára alá jussanak. Aradnál is nagy a Maros és a váríg és a rácz városig sánczokkal és ágyúkkal jól megvédett 3 hídon lehetne csak bejutni. Az egész táborral is hiába ment volna most Arad alá, mert ezzel sem ártana neki többet, mintha csak 20 lovast rendelne alája.

¹⁾ *Thaly*, A szentandrási csata. Békésm. tört. évk. VI. 10—11.

Június 14. arra utasította tehát a fejedelem, hogy ha már Arad ellen kellőképp nem működtek, égesse föl a ráczoknak a Maros mellett levő helységeit; mert abba, hogy ezer aradi rácz miatt 7—8000 embert hosszabb ideig lekötve tartson, a fejedelem nem adhatta megegyezését. Ha tehát Jenővel, Gyulával és Araddal a nagy vizek miatt hamarosan nem boldogúlhat, jobb, ha a fejedelemnek a Duna-Tisza közében levő táborába siet.

«Ezt tudva — szolt a tábornok elkéserevde — jobb lett volna a Gyula, Jenő, Arad elleni műveletet el sem kezdeni, mint haszontalan ennyi költséget tenni.» Azután kifejtette, hogy ha megérkeznek hozzá Kaszás Pál és Nyúzó Mihály ezredei s ha az erdélyi hadseregből Andrásy Istvánnak Halmágnál és Tótváradjánál álló csapatai vele együttesen működnek, még «nyaka szakadhat az ellenségnek.» Ha most abbahagyják a dolgot, hét hónap alatt oda lesz Debreczen a hajdúvárosokkal s a Sárrétjével együtt, sőt Várad zárlata is abban marad. Az élelmezéssel most már nem lesz annyi bajuk; «mert ezen a pusztán annyi őszi, tavaszi vetés vagyon, hogy negyvenezer ember megérné vele.» Az aradiaktól is el lehetne vágni az élelmet, a mit Szegedről hajókon hozatnak alá s a mit idáig azért nem tudott meggátolni, mert nincs elég kocsija, hogy gyalogokat küldjön a szállítást fedező csanádi, nagylaki, szemlaki és pécskei ráczok ellen.

Június 17.-én végre megérkezvén Nyúzó és Kaszás ezredei, Arad alá másnap 3000 lovast küldött, hogy kicsalják a rácz és német őrséget, vagy hogy legalább a ráczoknak a Maros mellett levő sánczait elpusztítsák. 19.-én azonban arra a hírre, hogy a bácskai ráczok Szeged alatt gyülekeznek s az aradiakkal és jeneiekkal egyesülten akarják felszabadítani Gyulát, rögtön meghagyta lovasságának, hogy Arad alól Makó és Szeged felé kanyarodjanak s megakadályozzák az ellenség egyesülését.

Arad alól különben Varga György és Farkas György Arad alatt elfogott ráczoktól megizenték a vitézek a tábornoknak, hogy Aradot a Heister-ezred hét zászlóalja (százada), továbbá 5 z.-a. lovas és 4. z.-a. gyalog rácz, összesen tehát 1700—1800 ember őrzi¹⁾, s hogy Péter-Várad felől még négy ezred németet és ráczot, összesen tehát mintegy 15—16000 embert várnak, hogy Gyulát fölszabadítsák. Úgy látszik, ilyes nagyzó hírekkel akarta bátorítani Löffelholz az aradi ráczokat, a kik azonban csakhamar értesültek, hogy a kuruczoknak Arad alá való nyomulása hírére még az a 800 rácz is visszatért, a ki Szegednél már csakugyan átkelt a Tiszán. Károlyi azonban már június 20. parancsot kapott, hogy Szolnok felé induljon, mert a fejedelem rá akarta bízni a Kecskemét és Halas közt levő kurucz hadakat, hogy azokkal harcoljon a szegediek s a hozzájuk csatlakozni akaró aradi ráczok ellen. 23. este tehát visszaérkezvén hozzá az

¹⁾ Ellenben Stepney angol követ, ki 1705. június 13.-án csak 8000-re becsülte a Magyarországon levő cs. sereget, azt mondja, hogy Arad, Gyula, Jenő, Tótváradja, Világos és Solymos váraiban mindössze csak 800 rácz volt. *Thaly, Bercsényi, III. 372.*

Arad alá küldött lovasság, négyheti sikertelen ostrom után másnap elvonult Gyula alól. 25. Körös-Ladányban b. Palocsay György dandárnoknak adta át a tiszántúli hadtest vezetését s lelkére kötötte neki is, a sarkadi kapitánynak is, vigyázzanak Gyulára, Jenőre, Aradra addig is, míg Andrásy Belényesre érkezhetnék. Június 26. a fejedelem csakugyan meghagyta gr. Forgáchnak, a szegedi és aradi ráczok egyesülésének megakadályozása végett Andrásyt Halmágyról küldje Belényes alá, hogy onnan Jenő, Arad és Szeged váraira ügyeljen s a váradi ostromot is fedezze¹⁾. Forgáchot aug. 26.-án már élesebben figyelmeztette a fejedelem, tegyen valamit az aradi ráczok ellen s utasítsa Andrásyt, hogy ezeknek Glöckelsberggel való egyesülését megghiúsítsa. »Kegyelmet — úgymond — ezen végső levelemmel innét (Nyitráról) is kényszerítem, hogy ezen dispositiómban meg ne csalattassam; mivel mihelyt Andrásy István hadaival Gyula és Belényes tájékára érkezik, azon ráczság, cselédít féltvén, moczczeni is nem fog.« A Jósikák és Barcsayak szavára hajtó hunyadmegyei oláhok pedig maguk is megvédelmezik a lippai, déznai és halmágyi szorosokat. Szept. 7.-én már arra intette vezérét, hogy a Budáról, úgy látszik, Erdély felé készülő cs. lovasságnak necsak Erdélybe való nyomulását gátolja, hanem azt is, hogy Aradot vagy Váradot megsegítse. Majd mintegy 6000 emberrel Gyürky Pált küldte az aradi ráczok szemmeltartására. Szept. végén Gyürky már csakugyan Jenő alatt állt, a nélkül, hogy sikeres működésre reménye lehetett volna. Bercsényi tehát Palocsayt hasonló feladattal bízta meg, felhíván Károlyit, hogy 1—2000 embert Nyúzó vagy más valaki vezetése alatt szintén küldjön Palocsayhoz. Sőt okt. 1. maga a fejedelem is megengedte ezt Károlynak, mivel «az aradtájéki rácz az élés comportálásában szorgalmaskodik, a mi híveinknek pedig provisio iránt nagy fogyatkozásuk van»²⁾.

Ennek a megfigyelő seregnek s Tótváradja és Déva megszállásának mégis volt annyi haszna, hogy ha már okt. 10. Csongrádnál csakugyan csatlakozhattak is az aradi ráczok Herbeville cs. vezérhez³⁾, legalább nem nyomúlhattak Erdélybe a legrövidebb úton, a Maros völgyén fölfelé, hanem Váradnak és Szilágy-Somlyónak kellett kerülniök. Ellenök a zsibói csatát s vele Erdély kétharmadát elvesztette ugyan Forgách, ezen a vidéken azonban még mindig a kuruczok kezén maradt Halmágy⁴⁾ s így módjukban állt, hogy szemmel tartsák a ráczokat. Hogy az aradiakat

¹⁾ A hadjárat ezen részének legbővebb leírása *Thalytól*, A szentandrászi csata. (Békésm. tört. évk. VI. 8—42. V. ö. ugyanőtöle, Arch. Rák. I. 501—8. Bercsényi, III. 384—5. Hadtört. Közl. 1891. 448—9., 452., 459. *Wienerisches Diarium*, 1705., 203. sz., *Századok*, 1868., 631. — ²⁾ *Thaly*, Archivum. I. 398., 410., 423—6. — ³⁾ Ezt is csak úgy teheték, hogy addig, míg hadikészülődéseiket végezhetik, fedezetökre Herbeville és Rabutin ezer német lovas küldött Aradfelé. *Századok*, 1868., 693. l. — ⁴⁾ *Thaly*, Bercsényi, III. 473. Halmágygyal együtt föl egészen a Szilágytságig Erdély nyugati része, keleten pedig a Székelyföld maradt meg Rákóczi hűségében.

Erdélyből visszatérítse, a Maros mellett levő sáncaik háborgatására Bercsényi már nov. 22. Arad felé küldte Csajághyt, kit decz. 20. maga a fejedelem utasított, akadályozná meg Károlyival és Barkóczyval együtt, hogy a Belényes és Jenő alá érkezett Schlick 2000 lovasa a Maros vonalán át be ne nyomúlhasson Erdélybe. Tíz nap múlva ellenben már szentül meg volt győződve Bercsényi, hogy a német kijön Erdélyből s ha Aradnál tekintélyes hadierőt von össze, nekik is módjukban lesz, hogy Ónodnál összeszedjék magukat¹⁾.

A múlt évi és idejének hadjáratok idejében a dynastia iránt olyan hasznos szolgálatokat tettek az aradi ráczok, hogy kapitányukat, Tökölit I. József, az új király, mindjárt trónralépése után aranylánczczzal, saját arczképével, magyar nemességgel s kevermesi s vizesi predicatummal tüntette ki. Czímerébe aranyoroszlánt rajzoltatott, mely két lábán fut és előlábaival vörös zászlót lobogtat; utána pedig fejér lovon vörös magyar ruhás, prémes kalpagú, kolcsag tollas vitéz szágúld, kezeiben kardot villogtatva²⁾. Találgatni lehetett, ki az üldözött, ki az üldöző. Schlick tábornok főhadbiztos azonban, ki jobban ösmerhette a maga embereit, egy darabig nemcsak át nem adta a hősnek ezt a kitüntetést, hanem pár hétre még be is csukatta őt. Utoljára is Savoyai Jenő hgnek kellett közbelépnie, még pedig azzal a megjegyzéssel, ne ronsták el a magyarok ellen olyan jól használható ráczok kedvét, mert különben, vagy a törökhöz futnak, vagy éppen a lázadókhöz állnak át, kik úgylis keresik a barátságukat³⁾. Így lett magyar nemes a magyarok egyik leghevesebb üldözője s ilyen erkölcsi alapon nyugodott a németek és ráczok érdekeinek azonossága.

Az 1706. év elején Arad felől enyhébb szellők lengedeztek. Január 4.-én maga a fejedelem is úgy gondolkozott, hogy Arad felé a Maros mellékén igen szükséges elvágni a németek közlekedését; csak azt nem szabad megengedni, hogy Jenőn, Gyulán felül hozza hadait, mint a hogy a kuruczok se menjenek túl Bihar déli határain, Belényesen és Sarkadon⁴⁾. Megkezdték a foglyok kicserélését is; január 6. a fejedelem megengedte Barkóczy Ferencz grófnak, hogy Boda nevű hadnagyát Aradról kiszabadíthassa Szücs Mihály váradi rácz rabon; sőt küldje meg az Arad s többi várban levő többi kurucz rab jegyzékét is, hogy német rabokon válthassa ki őket⁵⁾. Azonban ki sem tavaszodott még az idő, *Tököli* aradi ráczai márczius első felében Tápénál már is átkeltek a Tiszán, hogy rablóhadjáratukat folytassák s Nagy János, Deák Ferencz és Gunderfinger kurucz ezredei ellen a küzdelmet fölvegyék⁶⁾. Károlyi viszont Erdély felé kezdett működni s márczius végén egy hadosztálylyal a Sebes-Körös, egy másik pedig Belényesből Zarándmegyén át a Fejér-Körös völgyén fölfelé

¹⁾ *Thaly*, Archivum, I. 457., 739., 757. — ²⁾ *Nagy* Iván, Magyarország. Csal. XI. 289.

— ³⁾ *Szentkláray*, I. 114. — ⁴⁾ *Thaly*, Archivum, I. 460. — ⁵⁾ *U.-o.* I. 441. — ⁶⁾ *Rákóczi* levelei márcz. 16., 19. *U.-o.*, I. 490—2.

nyomúlt oda. Topánfalváról május 17. érkezett Halmágyra, melynek időközben a németek kezére jutott és most gr. *Csáky* András ezredestől szorongatott várát másnap már megadásra kényszerítette, harmadnap pedig földig leronttatta¹⁾. Május 20.-án, ezen hadi kirándulás után, visszament Abrudbányára, honnan Sennyeyt levelekkel küldte a jenei s német parancsnokokhoz. Tavasszal Erdély nagy része már ismét a kuruczok kezében volt. A jenei területnek ez a bizonytalan helyzete okozhatta, hogy *Diakovics* Izsaiás jenei püspök az erősebb Aradon megvette magának egy Antal gróf nevű kapitány telkét²⁾ s valószínű, hogy a püspökség székhelyét is ekkor tette át Aradra, hol ekkorra fölépült a maig is meglevő szerb g.-kel. templom³⁾. Ez még inkább növelte Arad városának és várának fontosságát s így azt a vágyat is, hogy elfoglalják a magyarok. A máj. 11. kötött fegyverszünet, melyben a császáriak már elősmerték a szécsényi confoederatiót, a császáriaknak megengedte a Maroson való hajózást⁴⁾ s ezt ezek arra használták, hogy nagyobb sereget vonjanak össze. A római birodalomból 4, Erdélyből pedig 6 ezrednek kellett ott egyesülnie⁵⁾ s *Nehm* és *Virmont* tábornokok el is jutottak oda⁶⁾. Alig bomlott fel tehát júl. 24. a fegyverszünet, Károlyi is Arad felé fordult s már aug. 3. Szöllőshöz érkezvén, katonái egészen Aradig portyáztak. Ő maga azonban másnap és harmadnap Zaránd alatt maradt, 6.-án pedig Erdőhegyhez szállt s másnap újra elhagyta Arad-Zarándvármegyét, hogy Szolnok alá induljon⁷⁾. Az volt szándéka, hogy megakadályozza az aradiaknak a Várad alá érkezett Rabutin-nal való egyesülését, másrészt pedig, hogy Aradot megszállja⁸⁾. Az elsőt már meg nem hiúsíthatta; aug. 25. Csongrádnál Rabutin csakugyan egyesült *Löffelholz* és *Tököli* rácz hadaival, melyek szeptember 1. Kassa felé nyomúltak⁹⁾; Arad ostromának tervét azonban helybenhagyta a fejedelem, sőt Bercsényi sem rosszalta volna azt arra az esetre, ha oda vonúlna az ellenség. «Nem férünk be Aradba — jegyezte meg utóbb keserűen, — ha elvesztjük az országot»¹⁰⁾. Eleintén azonban maga a fejedelem is azt hitte, elegendők lesznek Arad ostromára *Pekry* Lőrincz lovas és gyalog hadai; sőt ha *Pekry*nek csakugyan be kellene mennie az erdélyi hadtest erősítésére, *Barkóczy*, *Gundelfinger* és *Nádaskay* ezredei vehetnék át Arad megszállását¹¹⁾. Szept. 3. mindamellet már egyenesen Károlyit bízta meg ezzel a föladdattal s arra utasítottotta, induljon az aradi operatióra, melynek megkezdését mégis *Pekry*re hagyta, míg Károlyi a rácz fészekké

¹⁾ *Thaly*, Bercsényi, III. 637—8. *Károlyi* Önéletírása, I. 162. Halmágy hegyen fekvő várának romjaiból most csak egy 22 m. hosszú, 2½ m. széles üreg van meg, mely délnyugatról éjszakkeletnek vonúl s ott, a hol 1½ méter hosszán még boltozva van, 2 m. magas. Délnyugati részében »óriási« csontvázat és festett ablaküvegeket találtak. — ²⁾ *Fübián*, I. 238—9. — ³⁾ *Károlyi tervezése* (I. e. könyv 288. lapján) már feltünteti a Civitas Thökölyanában. — ⁴⁾ *Thaly*, Bercsényi, III. 656. *Pethő* Krón. folyt. 67. — ⁵⁾ *Thaly*, Archivum, V. 156. — ⁶⁾ *Pethő* Krón. 77. — ⁷⁾ *Károlyi*, 167. — ⁸⁾ *Thaly*, Archivum, I. 574. — ⁹⁾ *Tört. Értes.* 1886., 143. — ¹⁰⁾ *Thaly* Archivum, I. 592. és V. 218. — ¹¹⁾ *Ü.-o.* 597—9.

alakítani akart Szolnokkal elkészülhetne¹⁾. Károlyi ezért duzzogott, mire a fejedelem okt. 15. szemére hányta, hogy «minap azért fulminála vala, hogy három mfdnyire lévén, messze vagyunk az ellenségtől; most maga harmincz mértföldnyire kíván csaknem Aradnál lenni; a melyhez accedál, hogy van két hete, hogy azon operatiót Pekrynek committáltam vala, ki is talán véghez is vitte eddig és a kegyelmed dispositióira is ráérkezik»²⁾. Azonban Pekry sem vitte véghez. Működésével maguk az aradi ráczok sem sokat látszottak törődni; portyázásaikból csak november közepén tértek haza³⁾.

Károlyi a következő 1707. évben is sürgette Arad megszállását. Erre annyival több oka volt, mert ebben az esztendőben az aradiak megint korán megkezdték támadásaikat. *Praunstorff* aradi császári alezredes Tököli biztatására és segítségével, ágyúkkal és hadi néppel jól ellátva, Sarkad ellen indult, s azt 1707. febr. 13. erősen megrohanta; a sarkadi kurucz kapitány, *Szabó Sándor* azonban csúfosan visszaverte. 18.-án már Aradon volt az alezredes és jelentést tett sikertelen vállalatáról a bécsi cs. kir. udvari haditanácsnak, állítván, hogy Sarkad sokkal erősebb hely, mint vele az aradi ráczok elhitették⁴⁾. Károlyi maga is azzal csúfolódott ugyan, hogy a ki nem látott még kendervárat, menjen Sarkadra, az aradiakat azonban mégis szerette volna azonnal megfenyíteni, ha a fejedelem márcz. 3. türelemre nem inti⁵⁾. A fejedelem szívesebben vette volna, ha Károlyi és Orosz Pál először is a ráczok sánczait hányatják el, a mit meg is hagyott nekik⁶⁾. Károlyi tehát, ki a ráczoktól Csanádot már febr. 23. bevette, márcz. 22. Hód-Mező-Vásárhelyről Arad ellen indult, 24.-én fölégette Nagylakot, másnap Batonya alá ért s 26.-án Komlós alól Arad alá küldött egy csapatot, mely szerencsésen portyázott. Mivel azonban a Maros nagy volt, derekasabb vállalatba nem foghatott s Deák Ferencz és Csajághy csapatait visszabocsátotta Csongrád felé. Ő maga a pusztaságon át 27.-én már a jenői síkságra, másnap Bökényhez (Buttyinhoz), 29.-én Dézna felé kerülve Dombrovczára s 30.-án Acsvára szállt, hol Ribiczey László alispánnal értekezett a hadak elszállásolása s ételmezése dolgában. 31.-én az oláh *Drágulyt* Tótváradja, Nyúzót és Karándyt pedig Papmező felé küldte portyázni. Acsváról azután Lazúron és Mézesen át 3.-án hagyta el a vármegyét s Biharba ment át, hadait azonban *Sennyey* vezetése alatt egyelőre Belényes és Halmágy vidékén pihentette⁷⁾.

Alig húzta ki lábát Aradból, új meg új nyugtalanító hírek érkeztek az aradi ráczok gyülekezéséről; pedig biztosra lehetett fogni, hogy Sennyeynek vagy a Várad alatt álló Bonénak hadai fel nem tarthatják őket⁸⁾. A fejedelem elhatározta tehát, hogy ez évben otthon foglalkoztatja a ráczo-

¹⁾ *Thaly*, 616. — ²⁾ *U.-o.*, I. 639. — ³⁾ *U.-o.* V. 310. — ⁴⁾ *Márki*, Sarkad tört., 56—7. — ⁵⁾ *Thaly*, id. h. II., 2., 36. — ⁶⁾ *U.-o.* II. 36—7. (Orosz Pál levele márcz. 9.) — ⁷⁾ *Károlyi*, 177. és 187—8. — ⁸⁾ *Thaly*, Archivum, II. 73.

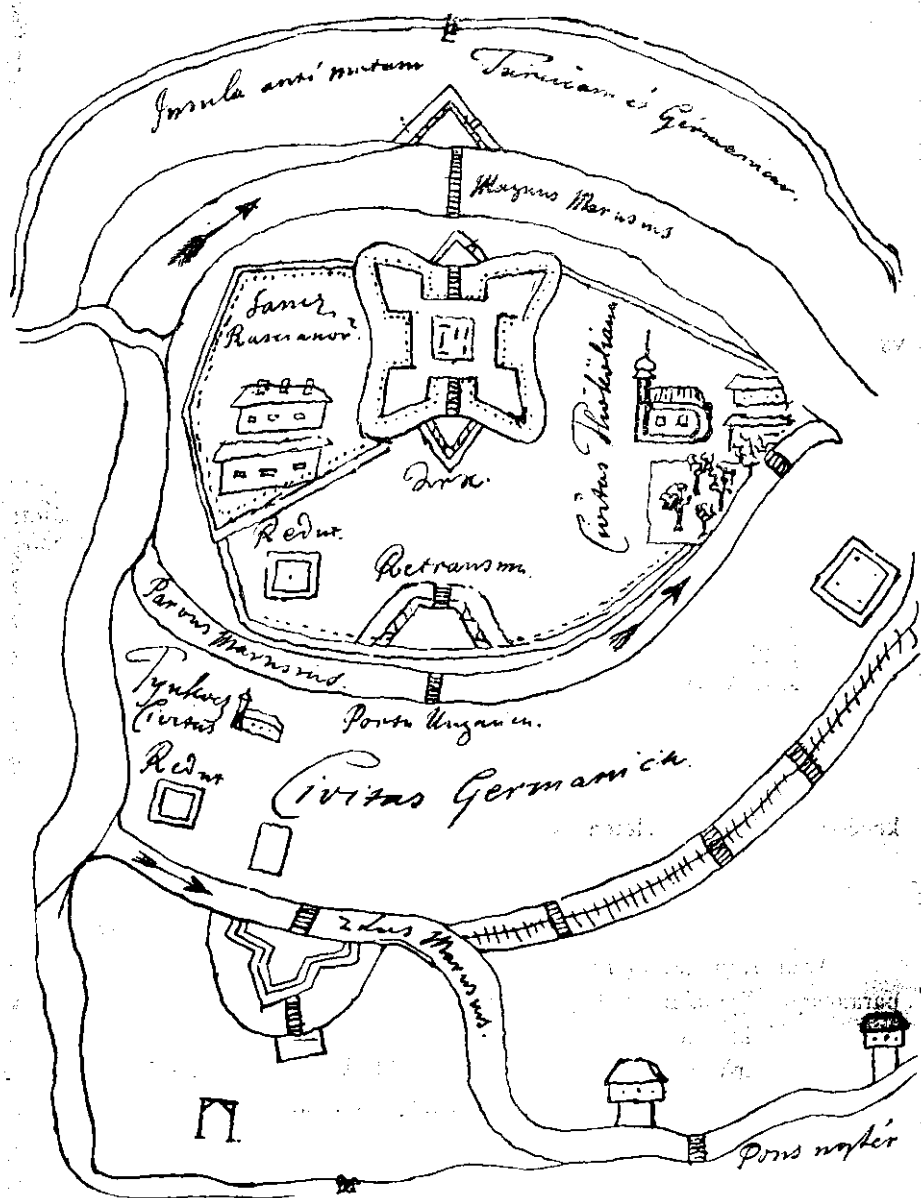
kat s Károlyit Arad ostromára küldte. »Istennél a kegyelem, embernél a próba!« kiáltott fel a fejedelem, mikor értesült, hogy a kitűnő hadimérnök hírében álló *Vilson* vette át a fenyegetett Arad védelmének vezetését¹⁾. Erdélytől a Dunáig akkor már csak Szeged és Arad vára volt a németek kezén²⁾ s így nagyon érthető, hogy a szövetséges rendek mindenáron el akarták foglalni. A temesvári basa maga is mindenképen biztatta Károlyit, szállja meg Aradot s ő nem engedi meg a várbelieknek, kiknek éléstárai üresek, hogy török földről lássák el magukat gabonával; azonkívül kalaúzokat bocsát rendelkezésére, hogy meglephesse a várnak a Maros egyik szigetén épült védőművét, ami könnyen megtörténhetik, ha azon erőd és a vár közé észrevétlenül hadakat juttathatnak be. Károlyi hinni látszott tehát, hogy néhány bomba- és ágyúlövésre földadja magát Arad vára³⁾. A fejedelem attól is tartott ugyan, hogy a törökök, kik a vár bevételének esetére hadi segítséget ígértek, maguknak követelik Aradot, mert a karloviczi békében ők azt csak a császárnak engedték át, nem Rákóczinak; midőn azonban összeköttetésük biztosítása végett az erdélyiek is sürgették az ostromot, 1707. nyarán végre rászánta magát⁴⁾.

Idegen módra szervezett s ágyúkkal és mozsarakkal eléggé ellátott hadaival Károlyi már július 1.-én megérkezett a Szarazér mellett levő dombegyházi pusztára, s másnap Pécske alá szállott. Pécskén voltaképp két nagyobb sánczban volt elhelyezve a mintegy 100 lovasból és 100 gyalogból álló rácz őrség. A Szemlak alatt lévő nagyobbat külön sáncz kötötte össze a város közelében lévő kisehbel, mely négyes árkolattal, itt-ott kőfalakkal s 3 redoutetal volt megerősítve. Az úgynevezett nagy sáncz tulajdonképpen kisebb emennél s inkább jeladó lehetett, mert magasan feküdvén, a síkon messzire elláthatni róla. A kis sánczhoz fokozatos emelkedés vezetett s keleten a Csahér is erősítette. Vele szemben volt a Maros gázlója, melynek szemmeltartására épült. Károlyi már július 2.-án kihajtotta onnan a ráczokat s 5.-én, Nyúzó és Csajághy is megérkezvén, Arad alá szállott.

Arad vára két fő részből állt. Maga az óvár, mely *Löffelholz* egyenes parancsnoksága alatt volt, úgy feküdt, hogy éjszakkaletről délnyugatnak éppen középuitt metszette át a mai Hajó-útcza; éjszaki courtineja helyén most az Óvár-útcza és az ennek folytatását tevő Óz-útcza egy része, — a nyugatinak helyén körülbelül a Halász-⁵⁾ s a délién a Vilmos- és Sze-

¹⁾ *Thaly*, 76. — ²⁾ *Rákóczi* Emlékiratai, 231. — ³⁾ *U.-o.* 232. A nándorfejérvári basa 1709-ben maga beszélte Rákóczi követeknek, hogy »midőn Károlyi Sándor megszállotta Aradot, akkor megijedve jött egy német hozzá Aradról Temesvárra, mondván: Megveszi a magyar Aradot! Azt felelte neki: Nem veszi, megládd! Azalatt jő hozzá Károlyi adjutántja, ki is azt mondotta: Megveszi a magyar Aradot! Annak is megmondottam: Nem veszi!« (*Thaly*, Tört. Naplók. Monum. II. oszt. XXVII., 213.) — ⁴⁾ *U.-o.* 231—2. — ⁵⁾ Ez, a Határ-, Szekeres- és Hajó-útcza négyszögének belső telkein, a középső harmad éjszaki részén lehetne keresni az egykori aradi prépostság romjait.

keres útca egy része van. A Vilmos-útca pl. egészen a délnyugati bástya délkeleti oldalának irányát követi. A courtineok, melyeknek szárnyai

Arad 1707-ben. (Károlyi Sándor rajza.)

kissé befelé voltak törve, oldalonként — a mennyire a hiányos rajzokból következtetni lehet, — 250 m. hosszúságúak voltak s így, a bástyákat oda nem számítva, a vár belső területe mintegy 17 hektárra rúgott. A

bástyafalak éjszaki és déli kapuzata előtt egy-egy szögát (Flesche) volt. Az éjszakitól kissé északnyugatra (a mai zsinagóga táján) lunette védte a Kis-Maroson vagy Tököli-árkon való átkelést, az ú. n. *Magyar-kaput*, mely a mai Szabadságtérre, a Német-városba nyílt. A déli (temesvári) kaputól több mint 150 m. ártéri híd vezetett a Maros tulajdonképeni hídjára, melyet a balparton levő erdőségekben kettős szögát védett. A vár oldalait hatalmas földhányások alkották, melyeket gyeppel, pázsittal burkoltak s oly szélesek voltak, hogy rajtuk két kocsi veszedelem nélkül térhetett ki egymásnak. Csak legfelül emelkedtek jó tömör falak. Hasonló módon készült a vár négy bástyája is. Az egészet mély árkok körítették, melyekbe a Marosból nagy vizet bocsáthattak be. A vár maga a négy ágra szakadt Maros középső szigetén feküdt¹⁾.

A keleti courtine közepén nyíló kapu (porticus) vezetett a ráczok sánczába, az ú. n. *retiradeba*, mely az északkeleti s délkeleti bástyákra támaszkodó sánczok közt lenyúlt egészen a Marosig, s magában foglalta a mostani Óvár-tér beépítetlen részét egészen a mai várba vezető útig. A város felé teljesen zárva volt; még az éjszaki oldalán levő lunetten is csak befelé hagytak nyílást. Ebben voltak a kaszárnyák és börtönök. Végre a Kis-Maros torkolatát is biztosította egy lunette-féle mű, míg a Tyukócz- (Tikovecz vagy Senkovác) városban, vagyis a mai Tyúkútcza s a Maros közt, a mostani Baross-park helyén s viszont a rácztemplomtól északra, valahol a Tököli-tér s a lovarda közt egy-egy redoute, a Holt-Maros jobb partján pedig, körülbelül a Zsidótemető-útcza kezdetén, a hídfő védelmére egy ravelin biztosította a Német-várost, melyet a mai Andrassy-út helyén mocsarak választottak el a Tyukócztól. A Holt-Marosból az Orczy- és Főút közt kiágazva s majd a Batthyány-útcza délnyugati irányát követve, le egészen a Választó-útcza legdélibb részeig, a Kis-Marost a Nagy-Marossal összekötő mély árok és palánk oltalmazta a nyugaton akkor még pusztán álló, tanyákkal csak itt-ott beépített Pernyáva felől. Ezen határok közt terjedt el a Német-város. *Ó-Arad* vagyis a *Ráczváros* a mai Sarkadnak a Tököli-árkon belül a várig terjedő részét foglalta magában²⁾.

Július 5. és 6. már kemény előőrsi csatákat vívott *Károlyi* az aradiakkal s 7.-én kezei közé kerülvén a Német-város, hidat veretett a Ráczvárost elválasztó Kis-Maroson, melynek végét másnap sánczokkal biztosí-

¹⁾ *Bél*, Comitatus Aradiensis. (Kézirat az esztergomi primási könyvtárban. Pars specialis, §. 2.) — ²⁾ L. 1707-ből *Károlyi* térképét, melyet Károlyi önéletírásában Szalay is közölt s 1752-ből *Ruttkayét*, melyet Arad története II. kötetében az orsz. levéltárból már Lakatos kiadott. Kisebbitett alakban mindkettőt lenyomattam e könyvben. Aradvár alaprajzának birtokára *Rákóczy* F. is hivatkozik. (Emlékiratai. 5. kiadás, 232. l.). A topographiára érdekes *Bél* leírása 1726-ból (id. h.). V. ö. *Cserey* Hist. 385., 446. *Szondy* Béla (Az aradi fő-útcza és az orodi káptalan. Alföld, 1893., 53. sz. s Az aradi fő-útcza alakulása. U.-o., 1893., 76. sz.) sok helyes megjegyzést tesz a város XVIII. századbeli topogr. viszonyairól.

totta. A város bombázását 10.-én kezdte meg Károlyi s miközben az erdélyi hadakra várakozott, erős sánczot vetett a város kapuja előtt. Oly hevesen folytatta az ágyúzást, hogy július 16.-án az ellenségnek, összes ágyúival, a várba kellett visszahúzódnia és csak annak fokairól felelgethetett a kuruczok tüzelésére. Éjjel tíz órakor azután rohamot intézett Károlyi a Rácz-város ellen s kemény védelem után elfoglalta azt, másnap pedig felgyújtotta. 17.-től egymásután három nap tüzes golyókkal lövette a várat, hol több épületet csakugyan lángba borított. Az őrség csak egyszer, 20.-án mert kicsapni a kuruczokra. A most következő négy nap meglehetősen csendben folyt le, mert Károlyi a fejedelem rendeleteit várta. Hírét vette ugyanis, hogy az erdélyi németek megsegítésére Szeged felől *Rabutin* 7000 főnyi válogatott haddal készülődik s nem lehetett tudni, Zarádon át a Kaján-útján, vagy a Maros völgyén fölfelé, Aradnak nyomúlva akar-e behatolni. A hír korai volt ugyan, Károlyi azonban — pedig neki is 7000 embere volt — az ostromlott Arad alatt nem akarta bevárni a támadást. Közben Löffelholz, mivel az élelem már fogytán volt, valamiképen érintkezésbe lépett a temesvári basával és 30.000 pénz értékű ékszereket szedett össze, hogy ez összegben élelmi szereket vásároljon tőle. Ebből utóbb Löffelholz maga sem csinált titkot. Károlyi azonban júl. 25. abbahagyta a három héttel azelőtt kezdett ostromot, elszállt Arad alól s útjában mindent porrá égetvén, másnap már Békésre, 30.-án pedig Nagy-Károlyba érkezett¹⁾.

Rákóczi azonban használni akarta őt Erdély védelmében. Vay Ádám-nak aug. 29.-én meghagyta ugyan, hogy ne hirtelenkedjék az Erdélyből való kijövetellel, ha Szeged s Arad felé vonúl is az ellenség²⁾, Károlyit azonban szept. 18.-án utasította, hogy ha az ellenség Solymos és Tót-Váradjá³⁾ felé megy, egész hadtestével Esterházy Antalhoz csatlakozzék; Pekry Lőrinczet pedig, kihez már megérkeztek Ölyüs és Norvalt ezredei, udvari hadával kívánta segíteni s rá bízta, hogy belátása szerint járjon el, akár Aradnál késlekedik az ellenség, akár a Körösök felé fordulna vissza⁴⁾. Rabutin benyomulását azonban egyik sem akadályozhatta meg. Bercsényi okt. 18. már keserűen írta Károlyinak: «Mi a Maros és a Vág? Mind csak egy ág: ott az oláh s itt a tót puskáz már . . .»⁵⁾.

¹⁾ *Károlyi* Önéletírása, I. 194—5. *Rákóczy* Emlékiratai, 231—3. *Thaly*, Archivum, *Bél*, id. h. A nádorfejevári basa utóbb megjegyezte, hogy Károlyi három nap alatt bevehette volna Aradot, ha komolyan akarja, — »de csak szín volt, akkor is megmondta.« »Nem szín, hanem valóság — felelték Rákóczi követői; — mindazáltal ha ex sinceritate valaki megmondotta volna Károlyi urannak, bizony, elvárakozott volna harmadnapig; de minthogy Rabutin feles erővel jött ellene, elnyomult ez végre alá, hogy consociálván magát az erdélyi generálissal (Pekryvel), mely ellen magának elégséges ereje nem volt, ott Erdélyben megvervén, mind Erdélyt kézhez vehette volna, mind újabban Arad megszállására érkezett volna.« A basa azonban sehogysen hitte el, hogy ezen múlt volna Arad megvétele. *Thaly*, Tört. Naplók, 225—7. — ²⁾ *Thaly*, Archivum, II. 96. — ³⁾ A szövegben Tót-Várallya. — ⁴⁾ *Thaly*, Archivum, II. 104—5. — ⁵⁾ *U.-o.* I. 217.

Nov. 15.-én pedig maga a fejedelem is bizalmatlanul fogadta a Tiszántúl biztosítása érdekében készített tervét¹⁾.

1708. kora tavaszán e vidék iránt két hír nyugtalanította a fejedelmet. Az egyik, hogy Jenő táján ellenség mutatkozott; s a másik, hogy *Kriechbaum* tábornoknak a Száva-Dráva közéől Arad felé kell vala mennie. Az elsőre nézve kiderült, hogy Rabutinnak Erdélyből kivonuló hadai voltak; a másodikra nézve jó vigyázatra intette Károlyit a fejedelem²⁾. Német szökevények arról értesítették utóbb, hogy *Löffelholz* ezredét Erdélyből Aradra és Szegedre rendelték³⁾. Idejárult, hogy «az Aradban fetregő» 500 rácز mindent elkövetett a szarvasi pusztá vár fölépítésére, egyrészt Szeged, másrészt a török hódoltság felé szabadon való közlekedésének biztosítása végett. A fejedelem «mód nélkül való szégyennek» tartotta volna, ha ebben meg nem akadályozza őket Károlyi, kit ez iránt május 4. utasított is⁴⁾. Az aradi rácзok azonban, a németek hadi mozdulatainak fedezése végett, májusban egészen Makóig portyáztak, miközben a szarvasi építkezések folytatását inkább a békési rácзokra hagyták. *Rabutin* tudniillik 600 gyaloggal a Maros mentén Aradon át ügykezett Pétervárad felé s őt 1200 lovassal követte *Monticelli* német tábornok; míg a Maroson és Tiszán átkelhettek, az aradi rácзok örködtek⁵⁾.

Károlyi most *Draguly* kurucz hadnagyot küldte Arad felé, hogy *Kriechbaum* tábornokot Erdély felé vonulásában háborgassa. Hogy a kuruczok figyelmét másfelé térítse, Jenőből egy század német tüntetéssel vonult a csúcsi hágóhoz; az oláh kurucz hadnagy azonban meglepte, körülvétette, fegyvere letételére kényszerítette s tisztszeivel együtt Károlyihoz küldötte rabúl az egész századot⁶⁾.

Még jobb fogást csináltak a kuruczok a nyáron. Báró *Palocsay* György ugyanis a saját s a Boné ezredéből való 150 lovassal és *Szabó* Sándor sarkadi kapitány 60 hajdúval *Félegyházy* Pál őrnagyot küldte Arad

¹⁾ *Thaly*, II. 140. »Megvallom — úgymond, — csak a szükség és a föld népének a seniorokkal egyetemben securitásokon megnyugodott elméjök okozza, hogy én is approbálom, mert volna elég, a mit mondhatnék lám-mondámnak valót, de mi haszna volna annak dispositiotétel nélkül; csak egyedül azt kívánom, hogy a sok aprólékos commendók véghezvigyék a kegyelmed parancsolatit és szerencsésebbek legyenek Sennyeinél, Budainál, Tordainál és a több szenteinknél, a melyekből áll sáncz-örzök lithániája. Azt ugyan, megvallom, csak nem praetereálhatom, hogy mosolygás nélkül hagyjam, hogy a ki annakelőtte a várakat rontani akarta: már most sánczoeskákat épített; ehhez ingenért [ingenieur] nem küldök, mert a mennyiben a commandók elméjét ismerem, eo facto rossz volna, ha más épitené; de hiszem egyébaránt, *ezertven hajdú, kétezer s hetven lovas per regulam csinighvancsig 3120-at teszen, a ki is elég volna mezőben is resistálni az 500 rácznak, a kit kegyelmed Aradon hagyott; de per regulam pigri et haza-oszlationis, attól félek, kevesebb lesz belőle; és hogyha az elmúlt nyáron egy sertés-pásztor elfutamtathatta Debreczen városát, — adja Isten, ezen végházak commendói többször el ne futtassák e télen.* — ²⁾ Márcz. 21. és ápril 1. *U.-o.* II. 197., 221—2. — ³⁾ *U.-o.* II. 248. — ⁴⁾ *U.-o.* II. 260. — ⁵⁾ *U.-o.* 271. és III. 389. — ⁶⁾ *U.-o.* II. 290.

alá, mivel híret hallotta, hogy a pestis miatt a főbb rác zisztek nem mernek a várban maradni, hanem a vár közelében levő szabadabb helyeken tanyáznak. Maga Tököli is egy góréban húzódott meg. Július 31.-én éjjel 2 órakor néhányad magával Félegyházy Arad-város kapuja alá nyargalt, az ott talált két muskatéros németet levágta, őrmesteröket elfogta s azután a víz mellett alá menvén, egy katonai csárdánál, vagyis górénál¹⁾ átúsztatott a Maroson. Körülvette Tökölinek a góré előtt kifeszített sátorát, az őrálló rác zot levágatta, a sátorban azonban csak egy sípost talált, ki bevallotta, hogy a rác z ezredes a góréban fekszik. Félegyházy őt is levágatta, azután körülkerítette a góré t; de föl nem mehetett oda, mert létrája fel volt húzva. Hiába szólította megadásra Tökölit, ki abban bízott, hogy a lárma s lövöldözések zajára még idejében megsegítik a várból, s hogy a góré vastag deszkájában ellapúlnak a golyók. A kuruczok azonban az éppen előtte való nap elnyomtatott árpaszalmával felgyújtották a góré t s a láng elsőben is a rác z ezredes ágyába kapott. Tököli két öcscse azonnal kiugrott a góréból, az egyik azonban lábát törte. Maga Tököli is leereszkedett most már, de szíve táján lövés érte, mire lezuhant s egyik lábát szintén eltörte. Különben életben maradt s mind a hármat az ellenség szeme láttára vitték magukkal a vitéz kuruczok. « A pestistől nem kell tartani — tréfált Palocsay Károlyival, — mert jól megfüstölték a góréban »²⁾. Másnap (aug. 1.) pedig a glogováczi rác zok már sürgősen kérték Kriechbaum tábornokot, tegyen lépéseket Rákóczinál Tököli kiszabadítása iránt, s addig is nevezzen ki valakit élökre, mert « a haza (!) nagyon megrémült » s félnek, hogy ha nincs elüljárójuk, még egyéb baj is eshetik³⁾.

Rákóczi örömmel fogadta a jó hírt s aug. 22. most már maga biztatta Károlyit, hogy » a pestissel ne gondoljon ; hanem ha Arad ellen operálhat, ne mulasztza el ; *nem árt a pestis a magyarnak !* »⁴⁾. A megszállásból most ugyan semmi sem lett, ebben az egyetlen esztendőben azonban háromszor gyújtották fel a kuruczok Aradot s ekkor hamvadt el a város levéltára is⁵⁾. A nándorfejérvári basa hiában kérte a kuruczokat, hogy neki adják át az Aradon elfogott Tökölit ; pedig azzal biztatta Rákóczit, hogy mivel Tököli, a kinek ő már hasznát vette, úgy sem igen szereti a németeket, az ő közbenjárására okkal-móddal a fejedelem kezeibe juttatná Aradot, vagy Szegedet. A fejedelem azzal válaszolt, hogy nem lehet megsérteni a foglyok kölcsönös kiadása iránt a magyarok és németek közt fennálló szerződést ; voltaképp pedig attól tartott, hogy Tököli segítségével a basa török területre csalogatná át a magyarországi szerbeket. Különben

¹⁾ Ez a »szigeten«, tehát a mostani vár főbejárata táján állhatott. — ²⁾ *Thaly* a Vasárnapi Újságban, 1866., 139. l. és a váradí Tört. és rég. Közönyben, 1875., 5. sz. *Márki*, Sarkad tört., 57—59. — ³⁾ *Szentkláray*, Száz év, 119. — ⁴⁾ *Thaly*, Archivum. II. 304. — ⁵⁾ *Fábián*, I. 200.

nyiltan is kijelentette a basa, hogy ha Aradot vagy Szegedet beveheti a fejedelem, az arnauti basát rendelné a határok őrizetére, annak embereiből pedig titkon 1—2000 is átszökhetnék a magyarokhoz; máskép, a béke veszélyeztetése nélkül, legfeljebb 1—200 törökkel segíthetné a fejedelmet¹⁾.

Rákóczi követei (Teleki Mihály és Pápay Gáspár) első sorban a miatt alkudoztak a basával²⁾, hogy ez 9000 arnautát engedjen átszökni a határon, s adjon azonkívül elegendő puskaport, bombát, élelét arra az esetre, ha Rákóczi Aradot vagy Szegedet megszállná; a ráczokat pedig költöztesse el ama tájakra, hogy e várakat éléssel ne segíthessék. A basa megígérte ugyan a portánál való közbenjárását, ő maga azonban állhatatosan hitte, hogy a magyarok a francia királynak megfogadták a karloviczi békében kijelölt határok megtartását s azért nem akarják bevenni Aradot vagy Szegedet, hogy azok valamiképen török kézre ne jussanak. E közben *Nyuzó* Mihály és *Sötér* Tamás kurucz ezredesek, kik a nándorfejérvári szerdárhoz és a portára küldött követeket a makói révig kísérték, a Szemere László lovas dandárával hirtelen az aradi vár alá fordultak, a kinnszorúlt ráczokat levágták, marháik egy részét elhajtották s mindjárt el is adták néhány török kereskedőnek; február 22.-én pedig már Kecskeméten voltak, a miért azután ápril második felében a szegedi ráczok pusztítottak Kecskemét határában³⁾. Károlyi Sándor viszont, «hogy inkább distractiót tegyen az erdélyi német hadnak», hajdúkkal *Szentiványit*, a fejedelem udvari lovas székely hadaival pedig *Cserey* Jánost küldte Zarándmegyébe, hogy onnan Erdélybe csapjanak be. Kriechbaum tábornok német és rácz hadakkal Wallensteint rendelte ellenök, ki Ribiczénél meg is verte a kurucz hadakat, és Csiszár Miklóst, Ribiczey Györgyöt, Görög Flórát stb. Aradra küldte fogságba, honnan csak váltságdíj lefizetése mellett szabadúlhattak a derék zarándi kuruczok⁴⁾.

Ekkor az aradi ráczok már ismét *Tököli* vezetése alatt álltak. A kuruczok márcziusban szabadon bocsátották őt, cserében a még 1704.-ben elfogott *Deák* Ferencz ezredesért⁵⁾. *Tököli*, a kinek még a nyáron is tartania kellett attól, hogy a kuruczok ismét fölverik Aradot⁶⁾, október végén Wilson tábornok parancsára már Debreczen felé nyomúlhatott, hogy Károlynak ott álló kuruczait szétugraszsa, vagy legalább nyugtalanítsa⁷⁾. Ebben a támadásában foghatta el Szabó Sándor sarkadi kapitányt több más sarkadival együtt, kik azután egészen Sarkad föladásáig, 1711-ig, Aradon raboskodtak⁸⁾. A portyázás nyomorúságait növelte a *dögvész*, melyet a kereskedők és kalmárok a török földről már 1708-ban behurczoltak Aradra, honnan azután az egész vidékre s 1709-ben Magyarország nagyobb részére

¹⁾ *Thaly*, Tört. naplók. Monum. II. oszt. XXVII. 218. — ²⁾ *U.-o.* 228—231. —

³⁾ *Századok*, 1868., 711. *Hazánk*, III. 136. — ⁴⁾ *Cserey*, Hist. 426. *Kozma*, Zaránd, 92—3.

— ⁵⁾ *Századok*, 1868., 714. — ⁶⁾ *Pápay* Gáspár levele 1709. jún. 24. *Lakatos*, Arad, I. 60.

⁷⁾ *Szentkláray*, I. 119. — ⁸⁾ *Márki*, Sarkad tört. 60—2.

is elterjedt, 1710-ben pedig a Maros mentén újabb erővel lépett föl. Ez lehetett oka, hogy a németek és a rácok üresen hagyták Arad várost s 1710 nyarán inkább a falvakban szállásolták el az őrséget. «Bizony — jegyezte meg a fejedelem, — ha belé mehetnék sem kívánkoznám»¹⁾.

Arad vára azonban nem állt pusztán, mint a fejedelem gondolta; magában a városban is élénk tevékenység uralkodott, kivált a német városban, melynek lakossága különben fele részben rác volt. Újabb házak emelkedtek az 1707-ben leégett régiek helyett s a lakosok igénytelen lakásai közül kiváltak a kincstár, a nemesek és egyes polgárok izléses épületei. *Höffler Kamill* megfelelőbb új templomot építtetett a leégettnek helyére, — *Preisler Ferencz* pedig, ki 1676. okt. 4. mint táborigazgató kezdte működését, Löffelholztól segítettve, a várban a sz.-Capistranoról elnevezett ferenczieknek még 1705. alapított plébániáját rendezte²⁾.

Midőn a kuruczok ügye ezen a vidéken már teljesen veszve látszott, s 1711. január 11. kapituláltak a sarkadiak is, kik az aradi rácok ellen oly jó szolgálatokat tettek, márcz. 30. Rákóczi olyas hírrel vigasztalta Bercsényit, hogy a marosmenti rácok Bécsbe izentek volna, béküljön meg a császár a magyarokkal, ha békülni akar, mert nekik azután más dolguk lesz. Pálffy tábornagy pedig, ki időközben Heislertől átvette a fővezérséget, vasra verette a gyanússá vált Tökölit³⁾, ki kurucz fogságából alkalmasint némi rokonszenvet hozott magával a magyarok iránt s kit, mint ösmeretes, a törökök már 1709-ben fel akartak használni a magyar ügy érdekében. Május elsején azután a majtényi mezőn elhangzott hűségeskü véget vetett a szabadságharcnak, melyben az aradi rácok oly kitartóan küzdöttek ellenök. A rácok öröme azonban aligha volt teljes. Vezérök, Tököli, ki annyi zsákmányhoz juttatta őket, a császáriaktól jutalmul remélt aranyok helyett egyideig még vaslánczot csörgetett, míg a főkapitányságot *Sevics György* vette át.

¹⁾ *Bercsényihez* 1710. júl. 27., *Vayhoz* szept. 11. *Thaly*, Archivum, III. 141., 163. — ²⁾ *Lakatos* (II. 42.) Höfflernek, *Bél* kézírata, mely Preisler életében készült, Preislernek tulajdonítja az aradi katholicismus visszaállítása érdemét, melyet a kettő közt kell megosztanunk. — ³⁾ *Thaly*, Archivum, III. 605.

A Részek kérdése. Az 1715: XCII. t.-czikk. Török háború. A Temesi-bánság megalakítása és Arad déli részének elszakítása. A megyeiség 1718-ban. Consbruch aradi főispán helyett Edelspacher Zsigmond kamarai tisztartó. Teljes hatalma. Követküldés. Csak három nemesbirtok van a megyében. Rinaldo modenai herczeg óriási uradalma. Katonai, egyházi és megyei ellenhatás. A róm. kath. egyház állása Aradban. Megyerendezés és Carolina resolutio. Arad-Zaránd anyagi viszonyai. A két vármegye egyesítésének terve. Gróf Consbruch vármegye-alakítása 1735-ben.

III. Károly király 1712. márcz. 30. megerősítette a szatmári békekötést, ápril 3.-ára pedig országgyűlést hirdetett. Még együtt sem voltak a rendek valamennyien, mikor már is bizottságot küldtek ki a legszükségesebb tennivalók megjelölésére. — A bizottság pár nap múlva azt javasolta, hogy «a partiumokat, melyek eddig Erdélytől dependáltak, úgymint Kraszna-, Máramaros-, *Zaránd-, Arad-* és Biharvármegyéket Kővár vidékével együtt az erdélyi directiótól elszakaszszák; sőt immár azon munkálkodnak, hogy Erdélyországot reuniálják Magyarországhoz és azután a magyarországi directiótól függjön. Annál pedig ártalmasabb dolog és károsabb — sóhajtott *Cserey Mihály* — nem lenne ennek a szegény hazának»¹⁾. Károly a május 21. kiadott hitlevélben egész általánosságban már meg is ígérte a visszacsatolást s az országgyűlésnek június 1. az iránt tett kérését, hogy a katonai határvidék számára lefoglalt *Pozsega-, Verőcze-, Bács-, Szerém-, Valkó-, Csongrád-, Csanád-, Békés-, Arad-, Zaránd-, Torontál-, Bodrog- és Szörényvármegyéket* az anyaországhoz visszacsatolja s a többi vármegye módjára szervezze, július 11. adott válaszában méltányosnak találta²⁾. Talán ezen ielkesedett föl *Zarándvármegye*, midőn még ezen esztendőben új pecsétet csináltatott magának, belevésztvén címerét is, mely kivont kardú magyar vitézt ábrázolt³⁾. Pedig még mindig zsarnokoskodott rajta a kir. kincstár. 1715-ben is panaszt emeltek *Zaránd-*

¹⁾ *Cserey Hist.* 476—7. *Horváth*, Magyarorsz. tört. VII. 11. — ²⁾ *Hazánk*, VII. 125. *Tört. Értésítő*, VII. 159. — ³⁾ Kőrifirata: SIGILLUM COMITATUS ZARANDIENSIS ANNO 1712. V. ö. *Kozma*, *Zaránd*, 53. A teljes címer zöld mezőben folyót ábrázol, az előtérben kardot villogtató zöld mentés, vörös nadrágos huszárral, a háttérben 3 szalmakunyhóval s 4 fenyővel. A címer-foszladék kék-sárga-vörös.

megye rendei az országgyűlés előtt, hogy a szegedi inspector erőszakszerűen kiűzte őket a halmágyi járás uradalmából s falvaiból; kérték tehát, hogy királyi decretummal adassák vissza javaikat¹⁾.

Az 1715. XCII. törvényczikk teljes elégtételt még nem adhatott a Részeknek. Ebben a király elősmerte ugyan, hogy Arad-, Zaránd- s a többi elszakadt vármegyét Magyarországhoz kell visszacsatolni; politikai és hadi tekinteteből azonban s mivel meg sincsenek még állapítva határaik, csak annyit engedett meg, hogy a kivétel, az ez ügyben kiküldendő bizottság határozataig, függőben maradjon. A XCI. t.-cz. különben Aradon fő-, Boros-Jenőn pedig fiók-harminczadot állított fel s így mind Aradról, mind Zarándról, mint már magyarországi vármegyéről intézkedett. A királynak igaza volt, midőn a visszacsatolásnak még csak elvét szentesítette. Hiszen a vármegyék közül Csanád, Torontál és Szörény még a török birtokában volt; Krassót, Temest és Kevét nem is említették; de meg tudni sem lehetett, voltaképp mit értenek egyik-másik vármegye alatt? Aradhoz számítják-e például Temesnek és Krassónak éjszaki részét, melyek a nemzeti királyok idejében kétségtelenül odatartoztak? Mert ha nem számítják oda s a mellett csakugyan kiveszik a polgári hatóság alól az aradmarosi határörvidéket, Aradból tulajdonképp nem is lesz mit visszacsatolniok. Másrészt pedig a Körös vidékén levő vármegyékben megdöbentően csekély volt a nemesek és honoratiorok száma, úgy, hogy gyűlések tarthatása végett a meglevőknek több vármegyében is kellett vendégszerepelniök. Mikor pl. az 1715: XCII. t.-cz. értelmében 1715. július 23. Békésvármegye megalakult, Aradvármegyéből megjelent egyebek közt *Fandus* Ferencz aradi várnagy is, mint b. *Cosa* Lipót Antal aradi várpapancsnok helyettese s *Hanzell* Antal aradi harminczadigazgató, mint a szegedi kir. kamarai jószágigazgatóság megbízottja²⁾.

Csakhamar eltűnt Aradmegye megalakulásának az a nehézsége, hogy déli részeiben még mindig a török uralkodik. 1716-ban kitört a háború melyben *Löffelholz* aradi papancsnok — a szabadságharcz elnyomásában tanúsított szolgálatai jutalmául — már mint tábornagy vett részt s része volt a pétervárad győzelemben is. Az aradi papancsnokságot ekkor cserélte föl a péterváradival. Okt. 16.-án Temesvár is megnyitotta kapuit Jenő savoyai herczeg előtt s vele most már Aradvármegye déli része is felszabadult a török uralkodás alól, mely kisebb megszakításokkal 164 esztendeig tartott. Nov. 1. a bécsi kormány ezt is *Mercy* tábornok katonai kormánya alá rendelte³⁾. Nándorfejérvárnak 1717. aug. 17.-én történt visszavétele⁴⁾ biztosította ugyan a délvidéket a kereszténység számára, a háborúnak azonban még nem vetett véget. Jenő herczegnek két ezreddel Aradon át *Martigny* tábornokot sietve kellett küldenie a tatárok ellen,

¹⁾ *Orsz. II. fasc. ZNB. Lad. R. nro 172. — 2)* *Haan*, Békésm. hajd. I. 37. —

³⁾ *Szentkláray*, I. 132. — ⁴⁾ Az Aradon eltemetett vitézekről I. *Lakatos*, II. 47.

kiket különben kivert Máramarosból Károlyi, mielőtt *Martigny* odaérkezhetett volna¹⁾. A pozsárovácsi béke azután 1718. július 21.-én teljesen visszaadta a temesi részeket a kereszténységnek, de nem Magyarországnak. III. Károly ugyanis, nem törődve az 1715: XLIII. t.-cz.-ben tett ígéretével, Jenő hg. tanácsára ezeket a részeket *Temesi-bánság* név alatt katonai és kamarai tisztek, első sorban Mercy kormányzatára bízta.

Ebben a Temesi-bánságban mindössze csak 663 falu volt 21,289 házzal, a miből 1131 házzal 76 falu a régi Aradvármegye *lippai*²⁾, 10 falu pedig 202 házzal a temesvári járásnak egykor Aradhoz számított részére esik³⁾. Arad tehát 86 falut, vagyis 1333 házat, és így mintegy 6—7000 lakost veszített az új rendezéssel. Mily nyomorúságosak lehettek a viszonyok, abból is kitűnik, hogy 70—70 házzal Lippa és Kápolnás voltak a leglakottabb helyek s hogy utánuk 46 házzal Pozsoga következett. Volt több falu is, melyben csak 2—3 ház állott. Egy hat esztendővel később készült térkép⁴⁾ szerint a temesi járás aradi részében csak 4 lakott és 10 lakatlan s a lippaiban 65 lakott és 70 lakatlan hely volt és ez utóbbiban 24 olyan pusztát írtak össze, mely gazdátlanul hevert⁵⁾.

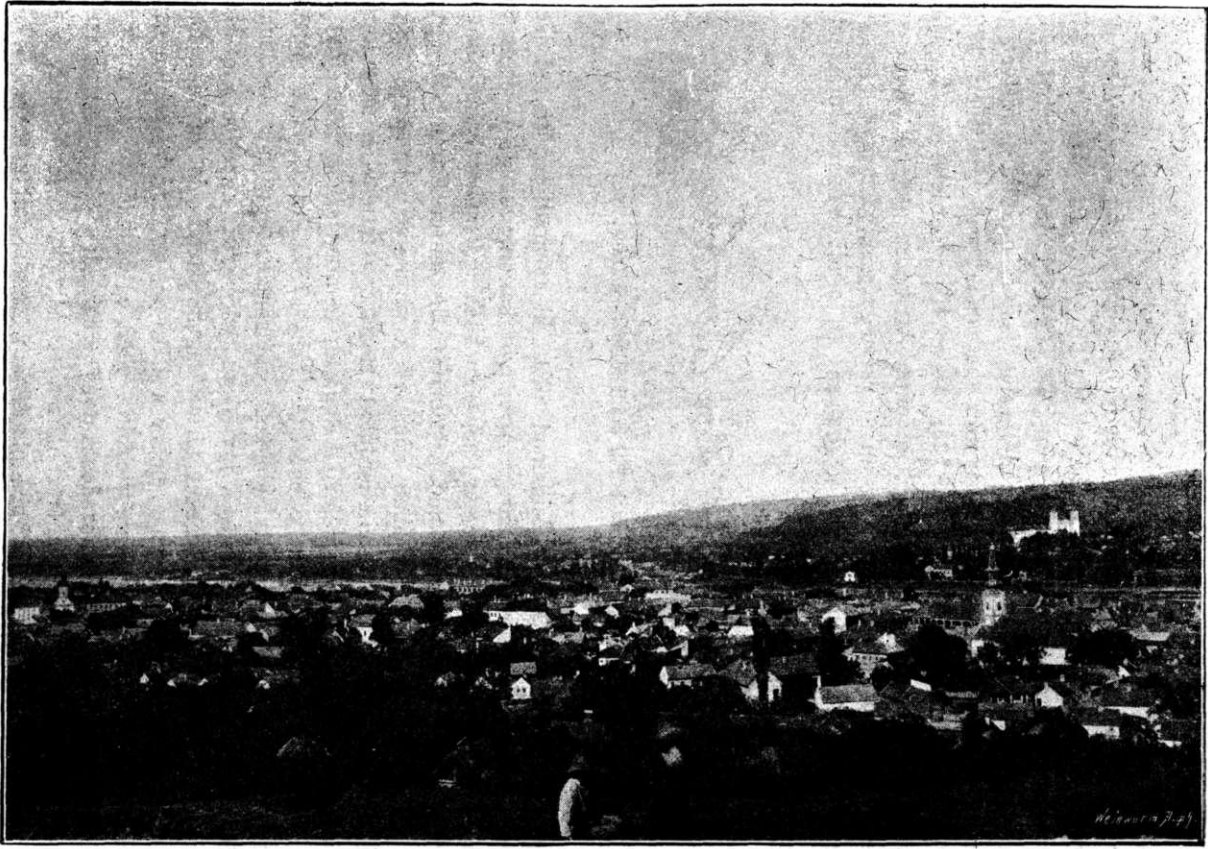
¹⁾ *Horváth*, VII. 74. — ²⁾ E falvak az 1717. évi összeírás orthographiája és (zárójelben) a mai helyesírás szerint ezek: Lippova (Lippa) 70 házzal; Sedekut vagy Edekut (Hidegkút) 20, Schnichiga (?) 7, Aschiasch vagy Alleusch (Ellősfalu, a mai Alios) 20, Chelmak (Kelmák) 20, Sorlem (?) 3, Siuna (Bunia) 10, Dorokosch (Dorgos) 20, Pateresch (Petercse, most Petris) 9, Belotinzi (Belotincz) 16, Laloschinzi (Lalasinca) 10, Batto (Batta) 8, Junik (?) 12, Piliz (?) 10, Czela (Selle, most Czella) 15, Baka Messebo (Bakamező) 20, Wismurthi (Veresmart) 6, Birkesch (Birkis) 24, Capelnasch (Kápolnás) 70, Vellemare (Vallemare) 15, Capriore (Kapriora) 19, Kojasch (Kövesd, Kuvesdia) 9, Kloppe (?) 3, Gerschenisch (Gyertyános, ma Gertenés) 9, Grosch 16, Bulsiz (Bulcs) 6, Bischdischel (?) 5, Schinisch (?) 2, Boscheka (Pozsoga) 46, Salscheva (Szelcsova) 25, Sladina (Szlatina) 10, Pauloffzi (Paulóczi) 6, Praschnik (Brusznik) 25, Spatha (Spatta) 7, Radmannovsci (Radmanecz) 22, Hoaba (Ohaba) 11, Dobrojesse (Dobresty) 13, Loboschnik (Labasinca) 15, Bara 25, Bagninczi (Balincz) 7, Visna (Vizma) 19, Krivavisna 19, Georg in Sakasch (Székas) 7, Dolnischkas (Dolni-Székas) 14, Illinzi (Illinczi) 3, Kistia (Kizdia) 16, Dollna Kistia 10, Dollna Kovesta (Kövesd) 15, Goirna Kovesta 16, Hodosch (Hodos) 9, Rajdojestzi (régén Radajóczi) 11, Desch (Deszk) 16, Godinovo (Godonovo) 20, Stanschevo (Stancsova) 12, Hirnakova (Hernyákova) 7, Schumer (régén Simánd, most Sumanda) 9, Duboky Nadusch (Duboki- vagy Mély-Nádas) 11, Busat (Buzád) 7, Remeta (Remete, most Königshof) 6, Maschlok (Máslak) 14, Novo 11, Besan (Besen, most Busina) 19, Andrasch (Szent-András, Wiesenheidtől dk-re) 3, Pariza (Baricza, a mai Charlottenburg) 19, Ketchinzi (Keszencz) 20, Sakoritsch (Zagoricza) 8, Gabriellofzi (Gabrilóczi) 10, Scheffdarefzi (Sistarovecz) 13, Alcum (Alko, hegynév Kladova mellett) 23, Kerestur (most Kreuzstätten vagy Breszt) 18, Kuttvily (Kútfő?) 11, Lirischhaz (Féregyháza, régén Fejéregyháza) 20, Bodosch (máshol Bottos, a régi Botegyház) 8, Viskut (Fűzkút, ma Fűskút) 4, Birischaz (régén Veresegyház) 19, Kis-Dellek (Kistelek) 25 házzal. (*Szentkirály*, 24. l.) — ³⁾ A temesvári járásban: Fibesch (Füves, most Fibis) 20, Seshann (Szécsény, most Szécsány) 28, Magereus (Mogyorós) 13, Vinka (Vinga) 9, Monostor 38, Seleusch (Szöllős) 15, Zatralak (Zádorlak) 25, Fenlak 42, Potrok (Bodrog) 3, Delek (hajdan Farkastelek) 9 házzal. *U.-o.* 21. — ⁴⁾ *U.-o.* az 1723—25. évekből való térkép, s a helynevek gondos jegyzéke a 28. és 30. lapon. — ⁵⁾ *U.-o.* 32.

A bécsi kormány elhatározása ugyan nem szüntethette meg Aradnak a Maros balpartján való ősi jogait, ezeket a vidékeket azonban 1717-ben tényleg elszakította tőle. Aradvármegye történetében tehát nincs többé helye a Maros balpartján lévő területnek, mely 1717—1778-ig az ú. n. Temesi-bánsághoz, a vármegyék visszaállítása után pedig részben Temeshez, részben Krassóhoz tartozott. S mindamellett, hogy ez a vidék még ma is jobban húz Aradhoz, mint Temesvárhoz, vagy Lugoshoz, Aradvármegye rendeinak sohasem jutott eszökbe, hogy komolyan visszaköveteljék a jogosan hozzájuk tartozó területet, s megyéjüket utóbb inkább Zaránd rovására kívánták kikerekíteni.

Lippa-város sohasem feledkezett meg arról a fontos szerepről, melyet, mint szabad királyi város, az egykori Aradvármegyében vitt. 1804-ben, 1809-ben és 1814-ben ismételve kérte szabad királyi városi jogainak helyreállítását, melyet azonban mindannyiszor¹⁾ megtagadott a kormány, mivel »még nem alkalmas városi kormányzatra.« Pedig 1816-ban, tehát mintegy 100 évvel Aradtól való elszakíttatása után, arra hivatkozhatott, hogy 15 utcájában most már 920 háza és 4011 lakosa van, s 200,000 frt váltságdíjat ajánlhatott. Lippán azóta ezeröttszázra növekedett a házak és több mint 7000-re a lakosok száma. A hosszas katonai és kincstári kormányzat alatt elnémetesedett város jobbadán visszanyerte immár régi magyaros jellegét; épül, szépül és újabb virágzásnak indul; az egykori Arad déli részének fővárosától és vidékétől azonban, mint Aradvármegye kiegészítő részétől, ebben a monographiában búcsút kell vennünk. Adja Isten, hogy nagy multjához és fontosságához híven, a sors csapásaitól azonban megkímélve fejlődjék és gyarapodjék vidékével, az egykori Dél-Araddal együtt!

A déli részek elvétele után Aradból *csak az aradi és tótváradi járás maradt meg*; ezek szebb és termékenyebb részein is a rácz katonai határ-örvidék húzódott végig, úgy, hogy megyei életről voltakép szó sem lehetett. Azonban épp oly kevéssé szűnt meg az, mint a török hódítás idejében. A vármegye, melyet 1702-ben és 1717-ben úgy megnyirbált a bécsi kormány, 1718-ban új pecsétet készíttetett ezzel a büszke körirattal: SIGILLUM COMITATUS ARADIENSIS s belevéselte czímerét: a tövestül kiszakított élófát²⁾, melyet két lihegő oroslán tart³⁾. A pecsétet azonban nem használhatták, mert ezen időkben minden okíratot német köríratú pecsét alatt állítottak ki.

¹⁾ 1804. aug. 22.-én 13701. udv. kam. és 1816. január 12.-én 406. sz. a. *Lippai levéltár*, 447. sz. — 34. S. 45. Publ. Pol. 21783. — ²⁾ A szent-anna-i határban azon a helyen, hol a szentanna-világosi út Galsafelé elágazik, egy kútnál sokáig mutogatták azt a szilfát, az *Ulmot*, melyet ez a czímer ábrázolna. A hagyománynak azonban nincs alapja, mert ez a vidék csak később került Aradmegyéhez. *Ról* 1728. évi kézirata szerint (id. h. *Membrum* II. §. 2. — ³⁾ A két oroslán tulajdonkép falevelet őriz.

Lippaváros.

de... 7-7

A vármegyét tulajdonkép nem is főispán, hanem a kir. kincstár aradi praefectusa igazgatta. Megtörtént ugyan, úgy látszik, a pecsét készítésével egyidőben, 1718-ban, hogy — jogaik fenntartása végett — az igen csekélyszámú nemesek és honoratorok alispánt, szolgabirákat s más tisztviselőket is választottak; ezek azonban nem teljesíthették tiszteket. Pedig főispánja is volt már a vármegyének; mert Mártonffy György erdélyi püspök, mint egyúttal aradi prépost, ilyenül 1721. aug. 10.-én gróf *Consbruch* Pált igtatta be¹⁾. Pár héttel később *Consbruch* okt. 20. Aradon „in Namen des gantzen Comitats“ mint „des löblichen Arader Comitats Obergeßpan“ erősítette meg azt a védőlevelet (salva guardiát), melyet III. Károly Csernovics Mihály aradi rácz katonalagosnak Bécsben 1720. szept. 25. adott²⁾. Utóbb, mikor 1724. január 10. az erdélyi országgyűlés elfogadta a *pragmatica sanctiót*, ő mint Aradvármegye főispánja volt jelen³⁾. Jóságokat is szerzett ugyan a vármegyében, a megye igazgatóságának élén azonban mégsem ő, hanem az aradi kamarai praefectus

Paul graff von Consbruch

Gróf *Consbruch* Pál aradi főispán aláírása.

vagy tiszttartó, *Edelspacher* Zsigmond állott, ki az aradi és tótváradai járás élére egy-egy prókátort (procuratort), vagyis harminczadost nevezett ki. Bűnügyekben az aradi praefectus, pénzügyekben a kamara határozott és intézkedett. *Edelspacher* hasonló hatalommal igazgatta Zarándvármegyét is. Birtokos nemesség hiányában nemcsak a vármegyei, hanem a földesúri ügyek is mind az ő kezein fordultak meg; ő vetette ki és ő szedte be a vármegyében téli szálláson levő katonaság fenntartásának költségeit és számadásait soha senki sem ellenőrizte. Még 1737. júl. 5. is azt jelenthette Aradvármegye, hogy tulajdonkép *Edelspacher* egymaga Aradban a földesúr és a megyei hatóság s így ő «a vármegye egyeteme» — az *universitas nobilium*⁴⁾. Gyűléseket tartott ugyan néha, de olykép, hogy mivel Aradban alig volt nemes ember s 1715-ben az egész Aradon csak 2 honorator akadt, a gyűlésre meghívta, illetőleg berendelte az aradi és szegedi sőtiszteket s harminczadosokat és a zarándi tiszttartókat és ispánokat is és többnyire egy emberre bízta a jegyzőkönyv vezetését úgy Aradban, mint Zarándban⁵⁾. 1722-ben pl. *Kálnay* László volt a jegyző.

¹⁾ Nagy, Aradm. (kézfirat a n. muzeumban), VI. 45. és 76. — ²⁾ Közli *Fübián*, I. 137—8. — ³⁾ *Századok*, 1879., 319. — ⁴⁾ A helytartótanács fölterjesztése a királyhoz 1737. aug. 14. Orsz. lt. HTT. XVIII. 163. V. ö. *Bél* kézfiratával, id. h. — ⁵⁾ *Fübián*, I. 17—18.

Edelspacher Zsigmond, ki több mint két évtizeden át valósággal mindenese volt Aradvármegyének, Kassán 1681-ben született s a német-római szent-birodalom nemesei közé tartozott. Mint ilyen szolgált Löffelholz és Nehm császári vezérek alatt Magyarországon, egyideig Arad vidékén is¹⁾. A katonaságot elhagyva, 1709. július 4. harminczados lett Halmágyon, utóbb pedig Bácsmegyében Zsablyán²⁾. 1713. okt. 8. a király az udv. kamara előterjesztésére Aradra helyezte át s megjegyezte, hogy németül, latinul, magyarul, oláhul és ráczul is beszél³⁾. 1714. okt. 22. német nemességét a király Magyarországra is kiterjesztette s 1715-ben, Hanzell Antal távoztával, rábízta az Aradon akkor fölállított főharminczad vezetését. Nemességét 1715. aug. 19. hirdették ki Ribiczén, Zarándvármegyében⁴⁾, melyet ezentúl Araddal együtt több mint két évtizeden át teljes hatalommal kormányzott. Már 1715-ben elkészítette *Aradváros kamarai összeírását*, melyből kitűnt, hogy ott 102 birtokos és 10 zsellér család lakik s 94 az iparosok, 13 a kereskedők és csak 2 a honoratorok

Edelspacher Zsigmond aradi tiszttartó aláírása.

száma⁵⁾. 1720-ban már 169-re emelkedett a polgárok és 410-re a rác zkatona-polgárok összege. Míg 1715-ben csak 81 köblös szántóföldjük és 170 láncz kaszálójuk volt az aradiaknak, 1720-ban már 795 köblös földjük, 526 szekérre való kaszálójuk, és 84 kapás szöllejük állt művelés alatt, a mi különben mindösszevé is csak 132 holdat tett ki. Ellenben a rác katonák 1774 hold földjén megtermett 9433 köböl gabona s 1816 szekér széna, míg szöllejük csak 48 kapás volt⁶⁾. A polg. lakosok nagyobb része iparral foglalkozott, holott évi 30 frt jövedelemnél többre alig tehetek szert évenként s az 5 «nagy-» kereskedő sem keresett többet 150 forintnál⁷⁾.

Temesvár visszafoglalása után az aradi rácoknak mintegy $\frac{2}{3}$ -a az ú. n. bánóságba költözött át, hová pompás töretlen földek, nagyszerű rétek és Mercy tábornok fényes ígéretei csalogatták őket. Azonban az itthon maradottak is nagy arányokban gazdálkodtak; 1718—20. közt pl. 22742 mérő gabonát vetettek el. Az utolsó háborúban sok marhájuk

¹⁾ *Bécsi kam. lt. Lit. E. nro 18.* — ²⁾ III. Károly oklevele 1722. aug. 16. — ³⁾ Hofkammer-Archiv. Másolata a hg. Thurn-Taxisok íratai közt. (Hg. Thurn-Taxis Egon szíves közlése). — ⁴⁾ *U.-o.* — ⁵⁾ Közli *Lakatos*, II. 203—6. — ⁶⁾ *U.-o.* 6—8. és 207—214. és *Szöllőssy* Károly az Aradi Közlönyben, 1884., 137—9. sz. — ⁷⁾ *Lakatos*, II. 8.

elpusztult ugyan, de évi jövedelmök így is többre ment 1912 frtnál. Egy tagban több birtokuk is van, melyek 1 □-mfd. a terjedelme s ezek jobbadán legelők¹⁾. Elég tanulságos adat, ha meggondoljuk, hogy az egész akkori Aradvármegyét csak 8 □-mfdre²⁾, a porták számát pedig csupán 19-re becsülték.

S míg a katonák miatt saját földeiket is alig művelhették a polgárok, eldarabolt, összezsugorodott kis vármegyéjük területén egy eltűnt vármegyét keresgéltek. 1720. ápril 8.-án Bácsvármegye a váczi káptalan útján azt kutatta, hol feküdt az egykori Bodrogvármegye székhelye, Bodrog, a Tiszán, vagy a Maroson túl-e? S hogy nem az aradi vár építéséhez hordták-e el a bodrogmonostori romok tégláit³⁾? Szept. 20. pedig sajátságosnak találta, hogy Baját és vidékét Bodrogmegyének ítélték oda; holott Bodrog és egy templom romjai Arad mellett vannak a Marosnál⁴⁾. Bács, ilyes fufanggal élve, azért nem akarta kiereszteni kezeiből Bodrogot, mert félt, hogy nélküle nem állhat fenn, mint külön vármegye; Aradvármegye máris csak kincstári terület gyanánt működhetett. Azzal a szívóssággal azonban, mely e vármegyét jellemzi, most sem mondott le a jobb jövőbe vetett hitről s pl. az 1722. évi országgyűlésre ő is elküldte követeit *Kálnay* László jegyző és *Podránszky* György személyében⁵⁾. 1722. okt. 18. az országgyűlés *Arad-, Záránd-, Csanád-, Békés-, Torontál-, Temes-, Krassó-, Bodrog-, Szörény-, Csongrád-, Valkó-, Szerém-, Bács-, Verőcze- és Pozsegavármegyéket* valóban ismét az ország kiegészítő részeinek nyilvánította, a mivel hallgatagon törvénytelennek bélyegezte az ú. n. bánóság megalakítását s így azt is, hogy Arad déli részét ahhoz csatolták. 1723. febr. 18. azután felhívta a rendeket a király, tegyenek javaslatot Arad s a többi vármegyék visszaállításának módozatai iránt; azonban ha a rendek már márczius elsején válaszoltak is erre a fölhívásra⁶⁾, s kívánatukat törvénybe is ígtatták⁷⁾, a kormány a temesi részeket mindamellet is teljesen német lábra állította s 11 kerületének egyik székhelyévé Lippát tette⁸⁾.

Mióta azonban tapasztalták az aradiak, hogy a kormány nem tekinti többé végvárnak Aradot s azt meglehetősen elhanyagolva, inkább Temesvárt, Belgrádot és Orsovát építteti⁹⁾, jobban mertek bízni megyéjük erősödésében s alkotmányos gyakorlatuk helyreállításában. Edelspacher, ki 1725-ben 12908 rajnai forintért Simándot, Lőkösházát, Ribiczét, Novoszellót, Tövisegyházát, Mácsát, Kakucsot, Gyorokot, Pélt, s Dombegyházát is megvette¹⁰⁾, 1727-ben erdélyi indigenatust nyert a gyoroki praedi-

¹⁾ *Szóllóssy*, id. h. 138—9. sz. — ²⁾ *Bél* id. kézírata. — ³⁾ *Hazánk*, VII. 288. *Századok*, 1881., 581. — ⁴⁾ *Hazánk*, VII. 290. — ⁵⁾ *Régi orsz. lt.* fasc. NNB. Lad. M. nro 402. — ⁶⁾ *Palugyay*, A kapcsolt részek. 223—4. — ⁷⁾ 1723: XX. t.-cz. — ⁸⁾ *Pesty*, Szörényi bánóság, I. 417. — ⁹⁾ *Fethő Krón.* folyt. II. 129. — ¹⁰⁾ *NRA.* fasc. 1024. nro 3. Fz ádománylevelt a király az erdélyi kancellária útján adta ki.

catummal együtt s 1728. decz. 2. már, mint a tiszántúli összes kincstári jószágok igazgatója, császári tanácsossá lépett elő¹⁾. Luzsinszky püspök 1727-ben azzal akarta megfoghatóvá tenni a békési Sporer egyéniségét, hogy ő Békésben épp úgy praefectus, fő- és alispán egy személyben s Békésben oly határtalanul rendelkezik, mint Edelspacher Arad- és Zarándmegyében²⁾. Az ő korlátlan uralma alól való szabadulás reményében adott megbízó-levelet Aradvármegye 1728. május 22. — tehát az országgyűlés megnyitására kitűzött határidőn túl 5 nappal — a maga országgyűlési követeinek, *Edelspacher* Ignácznak és *Simonyi* Józsefnek, kik egyébiránt egyúttal az aradi császári tiszttartóság követei is voltak; sőt Edelspacher Ignác társával, Pogány Józseffel együtt Zarándvármegyének május 10. kelt megbízó levelét is magával vitte³⁾.

Az országgyűlés ismét foglalkozott a Részek ügyével s elrendelte, hogy a kirendelt udv. bizottság mielőbb folytassa munkálatait; a kamarai és katonai helyeket illetőleg pedig megígérte a király, hogy méltányosan fog eljárni⁴⁾. Egyelőre azonban még mindig csak azt kutatták, Magyarország mely megyéi tartoztak Erdélyhez? Az erdélyi udv. kancellária ilyenek gyanánt Apafy idejéből 1730-ban Krasznát, Közép-Szolnokot, Kővárvidékét, Máramarost, Bihart, Zarándot és Aradot nevezte meg a nélkül, hogy megmondhatta volna, mikor kerültek ezek Erdélyhez⁵⁾.

A bizottságnak és a kormányzéseknek kétségkívül foglalkozniok kellett volna azzal a kérdéssel is, Aradban és Zarándban van-e elég biztosítéka a megyeiségnek, van-e kellő számú nemesség és értelmiség? A törökök kiűzése után a kormány hódított területnek tekintette mind a két vármegyét s a neoacquistica commissio jóformán semmibe sem vette a fejedelmek donatioit. Már pedig ösmeretes, hogy Aradban és Zarándban a XVII. század elején egy teljesen új, erdélyi nemesség keletkezett s az ősi javak a közemberek sorából kiemelkedett vitézek kezei közé kerültek. Utódaik a XVIII. század elején vagy szétszóródtak, vagy rováson voltak Rákóczi szabadságharczában való részvételök miatt, vagy pedig nem tudták igazolni jogaikat, — szóval az első két évtizedben egyetlenegy birtokos nemes család sem volt Aradban. Sőt ez még a harmadik évtizedben sem igen érdemelte meg a *nemes* vármegye nevét. Aradvármegyének 1732. január 26. és márcz. 22. tett előterjesztése szerint ugyanis Aradvármegyében mindössze csak 3 földesúr volt; a modenai herczeg, báró Jósika Zsigmond és Edelspacher Zsigmond⁶⁾.

Az aradi tiszttartóság pecsétje.

¹⁾ „Run mehr aber die über der Dheiß liegenden fiscalitäten zu verfehen habe“. (Hofkammer-Archiv.). — ²⁾ *Századok*, 1870., 477. — ³⁾ *Régi orsz. II.* Elenchus actorum diaetarum. Fasc. AAA. 1. és 3. Lad. S. nro 30., 88., 100. — ⁴⁾ 1729: VII. t.-cz. — ⁵⁾ *Kölcsey*, Historiái vázlatok minden Munkái, IV. 204. — ⁶⁾ *Orsz.-II.* Ad. Non. 259. elütt. Cons litt. 1732.

A helyett, hogy kisebb nemes családok letelepítését mozdította volna elő a kormány, mire a kincstári birtokok egy részének eladása kitűnő alkalmúl szolgált volna, Zarándmegyének majdnem mindakét nyugati járását egyetlenegy birtokosnak s mellé külföldinek, *Rinaldo* (Rajnáld) modenai herczegnek ajándékozta 1726. nov. 27.-én¹⁾ és (a falvak szabatos felsorolásával) 1732. decz. 11.-én²⁾.

Az Este-család idősebb ága Modenában, körülbelül Arad felszabadulásával egyidőben, 1694-ben halt ki. II. Ferencz trónjára most *Rinaldo* jutott, ki Sarolta Felicitas braunschweigi herczegnőt vette feleségül s így az 1071. — IV. Welf — óta különvált Este-család ismét egyesült. A spanyol örökösödési háborúban *Rinaldo* mint rokonának, I. József magyar királynak és német-római császárnak szövetségese harczolt; a francziák azonban Bolognába kergették s a császári seregek csak 1707-ben helyezhették vissza herczegi trónjába. Modena, Reggio s Mirandola herczegének, Corregio fejedelmének, estei örgrófnak s kedves unokatestvérének nevezi őt III. Károly király 1732. decz. 11. Bécsben kelt oklevelében, melylyel a hazának mindenkor, főkép pedig a korábbi háborúk idején tett hű szolgálatai jutalmául az ő örökös magyar királyságának erdélyi fejedelemségében levő Zaránd- és Aradvármegye jenei és aradi kamarai kerületét ajándékozta³⁾.

1) Másolata Aradváros levéltárában. — 2) *Orsz. It. Liber Reg.* Igen sok hibával közölte *Fábián* I. 209—210. és *Tört. Adattár*, II. 201—2. Fábiánnak birtokomban levő könyvében e donatot a Lib. Regius alapján *Wenzel* Gusztáv, a kitűnő palaeograph maga javította ki. Megvan ez okirat Aradmegye 1741. évi jegyzőkönyvében is, I. 10—12. — 3) Adománylevelét *Wenzel* Gusztáv javított szövege szerént közlöm. Ez azért is szükséges, mert Fábián pl. Illánczot csinált Hans (Honcz) s Velkavnát a Kápolna vel (= vagy) Kavna nevéből. Akármilyen száraz is, tanulságos és sokat mondó az így elajándékozott helységek jegyzéke, melyre nézve l. *Márki*, A modenai herczegek aradi uradalma (Alföld, 1887., 232.). *Zarándban* ezeket kapta a herczeg: 1) Almás, Ágrís, Aranyág, Apáti, Ágya, Belsőelind, Barakon, Csörmei (Csermő), Csintye, Draucz, Dud, Erdőhegy, Galsa, Gyula-Varsánd, Fekete-Gyarmat, Kurva-Kér, Kis-Jenő, Kerellyus (Kerülős, a régi Karulyos), Kerek, Muszka, Magyaráth, Moroda Gyarmatával, Miske, Nadab, Nádass, Nagyselind, Otlaka, Pankota, Pylly (Pél), Siria, Szöllös, Seprős, Szinthe, Sikló, Szinithe, Somos, Taucz, Ternova Agricszal (Agris), Talpas és Vadász. 2) Ezeket a zarándi pusztákat: Botos, Bánkút, Belinszek, Bethlemes (Betlenösi), Bodony, Békásösi, Bökön, Bessenye, Brustur, Bernóth, Bernód, Cserney, Ciunaközi (Csanakeszi), Egenház, Feydas (Fajdos), Fiseg (Füzegy), Gelvász (Gelvács), Jánosház, Irind, Kamerás, Kis Pelli (Kis-Pél), Kuppa, Karanch, Kovasd, Kath, Kelmegyes (Kül-Megyes), Kis-Olivéth (Kis-Ölyved), Kis-Telek, Kecsul, Kalácza, Megyes, Marócs, Mileve, Nagy-Kerék, Ökörító, Rutfalu, Számos, Szomboly, Selesties, Sederke, Szent-Kereszt, Szuptua, Siklus, Szecsul, Szentus, Tótfalu, Talmácz, Városkössi (Váraskeszi), Vastelek és Wosserini (Vásári). — 3) Zarándmegye jenei járásában ezeket a lakott falvakat: Aldest (Algyest), Almás, Alsó-Csil, Alsó-Krokna Sárával, Árok, Baranda (Berende, most Berindia), Bersza, Bogdjest (Bogyest), Bohány, Boros-Jenő Mokrával, Bunczesti, Buthien (Buttyin), Csiger, Dészna, Diécs, Dombrovicza, Doncsén, Dulcs, Feynyes (Fenes, most Fényes), Felső-Csil, Felső-Krokna, Govasdia, Gross, Gurahans (Gurahoncz), Gurba, Hans (Honcz), Hodos, Hold, Járkoss, Járkostó, Józass, Ignest, Kakaró, Kondrató (régén Kenderató, most

Kikötötte a király, hogy Arad kamarai város a hozzátartozókkal együtt továbbra is kamarai hatóság alatt álljon; és hogy az említett járá-
sokban az adó, a püspöki és papi tized, a harminczad, s a híd- és rév-
vám, a déznai vashámor és azon járásokban és javakban való aranymosás-
sal együtt s végre az aradi őrség és vár szükségletére az uradalom erde-
jéből szükséges fa továbbra is ingyen álljon a kincstár rendelkezésére¹⁾.
Megajándékozta viszont a modenai herceget a kegyúri jogokkal és a pal-
losjoggal, a mit különben már öt éve gyakorol, mivel az 1726. évi első
adomány értelmében e javakat még 1727-ben átadta neki a kir. kamara,
úgy hogy III. Károly «császári királyi hajlandósága» most csak újabb
kifejezést nyert.

Ez az adomány, mely Arad és Zaránd legszebb részeit egyetlenegy
birtokosának juttatta oda²⁾, három nagy kérdést mozgatott meg Aradban:
a katonait, egyházit és a megyeit. A rendes katonák és a határőrök
ugyanis a maguk megrövidítését látták ebben a dologban. Az aradi vár-
parancsnokság nevében *De Blois* alezredes, *Doppelmayr* József városi
hadnagy és *Wittmann* Keresztély aradi császári tolmács 1733. aug. 8.
tiltakoztak az ellen, hogy a modenai herceg kapta Galsa és Siria falut,
Bernót, Bernód, Batanicza Kasza, Kazmir, Földvár, Irind, Keresztúr, Kis-
telek, Kör, Milive, Panád, Sofrán (Sofronya), Szt.-Tamás és Varjasház
pusztákat, melyek mind az *aradi* várhoz tartoznak; továbbá a *jenei* vár
uradalmában Boros-Jenő és Sikula falut s Acsuka, Apateleak, Gáb, Gyar-
mat, Kér, Monostor, Pipáj, Pündlak, Pischia (Piski), Tamánd, Társ és
Telek pusztákat, melyeket *mindig* a katonák használtak s használnak maig;
óvást emeltek továbbá a herceg pallosjoga ellen is, mivel ezt a főhadi-
tanács magának tartotta fenn. Tiltakozását december 9.-én Ménesiben
ismételte a katonaság³⁾, mely javaiban háborgatva és megrövidítve, határ-
őri jellegéből pedig kivetköztetve, mind jobban elkeseredett a kormány
ellen.

Konrató, Kápolna vagy Kauna (Kavna), Kertes, Kis-India, Kujet, Kujerst, Láz, Lugozó,
Lunka, Madritsesti (Madrizest, régen Madárságfalva), Ménes, Miniat (Minyád), Mézess, Mo-
nyonasza (Monyásza), Monyoró, Mozest, Moszesti, Nadalbesti, Nyágra, Pless, Plop, Preszest,
Revetis, Rossia, Szatka, Szalagyán, Szaturo, Sebes, Szerp, Szerény, Silingyia, Sikola, Sza-
tina, Solymos, Szuszán, Valemáre, Zemersel, Zimbra és Zöldös. — 4) És ezek a puszták:
Assuka, Apateleak, Gaab, Gyarak, Keez, Pipái, Pindlok, Piskia, Rokszin, Tamásd, Társ és
Tellek (Telek.) *Aradvármegyében* és az aradi kamarai kerületben 1) ezen lakott helyeket:
Kuin, Kovassincz, Kladova, Mikólaka, Ménes és Radna; 2) ezeket a pusztákat: Batanicza,
Casmir, Cosza (Kasza), Földvár, Ferigyház (Fejéregyház), Keresztúr, Kör, Panát, Sofronya,
Szent-Tamás, Szartzház (Szárcaháza) és Varjasház. Összesen tehát 122 falut és 82 pusztát,
vagyis 204 helyet kapott adományul Rinaldo herceg.

¹⁾ Ezek a pontok *Fábián* közléséből kimaradtak. — ²⁾ Másfélszázad mulva (1892.)
Aradban már csak 313,070 hold kötött (kincstári és hitbizományi) s 746,866 hold szabad
birtok volt. Kedvezőbb arány, mint az ország átlaga (17 millió hold kötött jószággal
szemben 32 millió hold szabad). — ³⁾ Közli *Fábián*, I. 48—9.

A kegyúri jogok s a püspöki és papi tized emlegetése viszont a kath. papságot is ügyeletre intette. Még az sem volt tisztázva egészen, Aradot a csanádi vagy az erdélyi püspökséghez számítsák-e. *Preisler* Ferencz aradi plébános ugyanis, ki 1726. október 4.-én már ötven éves papi jubileumát is megülte, valósággal vita alatt állt, melyik egyházmegyéhez tartozzék. Gróf *Nádasdy* László csanádi püspök (1710—30.) nem követelhetette történeti jogok alapján, mert az aradi prépostság nem állott a csanádi püspökség hatósága alatt, hanem azon czímen, hogy ő igtatta be plébániai hivatalába; az erdélyi püspökök pedig azért tartottak hozzá jogot, mert 1721. aug. 10. az aradi toronyban levő harangot Mártonffy György erdélyi püspök szentelte föl, Aradon ugyanakkor (aug. 10—11.) ő bérmált, s 3 aradi minorita papnövendéket ő szentelt pappá¹⁾. *Nádasdy* utóda, báró *Falkenstein* már határozottan a csanádi egyházmegyéhez számította. 1732. decz. 24. a helytartó tanácshoz intézett jelentése szerint a marosontúli esperességben Szegeden kívül mindössze csak 5 parochia van; és pedig Aradon kettő (1 a német városban a minoritáké s 1 a várban a ferenczrendieké), a 3. Makón, a 4. Földeákon s az 5. Radnán a ferencziek vezetése alatt. Mindezek a csekély stolán kívül csupán a hívek alamizsnáiból éltek. Most első sorban az *eleki* plébánia föllállítását sürgette a püspök s nem is eredménytelenül; mert ebben a faluban, melyet 1724-ben báró Haruckern György Elsassból, Lotharingiából és Württembergből behítt svábokkal telepített újra, 1734. ápril 30.-án bevezethette az első plébánost a Felső-Pfalzból, Neuenburgból származott Hollinger Antal Jánost. Május 8.-án azonban a nagyváradi káptalan már tiltakozott a csanádi püspökség hatósága ellen s a gyulai plébános által eltiltatta Hollingert a plébánosi teendők végzésétől; egy év mulva azonban már helyreállott a régi rend. 1723-ban fölépült a ferenczrendiek *radnai* temploma is, mely az utolsó török háborúban elpusztult²⁾, a rend pedig 1730. június 24.-én Straxemann János vissovati tartományfőnök buzgólkodására valóságos konventté alakította át a radnai kolostort⁴⁾. — *Zarándon* gróf Consbruch 1725-ben alapított plébániát s ennek első lelkészévé Stingini Budigua Antal Józsefet nevezte ki, kinek utóda 1728. Gebel Vilmos lett⁵⁾. Saját költségén templomot is építtetett a gróf. Boros-

¹⁾ *Bél* kézírata és P. Nagy Aradja (kézirat), 76. l. — ²⁾ Protocollum historiam parochiae Elekiensis complectens. 3. l. — ³⁾ Ezt a mostani templom baloldali tornyának belső részébe befalazott következő felirat hirdeti: ANNO | RESTAURATAE SALUTIS | SUPRA MILLESIMUM SEPTINGENTESIMŪ | VIGESIMO TERTIO HAEC ECGLESIA QVAE | DIRIS BELLI TURCICI TEMPORIBUS COM- | BUSTA ET AO 1681 SUB CURA R. P. AN- | DREA E ORD. S: F: PROV: BOSNAE ARGEN: | REPARATA FUERAT. NUNC: IN HON: | B: M: V: FUNDITUS NOVITER | EXSTRUCTA ET AMPLIA- | TA EST OPITULANTIBŪ | PIIS CHRISTIANIS. — ⁴⁾ Protocollum conventus Radnensis, 1. lap. — ⁵⁾ Liber baptisatorum, defunctorum etc. ecclesiae Zarandiensis 1726—1753. az illető évszámoknál.

Jenőn a törökök kiűzetése óta a török mecsetet használták templomul, melyben a katonai s világi pap szokott misézni. Soborsin mellett az elhagyott vinyesdi kápolnában az oláhok szerint csodák történnek, azért éppen ezekben az időkben helyre is állíttatta Salbek Máté aradi cs. sópénztárnok. A többi templom teljesen romokban hevert s Radnától Erdélyig és Aradtól Jenőig 10—10 mfdnyi vonalon nem volt plébánia. 1733. márcz. 25. tehát Falkenstein püspök kérve kérte a királyt és a helytartó tanácsot, gondoskodjanak újak építéséről. Ha 2000 frtot ad a király, Ménesen és Tótváradján már templomot és paplakot lehetne építeni. A protestánsoktól visszavehető templomok nincsenek. Erdőhegyen, Gyorokon, Gyarmaton, Makón és Bél-Zerinden ők maguk is csak fatemplomokban végzik istentiszteletöket. Vadászon és Nagy-Zerinden kőtemplomaik vannak ugyan s ezek az egyedüliek, melyek túléltek a török pusztítást¹⁾; mivel azonban ott nincsenek katolikusok, nem is kívánja háborgatni őket. Ő neki mindössze csupán két olyan képzett papja van, ki a nagyszombati Szent-István-kollégiumból került ki; a plébániákra általában csak szerzeteseket küldhet. Kijelenti tehát, hogy a nép nyelvében jártas papokra van szüksége s hogy gondoskodni kell a gyermekek tanításáról is, mi végből 40—50 frttal fizetett tanítókat kíván alkalmazni²⁾. — Kívánságait még jobban részletezte a Temesvárt a püspök vezetése alatt 1734. júl. 28. tartott értekezlet, melyen Lekith Antal aradi plébános-helyettes is részt vett. Ez az értekezlet sürgette, hogy szemináriumot állítsanak, mely a nemzet vigaszára a nemzet nyelvén értő papokat képezzen ki. A tanítókat a közterhek viselése alól fölmenteni, a Gergely-féle naptárt pedig általánosn efogadni óhajtotta. Ügyeletre utasította a plébánosokat, hogy a nem-katolikus gyermekek is kath. iskolákban tanuljanak, a minek végrehajtása épp úgy akadályozta volna az oláhság terjedését, mint az a tilalom, hogy kath. szülék gyermekeit az eretnekek föl ne fogadhassák szolgálkúl, hogy eretnekségeikkel és tévelygéseikkel el ne töltsék őket. Mivel Aradban és Zarándban protestánsok alig voltak, ez az intézkedés főkép a g-keletieknek szólt, kik a kath. és prot. szülék gyermekeit elkeresztelték, oláhoknak nevelték s így a magyarságot gyengítették. Az értekezlet elhátározta azt is, hogy a nép óhajtásához képest misszionáriusokat küld Odvosra, Birkisre stb., remélve, hogy legalább úgy gondoskodik róluk a nép, mint a törökök idejében, midőn vigaszukra és a ferenczrendiek kérésére a temesvári basa maga küldött hozzájuk kath. papokat³⁾.

Következéseiben legfontosabb volt azonban a *megyerendezés*, vagy inkább Arad- és Zarándvármegyék közjogi helyzetének szabályozása, mely, a Rinaldo-féle adomány után kevéssel, a *Carolina resoluti*óban nyert elintézt.

¹⁾ A fölterjesztés hiányos. Fekete-Gyarmaton és Kovaszinczon pl. maig is állanak a régi kath. templomok. — ²⁾ *Csanádi püspökm. II. Tört. Adattár, II. 39—42.* — ³⁾ *U.-o. 84—6.*

III. Károlynak Bécsben 1733. febr. 20. s júl. 12. kelt parancsa Máramaros- és Aradvármegyét, hogy végromlásukat megakadályozza, Magyarország-hoz visszacsatolta, Zarándot pedig két részre osztotta olykép, hogy Magyarország-hoz közelebb fekvő területe ehhez, a másik viszont Erdélyhez tartozzék. Meghagyta, hogy Zaránd elkülönítése ügyében alkalmas mérnök menjen a hely színére, ki fölvételeiről térképet készítsen, hogy ennek alapján elkülöníthessék a vármegye erdélyi és magyar részeit. Magyarország részéről *Krucsay* János tiszántúli kerületi táblai ülnököt és *Bagossy* Lászlót nevezte ki. Az Erdélyben e vármegyék lakói részéről folytatott perekben Erdélyben hoznak ítéletet, új pereket azonban ezentúl csak debreczeni kerületi tábla előtt lehet indítani s a kir. tábla előtt folytatni. A megyei hatóságoknak is magyar törvények szerént kell eljárniok. Az erdélyi törvényes adományokat azonban továbbra is tiszteletben tartja a király¹⁾.

Nedeczky aláírása.

Júl. 17. a helytartótanács figyelmeztette a királyt, hogy Máramarosvármegyének van ugyan főispánja, sőt ideiglenes tisztikara is megalakult, a főispán azonban csak Erdély iránt tett esküt. A másik, t. i. *Aradvármegyében egyáltalán nincs hatóság* s így nem is lehet kellően igazgatni a megyét. (Pedig tulajdonképen gr. Consbruch viselte a főispánságot). Szükséges tehát, hogy

Máramarosban a helyettes főispán Magyarország iránt is hűséget esküdjék s hogy Aradban rendes megyei hatóságot alakítsanak, mely az őt megillető összes föladatokat végezze. Nem akarná a helytartótanács, hogy Zarándvármegye neve elveszzen, hogy az ott birtokos és adomány- s egyéb levelekkel ellátott családok jogai csorbúljanak s hogy zavarok és visszaélések származzanak; azért tehát s hogy azon részekben a nemesség száma növekedjék, Zarándnak Magyarország-hoz csatolandó részét tovább is Zarándmegyének kívánja neveztetni s külön hatóság gyanánt óhajtja szervezni. Ezt az Arad történetében oly fontos rendeletet *Nedeczky* Károly fogalmazta²⁾.

Augusztus 3.-án a király kijelentette, hogy mielőtt Aradvármegye igazgatása iránt határozná, tudni akarja, hány helység van benne, kik a földesurai, s politikai, helyhatósági, törvénykezési és adó-ügyekben idáig kik jártak el ottan³⁾.

Első feladatnak mégis a két vármegye anyagi erejének megösmeré-

¹⁾ *Orsz. lt. HTT. oszt. Misc. fasc. 18. nro 163.* és Máramarosvármegye lt. Nemeslevelek oszt., 37. sz. — ²⁾ Névalíírását a rendelet fogalmazványa alól fac-similében közlöm. — ³⁾ *Orsz. lt. HTT. oszt. XVIII., 163. (Másolat).*

sét tekintette a helytartótanács. Zarándvármegyében az 57 községgel Körösbánya vidékét is magában foglaló *halmágyi* járás Edelspacher Zsigmond, Kostyán Pál és Balogh István császári tiszttartóknak 1732. ápril 30. tett jelentése szerint a múlt évben (1730. nov. 1.—1731. okt. 31.-ig) 4438 frt 55 kr. adót fizetett; ez a járás, mely 1691. óta Magyarországhoz adózott, ezentúl tehát adózás és minden egyéb tekintetben Erdélynek jutott. Ellenben megmaradt a korábbi állapot a borosjenei és zarándi járásban. Ugyanazon idő alatt Boros-Jenő mezőváros bírójának s esküdteinek, továbbá Serbul János, Zembran János, Gyingo János és Boldy János jenei ispánoknak jelentése szerint a borosjenei járás 74 községéből bejött 4710 frt 30 kr., míg Schener Sámuel és Philemon Kristóf zarándi tiszttartók, továbbá Szebeni Ferencz és Putnoky Mátyás járási jegyzők számadása szerint a zarándi járás 45 községéből 7066 frt 30 kr. folyt be¹⁾. A Pogány András alispán elnöklete alatt Boros-Jenőben 1732. ápr. 30. tartott megyei közgyűlés tehát 19,748 frt 25 kr.-ban állapította meg a vármegye adóját, melyből csak 22.5% esett az elszakított halmágyi járásra. Jellemző, hogy a legtöbb adót akkor az egész vármegyében — 500 frttal — Székudvar fizette.

Ugyanazon időben Aradvármegyének adója a zarándinak csak felétette ki, pedig ide vették Arad-város adóját is, mely az 1727/8. évben 3083 frt 25 kr-ra rugott. Az igaz, hogy a hátralékot 1728. ápr. 12. — május 11. közt 1 hadnagynak, 3 káplárnak és 3 közembernek kellett behajtania, a mi külön ismét 57 frt 45 kr.-ba került²⁾, a mi fölért Kis-Jenő egész akkori adójával.

Az erdélyi gubernium különben úgy határozott, hogy az 1733. katonai esztendőben Zarándnak csak zarándi járása adózzék Magyarországhoz, a többi három (a jenői, halmágyi és brádi) azonban Erdélyben rójja le adóját. A király, ki az egyes járások hovacsatolása iránt biztosait csak nem régen küldötte ki, addig is, míg ezek jelentése alapján intézkedhetnék Zaránd felosztása és elkülönítése iránt, 1733. nov. 30. megparancsolta, hogy adózás tekintetében az egész megye Magyarországhoz, politikai és törvénykezési ügyekben pedig, az eddigi gyakorlat szerint, Erdélyhez tartozzék³⁾. A helytartótanácsnak 1734. márcz. 5. kelt fölterjesztésére viszont június 17.-én meghagyta, hogy a Zarándba küldött biztosok napi-díját a vármegye házipénztára fedezze s hogy a vármegyének mielőbb való felosztása végett *Bagossy* László és *Buday* László biztosok a tárgyalásra, illetőleg az erdélyi biztosokkal és a főhadi bizottság tisztjeivel való találkozásra határidőt tűzzenek ki. A biztosok szept. 8.-án elkészültek javaslatukkal és szept. 10. Bagossy alispán már visszatérhetett gróf Károlyi Sándorhoz⁴⁾. Munkálatuk szerint a brádi járást egészen, a hal-

¹⁾ *Orsz. lt.* HTT. XVIII. 163. — ²⁾ *Aradi lt.* Portions-Rechnung pro anno 1728. —

³⁾ *Orsz. lt.* HTT. XVIII., 163.

mágyit pedig a Fejér-Körösbe ömlő Lazuri-patakig Erdélyhez és a többit Magyarországhoz kellene csatolni. A helytartótanács azonban, gróf Nádasdy Lipót s Morócz István előadásának és a mérnöknek meghallgatásával, jobbnak látta, hogy Erdély a brádi és halmágyi járást 22 portával egészen megkapja, a jenői és zarándi járás pedig 31 portával Magyarországhoz csatoltatva, továbbra is viselje *Zarándvármegye* nevét²⁾.

Pár hónap mulva azonban már módosult a helytartótanács nézete. A király rendeletére összegyűjtött adatokból ugyanis kitént, hogy Aradvármegyében a kincstári és modenai uradalmon kívül mindössze csak két földesúr van, ki a vármegye igazgatásában részt vehetne. Megyei tisztviselőket tehát máshonnan kell hozatni, még pedig jobb fizetés mellett. Az adózó nép terhein könnyítnek vele s a jórend érdekében tesznek tehát, ha Zarándmegye szomszédos két járását Aradhoz csatolják s az új törvényhatóságot *Arad-Zaránd törvényesen egyesített vármegyének* nevezik addig is, míg az országgyűlés törvény útján határozná. A hatóság élére nevezzen ki a király egy főispánt, ki a székújításról gondoskodik, még pedig úgy, hogy a tisztviselőket, a mennyire lehet, azon vármegye kebeléből választassa és csak ilyenek hiányában alkalmazzon más megyebelieket. Az így megalkotott hatóság azután más vármegyék módjára járjon el törvénykezési, politikai és gazdasági ügyekben is; az aradi várparancsnoka pedig a katonai hivatalán kívül eső közhatósági dolgokba ne avatkozzék³⁾.

Gróf *Consbruch* Pál aradi főispán azonban időközben olyasmit tett, a mire a helytartótanács nem lehetett elkészülve. Egész önkényesen és teljesen szokatlan módon ugyanis Aradban *Edelspacher* Zsigmondot tette a vármegye inspectorává és a maga helyettesévé, *Bibics* Jakabot pedig Aradvármegye alispánjává nevezte ki; s őket 1735. ápril 24.⁴⁾ nemes urak és katonatisztek jelenlétében Aradon ünnepiesen be is igtatta tisztjökbe.

Ezen ünnepségen nagy számban jelentek meg a rácz katonatisztek is, kik nagyon elégtelenek voltak azzal a politikával, melyet a bécsi kormány a rácz és különösen a görögkeleti kérdésben folytatott. *Szegedi-nác* Jovánovics Péter vagy *Péró* pécskei rácz kapitány, ki a szomszéd megyebeli elégtelen magyarokkal folytonos összeköttetésben állt, már nyílt fölkelésre gondolt. Azt hitte, ezen beigtató ünnepen minden rácz tisztet megnyerhet ügyének.

Lázadása siettetete Aradban a vármegyei intézmény törvényesen való helyreállítását s a határőrség teljes megszüntetését. Eredményeiben oly fontos tehát, hogy valamivel bővebben kell vele foglalkoznunk.

¹⁾ *Károlyi* önéletírása, 133. — ²⁾ *Orsz. lt.* HTT. XVIII. 163. — ³⁾ *U.-o.* — ⁴⁾ A beigtatás idejét *Strba* vallomásából ismerjük. *Kancelláriai lt.* ad. nr. 304. e lit. priv.

XLIII. PÉRÓ LÁZADÁSA.

I. A ráczok összeesküvése.

A vallás-unio kérdése. Szegedinács Péró s a rácz katonai párt tiltakozása. Ráczok és magyarok barátkozása. A szentandrászi kurucok tervei Péróval. Seviics és Strba kétszínűsége. A pécskei lakodalom. Az aradi beigtatás. A lázadás kitörése. Az első csalódások. Matulay kuruczai. Péró készülődései, elárúztatása, utolsó tanácskozásai és elfogatása.

Mikor *Petroviics* Mózes szerb metropolita 1730. júl. 27. meghalt, az 1731. febr. 4. Karloviczon megnyitott zsinaton a szerbek *Jovanovics* Vincze aradi püspököt választották metropolitává s őt júl. 2. III. Károly is megerősítette¹⁾.

Szerb írók nemzete megtagadásáról s g.-kel. hitéhez való hűtelenségről vádolják őt. A valóság az, hogy mihelyt Arad szerb püspöke lett *Jovanovics*, 1726. szept. 11.-én azonnal engedelmet eszközölt ki a bécsi haditanácstól, hogy Biharvármegyében katonai fedezet alatt látogathassa meg a görögkeleti ráczokat és oláhokat. Így maga a kormány segítette abban, hogy eltérítse népét a katholika egyházzal való unióról, melyre előde, *Martinovics* János aradi szerb püspök, 1713-ban titkon már át is tért, hogy XI. Kelemen pápának 1715. május 27. kiadott bullája alapján egyházi hatóságot gyakoroljon Arad, Békés, Zaránd és Bihar összes görögkatholikusai felett²⁾. 1728-ban indult első körútjára. Gróf Csáky Imre váradi püspök a zeréndi hídnál lesetett reá, hogy lovait leszúrassa s őt-magát visszatérésre kényszerítse. De nem üsmerték föl, mikor elhajtatott előttük. Cséffa alatt éppen kendert vetett a pópa. Megszólította s megnevezte magát, hogy ő az aradi püspök. A pópa sohajtozva emlegette, hogy neki nem püspöke már, mert ő, hogy megélhessen, az uniohoz állt. A püspök magamellé ültette s bízatta, ne essék kétségbe; de a pópa csak azt hajtogatta, hogy nincs reménye többé. »Dehogy nincs!« felelte a püspök s énekelni kezdte a 86. zsoltárt: »Cine e Domnezău mai mare, ca Domnezău nostru? Tu ești Domnezău nostru cari faci minuni!« »Veled

¹⁾ *Érdéj helyi*, A karlóczai patriárkátus. Századok, 1894., 230. l. — ²⁾ *Vela* Pál nagyváradi g.-kath. kanonok szíves értesítése. V. ö. *Ardeleanu*, Istoria dioecesi greco-catholice a Oradie-Mare és *Niles*, Symbolae hist. eccl. orientalis, II. 604.

megyek, akárhova mégy!« kiáltott a pópa s azonnal visszatért a görögkeleti vallásra¹⁾. Váradon egy kincstári épületbe szállt s báró Salzer parancsnok katonasággal őriztette, hogy a püspök-főispán hajdúi és fegyveres jobbágyai ki ne kergessék. Jovánovics, ebben bízva, május 3.-án Váradon úgy tüntetett az unio ellen, hogy a keresztjáró napokon körmenetet tartó katolikusokkal éppen szembe vonúlt pluvialéban, koronával a fején, pásztorbottal a kezében s papjai — katonák fedezete alatt — akkor énekeltek legjobban, mikor mellettök haladtak el a katolikusok.

Maguk a bihari románok Belényes vidékén eleinte ellenszenvvel fogadták Jovánovicsot; eltorlaszolták előtte a hegyszorosokat, sőt lovát is leszárták; körútjának és izgatásának azonban mégis nagy lett az eredménye, mivel Biharban egymagában 178 pap csakugyan elszakadt az egyházi uniótól. Mire azonban 1732. márcz. 22. Biharvármegye közgyűlésén gróf *Csáky* Imre nagyváradi püspök és bihari főispán ünnepiesen tiltakozhatott volna az aradi rácz püspök egyházi látogatásai ellen. Jovánovicsot s úgy látszik, éppen a g.-kel. vallás megvédésében tanúsított buzgalmának előismeréséül, mint láttuk, metropolitájukká választották a szerbek²⁾.

Jovánovics gyűlölte a magyarokat s ezt a gyűlöletét főpapi székére is magával vitte. Azt hitte, nemzete és vallása megbuktatásán dolgoznak. Véleményének 1731. júl. 24. nyilván kifejezést adott a radikális pártot képviselő budaiakhoz intézett levelében, melyben egyúttal panaszkodott a bécsiek ellen, hogy a szerbek részére adott szabadalmakat csak nagy pénz árán akarják megerősíteni³⁾. A bécsi udvar azonban utóbb azzal vonta a maga részére Jovánovicsot, hogy reá ruházza az 1706 óta betöltetlenül álló patriarchai méltóságot, ha megnyeri a vallásunio ügyének a g.-kel. szerbeket.

Jovánovics Belgrádra azonnal tanácskozássra hitta meg a marosi és tiszai rácz határörvidék tisztjeit. Eljött Pécskéről Szegedinác *Péró*, Aradról *Tököli* (Tekelija) Ránkó és *Sevics* György, Nagylakról *Strba* János, Szegedről *Zákó* s azonkívül még számos tiszt és zászlótartó. Gyűlésbe hitták az öregebb rácz papokat és szerzeteseket is⁴⁾. Jovánovics csak a harmadik héten szólította föl nyíltan a tiszteket és a papokat, hogy nemzetök és a maguk java érdekében fogadják el az uniót, a hogy ő és társai már meg is tették ezt Bécsben. Erre a tisztek lármás értekezletet tartottak és *Szegedinác* szemére lobbantotta árulását, tiltakozott terveit ellen, s a tisztek megtagadták, hogy ilyen föltételek mellett részt vegyenek

¹⁾ Hagyomány. *Rozvány* Györgynek, N.-Szalonta monographusának közlése. —

²⁾ *Szavits* (Der Serbisch-ungarische Aufstand, 11. l.) kifakad, hogy nem a nép jelöltjét, Dimitrievics Miklóst, hanem Jovánovicsot választották meg. Ő azonban ezeket az előzményeket nem ősmerte. — ³⁾ *U.-o.*, 11. és *Glasznik*, XXXIX. kötet (1875.), 116. l., *Vitkovics* Gábor czikke. — ⁴⁾ *Ruvarác* Demeter (Isztoricno-kriticsna crta o Vityentyiju Jovánovicsu Zimony, 1886., 8r. 81 lap) a gyűlés lefolyásának egész elbeszélését mesének tartja s tagadja, hogy Jovánovics az unio híve lett volna. V. ö. *Thim*, Századok, 1894., 156—8.

a rendes ezred megalakításában, mely együtt járna eddigi polgári és katonai szervezetöknek biztosíték nélkül való feladásával. Kijelentették, hogy ellene vonnak fegyvert, ha a népet tovább is erőlteti vagy rábeszéli erre a dologra.

Jovánovics annyira megrettent, hogy átszökött a török földre, honnan azonban csakhamar ismét Bécsbe sietett, hogy az udvart a kísérleteknek nagyon is veszedelmes voltára figyelmeztetvén, azt az 1690. évi diploma megerősítésével a szerbek tökéletes megnyugtására bírja.

Az aradi g.-kel. püspöknek (1731. óta *Antonovics* Izsaiásnak) megnyerése annál fontosabbnak látszott, mert hatósága kiterjedt a Maros mellékén levő összes rácz csapatokra s így módjában állhatott, hogy ezeknek vallásos féltékenységét felköltse vagy lecsillapítsa. A király tehát 1735. márcz. 1. már meghagyta Biharvármegye közönségének, hogy bizottságot küldjön ki, mely az aradi püspök hatósága alá tartozóktól rendre megkérdezze, göröккеletiek maradnak-e, vagy elfogadják az uniót? A plebiscitumnak ez a módja különben legkevésbé sem állott a vallás-szabadságnak szolgálatában. Úgy hitték, százféleképen lehet a népre hatni, hogy magát görökgatholikusnak vallja s ebben az esetben annyivalinkább, mivel a románok és szerbek közt egyházi s nemzetiségi tekintetben mind inkább kifejlődtek az ellentétek. Az alak azonban, melyben a kormány a kérdést fölvetette, egyelőre jónak látszott a szerbek megnyugtására. Azonban mily kevésbé volt alkalmas, eléggé megmutatta *Pérov* pécskei kapitánynak magatartása.

Belgrádból Pécskére hazatérve, folyton dúlt, fúlt a bécsi kormány ellen, mely most már a szerb nemzetet is fel akarja áldozni politikájának. S ő, a ki a kormánynak 1703—1711. közt olyan készségesen adott segítséget a magyarok irtására, népének hasonló veszedelmét látva, most már nagyobb részvétellel hallgatta a magyar parasztok panaszait. Idáig vallás-, nemzetiség- és osztálykülönbség választotta el a magyaroktól őt, a ki göröккеleti, rácz és katona volt.

Gyermekkorában még magyar világ volt Arad körül; magyarul a parasztoktól is megtanúlhatott. A török ellen vívott felszabadító háborúk azonban csaknem egészen kipusztították onnan a magyarságot s a rácz határőrség felállítása teljesen megváltoztatta a Maros mellékének néprajzát. Több órajárásnyira kellett volna mennie, hogy magyarokkal érintkezhesék. Azután a Löffelholz féle német parancsnokok beleugrasztották a ráczokat a magyarság ádáz gyűlöletébe. S Pérov kapitány, ki németül sohasem tudott megtanulni, német parancsszóra mégis vadúl üldözte a magyarságot, melynek nyelvét nem tudta elfelejteni.

Most, mentül többet gondolkozott a dolgon, annálinkább látnia kellett, hogy népében a kormány csak a katonát becsülte, nem a szerbet s hogy a németesítő törekvésnek előbb utóbb ez is áldozatul esik. Kato-

náira a mindnagyobb polgári terhek nehezdedtek, az 1691-ben nyert kiváltságok megsértése miatt mind sűrűbbek lettek a panaszok, az erőszakos áttérítések pedig már hitében is fenyegették nemzetiségét. Kezdte érteni, 1703-ban mi adott fegyvert a magyarság kezébe; s kezdte hibának tartani, hogy a rácok akkor olyan készségesen szolgáltak a németeknek.

Méltán gyanakodhatott, hogy őket, a bécsi kormány katholizáló törekvései ellen fegyveresen tiltakozó rácz tiszteket, most a német birodalomba akarják kiküldeni, hol a Rajna mellett s délen Olaszországban már javában folyt a küzdelem a francziák, spanyolok és szárdok ellen, kik nem akarták eltűnni az osztrákok és oroszok által lengyel királyul feltolt III. Ágostot. Szerencséjüknek tarthatták a szerbek, hogy a Rajna vonalán csakhamar feleslegesekké tették őket Savoyai Jenő győzelmei; mert ha a rácz militiát pár évre a Rajna mellé viteti a kormány, itthon a rácz pópák aligha állhattak volna ellen a térítő törekvéseknek. Júniusban már Péro is minden előkészületet megtett az elvonulásra. Szállásmesterül *Matulay* Pált fogadta meg, ki valaha Rákóczi tót kuruczai közé tartozott ugyan, de mint huszár az utolsó török háborúban ő-nála is szolgált már; mindjárt a török háború után (1718-ban) Békésvármegye biztosa, a legutóbbi időkben pedig hódmezővásárhelyi marhakupecz volt. Úgy látszik, teljesen megnyerte kapitányának bizalmát, mert június 24.-étől kezdve a leszerelés után is magánál tartotta, mint cselédet. Megfogadta, hogy míg neki lesz, *Matulay*nak is ad kenyeret.

Bizalmas óráiban a kapitány többször elbeszélgetett vele és zsörtölődve mondogatta, hogy a ráczokat, kik pedig bebizonyították hűségüket, másoknál nagyobb adókkal terhelik s hogy neki és a többi kapitánynak meg kell újíttatnia a ráczok szabadságait.

Az 1734. év őszén *Sebestyén* János és *Szilasy* István szentandrásilakosok Pécskén mind gyakrabban látogatták Pérót¹⁾, ki marhakereskedéssel is foglalkozván, a venni szándékozók feltűnés nélkül járhattak hozzá. Péro már az első alkalommal szívesen fogadta s egy-egy szépmunkájú ódon pisztolyjal ajándékozta meg őket. A hatodik vagy hetedik látogatás alkalmával Péro kapitány égre emelte mind a két kezét, földre tette a sapkáját és úgy esküdött meg, hogy Isten ne legyen az ő Istene, ha ezentúl egyetlen egy háromszögletű (német) kalapot is tisztelne. Ellenben, mihelyt felülnek és kuruczok lesznek a magyarok, ráczaival készen áll s védi őket utolsó csepp vére hullatásáig. A szentandrásiak azonban figyelmeztették, hogy a magyarok, megemlékezve Rákóczi korára, még félnek

¹⁾ *Picot* (Les Serbes de Hongrie, 108. l.) úgy tudja, hogy *Sebestyén*, *Pásztor* és *Szilasy* magyar nevek mellett is éppen olyan ráczok voltak, mint Péro, kit viszont bácskai kapitánynak mond.

a rácztól s így talán el is futnának fölkelésük hírére. Péro tehát megígérte, hogy ő kezdi a támadást.

Sebestyén és *Szilasy* kijelentették, hogy ezredesöknek, vagy éppen tábornokuknak ösmerik el Pérót, kinek feladata a katonai szervezés és vezetés lesz. Mivel azonban a nemzet összes vágyai az öreg Rákócziiban testesültek meg, közösen elhatározták, hogy koldús-áruhában követet küldenek a fejedelemhez; értesítik, hogy a magyarok és rácok együttesen akarnak fölkelni s behíjják, hogy fejük és fejedelmök legyen. A dologgal sietni kellett, mert *Mercy* tábornok a bánsági hadakkal már a Rajna vidékére vonult, s ha ott elég szerencsésen folytak is a küzdelmek, Olaszországban anélkül nagyobb szükség volt a segítségre, úgy hogy Magyarországból jóformán mind oda rendelték a rendes katonaságot; ha tehát valamikor bízhattak támadásuk sikerében, most igazán reménykedhettek benne.

Sebestyén és *Szilasy*, Pécskéről távozva, Szent-András sok lakosát beavatták terveikbe; majd ellátogattak a környék több más falujába is, hogy társakat és barátokat szerezzenek. Míg a Maros vidéke rác népségének megnyerését Pérora hagyták, ők főképen a Körös-közét vállalták magukra.

Péro csakugyan beakarta váltani azt az ígéretét, hogy semlegeségre bírja a rác kapitányokat. A szentandrásiai látogatása után történt egy-két nappal (márcz. 17. vagy 18.), hogy *Strba* János nagylaki kapitányt, ki 1728-ig Aradváros szolgálatában állott s most 65 éves kora mellett is berándult, hogy Aradon töltsse a görögkeletiek farsangját, átutazóban meglátogatta pécskei barátját. Péro megkérdezte tőle, hallott-e valamit a kuruczokról; s mikor azt felelte, hogy nem hallott, mondotta, hogy ő hallott ugyan, de majd csak akkor szól neki, ha jobb értesítéseket kap; sőt akkor izenni is fog, hogy meglátogassa.

Márczius végén Pérót ismét fölkeresvén *Szilasy* és *Sebestyén*, kívánságukra a kapitány határozottan szavát adta, hogy a rác és kurucz katonaság nem fog egymás ellen harcolni. Éppen ekkor üzent *Strba* Pérónak, adassa vissza azokat a fejszéket, melyeket a pécskei lakosok elvettek a pécskei erdőbe küldött favágóitól. Azonnal válaszolt neki; s kérte, hogy bizonyos dolgok megbeszélése végett személyesen látogassa meg.

Strba csakhamar el is ment, de semmi hajlandóságot sem mutatott, hogy részt vegyen a dologban, melynek titokban tartására mégis megesküdt. Elfogadta ugyan a nyujtott kenyeret és sót, de megeskette kapitány-társát, hogy nem követi a lázadókat s hogy, ha levelet kap tőlük, azonnal tudatja vele és együtt mutatják meg azt az aradi tábornoknak.

Alig ért azonban haza *Strba*, hírét hallotta, hogy márcz 29.-én rác rablók verték föl Csanádvármegye Földeákon lakó pénztárosának a házat, 1529 frt 43 kr. erejéig kirabolták a megyel pénztárt, elvitték a községek adókönyveit s megkárosították a pénztáros magánvagyonát is. A rablókat

csakhamar elfogták s az aradi várba kísérték ugyan, de ebben a pillanatban még Strba sem tudhatta, közönséges bünténnyel áll-e szemközt, vagy a Pérótól emlegetett lázadásnak előjátéka-e az a rablás?

Különben, úgy látszik, Péro a tavasz nyiltával még komolyabban látott a lázadás előkészítéséhez. Márczius végén a szentandrásiak küldötteinek, Szilasynek és Sebestyénnek azt felelte, hogy írással le nem kötheti magát mindaddig, míg az ügyet meg nem beszéli *Gyurka* és *Strba* kapitányokkal.

Gyurkának közönségesen *Sevics* Györgyöt, az aradi ráczok vén kapitányát nezték, ki ezt a tisztet még 1704-ben kapta. Nagyon is érdekében állott tehát Pérónak, hogy őt megnyerje. Ápril 3-án, éppen vásár lévén Aradon, fölkereste s mondotta, hogy közölni akar vele valamit; de lelke és hite legyen rajta, hogy el ne árulja. Mikor ezt megígérte, sőt esküvel is fogadta a titoktartást, előadta, hogy a magyarok forronganak, föl akarnak kelni mind Magyar-, mind Erdélyországban s a ráczokat is csatlakozásra szólítják föl. *Sevics* kijelentette, hogy azon esetre, ha csakugyan kitör az általános fölkelés, ő a maga csapatával készségesen csatlakozik hozzájuk; a mire kezét is adott Pérónak. Néhány nap múlva hasonló válaszzal örvendeztette meg *Strba*, ki a bácskai forrongás hírére most, úgy látszik, múlni érezte aggodalmait¹⁾.

Péro ismét szolgálatába vette *Matulayt* s tizedike táján, pécskei kertjében, minden újabb titkába beavatta. Megeskette őt a Szentháromságra, hogy hűséggel viseltetik Rákóczi Ferencz iránt s hogy ebben a hűségében utolsó csepp vére hullatásáig megmarad. Megígérte, hogy «lajdinánt»-tá teszi, de biztosította, hogy ha nemsokára hazajön a száműzött Rákóczi fejedelem, szolgálatai fejében tőle nagyobb tisztséget és kitüntetést remélhet. A fejedelem, kinek nevét oly hiában vették, otthon is volt már akkor: nagy lelkét ápril 8-án adta vissza teremőjének. Az elámított nép itthon mégis ő-reá esküdött, s benne bízva készülődött meg gondolatlan és kétségbeesett vállalatára.

Péro környezetében idáig senkisésem akadt, ki magyarul tudott volna írni; most *Matulayt* tette meg íródeájkává a kapitány, s őt főképen a szentandrásiakkal való levelezésre használta föl. A szentandrásiak különben személyesen is gyakran fölkeresték Pérót. *Szegedinác Mihály*, Péro fia, ápril 23.-a táján mikor Pécskén egy lakodalomból hazatért, négy idegen lovat talált apja istállójában. A cselédek azt felelték, hogy *Szilasy*, *Bartha István*, *Pásztor András* és még két szentandrás ember jött azokon a lovakon. Mihály deák visszatért a lakodalomba; mikor azonban hajnalban ismét előkerült, észrevette, hogy éppen az istálló felé tartanak a ma-

¹⁾ A budai delegált bíróság fölterjesztése a királyhoz szept. 3. (Nro 282. e lit. priv.) *Sevics* utóbb nem szólott erről a találkozásról, *Strba* pedig 1736. jan. 18. tagadta, hogy Péro az utóbbi másfél év alatt házában járt volna.

gyarok. Megkérdezte tőlük, mi járásban vannak s miért keresik föl olyan gyakran az apját? «No, hát azért járunk az apádhoz — mondta sok faggatásra Szilasy, — mert kuruczok akarunk lenni s föl akarunk kelni. Ha velünk tartasz, kapitányunkká teszünk. Különbben is apád lesz a generálisunk s a ráczok is velünk tartanak.» «Ha igaz, a mit beszéltek és apám lesz a generálisotok, akkor mint kapitány én is követem őt s hozzátok vezetek vagy száz embert.»

Visszavitte őket apja házába s ott *Csobán* Mihály rácz katona, *Kecskeméti* András trombitás és *Sipos* Mihály jelenlétében dicsekedni kezdett, hogy ő belőle most már Isten jóvoltából kurucz kapitány lesz. «Én meg a trombitásod leszek,» tette hozzá *Kecskeméti*.

Fontosabb ennél, a mit ugyanekkor magával *Péróval* beszéltek a szentandrásiai. Elmondták neki, hogy velök tart már az egész Kúnság, a helységek közül pedig Szent-András, Sarkad és Remete és hogy a Dunán innen és Dunán túl fölkél az egész Magyarország, sőt Erdély is. Mert nagyon megdrágult a só. Míg azelőtt 2 frton adták a mázsáját, most 3 magyar forintot vesznek érte. De ezt még elszenvednék, sőt a császári adót is elviselnék. A földesurak és bérlők zsarolásai azonban tűrhetetlenek. Azért akarnak háborúskodni a *földesurak*, az országban lakó *nemesek* és mindenki ellen, a ki csak ellenáll. — *Péró* megjegyezte, hogy király és urak nélkül nem lehetnek el. Azt felelték, ha az egész ország föltámad, majd keresnek ők maguknak királyt; ha pedig Rákóczi hall a dologról, bizonyosan bejön hozzájuk. Erre azután *Matulayval* magyarul és ráczúl biztosító levelet íratott nekik *Péró*¹⁾.

Megbeszélték a legközelebbi föladatokat is. *Péró* tanácsára a magyarok elállottak Nagyvárad megtámadásától, ellenben a maga részéről is könnyűnek tartotta Arad bevételeét. A német katonaságot legközelebb kiviszik Németországba s akkor elfoglalván ezt a várat, onnan az egész országot eláraszthatják s keresztül-kasúl járhatják²⁾.

Mikor javában tanácskoztak, újabb vendége érkezett *Péró*nak, *Strba* a nagylaki kapitány, kit a magyarok közönségesen *Csorbának* neveztek. Mialatt az út porát lemosta magáról, 2 szentandrásiai ember kiment, ő pedig kezét fogott Szilasyval, kit még Szentesről ösmert, a hol felügyelt az ökrei mellé rendelt cselédekre; s különben is tudta róla, hogy *fogadott* *iestvére* *Péró*nak. Megkérdezte, kicsoda az a másik két ember; a kapitány azt felelte, hogy *Tolnay*, a szentandrásiai bérlő küldte őket hozzá a neki járó árenda átvételére. *Matulayval* is váltott néhány szót. Négyszem-

¹⁾ Magyar eredetije nincs meg. Német fordítása Kancz. It. ad nr. 59. Orig. Ref. 1735. *Matulay* állítólag a kapitány tudta nélkül látta azt el *Péró* szokott pecsétjével. —

²⁾ *Tokody* Márton krónikás verse szerint is (*Thaly*, Adalékok, II. 427.) a magyarokat »a gonosz rácz ekképen biztatja: Ne féj magyar sermit, menjünk el Aradra, Aradról pedig len fordúljunk Gyulára . . . Mindazért ne siess ama nagy várakba!«

közt, azután faggatta, Pérót, hogy állanak azok a dolgok, amikről a multkor beszéltek?

«Eb az anyjuk! Semmi sincs!» Dörmögte Péro. Strba figyelmeztette, hogy akkor jó lesz idejében kitisztázni magukat, mert megeshetik, hogy fejükbe kerül ez a titkolózás.

»Várjunk holnapig!« szolt Péro. »Akkor én is bemegyek Aradra s a parancsnoknak fölfezzük az egészét.«

Mialatt ők már is árúláson gondolkoztak, a szentandrásiaiak lóra patantak, hogy megmutathassák otthon »méltóságos ezeres kapitányuk« biztató levelét s fegyverre híjják a népet.

Péronak magának különben is sok dolga volt Aradon. Az aradi parancsnok munkásokat kért tőle a vár alatt elfolyó Maros medrének tisztítására. »Majd másféle munkásokat küldök én a sánczba!» mormogott a vén kapitány, de mégis csak megtette a szükséges intézkedéseket. Azon-

Amit régtől fogva várt a szegény magyar, már Isten az özvegyek s árvák könnyözetét meg hallgatta.

A fölkelők kiáltványának bevezető szavai.

kívül a tábornok a ráciz határórség tisztjeit is meghitta Aradra, hogy résztvegyenek a haditanácshoz intézendő emlékirat megbeszélésében s a Consbruch gróftól Aradvármegye inspectorává kinevezett Edelspacher beigtatásán. Edelspacher az ünnepek után Halmágyra utazott s így voltaképp fej nélkül maradt a vármegye. A ráciz tisztiek többször álltak már azon a ponton, hogy a forrongásról jelentést tesznek a tábornoknak; de nem tettek még akkor sem, mikor a pécskei kirándulásából ápril 27.-én hazatért Péro a békésmegyei parasztok mozgalmának igen komoly voltáról hozhatott híreket. Pedig Péroban s az aradi rácizokban bizakodva, éppen aznap (ápril 27.) Szent-Andráson már fegyverre keltek a magyar elégületlenek s a szomszédos vármegyék falvaiba ilyen felhívásokat küldöttek szét:

«Isten áldja meg kegyelmeteket, édes uraimék! A mit régtől fogva várt a szegény magyar, már Isten a sok özvegyek s árvák könnyözetét meghallgatta, mert igaz kurucz világ van és mi is igaz kuruczok vagyunk; azért minden félelmet félre tévén, özvegyekért, árvákért s nemes vallásunkért most szolgáljunk»¹⁾.

¹⁾ A mellékelt facsimile a szeghalmiakhoz intézett levél kezdete. Orsz. lt. Kancz. oszt. ad nr. 293. Lit. Priv.

Általában mindenünnen kedvező híreket kaptak a fölkelők; csak éppen onnan nem, a honnan legjobban várták. Pécskére küldött követeik ápril 28.-án este megérkeztek ugyan Pérohoz, azonban nem beszélhettek vele. Rövid idő múlva Péro nélkül hajtott be az aradi kocsis és hírül hozta, hogy három napnál, május elsejénél hamarább nem is jöhet haza a kapitány. Szilasyt, úgy látszik, megdöbbenetette ez a sikertelen követjárás. Hajnalban harmad magával lóra pattant, hogy Péroval beszéljen. De ő is csak Mihály deákot találta otthon, azt is nagyon rossz hangulatban. Azzal fogadta az apja szándékairól tudakozódókat, hogy menjenek pokolba s ne ácsorogjanak itten. «Mi el is megyünk erről a vidékről — szölt *Szilasy* Szegedináczi Mihályhoz. — Apád azonban Aradon van, azért Aradot is elfoglaljuk, hogy akadályúl ne szolgáljon.»

Szilasyval együtt távozott *Matulay* is, talán hogy biztos híreket mondhasson majd Péronak. Kíséretében volt *Thuróczy* Miklós, a csabai *Strhosy* Lukács, továbbá *Bartha* István, *Kovács* János és *Nagy* János. Útközben Csabán megpihenvén, a csabai bíró, jegyző s az egész lakosság jelenlétében felolvasták Péronak magyar pátensét, melyben Péro, mint Rákóczi generálisa, tudatja, hogy a rácok és magyarok egyesülten fölkeltek; hagyja tehát, hogy — halálbüntetés terhe alatt — ők is mindnyájan fegyvert ragadjanak. Székudvar vidékén viszont *Mirkovics* Pál jegyző állított össze egy száz főből álló zászlóaljat.

Péro május elsején tért haza Aradról Pécskére. Odasietett hozzá *Matulay*, ki jó híreket hozott a fölkelőkről. Ezek pár kis csetepatéban már győztek is; Békést, Sarkadot csatlakozásra bírták, sőt Gyula ostromára is vállalkoztak. Mivel azonban ő már bevallott kurucz volt, nem mutatkozhatott a kapitány házában nyilvánosan, hanem egy gyanús házban tartózkodott, »hol a tolvajok szoktak menedéket keresni.« Hitta Gura *Gyomparát* és *Misko Berberint* is, a pécskai sebészt, de hiában. *Sipos* Mihályt trombitásnak akarta felfogadni havi 6 frttal. Mikor a trombitás kérdezte, hová akarja vezetni, mondta, hogy kövesse. Csak akkor látta, hová hívja, midőn a mezőre ment. Ott, a Szárazér mellett, a csanádmegyei *Batonya* közelében, már 70—80 kurucz szedelőzködött össze. Azonnal Péro hűségére eskette föl valamennyit. Valami tótkomlósi örmény kereskedőt kifosztván, a tőle elvett ruhákból felöltöztette a rongyosabbakat s magának is kiválasztott egy ezüstszinóros sötétkék dolmányt, egy övet pedig társa, *Kiss* János engedett át neki. Felkötötte tarsolyát, a török háborúban használt kardját, magához vett egy pár pisztolyt s május 3.-án megindult csapattával, hogy újból a lázadókhöz csatlakozzék.

Ezalatt Péro is rendezte a maga katonaságát. Parancsainak meghallgatására *Kovács* János és *Bartha*, ki már ápril 28.-án is járt Pécskén, Békésről május elsején a fölkelők megbízásából újra meg akartak jelenni. Útközben három rác katoná csatlakozott hozzájuk s beszédbe ereszkedtek

velök. Jó barátoknak mutatkoztak. — Lovaglás közben kifecsegték, hogy Péro emberei s éppen utánuk küldte a kapitány, kihez szívesen elvezetik őket. Minek járjanak ők hírek után, minek vesztegessék azzal is az időt, ha igaz a Kovács és Bartha tudósítása, hogy a fölkelők a zászlóaljjal már úgylis Erdőhegy felé indulnak s hogy odavárják a Péro két lovas- és két gyalog-ezredét is?

A három rácz addig tartotta őket szóval, míg egy húsz leselkedő ráczból álló csapathoz érkeztek, mely elfogta s még május 2.-án Aradra vitte őket. Itt a parancsnok tolmács útján azonnal vallatóra fogta és beösmérésre kényszerítette mindakettőt. Tőlük értesült¹⁾, hogy már ápril 28.-án jártak Pécskén, ígéretére emlékeztetni Pérót s hogy őt otthon nem találván, most Békésről akarták fölkeresni a lázadók újabb izenetével.

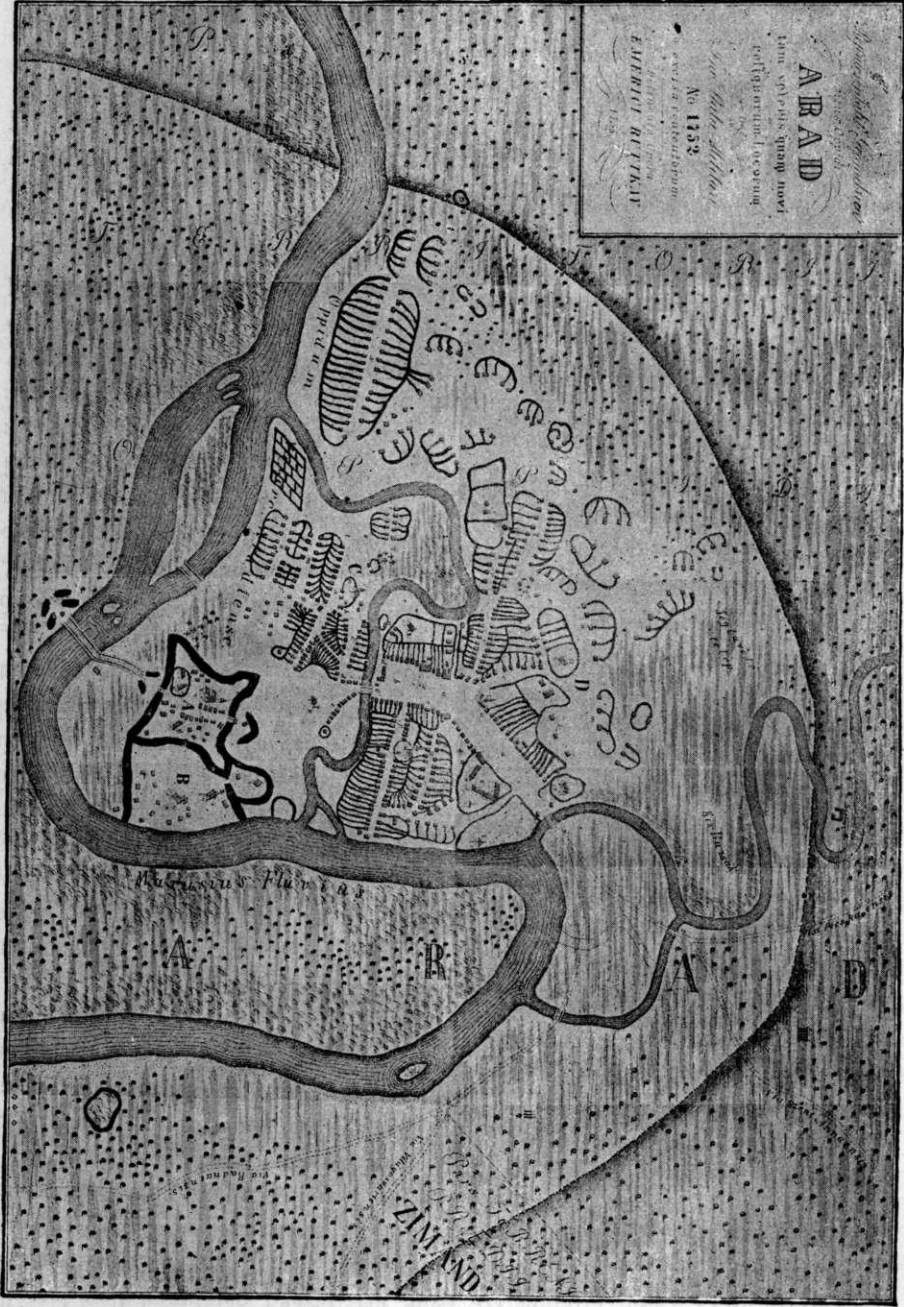
A parancsnok nem ütött zajt a dologból; enni, inni adatott a küldötteknek, de vigyáztatott reájuk s a vár őrségét is megkettőztette.

Május 3.-án Péro, kit már előbb megbízott, hogy a marosmelléki rácz katonákkal a »rablócsőcselék« ellen induljon s ki ezalatt a szín alatt Pécskén feltűnés nélkül rendezte csapatát, hivatva vagy önként, megjelent a parancsnok előtt, hogy bevárja további rendeleteit. A tábornok szívesen fogadta, sőt ebédre is marasztalta. Ő azonban azzal mentegetőzött, hogy már *Tekelija* (Tököli) Rankóhoz ígérkezett ebédre.

Rankó a ráczok hirhedt főkapitányának, Tököli Jánosnak volt a fia²⁾. Nemessége és családjának harczias híre kelleténél jobban kifejtette erőszakos hajlamait. Kapitány lett a marosmelléki nemzeti katonaságnál s ebben az időben lovas és gyalog katonák állottak parancsnoksága alatt. — Atyjáról beszélnek, hogy az idők megváltoztatták s hogy Rodostoban meglátogatta Rákóczit; ilyen körülmények közt Rankó vagy Raják sem maradhatott egészen közönyös. A rácz katonák sokat hajtottak reá, mint az előttük kedves emlékü Tököli fiára; a tiszték azonban tartózkodók voltak vele szemben. Deresedni kezdett a szakálla, anélkül, hogy főkapitány lett volna. Torzsalkodott Sevicscsel, ki atyja örökébe lépett s kinek

¹⁾ *Balla* a Nagykőrösi Krónikában (109. l.) nagyon regényesen beszéli el ezt a találkozást. Szerénce a küldöttek nem ösmerték Pérót, s ezt a körülményt felhasználva, a velök találkozó két magyar katona szép csendben vezette őket a várparancsnokhoz, ki — figyelmeztetésökre — Péronak adta ki magát s így nem is vallomásra, hanem bőséges jelentéstételre bírta a küldötteket. Ez azonban tévedés. *Bartha* már régebben ösmerte Pérót, sőt Strbát is; utoljára ápril 23. s így nem olyan régen találkozott velök, hogy Péro személyében tévedhetett volna. Az én előadásom a küldöttek vallomásán alapszik. (A minisztertanács a királyhoz, jún. 7.). Kovács maga talán nem ösmerte Pérót, a kivel azonban még sem téveszthette össze a tábornokot, ki elé már mint rabot vitték. Bizonyos azonban, hogy önkéntes vallomást tett. Október 3.-án ezt a bíróság is enyhítő körülményül tudta be neki s a királynak megkegyelmezésre ajánlta a halálra-íteltet, mert vallomása alapján fogták el Pérót s fojtották el csírájában a fölkelést. (*Kancz. lt.* Nro 78. ex Conc. Ref. 1735.). — ²⁾ *K. Lapp* (51. l.) hibásan tartja János testvérének Rankót; János testvérét Osztójának hitták. (Arad 1715. évi összeírása. Orsz. lt.).

Planus civitatis Aradensis
 Anno 1752
ARAD
 Sicut solentis quamp hodie
 figurantur locorum
Abbas Mollay
 No 1152
 ex officio cartographi
AMBRITII BATTANI
 1752

Aradvár és város tervrajza.

fia is egy rangban állt már vele, míg az ő fia, Péter és János, kisebb állással volt kénytelen beérni. Ha most azt mutatta, hogy Péró, Sevics és Strba terveit helyesli, csak azért tette, hogy őket bajba keverje s a magyar parasztok föllázítását talán csak azért óhajtotta, hogy, elnyomatásukra küldetvén, fölprédálhassa vagyonukat¹).

Péró arra akarta rábeszélni Tököli Rankót, hogy mikor Pécskéről, a lázadók leveretésének ürügye alatt iderendelt csapatai még ez éjszaka támadást intéznek az aradi várra, benn állomásozó ráczaival Tököli rohanjon a német őrségre, fegyverezze le azt s nyissa meg a kapukat Péró hívei előtt.

Míg azonban az összeesküvők Rankó asztalánál ezen tanakodtak, a parancsnok becsukatta a vár kapuit s kiadta a parancsot Péró elfogatására. Péró kapitány, kit egyik cseléde ijedten értesített a várban észrevett gyanús mozgólódásokról, s hogy a parancsnok mindent tud, gyorsan felugrott a terített asztaltól s készen álló négylovas kocsijába vetvén magát, egyenesen a városba nyíló éjszakai kapuhoz hajtatott, melyen át azonnal Arad rácz városába juthatott volna. Itt azonban fegyveresen állta útját a kapuőrség. *Talheim* Lipót (utóbb aradi postaigazgató) megfogta, kocsijából kiszállásra szólította föl, fegyvereitől megfosztotta s Handtko tábornokhoz vezette²).

Tököli és vendégei erre a hirre azonnal a parancsnoknak az óvár délkeleti szögletében levő és külön sánczczal kerített lakásába siettek. Ott *Sevics* György főkapitány, az öregebb *Strba* János nagylaki s fia, János, csanádi kapitány, továbbá a szemlaki és sajtyényi rácz kapitányok, valamint *Antonovics* Izsaiás aradi rácz püspök kijelentették, hogy szívesen kezeskednek Péróért. Tököliék azonban nem akarták megtenni ezt a baráti szolgálatot; tiltakoztak a szabadon-bocsátás ellen, s nem állottak jót a pécskei kapitányért. Erre a tábornok elzáratta, állítólag még vasra is verette Péró, jelentést tett a főhaditanácsnak, a szegedi parancsnokságot egy hadbíró kiküldésére kérte, hogy Péró, a vallatás alá fogja, a többit pedig egy újjal sem bántván³), utasította, hogy összegyűjtött csapataikkal rögtön induljanak meg az ekként földerített lázadás leverésére.

Az aradi várparancsnoknak ez az intézkedése merész elhatározás volt; mert igen könnyen megtörténhetett volna, hogy a rácok nem a kuruczok ellen, hanem mellettök rántanak fegyvert. Mivel azonban egyéb katonasága alig volt, próbára kellett tennie a határőrök hűségét.

¹) *Orczy* Istvánnak 1735. máj. 10. tett megjegyzése. - - ²) Így adják elő a dolgot Aradvármegye rendei, midőn 1743. febr. 18. nemességre ajánlták *Talheimot*. (Aradmegye jegyzőkönyve, I. 142—5. l.). A Nagykőrösi Krónika szerint (110. l.) a kapun ki nem mehetvén, a sáncznak ugratott, mivel azonban abból ki nem hajtathatott, ott elnyomták. —

³) *Balla* krónikája szerint (110. l.) Péróval együtt vasra verette Tökölit és a többi tisztet is. Ezt az alább elmondandó részletek megczáfolják; magának Pérónak elfogatása részleteit azonban főkép az ő krónikájából merítettem.

II. Ráczenellenhatás.

Az aradi rácok a magyar fölkelők ellen fordulnak. Pusztításaik. A debreczeniek sorsa. Utolsó kísérlet a rácok megverésére. Az erdőhegyi csata. A rácok diadalmenete. Nemesi fölkelés. Menekülés a rácok elől. Szegény legények.

A rácok, a kiknek nevében Péro a kuruczoknak «hétszer esküdött meg, hogy mindenekben assistentiául lesznek nekik»¹⁾, most, hogy a gyanút elhárítsák magukról, végre csakugyan készülödni kezdtek. *Strba* Jánosról már a hódmezővásárhelyi vásárban is széltére beszélték, hogy a lázadókkal tart s hogy a vásárhelyiek ezeknek a javára élelmi szereket is küldtek a táborába. A szegedi vásárra ő maga is el akart menni, nem annyira lovak vásárlása végett, mint inkább azért, hogy kipuhatolja a hangulatot; de nem mehetett el, mert — talán nem is merőben véletlenül — lovai elragadták s felfordították kocsiját, úgy, hogy fejét és lábait jól megütötte. Addig, míg arról volt szó, hogy Péroval megállapodásra jusson, sebei nem-igen akartak begyógyulni. Péro elfogatása után azonban meggondolta, a min már azelőtt is töprengett néhányszor, hogy fejét egyéb baj is érheti. Most tehát épp úgy sietett a táborba, mint a vén *Sevics*, a ki ártatlan képpel mondogatta, hogy semmit sem tudott a lázadásról odáig, míg az Arad felé menekülők hírül nem hozták, hogy a zavargók már Gyula földadását követelik. Ártatlan képet vágott *Tököli Rankó* is, mikor a medgyesi táborban május 4.-én *Czvea* kapitánynyal együtt szemére lobbantotta *Szegedinác* Mihály deáknak, hogy apjával együtt kurucz. «Látod — szólt sírva a vitéz zászlótartó *Strbához* — mit hánynak föl nekem ezek a kapitányok! A mikor te megjöttél, vissza kellett volna vonulnom. Én semmiről sem tudok. Apám nevében talán *Matulay* csinált valami írást, megszerelvén az apám pecsétjét.»

Így nyilatkoztak és mosakodtak most már azok a szerb tiszték, kikben, fordulásukról semmit sem tudván, még most is reménykedtek a fölkelők²⁾.

Aradról 21 zászlóaljjal csak 4.-én indult ki a nemzeti katonaság és aznap a békési *Gerendásig* (Arad-, Békés- és Csanádmegyék összeszögeléséig) hatolt előre; a mi nagy menet volt, mert 68 km. távolságnak felel

¹⁾ *Orczy* levele máj. 10. A helytartótanács a királyhoz, 196. sz. — ²⁾ *Szávits* (36.

1.) szerént, ha nem lett volna áruló, vagy legalább is gyáva *Strba* és *Sevics*, még *Péro* elfogatása után is Aradra kellett volna támadniok s őt kiszabadítva, megmenteniök a rácok és magyarok közös ügyét. Azonban inkább lemészárolták a szegény parasztokat, hogy kegyelmet és jutalmat kapjanak a bécsi udvartól. Egy másik szerb író (*Vitkovics* a *Glasznikban*. XXXIX., 284.) mentegeti őket és pedig azzal, hogy *Szegedinác* elfogatása miatt a kapitányok nagyon megbosszankodtak a . . . . magyarokra. Az aradi parancsnok május 21. jelentése szerént azonban (*Kanczell. lt. Nro. 78. Orig. Ref.*) a két kapitány azzal is érvelt *Péro* szabadonbocsátása mellett, hogy majd vele együtt mennek a magyarok ellen.

meg. Az útbaeső falvakat a katonák már jobbadán üresen találták. A nép részént előlük, részént a fölkelők elől nyakra-főre menekült. Az elekiek pl. elrontották a Gyula-felé levő mocsarakon keresztül vezető hidat, honnan a lázadókat várták s *Hollinger* Antal János plébános vezetése alatt Arad felé futottak az oltári szentséggel együtt, melyet a ferenczrendiek-nél, az óvárban helyeztek el. Május 7.-én a várparancsnok biztatására visszatértek ugyan, de falujokat és templomukat akkorra már kirabolták a »szabadító« ráczok, a kik közt volt *Sevics* főkapitány és fia *János* csanádi kapitány, *Strba*, *Tököli Rankó*, *Czvea*, *Szegedinác* Mihály stb.

Május 5.-én, Békésig 30 km. útát tett a sereg, mely útközben lelketlenül fosztogatta a lakosokat. Csabán pl. a ráczok 194 lakost 816 frt 27½ kr. erejéig károsítottak meg, *Burián* Sámuel evang. papot, ki a templomba menekült előlük, szakállánál fogva rángatták elő s megverték, a falu házán talált pénzt elvitték, két hordó bort megittak s 61 lovat elhajtottak¹⁾. Lehúzták a csizmát még a nők és gyermekek lábairól is, az asszonyoktól, leányoktól elszedték kötőiket, nagykendőiket, szoknyáikat. Vasfazekakkal, párnahajakkal, mángorlókkal, szalonnával, hájjal, sőt imádságos könyvekkel stb. is megrakodva mentek tovább. Békésen hallották, hogy a kuruczok, kiknek száma ezernél többre rug, két óra járásnyira a Büngösd vizénél táboroznak. Rögtön utánuk siettek, de már csak hült helyöket találták, mire Békés városát kifosztották s 895 frt 54 krra rugó kárt okoztak a lakosoknak.

Másnap dúlások közt folytatták útjokat Vésztőig, hol azt hallották, hogy a kuruczok már átkeltek a Sebes-Körösön és Okány felé, Biharvármegyébe húzódtak. Elhatározták, hogy utánuk küldenek 3 zászlóalj ráczot s hogy, ezeknek híreihez képest, egész seregükkel követik őket. A közben pedig folytonosan dúlták, rabolták a közbeeső helységeket. Legjellemzőbb azonban a debreczeniektől a kuruczok ellen küldött 55 főnyi csapattal szemben való magatartásuk. A debreczeniek május 7.-én Körös-Ladány alatt a ráczok táborával szemben álltak meg. *Gassner* főhadbiztos igazoló levelével ellátva hat embert küldöttek át a ráczokhoz, hogy a tiszteket üdvözljék és szolgálataikat följánlják. »Uraim — szóltak a Sevics főkapitány körébe gyűlt tisztekhez, — mi attól félünk, hogy kuruczok vagytok; mert Debreczenben és vidékén az a hír, hogy a ráczok *Péró* kapitány vezetése alatt kuruczok lettek.« A főkapitány emberségesen fogadta őket, azután tisztjeivel tanácskozott a dolgról. A tisztek kijelentették, hogy ezekben a zavaros időkben senkiben sem lehet bízni; nem szabad tehát elengedni a debreczenieket, hanem a tábornokhoz kell őket vezetni, a ki majd megítélheti, jóban járnak-e vagy sem. Erre Sevics fölhívta a küldötteket, hogy a debreczeni csapat a ráczok táborában telepedjék meg. Négyet azonnal visszaküldött, hogy az egész csapatot a táborba híjják.

¹⁾ *Haan* (Békésm. hajdána, 44.) Csaba kirablását a kuruczoknak tulajdonítja.

Ezt a négyet a tábori őrszemekig Strba, vagy — a hogy a magyarok nevezgették Csorba kapitány is elkísérte, ki Sevicscsel egyetemben némi-
leg mégis kímélni akarta a magyarokat.

Pár pillanat előtt hagyta el a tábort 300 rácz, hogy a terepet kiku-
tassa. *Raják* kapitány (Tököli Rankó) azonnal 2 hajdút küldött utánuk
azzal az utasítással, hogy kinn a mezőn támadják meg és kaszabolják le
a debreczenieket. Ő maga is nyomukban volt s izgatni kezdte ellenök az
őrszemek közelében levő ráczokat. Ezt hallva, Strba rögtön utánuk kiál-
tott a debreczenieknek, kik vissza is fordultak. Viszont a Tököly utasítá-
sait véletlenül halló két debreczeni esengésére a főkapitány is rögtön
kiküldte saját fiát, a csanádi kapitányt, mintegy 9 tiszttel és közlegény-
nyel, hogy a merényt megakadályozzák. A 4 debreczeni visszavágtatván,
Strba utasítására a kocsik közt keresett menedéket. Ekkor azonban
Tököli Rankó kapitány kivont karddal kényszerítette őket, hogy szálljanak
le lovaikról s adják át fegyvereiket, ruháikat. A rácz hajdúk hajukba
ragadtak s mentéikről a posztóval együtt szaggatták le az ezüst gombo-
kat, a mellett egyre kiabálták: »Öld, vágd!« Ha nincs ott *Strba* és *Sevics*
János, a főkapitány fia, kétségkívül lekaszabolják mind a négyet. Dühé-
ben Tököli még védőjükre, Strbára is kardot rántott; ekkor azonban
megkorbácsolta őt a kapitány, Sevics csanádi kapitány pedig megkardla-
pozta. A főkapitány azonnal elfogatta Tököli Rankót, de a négy debre-
czenit is foglyok gyanánt kísértettette a táborba, majd azzal az utasítással
küldte a debreczeniekhez, hogy mindnyájan csatlakozzanak a ráczokhoz.

Csatlakoztak is és most már, sürgősen visszahíván a lázadók üldö-
zésére szánt 3 zászlóalj is, azonnal megindult a tábor Békés felé. Elül
egy század rácz, utánuk a debreczeni csapat s végül a rácz sereg. Így
haladtak Békésig, hol Sevics főkapitány szemlét tartott fölöttük. A ráczok
kivont karddal tisztelegtek előtte, mit a debreczenieknek nem engedtek
meg. Azután mindent lehajigáltak a debreczeniek szekereiről. Pénzt nem
találván, egyelőre nem bántották őket, sőt külön táborhelyet is jelöltek ki
számukra s fegyvereiket sem vették el. Egymás közt azonban egyre hajto-
gatták, hogy két faluban sem találhatnak annyi zsákmányt, mint a debre-
czenieknél, kik ilyesmik hallatára egész éjjel aggodalmasan őrködtek. Hogy
a ráczokat megnyugtassák, puskáik serpenyőiről szemök láttára verték le
a port.

Másnap készeknek nyilatkoztak fegyverök letetésére, ha a főkapi-
tány elkísérteti őket Aradra, hol a ráczok dühe ellen nagyobb biztonsá-
got remélnek. A főkapitány valóban lefegyvereztette a debreczenieket.
Fegyvereiket kocsira rakatta, lovaikat elvétette s a tisztek és közkatonák
közt szétosztotta. Azután kocsira ültette őket s egy kapitány vezetése
alatt őrséget rendelt melléjük. Csaba és Gyula közt rövid pihenőt tartva,
még azon éjjel a székudvari táborba érkeztek.

8.-án Békésről Gyula alá indult a rácok egész serege. Gyuláról az alispán a rácúl is tudó *Tomcsányi* Jánost küldte Sevics elé, azzal a két emberrel együtt, ki először hozta neki hírül, hogy a lázadók egy zászlóval Erdőhegy és Székudvar alatt állnak. Annál jobban kell sietnie, mert, a kuruczoktól félve, már nemcsak a lakosságnak, hanem a megyei tisztviselőknél egy része is megfutott. Sevics azonnal tovább vonult az eleki mezőre, Otlaka közelébe s miközben két órai pihenést engedett hadainak, egy elfogott kuruczról értesült, hogy a fölkelők Erdőhegy alatt táboroznak. Most tehát kelet felé tartott. Székudvar alatt egy odaváló paraszt s a gyulai uradalom két gornyikja újból megerősítette azt a hírt, hogy a fölkelők a Körösön túl a híd környékén állanak. Azonnal pihenőt fúvatott, a lovakat jól megabrakoltatta, a fegyvereket megvizsgáltatta, egy csapatot pedig kiküldött a terep föl kutatására.

Közeledésök hírére a fölkelők, kik május 7. éjjelre Bihar felől érkeztek Erdőhegyre s másnap Székudvarig nyomultak előre, — most ismét visszavonultak Erdőhegyre, hol a rácokat a szekérsánczon álló Sebestyén vette először észre. A magyarok eleinte örömmel üdvözölték jövetelüket, mert azt hitték, hogy Pérótól hoznak segítséget. A rácok azonban az előőrsekre csaptak, de nem valami nagy szerencsével, mert a gyorsan magukhoz tért magyarok néhányat megöltek közülök. A rácok megfuttak s káromkodva fenyegették a kocsikon összekötözve fekvő debreczenieket, hogy az ő vérökkel mossák le ezt a vereséget. A debreczeniek segélykiáltásait hallva, a csanádi kapitány közbelépett ugyan s megmentette életöket; ennek a fejében azonban 50 aranyat fizettetett magának is, apjának is, a főkapitánynak.

Május 9.-én mindjárt éjfélután fölkerelkedett a rác tábor s Erdőhegytől délnyugatra a görhei, vagy — a hogy a székudvariak nevezik — gyürhei mezőn állapotodott meg. A főkapitány egy erős osztálylyal *Milics* borosjenei és *Strba* nagylaki kapitányokat küldötte előre, hogy a fölkelők visszavonulásának útját elvágják. *Szilasy* és *Matulay*, kiket aggasztott a tegnapi csetepaté, de még mindig hitték, hogy az csak félreértésből történt s a rácok csatlakozni fognak hozzájuk, 3 órakor fegyveresen fölkeresték a szembejövő Strbát s egyenesen megkérdezték tőle, áll-e még a fölkelőknek adott szava, hite? S kérték, hogy hit alatt tárgyaljanak együtt. Strba káromkodva fordult Matulayhoz: »Milyen a te hited: zsidó, czigány vagy egyéb?! Majd megtanítunk benneteket!« Szegedinác Mihály kérte Strbát, mondja meg nekik, mi történt Péróval. »Ördög az anyád! — mordúlt Strba Matulayra; — hát így hálalod te meg a Péro jóságát és kenyerét? Már Péro is el van fogva s Péro elveszett!« — A két küldött látható módon megdöbbsent a váratlan hírre. »Minek árúttátok őt el azzal, hogy három társatok által leveleket küldöttetek hozzá? — támadt reájuk a kapitány. — Azokat elfogták s idő előtt elárúttak mindent«. Hiában

mentegetőzött Matulay, hogy azok a maguk jószántából, megbízatás nélkül, a végből mentek oda, hogy labanczok legyenek; s hiában kérte, tartsa meg a szavát. »Most már nincsen adott szó — kiáltott Strba — s egy óra múlva meglátjátok, mi történik veletek. Ha Isten nekünk adja a győzelmet, mindnyájatokat kikergetünk Magyarországból!«

A két kurucz kapitány sértetlenül tért vissza Erdőhegyre, hol azonnal fegyverbe állították a fölkelőket¹⁾. Ezek már, az előbbi nap tapasztalatain okulva, erős szekérvárral kerítették táborukat, mely, túlzott hírek szerént, 10—15,000, voltakép azonban csak 1300—1400 emberből állt 13—14 zászló alatt. A kuruczok vezére s ezeres kapitánya *Sebestyén* János, őrnagya *Vértessy* Mihály volt. Kapitányaik *Pap* Gáspár Dobozról, *Szilasy* János Szent-Andrásról, *Mirkovics* Pál jegyző Székudvarról, *Csordás* András Túrról, *Matulay* Pál Vásárhelyről, *Gesztesy* György (ki még nem csatlakozott a fősereghez) Vadászról, továbbá a versíró *Tokody* Márton és *Mogyoróssy* György (ki azonban a csata előtt megszökött). Egyéb tisztjeik:

■ ő. ...

Kneth Antal Tamás, az erdőhegyi csata haditudósítója.

Székely István, *Szalontay* Sándor, *Nagy* András, Sarkadról *Tokay* György, *Örvény* István, *Bende* András és — mint tábori pap — *István deák* feketegyarmati tanító. Ezt, Matulayt és Mogyoróssyt a fölkelő tiszték íródeákjai (secretariusai) gyanánt is említik. Ez a 14 kapitány és tiszt vezette a 14 zászlóaljzat. Az őrmesterek közül nemes *Bajkor* Dániel, *Nyulak* Mihály és *Szántó* Mihály neveit ösmerjük. A zászlótartók közül a sarkadi *Tokay* Ferencz és *Nagy* Mihály, a szentandrászi *Tóth* János, az öcsödi *Lévay* György, a kisjenei *Nyágra* gornyik, továbbá *Horváth* András és *Kis* János neve maradt emlékezetben. Tokody kapitány *Bóné* Andráshoz, Rákóczi egykori ezereskapitányához hasonlította őket: »az emlékezetről sírhat Magyarország.« Jobbadán egyszerű, tanulatlan emberek, falusi bírák, esküdtek és kisbírák, legjobb esetben jegyzők és tanítók. Akadtak ugyan közöttük katonaviselt emberek, de azok is csak altisztségeket viseltek Rákóczi vagy a »császár« hadaiban. Hadvezetésre való képtelenségüket ismerték s

¹⁾ A Nagykőrösi Krónika (111. l.) szerént május 9.-én reggel 6 órakor teljes meglepetéssel kezdődött az erdőhegyi csata s a fölkelők még ekkor is ujjongva fogadták a ráczokat, mint szövetségeseiket. Én *Kneth* hadijelentése s a tanúvallatások alapján adom elő a történeteket.

a ráczoktól remélték, hogy azok rendes katonák lévén, tisztjeik győzelemre vezetik őket. Keservesen csalódtak bennök; teljesen azonban nem veszítették el saját tisztjeikbe vetett hitüket. Sőt némely részök még Matulay és Szilasy követsége után sem tartotta árulóknak a ráczokat s nem vette komolyan közeledésük rossz szándékát. Hiszen Szilasy János lovaskapitány csak az imént adta át Tokay Györgynek azt a levelet, melyben Péro a ráczok segítségével biztatta a fölkelni akaró magyarokat; csak az imént kötötte a lelkére, hogy jól vigyázzon arra a fontos íratra, a mit gyalog létére jobban is megtehet, mint egy lovaskatona, ki rohamközben könnyen elejthetné. A sokszor, minden új csapat fölesküvésénél felolvasott levelet most hajnalban is mindenki ott láthatta a Tokay György süvege mellett. Hétszer esküdött meg Péro a ráczok nevében; lehetetlen, hogy megfélemedkezzenék róla! *Mogyoróssy* György kapitány ugyan, ki nagyon jól ismerte Péro-t és a ráczokat, nem bízott többé a sikerben s Matulay és Szilasy követsége után azonnal megszökött a kurucz táborból; a többiek azonban helytállottak és vakbizalmukból csak akkor ocsúdtak föl, mikor hajnali 4 órakor a ráczok sortüzet intéztek szekérsánczuk ellen.

A rosszul, néha csak doronggal fegyverzett gyalogok azonnal zavarba jöttek, a mint észrevették, hogy soraikból már az első tüzelésre többen elestek. A puskások ugyan közölük is helytállottak, a többiek azonban csakhamar megfutottak és a bokrok közé menekültek. A rácz puskások egy része tovább üldözte őket és sok kárt tett bennök. A másik résznek azonban kemény munkája akadt a szekértábor ellen, honnan a gyalog puskások, kik között ráczok és oláhok is akadtak, hévvel viszonozták a lövéseket. Az ellenségnek is be kellett ösmernie, hogy «kétségbeesett erővel védték magukat».

Ezalatt azonban *Milics* és *Strba* hátukba került s elállotta a hídfőt, mire a fölkelők két tűz közé kerültek. Sebestyén kapitány, kinek lovasai kellően úgy sem mozoghattak a szűk táborban, három zászlóalj huszárt küldött elűzésükre s a híd visszafoglalására, hogy a menekvők útját biztosítsa. A rácz lovasok száma azonban 500 volt s így e helyütt is nagyobb erővel kellett mérkőznie. A huszárok tüzet adva rohantak a ráczokra, majd kézviadalra mentek át. *Milics* kapitány egy közemberrel mindjárt az első támadásnál elesett¹⁾, *Strba* és Szegedinácz Mihály súlyosan megsebesült. *Strbát* egy Nyágra nevű oláh gornyik és zászlótartó mellbe vágta zászlója rúdjaival, a másik zászlótartó, *Kis* János pedig, a kopjája végébe erősített lándsával átszúrta a karját s lováról is lerántotta. *Sevics* főkapitány maga is csak bajjal menthette meg életét. A kurucz kapitányok

¹⁾ Ezt a ráczok Boros-Jenőn temették el. (P. Nagy, Aradm. tört. V. 109. — Kézirat nertz. muzeumhan.)

közül *Mirkovics* Pált kegyetlenül összekaszabolták ugyan a ráczok, a többit azonban sem el nem ejthették, sem el nem foghatták, a hídfőt pedig rövid időre föl kellett adniok. Hat óra hosszát valóban keményen tartotta magát egy kis csapat; és ha nem az utolsó pillanatban értesülnek vala a ráczok hitszegéséről, a krónikairó szerént «sok rácz asszonyok özvegyen és sok rácz gyermekek árván maradtak volna». Így azonban tíz óra tájban már minden ponton övük volt a győzelem s a hidat a kurucz huszárok csak menekülésre használhatták. A ráczok a csatátéren 400 huszárt és gyalogost, üldözés közben pedig 300-at vágtak le¹⁾ és 169-et foglyúl ejtettek. Elfoglaltak tíz zászlót, két szekérre való fegyvert és számos gazdátlanul maradt lovat. A ráczok a halottakról még ruháikat is lehúzgálták, Erdőhegy községét magát feldúlták, felgyújtották; s még a reform. templom úrasztali kendőit is elrabolták; a szegény lakosoktól azonban két hordó mézen kívül nem vihettek el egyebet.

»Kiért az Úr-Isten őket megbüntesse,
Verebek rakjanak fészket ő fejekbe . . . . .
Mint amaz dögpárát útczákon hurczolják,
Rút káplárpálczával, korbáccsal kínozzák,
Vagy flinta-sarkakkal oldalát döföljék,
Selma, hunczut, német nevekkal nevezzeék!«

tört ki a harag *Tokody* Márton kurucz kapitányból, ki »Péro veszedelme« cím alatt utóbb versben írta le ezt az egész eseményt²⁾.

A ráczok csak dél tájban tértek vissza táborukba, hol halálos aggodalmak közt várakoztak rájuk a fogoly debreczeniek. Tíz aranyat kínáltak Tököli Rankónak, ha megvédi őket; de az csak 24 arany árán vállalkozott életök megoltalmazására. A délutánt még portyázásokkal töltötték el; az éj beálltával azután megindultak Arad felé, magukkal vivén debreczeni és az erdőhegyi csatában ejtett foglyaikat is; még pedig valamennyit a fölkelőktől elszedett kocsikon.

Másnap érkeztek Aradra, hová a megkötözött lázadókat és debreczenieket, az erdőhegyi csatában elvett 10 zászló lobogtatása mellett, valóságos diadalmenetben vitték be. A német tiszteket ezzel is megakarták győzni róla, hogy hazugok a hűtlenségökről terjesztett hírek s hogy igaz szolgálai a császárnak. *Handtko* tábornok azonban elég hidegen fogadta a hősöket, mivel Péro vallatása után tisztában lehetett lovagias érzelmeikkel. A debreczenieknek már másnap igazságot szolgáltatott s haza eresztette őket; fegyvereiket, lovaikat azonban csupán tíz nap múlva szedhette vissza a ráczoktól s akkor is romlott állapotban küldhette utánuk.

¹⁾ Más tudósítások szerént összesen csak 500-at. Május 23. a budai Mercurius 41. száma is 400 halottat említ, de győzőül magát Orczyt szerepelteti. — ²⁾ Közölte *Szilágyi* az Új Magyar Muzeumban, I. 182—184., K. *Papp* Miklós id., 134—7., a muzeumi kéziratról s legteljesebben *Thaly* Kálmán, Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez, II. 423—432.

S éppen május 10. vette a tábornok Békésmegye panaszát, milyen rakonzátlanóságokat okoztak ott ezek a rácok.

A tábornok a rác nemzeti katonaság kivonulása után azonnal fölhíttá az aradi polgárokat, hogy mivel a gyöngye őrség egymagában elégtelen a vár megoltalmazására, őrségre ők is kiálljanak. A polgárok nem csak ezt tették meg készségesen, hanem május 6.-ától május 20.-áig a vár sánczolásában és árkolásában is részt vettek 213 munkással, kik 220 prófontnál egyebet az egész idő alatt nem kaptak a kincstártól; a mellett éjjel-nappal ott őrködtek az ágyúk mellett, vagy a sánczokban¹⁾. Handtko tábornok a rácok hazatérése után is igénybe vette szolgálataikat; mert Péró és társai börtönének őrizését valóban nem bízhatta többé a rác határőrökre. *Halász* Péter, a b. Orczy István vezetése alatt fölkeltek elöhadának élén, csak május 12. érkezett Erdőhegy alá, a csata után 3 nappal, de egyúttal a legrövidebb idő alatt, a mi rendelkezésére állt; mert a Túrtól Erdőhegyig vezető mintegy 120 km. utat másfél nap alatt tette meg. Meztelen holttesteket talált a csatatéren, melynek közelében most ő üttetett tábort. Hadbírója, Ónodi *Kovács* István²⁾ s még 5 ember kíséretében elfogta az ottan lappangó *Mogyoróssy* Györgyöt, ki magát a fölkelők egyik hadnagyának és secretariusának mondta s ki azzal mentegőzött, hogy az erdőhegyi csata elől az erdőbe menekült. Tőle hallotta, hogy a fölkelők közül valami százan ismét összeverődtek s újabb ellenállásra készülődtek. Ekkor tűnt ki, katonai tekintetben milyen hibát követtek el a rácok azzal, hogy a csata után nem üldözték messzire a fölkelőket, hanem még aznap hazatértek Aradra. *Halász* Péter azután *Mogyoróssy* kalaúzolása mellett felkutatta a szomszéd Nadab, Kis-Jenő, Ágya és Zerénd környékét; de senkit sem talált, mivel a lázadók Biharba menekültek át. Május 16.-án Gyula alá ment, hol a 14.-én megérkezett Orczyval együtt kipihenvén fáradalmaikat, május 18.-án haza felé indult s május 28.-án már fel is oszlatta csapatát. *Beleznay* csapata 19.-én indult haza Gyuláról.

Orczy mindjárt megérkezésének napján, 14.-én meghagyta Arad- és Zarándmegyéknek, hogy a lakosságot visszatérésre szólítsák fel; s ezt azok a megyék annál kedvesebben vették, mivel »már nagyobb részént a helységek a sok kóborlók, pusztítók és haramiak miatt elszéledtek; Nagyságod protectiójában ha nem vigasztaltatnának, talán az többi is utána ment volna.« Ebben a tekintetben az alispán, *Bibics*, ellenmondásba jött főispánjával, gr. *Consbruch* Pállal, ki azzal dicsekedett, hogy ha ő az egész mozgalom alatt nincs a megyében, a kivándorlás sokkal nagyobb lett volna. Magával Orczyval azonban csak 17.-én lépett levele-

¹⁾ A HTT. a királyhoz, jún. 3. *De Blois* ezredes bizonyítványa 1737. júl. 13. és 1741. júl. 26. HTT., fasc. 80. nro 527. A. és B. — ²⁾ K. *Papp* Miklós (id. h. 65. l.) félreértve Bartha (112. l.) szövegét, Kovácsot a fölkelők egyik vezérének mondja.

zésbe, mit azzal igazolt, hogy a helytartó tanács május 7-i leiratában szó sem volt Orczy parancsnokságáról.

A Fejér-Körös és a Maros közt azonban csak lassan állt helyre a béke. Az aradi ráczok újra ijesztgették a környéket és Zaránd-, Bihar- és Békésmegyékben elhajtották a fölkelők özvegyeinek és árváinak marháit. Folytonos portyázásaikkal zaklatták a népet s megfosztották gazdasági és házi szereitől, úgy, hogy a földművesek most már előlük menekültek. A csanádi Batonyáról és Tornyáról 87, Aradmegye 9 helyéről (Kuvin, Kovaszincz, Kerek, Moroda, Gyarmat, Csigerel, Komlós, Siria és Mikelaka) pedig összesen 107 család futott át az ú. n. bántóságba. *Edelspacher* Zsigmond a temesvári katonai kormányt már június 15. figyelmeztette, hogy, ha másképen nem lehet, huszárok segítségével is vissza kell téríttetnie ezeket a lakosokat, kik főképen a modenai herczeg és Stahremberg gróf uradalmából menekültek el; különben kárba vesz egész aratásuk s felakad minden mezei munka; azt pedig a visszatérőktől sem lehet követelni, hogy ebben az esztendőben s ilyen körülmények közt adóikat s jobbágyi tartozásaikat megfizessék. De még fölkelő csapatok is lézengtek Arad- és Zarándvármegyében. *Gesztesy* György régi kurucz kapitánynak és *Farkas* Mihálynak Vadász körül gyűjtött 50 főnyi csapata az erdőhegyi csata hírére azonnal bejelentette meghódolását; egy másik azonban május közepén 17, majd 40 emberrel Ménesi közelében ütött tanyát. Nem raboltak, hanem csupán enni, inni kértek a modenai uradalom gazdatisztjétől, kit biztosítottak, hogy, ha kegyelmet nyernek, a király iránt készségesen leteszik az esküt. Május 18.-án gróf *Consbruch* aradi főispán azt javasolta az udv. kancelláriához intézett fölterjesztésében, hogy mivel ez az állítólag több év óta kóborló csapat sokáig úgy sem tudna nyugton maradni, legjobb volna bevenni őket a rendes katonasághoz. Ilykép rövid idő alatt lóval, fegyverrel s minden szükségessel ellátva, egy ezer, vagy éppen 1500 főből álló ezredet könnyen lehetne összehozni.

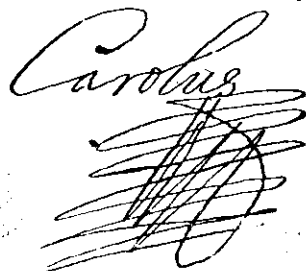
III. Megtorlás.

Orczy menedéklevelei. Péró az aradi haditörvényszék előtt. A delegált bíróság. Péró kínzatása. A rácz kapitányok ügye. Az ítélet tervezete. Aggodalmak a ráczok miatt. A kapitányokat még meg is dicsérik. Péró s a magyar fölkelők elítéltetése. Péró utolsó napjai s kivégeztetése. A lázadás fontossága.

Hogy a meggondolatlanul kezdett lázadásnak nem volt annyi áldozata, egyenesen *Orczy* érdeme. A gyulai táborban maga is nagy erélylyel folytatta ugyan a vallatásokat s május 16. és 17. is 14 fogoly átküldését kérte az aradi parancsnoktól, hogy szembesíthesse őket saját foglyaival; másrészt azonban kegyelmet ígért minden megtérőnek. «Adja

Isten — írta hozzá az aradi várparancsnok, — hogy a császár, a mi legkegyelmesebb urunk és a királyság a nyugtalanságot csakhamar lecsillapítsa s hogy az itt föllobbant lángnak máshol ne legyen hatása! Uraságnak nagy dicsőségére fog válni, ha ő császári felsége szolgálataiban mindent megtesz.» Orczy menedékleveleit (május 16.—június 2.) 276-an, és pedig Zarándból 22-en vettek igénybe. Intézkedéseit a kanczellária előterjesztésére egészben véve III. Károly király is helybenhagyta, ilykép: ¹⁾

placemintostopi.
 Mioamelania
 Carolus

Gyanú, felesleges aggodás és a megyék túlbuzgósága sok olyat juttatott börtönbe, a kik sem tettel, sem tanácssal nem vettek részt a lázadásban s a kiknek őriztetése, élelmezése utóbb sok költséget okozott. A marosmelléki ráczok közé Szegedre és Aradra június 7.-én *Traun* tábornokot küldte a kormány, mely, úgy látszik, nem nagyon bízott a ráczokban, de elmérgesíteni sem akarta a dolgokat.

Eppen a ráczoktól lakott vidékeken kellett legjobban sietni, hogy az előleges vizsgálatot megejtsék, mert láttuk, hogy Pérót — elfogatása után azonnal — meg akarták szabadítani a ráczok. A haditanács a hadijog értelmében rendes pört kívánt folytatni a vádlottak ellen s de *Blois* alezredest nevezte ki a hadbíróság elnökévé. Magát a vizsgálatot a szegedi auditor, *Koska* vezette nagy ügyességgel. Első sorban Pérót, másodsorban *Matulayt*, *Thuróczy* Miklóst, a csabai *Stohosty* Lukácsot, *Bartha* Istvánt, *Kovács* Jánost és *Nagy* Istvánt hallgatták ki. Mivel a vizsgálat mind súlyosabb adatokat derített ki Péro ellen, őt május 20.-án már kivallatás alá vetették. «Noha — olvassuk a bécsi minisztertanácsnak június 7. tett előterjesztésében — a hóhér szorítót és felhúzó kötelet is alkal-

¹⁾ Az orsz. lt. kancz. osztályában »Nro 71. Orig. Ref. 1735.« jegy alatt levő eredetinek facsimiléje.

mazott ellene s a meggyújtott lámpa tüzét fokozatosan reá fújván, négy égési sebet ejtett rajta, — a három percz híjján egy óráig tartó kínzást olyan testi és lelki erővel tűrte, hogy készebbnek látszott meghalni kínjai közt, mint hogy elárúlja az összeesküvés részleteit és tagjait, a kiknek tanácsából cselekedett.» Másnap az aradi parancsnok kénytelen volt az udv. haditanácstól kérni újabb utasításokat. A mellékelt tanúvalatások kiegészítése végett a király a bűnjelek szorgalmas gyűjtését rendelte el.

Június 21. maga a tanács is meghagyta Békés-, Bihar-, Arad-, Csongrád- és Hevesvármegyéknek, írják össze a lázadás lecsönDESítésére kiküldött nemzeti katonaság által a lázadóktól elszedett tárgyakat és holmikát s azokat gondosan őrizték meg, hogy a vizsgálatnál esetleg föl lehessen használni.

Az előnyomozások már annyira haladtak, hogy az ügy megérett a törvényszéki tárgyalásra. A király *Jörger de Tollet* v. b. t. t. és lovassági tábornok elnöklete alatt Budára külön törvényszéket rendelt s behítta oda Koska szegedi hadbíró is, ki a Péro ellen Aradon indított nyomozást jól

*Fidelis Subvenerimus
Francisus Coenes Jörger*

Jörger gróf névalírása.

végezte s ügyét a vizsgálatokból kellően ismerte. Augusztus elején Aradról Budára szállították magát Péro is, kinek erős kíséretéhez Szolnokon még 12 katona csatlakozott. Rövid idő alatt 152 vádlott csörgette lánczait a budai Csonka-toronyban. Sevics és Strba rácz kapitányokat azonban egyelőre még nem engedte elfogatni a király és csak aug. 27.-én útasította *Handtko* vezérőrnagyot és aradi várparancsnokot, hogy Péro fiát, Szegedinác Mihályt, Budára vitesse.

Péro ellen a bíróság aug. 27. alkalmazta először a kínzást; ekkor tett vallomásainak terhelő részét azonban harmadnap visszavonta Péro, mire a kir. ügyész újabb torturát indítványozott. A bíróság ezt nem akarta elrendelni mindaddig, míg fiát, Mihályt, ide nem hozzák s körülmenyesen ki nem hallgatják. Ezen alkalommal a kir. ügyész újabb indítványt tett az erősen gyanúsított Sevics és Strba elfogatására. Szept. 3.-áig kihallgatott a bíróság minden vádlottat s úgy találta, hogy néhányan pusztá gyanú és fölösleges aggodalom alapján, a megyék túlbuzgóságából kerültek fogságba, pedig sem tanácscsal, sem tettel nem vettek részt a lázadásban. Hogy méltatlanul ne szenvedjenek, fölösleges költséget ne okozzanak, a túlsúfolt börtönök pedig kiürüljenek, szabadon bocsá-

tásukat kérte a bíróság a királytól. Szept. 5. azonban a kancellária csak azt javasolta a királynak, kérjen beható jelentést *Förger* elnöktől az olyan ünnepies és költséges bíróság utóbbi működéseiről, valamint Péro fiának vallomásáról, ettől tévén függővé a két kapitány elfogatását. Ilyen veterán katonáktól, tisztektől s más tekintélyesebbektől a mozgalomról többet lehet megtudni, mint egyszerű parasztoktól. Ez a részletes jelentés másnap már fölment, minek az lett az eredménye, hogy a kancellária a királynak csakugyan ajánlotta is a két kapitány elfogatását s a budai bíróság elé való állítását.

Mihályt Aradról szept. 14. hozták Budára s másnap állították először bíróság elé. Szilasy, Sebestyén, Bartha, Pásztor, Szántó és Kovács olyan vádakat mondtak szemébe, hogy másnap a bíróság — a kir. ügyész javaslatára — keményebb eszközök, sőt, ha szükségesnek látszanék, a kínzás megengedését is kérte ellene.

Szept. 21. a király meghagyta Jörgernek, hogy az ártatlanokat, vagy csupán pusztá gyanúból elfogottakat szabadon bocsáttassa s hogy Péro — mivel második kínzása alkalmával Sevic és Strba ellen tett vallomásait visszavonta, a törvény azonban a harmadszor való kínzást is megengedi, — ha továbbra is tagadna, harmadszor is megkínoztassa, de korát és gyöngé erejét megillető kímélettel. Abban az esetben pedig, ha ekkor is a két kapitány ellen vallana, Strbát és Sevicset el kell fogatni, mire föltételesen már útasította is a haditanács az aradi parancsnokot; Szegedinác Mihályt egyelőre tartassa Budán. Parancsához alkalmazkodva, a bíróság okt. 3. szabadon bocsátott 34 vádlottat; Péroinak harmadszor való kínzását ellenben akkorra halasztotta, ha itt lesz a két kapitány is, a mi három hét előtt alig történhetik meg, noha értesült róla a bíróság, hogy a király október 1. már csakugyan elrendelte elfogatásukat.

Okt. 28.-án a *Sinzendorf* gróf elnöklete alatt tartott minisztertanács elfogadta a bíróságnak s a kancelláriának azt a javaslatát, hogy a megnevezett lázadókat a zeréndi s két más prédikátorral együtt bíróság elé állítsák. Be kell szerezni összes írataikat és, hacsak lehet, kidolgozott beszédeiket, hogy kitűnjék, nem izgatták-e már a zavargás előtt is a népet, vagy nem folytattak-e valamely veszedelmes levelezést. A prédikátorokat jóakarattal, de körülményesen hallgassák ki. Ebben az esetben a vallás nem jöhet szóba; mert a prédikátorokat épp úgy, mint az ország akármilyen más vallású és nemzetiségű lakosát s mint a két katonatisztet is, cs. kir. rendelet alapján, a lázadás gyanúja miatt tartóztatják le és hallgatják ki¹⁾. Strba és Sevic kapitányokat okt. 11. Aradon *Hamilton*

¹⁾ A király a minisztertanács fölterjesztésére saját kezével írta oda, hogy a Budára ismét összejövő bíróság elé kell idézni Gyurka és Strba kapitányt és az ifjabb Péro s őket kínzás nélkül, sőt kegyesen vallatni. Figyelmeztessék őket, hogy az első bíróság valla-

András gróf lovassági tábornok és temesvári parancsnok egy őrmester vezetése alatt 20 Hantoi-lovassal, *Handiko* vezérőrnagy aradi parancsnok pedig egy hadnagy parancsnoksága alatt 30 emberrel elfogatta és az okt. 8. tett előleges intézkedésekhez képest Szegedre kísértette: még pedig Sevicset, mivel igen rosszul van s járni is alig tud, bilincs nélkül, Strbat ellenkezőleg kezén bilincsekkel. Az ú. n. Bánáton át azért tették azt a kerülőt, hogy az aradi ráczok közt zendülésre ne adjanak okot. Budára is szerencsésen megérkeztek a foglyok. Ilyen körülmények közt a minisztertanács elrendelte, hogy az ifjabb Szegedináczczal együtt a két kapitányt is kihallgassák s az öreg Péroval szembesítsék, de ne kínozzák. Mivel bűneiket megbánva, készségesen végrehajtották az aradi parancsnok rendeletét és századaikkal a zavargók ellen nyomulván, azokat erélyesen megtámadták s a bajt csírájában elfojtották, ezzel annyira jóvátették hibáikat, hogy talán még a törvény rendes útján sem lehetne őket elítélni. Tehát akármi tűnnék is ki vallomásaikból, ajánlja a tanács a királynak, hogy őket s a prédikátorokat ne vesse kínzás alá s hogy ezt az ifjabb Szegedináczra nézve is függőben hagyassa.

A két kapitány vallatására csak 1736 január 18—20. került a sor. Arra az ígéretre, hogy ha részletesen elbeszéli az összeesküvés sorát, kegyelmet várhatnak a királytól, kinek december 2. kiadott rendeletét magyarul és szerbül is megmagyarázták nekik, előbb *Sirba* János, utóbb (jan. 19—20.) *Sevics* György tett önkéntes és körülményes vallomást. Január 19—21. hallgatták ki Mihály deákot is, kit végül a két kapitánnyal szembesítettek. Jelenlétökben «cs. kir. kegyelemmel» bízatták, ha szintén mindent bevall, mire a két kapitány is intette. A fiú könnyekben tört ki, mondván, hogy inkább sajnálja apja sorsát, mint a magáét s hogy már most mindent előad, a mit csak tud. Vallomását bevégezvén, arra kérte a bíróságot, meg ne mondják az apjának és másoknak, mit beszélt, mert különben kemény átkokat szórnak a fejére. Apját vele nem is, hanem csak a két kapitánnyal állították szembe.

Ezek után január 24. a királyhoz intézett fölterjesztésében kijelentette a bíróság, hogy nem lát most már okot az öreg *Péro* vallatására és kínoztatására; mert az eddigiekből teljesen kiderült, hogy ezt a láza-

tásaihoz képest ugyan szigorúbb vizsgálatot, sőt büntetést érdemelnének, de ha alázatosságot és köteles hűséget tanúsítanak, elmondják az összeesküvés egész történetét s további fölfedezéseket tesznek, talán még kegyelmét is remélhetik. Ha ez a kegy nem hat rájuk s tagadásukban továbbra is megmaradnak, szembesítsék őket a terhelő tanúkkal, kivált az öreg Péroval, kit ebben az esetben újabb kínzás alá vethetnek. Az Orczy által megkegyelmezett három prédikátort, kiket azóta azzal gyanúsítanak, hogy a népet izgatták, óvatosan és ügyesen zárják el Budán s törvényesen, a vallás sérelme nélkül járjanak el velök szemben. Péro újabb kínzása után tegyen a bíróság javaslatot az ítéletre nézve, megjegyezvén azt is, kinek és hogyan lehet kegyelmet adni. (Eredetije az orsz. lt. állandó kiállításában, 86. sz. a.)

dást és összeesküvést nemcsak a leghitványabb és az ekeszarva mellett született, hanem egyúttal dologkerülő s rablásra és tolvajságra vágyó emberek kezdték, abban bízva, hogy az országból kivitték a katonaságot. Az öregebb Péroval tanácskoztak ezek, hogy általa fölláziítsák a ráczokat sőt az egész népet; ő volt ezeknek az elvetemült embereknek a reménye. »Mielőtt azonban gyökeret verhetett volna bűnös fáradozásuk s Péro a maga esztelen fölkelését aratásig, vagy legalább a mag kikeléséig vihette volna, kitört a gonosz zavargás és elfogván, fűbe tiporták az öregebb Péro-t.« 1736. február 24. végre abban a helyzetben volt az udvari kanczellária, hogy már foglalkozhatott a bíróság ítéletének javasolt szövegével. A két kapitányra és az ifjabb Pérora nézve a bíróság által még január 30. megállapított ítéletszöveget csak márczius 6.-án terjesztette föl a kanczellária, olykép, hogy a két kapitány bilincsben félévig raboskodjék és pedig éppen az aradi várban, hogy ott a ráczok jobb példát vehessenek róluk. Az ifjabb Péro-t, mivel apját ügyis kivégzik, vagyonát pedig elkobozzák, csupán 9 havi bilincsre ítélték, úgy, hogy büntetését ő is az aradi várban töltse ki. Katonai rangjától tehát nem kívánta megfosztani a kanczellária, hogy «ez a büntetés, mely egyforma a halállal, kétségbeesésbe ne sodorja őt».

A minisztertanács márcz. 11. *Sinzendorf* elnöklete alatt foglalkozott a kérdéssel s általában véve helybenhagyatni javasolta a bíróságnak a kanczellária véleménye kíséretében átküldött ítéletét, mely oly feltűnően kedvezett a katonai felfogásnak.

Helyesnek tartaná ugyan a minisztérium, hogy a zavargások főbb helyein, Szent-Andráson, Aradon, Váradon és Sarkadon tegyék ki a fölnégyelt hullákat; mivel azonban a tizennégy elítélt Budán van, s így jó távol azoktól a helyektől, hogy átszállításukkor barátaik meg ne kísérhessék kiszabadíttatásukat s hogy különösen Péro érdekében ne csinálhassanak valami zavart az Aradon tömegesebben lakó ráczok, azt ajánlja a minisztérium, hogy az ítélet kihirdetése után harmadnapra Budán törjék kerékbe a négy elsőt, s négyfelé vágva, a koczkajáték után lefejezendő hattal együtt kocsikra tegyék és Szent-Andrásra, Aradra, Sarkadra és Váradra vigyék őket. Ezekben a városokban valami emeltebb helyen kerékre kötve tegyék közszemlére a négy főbb bűnös hulláinak egynegyedét, a többinek fejét és holttestét, hogy bűnüknek emléke tovább fenn maradjon.

A két kapitányra nézve külön fölterjesztést tett a minisztertanács. A kisebbség azt javasolta, hogy a két kapitány, ha nem hat, legalább három, az ifjabb Péro pedig hat hónapot töltsön bilincsben az aradi várban. A többség azonban, élén *Sinzendorf* elnökkel, arra szavazott, hogy — *hósi* magaviseletüket tekintve — szabadon bocsássák s tisztí rajtukba is visszahelyezzék őket.

A minisztérium javaslatát márcz. 17. tárgyalta s némi módosítással el is fogadta a titkos tanács. A király aláírta az ítélet-levelet, kihirdette, s ápril 4.-én a helytartótanács a megyéknek is megküldötte. *Péror* visszutasította a megtérítésére küldött barátot. Hozzábocsátott gyermekeit, Mihályt és Juliát is intette, hogy hitőkben állhatatosak maradjanak. Magához kérte *Milovanovics* Miklós budai szerb pópát, hogy anyanyelvén fogadja tőle a vallás utolsó vigaszát. Ápril 4.-én reggel 7 órakor a budai szerbek harangjainak zúgása közt, katonaság fedezete alatt vitték társaival együtt a Szent-György-térre. Pérot egy oldalán szélütés érte; őt tehát négy — halálra nem ítelt — lázadó támogatta utolsó útjában s *Milovanovics* Miklós és *Belensevics* Konstantin szerb papok vigasztalták. Pérot és Szilasyt, majd *Sebestyént* és *Pásztort* elevenen kötötték kerékre s alulról fölfelé haladva bunkózták a hóhérok, míg végre homlokon vágták s agyonütötték őket. Azután, belső részeit eltávolítva s külön ládába dobva, négyfelé hasították holttesteiket, s minden fejetlen negyedhez az előbb kivégzett nyolcz fölkelőnek fejét mellélkelvén, négy ládaszerű koporsóba csukták a borzasztóan megcsonkított holttesteket. Belső részeit s a többi nyolcznak holttesteit a budai akasztófa alá temették. Azután egy kapitány s egy hadnagy vezetése alatt, 100 gyalog és 30 huszár kíséretében útnak indították a szállítmányt Szolnok felé, honnan vasas németek és huszárok vitték tovább a kijelölt helyekre. A két hóhér mindenütt darabonként aggatta föl testök részeit; Péro testrészeit nem Aradon, hanem saját pécskei háza körül, Sarkadon pedig a Szeles-mezőn.

Tizenhárom elítéltet a szolnoki várban vetettek rabságra, 18-at szabadon bocsátottak; ápril 28. eleresztették a 3 prédikátort is, a többit pedig, büntetésidejük leteltével, magyar ezredbe sorozták be. Az aradi várba nem jutott fogoly. Büntetését nem minden bűnös vette el. A lázadás elnyomóinak jutalmazása ellen azonban senkinek sem lehetett kifogása.

Dalaikban a ráczok sokáig mint nemzeti hőst dicsőítették Pérot.

Az 1735. évi események megmutatták, hogy a tömegesen együtt élő rácz katonák az egységes Ausztrián kívül *más* eszményekért is hevülhetnek s hogy társadalmi és vallási érdekek felejtetni képesek a magyar parasztok és rácz granicsárok közt levő nemzetiségi ellentéteket. Dósa György, Cserni István és Szegedinácz Péro lázadásainak legzajosabb jele netei egy és ugyanazon vidéken folytak le; s magyarok és szerbek nem most 1735-ben, hanem már 1527-ben szövetkeztek először, hogy homályos társadalmi és politikai céljaikat közösen megvalósítsák.

A mit régtől fogva alkotmányuk szempontjából sürgettek a magyarok, meghozta azt valahára a rácz határőrök megbízhatatlan voltának kiderülése s a hadsereg újabb rendezésének ideje. A vármegyei intézményt csakhamar helyreállította a király s ezzel rövid idő múlva kivándorlásra kényszerítette a ráczokat. 1735-ben ezek csak amolyan Jermák-Timofájev

féle kozáklázadást tudtak rendezni, mely nem Szibériában végződött ugyan, hanem mégis Oroszországban, a jekaterinoszlávi kerületben. Péro lázadása egyik következésének tekinthetjük, hogy Arad-, Zaránd-, Csanád- és Csongrád megye csakhamar szegényebb lett egy nemzetiséggel, a ráczzal. Péro tehát még sem az egyetlen rácz, ki áldozatul esett¹⁾.

¹⁾ Bővebben szoltam, az országos és több más levéltár adatai alapján, e mozgalomról akad. székfoglaló értekezésemben. (*Márki: Péro lázadása.* Budapest, 1893. 8r., 96 lap.) Ugyanezen kérdéssel foglalkozik továbbá *Balla Gergely* Nagykőrösi Krónikája, 99—116. lap. *Damiani László: Orationes in variis Hungariae gymnasiis habitae.* (N.-Szombat, 1742.). A Szegeden 1735. aug. 1. tartott XI. beszédben. — *Mercurius*, budai lap, 1735—36. évi folyam. — Az újabb feldolgozások közül: *K. Papp Miklós*, Az 1735.-iki zendülés története. Történeti korrajz. Kolozsvárt, 1865. — 16r., 212 lap. — *Szavits Emil*, Der serbisch-ungarische Aufstand vom Jahre 1735. Lipcse, 1876. 8r. 51 lap. — *Vitkovics Gábor* czikke a *Glasznik* XXXIX. kötetében. (Szávits idézeteiben). — Fontosabb adalékok a nagyobb művekben és helyrajzokban elszórt leírásokon kívül: *Szilágyi S.*, A Péro-féle mozgalom történetéhez. (Új M. Muzeum, 1859.). *Thaly Kálmán*: Tokody Márton (Péro veszedelme) és egy névtelen (Az 1735.-iki zendülésről) egykorú versei. (Adalékok, II. 423—438.) és Adalékok az 1735.-i Péro-népforgás ösmertetéséhez (Századok, 1870). *Zsilinszky Mihály*: A Péro-féle néplázadás Békésmegyében. (Békésm. tört. társ. évkönyv. II. 72—98. és VII. 84—103.; s Békésmegyei Közlöny, 1876. 39—49. sz.) A többit a jegyzetekben említtem. A lázadásnak az újabb időkből egyetlen költői, de történeti szempontból teljesen hibás feldolgozása *Jókai Mórtól* »Az aradi hősnők« című dráma. A fejezet végén álló fac-simile a helytartótanács azon két fogalmazójának nevét tünteti föl, kiknek hivatalos előadásai után közölhettem a Péro-lázadás legfontosabb adatait.

Ludovicus ordali
Imre

XLIV. A VISSZACSATOLÁS KÉRDÉSE.

Török háború. Pestis. A Szentháromság szobra. Megyerendezés. Arad, Zaránd és Csanád egyesítésének terve. Az első jegyzőkönyvek. A Részek s a katonai területek ügye az országgyűlésen. Az 1741: XVIII. t.-cz. Az 1741. évi nemzeti fölkelés. A Haller-ezred lázadása. Andrássy Zsigmond főispáni helytartó. Az aradi parancsnok és a rácok hatalmaskodásai. Grassalkovics kineveztetése.

Péro lázadása után csak lassankint állt helyre a nyugalom Arad- és Zarándmegyében. A gyér népességet nemcsak az erdőhegyi csata fogyasztotta, hanem a kivándorlás is, mivel Kuvin, Kovaszincz, Kerek, Moroda, Gyarmat, Csigerel, Komlós, Siria és Mikelaka helységekből a zavarok elől összesen 109 család keresett menedéket, az ú. n. bánsgában¹⁾. Az 1737—39. év török háborúi szintén nem voltak alkalmasak arra, hogy Aradban való letelepedésre vonzzák az embereket, mivel híre járt, hogy a török nemcsak Belgrádot, hanem Temesvárt is vissza akarja venni. *De Blois* alezredes, az aradi vár parancsnoka, a hogy lehetett, az aradi várat is erősítette. Az aradiak nemcsak a vármunkákhoz adtak elég embert, hanem a marosi nemzeti katonaságot is mindannyiszor kisegítették Arad várában a helyőrség teendőinek végzésében²⁾. Aradvárosa 30 kr. napszám mellett a tábor rendelkezésére állandóan 4 fuvarost tartott, a mi neki magának 400, egyeseknek pedig 1983 frt 56 krajczárjába került, míg a katonák ellátása és beszállásolása 7624 frt 28 krajczárral terhelte a város pénztárát. Ezt a tételt csak úgy érthetjük meg eléggé, ha tudjuk, hogy a háború idejében az árvíz, pestis és marhadög szintén rendkívüli költségeket rótt Aradra, úgy, hogy kiadása a háború terheivel együtt összesen 32506 frt 50 $\frac{1}{2}$ krajczárra emelkedett s a mellett rendszeresen megfizette évenként 2181 frt 18 krt tevő adóját is. Évi rendes kiadása ekkor már 6309 frt 28 kr. volt s 1740. januárjában mégis csak 2848 frt 56 $\frac{1}{8}$ kr. maradt fizetetlenül³⁾.

A háborút *pestis* kísérte, mely Kuvinban és Kovaszinczon már 1737. végén kitört. Ezen a két helyen állítólag több eset fordult elő, hogy a

¹⁾ *Orsz. lt.* Temesvári Auswärtige Commando und Regiments Commanden. 82. csomag, 67. sz. — ²⁾ *Orsz. lt.* HTT. fasc. 80. nro 527B. — ³⁾ *Stadt Rechnung über Empfang und Ausgabe Gelden bei der königl. Cameral-Stadt Alt-Arad. Városi lt.*

holttestek 8—9 nap múlva sem indultak feloszlásnak, s hogy a sírjaikból felásottak szája még vérzett. A Pankotán 1738. május 6. tartott úriszék «az irtóztató jeleknek tovább terjedése megszüntetése végett» meghagyta tehát, hogy az ilyen tünetek közt meghaltakat még a sírból is fölassák, fejöket ásóval vagy kapával levágják s kivétel nélkül elégezzék¹⁾. Ez a bárgyú intézkedés egyaránt terjesztette a járványt és a babonát. A nép a veszedelmet néhol vénasszonyok rontásának tulajdonította s még 1739-ben is volt rá eset, hogy Aradmegyében az ilyen «boszorkányokat» vízpróba alá vetették s ha el nem merültek, kivégezték²⁾.

Több józanságot találunk Arad városa védekezésében. Itt 1738. aug. 4. tört ki a pestis. Azok az idegenek hurczolhatták be, kik a törökök elől menekültek ide. Mindjárt az első esztendőben Aradon 102 katolikust ragadt el a vész; a más vallásúakról és az idegenekről jegyzetek sincsenek. Ezeket a mostani Ferdinánd-útca 1. száma alatt (a Pászthory-ház telkén) temették el, a városon kívül, közös sírokban, melyeket oltatlan mésszel ügyekeztek fertőzteleníteni. A lakosoknak nem volt szabad elhagyniok házaikat, melyeknek még kulcsait is a hatóság vette magához. Ha meghalt valakijök, jelt adtak az utczai őrnök s előjöttek a peczérék (Ziehknechtek), hogy kocsira rakják s elvigyék az elhunytat³⁾. A családtagoknak annyit engedtek meg csupán, hogy a halottas szobából a padlásra költözzenek. Megesett, hogy a család utolsó tagjának holttestét napok múlva találták meg az örök⁴⁾. A város csak 1738. okt. 13. fogadta föl *Vida* Mihály sebészt, kinek a járvány első szakában (1739. febr. 13.-ig) összesen 400, egy kiküldött »Pater Prediger«-nek pedig (*Tauer* Ferencz minoritának, ki önfeláldozóan járt a betegekhez), 120 frtot fizetett. Egy betegápoló 40 frtot kapott, orvosságra pedig 26 frtot költött a város, mely tehát, az akkori kezdetleges viszonyokhoz képest, valamicskét mégis tett a baj elhárítására.

Eleken 1739. május 2. tört ki a pestis, mely öt hét alatt 52 embert ragadott el. A nép szentül hitte, hogy a falu felett hosszan elterjedő két égitünemény előre megjelentette ezt a bajt⁵⁾. Terjedett a járvány Világoson, Lippán s a régi Aradhoz a Maros balpartján tartozott helyeken is. Az Araddal szomszédos Új-Aradon a lakosságot csak a Lippáról odarendelt katonaság segítségével lehetett a hatóság rendeleteinek foganatosítására bírni. Itt okosabban járt el a katonai kormány, mert szigorúan megbüntette mindazokat, kik a »vérszívók« sírjait — úgy, mint Kuvinban — felbontották; — egyúttal pedig veszteglőházat építtetett Új-Aradon⁶⁾. Utánozta ezt a példát Arad is, midőn 1739. július 1. újra kitört a járvány.

¹⁾ *Kuvini lt.* Alföld, 1862., 99. sz. — ²⁾ *Böhm*, Délmagyarország. II. 31. — ³⁾ Két ilyen Ziehknecht volt, mindakettő magyar ember, kik havonkint s fejenként 15 frtot kaptak. — ⁴⁾ *Lakatos*, Arad, II. 130—3. *Szöllőssy*, A Szentháromság-szobor, 10—11. — ⁵⁾ *Protocollum* historiam parochiae Elekiensis complectens. — ⁶⁾ *Böhm*, II. 58—62.

Öt lovat tartott a város, hogy veszteglőintézetbe szállítsa a betegeket, temetőbe a halottakat. A betegek és a fertőzöttek részére a városon kívül 400 db deszkából külön kunyhókat építtetett; állított két külön kis kórházat is és ingyen ételmezte a betegeket, kiket *Engelhard* Antal seborvos gyógyíttatott. Őszszel a Maros hullámai ellepven a várost, a halottakat és a betegeket hajókon hordatta ki a hatóság¹⁾. A Maros mellékén s a határban fegyveres polgárok jártak-keltek, hogy idegenek bejövetelét megakadályozzák. A halottak holmiját a városon kívül elégették, a házakat újra meszeltették s a tisztaságra ügyeltek. A vásárokat betiltották s az istentiszteleteket szabad ég alatt tartották. Ez óvó-intézkedéseknek lehet tulajdonítani, hogy decz. 31.-ig, mikor a vész másodszer is megszűnt, 70

A Szentháromság-szobra Aradon (1828.)

halottból csak 29 pestises volt. 1740. júliusában megújult ugyan a járvány, de még kevesebb áldozatot követelt, pedig 1741. ápriljáig tartott. A város körülkeríttette a téglavető-telepen levő veszteglőházat s mivel az árvíz és az utána maradt tócsa miatt másképp nem lehetett oda közelíteni, állandóan egy csolnakot bérelt a sebész oda- és visszaszállítására. Mikelaka felől («bei den Schäntzl») csak 1741. ápriljában rendelték vissza az öröket s maga Mikelaka 1741. jún. 13. szabadult föl a vesztegzár alól²⁾.

Az aradiak a pestistől való szabadulásukon érzett örömükben megújították még 1732-ben tett fogadalmukat, hogy a nagy piacon *szobrot* állítanak a Szentháromság tiszteletére, hogy városukat a Szentháromság

¹⁾ *Aradi lt.* Pestis-számadások. — ²⁾ 1740—1. évi számadások, *Aradi lt.* és *Aradm. jk.* 1741. I., 58. l.

irgalmába ajánlják, s hogy a szobornál minden esztendőben misét és szónoklatot mondatnak. Ezt a szobrot 7500 frt költséggel 1746-ban föl is állították, 1751-ben fölszentelték, 1832. megújították, 1882-ben egyelőre lebontották¹⁾. A pestis emlékére azt is megfogadták az aradiak, hogy évenként elzarándokolnak Radnára, Mária csodatevő képéhez. Az első fényes búcsújárást 1742. július 28. intézték Radnára, hol három napig középkorbeli flagellansokra emlékeztető módon vezekeltek²⁾.

Mialatt ilyen bajok zaklatták Aradot s vidékét, mind biztosabban haladt előre a *megyerendezés* ügye. A kérdést Aradvármegyének 1735-ben törvénytelenül megalakított tisztikara maga hozta napirendre, még 1737. elején panaszt emelvén a katonai hatóság ellen, mely beleavatkozik a megyének polgári és büntető törvénykezésébe egyaránt. A helytartó tanács erről már ápril 12.-én jelentést tett a királynak, ki május 3. elrendelte annak kiderítését, kiből, vagy kiből s mily tekintélyű emberekből áll jelenleg Aradvármegye hatósága. Július 5.-én Aradvármegye elmondotta azután, hogy 1735-ben az azóta elhunyt gr. *Consbruch* Pál főispán *Edelspacher* Zsigmondot rendelte a megye inspectorául, illetőleg administratorául s felhatalmazta a közdolgok végzésére. Mivel a nép nyomorúlt állapota miatt nem volt alap a tisztviselők fizetésére s így teljes hatóságot nem is lehetett állítani, a főispán *Bibics* Jakabot tette alispánná s mellé egy jegyzőt, egy szolgabírást s egy esküdtet rendelt, a megyei hatóságot megillető teljes jogkörrel. Ezek 1735-től idáig *fizetés nélkül, ingyen szolgálnak* s fáradságaik jutalmát jövőre sem remélik. Arad városában az udv. kamara, mint földesúr, tart ugyan szervezett tanácsot, mely a consulon (polgármesteren) és (a rácz) bírán kívül 8 személyből áll³⁾, — az aradi hadbíró azonban velök szemben magának követeli a hatóságot.

Ebből kitűnik, hogy *Consbruch* életében egyetlen egy személyből állt, elhunytá után pedig nem is volt megyei hatóság. A tisztviselőket egyenesen a főispán nevezte ki, s *Bibics*et is ő tette alispánná, holott az 1723: LVI. t.-cz. értelmében csak tisztújító széken, megelőző jelölés, törvényes eskütétel mellett lehet elfoglalni a tisztet. Ez sohasem történt Aradban; sőt kétes, *Bibics* letette-e s ha igen, ki előtt tette le a törvényes esküt. Nem tudhatni, van-e a megyének jegyzőkönyve, mely a kis- és nagygyűlések határozatait megőrizné. Július 5.-én kelt levelét is csak

¹⁾ Ezekről kimerítően írt *Szóllóssy* Károly: Az aradi Szentháromság-szobor története. Arad, 1883. — 8r., 40 lap. V. ö. *Lakatos*, II. 134—139. — ²⁾ *Szóllóssy*, 12—13. —

³⁾ Még 1741-ben is csak ennyi Aradváros hatóságának személyzete: *Polgármester* Öpel Ádám; *rácز bíró* Szegedinszky Mirkó; *városi kamarás* Jenovay Egyed; *tanácsosok* Sedelmayer Antal, Weber Mihály, Gersics Pál és Kospendics Markó; *írnök* Redl Lipót; *tanító és — őraigazító* Baumann János. Volt azonkívül 3 bemondó. Az adót a polgároktól és a lakosoktól a polgármester, a rácz polgároktól és lakosoktól a rácz bíró, Pernyávan és Gájban pedig egy német és Sarkadon egy rácz tanácsos szedte. (L. 1741/2. évi számadások. *Aradi lt.*).

Aradról s nem valamely gyűlésből keltezte a megye. Mivel a 4 tisztvise-
lőnek fizetése sincs, gondolhatni — szolt ama 14.-i jelentésében a hely-
tartótanács, — hogy gyűléseket sincs kedvök tartani, hogy a megye ügyeit
kellően nem végzik s hogy mindenben *Edelspacher* Zsigmond után indul-
nak. A kamarán s a modenai herczegen kívül még mindig csak két *föl-
desura* volt Aradnak: *Jósika* Zsigmond s maga *Edelspacher* Zsigmond. Ő
bérlí a kamarai javakat, ő a modenai herczeg jószágigazgatója s így az
ő kezeiben vannak a megyei és földesúri összes ügyek; s mint a betér-
jesztett számadásokból kitűnik, eljárását senki sem ellenőrzi. *Edelspacher*
maga a földesúr s a megyei hatóság; maga tehát »a vármegye egyeteme.«
Administrátorrá *Consbruch* tette; e helytartóságnak azonban a király meg-
bízásából kell történnie s ilyesmi nem is volt idáig szokásban az orszá-
ban; törvény és gyakorlat szol tehát ellene; a közjó ártalmával azonban
még most is tart. A helytartótanács véget akart vetni e kivételes állapotnak.

Edelspacher-czímer.

Mindenki láthatja — szolt — ily körülmények közt,
ily törvénytelen részleges igazgatás alatt mily
helyzetben lehet Aradmegye szegény adózó népe.
1723: LXIII. t.-cz. értelmében a szegény adózó
nép terhei közt nem utolsók az *uradalmak* zak-
latásai. Az uradalmi tisztek, vagy maguk az
urak, küldötteik, esetleg éppen a bérlők szedik
be az országos adókat, melyeket azután magán-
jövedelmeikkel zavarnak össze, másra fordítják,
vagy megszöknek velök. Ily teher a nyomorult
nép kimerülésével s a közjó kárával járván,
ugyanazon törvény elrendelte, hogy azokat, kik
a közadókat a közpénztárhoz be nem szolgál-
tatják, vagy azokat megtéríteni vonakodnak, erre

a megyei hatóság szorítsa. Aradban azonban nem lévén törvényes hatóság,
ilyesmit remélni sem lehet. Világos tehát a szegény nép veszedelme s
könnyen érheti kár a megyei vagy a közpénztárt; mert megeshetik, hogy
az *Edelspachertől* kinevezett adószedő urasága szükségleteire fordítja,
vagy máskép vonja el rendeltetésétől az adót s úgy felgyűlhetik a nép
katonai adóhátraléka, mintha soha sem is fizetett volna; vagy éppen meg
is szökhetik az adószedő. Már pedig az 1723: LXIII. t.-cz. az adót saját
jobbágyaiktól szedő földesurakat kettős büntetéssel fenyegeti s tiltja, hogy
a beszedett adót saját czéljaikra fordítsák s hogy a jobbágyot tartozni
engedjék. E megyében senki sem ellenőrzi ezt.

1735. szept. 16. is javasolta már a helytartótanács, hogy Aradhoz
csatolja a király *Zarándnak* szomszédos területeit, meghagyván az *Arad-
Zaránd törvényesen egyesített vármegyék* nevét. A király az így egyesített
vármegye élére nevezzen ki főispánt, a ki törvényesen alakítson tisztikart

stb. Javaslátát most is megújítja a helytartótanács, s hozzáteszi, hogy mivel az új megye tisztviselőit a szomszéd vagy távolabbi megyéknek Aradban nem birtokos nemességéből kell venni, ezeknek pedig állandóan e megyében lesz a lakásuk; s mivel továbbá az országban levő kincstári javak egy része úgyis eladó, hogy a tisztviselőket később a megye területéről lehessen választani, mert az *odavalók hasznosabban igazgathatják a vármegyét* s az adóalapot sem terhelik meg annyira, — az Aradmegyében levő kincstári javakat, a szokott díjak lefizetése mellett, oda adományozni kérik részére, kik az 1715: X. t.-cz. értelmében ehhez való jogaikat igazolni tudják: honfiak, magyarok s közdolgok intézésére képesek lévén¹⁾.

Az *aradi tanács* dolgában a helytartótanács megmaradt ápril 12.-i fölterjesztése mellett. Akkor ugyanis tudatta a királylyal Aradmegyének a mostani országgyűlésre küldött követe panaszát, hogy az aradi katonai parancsnokság beleszólást követel a megyei hatóság alá vetett Arad városának úgy büntető, mint polgári igazság-szolgáltatásába; azonkívül szállásokat emeltet a polgárok telkein s azokat adófizetés nélkül használja, s több kézművest beköltöztetett a várba, kik mesterségöket a falakon kívül is gyakorolhatják a nélkül, hogy a városnak adót fizetnének. A helytartótanács kijelentette, hogy a katonaság jogtalanul járt el, a katonai szabályzat 7. pontja pedig egyenesen tiltja is, hogy szállásokat, tanyákat építtessen, mézárszéket stb. állítson, mert mindez a földesúr vagy város jövedelmeit csorbítja. Kéri tehát a királyt, szorítsa kárpótlásra az aradi parancsnokságot s tiltsa el a polgári törvénykezés ügyeibe való avatkozásoktól²⁾.

Meg is tett annyit a király, hogy 1738-ban báró *Sándor Mihály* zarándi főispánt egyúttal Aradvármegye főispánjává is kinevezte³⁾ s a csanádi püspök személyében végre Csanádnak is adott főispánt; a határőrség eszméjével azonban még mindig nem szakított véglegesen. Pedig 1739. decz. 4. az udv. kancellária újabban is figyelmébe ajánlotta ezt az ügyet s javasolta, hogy Zarándot, ha mindjárt csak a legközelebbi országgyűlésig is, kettészakítsa s egyik felét Erdélynél hagyja, a másikat pedig Magyarországhoz csatolja; Arad- és Csanádmegye katonai területeit egyesítse a polgári igazgatás alatt maradt részszele⁴⁾, a három részt pedig, egy megyébe összevonva, ugyanazon tisztikar igazgatása alá helyezze⁵⁾. A katonai kormány ellenben a belgrádi béke (1739. szept. 18.) után mindent elkövetett, hogy Temesvárt tegye a délvidék védelmének központjává, s hogy e végből ne csak délfelől lássa el állandó határőrvidékkel, hanem éjszakon is szaporítsa a katonai helyeket. Azért nemcsak

¹⁾ *Orsz. lt.* HTT. XVIII., 163. — ²⁾ *U.-o.* Ordódy L. fogalmazása. — ³⁾ *P. Nagy*,

Arad, MS. VI. 46. — ⁴⁾ Aradban ekkor 19 porta után 8654, Csanádban pedig 12 porta után 5466 frt adót fizettek. — ⁵⁾ *Orsz. lt.* kancell. osztály. *Horváth*, VII. 204.

Új-Aradon, vagy inkább Kis-Szent-Miklóson építettett tekintélyes kaszárnyát, hanem Aradnak és Szegednek jókarba helyezését is nagyon sürgette¹⁾.

A király azonban a megyék rendezése ügyében újabb nyomozást rendelvén el, a helytartótanács külön bizottsággal²⁾ vizsgálhatta meg Aradvármegye számadásait. Az 1740. júl. 23. tett jelentésből³⁾ kitűnt, hogy Edelspacher Zsigmond, ki Aradon 1739. okt. 15. fejezte be életét⁴⁾, nagy rendetlenségben hagyta maga után a számadásokat. A tótváradai járás pl. 5700 frt adóval volt hátralékban. Bibics alispán nem is akarta kifizetni abból a Vasquez-ezred számára követelt 2400 frtot, mert Aradvármegyének 1738. júl. 4. tett nyilatkozata szerint ez a hátralék abból az időből való, mikor Bibics még nem volt alispán. Tótvárad járása különben 18—19 év óta folytonosan bérlők kezében volt. A megye, hogy ezt a járást kellően elláthassa, 250 frttal egy helyettes (másod) alispán alkalmazását óhajtaná. *Bogáthy* Pál debreczeni tartománybiztos azt javasolta továbbá, hogy évenként 36 frtjával 2 kenézt s 24 frtjával 5 gornyikot, a Maroson innen való postajarat biztosítása végett pedig 1 őrmester alatt 24 hajdút tartsanak ottan. Az adózó nép panaszainak megszüntetése végett a Maroson levő molnárokat föl kellene menteni az adózás alól, rendszeresen fizetni a fuvarosokat⁵⁾ s ne szorítsák a jobbágyokat hídak, töltések ingyenváló készítésére. *Edelspacher* Ignác számvevő — Zsigmond fia — 14143 frt 33 $\frac{1}{2}$ kr. beszedett adóból 2413 frt 31 $\frac{1}{2}$ krajczárt máig sem térített meg a megyének; ezt az egész összeget az 1723: LXIII. t.-cz. értelmében be kell szállítania a cs. hadipénztár számára az aradi tiszttartósághoz, azonfelül 4027 frtot köteles a földesúri pénztárba visszafizetni. Edelspacher 1730. óta mint perceptor működött a megyénél, de csak 1732—6-ból is 9938 frt 45 krral maradt adósa Aradnak.

A helytartótanács tehát, hivatkozva az igen bőven kiderített visszaélésekre, újabb bajok meggátlása végett 1740. július 30. ismételve kérte a királyt, egyesítse Aradot Zaránd keleti részeivel s állítson élére külön főispánt és hatóságot⁶⁾.

Ezt a feladatot azonban már nem teljesíthette III. Károly, mert ezután nemsokára (1740. okt. 20.) elhunyt. Leánya, *Mária Terézia*, első gondjai közé számította a régtől fogva tárgyalt kérdés megoldását.

Az ő idejétől fogva, 1741. ápril 22.-én kezdve, összefüggő sorozatban maradtak fenn a vármegye jegyzőkönyvei is. Ekkor ugyanis *Tankovics* János a közte s Bibics alispán közt támadt egyenetlenség miatt a jegyzőségről lemondván, helyébe évi 200 frt fizetéssel *Vásárhelyi*. Imrét

¹⁾ *Szentkláray*, I. 157—8. — ²⁾ Tagjai: gr. Keglevich József, Sauska János Ferencz és Szuhanyi Márton. — ³⁾ *Orsz. U. HTT.* XVII. 163. — ⁴⁾ Családi följegyzés. Az 1740. júl. 23.-i fölterjesztés szerint 1738. hunyt el. — ⁵⁾ A tótváradai járás pl. 1000 frt ára fát szállított az aradi várnak, de csak 631 frtot kapott érte. — ⁶⁾ *HTT.* XVIII. 163.

választották jegyzőnek; főszámvevőnek — évi 150 frttal — *Csernovics* Mihályt; csendbiztosnak pedig — évi 80 frttal — *Heller* Jánost. Vásárhelyi ettől fogva nagy gonddal vezette a jegyzőkönyveket, melyek Aradvármegye újabb történetének elsőrangú forrásai¹⁾.

A vármegye már az 1741. febr. 28. Ménesiben tartott részgyűlésen is tudomásul vette ugyan a Bécsben január 21. kiadott országgyűlési meghívót, de csak Aradon, ápril 22. választotta meg követéül *Edelspacher* Ignácot, a modenai hg. uradalmainak praefectusát, olykép, hogy 4 frt napidíj mellett addig is képviselje Aradvármegyét, míg a vármegye dolgaival jelenleg nagyon elfoglalt *Bibics* alispán szintén fölmehetne. Elláták egyúttal a helytartó tanácshoz, a lotharingiai herczeghez mint uralkodótárshoz (!), Esterházy Imre érsekhez, Pállffy János gr. országbíróhoz, gr. Károlyi Sándorhoz és b. Grassalkovics Antal kir. személyenközöz szóló ajánlólevelekkel is és a királynénak ápril 14. nyilvánított óhajtásához képest meghagyták neki, hogy VI. (!) Károlyt gyászolva jelenjék meg az országgyűlésen²⁾. Zarándmegye viszont ápril 12. Hollaky Pált s Vankay Mihályt küldte föl³⁾.

Nemcsak Arad-, hanem Bácsvármegye is sürgette a Részek ügyeinek rendezését. Bácsmegye bizottsága az országgyűlés elé terjesztett emlékiratában is bizonyítgatta, milyen kárával jár az országnak a tiszamárosi határország fenntartása s mily előnyös volna bekebelezése. Az aradi kerület katonai helységei kisebbek ugyan, mint a szegedi kerületbeliek; de számuk — 24 — nagyobb s lakosságuk mintegy 9000-re rug. Ez a kerület a péterváradival együtt évenként 24,000 frtot fizet a szegedi kincstári jószágigazgatóság pénztárába; 1738–9. évi adójukat azonban elengedték. A közbiztonság is követeli a beolvasztást, mert a pétervárad és aradi ráczoknál a rablás annyira elharapózott, hogy már maguk a rácz pópák vezetik a rablásokat s közülök többet ki is kellett végeztetni⁴⁾. Aradvármegyének magának is nagy panaszai voltak; a tótvárad kir. kincstári kerület jobbágyai pl. éppen ekkor kérték, még pedig német levélben, állíttasson ki nyugtatványokat a volt számvevő (*Edelspacher* Ignác)

¹⁾ A jegyzőkönyv első kötetének díszesen kiállított két első címlapján chronostikonnal ez áll: Protho | collum | Inclyti Comita- | tus Aradiensis | Domesticum Ordina- | rium Inchoatum | Anno eò | qVO TENVES VIRE SVAS | Á SPACIO SUSCEPTI OFFI- | CII NOTARITAVS DIEI | VTPOTE 22^{AE} APRILIS IN SER- | VITIA ANTEFATAE INCLITAE

VNI | VERSITATIS ARADIENSIS TENERO | CVLTV VOVET EIVS NEO-
ELATVS IVRATVS | NOTARIVS EMERICVS VÁS- | ÁRHELI Á KISDÉ

— ²⁾ *Aradm. jk.* I. 4. és 14. s régi *Orsz. lt.* fasc. BBBNB. Lad. N. nro 3. — ³⁾ *U.-o.* Lad. N. nro 4. Vankaynak ugyanekkor állított ki bizonyítványt Aradvármegye, hogy 3½ évig híven szolgált ottan. *Aradm. jk.* 1741., 16. l. — ⁴⁾ *Hazánk*, III. 194–9.

kezéhez lefizetett adójukról, hadd tudják végre, mivel tartoznak. A hajdan Jósika-féle, most kincstári Szelistyét, Soborsint és Berzovát igen nyomorúlt falvakkal nevezik, melynek lakosai az erejüket felülmúló beszállásolások elől már-már mind elszökdöstek¹⁾.

Az 1739—40. hadiévből Aradvármegye Nagyváradra a hadipénztárba 8654 frt 27 krt, a házipénztárba, pedig a legszigorúbb számítással, 1486 frt 7 krt., összesen tehát adóban 10,140 frt 34 krt fizetett. Ebből a túlterhelt Mikelaka javára a helytartótanács 116 frt 40 krt elengedvén, a maradék 10.023 frt 54 krból fizetett a tótváradai járás felerészt, vagyis 5011 frt 57 krt., a ménesi uradalom és szabadalmas Arad mezőváros pedig egy-egy negyedét, vagyis egyenként 2505 frt 58 $\frac{1}{2}$ krt. A következő hadiévre a hadi adót 8454 frt 27 s a háziadót (Mikelaka 200 frtjának leírásával) 1702 frt 31 krtban állapították meg. Ez utóbbinak főbb tételei: az alispán fizetése 300, a jegyzőé 200, a számvevőé s egy szolgabíróé egyenként 150, a csendbiztosé s egy esküdtté fejenként 80, két lovas katonáé 130, Vankay volt jegyző tiszteletdíja 100, a tartománybiztosé 43 frt 38 kr., az országgyűlési követé 560 frt stb²⁾.

E közben az országgyűlés újra tárgyalás alá vette a *Részek s a katonai területek ügyét*, még pedig oly erélyesen, hogy a királyné ez ügyben megígérte a kir. biztosok kiküldését. A rendek is orsz. bizottságot küldtek ki, melyben egyebek közt résztvett *Andrássy* Zsigmond csongrádi alispán, *Hollaky Pál* zarándi s *Vankay Mihály* zarándi és csanádi követ is. A bizottság, mely elé *Kárász szegedi* jegyző terjesztette Aradváros sérelmeit³⁾, élénken kiemelte, hogy a maros-tiszai határőrök a legjobb földeket bitorolják, saját honukba hontalanokká teszik a magyarokat, veszélyeztetik a köznyugalmat, tisztjeik a földesuraknál s a megyénél nagyobb hatalmat gyakorolnak; a mellett oly fegyelmetlenek s oly rosszul vannak fegyverezve, hogy mint katonák sem felelnek meg, sőt egyáltalán nem is hajlandók katonai kötelességeik teljesítésére⁴⁾. Szept. 22. a királynő kedvező választ adott s kijelentette, hogy Kraszna-, Közép-Szolnok- és Zarándmegyéket s Kővár vidékét politikai, Bács-, Bodrog-, Csanád-, Csongrád-, Arad- és (nyugati) Zarándvármegyéket pedig hadi tekintetektől az első kedvező alkalommal *visszacsatolja Magyarországhoz* és a katonai területeket teljesen megyei igazgatás alá helyezi⁵⁾. Ezt azután az 1741. okt. 29. berekesztett országgyűlés külön is kimondta a *XVIII. törvény-cikkben*, olyképen, hogy a Bács-, Arad-, Csanád- és Zarándmegyékben levő katonai helyeket, mihelyt a viszonyok nyugodtabbak lesznek, az ország és megye hatósága alá helyezik vissza s e végből saját részéről a király, az ország részéről pedig a nádor külön biztosokat fog kiküldeni.

¹⁾ *Aradm. jk.* I. 29—30. — ²⁾ *U.-o.* 34—8 I. és *Fabián*, I. 40—44. — ³⁾ Ezért a várostól 100 frt tiszteletdíjat kapott. *Stadt-Berechnung 1742.* — ⁴⁾ *Acta Comitiorum*, 286—7. — ⁵⁾ *Szentkláray*, I. 167.

A félszázados kívánság teljesítése úgy föllekesítette Aradvármegyét, hogy az országgyűlés végeztével országszerte megindított fegyverkezésben erején felül is részt vett s nagy buzgósággal ügyekezett végrehajtani a nemesi fölkelésről szóló LXIII. t.-cz.-et. Szerény viszonyai közt azonban alig szerelhette volna föl a tőle követelt fölkelő-katonaságot, ha Bibics alispán 3000 frtot nem előlegez s ha saját zarándi gazdaságának elhanyagolásával számtartóját, *Quatalides* Lipótot, 6 lóval Pozsonyba nem küldi, hogy Metzberg pozsonyi kereskedőnél utánajárjon az egyenruhák, fegyverek stb. beszerzésének. Törvény értelmében nov. 15. egy-egy lovas kiállítására kötelezték a királynét, mint Tótvárad földesasszonyát, a modenai herceget, Aradvárosát, az osztoztalan Edelspacher-családot, Bibics Jakab zarándi uradalmát s malma után Jung Tamás bérlőt; ezenkívül a maga jószántából ajánlt 1—1 lovast Bibics Jakab és Csernovics Mihály főszámvévő, Talheim aradi postaigazgató és a harminczados inspector; a harminczadosok és tisztartók pedig fizetésök egyrészét ajándékozták oda. Helter János csendbiztos személyesen kelt föl; a zsidók, egy Mandl nevűnek kivételével, $1\frac{1}{4}$, Antonovics aradi g.-kel. püspök 1 lovast ajánlott, míg maga Aradváros 10 lovast, a vármegye pedig 76 gyalog és 30 lovas katonát állított ki, ebből 11-et kötelességén felül¹⁾. A nemes fölkelők zászlótartójává *Quatalides* Lipótot tették²⁾. 1742. jan. 16.-án azonban a helytartótanács már kénytelen volt meginteni a késedelmező vármegyét, mely azzal mentegetőzött, hogy mindennek Metzberg pozsonyi szállító az oka, ki 7 hétig és 3 napig Bécsben, Bécs-Újhelyben hitette Bibics tisztartóját, azt mondván, hogy roppant sok dolga miatt nem tehetett idején eleget a megrendelésnek³⁾. A megyét, mely a rendes sereg számára, kötelességén felül, 30 jól fölszerelt katonát ajándékozott, nem érheti vád, hogy a 19 porta után járó 76 fölkelőt nem küldhette még el a morvaországi táborba, mert csak pár nap előtt kapta meg a fölszerelések egy részét; az pedig végpusztulásukat okozná, ha, a helytartótanács kívánságához képest, 200 katonát állítanának ki⁴⁾. Febr. 1. Bibics már maga sürgette gróf Haller Sámuel ezredest⁵⁾, hogy a mint szemlét tartott a békési fölkelő-seregen, jöjjön azonnal Aradra, mely »igen szoros és kis város« lévén, hosszas ideig nem adhat szállást annyi embernek; de különben is tartani lehet, hogy szökdösni fognak, a mint hogy egy már meg is szökött s az erdőben rablásra és fosztogatásra vetemednek. Nagynehezen végre csakugyan elküldte a vármegye a maga zászlóalját s márcz. 9. Ferencz lotharingiai hg, mint a királynő uralkodótársa, köszönetét fejezte ki, hogy 30 olyan jól fölszerelt lovast küldött a seregbe⁶⁾.

¹⁾ *Aradm.* a HTT-hoz 1741. nov. 16. és Aradváros számadásai 1741-ről. Aradváros lovasságának fölszerelése 637 frtba került. — ²⁾ *Ugyanaz* gr. Károlyi Sándorhoz decz. 22. — ³⁾ *Aradm. jk.* 1742., 94—5. — ⁴⁾ *U.-o.* 98—102. — ⁵⁾ Magyar levele u.-o. 113—4. — ⁶⁾ *U.-o.* 121—2.

De a rendes katonasággal is sok baja volt a vármegyének. A mult év végén az aradi várból megszökött a Vasquez-ezred 18 katonája. Aradvármegye azonnal megtett elfogatásukra minden intézkedést, de azok Zarándba Jenő felé menekültek és csak a szatmári Tótfaluban kerültek kézre. »Egyébiránt — jegyezte meg január 26. a vármegye¹⁾ — ha Tótvárad felé mentek volna is, annyi fegyveresnek ellenállhatott volna-e a csekélyszámú s teljesen lehangolt nép? Mert hiszen a megye, főkép a tótváradai járás legtöbb helységében alig van több 8—10, legfeljebb 15—20 háznál; hogyan állhattak volna hát ellen e rendetlen és csekély számú emberek annyi elszánt és begyakorlott katona szökevénynek; s ha föllármázzák is a környéket, hogyan fogják el az erdőkbe menekülőket?« Midőn pedig márcz. 11.-én Pálffy nádor meghagyta, hogy elegendő igát rendeljenek az Erdélybe szánt ágyúkat vivő hat terhes hajó vontatására, a rendek fölirtak ez intézkedés ellen²⁾. A szegény adózó népet úgyis örökösen zaklatják az örökös elfogatokkal és katona beszállásokkal; most meg éppen a tavaszi munka is elfoglalja nagy részöket, míg mások a királyi sónak Szegedre való fuvarozásában izzadoznak; úgy, hogy a megye képtelen ennek az újabb tehernek elviselésére. Csakhamar bebizonyította azonban a vármegye, hogy a hol kell, tud is, kész is tenni.

Augusztus 2.-án ugyanis a *Haller-féle gyalogezrednek* egy zászlóalja Eszék felé vonultában föllázadt saját parancsnoka ellen; azt a tisztekkel együtt megölte, Csanád- és Csongrádmegyében pedig néhány helységet fölégetett. Megfélemezésökre Békés-, Csanád-, és Csongrádvármegyék 100 fegyverest kértek Aradmegyétől; ez azonban 300-at ajánlt meg. Mivel a szétszórt községekből hamarosan nem lehetett összehozni annyi embert, Bibics alispán aug. 6.-án egy német nyelvű levélben komolyan meghagyta Arad városának, hogy másnapra száz jól fegyverzett embert állítson elő és »teljesítse azt a hűséget és kötelességet, melylyel legkegyelmesebb asszonyunk iránt tartozunk«³⁾. A zendülést, melynek körülményei egyébként nincsenek földerítve, sikerült is elnyomnia⁴⁾.

Ezért a buzgóságért el is vette jutalmát a vármegye. A királyné már 1742. decz. 16. Aradvármegye főispáni helytartójává nevezte ki *Andrássy Zsigmond* csongrádi alispánt és kir. tanácsost s őt 1743. febr. 18. gróf *Haller István* csongrádi főispán ünnepiesen beigtatta méltóságába. *Andrássy* beköszöntője elég szintelen volt. Megígérte, hogy mindent megtesz a kir. kincstár óhajtott gyarapítására s a szegény népért; a karok és rendek kegyeibe ajánlotta magát s letette az esküt⁵⁾. Mégis nagy örömet kelthetett kinevezése, mert első határozott jele volt annak, hogy végre rendes közigazgatást kap Aradvármegye; a mit az is siettethetett, hogy

1) *Aradm. jk.* 98—102. gr. *Károlyihoz.* — 2) *U.-o.* 122—4. — 3) *Orsz.-lt.* HTT. misc. fasc. 80. nro 527. Másolat. — 4) *P. Nagy,* Arad. MS. 59. — 5) A beigtatás bő leírása: *Aradm. jk.* 1743. 133—9.

Arad és Zaránd legóriásibb uradalmának tulajdonosa, III. Ferencz modenai herczeg (az 1737. okt. elhunyt Rinaldo fia) az osztrák örökösödési háborúban Mária Terézia ellen a spanyolokkal szövetségzvé, hűtlenség bűnébe esett. 1742. magyarországi javait elvesztvén, azok részére gondnokul *Redl* József Ferencz kir. tanácsost nevezte ki a királyné¹⁾.

Aradvárosának 1743. jan. 19. az aradi várparancsnok ellen tett panaszaitól sarkaltatva²⁾, febr. 27. csakugyan felszólította a királyné a vármegyét, mutassa ki, rendes hadi zsoldján felül micsoda ingó vagy ingatlan javai vannak ott az aradi várparancsnoknak. A vármegye »ezen több mint anyai gondoskodáshoz képest» már márcz. 13. jelentette³⁾, hogy 1) *Freytag* Károly Jeromos gyalogsági ezredes a 4000 frtnál többet érő s hír szerint valaha Aradvárosához tartozott *Iraist*, nem tudni, mi czímen sajátjának tekinti s használja; 2) az övé *Ohaba* falu is, melyet Knopp Jakab kincstári tisztartótól Cosa báró volt aradi parancsnok kapott konyhája ellátására a kincstár kárával és az adózó nép nagy terhére; 3) a nagy *Csálya-szigetet*, a melyen fekszik Aradváros is, ugyanazon parancsnok összes javaival, erdeivel, gyümölcsfáival, kaszálóival stb együtt használja, úgy, hogy az aradi polgároknak csak készpénz lefizetése mellett ad fát, még tüzelésre való gallyat is; a háziállatok legeltetése után darabonként 1½ krt. szed, sőt a tölgyesekben is csak tized mellett engedí makoltatni az aradiak s más vidékiek disznait. 4) Az aradi vár mögött levő másik szigeten az aradi tisztek lovai legelnek s az évenként ott kaszált 100, sőt annál is több boglya szénát saját lovai részére foglalta le a parancsnok és a tisztikar. 5) A várban levő nem is katonai mézárszéktől havonként 6 s a szintén polgári borméréstől 44 frtot szed. 6) Szüretkor mindig lefoglalja az egész kerületben s a Hegyalján szűrt bor egy részét. 7) Az Aradon évenként háromszor tartatni szokott vásárokon Aradvárosa mindig katonákat kér a rend fenntartására. A parancsnok minden ilyen katona után fejenként 12 krt s azonfelül — nem tudni, mi jogon — minden vásárkor 6, évenként tehát 18 aranyat fizettet magának. 8) Ösmeretlen czímen az aradi zsidóktól is 96 frtot szed évenként, holott a zsidók türelmi adó fejében amúgy is 150 frtot fizetnek a pozsonyi kir. kincstárnak s a közadókhoz is 75 frttal járúlnak. 9) Aradnak különösen rácz kereskedői és szatócsai sem hadiadót nem fizetnek, sem katonát nem állítanak, hanem egyedül a parancsnoknak adóznak. 10) A sánczokban lakó cigányoktól évenként szintén 75 frtot szed a parancsnok.

Együttal 18 aranyat adott a vármegye *Kárász* szegedi jegyzőnek, hogy a visszakeblezés ügyében Pozsonyban és Bécsben továbbra működ-hessék s örömmel fogadta gr. Nádasdy Lipót biztosítását, hogy ez ügyben ő is mindent megtesz⁴⁾.

1) *Arneht*, Maria Theresia's erste Regierungsjahre. II. 169.—171. — 2) *Orsz. lt. Protoc. gen. copularum*, 13 l. — 3) *Aradm. jk.* 1743. 149—152. — 4) *Aradm. jk.* 1743., 153 l.

Aug. 19. a vármegye a katonaság ellen a sérelmeknek még hosszabb jegyzékével állt elő¹⁾. E szerint 1) *Ohabát* a tótváradi járásban hadiadót fizetni, katonát állítani nem engedi a várparancsnok, hanem maga részére szedi az adót pénzben és terményekben. A mellett az adózókkal, sőt a kincstárral s b. Jósikánéval szemben is a legkiáltóbb igazságtalanságokat követi el; miért *Ohabát* a megyei hatósághoz visszacsatolni kéri. 2) *Radna* falut, melyet a kincstár a modenai hercegtől lefoglalt, a szomszédos paulisi és solymosi katonák annyira háborgatják, hogy a lakosoknak már alig maradt szántóföldjük és legelőjük. A paulisiak ugyanis a Busták-dűlő nagyobb részét lefoglalták egészen egy keresztel jelölt fáig, holott e birtok emberemlékezet óta a radnaiaké volt Paulis felé egy kökeresztig. A solymosi katonák viszont mintegy húsz éve Barnót pusztát közös használatában olyképen egyeztek meg a radnaiakkal, hogy a szerződés megszegője 500 frtot fizessen. Valami 6 év előtt azonban a katonák túlmentek a kijelölt határon s most ők bitorolják a radnaiakat illető területet. 3) *Barnót* más része a ménésieké volt, most azonban ezt is a solymosi katonák bitorolják; pedig a ménésieknek saját határaikban sincsenek szántóföldeik s barmaikat, nyájaikat paulisi földön, a Maros mellett legeltetik, itatják, a mit 8 máriáson, vagy néhány font viaszon kell megváltaniok a paulisi kapitánytól. 4) *Kuvin* faluban a többséget tevő polgári lakosoknak mintegy 30 év előtt a kincstár közös használatra engedte át Keresztúr pusztát; utóbb azonban a szombathelyi²⁾ katonai telep részént nagyobb őrséget kapván, részént odamenekült jobbágyokkal gyarapodván, bővült és népesedett. Nem lévén többé elég földje, a kuviniaktól mintegy 20 év előtt elfoglalta Keresztúr egy részét, majd az egészet, úgy, hogy ott a kuviniak most már csak egy boglyára való szénát sem kaszálhatnak, egy mérő gabonát sem vethetnek el és nem legeltethetnek. 5) A Paulissal határos Kovaszincz falu földjéből 1735. táján a paulisiak egy részt erőszakosan elfoglaltak, azt fölszántották s attól sem kilenczedet, sem tizedet nem fizettek. 6) *Arad* egyes polgárai, kik 15—40 év óta laknak a városban, panaszozzák, hogy Aradon, kivált a rácz városban, *Sevics* János főkapitány, *Tököli* Rankó és *Vajdoff* Mihály kapitányok 3 lovas századán kívül ott van *Filippovics* Gyurkó és *Trokov* János 2 gyalog százada is; pedig mikor ők Aradon letelepedtek, negyedrésnyi katonaság sem volt a városban; nem is álltak zászlók alatt, hanem, ha több katona kellett, főkapitányuk a bánságból kért katonai segítséget. Különben ennek az öt századnak egy harmada sincs Aradban, hanem — a helytartótanács ismételt rendeleteivel sem törődve — a pusztákon, vagyis szállásokon tartózkodnak. Így a főkapitány századából alig van valaki Aradon; a többi az Orovil- s Pobunszy-szállásokon,

¹⁾ *Aradm. jk.* 204—221. — ²⁾ Még ekkor is Szombathelynek nevezi a megye Szabadhelyt.

Rankóé pedig jobbadán a Tomasinszky-Gáj és Zimánd pusztákon gazdálkodik; csak Vajdoff legénységének nagyobb része maradt Aradon. Filipovics gyalogjaiból kevés lakik odabenn, a többi kiment a Piperszky-szállásra, Trokové pedig Zimándra. Az öt századból tehát Aradon csak mintegy 150 végez katonai szolgálatokat, ide nem számítva azokat, kik maguk helyett másokat szoktak táborba küldeni. A szállások különben hajdan vagy egészen Aradhoz tartoztak, vagy közösek voltak a polgárok s a katonák közt. — Így az Aradtól mintegy 1 mfdre eső *Gyelid*, honnan csak Sevics Gyurka főkapitány verte el a polgárok barmaid s ő szánttatta fel földeiket, fölhatalmazván katonáit, hogy ha kell, meg is öljék az ott szántani, kapálni akaró polgárokat. Ezen Gyelid pusztán most két szállás van: *Zimánd* és *Tomasinszky-Gáj*. Az egykori Zimánd helyét borító tüskéket és bokrokat mintegy 30 év előtt Jeremiás akkori kapitány kiirtatván, majorsági házat építtetett s utóbb mind több és több katona telepedett oda, úgy, hogy most körülbelül 50 ház van Zimándon. Tomasinszky-Gájról azt mondják, hogy valamely a Balaton mellett lévő Tamásdáról¹⁾ való ember beállt a rácz katonák közé s a szerencse kedvezvén neki, hadnagy lett, a Gáj nevű erdőcskében az első majorsági házat építtette s róla azt a helyet is Tomasinszky-Gájnak, vagy Tamásdai erdőcskének nevezték el. Most már 60 katonaház van ott. Gyeliddel határos és annál még nagyobb is *Ötvenes*-puszta, melyet azelőtt közösen használtak, most azonban a katonák bitorolják. Ugyanez áll a Kurtics szomszédságában levő *Csorronya* (Sofronya) és a Dumegyházával (Dombegyházával) határos Iratos pusztára nézve is. *Pély* (az egykori Jászpél) most csak a katonáké; határában Pobuna István aradi nem-mezei katona emelte a róla nevezett *Pobunszky-szállást*, vagy *Pobunszkiezélót*, melyen 40 ház áll. Közös birtok volt eleintén *Szent-Pál*-puszta is, melyet a katonák utóbb erőszakosan vettek el s Orov rácz katona építtette ott *Orovil-szállást*, jelenleg 80-nál több házzal. *Szent-Tamás*-puszta most csak a katonáké. *Szerocsház* (a mivé Szárcsaháza régi nevét torzították) hajdanában az aradi mészárosok marháinak legelője volt; de azt is elvették a katonák. *Ferigyháza* (az egykori Fejéregyháza) pusztát az aradiak a mikalakaiakkal és a katonákkal közösen használták; a katonák azonban mindkettőjüket kizavarták onnan. Határában van 40 katonai házzal *Piperszky-szállás*, melyet alapítójáról, Piperin Zioka rácz katonáról neveztek el. *Varjasicz* (Kis-Varjas) pusztát az aradiaktól az orovili katonák, majd a tornyai lakosok foglalták el. Aradnak most alig van ott telke. *Perek*

¹⁾ Tamásda nincs, Tamási azonban van Veszprémben is, Somogyban is, de a Balatontól távolabb. A Tomasinszky elnevezés is inkább Tamásira utal, mint Tamásdára. A *Hephata* cz. aradi alkalmi lapban (1880., május 27., a 7. lapon) Gáj elnevezéséről (az aradiakat a törököktől megszabadító Gábor, vagy Gáj arkangyalról) kedves regét közölt *Institúris* Kálmán. Más hagyomány szerint 1741-ben Gája Gavrilla kikindiai szerb halász volt az első telepedő.

(Pereg) Szenteki kapitányhoz került. *Csálya* nevű nagy szigetet, melyen maga Arad mezőváros is épült, az aradi parancsnok jogtalanul vette el az aradiaktól; külön engedély nélkül még csak egy szekér fát sem enged onnan elvinni s fizettet magának a legeltetés, kaszálás stb. után is. Általában véve ez a 12 katonai pusztá, vagy — a hogy a nép híjja — szállás nem fizet adót s nem vesz részt a közterhekben, úgy, mint a többi katonai hely (Glogovác, Monderlak, Csicsir, Paulisch, Szombathely, Szolmos és Ohaba) sem.

Október 21.-én a vármegye elhatározta, hogy erélyesen megsürgeti a határőrvidék bekebelezését elrendelő 1741: XVIII. t.-cikket; mert ha ez nem történik, alig látják módját, hogy továbbra megmaradhassanak. Kérték, hogy az igen édes közjó és biztosság, valamint a béke és csendes egyetértést ezekbe a részekbe is behozzák valahára s hogy Arad rácz városát és szállásait, mint az közelebb Szeged sz. kir. várossal történt, bekebelezzék a vármegyébe, melynek különben is Arad a feje s hogy a jogtalanul elidegenített Ohabát szintén visszakapcsolják¹⁾. Reá azonnal ki is róttak 400 frt hadi adót, egyúttal azonban törvénytelennek nyilvánították minden egyéb megterhelését²⁾. Midőn pedig 1743. nov. 12. Mária Annának Lotharingen Károlylyal januárban való házasságára a vármegye is meghívót kapott, elhatározták a rendek, hogy Bécsbe fölutazó helytartójuk, Andrassy, egyúttal a visszacsatolást is megsürgesse, s az ez ügyben idáig is érdemeket szerzett *Rimanóczy* Antal számára 24 aranyat szavaztak meg³⁾.

Ettől a kéréstől azonban a háborús hírek egyelőre megint eltérítettek a figyelmét. Mikor 1743. nov. 16.-án a királyné ismét 6539 újonczot kért a megyéktől, Aradvármegye decz. 10. azt felelte, hogy a mult országgyűléstől reá kivetett gyalogságot ő egy lábíg kiállította. Különben pedig arra kéri a királynét, hogy máskor ilyesmit csak az országgyűlésen rendeljen el; a helytartótanács nov. 29.-i rendeletére azonban elhatározta, hogy a kóborlók és a gazdátlanok közül az alkalmasokat katonáknak vitet be⁴⁾. 1744. június 8.-án, a királynénak márcz. 30. tett fölszólítására, a vármegye »szegénységének daczára is« elhatározta, hogy egy káplár alatt 15 jól fölszerelt gyalogost tart készen az indulásra. Szept. 4. némán fogadta ugyan a nádornak azt a buzdítását, hogy a királynénak a magyar nemzet iránt tanúsított anyai jóságáért s kegyeiért a magyarok minden ellenségével szemben győzelemhez segítse a királynét; másnap azonban már egészen neki buzdultak a rendek, mikor — aug. 18.-áról — maga a királyné is fegyverre szólította őket. Egy hadnagy vezetése alatt 35 katonát aján-

¹⁾ Aradvármegye levele a magyar és az udv. kancelláriához, a helytartó tanácshoz, az uralkodó-társhoz, a haditanács referenséhez, Koller József tanácsoshoz, b. Fischerhez és Rimanóczy Antalhoz. *Jk.*, 240—260. l. — ²⁾ *U.-o.* 264—5. — ³⁾ *U.-o.* 273. — ⁴⁾ *U.-o.* 274—5.

lottak meg; mivel pedig az 1681. XLVII. t.-cz. értelmében a rácok is kötelesek fölkelni s az országot védeni, kérték a királynét, ne engedje itthon ülni a megyében szállásoló hét rác kapitányt, kik a táborban levőkön kívül legalább ezer embert vezethetnek zászlai alá s rendelje őket is a tiszántúli fölkelők vezére, gróf Károlyi Ferencz alá. Kérték továbbá, hogy vezéreit a nemzetet, embereket és alkotmányt jól ösmerők sorából válaszsza s hogy 35 emberök számára fegyvert adjon¹⁾.

A rácokkal szemben a gúny, magával a királynéval szemben pedig az önérzet hangja eléggé mutatta, hogy megvan már Aradvármegyében az a közszellem, az a függetlenség és politikai érettség, mely nélkül mint önálló hatóság nem élhet. 1744. augusztus 26.-án azután a királyné egyik kedvelt államférfiát, *Grassalkovics* Antalt nevezte ki első rendes főispánjává, a mi egyúttal a katonai területek és Zaránd nyugati részeinek beolvasztását, a vármegye nagyobbítását, közjogi helyzetének megállapítását, az 1741: XVIII. t.-cz. végrehajtását s Arad új korszakának kezdetét jelentette.

¹⁾ *Aradm. jk.* 1744., 306., 310., 313. és 315—6. l.

XLV. ARADVÁRMEGYE BŐVÍTÉSE ÉS ÚJJÁ-SZERVEZÉSE.

Grassalkovics főispáni beigtatója. A jenői és zarándi járásnak Aradhoz való csatolása. Az első rendes tisztújítás. A porták ügye. Nemesi fölkelés. A Csernovics-ezred garázdálkodása. A közigazgatás rendezése. Aradváros 1747. évi szabadalmi. Birtokrendezés. A határőrvidék bekebelezése. A királyi biztosság. Az új vármegye nagysága. Az aradi ráczok kivándorlása Oroszországba. Új Szerbia.

1744. szeptember 22.-én nagy és fényes közönség szorongott Aradon a vármegye házában. *Stanislovics* Miklós csanádi és *Fábry* Jakab dulcinoi püspök, báró *Haruckern* Ferencz békési főispán, báró *Sándor* Mihály szeptemvir, Nagymaróthi *Barinay* László, az Arad helyreállításában oly nagy érdemű helytartótanácsos, a Maroliani-ezred egész tisztikara, *Szevics* rácz alezredes stb. tűnt ki a karok és rendek díszbe öltözött sokaságából, mely »csodálatos bőségben« jött össze a megyéből s a szomszédságból.

A »generalis congregatio«-t *Bibics* Jakab alispán nyitotta meg. Felolvastatván *Grassalkovics*nak főispánná, gróf *Károlyi* Ferencz tábornoknak pedig beigtató királyi biztossá váló kineveztetését, a rendek a csanádi püspököt, a békési főispánt, a kis *Grassalkovics* Antal grófot (1784-ben a herczegi cím megszerzőjét), *Barinay*t és *Szerdahelyi* szolgabíró-t küldték ki a királyi biztos meghívására. Az épület bejáratánál való fogadására pedig a dulcinoi püspököt, *Rudnyánszky* József érseki s *Horányi* Gábor kir. táblai ülnököt s a törvényhatóság részéről *Bibics* alispánt.

Kíséretökben megérkezvén gróf *Károlyi*, felolvastatta Bécsben aug. 26. kelt megbízó levelét; mire *Bibics* alispán néhány okírral egyetemben átadta neki a vármegye pecsétjét, *Vásárhelyi* Imre pedig, az ékes tollú rendes jegyző, a rendek nevében latinul üdvözölte őt. *Grassalkovics* kinevező-íratának bemutatása után gróf *Károlyi magyar* beszédben fejezte ki jókívánatait, mire a rendek nevében ismét *Vásárhelyi* felelt és pedig szintén *magyarul*¹⁾.

¹⁾ »A szent Ágostonnak szokott közmondása szerint, — szólt — úgymint: *Hinc lactor ab uberi, hinc pascor a vulnere; quo me vertam, nescio*, — nem tudja kegyelmes urunk, ezen nemes vármegyében először is mihez ragaszkodjon és mindeddig is magában mit végezzen. *Köz* objectuma volt szent Ágostonnak, melyekben fönt megírt mód szerint

Beszéde után — mely Aradban a megyei ékesszólásnak legrégibb fönmaradt emléke — Károlyi a két püspököt, Haruckern és Sándor bárókat s Barinayt, Gyurcsányit, Rudnyánszkyt és Siskovicsot küldte ki. *Grassalkovics*, mint már előtte való nap, a vármegyébe-érkeztekor, igen sok megyei úr és száznál több lovas bandérista kíséretében, a tűzérektől e célra átengedett 12 ágyú dörgése közt vonúlt a gyűlésterembe, mely előtt óriási tömeg várta. A belépőt Károlyi magyar beszéddel fogadta, a vármegye fejének nyilvánította s azonnal átadta neki az asztalfőt, a pecsétet és az okiratokat. Magyarúl felelt a főispán is, Károlyit (a jegyzőkönyv szerént) »bámulatos és igen előkelő stílusú« beszédben magasztalván. »Igen kegyesen« köszöntötte Arad rendeit, a vendégeket s a szomszéd vármegyék követeit és fogadta, hogy tisztében legjobb tehetségei szerént jár el. A mint letette az esküt, az alispán s még néhány úr vállaira emelte a főispánt, miközben peregtek a dobok, harsogtak a trombiták, dörögtek az ágyúk s a nép egy szívvel-lélekkel vivátozott.

Újra *Vásárhelyi* emelkedett föl mostan s latin beszédben mondott köszönetet Károlyinak. A legnagyobb rokonszeny hangján emlékezett meg atyjáról is, a szatmári béke eszközlőjéről¹⁾, kinek tetteit és cselekedeteit

magában még nem egyezhetett; *három* nekünk a nagy kegyelem: Felsőes koronás királynénk s kegyelmes asszonyunknak anyai nagy irgalmassága és kegyessége; excellentiádnak édes nemes hazánkhoz, következendőképen a többiek között ezen nemes vármegyéhez is vonzó igaz atyai szeretete és kegyessége; harmadik pediglen méltóságos gróf *Grassalkovics* Antal urunk ő excellentiájának kimondhatatlan könyörületessége és alázatossága. Úgy, hogy bizvást fölkiálthatunk: *Hinc lactamur benignitate et clementia regia, hinc pascimur excellentiae vestrae superabundantibus gratiis, ac denique hinc utimur firma spe; quo nos etiam vertamus, ignoramus.* Hogy pediglen háládatlanoknak lenni valamelyik részről is **meg ne ítéltesünk, így azért előbbször is fels. asszonyunknak, királynénknak nagy kegyelmetességét**, hogy t.-i. *ezen szegény, elhagyott s csaknem utolsó romlásához és pusztulásához jutott vármegyét* oly kegyelmes főispánnal és országunknak egyik drága oszloppjával, mint titulált méltóságos gróf *Grassalkovics* Antal urunkkal ő excellentiájával *újra fölkélesztani és fölékesíteni méltóztatott*, alázatos homagialis devotióink szerént térdenállva köszönjük és vérünknek utolsó csöppit is ő felségének hív szolgálatira, tartozó alázatos obligatióinkhoz képest, consecráljuk. Excellentiádnak, mint kir. commissariusnak, elegendő hálát sem adhatunk, minthogy nemcsak erre a vármegyére, **hanem az egész (tiszántúli) circulusra is** annyira kiterjedett excellentiádnak atyai szeretete, hogy mi is nem másként, hanem excellentiádnak úri kegyes színe előtt nagy alázatossággal leborulván, igaz szeretetünket és alázatosságunkat, contestatiojára örökös szolgálatinkat és egész tehetségünket excellentiádnak dedikáljuk és lekötelezzük. Hogy pediglen mélt. gróf *Grassalkovics* urunkat és főispánunkat is igaz szívbeli kívánságunk szerént mennélőbb tartozó alázatossággal reverálhassuk, magunkat is ő excellentiájának szárnyai alá és kimondhatatlan nagy kegyelmességébe ajánlhassuk és ekképen is buzgó szívbeli nagy örömmel continuálhassuk: excellentiádnál, mint kegyes kir. commissariusnál, alázatosan instálunk mélt. főispán urunknak invitatiojára egy solemnis deputatiót rendelni, azután is pediglen ő excellentiáját maga főispáni méltóságába mindnyájunknak öröme s consolatiojára mentőlelőbb kegyesen installálni méltóztass k.«

¹⁾ *Károlyi* Sándornak Aradvármegyéhez való viszonyáról l. »Károlyi Sándor életéhez« című cikkemet. Tört. és Rég. Ért. 1886., 210—218.

csodálatra méltónak találta. Esküjéhez képest fáradhatatlanul s egész lelkével azon volt, hogy mint a *haza atyja* mentülinkább használhasson a kincstárnak s magának a magyar királyságnak. Beszédét azonban azzal a hízelgéssel fejezte be, hogy akármily nagy érdemei voltak is atyjának, még csak össze sem lehet hasonlítani azokat fia érdemeivel. A dob-, trombita- és ágyúszó elhallgatása után ismét a rendes jegyző beszélt s ezúttal az új főispánt dicsérte ki.

Mindakét úr válaszolt, egyértelműen szólítván föl a rendeket, hogy a legközelebbi megyei fölkelés alkalmával életöket és véröket áldozzák a királynőért. Háromszoros vivát, dob-, trombita- és ágyúszó tudatta velök, hogy buzdításuk nem hangzott el hiában. A főispán pedig újból biztosítván a rendeket, hogy minden erejét Aradvármegye fenmaradására s a szegény népnek a legkívánatosabb módon való megtartására szenteli, a pecsétet és az okiratokat visszaadta az alispánnak, kit társaival együtt megerősített tisztében.

S most sajtáságos jelenet következett. A tisztikar, élén az alispánnal, a főispánhoz járult és sorban *kezet csókolva*, magukat kegyeibe ajánlották. Hová lettek azok a büszke kis királyok, kik egészen III. Ferdinánd idejéig jogot tartottak hozzá, hogy kezet fogjanak az országgyűlésére közējök jövő királylyal, ki csak első a hasonlók közt! A kézcsókkal azután véget is ért e napra a közgyűlés. A rendek a minoriták templomába vonultak, hol szintén »bámúlatos nagy tömeg« gyűlt egybe a Te-Deumra, melyen a csanádi püspök pontifikált. Nevezetes, hogy e közben nemcsak dob, trombita és ágyú szólt mindegyre, hanem hogy szervezett énekkar is emelte az ájtatosságot¹⁾.

Gróf Grassalkovics Antal.

Így köszöntött be *Aradvármegye újkora*. Nagyeszű és a közügyekben tájékozott udvari ember állt élére. Vele új élet kezdődött a szellemi és az anyagi téren.

A beigtatást követő napon (szept. 23.) már ismét a *nemesi fölkelés* ügyével foglalkozott Aradvármegye. Elhatározta, hogy 19 porta után 28 katonát ad, egyesek pedig²⁾ 12-öt, összesen 40-et szerelnek föl, hogy

¹⁾ *Aradm. jk.* 1744., 318—33. l. *Márki*, Aradi Közlöny, 1886. ápr. 25. — ²⁾ Az

aradi püspök 2, Andrassy Zsigmond, az alispán, Csernovics Mihály és fiai, Edelspacher Ignác, Bibics Ferencz, Szalbek József Jakab lippai sópéntárnok, Jung Tamás aradi serfőző, Krepssl aradi serfőző és 11 aradi molnár együttesen 1—1 katonát ajánlottak meg.

egy-egy lovas katona ruházatára és fegyverzetére 14 frt 18 krt., összesen 34 frt 18 krt. ajánlanak meg¹⁾. Szinte drákói szigorral intézkedtek a *közbátorság* fenntartásáról is. Közhírré tették, hogy a ki egy rablót megfog, 20 s a ki egy harambasának mondott rablóvezért kerít kézre, 30 frtot kap; 12 frtot adnak annak, ki üldözésközben ejti el a rablót, vagy a ki elfogja a rablók elrejtőit. Ha a községi bírák vagy más adófizetők vonakodnának résztvenni a rablók üldözésében, a helység bíráját mások példájára s elrettentésére *karóba kell húzni!*²⁾ Szeptember 26. már Zarándvármegyében, Zaránd mezővárosban tartotta gyűlését Aradvármegye s október 29.-én ott vette tudomásul a helytartótanácsnak okt. 2. kelt értesítését³⁾, hogy a királyné *Zarándvármegyének jenői és zarándi járását* az 1741. XVIII. t.-cz. értelmében adózás és törvénykezés tekintetében végre csakugyan Magyarországhoz, nevezetesen *Aradvármegyéhez csatolta*.

A rendek nagy örömmel fogadták ezt a rendeletet, mely Aradvármegyét annyi vajúdas után egyszerre tekintélyes törvényhatósággá tette. Köszönetet szavaztak Grassalkovicsnak a két járás bekebelezése körül tanúsított fáradozásaiért. Az uniót lelkesedéssel hirdették ki a jelen volt földesurak és tisztviselők közt, a szolgabíráknak és esküdteknek pedig meghagyták, magyar és oláh nyelven tudassák azt a falusiakkal is. Gyűjtsék össze a népet mindenütt a piaczon s éljenzetessék meg a királynét: hadd legyen jele annak az örömnök, melyet a királyné anyai kegyessége méltán kelthet, midőn Zarándvármegye két járását Aradhoz csatolni rendelte. Magához a királynéhoz s a helytartótanácsához hálafeleliratot intézett a vármegye, mely már-már végromlásra jutott, midőn ekként megmentették. Örömeiket fejezték ki a rendek, hogy a hadipénztárba most már a régi 19 portán felül még 31 $\frac{1}{4}$ porta után fizethetnek és pedig Zarándtól 8520 frt 30 krt és Jenőtől 5680 frt 20 krt⁴⁾.

¹⁾ A mente, dolmány, nadrág, öv, sarkantyús csizma, pantallér, kardszija és tarsoly együttvéve 20 forintba került; a kard ára 2, a lóding 1 forint, lószerszám 3 forint 30 kr., puskatok 1 frt., zablya 24 kr., kengyelvas 30 kr., pokrócz 1 frt 42 kr., köpenyeg 4 frt., vakaró 12 kr. (*Aradm. jk.* 1741., 341. l.). A fölkelés költségeiről 1746. nov. 21. és 1750. máj. 4. számolt a vármegye. L. u.-o. 1750., 388—392. — ²⁾ *U.-o.* 345. — ³⁾ *NRA.* fasc. 1455. nro 24. — ⁴⁾ *Aradm. jk.* 1744., 351—6. E szerint Aradhoz most már — a jegyzőkönyv eredeti helyesírását követve — ezek a községek tartoznak: 1) *a ménesi járásban*: Radna, Kladova, Ménés, Kubin, Kovasincz, Mikalaka, Gyarak; 2) *a jenői járásban*: Silingya, Lugo-zó, Kavna, Krszta-Menyés, Felső-Ménés, Kujed, Kis-India, Buttyin, Barda, Gros, Vaszoja, Bersza, Algeszt, Monyoró, Jarkosztó, Jarkos, Hodos, Bonczesti, Gyurahoncz, Honczisor Szaturo, Zölgyes, Solymos, Madrizesti, Szakas, Musztesti, Szerb, Fölső-Csilly, Alsó-Csilly, Plop, Plés, Bogyesti, Almás, Lunka, Kakaró, Rekszig, Sebes, Kertes, Szuczány, Nadalbesty, Nyágra, Szlatina, Monyasza, Dézna, Dulcsele, Zimbro, Holt, Mézes, Praedium Kocsoba, Oppidum Jenő, Boksíg, Kutrató, Gurba, Sikula, Cseger; 3) *a pankotai járásban*: Láz, Zemerzel, Szelezten, Praezesti, Doncsény, Bohány, Minyát, Ignesty, Govosdia, Diecs,

Megválasztották egyúttal a rendes tisztújítás idejéig másodalispánná *Vankay* Mihályt, aradi főszámvevővé *Bohus* Imrét s mint szolgabírákat meghagyták a jenei járásban *Tomanovics* Pált s a zarándiban *Szegedi* Józsefet; de velök is letették az Ulászló I. decretumának XXXIII. t.-cikkében előírt esküt¹⁾. Főleskették táblabírákká *Klempay* Márton és *Illyenes* József csendbiztosokat s *Nyitrai* László másodcsendbiztost, kik idáig mint zarándi táblabírák szereztek érdemeket a zarándi adózó nép érdekében. Azután november 16.-ára valamelyik alispán elnöklete alatt küldöttséget rendeltek ki, hogy számbavegyék a pankotai börtönökben elzárt gonosztevőket s hogy a bekeblezett rész adóügyét is rendezzék. Meghagyták, hogy nov. 9.-ére minden faluból a bíró s két esküdt menjen Pankotára, a hol Bibics Ferencznek, Zarándmegye eddigi főszámvevőjének közreműködése mellett a bizottság előtt igazítsák el tartozásaik ügyét²⁾.

Ez a bizottság nem készülhetett el addig munkálataival, míg a kormány végkép meg nem állapította a Zarándból Aradhoz csatolt *porták* számát. A helytartótanács már okt. 13. jelentette a királynénak, hogy a jenei és zarándi járásra eső 14200 frt 50 krt az ország portáihoz helyes arányban elosztani nem lehet, mert ez az összeg $31\frac{7}{40}$ nádori portát tenne ki. Ilyen tört-számítás pedig nincs divatban az ország egy részében sem, mert csak fél és negyed szerént szokás beosztani s ilyen törtszám a számításban is alkalmatlan volna; a $\frac{7}{40}$ -ed portát tehát $\frac{1}{4}$ -nek venni javasolta. Ehhez képest Mária Terézia okt. 26.-án meg is hagyta, hogy Zarándvármegye 53 portájából Jenővel és Zaránddal $31\frac{1}{4}$ -et írjanak Aradhoz, a többi pedig ($21\frac{3}{4}$ porta) Zarándnál maradjon³⁾. Ezen kulcs szerént állapította meg Aradvármegye az 1744/5. katonai évre a maga adóját. Nov. 20.-án ugyanis tudtúl vette, hogy a régi 19 portához most még $31\frac{1}{4}$ -et nyervén, összesen $50\frac{1}{4}$ porta után kell adóznia. Az országos felosztáshoz képest minden porta 455 frt 30 kr hadiadót fizetvén, a hadiadó összesen 22855 frt 17 krra rug. Idejárúl az ingyenmunka-váltáság fejében 324 frt 51 kr., s háziadóban (a tisztviselők fizetésére s más rendkívüli szükségletekre) 6088 frt 45 kr. együtt tehát 29268 frt 53 kr., melyből az aradi járásra 19 porta után 10233 frt 20 kr., a zarándira $18\frac{3}{4}$ porta után 11460 frt 13 kr. s a jeneire $12\frac{1}{2}$ porta után 7575 frt 20 kr. esik⁴⁾.

Beringya, Revetos, Rosia, Krajkova, Dombavicza, Al-Krokna, Felső-Krokna, Fényes, Józás, Józásél, Valle mare, Kerek, Pankota, Szöllös, Moroda és Gyarmath, Kurvakér, Ternova és Agris, Taucz, Nádas, Duud, Draucz, Aranyág, Agris, Almás, Magyaráth, Muczka, Galsa, Siria; 4) *a siklói járásban*: Szinitye, Csintye, Somos, Nadabb, Erdőhegy, Sikló, Otlaka, Péll, Gyula-Varsánd; 5) *a nagyzerindi járásban*: Ágya, Apáthi, Bélzerind, Barakonyi, Csörme, Fekete-Gyarmath, Kiss-Jenő, Kerőlös, Nagy-Zerind, Miske, Szintye, Seprős, Somostyeszig, Talpas, Vadász; 6) *a gyulai uradalomban*: Possessio Székudvar, Poss. Elek. Pusztáik: **Kispilly, Szent-Mártony, Szent-Király, Gyürke, Tomász és Pecserd.** (*U.-o.*, 357—9. l.). —

¹⁾ Szegedivel csak utólag, mert ekkor távol volt. — ²⁾ *Aradm. jk.* 1744., 361—4 — ³⁾ *Orsz. lt.* Eredeti. A HTT. okt. 13. és 30. i rendelete Aradmegyéhez és gr. Nádasdy Lipót kir. biztoshoz. — ⁴⁾ *Aradm. jk.* 1744., 401—2. l.

Nagyon természetes, hogy most már a zarándi részek *fölkelő* *scregének* is aradi vezérlet alatt kellett gyülekeznie. A Csintyén összevont csapat összesen 89 jól fölszerelt lovaskatonából állt; e csapatban volt: 3 nemes, 5 szabados, 7 polgár s 74 paraszt; nemzetiség szerint pedig 71 oláh, 15 magyar, 2 német és egy lengyel. A régi Aradvármegye adott 10 önkéntest¹⁾, s 48 portális katonát, míg a zarándi részek 31 portális katonát küldtek Csintyére. A kis csapatot *Quatalides* Lipót, a tótváradai járás esküdtje és csendbiztosa, mint hadnagy, nov. 5.-én indította útnak Csintyéről, hogy »az ellenséges porosz király ellen Isten segítségével ismételve diadalokat vívjon ki«²⁾. Ezzel egyidőben *Csernovics* János volt aradi szolgabíró is engedélyt nyert a királynétől, hogy három szabad lovasszázadot állítson fel s Aradvármegyében mint őrnagy indítson toborzást. Az év (1744) végéig csakugyan már száznál többen csaptak föl katonának. A besorozást annak rendje, módja szerint *Wittmann* András György aradi hadbiztos végezte, ki a megyében az elszállásolást is az előírások szerint kívánta eszközölni. A vármegye neheztelt ugyan, hogy a kormány nem értesítette a dolgról; a szolgálat érdekében azonban nem akadékoskodott. Pedig lett volna rá oka. *Csernovics* szabad századaiba beállt ugyanis a két év előtt megkegyelmezett rablók, tolvajok s azok elrejtőinek és orgazdáinak egy része is, szóval olyan szemét-nép, mely »a gonoszságot az anyatejjel szítta be s azt gyöngé korától kezdve mind nagyobb és nagyobb sikerrel űzte.« A jenei bírót pl. éjnek idején megfogták, megkötözték, megverték, kirabolták s tüzes vassal sütögették, hogy minden értékes holmiját előadja. S ez az eset nem állt magában. A megyei tisztek életökkel játszottak, mikor nagyobb rendtartásra intették a katonatisztekét. Örökösen gyujtogatástól, rablástól, gyilkosságtól remegtek a lakosok, s attól, hogy a Joul és Szojkó híres harambasák elfogatása óta csöndes ráczok és oláhok szintén követik a rossz példát. Ennek elkerülése végett a vármegye már 1745. január 4. kérte a helytartótanácsot, helyeztesse át *Csernovics* katonáit a tizáninneneni vagy a felsőbb vármegyékbe s az ezután beállókat is egyenesen odaküldje³⁾.

A *Csernovics*-lovasság kihágásaiból esett kárt 1290 frt 1 krajczárra becsülte a vármegye, melynek színe előtt május 16. ünnepiesen meg is ígérte a lovasság őrnagya, *Csernovics* János, hogy teljes kárpótlást ad. Egyúttal azonban elhatározta a vármegye, hogy mivel a tolvajok s rablók

¹⁾ Edelspacher Mátyást személye és birtoka után még Zarándmegye kötelezte katonáállításra; ő azonban nem tett eleget, sőt gorombáskodott is az új vármegyével, mely erre őt az 1609: LXV., 1635: LXXXVIII. és 1723: VI. t.-cz. értelmében nemcsak a megye, hanem a haza iránt is engedetlennek nyilvánítván, az 1622: XXI. és az 1681: XLVI. t.-cz. értelmében 523 frt 36 kr. büntetésre ítélte. (*U.-o.*, 398—9. l.). — ²⁾ *U.-o.* 379—385. l. *Quatalides*nek szept. 22-től okt. 31.-éig »hű szolgálatai fejében« 42 frt értékű 10 körmőczi aranyat ajándékozott a megye. — ³⁾ *Aradm. jk.* 1745., 406—412., 494—5. és II. kötet, 90—93. lap.

nagyon elszaporodtak, minden hosszas pörlekedés nélkül felakasztat mindenkit, a kit csak egy borjú, vagy kecske ellopásán érnek is rajta. Ha pedig valamely nemzeti vagy örvidéki katona szövetkeznek a tolvajokkal, velök együtt kószálna s a lakosokat bármiképen károsítaná, elfogatás esetében nem a katonai ügyekben illetékes aradi katonai praefecturának adják át, hanem ellene mint közönséges rabló és tolvaj ellen járnak el; és mivel tette következtében katonai jellegét elveszti, fölötte a vármegye lát törvényt s az ítéletet is az hajtja végre. Kihirdette továbbá, hogy a Csernovics-ezrednek az erdőkbe szökő legényeit megfoghatja s ellenállás esetében meg is öleti, a Pankotán idáig elzárt fölkelő-katonákat ellenben katonai felszerelésök s lovaik visszatartása mellett szabadon bocsátja. A rablókkal egy kézre dolgozó Jankó Sztán Bugár szabadhelyi katonát pedig sok alku-dozás után csak akkor adta át az aradi katonai hatóságnak, mikor a főispán megígérte, hogy a kormány székeknél latba veti szavát a vármegye tekintélye mellett¹⁾.

Ennek a tekintélynek azonban sokat ártott, hogy Aradvármegyének még mindig nem volt igazi *középpontja*. Éppen 1745. május 16. határozták el, hogy Világosvár vagyis Siria mezővárosban építnek megyeházat s hogy odaköltöztetik át a levéltárat is, melylyel egy földél alatt kell laknia a jegyzőnek. Ott építtetnek megyei börtönt is és erre fordítják azt az 1100 rajnai frtot, melyet Edelspacher Zsigmond még Zarándvármegyének hagyott. A közigazgatás tisztviselőit akként osztották szét, hogy a rendes alispán mindenkor Aradon, a másodalispán pedig egyelőre Erdőhegyen lakjék; a jegyző Világosvárra megy, hol saját házában működhetik az aljegyző is, a főszámvevő ellenben Aradon marad; az aradi járás szolgabírája Radnán, a zarándi Világosváron, s a jenei Jenőn lakjék. Az esküdtek közül Vásárhelyi Jonathán Aradon marad az alispán mellett, a többi három pedig Simándon, Sebesen és Szöllősen tartózkodik²⁾.

Kedvetlenül fogadta (nov. 2.) a vármegye, hogy a kormány 2-vel többre, t. i. 52 $\frac{1}{4}$ -re emelte portáinak számát, minek következtében most már 23,766 frt 16 kr. adót kell fizetnie; de nemcsak ennek kirovását rendelte el, hanem azt is, hogy minden zsellér 50 botütés terhe alatt évenként 100 verébféjjel számoljon be az illető falu bírójának s hogy adó fejében a községek összesen 300 farkasbőrt szállítsanak be³⁾. Majd minden száz adó forint után 1 véka búzát s egy véka kukoriczát, összesen tehát 150 pozsonyi mérő búzát s ugyanannyi kukoriczát vetett ki a vármegye, (Aradvárosra pl. 3200 forint után 32 vékát), hogy kellően élmezhesse a rabokat, kiknek élelmét idáig adakozásból és koldulásból, tehát elég illetlenülül szerezték be⁴⁾. A rendkívüli kiadások sem voltak csekélyek; pl. 100 aranyat adtak Freytag ezredes aradi parancsnoknak, 12-t pedig Wittmann

¹⁾ *Aradm. jk.* 467., 474—8., 484—5. — ²⁾ *U.-o.* 488—9. I. — ³⁾ *U.-o.* 1745. I. 489—90. II. 83—5., 95. és 1.7.—8. — ⁴⁾ *U.-o.* I. 454. 493—4., II. 71—77.

hadibiztosnak, hogy a katonai beszállásoknál stb. a megyével szemben méltányosan járjanak el; buzdításul s elismerésül 12 aranyat ajándékoztak a konopiaknak, kik az éj idején rájuk tört rablókat nemcsak elkergették, hanem harambasájukat meg is ölték; 12 aranyat fizettek a királyné fia születésekor Zarádon mondott Te-Deumért s 1000 frt tiszteletdíjat ajánltak föl a Frankfurtról visszatérő Ferencz császárnak, az üdvözlésére küldött követnek pedig 4 frt napidíjat szavaztak meg.

Áldozataiért azonban bőven kárpótolta a vármegyét a királyné, mikor végre-valahára csakugyan hatósága alá rendelte a *határőrvidéket*. Már 1745. nov. 6. meghagyta Grassalkovics főispánnak, mint kir. biztosnak, gondoskodjék Jenő várának kiürítéséről, a benne levő tüzérségnek, élelmezési hivataloknak s az összes fölszereléseknek máshova-költöztetéséről¹⁾. Decz. elsején pedig kijelentette a királyné, hogy mivel Világosvár és Jenő úgysis messzeesik a marosi határőrség vonalától, megszünteti ezek katonai jellegét s bekebelezi Aradvármegyébe, illetőleg megengedi, hogy a két kapitányságba tartozó határőröket, ha adófizető polgárok nem akarnának lenni, áthelyezzék Horváth marosi ezredébe; különben pedig Világost Grassalkovicsnak, s Jenőt Péterffynek adja, míg Ohaba falut s Iratos pusztát eladásra jelöli ki; de valamennyit Aradba kebelezvén be, meghagyja Pálffy tábornagnak, hogy erről minden parancsnokló tábornokot értesítsen²⁾. Decz. 15.-én még *Arad és Zimánd visszacsatolását* is meghagyta a királyné.

»Magától értetik — tette hozzá, — hogy az Aradon és Zimádon még található marosi határőrök, kik adófizető polgárok akarnak lenni, házaikat, lakásaikat és telkeiket továbbra is megtartják; azoknak ellenben, kik inkább a katonai rendhez kívánnak tartozni, a marosi határőrséghez tartozó más helyre kell vonúlniok. . . . Hogy pedig Aradnak és Zimádnak Magyarország tartományi hatósága alá való átengedése a tervezett várerősítésre hátrányos ne legyen, vagy azt ne akadályozza, kegyelmesen megparancsoltuk, hogy az Araddal és Zimáddal a megyéhez eső terület, ha kamarai alattvalók vagy adózók telepednek is meg rajta, az eddigi kamarai javakhoz hasonló módon legyen fenntartva a végből, hogy az aradi erődítések fejlesztése idején szolgálatunk ügye e miatt ne szenvedjen s egyenetlenségek ne támadjanak a katonák és birtokosok közt.« Elrendelte továbbá a határőrök jószágainak a megyei területektől pontosabban való elkülönítését is. A terület rendezését különben Grassalkovics főispán és az aradi katonai parancsnokság fölhasználásával gróf Pálffy János tábornagra bízta.

Grassalkovics azonnal lement Aradra. Maga elé hívatta *Freytag* aradi várparancsnokot s *Horváth* Jánost, a végbeli nemzeti lovas katonaság alezredesét a tisztikarral együtt s felolvasta a bekebelezés iránt kiadott

¹⁾ *Mária Terézia* gr. Pálffy tábornagyhoz. U.-o., 167. Grassalkovics a megyéhez Bécsből, 1745. nov. 17. u.-o., 130—2. — ²⁾ U.-o., 168.

rendeletet. Mindnyájan hódolattal értették meg, hogy tisztán polgári kormányzat alá kerül most már az idáig vegyesen kormányzott aradi ráczváros, Világos mezőváros, Galsa falu, Boros-Jenő mezőváros, Sikula falu s Arad- és Zimánd-szállás; s hogy a maradni vagy más határőrökhöz távozni akarókat külön bizottság fogja összeírni. A dolog azonban nem ment olyan símán. A zimándiak, aradiak és borosjeneiek pl. kijelentették a főispán s b. Engelshoffen tábornok temesvári hadtestparancsnok előtt, hogy továbbra is katonák maradnak; az ohabaiak, 5 zsellér kivételével, a bánszágba szöktek; Világosvárról 16 s Galsáról is több zsellér távozott. Csak bajosan hajthatták be tehát azt a 36,243 frtot, a mennyit (a most idecsatolt $2\frac{3}{4}$ porta után járó 1254 frt $37\frac{1}{2}$ kr. hozzászámításával) fizetett a vármegye¹⁾.

A vármegye különben már 1746. január 24. megbízta *Szerdahelyi* István szolgabírót és *Klempay* Márton csendbíztost, hogy a b. Péterffy Jánosnak ajándékozott Boros-Jenő várából Aradra költöztesse át a helyőrséget, ágyúkat s egyéb felszereléseket²⁾. Egyúttal köszönetet szavaztak a főispánnak, ki új birtokán, Világoson, ingyen adott telket a *megyeháza* és a börtönök építésére. Azonnal szervezték a várnagyi állást, mely a foglyokra s hajdúkra való felügyelettel járt együtt³⁾. Márczius 1. viszont nagy sérelem gyanánt hozta föl a vármegye, hogy a Haruckern-féle gyulai uradalom az eleki és székudvari foglyokat Gyulán, tehát Aradvármegyén kívül tartja s hogy a bitangjóságokat szintén oda hajtattja be. — Átkérte tehát a gyulai uradalomtól a pallosjogára vonatkozó okíratot s felszólította, hogy az aradi rabokat ne vigye át magához mindaddig, míg egy aradi szolgabíró és esküdt meg nem vizsgálja dolgaikat. Szintén sérelmesnek, törvénytelennek és így teljesíthetetlennek tartották, a mit az erdélyi kormány május 4. a helytartótanács útján kívánt tőlük, hogy t. i. Zaránd- és Aradvármegyék vegyes bizottsága közös eljárás végett még a Zarándnál maradt brádi és halmágyi eljárást is összeírják s az adóhányadot a régi Zaránd portáinak arányában állapítsák meg. Ez ellen fölhozták, hogy az Erdélyhez tartozó Zarándban az örökös jobbágyok telkeit a tér minőségéhez képest az illető földesúr osztja ki; ezen részek lakói pedig, kik a szabadon költözködés jogát élvezik, azt a telket művelik, a melyik nekik tetszik s így nem volna helyes és jogos, hogy jövedelmöket telkeik arányában és nagyságához képest állapítsák meg, mivel úgy a teher magára a telekre nehezednék⁴⁾.

A megnagyobbodott vármegye különben mindent elkövetett *közigazgatásának javítására*. Az 1746. május 26.-án tartott tisztújításon már 2 alispánra, 1 fő- és 1 aljegyzőre, 1 főpénztárnokra, 1 fő- és 4 alcsendbiztosra, 4 (aradi, világosi, zarándi és jenői) szolgabíróra, 4 esküdtre, 1

¹⁾ *Aradm. jk.* 1746., 192—3., 269—271., 357—8. — ²⁾ *U.-o.* 183—4. — ³⁾ *U.-o.* 184—5. Hatáskörét szabatosan megjelölik. A várnagy fizetése 100 frt és 20 mérő kukoricza volt. — ⁴⁾ *U.-o.* 224—7. és 279—280. V. ő. 1747., 10—12. l.

ügyészre, 1 hídfelügyelőre és 16 táblabíróra szavazhattak a rendek s így 36 férfiból állt a tisztikar, melynek lelke, a főispán nyilatkozata szerint, Vásárhelyi Imre főjegyző volt¹). Meghagyta továbbá (aug. 4.) a vármegye, hogy minden síksági nagyobb falu külön jegyzőt fogadjon, a kisebbek közül pedig 2—3 falu; míg az erdős vidékeken (pl. Jenő és Tótvárad környékén) csak minden kenézség és kerület tartson egyet-egyét. Száz bottal fenyegették azt a jobbágyot, ki a szolgabírónak pecsét alatt vagy a hajdú útján szóval küldött idézésére meg nem jelenék s elmaradását törvényesen nem igazolná²). Az adózó nép érdekében különben gyakran felszólalt a vármegye s 1747. márczius 22.-én egyszerűen kijelentette az erdélyi guberniumnak, hogy a Hunyadból hozzá átszökött jobbágyokat csak akkor adná ki, ha ez a kérdés össze nem függne az adóalapjául szolgáló nádori porták számával; mert hiszen az elpusztult Aradvármegye máshonnan jött lakosokkal népesedett be s ha ezeket vissza kellene küldeniök, ki fizetne itt adót? Hiszen így is alig győzik fizetni; de meg ők sem követelik a tőlük viszont Hunyadba átszökött jobbágyok visszaküldését. A polgárosított katonai helyek amúgy is panaszkodtak a túlságos adó miatt. A helytartótanács ápril 18.-án Világos, Galsa, Jenő, Sikula és Ohaba falvakban 4 portát állapított meg, a vármegye pedig — Aradra külön 2 portát számítván — 4805 frtban szabta meg adójukat. Volt tehát ok a tiltakozásra, midőn 2³/₄ porta helyett 6 után kellett adózni! S a megye június 12. helyesen figyelmeztette a helytartótanácsot, hogy ha vissza nem állítja az eredeti számot, mind többen szökdösnek át a bánságba³). Egészen lakatlan már Zimánd puszta, Orovil, a Piperszky-szállás, Pobunszky-Gáj és Tomasinszky-Gáj s földeiket tavasz elején az aradi lakosok szántottak föl és vetették be. — Két nádori porta tehát már csakugyan elpusztult. A maradni akaróknak sem tetszettek a számukra kijelölt kincstári helyek s ők is visszamentek a katonasághoz. A század elején csak 19 portából állt a vármegye s akkor Edelspacher kamarai jószágigazgató főispán és hatóság volt egy személyben. Rendről szó sem lehetett. Andrassy administratiója idejéig jegyzőkönyvet nem vezettek, levéltárt nem tartottak s így összeírásoknak, dicáknak sincs nyomuk. 1744-ben végre főispánt kapott a megye és Zaránd egy részével gyarapodott; a jegyzőkönyvek és okíratok azonban Zaránd másik részében maradtak s így az adókivetésnél Aradban nem szolgálhattak alapúl. — 1745-ben mégis elkészült az új összeírás. A dicák számát 5386-ban állapították meg s minden egyes dica után hadi adóban 5, háziadóban pedig 1 frt 12 krt szedtek. S ez annyira méltányos volt, hogy pl. Arad városa még Andrassy idejében is, midőn nem volt olyan népes, 4900 frt adót,

¹) *Aradm. jk.* 249—258. A derék főjegyző azonban még azon év novemberében elhunyt. A főispán Gödöllőn 1746. decz. 1. titkárát, *Forray* Andrást nevezte ki helyette. — ²) *U.-o.* 17.6., 341—2. — ³) *U.-o.* 1747., 44—7., 62—67.

most pedig az odacsatolt ráczvárosra kirótt 1205 forint adó után is csak 3600 frtot fizetett¹⁾.

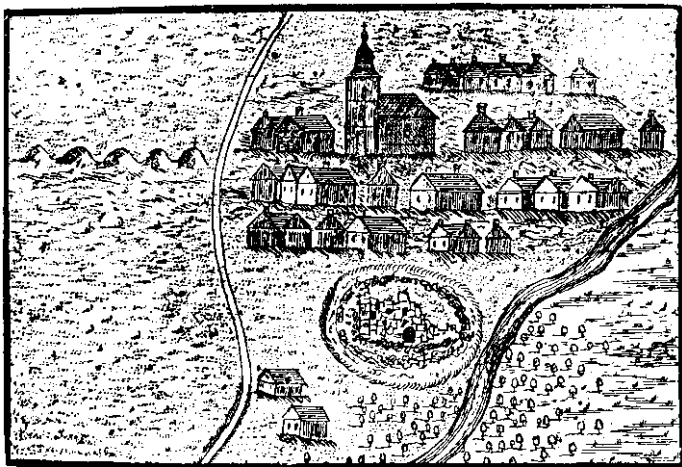
A Ráczváros odacsatolásával egyszerre 226 polgárcsaláddal szaporodott a 482 családból álló régi Arad. Mivel a Tikovecz-városrész is jobbadán rácz volt, 305 némettel s magyarral szemben mintegy 383 rácz állott, úgy, hogy a változott számarányt a város szervezetében is figyelembe kellett venni. A régi és új polgárok közt 1746. nov. 7. kötött szerződést 1747. január 21. hagyta helyben a királyné²⁾. E szerént 1) polgármester, bíró és kamarás (pénztárnok) rácz (illyr) polgárok is lehetnek olykép, hogy a szokott módon évenként tartott tisztújításokon az azon idő szerént való polgármestert szabad választás alapján vagy meghagyják, vagy megváltoztatják. A választásnak olykép kell történnie, hogy az egyik évben magyar vagy német, a másik évben pedig rácz legyen a polgármester, bíró és kamarás, de mindenkor a belső tanácsból. 2) Úgy a külső, mint a belső tanács a mostani számban felében magyarokból és németekből, felében pedig ráczokból álljon. 3) Az illyr nemzet polgárait vallásukban és szertartásukban senki se háborgassa, hanem most újból megerősített cs. kir. szabadalmi szerént éljen ez a nemzet. 4) A ráczoknak, mint ezelőtt, ezentúl is 8 papjuk legyen; közterheket ne viseljenek, a telkeket pedig, a vármegyével kötött egyesség szerént, a többi polgárral közösen bírják. 5) A város telkei és gazdasága tekintetében egyenlő joga legyen a város minden nemzetiségű lakosának s a köz-, vagy községi jövedelmekben és javakban is egyaránt részesüljenek. 6) Az illyr nemzet lakosai a magyar s német lakosokkal egyazon szabadságnak örvendjenek; de mégis olyan föltétellel, hogy mint igaz polgárok és hű alattvalók épp úgy a kamara hatósága alá tartozzanak. A kiknek feleségei még talán török területen élnek, azokat onnan behíjják, a Törökországból beköltöző s Aradon letelepedni kívánó legények pedig az 1741. XXIX. t.-cz.-hez képest megházasodjanak. 7) Valamint a város minden közügyét a városnak mindkét részről vett tagokból álló hatósága tárgyalja, úgy egyik fél se kezdjen és határozzon valamit a másiknak tudta és beleegyezése nélkül.

A kincstár még ezen évben részént örök áron eladta, részént bérbeadta az Aradváros környékén a határörökhöz tartozott pusztákat. Így Séget és Kis-Sofronyát, Kis-Ölyvedet, Varjasházát és Csályaszigetet Edelspacher Ignác és Péter s Bohus Imre, — Zimándot, Gyelidet, Kupát és

¹⁾ *Aradm. jk.* 1747., 93—95. Aradon 1746/7-ben 212 német háziúr és 77 lakó 2434 frt 15 krt, 95 polgárosított rácz pedig 1454 frt 50 krt, összesen tehát 3:98 frt 65 krt fizetett, ide nem számítva a be nem keblezett ráczok 1704 frt adóját. (*Stadt-Rechnung 1746/7.*) — ²⁾ *Orsz. lt.* HTT. oszt. Misc. fasc. 80. nro 5 7. Arad városházán kihirdette Reál Ferencz kir. tanácsos és kamarai jószágigazgató 1747. május 20.-án. (*Aradváros lt.*) V. ő. Arad kérelmét 1746. nov. 7. *Orsz. lt.* Protoc. gener. copularum, 371. l. s a kamara választát (Pozsony, 1747. jan. 2.) u.-o., 1747., 1. l.

Ötvenest pedig Grassalkovics kapta adományúl, míg Ötvenes, Sofronya s Varjasháza más részét Szent-Tamással, Kis-Szent-Pállal és Száracsaházzal együtt bérbé adta az állam. A nyomozások azonban kiderítették, hogy Ség sohasem volt külön pusztá, hanem azt mint Aradváros határ részét bírták az aradiak s azért tiltakozott is az Edelspacherek és Bohus beigtatása ellen Gersics Pál aradi polgármester¹⁾. A város állandóan ügyvivőket tartott Bécsben és Pozsonyban, hogy ennek a tiltakozásnak jó következése legyen. Szent-Pált meg nem kaphatván, legalább Kis-Kamárás és Kis-Botos átengedésére kérte a királynét, kijelentvén, hogy ha másképp nem megy, kölcsönpénzből fizeti ki az árát, mind a mellett, hogy a katonák erőszakoskodásai, költséges tartása s az évenként háromszor is

Glogovác legrégibb képe.

kiáradó Maros miatt igen sok a kiadásuk. Nagy-Iratost ugyan 10,000 frton 20 évre már 1746-ban bérbevették a kincstártól, Varjast pedig 1726-óta használják, amabban azonban a polgárosított rácz katonák, emebben pedig Szevics rácz alezredes emberei zavarják őket²⁾.

Más felől is sok panasz volt a határőrökre, kik már éppen nem tartottak fegyelmet. *Pandassy* glogováczi kapitányt saját katonái nagy kínzások után ölték meg s hadnagya semmit sem tett megmentésére. — Szevics alezredes, az aradi őrség parancsnoka, kit szintén halállal fenyegettek, lanyhán vezette a nyomozást; nem is adott katonai erőt a különben katonai területen lappangó hét rabló kézrekerítésére³⁾. Mária Terézia 1748. márcz. 4. meghagyta ugyan, hogy a gyilkosokat az aradi katonai börtönből a vármegye vegye át, egyúttal azonban ki kellett nyi-

¹⁾ Orsz. lt. NRA. fasc. 1719. nro 71. — fasc. 1820. nro 1—7. fasc. 1835., nro 80. *Urbaria et Conscriptiones*, V., VI. fasc. 32. nro 109., 218. levél. V. ö. *Protoc. gen. copularum*, 220. és 2.7. l. — ²⁾ *Aradváros számadásai*, 1746/7. — ³⁾ *Aradm. jk.* 118—123. —

latkoztatnia a vármegyének, hogy ezzel nem sérti az aradi katonaságnak a katonai területen gyakorolt jogait. A glogováczi ráczokat különben a gyilkosságban ártatlanoknak nyilvánították¹⁾.

1747. június 20. végre értesítette Aradvármegyét a helytartótanács, hogy a királyné az 1741: XVIII. t.-cz. értelmében a katonai helyek bekebelezésére biztosokul Grassalkovics Antal, Draskovics Lipót és Károlyi Ferencz grófokat s Trsztyánszky Jánost nevezte ki²⁾. Aradmegye most már nagyobb buzgósággal látott az összeíráshoz, melyet a helytartótanács még 1746. decz. 13. elrendelt. Az erdélyi küldöttekkel együtt külön írták össze a régi Zaránd s külön a régi Arad helységeit, míg a katonai (most bekebelezett) helyek jegyzékét Marsovszky Lajos tartom. h. biztos és Takács János állította egybe. Ez alkalomból, noha 1748. okt. 8. a királyné különös kegyelemből tette Arad portáinak számát 58 $\frac{1}{4}$ -re, a vármegye 1748. nov. 4. megújította panaszát³⁾, hogy az összeírás következtében Zaránd s az elpusztult katonai helyek után 2—2 portával fizet többet a nélkül, hogy ehhez Zarándmegye valamivel járúlna; s mint már 1747. okt. 23. kérték, most is kéri⁴⁾, hogy Zarándnak másik két járását is Aradhoz csatolják. Emlékeztették a helytartótanácsot, hogy az 1723: CII. t.-czikk értelmében az ő feladata a törvények végrehajtása; már pedig az 1741: XVIII. t.-cz. elrendeli a visszakebelezést, melynek a hír szerint megkötött béke után nincs is többé akadály⁵⁾. 1749. október 1.-én az összes katonai helyek bekebelezését sürgették⁶⁾. A mi az elsőt illeti, ekkor már ösmerték a királynénak 1748. május 4. kelt rendeletét, mely szerint azokat a pereket, melyeket Arad, Zaránd és Máramaros lakosai megyéiknek az anyaországhoz történt visszacsatolása előtt az erdélyi hatóságok előtt indítottak, tovább is az erdélyi hatóságok tárgyalják, s meghagyta ezen megyék lakosait az erdélyi fejedelmektől nyert szabadalmaikban⁷⁾. A mi a másikat illeti, csakhamar maguk is megérezték, hogy Aachenben 1748. nov. 25. már megkötötték a békét, mert ennek értelmében a kincstár csakhamar (1749. február 1.) visszaadta a modenai herczegnek Aradban, Zarándban és Csanádban azokat a javakat, melyeket tőle 1744-ben lefoglalt, s melynek egy részét időközben el is adta⁸⁾. — Ezzel nemcsak a birtokviszonyok bonyolódtak össze, hanem éppen akkor állott vissza egy idegen tulajdonban levő hatalmas uradalom, mikor a megye már joggal remélhette, hogy megszabadul végképen a megyeiséggel daczoló kiváltsá-

¹⁾ *Aradm. jk.* 1748., 186., 188—9. — ²⁾ *U.-o.*, 1747., 97. — ³⁾ Klempay Márton és Tomanovics Pál biztosok ezért 30—30 aranyat kaptak a megyétől; Marsovszky 100 frtot, Takács János 2 aranyat kapott. *U.-o.* 253. — ⁴⁾ 1747. jún. 30., 1748. jan. 22.-én. Portánként rendes adó fejében 455 frt 30 krt, összesen 26,532 frt 52 $\frac{1}{2}$ krt kellett fizetni; ingyenmunka fejében 271 frt 6 krt., s a tartom. biztosok sallariumára 120 frt 3 krt. *Fegyverkönyv*, 1748., 249. l. — ⁵⁾ *U.-o.* 1747. 112—3. és 1748. 283—5. — ⁶⁾ *U.-o.* 1749., 348—350. — ⁷⁾ *Thallóczy*, a Magyar Igazságügyben, 1885., 297. l. — ⁸⁾ *Orsz. lt.* NRA. fasc. 1482. nro 18. V. ö. *Pethő Krón.* folyt. III. 104.

gos területektől. Az egyiktől azonban, a legveszedelmesebbtől, a határőr-ségtől mégis csak megszabadult.

Grassalkovics főispán Pozsonyból 1750. szept. 2. azt az örvendetes hírt közölhette a megyével, hogy a királyné valóban *megparancsolta a marosi és tiszai határőrvidék bekebelezését*. Aradhoz csatolta az Aradtól keletre levő helyeket s a nyugatra lévők közül Pécskát és Szemlakot, a végrehajtással pedig, mint kir. biztost, a főispánt bízta meg. A helytartó-tanács erre okt. 29. fölhívta a vármegyéket, nemesítsék meg (díjtalanul) azokat a rácz tiszteket, kik 1740 óta viselik tiszti rangjokat, a törzstiszteknek azonfelül örök joggal kuriát is adjanak, de italmérés és mézár-szék joga nélkül, míg a legénységnek fejenként 1—1 jobbágytelket hasít-sanak ki s tíz éven belül való építkezésükben bizonyos összeggel segítsék¹⁾.

Aradvármegye szept. 23.-án azon való örömeiben, hogy törvényha-tósága ekként nagyban növekszik, meghagyta a főpénztárosnak, hogy a bekebelezésre lejövő bizottság konyhájáról kellően gondoskodjék, az alis-pánnak pedig, hogy 84 akó bort ütessen csapra. *Grassalkovics* főispánnak megszavaztak 1000, gr. Károlyi Ferencznek 600 frtot, Trsztyánszky alná-dornak 100, a grófok titkárainak (ha megjelennek) 24—24 aranyat s a főispán udv. személyzetének szintén 24 aranyat²⁾.

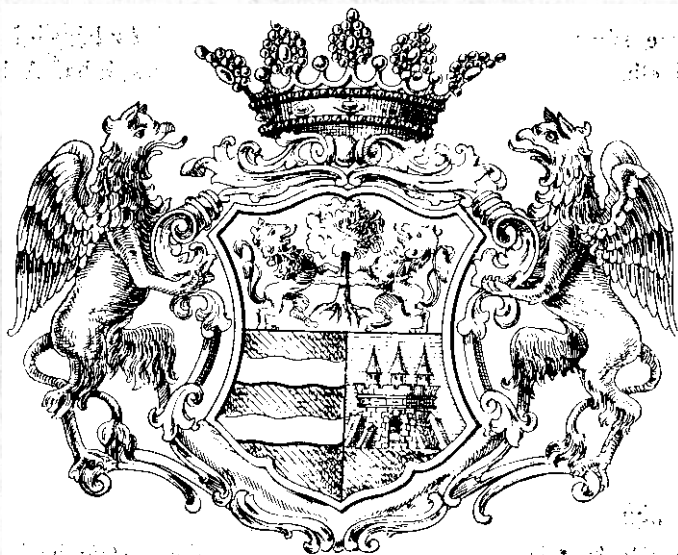
Az új vármegye *székházának* építéséhez már hozzá is fogtak Vilá-goson. Mindössze csak 1500 frtjok volt reá s a szegény nép is nagyon panaszkodott, hogy a legnagyobb mezei munka idején kell fuvarozniok téglát s egyéb anyagot. Az ott dolgozó kézművesek még pénzért sem kaptak élelmi szereket Világoson s mindent Aradról kellett hozatniok. A megyei közgyűlések, úriszékek stb. alkalmával egybesereglett urak ren-delkezésére Világoson csak nagyon kevés és mellett rossz vendéglő állt. — A megye meggondolván ezt s hogy jobban megőrizheti foglyait s a levéltárt ott, hol több a lakosság s a katonaság, 1748. márcz. 21. kimondta, hogy nem épít Világoson új megyeházat, hanem megveszi Bibics Ferenczné *aradi* házát. Ezért 6000 frton felül azt a telket adja, melyen most egy deák iskola van³⁾. Ez a határozat igen sokat tett Arad fejlesztésére; mert a jobb, természetes középpont (Világos) helyett ez nyilvánítottá Arad városát a kikerekített Aradvármegye székvárosává.

Új *czimert* csak 1767. nov. 17. kapott a vármegye⁴⁾. 1768. márcz.

¹⁾ *NRA.* fasc. 1838., nro 66. — ²⁾ *Jk.* 1750., 438—440. 1750. okt. 8. azonban Gödöllőről arra kérte a főispán a megyét, hogy mivel ő idáig sem fogadott el tőle jutal-mat s biztostársaival együtt most sem kívánja azt, semmisítse meg határozatát a megye; mit ez, sajnálva, hogy a haza s kivált a megye ügyében tett fáradozásait semmivel sem viszonzhatja, nov. 7.-én meg is tett. (*U.-o.* 446.) — ³⁾ *Aradm. jk.* 1748., 195. és 1749. 317—9. l. — ⁴⁾ *U.-o.* 1768., 38. sz. A régi pecsét helyett, melyen zöld fát fejr vagy ezüst mezőben két oroszlán vett körül, ilyen újat engedélyezett a királyné: A Bécsben 400 frton metszett czimerben a kerek pajzs felső részének fejr vagy ezüst mezejében gyökerestül kiszakított zöld fa látszik, a mint mellette két skarlátszínű oroszlán hátsó-

28. tartott gyűlésében a rendek »vigasságos kedvvel, szívekkel, szemekkel« fogadták a királynénak ezt az újabb kegyelmét és Szabó József főjegyző ékes beszédben fejezte azt a reményét, hogy »a mi még hamuban fekvő tek. nemes vármegyénk hajdani s első dicsőségének terjedése hátra vagyon, azt vajha szerencsésen s dicsőségesen megnyerhessük«.

A királyi biztosok Aradon 1750. nov. 5. végezték be a visszacsatolás munkáját. Aradvármegye közgyűlése nov. 7.-én örömmel vehette tudtúl, hogy az 1741: XVIII. t.-cz. immár teljesen végre van hajtva, mert a királyné visszakebelezte a marosi és tiszai határőrseget, csupán a csajkások részére tartván fenn néhány helyet. Az aradi járás Solymos, Pau-

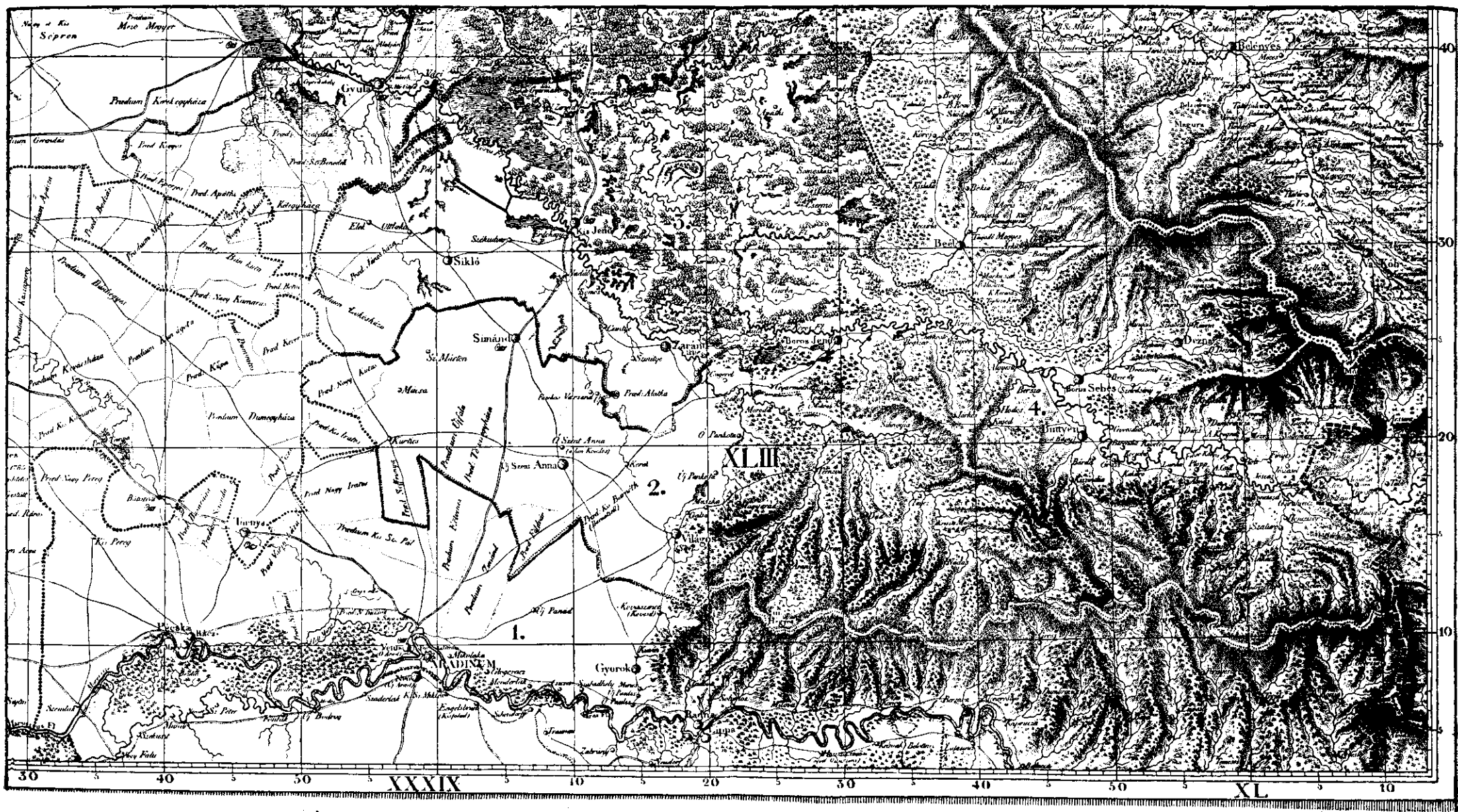

Aradvármegye címere 1767.

lis, Csicsér, Szabadhely, Mondorlak, Glogovác s a körülárkolt Pécska és Szemlak helységekkel s azok pusztáival növekedett¹⁾. A nádori porták száma 64¹/₂-re emelkedett²⁾. Tíz év alatt háromszorakkora lett a várme-

lábaikra ágaskodva s kétágú farkaikat hátukra hajlítva áll. A pajzs alsó részének jobbol dalán zöld mezőben két égszínkék pólya jelenti a vármegyét öntöző Marost és Köröst; balra zöld mezőből kiemelkedő fehér kastély látszik, cement vakolatú kövekkel, mellvédővel és három vörös fedelű toronnyal, melyek közül a középső erősebb s magasabb. Telamon gyanánt két arany griff szolgál. A pecsétnek ez a körirata: SIGILLUM COMITATUS ARADIENSIS 1767. A régi pecsétet azután az 1587: LXVI. t.-cz. értelmében összetörték. — Pótlásúl legyen említve, 1478—1517-ből az orsz. levéltárban Aradvármegyének 16 pecsétlenyomata ősmertes. (Dl. 18017., 19001., 19023., 19078., 19083., 19098., 19244., 19470., 19629., 20:00., 20143., 22199., 22211., 22715., 26031., 29960.

¹⁾ Aradm. jk. 1750., 450. Csanádvármegye különben egy régi összeírás alapján azonnal a maga részére követelte Szemlakot és Pécskát. U.-o., 451. — ²⁾ Ezek 1750/1-ben 29.379 frt 45 kr. hadi és 10,520 frt házi adót fizettek.

Aradvármegeye Lipszky térképén.

gye területe, mert most már $108\frac{1}{2}$ mértföldet, vagyis 1.833,421 holdat tett ki. Éjszakon Bihar, keleten Zaránd és Hunyad, délen Krassó és Temes, nyugaton pedig Békés és Csanád vetett neki határt¹⁾.

Zaránd megmaradt részei közül ugyan csupán a halmágyi járást kapta meg, azt is csak 1876-ban, de így is az ország egyik legtekintélyesebb törvényhatósága volt most már az a vármegye, melyet kicsisége miatt 1626-ban kitöröltek s másodszer, most tíz esztendővel ezelőtt, ki akartak törölni a vármegyéek sorából.

A rácz határőröket végtelenül elkésérite a dolgok fordúlata. Nemcsak a magyarokat szídták már, hanem a bécsi kormányt is. 1751. ápríl 1. csak kevesen szánták rá magukat, hogy az Al-Dunához költözzenek le, hanem össze súgtak-búgtak a horvátországi, bácskai és bánági elégületlenekkel s elhatározták, hogy kivándorolnak Oroszországba. A helytartótanács már 1751-ben értesítést kívánt Aradmegytől, kik akarnak *Horváth* János határőr-alezredessel Oroszországba menni s midőn megkapta az engedélyyel utazók jegyzékét, 1752. aug. 7. szigorú rendeletet bocsátott ki ellenök. Meghagyta, hogy a kivándorlókat letartóztassák s az izgatókkal együtt három évre bebörtönözzék s közmunkára kényszerítsék; a már kiköltözöttek nemcsak minden jogukat, hanem polgári és örökösödési jogaikat is elvesztik. Kivándorolni csak kir. engedélyyel szabad s 24 frtot kap, a ki feladja a szökni akarót, az izgatókra pedig halál vár²⁾. Aradból s a határőrvidékről azonban *Tököli Péter*, *Horváth János* és *Csernovics Simon* s *Pál*, valamivel később pedig az aradi *Szevics* és *Depreradovics* vezetése alatt csakugyan több ezren vándoroltak ki; számukat némelyek harmincz-, mások százezerre, a kivándorlásukkal okozott kárt pedig két millió forintra teszik³⁾. Erzsébet czárnő az egykori zaporogi kozákok területén telepítette le őket 1752-ben. *Új-Szerbia* határai lettek: Keleten a Dnjeper, melybe itt ömlik az Obulnicok- és az Omielnik-folyócska. Éjszakon a Tászmin- és Bolsaja-Visz-folyók választották el Lengyelországtól. A Bolsaja-Visz a Szinuchába tart, mely nyugaton Lengyelországtól különíti el. Délen a nagy síkságra támaszkodik Új-Szerbia, melyben az 1762. évi térképen már ezek a helységek voltak följegyezve: 1) *a huszárok kerületében* Novo-Mirgorodszkoj, *Pécska*, Petrov, Osztrov, Nagylak, Kaniblot, *Szemlek*, Archangelszkoj (éppen a lengyel Targoviczával szemben), Martonos és Pancsova, mind a Szinucha-folyó mellett; Kanizsa, Zenta, Vukovár s Földvár az Ingul-folyó eredeténél; Szuboticza (Szabadka), Cibulev, Mosorin, Dmitrovszkoj, Zombor, Glinszk és Versecz. 2) *A pandúrok kerületében* Krilovszkoj a Tászmin-folyónál; Taburiscs, Krjukov, Kamenka, Szemun, *Világos* (mind az öt a Dnjepernél), Csanád, *Toma-*

¹⁾ L. *Lipszky* 1806. évi térképének mellékelt fac-similéjét külön lapon s a szelvényből kiesett töredéket a 371. lapon. — ²⁾ *Kassics*, *Enchiridion normalium ordinationum*. I. 94—5. — ³⁾ *Szentkláray*, *Száz év*, I. 172., 184.

sinszi, Kuvin, Szmederov, Szlankamén, Bécse, Varasd, Glogovác, Enova, (Jenova) *Solymos, Csongrád, Paulis, Mondorlak, Szent-Tamás.* 3) A szabad kozákok kerületében 29 szloboda és 2 vár¹⁾). A letelepült szerbek, bolgárok, oláhok s kis számban magyarok adómentességet és sok kiváltságot nyertek a czárnőtől, minek viszonzásául Horváth és Szevics négy huszár- és négy pandúr-, egyenként 4000 főből álló ezred kiállítására kötelezték magukat²⁾), Így tehát 32,000 főre rugott csupán a fegyverfoghatók száma. Az új telepések valóságos kertté alakították ugyan ezt a síkságot, másrészt azonban oly gyakran pusztítottak a szomszéd Lengyelországban, hogy a lengyelek a zaporogi kozákoknál is rosszabb hajdamákoknak nevezték őket. Ha nem is nyolcz, 5 gyalog- és egy lovasezredet állítottak a beköltözöttek s 1756—63-ban már hősiesen résztvettek a hétéves háborúban. *Tököli Péter* altábornagy, *Horváth* és *Csernovics* Simon pedig tábornok lett az orosz hadseregben³⁾). Horváth 1760-ban külön kancelláriát eszközölt ki szerbjei számára a szentpétervári udvarnál; 1798. azonban a megmaradt két ezred legénységét a rendes hadseregbe osztották be⁴⁾) s Új-Szerbia a XIX. század elején már egészen eloroszosodott.

Így vesztett el Aradvármegye egy nemzetiséget, mely inkább orosz lett, csakhogy magyarrá ne kelljen lennie.

¹⁾ *Büschings* grosse Erdbeschreibung. III. kötet. (1784.). Russland. 439—442. V. ö. *Klaus A., Unsere Colonien.* Aus dem Russischen übers. von Tows. (Odessa, 1889.). — ²⁾ *Ustrjalov,* Gesch. Russlands. II. 169. *Krones,* Gesch. Oesterreichs, IV. 255—7. — ³⁾ Az odessai muzeumban őrzött arcképen Horváthnak pofoncsapott kalap, zöld dolmány, mente és aranyozott vörösnadrág a ruhája. *Jernev,* Keleti utazás, II. 15. (1840.). — ⁴⁾ *Századok,* 1889., 740.

Arad délkeleti része *Lipszky* térképén.

XLVI. A FALUSI NÉP S A VÁRMEGYE.

Nyomorúságok. A telepítések ügye. Nagy uradalmak. Lovász Mihály. II. József az aradi viszonyokról. Főispánok. Isszony a reformtól. Az urbériség. Cselédviszonyok. Kiköltözések. Adózás. Katona-tartás.

Aradvármegye 1751-ben, ha nem is régi területén, visszanyerte annak megfelelő egykori nagyságát; most tehát belső állapotainak megszilárdítása volt a fő feladat. Az 1751. ápril 18.-ra hirdetett országgyűlésre adott követutasítójában maga a vármegye panaszolta el, nyomorúlt adózó népe (misera plebs contribuens) mily kimerült. Kimondhatatlan bajnak mondta, hogy egyáltalán nincs pénz; mert ezen a vidéken sehol sem lévén szab. kir. város, sehol sincs hely, a hol a nép túladhasson azon a csekélységen, a mivel Isten megáldotta. A vármegye sziklás, hegyes vidékein a nép nem művelhette a földet, s életét csak török búzával tengethette; adóját sem róhatta le, hacsak el nem adta kecskéit, melyeknek tejével táplálták a gyermekeket. Növelte e nyomorúságokat a pópáknak az a »túrhetetlen, hallatlan és a legnagyobb mértékben kihágó eljárása«, melyel a vármegye nyomorúlt népét napról napra üldözték. — A püspöknek, szászéki illeték czímén, idáig minden pópa csak egy aranyat adott; most azonban hármat is ad. Ennek fejében a püspök a pópáknak szabad stólát engedett s ezt ezek oly kíméletlenül szedték, hogy sok család tönkre jutott s koldúlni ment. Ha pl. meghalt az apa s özvegyére és gyermekeire nem hagyott is többet két borjúnál vagy tehénnél, nem temették el addig, míg ezt is oda nem adták a pópának. Ezen, a rendek szerint, csak az segítne, ha a stóláknak ügyét törvény, vagy megyei statutum rendezné¹⁾. Lopás, barmok elhajtása s többnejűség volt az oláh nép legközönségesebb bűne, s e miatt sokan ültek vasban Aradon²⁾. A hatóságtól üldözött gonosztevők az ú. n. bánóságba menekültek át s ott lappangottak, sőt védelemben is részesültek, mert ott sokkal enyhébb volt a büntetés s a katonai kormány inkább csak akkor fenyegette őket, ha vissza akartak költözni a vármegyébe, vagy pedig javaik lefoglalásával eresztette

¹⁾ Jk. 1751., 503. — ²⁾ Markovicz, A Körös-Márosköz leírása, 1748. Haan, Dipl. 290. — 1768. febr. 3. a vármegye az oláh pópák vastag tudatlanságának róttá fel, hogy a bigamiák oly gyakoriak Aradban. (Jk. 1767., 29. sz.).

őket haza. A »Bánát«-tal különben épp oly kevésbé lehetett kereskedni, mint Erdélylyel, mert mindakettőt külön tartománynak tekintette a kormány s még a legközönségesebb konyhaszükségletet is vámokkal róttá meg; harminczadot az egy forintnál olcsóbb tárgyaktól is szedett, sőt külön szedte a magyar harminczadot is. »S ez — szóltak Aradvármegye rendei — nemcsak az adózókra sérelmes, hanem a kiváltságokra nézve is, kik az ősök nagy vérhullatásával szerzett tulajdon földükön ily bánásmódban részesülnek.«

Ily körülmények közt magának a társadalomnak is meg kellett mozdulnia. A földesurak ugyan hevesen kikeltek a kanczellária ellen¹⁾, mely ellenökben annyi világos törvénynyel szemben is mindig a jobbágyoknak fogja pártját s ezzel ellenök és a megyei hatóság ellen való fölkelésre bátorítja őket; másrészt azonban a jobbágyság ügyének rendezésével ügyekeztek segíteni a bajokon. Sokat reméltek a *teleptésektől*, melyeknek sorát b. Haruckern György 1724-ben kezdte meg Eleken, hová elsassi, lotharingiai és württembergi gyarmatosokat hozott. Gyorok falu már 1743. bizonyosságot kért a vármegyétől, hogy kiváltsága értelmében az oda telepődő kath. lakosok három éven át minden tehertől mentesek²⁾; a vármegye azonban meghagyta Edelspacher Imrének, mint földesúrnak, hogy vissza ne tartsa azokat a jobbágyokat; a kiket a temesi kormány esetleg vissza követel tőle³⁾. 1746-ban b. Haruckern Szent-Mártont telepítette be róm. kath. németekkel és magyarokkal⁴⁾. Legjellemzőbb azonban 1748. a mokrai (apatelki) telepítés.

Ide 1748. márcz. 1. Csabáról jött gazdákat fogadott be a borosjenei uradalom ura; b. Péterffy János⁵⁾. Rájok bízta, hogy a Mokra-hegy oldalán, vagy Pintlak-pusztán falunak való helyet keressenek ki s házakat építsenek és hogy műveljék a parlag-földeket, melyet t. i. a jenei lakosok nem használnak. Szent-György és Szent-Mihály napján minden gazdának 3—3 frtot kellett beadnia az uradalom pénztárába. Ennek fejében mindenik kapott hatvan pozsonyi mérő alá három vetőre való földet, melyet azonban előbb még ki kellett irtani. Havonkint egy napot kellett »úr dolgában« tölteniök. A mészárszék s a regale jövedelme az uraságot illette ugyan, ez azonban a mészárszék és korcsma félévi hasznát a községnek engedte át, de úgy, hogy sert és pálinkát az uraságtól kell venniök. A tizedet Szent-György napján egy vagy több esztendőre is bérbe adhatja az uraság, kivéve a bort, melyet féléven át saját korcsmájában méret. Három éven át egy új ház sem fizet adót s a szállót kivéve nem tartozik robottal a gazda; azonban a régi s a negyedik évben az új ültetésű szőlők után is hetedet kell adnia. Száraz és gyümölcsöt nem hozó élő fát a tisztartó hírével minden telepes tetszés szerént vághat. A vadászat

¹⁾ Jk. 1751., 506. l. — ²⁾ Aradm. jk. 1743., 283. l. — ³⁾ U.-o. 1744., 300—2. —

⁴⁾ U.-o. 1747., 9. l. — ⁵⁾ Liber ecclesiae ev. Mokrensis publicus. (Kézirat).

tilos. Az uraság konyhájára némi vaját és baromfit kell beszolgáltatni, szükség esetén pedig, de akkor is erőszakos hajtás nélkül, pénzért mindenki köteles dolgozni az uraságnak. A Körösön és mellékvizein szabad a halászat és a rákozás, de a fogásból időnkint az uraságot is részeltetni kell. A telepések pöreit saját bírájuk intézi el; ítélete elől azonban az urasághoz lehet felebbezni. Akaratuk ellenére senkit sem lehet befogadni a községbe. Ezen szabadalomlevelen csak az uraság hozzájárulásával lehet változtatni. A ki elakar költözni, a tisztartó tudtával házát s minden jószágát eladhatja s elmehet, de csak azután, ha már három évig lakott a faluban. Végre, a mit a szerződés különben már az első pontban kimond, a lakosok teljes szabadsággal gyakorolhatják vallásukat.

Báró *Péterffy* Schwanebeck és a Harz-hegység vidékéről ugyanekkor Boros-Jenőbe is letelepített 40 kath. szegény német családot. Belőlük azonban pár év múlva már csak 13 maradt életben s ezeknek összevéve sem volt több 3 ekéjőknél s 3 tehenőknél¹⁾. Kivesző-félben volt Zaránd német és cseh lakossága is; ott, a németek temetőjébe 1751. szept. 23. temették el a *Haruckern* gyarmat utolsó tagját, a 84 éves schaffenburgi Schlismann Antalt²⁾. Jobban sikerült *Bibics* Jakab szent-annai telepítése. Ott az első német gyarmatosok közt 1800—1888-ig 11 olyan család van, (köztük a Wekerle-család), mely ez idő alatt legalább 200-szor és öt (Adelmann, Akermann, Mayer, Wiesenmayer és Zimmermann), mely legalább háromszázszor keresztelt. Viszont a magyarok közt is 27 a két- és 6 (Kiss, Kováts, Papp, Szabó, Takáts, Tóth) a háromezres³⁾. — A magyarok közül azonban sokan elnémetesedtek; hiszen az alapító *Bibics* 1751. június 28. maga is német szónokot kért az új hitközség számára. — A falut svábok, németek, francziák, svájcziai, westfáliak, magyarok, tótok, oláhok és ruthének ülték meg; egyenlő hosszúságú, szép egyenes utcákat építettek s egyenlőre mért telkeiket szorgalmasan művelték. Egy egykorúnak jegyzete szerint⁴⁾, »a termékeny föld, az egészséges levegő, az elegendő viz és egyéb javak nemcsak ide csalogatják a lakosokat, hanem, a mint ide megjönnek, le is kötik őket.« Görögkeleti és evang. jobbágyaival nem sokat törődött a földesúr; de a róm. katolikusoknak díszes templomot építtetett s azt 1748. júl. 26. rendkívüli fényvel szenteltette föl. Azonkívül 1751. júl. 12. a kath. hit s a tudományok ápolására bevezetvén oda a kegyes tanítórendet, gymnasiumot, sőt convictust is alapított Szent-Annán, melyet így egyszerre a vármegye egyik legtekintélyesebb mezővárosává tett.

Arad új földesurai valóban egymásután építették községeikben a templomokat, kápolnákat, kastélyokat stb. s vásárjogot ügyekeztek kiesz-

¹⁾ *Tört. Adattár*, II. 207. — ²⁾ *Liber defunctorum pro tempore eccl. Zarandiensis*, 1726—1753. — ³⁾ *Peiffer*, A temesvári gymn. története (1890.), 15. l. — ⁴⁾ *Kácsor* Keresztély, ki 1782. megírta a szentannai ház történetét. (U.-o., 11. l.)

közölni. Grassalkovicsnak az volt a nézete¹⁾, hogy »a volt urak jóságának emlékezete okozza új uraik ellen a jobbagyok kedvetlenségét; szükséges ezért *elcintén* azoknak néminemüképen kedvöket keresni, hogy e képen alig vehessék észre uruknak változását.« Ennek elég híven ügykeztek megfelelni.

Midőn *III. Ferencz* modenai herczeg az aacheni béke értelmében újra visszakapta aradi uradalmait, az 1749. febr. 1. készített becsűjegy-zékekből kitűnt, hogy az utóbbi 5 esztendőben egyik-másik falujának megvásárlói már sok épületet emeltek a herczeg javain. Így gr. *Grassalkovics* Ménesiben, Kúvinban, Kovaszinczon s Mikalakán; b. *Sándor* Mihály a nagyzeréudi és pankotai uradalomban; b. *Péterffy* Boros-Jenőben; *Horányi* Gábor alispán Erdőhegyen és Kis-Jenőben, *Kászonyi* József alispán Nadabon, *Andrássy* Zsigmond Sikló mezővárosban, s Kaszapereg, Kamarás és Gyulavarsánd falvakban; *Ferberth* János Miskén és Szinityén, özv. *Gyurcsányi* Imréné pedig Példen²⁾. Ezek közül *Andrássy* Siklónak, *Grassalkovics* pedig Világosnak vásártartásra való jogot is kieszközölt s *Andrássy* 1747-ben Siklón, b. *Haruckern* György ugyanakkor Székudvaron, *Grassalkovics* pedig 1749-ben Ménesiben díszes kastélyt emeltetett, mely maig is jó állapotban szolgál a vinczellérképző-intézet helyiségéül. Ugyanő tömérdek szőlőt ültetett el e kastély környékén, *Buccarin* és *Fiumén* át először szállíttatta tengerre a ménesi aszút s ő építtette a gyoroki róm. kath. templomot is³⁾. Az ideiglenes birtokosok eme buzgósága mögött *III. Ferencz* herczeg sem akart elmaradni. 1750. ápril 1.-én Modenában kelt levelében értesítette a megye közönségét, hogy *Bohus* Imrét magyarországi uradalmainak fő kormányzójává és teljeshatalmú megbízottjává nevezi ki, külön is intvén őt, hogy azon vidéken mindent megtegyen a kath. hit érdekében s a nép jólléteért⁴⁾. Ebben a tekintetben azonban alig történt valami. Az uradalom nagyobb része nem is állott házi kezelés alatt, hanem bérbe volt adva s a jobbagyoknak elég okuk volt panaszkodni robottal való túlterheltségük s a bérlők zsarolásai miatt. *Bohus* Imrével utóbb meg is hasonlott a herczeg s 1768. január 4. vizsgálatot kért ellene, a mit el is rendelt a vármegye, a herczeg pedig *Edelspacher* Mátyást tette helyébe; 1770. jún. 15. azonban szintén megfosztotta kormányzói címétől s Milanóban okt. 22. *Pikéthly* Mihályt nevezte ki. Ő volt a modenai herczegi uradalom utolsó jószágigazgatója. *III. Ferencz* ugyanis 1780. febr. 23.-án elhunván, trónján őt fia, a már 53 éves *III. Ercole Rinaldo* követte. Összes magyarországi uradalmainak bérlete 1787-ben járt le s akkor e

¹⁾ Gr. *Grassalkovics* Antal Beteges és Unalmas Gondolatai, 1757. (Kézirat a nemz. muzeumban s a budapesti egyet. könyvtárban, I.) — ²⁾ *Redl* jelentése 1749. márcz. 16. *NRA.* 1482., 18. sok melléklettel. V. ö. 1821., 41. sz. — ³⁾ *Vályi*, Magyarországnak leírása, 1799. II. 597. — Székudvar és Kis-Jenő közt 1880-ban a Körös-mederben »1700 G. H. 47« felíráttal talált néhány téglá a békésmegyei muzeumban. — ⁴⁾ *Aradm. jk.* 1750., 405–8.

Grassalkovics ménesi kastélya.

javakat a nagyváradí kincstári jószágigazgatóság vette át. A herczeg ugyanis olaszországi javakkal cserélte be magyarországi uradalmait, melyek sehogysem estek keze ügyébe s nem is jövedelmeztek eléggé¹⁾. Milyen csodálatos viszonyok uralkodtak, eléggé bizonyítja pl. Világos sorsa. Ezt 1726-ban a modenai herczeg, 1747-ben Grassalkovics, 1749. ismét a modenai herczeg s 1755. Grassalkovicsnak, majd 1778. a kincstárnak adományából *Bolus* Imre kapta, ki 1753. már mint földesúr építtette föl a világosi róm. kath. templomot.

Földesúri kötelességeit csak valamivel teljesítette jobban a kincstár, mely szintén bérbe adta a legszebb jószágokat; így Basarága, Szionda, Nagy- és Kis-Pereg, Mezőhegyes, Pitvaros, Székegyháza, Királyhegyes és Kövegy pusztákat. A kamarai helyek közé tartoztak továbbá *Arad* határában Nagy-Szent-Pál, Gellény, Ség, Sarczháza s Pél puszták s Orovil és Gája dülök; *Szentlak* határában Guttina-Szöllös és Bütetek; *Magyar-Pécske* határában Szent-Miklós, Sirjány, Latrány, Kolleda, Czucza, s Alsó-Gödös; *Rács-Pécske* környékén Irinta, Babos és Majmat. *Glogováczzal* Bálvány, Szent-György fele s Batonyicza pusztá és Szent-Iván dülő; *Monderlakkal* Szent-György másik fele és Csolt; *Csicsérrel* Kis-Keresztúr, Almaszeg fele, Földvár egy harmada és Kis-Márton; *Paulissal* Baraczká, Almaszeg másik fele, Kis-Panád pusztá fele és Milova dülő²⁾. Világostól és Galsától, valamint a b. Péterffynek eladott Boros-Jenőtől és Sikulától már csak hetedet szedett a kincstár³⁾. Rendszeresen nem gazdálkodhatván, a legjobb földek is alig jövedelmeztek; pl. Basarága és Szionda csak 36000 frtot hozott évente⁴⁾. A kamara tehát szabadulni ügykezett a nagy fekvőségektől. — Így 1764. ápril 17-én gróf *Bethlen* Gábornak elég szerény áron, 100,000 rajnai forinton adta oda a 31 faluból és 9 részbirtoctokból álló nagyhalmági uradalmat⁵⁾. Azonban a telepítések és a beruházások kérdését sem hanyagolta el teljesen.

Arad községeinek rendezése körül érdemeket szerzett magának *Lovász* Mihály, ki mint szolgabíró kezdte s 1778-ban mint táblabíró, a marosi és modenai kincstári javak igazgatója és kir. tanácsos végezte pályáját⁶⁾. 1753-ban pl. jobbadán hevesi magyarokat telepített Magyar-Pécskára s nekik 1755-ben Szent-Miklós, Obány, Ladrány, Czucza, Haticza, Közép-Szöllös, Kis-Pereg és Szionda, az oláhoknak pedig Majmat, Babos, Popiny, Marján és Korenyicza pusztákat jelölte ki a Marosnak és Holt-Marosnak ezen területen eső szigeteivel együtt⁷⁾. Lovász 1756-ban a már 1724-ben letelepített németek mellé Glogováczra is behozott 24 német családot és számukra kápolnát s iskolát építtetett. Az oláhok és ráczok, kik az erdő

¹⁾ *Márki*, A modenai herczegek aradi uradalma. *Alföld*, 1887., 232. sz. — ²⁾ *NRA.* 1720., 7. — ³⁾ *NRA.* 1472., 32. és 1474., 34. — ⁴⁾ *NRA.* 1473., 33. — ⁵⁾ A halmági urad. levéltárból. — ⁶⁾ Arczképét az aradi lyceum régiséggyűjteményében levő kis olajfestményről közlöm a 378. lapon. — ⁷⁾ *Buja* Sándor közlése.

felé eső kertekben, elszórva laktak, lassankint eladogatták nekik földeiket, házaikat, kertjeiket, mire újabban is jöttek németek¹⁾. Lovász Mihály az ú. n. Úri-útczában mérette ki házhelyeiket. Nagy-Pereg, Kövegy, Palota és Csiga puszták betelepítésére megbízásából még csak 1767. decz. 28.

Ötvenesi Lovász Mihály.

tett javaslatot *Stredula* Henrik telepítési tisztartó²⁾); ez a telepítés azonban még majdnem két évtizedig váratott magára.

Mindazáltal kedvesen volt meglepve maga az ifjú II. József is, mikor Szeged és Csanád felől jöve, 1768. ápril 21.-én Aradvármegye határába

¹⁾ *Niedermayer* János közlése. — ²⁾ *NRA.* 1484., 19.

érkezett. Szebbnek, jobban műveltnek találta a vidéket, mint a milyet a Maros mentén idáig láthatott. Ki voltak szárítva a mocsarak s a termékeny lapályon a luxemburgi, trieri és sauerlandi (westfáliai) németek nagy falvai emelkedtek. Feltűnt előtte, hogy minden telepes keveselte a neki jutott 24 hold földet s egyik sem találta elég nagynak faluja templomát. Viszont kárhóztatta, hogy a külső telkek olyan távol esnek a falvaktól s hogy az erdőségeket annyira pusztítják. A kamara Aradmegye előtt azonnal tiltakozott is Edelspacher Mátyás és mindazok ellen, kik a várak, őrségek s tárházak szükségeire rendelt erdőket, kivált a világosi várhoz tartozó ménesi és pankotai kerületben, kihágásszerűen és rosszakarattal irttatják³). A törvénykezés sem nyerte meg a császár tetszését. Nagyon elment a kedve, mikor a Maros aradi hídján túl az akasztófa alatt kellett ellovagolnia; hiszen néhány holttest akkor is ott himbálózott rajta. »Hihetetlennek tartaná az ember — szólt, — hogy egy bíróságnál évnegyedenként 60—70 vádlott felett ítélnék. Oly nagy szám ez, hogy a bajt okvetetlenül orvosolni kell. Az oláhokkal rosszul bánnak; gyakran arra kényszerítik, hogy házaikat, telkeiket másoknak engedjék át s másfelé költözzenek; azért sokan ki is vándorolnak.« — A katolikus telepések inkább babonások, mint vallásosak. Nagy divatban van köztük a búcsújárás. Elmennek néha Mária-Czellig is, legtöbbször azonban Radnára tódulnak. Maga a császár ápril 25. Lippa felől érkezett oda. Este 6 órakor példásan ájtatoskodott ugyan a Mária-kép előtt²), mindamellett végtelennek, sőt kimondhatatlannak találta a szerzetesek visszaéléseit. A ferenczrendiek, kik, »úgy látszik, nem a legépületesebb életmódot követik«, mértéktelenül gyakorolják a menedékjogot s kárt okoznak mind Magyarországnak, mind a bán-ságnak, sőt hátrányára vannak a jórendnek és a vallásnak is. Saját szemével látott két asylanst; az egyik gyilkos, a másik szökött katona. Ilyenek a királyné egy másik országában sem élvezhetnék a menedékjogot. »A tolvajok ide menekülnek elorzott holmijokkal s egy ideig elrejtve maradnak; a megkárosított harmadiknak pedig nem térítik vissza jószágát s a rajta elkövetett gonosztettet sem bosszúlják meg.« Ott tartózkodása alatt is szabadon sétáltak az ilyen asylansok az udvaron és a kertben³). Azt azonban elhallgatta a császár, hogy az eléje borúlt egyik menekvőnek, Abrámovics Balázs guardián felvilágosításai után, ő-maga kegyelmezett meg, s hogy a tapasztalatok éppen nem rontották meg jókedvét. A kolostor dombjáról háromnegyed órán át gyönyörködött abban a felséges látványban, mely egyrészt Arad termékeny síkjára, másrészt a hegyek közt kanyargó Maros tündérvölgyére nyílik⁴) s ott, a hely színén írta útikönyvecskéjébe, hogy a radnai kolostor fekvése legszebb az egész világon⁵).

¹) *NRA.* 1173., 32. — ²) *Protocollum conventus Radnensis*, 71. l. (Kézirat). —

³) *Szentkláray*, Száz év, I. 206—9. *Marczali*, II. József. I., 402—4. — ⁴) *Protocollum*, 71. — ⁵) *Marczali*, I. 404.

A szerzetesek, kiknek, midőn eltávozott, imájába ajánlta magát, ott-létének emlékére 1776. július 30. egy kis obeliszket állítottak föl a Császár-halmon s az emléket *Schleichart* Bernát radnai szerzetesnek trochaeusokban és hexameterekben írt verseivel ékesítették¹⁾.

II. József radnai emléke.

s kivált a megye ügyében tett ennyi fáradozást, de teljesítette akaratát²⁾. S még jóval halála (1771. decz. 1.) után is örökméltóként mondta a

¹⁾ Felírata a Protocollum 100—101. lapján s némileg a mellékelt képen. —

²⁾ *Aradm. jk.*, 1750. 399—400., 440., 446. l.

Az a szigorú bíráló, melyet II. József a bánság közigazgatásáról s törvénykezéséről mondott, csak keveset enyhíthet azon, melylyel Aradvármegyét sujtotta. Itt 1751-ig gróf *Grassalkovics* Antal állt a közigazgatás élén. Már mint aradi főispán, 1748-ig kir. személynök volt; 1748. kamarai elnök, s 1749-ben kinevezett, 1751-ben pedig választott koronaőr lett. Aradban megszerezte ugyan Világost, Galsát, Zimándot és Ménesit, de itt még sem ösmerjük föl benne azt a közpzi nagyurat, milyenek kortársai festik. — »Discretio« fejében neki is küldött ugyan apró ajándékokat úgy a megye, mint a város; mikor azonban a vármegye 1750. szept. 23. ezer forintot szavazott meg neki, hogy a marosi örvidek bekebelezéséért háláját valamilyen lerója, okt. 8. Gödöllőről figyelmeztette a megyét, hogy mivel ő idáig sem fogadott el tőle jutalmat, nem fogadja el azt most sem s a határozatot megsemmisíteni kívánta. A megye sajnálta, hogy semmivel sem viszonzozhat a haza

megye¹⁾, mert a megyét Zarándból kihalított oly jelentékeny területtel növelte s mert ő volt az, ki a gonosztevőknek rablásaitól s erőszakoskodásaitól megszabadítván a megyét, a kedves és óhajtott békét helyreállította s megszilárdította.

Grassalkovics utóda az aradi főispánságban Galanthai *Fekete* György kir. személynök lett (1751. júl. 30.), ki 1759. január 9. már mint ilyen nyerte a grófi czímet. Ő is a birtokszerzők közé tartozott; Aradban már 1754. decz. 13.-án igényelte a Bibicsféle-javakat s kir. adományúl 1773. márczius 17.-én mint egyúttal országbíró nyerte a zarándi uradalmat. — Mivel 1769. nov. 7.-étől a budai egyetem s az összes tanulmányi ügyek főigazgatója is volt, Aradban különösebben is alkalma nyílt reá, hogy a közoktatás érdekében buzgólkodjék. Csakugyan, az ő idejében nyílt meg Szent-Annán a gymnasium (1751), Radnán a ferenczrendiek theol. és bölcsészeti tanfolyama (1752.), a minorita-rend aradi iskolájának két felső osztálya (1753.) és ez az intézet az ő közbenjárására lett királyi gymnasium (1776.); a szent-annai nemesi convictust pedig egyenesen az ő sürgetésére alapította Bibicsné (1774.). — Grassalkovics példájára, az irodalom terén is tett kísérletet s ezzel együtt megmutatta, hová emelkedhetik a magyar köznemes; ők ketten alapították meg Magyarországon az aulikus pártot, melynek egyúttal mintaképei, a nélkül, hogy kiengedték volna kezeik közül a nemesség vezetését²⁾. Feketét azonban már az 1751. évi országgyűlésen sem kíméli a gúny³⁾ s még jobban kifakad ellene 1764-ben:

Gr. Fekete György, aradi főispán.

»Fekete mint régen, de most is Fekete,
Neki a szerencse már mivel parst vete,
Sok jó szabadságot már el is temete:
Holt volna meg, mikor volt még csak egy hete»⁴⁾.

Aradmegyét, melynek követei egész nyaláb sérelemmel jelentek meg

¹⁾ *Aradm. jk.* 1784. júl. 6., 342. 12. — ²⁾ *Marczali*, Mária Terézia, 161–3. —

³⁾ 1751. jún. 10. írja róla az egyik verselő:

»Fekete veste niger cognomen Fekete prodit
Latino nigrum perbene, nam nigrum es.
Nigra quidem vestis, set certe nigrior est mens,
Namque duobus equis vendere justa soles.«

(*Arnell*, Maria Theresia, IV. 525.). — ⁴⁾ *Pasquillus az 1764. országgyűlés főurairól.* (Kézirat a kolozsvári unitárius kollégium könyvtárában, 12. lap.)

az országgyűlésen¹⁾, az alsó- és felsőházban, Feketén kívül, még három erős aulikus képviselte. Így *Salbeck* Jakab, kit »a természet megrészegített«, pedig »Ökör — minden tudja — a disznó szülötte«²⁾.

»*Péterffy* is itt van s koszpergéjébe fér,
Hol metszett torkának majd popiumot kér.

Ki mivel vétkezik, azzal büntetődik,
Péterffy tudományt adhat, ha kérdetik«³⁾.

»Báró *Sándor*, néked jobb otthon maradnod,

Mint a köntösödöt párádon koptatnod.

Tudod, mely nehezen lehet árát adnod, —

Kevés értékedet miért kell itt hagyodni!«

*Forray*⁴⁾ Arad egyik követe, inkább az ellenzékhez tartozott, de csendesen viselkedett; mindamellettt őt is meghívta a nádor arra az értekezletre, melynek czélja az volt, hogy a visszautasított királyi előadásokat valamiképen mégis elfogadhassák. A rendekben csalódva, a királyné önkényesen akarta életbe léptetni reformjainak egy részét. Roppant szükség lett volna ezekre otthon, Aradvármegyében is, hol, a papokat és megyei tiszteket kivéve, egyáltalán hiányzott az értelmiség, melynek a népre hatnia kell vala. Nyomdász, könyvkereskedő, mérnök *Mária Terézia* korában még meg nem élt ottan; sőt okleveles orvos és sebész is alig egykettő volt, oda nem számítva Arad városát, hol pl. 1771-ben 4 orvos, 5 borbély s 1 gyógyszertár működött. A rendek csak vonakodva újítottak egyetmást. Hogy a falvakat tűzveszélyek ellen biztossítsák, meghagyták ugyan a tűzoltó-szerek bevásárlását, de már csak a vállalkat vonogatták, mikor a kormány a tüzek ellen a cseh habánok módjára való házfedés terjesztését kívánta tőlük. Az ő jobbágyaik házai durva agyagból, deszkából, vagy agyaggal betapasztott vesszőfonadékból készülnek s nem bírják meg azt a terhet. Vasba, vagy Hevesbe sem akartak küldeni embereket, hogy az ottani parasztok szilárdabb építkezése módját eltanulják⁵⁾. Mikor arra szólítja fel őket a helytartótanács, nyilatkozzanak egy orsz. gazdasági egyesület felállítása iránt, azt felelik, hogy a nép, a maga belátásához képest, régi módon szántja, veti a földjét, mely bőven is terem, ha jó idő jár; minek alkotna hát külön egyesületet? S még a földesurak sem léptek be⁶⁾. — A kormány kíváncsi reá, nem lehetne-e ott meghonosítani új kézműveket s iparágakat? Fölvilágosítják, hogy a megye nyomorúlt oláh népe megszokta már, hogy maga csinálja kocsopját vagy daróczát; majd csak eljár benne ezután is⁷⁾. Mikor azt találták mondani, hogy a karasia-posztó náluk elég kelendő, a helytartótanács megkérdezte őket, nem lehetne-e hát fölállítani egy ilyen posztógyárat? Szinte bosszúsán

¹⁾ *Régi orsz. II.* Acta diaet. fasc. C. Ladula O. nro 4. Három füzetben. — ²⁾ *Pasquillus*, 1764., 9. 1. — ³⁾ *U.-o.*, 12. 1. »Ugyan disznó-írás ez a vers«, jegyzi meg a következő két sorra egy kortárs. — ⁴⁾ *Horváth* (VII. 367.) Fontaynak írja. — ⁵⁾ *Aradm. jk.* 1780., 39., 80. sz. — ⁶⁾ *U.-o.* 1768., 289. sz.; 1771., 175. sz. — ⁷⁾ *U.-o.* 1769., 21.

választották, hogy nem lehet számokban kifejezni, milyen nagy a fogyasztás; azt sem tudhatják tehát, megélhetne-e köztük egy ilyen gyáros¹⁾. Azt azonban nem tagadták maguk sem, hogy kitűnőek a boraik; de mikor azt hallják, hogy velők Hollandia felé kellene kereskedniök, a hely nagy távolságát, az út bajosságát, a költségek nagyságát emlegetik; a kereskedők nem ösmerik sem annak, sem Svájcznak viszonyait; hogyan koczkáztatnák tehát vagyonukat²⁾. Tegyenek hát valamit a lónemesítés érdekében. Azt felelik, hogy néhány földesúr már megpróbálkozott vele, de csekély eredménnyel, nekik maguknak pedig nincs pénzök e féle kísérletezésre; és csak nagysokára hozattak három mént a községek számára³⁾. Még csak azt is a kormánytól várják, hogy a marhakereskedésre buzdítsa a lakosokat⁴⁾ és csupán az eper- és fűzfák ültetése s a cigányok letelepítése körül tanúsítanak némi buzgalmat. Valósággal meglepő, mikor 1780-ban egyszerre a kereskedelem és az ipar szabadabb versenye mellett szólalnak fel⁵⁾.

Legjobban meggyűlt a bajuk Mária Terézia legfontosabb rendeletével, az 1765. júl. 10. kiadott *úrbér-szabályzattal*. A királyné ide s a szomszédos megyékbe az összeírás és a kataszter elkészítése, illetőleg a földek osztályozása végett Andrassy Istvánt, egykori főispáni helytartójuknak fiát, a megye egyik földesurát küldte ki biztosul. Az urbéri ügyekben kelt rendeletek csak 1767. végén érkeztek le a megyéhez; ez azonban most valóban elüljárt a nagy reform végrehajtásában⁶⁾.

Már 1768. decz. 13. bemutatták az urbéri összeírás tárgyában kiküldött bizottság munkálátát. Kijelentették, hogy a megyének hegyes és alföldi részeit, alapul csupán a föld termékenységét vehetvén, csak két osztályba sorozhatják. Ehhez képest 1) a *hegyvidéken* egy egész jobbágYTELEK I. osztályú külsősége 16 pozsonyi mérős kettős nyomású vetésből állna $\frac{1}{2}$ és $\frac{1}{4}$ arányban azért, mert e hegyes tájakon nagyobb és dúsabb ugyan a termés, jobbadán mégis csak tengerit vetnek, a miből pedig egy vékára annyi terület kell, mint 8 p. mérő búzára. Ez első osztálynak azonfelül még 4 kocsi szénát kell adnia. A II. osztályú egész telek külsőségén mindkét nyomásból 18 p. mérő kell $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$ és $\frac{1}{8}$ arány szerint, továbbá 4 kocsi széna. — 2) A *síkon* az I. osztályú jobbágnak mindkét nyomású vetésből 20 p. mérőre való földje s 6 szekér szénája, a II. osztályúnak 22 p. mérője és 6 szekér szénája, — a belső telek pedig mindkét osztályra nézve 2 p. mérős legyen. Azonkívül a földesurak, a föld nagyságához képest az ígás és fejős marhák számára (kivéve a csordajárókat) helységenként külön közlegelőt engedjenek át⁷⁾.

1) *Aradm. jk.* 1769. 128., 1771. 63., 1773. 52., 1774. 237. sz. — 2) *U.-o.* 1770., 178. és 1776., 70. sz. — 3) *U.-o.* 1770., 91.; 1771. 316.; 1776., 74. sz. — 4) *U.-o.* 1771., 291. — 5) *U.-o.* 1780., 55. sz. — 6) *U.-o.* 1768., 39. — 7) *U.-o.* 1768., 312. sz. Felküldték 1769. jan. 16. 1774. ápr. 12.-én kijelentette a megye, hogy harmadnyomás ebben a megyében nem szokásos. *U.-o.*, 1774., 58. sz.

Maga *Andriássy* kir. biztos csupán 1770. márcziusa végén érkezett a vármegyébe; elnöklete alatt azonban az urbéri bizottság Aradon csak okt. 26. ült össze s ez már 4 osztályt különböztetett meg¹⁾. A megye, mint ezt 1770. decz. 10. tartott közgyűlése is tanúsítja, nem volt megelégedve ezzel s az általános szabályzatokkal; a helytartótanács azonban 1771. aug. 16. kijelentette, hogy a tengeri dézsmáját s a malaczkok nonáját mégis e szabályzat szerént kell szedni s nem szabad megengedni, hogy a jobbágyok, a földművelés kárával, szántóföldeiket kaszálókká tegyék. Minthogy azonban a királyné némely kívánatukra az 1514: XX. t.-cz értelmében felelt, a földesurak kijelentették, hogy a dolog természeténél fogva minden körülmény közt e törvényhez ragaszkodnak²⁾. Aradmegyében különben Elek, Szent-Márton és Székudvar volt az első három község, melynek urbéri szerződését a helytartótanács 1774. jun. 23. helybenhagyta³⁾. Nevezetes az a másik conservatív nyilatkozat is, melyet földesúri jogaik védelmében tettek. 1774. jan. 24. ugyanis a királyné elrendelte, hogy Bragyán Áron kuvini lakosnak, kinek szöllejét hitelezője, Bittó Mihály elvette, s attól azóta, mint nemes földesúr, adót nem fizetett s így a kincstár károsodott, az adósság kitisztázásával vagy Bragyánnak bocsássák vissza, vagy pedig, becsú alapján, más adózónak adják el. Aradvármegye ápr. 12.-én válaszolt⁴⁾. Minthogy — úgymond — határozottan felforgatja a közhitet s királyi tekintélyen alapuló s idáig annyi éven át sértetlenül megtartott hazai törvényeket, nevezetesen az I. rész 134. czímét s igen nagy sérelem az a földesurak jogaira nézve, kéri a helytartótanácsot, hasson a királynéra, hogy a földesurak ősi jogainak, melyek a közönséges országgyűlések tekintélyén alapúlnak, magán leiratokkal eléje vágni ne akarjon. A helytartótanácsnak jún. 23. adott újabb rendeletére azonban Bragyánnak, a vételár lefizetése után, aug. 3. mégis visszaadta a szöllőt⁵⁾.

Egyébiránt a megye maga is föllépett a földesurak túlkapásai ellen s nem egyszer védelmezte jobbágyait. Már 1768-ban maga elé idézte *Lengyel* Ferenczet, ki szlatinai jobbágyaival kegyetlenül bánt s a szegény adózó népet elnyomta; 1768. okt. 18. részletes jelentés tett a kormányhoz, a modenai uradalom bérlői miként zsarolják, robottal mint terhelik túl a jobbágyokat⁶⁾. 1769. decz. 12. meghagyta, hogy azokat a megyei pandúrokat, kik illetményeiket, a várnagy felhatalmazása nélkül, önkényesen hajtják be, ötvenig vágassák s azután elcsapják⁷⁾. 1775. decz. 19. meghagyta, hogy lakodalmak, keresztelők stb. alkalmával a földesurak drága pénzen ne kényszerítsék a lakosokra a maguk borát, sörét, hanem engedjék meg, hogy azt esetleg máshonnan hozassák⁸⁾; az udv. kamarát

¹⁾ *Classificationes locorum in comitatibus Trans-Tybischanis*. Kézirat az aradi lyceum **Orczy-könyvtárában**, O. 39. — ²⁾ *Aradm. jk.* 1770. decz. 10., s 1771. okt. 21., 329. és 345. sz. — ³⁾ *U.-o.* 1774., 164. sz. — ⁴⁾ *U.-o.*, 52. sz. — ⁵⁾ *U.-o.*, 148. sz. — ⁶⁾ *U.-o.*, 1768., 80. és 193. sz. — ⁷⁾ *U.-o.* 1769., 264. sz. — ⁸⁾ *U.-o.* 1775., 252. sz.

pedig még azelőtt megkérte, hogy a megyei földesurak példájára ő is ingyen favágást engedjen jobbágyainak s ne szedjen tőlük minden ölfa után 2 frtot¹⁾.

Hogy a nép megélhetését jobban biztosítsa a megye, már korán rendezni kívánta a *cselédvizonyokat*, az akkori időkhöz képest limitatio útján. Így már 1748. ápril 2. és aug. 12. elrendelte²⁾, hogy az a *kocsis*, ki 6 ló mellett szolgál, évenként 30 rajnai frtot kapjon, 4 ló után 25-öt, 2 ló után 20-at. Az öreg vagy faragó s a második és harmadik *bérest* ugyanily arányban fizették. A számadó *gulyás* 40, a bojtár 18 vonás frtot kapott; anuyit, mint az öreg számadó *kondás*, míg a *bojtár* csak 10-et. A gulyások és kondások azon felül még egy-egy pár bocskort is kaptak és pedig vagy cserzett bőrből 2 havonként, vagy cserzetlenből, havonként. A *kassás* napszáma a maga kenyereén 6, a gazda kenyereén 4 garas; a *gyűjtőké* a maga kenyereén 12 s a gazdáéén 10 poltura. A *szőlőkapást* s a *metszöt* naponként 10—10, a *karóverőt* 8 s a *kötösőt* 6 polturájával fizették. A szőlőmunkások különben a maguk kenyereén dolgoztak. A jól főző *szakácsné* bére évenként 18 s a konyhaszolgálóé 12 vonás forint volt.

Mindez különben még tűrhető ellátás, tekintve, hogy Mária Terézia negyvenéves uralkodása alatt Aradmegyében a marhahús fontja majdnem állandóan 2 s a borjúhúsé is csak 2½—4 kr., bárányhúst pedig Szent-János-napon túl 1½ kron (1750-ben egy polturán) is lehetett kapni. Pedig mikor a megye 1741-ben először emelte föl a marhahús fontját 2 krra, a helytartótanács kifogást emelt ellene, mire a megye a szigorú téllal, a háborús időkkel s azzal védekezett, hogy azelőtt Moldva- és Oláhországból hajtották a vágómarhákat, míg a bolgár, örmény, albán, görög és török kupeczek, sőt a budai, pesti, győri és óvári mészárosok is innen vásárolják Bécs számára a vágómarhákat³⁾ s így meg is kellett drágúlnia a húsnak. 1769-ben viszont már arról panaszkodtak⁴⁾, hogy a pár év óta tartó terméketlenség és marhavész miatt használatlan sok olyan pusztá, hol azelőtt néhány száz ökör és marha legelészett. Arról azonban tudni sem akartak, hogy az így heverő pusztákra telepeseket bocsássanak. 1769. márcz. 3. is csak arra voltak hajlandók, hogy a betelepedni vágyó kath. lengyeleket a kincstári jószágokon helyezze el a kormány, a görög-keleti oroszokat ellenben egyenesen a bánóságba utasítsa⁵⁾; 1771-ben tudatták, hogy benépesítésre váró pusztá jobbágytelkeik nincsenek⁶⁾, 1772-ben pedig szükségtelennék tartottak minden újabb gyarmatosítást, mivel a kincstár faluja, Glogovác és Fekete főispán községe, Szent-Anna új telepesei teljesen elegendők a telkek művelésére⁷⁾.

¹⁾ *Aradm. jk.* 1768., 78. sz. — ²⁾ *Szondy* Béla közlése. *Aradi Közlöny*, 1894., 101. sz. V. ö. *Aradm. jk.* könyveivel. — ³⁾ *Aradm. jk.* 1741., 194—7. l. — ⁴⁾ *U.-o.* 1769., 185. sz. — ⁵⁾ *U.-o.* 20. sz. — ⁶⁾ *U.-o.* 1771., 71. sz. — ⁷⁾ *U.-o.* 1772., 115. sz.

Annnyival feltűnőbb ez a ridegség, mert 1776-ban már a mikalakai, kereki, mácsai és siklói lakosok egy része nyíltan is bejelentette azt a szándékát, hogy Moldvába akar kiköltözködni; mire a megye január 8.-án fogsággal és az ingóságok elkobzásával fenyegette azokat, kik az országból ki mernének költözni; ellenben megengedte a megye egyik falujából a másikba való áttelepedést. Intézkedését ápr. 9. a kormány azzal hagyta helyben, hogy vigyázni kell a bujtogatókra, máj. 2. pedig megparancsolta, hogy útlevél nélkül még a szomszéd vármegyébe se bocsássák őket. Ezt máj. 18. a temesi kormányzóság is kérte, mivel öt bántási család nemrég az aradi alispán útlevelével vándorolt ki Erdélybe, vagy talán Moldvába¹⁾. Viszont a rácok is egyre szállingóztak a bántásba s pl. a kikindai kerületben még 1778. is több pécskai és mácsai család telepedett le²⁾; kétségkívül ugyanazok a rácok, kik földeik elvétele s tulságos adók miatt már tíz évvel azelőtt panaszkodtak II. Józsefnél³⁾. Pécskáról különben 1751—1778. közt nem kevesebb, mint 3592 rác vándorolt át a bántásba⁴⁾ s helyettök akkor kezdett betelepíteni a kincstár románokat és magyarokat.

Az adó nagysága miatt nem ok nélkül panaszkodtak a lakosok. Mária Terézia uralkodásának kezdetén (1740—1-ben) 8454 frt 27 kr. volt a hadi s 1902 frt 31 kr. a házi adó. Időközben a megye kétszerte nagyobb lett ugyan, de 1750-ben adója mindjárt fel is szökött pár forint híján 40,000 frtra⁵⁾, a mi 1780-ig éppen megkétszereződött. A királyné halálának évében majdnem hárommennyi volt a hátralék, mint trónralépésének első esztendejében az egész adó, úgy, hogy karhatalommal sem lehetett behajtani s még külön terheket is róttak a megyére. 1769. febr. 20. pl. meghagyta a helytartótanács, hogy az illyr nemzet költségén felállított lovasezrednek 15,668 frt 38 kr-ra rugó adóssága törlesztéséhez nemzeti-ség-különbség nélkül minden adó forint után 3 krral járúljon a megye valamennyi g.-kel. lakosa. A megye azonban ápril 20. fejenként csak 1 krt szavazott meg, mivel a g.-keletiek nagy nyomorúságban élnek s a rácok különben is tisztázták a rájuk eső részt, az oláhok pedig annyian vannak, hogy 1 kr. pótagóval is előteremthetik a kívánt összeget⁶⁾. 1776. január 8. viszont elhatározták, hogy a tűzvész megelőzése végett minden jobbágy, a kinek külön kéménye van, évenként 15 krt fizessen s a falvak 50 ház után egy, száz után két éjjeli őrt tartsanak, a nagyobb falvakban és mezővárosokban pedig tűzoltó-szereket vásároljanak. — Idejárúltak a mindenféle »discretiok«, vagyis a befolyásos emberek és a megyékben állomásozó derék katonatisztek számára szánt *ajándékok*, valamint a köz-

¹⁾ *Aradm. jk.* 1776., 52., 100., 121., 126., 177. sz. — ²⁾ *Szentkláray*, Száz év, I

337. — ³⁾ *Aradm. jk.* 1768., 139. és 216. sz. — ⁴⁾ *Alföld*, 1893., 81. sz. (Pécska a multban és jelenben). — ⁵⁾ 64½ nádori porta után 29,379 frt 45 kr. hadi és 10,520 frt házi adó. — ⁶⁾ *Aradm. jk.* 1769., 61. sz.

adakozások. Ezeket néha szinte tolakodva követelték tőlük; pl. a magyar kancczellária bécsi palotájának építéséhez semmikép sem akartak járulni s utoljára mégis oda kellett adniok azt az 1500 rajnai forintot, melyet új megyeházukra szavaztak meg¹⁾; a budai királyi palota építésére pedig 3000 frtot ajándékoztak, s ennek első részletét a palota építésének igazgatójává kinevezett Horányi Gábor aradmegyei birtokossal küldték föl²⁾.

Ide járult, hogy háborúiban Mária Terézia 1749-ben jócskán megkívánta az urak áldozatra való készségét. Legutoljára pl 1779-ben, a bajor örökösödési háború küszöbén, Aradvármegye 170 (az egész ország 13744) gyalogost volt köteles kiállítani; gr. Fekete György főispán 60 huszárt szerelt föl, a modenai herczeg 5000 zechinot adott³⁾, Arad városa pedig február 11.-én nem-kevesebb, mint 700 nemzetőrt ajánlott fel. S ezek el is foglalták a várból mozgósított 700 rendes katona helyét; febr. 27.-étől a vármegye rendelete szerint felváltva százan őrizték a várat. Megindították a toborzást is és a nemes úriaknak száz arany felpénzt s hadnagyi rangot ígértek, ha belépnek a hadseregbe⁴⁾. A tescheni béke megakadályozta ugyan a hadjáratot, de a békés idők is eléggé megviselték a szegény nép türelmét.

Különösen terhes volt a *katonák beszállásolása*. A katonák nemcsak lakásaikból szorították ki, hanem egyébként is zaklatták őket. Aradvármegye tehát már 1769. márcz. 3. elhatározta, hogy kaszárnyákat s istállókat rendeztet be, s addig is sok ágyat, ágyneműt, pokróczot, almáriumot, asztalt, széket, vedret stb. vásárolt számukra a házi pénztárból. 1770-ben elhatározta, hogy ezeket a kaszárnyákat kőalapon téglából építteti; a 20 legényre szánt szabadhelyi kaszárnyának építését azonban már is elhalasztotta, mert nem volt rá pénze. Elkészült azonban csakhamar a *galsai* (1 kapitány, 30 közember), a *glogováczi* (1 kapitány, 30 legény), a *radnai* (1 elsőhadnagy, 30 legény), a *solymosi* (közkatonáknak), s az *ágrisi* (1 hadnagynak s közkatonáknak), az első három helyen istállókat is.

Pécskai katonai tárházuk 40,000 adag szénát s 50,000 adag zabot, az aradi 30,000 adag szénát s 50,000 adag zabot, a glogováczi pedig 20,000 adag szénát fogadhatott be. Kincstári telkeken épült valamennyi s hogy a jobbágyokat ne terheljék, a megye az építésnél minden gyalogjobbágnak 12 s minden igásnak 24 kr. napszámot fizetett. Az épületek azonban még koránsem lévén elegendők a törzshöz tartozó tiszték és a kórház elhelyezésére, a legénység nagy részét továbbra is magánházaknál kellett elszállásolni; pedig a jobbágyok már 1774. kijelentették, hogy ha falvaikban örökre és állandóan annyi katonaságot helyeznek el, házaikat kénytelenek lesznek odahagyni. Különösen egy-egy hadosztály összevonása járt nagy költséggel; mint pl. 1776 májusában az aradi hadgyakorlat,

¹⁾ *Aradm. jk.* 1747. 15—19., 47—8., 161—2. és 190. l. — ²⁾ *U.o.* 1748., 249—250., 274—6. és 300. l. — ³⁾ *Századok*, 1878., 501., 505. — ⁴⁾ *Lakatos*, I. 76—77.

mely alkalommal a régi házak és istállók kijavítása, átalakítása mintegy 6000 frt. költséget okozott a polgároknak. Amúgy is rendkívül bajos volt az ellátás. 1771—76. közt öt év alatt a modenai ezred 180 lova számára havonként 199 nagyobb boglya szénát és 900 mérő zabot kellett szállítani; a tisztek azonban az adagokban annyira válogattak, hogy 1200-ból alig 300-at fogadtak el, a közkatonák pedig lopták az adagokat. Egy alkalommal *Klempay* másodalispánt azon szín alatt, hogy tíz fontos mértéke hamis, *Sirobl* kapitány egy őrnagy s egy másodkapitány jelenlétében gyalázta, s azzal fenyegette, hogy pálczájával megveri és orron üti; mikor azután a sóházban hitelesítették a mérleget, kitűnt, hogy az 12 fontot nyom. Csak 8 fontot kellett volna ugyan adniok egy kötegben, de ők 4 fontot szalma helyett adtak. Az adagokat különben a tisztek rendesen csak más- vagy harmadnap, olykor egy hét múlva osztották szét s össze-vissza hányták, hogy a biztosokat bosszantsák; s az aradi sóháztól nem maguk vitték el, hanem idegen adózókkal szállították haza. A megye tehát 1776. jún. 14. (nagy ellentétben 1770. decz. 10. hozott határozatával) kimondta, hogy a deperditák, kinzások és károk elhárítása végett természetvények helyett házipénztárából ezentúl készpénzzel fizeti a katonaságot. Így egy pozsonyi mérő búza helyett 51 krt., egy mérő zab helyett 21 krt., s egy öl tűzifa helyett 1 frt 42 krt ad. Megfizette a fuvar is, sőt a 9752 $\frac{1}{2}$ zab- és 8571 széna adagnak a szentesi hadgyakorlatokra való szállításáért már 1771-ben is 1182 frt 11 krt költött s 1773. nov. 17. az ily fuvarok rendes díjazását kérte a királynétől¹⁾.

Aradmegyében újonczozott az 1741-ben föllállított *Károlyi*- (most 52. sz.) gyalogezred 1775-ig, 1770-től pedig az *Ujházy*- (most 3. sz.) huszár-ezred, melynek hadkiegészítő cadre-e mindmaig Arad vára, s 1772-től fogva itt volt a *Württemberg*- (most 11. sz.) dragonyosok törzse is. — Mária Terézia uralkodása alatt hosszabb-rövidebb itt tartózkodott továbbá 1736—1745. egy tüzérszázad Boros-Jenőn; 1740. néhány század Splényi- (most 8. sz.) huszár; 1746—1770. a Saint-Ignon kürassier- (most 4. sz. dragonyos-) ezred 3 $\frac{1}{2}$, a Ghillányi-ezred, 1748. a Cordova- (most 5. sz.) dragonyosok néhány százada, 1748—9-ben a Koháryak 5 s a Wolffenhüttelek (most 10. sz. gyalogezred) 2 százada; 1750—1. a Kalchreiter, 1752—3. a Pallavicini- (most 15. sz.) gyalogezred, 1754 - 5. az Anspach (most 26. sz.) gyalogság, 1765—6. a Daun (most 14. sz.) dragonyosok, 1767—70-ben a Voghera-ezred, 1775-ben a Liechtenstein-dragonyosok (most 6. sz. uhlánusok) 3 százada, ezt fölváltva 1776-ban a modenai (most 2. sz.) dragonyosok 2 zászlóalja s 1780-ban a Siskovics- (most 37. sz. József-) gyalogezred 6 százada. — Ez ezredre az újonczokat többnyire a gazdátlanul kóborlók közül sorozták be.

¹⁾ *Aradm. jk.* 1769. 43., 1770. 58., 295., 1771. 343., 1773. 301., 1774. 107., 1776. 76., 145., 157., 175. és 1781. 220 sz.

XLVII. ARADVÁRA S AZ ÁTTELEPÍTÉS KÉRDÉSE.

Az építkezések eltiltása Aradon. Mozgalom az örökváltság s a szabad kir. városi rang ügyében. Az aradi vár terve. Harsch rendszere. Az építés megkezdése. Házrombolások. A Zimándra való áttelepítés kérdése. A polgárok meghasonlása. II. József Aradon és Radnán. Lovász Mihály önkénye. A bécsi küldöttség. II. József második látogatása. A jobbágyi terhek megváltása. A várépítés befejezése. »Arad marad.«

Aradnak III. Károly már 1732-ben megígérte, hogy sz. kir. várossá teszi s hogy 1698-ban épített várát kijavíttatja. Leánya, Mária Terézia 1747. január 21. a ráczvárost Aradhoz kapcsolta ugyan s ezzel nagyban növelte a polgárok reményeit; a város egészséges fejlődését azonban teljesen megakasztotta a katonai érdekek felülkerekedése.

Világosan állt Mária Terézia előtt az a feladat, hogy a Maros jobb partjától távol kell tartania a lakosokat; mert e folyó vonalát védi az esetleg kibővítendő régi, vagy az építendő új vár. 1750. aug. 31. meghagyta tehát, hogy a polgárok *ne építkezzenek az aradi vár közelében*, annak árkaiban és sáncaiban pedig ne legeltessenek¹⁾. Rendeletét újabb, szigorú parancsok követték. A lakosoknak már csak úgy volt szabad építkezniök, ha kötelezték magukat, hogy a katonai parancsnokság kívánatára házaikat, kárpótlás reménye nélkül, bármikor készek lerontani, 1752. nov. 8. még a minoriták temploma szentélyét sem engedték két lábnál vastagabb falakkal fölépíteni és beboltozni, úgy, hogy az építés abban is maradt és csak 1758-ban kezdtek újra hozzá, midőn a szerzet kijelentette, hogy megnyugszik a rendeletben s még abban is, hogy a templomot és kolostort, ha a vár érdekei kívánnák, saját költségén lerontassa²⁾. Nem is volt drágább ház Aradon a Bohusékénál, melyet 8000 frtra becsültek, míg a városházát 2234, a városi iskolát 1000 s a kórházat csak 100 frttal vették föl; az 1766-ban épített házak értéke 35—1000 frt közt változott³⁾. Másrészt Lovász jószágigazgató önkényesen is megengedte a házak építését, pl. Jung serfőzőnek, ki ezzel a Maros egyik ágának lefolyását gátolta⁴⁾. Már pedig a házépítésre s a polgári jogok gyakorlatára a város adott

¹⁾ *Aradm. jk.* 1750., 122. sz. 440. l. — ²⁾ *Lakatos*, II. 18. és 43. — ³⁾ *Stadt-Rechnung*, 1766. — ⁴⁾ A felségfolyamodás az 1756/7. évi városi számadások közt.

jogot s az ingatlanok adásvevése után őt illette az ú. n. *Kaufschilling*, mely száz forint után 1 frt 40 krt tett¹⁾. Jellemzi a viszonyokat, hogy 1749—1766-ig csak 114 polgárlevelet (*Bürgerrecht*), 86 házlevelet (*Hausbrief*) és 101 adásvevési szerződést (*Kaufschilling*) állítottak ki. Azonban, a város bizonytalan helyzete miatt, akármilyen korlátolt volt is az ingatlanok forgalma, maga a város folytonosan emelkedett. 1747-ben, az egyesítés esztendejében, még csak 688-ra ment az adófizető polgárok száma, mely 1766-ban már 1300-ra (mintegy 5000 főre) rugott. A kereskedők száma 26-ról 51-re, az iparosoké 93-ról 219-re növekedett. S nem lehet mondani, hogy az adó túlságos lett volna; mert, a népesség szaporodásával helyes arányban, 5469 frt 21 krról csak 11,587 frt 51 krra gyarapodott. A lakosság legnagyobb része még mindig földművelésből élt; a 790 gazdának azonban mindössze csak 9024 $\frac{1}{2}$ holdra ment a birtoka s a leggazdagabbnak sem volt többje 40 $\frac{1}{2}$ holdnál. Séget és Buzsákot, a város jogainak sérelmével, jobbadán az Edelsbacher-család kapta; Gáj Aradnak maradt ugyan, Szent-Pál s néhány más puszta bérlete iránt azonban egyelőre még hiában tett lépéseket a kincstárnál.

Az úriszéket Pécskán, a megyegyűlést néha szintén máshol tartották s mindakettőtől függött a város. Legelőkelőbb polgárait, sőt tanácsosait is botozással fenyegette hol a várparancsnok, hol a jószágigazgató, sőt ez az utóbbi egyszer valóban meg is verette a város bíróját. Nem csoda, ha szabadúlni vágytak a kincstári igazgatás alól. Arról álmodoztak, hogy *szabad királyi várossá* alakulhatnak; de mindenesetre bíztak abban, hogy legalább örökre *megválthaják* magukat a jobbágyi terhek alól. A sör- és bormérés jogának megszerzése végett 1 arany napidíjjal már 1756. szept. 12. Bécsbe küldték *Kallinovic*s polgármestert az ügy megsürgetésére, de másfél év alatt sem érhetett célra, pedig 1758-ban a város már kész szerződés-tervezettel állt elő. 1759. a m. kir. udv. kamara *Redl* Ferencz kamarai tanácsost és a bácsi kerület administratorát küldte le Aradra kir. biztosul s az ő felterjesztésére 1759. márcz. 26.-án kimondta, hogy Arad hatósági kormányzata káros volna; hogy a gazdasági ügyeket nem lehet azokban járatlan emberekre bízni s hogy a várost továbbra is földesúri hatóság alatt kell hagyni. Nem ellenezte azonban, hogy évi 1500 forinttal megváltsa a robotot, 6000 frton pedig bérbe vegye a földesúri jogokat.

Az aradiak mindezt keveselték. 1760. jan. 28. tehát már a királyné előtt feküdt újabb kérelmek. Hivatkoztak a történelem s a mindennapi élet példáira, hogy a fejedelmek különböző kegyelmeket és szabadalmakat szoktak ajándékozni hű népeiknek. Már pedig ők és őseik nemcsak mindig kellő hűséget tanúsítottak az ausztriai ház iránt, hanem közlük még mostan is sokan katonáskodnak s halálával nem egynek nagyapja, apja, testvére vagy rokona bizonyította be hűségét. Az utóbbi időkben különö-

¹⁾ *Stadt-Rechnung*, 1747/8.

sen sokat szenvedett e város a hazáért és a közjóért. Egy veszteglő-házra 2000 frtnál többet áldozott; az utóbbi török háborúban (1737—9.) egymaga látta el Neiperger egész seregét s különböző alkalommal katonákat állított. A kamara levéltárában megvannak a királyné atyjának levelei, melyek szerént mind ő, mind a kamara, melytől régen függnek, kiváló gondot fordított arra, hogy azon részek biztosítására katonai és kereskedelmi tekintetből egyaránt megtartsa, sőt gyarapítsa is ezt az egyetlen várost, mely a Maros mellett, a temesi bánság szomszédságában fekszik. Újabban a katonaság polgárosításával növekedett Arad. Eléggé biztosíthatja a lakosok és az utazók nyugalmát, mivel vára van; földjének természete s a Maros közelléte miatt különben is nagyon alkalmas kereskedésre. Földje kevés lévén, idegyűlnek a kalmárok és kézművesek s a lakosság készpénzen veszi a terményeket. Hasznos ez a hely a közönségnek, a kereskedésre és biztonságra pedig szükséges. Egy részről Pest, más részről Szeged felől nincsen is más város, mely ez igen nagy területnek nagyobb díszére és hasznára válnék s mely a bánságnak jobb pajza és védelme lehetne.

E részek haszna, biztos volta s a király és az ország java még jobban gyarapodnék, ők pedig hű szolgálataik jutalmát vennék, ha (mire térdenállva kérik) a királyné a *szabad kir. városok sorába emelné Aradot*. Gyarapodása a környék adózó népének nagy hasznára, az ország javára s a kereskedés fölvirágoztatására szolgálna. A város 45,000 frtot ajánl a kamarának a földesúri jogok váltsága fejében. Viszont kívánja, 1) hogy *Csála-szigetet*, mely mindenütt szomszédos levén velök, jószágaik ügyis minduntalan odabítangolnak, a kamara birtokából a város tulajdonába engedje át. A bekeblezés alkalmával a cs. kir. bizottság már ügyis a városnak ítélte oda és ez csak a parancsnok miatt nem vehette át. 2) A tizedszedést is odaértve, minden földesúri jogot a város nyerjen meg. 3) Mivel éjszakon, a város bejáratánál s a Maros ága kiszakadásánál híd van, melyen vámot, illetőleg harminczadot szednek s a város még hat híd javításának és fenntartásának költségeit kénytelen fedezni; végre mivel a polgárokat amúgy is gyakran háborgatják vámszedéssel, kérik a királynét, adja nekik a kapunál levő azt a hidat a vámszedő-házacsckával s a különben is csekély vámjövedelemmel együtt. 4) Mivel a várparancsnok a várban és az ú. n. retiradában lakó polgárokon a polg. törvénykezés jogát magának követeli s azt gyakorolni is szokta, szüntesse meg ezt az igazságszolgáltatást a katonai mézárszékkel együtt. 5) Csökkenti a cs. kir. pénztár harminczadjövedelmét, a városra nézve pedig sérelmes, hogy az utolsó dögvész óta, mikor Aradon vásárt tartani nem lehetett, Új-Aradon vásárokat tartanak és pedig ugyanazon időben és napon, mint Aradon. Kérik tehát az évi vásárok napjának megváltoztatását. 6) Végre, más városok módjára, pallosjogért esedeznek.

A helytartótanács febr. 4.-én először is Aradvármegyéhez küldte le a város kérését. A vármegye márcz. 20.-án élt az 1687: XVII. t.cz.-ben megadott jogával. Kijelentette, hogy mivel e végeken nincs olyan kereskedőváros, hová elvihetné csekély dolgait a szegény adózó nép s a hol beszerezhetné szükségleteit, — ez a csekély város pedig különböző háborúkban s más körülmények közt is bebizonyította hűségét s a király szolgálatában való buzgóságát, szívesen *csatlakozik* Aradváros kívánatához és dícséretes szándékához, ha teljesíti néhány föltételét. 1) Mivel e város, a polgárok szerént is, a végek átjárójának kulcsa, hogy a sűrű közlekedésben a király szolgálata s a közjó halasztást ne szenvedjen, a polgárok a megyei biztosok utalványára veszekedés és vonakodás nélkül állítsák ki a szükséges előfogatokat. Van hozzá elég marhájak, mert nagyobbbrészt úgy sem kalmárok és kézművesek, hanem földművesek. 2) A megyeházát egyszer-mindenkorra vegyék ki minden polg. teher alól; ha pedig az építendő vár miatt csakugyan le kellene rontani ezt a várost s a polgároknak más helyre költözve kellene új várost építeniök, a megyeháza számára minden tehertől ment ingyenes helyet jelöljenek ki. 3) Ingyen-lakást és ellátást adjanak a polgárok a megyei uraknak mindannyiszor, valahányszor ezeknek gyűlésre stb. be kell jönniök s itt napokat, sőt heteket tölteniök. Különbén egész fizetésök rámenne az itt-tartózkodás költségeire. De ezt csak addig kívánják, míg maguknak külön szállóhelyeket szerezhetnek. 4) Térítsék meg a megyének azt a költséget, melyet ez a szegény adózó nép nem-csekély megterhelésével az aradi szállás javítására éveken át fordít. 5) Azt az adót, melyet Arad idáig a megye házipénztárába fizetett, s melyet fölszabadulásával a többi adózó népre kellene kivetni, a város ezentúl a hadipénztár számára fizesse.

Sokkal ridegebben nyilatkozott a magyar udv. kamara. 1760. márcz. 24. azt felelte Arad kérelmére, hogy a Rákóczy-mozgalmak idejében letelepedett érdemes németek már kivesztek s utódaikkal a rácok sem vallás, sem nemzetiség tekintetben nem egyezvén, csak e miatt sem alkalmasak, hogy gazdasági, politikai és törvénykezési ügyeiket önállóan vigyék; hiszen most is rossz a közigazgatásuk. Idejárúl, hogy a nemzetségek folytonosan surlódnak egymással; a szerb kereskedők el akarják nyomni a németeket, a sörilletékkal már is két éve tartoznak az uradalomnak stb. S ha már az uradalmi hatóság alatt sem tudja magát igazgátni a város és nem tud kibontakozni adósságaiból¹⁾, hogyan remélheti ezt, ha adóssága még növekszik is fölszabadítása, adóssága megváltásával?

¹⁾ Ekkor, 1760-ban, 13,335 frt 10 kr. volt Aradváros bevétele, 11,282 frt 44 kr. a kiadása és 12,839 frt 50 kr. az adóssága, mely tehát egy év alatt közel 3000 frttal növekedett. A jövedelemből több mint 5000 frt adót a vármegye s 1200 frt taksát az uradalom kapott. A város tehát bevételeinek csupán felét használhatta a maga céljaira. S 1762/3-ban mégis 6957 frt 10 krt fordíthatott adósságai törlesztésére s kamatfizetésre!

A német szegény, a rácz el van adósodva az ottani kereskedőknél s ha mégis sürgeti a sz. kir. várossá-tételt, ezt csak azért teszi, hogy *a németeken uralkodhassék*. Surlódnak a nemzetiségek most is, mikor földesuruk valamennyire mégis csak mérsékli őket; mily zavaroktól kell tehát tartani, ha magukat önálló uraknak érzik? Ha az ott székelő metropolitára és püspökre nem lesz ezentúl befolyása a kamarának, csakhamar elnyomják a németeket, hacsak örökösen ott nem lesz köztük egy kir. biztos.

Különben is, ha terhes a városiak helyzete, még terhesebb legyen? Rövid időn olyan siralmas állapotra jutnának, mint a zomboriak. Szabadalmaikat kölcsönvett nagy összegben szerezték meg ezek; de mivel nem voltak arravaló embereik, rosszul kormányozták magukat, adósságaikat nem tudták törleszteni. Most hiában hordja szabadsága nevét, az őket törvényesen exequáló hitelezők urasága alatt nyög s reménye sincs, hogy terhe alól meneküljön.

Fölszabadíttatása esetén Arad városát is ilyen veszedelem érné.

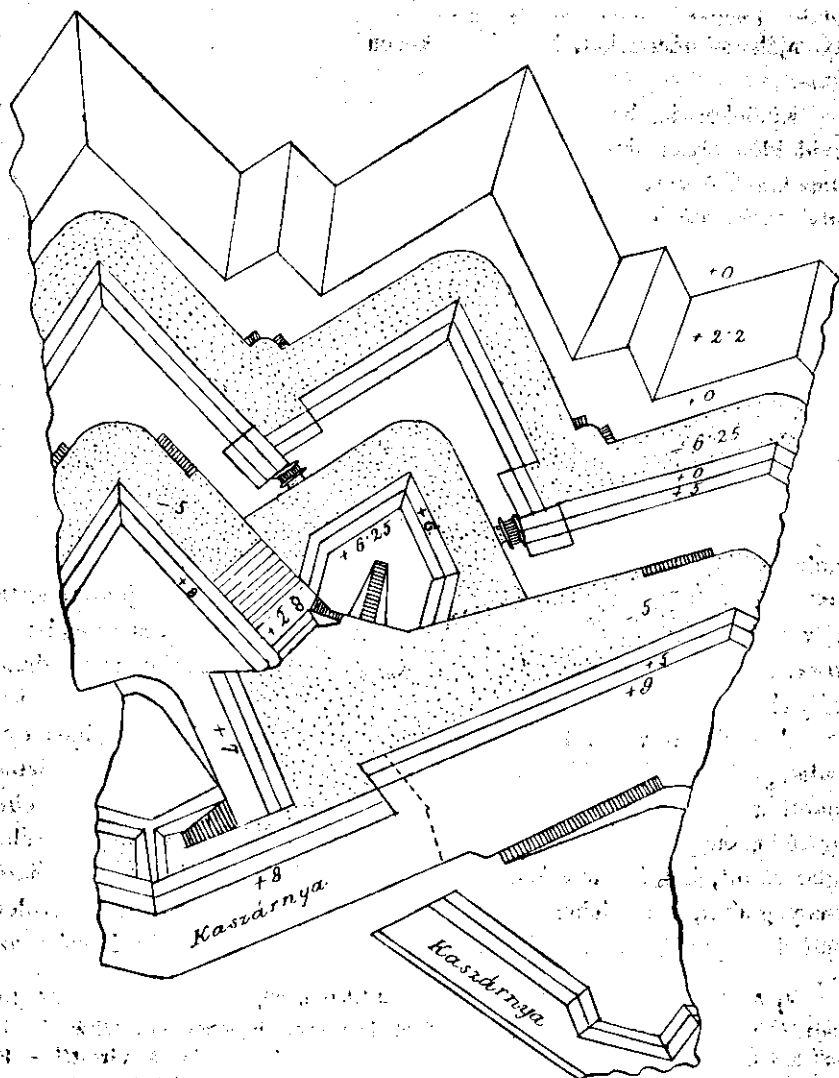
Nem is említve ez alkalommal, hogy a szabad kir. városok számát országgyűlésen kívül szaporítani sem szabad, figyelmezteti a kamara a királynét, az 1751. évi országgyűlés milyen bajosan és kedvetlenül cikelyezte be Zombor és Szabadka fölszabadítását. Viszont Aradmegye szegény népét sem lehet még jobban terhelni; a mi pedig megtörténnék, ha Aradváros mostani adóját is neki kellene fizetnie. Mivel az uradalomnak most körülbelül 11,463 frt haszna van Aradvárosából¹⁾, a felajánlott 45,000 frt váltságösszeg távolról sem fedezhetné a kincstár veszteségét; oly *durva, tanulatlan és tudatlan* népnek pedig semmiesetre sem adhat a királyné pallosjogot²⁾.

A zaklatott város 1763-ban szívesen látta gróf *Forgách* János csongrádmegyei főispánt, kit a vár építése dolgában Aradra kir. biztosul küldött a királyné. A tanács a vár céljaira átengedte az erdős *Orod-szigetét*³⁾, mely az ó-vártól éjszakkéltre több négyszög kmnyi területet foglal el ott, hol éjszakfelé legnagyobb kanyarulatát teszi a Maros. Viszont belenyugodott, hogy lebontsák azt a 168 házat, mely az ó-vár területén épült s melynek összes értéke 36005 frt. 8 kr⁴⁾. A királyné még azon

¹⁾ A város uradalmi taksája 1500, regále-bérlete 6000, gabona-tizede legalább 1000, vámja, ötévi átlag szerént, 1963, a Csála-sziget jövedelme (legeltetés és fajtás) legalább 1000 forint. A kamara különben már 1758-ban 4000 frt taksát kívánt a várostól s Redl is 2400 frttal kívánta ezt emelni (*Fabszts* István ügyvivő levele. Aradi lt., 1757/8. évi számadások). S mindezt akkor, mikor a kamara meghagyta, hogy az ez ügyben Bécsbe és Pozsonyba küldött követek (Kallinovics és Pabst) költségeivel ne terheljék a szegény népet! — ²⁾ A rendelet egykorú másolata gyűjteményemben és *Orsz. lt.* HTT. Misc. fasc. 80. nro 527. — ³⁾ A várbeli templom előtt levő két nagy hárs ez őserdőnek emléke. — ⁴⁾ 1762/3. évi *Stadtrechnung*. A legdrágább házat 1773 frt 30 kr-ra s a legolcsóbbat tíz forintra becsülték,

évben megparancsolta, hogy Orod-szigetén gróf *Harsch* Ferdinánd Fülöp cs. kir. mérnökkari tábornok tervei szerint építsék föl a várat¹⁾.

Emlékiratában *Harsch* először is azokat a hibákat sorolta föl, melyek Carmontaignenek nagyjából az aradi ó-várnál is követett rendszerét tartathatatlanná teszik. — Ezzel szemben az új várnál különösen négy dolgot

Az aradi vár hatszögének egy oldala.

¹⁾ *Harsch* gróf, Freiburg 1713. évi híres védőjének 1704-ben született fia, 1792-ben mint tábornok és műszaki főigazgató halt meg. Abban a 15 hadjáratban, melyben résztvett, nem-egyszer szerepelt vezér gyanánt. L. *Arneht*, Maria Theresia. II. 427–8., III. 295., V. 348., 363., 367., 401., 415–6., 427–8., 430., 531.; VI. 25–6., 59., 122., 184., VII. 218., IX. 492–6., 614–5., X. 47. *Marczati*, II. József, I. 402–3.

akart elérni: 1) módot akart adni a védőnek, hogy a támadónak túlnyomó ágyútűzzel felelhessen, mi végből a támadás arcvonala ellen intézett szökeltető ütegek (Ricochetbattériák) tüzet kellett föltétlenül elnémítania; 2) Sokkal több ágyút óhajtott működésbe hozni a közelben fölállított ágyúk ellen s ágyúit, hogy az ellenség távolból szét ne rombolhassa, jobbadán boltozatokban (kazematákban) javasolta fölállítani. 3) Hasonlóképpen fedett boltozatokban kívánta elhelyezni a szolgálatot nem teljesítő egész legénységet s végre 4) az erősítés egyes műveit összekötő utakat minden tekintetben biztosítani akarta. Követelményeihez híven rendszerében Harsch oly elveket ügyekezett valósítani, miket utána csak 13 évvel kezdett hirdetni Montalambert; úgy, hogy a várépítésben *Harsch* alkotása, az *aradi rendszer*, korszakot alkot, mert sokban feljlesztette az újkor erősítése módszerét.

Az Orod-szigeten épült vár szabályos hatszög. A sokszög minden oldalának befelé tört arczéle 530 méter. Az egész vár alapidomának kerülete tehát 3180 méter, a hatszög területe viszont 729,710 □ méter. Minden oldal előtt elkülönített bástya, vagyis védőcsatorna (coffre) áll, mely a hozzátartozó gátlatvédelemmel (Wallvertheidigung) együtt zugvédőt (raveline) helyettesít. A visszahúzott szárnyakon 11 fali, lenn (a boltozatokban) ugyanannyi kazemáta-ágyú fér el. Az elkülönített bástya fejénél a főárok annyira összeszűkül, hogy az ellenségnek nem marad helye megfelelő ellentelep fölállítására. Az ezen bástyákról s a reduitokról kifejtett tűz tehát egészen meghiúsítja a főkörnyezet (Hauptumfassung) ékművei (redenjai, vagy — mint Harsch nevezi — cavalierejei) ellen irányzott támadást. Nevezetesen a coffre fejéhez vezető fő árkot, hol a támadónak előre kell haladnia, az ékművekből végig lehet söpörni, sőt a coffre fő gátfalai (escarpe) is be vannak rendezve réslövések számára.

A védőcsatornának a ravelinet helyettesítő része alá akna jön; ez irányban különben a közzvédőről is annyi ágyú működik, hogy felületén semmiesetre sem lehetne munkálkodni. Mivel pedig a közzvédőnek illető része nem nagyobb az előtte álló ravelinenél, a rajta elhelyezett mozsár-ágyúkat (melyeket tartalékágyúkkal csak a védelem utolsó napjaiban kell fölváltani) a távolban álló ellenség nem ostromolhatja s le nem szerelheti. Idejárul, hogy a zugvédő-arczalékok réseit a reduit 3 kazemáta-ágyúja hátulról löheti, úgy, hogy az ellenség csak akkor támadhatja meg a ravelinet, ha az aláaknázott reduitokat már elfoglalta. A védőcsatorna szárnyait 4—4 kazemáta-ágyúval s azonkívül a közzvédő hat lövőzésén át lehet és kell löni. — Az aradi vár egész rendszerét vízzel megtölthető sáncz köríti, melyben (reduitokkal csak harc esetén megerősített s fedett úttal egybekötött) tágas gyülekező- vagy fegyverhelyek vannak berendezve.

A támadás arcvonalán Harsch aláboltozott (kazematált) szelvényeket kívánt alkalmazni, hogy onnan s a gátonyból (Walle) túlnyomó tüzérő

kifejtésére képes kazemáta-ágyúkkal uralkodjék a cavalierok mellvédő-útjain (Wallgänge). Rendkívül bajossá tette a támadást azzal, hogy a közzvédőt szárnyas védő boltozatokkal tervezte; e szárnyak ugyanis arra kényszerítik a támadót, hogy a coffre elfoglalása után egyenesen a cavalier ellen nyomúljon; már pedig akkor semmiesetre sem kerülheti el a szelvényt. — A közzvédőnek kazematái s a coffre közt, valamint onnan (a sánczok alatt) a reduitokba bombamentes folyosókon át közlekednek. Bombamentes lépcsők és kényelmes sikló (Rampe) vezetnek a közzvédők mellvédő-útjaihoz is. Az erődítés céljaira vizet és aknát mindenütt fölösen kell alkalmazni.

Ilykép, mivel minden közzvédő alá 6—600 embert befogadó kazematákat tervezett *Harsch*, Arad várában legalább is 3600 katonát lehetne elhelyezni, kik a messziről támadó ellenség 140 ágyúja ellen 296 ágyúval, közelből való harc esetén pedig éppen megsemmisítő tüzérvél működhetnének¹⁾.

A kormány vállalkozó *részvény-társaságra* bízta a kőműves- és ács-munkákat. A társaság oly nagy tőkével dolgozott, hogy pl. fennállásának tizedik évében nemes Kacsamágh Erzsébet egymaga 15,000 frtjával tartozott s egyeseken annyi követelése volt, hogy a főhadparancsnokság kérelmére Aradmegyének külön törvényes segítséget kellett kirendelnie a követelések behajtásához²⁾. A munkálatok nagy tüzzel indultak meg 1763-ban, midőn a hétéves háborút befejező béke *Harschnak* is megengedte, hogy rendszerét Csehországban³⁾ és Aradon kipróbálja. De már az építőanyag beszerzése is bajjal járt. A társaság ugyanis az egész megyébe biztosokat küldött, hogy az új várhoz szükséges anyag előteremtése végett a kőbányákat s a kőfejtésre alkalmas helyeket megvizsgálják⁴⁾. Paulison azonban a szolgabíró és esküdtje kémeknek, majd a tulajdonjog háborítójának nézte őket s a pórúljárt urak nyakába hosszas pört akasztott⁵⁾. Idejárt, hogy napszámosokat sem igen kaptak. Kivált az erdélyiek féltek munkába állani, mert azt rebesgették, hogy majd egy tömegben katonáknak hajtják el mindnyájukat⁶⁾.

Arad városának az építésből azonnal lett ugyan annyi haszna, hogy az anyag szállításának könnyítése végett a kormány először is két hidat veretett a Maroson; másrészt azonban már is meggyűlt a baja *Wagner* várkapitánnyal, ki a vízimalmok elhelyezésének jogát bitorolta, az új vármészárszékében a városi polgárokat is vásárolni engedte, egy kőművesnek engedélyt adott korcsmanytásra, a nagyobb laktanyában is új korcsmát állított, a várba nem engedte be a bűnös polgárok elfogatására jövő

¹⁾ *Brunner*, Leitfaden zum Unterrichte in der beständigen Befestigung. 180—183. l., ábrával. *Márki*, Az aradi vár építése. Tört. Ért. 1887., 181—194. l. — ²⁾ *Aradm. jk.* 1776., 79. és 96. sz. — ³⁾ *Arneht*, VII. 218. — ⁴⁾ *Koller* József János kir. tanácsos már 1765. okt. 4. jelentést adott be a kamarához a paulisi hegyekben előforduló ásványokról. (*NRA.* 1468., 30.) — ⁵⁾ *NRA.* 1431., 12. — ⁶⁾ *Rettegi* György emlékiratai. Hazánk, III. 206.

pandúrokat, sőt megakadályozta a városnak adós Kallinovics volt polgármester ellen elrendelt végrehajtást is. 1765 nyarán ugyan a város kérelmére kirendelt 40 fegyverest, midőn a hajósok és a katonák közt zavargások támadtak, s egy hajóst le is szúratott; de a hajósok szétkergetése után katonái több házat feltörték, több polgárt elpáholtak, nyílt utczákon lövöldöztek, sőt több ház nyitott ablakán is belőttek, szóval növelte a zavarokat. Az árkászok parancsnoka viszont a szállások miatt zaklatta a várost, sőt a polgármestert és a bírót is 50 bottal fenyegette¹⁾. Ismételte ezt a fenyegetést Wagner várkapitány, midőn a város leronttatta azt a fabódét, melyet egy zsidó az ő engedelméből épített. Hiában hívatkozott a tanács arra, hogy városukban hatnál több zsidó nem lehet háztulajdonos; a kapitány azzal fenyegetőzött, hogy viszont ő ronttatja le a polgároknak újabban épült házait, ha a zsidónak bódéját a város költségére újra nem építik és pedig a lebontást eszközölő tanácsosok és pandurok jelenlétében. Engedniök kellett; kijelentették azonban, hogy ily körülmények közt senki sem fog hívatalt vállalni; ha pedig rendszeresen gátolják őket új házak emelésében s a várparancsnok tovább is folytatja erőszakoskodásait, a városnak el kell pusztúlnia²⁾).

Már pedig a parancsnokág nemcsak új házakat nem engedett építtetni, hanem báró *Bechard* műszaki alezredes javaslatára a régiek közül is 803-nak lebontását követelte. Le kellett volna bontani a minoriták régi és új épületét és szentélyét, a zsinagógát, a g.-kel. székesegyházat és a püspök lakását, a rácz templomot, a kapuczinusoknak a régi várban levő zárdáját s a Jungféle városi sörházat. Ez utóbbi egymaga 20,000 frt kárt okozott volna a városnak, míg a lebontásra kijelölt többi ház összesen 135,913 frt értéket képviselt³⁾. A megrémült városi tanács, mivel a kamara megtiltotta, hogy követeket küldjön Bécsbe, egyenesen a királynéhoz fordult engedélyért, hogy külön küldöttei adhassák elő kérelmét. A bécsi udvari kamara azonban 1766. aug. 6. megint csak arra utasította, hogy folyamodását a magyar udv. kamara, vagy valamelyik udv. agens útján terjessze be; 1766. decz. 9. pedig dobszóval hirdették ki, hogy *Arad városát a királyné le fogja romboltatni*, abban tehát házat építtetnie senkinek sem szabad⁴⁾. Erre a tanács 1767. jan. 19. ismét fölvetette azt a kérdést, kárpótlásul nem kellene-e szabad királyi városi rangot kérni? A tanács elhatározta, hogy csakugyan tesz újabb lépéseket s második meghatalmazottat is küld Bécsbe; a ráczok azonban már most világosan kijelentették, hogy csak úgy mennek bele a dologba, ha a katolikusok a városnak jövőben való egysége és elválaszthatatlansága iránt szerző-

¹⁾ Az aradi tanács fölterjesztése 1765 nov. 29. *Aradi It.* — ²⁾ Ugyanaz a kincstári tisztartóhoz. *Aradi It.* — ³⁾ A retiradában 22 ház 3343 frt, a régi várban 21 ház 9722, a német városban 440 ház 46,726, a rácz városban 262 ház 17,317 s a nempolgárokhoz tartozókból 58 ház 58,805 frt értékben. *Stadtrechnung*, 1766. — ⁴⁾ *Lakatos*, II. 24.

désre lépnek velök¹⁾). Másnap a 22 tagú külsőtanács is elfogadta az indítványt s Hász siklói ügyvédet fölkérte, eszközölje ki Csanád-, Csongrád- és Békés-vármegyék alispánjainál kérelmek támogatását.

A katolikusok és a g.-keletiek azonban nem tudtak megegyezni az elkülönítés dolgában, különösen mikor híre futott, hogy *Bohus* Imre kir. tanácsos 1767. ápr. 23. már ajánlatot is tett a kamarának, hogy Zimánd nevű pusztáját megfelelő csere mellett kész átengedni Arad-város odatelepitésére²⁾). A tanács május 23. a kincstári jószágigazgatótól vizsgálatot kívánt, 26.-án pedig több kath. és g.-kel. polgár a január 19.-i határozat megsemmisítését kérte tőle. A kath. párt fejét, *Fenovay* Egyed pénztárnokot a június 16. megkezdett vizsgálatnál a tanács már elfogatással fenyegette; ő azonban másnap a levéltárban mégis letette a polgárok egy részének tiltakozó irását. Ebben 1767. május 15.-én a polgárok kijelentik, hogy tekintve az óvárban lakó polgártársaik szomorú helyzetét s az őket magukat is fenyegető veszedelmet, külön követeket és emlékiratot küldenek a királynéhoz, vigasztalja meg a kath. községet, mely ebben a században annyit tett ez elvadult vidékért s biztosítson számára tűrhetőbb helyzetet. Addig is, míg társat adhatnának melléje, teljes hatalommal ruházták föl követüket, *Szalay* Istvánt, a modenai javak volt tisztartóját, tárja föl Bécsben a királyné s minden befolyásos államférfiú előtt, milyen romlás előtt áll Arad; akadályozza meg a már virágzásnak indult város áthelyezését s járjon el minden tekintetben a hét polgártól készített (de reánk nem maradt) emlékirat utasításai szerint³⁾.

Erre a tanács jún. 18. összehívatta a kath. polgárokat s fölmutatván előttük a régibb szabadalmakat és szerződéseket, óvta őket a vizálykodástól. Az aláíró 96 polgárból 51 kijelentette, hogy eláll a követek s az emlékirat elküldésétől, pecsétjeiket pedig levágatták a tiltakozásról. Július 1. ismét összehívta a tanács a katolikusokat s, hivatkozva az 1724. és 1747. évi egyesülésre, valamint az 1767. évi január 19—20.-i határozatokra, felszólította őket, hogy fogadalmukhoz képest maradjanak elválaszthatatlan egyetértésben, javaik közös élvezetében s polgári esküjök és szabadalmaik ellen ne vegyenek részt többé a különválás iránt *Baráty* Mihály postamester és *Fenovay* Egyed által indított zavarokban; de ha mégis akarnak valamit tenni, semmit se tegyenek a tanács elkerülésével. Ezután javasolták, hogy mivel a vár lövéstávola (esplanade) ezer öln belül a házak lebontását s a város áthelyezését követeli, küldjenek követeket Bécsbe, kik az áttelepítésre alkalmas helyet, a lerombolandó házakért pedig teljes kárpótlást kérjenek. Ha pedig ez utóbbit nem érhetnék el, kárpótlásul Aradnak *szabad királyi*, vagy legalább is *koronai várossá*

¹⁾ Aradon 1766. decz. 31. 1349 róm. kath. 3692 g.-kel. és 81 zsidó, 1768-ban már 1534 r. kath., 3551 g.-kel. és 100 zsidó volt. — ²⁾ *NRA.* 1458., 23. — ³⁾ Eredetije gyűjteményemben.

emeltetését kérik. Mivel pedig a mostani zavarokat a telkek aránytalan felosztása okozta, kijelentette a tanács, hogy a mint teljesíti kérésöket a királyné, a telkeket azonnal újra fölméreti, egyéenként felosztja s róluk *telekkönyvet* készített.

Ez azonban nem tetszett a kath. polgárság egy tekintélyes részének. Július 3.-án *Jenovay* vezetése alatt tiltakoztak a követség küldés ellen s kijelentették, hogy az a város költségén nem történhetik. — A tanács ezért egyik tagját, *Poller* Jánost letette hivataláról, mert, az egyezsége ellen, a zavargókhoz csatlakozott; decz. 19. pedig bejelentette, hogy már a helytartótanács is jóváhagyta *Jenovay*nak a pénztárnokságról való letételét. A helyébe választott *Krabacher* Ferencz kovácsot csakhamar (1768. január 7.) polgármesternek is megtették s így a tanács pártja diadalmaskodni látszott. A kath. kisebbség azonban most

Július Jenovay
Adam Barátyn
mit Herr Czfay
Pollern

Adam Barátyn
H. C. Pollern

Jenovay és Baráty aláírása.

sem nyugodott. Újabb meghatalmazást készített s azt aláírás végett titokban *Stadler* Konrád hordozta szét. A tanács ezért 1768. ápr. 16. magához hívatta s botozással fenyegette, ha meg nem mondja, kinél van a meghatalmazás. *Stadler* vallomására két biztos ment *Poller* Jánoshoz. *Pollerné*, ura távollétében, az ablakon darabokra tépve dobta ki a követelt írást, mire a tanács elhatározta, hogy *Stadler*t s a hazatérő *Pollert* társaikkal elfogatja s Pécskára a kamarai uradalom börtönébe kísérteti. *Baráty* postamestert maga a hadi törvényszék fogatta el s vizsgálati fogságát be nem számítva, vasban töltendő hat heti fogságra ítélte, a postamesterségből elcsapta, a kerületből pedig kitiltotta azon a czímen, hogy kihágásokat követett el a felsőség, a kincstár és saját hivatala ellen.

Nagy fordulat állt be, mikor 1768. május 21.-én²⁾ II. *József* császár, a királyné fia, sógora *Albert* tescheni herczeg és *Nostitz* gróf, *Mil-*

¹⁾ *Aradi lt.* 1767/8. — ²⁾ II. *József* jelentése. *Marczali*, II. *József*, I. 402. és *Szentkláray*, Száz év, I. 202. A minoriták naplója (*Lakatos*, II. 19.) május 14.-ét említi.

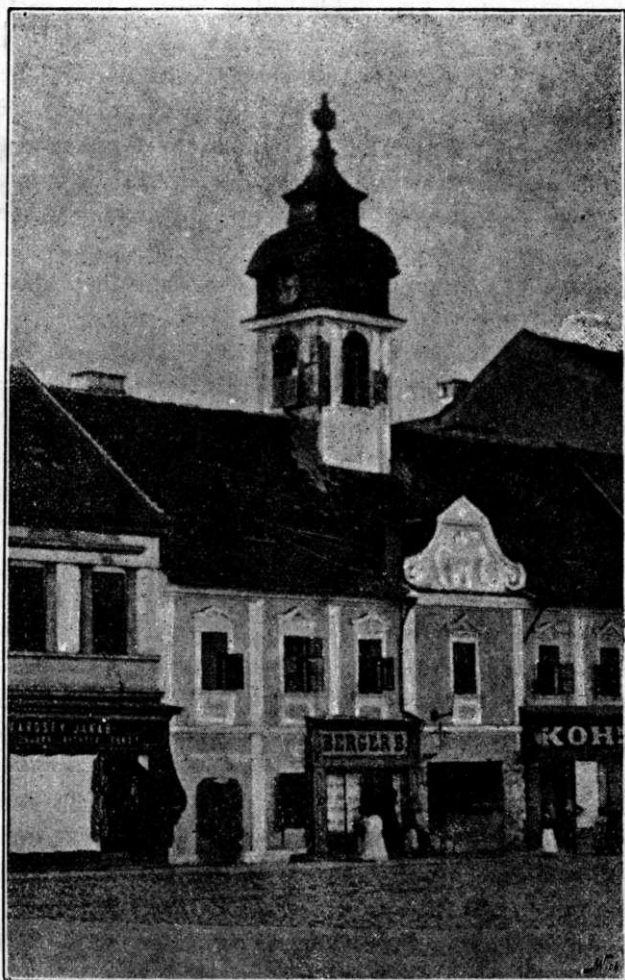

titz, Colorado, Laudon és Dietrichstein tábornokok kíséretében az aradi új várba érkezett. A bezdini zárda felől jött. Nagyon kedvesen lepte meg a zárda kies fekvése s a jól művelt, szép síkság, mely már nem mocsaras, mint Csanádban. Jó kedvvel ült asztalhoz a császár, kinek az aradi polgárok szolgáltak fel, Lovász Mihály nagy bosszúságára. Kihallgatást nem adott ugyan, de elfogadta egy asszony átnyújtott kérelmét. Ez pedig a katolikusok folyamodása volt. Azonnal magához rendelte *Fenovay* Egyedet és *Krauwaschel* Nándort s alaposan tájékoztatta magát a helyzetről¹⁾. Másnap azonban elromlott a kedve, mikor *Harsch* tábornok megmutogatta neki az aradi vár terveit. Sajnálta, hogy annyi pénzt (2 millió frtot) költöttek reá. Jobb lett volna, ha a Tisza vagy a Duna mellett, Szegeden vagy Pancsován építettek volna egyet; mert Aradra csak a bánság elvesztével kerülhet a sor. Sőt ágyúí meg sem védhetik az odamenekülő sereget s miatta akár Budáig hatolhat az ellenség. Elhelyezése különben jó s az aknák és kazematák ellen sincs panasz. De szárazon maradhat a vár, ha a Maros megváltoztatja irányát. Ebéd után *Guerlonde* még jobban bizonyítgatta, hogy a Marost szabályozni kell s hogy *Harsch* rendszere valóban hibás. — A császár nem fogadta el *Harsch* mentegőtőzését, hogy ő voltaképen soha sem is ajánlotta ezt az építést. Úgy látszik, egészen a tábornok ellenségének, a haditanács elnökének, Lacy tábornagnak befolyása alatt állt. Csak estefelé jutott szóhoz *Harsch*, ki azután pontról pontra czáfolgatta *Guerlonde*ot s azzal érvelt, hogy olcsóbban sehol sem építhetett volna várat. Ápril 23.-án a császár az aradi német-várost szemlélte meg. A vármegye házánál mindjárt észrevette, hogy a Maros ága sok veszedelmet okozhat, különösen ha mielőbb el nem távolítják a folyót (talán Jung sörházánál) összeszűkítő két sarkot. Kívánatosnak tartotta a téglavető gödrök elegyengetését is, hogy beléjök ne vehesse magát az ellenség²⁾. Május 30.-án különben maga a királyné is fölhívta a megyét, hogy tégláégetésre alkalmas helyet jelöljön ki. A megye a meghívott földesurakkal s a várparancsnokság képviselőjével, *Spacsek* őrnagygyal és egy mérnökkel július 6. talált is alkalmas helyet; annak kihasítása ellen azonban a tulajdonos tiltakozott. A megye még aznap megírta a királynénak, hogy voltaképen nem kell új területet kijelölni, mert a szigorúan kikérdezett téglamesterek kijelentették, hogy a mostani hely is elég anyagot szolgáltat a falak bevezésére³⁾.

József császár aradi útja különben nem maradt eredménytelen Arad városára nézve. Ennek tulajdoníthatjuk, hogy 1769. márcz. 22.-én a tanács elrendelte a *városháza* kibővítését, mely czélra 146,800 téglát s megfelelő fa-anyagot utalványozott; meghagyta, hogy Ségá, Szerecsház, Gáj és Orovil szállásait 1770. szent György napjáig mindenki lebontassa, mert

¹⁾ *Lakatos*, II. 19. — ²⁾ *Marczali*, I. 402—3. *Szentkláray*, I. 203. — ³⁾ *Aradm. jk.* 1768., 137. és 17.. sz.

különben 50 frt bírságot fizettet a tulajdonosokkal és szállásaikat felgyújtatja; végre pedig fölmérette ez egész várost s az ott talált 790 földbirtokosnak új teleklevelet adott¹⁾. Január 12. bérbevették a Bogáthy-féle Buzsákokat is; anyagi ügyeik rendezése-közben azonban egész váratla-

Az új városháza 1769—1770.

núl érte őket az a hír, hogy *Lovász* Mihály jószágigazgató 8 évre 13649 frton két örménynek (Dánielnek és Luczának) adta bérbe az összes rega-

¹⁾ Aradváros 1769. évi jegyzőkönyvei. 1769. márcz. 14. a szállások lebontását még négy hét alatt követelték. A városház javítására ez évben 1117, építési anyagokra 1708 s téglavetésre 1360, a következő évben pedig a Kuschebaurin kőművestől és Sally Márton ács mestertől vezetett munkálatokra 1864 frtot költöttek s 1771-ben órát is csináltattak a városháza tornyára. A mérnöknek 240 arany tiszteletdíjat s a térképért 20 aranyat adtak.

lékat s így felbontotta az ő sörház-bérletöket. E miatt a tanács tagjai is meghasonlottak egymással. Július 21.-én *Krautwaschel* Nándor városbíró a jegyzővel Pécskára ment Lovász Mihály jószágigazgatóhoz, hogy panaszt emeljen *Bogdanovics* Lázár polgármester s a tanács több tagja ellen. — *Bogdanovics* viszont a bíró ellen vádaskodott, mire a bíró, sértett önérzetében, mellét verve kiáltotta, hogy becsületes ember nem vádolhatja őt olyasmivel; a polgármestertől a vádak bebizonyítását követelte s illedelmesen kérte erre a praefectust is. A praefectus azonban dühbe jött; haragtól égve kérdezte a bírót, hogyan meri előtte a mellét verni? Arczúl ütötte s azonnal parancsot adott, hogy lehúzzák és megbotozzák. Az udvarra czipeltette a városi polgárokkal s kezeit hátracsavartatva, több személy jelenlétében huszonötöt parancsolt rá veretni. A jelenlevők a bíróval együtt kegyelemért könyörögtek, de csak a második ütés után kegyelmezett meg neki.

E miatt a német polgárok panaszt akartak emelni a felsőbbbségnél. Lovász júl. 24. erre azt felelte, hogy a mit kapott, »maga szerzette bizonyára a jámbor; mert valamint hogy ő kegyelmét különösen becsültem, úgy elegendő ok nélkül soha előttem nem incurválhatott volna. No, ha az egész dolognak kegyelmetek zenebonája az oka, lássa, ki fog arról jövődében is felelni.« Arad-város tanácsa azonban júl. 27. elhatározta, hogy a praefectus jogtalan és elviselhetetlen eljárása miatt magánál a királynénál és pedig külön küldöttség útján emel panaszt.

1769. szept. 19.-én mentek Bécsbe *Missics* János és *Szentkereszti* Lipót jegyző, a város küldöttei, s okt. 4. gróf *Hatzfeld* Károly Frigyes miniszter már el is fogadta emlékiratukat. Október 10.-én tudták meg, hogy Arad királyi jogaiért az örmények 8000, a többi kamarai községért 4000 forintot, a várbeli korcsmáért egy összeget külön s a búzatizédért mérőnként 50, az árpáért pedig 30 krt. ígértek. De mégis reménykedtek, mert a sörház a városé lévén, a kincstárnak új sörházat kellene építenie a bérlők részére.

Nagyon megelőzték őket mindenütt a felvilágosításokkal. Arad ellen-szegülő város hírében áll s üres kézzel járva, senkit sem találnak, ki tettel vagy tanácscsal segítségökre volna; pedig ügyök tiszta s a kincstárt nem akarják károsítani. Ügyvivőül tehát november 9.-én száz forint tiszteletdíj mellett *Pölingert* fogadták fel. Érdekökbén tett valamit *Forray* alispán is, kivel Bécsben találkoztak. Tőle tudták meg, hogy a megye kihagyta Aradot az urbariumból, mert azt a többi községgel nem tehetette egy sorba; a kamara azonban visszaküldte a tervezetet, hogy Aradot is belevegye s így az ellenség itt is ártott és sikerült Aradot Csicsérrel egyenlővé tennie. Gróf *Grassalkovics* kamarai elnök pedig november 13. egyenesen kijelentette, hogy az örményekkel való szerződést elfogadja, mert a város már előbb is vissza akart lépni a szerződéstől s különben

is 14,000 frttal tartozik a kincstárnak¹⁾; Sok utánajárás után végre 18.-án este félkilenczkor a királyné is fogadta a küldötteket. Nagyon elremítette őket, hogy a királyné eleinte sehogysem akart emlékezni a dologra. Tédre estek előtte s Isten szerelmére kérték, könyörüljön azon a városon, mely annyi vagyont és vért áldozott érte. A királyné részvétellel tekintett rájuk s megígérte, hogy az ügyet újból átnézeti s tájékoztatja magát az egészről. Egynegyed óra múlva némileg megnyugtatta távoztak; 22.-én pedig a várost személyesen ösmerő II. József császár előtt jelentkeztek kihallgatásra.

Elpanaszolták neki is, hogy a nemzeti katonaság bekebelezésekor tőlük azzal vették el ugyan a földet, hogy majd visszaadják, ha a lakosság szaporodik; e helyett azonban még szűkítették is határukat, mely most már a földművelőknek is alig lévén elégséges, a lakosság tulajdonképpen nem foglalkozhatik földműveléssel. 1770. január elsejére s így idő előtt felmondták nekik a sörház-bérletet, mi a város romlására vezet. — Tagadták, hogy ők e bérletet önként bontották volna fel. A kedvezésekkel nem éltek vissza, a polgárság nem adta magát dínom-dánomnak. Ezt csak a megye és Lovász praefectus mondja róluk. Grassalkovics, a volt főispán, kit Gödöllőn még most is gyakran fölkeresnek, atyailag viseltett irántuk; Lovász azonban örökösen rágalmazza őket. Figyelmeztetik a császárt, hogy a vidék lakosai szerbek és oláhok, kik házaikat maguk építik, ruházataikat, szerszámaikat stb. maguk készítik s így nem szorulnak az aradi iparosokra és kereskedőkre, kik tehát csupán mesterségökből meg sem élhetnek. Az új vár építése következtében nagy kárral már is lebontották sok polgár házat s még többet bontanak le. Az adók és közterhek immár 22,000 frtra növekedtek, ellenben fogyatkoznak a fedezésökre szolgáló eszközök. Ily körülmények közt kénytelenek lesznek vagy áldozatul esni, vagy odahagyni e vidéken egyedül emelkedő városukat. Ennek elkerülésére kéri 1768-ban 3 évre kötött bérletszerződésök épségben-tartását. Gyors intézkedésért esedeznek, hogy január elsején ne kelljen átadniok hatvan év előtt épített sörházukat az örményeknek s hogy még két évre szóló törvényes bérletökből erőszakosan és jogtalanul ki ne szorítsák őket

Grassalkovics azonban, kiről még akkor is oly tisztelettel nyilatkozta, akkor már beadta fölterjesztését, melyben az aradiakkal való szerződés felbontását azért is javasolta, mert a lakosság, a bérlet következtében olcsón jutván sörhöz, borhoz, megszokta az ivást, vígságot, lármázást s

¹⁾ Ezt a küldöttek egyenesen hazugságnak mondták; pedig az 1771. december 7-i computus szerint a város uradalmi és italméresi taxa, bérösszeg, tizedbérlet, malomtaxa és fa áraban már 16,789 frt 41 $\frac{3}{4}$ krral tartozott a kincstárnak. A város az italmérés és sörgyártás után járó bérletét tényleg pontatlanul fizette; pl. 1768-ról 226, 1769-ről 1800 és 1770-ről 525 frttal maradt adós. Ez lehetett az oka, hogy elvették tőle az italmérés jogát.

elhanyagolja foglalkozását. A küldöttek egyrészt azt javallták tehát a tanácsnak, hogy külön küldöttséggel ügyekezzenek megpuhítani a kamara elnökét, mert, ha fenntartja véleményét, ügyök elveszett; másrészt pedig újból II. Józsefhez fordultak, ki őket decz. 17.-én reggel 9 órakor ismét fogadta is és átvette újabb emlékiratukat¹⁾. A küldöttség 1770. jan. 26. felsőbb helyről parancsot kapott a hazautazásra, de csak február 24.-én érkezett meg Bécsből²⁾. Ápril 3.-án *Grassalkovics* már értesítette az aradi bírakat, hogy a királyné szentesítette a kamarának az örményekkel való szerződését; »következendőképen kentek magakivánságától removeáltatnak.« Inti azért őket, fizessék be az uradalomnak a bérlet hátralékát, a mint viszont az uradalom is megveszi tőlük a sör- és szárító-házakat; küldjenek tehát hozzá megbízottakat, hogy Lovász Mihálylyal Gödöllőn az ő jelenlétében egyezkedjenek. »Tudja aztat már úgysis kentek, hogy én az uraság kárával is, a mennyire illendő és kitelhető, kenteket mindenkoron protegáltam; ezért itten csak is oly egyezséget tenni kívánok, a mely illendő és inkább hasznára, mintsem kárára legyen kenteknek.« Aug. 31. ismételve sürgette ugyan őket, de a tanács csak a következő évben küldte föl hozzá *Disser Taddé* bírót és *Missics János* pénztárnokot. A sörház, melyből még 1770-ben is 9950 frt jövedelme volt a városnak, 8000 frt fejében csakugyan az örmények kezébe került, a vármegye pedig 1770. márcz. 8.-án a városnak azért, hogy a sörfőzéstől és italméréstől elesett, mindössze csak 500 frtot engedett el az adóból³⁾. Ezen bajokhoz járult az 1771. június 20.-i nagy *árvíz*, mely Aradon megrongált vagy összedöntött 240 házat s 3 malmot, úgy, hogy az ezekben, a kertekben s az állatokban okozott károkat 17,471 frtra becsülték. Az uradalom s a szomszéd községek azonnal 1561 kenyeret ajándékoztak a károsultaknak, 581-et pedig pénzen vett a város⁴⁾.

Ez a szerencsétlenség megint előtérbe tolt a város *áthelyezése* kérdését. A királyné még az árvíz előtt, jún. 4. felszólította a megyét, adjon véleményt az új vár építése miatt lakásaiból kiköltözni és *Zimánd-pusztára* áttelepedni kényszerülő aradiak állapotáról s adózásáról, a lerontani való házakat pedig név szerint is sorolja fel. A vármegye július 9.-én olyanformán felelt, mint 1765-ben. Tökéletesen helyeselte az átköltöztetés tervét, mivel *Zimánd* állandóan védve van a Maros áradásai ellen s mivel onnan az új várral is könnyebben közlekedhetik. Mindennek azonban csak akkor lesz haszna, ha valamennyi polgár áttelepedik; mert sok bajt okozna, ha a most még egy város két külön községre szakadna. Áttelepedésre pedig nagyon ösztönöznék a polgárokat, ha néhány évig, míg erejüket összeszedhetik, minden tehertől fölmentené őket a királyné⁵⁾. Javára vált ez

¹⁾ Ez érdekes iratok az aradi lt. 1769. évi csomagjában vannak. — ²⁾ A küldöttek 2 frtapidíjat s összesen 656 frt útiköltséget kaptak. — ³⁾ *Aradi lt.* 1770. s *Aradm. jk.* 1770., 66. sz. — ⁴⁾ *Aradi lt.* 1771. — ⁵⁾ *Aradm. jk.* 1771., 224. sz.

a terv a kincstárral való egyezkedésnek is. Aug. 26.-án Gödöllőről hazajöttek a küldöttek s a kincstár decz. 7.-én végre átvehette a várostól a sörház régi épületeit 9000, az újakat 8000, a többi kocsmát pedig összesen 7179 frt $8\frac{1}{2}$ kr. értékben. Ezzel szemben a város az uradalomnak 16,789 frt $41\frac{3}{4}$ krral tartozván¹⁾, Arad városának a leszámolás után mindössze csak 7389 frt $26\frac{3}{4}$ krt fizetett a kincstár.

1772. január 7. a királyné már az iránt kért fölvilágosítást, Zimánd helyett nem volna-e alkalmasabb hely *Ötvenes*? A megye jan. 27. tagadással felelt. Arad városa ugyanis jelenleg sokat köszön a Marosnak s a város forgalmát élénkítené az új erőd közelsége is; mindkettővel összeköttetésben kell tehát maradnia, mi azonban nem történhetnék meg, ha Zimánd helyett Ötvenesre esnék a választás²⁾. Márcz. 28. hasonló választ adott a kamarának *Magyar* András aradi harminczados is. Jól ösmerte s most újra szemügyre vette a környéket. Zimánd nem hogy mocsaras volna, de még pocsolya sincs ott és száraz időben teljesen használható egyetlen zombékos földje is, mert csak a Maros nagyobb áradásaikor telik meg vízzel. Levegője száraz és nedves időben egyaránt egészséges. Igaz ugyan, hogy cserjés, bokros a talaj; ezen azonban irtással könnyen segíthetni. Ötvenest, ha mondják is, Zimándnál nem érinti jobban az országútja (hagyan megérdemli e nevet az Aradról Gyulán át Nagyváradra vezető út), mely Zimándnak két szélén halad; a bánság felső részeiből Erdély felé vivő országút pedig éppen Arad és Zimánd határát hasítja. Azonkívül az új város ezer ölnél távolabb nem is eshetnék a vártól; már pedig e puszta alig van egy jó kőhajításnyira a régi várostól. Barmaiknak jó legelőik volnának s a várbeliek az aradi piaczon vásárolhatnának. Ellenben ha nem a kimért helyen, hanem odább, Ötvenes felé történnék a letelepítés, örökös volna a perpatvar a földes urasággal, Arad sinylené a Maros áldását, a várbeliek — a távoleső piacz miatt — sokat nélkülözénének s meghomlanék a katonaság s polgárság közt fennálló jó viszony³⁾.

Zimánd *Bohus* Imrée, Ötvenes a *Lovász* Mihályé volt s így a két új anyagi érdekeinek is szerep jutott Arad jövő sorsában. Elég keservesen eshetett tehát Lovásznak, mint jószágigazgatónak, hogy júl. 17. a csere eszközlése végett mégis föl kellett küldenie Nagy-Pereg és Zimánd puszták tervrajzát⁴⁾. Jellemzi a helyzetet, hogy ez évben már senkinek sem adott polgárjogot a város; de az is, hogy az 1756. évi rendelet értelmében csak most osztották kétfelé a piaczot, megjelölván, mit áruljanak a szerbek s mit a németek piaczán.

¹⁾ Az uradalomnak idáig évenként ezzel tartozott a város: census dominialis 600, sörházjog és italmérés 1800, tizedváltás 800, korcsmáltatás joga 400, mészárszékjog 200, halászat joga 3 s malomtaxa (26 vízi és 3 szárazmalom után) 165, összesen tehát 3968 frt. — ²⁾ *Aradm. jk.* 1772., 20. sz. — ³⁾ Egykorú másolata gyűjteményemben. — ⁴⁾ *NRA.* 1473., 19.

Remény és kétség között ekként ingadozott a polgárság, mikor 1773. május 9. ismét Aradra érkezett a császár. *Sebestyéni Vincze* városi jegyző vezetése alatt az új városházánál azonnal küldöttség tisztelgett nála. Elmondták, hogy mióta a Maros gyakorta való kiöntései és az új vár építése miatt megtiltották új házak építését, sőt a romladozók kijavítását is, mindjobban aggódnak, hogy városuk napról napra pusztúl s így végromlása elé néz. Nemcsak a polgárok vannak megfosztva házaik használatától és jövedelmétől, hanem az átvonuló katonaságot sem helyezhetik el megfelelően s lovaiknak nem adhatnak istállókat. Számtalanszor folyamodtak már a miatt, hogy városukat a Maros rohamos áradásai ellen védelmezhessek, hogy az épületek lerombolása után a kincstártól 1766-ban kijelölt helyre átköltöztethessek; a polgárok azonban még mindig nagy bizonytalanságban élnek s nyomorúságos sorsukat vigasztalhatatlanul gyászolják. Előre látják, hogy az egész város áthelyezése, a meglevő épületek lerontása s a kijelölt helyen ujaknak építése sok bajjal és költséggel fog járni. Nagy károkat és kellemetlenséget okozna, hogyha a régi várban lakó polgárok a rendelet értelmében házaikat lebontván, az áthelyezés bármi okból elmaradna. Mert megkapván lerombolt házaikért a kártérítést, máshova költöznének, a minthogy már eddig is sokan eltávoztak. Így a közterhek az itt maradottakra hárúlnak, a minek következtében a már idáig is tűrhetetlenül megterhelt város még többet kényszerülne elviselni. S minthogy az új vár felépítése óta a várost sánczokkal annyira körülvették, hogy az árvizek majdnem minden évben előnthatik, előre látják, hogy városuk ezen a helyen sokáig nem maradhat. Kijelentik tehát, hogy azt a bizottságtól ajánlott helyre kívánják áttelepíteni. Kérik a császárt, pártolja kérésöket a királynénál s járjon közbe a végett is, hogy tekintve az áthelyezés következtében a régi házak lerombolásával s újaknak építésével az egész lakosságra háruló károkat; tekintve továbbá háború és béke idején szakadatlanul és híven teljesített s ezentúl még nagyobb alattvalói hűséggel és buzgalommal teljesítendő szolgálataikat, *Arad kincstári várost vegye föl a szabad királyi városok sorába.* A polgári rendet nemzetiség- és valláskülömbőség nélkül megillető és megerősítő szabadalmaik és előjogaik megerősítését szintén kérik. Viszonyásúl azon, enyhén számítva, több mint százezer forintnyi kártérítő összeget, melyet a csakis ezután lerombolandó polgári épületekért a tartományi és katonai bizottságnak még 1766-ban eszközölt becslése szerint kapnának, valamint az épületekbe 1750 (a tilalom éve) óta beruházott, a becslésbe azonban be nem számított pénzöket ajándékoznák oda a kincstárnak.

Azon esetre — szóltak —, ha Aradot sz. kir. várossá tennék, nyilvánvaló, hogy az iparosok, kereskedők és üzletemberek mindenfelől nagy számmal özönlenének ide; mert a Duna és Tisza közt le, egészen Erdélyig,

nincs sz. kir. város. Arad tehát a körülfekvő vármegyék nyílt emporiuma lenne, a minek a város nagyobb terjedelme s a javakkal való élénkebb kereskedés miatt idővel a kincstár is sok hasznát látná. Arról is biztosíthatják a császárt, hogy, ha felépülnek az új házak, néhány év alatt egészen más külseje lesz ennek a városnak. Hogy azonban a város jobban terjeszkedhessék, s a kijelölt helyre könnyebben átvihessék, adófizetői pedig jobban megélhessenek, kéri a császárt, hogy a közvetlen szomszédságukban levő zimándi pusztát, mely most özv. Bohus Imréné tulajdona, csatolja ehhez a városhoz és Bohusnénak cserében adjon más kincstári birtokot, Zimándot pedig ajándékozza nekik ingyen, királyi adományúl. Arad városa közönségének örökös megvigasztalására adja át továbbá a Csálai-szigetet, mely magába véve kis terjedelmű ugyan, tűzifaszükségletök fedezésére azonban elengedhetetlen. Mivel pedig a kezeik közt levő okiratokkal igazolni tudják, hogy régente ezen kincstári városhoz tartozott a buzsáki tanya, a királyi ügyész lépjen föl az Edelspacher-család ellen, hogy a tulajdonjog igazolásával azon területet is visszakebelezzék a városhoz¹⁾. A császár megígérte, hogy a kormány elfogadja a cserét az egyezkedés alapjául²⁾.

II. József itt-tartózkodásának következése lehetett, hogy a királyné Arad várost »íránta való különös hajlamból« már 1774. őszén *fölmentette a földesúraság alól*³⁾. Ehhez képest nov. 9.-én Aradvármegye kisgyűlésén *Andrássy* kir. biztos elnöklete alatt megjelent Lovász Mihály praefectus és Aradváros hatósága. A rendek először a földesúr, azután a polgárok kívánságait hallgatták meg, mire kölcsönösen a következőkben állapodtak meg: 1) A földesúr kérte, hogy az 1057 házas polgár és 63 zsellér után, fejenként 1 frtjával, évente összesen 1120 frtot fizessen a város a földesúri jog elösmeréséül. A polgárok ezt terhesnek tartják ugyan, mert idáig csak 600 frtot fizettek; tekintve azonban a királynénak azt a kegyét, hogy nemcsak minden úrbéri szolgálat alól kiveszi a polgárokat, hanem hogy azonfelül nekik adja az orsz. vásárok jövedelmét is, fölemelik a földesúri jogust 1000 forintra, de a polgárok és házak gyarapodására való ügyelet nélkül. Különben is sok olyan háztulajdonos van Aradon, kik külön-külön adóznak a földesúr pénztárába; így ha nemes személyek ezen túl több házat szereznek maguknak a városban, a földesúrral való szerződésökhöz a városnak semmi köze se legyen. 2) A zsidók illetékét, mint idáig, ezentúl is a földesuraság szedje be. 3) Mivel a vízi és szárazmal-

¹⁾ A folyamodás német fordítása az *aradi levéltárban*. — ²⁾ *Lakatos*, II. 19. —

³⁾ A bormérés jogát a tanács már 1773. szept. 27. ügyekezett szabályozni, a szabad bormérést a város egyetemes jogának nyilvánítván, mi ellen okt. 4.-én hiában folyamodtak a polgárok, hogy egyenként mérhessék ki saját boraikat. (*Aradi lt.*, 1773.) Ebben a kérdésben utóljára is (1775. aug. 1.) a lakosoknak adott igazságot a vármegye; mert (ha egy-egy akó után nem is 24, hanem 30 kr. községi illeték fejében) megengedte, hogy fejenként mérhessék ki boraikat.

mok jövedelme bizonytalan, azért évenként össze kell írni a malmokat s a marosiak után 6, a szárazak után pedig 3 frtot fizetni az uradalomnak¹⁾. 4) A tized megváltása, a halászat joga, a bormérés és a mészárszék szabadalma, mint királyi jog, e szerződés keretébe nem tartozik, hanem külön egyezség tárgyát képezi; valamint a királynénak a helytartótanács útján 1772. márczius 16. kiadott azon rendelete is, hogy törvény szerint félévig illeti a polgárságot az italmérés és hogy az Aradon levő korcsmákon kívül az örmény regale-bérlők italokat nem mérhetnek; ellenben a másik félévben, midőn az italmérés kizárólag a földesuraságot illeti, még vásárokon is tartózkodjanak a polgárok bármely kiméréstől, mert ez ilyenkor csupán a kir. jogok bérlőit illeti meg. Többire nézve a közjó, tisztesség és köteles rend követeli, hogy a kamara, mint a földesuraságot képviselő kamarai jószágigazgató iránt is minden tisztelettel és engedelmességgel tartozzanak s hogy igazságszolgáltatás tekintetében alája legyenek rendelve a polgárok²⁾.

A polgárok azonban nov. 6.-án elvették a korcsmákat a bérlőktől³⁾ s a részokről felajánlott 3000 forint fejében sem akartak lemondani a félesztendei italmérésről. Az úri szék, sőt a Forray elnöklete alatt működő bizottság is hiában kísérlette meg a békéltetést; a tanács ugyan hajlandónak mutatkozott, a fejenként megszavaztatott polgárok és zsellérek azonban tudni sem akartak róla. Pedig 1775. febr. 13. a szerződést már szentesítette is a királyné, de azon záradékkal, hogy a szerződésben foglalt terheken kívül az uradalom semmivel se terhelje a várost, a vármegye pedig ügyeljen, hogy a nemesi telkeknek igen nagy szaporodása miatt a községnek valamely nagyobb megterhelése ne következék s hogy ily telkek is viseljék a közterheket. Ez azonban meg nem nyugtatta az aradiakat s nem is pihentek, míg a vármegye meg nem engedte, hogy törvényes időben minden gazda kimérhesse a maga borát⁴⁾. Zimánd oda-csatolása iránt is megújították kérelmököt; annyival inkább, mert május 22.-én a várparancsnokság a minoriták konventjének és iskolájának még kijávitását is megtiltotta, talán éppen a Magyarország várait vizsgáló Miksa főhg. rendeletére; pedig a főhg. ki 4 napig időzött Aradon, május 23. meg is gyönt, áldozott, sőt a Szentháromság szobrához tett körmenetben is részt vett. Május 31.-én a várparancsnokság már közzé tette a haditanácsnak azt a nyílt rendeletét, mely szerint Aradon ezentúl senkinek sem szabad új épületet emelni, hanem csak az e célra a városon kívül kijelölt helyen szabad építkezni. Ezt a határozatot azonban a konvent június 9. megfelebbezte a haditanácshoz és az udv. kancelláriához, mire a királyné aug. 25. csakugyan megengedte, hogy térítvény mellett fölépíthesse a társházat és az iskolát¹⁾. Ellenben az udv. kamara okt. 31.

¹⁾ 1771-ben Aradon 26 vízi és 3 száraz malom volt. — ²⁾ *Aradm. jk.* 1774., 280. sz. — ³⁾ *Aradi ú.* 1773. — ⁴⁾ *Aradm. jk.* 1775., 50., 67. és 240. sz.

Erről a királyné decz. 12. azzal értesítette Arad városát, hogy *a mint újjáépül Zimádon, azonnal szabad királyi várossá teszi*¹⁾.

Gróf Zichy Ferencz 1779. május 23.-án ez ügyben mint kir. biztos jött Aradra s aug. 17.-éig összesen 15 gyűlést tartott az áthelyezés körülményeinek megbeszélése végett. Egyúttal azonban a szabad kir. városi rang föltételeit is megvitatták. Ezzel annál inkább kellett foglalkozni, mert megbukott ugyan az a terv, hogy a temesi tartomány éjszaki részeit Arad-, Bács-, Csanád- és Csongrádvármegyékhez kapcsolják, sőt 1778. május 31. Szegeden, mint a királyi bizottság vezetője, éppen *Lovász* Zsigmond aradi alispán üdvözölte a temesi részek visszacsatolására érkező Niczky Kristóf kir. biztost s június 22. ő lett azután Temesvármegye első alispánja²⁾, — de ezzel a visszacsatolással csak annyival élesebben lépett előtérbe az a vágy, hogy a Maros mellett is erős középpontot teremtsenek a magyar műveltségnek. Részben magyarok voltak már Arad iskolái, a vármegye s az uradalom magyarul levelezett a várossal, magyar volt ennek a jegyzője s több tanácsosa is, sőt néhány magyar végzést maga a tanács is hozott már.

E közben egyre pusztult a város, úgy hogy arról már a vármegye is bizonyítványt állított ki³⁾ s erélyesebben szólalt föl Arad érdekében. 1780. júl. 19. pl. ajánlotta a városnak azt a kérelmét, hogy romladozó házaikat fölépíthessék a polgárok s hogy mindennapos üldöztetésük megszűnjék. Mikor pedig a város áthelyezése érdekében kiküldött bizottság azt tanácsolta, hogy az áttelepítendő városiak három éven át ne viseljenek közterheket, a helytartótanácsnak már a királyné halála után, 1781. febr. 12. tett kérdésére márcz. 28. kiemelte, hogy a város azon a helyen kíván maradni a hol jelenleg áll s nem akar elköltözni a kijelölt térre, melyet kár is volna elvonni az eke alól. A karok és rendek maguk is kérik tehát, hadd maradhasson Arad a mostani helyen s engedjék meg a polgároknak a szabadon való építkezést. Különben is nagyon méltánytalan volna, hogy Arad adóját három éven át a vármegye többi része fizesse⁴⁾.

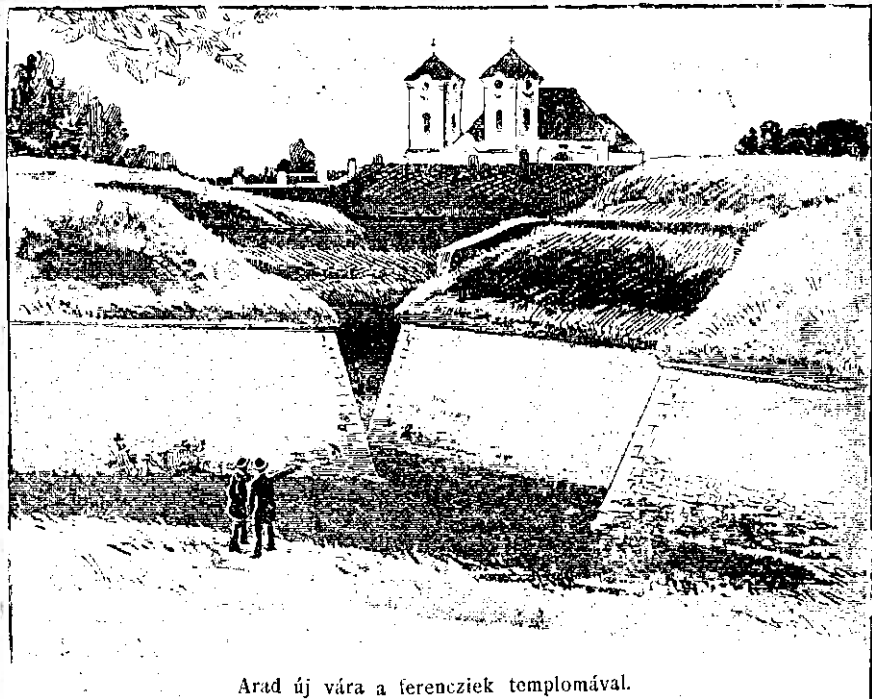
Néhány hét múlva, 1781. május 21.⁵⁾ a kereszt és egyházi zászlók elűlvitele mellett egyházi énekek zengedezése közt sok ezer hívő kísérte át a szent-ferenczrendieket az *immár teljesen elkészült új várba*, a két-tornyú új templomba és az új kolostorba. Ezt, a szent József tiszteletére állított templomot *Krisztovics* Imre csanádi püspök azonnal fölszentelte⁶⁾. Most már (1781. június 5.) a helytartótanács is megengedte a házak kijavítását; de annak világos kijelentésével, hogy költségeiket föl nem számítják, ha a városnak Zimádra kell átköltöznie⁷⁾. A várparancsnok azon-

¹⁾ *Lakatos* II. 22. — ²⁾ *Szentkláray*, Száz év. I. 285, és 313. *Lakatos*, I. 77. —

³⁾ *Aradm. jk.* 1780. szept. 15., 34. sz. — ⁴⁾ *Aradm. jk.* 1780., 40—52. és 1781., 3. sz.

— ⁵⁾ A radnai protocollum szerint (130. l.) május 27. — ⁶⁾ *Lakatos*, II. 46. — ⁷⁾ *HT. Tanács*, 1781., 4602.

ban ezentúl is gátolta az építkezéseket, úgy, hogy a vármegye 1782. nov. 13. ismét II. Józsefhez fordult s nemsokára újból hevesen kikelt a várparancsnok ellen¹⁾. II. József meguntta ez örökös panaszokat, annyival inkább, mert Arad várára különben sem helyezett súlyt. Megsemmisítette tehát a Zimándra való áttelepítés ügyében kiküldött bizottságnak 1781. évi összes határozatait s 1783. január 14.-én megparancsolta, hogy *az áthelyezésről többé szó se legyen*. Arad mostani helyén marad²⁾ s a polgárok szabadon építhetnek új házakat³⁾. A vármegye május 26.-án vette tudtúl ezt a rendeletet s örömben a közjóra és a törvényre való tekin-

Arad új vára a ferencziek templomával.

tettel azonnal elhatározta, hogy székházának a Marosra néző oldalán szobát építtet a levéltár számára, a megyei istállókat újra fedeti s a pénztárnok megromlott házat kijavíttatja⁴⁾. Ugyanaznap a város bizalmatlanabb hangon tartott folyamodást intézett e császárhoz. Főlemlítette, hogy 1770-ben elvesztette minden odáig élvezett anyagi előnyét, az italmérés, sör- és pálinkafőzés jogát, melyet örményeknek adtak bérbe. Ők már akkor is térdenállva kérték a császárt, könyörüljön rajtuk, mert majdnem minden polgárnak lévén szülöje, az italmérés jogának elvételével

¹⁾ *HTT.* 1783., 705. és *Aradm. jk.* 1782., 70. sz. — ²⁾ Úgy látszik, innen van ez a rosszul értelmezett közmondás: »Arad — marad.« — ³⁾ *Lakatos*, 23., 238. — ⁴⁾ *Aradm. jk.* 1783., 100.

közel állnak a végromláshoz. A szegény nép megmaradásának érdekében könyörögtek, helyezze vissza régi állapotába ezt a szorongatott várost s legalább iure prioritatis engedje meg az italmérést. Mivel az örmények bérlete idestova lejár, esedeznek, adja vissza korábbi jogaikat. Ugyanakkor a sz. kir. városi rang iránt való közbenjárását is kérték. Ezt a rangot Mária Terézia 1776-ban csakugyan megígérte, sőt az áttelepítés céljaira a zimándi pusztát meg is vásárolta. Kérik az ígélet teljesítését s azt, hogy a város szűk határát Zimánd odacsatolásával bővítse. Harmincz év óta bizonytalan már a város helyzete s még újabban is tiltják roskadozó házaik kijavítását. Hogy tehát teljesen tönkre ne menjenek, mint az ország legkegyesebb atyjához s a szegények pártfogójához fordulnak, segítsen a szorongatott, szegény községen¹⁾. Másnap a császár már értesítette gr. *Pálffy*t, hogy mivel Arad várának nincsenek lakosai, a vár könnyebb kiépítése végett azoknak az iparosoknak, kereskedőknek és vendéglősöknek, kik a várépítő hivataltól kijelölt helyen jó anyagból való házakat akarnak emelni, ha a nem-katholikus túrt vallások közül akár melyikhez tartoznak is, ötven évig tartó adómentességet ajándékoz és megengedi, hogy *Ó-Araddal egyesülve, vagy akár külön hatósággá alakulva*, elüljáróikat maguk válaszszaak²⁾.

Az 1783. jan. 14.- és május 27.-i rendelet a várost nagy aggodalomtól szabadította meg; a kellemetlenségeknek azonban még mindig nem vetett véget. Június 25.-én pl. ismét magának a császárnak kellett közbelépnie, hogy *Gehring* Antal kijavíthassa házát³⁾; s 30.-án utczáik kikövezését a helytartótanács csak oly föltétel alatt engedte meg, hogy áthelyezés esetén kártérítést ne követelhessen a város⁴⁾. A kancellária pedig aug. 22. figyelmeztette az uralkodót, hogy teljesen kész tervei vannak Aradnak a szabad kir. városok sorába igtatására, de ezeknek a terveknek alapja, maguknak az aradiaknak óhajtása szerint is, a Zimándra való áttelepítés, miről azonban a császár parancsához képest beszélni többé nem szabad. Ha mostani helyén marad a város, egészen új számítások és tervek szükségesek⁵⁾.

Erre azonban nem került a sor. 1783-ban teljesen elkészült *Arad vára*, Arad városa pedig biztosítékot nyert, hogy *nem telepítik át* s polgárai *szabadon építkeshetnek*. Három évtizedig azután senki sem bolygatta többé a sz. kir. városi rang kérdését. A várról még 1786-ban is azt írta egy geographus⁶⁾, hogy a császár sokat költ reá, mert szép és népes

¹⁾ Közli *Lakatos*, II. 239—241. — ²⁾ *U.-o.* 238—9. A helytartó-tanács rendelete júl. 7.-én 6128. sz. a. A város csakugyan maga is épített a várban egy egyemeletes vendégfogadót, mely 1848-ban még állott. — ³⁾ *Aradm. jk.* 1782., 70. és 1783., 20. sz. — ⁴⁾ *HTTanács*, 1783., 5805. sz. — ⁵⁾ 1783., 7880. sz. Közli *Lakatos*, II. 238. Félreértésen alapúl *Marczali* megjegyzése (II. József, I. 198.), hogy Arad már József korában a sz. kir. városok sorába emelkedett. — ⁶⁾ *Korabinsky*, Geogr.-hist. und Produkten Lexikon in Ungarn. 15—16. l.

XLVIII. A GÖRÖGKELETI EGYHÁZ ÉS AZ OLÁH NÉP.

A nemzetiségek. Az oláhok térfoglalása. A vallás-unio kérdése. Zsivánovics Synesius. A pópák helyzete és Knezsevic. Surlódás a vladika s a megye közt. Az aradi görögkatholikusok. Agrarius lázítások. Rablások. Forray András alispán a rablók kezében. A császár, papság, vármegye és a nép. Bécs Petru. A rablók esküje.

Bél Mátyás¹⁾ a század első felében így jellemzi Arad- és Zarándmegyék lakosságát: »A vármegyékben *oláhok* és *magyarok* laknak. Az oláhok álnok emberek, kik magukat a rómaiaktól származtatják, noha régen elfajultak azoknak erényeitől. Mert nem művelik annyira a földet, mint lehetne s a tolvajságot tartják magukhoz legmértőbbnek. Nemcsak erdei rablók és útonállók, hanem kitanúlt házi tolvajok is. A szomszéd barmát ellopni s azt paraszt lakomákon közösen elkölteni szépnek tartják. A magyarokat, a hol lehet, kifosztják.«

»A magyarok földművesek s beérik a magukéval. Ha tolvajságról vádolják őket, elég a bíróságnál annyit mondani, hogy ők magyarok: »Igaz magyar vagyok, sohasem loptam.« A mellett vendégszeretők. Olcsó és könnyen megszerezhető ruhákban járnak. Nyelvjárásuk igen hasonlít a debreczenihez. Kár, hogy kevesebben vannak, mint azelőtt. A sok háború miatt azonban ezen nem csodálkozhatni.«

A század első felében ehhez a törzsökös lakossághoz a *szerbek* járultak, kik azonban már 1751-ben tömegesen kivándoroltak s inkább csak úri népségök maradt idebenn. Ellenben népes *sváb* községek alakultak, melyek mostantól fogva a magyar helységekkel versenyezve művelték a síkságot, a bortermő hegyeket s az anyagiakon kívül már a szellemi-ekkel is gondoltak.

1779-ben azt írta Bél könyvének folytatója²⁾, hogy »Arad vármegyében főképp oláhok és rácok laknak, kik Magyarország iránt kivált háborúban szereztek érdemeket. Hozzájuk magyarok és németek járúlnak, de mód felett csekély számban. Ide tartoznak az Erdélyből beköltözött

¹⁾ *Comitatus Zarandiensis*. Kézirat a primás könyvtárában. *Membrum politicum*, §. 1. Idézi *Bethlent*, X. 756. — ²⁾ *Compendium Hungariae geographicum*. I. 273. V. ö. *Arader Comitatus*. *Anmerkungen*. *N. Ung. Magazin*. 1791. I., 109.

örmények is. Ennek a vármegyének, melyhez Zaránd két járását is csatolták, 167 faluja s 16 mezővárosa van, melyekben 101,540 lélek lakik, odaértve 310 zsidót is.«

Kétségtelen, hogy a törökök kiűzetése óta a népesség legalább 70%-kal emelkedett, a mint 1779 óta is 1847-ben 239,983-re, 1891-ben 343,597-re s a zsidóság 310-ról 2200-ra, illetőleg 8924-re szökött fel. A XVIII. századból nincsenek adataink. De az akkor igen csekély számú magyarok és németek most több mint 22,000-rel, az oláhok pedig több mint százezerrel múlják felül a megye 1779. évi egész népességét; ellenben a szerbek most már tizedrésznien, sőt felényien sincsenek, mint a tótok, kik csak a XVIII. század közepén kezdtek betelepenni. Az arány 1779-ben ez lehetett: 10—10,000 szerb és magyar, 5000 német, 310 zsidó, 300 örmény s 75,930 oláh¹⁾. Mindenesetre nagy többségben voltak az oláhok.

Elterjedésök útjáról, módjáról bajos számot adni. Csak azt látjuk, hogy már a XVII. században mindjobban eloláhosodnak a helységek tősgyökeres magyar nevei²⁾, melyek maguk is eléggé utalnak reá, az elpusztult falvakba mint ereszkedik alá hegyei közé az oláh s a síkságot lépésről lépésre mint szállja meg. Elfogadja és csak a kimondásban ferdíti el a helyneveket s abban az arányban terjed, a melyben gyöngül a magyarság és a ráczság. Ellenség, elemi csapás kevesebbet árthatott neki; faházait, fatemplomait, ha leégtek is, gyorsan újra építhette az erdőből, hová mindenkor elmenekülhetett marháival, melyeknek tenyésztéséből éldegélt. A magyar paraszt, kinek kath. és reform. kötemplomai összedőltek, pópáikhoz vitte keresztelni gyermekeit s azok azután, ha jártak, jobbadán dászkelekhez jártak iskolába. Hiszen 1732-ben csak 3 kath. plébánia és 6 ref. eklézsia volt, s félszázad múlva is csupán 8. Nagyritkán történt olyasmi, hogy a kath. vagy ref. pap visszakeresztelt volna olyan magyar fiút, kit a pápa keresztelt meg. A borosjenei plébánián 1747—1769-ig mindössze csak 33 egyén tért át kath. hitre; pl. Tóth Péter, ki katolikusként született, de g.-keletinek növekedett és Horváth János. Az áttértek közt azonban csak 4 oláh volt, köztük (1746. jún. 26.) a hatvan éves Gornyik Márton. 1741. júl. 16 megtörtént, hogy a borosjenei plébános újra megeskettett egy párt (Nyikora Tódort és Munkács Katalint), kiket a pápa titokban adott össze és térítvényt vett az oláh férjtől, hogy gyermekeit katolikusként neveli s hogy nejét nem háborítja hitében¹⁾. 1747. okt. 24. Aradvármegye már kénytelen volt elrendelni, hogy »mivel az

¹⁾ 1774-ben Aradban 11,711 és 1791-ben 25,300 g.-kel. ház volt, az utóbbi évben 143,138 hívővel. Ez a szám tehát, mint közepes, 1779-ben valószínű és elfogadható. —

²⁾ Összehasonlításul I. a jelen könyv I. r. 190—253. és II. r. 147—169. lapokon közölt helyneveket. — ³⁾ *Matricula Baptisatorum et Copulatorum item Conversorum eccl. Borosjenő.*

igaz (róm. kath.) hitről sokan az eretnek (g.-kel.) hitre tértek át, az ilyeneket be kell hozni az aradi börtönbe, a hol addig tanítsák az igaz hit dogmáira, míg vissza nem térnek«¹⁾. Erre nézve igen szigorú példát kívánt adni *Nyámecz* Antal esetében. Ez az ember 1727-ben a róm. kath. vallásról a g.-keletire tért át. Most a vármegye Aradra hozatta s a börtönben hite miatt egy évnegyedig sanyargatta. »Folytonos intelem, buzdítás sem törte meg, nem engedett az ítélőszék üdvös tanácsainak, érveinek, szelidebb és szigorúbb eszközeinek s az eretnekségtől, lelkében megátalkodva, most sem akart megválni. Mivel tehát ez az elvetemült vakmerően nem gondolt az isteni joggal s az ország boldog emlékü királyainak törvényeivel s rendeleteivel és azoknak ellenszegült, azért a hittagadót, ki jó és üdvös eszközökre vonakodott az üdvözülés és igaz hit útjára térni, saját büntetése s mások elrettentése végett« 1748. máj. 13. továbbra is börtönben hagyta a megye, kenyérre és vízre szorította és elrendelte, hogy csak akkor bocsássák szabadon, ha igaz és valódi bűnbánat után visszatérne. A helytartótanács azonban 1749. ápr. 25. mégis szabadon bocsátatta, »mivel a kir. parancs kihirdetése előtt esett a hittagadás bűnébe«²⁾. De ily szigor után is megújultak a panaszok. Engel csanádi püspök 1773. febr. 6. elégtételt kért a vármegyétől, mivel a solymosi g.-kel. pap a róm. kath. Dancz Mihály gyermekét elkeresztelte. A vármegye, mivel egyh. ügyekben és dogmákban a kánoni törvények az egyh. hatóságot és a szentszéket teszik felelőssé, márcz. 31. a püspököt a törvények és rendeletek értelmében való eljárásra kérte, de megígérte, hogy az egyh. bíróság ítéletének végrehajtására megad minden hatósági segílyt; s ápril 30.-án a pópát »példa és elrettentés végett« a püspök kérelméhez képest 3 napra csakugyan becsukatta³⁾. 1775. ápr. 8. viszont a miatt kért elégtételt a csanádi szentszék, hogy Mojsza ottvosi pópa Pája ottvosi róm. kath. lakost titkon g.-kel. szertartás szerint eskette össze g.-kel. jegyesével. E miatt a pópát ápr. 28-ra az aradi g.-kel. püspök is maga elé idézte⁴⁾. Végre 1780. aug. 27.-én a helytartótanács elrendelte⁵⁾, hogy keresetet indítsanak az olyan pópák ellen s foszszák meg a papságtól és javadalmaktól, kik bárkit is eretnekségre csábítanak, mit a vármegye okt. 30. meg is ígért.

* Idáig azonban egy egész század telt el a nélkül, hogy a kormány csak valamiben is akadályozta volna az oláhság beolvasztó erejét. Növekedett ez, midőn, a szerbek megfogyatkozásával, a hierarchia is mind több és több román elemet vett magába; így pl. *Zsivánovics* Synesius aradi, váradi, jenei és halmágyi g.-kel. püspök 1762. jún. 17.-től oláh körleveleket bocsátott ki⁶⁾. A szerbek és románok féltékenysége még sokáig tar-

¹⁾ *Aradm. jk.* 1747., 126. l. — ²⁾ *U.-o.* 1748. 200., 203—4., 326., 363—4., 421. l.

³⁾ *U.-o.* 1773. 77., 106. sz. — ⁴⁾ *U.-o.* 1775., 129. sz. — ⁵⁾ 5271. sz. a. V. ö. *Aradm. jk.* 1780., 16. sz. — ⁶⁾ *P. Nagy kézirata, Aradm. ism.* 87.

tott ugyan, maga a *vallás* azonban a nemzetiségek ellentétein sokat enyhített s az aradi rácз püspököknek sok részök van az oláhság térfoglalásában. A kath. főpapság és a kormány ezt a kérdést nem is a nemzetiség, hanem a vallás szempontjából ítélte meg. Ösmeretes, hogy a *szent unio* érdekében kifejtett buzgósága egyik fő oka volt Péro lázadásának. Ugyanez a buzgóság alig félszázad múlva új lázadást okozott Amabban rácз, emebben oláh g.-keletiek vitték a főszerepet; s ez mutatja legjobban, félszázad múlva ethnographiai tekintetben milyen változáson ment keresztül Aradvármegye.

Péro lázadása után a kormány egyelőre tartózkodott a katholizálástól; annál buzgóbban folytatta azt gr. *Forgách* Pál váradi püspökhelyettes. 1736. ápril 17.-én Hagymádfalván 178 biharmegyei g.-kel. pap Magyarország primásához intézett fölterjesztésében kijelentette, hogy szívök sohasem húzott az aradi rácз vladikához és 8 esztendő előtt is csak azért esküdtek neki hűséget, mert fegyveres népet uszított reájok. Most, a Szentlélektől megvilágítva, visszatérnek az unióhoz; főpásztoruknak ismerik el a váradi róm. kath. püspököt s kérik a primást, támogassa őket¹). 1737-ben ezek a papok 147 községben keresztül is vitték az uniót; de az aradi vladika is megjelent Várad-Velenczén, hogy papokat szenteljen föl²).

1759-ben az aradi vladika bejárta Arad-, Bihar-, Békés- és Csanádvármegyét és szerb, bolgár, görög és maczedóniai származású g.-kel. híveit 500 arany bírság alatt esküvel kötelezte, hogy sohasem egyesülnek a kath. egyházzal; az oláhoknak pedig megígérte, hogy ha püspöküknek továbbra is őt ismerik el, számukra a királynál épp azokat a kiváltságokat és kedvezményeket eszközli ki, miket most a szerbek élveznek s mikkel az unitusokat kecsegtetik³). Biharban, főkép pedig magában Aradban ezek után sokkal bajosabban terjedt az unio s a g.-keletiek mindent el is követtek akadályozására; azért a helytartótanács 1744. július 3. és aug. 4. elrendelte, fogassa el a vármegye a már g.-kath. nép között hamis tanokat terjesztő, csaló kalugyereket⁴). Midőn azonban 1748. okt. 19.-én a h. tanács a g.-katholikusok kettős ünnepei iránt kérdezősködött a megyétől, ez nov. 4. azt felelhette, hogy e megyében nincsenek g.-katholikusok⁵). Ugyanazon esztendőben mindamellett gr. *Forgách*, ki a kalocsai érsekké lett gr. Csáky Miklós helyett mint püspök tért vissza Nagyváradra, azonnal éppen egy volt g.-kel. aradi papot terjesztett föl g.-kath. püspökhelyettessé való kinevezésre. Ez *Kovács* Melét volt, kit Antonovics aradi püspök Aradon 1734. jún. 29.-én g.-kel. pappá szentelt ugyan, ő azonban már 1736-ban áttért az unióra, s diószegi, majd váradi g.-kath. pap és

¹) *Nilles*, Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis. II. 525—6. —

²) *Bunyitay*, Biharvármegye oláhjai, 62. l. s így maga megczáfolja, mit az 50. lapon írt, hogy az aradi vladika odahagyta volna Bihart. — ³) *Vela* Pál levele. 1886. aug. 15. —

⁴) *Aradm. jk.* 1744., 312—3. l. — ⁵) *U.-o.* 1748., 248. l.

főesperes lett, 1748. decz. 15. pedig csakugyan váradi püspökhelyettségé szentelte őt Forgách¹⁾). Ezzel majdnem egyidőben történt, hogy *Antonovics* Izsaías aradi g.-kel. püspök és kir. tanácsos, főkép a rácz katonák szavazatával, karloviczi metropolita lett. Mivel azonban a királynéhez tett tisztelgő útjában még azon évben meghalt²⁾), a szerbek Karloviczon 1749-ben újabb zsinatot tartottak. Ez alkalommal a bécsi udvar kijelentette, hogy csak hét görögkeleti püspökséget akar fenntartani, a nyolczadikat pedig megszüntetni kívánja, mivel ellátására nincs elegendő pénzalap. A zsinat felszólalt ez ellen³⁾ s legélesebben, úgy látszik, éppen *Nenadovics* Pál károlyvárosi püspök, ki *Antonovics* halála után az aradi püspökséget is kormányozta. A zsinaton, melyen Horváth János aradi alezredes és (az aradi bírót helyettesítve) *Sztankovics* György senator is résztvett, 1749. júl. 21. ugyanő külön nyilatkozatot eszközölt ki a hodosi (bodrogi) bazilita zárda régi szabadságának biztosítására⁴⁾). Hazatérve pedig megtagadta a pétyi (ipeki) szerb beköltözőkkel Aradra vitt szent ereklyék, drágakövek s más nemzeti kincsek visszaszolgáltatását, miért 1751. februárjában *Nyegus Petrovics* csernagorai metropolita panaszt emelt a királynénál⁵⁾).

A mint azonban *Nenadovics* Pálnak 1751. szeptember 1. karloviczi patriarchává történt választatását megerősítette a királyné, Arad is megkapta püspökét, *Zsivánovics* Synesiust. *Zsivánovics* már 1751. szept. 12. Aradra érkezett s nov. 12.-én székét is elfoglalta⁶⁾). Jogainak fenntartása végett katonai kísérettel rögtön megjelent Várad-Velenczén s 1753-ban ott papokat is szentelt föl, noha *Beóthy* Mihály — állítólag — 24 lovasal akarta onnan elűzni. A püspök azzal biztatta a népet, hogy ha eláll az uniótól, nem kell tizedet fizetnie a váradi »magyar« püspöknek; ha pedig megmarad, elveszti a »ráczoknak« adott királyi szabadalmakat. Hatvan g.-kel. pap erre csakugyan önként visszatért hozzá, 23-at pedig a nép maga kergetett el⁷⁾). Az ez ügyben 1756. befejezett vizsgálat, melyet *De Ville* tábornok vezetett, teljesen igazságot adott az aradi vladikának s az oláh népnek, melyet a ráczczal egynek tartott; kijelentette, hogy a váradi püspök, ki az oláh papokat képzeltetlen tudatlanságban hagyta, ártatlanul vádolta az aradi vladikát, kinek hatóságát most már ki kell ter-

¹⁾ *Bunyitay*, 55—59. — ²⁾ *Lakatos*, II. 64. — ³⁾ *Pesty*, Szörény, I. 354—5. *Antonovicsot*, Engelshofen cs. altábornagynak 1742. máj. kelt jelentése szerint, a temesvári kincstári igazgatóság a karánsebesi püspökségbe is beigtatta, talán jobb ellátása végett; de nem engedte meg, hogy Bécsbe menjen megköszönni, mert nem tudta, ily embernek adhat-e engedélyt távozásra az udv. haditanács engedélye nélkül. U.-o. I., 372—3. — ⁴⁾ *A hodosi zárda levéltárából*. — ⁵⁾ *Századok*, 1883. 147—8. — ⁶⁾ *Lakatos*, II. 64. — ⁷⁾ *Bunyitay*, 64. és 71. Az oláhok most már maguk is ráczhitűeknek mondták magukat s a ráczok nagy részének távozása után maguknak követelték a ráczok szabadalmait. — Így nemzetiségöktől jóformán saját püspökeik fosztották volna meg. Teljes félreértésen alapúl *Horváth* M. (VII. 400) azon megjegyzése, hogy *Synesius* is az unióra tért és székhelyét Váradra tette volna át.

jeszteni mindazokra is, kiket gr. Forgách g.-katholikusoknak mondott, de kik g.-keletieknek vallották magukat. A magyarok államveszélyes törekvéseivel szemben úgysis e görögkeletiek alkotják az egyedül biztos gátat. 1757. júl. 14. a királyné meg is engedte a vladikának, hogy bihari híveit szabadon látogathassa, míg gr. Forgáchot a váczai püspökségre tette át. 1758. nov. 29. mindamellett meghagyta, hogy az aradi püspök a maga joghatóságát, g.-kel. népe pedig vallását szabadon gyakorolhatja ugyan, az unióról visszatértek azonban nem építhetnek új templomokat, az aradi vladika pedig nem akadályozhatja az uniónak keresztény módon való terjesztését. Az aradi püspök azonnal helyettest küldött Váradra¹⁾.

Nemsokára orosz tiszték jelentek meg Aradmegyében s a g.-kel. népet újabb kivándorlásra ösztönözték, úgy, hogy 1762. nov. 19. már intézkedett is ellenök a királyné²⁾, az aradi vladika pedig éppen ez évtől kezdve kezdett oláh címmel és levelezéssel élni³⁾. Mint író is védte egyháza érdekeit a püspök s a szertartásos könyveket ő már nem Oroszországból, hanem Oláhországból hozatta⁴⁾. De másképen is művelnie kellett volna népét s magát a papságot. Hiszen a vármegye 1768. febr. 8. is durvának mondta az oláh népet, vastag tudatlanságban élőknek a pópákat⁵⁾. Népe számára templomokat emeltetett a püspök. Alatta épült a soborsini és fazekasvarsándi templom és az ő közbenjárására engedte meg a helytartótanács (1768. jún. 30.) a nádasdi, drauczai és szöllősi, 1769. máj. 22.-én pedig a gyula-varsándi oláh templomok újra-építését⁶⁾. Saját aradi házában szintén építtetett házi kápolnát, Gájban pedig nyári lakást⁷⁾. Mindez némi pénzzavarba sodorta, úgy, hogy 1769-ben történt halálával hátralékainak beszédéséről Aradmegyének kellett gondoskodnia⁸⁾.

A Karloviczon 1770. januárjában megválasztott új püspöknek, *Knezevics* Pachomiusnak első sorban a pópák helyzetét kellett szabályoznia. A stólapéncz és a püspöki illetékek iránt ugyan már az 1769. decz. 1. kiadott rendelet is intézkedett, maga az alsó-papság azonban a szó szoros értelmében nyomorgott s e nyomorúságában erkölcsi érzékét is gyakran elvesztette. Gyulavarsándon pl., hol a szegény nép csak keservesen tudta összeadni a temploma építésére szükséges 300 frtot, *Dragomirovics* Péter pópa 9 méhkast lopott, mire a helytartótanács 1770. febr. 5. meghagyta a megyének, hogy vigyázzon az efféle pópákra⁹⁾. *Czukrovics* Mihályt ismételt tolvajság miatt megfosztották papságától, halálra ítélték és csak

¹⁾ *Bunyitay*, 65—77. — ²⁾ *Horváth*, VII. 401. — ³⁾ *P. Nagy* kézírata, 87. Ez a cím, mai román helyesírással, így hangzik: Synesiu cu mila lui Dumnezeu sfinteii rösaritului apostolicesti si sobornicesti biserici pravoslavnic episcop Aradului, a Oradiei-Mari, Ienopoliei, Halmaşului si acelor staturi si cesaro-crăiesc apostolicesti măriri de curte svetnic. — ⁴⁾ Ezt a h. tanács 1783. szept. 19.-én 9031., 1785. nov. 15.-én 34,572. és 1786. jún. 20.-án 25,763. sz. a. ismételten eltiltotta. — ⁵⁾ *Aradm. jk.* 1768., 29. sz. — ⁶⁾ *U.-o.* 1768. 31., 200. és 1769. 126. sz. — ⁷⁾ *Lakatos*, II. 64. — ⁸⁾ *Aradm. jk.* 1770. 40. és 1776. 245. — ⁹⁾ *U.-o.* 1770. 35.

a királyné mentette meg életét, háromévi börtönre ítélvén őt¹⁾. *Hormej* János pópát emberölés miatt halálra kárhoztatta a vármegye s ítéletét végre is hajtotta, mivel a püspök csak egy esztendő múlva folyamodott kegyelemért, papi jellegétől pedig egyáltalán nem akarta őt megfosztani; pedig ekkor a vármegye sem követelte volna a halált²⁾. Halálra ítélték egy alcili pópát is, mivel fajtalanul élt menyével; II. József császár azonban utóbb az ítéletet 4 évi börtönre mérsékelte, de a pópát képtelennek nyilvánította minden egyházi működésre³⁾. A kormány már 1771. júl. 20. szabályozta »az illyr nemzetbeli pópák« anyagi viszonyait, decz. 16. pedig közölte a karloviczi zsinatnak a szerb papság és nép sorsa javítására kidolgozott tervezetét. A vármegye ki is hirdette mindakettőt; de úgy értelmezte a dolgot, hogy adó alól csak az egész jobbágyi sessióval bíró pópa van fölmentve, a többit pedig nemcsak adóra, hanem jobbágyi szolgálatra is kötelezte. Ez ellen *Knezsevics* felszólalt s kérte, hogy ezeket a pópákat s a velök egy kenyeren levő rokonokat is mentsék föl a terhektől; Arad-megye azonban 1773. január 25.-én kijelentette, hogy ezt csak azon pópákra nézve teheti, kiket az említett rendelet meghagyott a plébániai szolgálatban s a felesleges pópákat kedvezésben nem részesítheti⁴⁾. 1775. szept. 7.-én pedig b. *Mathesen* tábornok, eszéki várparancsnok, mint kir. biztos tanácskozott Aradon a karloviczi érsekkel és az aradi s temesvári g.-kel. püspökkel, Bodrogon hogyan lehetne apasztani a kalugyerek számát⁵⁾.

Növelte a püspök és a vármegye közt való surlódást a püspöknek az az ismételt panasza, hogy Aradon, Gyorokon stb. görögkeletieket is kényszerítnek róm. kath. ünnepek megülésére. A rendek már 1774. okt. 5. megjegyzték, hogy tisztviselőik nem-igen tudhatják, a g.-keletieknek mily ünnepeket kell megülniök, mert naptáraikat ezek Muszka- és Lengyelországból szerzik be s így — különösen a hegyek lakosai — az ünneplésben gyakran eltérnek. Ennek megakadályozása végett arra kérték a helytartótanácsot, hogy az 1599: XLV. t.-cz. értelmében eltörölt ó-naptárt kitaltsa s a naptárak egyformaságáról gondoskodjék. Az ünnepsértők különben maguk a gyoroki g.-keletiek voltak, mert nagyobb ünnepeken is nyitva tartották boltjaikat, míg a kuvini pópák még azokat az oláhokat is megbüntették, kik a katolikusoknak egy g.-kel. félünnepen szántottak⁶⁾. Azokat az aradi g.-kel. iparosokat pedig, kik, czéhlevelökre hivatkozva, nem akartak résztvenni az úrnapi körmenetben, 1775. jan. 26. maga a helytartótanács a vármegye színe előtt szidatta meg, mert hamisan hivat-

¹⁾ *Aradm. jk.* 1773. 228., 1774. 48., 49. sz. — ²⁾ *U.-o.* 1773. 306. és 1774. 81. sz. — ³⁾ *U.-o.* 1781. 1. és jún. 12., 12. s 1782. 87. sz. — ⁴⁾ *Aradm. jk.* 1773. 34. sz. 1782. nov. 14. azonban a püspök kérelmére Popovics Marján számfölötti pópát, mint kisjenei tanítót, a földesúri szolgálatok alól fölmentette. *U.-o.* 1782., 55. sz. — ⁵⁾ *Aradi minoriták naplója.* Lakatos, I. 74—5. — ⁶⁾ *U.-o.*, 1774. 212., 238., 240. sz.

koztak kiváltságaikra s mert azt hazudták, hogy tettök miatt mocskos börtönbe zárták őket¹⁾. Majd a miatt rendelt vizsgálatot a megye, hogy a pópák a háromszoros kihirdetés alól olyan felszabadító leveleket osztogatnak a házassúlándóknak, melyeket 17 kron a protopópa bocsát árúba²⁾. Temetések alkalmával is nagyon zsarolták a szegény népet. Mikalakán a rendes illetéken kívül még 3 frt. zálogot vett a pópa, egy másiktól pedig egy 8 frtos temetés árában egy 17 frtos borjas tehenet hajtattott el³⁾. Hasonló visszaélések és zsarolások gátlására szolgált volna egyebek közt az az érseki törvényszék, melyhez a szentszéktől lehetett volna felebbezni s melyhez a királyné minden püspöki megyéből két világi g.-keletit kívánt kinevezni. 1775. márczius 28.-án azonban kijelentette Aradvármegye, sőt a vladika is, hogy Arad városában a g.-keletiek közt nincs olyan bölcs és békés lelkületű két ember, kit erre a tisztre ajánlhatnának. Később (október 11.) a karloviczi érseki feljebbviteli törvényszékhez mégis Szaplonczay János és Csernovics Lázár földesurakat, az aradi püspöki szentszékhez pedig Missics János és Szecsánszky Arzén aradi polgárokat ajánlották ülnökököl⁴⁾.

Az unio ellen való hajsztát különben Knezsevics is folytatta; hiszen tért foglalt az már saját székvárosában, Aradon is. A vármegye 1773. október 11.-én ajánlva terjesztette föl Magyar, máskép Ungur István azon kérelmét, hogy a g.-katholikusok Aradon a maguk költségén kápolnát építhessenek. A királyné 1774. júl. 28.-án a megürült veszprémi püspökség jövedelméből 1600 frtot küldött a templom építésére s aug. 18.-án helybenhagyva küldte le a templom tervezetét; a vármegye azonban 1775. márcz. 28. kénytelen volt kijelenteni, hogy a plébános jövedelmét nem látja biztosítva. Helyiségül a kamarai igazgatóság a Csernovics-féle telket jelölte ki; mivel azonban Csernovics Arzén özvegye ez ellen tiltakozott, Lovász Mihály jún. 19. átengedte a minoriták temploma szomszédságában levő üres, »csöndes és illó« telkét, a kincstár pedig még 1000 forintot adott az építkezésre és 150 frtot a pap s 50-et a kántor fizetésére. Az első plébánost, Beregi Pált, már 1775. okt. 11. beigtatták hivatalába; a g.-kel. pópák azonban folyton zaklatták azokkal együtt, kik az unio hívei voltak s így kétszeresen is örülhetett, midőn a királyné őt 1777. május 23. az akkor felállított váradi g.-kath. káptalanhoz kanonokká nevezte ki⁵⁾.

Meatovics János esete már a vármegye beavatkozását is maga után vonta. Meatovics biharmegyei protopópa volt azelőtt. Mivel azonban híveivel együtt az unióra akart áttérni, Knezsevics elfogatta, Aradra hozatta

¹⁾ Aradm. jk. 1774. 240. és 1775. 53. sz. 1776. jan. 12. kijelentette a h. tanács, hogy az aradi g.-kel. szabókat és paplanosokat csak azon esetben kell a körmenetben való részvételre szorítani, ha a róm. katolikusokkal egy czéhet alkotnak. Az egyezés csak 1782. történt meg. U.-o. 1776. 20., 1781. 33. és 1782. 38. sz. — ²⁾ U.-o. 1775. 46. — ³⁾ U.-o. 1782. szept. 24. — ⁴⁾ U.-o. 61. és 224. E két utóbbi az esküt 1776. jún. 14. a megye színe előtt tette le. — ⁵⁾ Lakatos, I. 75.

és börtönbe csukatta. Forray András alispán értesülvén erről, szabadon bocsátására felszólította a távollevő püspök helyettesét. Ez ismételt felhívásnak sem engedvén, az alispán 1777. febr. 25.-én 18 hajdút küldött Meatovics kiszabadítására. A hajdúk csakugyan feltörték a börtön ajtaját és szuronyok közt vezették az esperest a megyegyűlés elé, hol könyezve köszönte meg kiszabadítását. Az alispán a minoritákhoz küldte őt, hogy biztosságban legyen. Meatovics február 27.-én a g.-kath templomban csakugyan nyíltan áttért az unióra, mire ápril 6.-án szabadon mehetett vissza Váradra¹⁾. Mivel azonban *Beregi* Pál aradi görögkatholikus plébánost a királyné a Váradon felállított görögkatholikus káptalanba már május 23.-án kanonokká nevezte ki¹⁾, helyébe az aradi g.-katholikusok Meatovicsot hitták meg. Az új plébános 1780-ban már Aradvármegye támogatását kérte, mivel kegyetlenül meg is verette a püspök. A vármegye január 31. kívánatosnak tartotta, hogy ha Aradot csakugyan a kir. városok sorába emelik, a kiváltságlevélnek gondja legyen az unitus vallás terjesztésére, a helytartótanács pedig addig is intse meg az aradi püspököt, hogy g.-kel. pópák ne avatkozzanak a g. kath. pap hivatala körébe. Különben a feleket 1781. márcz. 1. az uralkodó egyenes parancsára kellett összebékéltetni. De maguk a római katolikusok is háborgatták őket és szétrombolták temetőjüket, miért a vármegye 1781. jún. 12.-én Lovász Zsigmondot megdorgálni, a minoriták házfőnökét pedig elmozdítani kérte. Az időközben (1777.) alapított nagyváradai g.-kath. püspökség első főpapja, Drágosy Mózes is elégtételt követelt (1783. jan. 10.), mire a h. tanács elrendelte, hogy a görög- és római katolikusok együvé temetkezzenek²⁾.

Magában a megyében mindazokat a g.-keletieket, kik az unióra akartak áttérni, *ördögűzéssel* akarták visszahódítani a pópák, különösen Kurticson és Gyulavarsándon, miért is a h. tanács rendeletére³⁾ a vármegye vizsgálatot indított⁴⁾ s utóbb utasításul nyerte⁵⁾, hogy az ilyen ördög-től megszállott embereket ezentúl a megyei orvos vizsgálja meg és család esetén »a dolog természetéhez mért« orvosságot alkalmazzon. Erre csakhamar nyílt is alkalom, mert Mihály nadabi pópa megint ördögöt űzött egy asszonyból s így méginkább erősítette a babonát⁶⁾.

A püspök különben nem sokat tehetett a nép felvilágosodása érdekében, mert annyi adósságot csinált, hogy hitelezői már minden jövedelmét zár alá helyezték. Ez lehetett az oka, hogy midőn 1783. tavaszán elhunyt, Putnik Mózes karloviczai érsek 1783. május 21. csak helyettest nevezett ki Aradra *Avakumovics* Pál bezdini archimandrita személyében,

¹⁾ *P. Nagy*, Aradm. ism. Kézirat. II. 9—11. — ²⁾ *Aradm. jk.* 1773. 270.; 1774. 17., 160., 196., 208.; 1775. 57., 94., 100., 155.; 1776. 7., 106.; 1780. 22., 36., 83.; 1781. 97.; 1783. 75., 62. sz. és h. tan. rend. 1783., 792. sz. — ³⁾ 1780. aug. 10., 5112. sz. rendelet. — ⁴⁾ *Aradm. jk.* 1780. szept. 15., 20. sz. — ⁵⁾ *HTT.* 1782. jan. 24., 8347. sz. — ⁶⁾ *Aradm. jk.* 1783., 59. sz.

a ki azonban jó sokáig semmit sem kapott az intercalaris jövedelemből¹⁾. 1784. május 2. már *Petrovics* Pétert igtatták be aradi püspöknek²⁾, ezt a több nyelvet tudó művelt főpapot, ki a megyei rendekkel karöltve dolgozott azon, hogy az oláh nép erkölceit szelidítse s különösen a nagyon szokásos rablásoktól tartsa vissza.

1781. aug. 16. a helytartótanács megkérdezte Aradvármegyét, mit akar tenni az ott nagyon elszaporodott rablások megakadályozására? A vármegye szept. 1. egész őszinteséggel felelte, hogy ő ilyenkor minden községben egy-egy *akasztófát* szokott felállítani; most azonban azt is jónak látná, ha a *községek* nagyon szétszórt házait, a mik úgysis fából vannak összetákolva, közelebb tolatnák egymáshoz, hogy a szomszédok egymás segítségére siethessenek s a gonosztevőket könnyebben elfoghassák³⁾.

Azonnal intézkedett is a szétszórt házakból álló falvak összébbépítése iránt. Fölterjesztését csak 1782. júl. 15. hagyta jóvá a helytartótanács⁴⁾, melyet aug. 5. már csak arra kért a vármegye, eszközölné ki a kir. kamarásnál, hogy *szokása szerint* ne dolgozzék a megyének ezen üdvös és közhasznú szándéka ellen⁵⁾. E végből a vármegye nov. 16.-án az átépítendő házakat egy évre minden teher alól fölmentette, vagy inkább a többi adózóra róttá ki az ilyen ház terhét; felszólította az uradalmakat, hogy a régi házak korhadt gerendái helyett elegendő fát engedjenek kivágnani erdeikből; megengedte, hogy az igenis hosszan elnyúló falvakból alsó és felső falut alakítsanak. »Különben — úgymond — alig remélhetni, hogy ezt a meglehetősen vad és latorsághoz szokott népet igaz útra s jobb erkölcsökre lehessen téríteni«⁶⁾.

1782. okt. 21. a helytartótanács kieszközölte a kamara és a modenai uradalom hozzájárulását is⁷⁾ és a megye meg is kezdte a községek szabályozását. Ekkor azonban egyszerre arról értesült a kormány, hogy Aradban az oláh nép elégtelenségét s romlását voltaképp az agrariusviszonyok okozzák. Mert Bogyest, Petris, Tok, Baja, Trojás, Lupest, Zöldes, Bucsáva és Berzova lakosaitól a földesurak elvették földeiket s az oláhok e miatt ki akarnak vándorolni; a mit pedig minden módon meg kell gátolni⁸⁾. A vármegye 1783. febr. 12.-én kijelentette, hogy ő mindenkép ügyel az adózó nép s a községek érdekeire s urbéri kihágásai miatt pört is folytatott a szelistyei és ilyói uradalom ellen. A többi falu dolgában megindított vizsgálat különben kiderítette, hogy *ezt a lázadást egy idegen pápa támasztotta*, ki néhányad magával a bánszágba kívánt áttelepedni. Maguk az aradi földesurak kijelentették, hogy földeik új és igazságos fölméréséről gondoskodni készek⁹⁾.

1) *Aradm. jk.* 41., 68., 1783. nov. 29., 2. sz. és 1784., 325. sz. — 2) *U.-o.* 1784., 197. sz. — 3) *U.-o.*, 1781. szept. 1., 29. sz. — 4) *HTT.* 4475. sz. — 5) *Jk.* 1782. aug. 5., 63. sz. — 6) *U.-o.* 1782. nov. 13., 10. sz. — 7) *HTT.* 1782., 7511. sz. — 8) *HTT.* 1782. decz. 27., 9193. sz. — 9) *Jk.* 1783. febr. 12., 22. sz.

A földek fölmérése, hol joggal, hol jogtalanul, azt a meggyőződést érlelte meg az egyre izgatott tömegben, hogy a földesurak összejártsanak a mérnökökkel, kik a jobbágyok földéből hasítják ki az uradalmi legelőket. 1783. nyarán, a népnek ezt a hangulatát fölhasználva, Aradból és Zarándból egy egész rablóbanda tört a ribiczei földesurakra s kirabolta őket. Aradvármegye, *Kiss György* esküdt vezetése alatt, maga is 24 pandurt küldött üldözésükre; de sikertelenül, mert a 21 rabló 21 felé menekült¹⁾. Magát a kancelláriát is bosszantotta ez az eset, s látva, hogy a szokásos büntetésnek »semmi hatása sincs erre a vad és minden érzésből kivetkőzött népre«, a kínzás és a halálbüntetés alkalmazását sürgette.

»Ebből a fölterjesztésből is látszik — gúnyolódott József császár²⁾ — milyen hibás a magyar közigazgatás, midőn egy megye nem szégyell 24 pandúrt fogadni, csak hogy megnyugodjanak rettegő tisztviselői; holott kúriáikban őket talán több cseléd szolgálja s ezeket a cselédeket kétségtelesenül a szegény népnek kell eltartania. »Megparancsolta, hogy el kell bocsátani a 24 pandurt, s nemcsak a kínzást, hanem még a botozást is eltiltotta. A vármegye szept. 10. fölírt ez ellen, mivel napról napra ijesztebb módon szaporodnak a gonosztettek³⁾. Mikor a helytartótanács megkérdezte⁴⁾, mit ajánl tehát, hogy tortura alkalmazása nélkül hajtsák végre a király szándékát? — azt felelte⁵⁾, hogy ő felsége szándékait megvalósítani nem reméli tortura nélkül, — olyan söpredék ez a nép. 20—25 fegyveres rabló garázdálkodik egy-egy csapatban s bár oláhok és görögkeletiek, nem kímélik sem az oláht, sem a görögkeletit. 1784. június 30. a szomszédos Zarándvármegye is panaszkodott, hogy ott újabban is kegyetlen rablások és gyujtogatások történtek; mire Aradvármegye készségesen megígérte, hogy mindent megtesz a rablások kiirtására⁶⁾; de csak akkor kezdett igazán remélni, mikor végre-valahára a császár is díjat tűzött ki a gonosztevők fejére⁶⁾.

1784. augusztus 9.-én sajtóságos esemény tartotta izgatottságban Aradvármegye karait és rendeit. Az urak nagy számmal gyülekeztek egybe a székvárosban. Tótváradi *Kászonyi* András, Világosi *Bohus* János, Sárosfalvi *Bittó* Mihály, Mácsai *Csernovics* János, *Köszeghy* János, *Boross* Imre, *Salbek* György, *Horváth* János, *Tahy* Ádám, *Stanislovits* Pál és György, *Arady* József, *Török* Béla és György stb. s általában véve olyanok ülték körül a hosszú zöld asztalt, kiknek nevei szorosán összenőttek a négy évtizeddel azelőtt újraalakult vármegye történetével. Az asztalfőt maga *Soborsini Forray* András alispán foglalta el. Erdélyi tanácsos, a szent István-rend lovagja és (mit a vármegye nem emlegetett föl címei

¹⁾ *Aradm. jk.* 1783. júl. 1., 40. sz. — ²⁾ *Kancz. lt.* 1783., 6860. sz. *Marczali*, II. József, 9—10. *HTT.* aug. 7., 7454. sz. — ³⁾ *Jk.* 1783. szept. 10., 20. sz. — ⁴⁾ *HTT.* 1783. szept. 25., 1171. sz. — ⁵⁾ *Jk.* 1783. okt. 27., 38. sz. — ⁶⁾ *Jk.* 1784., 381. sz. — ⁷⁾ *Marczali*, III. 10.

közt) a magyar irodalomnak nem csupán pártolója, hanem művelője is volt, a ki egy hatalmas kötetben csak három esztendővel azelőtt adta ki »Trogus Pompeius Justinusnak negyvennégy könyvből kiválogatott rövid, ékes históriáját.«

A testestül-lelkestül derék magyar urat zajos vivatokkal üdvözltek a rendek, mint a ki nagy veszedelemből csodásan szabadult meg; s nem minden álmélkodás nélkül hallgatták azt a jegyzőkönyvet, melyet Kőszeghy János aljegyző a Kurticson július 29.-én Kászonyi János helyettes alispán elnöklete alatt tartott megyei részgyűlésről olvasott fel.

Ugyanis akkor már szóbeszédből és levelekből egyaránt ismeretes volt, hogy július 27.-én hajnalban 4—5 órátajban *Bécs* vagy *Bucs* Petru és *Ribicse* Ursz vezetése alatt mintegy 20 rabló állított be Forray Andrásnak gyönyörű park közepén fekvő emeletes soborsini kastélyába. A már talpon levő alispánnak, Csatári Nagy Teréznek s a házbelieknek azt mondták, hogy megkegyelmeztetésök dolgában jöttek az alispánhoz. — Forray még ágyban hevert, mikor tisztességtudóan bekopogtattak hozzá. Alázatosan és töredelmesen vallották be, hogy ők bizony oláh rablók és gonosztevők; de megunták a rossz és istentelen életet s az a legfőbb vágyuk, hogy abbahagyják az egészet. Arra kérték tehát az alispánt, eszközölje ki megkegyelmeztetésüket s e végből írjon olyan levelet, a melyben egyenként és összesen kegyelemre ajánlja őket.

Forray úgy találta, hogy csakugyan ez a legjobb módja a járásban most annyira megzavart csend és nyugalom helyreállításának. Hajlott tehát a szép szóra; készségesen megígérte a javúlni akarók érdekében való közbenjárását s papirost, tintát, tollat keresvén elő, rendre kérdegetni kezdte neveiket.

Ez azonban sehogyssem tetszett a rablók vezérének, a déznai *Bécs* Petrunak, a ki szökött katona lévén, attól félt, hogy a katonaságnál mégis csak kérdőre vonják, ha maga a vármegye megbocsát is. Kiragadta a tollat az alispán kezéből s azt mondta, nagy veszedelem származhatnék abból reájok, ha fölírnák a neveiket. Azután megfogván az alispán kezét, tisztességtudóan kérte, menjen ki velök az erdőbe, a hol még ötven rabló tanyázik; velök együtt hallgassa ki ezeket is és azután valamennyit együtt ajánlja kegyelemre a császárnál. Ebben az esetben esküvel fogadják, hogy ezentúl hűséges alattvalók és jó adófizetők lesznek és soha míg a világ nem vétnek az alispán s a vármegye ellen.

Forraynak nem volt ínyjére ez a kívánság. Biztosította őket, hogy teljes jóindulattal van irántuk, s a grácia-kérő levélbe szívesen beírja azokat is, kik odakinn maradtak, csak diktálják fel valamennyinek a nevét; vagy — ha tetszik — jöjjenek ide a többiek is, a hol jobban meg lehet

csinálni az efféle írásbeli dolgot. Ő maga semmit sem tesz ellenök, míg csak le nem érkezik a császár kegyelme, vagy legalább felelete; de maguk is beláthatják, hogy bátorságosan még sem mehet középök az erdőbe.

A rablók azonban attól tartottak, hogy csak időt akar nyerni az alispán s majd rendre összefogdostatja valamennyiöket; kérés helyet tehát most fenyegetéssel állottak elő s agyonlövessel ijesztgették, ha szép szerével azonnal nem követi őket az erdőbe. Követte tehát, még pedig azon módon, a hogy a nyári meleghez képest öltözve volt. Egynek kivételével valamennyi rabló elkísérte. Az az egy pedig szépen összeszedte az alispán ruháit, hogy majd illendően járhasson a nagyságos úr; némi harapni valót tett a tarisznyájába s az istállóból egy jó lovat választván maga alá, megkérte szépen a nagyságos asszonyt, hogy cseppet se aggódjék ura sorsa miatt, mert hajszála sem görbül meg és csupán addig marad tanyájukon, míg megszerzi a kegyelmet. Azzal azután illendően köszönt s a többi után vágatott.

Míg a templom és a Temesesti-völgy felé mentek, Forray mindenképen lelkökre akart beszélni a rablóknak; azok azonban nem hallgattak reá s figyelmeztették, hogy nagyon megjárna, ha lármát csapna s összecsofodná a népet. »Szenvedtem tehát a közügyért« mondta utóbb az alispán s megadással ment tovább velök. Nemsokára elértek a kinn táborozó rablókhoz, kik idáig a falun keresztül folyó kisebbik patak völgyében lappangtak. Itt csupán azt kívánta tőlük, adjanak rá valami ruhát s küldjenek utána kocsit s 1—2 lovat. Mindjárt meg is érkezett a lovas ember; ráadta az előre látó módon összeszedetet ruhát, alája adta háttas paripáját s most tisztességesen öltözve és lóháton folytathatta útját Temesest és Trojás felé, mindenütt saját uradalmában, a nélkül, hogy a népnek feltűnt volna a dolog. Igaz, hogy lassan is haladtak, mert a rablók gyalogszerrel voltak s nem követhették őt elég gyorsan, miért ő maga is többször leszállt a lóról; de meg a legsűrűbb erdőkön keresztül haladtak, hol a völgyön fölfelé, hol a Magura gerinczén. Nem csoda tehát, ha az alig 20 kilométernyi útban éjfél felé már teljesen kimerülve ért a 803 méter magas Piatra-albára, mely éppen az ő jószágának s Madrizestnek határán emelkedik.

Végre az erdőnek egy tisztásán tüzet gyújtottak s ledőltek pihenni. Az alispán azonban álmatlanul töltötte az éjszakát, hajnalban pedig már ismét lóra ültették, hogy a kegyelemre váró rablóknak még egy csoportjához vezessék. Valamivel gyorsabban haladtak, mert a Honcz-patak folyását követhették. Madrizestben (a régi Madárságván) a lakosok már megbámúlták a karavánt, feltartóztatására azonban ők sem gondoltak. Délre Saturó (a régi Rajfalu) alá értek. Nem mentek be a faluba, mely már tágasabb völgyben fekszik, hanem a közelében levő erdőben teleped-

tek le. Titkot azonban éppen nem csináltak a dologból. Nemcsak Szaturóból, hanem a szomszédos falvakból, Bucsaváról, Zöldesről, Szakácsból is összejött egy csapat paraszt erre a csodára, s megsüvegelte az alispánt, ki az árok partján falatozott a falusiakkal együtt, míg a rablók egy homokból hányt asztal mellé telepedtek. Csak azt vette rossz néven Forray, hogy a rablók, »mintha ők maguk volnának a földesurak«, maguk kapdosták el a jobb falatokat. Abból a három csirkéből különben, melyet egyik társuk süített, neki is adtak. Ebéd után azonnal útrakészültek; s az alispán negyedmagával — mert időközben még hárman szereztek lovat — már lóra ült, mikor egy újabb esemény néhány percczel késleltette a menetet, melyhez a szomszéd falvakból való oláhok is csatlakoztak. Ekkor ugyanis az egyik tekintélyesebb rabló hirtelen az alispánhoz lépett, átka-rolta térdét és, mint az alispán maga megjegyzi, egy afféle tolvajtól alig várható szónoklatba kezdett. Kérve-kérte társait mindenre, a mi szent előttük, ne kövessenek el ellene valami illetlenséget, vagy éppen gyalázatosat; mert hiszen ez az egész vidék apja gyanánt tiszteli a nagyságos urat s igazságát mindenki és mindig megtalálja nála. Magát az alispánt

az egész nép nevében arra kérte, eszközölje ki a kívánt kegyelmet. — Forray valamennyiök hallatára kijelentette és — mint már Soborsinban tette — itt is megígérte, hogy elkövet javukra mindent, a mi csak hatalmában áll; s hogy nem is illenék, ha — ilyen öreg korában — megszegné adott szavát. — Egyik-másik azonban azt felelte erre, hogy hiszen nem-egyszer hitegették már őket kegyelemmel; azért most is csak akkor nyugodhatnak meg igazán, ha magának a császárnak levelét látják s ha a hasonló bűnökkel terhelt aradi rabok szabadítását is megígérik. Míg dolguk jobbra, vagy balra el nem dől, nem bocsáthatják szabadon az alispánt.

Ezek után késedelem nélkül folytatták útjokat és csakhamar Honcz (a mai Gurahoncz) faluba érkeztek, hol a *pópa* házában szállottak meg; egyrészt azért, hogy nyugalmasabb éjszakája legyen az öreg úrnak s másrészt, hogy bujdosó társaik is csatlakozhassanak. Leáldozott már a nap, mely a falu fölött emelkedő erdős hegy mögül — egy egykorú geographus tudósítása szerint¹⁾ — nyaranta is csak 9 óra tájban szokott előbukanni. Este 6—7 óratájban az alispán maga elé szólította a rablókat,

¹⁾ Vályi, Magyarország. leírása (1799.). II. 65.

gyertyavilág mellett összeírta neveiket, külön megjelölte, kinek mi a bűne s ezt a jegyzéket jelentés kíséretében küldte Aradra a vármegye házára, hogy a karok és rendek azonnal fölterjesztést tehessenek a császárhoz, a helytartótanácsához és gr. *Teleky* Sámuel főispánhoz. Fölemlítette ugyan, hogy őt csak a mondott föltételek teljesítése után fogják szabadon-bocsátni s útközben többször hozzátették, hogy megölik, ha fegyveresen támadna rájuk a vármegye; de mégis azt ajánlotta, hogy azt tegye a vármegye, a mit leghelyesebbnek tart. S mivel nem remélhette, hogy az augusztus 4-i gyűlésre megjelenhessék, Salbek Ágostot kérte meg a vármegyének Soborsinban hagyott hivatalos pecsétje átvételére. Latin levelét mint »Aradvármegye rendes alispánja, most pedig a rablók rabja« írta alá¹⁾.

Ezt a levelet azonban lefoglalták a rablók és csak másnap reggel adták vissza az alispánnak; csakhogy előbb felolvastatták s egy deákul értő oláh lefordította a többinek. Megengedték a levél elküldését, de nem volt szabad többet írnia s egyúttal kikötötték, hogy a kegyelmet mindenünnen összehívott távollevő társaikra is kiterjesztesse.

A rablóknak volt elegendő pénzök és császári aranyok s tallérok is akadtak a túszókbén. Majdnem mind részesek voltak a ribiczei rablásban; mások ismét mint lóköttők szerepeltek a vármegyéhez beküldött jegyzékben. Némelyiket csak gyanúba vettek egy vagy más miatt, de beállott a bandába, mert ott ideig-óráig legalább menedéket találhatott. S a banda ezt annyiban meg is adta, hogy nagyszámú tagjainak üldözésére a megyei pandúrok egykönnyen sem vállalkozhattak.

Július 29.-én éjszakára négy embert hagytak hátra az alispán őrizetére, a többi pedig estefelé fegyveresen távozott el. Teljes biztonságban érezték magukat. Tetszésök szerint osztogatták parancsaikat s a szomszédos helyekről minden szükségessel ellátták magukat; de az is igaz, hogy kérésöket rendszeren fegyveres erejökre hivatkozva ajánlgatták a falusiak figyelmébe.

A rablók különben Bohus Imre esetével vígasztalták az alispánt, a mikor *Paskul* pandúr békességet csinált ebben a járásban. Július 30.-án átvitték őt a Fejér-Körösön túl Dumbroviczára. Látván pedig, hogy nagyon kimerült s hogy ereje megtört, — megkönyörültek rajta s nem akarták egyik faluból a másikba cipelni, hanem visszahagyták a faluban. Ismét kijelentették, hogy — hacsak üldözőbe nem veszik őket, — a császári kegyelem megérkeztéig ottan egész bátorsággal nyughatik. Az alispán még aznap megsürgette a vármegyét. »Bölcsen meg kell fontolni — tette hozzá, — hogy a közbiztosság milyen eljárást követel ebben az ügyben«.

A vármegye szokatlan gyorsasággal cselekedett. Már júl. 29. a Kurticsón tartott kisgyűlésen meghányta-vetette a dolgot. Rögtön futárt küldött

¹⁾ Aradvármegye 1784. évi jegyzőkönyvében 402. sz. a.

a kancelláriához, eszközölné ki a császárnál, hogy azok a rablók, ha fegyvereiket leteszik s az alispán életét megkímélik, csakugyan megkapják a kegyelmet és pedig a milyen gyorsan csak lehet. Egyúttal azonban segítséget kért a szomszéd vármegyéktől s az erdélyi guberniumtól is, melyek rendre és azonnal megígérték támogatásukat; leghamarabb, már július 30.-án, Zarándmegye¹⁾. Aradvármegye azonban más módot is megkísérelt s egyenes alkudozást kezdett a rablókkal. Meghagyta az önként ajánlkozó *Stanislovits* Pál szolgabírónak, keresse föl tanyájukon s bírja rá őket, hogy a kisgyűlés kezessége mellett szabadon bocsássák az alispánt, ki érdekökben ekként nemcsak maga munkálkodhatik sikeresebben, hanem nevök aláírásával s hiteles pecsétjökkel ellátott levelökben ők is rajta lesznek, hogy kívánságuk teljesedjék. Belátták azonban, hogy ezt csak üres biztatásnak, hitegetésnek tekinthetik az oláhok, kik, ha késik a császár kegyelme, a miatt az alispánt okolhatnák. Másrészt pedig — gazdag zsákmányra számítva — alkalmasint ki is végeznék; mivel azonban vallásukra még ezek a rablók is sokat adnak és a vallás az egyetlen, a mi durva kedélyére hathat, főpapjukat, *Petrovics* Péter aradi g.-kel. püspököt kérték föl, a szolgabíróval együtt használja tekintélyét az alispán megszabadítására.

Petrovics Péter titkárával, *Vandlik* Pállal és *Geršics* Péter aradi g.-kel. esperessel csakugyan már július 31.-én csatlakozott *Stanislovitshoz* és a szintén ajánlkozó *Horváth* János szolgabíróhoz, valamint *Laczkovics*

István temesmegyei táblabírához. A társaság még aznap Dumbroviczára érkezett. Az alispán a püspökkel, a szolgabírákkal s társaikkal együtt a rablók élén a templomba ment. Ott a küldöttek kijelentették, hogy a ribiczei rablásért nem lesz bántódásuk s felmutatták a vármegye nagypecsétű kegyelemlevelét. Ekkor a rablók csakugyan szabadon bocsátották az alispánt. 56 közül azonban most még csak nyolczan fogadták el a kegyelmet, fegyverét pedig csupán 3 rakta le. Az egyik annyira nem hitt az urak jóindulatában, hogy rá is lőtt a püspökre, a ki szerb volt, nem oláh²⁾.

A vármegye azonban nem játszott adott szavával. Az augusztus 9.-én tartott gyűlésen az alispán már bemutatta *II. József*nek Bécsben aug. 3. kelt leíratát, mely nem volt ugyan szabatos, mert ebben az ügyben, mint kérelmezőt, Temesvármegyét említette, egészben véve azonban teljesítette az aradiak kívánságát s a névszerént felsorolt rablókon kívül kegyelmet adott a banda minden tagjának.

A gráciával *Horváth* János szolgabíró és *Magyar* István alügyész azonnal a rablókhoz sietett. Velök ment az aradi g.-kel. püspök megbí-

¹⁾ *Aradm. jk.* 441. és 456. sz. — ²⁾ *Kancell. levéltár,* 9470., 9977. sz. *Marczali,* II. József, III. 10—11.

zottja, *Gersics* Péter esperes is, ki az éppen akkor épült borossebesi g.-kel. templomba gyűjtötte össze a rablókat s felolvasta nekik a császár pecsétjével ellátott kegyelemlevelet. Képzeltetni, milyen örömmel hallotta mindezt s a szinte hihetetlen gráciának magyarázatát *Birta* Juon, *Fuon* Tógyer, *Oppe* Tógyer, *Tógyer* Gyorgye, *Pop* Gligor, *Fov* Irunie, *Dán* Petru, *Demidn* Petru, meg a többi: mind a huszonegy.

Aug. 14.-én csakugyan megjelentek Aradon a vármegyeházán, lerakták fegyvereiket s oláh nyelven letették a hűségesküt, melyet *Gersics* esperes olvasott föl előttük. Esküjük így hangzott:

»Én N. N. esküszöm a Szentháromságra, az Atya, Fiú és Szentlélek Istenre, Isten anyjára, a szent keresztre, a szent apostolokra és minden szentekre, a négy börtidőre s az esztendő legnagyobb ünnepeire, hogy idáig folytatott rablóéletemet, melynek következtében másokat kiraboltam és megölvén, életöktől és vagyonuktól megfosztottam, ezentúl a javulás szándékával elhagyni ígérem s fogadom, hogy jövődőben semmiesetre sem térek arra vissza. És ha ezentúl akármiféle gonoszat tennék, büntessen meg engem az én Istenem, a Szentháromság, Isten anyja és a szent kereszt. S én magam méltónak mondom magamat, hogy ebben az esetben a nemes vármegye úgy kínoztasson, a mint csak kínozni lehet ezen a világon. Ne legyen szerencsém sem feleségemmel, sem gyermekeimmel; büntessen meg a kenyér és a só, s még a föld se vegye be testemet. Azért is hűséget és engedelmséget fogadok a felséges császár (!), a tekintetes vármegye, az alispánok és összes tisztviselők, valamint a földesurak iránt. Azonkívül a megnevezett büntetések terhe alatt fogadom, hogy a gonosztevőket, a kik csak kezeim közé kerülnek, megfogom s a vármegyének beszolgáltatom, hogy érdemök szerint vegyék el a maguk büntetését. Isten engem úgy segítjen, Isten anyja és a szent kereszt és minden szentek. Amen!«

Az alispánnak, kit imént még fogva tartottak, külön is megfogadták, hogy ezentúl jó alattvalók lesznek s hogy jövődőre, a mennyiben rajtuk áll, beadnak minden rablót, tolvajt és gonosztevőt. Tudatták velök, hogy augusztus 21.-én túl megszűnik a kegyelem osztogatásnak ez a módja. A rablóknak nagyon meg kellett gondolniok, éljenek-e ezzel a kegyelemmel; mert a *De Vins*-ezrednek magának 13 szökevénye volt köztük, a kik nem érhatték be pusztán csak a polgári hatóság jóindulatával. De meg időközben is rabolgattak, talán annak a 40 temesmegyei rablónak kedvéért, kik a könyvedén osztogatott kegyelem hírére csatlakoztak hozzájuk. Aradvármegye helyesen jegyezte meg, hogy ez a makacs nép nem tudja megszokni a csöndes, földmivelő életet, s többre becsüli annál a gondtalan és bő jövedelmet hajtó rablást. A megjavulás útját azonban nem zárta el előle. Aug. 19.-én tehát újabb csapat érkezett, szám szerint 19 rabló, magával *Bécs* (Bucs) Petruval együtt, kik hasonló módon tették le az esküt s bűnbánva hallgatták *Gersics* protopópa javulásra intő szavait¹⁾.

¹⁾ *Márki*: Forray András esete. (Hazánk, 1884., 23—31. Alföld s Arad és Vidéke, 1884., 8—9. sz.) *Márki*, A Hóra-világból. (Kolozsvár, 1893., 243—5. és Erdélyi Híradó, 233—8. sz.) *Márki*, Revolutiunea lui Horea în partea țerei ungurești. (Ungaria, 1894. 6—8. sz.) Említi ezt az esetet *Katona*, Hist. Crit. XL., 407. *Densusianu*, Revolutiunea lui Horia, 223—5. s pár szóval *Fábián* és *Marczali*. (III. 10—11.).

XLIX. HÓRA LÁZADÁSA ARADBAN.

A jobbágyok elégedetlensége. Aradvármegye fölterjesztései. Az erdélyi lázadók betörése. Rablások a Maros vidékén. A solymosi csata. A Körös-völgy lázongása. A katonaság beavatkozása. Fankovich kir. biztos és a vármegye. A nép csillapodása. A pópák bűnügye. Hóra és Bécs Petru elfogatása s kivégeztetése. Újabb nyugtalanságok.

Forray András esete és a rablók megkegyelmeztetésének szokatlan módja szegett ütött Aradvármegye karainak és rendeinek fejébe. »Meggondolván, mily vakmerő s minden merész dologra mily könnyen hajlandó az oláh nép, úgy, hogy ennek következtében már nyilvános lázadásuktól lehetett tartani«, — örvendetesnek mondták ugyan, hogy — ha csak ily áron is — helyreállíthatták a közbéket, nyugalmat és bátorságot; de elhatározták, hogy a nevezett rablók s más gyanúsak szemmeltartására a buttyini járásba 24 pandúrt küldenek s hogy a katonaságot is vigyázatra szólítják.

Az ő feladatuk, hogy a fegyvereket, puskaport, golyókat, kardokat stb. az egész környéken összeszedjék s hasonló féktelenségeknek elejét vegyék.

Általában véve most már sürgősen s áldozatra készen gondoskodott a vármegye a rend fenntartásáról, ha kissé talán megkésett is vele.

Magához II. Józsefhez újabb fölterjesztést intéztek a rendek, hogy az események elmondásával jobban megmagyarázhassák, miért kértek kegyelmet a rablóknak; egyúttal tudósították intézkedéseikről. Mivel a Buttyinba rendelt pandurok már csak azért sem felelhetnek meg föladatuknak, mert nem tudván oláhul, a nép előtt gyanúsak, különben is csak 24-en vannak s a mellett a helységekben elszórva tanyáznak, — rendes katonaságot kértek a *Salis* őrnagy izgatásai következtében az igazság és alattvalói hűség útjáról letért lakosok korlátozására. Hasonlót kértek a Maros jobbpartján Erdélyig nyúló tótváradai járásra nézve, hol egyes rablások és erőszakoskodások szintén azt mutatták, hogy *Salis*, *Hóra* és *Kloska* bujtotgatásai ezt a területet sem kímélték meg. Jellemző, hogy ebbe a járásba semmikép sem akartak küldeni *De-Vinsezred*beli bakákat, mivel azok jobbadán maguk is oláhok s így könnyen összejátszhatnak amazokkal. Sok-

kal czélszerűbbnek tartanak, ha ezeket az alföldre vinnék s ott osztanák szét a helységekben¹⁾.

Az események sok tekintetben igazolták Aradvármegye karainak és rendeinek aggodalmait. A nép, különösen az oláh, melynek 1782. óta magában a vármegyében is sok panasa volt az úrbér s általában a földesurak ellen²⁾, fogékonyak mutatkozott az Erdély felől jövő izgatásokkal szemben. Elégületlensége annál veszedelmesebb volt, mert ez a nép a lázongás fészkeinek szomszédságában lakott. A főispán ugyan, Forray kiszabadítása körül szerzett érdemei jutalmául, táblabírává nevezte ki *Petrovics* aradi g.-kel. püspököt s a vármegye is szívesen üdvözölte, midőn okt. 21. az esküt letette¹⁾; de maga az alispán sem tekintette személyes ügynek elfogatását s a vármegye sem vette azt, egyszerű rablókalandnak. Azért eskette meg őket, hogy ezentúl hű adófizetők, engedelmes alattvalók, szófogadó jobbágyok legyenek. Maga II. József is lelkiismeretlenül elámított s előttük érthetetlen politikai és társadalmi czélok fölvetésével az egyéni tulajdon megsértésére, rablásra, sőt gyilkolásra késztetett lázadóknak tartotta őket. Azért s aligha csupán az életveszélyben forgó, különben minden tiszteletre méltó alispán kedvéért könyörült meg rajtuk olyan gyorsan. Forray nem is késett megírni *Bruckenthal* báró erdélyi kormányzónak, mit tapasztalt a rablók táborában. Az egykorú tudósító⁴⁾ szerint azonban »ő exczellentiája bagatellának vélvén e dolgot, félrevetette a levelet és mikor a tűz kiütéséről való hír Szebenbe ment, akkor jutott eszébe és elővevén, mutatta meg.« Okt. 26. az Erdélyben elfogott aradmegyei tolvajokat már lázadóknak tekintette⁵⁾; csakhogy egyelőre még mindig csak a katonai összeírások ellen tiltakozott. Csupán a sócsempészet s rablások megakadályozásáról volt szó akkor is, midőn a főhadparancsnokság szept. 6. 2 század katonaságot rendelt oda⁶⁾. Ebben azonban annyi volt a beteg és az újoncz, hogy a vármegye csak 50 katonát küldhetett volna a nagyhalmágyi sótisztviség területén levő hágók őrizetére⁷⁾. Egyébként szept. 27.-én egész nyugodtan rendelte el, hogy nov. 1. elkezdjék az általános *népösszeírást*, mivel nem lesz káros következése az országra és a nemessegre; de visszaküldötte az e végből küldött oláh kérdőíveket, kijelentvén, hogy a megyei tisztviselők nem ösmerik az oláh (cyrill) írást és csak a magyar s német táblázatokot tartotta meg⁸⁾.

Novemberben már sokan jöhettek arra a gondolatra, hogy nemany nyira véletlenségből, mint számításból történt, hogy *Bécs* Petru éppen a Zaráddal s egyáltalán Erdélylyel szomszédos Aradban gyűjtött maga

¹⁾ B. De Vins József tábornagya éppen 1784. kapta ezt a mostan József főherczegről nevezett (37. számú) gyalogezredet, melynek hadkiegészítő területe Nagyvárad. —

²⁾ A helytartótanácsnak 5080. sz. a. 1784. febr. 11. Aradvármegyéhez intézett rendelete.

³⁾ *Jegyzőkönyv*, 597. sz. — ⁴⁾ *Gyöngyössy* János levele Tordán 1785. február 3. *Hazánk*, VII. 116. — ⁵⁾ *Teleki*, Hóra-lázadás, 41. — ⁶⁾ *HTT.* 21031. sz. — ⁷⁾ *Jk.* 517. és 531. sz. — ⁸⁾ *U.-o.* 513., 568. és 614.

köre annyi elszánt fegyveres oláht; s hogy rablókalandjai csak arra valók voltak, hogy nagyobb és általánosabb mozgalmakat készítsenek elő. A XVI. század végén a magyar hajdúk, az elzüllött, földönfutó nemesek is rablószámba mentek, török és magyar előtt egyaránt gyűlöletesek; de a hogy ekkor őket nem akadályozta ez a körülmény, hogy Bocskay szabadságharczának tüzeben mintegy megtisztuljanak, épp úgy hihették most az erdélyi oláhok, hogy az ő szabadságukat is az aradi szegény legények s a hozzájuk hasonlók férfias karja teremti meg. Az aradi, bihari pandúrok elől úgyis jobbadán a forrongó Erdélybe menekültek a rablók és Aradvármegyére innen következett be az a veszedelem, a mitől az erdélyi kormányt óvta *Forray*. Az október 31.-én Mesztakonban, Zarándban tartott népgyűlésről értesülvén, Zarándmegyének Kis-Halmágyon Hollaky Farkasnál összegyűlt tisztjei Krizsán elfogatása végett Kuretyra küldték ki *Gáll Mihály* és *Nalácsy* szolgabírákat, a kiket azonban az oláhok agyonvertek¹⁾. November 2.-án Kristyóron és Brádon, 3.-án pedig Ribiczén égettek, raboltak és gyilkoltak. *Jancsó* András kristyóri pap, kinek családját kipusztították²⁾, B.-Sebesre menekült, hol 1773—1782. prédikátor volt s ott még 1789. is élt³⁾. November 4.-én a most már Aradvármegyéhez tartozó Lunkára rohantak; elpusztították *Gyulay* Ferencz gróf csinos kastélyát s kivégezték gazdatisztjét, *Genecsy* Antalt; Ócson a kath. templomot is fölperzselték; Kis-Halmágyon kirabolták Hollaky Pál özvegyének s Hollaky Antalnak kastélyait; a 12 Hollaky még aznap Dévára menekült. Pleskuczáról nov. 4.-én Hollaky István zarándi alispán segítségre szólította Zaránd és Hunyad egyesült vármegyék tisztikarát, másnap azonban már az aradmegyei Mokráról s 8.-án és 13.-án Aradról kellett ezt ismételnie, mert pleskuczai házát feldúlták az oláhok; Csermura, Nagy-Halmágy és Acsuva egymásután szintén áldozatul esett a lázadók dühének. »Nem maradt bennök egyetlen épület sem, mely a zarándi nemesurak zsarnokságának emlékeül szolgálhatott volna« — teszi hozzá egy román történetíró⁴⁾.

A magyar urak jobbadán a szomszédos Aradvármegyében kerestek menedéket. Aradra futott maga *Hollaky* Pál alispán is, két körösbányai ferenczrendi szerzetessel, *Kozma* Kelemennel, *Andrácsy* Józseffel, *Ribiczey* József megyei pénztárnokkal s másokkal együtt. *Sz. mislovics* szolgabíró hamarosan visszahívatta az aradi vásáron levő feleségét, hogy a hozzá Galsára szállt urakat és asszonyokat illendően elláthassa. Sz.-Annán szintén szívesen fogadták a menekülőket, s »az aradmegyei birtokosság bőkezűsége

¹⁾ P. Nagy László, Arad Tört. III. 53. (Kézirat), Csomós István körösbányai prédikátor előadása szerint. — ²⁾ Gyöngyösy István levele 1785. febr. 3. *Hazánk*, VII. 113. A Kristyóron megölt prédikátor nem Jancsó volt, mint *Horváth* (Magyarorsz. tört. VII. 568.) hiszi, hanem Bakcsy. (*Hazánk*, III. 149.). — ³⁾ *HTT*. 1789. évi 16,820. és 24,082. sz. — ⁴⁾ *Densusianu*, Revolutiunea lui Horia. (Bukarest, 1884.), 169. V. ö. P. Nagy, III. 54. *Hazánk*, III. 150. *Teleki*, A Hóra-támadás tört. 21. *Kozma*, Zaránd, 99—101.

által ottmulatásuk ideje alatt sem pénzben, sem ruházatban, sem élelemben szükségét nem láttak¹⁾).

Temesvármegyének nov. 4. Új-Aradon tartott részgyűlése már abból az okból halasztotta el a Maros medre felúlvizsgálását, mert a Maros jobbpartján levő tótváradi járásban tényleg uralkodik a parasztlázadás és így fontosabb dolgaik is vannak a velök együtt való munkálkodásra hívott aradi tisztviselőknek²⁾).

A lázadóknak egy csapatja nov. 6.-án Zámon át a már szintén forrongó Aradvármegye délkeleti részébe tört.

A Rossia-patak eredeténél, Petristől nem messze, Aradmegyében fekvő Obersia falu egyik lakosa, *Farcu Mihály* elbolondította a környékbeli népet, hogy maga a császár parancsolta meg a magyar nemzet kiirtását. Az oda és Petrisbe érkező erdélyi oláhokkal egyetértve, mindenféle büntetéssel, sőt halállal is ijesztgette a népet, ha nem vesz részt a lázadásban. Petrisből viszont *Argyelán*

Ruszán és *Athanasie Alexi* hitta át Aradba az erdélyi lázadókat, kik között mint vezér szerepelt *Sztanyis*, másképp Ribicze Ursz, ugyanaz a rabló, ki Forray alispán elfogatásának egyik legfőbb részese volt³⁾. Rabolni, gyilkolni most ugyanarra a vidékre vezette a zámi *Lupencs* vagy *Lukács Juon* »kapitány« 32 emberével együtt a csöcseléket, mely jobbdán csak vasvillákkal és nagy botokkal volt fölfegyverkezve. — *Alexa Tanahia* iltyói, *Katana* Mikula cserbi lakosok, a zámi pópa és *Vulpe Gyorgye* zámi kisbíró, *Zojka* Mihály, ifjabb *Lukács Juon*, *Zojka* Paszk és *Grozáv* zámiak, *Buska* Gyorgye burzaki pópa s harangozója, *Lung* Dragoj társaságában⁴⁾ — először is *Salbek* György petrisi kastélyát s melléképületeit verték föl és hamvasztották el. A lázadók *Lung* Dragoj társaságában nov.

6.-án délre jelentették be érkezésüket Petrisre. — *Simon* János theologus, a Salbek-család vendége valami 20 parasztot idejében fölfegyverzett ugyan, *Lupencs* János azonban, ki 33 év óta szolgálta a Salbekeket, azzal beszélte le őket az ellenállásról, hogy az erdélyiek a császár parancsából jönnek. A zámiak csakugyan a császár nevében kértek bebocsátást; a rendeletet azonban nem tudták felmutatni s azért a theologus be sem bocsátotta őket. Emberei azonban, ahogy megitták pálinkáját, azonnal áttértek az erdélyiekhez s velök együtt verték föl a kastélyt. Sőt az oláh *Szurán* Ursztól is elvettek 58 frt 20 krt. Maga a petrisi bíró hirdette ki, hogy a császár parancsából az egész magyar nemes-

¹⁾ *Kozma*, Zarándvármegye leírása. (Kolozsvár, 1848.), 101. — ²⁾ *Aradm. jk.* 1784., 633. sz. — ³⁾ *Jankovich* kir. biztos jelentése, *Szilágyi*, *Hóra-világ*, 160. Az udv. kancz. jelentése 1785. jan. 3. U.-o., 207. — ⁴⁾ *Aradm. jk.* 651. és 1785., 84. sz.

séget ki kell irtani, mire a parasztek, nem törődve *Vitkay* Pál tisztartó ellenállásával, felgyújtották az uradalom minden épületét. *Vitkay* mégis mérsékelte dühökét s a még füstölgő romok közt azonnal vizsgálatot tartott, hogy megtudja a főbb kolomposok neveit¹⁾. Ezek innen másnap *Szelistyére* és *Iltyóra* rohantak, melynek földesasszonya, özv. *Lengyel* Józsefné, csak egy szál ingben futhatott el. Itt és *Tokban* levő javait fölperzselték²⁾.

Soborsinba Ribicza Ursz és *Lupencs* Juon vezetése alatt nov. 7. d. u. 3 órakor törtek be a lázadók, kiknek vezérei utcza-hosszat kiáltozták, hogy, a császár rendelete szerént, csak az oláhokat és németeket hagyják életben, s hogy az útban levő parasztek mindenkinek házát felgyújtják, ki nem csatlakozik hozzájuk. *Braniczskán* György községi bíró vezette a csapatot a kastély alá, s a kapun botjával kopogtatván, a császár nevében bebocsátást kért. A kastélyban egybegyült parasztek a tisztartó felhívására sem mertek ellenállani, mire a csőcselék berontott. Szétszórták a szép könyvtárt s az iratokat, felosztották egymás közt az ezüstneműeket, a vadaskertből szabadonbocsátották, vagy lelőtték az állatokat, szétrombolták a virágházat, felgyújtották a kastélyt és — a vendégfogadó kivételével — az uradalom minden épületét, úgy, hogy összesen 30,000 forintra becsült kárt okoztak *Forrynak*³⁾. Lángba borították a plébános lakását és *Argyelán* »kapitány« még meg is verte a nála oltalmat kereső papot, az anyakönyveket, számadásokat s egyéb iratokat pedig megsemmisítette. A róm. kath. templomra nem vetettek ugyan üszköt, de annál jobban megszent-ségtelenítették. A petrisi *Athanasie* »kapitány« az oltári szentséget darabokra törte s összetaposta; *Aranyos* Avrám magára kapta a misemondó ruhát, kehelylyel a kezében ordítózva tánczolt végig az utczákon s e közben maga is ivott, másokat is megkínált a kehelyből. Megszentségtelenítették az ostyát, összetörték az oltárokat, keresztelő-kútat, padokat, orgonát, toronyórát stb. Harmadnap, nov. 8.-án, maga a falu bírása, *Braniczskán* gyujtotta fel azokat a házakat, pl. a *Follin* Ádám járási seborvosét, melyeket a lázadók az előtte való napon megkíméltek⁴⁾. Elmondhatni

¹⁾ *Jk.* 1784., 657. s 1786. 1729. sz. *Densusianu*, 225—6. — ²⁾ *Mirin* Mihály soborsini jobbágy, kit *Forry* tisztartója hírt hozni küldött *Tokba*, maga is a lázadókhoz csatlakozott. (*Densusianu*, 226—7.). — ³⁾ *Házánk*, III. 152. és *Densusianu*, 227. »Én valóban már semmitől sem félek — írja *Forry* a bihari alispánnak, — mert mindenemet elvesztém, mit ifjú korom óta munkával és igaz úton szereztem. Csupán életem és földem maradt meg; de életem sem maradt volna meg, ha az utóbbi két hónapban, mióta a haramiák kezéből kiszabadultam, Isten különös kegyelméből nem tartózkodom a soborsini úttól. Mert a bonyolódott körülmények közt senki sem lehetett ott családom tagjai közül; és én kérem is az Istent, mentse meg minden tisztelt ismerősömet hasonló szerencsétlenségtől s az oláhok dühétől.« *Densusianu*, 227—8. — ⁴⁾ *Aradm. jk.* 700., 1785. 68. és 1786. 1223. s 1356. sz.

Oviddal — jegyezte meg *Wagner* Szaniszló soborsini plébános és minora szerzetes az új anyakönyv bevezetésében¹⁾ —:

«Hogyha utalni szabad nagy példákról kicsinyekre:
Ez volt Trójának képe bevételkor!»

A lázadók aradi kapitányai, kik a nemesektől elrablott ezüst keresztet melleikre varratták, most már ezek voltak: Zámból *Lukács* Juon, Petrisből *Lupencs* Juon, Iltyóból *Manu* Juon, Szerbből *Ribicza* Ursz, a zarándi Szelistyéből *Micula* Tamás, Soborsinból *Braniczkan* György, *Lapedatu* Juon, *Grozavu* Tripa, *Tamási* Juon s Konopról *Szelmassán* Zsuk. A káplárok közt Halalistról *Vancu* Juont s Petrisről *Tanase* Alexét említik. Ezek

a vezetők rendszert csináltak belőle, hogy egyik falut a másik falu lakosaival gyujtassák fel s mindenütt magukkal czipelték a falusi bírakat is, hogy jobban bízzék bennök a nép. Maguk előtt postásipot fúvatva kiabáltak, hogy Hóra nagy serege nyomban követi őket s hogy az aradi püspök is utasította már papjait Hóra tisztességesen való fogadására; mert Hóra lesz az, ki elpusztítja a magyar fajt s elhamvasztja a nemesek telkeit. Kószahír szerént a császár parancsából Aradon már csakugyan kivégeztek néhány nemesurat, másokat pedig Temesvárra hurczoltak fogságba²⁾.

November 9.-én kirabolták a vámai (vinyesti) kápolnát, Báján Szerdahelyi Ádámot s azután Tótvárad, Gyulicza, Halalis, Govosdia, Kaprucza, Berzova, Milova, Konop és Odvos községekben kivált a nemesek házeit dúlták és égették. A Berzovával szemben, de már a Maros bal partján levő Korug-csúcs a csőcseléknek ott táborozó egyik vezéréről vette

¹⁾ Protocollum parochiae Soborsinensis, 1. lap. (Ovidiust eredetiben idézi). *Szilágyi*, 207. (az udv. kancellária 1785. jan. 3. jelentéséből). — ²⁾ *Téleki*, 41. *Densusianu*, 228.

volna nevét¹⁾. November 9.-én egy 200 főből álló csapat már Solymosig nyomúlt s Radnát akarta lángba borítani, hol a barátoknál gazdag zsákmányra számíthatott²⁾. Erre a hírre Radnán s Lippán félreverték a harangokat, mire a lakosság menekülni kezdett³⁾; azonban az aradi várból báró *Schirnding* és *Werner* lovas kapitányok vezetése alatt azonnal némi katonaság ment Paulisra, hogy a már majdnem ezer oláhból álló paraszthad féktelenségeit meggátolja. Maguk az aradi polgárok is fegyvert fogtak, hogy városukat védjék⁴⁾, a mire a minoriták templomának tornyából minden negyedórán trombitaszóval figyelmeztették őket. Éjjel az egész Aradot kilágították⁵⁾. S éppen eznap tudatta a megyei urakkal *Haan*, a Pécskán állomásozó Württemberg- (most 11. sz.) dragonyosok ezredese, hogy a törzsszel és a századokkal legközelebb idehagyja a megyét s az e miatt aggódó megyei uraknak sajnálattal kellett kijelentenie, hogy a kívánt 50 katonát sem hagyhatja itten⁶⁾.

A fegyveres aradi polgárok tehát maguk gondoskodtak városukról; 10.-én nagyobb csapattal mentek a rablók elé s éjjel-nappal felváltva őrködtek a város nyugalma fölött⁷⁾.

Néhány földesúr pedig velők, cselédekkel s némi katonasággal Solymosnál egyenesen meg is támadta a lázadókat; többet megölt közülük, tízet pedig elfogván, Aradra vitte a megyei börtönbe⁸⁾. A nekibátorodott nemesség s a vármegye férfias föllépésének lehet tulajdonítani, hogy ezen a vonalon nem terjedt tovább a veszedelem; de talán annak is, hogy maga az aradi oláh nép csak kelleetlenül s hol félelemből, hol együgyűségből csatlakozott az erdélyi izgatókhoz és szinte örült, mikor ürügyet talált a visszavonulásra.

Aradot különben nemcsak Radna, hanem Világos felől is veszedelem fenyegette. *Bécs* Petru ugyanis, ki aug. 19. katonaszökevény létére

¹⁾ *Jk.* 1786., 1376. sz. és néphagyomány. — ²⁾ *Szentkláray*, Száz év Délmagyarország történetéből, I. 460. — ³⁾ Sajnos, hogy a »Protocollum conventus Radnensis Sanctae Mariae Gratiarum« cz. 1738. kezdett kézírataból az éppen 1784-re vonatkozó 146—153. lap ki van vágva s így részletek nem maradtak fenn. Eltévedt Forray alispánnak a lázadásról azonnal beküldött jelentése is, melyet nov. 12.-én külön stafétával sürgetett meg a HTT., holott a megyegyűlés szerint (620. sz.) az a maga idejében fölment. — ⁴⁾ *P. Nagy*, Arad, III. 60. — ⁵⁾ *Lakatos*, I. 78. — ⁶⁾ *Aradm. jk.* 627—8. — ⁷⁾ Aradváros nov. 15.-én megbízta Popovics Miklóst, ügyeltessen a piaczon levő boltokra, a polgárokból éjjeli őrzőjáratokat alakítson, sőt külön őrköt is fogadjon, hogy az oláhok megrohanása és gyujtogatásai ellen a város biztosítva legyen. Tizenkét arany jutalmat tűztek ki annak a részére, ki először tesz jelentést, hogy a város határában oláh lázadót vett észre. Kiküldték *Milics* Ferencz, *Szeccsánszky* Arzén, *Grabacher* György és *Visnyay* György tanácsosokat, hogy a bel- és a külvárosokban, sőt a szállásokon, a Gájban és Ségában is 1—1 negyedmestert nevezzenek ki minden utcza számára, s e válságos időkben a közrendre ügyeljenek. *Ossztermayer* városi kamarást utasították, hogy a város szénakészletét éjjel-nappal 2 emberrel őriztesse. A zavargók azonban nappal is belopózhatván, szemmeltartásukra 9 őrt fogadtak fel. (*Aradváros lt.*) — ⁸⁾ *Teleki*, 42.

is megkapta s el is fogadta a kegyelmet, rablóvezérből most egyszerre népvezérré csapott fel s már szeptemberben újra garázdálkodott, úgy, hogy a vármegye még akkor elrendelte üldöztetését¹⁾. Pópák, falusi bírák és esküdtek voltak büntársai. A pópák a szószekről izgatták a népet²⁾, *Rosiu* Athanáz borossebesi esperes pedig azzal kecsegtette a Boros-Sebesben és *Popovics* Miklós a Boros-Jenőben lakó ev. református magyarokat, hogy *ha áttérnek a g.-kel. hitre*, megvédelmezi őket a lázadók dühe ellen³⁾. Hasonlót ígért az ágyai pópa az odavaló reformátusoknak. Az egész jenei járásban félbe kellett szakítani a népösszeírást, mert az oláh bírák megtagadták az engedelmességet. »Minek oda katonatiszt? — mondta a buttyini bíró. — Megtette már azt a mi pópánk«⁴⁾. A g.-kel. papoknak mindenesetre fő részök volt a nép fölingerlésében; a pópák más része azonban, *Petrovics* Péter aradi g.-kel. püspök példáján felbuzdúlva, dicséretesen fáradozott a nép fölvilágosításán. Oly időben, mikor a megyei

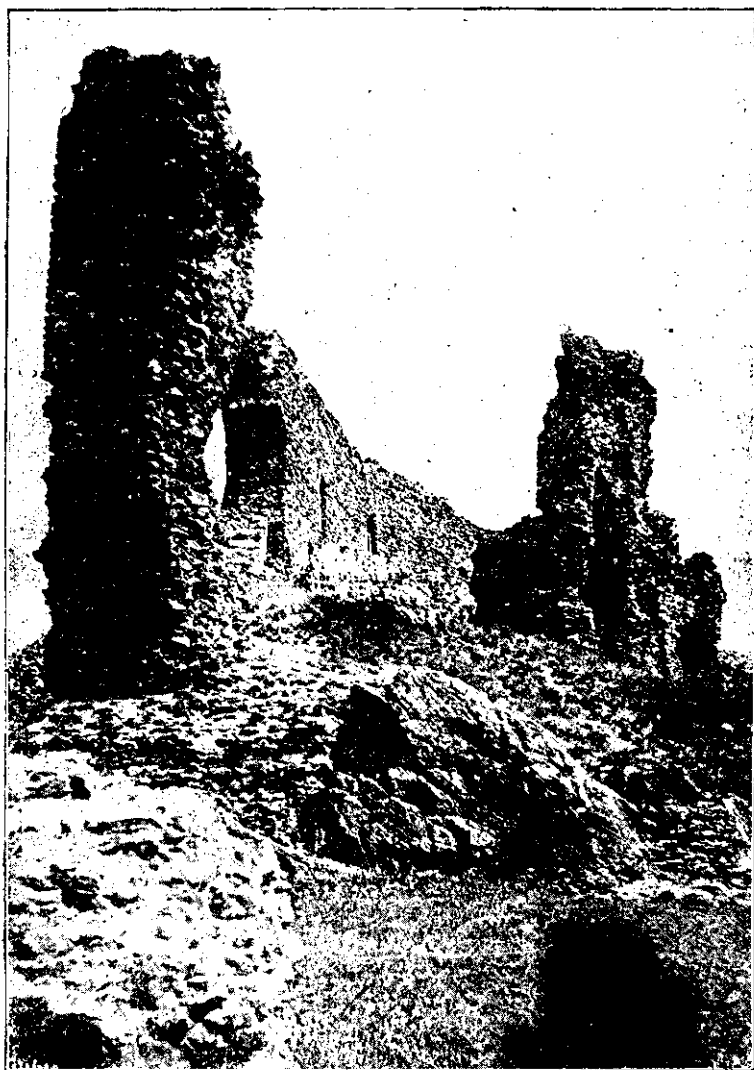
Selymes

tiszteknek semmi hatásuk sem volt a népre, készségesen kihirdették a kormány rendeleteit, Isten és a »császár« ellen való vétkeknek tüntették föl a lázadást s ellensúlyozni törekedtek Hóra működését. Maga *Petrovics* püspök pl. Halmágy vidékén csillapítgatta szónoklataival az elámított tömeget⁵⁾.

November 8.-án mindamelllett a Körösvidék lázadói felgyújtották Galsát, hová egy nappal azelőtt Erdélyből több család menekült, Pankotán pedig a jegyző házára rohantak. A báró *Petrás* alezredes vezetése alatt váratlanul ott termett lovasság azonban gyorsan szétverte őket s azután utánuk nyomúlván, elfogta a borossebesi protópópát az ágyai, egy buttyinvidéki s utóbb a galsai, ternovai és szlatinai pópával együtt⁶⁾. Magát Világosvárárt az aradi várból hozott ágyúkkal ekkor lövette össze *Bohus* János, a földesúr, hogy a lázadók tanyát ne üthessenek ottan⁷⁾.

¹⁾ *Aradm. jk.* 426. és 432. sz. — ²⁾ Gr. *Prückler* de-vinsezredbeli őrnagy jelentése. *Szilágyi*, 208. — ³⁾ *Densusianu*, 228. — ⁴⁾ *Szilágyi*, 84. — ⁵⁾ Gr. *Jankovich* kir. biztos jelentése az udv. kancelláriához, nov. 19. és *Aradm. jk.* 1785., 34., 47. és 57. sz. — ⁶⁾ *Densusianu*, 279—280. — ⁷⁾ *Fábián*, I. 77—8. és *Densusianu*, 228.

A katonaság megjelenésére a Marosvidék is megtisztult a lázadóktól. November 14.-én a Radna és Petris közt való falvakból egész csapatot hajtottak be Aradra a vármegye börtöneibe¹⁾, melyek csakhamar megtelvén, a vármegye már nov. 17.-én kénytelen volt megkérni *Günther*

Részlet Világos romjaiból.

ezredes aradi várparancsnokot, hogy megyei hajdúk őrzete alatt néhány börtönt engedjen át a várban²⁾. Nem csukták be, de megidéztek azokat a pópákat is, kiknél megtalálták Forray elrablott ezüstneműit³⁾.

¹⁾ *Lakatos*, I. 78. — ²⁾ *Aradm. jk.* 636. — ³⁾ *Szilágyi*, 84. 1.

November 12.-én a vármegye a helytartótanács egy¹⁾ rendeletével szemben kijelentette²⁾, hogy ezt »Erdély jelen lázongó körülményei közt« ilyen »nyakas néppel szemben« maga a hatóság nem teljesítheti. A tűz tovább terjedésének megakadályozása végett azt tartaná helyesnek, ha katonaságot küldenének a határok megszállására. Nov. 17.-én arra kérte *Fankovich* kir. biztost és *Koppenzoller* tábornokot, hogy legalább addig ne vigyék el a katonaságot, míg másik ezredet nem hoznak helyébe, mert az a jobbagység mostani lázongó helyzetében veszedelemmel járhatna. Koppenzollerhez utasította őt a helytartótanács is, kinek rendeleteit most külön futár hozta³⁾. A tábornok meg is tett annyit, hogy Karánsebesről a Württemberg-huszárokat a lázadók ellen küldte s hogy az aradi lázadók-nak a Maroson való átszökése megakadályozására 2—2 századot rendelt Lippára, Facsetre és Bulcsra; a helytartótanács pedig azt javasolta, hogy a temesvári fegyvertárból a lippaiakat és hidegkútiakat a várható támadások visszaverésére puskákkal lássák el⁴⁾.

Az erdélyi kormány nov. 11. és 16. külön is értesítette a vármegyét az oláh lázadásról⁵⁾. A rendek »lelkök mély felháborodásával hallották a nemesség kiirtására irányzott törekvéseket« s megígérték, hogy a katonasággal egyetértve mindent megtesznek a határok őrizetére s az elrabolt drágaságok visszaszerzésére; de hasonlót kértek a guberniumtól is, ha az oláhok a tőlük elrablott tárgyakat Erdélybe vinnék⁶⁾. Nov. 18. már azt izenhette az erdélyi kormány, hogy mindent elkövetett a lázadók leverésére⁷⁾.

Siojanovics őrnagy 320 emberrel viszont a Fejér-Körös völgyén akart Zarándmegyébe hatolni. Arra a hírré azután, hogy Krizsánnak e tájon 9000 embere van együtt, Brádról nov. 29.-én Halmágyra vonult, hogy ott a De-Vins-ezred csapataihoz csatlakozzék; azonban csak a tavasz óta ott állomásozó, de a lázadást tétlenül néző *Csepy* László kapitány századát találta ebben a községben. *Simén* hadnagy Halmágyról nov. 30.-án azonnal értesítette Balia Sámuel hunyadmegyei jegyzőt, hogy ennyi katonaság elégtelen a lázadók ellen s több ágyú és több katonaság küldésének szorgalmazását kérte. A katonaságnak annál jobban kellett vigyáznia, mivel december elsejére éppen Halmágyot tűzték ki gyülekezőhelyül a fölkelők s pl. a maros-illyeiket halállal fenyegették, ha ott e napra meg nem jelenének⁸⁾. Zarándmegye »hegyeinek s erdőinek rejtekeiben« Hóra Dacia királyának mondotta magát. A temesi részekből, Arad- és Biharmegyéből most már össze is vonták ellene a katonaságot.

Kray alezredes Aradra küldte *Vajda* és *Feney* hadnagyok csapatait, hogy szükség esetén ők is segítsék a rablók és lázadók üldözőit. Arra a

¹⁾ 24,807. sz. — ²⁾ *Jk.* 610. — ³⁾ *U.-o.* (28—9. — ⁴⁾ *Szentkláray*, Száz év, I. 460. *Szilágyi*, 205. — ⁵⁾ Nov. 11.-én 10,500 és nov. 16.-án 10,733. sz. a. — ⁶⁾ *Jk.* 646. — ⁷⁾ *Lakatos*, I. 78. — ⁸⁾ *Szilágyi*, 171. *Teleki*, 20—21. és 143. *Densusianu*, 381—2.

hirre, hogy minden rablóvezér fejére 300 aranyat tűzött ki, hét oláh paraszt deczember 25.-én Aradon szintén fölajánlotta szolgálatait s egymás közt megegyezvén, azonnal a hegyek közé mentek¹⁾. Decz. 26.-án a katonaság egy része is Halmágyra érkezvén, azzal együtt keresték a főbb lázadókat. *Kray* alezredes másnap már csakugyan elfogatta Hórát és Kloskát s ezzel a lázadásnak véget vetett, a nélkül, hogy ezzel együtt a rablásokat is megakadályozhatta volna.

Aradvármegye nemessége részéről a nép lecsöndesítésében különösen kitűntek *Edelspacher* Zsigmond táblabíró, *Forray* Ignác megyei jegyző, *Hendrey* András esküdt és *Vitkay* Pál petrisci tisztartó, kik — a vármegye elősmerése szerint²⁾ — »nem törődve életök világos veszedelmével, a fölkelt lázadó parasztokat minden erővel, móddal bátran visszatartották, míg a nagyobb erőnek engedniök kellett és a gyujtogatások alkalmával, mikor még füstölögtek felettök a romok, megvizsgálták az egész, szomorúan vad esetet.« A két *Forray*nak, *Edelspacher*nek és *Hendrey*nek utóbb csakugyan elősmerését fejezte ki az uralkodó³⁾.

A Magyarországba, nevezetesen Aradvármegyébe is átcsapott lázadás ügyének megvizsgálásával II. József nov. 19.-én gróf *Jankovich* Antalt és *Papilla* Pál báró tbnokot bízta meg. *Jankovich* kir. biztos Temesvárról már nov. 24.-én eltiltotta a vármegyét a lázadók fölött rögtönösen való bíraskodástól, mire másnap a vármegye kijelentette, hogy a helytartótanáctól nyert fölhatalmazásnál fogva ehhez joga van s kérte, a lázadás veszélyes körülményei közt ne is gátolja annak gyakorlásában s a közbátorság helyreállításában⁴⁾. Aradvármegye rögtönítélő bírósága csakugyan még aznap részént pallosra, részént pedig kötélre, vagy kerékbetörésre ítelt 42 lázadót, másokat pedig botozásra és virgácsolásra kárhoztatott⁵⁾. *Forray* Ignácznak gondja volt rá, hogy legalább a botozást azonnal végrehajtsák⁶⁾.

Jankovich azonban már 26.-án keményebben ismételte rendeletét s meghagyta, hogy »a tótváradi járás lángbaborítása miatt gyanúsított gonosztevők« üldözését abbahagyja a vármegye, s hogy nagyobb bizonyítékok szerzése végett a királyi biztosság elé terjeszsze az ügyet, mert a láza-

¹⁾ *Densusianu*, 416. — ²⁾ *Jk.* 657. sz. — ³⁾ *HTT.* 1784. decz. 13., 28,428. sz. —

⁴⁾ *Jk.* 640. sz. — ⁵⁾ Az elítéltek ezek: *Lupencs* Juon, *Argyelán* Ruzsán, *Ribicza* Ursz, *Tanase* Alexa, *Aranyos* Avrám, *Krizzán* Jója petrisci cigány, *Manu* János iltyói bíró, *Popa* Gyorgye, *Pakurán* Krácsun, *Budisán* Tamás. *Sándru* Tógyer, *Janku* Jován temesesti bíró, *Csirtyu* Gyorgye és Juon, *Blássu* Simon, *Braniczlán* Gyorgye soborsini bíró, *Lapedát* Juon, *Grozavu* Tripu és *Tamási* János soborsini esküdt, *Vancu* Juon halalisi bíró, *Míru* Mihály, *Oches* Gyorgye, *Stoján* Jóva; azonkívül *Deszpot* Gyorgye batuczai, *Halalisán* Jován gyuliczai, *Medre* Anton bájai, *Ususán* Tamás kapruczai, *Muntyán* Stanizs berzovai, *Szelmazzán* Jánku konopi és *Sepatán* Pásk odvosi bíró; *Vancu* Angel, *Knéz* Petru, *Rusu* Angél, *Kapruczán* Krácsun, *Abrudán* Gavrila, *Dobostyán* Gruja, *Krizzán* Tógyer, *Berariu* Gyorgye *Szelmazzán* Zsuk, *Mikula* Tamás és Márk s *Hotaris* Gyorgye. (Részletesen *Densusianu*, 324—8. l.). — ⁶⁾ *Deseő* Ádám levele *Jankovich*hoz. U.-o., 329.

dásban az a biztosság hoz ítéletet, mely egyúttal kihallgatta a vádlottakat. A vármegye azonban most sem hajólt meg; nov. 30.-án fölirt a helytartótanács, hogy megtudja, kinek van hát joga intézkedni a lázadók ügyében. Figyelmeztette a kormányt, hogy a lázadás tulajdonképen még most sincs elnyomva. A nemesek házaiból elrablott vasakból ládszákat kovácsolnak, vagy kovácsoltatnak az oláhok, hogy a nemeseket s egyáltalán a magyarokat tovább gyilkolhassák. A tűz tehát nem aludt ki, sőt attól kell tartani, hogy még nagyobb lángra lobban s a lázadóktól valóban nem lehet beszédni az adót!).

Mivel azonban nov. 30.-án a helytartótanács csakugyan felhívta a megyét, hogy a zavargó oláhok ügyében a kir. biztos ítéleteihez alkalmazkodjék, decz. 2.-án a gyűlés küldöttség útján üdvözölte a Papilla tábornokkal Aradra érkezett Jankovichot s előadta, mit tett idáig a lázadás lecsilapítására. Mikor pedig Jankovich a még börtönben ülő lázadók ügyében folytatott vizsgálatok íratait ismét követelte, a vármegye megbízásából azokat csakugyan átvitte hozzá *Forray* Ignác jegyző és *Lengyel* ügyész²⁾. »Bosszúállásra való indulatjuk megaludt, hogy ők is rebelleseknek ő felsége előtt ne láttassanak«³⁾. Másrészt azonban »mivel ez a tűz nem hogy csillapodnék, hanem — mint mondják — az elvetemült parasztok dühe miatt méginkább elfajúl, úgy, hogy már egész Erdély fegyvert ragad«, nekik, mint szomszédoknak, főképen résen kell állaniok; kéri tehát a királyt, ily veszélyes körülmények közt rendeljen ide elegendő katonaságot, mely a lázadó népet ne csak fegyvereinek mutogatásával ijesztgesse, hanem minden erővel ki is irtsza az elégedetleneket. Engedje meg továbbá, hogy a már elfogottakon végrehajthassa ítéletét a vármegye; s tegyen meg mindent, hogy ezt a minden oldalon oláhoktól környezett vidéket biztosítsa és pedig ne csak a nemességért, melynek a száma e tájon úgysis csekély⁴⁾, hanem a haza többi fiának javára is⁵⁾. A segélyígérő szomszédos vármegyéket viszont fölkérték, hogy az oláhok betörésének esetére minden pillanatban készen álljanak oltalmukra⁶⁾.

Egyelőre némi megnyugtató szolgálhatott, hogy *Koppenzoller* tábornok útnak indította a katonaságot Erdély határainak s a Károlyi-ezred egy századát Aradnak őrzésére; s hogy *Günther* ezredes, aradi várparancsnok »a jelen körülmények közt« készségesen ígért minden segítséget és szükség esetében a várba való szabad belépést is megengedte⁷⁾.

Jankovich Aradra érkezve azonnal meghagyta, hogy a megye ne a hajdúkkal kergesse vissza lakásaikba a zavargókat, hanem egy tisztviselő, egy katona és egy pap által, szép módjával biztassa hazatérésre. A vár-

1) *Aradm. jk.* 1784., 651. — 2) *Jk.* 652. és 661. sz. — 3) *Kis* András és *Domokos* Ferencz levele. *Hazánk*, III. 152. — 4) 1785. évi összeírás szerint 223. — 5) *Jk.* 657. — 6) *U.-o.* 659., 676. V. ö. *Békésn. tört. évk.* XI. 107. *Szentkláray*, Száz év, I. 459—460. — 7) *Jk.* 663. és 682. sz.

megye e végből *Stanislovics* Pál szolgabíró-t küldte ki, a ki mellé bizottsági tagokul B. *Stetten* württemberg-ezredbeli főhadnagyot és *Gersics* Péter aradi protópópát nevezte ki Jankovich. A bizottság deczember 8.-án már betérjesztette jelentését, mely szerént a tótváradi járás lázadó parasztsága bűnbánatát nyilvánította s kijelentette, hogy visszaad minden rablott holmit; a mi kárt tettek, azt kezök munkájával hozzák helyre, az adót ezentúl pontosan megfizetik s engedelmesek lesznek. Ezt a jóindulatot, mely egyszerre megnyilatkozott a szegény népben, mihelyt megszabadult az ámitóktól, azzal jutalmazta II. József, hogy a kár megtérítésére nézve tett ajánlatukat mellőzte. Úgy sincs vagyonuk, s testi büntetéssel már eléggé lakoltak; robottal pedig nem tehetik jóvá a hibát, mert így is annyit robotolnak, hogy el sem végezhetik a maguk munkáját s nem kereshetnek annyit, hogy adójukat megfizessék¹⁾.

A rablások s más zavargások meggátlása ügyében decz. 20. tanácskoztak a rendek. Helyeselték, hogy a szétszórt házakat s apróbb falvakat közigazgatás tekintetében egyesítsék, mint ezt Kiszindia szabályozásánál már maguk is régebben sürgették. Ha azonban a kir. kamara nem járul hozzá, ily veszélyes körülmények közt még kezöket sem mozdíthatják. Hozzátették, hogy »jövőben korlátozni óhajtván az oláh nép vadságát, legjobbnak tartanak, ha a marosi járásból néhány falu oláhjait máshová vinnék, s helyökbe műveltebb népet telepítenének le.« A pópák fegyelmi szabályzatának kidolgozására viszont az aradi g.-kel. püspököt szólították fel²⁾. Egyúttal lelkesen pártolták azt a már korábban fölvetett eszmét, hogy az oláhok számára mentül több háromosztályú ú. n. *nemzeti-iskolát* állítsanak a megyében³⁾.

Decz. 16. értesítette a helytartótanács a rendeket⁴⁾, hogy a megyében kitört zavargások megvizsgálására kiküldött kir. biztost az uralkodó visszahívatta s a vizsgálat folytatását a vármegyére bízta. Azokat, kik csak gyöngeségből követték a vezetőket, dorgálják meg s küldjék haza; a főbektől pedig a vizsgálat íratait kimerítő jelentés kíséretében terjeszszék az uralkodó elé, a már hozott ítéletekkel együtt. A rendek decz. 20. a nyomozások megtétele s a főbb kolomposok összefogdosása végett *Stanislovics* szolgabírát és *Hendrey* András esküdtet küldték ki. Megbízták őket a földesurak kárainak összeírásával, a szolgabírát pedig a parasztoknál levő fegyverek, puskapor, salétrom és ón lefoglalásával⁵⁾. Mivel pedig »ezen veszélyes és zavaros körülmények között nemcsak javai, de élete tekintetében sem lehet biztos egy magyar sem, főképen ki az oláhok közt lakik,« elhatározták, hogy a rablók üldözésére rendelt 24 pandúrt továbbra is megtartják, fizetésöket megjavítják s egyenruhát készíttetnek nekik⁶⁾.

¹⁾ Jk. 663. *Densusianu*, 330—2. — ²⁾ Jk. 664. — ³⁾ U.-o. 576., 675., 678. sz. —

⁴⁾ 28,140. és 28,731. sz. — ⁵⁾ U.-o. 683. és 685. sz. — ⁶⁾ U.-o. 696.

Annivalinkább kellett ezt tenniök, mert még 1785. elején is olyan hírek érkeztek, hogy »a zavargás nemhogy megszűnt volna Erdélyben, hanem még nő is napról-napra»; úgy vélték, hogy a lázadók »csak félelemből s nem őszintén hallgattak el s így még rosszabb is következhetik«¹⁾. Hogy ezt meggátolják, szigorúbban akarták ellenőrizni a pópákat, kikről nemcsak az tűnt ki, hogy a zavargások vezetői, támogatói és gyarmolítói voltak, hanem az is, hogy magában a rablásban és gyujtogatásban is résztvettek. A rendek belátták ugyan, hogy a pópák bűnügye nyilvános megtorlást követel; mivel azonban újabban a római katolikusokkal egyforma szabadságot nyertek, már decz. 20.-án megkérdezték a helytartótanáctól, gonoszágaikért hogyan lakoltassák meg őket s egyáltalán hogyan járjanak el velök szemben²⁾. A befogott borossebesi, ágyai, buttyini, galsai és ternovai pópákat — az aradi g.-kel. püspöknek a helytartóságnál tett panaszára — csak azon föltétel alatt akarták szabadon bocsátni, ha jót áll értök a püspök, ki a szlatinai pópát maga is a megye börtönében hagyta, mivel nem tudta hova csukatni. A vármegye már jan. 24.-én felküldte a pópák ügyében fölvelt öt rendbeli tanúvallatás jegyzőkönyvét³⁾. A zámi pópát, Nopcsa Elek hunyadmegyei alispán megkeresésére, szigorú feddés után elbocsátották, a burzukit azonban hunyadmegyei társaival együtt Zámra, Nopcsához tolonczolták el⁴⁾.

1785. január 9.-én híret vették ugyan az aradiak, hogy Hórát és Kloskát decz. 27.-én maguk az oláhok fogták el és adták át Kray alezredesnek; másrészt azonban újra aggasztó tudósításokat hallottak az oláh rablók garázdálkodásairól. Mivel Bécs Petru néhány, szintén megkegyelmezett rablóval együtt ismét az erdőkre vonult s a buttyini járásban gyujtogatásokat, tolvajlásokat és gyilkosságokat követett el, január 24.-én elrendelte üldöztetését Aradvármegye s Biharvármegyét is csatlakozásra kérte; a főhadparancsnokságot pedig a helytartótanács útján katonai erő kiküldése iránt kereste meg⁵⁾. Hogy pedig valamikép ne ismételhessen multkori tréfáját a rablóvezér, a helytartótanács már január 31.-én megengedte, hogy *Forray* alispán nagyobb biztossága végett a De-Vins-ezredből 2 fő és 2 altiszt vezetése alatt állandóan 12 katona tartózkodjék Soborsinban⁶⁾. Bécs Petruval együtt üldözte a vármegye az egyesült Hunyad- és Zarándmegyék dévai közgyűlésén a lázadó vezérek közé számított *Bornemisza* Salamont, *Bornemisza* Sámson és *Gabrián* Jánost is, kiket Ribiczey Sándor szolgabíró nemrég elég könnyelműen szabadon bocsátott⁷⁾.

Az üldözés *Nagy* József aradmegyei várnagy vezetése alatt indult meg s teljes 24 napba került, míg a hirhedt rablóvezér kézre kerülhetett.

¹⁾ *Jk.* 1785., 19. és 37. sz. — ²⁾ *U.-o.* 693. sz. — ³⁾ *U.-o.* 1785., 34., 47., 75. és 80. sz. — ⁴⁾ *U.-o.* 84. sz. — ⁵⁾ *Jk.* 57. és 62. sz. — ⁶⁾ *HTT.* 2411., 2479., 3025. sz. — ⁷⁾ *Jk.* 119.

A diécsi éjjeli őr, *Tassary* jegyző, *Damian* Petru özvegye s gyermekei, *Lászar* Ávrám plopi, *Dán* Petru déznai, s egy Tógyer nevű radnai lakos, valamint a szuszányi kisbíró vezették nyomra az aradi és bihari pandúrokat. Ezeket a parasztokat ezért fejenként 1 arannyal jutalmazta a vármegye¹⁾. Mire febr. 21.-én a helytartótanács azt az utasítást küldte a megyéhez, hogy Bécs Petru üldözése iránt *Koppenzoller* tábornokkal s a temesi közigazgatással érintkezzék²⁾, a nehézkesnek mondott vármegye már összefogdostatta a rablókat. Két lázadónak fejét karóra szúrva hozták a pandúrok Aradra s azután a vesztőhelyen tették közszemlére; azonkívül még 24 rablót kísérték be Aradra, kik közül 4 a börtönben pusztult el. A rendeket bosszantotta a császárnak január 11.-én kelt rendelete, melylyel a Marosvidék pusztítóit, kiket ők halálra ítélték, kegyelmében részesítette s *Lupencs* Jánost csupán 3, *Ribicza* Urszot, *Athanasiet*, *Aranyost* és *Braniczskánt* pedig csupán 1—1 évi börtönre, vagy 60 botütésre kárhoztatta s még azt is meghagyta, hogy kártérítés helyett csak a náluk még talán meglevő rablott holmit vehessék vissza³⁾. Hogy hasonló lágy-ságot ne tanusíthasson a császár s álhumanismusával föl ne bátorítsa az oláhokat, ebben az esetben azonnal végrehajtották a statarium ítéletét.

Febr. 28.-án Aradon három lázadót végeztek ki, márcz. 7.-én pedig *Bécs* Petrut is lefejezték⁴⁾. E miatt a De-Vins-ezred panaszt tett, mivel ő-még nem bocsátotta el a maga kötelékéből *Bécs* Petrut s így kivégeztetésével sérelem esett az ezred jogán⁵⁾. A megye május 2. kijelentette, hogy mivel a panaszos *Bécs* Petrut mint katonaszökevényt el nem fogatta, sőt nem is üldöztette, őt a politikai hatóság mint közönséges rablót kerítette kézre s úgy is végeztetvén ki, ebben a katonaság nem láthat sérelmet⁶⁾. Ellenben sérelmesnek tartja magára nézve, hogy a Radnán szállásoló *Kampfengel* Károlyi-ezredbeli kapitány a Maros vidékén faluról falura jár s gyűjti a hatóság és a földesurak ellen emelt panaszokat, s a lázadás után alig lecsöndesített parasztnépet, mely csak most tért vissza a köteles engedelmességre, ismét engedetlenségre izgatja⁷⁾. Az uralkodó azonban csakhamar megkegyelmezett azoknak a pópáknak is, kik a lázadásban tettel és tanácscsal résztvettek és csupán azt rendelte el, hogy az aradi püspök szigorúan megdorgálja őket⁸⁾. — Ennek a túlságosan enyhe eljárásnak lehetett azután tulajdonítani, hogy a nép sok helyütt nemcsak megtagadta a fegyverek beadását, hanem pl. Berzován magának a község bírójának vezetése alatt foglalta vissza azokat⁹⁾. Ápril elején a zarándmegyei nemesség már ismét fegyverkezett az oláhság ellen s ápril 14.-én az aradi alispán arról értesítette *Zichy* Károly országbíró, hogy az aradi

¹⁾ *Jk.* 136. sz. — ²⁾ *HTT.*, 4680. sz. — ³⁾ *Teleki*, 92. és 157. (jan. 10.) *Szilágyi*, 160., 207—8. — ⁴⁾ *Lakatos*, I. 78. — ⁵⁾ *HTT.* ápr. 6., 8985. sz. — ⁶⁾ *Jk.* 253. sz. — ⁷⁾ *Jk.* 261. sz. — ⁸⁾ *HTT.* ápr. 25., 11,319. sz. — ⁹⁾ *Jk.* 336., 397., 403., 485., 532. és 559. sz.

és bihari oláhok Papfalván éjjelenként titkos gyűléseket tartanak a templomban s hogy ott forradalomra lázító leveleket olvasgatnak¹⁾. Idejárúlt, hogy június 11.-én az aradi fegyveres polgároknak 108 katonával ismét a mikalakai erdőségben garázdálkodó rablók ellen kellett indúlnia²⁾; hogy augusztus elején a tótváradai járásban már újabb lázadás kitöréséről beszéltek s hogy, ebben bízva, a marosmenti nép több helyütt csakugyan megtagadta jobbágyi kötelességeinek teljesítését³⁾.

Ez azonban csak vakhír volt. Május 2.-án a vármegye már levéltárba helyezte a Jankovich kir. biztossága idejében tartott bizottsági ülések jegyzőkönyveit s iratait⁴⁾ s levéltárba került nemsokára a lázadók ügyében kiküldött bíróság eljárását felülvizsgáló bizottság elnökévé június 22. kinevezett gr. *Teleky* Sámuel jelentése is⁵⁾.

Néhányan »a kegyetlen parasztok lázadásától megijedve« elhagyták ugyan a tótváradai járást s az alföldre költözködtek⁶⁾, Erdélyből azonban több nemes család viszont Aradon telepedett le s erősítette abban a magyar elemet. A Hóra-lázadásnak magyarországi epizódja, mely közön-séges rablókalanggal kezdődött, teljesen véget ért, s a később itt-ott mutatkozó elégtelenséget senki sem hozta többé kapcsolatba azzal. A vármegye figyelmét az oláh kérdésről csakhamar teljesen eltérítette az a rendszerváltoztatás, melyet a közigazgatásban II. József rendelt el.

¹⁾ *Densusianu*, 513. Az országbírónak ez ügyben a bihari alispánhoz írt érdekes válasza u.-o. — ²⁾ *Lakatos*, I, 79. — ³⁾ *Orszáthy* János és *Forray* András tudósítása Soborsinból, aug. 2. — *Jk.*, 522. sz. — ⁴⁾ *U.-o.* 282. sz. — ⁵⁾ *Lakatos*, I. 79. — ⁶⁾ *HTT*. máj. 2., 12,446. és *Aradm. jk.* 314. sz.

L. JÓZSEF CSÁSZÁR S A VÁRMEGYE.

Az első rendeletek hatása. A közigazgatás nyelve. Új beosztás. Gróf Teleky Sámuel programja. Belső bajok. Állami igazgatás. Fölírat a régi rendszer mellett. Állami törvényszék. Bureaokratizmus. Gróf Haller József. A nép helyzete. A török háború. Újonczozás, terményadó és fuvarozás. Menekülők. Arad erősítése. A vármegye buzgósa.

Aradvármegye közgyűlése 1780. decz. 14.-én megilletődve hallgatta II. Józsefnek nov. 30.-án kelt leíratát, melyben tudatta *Mária Teréziának*, az özvegy császárnénak, Magyarország apostoli királynéjának »igen szomorú« halálát s azt, hogy a törvények értelmében Magyarország trónja az örökösödés jogánál fogva őt illetvén, az ország kormányát »szerencsésen« átvette. Biztosította a megye karait és rendeit, hogy ősi szabadságaikban és kiváltságaikban sértetlenül megtartja őket. A vármegye mély részvétét fejezte ki a »legkegyesebb« asszony halála alkalmából, jobbjágyi hódolatát tolmácsolta a »császár« előtt, kit Aradon, hol háromszor járt, sokan személyesen ösmertek s háláját nyilvánította, hogy törvényeik és szabadaimaik megtartását ígerte¹⁾.

Első rendeletei Aradban sem keltettek bizalmatlanságot s a megye még 1782. ápril 15.-én is jó hiszemben intézkedett az utolsó országgyűlés törvényczikkelyeinek megvásárlásáról. Elfogadta a *keresztény türelemről* 1781. okt. 29.-én és 1782. márcz. 26.-án kiadott rendeleteket, melyek »egyedül az édes békét s a polgárság nyugalalmát óhajtják biztosítani«; sőt azt is megjegyzték, hogy azok ellen a csekély számú protestánsoknak sincs kifogásuk s hogy a nem-katholikusoknak és g.-keletieknek itt nincsenek alapítványaik²⁾. Elfogadta a többi rendeletet is; és mikor Csongrádvármegye 1782. okt. 1.-én megkérdezte, mit felelt a h. tanácsnak arra, hogy *a magyar kancelláriát az erdélyivel egyesítik*, szinte tüntetett a maga bizalmával. »Mivel világos — szóltak³⁾, — hogy azon esetre is, ha Erdélyt Magyarországba kebeleznék, ez inkább törvényeinkben mint a fejedelem elhatározásában gyökereznék; s mivel legkisebb okuk sincs,

¹⁾ *Aradm. jk.* 1780. decz. 14., 1—2. sz. — ²⁾ *U.-o.* 1782. ápr. 15. 2., jún. 5. 41., aug. 5. 33. sz. — ³⁾ *U.-o.* 1782. nov. 13., 30. sz. A két kancelláriát 1782. aug. 14.-én egyesítette II. József.

hogy legkevésbé is tartsanak jelenleg uralkodó fejedelmöktől, ki *a haza törvényeihez szorosán alkalmazkodik* s a haza javáról minden módon gondoskodik, a megye nem talált a dolgon ellenezni valót s nem írt föl ellene; ellenkezőleg elismeréssel fogadta azt, mint a fejedelem gondosságának s fáradhatatlanságának jelét«.

A császár különben 1783. május 26.-án rövid időre meglátogatta Aradot, hol éppen nagygyűlést tartottak a rendek, kik azonban tudomást sem látszottak venni ott-lételéről¹⁾. Pedig Józsefnek most is akadt ideje, hogy a helyi érdekeket figyelemmel kísérje. Ekkor határozta el, hogy Aradnak mai helyén kell maradnia s ekkor bízta meg Forray alispánt a radnai zárda ellen fölmerült panaszok megvizsgálásával. Forray 1783. aug. 4.-én mint kir. biztos, váratlanul jelent meg Radnán. Csengetéssel a refectoriumba gyűjtette össze a szerzeteseket és szigorúan kikérdezte őket, nincsenek-e zárdájokban földalatti börtönök s azokban fogoly papok? Tagadó válaszszal kellett távoznia²⁾.

1783. őszétől kezdve már a vármegye bizalma is csökkenni kezdett II. József iránt. Szept. 10. először is a kínzás és botozás eltörlése ellen tiltakoztak, 1784. jan. 27. pedig a szomszéd vármegyéket is föllármázták, írjanak fel a szentannai convictus érdekében, ha a convictusokat megszüntető 1783. decz. 9.-i rendeletet a kormány arra is kiterjesztené³⁾. Ápril 13.-án szó nélkül vették tudtúl, hogy a koronát az uralkodó ezentúl Bécsben őrizteti; s május 25., hogy bányaügyekben a tárnokmesteri hivatalnak ezentúl német beadványokat is el kell intéznie. Nagyobb hullámba hozta a kedélyeket a németnek államnyelvvé emelése. 1784. július 6. írt válaszában a megye nem tagadta ugyan, hogy Magyarországon és az ahhoz kapcsolt országokban a német nyelvet hazánkfiak ösmerik s hogy az közöttük használatos, de szükséges is; mivel azonban az ország előkelőbb kormányzékei a közügyeket kezdettől fogva latinul tárgyalták s ezen nyelven mindent igen alkalmasan lehet kifejezni s tudja, ösmeri is már mindenki, úgy, hogy a dolgok tárgyalásának új módszere ennél aránytalanul nehezebb volna, s nincs ok, mi ezt a változást legkevésbé is igazolná; mikor pedig ő felségének leíratait, vagy egyéb beadványokat kell tárgyalni, bízik a megye benne, hogy minden országlakó és minden dicasterium könnyen fog alkalmazkodni ő felségének tetszéséhez; de meg hiszen minden tudományunkat egyesegyedül a latin nyelv segítségével szerezzük s nincs Európának egyetlen nemzete sem, mely, közönséges sorsból kiemelkedve, a latin nyelv megtanulását elhanyagolná s így ezen nyelv nemcsak hazánkban van használatban és szokásban, hanem virágzik az Európának összes tartományaiban, — a megye a helytartótanács útján kéri ő felségét, hogy ezen épp oly hasznos, mint szükséges nyelvet a közhivatalokban továbbra is fenntartani kegyeskedjék.

¹⁾ L. e. könyvben, II. 411—2. l. — ²⁾ *Radnai*, protocollum, I. 139. — ³⁾ *Jk.* 1784., 4. sz.

Már aug. 31.-én az általános népösszeírás elrendelésekor megnyugodtak abban, hogy ebből nem következik kár az országra és nemességre s ők meg is bíznak a kegyelmes ígéletben és a királyi szóban¹⁾. A kiábrándulásra nagyon sokat tett az a kíméletlenség, melylyel II. József és kormánya még azon esztendőben megítélte a Hóra lázadása ellen küzdő aradi nemességet.

Ez a lázadás kétségkívül napfényre hozta a *közigazgatás* jelentékeny hibáit; az a mód azonban, melyen II. József azokat mellőzni kívánta, legkevésbé sem nyugtathatta meg a rendeket.

Aradvármegye már Grassalkovics idejében elkészítette a maga statutumait s azokon időről időre módosított. De 1770. decz. 10.-én ő-maga kijelentette, hogy néhány rendelet, pl. a lopás ügyében, csak a gonosztevők megrettentésére szolgált, — életbe azonban sohasem lépett²⁾. Most egyszerre fölöslegessé tett II. József minden ilyen külön statutumot azzal, hogy a közigazgatást államosította. 1785. márczius 18.-án az országot tíz kerületre osztván, Aradot Bihar-, Szabolcs-, Békés-, Csongrád- és Csanád-megyékkel, a Nagy-Kunsággal és a Hajdúsággal együtt a nagyváradi kerületbe osztotta be, s minden kerület élére egy-egy kir. bízost rendelt³⁾. A nevezett vármegyék főispáni helytartójává s helyettes kerületi bízossá II. József már márcz. 30.-án kinevezte gr. *Teleki* Sámuel s a nagyobb kancellária ápril 17. felszólította Aradot, hogy a bízost iránt, ki már le is tette az esküt, köteles engedelmességgel viseltessék⁴⁾. A megye el sem bucsúzhattott volt főispánjától, Fekete György nyugalmazott országbírótól⁵⁾, ki 34 éven át személyesen csak ritkán vezette ügyeit. Midőn az új administrator s vele a közigazgatás új rendszere⁶⁾ június 23.-án először jelent meg Aradon, Petrovics Péter aradi g.-kel. püspök vezetése alatt 12 tagú küldöttség hívta meg a közgyűlésbe. Beszédére a rendek nevében *Forray* Ignácz rendes jegyző válaszolt s kijelentette, hogy ő felsége szolgálatában a legnagyobb serénységet fejtik ki, ha megtartja őket hazai törvényeikben s ősi nemesi jogaikban. A megyei közigazgatás ügyében kiadott rendelet felolvasása azonnal meggyőzhette a rendeket, hogy reform, egyúttal azonban absolutismus most már a jelszó⁷⁾.

Mivel a megye nagyságához s népességéhez képest a tisztviselők száma csekélynek bizonyult⁸⁾, hogy a kevés hivatalnok miatt a közügy késedelmet ne szenvedjen, a kir. üdvös rendeleteket pedig azonnal foga-

¹⁾ *Jk.* 215., 289., 338. és 513. sz. — ²⁾ *Aradm. jk.* 1770., 310. sz. — ³⁾ *HTT.* 1785. ápr. 2., 9488. sz. — ⁴⁾ *Jk.* 1785., 275. és 365. sz. — ⁵⁾ Akkor sem, midőn mint országbíró — a *HTT.* 1783. aug. 28.-án 8400. sz. a kelt értesítése szerint — nyugalomba ment. 1788. okt. 18.-án történt halála alkalmával azonban fájalmát fejezte ki s részvevő iratot intézett fiához. *Csejtons-Protokoll,* 1788., 2973. sz. — ⁶⁾ Erről általában I. *Marczali,* II. József, II. 433—470. — ⁷⁾ *Aradm. jk.* 1785., 365—7. sz. — ⁸⁾ Ezt gyakran hangoztatta a vármegye azelőtt is. Így 1774. ápr. 12. s II. József alatt 1782. jún. 28., 1784. márcz. 17., s júl. 6.

natosíthassák, a helytartó minden járás számára 1—1 alszolgabíró, esküdt és adószedő állását rendszeresítette, a levéltár részére pedig igtató és egy írnok kijelölését javasolta. Így tehát most már Aradvármegyének 2 alispánja, 1 rendes és 2 aljegyzője, 1—1 ügyésze, alügyésze, számvevője, orvosa és mérnöke, 4—4 szolgabírája, első és másod alszolgabírája, esküdtje, első és másod esküdtje, adószedője és sebésze, egy levéltárnoka, várnagya s 2 írnoka; vagyis 46 tagból álló tisztikara volt, melynek rendelkezésére 10 lovas és 35 gyalog hajdú állott. Ez utóbbiak fizetését 2152 frttal mindjárt alább is szállították¹⁾. Maga a nemes vármegye, a nemso-kára megejtett összeírás szerint, 112 adományos, 102 czímeres, 2 praedialista és 7 kétes, összesen tehát 223 nemesből állott, ide nem értve a honoratiorokat²⁾.

Június 24.-én a helytartó előadta programját, melyet a rendek is elfogadtak³⁾.

A rendek e szerint 1) az *erdők* jókarban tartására kiváló gondot fordítanak. 2) Mivel a *vizek áradásai* a megyének s egyeseknek egyaránt nagy károkat okoznak, némely községet pedig (pl. Aradot) végpusztúlással fenyegetnek, bizottságot küldenek ki, mely a megyei mérnökkel együtt javaslatot tegyen a baj elhárításának módozatairól. 3) Ugyanez dolgozza ki annak a tervezetét, jó *közlekedési úttal* Aradot miként lehetne Borosjenőn át Nagyváradral s a Maros jobb partján Szegeddel összekötni. 4) Javaslatot tesznek a *kereskedelem* emelése s a Maroson való hajózás emelése iránt. 5) Mivel e megyében sok gyapjú van, megvizsgálják, Aradon nem lehetne-e posztó vagy más e féle *gyárat* állítani? 6) A *dohánytermelésnek* nagy haszna lévén, a községeket nagyobb szorgalomra fogják buzdítani. 7) *Szőlőműveléssel*, mely e megyének nem jelentéktelen jövedelemforrása, továbbra is szorgalmasan foglalkozzanak a lakosok. 8) A harminczadok Magyar- és Erdélyország közt most már úgyis el lévén törölve, ügyelni kell a *szabad kereskedelem* előmozdítására s hogy meg nem engedett zaklatások és díjszedések senkit se rettentenek el a kereskedéstől. 9) Gyámolítani kell az *állattenyésztést*, melyre a községek és puszták kiválóan alkalmasok. A lovakat mielőbb összeírják a szolgabírák. 10) A magánosok jogainak biztossága s a közigazgatás helyes módja követeli, hogy mielőbb rendezzék a *levéltárt*, hozzá regestrumot s tartalommutatót készítsenek s e végből levéltárnokot adjanak a jegyzők mellé⁴⁾. 11) Az *úrbéri kihágásokat* a szolgabírák gondosan nyomozzák, s az urbariumot mindenüvé bevezessék. 12) A megye némely helyén a lakosoknak nem lévén elég gabonájuk, a földesurak méltányos áron lássák el jobbágyaikat s ha maguknak sem termett, maga a hatóság gondoskodik a *nyomor*

1) *Aradm. jk.* 1785., 368. sz. Helybenhagyta a HTT. 1785. júl. 18.-án 19,344. sz. a. — 2) *Aradm. jk.* 1785., 534. sz. — 3) *U.-o.*, 369. sz. — 4) Aradmegye első levéltárnokát, *Muraközy Józsefet*, 1785. szept. 1. nevezte ki a helytartó. *Jk.* 653. és 721. sz.

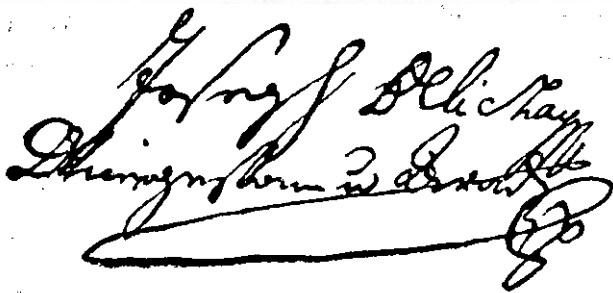
enyhítéséről¹⁾. 13) Mivel a *községek* jövedelmeinek nagy részét a rendezetlen igazgatás, a kötelességeikről megfélemedező bírák szabadossága stb. emészti föl, e dolgokra szigorúan kell ügyelni s a szolgabírák vigyázzanak az adó helyes kivetésére s arra is, hogy azon felül senki se zaklassa a szegény népet.

Ez a program tehát nem említi, a mit utasításában olyan nyíltan kimondott II. József, hogy t. i. Aradban a földesurak igen keményen bánanak jobbágyaikkal s őket rabszolgáiknak tekintik; s elhallgatja, hogy Arad áthelyezésére most már nincs szükség. De egyben-másban tovább is ment annál, mert pl. nem-csupán az arad-szegedi kőút kiépítését tervezte²⁾.

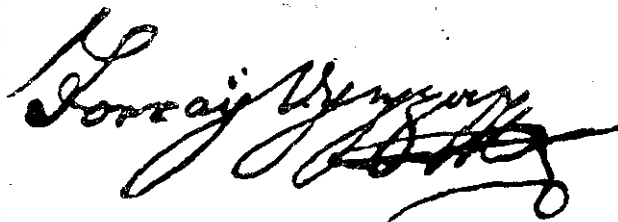
A következők különben csakhamar bebizonyította, hogy még ezt a hiányos tervezetet sem lehet oly könnyen végrehajtani; s a helytartó már júl. 30. kedvetlenségét nyilvánította, hogy a több mint 70,000 forintnyi adó behajtásának új módja elé nehézségeket gördít a megye s a legnagyobb munka idején karhatalommal hajtatja be. A megye azzal mentegőzött, hogy szelídebb intései kárbavesztek, mert a járási adószedők a középponti pénztárba adó helyett csak panaszokat hoztak s fölmentetni kérték magukat, ha karhatalmat nem alkalmazhatnak. A mezőhegyesi ménestelep számára az ő pénztárukából utalták ki a szükséges 13,200 frt 27 krt, úgy, hogy csak 3000 frtjuk maradt s már e miatt sem tehettek máskép. Ők nagy szorgalommal s buzgalommal teljesítik a legfelsőbb parancsokat s kérik a grófot, hogy e szempontból ítéljen róluk. Pár nap mulva azután a helytartó is örült, hogy a nevezetes adóhátralékot majdnem egészen befizették³⁾. Ez volt az »új korszak« első eredménye. A rendek, kik maguk is jó közigazgatást akartak, még tovább mentek az áldozatokban. Mivel »a műveletlen oláh nép közt« napirenden volt a gyilkosság, rablás és tolvajlás, kívánatosnak tartották, hogy a falvakban szétesztott hatósági tisztviselők rendelkezésére mindenkor álljon karhatalom, különben a hatóságiak, »még életük sem lévén biztos«, állomásaikat kénytelenek volnának elhagyni. 14 lovas és 46 gyalog hajdú helyett azonban ismételt felszólásaik után is be kellett érniök 10 lovassal és 35 gyaloggal⁴⁾. Így azután a következő év elején kénytelenek voltak katonaságot küldeni a zarándi uradalomban *zavargó jobbágyok* nyakára, mivel ezek nem tartották méltányosaknak s igazságosaknak az 1785. aug. 22.

¹⁾ »Aradmegyében már tavasszal elfogyott minden élelem; a szegénység csak 8 napra van ellátva kukoriczával.« (Kancz. levéltár, 8321/85. *Marczali*, Budapesti Szemle, 1887. LII. kötet, 346. és II. József, III. 381.) De a segítségben a földesurak jártak elől jó példával. »*Kászonyi* Endre 900 mérő gabonát adott el *Kurtics* községének 45 krjával, *Tót-vára*ának pedig 3000 mérő törökbúzáat 51 krjával. Példáját mások is követték, úgy, hogy a császár örömmel fejezhető ki az ottani földbirtokosoknak teljes megelégedését.« (Kancz. lt. 12,093/85. U.-o. 351. I. és II. József, III. 385—6.) — ²⁾ *Marczali*, II. József, II. 465—6.; *Horváth*, VII. 588. — ³⁾ *Aradm. jk.*, 520., 548. és 1178. sz. — ⁴⁾ *Jk.* 1785., 1073., 1154. sz.

kiadott úrbéri rendeletben megszabott szolgálmányokat s úrbéres munkákat, a jobbágyi földek felosztását és fölmérését pedig akadályozták. A földmérést a zarándi uradalomban (Zaránd, Varsánd, Komlós, Szent-Anna, Szlatina, Taucz) még ősszel sem kezdhették meg, a Salbek-féle és a soborsini uradalomban, s a ménesi, zeréndi, pankotai és jenei kerületekben, valamint Solymos, Csicsér, Mondorlak és Paulis falvakban pedig megakadt a munka¹⁾. Az *adó* állandó és arányos rendszerének behozatalát s a *hadiségely* ügyében kiadott rendeletet ily körülmények közt (1786. márcz. 8.) szintén bizonyos aggodalommal fogadta a megye. Nem kételkedett ugyan, hogy a király akaratához képest e rendelet egyedül a közjó emelését célozza s hogy annak következesei jók és üdvösek lesznek. Meg is hirdette, mivel a hazai törvényekben gyökerező nemesi előjogokat nem sérti; kérte

József Beliczay
 Alispán

József Forray
 Alispán

Az új alispánok aláírásai.

azonban az uralkodót, hogy mivel az 1715: VIII. t.-cz. értelmében e dolog országgyűlésre tartozik, azt a jövő országgyűlés elé terjeszsze, a karokat és rendeket pedig az 1687: II.; 1715: III. és 1723: II. szentesített hazai törvények értelmében ősi jogaikban s kiváltságaikban megtartsa²⁾.

Ennek a reménykedésnek véget vetett a *megyei igazgatás* ügyében 1786. febr. 10. kiadott rendelet, mely teljesen behozta az állami igazgatást, választott tisztviselők helyett kinevezetteket alkalmazott s a megyék köz- és kisgyűléseit eltörölte. Arad rendes alispánjává az uralkodó *Beliczay* József királyi tanácsost nevezte ki. *Forray* András alispán erre, ápril 3.-án, 40 évi szolgálat után lemondott az alispánságról. A megye színe előtt kért bocsánatot tévedéseiért s kérte hű és igaz törekvéseinek előmerését. A rendek nevében *Török* Béla ügyész búcsúzott el a közhivata-

¹⁾ F. 1786., 263. és 1553. sz. — ²⁾ U.-o., 384. sz.

lokban hazájának, fejedelmének s a karoknak és rendeknek annyi éven át szolgált alispántól, ki »a késő idők örök emlékezetét is megérdemli.« Forray azonnal átnyújtotta a megye pecsétjét és zászlaját az új alispánnak, ki, utasítása értelmében, a közgyűlést be sem várva, már most átadta hivatalát. Lemondott Kászonyi András másodalispán is. Ezt az új alispán s a megye fájdalommal vette tudtúl, előismerve sokévi hű és hasznos szolgálatait; mivel azonban, úgy látszik, pillanatnyi elkeseredésében mondott le, lemondása elfogadását a ker. biztos és főispán elhatározásától tették függővé¹⁾. Valóban, több erélyt tanúsított egy egyszerű írnok, Lendvay Mihály, ki május 11. tiltakozott az ellen, hogy a főispán elmozdította²⁾. A főispán különben május 19.-én a jövő választásig Kászonyi helyett Forray Ignácot nevezte ki másodalispánúl, Török Bélát pedig r. jegyzővé³⁾.

Az absolutismus azonban Aradban eleintén a kinevezett tisztviselőkkel sem boldogult; hiszen utóbb az egyik magyar jakobinus, Szentjóbi Szabó László⁴⁾ ösmeretlenül is úgy magasztalta Beliczayt, mint a kit »minden jó kedvellett,« mert »hazájának jó fia vala«:

»Emberszerető jóságod tudva van országszerte,
Hív, tiszta erányosságod mind a világ esmerte.«

Eszes, képzett ember volt mind a három, kik a megyegyűléseken, melyeknek napjai azonban meg voltak számlálva, nem akadályozták ugyan a nemesség véleményének szabadon való nyilvánulását, másrészt azonban a császár reformeszméi iránt is buzogtak, a nélkül, hogy mindent vakon helyeseltek volna. Így pl. mikor egy rendelet kimondta, hogy esetleg *a nemest is meg lehet botozni*⁵⁾, jún. 19.-én Beliczay elnöklete alatt kijelentette Aradmegye⁶⁾, hogy a felebbezés megszorítása magában véve is vérző sebet ejt a nemesek előjogain, a botozás behozása pedig éppen alapjából forgatná ki azon előjogokat. A megye nem hihette, hogy ezt akarná az uralkodó. Hiszen az ország szokásaiban s a bírói gyakorlatban sohasem fordult elő a nemesek botoztatása. Kérte a királyi táblát, a királyi szándék kedvezőbb s az ország előjogaihoz és törvényeihez jobban alkalmazkodó magyarázatával mentse meg a nemesi kiváltságot ettől az örökös folttól. Talán csak a leíró tévedett, midőn a nem-nemesekre kiszabott büntetést ez a rendelet a nemesekre is kiterjesztette. Ezt azonban újabb rendeletben mindenesetre ki kell javítani az ország tételes alkotmányához képest, hogy valamiképp törvénybe ne jöjjön a nemesek megbotoztatása; mire nézve, a nemesség oly nagy gyalázatának elhárítása végett, ezt a kérelmet egyenesen a trón elé terjeszse a tábla.

¹⁾ Gr. Teleki levele 1786. márcz. 27., 357. sz. *Aradm. jk.* 1786., 535. sz. Az öreg Kászonyi híres volt szókimondásáról s egyik kicsinylő szavajárását, melylyel egy-egy dolgot ad acta tenni kívánt, még most is ösmerik Aradmegyében. — ²⁾ *U.-o.*, 699. sz. — ³⁾ *U.-o.*, 756. sz. — ⁴⁾ Költői munkái. Összeszedte Toldy Ferencz. 46—7. l. — ⁵⁾ *A kir. tábla átirata* 1786. máj. 17., 1833. sz. a. — ⁶⁾ *Jk.*, 815. sz.

Július 4. erélyesen kikeltek a *közigazgatás új rendszere* ellen is¹⁾. Figyelmen kívül hagyták az alispán működése körére vonatkozó részt, de annál keserűbben fakadtak ki a megyegyűlések eltörlése ellen. »Erősen meg vagyunk ugyan győződve — szóltak, — hogy ő felsége mindenekelőtt csak azt teszi, a mi leginkább válhatik uralkodásának díszére, magának az országnak pedig növekedésére; mivel azonban a Magyarország első megalakulásától kezdve idáig szigorúan tartatni szokott közgyűlések megülését nemcsak az állam egyes, magán-polgárainak kényelme, hanem magának a legfelsőbb szolgálatnak előmozdítása, a közönséges jog és igazság kiszolgáltatása, végre pedig a törvények és kir. rendeletek magyarázása tekintetében is hosszas tapasztalataink alapján nemcsak haszontalannak nem, hanem éppen kiválóan szükségesnek ösmertük meg, — a közgyűlés váratlan eltörlését mint a megyei közhatóságnak sok és még most is érvényes törvényben megállapított jogai kiforgatását tekintjük. És pedig annyival inkább, mentül bizonyosabbak vagyunk, hogy a polgárok egyező szavazatával választott és kölcsönös erővel támogatott minden egyes hatóság erősebb, mint az olyan, mely egy részleges hatalom véleménye alapján ülne helyén. Az pedig tény, hogy könnyebben hibázhatnak egyesek, mint hibázhat az összes; mert több szem többet lát, több tanács mélyebben hatolhat a dolog érdemébe s a tömegesen tanácskozóknak biztosabb kísérője az igazság. Boldog az a hatóság, melynek élén oly ember áll, ki nemcsak méltóságánál, hanem ítéletének élességénél és igazságosságánál fogva is meghaladja polgártársait; de mentül inkább kell óhajtjanunk, annyival kevésbbé remélhetjük, hogy mindenütt közös lesz ez a sors; ellenben inkább vágyakozunk arra, hogy többnek véleménye és szavazata alapján válaszzák a közhatóságot. S ha nem vesszük is figyelembe, hogy többre mehet az egyesített akarat s hogy hathatósabbak az együtt működő erők, ezenkívül határozottan szükséges az is, hogy az ország törvényeit s a kegyelmes kir. rendeleteket, a mennyiben azok többek üdvéről és megtartásáról gondoskodnak, azon többeknek gyülekezetében tegyék közhírré, a kiket azok illetnek, mert így nagyobb tekintélyt is nyernek.

Az sem érdemel kicsinylést, hogy maga az efféle nyilvános ülések látogatása nemcsak az illető egyéneket lelkesítette az ügyek buzgó intézésére, hanem oly férfiakat is nevelt, kikre az elődök kidőlése után nyugodtan lehetett bízni a közügyek kormányzását; s kik nemcsak arra alkalmasak, hogy a vezetésökre bízott megyék boldogságán munkálkodjanak, hanem arra is, hogy az országgyűléseken az egész ország dolgában naponkint való fáradozással, bölcs tapasztalattal s hasznos tanácsadással működjenek közre. Ezek tudományának nevelő helyei idáig a közgyűlések

¹⁾ Ezt a *HTT.* 1786. jún. 20.-án 26,523. sz. a. közölte velök. V. ö. *Aradm. jk.*, 918. sz. Bővebben *Márki*, Arad a megyéről. Alföld, 1886., márcz. 9.

voltak; attól kell tartani, hogy e közgyűlések eltörlésével elálmósodnak magának az országnak tehetséges emberei is.«

Aradvármegye alázatosan kéri tehát a helytartótanácsot, lépjen közbe, hogy mivel a megyei közgyűlések tartását tényleges törvények rendelik s rájuk bízzák az összeségnek — úgy a nemesi rendnek, mint az adófizető népnek — kormányzását, a kegyelmes kir. rendeletek teljesítése és a nemesi előjogok megőrzése végett az ország karainak és rendjeinek számára sok elmúlt század után még nyitva levő ezen egyetlen ajtaja is örökre be ne csukódjék.

Július 7.-én már, az új rendszer értelmében, megalakították *első folyamodású bíróságukat* is, melynek nov. 1. kellett megkezdenie működését. Más, politikai tennivalókat nem végző férfiak hiányában a vármegye Forray Ignác másodalispánt ajánlotta elnöknek, bírácoknak pedig Ormos Antalt, a fiókpénztár pénztárnokát, Gaal Józsefet, ugyanannak ellenőrét, Magyar István alügyészt, a szolgabírák közül hetenkint sorrendben váltokozva egyet, titkárul pedig Hendrey András aljegyzőt. Csakhamar beküldték a vármegye régi pecsétjét is¹⁾, okt. 31. megtartották utolsó gyűlést s másnap — a közigazgatás és törvénykezés teljes különválasztásával — már az új rendszer értelmében, mint beámterek kezdtek működni. A kisgyűlések ugyan továbbra is fennmaradtak²⁾ s a rendes alispánnak a régi tisztikarral kellett ellátni az ügyeket; váltig tiltakozott ez ellen a tisztikar, arra hivatkozva, hogy nincsenek alkalmas emberek a megszapordott munka végzésére. Eleintén latinúl, decz. 15.-től azonban már németül vezették a naplót, vagyis a journalt³⁾, de még 1787. okt. 27.-én is haladékat kellett adni a német nyelvben járatlan szolgabírácnak⁴⁾.

A *bureaokratizmus* óriásilag terjedt. Mária Terézia uralkodásának tíz utolsó esztendejében összesen mintegy 3400 határozatot hozott Aradvármegye, II. József uralkodása alatt pedig már közel 16,000-et; pl. 1788-ban egy magában többet (3547-et), mint azelőtt tíz év alatt. Zokon is vették a főispánnak azt a rendeletét, melyben azzal gyanúsította őket, hogy a hivatalos szolgálatra szánt időt kártyázással töltik⁵⁾. Mindamellet igen melegen búcsúztak el tőle, mikor 1787. márcz. 23. értesítette őket, hogy udv. kancellárrá lépett elő s tolmácsolták valódi kegyeletüket, melylyel jóakarató vezetőségért tartoznak. A helyébe még febr. 20.-án kinevezett gróf *Haller* József ker. biztost azonban, noha hivatalát csak márcz. 23. vette át, már márczius 5.-én s utóbb márcz. 31. is üdvözölték, kijelentvén, hogy tettekben fogják tanusítani nagyrabecsülésöket⁶⁾.

1) *Jk.* 1786., 1006. és 1456. sz. — 2) *HTT.* jún. 20., 26,523. sz. — 3) *Journal für das Comitát Arad.* A rovatok címei: 1) *Zahl der Stücke*; 2) *Tag der Einlangung*; 3) *Von wem die Stücke einlangten und deren Gegenstand*; 4) *Entscheidung oder sonstige Veranlassung*; 5) *Tag der Ausfertigung*; 6) *Registraturs Fascicl.* — 4) Főispáni rendelet, 1787. okt. 27., 3548. sz. — 5) *U-o.* 1786. okt. 19. 3836. sz. — 6) *Journal, 1787. 353., 487., 527., 669. sz.*

Az új helytartónak különösen az *inség* elhárítása okozott sok gondot. Mivel 1786-ban alig termelt valami s vetőmag hiányában őszzsel műveletlenül hagytak sok szántóföldet, most összeírátták mindazokat, kiknek vetőmagra volt szükségök. A vármegye Csanádból saját pénzén hozott vetőmagot a szűkölködők számára s maga is mindent elkövetett, hogy burgonya-ültetésre szoktassa a lakosságot. A Péterffy-féle javak parasztbérleti bérletök felbontását kérték, a buttyini és tótváradi járás jobbágyai pedig már nem is vetőmagért, hanem kenyérért rimáncodtak, a madrizes-tiek pedig azt kívánták, hogy vagy adjanak módot a megélhetésre, vagy engedjék őket kivándorolni. Boros-Jenő vidékéről ki is vándorolt 20 család, őszzsel azonban visszatért. Mivel a vármegye 3000 forintnál többet nem adhatott az inség enyhítésére, a szegénység tiltott úton ügyekezett segíteni magán. Kivált a jenei járásban, napról napra szaporodtak a rablások, úgy, hogy két hét alatt 19 rablást követtek el. A megyének katonai karhatalom kirendelését kellett kérnie s felszólítnia a g.-kel. püspököt, hogy papjaival is csillapíttassa a népet. Csakhamar a világosi járásba is 40 katonát kellett küldeni, mert egy új rablóbanda magát a magyarádi

bírót s pópát is kirabolta. Az üldözés elől a rablók egy része a temesi részekbe akart átszökni, a másik ellenben hajlandó volt igénybe venni a felajánlott kegyelmet¹⁾. — *Barankovics* devins-ezredbeli főhadnagy előtt jún. 9.-én a borossebesi protopópa kíséretében megjelenvén egy rablóvezér, egyebek közt azt javasolta, hogy a rablókat

feleségeikkel s gyermekeikkel együtt más, de *katonai vidékre kellene áttelepíteni*. A protopópa pedig nagyobb társaságban úgy nyilatkozott, hogy az emberek a mostani megyei kormányzat s az uradalmi *magyar* hivatalnokok alatt jövőre sem élhetnek meg. Ő felsége a jelenlegiek helyett *német vagy nemzeti oláh hivatalnokokat* tegyen be; mert a magyarok a népet a nyugalom helyreállítása után is kegyetlenül nyomják s azért a *gyűlölet mindkét részen olthatatlan*.

Izgatásai nem hangzottak el hiában.

A kis Lugozó község például *oláh felirati pecsétnyomót* csináltatott s ez mindmaig használatban van, mint a nép nyugtalanságának egyetlen emléke²⁾. A megye jún. 14. felhívta ugyan az aradi püspököt, hogy vizsgálatot indítson a protopópa ellen; s a nagyobb bajt azonban, úgy látszik, csak a katonaság jelenléte hárította el. A rablók miatt katonaság fedezete alatt kezdték meg a nép összeírását is; de május végéig nemcsak el nem készülhettek vele, hanem két járásban (a 32 községből álló világosiban s a 72-ből álló jeneiben) katonatisztek hiányában meg sem kezdhették³⁾. Rablóbandák azonban még 1788. nyarán is garázdálkodtak; a nagyzeréndi

¹⁾ *Journal*, 1787. 240., 274., 324., 400., 838., 1014. és 2318. sz. V. ö. *Marczali*, II. József, III. 145. — ²⁾ *Journal*, 1041. sz. — ³⁾ *U.-o.* 1787. 826., 833., 870., 915., 1567. sz.

11 tagú bandának élén pl. egy biharvármegyei pópa állott¹⁾. A szomszédos Krassómegyében Batta és Lalasincz közt szintén rabolt egy 66 tagú banda, sőt pecsétes levelet mutogatott, hogy mint felsőbb helyről megbízott országos szállító igazolja magát s azért, a béke jeléül, fejér zászlót hordozott. Aradvármegye 1788. szept. 1. utasította szolgabíráit, gátolják meg ezen hír elterjedését, hogy rossz emberek figyelmesek ne legyenek reá; az uralkodó különben szept. 18.-án ismét kegyelmet adott minden arad- és krassómegyei rablónak²⁾.

Még tartott az a valóságos ostromállapot, melyben a rablók miatt élt a vármegye, midőn *mozgósítás*, majd *háború* térítette el figyelmét a csöndes alkotásoktól. A ker. bízós már 1787. szept. 18. azzal lepte meg a rendeket, hogy okt. 15.-re közgyűlést hirdetett, mivel »a jelen körülmények közt szükséges, hogy a karok és rendek ajánlják meg a kívánt újonczmennységet.« Egyúttal utasította gr. Sooro temesvári parancsnokot, hogy a küszöbön álló mozgósítás esetében is ellássa fegyverrel a megyei csendőröket és a rablók üldözőit³⁾. A mozgósítást pedig már előbb, szept. 4. elrendelte a császár, a mi nem csekély terhet rótt a vármegyeiekre. Szept. 20.-án 135 kocsit adtak, hogy a De-Vins-ezred aradi zászlóaljának ruházatát Erdélybe szállítsák. Okt. 23.-án Szegedről Pécskára 351 kocsin 7026 mérő zabot szállítottak Pécskára s onnan tovább újabb 350 kocsit adtak, hogy az Erdélybe szánt élelmet Lippáig vigyék. Okt. 14. a ker. biztos meghagyta, hogy mivel az aradi újonczokat (melyeknek megszavazására biztosan számított) nem ajánlatos Várad felé a szalontai nagy erdőségeken átszállítani, őket egyelőre az aradi várban helyezték el és a megye költségén élelmezzék. Majd olyan fuvarokat is követeltek, a miknek kiállítása nem őket, hanem a temesieket illette. Díj mellett ugyan, de mégis 725 fuvart kellett küldeniök a temesvári tábori kórház építéséhez s ezzel még el sem készültek, a helytartó-tanács (nov. 20.) már újabban is 5000 mérő zabot akart velök Zentára szállítani; elősmerte ugyan a kényszerítő helyzetet, de bízott az alispán ösmert buzgalmában, hogy még szénát s más egyebet is küld a bácsmegyei katonaság részére. November 26. azonban kijelentette a megye, hogy — ha vonakodásnak nevezik is, — legyőzhetetlen lehetlenségre senki sem kényszerítheti; legnagyobb szerencséjének tartaná, ha csak a legutóbb kirótt 5000 mérő zabot is módjában volna beszolgáltatni. De midőn parancsot kapott (nov. 28.), hogy ne Zentára, hanem Lugosra szállítsa a kikötött terményeket, mindent elkövetni ígért s az aradi élelmezési hivatalt is csak türelemre kérte, mert, annyi elviselhetetlen fuvarral terhelve, a kívánt 428 hordó kincstári lisztet egyhamar nem küldheti Pécskáról Lippára s a Debreczenből és Szabolcsból Aradra érkezett zabot sem vitetheti mindjárt

¹⁾ Gefitionsprotokoll des Arader Komitats, 1788. 1977. sz. — ²⁾ U.-o., 2481. és 2571. sz. — ³⁾ Ker. bízós, 1787. 3109. és 3165. sz.

Lugosra. Idejárult, hogy az ó-becsei tábor számára is az aradi kincstári erdőségekben kellett vágatni 56,492 öl kemény, vagy 77,017 öl puha fát. Igaz, hogy ölenként 24 krt fizettek a favágóknak, a fuvarosoknak pedig pl. Zentáig mérőnként 40 krt., a szegénységnek tehát volt napszáma; de a megye ezt is keveselte, mert tönkretették vele a szegények jószágait¹⁾.

E közben Aradvármegye is megszavazta a kívánt 143 ujonczot melyet 1788. január 20.-áig kellett kiállítania; ki is állították 4 nap alatt, úgy, hogy a kerületi biztos dícséretét megérdemelték²⁾; s méltán, mert a kivetett jutalékot teljesen csak Bihar- és Aradmegyék szolgáltatták be³⁾. Az Aradról elvonult De-Vinsek is hősiiesen vettek részt a forma szerint csak 1788. febr. 9. megizent hadjáratban⁴⁾, mialatt a tisztek és legények feleségeinek részben díjtalanul adott szállást Aradmegye⁵⁾. Midőn aug. első felében a nagyvezír hidat vert a Dunán s a temesi részeket kezdte elárasztani, úgy látszott, hogy Harsch művének, az aradi várnak, rögtön ki kell állnia a tűzpróbát. II. József azonnal intézkedett, hogy a várat félesztendőre élelemmel lássák el s hogy oda a megye is mielőbb beszállítsa a reá kivetett 2000 p. mérő gabonát. A vár védelmére szolgáló nehéz ágyúkat és fölszereléseket Titelről Szemlakig vizen, onnan pedig kocsin vitették a várba, melyben 2000 embert kívántak elhelyezni. Szeptember elején 1500 beteggel már Aradra tették át a karánsebesi és lugosi katonai kórházakat is⁶⁾. Pár nap mulva több ezer sebesült feküdt Ó- és Új-Aradon, sőt a falvakban is, úgy, hogy Pécskán az iskola is betegekkel volt tele. Aradra napról-napra jöttek élelem- és munitio-szállító szekerek, ágyúk stb. A zsupaneki szerencsétlen csata után a temesi részekből tömegesen érkeztek a menekülő asszonyok, de itt sem soká maradtak, attól tartva, hogy maholnap a vár alatt terem az ellenség. A katonaság szintén ettől tartott s azért még ünnepnapokon is dolgoztatott az aradi vár erősítésén⁷⁾. Szept. 12.-én a megyének, mely már aug. 10. is panaszkodott a sok ellenmondó parancs miatt, 1428 mázsa szénát s 8600 kéve szalmát kellett vitetnie a várba, szeptember 14.-én 64,000 köteg szénát a főszereghez, másnap pedig már újból a várnak élelemmel

¹⁾ *Cseftions-Protokoll*, 1787. 1944., 2098—9., 2102., 2147., 2178., 2283., 2356., 2362., 2365., 2368., 2397., 2414., 2488. sz. — ²⁾ *Ker. biztos* 2535., 3854. és 1788. 2926. sz. —

³⁾ *Marczali*, III. 496. — ⁴⁾ Szept. 7. a 37. ezred (De Vins) 3. z.-a-ja 2 órahosszat fenntartotta a nagyvezírt a Cserna-folyón átkeltében, míg Papilla hadvezér serege kellő rendben hátra nem vonúlt. — A z.-a. négyszöget alkotva, bátran visszaverte a török lovasság támadását. Az ifjú, tüzes *Hanza* zászlótartót, ki csapatával elszakadt a többitől, nagy erőfeszítés után már elfogták a szpáhik, midőn *Boros* Sándor és *Bérczy* Péter közlegények tisztjök megmentésére előrohantak, puskatussal többet agyonverték, s a tisztet a haláltól megmentették, mint őket megmentették bajtársaik. Másnap, az ezred alapításának 46. évfordulóján, a tisztek éljenzés közt emelték vállaikra a 2 vitézt, kik utóbb ezüst érdempénzt is kaptak. (Hazai Vándor, 1835., 46. l.) — ⁵⁾ *HTT*. 1787. szept. 25., 34,764—5. sz. — ⁶⁾ *Cseftions-Protokoll*, 2411—2., 2434., 2455. sz. — ⁷⁾ *Péchy* Károly mérnökkari főhadnagylevele Aradról 1788. szept. 12. *Szásadok*, 1889. 529. l. *Cseftions-Protokoll*, 2672. sz.

való ellátására sürgették és 17.-én 300 kocsit követeltek tőle a Szent-Annán levő beteg katonák továbbszállítására. Okt. közepén azonban még újabb tábori kórházat is állítottak Szent-Annán.

Az aradi hatóságot szept. 21.-én külön utasították, hogy az oláh-szerb határokról menekülőket kellően ellássa, s még a megfutott tisztiszolgákat és futárokat is a városnak kellett összeszednie, hogy visszaküldhessék Temesvárra ezeket a gyávákat. Magának a várparancsnoknak annyi pénze sem volt, hogy csapatait fizesse; szept. 21.-én tehát a vármegyétől kért, de nem kaphatott kölcsön. Pedig most még több menekülő érkezett, mert a szeptember 20.-ai éjjeli támadás után, melyben a császáriak egymást vágták, lötték, a lugosiak is errefelé futottak s ez alkalommal veszendőbe ment az a zab is, melyet Aradból Kis János vezetése alatt szállítottak Lugosra. A ker. biztos meghagyta tehát, vigyázzon a megye, hogy a lakosság oda ne hagyja házeit s intse a népet bátorságra és nyugalomra¹⁾. Maga a helytartótanács viszont jónak látta meghagyni, hogy följelentsék azokat a községeket, melyekben nem mondják el a febr. 22.-én elrendelt hadi imádságokat²⁾. Szept. 28.-án Pellegrini tábornagy felhívására már egy szolgabírót küldött a megye Lippára, hogy a Maros átjárójára ügyeljen. Azonban így is sok bányász-család érkezett a megyébe. A menekülőket Szent-Annán, Szent-Mártonban, Eleken és Székudvaron szállásolták el s a császár parancsából a megye addig is, míg a kincstár intézkedhetik, minden — a magáéból megélni nem tudó — férfinak 3 s minden nőnek vagy gyermeknek 2 kr. napidíjat volt kénytelen fizetni. A bányaigazgatóság ezenfelül még lakást, tűzifát s barmaik számára legelőt is kért, mind ingyen. Ezt ugyan nem tehette a vármegye, de az aradi vár munkáinál 15 kr. kincstári napszám mellett alkalmazott bányászok ellátásáról mégis lehetőleg gondoskodott. A törökországi keresztényeket részént favágásnál alkalmazták, részént egyéb munkáknál; pl. 30 betegfölvigyázót közülük küldöttek a pécskai katonai kórházba. Napról-napra szaporodott a vár őrsége is, úgy, hogy okt. elején újabban 8000 köteg ágyszalmát vitettek be számára, takarmányt is 15,000 adagot s 1350 kocsin 2000 öl tűzifát. Az Aradon minduntalan átvonuló katonaságot szemesélelemmel a város, lovait pedig zabbal és szénával a vármegye látta el. Naponkint különben Temesvárra is 1400 zsák szemeséletet kellett volna küldeni. Az aradi molnárok unták már az olcsón való őrlést és 24 vízimalmukból csak kelleetlenül szolgáltatták ki a naponkint 50 kocsira menő lisztet³⁾. Az ácsokat is zaklatták; egy részöket az aradi híd építésénél alkalmazták, húsztat pedig Zimonyba küldtek. A terményeket olcsó egységes árak mellett szerezték meg és többnyire szintén

¹⁾ Geshionsprot. 1788. 2588., 2590., 2595—6., 2618., 2644., 2660., 2798. és 1789. 1114. sz. — ²⁾ H.T.T. szept. 20., 37,339. sz. — ³⁾ Geshionsprot. 2688., 2694., 2716—9., 2731., 2759., 2805., 2825., 2913., 2915. sz. és 1789. 931., 1470., 1842. sz.

hitelbe. Zúgolódtak is a termesztők s mikor november 15.-én Wartensleben gr. hadteste számára 18,000 köteg szalmát kellett Lugosra s 13,420 mázsa szemeséletet Aradra szállítaniok, nem érték be a Hohenlohe altábornagy elnöklete alatt a szomszédmegyék alispánjaiból összehítt értekezlet megállapodásaival, hanem 1789. január 9.-én hathatósabban kérték szállítmányaik árának megtérítését¹⁾.

1788. nov. 8—10. közt, mikor híre érkezett, hogy a törökök visszavonultak, elhagyták ugyan Aradmegyét a menekült családok²⁾, melyeket, Aradmegye előfogatain, csak 1789. ápr. 10. követett Oraviczára a bányagazgatóság; ez azonban csak nagyon keveset könnyített a megye terhein. Mindjárt az év elején 19,985 mázsa szénát kellett Lugosra, 1 élelmező mestert, 95 kisbérest s 14 szolgát Komlóásra küldeni. A vár védelmi munkálataihoz és az új táborigyűjtéséhez szükséges fa elszállítására 10,300 igát már épp oly keservesen tudták előteremteni, mint a Temesvárra rendelt 9000 mázsa szénát, mivel széna egyáltalán nem termett. De azért elő kellett teremteni ezt is, a Lugosra és Mehádiára kívánt 150,000 köteg alomszalmát is. Schimmerer Károly pesti kereskedő vállalkozott ugyan, hogy 8 nap alatt ellátja élelemmel az aradi várat, mégis a vármegyét zaklatták Arad és Temesvár várainak élelemmel való ellátására, s hiába mondták, hogy náluk egyebek közt káposzta sem termett, Aradra Szabolcsból 4 frtjával a maguk költségén kellett vásárolniok s hazaszállítaniok 215 akó káposztát³⁾.

Sok bajt okozott a katonaság elszállásolása is, melynek terhét szintén a szegény nép viselte. Mikor gr. Caracciolo kapitány Edelspacher Zsigmond gyoroki kastélyában szállásolta el magát, ezért 1789. ápril 6. a megye egyenesen Clairfait tábornagytól kért elégtételt; de nem volt kifogása az ellen, hogy a megyében több lovas századot helyezzenek el, vagy hogy a szentannai kolostort a táborigyűjtés céljaira üríttessék ki; pedig ezzel egyik legkiválóbb tanintézetét veszítette el, mert II. József a gymnasiumot Temesvárra költöztette át.

E mellett egyre folytak a toborzások. Világosan ugyan már 1787-ben agyonverte a nép a toborzót (a miért különben 4 újonczot kellett kiállítani), 1789. márcz. 27.-én mégis újabb toborzást rendelt el a kormány a gyalog- és huszárezredek számára s 2 nap mulva a megye külön is megengedte Boér devins-ezredbeli főhadnagynak a toborzást, hogy megalakíthassa 570 főből álló szabad lövész-csapatát⁴⁾.

A mellett folyton attól kellett tartani, hogy maga a vármegye is ellenséget lát. 1789. jún. 18. tehát a vármegye újból 150 munkást ren-

¹⁾ Gfectionprot. 2068., 3025., 3120., 3127. és 1789. 36. és 195. sz. — ²⁾ U.-o. 1788. 2809., 2994. és 1789. 1062. sz. — ³⁾ Temesvárra 6000 drb foghagyma, 6000 drb vereshagyma, 20 mérő fenyőmag, 40,000 tojás és 20 mázsa szalonna kellett. U.-o. 1788. 1981., 2002., 3165. és 1789. 62., 590., 601., 883., 887., 908., 1040. és 1042. sz. — ⁴⁾ U.-o. 1789. 1000., 1015., 1058., 1073., 1234., 1387., 3061. sz.

delt az aradi vár erősítésére, 29.-én 4000 palánkkarót és 500 öl tűzifát szállított be, júl. 9.-én 386 csapófát küldött az aradi hídhoz, aug. 16. parancsot kapott, hogy az aradi várba 44 mázsa szalonnát, 47 mázsa füstölt halat, 2000 db fog- és ugyanannyi vereshagymát, 12,000 tojást, 4 mázsa tormát és 50 akó savanyúkáposztát, aug. 30.-án pedig 4000 köteg szalmát vigyen be¹⁾. A kormány nem számolt vele, bírja-e, vagy sem, egyremásra rendelkezett vele. Hónapokon át bizonyították a rendek, hogy mivel nem termett, nem is küldhetik el a kívánt 9000 mázsa szénát; az lett a vége, hogy aug. 30.-án újabban 4000 mázsát követeltek tőlük²⁾. A rengeteg sok fuvar miatt otthon alig maradt ember, ki a sürgős mezei munkákat végezze. A Belgrádba küldött 500 ásós, kapás emberből útközben 150 megszökött s a megye még 400-at rendelt kárpótlásul; 30 ácsot is útnak indított Belgrád felé; a török menekülteket 120 kocsin szállították haza, miután ezt a 200 többnyire szerb menekvőt majdnem egy évig ingyen élelmezte. Orsovára 500 hordó liszt elszállítására a rendek adták a fuvart³⁾ stb. stb.

Egy cseppet sem túloztak tehát, midőn utóbb⁴⁾ az 1789. év roppant megterhelteire hivatkoztak; a miért alig kaptak egyéb viszonzást, mint azt, hogy 1789. márcz. 30. a császár a háború idejére fölmentette őket — az időszakai jelentések megírása alól. Decz. 17.-én a kancellár maga is azon megyék közé sorozta Aradot, melyek részben vagy egészben teljesítették a császárnak a gabonaszállítás és újonczozás iránt tett kívánatait, melyek azonban egyúttal országgyűlés tartását kívánják⁵⁾. Pedig a háború nyomorúságain kívül is elég sok baj sujtotta Aradvármegyét. Aradot és Pécskát tűz és járvány pusztította; az inség ellen nem ösmertek egyéb segítséget, mint azt, hogy mindenki maga-magáról ügyekezzen gondoskodni s hogy krumplit vessenek⁶⁾; csupán 3 faluban 451 marha veszett el száj- és körömfájásban⁷⁾. De az is igaz, hogy éppen ez időben kezdett foglalkozni a vármegye a közegészségügy javításával, Aradon a szegények házának és egy szegény-kórháznak fölállításával, a koldusok ügyének rendezésével, Arad-város utcáinak és tűzoltásának szabályozásával, az iskolák javításával s látogatásuknak kötelezővé-tételével stb. Szóval az utolsó esztendő 3929 száma közt van olyan is, mely nem csupán arra való, hogy alkotmányos aggályok nélkül hajtsa végre II. Józsefnek mostanában jóformán csak a háború érdekében kiadott rendeleteit. A megye burokratismusa kétségkívül lázasan s a kormány megalégedésére dolgozott és Arad II. József minta-vármegyéi közé tartozott.

¹⁾ Gőstionsprot. 1849., 2006., 2121., 2590., 2782. sz. — ²⁾ U.-o. 2822., 3143., 3270. sz. — ³⁾ U.-o. 729., 1321., 3062., 3143., 3270., 3281., 3364., 3380., 3446., 3487., 3547—8., 3765. — ⁴⁾ Horváth, VII. 666. Marcsali, III. 551. — ⁵⁾ Gőstionsprot. 1789. 13., 314., 1019., 1108., 1384., 1404. és 1.04. — ⁶⁾ K. r. biztos, 124. és 205. sz. — ⁷⁾ Gőstionsprot. 2306., 2359.

LI. AZ ALKOTMÁNY HELYREÁLLÍTÁSA.

Megyei közszellem. II. József helyreállítja az alkotmányt. Almásy Pál főispánsága. A vármegye a régi rendszerről. Koronaőrző bandérium. Tisztújítás. Gróf Fekete követsége. Forradalmi és conservatív szellem. Arad a függőben levő kérdésekről. Az országgyűlés és a vármegye. A szerb kérdés. Tököli Sebő. Arad reformtervezete. Az alkotmány diadala.

1789. december 31.-én még németül zárták le Aradvármegye *Gestions-Protokollját* és csupa hűség, merő alázat volt az egész megye; a rá következő jan. hónap 28.-án tartott közgyűlésről pedig már magyar nyelven írtak jegyzőkönyvet. 1786. december 15.-től kezdve törte alispán, főjegyző és minden »tekintetes úr« a német nyelvet és mióta felolvasták volt a közgyűlések megszorítása végett kiadott rendeletet, »generalis congregatio«-ra csak két ízben jöttek össze a karok és rendek. E gyűlés jegyzőkönyvei nem maradtak reánk. Pedig nagyon épületes dolgok lehetnek bennök.

1790. január 28.-án végre ismét együvé kerültek a régi módú megyei élet bajnokai. Igaz, hogy nem volt törvényes a főispán, a sok előkelőbb tisztviselő és kinevezett hivatalnok, a forma azonban, melyben mozogtak, mindenesetre a régi. *A vármegye!*

Hallerkői gróf *Haller József* v. b. t. tanácsos és főispáni helytartó elnöklete alatt jelent meg *Klobusiczky* Antal, nagyváradi kincstári jószágigazgató, *Tormásy* Antal, Aradmegyének csak 1789. okt. 30.-án kinevezett első alispánja; *Kászonyi* András, az aradi törvényszék elnöke és számos úr.

A gyűlést az oda külön meghítt gr. *Haller*, a germanisationak kineveztetése óta készséges eszköze, most magyar nyelven üdvözölte. Azon örvendetes jelentésen kezdte, hogy »felséges urunk egész bizodalját vetvén a státusok és rendek jobbágyi hívségébe, mind azért, mind pedig, hogy már több ízben is élőjelekkel megbizonyították légyen, mily nagy buzgósággal kívánnak az olyatén alkalmatosságon kapni, melyben a királyi tetszést feltalálhatják, akár pedig a közjót s országnak boldogságát némineműképen nemcsak igyekezetekkel, hanem cselekedetekkel is gyarápíthatták, tekintetbe vévén a már kétfélebeli gyülekezetekből ő felségé-

LI. AZ ALKOTMÁNY HELYREÁLLÍTÁSA.

Megyei közszellem. II. József helyreállítja az alkotmányt. Almásy Pál főispánsága. A vármegye a régi rendszerről. Koronaőrző bandérium. Tisztújítás. Gróf Fekete követsége. Forradalmi és conservatív szellem. Arad a függőben levő kérdésekről. Az országgyűlés és a vármegye. A szerb kérdés. Tököli Sebő. Arad reformtervezete. Az alkotmány diadala.

1789. december 31.-én még németül zárták le Aradvármegye *Gestions-Protokollját* és csupa hűség, merő alázat volt az egész megye; a rá következő jan. hónap 28.-án tartott közgyűlésről pedig már magyar nyelven írtak jegyzőkönyvet. 1786. december 15.-től kezdve törte alispán, főjegyző és minden »tekintetes úr« a német nyelvet és mióta felolvasták volt a közgyűlések megszorítása végett kiadott rendeletet, »generalis congregatio«-ra csak két ízben jöttek össze a karok és rendek. E gyűlés jegyzőkönyvei nem maradtak reánk. Pedig nagyon épületes dolgok lehetnek bennök.

1790. január 28.-án végre ismét együvé kerültek a régi módú megyei élet bajnokai. Igaz, hogy nem volt törvényes a főispán, a sok előkelőbb tisztviselő és kinevezett hivatalnok, a forma azonban, melyben mozogtak, mindenesetre a régi. *A vármegye!*

Hallerkői gróf *Haller József* v. b. t. tanácsos és főispáni helytartó elnöklete alatt jelent meg *Klobusiczky* Antal, nagyváradi kincstári jószágigazgató, *Tormásy* Antal, Aradmegyének csak 1789. okt. 30.-án kinevezett első alispánja; *Kászonyi* András, az aradi törvényszék elnöke és számos úr.

A gyűlést az oda külön meghítt gr. *Haller*, a germanisationak kineveztetése óta készséges eszköze, most magyar nyelven üdvözölte. Azon örvendetes jelentésen kezdte, hogy »felséges urunk egész bizodalmát vetvén a státusok és rendek jobbágyi hívségébe, mind azért, mind pedig, hogy már több ízben is élőjelekkel megbizonyították légyen, mily nagy buzgósággal kívánnak az olyatén alkalmatosságon kapni, melyben a királyi tetszést feltalálhatják, akár pedig a közjót s országnak boldogságát némineműképen nemcsak igyekezetekkel, hanem cselekedetekkel is gyarapíthatták, tekintetbe vévén a már kétrendbeli gyülekezetekből ő felségé-

nek benyújtott kéréseket, ő felsége magában kegyesen eltökélte és királyi szavának erejével a státusokat és rendeket maga saját kegyelmes rescriptuma által bizonyossá tette légyen, hogy mihelyt a békeség birodalmi tartományaiban óhajtott lábra állíttatik, önönmaga a törvények tartása szerint való *országgyűlést hirdetni* s legottan mindennemű kéréseit s panaszait az ország státusaival és rendeivel egyetemben tartandó tanácskozássok tárgyaiúl felvenni és a nemzetnek állandó javán oly módon fog munkálkodni, hogy mindazok állhatatos oszlopokon nyughassanak.« E kegyes atyai gondoskodásának jelét abban is adta az uralkodó, hogy könnyebben való megérthetés végett *leíratát magyar nyelven is közrebocsátotta*. A főispáni helytartó azért jelent meg most a rendek közt, hogy eléjük terjeszsze ezen leírat szövegét, mely eléggé bizonyítja, »a mostani háborús időnek vitorláit közt is« mennyire szívén viseli »ő felsége« a haza és közjó fenntartását. Illő, hogy közreműködésökkel ebben őt a rendek is gyámolítsák.

Szószerént olvasták föl ezután *II. Józsefnek* 1789. december 18.-án kelt rendeletét, valamint a helytartótanácsnak azt kísérő leíratát, mely lényegében csakugyan az administratortól előadattakat tartalmazta, de azon világosabb »hozzátétel«-lel, hogy valamint a rendek be fogják ismerni a haza jóllétéről való atyai folytonos gondoskodását, úgy »azon esetre, ha a háború reménységen kívül még tovább is tartana«, a rendek is legjobb tehetségökkel hozzák meg a hon javára szükséges segedelmet.

S a rendek kijelentették, hogy »valamint mindeddig ő felsége akaratjának teljesítésében és a közjónak előmozdításában lángodozó közakaratjokat s készségüket többszöri alkalmatossággal is megmutatni igyekeztek, a legutóbbi közönséges gyülekezetből a hadban álló katonaság számára mindennemű törvényes lekötelezésén kívül kitelhető gabonát annak folyó árán alól, valóban, javaiknak nem kevés rövidségével ígérték, úgy tovább is készek legyenek ezen közjóra czélzó indúlatjaiknak példás remekjét biznyságúll adni. Mindazonáltal el nem hallgathatják ő felségének a meghatározott haza törvényei szerint jelenségúll tenni, hogy valamint *az ebbeli adományok az ország gyűléséhez tartoznak* és ezen kívül az illetén ajánlásokat tenni törvényesen tiltatnak, úgy valóban kötelesek ő felségét alázatossággal arra kérni, hogy mivel a mostani nyomós körülállások az országgyűlésének tartását netalán tán hosszabb időre terjedni meg nem engedhetik, úgy ő felsége is kegyes atyai tekintetbe vévén mind az ország törvényeinek folyamatját, mind ennek eddig való sérelmeit, e megígért országgyűlést hova előbb s *nem várván a háborúnak végét*, hirdetni s annak rende szerint végbevinni méltóztatnék. De valamint már eddig ő felsége a státusokat meg nem hallgatván, a hazabeli törvényeknek cikelyeit s a haza kormányzásában bevett bölcs szokásokat sokakban megváltoztatta, úgy valóban meg nem szűnhetnek a nemes státusok, hogy

mindazokat addig is, míglen az ország gyűlése tarthatik, minthogy ezek oly nyomósak és hathatósak, hogy továbbá elkészült változások alatt se nem csüggedezhetnek, se nem nyomoroghatnak, az előbbeni karban és virágjában ugyanazon úton *azonnal* visszahozni méltóztatnék.

Szükségesek ehhez: *a vármegyei közönséges gyűléseknek felállítása*, melynek tartását ő felsége, a mostani háborúra tekintvén, következő április havának első napjaira megengedni, ennek utána pedig odahatározni méltóztassék, hogy valahányszor a körülállások annak tartását szükségesnek fogják tenni, annyiszor az eddig való szokás szerint tartathassanak. Idejárul az is, hogy ő felsége *a szokatlan német nyelvet felvetvén*, a közjónak folytatását mindeddig szokásban levő *deák nyelvre* szállítani, nemkülönb *a kriminális új törvényt*, mely magában a hazának és főképen nemes szabadságok ezzel összekapcsolt törvényének rendes módja ellen kiváltképen harczol, hátratévén, *a vármegyéknek hajdani törvényes módját visszaadni*, a *sónak* felemelt árát visszatéríteni, *a káptalanokat* előbbeni törvényes jussaikba helyezettetni, *a fundatiókat* a fundatorok értelme szerint volt lábra állítani; egyszóval a megváltoztatott törvénynek módját s országunk kormányát az eddig szentül fenntartott folytatásban s erejében visszahelyezettetni méltóztassék; úgy léssen, hogy valamint ennek előtte ezen nemes haza ellenségein győzedelmet vévén, az országnak nyugalmat szerzett, ő felsége élő successióját fenntartotta, most is mindazokat végbevinni és elkövetni el nem mulasztja. Melyek ő felsége színe eleibe terjesztessenek és egy párban a felséges helytartótanácsnak is oly kéréssel nyújtassanak, hogy ezen felséges helytartótanács vállain fekvő legszentebb kötelessége szerint ő felsége előtt közbenjárásával mind-ezeket hathatósan gyámolítani méltóztassék.

Kívánataik gyorsabban teljesültek, mint maguk hitték.

Február 12.-iki kisgyűlésükön már lelkesedéssel vették tudtúl, hogy II. József Bécsben január 28.-án *helyreállította az alkotmányt*. Mentenkülön futárt küldtek Nagyváradra gr. *Haller*hez, hogy a jövő hó első napjaiban közgyűlést tartson Aradmegyében. Febr. 24.-én azonban már arról értesültek, hogy van rendes törvényes főispánjuk *Almásy* Pál személyében és — egyszerre csak megszakad a történelmi fonál; mert, a nélkül, hogy egyetlen szóval is megemlékeznének II. Józsefnek február 20.-án történt haláláról, márczius 10.-én már arról vesznek tudomást, hogy II. *Lipót* teljes alkotmányosságot ígért és hogy mielőbb fejére téteti a koronát.

Több nemes úr kérelmére Aradvármegye kisgyűlése 1790. márczius 10.-én elhatározta, hogy mivel márczius 15.-re kitűzött közgyűlésének határideje összeesnék a csongrádival s így a mindkét megyében birtokos földesurak nem jelenhetnek meg mind a kettőn, saját közgyűlését néhány nappal elhalasztja. Márczius 19.-én, az ily módon kijelölt határnapon, szorongásig megtelt a megye székesháza. Volt ugyan már főispánja Aradnak,

a derék *Almásy* Pál, ki február 16.-án maga tudatta a rendekkel kineveztetését, ezen valóságos ünnepre azonban személyesen még nem jöhett le. De megjelent a g. n. e. püspök, *Avakumovits* Pál s a megyei és vidéki földbirtokosság színe-java.

Az egybegyülteket *Tormásy* Antal kir. tanácsos és első alispán üdvözölte. Örömmel annyiban, hogy a nagyszámmal egybegyült rendeket maga körül láthatja; másrésről azonban sajnálnia kell, hogy a dolgok ezen helyzetében, midőn minden állami és kormányügynek a régi törvényes módra kell visszatérnie, ő és társai megválni kénytelenek *törvénytelenül nyert* hivatalaiktól. Egyesek azt javasolták, hogy a legközelebbi tisztépitőszékig maradjanak ugyan helyeiken a hivatalnokok, előbb azonban tegyék le a törvényes esküt. De ebben némelyek az önkényesen kinevezett tisztikarnak törvényesítését látták és azért mellőzni kívánták az esküt. A többség mindazonáltal az eskü mellett nyilatkozott, mire *Tormásy* mint fölesküdt alispán kezdte meg az elnökletet. A kisebbség tiltakozott, kijelentve, hogy a jelen hatóság annyival kevésbé érdemel megerősítést, mert egyrésze nem törvényes választás útján nyerte hivatalát, másrészt pedig, mint idegeneket, a tisztségeket viselni akaró megyei urak hátrányára a hatóságban túrni nem lehet. Tiltakozásukat, a jövő közgyűlésen való felszólalásukig, jegyzőkönyvbe vétetni kívánták.

Ez előzmények után felolvastatták *II. József*nek Bécsben 1790. január 28.-án kiadott híres rendeletét, melyben biztositja a rendeket, hogy az országgyűlést, melyen magát megkoronáztatni szándékozik, már a következő évben ki fogja hirdetni; hogy májustól fogva az ország politikai és igazságügyi kormányzatát tökéletesen azon állapotba helyezi vissza, a melyben azt anyjától 1780-ban átvette; visszaállítja a megyei igazgatás régi módját, úgy a sz. kir. városok korábbi önkormányzatát, megsemmisítve minden parancsolatot, mely a törvényekkel ellenkezni látszik. Csupán a türelmi, a lelkészségeket és a jobbágyságot szabályozó rendeleteket tartja fenn, mert egyik sem ellenkezik a törvényekkel, s mert bennök valószínűleg mindenki megnyugodhatik. Bizonyosságát adván ezekben, hogy mivel a törvényhozó hatalmat az ország alaptörvényei szerént a fejedelem s az ország karai és rendei együtt gyakorolják, azt ő ezéntúl sértetlenül fenntartja s úgy szállítja át utódaira, a mint őseitől átvette, ennek fejében reméli, hogy a karok és rendek a segedelmökért esdő hazának újonczok állításával és gabona megajánlásával szintén segítségére sietnek.

Mivel a fejedelem időközben elhunyt, a megye egyenesen a helytartótanácsot értesíti, az ezután felolvasott nyolcz rendeletből mily megnyugvással értesült, hogy ő felsége az ország közigazgatását, minden vizályt mellőzve, május elsejétől a régi törvényes alapra kívánta állítani, a megyéket, városokat és külön telkekkel bíró kerületeket ősi jogaikba s kormányzási módjaikba visszahelyezte, a köztörvényekkel ellenkező ren-

deleket eltörölte, a törvényhozó hatalmat a nemzet és király közt közösen s e felfogást utódaira nézve is kötelezőnek ismerte, a szent koronát pedig a törvények értelmében hazai ősi helyére vitette vissza. Mindezt annál inkább dicsőíthetik ő felségét, mert az ellenségen fegyverrel nyert győzelmeihez az igazság őszinte diadaljeleit csatolta és az ország méltányos kívánságait helyes mérőserpenyőn latolgatta. Főleleveníti tehát a lelkekből már-már kiveszett ama bizalmat, mely szent viszonyt alkot a nép és fejedelme közt; ezzel azonban nincs ellentétben az idáig elnyomott, de most már szerencsésen helyreállt *szólásszabadság*, melynélfogva nem hallgathatják el, mennyire hátráltatja a még teljesen be nem hegedt sebnek gyógyulását ama körülmény, hogy ő felsége még e leírásban is az egyenként (s nem országosan) összegyűlt rendektől kér hadisegítséget, holott az adózó népre a törvényekkel ellenkezve önkényesen kivetett terményekben való segítség ügye nem tűri az 1791. évi országgyűlésig való halasztást s ő felsége különben is kijelentette a törvényekkel ellenkező parancsolatok megszüntetését.

Sajnálattal tapasztalták ugyanis a karok és rendek, hogy ezen, a hazai tényleges törvények, nevezetesen az 1608: II. és 1613: V. t.-cz. sérelmével, a rendek megkérdezése nélkül kezdett háborúban a törvények, és pedig az 1504: I. és az 1681: XII. t.-cz. ellenére a gabonákban és újonczokban való segítséget országgyűlésen kívül kívánják. S ezt, tekintettel az öröklött emberi jogokkal bíró jobbágy-népre, annál kevésbé tehetik, mert szomorú példák győzik meg őket arról, hogy a szegény s a háború terheitől különben is kimerült nép a terményeknek kölcsön, az adónak pedig készpénzben és így kétszeresen való fizetése következtében végromlása elé néz és a jelen szükségben már majdnem oly nyomorba süllyedt, hogy nemcsak kenyere, de még tavaszi vetőmagya sincs, az inséges nép pedig közadományból sem kap többé segítséget. Szomorúan érinti a rendeket az is, hogy noha romlatlanul ég szíveikben a haza őszinte szeretete, erős bennök a törvényes fejedelmek iránt tartozó hűség, törvényes úton pedig mindent hajlandók áldozni a köztársaságért, a rendek megkérdezése nélkül kezdett eme hadjáratban az adófizető népre a hazai tényleges törvények, különösen az 1715: VIII. t.-cz. ellenére mindenféle címeken, nevezetesen, az 1729: I. t.-cz. sérelmével, fuvarozásban, kézimunkákban és gabonasegítségben kirótt terheket még most is sürgetik; holott a helyi viszonyokkal ismerős karok és rendek meg vannak győződve, hogy a háború folytatására lehetne találni egyéb módot is, mint azt, hogy az adózó népet a végső szükségbe taszítsák, s hogy a gazdaságnak folytatásához, családjának fenntartásához, sőt az adótörlesztésre szükséges egyetlen eszköztől, barmaitól is megfoszszák. Sajnálják továbbá a karok és rendek, hogy az országgyűlést, melyet az 1622: II. t.-cz. a fejedelemség elnyerésétől számított hat hónap alatt rendel összehíni, s

melyet az 1608: III. és az 1741: IX. t.-cz. értelmében sem szabad három évnél tovább halogatni, annyi sürgetés után most sem a törvényes időben ígéri megtartani.

Fölterjesztést határoznak tehát a helytartótanácshoz, hogy ha ezen most folyó, de az országra a rendek megkérdezése nélkül hozott háborúban terményekben vagy újonczokban segítségre volna szükség és ha a néptől, melyre csak a törvények értelmében vethetni ki segélyeket és új terheket, legutóbb kivetett terménymennyiséget okvetetlenül szükségesnek látszanék behajtani; ha továbbá a rendes adómennyiséget, melyet a legutóbbi országgyűlés csupán a három év alatt tartandó újabb országgyűlés idejéig ajánlhatott meg, s melyre, ha a nyomorúságba sülyedt és önfenntartása természetes kötelezettségének engedő nép azt megtagadná, e népet újabb országgyűlés tartásáig kötelezni sem lehetne, a köztársaság szükségleteinek fedezésére mégis követelnék; ha végre a fentidézett alkotmányos törvények az országgyűlés elhalasztását tiltják, méltóztassék közbelépni a felséges helytartótanácsnak, hogy az 1495: XXV. t.-cz. értelmében az országgyűlés mielőbb összehívassék; mert ez az egyetlen biztos mód a közhangulat megismerésére és arra, hogy ő felségének a fentidézett leíratokban kifejezett dolgokban segítségére legyen a nemzet. A mi az *újonczállítást* illeti, a multa nézve nem kívánnak ugyan nyilatkozni, jövőben azonban megtiltják a hatóságnak, hogy azt országgyűlési határozat nélkül eszközölje; a gabonamennyiségnek kívánt kivetését is hasonló okokból, főképp pedig Ulászló VI. törvényének 8. s V. törvényének 1. cikke értelmében nem akarják, nem is tudják helyeselni. Az ő felsége által fenntartott három pontot illetőleg kijelentik, hogy az ú. n. *tűrelmi* rendelet, nem is tekintve annak kétértelmű s a törvényesen bevett vallásfelekezeteket sértő címére, maguknak a katolikusoknak nem azért nem tetszik, mintha irigyelnék polgártársaiktól az őket törvény értelmében is megillető vallásszabadságnak részben való visszaállítását, hanem azért, mert abban nem látnak eleget téve a bécsi és linczi béke, vagyis az 1608. és 1647. évi törvények követelményeinek.

Azután a *lelkészségek* ügyében kiadott szabályzatra tesznek néhány megjegyzést. Elismerik Magyarország apostoli királyainak legfőbb kegyúri jogát s örömmel látják a szükséges lelkészségek fölállítását, de nem tartják méltányosnak s törvényesnek a javadalmazásra vonatkozó intézkedést. Az egyházi rend régi jogainak helyreállítását nemcsak az uralkodó általános ígéretére, hanem az 1647: XII., 1723: XCVI., 1741: LXV. és 1764: XLII. t.-cz.-re támaszkodva is kívánják, még pedig annyival sürgetőbben, mert a koronázás után hozott 1608: I. t.-cz. egyháziakat is rendel követekül küldeni az országgyűlésre; másrészt pedig általános az a tapasztalat, hogy az új szabályzat behozatalának idejétől fogva a papság száma a csekély anyagi ellátás következtében lényegesen fogyott.

Nevezetes nyilatkozatot tettek a jobbágyságot illető rendeletről. E tekintetben — mondták — *a szabadságnak ezen fölvilágosodott századában az emberiség jogait veszik zsinórmértékül*; a karok és rendek tehát attól a jövőben sem fognak idegenkedni, sőt rajta lesznek, hogy élvezzék mindazt, mit az emberiség jogainak finomabb érzete a földesurak jogainak sérelme nélkül megengedhetőnek bizonyít. Hozzáteszik mégis, hogy a karok és rendek, bevett szokás szerént, az úrbéri szabályzatnak és tárgyalásnak addig is engedelmessé kívánnak, míg az országgyűlés ez ügyben egyebet határoz; mert azt hiszik, hogy a földesurak és jobbágyok közti viszonyra nézve a mostan behozott új intézkedés legegyszerűbb útja a jobbágyok elnyomatásának.

Különben egyéb fennforgó sérelmekre is fölhijják a helytartótanács figyelmét és kéri, gondoskodjék orvosszerekről. Mert az idáig többé-kevésbé elintézett sérelmeken kívül még egész sorozat vár megoldásra. Ehhez képest kívánják: 1. Hogy az iskolákba behozott új módszert, a német nyelven való tanítást s a tudományos pályára készülő sok hazafinak útját elzáró tandíjat megszüntessék. 2. A házaknak s udvartelkeknek épp oly jogsértő, mint szegényletes megszámozásával hagyjanak fel. 3. Az alapítók végakaratóival ellenkező célokra használt alapítványokat adják vissza rendeltetésöknek. 4. A kincstári fuvarozások által igen is kimerített adófizetőket elvesztett igavonó barmaikért ne a házi pénztárból kárpótolják. 5. Térítsék meg a mezőhegyesi gazdasági igazgatóság részére szállított termények árát. 6. Sérelmesnek tartják, hogy a magyar katonaságot az ország határain kívül, főképp pedig, hogy napjainkban a harczszínterén az örökös tartományok védelmére alkalmazzák. Ezt a helytartótanácson kívül az ország primásának, a főkancellárnak és az országbírónak azzal írják meg, hogy e sérelmeknek még az országgyűlés előtt való orvoslását szorgalmazzák. Nevezetesen, hogy a szentannai tápintezetet, melyet az alapítónőnek királyi oklevéllel is jóváhagyott szándéka ellenére és e vidék gyászára már hat év előtt máshova vittek a megyéből, ismét helyreállítsák stb. Mindezeknek pedig még az országgyűlés megnyilta előtt való eltörlését azért kívánják a rendek, mert illő, hogy a bajt azon módon hárítsák el, melyen behozták. Az iránt való kívánataikat *határozat* alakjában fejezték ki, elítélve azzal II. József uralkodásának egész rendszerét. Ehhez képest I. útasították a szolgabírákat, hogy mivel a nemesek személyének s telkeinek sérelmével behozott és veszélyes következtésekkel járó népösszeírás kétségtelen viszonyban áll a házaknak szintén jogsértő megszámozásával, tegyék közhírré járásaikban, hogy a népösszeírást tartalmazó könyveket beszedik és hatályon kívül helyezik, a községek elöljáróit pedig a munka folytatásától eltiltják; és mivel a házaknak említett megszámozása fősérelem a nemesi házakon, e számokat, *mint a szolgaság útálatraméltó jeleit*, a nemesi házakról azonnal el kell távolítani. E mun-

kát nemcsak a többi házaknál kell ismételni, hanem a helységjelző táblákat is levélni. Mivel pedig köztudomás szerént az összeírásnak ezen sérelmes intézményét a telkeknek veszélyes fölmérése követte, 2. az ezen már úgysis megszüntetett műveletre vonatkozó összes okiratokat s leveleket a megyeházán, az őrizet terhének minden elvállalása nélkül, mindamellett oly kijelentéssel helyezik el, hogy oda senkinek se legyen bejárata s hogy a karok és rendek határozata nélkül használatra onnan egyetlen egy darabot se adjanak ki 3. Az ifjúság rossz neveléséről, mely veszélyes következményekkel jár az országra nézve, személyes tapasztalataikból szomorúan győződtek meg a karok és rendek; és midőn ma is látják, hogy a gymnasiumokban s akadémiákon szokatlan módszerrel és nyelven tanítják a szükséges tudományokra a serdülő fiatalságot, melyet válogatás nélkül tandíjfizetésre köteleznek, *meghagyták* az eléjük idézett igazgatóknak, hogy az ifjúságot régi módon tanítsák a kellő tudományokra és jó erkölcsökre és mivel a tandíj valóságos adó, annak beszédétől jövőre óvakodjanak. Világosan meghagyták nekik azt is, hogy mivel a szükséges könyvek hiányában ezen intézkedést nem lehet azonnal valósítani és mivel az iskolai év különben is vége felé jár, addig is, a mennyiben ilyenek volnának, a régi iskolai könyvekből adjanak elő, de semmi esetre sem az idegen német nyelven, hanem latinúl és *közben magyarul* is. 4. Az elemi iskolákat megszüntetik s helyökbe régi szokás szerént a három évfolyamú (*trivialis*) iskolákat állítják föl, mire az aradi szolgabíró kellő ügyelettel legyen. 5. A vadászatra, cselédtartásra és italmérésre vonatkozó nyílt parancsok szintén ellentétben állván a törvényekkel, mindent a korábbi állapotokra kell visszahelyezni, nevezett pátenseket pedig érvényteleneknek nyilvánítják, mit a szolgabírák szokott módon hirdessenek meg. 6. Hogy a szegény adózóknak s más magánosoknak a termények szállítása által a háború kezdete óta okozott s a szegény adózó népet igen kimerítő károkot annak idején ki lehessen mutatni s kártérítést követelni, bizottságot küldenek ki, mely a szolgabírák jelentéseinek s összeírásainak alapján igazságosan számítsa ki a megtéríteni való összeget. E bizottság tagjai: *Pottyondy* József, *Tököli* Péter, a pénztáros, a kamarai ügyész és az egyik jegyző, ki jobban ráér. 7. Mivel az altörvényszék elnöke, *Kászonyi* András, megszölvén az altörvényszék működése, a korábbi igazgatásnak újraéledt szeretetétől vezéreltetve, társaival együtt lemondott hivataláról és a pecsétet átadta, a karoknak és rendeknek olykép kellett határozniok a törvényes sedriák megalkotásáról, hogy addig is, míg a megüresedett tisztségeket a megye régi törvényes módon tölthetné be, ezen bíróságot törvényes sedriává alakítja át s elrendeli, hogy az a foglyok ügyét a törvények értelmében tegye vizsgálat tárgyává. Letevén tehát a bíróság tagjai törvényes esküjüket, a Temes- és Krassó-vármegyében, valamint a pallosjoggal bíró uradalmakhoz tartozó foglyokat

pörirataikkal együtt azonnal adják át illetőségök helyére; mivel pedig a törvényszék kiegészítése végett törvényes tanúbizonyságul az üléseken egy szolgabírónak és esküdtnak is jelen kell lennie, e végből kinevezik és fölesketik *Pottyondy* Józsefet és *Csernovics* Jánost. A bíróság e hó 22-én tartja első ülését. Ennek kapcsán határozták továbbá, hogy 8. míg a régi közigazgatás visszaállítása végett ápril 12.-re kihirdetett közgyűlés ideje elérkezik, a folyó, kivált a háborút illető kisebb ügyeket szokott módon intézzék el a kis gyűlések; ha azonban fontosabb kérdés merülne föl, az első alispán közgyűlést hirdessen. 9. Mivel a tisztelendő papság és a káptalanok, főkép a plébánosok korábbi hatáskörének visszaállításában szükség van a megyés püspök közreműködésére is, a helybeli lelkeseknek, (a mint bölcseleti író is ismeretes *Sartori* Bernátnak), mint a papság követének azon alázatos kérelméhez képest, hogy mindenbe teljesen visszállíttassanak, fölhíjják az egyházmegye élén álló csanádi püspököt, hogy a törvények értelmében ő is tegye meg a magáét, kivált az egyébként is a szentszékekhez tartozó házassági ügyekre nézve. 10. A mi a megyei pénztárt illeti, ennek törvénytelen pecsétjét megsemmisítve és azt a törvényes újjal cserélve föl, elhatározták a karok és rendek, hogy a főpénztáros a lefolyt évről szóló számadásait lezárja és a megye elé terjeszse; és mivel a rendek úgy értesültek, hogy bizonyos akadályok miatt még nem dolgozták ki az 1790-re szóló adókulcsot, ennek elkészítése végett kiküldik *Pottyondy* Józsefet, *Tököli* Pétert, a kincstári ügyészt, az egyik jegyzőt s a főpénztárost, kik a pénztárt is megvizsgálják s az eredményhez képest tegyenek jelentést a megyének. 11. A rendek úgy értesültek, hogy a mult évben szállított terményekért való kincstári kötelezvények részben még nincsenek kiállítva; kéri a helytartótanácsot, a tulajdonosok biztosítása végett sürgesse azon kötelezvények elküldését. 12. Mivel az ezen megye területéről sérelmesen elvett szent-annai tápintézet és alapítvány jótéteményeire az alapítónő szándékaihoz képest a szomszédos megyék, Békés, Csanád, Csongrád, Bihar és Temes is joggal bírnak, fölhíjják a nevezett megyéket, hogy az alapítvány visszahozatalát saját nevökben is sürgessék és szorgalmazzák. 13. A rendőrséget új alakjában, mint a nemesi előjogokkal ellenkezőt, örökre eltöröltnek nyilvánítják. 14. Mivel ismeretes *Kaunitz* herczegnek és első miniszternek a magyar nemzet iránt való jóindulata és hajlandósága, melynél fogva igen nagy része volt a bekövetkezett örvendetes változásban, ennek elismerésül nyilvánosan köszönetet szavaznak neki és fölkérik, részesítse a nemzetet továbbra is hatalmas oltalmában és gyámolításában. 15. Annak jeléül, mennyire megvígasztalta a karokat és rendeket a szent korona visszahozatala, elhatározták, hogy a parochiális templomban hála-istenitiszteletet tartanak s hogy e nagy kincs őrizetére önszántából nemesi bandériumot alakítsanak. Ennek tagjaiul még e gyűlés folyamában a követ-

kezők jelentkeztek: gr. *Fekete* János, báró *Büchler* József, *Edelspacher* Zsigmond, *Pottyondy* József, *Csernovics* János és Pál, *Tököli* Péter és Sebő, *Kászonyi* Károly és József, *Hendrey* András, *Stanislovics* György, *Vásárhelyi* János, *Nagy* József és János, *Putnik* Demeter, *Bene* Lipót, *Kovács* Mihály, *Bartosságh* Lipót, *Buczurka* György, *Beliczay* Sándor, *Faschó* János, *Frunner* Fülöp, *Remenyik* István, *Török* József, *Arady* Tamás s *Vörös* Antal¹⁾.

A bandérium egyenruháját (és pedig ezt már magyar nyelven) ilyennek határozták: *Mente* sötétzöld posztóból, fekete báránypremre ötrendű gombbal, arany lánczolóással és sujtással készítve. — Királyszín-veres posztóból három rendű kisebb gombbal, arany lánczolóással, az alsó részén mintegy övformát mutató szélesebb arany paszománttal készített újjatlan *dolmány*. — Ugyanolyan királyszín-veres posztóból széles arany paszománttal és sujtással, fekete puléderrel gazdagon kihányt *nadrág*. — Zöld karmazsinból sárga réz (megaranyozott) sarkantyúval, veres karmazsin sarkkal készített *csizma*. — Széles magyar, gazdagon megaranyozott *kard*, arannyal kitűzött *kardszija*, fekete bársonyból készített *tarsoly*, melyen a magyarországi szent korona és az ország czimere annak különböző színei szerint gazdagon kivarrva látszanak; zöld selyemből arannyal vegyített *kard-vitézkötés*. — Magyar *kalpag*, melyet szép kócsagtoll és hasonlóképen zöld selyem, arannyal vegyített, lefüggő vitézkötés ékesít. — Egy következőképen fölékesített *paripa*, úgymint: magyar nyereg és vereskirály színű posztóból, arany paszomántos magyar csótárral, fekete fényes bőrből, réz (megaranyozott) boglárokkal s lánczokkal, függő holddal és csillaggal ékesen elkészített szerszám. A főtisztek az altisztektől abban fognak különbözni, hogy amazoknak a mentéjét arany paszománttal gazdagon készítetik. A mentéken megaranyozott kettős keresztláncz lesz, melynél egyik oldalán a nemes vármegyét jelentő betűk, *C. A.*, a másikon *pro L. P.* (pro libertate patriae) felfüggesztett címeren fognak láttatni; emezeknek pedig a mentéjét, különbség végett, csak arany lánczolóással és sujtással ékesítik.

Megvívásztalódva vették ezután tudomásul gr. *Pálffy* Károly udvari kancellárnak Bécsből, márcz. 4.-én és a helytartótanácsnak másnap kelt

¹⁾ Május 5.-én egyes nemesek, kik személyesen nem vehettek részt a korona őrzésében, a bandérium költségeire a következő ajánlatokat tették: *Almásy* Pál főispán 50 aranyat; gr. *Fekete* János vezérőrnagy (ki különben a csapatot is vezetni fogja) és *Lovász* Imre alispán 5—500 frtot; b. *Büchler* helytartósági tanácsos 50, *Deschán* József 25, *Orszáti* Péter 20, *Vizner* Ferencz 12 aranyat; *Gaal* József 75, *Edelspacher* György 70, *Institoris* György 50 frtot; *Remenyik* István egy paripát s a bandérium együttlétének idejére naponkint 2 frtot. Május 21.-én a kisgyűlés *Edelspacher* alispánnak a bandérium költségeire 3000 frtot előlegezett a házi pénztárból. A bandérium 11 tagja, *Edelspacher* kapitánysága alatt, a május 21.-iki közgyűlése esküdött fel az ország és a szent korona iránt való hűségre.

leíratát, melynek értelmében *II. Lipót* magát minélelőbb megkoronáztatni szándékozik. Ezt a többé-kevésbbé fontos intézkedések bejelentésének egész sora követte. A helytartótanács például márczius 2.-án tudatta, hogy az ország összes királyi biztosai és főispáni helytartói föl vannak mentve hivataluktól; mihez képest a tőlük kapott s még elintézetlen rendeleteket alkotmányosan tárgyalja a megye, a működésben levő tisztikart pedig az áprilisi közgyűlésig ideiglenesen erősítse meg, mi meg is történt. — Némi vitát keltett az igazságszolgáltatás ügyében márczius 5.-én kiadott rendelet. Abban ugyanis, hogy főbenjáró ítéletekben az ügyésznek az úri- és megyei törvényszékektől egyaránt kegyelmi kérvényeket kell fölterjeszteniök, mialatt az ítéletet végrehajtani nem szabad, a gyakorlat mellőzését s a bíróság tekintélyének csorbítását látják. Kijelentik tehát, hogy annyival inkább kívánnak ragaszkodni a régi eljáráshoz, mert példák bizonyítják, hogy e tájakon az elszaporodott rablások és tolvajlások megszüntetése végett kiváló szükség van a régi intézkedések föllevenítésére.

Nem folyt le símán az új főispán kineveztetésének ügye sem. A helytartótanács febr. 12.-én ugyanis tudatta, hogy e méltóságra a fejedelem zsadányi *Almásy* Pált, a pesti kerület királyi biztosát nevezte ki. S a megye nyomban fölkerlte e legfőbb kormányszéket, eszközölné ki, hogy főispánok csak olyanok legyenek, kik el vannak látva a törvényben követelt képesítéssel, mire az udvari kancellár és az országbíró figyelmét is felhívta. Nem hozott külön határozatot *Almásynak* Pestről február 16.-án írt levelére, melyben kineveztetését hírül adva, szolgálatait addig is ajánlja, míg működését törvényesen megkezdhetné. — Ezzel kapcsolatban azonban felolvasták a február 24.-én tartott közgyűlésen a főispán üdvözlétére kiküldött bizottság jelentését, mely szerént, mivel ők Pesten, hol a kisgyűlés utasításához képest valóban megjelentek, úgy értesültek, hogy azon megyék karai és rendei, melyekben a törvényes főkormányzatot azelőtt királyi biztosok vezették, azokat, mint kik az ország törvényei, nevezetesen az 1647: LXXV. t.-cz. és Mátyás király 6. decretuma LX. cikkének ellenére nyerték méltóságukat s azonkívül a szokásos kinevezési oklevéllel sem voltak ellátva, de le sem tették a törvényes esküt, közmegegyezéssel nem fogadhatják; miért ezen küldöttség is elállott ő nagyméltósága meglátogatásától és üdvözlésétől¹⁾). A karok és rendek egyhangúlag megnyugodtak eme jelentésben s a vármegyétől elbúcsúzó volt királyi biztos, gr. *Haller* József levelére is csak az udvariasság legridegebb szabályai szerént feleltek.

Így folyt le az Aradmegye történetében korszakot alkotó eme közgyűlésnek első napja.

Másnap, mindjárt a tanácskozások elején, elhatározták, hogy a helytartótanácsnak márczius 2.-án kelt felszólításához képest *II. József* lelke

¹⁾ A három úr pesti útja mindössze 50 frtba került.

nyugalmáért gyászmisét mondatnak. Pusztán közigazgatási kérdésekkel ezúttal sem foglalkoztak a rendek. Bihar, Hont, Nógrád, Pest és Zemplén rendeinek az alkotmány teljes helyreállítása iránt tett fölterjesztéseihez a megye szomszédi vígasztalódással és jóindulattal csatlakozott s a helytartótanácshoz, a primáshoz, a kancellárhoz és az ország bírójához ez értelemben intézett fölterjesztést. Magáévá tette Szabolcs azon óhajtatását is, hogy a királyi tábla felállításánál csak oly egyéneket vegyenek tekintetbe, kik a törvényben kívánt képesítéssel bírnak. Aradmegye a nevezett zászlósurakat e tekintetben az 1655: XXIII., 1681: XXIX. és 1715: XXIX. t.-cz. rendelkezéseire figyelmeztette. Azután tudomásul vették a hajdúkerületnek február 15.-én kelt azon értesítését, hogy helyreállítván e törvényhatóság, működését újra megkezdette. *Descő* Ádám bánati tartományi biztosnak a mehádiai táborból márcz. 12.-én tett azon megkeresésére, hogy 3000 mázsa szénát fuvarozzanak a sereg számára, a megye hangoztatta ugyan, hogy mindez törvényellenes, hogy a szegény népet a háború terhei már egészen kimerítették, hogy az igás lovak és marhák leromlottak, vagy éppen oda is veszttek, hogy a tavaszi munkák is igénybe veszik a népet stb.; mivel azonban szívükön hordják az édes hazát védő katonaság ellátását s mivel az ellenség torkában levő eme vidék oltalma is követeli segélyöket, a kívánt fuvar előállítását valóban elrendelték. — Ellenben határozottan megtagadták az aradi katonai tárházfelügyelőség azon felszólítását, hogy Mezőhegyesre 6000 p. mérő zabot szállíttassanak; csupán annyit engedtek meg, hogy a mezőhegyesi uradalom készpénzen fogadott fuvarokon vitethesse el ama gabonát. Végül arra kérték a helytartótanácsot, hogy a vetőmagban és kenyérben egyaránt szükségét látó népnek — és pedig, az előrehaladott időt tekintve, mielőbb — államsegélyt adjon. S miután a felolvasott jegyzőkönyvet egyhangúlag helybenhagyták, elrendelték annak *kinyomatását* s az összes megyékhez való megküldését.

A karok és rendek szétszólása után már harmadnap kisgyűlést kellett tartani, hogy eleget tegyenek azon földesurak kívánságának, kik az ápril 12.-re kitűzött közgyűlést azon okból kívánták elhalasztani, mert különben nem jelenhetnének meg Temes- és Csongrádmegyéknek ugyanekkor tartandó közgyűlésein. Új határidőül valóban ápril 16.-át jelölték ki.

Az ápril 16.-án megnyílt közgyűlés nem foglalkozhatott tisztújítással és *Hendrey* András főjegyző egyelőre csak *Tormásy* Antal első alispán lemondását jelenthette be. *Klobusiczky* Antal kir. tanácsos javaslatára azonban addig is, míg az új főispán elnöklete alatt széképítő gyűlést tartathatnának, ideiglenesen alispánt kellene választani; s e célból *Kászonyi* András érdemeire emlékezteti a vármegyét. Ez azonban *Kászonyit* nem ajándékozta meg bizalmával, hanem a közszeretnek örvendő *Edelspacher* Zsigmondot helyettesítette alispánnak, kit ugyan szavazattöbbséggel választottak meg, de kit azután az ellenpárt is megéljenzett. A teremből jelölt-

társával együtt eltávozott *Edelspacher* visszahívatván, azonnal letette a tiszti esküt s a gyűlés az ő vezetése alatt folyt tovább.

Alkotmányos érületének adta jelét az új főispán, *Almásy*, midőn székét elfoglalni nem sietett. Ő ugyan már február 16.-án jelezte saját kineveztetését, mivel azonban e kinevezést törvényesnek az udv. kancellár maga sem tekinthette, márczius 15.-én Bécsben a trónörökös őt új kinevezéssel látta el. E szerint Aradvármegye főispánságát ő, ki előbb Pest-Pilis-Solt törvényesen egyesült vármegyéknek valóságos főispánja, Heves-, Nógrád- és Fejérmegyéknek pedig főispáni helytartója volt, mint galanthai gróf *Fekete* György halálával üresedésbe jött méltóságot kapta annak minden hatóságával, kiváltságaival és szokott jövedelmeivel. Erre a trónörökösnek márcz. 29.-én tett azon kijelentése következett, hogy uralmát ő a királyi örökösödésről szóló törvények hű megtartásával akarván megkezdeni, nádorválasztás, királyi hitlevél, koronázás és utóbb is mind a végett, mi kedvelt Magyarországnak hasznára és javára válik s mik alkalmasak arra, hogy a magyar népet a szeretet és hűség örökös kapcsával csatolják hozzá, pünkösöd után való keddre, vagyis jún 6.-ára Budára ezennel országgyűlést hirdet. Szokás szerint e megye is válaszszon tehát két, a békét és közjót szerető követet. S ezzel együtt olvasták föl a főispánnak Pesten, ápril 13.-án kelt azon levelét is, melyben beigtatása napjául ápril 28.-ikát tűzi ki olykép, hogy az idő rövidsége miatt más felavató meghívása nélkül egyszerűen a rendek kezeibe teszi le esküjét s 30.-án a tisztújítást is megtartja.

A nem csekély fontosságú négy ügyben közös határozatot hoztak a rendek, mivel összefüggést láttak bennök. Nem kaptak ugyan választ a helytartótanács hozott multkor tett azon fölterjesztésekre, hogy főispánokká csak törvényes képesítésű egyének neveztesse ki; remélik azonban, hogy a most kinevezett főispánban együtt vannak a megkívántató tulajdonságok s az újraélelt boldogság szeretetétől ösztönözötve, a már amúgy is kihirdetett közgyűlésre az eskü letétele végett őt meghíni határozzák. A meghívó bizottság tagjai: Ötvenes *Lovász* Imre s *Tököli* Péter táblabíró és *Stanislovics* György szolgabíró. S ezek kérjék meg őt, hogy mégis gondoskodjék beigtatóról, mert úgy tudják, hogy gr. *Teleki* örömmel elvállalná e tisztelet s hogy ezért és mivel némely szomszédmegyék, mint pl. Csanád, ápril 24.-én, Békés pedig 26.-án, oly későn tartanak közgyűlést, hogy a beigtatásra alig küldhetnének képviselőket, tegye át ennek határidejét május 3.-ára, a tisztújítását pedig 5.-ére. Összeírták a helytartótanács felhívásához képest a főrendiházban való megjelenésre jogosított családokat is. Ilyenek e megyében: báró *Péierffy*, gróf *Fekete*, báró *Büchler*, gróf *Károlyi* és báró *Haruckern*, ki azonban Békésvármegye útján fogja nyerni meghívólevelét.

A közgyűlés többi napján apróbb folyóügyek kerültek tárgyalás alá

s ezek közül csak néhány közérdekű kérdés magaslott ki. Ilyen volt a helytartótanács értesítése, hogy ő felsége a halálra ítélt megkegyelmezésének jogát magának tartván fel, az ezek iránt való kérvényeket a hét-személyes tábla elkerülésével egyenesen hozzá kell beadni. Ez és a helytartótanácsnak az Aradmegye márczius 19.-iki közgyűléséből tett fölterjesztésre ápril 9.-én kelt ismételt kijelentése ellen, hogy a megkegyelmezés joga a királyt illeti, a rendek mint törvénybe ütköző eljárás ellen ápril 20.-án újra tiltakoznak s az ügyet az országgyűlés elé kívánták utasítani, épp úgy, mint a Biharmegyének ápril 10.-iki közgyűlésében tárgyalt közjogi kérdéseket. Ápril 21.-én ismét egész csomó vármegyének hasonló tartalmú átíratát olvasták fel; így pl. Nyitraét és Szepesét, mely megyék legélesebben ítélték el a lefolyt önkényuralmat. A megye kijelentette, hogy valamennyiökkel egyetért; a mi azonban csak viszonylagos értékű nyilatkozat, mert egyes, éppen nem alárendelt fontosságú részletekben, nagyon is eltértek egymástól az átíró vármegyék. Élveztek azonban az egymás közt való levelezésnek régen eltiltott jogát s némely csiklandós vagy túlzó közjogi felfogáson az udvariasság egy-egy szóvirágával estek túl.

Az ápril 22.-én szétoszlott s május 3.-ára hirdetett tisztújító közgyűlés közt csak egy közgyűlést tartott a megye, mely egyre szívesebben foglalkozott országos ügyekkel, úgy, hogy tanácskozásai szélesebb körök figyelmét is kéri demelték. A május 3.-ára hirdetett közgyűlésre nagy számban jelent meg Arad és a szomszéd megyék nemessége s papsága. — *Edelspacher* alispán javaslatára először is küldöttséget választottak a főispán meghívása végett, melynek tagjai voltak: *Kászonyi* András, *Salbek* György, *Bánhid*y János, *Török* Albert táblabírák, *Kovács* Mihály rendes és *Remenyik* István helyettes szolgabírák. A küldöttség Arad- és Temesmegyék bandériumai s nagy sokaság kíséretében vonult a főispán lakására. A megye nevében *Kászonyi* üdvözölte őt, mire *Almásy* hazafias beszéddel válaszolt. A rendek kérelmére azután a minoriták templomába vonultak, hol a Veni Sanctét *Kőszeghy* László csanádi kanonok (utóbb püspök) énekelte. Csak azután tért vissza a fényes sokaság a megyeházába.

Almásy főispán *magyar* beszéddel üdvözölte a megyét. Örömét s lelkének benső gyönyörűségét találta abban, hogy bár semmi érdeme sincs e megyében s bár senkit sem számíthat lekötelezettjei közé, mégis oly nagy örömmel s ünnepélylyel sietett eléje a nemességnek s a népnek férfia, asszonya, apraja, nagyja és szemeikből, lelkeikből olvashatta ki a bizalmat és szeretetet. Mert húsz évet töltött ugyan az állam és a király szolgálatában, e vármegye iránt azonban nem nyílt alkalma érdemeket szereznie. Így csupán a karok és rendek udvariasságának s jóindulatának tudhatja be a ráhalmozott kitüntetések. Örülne, ha nem kellene emlékeznie róla, de nem hallgatja el, hogy a pesti kerületben »egy időben« viselt gyűlölt és terhes hívatalt (a királyi biztosságot) a haza és közjó

érdekében s polgártársai javára igyekezett fölhasználni, a mennyire azt a súlyos és nyomott körülmények engedték. Úgy, hogy ama kerület rendei őt örökre méltónak ítélték a jó polgár nevezetére. Jó lelkiismerettel lépett tehát e megyébe, melynek jóakarátát ékes szavakban kérve, felolvastatta márczius 15.-én kelt kineveztetését. A közgyűlés nevében szintén magyar beszéddel üdvözölte őt *Török* Albert; kár, hogy beszéde szintén csak latin kivonatban maradt reánk. Elmondta, hogy dícséretet érdemel a harcznak azon módja s a fegyvernek ereje, melylyel a nemes magyar nemzet győzelmet aratott II. Józsefen, ki végre is helyreállítani kényszerült az ősi szabadságot, visszahozni a szent koronát és jogaiba visszahelyezni a nemességet. S a nélkül történt ez, hogy honfivér öntözte volna a hazát, hogy külső ellenség nyomúlhatott volna annak területére s hogy megrendült volna a nemesség ereje és száma. Az ország örök emlékezetű és a késő unokák számára is gyümölcsöző győzelmet szerzett magának. Jótevő bölcsesség adta vissza az állam törvényeit s az uralkodás díszére s az ország gyámolítására szolgáló szabadságot. Újra ez teremtette meg a törvényes közigazgatást, az igazságszolgáltatás és a közügyek tárgyalásának ősi módját; ez állította vissza a régi kormány székeket, bíróságokat és a megyéket. A visszaállított Aradmegye rendeinek kedélyét kiengeszteli az új főispán személye. A vármegye eleinte ellene volt ugyan az ő elfogadásának, mint ki a veszélyes időben a pesti kerületben a gyűlöletes királyi biztosságot vezette s nem alaptalanul félt talán azoktól, kik imént ily kerületek főnökei voltak; midőn azonban e megye a közhírből s Pestre a főispánhoz küldött követeinek jelentéséből, végre pedig most a főispánnak tapasztalt nyájasságából, atyafias indulatából s mindnyájuk iránt mutatott különös hajlandóságából meggyőződött s hallotta, ő nagyméltósága mily szentül ígéri, hogy megőrzi a haza iránt való hűségét és kegyeletét, elfogadják és hajlandók bevezetni ő nagyméltóságát a főispáni székbe, de azon hozzáadással, hogy a *karok és rendek által közakarattal elfogadott eskümintá szerént* esküdjék meg a rendek színe előtt¹⁾. Kéri a főispánt, összes erejével s igyekezetével gyógyítsa a sebeket, orvosolja az igazságtalanságokat s férfias bátorsággal és kitartással küzdjön a haza javáért; lépjen jeles elődeinek, *Grassalkovics* Antalnak és *Fekete* Györgynek nyomába és bővítve szállítsa át ezeknek dicsőségét a megye késő ivadékaira is. Végül a rendekhez fordulva, lelkökre kötötte, hogy mint a haza törvényes polgárai, szívvel, lélekkel küzdjenek a maguk és övéik

¹⁾ Hasonló szellem vezette május 3.-án Szabolcsmegyét. Ott *Sztáray* Mihály gróf azon okból mondott le főispánságáról, mert azt törvénytelen és meg nem koronázott királytól, II. Józseftől kapta; a rendek azonban őt addig, míg a király törvényesen megkoronáztatnék, behelyezik a főispáni székbe s ebben ideiglenesen egyhangúlag megerősítik. Aradmegye rendei május 7.-én utánzatra s az utókor emlékezetére méltó ritka tettnek nyilvánították, hogy *Sztáray* így védelmezte a törvényt s a municipális jogokat. (*Sztáray* 49 éves korában, 1798-ban hivatal nélkül hunyt el.)

boldogságáért, a haza üdvéért; az elkezdett munkákban legyenek erősek, elhatározásaikban állandók, azok végrehajtásában összetartók és bátrak; álljanak ellen a viszontagságok viharainak; együtt találja őket a veszedelembe jutó haza és, ha kell, vérökkel is váltsák meg annak szabadságát.

Alig némúlt el a szép beszédre fölhangzott tetszészaj, *Kőszeghy* esanádi kanonok ünnepélyes csendben olvasta fel az eskümintát, melyet a főispán utánamondott. *Almásy* hangoztatta azután, hogy bár minden alkalommal s minden időben bebizonyította a haza iránt való hűségét, mégsem vonakodott letenni a rendektől *kívételképen* kívánt esküt. Hazafias szellemét, a szabadság iránt való szeretetét kész megbizonyítani azzal is, hogy inkább méltóságát és rangját áldozza fel, semhogy végrehajtsa a törvényhatósági jogokkal esetleg ellenkező királyi parancsokat. És ha a rendek előtt gyanús azon eskümintá, melynek letétele mellett foglalta el ő a királyi biztosságot, a hullámozó kedélyek lecsillapítására a királyi kancellár el fogja küldeni annak hiteles másolatát, melyből meggyőződhetik a megye, hogy ő a főispánok szokott eskümintáját tette le. Minden körülmény közt ajánlja magát a rendek kegyébe és barátságába¹⁾.

A fölhasználatos vivátozás után a főispán kijelentette, hogy ő, mint új ember, a rendeket nem ismeri ugyan kellőképen s így nem is járhat el biztosan; az 1613: XXIV. t.-cz. értelmében azonban már most kinevez *45 táblabírátt*.

A főispán megnyitó beszéde után *Edelspacher* Zsigmond a maga és az egész tisztikar nevében lemondott, mit a rendek elfogadván, a főispán »erélyes« beszédben hangoztatta a szabadválasztás szükségét, czélját és méltóságát. Erre felolvasták a kijelölő bizottság által készített névsort; *Edelspacher* Zsigmondot egyhangúlag választották első alispánná. Azután a többi tisztséget is betöltötték²⁾. A megválasztottak azonnal letették a tiszti esküt s éljenzések közt foglalták el a számukra fentartott székeket. Felhítták azonban őket, hogy a mennyiben nemességüket még nem igazolták, azt utólag tegyék.

S most az országgyűlési követek választására tért át a közgyűlés. — Először is galanthai gróf *Fekete* János vezérőrnagynak ápril 29.-én kelt levelét olvasták fel, melyben tekintetbe véve a haza iránt érzett szeretetét, annak bővebb bebizonyítása végett, talán *Mirabeau* példáján indulva, egyik országgyűlési követül kéri magát kijelölni. A rendek nyilatkozata szerint, mivel e kívánatnak sem az ország alkotmányában, sem az őseiktől hagyományozott szokásban nincs alapja, bennök annál nagyobb bizalmatlanságot kelthet az, mert azon szomorú nyomok, melyek nemrégiben s újabban is mutatkoztak jogaink s kiváltságaink összetiprásában, úgy, hogy majdnem

¹⁾ A megye e beszédét s a márcz. 19.-iki közgyűlés könyvét kinyomatván, ennek fejében szept. 3.-án 344 frtot utalványozott a temesvári könyvnyomtatónak. — ²⁾ Teljes névsorukat l. *Márki*, 1790-ből. Hazánk, VI. 581.

örökre eltemettek, minden bizonnyal némely mágnásnak és főúrnak képtelen és álnokpolitikájára vezethetők vissza, kik a haza iránt való hűségéről megfélemlítve, tettben és gondolkozásban teljesen udvaroncok lettek. A mellett a régibb és újabb országgyűlések történetei elég bizonyosságot szolgáltatnak amaz előítéletekről, a mik a mágnásoknak a nemesekkel való ellenségeskedésében és a haza javával nem törődő érzületében mutatkoztak. Ők ismerik a grófnak e levelében is kifejezett igaz magyarságát s a haza boldogságának előmozdítása iránt buzgó szeretetét, lelkesültségét; s méltányolják azon óhaját, hogy ő, kinek ülése és szavazata van a főrendek tábláján, erről lemondva, az országgyűlésen mint a megyei nemesség követe jelenjék meg, kész lévén letenni a rendek által előírt eskűmintát is. Ez okból kivetik szívökből a mágnás iránt érzett bizalmatlanságot s megbízva a gróf kitűnő tehetségeiben s az ország dolgaiban való jeles jártasságában, a legerősebb reményt táplálják törekvéseinek sikerei iránt; miért is őt e megye részéről ezennel országgyűlési követté választják¹⁾ s melléje *Kászonyi* Andrászt adják követtársúl.

A követi útasítások kidolgozására az alispán elnöklete alatt bizottságot küldtek ki.

Milyen szellemben fognak azok készülni, abból is lehetett sejteni, hogy midőn II. Lipót márczius 23.-án kelt kijelentése szerint nem fogadhatja el némely megye utóbbi közgyűléseinek olyas határozatait, melyek alig egyeztethetők össze a kormány tekintélyével, a közjó fentartásával, sőt magukkal a törvényekkel s felhívta a megyéket törvényes mérsékletre, s az erőszakoskodástól való tartózkodásra: Aradvármegye ezen rendeletről legkevésbé sem érezte magát találva, sőt kijelentette, hogy tárgyalásai mindig tisztelettel teljesek és engesztelékenyek voltak, hogy azonban a törvények értelmezésének szabadságát senki sem vitathatja el tőlük.

Valóban, higgadság és törvényszerűség jellemzi a két *Wenckheim* báróval szemben való eljárásukat is. *Wenckheim* József altábornagy és *Ferencz* vezérőrnagy ugyanis arra kérte a megyét, hogy II. Józseftől nyert honosíttatásuknak az országgyűlésen való elismerésére, illetőleg kihirdetésére szavazatát adja, mit azonban ez *megtagadott*. Hivatkozott e részben az 1550: LXXVII. t.-cikkre, mely szerint érdemes embereket a király ugyan országgyűlésen kívül is, de mindig magyar tanácsosainak meghallgatásával és pedig az 1542: L. és 1575: XVIII. t.-cikkben körülírt ünnepiességek és föltételek mellett ajándékozhat meg indigenatussal. Már pedig *II. József* idejében nem volt betöltve a nádori méltóság, mely előtt kell esküt tenniök az országgyűlésen kívül honosítottaknak; de maga *II. József* sem volt megkoronázva s a *pragmatica sancti*óban kikötött hitlevelet sem adta ki, úgy hogy kiváltságait, intézkedéseit nem is lehet

¹⁾ A gróf a választást május 23.-án igen hazafias és lelkes hangon tartott levélben köszönte meg, mit a jún. 5.-iki kisgyűlés örömmel vett tudtúl.

érvényeseknek tekinteni. Semmis tehát az egész indigenatus, lényegében törvénytelen s a megyei rendek még csak annyit sem tehetnek, hogy az országgyűlésen megerősítésre és ünnepélyes kihirdetésre ajánlják azt. Mivel azonban a nevezett Weinckheimok anyai ágon *Haruckern* Györgytől származnak, kit a magyar nemzet iránt szerzett érdemeiért már az 1723: CXXIX. t.-cz. az indigenák közé igtatott; mivel anyai jogon Arad-, Békés-, Csongrád- és Csanádmegyékben nagy uradalmaik vannak s mivel a Mária Terézia és II. József alatt folytatott hadjáratokban bebizonyították a király iránt való hűségüket s az ellenséggel szemben bátorságukat, ha az országgyűléstől, a hová tartozik az idegenek bevétele, a *II. József* oklevelére való hivatkozás nélkül kéri honfiúsíttatásukat, a megye is megígéri buzgó támogatását s kész ez iránt útasítani a jövő országgyűlésre küldendő követeit.

Még ridegebben fogadták Pécs városának márczius 25.-én kelt azon kérelmét, hogy az országgyűlésen a megye követei a Pécs számára Mária Terézia által országgyűlésen kívül adott szabad királyi városi rang becikkelyezésére szavazzanak. A rendek elismerik ugyan, a városok felszabadítása és számuk nevelése mily díszére válik az országnak, a nemzet művelődésének, a művészetek ápolásának s a kereskedelem gyarapodásának; mivel azonban a *negyedik rend* száma már felül is múlja a nemese-két, úgy hogy változhatatlanul megsemmisíti a nemesi rend túlnyomóságát; s mivel az 1687: XVII. t.-cz. is tiltja a szabad királyi városok számának növelését, a más módon felszabadítottakat pedig föl nem szabadítottaknak tekinteni rendeli, azért Pécs városának eme fölszabadítását a megye az országos sérelmek közé igtatattja¹⁾.

S ha már féltékenységet tanúsítottak a tényleg megalakult negyedik rend iránt, egyáltalán nem akarták megengedni, hogy megalakuljon az *ötödik*. Zemplénavármegye ugyanis ápril 17.-én pártolólág küldte át a *magyar ezredek* kérelmét, hogy képviselőik ülésel és szavazattal bírjanak az országgyűlésen, a magyar ezredek béke időben itthon állomásozzanak s hogy a magyar nemeseknek ily ezredekben a tisztségek betöltésénél előnyt adjanak az idegenek fölött. — Aradmegye egészen törvényesnek találta, hogy béke idején a magyar katonaság itthon legyen, az idegent pedig kivigyék, mert ezt az 1659: XXV. t.-cz. is kívánja, valamint az 1608: XI. és 1662. VII. t.-cz. követeli, hogy a tisztségek betöltésénél született magyar nemesek előnyben részesüljenek. E két dolognak az országgyűlésen erélyesen való támogatását meg is ígérte. A mennyiben azonban törvényesen csupán négy országos rend van bevéve, egy ötödiknek felállítása azért is fölös-

¹⁾ Nem voltak azonban ellenére Pozsega és Károlyváros becikkelyezésének, de kikötni kívánták, hogy az 1765. után felszabadított városoknak az országgyűlésen szavazatuk ne legyen. A II. Józseftől szabaddá tett Temesvárt ismét azzal útasították el, hogy egészen újból kérje a kir. városi kiváltságokat.

leges, mert annak tagjai a három első rend egyikébe, vagy másikába tartozván, különben is képviseltetnek az országgyűlésen. Szomorú követkevésekkel járhatna, ha a katonai rend politikailag külön álló renddé alakúlna. Ez ellen egymaga is elegendő érv, hogy a Magyarországon lévő egész katonaság zsoldot húz. Nem volna helyes, hogy az ország többi szabad rendjével egyenlő ülése és szavazata legyen; de meg a nádor, mint a magyar katonaság főkapitánya, az országgyűlésen különben is hívataltból védi a katonaság ügyeit. E pontot tehát nem fogják pártolni.

Talán kicsinyes a követekre nézve (Trencsénmegyének ápr. 8. és ápr. 16-iki indítványához képest) hozott azon határozat, hogy a nemes követek, »lelkök benső egyetértésének külsőségeiben nyilvánítása végett« egyenruhában jelenjenek meg az országgyűlésen; de valóban figyelemreméltó az a megokolás, melylyel Szabolcsmegye ápril 22-iki indítványát támogatták. Aradvármegye abban látta a haza üdvének s az ország gyökeres szabadságainak legfőbb biztosítékát, ha elhárítanak minden akadályt, mi gátolja a követeknek és az országosan egybeseregülő rendeknek kezdeményezésre, tanácskozáásra és határozatra való szabadságát, míg az ország közállapotaira nagyon veszélyes volna ennek ellenkezője és az, ha pusztán és szabadon a követek véleményére és tetszésére bíznák a haza üdvét, vagy örök boldogságát. Hogy tehát a követek kárhozatosan ne hallgassanak oly dolgokról, miket a haza javára bátran és állhatatos lélekkel kell indítványozniok s hogy ne hallgassanak akkor, midőn olyat kívánnak tőlük, mi nem hangzik össze a haza törvényeivel s veszélylyel járhat; hogy a maguk hasznát keresve, ne hajoljanak meg a tőlük talán ily veszedelmezt kívánó felsőbb parancsnak; hogy mérhetetlen ígéretnek se ernyeszszék meg férfias állhatatosságukat; hogy a legfelsőbb kegy elvesztésével való ijesztgetés se tegye őket csüggettegekké; hogy csellet, fortélylyal se felejtethessék el velök a haza iránt tartozó hűséget, és hogy félve a jelen viharától, vagy a jutalmakkal kecsegtető jövőben bízva, önkényelmöknek utána ne helyezhessék a haza javát: méltónak és üdvösnek találta Aradmegye, hogy a főispán, a követek s a közjó érdekében itthon dolgozó hatósági tisztviselők számára kötelező eskümintát szerkesztessenek.

A *jobbágságra* nézve nem volt egészen nyugodt a megyei urak lelkiismerete. Szatmármegye ápril 19.-én a hunyadmegyei parasztlázadás lefolyásáról kérvén értesítést, hasonló veszélylyel szemben jövőre közös eljárást javasolt. Arad kijelentette, hogy nincs tudomása egy hunyad-, vagy zarándmegyei parasztmozgalomról és a Zarándhoz ez ügyben intézett kérdés megnyugtatólag hangzik; ha azonban rossz hírek érkeznek, nemcsak tudósítják azokról Szatmárt, hanem számítnak is támogatására. S már is megbízzák az aradi és borosjenői járás szolgabíráit, ügyeljenek a határos erdélyi oláh parasztlázadalmaira s a legkisebb zavargásokról is idején értesítsék az első alispánt.

Zarándvármegye később, június 8.-án, csakugyan figyelmeztette Aradot egy Hunyadmegyéből jövő gör. kel. esperesre, négy pópára s öt paraszt képhordóra, vagy ikonariusra, kik abban a gyanúban állnak, hogy lázadást akarnak szítani az oláhok közt. A megye június 17.-én kijelentette, hogy ily gyanús emberek idáig nem mutatkoztak s hogy még jelentést sem kapott róluk. De azt sem igen remélheti, hogy bejövetelök esetén is följelentnék őket az oláh községek, sőt inkább föltehetni, ismerve az oláh nép jellemét, hogy eltagadják és eltitkolják jelenlétöket. Ennélfogva, mivel e vidékek eleget szenvednek a nép zavargásaitól, meghagyja a szolgabírárnak, hogy a gyanús egyéneket minden habozás nélkül letartóztassák; azokat pedig, kik külföldiek, ha egyenesen nem vehetők is gyanúba, biztos őrizet mellett kísérjék túl a határon. Az uradalmi tiszték, a nélkül, hogy nagy zajt ütnének, szintén kellő figyelemmel és óvatossággal járjanak el s tegyenek meg mindent, mi szükségesnek látszik a közbiztonság megoltalmazására. Magának Zarándmegyének Arad kijelenti, hogy minden előfordulható esetben bátran számíthat támogatására. A megyék aggodalmait azonban az események nem igazolták¹⁾ s az 1784. évi rémjelenetek nem ismétlődtek. A lelkeknek ezen hánykódása bizonynyal nagyban hatott Aradra, hogy a jobbágyok dolgában aránylag szabadabban gondolkozzék sok más törvényhatóságnál.

Ily előzmények s oly fontos tárgyalások után, mik Aradvármegye közgyűlését közelvitték az akkori diaeták felszínéhez, csak sajnálhatjuk, hogy a követútasítások tárgyában kiküldött bizottság május 18—21.-iki ülésének eredményét, illetőleg május 26.-án a megyei közgyűlésen bemutatott s elfogadott munkálatát egész terjedelmében nem ismerjük²⁾. Egyébként utóbb is találtak pontokat, miket pótlásképen ez útasításhoz csatoljanak. Így pl. a francia forradalom szellőjének gyöngye fuvallata leng Zalamegyének május 4.-én tett azon indítványában, hogy az országgyűlés kétkamarás rendszerét egykamarássá alakítsák át, megtiltván a főrendeknek, hogy külön táblán tanácskozzanak, hanem ha a terem nem bírná befogadni a megjelenőket, *ősi szokás szerént a Rákoson*, szabad ég alatt gyülekezzenek össze; továbbá, hogy a báró és gróf czímek, miket a rendek megkérdezése nélkül hoztak be, megszűnjenek, a zászlósurak pedig ne csak a király hűségére esküdjenek meg, hanem az alkotmányra is. Aradmegye mindez iránt nem kívánta útasítani követeit. Szerénte nem a helynek, hanem a lelkeknek és szavazatoknak egysége és a haza védelmére szövetkezett erő adja meg az állam azon biztonságát és boldogságát, a mire ezen országgyűlésen is törekedni kell. Nem a két tábla

¹⁾ A helytartótanács azonban még szept. 10.-én (21,822. sz. a.) is inti a megyéket az oláh népmozgalmak szemmel tartására. — ²⁾ Erre hivatkozva, egyszerűen vették tudomásul Árva s több más megyének azon felhívását, csatlakozzanak az általuk készített követútasításhoz.

különválasztása, hanem a szabad tanácskozás és szavazás biztosítása a fődolog. A mi pedig a grófi méltóságokat illeti, ők azokat a haza díszére valóknak tekintik. Csupán azt kívánják, hogy az országgyűlés minden tagja letegye az általuk már korábban jelzett esküt. Ellenben elfogadták Zalának (május 11.-ikén tett) azon indítványát, hogy közérdekű határozataikat a megyék egymással közöljék.

Másnap (május 27.) Sárosmegyének II. *Lipót* márcz. 14.-iki leíratára adott választát tárgyalták, melyben e megye az ország főméltóságaiból kizárni követele mindazokat, kik *Fózsef* rendszerében első sorban szerepelve, nem a hon javát, hanem csak saját hasznukat keresték és sürgette, hogy ezeket a trónörökös még az országgyűlés összejövetele előtt foszssa meg állásuktól. Aradvármegye egyetértett abban, hogy valóban el kell mozdítani azon, a hazafiak legnagyobb méltóságaiba helyezett hűtlen polgárokat, kiknek tanácsára hajolva a különben jóindulatú fejedelem a kormányzatot zsarnoksággá, a szabadságot szolgasággá átváltoztatni törekedett s e tekintetben már útasították is követeiket; de semmikép sem helyeslik, hogy ez országgyűlésen kívül történjék. Mert hiszen még a *hazaárulás* vádjában is csak törvény szerént szabad eljárni; máskülönben igen szomorú következményű lehetne az a polgárookra nézve. Mivel ugyanis az ország a megkoronázandó királynak tényleg meghagyhatja az e fajta egyének eltávolítását és kárhoztatását, tőlük őt megszabadítani kívánhatja s követelheti, hogy jogait vele megoszssa; s mivel egyedül az országgyűlés ama törvényes tér, hol az ország hűtlen főurainak ügyében döntenit lehet, az országgyűlés pedig a nádori tekintély helyreállítása, és az ország zászlós méltóságainak följújtása előtt mint törvényes testület nem működhetik; azért e megyének szavazata oda megy ki, hogy az ország számára először rendes és törvényes bírakat kell adni, királyt választani, azt megkoronázni és csak azután lehet határozni a hűtlen urak elmozdítása és elmarasztalása dolgában. Csongrádmegye, még tovább menve, ápr. 28.-án azt kívánta, hogy a kir. biztosokat, mint a túrhetetlen sértések eszközeit, az országgyűlésről s más méltóságokból azonnal kizárják. Aradmegye azonban úgy találta, hogy ez a lakosságnak jelentős részét érdekelné, mert nincs kormányshék, nincs megye és törvényhatóság, melyekben ilyenek nem volnának; mivel pedig ez majdnem országos hiba, mely inkább érdemes szánakozásra, mint bosszúra s nem annyira a haza iránt köteles hűség megfogyatkozásából, mint inkább a fegyveres hatalom rettegéséből és az ellenállásra való képtelenségből származott, nem tanácsos kizárni a lelkekből és a tanácsshékekből a honfiak oly nagy részét, holott a haza jövő veszélyeivel szemben jobb a kedélyek megengesztelődése és az erők egyesítése; s helyesebb, ha megbocsátva nekik, a javulást ígérőket a haza közös oltalmára lelkesítjük. Arad csupán azokra nézve kívánja a Csongrádmegyétől javasolt szigorú eljárást, kik igen is buzgólkodtak a megbukott törvénytelen hatalom

támogatásában¹⁾. Majd elhatározta, hogy követei a többi követekkel egyetértve járjanak el és szavazzanak, mert egyesült erővel tenni és ellenállni könnyebb s az államra nézve semmiesem hasznosabb, biztos fenmaradására semmiesem üdvösebb, mint az egyetértés.

Egyidejűleg kardjaikat is csörtették kissé Aradmegye rendei. A helytartótanács ugyanis²⁾ azon okból tagadta meg a koronaőrzésre e megyéből küldött bandériumtól a kincstári jövedelmekből való segílyt, mert a bandérium nem-annyira a korona és ország védelmére, mint inkább a fény emelésére van rendeltetve; már pedig a háborús körülmények közt inkább engedjen a megye valamit a fényből. De nem engedett. Sőt szinte csodálkozott a kormány felfogásán; mert hiszen (oly előzmények után, mint a milyenek II. József idejében történtek, midőn önkényesen vitték ki az őrizetlen szent koronát) a nádori méltóság betöltetlenül állván, a koronáztatásig éppen a helytartótanácsot illetné a nemzet drága kincsének megőrzéséről való gondoskodás. Nem is annyira fénykifejtésről van itt szó, mint inkább a korona és az ország valóságos védelméről. Mivel pedig e megyében hatalmas kamarai jószágok vannak s pl. a modenai uradalom jövedelmei inkább illetik az országot, mint a királyi kincstárt, úgy, hogy *ez uradalom voltaképp a szent korona tagja*, áldozni kell abból nemcsak azokért, kik a királynak, hanem azokért is, kik megesküdtek, hogy az országnak s a szent koronának javára készek vérüket ontani. Míg azonban itt ily erélyesen sürgették a segílyt, nem fogadták el azt Arad kamarai várostól, mely 25 aranyat ajánlott a bandérium céljaira. Kijelentették ugyan, hogy egyeseknek a szent korona iránt való tiszteletről tanúskodó áldozókészségét szívesen látják, de a városnak, mint ilyennek, jövedelmét csak saját szükségleteire szabad fordítania.

Kedvező választ azonban a helytartótanácsból alig nyertek; júl. 10. legalább elhatározták, hogy mivel e bandérium nemcsak a megye tiszteletét tanúsítja, hanem az egész országnak is díszére, *az országgyűlésnek pedig oltalmára válik*, minden birtokos nemes önként áldozzék annak céljaira. Az urak nagyobb része saját költségén vállalkozott ugyan *másodszor* való fölmenetelre is³⁾; ötnek azonban külön segílyt szavaztak meg és pedig mindennapra egy aranyat⁴⁾.

¹⁾ Hasonló határozatot hoztak Pozsony megye ápril 9. s Mármaros május 6. kelt levelére. — ²⁾ Márcz. 7.-én 41,706/14,707. sz. a. — ³⁾ Először júniusban jártak fenn; s június 13.-án a temesiekkel együtt ők őrizték az országgyűlés parancsára a Szent Zsigmond-kápolnában közszemléletre kitett koronát, másnap pedig szent István jobb kezét is. (L. Márki, »A koronaőrző nemesek naplója« a Századokban, 1881. 341—2. l.) — ⁴⁾ Spech Nándor temes megyei birtokos júl. 10.-én Arad megye kisgyűlésén azonnal 50 rajnai frtot ajándékozott a bandérium javára. Csak aug. 17.-én értesült a megye gr. Pálffy kancellárnak még május 20.-án kelt leveléből, hogy a király az országgyűlés védelmére magyar ezredeket rendelt s hogy ily szűk időkből már azért sem kívánja a bandériumok felküdését, mert a koronázás határideje bizonytalan.

Hazafiság, honszeretet sugárzik ki a rendek minden tettéből. Midőn pl. a kapisztráni szent-ferencziek aradvári szerzetének megengedik a megyeszerte való koldulást, azt azon hozzáadással teszik, hogy »jámbor imáikkal és könyörgéseikkel kérik a jó Istentől az ország megmaradását és az állam boldogságát«¹⁾. Ez érzelm vezette őket, midőn örömmel fogadták Hunyadvármegyének ápr. 24.-én kelt azon levelét, hatnának oda, hogy oly hitlevél készüljön a jövő országgyűlésen, mely az erdélyi fejedelemségre is kiterjedjen; a melyben tehát a megkoronázandó fejedelem ne csak az erdélyi fejedelemség helyhatósági jogainak, szabadságainak és kiváltságainak megtartására esküdjék meg, hanem arra is, hogy *Erdélyt és Magyarországot elválaszthatatlan összeköttetésben tartsa* s hogy az Erdély rendein II. József rendszerétől ejtett sérelmeket orvosolni fogja. Pártolták a hajdúvárosoknak ápr. 23. kelt ama körlevelét is, melyben ez, a beszercebányai gyűlésen nyert jogaira hivatkozva, kiésköztetni kérte, hogy az országgyűlésre mint a 4. rend tagjait, őket is meghívják s ott ülésel és szavazattal bírjanak.

Ilyen nagy és elvi jelentőségű kérdések foglalkoztatták Aradmegyének a várva-várt országgyűlés megnyilta előtt tartott utolsó közgyűlését. Kérdések, miknek egy részére csak 1848 adott választ s miknek más része, mint pl. az önálló hadsereg ügye, a jámbor óhajtások közé tartozik ma is.

Június 17.-én Aradmegye rendei már megsokalták az országgyűlésre fölment követeik hallgatását s egyenesen felszólították őket, adjanak jelentést, mikor és kinek elnökle alatt kezdődtek a tanácskozások, mik voltak a királyi előterjesztések s mely időre lehet várni a koronáztatást?

A követeknek előttem ismeretes első tudósítása június 27.-éről kelt. Ezt, a következőkkel együtt, a megyének aug. 13. és 14.-én tartott közgyűlésén olvasták fel²⁾ s általában megnyugvással vehették tudtúl. Maga Fekete az országgyűlés legszabadabb szellemű tagjai közé tartozott s magatartásáért különösen a papság gyűlölte. Latin gúnyversekben támadták, de egy magyar védője, *Mátyási József* szerént³⁾:

»Nem adja Fekete pénzen a vallását,
Nem! — S nem is árulja szabadon-szólását.
Nem! Mert ha eladná, bizony, elvennétek,
S őtet is némává és rabbá tennétek,
Hogy sokasúlhasson pénzen vett vokсотok
S országunk vesztére nőjjon hatalmatok.«

A papság haragja egyrészt arra vonatkozik, hogy Aradvármegye követei, útasításukhoz képest, azt kérték, hogy a *görögkeletiek* szabadon

¹⁾ 1790. aug. 23.-án az aradi minoritáknak ugyanazon alapon engedték meg az alamizna-gyűjtést. — ²⁾ Ezeket ősmerttettem a »Hazánk«-ban, VI., 677—9. — ³⁾ *Közli Inre Lajos*, Irodalomtört. Közl., 1894., 199—208., különösen az utolsó lapon.

gyakorolhassák vallásukat s hogy e jogukat az evangélikusokhoz s helvét-hitvallásúakhoz hasonlóan be is czikkelyezzék; azaz, hogy vallásukat bevettnek nyilvánítsák. A karok és rendek azonban azt felelték, hogy ezt a becikkelyezést a görögkeletieknek maguknak kell kérniök. De ha Arad rendei ekként buzogtak is a g.-keletiek érdekében, náluk is hevesebb vitát keltett a temesvári g.-keleti *szerb congressus* ügye.

Aug. 16.-án ugyanis bemutatták a helytartótanácsnak július 21.-én kelt rendeletét, mely szerént ő felsége meghallgatván a nemrég (június 9.) elhunyt *Putnik* Mózes g.-kel. szerb érseknek és metropolitának a szerb papság és nemzet nevében hozzáintézett kérelmét, nemcsak azt engedte meg, hogy azon *nemzet* Temesvárott, minden osztályból választandó 25, összesen tehát 100 követ jelenlétében összegyűljön, ügyeit s kívánatait tárgyalhassa s új metropolitát, illetőleg karloviczi érseket válasszon; hanem báró *Schmiedfeld* János altábornagyot királyi biztosul már ki is nevezte. — Zarándvármegye azonban Körösbányán aug. 9.-én tartott közgyűléséből figyelmeztette az aradiakat, hogy júl. 21. (tehát, elég feltűnően, a helytartótanács rendeletének keltével egy napon) a püspök körlevelet bocsátott ki egyházmegyéje espereseihez, mint azt a halmágyi esperes gyűlésökben be is mutatta, mely szerént az esperességből két jártasabb papot s minden nagyobb községből egy bírát küldjenek sérelmeik jegyzékével a Temesvárott tartandó nemzeti gyűlésre. Mivel azonban a rendek a gyűlés elé a nép által terjesztendő sérelmeknek ezen módját szokatlannak s a mellett olyannak találták, mely a mult 1784. évi keserűemlékű parasztzavargás szomorú és végzetes eredményeit eleveníthetné föl, sőt, a hogy észrevették, az erdélyi szomszédos megyékben is, a sérelmek összeírásának ürügye alatt, összejöveteleket s tanácskozásokat rendeznek a parasztok, ezen tapasztalataikra kötelességök figyelmeztetniök Arad rendeit is. Hunyadvármegye viszont aug. 13.-án tartott közgyűléséből *Szeredai* Ignácot és *Keserű* Antalt küldte követségbe Arad rendeihez, hogy felvilágosítást nyerjenek az aradi püspök közlésének természetéről.

Aradmegye aug. 16.-án rögtön küldöttséget indított a püspökhöz, megtudni, a temesvári nemzeti zsinatra vonatkozó körlevelét miért nem hirdettette meg a megyei törvényhatóság útján s miért bizta meg ezzel közvetlenül a maga pópáit; a községek elöljáróit a községi pecsétekkel együtt miért rendelte be Aradra s hogy az egész dolog annál világosabb legyen, a küldöttek kérjék el tőle a körlevél s a megbízólevelek másolatait is. A püspök kijelentette, hogy körleveleiben a megyéjéhez tartozó községi bírákat és jegyzőket (a pecsétekkel együtt) azért hívatta Aradra, hogy a felsőbb rendeletről Temesvárra kitűzött nemzeti gyűlésre követeket válasszanak, ezek számára meghatalmazásokat, illetőleg megbízóleveleket állítsanak ki s hogy kívánataikat és sérelmeiket saját pecsétjeik alatt terjeszthessék föl. Ezen congressus az országgyűlés módjára van szervezve,

mely politikai dolgokat is tárgyalt és 100 követet olyképp küld, hogy a pápság, nemzet, katonaság és nemesség 25—25 egyént válasszon¹⁾, kik *Schmiedfeld* altábornagy s péterváradai várparancsnok elnöklete alatt a metropolita megválasztásán kívül a kívánatok és sérelmek megvitatásával is foglalkozzanak. A királyi tizednek számukra való átengedését azért kéri a nemzet, hogy a régebbi gyakorlathoz és egyezséghez képest azt a rendes pápság eltartására használhassa. A mi azon föltevést illeti, hogy a kibocsátott körleveleket a köznép könnyen félremagyarázhatja s hogy abban bízva, ellenszegülhet földesurainak s a közhatóságnak, még pedig annyival inkább, mert a még csak elengedni kért királyi tizedet már is kész megtagadni s a szomszéd megyében összejöveteleik alkalmával önérdékeket hajhásznak, a püspök biztosította a rendeket, hogy e megyében élő híveiért mindenkor kezeskedik. Ellenben elég okuk volna panaszkodniok a szomszéd erdélyi egyházmegyék földesuraira, kik a megjelenésben a községi bírakat akadályozták. Ezt a hatalmas nemzetet, mely mindig odaadó volt a kir. udvar iránt, a szelíd béke erősebb kapcsaival kellett volna fűzni a magyar nemzethez a helyett, hogy a most folyó országgyűlésen a nemzetet kérelmökkel elútasítsák; így történt, hogy a nemzet hathatós kívánatára az érsek a püspökökkel együtt sürgette ő felségénél ezen gyűlés megtartását. Mivel pedig ezen congressus, az országgyűléssel egyidejűleg fog folyni, egész határozottan kijelentette, hogy e miatt nem vélte szükségesnek hitfelekezete községeihez a politikai hatóság útján intézni körleveleit. A megye beérte azzal, hogy a püspök válaszárol a helytartótanácsot s Hunyad- és Zarándmegyét egyszerűen értesítse. — Ellenben szept. 28.-án kissé mereven jelentette ki a helytartótanácsnak, hogy midőn e megyében éhség uralkodik, nem a 12,000 szerb menekült ellátásáról, hanem saját atyafiainak fenntartásáról kell gondoskodnia.

Aug. 26.-án *Schmiedfeldet* Temesvárott a congressus küldöttségének élén *Avakumovics* aradi püspök fogadta²⁾ s a negyedik ülésben már tárgyalni kezdték a felírti javaslatot, melyben külön tartományt, vallászabadságot, egyenlőséget, a határőrök részére katonai igazgatást és kormányzótul egy főherceget kértek. Az alkotmányról fogalommal sem bíró katonáknak csakis egy ember merte fejtegetni a valóságos alkotmány elveit. Arad követe volt ez, a csak 30 éves *Tököli Sebő*, kit a szerbek előtt már családja történeti szerepe is népszerűvé s tekintélyessé tett³⁾. Bebizonyította, hogy a szerbek legfőbb veszedelme éppen I. Lipót két kiváltságlevelé; mert ez teremtette meg kivételes helyzeteket, melynél

¹⁾ Feltűnő, hogy a helytartótanácsnak még aug. 9.-én 20,101. sz. a. kelt azon rendeletéről, hogy Arad-, Torontál-, Temes-, Bács- és Tolnamegyék görögkeleti nemeseiből 25 követ küldendő az »illyr nemzeti congressusra«, csak november 8.-án vehetett tudomást Aradmegye. — ²⁾ A temesvári szerb congressusról bővebben *Márki*, Aradi Közlöny, 1884., 121., 123. és 124. sz. — ³⁾ *Hadi Történetek*, 1790., 317. l.

fogva nem részesülhetnek a magyar alkotmány áldásaiban. S nem helyes, hogy csupán a királyhoz fordulnak kérésökkel, mert a király gyakorolhat ugyan kegyeket, állandó helyzetet és jóllétet azonban egyedül a törvényhozás másik tényezőjével, az országgyűléssel egyetemben teremthet. »Istentelen, szemtelen és sértő szavak azok — úgymond, — mik a király kegyelmességét bántván, az alattvalók közt a visszavonás csiráit hintik el s minden képzeltető politikai bűnt foglalnak magukban. — — Higyjétek el, nem a földterület és nem csupán ennek természeti állapota, hanem az

Tököli Sebő.

abban lakó nép polgári helyzete ad lételt a népnek s a nemzet saját közjoga, a lakosoknak a polgári törvények által való összeköttetése ad formát, lételt minden külön nemzetnek. Ezeket pedig bizton megnyerjük, mihelyt részünk lesz a bennünket Magyarországgal polgárilag egyesítő polgári jogokban és törvényekben!« A bátor szó azonban elhangzott; a felíratot elfogadták s II. Lipót felállította az illyr kancelláriát¹⁾.

Az események általán nem igen voltak alkalmasak arra, hogy a rendek lelkesedését valami nagy mértékben emeljék. Így pl. az egyik követ,

¹⁾ *Subbot'ch* Jován, Zsivot Szave Tekelye. Buda, 1861. Vasárnapi Újság, 1872. 5. sz.

Kászonyi András, idején értesítette a megyét, hogy hiteles hírek szeréat a király kedvesen venné, ha szeptember 20.-ára várható koronáztatásán a megyei bandérium nemzeti díszben s mentül nagyobb számban jelennék meg. Szept. 16.-án azonban a rendek kijelentették, hogy noha ők s a banderisták semmire sem vágnak annyira, mint ő felségének az alkotmány értelmében való megkoronáztatására, — mivel azonban a megye úgy értesült, hogy ő felsége hitlevelében az ország sarkalatos törvényeihez és kiváltságaihoz alkalmazkodni nem akar s hogy német császárrá koronáztatása előtt nem is kíván magyar királylyá koronáztatni, — addig is, míg erről hitelesebb tudósításokat vehetne, a koronázási ünnepre rendelt bandérium fölmenetelét nemcsak *elhalasztja*, hanem azon esetre, ha nyolcz nap alatt nem értesül a koronáztatás biztos határidejéről, Pestről még a bandériális lovakat is visszahozatja. Ugyanazon gyűlésen mutatták be *Kászonyi* és gr. Fekete levelét, melynek kíséretében megküldték a koronázás előtti törvényczikkeket s a rendeknek azokra tett föliratát.

Az október 25.-iki közgyűlés már észrevétel nélkül siklott át követeinek aug. 29. és szept. 7.-én tett jelentéseinek, mik különösen a görögkeletieknek a kerületi ülésekben tárgyalt ügyére vonatkoztak. Az utóbbi napon kelt másik levelökben értesítették küldőiket, hogy megkeresésökre eljárta az országbírónál, ki azt tanácsolja, hagyják függőben a szentannai plébánia betöltésének ügyét és ne akadályozzák az egyházhatóságot abban, hogy Szent-Annára kegyesrendi helyett világi papot tegyen plébánossá; mert a jelen országgyűlés úgyis tárgyalni fogja az oktatás és az alapítványok kérdését. A megye azon másik kívánatában is eljárta, hogy pártolják *Arad* városának a *szabad királyi városi rang* elnyerése végett beadott kérelmét, mit az országbíró a maga helyén s idején minden buzgalommal támogatni ígért, pedig a város az iránt is folyamodott, hogy nemes helyett majdan polgár-követet küldhessen az országgyűlésre. — Egyébiránt a kerületi ülések csakhamar sort kerítnek az általános és különös sérelmek tárgyalására, miért is kéri a követelt kártérítések és deperditák jegyzékének beküldését. Az összeírással a megye rögtön meg is bízta a szolgabírákat.

A közgyűlések különben most sem sekélyesedtek el rendeleteket tudtul vevő testületekké. Trencsénvármegye ugyanis az iránt írt át, tartás fenn a követeknek adott azon útasítást, hogy a lefolyt önkényuralom idején hatalmukat a nemzet veszélyére használt egyének méltóságukat s az ülésekben való megjelenésök jogát elveszítsék; az ezen útasítás ellen szavazó követeket pedig híjják vissza. *Arad* kijelentette, hogy a mennyiben ő a feltűnőbb sérelmes esetekre nézve hasonló útasítást adott, mihez tartás végett az átiratot is megküldi követeinek. S pártolólág küldte meg a győri kereskedőknek aug. 25.-én kelt levelét is, melyben azok a szabadság helyreállításával az ipar- és kereskedelem ügyének fölkarolását

kérték. Okt. 24.-én a követek jelentették, hogy az országgyűlés felíratára az uralkodó okt. 5.-én Frankfurtról felelt, mire október 22.-én a rendek elhatározták, hogy a koronázás végett Pozsonyba költözködnék át s ott november 3.-án kezdik meg üléseiket. A koronát is a napokban szállítják át Pozsonyba.

II. Lipót elhatározása országszerte hullámszásba hozta a kedélyeket s aug. 20., szept. 20. és okt. 5. kelt leíratát, mely az új hitlevél kiadását határozottan megtagadta, nagyon vegyes érzelmekkel ítélték meg. — Máramarosmegye mindjárt az első felelet után, szeptember 9.-én, Bihar pedig okt. 6.-án köríratot intézett a törvényhatóságokhoz, hogy követeinek új *útasításokat* adott, mit Aradmegye október 25.-én szintén megtett. Különbén éppen most értesült róla, hogy az országgyűlés, mint azt II. Lipót követelte, III. Károly és Mária Terézia diplomája alapján is kész megkoronázni a fejedelmet, törvényhozás útjára terelve egyéb kívánataik érvényesítését.

Egyébként nemcsak a kormányhatalom erősödése s a háborúnak megszűnte, hanem egyes kérdésekben tanúsított engedékenysége is higgadtabb magatartásra bírta a rendeket. Megnyugtatta őket a helytartótanácsnak aug. 23.-án tett azon értesítése, hogy addig is, míg ő felsége határozna, meghagyta az aradi g. n. e. püspöknek (ki nem csekély tényező volt a temesvári szerb congressuson), igyekezzenek megnyugtanni az alája tartozó nép háborgó kedélyét; mert nemcsak a király elégedetlenségét vonhatná fejére, hanem eljátszhatná a rendeknek a görög nem egyesültek iránt idáig tanúsított hajlandóságát is. A november 8.-ki kisgyűlésen már jobbadán észrevétel nélkül olvasták fel a megyék átíratait. Zalavármegyének július 13.-án kelt azon átíratára pedig, hogy a haza iránt való hűségre fölesküdni nem akaró követektől saját követeik által is törekedjenek megvonni a szavazat jogát, Aradmegye — annyira késvén a levél — csak azt felelhette, hogy az országgyűlés már vége felé közeledvén, útasításadásra nincs ok. A vármegyék egymásközt való levelezésének lassú voltát különben is eléggé jellemzi, hogy Szatmármegyének egy ápr. 12.-én s Ugocsának ápr. 30.-án kelt átíratát is csak most tárgyalhatták az aradiak. Akárhány csupán most közölte a követeinek adott útasítást. Kissé mosolyoghattak is a tekintetes urak, ha így elkésve hallották az ugocsaiak óhaját, hogy a katonák valamiképen szavazatjogot ne nyerjenek az országgyűlésen; vagy ha Zemplénmegye (jún. 17.) az ellen izgatott, hogy az alkotmány súlyos megsértéséről vádolt országbíró és kir. személynök elnöklete alatt ne üljön össze az országgyűlés két táblája; s még akkor is, ha Liptó azt követelte, hogy a közjót kevésbé érdeklő dolgokat félretéve, csupán a hitlevél kidolgozásával foglalkozzék az országgyűlés, mikor nyilvánvaló volt, hogy Lipót új diploma nélkül fogja elnyerni a koronát.

Sőt Ugocsának aug. 23.-iki megjegyzésében is volt egy kis opti-

mismus, midőn — követeinek tudósítása alapján — föltételezte, hogy végre föl fogják állítani a rég sürgetett senatust, ha méltánytalanul is annyiban, hogy némely megyéből két, másiból ellenben csak egy senatort küldenének beléje; Arad különben kijelentette, hogy erre nézve már útasította követeit. Ezt válaszolta Zarándmegyének is, mely még ápr. 27.-iki köriratában kérte volt a követek odaútasítását, hogy Erdélynek Magyarországgal való egyesítésén dolgozzanak. E kérdéssel különben először, mint láttuk, Hunyadmegye ápril 24.-iki leiratának kapcsán foglalkozhattak az aradiak, kiket Szabolcsmegye már július 3.-án buzdított erre, Zala pedig július 4.-én arra, hogy Kraszna-, Közép-Szolnok és Kővár vidékének visszakezlezésén működjék. Ugyancsak Szabolcsnak szeptember 6.-án tett azon felszólítására, hogy Arad is útasítsa követeit a nemzet fényére és dicsőségére való *magyar nyelvnek* a közügyek minden ágzatába való behozatala iránt, a válasz ismét az lett, hogy ez már eleve benn volt a követek útasításában. Az országgyűlés »naponként való jegyzései«-ből különben is ösmeretes, hogy e téren Arad egyik követe, gróf *Fekete*, sok érdemet szerzett.

Ő és társa, *Kászonyi*, nov. 19.-én újabb jelentést tettek az országgyűlés tárgyalásairól, mikkel Aradmegye december 3.-ki kisgyűlése nem kívánt foglalkozni; ellenben már most megbeszélte a *kir. előadásokat*, melyeket nov. 10. terjesztettek az országgyűlés elé. Aradmegye kijelentette, hogy a törvényes formáknak mindenben elég lévén téve, Istentől hosszú, boldog és dicsőséges uralkodást kíván s ha a hű karokat és rendeket ősi jogaikban megtartja, ők életöket és véröket ajánlják föl ő felsége védelmére és a haza üdvére. A 3. pontot, hogy a király az üresedésben lévő *nádorságra* a főurak közül választás végett egyéneket fog kijelölni s hogy a megválasztottat törvényes hatóságában és tekintélyében oltalmazza, a megye szintén örömmel vette tudtúl, a megválasztott Sándor Lipót főherceget a legnagyobb örömmel üdvözölte s a hercegprímásnak, országbírónak és a kir. személynöknek, kik e választás fötényezői, külön is kifejezte köszönetét. — Hasonló lelkesedéssel hallották a kir. előterjesztések 4. pontját, hogy az ország javára és gyarapodására s annak állandó megtartására való előterjesztéseket kegyesen fogja meghallgatni a királys hogy semmit sem hanyagol el, mi az ország s a rendek dízét s dicsőségét növelheti. A mi azt illeti, hogy már az 1495 : XXV. t.-cz. tiltotta az ország- és megyegyűléseken tapasztalt visszaéléseket s hogy e gyűlések szabályozására a király tervet óhajt kidolgoztatni, még pedig úgy, hogy bizonyos arányt és egyensúlyt alkossanak az egyes országrendek befolyásában s végre, hogy a gyűléseken nem képviselt jobbágyok ne is viseljék az országgyűlés költségeit, a megye azon nézetben volt, hogy *az országgyűlés szervezetében semmiféle újítás se történjék* s különösen védelmére kelt a *szavazatok szabadságának*; mert míg jó hívatallal és kecsesg-tetéssel egyeseket le lehet kötelezni még talán a hazaárulásra is, addig

az országgyűlés egyetemét semmi esetre sem félthetni hasonlótól; s ha a választásokra a kormány befolyhat, egyhangú határozathozatalról nem lehet többé szó. Röviden, a rendek egy kormánypárt megalakulásától tartottak. Elösmerik, hogy nincs kellő egyensúly a gazdagabb és a szegényebb nemesség közt. Nézeteik a közügyekre nézve is nagyon eltérők. Az országgyűlésen azt kezdik mérlegelni, *ki* s nem azt, hogy *mit* beszél; a tömeg pedig, kegyvesztéstől vagy bosszútól félve, rendesen ráhagyja, a mit mond. Így azután az alsóbb nemességet legszentebb jogaiból is kiforgatják. Ma már tényleg nagyobb a főurak és a köznemesek közt való különbség, mint ezek s a parasztok közt; mintha a nemesség czimere és ismertetőjele a gazdagság volna! Az igen gyakran alap nélkül vádaskodó jobbágnak annyi a pártfogója, a hány törvényszék van s annyi az ügyvéde, a hány hivatalnok; míg a szegényebb nemességnek sehol sincs maradása, sehová sincs bejárata. Mi történnék, ha őket még a szólás és szavazás szabadságától is megfosztanák, ha a bírákat s a tisztikart nem ők választanák s ha azok nem függenének tőlük; holott Magyarország sarkalatos kiváltságai közé tartozik a bírák s hatóság választása. Ennek elnyomatás volna a vége. Az, hogy az országgyűlés költségeit a jobbágyok fedezzék, törvényekben gyökerezik; ők egyszer s mindenkorra csak annyit kívánnak kimondani, hogy a követek napidíja ne haladja meg a 4 frtot, mert ez nem fényűzésre, hanem csak a mindennapi szükségletre való.

Pontonkint teszik meg észrevételeiket a kir. előadások többi részére is. Azt kívánja a király, hagyjanak fel az állam iránt egyébként érdemes, de a mult *absolutismus* idején szolgált férfiak gyűlöletével; ne bajlódjanak elmúlt dolgokkal, hanem inkább a haza jelen és jövő érdekeivel gondoljanak. A megye azt hiszi, ama férfiak jövő érdemeitől függ a bocsánat s a megye, a mennyiben rajta áll, kész elfeledni az önkényuralom embereinek emlékét; de ők is kérik a királyt, ne idegenkedjék azoktól, kik tüzzel, lélekkel buzognak a haza szabadságának s jogainak visszaszerzésére. — Azt, hogy Mária Terézia *úrbéri szabályzatát* törvénybe ígtassák, hogy testi büntetésök eltörléséről, személyes szabadságukról, végrendelkezési jogukról stb. új törvényeket hozzanak s egyáltalán, hogy az adózó népet jobb állapotba helyezték, nem fogadhatták el teljesen. Szeréntök a földesúrra és jobbágyra nézve egyaránt káros az egyforma urbarium s egyáltalán nem vélik megengedhetőnek a jobbágyok költözését. Mária Terézia úrbéri szabályzata lényegében amúgy is sérti a földesuraknak törvényben biztosított jogait; követeik dolgozzanak azon, hogy örökösöknek ne mondják ki a jobbágytelkeket, hanem hogy a földesúrnak, mint tulajdonosnak, szabadságában álljon a jobbágytelket, a beruházási költségek megtérítése mellett, akkor, a mikor, saját használatába venni. A jobbágyok testi fenytésének jogát sem lehet elvonni a földesuraktól, mert a földesúr elé tartozik a jobbágyok minden pörös ügye, a bírói működéssel pedig nemcsak

az ítéletnek, hanem a végrehajtásnak joga is jár; de meg az uradalmak idáig inkább atyai intéseket, mint szoros értelemben vett büntetéseket alkalmaztak. A lefolyt önkényuralom eléggé megmutatta, mily következzésekkel jár a jobbágyokkal szemben való fegyelem lazulása. — A jobbágyokat nem a földesurak rovására kell gazdagítani akarni; mert a szorgalmas jobbágy idáig is lehetett vagyonos. Példakép idézik az Aradmegyében letelepedett svábokat, kik közül a szorgalmasak néhány év alatt tőkepénzesek lettek. Szegénységök oka nem a robot, hanem az, hogy nem művelik, parlagon hevertetik földjeiket, nem kaszálják rétjeiket s hogy a mi keveset nyáron szereznek, azt dologtalanul fogyasztják el télen. A jobbágyokon, szeréntök, egyebek közt az segíthetne, ha az Ausztria, Halics és Lodóméria s egyáltalán az örökös tartományok közt lévő harminczadokat s (főkép száraz) vámokat leszállítnák, a különben egy- és ugyanazon koronához tartozó Erdélyország és a Katonai-Határőrvidék felé pedig egészen is eltörülnék, hogy az ország főbb terményeit (bor, dohány, gyapjú, marha, juh stb.) nevezetesebb akadály nélkül lehessen kivinni, a jobbágyság pedig több kedvet kapjon azok előállítására. Könnyítne rajtok, ha a katonasággal szemben évről-évre mutatkozó deperditáknak végre határt szabnának, a mihez tartozik az is, hogy a katonaság részére az ember- és lótapot méltányos áron szerezze be a kincstár; könnyítne, ha az országhoz tartozó részek visszakapcsolásával nemcsak nem növelnék az adót, hanem a már meglévő adókulcsot azokra is alkalmaznák, minek következtében a megyék eddigi terhe kevesbednék; ha a sót a szegény népnek nyereszkesedés nélkül árúlnák; ha háború idején nem követelnének a néptől erejét felülmúló fuvarozást s terményekben való segélyt, hanem méltányosan és pedig azonnal fizetnének a népre arányosan kivetett szükségletekért; végül, ha a népet nem gyötörnék az útnak oly fáradságos és költséges kijavításával, hanem, béke idején, gyalogkatonákat alkalmaznának ilyes munkákra, kikre tartoznék a hajózható folyók tisztogatása és új csatornák ásatása is.

A király óhajta szerént továbbá, mivel az országgyűlés is elösmerte, hogy minden eshetőségre készen tartott rendes katonaság nélkül Magyarországot eléggé megvédni nem lehet s hogy a katonaság zsoldját *állandó adó* nélkül nem fedezhetni, — az 1764-ben megajánlott adópótléket ezentúl is fizesse az ország. Aradvármegye azonban úgy találta, hogy az állandó, rendes katonaság s a roppant terjedelmű Őrvidék igen is elég az ország védelmére; a már meglévő katonaság fentartására az országgyűlés immár kijelölte az alapot; ennek növelését tehát semmi szín alatt sem engedhetni meg és pedig annyival kevésbbé, mert ez az adózó nép elcsigázásával járna; már pedig a nép megmaradását s helyzetének könnyítését ő felsége maga is kegyelmesen kívánja. Ha azonban nagyobb ellenséges erő törne az országra, úgy, hogy ellenállásra nem mutatkoznék elég erősnek a rende

katonaság, e vármegye karai és rendei készen állnak, hogy ő felsége s a haza védelmére a törvények értelmében *fölkeljenek*. Hogy pedig rendes és használható legyen a nemesi fölkelés, engedje meg ő felsége a nemeseknek a vármegyékben s a polgároknak a sz. kir. városokban *fegyvergyakorlatokat* tartaniok; a jászokat, kunokat és hajdukat kebelezzé be a rendes hadseregbe; a nemes magyar ifjúság számára állítson *katonai intézetet*, melyben az ifjúságot fegyverviselésre, haditudományokra és katonai fegyelemre tanítsák s melyet a jobbadán ügyis fegyverjogon elfoglalt kincstári javak jövedelméből, vagy más alapból lehetne ellátni. S egyébként is hiszik a rendek, hogy valamint ő felsége elődei használták a magyar ezredeket örökös tartományuk védelmére, úgy fogja annak idején alkalmazni a német katonaságot is Magyarország határainak oltalmára. Az adó kivetése, beszédése s kezelése nem történvén megállapított elvek szerént s az igen terhes lévén az adózó népre, azt akarja a király, hogy ezt, a nép terhein könnyítve, *állandóan* határozzák meg a rendek. S reméli, hogy szabályozni fogják a házi pénztárak ügyét, mert némely megyében úgy állnak a dolgok, hogy a háziadó éppen annyi, mint a hadi, sőt a kisebb megyékben több is. — A megye sokkal helyesebbnek tartja, hogy az adót nem állandóan szavazzák meg, hanem hogy évről-évre írják össze a népet, mert azt úgy méltányosabban adóztathatják meg. A mint Isten rendeletéből változnak a nép viszonyai, úgy adója sem lehet állandó. A mi a házipénztárt illeti, a megye megjegyzi, hogy a visszacsatolás ideje óta ide fizetett adó sohasem érte el a hadi adó összegét, kivéve II. József önkényuralmát, midőn az nevezetesen növekedett, holott az előtt rendszeren $\frac{1}{3}$ -át képezte a hadiadónak. Még ez sem a megye csekély belső szükségletére vagy tisztviselőinek fizetésére kellett, hanem a népre különböző címen feltölt katonai szállítmányokból előálló veszteségek (deperditák) pótlására; a deperditák eltörlésével azonnal lényegesen apad a háziadó. De meg mivel sok megyében a katonaságot — kihágásoktól s a nép zaklatásától félve, — nem a síkon (falvakban), hanem kaszárnyákban helyezik el, a szállásadástól fölmentett nép a kaszárnyák javítása, szállás-, és tűzhelyváltság, világítás stb. fejében bizonyos összeget fizet a házipénztárba, a mi inkább javára, mint terhére válik. Az ily módon növekvő háziadó tehát nem csigázza el a népet. Nem is panaszkodott ez az adó illetén kivetése, behajtása és kezelése ellen; de igenis szája ízében van még II. József pénzügyi rendszere.

A megye köszönetet szavaz a királynak azon atyai gondoskodásért, hogy a nemesek jogait védi s hogy az armalistákat s egytelkes nemeseket a rájuk sérelmesen először 1548-ban kirótt díj (taxa) fizetése alól fölmentetni kívánja. Mert hiszen az I. rész 9. czíme értelmében egyik nemesnek csak annyi a joga, kiváltsága és szabadalma, mint a másiknak s még az 1723: VI. t.-cz. is kimondja, hogy minden nemes védelmezni tartozván a

hazát, ennek fejében adómentes. Az armalista ugyanazon arányban katonáskodik, mint az adományos; azt azonban megtaksálják, míg ez semmit sem fizet. S ha nem veszik adónak azon taksát s ha az mitsem von le a nemesi előjogokból, mi a különbség, hogy a címeres nemest taksára kényszerítik, az adományost pedig nem? A mire csak úgy lehet felelni, hogy az adományos, mivel telkei vannak, nem fizet; az armalista pedig, mivel semmije sincs, adni köteles; vagy úgy, hogy, ha az adományost taksálnák, a teher a telken feküdnék, s ha az armalistát, csak a személyen; mintha kisebb volna a személyen, mint a földön ejtett sérelem s mintha az ország nem azért akarná tehermentessé tenni a földet, hogy abból valami viszonyosság ne támadjon a nemes személyre nézve. Remélik a rendek, hogy az országgyűlés elfogadja a lelkek ezen igaz egyesülésére számított javaslatát, annyival inkább, mert vállvetve többre lehet menni, a szétvonás ellenben gyöngít; mert jöhet idő, hogy a címeres nemesek taksáját bizonyos úton s módokon ki fogják terjeszteni az adományosokra is és mert méltányos, hogy ismét menteseknek nyilvánítsák azokat, kik öt századon át élvezték a mentesség jogát. Igazságos, hogy a nemesi fölkelés és díjfizetés ne terhelje egy időben őket, úgy, hogy helyzetük néha rosszabb, mint a parasztoké; mert ezeknek, a házipénztárhoz való járulásuk fejében a megye ingyen rendel ügyvédet, míg az ugyanoda szintén fizető armalistákkal ezt csak végső szegénységök esetén teszi.

Kívánja a király, hogy a korábbi századokban a nemesi előjogoknak nem örvendőket vagy kevésbé vagyonosokat a *közhivatalokból* kizáró s az akkori idők szellemében hozott törvényeket a rendek elavúltaknak s eltörölteknek, az armalistákat s egytelkeseket pedig ehhez képest minden közhivatalra képeseknek nyilvánítsák, a nemnemeseket ellenben az udvari és tartományi kormányzéseknel a titkárságig, továbbá a só-, harminczad- s más kincstári hivatalokra minden akadály nélkül lehessen kinevezni. — Aradmegye rendei mindezt helyesnek találták s csak azzal kívánták megtoldani, hogy a nem-nemes hivatalnokok is egyedül hazafiak legyenek, kik közt magyaroknak adják az előnyt. Mely üdvös intézkedésnek nagyobb foganata végett az országgyűlés a *latin vagy magyar nyelvet* azonnal hozza be a kincstári, harminczados-, posta- és bánya-hivatalokba.

Az ércpénz nagyobb forgalma, a kereskedelem könnyítése s az ipar föllendítése érdekében óhajtja a király, hogy a királyi rendeletekkel már szabad királyi városokká tett, törvényesen azonban be nem igtatott, valamint az alkalmas helyen fekvő más gazdagabb mezővárosokat is a szab. kir. városok sorába igtassák, igazságos kérelmeiket és kívánataikat pedig teljesítsék. A sz. kir. városok számának szaporítását első útasításukban sem, most sem ellenezték Aradmegye rendei, de csak úgy, hogy a magán földesurak joga alatt álló mezővárosok a földesúr előleges és valóságos tudtával s megegyezésével szabadúlhassanak fel; a püspököknek pedig

nem tulajdonjogát képező, hanem csak haszonélvezettel összekötött igazgatása alatt álló püspöki mezővárosokat, míg az országgyűlés azokat a püspöki hatóság alól ki nem veszi, szabaddá tenni nem lehet.

Ő felsége atyai és királyi gondjainak legfőbb tárgyai közé tartozik az *igazságszolgáltatás* javítása. Mivel törvényhozói hatalmában nem saját véleménye, hanem a törvények értelmében akar eljárni, atyailag buzdítja a rendeket, támogassák őt ezen igyekezetében; vagyis a bíróságokra s a polgári és büntető jogra vonatkozó törvényeket az ügy méltóságához és komolyságához mérve nézzék át s e tekintetben mielőbb javaslatot tegyenek. — Aradmegye rendei Magyarország alkotmányát, százados gyakorlattal megerősített szokásait üdvöseknek, előrelátóknak, igazságosoknak és olyanoknak ösmerik, hogy azok az ország megtartására, üdvére, a király fényére, a nép boldogságára s a köznyugalom biztosítására váltak. Hatalmas ok legyen tehát, mely őket atyáik ősi szokásától, mely mellett az ország idáig boldog és biztos volt, eltéríteni tudná. Századokon át mi volt a hozott törvények eredménye, a hagyomány tanítja, a levéltárak bizonyítják, meggyőz róla a tapasztalat. Nem találnak rá fontos okot, hogy a törvények reformját kerülgessék s hogy azoknak bizonytalan eredményében reménykedjenek. Követeiket oda útasítják tehát, hogy *a)* a főbenjáró ítéleteknek a megyei bírásokodás alól való elvonásában meg ne egyezzenek; részént, mert a közhatóságnak tételes törvény adta e tekintélyt, s ez minden nemzet isteni és emberi törvényében gyökerezik; részént pedig, mivel a főbenjáró ítéletek megszüntetése után korlátolni sem lehetne ezen vidéknek latorságokra, gyilkosságra és rablásra hajlandó népségét; — *b)* ne egyezzenek bele a törvénykezésnek a közigazgatástól való elkülönítésébe, mert ez a hatóság tekintélyét gyöngíténé. Végre egyszerűen tudomásul vették a király azon akaratát, hogy az országgyűlés a reformátusok ügyében november 7.-én kiadott rendeletét törvényerőre emelje.

Ezek voltak azon útasítás főbb pontjai, melyekhez Arad követeinek, a december 3.-ki kisgyűlés határozatából, a királyi előadások tárgyalásánál alkalmazkodniok kellett. S a megyének a koronázás előtt tanúsított erélyesebb magaviselete ezzel véget is ért. November 20.-án (27,230. sz. a.) a helytartótanács értesítette a megyét, hogy a koronázás nov. 15.-én végbement s felhívta, hogy annak öröme Te Deumot tartasson és azt ágyúzással ünnepelje. Temesmegye pedig még nov. 29.-én meghívta a megyét a decz. 12.-én tartandó ünnepre azon hozzátétellel, hogy azon banderistái ló nélkül jelenjenek meg. Arad december 5.-én nemcsak megígérte megjelenését, hanem a 19.-én Aradon rendezendő ünnepre viszont ő is meghívta Temest. Most, december 9.-én, újabb intézkedéseket tett ez irányban. December 19.-én a minoriták templomában szent Ambrus himnuszát fogják énekelni, Bana József alezredes és aradi ideiglenes vár-

parancsnok a vár fokán fölállított ágyúkból díszlövéseket tétet, a polgárság teljes díszben fog kivonulni; szóval mindent elkövetnek az ünnep fényének emelésére. Ez ünnep terv szerént folyt le s az öröm igaz érzete hatotta át a templomban megjelent rendeket.

Túlzásoktól nem voltak mentek a megyék az 1790. évi koronázást megelőző nagy időkben; az egyszerű vidéki nemesek azonban általán mégis annyi józan állambölcséséget, annyi jogi ismeretet s annyi jogérzetet tanúsítottak e válságos időkben, hogy az alkotmányért való küzdelmök részleteit megörökítő jegyzőkönyvek mindenkor érdemesek s méltók lesznek okulásra, tanúlságra egyaránt.

Ez az oka, hogy a szokottnál terjedelmesebben foglalkoztam velök, meg akarván ösmertetni azt a szellemet, mely a XVIII. század végének Aradvármegyéjében uralkodott.

A koronázás megtörténtéig a megyék nem egyszer adtak irányt s hogy ez az irány nem volt helytelen, mint a hogy nem volt káros hatású a közvéleménynek a vidéken való ápolása, egy történeti fontosságú tény bizonyítja.

Az 1791. évi törvénykönyv: a magyar declaration of rights.

A francia forradalom híre. Aradi jakobinusok. Nemesi fölkelések. I. Ferencz aradi útja. Katonai érdekek. Belső bajok. A devaluatio. Tiltakozás az újonczozás ellen. A háború vége. Arad hősei. Arad áldozatainak nagysága.

A francia forradalom eszméit Aradban is ösmerték. A sikulai Atzél s az aradi Orczy-könyvtárban megvan Diderot encyclopaediájának s a francia klasszikusok műveinek teljes kiadása; náluk és a Bohus-, Török-, Edelspacher-, Lovász-, Fekete-, Vásárhelyi-, Almásy-családnál az 1790-ben Magyarországon s Magyarországról megjelent röpiratok gyűjteménye. Egyik-másik a Moniteurt is járatta s nemcsak a Hírmondóból vagy Hadi Tudósításokból értesült a forradalom tetteiről. A Török-családnál most is megvannak a korszak ferdeségeit gúnyoló tollrajzok stb. Maga a vármegye 1794. ápril 29. kimondta, hogy minden társaságban élő polgárnak jogában áll gondolatai szabadon való nyilvánítása s hogy mindenki saját belátása és tudománya szerént különböztesse meg a jót a rossztól s attól, a mi a közboldogítást eszközli, vagy hátráltatja. Hozzátette azonban, hogy »nem minden író vagy könyvszerző szokta gyarapítani s nagyobbítani a társaságot erkölcsösítő religiónak, nevelésnek, tudománynak és moralitásnak a maguk épségében való előmozdítására szolgáló fundamentumait, hanem inkább az azokkal ellenkező, vagy legalább távolabbról is azokat gyengíteni, tétovázó és lázítókká tenni tárgyazó principiumokat terjeszti.« Aradmegye tehát bizonyos fenntartással a censura mellett nyilatkozott s eltiltotta, hogy faluhelyeken árulják a francia király fejevételét ábrázoló viaszos képeket¹⁾.

Hűségesen megszavazták a rendek az 1792-ben kitört háború költségeiből a rájuk eső részt, mely — a háziadóval együtt — 1793-ban már 64,679 frt 58 kr-ra emelkedett. 1794. nov. 10. kijelentették, hogy készségesen járúlnak a Belgiumban álló ezredek kiegészítéséhez és azon lesznek, hogy »ebben a részben is megbizonyítsák a felséges szolgálatnak előmozdításához vonzó fáradhatatlan figyelmüket«²⁾ 1795. január 16. ismételték, hogy mindent elkövetnek a toborzás érdekében, de nem teljesíthetik Pálffy Károly gr. udv. kancellárnak azt a kívánságát, hogy minden falu 2—3

²⁾ *Aradm. jk.* 1794. 90. sz.

újonczot állítson. Kászonyi András kir. tanácsos, Edelspacher Zsigmond első alispán és Csernovics János főszolgabíró azonnal fejenként 10, Csernovics Pál táblabíró pedig 20 frt felpénzt ajánlott fel mindenkinek, a ki az ő birtokáról áll be katonának, s a rendek elhatározták, hogy a henyéket, kisebb bűnösöket stb. mind Aradra hozzák és besorozzák¹⁾. Arad városa 33 újonczot szavazott meg. Aradra akkor már tömegesen érkeztek a francia menekültek és foglyok. 1793. nov. 23. jött az első kétszáz menekült tiszt és pap²⁾; decz. 26. a kormány 500 francia fogoly közlegényt küldött oda³⁾ s 1794. végén 1200 francia foglyot őriztek az aradi várban, b. Haan tábornok várparancsnok felügyelete alatt.

A jakobinizmus rémeivel már magát Aradvármegyét is ijesztgették. 1793. márcz. 29. a nádor meghagyta az alispánnak, hogy a demokrata elvek terjedése és terjesztői ellen hozzá intézett praesidialis tartalmát a legnagyobb titokban tartsa, és csak legmeghittebb tisztársaival közölje⁴⁾. Így csak kevés hír jutott el a megyei urak közgyűlése elé. 1794. nov. 10. olvasták föl a helytartótanács értesítését⁵⁾, hogy »azok, a kik a hazabeli békességet megbontani és a nép közt zendülést indítani bátorzkodnának, mely által a fejedelmi hatalom is megsértetődne, az országnak törvényei szerint meg fognak büntetődni a nélkül, hogy ő felségétől kegyelmet várhassanak.« E leirat hatása alatt a vármegye szó nélkül hagyta Pestvármegyének azt az értesítését, hogy Laczkovics János, Hajnóczy József és Szentmarjay Ferencz elfogatása és az országból való kivitele ellen fölterjesztést tett a királyhoz⁶⁾. Az elfogottak közt volt *Hürgeiszt* Ferencz is, ki 1787. május 26. Aradmegye határozatából a Bibics-ösztöndíjat élvezte⁷⁾. Ekkor már joghallgató volt a »szépen nőtt deli fiú, kinek lelke még szebb volt« s kinél szerényebb, csendesebb, szelídebb, állhatatosabb jellemet nem ösmert Kazinczy Ferencz. Korábban Aradvármegye esküdte volt *Sehy* Ferencz, ki 1791-ben a budai színtársulatnak, 1794-ben pedig az összeesküvésnek tagja lett⁸⁾. Egyidőben, 1780-ban, Aradra készülődött maga *Martinovics* Ignác is, hogy a ferenczrendiek új kolostorának bölcsészeti osztályában tanítson, de már 1781. nyarán odahagyta szerzetét⁹⁾. Összeesküvésének szálai most Aradba is elhatottak. Itt különösen *Réz* József szemorvos volt a francia forradalom eszméinek lelkes bámulója. A kitűnő képzettségű orvos 1794. végén Aradról Gyulára költözött ugyan, 1795. elején azonban ismét Aradra tette át lakását. Mellesleg gabonával is

¹⁾ *Aradm. jk.* 1794. jún. 23. 181., nov. 10. 78., 1795. 36. sz. *HTT.* 1794. 15,201. és 1795. 46. sz. — ²⁾ *Lakatos*, I. 81. — ³⁾ *HTT.* 1791. 19,308. sz. — ⁴⁾ *Kossuth*, Törvényhat. Tudósítások, 1837., XVII. levél, a nyomt. kiadás 232. lapján. Ezt a levelet 1836. nov. 28. Oláh Gábor Aradmegye rendeinek bemutatván, levéltárba tették s meghagyták az alispánnak, hogy ezentúl minden praesidialis levelet bemutasson. — ⁵⁾ *HTT.* 1794. szept. 9., 19,994. sz. — ⁶⁾ *Aradm. jk.* 1794. 481., 497. l. — ⁷⁾ *Journal*, 1787. 890. sz. — ⁸⁾ *Bayer*, A nemz. játékszin tört. I. 184. — ⁹⁾ *Fraknoi*, Martinovics élete. Századok, 1877. 202.

kereskedett s e közben az aradi vásáron meghasonlott társával, Kazay Mihály békésmegyei tiszttviselővel, mire Kazay goromba levelet írt hozzá. Elnevezte »mindenünnen ebrúdon kidobott, szentháromságtagadó, gonosz lelkiismerettel bíró, s veszedelmes principiumokat másokba hintegető frizurás bolondnak, kinek istene sincs és csúnya, zsidó-characterű embernek.« 1795. február 13. azután nyíltan feladta őt, mint jakobinust, a mit nyomban követett Streiffler János eleki lakosnak feladása, melyben »felséges királyunknak szentséges személye ellen tett vétkes beszédei miatt« vádolta Rézt. Békésvármegye azonnal elfogatta a szemorvost és Budára küldte; Aradvármegye azonban május 5.-én, »mivel megnevezett Réz Józsefet a nélkül, hogy meghallgattasson, ezen ellene támasztott kereset végett convincálni nem lehetne, — akár tehát azért, akár pedig hogy az ez alkalmatossággal tett bemondások szerént még más keresetek is forognának föl ellene és különben is az ilyes rabságban levő személyek vagyona a köz-kormányzásnak vigyázata alá tartoznának, hogyha egyenes és törvényes successorok nincsenek, kiket az az idő alatt való administratio illetve«, Arady Tamás szolgabíró-t küldte ki Réz vagyonának zár alá vételére. Nővére, Schleska Erzsébet, ez ellen felszólalt, mert Réz 1793-ban őt tette vagyona örökösévé; a megye azonban megnyugtatta, hogy a zár alá vétel sem őt, sem a szemorvost nem fosztja meg vagyonától, sőt javára válik mindakettőnek, kivált ez utóbbinak, mert megóvjá a vagyont az elkallódástól¹⁾. Réz Józsefet mint a ki a király életére tört s ellene a hűtlenség bűnét követte el, a kir. tábla május 16. pallosra ítélte, okt. 16. azonban a király bizonytalan ideig tartó fogságra kegyelmezte meg s decemberben Spielbergbe csukatta. *Hirgeiszt* Ferenczet a kir. tábla már május 2. halálra ítélte s ezt május 7. a hétszemélyes tábla is helybenhagyván²⁾, a helytartótanács jún. 12.-én utasította Aradvármegyét, hogy *Hirgeiszt*nak, »ki a megsértetődött folségnek vétke által magát megfertőztetvén, halálos sententiát kapott«, a Bibics-alapból az iskolai év második felére eső ösztöndíját visszatartsa³⁾. A megye júl. 29. ugyanaznap vette ezt tudtúl, midőn a helytartótanács rendeletéhez⁴⁾ képest a titkos és szabadkőműves-társaságokat eltiltotta, hogy »a felségnek közjóra ügyelő és egyedül a békességes uralkodást, következőképen boldog országainak csendes és minden részben nyugodalmas voltjokat tárgyazó efféle szent és örökös háladatosságot érdemlő rendelkezései voltaképen teljesíttessenek«⁵⁾. Évtizedek múlva Zsigmond-házán kútásás közben találták meg a magyar jakobinusok ezüst pecsét-

¹⁾ *Aradm. jk.* 1795. 377—8. sz. *Zsilinszky*: Jakobinus-mozgalom Békésben, Békésm. tört. évk. VI. 54—80. l. — ²⁾ Ez ítéletlevél megvan egyebek közt az aradi minoriták könyvtárában is *Kardos* János »Actiones et sententiae contra criminis laesae maiestatis et perduellionis reos . . . latae et respective executioni mancipatae« cz. 19 lapnyi kéziratában is. (*Szóllóssy* Károly szíves közlése). *Hirgeiszt* életének különben kegyelmet adott a király. — ³⁾ *HTT.* 12,091. sz. — ⁴⁾ *HTT.* 1795. jún. 23.-án 13,193. sz. — ⁵⁾ *Aradm. jk.* 1795., 622. sz.

nyomóját, melynek felírata szabadkőműves-jelvényeket körített¹⁾. Talán Réz rejtette oda, de — ha tévedés nincs a dologban — ez is mutatja, hogy Aradban több híve volt a mozgalomnak, mint a mennyiről értesüléseink szólnak.

A köztársaságért rajongók kis csapatával szemben Arad mindent elkövetett, hogy bebizonyítsa hűségét és lovagiasságát a csatatéren. Házi-ezrede dicsőséges részt vett a küzdelmekben. Aradra ugyanis 1790. nov. 13., alapításának éppen 49. évfordulóján jött a 33. számú gyalogezred²⁾. A törzset Aradon, egyes századait a vidéken helyezték el s a király 1791. febr. 19. Sztáray Antal grófot nevezte ki az ezred tulajdonosává. 1793. júl. 28. már kitűnt az ezred Valenciennes elfoglalásánál, 1799. aug. 15. Novi-Ligurenél, s utóbb San-Giacomonál s Podubienál, 1809-től kezdve már Colloredo-Mansfeld Jeromos tulajdonában³⁾.

Mivel Aradvárának őrsége éveken át az olasz, rajnai s utóbb a francia csatatéren küzdött, 1796-ban *Seitz* Benedek hetven önkéntesből polgárőrséget alakított, hogy a várőrség szolgálatait, a pénztárak s a megyei börtön őrzését ingyen végezze. Schwob Bonaventura polgármester és Szecsánszky Ádám bíró maguk is buzogván az eszméért, folytatták a toborzást, minek eredménye az lett, hogy május 22.-én már három — német, magyar és szerb — zászlóaljban 500 polgár vonult ki⁴⁾. 1797. május 19.-én fegyver alatt állt a vármegye nemes fölkelő serege is, melybe, mindennel fölszerelve, saját költségén Arad városa is két katonát küldött. A seregnek *Edelspacher* Zsigmond volt az ezredese⁵⁾, alezredese pedig *Kászonyi* József. Egy őrnagy, két kapitány, egy fő- és egy alhadnagy, 2 őrmester, 1 zászlótartó s 1—1 orvos, káplán, auditor és furír alkotta a tisztikart. Splényi Gábor tábornok június 20. szemlélte meg a fölkelő-csapatot, melyhez 26.-án a krassó- és temesmegyeiek is csatlakoz-

¹⁾ *Sisa* aradi aranyműves adta Lukácsy Miklósnak s ez Redl Jakabnak, az aradi keresk. bank igazgatójának. (Lukácsy M. szíves értesítése. Magát a pecsétet nem láthatam.) — ²⁾ Első parancsnokává és szervezőjévé Mária Terézia 1741. nov. 13. nevezte ki Andrassy Ádám bárót, kit az Artemisio-hegyen vívott ütközet (1744. aug. 11.) után az ezred tulajdonosává emelt a királyné, parancsnokká pedig 1744. decz. 31. Arnth Ferenczet tette. Piacenzánál, Tidonenál s Genuánál vitézül küzdött az ezred és csak 1748-ban hagyta oda Olaszországot. 1753-ban, Andrassy halálával, Esterházy Miklós József lett a tulajdonos. 1756—63. közt a hétéves háborúnak sok nevezetes ütközetében (Prága, Boroszló, Kronau, Maxen, Schweidnitz stb.) részt vett az ezred. 1778. mozgósították a bajor örökösödési háborúban is, de csatára nem került a sor; annál jobban kitűnt 1788—90. a török háborúban, kivált Novi és Dubicza ostrománál. (*Alföld*, 1889., 210. sz.) — ³⁾ 1821. b. Bakonyi Imre, 1845. gr. Nádasdy Ferencz, 1869. b. Kussevich Emil tulajdona lett az ezred, mely 1888. óta örök időkre II. Lipót király nevét viseli. — ⁴⁾ A németek főtitisztjei: *Seitz*, *Saltzel* József, *Deják* Ödön, *Lamberti* M. és *Kimmelman* Miklós; a magyaroknál *Szülő*, *Pivoda*, *Pintér*, *Lukácsy* és *Lógrády*; a szerbeknél *Fruscha*, *Illits*, *Gyorgyevics*, *Radivojevics* és *Daszkálovics*. L. *Szöllösy*, *Az aradi egykori polgárőrségről*; *Alföld*, 1886. 95. sz. — ⁵⁾ Arczképe ezredesi egyenruhában özv. Thurn-Taxis Egön hercegné tulajdona. Mellélve az 501. lapon.

Edelspacher Zsigmond, az aradi nemesek ezredese.

tak, rendes táborba azonban Arad alatt csak július 31. szállottak. Szeptember 11—25. közt Szent-Anna alatt voltak hadgyakorlaton, honnan hazatérve, József nádor is megszemlélte őket. A nádor a fölkelő sereg tisztjeivel Tövisgyházától kezdve két sor fáklya világa közt nov. 23.-án vonult be Aradra. Az útszélen mozsarak, a várból ágyúk döreje, a Maroson egy nyolczszáz gyertyával ékesített pyramis fénye üdvözölte. Fáklyákkal kísérték az aradi polgárok, 200 szépen felöltöztetett gyermek élén a thorát vitték eléje a zsidók. A nádor Splényi fővezér, Lovász Zsigmond alvezér, Edelspacher Zsigmond ezredes, a g.-kel. püspök és számos megyei úr kíséretében gyalog tekintette meg a várost, hol diadalkapu, kivilágítás, éljenzés fogadta mindenütt. Az egyik kivilágított felirat szerint a nádor

»A Maros mellé, Aradnak ölébe
Költözött. Immár letegyük élébe
A király pártján lobogó szívünket,
Kész seregünket!«¹⁾

Másnap a nádor, Lovász Zsigmond aranyos csótárú lován, Új-Aradon szemlélte meg a csapatot, mire az aradiakat Aradvárosában szállásolták el. Decz. 20. a vármegyeháza előtt Török főjegyző felolvasta a király parancsát a felkelés elbocsátása iránt, mire a zászlót ünnepélyesen elhelyezték a gyűlésteremben; a krassaiak s temesiek azonnal hazavonultak s másnap az aradiak is beszolgáltatták fölszereléseiket a megye fegyvertárába, a nélkül, hogy nyolcz hónap alatt ellenséget láttak volna²⁾.

1800. szept. 4. a király újból fegyverre szólította a nemességet s a katonaságot is mozgósította. Szept. 18. Erdélyből-jövet 120 nádor-huszár áldozott a radnai templomban³⁾ s Aradon át folytatta útját a harczterre. A vármegye 26.-án már meg is választotta a fölkelők tisztikarát. Ezredes újból Edelspacher lett, alezredes pedig Tököli Sebő. Ezúttal 2 kapitányt, 8 fő- s ugyanannyi alhadnagyot s 3 zászlótartót választottak. Szükség is volt a szám emelésére, mert a gyalogság 608 emberből állott. A 180 főnyi svadrony őrnagya Edelspacher Mátyás, kapitánya pedig Bene Lipót és Nándory József lett. A gyalogság zászlóját a minoriták templomában még szept. 23. fölszentelte a csanádi püspök⁴⁾, maga a sereg azonban Splényi Gábor tábornok előtt csak nov. 10. esküdött fel a zászlóra. A cs. katonák ugyan decz. 5. fegyverrel úzték el az őrállásra küldött nemeseket, ezért azonban megvesszőzték őket s ettől kezdve nem háborgatták katonai feladatuk megoldásában az insurgenseket. Decz. 9.-én pl. rájuk bízták az Erdély határán lázongó oláhok megfenyítését is. Maga Aradvárosa szintén több önkéntest állított ki, mint a mennyire kötelezve volt s négy hónapon

¹⁾ P. Nagy László aklogyája. Ismerteti *Szűllőssy*, József nádor Aradon. Alföld, 1887., 197. sz. — ²⁾ *Lakatos*, I. 84—5. — ³⁾ Radnai protocollum, I. 172. — ⁴⁾ *Magyar Kurir*, 1800., 48. sz., 257. l.

át mindennel ellátta a lovas fölkelőket, pedig pénzügyei ziláltak voltak¹⁾. Arad gyalogjait Torry őrnagy vezetése alatt a békésiekkel, a lovasokat pedig Beöthy ezredes alatt a bihari, temesi, torontáli és krasznai huszárokkal egyesítették egy ezredben²⁾. Az aradiakat különben csak 1801. febr. 5. vitték fel Budára, hol Almássy Pál aradi főispánnal tisztelegtek s átvették rendes fegyvereiket. 7.-én a nádor szemlét tartván felettük, tovább indultak a határok felé³⁾; ellenséget azonban most sem láttak, mert febr. 9. megkötetvén a lunnevillei béke, őket is hazabocsátották. A lotharingiai herczeg, ki 1801. okt. 26. Alvinczy tábornok kíséretében érkezett Aradra, néhány szóval így is hízeleghetett a nemesek s polgárok hiúságának.

Otthon azután tiszték és nemesek jó egyetértésben éltek együtt. 1803-ban pl. egy álló hétig muzsikáltatták a tiszteket a csálai nagy erdőben, a mit meg is énekelt a magyar, német, román és latin nyelven verselgető Győrffy András, az Aufferberg (most 37.)-ezred őrnagya⁴⁾. Egyébként az 1802. évi országgyűlésen, melyen Aradvármegyét a főrendiházban Almásy Pál, az alsóházban pedig Török Albert főjegyző és Edelspacher Zsigmond első alispán, majd — ennek hazatérével — Frummer Fülöp táblabíró képviselte, Arad a kormánypárti kisebbséggel tartott, kivált a magyar katonaság számának megállapításában. Atzél István ítélőmester, ki május 22.-én a kormány érdekeit legyezető felíratot készített, Aradban el is vette jutalmát: Sikula, Gyarmata, Apatelekek helységbe s Boros-Jenő egy részébe 1803. aug. 9—11. már be is igtatták. S midőn 1804. aug. 17. Ferencz fölvette Ausztria császáranak címét, okt. 3. Aradvármegye is Te Deumot mondott ennek az öröme.

Aradvárosa maga is szívesen résztvett a közörömben, mert most már nemcsak remélhette, hanem tudhatta is, hogy Ferencz császár- király fogja beigtatni a szabad királyi városok közé. Ferencz még 1795-ben 200,000 frtban szabta meg Arad válságösszegét s most, dynastiájának válságos helyzetében, midőn minden forintot meg kellett becsülnie, 1804. a fizetést megsürgette. A város le is tette a követelt összeg nagy részét⁵⁾, de csak 1807-ben és 1808-ban, midőn a polgárok kamat nélkül való kölcsönöket bocsátottak a város rendelkezésére⁶⁾. Ez összeget azonban utóbb még különféle címeken kívánta kiegészíteni a pénzzavarokkal folytonosan küzdő kormány a nélkül, hogy, ha halogatta is a kérdést, a fölszabadítás elől most már kitérhetett volna.

Újabb áldozatokra csakhamar alkalma nyílt a megyének is. I. Ferencz 1805. okt. 18. a harmadik hadjárat szerencsétlenségeinek hírére személye-

¹⁾ Jankovics György, mikor 1798-ban Aradváros pénztárnoka lett, Glück Antal után semmit sem talált a pénztárban. Ő-maga kölcsönzött tehát ezer frtot a városnak olykép, hogy azt egy év s öt nap alatt 6%-kal együtt visszafizesse. Más hívatalnokai is voltak a városnak, kik öt évig is bennhagyták fizetésöket. — ²⁾ *Hadtört. Közl.* I. 61. — ³⁾ *Magyar Kurir*, 1801. 11. sz., 197. l. — ⁴⁾ *Nagy*, Aradm. 61—2. — ⁵⁾ *Fábián*, II. 10. — ⁶⁾ *Benigna resolutio*, 68/463—1834. Aradi lt.

sen szólította segítségre az országgyűlést, melyen Aradot ismét Edelspacher és Török képviselte. Okt. 27. az országgyűlés már meg is ajánlotta a fölkelést s Aradmegye ennek következtében 200 lovast és 600 gyalogost szerelt föl. Nándory József és Kornely József volt a szép csapat kapitánya. A szerencsétlen, de Aradon is Te Deummal ünnepelt pozsonyi béke után azonban, 1806. január 24., már megjelent a leszerelés iránt való rendelet. A lovakat eladták, a fölkelőket pedig hazabocsájtották. Pedig »ily szép fiatalság sohasem jött össze«¹⁾. Edelspacher alispán azután is példát adott az áldozatra. Midőn 1806. októberében Aradon átvonult a Splényi-ezred 4790 embere, minden közvitéz és altiszt zsoldját megkértszerezte, a tiszteket pedig megvendégelte²⁾.

Maga a vármegye a béke rövid idejét belső állapotainak javítására ügyekezett fordítani. Folyton építtette az utakat, üldöztette, akasztgatta a forgalmat veszélyeztető rablókat s újra elővette a helységszabályozásnak régóta pihenő ügyét, hogy a 40—50 házból álló falvakat négy-ötszáz házból álló falvakba egyesítse. 1807. elején is 26 falu népe kerekedett föl az oláh rablók üldözésére, a nélkül, hogy csak egyet is elfoghattak volna. A megye, mely visszaemlékezett, Aradban hogyan kezdődött Hóra lázadása, febr. 20.-án Török Albertet, Sánka Ignácot, Vásárhelyi Jánost, és P. Nagy Lászlót küldte ki Ballatos Gavrilla protópópa ügyének megvizsgálására; lázítást azonban nem süthettek ki reá³⁾.

Az a követútasítás, melyet a vármegye 1807. márczius 2.-án adott Edelspacher Zsigmondnak s Török Albertnek, vagy — ha ők nem mehetnének — Csernovics Jánosnak és Almássy Ferencznek, a megyei bajok egy részének orvoslását is kívánta. A külső és belső bátorság biztosítására nemcsak a rendes katonaság, hanem egyúttal a nemzeti fölkelés állandósítása mellett foglalt állást. Fogyasztani óhajtotta a bankóczédulákat, hogy lemenjen mindennek az ára s olcsóság legyen⁴⁾; mert mindenben gazdag az ország, csak ércpénze nincs. Követelte a só árának leszállítását, ellenben a katonaság zsoldjának fölemelését, mivel e célra tizenöt év alatt eleget adott az ország. Kívánta a kereskedelem előmozdítását s azt, hogy a magyar nyelv művelésére gondot fordítsanak stb⁵⁾. Így midőn 1806. nov. 13.-án Aradban felolvasták több vármegye levelét a magyar nyelvnek országossá-tétele érdekében, azt azonnal behozni kívánták a polgári ügyekben, jegyzőkönyvekben s a megyéknek egymás közt való levelezésében; a pörököt azonban továbbra is latinul kívánták folytatni.

¹⁾ Nagy naplója, 199. és 204. sz. — ²⁾ *Hazai Tudósítások*, 1806. október 13. —

³⁾ *U.-o.* több számban s 1807. 231—2. Nagy naplója, 332. sz. — ⁴⁾ Ebben az időben Aradon 1 font marhahús 9 kr., juhhús 7, pecsenyének való disznóhús 12, borjúhús 12 kr. Tiszta búza köble 8 frt., zab 4, szilvapálinka akója 15—18, kövér sertés 50—60, hízlalt ökör párja 250—300, paripa 100, káposztának száza nagyobb fejű 8—10, kisebb 3—5, glogováczi dohány mázsája 10—13, lisztláng mázsája 10—12, szalonna mázsája 40—45 rajnai forint. — ⁵⁾ Nagy naplója, 334. sz.

Az aradiaknak csakhamar alkalmuk nyílt latin üdvözlő szónoklatokra, mert 1807. május 10. megérkezett Károly főherceg, a hírneves fővezér, kit Lovász Imre alispán a császári katonák s a polgárcsapatok sorfalai közt fogadott. Onnan meglátogatta a Mezőhegyesen időző Ferencz királyt¹⁾, majd Kisjenőre ment, honnan május 13. folytatta hangúlatkeltő útját Gyulára felé²⁾. Maga a király, Mária Lujza hercegnővel s Wrbna miniszterrel máj. 14.-én, valóságos zivatarban érkezett Aradra. Lovász alispán üdvözlésnek meghallgatása után azonnal a várba hajtatott, hol a ferenczrendieknek misét hallgatott. Azután megvizsgálta a vár összes helyiségeit s ebéd után, melyhez megyei és városi urakat is meghítt, lovasbandérium kíséretében a városba kocsizott. A sóháznál a magyar, német és szerb polgárőrség tisztelgését fogadta. Megtekintette a gymnasiumot, a megyeházat s fáklyavilág mellett a megyeház börtöneit és az alispán felvilágosításainak meghallgatása után azonnal megkegyelmezett egy halálra ítélt rabnak. Útját még azon délután Gyula felé folytatta s a csúnya ólmos esőben is úgy megtetszett neki a Maros és Körös közt való terület, hogy azt Magyarország legszebb részének nevezte³⁾.

A két Körös azonban annyiszor előtötte ezt a szép részt, hogy Aradnak 1808. szept. 15. már komolyan kellett foglalkoznia a folyók szabályozásával és hajózhatóvá-tételével. Meghagyták tehát a rendek, hogy egy tisztviselő vezetése alatt Gyulától Boros-Sebesig 11 mfd. hosszú vonalon 300 ember tisztogassa a Fejér-Körös medrét, erősítse partjait, átvágásokat eszközöljön, az ártalmas gátakat elhányja stb. A Lunkaságban még mindig annyi volt a mocsár, hogy a vadruczák, vadlibák stb. egy nap alatt 70–80 pozsonyi mérő makkot is elpusztítottak. A mocsarak ártalmas kipárolgásai s az inség betegségeket okoztak; 1803-ban és 1806-ban például kegyetlenül pusztított a süly (scorbut).

A népnek legállandóbb terhe volt azonban a katonaállítás és a hadiadó, melynek apasztására kevesebb kilátás volt, mint valaha. 1808. febr. 18. Almásy főispán már újabb harmincztagú bizottságot nevezett ki, hogy megállapítsa, az országos segítségből mennyi esik Aradra s béke idején is szedjék az újonczokat. Sokat múltattak azon a sikulai legényen, ki egy fapuskával 30 legényt szalasztott meg. Mikor az országgyűlésen (melyen Bittó Albert s Edelspacher Zsigmond, majd Lovász Imre képviselte a megyét s Atzél István kir. személynök elnökölt) gróf Beleznay Sámuel szept. 3. egy magyar katonai akadémia föllállítására ezer forintot ajánlott fel, Aradból Almásy Pál azonnal 5000, Lovász Zsigmond 10,000 s Atzél István 1000 frtot ajándékozott⁴⁾. Az akadémiát az Almásy Pál aradi főispán és Splényi József őrizete alatt álló koronával fölékesített Ludovica királynéről nevezték el. Decz. 5. Aradmegye közgyűlése már éljenzéssel fogadta Lovász és

¹⁾ Lakatos, I. 89. — ²⁾ Vay, Német hívség, 614. — ³⁾ Nagy, Aradm. IV. 81. *Hazai Tudósítások*, 1807. 362–3. *Lakatos*, I. 89–90. — ⁴⁾ 1808: VII. t.-cz.

Bittó követi beszámoló beszédét¹⁾. Magukat az 1808-ban hozott törvényeket Aradmegye közgyűlésén 1809. január 11. olvasták fel. A katonai akadémiára tett ajánlatok annyira felbuzdították gróf *Wenckheim* Józsefet, hogy azonnal 10,000 frtot ajándékozott erre a célra s a bemutatás jogát a vármegyének engedte át. B. Forray András és Edelspacher Zsigmond zarándi alszolgabíró egy-egyezer, Avakumovics aradi püspök 300, Czikó József tiszttartó 100, nyolcz esküdt pedig összesen 120 frtot adott²⁾.

Mivel a király már 1809. febr. 19. kijelentette, hogy a békét nem tarthatja fenn tovább, Aradvármegye márcz. 2.-án hármás bizottságot küldött ki a nemesi fölkelés előkészítésére s elhatározta, hogy egy osztály lovasságot s 4—500 gyalogot állít ki a haza védelmére. A fölkelők számára világosabb kék zsinórral ékesített búzavirágszínű kék posztó mentét s dolmányt és zöld csákót írtak elő. Igen sokba került a lovasság fölszerelése, mert egy közönséges 14—15 markos lóért 250—300 és az istálló lóért 400—600 frtot is elkértek³⁾. Ápril elsején a király újabb felszólítást intézvén a nemzethez, a már fölszerelt 366 vitéz pótlására a megye máj. 4. második fölkelést rendelt el. Edelspacher alispán azonnal szedni kezdte a lovakat, szereket, pénzt s embereket s 8.-án már együtt volt a kívánt szám: 212 lovas és 154 gyalog. Május 14. a lovasságot Csekonics Imre dandárnok, kerületi alvezér a pécskai síkon, a gyalogságot pedig Aradon szemlélte meg, s az átadott lobogókra föleskette. Lelkes magyar beszédben az egész világon hallatlannak mondta, hogy négy nap alatt ilyen jól fölszerelt lovas és gyalog sereget lehetett fölszerelni. Ezt nemcsak a nemesség s a megyei tisztviselők lelkeségének, hanem a köznép érdeklődésének is lehetett köszönni. Maga a borosjenei járás 1360 pozsonyi mérőt, a mezőségi járások és uradalmak pedig hatannyit is adakoztak. A lovasság Hollaky Pál, a gyalogság pedig Bogdanovics György vezetése alatt már május 16. táborba indult, miről külön futárral értesítették a nádort; 29.-én azonban újabb fölkelést rendelt el a vármegye s az egybegyűlt 170 lovas katona kapitányaivá *Damjanich* Imrét (az aradi vértanúnak atyját) és Csernovics Istvánt nevezte ki 4 tiszttel és 20 altiszttel együtt. Ez a csapat június 29.-én indult Pécskára s onnan, Pesten át, Sopron felé. Július 6. újabb újonczozást rendelt el a megye s a borosjenei járásnak egymagának 230 legényt kellett küldenie. P. Nagy László esküdt ingyen osztotta szét a fölkelők tisztjei közt Vásárhelyi főszolgabíró pénzén kinyomatott könyvét, a »nemes fölkelő-sereget intéző igék«-et, vagyis vezényszókat⁴⁾. Aradon a német polgárőrségből egy töredékkel kiválva, Aradváros polgárai is ekkor alakították meg mintegy 40 tagból

¹⁾ *Hazai s Külf. Tud.* 1808. II. 129., 218., 463. *Nagy* naplója, 634., 643. sz. —

²⁾ *Hazai Tud.* I. 50—1. — ³⁾ *U.-o.* I. 186—7., 258. — ⁴⁾ Egy gondolat, néhány fegyvergyakorlásban előforduló s az intéző (commando) szavak rövid előadásáról. Az 1809. eszt. nemesi felkelésre. Temesvár, 8r. 30 lap. Ismertette *Lauko*, Aradi Közl., 1887. 297.

álló tüzérségöket. *Schirmer* Tamás üveges mintegy 60 polgárból tüzérséget alakított, melyet a várban egy cs. kir. tüzértiszt gyakorolt be. Feladatuk különben jobbadán csak töltények készítésére, gránátok, bombák megtöltésére szorítkozott. Hadnagyuk tisztirangját a rendes hadsereg is elösmerte¹⁾. Maga a város 500 akó pálinkát ajándékozott a seregnek s még a Budára való fuvarozás díját sem fogadta el.

Napóleon elől a királyi család tagjai menekülni kényszerültek. Az uralkodó-család kincseinek egy részét erős katonai kísérettel Aradon át szállították Temesvárra és Nagyváradra. A király nővére, *Mária Anna* főhercegnő Neudorfon húzódott meg. Lovász Zsigmond temesi főispán s mások kíséretében aug. 23. átrándult Radnára is, hol misét hallgatott s másnap tért haza. Október 1.-én meghalt a főhercegnő s ideiglenesen a neudorfi templomban temették el. Radnán Kőszeghy püspök október 5.-én tartott érte gyászistentiszteletet.

Ezalatt abban a bizottságban, melynek Almásy Pál is tagja volt, szept. 26. már a parasztság fölfegyverzése is szóba jött. Erre azonban nem került a sor. A Schönbrunnban okt. 14.-én kötött béke következtében decz. 18. Aradon át már hazavitték az uralkodócsaládnak Temesvárt letett kincseit s a király nov. 24. hazabocsátotta a nemességet, mely Aradra négy csapatban, 1809. decz. 18. s 24. és 1810. január 6. s 14. érkezett vissza. Mozsárdurrogás, zene, éljenzés fogadta az érkezőket, az *utolsó* nemesi fölkelés tagjait. Decz. 5. már a megye is Te Deumot mondatott a béke örömeire s 28.-án örömmel hallotta azt a lelkes magyar levelet, melyben József nádor köszönetet mondott a fölkelő nemesség hű szolgálataiért²⁾.

A hadjárat teljesen tönkretette az állam pénzügyeit. 1810-ben I. Ferencz már az egyházak drágaságainak beváltását is elrendelte. A radnai szerzet a csanádi püspöknek 23 font és 24 lat ezüsttel számolt be, 3800 bankóforint helyett azonban csupán 2120 frt 24 krt kapott a kormánytól, azt is csak júliusban³⁾. Aradra pedig 1811. márcz. 14. érkezett a febr. 20.-i devaluatio híre, mely szerént a bankjegyek értéke egy ötödre szállt le. Aradvármegye már ápril 2—5. tartott közgyűléséből határozottan kérte a királyt, tartsa meg a bankjegyek névszerént való értékét, addig is, míg másképp nem határoz az országgyűlés, mely ebben az ügyben egyedül illetékes. Kijelentette, hogy különben nem fizetheti adóját s nem teljesítheti egyéb köteleességét. Megújította panaszát május 14—17, midőn arról értesült, hogy minden adóforintot ötszörösen vesz a kormány s így tényleg ötannyit kell fizetni. Felszólalásának nyomatékot adott, hogy a

¹⁾ Schirmert 1819. arany érdempénzzel jutalmazta a király, mivel mint tüzér néhány társával éveken át önként szolgált az aradi várban. *Nemzeti Újság*, 1819., 131—2. —

²⁾ *Hazai Tud.* 1809. I. 348—9. *Nagy naplója* 685., 689., 692., 700., 707. s 727. sz. *Lakatos*, I. 87—8. *Radnai protocollum*, I. 211. — ³⁾ *U.-o.* I. 214.

nyomorúsággal küzdő nép közt ismét lábra kaptak a rablások, sőt a Halmágyból, Buttyinból érkező levelek már egyenesen arról beszéltek, hogy a lugozói pap kiáltványban és szóval lázadásra ingerli a román népet. Az alispán a vizsgálattal azonnal megbízta a borossebesi szolgabírórt és esküdtjét, sőt a kormány is nagyobb bajtól tartott, mert a »zendülés« hírére azonnal leküldte Almásy főispánt. A megyei urak ápril 16. és 17. Repszegről indultak el Popa Nyulje, Czöle Blog, Prunkucz Mikola, Rác Juon és társai üldözésére; a haramiák azonban — mert hiszen lázadókról szó sem volt — Lugozó, Kujed és Miske felé elmenekültek. Csak okt. 30. foghatta el Kutny István csendbíztos a grossi Popa Juon rablóvezért, kit azután 21 táblabíró szavazatával november 4. Aradon felakasztottak. A vármegyének azonban még 1812. jan. 28. is mint lázítót kellett elfogatnia Popovics Petru prezesti papot¹⁾ s a nép nyugtalanságáról szóló hírek ezen-túl is többször megújultak.

1811. aug. 7. nyomott hangúlatban választotta követté a megye Bittó Albert főjegyzőt s Edelsbacher Zsigmond főszolgabírórt, kiket arra utasított, hogy a febr. 20.-ai törvénytelen rendelet visszavételét kívánják. Az országgyűlés valóban ismételten fölirt a kormány ellen s megtagadta kívánsága teljesítését. Október 12. Aradmegyének Zarádon tartott közgyűlése is meghagyta követeinek, maradjanak utasításaik mellett, sőt ne fogadják el fedezetül a tizedet sem, melyet a bankóczédulák biztosítására maga az országgyűlés ajánlott, mert ez a földesurak érdekeit sértené. Az országgyűlés nov. 11.-i fölírata valóban e szellemben készült s a kormányra bízta, hogy kibontakozzék abból a pénzügyi zavarból, melybe a rendek megkérdése nélkül jutott. 1812. jan. 30—31. az aradi rendek viszont a 15 milliónyi segély s a só árának emelése ellen keltek ki. A katonai érdekek elől különben éppen nem zárkózott el a megye. 1812. júl. 27. pl. azért rendelte el a világosi járás hídjainak elkészítését, mivel »a fenyegető háború környülállásai kiváltképen az ország útjában eső hídaknak jó, ép és oly erős karban való tartását kívánnák, hogy akármely nehéz ágyú-szekerezésnek is megfelelhessenek«²⁾. Ekkor hirdették ki a kormánynak a harminczad, adók s a katonaság ügyében kiadott rendeleteit is, valamint az országgyűlésen hozott törvényeket.

A kormány, tekintettel a franczia-orosz háborúra, már június 29. és júl. 21.-én négy hét alatt kiállítandó 312 *újonczot* kért a megyétől s a mellett lovakat és bort kívánt a katonaság részére³⁾. A megye azonban aug. 11. kijelentette, hogy »a haza alkotmányát feltartó törzsökös törvények világos értelme ő felsége ezen bármint érdemes kegyelmű kívánsága teljesítésének ellenáll s ahhoz képest a megyének annak elrendelésére egyébként kívánczó készsége kötve van«; a megye tehát mindenkinek

¹⁾ Nagy naplója 886., 947. és 934. sz. — ²⁾ *Megeyi jk.* 1812., 640. sz. — ³⁾ 7228. sz. kir. és 18,431. s 18,457. sz. *helytartót.n.* rendelet.

szabad és hazafias buzgóságára hagyta a fegyverfogást, a királyt pedig megkérte, tartson országgyűlést minden ilyes esetben. Az országgyűlésen megajánlott gabonasegítség felosztása iránt azonban intézkedett s fölhívta a birtokosokat, hogy a várban október végéig nyugtatvány mellett adják át a gabonát, vagy pedig pénzen váltsák azt meg. A tábor számára különben a főispán 3 lovat s 50 akó bort, Edelspacher alispán 1, gr. Wenckheim 3, gr. Fekete 2, Aradvárosa 2 lovat s 20—20 akó bort, br. Forray pedig 1 lovat és 10 akó bort ajándékozott, mit még több kisebb ajánlat követett. Szept. 1. ismét fölírta a megye azon alkotmányellenes pátens ellen, hogy az ú. n. skálát megtartsák a fizetésekből, szerződésekből stb¹⁾.

Teljes virágában volt e mellett a *kémkedés* is, mire ilyen izgatott időkben bőséges alkalom kínálkozott. A szept. 20—24. tartott közgyűlésen a főispán mint pletykát és haszontalan beszédet némította el a sok feladást, egyúttal azonban mivel a feladások az adózásra jobbadán botozással kényszerített néptől jöttek, elrendelte a megye, hogy az esküdtek 20—24, az alszolgabírák 30, a főszolgabírák 40 s az uradalmi tisztek 12 botnál többet senkire se verethessenek, a bírót pedig senki se csapathassa meg. Panaszra azonban tovább is volt ok; mert október 20. a kormány ismét követelte a gabonasegélyt; a megye nov. 3.-i fölterjesztése szerint ugyan már az aradi vár magtárába, sőt az aradi 12000 pozsonyi mérős kir. éléstárba sem fért több gabona, mégis a terményben való fizetés mellett foglalt állást²⁾.

1813. ápr. 30.-án Aradmegye feliratban jelentette a királynak, hogy ezekben a mostoha időkben nem adhat segítséget s nem teljesítheti kívánóságait, kivéve a katonatoborzást; mikor azonban a nádor Napóleon ellen július 13. bővebb segítségre szólította az országot, július 27.-én Aradmegye is felajánlotta az 1807. évi subsidiumot; sőt a törvényes 48 fölkelő mellé még 102-öt adott, kötelezván magát, hogy aug. 9.-éig e szám felét kiállítja. Nagy László mindjárt verseket írt az insurrectio serkentésére:

»Árpád őszünk maradéki, fegyverre kelt magyarok,
Szittyá-vérség ivadéki, jeles férfik, védkarok!
Harczra szólít hazánk java,
Ez a király s ország szava!«

Aug. 1—4. a közgyűlés 101,666 forintot vetett ki a 160 főből álló gyalogság felszerelésére s megindította a toborzást. Kapitánynyá Kvakkay Istvánt, főhadnagyokká Andrényit és Jankovicsot, alhadnagygyá Leszéryt tette. A lovasságot Pécskán a 10. számú Stipsics-huszárok gyakorolták be, míg az összes fölkelőket aug. 26.-ára Pankotára hitták be fegyvergyakorlatra. Aug. 16.-áig azonban a 160 insurgentsből csak 93 volt felszerelve. A rendes hadsereg iránt is figyelmes volt a vármegye. Még

¹⁾ *Megyei jk.* 712—4. és *HTT.* 18,714. sz. *Nagy naplója*, 1014., 1021. és 1069. sz.

— ²⁾ *HTT.* 24,079., 20,648., 25,603., 26,223., 26,546. és *Aradm. jk.* 959., 1005—8. sz.

febr. 4.-én szép új zászlót ajándékozott a 61. számú Saint-Julien-ezrednek, mely a hadjáratokban elrongyolott zászlaját a vármegye házán helyezte el s júliusban szívesen látta az átvonuló 21. számú Benyovszky-bakákat. Okt. 16—18. azonban a lipcsei csatát elvesztette Napóleon, mire decz. 11. Aradmegye is Te Deumot mondatott; csakhogy ezen »a negédes aradi polgárok nem parádéoztak.« Sőt az aradi közkatonák közt is akadtak elégedetlenek. 1814. szept. 28.-án Vikentyie Fánu veronai közvitéz oláhúl azt írta testvérének, Jánovics János szerbi papnak: »Adná az Isten, hogy a német verekedjék a muszkával; mi mindnyájan a muszkához mennénk, átállanánk s odahagynók a németet, hogy elvigye az ördög!« Ezen *lásítás* miatt Stanislovics aradi alispán 1815. febr. 18.-án vizsgálatot indított, de eredménytelenül¹⁾.

A Páris megszállásából visszatért király üdvözlésére különben Aradvármegye már 1814. május 9.-én huszonöttagú küldöttséget nevezett ki, mely meghallgatván még a pápa visszajövetelének örömeire Aradon május 10. tartott Te Deumot, Stanislovics alispán vezetése alatt június 16. ment föl Bécsbe, hol Arad rendei is magukra vehették, a mit június 22.-én az összes megyék küldötteinek mondott a király: »Ti, hű alattvalóim, teljes mértékkel betöltöttétek, mit tőletek irántam s a haza iránt a kötelesség s engedelmisség kívánt.« A derék Nagy László borosjenei esküdt a megyével együtt már maga is azt hitte, Napóleonnak belebbezésével vége van a negyedszázados háborúnak s az 1812—4. évi hadjáratról egész verskötetet írt össze, melyet Schwarzenberg és Metternich herczegek még azon év decemberében elfogadtak kinyomatásra²⁾.

A háborúnak azonban még sem volt vége s Aradvármegyének is 193,000 frtjába került, hogy Elba-szigetén Campbel nem tudta megőrizni Napóleont. 1815. május 1—6. tartott közgyűlésén különben azt határozta a vármegye, hogy ezt a hadisegítséget csak aratás után adja meg. A különben is lassan folyó gyűjtést azonnal beszüntették, amint Napóleon száznapi uralmának vége lett s a nádor 1815. decz. 21. a könnyű lovas-ságot is hazabocsátotta. Az aradiak 1816. február elején Orosháza felől a sámsoni fokon a Szárázér felé jöven, a Sámson-közön a roppant hóban 17 ember s 52 ló elveszett. A többit febr. 8. szerelte le Aradvármegye. A begyűlt 15,333 frtból minden közlegény 80, káplár 160, őrmester 300, Kvakkay István kapitány 2000, Jankovics, Leszéry és Andrényi pedig ezer-ezer frtot kapott. A lovasok özvegyeinek Atzél István 500, Atzél János és Edelspacher Zsigmond 2—200 s Tököli Sebő 100 frtot adott, Hofbauer pedig 119 könnyű lovasnak egy heti tartást ajánlott meg. Arad polgár-őrsége a háború után is együtt maradt, sőt éppen febr. 11. szentelték föl

¹⁾ Nagy naplója, 1324. sz. — ²⁾ *Gallias*, az az a frantziákkal elébb, azután a frantziák ellen viselt 1812., 1813., 1814. és 1815. esztendőkbeli háborúkról. 8r. VI és 128 lap. Pest, 1816.

a magyar és német csapat zászlóját, mely iránt Klein Nándor polgármester magyar, német és szerb nyelven intette hűségre a polgárokat, kik másnap, a király születésnapján esküdtek föl a zászlóra¹⁾.

A negyesházados háborúnak két hőse, b. Simonyi József és Skultéti László, Aradvármegyében töltötte életének hátralevő éveit. *Simonyi* József, *Jókai* elnevezése szerint »a legvitézebb huszár«, babérait az utolsó török háborúban s a francziák ellen viselt hadjáratokban aratta. Személyes bátorság, leleményesség, kitartás és veleszületett ügyesség jellemezte minden mozdulatát. A közlegényből lett ezredes elméleti nagyobb ösmerekek híján is kitűnő törzstiszt volt, fegyelmezője, de egyúttal lelkesítője csapatának; »nagyobb jelenet, mint maga Toldi és méltó, hogy egykor hasonló költőjére találjon.« Mintaképe azoknak a magyar katonáknak, kik idegen érdeken fecsérelték el lelkesedésöket, hogy a lovagkor legfényesebb idejébe is beillő tettekkel dicsőítsék a magyar vitézséget. — Aradban 1814. októberében járt először s ott 1819-ben nyerte adományúl Vadászt és Bél-Zeréndet. — A szolgálatból 1832. ápr. 25. lépett ki végképen s Arad várában, mint fogoly hűnyt el 1837-ben. Mint a népvándorlás valamely hőstét, Vadász határában a legmagasabb kún-halom alá temették²⁾. Aradon 1831. aug. 19. halt meg *Skultéti* László zászlótartó is, ki vitézi pályáját 15 éves korában 1750-ben kezdte meg s Új-Aradon levő sírja fölírata szerint «muszkával egy-, törökkel kétszer, burkussal hét-, francziával tizenkétszer harczolt e jeles holt.« Aradon 1828-ban egy katonai szemlén még lóháton vitte a zászlót s 1831. május 10.-én könyvelábadt szemekkel, érzékeny beszédben búcsúzott el a Coburg-ezredtől, mely Aradról elvonúlt. A világ legöregebb katonájának ezredese, gróf Esterházy Vincze állított síremléket s arczképét Aradon és az ország sok más helyén kegyelettel tartogatták sokáig³⁾, míg újaradi sírjának jókarbantartásáról, úgy látszik, teljesen megfeledkezett a katonaság.

Br. Simonyi József.

¹⁾ *Nagy* naplója 1053., 1056., 1058. sz. *Lakatos*, I. 90—1. — ²⁾ A várból *Lovászy* Antal, utóbb kisjenei plébános kísérte ki. (Saját elbeszélése, 1867.) A vadászi park sírboltjába fia, b. Simonyi Lajos vitette át. V. ö. *Nagy* Pál, Vitézvári b. Simonyi József, herczeg Hessen-Homburg magyar lovas regiment híres ezredes kapitányának példás élete leírása. Pest, 1819. N8r. XX és 258 l. *Jókai* Mór, A legvitézebb huszár. 15 képpel. Pest, 1856. (Vasárnapi Könyvtár, I. 9.) 8r. 111 lap. A ponyván: Vitézvári báró Simonyi József obester-generális élete. 13 szép képpel. Budapest, 1878. 8r. 85 lap. *Marciányni*, Ein ungarischer Reiteroberst. Fremdenblatt, 1888., 331—3. sz. — ³⁾ *Márki*, A legöregebb huszár. Pesti Napló, 1884., 185. sz.

Arad háziezredének, a Colloredo-gyalogoknak egykori ezredese, *Andrássy* Dávid volt a harmadik hős; ő azonban a harcmezőn maradt. *Andrássy* Győrött, 1762. decz. 20. született; 1778. szept. 2. lépett a Gyulay-ezredbe s résztvett a török-, utóbb pedig a francia-hadjáratokban. Aspernnél az aradi fiúk élén a Mária-Terézia-rendet nyerte s oly kitűnően vezette őket az orosz hadjáratban Podubnie mellett is, hogy jutalmúl vezérőrnagygyá nevezte ki a király. 1813. aug. 27. egy ágyúgolyó elsza-kította féloldalát. A hőst Rednitzben, Dreza közelében temették el. — 1801. óta, mikor Új-Panádot kapta, aradmegyei földesúr volt gróf *Gyulay* Ignác altábornagy, majd táborszernagy és horvát bán is, Moreau, Bertrand stb. méltó ellenfele, ki most, 1817-ben, már ismét nyugodtan poharazgatt az aradmegyei urakkal.

Az 1793—1815-ig tartó hadjáratok Aradvármegyének is sok áldozatába kerültek. Több, mint 3400 nemes, polgár és földműves fölkelésének költségeit kellett viselnie; közel 3000 újonczot állított ki s 23 év alatt mintegy 1.700,000 frtot fizetett be a hadipénztárba, ide nem számítva egyeseknek önkéntes adakozásait. Azt pedig senki sem vette számba, a seregekben hány fia esett el vagy lett nyomorékká egy olyan hadjáratban, mely Magyarországra voltaképp nem is tartozott.

LIII. ARADVÁROS FÖLSZABADÍTÁSA.

Kornya emlékirata. Rhédey kir. biztossága. Városi élet. A váltság lefizetése s a végső feltételek. A szabad kir. városi rang megadása. B. Orczy Lőrincz.

Beigtatás. Tisztújítás. A vármegye s az országgyűlés tiltakozása.

Aradvármegyének 1812. január 20. zajos közgyűlése volt. A rendek hevesen kikelték a kormány azon szándéka ellen, hogy Aradon ismét eltiltotta az építkezéseket, mert a várost le akarja bontatni s máshová áttelepíttetni. Kérték a kormányt, ne tartsa évtizedeken át függőben a népet, ne akaszsa meg a város fejlődését s mondja ki ebben az ügyben az utolsó szót. A polgárság sem maradt vesztég. Megbízásából *Kornya* Barbu Illés emlékiratot készített¹⁾, melyben röviden vázolván a város történetét, utalt azokra a szolgálatokra, miket a csatatéren, s különböző lázadások alkalmával tett Arad az uralkodó-háznak és azon áldozatokra, miket az utolsó hadjáratban hozott. Elemi csapásokkal, jobbagyi terhekkel nem törődve is pontosan teljesítette kötelességeit ez a város, mely egyre fejlődvén, joggal remélheti most már, hogy a király, elődeinek annyi ígérését beváltva, végre csakugyan felszabadítja. A mikor azután, már az év elején elhunyt az aradi vár parancsnoka, *Herrmann* ezredes²⁾, ki a várat a várossal keveset törődve ügyekezett fejleszteni, a vármegye szept. 19. elhatározta, hogy a tilalmat figyelembe nem véve, új, egyemeletes vármegyeházat építtet Aradon³⁾. A vármegye s város föllépésének lett is annyi foganata, hogy gr. *Rhédey* Lajos bihari főispán 1813. febr. 6. ez ügyben mint kir. biztos érkezett Aradra. A polgárság nagy örömmel látta s másnap bált adott tiszteletére. 8.-án azután összeült a vegyes bizottság, melynek tagjai voltak, *Rhédey* elnöklete alatt, a megyéből *Staniszlovics* alispán, a főjegyző, négy szolgabíró, *Fekete* és *Wenckheim* grófok, *Veres* táblabíró, stb.; a kincstár részéről *Hatvani* István titkár, *Désán* kamarai praefectus, *Plathy* Elek stb.; a katonaság részéről a várparancsnok több katonai mérnökkel s a város képviselőjében 16 polgár. Egy hétig tartott a tanácskozás a város áttétele, szabályozása és felszabadíttatása tárgyában⁴⁾. Mivel remélni lehetett, hogy ez az utóbbi nem jár együtt a város áthelyezésével, a vár-

¹⁾ *Aradváros It.* — ²⁾ *Hazai s Külföldi Tudósítások*, 1812. I. 65. — ³⁾ *Lakatos*, I. 93. — ⁴⁾ *Nagy* L. naplója.

megye 1815. május 1. csakugyan letette új székházának alapját¹⁾ s 1820. már kápolnáját is elkészítette²⁾).

Nagyban emelte az aradi polgárok öntudatát Arad városának akkor tájban megjelent első történeti leírása, Perecsényi *Nagy* László »Régi Orod«-ja³⁾, mely a források bővebb ismerete nélkül is ügyesen csoportosította mindazokat a történeti adatokat, melyek a városnak kiváltságokra való törekvését támogathatták. A tanács 1815. nov. 30. valóban 400 frttal jutalmazta az író-t, a mi nemcsak viszonylag, de valóban is számot tevő tiszteletdíj volt.

Azonban Estei *Ferdinánd* főherczeg az ország főhadparancsnoka, 1816. okt. 8. maga is megvizsgálván Arad várát, ismételte 1810. május 17. tett nyilatkozatát, hogy a vár védelmének érdekében a Maros jobbpartján levő házakat 1896 méter távolságban le kell bontani; vagyis a belvárost, Sarkadot, a mostani új telepet s Pernyáva felét követelte áldozatul. Ez ellen a polgárok ismét minden követ megmozgattak, s annyiban sikerrel is, hogy gr. Rhédey 1817. január 15. újabb tanácskozásokat kezdett. A lövés távolának felényire való leszállítását sürgette, úgy, hogy az Alsó-molnár-útczától, Tököli-tértől, Fábián-, Fürdő-, Perényi- és Kiss-utczától, a Ferencz-tértől és Orczy-utczától keletre eső város, lehet mondani, Arad legszebb része, még mindig megsemmisült volna. Csak 1818. januárjában lehetett remélni, hogy a katonaság nem követel többet 4—500 méternél, hogy tehát helyén maradhat még a g.-kel. székesegyház is (mely a mai lyceum helyén emelkedett) s a város megkapja a rég óhajtott kiváltságokat. Még jobban megerősítette a várost ebben a hitben *Ferdinánd* főherczeg, ki 1818. szept. 10. ismét fölkereste Aradot, hosszasabban tanácskozott gr. Rhédeyvel, szívesen fogadta *Klein* Nándor polgármester üdvözlését s másnap a katonai szemle után nemcsak Vásárhelyi János alispán ebédjén, hanem a tiszteletére rendezett táncmúlatságon is részt vett. Este ki volt világítva a város, mely most már minden jót remélt. A főherczeg 12.-én tovább folytatta útját Mezőhegyes felé, hol gyakran és szívesen tartózkodott; Rhédey pedig első sorban a kincstárral szemben kívánta rendezni Aradváros ügyeit.

Aradnak ekkor még mindig csak 15000 lakosa volt, s várán, több dohánygyárán, gymnasiumán, román paedagogiáján s azon kívül, hogy a vármegye s egy görög-keleti püspökség székhelye, alig említették egyéb nevezetességét a földleírók. A Templom-utczát csak 1817. júliusában kezdték kövezni, a minoriták temploma előtt levő csúnya pocsolya helyének feltöltéséhez pedig ugyanazon év decemberében fogtak. Hanem az élet már elég városias volt. 1816. elején oly drágaság uralkodott, hogy

¹⁾ Az építésre másfél millió téglát s tizenegyezer napszámot szavaztak meg. —

²⁾ *Tört. Adattár*, I. 164. — ³⁾ A régi Orod, vagyis a mostani Aradnak dolgai. Nagyvárad, 1814. 8r. 76 lap 1 rézmetszettel. (Az eredeti rézlap most az aradi lyceum tulajdona.)

egy tojásért 20 krt, egy borjúnegyedért 9—10, és egy köböl búzáért 38 frtot is adtak. Mégis nagyon vígak voltak az 1816—17. évi farsangok. Edelspacher Zsigmond házában 30—50,000 forintot kártyáztak el néhány este s egymást érték a verekedések, pletykák, kihívások. »De mindenik csak próba-duellum volt, szóval, fegyversütés nélkül. Süsd ki, de ne lőjj, hahaha!« — gúnyolódott a naplóíró Nagy László. A fiatalság a megyeházába is bevitte a duhajságot. Rhédey gróf királybízatos utálatos scénának, korcsmába való betyárok, zsványok cselekedetének nevezte az 1816. máj. 13—14. megejtett tisztújítást, mely, Kovács János alispánon kívül, majdnem kivétel nélkül gavallérokat helyezett a vármegye élére. Az igaz, hogy nemsokára éppen ezek a gavallérok, Bittó Albert, Török Márton, Edelspacher Zsigmond, Faschó József, Szőke Sámuel stb. lettek a reformok s a haladás legigazibb hívei.

Ha pl. kártyás volt is *Edelspacher* Zsigmond, hatvan aradmegyei nemes éppen az ő galsai házánál alapította meg 1817. ápril 12. a szegények és éhezők gyámolítására szánt *jótevő társaságot*, melyre a szolgálbírák csakhamar 10,000 frtot gyűjtöttek egybe, mit a földesurak megkészszerettek. *Török* Klára asszony nemes urakkal és nőkkel műkedvelő előadásokat rendezett a cél előmozdítására, Kovács alispán pedig járasként bizottságokat szervezett, hogy az inségeseken segítsen. Egyszerre hét kórházat állítottak fel s Aradon 107, Pankotán 63, Tauczon 18, Sebesen 115, Kis-Jenőn 5 beteget láttak el élelemmel és orvossággal. Boros-Jenőn Nagy Lászlóné heteken át maga főzte a Rumford-levest a betegeknek s inségeseknek. *Rósa* József főorvos a »patécsos rothadó hideg« (typhus putridus) gyógyítására ápril 20. azt ajánlotta, hogy a betegeket szűk lakásaikból tiszta, jól szellőztetett kórházakba vigyék, Rumford-leves-sel, jó borral táplálják s gond legyen reá, hogy fenyőmaggal s »érczsavany«-nyal (gáliczkővel) otthon is tisztítsák szobáik levegőjét. A vármegye s a társadalom megtette a magáét s minden járásban 3 kórházat rendezett be a szenvedők javára¹⁾.

S míg itt az emberszeretet szolgálatában álltak azok a könnyelmű fiatal urak, a *tudományokkal* és *szépművészetekkel* is mind szívesebben foglalkoztak most már. Nagy László egyszerre 13 előfizetőt szerzett a Tudományos Gyűjteményre, 12-t a törvények gyűjteményére. A jó glogováczi dohányt füstölgetve, eredetiben és fordításban olvasták a klaszszikusokat. Nagy László Tibullusának kinyomatására 400 forintot adott Salbek Jakab aradi szolgálbír, kit báró Bánffy Polixénával való lakodalma napján, annyi mással együtt, 1819-ben meg is verselt a derék esküdt; a mit azért érdemes följegyezni, mert verse, tudtommal, az aradi nyomdá-

¹⁾ Nagy naplója. *Magyar Kurir*, 1817. 49. és *Hazai Tud.* 47. sz. *Rósa*, Némely orvosi útmutatások a ragadó és mostan uralkodó nyavalyák elmellőzésére. Kézirat, gyűjteményben.

nak első terméke¹⁾. Csernovics János, Tököli Péter és Sebő, Kovács János, Atzél István, Almásy Pál, Arsits Sebő, Vásárhelyi János irodalompártolása már reményt adhatott *Micheck* Antalnak, hogy megélhet sajtójával Aradon s hogy az aradiak nem szaladoznak nyomtatni valójukkal Klapkához Temesvárra, Tichyhez Váradra, Trattnerhez Pestre.

Sőt a magyar »komédia« is megjelent már Aradon. Nem említve egy 1813. évi szárnypróbálgatást, 1818. június 16.-án *Kilényi* és *Láng* 21 tagú társulata Mátyás király választását adta; sőt színre került Shakespeare Hamletje, Dugonics Bátori Máriaája s egy aradi író szomorújátéka is: »Az öthalmi tor Orodon«, Nagy Lászlótól. Kimentek a színészek szüretre Magyarádra, megyegyűlésre Gyorokra s azután néhány hétre ismét Aradra, hol építette is már a színházat Hirschl Jakab; de nem nekik, hanem a német színészeknek, kik már régebben otthon voltak Aradon. Máskülönbén haladt a magyarság ügye. *Mihájlovics* Lázár volt az első, ki 1822-ben »az édes hazai nyelven« kezdte folytatni pöreit s mikor 1831-ben aradi jegyző lett, magyarul vezette a jegyzőkönyveket, mit azután 1834. szept. 6.-án egyenesen el is rendelt Orczy királyi biztos. Ezeket fölbuzdúlva, 1833. a minoriták aradi gymnasiumában már nemcsak latinúl, hanem magyarul is feleltették a tanulókat²⁾. Arad tehát magyarosodni kezdett.

A város rendezésére is sort kerítettek most már. *Reiner* József mérnök fölfogása szerint Arad forgalmának középpontja a mai Béla-téren levő simándi híd. Ehhez képest ügyekezett rendezni a várost, első sorban Perenyát és Kis-Buzsákot (a mai Ferencztér és Orczy-utcza környékét a belenyíló utcákkal együtt.) Az ő tervei szerint épült ki a Poltura, valamint a Pécskai- és Radnai-út, a közlekedésnek ez a két fontos vonala. A sörház mellett (a vásártéren, melyet be akart építeni) külön cseh városrészt tervezett, a mi azonban nem valósult meg, míg főbb eszméit általában véve igazolta az idő. Mindjobban eltűntek most már a tócsák, melyekben azelőtt lovakat úsztattak; meseszamba ment, hogy a kapualjából lövöldözhetek vadruczákra s eltűntek azok a szemétdombok, a miket még a Hármaskis Tükör is megverselt. A város közigazgatása, mely most már 28 tagból állt³⁾, valóban dícséretes buzgalommal törekedett segíteni a bajokon. Ez pedig annál nagyobb feladat volt, mert a fölszabadítás váltságösszegének előteremtése nagyban terhelte a várost.

¹⁾ *Lakatos* szerint (III. 122.) Tichy Aradon már 1808. nyomtatott volna valamit; ez kétségkívül tévedés, mert Tichy váradi nyomdász volt, a mi különben nem akadályozhatta meg, hogy az író kedvéért Aradot nyomasson Várad helyett. Ilyesmire akárhány példa van. — ²⁾ *Aradváros jk.* 1838., 203. sz. — *Jelenkor*, 1833., 538. l. — ³⁾ Egy polgármester, egy városbíró, 6 valódi s 6 tiszt. tanácsos, egy rendes, egy al- és 2 tiszt. jegyző, 1—1 levéltárnok, pénztárnok, számvevő, kamarás, árvák atyja, néptribun, mezei bíró és 2 csendőrbiztos. A választások mindig a kamarai praefectus elnöklete alatt s a járási főszolgabíró és esküdt jelenlétében történtek.

Ösmeretes, hogy a város ennek a fejében már 1804-ben letett 158,875 frtot; mikor azután a kir. kincstár 1826. febr. 9. a király határozata értelmében csakugyan Aradnak adományozta a város és Kis-Buzsák pusztá minden uradalmi javadalmát, (kivéve Csála-szigetét, a Mura-tavát s a Maroshíd vámját), a város, melylyel ezt Markovics József jószágigazgató márcz. 6. a tanácsülésben személyesen tudatta, május 11. tényleg nemcsak azon összeget szállította be az aradi kir. sóhivatalhoz, hanem biztosította a végleg 336,092 frt 40 krban megállapított váltságösszezből hátrálékban maradt 177,216 frt 42³/₅ krt. is. Erre a m. udv. kamara okt. 18. meghagyta Markovics József aradi jószágigazgatónak, hogy nov. elsején átadja Arad városának az összes javadalmakat¹⁾. A Schürmer Tamás polgármester elnöklete alatt álló bizottság²⁾ Markovicstól nov. 1. és 2.-án csakugyan átvette a javadalmakat s megállapította a város határait, megigáztatta határdombjait³⁾.

Szükséges volt azonban a város vagyonsmérlegének elkészítése is, mit az 1827. júl. 14. közölt minta szerint nov. 30.-ig be is mutatott a város Orczynak; továbbá szükséges volt egy általános úrbéri könyv szerkesztése, mit 1828. okt. 2. rendelt el a kormány. Pikuley Lajos mérnök valóban még azon évben elkészült Aradváros szabályozásának tervével, mely sokban különbözött a Reinerétől. Az volt a célja, hogy a mai Szabadság-terét tegye a város középpontjává s hogy a város utczái s a vidék közlekedő vonalai itt találkozzanak. Terve szerint szabályozták azután a mostani Kossuth-, Wesselényi- és a Kórház-utczát, Gájt, a Kremenistyét s Polturát. Arra, hogy Aradot valaha Új-Araddal egyesíthetik, hogy tehát a rendezésnél ezt az eshetőséget is tekintetbe kell venni, épp oly kevésé gondolt, mint a többi szakember és városatya⁴⁾. A fölvételek alapján kitűnt, hogy Arad határa 18,268⁹⁵²/₁₆₀₀ holdat tesz ki, melyből

¹⁾ M. kir. udv. kamara, 3976. és 32,122. sz. — ²⁾ Petrovics Balázs helyettes bíró, Szekulics György kapitány, Misics Antal és Szikra András Károly tanácsosok, Mihájlovics Lázár főjegyző, Orlovics József szószóló, Anginer Nándor, Nann Emánuel és Tenczky Demeter választott polgárok. — ³⁾ Az átadásról szóló okirat a városi levéltárban. A városé lett most már a sörház, melyet akkor Mayerfy bérelt, az országos vásártéren levő korcsma, a téglaverő hely kemenczéje s 12 holdnyi telkei és az aradi vár régi uradalmi sörháza, melyet ekkor korcsmának és mészárszéknek használtak; ellenben a katonaság tudni sem akart arról, hogy a városnak adja át azokat az üres telkeket, melyekért idáig a kincstárnak holdanként 30 krt. fizetett. Megkapta Arad azt a 8 holdnyi füzeset, mely a sóházon felül a Maros jobb partján feküdt s a 110 telekre felosztott kis-buzsáki pusztát a korcsmával együtt. A patronatus alatt álló épületek és telkek szintén tulajdonába mentek át. Így a g.-kath. templom és pap- s kántorlak. A sóraktár, s a sótisztás lakásai több gazdasági épülettel nem tartozván a kir. udv. kincstárhoz, eddigi viszonyukban maradtak, de ki volt kötve, hogy a nagyobb sóraktár mellett levő 3256 □-ölnyi s a kisebb sóraktár mellett a Marostól, illetőleg ennek homokkal feltöltött ágától a Főutczáig terjedő telken tűzfát stb. lerakni vagy kunyhót építeni tilos. Végre átadta a kincstár a megfelelő okiratokat is. — ⁴⁾ Szondy Béla, Arad általános szabályozási tervei. Alföld, 1894., 140. sz.

2396¹²¹⁰/₁₆₀₀ hold esik a belső telkekre; s hogy a lakosok száma, Gájjal együtt, meghaladja a 20,000-et¹⁾. A szabad királyi városi rang megadása azonban éveken át késett ezután is, pedig a polgárok csakugyan őszintén törekedtek a városias színezet megadására. Így 1830-ban az országban a legelső közt alakítottak *kaszinót* s 1831-ben polgári *jótevő-egyesületet* elaggott szegény aradi polgárok számára szánt menedékház építése végett; továbbá *lövészegyesületet*; ugyanakkor rendezték a kiserdőt *népligetté* s a magyart tették *jegyzőkönyveik* nyelvévé; 1832. nyitották meg az első rendes *zsidóiskolát*, 1833. kezdték építeni a *kórházat* és ugyanakkor, nov. 10.-én elhatározván az *utcák világítását*, Heim Domokos polgármester a maga házára azonnal fölszegeztette az első lámpát. A felszabadítás ügyében *Mihájloviics* Lázár ismételve járt követségben; így 1829. Budán, 1830. és 1833. pedig Bécsben, az *utóbbi* évben *Heimmel* együtt. A küldöttséget a király 1833. decz. 21. fogadta s minden jóval bízta. Decz. 31. már kezei közt volt a bizottság munkálata, melyről kedvező jelentést adott úgy az államtanács, mint a titkos iroda. 1834. január 11. a város megtiltotta a hazajövetelt követeinek, míg az ügy el nem dől; s mikor ezek márczius végével tovább már nem akartak várni, kijelentette a tanács, hogy itthon »komor szívvel« fogadnák őket. Ápril 16. a követek értesíthették a várost, hogy márcz. 28.-án a király csakugyan *a szabad királyi városok sorába emelte Aradot*, mire ők maguk is hazaindultak. Pozsonyban tisztelegtek báró *Orczy* Lőrincz aradi főispánnál, ki kijelentette, hogy azonnal leutazik, a mint kezei közt lesz a diploma. A követek június 11. már otthon voltak, de még mindig csak azzal bízathatták a türelmetlen várost, hogy most másolják a felszabadító-levelet, mely ápril 12-ről van kelteze²⁾).

Orczy újabb sürgetésére a király június 24.-én a helytartótanács útján tudatta végső elhatározását³⁾. Válságösszegűl elfogadta a felajánlott 336,092 frt 40 krt. Meghagyta, hogy a hátralék lefizetésénél jobban megrójják a közvetlenül a piacon és a piac körül birtokos polgárokat s így tovább 6 fizetési osztályt alapított meg. A fölmérés, térképhitelesítés költségeit a város viseli. Az 1823. aug. 13. rendelet értelmében a város területén összeírt nemesek közül azok, kiknek 816 frtot érő tőkéjük van, a község terheiben a többi polgárral egyenlően részesüljenek. A lövés távolába eső házak tulajdonosai a lebontásig szabadon élvezzék jogaikat, azontúl pedig ingyen nyerjenek megfelelő telkeket. A zsidók szintén viseljék a közterheket. A megváltás összegéhez minden I. osztálybeli négyszögölenként 3 frt 50 dénárral járúljon; a II. oszt. 1 frt 25 d., a III. 80, a IV. 20, az V. 5, a VI. 2 dénárral. A szőlőkre, allodiumokra, vízi- és szárazmalomokra külön kulcsot állapított meg a király, s meghatározta azt a módot,

¹⁾ *Fábián* kézírata, 7. és 11. — ²⁾ *Aradváros* jegyzőkönyveiből. — ³⁾ *HIT.*, 18,638. sz.

mely szerént be kell hajtani és kezelni a váltságösszeget. E végből Orczy mellé *Bernolák* József m. udv. kamarai számvevő-tiszt elnökle alatt külön hivatalt rendelt¹⁾. A kegyúri jogokra nézve adott tájékoztatásban különösen fontos, hogy rendes plébánia felállítására útasította a várost. A kir. censust Aradon 600 frtban, a nádori porták számát pedig 8-ban állapította meg. A polgármester, bíró, kapitány, tanácsosok, jegyzői, pénztári és ügyészi hivatal, ellenőr, szószóló, alkamarás kiadó és iroda-személyzet számára külön útasítást adott s általában nagy részletekkel rendelkezett a közigazgatás és ügyvitel szabályozásáról. A külső vagy választott tanács tagjainak számát 60-ban, a belsőt — a polgármestert és bírót is odaértve — 10-ben állapította meg s a polgármestert, mint első, tette a tanács elnökévé. — A polgármester, bíró és főjegyző évi fizetését egyenként 350, a kapitányét 280 s a tanácsosokét egyenként 200 frtra szabta; a főügyész, aljegyző 250, az adószedő, exactor és kamarás 300, a két ellenőr s főorvos 200, az alügyész, szállásmester s az élelmi czikkek és a kövezett utcák felügyelője 150, a sebész 100 és két bába fejenként 50 frt fizetést nyert. Szabályozta a városi tanítók fizetését is. A középületeket adó- és tehermenteseknek nyilvánította.

Magya a Bécsben ápril 12.-én kelt *szabadalom-levél* előrebocsátotta a királynak a szabad királyi városok alapítására való hajlandóságát s azokat az érdemeket, melyeket Arad városa a múltban, kivált pedig a francia háborúkban s a közoktatás ügye körül szerzett. Kiemelte, hogy középületei már is Magyarország díszesebb városai közé emelik; ott találkoznak azok az ország- és kereskedelmi utak, melyek Erdély, Oláhország és a Bánság (!) felé vezetnek. Természetes fekvésénél fogva be- és kivetelre egyaránt alkalmas. Mentül jobban népesedik ez a város, annál hasznosabb lehet egy esetleges török-háborúban. Ezeknél fogva a király 336,096 frt 40 kr. váltságösszeg fejében »kedvelt Magyarországa szabad királyi városává emelni, alkotni és megtenni, úgyszintén nevezett Magyarországa többi szabad királyi városa és saját királyi kincsei számába, összeségébe és sorába idomítani, fölvenni és igtatni, — s neki »*Szabad királyi Arad városa*« nevét és címét örökre megadni és engedélyezni határozta.« Mint ilyennek, ülés- és szavazatjogot adott az ország negyedik rendében, hogy törvényes becikkelyezettése után az országgyűlésre királyi meghívó levelet kapjon s hogy a szent korona kincsenek tekintsék, mely a törvényesen megkoronázott királyon kívül más földesurat ne ösmerjen s attól soha el ne választhassák, el ne idegeníthessék. A város tanácsa és polgárai együttvéve nemesi jogokat gyakoroljanak, az egyes polgárok azonban harminczadot fizessenek. A polgári telkek és javadalmak után kivetett adókat mindenki egyenlően viselje, kivéve a kiváltságolt curialis

¹⁾ Ebbe Orczy Hász Mátyást nevezte ki beszédőnek és Fruscha Györgyöt ellenőrnek.

nemeseket, a kincstár, megye, katonaság, vár, sóhivatal, g.-kel. püspök, a lelkészkedő szerzetesek és iskolák, alapítványok számára szánt telkeket. A földesúri összes jogokat 336,092 frt 40 krért megváltván a város, 158,875 frt 57³/₅ krt már tényleg befizetett, a hátralékot pedig 5⁰/₀-os kamattal öt év alatt tartozik lefizetni, ide nem számítva az egyelőre 600 frtban megszabott királyi díjat. A város polgármestert, bírót, 8 tanácsost (köztük egy városkapitányt) az országos tisztújítási szabály szerint valláskülönbőség nélkül fog választani. A 60 polgárból álló választott közönség elnöke a szószóló legyen, kiket a tisztviselőkkel együtt szabadon választ, a király jóváhagyása nélkül azonban el nem mozdíthat a polgárság. A jegyzőket, iktatókat és iroda-tiszteket a tanács fogja kinevezni. A főbb tisztviselőket három évenként előlegesen adott engedély s rendszeresen királyi biztos jelenlétében a király születésnapján, febr. 12.-én hárm

jelölés alapján szavazattöbbséggel kell választani. A város pallosjogot és büntető hatóságot gyakorol. Mint kegyúr, róm. és görög-kath. lelkészt, az illető hitfelekezetek polgárainak meghallgatásával, a város nevében a tanács ajánl. A katonaság, a várat és bizonyos katonai telkeket kivéve, Arad polgárai fölött semmiféle hatóságot nem gyakorolhat, háborúban azonban a polgárság gyámoltani köteles a katonaságot. A város maga gondoskodik belső biztonságának fenntartásáról s azért a kapitány vezetése alatt kellő számban örököt és

Arad sz. kir. város czímere.

fégyveres szolgálát tartson. A polgári és katonai közterheket ezen város lakói más városok példájára viselik. A fuvarozás alól föl vannak mentve, háború esetében azonban tartoznak vele s kötelesek a sóval, vagy más kincstári vagyonnal terhelt hajókat is felvontatni Aradtól Glogováczig, de sohasem ingyen. Az örökségeket a város területén a város ügyésze tartja nyilván; a kincstárra szállt telkeket azonban a király polgárjoggal adományozza. A város tovább is tarthat hetipiaczot s évenként három országos vásárt, melynek jövedelmei a várost illetik; az árszabás azonban továbbra is Aradvármegye joga. Hidak, utak és utcák csináltatása és fenntartása a város kötelessége lévén, ennek fejében, a kiváltságosokat kivéve, minden behozott akó bor után 1 és minden akó pálinka után 3 pengő krajczárt szedhet. Az ingatlanok a polgárjog megszerzése nélkül egy éven túl nem maradhatnak holt (egyházi, idegen, külföldi) kezekben; az ilyen birtokokat a város egy év múlva kisajátíthatja. A város helyhatóságába nem avatkozhatnak sem a katonai, sem a kincstári, sem a megyei

hatóság. Egyik aradi polgárt a másikkal cselekedetért letartóztatni, károsítani nem szabad. Ebben s az útazó polgárok jogainak és a számadások megvizsgálásának tekintetében a többi szabad kir. város módjára kell eljárni. Üzletet s más haszonra szánt vállalkozást csak a tanács engedélyével lehet kezdeni. A város régi czímerét bővítve adta ki a király s megengedte, hogy vörös pecsétviaszszal éljen¹⁾. Hűtlenség vagy hálátlanság az adott szabadalmak elvesztését vonná maga után. A 22. és utolsó pontban inti tehát a király Arad polgárait, hogy most nyújtott kitűnő jótékonyága mellett nem-mindennapi kegyelmét és hajlandóságát úgy saját felséges személyétől, mint örökösaitől s utódaitól, Magyarország törvényes királyaitól, minden hittel, állhatatossággal és hűséggel mindenkor kiérdemelni iparkodjanak és tartozzanak²⁾.

A szabadalom-levél ünnepies kihirdetése végett b. *Orczy* Lőrincz kir. biztos aug. 17. hatlovas hintón, fényes bandérium kíséretében érkezett a városba. A zsinagógánál *Chorin Áron* főrabbi, a városházánál *Heim* polgármester magyar beszéddel, a zenede a Gott erhaltéval, a polgárörtség pedig háromszoros díszlövéssel, s este a nép a város kivilágításával fogadta. Harmadnap, 19.-én azonban nagyon zavarta a lelkesedést Aradvármegye határozata³⁾. Kimondotta ugyanis a vármegye, hogy »a rendkívüli és törvénytelen módon eszközölni kívánt városi felszabadulást valamint a megye el nem ismerheti, úgy azért a várost eddig iránta gyakorolt törvényhatósága alól semmiképen ki sem bocsátja.« A kir. biztos, egyúttal Arad főispánja, kijelentette a nyilatkozatot átadó küldöttségnek, hogy számított ugyan tiltakozásra, de sohasem tette volna föl a karokról és rendekről, hogy egyszerűen ellene szegüljenek a király parancsának, mit helybenhagyni semmiesetre sem lehet.

Harangzúgás és a zenekarok riadója ébresztette föl a várost augusztus 21.-én, a beigtatás napján. A kir. biztos reggel 9-kor kezében a föl-szabadító oklevéllel ment a minoriták templomába, mise végeztével pedig egyházi körmenetben, a polgárseregtől és sok ezer embertől kísérve a városháza előtt felállított díszes sátorba. Ott a *Ferencz* király szobrával ékesített trón karosszékebe ülve, Budaváros küldöttségének vezetőjével olvastatta föl Aradváros szabadalomlevelét, melyet magyarul is tolmácsol-

¹⁾ A czímer leírása a 21. pontban, rajza — az eredetiről vett fénykép nyomán — e könyv 520. lapján. A két ezüst sáv a Maros-folyót és a Póva-tavát (kétségkívül a régi Tófáját), a pánczélos kar a tatárok és törökök kiűzetését ábrázolja. A czímer maga fölöslegessé teszi a leírás ismétlését. — ²⁾ A király nagyobb titkos függő pecsétjével ellátott és díszesen kiállított oklevelet, melyet *Reviczky Ádám* gróf udv. kancellár ellenjegyzett, mint »városi kincs«-et, *Orczynak* 1834. szept. 6. tett intézkedése óta Aradváros levéltárában külön ládában őrzik, s 3 kulcsa a polgármesterre, bíróra és a szószólóra volt bízva. Egész terjedelmében fölvevették azt a város 1834. decz. 5.-i jegyzőkönyvébe is. Magyarra fordítva kiadta az *Alföld*, 1874. 233—235. száma és *Lakatos*, II. 241—251. l. Itt tehát csak röviden adtam tartalmát. — ³⁾ *Aradm. jk.* 1834., 1280. sz.

tatott a népnek. Azután fölemelkedett helyéről s I. Ferencz, Magyarország koronás királya nevében, kinek személyét képviselte, Arad mezővárosát a megírt föltételek mellett szabad királyi várossá nyilvánította és az oklevélben legkegyelmesebben foglaltak értelmében a szabad királyi városi jogokkal örök időre fölruházta. Kitörő örömjaj, a polgári hadak sortüze, taraczködörgés és harangzúgás fogadta a fölszabadításnak ezt a kinyilvánítását, mire a polgári hadak, lovas bandériumok és czéhek hűséget esküdtek a király s a haza iránt. A kir. bízatos elvonúlt. Népünnepségek és közlakomák víg zaja töltötte be a várost, melyet este fényesen kivilágítottak¹⁾.

Orczy Lőrincz báró.

A helytartótanács sietett értesíteni a vármegyét²⁾, hogy Orczy valóban a szab. kir. városok közé igtatta a várost. Tudatta vele az ennek

¹⁾ Ez ünnepségek bő leírása a minoriták naplójában *Lakatosnál*, II. 26—38. Hazai és Külföldi *Tudóstársok*, 1834. II. 139. — *J. W.* Arads Feierlichkeit vom 17. bis 28. August 1834. Aradnak sz. kir. várossá való emeltetése, *Aradi Hirlap*, 1884., 193—4. sz. Az ünnep emlékére érmet is verettek, a város czímere körül ezzel a felirattal: * NOVA AERAE LIBERTATE REGIAE CIVITATIS ARADIENSIS DIE 21. AVG. 1834. PER FRANCISCVM PRIMVM AVSTRIAE IMPERATOREM ET REGEM HVNGARIAE. A tulsó lapon: * EX GRATITVDINE CIVIVM ARADIENSIVM PRO MEMORIA és, babérkoszorú közt hat sorban: COMISSARIO | REGIO | BARONI | LAVRENTIO | ORCZY | SACRATVM. Az ízléstelen mű vésője nincs megnevezve. (*Archaeol. Ért.* 1880., 89. l.). — ²⁾ *HTT.* 1834. aug. 26.-án 24,689. sz.

következtében szükségessé vált intézkedéseket; így, hogy az Aradvárosába ezentúl szálló katonaság terheit arányosan kell megosztani a vármegye s város közt; a megyei fuvarosoknak többé nem tartozik ingyen legelőt adni Arad, melynek portái számát 8-ban állapították meg; a hadiadónak október utolsó napjáig reá eső részét a város még a megyei pénztárba fizeti le, egyúttal azonban azonnal leszámol vele, vagyis lefizeti a sz. kir. várossá emeltetéséig talán esedékes részletet; a mint azonban ez megtörtént, a vármegye hiteles bizonyáglevelet adjon az összes tartozások elintézéséről.

Mielőtt e rendelet nyilvánosságra kerülhetett volna, Arad szab. kir. város aug. 25.-én megkezdte a tisztújítást a kir. biztos elnöklete alatt azzal, hogy díszpolgárokká tette *Salbek* Jakobot, *Edelspacher* Zsigmondot és *Tököli* Sebőt. — A 30 tagú kijelölő-bizottság javaslata alapján azután megválasztotta a 60 tagból álló külső-tanácsot, másnap pedig a tanácsosokat, kapitányt, népszószólót, jegyzőket és ügyészeket. A választásokat — 27.-én g.-kel. ünnep lévén — 28.-án azzal folytatták, hogy polgármesterré választották *Heim* Domokost és főbíróvá *Mihájlovics* Lázárt, kik ugyanezen állásban már azelőtt is sokat buzgólkodtak a fölszabadítás érdekében. Erre az egész tanács *Te Deumra* ment a minoritákhoz, honnan visszatérve, a még hátralevő 31 állást is betöltötték. A polgárok hármassortúzzal és taraczkszóval fogadták a hatóság megalakításának híret s a nagy tömeg éljenezve, vívatozva kísérte *Orczyt* lakására, a megyeházára.

Heim Domokos, mint az új sz. kir. város tisztikarának feje, aug. 30. üdvözlő beszéddel nyitotta meg a most szervezett tanácsot, tisztviselő-társaival együtt letette az esküt a kir. biztos kezébe és szeptember elsején megkezdte hivatalos működését. Szeptember 15.-én tartott közgyűlésökben ismételve tiltakoztak az ellen Aradvármegye karai és rendei¹⁾.

Kijelentették, hogy nemcsak mindig óhajtották Aradnak a sz. kir. városok sorába törvényes úton-módokon való igttatását, de tettel is előmozdították ennek az ügyét. A fölszabadítás azonban elfogadhatatlan alakban történt. Teljes erőben van ugyanis az 1687 : XVII. t.-cz., mely világosan kimondja, hogy a városokat csak törvényes eljárással, illetőleg az országgyűlés közbejöttével lehet kivenni a vármegyék hatósága alól. A mit azonban Araddal most tett a kormány, az a törvénynek figyelmen kívül való hagyása s éppen együtt lévén az országgyűlés, csak annál szomorúbb példája a törvény megszegésének. Addig azonban, míg az úri és megyei hatóság alól ki nem menekedik, még a törvény sem emelhetne volna külön hatósággá Aradot. S ime, nemcsak ezt tette a kormány, hanem a mellett akkép rendezi Arad portáinak ügyét, hogy azzal csak a megye többi adózójának terheit szaporítja. Azonkívül oly sebbel-lobbal végeztette

¹⁾ *Aradm. jk.* 1834. 1369—1372. sz. *M. S.*, Aradmegye Aradváros ellen. *Aradi Hírlap*, 1884., 221. sz. A feliratot közli *Lakatos*, II. 255—9.

a beigtatást, hogy a megye háztartásában okvetlenül bizonyos zavaroknak kellett előállaniok. Azzal pedig, hogy kir. biztossá éppen a főispánt nevezte ki, a kormány összeütközésbe hozta őt a megyével, melynek most legigazságosabb kívánatait sem teljesítheti.

Ennyi törvény- és rendellenesség után mindaddig, míg e tárgyban külön törvényzikk nem intézkedik, a vármegye el nem ösmeri, hogy Arad városa törvényhatósági jogokat gyakorolhasson s hogy az országgyűlésre követet küldhessen. A mint tehát sz. kir. városnak nem tarthatja, úgy a megyei törvényhatóság alól sem bocsáthatja ki. Erőszakra mindazonáltal nem óhajt erőszakkal felelni. Törvényhatósági jogánál fogva azonban elhatározza, hogy a jövő évi adót kivetí reá, a katonatartást és rovatos összeírást érvényben tartja, s az utazókat megillető előfogatokat továbbra is követelni fogja Arad városától Egyúttal fölír a királyhoz, a törvényesítés idejéig hagyja meg Arad városát a megyei törvényhatóság alatt. A helytartótanácsnál fájalmát tolmácsolja, hogy a fölszabadítás iránt előre nem írván a megyének, vele csak a megtörtént jogtalanságot tudatta s hogy ekként nemcsak nem pártolta, mint kötelessége lett volna, hanem ellenkezőleg a legkellemetlenebb helyzetbe és zavarba is hozta a vármegyét. Nyiltan tudatják tehát vele, hogy törvény ellen nem tehetvén a megye, törvényhatóságuk alól ki nem bocsátják a várost, aug. 26.-i rendeletét pedig végre nem hajtják.

Tekintettel a kormány intézkedésének *elvi* jelentőségére, a vármegye gyorsfutárokat küldött követeihez, meghagyván nekik, hogy a megyét, a törvényt pedig még inkább sértő eljárást azonnal az országos rendek elé terjeszszék s gondoskodjanak a sérelem orvoslásáról. A többi vármegyét is megkérte, adjanak követeiknek hasonló útasítást s hogy Arad városát, mely még most is megyei hatóság alatt áll, ne tekintsék sz. kir. városnak¹⁾.

Aradvármegyének erős hangú körírata nem tévesztette el hatását a törvényhatóságokra, melyek nagy része követeit valóban annak szellemében útasította. Maga az országgyűlés az 1835. július 5. tartott 320. ülésben foglalkozott ez ügygyel s helybenhagyta az ország sérelmeinek és

¹⁾ »Minél jobban ragaszkodunk édes hazánk törvényeihez — szóltak körlevelökben a rendek, — legszentebb kötelességünknek ismervén azoknak, mint minden alkotmány legbiztosabb erősségének megtartását; minél hívebben teljesítjük eme fő kötelességünket, mint hazánk s koronás fejedelmünk iránti hívségünk nyilvános tanúbizonyságát, — annál mélyebb, ki nem fejezhető közfájdalommal kénytelenítettünk tapasztalni, hogy ő felsége, legkegyelmesebb királyunk, megyénkben s törvényhatóságunkban kebelezett kir. kamarai Arad mezővárosunkat, kiváltságos levél alakja mellett, országgyűlési törvényesítés útján kívül a szabad kir. városok sorába emelvén, annak ünnepélyes beigtatása kiküldött királyi biztos által végbevitetni s eképen törvényhatóságunk egészéből kiszakíttatni rendeltetett; mi pedig mindezekről szokatlan módon, hatóságunk s köztekintetünk teljes elmellőzésével, az igtatást teljesítő kir. biztosnak bemutatott ellenmondó nyilatkozatunk megvetésével a nm. m. kir. helytartótanács útján csak a beigtatás végbevitel után, egyedül tudomány és mihez tartás végett tudósíttatunk.«

kívánatainak összeszedésére kiküldött orsz. bizottság jelentését. A közön-
séges sérelmek közé igtatta Aradvármegyének az iránt való tiltakozását,
hogy a király Arad városát a sz. kir. városok sorába emelte. Pedig e
közben 1835. ápril 12.-én már az új király, V. Ferdinánd is megerősí-
tette Aradváros kiváltságait²⁾).

Hiában forgatjuk a Corpus Jurist; nem találunk benne törvényt, mely
Aradot a szabad királyi városok közé igtatná. A város pedig, mely már
1834. szeptember 19. díszpolgárrá választotta *Orczy* Lőrincz bárót, kinek
annyi része volt fölszabadításában, 1836-ban díszpolgárrá tette a vármegye
előkelői közül *Bánhidya* Antal első s *Atzél* Sándor másodalispánt, valamint
Vásárhelyi János kir. tanácsost, *Török* Gábor főbíró s országgyűlési
követet és *Faschó* József, *Hofbauer* Ferencz, *Lázár* Lázár és *Somogyi*
István táblabírákat²⁾ Magával a megyével azonban tovább torzsalkodott s
az előfogatok ügyében csak 1839-ben lépett vele egyezsége³⁾). Tíz esztendő
múlva nem a törvénybe, hanem a nemzet szívébe volt már beírva, hogy
Arad megérdemelte fölszabadíttatását s a nemzet háláját.

¹⁾ *Aradváros jk.* 1835., 710. sz. — ²⁾ *U.-o.* 1836., 36. sz. — ³⁾ *U.-o.* 1835. 13—15.,
41., 68—9., 1836. 1747., 1837. 2129., 2141. és 1839. 2577—8. sz.

LIV. ARAD A REFORMOK KORSZAKÁBAN.

Almásy s a két Wenckheim. József nádor aradi uradalmai. A társadalom megmozdulása. Cholera. Önsegély. A Nádor-csatorna. Ellenzéki szellem. Orczy és Szerencsy. Aradváros emelkedése. Az 1844. évi árvíz. Az aradi nők. Isván nádor körútja. Arad az utolsó rendi országgyűlésen. A márcziusi napok hatása Aradon. A »nemes» vármegye vége.

Még 1821. július 23. elhunyt Arad jeles főispánja, *Almásy Pál*¹⁾, s helye másfél esztendő múlva sem volt betöltve. Almásy, a főispánságon kívül, sok egyéb méltóságot viselt, de őszinte szeretettel csüggött Aradvármegyén, melyben 1808. jószágot is szerzett s mely érdemeinek megörökítésére arczképét már 1813. július 13. kifüggesztette a megyeháza termében²⁾. Azok közé tartozott, kik a közszabadság első biztosítékát az anyagi viszonyok rendezettségében látták s ki latinul, németül és francziául írt műveiben³⁾ a mercantilismusra hajlott. Egy kortársa szerint⁴⁾ rendkívüli a király és a haza szolgálatában való buzgósága; hasonló a kegyesége, bölcsesége, szelidsége, mindenkihez érdeme szerint mérsékletes leereszkedése, segítségre és szolgálatra való készsége, a tiszta igazsághoz részrehajlás nélkül tanúsított vonzódása, úgy, hogy az egész haza magasztalta s a földi halandóságnak sötétes öléből már életében kiragadta. Neki lehetett köszönni, hogy Aradban 1811. után, akkor sem szűnt meg az alkotmányos érzület s az önkormányzat jogainak tisztelete, mikor a kormány mindent elkövetett, hogy kényuralmat gyakoroljon a vármegyékben.

A vármegye ideiglenes kormányzatának idejében még erősödött is ez a közszellem. Mindamellet, hogy az Aradban összeírt 23 mezővárosból és 160 faluból csak 11 volt a magyar⁵⁾, éppen ekkor, 1822-ben határozták el Arad rendjei, hogy magyarul vezetik ezentúl a fenyítő törvényszékek jegyzőkönyveit, a minthogy 1790. óta különben is magyar volt már a gyűlések, vizsgálatok, tanúvallatások stb. nyelve⁶⁾. Az az 1430 nemes, a mennyi szembenállt a 182,570 nem-nemes lakossal⁷⁾, képviselni

¹⁾ *M. Kurir*, 1821. II. 9. P. *Nagy*, Gyászemlék Almásy Pál halálára. Arad, 1821. Ívrét, 2 lap. — ²⁾ *Hazai Tud.* 1813. II. 41. — ³⁾ Ezeknek jegyzéke *Szinnyey*é, *M. Írók*, I. 128—9. — ⁴⁾ *Vay*, Német hívség, 465—6. — ⁵⁾ *Csaplovics*, Ethnogr. értekezések Magyarországról. *Tud. Gyűjt.* 1822., IV. 14. — ⁶⁾ *Tud. Gyűjt.* 1822. VII. 107. — ⁷⁾ *Magda*, Magyarország leírása, 480. *Csaplovics* már 195,136 nem-nemest említ, (id. h. IV. 31. és V. 80.), de adatai nem vágnak egybe.

tudta az államiságot a kormány minden erőlködésével szemben; s teljesen a társadalomra utalva is, különösen 1816/17-ben mutatta meg erejét, midőn — mint ösmeretes — kór- és szegényházak fölállításával ügyekedett megmenteni az éhenhaló oláhságot.

Az önségeyre kitűnő példát nyújtott az aradiaknak a két *Wenckheim József*. A két évvel fiatalabb grótot Aradon mindenütt ismerték, szerették. Aljegyző korában (1804.) aradi barátjaiból kitűnő zenekart alakított s élénk részt vett a társadalmi és megyei életben, pártolta az irodalmat, melynek egy szerény munkása, P. Nagy László neki ajánlta Orodiasát, aradi polgárcsaládból házasodott s a legegyszerűbben élve is magára tudta vonni a jók figyelmét. Aradban szentmártoni és székudvari jószágain s az egész Alföldön ő ültette az első akáczfákat, 1816-ban ő tett először kísérletet a nagyobb arányú dohánytermesztéssel s pompás ménesét, gulyáit, juhászatát, csürhéit szívesen mutogatta az okólni vágóknak¹⁾.

A másik Wenckheim József a bárói ágból származott s első sikereit Békésvármegyében aratta. Ő már politikus volt, sőt Krassóban adminisztratorságot is vállalt, de ő is az anyagi érdekek emelésére fektette a fősúlyt. Buzgón fáradozott a szomszédos Békésmegye vizeinek s mocsarainak lecsapolása körül s már 1815-ben könyvet írt a lótenyésztés emeléséről²⁾. — Nem volt tehát ösmeretlen az aradiak előtt; azonban az a beszéd, melyben aradmegyei adminisztrátorrá-igntatásakor (1823. ápril 8.) a főispánság rendeltetését fejtegette, nem oszlatthatta el alkotmányos aggodalmaikat³⁾. Nagy fényvel fogadták; Kovács és Bittó alispánok, Tököli Péter és György, Csernovics Pál s Vásárhelyi ismételten vacsorát, tánczmúltságot adtak tiszteletére, s a több napig tartó gyűlés idején naponkint ő-maga száznál több megyei urat vendégelt meg asztalánál⁴⁾.

Gróf Wenckheim József.

Poharazás közben barátokat szerezve eszméinek, azonnal munkához látott. Beútaza az egész vármegyét, számba vett minden panaszt és óhajt,

¹⁾ *Göndöcs B.*, Gróf Wenckheim emlékezete. Békésm. tört. évk. VIII. 5—13. —

²⁾ *Gondolatok a magyarországi hanyatló lótenyésztésnek helyreállításáról.* Pest, 1815. 8r. 85. l., németül is. ³⁾ Ez a beszéd nyomtatásban is megjelent, 1815. 4r. 7 lapon. V. ö. P. *Nagy, Tisztelete b. Wenckheim József úrnak.* Arad, 1822. 4r. 8 l. és *Emlékezete azon (beigntatási) napnak.* Arad, 1823., 4r. 12 lap. — ⁴⁾ Bővebben: *Hazai Tud.* 1823., I. 267—8.

sőt már ez útjában gondot fordított a megye régiségeinek följegyzésére¹⁾. Meglátogatta a Lunkaság 12 eldugott községét s a síkon, hegyeken, erdőkön keresztül 80 méter szélességű utakat vágatott; számos hídát csináltatott s már ekkor megpendítette a vizek szabályozásának ügyét²⁾. Huszár Mátyás 1823-ban el is készítette a Fekete-Körös szabályozásának tervét³⁾, 12 éven át azonban csak egyes oldalkitöréseket és ereket tömtek el s töltéseket csupán helyenként emeltek⁴⁾. Az első rendszeres folyamszabályozás terve így is Huszár és Wenckheim érdeme.

Baro Wenckheim József
As. Arad Vármegyének
Főispánja

Az a szolgáltság azonban, melylyel, mint kir. bízott, Wenckheim Nógrádban keresztülvinni akarta az újonczozás és a hadiadó dolgában törvénytelenül kiadott udvari rendeleteket s az a nyersség, melylyel ott börtönbe kísértette az ellenző alispánokat és főszolgabírákat⁵⁾, az aradmegyei ellenzéknek is intelmül szolgálhatott. A vármegye új székházában, melynek falait a fölkelő sereg négy zászlója, a király s a nádor, Grassalkovics, Fekete és Almásy főispánok s Bibicsné arczképei díszítették, 1824. november 29.-én komor előérzetek közt tartották első ülésüket a rendek⁶⁾. II.-ik József korától féltek.

A vármegyék vis inertiaeje azonban győzött s Ferencz király Aradban is szakított az administratori rendszerrel. Báró Wenckheim, kit csakhamar valóságos főispánná nevezett ki, 1825. június 26.-án 30 főúrból álló lovas bandérium és száz csákós vitéz kíséretében érkezett ismét Aradra, melyet este díszesen kivilágítottak. Másnap levelesszínben tartották a beigtató közgyűlést, melyre szokatlan számban özönlött az alkotmány helyreállításán örvendő nemesség. Azután négy sátorban 900 személyt vendégelt meg a főispán. Magyar beszéd, magyar színelőadás, magyar üdvözlő versek⁷⁾ adták meg az ünnep nemzeti színezetét⁸⁾. Emelte a közörömet,

1) *Török G. Parecznél*, 19. — 2) *Jelenkor*, 1835. 570. — 3) *Dissertatioja* kéziratban a gyulai folyammérnökségnél. — 4) *Hunfalvy*, Magyarország. term. viszonyai. III. 401. — 5) *Horváth*, Huszonöt év, I. 111. — 6) *Hasai Tudósítások*, 1825. I. 74. — 7) *Vitkovics Mihály*, Mélt. b. Wenckheim József úrhoz. Pest, 1825. 4r. 7 lap. P. Nagy László, Megtisztelő vers. Arad, 1825. 4r. 8 lap. Mézesi Serb Melenti, Hervadtalan koszorú — — — a szegényebb nemesség által. Arad, 1825. 8r. 6 lap. — 8) *Hasai Tud.* 1825. II. 3—5. 1.

hogy a király pár nap múlva, július 3. csakugyan országgyűlést hirdetett, minek hatását II. Józsefnek az absolutismust eltörlő rendeletével hasonlították össze. Aradvármegye mindamelletts mérsékelt útasításokat adott követeinek, Kovács János és Bittó Albert alispánoknak. A szabadelvűség hírében álló Kovács sem kerülhette el a pasquillust, mely ráolvasta, hogy »Fából sohasem lesz rézbuzogány«, míg a símulékonyabb Bittót arra figyelmeztette, hogy »mellékes út nem visz mindig a célra« s az 1741. VIII. t.-cz. »temetésé«-nél őt tette meg harangozóknak¹⁾. De hiszen az összes tiszántúli követei egyetértettek abban, hogy inkább valamennyi nemes fizessen adót, mint hogy külön adóztassák meg a jobbágytelkeken lakó nemeseket. Egyébiránt Bittót is kiküldték abba a bizottságba, melynek feladata az ország összeírása, b. Wenckheim főispánt pedig az 1790/1. évi küldöttség munkálatainak felülvizsgálására²⁾; végre-valahára törvénybe ígtatták Bibics aradi alispán özvegyének az ifjúság nevelésére még 1775. tett alapítványát³⁾ s Aradvármegyének a nemzeti muzeumra adott 10316 frt 1½ krajczárját⁴⁾. A sérelmekről 1826. ápril 18. felküldött felíratban sürgették »Kraszna-, Középszolnok-vármegyéknek és Kővár vidékének egész minémiségében, Zarándnak pedig, mely különben is ide fizeti már adóját, a politikai törvényszéki függésre nézve is az 1741 : XVIII., az 1751 : XXIV. és az 1792 : XI. t.-cz. értelmében való visszacsatolását,« s annak orvoslását, hogy több magyar nemzetség súlyos kárával adtak bérbe Menkenmüller Mihálynak bizonyos arad-csanádi pusztákat, a miben az volt a legnagyobb gravamen, hogy a sok százezer forintra rugó magyar jövedelmet egyenesen a birodalom kamarája engedte el⁵⁾.

Az országgyűlés befejezése (1827. aug. 18.) után sokkal elevenebb munkásság kezdődött Aradmegyében. Vörösmarty Zalánjának, Salamonjának, Kisfaludy Aurorájának előfizetőket gyűjtve, *Fábián* Gábor még megjegyzi, hogy Aradmegyében hol literatort lámpával sem találni s még olvasót is igen gyéren, a kelendőséget nem a talán-tán idelent uralkodó nemzeti szellemnek kell köszönni, mert ezt vastag hamu fedi itten. Boldogtalan parasztvilág ez, hol, a hogy érzi, maga is butulni kezd⁶⁾. Vele együtt azonban 1828-ban már a főispán is terjeszti *Csuczor* époszát, az »Aradi gyűlés«-t⁷⁾, melyben úgy elmereng a költő, látva, hogy a nagy Árpádnak

« — — mikép rongálja magát ivadéka — fiúra
A testvéri viták mint szállanak által atyáról. »

¹⁾ *Hazánk*, IX. 153., 157. Kovács időközben elhunván, helyébe a vármegye Lucsivnai Fascho Józsefet küldte föl. Bittó és Fascho arczképeit közli a *Gemeinn. Blätter*, 1827., 49. és 66. sz. A távollevők követei közt volt Bittó Károly (gr. Pálffy Károly s b. Balassa Sándor), Bohus János (gr. Festetich József) és Török Gábor (gr. Pálffy Alajos és b. Tomaszich Miklós követe). — ²⁾ 1827 : VII. és VIII. t.-cz. — ³⁾ 1827 : XXIV. t.-cz. — ⁴⁾ 1827 : XXXV. t.-cz. — ⁵⁾ *Hazánk*, XI. 36. és 44—5. l. — ⁶⁾ *Jancsó*, Fábián Gábor élete, 35—36. — ⁷⁾ *Csuczor* Gergely, Aradi gyűlés. Hősköltemény öt énekben. Pest, 1828. 8r. 78 lap.

Az a titkos erő, mely a költő velejét tüzesíté, a képzelet, mely visszateremt elmúltakat, mennyet és poklot alkot s nincs ki elállja futását, a jövő szépségeit elővarázsolni is törekedett már; csak rövid ideig töprengett a múltakon s pótolni ügyekezett annak nem csekély mulasztásait. Nagy szükség volt erre, különösen az uradalmi gazdálkodás terén. Aradvármegeye leghatalmasabb földesura, III. Rinaldo herceg, 1803-ban sírba vitte családjának fiúágát. Egyetlen leánya *Mária Beatrice Riconda I.* Ferencz harmadik fiához, Ferdinánd főherceghez menvén nőül, megalapította az osztrák Este-családot. Most azonban a kincstár tartózkodás nélkül kezdte eladogatni az Esték aradi javait és pedig »ex defectu ducis Mutinensis.« 1809-ben már »csak« 544,832 hold tartozott az uradalomhoz, oda nem értve a szőlőhegyeket s két nagy uradalmat, mely már idegen kézre került¹⁾. A háborús időkben nem-igen akadt vevő. 1819—1827.

József nádor.

közt azonban József nádor 168,000 és báró Dietrich József 1822—25. közt (Pankota, Magyarád és Buttyin uradalmainak megvételével) közel 200,000 hold földet vásárolt meg²⁾.

Nagy uradalmak okszerű vezetésére Aradban először *József nádor* adott példát. Kisjenő és Sikló mezővárost, valamint Nagy-Zerénd, Erdőhegy és Otlaka falvakat százezer forinton adományúl nyervén, megbízottja, Lefévre György már 1817. május 4. átvette ezeket a javakat, melyeket augusztusban meglátogatván, Aradvármegeyének 17 tagú üdvözlő küldöttségét fogadta. Másik százezer forinton 1822.

május 2.-án megszerezte Nadab, Somos, Szintye, Ágya és Fekete-Gyarmat falvakat, s Bánkút pusztát, 1825. május 7.-én Csintye és Miske falvakat s 1827. jún. 8. Kis-Kakucs-pusztát; 168,000 hold ura lett tehát Aradvármegeyében. Az erdőségek pusztuló-félben voltak, a földek nagy részét bokrok fedték, mocsarak borították. A kötött, vadvizes talajt minduntalan elöntötte a két Körös. A jobbágyság járatlan minden rendszeres munkában.

József nádor azonban, ki az 1819. megvett Alcsúttal is megmutatta, mit tehet az okszerű gazdálkodás, már uradalmainak kikerekítése előtt dologhoz látott. Először is szarvasmarhákat hozott a Nagy-Kunságból (1820). s Derekegyházáról, a Károlyi-gulyából (1825.) és ősmagyar módra kezdte tenyészteni a marhát. Alcsútról 1820-ban már juhokat is hozatott, pedig a vadvizes földön nagy gondot adott a legeltetés. 1833-ban Milos szerbiai

¹⁾ *Fényes*, Magyarorsz. mostani állapota IV. 454—5. — ²⁾ *NRA.* 1870., 41—2., 1876., 13. és 1831., 12.

uralkodótól mangaliczákat vásárolt és csakhamar jó üzleteket kötött a pesti kereskedőkkel. Fákkaal szegélyeztette a dűlőket s ma is mutatják azt a három terebélyes tölgyet, melyet saját kezével ültetett el. Takarmánynövényekül luczernát, veres lóherét, angol perjét stb. kezdett vettetni 1826. a kéthalmi, 1828. a bökönyi s 1831. a dohányosi pusztán; ez utóbbi helyen akkor, mikor sikerült keresztül vinnie a legelő-elkülönítést. Ott, a hol idáig faekével szántogattak, 1828-tól fogva Zugmayer-féle vasekéket alkalmazott, sőt 1832-ben a lókapák, sorozók, töltögető, tengerivető és sorritkító ekék, nehéz fahengerek, vasfogások stb. hasznára is gyakorlatban való alkalmaztatásukkal hitta föl a gazdák figyelmét. Ő volt az első, ki 1845-ben Seidl-féle cséplőgépeket hozatott. A mellett szép gazdasági épületeket¹⁾, sörházat, eczetgyárt, sőt nemsokára műmalmokat is emeltett, hogy az állattenyésztésen, földművelésen és rendszeres erdőkezelésen kívül a gazdasági ipar fölkarolásával is megmutassa, mennyire emeli a jövedelmezőséget, ha helyes arányok uralkodnak a gazdaságban. 1830.

táján azonban még így is csak 28,310 hold állott művelés alatt, a miből csupán 5259 esett a szántóföldekre²⁾). El lehet képzelni, Aradban mit jelentett azelőtt egy uradalom; de el lehet képzelni azt a kedvező hatást is, melyet Arad nemességére gyakorolt a már mintagazdaságul szolgáló kisjenei uradalom, Arad első rendezett nagybirtoka, midőn József nádort 1836. szept. 20. ünnepiesen beigtatták földesúrnak³⁾).

A lónemesítést különösen lelkesen karolták föl Aradban a földesurak, miben kiváló része volt ez ügy régi bajnokának, a főispánnak is. Akkor, a mikor Széchenyi lötenyésztő társasággá alakította át az 1826. szervezett pályafutási társaságot, Világoson Bohus János 1828. okt. 6. a pestinek mintájára már meg is tartotta az első *lőversenyt*. A várostól délre $\frac{1}{4}$ órára levő Liváda-pusztán karókkal kijelölt és nemzeti zászlókkal díszített

¹⁾ Az átvételnél a nádor 73,000 frt ára épületet talált s több mint egy millió frt árát építtetett. — ²⁾ Peterdy Gábor, Józszágismertetés. A kisjenői uradalom. Pest, 1864., 12—27. és 29—30. U.-o. az épületek felsorolása építésők idejével 80—119. — ³⁾ Felencor, 1836., 317. l. Alcsútba később, okt. 18—20. igtatták be a nádort. U.-o., 345.

helyen a megyei nemesség részvételével pontban 12 órakor kezdődött a futtatás. A 856 $\frac{1}{2}$ bécsi öl hosszú pályakör első nyertese 2 percz alatt Bohus 5 éves Szellője lett. A 4 szakaszból álló futtatás, melyen Bohus János, Atzél József és János, Bánhidy Antal alispán, Vásárhelyi János, ifj. Csernovics Péter és Demkó lovai vettek részt, délután félkettőig tartott. Vadásztarisznya, dohányzacskók, lóra való homlokkötők voltak a hölgydíjak. »A nézők százötven kocsijának hosszú sorban való ki- és befelé költözése — írja egy tudósító¹⁾ — kicsinyben a pesti pályázás nagy mozgását ábrázolja; és e városi zsidóság a falusi magános téren s a gyönyörű szőlőhegyekkel amphitheatrumként készített mosolygó pályasík a mulatság jelentését elragadó látománnyá tevék.« Az urak azontúl is nagy gondot fordítottak méneseikre. Hengelmüller kevert fajtájú szép ménese ugyan a tulajdonos halálával már feloszlott, de híresek voltak Csernovics Péter mácsai teli- és félvérei, Atzél József nemesebb vérrel kevert borosjenei magyar lovai, Atzél János gurbai angol paripái s Bogdanovicsnak Tövisgyházán erdélyi ménekkel keresztezett moldvai és beszszarábiai fajtái²⁾. A lóversenyekhez szükséges anyag tehát magából Aradvármegyéből telt ki.

Széchenyi példáján buzdúlva, 168 aradi úr 1830. január 15. már a *kaszinót* is megalkotta. Mayer János tábornok várparancsnokkal, Esterházy Vincze gróf és Simonyi József báró ezredesekkel élükön a cs. és kir. tisztek is nagy számmal léptek be s Atzél János és Salbek Jakab igazgatása alatt a legszebb reményekkel kezdte meg működését ez az intézet, mely kizárt a maga kebeléből »minden dísztelen kedvtelést és szerencsejátékot«³⁾.

A kaszinó megalkotása után pár héttel 1830. márcz. 1.-én elhunyt Wenckheim, a megye kitűnő kormányzója⁴⁾. Utódát és sógorát, br. Orczy Lőrinczet, beigtatója, gr. Cziráky Antal országbíró, 1830. aug. 9. azzal magasztalta, hogy »erkölcsében, a közjóra törekedő kívánásiban és, a mi e tulajdonoktól oszolhatatlan, a haza lángoló szeretetében« valóságos mása Wenckheimnak s figyelmeztette, hogy Arad főispánjainak halálát rendszeren a nemzet is meggyászolta idáig. Azt pedig már csongrádmegyei administrator korában elmondta magáról Orczy, hogy valódi magyar vér buzog ereiben, a ki hízelkedni nem tud és a ki nyíltszívűséget senkitől sem kér kölcsön. A zászló átvételénél Aradban önérzetesen hangoztatta, hogy nem az első Orczy ő, ki máshol is, de Aradmegyében is már kardot rántott azért a zászlóért, a mivel Péro lázadásának legyőzőjére célzott.

¹⁾ *Hazai Tud.* 1828. II. 266. — ²⁾ *Máttyus*, Lótudomány. Pest, 1845., 118. 1. —

³⁾ Az ó-aradi Casino tagjainak ABC szerint való feljegyzése és annak alapjai. Arad, 1830. *Márki*, Arad első kaszinója. Alföld, 1883., 98. sz. — ⁴⁾ *Tud. Gyűjt.* 1830. XII. 125. Gemeinn. Blätter, 1830., 9. sz. arczképpel. *Nagy*, Magyarország. csal. XII. 139—140. *Mogyoróssy*, A Wenckheimi-Hund-család, 25—26.

»Más különbség nincs köztünk — szólt, — hanem hogy bár egy haza, de nem éppen az aradi, hanem hevesi föld szült engem«¹⁾.

Orczy ugyan a conservatív Czirákyt választotta mintaképül, félesztendő múlva (1831. jan. 31.) azonban már örömmel írhatta Fábíán Gábor, hogy »a nemzeti lélek dicső szikrákat kezd Aradban is a régi hamu alól kilövelni.« E nyilatkozatra az 1830. szept. 14. — decz. 20. tartott országgyűlésre küldött követek, Bittó Albert és Faschó József jelentésének tárgyalása adott alkalmat. A két követ ugyanis nemcsak az először kívánt 28,000 újonczot szavazta meg, hanem az utóbb kért 20,000-et is, a mi az útasítás ellenére történt. A közgyűlésen az egyik táblabíró kijelentette, hogy nagyrészt valóban dícséretesek ugyan azok a most hozott törvények, melyeket a követek dícsérnek; ezt azonban csak a mindenhatónak, a fejedelemnek s a körülményeknek köszönhetik, mert azok hozatalában a követeknek legkisebb részök sincs. De hát nem is ők a hibások, hanem a rendek; mert hiszen nem először küldték őket országgyűlésre, tudhatták, mit várhatnak ilyen emberektől s most leczkét vehetnek a jövődre nézve²⁾. A rendek erre szükségesnek jelentették ki, hogy az országgyűlés naplója ezentúl pontosan följegyezze, melyik követ hogyan szavazott, hogy a mennyiben a követek nem járnának el útasításaikhoz képest, vagy ha ily eljárás mellett a szavazásnál a kisebbség akarata győzne, a megye a maga óvását beigtathassa magának az országgyűlésnek naplójába³⁾.

Egyelőre azonban eltérítette a figyelmet a politikáról a *cholera*, melynek ügyével 1831. júl. 4. foglalkozott először a vármegye. Nemcsak saját határain vont erős zárlatot, hanem az egyik faluból a másikba való közlekedést és a radnai búcsúkat is eltiltotta. Aradon azonban először is maga Buchwald főorvos esett a járvány áldozatául s utána Aradon és Pécskán 200—200, az egész vármegyében pedig közel 3000 lakos. Végre annyira enyhült a baj, hogy szept. 4. a zárlatot is meg lehetett szüntetni, mire mindenütt hálaadó-istentiszteletet tartottak. »Helységtekben — szólt okt. 2.-án a gyulavarsándi templomban Szűcs Antal eleki káplán⁴⁾ — nem hallott egyebet az ember a rettegető jajnál s a gyászos temetkezésnél.« Orczy főispán mindjárt 1832. elején meg is tette indítványát, hogy Aradon fölépítsék végre-valahára a *megyei kórházat*, melynek alapjára már 1775. márcz. 1. négyezer forintot tett le Kacsemágh Teréz (özv. Edelspacherné), Radovics Klára (özv. Kászonyiné) és Kászonyi András, s mely tőke, egyéb alapítványokkal, nevezetesen Vörös Ignác 3000 frtos ajándékával, ekkor már 30,000 forintra növekedett. A Faschó József alispán elnöklete alatt megalakított bizottság még nagyobb arányok-

¹⁾ *Aradm. jk.* 1830., 1054. s köv. sz. Az ünnepség részletes leírása, Hazai Tud. 1830. II. 130—1., 146—7. *Knöpfler*, *Gedicht zur Feyer der Installation. Arad*, 8r. 7 lap.

— ²⁾ *Jancsó*, Fábíán, 39. — ³⁾ *Aradm. jk.* 1831., 107. sz. E kívánatuk sürgetésére 1832-ben 32. sz. a. útasították is köveiket. — ⁴⁾ Beszéde nyomtatásban is megjelent.

ban indította meg a gyűjtést, úgy, hogy 1833. július havában, midőn az építkezést megkezdték, ennek költségeit levonva is 175,654 frt tőkéje maradt a kórháznak, melyet 1836. decz. 8. meg is nyithattak két kórteremmel¹⁾.

A humanismus másik szép alkotása a megyei tisztviselők *nyugdíj-intézete*. Atzél Antal 1831. decz. 14. a vármegye közgyűlésén illőnek, az emberi kötelességgel és a század műveltségével együttjáró dolognak nyilvánította, hogy az aggságuk vagy tehetetlenségök miatt megyei tisztviselők közül kimaradt hivatalnokok, esetleg özvegyeik s árváik nyomorának enyhítésére állandó jötevő-intézetet alapítsanak. Ezt egyhangúlag úgy fogadták el, hogy a tisztviselők rendes fizetésök minden forintja után egy garassal *adózzanak*. Ezenfelül pár percz alatt 6000 ezüst forint tőke gyűlt egybe, úgy, hogy már az első évben megkezdheték a segélyt²⁾.

Nagy haladás volt, hogy nemesekre, hacsak ily alakban is alkalmazták az adózás elvét. Mindazáltal a vármegye egyelőre tudni sem akart a közteherviselésről, sőt az 1832. decz. 16.-ára hirdetett országgyűlésre küldött köveit is útasította³⁾, hogy a porták megigazításának kérdésébe egyáltalán bele se menjenek. Pedig Aradban már felülkerekedett az ellenzéki szellem; az 1830. évi követek helyett a rendek a szabadelvű *Atzél* Antal táblabíró és *Török* Gábor főszolgabíró küldték föl s különösen lelkőkre kötötték, hogy az 1741 : VIII. t.-cikkelylyel is megerősített alkotmány alapjait megingatni ne engedjék. Meghagyták a követeknek, legyenek rajta, hogy székhelyét Magyarországra tegye át a király, hogy az országgyűlés irományait kinyomassák, a törvényeket a kancelláriával szokásos egyeztetések alkalmával meg ne csonkítsák, a két utóbbi országgyűlésen felsorolt előleges sérelmeket orvosolják, a só árát az országgyűlésen szabják meg, a katonai adót lejobb szállítsák, a nádort biztosítsák, hogy a Ludovica-akadémiát készek újabb áldozatokkal is gyámolítani és hogy szívesen áldoznak a nemzeti muzeumra, a M. Tudós-Társaságra, a nemz. színházra s a Buda és Pest közt tervezett állandó hídra is. Sürgették a pesti egyetemnek a bécsitől való függetlenségét s azt, hogy a g.-kel. ifjúság nevelésére (részben a g.-kel. zárdák jövedelméből) több és jobb iskolákat állítsanak, a naptárt egyeztessék s a cyrill-betűket kiküszöböljék. Óhajtották Galiczia, Lodomeria és Dalmatia visszacsatolásának a törvényekben való kimondását; a magyarnak a törvényhozás és kormányzás nyelvéül való elfogadását; a honfiúsításnál a magyar nyelv tudásának megkövetelését, Lengyelország helyreállítását, az országgyűléseknek Pesten leendő tartását s azt, hogy a megyék az országgyűlésen óvást tehessenek, ha köveik útasításuk ellen szavaznának.

¹⁾ *Nemzeti Újság*, 1834., 217—8. és 225—6. Az alapítólevél *Lakatos*nál, II. 166—9. *Alföld*, 1886., decz. 7. — *Társalkodó*, 1833., 229—230. — ²⁾ *Hazai Tud.* 1831. II. 410. — ³⁾ Ez útasítást szó szerént közölte *Szóllósy* az Arad és Vidékében, 1891., 156—8. sz.

Azonkívül, hogy néhány más vármegye javaslatát pártolták, saját helyi érdekű kívánságaikat is az országgyűlés elé vitték. Ilyenek voltak, hogy a közalapítványok kezelésére külön osztályt állítsanak föl a helytartótanácsban, s Aradban adják vissza eredeti rendeltetésének a Bibics-alapot, melynek »szomorú történetét«-t felvilágosításképen közölgék a követek a rendekkel. A magyar kamara tekintélyének rontását, egyúttal azonban a bérlők érdekeinek károsítását látták abban, hogy az arad-csanádi kincstári puszták bérletét a kincstár, a bécsi kamara miatt, csak késlekedve hagyhatta jóvá és szorgalmazták, hogy ezeket a pusztákat benépesítse s e végből kir. adományképen kisebb területekre osztva értékesítse a kamara. Sérelemkép terjesztették elő, hogy a megyének a török háború óta tett némely fuvaráért és szállított terményeiért a kincstár még mostan is tartozik és kártérítést követeltek azon birtokosoknak is, kiknek malomzugait Aradmegyében a Körös szabályozására felállított kir. biztosság a borosjenői és székudvari kir. biztosság jóváhagyásával szétrombolta.

Itt-ott felülkerekedett ugyan ez útasításokban a helyi és a nemesi érdek, másrészt azonban nem egy pontja készült *Széchenyi* politikai iskolájának szellemében. A vármegye 1835. decz. 2. valóban táblabíráinak sorába választotta gr. *Széchenyi Istvánt* s ugyanakkor — föllekesedve azon, hogy *Bohus János* évenként 200 frtot ajánlott meg a M. T. Akadémia részére, — megbízta *Atzél Sándor* másodalispánt, gyűjtsön az akadémia s más közhasznú intézetek támogatására¹⁾. De volt is joguk a rendeknek ahhoz, hogy magukat *Széchenyi* tanítványainak vallják. Arad azok közé tartozott, melyek az örökváltságot az úrbéri törvény sarkpontjául tekintették. Az országgyűlés az elfogadott javaslatot már 1833. nov. 19. fölterjesztette s a kormány csak kilencz hónap múlva s akkor is tagadással válaszolt, közben mindent elkövetvén az útasítások megváltoztatására. Az örökváltságot, az úri székek korlátozását s a parasztok személyének és vagyonának biztosítását le is szavazták a megyék s az örökváltságot csak annyiban fogadták el, hogy a jobbágy évenként bizonyos összeggel ideiglenesen vagy örökösen megválthassa magát adózásaitól és szolgálataitól. Kis-Pereg két jobbágya ily módon még azon évben megváltotta magát s példájukat évről évre mind többen követték. Egy 49 holdas egész telek váltsága Peregén 1100, egy zselléré pedig 80 forint volt²⁾. A jobbágytelkek állományáról szóló 1836 : V. t.-cz. különben Aradban 26, 28, 30 és 32 holdjával négy osztályba sorolta a szántóföldeket; a rétekre nézve pedig 8 holdat számított, hol mindig, 10-et, hol ritkán s 12-t, hol sohasem kaszálják a sarjút. Aradban ilyen egész jobbágytelek akkor 4105 volt s az 1828. évi országos összeírás alapján (oda nem számítva az Arad városának 23,148 holdjából adó alá eső 10558 holdat) 275,148 hold

¹⁾ *Jelenkor*, 1835., 801. l. *Atzél* ajánlata be van igitva az 1840: XLII. t.-cz.-be.

— ²⁾ *Fényes, Magyarorsz. leírása* (1847.) II. 429.

adózott. Magából a megyéből 100, Aradvárosából pedig 10 porta után vetették ki a hadi adót¹⁾. Az országgyűlés, hogy az adózó nép terhein könnyítsen, a katonatartás ügyében is bizottságot küldött ki, melynek Török Gábor aradi követ szintén tagja volt²⁾.

Az a kedvezés, melyet ezen országgyűlés a magánvállalatoknak nyújthatott, csak kevésbé érinthette az aradi első *malom-társaságot*. — A vízszabályozást Arad rendei már korábban műmalmok építésével akar-

Beszédes József, az aradi Nádor-csatorna építője.

ták összekötni s 1828-ban, még az annyira érdeklődő Wenckheim főispán életében, szövetkeztek a Körösök szabályozására. 1830-ban Dr. *Beszédes József*³⁾, Széchényi nagy terveinek egyik legkitűnőbb eszköze, vállalkozott, hogy a Fejér-Körös felesleges vizét Buttyintól Gyulavarsándig csatornán

¹⁾ *Fényes*, Magyarorsz. leírása 426. — ²⁾ 1836: X. t.-cz., 6. §. — ³⁾ Született 1787. febr. 12. Magyar-Kanizsán, mh. 1852. febr. 29. Duna-Földvárrott. Életr. *Győry Sándortól*, M. Akad. Ért. 1852., 200.; *Gazdasági Lapok*, 1852., 13. sz.; *Pesti Napló* 1852., 597. sz.; *Aradi Útasító Naptár*, 1857., 44. l.; *Vasárn. Ujság*, 1866., 17. sz., arcképpel; *Molnár Pál* aradi mérnök a M. Mérnökegylet Közlönyében, 1869., 151. s köv. ll., *Szinnyei*, M. Írók, I. 1009. stb.

elvezeti s 54 kerékkel 17 vízimalom hajtására fordítja. 1833-ban a *Nádor* pártfogása és gróf *Zichy Ferencz* vízszabályozási kir. biztos támogatása mellett aradmegyei urakból alakult meg a részvénytársaság, melyről a munka végén, szívesen elmondta Beszédes, hogy »ilyen vármegyének és társaságnak öröm szolgálni.« Az annyszor gúnyolt táblabírák igazán megértették a kitűnő mérnöknek azt a tételét, hogy »nem elég a vizek ártalmát megszüntetni, hanem azokat jövedelmeztetni is kell egy művelt nemzetnek.« A munka hét esztendeje alatt (1833—1840.) Aradvármegye, a szükséges fuvarral együtt pénzért 320,000, ingyen 30,000 napszámot adott. Aradban e 79.3 km. hosszú, 12 m. mély és 24 m. széles csatornának 42 falu- és pusztahatárt kellett megszabadítania az árvíztől s a rajta levő malmokkal oly munkát végeznie, mely évenként 372,000 napszámnak felel meg. A csatorna Govosdiánál kezdődik, de feje Buttyinnál van, hol a vízosztót — egy derék- s egy malomcsatorna-torokkal — 1834. május elején kezdték építeni s 1836. július 9. fejezték be, midőn 3 malom azonnal megkezdte működését. Beszédes előre fölépíttette a malmokat oly vidékeken, melyek folyóvizet odáig nem is láttak. Mikor pl. a nadabi malmot 6 kőre fölépíttette, mindenki törte a fejét, honnan kapja megfelelő esését a víz? Eleinte még a borosjenei malmot is csak fából szerkesztették, annyira bizalmatlankodtak. Hiszen a vízosztó derekának ászokgerendája (Fachbaum) mélyebben feküdt a vizet (mint Beszédes nevezte) moztönyokra vezető minden eddigi európai zúgó ászkánál, a mi különben a víz ártó erejének csökkentése végett történt. Békésvármegye eleinte nem is fogadta el a tervet s azért kellett már Gyulavarsándnál visszavezetni a csatorna vizét a Körösbe; később a békésiek maguk kérték s 210,000 ingyennapszámot adtak, hogy Békésben is folytassák a csatornát, mert Gyula úgy szólván elvesztette a Köröst. Az építés évenként mintegy százezer forintot forgatott Aradban s annyi munkát adott a szegény népnek, hogy a pópák több helyütt körmenetet vezettek a csatornához, hálát adtak az Istennek s imádkoztak a vármegyéért és a földesurakért. A magyar vízépítészetnek diadala egyúttal azonban a régi jó táblabírák igazolása volt, midőn 1840. november 5. végre beeresztették a vizet az egészen kész *Nádor-csatornába*. A 16 malom működni kezdett, hogy ne csak házi használatra hanem a világkereskedelem számára is készítse az aradi lánglisztet; még pedig télen át is, mert vize soha sem fagy be¹⁾.

Szintén Beszédes ásatta a nagyzerénd-kisjenei csatornát is, hogy a Fejér-Körösbe, mely egy héttel később szokott áradni, leereszse a Fekete-Körös vadvizeit és áradásait. Ez azonban csak ideiglenes munka volt, mely a Fekete-Körös szabályozása után nem felelt meg hivatásának. A

¹⁾ *Beszédes* a M. Vándorban, 1837., 47—48. Jelentésének egy része Peterdy Józsa-gismerttetésében, 6—10. *Szekér Mihály* kétegyházi tisztartó közlései. *Aradm. jk.* 1840. nov 15. *Fókai*, Magyarhon szépségei, (2. kiadás), 44—45.

Fejér-Körös szabályozását 1835-ben szintén Beszédes tervei szerint kezdték meg s 1850. szept. 1. fejezték be. A munkálatokat a borosjenői és székudvari kir. bízatosi hivatal intézte. A 71 átmetszést 280,492 napszámmal készítették el. A Fekete-Körös 12 átmetszése 1843–47. közt 12,954, a Csiger 23 átmetszése 17,694 s a Tőz 34 átmetszése 23,241, — a 4 folyó 140 átmetszése tehát, mely 98·5 kilométerrel rövidítette meg az aradmegyei folyókat, 15 év alatt 334,381 napszámába került Aradvármegyének¹⁾. Hiba volt ugyan, hogy a szabályozást nem az alsó folyáson kezdték; magának a vármegyének érdeméből azonban semmit sem von le, hogy önerejéből oly nagy művet alkotott, melyhez csak a hetvenes években nyújtott hasonlót, midőn az arad-csanádi vasutat kiépítette. Tudniok kell ezt mindazoknak, kik a régi táblabírákat Pató Páloknak képzelik.

A földművelés, ipar és közlekedés viszonyainak javulása szükségessé tette egy vidéki középpont megteremtését is. Ennek érzete vezette Orczy főispánt, hogy minden módon emelje s a sz. kir. városok sorába juttassa Aradot. A fölszabadítás körülményei ösmeretesek. Aradvármegye tiltakozott ugyan, de csak az alkotmányos formák mellőzése miatt, mert ilyen középpontot maguk a rendek is óhajtottak. Az ifjú sz. kir. város, mely 1835. márcz. 9. gyászt rendelt el fölszabadítójának, I. Ferencz királynak halála hírére s eltiltotta a mulatságokat²⁾, az első esztendőben az átmenet bajaival küzdött s a mellett szerencsétlenségek is érték. Az 1835. aug. 27. Bujanovics kereskedő főtéri házában oltásából hazatérő polgárok közül tizenhárman azonnal megbeszélték egy *tűzoltó-egyesület* alapításának hasznát; *Ritt* József kalaposmester elnöklete alatt csakhamar szervezkedtek és 1836. márcz. 18. a Pernyáiban már meg is jelentek egy tűznél³⁾. 1836. jún. 28. a város egyik utcáján czédulát találtak, mely porráégetéssel fenyegette a várost. A gyujtogatások nem is maradtak el s a lakosok attól félve, hogy Nagyvárad sorsára jutnak, holmijokat a pinczékbe kezdték levinni, sokan pedig a szőlőkbe költöztek. A város azonnal szabályozta a tűzrendőrséget, közreműködésre szólította a katonaságot, a nádort pedig futár útján a rögtönítelő bíraskodás megengedésére kérte. Július 6.-án túl azonban nem ismétlődtek a gyujtogatások s az október 17–18. közti éjjel a dsidások Pix-kaszárnyája már csak gondatlanságból égett le s így a lakosság lassankint megnyugodott⁴⁾. A város emelésében részök van a zsidóknak, kiket a tanács különben még mindig mellőzött, kikről azonban már ekkor megírta Fényes Elek⁵⁾, hogy »némely pestiekkal egyetemben Magyarország izraelitái közt legtöbb műveltséggel bírnak.« Az országban Aradon 1836. valóban ők állították az *első főreáliskolát*⁶⁾.

1) *Beszédes* Kázmér Peterdynél, 10–11. *Hunfalvy*, III. 401–2. — 2) *Aradi jk.* 346. sz. — 3) *Az aradi első önkéntes polgári tűzoltókar története Lakatosnál*, III. 191–199. — 4) *Aradi jk.* 1836. 1143., 1182., 1264. és 1837. 221. sz. *Lakatos*, II. 156–7. — 5) *Magyar orsz. mostani állapotja.* (Pest, 1839.) IV. 453. — 6) *Jelenkor*, 1836., 369.

E közben május 2. véget ért az országgyűlés, mely a XXI. t.-cikkb-
ben a Részekkel valahára Zaránd megmaradt részét is visszacsatolta
Magyarországhoz. A közfigyelem ismét a *megyei tanácskozások* felé fordult.
Arad július 4—9. tartott közgyűlésén hallgatta meg követeinek beszá-
moló beszédét s jegyzőkönyvében különös dicsérettel emelte ki Török
Gábor működését; különösen azt, hogy V. Ferdinánd helyes címzése
ügyében ő tette meg az indítványt. Elhatározta egyúttal, hogy fölír az
elfogott országgyűlési ifjak dolgában, — hogy Kossuth írott lapja, a Tör-
vényhatósági Tudósítások szétküldésének megakadályozására nézve Pest-
vármegyétől kér fölvilágosítást, s felszólítja a helytartótanácsot, hogy
körleveleit ezentúl magyarul szerkeszsze. Az ifjak ügyében *Somogyi* István
tett indítványt. A rendek erős hangú felíratban keltek ki a törvény meg-
szegése, az elfogatásnál a polgári törvényhatóság mellőzése és a nemesi
kiváltságok sérelme miatt s kívánták, hogy a rendelet kiadóját s az elfo-
gatást vezető Hollóssy József ügyvédet szigorúan feleletre vonják; a
fogságban levőket, hacsak az 1715: VII. t.-cz. ellen nem vétettek, azon-
nal szabadon bocsássák, ellenkező esetben pedig megengedjék nekik, hogy
magukat szabadon választott ügyvédekkel oltalmazhassák; a bíráskodó
főtörvényszékkel tudassák a földadók neveit s az ítélet kihirdetésekor az
ülésteremből ne tiltsák ki a kir. tábla hites jegyzőit; végre pedig, mivel
a rendek nem hihetik, hogy a haza atyjainak oldala mellett csak jót
tapasztalt ifjak fölségsértést követhettek volna el, aggódásaikra nézve
megnyugtatót kérnek a királytól. Felíratuknak még külső és belső cím-
zését s aláírását is magyarul eszközölték, a latin fordítást pedig aláírás
nélkül hagyták¹⁾. Ebben a tekintetben Aradot illeti a kezdés érdeme.

Kossuth a Törvényhat. Tudósítások szétküldését tiltó rendelet ellen
Török Gábor útján 1836. okt. 9. ismét Aradmegye pártfogását kérte. «Hol
fog megállni az erőszak, nem tudom — írta volt Törökhöz²⁾; — de azt
tudom, mi a polgárnak kötelessége. Azt tudom, hogy törvényes jogaink
gyáva megtagadására reá nem bírnak, ha felelevenítik is a spanyol inqui-
sitió minden ijedelmeit. Megtaníthatnak szenvedni, de félni sohasem. Csak
azt remélhetném, hogy ha személyemet eltiporják is, az ügy, melynek
(természetében lévén az a nyilvánosságnak) már ekkorig is oly roppant
hatását tapasztaljuk, el nem vész, — nyugodtan várnék, fogadnék min-
dent, mit az önkény reám mért. Jobb jövődőt a hazának!»

Aradban nőttön nőtt az *ellenzéki szellem*. Nov. 28. a megye elhatá-
rozta, hogy a nádort a vele való magyar levelezésre kéri, ő-maga pedig
csak magyar nyelven ír föl a királyhoz és a kormányhoz, a mint hogy
újából azonnal föl is írt az ifjak ügyében, a tisztválasztás szabályozása s

¹⁾ *Kossuth*, Törvényhatósági Tudósítások, IV.—VI. levél. (A nyomtatott kiadás
57—60. és 71—2. lapján.) — ²⁾ Eredetije az aradi lyceum régiséggyűjteményében. *Márki*, Egy
levél Kossuthtól. Aradi Képes Naptár, 1887., 43—4.

a Törvényhat. Tudósítások második eltiltása ellen, sőt azonnal elő is fizettek reá. *Sanka* Lajos indítványára kijelentették, hogy ha a szabadsajtót az 1790: XV. t.-cz. ellenére gátló rendszabásokat írott levelezésekre is kiterjesztenék, az egy alkotmányos nemzetnél oly megfoghatatlan tünémeny volna, hogy ily rendelet sikerültével a végetlen önkényre-törekvésnek már csak egy lépése maradna hátra; az, hogy a ki levelet akar írni, engedelemért folyamodjék, a postahivataloknál levél-censurát alakítsanak, vagy éppen egészen el is tiltsák az írás mesterségét, mert írással veszélyes

Aradvármegye megújított pecsétje.

gondolatokat is terjeszthetni. Ők maguk azonban meghagyták az alispánnak, hogy a hozzáérkező praesidiálisokat mindenkor bemutassa a gyűlésnek. Gr. Pálffy Fidélnek azt a levelét pedig, melyben jelentette, hogy a király őt nevezte ki főkancellárnak, *sajnos érzéssel* vették tudtúl¹⁾. Ebben az esztendőben, más megyék példájára, Aradvármegye is kérte, hogy elkopott régi pecsétje helyett újat készíttethessen, még pedig *magyar körirattal*. Kívánságát már 1837. márcz. 3.-án teljesítette a király, még pedig privilégium alakjában²⁾, a mi nem felelt meg az 1550: LXII. t.-cz. szellemének, mert

¹⁾ *Törvényhat. Tud.* 1837., XIV. levél, 195. és XVII. levél, 231—2. l. — ²⁾ Külön ladában őrzik a megyei levéltárban. Róla van a pecsét mellékelt rajza.

az *hiteles* pecsétet adott a vármegyének; már pedig az 1767. évi pecsét is hiteles volt. Arad azonban nem követte Sopron példáját s nem szólalt föl ellene.

Az ifjak és Kossuth elfogatása, Bars megye és Wesselényi ügye a következő (1837.) évben is ébren tartották a hazafias, politikai szellemet Aradvármegye rendeiben, kiket a királyi leiratok dorgálásai sem ijesztettek meg¹⁾. Abban a vármegyében, melynek 219,716 lakosából csak 32,040 magyar volt²⁾ s melynek nemessége részben csak itt magyarosodott el, igazi magyar érzés uralkodott már s Arad az ellenzéki vármegyék közé tartozott. Orczy főispán, híven adott szavához, nem akadályozta a hazafiságnak ezt a megnyilatkozását; mindamellett nemcsak a rendek bíztak benne, hanem bízott a király is, ki 1836. május 30. belső titkos tanácsossá nevezte ki³⁾. Orczy azonban még azon évben megvakult s a következő évben lemondott főispánságáról. A rendek nevében 1837. szept. 18. Institoris János főjegyző érzékeny búcsút vett tőle; »nem ugyan személyétől, mert a feloldhatlan szeretet kapcsainál fogva ezentúl is kérkedve magunkénak, aradinak nevezendjük, tartandjuk, hanem kormányzásától«⁴⁾. Hálával emlékezett fölszabadítójára Arad városa is, mely a szép ligetbe vezető utcát róla nevezte el.

Utóda Ungvármegye egykori főjegyzője, Szerencsy István udv. tanácsos és helytartótanácsi titkár lett, ki Ungmegye küldötteinek és 160 aradi lovas nemesnek kíséretében Simánd felől már szept. 17. megérkezett Aradra, hol 8 vármegye küldöttsége s kivilágítás fogadta. Másnap volt a beigtatás⁵⁾, melyen hazafias szép beszédek tartottak⁶⁾. Jó hatást tett, hogy az új főispán táblabíróvá nevezett ki néhány magyar tudóst⁷⁾; esküjét azonban latinul tette le, úgy, hogy a rendek nem is késtek fölírni a királyhoz a magyarul való esküvés elrendelése iránt⁸⁾. Ez különben nem zavarta meg az ünnepet követő lakomát, melyben 620 személy vett részt s nem rontotta meg a megye termében rendezett táncmulatságot⁹⁾.

A magyar államnyelv kérdését Szerencsy idejében sem ejtették el a rendek. Mikor a király megróttá őket, hogy tekintethe sem vették a m. kir. kamarának egy latin rendeletét, az országgyűlésre hívatkoztak; midőn rájuk parancsolt, hogy a kancelláriával ne csak magyarul, hanem latinul is levelezzenek, ők viszont egy újabb országgyűlésen a kancellárt kívánták útasítani, hogy csupán magyarul írjon a megyékhez¹⁰⁾. Arad közgyűlésein

¹⁾ *Aradm. jk.* 1837., 302., 672., 693., 696. sz. — ²⁾ *Fényes*, IV., 452. — ³⁾ *Turul*, V. 63. (Az 1830. év 1836. helyett sajtóhiba.) *Aradi jk.* 1836., 915. sz. — ⁴⁾ Beszéde *Vásárhelyi* János kézíratai közt, az aradi lyceumban. — ⁵⁾ Erre három vers is készült. (Új csillag. Arad, 1837. 4r. 11 lap. Örömgengzet. U.-o., egy íven. *Szathmáry* István üdvözlő verse u.-o. 4r., 5 lap.) — ⁶⁾ Aradvármegyének 1837. eszt. Szent-Mihály hava 18.-án tartott közgyűlésén mondott beszédek. 4r. 16 lap. — ⁷⁾ *Jelenkor*, 1837., 313. l. — ⁸⁾ *Aradm. jk.* 1837., 703. — ⁹⁾ *Jelenkor*, 1837., 313. l. — ¹⁰⁾ *Aradm. jk.* 1837. 1225., 1644. és 1838. 500. sz.

Fábián Gábor s az ellenzék több tagja már Tocquevillének az amerikai demokratiáról kiadott könyvét olvassa a kormány fejére s maga Fábián csakhamar le is fordítja e nagy művet, melyből annyi szép eszmét, annyi nemes lelkesedést merítettek a régi jó táblabírák¹⁾. De Arad városa is a haladókkal tartott. 1838. júl. 23. polgárai közé választotta gr. *Széchenyi* Istvánt »a haza iránt kitüntetett érdemeinél fogva« és b. *Sina* Györgyöt, ki »a kereskedés élénkítésére s kiterjedésére Arad városában is szerfölött hasznos intézményeket alapítani szíveskedett« s különösen dohányraktárak föllállításával mozdította elő ezen vidék kereskedését²⁾. Éppen e fejlődés tette szükségessé a Pesttel való élénkebb közlekedést. Az aradiak csakugyan még azon évben megalakították a *gyorskocsi-intézetet*³⁾, az 1839—40. évi országgyűlésen pedig, melyen az egyúttal kir. személynökké tett aradi főispán elnökölt⁴⁾, Arad mindent elkövetett, hogy itt állítsák föl az egyik *váltótörvényszéket*. A rendek azonban Temesvárra szavaztak, mi ellen a város a királyhoz is fölterjesztést intézett s eredményyel, mert az ügy visszakerülvén az országgyűléshez, ezúttal Aradra estek a szavazatok⁵⁾. Váltótörvényszékeket csak Pesten, Pozsonyban, Aradon, Debreczenben, Eperjesen és Gyulafejérvárt állítottak. Az aradi váltótörvényszék elnöke *Serguel* János lett. 1840. febr. 2. »több nemzetek példájára« s *Markovics* Ignác († 1847. júl. 6.) indítványára megalakult az aradi első *takarékpénztár*, mely alkalmat akart nyújtani a napszámos, házmester, cseléd s földmivelő népségnek, az özvegyeknek s árváknak, hogy csekélyebb pénzeiket elhelyezhessék s állapotukat így idővel javíthassák⁴⁾. Váltóleszámitolással még nem foglalkoztak az új váltótörvényszékek egyik székhelyén, hanem csak aradi házakra és telkekre adott kölcsön ez a jótévő intézet, mely 1845-ig mint szövetkezet működött; 1845-ben márcz. 2.-án részvénytársasággá alakult át s ekkor kezdte meg a váltóleszámitolást is⁶⁾. Schwester Ferencz már 1837-ben *tudakozó-intézetet* alapított Ennek érdekében 1837-ben megindította *Arad első hírlapját*, az Arader Kundschafts-blattot s 1839. okt. 5.-től ezzel párhuzamosan az Aradi Tudakozó Intézet Hírlapját, mely 1840. január 20.-tól sok félbeszakítással Aradi Hirdető czímen teljesítette egy kereskedő városban oly fontos feladatát.

A közhitel s a mezei gazdálkodás érdekében viszont az is szükséges volt, hogy mielőbb végrehajtsák az 1836: X. t. cz. 6. §-ának a *tagosítás* iránt tett intézkedését. Aradban ez sok helyütt alig ütközött nehézségbe. A Mária Terézia s II. József idejében telepített községek voltaképen rá sem szorultak, mert a birtok-összesítés ott már az első kiosztásnál meg-

1) *Jancsó*, 46—49. — 2) *Aradváros jk.* 1838., 1434. és 1437. sz. *Jelenkor*, 1838., 269. l. — 3) *Aradi jk.* 1841., 356. — 4) Aradvármegyét Bohus János és Faschó József képviselte. Arad városa nem lévén beczikkelyezve, meghívót sem kaphatott. — 5) *Aradi jk.* 1840. 1., 453., 929., 1145. — 6) Az aradi takarékpénztár alapszabályai. Arad, 1840. 4r., 8 lap. — 7) Története *Lukácsy* Miklóstól Lakatosnál, III. 169—186. és, az ötvenedik közgyűlés alkalmából, *Alföld*, 1891. márcz. 3.

történt. A kisjenői uradalomban a legelő elkülönzését József nádor még a törvény meghozása előtt 1831-ben megkezdte, s oly sikerrel folytatta, hogy a szomszédos községek földeit is egy tagban adhatta ki. Zarádon és Fazekas-Varsádon 1847-ig nemcsak a legelőket különítették el, hanem a belső telkeket is rendezték¹⁾. Már pl. a pankotai uradalomban a még 1839. kezdett tagosítást csak 1867. nov. 2.-án lehetett befejezni. Megkönyítette a munkát, hogy 1840-ben a katonaság is fölmérte Aradvármegyét²⁾. A szépen haladó birtokrendezés rávezette azután a birtokosokat, hogy 1845. szept. 14. végre megalkossák az aradmegyei *gazdasági-egyesületet*³⁾, — 79 esztendővel Mária Terézia sűrgetései után!

Az anyagi és szellemi élet terén tanúsított haladás az imént még oly maradnak tartott Aradvármegyére fordította az ország figyelmét. Méltán lelkesedhetett Vörösmarty⁴⁾, hogy

»Egy új világ van Méneshegy alatt,
Mely gyors erővel cél felé halad.
Hegyen és síkon annyi ott a kincs,
Azt kérdezhetnéd, hogy még mije nincs?
Végigfut rajt' a jövevény Maros
S bár nem mind üdvös, mit vad árja hoz,
De büszke fejvel termő partinál
Egy ifjú város tündérképe áll.
Tűzpont gyanánt függ e város szeme
S alatta áll az *alföld szelleme*.
Magyar szellem! Lobogj e városon:
Magas reménnyel néz felé a hon!«

Az az *Arad luridum*, mely imént még *nec civitas, nec oppidum* volt, fejlődésével elragadta az ország öreg nádorát, Józsefet is, ki 1841. június 25—7. meglátogatta. Diadalív fogadta már Mikalakán. Az onnan a városig vezető utat a fűzfák kivágásával tették szélesebbé. Lovas polgárok és tanulók állottak sorfalat az utczákon. A tanács még azt is elhatározta, hogy kivilágítja a várost s míg itt lesz, mindennap locsoltatja, seperteti az utcákat⁵⁾. Mintegy 8000 lámpa fénye üdvözölte a nádort, ki másnap a hatóságokat fogadta s este egész kedélyesen mulatott a nép kiserdei ünnepén. Harmadnap a várat tekintette meg s úgy folytatta útját Kis-Jenő felé⁶⁾. Örömmel győződött meg, hogy a város épül, szépül.

¹⁾ *Galgóczy*, Magyarorsz. mezőgazd. statisztikája. Pest, 1855., 111. l. — ²⁾ A szentannai avargyűrű kőobeliszkjén még látható ez a felirat: »Meta basis pro mappatione astronomico-trigonometrica regni Hungariae mensuratae A. Chr. MDCCCXL.« Keleti részén: »Dirigentibus et operantibus officialibus generalis castris praefecturae.« S az éjszakin: »Ferdinandi I. imperatoris et regis iussu et impensis.« — ³⁾ Az aradmegyei gazd. fiók-egyesület alapszabályai. Arad, 1845. 12r., 30 lap. Lakatos (III. 206—8.) csak az 1866. alapított gazd.-egyesület történetét mondja el. — ⁴⁾ »Jó bor« című költeményében. — ⁵⁾ *Aradi ík.* 1841., 1400. sz. — ⁶⁾ *Lakatos*, I. 95.

Mily fogalmaik lehettek az aradiak dúsgazdagságáról azoknak az uraknak, kik az ország minden részéből összegyűltek az 1843. május 20. megnyílt diatára! Nem az volt a fő, hogy szabadelvű útasításokat hoztak magukkal Aradvármegye követei, *Török Gábor* és *Csernovics Péter*, hanem az, hogy mesés gazdagságáról beszéltetett Csernovics. «Szép kikéfélt dandy — mondja róla egy német röpirat¹⁾ — kinek a kincsekből és szívből több jutott, mint ezer nagy úrnak.» Az első estélyen, midőn megvendégelte követtársait, rászabadította a kártyásokat, hogy kölcsönért csak markoljanak kinyitott pénztárába, melyben százezer forint volt. Sina inasának ezer forintot adott borraivalóra: »hadd tudja meg az a pénzes görög, hogy igazi úr járt nála.« Gavallér társával, Komáromy Györggyel szemben, egyetlenegy lapra tette föl mácsai uradalmát. Pazarlásairól, léhaságairól kétségtelenül sok mende-monda keringett, de komolyabb oldaláról is ösmerték. Igazán szabadelvű volt, ki nem szónokolt, hanem áldozott a reformok valósításáért. A fogságából kiszabadult Kossuthnak már 1841-ben is ő adott pénzt hírlapja megindítására. Otthon Aradon pedig minden nemes mozgalmat gyámolított s része volt Arad fejlődésében.

Különben is mind szívesebben építkeztek a polgárok. Mahler Ferencz a kincstártól 31,661 frton megvette a perceptoralis-házat, a mit 1841-ben ugyanazon áron kért a város, hogy odaépíthesse a városházát; de megnyugodott azután, midőn látta, hogy Mahler a modern szállodának szánt Fejér-Keresztet költséget nem kímélve építteti föl azon a telken. Forray András báró a régi harminczadházat 1842. jún. 21. vásárolta meg a kincstártól, s ezen a telken át új utcát nyitott a Tököli-sziget felé, csupán arra kérvén a tanácsot, hogy azt a város költségén köveztesse ki. A város róla nevezte el az új utcát²⁾, Herr András mérnököt pedig megbízta, hogy tervet készítsen az építkezési vonalak kijelölésére. Kétségtelen, hogy az építési szabályoknak ezen megállapítására Pest példája s József nádor látogatása is hatott³⁾. A Maros partját szintén erősítgette a város, mivel 1841-ben az árvíz nagyon fenyegette; ez ellen azonban felszólalt a katonaság, a helytartótanács pedig kérdőre vonta⁴⁾. A következesek azonban szomorúan igazolták a város aggodalmait.

1844. febr. 14. Radna felől megindult a megtorlódott jég s másnap már Arad alatt állott össze. A töltések erősítésére robotosokat rendelt ugyan a vármegye is, a Radnai-utat és a Halász-utcát azonban csakhamar elöntötte a víz, mely 3·95 méter magasságra növekedett. A tanács azonnal összeült s a mérnökség elhatározta, hogy a nagy-útczai töltést átvágatja a Vörös-keresztnél s onnan a vizet a Holt-Marosra, Mikalaka határán pedig a zimándi pusztára ereszti le. Biztosokat nevezett ki, hogy veszedelem esetére hajókról, kenyérről stb. gondoskodjanak; az útczai

¹⁾ Neue Croquis aus Ungarn. Deputirten-Kammer. Lipse, 1844. — ²⁾ *Aradi jk.* 1842., 951. — ³⁾ *U.-o.* 935. és 1037. sz. — ⁴⁾ *U.-o.* 459.

lámpákat azonban elfelejtették meggyújtatni s »míg Róma tanácskozott, Saguntum elveszett.« Éjfélután ismét megkondúltak a harangok; a víz, mely rendes felszíne fölé 4' ₄₂ méterrel emelkedett, mindenfelől berontott és csak a magasabban fekvő utcákat kímélte meg. Báró Lederer dsidás ezredes, Atzél János, ifj. Sánka Lajos, Kövér Vincze, Kabdebó János, Jablonczay Ádám, Kopcsányi Kristóf, Issekutz Marcell s mások fáradhatatlanul működtek ugyan, hogy a Schwarzenberg-uhlánusok s polgárok segítségével szétrobbantsák a jégtorlódást s az Ósziget szorulatát ágyúztatták is, de mindhiában. Mások a kórházba szorult szerencsétleneknek vittek élésszereket; falusi földesurak berendelték igáikat, hogy menteni segítsenek a szegények vagyonát. A házak omladozásának láttára azonban a hatóság elvesztette fejét.

Pénteken, 16., már mindenütt csak csolnakokon és tutajokon lehetett közlekedni. — A hídnál a derék uhlánusok fáradhatatlanul dolgoztak a jég megindításán, de csak 18.-án (vasárnap) sikerült felrobbantaniok a jégpáncélt, mire este 7 órakor a jég megindult s a víz most már rohamosan apadt. Akkor azonban romban hevert már 636 és megrepedezett 100 ház. Aradon félmillióra, Zsigmondházán 54,000 frtra becsülték a kárt. A tanács február 19.-én

Forrayné-Brunswick Júlia.

azonnal jelentést tett a királynak, a nádornak, kormányának s a megyéknek, hogy a virulásnak indult város tönkre ment; adakozásra szólította az országot s a segélygyűjtésre középponti bizottságot nevezett ki¹⁾.

Aradvármegyének asszonyai lelkesen vettek részt a gyűjtés munkájában. Így báró Forray András özvegye, *Brunswick* Júlia, kiben »valamint Arad a vész súlyos napjaiban vigasztaló angyalainak egyikét, úgy e hon árva Múzsája nemtőinek legfényesbjét oly méltán tiszteli. Honleányi magas erényeinek aranszálaít hálaadó kezekkel fűzi össze az Emberiség és Vallás szelíd nemtője, a Könyör, az Irgalom, a Segély és Enyhítés tündöklő gyémánt szalagjaival, hogy koszorút készítsen homlokára«²⁾. Méltó unokahúga volt Brunswick Teréznek, ki Magyarországon a kis-

¹⁾ *Aradi jk.* 1844. 617—8., 652., 1832. sz. *Sárosy* Gyula az Aradi Vészlapokban, VI—XI. 1. Az *Aradi Hirdető* több száma. *Lakatos*, II. 149. — ²⁾ *Császár* az Aradi Vészlapokban, III—IV. 1., hol Barabástól rajzolt arcképét is kiadta.

dedóvás ügyét szervezte s kinek útmutatása szerint alkotta meg Bohus Jánosné Szögyényi Antónia 1840-ben az aradi *úri nőegyletet*, hogy Aradban is meghonosítsa a kisedóvás intézményét. Nyolcz év mulva megszűnt ugyan az egylet is, az első aradi óvintézet is, de Bohusné dicsősége lett utóbb az országos nőegylet s a megyében s máshol több kisedóvó és iskola alapítása. Toldyként¹⁾ mindig ékesítette őt az a

Bohusné-Szögyényi Antónia.

gyöngy, mely »a halvány inség szenvedésen, a hon baján s a honnak felvirúltán a nő szeméből könny gyanánt fakad.« »Forró volt szívének melege, az emberszeretnek égi lángja«²⁾. *Faschóné* Majthényi Izabellával, gróf *Károlyi* Györgynével s az 1841-ben Aradon alapított polgári nőegylettel versenyzett most, hogy megvigasztalja Arad károsultjait s azokat a gyorokiakat, kiknek házait febr. 27. lángok pusztították el.

¹⁾ *Toldy*, A magyar költészet. Pest, 1854. A Bohusnéhoz írt ajánló-versben. —

²⁾ *Horvát* Lipót verse Bohusné halálára 1890. jan. 5. A mellékelt arckép Bohusné menyasszony-korából (1823.) való.

»Arad s Magyarhon egyik fénycsillaga, a melegkeblű Bohusné« adta Császár Ferencznek azt az eszmét, hogy segélyalbumot szerkesztszen a károsultak javára. Az albumba, melyet a szerkesztő »a vész súlyos napjaiban Arad vígasztaló angyalai egyikének«, Forraynének ajánlott, Magyarország legkitűnőbb írói (Vörösmarty, Petőfi, Jókai, Jósika, Eötvös, Kuthy, Czuczor, Bajza) stb. adtak közleményeket¹⁾ s 736 példány kelt el belőle, valamennyi díszkötésben. »És jött az ember érczajándokával«²⁾: Bohusné, Faschóné, Károlyiné s Forrayné 6600, a Pesti Hírlap 3438, az Arader Kundschaftsblatt 2607, Török Gábor 1200 frtot gyűjtött, b. Sina 2600, b. Rotschild 500 forintot ajándékozott, úgy, hogy készpénzben mintegy 20,000 frtot lehetett fordítani a köznyomor enyhítésére, nem is számítva a terményekben való adakozásokat. A város díszpolgárokká tette br. Lederert s a többi segítőt, Császárt pedig, kinek az aradi nők 1848. ápril 21. arany babérkoszorút adtak át, 1848. ápril 22.-én³⁾.

A kormány a *Maros-hajózási-intézet* megalapításával⁴⁾ illetőleg, a folyó szabályozásával akarta elejét venni újabb bajoknak s helyiségül a város már 1845. átengedte a hídon alúl fekvő s a kincstári sópajta közelében dísztelenkedő üres telket, egyelőre pedig külön lakásról és irodáról gondoskodott a folyammérnökség számára⁵⁾. A rombadőlt házakat is szében építették föl a réginel; az utcákat rendezték s kövezettel és világitással látták el. Tervezték, hogy a régi városháza, a »Zöld-koszorú« s még vagy 80 telek eladásából remélhető 130,000 frton és 120,000 frt. községi adóból a minoriták szomszédságában szabadon álló díszes új városházat emeljenek⁶⁾ s a városhoz méltó új plébánia-templomot kívántak építeni. A nőegyesület árvaház alapításán fáradozott⁷⁾.

1846-ban már azt írta egy utazó, hogy Aradnál nincs szebb város az alföldön, sőt hogy Pest után az egész hazában ez a legszebb, a legelső. »Szépen rendezett utczái többnyire kövezettek, kereskedése élénk; örökös mozgalom az utcákon, örökös ünnep az úri rend között; a számtalan boltok Pest alakját adják neki; ide gyülekszik a vidéki oláhság mindenért s így vásárja örökös⁸⁾« A színésznek, ki így nyilatkozott »a magyar Kanaán fővárosá«-ról, különösebb oka is lehetett az elégtűlésre. Míg ugyanis az aradiak Bosconak, a világhírű bűvésznek, azt sem engedték meg, hogy a városháza mellékhelyiségeiben tartson előadásokat, »a nemzetiséghez híven ragaszkodva«, örömmel értesültek, hogy a színházban

¹⁾ *Aradi vészlapok*. Kiadta Császár Ferencz. Pest, 1844. 8r. XVI és 408 lap. Eötvös száz példány különlenyomatot ajándékozott a városnak e kötetben közölt »Éljen az egyenlőség« cz. vígjátékából. Elkelt — 25 példány, 13 frt 30 kr. értékben. — ²⁾ *Császár az Ajánlatban*, XV. l. — ³⁾ *Szűllőssy*, Az aradi sajtó ezelőtt 48 évvel. Aradi Közlöny, 1887., 99. sz. — ⁴⁾ Ennek »Maros hajózási intézet 1848.« köríratú izmos vaspecsétnyomója a Kölcsey-egyesület muzeumában van. — ⁵⁾ *Aradi jk.* 1845., 1181. sz. — ⁶⁾ *U-o.* 1846., 3113. sz. — ⁷⁾ *Váli*, Az aradi színészet tört. 46—7. — ⁸⁾ Arader Kundschaftsblatt, 1846. ápr. 14.

ezentúl Hetényi magyar társasága fog játszani s midőn a polgári község azért ajánlja a magyar színészet pártfogását, mert annál inkább remélhetik, hogy Aradot a közelebbi országgyűlésen becikkelyezik a sz. kir. városok közé, a közgyűlés kijelentette, hogy nem ezért, hanem inkább tiszta hazafiúi érzetből ad előnyt a magyar művészeknek¹⁾. S Arad egykori Németvárosában 1844. ápril 6.-án, midőn a föltámadást a nagy árvíztől megrongált házsorok közt elhaladva körmenetben ünnepelték Arad polgárai, *Boros Márton* egyszerre csak magyarul zendítette rá, hogy »Feltámadt Krisztus e napon!«²⁾ Istent is magyarul dicsérték ezentúl. 1846. aug. 20. Csernovics Péter ezredessége alatt teljesen új magyar egyenruhában hat szakaszra osztva vonúlt ki a magyar polgárhad, szept. 8. pedig az aradi német polgárőrség magyar ünnepséggel ülte meg fönnállásának ötvenedik évfordulóját s a Rokokó-szigeten áldomásozó 700 polgár magyarul éltette a hazát és a várost³⁾. Valóban »magyar szellem lobogott e városon.« S 1847-ben egy cs. és kir. főherczeg ebben a hajdani német és rác városban fakadt arra a fölkiáltásra, hogy »addig éljen, míg a honnak él!«

A nemzet és város átalakításának egyik legnagyobb munkását, *József* főherczeget, nádorságának ötvenedik évfordulóján Arad is ünnepelni készült. 1847. január 25.-én azonban már Aradra is megérkezett a nagy ember halálának (január 13.) híre. A város azonnal három hónapos gyászt rendelt. Február 8—13. közt nem engedett mulatságot tartani s még a színészeknek is meghagyta, hogy a három első napon csak szomorújátékok, vagy drámát játszszanak, a három utolsó napon pedig ne rendezzenek előadást. Február 11.-én tartották meg a gyászmisét, melyre fegyveresen vonúlt ki a polgárőrség s e napon a boltok és kávéházak csukva voltak. A gyűjtést a város azonnal megindította *József* nádor pesti szobrára, felszólítva a polgárságot, hogy egy garastól egy húszasig mindenki vegyen részt az adakozásban⁴⁾. Mert *József* nádor megérdemli, hogy maga a nép emeljen neki szobrot.

A nép adakozott, pedig *ínséggel* küzdött. A múlt évi rossz termés éhséggel fenyegette az országot. 1847. május 15.-én a város már eltiltotta a gabona kivitelét s fölszólította a polgárokat, hogy mérsékelten szabott árak mellett gabonát bocsássanak a közönség rendelkezésére. *Spitzer József* 1400, *Steinitzer Farkas* 1000, *Deutsch Ignác* 800, *Herschke M.* 550, *Schulhof M. J.* 300, *Strassa Lipót* 250 pozsonyi mérőt ajánlott; legolcsóbban az első, ki egy mérőért 16 frtot kívánt. Utóbb *Deutsch*nál még 400 mérőt találtak s 23 forintjával ezt is lefoglalták. *Kimmelmann Miklós* pékmester 1 forintért süttött kenyeret, mit közönettel fogadott a tanács, mely a fejeér kenyér fontját 11 s a fekete kenyérét 9 krajczáron

¹⁾ *Aradi jk.* 1844. 1966., 1846. 2446., 1847. 870. sz. — ²⁾ *Boros* Vida reálisk. igazgató közlése. — ³⁾ *Alföld*, 1886. 95. sz. *Lakatos*, I. 95. — ⁴⁾ *Aradi jk.* 1847., 314., 516—7.

rendelte árúlni. Még a tengerinek is 17 frt 30 s a kétszeres búzának 25 frt 30 kr. volt az ára. A nagy drágaság miatt a szegényebb nép zavarogni kezdett, úgy, hogy a csend föntartását a polgárhadakra kellett bízni. Mikor végre 4000 mérőt sikerült összeszednie Scherfeneder Ferencz polgármesternek, s így a népet egyelőre biztosította, feloldották Aradot a gabonakivitel tilalma alól¹⁾, a jó aratás pedig csakhamar megnyugtatta a szegényebb népet is.

Örömmel s ott még sohasem látott fénynyel fogadta Arad István főherceget, Magyarország királyi helytartóját. Körútjában Istvánt 1847. szeptember 13.-án Nagy-Zeréndnél fogadta Aradvármegye fényes küldöttsége s nemesi bandériuma, melyet Török Gábor első alispán vezetett. Nagy lelkesedéssel vitték keresztül birtokán, Kisjenőn, hol parasztfiúk is ösmerték »Palatinus Pistá«-t. Ötvenesnél 120 lovas polgár élén Jankovics Gábor városi kapitány mutatta be Arad városa hódolatát. Délután 5 órakor zászlókkal, koszorúkkal, virágokkal ékesített házak közt, zeneszó mellett, kitörő éljenzéssel fogadta a Főtéren szorongó néptömeg, melyet az aradi és pankotai polgárhadak s a czéhek tartottak rendben. A Forray-háznál a Schwarzenberg-szidások zenekara rázendítette a néphymnust, a polgármester rövid beszédet tartott s a 48 fejér ruhás leány élén Trutz Hermin kedves beszéddel üdvözölte. Rövid pihenés után a kivilágítás megtekintésére ment a főherceg s a Maros partjáról sokáig gyönyörködött a világsi várromok közt meggyújtott óriási máglya lobogásában. A város-
 ligetet, melynek rendezésével akkor készült el Herr főmérnök, ünnepiesen, sok ezer lámpával díszítve, mint teljesen készet ekkor nyitották meg. 12 magyar ruhás leány élén, két kis nemzeti zászlóval kezeiben, Sárosy Gyula szép versével köszöntötte őt Herr Antónia, a főmérnök gyermeke:

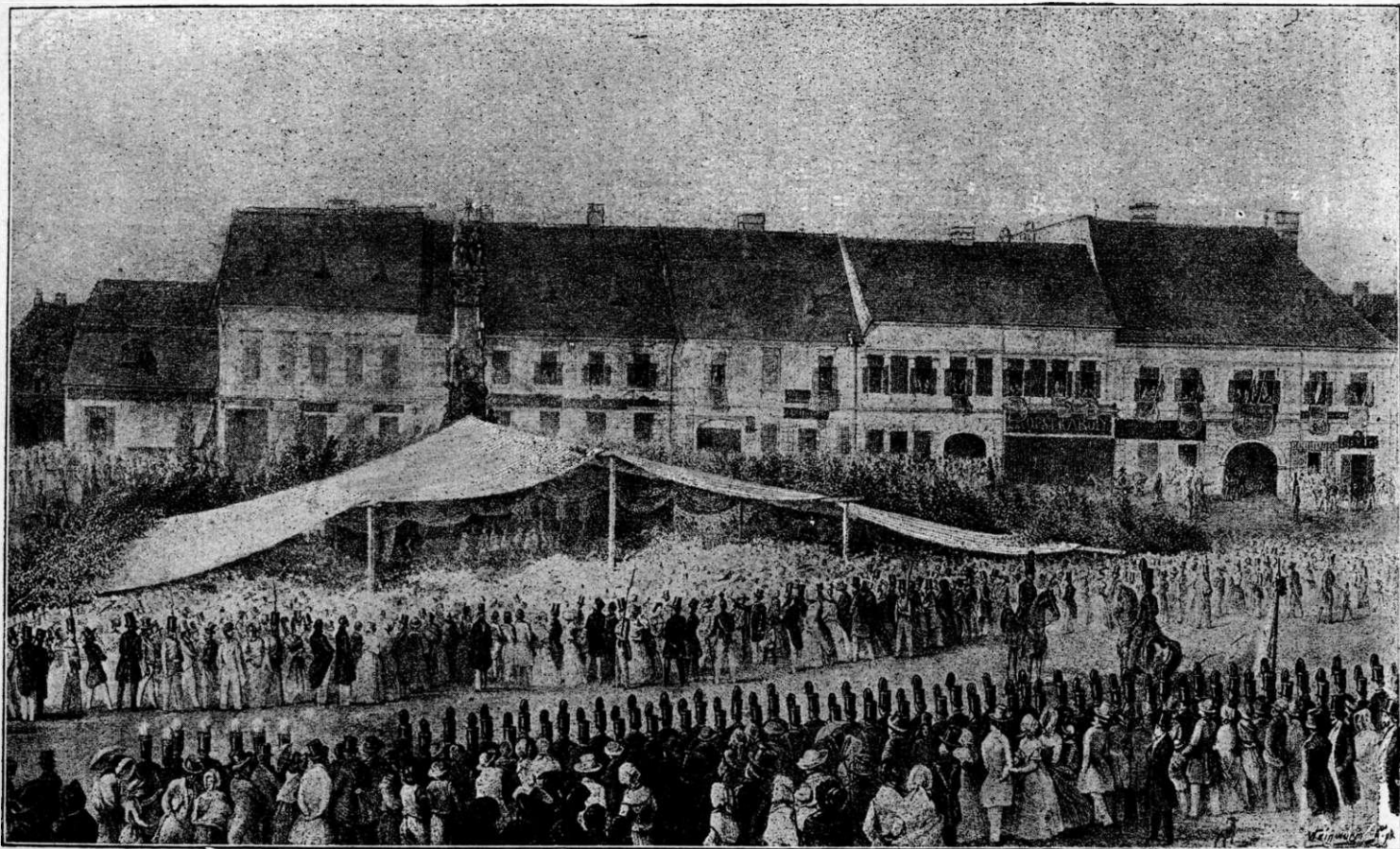

István főherceg.

» — — — Fogadd el kegyesen
 Elébed hintett friss virágainkat,
 Mikből magunknak egyet visszatartunk
 S az e nagy napnak nefelejtse lesz!«

Másnap, 14.-én, a vár fokáról 24 ágyúlövés hirdette a főherceg születésnapjának ünnepét. 9 órakor István Lonovics József csanádi püspök vezetése alatt a papságot, majd a megyék, a város és a testületek küldöttségeit s a halommal érkező üdvözlő verseket fogadta; 10 óra után

¹⁾ *Aradi jk.* 1847. 2120., 2225., 2214., 2227., 2229.

István főherceg Aradon.

pedig a Szentháromság szobra előtt vont sátorban hallgatta meg a misét, melyet Lonovics püspök mondott. A Fejér-Keresztben tartott ebéden, melyet háromszáz vendég számára maga a főherceg rendelt, óriási lelkesedést keltett, midőn azoknak, kik őt éltették, Vörösmarty versével felelte, hogy »Addig éljen, míg a honnak él.«

»Az a nagybajúszú Palatinus Pista,
Ki midőn köztetek az áldomást itta,
Ékes magyar nyelven azt merte beszélni,
Hogy addig él, míg e hazának fog élni, —

egy esztendő múlva már félreállt a vihar elől s ugyanaz a Sárosy, a ki az aradi ligetben őt megverselte, ugyanazon ligetben szavalta el másfél-esztendő múlva »Arany Trombitá«-jából, hogy »Mondjuk azt, a mit ő magának óhajta.« A népek történetében ennyit érnek »a nagy napok nefelejtsei!«

István főherceg különben az ünnep délutánján alaposan szemügyre vette az aradi várat is és aligha gondolt arra, hogy alig egy év múlva bombázni fogják onnan azt a szép, ifjú várost, melyet annyira megszeretett. Másnap, 15.-én, Temesvár felé folytatta útját¹⁾.

Szept. 17.-én már megjelent a király kézírata, melylyel országgyűlést hirdetett. Aradvármegye szabadelvű útasításokat adott követeinek, *Bohus* Jánosnak és *Bíró* Imrének. Mert igaz ugyan, hogy 1845. aug. 18., vagyis *Faschó* József székfoglalása óta²⁾, Aradnak is bajlakodnia kellett az adminisztratori rendszerrel, a vármegye azonban továbbra is ellenzéki maradt. 1847. különösen élesen kelt ki a bécsi körök azon szándéka ellen, hogy a szolnok-aradi vasútvonal helyett inkább a szolnok-czegléd-szegedit akarta kiépíttetni, holott azt a vonalat már az Erdélylyel való unio szempontjából is égetően szükségesnek tartotta³⁾.

Az 1847. november 12.-én annyi század után ismét magyarul megnyitott országgyűlés nádorrá választotta István főherceget s már decz.

Bohus János és Bíró Imre.

¹⁾ *Aradi jk.* 1847. 3255. és 3373. sz. *Lakatos*, I. 96—97. *Londesz* Elek, Sárosy Gyula ösmeretlen verse. *Alföld*, 1893., 133. sz. *Horváth*, Huszonöt év, III. 179. Az ünnep emlékképe ily czímmel jelent meg: »István ő cs. kir. főherczegségének, Magyarország fenséges helytartójának hazánk érdekében tett dicső körútazása alkalmával f. évi Sz. Mihály hó 14.-kén Aradon tartott születésnapj ünnepélye emlékkrajzát kiadá és ő cs. kir. főherczegsége fens. István Magyarország nádorának legmélyebb tisztelettel ajánlja *Engerth* Vilmos Norbert.« Középső része kisebbitve e könyvben az 550. és Kisjenő az 531. lapon. —

²⁾ *Faschónak* és *M. Institoris* János főjegyzőnek beszédei megjelentek Aradon, 4r. 12 levél. *Atsél* P. emlékbeszéde *Faschó* felett: *Alföld*, 1886. máj. 17. — ³⁾ *Aradm. jk.* 1847., 258. sz.

6.-án megszavazta az örök váltságot. Bohus János volt az első, ki — be sem várván a törvény szentesítését — azonnal megjelent világosi jobbágyai közt, s kihirdette, hogy az ő uradalmában szabadok immár, robottal, szolgálattal többé nem tartoznak¹⁾. Aradvármegye rendeit az országgyűlés tárgyalásai közül több kérdés különösebben is érdekelte. Így az 1848. január 14. hozott határozat, mely Kossuth hatalmas beszéde után mint sérelmet terjesztette föl, hogy az 1836: XXI t.-cz.-ben visszacsatolt Részek (Kraszna, Középszolnok, Zaránd és Kővár) még mindig nem küldhettek követeket az országgyűlésre; vagy az adminisztratori sérelem ügyében jan. 30. kelt kir. rendelet, mely megígérte, hogy a főispánok törvényes hatalmát mielőbb helyreállítja. A párisi februári forradalom híre s Kossuth márczius 3.-i beszéde azután véget vetett a sérelmeket fölpanaszoló politikának, melyet a rendek most már valóban a körülmények

Lakatos Ottó.

színvonalára emeltek. Az országos küldöttségben, mely, a nádor vezetése alatt, márcz. 15.-én a forradalmi lázban égő Bécsben, a király elé terjesztette a nemzet kívánatait, Aradvármegyének mindakét követe résztvett²⁾.

Márczius 17.-én, midőn a pesti forradalom híre megérkezett, *Fankai* József vezetése alatt Aradon is tüntetett az ifjúság. A színházban Don Caesar helyett Bánk bán előadását követelte; Szodorai Sándor felolvasta a 12 pontot, elszavalta a Talpra magyart, a cigányok pedig a Rákóczit húzták. Másnap már mindenütt nemzetiszínű

kokárdával jártak-keltek az ifjak, a soborsiniak közül pedig negyvenen elhatározták, hogy nemzetörtséget alakítanak³⁾. Aradon is azonnal egyesültek az őrhadak⁴⁾, melyek idáig nemzetiségek szerint külön tartották gyakorlataikat. Márczius 20.-án a tanács elfogadta a 12 pontot s bizottságot nevezett ki, mely a nemzeti őrsereg fejlesztésére s fölszerelésére mindent elkövesse. 22.-én Dániel Lázár, Dunyov István s Kutny Alajos indítványára a város kimondta, hogy közgyűlésén — a szavazat joga nélkül — a nép is megjelenhetik. A fellobogózott városházán azután lelkesen üdvözölték a kivívott szabadságot s a minisztérium eszméjét, s egyúttal Aradon is szabadnak nyilvánították a sajtót, melynek *utolsó censora* itt *Lakatos*

¹⁾ Idáig is atyja volt jobbágyainak. Így pl. kivétel nélkül 50 frtot, s az uradalom erdejéből elegendő fát adatott minden leégett jobbágyának. (*Nyisztor* József közlése.) —

²⁾ Arczképeik (551. l.) az ezen alkalommal kiadott képcsoportból valók. Újra kiadta a Vasárn. Újság, 1888., 192. l., 29. és 36. sz. a. — ³⁾ Utóbb Brunswick Júlia ajándékozott nekik zászlót. Vezérök Pápay Lukács lett. — ⁴⁾ *Aradi jk.* 505., 1054—5. sz.

Ottó gymn. tanár volt. Ugyanaz a derék férfiú, ki utóbb maga is szenvedett a szabadságért s megírta Arad városának történetét, legrészletesebben éppen a szabadságharcban való szerepét beszélvén el¹⁾. A város — Sárosy Gyula s mások indítványára — azonnal Szabadsajtó-útczának nevezte el a Templom-útczát²⁾; este ki volt világítva a város, sőt a vár is, másnap pedig körmenetet tartottak Beimel József és Schwester Ferencz sajtójának munkásai. A megyegyűlésre bebocsáttatást kérve, zászlóvivőjük lelkes szavakban magasztalta a szellem szabadságát; kiosztották az aradi szabadsajtó első termékét, a nagy napot dicsőítő költeményt s azután mindannyian beálltak a polgárőrségbe. Az istenáldó misén³⁾ nemcsak a polgárok, hanem a katonák is résztvettek. A rend fenntartására a város *Fankovics* Gábor kapitány, a megye pedig *Csernovics* Péter vezetése alatt alakított egy-egy bizottságot. Ápril 2.-áig Pécskán már 400⁴⁾, Aradon pedig 161 ember állt be a nemzetőrségbe⁵⁾ s mindenütt nagy buzgósággal teljesítette földadatát.

A lelkesedés és izgalom a jobbágyokra is elragadt s Aradban és Krassóban már márczius végén azonnal való felszabadíttatásukat követelték⁶⁾. Erre nem kellett sokáig várakozniok, mert ápr. 11. a király szentesítette az utolsó rendi országgyűlésnek mind a harminczegy törvényczikét, mely újjáteremtette Magyarországot.

Általános nagy reformjai közül néhány különösebben is érintette Aradot. Ilyen volt, hogy az országgyűlési követeknek népképviselőlet alapján való választásáról szóló V. t.-cz. 5. §-a Ó-Aradot 1, s Aradvármegyét 6 követ küldésére kötelezte. Ez azonban nem jelentette azt, hogy Aradot magát sz. kir. városul ismerte el a törvényhozás, mert pl. Baja, Békés, és más mezővárosoknak, sőt az ország legnagyobb falujának, Csabának is megadta a követküldés jogát; annál kevésbbé szentelt külön törvényczikket beigtatására, a mire különben a szab. kir. városokról szóló XXIII. t.-cz.-ben is lett volna alkalma. Maga a III. t.-cz. értelmében alakított független felelős kormány azonban továbbra is minden akadékoskodás nélkül sz. kir. városnak tekintette Aradot, a mire nincs más példa a magyar történelemben. Arad jövőjére nézve nagyon fontosnak ígérkezett a XXX. t.-cz. is, mely a 3. §-ban 6 új vaspálya-vonal építését mondta ki. A törvény maga nem nevezi ugyan meg, de az alsó tábla ápril 7.-én elhatározta, hogy a fővonalak közé sorozza a pest-szolnok-arad-erdélyit s a szárnyvonalok közé az arad-temesvárit⁷⁾. Végre azon körülménynél fogva,

¹⁾ *Lakatos*, Arad a szabadságharc alatt. Könyve I. kötetének 100—237. l. —

²⁾ Más utczákat is elnevezett. Így lett Reform-útcza az Úri-, Kossuth- a Pesti-útcza s Batthyány-tér az Országút. *Aradi jk.* 1056. A Szentháromság terét a nádorról István-térnek nevezték. — ³⁾ A város maga nevezi így a Te-Deumot. *Aradi jk.*, 1055. — ⁴⁾ *Aradi Hirdető*, 1848., 81. l. — ⁵⁾ Itt a szám, mely ápr. 8.-ra vonatkozik, azért kisebb, mert Aradon már úgysis volt polgárőrség. — ⁶⁾ Hunyadmegye főispánjának jelentése ápr. 4. *Jakab*, Szabadságharcunk történetéhez, 92. — ⁷⁾ *Szeremley*, Magyarország. Krónikája, 63—4.

hogy Zaránd nyugati része utóbb Aradhoz került, fontos volt Aradra nézve a VI. t.-cz., mely elrendelte az 1836: XXI. t.-cz. foganatosítását, vagyis azt, hogy egyebek közt Zaránd is kiegészítő része legyen Magyarországnak; a mi különben is megtörtént volna a Magyarország és Erdély egyesítéséről szóló VII., s meg is történt csakhamar az erdélyi országgyűlés 1848: I. t.-czikke értelmében¹⁾.

Az V. t.-cz., mely az országgyűlésen s a XVI., mely a megyegyűlésen is megteremtette a népképviselést; a VIII., mely kimondta a közös teherviselést, s a IX., mely eltörölte a robotot és tizedet, egészen megszüntette a rendiséget s véget vetett úgy a nemesség, mint a polgárság kiváltságainak. Az utolsó rendi országgyűlésről hazatérő két követet, Bohust és Birót azonban ápril 27.-én a város kivilágításával üdvözölte Arad, a kihirdetett törvényeket pedig május elsején nagy lelkesedéssel hallgatta végig úgy a nemes vármegye, mint a polgárváros és intézkedéseket tett mindakettő, hogy — a rendiség megszűntével — a kor szellemében szervezkedjék újjá.

¹⁾ István nádornak ápr. 23. kelti rendeletére Zarándot május 6. csakugyan visszakapcsolták Magyarországhoz.

LV. ARAD A SZABADSÁGHARCZBAN.

I. A polgármegye. A nemzetőrség. Aradiak a déli csatatéren. Báró Berger. Aradváros ostroma. Oláh lázongás. A megyei tisztikar futása. Máriássy. Arad várának ostroma. Csata a Maros mentén. — II. Gaál Miklós. A február 8.-i útczai harc. Asztalos és Bocskó. Kiss Pál. A zarándi hadjárat. Vécsey Károly. Arad s a függetlenségi nyilatkozat. Aradvár bevétele. — III. Damjanich mint várparancsnok. Kossuth látogatása. Arad, mint a kormány székhelye. A vég kezdete. Katonai dictatura. A világos-szöllősi fegyverletétel. Aradvár feladása. Haynau Aradon. A foglyok. Az aradi tizenhárom.

I. 1848. végéig.

Aradvármegye helyettes főispánját hivatálától már 1848. ápril. 16. fölmentette a kormány; visszavonta az administratorok számára 1845. aug. 14. kiadott útasítást s főispánná Aradban 1848. ápr. 20. *Bohus* Jánost, Temesben ápr. 26. *Csernovics Pétert* és Zarándban júl. 2. ifj. *Bethlen Gábor* grófot nevezte ki, *Csernovicsot* pedig egyúttal Bács- és Aradmegyék s az ú. n. Bánság királyi biztosává tette¹⁾. *Csernovics*, ki ápr. 28. jelent meg először a szerbek ellen küldött csapatok közt, május elsején Aradon s a megyében kihirdette a *rögtönítélő bíróságot*, a főispán pedig, ki először állott a *polgármegye* élére, ősi módon megvendégelvén a közgyűlés tagjait²⁾, sietett megtenni mindent, hogy Aradban biztosítsa a nyugalmat. Már ápril 30. fölesküdött a *Salbek Jakab* főparancsnoksága alatt álló nemzetőrség, mely annyi izetlenkedés után alakult; május 7.-én fölesküdtek az aradvárosi pattantyúsok, vadászok s a közójük lépett nemzetőrök is²⁾; mikor pedig a kormány május 16. Szegedet tüzte ki Arad, Gyula, Nagyvárad és Szeged városok nemzetőrtoborzó helyévé, 20.-án *Salbek Jakab* elnöklete alatt Aradon már megalakult a toborzó-bizottság. Közben május 5. a sajtóbíróságot is szervezték *Fabián Gábor* elnöklete alatt s kiküldték az első népképviselő-választást intéző bizottságot.

Maga Arad városa az új törvények értelmében május 26–27. választotta meg tisztikarát s 911 szavazattal *Török Gábor* alispánt, a szabad eszmének ezt a derék harcosát tette polgármesterré, a ki május 31.

¹⁾ *Szerenley*, Magyarország. Krón. 71. *Lakatos*, I. 114. *Horváth*, Függetl. harc, I. 124.

— ²⁾ *Aradi jk.* 1361–3. *Aradi Hirdető*, 1848., 93., 104. és 110. *Lakatos*, I. 112–3.

kezdte meg működését¹⁾. Csakhamar megtörtént a képviselőválasztás is. — Aradvárosa, mely most élt először a követküldés jogával, június 17. *Salbek* Györgyöt, a világosi járás *Fébián* Gábort, a Magyar Akadémia tagját, a radnai *Szerb* Tivadar pénzügyminiszteri titkárt, korábban aradi bírót, a pécskai *Szöke* Károlyt, a szentannai *Mülek* Ferenczet, a buttyini *Urbán* Gyulát s a kisjenei *Simonyi* Lajos bárót választotta meg képviselőkné az első magyar parlamentbe²⁾.

Ezalatt egyre aggasztóbb hírek érkeztek a délvidékről. Mészáros hadügyminiszter már június 10. felszólította Aradot s a szomszédos hatóságokat, hogy a szerb lázadás leverésére azonnal állítsák és szereljék föl nemzetőrsegeiket, hogy minden pillanatban Bács és Torontál lakosságának védelmére indulhassanak. Aradon ekkor már 1200 nemzetőr volt együtt. A zsidónemzetőrökkel egy sorban szolgált a tíz aradi minorita is³⁾. — Maga Török polgármester, hogy jó példát adjon, fegyveresen állt őrt a kir. sópajta előtt s mivel a Don-Migueleknek hirtelen a szerbek ellen kellett indulniok, ez időtől fogva a várban is 36 nemzetőr teljesítette a szolgálatokat⁴⁾. A belügyminiszter már június 11. megbízta Török Gábort, hogy Arad-, Csongrád- és Csanádvármegyékben a Szegeden összevont katonák és nemzetőrök ellátására polgári biztosokat nevezzen ki⁵⁾, a mi azonnal megtörtént. Aradváros és vármegye állandó vészbizottsága is működni kezdett⁶⁾. Június 18. a hat századra osztott aradi nemzetőrök Török Gábor főparancsnoksága alatt már megválasztották 24 főtisztjüket⁷⁾ s fölkészültek a lovas nemzetőrök is, kik között 75 birtokos nemes szolgált. A nádor jún. 22. az aradmegyei és városi gyalog nemzetőrök parancsnokává őrnagyi ranggal *Gaal* László cs. és kir. kapitányt, a lovasokhoz pedig gr. *Hadik* Ágostot nevezte ki⁸⁾. Jún. 27. a lugosi népgyűlésen az aradi románok is kijelentették, hogy készek fegyvert fogni a haza védelmére, csak románok legyenek kapitányaik s belső dolgaikban a román nyelvet használják⁹⁾.

A Schwarzenberg-dsidásokat, kiket jún. 24. vittek Aradról a szerbek ellen, csakhamar követték a nemzetőrök is. Az aradi tűzerek két ágyúja, melyet a Csernovics mellé társúl még május 24. kinevezett Vukovics Sebő kormánybiztostól kaptak¹⁰⁾, már július 11. jó szolgálatokat tett a szerbeken nyert verseczi győzelemben¹¹⁾. Másnap a táborból hazaérkezett Török Gábor az aradi közgyűlésen meghatóan rajzolta a veszélyt, melyben a haza forog s újból fegyverre szólította a polgárokat. A város el is határozta, hogy saját költségén fegyverzi föl a szegényebbeket.

¹⁾ *Lakatos*, I. 117. — ²⁾ *Szeremley*, 142—7. *Aradi Hird.* 145. Zarándmegye halmágyi járását *Dobolyi* Károly képviselte. — ³⁾ Köztük voltak *Pléva* Balázs, *Vinkler* Brunó, *Bardócz* Sándor és *Sujánsky* Euszták, kik utóbb mint a vértanúk gyóntatói szereztek történeti nevet s *Lakatos* Ottó, ki az aradi napok történetét megírta. — ⁴⁾ *Aradi Hird.* 139. *Oláh*, Békésvármegye 1848—9. I. 206. — ⁵⁾ *Szeremley*, 123. — ⁶⁾ *Aradi jk.*, 3039. *Jancsó*, 64. — ⁷⁾ Neveik *Lakatos*nál, I. 120—1. — ⁸⁾ *Közlöny*, 68. sz. — ⁹⁾ *Horváth*, I. 209. — ¹⁰⁾ *Aradi jk.* 3037. — ¹¹⁾ *Horváth*, I. 321., 341. *Lakatos*, I. 124.

Meghagyta az aradi puskaműveseknek, hogy csak katonai fegyvereket készítsenek s 15 frtot biztosított minden puskáért¹⁾. Míg a pankotai nemzetőrök megtagadták a pécskai táborba való menetelt s lefegyverzésökre aradiakat kellett küldeni, azalatt (júl. 15.) maguk a pécskaiak a békésiekkel s a segedelmökre sietett rendes katonákkal Nagy-Becskerekennél visszanyomták Stratimirovics szerb fővezér hadait²⁾. Kiss Ernő ezredes azonban júl. 18. újabb 400 embert kért az aradiaktól, kik 23.-án már el is küldtek 270 gyalogot s 24 lovast, de csak 14 napra, a mi ellen föl is szólalt az ezredes³⁾. Mivel azonban a vár s a tárházak őrizetére amúgy is 120 nemzetőr kellett, a város csak annyit rendelt el, hogy maradjanak, ha éppen szolgálatuk leteltének napjára, vagy azután 1—2 napra várnak ütközetet⁴⁾. A 8 kr. napi zsoldon felül 1 frtot ígért minden nemzetőrnek s biztosította őket, hogy az elesettek családjáról gondoskodik. Míg a becskereketi táborból hazatérő első nemzetőröket 20.-án virágokkal fogadták Aradon, 23.-án *Domján* Antal kapitány vezetése alatt már ismét 257 nemzetőr, két ágyúval 16 tüzér és *Andrényi* Károly vezetése alatt 23 lovas indult a táborba, kiket 29.-én még 32 aradi követett⁵⁾.

Két ágyújokkal aug. 3. az aradi tüzérek Tarrasznál már a Tiszába sülyesztettek egy dereglyét, s vízbefúllasztották a rajta levő 200 szerb nagy részét; aug. 4—6. pedig Neuzina visszafoglalásánál tűntek ki. A hivatalos lap szerint⁶⁾ »jobban már nem lehetett löni, mint lőttek ezek a derék aradi tüzérek.« Szárcsán és Ernesztházán átvonulva, Bátos alatt ismét kitűntek az aradi pattantyúsok. Ha most vissza kellett is vonulniok, nagy része volt benne két ágyújoknak, hogy 6.-án végre bevehették Neuzinát. Berchtold b. tábornagy a haza nevében köszönetet szavazott az aradiaknak s kijelentette, hogy a jász és kún s az aradi nemzetőrök hősiességét nem képes eléggé kiemelni. A hadügyminiszter tehát 10.-én személyesen tűzte mellökre az ezüst hadi érmet s az állam nevében két ágyút ajándékozott Arad városának. Augusztus 7.-én és 11.-én a két csapatban visszatérő hősöket méltán fogadhatták az aradiak zenével, virággal⁷⁾. *Pfliegl* János, a derék tüzérkapitány, 14.-én nemcsak azt jelentette a városnak, hogy 184 tüzérből álló századának 64 embere most is a csatatéren van; hanem azt is, hogy még húszszal akarja növelni vitézeinek számát. Pár nap múlva már csakugyan 31 vonult a táborba⁸⁾.

Mindamellettt sokan kijátszották az 1848: XXII. t.-cikket s ki akartak bújni a nemzetörség kötelessége alól; mások viszont az őrségekről maradoztak el, úgy, hogy velök szemben egyesek megtorlást sürgettek⁹⁾.

¹⁾ »Arad«, 1848., 20. l. *Aradi jk.*, 3370. — ²⁾ *Horváth*, I. 372. *Lakatos*, I. 124. —

³⁾ *Aradi Hirdetél*, 189. *Jk.* 3353. — ⁴⁾ *Közlöny*, 337. l. — ⁵⁾ Bővebben *Lakatos*, 126—9. Az egyik ágyú elé való négy lovat Bohusné ajándékozta. — ⁶⁾ *Közlöny*, 64. és 68. sz. *Lakatos*, 130—1. — ⁷⁾ *Aradi Hirdetél*, 189. — ⁸⁾ *Lakatos*, I. 131. Szent István napján 48 tüzér visszajött ugyan, 18 azonban még mindig a becskereketi táborban maradt. — ⁹⁾ *Arad*, 65—6. l.

22.-én este az aradiak macskazenét adtak lovasőrnagyuknak, Hadik grófnak, ki Becskereken gorombáskodott, tűzereikkel; másrészt azonban Gaal Lászlót szép nemzeti zászlóval ajándékozták meg s folytatták az önkéntesek toborzását. 24 kr. napidíjat s a háború bevezésével 100 frt jutalmat ígértek a jelentkezőknek¹⁾. A miniszterelnök aug. 13. és 27. ismételve Aradra rendelte a tiszántúli összes önkéntes nemzetőröket s vezérökké *Máriássy* János őrnagyot nevezte ki²⁾. A mellett Aradon minduntalan átvonult egy-egy önkéntes csapat, melynek a szerbek ellen kellett küzdenie. Nagy nyugtalanságot okozott Aradon az a hír, hogy *Blomberg* dsidás ezredes a szerbekhez csatlakozott. A város tehát szept. 3. azonnal kiutasította a területén tartalékban levő Schwarzenberg-dsidásokat, kik *Tütz* kapitány vezetése alatt még aznap kénytelenek voltak Perjámosra vonulni. A tanács, hogy Aradot az ellenség meg ne lephesse, gyorsan elrendelte három redoute építését; Új-Arad és a Halász-útca közt a Maroson révet állított; a városban lévő nyugalmazott tiszteket felszólította, esküdjenek föl az alkotmányra, s gondja volt reá, hogy kiállítsa a túlzottan kivetett 285 honvédet³⁾.

Közben a vidéken is bonyolodott a helyzet. Kis-Jenőn, Nadabon és Simándon a lakosok ellenszegültek a nemzetőrségbe való beíratásuknak. Bohus főispán intézkedésére Aradról szept. 9.-én azonnal 200 nemzetőr s Perjámosról 40 dsidás ment a rend helyreállítására; ezeket azonban másnap 3000 vasvillás román fogadta. 11.-én tehát Vukovics kir. bízott két ágyúval még több nemzetőrt küldött a zendülés elfojtására. Szept. 12.-én a csapatok már használni kényszerültek fegyvereiket. A dsidások szétverték a zendülőket, mintegy harminczat levágtak, vagy lelőttek, a foglyokat pedig Nagy-Zeréndre vitték. A lázadók megkísérelték társaik kiszabadítását, de a dsidások szétverték őket. Simándon szintén használniok kellett fegyvereiket. A dsidásokat a rend fenntartása végett továbbra is a falvakban hagyták, a nemzetőrök pedig Aradra kísérték a foglyokat⁴⁾. A pár nap múlva megérkezett 387 békési nemzetőrré a mozgalom elnyomásánál többé nem volt szükség⁵⁾.

Bohus főispán szept. 20. már azt jelenthette a miniszterelnöknek, hogy a csend helyreállt. Figyelmeztette azonban a belügyminisztert, hogy b. *Berger* János altábornagy aradi várparancsnok nem akar függeni a kormánytól. Míg ugyanis idáig a polgárság és katonaság közt a legjobb egyetértés uralkodott, *Berger* szept. 10. megtagadta a lázadók ellen kért két ágyú kiadatását és 12.-én részben, majd egészen is fölmentette a nemzetőröket a várban való szolgálat alól. A Mikalakára nyíló várkaput bezáratta és eltorlaszolta, az aradi kapu hidját felvonatta, a vár körül

¹⁾ *Lakatos*, I. 132—3. *Jk.* 3454., 4133. — ²⁾ *Közöny*, 81. sz. — ³⁾ *Jk.* 4581., 4585., 4590., 4596—7. sz. — ⁴⁾ *Aradi Hirdető*, 221. *Lakatos*, I. 133—4. — ⁵⁾ *Oláh*, I. 278—9.

levő nyárfák nagy részét pedig kivágattal¹⁾. Míg a megsértett nemzetőrség szept. 20. tartott népgyűléséből ezek miatt Horváth Ádámot és Bedekovics Vilmost küldte a minisztériumhoz, a főispán fölhatalmazást kért, hogy mivel a várbeli katonaság száma csekély, mielőtt Temesvárról erősítést nyerhetne, engedje meg Gaal őrnagynak, hogy az aradi nemzetőrökkel megkísértse a vár elfoglalását. Azonban még csak választ sem kapott²⁾; arra a hírre ellenben, hogy Berger várparancsnoknak s a katonáknak az aradiak macskazenét akartak adni, szigorúan megtiltott a kormány minden tüntetést, mely »a tisztos várparancsnok úr, vagy az elvonuló zászlóalj ellen« irányúlna³⁾. Bohus mindamelllett lefoglaltatta azt a 9400 (mások szerint 15,000) töltenyt, melyet Berger szept. 21—22. éjjelén Temesvárról a várba akart becsempészni⁴⁾.

Batthyány elnökre mégis hatott a főispán előterjesztése, mert szept. 27. Aradot jelölte ki az arad-csanádi 29. honvéd-zászlóalj törzshelyéül s azonnal ki is nevezte őrnaggyá *Bergmann* József cs. és kir. kapitányt, századosoknak pedig *Lappartovich* Károlyt, *Szentiványi* Károlyt, és *Asztalos Sándort*⁵⁾. Szept. 30. 300 piros pántlikás debreczeni nemzetőr érkezett, kik a békési honvédekkel, a 60 szatmári s a Szabolcsból várt 500 nemzetőrrel némi bizalmat önthettek az aradiak szívébe. Négy ágyúval 1400 nemzetőr állott készen Arad városában, mely okt. 3. megtiltotta a Galicziába rendelt 147 *Schwarzenberg*-dsidásnak s a b. *Blomberg* vezetése alatt álló 31. számú *Leiningen-Westerburg* ezred 700 főből álló zászlóaljának a városon való átvonulást. S ezt Bohus főispán közbenjárására csak akkor engedte meg, midőn Berger, kit aggasztott a nemzetőrség fegyverbeállása, kijelentette *Hortobágyi* *Jakab* városi hadnagynak, hogy *Blomberg* ezrede nem a várba megy. Az ezred most már zeneszóval, a nemzetőrök tisztelgése közt vonult át a városon; Berger azonban, a *Maros* hídján túl tartott hadiszemle után, háromszáz gyalogost bevezényelt a várba s a dsidásokat Új-Aradon szállásolta el⁶⁾.

Így lép az események előterébe *Pleissei* b. *Berger* *János* altábornagy, ez az öreg és vitéz katona, ki akkor már nyolczvan éves volt (született *Nagy-Martonban*, 1768), s 62 év óta tagja a hadseregnek. Vitézül harczolt az 1787—9. évi török-hadjáratban, végig küzdötte (1793—1815). a franczia háborút s a *werwichi*, *würzburgi*, *hauseni*, *lipcsei* és *st. julieni* csatákban annyira kitűnt, hogy *Ferencz* király ezredessé léptette elő, s a *Mária-Terézia*-lovagrenddel s a *pleissei* bárói czímmel jutalmazta. 1824. vezérőrnagy, 1831. *Tyrol* katonai parancsnoka, majd. altábornagy, 1837.

¹⁾ *B. Berger* 374. és 393. sz. átirata. V. ö. *Lakatos*, I. 136. — ²⁾ Bohus levelét valóban megkapta a miniszterelnökség, melynek igtatójában ez írat 6709/589. sz. a volt bejegyezve. *Arad*, 151. és 227. l. — ³⁾ *Arad*, 151. — ⁴⁾ *Aradi Hírd.* 232. *Horváth*, I. 609. *Lakatos*, I. 137. — ⁵⁾ *Közöny*, 559—560. l. — ⁶⁾ *Horváth*, I. 524—5., 529. *Kovács* *Erő* őrnagy naplója (kézirat, gyűjteményemben), 2. l. *Oláh*, I. 366. *Aradi ik.*, 4597.

Temesvár s 1844. Arad várparancsnoka lett¹⁾. Mint ilyen, idáig a legjobb viszonyban élt a polgársággal; most azonban, úgy hitte, szakítnia kell vele. Október 4.-én ugyanis a Blomberg-ezred négy társzekerét lefoglalták a nemzetőrök. Mivel csak vak töltéseket találtak bennök, csakhamar szabadon bocsátották ugyan; *Berger* altbnagy azonban akkor már elküldte hadikövetét, Fischer hadnagyot, azzal az izenettel, hogy lövetni fogja a várost, ha a hadiszereket ki nem adják. Estefelé az altbnagy megküldte a király okt. 3.-iki manifestumát s másnap reggel 10 órára nyilatkozatot kívánt, a királynak engedelmeskedik-e a város, vagy a pesti forradalmi kormánynak? Egyúttal követelte, hogy a nemzetőrök tegyék le fegyvereiket s Máriássy távolítsa el önkénteseit a városból; ő-maga pedig a vár fokára kitűzte a feketesárga-lobogót²⁾.

A város *Hajka* Döme h. polgármester és *Scheinert* Nándor kapitány elnöklete alatt még azon este húsz tagú védő bizottságot alakított oly meghagyással, hogy éjjel-nappal a közgyűlést megillető hatalommal intézkedjék a közbiztonság érdekében³⁾; másnap pedig azt felelte Bergernek, hogy vérét is ontja a királyért s engedelmeskedik neki, ha felelős miniszter ellenjegyzése mellett adja ki parancsait. Tiltakozott az ellen, mintha forradalmi téren állna; egyúttal azonban jelentést tett a kormánynak s a rosszakaratú katonaság eltávolítását kívánta⁴⁾. Október 6. ismét azt követelte Berger, a város útasítsa ki a területén levő honvédeket, a városban levő 6 ágyút, mint a kincstár tulajdonát szolgáltatassa be, a toborzást szüntesse meg, a várban s annak környékén nyugtatvány mellett élelemmel lássa el a sorkatonaságot s biztosítsa a sorkatonaság személyes bántatlanságát. A város kijelentette, hogy a várparancsnok nem avatkozhatik az ő belső ügyeibe. Követeléseit annálinkább visszaútasították, mert ők a királytól szentesített törvények alapján állnak s a felelős kormány, mely azokat végrehajtani köteles, szakadatlanul működik⁵⁾. *Herr* Ádám és *Margitay* Gábor mérnököket azonnal megbízták a város bejáratainak elsánczolásával s torlaszok emelésével⁶⁾. A vármegyét figyelmeztették, hogy a parancsnok a népet az újonczok megtagadására s a magyar bankjegyek el nem fogadására bujtogatván, jó lesz a népet fölvilágosítania⁷⁾. *Máriássy* parancsnoksága alatt ekkor 5500 ember állott 230 lóval és 8 ágyúval, míg a várat — odaszámítva a részben rokkantakból álló helyőrségi zászlóaljat is — 1381 ember védelmezte 207 lóval; eleséggel azonban csak egy hónapra volt ellátva. Viszont a magyarok közül csak a 27. z. a. 300 honvédje s az önkéntesek voltak ellátva puskákkal; a 29. és

¹⁾ *Mika* a Pallas Lexikonában, III. 142. (Wurzbach után). — ²⁾ *Aradi jk.* 4604. sz. *Pesti Hírlap*, 1848., 186. *Közlöny*, 690. I. *Állapka*, Nationalkrieg in Ungarn, II. 145. *Vahot*, Honvédek könyve, III. 15. — ³⁾ A tagok névsora *Lakatosnál*, I. 141. — ⁴⁾ *Jk.* 4601—4. sz. — ⁵⁾ *U.-o.*, 4607. *Pesti Hírlap*, 186. — ⁶⁾ *Margitay*, Aradi Vésznapok, 20. *Kovách* naplója, 3. — ⁷⁾ Ezt az értesítést azonban csak 1849. január 3. olvasták föl a vármegye közgyűlésén! *Aradm. jk.*, 1849., 224. sz.

30. z.-a. pedig csak kaszákkal volt fölszerelve¹⁾. A tehetősebbek ugyan feleségeiket, gyermekeiket költöztetni kezdték a városból, a polgárok nagy része azonban bizott ügyének igazságában, a kormány segítségével s Máriássy csapataiban. »Bátorság és nyugalom ült mindenki arcán«²⁾.

Blomberg és *Siliák* ezredesek unszolására *Berger* október 7.-én délben 12—1 óra közt kezdte meg a város lövetését³⁾ és csak felesége könyörgésére szüntette meg. Azonnal felszólította ugyan Aradot, teljesítse követeléseit; ez azonban megmaradt határozatánál és szigorúan elítélte a parancsnokot, ki küldötteitől meglepetve hallotta, hogy a nők és gyermekek azért költözködnek, mert a férfiak védeni fogják magukat s nem akarják hallgatni a gyámoltalan nők és gyermekek síránkozását. *Berger* meg is ígérte, hogy ok nélkül nem löveti a várost; a haditanács azonban, főkép *Blomberg* és *Siliák* Miklós ezredesek felszólolására, elhatározta az ellenségeskedés folytatását⁴⁾.

Így kezdődött az az ostromállapot, mely azután kilencz hónapig tartott s az ország, sőt a világ tiszteletét is megszerezte a bátor, állhatatos önfeláldozó aradiak iránt. »Valóban csodálást és magasztalást érdemelnek — írja Horváth Mihály — e hazafias érzelmű város hősiess polgárai, kik elszántságukban sohasem csüggedtek, hazafiságukban sohasem ingadoztak, áldozatkészségben s ellenállásban soha sem ernyedtek«⁵⁾.

Október 9. *Berger* újra lövette Aradot, mivel a kitűzött két óra alatt sem válaszolt arra, eltávolítja-e területéről a nemzetőröket. A lövés ismétlésével fenyegetőzött, ha okt. 12.-éig a hat ágyút be nem szállítná, a nemzetőrökkel a fegyvert le nem tétetné s a honvédeket ki nem utasítaná⁶⁾. S 12.-én azután az október 3. Schönbrunnban kelt nyílt parancsra hívatkozva ismét meghagyta, hogy 24 óra alatt adja meg magát a város a várparancsnokságnak, a honvédeket s nemzetőröket helyezze az ő rendelkezése alá s hátnál több embert az utczákon csoportosítani ne engedjen. A bizottság, be sem várva a feleletre adott öt óra leteltét, törvénytelennek jelentette ki a nyílt parancsot, visszaútasította *Berger* követeléseit, ellenben »becsületességétől szigorú felelet terhe alatt mielőbb elvárta«, hogy szabadon bocsáttassa 11.-én elfogott polgármesterét, *Török* Gábort⁷⁾. *Blomberg* azonban, kinek fejére 200 arany volt kitűzve, még aznap haditörvényszék elé állíttatta Hadsits Lázár kormánybíztost és *Törököt*, kinek 10,000 forintját a sorkatonaság élelmezésére — nyugtatvány mellett — visszatartván, három dsidásért csak 16.-án bocsátotta szabadon⁸⁾.

¹⁾ *Ramming*, Der Feldzug in Ungarn, 243. *Vetter* a Hazánkban, X. 258. — ²⁾ *Közöny*, 690. *Kovách*, 3. — ³⁾ Már okt. 6. tett egy próbálövést, s a golyó be is gurult egy boltba, mire a kereskedők vastag tölgyfa-deszkákkal fedték el boltjaik ajtaját, kirakatát. *Lakatos*, I. 142. Közhit szerént az első ágyút a várban lakó ferenczrendiek guardiánjának kellett elsütnie, hogy a dolog jól induljon. *Oláh*, I. 368. *Kovách*, 3. — ⁴⁾ *Arad*, 16. sz. 126. I. *Közöny*, 690. *Oláh*, I. 368. *Kovách*, 4. — ⁵⁾ *Függell. harcz*, I. 530. — ⁶⁾ *Aradi jk.* 4612. — ⁷⁾ *Ü.-o.* 4615. és *Arad*, 126. — ⁸⁾ *Közöny*, 666. és *Arad*, 122.

Ezek a dsidások¹⁾ polgári ruhában bujtogattak a Maros vidékén. Berger oláh nyelvű kiáltványát osztogatták a marosmenti községekben; elhittették a pópákkal s a lakosokkal, hogy a magyarok a császár ellen szedik őket ujonczoknak, s hogy még az aradi várban levő katonákat is ki akarják irtani. Bőséges jutalmat nyernek tehát a császártól, ha fölkelnek a lázadó magyarok ellen s a vár védelmére sietnek; mert ha ezt nem teszik, mindnyájukat kiirtják a magyarok. A mellett fegyvert és lövészt osztogattak közöttük²⁾.

Hajka Döme, a védőbizottság elnöke, már okt. 12.-én, *Vörös* Antal alispán pedig 14.-én segítségre szólította a szomszéd vármegyéket. Hajka szerint »Aradnak enyésztevel az egész alsó vidék az aradi várnak várparancsnoksága alá kerülne s alkotmányunk és szabadságunk elnyomatnék.« *Vörös* viszont arra utalt, hogy ha a tomasováci táborból betört szerbek csakugyan bejutnak az aradi várba, sőt »az irántunk nem a legjobb hangulatban levő oláhokkal is egyesülni fognak«, ez a vár igen alkalmas támasza lesz rabló táboruknak, melynek szétűzetése sok vérbe és nagy erőfeszítésbe kerül, ha »nem-annyira Aradmegye, mint a közhaza oltalma tekintetéből« a bajt megelőzni nem sietnek³⁾. *Kossuth*, kinek kormányelnökké választatásáról s a honvédelmi bizottság megalakításáról a megyét október 8.-án értesítette az országgyűlés⁴⁾, ugyanaz nap (14.-én) már a képviselőházat is figyelmeztette, hogy a király »egy kombinált terv szerint« kilencz oldalról, egyebek közt Arad felől akarja megtámadni a hazát⁵⁾.

Bocskó Dániel, kit az országgyűlés Arad, Csanád és Békés teljes hatalmú kormánybízottává nevezett ki⁶⁾, már október 15. Aradra érkezett s ha eleinte nem látta is oly sötétnek a helyzetet, mint azt az alispán festette, azonnal intézkedett, hogy a várost a granicsárok s oláhok várható támadása ellen biztosítsa⁷⁾. Azt azonban nem akadályozhatta meg, hogy az okt. 17.-ről 18.-ra menő éjjel Temesvárról négy ágyú és 400 Sivkovics- (41. sz.) ezredbeli baka be ne jusson a várba⁸⁾. Reggel 5 órakor Szelcsova és Lippa közt a szomszédos megyék oláh falvaiban is megkondúltak a vészharangok s a magyaroknak Zám és Trojás felől szintén támadástól kellett tartaniok⁹⁾. Kovaszinczon még aznap (18.-án) kitört a lázadás. Itt a nép fölverte a kolnákat, kiitta, kieresztette, vagy elrabolta a bort, halálra kereste az urakat, sőt saját pópáját; gyujtogatott s bíróját is kifosztotta¹⁰⁾. *Borle* Pével Világoson is félreverte a harangokat, mire a nép a békésmegyei nemzetőrökre rontott s közölök többet megsebesített¹¹⁾.

¹⁾ Egy hadnagy, egy őrmester és egy káplár. *Lakatos*, I. 143. — ²⁾ *Horváth*, I. 63.

— ³⁾ *Oláh*, I. 343—5. — ⁴⁾ *Aradm. jk.* 1849., 193. sz. — ⁵⁾ *Közöny*, 126. sz. —

⁶⁾ Arczképe s életrajza *Vasárn. Újság*, 1870., 573—4. l. — ⁷⁾ *Oláh*, I. 347—9. — ⁸⁾ *Arad*,

17. sz., 122. — ⁹⁾ *Pápai* Lukács h. főhadnagy jegyzetei. — ¹⁰⁾ *Török* G. jelentése, *Köz-*

öny, 702. *Aradi Híradó*, 230. *Horváth*, II. 64. (ki 20.-ára teszi a lázongást). *Kovács*, 5.

Pesti Napló, 1851. 271. sz. — ¹¹⁾ *Lakatos*, I. 144.

Hogy Arad várát a zendülöktől elzárja s a dsidásokat azok megsegitésében akadályozza, *Máriássy* már 19.-én két oldalról támadt a császáriakra. A pécskai hadosztályt ő maga vezette, a Lipppa ellen működött *Jurich* (Zurics), a debreczeniek őrnagya. Amazok mindjárt 19. összeütköztek *Blomberg* dsidásaival, kik közül 30-at levágtak, egy ágyújokat pedig leszerelték. Emezeket Radna felé vonultokban hat ágyúlovással és azzal bosszantotta *Berger*, hogy fekete-sárga zászlót húzatott föl a vár fokára¹⁾. 20.-án *Blomberg* Új-Aradról 30-nál több ágyúlovást intézett a halásztúczai örökre, kik csak puskatúzzal felelhettek, mégis több dsidást megöltek. Mivel pedig az alföldi megyékből mind több nemzetőr érkezett, Vörös alispán, mint teljes hatalmú kormánybíztos, rögtönítélőszéki eljárást rendelt mindazok ellen, kik a megyében megjelenő nemzetörök beszállásolásának ellene szegülnek, az aradi várparancsnoksággal bármikép egyetértenek, a nemzetöröket feladatuk teljesítésében akadályozzák, az ellenségnek hírt adnak. Büntetéssel fenyegette az olyan elöljárókat is, kik a vármegye rendeleteit pontosan teljesíteni vonakodnak²⁾. Megérkezvén a békési és szalontai nemzetörök, *Máriássy* komolyabb mérkőzésre gondolt. Okt. 21.-én Pécskáról előre küldte *Asztalos* Sándort, ki Szent-Péter és Fenlak közt 71 császárit vágott le azok közül, kik az átkelésben gátolni akarták; míg *Jurich* Kisfaludnál (Engelsbrunn) a debreczeniekkel és a békésiekkel, kik közül Arad területén 3090 harczott a szabadságért, 34 dsidást, a Rukavina-ezredből 3 tüzért és 17 gyalogost ölt meg. A magyarok 12 halottat és 37 sebesültet vesztek³⁾. *Máriássy* tehát megszállhatta Új-Aradot s elkezdhetette Arad vára ostrommal való körülzárását. De már éjjel *Gaal* László vezetése alatt mintegy 3000 embert kellett küldenie Világos alá, hol a félrevert harangok hangjára másnap mintegy 4000 lázadó állt velök szemben. A fölkelő csapat azonban a harmadik ágyúszóra megfuttott, mire *Dunyov* István hadbíró az elfogottak közül 8-at felakasztattat⁴⁾.

A hármass vereség hírére *Berger* 22.-én és 23.-án a város bombázásával felelt. 480 gránátja megrongált mintegy 300 házat, felgyújtott hetet s megölt mintegy 20 embert, köztük *Galliny* Pál gyógyszerész gyermekével⁵⁾. »Mi nem csüggedünk — írta egy aradi⁶⁾; — s ha halomra dől városunk, inkább romok temessenek, mint megérjük a reactio diadalát.« Az aradi szerbek s az új-aradi németek éppen e válságos pillanatban tüzték ki a nemzeti zászlót. *Blomberg* ugyan dsidásaival s három

¹⁾ *Arad*, 133., 135. *Horváth*, II. 62. — ²⁾ *Arad*, 133. — ³⁾ *Kossuth Hírlapja*, 127. *Közlöny*, 690., 714. és 718. 1. *Pesti Hírlap*, 197—8., 204., 211. és 301. *Vasárnapi Újság*, 1861., 16. sz. A békésiek magatartásának igazolása *Oláhnál*, I. 353—8. *Vetter*, *Hazánk*, X. 258—9. *Horváth*, II. 62. *Szeremley*, 263—4. *Boross* Sándor levele *Lakatosnál*, I. 145—7. — ⁴⁾ *Török* Gábor jelentése a honvéd. bizottsághoz. *Közlöny*, 698. és 702. *Gelich*, Függel. harcz. II. 106—7. *Margittay*, 20—24. — ⁵⁾ *Klapka*, II. 147. *Közlöny*, 139., 152. sz. *Pesti Hírlap*, 301. *Hajka* átirata a négy bányaváros körösbányai polgármesteréhez, okt. 22., az aradi ereklye-muzeumban. *Török* Gábor jelentése, 698. — ⁶⁾ *Közlöny*, 690.

(Sivkovics-, Leiningen- és Rukavina-) gyalogezreddel megkísérelte Új-Arad visszafoglalását; vállalata azonban nem sikerülvén, Máriássy pedig nem adván meg a kért 48 órai fegyverszünetet, családjával együtt visszavonult Temesvárra. 25.-én egy csapat tüzes nemzetőr már azzal bosszantotta Bergert és Siliákot, hogy puskaagygyal döngette a vár kapuját¹⁾.

Mivel Désán Achilles cs. és kir. kormánybíztos mozgó csapatai nemcsak Temesben és Zarámban, hanem Aradban is hódoltatták a népet, s a hol lehetett, lefegyverezték a nemzetőrséget, a vár ostromában beállott szünetet Máriássy is arra használta, hogy a megyében portyázzon s a lázongókat engedelmességre szorítsa²⁾. S ezt annyival inkább, mert az Erdélyből jövő izgatások a románokat továbbra is forrongásban tartották, s Tótváradon, Konopon, stb. rablásokra készítették. Langó szolgabíró csak bajosan beszélhette le őket Soborsin megtámadásáról. Míg segítséget kaphattak, a soborsini magyarok a Forrayak raktárából előkerített 6 rozsdás mozsárágyúba helyezték bizalmukat³⁾. Máriássy Világos alól most a Maros völgyébe küldte Gaal Lászlót s vele Boczkó Dánielt, ki Kovaszinczon, a lázadás fő fészkeben, október 25.-én több zendülőt lövetett föbe. — Oly szigorral járt el, hogy e kis hadjáratban 13 falut fölégetett, 42 lázadót kivégeztetett, 80-at fogságba vitetett, s több menekülőnek vagyonát elkoぼztatta⁴⁾. A kormánybíztosoknak adott nagy hatalom, kivált pedig Vörös alispánnak kormánybíztossá kineveztetése annyival mélyebben sértette Bohus főispánt, mert az egyik aradi lap őt okozta, hogy eleséggel láthatta el magát a vár s árulónak nevezte⁵⁾; beadta tehát lemondását, de azt a honvédelmi bizottság okt. 25. nem fogadta el; kijelentette, hogy bíztosokat csak a körülményekre való tekintetből küldött ki, s fölhívta hű és eredményes munkásságának folytatására⁶⁾.

Folytatta tehát. Arad városa már okt. 29. fölszólította a polgárságot, vegyen részt a csálai erdőnél a Maros partján emelendő sáncz építésében. És *Serguel* János ügyvéd vezetése alatt mintegy 1600 úriasszony, úr, polgár, pap és földműves vett ásót, kapát, csákányt a kezébe s egy nap alatt fölépítette a hatalmas redouteot, másnap pedig kiirtotta az Új-Arad felé levő ligetet, hogy el ne bújhasson benne az ellenség. Azután pedig mentek s az őket is megillető virágokkal azokat az aradi tűzereket halmozták el, kik a déli csataterrről aznap érkeztek haza, hogy most saját szülővárosukat védelmezzék⁷⁾. November 4.-én Herr Ádám, Margitay Gábor s Boros Frigyes mérnökök és Grachovalszky főhadnagy megkezdték s két hét alatt be is fejezték Arad városának rendszeres körülsánczolását⁸⁾. Nov. 5.

¹⁾ *Lakatos*, I. 148. *Közöny*, 702. *Kovács*, 5—6. — ²⁾ *Vetter*, X. 259. — ³⁾ *Pápay* jegyzetei. — ⁴⁾ 1851. okt. 7. haditörv. ítélet. *P. Napló*, 1851., 475. és 1852., 738. sz. *Dunyov* ítéletében, hol azonban 44 lázadó kivégeztetéséről van szó. *Margitay*, 25. *Közöny*, 702. — ⁵⁾ *Arad*, 126. — ⁶⁾ *U.-o.* 151. Bohus nyilatkozata okt. 30. u.-o. — ⁷⁾ *Lakatos*, I. 148—9. — ⁸⁾ *Margitay*, 25. s köv. ll.

a szalontai nemzetőrök¹⁾ fölégették a Maroson át vezető 80,000 frtos hidat, hogy nagyobb biztonságban legyen a város, melynek marosparti kaszárnyáját s faraktárát Zsigmondházával együtt éppen eznapi hamvasztották el az osztrákok²⁾.

Ezalatt Gaal László helyreállítván a rendet a zendülők közt, porráégette Guravojt, Acsuzát, Bucsávát és Kis-Halmágyot, bevette Nagy-Halmágyot, felakasztatta Kendi Sándor lázadó őrnagyot két pópával együtt, Ócson megszabadította Hollaky Ignácot és anyját, Ternovánál pedig szétverte a fölkelők seregét s elfogta több főtisztjüket³⁾.

Csapata nov. 10. éppen akkor érkezett vissza Aradra, midőn Berger azt harmadszor is bombáztatta. A bombázás éjjel 9—10 óra közt kezdődve éjfélután egyig tartott, s a legszebb épületekben tett károkat⁴⁾. Rukavina altábornagy pedig Temesvárról két úton is megsegíteni törekedett Arad várát; 2000 főből álló serege 8 ágyú fedezete alatt Új-Arad és Lippa felé kerülve ügyekezett eleséget szállítani s egyúttal mindent elkövetett, hogy útközben az oláhságot ismét fölláziítsa. Berger, hogy erről a vállalatról a városra terelje a figyelmet, 11.-én ismét bombáztatta Aradot és pedig leghevesebben $\frac{1}{2}$ 10— $\frac{1}{2}$ 11 óra közt⁵⁾. Máriássy, kit a kormány csak nov. 9.-én nevezett ki a tiszántúli önkéntesek alezredesévé, elhatározta, hogy Nagy-Sándor Józseffel egyetértve támad Rukavinára. Nagy-Sándor délről előre is nyomult Kenézig, Máriássy pedig éjszokról Vingáig; amannak visszanyomatása után azonban Máriássy is Lippa felé fordult, hogy Jurich 900 emberével egyesülve megsegítse Lippát, melyet — mint pár nap óta Temesvármegye székvárosát — 1400 magyar tartott megszállva. Hatórai ágyú- és puska-csata után az osztrákok, kiket a basakúti hegynél egy 8000 főnyi lázadó-csapat támogatott, Kövesd felé vonultak vissza, Jurich pedig Radna mögött ütötte föl táborát. Másnap a téglagyár s a mészkemenczék táján az osztrákok és oláhok egyenesen Lippára támadtak. Máriássy, ki 760 emberrel és 6 ágyúval csak kevéssel azelőtt érkezett meg, háromszor vetette vissza a jobb szárnyára törő ellenséget, a miben segítette őt Csernovics Péter temesi főispán is, ki mindvégig résztvett a csatában. Este 7 órakor azonban, félnapig tartó kemény ellenállás után, Máriássynak vissza kellett vonulnia Radnára, hová Temesvármegye tisztikara is átmenekült⁶⁾. A csata napján Berger az újaradi sváboktól hallván, hogy Máriássy Lippa alá távozott, a védtelen Új-Aradra csapott s az onnan elszedett eleséggel egyelőre ismét ellátta a várát. Ez

¹⁾ Köztük volt Arany János is. Erről l. *Kölcsey-Egyes. Évk.* I. 225—6. *Lakatos szerént* (I. 150.) a hidat Dr. Aradi István és Ritt József gyújtotta fel. A híd három napig égett. — ²⁾ *Pesti Hírlap*, 211. *Közlöny*, 157. *Klapka*, 148. *Vetter*, X. 259. *Margitay*, 27—8. *Lakatos*, I. 150. — ³⁾ *Közlöny*, 762. *Arad*, 152. *Horváth*, II. 64. *Hegyesi*, Biharmegye 1848/9-ben. 108. — ⁴⁾ *Arad*, 152. *Közlöny*, 159. sz. *Pesti Hírlap*, 215. *Klapka*, II. 149. — ⁵⁾ *Közlöny*, 762. *Arad*, 152. — ⁶⁾ *Vetter*, X. 264. *Horváth*, II. 65. *Szerelemey*, 289—90. *Klapka*, II. 149. *Pesti Hírlap*, 220., 222. *Közlöny*, 168. sz. *Honvéd*, 1869., 187. 1.

a kettős csapás és a temesiek menekvése Aradvármegye tisztkarát is arra bírta, hogy a fenyegetett Aradról székhelyét Szent-Annára majd Peregre s végül Pécskára tegye át¹⁾. Természetes, hogy mindez a vármegye népét részént lehangolta, részént elrémítette. Kossuth tehát sietett meghagyni, hogy a tisztkar, személyes felelősség terhe alatt, azonnal visszatérjen Aradra. »Pécskavármegye« nov. 23.-án valóban vissza is tért oda²⁾. Megérkezett most már Máriássy is; de a helyett, hogy azonnal megszállta volna, sorsára hagyta Új-Aradot, s még az odavezető hidat is fölszedette. Csak nov. 18., akkor állította helyre s Új-Aradot is akkor rakatta meg ismét csapataival, midőn értesült, hogy elvonultak az osztrák segítőhadak s Gaal is visszatért a lázadók megfenyítéséből³⁾. Ekkor azután Lippát is megszállatta⁴⁾. Ezen való haragjában s hogy a pénteki piacról a vidékieket elriaszsza, Berger ismét 114 ágyúlovést intézett a város ellen, mely a piacot most már biztosabb helyre, a temető mellé tette át⁵⁾. A nők id. Varjasy Józsefnek, az aradi tábori kórház⁶⁾ főigazgatójának fölhívására (nov. 21.) nagy buzgalommal készítették a tépéseket s minden fehéreneművel bőségesen ellátták a sebesülteket⁷⁾. A gymnasiumban, maguknak a szülőknek kívánságára, golyóktól ment épületekben, már november 6. megkezdték az előadásokat⁸⁾. Aradon tehát nemcsak a férfiaknak volt helyén a szívők, hanem a nőknek s gyermekeknek is. A bombázást megszokták lassankint; s a mikor elkezdődött, a polgárok kísértáltak az ú. n. Rennwegen a vásártérre, s kedélyesen várták a dolog végét. Így tettek nov. 22. is, midőn a honvédek Új-Arad alatt üldözőbe vettek 13 dsidást, a várból való kirohanást pedig visszaverték; ekkor különben főkép Új-Aradot lövette Berger⁹⁾.

Végre a kormány is törődni kezdett Araddal. A hadügyminiszter nov. 17. odarendelte a székely gyalogezredet, s 21. a Galicziából érkezett huszárokat¹⁰⁾, Kossuth pedig nov. 24. fölhívta Vukovics kormánybiz-

1) Egy táblabíró nyilatkozata szerint (*Arad*, 168. l.) »megfutott« Vörös Antal, Dániel István, Kádas Péter, Kosztolányi Ignác, Rósa Nándor, Ambrus József, Dániel Lukács, Nasztradinovics (Naszádi) Sándor, Lázár Kálmán, Bohus Zsigmond, Hofbauer Lajos, Tessényi Antal, Zipser Antal, Jakabos Benus stb. Zipser (u.-o. 176. l.) azonban kijelentette, hogy ő a gondviselésére bízott megyei börtön rabjaival Aradon maradt. A lap (a 165. lapon) azzal is vádolta »Pécskavármegye« tisztviselőit, hogy most is kártyáznak és vadásznak, az újonczok élelmezéséről és ruházásáról pedig nem gondoskodnak. — 2) *Aradm. jk.* 1849. 191. sz. *Arad*, 166. és 168. l. *Lakatos*, I. 152. — 3) A derék őrnagy lemondván, helyébe a hadügyminiszter már nov. 13. Wittmann Jánost nevezte ki az aradi nemzetőrök őrnagyául. *Közlöny*, 757. — 4) *P. Hírlap*, 229. *Arad*, 155. *Honvéd*, 1869. 188. *Kovács*, 7. (ki mint szemtanú teszi a visszafoglalás idejét 18-ra, 16. vagy 17. helyett). — 5) *Közlöny*, 178. *P. Hírlap*, 221., 228. sz. *Lakatos*, I. 153. — 6) E tábori kórház a Hász-házban volt. — 7) *Arad*, 166. és 168. — 8) *U.-o.*, 144. — 9) *Vetter*, X. 266. *P. Hírlap*, 228. sz. — 10) *Hadügym. rendelet*, 8206., 8336. és 8570. sz. *Aradm. jk.* 200—1. A huszárokat azonban a honvéd. bizottság nov. 24. rendelete szerint Pestre kellett vezetni. Futakról nov. 25. csakugyan érkezett 900 székely.

tost, hogy vonja össze a rendelkezésére álló erőket s ha meg nem veheti az egész területet, legalább Arad mellékét s Temes felső részét szerezzé vissza¹⁾. Az aradi ostromsereg azonban mindamellet is csak nov. 30. kapta meg a vár lövetéséhez szükséges bombákat²⁾.

Mielőtt azonban támadásra ment volna át Máriássy, *Boczkó* Dániel kormánybíztos nov. 26.-án az aradi ostromsereg egy részével (700 önkéntessel és 2 ágyúval) *Asztalos* Sándor századost és Vörös Antal alispánt a Maros vidékén újból lázongó oláhok leverésére küldte³⁾. Asztalos még aznap⁴⁾ Solymos alá ért, hol a jóval nagyobb számú fölkelőket szétszórta, négy fekete-sárga zászlajukat elvette, a főbbecket elítéltette, egy papot, egy tanuló s egy erdőkerülőt pedig felakasztatott. Odvos községét, mely a magyarokkal tartott, megdícsérte, ellenben Konopon 9 lázadót végeztetett ki, mivel a volt földesúr javait pusztították. Soborsinban az ottani nemzetőrök is csatlakoztak hozzá, hogy a fölkelés támogatására Erdélyből betörni akaró Riebl őrnagyot visszaűzzék. A vezetése alatt álló Károly-Ferdinándokat s a fölkelőket Zámnál megverte, Nopcsa László (az »oláhkirály«) pompás kastélyában két órai rablást engedett s a Zámiban talált 14,700 mázsa só t 21 hajón egy elfogott ágyúval együtt Aradra küldte, hová decz. 5. ő-maga is győzelmesen tért vissza⁵⁾.

Egy meghíúsult vállalat hírével fogadták. — *Máriássy* ugyanis a december 3-áról 4.-ére menő éjjel rohammal kívánta bevenni Arad várát. Vasárnap este ugyanis *Vysocky* Henrik vezetése alatt megérkezvén a 400 főből álló lengyel legio 100 tüzérral és 11 ágyúval, Máriássy azonnal támadni akart, mert tudta, hogy ez éjjel lengyelek állnak őrt Arad vára sánczain⁶⁾. Este 10 órakor korom-sötétségben *Boczkó* kormánybíztos és száz aradi ács kíséretében ment a vár alá, s mivel a jelszót tudta, az előőrsöket pedig az erődben lefegyverezte, a támadás vonalában szerencsésen áthidalta az árkokat, különösen pedig az Új-Arad felé levő ravelint, melyről azt hitte, hogy egybe van építve a fő körfallal. Visszatért tehát Új-Aradra, hogy csapatait támadásra rendezze. Hétfőn, 4.-én reggel 8500 embert⁷⁾ és 12 ágyút állított fel. Zsigmondházánál a töltésről letérve, a réten át egyenesen nyomult a vár alá. Az 58. zászlóaljnak az volt a

¹⁾ *Horváth*, II. 92. — ²⁾ *Margitay*, 28. 5 próbálövést a radnai úton felállított üstből már nov. 28. jó sikerrel tettek a honvédek. *Lakatos*, I. 155. — ³⁾ A haditörvényszék ítélete, 1851. okt. 7. P. Napló, 1851., 475. sz. — ⁴⁾ *Vetter* (X. 266.) 16.-ot ír, de ő is a nov. 22.-i események után s így csak sajtóhibából. — ⁵⁾ *Közöny*, 182. és 186. sz. P. *Hírlap*, 235—6. és 240. *Pápay* jegyzetei. *Klapka*, II. 151. *Horváth*, II. 66. *Lakatos*, I. 154—8. —

⁶⁾ *Kovách* szerint (15. l.) Máriássy fel akarta őket menteni az ostromban való részvétel alól, mivel fáradtak s pihenésre van szükségök; de ők maguk kívánták, hogy rohamra vezesse őket. — ⁷⁾ Egy z.-a. székely, 2 század debreczeni, ugyanannyi békési nemzetőr, a csak félig fegyverzett 30. s a kaszás 58. honvéd-zászlóalj s *Vysocky* lengyel legioja. Aradon a tökéletesen fegyverzett 29. z.-a. s egy század debreczeni lovas nemzetőr. *Kovách*, 15. *Gelich* (II.106.) szerint ekkor 8000 embere és 20 ágyúja volt Máriássynak. V. ő. Máriássy haditörv. ítélete, *M.-Hírlap*, 1849., 19. sz.

feladata, hogy adott jelre az ellenség figyelmének elkerülése végett az aradi kapu táján nagy zajt üssön, míg ő a többivel a kijelölt ravelinon át néhány átszökött Dom-Miguel-baka kalauzolása mellett a várba nyomúl. Azonban a sötétségben a 30. zászlóalj elszakadt a többitől és csak találmásra foglalt állást az aradi kapunál. A sereg többi része szerencsésen eljutott a keresett ravelinig; ott azonban a csapat élén haladó Máriássy, Zikó őrnagy és dr. Aradi István személyesen meggyőződhetett, hogy a ravelint mély árok választja el a főbástyától. Máriássy, ki a mintegy 100 rohamlépcsőt Új-Aradon felejtette, most a várbeliek kirohanási kapuját akarta betörni, de még ehhez való fejszéje sem volt. Sípjával jelt adott tehát a visszavonulásra; a cigányok mellé rendelt ifjú tiszt azonban azt félreértette, rohamjelnek vette, s mikor éppen a legnagyobb csendre lett volna szükség, ráhúzatta a Rákóczit, mit a csapatok »Éljen a magyar!« kiáltással fogadtak. Csak ekkor rohantak ágyúikhoz a cs. tüzérek; vaktában tett lövéseikkel azonban nem sok kárt okoztak. Csupán 18 honvéd esett el, mintegy 80 sebesült meg, 20 pedig fogságba jutott. Három elfogott lengyelt másnap főbelövettek a császáriak. A sebesültek közt volt Zikó őrnagy is, ki egy csapattal egész nap kénytelen volt ott rejtőzni a vár sáncaiban, mivel a kereszttűzből nem menekülhetett. A vitéz békésiek is térdig vízben, étlen, szomjan töltötték a napot, de szuronyaikkal fessegették a vár kapuját és szorult helyzetökön maguk is tréfálkoztak a várbeliekkel. Berger d. u. 5-től este 10-ig bombáztatta Aradot, a honvédek pedig hajlandók voltak árulásról vádolni Máriássyt¹⁾.

A vár hiányosan volt fölszerelve s e miatt Berger a külső műveket nem is védhette. A katonákat báldogpénzzel fizették s az élelem is fogytán volt, úgy, hogy a legénység már lóhúst kapott. De egykönnyen az ostromló sereg sem láthatta el magát eleséggel. Máriássy egy század székelyllyel Kedves Lajos századost küldte Lippára, hogy az ott talált lisztet, bort s 60,000 mázsára becsült só t elszállítsa. A bort, 60 hordó kivételével s a só t és lisztet már át is hordatta Radnára, midőn az utolsó hajófordulatnál decz. 11.-én egy zászlóalj gyalog, néhány század erdélyi határőr, két század könnyűlovas és több ezer fölkelő 3 ágyúval hirtelen ráütvén, a folyón átszorította, só t utána nyomúlván, Radnán túl is üldözte. Máriássy decz. 12. reggel 2 órakor azonnal segítségül küldte Gaal László alezredest 3 századdal s két ágyúval, mire az ellenség Radnáról visszavonult, de a só nagyrészét is magával vitte. Gaal tehát Paulisra tért vissza, hol figyelő állást foglalt²⁾.

¹⁾ *Közöny*, 182. és 186. sz., 879. l. *Kovách*, 14—18. Dr. *Aradi Lakatosnál*, I. 155—8. *Klapka*, II. 153. *Pesti Hírlap*, 136. sz. *Honvéd*, 1869., 188. *Kossuth Hírlapja*, 138. *K. Tóth* Kálmán beszéde az elesettek temetésekor, *Közöny*, 186. sz. *Oláh*, I. 3:3—5. *Horváth*, II. 66—7. Beszélték, hogy Máriássy szerelmes Siliák leányába, s hogy kalapja mellett azért visel olyan nagy fehér tollat, hogy ráismerjenek a várbeliek s ne lőjjenek reá. — ²⁾ *Közöny*, 190. sz., 897. l.

Neki bátorodva, a császáriak újabb kísérletet tettek Arad vára fölmentésére, s 13.-án gróf Leiningen vezérőrnagy és br. Blomberg dsidás ezredes vezetése alatt 2500 gyaloggal, 300 lovassal, 18 ágyúval s mintegy 5000 fölkelővel Kisfaludot (Engelsbrunn) már el is foglalták. Máriássy Új-Aradon és a szentmiklósi kaszárnya előtt állította föl egész seregét, hamarjában sánczokat hányatott s Új-Arad és Szent-Miklós közt szekerekből készítettett torlaszt. Mivel ugyanis 8 lengyel dsidáson s a debreczeni századon kívül egyéb lovassága nem volt, inkább csak védelemre kívánt szorítkozni, pedig ereje számban felülmúlta az ellenségét. Csapatait azonban igen is hosszú vonalon, elszórtan állította fel. Az ellenség déli 12 órakor tüzeléssel támadt a Szent-Miklósnál levő balszárnyra, hol 4 század székely s a 30. z.-a két százada állott. Ennek 3 ágyújával szemben az ellenség 18 ágyúja oly túlerővel dolgozott, hogy félórai tüzelés után már lángbaborította a falu egy részét, mire a székelyek s honvédek nagyobb része a tűzerekkel együtt megszaladt, az ellenség pedig, *Kovách* Ernő századost visszanyomva, Kis-Szent-Miklóst megszállta. Ezalatt a békési zászlóalj hősiezen visszaverte a várbeliek kirohanását, Asztalos és Vysocky pedig bátran fedezte a visszavonulókat, kiknek $\frac{3}{4}$ -e voltaképp nem is látott ellenséget. 22 cseh tüzér egy üteggel átszökött az ellenséghez s most már a magyarokra kezdett tüzelni; *Kun* József aradi tüzér azonban a csálai hídfő redoutejából két ágyúval egymaga (csupán Chorin Samu honvédtől segítve) elnémította az ellenség 10 ágyúját s vagy húszszor visszanyomván a hídra rohanó ellenséget, lehetővé tette, hogy a futó magyar sereg átkeljen a tulsó oldalra¹⁾. Ha valahol, itt volt igaz a költő intelme: »Tiszteljétek a közkatonákat: nagyobbak ők, mint a hadvezérek!« A várbeliek gúnyosan éljeneztek Máriássyt, ki különben az utolsó volt, ki az ellenség golyózápóra közt átkelt a Maroson. A Halász-útczába rendelt Murmann őrnagy, nemzetőreit cserben hagyva, Simándra szökött; az egyszerű tüzmestert pedig, ki megmentette a sereget az elfogatástól s Arad városát az elfoglalástól, a hadügyminisztérium csakhamar hadnagygyá nevezte ki. Negyven halott, 64 sebesült, 22 szökevény s mintegy 150 fogoly volt a magyarok vesztesége. Ellenben az osztrákok 300 szekér élelemmel és számos marhával hatvan napra ismét ellátták a várat, mely déli 12-től este 7 óráig bombáztatta a várost²⁾.

¹⁾ *Kun* már a szerbek ellen való hadakozásban is kitűnt. Sárosy meg is írta róla az Arany Trombitában, hogy

»Az öreg *Kun* bácsi szörnyen tud találni!
Kun bácsi legjelesb tüzére Aradnak,
 Kivált ha napjai kancsók közt virradnak.«

²⁾ *Margitay* (ki Furkó név alatt a Közlöny 913. lapján levő tudósítást is írta), 28—30. *Kovách*, 20—26. *Lakatos*, I. 158—9. *Rüstow*, Gesch. d. ung. Insurr. Krieger, I. 130. *Pesti Hírlap*, 244. *Klapka*, II. 154. *Horváth*, II. 67. *Szeremley*, 314. *Vetter*, X. 28—29.

Másnap a várbeliek a mikalakai oldalról akartak Aradra rontani, de beérték azzal, hogy Glogovácra törjenek s onnan száz mázsa sótvigyenek magukkal, 16.-án pedig újra bombázzák Aradot. Ez volt Leiningen és Blomberg búcsúüdvözlete. Másnap délben kivonultak a megsegített várból, melynek őrsége 101 ágyúlovással, este pedig fáklyászenével üdvözölte I. Ferencz-József trónralépését¹⁾. A 101 ágyúlovás sok kárt tett a városban, melynek egyik magyar lapjában már november közepétől fogva köztársasági szellem mutatkozott. A város pusztulásán elkeseredve, az egykori feketesárga (luridum) Arad egyik poétája kimondotta, hogy

»Ki halomra gyilkoltatja

A hű népet, melynek atyja, —

Azt uralni szolgaság . . .

Éljen a köztársaság!«²⁾

Arad népe még nem volt köztársasági, de törhetetlen híve a szabadságnak, melyért annyit szenvedett. A férfiak városa volt, honnan az egyre hevesebb bombázások elől csikorgó hidegben vándoroltak ki a nők és a gyermekek. A Maros közelében összelőtt, kormos falak roskadoztak, melyeket mégsem hagytak el végképen tönkretett lakóik. A nagyobb utczákon és a tereken honvédek, nemzetőrök jártak-keltek. A boltok be voltak zárva, bejárataik, kirakataik a golyók ellen eltorlaszolva. Lassankint a falusi nép sem mert piacra járni, minek következtében az élelmi szerek ára hallatlan módon felszökött. De úgy látszott, közel van már szabadulásának órája. *Vetter* Antal tábornok, ki 16.-án érkezett az ostromművelet felülvizsgálására, a vitéz, de heves és nem-elég tapasztalt *Máriássy* helyett, ki hadosztályparancsnoknak ment a felső-tiszai hadtesthez, decz. 17.-én *Gaal* Miklós ezredest bízta meg az ostrommal, Kossuth pedig decz. 18. *Boczkó* Dánielt az aradmegyei mozgó nemzetőrség szervezésével. *Boczkó*, magának az ellenségnek ítélete szerént³⁾, »Arad városa ostroma alatt minden hadiműködésben tevékeny részt vett s ezzel, valamint minden ellenséges alkalomnál való jelenlétével az ifjú honvédek lelkesítette, s a fegyveres hatalomnak fölállítását — úgy a népfölkelés rendezésével, mint a nemzetőrség mozgóvá-tételével s újonczok szedésével — buzgón eszközölte; az ütegépítést a szükséges homokzsákok megszerzésével erélyesen támogatta, az elharapózó szökések ellen gátló intézkedéseket tett s az Arad előtt összpontosított katonai erő élelmezését ellátta.« — Buzgón gyámolította *Gaal* Miklóst, ki azelőtt mérnökkari alezredes volt a császáriaknál s Arad várában is hosszasabban szolgálván, jól ösmerte annak viszonyait. Neki jutott az a feladat, hogy Aradot elvágja

¹⁾ Közlöny, 197. P. Hírlap, 252. Klapka, II. 155. Margitay, 31. Kovách, 26—7. —

²⁾ *Fidicinis* János verse. Arad, 20. sz. — ³⁾ *Hadítörvényszéki ítélet, 1851. okt. 7. Pesti Napló, 1851., 475. sz.*

a déli lázadóktól s bevételével más csatátérre vigye az oly hosszasan lekötött magyar sereget¹⁾.

Berger 19.-én már megizente neki, hogy 48 óráig bombáztatja a várost, ha ki nem adja ágyúit, le nem rakatja a honvédek s nemzetőrök fegyvereit s nem hódol a császárnak. Gaal azt válaszolta, hogy az aradi nemzetőrök, a védő bizottság felhívására, már rég lerakták fegyverüket s mivel nem harcolnak, joggal löveti városukat. A tábornoknak csupán a honvédekkel van dolga, kik készen állnak a mérkőzésre. Berger egyideig nem is lövette a várost; Gaal ellenben decz. 24.-én egész nap tüzelt a

Gaal Miklós.

várra, melynek két ágyúját, másnap pedig, karácsony első napján, valamennyit elhallgattatta. Azonnal megszállatta Új-Aradot, Margitay Gábor pedig decz. 26. elkészült a decz. 14. megsemmisített Maros-híd helyett épített új hiddal²⁾.

A vár decz. 28.-án felhagyott ugyan a város bombázásával, a kormány és országgyűlés meneküléséről, vesztett csatákról érkező hírek azonban csakhamar ismét fölzaklatták a kedélyeket.

¹⁾ Gyulai Gaal Miklós a zalamegyei Szegvárrott 1799. született. Alig 20 éves korában már mint mérnök-kari hadnagy került Tokajba, majd Aradra, hol főhadnagy lett. Huzamosabban szolgált Mantuában s Velencében is. 1829. mint százados Lipótvár parancsnoka, majd őrnagy s Milanóban 4 évig kifejtett működése elismeréséül az összes tengerparti erődök főparancsnoka lett, honnan 1848-ban alezredesi ranggal távozott. — ²⁾ Margitay, 32—36. Kovách, 28—30. Gelich, II. 274—5.

II. 1849. első fele.

Aradvármegye hosszabb idő után 1849. január 3.-án Dániel István másodalispán elnöklete alatt tartotta első bizottsági ülését. Boczkó kormánybiztosnak újév napján kelt fölhívásához képezt azonnal intézkedett, hogy »a haza szent szabadságát naponta inkább veszélyeztető ellenséges csapások elhárítása végett« azonnal megalakúljon a mozgó nemzetőrség. Mivel pedig a szomszéd megyék határain lakó népek, az ellenségtől örökösön bujtogattatva, a megye békés lakosainak élet- és vagyónbiztonságát mindjobban fenyegetik, útasították a szolgabírákat, hogy járásuk magyar lakosságát minden megtámadás visszaverésére s a népfölkelésre akként készítsék elő, hogy szükség esetén a kijelölt helyre 4—5 napi eleséggel és bármily fegyverrel ellátott népfölkelést vezethessenek. A románokat, kiket legutóbb fegyveresen kellett elnyomni, a jelen körülmények közt nem tartották használhatóknak. A kovaszinczi és világosi lázadók ellen folytatott vizsgálatot különben sem fejezte még be Sanka Lajos főszolgabíró, a kinek kérésére a Világoson és Galsán álló 240 nemzetőr betanítására alkalmas egyént kívántak küldeni. Két szolgabírói járás kivételével már mindenütt szervezkedett a nemzetőrség, a mi szükséges is volt, mert Salbek Jakab újból katonai erőt sürgetett a Maros vonalát fenyegető ellenség visszaverésére. Az újonczok negyedrésztét szintén ellátták minden szükségessel; hogy pedig nemzetőreiket fölszerelhessék, a megye területén valóságos kis fegyvergyárat akartak alakítani. A borossebesi járásban levő vashámorok tulajdonosai azonban kijelentették, hogy »a hon védelmére kívántató kaszákat« nem készíthetik el, mert azokhoz egészen más berendezésű gyárok szükségesek¹⁾.

Jan. 10. *Gaal* Miklós már mint tábornok az V. hadtest élén megkezdte s két napon át folytatta Aradára lövetését²⁾ s több épületet felgyújtott. A várbeliek 12. Temesvárról kértek segítséget, 13.-án pedig kirohantak s a Maros partján az első hídnál levő ágyútelep mellől Bornemisza századost elűzték, a telepet pedig elrontották.

Jan. 16. *Danjanich* tábornok Nagy-Becskerek felől Módos és Zombolya irányában már megkezdte Aradra való felvonulását, fedezve azt a mintegy 40,000 főnyi délvidéki lakost, kik, a szerbek bosszújától tartva, télvíz idején odahagyták házaikat, hogy a Maros jobb partján keressenek oltalmat. Siettetni kellett tehát Arad ostromát s ez nem is múlt Gaalon, ki kellő támogatás hiányában is tett annyit, a mennyit tehetett. Míg a várban unatkozó tisztek fáklás szánkázással, zeneszóval és tánczmúlatsággal s egyszer-másszor, mint pl. 18.-án, kirohanással ügyekeztek szórakozni, Gaal mérnökei január 21.-én teljesen elkészültek az ostromtelepekkel, melyek oly biztosak voltak, hogy még a városi nők is többször kísé-

¹⁾ *Aradm. jk.* 9., 17., 25., 188., 259. sz. — ²⁾ *Vetter*, XI. 33.

táltak oda. Január 24.-én végre megszólaltak e telepek ágyúi is, oly sikerrel, hogy a só-útczai teleppel szemben levő várfokon levő két ágyút leszerelték, a feketesárga zászlót lelőtték¹⁾ s 28.-áig jó eredménnyel folytatták a tüzelést²⁾.

Időközben, január 24.³⁾ Damjanich tábornok Aradra érkezett a VIII. hadosztálylyal, vagyis az egész déli hadsereggel (közte a vörös sapkásokkal) és 20 ágyúval. Ennek az aradiak nem örvendhettek igazán, mert ekként a Maros-Tisza-Duna közében nem lévén többé magyar had, méltán tarthattak tőle, hogy az ott felszabadult császáriak most már őket fogják háborgatni. Damjanich egy hétig időzött Arad alatt, megvárva, míg serege teljesen fölvonúl oda s ez idő alatt az ő hadteste végezte a szolgálatot. A debreczeni önkéntesek, kitelvén négy hónapjuk, hazamentek s fegyvereiket Nagy Jenő őrnagy 30. honvéd-zászlóaljának adták át, mely azelőtt jóformán fegyvertelenül s mostantól fogva gyutacsos, kupakos, sőt kovás puskákkal vitézkedett Arad alatt. Gaal azt hitte, Damjanichcsal együtt támadhatja meg a várat; csináltatott is egy kerekeken tolható óriási lábtót, Damjanich pedig megadásra szólította Bergert. Rohamra azonban nem került a sor, mert a jég megindult a Maroson, a víz kiöntött s lehetlenné tette a várhoz való közeledést; Damjanichnak pedig folytatnia kellett visszavonulását. Míg Hrabovszky őrnagyot 4500 emberrel mindjárt Erdélybe küldte Bem segítségére, ő-maga Szolnok felé sietett, hol Vécsey hadtestével kívánt egyesülni. Gaal még január 30.-án elküldte Margitayt, hogy Radnáról s Lippáról Aradra szállítson minden hajót és kompot s ezeket másnap már Arad alá szállítván, Herr Ádámmal együtt az erősen zajló Maroson a csálai erdő alatt két erős hídát veretett. Damjanich a gyalogsággal január 31., Nagy-Sándor József pedig a lovassággal febr. 3. hajnalban átkelvén Aradra, azonnal folytatta útját Szolnok felé, míg Hrabovszky febr. 2. Soborsinon át Erdélynek tartott⁴⁾.

Rukavina György altábornagy rögtön készülődéseket tett, hogy a román és szerb fölkelők segítségével elfoglalja Arad várát, melyet most már Gaal sem ostromolt, hogy a jégzajlás meg ne akaszsa Arad városával s a magyar hadsereggel való összeköttetését. Február 6.-án este az ostromágyúkat a Maros jobb partjára vitette át és seregével úgy helyezkedett el, hogy jobb szárnyával Aradra, a ballal Mikalakára támaszkodott. Febr. 7.-én délig megsemmisítette a Maroson való közlekedés minden eszközét, fölégette az Arad és a csálai erdő közt levő hídakat, s mindenütt

¹⁾ Eiszteléner János aradi tüzér egyszer már decz. 25.-én is lelőtte a váron lengő feketesárga lobogót. Most Filemon és Pauli találták el. — ²⁾ *Margitay*, 37—46. *Potemkin*, Az 1849.-i magyar hadsereg feloszlásának okai, 39. *Kovách*, 30—34. *Honvéd*, 28. sz. *Vahot*, Honvédek Könyve, III. 28. — ³⁾ *Kovách* naplója, 31. *Gelich* (II. 310.) szerint jan. 31., *Vetter* szerint (XI. 33.) február 1.; de ez csak a teljes fölvonulásra vonatkozhatik. — ⁴⁾ *Margitay*, 47—50. *Kovách*, 31—34. *Párfay* L. jegyzetei. *Damjanich* rendelete jan. 30. az aradi ereklye-muzeumban.

fölvágatta a Maros jegét, mely ismét összeállt. A Halász-utcza végén hevenyészett sánczokból ágyúkat szegeztetett Új-Aradra, melyet a 18,000 főnyi ellenség s Gläser altábornagy és Leiningen vezetése alatt azonnal megszállt¹⁾. A tüzelést az osztrákok kezdték, kik egész sötét estig röppentyűkkel lövették a magyarok utóhadát, mely Kovách százados vezetése alatt az ágyúkat fedezte s melynek köszönni lehetett, hogy a túlerős ellenség azonnal át nem kelt Aradra. Ily izgatott körülmények közt rendelte el Aradvármegye az újabb újonczozást és azt, hogy Dániel másodalispán, míg az első alispán a sorozáson lesz, Arad városában maradjon, a megye kormányát és pecsétjét kezei közt tartsa és csak akkor távozzék, ha a veszedelem okvetetlenül követeli²⁾.

Mivel az ellenség Glogovácztól a csálai erdőig mintegy 14 km. vonalon fölállítva, egész éjjel áttörésre alkalmas helyet keresett a Maroson, vele szemben Gaal is őrcsapatokat rendelt, úgy, hogy magában Arad városában Nagy Jenő őrnagy térparancsnok vezetése alatt fél századnál s a nagyon rosszul fegyverzett csongrádi nemzetőröknél több nem maradt. Gaal elhatározta, hogy a várost utolsó csepp vére hullásáig védi. Asztalost négy századdal a simándi útra küldte, Villám őrnagyot zászlóaljával a csálai erdő aljába, Schatzberg Károly századost a lippai útra s a glogováczi telep fedezésére. Az volt a terve, hogy ha a császáriak a várbelieknek támogatása mellett a városba nyomódnak, három oldalról egyesülten rohanjon a zsákmányoló tömegre, míg a negyediken Schatzberg áttörjön a Maroson, hogy a rendesen rosszul őrzött mikalakai kapun meglepje a várat, melynek őrsége részént a nyílt mezőn működött, részént pedig a városra irányozta minden figyelmét.

Ez a terv azonban igen is kalandosnak bizonyult. Éjjel s másnap, február 8.-án csütörtökön reggel az aradiak feleségeikkel, gyermekeikkel és értékesebb tárgyaikkal menekültek. A honvédek több helyütt nemcsak ágyú- és puskatűzzel, hanem szuronynyal is visszanyomták az ellenséget. D. e. 11 órakor azonban az ellenség ágyúi felrobbantották a honvédek háta mögött levő puskaporos kocsik egy részét, mire a honvédek azt vélve, hogy Mikalaka táján áttört s hátban támadja őket az ellenség, inogni kezdtek. Ezt használva, *Stankovics* ezredes a csálai erdő alatt, *Joannovics* őrnagy pedig a Halász-utcza irányában csakugyan áttört, mire *Soltész* őrnagy parancsot kapott, hogy ágyúival a Kossuth-útczába, a batonyai útra vonuljon vissza. A visszavonulásból azonban futás lett s Arad belvárosa védelem nélkül maradt. Szerencse, hogy az ellenség nem gondolt a futók üldözésére.

¹⁾ Az alig 6000 főnyi aradi V. hadtest állt a 29., 30., 38. és 58. honvédzászlóaljból, 2 század békési önkéntesből, 1 z.-a. csongrádi nemzetőrből s 2 század Hunyady- és 3 század Lehel-huszárból. Az 58. z.-a. felében még most is csak kaszákkal volt fegyverezve. *Kovách*, 36—7. — ²⁾ *Aradm. jk.* 298. sz.

A grancsárok csakhamar megbontották a rendet s a szomszédos utcákban rabolni, sőt gyilkolni is kezdtek, azon szín alatt, hogy a honvédek üldözik. A rendnek és fegyelemnek ezt a meglazultát használva, *Gaal* Miklós a Kossuth-útca végén levő hídnál némi honvédséggel és mozgó-csappal föltartóztatni törekedett a futó népet. *Kovách*, *Schatzberg* és *Schramm* századosokat megbízta, hogy hamarosan összeszedett honvédekkel három oldalon — a vármegyeház, a Szabadsajtó- (Templom)-útca és a Tököli-tér — irányában nyomúljanak a városba s addig is ügyekessenek fenntartani az ellenséget, míg a legközelebb fekvő három honvédzászlóaljat segítségökre küldheti. A bátor kis csapat eleintén minden akadály nélkül hatolt előre, mert a fosztogató grancsárok nem gondoltak arra, hogy még honvédek lehessenek a városban. Egy csapat az István-téren tüzeléssel fogadta ugyan Kováchnak nem is egészen két századát, rohama elől azonban megfutott, mire a honvédek az Istvántéren házról-házra kutatták a rablókat s közülök 58-at lelőttek. Bátorságával különösen Szárnyasi őrmester tűnt ki. A ráczok egy része a zsinagógánál torlaszolta el magát. Midőn azonban az Úri-útca felől dobszóval, zárt sorokban érkezett meg a Leiningen-ezred egy zászlóalja, a honvédek is az oldal-utcákba menekültek. Az 58. h.-z.-a. négy százada ugyan Villám őrnagygyal és Szentiványi János századossal a Szabadsajtó- (Templom)-útca felől két ágyúval oldalt megtámadta s az Istvántérre szalasztotta a Leiningeneket, sőt el is fogott közülük egy tisztet és 160 közembert; azonban máshonnan is érkeztek császáriak, kik most az István-téren három oszlopban tömörülve, ütegeiket a Városház-, Szép-, Bárány- és Úri-utcák irányában állították fel, hogy hasonló meglepetéseknek elejét vegyék. Legerősebben kartácsolták az Úri- és Szabadsajtó-utcát.

Délután két óra tájban ugyanis, parancsot többé nem várva, Boczkó Dániel buzdítására *Asztalos* Sándor százados a simándi útról a Kossuth-útca felé kanyarodott, s kezeiben kivont karddal és a 29. zászlóalj Szűz-Máriás nemzeti színű lobogójával, a glogováczi útról hozzácsatlakozott *Schatzberg* Károly századossal együtt az István-tér felé újabb csapatot vezetett. Oldalán haladt *Boczkó* kormánybiztos, ajkain lelkesítő szavakkal, kezében egyszerű sítáborral. Három ágyú követte a bátor kis csapatot. Az ágyúkat mesterinasok húzták s fogadósok, cipészek voltak a tűzmesterek. Az ágyúkat Fischer, a lugosi nemzetőrök őrnagya és Gönczy, a békési szabad csapat főhadnagya fedezte egy maroknyi csappal. Míg Villám az Úri-utcában vágta a szerezsánokat és oláhokat, *Asztalos* és *Schatzberg* a Szabadsajtó-utcán szorongatta őket, s a Háromfeketelő-útca torkolatánál hátban lövetett egy ellenséges századot. A csapat nagy része a Bánhidy-házba szorult, hol egy őrmester heted-nyolczad magával egy részét levágta, más részét fogságba ejtette. Maga *Asztalos*, *Schatzberg* és Villám rohamra vezette csapatát és az István-térről szuronynyal,

puskatussal verte el a sorkatonaságot. Valami csodálatos látvány volt az: sorkatonaság ellenében egy maroknyi szabadsághős, kiket egy sete százados és egy botra támaszkodó öreg úr vezet harczba. Asztalos személyes bátorsága és Boczkó klasszikus nyugalma magával ragadta az idáig fejtelten honvédeket s nemzetőröket, sőt a vagyonuk mentésével bajoskodó

Asztalos Sándor.

polgárokat is. Kemény útczai harcz fejlődött ki, melynek az lett a vége, hogy az ellenség hanyatthomlok megfutott. Az István-térről a Szép- és Halász-útcza felé menekülő ellenséget egyre vágva, a tízszeres erőt alig egy órai harcz után d. u. 4 órakor a magyarok a Marosnak szorították. A Halász-útczában az ellenség még egyszer öszszeszedte magát s visszafordult az István-tér felé; a 38. zászlóaljjal azonban végre megérkezett Gaal is és a honvédek most már teljesen visszaszorították az osztrákokat.

Az István-téren s a mellékutczákban, főkép pedig a Halász-útczában s a Halpiaczon és a Korona-téren mintegy 500 ellenség esett el, ugyanannyi súlyosan megsebesült s körülbelül százra teszik azoknak számát, kik a zajló Marosba fúladtak. Az elesettek - közt volt Stankovics ezredes és Joanovics őrnagy is!). A Rukavina-ezredből két tiszt 50 emberrel még a

Boczkó Dániel.

csata alatt átpártolt a magyarokhoz, kik közül 82 esett el; köztük *Hrabovszky* honvéd- és *Mikolay* békési nemzetőri hadnagy. Arad utóbb (1873. febr. 8.) márványszoborral örökítette a védelmében elvérzett hősök emlékét s a »Gyászoló Arad« méltán mondja róluk:

»Nincs nevetek, de dicső tettekben éltek örökké;

A honvéd névnek nyertetek újra babért.«

!) Egy zsidó pinczér lőtte agyon, *Kovách* (46. l.) szerint egy őrmester szúrta le.

Boczkó Dániel kormánybíztos mindjárt a csatatéren őrnagygyá nevezte ki *Asztalos* Sándort, két megmentőjének arczképét pedig most már közgyűlései termében kegyelettel őrzi Arad városa, mely a csata évfordulóját évről-évre megüli¹⁾). A város pár hónap múlva az »áruló, hitszegő István főhercegről nevezett tért« a február 8.-ai csata emlékére Csatatérnek nevezte el. S ha Arad már a csata hírének vétele előtt megérdemelte, még jobban rászolgált e csata után Kossuthnak azon dícséretére²⁾, hogy »A nemzet szemei régóta csüggenek az elismerés méltányoló pillanatával Arad városának hősiek magaviseletén, mely Dobóra s az egriekre emlékeztet. Utódaink s honunk jövő nemzedéke pedig büszkének fogja magát vallani, ha nevét e hős város valamelyik mostani polgáráéval fogja egybekötteni.« De éppen idején jött az a biztosítása is, hogy »a megváltás órája nem soká fog késni és nem soká azon pillanat, melyben a nemzet megmutatandja, mivel tartozik egy oly városnak, mint Arad.«

Ez ígéret napján is (febr. 8.) este 4-től éjjelig erős bombázás következett, mit a honvédek, kik e csatában 7 ágyút vesztek, nem viszonoztak. Azonban őrtüzek mellett töltötték az éjszakát, hogy visszakeressék a várbelieket, kik, a Maroson átlopózva, minduntalan megkísérelték a város felgyújtását. Éjjel a vármegye több helyéről érkeztek népfölkelők a város segítségére. Másnap, 9.-én ismét megújultak az ellenség betöréséről szóló rémhírek. A Winkler börgyáránál valóban betörni szándékozó osztrákokat azonban Kovách százados és a békésiekkel Szentiványi őrnagy elűzte.

Berger egész nap lövette a várost, mely, egy szemtanú (Kovách) szerént, sohasem volt még ily elhagyott. A lakosság nagyobb része a pusztákra menekült, más része elbújt. Egy bolt, egy vendéglő sem állt nyitva. Az utcákon csak fegyveres csapatokat lehetett látni és holttesteket, melyek ruháiktól megfosztva s különfélekép megcsonkítva heverték szanaszét. Az összevissza lött s részben még égő házak a pusztulás megdöbbentő képét nyújtották. S február 10. újra kezdődött a város lövetése, mely csak déltájban szűnt meg. Délután Kovách Ernő egy századdal átment a Maros jegén Új-Arad alá, inkább az ellenséget háborgatni és kikémleni, mint komoly csata szándékával. Mikor azonban a békési nemzetőrség s két század honvéd is utána nyomult, a 3000 főből álló ellenség 6 ágyúval azonnal odahagyta Új-Aradot; csak a vingai út elején fordult még egyszer vissza, hogy végig kartácsolja Új-Arad főutcáját. Azután

¹⁾ *Lakatos*, I. 167—172. és 175—8. *Kovách*, 39—47. *Vetter*, XI. 148—151. *Margitay*, 50—71. *Közöny*, 26. sz. *Szilágyi*, Forrad. Tört. 306. *Klapka*, II. 159—160. *Szeremley*, II. 46—7. *Horváth*, II. 292—5. *Magyar Számlázottak Lapja*, 1853. 2. sz. *Honvéd*, 1870. 41. I. *Vasárn. Újság*, 1870. 153—4. *Der Feldzug in Ungarn* (Pest, 1850.), 248. *Gellié*, II. 334. *Aradi jk.* 1849., 245. sz. *Kossuth* bizonyítványa *Asztalos* részére 1854. márcz. 15. Arad és Vidéke, 1887., 62. sz. *Gaal* emlékiratai, sajnos, még kéziratban hevernek. — ²⁾ *Kossuth* levele Aradváros közönségéhez, Debreczen, febr. 8. 1639. sz. *Aradi jk.* 1849., 73. sz.

egészen Segenthau és Vinga vidékéig húzódott vissza. Kováchnak ez az ötlete egyetlen ágyú elsütése nélkül ismét a magyarok kezére juttatta Új-Aradot; e tüntetés után azonban Gaal újból Aradra vonta vissza csapatait¹⁾. Febr. 13.-án²⁾ még egyszer fölverték Aradot azzal a hírrel, hogy Temesvár felől a vár megsegítése végett 300 szekér visz élelmet és szerket Új-Aradra. A lakosság egy része már menekült is, Gaal pedig kiadta a parancsot tábori irodájának Simándra szállíttatása iránt. Másnap a hídfőnél a dsidásokra két ágyúból tüzelt öt honvédszázad; csatára azonban nem került a sor, mert a dsidások lassan visszavonultak. A 38. z.-a. egy csapata újból benyomult Új-Aradra, több foglyot kiszabadított s lefoglalt néhány eleségszállító kocsit, mire az ellenség visszavonult Temesvárra, s másnap a magyarok is megint odahagyták Új-Aradot.

A kormány *Inczédy* Lászlót mindjárt az aradi útczai csata után kiküldte Arad ostromának megvizsgálására s már febr. 26.-án *Kiss* Pál alezredest állította Gaal Miklós helyett a sereg élére. Berger azonnal bombáztatta a várost, melynek polgárai zeneszóval búcsúztak el Gaal Miklóstól, kinek tehetségeit és jóakarátát még szerencsétlenségében is szívesen elismerték. Utóda jó verekedő ember volt, ki nem örömet vállalkozott a nem neki való feladatra és szabadúlni ügyekezett tőle. A márczius 5.-i összeütközést kivéve, midőn az osztrákok ismét eleséget akartak vinni a várba, nem is történt semmi nevezetes dolog Arad alatt, melynek ostromát végre márcz. 25.-én gróf *Vécsey* Károly vette át, de csak ápril 4.-étől vezette személyesen a zárlatot.

Nagyobb figyelmet keltett a *zarándi hadjárat*. Az aradiakat igen közléről érdekelte, hogy *Véber* János őrnagy mintegy 650 emberrel s 3 ágyúval febr. 17.-én végre bevonult Halmágyra, melyet 5 lövés után odahagytak a fölkelők. *Sántha* György kormánybíztos rajta volt, hogy rendbe hozza a vármegyét s biztosítsa közlekedését egyrészt Biharral és Araddal, másrészt pedig Déva felé Bem táborával. Araddal már csak azért is, mert négy hónap óta különben is innen élelmeztek a Zarándban működő honvédséget. Híre járt azonban, hogy a Maros balpartján levő ellenség Soborsinnál hidat akar veretni, hogy azon átkelve, éjszakkelletről csaphasson Aradra, s hogy odacsődíti a Soborsin és Petris közt fellázított oláhságot is. *Csutak* Kálmán őrnagy tehát ennek megakadályozására Zöldesről már márczius 1. megindult Petris és Soborsin felé, míg Sánthanak az jutott feladatúl, hogy a halmágyi csapattal elejét vegye a Kaszanyest felé nyomuló granicsárok lázításának. Csutaknak a huszárokkal a hegyeken-átvonulása a legszebb hadi vállalkozások közé tartozik. 2.-án már megtámadta a Valemarénál a Maroson átkelni törekedő lázadókat s osztrákokat és őket Soborsin felől ágyúztatva, visszanyomta. A császáriak 150 halottat

¹⁾ *Kovách*, 50—54. *Honvéd*, 1870., 41—2. — ²⁾ *Lakatos*, (I. 179.) 12.-re, *Margitay* (72—3.) 13.-ra, *Kovách* (54—5.) 14-re teszi ez esemény idejét.

és számos sebesültet vesztek, azzal a reménnyel együtt, hogy Soborsinnál átkelve, nyitva áll előttük az út egészen Nagyváradig. »Az alföld megmentője«, a hogy a hálás soborsiniak nevezgették Csutakot, az Aradról kapott puskaporral márczius 5.-én ugyanazon úton tért vissza Halmágyra. A Maroson való átkelés védelmét másnap már Villám ezredes dandára vette át s ott is maradt azután ápril 19.-éig, mikor, az ostrom-állapotot megunva, az osztrákok visszahúzódtak Temesvár felé. Zarándban még ezután is bizonytalan volt a helyzet. Halmágynek és környékének védelme csak Reviczky vadászcsapatának 111 emberére volt bízva. Józshely fedezet nélkül maradt s a rendes katonaság, sőt a Biharból, Aradból érkezett 3 honvédszázad is Körösbányára vonult. Sántha kormánybízott Halmágyot ismételve odahagyta s Al-Csilban húzódott meg. Csutak arról vádolta, hogy nem biztosította a halmágyi áll. sópénztárban hagyott 12,000 frtot; Sántha viszont gyúnyolta az őrnagyot, ki félig meghódított-nak állítja Zarándot, pedig mőczot sem látott. Csutak Zarándban a hadi törvények kihirdetését kérte, Sántha pedig fölmentetését, ha Csutak tovább is ott marad¹⁾. Jobban állott a magyarság ügye Arad síksági részében. Rác Gerazim aradi g.-kel. püspök ugyanis Kisjenőn márcz. 17—19.-én zsinatot tartván, mindjárt első ülésében bizalmat szavaztatott a kormánynak, melynek biztosaként Drágos János képviselő jelent meg²⁾. Ugyanaz a Drágos, kit Szemere belügyminiszter utóbb Janku Ábrahámhoz is elküldött, hogy kibékítse a románokat a magyarokkal; kinek azonban május 9. hálnia kellett³⁾, mert Hatvani orvúl megtámadta az oláhokat, s Józshelyen Buteanu János prefektet május 23.-án kivégeztette⁴⁾.

»Józshas hegyes vidékének
Ölén hangzik gyászos ének.
»Meghalok, de nem jajgatok:
Bosszút állok ti-rajtatok!
Meg van törve seregetek,
Leszámoltam hát veletek!⁵⁾

Ezalatt Debreczenben a képviselőkkel márcz. 8. tartott tanácskozáson Kossuth már óhajtanónak tartotta, hogy a Dembinszky helyett kinevezendő fővezér a Tisza vidékén álló két hadtesten kívül átvegye az aradinak, a szeged-bácskainak s az ország összes várőrségeinek parancsnokságát is⁶⁾. Arad ostromára a tavasszal különben is erősebben készült a kormány. A honvédelmi kormány intézkedett, hogy az aradi, bihari és zarándi vasgyárakban mennél több bombát és ágyúgolyót készítsenek az aradi s több más tábor számára⁷⁾, az aradi zárlat vezetésével pedig márcz.

¹⁾ *Hazánk*, IV., 782—9.; V. 626—7. *Pápay* jegyzetei. — ²⁾ *Közlöny*, 79. sz. *Hegyesi*, 185—6. — ³⁾ *Márki*, Bihari Román Írók. 60—1. — ⁴⁾ *Hegyesi*, 151. — ⁵⁾ *Vulcan* József, *Lyr'a mea*. Fordítása Márkitól a *Biharban*, 1881., 298. — ⁶⁾ *Horváth*, II. 314. — ⁷⁾ *Hazánk*, IV. 780—1.

17. gr. *Vécsey* Károly tábornokot, a szolnoki csata egyik hőstét bízta meg, ki márcz. 25.-én foglalta el állomását¹⁾. Berger, szokás szerént, háromszor is, és pedig többnyire éjjelután bombáztatta a várost. A császáriak a minoriták, a honvédek pedig a várbeli ferenczrendiek templomát sem kímélték. Berger Zsigmondházát is fölégette. A vele szomszédos Új-Aradra a magyarok csak koronkint küldtek egy-egy csapatot.

Vécsey, az új parancsnok, cs. és kir. huszárőrnagyból lett honvédezredes, majd tábornok. 1849. elején az ő ébersége és honszeretete akadályozta meg, hogy a bácskai hadtest át ne pártoljon a császáriakhoz. »Ezért őt a történelem — mint Horváth Mihály szépen mondja — ugyanazon dicsőségre méltatja, melylyel diadalmas harcz vezérének nevét szokta följegyezni;« Kossuth szerént pedig »minden becsületes ember tisztelettel fogja emlegetni őt, mint a legnemesebb hazaszeretetnek s férfias erőnek magasztos példáját«²⁾

Aradra érkezével a honvédek harmadszor, de most már utoljára láttak a vár rendszeres ostromához. A várban akkor b. Berger János altábornagy parancsnoksága és Siliák Ferencz vezérőrnagy, Glässer József alezredes hadmérnökkari főnök, Raninger Mihály százados tüzérparancsnok és b. Saffran Ferencz őrnagy térparancsnok vezetése alatt 66 ágyúval s 46 lóval 1510 ember állott³⁾.

Vécsey intézkedett, hogy ápril 2.-án megnyissák az első egyenkö-zényt; sőt a város kijárait is örökkel állatta el s útlevél nélkül senkit sem engedett ki- s bejárni. Berger tehát 3.-án újból erősen lövette a várost, melyre eznapi mintegy 500 golyó hullott; de a magyar ostromte-lepekből is sűrűn felelgettek neki. *Vécsey* maga csak másnap, 4.-én érkezett Arad alá s a magyarok győzelméről vett hírek tudatása mellett azonnal feladásra szólította az őrséget; Berger azonban ágyúszóval felelt. 9.-én a várba segítséget vinni akaró dsidásokat a Lehel-huszárok s a békési önkéntesek visszaverték, mire a várbeliek másnap az újaradi hajó-híd felgyujtásával válaszoltak, s 13.-án egész éjszaka erősen bombáztat-ták Arad városát⁴⁾. *Vécsey* viszont hat napon át lövette ágyúival a várat s hallgatásra kényszerítette annak ütegeit, Margitay mérnökkari tisztnek pedig meghagyta, hogy a vár déli oldalán, mint még Gaal Miklós ter-vezte volt, a vár és Zsigmondháza közt a Maros kanyarulatát egy átmet-széssel kösse össze. Így akarta elzárni a várat a déli fölmentő sereg elől s most már azon volt, hogy éheztetéssel szorítsa megadásra az őrséget.

1) *Honvéd*, 1849. 99. sz. *Kovách*, 57. — 2) *Kossuth* német levele *Vécsey*hez. Debreczen, 1849. jan. 23., nagy íven. Eredetije a tábornok özvegyénél. — 3) *Gelich*, III. 310. Részletesen: a Leiningen-ezredből 92, a Sivkovicsokból 108, a Rukavinákból 50, az oláh-bánsági határőrezredből 730, a 2. helyőrségi zászlóaljából 347, a Schwarzenberg-dsidások-ból 46 lóval 42, a helyőrségi tüzérségből és hadmérnöki csapatokból 80 s egyéb legény-ségből 61 ember. — 4) Arad alatt csak *Dobay* őrnagyot hagyta egy zászlóalj gyalogsággal, némi lovassággal s az Új-Aradon álló nemzetőrökkel és vörös pántlikásokkal.

Míg maga *Vécsey* ápril 15. az ostromló seregnek, sőt a mérnökkarnak is nagy részével¹⁾ Temesvár alá vonúlt, hogy az itteni munkálatok ideje alatt annak zárlatát vezesse, Margitay 2 század honvéd s egy tartalék fedezete alatt néhány utászszal és máramarosi bányászszal s 800 munkással ápril 22.-én éjjel 9—10 óra tájban fogott nehéz földadatához. Éjjelután

Báró *Vécsey* Károly.

3 órára 800 méter hosszan nagyjából már elkészült az 1½ m. mély s 6 m. széles átmetszés és vele párhuzamosan az 1 m. mély s 2 m. széles futóárok és védőtöltés. Reggel a meglepett őrség 30 ágyút szegezett ki az árok felé s éjjel bombák, kartácsok, világító golyók, koszorúk, röppenők (rakéták) szórásával ügykezett gátolni a munka befejezését, a nélkül, hogy csak egyet is halálra sebezhetett volna. Az ápril 25.-re menő

¹⁾ *Közlöny*, 92.

éjjel 3 órakor már a csatornába eresztették a Maros vizét s a vár most a szó szoros értelmében el volt szigetelve az osztrák seregtől¹⁾. — A vár épületei úgy össze voltak löve, hogy tisztak, legények, lakosok a kazematákban kényszerültek meghúzódni; kisebbekre szabták ugyan az adagokat, mivel azonban a rendes katonákon kívül még 100 asszonyt és gyermeket, 97 polgárt, és 40 sánczmunkára ítélt fegyenczet s hadi és egyéb foglyot kellett táplálniok, ily takarékoság mellett is legfőlebb két hónapra való eleség volt a várban. A puskapor nagyon megfogyatkozott s az ágyúban igen sok kár esett. Segítségre pedig most már nem lévén remény, ápril 27.-én Kossuth kormányzó nevében ismét fölhívta az őrséget, adja meg magát a mindenütt győztes magyar seregnek. Berger altábornagy azonban Przyemsky magyar tábornokkal felbontatlanul küldte vissza Vécsey levelét és hős katonához méltóan folytatta a vár védelmét²⁾. S annál elkeseredettebben, mert a hadtest, mely ostromolta s a város, mely hónapokon daczolt vele, nem ösmerte el többé a dynastiát, melyért ő küzdött. Ápril 21. ugyanis Arad városa gyűlésén *Hajka Döme* h. polgármester bejelentette, hogy az országgyűlés ápril 14. kimondta a Habsburg-Lothringen-családnak a tróntól való megfosztatását. A város örömét nyilvánította ennek a ténye fölött, felajánlotta készségét a haza védelmére, »a nemzet bizalmát bíró kormányelnöknek, Kossuth Lajosnak pedig keblök ernyedetlen bizalmát, szívök legőszintébb örömét nyilvánító üdvözlő felíratot« küldöttek. A haza védelmére azonnal felszólították a város polgárait s elhatározták, hogy »a magyar történetben ezen legnevezetesebb napot« ápril 29.-én szent miseáldozattal ünneplik meg, s hogy eltörölnek mindent, mi a Magyarországhoz való jogaitól megfosztott uralkodó-házra emlékeztetné őket. A rendőrséget megbízták a címek, iratok és jelek megsemmisítésével s *eltörölték a szabad királyi címet*, melynek megszerzésén egy századnál tovább dolgoztak³⁾.

Másnap, ápril 22.-én az újaradi mezőn *Magyary* Alajos tábori főlelkész az V. hadtest legénysége előtt tábori misét mondott és ápril 14.-ének dicsőítésére lelkes beszédet tartott. »Úr-Jézus — szólt, — ki a népeket keserves halálod és dicsőséges föltámadásod által a nyomás méltatlanságától fölmentetted, ébredj bosszúra és semmisítsd meg az igaztalan harczokat; tüntesd föl igazságodat, melyet a megrémültek már behálózva lenni képzeltek. . .«⁴⁾. A katonaság, város és a községenként képviselt

¹⁾ *Margitay*, 87—99. Margitay, utóbb mérnök-kari őrnagy, 1810. Hajdú-Hadházon született s 1889. hunyt el. Arczképe Nagy Izsótól kiadott emlékiratainak (Aradi vésznapok) címlapján van. — ²⁾ *Gelich*, III. 311—2. *Feldzug*, 248. *Hazánk*, XI. 67. — ³⁾ *Aradi jk.* 199—203. sz. Mindezen határozatok a jegyzőkönyvből ki vannak húzva. A függetlenségi nyilatkozat szövegét a 240. sz. a. szó szerint bevették. A Kossuthhoz intézett fölírat szövege *Lakatos*nál, I. 192—3. — ⁴⁾ *Lakatos*, I. 190—1. Margitay (98. l.) szerint Dudás tábori pap lóhátról tartott szónoklatot. Lakatos Magyaryn kívül csak Dobos József és Kornis József tábori papokat említi.

vármegye ünnepét — ápril 29.-ről áttéve¹⁾ — május 13. a csálai erdő alatt levő mezőn tartották meg. Külön sátor volt verve a római katólikusok, ev. reformátusok, görögkeletiek és zsidók számára; mindenikben Istenáldó-ünnepet tartottak s a szószéken, egymást fölváltva, magyarul, németül, szerbül és románul fejtegették a függetlenség jelentőségét²⁾. A testvériségnek ezt a valóban szép ünnepét, melynek kétszeres értéke volt egy rommá lőtt városban, ezúttal a vár ágyúí sem zavarták.

Az ostrom lassan folyt. Vécsey Arad és Temesvár közt osztotta meg gondját. Bemmél egyetértve kellett volna működnie, de folyton viszálykodott az erdélyi sereg vezérével. Ápr. 19. pl. nem teljesítette azt a kérését, hogy Arad alól Rékas megszállására menjen. Kezére járt Kossuth kormányzó is, ki ápr. 23. megrótta Bemét, hogy a só árát 3 frtra szállította le³⁾, eltiltotta a politikai. közigazgatási és pénzügyekbe való avatkozásoktól s tábora ellátására az egész Bánát kormánybiztosává nevezte ki *Török Gábor* aradi polgármestert⁴⁾. Mikor azonban május elején Bem az Aldunához indult, hogy az Oláhországból betört ellenségnek a szerbekkel való egyesülését gátolja, az aradi ostromsereg egy részével Vécsey ment Temesvár hatásosabb ostromára. A kettős ostromnak megfeszített erővel való folytatására a május 12. tartott minisztertanács is útasította őt, segítségére pedig Perczel hadtestének felét rendelte. Ez egységes működés azonban már csak Bem s Vécsey viszálykodásai miatt sem sikerülhetett. Vécsey alatt ekkor 10,000 ember állott 69 ágyúval⁵⁾. Aradon az őrség május 10. már ismét lóhúst kezdett enni, abból is csak 7 ember kapott egy fontot, sőt nemsokára sort kerített a vízholdó szamarakra is⁶⁾. Ragály pusztította, inség sanyargatta a császáriakat s pénzök is úgy elfogyott, hogy ú. n. szükségpénzeket kellett használniok⁷⁾; de kitartottak. Nem is bíztak a magyarokban. »Mint Aradnál, Piskinél és Kápolnánál

1) Ápril 29. azonban mégis volt ünnepség. A Szentháromság szobránál ekkor szentelték föl az 58. h.-z.-a. zászlaját. — 2) *Aradi Hírdető*, 87. *Lakatos*, I. 195—6. — 3) »Most — úgymond — az egész Bánátban, Aradmegyében s Isten tudja meddig, a sóhivatalnokok iszonyú csalásokat követendnek el.« *P. Napló*, 1850., 91. sz. — 4) *U. o.* — 5) 1) *Przyemsky* dandára $1\frac{1}{6}$ z.-a. honvéd, $\frac{1}{3}$ z.-a. krassói és torontáli nemzetőr, 1 század huszár, 6 hatfontos ágyú; 2) *Rákóczy* dandára: $\frac{1}{2}$ z.-a. honvéd, 2 sz. huszár, $\frac{1}{2}$ sz. bihari önkéntes lovas, 8 hatfontos; 3) *Nagy* dandára: $\frac{2}{3}$ z.-a. honvéd, $\frac{1}{2}$ sz. huszár, 13 ágyú; 4) *Bergmann* dandára: $1\frac{1}{6}$ z.-a. honvéd, 2 sz. huszár, 7 ágyú; 5) *Boros* dandára: $2\frac{1}{2}$ z.-a. honvéd, 1 sz. zarándi nemzetőr, 1 sz. huszár, 32 ágyú. 6) Az Erdély határán levő hadcsapat: $3\frac{1}{2}$ z.-a. honvéd, $\frac{1}{2}$ sz. huszár, 3 ágyú. Összesen 10 gyalogz.-a., 7 lovasszázad, 69 ágyú. *Horváth*, III. 140—1. — 7) *Gelich*, III. 312. *Margitay*, 100. *Lakatos*, I. 196. — 7) Amon Alajos hadnagy aláírásával 20 kros, Dietrich János főhadnagy aláírásával 11 frtos, Müller főhadnagyéval 5 frtos frott papírpénzeket használtak. Dr. *Réthy* László gyűjteményében vannak 10 kros papírpénzek is, melyeket Schwester Ferencz nyomtatott Aradon. A vörösréz pénzek 1, 3 és 6 kr. értékben forogtak; sőt fegyverszijkából vágott s lebélyegzett váltópénzeket is használtak. *Nummismatische Zeitschrift* (1876.), 278. *Lakatos*, I. 204. *Réthy*, Magyar papír- és szükségpénzek. Alföld, 1893., 11. sz.

— szolt máj. 15.-én Rukavina altbnagy a magyaroktól feladásra szólított temesváriakhoz, — ismét a csalás és árulás fegyvereivel harcolnak. Ma, mint akkor, testvéri jobbot kínálnak nektek, hogy azután orozva meggyilkolhassanak. Mi magunk tapasztaltuk ezt Aradnál¹⁾. Május 24.-én Berger újra bombáztatta, egyúttal pedig alkura szólította Arad városát, mely azonban többé nem akart egyezkedni. Sőt ugyanaznap még Temesvár alá is küldött 35 tüzoltót, holott Arad városára magára is hullottak a tüzes bombák²⁾. Harmadnap, ágyúgolyók sivitása közt, megalakult az aradi *vésztörvénytörvényssék*, melynek tagjait Boczkó fölterjesztésére a kormány még 18.-án kinevezte³⁾. A véstörvényssék a gyanúsak közül — kivált Temesből és Torontálból — hamarosan 114-et fogdosztatott össze, kik közül egyet halálra ítelt; a törvénysséket azonban már június 15.-én feloszlatta a kormány⁴⁾, melynek a nemzetiségek mozgalmaitól itt egyelőre nem volt oka tartania⁵⁾.

Május 31. Temesvár alól Vécsey *Baudis* József őrnagy által »embriségi tekintetből« és »a kelleténél tovább vitt nemzeti nagylelkűség« jeleként még egyszer megadásra szólította a várat. Az őrség a mellékelt hírlapokból meggyőződhetett ugyan, hogy segítségre nem számolhat, jún. 1. tartott haditanácsából azonban most is kijelentette, hogy »Arad várát alkotmányos császáranak és királyának minden tőle kitelhető erővel megtartja s azt utolsó csepp vérig védelmezi«; föltétlen megadására tehát nem számolhat sem a hadtest parancsnoksága, sem a törvénytelennek tekintett kormány. 3.-án Boczkó kormánybiztos és Baudis őrnagy borzasztó sorssal fenyegette az őrséget, ha igénybe nem venné a nemzet nagylelkűségét. »Azon várőrség — úgymond, — mely hadászati okokkal éppen nem igazolható vad dühében egy virágzó várost félig romba döntött, nem számíthat azon, saját fogalma szerént is szép dicsőségre, hogy a bástyákon vérezzen el.« Hősiességöket vadsággal homályosították ugyan el, mégis nagyon enyhe föltételeket ajánlottak az őrségnek⁶⁾.

¹⁾ *Gelich*, III. 309—310. — ²⁾ *Lakatos*, 197. — ³⁾ Elnöke *Biró* Imre, bírái Nagy Sándor aradmegyei főjegyző és Balázs Albert ügyvéd; közvádolója Náray Imre; jegyzője Thaisz Gyula; helyettes bírái Kristyóry László és Bogdánfy Gergely. *Közlöny*, 109. *Hazánk*, III. 88. *Hegyesi*. 137. Bogdánfyt Fekete Antal honvédfőhadnagy helyettesítette, Nárayt Bangó Péter, az Arad szerkesztője. — ⁴⁾ *Lakatos*, I. 197—8. *P. Napló*, 1852., 739. sz. — ⁵⁾ *Csanády* István őrnagyot június 9. ugyan Halmágnál megtámadta 4000 fölkelő, 3 órai harc után azonban szétverte őket. *Republica*, 2. és 4. sz. *Czetz*, Bem's Feldzug, 308. *Közlöny*, 135. *Hegyesi*, 147. — ⁶⁾ Biztosították a vezénylő tábornoknak s az összes főtiszteknek és családjaiknak életét, magánvagyonát. A főtisztek kardjaikat megtarthatják. Az altisztek és a legények leteszik a fegyvert s akik akarnak, magyar szolgálatba léphetnek; a többiek pedig a főtisztekkel együtt szabadon elvonulhatnak, Magyarország ellen azonban többé nem harcolhatnak. A várnak egész fölszerelését a magyar kormánynak adják át. E föltételeket a magyar nemzet becsülete biztosítja. Meggondolásra 3—9 napi időt engednek. Június 12.-én túl alkudozásnak nincs helye. Az őrség külön küldött útján személyesen győződhetik meg a fölszabadítás lehetetlen voltáról. Küldöttje helyett egy magyar tisztet adnak kezésül. *Gelich*, III. 568—573. *Feldzug*, 248—9. *Hazánk*, X. 66—70.

Erre az őrség mégis elfogadott annyit, hogy »az alkotmányos császár« parancsainak meghallgatására *Slach* és *Mader* Nándor kapitányokat küldi Bécsbe vagy Olmützbe, kik helyett két aradi polgártisztet kívánt kezesül. A vad düh vádját azonban visszautasította; kijelentette, hogy október óta ismételten fölhívta Arad városát semlegességre és leromboltatása csak magatartásának s a katonai rendszabályoknak szomorú következése. S talán több joggal lehetne vaddühnek nevezni azt, hogy a magyarok főképp a vár templomát és kórházait lövették. — Másnap (június 4.) a magyarok csakugyan beleegyeztek, hogy egy tiszt Olmützbe, egy másik pedig Temesvárra menjen. Ebben 5.-én Vécsey is megnyugodván, a vár-őrség részéről b. Berger Ferencz őrnagy, Lepkovszky mérnökkari százados és Dietrich főhadnagy, a magyarok részéről pedig Boczkó kormánybiztos és Duschek százados tárgyalták a föladás föltételeit s a Temesvárra menő Lepkovszky Vitalis és az Olmützbe menő *Slach* és *Mader* visszatértéig fegyverszünetet kötöttek¹⁾.

Míg odajártak, változás történt úgy Arad vármegyének, mint a városnak igazgatásában. Bohus főispán lemondott s utóda *Tomcsányi* József békésmegyei alispán lett, ki június 5. tartotta székfoglalóját, lelkes szavakban buzdítván a vármegye minden polgárát a szabadság és függetlenség védelmére. Jún. 11.-én Arad városa tartott tisztújítást. *Török* Gábor azon okból mondott le, mert miént kormánybiztos idáig sem-igen vehetett részt a város ügyeinek intézésében; helyettese, *Hajka* Dömötör pedig, ki a legsúlyosabb időkben valóban férfiasan állta meg helyét, azért távozott, mert május 29.-én orsz. táblai bíróvá nevezte ki a kormány. Helyökbe a város *Varjassy* János tanácsost választotta polgármesterré s *Horváth* Ádámot kapitánynyá²⁾. A közönség pedig június 19. megéljenezte kedvelt költőjét, *Sárosyt*, a vármegye szülöttét, ki a kiserdőben maga olvasta föl *Arany* Trombitáját, melyben emléket emelt az aradiak hősiességének is:

»A lelkes polgárok, kiknek párjok nincsen
S kikre minden magyar példaként tekintsen,
Borukat Ménesen vígabban nem szűrük,
Mint a minő kedvvel a bombázást tűrik.
Tűrik egész álló esztendőn keresztül
S kiállják a sarat nőstül, gyermekestül.
»Hadd vigye a manó — mondják, — mind a házat,
Csak szabadságunkat ne érje gyalázat!«
Én pedig azt mondom: a jó Isten adja,
Hogy legyen hazánknak mentül több Aradja!«

Ugyanezen napon tett jelentést a várban Lepkovszky, *Slach* és *Mader*, hogy az őrség fölmentést nem remélhet, mert császári csapatok alig vannak az országban. A haditanács június 20. kénytelen volt beismerni,

¹⁾ *Getlich*, III. 573—5. *Feldzug*, 250. *Szeremley*, II. 168. — ²⁾ *Lakatos*, I. 201—2.

hogy meglevő ágyúí és lövőkészlete rendszeres ostrom kitartására elegenden; a külműveket nem szállhatják meg, a fő körfal pedig rendszeres ostrommal nem daczolhat; már csak 2 hétre való eleségük van, kenyerek pedig csak 3 napra elég; fölmentésre nincs remény; a becsületes földadás megtagadása, az utolsó emberig való védelem folytatása s az őrség áttörésének megkísértése pedig arra vezethetne, hogy az őrség előre látható módon megsemmisül, s elveszt az állam 1400 kipróbált, derék és odaadó katonát¹⁾. Az őrség tehát június 24. alkudozni kezdett és pedig a június 3.-i föltételek alapján s június 28. mind a két fél a következő föltételekben állapodott meg²⁾:

A magyar kormány és a temesvár-aradi ostromló hadtest elősmeri Arad cs. és kir. őrségének hősiességét és tántoríthatatlan kitartását, melylyel ezt a várat 9 hónapig védelmezte s e katonai tulajdonságot az ellenségben is tisztelvén, a magyar nemzet kezessége mellett a várőrségnek tisztelettel teljes capitulatiot biztosít s azért törvényesen jótáll. A vár egész őrségének és lakosságának teljes bűnbocsánatot és büntetlenséget ad 1848. szept. 19.-től máig elkövetett minden tettéért s ott, vagy az ország más helyén szabadságot nyújt. A vár egész őrsége tisztességesen, teljes fölszerelésben vonul ki, felső- és oldalfegyverrel, fejenként 10 éles töltéssel ellátva. Magával visz 2 darab 3 fontos tábori ágyút, egy tele szerkocsival. Az uhlánusok feltűzött dsidával, a tisztek kivont karddal, zeneszó mellett mennek Új-Aradra, hol a legénység az őrmestertől lefelé szabad ég alatt leteszi fegyverét, mely a magyar kormány tulajdona marad. A tábornokok, törzs- és főtiszték azonban megtartják oldalfegyvereiket. A várban levő papság s minden magán várbeli lakos, a ki akar, szabadon távozhatik. Az összes tisztek írásban becsületszóval, a közemberek pedig esküvel kötelezik magukat, hogy Magyarországon hat hónapig nem harcolnak. Júl. elsejéig a vár összes hadi fölszerelését lelettár mellett adják át a tulajdonos magyar kincstárnak. A hadifoglyokat kölcsönösen kicserélik s egymás szökevényeinek bocsánatot biztosítanak. Az őrség az országon keresztül a legrövidebb úton megy Steyerországba s a határig a kormány tiszteletőrséggel és minden szükségessel ellátja. A várnak július elsején való átadására nézve az eljárást külön függelék szabályozza. A capitulatio tíz pontjának megtartásáért a nemzet s kormánya nevében az aláíró teljes hatalmú békekövetek kezeskednek.

Június 29. és 30. megtörtént a vár vagyonának számbavétele, mely szerint 66 ágyú, 2000 mázsa puska, 1500 puska, egy millió töltény,

¹⁾ *Gelich*, III. 575. *Guyon* beszéde az alkudozni kívánó őrség követeihez *Frey*nál, *Kossuth und Ungarn's neueste Gesch.* (Mannheim, 1849.) III. 146. — ²⁾ *Gelich*, 575—7. Az aradi vár feladására vonatkozó okmányok. *Alföld*, 1881. 242. sz., a hozzá való függelékkel együtt, mely *Gelich*nél hiányzik. A két egyenlően hangzó eredeti másolatból négy példányt a magyarok, hármat a vár megbízottai kaptak.

több ezer ágyúgolyó, 830 töltött bomba jutott a magyar kormány birtokába. De csak 8 tehenet, egyetlenegy itcze zsírt s 7 véka gabonát találtak a győzők. A katonák rongyosak voltak, a raktárakból előszedett keszhetd ruhákat viselték, s ebben a tekintetben nem volt különbség tiszt és legény között. »Valóban — úgymond az átvétellel megbízott egyik magyar tiszt, Margitay, — tisztelet- és szánalomteljes bámúlattal néztük a példátlan kitartás e martyr hőseit. Dicső példányképül szolgálhattak volna nekünk!« Június 30.-án megérkezett *Vetter* altábornagy és éjfélután (júl. 1.) Guyon s Vécsey tábornokok jelenlétében neki nyújtotta át *Berger* altábornagy a vár kulcsait. — Az őrség pitymallatkor az előírt módon vonult ki a várból s Új-Arad határán *Dobay* Ágoston alezredes 2 honvédszászlóalj élén négy ágyúval a vitéz ellenséget megillető tisztelettel fogadta s a fegyver lerakatása után Zádorlakon át a megszabott útvonalon elkísértette. Az őrség 595 tagja átlépett a honvédségbe. Temesvárt a honvéd tisztikar fáklyásmenetet rendezett a város legnagyobb ellenségének, de a hős katonák mintaképének, *Siliák* ezredesnek tiszteletére, ki e küzdelemben mindenét áldozatul hozta; és *Siliák* meglepve, mélyen meghatva mondott köszönetet nemes ellenségeinek¹⁾.

Ugyanazon tisztelet illette azonban a várost is; és *Vetter* altábornagy, midőn a nemzethez intézett kiáltványában örömmel tudatta, hogy »ott, honnan a pusztító elemek még nem-rég is rombolták a virágzó várost, most büszkén leng a magyar trikolor«, egyúttal kijelenthette, hogy »Arad városa kitüntetett ritka hazafisága s elszánt, minden vészszel bátran daczó állhatatossága kiérdemlé a nemzet háláját.« »Éljen a szabad hon! — végezte kiáltványát²⁾. — Éljenek Arad hős polgárai!«

Másnap e hős polgárok a város közgyűlésén lelkesülten fogadták *Vetter* kiáltványát, 14 tagú bizottságot küldtek *Boczkó*hoz, hogy ernyedetlen hazafiságáért s önfeláldozó munkásságáért, legkivált pedig február 8. tett szolgálataiért köszönetet mondjanak neki; köszönetet mondtak a vár ostromlónak, a honvédeknek és a nemzetöröknek s elhatározták, hogy felszabadulásukért 5.-én Istenáldó-ünnepet tartanak a Szentháromság szobránál. Egyúttal a tisztviselők a függetlenségi nyilatkozat értelmében mindannyian új esküt tettek le³⁾. Arad várának parancsnoka július elsején *Perczel* Miklós ezredes lett; mivel azonban az aradi hadparancsnokká kinevezett *Damjanich* rendeleteit teljesíteni vonakodott, *Damjanich* haditörvényszék elé akarta állítani és csak *Vörösmarty* Mihály kérésére állott el szándékától⁴⁾; június 3. már *Bergmann* József lett a vár ideiglenes, pár nap múlva pedig *Damjanich* tábornok annak végleges parancsnoka.

¹⁾ *Margitay*, 100—4. *Gelich*, 578. *Feldzug*, 252. *Honvéd*, 163. *Respublica*, 17. sz. *Lakatos*, I. 203—4. *Berger* 1850. nyugalomba vonult s 96 évre terjedő életét Sopronban 1864. ápril 2. fejezte be. — ²⁾ Gyűjteményemben. — ³⁾ *Aradi jk.* 865. *Lakatos*, I. 205. — ⁴⁾ *Szeremley*, II. 206., 255. *Horváth*, III. 334—5. *Gelich*, III. 812. *Gyulai*, *Vörösmarty* életrajza, 36.

III. A szabadságharcz leveretése.

Legfőbb ideje volt, hogy magyar kézre kerüljön Arad vára. A komáromi haditanácsban Bayer ezredes, Görgey tábornokának főnöke, már jún. 30. azt mutogatta, hogy legjobban cselekszik a kormány, ha vagy Komáromot, vagy Aradot választja székhelyéül, míg maga Görgey ez utóbbi helyett inkább Nagyváradot ajánlotta. Már július 6.-án a Balaton vidékét akarta hadműködésének középpontjává tenni Görgey; de Klapka meggyezte a haditanácsban, hogy ha nyujtani akarják a hadjáratot, az osztrákokkal való összeütközést el is lehetne kerülni. Míg a sereg zöme a Tisza vidékére vonúlna vissza, s Erdélylyel összeköttetésben az orosz sereg balszárnya ellen működnek, a sereg többi része a Maros mellett Aradra támaszkodva nyugodtan várhatná, mikor támadhat az oroszok és osztrákok egyesült hadaira¹⁾. Az oroszok beavatkozásának híre nagy nyugtalanságot okozott Aradon is, hol a július 5. tartott népgyűlés újból fegyverre szólította a polgárokat. A gymnasium, az iskolák s a Fejér-Kereszt termei fegyver- és gyutacs-gyártó helyekké alakultak át, Nagyváradról is Arad várába szállították a fegyvertárt, Arad várát pedig újból erősíteni kezdték²⁾.

Osztrovszky József és Török Gábor kormánybiztos július 5.-én intézkedett, hogy a radnai Maros-hajózási-intézetnek egyik hajója Szegedről, a kormány új székhelyéről, Aradra szállítsa Damjanich tábornokot, Arad várának új parancsnokát³⁾. Július 10.-én törött lábbal, de törhetetlen lélekkel csakugyan Aradra érkezett a tábornok, kit fáklyásmenettel fogadott a polgárság és a katonaság⁴⁾.

Damjanich a magyar szabadságharcz legnagyobb hőse; igazi forradalmi vérmérséklet. Alibunár, Lagerdorf, Szolnok, Bicske, Izsaszeg, főképen azonban Nagy-Sarló halhatatlanítja nevét. Hadtestét, a harmadikat, győzhetetlennek tartották; ebben szolgáltak a veressipkások, a 3. és a 9. zászlóalj. Egyideig a sereg fővezére volt Damjanich; de mint osztálytábornok szívesebben és hasznosabban működött. Ha lábát nem törí, talán más véget ér a szabadságharcz. Oroszlán-bátorságával s égő honszerelmével most Arad várába kellett zárkóznia. Két évvel azelőtt, 1847. aug. 30.-án Csernovics Emiliával még mint cs. és kir. kapitány esküdött meg Aradon⁷⁾, melynek sorsa, mint tábornoknak, most az ő kezében nyugodott.

Azonnal intézkedett a vár jókarban-tartásáról. Naponkint 6—700 munkás foglalkozott az erősség kijavításán. Arad-, Bihar-, Békés-, Temes-, sőt Heves- és Szabolcsmegyékben száz meg száz kocsi hordta az eleséget s a mindenféle fölszereléseket. Július 12.-én már Aradra érkezett a

¹⁾ Horváth, III. 208., 210., 230. — ²⁾ Lakatos, I. 205—6. — ³⁾ Török rendelete 2545. sz. a. Az aradi ereklye-muzeumban. — ⁴⁾ A beteg tábornokot ez időtől fogva *Matavovszky* Nándor, az aradi vár egészségügyi vezetője gyógyította. (*Matavovszky életrajza. Aradi Közlöny, 1894., 232. szám.*) — ⁷⁾ Az 590. lapon mellélt arczképe ez időből tünteti föl.

Lukács és Nyitrai alatt álló ruházati bizottság nagy készlete is. Kézi-
 ágyán vitette magát, vagy mankóján biczegve, Damjanich személyesen is
 ellenőrizte a vár ellátását s örvendve tapasztalta, hogy július végefelé

Damjanich János (cs. és kir. kapitány korában).

több mint kétezer emberre mindennél úgy el volt látva Arad, hogy több
 esztendeig tartó ostromot is kiállhatott volna¹⁾.

¹⁾ *Margitay*, 104—7., 110—1. Margitayt ezért maga Damjanich léptette elő mérnök-
 kari őrnagygyá. V. ö. *Gelich*, III. 633. *Lakatos*, I. 207.

A vár és város megszemlélésére *Kossuth* kormányzó Beöthy Ödön és Asbóth tábornok és több képviselő kíséretében július 17.-én érkezett Aradra. Honvéd tüzéri egyenruhában, Csernovics Péter házánál fogadta a tisztelgőket. A mint este, a beteg Damjanich látogatásából hazatért, a lelkesült nép fátylaszenével tisztelte meg. Simon Ignác városi főjegyző beszédére kijelentette, hogy Aradon a hazafiság azonos a haza iránt való hűséggel. Másnap, 18.-án, apróra megvizsgálta a várat s annak összes fölszereléseit; kirándult Temesvárra is, hol a hadtest fölött szintén szemlét tartott, de még aznap visszatért Aradra s a Csernovicsnál adott díszebéd után az estét ismét Damjanich társaságában töltötte. Csak 19.-én d. u. 2 órakor indult vissza Szegedre, hogy 21.-én jelen lehessen az országgyűlés megnyitásán¹⁾.

Jelenléte fölviillanyozta Aradot. *Ormos* Sándor főszolgabíró vezetése alatt egy aradi urakból alakított csapat júl. 17.-én az ő buzdításán lelkesedve indult Józszáshelyen át az erdélyi határokra s 23.-án Arad tanácsa hazaárulónak nyilvánított minden városi tisztviselőt, ki augusztus elsején esküt nem tenne az ország függetlenségére. Javában folyt az újabb honvédzászlóaljok szervezése is. Az erdélyi újonczokból a 135., s a hátszegi katonai kerület újonczzaiból a 136. zászlóaljat Aradon alakították meg²⁾. Minden oda mutatott, hogy a nemzet nagy küzdelmében Arad táján lesz a döntés. Július 30. már a kormány is Aradot választotta új székhelyéül; az országgyűlés, Szegeden elnapolván magát, elhatározta, hogy üléseit Aradon folytatja, hová a képviselők egy része azonnal el is indult; július 31.-én a kormányzó már Aradról keltezve tette közzé haditudósításait s ugyaneznep Dembinszky haditanácsa kimondta, hogy Arad felé vonul vissza, mire azután Görgey is parancsot kapott³⁾.

Augusztus elsején Azary honvédkapitány azzal a hírrel lepte meg Arad városa közgyűlését, hogy a kormány tagjai aznap d. u. 4 órakor Aradra érkeznek⁴⁾. Az a 45,000 golyó, a mennyit Berger kilencz hónap alatt szórt Aradra, együttvéve sem okozott nagyobb riadalmat. Ha csak arról lett volna szó, hogy újra ellenséget lát Arad és szenvednie kell megint, a megdöbbenést férfias elhatározottság váltotta volna föl. Így azonban mindenki tudta, ha nem beszélt is róla, hogy a délkeletre vonuló kormány voltaképen fut, hogy a haza végveszélyben van s hogy a döntés is itt lesz valahol, ezen a vidéken. *Kossuth* kormányzó s *Aulich* hadügy-miniszter a kitűzött időben csakugyan megérkezett s a várba⁵⁾, *Horváth* Mihály csanádi püspök s vallás- és közoktatásügyi miniszter pedig a Bohus-házba szállt; a többi miniszter 2.-án érkezett Aradra, s *Dusчек*

1) *Margitay*, 111. *Lakatos*, I. 207—8. — 2) *Gelich*, III. 697. — 3) *Közöny*, 163. *Horváth*, III. 338., 368. — 4) *Aradi jk.*, 1181. sz. — 5) *Kossuth* a vár egyik kazamatájában azt a vasajtós, vasrácsos két szűk szobát foglalta el, melyben az ostrom alatt Berger lakott. Családja Világosra, Bohusékhöz húzódott. *Jókai*, Emlékeim, I. 56.

pénzügyminiszter a pénzjegy-sajtót is ide, a vármegye házába költöztette¹⁾. Damjanich a vele beszélgető képviselők előtt ezen a napon még Görgeyt nyilvánította a legbecsületesebb hazafinak, ki egyedül mentheti meg a hazát. Augusztus 3.-án Aradon első és utolsó tanácskozását tartotta a képviselőház. A miniszterek közül csupán Vukovics, Horváth és Csányi jelent meg. Egyikök sem felelt arra az interpellator, igaz-e, hogy a kormány tárgyalásokat folytat az ellenséggel. Csak Hajnik Pál rendőrfőnök válaszolt annyit, hogy a kormány erre nézve a hivatalos közlönyben fog nyilatkozni; egyébként pedig kijelentette, hogy a ház mostani székhelye biztosítva van²⁾. Másnap Kossuth a debreczeni csatavesztés és az osztrák sereg márosvidéki előnyomulásának hírére már hajnalban útasította a Görgey táborában levő kormányképviseleket, hogy mivel Magyarország a Habsburg-házzal sohasem egyezkedhetik, s mivel a nemzet ereje még elég tekintélyes arra, hogy szükség esetén Keletet lázadásba borítsa, alkudozzanak az iránt, az 1848. évi törvények alapján miként lehetne Magyarország élére az orosz dynastiát állítani? Kijelentette azt is, hogy mivel a szőregi csata után Aradnak nincs fedezete, meglepetések ellen 24 órára sem biztosíthatja a képviselőházat³⁾. Ez a felelet ugyan nem jelent meg a Közlönyben, melynek aug. 5—11. közt mindössze csak négy számát nyomatták ki Aradon⁴⁾, de annyira meglepte a képviselőket, hogy, Görgeyvel óhajtván találkozni, Nagyvárad felé futottak. Lefoglalták még azt a 200 kocsit is, melyre Duscheknek szüksége volt, hogy a pénz-sajtót s az államkincstárt a várba szállítsa. Bajza, Vörösmarty, Nyáry, Jókai Simándon találkozott a Várad felől menekülővel. Kölcsönösen itt értesültek a szőregi s a debreczeni csatavesztésről. Némelyek visszafordultak Aradra, hol a képviselőházból jóformán csak Palóczy korelnök maradt a helyén s itt akarták bevárni az események fejlődését.

Egy szemtanú szerint⁵⁾ »a város tele volt menekültekkel. Minden osztályból levő kompromittáltak itt gyülekeztek össze; követek, kormánybízottok, hivatalnokok, fegyvergyárok, főszerelések személyzetei; hírlapírók, papok, kiket Haynau vérbosszús kiáltványai s a szibériai éjszakákról való hagyomány a kétségbeesés e végpontján összehozott.« Most már nem fizették az állam hivatalnokait; a bankjegyek kétséges hitele mesés drágaságot okozott.

Ilyen zűrzavaros körülmények közt történt, hogy augusztus 4.-én a minisztérium Aradot jelentette ki a magyar kormány székhelyének⁶⁾.

¹⁾ *Egyetértés*, 1888., 225. C. K., Még egyszer a Kossuth-bankók clichéi. U.-o., 310. *Lukács Béla, Az 1848—9. pénzügy. B. Helfert*, Nummism. Ztg. VI—VII. *Törs K., Duschek életr. Vasárn. Újság*, 1880., 1. sz. — ²⁾ *Hazánk*, XI. 320. *Szülgyi*, Forrad. napjai, 107. — ³⁾ *Kemény Zs. a P. Naplóban*, 1867., 221. *Hegyesi*, 216. *Jókai*, Emlékeim. I. 55. Jókai ezt 8.-ára teszi, de hibásan. — ⁴⁾ A 163—166. számot. Teljes gyűjteménye Wallfisch Ármínál Aradon. — ⁵⁾ *Jókai*, u.-o. 55—7. — ⁶⁾ *Szövege a Közlönyben*, 163. sz., aug. 5. és *Gelichnél*, III. 827—8.

»Harcias viszonyok közt — úgymond, — a kormány nem kötheti székét egyes helyekhez. Valamely helyet azért védeni, hogy ott a kormány bizton lehessen, annyi volna, mint a hadakozást nem főleg hadi érdekek nyomán folytatni. A kormány helyet foglal a haza egy vagy más pontján, mert a hadviselés következtében lőn azon hely biztossá. Így a kormány székelése nem akadály, nem terhe a hadjáratnak. Állandó székelése a nemzeti hatalmaknak csak a győzelem kivívásának, csak a háború befejezésének lehet eredménye. Előbb követelni a kormány székelésének állandóságát, annyit tenne, mint követelni, hogy az eredmény azokat megelőzze. Hadviselési szempontok tették szükségessé, hogy a kormány székhelyét Budapestről Szegedre tegye át. Most ismét, midőn vitéz seregeink a Tisza partjainál is vőnek állomást, hasonló tekintetek kívánják a kormány helyének megváltoztatását.« Az Aradra-költözés hírladása után kijelenti, hogy »a helyváltoztatás nem változtat semmit a kormány munkásságán s minden vidékre egyaránt terjedő gondosságán. Azon kormány, mely a népnek szülötte, mely attól kölcsönzi erejét, kitartását, feláldozó jellemét. — jól érzi, hogy az Magyarhon határai közt mindenhol egy hős nép megtörhetlen erejének erős alapján áll; tudja, hogy a közös szabadság és függetlenség nevében kiadandó rendeletei — bárhol keljenek is, — tisztelettel s engedelmességgel lesznek fogadandók. Egyetértés, kitűrés és erős akarat! S fáradsalmaink sikere nem lesz kétséges. Így kiérdemeljük a szabadságot, melyet fáradságos munka nélkül meg nem ad az Ég soha. Éljen a Szabadság! Éljen a Haza!«

Augusztus 5.-én a minisztérium már Görgey seregét is Aradra rendelte s 6.-án a radnai Maros-hajózási-intézettől bekívánta a Marost Erdélytől Szegedig feltűntető 57 darab szelvényt, mi azt sejtette, hogy e vonal védelmét tűzi ki föladatául¹⁾. A bankógyárat azonban már Lugosfelé költöztette a kormány, mely értesült, hogy Schlick 4.-én Makóra, előcsapata pedig Apátfalvára érkezett, míg Dembinsky a szőregi sánczok feladása után Arad helyett más irányban vonul vissza. Kossuth Bemét, mint új fővezért, nyomban Magyarországra, Dembinskyt, Görgeyt és Vécseyt pedig hadaikkal Arad alá rendelte s hogy a közlekedésen könnyítsen, Aradnál a Maroson még egy harmadik s Lippánál két új hidat veretett. Vécsey Temesvár alól (aug. 7.) csakugyan előre küldte 98 ostromágyúját, melyek közül 30-at úgyis Aradról kapott, ő-maga azonban Kis-Becs-kereknél, Temesvár közelében egyesült Dembinskyvel, hogy vele együtt várja be Görgeyt²⁾. Görgey Komáromtól Nagyváradig július 13.-ától aug. 5.-éig 24 nap alatt 480 kilométernyi útat tett meg s keresztültörve az oroszok hadművelete benső körét, 11 jobbadán kemény ütközetet vívott. De csak négy nap alatt tette meg a Váradtól Aradig 127 kilométer hosszú útvonalat. Előhada Nagy-Sándor Józseffel 9.-én érkezett Aradra, melynek várparancsnokává azonnal *Schweidel* József tábornokot nevezte ki a kormány³⁾; másnap, 10.-én megjött Görgey is, egy nappal azután, hogy Bem és Dembinsky elvesztette a temesvári csatát. Ha idején értesülhet arról, hogy Dembinsky Temesvár felé vonul vissza, három lovas had-

¹⁾ *Horváth*, III. 387. *Aradi ereklyemuseum*. — ²⁾ *Horváth*, III. 387—9. *Kossuth* 9827. sz. rendelete a radnai hajózási intézethez az aradi ereklye-muzeumban. Vécsey ágyúiból csak kevés juthatott Aradra; aug. 9.-én az ellenség 4 ágyút, 260 társzekeret, 82 lovat s 280 embert elfogott. *Gelich*, III. 385. — ³⁾ Eredetije a Schweidel-családé.

osztálya talán már 8.-án biztosíthatja Arad és Temesvár közt az összeköttetést, 9.-én ellensúlyozhatja az osztrákok balszárnyát s 10.-én, gyalog hadosztályai megérkezéssel, támadólag léphet föl az osztrákok ellen; hiszen akkor még négy napi járőföldre voltak az oroszok! Meghiúsult Bemnek az a terve is, hogy 9.-én az ellenséget Kis-Becskerek alól elvervén, este Aradra vonúljon s ott a várra támaszkodva, Görgeyvel egyesülten várja be az ellenség támadását. Bem kezdte, de megsebesülésével Dembinsky folytatta és vesztette el a temesvári csatát. »Mindezek után — írja Görgey — csupán három lehetőség állt előttem: vagy egy reménytelen viadal az engem mindenfelől környező ellenséges hadseregekkel; vagy Orsova, vagy pedig . . . Világos.« Pedig még mindig az ő (III. és VII.) hadteste volt a legszebb a magyar seregben. Alig ért Aradra, Kossuth azonnal minisztertanácsot tartott s ebbe Görgeyt is meghívta. A büszke vezér kijelentette, hogy nem fog Bemnek engedelmessé válni, mert nem követhetné őt Erdélybe, hová — csatavesztés után — bizonyosan vonúlna. A nép roskadozik már a háború terhei alatt, a hadsereget kellően ellátni lehetetlen, a hadjáratot tehát be kell fejezni. A kormány minden áron alkudozzék s először is a függetlenségi nyilatkozatot vonja vissza. Ha az orosz nem akarna tárgyalásokba bocsátkozni s ha ő — a Maroson átkelve — vissza nem verhetné az osztrákokat, nem fogja a siker reménye nélkül összelövetni seregét, hanem az orosz előtt lerakja fegyverét. S Vukovics kérdésére kijelentette, hogy igenis elfogadná a dictaturát, ha azt maga az országgyűlés ajánlaná föl neki. A maga részéről Kossuth kormányzó nyomban följajánlta s arra kérte, szövegezné az oroszokkal való békealkudozások alapföltételeit. Görgey, ki Pöltenberg útján már egyenesen érintkezett az orosz fővezénnyel, azzal vágta ki magát, hogy ily fontos dolgot nem lehet csak úgy, könnyedén elintézni s hogy már ma kell intézkednie seregének Temesvár alá indítására.

Nagy-Sándor Józsefet már reggel 4 órakor Temesvár felé küldte. Schlick tábornok azonban Német-Ság és Új-Arad közt útját állta s hátrálásra kényszerítve, este már megszállta Kis-Szent-Miklóst s a vár megszállására készült. Jellemzi a viszonyokat, hogy Görgey csak ekkor, Kossuth pedig csupán másnap hajnalban értesült a temesvári csata elvesztéséről¹⁾.

Augusztus 11.-én most már a minisztertanács Kossuth felszólalására az oroszokkal való alkudozás folytatását Görgeyre bízta, őt az összes nemzeti haderő főparancsnokává nevezte ki s föltétlenül felhatalmazta a béke megkötésére. Délben — Görgey kívánságához képest — a minisz-

¹⁾ Görgey, *Mein Leben und Wirken*, II. 378—386 és *Gazdátlan levelek*, 46. *Gelich*, III. 830—847. és *Hazánk*, II. 296—311. *Jókai és Mészáros Emlékiratai*. *Horváth*, III. 389—406. *Szemere Munkái*, III. 17—40. *Hegyesy*, 219. *Szeremley*, II. 291—5. *Görgey István*, 1848—49-ből. III. 490—4. *U.-ő*: Még egyszer Kossuth és Görgey. *Budapesti Szemle*, 1881. május, 183—4. *Hentaller*, *Görgey mint politikus* (1889.).

terek tudtával, de a minisztertanács megkérdezése nélkül, Kossuth a maga s a minisztérium nevében a kormánytól visszalépett s a nemzet intézkedéséig a legfőbb polgári és katonai kormányzatot Görgey Arthur tábornokra ruházta át. Azután szárnysegédével, *Asbóth* Sándorral mindjárt üveges hintájába ült s elhagyta a várat, melynek kapuit Damjanich azonnal becsukatta s egész zászlóaljoknak dolgot adott, hogy a vár udvarán felhalmozott óriási hadikészletet elrakosgassák¹⁾.

A miniszterek s a képviselők nagy része is menekült. Nyáry Pál fölszólítására csak egy kis csapat képviselő maradt Aradon, hogy nyílt homlokkal várja a jövődőt. »Ott ültek sorban a piacon, a fal mellett, a boltok lépcsőin, a puszta földön, búsan, szótlanul. Nekem — írja Jókai²⁾ — a római senatus jutott eszembe, mely a gallusok jöttekor a forumon sorban ülve várta be az ellenség bosszúját.« Este 9 órakor jelent meg Kossuth kiáltványa, egy órával később a Görgeyé, melyben tudatta, hogy a katonai hatalom mellett ideiglenesen a polgárit is átvette. »Az események — szól — rendkívüliek és a sorsnak csapásai súlyosak. Ily helyzetben előleges kiszámítás lehetetlen. Egyedüli tanácsom s kívánságom, hogy lakjaitokban békésen megvonulván, ellenszegülésre vagy harcra még azon esetben se keveredjete, ha várostokat az ellenség megszállaná; mert a személy- és vagyónbiztonságot legtöbb valószínűséggel csak úgy fogjátok elérhetni, ha házi tűzhelyeiteknel polgári foglalatosságaitok mellett békén maradtok. Polgárok! Mit Istennek megfajthatetlen végzése reánk fog mérni, tűrni fogjuk férfias elszántsággal s az öntudatnak azon boldogító reményében, hogy az igaz ügy örökre veszve nem lehet«³⁾. De már akkor megírta Rüdiger orosz tábornoknak, hogy lemondván az ideiglenes kormány, mely az oroszok beavatkozását okozta, ő-maga pedig a tovább való vérontást hasztalannak és az országra vészhozónak tartván, föltétlenül lerakja fegyvereit az oroszok előtt; azonban inkább kétségbeesett harcban semmisítetteti meg magát, mint hogy az osztrákoknak hódoljon meg. Kéri tehát, hogy mivel ő másnap Világoson át Nagyvárad felén nyomul, seregével álljon az övé s az osztrákoké közé, hogy ez utóbbiaktól elválaszsa.

Tervét a 60-nál több törzstisztből álló haditanács is helyeselvén, s Görgey azt Damjanichsal is közölvén, az aug. 11.-ről 12.-re forduló éjjel az összes mezei hadak elhagyták Aradot. A VII. hadtest este 9-kor, a III.

¹⁾ A mintegy 3 millió frt értékű készletet Nyitray József csak kevéssel azelőtt hozta Aradra s megakadályozta, hogy Lukács Sándor kormánybiztos a Marosba sülyesztesse, mert a hét hadtest közt akarta szétosztani. A készlet azonban Araddal együtt csakhamar az osztrákok kezébe került. *Honvéd*, 1869., 348. *Margitay*, 126—7. — ²⁾ Emlékeim, I. 85. — ³⁾ *Honvív*, III. 405—28. *Szemere*, Batthyány, Görgey und Kossuth, II. 115—8., III. 69., 131. *Görgey*, Mein Leben, II. 386—7. *Jókai*, 79—85. *Hazánk*, VII. 97—9. *Székely* József a Vasárn. Újságban, 1881., 210. *Hegyesi*, 220—4. *Szeremley*, II. 291—6. *Pesti Napló*, 1850. 18. sz. *Lakatos*, I. 211—5; *Gelich*, III. 848—55. *Arad és Vidéke*, 1883., 84. sz.

A Bohus-kastély Világoson.

éjféletán s az I. reggel 4-kor indult Világos alá. Reggel 10 órakor az arad-pankotai út mindkét oldalán már Világos alatt állt a sereg¹⁾. Arad városának tanácsa pedig Új-Aradon még 12.-én d. e. megjelent *Schlick* tábornagy előtt s bejelentette meghódolását, mire egy csapat császári katona azonnal megszállta a várost²⁾.

Világoson Görgey a maga törzskarával Bohus János kastélyába szállt. Vele volt Csányi és Duschek miniszter is, kit Radnán a menekülő Kossuth már előtte való nap útasított, hogy Görgeyhez vigye az állam arany- és ezüstkészletét³⁾. A készpénzt Danielis főhadbíztos azonnal elfizette a jelentkezőknek; Duschek őrizete alatt csak a ki nem vert arany- és ezüstrúdák maradtak. Délben megérkezett néhány kozákkal s Görgey hadiköveteivel (Bethlen Gergely, Esterházy István és Schmidegg Kálmán grófokkal) Froloff orosz tábornok, ki hírül hozta, hogy — Rüdiger biztosítása szerint — osztrák seregek nem lesznek jelen a fegyverletételnél s hogy Paskievics herczeggel együtt irántuk nagylelkűségre fogja kérni a czárt. Görgey s Froloff azután hosszasan tárgyaltak együtt⁴⁾.

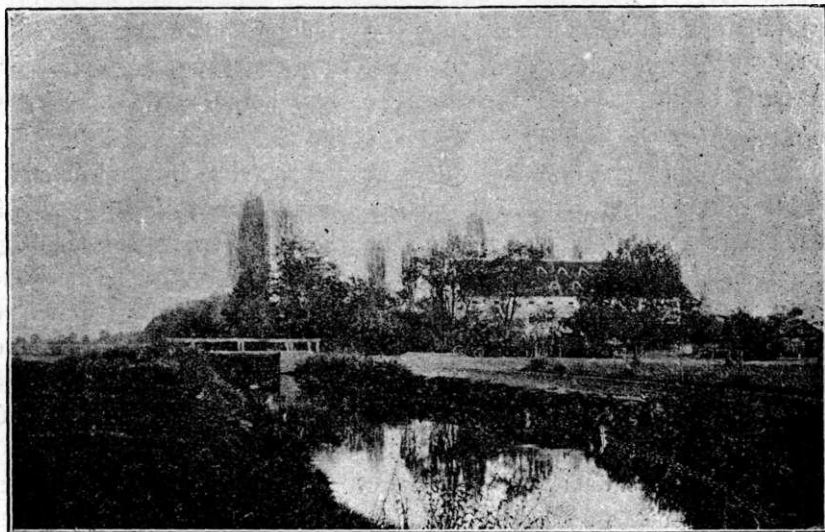
Míg Froloff távozta után Görgeynek a kastélyban Irányi Dániellel és Zambelly alezredessel volt heves jelenete, azalatt délután 5 órakor hírül hozták, hogy a tábor is lázong, mert az oroszok előrenyomulásának gátolására semmi sem történik s árulást gyanít. Görgey azonnal megjelent mintegy 40 tagból álló táborkarával s előbb a gyalogoknak, azután pedig a huszároknak adta tudtára, hogy holnap föltétlenül leteszi a fegyvert. Kiss Ernő tábornok, Zerdahelyi ezredes s több tiszt valósággal zokogott, a legénység azonban megéljenezte a távozó dictatort, ki maga is úgy nyilatkozott, hogy »lesznek, kik árulást gondolnak; s a história is ki tudja, mit fog mondani!« Csak azután gondolt irtóztatós helyzetére a legénység. Egymás nyakába borútlak, úgy búcsúztak egymástól a vitézek. Emlékeket szaggattak a zászlókból, melyeket egy év alatt rongyokká tépett a sok viszontagság; a tüzérek káromkodva dobták tűzbe készletöket, a gyalogok ellövöldözték éles töltéseiket, a huszárok egyrésze leszúrta, vagy világgá kergette lovát, ketté törte kardját, vagy főbe lőtte magát. Mások azzal a kalandos gondolattal foglalkoztak, hogy a világosi vár romjai közé

¹⁾ *Asbóth* emlékiratai, I. 125—6. *Görgey*, II. 403—4. *Görgey István*, III. 555—6. *Lapinsky*, *Feldzug d. ung. Hauptarmee*, 179. *Szemere*, II. 121. *Gelich*, III. 855—9. *Hazánk*, II. 311—4. — ²⁾ *Lakatos*, I. 216. — ³⁾ Howiger osztrák ezredes aug. 12.-én Radnánál átkelt a Maroson s több társzekeret Lippa felől visszatérésre kényszerített. Az államkinccseket azonban Görgey akkor már külön fedezettel hozatta vissza; az pedig esze ágában sem volt, hogy Radna felől keresse a Dembinsky seregének romjaival való egyesülést. Bem ugyanaznap maga is Radnán értesült Kossuth lemondásáról, meneküléséről s Görgey dictatorságáról, mire ismét visszatért Lugosra. *Czecz* a Honvédben, 1868., 377. *Szeremley*, II. 291. — ⁴⁾ Az étteremből jobbra nyíló szobában, hol ezüst lemezes felírral van megjelölve az az asztal, melyen a fegyverletétel módoszatait aláírták. E szoba képe: *Varga Ottónál*, *Vértanúk* Albuma, 99.

vonólnak s onnan majd csak keresztül vágják magukat. De ezt is abba-hagyták. Egész nap szólt a trombita, pergett a dob, folyt a dorbézolás, a szilaj nóta s mindez a búfelejtető egy-egy rettenetes káromkodással végződött!). A falak közt sírva-vígadó athénieknek akadt Thukydidesök; a világosi szomorú napok festése még mesterére vár.

Ezen a rettenetes éjszakán még egy orosz követ jött Görgeyhez, tudatva, hogy Rüdiger helybenhagyta a fegyverletétel módozatait s kozákjai Szent-Annától Simándig helyezkedtek el; lovasságának zöme Kisjenőig nyomult előre, a gyalogságé pedig Nagy-Zeréndnél áll.

Augusztus 13.-án hétfőn délelőtt 10 órakor, ugyanakkor, mikor Arad tanácsa Te Deumra ment a minoritákhoz, Görgey s alvezérei sírva ülel-

A szöllösi malom. (A fegyverletétel helye).

ték meg egymást a Bohus-kastélyban; azután lovaikra pattanva, a sereggel Szöllös felé indultak. A csatorna hídjánál, a szöllösi múmalomnál találkozott egymással a két vezér, Görgey és Rüdiger gróf. Az orosz vezér átvette a tisztek kívánságainak jegyzékét, a hadseregről szóló kimutatást és megengedte, hogy a tisztek megtarthassák fegyvereiket s magánvagyonukat, mire azután Görgey a csatorna hídjáról elrendelte seregének fölvonulását. A malom-csatorna hídján átkelt s a csatorna és Szöllös közt két harczvonalban búcsútisztelgés után fölállítva, a gyalogság gúlákba rakott fegyverekkel, a huszárok lovaik mellett gyalog, a tüzérek ágyúik-

¹⁾ *Székely*, A világosi fegyverletétel. Vasárn. Újság, 1881., 210—4. *Varga*, 97—102. U.-o. *Bohusné* naplójának töredéke. *Asbóth*, I. 137. *Bericht über die Kriegsoperationen der russ. Truppen*, III. 73. *Görgey*, II. 419—21. *Gelich*, 860—4.

tól külön várták Rüdigert. 11 tábornok, 1426 törzs- és főtiszt, 23,163 gyalog, 4830 lovas, 2551 tüzér, 352 hídász és szekeres, összesen 32,314 vitéz került az oroszok fogságába. 64 zászló, 144 ágyú, 28,063 ágyú-, 34,500 puska- és 42,700 pisztolygolyó, 20,395 puska, 3235 pisztoly, 6783 kard, 13,848 tölténytáska stb. lett a hódolatok zsákmánya¹⁾. Mind semmi ahhoz képest, hogy Magyarország, mint Paskievics Erivanszkij fővezér jelenthette, immár ott feküdt a csár lábainál!

Mire a nap lement, valóban mindennek vége volt. Anrep orosz tábornok több ezer emberrel még aznap Zarándra s másnap Kis-Jenőre kísérte a fegyvertelen magyarokat, kik közül útközben sokan megszöktek. — A tisztek és polgárok, kik a magyar táborban kerestek menedéket, ugyanakkor fedezet nélkül mentek Kis-Jenőre, hol Rüdiger megvendégelte Görgeyt s néhány főbb tisztjét, s egyelőre még meghagyta a tisztek kardjait. Erre a meglepő bánásmódra utalva, Kisjenőről Damjanichot is figyelmeztette Görgey, hogy a vezéreknek nincs más kötelességök többé, mint megkímélni további szenvedésektől a szegény, sokat szorongatott hazát. A vár átadása iránt nem alkudozhatik vele az orosz fővezérlet; de Paskievics herczeg azt hiszi, a várórség bizalmát kiérdemelhette azzal a bánásmóddal, melyben Görgey seregét részesíti; s ha alkudoznék, lehetetlen volna orosz csapattal kiszorítania az osztrák bekerítő csapatot, a mi könnyen megtörténhetik, ha a várakat parancsnokaik föltétlenül adják át az oroszoknak. »Neked — végezte — mint a vár parancsnokának, nem lehet sem parancsolnom, sem tanácsolnom; legfeljebb kérem szabad, hogy szívedet inkább a humanitásnak, mint a dicsvágnak nyisd meg.« Aznap este 9 órakor Damjanich még elsütetett egy ágyút az osztrákok újaradi előőrseire, ezzel felelvén Schlicknek, ki feladásra szólította őt. »Egy kozáknak átadom — szólt —, de az osztrákok ellen halálomig védem.« Másnap, 15.-én, csakugyan két követet küldött *Buturlin* orosz tábornokhoz, ki a maga részéről is kérte, kövesse Görgey tanácsát s a magyar hadsereg legnagyobb részét, mely »becsülésre méltó önmegtagadással kívánt véget vetni a szerencsétlen Magyarországot pusztító s tovább folytatva, még nagyobb inséget szülő polgárháborúnak.« Már Rüdiger kijelentette Damjanichnak, hogy csak föltétlenül hódolatot fogadhat el s ezt most Buturlin is ismételte, csupán arról biztosítván őt, hogy a csapatot Görgey seregével hasonló bánásmódban részesítik; a tökéletes bocsánat kieszközlését azonban — nem lévén osztrák alattvaló — nem vállalta magára. Megígérte, hogy a tisztek megtarthatják fegyvereiket s hogy

¹⁾ *Görgey*, II. 422. *Rüstow*, II. 369. s köv. *Asbóth*, 141. *Bohusné* naplója, Budapesti Újság 1890., 6. *Ostenkorff* a Vasárn. Újságban, 1887., 151. *Bericht*, III. 75—9. *Gelich*, III. 864—6. *Varga*, id. h. *Temes*, M. Emléklapok, 1850., 129. *Havi*, Emlékezés Világosra, Aradi Utasító-naptár, 1862., 40. *Hóke*, Főv. Lapok, 1875., 184. *Nemzet*, 1885. 1. sz. *Hentaller*, Görgey mint politikus. *Görgey* István, III. *Kőrösi* Sándor, Visszaemlékezés Világosra. *Nemzet*, 1888., 243—7. sz. *Fehér* Miklós, Die Tage von Világos. P. Lloyd, 1888., 28.

magánvagyonuk elszállítására kocsikat rendel a várba. Erről értesülve, Temesvár alól Haynau fővezér ingerülten útasította Schlicket, vegye ostrom alá a várat, mire 4 osztrák ezred Új-Arad felől zeneszó mellett szállt táborba az aradi temető mellett. Szándékától Haynau csak az oroszok fenyegetésére állt el. Schlick mérséklete nélkül azonban Arad alatt aligha nem gyönyörködik a világ a szövetségesek összeütközésében. Augusztus 17.-én d.-u. 5 órakor Buturlin tábornok huszárjai és Chruleff kozákjai elállották a Maros hídja táját, s megszállták a vár környékét. Damjanich bejelentette föltétlen megadását. Este hét órakor az oroszok sorfalai közt Kossuthot éltetve vonúlt ki az őrség, a tisztek karddal az oldalukon. Az oroszoknak legjobban tetszett a gyutacskészítő kis fiúk százada. Damjanich tábornok saját kocsiján vonúlt ki s kevéssel 8 óra után az utolsó társzekér is elhagyta a várat, melyben 3768 ember adta meg magát 143 ágyúval, 2—300 várágyúval, 6 hónapra való eleséggel és porkészlettel, a bankjeggyárral stb. A mint azután a simándi útra értek az oroszok, hogy Paniutin tábornok lovas csapatának fedezete alatt foglyaikat Nagyváradra kísérik, az a két osztrák század, mely már délután 3 óra előtt fölállott Arad városában, a hajóhídon át bevonúlt az üres várba s azt birtokába vette. Első dolga volt, hogy lefűrészeltesse a vár kapuja fölött lobogó nemzeti zászlót. Másnap a vár fokáról 101 ágyúlövessel üdvözölte az uralkodó születése napját s este fényesen ki volt világítva a város, melynek tisztikarát, Heim polgármester elnöklete alatt, azonnal megalakította Majthényi László cs. biztos¹⁾.

Ugyanaznap a világosi foglyok is elhagyták már Aradvármegye területét Nagy-Zeréndnél, hogy 23.-án Sarkadon és Gyulán át ismét Aradra hozzák s az osztrákoknak adják át őket. Ezalatt, Facsétról jöve, aug. 16. *Vécsey* gr. tábornok és *Molnár* ezredes vezetése alatt Soborsinnál Bem seregének romjai (mintegy 8000 emberrel) szintén átkeltek a Maroson. Egy szemtanú²⁾ a berezinai átkeléshez hasonlítja ezt a jelenetet. Sok ágyú, kocsi és ló veszett a vízbe. A túlparton a tüzérek felrobbantották a puskaoros ládákat s a gránátokat és a legénység egész éjjel lövöldözött, hogy mentül kevesebb készletet kelljen majd átadnia az ellenségnek. Másnap Radna felé fordúlt *Vécsey*, de Tótváradnál megtámadtatván, Baja irányában hegyútiakon át vezette seregét a móczoktól kirablott Buttyin felé. A legénység elhajigálta fölszereléseinek nagyobb részét s beszegezve, a mélységbe dobta azt a 76 ágyút, melyet már nem vihetett tovább. Aug.

¹⁾ *Feldzug*, 371., 414. *Fritz* Gusztáv a Galignani's Messengerben 1849. december 1. *Buturlin* nyilatkozata Varsóból 1850. márcz. 6. a Pesti Naplóban, 1850., 18. sz. *Asbóth*, 6. 143. *Lakatos*, I. 217. *Frey*, Kossuth. III. 176. *Görgey*, II. 435—6. *Presb. Allg. Ztg.* 1849., 4. sz. *Bericht*, III. 81—4. *Szeremley*, II. 313—4. *Vassilko* Illés a Pester Lloyd egyik régiebb számában. *Margitay*, 116., 128—135. — ²⁾ *Pataky* Antal főhadnagy, Hazánk s a Külföld, 1868., 443.

18.-án ért Buttyinba, hol a Borosjenő felé vezető út két szélén állt föl s éjjel felé a császár születése napjának ünnepén a nagy múmalom és két magtár felgyújtásával rendezett kivilágítást. Másnap Borosjenőre vonult a sereg s Görgey fegyverletételéről értesülve, Kaufmann orosz tábornok előtt a nagy vendéglő udvarában Vécsey d.-e. 11 órakor föltétlenül lerakatta katonáival a fegyvert s 20.-án a tisztek is átadták kardjaikat. Így 505 tiszt, 7443 közlegény s altiszt, 8 zászló, 2 ágyú s 400 darab fegyver került az oroszok kezébe. A foglyokat aug. 21.-én lóháton és kocsikon indították útnak Nagy-Zeréndre, hol a tiszttartó háza előtt orosz zenekar játszott. Kisjenő felé csak egy részök folytatta útját, a többit Sarkad, majd — 22.-én — Gyula és 23.-án, a többivel együtt, Arad városába kísérték¹⁾.

Haynau tábornoszernagy Temesvárról Aradra már aug. 21.-én áttette főhadiszállását; ő-maga a Heim-házban foglalt lakást, mely előtt most már naponkint térzene szólt. Mindjárt másnap főbelövette Ormai (Auffenberg) Róbert ezredest, kit azután az aradi vértanúk egész sora követett. 23.-án s 24.-én Gyuláról Aradra hozták az összes foglyokat s 434 szekéren a lerakott fegyvereket. A tiszteket a templomokban és vendéglőkben zárták el, a legénységet pedig a táborban tartották őrizet alatt. Haynau a lakosokat főbelövetés terhe alatt tiltotta el a honvédek befogadásától. Összeírták mindazokat, kik mint tisztek szolgáltak az osztrák seregben, azután az altiszteket, s azokat, kik nem szolgáltak; a papokat s orvosokat külön. A volt tiszteket azonnal a várba kísértették; egy ilyen huszártisztre Schlick tábornok zeneszó mellett vágatott 50 botot. A tisztek podgyászait elárverezték; az aradiak jó áron vették meg valamennyit és — a menyire lehetett — visszaszolgáltatták tulajdonosaiknak. »A világ — úgymond visszaemlékezéseiben Degré Alajos — önzetlenebb és részvevőbb polgárokat, mint az aradiak voltak, felmutatni nem bír; s oly szíveket, mint a két Vásárhelyinéé, csak az égben, az angyalok közt lehet találni.« S ha a falvakon s a városban oláh férfiak Kossuth-kutyáknak szidták a rab honvédeket, viszont az oláh asszonyok jószívűen adtak nekik enni, inni. A nyomorúságot fokozta a cholera, mely naponkint 14—15 áldozatot követelt Aradon.

Aug. 28.-án a honvédek nagy részét a minoriták kertjében a császári zászló alá eskette föl Haynau, ki szept. 2. a temető mellett nagy katonai szemlét tartott s érdemejellekkel díszítette a szabadságharcz levetetésében kitűnt katonákat. Már augusztus 29.-én megkezdték a magyar papírpénz elégetését s december 4.-éig összesen 1.054,000 frt árát semmisítették meg.

¹⁾ Pataky (kit a chronológiában is követtem) u.-o. 442—4., 459. *Bericht*, III. 87. *Feldzug* 427. *Korányi*, Honvédek naplójegyzetei 197—202. *Czecz* hibásan mondja (Honvéd, 1868., 377.), hogy Aradon, 16.-án történt a fegyverletétel. Ez ellen *Vidovich* Antal főhadnagy u.-o. 393.

Howiger vezérőrnagy aradi várparancsnok szigorú őrizet alatt tartotta foglyait, kiknek látogatását szept. 26. már csak a térparancsnokság tudtával engedte meg. A vár közepén emelkedő főórház-négyszögében Ernst elnöklete alatt tartotta üléseit a cs. kir. haditörvényszék s ugyanazon épületben raboskodtak az elfogott magyar vezérek is, kiket szept. 21. és 26. idéztek a haditörvényszék elé. Kiss Ernőt már 21. golyóra, s Vécsey tábornokot bitóra, 26. pedig Schweidel Józsefet golyóra, Pöltenberg Ernőt, Damjanichot, gr. Leiningen-Westerburg Károlyt, Lahner Györgyöt, Aulich Lajost, Dessewffy Arisztidet, Knézich Károlyt, Nagy-Sándor Józsefet, Gáspár Andrást és Lásár Vilmost bitóra ítélték¹). Október 5.-én reggel 8 órakor hirdették ki a Haynautól megerősített ítéletet, azzal a módosítással, hogy Dessewffyt és Lázárt golyóra, Gáspárt pedig 12 évi börtönre kegyelmezték meg. Lenkey megőrült a börtönben s ez mentette meg a bitótól. Howiger tábornok délben bezáratta a kapukat s d. u. 2 órakor már csak papokat bocsátottak az elítéltekhez, kiknek az utolsó vigaszt Vinkler Brunó, Sujánszky Eusztách, Pléva Balázs és Bardócz Sándor minoriták s Baló Benjamin helvét és Szombati Balázs g.-kel. lelkész adta meg. Damjanich, Lahner és Vécsey este 5 órakor látta utoljára feleségét²).

Az aradiak nem tudták mire vélni a várbeliek készülődését.

Ágyukat szegeztek ki Arad városára, erős őrjáratok járnak alá s föl az utczákon. . . Mit akarnak odabenn a várban? — Éjjel két órakor megnyílik a minoriták kolostorának ajtaja. Négy szerzetes lép ki rajta s egyik sem titkolja könyeit. . . . Miért mennek azok a várba? . . . . Imént mult el csak a kísértetek órája és az Úr szelleme sokat kísértetbe vitt. Valjon megszabadítja-e őket a gonosztól?

Ezen az éjszakán sokan nem aludtak Arad városában. Valami bal-

¹) Az ítélet szövege: *Pester Zeitung*, 1849., 1094. sz. — ²) Az aradi tizenháromnak utolsó óráiról a legközvetlenebb tudósítás a *Sujánszkyé Lakatosnál* (I. 220—5.), a *Vinkleré* (Szegedi Híradó, 1867., 56—59.), *Bardóczé* (Arad és Vidéke, 1890., 230.) s a *Herold* Alajosé (Aradi Közlöny, 1890., 267. sz.) s a legszebb és legrészletesebb a *Tissti* Lajosé (Honvéd-menház könyve, 6—11. és Vargánál, Vértanúk Albuma, 105—133.) Egészen emléköknek van szánva *Varga Ottónak* utóbbi könyve (Budapest, 1890. 4r. 222 lap), mely négy kiadásban terjedt el, míg *Zichy Mihálynak* az eseményt örökítő két allegoricus képe 10,000 példányban forog közkézen. 1867 óta a lapok minden év október 6.-án becsesnél becsesebb adatok közlésével járúlnak e nap történetéhez; a hírlapok közlései egész irodalmat tettek ki s pl. a Képes Folyóirat külön illusztrált kötetet adott ki róluk. (Az aradi vértanúk emlékezete. Budapest, 1890. 4r. 64 lap.) Fontos adalékok továbbá *Szilágyi*, Forradalom napjai, 143—180., *Klapka*, Memoiren, 298—336.; *Horváth*, Függetl. harcz, III. 500—504., *Hegyesi* 233—4. stb.; a lapokban elszórva megjelent főbb cikkek jegyzéke *Szinnyei* repertoriumában. Ennyi elmunkálat után, mivel a megszabott határon úgy is túl léptem, a bőven ősmert részletek helyett csak azt a megemlékezést ígtatom ide, melyet először az *Aradi Hírlapban* (1884., 232. sz.) közöltem, honnan azt sok magyar és német lap átvette.

sejtelem fogta el a szíveket; s a ki nem szokta máskor, az is elsohajtotta a »Miatyánk« végsorát: »De szabadíts meg a gonosztól. Ámen.« — Isten jóságánál azonban erősebb az *emberek* gyűlölete. A profósz levágott már tizenhárom vesszőt s amikor azokat eltörik, maga az ember mondja, hogy: «*Istennél* a kegyelem.»

Egygyel volt több a vesszők száma, mint a mennyit Mózes parancsolt vennie Áronnak, hogy »helyeztesse azokat a gyülekezet sátorában a bizonyágtétel elébe, a hol szemben szokott lenni velök.« De ott is tizenhárom fölött ítelt Mózes. Áron nevét odaírták a Lévi vesszejére; jajveszékelt a többi, hogy csak az az egy virágzott ki. Az Úr azonban Áronnak azt mondá: »Te is és a te fiaid te-veled, viselitek a ti papságtoknak vétkét.«

Aradon meghozta virágját s mandolával meggyümölcsözőtt vala *mind a tizenhárom*. A hajdan erős fákról metszett gallyak kihajtottak újra. Még nem oly erős a törzse, de izmosodik már a *szabad Magyarország*.

Damjanich imája fölért az egekbe. »Oltalmazd, Mindenható, az én különben is szerencsétlen hazámat további veszedelemtől.« S a Mindenható megoltalmazta. — »Intézd az uralkodó szívét a hátramaradott bajtársak iránt kegyességre s vezérelj annak akaratát bölcseségeddel a népek javára.« S tizenyolcz év után a Mindenható odavezérelte.

Az aradi tizenhárom viselte »az ő papságának vétkét« s a többi sírt, kesergett, míg az *Úr, a történelem szelleme*, meg nem vigasztalta mindet s kedvesen vette a főpapok áldozatát.

»*Oda fõnn* igazságosabban ítélnék fölöttünk!» kiáltott *Leiningen*. S igazságosabban ítélték. A vértanúk kiszenvédése *ide lenn* is megteremtette a mulhatatlant: a *jogot*.

Nemzeti nagy létünknek nem gyásztemetője többé az a halom, mely fölött egyszerű gránitkő örökíti az áldozat helyét. Virúl a gyásztér a béke malasztos ölében.

A derekak nem félték az idő mohától; a koporsóból kitörtek s eget kértek. A mult eszményeket adott a sivárabb jelennek. Mert nagy volt az eszme, a mit képviselt a *tizenhárom*; de ez az eszme érdeme. Nagy volt azonban *jellemök* is, lelkek ereje; s ez az ő érdemök.

Aulich, a tiszta köztársasági, szigorú, bátor és jeles vezér, 1849. január 25.-ének a hőse. — *Török*, szabadságharcunknak egyik legképzettebb, ha nyílt ütközetekben nem is igen szereplő tábornoka; műszaki kérdésekben elsőrangú tekintély; öntudatos, nem rajongó, de hazáját igazán szerető férfiú. — *Lahner*, kinek erélye és fáradhatatlansága tette, hogy a küzdő nemzet még a legmostohább körülmények közt sem szenvedett szükségét fegyverzetben; mert nemcsak kötelességérzet, — lelkesülés is vezette őt. — *Schweidel*, a kitűnő lovastiszt, ki bátorságával hadvezéri nagyobb tehetség híjján is jelentékenyen fokozta a sereg har-

czias hangulatát. — *Kiss* Ernő hűségesen szolgálta hazáját, pedig milliókat érő vagyont kockáztatott érte. — *Dessewffy* lovagkorba illő hős, ki nemes dicsvágyat helyezett abba, hogy egy sorsa legyen társaival, pedig menekülhetett volna. — *Damjanich*, a szabadságharcz legnagyobb hőse, igazi forradalmi vérmérséklet, az »utolsó rácz«, törhetetlen híve a nemzet ügyének, oroszlánbátorságú, elhatározott és öntudatos vezér. — *Nagy-Sándor*, saját nyilatkozata szerint Brutus, ha valaki Caesar szerepére vágnék; kétségtelen hadvezéri tehetségek híján is igen fontos szerepet vitt a hadseregben azon kötelességérzet és honszeretet által, melylyel a nemzet ügyéért kész volt mindent áldozni. — *Vécsey*, a justus et tenax propositi vir; tanult, vitéz tábornok, kit katonái nagyon szerettek; ki értett a fegyelem-tartáshoz és lelkesítéshez, de egyúttal a haditerhek könnyítéséhez is. — *Knézich*, horvát, de olyan, milyenek a Zrínyiek valának, — Magyarorszáért élő, haló. — *Pöltenberg*, a jóhiszemű politikus, de jeles katona, Bécs szülötte, Arad halottja. — *Lázár*, egyetlen ezredes a tizenhárom közt; fiatal és honszeretettől lángoló férfiú, a legtovább küzdők egyike. — *Leiningen*, a hesseni, kit azonban magyarrá tett a szabadság után való rajongása s a kit a miatt rendkívül szeretett is katonasága.

Ebben a sorrendben születtek ők a világra, a nemzet elidegeníthetetlen jogainak szolgálatára. Szolgálták, de nem védhették meg azokat. Kiss Ernőt, Schweidelt, Lázárt, Dessewffyt a vár mikalakai kapujától jobbra a sánczokban lőtték agyon s estig úgy hagyták őket, temetetlen. Azután a sánczokban ásták el holttesteiket. A többit az új-aradi út második hídjától balra eső térségen várta a bitó. Egymás mellett kilencz. — Pöltenberg nyitotta meg a sort; Török, Lahner, Knézich, Nagy, Leiningen, Aulich, Damjanich folytatta s Vécsey rekesztette be.

»Azt hittem — vágott oda gúnynyal Damjanich — utolsó leszek, ki mindig első voltam a csatában.« — »Odafönn igazságosabban ítélnék fölöttünk!« volt Leiningen búcsúszava. — »Hodie mihi, cras tibi«, kiáltá bakóinak fülébe Nagy-Sándor. — »Éljen a haza!« dörgé Damjanich a bitón. »És lehajtván fejét, kiadá lelkét.«

Két óra alatt a szörnyű ítélet végre volt hajtva. S a fellegek közül előtörő sugár négy porbasujtott s kilencz csúfosan kivégzett hős feje fölé fonta a szentek dicskoronáját.

Tichy vezénylő őrnagy felszólítá a négy minorita-atyát, hogy ez alkalomból valamelyikőjük intőbeszédet tartson a katonákhoz. S a szerzetesek, kiknek homlokán ott égett a tábornokok csókja, zokogva rogytak térdre és csöndesen végezték imájokat. Szebb intelmet nem adhattak.

Egy nappal a magyar sereg vezéreinek kivégeztetése után, 1849. október 7.-én a minoriták templomában a béke helyreállításának öröme Te Deumot tartottak, melyen a katonaságon kívül a városi tanács és a

megyei tisztikar is résztvett!). A kivégzett hősök jeltelen sírján pedig friss virágok illatoztak; senki sem tudta, kegyeletét ki merte nyilvánítani. Négy sír üresen állt már akkor. Vécsey, Damjanich, Lahner és Leiningen holttesteit még azon rettenetes éjszaka eladta a hóhér; Kiss Ernőét harmadnap, Dessewffyt pedig egy esztendő múlva. Damjanich és Lahner Mácsán, Vécsey az aradi temetőben, Leiningen a borosjenei templomban, Kiss Ernő Katalinfalván, Dessewffy Margonyán, a többi pedig a kivégzés helyén aluszsza nagy álmait²⁾; jeltelen sírban, nem méltó mauzoleumban. A nemzet azonban nem maradt hűtlen emlékezetökhöz. Az elnyomás éveiben titkon siratta, 1867 óta nyíltan és méltó kegyelettel az ország minden részében megüli a gyászos nap évfordulóját³⁾; 1874-ben szerény, majd 1881-ben méltóbb köemlékkel jelölték meg az akasztás helyét⁴⁾; 1890. október 6.-án Aradon, a Szabadság terén, a nemzet közadakozásából fölállították Zala György ihletett művét, a Vértanúk szobrát⁵⁾, a következő évben pedig Aradon külön muzeumban kezdték összegyűjteni a vértanúkra s a szabadságharczra vonatkozó ereklyéket⁶⁾. Kossuth 1883. márcz. 15. Aradot a magyar Golgothának nevezte el; s ez a történeti emlék adta meg Arad jellegét, melyhez többé sohasem lehet hűtelen.

Arad a forradalom után lett magyarrá. Dicsőség honszeretetének, a mely ezen munkált!

»Áldd meg Aradot!« »Áldd meg a veszedelembé sodort szegény magyar hazát!«

S a Mindenható megáldotta Aradot; úgy, a hogy Damjanich imádkozott érte, egy nappal az örök dicsőségben részesülte előtt. Arad most magyar, népes, értelmes és vagyonos. »A honszabadság mártyrjainak halálával megszentelt földjének minden porszeme termékeny honszeretethen.« Megáldá Isten a veszedelembé sodort szegény magyar hazát is; mert erejének tudatára ébresztette s így kezeibe tette le sorsát.

Az egyszerű gránit-oszlop, mely a *magyar keresztnek*, a kilencz akasztófának helyén emelkedik s mely úgy ragyog a rá sütő napsugárban, az a gránit-oszlop »oltár, atyáid, által Istennek építve«; s emlékeztető, hogy »Leonidas csak egy *Spartáért*, Regulus csak egy *Rómáért*, Zrínyi csak egy *Magyarországért* halhatott meg.«

Zrínyi és a tizenhárom, kiknek elröppenő szellemével útban találkozott már október hatodikának többi áldozata: *Batthyány* és *Csányi*.

1) *Lakatos*, I. 225. — 2) *Csernovics* Péter levele, Alföld, 1890., 228. *Iványi*, A halottak. Vértanúk albuma, 134—9. U.-ő.: Hol nyugszanak az aradi vértanúk? Alföld, 1890., 188. sz. *Márki*, Sírok között. Alföld, 1880., 204. sz. — 3) *Lukácsy*, Az október hatodiki gyászünnepélyek. Vért. alb. 163—8. — 4) *Barabás*, A kivégzés helyének megjelölése. U.-o., 169—172. — 5) *Szóllóssy*, A szobor története, u.-o. 173—180. Az aradi vértanúk emléke u.-o., 181—190. *Szóllóssy*, Az aradi tizenhárom vértanú szobor története. Arad, 1890. 8r. CLXXII lap. 1890. október havában az összes hazai lapok. — 6) A szabadság-muzeum, Alföld, 1890., 185. *Náményi*, A mi muzeumunk. Alföld, 1892., 228.

LVI. AZ UTOLSÓ NEGYVENÉV.

A haditörvényszék ítéletei. Absolutismus. A társadalom. Új közigazgatás. Álhírek. Az uralkodó első és második körútja. Az ostromállapot megszűnte. A dollárügy. Általános kegyelem. 1861. és a provisorium. Az alkotmány helyreállítása. A halmágyi járás bekebelezése. Szellemi és anyagi lendület. A politikai történet befejezése.

Arad várában a cs. kir. rendkívüli haditörvényszék tovább folytatta munkásságát, s *Howiger* tábornok várparancsnok szigorúan bánt foglyaival. »Középkori alak volt a Sforzák, Borgiák, Esték, Mediciek idejéből — írta egyik rabja¹⁾; — a velencei tízek tanácsa podestának küldte volna valamelyik meghódított városba vagy tartományba; mogorva, rideg, magába zárkózott, goromba és májbeteg, szívtelen és könyörületlen.« Nem sokáig gyötörhette foglyait; okt. 15. saját szolgálóinak vigyázatlansága következtében levegőbe röppült s a rab honvédtisztek csak súlyosan megsebesülve húzhatták ki a romok közül. Még megérte, hogy az aradi haditörvényszék²⁾ okt. 25. halálra ítélte s azonnal föbe is lövette *Kazinczy* Lajos ezredest, *Ferencznek*, a költőnek fiát³⁾; november 7.-én azonban maga is meghalt sebeiben.

Utóda gr. *Thun* altábornagy lett. »Ecce homo! — kiált fel ugyanazon honvédezredes. — Szívjóság, lovagias jellem, jótékonyság volt az egész ember. Öröme telt másokon segíteni; gyöngéd, elnéző, mindig jótévő, igen becsületes⁴⁾. *Sterneck* báró hadbíróval egyetértve megengedte, hogy a honvédtisztek bejárhassanak a városba, hol mindenütt nagy szívességgel látták őket, a nőegyesületet pedig, melynek élén *Vásárhelyi* Albert özvegye, *Brünek* Judit állott, nem gátolta abban, hogy pénzzel, ruhaneműekkel és élelemmel segítse a hősokeket. *Vásárhelyiné Bohus-Szögyény* Antóniával együtt éveken át folytatta a gyűjtést⁵⁾. *Bohusnénak* 1850. tavaszán 175 aradi fogoly tiszt külön album átnyújtásával fejezte ki háláját és tiszteletét⁶⁾.

¹⁾ *Teleki* Sándor gr., Arad és Vidéke, 1883. január 25. — ²⁾ Az aradi cs. k. rendkívüli haditörvényszék réz pecsétnyomója, a nyélbe való peczettel együtt most a nemz. muzeum tulajdona. — ³⁾ *Szilágyi*, A forradalom végnapjai, 146. *Honvéd*, 1868., 38. l. — ⁴⁾ *Pesti Napló*, 1850., 27. sz. — ⁵⁾ Ez utóbbinak eredeti gyűjtőíve 1851. nov. 1.-ről az aradi ereklye-muzeumban. — ⁶⁾ Az aradi lyceum gyűjteményében. Ösmertette *Márki*, Az aradi vár foglyai 1850-ben. Alföld, 1889., 297. sz.

Mindinkább növekedett pedig köztük az elítéltek száma. Nov. 11. hirdették ki Aradon, hogy Haynau Szathmáry Mihály, Mesterházy István, Prötzl (Perecz) Mihály, Dipold Antal, Horváth János, Mezey Károly és Berzsényi Loránd ezredesek halálos ítéletét 18 évi várfogságra, Ábrahám Károly és Paulovics Imre ezredesekét 10, Ferenczy Antal (Albert) és Forró Elek ezredesekét 6, Papp Károly és Zambély Lajos ezredesekét pedig 8 évi várfogságra változtatta. Nov. 15.-én a törvényszék akasztófára ítélte Psotta Mór, Czillich Ede, *Máriássy* János, Tóth Ágoston, Rapaich Dániel, *Guertonde* Nándor, Cserey Ignác és Dobay József ezredeseket; Haynau azonban az első hatot 18, a két utóbbit pedig hétévi várfogságra »kegyelmezte«, mit az elítélteknek nov. 24.-én hirdettek ki. Nov. 16.-án Németh János és Kiss Károly ezredeseket tíz évi várfogságra, gr. *Hadik* Gusztáv, Parchetich (Rákóczi) Zsigmond, Asbóth Lajos, Nagy Jenő, Waldberg Károly, Rohonczy Lázár (Lipót) és Szekulits István, Meszlényi Jenő (Ödön), Földváry Károly, Molnár Nándor és Bayer József ezredeseket s Liphay Ferencz és gr. Wartensleben Ágost alezredeseket főbelövésre ítélték, de 18 (Molnárt 10) évi várfogságra kegyelmezték. Simonfy József alezredes, Czintula Antal, Leitner Nándor, Kossuth Sándor és *Zikó* János alezredeseknek nov. 24. és Bezeredy Lajos, Sebő Alajos alezredeseknek, Möricz Károly, Kutasi (Brunner) Pál és Fornszek Sándor őrnagyoknak s Niesner (Csatári) Antal kapitányoknak nov. 29.-én kelt halálos ítéletét Haynau 16 évi várfogságra változtatta. Ugyanezt tette a decz. 6. s a decz. 18. halálra ítélte 25 fogollyal is¹⁾.

1850. január 18.-tól márcz. 20.-ig a halálos és egyéb ítéleteknek újabb sora következett Aradon²⁾; az ítéletet azonban csupán *Hauk* Lajos alezredesen hajtották végre, kit 1850. január 31.-én akasztottak fel³⁾. — Ő volt az *utolsó aradi vértanú*. Bergmann József ezredes, egyideig Aradvár parancsnoka, még elítéltetése előtt (1849. október) meghalt és *Lenkey* János tábornok is csak azzal került el a tizenháromnak soisát, hogy rabságában megtévelyodva 1850. febr. 7.-én elhunyt. Szeméthordó kocsin, korommal bemázolt koporsóban, egyházi szertartás, harangszó nélkül, szuronyok közt vitték ki a hőst; még csak sírjának megásásáról sem gondoskodtak a várbeliek. Sírásó, pap, kántor a gyászmenethez önként csatlakozó aradi polgárok sorából került ki; de az utolsó Miatyánk elmondásával velök térdeltek már a kísérő lengyel katonák is⁴⁾.

Arad várában összesen 16 vezért végeztek ki, és pedig 11-et kötéllel, 5-öt golyóval. A többi 464 fogoly közül várfogságra vetettek 400-at és

1) *Márki*, Egy év október hatodika után. Alföld, 1884., 152—3. — 2) Pesti Napló, 1850, 14., 20., 21., 24., 25. sz. *Hazánk*, VII. 397. *Hegyesi*, 235—6. — 3) *Pester Ztg.* 1850. márcz. 6. — 4) *Vasárnapi Újság*, 1868., 39. és 1874., 22. sz. *Hazánk*, VI., 776—7. *Márki*, *Lenkey* életéből, Pesti Napló, 1884. szept. 15. Alföld s Arad és Vidéke 214. Az aradi temetőben síremlékét 1868. szept. 7.-én leplezték le. Ennek rajza: *Vasárnapi Újság*, 1863. 39. és *Honvéd*, 1870., 121. l.

pedig ezek közül 183-at vasra. Fölmentettek 46-ot, kiutasítottak az országból egyet (b. Üchtritz Emilt), újra alkalmaztak vagy nyugalmaztak 17-et. Tíz éven felül való fogságra 304-et kárhoztattak; és pedig 20 évre 2, 18-ra 31, 16-ra 93, 15-re 7, 14-re 8, 12-re 66, — azonkívül 10 évre 97 s 10 éven alúl 96 egyént. Közölük 131-et szállítottak más várakba; t. i. **Olmützbe 51, Munkácsra 49, Königgrätzbe 9, Theresienstadtba 7, Kufsteinba 6, Josefstadtba 3, Zárába 3, Komáromba 2 és Temesvárra 1** elítéltet. Az elítéltek közül a magyar hadseregben tábornok volt 17, ezredes 55, alezredes 54, őrnagy 149, lovaskapitány 75, gyalog százados 117 s fő- és alhadnagy 13. Életkorra nézve 20—30 év közt volt 111, 30—40 év közt 183, 40—50 év közt 127, 50—60 év közt 53, 60 éven felül 6. Nemzetiségre nézve belföldi német 38, külföldi német 36, lengyel 15, szerb 4, horvát és olasz 3—3, cseh 2, morva, görög, bukovinai oláh és zsidó 1—1¹⁾. Az elítélt tábornokok közt volt, a kivégzettekén kívül, *Gaal* Miklós, Arad ostromlója, kit betegen vittek a pesti kórházba, hol 1854. nov. 30. hunyt el²⁾; *Gáspár* András, a VII. hadtest parancsnoka († 1884. aug. 5. Biharon); *Lenkey* János, ki ítélet nélkül hunyt el; s *Pikéty* Gusztáv, ki 1849. nov. 4. önként jelentkezett. Pesten ítélték el, de Aradon töltötte ki várfogságát, mely 1854. ápr. 24. ért véget. Életének hátralevő évei jobbadán Aradmegyében folytak le s ott is hunyt el *Solymos-Bucsá-ván*, 1876. nov. 17¹⁾.

Kötélre ítélték, de jobbadán 18 évre kegyelmezték a következő ezredeseket: *Asbóth* Lajos († 1883. május 6. mint akad. tag); *Beniczky* Lajos († 1872.); *Berzsenyi* Loránd († 1886. szept. 15.); *Czillich* Ede; *Dippold* Antal; *Földváry* Károly († 1883. decz. 14.); gr. *Hadik* Gusztáv, a szegedi hadtest parancsnoka, ki 1851. febr. 28. megkegyelmeztetése után szemlaci jószágára vonúlt; *Horváth* János; *Kökényessy* Szaniszló († 1889. febr.); *Meszlényi* Ödön; *Mesterházy* István; *Mezey* Károly; *Nagy* Jenő († 1868.); *Parchetich* (Rákóczi) Zsigmond († 1887. okt.); *Perecsi* (Prötzl) Mihály; *Psotta* Mór; *Rohonczy* Lipót († 1861.); *Szathmáry* Mihály († 1880.); *Szekulics* István († 1885. jan 8.); *Tóth* Ágoston († 1889. jún. 9. mint akad. tag.) és *Waldberg* Károly. Az *alezredesek* közül ezeket: *Nyeregjártó* János († 1867.), gr. *Wartensleben* Gusztáv († 1875. szept. 2.); az *őrnagyok* közül: *Ábrahám* Ádám, *Csutak* Kálmán, *Kéry* László († 1854. decz.); *Kovách* Ernő, *Madarassy* Miklós, *Mezősy* Pál, *Nyitraj* József, *Szabó* József (1882-től honvédtábornok); *Virág* Gedeon († 1875.); s a következő *századosokat*: *Ambsberg* György, *Bacsikády* Miklós, *Brencsán*

¹⁾ *Kovách* Ernő: Névsora az aradi várban az 1848/9. évi magyar önvédelmi harc következtében letartóztatva volt foglyoknak. Szerző szívességéből gyűjteményemben. *Kovách*ot magát is kötélre ítélték, de azután 16 évet kapott »vasban.« — ²⁾ Kéziratai, rajzai s emléktárgyai az aradi ereklye-muzeumban. — ³⁾ *Bobik* Gusztáv, A nagy idők egy nagy alakja. Alföld, 1889. nov. 6. P. *Napló*, 1850., 225.

Sándor († 1877.), *Doszlarn* Emil, *Földváry* Mihály, *Ghyczy* Imre, *Lippics* István, B. *Luzsénszky* Henrik, *Mecsery* Gusztáv, *Simonyi* Viktor, *Szabó* Imre, *Szontag* Frigyes, *Tarnay* Antal († 1888.), *Tóth* Károly és *Remellay* Gusztáv főhadbíró.

Golyóra íélt ezredesek: *Berzsek* József, *Csapó* Vilmos, *Cserey* Ignác, *Dobay* József (1882. óta altábornagy), *Farkas* Károly (azonnal szabadon bocsátották, mert Törökországból önként hazatért), *Galvagni* Caesar († 1889. jún. 7.) *Guerloude* Ferencz, Aradváros utolsó helyőrségi parancsnoka, *Korponay* János († 1881. jan. 15. mint akad. tag), *Kökényesy* Szaniszló († 1889. febr.), *Lenkey* Károly, *Lukács* Dénes, a nagyváradi tüzérpark igazgatója († 1868. ápr.), *Máriássy* János, az aradi ostromsereg parancsnoka (1882. óta altábornagy), *Molnár* Nándor, *Pollák* Vilmos († 1867.), *Rapaics* Dániel († 1887. febr. 24.), *Zámbély* Lajos; *alezredesek*: *Bezerédy* Lajos, *Beöthy* György, *Czintula* Antal, *Damaszkin* György, *Driguet* Péter (1884. olasz tábornok és a táborkar főnöke), *Fekacs* János, *Forget* Henrik, *Herkálovics* Antal, *Inczédy* László († 1882.), *Járosy* Ádám, *Jázvicz* Ferencz, *Jeszszky* János, *Kis* Ferencz (1880. honvéd-alezredes), *Kisfaludy* Mór, *Kossuth* Sándor, *Kilgen* Ferencz, *Kráin* János, *Leitner* Nándor, *Lipthay* Ferencz, *Makray* László, *Marsó* Imre, B. *Meszéna* István († mint honvéd-alezredes 1880.), *Mihajlovics* Mihály, *Potocky* Péter, *Pukli* János, *Salamon* Elek, *Sébő* Alajos, *Simonfy* József, *Szeniványi* Kázmér, *Szotfried* Nándor († 1881.), *Tóth* András, *Vajda* Ferencz, *Vanner* József, *Zikó* János, *Zsurmocky* (Zsurnay) Lipót (mint orosz-lengyelt kiadták az oroszoknak, † 1867. júl. 21.). — Ezek az *őrnagyok*: *Ádám* Ferencz, *Albrich* Károly, *Ámán* Ferencz, *Balásházy* Mihály, *Bányafi* Rudolf, *Bárány* Sándor, *Barcza* Boldizsár, *Bartha* Endre, *Benkő* Rudolf, *Birsy* József († 1889.), *Bölcs* Sándor, *Csipik* János, *Csunkó* Antal († az aradi fogságban 1851. ápr. 14.), *Czapán* József, *Dallos* Elek († mint nyug. honv. alezredes Aradon, 1885. febr. 9.), *Derva* Kálmán, *Dessewffy* Lajos, *Driska* Szilárd, *Fornszek* Sándor, *Freiburg* Lajos († 1884. jan. 10.), *Frievisz* Ferencz (1880. ismét honvédőrnagy), *Gedeon* Miklós, *Görgey* Ármin, *Hausser* Károly (1876. honvéd-alezredes, most nyug. ezredes Aradon), *Hadászy* Sándor, *Horváth* Ferencz, *Irinyi* Bertalan, *Fonák* József, *Károl* Pál, *Keresztes* Lajos, *Kerkapolyi* Mór, *Kiss* Antal (1876. nyug. honv. alezredes), *Komáromy* István, *Kompolyhy* Ágoston, *Kubinyi* Károly, gr. *Laszberg* Károly, B. *Leutsch* Albert, *Lukács* Károly, *Maygraber* Gusztáv, *Mayer* Henrik, *Molnár* Károly, *Mukics* Antal, *Móricz* Károly, *Nagy* Lajos, *Nizner* (Csatári) Antal, *Offenbach* (Csermelyi) Lajos, *Peihó* Vilmos, *Pfeningsdorf* Sándor, *Philipovszky* Tamás († Új-Aradon 1883. nov. 15.), *Pongrácz* István (utóbb nyug. tábornok), *Sándor* Kálmán, *Sebes* Emil, B. *Sternegg* Alajos, *Szepesházy* Nándor, *Sziebenliszt* János, *Szilárd* Adolf, *Szuper* Ágoston (1870. ismét őrnagy), *Szuper* Sándor, *Tomics* Adolf, *Tomszdorf* Ágost, *Tumner* Gusztáv, *Uj* Imre, *Végh*

Bertalan, *Welsz* János, *Vermes* Ignác († az aradi fogságban 1851. máj. 16.), *Villám* (Blitz) Gyula, *Wolf* Adolf, *Wunder* (Csudafi) Mihály (1881. olasz tábornok és Róma katonai parancsnoka), *Záborszky* Imre, *Zihrer* József. A következő századosok: *Bárczay* Miklós, *Beke* Gyula, *Bláske* Frigyes, *Bucz* Károly, *Clauer* Antal, *Dietl* Antal, *Dittrich* László, *Dobiecky* Ferencz († 1887.), *Edényi* (Reindl) Lipót. (1878. honvédezerede és a Ludovicaeum igazgatója), *Girten* Ernő († 1851.) *Hegedüs* József, *Hengl* Benjamin, *Henkler* (Fülhegyi) Henrik, *Hollósy* József, *Hörschl* Vilmos, *Iscsesz-kul* János (1870. ismét h. százados), *Jeney* Károly, *Kolosa* István, *Kropp* József, *Kutas* Ignác, *Landerer* Gyula, *Lenmi* Lajos, *Liechtenmayer* Károly, *Markovics* Vincze, *Mihailics* Ferencz, *Nagy* János, *Nagy* Lajos, *Neumann* Ede, *Orosz* József, *Pálffy* János, *Pinksz* József, *Póss* Márton, *Reiche* Rudolf, *Rieder* Vincze, *Rödiger* Rudolf, *Ruzicska* József, *Sághy* Lajos, *Sárics* János, *Schmiedl* Antal, *Schott* László, *Schubert* Ignác, *Schulcz* Róbert, *Schweidel* Béla, *Somlai* Miksa, *Sümege* József, *Szomor* Károly, *Stankovics* Szilárd, *Szvidniczky* János, *Tomanóczy* Lajos, *Tóth* Antal, *Tovarnický* Izidor, *Trojacksy* Arthur, *Vargay* Mihály, *Vevera* József, *Vida* Péter, *Vizs-biecky* Longin, *Zámory* Emil; s egyetlen főhadnagy: *Zsolnay* Ferencz.

A polgári állásúak közül *kötélre* ítélték *Buócz* János torontáli szolgabíró, *Danne* (Dáni) Ferencz, Szeged város tanácsosát (1871-től Szeged, Kecskemét és *Arad*, 1878-tól Szeged és Hódmező-Vásárhely főispánja; † 1883. febr. 20.); *Dobozy* István erdélyi kormánybíztost; gr. *Haller* Ferencz nemzetőri századost; *Lénárd* Mátét, a vészbíróság tagját (1875. Szabadka főispánját); *Lipovniczky* István komáromi apát-plébánost († mint nagyváradi püspök 1885. aug. 12.); *Ollik* Pál bakabányai polgármestert; *Rákóczi* (Parchetich) Hugó bács-bánati kormánybíztost († 1870.); *Radványi* (Vinkler) Imre temesmegyei másodalispánt († 1879.); *Stefánovics* Velimir nagyikindai szolgabíró; *Szkenderovics* János szabadkai vészbíró († 1881. febr.); *Vizkeleti* Gusztáv nemzetőr-főhadnagyot és *Zeunig* Lajos vészbírósági közvádlót. *Golyóra* ítélték *Murányi* (Kulterer) Ignác temesmegyei első alispánt († mint Temesmegye főispánja 1869. jún. 22.) és gróf *Zselénszky* László földbirtokost († Solymoson, Aradmegyében, 1863. júl. 14.)

1852. február havában Nagy-Szebenből is Aradra hoztak 32 akasztófára s 2 várfogságra ítélt rabot; ezeket azonban már márcziusban Josefstadtba szállították tovább¹⁾.

Az aradi foglyok helyzete tűrhető volt; *Thun* gróf távozása után (1850.) báró *Castelitz* József tábornok várparancsnok eleintén szigorúbban bánt ugyan velök, mikor azonban dr. Róth Albert (utóbb Aradváros főor-

¹⁾ Mindez adatok *Kovács* Ernő becses följegyzései alapján. Az aradi foglyokról különben sok összeállítás forog közkézen. Megjelent egy jegyzék *Lakatosnál* is, I, 228—234. A *Vasárnapi Újság* 1880. 24. száma két képet is közölt a foglyokról.

vosa) egyetlen gyermekét megmentette, ő is sok kedvezésben részesítette őket úgy, hogy a város csakhamar díszpolgárrá választotta¹⁾. A foglyok rajzolgathattak, emléktárgyakat faraghattak²⁾, de mindezt csak rablánczai-
kat csörgetve. Magában Aradvármegyében sehogysem is akartak sikerülni az első két-három tél farsangjai. Az első évben egyáltalán nem rendeztek számbavehető bálokat; a másodikon 1851. jan. 18. a pankotai bálra alig néhány leány és menyecske ment el. A férfiközönség katonákból, hivatalnokokból, papokból állott, s ezek sem társalogtak egymással. Febr. 12. a szerbek aradi bálján, hol csupa szerb táncz járta, csupán egy magyar és két román, a február 17.-én rendezett bálon pedig mintegy 1300 vendég jelent meg, de csak azért, mert a mulatságot az aradi vár rabjainak fölségítésére rendezték. A nők alig, az előkelő aradi urak egyáltalán nem

Atzél János.

mentek el, de megváltották jegyeiket, úgy, hogy a bál a jótékony célra mégis 4000 frtot jövedelmezett³⁾. Aradon a nők valóban megértették kedvelt költőjüknek, *Sárosynak* intelmét:

»Tekintsetek Arad és Pest felé,
Ott is járnak, szintúgy fúlnak belé!
Járnak az osztrákok kötél-tánczát,
Csörgetik a zsarnokok rablánczát...«

Mindenütt nyomott, borús volt a hangulat. 1849. augusztusában prima informatione mind a várost, mind a vármegyét ideiglenes tisztviselőkkel

¹⁾ *Vasárnapi Újság*, 1871. 455. l. *P. Napló*, 1854., 1192. sz. Castelitzot 1854. febr. 18.-án a mikalakai vártemetőben temették el. — ²⁾ Sok ilyen emléktárgy van az aradi, budapesti és kolozsvári ereklye-muzeumban. Pikéty tábornoknak papírlemezről készített bámúlatos díszművei (*P. Napló*, 1851., 293. sz.) keltették a legnagyobb figyelmet. — ³⁾ *P. Napló*, 1851., 271., 291., 293. Szegeden, Makón, Gyulán, Temesvárt szintén gyűjtöttek e célra.

látták el. A vármegye élén *Atzél* János cs. és kir. kormánybíztos állt, ki míg egyrészt azon volt, hogy a megyei kormányzatból megmentsen annyit, a mennyit ily körülmények közt meg lehet menteni, másrészt »ernyedetlen szorgalma, hazafiúi jóindulata és közczélra működő józanelműsége« által gátolta, hogy az áldozatok száma növekedjék¹⁾. Aradvárosában viszont különösen *Fankovics* Gábor főbíró nyerte meg a közönséget, mely nehéz helyzetét méltatni tudta. Midőn 1849. végén a kormány kerületekre osztotta az országot, Aradot Bihar déli részével a *Braunhoffer* tábornok alá rendelt V., vagyis nagyvárad kerülethez (hadmegyéhez) csatolta s ezen »nagyvárad kerület« főispánjává vagyis biztosává *Fózsa* Pétert nevezte ki²⁾; megyefőnök azonban továbbra is *Atzél* maradt. Híre járt, hogy magát a megyét is két részre osztják, s hogy egy kormánybíztos Aradon, egy másik pedig Buttyinban fog lakni. A megye rendezése végett *Józsa* 1850. tavaszán le is ment Aradba, de eredmény nélkül járt. A tisztviselők gyakran mondogatták az oláhoknak, hogy »Ha nem tetszett a magyar kormány, tessék most a császár uralma!« Egy másik pedig, ha ötvenig csapatta az oláht, mindig hozzátette: »Ezt a császárod parancsából verettem rád«³⁾. Némelyek azt óhajtották, hogy Aradmegyét román tisztviselők román nyelven kormányozzák és zokon vették, mikor erre még a hivatalos lap sem tartotta őket képeseknek; néhány aradmegyei román falu pedig sietett kijelenteni Cseh Eduárd miniszteri bíztos előtt, hogy nem akar román tisztviselőt. Maga az aradi g.-kel. püspök augusztusban sietett is egyházmegyei zsinatot tartani, hogy a népnevelés és a papság helyzetének javításával vegye elejét a románok tanulatlansága miatt megmegújuló vádaknak⁴⁾.

1850. június 8.-án megjelent Aradon *Szerdahelyi* Pál igazságügym. bíztos, hogy megalakítsa a járási törvényszékeket; jún. 12—13. viszont *Braunhoffer* tábornok, hadmegyei parancsnok, *Cseh* Eduárd miniszteri bíztos és *Fózsa* Péter ker. főispán kereste föl Aradot. A nagy uraknál sietett tisztelegni a város, melynek közgyűlése már ápril 9. »tiszteletbeli polgárainak koszorújába« fűzte b. *Haynau* Gyula és *Schlick* tábornokszerények, gr. *Grünne* császári hadsegéd és b. *Geringer* Károly cs. teljeshatalmú polg. bíztos neveit⁵⁾. Cseh Eduárd megnyugtató ügyekezett a hatóságok küldötteit, hogy a márcz. 4.-i alkotmány értelmében való korszerű intézkedések »nemzetünk« anyagi és szellemi jóllétét hathatósan előmozdítják, »nemzetiségünket« s »országunk« területe épségét alkotmányos úton s teljes erővel biztosítják; s az a czéljok, hogy a kormány, magyar nemzet s e hon különajkú népei közt a közjóllét előmozdítására szükséges kölcsönös bizalom mielőbb megszilárduljon⁶⁾. Emelte szavainak hatását, hogy

¹⁾ Életrajza s arcképe *Fábián* Gábortól az *Argonauticon* bevezetésében. — ²⁾ *Magyar Hírlap*, 1849. 27. sz., 91. l. — ³⁾ *Pedurianu* a P. Naplóban, 1850., 53. — ⁴⁾ *U.-o.* 75., 77., 102. és 118. — ⁵⁾ *U.-o.* 29. — ⁶⁾ *U.-o.* 84.

ottlétük ideje alatt (jún. 12.) az aradi várban egyszerre 53 fogoly nyerte vissza szabadságát¹⁾, mit júl. 20. Fábián Gábor, Mülek Ferencz, Popovics Zsigmond, Szőke Károly és Urbán Gyula aradmegyei képviselők megkegyelmeztetése követett²⁾. Jósa kerületi és Atzél megyei főnök »a forradalom ideje alatt Magyarorszáiban a törvényes kormány iránt kimutatott hűsége, ragaszkodása és munkás hazafiúi ügyekezete előismeréséül« már aug. 21. a Ferencz-Józsefrend lovagkeresztjét kapta³⁾.

Szept. 3. az igazságügyminiszter *Faschó* József elnöklete alatt már megalakította az aradmegyei törvényszéket, melynek tíz ülnöke, 1—1 jegyzője, igdatója, és kiadója, Aradon, Radnán, Tótváradon, Buttyinban, Borosjenőben, Pankotán, Kisjenőben, Simándon és Pécskán 1—1 járásbírója, összesen 12 helyettes járásbírója s megfelelő számban vidéki igdatója, könyvvivője és segédje volt. E törvényszéknek első gondjai közé tartozott, hogy megidézze azokat az oláhokat, kik a forradalomban sorra dúlták a földesurak javait⁴⁾. Szeptember 8-án pedig megjelent a *közigazgatás végleges szervezete*, melynek értelmében Arad, mint vármegye, továbbra is a most már polgári igazgatás alá adott nagyvárad kerületben maradt, élén a régi comes vagy főispán rangjának megfelelő megyefőnökkel, ki mellé titkárt, fogalmazókat és kezelési hivatalnokokat rendelt a kormány. A főnök székhelyévé Aradot tette, a szolgabíróságokévá Aradot, Világost, Pécskát, Simándot, Borosjenőt, Tótváradot, Magyarádot és Boros-Sebest⁵⁾. A földadó ideiglenes kivetésére szolgáló előmunkálatok s az ezek alapján készítendő földkataszter vezetésével a nagyvárad kerületben (Atzél János vonakodása következtében) Jósa Pétert bízta meg a pénzügyminisztérium, mely Aradot a 8. és 9. felügyelő-kerületbe osztotta be. A 8-iknak, mely Kelet-Aradot foglalta magában, 7 biztosi kerület élén *Szalay* István s a 9-iknek, mely Nyugat-Aradra és Kelet-Csanádra terjedt ki, 4 kerület élén *Bosnyák* Károly lett az inspektora. A becselőbiztosok kik mellé segédeket, mérnököket és erdőbecslőket rendeltek, már októberben megkezdték működésüket⁶⁾. Okt. 4. az egyik *pénzügyigazgatóság* székhelye szintén Arad lett⁷⁾, a nagyvárad-kerületi *építészeti hivatal* két külső állomása pedig Csanádban Makó s Aradban Radna. Erre annál nagyobb szükség volt, mert a kormány még 1850. tavaszán tervet dolgozott ki a Maros hajózhatóvá-tételéről s Radnát szánta a hajózás kiinduló helyévé; sőt egyesek azt is sürgették, hogy a Marost s a Béga-csatornát Arad és Temesvár közt *csatornával* kössék össze⁸⁾. A pest-temesvári *vasút* kiépítését már

1) *P. Napló*, 1850., 82., 84. *Pester Morgenblatt*, júl. 24. — 2) *P. Napló* melléklete, 65—7. l. — 3) *P. Napló*, 166. sz. — 4) *U.o.* 140., 141., 146. Az ülnökök: Bánhidy Albert, Dániel István, Institoris János, Kiss Gergely, Balogh Imre, Kornya János, Kocsuba Mihály, Schärfeneder Ferencz, Pullio Konstantin és Árkosy János. — 5) *Birod. törvény- és kormánylap*, CXX. darab. *P. Napló*, 157., 170—1. — 6) *P. Napló*, 160. és 179. — 7) *Birod. törvény- és kormánylap*, CXXXIII. *P. Napló*, 180°. — 8) *U.o.* 43. *Pester Morgenblatt*, 1850. május 30.

1851. elején elhatározta a kormány, csak azzal nem volt még tisztában, Szegeden vagy Aradon keresztül vigye-e a vonalat¹). 1851. nov. 16. pedig Arad alatt megjelent az első *gőzhajó* (az Ebersdorf). A hivatalnokok ünnepiesen fogadták s rövid vízisétát tettek a gőzhajón, mely másnap már visszament Szegedre, mivel Radna felé, a csekély vízállás miatt, nem merte útját folytatni²).

Megmozdult végre a társadalom is. Aradon az *ipartestület* képviselőségét 1850. okt. 14. a fogságból csak imént kiszabadult Fábián Gábor vállalta magára³). Csernovics Péter három évre bérbe vette Hirschl Jakab *színházát*, melyben meghívott vendégek előtt *ingyenes* előadásokat rendeztetett. Annyira ébren tartotta a nemzeti szellemet, hogy Cseh Eduárd 1850. szept. 14. Arad városa polgármesterét már meg is intette a forradalmi dalok és zenék, a darab, sőt táncz közben is tett forradalmi célzások miatt. Havi és Szabó színelőadásait különben császári tisztek is látogatták⁴), ha rajta voltak is, hogy német színészek jöjjenek a magyarok helyett; de mikor Heim polgármester a németeknek valóban felajánlotta a Fehér-Kereszt helyiségeit, Csernovics kibérelte a fogadó nagy termét s tágasabb szobáit, hogy lehetetlenné tegyen minden előadást. Majd engedélyt eszközölt ki, hogy Szabó színtársulata körútat tehessen az alföld nevezetesebb városaiban; a mint pedig visszatért Aradra, Csernovics operát szerveztetett, mely 1854. jan. 9.-én kezdte meg előadásait. Fejedelmi bőkezűséggel fedezte ennek s 1856-ig az egész színtársulatnak költségeit; sőt 1854. a Bittóház udvarán nyári színházat is építtetett, s a réginek kijavítására 7000 forintot adott. Az az áldozat, melyet Aradon e szomorú években a magyar művészetnek hozott, Arad történetében halhatatlanná teszi nevét⁵).

Időnkint *hangversenyeket* is rendeztek; az elsőt, melynek élén a két Vásárhelyiné s Atzél Istvánné állott, 1851. márcz. 28.-án⁶). Aradon júniusban ünnepélyesen leleplezték *Chorin* Áron emlékoszlopát, melyet Guttmann szobrász készített; Bohusné meglátogatta a bécsi szülőházat, hogy Pesten is hasonlót szereltesse föl, míg a kormány Aradon készült egy, a pestihez hasonló bábaképző-intézetet fölállítani. Az 1851. márcziusában meggyefőnökké újabban is kinevezett Atzél vezetése alatt az Aradon 1850. nov. 28. tartott tanácskozás alapján *Körös-szabályozó-társulat* 1851. ápr. 10. végkép megalakult; műtani vezetését Beszédes Kázmér mérnökre bízta. A kormány három évre évenként 5000 napszamos alkalmazását engedélyezte, s az ártéren érdekelt birtokosoktól holdanként 2 ezüst krajczárt fizettetett a társulat céljaira⁷). Az 1852. évi egyesületi kormányrendelet azonban megbénította a legtöbb aradmegyei társulatot, úgy, hogy jobba-

¹) *P. Napló*, 1851., 302. — ²) *U.-o.* 523., 542. — ³) *U.-o.* 182. — ⁴) *Pesti Napló*, 10., 286., 288., 303., 339., 489., 525. és 1246. sz. — ⁵) Böven *Váli* Béla, Az aradi színészet tört. 65—80. — ⁶) *P. Napló*, 313. — ⁷) *U.-o.* 1851. 248., 313., 318., 382., 421.

dán csak 1856. után szervezkedtek újra, midőn alapszabályaikat bemutatták a kormánynak; így 1856. júl. 4. az aradi polgári jótékony-nőegylet¹⁾, 1857. aug. 11. az aradi polg. jótékony-egylet²⁾ stb.

Közönyéből csak egy-egy hír rázta föl a társadalmat. Közörmöt kellett pl., midőn 1851. elején egyszerre 59 aradi fogoly kapott kegyelmet, vagy midőn aug. 25. a pesti haditörvényszék megszüntette az eljárást *Simonyi* Lajos b. aradmegyei képviselő s *Vörös* Antal aradi és *Bánhid*y Albert csanádi volt alispánok ellen³⁾; de viszont újabb szomorúságot okozott, midőn szeptember 22. halálra ítélték harminczhat hazafit, köztük Kossuthot, Andrásst, Mészároset és az aradiak kedvelt költőjét, Sárosyt, vagy midőn a nagyváradi haditörvényszék 1852. halálra ítélte az aradi véstörvényszék tagjait, *Náray* Imrét, *Biró* Imrét, *Nagy* Sándort és *Balás* Albertet, kiket azonban az uralkodó júl. 15-én kétévi várfogságra kegyelmezett⁴⁾. 1851. május végén *Castelitz* tábornok, ki a foglyokkal különben igen nemesen bánt⁵⁾, megtiltotta ezeknek az aradiakkal való érintkezését, mert állítólag emissarius lappangott Aradon; sőt híre járt, hogy a foglyokat mind valami ausztriai várba szállítják át⁶⁾. Majd meg az a hír terjedett el, hogy Erdélyből Aradmegyébe törnek a móczok, úgy, hogy több úri család Aradra menekült. *Castelitz* tábornok megnyugtatóul egy osztály gyalogságot rendelt Buttyinba, hol a húsvéti ünnepek, mikorra a támadást várták, csakugyan csendben teltek el. A pankotaiak is hazahajtották lovaikat a ménesből, a városházán levő fegyvereket pedig elszedték és magukhoz vették, attól tartván, hogy a világosi oláhok rájuk rontanak. Mindez éppen olyan álhír volt, mint az, hogy a szentannai németek városukból a magyarokat mind ki akarták volna becsültetni. A népre különben sem téveszthette el hatását, hogy Aradon 1851. szept. 18. kivégeztek egy oláht, ki a világosi fegyverletétel után egy menekült magyar honvédőrnagyot nejével s gyermekeivel az erdőben agyonvert; 1852. jan. 16. pedig kihirdették Buttyin vidékén, hogy mindazok, kik 1849. az Erdélyből betört zarándmegyeieknek segítettek az uradalmi lakások, épületek stb. feldúlásában, az okozott károkat megtéríteni kötelesek⁷⁾.

Sikertelenek voltak azok a kutatások, melyeket a korona után a hatóság már 1849. augusztusában Aradon a minoriták s utóbb Radnán az *Asbóth*-család pinczéjében, később pedig másutt is folytatott. Így pl. báró *Keller* tábornagy cs. hadsegéd Aradról 1851. három század *Parma*-bakát küldött Bokszege. Pár hétig vesztegette ott az időt a katonaság s végre is bosszúsan kellett távoznia⁸⁾. Egyik-másik földműves pedig azt a trétát követte el, hogy a forradalom után két esztendővel is magyar bankjegyekben akarta megfizetni a reá rótt bírságot⁹⁾.

¹⁾ *Budai cs. kir. helytartóság* 1856., 11,816/493. G. sz. — ²⁾ *Nagyváradi cs. kir. helytart. oszt.* 4875. sz. — ³⁾ *P. Napló*, 303, 476. — ⁴⁾ *U.-o.* 739. — ⁵⁾ *U.-o.* 313. — ⁶⁾ *U.-o.* 358. — ⁷⁾ *U.-o.* 344., 441., 465., 576. — ⁸⁾ *U.-o.* 421. — ⁹⁾ *U.-o.* 459.

Főkép a *pénzügyi rendeletek* keserítették a népet. Az Aradon 1851. szept. 28. felállított pénzügyigazgatóság, mely alá Arad, Simánd, Boros-Sebes, Tótvárad, Batonya és Makó adóhivatala tartozott, könyörtelenül szedte az adót, a hatóság pedig az államkölcsönben való részvételt erőszakolta. Aradon azonban szeptemberig mindössze csak 11,000 pforintot írtak alá. Fogyasztási adó fejében még 12 forint erejéig sem akartak kiegyezni a községek s a pénzügyőröket 2000-nél népesebb helységekből is vissza kellett vonni, mert ott-tartásuk többbe került a jövedelemnél. A dohány-monopolium behozatala után az aradi oláhok krumpli-levelet kezdtek pipázni; attól félték, hogy a kendertermelést is eltiltják s hogy házi vászon helyett cs. kir. vásznat kell venniök. Feltűnően sokat lakodalmazott a nép, abban a hiszemben, hogy nem kerül sor alá az a legény, ki megházasodik. De nem egynek oda kellett hagynia feleségét s a hatóság kénytelen volt kihirdetni, hogy a házasúlandó ifjúnak legalább is húszévesnek kell lennie. Aradvármegyére különben 760 újoncz esett s így a véradó is nagy volt¹⁾.

Körülbelül ez volt a helyzet Aradban, midőn 1852. első körútját tette *I. Ferencz József* császár. Június 14. reggel 5 órakor Mezőhegyesről Kis-Peregen át a főispán, megyefőnök és lovas banderisták kíséretében, fellobogózott s virágokkal behintett úton Pécskára s onnan a Maroson át a »Temesi-bánság«-ba utazott; Temesvárról azonban már 16.-án este $\frac{1}{2}$ 8-kor Aradra hajtatott s a várba szállt. Másnap, 17.-én megszemlélvén a várat s a kisszentmiklósi kaszárnyát, $\frac{1}{2}$ 10 órakor meglátogatta Arad városát, hol a Maros partján a táborkar, élén Hardegg lovassági tábornokkal, továbbá Braunhoffer katonai kerületi parancsnok, Döry nagyváradi-kerületi új főispán, a papság, nemesség, a hatóságok főnökei várokoztak reá. A zászlós czéhek, tanulók stb. sorfalat álltak egészen a vármegye házáig, hová a császár szállt, s mely előtt nagyszámú katonaság volt fölállítva. A kompon átjövő császárt a hatóság üdvözölte s midőn végiglovagolt az utczákon, harangzúgás, éljenzés fogadta. A küldöttségek bemutatásakor személyesen tudatta a világosi és kovaszinczi bírákkal, hogy hűségökért koronás ezüst érdempénzzel tünteti ki őket. Fél órát fordított a hivatalok s közintézetek megtekintésére s az udvari ebéd után megszemlélte a Miksa-dsidásokat. Este kocsin járta be a kivilágított várost. Fontosabb ennél, hogy a várból azonnal szabadon bocsátott 99 volt cs. kir. katonatisztet, s azonkívül még 16-nak adta vissza szabadságát, 6-nak pedig 4 évre s 10-nek a kiszabott fogság felére szállította le »büntetés«-ét. Eltörölte továbbá azt az 1850. kelt rendeletét, melylyel a törvényeszéki hivatalnokokat hivatalukból elbocsátani, azokat akarataik ellen nyugalmazni s fizetésöket felfüggeszteni lehetett, ellenben visszaállította a régi szabályzatot. — A császár június 18.-án reggel 5-kor indult tovább

¹⁾ *P. Napló*, 421., 459., 479., 487., 576., 626.

Aradról. Simádon, Nadabon, Kisjenőben mindenütt nép, diadalív, zászló, zene, taraczkölvöldözés, szónoklat, harangzúgás, — Biharvármegye határán, Keményfoknál pedig Oswald váradi kanonok magyar üdvözléte fogadta s magyarul felelt az uralkodó is, ki Nagyvárad felé folytatta útját¹⁾.

Távozása után kevéssel, már augusztus hóban újra szervezkedett Aradmegye tisztikara és pedig olykép, hogy a járások számát 4-ről hétre emelték. De az új tisztikar s a rendőrség sem tudott gátat vetni az eláradt rablásnak és útonállásnak. Coronini altábornagy tehát a Szerb-vajdaságra és Temesi-bánságra nézve átkelő pontokúl a Maroson Soborsint, Lippát, Aradot, Német-Szent-Pétert, Német-Csanádot és Zombort tűzte ki s ötven bottal fenyegette azt, a ki máshol merne átkelni²⁾. *Atsél* János, Aradmegye főnöke, hosszas betegsége miatt a megye vezetését titkárára, Kádas Péterre volt kénytelen bízni s nem vehetett részt azon Te Deumon sem, melyet 1853. márcz. 17.-én Libényi merényletének megghiúsulta örömeire Aradon tartottak; ápril 5.-én elhunyt s helyébe, helytartósági tanácsosi czímmel, június 21. *Semsey* Albertet nevezte ki az uralkodó. Ugyanakkor a január 18. a pestkerületi főtvényszék alelnökévé kinevezett b. Döry Gábor helyett *Haukh* Ferdinánd Keresztélyt tette nagyvárad-kerületi főispánná. Az ő feladatuk lett, hogy az 1853. január 10. és ápril 3. kiadott rendelet értelmében a közigazgatási beosztást újra rendezzék. *Haukh* e czélból már jún. 11. Aradra érkezett, s a megyei hatóság aug. 1.-től új hatáskörrel kezdett működni. A minisztérium azonban csak 1854. ápril 6.-án bocsátotta ki az országot politikai és törvénykezési tekintetben újra szervező rendeletét.

Aradvármegye továbbra is megmaradt a nagyváradi közigazgatási kerületben úgy, hogy 7 szolgabírószágot kapott (az aradvárosit, aradvidékit, borosjeneit, buttyinít, kisjeneit, radnait és pankotait). Aradmegye elsőfolyamodású törvénytészeke Aradon maradt. Ez teljesítette a kereskedelmi törvénykezést is, de mindig a keresk. ülnökök részvétele mellett. Az aradvidéki szolgabírószág hivatala egyedül közigazgatási ügyvitelre szorítkozott. Aradváros hatósága mindössze 14 személyből állt; és pedig egy polgármesterből³⁾, egy városi bíróból, tíz tanácsosból, egy jegyzőből s egy másodjegyzőből; kikhez járult a városi kamarás és útbízto, a szállásmester s rendőrbízto és két fogalmazó. A város közigazgatását újból közvetlenül a megye alá rendelték. A megyében három büntetőtörvénytészetet állítottak fel; és pedig egyet Aradon Arad városa és vidéke s a radnai járás számára; egy másikat Pankotán a pankotai s boros- és kisjenei járás és egy harmadikat Buttyinban, saját szolgabírószága részére⁴⁾.

1) *P. Napló*, 669., 670., 682., 684—5., 687., 691. sz. — 2) *U.-o.* 750., 842. sz. *Magyar Hírlap*, 840. — 3) *Heim* Domokos polgármester, kit a serház bérlete miatt 1851. Atsél fel is függesztett. 1852. okt. 26. betegsége miatt lemondván, helyettese *Horváth* Ádám rendőrtanácsos lett. *P. Napló*, 1851. 421., 435. és 1852. 807. sz. — 4) *U.-o.* 1854. 1232. sz.

1853-ban léptették életbe az új ügyvédi rendtartást, melynek értelmében Arad városába, mint középpontba 24, a járásbíróságokhoz 3—4 (a simándi, kisjenői és buttyini járásbíróséghez csak 1—1) ügyvédet osztott be a kormány, 25-öt teljesen eltiltott a gyakorlattól, 4-nek ügyét pedig függőben hagyta. Az aradmegyei ügyvédek a kerületi főtörvényszék előtt 1853. szept. 5. tették le az esküt. Megalakították a kereskedelmi kamarákat is és Aradot a debreczenihez osztották be¹⁾.

Ilykép valamennyire rendezve lévén az ország, az uralkodó 1854. ápril 11. az egész országban megszüntette az ostromállapotot. Csakhamar, ápril 22., lakodalma napján, 26 aradi fogolynak adott teljes kegyelmet, a többinek pedig elengedte fogsága felét; *Czárán* Márton seprősi birtokosnak, ki a császár ellen elkövetett merényletet megörökítő bécsi fogadalmi templomra százezer forintot adott, a Ferencz-József-rend lovagkeresztjét, *Popa* György borosjenei szolgabírónak a koronás arany- és *Silberleitner* eleki bírónak az ezüst érdemkeresztet ajándékozta. Ápril 24. Arad városa Te Deummal ülte meg a császár házasságát. A város ez alkalommal 1500 frtot osztott ki az ápr. 12. Gájban leégett 32 gazda közt, Horváth Ádám h. polgármester pedig saját költségén ezer példányban nyomatta ki — a Gott-erhaltét²⁾.

A rendőri zaklatás azonban ezután sem szűnt meg³⁾; sőt Aradot éppen ez évben új és messzeágazó összeesküvés középpontjául tüntette föl. Kétségtelenül számos jeles férfiak voltak belebonyolítva az ú. n. *dollár-ügybe*. Aradon ugyanis *Vörös* Antal elnöklete alatt még 1852. októberében titkos bizottság alakult, melynek az volt a feladata, hogy Kossuth Lajosnak az orosz-török háború küszöbén érkezett forradalmi kiáltványait terjeszse s az Amerikában nyomott dollárjegyek elárúsításával a forradalom céljaira pénzt szerezzen. Ezeket a dollárokat Szerbia felől *Hajnóczy* evang. lelkész csempészte be az országba. A kincs egy részét *Vörös* a sofronyai kertben rejtette el, a többit pedig *Csomortányi* Károlylyal azonnal forgalomba hozni ügyekezett. November 23. beavatták a titokba az aradi minorita-tanárok egy részét is. *Vinkler* Brunó tanár kiváló lelkesedéssel karolta föl az eszmét. Terjesztette Kossuth kiáltványait, s hét vármegyét elárasztott a dollárokkal, melyeknek elárúsításából szerzetes-társa, *Koszika* Libor, mint pénztárnok, aranyban és ezüstben állítólag csakhamar 72,000 frtot kezelt. *Vinkler* hamisított útlevelet szerzett egy titkos küldött számára, ki 1853. január 13. szerencsésen át is kelt Szerbországból Pancsovára s közölte titkát Haach Salamon minorita házfőnökkel, kihez *Vinkler* ajánlotta. Másnap visszatért ugyan Szerbiába, de a révész fecsegése nyomra

¹⁾ *P. Napló*, 1853. 916, 927., 979, 989., 1049., 1050. — ²⁾ *P. Napló*, 1854. 1241., 1246. sz. — ³⁾ Az aradi cs. kir. rendőrbizottság pecsétnyomóját s réz pecsétbélyegzőjét, valamint az aradi cs. kir. katonai rendőrosztály rézpecsétnyomóját most a nemz. muzeumban őrzik.

vezette a rendőrséget, mely Haachot azonnal elfogta és vallomásra kényszerítette. Kosztkát és Lakatost, kiket a pancsovai rendház ügyeinek rendezésére Aradról küldött oda a tartományfőnök, b. August tábornok nem is fogadta, Janovics ezredes pedig nem engedte meg a fogolylyal való találkozást. Csomortányi Károlynál ki önmagát ismételve föladta, Almás-
Iratoson márcz. 27. eredményre vezetett a házkutatás. A dollárok egy részét megtalálták s elfogatása után kevésel Csomortányi bevallotta azt is, hol van elrejtve a többi és kik az összeesküvés tagjai. *Vinkler* Brunót május 10. szintén befogták s erősen, de kevés sikerrel vallatták, pedig őt tekintették főbűnösnek. Társait, *Kosztká* Libor aradi minorita házfőnököt, *Lakatos* Ottó aradi gymn. igazgatót, *Eperjesy* Aurél, *Csüdör* Tamás, *Zetykó* Kelemen és *Livéry* Dániel minorita tanárokat, valamint *Mülek* Ferencz és *Simon* Ignácz ügyvédek, *Szabados* István és *Nagy* József tanítókat, *Görög* Imre nevelőt, *Vörös* Antalt stb. Aradon csak 1854. szept. 21. fogták el. Lassankint mintegy százan kerültek a pesti újépületbe, hol *Kosztká* Libor nov. 5. saját kezével vetett véget életének, *Zetykó* pedig vizsgálati fogságban halt meg 1854. okt. 22. és *Csüdör* 1855. szept. 13. A dollárok után a minoriták aradi és gyoroki házaiban tett kutatások 1855. május végén nem vezettek nyomra, de ez nem enyhített az ítélet szigorán. Az ítéletet 22-re csak 1855. augusztusában, hatra szept. 9. mondták ki. Ezek közül *Vinkler* kapta a legsúlyosabb büntetést (18 évet vasban), a mi egymaga is mutatja, hogy nem mások kárával ügyekezett menekülni. *Eperjessyt* 16, *Lakatost* 14, *Livéryt* 8 évre ítélték el; *Csengő* Anzelm Ignáczt fölmentették a kereset alól. A többi Theresienstadtban, majd Josefstadtban raboskodott, míg 1857. jan. 16. az uralkodó egy részüknek vissza nem adta szabadságát¹⁾.

1857. május 4.-én azután, midőn I. Ferencz József először mutatta be ifjú feleségét, Erzsébet császárnét Magyarország fővárosának, valamennyi politikai fogoly kegyelmet kapott, s Arad és a »birodalom« többi várának kapui megnyitlak, hogy visszaadják a szabadságot azoknak, kik a szabadságért szenvedtek idáig.

Aradvármegye történetírójának föladata nem terjedhet ki az utolsó negyven év eseményeinek részletes előadására. Ezek az események, melyeknek hírét Aradra és Aradról az 1857. megnyilt tiszavidéki vasút s a távirda most már gyorsan röpitette tovább, rohamosan követték egymást. A Kazinczy-ünnep, a protestáns pátenz (1859. szept. 1.), az olasz háború, melyben Arad fiai különösen a mortara-novarai ütközetben (1859. márcz. 23.) tűntek ki, a Széchenyi-gyász, a magyar nemzeti önérzet hatalmas

¹⁾ *Lakatos*, ki »Három év egy kompromittált életéből« czímmel írta meg fogsága történetét (közli műve III. kötetében, 257—366.) *Vinklert* gyanúsítja az összeesküvés elárulásával; mennyire alaptalanul és méltatlanul, kimutatta *Ambrus* (Paphonvédek albuma, I. 219—229.) s *Márki*, ezt ösmertetve, a Történelmi Lapok 1893. évi 30. lapján.

föllendülése Aradban is pezsgésbe hozta az erőket, akárhogy fékezte a kormány. Egy politikai vers ugyan, melyet Sárosy Aradon szavalt el, tíz havi börtönt hozott a költőre; a helyzet azonban mégis csak javult. Az uralkodó már 1860. okt. 30. főispánná nevezte ki *Bohus* Jánost, ki a vármegyét újra törvényes alapon szervezte. Az 1861. január 10. tartott tisztújításon *Vörös Antal* és *Bíró Imre* lett az alispán; Aradváros polgármestere pedig *Török Gábor*. Még a katonaság is simúltni látszott; a dsidások Világoson fáklyászenével tisztelték meg a főispánt és zenekaruk a Szózatot játszotta. A képviselőválasztások megtörténtek s a követek méltóan képviselték azt a szabad szellemet, mely Aradvármegye és város bizottsági tagjait lelkesítette. Izmosította ezt a szellemet az 1861. aug. 1.-én megindult Alföld is, Aradnak hosszú időn át első politikai lapja. Tabajdi Károly lelkesen buzdította ebben a törvényhatóságokat az absolutismus ellen való küzdelemre s intette Aradmegyét, hogy akkor se függeszse föl üléseit, ha esetleg administratort kapna; mert »azon politikai erőt, erkölcsi súlyt, mit a megyei bizottság képvisel, nem szünteti meg az, hogy annak elnöki székében nem főispán, hanem administrator ül.« Máskor meg azt fejtegette, hogy nem mindig fejedelmi jog a kegyelem, mert néha a népeken van a sor, hogy amnestiát adjanak. S a Deák felíratát átvevő uralkodó elhatározását várva, eszébe jutott I. Ferencznek 1827-ben mondott bűnbánó szava, hogy »a király s népek boldogsága a törvénynek pontos megtartásán és épségén alapszik.« Az uralkodó azonban már aug. 22. feloszlatta az országgyűlést, mely iránt csak imént szavazott bizalmat Arad városa s a kancellária elrendelte Aradvármegye és város hatóságának feloszlását, mit a tisztikar lemondása követett. Az utolsó ülés a legmeghatóbb és legméltóságosabb politikai tüntetések közé tartozott.

Kezdetét vette a *provisorium*. Aradban 1861. okt. 7. *Hofbauer* Lajos lett a kir. bízott és Kronstadti *Bolsano* a rendőrigazgató, ki megkezdte úgy az aradi sajtó, mint a színészet üldözését, izgatásnak tekintvén minden szabadabb szót. Mindazáltal éppen ekkor (1862. júl. 17.) kezdtek az aradiak állandó magyar színház építéséről gondolkodni. 1863-ban a rettenetes inség még jobban leverte a politikai helyzet miatt amúgy is vígasztalan kedélyeket. Néhány aradi község már 1861. augusztusában elhatározta, hogy még a kormánytól is csak román nyelvű okiratokat fogad el s most (1863. szept.) a románság diadalának tekintették, hogy Kuvini *Szerb* Tivadar, majd (1865.), midőn *Bohus* János visszaútasította harmadszor való meghívását, *Popa* György lett a kir. bízott. Ő, a ki magyarul az első javaslatot tette a községek szervezéséről, Aradban most nem csekély érdemeket szerezhetett ezen a téren; másrészt azonban nagy része volt abban, hogy Arad egyik középpontja lett a románok nemzetiségi törekvéseinek, annyival inkább, mivel 1865. ápril 1. az aradi g.-kel. püspökség mint román egyházmegye alakult újra.

1865. nov. 18. Aradon, majd a megyében ismét követeket választhattak a polgárok s a decz. 14. megnyílt országgyűlés, legfőképp pedig a következő év hadjáratának eredménye ismét visszaadta a nemzet bizalmát. Az alkotmány helyreállításával (1867.) a minisztérium ápr. 20. *Szende* Bélát nevezte ki Aradmegye főispánjának, mire a vármegye máj. 23. tartott közgyűlésén azonnal bizalmat szavazott a kormánynak s megtartotta tisztújítását, *Nagy* Sándor és *Spech* Imre lett az alispán, *Tabajdi* Károly a főjegyző. Arad városa még előbb, május 7., *Atsél* Pétert választotta polgármesterré, *Pullio* Konstantint főbíróvá, *Papp* Jánost főkapitánynya és *Bodroghy* Istvánt főjegyzővé; de csak júl. 11. alkotta meg 40 §.-ból álló hárszabályait. Június 8.-án Aradvármegye banderistái (*Almay* József, *Bohus* László és *Purgly* János) is ott voltak a koronázáson s abba a halomba, melyen a koronás új király Szent-István kardjával a világ négy tája felé vágott, Aradvármegye Világosvára romjaiból küldött földet. A vármegye s a város a koronázás után külön feliratokban fejezte ki háláját és hódolatát I. Ferencz József király s Erzsébet királyné iránt; de lovagiassága nem vezette multjának megtagadására. Június 22. elhatározta a város, hogy emlék-oszlopot állít a tizenhárom vértanúnak. Az alkotmány helyreállítása idejében (az 1869. decz. 31.-iki népszámlás szerint) Aradvármegyének 6013·39 □ km., vagyis 986,334½ hold területen összesen 304,713 (Aradnak egymagának 32,725) lakosa volt. Ezek közt 153,661 férfi, 151,052 nő. *Vallás* szerint 74,977 római-, 11,806 görög- és 9 örmény-, összesen 86,792 katolikus; 188,379 görög- és 14 örmény-, összesen 188,393 keleti; 5011 ágostai és 17,588 helvét hitv.; 19 unitárius, 6,910 zsidó (Aradon több mint fele). Aradban tehát az óhitűek a népesség 66½%-át tették. *Nemzetiségre* nézve 67,707 magyar, 39,581 német, 194,711 román, 1614 tót, 1036 szerb s 64 egyéb; tehát 63·90% román. *Családi állapot* szerint nőtlen volt 85,647, nős 62,607, özvegy férfi 4,795, nő 11,354, elvált férfi 612, nő 680; hajadon 76,565, férjes nő 62,453. (Aradban 1867-ben összesen 3,912 házasságot kötöttek.)

Honosság szerint megyei és városi 293,683, az ország más községébe való 10,686, ausztriai 380, külföldi 64. *Műveltség* tekintetében: olvasni tud 7,318, írni és olvasni tud 43,925, írni és olvasni nem tud 253,460. A helybeliek közül *távol van* 109. *Hadiszolgálatban* áll (ideértve már a honvédséget is) tettelesen 1405, szabadságolva 4016, tartalékos 1113, összesen 6534. A hadseregnél szolgáltakból még élt 3440. *Hívatas és foglalkozás* szerint lelkész 338, tanító 416, orvos 41, sebész 14, bába 41, gyógyszerész 28, más egészségügyi személy 55; művész 166, ügyvéd 118, író 21, tanuló 691, állami, megyei, városi és községi hivatalnok 701, földbirtokos 45,553, hasznobérlő 1828, gazdatiszt 328, éves szolga 23,778, napszámos 26,935, vadász és halász 9, bányá- és kohó-hivatalnok 18, munkás 349. Építészeti és művészeti iparnál önálló vállalkozó 1217, híva-

talnok 21, munkás 666. Fém-, kő- és faipar-ágaknál vállalkozó 1510, hivatalnok 40, munkás 1753. Vegyészeti, élelmezési és dohányzárkék termelésénél vállalkozó 372, hivatalnok 66, munkás 566. Szövőiparnál 715, hivatalnok 16, munkás 695. Bőr-, papirgyártás és egyéb iparágaknál (csak Aradon) vállalkozó 430, hivatalnok 141, munkás 575. Nem közvetlenül termelő foglalkozásnál vállalkozó 371, hivatalnok 21, munkás 435. Kereskedelemnél 1203, hivatalnok 86, munkás 726. Szállítási vállalatnál vállalkozó 105, hivatalnok 120, munkás 226. Pénz- és hitelintézeteknél tisztviselő, szolga és munkás 38. Háztulajdonos 972, járadék-tulajdonos 760, személyes szolgálatot teljesítő 16,245. Bizonyos foglalkozás nélkül él 60,365 férfi és 35,867 nő.

Ezek 1 sz. kir. városban (Aradon, 32,725 lakossal), 11 járásban, 26 mezővárosban, 158 faluban és 61 pusztán vagy telepen összesen 51,848 (Aradon 3798) épületben éltek. Ezek közül 766 (Aradon 31) középület s a megyében 22, Aradon 172 egy- vagy több (Aradon 34 két- és 4 három) emeletes ház volt. A lakásrészek összes száma 234,774, melyek közül csupán 80,513 szoba volt. A lakásra szolgáló házakban 260,343 magánfél, 2360 tisztviselő vagy bérlő, 23,479 albérlő, 18,431 cseléd, összesen tehát 304,713 lélek lakott. A népből 19 férfi és 8 nő haladta felül a százasztendőt; 36,442 egyéves gyermek volt s majdnem 21% a 10—20 év közt levő fiúkra, legényekre esett. Vak volt 296, siketnéma 288, elmebeteg 213 s hülye 242.

A területből kat. holdban 306,488 volt szántóföld, 101,350 rét, 9263 szőlő, 204,205 legelő, 310,030 erdő és 3035 nádas. Az összesen 44,358 birtokból 23,378 (több mint fele) volt kisebb 5 holdnál s viszont 26 volt 5000, 6 pedig 10,000 holdnál nagyobb uradalom. A birtokok összes kataszteri tiszta jövedelmét 2.893,136 frtra becsülték. Koronai és kincstári birtok volt 115,606, közalapítványi 2917, városi és községi 83,382 s egyházi 4690 hold. A szarvasmarhák száma 98,305, a lovaké 51,950, a juhoké 149,136, a sertéseké 117,997, a kecskéké 19,000, a méhkasoké 685.

Ilyen viszonyok közt találták Aradvármegyét az 1867. évi változások. Anyagi és szellemi téren teljes erővel látott munkához a lakosság, hogy helyrehozza, mit az alkotmány felfüggesztése idejében (1849—1867.) el kellett mulasztania. A románok, erős többségük érzetében, különösen mindent elkövettek, hogy a megyegyűlés termeiben s a közéletben is érvényesüljenek. 1867. decz. 26. egyhangúlag állapodtak meg nemzetiségi programjukban, melynek hangját aránylag még mérsékeltnek lehetett mondani. Élesebb lett ez a hang, midőn 1869. elején Szende Béla belépven a honvédelmi minisztériumba, helye két évig betöltetlen maradt. Az aradi románok közül 7950-en a nemzetiségi egyenjogúság ügyében külön kérelemmel járultak a minisztériumhoz s a lapoknak is elég vita-tárgyat adtak felszólalásukkal. Az 1869. évi választások is nagyban fokozták a

politikai idegességet, Aradban azonban egészben véve a Deák-párt győzelmével végződtek. Másrészt 1869—1870-ben különösen az igazságügyi és közigazgatási reformok foglalkoztatták a közvéleményt, mely most már osztatlan figyelemmel kísérte e vidék szellemi és anyagi gyarapodásának kérdését is. Főkép Arad városa épült és szépült. *Atsél* Péter polgármester emlékszerű középületek emelésére ösztönözte a polgárságot s a lyceum, színház, új városháza stb. építésének megkezdése, a főtéri sétahely megalakítása stb. egyszerre nagyban emelte Aradot, hol soha nem tapasztalt lendületet nyert az egyesületi élet, az ipar és kereskedelem. — Idejárt, hogy a honvédség szervezése után Arad az aradi 11., és Borosjenő a 12. sz. éjszaktorontáli zászlóalj törzshelye lett, míg a 13. sz. arad-zarándi z.-a. törzshelyéül Zombolyát jelölték ki. Atsél a honvédségnek engedte át gondosan helyreállított borosjenői várát s az 1870. Borosjenőn összevont honvédszászlóaljak hadigyakorlatai, majd az 1872. és 1874. évi aradi hadigyakorlatok önérzettel tölthették el a hazafiak szívét.

1871. május 5.-én *Atsél* Péter lett a vármegye s (midőn a városok is külön főispánokat nyertek) június 19.-én *Dáni* Ferencz Arad városa főispánja. Erre az időre esik a törvénykezésnek a megyei közigazgatástól való különválasztása, vagyis az 1871. XXXII. t.-cz. értelmében az elsőfolyamodású kir. törvényszék életbeléptetése (Aradon Nagy Sándor elnöke alatt) s a járásbíróságok szervezése. A községek rendezéséről szóló 1871. XVIII. t.-cz.-et *Tabajdi* Károly, az új alispán, éleslátással és tapintattal hajtotta végre. Sikerült kivinni, hogy a minisztérium a temesvári ipar- és kereskedelmi kamara területéből Arad-, Csanád-, Hunyad- és Zarándvármegyéket magában foglaló területet szakított ki az Aradon 1871. nov. 26. alakított ipar- és keresk. kamara számára. Most kellett végrehajtani a köztörvényhatóságok rendezéséről szóló 1870: XLII. t.-cz.-et is, melyet kiegészített a közigazgatási bizottságról szóló 1876: VI. t.-cz. Így új elem, a jövedelmen alapuló személyes szavazatjog jött a törvényhatóságok életébe.

Az egész ország figyelmét magára vonta az orvosok és természetvizsgálók aradi nagygyűlése (1871. aug. 28.—szept. 2.), a király és József főherczeg aradi első látogatása (1872. május 9.), az aradi esküdtszék első tárgyalása (1872. decz. 28.), a vámhivatal fölállítása (1874. ápril 1.), az új meg új vasútvonalak tervezése, nagyszámú iskolák s közintézetek felállítása stb. Az aradi állandó színház, a vidék legszebb műintézete, 1874. szept. 21. a király, Albrecht, József s János főherczegek személyes jelenlétében nyílt meg. »A színház — szólt a bizottsághoz a király — s a megjelent díszes közönség oly szép és oly meglepő, hogy bármely székvárosnak becsületére válnék.«

Viszont azonban csapások is érték Aradvármegyét. Így pl. 1872/3-ban *cholera*ban 16,061 ember betegedett meg s 6092 halt meg.

1875. febr. 9. Aradvárosának főispáni székét is *Atzél* Péter foglalta el, a város polgármestere pedig márcz. 10. *Salacz* Gyula lett, ki azóta folyton Arad közügyeinek élén áll. Legerősebben éppen ekkor foglalkozott a közvélemény a Deák- és Tiszapárt egyesülésének kérdésével s midőn a két nagy országos párt csakugyan fuzionált, márcz. 10. Arad városa azonnal bizalmat szavazott a szabadelvű kormánynak, márcz. 15.-ét pedig a helybeli pártok egyesítésével ülte meg. A vármegye területének nagyon nevezetes gyarapodására szolgált az 1876: XXXIII. s az azt kiegészítő 1877: I. t.-cz., melynek értelmében *Zarándmegye*, Hunyad- és Aradvármegye közt felosztatva, végképen megszűnt. Nevezetesen Aradba kebelezték Zarándnak 34 községét¹⁾. Ezzel a vármegye területe 6443; 39 □ kilométerre s lakosainak száma 322,104-re szaporodott. A másfél század előtt oly kicsiny megye azóta az ország területének 2⁰/₆-át teszi.

Ezt a területet csakhamar minden irányban *vasútak* ágazták be. A tiszavidéki vasút 29, az arad-temesvári 3, s az első erdélyi vasút Arad és Zám közt 96, összesen 148 km. hosszan érintette Aradvármegye területét. Az aradmegyei vasútak dolgában 1868. nov. 2. tartott értekezlet a hálózat továbbfejlesztését már a helyi érdekek szempontjából sürgette. Eleinte némelyek azzal is beérték volna, hogy Aradot egyrészt Szegeddel, másrészt a Körös völgyével lóvasút kösse össze. Növelte az érdeklődést az aradvárosi közúti vasút ünnepies megnyitása (1869. okt. 24.), s az aradi közúti vaspálya- és téglagyár-részvénytársaság megalakítása (1869. decz. 8.). Eleintén államsegélyvel, s mikor így nem ment a dolog, a nélkül tervezték kiépíteni a vasútvonalakat. — A mozgalom élére *Atzél* Péter állt, ki 1873-ban már meg is bízta *Boros* Bénit a körösvölgyi-vasút terveinek elkészítésével. 181 érdekelt fél rövid idő alatt 735,300 frtot írt alá s az 1875: XLIV. t.-czikk engedélye alapján a munkálatokat 1876-ban megkezdvén, 1877. május 10. már Arad és Borosjenő közt az egész 62 km. hosszú vonalat átadták a forgalomnak. Az ország legolcsóbb másodrendű vonala annyira fokozta a vállalkozó kedvet, hogy most már egyrészt a vonal folytatására, másrészt pedig új vonalak kiépítésére törekedtek. Az 1881: XLVII. t.-cz. az arad-csanádi s az 1887: XXXI. t.-cz. a szentanna-kisjenői helyi érdekű vasútvonalat is engedélyezvén, 1893. aug. 12.-ig, midőn a borossebes-mennyházai szárny is megnyílt, Aradmegye lakossága saját erejéből csakhamar 223 km. vasutat épített ki s így 361 km.-re növelte a vármegye vasúthálózatát; többre, mint az ország bármely más törvényhatósága. Az arad-nagyhalmági országút kiépítése, az alföldi nagy

¹⁾ Ezek: Acsucza, Acsuva, Bányesd, Bogyesd, Brusztur, Bugyesd, Csúcs, Csermusa, Cohesd, Dumbráva, Gross, Guravoj, Kis- és Nagy-Halmágy, Juonesd, Krisztest, Lazur, Leász, Lestyora, Lungsóra, Magulicsa, Mermesd, Ocs, Ocsisor, Pleskucza, Pojána, Pojenár, Rosztocs, Szirb, Talács, Ternavicza, Tisza, Vidra, Vosdócs. (L. 1877: I. 2. §., 12. pont.) Idekerült tehát, 4 község híjján, az egész halmágyi járás.

műút tervezése, a Szárazér csatornázása, takarékpénztárak, bankok stb. alapítása, ipar- és kereskedelmi iskolák szervezése, gyárak (különösen egy waggon-gyár) építése, új iparágak meghonosítása, a phylloxerától elpusztított szőlőhegyek újra-ültetése, a mezei gazdálkodásnak folytonos javítása és sok egyéb, valóban meglepően fejlesztette a vármegye anyagi műveltségét. Új községek alakultak; pl. Medgyes-Egyháza, Simonyifalva, Szapáryliget; az 1880: LVII. és 1882: IV. t.-cz. is telepítésre jelölte ki a pécskai kincstári uradalom megmaradt részét; Gyorokon 1886. júl. 4. egyszerre 126 csángó-család tette le a honpolgári esküt. A községek anyagi és szellemi helyzete javult; kisebb helyeken is keletkeztek kaszinók, társulatok, takarékpénztárak; szaporodtak a boltok stb. A helységek közül Boros-Sebes villammal van világítva, Pécska, Glogovác, Szent-Anna emlékszerű templomokat építtetett, szentannai, glogováci német földművesek ezeket érő szobrokat emeltettek városukban, az eleki németek közül 28 virilis tagja van a megyei bizottságnak, s a magyar földművesek is hallatlanul felszöktették földjeik árát.

Még szembeszökőbb Aradvárosának fejlődése, szépülése. Külső csínosság és közélet tekintetében Arad ez időben lett a Körös, Tisza és Maros közének legvárosiasabb jellegű helye. A ki mostani leírását olvassa, de történetét nem ösmeri, meg sem értheti, országos kedvezések hiányában is évről-évre gyarapodva, hogyan küzdhetette föl magát Magyarország egyik legkiválóbb városává. Könyvemnek műveltségtörténeti részében fejlődésének egyes mozzanataival még foglalkozom.

1878. január 16. a megye s 1879. jan. 8. a város kormányától is visszalépett *Atzél* Péter, a város újjáalakításának megindítója, kiről egyik utcáját nevezte el a hálás Arad s őt már 1871. ápr. 6.-án díszpolgárrá választotta. Most 1879. július 21. *Tabajdi* Károly foglalta el Aradmegye és a város főispáni székét. 1880. ő lett Krassómegyének illetőleg az 1880. LV. t.-cz. értelmében egyesített Krassó-Szörényvármegyének főispánja is. Ez annál jogosabb büszkeséggel töltötte el, mert — mint aradi székfoglalójában maga mondta — nem vehette körül új állását külső fénynyel, ősök hosszú sorára, érdemre sem hivatkozhatott, s midőn a király és a kormány mégis őt, a megye egyik szerény s becsületes falusi jegyzőjének egyszerű fiát emelte e fényes polczra, azt a nagy elvet szentesítette, azt a nagy igazságot emelte érvényre, hogy *in labor nobilitas*. Föladatúl a jó, becsületes és gyors közigazgatás és a nemzetiségek közt való viszonyosság fejlesztését tűzte ki. Már 1881. megalapította a megye tisztviselőinek nyugdíjintézetét. Szigorúan ellenőrizte a közigazgatást s elnémította a nemzetiségi vitákat. A mint az elnöklete alatt 1882. január 22. megalakult Kölcsény-egyesület első felolvasó gyűlésén mondta, »szellemi és anyagi fejlődésünk adhatja és tarthatja meg fölényünket a velünk együtt-lakó más népfajok felett s az ily alapra fektetett fölény az, mit nem

szükséges törvényileg dekretálni, mely állandó és ingadozásoknak, politikai velleitásoknak kitéve nincs, mert föltételei is állandók s a helyzet szükségszerű következményei. De hogy az legyen, egy nemzeti közműveltség lépcsőzetén kell következetesen fölfelé haladnunk; nemzeti közszellemet kell teremtenünk.« Erre kitűnő alkalmá nyílt különösen Zarándnak Aradhoz csatolt részében, hol az 1880: XLV. t.-cz. értelmében az a másik feladat várakozott reá, hogy foganatosítsa a birtokrendezést, arányosítást és tagosítást. Ő hajtotta végre Aradban és Krassó-Szörényben a megyék háztartását szabályozó 1883: XV. t.-cikket is. A törvényhatóságokról szóló 1886: XXI. s a községeket illető XXII. t.-cz. azonban Aradban már más végrehajtóra várt. 1886. okt. 7. elhunyt a megye erős kezű kormányzója s utóda *Fábián* László lett, Gábornak fia, ki mint főispán, 1886. nov. 29. óta vezeti Aradvármegye és Aradváros ügyeit.

Élőkről beszélni nem a történetíró feladata. A két törvényhatóság politikai történetek áttekintését Fábiánnak a beigtatásakor mondott szavaival fejezem be. »Századok alatt fejlődött és századok óta fennálló intézményeknek, a minő a megye is, életerejök abban fekszik, hogy fennállásuk és virágzásuk nem egyes, bármily kiváló férfainak halandó életéhez van kötve, hanem a megye összes fiainak kezében van szent bizományként letéve.« S e szavak igazságán nem változtat az 1891: XXXIII. t.-cz. sem, mely törvénybe igtatta az állami közigazgatás elvét. Aradvármegye, mely az első ezredéven át híven teljesítette politikai feladatait, ifjú társával, Arad sz. kir. város törvényhatóságával együtt, ezután sem lesz hűtellen multjához, mely annál tanulságosabb, mentől viszontagságosabb. »A hazafias honpolgárok valódi érdeke követeli — szól 1893. szept. 10. Boros-Sebesen a király, — hogy a békés egyetértés a nemzetiségek közt, valamint az ország alkotmányának, törvényeinek tiszteletben-tartása mindenütt és *különösen e vidéken*, gondosan ápoltassék és biztosítottassék.« Arad nevéhez az újabb idők küzdelmeinek nagy emlékei fűződnek. »Legyen a honszabadság martyrjainak halálával megszentelt földjének minden por-szeme termékeny honszeretben!«

LVII. KÖZIGAZGATÁS ÉS TÖRVÉNYKEZÉS.

Aradvármegye területe. Népeisége. Igazgatása. Tisztviselői s azok fizetése. Közgyűlései. Megyeháza. Hivatalos nyelve. A bírák és jegyzők. A községek. Aradváros közigazgatása és tisztikara. Adózás. Követküldés. Törvénykezés. Bírák és rendőrök. Ügyvédek. Hiteles helyek. Birtokperek. A nemesség.

Aradvármegyének 1741-ig folytonosan attól kellett remegnie, hogy kitörölik a törvényhatóságok sorából. Ebben az esztendőben azonban Mária Terézia biztosította fennmaradását, 1742-ben ismét külön főispánt nevezett ki számára, 1744-ben hozzácsatolta Zarándvármegyének legszebb két járását, 1745. a marosi határőrvidék megfelelő részét s ezzel 60 □ myriaméterre növelte határát, mely a rendiség megszűnte után 1876-ban, Zaránd harmadik járásával 64½ □ myriaméterre gyarapodott. Közben ugyan, 1777. még egyszer abban a veszedelemben forgott Aradvármegye, hogy Temeshez csatolják, de ezen is túlesett. Csanádfelé 1768. óta többször rendezték határát, az Erdély felé való határok megigazítását pedig már az 1791 : LXVIII. t.-cz. elrendelte, ismételték 1829—30-ban s utoljára 1876-ban tűzték ki azokat. A mult században mindamelltt is elég terra incognita volt Arad az irodalomban. 1765-ben a nagyszombati egyetemen még azt tanították, hogy a Marostól éjszakra a Sebes-Körösön túl terjed¹⁾ s 1745—1767-ben, hogy Gyula Aradban, Tótvárad ellenben már Hunyadban fekszik²⁾ stb. Pedig a vármegye mindig készségesen támogatta azokat, kik területét le akarták írni. Így 1728-ban Bél Mátyást, 1747. Csáky Miklós püspököt, 1807. P. Nagy Lászlót, 1827. Szepesházy Károlyt és Czucz Istvánt, 1830. Fényes Eleket, 1835. Fábián Gábort stb. A megye határait e század elején térképeken legelőbb *Lipszky*³⁾, majd *Görög Demeter*, tudományos művekben pedig *Magda Pál* jelölte ki.

Az első rendszeres *népösszeírás* 1784-ből való, a második 1850-ből, a harmadik 1869-ből. Lakosainak száma 1700-ban alig mehetett többre 10,000-nél; ez a szám hetven év alatt megtízszereződött, száz év alatt 18, és 190 év alatt 35 akkora lett. Ezt nemcsak új területek odacsatolása okozta, hanem a növekedő jóllét is, noha II. Rákóczi Ferencz korában, 1735-ben, 1784-ben és 1848—9-ben a vármegye maga is belháborúk

¹⁾ L. e könyv 141. lapján a térképet. — ²⁾ *Szegedi*, Tripartitum. *Bertalanffy*, Világnak két rendbeli rövid ismerete. — ³⁾ Térképe e könyvben, II. 370—1.

színhelye volt. Az ekkor történt kivándorlások épp úgy apasztották a megye népességének számát, mint különösen 1751-ben az Oroszországba való áttelepülés. 1700-ban a szerbek, 1724-től a németek s mások betelepítése, a XIX. század derekán a kertészközségek alapítása, kincstári földek haszonbérletése s 1886. a csángók behozatala szintén emelte a népességet, mely az 1891. évi (utolsó) népszámlálás szerint 343,597 lélekre rug. Maga a nemesség, mely a honoratorokkal együtt a nemesvármegyét alkotta, a rendiség megszűntének esztendejében (1848) 5737 főből állott.

Igazgatás tekintetében ez a nép a török hódítás után 1735-ig részben kamarai, részben katonai, 1735—1745. és 1861—1867. ideiglenes, 1780—1790. és 1849—1860. önkényes és 1745—1780., 1790—1849., 1860—1. s 1867. után alkotmányos megyei kormányzat alatt állott. A nemesség csak 92 esztendőn át gyakorolhatott közvetlen befolyást a közigazgatásra, mely 35 évig uradalmi s 17 éven át állami jellegű volt. Bonyolította az igazgatást, hogy 1746-ig a népesség egy részét tényleg katonák kormányozták, az ekkor hozzácsatolt részek pedig sokat megtartottak az erdélyi igazgatás módjából; sőt annak nyomai még az 1876. idecsatolt halmágyi járásban is megmaradtak. Az absolutismus idejében Aradvármegye ismételve a nagyváradi közigazgatási kerületbe volt beosztva, a többi időben azonban 1726—1784, 1790—1848. és 1860—67. közvetlenül a m. kir. helytartótanács s 1848/9-ben és 1867. után a felelős magyar minisztérium alá volt rendelve.

Tisztviselők csak 1735-ben kezdtek működni. Akkor, a névleges főispánon kívül, az egész személyzet csak négy emberből állt (1—1 alispán, jegyző, adószedő, ki egyúttal szolgabíró és bízós, ki egyúttal esküdt). Arad és Zaránd egyesítése után az első tisztújítás (1746. május 25.) alkalmával már 36 tisztviselő (1 rendes és 1 helyettes alispán, 1 főpénztárnok, 1 főcsendbíztos, 4 főszolgabíró 1 fő- s 1 aljegyző, 1 ügyész, 4 esküdt, 4 alcsendbíztos, 1 hídfelügyelő, és 16 táblabíró) kezében volt a közigazgatás és a törvénykezés. A század végén már szaporítani kellett az aljegyzőket, alszolgabírákat, esküdteket és adószedőket számát, úgy, hogy a tisztikar a levéltárnokkal együtt 60 tagból állt s ez meg is maradt a rendiség megszűntéig¹⁾. A polgármegyében az 1881. évi szervezés 84-ben állapította meg a tiszti és 20-ban a szolgaszemélyzetet, mely a szükséghez képest emelhető. A tisztikar mellett külön közigazgatási bizottság működik.

A tisztviselők fizetése csak lassan emelkedett. 1741-ben az alispán 300, a jegyző 200, a számvevő és szolgabíró 150, a csendbíztos és esküdt 80 frtot kapott. Az első jelentékenyebb fizetésemelés 1774. okt. 5. történt,

¹⁾ Egy fő- és 2 alispán, 1 fő- és 2 aljegyző, 1 fő- s 1 alügyész, 3 fizetéses táblabíró, 2 fő- s 4 aladószedő, 1 számvevő, 1 főbíztos, 1 levéltárnok, 4 fő- s 8 alszolgabíró, 12 esküdt, 2 főorvos, 1 földmérő, 4 sebo^{rvos}, több bízós, írnök stb.

midőn a szolgabíró fizetését az alispánok, s az alszolgabírákét a szolgabírák régi fizetésével tették egyenlővé. Az alispán fizetése csak 1785. nov. 4. érte el az 1000 és 1881-ben a 2800 frtot. A vármegye 1745-től folyton gyakorolta azt a jogát, hogy választott tisztviselőinek tartózkodása helyét megjelölje, s már ekkor kezdett tiszt lakásokat építtetni, 1794-ben pedig nov. 10. határozottan fokozatos előléptetésök mellett nyilatkozott. A buzgóbbakat nem-egyszer részesítette személyes pótlékban s még az absolutismus idejében (1787. okt. 3.) is kimondta, hogy a megyei és más hivatalnokokat országos szokás és a törvények értelmében a nemesekkel egyenrangúaknak tekinti s így nem-nemes tisztviselőitől sem szed adót. 1807., 1818. és 1827. pedig az 1791: XXX. t.-cz., illetőleg az 1817. decz. 29.-i kir. leírat értelmében fölterjesztést tett, hogy érdemes tisztviselői külön kir. adományokban részesüljenek. 1831. decz. 14. megalkotta a megyei tisztviselők nyugdíjintézetét is, melyből 1890-ben már 34,669 frt 94 krt lehetett a célra fordítani. Viszont azonban 1747. június 12.-én eltiltotta tisztviselőit az ügyvédség folytatásától s hanyagságért, botránys magaviseletért, engedetlenségért stb. már a mult században nem egy tisztet csapott el hivatalából¹⁾; sőt volt rá eset²⁾, hogy egy alügyészt, mivel az alispánt rágalmazta, minden országos tisztségre alkalmatlannak nyilvánított. A tisztviselők számát és fizetését legutóbb 1881. okt. 22. szabályozta az országgyűlés. E szerint Aradban a középpontban 1 alispán, 1 fő- és 4 aljegyző, 1—1 tiszt ügyész, alügyész, főorvos, pénztárnok, alpénztárnok (ellenőr), könyvvezető, alkönyvvezető, számvevő, alszámvevő, állatorvos, levéltárnok, allevéltárnok, várnagy s az árvaszéknél 1 elnök, 4 ülnök, 1—1 nyilvántartó (közgyám), jegyző, pénztárnok, alpénztárnok (ellenőr), könyvvezető és számvevő s mint kezelő-személyzet 1—1 íratárnok, igtató s kiadó (úgy a közigazgatásnál mint az árvaszéknél), továbbá 8 írnok és 4 díjnok összesen 30,040 frt évi fizetést húz; a járáásokban pedig 8 szolgabíró, 9 szolgabírói segéd (ahogy a régi esküdteket nevezték), 8—8 írnok, díjnok s járási orvos és 4 számvevő 26,780 frtot. A közbiztonsági lovas csendőrszemélyzet, élén 1 csendbízossal, 1 őrmesterből, 14 őrvezetőből s 56 közcsendőrből áll 19,100 forint fizetéssel; a szolgaszemélyzet (1 házfelügyelő vagyis kapus, 4 középponti, 2 lovas és 10 tiszt hajdú s 3 házi szolga) 4380 forint fizetést húz, úgy, hogy az állampénztár, a közbiztonsági kiadások kivételével, évenként 83,500 frtot fizet ki közigazgatási, árva- és gyámhatósági szükségletekre.

A *főispánok*, kik a két utóbbi században Aradvármegye élén állottak s kikről a politikai történelemben bőven volt szó, a következők: 1699—1702. *Klobusiczky* Ferencz, 1702—1721. senki, 1721. aug. 10.—1736. gr. *Consbruch* Pál, 1738—41. b. *Sándor* Mihály zarándi főispán, 1741.

¹⁾ *Megeyi jk.* 1747. 49., 126., 1748. 170., 1750. 380—4., 1751. 497. lap, 1769. 212., 1775. 52., 1780. 38. sz. stb. — ²⁾ 1787., 1716. sz.

decz. 12.—1744. *Andrássy* Zsigmond mint helytartó, 1744. aug. 22.—1751. gr. *Grassalkovics* Antal, Arad első rendes főispánja, 1751. júl. 30.—1785. gróf *Fekete* György, (utána 1785. márcz. 30.—1787-ig gr. *Telcki* Sámuel és 1787. febr. 20.—1790. gr. *Haller* József, mint a nagyváradi kerület biztosa, Aradmegye főispáni helytartója volt, de utóbb a megye nem ösmerte el őket.) 1790. febr. 16.—1821. júl. 23. (haláláig) *Almásy* Pál. 1823. ápr. 8.-tól mint administrator, 1825. június 27.-től mint valóságos főispán 1830. márcz. 1. történt haláláig b. *Wenckheim* József. 1830. aug. 9.—1837. szept. 18.-ig b. *Orczy* Lőrincz, 1837. szept. 18.—1845. *Szerencsy* István, 1845. aug. 18.—1848. ápr. 16. mint főispáni helytartó *Faschó* József, 1848. ápril 20.—1849-ig *Bohus* János, 1849. jún. 5.-től—augusztusig *Tomcsányi* József. (Az önkényuralom idejében Arad ismét a nagyváradi kerületbe volt beosztva; megyefőnökei 1849—1860. közt 1853. márcz. 17. történt haláláig *Atzél* János; 1853. jún. 21. óta *Semsey* Albert, kit még azon évben *Haukh* Ferdinánd kerületi főispán, majd 1857-ben *Faschó* József váltott fel). 1860. okt. 31.—1861. nov. 21.-ig *Bohus* János, másodsor. (A provisorium idejében, már 1861. okt. 7. kelt kinevezéssel *Hofbauer* Lajos, 1863. szept. *Szerb* Tivadar, s 1865. *Popa* György lett a kir. biztos). Az alkotmány helyreálltával 1867. ápr. 20.-tól 1869. januárig *Szende* Béla volt a főispán, kinek távoztával a főispáni szék hosszasabban betöltetlenül maradt. 1871. május 5.—1878. decz. 18. (lemondásáig) *Atzél* Péter, 1879. július 21.—1886. okt. 7. (haláláig) *Tabajdi* Károly, s 1886. nov. 29. *Fábián* László, korábban az aradi kir. törvényszék elnöke lett a főispán.

Alispánok: *Bibics* Jakab 1735—1744. egyedüli, 1744—1746. május 25.-ig I. alispán; 1746. és 1750. ismételten kisebbségben maradt. Mh. 1751. Ingyen szolgált. A másodalispánság fölállítását már 1738. júl. 4. sürgette Aradmegye, de csak Zaránd idecsatolásával kapta meg. Az első, ki mint másodalispán működött, *Vankay* Mihály 1744. szeptember 26.-tól 1754.-ig. *Kászonyi* Jakab 1746. május 25.—1750. május 4.-ig I.; 1750. június 4.-én hú szolgálatai jutalmául Aradmegyétől egy telket kapott. — *Squarics* László 1750. május 4.-től 1767-ig I. Meghalt 1781. Soborsini *Forray* András, kit 1750.-től már többször jelöltek, 1767.-től 1786. ápril 3.-ig, midőn 40 évi szolgálat után lemondott, I. alispán; 1772. óta a Sz.-István rend kiskeresztése; mh. 1788. december 10. *Klempay* Márton II. 1768—1783. máj. 26.-ig, midőn 47 évi szolgálat után lemondott; mh. 1783. jún. 13. Tótváradjai *Kászonyi* András 1783. júl. 1. lett II. alispán; 1786. ápril 3. az államosításkor lemondott ugyan, de a főispán csak május 10. fogadta el lemondását. (Forray András és Kászonyi lemondása után *kinevezet* alispánok szolgálták az önkényuralmat; és pedig *Beliczay* József, kit II. József még 1786. márcz. 27. kinevezett. 1789. júl. 13. történt halálával a ker. főispánnak július 17.-én kelt intézkedésére hivataltát egyelőre

Forray Ignác, az 1786. május 19. kinevezett s állásában 1787. május 22. megerősített II. alispán kezelte, míg II. József 1789. október 30.-án *Tormássy* Antalt nem tette I. alispánná. 1790. márcz. 19. mind *Tormássy*, mind az 1789. ápr. 28. bárósággal jutalmazott *Forray* lemondott alispánságáról). Az alkotmány helyreállításával 1790. május 3. *Edelspacher* Zsigmond lett az I., s Ötvenes *Lovász* Imre a II. alispán. *Edelspacher* kir. tanácsos és aransarkantyús vitéz, több ízben követ, 1812. aug. 24. hunyt el 55 éves korában. P. Nagy László szerint:

»Ily fő tisztünknek, kedvelt, jeles emberi társnak,
Még fennt lészen Arad, híre örökre marad!«

Lovász Imre († 1845.) 1808-ig maradt helyén, midőn decz. 7. *Stanislovics* György lett a II., 1813. ápr. 25. pedig az I. alispán; de életének 55. és megyei szolgálatának 35. évében Csintyén már 1815. júl. elhunyt. *Kovács* János, ki őt 1813. ápr. 25. követte a II. alispánságban, most 1816. máj. 13. az elsőben is utóda lett s élete 59. és megyei szolgálata 34. évében mint ilyen és mint Aradmegye egyik követe halt meg 1826. szept. 4. *Kovács*ot 1816. május 13. a II. s most (1826.) az I. alispánságban *Bittó* Albert követte. 1799. óta szolgálta a megyét, melynek főjegyzője s 3 ízben követe volt; s 35 évig viselt tisztség után 1831. vált meg tőle. 1830. aug. 23. kir. tanácsos, 1834. aug. 5. pedig Szerémmegye főispáni helytartója lett. *Bittó*t 1826. idősb *Vásárhelyi* János váltotta fel a II. s 1831. decz. 12. az I. alispánságban; s midőn 1834. decz. 1. visszavonult, 1835. június 1. kir. tanácsosságot nyert. Mint másodalispán, ingyen szolgált s 1786—1834-ig, tehát — 8 évi visszavonulást leszámítva — 48 éven át viselt tisztségeket a megyében. A kitűnő aggastyánt 1831. decz. 12. *Faschó* József követte a II. alispánságban; 1834. azonban visszalépett, mert az I. alispánságot nem nyerhette meg¹⁾. Kir. tanácsos, aransarkantyús vitéz, 1839. követ volt. 1845. aug. 18. Aradvármegye főispáni helytartója, s az önkényuralom idejében (1857.) újból megyefőnöke lett. Mh. 1866. — 1834. decz. 1-től 1838. szept. 1.-ig *Bánhid*y Antal volt az I. és *Atzél* Sándor a II. alispán. *Bánhid*y 1840. kir. tanácsosságot s 1859. birodalmi báróságot kapott; 1859. hunyt el. 1838. szept. 1.-én *Kovács* Ágost lett az I. és *Török* Gábor a II. alispán. *Amaz*, Jánosnak a fia, mint szolgabíró 1818., emez pedig 1828. óta szolgálta a vármegyét, melyet az országgyűlésen is többször képviselt. 1842—48. ő volt az I., *Szóke* Károly pedig a II. alispán. *Török* 1848-ban Arad polgármestere, majd kormánybíztos lett, s érdemekben igen gazdag életét 1868., *Szóke* Károly pedig,

¹⁾ Az egykorú kortesvers szerint: »Azt kiáltja az echó, elsőviczispány, *Faschó*! Óhajta ezt minden szív, a mely a közjóhoz hív. Rajta tehát egy szívvel, igaz magyar lélekkel: első légyen a *Faschó*, mert igen arravaló. Éljen tehát sokáig számosabb esztendőnkig! Ezt kiáltsa minden szó: első viczispány *Faschó*!« 8r. nyomtatott lap az aradi lyceum *Vásárhelyi*-könyvtárában.

1891. nov. 11.-én fejezte be. A forradalom idejében *Vörös* Antal volt az I. és *Dániel* István a másodalispán. Az önkényuralom (1849 - 60.) elmúltával 1861. jan. 10.-tól augusztusig *Vörös* Antal és *Bíró* Imre vezette a vármegye ügyeit; az alkotmányosság régi, kipróbált emberei mindketten; amaz, az újabb provisoriumon búsongva, 1867-ben, emez, az alkotmány helyreállításán megvígasztalódva, 1888. máj. 5. végezte életét.

1867. május 23. ugyanis ismét alkotmányos tisztviselőket választotta a vármegye; Dombrádi *Nagy* Sándor lett az I., *Spech* Imre a II.-ik alispán. Nagy 1871-ig maradt tisztjében, midőn a kir. törvényszékek szervezésével az aradinak elnöke lett; meghalt mint kir. tanácsos és a Lipót-rend lovagja 1885. január 31. Az utolsó másod vagyis urbarialis alispán *Spech* Imre volt, ki a másodalispánság eltörlésekor (1871.) árvaszéki ülnök, 1879. pedig elnök lett, majd nyugalomba vonúlva, 1882. ápril 24. hunyt el. 1871. decz. 28. *Tabajdi* Károly lett a megye egyetlen alispánja; 1879. márcz. kir. tanácsossá s még azon évben június 29. Aradmegye és Aradvárosa, 1880. Krassó- és 1883. szept. 14. Krassó-Szőrénymegye főispánjává nevezte ki a király; meghalt 1886. október 7. Az alispánságban 1879. júl. 22. Csicséri *Ormos* Péter követte, ki félszázadig szolgálván a vármegyét, 1886. nov. 29. a vaskorona-rend III. osztályát nyerte. Nyugalomba vonulása óta 1889. decz. 16.-tól *Szathmáry* Gyula vezeti a vármegyét.

A *főjegyzők* sorát 1722-ben *Kálnay* László nyítja meg. 1735-ben *Vankay* Mihály mint Zaránd főjegyzője egyúttal Arad jegyzőkönyvét is vezette. Arad első rendes jegyzője 1738. végén *Tankovics* János lett, kit azonban már 1740. végén elmozdított a vármegye, mert hamis nemeslevéllel igazolta származását. Egyideig ismét *Vankay*val helyettesítették őt; mindamelllett 1741. ápr. 22. bizonyítványt adtak hű szolgálatairól s 430 frt hátralékát is kifizették. Utódául 200 frt fizetéssel 1741. ápr. 22. *Vásárhelyi* Jánost választották, ki nagy gonddal kezdte vezetni a jegyzőkönyveket, melyekért ismételve megdicsérte a vármegye s úgy intézkedett, hogy, mint a levéltár kezelője, a megyeházán lakjék. *Grassalkovics* főispán őt 1746. május 25. a megye lelkének nevezte; de már azon év őszén elhunyt a derék férfiú. A főispán *Gödöllőn* 1746. decz. 1.-én saját titkárát, a »politikai és jogi dolgokban szép tehetségű és sok jeles tulajdonságú« *Forray* Andrást nevezte ki helyébe, ki 1747. márcz. 22. tette le esküjét. Neki már 5 külön jegyzőkönyvet kellett vezetnie a köz- és részgyűlésekről, bűnügyekről, katonai elszállásolásokról, a statutumokról és az adó kivetéséről. 1751. éles vizzályba bonyolódott a főispánnal s a megyével, mely 1751. febr. 8.-án ki is jelentette nem tetszését, de már márcz. 23. igazolta azzal, hogy követnek küldte föl. Utóda *Szabó* József, a jeles szónok lett, ki 1769. lemondván (mh. 1778. okt. 28.), helyébe 1769. nov. 10. *Kászonyi* András aradi szolgabíró-t nevezte ki a főispán. 1781. június 12.-én azonban ő is lemondott s 1786-ig mint másodalispán

működött. 1781. szept. 27. *Forray* Ignác követte, de már 1784. végén visszavonult s 1786. május 19.-től mint másodalispán szolgált az absolutismust. A rendek ugyan már 1785. jan. 31. sürgették a rendes jegyzői állás betöltését, de csak 1786. május 19.-én nevezte ki a főispán *Török* Adalbertet (Bélát), kit az uralkodó 1789. nov. Csanádmegye alispánságára tett át. Őt Aradban *Hendrey* András váltotta fel, kit azonban az alkotmányosság helyreálltával a csanádi alispánságától elesett *Török* Adalbert követett. Az országgyűlésen ismételten képviselte a vármegyét. »Nem fogadják el az urak?» kérdezte egyszer-másszor a megyei rendektől, kik ékesen föltett javaslatait tárgyalták. S ha nem fogadták el, hóna alá csapta az aktákat s nem írta meg a határozatokat. 1808-ban kir. tanácsos és aradi kincstári praefectus lett, s mint ilyen hunyt el 1810. jan. 12. »Hívatalát nagy érdemfényvel tündököltette, a megyének tanácskozásaival éltető sarkalatos tagja volt, ki felesszámú esztendőig remekpéldáson viselte azon n. vármegyének író tollát«¹⁾. — 1807. nov. 5.-től *Bittó* Albert vezette a jegyzőkönyveket, míg 1816. másodalispán nem lett. Időközben (1808., 1811.) az országgyűlésen is képviselte a megyét. 1816. *Pongrácz* János, 1825—1834. *Szöke* Sámuel, 1834. decz. 1.-től 1848. májusáig a conservatívek jeles szónoka, Mossóczi *Institoris* János az utolsó rendi főjegyző. 1848—49. s 1861. Dombrádi *Nagy* Sándor, 1867—69. *Tabajdi* Károly volt a főjegyző, kit *Péczely* Elek, majd *Szathmáry* Gyula, 1889. decz. 16. b. Bánhidya Antal és 1891. Dálnoki *Nagy* Lajos követett e fontos tisztségben. A jegyzőkönyvek, melyeket vezettek, Aradvármegye utolsó másfél századának legfontosabb történeti kútfői; kár, hogy nem maradtak reánk teljesen.

Az *aljegyzői* állást 150 frt fizetéssel már 1745. jún. 9. szervezték és először *Bánhidya* Józseffel (mh. 1750.) töltötték be; 1770. Bohus János személyében már tiszteletbeli aljegyző is működött s 1781-ben a második aljegyzői állást is rendszeresítették. Ez időtől fogva 1848-ig mindig két aljegyzője volt a megyének. Jelenleg 3 rendes és egy vagy több tiszteletb. aljegyző működik.

A *főszolgabírák* (judlium) száma a járások számához alkalmazkodott, kivéve a kamarai igazgatás korát (1700—1735.), midőn az aradi járást egy szolgabíró, a tótváradit pedig egy esküdt igazgatta. 1744-ben már megkülönböztették a ménesi járást 7, a jenőit 55, a pankotait 40, a siklóit 9 s a nagyzeréndit 15, összesen 126 faluval, a mihez a gyulai uradalomhoz tartozó 8 falu és puszta, valamint az aradi és tótváradit járás nem volt beszámítva. Az 1744. okt. 29.-én történt szervezkedésnél azonban mégis csak négy szolgabíró volt (Csernovics János, Szerdahelyi István, Tomanovics Pál, Szegedy József). 1746-ban Arad, Világos, Zaránd és Jenő, 1794. Arad, Világos, Zaránd és Pankota volt a négy járás székhelye, de az 1746. évi beosztás azután is csak annyiban változott, a

¹⁾ *Vay*, Német hívség, 467.

mennyiben a szolgabírák nem a megyétől épített házakban, hanem esetleg saját jószágukon laktak. 1852-ben a járások számát 7-re (Arad 2, Radna, Buttyin, Boros-Jenő, Kis-Jenő, Pankota) emelte az osztrák kormány; 1867. után változatlanul megmaradt a 4 főszolgabírói járás (Arad, Világos, Boros-Jenő, Zaránd), de valamennyi még 4-4 (illetőleg az aradi 5), összesen 17 szolgabírói kerületre oszlott. Zaránd utolsó részének idecsatolásával (1876.) 10-re emelkedett a járások száma (Arad, Borosjenő, Borossebes, Elek, Kisjenő, Nagyhalmágy, Pécska, Radna, Ternova és Világos. (Időközben az 1870: XLII. t.-cz. értelmében a szolgabíróság mint bíróság megszűnt s közigazgatósági hatósággá alakult át. 1740—1848. közt mintegy 70 nemesúr szolgálta Aradvármegyét mint főszolgabíró¹⁾).

Alszolgabírák segítettek a főbíráknak. 1774-ben már kettő (Nagy Antal Borosjenőben s Horváth János Nagyzeréden), 1785-ben 8 működött s ez a szám — járásonként kettő — 1848-ig megmaradt. Jelenleg minden járásnak van egy segédzolgabírája

Esküdtek voltak a fő- és alszolgabírák segítői. Arad első esküdtjei 1745-ben Illyenes József, Vásárhelyi Jonathán, Schenk Ferencz és Nyitray László, kiknek a négy járás különböző helyein kellett lakniok. Ebben a részben mindig a megye intézkedett, s eleintén a fizetéses táblabírákat rendelte ki szolgálattételre, a közigazgatásban és igazságszolgáltatásban való segítség mellett a végrehajtást is kötelességökké tévén. — 1750-ben már 8, 1790 óta pedig — mint a megyei élet virágzása idejében 1515-ben — ismét 12 volt a számuk, járásonként 3—3. Tiszteletbeli esküdtekkel Aradban 1781. óta találkozunk. Esküdtekre, mint bírákra, az 1870: XLII. t.-cz. értelmében többé nem volt szükség s így az ősi tisztség megszűnt. Aradmegye egyik esküdtje, P. Nagy László, az ismert író, a század elején részletesen ösmertette a megyei közigazgatást; munkája azonban maig is a nemzeti muzeum kézíratai közt hever.

¹⁾ Ezek, a mennyire neveiket összegyűjthettem, a következők: 1) Mária Terézia idejében (1740—80.) Szentpály József, Nemessányi Ferencz, Csernovics János, Szerdahelyi István, Tomanovics Pál, Szegedi József, Thoma Pál, Horváth Ferencz, Lovász István, Bibics János, Edelspacher Mátyás, Lovász Mihály, Vásárhelyi Jonathán, Kászonyi András, Edelspacher Péter, Pikéthy Mihály, Salbek György, Lovász Zsigmond, Bohus János és Remenyik József; 2) II. József idejében (1780—1790.) Horváth János, Tahy Ádám, Edelspacher Zsigmond, Török György, Stankovics Pál, Kovács Mihály, Paal Lőrincz, Kászonyi József, Nagy József, Arady Tamás és Remenyik István; 3) II. Lipót idejében (1790—2.) Kászonyi Károly, Csernovics János, Stanislovics György és Hendrey András; 4) I. Ferencz idejében (1792—1835.) ugyanazok; továbbá Arady József, Nagy János, Bittó Imre, Edelspacher János és Zsigmond, Ormos József, Török Márton, Atzél Antal, Jakabos József, Deseő Zsigmond és Ádám, Atzél Sándor, Somogyi István, Kovács Ágost, Török Gábor, Bogdánovics Dávid, Bohus János, Kornya Barbu János; 5) V. Ferdinánd idejében 1835—48. a négy utolsón kívül Spech Imre, Bosnyák Károly, Vörös Antal, Dániel István és Antal, Edelspacher Imre, Sánka Lajos, Szigethy József, Hendrey Ferencz, Kornély Sándor, Babó Imre, Ormos Sándor.

A *főadószedők* (főpénztárnokok) sorát *Edelspacher* Ignác nyitja meg, ki 1731—40. közt zavarosan vezette a számadásokat; őt követte *Csernovics Mihály* (1741—8.), *Ferberth Ferencz* 1748.-tól, *Egyed János* (mh. 1780.), *Bittó Mihály* (mh. 1786. febr. 3., mikor ideiglenesen *Gaal József* számvevővel helyettesítették). *Edelspacher György*öt 1786. márcz. 9. már a főispán nevezte ki; *Frummer Fülöp* 1790-ben választás útján nyerte hivatalát, melyet 1795. júl. 29. történt lemondásáig töltött be. E században, midőn a házi- és hadipénztárt már külön választották, *Bogdánovics Dániel*, *Slachta Gábor*, *Brünek Károly*, *Sanka Lajos*, *Vörös Ignác*, id. *Varjassy József* s *Dániel László* szolgáltak hosszasabban. — A járási vagyis aladószedők állását 1774.-től fogva töltötték be. Ellenőreiknek a *számvevők*nek állását, úgy látszik, 1780-ban szervezték. A múlt században *Köszeghy János*, *Gaal József* és *Buczurka György*, e században az 5—6 nyelven tudó *Nándory József*, *Brünek Károly*, *Lóczy Antal* és sok éven át *Szathmáry János* tünt ki.

A *levéltár* csak 1741. alakult meg s így a korábbi összeírások, dicák, jegyzőkönyvek stb. mind elkallódtak, a tótváradi járásban maradt akták pedig 1742. elégték. De már 1743. okt. 21. gondoskodott a megye, hogy az elhunyt *Edelspacher Zsigmond*nál maradt okiratokat beadja a család. 1745. máj. 16. Világosan megyeházat akarván építtetni, abban helyet jelölt ki a levéltárnak s az azt kezelő jegyzőnek is, de 1748. márcz. 21. egyrészt éppen a levéltár nagyobb biztonságát remélve szavazott az Aradon való építkezés mellett. E levéltár számára nem tudta megszerezni a zarándi részekre vonatkozó okiratokat sem, melyek mind *Zarándmegyé*nél maradtak. Az 1751. február 10. hozott határozat következtében *Forray jegyző* az idáig saját lakásán őrzött okiratokat mind a megyeházán helyezte el s így ez évet tekinthetjük a megyei levéltár megalakítása idejének s 1740-et az okiratok rendszeres gyűjtése kezdetének¹⁾. Legrégibb írata is csak 1721.-ből való²⁾. A helytartótanács rendeletére³⁾ 1781. szept. 1. határozta el a megye, hogy fölterjeszti a kihalt családoknak levéltárában őrzött címeres leveleit s hogy azt ezentúl esetről-esetre teszi⁴⁾. Vétel útján csak kevésbé gyarapodott a levéltár; 1782-ben rendelik el először, hogy számára megvegyék az utóbbi (1764.) országgyűlés törvényczikelyeit⁵⁾. A mint meghalt egy-egy alispán vagy más főbb tisztviselő, a náluk talált aktákat épp úgy levéltárba tétették, mint egy-egy már befejezett ügynek íratait, pl. a *Hóra-lázadás*ra vonatkozókat⁶⁾. Egészen külön alkalmas szobát a levéltár részére csak 1783. után építtettek a székháznak a *Marosra néző* oldalán; de a helytartótanácsnak a levéltárak ügye-

¹⁾ *Megyei jk.* 1743. 268., 1745. 488., 1747. 93—5., 1748. 195., 1749. 351., 1751. 493. l., 1769. 27., 1770. 38., 189., 303, 1771. 87., 1782. aug. 5. 10. sz. stb. — ²⁾ *Századok*, 1881., 402. — ³⁾ *HTT.* 1781/1295. sz. — ⁴⁾ *Megyei jk.* 1781. szept. 1., 5. sz. — ⁵⁾ *U.-o.* 1782. ápr. 15., 56. — ⁶⁾ *U.-o.* 1783. júl. 7., 66., 1785. 282. sz. stb.

ben kiadott rendeletére a megye 1785. maga is elösmerte, hogy ez az archivum nincs oly gondviselés alatt, mint kellene, pedig az iratok napról-napra jobban összehalmozódnak; magánosak jogait s a közigazgatás érdekeit szemelött tartva, már 1785. június 23. kívánta, hogy mielőbb rendezzék levéltárát, melyben most össze vannak zavarva a különböző természetű akták. A rendszeres jegyzék és tartalommutató elkészítésére tehát külön iktatót (regestrator) kért a jegyzők mellé¹⁾. 1785. szept. 1. a főispán 200 frt fizetéssel *Muraközy* József ügyvédet csakugyan ki is nevezte a megyei levéltár regestratorává s így ő az első levéltárnok²⁾. *Muraközy* öt év alatt teljesen elkülönítette a jogi okleveleket a politikaiaktól³⁾ s az aradi altörvényszék kérelmére vasajtóval láttatta el a levéltár⁴⁾, melyet egy jeles könyvtár odaajándékozásával tett használhatóbbá. Tett egy alapítványt is, melynek alapja száz év múlva (1890.) már 60,000 frtra növekedett. 1790-ben *Beliczey* Sándor, 1794. *Virágh* József, 1804. *Virágh* Antal, 1821-től, midőn mostani helyiségét nyerte a levéltár, 1836. febr. 29.-én történt haláláig *Dankó* János, 1836—1849. *Jakabos* Benjámín volt, jelenleg pedig *Bittó* Károly a levéltárnok⁵⁾.

Orvost először, 1748-ban, *Grassalkovics* főispán hozott a megyébe, mely 1748. január 23.-án 150 frt fizetést szavazott meg számára, de attól tartva, hogy különben meg nem él, *Békés-* és *Csanádmegyének* is figyelmébe ajánlotta⁶⁾. *Forner* János, az új orvos, már aug. 12.-én megbízást kapott, hogy a járási szolgabírával és esküdttel együtt vizsgálja meg a megye pártfogása alatt levő gyógyszertert s a régi és így hatástalan orvosságokat haladéktalanul égesse el, vagy hajigálja ki⁷⁾. Utóda *Peralthoner* Mátyás lett (1768.), kinek sallariumából a magánadósok kielégítésére minduntalan lefoglaltak egyetmást, a miért 1771. május 11. meg is fosztották hivatalától. Helyébe *Békésmegye* orvosát, *Wissinger* Károlyt választották meg, ki 1771. aug. 12. esküdött fel; de már 1772. márczius 6.-án *Purcser* Jakab lett az utóda. Ekkor 450 frt, 12 öl tűzifa s 12 köböl búza volt az orvos fizetése; ezt a két utóbbit 1773. ápr. 30.-án 50 frttal megváltva, a fizetést 500 forintra emelték⁸⁾. *Purcser* betegeskedése miatt távozván, 1774. ápr. 12. ismét *Wissinger* Károlyt választották meg, midőn pedig ő 1776. áprilben elhunyt, *Fekete* György főispán júl. 9. *Haidenreich* Lajost nevezte ki helyébe, »mint a ki a kötelességnek és közszükségletnek megfelelő ritka tevékenységet fejtven ki, miundenben kivívhatja a megye megelegedését«⁹⁾. Az új orvos szept. 12.-én esküdött fel s mint gyakorlati ember és tudós csakugyan igazolta a hozzáfűzött várakozáso-

¹⁾ *Megeyi jk.* 1783. máj. 5., 100., 1785. 368—9. *HTT.* 1785/7313. sz. — ²⁾ *Főisp.* 1785/1282. és *jk.* 653., 721. — ³⁾ *Főisp.* 1789. jan. 30., 302. és *Cseftions-prot.* 1789. 334. sz. — ⁴⁾ *Aradi törvényszék átírat* 1789., 2099. sz. *Cseftions-prot.* 1789., 3821. sz. — ⁵⁾ A levéltár használatának megkönnyítéséért fogadja e helyen is köszönetemet. — ⁶⁾ *Megeyi jk.* 1748., 165—7. l. — ⁷⁾ *U-o.* 236. — ⁸⁾ *U-o.* 1773., 103. sz. — ⁹⁾ *U-o.* 1776., 191. sz.

kat. Még nagyobb népszerűsége tett szert közvetlen utóda, *Rósa* János Ferencz, ki 1782. márczius 1.—1790-ig (haláláig) működött Aradmegyében. Fizetését már 1782. aug. 5.-én száz forinttal emelték, de viszont megbízták az 1785. felállított kórház vezetésével, s 1786. július 11.-én a helytartótanács kimondta, hogy a megyei népet ingyen tartozik gyógyítani. Elhunytával 1790. márcz. 23. ismét Haidenreich lett a főorvos; II. József ideje óta ugyanis már járási orvosok és sebészek is működtek, kik a főorvos hatósága alá tartoztak. 1807. elhunyván Haidenreich, 1807—1833-ig a főorvos *Rósa* József, azontúl 1833-tól (az absolutismus idejét kivéve) Dr. *Kéry* Imre, a m. tud. akadémia tagja, 1872-ig, utóbb pedig *Köpf* János, *Róth* Albert és *Issekutz* Károly, az orvosi karnak mindmegannyi jelesei. 1867 óta a főorvos mellett 8—9 orvos és 2 állatorvos működik a megyében.

Mérnök után gyakran kívánczoktak ugyan a rendek, de csak II. József idejében alkalmazhatták az elsőt; 1782. nov. 13. előbb ezt is — *Emschwanger* Pált — meg kellett inteniök, tegyen rendes vizsgálatot a budai bizottság előtt; a budai egyetem gyakorlati mértanának tanára, Rausch Ferencz azonban 1783. jan. 24. fölmentette őt a vizsgálat alól. Gyakornokúl Győrffy Józsefet adták melléje¹⁾. Azzal a térképpel azonban, melyet Aradmegyéről készített, 1788. szept. 15. nem volt megelégedve az orsz. főbiztosság, mire okt. 5. újat mutatott be²⁾. Ekkor különben már több mérnök is működött a megyében, hol a vízszabályozást Gaszner Lőrincz biharmegyei főmérnök vezetése alatt végezték. 1845-ben külön államépítészeti hivatalt állítottak fel Aradon s a nemes vármegye megszűnte óta ez teljesíti a megyei geométrák föladatát.

A kisebb és az újabb megyerendezés következtében fölállított tisztségeket mellözve, csak röviden említem meg, hogy az 1881. évre a kormány az előirányzott 112,278 frt helyett 85,700 frtban szabta meg Aradmegye háztartásának költségeit.

Közgyűléseit a megye hol itt, hol ott tartotta. Már 1783. május 19. fölhívta Fekete főispán, hogy az ügymenet gyorsítása végett a járásokban fölváltva tartson közgyűléseket; a h. tanács ellenben 1785. márcz. 14.-én meghagyta, hogy mindig csak oly helyen tanácskozzék, hol katonaság áll a fő- vagy alispán rendelkezésére s hol alkalmas helyiség van a levéltár s egyéb hivatalok befogadására. Mindamellett egészen 1848-ig nemcsak rész-, hanem közgyűléseket is tartottak a vidéken, pl. szüretkor az alispánnál, vagy valamely más megyei úrnál, a minek meg volt az a hátránya, hogy a szükséges íratokat nem teremthették mindig elő. A közgyűlések csak 1786—9. és 1850—60. közt szüneteltek. Tagjai 1848-ig a tisztviseleőkön s birtokos nemeseken kívül az erre jogosított honoratorok is, míg 1848-tól választott megyei bizottság (ebben 1870-től a személyes

¹⁾ *Megeyi jk.* 1782. nov. 13. 19., 1783. 106. 1785. 976. sz. — ²⁾ *Cseft.-prot.* 1788., 2573. és 2707. sz.

szavazatzog alapján bevett legtöbb adót (fizetőkkal) vesz részt a közgyűlésen. Aradmegyének 1893-ban 44 kerületből 289 választott (Pécskáról egymagáról 28) s ugyanannyi virilis, összesen tehát, a tisztikaron kívül, **576 bizottsági tagja volt. A legtöbb adót akkor 21,998½ frttal b. Edelsheim-Gyulay Lipót fizette; az utolsó virilista adója 100 frt 43 kr. volt.** Jellemző, hogy a virilisták közül Aradban csak 38-nak családja vett részt a rendi közgyűléseken. Maga a *közigazgatási bizottság*, mely a régi partialis gyűlések módjára a folyó ügyeket végezi, a főispán elnöklete alatt 10 tisztviselő s ugyanannyi választott tagból állt.

A megye székhelyéül a rendek 1746. január 24. Világost jelölték ki, hol a székház építését már meg is kezdték; 1748. márcz. 21.-én azonban ismét Arad mellett nyilatkoztak s 1749. máj. 5. erre a célra 6000 frton s egy telken meg is vették Bibics Ferenczné aradi házát, melyet azonnal czélszerűen átalakítottak. A mostani emeletes megyeház 1821. készült el, melyhez 1870-ben 73,087 frton építették a most a kir. törvényszék helyiségéül szolgáló házat. A megyeház építésének alapja 1890-ben a pótadókból 75,173 frt 86 krra növekedett.

Aradmegye *czimere és pecsétje* 1718., 1768. és 1836. nyert újítást. Amazt 1786 okt. 3-tól 1790. február 24-ig nem volt szabad használni. A pecsét megőrzéséről az 1784. és 1849. évi mozgalmas időkben különösbbe is kellett intézkedni; egyébként a régi első alispán a közgyűlések alkalmával beszéd kíséretében szokta volt átadni utódának. Már 1746. aug. 4. száz bottal fenyegették azt a jobbagyot, ki a szolgabíró pecsétes vagy szóbeli idézésére meg nem jelenik s elmaradását törvényesen nem igazolja.

A megye *hivatalos nyelve* 1790-ig a latin (közben 1786—9. a német) volt, azontúl a magyar. A megye már 1806. nov. 13. az állami közigazgatás hivatalos nyelvévé is ez utóbbit kívánta tenni; de akkor még mellőzni kívánta azt a törvénykezésben, míg 1832-ben ez iránt is útasította követeit. Pecsétjét 1836. láttatta el magyar köríráttal. A megyegyűlések tárgyalásai különben 1790. előtt is jobbadán magyarul folytak s 1744. szept. 22. óta több magyar beszéd egész terjedelmében is reánk maradt; sőt néha katonatisztekhez is magyarul írtak. Mindig ügyeltek azonban arra, hogy a tisztviselők lehetőleg értsék a nép nyelvét; már 1741. febr. 13. is ezen előnye miatt alkalmazták Sehy Istvánt. 1744. okt. 29. óta a körözüvényeket magyarul és oláhul hirdettették meg a vegyes nemzetiségű községekben, vám- és révhelyeken azonban 1785-ig latinul függesztették ki a díjtételeket. Míg a kamarai igazgatás hatása alatt 1741. a tótváradi járás még németül folyamodott a megyéhez, 1767. a megye már el sem fogadta az urbéri rendelet német példányait, a mint 1785. is visszaütastotta a népszámlálás oláh feliratú rovatos íveit. 1787., 1851. és 1862. ismételve mozgalom indult meg, hogy románok legyenek a köztisztviselők

s 1868. után, hogy a megyei jegyzőkönyveket a magyarral párhuzamosan románul is vezessék. Ellenben 1829-től a megye már lehetőleg a falusi bíráktól, jegyzőktől és tanítóktól is megkövetelte a magyar nyelv ösmeretét.

A közigazgatásnak rendkívül fontos tényezői a falusi *bírák* és a *jegyzők*. A megye már 1746. jan. 24. meghagyta, hogy a bírákat újévkor kell választani s 1747-től fogva azon volt, hogy minden helységben csak egy bírót válasszanak, mert két bíró hanyagabb a rendeletek teljesítésében s a kétfelé osztott adó beszédésében. Ezt az újítást Simádon kezdték meg, de nem hajthatták végre. 1794-ben Csernovics- és Edelspacher- Simánd részére 1—1 külön bírát kért a nép, mivel a lakosok száma jelentékeny, földek s telkeik is két külön községhez képest vannak beosztva s egy bíró nem is győzne ügyelni a két részen levő pásztorokra, kisbírákra, kútakra, előfogatokra. A megye csakugyan meghagyta a két bírót, sőt más községekben is tűrte ezt a visszaélést, pl. Bélzerénden. Ennek bírái (Albert Pál és Pap János) 1787. ápr. 9. arra kérték a megyét, engedné meg, hogy fáradozásaik fejében díjat vethessenek ki a községre s ez másnap csakugyan a bírák rendes fizetésére útasította a falut. Különben tovább is buzgólkodott a községek összevonásán. Már 1782. kísérletet tett ez irányban; 1782. nov. 13. ebben a részben bővebben is kifejtette alapelveit, melyeket 1784. decz. 20. mint halaszthatatlanokat ajánlott a kormány figyelmébe; a helytartótanács azonban addig is, míg a nép forrongó állapota lecsillapodik, 1785. ápril 5. felfüggesztette az e tekintetben való határozatot. A három Kiszindia, Plop és Almás, Hold és Mézes, Bogyesd és Felcsil stb. 1782—1818. közt egyesült is. A falvak és bíróságok rendezése azonban még azután is sok gondot adott a vármegyének, mely nem nagyon kímélte a bírák tekintélyét és csak 1812. szept. 20. határozta el, hogy a bírákat senki se verethesse meg. Tudtommal a kovaszinczi és világosi bírák voltak az első, kik 1852-ben érdemrendet kaptak; az alkotmányos időkben 1874-ben ezüst érdemkeresztet kapott Kreszta Medre is, ki 31 évig volt Járkos bírása. Magukat a cigányokat csak 1767. decz. 10. vetették a rendes községi bírák hatósága alá.

A vármegye már 1746. aug. 4. meghagyta, hogy minden síksági nagyobb falu tartson egy-egy alkalmas *jegyzőt*, a kisebbek közül pedig 2—3 együtt fogadjon egyet. Jenő s Tótvárad erdővidékein csak minden kenézségnek vagy kerületnek kellett egyet tartania. Oly kisebb községekben, melyek képtelenek voltak külön jegyzőt tartani, vásár- és ünnepnapokon a kerület jegyzője felolvasta és megmagyarázta az érkezett körövényeket. (1773. ápr. 30.). A nagyobb helyek jegyzői közt tanult és nemes embereket már a rendiség idejében találunk. Az e korból név szerint ösmert első jegyző Székudvaron *Miskovics* Pál, ki rácz neve mellett is a kuruczok közt szolgált (1735.) s ugyanott hadnagy volt a siklói *Magyarossy* György is. *Recsky* Pál csermői jegyző 1789. politikai javas-

latok benyújtására kért engedélyt, a mit meg is adott a vármegye, de pár hét múlva már, ha talán nem is ez okból, más jegyzőt tett helyébe. 1799-ben Vályi András geographiája részére Galsa jegyzője, P. Nagy László (utóbb esküdt vagy szolgabíró) küldte be a szükséges adatokat. 1805-ben Lakatos Elek monyorói jegyző négy nyelven beszélt és írt s a philosophiai tanfolyamot is elvégezte. Bagaméri *Dálnoky* Márton csicséri jegyző jó magyar verseket írt, a tauczi *Tóth* Ferencz pedig ugyanakkor mint jó énekes és a galsai *Szalay* Elek mint ötletes ember szerzett bizonyos hírt. A román községeknek is jó magyarok voltak a jegyzőik; Kiszindiaé pl. egy egész emberöltőn át Balázs Mihály, ki öregen, 1814. február 3. húnyt el. Többen jó példával jártak elő a községben; pl. Nagy László Galsán jobb gazdálkodásra tanította a népet, Csicséren 1825. táján Ortutay János maga nyitotta az első boltot, Soborsinban Óry Ferencz (1857—1876.) mint szenvedélyes pomolog keltett figyelmet. Érdekes, hogy 1806-ban Prezest bírása a zsidó Fischer Izrael volt s hogy románok csak a XIX. század első felében kezdtek nagyobb számban vállalkozni községi jegyzőségre; de az is, hogy a községek a Hóra-lázadás ideje óta egyszersmászor még jegyzőik nevét is eloláhosították; így lett a nagyzeréndi Tegze Jánosból Tegyenul vagy Togye¹). A megyei jegyzők nyugdíjintézetét már 1865-ben indítványozta Rajla Péter, Szabó Jenő és Edelspacher Imre, de csak tíz év múlva valósíthatta (1875-ben) Tabajdi Károly alispán, ki 1879. júl. 21.-én, mint már főispán, önérzettel hívatkozhatott reá, hogy ő-maga is e megye egyik szerény s becsületes falusi jegyzőjének a fia. A jegyzői nyugdíjalap 1890-ben 76,438 frt 45 krra ment. Külön jegyzői egyesületet is alkottak a megyei jegyzők, kiknek száma 1886-ban, Tabajdi halála évében, 97 (ezek közt 38 körjegyző) s nesztoruk a borossebesi Mózes Mihály volt, kit 1893-ban érdemkeresztel tüntetett ki a király.

A községek rendszeresen azokkal a magyar köriratú pecsétekkel élnek, melyeket 1837—8. és 1876-ban készítettett a vármegye; ezek többnyire önkényesen választott címerekkel vannak ellátva. A pecséteken az évszámok az 1876. idecsatolt nagyhalmági járás községeinél mindenütt hiányzanak; a többinél kevés kivétellel (a hová tartozik Borosjenő is) nem maradtak el. Viasz- és fekete nyomású pecséteket egyaránt használnak²). Román köriratú pecsétet (1787-től) csak Lugozó használ. 1862-ben a községek maguk választották meg belső igazgatásuk nyelvét s pl. Otlaka annyira ment, hogy csak román beadványokat és megkereséseket kívánt elintézni; ellenben a román községek közül pl. Gyarmata is a magyar nyelv mellett nyilatkozott. Most a községek belső ügyeiben a községek rendezéséről szóló 1871: XVIII. t.-cz. ad irányt.

¹) *Magyei jk.* 1786. 1708. *Geft.-prot.* 1789. 2954. és 3245. sz. — ²) A pecsétek teljes gyűjteményét az alispáni hivatal volt szíves számomra megküldeni. A használatból kivont pecsétnyomókat a megyei levéltárban őrzik.

Aradnak Zaránd nélkül 1735. táján csak 37 *községe* volt, 1744-ben 159, 1819-ben 192, 1847-ben 180, 1850-ben 186, 1869-ben 183 (a 76 kapcsolt község nélkül) s 1876-ban (az újabb terület-nagyobbodással) 219, mindig odaszámítva a vármegye székhelyét, Arad szab. kir. várost is. Ezen 219 város és község *különtörténetét* a jelen monographia föld- és helyrajzi része tartalmazván, arra e helyütt ki nem terjeszkedem. Ellenben részletesen felsoroltam a vármegye területén a középkorban és török hódítás idejében fennállott helységeket¹⁾, melyeknek viszont a topogr. részben nem lehet helyök.

Külön még kevésbé foglalkozhatom e fejezetben *Arad városával*, mely mint önálló törvényhatóság csak 1834-től, tehát oly időtől fogva szerepel, mely már nagyon is modern a történetíró előtt. Egyébiránt az Arad politikai történelmében foglalt részletek még abban az esetben is fölmertének közigazgatása szervezetének részletezése alól, ha XVIII—XIX. századbéli történetét három kötetben meg nem írta volna Lakatos Ottó, kinek könyve közkézen forog. Ennek hiányait a jelen munka II. kötetének 265—626. lapjain kívántam kiegészíteni. Pótlásul csupán a főbb tisztviselők jegyzékét közlöm:

Polgármesterek voltak 1) *a fölszabadítás előtt*: 1702. Hammerl József²⁾, 1715. Foncelt Jakab, 1716—8. Steichele Kristóf, 1719. Heckmann Boldizsár, 1720. Foncelt, 1721. Heckmann, 1724—26. Bischof György, 1727. Wahrig János, 1728—9. Zauner Antal, 1730—33. Porth Gallus, 1734—6. Jordán Nándor, 1737. Nessel Ferencz, 1738—40. Porth, 1741. Öppel Ádám, 1742—46. Porth, 1746—7. Gersics Pál, 1747—50. Porth, 1750—1. Kallinovics Szilárd, 1752. Porth, 1752—3. Kallinovics, 1753—5. Pabst János, 1755—7. Kallinovics, 1758—61. Pabst, 1762—4. Kallinovics, 1765—6. Jenovay Egyed, 1766—7. Szebeni János, 1768. Grabacher Ferencz, 1769. Bogdánovics Lázár, 1770. Köhler János Sámuel, 1771—2. Vasics Péter, 1773. Disser Taddé, 1774—5. Missin János, 1776—7. Köhler János, 1778—9. Missics, 1780—2. Frits Ferencz, 1783—6. Sztojánovics Riszta, 1787. Milics Ferencz, 1788—9. Schwob Bonaventura, 1790—3. Milics, 1794—7. Szecsánszky Arzén, 1798—1802. Schwob Bonaventura, 1803—5. Reiner Lőrincz, 1806—8. Konstantinovics Imre, 1809—13. Matlekovics Ferencz, 1814—5. Arsits Sebő, 1816—9. Klein Nándor, 1820. Mick Ferencz, 1821—3. Arsits, 1824—6. Klein, 1826—7. Schirmer Tamás, 1828—1834. Heim Domokos. — 2) *A fölszabadítás után*: 1834—42. Heim Domokos, 1843—8. Schärfeneder Ferencz, 1848—9. Török Gábor, 1849. jún. 20. tól Varjassy János. (Az alkotmány s önkormányzati jog felfüggesztése ide-

¹⁾ *Márki*, Arad Tört. I. 175—253. és II. 147—169. — ²⁾ L. e. könyvben, II. 273. Lakatos (III. 232—3.) az oda nem tartozó Herdegenen kívül 1703—8. közt, a minoriták naplója után, még 16 városi hivatalnok nevét közli; de nem lehet tudni, közülük kik voltak a konzulok. Adatait Aradváros levéltárának adataival egészítettem ki.

jében 1850—52. Heim Domokos és 1853—60. Horváth Ádám volt a kinevezett polgármester). 1861. Török Gábor. (Utána a Schmerling-provisoriumban ismét kinevezett polgármesterek következtek. És pedig 1862—3. Schärfeneder Ferencz, kit azonban öregsége miatt az egész idő alatt Weisz Károly helyettesített; az alkotmány helyreálltáig azután is ő állt a város élén, mint »a polgármesteri teendők vitelével megbízott cs. és kir. megyetörvényszéki tanácsos«.) 1867—71. Atzél Péter (1869-től, midőn képviselővé választották, Pásztory Ferencz első tanácsos helyettesítette); 1872—5. Vörös Pál és 1875. márcz. 10.-étől maig Salacz Gyula.

Bírákat a németek s 1703-tól a rácok külön választottak. Bíró volt 1719-től Stern Gábor, 1722. Blumberg János sebész, 1724. Rebentisch, 1727. Zauner Antal, 1734. Gersics Pál (a rácoké), 1740. Ringgelb Ferencz (ugyanakkor Szegedinszky Mirkó a rácoké), 1742. Gersics Pál, 1747. Kallinovics Konstantin, 1750. Pabst János, 1753. Missin János, 1755. Klukovics Mihály (mint maga írja Feő Bíró), 1758. Szebeni János, 1761. Disser Taddé tímár, 1764. Bogdanovics Lázár, 1766. Nagy János csizmadia, 1767. Vörös István, 1768. Missin János, 1769. Krautwaschl Nándor mézeskalácsos, 1770. Vasics Péter szücs, 1771. Disser Taddé, 1773. Missics János, 1774. Poller János kőműves, 1776. Szecsánszky Arsa kereskedő, 1778. Frits Ferencz, 1780. Missics János, 1783. Poller János, 1787. Szecsánszky Arsa, 1791. Bosics Péter, 1794. Schwob Bonaventura, 1798. Mijátovics Vazul, 1804. Popovics Miklós, 1806. Matlekovics Ferencz, 1824. Vasics Mihály, 1827. Petrovics Vazul, 1833. Mihájlovics Lázár (a sz. kir. város első bírása), 1840. Petrovics Balázs, 1843. Szerb Tivadar, 1848—9., 1861. és 1867—71. Pullio Konstantin. Ő volt a város utolsó főbírája.

Fegyzők: 1719-től Horn Gábor, 1722. Armbruster Máté, 1728. Léway István, 1738. Kleefeldén János Keresztély, 1740—6. (haláláig) Redl Lipót Farkas, 1747. Baráthy Ádám, 1750. Vukovics Ferencz Antal, 1753. Kiss Mátyás, 1762. Baráthy Ádám, 1763. Szentkereszty Lipót, 1771. októbertől Sebestyén Vincze, a város első főjegyzője; 1776. Drozdovszky Mátyás, 1787. Jenovay János, 1789. Mihájlovics Vazul, 1790. Pivoda István, 1797. Kovács János, 1798. ismét Pivoda, 1800. Popovics János, 1829. Franczély Albert, 1838. Szerb Tivadar, 1844. Pásztory Ferencz, 1849. Simon Ignác, 1861. Kádas Péter, 1867. Bodroghy István, 1870. Parecz György, 1871. Fábíán László, 1872-től maig Institoris Kálmán. Az első *aljegyző* 1768. óta Kurtz János György volt.

A *tanácsosok* száma 1747-ig (a német és rác város egyesítéséig) nemzetenként 2—2, összesen 4, utóbb 1834-ig 5—5 volt, a seniorral együtt 11, a sz. kir. várossá-emeltetéskor — a polgármesterrel s bíróval együtt — 10. A közgyámat, két adószedőt 1764-ig, a sörház- és malomfelügyelőt s a vásárbíró 1769-ig szintén a belső-, azontúl pedig részént

a külsőtanácsból, részént önállóan választották. 1769-től fogva a 30—30 tagú külső tanácshoz tartozott a sörházfelügyelő s ennek helyettese, a kamarás, vásárbíró, korcsma- s italmérési felügyelő, pénztárnok s a szállítás- és útbiztos. A két tanácsban 1702—1834-ig a város igazi patricius-családai foglaltak helyet¹⁾. Jellemző, hogy a város felszabadításáig ösmert 190 tanácsosból 83 volt a német, 80 a szerb (közte 2 román) és 27 a magyar. A régi német és szerb patriciusok ivadékai most már mint jó magyarok szolgálják Arad sz. kir. városát.

Az első *kamarás* (városgazda) 1738-ban Sedelmayer Ádám, kötélverő, az első *hadnagy* 1768-ban Noczák Mihály, az első *számvevő* 1776-ban Stökl József volt s így tovább, a szükséghez képest emeltek új hivatalokat. 1740. előtt a jegyzőt is csak írónak nevezték; az első írónoki állást 1773-ban, a másodikat 1787-ben, az adószedőit 1764-ben, az ügyészséget

1) Éppen ezért betűrendben közlöm neveiket: Anninger Nándor 1815—21., Arsics Péter 1773—90., Arsics Sebő 1791—1812., Basselt János 1706., Bárdy János 1806—8., Bercsics Pál 1748—9., Bertram András 1705., Billárd János József 1706., Bogdanovics Lázár 1752—60. és 1770—96., Bosics Pál 1805., Bosics Péter 1776—83., Bragyán György 1833—4., Brust Bertalan 1742—58., Chus István 1703., Csacsics György 1764—9., Csacsics Miklós 1783—4., Csucsány József, Czibula Márton 1769—78., Deák Ödön 1813—32. Dimics János 1800—3., Dimitrovics Lázár 1749—50., Dissler Taddé 1758—74. (haláláig), Domján Imre 1798., Doss Gáspár 1738., Dragojkovics (vagy Dragojlov) Pál 1755—60., **Dragolovics Markó 1766—7., Dundin Mátyás 1758., Ifj. Dundin Mátyás 1800—4., Eckmüller Lőrincz 1757, s 1764—6., Fehér Miklós 1792., Fellner János Jakab 1704—5., Fischer Venczel 1817., Frits Ferencz 1768—77. és 1783., Fülöp Sándor 1771—5., Georgin Demeter 1772., Gersics Pál 1741—8., Grabacher Ferencz 1769., Grabacher György 1783—8., Gruics György 1810—4., Gruics Pasa 1771., Gruics Péter 1832., Gruja Pál 1772—3., Haagen János György 1773—9., Hack Lénard 1706., Handschel Antal 1704—8., Hassinger Fülöp 1707., Heckmann Boldizsár 1715—20., Helmstreit Vilmos 1731—6., Horner Márton 1707—8., Hornung Mátyás 1739—56., Horváth György (az első ismert közgyám) 1704., Hueber Antal 1743., Illin Jócza, Imana János 1723., Imrey József 1833—4., Jankovics György 1798—1815., Jannia 1743., Jenovai Egyed 1752—4., Jerkov Jócza 1750—4. és 1787., Joanovics Gábor 1831—3., Jordán Nándor 1727—33., Jovicza Mihály 1805., Jung Tamás 1743—4., Kallinovics János 1753—74. (haláláig), Kaszics Sebő 1797—9., Kaupert György 1799—1801., Keller (Köhler) Ferencz 1742—51., Keller János 1766—75., Keller Mátyás 1778., Keller Mihály 1787., Keveri Péter 1766—9., Kiss István 1766—7., Klauszen Keresztély 1705., Klein Farkas 1722., Klein Nándor 1811., Klukovics Mihály 1746—7., Knapp János 1705—8., Konstantin Sándor 1749—50., Koszpendics Markó 1741—60., Kovácsovics Antal 1746—9., Köbel Jakab 1715—8., Krausz Gottfried 1718—20., Krautwaschl Nándor 1766—7., Krámer Jakab 1756—60., Krekics Péter 1768., Kresztics Mihály 1816., Kuzmanov Péter 1759—43., Küttl Gábor 1707., Lakics György 1750—42., Lindner Nándor 1707., Lukácsy Károly 1787., Lukácsy János 1833—8., Manojlovics Axentie 1752—60., Markovics Pál 1804—5. és 1814., Mentovics Pál 1785., Mick Ferencz 1798—1814., Mihájlovics János 1742—3., Mihájlovics Axentie 1773—5., Mijatovics György 1813—34., Mikler János 1730—5., Mikitz Mátyás 1721—6., Milics Antal 1766—8., Milics Ferencz 1777—87., Misics Antal 1816—22., Misics Lázár 1787. (mikor letették) s újra 1795., Misics Péter 1787—91., Missin János 1746—83. (megszakításokkal), Nagy János 1761—6., Nau Manó 1831—2., Nessel Ferencz 1733—6., Német János 1715—25., Nofkin János 1804—5. és**

s a könyvvezetőséget 1787., a kapitányi hivatalt 1814. szervezték¹⁾. A német tanító mellé, ki kántor és óraigazító is volt, 1752-ben szerb, 1767. magyar és 1768. román tanítót is fogadott a város. 1747-ig csak 4 bemondóból (armager) állt a szolgaszemélyzet; 1752-ben már 5 bemondó, 1 kocsis, 2 béres, 4 pandúr s egy mezei csősz szolgált; 1755-ben két éjjeli őrt, 1763. két erdőőrt s 1 kéményseprőt, 1767. egy hátralék-behajtó szolgát, 1770-ben 32 pásztor, 1770-ben több muzsikust, 1 laktanyaőrt s 1 peczért, 1771-ben 1 kisbíró s 1 órászt fogadtak; szóval, a személyzet száma folyvást növekedett. A sz. kir. város tisztjeinek és szolgálóinak számát az 1834. évi ösmert szabadalomlevél megjelölte ugyan, de azt azóta is folyvást fejleszti a város. 1867-ben, a legújabb korszak megnyíltával, már 45 rendes és 38 tiszteletbeli tisztviselője és 118 rendes és 9 tiszteletbeli képviselője (köztük Deák Ferencz), 1894-ben 141 »atyja« volt Arad városának, melynek házszabályai 1867. júl. 11. készültek el

A *tisztviselők fizetése* csak lassan javult. A polgármester a múlt században 1747-ig 100, azontúl 150 frtot kapott, a főjegyző 200-at, az aljegyző 100-at, majd 120-at, a bíró 1747-ig 50 frtot, azután százat, a

1834., Orlovics György 1810—4., Orlovics József 1832—4., Pabst János 1747—50., Pachner Jakab 1798., Petrovics Vazul 1723—5., Pintér József 1798., Pittner János 1822—31., Pivoda István 1798—99. és 1811—4., Poller János 1766—7. (midőn letették) s 1771—81., Popovics Damaszczen 1766—72., Popovics István 1775., Popovics Miklós 1757., 1801—2. s 1805—8., Popovics György 1805—8., Porth Gallus 1723—9., 1750—6., midőn mint jubilanst ünnepelte a város; Póka János 1818—22., Probszt Mátyás 1822., Radák Iván 1747—51., Radnyan (vagy Radnyanin) János 1766—9., Reiner Lőrincz 1807—8., Reinhold Pál 1718—20., Ritter János 1771., Rössel Flórián 1746—7., Ruff János Dávid 1743—51., Rummel Mátyás 1775—9., Sack György 1739—54., Salzl József 1798., Sándor Fülöp 1775., Schäffer József 1787—8., Schärfeneder János 1814—7., Schmied Mihály 1742., Schwob Bonaventura 1787—93., Schnitzler János 1744., Schosalem János 1705., Schultheiss Henrik 1721., Sedelmayer Antal 1741., Sedelmayer Ádám 1752—60., Sour József 1707., Stankovics Riszta (Kristóf) 1747—8., Stankovics György 1746—8., Steichele Kristóf 1715., Stern Gábor 1719., Stojákovics Lázár 1753—4. és 1756—7., Stojánovics Riszta 1768—87., Stovrágovics Zsiván 1750—1., Straub József 1765—6., 1772., 1778—9. és 1787., Strobl János 1719., Sütter József 1756—60., Szalay Péter 1770., Szalay Bonaventura 1833—4., Szávics Péter 1766—8., Szávics György 1781—3., Szávics Demeter 1804—5., Szebeni János 1755—7., Szecsánszky Arsza 1770—85., Szecsánszky Koszta 1770., Szecsánszky Péró 1745—6., Szegedinszky Markó 1746—7., Szekulics György 1832—48., Szentianin Riszta 1746—9. (haláláig), Szikra Mátyás 1746—57., Szikra Mihály 1783., Szikra András 1827., Szili 1792., Szüllő Ignác 1790—2., Todorov Mihály 1759—46., Tomanovics Pál 1739—40., Varga Mihály 1816—20., Vasics János 1725—9., Vasics Péró 1761—6., Vasics Mihály 1723—6., Visnyay György 1783—4., Vörös János 1741—3., Waldsteiner András 1806—9., Weber Mihály 1741—2., Wegmann Gergely 1720., Wimmer József 1790—7., Winkler János 1715., Zachariás György 1803., Žauner Antal 1723.

¹⁾ *Főkapitányok*: 1814. Klein Nándor, 1827. Szekulics György, 1829. Joanovics Gábor, 1830. Mijatovics György, 1833. ismét Szekulics, 1836. Lukácsy János, 1843. Janovics Gábor, 1848. Scheinert Nándor, 1861. Varjassy János, 1867. Papp János, 1871. Urbányi János, 1890. Sarlot Domokos.

pénztárnok 1768-tól s az ügyész 1787-től százat, 1768-tól a serházfelügyelő 150-et (helyettese 40-et), a szállásbíztos 100-at, a kamarás 60-at, a vásárbíró 50-et, az út- és hadbíztos 40-et, az írnok 70-et; minden tanácsos 1740-től tizenkettőt, 1752-től 18-at, 1768-tól 40-et, 1773-tól 50-et, mihez járult pl. a perceptor-tanácsos részére 1760-tól 25 frt. A német tanító eleinte 60 frtot s külön az óraigazításért 30-at, 1752-ben összesen már 140-et, a szerb tanító 110-et, a magyar 90-et kapott. A városi muzsikusoknak összesen 150, a bemondóknak egyenként 52, az éjjeli öröknek 2, majd $2\frac{1}{2}$ frtot adtak. Míg 1726-ban a város összesen csak 519 frt $32\frac{1}{2}$ krt vett be, másfélszázad múlva csupán tisztviselőinek, cselédeinek s alkalmazottainak fizetésére többet költött százhuszezer forintnál.

Körülbelül hasonló arány uralkodik a város és vármegye bevételeinek s kiadásainak tételei közt is. Aradvármegye 1739/40-ben a nagyváradi hadipénztárba 8654 frt 27 krt, a házipénztárba a legszigorúbb számitással 1486 frt 7 krt, összesen 10,140 frt 34 krt fizetett. 1785-ben ez az összeg már 84,431 frt 5 kr-ra emelkedett; az alkotmány helyreálltával 1794. ismét lesülyedt 64,679 frt 58 kr-ra, de már 1795-ben 75,728 frt $34\frac{3}{4}$ kr. volt. A megyei pénztár ekkor így állott: maradt az 1793/4.-ik évről 18,133 frt $11\frac{3}{8}$ kr., ez évben beszedtek adóban 15,353 frt $30\frac{1}{6}$ krt., a kölcsönzött pénzek összege 15,500, összesen 48,986 frt $41\frac{7}{16}$ kr.; ebből fizettek a hadipénztárba 424 frt $51\frac{1}{2}$ s a háziba 10,033 frt 06, összesen 10,457 frt $57\frac{1}{2}$ krt, vagyis — nem készpénzben, hanem kötelezvényekben — 1795. jún. 28. 38,528 frt 44 kr. volt a pénztárban. 1813-ban a második nagy devalvatio idejében 101,666 forint volt a hadiadó egymaga, 1815-ben pedig 193,000 frt. 1828-ban Aradnak 4105 egész jobbágytelke volt, s 275,586 hold után fizettek adót, oda nem érve az Arad városa 23,148 holdnyi határából adófizetésre kötelezett 10,558 holdat. A megyében ekkor már 100, a városban pedig 10 porta után vetették ki a hadiadót.

Arad városában a németek és rácok 1751-ig külön fizették az adót; így 1742-ben 274 német és 136 rác polgárcsalád és 196 német s 99 rác taksás fizetett. Az adó, mely 1726-ban még alig tett ezer forintot, húsz év múlva már 412 polgár után többre ment 3800-nál s újabb húsz év múlva (1766.) 1300 adófizető után 11,500-nál. A városnak 1881-ben készpénzben 463,975 frt $15\frac{1}{2}$ kr. bevétele s ugyanannyi kiadása volt. Az adóügy és katonai ügy fejlődése különben a két törvényhatóság politikai történetéből ösmeretes.

Főkép anyagi érdekeinek ellenőrzése szempontjából fektetett súlyt Aradvármegye a *követküldés* és a *követutasítás* jogára. Élt vele már a kamarai igazgatás korában is, midőn az arad-zarándi tisztartóság német köriratú pecséttel hitelesítette követeinek megbízó levelét. 1722. *Szentpály* József szolgabíró még az erdélyi országgyűlésen képviselte Aradmegyét,

Naláczy István pedig ugyanakkor Zarándot¹⁾. Ez annál feltűnőbb, mert ugyanakkor, 1722-ben Aradvármegye fő- s alispánja és többi tisztviselője a magyar országgyűlésre is küldött követeket *Kálnay* László jegyző és *Podránszky* György személyében²⁾, a mi csak azután történhetett, midőn ugyanezen országgyűlés Aradot is az ország kiegészítő részének nyilvánította³⁾. 1728. máj. 31. *Edelspacher* Ignác és *Simonyi* József az aradi cs. tiszttartóságtól már a pozsonyi magyar országgyűlésre nyert megbízólevelet⁴⁾. 1741. ápr. 22. egyenesen Aradvármegye küldi föl *Edelspacher* Ignácot és *Vásárhelyi* Imrét⁵⁾. Ezentúl a rendi országgyűléseken ezek képviselték Aradot: 1751. *Squarics* László és *Forray* András; 1764. *Forray* András és *Szabó* József; 1790. gr. *Fekete* János és *Kászonyi* János; 1792. *Edelspacher* Zsigmond és *Szaplonczay* Mihály; 1802. *Török* Adalbert és *Edelspacher* Zsigmond; 1805. ugyanazok; 1807. *Almásy* Ferencz s *Edelspacher* Zsigmond, majd — ennek távoztával — *Csernovics* János; 1808. *Edelspacher* Zs. és *Bittó* Albert; 1811. *Bittó* Albert és *Edelspacher* János; 1825. *Bittó* Albert s *Kovács* János (majd, ennek halálával, *Faschó* József); 1830. *Bittó*⁶⁾ és *Faschó*; 1832–6. *Atzél* Antal és *Török* Gábor. 1839. *Bohus* János és *Faschó* József; 1843. *Csernovics* Péter és *Török* Gábor, kik útasítások nélkül mentek föl⁷⁾. Arad utolsó rendi követei 1847/8-ban *Bohus* János és *Bíró* Imre voltak. 1848-ban az első népképviselők: Aradról *Salbek* György, Világosról *Fábián* Gábor, Radnáról *Szerb* Tivadar, Pécskáról *Szöke* Károly, Szent-Annáról *Mülek* Ferencz, Buttyinból *Urbán* Gyula és *Kisjenőről* b. *Simonyi* Lajos⁸⁾. 1861-ben *Csernovics* Arzén az aradi, *Pópa* György a világosi, *Szöke* Károly a pécskai, *Simonyi* Lajos b. a kisjenői, *Mülek* Ferencz a szentannai s *Popovics* Zsigmond a buttyini követ. Az 1865. decz. 10-re hirdetett országgyűlésen megjelent *Fábián* Gábor Aradról, *Mocsonyi* Antal Világosról, *Jonescu* Demeter Pécskáról (utóbb *Ormós* Sándor), *Popovics-Desseanu* János Radnáról, *Popovics* Zsigmond Buttyinból, *Simonyi* *Kisjenőről*, *Varga* Flórián Sz.-Annáról. 1868.

¹⁾ *Novellaris Articulusok*, 26. l. — ²⁾ *Orsz. lt. fasc.* NN. NB. Lad. M. nro 402. —

³⁾ *Palugyay*, A kapcsolt részek, 223–4. — ⁴⁾ *Orsz. lt. fasc.* AAA. 1. Lad. S. nro 100. és AAA. 3. Lad. 3. nro 30. — ⁵⁾ *Orsz. lt. fasc.* BBB. NB. Lad. N. nro 3. Az 1737. évi aradmegyei követet névszerént nem említi a *HTT.* u.-o. XVIII. 163. — ⁶⁾ Ez időből s nem 1832-ből szól róla ez a gúnyvers (közli *Boros* Károly, Arad és Vidéke, 1886., 172. sz.):

»Jövel te is *Bittó*, ördögök edénye,
Ki a rosszaknak vagy szinte gyűjteménye;
Te se' fordúlsz soha szívvel a magyarhoz,
Mint *Vágó*, úgy vitess te a bitófához.
Ha *Hamán* nyert harminczsinges akasztófát,
Bittó, megérdemled te is a bitófát!« — ⁷⁾ Az Aradon tiszteletökre

1844. decz. 15. rendezett közebéden ilyen versekkel tisztelték meg őket: »*Török* Gábor jeles valál, hazádhöz végig hív; ha szónoklál, fejedben vert a szív. — *Csernovics* Péter szilárd valál s mert szívünk benned ége, tisztában áll Aradnak embersége. Az ég áldása legyen rajtatok, ti a hozottnál jobbert vívtatok.« — ⁸⁾ *L. e* könyvben, II. 556. lap.

márcz. 9.-től ugyanazok, de Aradot 1869-től Atzél Péter s 1871-től Chorin Ferencz képviselte; 1872. szept. 1-től ifj. Ráday Gedeon gróf Aradról, Bohus Zsigmond Szt.-Annáról, Bonts Döme Buttyinról, Csemegi Károly Pécskáról, Mocsonyi Antal Világosról, Mocsonyi Sándor, majd Jonescu Lázár († 1893.) Radnáról, Stanescu Imre Vazúl Kisjenőről; 1875. aug. 28.-tól Chorin Ferencz Aradról, Bánhidy Béla b. Kisjenőről, Biró Kálmán Radnáról, Bohus Zsigmond Szent-Annáról, Csemegi Károly Pécskáról, Gurbán Konstantin Buttyinról, Nyisztor József († 1894. jún. 5.) Világosról. 1877. ápril 28. a képviselőház, a halmágyi járás idecsatolásával, Aradmegyében 7-re¹⁾, Aradon 1-re határozta a képviselők számát. Az 1881. szept. 24.-re hirdetett országgyűlésre Aradmegyében 11,719, Aradon 1627, összesen 13,346 polgár (az egész országban 821,241) szavazott a képviselőválasztásoknál. Követek lettek: Náray Imre, majd Atzél Péter Aradról; Bohus Zsigmond Borosjenőről, Gaal Jenő Világosról, Bánhidy Béla b. Kisjenőről († 1890. jún. 18.), Biró Kálmán Radnáról, Vásárhelyi Béla Józászhelyről, Zselénszky Róbert gr. Szt.-Annáról; 1884. szept. 25.-től Falk Miksa Aradról, Beles János Radnáról, Bohus László Világosról, Balás Máté Borosjenőről, Gaal Jenő Pécskáról, Gurbán Konstantin Józászhelyről, Wenckheim Frigyes gróf Kisjenőről és Zselénszky Róbert Szt.-Annáról; 1887. szept. 26.-től (az első ötéves országgyűlésen) Falk, Beles, Bohus László, Gaal Jenő maradt; ezenkívül Wittmann János Sz.-Annáról és Boros Béni Borosjenőről, 1892-től Atzél Péter Aradról, Beles János Radnáról, Bogdán Virgil Józászhelyről, Boros Béni Borosjenőről, Solymossy László Világosról, Vásárhelyi László Pécskáról, Wenckheim Frigyes gr. Kisjenőről és Wittmann János Szt.-Annáról.

A vármegye közigazgatásában és politikai életében beállott változásoknál nem kisebbek azok, melyeknek a *törvénykezés* terén alá volt vetve. Az igazságszolgáltatás módja a rendiség korában lényegesen itt sem tért el az országos gyakorlattól. Némi módosítást mindenesetre okozott a kamarai és katonai hatóság alól való felszabadulás; másrészt pedig a zarándi részeknek Erdélytől ide való csatoltatása nem történhetett meg bizonyos fenntartások nélkül. 1702. a határőrvidék felállításakor szintén sok nehézséget okozott a polgári és katonai igazságszolgáltatás rendezése s Aradnak még 1760. is sok baja volt a hadbíróság törvénytelen beavatkozásai miatt. Polgári ügyekben az Erdélylyel való viszonyra nézve pedig érdekes, hogy Mária Teréziának 1748. május 4.-én kelt rendeletére azokat a pereket, a melyeket Arad és Zaránd lakosai a visszakeblezés előtt Erdély hatóságai előtt kezdtek, Erdélyben kellett folytatni s befejezni; sőt a halmágyi járásra nézve az 1880: XLV. t.-cz. is külön intézkedett. Polgári ügyekben az *úriszékeken* saját jobbágyaival szemben maga a földesúr bírás-

¹⁾ A pécskai kerülethez 16, a radnaihoz 40, a világosihoz 23, a kisjeneihez 19, a borosjeneihez 38, a józászhelyihez 66 községet osztottak be.

kodott, sőt a modenai uradalom, 1732. óta pallosjoga lévén, bűnügyekben is ítéltetett. Megtörtént, hogy gr. Fekete főispán a maga pallosjogának gyakorlatát egyenesen a vármegyére ruházta át, sőt a kincstári uradalom is a megyének szokta volt átadni a nagyobb bűnösöket, míg a jus gladii-val b. Haruckern még aradiak ellenében is a maga békésmegyei uradalmában élt. Maga a megye, a szolgabíráknak s esküdteknek föntartott esetek kivételével, a sedriákon, illetőleg saját táblabírái által ítélt, külön ügyészt tartott s a rendőri és végrehajtói hatalmat is önmaga kezelte. Jegyzőkönyvei tele vannak a rablók üldözésére vonatkozó intézkedésekkel s II. József uralkodása kezdetén e bűn terjedése ellen már nem ösmert más visszariasztó eszközt az akasztófánál, melyet minden községben felállított, sőt 1744-ben karóbavonással is fenyegetőzött. Kötélre és fejjeszítésre való elítélések ismételve előfordultak; szigorúságukat azonban — kivált II. József óta — többször enyhítette az uralkodók kegyelme. 1840-ig egy század alatt Aradon 44 akasztás, 38 fejjétel (ebből kettő kézcsonkítással), 7 kerékbetörés, 2 karóba-húzás, 1 fölnégyelés, összesen tehát 92 kivégzés történt. A bűnösök közt 48 rablógyilkos, 21 gyilkos, 10 rabló, 2—2 apa-, férj- s hitvesgyilkos és rabló s 1 gyujtogató; nemzetiségre nézve pedig 58 román, 20 ismeretlen, 5—5 magyar s német, 3 cigány és 1 zsidó volt¹⁾. A kivégzést néha napokig tartó kínzások előzték meg. Szégyenoszlophoz való kikötések, a piaczon való megvesszőztatések stb. éppen nem tartoztak a ritkaságok közé s nem csoda, ha a radnai és aradi szerzetek házaiban, a templomokban és a temetőekben gyakran kerestek menekedést a bűnösök.

Hogy a rendek jobban gátolják a bűntények szaporodását, ismételve kértek és nyertek *statariumot*, rögtönítelő bíróságot; sőt 1745-ben saját hatalmukból hirdették ki, hogy felakasztattatják azt is, a kit csak egy bakkecske lopásán érnek rajta. Olyan függetlenség, melynek korlátozására először csak 1784. gondolt a középponti kormány. A humanismus érzete azonban időnkint Aradban is felülkerekedett s pl. 1776. szept. 12. a vármegye maga kérte a kínzás eltörlését, — a börtönügy javítását pedig sokszor sürgette. 1743. a megye, nem lévén saját börtöne, kénytelen volt a czégresebb gonosztevőket Temesvárt, vagy a pankotai uradalom földalatti börtönében elzáratni. Az ilyen rabok élelmét eleinte koldulásból szerezték be; csupán 1746. jan. 24. intézkedett a megye, hogy erre a czélra a jobbágyok terményekben adózzanak. Csak 1750-ben építettek Aradon megfelelőbb börtönt s a várnagyot bízták meg a rabokra való felügyelettel, melylyel gyakran volt okuk elégedetlenkedni, a mi abból is kitűnik, hogy nem egy várnagyot elmozdítottak. 1784-ben erősebb földalatti börtönöket készíttettek; ezekben azonban a betegségek annyira elharapóztak, hogy 1787-ben a foglyok számára fából és deszkából már ideiglenes kör-

¹⁾ Érdekes példák a jegyzőkönyvekben s *Lakatosnál*, II. 161—4.

házat kellett rögtönözniök s elrendelniök, hogy a foglyok naponkint kétszer kapjanak melegélt s hogy a börtönöket naponkint szellőztetni kell. 1790-től hajóvontatásra sem alkalmazták többé a rabokat. II. József, I. Ferencz és I. Ferencz-József személyesen is meglátogatták az aradi börtönöket s ösmeretes, az első mily keserűen kifakadt azok miatt, a miket Aradon tapasztalt. Ferencz látogatásának eredménye volt, hogy a vármegyeház építésekor súlyt fektettek a rabok kíméletesebb elhelyezésére, sőt lelkök épüléséről is gondoskodott Almásy főispán, ki kápolnát rendeztetett be számukra. Mindamellet a börtönök elmaradt állapota, különösen a harminczas évek óta, sok felszólalásra adott alkalmat, a nélkül, hogy a bajon még az államosítás után is segíthettek volna.

A *táblabírák* (assessorok vagy jurassorok) mint a megyei törvényszék bírái működtek s a nyomozásokat is ők vezették. Aradban 1743. márcz. 14. elevenítették föl a táblabíroság intézményét, midőn az 1492: XXXIII. t.-cz. értelmében assessorokká eskették föl Redl Ferenczet, Klosz Mátyás békési alispánt, Edelspacher Ignácot és Bohus Imrét. Zaránd odacsatolásával Grassalkovics főispán fölhatalmazta Bibics alispánt, hogy a zarándi adózó nép körül érdemeket szerzett Klempay Mártont, Illyenes Józsefet, Szegedi Józsefet és Nyitray Lászlót táblabírákká tegye, mi 1744. okt. 29. meg is történt, sőt hogy el is mozdíthassa őket, ha törvénytelenséget követnének el. Ez Aradban az első eset, hogy a kinevezés és elmozdítás jogát a főispán az alispánnal megosztja. Az 1746. május 25. megejtett első teljes tisztújításon már 16 volt a számuk, mely a körülmények szerint változott, mert csupán három-négy választott (és nem kinevezett) táblabíró húzott csekély fizetést, (eleinte 60 s még e században is csak 300 frtot), a többi pedig tiszteletből, vagy egyáltalán nem szolgált, mint pl. az Aradban is táblabíróvá tett Deák Ferencz. Ez az intézmény szünetelt 1786. nov. 1.-től 1790-ig, midőn kir. törvényszékek működtek s teljesen megszűnt 1848-ban, midőn megyei törvényszékek alakultak.

Ügyésze már 1743-ban volt a vármegyének. Ezt a tisztet eleinte *Bohus* Imre töltötte be, 1746. május 25.-től pedig *Ábrahámffy* Gábor, ki 1770. decz. 10. bizonyítványt is kapott a vármegyétől hű szolgálatairól. Utóda *Tahy* Ádám, s ezé 1781. márcz. 31. *Török* Adalbert, kit 1785. Csillag Ferencz, majd 1788. *Jenovay* János († 1788. okt. 1.) váltott fel, míg 1790. ismét visszakerült *Tahy*. Mellettök 1774. óta működött egy-egy alügyész és így már *Tahy* is viselte a főügyési címet. 1800—48-ig *Szöke* Sámuel, *Faschó* József, *Keszlern* Fülöp, *Leuko* vagy *Sánka* Kiss *Gergely* és *Kocsuba* Mihály voltak a főügyészek.

Csendbiztos gyanánt a vármegye megalakulásakor *Horváth* Endre működött, ki azonban öregsége miatt már 1741. ápr. 25.-én lemondván, helyébe évi 80 frttal *Helter* Jánost, 1746. május 25.-én pedig *Klempay*

Mártont alkalmazták. Melléje már 4 járási csendbíztost is rendeltek Arad, Tótvárad, Borosjenő és Nagyzerénd székhelyyel, míg maga a főcsendbíztos Simádon lakott. Klempayt 1748. február 20.-án a helytartótanács helyettes tartománybíztosnak is megtette. Utódai (Lengyel József, Stanislavics György, Nagy József, Czompó Imre, Hendrey György, Sebő János, Keresztes László, Szerb Sebő, Fúnyi Lajos stb.) közül különösen kitűnt Nagy József (1783—89.), kinek 1784-ben Forray rablóival, 1787-ben 101, 1788-ban ismét 11 rablóval gyűlt meg a baja, holott ismeretes, mennyire ellensége volt maga II. József is annak, hogy Aradban a pandúrok számát emeljék; mégis emelték, de csak 24-re¹⁾. 1867. után 10—11 csendbíztos működik Aradban.

Várnagyi állást 1746. január 24. szervezett Aradvármegye olykép, hogy 100 frt és 20 mérő fizetéssel a várnagy felügyelete alatt álljanak a rabok és a hajdúk. (Már 1740-ben is 24 hajdút s egy őrmestert kért a megye, de még 1743. is csak 3 gyalog és 2 lovas hajdúja volt, 1744-ben már 12, kik közül 9 a tisztviselők, 3 pedig a pankotai megyei börtön mellé volt beosztva. Egyenruhát csak az 1748. jan. 23.-án kelt határozat értelmében nyertek; 1768. márczius 28. a tisztviselők mellé rendelt hajdúk 60 frtot s egy öltözet ruhát²⁾ kaptak. Utóbb 14 lovas és 46 gyalog hajdúja volt a megyének, de ezt a számot a főispán 1785-ben 10 lovasra és 35 gyalogra szállította le.) Eleintén Fodor Zsigmond, 1773-tól Bálint Ferencz, utóbb Kertész Antal, 1780-tól Handléri Pál (ki már 200 frt fizetést s 20 hajdút kapott), 1790-től Langó László volt a várnagy.

Többször történt kísérlet az igazságügynek a közigazgatástól való különválasztására. 1786. nov. 1. azonban az első kir. törvényszék csupa megyei emberekből s olykép alakult meg, hogy hetenkint váltakozva, a szolgabírák is tagjai voltak. 1848—9., 1861. és 1867—71. választott tagjai voltak a törvényszéknek. 1840-ben Arad is székhelye lett egy kir. váltótörvényszéknek. 1850. augusztus 3.-tól a megyei törvényszék tagjait az önkényes kormány nevezte ki. Az 1871: XXXI. t.-cz. rendezte, a XXXII. pedig életbe léptette az első folyamodású kir. törvényszékeket és járásbíróságokat s így Aradban is véget vetett a megyei törvényke-

¹⁾ 1784. decz. 20. megállapított fizetésök: az őrmester kap évenként 15, a két káplár egyenként 12 frt 22 krt, a közember 10 rajnai frtot; azonkívül 2 mentét és köpenyeget 2 évre, két pár gatyát és csizmát, egy túszt, egy magyar kalapot vagyis csákós süveget, s fegyverekül pisztolyt, puskát, továbbá tarsolyt, zablyát s mindenféle lószerszámot. Ez készpénzben 48, a pécskai és glogováci tárházaknál levő pandúroké pedig 72 frtot tett ki. 1785-ben a persecutorok fizetését csökkentették. Időnkint, pl. 1795. márczius 19. emelte is létszámukat a vármegye; ekkor pl. a rablók üldözése végett 125 pandúrt fogadott fel úgy, hogy pisztolyt, puskát ő ad nekik, s egy évre adómentesek lesznek; egyenruhát nem kapnak ugyan, de süvegükön C. A. (Comitatus Aradiensis) felíratú sárgaréz-lemezt kell viselniök. — ²⁾ Égszín-kék posztóból vörös szegélyű mentét s övet két évenként, köpenyeget minden három, két inget és gatyát, két pár csizmát és egy kalapot mindeu esztendőben. *Megyei jk.* 1768., 70. sz.

zésnek. Ezt az esküdszék behozatala követte¹⁾. A bírói hatalomról szóló 1869: IV. t.-cz. s maga a büntető-törvénykönyv (nevezetesen a büntet-tekről s vétségekről az 1879: V. és a kihágásokról az 1879: LX. t.-cz.) s annak terjedelmes megokolása az aradi ügyvédi kar egyik volt tagjának, *Csemegi Károlynak* halhatatlan műve.

Az *ügyvédek* Aradban a kamarai igazgatás korában önállóan igazgat-tak egy-egy járást, tehát mint közigazgatási tisztviselők működtek egészen 1735-ig. A magánügyvédek tekintélyes sorát Aradban Bohus János és Imre, Csányi Ferencz és Veres Zsigmond nyitja meg 1746-ban. Grassalkovics főispán már ekkor nagy következetlenséget látott abban, hogy egyes megyei tisztviselők, pl. a szolgabírák és esküdtek, kik törvény szerént bírák s nem ügyvédek, mégis fiscalis dolgokkal foglalkoznak, úgy, hogy sedriák alkal-mával a megyei hatóság alig teljes számú. A megye ehhez képest 1747. jún. 12. elhatározta, hogy a megyei tisztségből rögtön elbocsátja, a ki ezentúl fiscalis tisztet vagyis ügyvédkezést merészelve vállalni²⁾. 1769-ben, midőn az új ügyvédi rendtartás életbelépett, az egész Aradban csak öten folytattak ügyvédi gyakorlatot; nevezetesen Ábrahámffy Gábor megyei s Hász József, Takács János, Vukovics Ferencz és Pohl Keresztély kincstári ügyvédek, kiket a megye nem is kívánt az új rendszer értelmében vizs-gálat alá vetni³⁾. Az egyes uradalmak külön ügyvédeket tartottak; így 1783-ban Kochanovszky Miklós volt az aradi kamarai, Beliczay János a gyulai, Porubszky Dániel a Csernovics-féle s Vandlik Pál az aradi g.-kel. püspöki uradalom prókátora. Még 1827—1833. is csak öt ügyvéd lakott Aradon: Jankovics Gábor, Nikolics Ábrahám, Klein József, Urbányi Andor és Kovordányi Vazúl. Az első magyar szövegű ügyvédi oklevelet 1838. szept. 30. egy aradi fiatal ember, *Langó Ferencz* nyerte⁴⁾. A szabadság-harcz után 1852 ben Aradmegyéből már 69 okleveles ügyvéd folyamodott az ügyvédi gyakorlat megengedéséért; a kormány azonban 25-öt egészen eltiltott a gyakorlattól, 24-et mint középpontban, Aradon való működésre útasított, a többit pedig a vidék járásbíróságai közt osztotta szét és szept. 5. a kerületi főtörvényszék előtt valamennyivel letétette az esküt⁵⁾. *Csemegi Károlynak* pl. 1853—8. közt Buttyinban kellett meghúzódnia. 1863-ban hasonlóan újabb rostálás alá vették az ügyvédi okleveleket. Az

¹⁾ Ez esküdszék 1893-ig működött Aradon s hatásköre az aradi, gyulai, lugosi, becskereki, kikindai és temesvári törvényszék kerületeire terjedett ki. — ²⁾ *Magyei jk.* 1746. 371., 399—404. és 1747. 73. l. — ³⁾ *U.-o.* 1759. 58. sz. — ⁴⁾ Szóhagyomány sze-rént József nádor Ragályi alnádor előtt kívánságát fejezván ki, hogy magyar szövegű ügy-védi oklevelet lásson, Somsich Pál éppen Langó diplomáját mutatta be neki (melynek eredetijét most az aradi ügyvédi kamara őrzi). »Nem kutyabőr ugyan, de jó erős«, jegyezte meg a nádor. Azután, az elérékenyedő szóhagyomány szerént, megcsókolta az írást s megindulástól reszkető hangon folytatta: »Ez az első (!) lépés arra, hogy Magyarország visszanyerje függetlenségét«. L. az 1887. okt. 2. megjelent lapok nagy részének közlé-seit. — ⁵⁾ *Pesti Napló*, 1852. 803. és 1853. 1050. sz.

alkotmány helyreállításával 1868-ban Chorin Ferencz az aradi ügyvédi kar nevében külön emlékiratot terjesztett a kormány elé s 1869. június 16.-án megalakult az aradi ügyvéd-egylet, 1875. január 25.-én pedig az ügyvédi kamara, melynek hatásköre az aradi és gyulai törvényszék területére szorítkozik.

Mint hiteles hely, Aradban 1738—1848-ig, illetőleg 1875-ig a csanádi káptalan működött; az aradi 2 s a borosjenei, buttyini, pécskai és világosi 1—1 közjegyzőség csak 1875-ben alakult. A közjegyzői kamara székhelye Arad s területe Arad-, Békés- és Hunyadvármegyét foglalja magában. A káptalan, mint hiteles hely, főkép a nemesség birtokügyeiben volt érdekelve. A *nemességről*, mely a török hódítás után immár harmadízben alakult újra s 1848-ig a vármegyét alkotta, részletesebben a következő fejezetben lesz szó.

1695-től 1895-ig, illetőleg a nemesek előjogainak megszüntetéséig, 1848-ig, egészen más nemes családok voltak a földesurak Aradban, mint a nemzeti királyok (1000—1566.) s a nemzeti fejedelmek (1566—1690.) idejében. Arad történetében azért kell három különböző fejezetben foglalkozni velök. A török hódítás teljesen összebonyolította a birtokviszonyokat. A császári kincstár foglalásnak tekintette az egész Aradvármegyét, egyes részeit elszakította, a Maros jobbpartján levő keskeny részét pedig egyetlen egy kincstári uradalom gyanánt igazgatta, s a régi nemesek közül 1730-ig csakis a Jósikák birtokjogait igazolta. 1702-ben katonailag szervezte és csak 1726-ban s 1732-ben kezdte magánosak kezeibe juttatni a kincstári területek egy részét; de ekkor sem régi jogok, hanem teljesen új adományok czímén, s akkor is csupán a nagy uradalmaknak kedvezve. A Stepánok és Vajdák 1693-ban ugyan nem minden siker nélkül forgolódtak a neo-acquistica commissio előtt, hogy ősi javaikat visszaszerezék; de bizony sok kutyabőrnek »hibás volt a dátuma« és a tekintetes vármegyének sok régi nemesben »elveszett a vótuma.« Mária Terézia ugyan 1748-ban az erdélyi hatóságok előtt is folytatni engedte az igénypereket, de azok csak ritkán vezettek sikerre.

Igen jellemző ebben a részben a Tisza-család esete¹⁾.

Borosjenei Tisza György, ki 1729-ben a főkép bihari javaiért pereskedő Rhédey-család teljes meghatalmazottja volt²⁾, Tordamegyének 1752. tett bizonyossága szerint fiára, Lászlóra hagyta magyarországi jószágait, melyeket azonban még csak ezután szerezhethet vissza. Tisza László azonnal pört indított a tényleges birtokosok, a nagyváradi jezsuiták s Aradban a modenai herceg ellen. Nővére Tisza Klára (Haranglábi Horváth Ádámné) azonnal örökösévé tette őt az aradmegyei Ágya, Szintye és Kisjenő s a bihari Gyapjú falvakra táplált jogaiban, Tisza Annát (Mohay Sándornét) pedig 100 frt s Lodormány küküllői és Bos kolozsi falu átén-

¹⁾ Őseiről l. e. könyvben, II., 221—3. — ²⁾ *NRA.* 1345., 4.

gedésével bírta jogainak átruházására¹⁾. Klárán kívül más két nővére, Krisztina (Décsfalvi Pataky Sámuelné) és Sára (Septelyi Fogarassy Jánosné) is fölhatalmazta Tisza Lászlót, hogy teljes hatalommal járjon el minden ügyökben, legkivált pedig Bihar-, Arad- és Zarándmegyékben levő javaik visszaszerzése tekintetében²⁾. Héjasfalvi Nagy Pál azonban, Tisza Klárának első urától való fia, nem nyugodott meg anyja lemondásában, hanem 1753-ban a bécsi neo-acquistica commissio előtt fenntartotta Ágyára, Szintyére, Kisjenőre és Gyapjúra vonatkozó jogait. Ezt a tiltakozását csak 1763-ban vonta vissza, midőn 600 frtot kapott nagybátyjától, de ezt is csak úgy, hogy visszaadja az összeget, ha Tisza László nem szeresheti meg a négy falut. Időközben 1753-ban Hortobágyfalvi Krajnik József is lemondott a családját a Tiszákéval egyenlő mértékben illető négy faluról; ellenben Tisza László Krajnik javára mondott le a Gurba, Borjugd, Revekes és Pánczild falvakban őt ugyanoly jogon illető részbirtokokról, a mit 140 frt fejében 1765-ben Krajnik József fia, László s unokája, József is helybenhagyott. Ugyanakkor erdélyi jószágokért s 200 forintért Tisza Krisztina gyermekei, a Pataky-fiúk szintén lemondtak a magyarországi várandóságról³⁾.

Tisza László tehát a szép remény fejében odaadta meglévő birtokait; de jól számított. Battha Pál kir. táblai bírós és a járási szolgabíró és esküdt ugyanis már 1760. szept. 3. fölmérték Szintye, Kisjenő és Ágya arad- és szept. 10.-én Geszt és Mezőgyán biharmegyei falvakat, továbbá Mátéháza dűlőt s Iklód, Gyanté és Vátyon pusztákat, melyeket Ágya, Szintye és Jenő aradmegyei falvakkal s Bernót, Kót, Sáros és Bökény aradi pusztákkal elcserélni kívánt Tisza László⁴⁾. Míg Lovász Mihály aradi praefectus ezt ártalmasnak nyilvánította, mivel az a négy puszta nem vehető fel az összeírásba, Kruspér István, Máramarosmegye főispáni helytartó javasolta a kamarának, hogy 8740 frt ráfizetése mellett egyezzék belé a cserébe, de úgy, hogy mivel a váradi kincstári uradalom Bogyoszlóháza és Begecs puszták nélkül fenn nem állhat, ezek helyett más javakat jelöljön ki Tisza részére. A kir. tábla esküdtjének nyomozásai ugyan arra a csodálatos eredményre vezettek, hogy Bernót, Kót, Sáros és Bökény sohasem volt önálló puszta, hanem hogy mindig Ágya, Szintye és Kisjenő határához tartoztak; most azonban 1760—62-ben Szöllőssy János erdélyi ügyvéd a magyar kamara előtt egyszerre azzal vádolta Tiszát, hogy a modenai herczeg és a kincstár ellen Ágya, Szintye és Kisjenő visszaszerzése miatt folytatott pörében megvesztegette a tanúkat, sőt hogy hamis okiratokat is használt. A kamara 1760. szept. 30. és okt. 31. azonnal meg is bízta a vizsgálattal Szlávay Pál kincstári ügyészt és pedig annyival inkább, mert Tisza ellen hasonló vádak emelt Jób János szebeni polgár is.

¹⁾ *NRA.* 278. 29., 30. és Index literarum. 8. Gyf. Orsz. It. 161. I., 22. sz. —

²⁾ *NRA.* 1171., 4. — ³⁾ *NRA.* 278. 32., 33., 34., 35. — ⁴⁾ *NRA.* 1438., 44.

Szlávy úgy találta ugyan, hogy Szöllössy vádjai alaptalanok s hogy azokat inkább gyűlöletből és kedvtelésből, mint a fejedelem iránt való szeretetből emelte; 1761-ben azonban mégis azt ajánlta, hogy jutalmul kincstári tisztartónak, vagy számtartónak tegyék Szöllössyt, ki Tisza üldözései ellen még a következő évben is menedéklevelet kért a királynétól.

E féle vádaskodások jóideig hátráltatták a csere ügyét. 1764-ben Marsovszky József és Szaploneczay Kristóf kincstári ügyvédek, a jövedelem kimutatása mellett, azt ajánlották, hogy Ágyáért, Szintyéért és Kisjenőért inkább Fancsika faluval elégtítsék ki Tiszát¹⁾. 1765-ben Tisza már megszüntette a kincstár ellen aradmegyei javainak a bihariakkal való elcserélése ügyében folytatott kártérítési pörét, mivel a kincstár ráadásul még a bihari Kis-Radvány pusztát is neki ígérte; 1766. pedig elösmerte, hogy a modenai uradalomtól visszakapta Ágyát, Szintyét és Kisjenőt, mire többi jószágát végkép átengedte rokonainak s nővéreit a visszanyert javakból azonnal kielégítette, illetőleg kielégíteni ígérte. Csakhamar alak szerént is megkötötte a szerződést a kincstárral, melylyel Ágyát, Szintyét és Kisjenőt csakugyan elcserélte Mezőgyán és Geszt biharmegyei falvakért²⁾. Delpini Ignác Márton nagyváradi harminczados 1767. június 3. még egyszer föladta ugyan a magyar udv. kamarának Tisza Lászlót, hogy Gesztet, Mezőgyánt s tartozékait csellel szerezte meg³⁾; a kamara azonban nem perelt tovább s a legsajátságosabb neo-acquisticai per, melyet Aradban indítottak, szerencsés véget ért a Tisza-családra nézve, mely rövid időn egyik dynastiája lett Biharmegyének.

Nem járt kevesebb gonddal magának *a nemességnek igazolása* sem. Ösmeretes, hogy Tankovics János megyei jegyzőt állásától azért mozdították el, mert 1737. szept. 26. Pestmegye előtt meghirdetett nemeslevele hamis volt. Erdélyi Andrást pedig 1781-ben azért, mert nemességét az ügyész megkeresésére sem akarta igazolni⁴⁾. 1747. jún. 13. elhatározták, hogy szigorúan ügyelnek a nem-nemeseknek a nemesektől való megkülönböztetésére s hogy azoktól, kiket illetéktelenül vettek föl a nemesek közé, kiadott bizonyítványaikat visszaveszik; 1748. május 13. felszólították a nemeseket, hogy a jövő közgyűlésig igazolják, különben elvesztik nemességöket⁵⁾. Aug. 13. már bizottságot választottak a nemesek jegyzékének elkészítésére⁶⁾ s 1754-ben, 1770-ben, 1785-ben stb. ismételték is. Részleges összeírásokat többször végeztek; így pl. 1780-ban a mézesi és borosjenei címeres nemesek jegyzékét mutatta be a szolgabíró⁷⁾. 1774. okt. 5. útasították a megyei ügyészt, hogy a kétes nemességek kiderítésében nagy szigorral járjon el s intézkedtek ez ügyben 1781. is⁸⁾. A megye

¹⁾ *NRA.* 278. 41—54. és 1680., 41. sz. — ²⁾ *U.-o.* 278. 36., 37., 39. — ³⁾ *U.-o.* 1462. 23. — ⁴⁾ *Aradm. jk.* 1741. 1. és 25—27. 1. és 1781. okt. 17., 50. sz. — ⁵⁾ *U.-o.* 77. és 204—5. — ⁶⁾ *U.-o.* 239. — ⁷⁾ *U.-o.* 1780. szept. 15., 18. sz. — ⁸⁾ *U.-o.* 1774. 195. s *HTT.* 1781., 1920. sz.

fő- és alügyészei először is egymással szemben léptek föl teljes kíméletlenséggel. Magyar, máskép Ungur István alügyész 1781. decz. 18.-án már nyíltan tiltakozott Török Béla ügyész ellen, ki őt nemeslevelének előmutatására szólítani merte s 1782. ápr. 15. viszont Török Béla megyei ügyész kért elégtételt Magyar, mint gonosz feladó ellen, ki őt nemessége igazolására intette¹⁾. 1784. jan. 27. a nemesség igazolása ügyében az előzetes nyomozásokat a rendek az alügyészre bízta, a népszerűséirást azonban aug. 31. csak akkor rendelték el, mikor meggyőződtek, hogy az nem sérti a nemesség előjogait²⁾. Mindenkor szabályosan jegyzőkönyvbe vezették a meghirdetett nemességet, melynek megbírálásánál azonban olykor tévedések merültek föl; 1794. okt. 30. pl. Kovács János aljegyző visszaútasította a királytól kapott új nemességét, mert ő nem ezért, hanem ősi nemességének megújításáért folyamodott³⁾. A borosjenei nemes oláhok pedig, kiknek 1811. márczius 29. Atzél Antal földeket és telkeket ígért, június 28. egyrészt azért nem fogadták el a különben előnyös feltételeket, mivel három napig jobbágyi szolgáltatásokat is kellett volna teljesíteniök⁴⁾. S a mint jobbágyok nem akartak lenni, előjogaikban sem igen akartak részesíteni másokat; nincs pl. nyoma annak, hogy valóban nemesekül fogadták volna el a felosztott határőrvidék nem-nemes tisztjeit, úgy, a hogy a helytartótanács 1750. okt. 29. kívánta tőlük⁵⁾.

Elzárkozottságuk mellett utóbb is gyakran ismételhették azt a panaszukat, mire mindjárt 1741. decz. 22. fakadtak, hogy »ebből az vármelegéből ritka az nemesség«⁶⁾. Aradban még 1754-ben is csak 7 birtokos (a Salbek, Forray, Edelsbacher, Csernovics, Lengyel, Kászonyi és Jósa) és 4 praedialista (Marczibányi, Andrásy, Thalheim és Muslay) család volt; a többi 74 az armálisták közé tartozott⁷⁾. 1785. ápr. 28.-án a helytartótanács újból elrendelvén a nemesek összeírását⁸⁾, már 35 donatarius-csalá-

¹⁾ *Jk.* 1781. decz. 18., 90. sz. és 1782. ápr. 15., 96. — ²⁾ *U. o.* 64. és 513. —

³⁾ *Megyei jk.* 1794. 723. sz. — ⁴⁾ *P. Nagy* naplója 863. és 905. sz. — ⁵⁾ *NRA.* 1838., 66. — ⁶⁾ *Megyei jk.* 1741., 82. l. — ⁷⁾ Ezek: Squárics László, Vankay Mihály, Bohus Imre, Klempay Márton, Vásárhelyi Jonathán, Szabó József, Lovász Mihály, Szerdahelyi István, Bosnyák János, Ábrahámffy Gábor, Hász József, Takács János, Holosnay János, Mihályffy József, Bélay Mátyás, Schenck Ferencz, Kiskéri Zülle Ferencz, Mittinger Ferencz, Seres János, Ponicz István, Illyenes József, Hendrey Pál, Vásárhelyi Sámuel, Török István, Mar-

kocsányi Imre, a Batrin-, Móczika-, Gubacsy-, Pervay- és Szerb-család, Kába János, Karonczy Péter, Molnár István, Filep János, Balog Ferencz, Szalay István, Egyed János, Szebeni Ferencz, Nagysolymosy Dávid, Veneczei Pencz György, Beke Mihály, Kászonyi János, Thury József, Szentléleki Faluda György, Bakos János, Vaday József, Dulay Antal, Győrffy György, Egyed István, Grüner Fülöp, Halász Gábor, Réz Tamás, Tömösváry Sándor, Szakmáry István, Bajnóczy József, Buday József, Tokody Pál, Török József és Ferencz, Kelemen Ferencz, Dvoreczky János, Kiss János, Lesséry Ádám, Gavliky Mihály, Flórián András, Kiss Mátyás és Mihály, Szenesy János, Petróczy István, Magyar Mihály, Székely István, Harsány Pál, Szentianin Péra és Komicz Gábor. *Orsz. lt.* ad nr. 693. liter. Cons. Litt. 1754. — ⁸⁾ *HTT.* 1785. 10,609. és *Aradm. jk.* 533. sz.

dot találtak 112¹⁾ s 40 armálista-családot 102 taggal²⁾); továbbá 2 praedialistát³⁾ és 7 kétes nemest⁴⁾).

Mindent összevéve, a törökök kiűzetése^a után a rendiség megszűntéig, 1848-ig, 356 nevezetesebb nemes-család szerepelt Aradmegyében, nem is szólva azokról, kik a rendiség megszűnte után szereztek maguknak nemességet, vagy nemesi birtokot. A nemzeti királyok korában élt 546 s az erdélyi fejedelmek idejében virágzott 358. nemescsaládról már beszámoltam; a Habsburg-Lotharingenek korabeli 356-ról a következő fejezetben közlöm jegyzeteimet. A nemes vármegyét három ízben újra alkotó 1240 család felsorolásában kétségtelenül esett hiba, s még több esik a legújabb nemzedék feltüntetésében; de mégis csak világosabban állhat immár előttünk, kiknek az érdeme, hogy Aradvármegye még a legnagyobb körülmények közt sem veszett el a magyarságra nézve.

¹⁾ 3 Furray, 3 Kászonyi, 5 Edelspacher, 1 Bánhid, 1 Salbek, 3 Lovász, 3 Bohus, 3 Jósa, 4 Csernovics, 3 Tököli, 3 Bittó, 1 Faur, máskep Zachariás, 8 Kovács, 7 Vankul, 3 Rác, 5 Kocsuba, 10 Popa, 6 Pribék, 2 Gráda, 3 Zachariás, 8 Rác, máskep Lupucz, 6 Hericz, 8 Kocsoba, máskep Bolován, 1—1 Paska, Csomor, Sebő, Tahy, Palásti, Frummer, Potyondi és Egyed, 2 Szaplonczay, 3 Szebeni. — ²⁾ 1—1 Vásárhelyi, Kába, Stepsics, Pálya, Névery, Papp, Orosz, Kosztandin, Szász, Veres, Remenyik, Boross, Horváth, Konstantinovic, Rátkovszky, Rác, Bálint, Szarka, Szentpáli és Erős; 2—2 Gyürky, Fülöp, Malatinszky, Buczurka, Aradi, Gaal, Karácsonyi s Tokody; 3—3 Philimon, Móczika, Stanislovics, Fehér és Nagy; 4 Perva; 5—5 Hendrey és Török, 10 Gubás, 11 Batrin, 14 Szerb. — ³⁾ Paál és Hergécz. — ⁴⁾ Kis Ádám, Bukovinszky, Barthos, Kochanovszky, Porubszky, Lendvay és Fekete Ferencz tisztartó.

LVIII. A NEMESEK ÉS BIRTOKAIK.

A rendiség megszűntekor már 5737 tagja volt Aradvármegye nemeségének¹⁾, mi az egész népességnek 2.4⁰/₀-a. A török hódítás után Aradban 1848-ig birtokos nemes-családok jegyzékét a lehető legrövidebben kívánom adni.

Alexics Jakab és János siklói kereskedőket I. Ferencz 1825-ben emelte nemességre s 1826. május 13. Felménés faluval ajándékozta meg. E családból származik A. Áron Demeter aradi főjegyző s román és szerb verselő és fia Alexi György, román nyelvészeti író, ki Aradon 1864. szept. 14. született²⁾.

Almay-család alapítója *Wurm* József pesti polgár, ki 1824. júl. 26. nyerte Alsó- és Felső-Csil, Szerb és Bogyst s 1828. július 15.-én Almás, Pless, Lunka és Plopp falvakat; 1835-ben fiával, Rudolfal együtt új adományúl kapta a két Csil s Plopp

Almay-czímer.

és Almás helységeket s Almási Almay néven a magyar nemességet. — József, kinek leányai közül Erzsébet Bugát Pál akadem. taghoz és Klára Rottenbiller Lipót utóbb pesti polgármesterhez ment férjhez, 1854-ben, fia Rudolf pedig Al-Csilen 1879. január 5. hunyt el. Gyermekei közül József

Urbán Ilonát vette el, Gizella pedig b. Liphay Antalhoz és Irma gr. Széchenyi Ödönhöz ment férjhez³⁾.

Almásy Márton, 1731. békési alispán, hevesmegyei nemesszaládból származott, s az Aradmegyével határos Várit, Keszit s Kétégyházát bérelte. Fia volt Dániel békési szolgabíró s ennek fia *Ferencz*, 1807-ben Aradmegye orsz. követe, ki Edelspacher Zsigmondot váltotta fel a követségben.

Almásy (Zsadányi és Törökszentmiklósi) *Pál* aradi főispán a régi család első tagja, ki Aradban birtokot szerzett. 1803. igtatták be Szent-Pál és 1806. ápr. 29. és 30. Iratos pusztába. Az új földesúr vendégeire azt

Almásy grófok czímere.

¹⁾ *Fényes*, Magyarország. leírása (1847.), 426. — ²⁾ *NRA.* 1825., 23. *Hazai s Külf. Tud.* 1825. II. 98. *Szinnyei*, M. Írók, I. 120. — ³⁾ *Hazai Tud.* 1824 I. 81. Nagy Iván, Magyarország. Családai, XIII. 14. *NRA.* 1828., 29. és 1834., 40.

az öblös, gyöngyös, köves, gyémántos serleget köszöntötte, melyből már ükapja is ivott¹⁾. Főispáni működése ösmeretes. Özvegye, Kapy Anna, Kis-Szent-Pál pusztát 3406 hold területtel 1824. több évre bérbeadta. A másik ágból *Ignác* 1799. szept. 24.én 98,238 forintért kapta adományul a sarkadi (Biharm.) urodalmat, melyet azután, hogy I. Ferencz Párisban 1815. aug. 11. grófi rangra emelte, 1821. decz. 1. majoratussá alakított át. E hitbizományhoz I. Ferencz József 1881. aug. 2.-án csatolta az arad-megyei Gyula-Varsánd határában levő ingatlanokat²⁾. Egy Bánkúta és Kakucs közt levő dűlőre nézve a kincstárral kötött egyességet 1821. ápril 24.-én erősítette meg a király. *Ignác* alkanczellártól származott Alajos, kinek Kakucs nevű pusztájából a kincstár 1822. Kis-Kakucsot kihásította³⁾ s ettől Kálmán v. b. t. t. (szül. 1815. szept. 2.), kinek gr. Wenckheim Máriaától született legidősb fia Dénes (szül. 1863. márcz. 23. gr. Károlyi Tibor leányát, Ellát vette feleségül; leánygyermekai vannak⁴⁾.

Andrásy (Siklói) *Zsigmond* 1725—42. csongrádi alispán s kir. tanácsos, már 1741. decz. 5.-én megszerezte a békési Várit, Kétegyházát s Keszit és mint 1742—5. Arad főisp. helyettese 1744. Sikló mezővárost, melynek 1746. aug. 19. vásártartást adott a királyné s egyúttal megengedte, hogy A. a siklói előnevet viselhesse⁵⁾. 1747-ben kastélyt építtetett Siklón, melynek határait szomszédai gyakran háborgatták⁶⁾. 1748. megszerezte Szent-Tamás és Sarczháza pusztákat is; vételök árát azonban le nem fizethette, mivel az Arad és Pécska felé való határokat az árvizek miatt meghatározni sokáig nem lehetett⁷⁾. Nagy-Kamarás és Botos pusztákat, melyeket a modenai hercegi uradalomtól megvett, 15,000 frton már 1745. febr. 20.-án vissza kellett adnia a kincstárnak⁸⁾. Visszavették tőle Bánkútát is, melyet 1744. júl. 28. a modenai uradalom adományosaitól közbenjárásáért kapott. Erre azonban 5974 frtnyi beruházásai fejében 1749. febr. 6. és 7. fenntartotta igényét⁹⁾. 1750. aug. 11. már elhunyt s felesége, Kun Zsuzsanna Kétegyházán temettette el¹⁰⁾. Sírírata kegyelettel hirdeti, hogy »eruditione, judicio ac diligentia praestitit.« Özvegye azonnal lépéseket tett, hogy a kincstár neki s örököseinek adja Király-és Mezőhegyes, Pitvaros és Székegyháza csanád- s Pereg aradmegyei pusztákat¹¹⁾. Fia *Isiváni* a tiszántúli ker. tábla elnöke, majd helytartósági tanácsos (1760—70.) s 1770-ben az aradi úrbéri bizottság elnöke, *Zsigmond* ugyanakkor debreczen-kerületi tartománybíztos, *György* pedig a Nádasdy-ezred őrnagya volt, kinek Aradban, a megye bizonyítványa szerént, 10,000 frtot meghaladó jószága van¹²⁾. Ennek özvegye, Palocsai Horváth Emerentia a maga és gyermekei nevében Aradmegye előtt 1776. jún. 14. tiltakozott az ellen, hogy a Kétegyháza és Lőkősháza közt levő régi határok egy részét a lőkősházi puszta földesurai tudtán kívül s önkényesen módosították¹³⁾. Gyermekei nem értek emberkort s velök 1793-ban kihalt a család¹⁴⁾, melynek tagjai Kétegyházán nyugsznak.

¹⁾ *P. Nagy*, Lantolag. 1806. 4r. 4 lap. *Márki*, Négy vers. Alföld, 1883. decz. 25.

— ²⁾ Kétegyházai urad. lt. — ³⁾ *NRA.* 1849., 4. — ⁴⁾ Bővebben *Márki*, Sarkad Tört. 126—7. és *Nagy*, I. 19—23. s XIII. 14—16. — ⁵⁾ *Megyei jk.* 1745. 19., 1746. 393. —

⁶⁾ *Megyei jk.* *NRA.* 1739. 58. és 1742. 72., 1747. 118., 164—6. és 168—9. I. s 1748. 195—6. — ⁷⁾ *NRA.* 972., 69. és 74. — ⁸⁾ *U.-o.* 1281., 43. és 1450., 24. — ⁹⁾ *U.-o.* 1482., 18. — ¹⁰⁾ *Megyei jk.* 1750. 101. sz., 423. l. A megye tíz nappal később kapván a jelen-

tést, nem vehetett részt a temetésen. A kétegyházai róm. kath. templomban levő síremléke szerént „Vixit ann. LVI. obiit anno MDCCL. III. idibus Julij.« — ¹¹⁾ *NRA.* 238., 35. — ¹²⁾ *Jk.* 1768., 257. sz. — ¹³⁾ *Jk.* 1776., 146. — ¹⁴⁾ *Márki*, Sarkad Tört., 125.

Andreánszky Mátyás Liptómegyétől nyert bizonyítványa alapján Aradban 1773. aug. 11. hirdette meg nemességét¹⁾.

Arady József és Tamás 1785. aradi armalisták; az utóbbi 1789-ben szolgabíró lett. † Soborsinban, 1812. decz. 11.

Arsics Sebő aradvárosi polgármester Aradban 1814. decz. 5. hirdette meg I. Ferencztől nyert nemeslevelét²⁾. Atyja lehetett A. Mózes, az aradi g.-kel. püspökség ügyésze, kit 1806. szept. 15. Edelspacher alispán aranyérdempénzzel ékesített föl³⁾.

Atzél (Borosjenei) *István*, 1779-től Temesmegye főjegyzője, 1791. nádori ítélőmester, majd a Szent-Istvánrend kiskeresztese, 1803. aug. 9—11. vette birtokba a b. Péterffy-féle sikulai, apatelki, gyarmatai és borosjenei s 1808. júl. 4—6. a gurbai, összesen mintegy 90,000 holdas uradalmat⁴⁾, melyet gondosan kezelte. 1808. kir. személynök, s még azon évben v. b. t. t. lett⁵⁾. Meghalt 1815. júl. 2. Borosjenőben, hol szép kastélyt építtetett⁶⁾. Három fia közül *Antal* kir. tanácsos, 1832—6. aradi követ, 1836. Békés-, 1842. Torna- s végre Csanádmegye h. főispánja lett; *József* kapitány a Hessen-Homburgoknál s a Vladimir-rend lovagja († 1845.) s *János*, 1849—52. Aradmegye cs. biztosa († 1852.) Ez utóbbinak fiai *Lajos* cuirassier-főhadnagy, majd kapitány a Miklós-huszároknál s *Péter* (szül. 1836. febr. 17. Aradon), 1861. Aradmegye tiszt. főjegyzője s 1867—94. közt Arad polgármestere, díszpolgára, ismételten követte s a vármegye és város főispánja, kinek neve összeforrt Arad legújabb történetével. Uradalmait azonban 1879. decz. 2. árverésen b. Klein Ferencz vette meg. Nővérei közül Zsófia b. Wodiáner Alberthez, Gabriella gr. Szapáry Bélához (szül. 1829., † 1871.) ment férjhez. A bárói ág megalapítója *Antal*, ki 1857. szept. 25. nyert osztrák báróságot⁷⁾. Első felesége Skerletz Jozéfa volt, a második gr. Hugonnay Emília, ki Borosjenőben 1859. márcz. 13.-án összeégett. Fia *Béla* (szül. 1850.), több ízben országgyűlési képviselő.

Avakumovics Pál aradi g.-kel. püspököt (1787—1810.) és testvéreit (Istvánt, Jánost, Györgyöt és Lázárt) 1791-ben nemesítette meg II. Lipót⁸⁾.

Ábrahámfy Gábor már 1754. Arad címeres nemesei közé tartozott. († 72 éves korában, 1775) Fia Gábor aradmegyei ügyész, kinek Brezovay Johannától született gyermekei József († 1759.), József-Mátyás, Erzsébet († 1759.) s Imre († 1769.)

Álgyay-család alapítója Kardetter Tamás, pesti polgár, ki 1824. júl. 19. vette birtokba Álgyestet és Vojvogyént⁹⁾ s 1831-ben Álgyay névvel nemességet is kapott.

Bajnóczy József Aradban már 1754-ben címeres nemes és a br. Péterffyek borosjenei tisztartója, majd megyei csendbírtos, ki 40 éves korában Borosjenőben hunyt el (1764.) Pár nap mulva felesége is követte a halálba s mivel gyermekeik kis korukban elhunytak, a család ez ága, mely Dobokából származhatott ide, kihalt¹⁰⁾.

Bakos János 1754. címeres nemes, régibb jenei családból.

¹⁾ *Jk.* 1773., 210. — ²⁾ *P. Nagy* naplója, 1299. — ³⁾ *Hazai Tud.* 1806., 35—6. 1. — ⁴⁾ *NRA.* 1788., 1. és *Nagy, Orodias*, 156. *Horga* Miklós, Szpre bukurie márelui si pre vrednikului ál Boros Jenőului domnului Atzél Stefan stb. Nagyvárad, 1808. 8r. 6 lap. — ⁵⁾ *Hazai Tud.* 1808. I. 409. és II. 325. — ⁶⁾ *P. Nagy* naplója, 1377. — ⁷⁾ Czímerének vázlata e könyvben, II. 82. — ⁸⁾ *Nagy*, I. 76. — ⁹⁾ *Hazai Tud.* 1824. I. 81. — ¹⁰⁾ A borosjenei r. k. anyakönyvekből.

Balás-czímer.

Balás (Sipeki) István Nógrádból jött Aradra, hol kincstári ügyész volt. Fia Antal, 1780-ban szentannai convictor, unokája Adalbert 1846-ban aradi táblabíró; ennek talán testvére József, kinek gyermekei 1) József, szül. 1854., † 1886. Gyorokon. Felesége, Kovács Ilonka, félévi házasság után elhunyt; 2) Anna, Kun Lászlóné; 3) Etelka, Koczka Gusztávné; 4) János. E családból származik Máté, előbb aradmegyei járásbíró, majd képviselő, most dézsi törvényszéki elnök. Felesége Czárán Sarolta.

Balásovich-czímer.

Balásovich Alajos, régi horvát nemesek ivadéka, Jánosnak és Bohus Francziskának déd-unokája, Biharmegyéből 1840. táján költözött át Kurticsra; de csupán leánygyermekéi lévén, ez az ág csakhamar kihalt.

Balogh András muszkai jegyző bepanaszolván Túry József siklói tisztartót, hogy midőn Muszkan egy megyei hajdú kíséretében bizonyos gonosztevőket letartóztatott, Pankotára hívatta őt, csúnyán összeszidta és megverette, — a vármegye 1749. okt. 1. Túry Józsefet káromkodásért s nemes személy bántalmazásáért kettős fiscalis kereset alá vont¹⁾. 1754. B. Ferencz a címeres nemesek közé tartozott.

Balta-család 1760. július 28. kapott nemességét 1795. július 29. Aradban is meghirdette²⁾.

Banyaszka Tógyer és Joszif kereki lakosok praetendált nemességök megmutatására 1785. május 2. Aradmegye előtt ügyvédet neveztek meg; a család 20 tagja 1785. május 12. ugyanazon okból szintén ügyvédek fogadott. Aradmegye őket 1785. jún. 17. bővebb bizonyosságok szerzésére útasította³⁾.

Baranyay László 1748. decz. 13. tiltakozott az aradmegyei birtokaiban (Tornya, Kreszta-Ménes, Vaszója és Kiszindia falvakban) való foglalások ellen; mire Aradmegye közgyűlése előtt b. Sándor Mihály és (Kis-Varjast illetőleg) Forray András viszonttiltakozott⁴⁾. A nemesek jegyzékébe nincs fölvéve.

Barkassy Imre (szül. 1804., † 1871. Álgyesten) 1848-ig udv. agens volt. Tüköry Hermintől született gyermekei Kálmán m.óvári gazd. tanintézeti tanár, utóbb Aradmegye közigazd. előadója; Béla, huszárfőhadnagy, Hermin (Tormay Béláné) és Géza.

Bartha-család II. Ferdinándtól 1630. nyert nemességet. Károlytól, ki Sánka Lujzát (1800—1874.) vette nőül, származott Ferencz aradi főszolgabíró, kinek gr. Königsegg Emiliától származott gyermekei Károly, János, Júlia (Bárczay Oszkárné), Irén és Lajos. Idősb B. Károly leánya Mária, ki Kiss Zsigmondhoz ment férjhez. Gyermekeik: Sándor, Lajos, Lujza (Kristyóry Lehelné) és István.

Barthos-család 1785. a kétes nemesek közt foglalt helyet. 1787. B. István aradi kincstári tisztartó volt.

Batka László pécskai lakosnak a nemessége meghirdetése iránt beadott kérését, Aradmegye 1789. szept. 8. véleményadás végett a megyei ügyészhez tette át. Ennek semmi kifogása sem volt a nemesség ellen; a

¹⁾ *Megeyi jk.* 1749. 90. sz., 341. l. — ²⁾ *U.-o.*, 1795., 714. — ³⁾ *U.-o.*, 1785. 312. és 329. s 1789. 1833. sz. (itt Barnyaszanak írva.) — ⁴⁾ *U.-o.*, 1748., 183. sz.

megye azonban szept. 29. útasította, hogy bizonyítsa be, valóban ő-e az eredeti oklevelekben feltüntetett Batka László¹).

Batrin-család már 1754. fel volt véve az armálisták közé. 1785-ben tagjai: György, Gábor, Flórián, János, id. és ifjabb Péter, Tivadar, Mihály, id. és ifj. István s Murgu.

Bálint Ferencz Aradban 1775. jún. 19. hirdette ki nemességét. E székely családtól különböztek a kovaszinczi és simándi Bálintok, kik közül **Tógyer, idősb és ifjabb Toma s Onul, Szávuj, Jakab, Fülöp és Stefán** Zarándmegyével bizonyította ugyan nemességét, Aradmegye azonban 1794. nov. 10. útasította őket, hogy a helytartótanácsnak rendeletéhez képest²) nemességök próbáit megvizsgálás és helybenhagyás végett egyenesen a király elé terjeszszék³).

Bálintffy (Fejérvízi) Ferencz békésmegyei írnok, 1785. július 22. aradi tiszt. aljegyző, 1787. esküdt, 1789. június 30. aradi altörvényszéki írnok lett⁴). Ezen régi zarándi család ivadéka B. Etelka, írói nevén Hajnalka, Rózszaági Antal író özvegye.

Bánhidy (Simándi)-család Zsigmond korában már a bánhidi és ócsai ágra oszlott. Amannak utolsó tagja 1444. nov. 10.-én a várnai csatában esett el. Ócsai B. János 1672. hűtlenség miatt fejét és jószágait vesztette. Özvegye Hontmegyébe költözött fiával, *Gáspárral*, ki a török s Rákóczi ellen viselt háborúban tett szolgálataiért nemességét 1719-ben visszanyerte s mint a gr. Koháryak jószágigazgatója halt meg. Fiai közül Gáspár Félegyházán s *József* Aradban telepedett meg, hol 1745. jún. 9. 150 frt fizetéssel aljegyző lett s feleségül vette Edelspacher Erzsébetet, kitől 1750. őszén történt halálakor egy *János* nevű fia maradt. Ez Aradban 1770. márcz. 8. lett tiszt. esküdt, nőül vette egy velencei patricius leányát, Capretta Krisztina Annát s 1801. hunyt el. Gyermekai közül Mária Krisztina Alojzia már 1780. meghalt; Anna férjhez ment Vásárhelyi Jánoshoz, *Antal* pedig Kirchbergi Kessler Johannát vette nőül. 1828. jan. 3. adományúl kapta Csermő egy részét. Mint főszolgabíró s másod-, majd első alispán szolgálta Aradot; 1840. kir. tanácsos és 1859. szept. 18.-án birodalmi báró lett. Mh. 1859. Elsőszülött fia *Albert*, 1834—1848. csanádmegyei aljegyző, főszolgabíró, főjegyző, majd alispán, 1843—4. csanádmegyei és 1848—9. makói követ, 1850-től aradi törvényszéki ülnök, 1855—7. csanádmegyei főispán; ki 1875. okt. 5. a magyar báróságot is megszerezte. Aradon, hol élénk részt vett a közügyekben, életének 82. évében 1890. okt. 26. hunyt el. Benedekfalvi Luby Stefániával 53 évig tartó házasságából született gyermekei: 1) *Béla* szül. Makón 1836. febr. 17., — 1859. mint főhadnagy vett részt az olasz hadjáratban. 1865. Aradmegye tiszt. főjegyzője, 1868—9. az Alföld szerkesztője, 1875—8. a kisjenői kerület képviselője, s a mérsékelt ellenzék elnöke s később a tiszavölgyi és a szolnok-csongrád-balparti ármentesítő társulat elnöke s Aradon az Adria-társaság főügynökségének vezetője lett. Megh. Aradon 1890. jún. 18. Feleségétől Földeáki Návay Irmától való gyermekei *István*, aradi szolgabíró, † 1891. és Mária (gr. Bolza Gézané), † 1892. január 23. — 2) *Antal*, 1889—91-ig Aradmegye főjegyzője. Nejétől, Remekházy Józsatól született gyermeke *József*. — Albertnek testvére 1) *Sándor* cs. és kir. kamarás, volt őrnagy és főrendiházi tag (neje Vay Klára); 2)

¹) *Megyei jk.* 1789. 2807. és 3046. sz. — ²) *HTT.* 1792. okt. 5., 22,299. sz. —

³) *Jk.* 1794. 162. sz., 527. l. — ⁴) *Journal*, 1789. 2703. sz.

Johanna csillagkeresztes hölgy, b. Hammerstein-Gezmold Adolf özvegye. 3) Karolina, Nyéky Mihályné, † 1839. és 4) Vilhelmina, Edelspacher Imréné¹⁾).

Bánhid László glogováci kincstári ispán, majd Aradmegye törvényhat. bizottságának tagja volt (szül. 1810. † 1883.). 1846. vette nőül Markscheid Klárát, kitől 3 fia és 7 leánya született²⁾.

Bánó János a kamarától 1820. jún. 9. vette át Baltyelét³⁾.

Beke Mihály és **Bélay** Mátyás 1754. címerez nemesek.

Beliczay (Jeskófalvi) József, László bihari alispán unokája, 1783—6. bihari s 1786—1789. július 12.-ig (haláláig) aradi alispán; feleségétől, Szentmiklósi Pongrácz Klárától született fiai *József*, biharmegyei jegyző, Miksa katonatiszt, János katona és Ferencz; leánya, Róza, Szentiványi Benedekné⁴⁾.

Beliczey (Bajszai) Sándor nemességét 1790. nov. 23.-án ismerte el Aradvármegye, melynek 1794. alszolgabírája lett; testvére, József békésmegyei szolgabíró, Aradtól 1790. júl. 21. Bibicsösztöndíjat kért fia, János részére⁵⁾. E családból származik B. István, Békésmegye volt főispánja.

Benedek Ádám vadászai nemest Lendvay Ferencz urad. tisztartó ismételve bilincstre veretvén, a megye 1785. május 2.-án a szolgabírókat és esküdteket bízta meg a nemesi jogon ejtett sérelem megvizsgálásával⁶⁾.

Beniczky (Beniczei) Imre 1768. febr. 27. Liptó- s 1768. decz. 13. Aradmegyében hirdette ki nemességét. Felesége, Szebeni Éva, 1769. márcz. 3. Aradmegye előtt testvérét, Illést tette teljes meghatalmazott-jává⁷⁾. Fia, *Imre*, 1771. okt. 21. esküdt lett; † 1781.

Bethlen (Bethleni) Gábor gróf, v. b. titkos tanácsosnak s erdélyi kancellárnak, Ádám († 1748.) s Bánffy Klára fiának, tekintve őseinek s önmagának különösen az 1756. évi hadjáratban szerzett érdemeit, Mária Terézia már 1758. ápril elsején átadatta s 1764. ápril 17. ünnepiesen is odaajándékozta 1) a küküllői uradalmat a radnóti kastélylyal 78,000, 2) a nagyhalmágyi uradalmat 100,000 forintért⁸⁾. s még négyet, összesen 360 ezer forint értékben⁹⁾. Fiának, József kincstárnoknak gr. Zichy Jozefától¹⁰⁾ született gyermekei megosztottak az uradalmakon; Józsefnek († 1846.) Halmágy jutott. Fiai 1876. eladták a halmágyi uradalmat, melyet gr. Esterházy Móricz vett meg; ez már 1880. febr. eladta Grabovszky-Wronke-Frankenstein gr. porosz nagybirtokosnak, ez — fél millió forinton — 1881. júniusában Philippart bankárnak s ez 1886-ban Schweiger József bécsi lakosnak.

Bibics (Dévai) régi illyr-család, melynek czímere már 1340-ben előfordul a bosnyák nemzetségek czímergyűjteményében¹¹⁾. Bibics Lukács és

¹⁾ B. *Bánhid* Albert, a megyei jegyzőkönyvek és családi jelentések alapján. —

²⁾ Családi jelentés. — ³⁾ *NRA.* 1804., 8. — ⁴⁾ *Vay*, Német hívség, 557—564. — ⁵⁾ *Megeyi jk.* 1790. 164., júl. 21. 5. és nov. 23. 20. sz. — ⁶⁾ *Jk.* 1785., 294. — ⁷⁾ *U.-o.* 1768. 308. és 1769. 39. sz. *Nagy* Ivánnál (I. 294—300.) nem állnak a táblázaton. — ⁸⁾ Ide tartoztak Nagy-Halmágy mv., Pojenár, Csoheszt, Ocsisor, Juonyeszt, Mermest, Bojest, Alsó- és Felső-Vácza, Baszarabásza, Kazanyest, Csungány, Prevelény, Sztyeje, Ternava, Riskulicza, Bál-dovény, Ternovicza, Kiulest (Tyulesd), Obersia, Dobroc, Lyeants vagy Lahócz, Vidra, Gross, Lazur, Banyesd, Krisztesd, Vasdócz, Brusztur, Szirb és Lungsora falvak; tovább ezen részirtokok: Lessova, vagyis Kis-Lésza, Tisza, Lyásza, Brotuna, Sztrimba, Vallyemare, Csucs, Magulicza és Brocsova. — ⁹⁾ Az eredetiről a m.-vásárhelyi kir. közjegyzőség által 1876. febr. 14. hitelesített másolat a halmágyi urad. levéltárban. — ¹⁰⁾ Az egyetlen, kinek holttestét az uradalom eladása után nem vitték el a Bethleneknek a halmágyi Sortok oldalában levő sírboltjából. — ¹¹⁾ *Thallóczy, Az illyr-czímergyűjtemények.* 31., 45—6. és 107. l.

János Rákóczi idejében erdélyi postamesterek, egy kopilovácsi (bolgárországi) lakos fiai, 1722. október 30. kaptak magyar nemességet¹⁾; *Jakab* Déván telepedett le s Dévai névvel nyert magyar nemességet; 1724. III. Károlytól 1293 frt 60 dénáron megszerezte a 14 elhagyott jobbágytelekből álló Kovácsházát²⁾ s 1749. júl. 28. Aradmegye előtt ünnepiesen tiltakozott az ellen, hogy unokatestvére, György, Kovácsházáról írja előnevét a törvényes Dévai helyett³⁾. B. *Jakab* Aradon telepedett meg s 1735–1746. május 25-ig Arad alispánja s kir. tanácsos volt. 1745-ben vásárolta meg Fazekas-Varsándot, Nyéket, Komlóst, Harkályt, Alatkát, Moróczot és Zarándot. Ezek közül különösen Komlóst emelte, melyet 1748. óta Szent-Annának neveznek. Vásártartást eszközölt ki számára, szép templomot s a kegyesrendiek számára gymnasiumot építtetett ottan. A nép maig is regél kincseiről⁴⁾. Ingyen szolgálta a vármegyét, mely

Bibics-czímer.

1741-ben a fölkelést sem állíthatta volna ki, ha B. nem előlegez 3000 frtot. Unokatestvére volt *György*, kit Aradmegye 1742. febr. 5. zászlótartóul ajánlott a nemesi fölkeléshez. Gy. Tomján Katalint vette feleségül, leánya, Mária, pedig Kacsamágh Ferenczhez ment férjhez; továbbá *Ferencz*, Lőkősháza egyik földesura, ki Edelspacher Erzsébetet vette feleségül. — Gyermekei: *György* és *József*. *Jakab*nak magának egy *János* nevű fia volt első feleségétől. Ez a fiú azonban, kit »apja érdemeiért« már 1749. június 6.-án szolgabíróvá tett a főispán⁵⁾, csakhamar elhunyt; leányai. Mártha, Anna és Antónia, ki 1787. még élt. Második nejétől, Tomján Margittól nem születtek gyermekei. *Jakab* 1754. márcz. 25. Pesten meghalván, fiúágon magvaszakadt az aradi családnak, melynek javait azonnal zár alá vétette a vármegye⁶⁾. — Fekete György aradi főispán 150,000 frton azonnal fölkerlte ugyan a Bibics-javakat⁷⁾, az özvegy azonban visszaváltotta valamennyit s megis tartotta sokáig. A vármegye 1773. okt. 11. tette levéltárba végrendeletét⁸⁾. B.-né 1772. okt. 29.-én kiegészítette a szentannai gymnasiumot s 1774-ben alapítványt tett a tanulóifjúság részére, miről az 1827: XXIV. t.-cz. is hálásan emlékezik. (Ezen gazdag alapról később ez iskolák történetében bővebben fogok szólni.) Gr. Fekete már 1773-ban átvette a Bibics-javakat. Bibicsné 1776-ban meghalt s 1781. márcz. 28. Aradvármegye azt jelenthette, hogy a család rokon férfiága is kihalt⁹⁾.

¹⁾ *Békésm. tört. évk. X. 52.* Ezt Aradban 1781. okt. 17. hirdették ki. *Megyei jk. 1781. 101. sz., 212.* — ²⁾ *NRA. 238., 42. és XIX. LR. 211. V. ö. König,* A bulgárok betelepése Dévára. Dévai reálisk. ért. 1882., 3–11. — ³⁾ *Megyei jk. 1749., 335. l.* — ⁴⁾ E szerint Bibicset egyik bérese értesítette, hogy sok kincset talált a földvári sánczban; Bibics felakasztatta őt s a sok kincset magához vette. Egy öreg sváb szerint »wegen Hochverrath« fekete zárt kocsin Bécsbe vitték őt, honnan nem is jött többé vissza. — ⁵⁾ *Megyei jk. 1749., 321.* — ⁶⁾ *NRA. 238., 45. Pfeiffer,* A temesvári főgymn. tört. 16. — ⁷⁾ *NRA. 82., 13.* — ⁸⁾ *Közli ezt Weiser, II. 225–236.* — ⁹⁾ *Jk. 1781., 86.*

Biró (Esztelneki) *Mózes* aradmegyei írnokot, Albert fiát s Imre erdélyi kir. tárnok unokaöccsét, Csík-, Gyergyó- és Kászsorszékek 1793. május 6. adott bizonyosságának alapján 1794. nov. 10. Aradmegye is ősi, tősgyökeres, javadalmas család ivadékának ösmerte el s mint ilyentől, meg sem kívánta privilegiumai előmutatását¹⁾. Úgy látszik, testvére volt Pál, kinek aradi házáat 1793-ben a kincstár 2250 forinton vette meg²⁾. Hasonló nevű fia, *Pál*, 1821. aradmegyei aljegyző lett s részére Lovász Imre bevallotta Czigánka, máskép Zsigmondháza falut, mi ellen a kincstár már 1819. decz. 15. tiltakozott³⁾. 1827. márcz. 28. Aradmegye szbírája és esküdtje megintette id. *Biró* Pál özvegyét, Késs Évát és gyermekeit, Adalbertet, Pált, Amáliát, Klárát és Imrét, hogy *Czigánka*, máskép *Zsigmondháza* pusztá felét, melyet Lovászféle jogon bírnak, a Lovász-családnak magvaszakadván, bocsássák vissza a fiscusnak⁴⁾. Albert sok évig volt aradi táblabíró; gyermekei 1) *Imre* aradi alispán (szül. 1821., † 1888.), kinek feleségétől, Bártfai Glatz Johannától csak leányai maradtak; 2) *Éva*, 1835-től Hendrey Ferenczné † 1892.; 3) *Janka*, Kopcsányi Burdács Lajosné és 4) *Kálmán*, orsz. képviselő, kir. tanácsos, kinek feleségétől, Kornya Amáliától († 1889. május 6.) 2 fia (Lajos és Albert) s egy leánya (a regényíró Kornélia, Gosztonyi Kálmánné) maradt. A család másik ága az ifjabb Páltól (Mózes fiától) származott le.

Bittó (Sárosfalvi és nádasdi) Mihály (szül. Vajkán, 1698., meghalt Pécskán 1778.) Aradmegyében 1771. ápr. 11.-én hirdette ki nemességét, melyet Pozsonymegye 1770. január 8. bizonyított⁵⁾. Feleségétől, Chemez Katalintól 1741. febr. 21. Vajkán született fia, Mihály, ki 1774. szept. 26.-tól mint aljegyző szolgálta a megyét; 1770. decz. 10. táblabíró s a modenai uradalom pénztárnoka lett⁶⁾ és mint Aradmegye főpénztárnoka Aradon, 1786. febr. 4. halt meg. Feleségétől, Stanislovics Máriától⁷⁾ öt kis gyermeke maradt: *Anna*, *Imre*, *Albert*, *Viktória* és *Mihály*⁸⁾. Albert 1799–1834-ig szolgálta Aradmegyét, melynek főjegyzője, majd alispánja s három ízben országgyűlési követe volt. 1827. decz. 9.-én B. Jánossal együtt Kujed egy részét kérte adományúl. Ő és Imre 1815. február 15–17.-én 134,000 forinton szerezte meg Silingyia, Lugozó és Járkos $\frac{2}{3}$ -át János a Dániel ágából származott. Míg Dániel testvére Joachim, 1785–6. aradmegyei írnok és tisz. esküdt, Aradmegyének 1786. ápr. 20. adott bizonyítványával pozsonymegyei jószágára vonult⁹⁾, maga Dániel 1788–9-ben Aradban maradt, mint a hadsereg számára küldött szállítmányok egyik felügyelője s Aliosnál elejtven néhány rablót, ki szállítmányát útközben megtámadta, II. Józseftől 50 aranyat kapott¹⁰⁾. Fia volt István s ezé az említett János, 1820-tól alügyész, kinek fia, Károly, jelenleg Aradmegye főlevéltárnoka. Joachim ágából származott István (szül. Sárosfán 1822. május 3.), 1848. óta a képviselőház tagja, majd igazságügy-miniszter, 1872. a ház elnöke s 1874–5. miniszterelnök. Testvére Kálmán, Béni és Lajos (szül. 1823., † 1889.) Az arad- és pozsonymegyei Bittók Aradban levő javaikat (Silingyia, Lugozó, Járkos) 1891-ben 320,000 frton egy aradi, csanádi és békési földművesekből álló szövetkezetnek adták el. Bittó István simándi házáat és birtokát Löwinger Sándor aradi lakos 72,000 frton még 1884-ben megvette.

¹⁾ *Jk.* 1794., 137. — ²⁾ *NRA.* 1799., 19. — ³⁾ *NRA.* 1803., 22. — ⁴⁾ *NRA.* 1820., 35. — ⁵⁾ *Jk.* 1771., 138. sz. — ⁶⁾ *U.-o.* 1770. 267. — ⁷⁾ *U.-o.* 1785., 164. — ⁸⁾ *U.-o.* 257. és 307. — ⁹⁾ *U.-o.* 608. — ¹⁰⁾ *Temesvári kir. biztosság*, 1789. aug. 18., 1764. és *jk.* 1789., 2650. sz.

Blaskovich József, egy 1599. Rudolf királytól megne-
mesített trencsényi család ivadéka, 1793. Arad- és Békésme-
gyében a selyemtenyésztés inspektora volt. Leánya, Teréz,
Gyurcsányi Ignácéhoz ment férjhez.

Bogáthy Pál a debreczeni kerület tartományi főbíztosa
volt már 1741-ben s mint ilyen, gyakran megfordult Aradban,
hol a modenai javakból ő is vásárolt birtokot. Mária Terézia
1750. márcz. 16. meg is hagyta a megyének, hogy B.-nak
Edelspacher Mátyással való pörében jog és igazság szerént
járjon el¹⁾. 1753. márcz. 16-tól 1769-ig pedig a modenai ura-
dalommal perelt, mivel ez háborgatta Kakucs nevű pusztájának
határait²⁾. Utóbb mint udv. tanácsos vonult vissza nagybuzsáki
pusztájára, hol 1772. júl. 11. két cselédjével együtt meggyil-
kolták. Gyilkosai közül 7-et 1774. május 13. végeztetett ki a vármegye,
de még 1789. is halálra ítélt nehányat a törvényszék³⁾. B. első felesége
Türck Anna Mária volt s a második Diószegi Zsuzsánna, ki 1772. aug.
4. már tiltakozott az Edelspacher-családnak Ség vagyis Buzsák pusztán
tett foglalásai ellen⁴⁾.

Bogdánovich (Kavnai) Dávid 1804-ben szerezte meg a kincstártól
Kavnát s 1808. Brusztureszket, Dulcselét és Zimbrót⁵⁾. Testvére, György,
1809. az aradi gyalog nemes főkelők kapitánya volt s ő is két nemesi
főkelésben vett részt; 1813. óta mint pénztárnok, 1829-től mint tábla-
bíró szolgálta a vármegyét. Aradvárosában már a XVIII. században több
B. viselt tisztségeket.

Bogyó József aradmegyei irnokot Nyitramegyének 1794. júl. 10.-én
kelt bizonyítványa alapján 1795. márcz. 3.-án Aradmegye is a nemesek
jegyzékébe igtatta⁶⁾.

Bohus (Világosi) László alapította meg e lipótmezei
család aradi ágát. Feleségétől, Bene Juliannától született gyer-
mekei Francziska (előbb Balásovich Jánosné, utóbb Cseh Mik-
lósé); Kata (Beliczay Imréné) és Imre, a kir. tábla esküdt
jegyzője. *Imre* 1741-ben Aradmegye ügyésze, 1743. márczius
14. táblabírája s 1744—48. főszámvevője lett. 1747. márczius
5. igtatták be első aradi birtokába, Kis-Ölyvedbe⁷⁾. A mode-
nai uradalomnak, melytől ezt vásárolta, 1750. ápril 1. ő lett
a jószágigazgatója⁸⁾. Mint ilyen, már 1755. új czímeres nemes-
levelet eszközölt ki a királynétől⁹⁾. Aradon akkor ő-neki volt
a legnagyobb háza; hanem azért 1767. ápr. 23. készségesen
föjlánlotta a kamarának, hogy Arad városa odatelepítése végett elcseréli
Zimánd nevű pusztáját¹⁰⁾. Az alku végét már nem érte meg, mert 1771.
nyarán meghalt. Özvegye, Kelecsényi Julianna, 1772. augusztus 12.-én
Takács Jánost tette a maga s gyermekei (Júlia, János és Antal) ügyvé-

Blaskovich-
címer.

Bohus-czímer.

¹⁾ *Jk.* 1750., 366—7. — ²⁾ *NRA.* 1836., 47. — ³⁾ *Jk.* 1789. 720. sz. és *Lakatos*, II. 162—3. — ⁴⁾ *Jk.* 1772., 187. sz. — ⁵⁾ *NRA.* 1788. 2., 8. — ⁶⁾ *Jk.* 1795., 189. —
⁷⁾ *NRA.* 1719., 69—70. *Bohus* Imre 1747. annak fejében, hogy Szöllös, Fővényes, Beccsér,
Kankarék, Csomó-Telek, Saágh, Szillas, Somos, Szentus, Pöll, Peccsér, Kaproncza, Szerencs,
Eötvenes, Kulpa, Nagy-Péll (máskép Orvélly), Szent-Pál, Kis-Varjasház, Kis-Soffronya, Kis-
Oliveth (máskép Kis-Telek, a ráczoknál Blaskovich-Szelistye, a magyaroknál Blaskovich-
Telek néven) pusztákat és Szakács-dűlőt, mind Aradmegyében, a kincstár számára felje-
lentette, kéri a kamarai tanácsot, eszközölne ki részére nádori adományt Kis-Oliveth
(vagyis Kis-Telek) pusztát, vagy legalább annak bérletét illetőleg. (*NRA.* 972. 68.) —
⁸⁾ *Jk.* 1750. 405—8. — ⁹⁾ *Nagy* Iván, II. 155—6. — ¹⁰⁾ *NRA.* 1458., 23.

dévél¹⁾. 1778. nov. 18. a kincstár Zimánd pusztáért már csakugyan nekik adta Világos mezőváros és Galsa felét²⁾. Ez időtől fogva használja »Világosi« előnevét a család. 1776-ban Bohus János már aradmegyei aljegyző volt, midőn Szaploneczay János aradmegyei táblabíróval közösen bérbe vette a diósgyőri kincstári uradalmat³⁾. Testvére, Antal, ki már 1782-ben őrnagy volt, 1786. nyarán Temesvárt nőtlenül elhunyan⁴⁾, a szép virágzásnak indult család, melynek a világosi uradalomból évenként 19,800 frt jövedelme volt⁵⁾, aggódott, hogy idegen kézre száll a vagyon, mert Urbányi Annától B. Jánosnak is csak egy János nevű fia maradt életben⁶⁾; ez pedig 1796-ban még nőtlen lévén, már azon gondolkozott, hogy a fiúág kihaltával özvegy édes anyját, Urbányi Annát s ennek utódait tegye a világosvári uradalom örökösivé. Ilyes szándék ellen azonban a kincstár azonnal tiltakozott⁷⁾. Ifj. B. János főszolgabíró ekkor elvette Béra Annát, kitől 1801. János nevű fia s utóbb két leánya (Mária és Emília) született. Az irodalompartoló főszolgabíró már 34 éves korában, 1811. január 9. elhunyt. Fia, János, 1823. vette nőül Szögyény Antóniát s 1873. szept. 6. tartotta aranylakodalmát. E nemes párnak a közéletben való szereplésével már bőven foglalkoztam. B. János 1848—9. és 1861. Aradvármegye főispánja, 1883. márcz. 4., felesége 1890. jan. 5. hunyt el. Gyermekük Zsigmond, István, László és János. Zsigmondnak Vásárhelyi Júliától született fia János elhunyt, Ilona gr. Breda Viktor neje; maga *Zsigmond* 1887. május 26. óta a főrendiháznak élete hosszáig kinevezett tagja. *István* neje Rothenfelsi gr. Königsberg Júlia. Gyermekük nem lévén, a király 1886. aug. 14.-én megengedte, hogy mostohafia, Bartha Lajos a Bohusok nemességét s világosi előnevét utódaival együtt használhassa. *László* és Görgey Berta gyermekei Elma (Loósi és egervári Solymosy Lajos neje) s Margit. *János*, a negyedik testvér, 1874. ápr. hunyt el. A családi sírkápolna alapját 1874. június 7. tették le.

Bolován Simon, Péter, Blaga, Mihály, János és Tivadar 1785-ben birtokos nemesek.

Boros (Szenttamási) Pál Aradmegyében 1771. ápr. 11. hirdette ki Csík-széktől kiállított s az erdélyi kancelláriától 1770. márcz. 27. expediált bizonyítványát arról, hogy ő Erdélyben birtokos nemes⁸⁾. Fia, József, ugyanakkor halt meg Aradon. Imre 1785. csak pár hétig volt Aradmegye aljegyzője.

Boros (Zelenei) Jakab I. Lipóttól 1700. szept. 13. nyert nemességet. Fia *Mátyás* és unokája *Mihály* a nógrádmegyei Zelenéről Aradra költözött, hol Mátyásnak második fia, *Márton* született. Mihály fia volt *Mátyás* s ennek fiai *József* lippai kincstári ügyész, ki 1840. őszén megvette és szőlővel ültette be a Paulis fölött emelkedő s most róla nevezett Boroshegy 4—5 holdnyi kopár területét; *András*, aradi gyógyszerész, ki *Márton* unokatestvérével együtt Nógrádmegyének 1832. aug. 27.-én és Aradmegyének 1833. márcz. 18.-án kelt bizonyítványával igazolta a család nemességét⁹⁾. Ennek gyermekei Lajos, József, aradi ügyvéd, Frigyes főmérnök, minist. osztálytanácsos, István huszárszázados, Adolf, Oktávius, Amália, Teréz és Francziska. *Márton* fia volt *Péter*, ennek fia *Márton*, előbb gymn., majd — midőn a gymn. oktatást a minorita-rend vette át —

¹⁾ *Jk.* 1771., 277. Júlia ekkor már egy Kelecsényi özvegye volt; utóbb Urbányi József alezredeshez ment nőül, s 1812. Aradon mint ennek özvegye hunyt el. — ²⁾ *NRA.* 1209. — ³⁾ *Jk.* 1776., 64. sz. — ⁴⁾ *U.o.* 1786., 852. — ⁵⁾ *U.o.* 1787., 255. sz. — ⁶⁾ Zsigmond 1782. már féléves korában elhunyt. — ⁷⁾ *NRA.* 1788., 9. — ⁸⁾ *Jk.* 1771., 140. — ⁹⁾ *U.o.* 1832., 1333.

elemi isk. tanító (szül. 1787., † 1860. nov. 19.), kinek neje Horváth Annától született gyermekei: 1) *Sándor*, ügyvéd, († 1877.) neje Mándoky Jozefa; gyermekei Berta, Andor államvasuti tisztviselő; Iván, aradmegyei aljegyző és Rózsa Dr. Borsos Béláné; 2) *Zsigmond*, † 1858.; 3) *Főzsef*, kovácsmester és aradvárosi törvényh. biz. tag; († 1887); felesége Edelmüller Paulín; 4) *Katalin*, Öry Ferenczné († 1893.), gyermekei: Erzsí Szathmáry Jánosné; Mariska Balás Kálmánné; Sándor, Ferencz, Ilona Sasi Szabó Pálné; Aladár, Irén Borsos Gézáné; Eszter és Béla; 5) *Béni*, kir. tanácsos, országgy. képviselő, az arad-csanádi vasút igazgatója (szül. 1839. ápr. 7. Aradon). 1888. óta Gurahoncz és Bonczesd uradalmak tulajdonosa; neje Rózsa Hermintól született gyermekei Béni, Anna, Margit, Jenő, Emma és József. 6) *Fenő*, államv. főmérnök; († 1891); felesége Wenger Berta; 7) *Vida*, aradi főrealisk. igazgató (szül. 1842. jún. 7. Aradon); neje Rödiger Malvintól született gyermekei Janka, Dóra, Malvin, Vida és Zelma.

Boros József aradmegyei esküdt 1771. febr. 4. Borsodmegye bizonyítványával igazolta nemességét¹⁾ Fia volt *Pál*, ki 1785. a czímeres nemesek között szerepel. Felesége Kászonyi Borbála volt²⁾.

Bors (Csíkszentkirályi) Józsefet, Aradon a Maroshíd kamarai vámosát, az erdélyi főkormánysszék elősmerése s Mosonmegyének 1767. márcz. 9. adott bizonyítványa alapján 1794. nov. 10. Aradmegye is a nemesek közé sorozta³⁾. Ősrégi családból származott; atyja Lázár, György fia, 1771. kir. pénztárnok volt; József fia György s ezé István, ki Apor Júliát vette feleségül. A család másik ága 1832. osztrák báróságot szerzett⁴⁾

Bosnyák Főzsef 1750. aljegyző, majd aradmegyei szolgabíró, 1754. már a czímeres nemesek közé tartozott; feleségétől, Szeleczy Borbálától született fiát, *János Antalt*, Borosjenőben 1755. május 26. keresztelték⁵⁾. B. Antal és Kövér Antal 1820. közösen vették meg Bonczesdet és Honczisort a Drócsa-erdővel együtt, sőt május 10.-én Brostyile remanentialis földét is Boncsesdhez kívánták csatolni⁶⁾. Antalnak fia *Károly* 1796. született, 1836. nőül vette Korneli Amáliát, 1830. szolgabíró, 1850. kataszteri inspektor lett s 1873 febr. 17. hunyt el; fiuk *Imre*, megyei virilista⁷⁾.

Brasován György és Demeter buttyini kereskedőket I. Ferencz 1825. nemességre emelte. Kakarót 1825. nov. 21. vették át⁸⁾.

Brünek Károly megyei főpénztárnok 1828. jan. 3. királyi adományúl kapta Csermő egy részét; nővérei: 1) Júlia (szül. 1803., † 1886. decz. 16.), Vásárhelyi János csanádi alispán és követ neje; s 2) Judit (szül. 1807. † 1892. ápril 4.), Vásárhelyi Albertné. E nemes hölgyek az absolutismus kezdetén megérdemelték a haza háláját.

Buczurka Lászlót Mária Terézia 1760 nemesítette meg és czímerébe 3 aranygyűrűt adott⁹⁾. Fia Mihály 1789. halt meg¹⁰⁾. 1785. György táblabíró és Miklós szerepel az armálisták közt. 1876-ban B. Ferencz ménési és József nagykamarási jegyző volt.

Buday József 1754. czímeres nemes.

Budiács Pál Trencsénmegye bizonyítványa alapján Aradban 1775. jún. 19. hirdette ki nemességét¹¹⁾, melyet őse, András orosz-lánkői várnagy szerzett¹²⁾. Fia, *Főzsef*, 1782-ben szentannai tanuló, *Imre* 1805. az

1) *Jk.* 1771. 45. — 2) *U.-o.* 1785., 1054. — 3) *U.-o.* 1794. 528. I. — 4) *Nagy* Iván, II. 194—8. — 5) *Bjenei anyakönyv.* — 6) *NRA.* 1803., 30. és 32. — 7) Családi jelentés. — 8) *NRA.* 1823., 8. és *Hasai Tud.* 1825. II. 98. — 9) *Nagy* Iván, II. 276. — 10) *Jk.* 1789., 3910. — 11) *U.-o.* 1775., 175. — 12) F. M. O. Minerva, 1832. III. 505—10. *Nagy* Iván, II. 256—7.

aradmegyei nemes fölkelők egyik hadnagya; unokája, *Imre*, 1844. a temesi kerületben tartományi albíztos volt. A család tagjai most is élnek Aradban.

Bujánovics (Aggteleki) Sándor 1836. Aradmegye főjegyzője.

Bukovinszky-család 1785. Aradban még nem tudta igazolni Árvában és Zemplénben elősmert nemességét.

Buzgány László Aradon 1743-ban 814 frt 46 kron vett egy házat¹⁾.

Capdebo I. Kapdebo.

Consbruch Pál gróf 1721. aug. 10.-tól Aradvármegye főispánja. Aradvármegyében sok jószágot szerzett, s ezek feje Zaránd volt, hol 1733. templomot építtetett. Aradon is emeltetett házat. Működéséről bővebben volt szó † 1738.

Constantinovics Miklós 1760 kapott czímeres levelet²⁾. 1785. már Aradon is fölvevették a jegyzékbe. Fia, *Imre*, 1806—8. Aradváros polgármestere volt. — C. Gábor a virilistaság behoztakor e jogon lett Aradmegye bizottsági tagja.

Csernovics (Mácsai és Kisoroszi) *Mihály* és első feleségétől, *Georgovics* Johannától való fia, János, 1720. kapott czímeres nemeslevelet³⁾. Az özvegyen maradt Mihály 1722. vette feleségül Koványi Jankát, Szirovicza Rankó özvegyét, ki árvájával, Györggyel együtt, atyai örökségén kívül mintegy 9500 frt értékű ingóságot vitt magával. 1724. ebből mintegy 4513 frtot fordított Edelspacher Zs. simándi, újfaluí, tövisgyházi és mácsai részeinek megvételére; és Simon, Pál, Anna, Alojzia vagy Alka s Arzén nevű gyermekei mellett 1742-ben fiává fogadta Szirovicza Györgyöt is, minek édes gyermekei ellenmondottak. Mihály 86,200 frton 1744-ben Futakot is megvásárolta s 1745-ben elhunyt Aradon, hol szép emeletes háza volt. Mintegy 170,000 frt értékű vagyont hagyott maga után. Özvegye szintén folytatta a vagyonszerzést s ő szerezte meg Kurticsot és Kutast; a Cs.- és Szirovicza-fiúk azonban folytonosan versengtek egymással. Koványi Johanna halála (1751) után 1754. január 23. a rokonok egyezkedtek ugyan, de Szirovicza Arzén, György fia, 3 éven át még ezután is a maga részére foglalta le a jövedelmeket, főleg, mivel Pál és Simon 1751. kivándoroltak Oroszországba. Ott Pál csakhamar elhunyt Moszkvában, Simon pedig megházasodott s Kachire Máriától György nevű fia született, ki 1772. már özvegyen hagyta nejét, Brankovics Erzsébetet s árván fiát, Istvánt. Végre az öt Cs. közt a 465,800 frt 81 kr vagyonon megtörtént az osztály⁴⁾. A családot Mihály legkisebb fia, *Arzén* folytatta tovább. Már 1771. özvegyen hagyta Glogovánka Máriát, kitől való fiai

Csernovics-czímer.

1) *Lázár*, ki 1793. grófságot szerzett; feleségétől, Petrovics Annától nem maradtak gyermekei; 2) *Simon*, kinek pazarlásai ellen anyja 1783. okt. 27. már tiltakozni kényszerült⁵⁾; † 1789.; 3) *Pál*, kir. tanácsos, ki 1816-ban néhány millió rubelt és Zorics után nagy jószágokat örökölt Oroszországban⁶⁾, melyeknek átvételére fia, Arsza, Porubszky Jánossal azonnal el is utazott⁷⁾. Meghalt 1840. jún. 13.; 4) *János* borosjenei főszolgabíró, † 38 éves korában 1824. nov. Leánya, Júlia, már 1816. meghalt. Pált és Jánost

¹⁾ *Jk.* 1743., 269. — ²⁾ Leírása *Nagy*, II. 50. — ³⁾ *NRA.* 279., 25. — ⁴⁾ Aradi lyceum Orczy-könyvtára, A. 69., 310—332. l. (Kézirat). *Márki*, Csernovics Mihály öröksége. Arad és Vid. 1885., 40. — ⁵⁾ *Jk.* 1783. okt. 27., 68. és decz. 13., 102. sz. — ⁶⁾ *P. Nagy* naplója, 1121. — ⁷⁾ *Tudom. Gyűjt.* 1819. II. 123—4.

1804. kir. adomány czímén igtatták be Simánd mezővárosnak róluk nevezett felébe s az egész Mácsa és Újfalú birtokába. Gyermekai csak Pálnak maradtak. Ezek közül Péter 1813. márczius 13. Mácsán született; 1831. nőül vette Vojnics Laurát († 1840.). 1843. orsz. követ volt; 1845. nagyobb utat tett a Keleten, 1848. temesi gróf, főispán és kormánybiztos volt, majd Mácsára vonult vissza, melyet 1862. eladott gr. Károlyi Györgynek. Mh. 1892. ápr. 27.-én. Túlélte fiát, *Arzént*, ki Bécsben 1889. szept. 17. halt meg s nejétől, Anastásievics Rózától, négy gyermeke maradt (Margit, Ilona, Pál és Mihály.) Péter testvérei voltak György, 1848/9. huszárőrnagy, († 1887. jún. 23.), kinek Bárczy Emmától 4 gyermeke maradt és Emília, ki 1847. aug. 30. Aradon Damjanich János kapitányhoz ment nőül.

Csiky Tivadar 1760. nyert nemességet. E családból való *János* aradmegyei főorvos, kinek Verzár Ilonától született gyermekei: 1) *Gergely* (szül. Pankotán 1842. decz. 8. † Budapesten, 1891. nov. 19.) drámaíró, a m. tud. akadémia lev. tagja, 1881. márcz. 10. óta Arad díszpolgára; neje Bakody Amanda, kitől egy fia született; 2) *Károly* (szül. Aradon, 1848. júl. 18.) Aradváros árvaszéki ülnöke; első feleségétől, Reck Bertától († 1880.) való egyetlen leánya, Irén, kiskorában hunyt el; második nejétől, Vertán Rózától született Margit és Lenke; 3) Ilona, Nachtnébel Ödön aradi ügyvéd neje, † 1894.

Csomor Antal 1785 már Arad nemesei közt foglalt helyet; fia volt *József* (szül. 1774., † 1836. nov. 6.), kinek nejétől, Török Bertától származott fia, *Antal* (szül. 1802., † 1836. aug. 16.) *Antal*, 1813-tól Aradmegye egyik tisztviselője, ki 1827. decz. 9.-én Kujedben birtokot kért a királytól. Az apának és fiúnak szentannai sírkövére Vörösmartynak ezt az alkalmi költeményét vésette Török Berta:

»Egy özvegy, boldog mint nő és mint anya egykor,
Míg e szép neveket sorsa viselni hagyá, —
Keble kihalt örömét e kőnek alája temette
Jó férje s szeretett magzata hamvaiban.
Eltemeté bennök, mit az élet nyujthata, édest
És örökös gyásznak fellege szálla reá.
Sorsa sötétségén csak a hit fáklýája dereng, mely
Túl a síron ígér majdani egyesülést«¹⁾.

Czárán (Seprősi) István, Antal és János 1821. jún. 23. szerezte meg Seprőst s 1822. jún. 22.-én át is adta azt nekik a kincstár; ünnepiesen azonban csak 1831. május 16—18. igtatta be őket Fascho József aradmegyei főügyész, mint homo regius és Schuller Ferencz csanádi kanonok. A negyedik adományos testvér, Antal és fia, Péter, időközben elhunyt, de Péter özvegyét, fiát és leányát szintén beigtatták²⁾. Cz. *Márton*, ki fejedelmi adományt tett a bécsi fogadalmi tplomra, 1854. ápril 22.-én a **Ferencz-József rend lovagkeresztjét kapta**³⁾. **Emánuelnak**, ki 1843. harmincz éves korában vette nőül Rétháti Kövér Rózát, 1885. Aradon történt halálakor négy gyermeke maradt: Róza (Török Béláné) † 1886-ban Simádon; Márton (neje Kövér Janka) † 1885.; Gizella (Vizmai Lukács Antalné) és Aranka. Cz. *Antal* 1889-ig borosjenei főszolgabíró, 1853-ban vette nőül Vásárhelyi Esztert; 1890. január 29. halt meg. Gyermekük:

¹⁾ A kő megőrzését a Kölcsey-egyesületben már 1882. febr. 12. sürgettem (Kölcsey-egy. évk. I. 234.); *Brück* Gyula még korábban (Alföld, 1881., 177. sz.) fölhívta rá a figyelmet. Mindenesetre kár volna, ha elkallódnék a becses emlék. — ²⁾ *NRA.* 1826., 35., 1809., 1. és *Hazai s Külf. Tud.* 1831. I. 371. — ³⁾ *P. Napló*, 1854., 1241.

Eszter (Heppes Miklós kolozsvári kir. táblai tanácselnök neje); Júlia (Naszády Iván kir. táblai bíró neje); Sarolta (Sipeki Balás Máté kir. törvényszéki elnök neje) és Lenke (Jank János főszolgabíró neje). *Gergelynek* gyermekei: Francziska, 1864-től Spech Istvánné és Szidónia, Csiky Viktor kolozsvári egyet. tanár neje. 1886-ban István törvényszéki bíró, Márton, Tivadar, Gyula, Géza s Gergely virilisták.

Czigler (Konopi) Antalt 1836. okt. 10. egyszerűen és 1837. június 15—17. ünnepiesen beigtatták Konop birtokába¹⁾. A család utóbb a Konopy nevet vette föl; K. Sándor 1890-ben Konopot Kinczig Jánosnak adta el; † 1890. szept. Testvére K. Kálmán aradmegyei virilista.

Czompó (Hegyi) Ferencz 1799-től szolgálta Aradmegyét; 1805-ben nemesi fölkelésének hadnagya s 1827. decz. 9. esküdtje volt, midőn föl kérte Kujed birtokának egyhuszadát.

Czucz István egy nógrádmegyei nemescsalád ivadéka (szül. 1765., mh. 1830. febr. 13. Paulison, hol kitűnő gyümölcsöse volt), mint ügyvéd jött Aradba, hol 1803. táblabíró s 1805-től pécskai kasznár volt²⁾. A vármegye 1827-ben saját monographiájának megírásával bízta meg³⁾. Kéziratát öcscsére, Cz. János ügyészre bízta⁴⁾ s annak I. kötetét, átdolgozva, Fábrián Gábor adta ki.

Damjanich Imre 1809. az aradmegyei nemes fölkelők kapitánya, egy másik D. pedig a 2. határőrezred őrnagya volt. Ez utóbbinak fia D. János, ki 1847. Aradon mint cs. és kir. kapitány vette nőül rokonát, Csernovics Emíliát⁵⁾. A szabadságharcz hős tábornokát, lábtörése után Aradvár parancsnokát, az osztrákok 1849. okt. 6. végezték ki Aradon. Sógora, Csernovics Péter kiváltotta holttestét s Lahner tábornokéval együtt okt. 8.-án a mácsai parkban temettette el. Közös sírjuk fölé gr. Károlyi Tiborné állíttatott emlékkövet.

Dancs Mihály lázi lakos 1794. ápr. 29. kiadni kérte Aradvármegye levéltárában őrzött nemesi íratait⁶⁾. Őt és Pált különben Aradmegye 1782. aug. 5. nem ösmerte el nemesnek⁷⁾. D. Boldizsár 1876. Aradmegye levéltári segéde volt.

Dankó János 1836. febr. 29. mint aradmegyei levéltárnok s táblabíró halt meg⁸⁾.

Dániel (Szamosújvár-németi) Tivadar, Jeremiás és Pál 1725. szerzett nemességet. Ivadékuk Lukács, ki 1816 január 10. tett végrendeletet, fiai, Jenő, József és Károly részére megvásárolta Drauczot és Duudot, melyeket a fiúk 1820. május 5. a kincstártól meg is kaptak; de csak a vételárnak 1822. febr. 26. történt teljes lefizetése után 1823. január 28. vehették birtokba⁹⁾. *Isiván* 1844. mint aradi főszolgabíró egymaga 80 előfizetőt gyűjtött Arad első magyar lapjára, az Aradi Hirdetőre. 1848—9-ben Aradmegye másodalispánja, 1850-ben aradi törvényszéki ülnök lett. *Lázár* (szül. 1798., mh. 1886. aug. 23. Aradon) Aradváros törvényhat. bizottsági tagja volt. Fiai *László*, Aradmegye főpénztárnoka; *Kálmán*, Aradváros közgyámja; *Lajos*, aradi kir. törvényszéki bíró és *Béla*, kinek Bobdai Gyertyánffy Máriaától 8 gyermeke maradt, köztük *Endre*, az első magyar ált. bizt. társ. pénztárnoka. — Lázár testvére *Antal* földbirtokos

¹⁾ *NRA.* 18:6., 1. *Urb. et Conscr.* fasc. 222. nro 13. és fasc. 224. nro 26. (Orsz. It.) és *Jelenkor*, 1837. 213. — ²⁾ *P. Nagy* naplója, 190. — ³⁾ *Márki*, Földr. Közl. 1888., 207. — ⁴⁾ *Tud. Gyűjt.* 1830., XII. 124. — ⁵⁾ Damjanich nagyanyja Táborovics vezérőrnagy felesége, Csernovics Pál nővére volt. — ⁶⁾ *Megyei jk.* 1794., 196. — ⁷⁾ *U.-o.* 1782., 112. — ⁸⁾ *Nagy* Iván, III. 235. — ⁹⁾ — *NRA.* 1854., 3.

és Aradvármegye bizottsági tagja 74 éves korában halt meg Radnán, 1887. decz. 16. *Pál* drauczi földbirtokos, *László* torontáli alispán, *Gergely* Aradvármegye virilistái közé tartozik.

Derra András 1741. kapott címeres nemeslevelet¹⁾ s D. Naumus 1821. nov. 11. szerezte meg Morodát²⁾. Miklós 1847. kir. fel-váltótörvény-széki ülnök volt.

Deseő (Szentviszlói) Ádám kir. tanácsost és az aradi s modenai uradalmak igazgatóját 1800. febr. 9. igtatták be Silingyia, Lugozó és Járkos falvakba³⁾. Első felesége Gaal Júlia, kitől Pécskán 1792. István nevű fia született; a második felesége Lovász Antónia volt, Imre aradi alispán és Zsigmond temesi főispán nővére⁴⁾. Fiaik, D. József és Zsigmond $\frac{2}{5}$ résznyi silingyiai uradalmukat 134,000 frton már 1815. febr. 15—17. eladták Bittó Imrének s Albertnek⁵⁾. Zsigmond főszolgabíró fia lehetett Ádám, ki 1838. szept. 17. aradmegyei szolgabíró lett.

Deseő-czímer.

Dietrich (Landseei, báró) József (szül. 1780. szept. 23.) meghatalmazottjai, Görgy Sándor és Brezecska János már 1822. nov. 1. átvették a kincstártól a pankotai uradalmat Pankota mezővárossal, Kerék, Szöllős és Csigerel falvakkal s a magyarádit Magyarád, Muszka, Ágris, Almás és Aranyág helységekkel. A magyar udv. kancellária útján 1824. nov. 7. teljes hatalommal látta el Görgy Apáti, Buttyin és Kiszindia átvételére is, és Apátiba 1825. január 5., Buttyinba s Kiszindiába május 7. valóban be is vezették őt⁶⁾. 1827. magyar honosítást szerzett. Felesége 1822. márcz. 29. óta Bera Anna Klára (özv. Bohus Jánosné) volt. Egyik leánya Anna-Erszébet (szül. 1823., † 1853.) herczeg Szulkovszky Lajoshoz ment férjhez; a másik, Vilhelmina-Jozéfa, 1829. mint négyéves gyermek hunyt el. D. Józseffel 1855. júl. 21. a család fiúágon kihalván, uradalmait unokája, hg Szulkovszky József örökölte.

Dulay Antal s **Dvoreczky** János 1754. címeres nemesek.

Edelsheim-Gyulay, I. Gyulay.

Edelspacher (Gyoroki) család magyarországi első ismert őse *Zsigmond*, kinek német nemességét III. Károly 1714. okt. 22. terjesztette ki Magyarországra⁷⁾. 1725-ben 12,908 rajnai forinton vásárolta meg Simánd mezővárost, Lőkősháza, Ribicze, Novoszello, Tövisegyháza, Mácsa, Kakucs, Gyorok, Pél és Dombegyháza birtokokkal, melyeket mixta donatio címén s az *erdélyi* kancellária útján kapott⁸⁾. E birtokok határainak megállapítása sok pörre és vizsgálatra adott alkalmat, míg végre Mária Terézia 1775. május 16. kelt új adományával az 1739. elhunyt Zsigmond örököseinek 88,445 r. frt fejében odaadta Simánd mezőváros felét⁹⁾, az egész Gyorok mezővárost s Tövisegyháza, Lőkősháza, Kakucs, Buzsák és Dombegyháza pusztákat. A *gyoroki* előnevet az erdélyi indigenatussal együtt még 1727. megszerezte Zsigmond, ki mint a tiszántúli összes kincstári javak kormányzója 1728. decz. 2.-án császári tanácsosságot nyert. 1722. szept. 25. III. Károly Savoyai Jenő hg ellenjegyzésével számára védő-

¹⁾ *Nagy*, III. 284—5. a címer leírásával. — ²⁾ *NRA*, 1811., 36. — ³⁾ *Uo.* 1825., 15. — ⁴⁾ *P. Nagy*, *Orodias*, 45—7. — ⁵⁾ *P. Nagy* naplója, 1322. — ⁶⁾ *NRA*. 1831. 12., 1870. 41. és 1876. 13. — ⁷⁾ *Czímere* e könyvben, II. 343. lap. 1732. aug. 25. a nemes-

ség igazolására kiküldött bizottság mindamellett is vizsgálatra útasította Aradmegyét E. Zs. nemessége ügyében. (Orsz. lt.) — ⁸⁾ *NRA*. 1024., 3. — ⁹⁾ A másikat E. Zsigmond már 1724. eladta a Csernovicsoknak.

levelet állított ki, a legszigorúbban tiltván az összes katonai csapatoknak és polgári hatóságoknak, hogy őt és családját sérteni, aradi házát, birtokait s hozzátartozóit károsítani merjék. Ösmeretes¹⁾, hogy valósággal mindenese volt Arad- és Zarándmegyéknek, melyeket törvénytelenül, teljes hatalommal kormányzott. A király őt 1735. okt. 26. a modenai hercegi uradalom plenipotentariusává is kinevezte. Életét Aradon 1739. okt. 15. fejezte be. Háromszor nősült. Első felesége Eysforth Maximiliana Terézia, egy régi német nemescsalád ivadéka; a második Gáspárdy Anna, ki csakhamar elhunyt s a harmadik Türck Mária Anna. Ez Zsigmond után özvegyen maradván, újra férjhez ment Bogáthy Pálhoz, ki később hosszas pereket folytatott az Edelspacher-család ellen²⁾. Zsigmond gyermekei: 1) *Ignác-Sándor* 1707. febr. 12. született. Arad- és Zarándmegyéből s az aradi cs. tiszttartásból atyja már 1728. követül küldette őt a pozsonyi országgyűlésre, melyen azután ismételve megjelent. Békésben eleinte mint főszolgabíró szolgált. Atyja halála után az aradi kincstári javak igazgatója s 1743. márcz. 14. Arad egyik táblabírája lett. 1742. javait, nádori adomány alapján, Ség pusztával gyarapította; ebbe és Kis-Sofronyába azonban csak 1747. márcz. 5. igtatták be, még pedig Arad városa tiltakozása mellett³⁾. Meghalt 1751. decz. 29.-én. Felesége Eisenthali Aisrich vagy Eysrich⁴⁾ Zsuzsanna † Aradon 1772. okt. 18. 2) *Ferencz*, 3) *József* mindakettő ifjan halt meg. 4) *Sybilla* előbb Neanderné, utóbb Buchholzi Neumann Károly neje; 5) *Erzsébet*, előbb Bibics Ferencz, másodsor Bánhidyi József és harmadsor Holosnyay János felesége. 6) *Zsigmond* ifjan halt meg; 7) *Mátyás* Ignáczczal együtt szerezte a család újabb javait. 1743. márcz. 14. még kiskorú lévén, a megye gyámokat rendelt melléje, 1744. nov. 20. azonban már mint önálló birtokost vonta felelősségre a katonaaállítás megtagadása miatt. 1768. a modenai uradalom kormányzója lett; e címet azonban 1770. a herceg megvonta tőle. Felesége Kacsamagh Teréz volt. Ignácz gyermekei: 1) *Péter*, született Aradon. 1737. nov. 29., † Simándon, 1781. decz. 8. Felesége Lovász Juliánna. 2) *Terézia*, Zombory Mihályné s utóbb Rhea Lajos alezredesnek felesége; 3) *Alajos*, 1769. alhadnagy a testőrségben; 4) *György*; neje Fischer Mária; 5) *Miklós*, theologiae doctor, béli apát, krasznai főesperes, nagyváradi kanonok, Arad- és Szatmármegyék táblabírája, a simándi r. kath. templom építtetője, † 1803. decz. 13.; 6) *Juliánna*, Salbek Györgyné és 7) *Antónia*, b. Tomassich Miklósné. — Mátyásnak gyermekei: 1) *Zsigmond*, 1790-től Aradmegye alispánja és aransarkantyús vitéz, kit 1805. július 1–3. igtattak be Kreszta-Ménés birtokába. Meghalt 1812. aug. 24. — 2) *Margit*, b. Pichlerné és 3) *Erzsébet*, Dészánné. Ignácz gyermekei (Péter, György s Miklós) és Mátyás fia, Zsigmond, 1777. szept. 22.-én vették birtokba Simándot, Tövisgyházát, Lökösházát, Kakucsot, Gyorokot, Buzsákot és Dombegyházát. — Péternek és Lovász Juliánnának fia volt *János*, ki Simándon 1777. márcz. 13. született s Aradon 1844. január 1. halt meg. Unokatestvérének, Zsigmondnak gyermekei: 1) *Erzsébet*, Lázár Ágoston ezredes neje; 2) *Mátyás* altábornagy, kinek feleségétől csak egy leánya, Marianne, maradt; 3) *Zsigmond*, ki 1804. május 5. esküdött fel Aradmegye szolgabírájának s 1829. megyei főbiztos volt. Velök Mátyás és Zsigmond ágának fiúágon magvaszakadt. Ignácz unokájának, Jánosnak

¹⁾ L. e. könyvben, II. 300 s. köv. II. — ²⁾ *Ázss* E. Károly tanár levéltári kutatásai és szíves közlése nyomán. — ³⁾ *NRA.* 1719., 69. — ⁴⁾ Helyesebben Heusel, ma Hazy.

gyermekai 1) *Imre*, 2) *Péter*, szül. 1810., mh. 1889. jan. 13. Simándon; 3) *Mária*, Váradi Török Antal özvegye, † 1889. febr. 4. és 4) *Pál*, szül. 1818., mh. mint szegedi gymn. tanuló 1834. A család folytatója Imre, ki Eleken 1807. okt. 11. született; 1834—44. aradmegyei főszolgabíró volt, s 1881. hunyt el. B. Bánhidý Vilmától való gyermekai 1) *Viktória*, előbb unokatestvérének, Lázár Zsigmondnak neje, kitől született leányát, Mariannet († 1893.) 1888. gr. Harnoncour Félix vette feleségül; hg. Thurn-Taxis Egon orsz. képviselővel († 1893.) kötött második házasságából való gyermekai Miksa, Viktor és Mathild; 2) *Vilma*, 3) *Antal* huszárfőhadnagy és jeles orientalista, szül. Aradon, 1846. ápril 14., megh. Budapesten, 1894. szept. 5. Vele fiúágban kihalt az Edelspacher-család, mely másfélszázadon át jelentékeny szerepet vitt Aradmegye történetében.

Egyed István, ki címerében kivont kardú emberkart viselt, már 1754. Aradmegye egyik nemese; fia, *János*, 1767. nyug. modenai tisztartó, utóbb aradmegyei főpénztárnok s végre torontáli másodalispán. 1785. Aradban az adományosok közt említik. Hammer Katalintól († 1781.) született gyermekai 1) *Antónia*, Mesterházné, szül. 1765., † 1783.; 2) *Mihály*, szül. 1767., † 1772. febr. 6. Aradon; 3) *Gábor*, ki 1806. Borossebesen szódagyárat tervezett; 4) *Péter*, † 1819. július 13., mint csintyei főszolgabíró; 5) *Ferencz*, szentannai plébános 1800—2. János leányát, Rózát, Borosjenőben 1757. nov. 20. Vásárhelyi Sámuel vette nőül, János 1768. táblabíró. Felesége nemes Pál Magdolna, kitől gyermekai nem maradtak.

Erdélyi András 1774—81. aradmegyei esküdt. Felesége Huszár Teréz.

Erős Ferencz Pozsony megye bizonyítványa alapján Aradban 1782. szept. 24. hirdette ki nemességét¹⁾.

Estei Rinaldo, Modena, Reggio s Mirandola hercege, Correggio fejedelme s estei őrgróf, III. Károlytól 1726., illetőleg 1732. decz. 11.-én Bécsben adományul kapott Arad-Zarándban 122 falut s 82 pusztát²⁾; mi a tiltakozások egész sorát idézte elő. 1737. okt. 26. történt halála után fia, III. Ferencz 1741. magyar honfűsítást nyert, de Mária Terézia ellen csakhamar a spanyolokkal szövetkezvén, a királyné zár alá helyezte uradalmait s 1745. megkezdte azoknak egyenként való eladását, mi ellen a nagyváradi püspökség jószágigazgatója 1745. febr. 27. tiltakozott, mivel némely javai egyenesen a püspökséget illetik. Az aacheni béke 1748. okt. 12. visszaadta a herczeg uradalmait, miről a helytartótanács 1749. január 24. Aradmegyét is értesítette, a herczeg pedig 1750. ápr. 1.-én jószágigazgatóját, Bohus Imrét, az eddiginél szélesebb hatalomkörrel látta el. 1768. január 4. azonban Aradmegyétől ő-maga kért ellene vizsgálatot Barnótra s öt más helységre nézve s Edelspacher Mátyást tette jószágigazgatóvá. Az uradalom nagy részét különben bérbe adatta s a jobbágyoknak elég okuk volt panaszkodni a bérlők zsarolásai ellen. III. Ferencz 1770. június 15. Edelspacher Mátyást is megfosztotta a jószágigazgatóságtól s helyette 1770. aug. 15. Pikéthy Mihályt nevezte ki. Ő volt az utolsó jószágigazgató. III. Ferencz ugyanis 1780. febr. 23.-án elhunyván, trónján őt fia, a már 53 éves III. Ercole Rinaldo követte, ki teljesen bérbe adta javait. E bérlet 1787. járt le s a birtokot akkor a nagyváradi jószágigazgatóság vette át; Lovász Mihály bérlőnek zsarolásai azonban

¹⁾ *Jk.*, 445. — ²⁾ Részletesen e könyvben, II. 304—5. és *Márki*, A modenai herczegek aradi uradalma. Alföld, 1887., 232.

már ez évben foglalkoztatták Aradmegye rendeit. A herceg Olaszországban kapott kárpótlást, a kormány azonban egyelőre még együtt tartotta arad-zarándi uradalmait. A herceg, ki házasságával Massát és Carrarát is megszerezte, 1796. Napóleon elől Velenczébe futott; 1797. okt. 17. a campo-formioi békében Reggiot s Modenát is elvesztette s 1803. sírba vitte családja fiúágát. Leánya, Maria Beatrice Riconda, I. Ferencz király harmadik fiához, Ferdinánd főherceghez ment nőül. Ez osztrák ág is kihalt 1875. okt. 20.

Fallois Károly Magyarádon 1769. két szöllőt vett Bohus Imrétől¹⁾. F. Teréz leánya, Róza, 1776. Mikoviny Mihály alhadnagyhoz ment nőül.

Faluda (Szentléleki) György 1754. czímeres nemes.

Farkas Gábor pécskai ispánnak nemességét, melyet 1768. aug. 22. az erdélyi gubernium bizonyított s melyet Biharban is meghirdetett, 1794. nov. 10. ősmerte el Aradmegye²⁾.

Faschó (Lucsivnai) István szarvasi urad. tiszt. († 1752.) 1746-ban vette nőül Forray András aradi főjegyző leányát, Anna-Zsuzsánnát³⁾, kitől István és Mihály nevű fiai születtek. Testvére, József, viszont b. Forray Ignác leányát, Annát vette el, kitől 1756. született fiuk, János, 1794-től aradi táblabíró, ki Aradban Gömörmegyétől bizonyított nemességét 1799. hirdette ki⁴⁾ s 1811. június 25.-én Aradon hunyt el⁵⁾. Fia, *Fózsef*, (szül. Aradon, 1795. márcz. 11.) megyei főügyész, orsz. követ, aransarkantyús vitéz, 1845—8. Aradmegye főispáni helytartója, a Bach-korszakban aradi törvényszéki elnök, cs. kir. tanácsos, † 1866. 1828. jan. 3. adományúl kapta Csermő egy részét. Faschó-Moys Sándor Aradmegye legtöbb adófizetői közé tartozik.

Faur (máskép Marustyer) Lukács, János, Mihály, Mária és Lázár (Szintyéről és Simándról) 1785. május 11. Aradmegye előtt ügyvédeknek nevezett meg. A család ekkor 19 tagból állt. Lázár kovaszinczi nemes 1788. júl. 5. elégtételt kért a megyétől Kis Ádám kincstári ispán ellen. A családnak kihirdetés végett beadott nemesi okiratait Aradmegye 1789. június 17. pótlás végett visszaküldte⁶⁾. — Faur, máskép Zachariás János, Lukács és György Aradban 1785. az adományos nemesek közé tartozott.

Fábián Gábor, József író és vörösberényi ev. ref. prédikátor és Somogyi Zsuzsánna fia, Veszprém megye bizonyítványa alapján Aradban 1828. hirdette ki nemességét, melyet Fábián János és Mihály II. Ferdinándtól 1629. aug. 5. nyert⁷⁾. F. Gábor Vörös-Berényben 1795. decz. 28. született; 1821. ügyvédi oklevelet nyert, 1824. júl. 15. Bohusék, 1831. egyúttal Atzélék urad. ügyvéde, 1832. a m. tud. akadémia lev. tagja lett; s ez időtől fogva élénk résztvett a megyei s országos közéletben és az irodalomban. 1885. szept. 20. a Kölcsey-egyesület emléktáblával jelölte meg aradi lakóházát, hol 1877. decz. 10.-én hunyt el. Nagy érdemeiről e könyv más lapjai szólnak. 1837. vette nőül Telbisz Francziskát. Gyermekai: 1) Antónia, szül. 1838. 2) *László*, aradi törvényszéki elnök, 1886-tól Aradmegye főispánja. Neje Telbisz Lujza. Gyermekai Ella, Gábor (szül. 1877. nov. 20. † 1894.) és Margit. 3) *Lajos*, törvényszéki bíró. Első neje Wioral Anna († 1882.), kitől Anna nevű leánya született. A második özv. Török Jánosné.

¹⁾ *Jk.* 44. — ²⁾ *U.-o.* 517. — ³⁾ A *gyulai* róm. kath. egyház anyakönyvében, I. 251. — ⁴⁾ *Megyei jk.* 1799., 994. — ⁵⁾ Id. *Mogyoróssy* János közlése. — ⁶⁾ *Jk.* 1785. 321., 328., 1788. 1897., 1789. 1834. sz. — ⁷⁾ *U.-o.* 1609. és *Jancsó*, Fábián, 3—4.

Fehér Mihály, Péter és Fülöp 1785. címerezsek.

Fejér Onul, Fronié, Milion, Jovul és Tymiuinak Zaránd által bizonyított nemességét Aradmegye 1794. nov. 10.-én nem akarta addig elősmerni, míg a helytartótanácsnak 1792. október 5.-én 22,299. sz. a. kelt rendelete értelmében Zarándmegye a nemesség próbáit megvizsgálás és helybenhagyás végett a király elé nem terjeszti¹⁾. E Fejérek Berzán és Almáson laktak. Fejér Joó, Milian, Csusza berzai és Fejér Mihály, Vaszalie, Juon s más zöldségi nemesek részére 1815. jún. 4.—5. nemességök ügyében 13 tanút hallgatott ki Csernovics szolgabíró és P. Nagy L. esküdt²⁾.

Fekete Ferencz tisztartó 1785. a kées nemesek közé tartozott.

Fekete (Galanthai, gróf) pozsonymegyei adományos családnak 1611-től van okleveles nyoma. A grófi ágat *György* alapította³⁾. György 1711. márcz. 13. Pápán született, s közügyvédből fokról fokra emelkedve, kir. személynök, v. b. t. t., Aradmegye főispánja, alkanczellár, országbíró, az egyetem s az összes tanulmányi ügyek főigazgatója, a Szent-Istvánrend nagykeresztese s főudvarmester lett. † 1788. okt.

18. A grófi címet 1759. január 9. s a zarándi uradalmat, melyre s az összes Bibics-javakra még 1754. decz. 13. igényt támasztott, 1773. márczius 17.-én nyerte. Május 4. s köv. napjain csakugyan ellenmondás nélkül igtatták be Zaránd és Szent-Anna mezővárosok, Fazekas-Varsánd falu, Alatka, Morócz, Harkály és Nyék aradi s Kovácsháza csanádi pusztákba, melyeket a férfiágra örökjogon, a nőágra pedig átíratás kötelezettségével 150,000 frton oly föltétellel kapott, hogy az osztatlanul s minden megterhelés nélkül szálljon az elsőszülöttre, mint majoratus⁴⁾. Feleségétől, Niczky Annától, született fia *János*, 1790. Aradmegye követe, cs. és kir. kamarás és vezérőrnagy, † Fóton, 1803. júl. 21. Esterházy Mária grófnőtől született fia, Ferencz cs. és kir. kamarás, Edelspacher Zsigmond aradi alispánnal 1811. január 10. úgy szerződött, hogy átadta a két Szent-Annát s a két Varsándot, neki pedig életfogytig Zaránd s az erdőség használata jutott⁵⁾.

Ferenczben 1835. kihalván a grófi ág, összes javainak, különösen aradmegyei majoratusának elidegenítése vagy megvétele ellen a kincstár 1836. ápril 28. tiltakozott; Aradmegye azonban már 1836. máj. 4. bizonyította, hogy a zarándi javak (Zaránd, Fazekas-, másképp Magyar- vagy Oláh-Varsánd, Óstelek, Alatka, Liget, Bardis, Ulmet és Harkály) tényleg gr. Gyulay Ferencz kezén vannak s azokat a jelenlegi tulajdonos a kincstár részére nem engedte átvenni⁶⁾.

Ferberth János és Ferencz 1744. nyert nemeslevelet s adományt Miskére és Szinityére⁷⁾. Ferenczet Aradmegye 1748. febr. 3. táblabíróvá, nov. 26. pedig főszámvevővé választotta⁸⁾.

Filep János 1754., Cyrill és Sándor pedig 1785. címerez nemes Aradban.

Filimon, I. Philimon.

Florián András 1754. címerez nemes.

Fekete-címér.

¹⁾ Jk. 1794., 161. — ²⁾ P. Nagy naplója, 1364. — ³⁾ Bővebben e könyvben, II. 381., arczképpel. — ⁴⁾ Megyei jk. 1775., 26. — ⁵⁾ P. Nagy naplója, 343. — ⁶⁾ NRA. 1852., 13—14. — ⁷⁾ U.-o., 1482., 18. és Nagy, IV. 152. — ⁸⁾ Jk. 1748., 185. és 273.

Forray (Soborsini báró és gróf)-család első ismert őse *János* hadnagy, ki 1658-ban Arad alatt esett el. A család azután Borsodba származott át s András unokája, Márton 1714. szerzett újabb nemességet. Ennek és Szeredy Klárának fia volt *András*, 1747. márcz. 22. Aradmegye főjegyzője, majd követte s végre (1767 - 86.) alispánja s

Forray-czímer.

1772-től a Szent-Istvánrend kiskeresztese, (született 1718, † 1788. decz. 10.). Kérelmére Aradmegye 1780. jan. 30. bizonyította, hogy atyja, Márton, nemesember volt¹⁾. Ő vásárolta meg a soborsini uradalmat; ott épített szép kastélyát s könyvtárát azonban a lázadók feldúlván, uradalmát Orszáthy Péternek adta bérbe; 1787. júl. 15.-én örökáron megvásárolta Iratos falut²⁾, melyet azóta Forray-Iratosnak is neveztek. Feleségétől, Csatári Nagy Teréztől született gyermekei: 1)

Anna-Zsuzsánna, előbb Pecz István gyöngyösi, utóbb 1746-tól Faschó István szarvasi lakos neje; 2) Teréz, † 1773. febr. 16. Soborsinban; 3) Zsófia, 1787. már Návay Antal özvegye; 4) *Ignác*, aradmegyei táblabíró, 1780-tól kir. bejáró (udvarnok), majd aradmegyei másodalspán, 1789. apr. 28.-án báróságot nyert³⁾. † 1794. február 27. Feleségétől, Jamniki Johny Annától született gyermekei: 1) Anna, Faschó

Nádasdy Lipótné, Forray Júlia.

Józsefné; 2) *András*, ki Soborsinban 1780. nov. 17. született. 1804. nagykorú lévén, átvette uradalmának kezelését. 1805. márcz. 19.-én vette nőül Brunswick Júlia grófnét, e kitűnő honleányt; 1807. cs. kir. kamarás és kir. biztos, 1825. márczius 31. krassói főispáni helyettes és 1829. csanádi főispán lett. Soborsini könyvtárát igen sok művel gyarapította; † 1830. aug. 16. s előbb a korompai, utóbb (1831. jan. 22.) a soborsini családi sírboltba temették el, hol emlékét Ferenczy fejér márványa örökíti. Özvegye, Brunswick Júlia főudvarmesterné († 1866. júl. 27.) 1835. május 12.-én beigtattatta magát a gyoroki Edelspacher-féle $\frac{5}{6}$ bir-

tokba⁴⁾, 1847. július 22. pedig fiaira is átruházható grófi címet nyert. Gyermekeik: 1) *Júlia* csillagkeresztes hölgy, gr. Nádasdy Lipótné, kinek kezével 1858. okt. 15. a soborsini uradalom férjére szállt át; 2) Zefir (Jozéfa), † 1830. aug. 8.) s 3) *Iván* (János) gróf, cs. kir. kamarás Szül. Soborsinban 1817. apr. 17.; 1839. Szerémmegye követte a horvát országgyűlésen. 1840. Nyugat-Európát, 1842. a Keletet utazta be s azt le is írta; hazatérve, átvette az apai jószágok egy részének kezelését. 1852. londoni útjából hazatérve, Bécsben csakhamar meghalt (1852. jún. 27.). Július 2.

1) *Űk.* 1780., 8. — 2) *NRA.* 1838., 67. — 3) *HTT* 1789/16,343. sz. — 4) Ezt az Edelspacherek leányági örökösaitől, a Désán- és b. Pichler-családtól vette meg.

atyja mellé temették Soborsinban s 1854. díszes koporsóját »az utolsó Forray hamvai« fölrattal látták el.

Földes Menyhért Aradban 1822. mutatta be nemeslevelét¹⁾. E családból származik Kelemen, aradi gyógyszerész. Neje szül. Vojtek Augusztá. Gyermekai: Margit férj. Hess Vilmosné, Lujza, Béla és János. János, aradi kir. törvényszéki bíró, nyelvész és ethnographus. (Szül. Kovácsházán, 1846. november 20.) Felesége Kászonyi Lujza.

Friebeisz (Rajkai) Jánost III. Ferdinánd 1655. jún. 24.-én látta el címeres nemeslevéllel. F. Ferencz somorjai bíró idősb fia, *Ferencz*, előbb kir. testőr volt, utóbb (1810—5). kasznár Ménesiben s (1820—5.) pénztárnok Pankotán. József pestmegyei másodalispán és Jung Erzsébet fia *Károly*, 1814-ben főszolgabírói címmel Aradmegye főúrbíztosa. Gyermekai nem maradtak. Özvegyét, Somssich Rizát bátyja, F. *Lajos*, volt cs. kir. kapitány vette nőül. Kurticsi birtokán született leányuk *Terézia*, férj. nagy és kisjesezeni Jeszenszky Friebeisz-czímer. Ferenczné és fiuk, *Miklós*, neje (Vásárhelyi Vilma.) Ennek nagynénjét (Lajos és Károly nővérét), Emiliát, Purgly János vette nőül²⁾. *Miklós* 1886-ban 1086 frttal Aradmegye virilistái közé tartozott.

Friebeisz-czímer.

Frummer (Keresztesi), mai nevén Szende-család, a XVII. században Németországból vándorolt be. Mihály érsekújvári polgármester (született 1716. † 1773.) 6 fia közül Mihály és Antal Temesben, *Fülöp* (szül. 1748., † 1806. aug. 31.) Aradban vállalt megyei hívatalt. Fülöp, aradi táblabíró, majd főpénztárnok s 1802. orsz. követ volt. 1786. a világosi uradalmat bérelte. 1803. ápr. 1. nyerte adományúl Gavosdiát és Zsena $\frac{2}{3}$ -át. Feleségétől, Frummer Magdolnától (szül. 1768., † 1805.) született fiai 1) *József*, 1839-ig krassói alispán, meghalt 1841. Feleségétől, Sánka Magdolnától 5 gyermeke maradt; 2) *Antal*, krassói főpénztárnok, ki Aradon 1818-ban született; a szabadságharcban őrnagy, majd alezredes lett; 1869. ismét mint őrnagy lépett be a honvédségbe, hol a borosjenei 12. z.-a. parancsnokságát nyerte. 4 gyermeke maradt. 3) *Zsigmond* 1839-ben V. Ferdinánd engedelmével Szende nevet vett föl, s ugyanakkor Magurát is megvásárolta. Liszka Fannytól született 5 gyermeke közül Szende *Béla* (született 1823. Lugoson, † 1882. aug. 18. Gavosdián), 1867—9. aradi főispán, s 1873—1882. honvédelmi miniszter volt. Legidősb fia *Béla* (szül. 1854.) krassói főjegyző és orsz. képviselő; egyik leánya, Erzsébet, Pausz János aradi közjegyző, utóbb krassói alispán felesége.

Fülepy János, mezőhegyesi ménesosztályi kapitány, 1808-ban nyert nemességét 1808. decz. 5. Aradban is meghirdette³⁾.

Gaal (Bétai) Gergely nemességét 1794. márcz. 17. Udvarhelyszék bizonyítván, Aradmegye 1794. nov. 10. csak székely nemesnek ösmerte el, mert nincs eldöntve, hogy a forma szerint meg nem nemesített, de ősidőktől fogva nemesi jogokat gyakorló székelyeket az országgyűlés határozatának bevéásáraig magyar nemeseknek kell-e tekinteni⁴⁾.

Gaal (Gyulai) László, Gábor és Sándor 1734-ben Rinaldo modenai herceget, kié jelenleg Gelvác, Jánosháza és Medgyes; továbbá Windischgrätz Erzsébet grófnőt, gr. Löwenburg Jakab özvegyét, mint Keszi földesasszonyát s b. Haruckern János Györgyöt, mint Fövényes, a két

¹⁾ *Jk.* 182. — ²⁾ *Nagy Iván*, IV. 273—8. — ³⁾ *Hazai Tud.* 1808. II. 301. és 463.

— ⁴⁾ *Jk.* 1794., 138.

Kamut, Krakó, Csapszék és Csapcsálya puszták s a Gyula mezővárosban levő kúria tulajdonosát s a kir. kincstárt, mint azok eladóját, a király parancsára a kir. kúria elé idézte¹⁾. Az ősi javak visszaperlése azonban egyáltalán nem sikerült. E családból származott G. Miklós (szül. 1799. Szegvárt, † 1854. nov. 30. Pesten), 1849-ben Aradvár ostromlója, kit mint honvédtábornokot 1850-ben Aradon 8 évi várfogságra ítéltek; itt készítette el emlékiratait²⁾.

Gavliky Mihály 1754. címeres nemes Aradban.

Gál Adalbert Aradmegyében 1774. jún. 14.-én hirdette meg Lipót császártól 1676. márcz. 1. nyert címeres nemeslevelét és Hevesmegyének arról tett tanúvallatását, hogy testvére Hevesmegyében folyton gyakorolta nemesi előjogait³⁾.

Gáll Pál, az aradi kincstári uradalom ispánja, Aradmegyében 1772. január 27. mutatta be II. Rákóczy Györgytől 1655. június 28.-án kiadott nemeslevelét⁴⁾. — **Gáll József II. József** idejében Aradmegye pénzt. ellenőre 1789-ig, midőn lemondott⁵⁾. Leánya, Juliánna, 1808. Jedlicska Ferencz pankotai tisztartóhoz ment férjhez.

Glatz (Bártfai) János 1828. január 3. adományúl kapta Csermő egy részét; fia, Béla (szül. 1819., † 1881.), kinek nejétől, Spech Malvinától, csak leányai (Malvin, Feliczia és Janka Biró Imréné) maradtak.

Grada Mihály és János 1785. birtokos nemesek.

Grassalkovics (Gyoroki gróf, majd herczeg)-család állítólag 1584. nyert újabb nemeslevelet. A család nagyságának megalapítója *Antal*,

Grassalkovics-czímer.

Jánosnak és Egresdy Zsuzsának 1694. Ürményben született fia. 1744. aug. 26.-tól 1751-ig volt Aradmegye főispánja s mint ilyen, halhatatlan érdemeket szerzett a törvényhatóság helyreállításában s újra-szervezésében, miről e könyvben bőven megemlékeztem. Nagy vagyont még kincstári ügyész korában s mint a kir. ügyek igazgatója a neoacquistica commissio idejében szerezte. 1746. január 8. Aradban is megkapta Mária Teréziától Galsát, Világosvárt és a »talán« Aradban levő Casymir, Kér, Kossa, Panád és Panasel pusztákat; okt. 10. már annak megengedéséért folyamadott, hogy a Világos, Galsa, Zimánd s a hozzájuk tartozó puszták 27,700 frnyi vételarából még hátralevő 17,700 frtot a budai harminczad-, vagy a pesti sóhivatalnál letehesse; mi megtörténvén, a kincstártól decz. 6. nyert útasításra 1747. Redl kamarai praefectus ez uradalmakat át is adta neki⁶⁾. Redl 1747. június 7. Zimándot is örök birtokul adta oda Gyelid, Kupa és Ötvenes pusztákkal együtt⁷⁾; 1748-ban azon-

¹⁾ *N.R.A.* 1695., 68. — ²⁾ Más Gaal-családból való László (szül. 1810. január 18. Nagy-Körösön, † 1850. febr. 25. Bulcsón), ki 1848., mint őrnagy, sok érdemet szerzett az aradmegyei lázadás elnyomásában. Bem oldalán már mint tábornok harczolt. G. *Damasczén* (szül. 1801., † 1875.) 1834. aradi minorita háziőnök és író. — *Galvai Gaal Sándor* (szül. Szarvason, 1817., † Aradon 1886. június 12.én) csak 1859. költözött Aradba, hol eleinte Sziondát bérelte s mindvégig élénk részt vett a megyei s városi ügyekben. Gyermekei: 1) *Fenő dr.*, közigazd. író, a világosi, majd a pécskai kerület képviselője, az aradi ipar- és keresk. kamara titkára, az aradi gazd. egyesület alelnöke, a budapesti műegyetemen a nemz. gazdaságtan tanára, 1893-tól miniszteri tanácsos (szül. Gerendáson, 1846. szept. 14.) — Felesége Varjassy Lenke. 2) Mathild, Czizler Gyuláné és 3) *Sándor*. — ³⁾ *Jk.* 1774. — 143. sz. — ⁴⁾ *U.-o.* 1772., 70. — ⁵⁾ *U.-o.* 1789., 2919. — ⁶⁾ *N.R.A.* 1450., 25. és 82., 4. — ⁷⁾ *N.R.A.* 1719., 71.

ban a gróf értesítette a kamarát, hogy mivel Kupa (Culpa) aradmegyei (!) puszta nem az övé, az érte követelt 1084 frt vételárt sem fizetheti le¹⁾. Ez évben a modenai herczeg visszanyervén jószágait, aradmegyei uradalmait, a beruházások megtérítése mellett, neki is vissza kellett adnia. — Ménes, Kuvin, Kovaszincz, Mikalaka és Kerek faluban tett beruházásainak jegyzékét már 1749. febr. 1. bemutatta²⁾. Úgy látszik, ez vette el a kedvét attól, hogy tovább is főispánja legyen Aradnak; mindamellett azután is élénken érdeklődött a megye iránt, mint a kamara elnöke Utódai (Antal, ki 1784. herczegi czímet nyert s ennek fia, Antal, ki 1841-ben sírba vitte családját) nem tartoztak Aradmegye földesurai közé, sőt 1754. már ő-maga sem fordul elő a megye nemeseinek jegyzékében.

Gráda Mihály s **János** és **Grünner Fülöp** 1754-ben czímeres nemes, Grünner Gáspár pedig tótváradi tisztartó.

Gubacsy-család 1754. armalista volt Aradban.

Gubás László, Péter, Jeremiás, Urszu és János 1785-ben czímeres nemesek.

Györffy Györgyöt felesége, Erdélyi Anna, 1749. decz. 1. Aradmegye előtt a maga meghatalmazottjává tette³⁾. Gy. 1754-ben az armalisták közé tartozott. András Aradon 1803. őrnagy volt az Auffenberg-gyalogezredben s mint magyar, német, oláh és latin verselő szerzett bizonyos hírt.

Györy László és János gömöri nemesek Aradban 1790. május 22. folyamodtak nemességök meghirdetéséért.

Gyulay (Marosnémeti és nádaskai, gróf)-család első ismert őse Ferencz jenei kapitány és arad-zarándi főispán, 1660. után itt szerzett birtokait elvesztette ugyan⁴⁾, a tőle egyenes vonalban leszármazó *Ignác* táborsernagy és horvát bán azonban (született 1763. szept. 11. Szebenben, † 1831. nov. 11.) 1801. június 11. a kamarától ismét adomány czímén szerezte meg Új-Panád falut a hozzátartozó Sunka dűlővel együtt⁵⁾. 1812. Edelspacher Zsigmond halálával ő bérelte ki a Fekete grófok aradmegyei javait s azokat *Edelsheim* Júliától (1779—1830) származott fia, *Ferencz*, 1832. személyesen birtokba vevén, 1836-ban a kamara tiltakozása mellett sem bocsátotta ki kezeiből s így Zaránd, Fazekas-Varsánd, Óstelek, Alatka, Liget, Harkály, Bardis és Ulmet kezein maradt. *Ferencz* 1798. szeptember 1-én született; 1849—50. hadügyminiszter, 1859. pedig fővezér volt s mint nyug. táborsernagy halt meg 1868. szept. 22. Feleségétől, gr. Wratislaw-Mitrovsky Antóniától nem maradván gyermekei, sírba vitte családját. Azonban már 1860-ban fiává fogadta rokonát, a hesseni származású *Edelsheim* Lipótot, (szül. 1826. május 10., † 1893. márcz. 27.), ki fogadott atyjának halála után, már mint altábornagy, *Edelsheim-Gyulay* nevet vett föl. 1874—86. ő volt Magyarország főhadparancsnoka. Javait Kronau Friderikától született fia örökölte.

Gyurcsányi (Moysfalvi) Imre, kir. táblai ülnök, egy trencsénmegyei nemescsalád ivadéka, 1741. aransarkantyús vitéz lett s kir. adományúl Aradban 1747. Pél, Silingyia, Kujed, Kavna, Felső-Ménes és Lugozó hely-

Gyulay-czímer.

¹⁾ *NRA.* 976., 36. — ²⁾ *U.o.* 1482., 18. — ³⁾ *Űk.* 112. — ⁴⁾ L. e. könyvben, II. 190—1. — ⁵⁾ *NRA.* 1810., 19.

ségeket kapta, melyekbe már 1748. történt halála után beigtatták Kosztolányi Krisztinától született 6 gyermekét is, kik közül János utóbb Bossányi Borát, Ignác pedig Blaskovics Terézt vette el. Fiúágon mindkettőnek ága kihalt, aradi javaikat pedig a modenai herczeggel szemben már 1749. elvesztették¹⁾.

Gyürky Pál csanádmegyei esküdt Pécskán 1758. vette el Zelenay Máriát. Fiaik, Benedek és József, 1785. armálisták. Testvére lehetett Mihály, 1761—1790. pécskai nemes. Leánya, Teréz (született Pécskán, 1761.) fia pedig Miklós, kinek András Rózától való leánya, Erzsébet, 1790-ben született.

Habsburg-Lothringen uralkodó családból *József* Antal János főherczeg és 1796—1847. nádor (szül. 1776. márcz. 9., † 1847. január 13.) 1817. május 4., illetőleg aug. 30. százezer frton adományúl kapta Kisjenő és Sikló mezővárost s Nagy-Zerénd, Erdőhegy és Otlaka falvakat; 1822. május 2. újabb százezerért Nadabot, Szintyét, Ágyát, Fekete-Gyarmatot s Bánkúta-pusztát, 1825. május 7. Csintyét és Miskét s 1827. jún. 8. Kis-Kakucs pusztát²⁾. Mindezekbe ünnepiesen 1836. szept. 20. s következő napjain igtatták be őt³⁾. Uradalma rendezése körül szerzett érdemeiről már volt szó⁴⁾. József nádornak első nejétől, Alexandra Pavlovna nagyherczegnőtől nem maradtak gyermekei; 2. nejétől, Hermina anhalt-berenburg hgnőtől született Hermina és *István*, 1848—9. Magyarország nádora, (szül. 1817. szept. 14., † 1867. febr. 19.); a 3. feleségtől, Mária Dorothea württembergi herczegnőtől való *József* Károly Lajos, a m. kir. honvédség főparancsnoka s István nádor halála után az aradi uradalmak örököse (szül. 1833. márcz. 2.), továbbá Erzsébet belga királyné és Mária főherczegnő. József főherczegnek Mária Adelheid Klotild szász-kóburg-góthai hgnőtől született gyermekei: Erzsébet († 1866.), Mária, *József* (szül. 1872. aug. 9.), *László* (szül. 1875. júl. 16.), Erzsébet és Klotild.

Hadik-czímer.

Hadik (Futaki, gróf)-családból Aradban András lovassági tábornok és b. Rassler Mária fia, *Gusztáv* (szül. 1801. jún. 23., † 1873.) 1840. január 13. vette kezébe Szemlakot, melyet a kincstártól 324,693 frt 21⁵/₈ kron vett meg⁵⁾. A forradalom után mintagazdaságot rendezett be s 1851. okt. 14. nőül vette Hertelendy Katalint. Szemlakot 1873-ban az állam a válás-alap részére 820,000 frton vásárolta meg.

Halász Gábor 1754. armalista.

HAMPL (Szaturói) József, korábban az Asprémont, majd az Erdődy grófok gazdatisztje, 1821. ápr. 24. a nemességgel együtt kapta Szaturót, melybe már 1821. jún. 18—20. beigtatták⁶⁾.

Harsány Pál 1754. címeres nemes.

Haruckern (báró)-család alapítója János György, az aradi vár építője⁷⁾, az 1723: CXXIX. t.-cz. értelmében nyert honfiúsítást s 1724. már Békés megye főispánja, 1729. pedig báró lett. 1719., 1723. és 1736. jan. 27. Békés-, Zaránd- és Csongrádmegyében 95 helységet nyert adományúl; és pedig a mai Aradban övé lett Székudvar (Pecsér, Gyéres és Szent-

1) Nagy Iván, IV. 493—4. — 2) NRA. 1826., 59—64., 1849. 1—4. — 3) *Jelenkor*, 1836., 317. — 4) E könyvben, II. 530—1. V. 6. *Peterdy* Gábor (névtelenül), A kisjenői uradalom. Pest, 1864. 8r., 292 lap. — 5) NRA. 1876., 21. — 6) U-o. 1803., 31. — 7) Arczképet l. e könyvben, II. 268.

király pusztákkal) s az akkor még pusztá Szent-Márton, Tamász, Pél és Elek¹⁾. Ez ellen azonban a Zayak és Keglevichék tiltakoztak²⁾. Nejétől, Felner Máriától 5 gyermeke maradt; javait halálával (1742.) *Ferencz* békésmegyei főispán örökölte, ki az atyjától kezdett telepítéseket Aradban is folytatta. 1771. szept. 6. arra kérte a kincstárt, hogy Babocska nevű elvett pusztája helyett Pereg vagy Királyhegyes csanádmegyei pusztát adja neki, mint jószágaihoz közelesőt³⁾. Kétszer házasodott (első neje Mansfeld Anna, a második Dirling Mária Antónia); halálakor 1775. azonban csak leányai (Mária, gr. Stockhammer Józsefné és Jozefa, gr. Károlyi Antalné) maradván, hatalmas uradalmát a leányág közt 1776-ban öt részre osztották olyképen, hogy 1780. jan. 1.-ig mindenki átvegye a maga részét. Egyelőre azonban közösen kezeltették és csak 1796. decz. 31.-én tettek új osztályt. E szerint Haruckern János György leányának, Czecciliának, gróf Werdenburg Józseffel kötött házasságából született leánya férjhez menvén b. Gruber Ferenczhez, egyetlen leányukat, Gruber Mária Terézia bárónőt elvette Czeccilia második férjének, b. Wenckheim József Ágostnak fia, Wenckheim József altábornagy. Az aradi javak a Wenckheimokra szálltak.

Ház József 1754. címeres nemes.

Hendrey (Marocsai és felső-repszezi) Pál 1754-ben címeres nemes volt. Fiai lehettek: Simon, András (1788. főjegyző, 1789—90. aljegyző, utóbb alszolgabíró), György (1788. írnok az aradi altörvényszéknél s 1794. jún. 23.-tól Aradmegye csendbíztosa), Pál (táblabíró, ki az 1812: II. t.-cz. szerint 100 frtot adott a Ludovicaeumra) és István. H. Krisztina aradi házat 1794-ben 1300 frton vette meg a kincstár. Pál és Mátyás (amazok közül valamelyiknek fiai) Szőke Sámuellel 1820. aug. 5. vették birtokba Repszeget⁴⁾ s 1826. jan. 26. ezt új nemesi címerrel adományképen kérték a *marocsai és felsőrepszezi* előnév használatának megengedésével együtt⁵⁾. Pál 1830-tól táblabíró volt, 1841. pedig kir. udvarnok lett. Ferencz (Mátyás és Benedek Anna fia), 1849. szolgabíró, 1806-ban született; 1835. Bíró Évát († 1892.) vette nőül s 1870. hunyt el. Gyermekei: Klára (Remekházy Károlyné), Pál, ki Blázi Aurórárt vette nőül, Mária (Szőke Jánosné), Fidél († 1888. mint Kövér Béláné) s Anna (b. Mannsdorf Károly özvegye).

Hengelmüller Mihály és Márton testvérek meghatalmazottja, Görgey Sándor a kincstártól 1825. nov. 22. vette át Zöldest⁶⁾.

Hergécz-család 1712. nyert nemességet. Ferencz, kinek nemességét 1776. Békésmegye bizonyította, 1785. praedialista nemes, 1794. esküdt.

Hericz Péter, István, Ignác, Lázár, Tivadar és János 1785., s utóbb Pera, Jova, Lapadát és Nikola is címeres nemes volt⁷⁾.

Hidegh Pál 1662. nyert nemességet s Tályán nemestelket és szőlőt; 1725. nov. 29.-én Zemplénmegye bizonyította H. Mihály, Pál, István és János nemességét. 1833. H. Sándor aradi gyógyszerész és H. Ignác Aradban is lépéseket tettek nemességök kihirdetésére⁸⁾. Sándor fia Kálmán dr., (szül. Aradon, 1839. szept. 18.) aradi főreáliskolai tanár, Aradmegye törvényhat. bizottságának tagja és chemiai író.

¹⁾ *Mogyoróssy*, Wenckheimi-Hund-család, 27—28. — ²⁾ *NRA.* 1099., 26. — ³⁾ *U.-o.* 1473. 5. és 1491. 17. — ⁴⁾ *U.-o.* 1825., 21. — ⁵⁾ *U.-o.* 1830., 21. — ⁶⁾ *U.-o.* 1832., 22. — ⁷⁾ *Megyei jk.* 1785. 533. és *Nagy*, V. 100. — ⁸⁾ Hidegh Ignác levele 1833. jún. 21. s Apostol Pálé 1838. nov. 14.

Hofbauer (Felsőteszéri) Lajos 1836. aradmegyei aljegyző, majd cs. kir. helytartótanácsos, 1861-ben Aradmegye administratora, szül. 1810., † Aradon 1887. aug. 11. Gyermekei: 1) Zsigmond világosi járásbíró, Koricsánszky Berta férje, Piroska (Török Árpádné), János és Róza apja; 2) Lajos aradvárosi tb. főjegyző, († 1890.), kinek felesége Végh Teréz; 3) Flóra, 4) Vilma, 5) László, 6) Sándor megyei ügyész, batonyai kir. közjegyző, kinek neje szül. Vásárhelyi Lenke és 7) Péter, kinek nejétől, May Heléntől született gyermekei Péter, Sándor, Béla és Ilona. Ferencz mint alezredes halt meg.

Hollaky (Kishalmágyi)-család nagy szerepet játszott Zarándmegye történetében. Pál zarándi főispán (1756—70.) fia *Pál*, 1809. az aradmegyei lovas fölkelők kapitánya volt; Török Annától született fia *Pál*, kinek Bosnyák Judittól született gyermekei Ferencz, Gusztáv (szül. 1816., † Acsuczán, 1880. szept. 8.) és Húgó. Pál főispánnak unokája, H. Farkas és gr. Teleky Kata fia volt *Ignác* kir. hivatalos és ócsi földbirtokos, (szül. 1785., † 1870. ápr. 29.) Ennek gyermekei István cs. és kir. nyug. őrnagy, Zsigmond és Zsófia (Porsch Józsefné).

Hollósy József aradmegyei táblabíró Aradmegyétől 1826-ban kapott nemesi bizonyítványt¹⁾. 1827. Kujed $\frac{1}{20}$ -át kérte, de nem kaphatta meg. Rokona volt H. Bogdán (szül. 1789., † Aradon 1859. január 30.), kinek leánya, Kornélia opera-énekesnő, 1862-től Lonovics József csanádi főispán neje, szül. 1827., † 1888.

Holosnay János 1754. címeres nemes. 3. férje volt Edelspacher Erzsébetnek.

Horányi Gábor pestmegyei táblabíró 1744. vette meg Kisjenőt és Erdőhegyet; 1748. júl. 5. kir. tanácsosságot nyervén, előkelő tagját levélben üdvözölte Aradvármegye²⁾. Még azon évben Kászonyi alispán barátságosan intézte el a simándi birtokosok ellen Szederke pusztá miatt emelt panaszát³⁾; szept. 25. pedig részére határjárást eszközölt Erdőhegy s a vele szomszédos Székudvar, Gyürhe és Nadab közt⁴⁾. A modenai uradalom helyreállítatván, javait 1749. február 1.-én ő is átadni kényszerült⁵⁾. Grassalkovics főispán azonban már 1749. márcz. 20. értesítette a megyét, hogy a királyné a budai kir. palota építkezésének igazgatójává Horányit nevezte ki⁶⁾, mire ez eltávozott a megyéből.

Horga (Borosjenei) Miklós 1794. június 23. Aradmegye tiszt. táblabírája lett; meghalt mint szállósi g.-kel. pap 1811. febr. 25.

Horváth András aradmegyei csendbízott állásáról 1741. ápr. 25.-én öregsége miatt mondott le. Fia, Ferencz, 1746. május 25-től 1749. május 5.-ig aradi szolgabíró, 1747. aug. 2. folyamodott a kamarához, hogy a nádortól neki adott Babos, Szent-Tamás és Pél puszták közt Csanádban fekvő Kis-Varjasháza pusztát, melynek vételárát lefizette, neki átadassa; a vételár 5680 frt volt⁷⁾. Sofronya és Nagy-Varjasháza aradi pusztákat a kilenczeddel együtt 1747. márcz. 8. a kincstártól egy évre szintén ő vette bérbe⁸⁾. Fia, János, 1769. 74. esküdt, utóbb alszolgabíró, 1785-ben még szerepel a nemesek jegyzékében. Más Horváth-családból származhatott János határőrségi ezredes, kinek Sofronya pusztán levő részét Sándor Mihály még azon évben 15,559 frton örökre eladta⁹⁾. H. János Kurticson

¹⁾ *Megyei jk.*, 793. — ²⁾ *U.-o.* 1748. 133. — ³⁾ *U.-o.* 1748. 158. — ⁴⁾ *NRA.* 1775., 28. — ⁵⁾ *NRA.* 1482., 18. — ⁶⁾ *Jk.* 1749., 158. — ⁷⁾ *NRA.* 968. 72., 972. 73. és 979. 29. — ⁸⁾ *NRA.* 1719., 70. — ⁹⁾ *NRA.* 1824., 3.

lakott, birtokviszonyokban gyakran erőszakoskodott s többször eljár Aradmegye gyűléseire; 1751. azonban két szerb ezreddel kivándorolt Oroszországba¹⁾ s Kurticsot, Sofronyát, Iratos és Szent-Pált 32,900 forinton Kászonyi Józsefnek adta el²⁾).

Hosszú Pált, ki előbb Krassóban lakott, Nyitrának 1792. május 3. kelt bizonyására 1794. jún. 23. Arad is címeres nemesnek ösmerte el³⁾).

Huszár (Regöczi) József Aradban 1771. ápr. 11. Túróczi megyének 1754. szept. 23. kelt bizonyítványával igazolta nemességét⁴⁾. 1776. szept. 15. már nem élt, midőn leánya, Teréz, Erdélyi András felesége, Aradmegye előtt tiltakozott az ellen, hogy testvére, András megterhelje a Túróczi-ban levő s őket egyenlő részben illető ősi javakat, Krepelán, Konzka és Szucsán falvakat⁵⁾).

Illyenes (Karaszói) József (szül. 1720., † 1757.) egy 1644. aug. 8. megnemesített család ivadéka, 1744-től borosjenei esküdt, egyúttal borosbesési tiszttartó. 1743. nov. 25. vette nőül Kelemen Rózát Magyarádról. Gyermekük: 1) József Jakab, szül. 1745. márcz. 26.-án Borosjenőben⁶⁾. 2) Klára Júlia, szül. 1749. aug. 3. 3) Júlia Terézia 1751. szept. 15—18.-ig élt. 4) Ágnes, szül. és meghalt 1752. 5) Júlia, szül. 1754. ápr. 2. Kelemen Róza másodsor (1759. jan. 7.) Grünner Fülöp aradmegyei hídfelügyelőhöz ment nőül

Institoris (Mosóczi) György apatelki lakos volt már 1755-ben, mikor leánya, Judit született, kit Borosjenőben kereszteltetett meg. Fia volt János és György is, kiket Aradmegye 1772. aug. 4. a maga nemesei közé igta-tott s *Fános*nak, ki oda akarta hagyni a katonaságot s közpályára kívánt lépni, 1776. okt. 28. bizonyítványt állított ki, hogy saját vagyonából tisztességesen megélhet⁷⁾. Teleky Sámuel gr. főispáni helytartó 1785. nov. 18. arról vádolván a megyét, hogy I. Györgyöt és Jánost törvényes alap nélkül vette föl a nemesek jegyzékébe, a megye ezt rosszakaratú feladásnak nevezte, melyről fájdalommal értesült, mert efféle rágalommal a megye közmegbizhatóságát s a hiteles iratok szerkesztésében való jóhiszeműségét igen is sértve és szemtelenül kétségbe vonva látja. Hogy tehát ne támadhassa meg a hatóság köztekintélyét, melynek épségben kell maradnia, s a vad indulatoknak kellő határt szabhasson, a közhatóságnak pedig az élet, tapintat és törvény által előírt elégtételt megadassa, arra kérte Telekyt, hogy vagy nevezze meg a feladót, vagy más igazságos, méltányos és a tetthez mért elégtételt adjon, hogy az árulkodások útját elzárva, mindenkinek csak igazságot mondani legyen bátorsága. A főispánnak újabb levelére azonban 1785. decz. 9. mégis útasította az ügyészt, hogy a családot kétes nemessége igazolására intse, mi meg is történt⁸⁾. — Györgyöt, ki Aradban már 1782-ben bányaművelésre nyert engedélyt, Aradmegye 1782. nov. 13.-án tiszt. esküdségre ajánlta Fekete főispánnak, ki őt ebben decz. 18. Pozsonyban meg is erősítette; 1783. január 8. azonban György, mint lutheránus, a megyegyűlésen nem mondta utána az eskümintának szűz Máriára és a szentekre vonatkozó részét⁹⁾. 1788. már buttyini tiszttartó volt¹⁰⁾. 1801. adományúl kapta Solymos és Bucsáva

¹⁾ Bővebben e könyvben, II. 370—1. — ²⁾ *NRA.* 1824.. 3. — ³⁾ *Jk.* 152. —

⁴⁾ *U.-o.* 137. — ⁵⁾ *U.-o.* 213. — ⁶⁾ A borosjenei anyakönyvek születés helyett a keresztelés, a halálozás helyett az eltemetés idejét jegyzik fel. — ⁷⁾ *U.-o.* 1776. 232. **Czímerök keresztbe fektetett két lófarkas zászló, a czímer sisakján fészkelő pelikánnal, mely fiait saját vérével táplálja.** — ⁸⁾ *Megyei jk.* 1785., 1076. — ⁹⁾ *U.-o.* 1782. nov. 13. 68. és 1783. 23. sz. — ¹⁰⁾ *Gestions-prot.* 1788., 2465.

falvakat, melybe őt mint buttyini tisztartót és megyei táblabíró s fiát, Sámuel, 1807. febr. 17—19. vezette be a homo regius, Török Albert főjegyző¹⁾. Sámuel halálával 1809. május 4.-én ugyanoda mint egyedüli tulajdonost igtatták be²⁾. György Bucsván 1818. január 23. hunyt el. Gyermekai: 1) *Sámuel*, 2) *Gábor* (szül. 1800., † 1891. nov. 20. Aradon,) ügyvéd és táblabíró; 3) *János* (szül. 1806. szept. 6.-án Borosjenőben, † 1868. decz. 15.), az 1825. évi országgyűlésen Huszár Imre esztergomi követ írnoka, 1834. decz. 1.-től Aradmegye főjegyzője, majd az aradi váltótörvényszék elnöke; 4) *Ignác*, 1838. esküdt, 1841—7. alszolgabíró. 5) Ilona, Pikéthy Gusztávné, † Apatelken, 1886. január 2. Jánosnak felesége Sticzly Anna; gyermekeik Gizella (Mike Béláné), Emília (Zaránd Gyuláné), *Elemér*, ki Hess Herminát vette nőül; továbbá Ignác, Antal, Irma, Gyula és Jolán († 1889. ápr. 18.). — Gábornak fia Gábor. — E család tagja Kálmán (szül. Aradon, 1839. ápr. 5.), 1863—6. opera-énekes, 1867—70. aradvárosi aljegyző, majd ügyvéd, 1871. borosjenei törvényszéki bíró, 1872-től Aradváros főjegyzője. Neje Kászonyi Judit, † 1870. I. *István* gyakorló-orvos Aradon. Neje Kristyóry Ilona.

Isaaky Márton özvegye, Novák Juliánna és gyermekei, Antal, Jakab, Imre és Lajos Kresztaménest 1801. vették meg a kincstártól³⁾. Antal, Jakab, Imre s ennek fia, György nemességét 1813. bizonyította Aradvármegye⁴⁾. 1823. Kresztaménés I. Imréé volt.

Issekutz Marczell és fiai (Mihály, István és András) Aradmegye előtt 1816. igazolták 1760. Antal és Gergely által szerzett nemességöket⁵⁾. Úgy látszik, István fiai voltak István, Mihály és Károly s az elsőnek fiai Marczell, László és Béla, ki 1886. halt meg, midőn Aradmegye virilistáinak jegyzékébe az Issekutzok közül Mihály, Károly, Aradmegye főorvosa és Gyula volt fölvéve.

Jablonzay Mihály táblabíró Pozsonymegye bizonyosága alapján 1794. nov. 10. Aradmegye is a czímeres nemesek közé igtatta⁶⁾. Fia, Károly néhány év múlva verset írt »Világosnak dűledékeire«⁷⁾

Jakabfy-család nemességét, melyet 1760-ban Kristóf szerzett, 1793. július 27. Csanádmegye bizonyította. A család jobbadán Krassóban szerepelt. *Gergelyt* 1828. nov. 10. vezették be Somoskeszi falu birtokába⁸⁾.

Jakobos (Esztelneki) Mihályt és Gergelyt Apafy 1662. július 13. a keresztesi mezőn nemesítette meg⁹⁾ Ezt a nemességet J. *János* aradmegyei esküdt Háromszékmegyének 1771. júl. 30. adott bizonyítványa alapján Aradban 1772. okt. 5. hirdette ki. 1784. ápr. 6. világosi szolgabíró lett. Fiai: 1) *Imre*, kit Aradvármegye 1795. márcz. 3.-án a magyar testőrségbe való fölvételre ajánlott. Be is vették s ő volt az első, ki Aradból ott szolgált. 2) *Fózsef* aradmegyei szolgabíró † 1815. decz.

Jósa-család már 1754. Arad 7 nagyobb birtokosa közé tartozott nemességét¹⁰⁾ Aradvármegye 1773 január 25. és 1846 márcz. 30. ismételve bizonyította¹¹⁾. *Pál* (szül. 1742.) 1759. aug. 13. egybekelvén Elekes Máriával, térítvényt adott magáról, hogy a kálvinista vallásról a róm. kath. hitre tér át, mit decz. 25. a borosjenei templomban meg is tett¹²⁾.

¹⁾ *NRA.* 1788. 4. *Nagy* naplója, 327—8. *Hazai Tud.* 1807., 126—7. — ²⁾ *NRA.* 1826. 58. — ³⁾ *U.-o.* 1784. 2. — ⁴⁾ *Źk.* 1813. 1116. — ⁵⁾ *U.-o.* 1816. 817. — ⁶⁾ *U.-o.* 1794. 140. — ⁷⁾ 4r. 3 lap. Kézirat. Nemz. muzeum, MSS. 755. Quart. Hung. — ⁸⁾ *NRA.* 1831. 1. — ⁹⁾ *XXVII. LR.* 390. — ¹⁰⁾ L. e könyvben, II. 193. — ¹¹⁾ *Közli Biseric'a si Scola.* 1887., 9. sz. — ¹²⁾ Borosjenei kereszt. anyakönyv, 1759. alatt.

A Ravnán maradt Jósák ellenben csakhamar eloláhosodtak¹⁾. Miklósnak 1773. négy fia volt: Tógyer, Togyerás, Miklós és Jónás, kik valamennyien családot alapítottak s 1784. már abban a gyanúban álltak, hogy Hórával tartanak. 1785. a birtokos nemesek jegyzékébe Tivadar (Tógyer), János és György vannak fölvéve fiaikkal együtt. »Ravna helység — úgymond 1835-ben a megye leírója²⁾ — öröke a Jósa-familiának, megyénkben a legrégebnek, mely itt a hegyek rejtekében sok évek óta elvonultan *él és uralkodik*. Neveik arra mutatnak, hogy hajdan valóságos magyaroknak kellett lenniök és úgy elfajulniok; a minthogy eleiket ők maguk csakugyan református magyaroknak hiszik.«

Jósika (Branyicskai, báró)-család az egyetlen, mely Aradban a török hódítás megszűnte után háborítatlanul visszaszerezhetette javait³⁾. J. *Zsigmond* hunyadi főispán az 1698. báróvá tett Gábornak fia 1732 már Arad nagybirtokosai közé tartozott. Az övé volt Berzova, Soborsin és Szelistye. 1741-ben fiúutód nélkül történt halála után Ditrich Frigyes Vilmosnak, a marosi sószállítás igazgatójának s kamarai tanácsosnak 1741. október 24. és 1742. febr. 7. kelt értesítése szerint uradalma a kincstárra szállt s a sószállítási igazgatóság alá rendelték⁴⁾. Özvegye azonban egyelőre mégis a birtokban maradt; a vármegye 1743. jún. 18. néhány órai börtönre ítélte Temesvári Sándor hajdút, ki vele gorombáskodott s ugyanakkor melegen kérte Freytag aradi várparancsnokot, torolja meg az ohabai katonáknak Jósikáné birtokain elkövetett kihágásait⁵⁾.

Kabdebo (Capdebo) Jónás, Márton, Ferencz és Gergely I. Ferencztől 1802. kaptak czímert s ekkor nyerték adományul a temesi Baraczházát. Márton gyergyószentmiklósi kereskedőnek a kamara 1819. nov. 10. adta át Talpast⁶⁾. Aradban a baraczházi, talpasi és krivobarai Kabdebók ága virágozik. Jelenleg Béla és István megyei virilisták, Gergely lippai, Kálmán világosi főszolgabíró, János aradi fogorvos. Kristófnak (1819—87.) csak leányai maradtak s így a krivobarai Kabdebók fiúágon kihaltak.

Kacsamágh Gergelyt s testvérét, Jánost, Mária Terézia 1749. július 5. emelte nemességre, mit Aradban decz. 1. azonnal meghirdettek⁷⁾. K. Antal aradi táblabíró és Stanislovics Klára fia volt Ferencz, aradi táblabíró, kinek Bibics Máriától született leánya, Erzsébet, Edelspacher Mátyásnak, 1776-ban pedig Bana József alezredesnek volt felesége († 1780.). Ő öntette 1773-ban az aradi minoriták tornyának nagyharangját. Ferenczel 1781. fiúágon kihalt a család, miről a vármegye márcz. 28.-án tett jelentést a helytartótanácsnak. K. Zsuzsanna (Stanislovics Antalné) † Gyoron, 1787.; Anna fiát, Cetho Györgyöt, a vármegye 1790. október 25. előjegyezte a szentannai convictusba való fölvételre⁸⁾.

1) *P. Nagy* László (Arad tört. Kézirat. V. 151—2.) 1806. így jellemzi a Jósákat: »Ravna négy ágé, osztatlanul; egy hajdani első foglalásképe a földek tulajdonságában és használatában; mindenik a hol irthat, ott tisztogatja az erdőt, cserét és munkája után vet, szánt; a ki hatalmasabb, annak több irtott, használható földje van. 1800. táján Jósa Gánul a hadnagy és erdőkurátor, ki pár járás szállott is iltetett. Egyességet nem lehet létesíteni ez elaljasodott oláhok közt, kik gyermekeiket sem taníttatják, de annál több otthon főzött pálinkát isznak. Pedig van jó vashámoruk, érczolvasztójuk, széntartójuk, fúvó-kemenczójök és vasverő házuk. Szegénységök mellett büszkék, tudatlanok, pallérozatlanok. A vasérczet Bihar határán, a Gyalu-Mare-hágón túl ássák.« (Hozzátehetjük, hogy Jósa Tógyer, Péter és Miklós Ravnán 1782. nyert engedélyt további bányamívelésre. — ²⁾ Arad (kézirat), II. 214. — ³⁾ L. e. könyvben, II. 193. — ⁴⁾ *Félszék*, I. 19—20. — ⁵⁾ *Jk.* 1743. 187. — ⁶⁾ *NRA.* 1809., 14. — ⁷⁾ *U.-o.* 1749. 356. — ⁸⁾ *U.-o.* 1776. 170., 1780. 60., 1781. 86., 1790. 64. sz.

Karácsonyi György Aradban 1782. aug. 5. hirdette ki Csongrád-megyétől bizonyított nemességét; ugyanakkor előjegyezték a szentannai convictusba való fölvételre fiait, Bélát és Ferenczet¹⁾. 1785-ben István és Márton czímeres nemesek.

Kardetter, I. Álgyay.

Karonczy Péter 1754. czímeres nemes.

Kába János 1754—1785. czímeres nemes.

Károlyi (Nagykárolyi, gróf)-család, mely a XV. században már birtokos volt Aradban²⁾, a régiek helyett itt újabb javakat csak 1862. szerzett, midőn *György* a mácsai uradalmat megvásárolta Csernovics Pétertől. Ez uradalmat fiának, *Tibornak* (szül. 1842. szept. 26.), kinek Csekonich Margit grófnétől született leánya, Ella, gr. Almásy Déneshez ment férjhez, fia, Gyula pedig gr. Károlyi Melindát vette el.

Kászonyi (Tótváradai) *József* 1746—1750. alispánja volt Aradmegyének, melytől jutalmúl Aradon egy háztelket kapott³⁾. Tótváradon levő javaihoz Horváth János alezredestől megvette Kurticsot, Sofronyát, Iratost és Szent-Pált, melyekről már 1750. jún. 25. végrendeletet is tett ugyan, a 32,900 frt vételért azonban csak 1751. fizette le, a királyné pedig csupán 1779. hagyta jóvá a vételt⁴⁾. Nadabot 1749. vissza kellett adnia a modenai uradalomnak⁵⁾. Fia, *András*, Aradvármegyének főjegyzője, majd 1783—6. alispánja volt. 1772. Kurtics falut és az egész Sofronyát kérte adományúl⁶⁾. Kívánsága teljesült. 1785-ben mint földesúr jelentékenyen segítette kurticsi és tótváradai inséges jobbágysait. 1786. után visszavonultan élt Tótváradon, honnan csak 1795. mozdult ki, hogy meglátogassa Velenczét. Útját latinúl s magyarúl is leírta. Gyermekai Károly, ki 1789. sikertelenül jelentkezett 2. szolgabíróságra, 1794. azonban szolgabíróságot nyert; és József, kik 1785. már a nemesek jegyzékébe is föl vannak véve. Másik két fia csecsemő korban halt meg (*András* 1772., *Antal* 1774.). Leánya, *Teréz*, 1772-ben *Deseő Ignác* felesége volt. Az öreg Kászonyi *András*, ki *Konopot* is megszerezte, túlélte fiait s 1824-ben sírba vitte családját⁷⁾.

Kászonyi (Kászonzalvi) csíkszéki származású család *Batuczán*, *Berzován*, *Ménésiben*, *Magyarádon* stb. szerzett kisebb javakat. Az aradi ág alapítója *Fános*. 1754. Arad czímeres nemes. Késő unokája *Fános*, kinek *Hász Máriától* (szül. 1816., † 1888.) származott gyermekei: 1) *Fános*, kinek felesége *Benczur Piroska*; 2) *Lajos*, szül. 1852., † Aradon, 1884. nov. 12.; 3) *Judit*, *Institoris Kálmán* aradi főjegyző felesége, † 1870.; 4) *Lujza*, *Földes János* aradi törvénysz. bíró neje.

Keglevich Béla gróf, egy Aradban egykor birtokos család⁸⁾ ivadéka, *Medgyes-Bodzáson* a kincstártól 1888. febr. 9.-én 447,000 frtn 1600 kat. holdat vásárolt.

Kelemen József János borosjenei nemes jegyző, szül. 1700-ban, † feleségével egy napon, 1750. ápril 5.-én. Fiai 1) *Venczel*, szül. 1732., † 1739. 2) *Ferencz*, 1754. Aradmegye czímeres nemes. A család utóbb, úgy látszik, *Biharba* származott át.

Keresztes (Bánfalvi) *Fános* Aradban *Biharmegye* bizonyítványa alapján 1790. máj. 27. hirdette ki nemességét⁹⁾. Ugyanezen János és hasonlónevű fia, továbbá *László* s ennek fia *Antal*, *Antal* s ennek szintén *Antal*

¹⁾ *Jk.* 1782. 117—8. sz. — ²⁾ L. e. könyvben, I. 281. — ³⁾ *Megyei jk.* 1750., 395. — ⁴⁾ *NRA.* 1824., 3. — ⁵⁾ *U.-o.* 1482., 18. — ⁶⁾ *U.-o.* 1473., 21. — ⁷⁾ *U.-o.* 1820., 21. és 1824., 11. — ⁸⁾ L. e. könyvben, II. 195. — ⁹⁾ *Jk.* 1790. május 27., 63.

nevű fia 1804-ben s János, Ignác, József, István, — egy másik István 1808-ban s végre K. István, 1831-ben Aradmegyével bizonyította a maga nemességét¹⁾. E bizonyítványokban említve sincs Ferencz, 1809-ben az aradmegyei fölkelő nemesek egyik főhadnagya. A többször említett *János* 1837. mint buttyini számtartó vette nőül Csunkó Annát (szül. 1805-ben, † 1878. január 25.). Gyermekük: 1) Francziska, özv. Gőcz Jánosné; 2) Anna, Schinagel Jánosné; 3) Magdolna, Borsos Lajosné; 4) *Antal* vasúti hivatalnok; felesége Mezei Emília; gyermekük Tibor, Irén és Jolán; 5) Teréz, Németh Imre megyei számvevő felesége.

Ketsedy Péter, István és Mihály nemességét Aradvármegye 1804. bizonyította²⁾.

Kiss János, Mátyás és Mihály Aradban 1754. címerez nemesek; nem származhatott tehát tőlük Ádám, kit a vármegye 1782. febr. 18. a maga nemességének bővebb igazolására szólított fel s kit még 1785. is a kétes nemesek közé sorozott. — 1822. decz. 22. Kiss József aradmegyei ügyész kapta Taucz $\frac{1}{3}$ -át³⁾ Utódok nélkül halván meg, Aradmegye 1838. június 3. a kincstár használatába adta át Taucz $\frac{1}{3}$ -át; s a kincstár már jún. 6. tiltakozott az ellen, hogy e jószágot az özvegy vagy az örökössé tett Papus János eladja, zálogba vesse stb.⁴⁾ — Andrásnak, ki 1791. nyert nemeslevelet s azt 1792. Békésben hirdette ki, unokája volt Antal, a Bach-korszakban aradmegyei főbíró; s Gergelynek fia János, a Bach-korszakban aradmegyei törvényszéki alelnök, s Antal, cs. kir. testőr, utóbb kisjenei postamester. — *Nagygyéresdi* Kiss Sándornak a kamara 1820. máj. 24. adta át a neki adományozott Kerülőst, Aradmegye szolgabírája s esküdte azonban a kincstár nevében már 1823. febr. 7. eltiltotta őt ennek eladásától, Atzél Jánost pedig a vételtől⁵⁾. — Kis, másképp *Leuko* János, ki Monyásán telepedett le, Nógrádmegyének 1757. adott bizonyítványa alapján Aradban már 1759. jún. 18. meghirdette nemességét, miről Arad 1794. febr. 14. János fiának, Sándornak is bizonyítványt adott⁶⁾.

Klapka József, 1825. aradi könyvnyomtató, utóbb temesvári tanácsos és polgármester, a Bachkorszakban ismét aradi lakos, V. Ferdinándtól 1841. júl. 15. kapott címerez nemes levelet s azt Krassóban még azon évben, okt. 12.-én kihirdette. Fiai: 1) György, tábornok, Komárom hős védője, szül. Temesvárt 1820. ápr. 7., † 1892. 2) Ferdinánd, cs. és kir. vezérőrnagy, a katonai érdemkereszt tulajdonosa; 3) Teréz, Spechner korongi gyógyszerész neje; 4) Júlia, Sprung vasáros neje.

Klempay Márton táblabíró és csendbízott (szül. 1713., † 1783.) az egyesítés alkalmával Aradvármegye 1744. okt. 29. úgy szólván átvette Zarándtól; 1746. május 25. főcsendbízott, 1748. febr. 20. helyettes tartományi bíztos, majd másodalispán lett s e tisztét 1783. május 26.-ig viselte. Végrendeletét Aradmegye közgyűlésén 1783. július 1. hirdették ki. Leánya, Regina, először Török Bélához, másodsor gr. Wenckheim Józsefhez ment férjhez. Fiai nem maradtak.

Kochanovszky Miklós aradi kincstári ügyész nemessége 1785-ben kétes volt.

¹⁾ *Űk.* 1804. 278., 1808. 730. és 1831. 1189. sz. — ²⁾ *U.-o.* 1804., 797. — ³⁾ *NRA.* 1819., 7. és 1820., 18. — ⁴⁾ *U.-o.* 1857., 39. — ⁵⁾ *U.-o.* 1809., 15. — ⁶⁾ *Űk.* 1794., 102. *Nagy* Iván, ki pedig ugyanezen számra hivatkozik (VI. 266.), Gergelyt mondja a nemesség kihirdetőjének s fiainak Kálmánt és Bélát.

Kocsuba János, Mihály, Péter, Necza és Tógyer s Kocsuba, más-kép Balován Simon, Péter, Blaga, Mihály, János és Tógyer 1785. birtokos nemes volt Aradban, hol a családnak most is számos tagja él.

Komicz Gábor 1754. czímeres nemes.

Koncsek (Dvorecki) György, régi túróczi megyei nemes család ivadéka Hevesmegyében, Hasznoson, 1764. ápr. 26. született, de az aradmegyei Pécskán alapított családot¹⁾.

Konopy, l. Czigler. **Konstantinovics**, l. Constantinovics.

Kornély (Holdmézesi) Márk, gyulai urad. számtartó, ki nemességét különben a Mátyás korabeli vitéz Györgytől származtatta, 1794. nyert czímeres nemeslevelet. 1804. megvette a kincstártól Holdat és Mézest s abba, a holdmézesi nemesek kétszer visszaüdvén a beigtató küldöttséget, végre katonai karhatalommal 1805. jún. 10—12. fiait, Ambrust és Józsefet is bevezettetvén, kir. engedélylyel a holdmézesi előnevet vette föl. Ezen Márk békés- és aradmegyei táblabíró Bagonyán 1729. ápril 16.-án született s Holdmézesen 1808. okt. 15. halt meg. Enders Anna Máriától szü-

letett gyermekei: 1) Antónia, Jósa István szabolcsmegyei főorvos neje, szül. 1763.; 2) *Ambrus* békésmegyei orsz. követ, megyei főpénztárnok, több megye táblabírója, szül. Gyulán 1766., † u.-o. 1834. márcz. 10. Holdmézesen temették el. Utána jeles tájszógyűjtemény maradt²⁾. 3) *József*, Aradmegye tisztii főügyésze, 1805. az aradi fölkelő nemesek kapitánya, szül. 1771., † 1818. január 23. Anna, Fillenbaum József Károly főorvos neje, szül. 1773., † 1867. — Józsefnek Sántha Rozáliától két leánya s egy fia született, Pál, ki 1849. mint császári katona esett el Temesvárt és sírba vitte József ágát. A családot Ambrus folytatta tovább, kinek Perlaki Somogyi Borától született gyermekei: 1) *Ignác*, aradm. aljegyző,

Kornély-czímer.

majd szolgabíró, szül. 1800.; 2) *József*, cs. kir. lovastiszt, szül. 1802., † 1844.; 3) *Sándor-Márk*, aradm. főszolgabíró, szül. 1808. Felesége Kristyóry Mária; 4) Alojzia, szül. 1806., † 1810.; 5) Erzsébet, Tessényi Antalné, szül. 1812. és 6) Amália, Bosnyák Károly aradm. szolgabíró neje, szül. 1814³⁾.

Kornya (Kornia de Barbu, Illyéni) János Aradmegyében 1796-ban hirdette ki a családnak 1656. nyert nemességét⁴⁾. Fia, János, 1838-ban aradmegyei szolgabíró, majd törvényszéki ülnök, szül. 1797., † 1885. nov. 6. Csak leányai maradtak: 1) Paulina, b. Wasmer Adolfné; 2) Amália, Biró Kálmánné, † 1889.; 3) Irma, Hauser Károly nyug. honvédezredes neje. Jánosban fiú-ágon kihalt a család.

Kornis (Tótváradi) Károly pesti, majd rio-janeiro egyetemi tanár, jogtudományi író, szül. 1824., meghalt Gyorokon, 1863. január 27. Testvérei: József, gyoroki plébános; Júlia, özv. Hrabovszkyné; s Pál, kinek özvegye, Király Ilona, 1886. decz. 29. hunyt el. Pálnak gyermekei: Elemér, hírlapíró, Jolán († 1890.), Ilona és Margit.

Kosztandin Miklós 1785. czímeres nemes.

¹⁾ Nagy Iván, VI. 332. — ²⁾ *Jelenkor*, 1834., 186. l. — ³⁾ *Mogyoróssy* János adatai nyomán. *P. Nagy* naplója. 103., 135., 179. és 182. sz. — ⁴⁾ *Jk.* 1796., 853. XXVI. LR. 715.

Kosztolányi Márton III. Károlytól 1714. nyert czímeres nemeslevelet. Leánya lehetett Krisztina, Gyurcsányi Imre özvegye, ki Aradmegye gyűlésén 1747. márcz. 22. a borosjenői lakosokat eltiltotta a jog szerent hozzátartozó silingyiai földek használatától¹⁾. K. János 1815-ben Radnán, József Buttyinban volt kamarai ispán, majd 1806. Monyásán tiszttartó²⁾; Sándor († 1887.) 1870. megyei tisztviselő; Antal († 1873.) volt buttyini főszolgabíró, később kir. közjegyző, megyei ülnök, majd pécskai kir. járásbíró; neje szül. Leuko-Kiss Emilia. Gyermekei: 1) Imre, volt megyei árvaszéki ülnök; 2) Etelka; 3) Aranka, kinek férje Vörös Vidor ügyvéd, az Alföld volt szerkesztője, jelenleg megyei t. főügyész.

Kovács János (szül. 1767., † 1826. szept. 4.), korábban tiszt a nádori ítélőmester expediturájában, 1792-től Aradmegye aljegyzője, 1794. okt. 30. nemességet kapott; ő azonban kijelentette, hogy nem új nemességért, hanem ősi nemességének megújításáért folyamodott, mit 1795. júl. 29. Aradvármegye külön bizonyított³⁾. János mint Arad alispánja 1822. decz. 22.-én vette át a kincstártól Taucz $\frac{2}{3}$ -át, de közte és Kiss József aradmegyei ügyész közt csak 1825. aug. 6. történt meg az osztály⁴⁾; a következő évben, szeptember 6. már tauczi földre temették. Gyermekei: Ágoston, 1818. aradi szolgabíró, 1838. alispán; Ignác, 1820. aradi szolgabíró, Károly, Teréz és Johanna⁵⁾. Ágoston fia volt Dénes, 1841-ben alszolgabíró. Az említett Károly főszolgabíró Krassóba költözött át, hol Aradmegyétől 1826. febr. 9. bizonyított nemességét ápril 10. hirdette ki. Fiai közül Lajos cs. kir. főhadnagy, Károly pedig (1836.) krassói alszolgabíró volt⁶⁾.

Kovács (Timafalvi) Mihály Aradban 1783. július 1. hirdette meg Udvarhelyszéktől 1781. júl. 10. bizonyított nemességét⁷⁾.

Kovács István erdőhegyi kovács nemeslevelét 1787. okt. 17. megbíralás végett Aradmegye ügyészének adták ki⁸⁾. Úgy látszik, az 1654. megnesesített székudvari Kovácsok közé tartozott⁹⁾.

Kovács Simon, Vazul, Lázár, Lupuj, Péter, Lukács, Márk és Demeter 1785. birtokos nemesek.

Kovács (Csíktusnádi) József aradmegyei táblabíró s kincstári ügyész gyermekei: 1) Zsigmond, aradi törvényszéki bíró, † 1883.; 2) László, budapesti ügyvéd; 3) József, pécskai gazda; 4) Károly, mérnök; 5) Antónia, id. Spilka Zsigmondné. Zsigmondnak Nessler Annától született gyermekei: 1) Antónia, Schwob Antalné; 2) Iván, gazda; 3) Lujza, Vukovich Gézáné; 4) Ilka, Jegesy Károlyné; 5) Irma, Kirilly Kálmánné; 6) József, gazda.

Kozma (Kézdiszentléleki) Ambrus nemességéről Aradmegye 1789. aug. 7. bizonyítványt állított ki¹⁰⁾. Kelemen fiai közül Guravojon lakott Ádám, kinek özvegyét, Kozma Klárát, 1813. május 21. rablók ölték meg s ősi iratait elszedték¹¹⁾; unokaöccse volt Pál († 1853.), zarándi főispán, ki 1848. Zarándmegye történetét megírta s így Arad multjához is becses adatokat szolgáltatott; az említett Ádámnak fia, Elek, mint Zarándmegye pénztárnoka 1823. halt meg. Általában a család nevezetes szerepet játszott a régi Zarándban, hol Mária Teréziától nyerte birtokait.

¹⁾ *Jk.* 1747., 60. l. — ²⁾ *Nagy*, VI. 387., a czímer leírásával. — ³⁾ *Jk.* 1795., 723. — ⁴⁾ *NR.A.* 1819., 7. és 1820., 18. — ⁵⁾ *Hazai Tud.* 1826. II. 202–3. — ⁶⁾ *Nagy*, VI. 410. — ⁷⁾ *Jk.* 1783., 708. l. — ⁸⁾ *Journal*, 1787., 2117. — ⁹⁾ L. e könyvben, II. 199. — ¹⁰⁾ *Ceflions-prot.* 1789., 2389. — ¹¹⁾ *Hazai Tud.* 1813. I. 303.

Königsegg (Rothenfelsi és aulendorfi, gróf) József már 1804. úgy szerződött a kincstárral, hogy Rothenfels, Stauffen és Verdenstein németországi ősi javait aradmegyei jószágokért adja cserében. Ehhez képest már 1806. átvette a kincstártól Boros-Sebes mezővárost, Kertes, Prezest, Ignest, Doncsény, Minyád, Govosdia, Berindia, Rossia, Revetes, Csorest, Zemerzel, Krajkova, Nadalbest, Szlatina, Szuszány, Diécs, Dumbravicza,

Königsegg-czímer.

Alsó- és Felső-Krokna, Sára és Láz falukat, 1808. pedig Nyágrát is¹⁾. 1810. júl. 16—18. igtatták be mindezen birtokokba Józsefet, 1807. nov. 5. óta Aradmegye táblabíróját és gyámfiát; az első nap B.-Sebesen 260 vendég ült a grófok asztalánál²⁾. József azonban már 1810. szept. 5.-én meghalt³⁾. Most még 1804. elhunyt fiának, Ferencz Fidél cs. kir. kamarásnak fiait, *Fános-Gebhardot* és *Zsigmond-Antalt* illette a borossebesi majoratus, melybe 1814. május 31.—június 2.-áig ünnepiesen be is igtatták őket⁴⁾. Zsigmond táblabíró azonban 1827. decz. 9. már azon czímen kérte a királytól Kujed

$\frac{1}{20}$ -át, hogy, mivel bátyjái a majoratus, ő teljesen vagyontalan. Ezen Zsigmondnak fiától született 1) Andor (szül. 1835., † Borosjenenőben 1887.), kinek Vásárhelyi Gizellától született leánya, Gizella, Paradeyser Lajos borossebesi főszolgabíró felesége; 2) Júlia, előbb Ormós Péterné, utóbb b. Simonyi Lajosné; 3) Emília, előbb Bartha Frigyesné, utóbb Bohus Istvánné. — A majoresco Jánosnak két felesége volt; gr. Almásy Ottília és Lusow Mathild. A másodiktól született *Sándor*, m. kir. helytartótanácsos, ki 1848-ban a borossebesi uradalmat 800,000 forinton adta el gr. Waldstein-Wartenburg Keresztélynek. Gr. Pálffy Fidéliától csak egy leánya, Fidélia született, s így a Königseggek két aradi ága fiúágon kihalt⁵⁾.

Kövér Kajetán és János Aradban 1781. márcz. 28.-án hirdette ki Mária Teréziától 1780. nyert nemeslevelét⁶⁾; 1785. azonban még nem voltak fölvéve a nemesek jegyzékébe⁷⁾. K. Antalt, ki Bosnyák Antallal közösen vette meg Bonczesdet és Honczisort, 1820. febr. 10. igtatták be e javakba; 1824. okt. 8.-án pedig testvéreivel (Emánuellel, Györggyel és Mártonnal) együtt a temesmegyei Kisfaludot (Engelsbrunn) is megvette. Úgy látszik, fia volt István táblabíró, ki 1844-ben Aradon egy magyar lap megalapítására gyűjtött és József. Béla most aradmegyei virilista. A család egy része Szent-Miklósról, a másik Réthátról írja magát. Rétháti K. Gábor (szül. 1836., † Aradon, 1888. ápril 2.) egy ízben orsz. képviselő, sok éven át az aradi lövész-egyesület elnöke, Aradváros törvényhat. bizottságának tagja, Arad szépítésének egyik tényezője és jeles mechanikus volt. 1864. vette nőül Neczpáli Justh Stephániát. Gyermekei Gábor, Mártha és Erzsébet.

Kristyóry, Zarándmegyének ősi családja⁸⁾, melyből Gábor, János, Albert és Zsigmond Aradvármegyében 1815-ben hirdette ki nemességét. Nővérök, Mária, Kornély Sándorné volt. Zsigmond († Aradon, 1893.) feleségétől, Galliny Máriától, született Dezső és Ilona, dr. Institoris Istvánné.

¹⁾ NRA. 1787., 10. — ²⁾ P. Nagy naplója, 798. — ³⁾ U.-o. 811. — ⁴⁾ U.-o. 1244. — ⁵⁾ Más ágból való K. Fidél, tauczi birtokos. — ⁶⁾ Jk. 1781., 56. — ⁷⁾ NRA. 1803., 30., 32. és 1820., 17. — ⁸⁾ L. e könyvben, I. 356.

Zsigmond testvére János († 1890.), aradi ügyvéd és Teréz, Kornély Sándorné.

Kulcsár Mihály Aradban 1786. márcz. 31. hirdette ki Pozsonymegyétől bizonyított nemességét¹⁾.

Langó Ferencz 1828. január 3.-án kapta Csermő egy részét²⁾. Fia, Ferencz volt az első, ki 1838. szept. 30. magyar szövegű ügyvédi oklevelet nyert. Utóbb szolgabíró s végül az aradi szegényház felügyelője lett.

László Ferencz a kincstártól 1821. júl. 17. szerezte meg Bokszeget³⁾. Fiának, Jánosnak gyermekei: 1) Albert, borosjenei telekkönyvvezető, ki 1875. vette nőül Zachariás Erzsébetet († 1886.) — 2) Sándor, († 1892. ápril 9.) m. kir. pénzügyi biztos, kinek felesége Gily Gizella, gyermekei Gizella és Margit. Albert gyermekei: László, Jenő, Iván, János és Aranka.

Lázár Lázárt s fiait, Kálmánt és Györgyöt Aradmegye 1826. írta be címeres nemesei közé. Lázár (szül. 1777., † 1852. márczius elején) félszázadig szolgálta Aradmegyét. Testvére, László, 1809. az aradmegyei fölkelő nemesek egyik hadnagya volt.

Lázár Ferencz vásárhelyi lakos Aradban 1781. febr. 7. hirdette ki címeres nemeslevelét⁴⁾.

Lendvay 1785. kétes nemescsalád. L. Ferencz azután Zarádban alapított családot.

Lengyel Gáspár 1750. május 4. óta aradi táblabíró, — 11,580. r. forintért 1750. kir. adományúl nyerte Iltyót Borgye és Leszpede pusztákkal, Tok falut Szlatina pusztával, Szelistye falut Berzák, Sztremptura és Szpin kis pusztákkal s a Tótváradja mezővárosban levő rév vámjának hatodrésztét, de olykép, hogy azokat a férfiág kihaltával ugyanazon öszszegen kelljen megváltani a nőágra s hogy valamint idáig nevezett falvakból s azok erdeiből készítették az Erdélyből sőt szállító hajókat és tutajokat, jobbágyai ezentúl is az eddig fizetett árakkal érzék be. Együttal 2800 frt fejében zálogképen megkapta az azon falvakban fizetni szokott dézsmák szedésének jogát is. A csanádi káptalan őt már 1750. júl. 5. beigtatta⁵⁾. Fia, *Ferencz* aradi sópénztáros, hogy pénztárának hátralékait tisztázhassa, 1757. okt. 15. Szlatina, máskép Leszpede nevű faluját zálogba vetette Jurkovics Pálnak⁶⁾. Testvére volt Antónia (Vajda Sámuelné) és *József*, 1749-től táblabíró, 1768. csendbíztos⁷⁾, kinek felesége, Bibics Antónia, Iltyóból 1784. nov. 7.-én menekülni kényszerült a lázadók elől. 1787. okt. 6.-án az aradi alszolgabíró bizonyosága szerint a kincstár már tiltakozott az ellen, hogy a magvaszakadt L. József özvegyének joga legyen megterhelnie Tok falut⁸⁾.

Lengyel József 1748-tól Aradmegye táblabírája, Aradváros első biztosa, 1773. hunyt el. Gáspár 1750. aradm. táblabíró. József fia volt István (szül. 1770., † 1773.) kinek testvérei (Lukács, András és Tamás) a megyében 1781. márczius 28. hirdették ki Mária Teréziától nyert nemességet s Lénárd 1781. bérbevette Lőkősházát. Valamelyiknek fia volt István, ki 22 éves korában 1808-ban Aradon mint tűzérhadapród halt meg. A családnak Aradban most is vannak tagjai.

1) *Jk.* 1786., 532. — 2) *NRA.* 1831., 21. — 3) *U.-o.* 1826., 29. — 4) *Jk.* 1781., 52. — 5) *NRA.* 1833., 23. és 1836., 39. — 6) *U.-o.* 1833., 22. — 7) A későbbi csendbíztosokat és pandurokat róla utóbb lengyeleknek nevezte az oláh köznép. *Földes* János az Aradi Közlönyben, 1890., 75. — 8) *NRA.* 1433., 25.

Lenkey (Lenkei és Zádorfalvi) Károly és fiai, József és Lajos, Aradban 1822. hirdették ki nemességüket¹⁾. E családból való L. János magyar tábornok is (szül. 1807. szept. 7.-én Egerben, † az aradi vár börtönében 1850. febr. 7.). Síremlékét Aradon 1868. szept. 7. leplezték le.

Lesséry Ádám 1754. címerez nemes.

Lestyán (Csíkszentkirályi) József és Károly e században fel volt véve Aradmegye nemesei közé.

Lobostyán Gáspár és fiai (István és Gáspár) Aradban 1820. hirdették meg nemességüket²⁾. Valószínűleg a gömöri Labostyánok közül valók.

Lo-Presti (Fontana d'Angioli, báró) Rochusnak, az 1764. indigenatust nyert ezredesnek fia, *Lajos* (szül. 1767.) a kincstártól 1827. nyerte Tok, Iltyó és Szelistye falvakat, melyeket Markovics aradi kincst. igazgató júniut 1. adott át neki³⁾. 1832. elhunyván, fiai, Álmos-Lajost és József-Árpádot, ugyanazon helységekbe kir. adománylevél alapján 1833. október 23—25. igtatták be⁴⁾. L. Lajos Tokon a hatvanas évek végén iparvasútát, hajlított fabutor-, majd furnir- és lemezgyárat alapított. Különczködéseiről a nép sokat tudott mesélni. Pl. hogy iltyói kastélya pinchéiben vadállatok tartott, melyeknek szelidítésére a hálósobájából nyíló sülyesztőn éjjelenként fáklafény mellett járt le. A m. tud. akadémiát nagyszerű alapítványban részesítette. Az ez ágon kihalt család egyik tagja volt József Miklós, ki mint a 33. (most aradi) gyalogezred hadnagya 1788. jún. 28. Ráma védelmében hőshalált halt. Újpalánkai sírja fölé 1878-ban emlékoszlopot emelt a Délmagyarorsz.-Történelmi-Társulat, az aradi ezred pedig tíz év múlva kegyeletesen ülte meg e hőstett századik évfordulóját⁵⁾.

Lovász (Ötvenesí) Mihály aradmegyei (zarándi) szolgabíró Aradban Borsod- és Pestmegye bizonyítványai alapján 1749. decz. 2. hirdette ki nemességét, melyet Arad 1756. május 5. és 1768. márcz. 11. ismételve bizonyított⁶⁾. Testvérei voltak István csongrádi másodalispán és György. Mihály 1755. arra kérte a kincstárt, adja el neki a Bibics-hagyatékból Szent-Annán 3284 frt 30 kr-ra becsült és Fekete György grófnak átadott, de őt illető curialis telket, ellenben fizesse meg neki a telek árát⁷⁾. Ekkor már az aradi uradalom jószágigazgatója s Ötvenes, Zádorlaka és Zsigmondháza földesura volt. 1769. decz. 25. ezer frtért magának adatni kérte az Aradon a minoriták székházától délre levő kincstári üres telket s 1770. szept. 15.-én megújította kérelmét; ezúttal sikerrel⁸⁾. 1773. b. Péterffy Jánostól megvette Szent-Pál pusztá felét. 1776-ban kir. tanácsosi címet nyert, mit Aradban jún. 14. hirdetett ki⁹⁾. Az Arad történetéből ismeretes férfiú Pécskán, 1778. halt meg. Feleségétől, Kostyán Antóniától született gyermekei: 1) *Zsigmond*, 1770-ben aradmegyei aljegyző, pár év múlva már temesi alispán, 1780. ápril 26.-án kir. tanácsos, Aradmegye fölkelt nemeseinek két ízben vezére¹⁰⁾, 1796. a Szent-Istvánrend középkeresztes vitéze, békési, majd 1801. decz. 28. temesi főispán, utóbb torontáli főisp. helyettes is, val. belső titkos tanácsos, a magyar tengerparti kamarai tárházak tábori felügyelője, ki 1808-ban tízezer frtot adott a magyar katonai

¹⁾ *Jk.* 1822., 246. A czimer leírása Nagy Ivánnál, VII. 93. — ²⁾ *U.-o.* 1820., 1445. — ³⁾ *NRA.* 1831., 20. — ⁴⁾ *Jelenkor*, 1833., 714. — ⁵⁾ *Schlauch* Lőrincz (névtelenül): A Fontana d'Angioli báró Lo-Presti-család nemzedékrendje, 1863. Új amateur-kiadása. 1885., 8r. 65 lap, a hős arczképével. — ⁶⁾ *Jk.* 1749., 361. 1., 1768., 37. sz. — ⁷⁾ *NRA.* 343., 38. — ⁸⁾ *U.-o.* 1472., 34. és 1473., 2. — ⁹⁾ *Jk.* 1773., 182. és 1776., 132. — ¹⁰⁾ *Arczkepe e könyvben, II. 378. l.*

akadémiára. 1775. kilencz évre bérbevette b. Péterffy aradmegyei javainak egy részét, s 1786-ban szerezte meg családjának Kis-Buzsákot¹⁾, † neudorfi birtokán, 1812. január 10²⁾. — 2) Júlia, szül. Új-Szent-Annán, 1753. szept. 20., † Simándon, 1824. decz. 9. — 3) Anna-Francziska, szül. Pécskán, 1755. febr. 25. Ezt a leányt Pécskán 1775. július 19. orgyilkosok ölték meg. A megye 1775. aug. 1. csatlakozott az apa kérelméhez, hogy ez ügyben a királyné szigorú vizsgálatot rendeljen el³⁾. — 4) *Imre*, szül. Pécskán 1756. nov. 7. 1808. decz. 7.-ig Aradmegye másodalispánja, majd követe volt. Zsigmondháza, máskép Czigánka nevű pusztájának felét Biró Pálnak adta el, mi és más javak elidegenítése ellen a kincstár Temesmegye előtt 1824. jan. 5. s a csanádi káptalannál jan. 13. ismételve tiltakozott⁴⁾. † 1827. — 5) Klára, szül. Pécskán, 1760. ápril 24. — 6) *Gábor*, szül. u.-o., 1766. jan. 30., meghalt mint csecsemő. 7) *András*, szül. Aradon 1768. nov. 29. Meghalt mint nyug. helytartótanácsos. — 8) *István*, utóbb a Barkó-ezred kapitánya, kit Aradmegye rendei 1790. ápr. 16. mint megyebeli birtokost s mint a mult háborúban híven szolgált katonát, tekintettel bátyjának e vármegyében szerzett érdemeire is, táblabírául választottak⁵⁾. — 9) Antónia, Deseő Ádámné. Zsigmondnak Zeke Jozéfa, Imrének Biró Amália volt a felesége; a kincstár 1827. június 11. mindakét özvegyet eltiltotta attól, hogy a Lovász-féle Újaradot, Zádorlakot és Kisszentmiklóst s 1828. január 31., hogy Ötvenest megterheljék vagy eladják⁶⁾. Családot csak Imre alapított; azonban ennek fia, Imre is már 17 éves korában (1808.) elhunyt, leánya, Amália pedig, midőn anyja másodszor Varga Ignácshoz ment férjhez, Ötvenest s a többi jószágot (Aradmegyének 1845. okt. 25.-én kelt bizonyossága szerént) a kincstárnak adta vissza⁷⁾. 1845-ben gr. Zselénszky Lászlóhoz menvén férjhez, a Lovászsavak a Zselénszkyek birtokába kerültek.

Lóczy (Lóczy) Antal varasdi majd pesti harminczados (szül. Élesden, 1751. szept. 24.) fiai, *Antal*, *Sándor* és *Alajos* Tornamegye bizonyosságára Aradban 1824. márczius 30., *Fános* pedig (unokatestvérök) 1831. hirdette meg nemeslevelét⁸⁾. Aradban azonban már 1737-ben élt egy L. Jakab, kit feleségével, Biró Katalinnal márcz. 3. a borsjenei kath. pap esketett össze, pedig mindaketten kálvinisták voltak. A nevezett Antal (szül. 1789., † 1867. Paulison) huzamos ideig volt Aradmegye számvevője; túlélte feleségétől, özv. Kunné, Deák Sárától Aradon 1823-ban született egyetlen fiát, Zsigmondot († Paulison, 1861.). Alajos nőtlenül halt meg. Sándornak gyermekei: 1) Anna, 2) Erzsébet, 3) Francziska és 4) *Lajos* budapesti egyetemi tanár, a híres útzó (szül. Pozsonyban, 1849.) Első felesége Tövisi Faur Eugenia, a második Marsó Katinka. Ettől született fia Miklós és Lajos. A család fenntartotta ősi jogait a gömöri Felső-Lóczyra és Kórógy pusztára, a borsodi Pusztá-Csebre s a hevesi Farnosra.

Lukácsy Aradváros régi patricius nemescsaládja. Károly 1787-ben városi tanácsos volt. József nagyváradi kerületi tartomány-bíztost 1790. május 25. főbíztossá nevezte ki a király. János 1833—8. aradvárosi tanácsos. Fiai 1) Miklós (szül. Aradon, 1829. decz. 7.), az aradi első taka-

¹⁾ *Űk.* 1775., 128. és 1786., 1324. — ²⁾ *Hasai Tud.* 1809. I. 82. és 1812., I. 65—6. — ³⁾ *Űk.* 1775., 209. — ⁴⁾ *NRA.* 1819., 3., 1820., 14. — ⁵⁾ *Űk.* 1790., 119. — ⁶⁾ *NRA.* 1824., 12., 19. és 26. — ⁷⁾ *U.-o.* 1875., 35. — ⁸⁾ *Űk.* 1824., 218. és 1831., 1187. A nemeslevelű 1718. kelt ugyan, a család azonban Lukácsnál származtatja magát, ki már 1213. *új* címert (!) nyert volna. Más alkalomra kell hagnom a Lóczy-család korábbi érdekes történetének megírását.

rékpénztár vezértitkára és igazgatója, Arad társadalmi életének egyik oszlopos embere s 2) Sándor, népszínműíró s a budapesti népszínház rendezője. 3) Hermin, († 1878.) férj. Follinus Jánosné. — Miklós 1860. kelt egybe Junga Bertával († 1883.). Gyermekük: Margit (Lukácsy Lajos ügyvéd neje), Sarolta, Lenke és Miklós.

Lupucz, I. Rácz.

Madácsy Károly és fiai, József és Károly, Aradban 1812. hirdették ki nemességüket¹).

Magyar Mihály 1754. aradi czímeres nemes. — M. András aradi főharminczados Pozsonymegyétől 1770. ápril 6. bizonyított nemességét Aradban 1771. ápril 11.²), a más M.-családból való József és Pál pedig 1831. hirdette ki a magáéért³). Magyar vagy Ungur István aradmegyei alügyész 1781. decz. 18. tiltakozott az ellen, hogy őt Török Albert ügyész, kinek nemességét viszont ő támadta meg, nemeslevelének bemutatására hitta föl; Török azonban 1782. ápr. 15.-én vele, mint gonosz feladóval szemben elégtételt kért a megyétől s Magyarat általa is felszólíttatta nemessége igazolására⁴). Aradban így négy külön Magyar-család élt.

Malatinszky (Malatini) György apatelki luth. nemes 1761. máj. 18. a borosjenei róm. kath. pap előtt vett nőül egy Katalin, s 1762. febr. 7. egy Dorottya nevű tót asszonyt⁵). Fia lehetett Mihály borosjenei lakos, kinek nemességéről Aradvármegye 1787. ápril 27. adott bizonyítványt⁶). Mihály és János 1785. czímeres nemesek.

Mannsdorf Konrád Antal bárónak (szül. 1793., † 1866. decz. 10. Gurahonczon) Rosthorn Jozefától való fia Károly (szül. 1833., † 1866. május 6.), ki Hendrey Annát (Hendrey Ferencz és Biró Éva leányát) vette el feleségül s Bonczesden szerzett birtokot. Fia Géza.

Marczibányi (Puchói és csókai) Lőrincz, csanádi főjegyző, majd alispán, orsz. követ és kir. tanácsos, egy 1467-től czímeres nemescsalád ivadéka, Imrének fia, 1754-ben már Aradban is a praedialista nemesek közé tartozott. Ő vásárolta meg Tornyát, melynek Babos, Majmat és Szionda felé való határai miatt sokat villongott a kincstárral, míg végre 1759. május 12.-én egyezsége lépett⁷). Ugyanis már 1758. nov. 17. azt az ajánlatot tette a kamarának, hogy az Offelen-családtól Szerémmegyében vett kameniczi javakért cserében adja neki, illetőleg fiúörökösének Szionda és Basarága pusztákat, melyek a kincstárnak most 36,000 frt haszonbért sem hoznak évenként; ő viszont leányai számára 40,000 forintot kész zálogba venni az Offelen-féle kameniczi javakat is⁸). A csere megtörténvén, a határjárást azonnal megejtették s a javakat átadták Marczibányinak⁹). Lőrincznek († 1769. aug. 20. Tornyán) Kvasszovszky Judittól való gyermekei: 1) *István*, (szül. 1752. júl. 25. Makón), kit atyja majorescová nevezett ki, mit Aradvármegye már a fiú nagykorúsága előtt (1774. aug. 3.) közhírré tett, gr. Fekete főispán pedig szept. 26.-án Aradmegye táblabíráinak sorába emelte¹⁰). 1780. szept. 4. kir. tanácsos és a temesi kerület tartom. bíz. tosa lett, majd csanádi alispán, 1800. udv. s 1806. val. belső titkos taná-

Marczibányi-
czímer.

¹) *Jk.* 1812., 613. — ²) *U.-o.* 1771., 134. — ³) *Nagy* Iván, VII. 241. — ⁴) *Jk.* 1781. decz. 18., 90. és 1782., 96. — ⁵) A borosjenei anyakönyvek szerint. — ⁶) *Jk.* 1787., 718. — ⁷) *NRA.* 1472., 14. és 17. — ⁸) *U.-o.* 1473., 33. — ⁹) *U.-o.* IX. kötet, 13., 14., 52., 56., 59. l. — ¹⁰) *Jk.* 1774., 184., 187.

csos lett. Jól rendbeszedett arad-csanádi birtokairól, melyeket 1800. szept. 3. és 1804. ápril 16. Dombegyháza s Kurtics egy részével növelt¹⁾, ekkor már Pestre költözött fel, hol nemzeti és emberbaráti czélokra gazdag alapítványokat tett. 1777. feleségül vette ugyan Majthényi Máriát, halálakor (1810. decz. 21.) azonban gyermekei nem maradtak²⁾. — 2) *Lőrincz*, (szül. 1753.) 1781. torontáli alispán, ki öccsével, Imrével, közösen vásárolta meg Csókát, hol † 1786. január 8. — 3) Judit, b. Kerekes Zsigmondné; 4) *Imre*, trencsényi alispán, kir. tanácsos. Aradban ő vásárolta meg Nádast. Iskolai czélokra 60,000 forint alapítványt tett. A családot Lőrincz és Imre folytatta. Lőrincznek Kvassay Judittól való fiai 1) *Márton* (szül. 1785.), kinek fia volt Livius, kit 1837. aug. 7.-én Dombegyházába beigtattak s ki ugyanakkor a kurticsi kastélyt is építtette. 1850-ben sírba vitte Lőrincz ágát. 2) *Lajos* (szül. 1786.), kinek csak leánya maradt. — Imrének Huszár Annától született gyermekei: 1) Mária, Vagyon Lászlóné; 2) Teréz, Madocsányi Imréné; 3) Judit, Borsiczky Istvánné; 4) János, Csanádmegye főjegyzője, majd Csanád és Torontál követe, ki 1830-ban nőtlenül halt meg; 5) *Antal* (szül. Puchón, 1793. máj. 28., † 1872. jan. 13.) Trencsénmegye főispánja, a m. tud. akadémiának, melyet nagyszerű alapítvánnyal gazdagított, igazgató-tagja s az arad-csanádi javak örököse. Utódai nem maradtak. 6) Amália, Justh Jánosné s 7) *Lőrincz*, 1838. cs. kir. kamarás, 1841-ben kir. táblai ülnök, kinek csak leányai maradtak s Nádast és Csókást különben is elvesztette. 1872-ben a M-család fiúágon kihalt.

Markocsányi Imre 1754. czimeres nemes.

Markovics (Zsénai) József, aradi kincstári jószágigazgató, 1803-ban nyerte a nemességet, melyet Aradban csak 1819. hirdetett meg³⁾. Józsefnek Frummer Rózától született fia *József*, 1860-ban legfőbb törvényszéki bíró, kinek Török Klementinától való gyermekei Gyula és Ödön. A nemességszerző József második házasságából született 1) Mór, cs. kir. törvényszéki ülnök, ki Zseney nevet vett föl; 2) Mária, Bittó Ferenczné; 3) Anna, Sánka Lajosné; 4) Paulina, Jakabffy Gergelyné.

Matlekovics Ferencz Aradban 1802. júl. 6. hirdette ki családjának 1628. aug. 16. nyert nemességét; fia, Ferencz aradi polgármester (1809—13) Aradban 1839. jún. 24. ismételte a meghirdetést. Az ifjabb Ferencz és Metz Crescentia fia Ferencz-József Aradon 1813. született s Pesten, mint cs. kir. rendőr-hívtalnok, 1860. halt meg. Gyermekei: 1) Jozéfa, 2) Lajos, 3) Sándor miniszt. osztálytanácsos, majd államtitkár 1889-ig, midőn v. b. t. tanácsos lett, 1873. május 21.-től a m. tud. akadémia levelező tagja; felesége Szuk Róza, 4) Teréz.

Meliszek József, radnai lakos, Aradmegyében a Maros tisztogatója, 46 évig való szolgálatai jutalmául II. Lipóttól 1791. nemességet nyert, azonban az 1500 frtnyi illetéket le nem fizethette, mert szegény és több gyermek atyja. Aradmegye tehát őt 1795. júl. 29. ingyenes nemesítésre ajánlotta⁴⁾, mit meg is nyert s fiai, Lipót és Lajos, nemességüket Aradban már 1797. meghirdethették⁵⁾. Lipót 1812. Soborsinban mint sótiszt halt meg.

¹⁾ *NRA.* 1857., 24. — ²⁾ Életrajza *Tud. Gyűjt.* 1818., VII. 111. — ³⁾ *Jk.* 1819., 600. *Nagy* (VII. 329. és 596.) más Markovicsoknak tartja, holott a nevek a nála közlött genealogiában is előfordúlnak. A későn való meghirdetés oka az lehet, hogy a nemességgel együtt a család *Krassóban* kapta birtokul Zsénát. — ⁴⁾ *Jk.* 1795., 716. — ⁵⁾ *U.-o.* 1797., 782.

Mihájlovics György II. Lipóttól 1792. nyert czímeres nemeslevelet. Fia, Lázár, Aradnak sok éven át főbirája; így 1834. is, a sz. kir. városi rang megnyerésekor; fia volt Lázár aradmegyei szolgabíró. Gyermekei: 1) Béla világosi ügyvéd, kinek Bartha Iréntől született gyermekei Livia, Flóra és János. Meghalt 1886. február 12. — 2) Ákos, berzovai jegyző, családos; 3) Ottilia, Papp Gáborné.

Mihályfy József 1754. czímeres nemes.

Mikes János Aradban 1830. hirdette ki nemességét¹⁾.

Miksics Mátyás nemességét Aradmegye 1823. bizonyította²⁾. Utódai most is élnek Aradon.

Mittinger Ferencz 1754. czímeres nemes.

Moczika György halmágyi lakos Aradban 1747. nov. 6.-án hirdette meg Zarándmegyétől bizonyított nemességét³⁾. 1785-ben M. György, János és Demeter volt fölvéve a nemesek közé.

Molnár Benjamin nadabi jegyző, az író (Borbála) testvére, Zemplénmegyének 1790. febr. 26. adott bizonyítványa alapján Aradban 1795. július 29.-én hirdette meg nemeslevelét, melyet családja III. Ferdinándtól 1649. jún. 11. kapott⁴⁾.

Molnár (Borosjenei) István 1754-ben Arad czímeres nemese. János borossebesi nemes Borosjenőben 1756. nov. 22. lépett második házasságra Csiszár János özvegyével, Erzsébettel. Egyik ivadéka, János, 1848. abrudbányai aljegyző volt.

Muraközy József, egy már 1568. virágzott család⁵⁾ tagja, 1744. június 8. Aradban mint Andrassy Zsigmond ügyvéde kezdett működni⁶⁾. 1785. szept. 1. Aradmegye levéltárnoka lett. A megye részére tett alapítványa 1890-ig 60,000 forintra növekedett⁷⁾. Fia, József, 1792. aradm. aljegyző.

Muslay-család Aradban 1754. a praedialisták közé tartozott.

Nagy (Dombrádi) Sándor 1848—9. s 1861. Aradmegye főjegyzője, s 1867—71. másodalispánja, kir. tanácsos, 1871—85. az aradi kir. törvényszék elnöke, a Lipóttrend lovagja, szül. 1817., † Aradon 1885. január 31.-én. 1837. vette nőül Kaszap Emiliát. Gyermekei 1) *Géza*, kinek neje Székely Ilona; 2) *Gyula*, cs. kir. főhadnagy, majd m. kir. csendőrszázados; neje Berndt Ilonka; 3) Emilia, dr. Illés Károlyné; 4) *Sándor*.

Nagy (Gerlathi)-család 1820. Aradmegye levéltárában helyezte el czímeres nemeslevelét⁸⁾.

Nagy (Perecsényi) István deákot Báthory Gábor 1608. aug. 4. nemesítette meg⁹⁾. Ferencz, Mihály és Péter nemességét Közép-Szolnokmegye 1765. decz. 11.-én azon alapon bizonyította, hogy a Zilahon lakó Nagy Ferencz, id. s ifj. András és Péter eskü alatt vér szerént való atyjokfiainak, sőt zilahi vagyonukban osztályosoknak is vallották őket. Péter fia, László, Aradban 1795. júl. 29. s újból 1816. aug. 10. hirdette ki nemességét¹⁰⁾. Péternek szombathelyi Magdolnától született fiai: 1) *László*, kit Nagyváradon 1768. jún. 6.-án kereszteltek. Meghalt Borosjenőben 1827. máj. 18.¹¹⁾ Mint íróról gyakran volt s lesz még szó e könyvben. Eleinte

¹⁾ *Źk.* 1830., 1581. — ²⁾ *U.-o.* 1823., 1592. — ³⁾ *U.-o.* 1747., 139—140. l. — ⁴⁾ *U.-o.* 1795., 713. — ⁵⁾ *NRA.* 1462., 19. — ⁶⁾ *Źk.* 1744., 300. l. — ⁷⁾ L. e könyvben, II. 636. — ⁸⁾ *Nagy* Iván, VIII., 75. — ⁹⁾ *V. LR.* 126b—127a l. Ezt a nemeslevelet 1795. maga a család sem ősmerte. — ¹⁰⁾ *Źk.* 1795., 715. — ¹¹⁾ Az erre írt emlékvés az aradi lyceum Vásárhelyi-könyvtárában, 2684. sz. a. V. 6. *Hasai Tud.* 1827. II. 401—2. Önélet-rajza *P. Nagy*, Orodias, 172—180. Naplóját ősmertetem a Philol. Közölnyben.

mint galsai jegyző, utóbb mint esküdt s 1818. okt. 1.-től mint szolgabíró szolgálta Aradmegyét, melynek s a városnak történetét megírta Háza volt Buttyinban s 1814. június 16. Báltyele és Kontrató odaadományozásáért folyamodott; kérelmét azonban nem terjesztette föl a vármegyére¹). Feleségétől, Ágoston Magdolnától, csak Magdolna nevű leánya maradt. Ennek első férje 1813. szept. 19.-től Stauroczky Sándor buttyini jegyző († 1817.), kiktől S. László 1814. júl. 3. született; második férje Fejértói Réz Antal, déznai tisztartó. — 2) *József*, seborvos, szül. 1770., † 1803. jan. 7. Nagyváradon. — 3) *András*, 4) *István*, a váradi káptalan bikácsi gazdatisztje, 1817-től kamarai tiszt Pankotán. Két leányát, Stefániát és Terézt, 1812. Borosjenőben temették el.

Nagy Antal borosjenei nemes tisztartó volt a XVIII. század közepén. Gyermekai: 1) Antal-Tamás, keresztelve Borosjenőn, 1764. márcz. 5. Csakhamar meghalt. — 2) Judit-Borbála, ker. 1765. decz. 12. — 3) Antal-Pál, ker. 1767. jan. 21. — 4) Anna-Mária, ker. 1769. júl. 7. — 5) Ferencz-Mihály, ker. 1771. szept. 27.-én Meghalt hétnapos korában. — 6) Antal-Vincze, ker. 1771. szept. 27. — Antal tisztartó nővére, Magdolna, szül. 1745., † 1772²).

Nagy Antal Aradmegye esküdtje, Veszprémmegyétől 1770. júl. 12. bizonyított nemességét Aradban 1771. ápr. 11. hirdette ki³). Nagy József 1844—54. aradi tanító, azután kisededővő, a szabadságharcban honvédfőhadnagy volt. (Szül. 1820. febr. 17., † 1884. márcz. 17.).

Nagy György szentannai kántor bebizonyítván nemességét, 12 éves fiát, Pált, Aradmegye 1783. aug. 5. előjegyezte a nemesifjak szentannai konviktusába. Nem tudni, rokona volt-e Nagy János, ki mint nemes ifjú, már 1783. júl. 1. írnoka s utóbb borossebesi szolgabírája lett Aradnak, † 1807. nov. 9.-én. Egy másik Nagy János Aradban 1816-ban hirdette ki nemességét; Nagy József aradmegyei táblabíró pedig, a Lengyel-család kihaltával, 1798. aug. 7. lépéseket tett e család aradi javainak megszerzésére⁴). Lehet, hogy a Csatári Nagyok közül való; Cs. Nagy János erdélyi kamarai igazgató és tanácsos ugyanis Salbek Zsófiát vette el, kítől született fiai, János és Ferencz, 1744-ben még tanuló éveikben meghaltak, leánya Teréz pedig Forray András aradi főjegyzőhöz ment férjhez (1784. még élt). Ezen Teréznek unokaöccse lehetett János, ki éppen a Forray-javak szomszédságában keresett birtokot. 1785-ben Nagy József, János és Pál szerepel az aradi nemesek jegyzékében.

Nagy-Solymosy Dávid 1754. birtokos nemes.

Naszády (Fényesi)-család 1848. előtt Nasztradinovics nevet viselt, Nasztradinovics Márknak, mint adományosnak, a kamara 1821. szept. 5. adta át Fényest, úgy, hogy a vevőnek 399 robotos napért 66 frt 30 krt kellett fizetnie⁵). Márknak gyermekei: 1) Sándor (szül. 1822., † 1887. júl. 14.) aradmegyei szolgabíró, majd ügyvéd, ki 1853. Pulay Jozefát vette nőül; gyermekei: Etelka (Domsa György vaskohi főszolgabíró neje); Géza államv. tisztviselő (neje Kovács Ida) és Béla, fővárosi rendőrtiszt; 2) Antal, ki nemességének épségben tartásával 1893. nyert engedélyt a Naszády név viselésére; s 3) egy előttem ismeretlen nevű, kinek gyermekei Iván törvényszéki bíró (neje Czárán Júlia), Etelka (Alexevicsné), József ügyvéd (neje Telbisz Fanny) és Terka (Slézinger Lajosné).

¹) *P. Nagy* naplója, 1253. — ²) A borosjenői anyakönyvekből. — ³) *Jk.* 1771., 139. — ⁴) *NRA.* 1833., 23. — ⁵) *U.o.* 1807., 16.

Nádasdy-czímer.

Nádasdy (Nádasdi gróf) Tamás nádornak, 1551-ben Lippa hősének oldalági rokona volt Lipót v. b. t. tanácsos és komáromi főispán s gróf Pálffy Mária Terézia fia, *Lipót*, szüneten v. b. t. tanácsos és komáromi főispán (szül. 1802. júl. 8., † 1873.), nőül vette Forray Júliát, kitől négy gyermeke született. A harmadik volt *Tamás* (szül. 1837. szept. 30., † Münchenben, 1856. decz.), ki történelmi tanulmányaival nagy reményekre jogosított s a negyedik *Ferencz* (szül. 1842. június 28.), ki gr. Zichy Ilonát († 1873.) vette el. A Forrayak családja fiúágon

kihalván, a soborsini és gyoroki uradalmat a leányág jogán 1858. okt. 15. gr. N. Lipót vette át s így véget ért Fischer Jakabnak 1850. május 1.-től tartó bérlete. A soborsini szép könyvtárt a tulajdonosok Agárdra költöztették át s gyoroki és soborsini kastélyaikat elhanyagolták.

Nándory József, egy 1610. máj. 9. megnevesített nógrádi család ivadéka, 1803. Aradmegyének számvevője s 1805. a fölkelő nemesek egyik kapitánya volt.

Náray (Nárjai) *Antal* aradi ügyvéd, a »Maré vára« című regény írója (szül. 1795. Egerágon, Baranyamegyében, † 1866.) Aradban 1824. hirdette ki nemességét. Öccse volt *Imre* (szül. 1818. máj. 11. Pécsen, † 1882. szept. 17. Aradon), ki 1841. mind ügyvéd telepedett meg Aradon; 1848. megyei alügyész, s 1849. az aradi vészbíróságnál közzvádló lett, a mi miatt 1851—3. börtönt kellett szenvednie. 1875. jan. 25.-én az aradi ügyvédi kamara őt választotta elnökévé. 1881-től Arad városát képviselte az országgyűlésen, hol a függetlenségi párt alelnöke lett. 1866. nőül vette Simon Annát, kinek első házasságából való gyermekei Mülek Imre, Lajos orsz. képviselő (neje Vertán Ilona) és Béla.

Neczpály János borosjenei harminczados, Zaránd egyik legrégebbi családjának¹⁾ ivadéka, 1742. okt. 23. püspöki engedéllyel előleges hirdetés nélkül vette nőül Lautner Jozefát.

Nemessányi Ferencz aradi volt szolgabírónak fia, Ferencz, Aradban 1772. jún. 1. s okt. 5. hirdette ki nemességét, melyet a nagyváradi káptalan 1744. márcz. 30., Biharmegye pedig 1772. ápr. 11. bizonyított.

Névery (Néveri) Imre barsmegyei birtokos fia, *Sándor*, egy 1586. megnevesített család tagja, Pécskán telepedett meg, hol Robró Borbálától 1762. született, egy év múlva azonban már meg is halt leánya, Erzsébet. Életben maradt azonban *Ferencz*, kinek fiai István és János. — Sándornak testvére, *László*, Pécskán 1769. vette nőül Toták Évát, majd Csordás Juditot; ez utóbbtól 1792-ben született *András*. Sándor és László bátyja, *József*, Gyulán telepedett meg s ott halt meg 1819-ben, egy évvel élve túl legöregebb fiának, József gyoroki kincstári ispánnak halálát. Aradban 1805. ezen József hirdette meg a nemességet²⁾. A többi testvér Békésmegyében alapított családot s N. Albert és Alajos 1886. febr. 27. Gyulán ülték meg nemességök háromszázados évfordulóját.

Névery (Gyulavarsándi, báró) *Elek*, m. kir. udv. kancelláriai titkár 1787-ben II. Józseftől kapta s 1791. II. Lipóttal is megújíttatta nemességét. Temesben testvérevel, *Józseffel* már 1782-ben megvette Fibist, Blumenthalt, Aliost, Buzásdot, Guttenbrunn, Zábrányt, Keszinczet és Traunaut³⁾. József 1804. Szothóczky Ferencz halálával örökölte Monyászat,

¹⁾ L. e. könyvben, I. 256—8. — ²⁾ *Jk.* 1805., 719. — ³⁾ *Szentlőrinc*, Száz év, I. 416.

Elek **pedig** Gyulavarsándot vásárolta meg. Fia, *Károly* udv. referendarius, már innen írta nevét s a bárói címet is megszerezte. Mind a két birtokot fia, *Sándor*, Temesmegye cs. kir. miniszteri biztosa örökölte, ki Gyulavarsándon 1852-márcz. elején halt meg. Monyásztát azután a gr. Waldstein-s Varsándot a Sternthal-család váltotta magához.

Nikolics Kiró (Cyrill) bécsi nagykereskedő 1819. decz. 30. adományképen vette birtokba Szakácsot és Madrizestet¹⁾. 1821. május 30.-án megkapta Szlatinát is²⁾, mire Aradban azonnal meghirdette nemességét³⁾. Szakácsi uradalmában különösen a juhnemesítésre fordított nagy gondot⁴⁾. 1844. magvaszakadán, Szigethy Lajos kincstári ügyész már júl. 15. tiltakozott az ellen, hogy aradi javait gr. Wikenburg foglalja el⁵⁾.

Nováky Péter, a Forgách-ezred másodkapitánya, a hadikancelláriától kivett nemeslevelét Aradban, 1774. ápr. 12. hirdette meg⁶⁾.

Nyisztor-család 1785. a ravnai nemesek közé tartozott⁷⁾. Ny. József (szül. 1822., † 1894. június 5. Aradon) 1872—5. közt világségi képviselő volt.

Ormós (Csicséri)-család 1107-ig viszi föl eredetét. Az Arad-, Temes- és Békésmegyében megtelepült vonal ősatya O. István zemplénmegyei esküdt, kinek fia, *Antal*, zemplénmegyei táblabíró és főpénztárnok, Agárdról az alföldre költözött s felesége, Almásy Krisztina kedvéért az ev. ref. vallásról a róm. kath. hitre tért át. 1794. június 23.-án már Aradmegye táblabírája lett. Gyermekai: 1) *József* aradi főszolgabíró; 2) *Antal* alpénztárnok; 3) *András*; 4) *Dániel*; 5) Teréz, Kállay Emánuelné és 6) Klára, Orosz Józsefné. A család folytatója József, kinek Várad Török Annától († özvegyen 1855. aug. 29. Aradon) született gyermekei: 1) *Zsigmond* temesmegyei főispán, m. akad. lev. tag, a főrendiház tagja, a Lipótrend közép- s a Szent-Istvánrend lovagkeresztese, történetíró, szül. Pécskán, 1813. február 20.-án, † Budapesten, 1894. nov. 20.; 2) *Péter*, aradi nyugalmazott alispán, a Ferencz-József- és a vaskoronarend lovagja, született Pécskán, 1814. október 5.-én; neje volt Königsberg Júlia grófnő; 3) *Sándor* 1810-től aradmegyei szolgabíró, később országgy. képviselő, szül. 1815., † 1872. nov. 8.; 4) *Fános* ügyvéd, majd törvényszéki bíró, született 1820., † 1884. Fia, Zsigmond volt temesi alispán, csak néhány évvel élte őt túl; 5) Róza, Némethné, † 1856. jún. 18.⁸⁾. Zemplénmegyének 1774. aug. 8.-án kelt bizonyítványa alapján József 1798., András pedig ugyanannak 1816. márczius 16. kelt igazolásával Aradban 1820. márczius 16. hirdette ki nemességét.

Ormós-címér.

Orosz György 1785. címeres nemes.

Ördög (Hilibi) István aradi lakost, kinek őseit 1668. Apafy nemesítette meg, Kézdiszéknek 1794. okt. 6. adott bizonyosága alapján 1795. márcz. 3. Arad is armalis nemesül ismerte el⁹⁾.

Paál Lőrincz nemes ifjú 1783. Aradmegye írnoka, 1785. febr. 25. esküdtje, utóbb szolgabírója lett. 1785-ben a praediálista nemesek közé vették föl. E családból származott László, Böhm Pál tanítványa, a korán elhunyt jeles tájképfestő.

¹⁾ *NRA.* 1803., 29. — ²⁾ *U.-o.* 1806., 33. — ³⁾ *Nagy*, VIII., 156. — ⁴⁾ *Pesti Hírlap*, 1842., I., 156. — ⁵⁾ *NRA.* 1874. 62. — ⁶⁾ *Źk.* 1774., 89. — ⁷⁾ *U.-o.* 1785., 946. — ⁸⁾ *L. Ormós Zsigmond. Emlékkönyv*, 1883. febr. 20. Az Ormós-családot illető geneal. táblázatok *A nemz. muzeum kézirattárában* 2011. Qu. L. jegy alatt. — ⁹⁾ *Źk.* 1795., 194.

Pag János és fia **István** borosjenei és krisztesdi lakosok nemességét Zarándmegye 1768. február 1. bizonyította ugyan, Aradmegye ügyészenek azonban az ellen kifogása lévén, 1768. márcz. 29. bizottságot küldtek ki az ügy kinyomozására¹⁾. **Pag Tógyerne**k 1781. márcz. 20. csakugyan sikerült kihirdetnie nemességét²⁾.

Palásti János 1785. birtokos nemes.

Papp György 1785. címeres nemes.

Paska (Gaurai) **Miklós** Aradban 1782. febr. 18. hirdette meg nemességét, melyet Kővár vidéke, s 1784. ápr. 22. maga Aradmegye is bizonyított³⁾. 1785. a birtokos nemesek közé sorozták.

Paulik Mihály borosjenei tisztartót, kivel az aradi püspök rövid úton akart elbánni, Aradmegye rendei 1745. jan. 26. védelmökbe vették, mint az ország kétségtelen nemesét⁴⁾.

Pája István 1785. Aradmegye címeres nemes. Talán e családból való **Pálya Mátyás** (szül. 1849.) gyoroki plébános.

Pencz (Veneczei) **György** 1754. címeres nemes.

Perlaky (Perlaki)-család egy ága Pécskán telepedett le s nemességét 1828. Békésben is kihirdette. **Flórián** 1844—7.-ig az arad-modenai kincstári uradalom ügyésze volt. **Fiának**, **Lőrincznek**, **Vittay Erzsébettől** († Aradon, 1885. június 14.) született gyermekei **Mária**, **Ilona**, **Erzsike**, **Lőrincz**, **Kálmán** és **Sándor**.

Perva-család 1754-től mindig fel volt véve a címeres nemesek közé.

Petrik József aradi postamester Aradban 1783. május 26. hirdette ki I. Lipót királytól 1690. ápr. 13. nyert s Nyitrától 1782. nov. 5. elősmert nemeslevelét⁵⁾. Özvegye, **Kata**, 1790. arra kérte a megyét, vegye föl a szentannai konviktusba Aradon született fiait, **Józsefet** és **Ferenczet**. A megye azonban június 9. csak az elsőt ajánlotta, mert a másikat, a kamara útján, valamely kir. alapítványhoz is be lehet szerezni⁶⁾.

Petrovics (*Muntyán*) **János** Aradban 1827. hirdette ki nemességét⁷⁾.

Petróczy István 1754. címeres nemes. Neje, **Lillin Anna**, meghalt Pécskán, 1755.

Péterffy (Somoskői, báró) **János Ferencz** 1712. szerezte a báróságot; gyermekei: 1) *Károly*, jezsuita, a Concilia Hung. írója; 2) *József*, 1740 udv. kamarás, a borosjenei uradalom megszerzője; 3) *János*, kir. táblai bíró s 4) *Anna-Mária*, 1759. óta gr. Tolvay Ferencz neje, 8 gyermek anyja. *József* a kincstártól 1745. vásárolta meg a katonai hatóság alól felszabadított Borosjenő, Sikula, Gurba és Kontrató egy részét s az egész Apateleket és Gyarmata falut⁸⁾. **József báró** 1747. fiúutódok nélkül halván el, javait öcscse, **János** örökölte, ki Borosjenőbe már 1748-ban 40 németet, Apatelekre pedig csabai gazdákat telepített le. Aradmegye előtt 1749. okt. 1.-én ünnepiesen tiltakozott azon birtokháborítások ellen, melyeket a modenai uradalom a borosjenei hajdani kapitánysághoz régtől fogva tartozó pusztákon elkövet. 1750. márcz. 21. Polm bárótól 10,000 frtot vett föl Bécsben s ezt az adósságot Kászonyi alispán és Forray jegyző által betábláztatta borosjenei javaira⁹⁾. A modenai herczeg azonban 1748. visszakapván aradi javait, Péterffy ellen is pört indított, s Aradmegye már 1750. aug 21. intézkedett az uradalom egy részének zár

¹⁾ *Jk.* 1768., 77. — ²⁾ *Nagy*, IX. 8. — ³⁾ *Jk.* 1782., 103. és 1784., 240. — ⁴⁾ *U.-o.* 1745., 440. — ⁵⁾ *U.-o.* 1783., 677. 1. — ⁶⁾ *U.-o.* 1790. jún. 9., 17. — ⁷⁾ *U.-o.* 1827., 1608. — ⁸⁾ *U.-o.* 1770., 132. és *NRA.* 1472., 32. — ⁹⁾ *Jk.* 1749., 340. és 1750. 378. 1.

alá vétele iránt¹⁾. Azonban továbbra is János báróé maradt az uradalom, s a vármegye 1770. június 15.-én bizonyította, hogy 60,000 frt annak az értéke s hogy nincs adósság rajta²⁾. Ez azonban aligha téves adatokon nem alapult, mert Péterffyét éppen anyagi zavarai kergették az örületbe. Húga, gr. Tolvainé, már 1771. márcz. 1. magára ruháztatta át a borosjenei javak kezelését, a megye pedig ápril 11. megbízta a járási szolgabíró a javak összeírásával s átadásával³⁾. A helytartótanács 1772. június 22. már tőle követelte a számadásokat. Sáfarkodásával egyáltalán nem volt megelégedve a kormány. A grófné Szent-Pál pusztá felét azonnal eladta Lovász Mihálynak. 1773. július 1.-én maga a királyné parancsolta meg, hogy Tolvainénak, ki családja utolsó férfiútagjának, a tébolyodott Jánosnak uradalmait vezeti, senki se adjon kölcsön, mert a birtokra már amúgy is 78,000 frt van betáblázva⁴⁾. Aug. 11.-én a megye előtt Szlávny Pál, a kir. ügyek igazgatója tiltakozott az ellen, hogy a grófnő az urad. beruházásokat elhanyagolja, egyes részeket elad, elzalogosít stb. s a kincstár, mint leendő örökös nevében óvást tett minden ilyes eljárás ellen. 1774. júl. 18. a helytartótanács már el is mozdította a grófnét testvére javainak igazgatásától s követelte a négy évről elmaradt számadások betérjesztését. A megye aug. 3. meg is bízta a leltár elkészítésével Nagy Antal és Nedeczky Pál esküdteket⁵⁾, — 1775. jan. 12. azonban a helytartótanács még félévi határidőt adott neki a számadások betérjesztésére s meghagyta gondnoknak, de évenként való számadásra kötelezte. Ezt 1775. ápril 12. tudatta a grófné Aradmegyével s egyúttal értesítette, hogy Lovász Zsigmondnak 9 évre 7600 frtért adta bérbe testvére javainak egy részét, márcz. 7. a királyné megengedvén a borosjenei, apatelki, sikulai és gyarmati javak bérbeadását⁶⁾. A megyének 1786. decz. 21. tett fölterjesztésére II. József 1787. márcz. 13. meghagyta, hogy a Péterffy-uradalom jobbágysai továbbra csak úgy bérelhetik az uradalom egyes részeit, ha élökre gazdasági igazgatót állítanak, ki számadásait évenként betérjeszti. A megye ápril 7. ez igazgatóságra már ki is írta a pályázatot⁷⁾. E bérlőket 1790. elején Moldován Tógyer az uraság ellen izgatta⁸⁾. Közben meghalt a báró, 1804. aug. 25.-én pedig gr. Tolvainé is, az utolsó Péterffy; uradalmukat már 1803. Atzél István vette meg, a somoskőit pedig Tolvainé leánya, gr. Stahrenbergné örökölte.

Péterffy-czímer.

Péterffy (Csatószege) Albert és Márton Aradban 1829. hirdette ki Csíkszékből ösidőktől fogva gyakorolt nemességét⁹⁾. Albert 1841. aradi alszolgabíró. Antal jelenleg aradi ügyvéd. Ősök lehetett Zsigmond, 1767. az arad-modenai uradalom tisztartója, s 1770-ben nagyzeréndi postamester, kinek czímerében kivont kardú oroszlán látszik.

Philimon (Filimon) Apostol, Péter és György 1785. birtokos nemes.

¹⁾ *Jk.* 1750., 103. — ²⁾ *U.-o.* 1770., 132. — ³⁾ *U.-o.* 1771., 93. — ⁴⁾ *U.-o.* 1772., 218. és 1773., 199. — ⁵⁾ *U.-o.* 223., 1774., 53 és 165. — ⁶⁾ *HTT.* 1775., 5787. *Jk.*, 128., 173. — ⁷⁾ *HTT.* 1787., 10,031. és *jk.*, 560. — ⁸⁾ *U.-o.* 1790., 98—99. — ⁹⁾ *Nagy*, IX. 254—5.

Pikéthy vagy Pigethy (Kisfaludi) Mihály borosjenei szolgabíró s testvére, János, ki pap volt, Aradban 1760. okt. 18. Rajmanus József trencsénmegyei táblabíró t nevezte meg teljes meghatalmazottúl, Mihályt pedig 1770. aug. 15.-én III. Ferencz modenai herczeg tette meghatalmazottjává; P. Mihály ekkor, okt. 22., tiltakozott is a további meghatalmazott, Edelspacher Mátyás ellen, ki kétségbevonta az ő nemességét¹⁾. Hiszen Borosjenőben éppen ő volt a nemesek hadnagya Lovász Teréztől született gyermekei 1) Anna Mária, szül. és meghalt 1770-ben; 2) *Imre*, kit Borosjenőben 1771. okt. 25.-én kereszteltek. 3) *István*, ki Kisfaludot (Engelsbrunn) 1824. okt. 8. a Rétháti Kővéreknek adta el²⁾. István 1830. az arad-modenai uradalom inspektora volt. A család legkiválóbb tagja *Gusztáv*, 1848–9-ben honvédtábornok, † Solymos-Bucsáván, 1876. nov. 17.

Ponicz István 1754. címeres nemes.

Popovics, I. Tököli (Tekelija).

Popa Szavul, György, Lázár, Pál, János, Péter, Moga, Vazul, Gábor és Mladin 1785. birtokos nemesek.

Portik-család 1821. hirdette ki nemességét⁴⁾.

Porubszky (Porubai)-család Aradban 1785. még nem igazolta nemességét. János, 1815. esküdt, 1842. mint Aradmegye szolgabírája hunyt el.

Pottyondy (P. és csáfordi) József 1785. birtokos nemes.

Póka János és Antal Aradban 1821. hirdette ki a Péternek 1712. adott nemességét⁵⁾. Béla mérnök Aradon, Lajos gazdatiszt.

Prenner József, ki 1742. harminczados lett Butyinban, Aradmegyének 1770. okt. 22. a végből mutatta be a rajnai Pfalzban 1677. febr. 16. kapott császári nemességéről szóló patenst, hogy annak alapján fiait, Ernőt és Imrét, Egerben a hazai jog tanulására ajánlhassa⁶⁾.

Pribék Tivadar, Mladin, János, Péter, Tamás és Miklós 1785. címeres nemesek.

Prodánovics Sándor újvidéki lakos I. Ferencztől, 1792. júl. 6.-án kapott nemeslevelet. Fiai közül Döme Arad törvényhatósági bizottságának tagja és tiszt. kamarása lett. Ennek Szávicz Ljubiczától († 1885.) született gyermekei: 1) Döme, m. kir. pénzügyi hivatalnok, 2) Ottilia, 3) Karolin, Rajla Antalné, † 1888.

Pulay József 1775. ápr. 25.-én bizonyítványt kapott Aradmegyétől, hogy ő nemes P. János helytartósági tisztviselő fia. Testvére Nagy-Szombatban lakott⁷⁾. P. Ferencz, György és János 1799. hirdette ki nemességét Aradban⁸⁾, hol a család néhány tagja most is él.

Purgly (Józsási), vagy Purgl János fiai, János és György, a kamarától 1820. május 3. vették birtokba Jószást és Jószáshelyet⁹⁾, melybe 1821. máj. 14.—16. igtattatták be magukat¹⁰⁾ s Aradban 1821. hirdették ki nemességüket¹¹⁾. Ezen ifj. János 1800-ban született, 1844. jószáshelyi postamester volt s mint Aradmegye biz. tagja s az aradi első takarékpénztár elnöke halt meg Aradon, 1876. decz. 12. Friebeisz Emiliától, kit 1836. vett nőül, született gyermekei: János (neje Vásárhelyi Ilona), Teréz (Vásárhelyi Lászlóné), Lajos (neje Konstantini Berta), Mária (Urbán Ivánné) s Emil, ki ifjan halt meg. János orsz. képviselő gyermekei: Janka (Melczér Lászlóné), László, Ilona (Urbán Péterné) és Magda.

¹⁾ *Jk.* 1768., 277. és 1770., 245—6. — ²⁾ *NRA.* 1820., 17. — ³⁾ Életrajza s arczképe *Vásárnapi Újság*, 1890. — ⁴⁾ *Jk.* 1821., 1068. — ⁵⁾ *U.-o.*, 408. — ⁶⁾ *U.-o.* 1770., 250. — ⁷⁾ *Jk.* 1775., 136. — ⁸⁾ *Nagy*, IX. 503. — ⁹⁾ *NRA.* 1803., 30. — ¹⁰⁾ *P. Nagy*, Ünneplése azon honnyi törvényes iktatásnak stb. Arad, 1821. 4r. 7 lap. — ¹¹⁾ *Jk.* 1821., 620.

Quatalides Lipót, Bibics Jakab számtartója, majd csendbíztos és táblabíró, 1741. az aradi fölkelő nemesek zászlótartója, 1744. pedig hadnagya volt, kinek hűséges szolgálataiért 1744. okt. 29. elősmerését fejezte ki a vármegye. Dícséretesen viselt csendbíztosságáról 1748. január 23. mondott le¹⁾.

Rajcsányi József Nyitra megyének 1774. nov. 10. adott bizonyítványa alapján Aradban 1775. január 24., Ignác, Tamás és János pedig — P. Nagy László borosjenei esküdtnék 1811. okt. 7.-én kelt bizonyítványa szerint — Bács megyében 1777. nov. 12. hirdette ki nemességét²⁾.

Ratkovszky Mihály Aradban 1776. decz. 28. hirdette ki nemességét, melyet nagyapja és apja, Mihály, 1714. okt. 21. kapott s melyet 1776. júl. 9.-én Biharmegye bizonyított³⁾. Az Aradba jött Mihály nőtelen lévén, a családot öcscse, József terjesztette tovább⁴⁾.

Rác Joachim Arad megyében 1775. márcz. 28. hirdette ki az ő, Csanádmegyétől bizonyított nemességét⁵⁾. 1785. is mint címeres nemes említik. Talán ezen (»Temesvári«) családból való Rác József kamarai ispán, ki Arad megyétől 1826. szept. 20. kapott nemesi bizonyítványát Krassóban 1839. ápr. 11. hirdette ki. Az ötvenes évek végén mint kamarai titkár élt Temesvárott s több gyermeke volt⁶⁾. Más Rác-család lehetett az, melynek iratait a »nemesek intézetéhez« (Adelschaft-Institut) némely pótlás végett 1789. június 18. visszakülde Arad megye⁷⁾. A Ternován, Pankotán és Magyarádon lakó Petkucz-, vagy — igényei szerint — Tövisi Rác-család sem bizonyíthatván be nemességét, Arad megye azt 1782. febr. 18. továbbra is adófizetésre kötelezte, Rác Blás diécsi lakosnak 1794. ápr. 29. nemessége bizonyítása iránt hozzá, beadott kérelmét pedig Tahy főügyésznek adta ki.⁸⁾ Az 1785. évi nemesi jegyzékben mint birtokos szerepel Rác Péter, Ignác és Demeter, továbbá Rác, máskép Lupucz, idősb és ifjabb János, Tivadar, Farkas, Lázár, György Dániel és Nuczul.

Redl József Ferencz kir. tanácsosnak, aradi táblabírónak s az aradmodenai uradalom h. igazgatójának (1743.) fia, Ferencz, 1790-ben kapott nemességét. Fia, Károly, 1791. jan. 12. Magyarádon született.

Remekházy (Gurahoncz), korábban Remold Károly, József és János pesti polgárok a nemességgel s a Gurahoncz előnévvel egyszerre kapták Gurahonczot, melybe 1821. június 4—6. igtatták be őket, midőn három napon át 400 vendéget láttak szívesen⁹⁾. *Károly* táblabíró és pesti vál. polgár Esztergomban 1844. aug. 5.-én 75 éves korában hunyt el; *József* (szül. 1803. márczius 12.) kir. asztalnok, jog- és bölceleti doctor, udv. tanácsos a bécsi cs. kir. semmítő legfőbb törvényszéknél, 1854. júl. 27. osztrák báróságot kapott. Dietrich Józsa bárónőtől született gyermekei Ottó és Anna. Gurahoncz az idősebb, nemesi ágé¹⁰⁾. Ebből *Károly* m. kir. kataszteri felügyelő, Arad- s több más vármegye térképét nyomatta ki; Józsa b. Bánhidny Antal neje.

Remenyik (Karatnai) József arad megyei szolgabíró, † 1781. elején. Özvegye Huszár Teréz volt. Testvére lehetett István, szintén aradm. szolgabíró, kit a haza iránt ebben a minőségben szerzett érdemeiért Arad rendjei 1781. decz. 18. táblabíróvá választották¹¹⁾.

¹⁾ *Jk.* 1741. 61., 82., 105., 1744. 379., 395. és 1748. 169. lap. — ²⁾ *U.o.* 1775., 22. és *P. Nagy* naplója, 936. — ³⁾ *Jk.* 1775., 267. — ⁴⁾ *Nagy*, IX. 654—5. — ⁵⁾ *Jk.* 1775., 102. — ⁶⁾ *Nagy*, IX. 544. — ⁷⁾ *Csejt.-prot.* 1789., 1831. — ⁸⁾ *Jk.* 1782. 100. és 1794. 195. — ⁹⁾ *Hazai Tud.* 1821., I. 329. — ¹⁰⁾ *Nagy*, IX. 675—6. — ¹¹⁾ *Jk.* 1781., 43. és 91.

Reviczky (Revisnyei) József kir. táblai bíró a kincstártól 1802-ben megvette, de csakhamar ismét visszaadta Szinityét¹⁾. Egyik fia, Ádám (szül. 1786. május 23, † 1862.) 1825. szept. 9-én grófi címet szerzett, 1828—31. m. kir. udv. főkancellár s 1848. pár napig miniszterelnök volt.

Réz (Fejértói) Tamás 1754. címeres nemes; fia, *Lőrincz*, 1787-ben simándi jegyző. József aradi szemorvost 1795. mint jakobinust ítélték el²⁾. Antal (P. Nagy Magdolna férje) a XIX. század elején déznai tiszttartó volt.

Ritter József bécsi postamestert 1825. nov. 22. vezették be a kincstártól megvett Vallemaréba³⁾. Aradban most is több Ritter él.

Rósa János Ferencz jászberényi nemes ifjú 1782. márcz. 1.-én lett Aradmegye orvosa; orvosi oklevelét 1782. jún. hirdették ki. † 1790⁴⁾. Testvére, Antal, mint gyakorló orvos működött Aradon. Gyermekai 1) András Alajos, † Aradon, 1785. 2) József, 1807—1833. Aradmegye főorvosa, ki nemességét Aradban 1827. hirdette ki⁵⁾. 1812. jan. 22. vette nőül nemes Vizer Ágnest. Gyermekaik: Károly, Adolf, Ferencz (ki 1839. már szintén orvos volt), Jenő, Eduárd, Péter-Ede (ki már a nemesség kihirdetése után, 1827. született s 1887. halt meg) és Valburga, gróf Gatterburg János neje; 3) Alajos, kinek fiai Sándor, Pál és Nándor.

Salamon István Aradban 1818. hirdette ki nemességét⁶⁾.

Salbeck, Salbek, vagy Szalbek (Petrisi) Máté előbb a moldvai fejedelem titkára, hunyadmegyei sószállítási biztos volt, midőn III. Károly 1733. febr. 21., sok évig való hű szolgálatait tekintve, megerősítette őt a gr. Consbruch főispántól vett aradi ház birtokában⁶⁾. Meghalt 1735. szept. 23. Feleségétől, Barkóczy Katalintól született gyermekei: 1) *Jakab-József* 1736. lippai sóházi pénztárnok, 1746. május 25. óta aradi táblabíró, ki 1745. nov. 2.-án panaszt emelt Arad rendeinél, hogy bár ő kétségtelen nemes, Bécsből házi szükségleteire hozott tárgyait a Lajta mellett levő Bruckban mégis megvámolták, mi ellen azonnal fölírt a megye⁷⁾; 2) Ferencz jezsuita, szül. 1705. Jassyban; 3) Mihály, jezsuita, szül. 1709. Jassyban; 4) Mátyás 1743—58. erdélyi, majd nagyváradi nagyprépost és dulcignoi cz. püspök; 5) Zsófia, Csatári Nagy Jánosné; 6) Ágnes, Unterhubernné és 7) Károly, 1757—76. váci nagyprépost, 1776. szepesi püspök, † 1787. A család folytatója Jakab fia, *György* aradi főszolgabíró, 1785. febr. 25. óta táblabíró. Ő szerezte meg Petrist, Korbestet, Rossiát, Obersiát és Vinyestet (Vámát), s a család új nemesi címérét, melynek 1. és 4. osztályában vár, 2. és 3. osztályában pedig vizen úszó vitorlás, szószállító hajó látszik. 1784. nov. 7. az oláhok kirabolták s fölégették petrisi kastélyát, mire uradalmait eddigi tiszttartójának, Vitkay Pálnak évi 4000 frtért bérbe adta. Egyúttal azonban 4000 frton 1787. júl. 13. a nagyváradi káptalan előtt a Dobóczy-családtól örökáron megvette Tompa és Kis-Iratos pusztákat, valamint Nagy-Iratos puszta harmadrészét, melyekre már korábban kir. adományt szerzett⁸⁾. Kardicsfalvi Török Zsófiától született fia *Jakab*, aradi főszolgabíró, ki 1819. nov. 26. Losonczy Bánffy Polyxena bárónőt († 1879.) vette feleségül. Gyermekaik: 1) *György*, 1848-ban Aradváros első népképviselője, kinek petrisi kastélyát 1849. az oláhok kirabolták. Irodalompartoló, utazott és jeles sport-ember volt; petrisi nemes ménesét azonban 1857. már pusztulni hagyta. † 1860. júliusában; 2) Albert.

¹⁾ *NRA.* 1797., 9. — ²⁾ L. e. könyvben, II. 493—9. — ³⁾ *NRA.* 1828., 20. —

⁴⁾ *Jk.* 1827., 876. — ⁵⁾ *U.-o.* 1818., 1007. — ⁶⁾ *Fábián*, I. 238—9. — ⁷⁾ *Jk.* 1745., 110—2. I. — ⁸⁾ *NRA.* 1838., 68.

A kihalt család uradalmát 1862. márczius 26.-án árverésen a bécsi bank, majd a bajor Steinburgi gróf Bray Ottó, 1865. ápril 6. a bécsi Blühdorn Lipót, 1871. Stadion Magdolna grófné, 1874. pedig Prónay István vette meg.

Sándor (Slavniczai, báró) Mihálynak Gubasóczy Borbálától született fia, Mihály, 1743-ban megszerezte Pankotát és Nagy-Zeréndet¹⁾, melyeket azonban, beruházásainak megtérítése mellett, már 1749. február 1. vissza kellett adnia a modenai hercegnek²⁾ A grófi címet 1788. aug. 7. fia, Antal septemvir szerezte meg³⁾.

Sánka (Felbári) Lajos fiát, Lajost, 1779. már a birtokos nemesek közt említi. Ignác csanádi főadószedő s 1794. június 23.-tól aradi táblabíró, † 1812. márczius 17. Lajos aradi alszolgabíró 1828. jan. 3. a kincstártól birtokba vette Csermő egy részét⁴⁾. 1836. aradi főadószedő, 1846. táblabíró s főpénztárnok, 1849. főszolgabíró volt. Testvére József. Lajos fia, Lajos főszolgabíró 1849—1889. decz. 16.-ig, midőn nyugalomba lépett; 1888. a Ferencz-Józsefrend lovagkeresztjét kapta. Gyermekai Lajos, Vilmos (neje Rósa Ilona, † Aradon, 1882. jan. 20.), Ilka és Irma.

Sántha (Kis- és Nagycsepcsényi) Sándor és Eduárd Aradban 1827. hirdették ki nemességüket⁵⁾.

Sárközy Péter, borosjenői nemes ispán, Borosjenőben 1773. nov. 7. vette feleségül Kapisán Borbálát. Fiuk, János, 1774. július 20. öt napos korában halt meg.

Sármezey, 1 Vertán.

Sárosy Lajos (szül. 1790., † 1817.) borossebesi gazdatiszt egy szatmármegyei nemesszalád ivadéka volt. Feleségétől, Dabasi Halász Katalintól született gyermekei: 1) Veronka, keresztelve B.-Sebesen, 1814. márcz. 28.; 2) Lajos, írói nevén Gyula, keresztelve B.-Sebesen, 1816. február 14.-én. Szülőházát 1888-ban emléktáblával jelölte meg a Kölcsey-egyesület⁶⁾. Anyja másodsor Szánthó Pál füzesgyarmati jegyzőhöz menvén férjhez, ő is elkerült Aradból, hová 1840. decz. 23. mint a váltótörvényszék jegyzője ment vissza. Már néhány hét múlva előadó bíróvá helyettesítették. Itt 1842. márcz. 2. hunyt el felesége, Hilvéty Arnoldina, kivel 1839. kelt egybe. Másodsor még azon évben Vass Paulinát († 1880. aug.) vette el. Sárosy csakhamar kedvelt alakja lett Arad társadalmának, irodalmi érdemeiért pedig már 1847. tagúl választotta a Kisfaludy-Társaság. 1848 a pesti váltótörvényszék bírója s 1849. annak elnöke, majd kormánybiztos és képviselő lett. Az absolutismus idejében két ízben is elzárták. Aradmegye őt 1861. jan. 10. bizotts. tagúl választotta. † 1861. nov. 16. Pesten.

Schenk Ferencz 1754. címeres nemes.

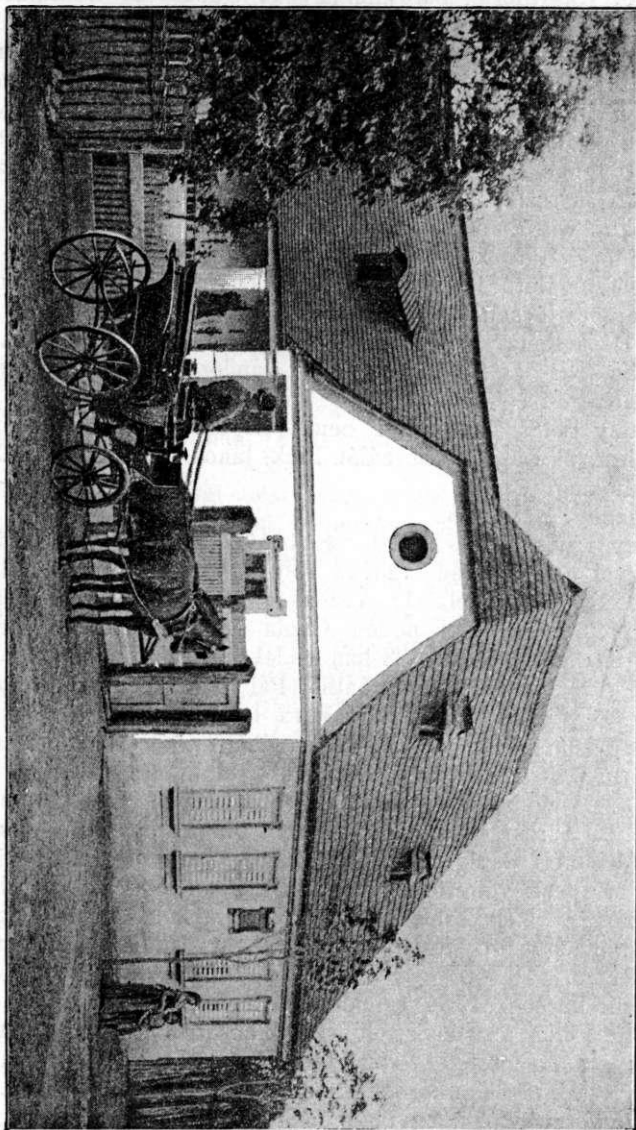
Scherz Fülöp pozsonyi polgár a kincstártól 1826. szept. 25. vette át Vaszoját s a nemességet, *Vaszojai* előnévvel, 1831. kapta⁷⁾. Leánya, Krisztina, gr. Wenckheim József neje, fia, József pedig urad. főtitisztje s 1852. után gyermekeinek egyik gyámja volt. Egyetlen fiának, Józsefnek, emlékére alapítványt tett az aradi gymnasiumban. Fogadott leánya Irén, Ortutay Gyula aradjárási főszolgabíró neje.

Schlachta (Zadjeli) Ferencz gyöngyösi lakos fia, *Gábor* borosjenői

¹⁾ *Jk.* 1743., 15. — ²⁾ *NRA.* 1482., 18. — ³⁾ A család története: *Nagy*, X. 31—40.

— ⁴⁾ *NRA.* 1831., 21. — ⁵⁾ *Jk.* 1827., 1438—9. — ⁶⁾ A szülőház rajza mellékelve, a 706. lapon. — ⁷⁾ *NRA.* 1825., 12, és *jk.* 1831., 378.

lakos, Hevesmegyének 1793. jan. 25. kelt bizonyítványa alapján Aradban 1795. júl. 29. hirdette ki nemességét¹⁾. Testvérei voltak Ignác hevesi esküdt és János borosjenei jószágigazgató († 1789. január 4. Apatelken). Gábor 1830—36-ban Aradmegye főadószedője volt.

Sárosy Gyula szülőháza Boros-Sebesen.

Sebő János 1785. Arad birtokos nemes; 1794. jún. 23.-án csendbízott lett.

Serbán György és Mitru nemeseknek, valószínűleg a kispéliek ivadékaiknak²⁾, Aradmegye 1789. decz. 6.-án megengedte, hogy a nemessé-

¹⁾ *Űk.* 1795.. 711. — ²⁾ *L. e* könyvben, II. 214.

gökre vonatkozó okiratokat a megye levéltárából lemásolhassák¹⁾. E családból való Mihály törvényszéki bíró, György ügyész.

Seres (Isipi vagy Izsépi) János 1754. Aradmegye czímeres nemese. László 1836. zarándmegyei bíró, Ignác pedig (szül. 1806., † 1886-ban, Gyorokon) adóíró biztos. Ignácnak Meczner Karolinától született gyermekei: Géza, kinek neje Zweifel Berta; Etelka († 1887. ápr. 23. Gyorokon) s Emília Kürthy Ferencz honvédezeres neje.

Sillye (Hadházi) János Aradban 1811. hirdette ki nemességét²⁾.

Sima Gábort és fiát Aradban 1823. írták a nemesek közé³⁾. S. Gábor 1830. tótváradai jegyző volt.

Simay Tódor, Márton, Izsák és Salamon 1760. szerzett nemességet, melyet Ignác szenttamási ispán Aradban 1789. aug. 30. hirdetett ki⁴⁾. Testvérei Békésben telepedtek le.

Simoga Mihály fazekasvarsándi jegyzőt, Veszprémmegye bizottsága alapján, nemesnek 1774. decz. 5. ismerte el Aradvármegye⁵⁾.

Simon Imre mint puszkaműves telepedett le Aradon és Zalamegyének 1819. kelt bizonyítványa mellett Aradban 1820. hirdette ki nemességét. Fia, Imre, mint gyógyszerész telepedett le Temesvárt, hol nemeslevelét 1841. szintén meghirdette⁶⁾. S. Gábor aradi ügyvédnek Bogdánffy Máriától született gyermekei: 1) Jenő, aradi ügyvéd, neje Réthy Etelka; 2) Gyula, neje Lászlóffy Mariska; 3) Ákos, kir. járásbíró, neje Halmay Ilona; 4) Iréu, Réthy Sándorné; Kelemen Szidoniától született: 5) Ignác, neje Hesz Teréz; 6) Gábor, a magyar földhitelintézet gyakornoka, megh. Budapesten, 1891. decz. 5. Simon Gábor bátyja Ignác, Aradváros volt főjegyzője, 1848-iki vészbizottsági bíró, Kufsteinban és Josefstadtban szenvedett várfogságot; testvérei Anna, Náray Imréné; Róza, Aknay Antal törvényszéki bíró neje, valamint Lujza (Benkőné).

Simonyi (Vitézvári, báró), helyesebben Simon *József* (szül. 1777. február 18. Nagy-Kállóban), mint a Blankenstein-huszárezred főhadnagya, 1802. május 5.-én nyerte a Mária-Terézia-rendet 1804. a vitézvári előnevet, s 1806. ápril 24. a birodalmi báróságot. 1810. őrnagy, 1812. alezredes, 1813. a Hessen-Homburgok ezredese és a Szent-György-rend vitéze s a francia-háborúban tanúsított hősiségével egész legendái alak lett⁷⁾. 1819. nyerte adományúl Vadászt és Bélzerendet, melybe 1820. márczius 11. vezették be⁸⁾. A szolgálatból 1832. ápril 25. lépett ki. 1837. Aradon hunyt el s Vadászon temették el. Hegelsfürsti Leiner Teréztől született gyermekei: 1) *Lajos* (szül. Tarnapolban, 1824., † 1894. decz. 12.), 1848. óta több ízben tagja a képviselőháznak, 1875—6. kereskedelmi miniszter. Neje gr. Königssegg Júlia. 2) Katalin, Hauenebersteini Hertweck Mór tábornok neje.

Simonyi József 1728. Aradmegye egyik követe volt.

Skrabák (Zászkali) János unokája, András fia *Mátyás*, régi árvamegyei nemes család tagja, húsz éven át volt apatelki rektor; fiai, Mátyás és János, Aradban 1795. márczius 3.-án hirdették ki Árvamegyétől 1781. aug. 7. bizonyított nemességöket⁹⁾.

Skvarics vagy Squarics László aradi alispán (1750—67.) a maga nemeslevelét eredetiben s Bácsmegyének 1742. okt. 2. kelt bizonyosságát

¹⁾ Cseft.-prot. 1789., 3670. — ²⁾ Jk. 1811., 109. — ³⁾ U.-o. 1823., 1056. —

⁴⁾ Cseft.-prot. 1789., 2684. — ⁵⁾ Jk. 1774., 264. — ⁶⁾ Nagy, X. 195. — ⁷⁾ L. e könyvben, II. 511. — ⁸⁾ NRA. 1811., 5. — ⁹⁾ Jk. 1795., 189.

Aradban 1751. márczius 23. hirdette ki¹⁾. 1754. a birtokos nemesek közt említi. Az első ménesi mazsola-bort (aszút) felesége, nemes Aversberg (Eisberg) Francziska már 1745. készítette²⁾. S. 1781. hunyt el s a megye már 1781. márczius 28. jelentette, hogy a család férfiágon kihalt³⁾. Csakhamar meghalt mostohafia, Gloster Gábor is, mire az özvegy a kir. táblán ellene indított perben Aradmegye előtt 1782. aug. 22.-én Tivadari Szaplóczay Jánost tette meghatalmazottjává⁴⁾.

Sok János udv. agensnek a kincstár 1825. aug. 4. adta át az aradmegyei Hodos falut⁵⁾. Csakhamar (1829. nov. 7.) megkapta Kujedet is. A megye 1830. aug. 19. barátságosan intézte el a Kujed határa miatt közte s a Deseő-, illetőleg Bittó-féle Járkos közt kitört határvillongást⁶⁾. 1838. örökösök nélkül elhalván, a kincstár ápril 4. eltiltotta Nákó Jánost Kujed eladásától, s ápril 11. a megyétől jelképileg át is vette Kujedet⁷⁾.

Somlyay Klárának, Kallinovics Szilárd aradi polgármester özvegyének Szatmármegyétől 1768. május 4. bizonyított nemességét 1768. július 6. Aradmegye is elösmerte⁸⁾.

Somogyi (Perlaki) János ugocsai alispán a XVIII. század végén Simándon telepedett le és Csernovics Lázártól egy több száz holdból álló nemesi birtokot vett zálogba, melyet néhány évtized mulva Csernovics Péter váltott vissza. 1818. jún. 19. mint aradi táblabíró hunyt el. Első felesége b. Perényi Borbála, a második ennek húga, Anna volt. Az első-től való gyermekei 1) Borbála, Kornély Ambrusné, szül. 1799., † Aradon 1837.; a másodiktól: 2) József esperes és szentannai plébános, † 1828.; 3) János, huszárörnagy, nőtlenül halt meg; 4) László, cs. kir. kapitány; 5) István, aradmegyei táblabíró, 1833. és 6) Júlia, Kovács Imréné. László fia László aradi volt városi hadnagy, előbb Bragyán Olgát, utóbb ennek nővérét, Flórát vette feleségül; az első-től született Ilka, Toma Szilárdné, a másodiktól László miniszt. hivatalnok. — Istvánnak Sántha Rozáliától született gyermekei: 1) Sándor, 1848. aradi szolgabíró, majd úrbéri törvényszéki ülnök; 2) Anna, Gaal Józsefné; 3) Gyula, 1848. aradmegyei esküdt, utóbb szolgabíró, kinek Hirsch Amáliától 5 gyermeke született.

Spanochi Lipót gróf aradmegyei birtokost az 1827: XLII. t.-cikk honosította.

Spech (Szépfalvi) Jánost I. Ferencz király 1793. emelte nemességre, melyet fiai, Imre és István, Aradban is kihirdettek. Imre 1804. született, 1867—71. Aradmegye alispánja volt s mint nyug. árvaszéki elnök halt meg Aradon, 1882. ápril 24. Gyermekei: 1) Vilma, Vásárhelyi Gézané; 2) István, ügyvéd, kinek gyermekei Ilona, István és Géza; s 3) Glatz Béláné, ki 1881. özvegyen maradt. Imrének unokaöccse *István* (született 1835., † 1888. ápril 3) 1872—84. miskei szolgabíró, 1884—8. Aradmegye főpénztári ellenőre. Czárán Francziskától született gyermekei: 1) Ilka, Péchy Károlyné; 2) István, 3) Gizella.

Stanislovics Miklós (1739—1750) csanádi püspök († 1750. ápril 26.) és testvérei Antal, Pál s György, 1746. szereztek magyar nemességet, melyet azon érdemökért nyertek, hogy a törökháború következtében hontalanná lett 4600 bolgárt 1737. nov. 1.-én ők vezették be Magyarországra s azokat Ó-Besenyőn, Vingán és Lovrinban telepítették le¹⁾. —

¹⁾ *Jk.* 1751., 63. sz., 499. l. — ²⁾ *P. Nagy*, A régi Orod, 65. — ³⁾ *Jk.* 1781., 86.

— ⁴⁾ *U.-o.* 1782., 419. l. és 1786., 1064. sz. — ⁵⁾ *NRA.* 1824., 4. — ⁶⁾ *U.-o.* 1830., 18. és 1831., 17. — ⁷⁾ *U.-o.* 1857., 42. — ⁸⁾ *Jk.* 1768., 173. — ⁹⁾ *Czirbusz*, A délmagyarországi bolgárok, 21—2.

György fiai, János és György, e nemességet Aradban 1771. ápril 11.-én hirdették ki; nővérök volt Mária Terézia, ki Vingán 1763. született s talán Klára, Kacsamágh Antal aradi táblabíró neje. Antal Gyorokon 1768., özvegye, Kacsamágh Zsuzsanna pedig ugyanott 1787. hunyt el. Leányuk, Anna Mária (szül. 1752.), Bittó Mihályhoz ment férjhez. 1785. Aradban id. és ifj. György és Pál volt felvéve a nemesek jegyzékébe. György aradi csendbíztos, főszolgabíró, majd 1808. decz. 9. alispán lett; mint ilyen halt meg Csintyén, 1815. júl. 13. s a gyoroki sírboltba temették Felesége Baranyi Mihály leánya volt. Gyermekük nem maradtak.

Stepics Sztefán 1785—6. borosjenei címeres nemes.

Stipsics (Ternovai, báró) lovastábornok, generalissimus és a haditanács alelnöke, 1821. kapta a báróságot s 1821. július 7.-én mint kir. adományt nyerte Ternovát és Kurtakért¹⁾. 1824-ben, ötvenéves katonai szolgálatainak jutalmául, a Lipót-rend nagykeresztjét kapta; 1830-ban az államtanács hadi osztályának elnöke lett. 1831. szept. 16.-án Bécsben utódok nélkül hunyt el.

Svastics (Bocsári) Péter és György Aradban 1810-ben hirdette ki nemességét²⁾.

Szabó József (szül. 1728., † 1778.) 1754. birtokos nemes, 1769—78. megyei főjegyző.

Szalay István 1754-ben címeres nemes. Elek 1806. galsai jegyző. Gáspár és Pál Aradban 1810. hirdették ki nemességüket³⁾. — Károly és Antal aradi ügyvédek.

Szalbek, l. Salbeck.

Szaplonczay (Tivadari) János aradi táblabíró († 1789.) fia, Mihály, 1782. márcz. 6. óta aradmegyei táblabíró nemességéről Aradmegye 1783. júl. 1. bizonyítványt adott⁴⁾. Mácsán, Simádon és Újfalun voltak részjószágai⁵⁾. Mihály nővérei, Juliánna és Anna-Mária, katonatisztekhez mentek férjhez és a megye már 1774. aug. 3. bizonyította, hogy van elegendő alapjuk a 6000 frtos biztosíték letételére⁶⁾. 1785. János és Mihály a birtokos nemesek közt szerepel.

Szarka Lőrincz 1785. birtokos nemes.

Szathmáry vagy Szakmáry *István* 1754. címeres nemes. Talán az ő családjából származik *István* (szül. 1812.), 1850—1880. Aradváros egyik ker. orvosa; *János*, Aradmegye főszámvevője; s *Károly*, pankotai nyug. jegyző, kinek fiai 1) *Géza* (szül. 1847.), előbb kisjenői, majd pankotai, jelenleg pécskai plébános; 2) *Mihály*, mérnök; 3) *Gyula* (szül. 1851.), 1889. óta Aradmegye alispánja.

Szász György gyulai ev. ref. pap (szül. 1753., † 1816.) 1785-ben Aradban is a címeres nemesek közé tartozott. Molnár Erzsébettől született legidősb fia Gábor, korábban a fölkelő sereg hadnagya, majd községi jegyző s végül gazdatiszt, mint magánzó hunyt el Simádon, hol, István és Gábor nevű fiaival együtt, nemességét 1812. hirdette ki⁷⁾. Ev. ref. létére róm. katolikusoknak neveltette gyermekeit; ezek 1) István, pesti lakos; 2) Gábor, aradmegyei kórházi gondnok, kinek fia István, gyulai adószedő; 3) Lajos, 1849-ben megyei hivatalnok, utóbb cs. kir. adófelügyelő, több gyermekkel; 4) Juliánna, Racsek Mátyás cs. kir. kincstári bíztos neje.

¹⁾ *NRA.* 1809., 22. — ²⁾ *Nagy*, X, 415. — ³⁾ *Źk.* 1825., 962. — ⁴⁾ *U.-o.* 1781., 440. — ⁵⁾ *U.-o.* 1789., 3302. — ⁶⁾ *U.-o.* 1774., 183. — ⁷⁾ *U.-o.* 1812., 102.

Szebeny Ferencz 1754—5. pankotai birtokos volt. Talán fiai voltak János, Mihály és Sebestyén, 1785-ben adományos nemesek.

Szegedy (Gelenczei) József aradm. szolgabíró Aradban 1745. szept. 22. mutatta be Sz. Gergely számára Báthory Gábortól 1608. szept. 25. adott és Zarádban 1744. szept. 29. meghirdetett nemességét¹⁾. Feleségétől, nemes Balogi Mária Magdolnától Buttyinban született leányát, Annát, Borosjenőben 1745. aug. 28. keresztelték. Sz. József 1748. végén hunyt el.

Szende, l. Frummer.

Szenesy János 1754. címeres nemes.

Szentes Ferenczet, Istvánt és Andrást Arad 1805. igtatta nemesei közé²⁾. Károly, eleki főszolgabíró; fia, Vidor, makói kir. közjegyző.

Szentianin Péró 1754-ben címeres nemes.

Szentlélek József Aradban 1773. aug. 11. hirdette ki nemességét³⁾.

Szentpály József 1785. címeres nemes.

Szentpétery Domokost Aradmegye 1775. jún. 19. és Jánost 1822. a maga nemesei közt említi⁴⁾. Rokonuk Sz. József, a magyar Benvenuto Cellini (szül. Rima-Szombatban, 1781. ápril 12, † Pesten, 1862. június 13.). — Antal, az aradi első takarékpénztár nyugalmazott főpénztárnoka és régiséggyűjtő.

Szerb (Serb) Marinka, ki nemes apától származott, Boruczsa Onu mézesi paraszthoz menvén férjhez, Aradmegye 1783. júl. 1. kijelentette, hogy gyermekei apja birtokában nem örökölhetnek⁵⁾. Az ügyész aug. 5. tiltakozott ugyan Sz. György, Ignác és Koszta mézesi lakosok nemessége ellen⁶⁾, 1785-ben azonban mégis benn volt a nemesek jegyzékében Ignác, Koszta, Angyel, idősb és ifjabb Tógyer, Illés, Lázár, György, a két Mihály, Lupuj, János és Péter. 1804-ben 72 s 1805-ben 45 holdmézesi nemes szintén Szerb Józsa és Van s Jósza Picz, Lup és Istók vezetése alatt szegült ellene Kornelyék beigtatásának; a vármegye 1807. aug. 1.-én nem-kevesebb, mint 42 mézesi Szerbnek adott igazoló jegyet⁷⁾. A család legnevezetesebb tagjai *Melenti*, ki »a szegényebb sorsú nemesség« nevében 1825. magyar verset írt br. Wenckheim főispáni beigtatójára; *Sebő*, 1833. aradm. csendbírtos és (talán ennek fia) *Tivadar*, ki Kuvinban született, 1838—42. Aradváros főjegyzője, 1842—48. bírása, 1848-ban miniszt. titkár, orsz. képviselő, az absolutismus idejében a krassómegyei törvényszék elnöke, 1868. krassói s 1863—5. aradi kir. bírtos, végül septemvir volt; az ifjabb *Tivadar*, Aradmegye főjegyzője és *György*, orsz. képviselő.

Szerdahelyi István 1754. címeres nemes. 1770. özvegye meghalván, nemeslevelét és vagyonának följegyzését Magyary András aradi harminczados a megye levéltárába helyezte el. A megye 1781. márczius 28. már azt jelentette a helytartótanácsnak, hogy a család férfiágon kihalt s hogy nemeslevelét a levéltárban őrzik⁸⁾.

Székely István 1754. címeres nemes.

Szida Dánielt és Jozsát, kiknek atyja, Dániel, Halmágyról költözött Aradra, hol adót is fizetett, Aradmegye 1794. ápril 29.-én nemességének bővebb igazolására útasította⁹⁾. E család most is él Aradon.

¹⁾ *Jk.* 1745., 106—8. — ²⁾ *Nagy*, X. 614. — ³⁾ *Jk.* 1773., 211. — ⁴⁾ *U.-o.* 1775., 179. és 1822., 1252. — ⁵⁾ *U.-o.* 1783., 711. 1. — ⁶⁾ *U.-o.* 1783. aug. 5., 65. sz. — ⁷⁾ *P. Nagy* naplója, 103., 135., 179., 270. és 485. sz. Nagy Iván szerint (X. 151.) a Szerbek nemessége nincs kihirdetve. — ⁸⁾ *Jk.* 1770. 59. és 1781. 86. sz. — ⁹⁾ *U.-o.* 1794., 305.

Szigethy József Aradban 1816. hirdette meg nemességét¹⁾.

Szondy Máténak 1619. július 6. Bécsben megújított nemeslevelét jelenleg Szondy Imre kisperegi ev. ref. lelkész őrzi²⁾. 1757-től maig az idősebb ág családalapítói mind ev. ref. lelkészek voltak. Aradba 1828. jött, nemességét azonban nem hirdette ki *Lajos* (szül. 1778., † Kisperegen, 1865.), 1803—28. vésztői s 1828—51. kisperegi lelkész; felesége Papp Sára; gyermekeik közül ketten kiskorukban haltak meg; *Lajos* (szül. 1816., † 1855.) 1845—8. borossebesi 1848—55. pedig nagyharsányi s *Imre* (szül. 1826.) 1857-től maig kisperegi lelkész. Lajosnak Jablonaky Linától született gyermekei: 1) *Hermina*, Varga Lajos váncsodi jegyző neje; 2) *György*, ki gyermekkorában meghalt; 3) *Lajos*, gödöllői jegyző. Lajos peregi lelkész 1851. vette nőül Szikszay Vilmát. Gyermekei: 1) *Béla* (szül. 1853.), előbb sarkadi s. lelkész, most Aradváros levéltárnoka; 2) *Géza*, szentleányfalvi lelkész, Vadányi Emma férje; 3) *Berta*, Bethlendy Sándor tamásdai lelkész neje és 4) *György*³⁾.

Szotóczy Ferencz a nagyváradi püspökség tiszttartója, gyermekeivel együtt 1796. nyert nemeslevelet⁴⁾ s 1804-ben a kincstártól megvette Monyásza falut a vashámmal együtt⁵⁾. Sz. még azon évben meghalván, Monyászat tőle Névery József örökölte⁶⁾.

Szöke Sámuel repszegi birtokos, 1825—34. Aradmegye főjegyzője volt. Gyermekei: 1) *Károly*, aradmegyei szolgabíró, 1842—48. alispán, 1848—9-ben képviselő, † 1891. nov. 11; 2) *Márton*, † Drauczon, 1866. szept. 29.; 3) *János*; 4) *Amália*, Dániel Antalné.

Tahy (Tahi) Ádám Aradmegye ügyésze, 1781. óta szolgabírája, 1785. címeres nemes.

Takács János 1754. címeres nemes.

Takácsy (Berzai) György pesti nagykereskedő a kamarától 1820. szept. 6. kapta Berzát⁷⁾, melybe a kamara 1822. június 6.⁸⁾, a vármegye pedig ünnepiesen 1823. május 20—22. vezette be⁹⁾. Fia Sándor, kinek Vásárhelyi Jankától született gyermekei Janka (Kovách Sebestyénne) és Sándor, Aradmegye tb. főjegyzője.

Tarjányi Ignác kir. kincstári ügyész a maga nemességét Torontál-megyének 1815. ápril 18. kiadott bizonyítványával igazolta. († 1846-ban). **Felesége** Palmstein Bernardine († 1864.) **Gyermekei:** 1) *Vilmos*, 2) *Lajos* †, 3) *Zsigmond*, nyug. kincst. ispán, 4) *Ferencz* †, 5) *László* †, 6) *Imre* †, 7) *Mária*, Ridler Károlyné † 1860., 8) *Sarolta* férj. Reis János cs. és kir. műszaki ezredes neje; ennek gyermekei Arthur és Ármánd. *Vilmos*, aradi ügyvéd, nyug. cs. kir. államügyész, felesége Monostori Vörös Ilona (szül. 1827., † 1887.) **Gyermekei:** 1) *Ákos*, előbb cs. és kir., most honvédszázados; 2) *István*, államvasúti mérnök, † 1888. márczius 29.; 3) *Aranka*, Institoris Jenőné, † 1873.

Tarkó Imre 1749. júl. 28.-án Aradmegye színe előtt ügyvédi esküt tett¹⁰⁾. Öcscse lehetett Adalbert (szül. 1735., † 1817.) esztergomi kanonok.

Thalheim vagy Talheim Lipót aradi postaigazgatót, kinek atyja hősiesen szolgált a Hohenzollern-lovasezredben, ő-maga pedig Peró elfo-

1) *Jk.* 1816., 1315. — 2) Az 1627. élt Jakabnak atyja György volt, de kétséges, a drégelyi hős-e. Bővebben Nagy Iván a Szondy-Albumban (szerk. Pongrácz Lajos), 70. l. A család azonban a drégelyi hőst tartja ősenek. — 3) Szondy Imre szíves adatai. — 4) *Nagy*, X. 841. — 5) *NRA.* 1785., 21. — 6) *P. Nagy* naplója, 64. — 7) *NRA.* 1826., 71. — 8) *U.-o.* 1806., 48. — 9) *Hazai Tud.* 1823., 345—6. *P. Nagy*, Magyar dana, 1823. *Márki*, Négy vers, Alföld, 1883., decz. 25. — 10) *Jk.* 1749., 70.

gatása s 1737. a török háborúban a tábori posták szervezése körül, 1741. pedig egy lovaskatona teljes felszerelésével szerzett érdemeket, Aradvármegye 1743. febr. 18.-án nemességre ajánlta¹⁾. Ezt, úgy látszik, meg is kapta, mert Mária Terézia 7065 frt lefizetése mellett 1748. kir. adományul adta neki s örököseinek Kis-Szent-Pál aradm. pusztát, melybe 1749. be is vezették²⁾. A pénzt kölcsön vette föl és Ferencz császár (Mária Terézia férje) 1750. febr. 23. s aug. 4. kelt sürgetésére Aradmegye fel is szólította, fizesse meg a pater Domonkos kahlenbergi kamalduli prior 5000 frtját³⁾. 1748-ban különben felesége, Hofmanin Szabina is 3000 frtot adott e birtok megvásárlására⁴⁾. 1754-ben Thalheim nevét a praedialista nemések közt említik.

Tokody (Szentandrás) Pál 1754. Arad címeres nemese. György, Aradban 1773. aug. 11. Trencsénmegye bizonyosága alapján hirdette meg nemességét s azt, hogy egy másik T. György, nagyváradi kamarai számtartó őt osztályos atyjafiának ismerte el⁵⁾. 1785. Ferencz és József, alkalmasint Pál fiaí, címeres nemések; nagybátyjuk lehetett András magyarádi nemes, kinek fia, József, 1794. június 23. Aradmegyével bizonyíttatta a maga nemességét⁶⁾. Lajos, aradi ügyvéd, † 1893.

Tomassich Miklós Edelspacher Antóniát vevén nőül, ennek kezével a lökösházi puszta egy részét nyerte. Gyermekük: 1) Zsigmond, szül. 1804., † 1807. Aradon; 2) Krisztina, † féléves korában, 1807.; 3) Judit, † 1817.; 4) *Imre*, szül. 1813., † 1886. február 24. Lökösházán; 5) Ilona, † 1817. Miklósnak testvére, Ferencz, Zárában 1831. aug. 12. mint tábor-szernagy halt meg. László, még atyja életében elhunván, Imrével, a főrendiház örökös tagjával halt ki a család, mit Aradmegye 1887. jún. 22.-én s a főrendiház 1887. okt. 10. tett közzé⁷⁾.

Tomján vagy Tomeian Sándor postamestert Mária Terézia 1749. júl. 5. nemesítette meg, mit a család Aradban már decz. 1. kihirdetett⁸⁾. Gyermekük: 1) Margit, Bibics Jakab aradi alispán neje, ki férjével 1750. okt. 23. a szentannai kegyesrendi algymnasiumot alapította, melyet, mint már 1754-től özvegy, 1772-ben teljes gymnasiummá egészített ki s mellé 1774-ben tápintezetet állított; 2) Katalin, Bibics Györgyné; 3) Demeter, szerzetes néven Sándor, szül. Temesvárt, 1735. okt. 26.; mint kegyesrendi tanár, 38 évig működött a tatai kollégiumban. † 1811. márczius 18.⁹⁾. — 4) Tamás, ki, a temesi kormányzáságnak Aradmegyéhez 1770. júl. 3.-án intézett átirata szerint, Ottersheim előnévvel, magyar nemességének épségbentartása mellett, az osztrák örökös tartományokban is nemesi és lovagi jogokat nyert¹⁰⁾.

Tököli (Kevermesi és Vizesi) család alapítója Popovics János, kit 1705. I. József emelt magyar nemességre. Rákóczi ellen harczolva, Rác-Tököli néven híresedett el, mint az aradi határőrök ezredese¹¹⁾. Testvérel, Osztoja kapitánnyal együtt, 1715—20. már övé volt az orovili és iratosi puszta egy része, Világoson 6 hold szőlő s ők bérelték a vizesi pusztát¹²⁾, melyet János 1724. kir. adományul szerzett meg¹³⁾. János fia volt Rankó (Rajak, vagy János) rác kapitány, ki élénk részt vett 1735.

¹⁾ *Jk.* 1743., 142—5., 1744., 317, és 1745., 434. — ²⁾ *NRA.* 954., 68. és 972., 71. — ³⁾ *Jk.* 1750., 365—6. és 415—6. l. — ⁴⁾ *U.-o.* 1748., 286. — ⁵⁾ *U.-o.* 1773., 212. — ⁶⁾ *U.-o.* 1794., 153. — ⁷⁾ *Budapesti Közlöny*, 1887. okt. 13. — ⁸⁾ *Jk.* 1749., 114. sz., 356. l. — ⁹⁾ *Csaplár, Révay*, I. 121—2. — ¹⁰⁾ *Jk.* 1770., 199. — ¹¹⁾ Bővebben e könyvben, II. 277—294. — ¹²⁾ *Szöllőssy az Aradi Közlönyben*, 1884., 138. *Lakatos*, II. 8. — ¹³⁾ *Nagy*, XI. 289—290.

Pérolázadásának elnyomásában¹⁾ s 1743. halt meg. Első házasságából született gyermekei 1) Péter, ki 1751-ben kivándorolt Oroszországba s ott tábornok lett és 2) János; második házasságából, Pejó Annától született 3) Koszta, kinek ügyvédül Aradmegye előtt 1743. aug. 19., mint gyám, Zaffiri Imre csanádmegyei táblabíró t nevezte meg²⁾. — Ezen ifjabb János és Nenadovics g.-kel metropolitának gyermekei 1) Péter, 1790-ben Arad- és Csanádmegyék koronaőrző bandériumának tagja, aradi táblabíró; 2) Sebő vagy Száva (Sabbas), ki 1761. aug. 17. Aradon született s 1842. szept. 21.-én hunyt el. Aradmegye táblabírája, lelkes hazafi, egyúttal jó szerb volt, a Maticza s a budapesti Tökölíanium alapítója; 3) Anna, ki Aradmegye előtt 1783. aug. 5. testvérét, Sebőt tette meghatalmazottjává; és talán 4) Sára, ki mint Krekics Lázár özvegye 1795. júl. 29. útlevelet kért Aradmegyétől, hogy fiával, Andrással s egy szolgájával saját háromlovos kocsiján bizonyos örökség ügyében Oroszországba utazhassék³⁾. — Sebőnek Bezzegh Amáliától született egyetlen fia Péter, csanádi alispán, kir. tanácsos, aransarkantyús vitéz, majd csanádi helyettes és utóbb valóságos főispán, udv. tanácsos. 1819. márcz. 21. Schwarzenberg Károly hercegtől 341,000 váltóforinton örökáron megvette a temesi Blumenthalt, Oláh- és Német-Bencseket, Buzádót és Fibist⁴⁾. Csak két évvel élte túl atyját s benne 1844. kihalt a Tököli-család.

Tömösváry Sándor 1754. címerez nemes.

Török (Várad) József, István és Ferencz Aradban már 1754. címerez nemesek. József korábban az arad-modenai uradalom vasbányáinak számtartója, utóbb zarándi tiszttartó, Aradmegyében 1772. jan. 27. hirdette ki a Bethlen Gábortól ősenek, Pálnak adott és Zempléntől is bizonyított nemességét. Magyar István megyei alügyész mindamellett is kifogást emelt a szentannai Törökök nemessége ellen, kik közül pedig 1785. Béla, a két József, Antal és György voltak fölvéve a nemesek jegyzékébe. Arad 1786. júl. 29.-én csakugyan bekövetelte a szentannai József nemeslevelét s nov. 6. a kir. bíztos is szigorú vizsgálatot rendelt el. T. József 1787. aug. 6. ez ügyben halasztást kért, míg okleveleit összeszedheti, szept. 30. pedig a kir. bíztos, felsőbb rendeletre, meghagyta, hogy a törökszentmiklósi tanúkat a feladó Magyar István költségén állítsák elő⁵⁾. 1799. T. Béla, Antal, György és József a kincstártól már mint kétségtelen nemesek szereztek meg Dézna mezővárost s Ó-Dézna és Bohány falukat⁶⁾, melyekbe őket ünnepiesen 1804. júl. 30. igtatták be⁷⁾; Zsigmond 1801-ben viszont a Bohánynyal határos Szelezsánt vásárolta meg, kir. adomány címén⁸⁾. A testvérek közt legnevezetesebb volt Béla (Adalbert), József számtartó fia, kit Borosjenőben 1753. ápr. 2. kereszteltek⁹⁾; híres főjegyző s többször követe volt Aradmegyének; 1808. kir. tanácsos lett és mint az arad-modenai uradalom igazgatója 1810. január 12. hunyt el. Testvérei: Antal táblabíró (kinek neje, Edelspacher Mária, mint özvegy, 1889. hunyt el); György, szabadhelyi szolgabíró († 1811. decz. 17.), s József, Aradmegye főszolgabírója. A család egyik díszje Gábor (született Szent Annán, 1800., † Déznán, 1868.) Aradmegye főjegyzője, majd alispánja, orsz. követe, 1848. és 1861. Aradváros polgármestere, 1848—9.

¹⁾ L. e. könyvben, II. 320—2. — ²⁾ Jk. 1743., 222. — ³⁾ U.-o. 1795., 719. —

⁴⁾ NRA. 1807., 15. — ⁵⁾ Jk. 1772. 69.; 1786., 1070. s 1752.; 1787. 1554. és 2044. sz. —

⁶⁾ NRA. 1779., 6. Az 1800. évi határjárás: NRA. 1820., 19. — ⁷⁾ U.-o. 1826., 57. —

⁸⁾ U.-o. 1781., 15. — ⁹⁾ Borosjenei anyakönyv.

kormánybíztos, kinek működéséről bőven volt szó. Gyermekei: 1) Géza, kinek felesége Török Etelka; 2) Béla, buzgó régiséggyűjtő, simándi birtokos; 3) Endre déznai birtokos (szül. 1835, † Déznán, 1884. nov. 19.). — Bélának Czárán Rózától († 1886.) született gyermekei: Gizella (Gohl Ödön tanár neje), Géza, Andor és Berta; Endrének gyermekei: Gyula, Tihamér, Ilonka és Gábor. T. Istvánnak († 1847.) Földeáki Návay Józseftől (szül. 1800., † 1861. Déznán) született gyermekei: József, Ilka, Antónia és Etelka. — Pál szintén déznai birtokos volt.

Thury József 1754. czímeres nemes.

Urbán (Beharfalvi) József, egy lipótvárosi nemesszalád ivadéka, a kincstártól 1825. okt. 28. vette át Monyoró falut, melynek határait előtte való napon járatta be a vármegye¹⁾. Fia, Gyula, 1849-ben itt temettette el sógorát, az Aradon kivégzett gr. Leiningen-Westerburg Károly honvédtábornokot s itt pihent a holttest 1876-ig, midőn U. Gyula eladta Monyorót. Neje Szuszán Szilárdka. Gyermekei: 1) Andor, 2) Sarolta, 3) Iván, Aradmegye volt főszolgabírója, torontáli jószágára költözött. Neje Purgly Mariska. 4) Ilona, Almay Józsefné és 5) Szilárdka.

Urbányi-család aradi ága János zólyomi alispántól származik. Fiai, kiknek részére kir. adományul 3 kúriát szerzett, János, József és Gábor. József alezredesnek, ki 1786. előtt esett el, egy Imre nevű fia volt, ki 1794. ápr. 29. Aradmegye aljegyzője lett. Ezek ivadéka *András*, 1809. az aradmegyei fölkelő nemesek egyik alhadnagya, utóbb aradi ügyvéd. — Testvére *Imre*, arad- és zólyommegyei táblabíró, ki 1834. Világoson lakott. Gyermekei: 1) *Béla*, Aradváros árvaszéki ülnöke, kinek Cziffra Katinkától († 1887.) született gyermekei: Ilona (Kövér Zsigmondné), *Béla*, Jolán (Kövér Béláné), Vilma és Gizella; 2) *János*, 1871—1890-ig Aradváros főkapitánya, kinek Kirileszku Vilmától († 1890.) született gyermekei: Blanka, férj. Vertán Csabáné és János.

Vaday József 1754. czímeres nemes. Szatmármegye régi, a Kaplony-nemhez tartozó családjából származhatott.

Vank (Tövisi) Péter 1816. óta állt Aradmegye szolgálatában; 1827. decz. 9.-én Kujed egyhuszadát kérte adományul. Kétségkívül egy a Vank-családdal a Vankul, melyből János, Tógyer, Lázár, Koszta, Simon, Demeter és István 1785-ben Arad birtokos nemesei közé tartozott. *Gyula* 1875. május 1. az aradi 33. gy.-ezred főhadnagya lett. Eredetileg Vanknak írta magát a Szatmármegyében honos Vankay-család is; mivel azonban *Szakaszi* előnevet használt, kétségkívül különbözik a *Tövisi* Vank-családtól.

Vankay (Szakaszi) Mihálynak, 1741. Zaránd egyik követének, 1741. ápr. 22.-én Aradmegye bizonyítványt állított ki, hogy mint zarándmegyei jegyző 3½ éven át híven szolgált; 1744. szept. 5.-én Aradmegye neki, mivel két közgyűlésen vitte a jegyzői tollat, 4 arany jutalmat adott, szept. 26. pedig másodalispánná választotta. Megszerezvén Kis-Pél felét, 1745. jelentette a kamaratanácsnak, hogy *Kis-Pél* puszta felét, szemben rosszhiszemű birtokosaival, kik a nádortól azon puszta örökös birtokának jogát akarták kieszközölni, a kincstártól csakugyan ő nyerte s hogy azon puszta kétharmadrészének becsúárát kész is lefizetni; — *Andrássy*

Urbányi-czímer.

Zsigmond azonban a kir. udvarnál az adományt azzal akarta megakadályozni, illetőleg a pusztát hatalmába keríteni, hogy az eredetileg a modenai javakhoz tartozván, már benne van, a részére adott donatióban. Kérte tehát a kamara közbelépését¹⁾. Andrassy újabb fölterjesztése²⁾ után Vankay 1746. ismét kérte Kis-Pél átengedését és pedig, a birtok feljelenése fejében őt megillető hányad helyett, a harmadik harmadot is³⁾. Az 1748. évi aacheni béke ezt a kérelmet tárgyalanná tette, mert a modenai herczeg visszakapta javait; Aradmegye 1750. június 4. egy telekkel kárpótolta hű alispánját, ki tisztét 1754-ig, úgy látszik, haláláig vitte, mert már föl sincs véve a nemesek 1754. évi jegyzékébe. Utódok nélkül hunyt el.

Vankel (Serbergi) Márton, kinek apját, Mártont, III. Károly nemesítette meg, armálisát Aradban 1747. febr. 7. hirdette meg⁴⁾.

Varga Ferencz temesi szolgabíró Aradban 1795. márcz. 3. hirdette meg nemeslevelét, melyet V. Ferencz, János, Pál és György III. Ferdinándtól 1650. ápr. 7. kapott s melyet 1650. máj. 30. Vasmegye is elösmert⁵⁾. Fia, *Ignác*, 1797. született s Aradon 1879. máj. 12. hunyt el. Ennek fia *Emil* (szül. Aradon 1832., † Bécsben 1890. ápril). 16 éves korában 1848. honvédnek csapott fel. A szabadságharc után a cs. seregbe sorozták be. Már mint hadnagy harczolt s meg is sebesült 1859-ben. Mint cs. és kir. huszárkapitány 1866. július 3. d. e. 10 órakor a königgrätzi csatában ő jelentette először Benedek táborszernagynak, hogy Bürglitz felől nagy ellenséges hadtest közeledik. Benedek főbelövessel fenyegette, ha hamis hírt hoz; de csakhamar meggyőződhetett, hogy valóban onnan nyomúl előre a II. sléziai hadtest Frigyes Vilmos trónörökös vezetése alatt. Ha ekkor hisz neki a fővezér, talán más fordulatot vesz a csata. Varga nemsokára 1871. nov. 5. ezredes és az Aradon állomásozó 14. huszárezred parancsnoka, majd tábornok, s 1883. vezérőrnagy lett. 1888. őszén a király altábornagyi jelleggel nyugalmazta s ugyanekkor a Lipóterend lovagkeresztjével tüntette ki. Szeged monographusa V. Ferencz volt gyoroki plébános és V. János aradi ügyvéd s író nem e családból valók.

Varjassy (Vranovics) József aradi ügyvédnek s törvényes utódainak a király 1887. május 14. engedte meg, hogy régi magyar nemességöknek épségben tartásával a családnak 1848. előtt használt Vranovics nevét a Varjassy névvel cseréljék föl s azt *Csejthei* előnévvel használhassák. A Vranovicsok Arad városának a rendiség idejében is tekintélyes polgárai voltak. Varjassy *János* 1849. Aradváros tanácsosa és jún. 11.—aug. 13.-áig polgármestere, 1861. pedig főkapitánya, *József* viszont Aradvármegye házi főpénztárnoka volt. † 1862⁶⁾. *József* köz- és váltóügyvéd, Aradváros törvényhat. bizottságának s Arad közeletének tevékeny tagja, szül. Aradon, 1826. okt. 25. Felesége Leuko-Kiss Mária. Gyermekei: 1) *Lajos*, Aradváros gazdasági tanácsosa; 2) *Árpád* (szül. Aradon 1854. márcz. 30.) Aradmegye tanfelügyelője, a Kölcsey-egyesület elnöke s az aradi ereklyemúzeum alapítója; 3) *Ilona*, férj. Talpasi Kabdebo Kálmánné; 4) *Dezso*, magy. földhit. tisztviselő. *Gyula*, m. k. honvédfőtörzsorvos és orvostud. író, szül. Aradon, 1834. ápril 11. Felesége Leuko-Kiss Júlia. Leánya *Lenke*, dr. Gaal Jenő miniszt. tanácsos és műegyetemi tanár neje. *Béla*, a külföldi francia legio tagja minden irányban tett útjairól sok érdekes cikket írt a lapokba.

¹⁾ *NRA.* 968., 58. — ²⁾ *U.-o.* 972., 59. — ³⁾ *U.-o.* 972., 67. — ⁴⁾ *Jk.* 1747., 39. sz., 33—4. l. — ⁵⁾ *U.-o.* 1795., 178. — ⁶⁾ *Nekrologia M. Tud. Ért.* 1862., I. 188.

Vásárhelyi (Kézdivásárhelyi) Jonathán, előbb Grassalkovics ügyvéde, 1745. márcz. 26.-tól Aradmegye táblabírája s 1748. decz. 23.-tól szolgabírája, mivel családjának armálisa az idők viszontagságai közt elveszett, új czímereslevél adományozására kérte a királynét s ebben 1749. május 5. a vármegye is támogatta¹). A királyné 1754. csakugyan új czímeres levelet adott²). Jonathán atyja Márton volt, ki feleségét, Jeremiás Sárát elveszítvén, áttért a róm. kath. hitre és janki (szatmári) plébános lett. Fiai 1) *Imre*, 1741—46-ig (haláláig) Aradmegye rendes jegyzője; 2) *Jonathán* aradi főszolgabíró, ki 1769. utódok nélkül hunyt el. 1769. szept. 27. felolvasott végrendeletében 2000 rajnai frtot hagyott áttértek ellátására és tanuló-ifjak nevelésére. Egyes adósokkal szemben 13,000 forintnyi követelése maradt³). 3) *Gábor*, 1747. jún. 13. óta aradm. csendbízott, 1748. decz. 23.-tól táblabíró. 4) *Sámuel*, világosi nemes, utóbb főszolgabíró, Borosjenőben 1757. nov. 20. vette nőül Egyed Rózát, kit 10 év múlva özvegyen hagyott. Utódai csak neki maradtak; ezek 1) *János*, 1788. már aradm. bízott, 1789. aradi altörvényszéki actuarius, majd szolgabíró, 1826—1834. alispán volt s 1835. jún. 1. kir. tanácsos lett. 1828. jan. 3. részbirtokot nyert Csermőn⁴). Gyermekai; 1) *János-Imre-Sámuel*, szül. Borosjenőben, 1800. ápr. 22.⁵); 1823. Csanádmegye alügyésze, 1829. ápr. 29. főjegyzője, 1830. júl. 22. követe s 1832. nov. 23. alispánja lett; e tisztéről 1842. jún. 6. lemondván, a rendek megkönyezték s aug. 29. Lőkösházán »Csanád emlékül Vásárhelyinek, — hazáért« felíratú díszkardot nyújtottak át neki⁶). Meghalt Lőkösházán 1843. szept. 9. — 2) *Albert-Ignác* aradi szolgabíró, szül. Borosjenőben 1802. január 1. Feleségétől, Brünek Judittól, csak két leánya maradt: Janka (Takácsy Sándorné) és Júlia (Bohus Zsigmondné). A családot tehát János folytatta, kinek Brünek Juliától született gyermekei: 1) *Géza*, pécskai főszolgabíró; 2) *Eszter*, Czárán Antalné; 3) *Gizella*, gr. Königsseg Andorné, † 1887.; 4) *Béla*, volt orsz. képviselő; 5) *Dezso*, † ifjan; 6) *László*, országg. képviselő; 7) *Ilona*, (Purgly Jánosné és 8) *Janka*, † ifjan. Gézának Spech Vilmától szül gyermekei: 1) *Rezső* (neje Tatay Eugénie); 2) *Vilma*, Friebeisz Miklósné; 3) *Lenke*,

¹) *Jk.* 1749., 311—5. és 371. l. — ²) *Nagy* Iván (XII., 76.) közli a Vásárhelyiek mellékelt ősi czímerét, mely teljesen különbözik attól, a mit V. Jonathán 1754. kapott. E szerint a pajzs harántosan két udvarra oszlik; a felső kék udvarban hátulsó lábain egymással szemközt hátsó lábaira ágaskodik két oroslán, melyek első lábaikkal egy arany-csillagot emelnek. Az alsó ezüst udvarban alulról szügyetől kezdve természetes színű szarvasfej látszik, melyet hatalmas agancsok ékesítenek. A pajzs fölött levő sisak koronáján két kiterjesztett kék sasszárny közt pánczélos kar könyökölve tartja a kivont kardot. Foszladék jobbról aranykék, balról ezüstvörös. (Nagy, XII. 78.) Tehát csak a sisakdíz hasonlít, de az is csupán tárgyában és elhelyezésében, mert az ősi címerben a sasszárny fekete, a kar vörös és csak a foszladék teljesen egyező. Mindenesetre tanulságos adalék ahhoz, mint lehetnek feledésbe a hagyományok oly családnál is, melynek emlékei a tatárjárásig nyúlnak vissza. Az elveszettnek tartott nemeslevél különben V. Géza tinnyei földbirtokos tulajdona. — ³) *Jk.* 1769., 262—3. — ⁴) *NRA.* 1831., 21. — ⁵) Atyjának saját bejegyzése az aradi lyceum Vásárhelyi-könyvtárában 1680. sz. a. levő Corpus Juris előlapján. — ⁶) Egy egykorú tudósító szerint jelleme: Mint előnk egyenes, nem a többség akaratát kikerülő, mint bíró igaz, mint tisztviselő pontos, s tisztársaitól szorosan számot kérő; e megvétel ő emelé azon fokra, hol jelenleg áll. Politikai elvei búcsúbeszéde eme szavaiból kivehetők: »Csanádnak ezentúl is jó s balsorsában részt veendek s a hely, honnét szólni fogok, az e terem baloldalán lehet.« (*P. Hírlap*, 1842. I. 460. l.) Életr *Lakatos*nál, III. 90—1.

Vásárhelyi-czímer.

Hofbauer Sándorné; 4) *Géza*, 5) Margit, Vásárhelyi Józsefné; és 6) *István*. — Bélának Grün Annától született gyermekei: Janka, Júlia, Ilonka, (Andrényi Károlyné) és János; Lászlónak Purgly Teréztől született gyermekei: Emília (Némethi Damaszkín Istvánné), László, (neje bellusi Baross Mária), József, (neje Vásárhelyi Margit), Dezső, Teréz, (bulcsi Janky Kocsárdné) és Mariska.

Veres János, 1785. címeres nemes.

Versegi-család Aradban csak rövid ideig virágzott. A kecskeméti Katona-családnak a Pest-és Nógrádmegyék összeszögelésénél fekvő Versegre költözött egyik tagjától, Katona Ádámtól származik. Ádam ivadékai (Mihály, a »topa« és János) a múlt század elején Versegi nevet vettek föl. János utóbb feleségével, Méhes Annával együtt Pécskára (Aradm.) költözött. Maradékaik ösmeretlenek¹).

Vertán (Szombatsági) János (szül. 1785. † 1863.) gyermekei, kik Biharból Aradba és Csanádba költöztek át: 1) *Endre*, 1861. bihari képviselő, Kunágoti néven ismert író, kinek Kabdebo Rózától született gyermekei Etele, Jenő, Csaba, Viola és Róza; 2) *Antal*, ki nevét Sármezeyre változtatta s Kurticson lett földbirtokos; gyermekei: Piroska, Zoltán, Jolán (Hász Kálmánné), Árpád, Ákos, Endre mérnök és Ágnes; 3) Anna, Kabdebo Mártonné.

Verzár Márton Aradban 1830. hirdette ki családjának 1760. szerzett nemességét²). Több utódja él.

Végh Mihály és Judit s Dobóczy Márton és Zsigmond 1765. decz. 2.-án a jászói konvent előtt megbízták Rakovszky Sámuelt és feleségét, Besseney Juliánnát, hogy visszaszerezzék Békés-, Csongrád- és Hevesmegyében követelt falvaikat és pusztáikat (Kakucs, Batonya, Tompa, Sziond, Kunágota, Nagy-Iratos, Irinta, Dombegyház, Bánkamarás, Csató-Kamarás, Dombíratos, Szent-Miklós, Felhegyes és Bánhegyes), melyek őket illetik, de most idegeneknél vannak. 1781. jún. 19. azonban mindazon adományleveleket, melyekre a Dobóczy- és Végh-család hivatkozott, Décsy Antal hamisaknak jelentette ki³). A család Aradban csak egy század múlva került ismét felszínre. A király 1894. aug. 11.-én Ischiben megengedte, hogy V. Aurél kir. tanácsos és aradi kincstári jószágigazgató s törvényes utódai, régi magyar nemességök épségben-tartása mellett, a Végegyházi előnevet használhassák.

Vida Károly Pozsonymegyének 1772. jan. 9. kiadott bizonyítványa alapján Aradban 1774. jan. 19. hirdette ki nemességét⁴). József 1785. aradi táblabíró lett.

Vizer (Wiesenbergi) Oszvöld ausztriai nemest és nejét, Valpach Máriát, II. Ferdinánd 1625. nov. 26. magyar nemessé tette; az armálist Pozsonymegyében 1626. január 12. hirdették ki. Nemességüket azonban csak 1787. szept. 5. ismerte el törvényesnek a helytartó-tanács, mire I. Ferencz magyar nemességre emelte őket. A század elején Vizer Lipót Nagyváradon telepedett le, fia *Ádám* pedig Aradon nyitott ügyvédi irodát. Több alkalmi versét nyomtatásban is kiadta⁵). Utódai közül Péter és Lajos aradi ügyvédek.

Vörös (Farádi) Ignác német-sági birtokos volt és kormánybiztos. 1794. május 24.-én hirdette ki Sopronmegyétől bizonyított nemességét⁶).

¹) *Miletz*, Katona József családja, 8. — ²) *Jk.* 1830., 774. — ³) *NRA.* 1432., 7. — ⁴) *Jk.* 1774., 21. — ⁵) *Szólóssy* az Alföldben, 1887., 149. — ⁶) E nemesség szerzését *Mikszáth Koldusdiák* című regényében meséli el. V. ö. P. *Nagy*, *Orodias*, 161—6.

Ennek testvérei voltak *József* és *Zsigmond*, aradmegyei birtokosok. József fia *Antal*, 1848. és 1861. Aradmegye alispánja († 1867.) *Zsigmond* fiai *Igydác*, ki Aradmegye tisztviselője volt és a Csomortányi-féle dollár-összeesküvés miatt Kufsteinban fogságot szenvedett, † 1892-ben. 2) *Sándor*, uhlánus százados, † 1878-ban. 3) *Pál*, a vaskorona-rend lovagja, 1867—71. Aradváros tanácsosa, 1872—5. polgármestere. Fiai 1) *Sándor*, m. kir. honvéderőnagy, szül. Pankotán, 1845. ápril 15., † 1894.; 2) *Vidor*, köz- és váltó-ügyvéd, éveken át az Alföld szerkesztője, most Aradmegye fő-ügyésze, szül. Pankotán, 1846. szept. 22.; 3) *László*, miniszteri államtitkár, szül. 1848. június 26.; 4) *Szilárd*, magy. kir. honvédszázados; 5) *Odor*, államvasúti ellenőr; 6) *Tibor*, m. kir. honvédszázados.

Vucsák György zalamegyei nemes 1770. táján Aradon telepedett le, hol hatvanados polgár lett; meghalt 71 éves korában, 1830 szept. 28. Felesége Eötvös Erzsébet († Aradon, 1805. febr. 28., 51 éves korában). Gyermekeik: 1) Ilona, Mogyoróssy János gyulai főbíró neje, szül. Aradon 1778. aug. 16., † 1875. február 12.-én Gyulán; 2) Erzsébet; 3) Terézia, Kricsfalvi Krics István aradi polgár neje; 4) András és 5) Salamon nőtlennül haltak meg; 6) Katalin, nemes Falk Antal aliosi jegyző felesége. Az aradi család tehát fiúágon kihalt¹⁾.

Waldstein (Wartenbergi, gróf) Keresztély-Ernő (született 1794., † 1858.) a gr. Königseggféle uradalmat 1848-ban 800,000 ezüst forintot vette meg²⁾. Javait Ernő-Ferencz (szül. 1821.) örökölte, de már 1891. eladta gr. Wenckheim Frigyesnek.

Wenckheim (Wenckheimi gróf) János-József-Ágost cs. tanácsos és alsó-ausztriai kancellár nőül vevén br. Haruckern Mária Czecziliát, ettől származott három fia, József, János-György és Ferencz örökölte a békésaradi javakat. 1781. ápr. 7. II. József honfiusította őket s József altábornagy és Ferencz vezérőrnagy Aradmegyétől 1790. május 5. már kérte, az országgyűlésen támogassa e honfiusítás becikkelyezését; a rendek azonban kijelentették, hogy ennek II. József honfiusítására való hivatkozás nélkül kell megtörténnie. A grófi címet József altábornagy (szül. 1733., † 1803) 1802-ben nyerte. Gruber Teréz bárónőtől (szül. 1741., † 1801.) született fiai: 1) Ferencz, meghalt kiskorában; 2) *József-Antal* (szül. 1780. † 1850.) cs. kir. kamarás, kinek harmadik feleségétől, Scherz Krisztinától († 1849) 1849. ápril 30. született egyetlen leánya, Krisztina, gr. Wenckheim Frigyesné; 3) *Ferencz* (szül. 1785 † 1838.), kinek feleségétől, gr. Pálffy Borától négy fia született; ezek közül a második, *Károly* (szül. 1811. febr. 21. † 1891.), kinek gróf Radeczky Friderikától született 5 gyermeke közül a legidősebb fiú *Frigyes* (szül. 1842.), gr. Wenckheim Krisztina férje s több gyermek apja. (Leánya, Krisztina, 1895. január 22. ment férjhez gr. Széchenyi Antal cs. és kir. kamaráshoz). Ősi javaihoz 1891-ben ő vásárolta meg a borossebesi uradalmat egy millió frton, hol 1893. szept. 9—11. vendégül látta a királyt, 300,000 frton keskenyvágnányú vasutat építtetett Boros-Sebestől Monyászáig s körülbelül ugyanannyit ruházott be vasgyára, mézskemenczéi, márványfűrészre s a fürdő emelésére; a mellett villamos világítással ajándékozta meg Boros-Sebest. Aradmegye gazdaságtörténetében valóban felejthetetlen az ő, nagyapja s nagybátyja, József báró aradi főispán (szül. 1778., † 1830.) neve.

1) Vucsák György unokájának, néhai *Mogyoróssy* Jánosnak közlése. — 2) *Pesti Napló*, 1851., 436. sz.

Wickenburg Károly gróf 1844-ben Nikolics Kiró halálával örökségképen foglalta el a szakácsi uradalmat, melyhez Szlatina és Madrizest is tartozott¹⁾.

Wurm, I. Almay.

Zachariás János, Jakab és Antal (1806. még ágrisi jegyző) Aradban 1776. okt. 28. hirdette meg címeres nemességét s Gergely és János 1795. márcz. 3. bemutatta a Mária Teréziától 1750. május 13.-án adott donatot is, mire a címeresek közül az adományosok közé írták őket²⁾, hová különben már 1785. fel volt véve János, Lukács (ki Világoson lakott) és Gergely. Utódaik most is élnek a megyében.

Zay Gergely és Molnár Judit fiától, Páltól származik a Zayak aradi ága, melynek az Arad-Zarándban birtokos ősi Zay-családdal való összefüggését kimutatni többé nem lehet. Pál gyermekei: 1) *Anna* (szül. 1804., † 1872.), ki 1830-ban Donnay Terézt vette nőül († 1874.). Gyermekei: a) *Antal* (szül. 1831., † 1874.), ki 1863. vette nőül Czer Annát; fiuk Antal, gazdász; b) Teréz, kinek férje Szálinger Nándor († 1871.), kataszt. becslő-bíztos a borosjenei kerületben, később Aradváros tiszt. aljegyzője; gyermekei Emília és Ernő, Aradmegye monographiájának fő szerzője; c) *Sándor*. 2) *Alajos*, 3) *Menyhért*. E kettőnek nem maradtak utódai.

Zboray (Zborói) Lőrincz III. Károlytól 1727. kapott nemeslevelet. E családból való Antal aradi, majd valemarei sőtiszt és öcsese, Mihály, borossebesi postamester († 1877). Antalnak Neubert Rozáliától született fia Miklós, ügyvéd.

Zelensky, I. Zselénszky.

Zipser Antalt s fiát, Antalt, Aradmegye 1821. igtatta nemeseinek sorába³⁾.

Zorád *Jakabot* Aradmegye 1826. ismerte el nemesnek⁴⁾. Úgy látszik, az Abafalvai Zorádok közül való, kiknek családjából Ferencz már 1545. egyik alispánja volt Gömörnek⁵⁾. E családból való *Ferencz* új-szentannai jegyző; fia, *János*.

Zöldy (Zelemi) Venczel, Ferencz és Márton 1736. nemeseknek voltak bejegyezve a borosjenei anyakönyvekben. Dúdon, Pankotán és Agrison Z. János és József még 1815. is tanukat állított annak bizonyítására, hogy az Arad-Zarándban 1607—55. szerepelt Zöldy-családból származott⁶⁾.

Zselénszky (Zsolánthai, gróf), vagy Zelensky-család lengyel eredetű s nincs honfúsitva. Egy, a fogságból megszökött Zelenskynek feleségét s gyermekeit 1671—2 letartóztatni kérték a szécsényi törökök fogságában levő magyar rabok⁷⁾. Z. Galicziába menekült s ott alapított családot, melyből Z. Krispin és Arkwitz Krisztina fia, *László* (szül. 1811. † 1863. júl. 14. Solymoson) előbb cs. kir. katonatiszt, utóbb Aradmegye egyik legjelesebb gazdája⁸⁾, 1845. vette nőül Ötvenesi Lovász Amáliát, kitől született fia, *Róbert*, orsz. képviselő Új-Aradot, Szent-Miklóst, Neudorfot, Keszinczet, Zádorlakot és Ötvenest örökölte s uradalmát mintagazdasággá tette. Felesége gr. Károlyi Klára.

¹⁾ *NRA.* 1874., 62. *Fényes*, Magyar gazdatiszti névtár 1848-ra, 155. — ²⁾ *Jk.* 1776., 244. és 1795., 204. — ³⁾ *U.-o.* 1821., 356. — ⁴⁾ *U.-o.* XII. 431. — ⁵⁾ *NRA.* 1566., 65. — ⁶⁾ *P. Nagy* naplója, 1325. — ⁷⁾ *Besztercebányai lt. fasc. 444. nro 17.* — ⁸⁾ Életrajza *Márton* Ferencztől. Alföld, 1863., 71. sz.

I. Római katolikusok.

A törökök kiűzetése után Aradvármegye területén nemcsak az alkotmány szünetelt, hanem mondhatni, maga a hit is, melyről pedig minden nyomorúsága közt legkésőbbben mond le a szegény ember. Voltaképp itt sem mondott le; de mivel nem voltak művelt, tanult papjai, a nép egy része meglehetősen elvadult, más része pedig valóságos babonáságra merült.

Rendkívüli hatást gyakoroltak a nép kedélyére azok a *csodák*, melyeket különösen Mária radnai kegyképével hoztak összeköttetésbe. Hírók csak a kurucz időkben kezdett terjedni¹⁾, följegyzésökhöz pedig csupán 1707-ben fogtak²⁾. 1732. július 28. maga Aradváros elüljárósága bizonyította, hogy midőn a kurucz időkben Aradon a gugás döghalál dühöngött, Bummer Anna Mária, egy Heister-ezredbeli katona felesége, álahalálából egy pillanatra föleszmélve, kijelentette, hogy ez a csapás nem múlik el addig, míg búcsújárással nem keresik föl a radnai kápolnát. A polgárság fegyveres kísérettel el is zárandokolt a kegyképhez és azóta enyhült is a járvány³⁾. — 1710-ben az egész radnai nép tanúskodott a mellett, hogy azt a radnai oláh leányt, ki el akarta lopni a Mária-képre aggatott gyöngyököt s ékszereket, csupán a nép s a papság imájára lehetett megszabadítani a képtől, melyhez odaragadt⁴⁾. »Szavahihető« emberek nem-egyszer esküdöztek, hogy éjjelenként mennyei világosságot láttak a kis kápolnában, mely azonban eltűnt, ha a kápolnához közeledtek; sőt angyali éneket és zenét is hallottak onnan⁵⁾. A tünemény okát a kételkedők sem tudták kideríteni.

1718-ban egy köszvényes radnai lakos, kiről a kuruzslók már lemondtak, ágyastúl a templomba vitette magát, Máriához folyamodott s pár nap múlva teljesen meggyógyult. 1724-ben maga Arad tanácsa is írásban bizonyította, hogy Jung Regina aradi asszony, kinek jobb keze teljesen összezsugorodott, Radnán imádkozás közben gyógyult meg. Még nagyobb csoda volt, midőn Varics Péter aradi ácsnak teljesen nyomorék gyermeke magában a templomban kezdett járni, vagy midőn a radnai Schneider Ferencz lutheránus létére is a templom ajtaja elé vitette magát s azonnal fölkelt

* A 229. laptól fogva a fejezetek számozásában idáig hátramaradás történt.

¹⁾ *Esterás* (Esterházy) Pál A boldogságos szűz Mária szombatjában (Nagyszombat, 1693. és 1701.) és *Szentiványi Márton* (Diss. paral. rerum mem. Hung. Nagyszombat, 1699.) még nem említi a radnai csodatevő képet. — ²⁾ *Protocollum* conv. Radnensis, 11. l. — ³⁾ Az oklevél, mely tanúk gyanánt Jung Keresztélyt, Kolb Orbánt, Armbruster Mátyást és Ringlieb Jánost idézi, *Jaisnál*, Gesch. der Jungfrau zu Radna, 52—53. — ⁴⁾ *Dugonics*, Radnai történetek, 70—75. — ⁵⁾ *U.o.* 81—88. *Jais*, 40—43.

I. Római katolikusok.

A törökök kiűzetése után Aradvármegye területén nemcsak az alkotmány szünetelt, hanem mondhatni, maga a hit is, melyről pedig minden nyomorúsága közt legkésőbbben mond le a szegény ember. Voltaképp itt sem mondott le; de mivel nem voltak művelt, tanult papjai, a nép egy része meglehetősen elvadult, más része pedig valóságos babonáságra merült.

Rendkívüli hatást gyakoroltak a nép kedélyére azok a *csodák*, melyeket különösen Mária radnai kegyképével hoztak összekötetésbe. Hírók csak a kurucz időkben kezdett terjedni¹⁾, följegyzésekhez pedig csupán 1707-ben fogtak²⁾. 1732. július 28. maga Aradváros elüljárósága bizonyította, hogy midőn a kurucz időkben Aradon a gugás döghalál dühöngött, Bummer Anna Mária, egy Heister-ezredbeli katona felesége, álahalálából egy pillanatra föleszmélve, kijelentette, hogy ez a csapás nem múlik el addig, míg búcsújárással nem keresik föl a radnai kápolnát. A polgárság fegyveres kísérettel el is zárandokolt a kegyképhez és azóta enyhült is a járvány³⁾. — 1710-ben az egész radnai nép tanúskodott a mellett, hogy azt a radnai oláh leányt, ki el akarta lopni a Mária-képre aggatott gyöngyököt s ékszereket, csupán a nép s a papság imájára lehetett megszabadítani a képtől, melyhez odaragadt⁴⁾. »Szavahihető« emberek nem-egyszer esküdöztek, hogy éjjelenként mennyei világosságot láttak a kis kápolnában, mely azonban eltűnt, ha a kápolnához közeledtek; sőt angyali éneket és zenét is hallottak onnan⁵⁾. A tünemény okát a kételkedők sem tudták kideríteni.

1718-ban egy köszvényes radnai lakos, kiről a kuruzslók már lemondtak, ágyastúl a templomba vitette magát, Máriához folyamodott s pár nap múlva teljesen meggyógyult. 1724-ben maga Arad tanácsa is írásban bizonyította, hogy Jung Regina aradi asszony, kinek jobb keze teljesen összezsugorodott, Radnán imádkozás közben gyógyult meg. Még nagyobb csoda volt, midőn Varics Péter aradi ácsnak teljesen nyomorék gyermeke magában a templomban kezdett járni, vagy midőn a radnai Schneider Ferencz lutheránus létére is a templom ajtaja elé vitette magát s azonnal fölkelt

* A 229. laptól fogva a fejezetek számozásában idáig hátramaradás történt.

¹⁾ *Esterás* (Esterházy) Pál A boldogságos szűz Mária szombatjában (Nagyszombat, 1693. és 1701.) és *Szentiványi Márton* (Diss. paral. rerum mem. Hung. Nagyszombat, 1699.) még nem említi a radnai csodatevő képet. — ²⁾ *Protocollum* conv. Radnensis, 11. l. — ³⁾ Az oklevél, mely tanúk gyanánt Jung Keresztélyt, Kolb Orbánt, Armbruster Mátyást és Ringlieb Jánost idézi, *Jaisnál*, Gesch. der Jungfrau zu Radna, 52—53. — ⁴⁾ *Dugonics*, Radnai történetek, 70—75. — ⁵⁾ *U.o.* 81—88. *Jais*, 40—43.

és járt, mire át is tért a kath. hitre. Kladváról egy dühöngő őrutlet lánczra verve vittek Mária képéhez; s a szegény ember könnyekben tört ki és meggyógyúlt¹). Az 1738-ban kitört pestis lezajlása után az aradiak is fogadalmat tettek, hogy évenként elzarándokolnak Radnára. — 1742. július 28. tartották meg az első búcsújárásukat s a díszbe öltöztetett 24 gyermek tálczákon sok ékszer, aranyat és ezüstöt helyezett el a főoltáron. Még éjjel is imádkozva és énekelve, csak negyednap tért vissza a zarándok-csapat²). Azóta kivált a glogováczi, szentannai, új-panáti, új-aradi, lippai stb. svábok árasztották el a kolostor folyosóit olyan fára festett képekkel, melyekben betegségökből való fölépülésöket ábrázolják egyes falusi piktorok.

A zarándokok száma nagyon változott. 1753-ban máshonnan csak 1310, — 1767-ben már 12,000 jött és csakhamar 20—30,000 közt változott. Eljöttek, ha — mint pl. 1774. júl. 25. — még úgy gátolta is őket a Maros áradása. Még jobban növekedett a híveknek ez az odaözönlése, midőn XIII. Kelemen pápa 1767. május 16.-án teljes búcsút adott mindazoknak, kik Radnára zarándokolnak³). Az ünnepi szónoklatot rendszeren a legnagyobb csapat papja mondotta. Jellemző pl., hogy az eleki plébános 1751. június 6. németül, 1767. jún. 14. pedig magyarul prédikált. De nemcsak az együgyű nép kereste föl Radnát. Dugonics András Radnai Történetei mutatják⁴), mily nagy és általános volt a Mária közbenjárásába vetett hit a XIX. század elején is az úri népnél. Báró Haruckern Ferenczné Gyuláról 1743—1758. közt gyakran eljárta a radnai búcsúra. Udvari papjának, Pater Antoninak, minden nagyobb állomáson miséznie kellett. Eleken már az oltárnál állt, mikor észrevette, hogy nincs ostya. Nem volt a plébánián sem, miért a báróné összeszidta a hanyag papot s lovas embert küldött Gyulára ostyáért. Négy óra múlva azután elkezdheték a misét s a báróné csak annak végeztével ült ebédhez⁵). 1768. ápril 25. maga II. József is térdre borúlt a kegyelem képe előtt. 1769. aug. 28. Mitrovszky Károly temesi főhadparancsnok Lietzen és gr. Soro kíséretében »hallatlan ájtatos lélekkel« egymásután négy misét hallgatott végig. 1776. okt. 4. gr. Lázár József, kálvinista létére, ájtatosan hallgatott misét Radnán, honnan másnap a képről írt szent könyvvel s több szentképpel megajándékozva utazott tovább Bécsbe, hogy föllépjen b. Henter ellen, ki el akarta venni előle jegyesét, Kornis Anna Máriát. A gróf Bécsben csakugyan kath. lett, mire a királyné neki ítélte oda a szép menyasszonyt.

A radnai búcsú ellen csak kerülő úton lépett föl a vármegye. 1745. május 16. meghagyta, hogy mindazon megyebelieket, kik a Maros baloldalán a lippai halmon »egy gonosz és istentelen életű rácz paptól babonásan s a nép elvakítására föllállított kereszt imáadására és tiszteletére átzárandokolnak«, minden halogatás nélkül száz bottal büntessék. Ha pedig titkon mégis keresztüljutnának s ez kitudódnék, babonájuk miatt annyiszor-amennyiszor 12 rajnai forintot fizessenek. Az e tekintetben való örködést már a r. kath. anyaszentegyház érdekében is a legmelegebben ajánlották a szolgabíráknak⁶). II. József viszont 1768. ápril 25.-én azon visszaélések

¹) *Fajcs*, 53—58., 62—3. *Bajai* Pál, De gratiis atque beneficiis beatissimae V. Mariae Radnae in Ungaria. (1766?) Már 1772. márcz. újra nyomatták. L. Radnai protocollum, I. 86. — ²) *Lakatos*, II. 134. *Szöllőssy*, A Szentháromság-szobor, 12—13. — ³) *Radnai protocollum*, I. 56—65. — ⁴) Radnai Történetek. Szege, 1810., 12r. 144 lap. — ⁵) *Haan*, Haruckern udvara. Békésm. tört. évk. I. 24—25. — ⁶) *Aradm. jk.* 1745., 491. l. Ez a kereszt most a lippai g.-kel. templom déli oldalán áll s megvan a zarándoklást ábrázoló kezdetleges kép is.

ellen kelt ki, melyekre a radnai zarándoklatok adnak alkalmat. A bánsági búcsúsokkal — szerénte — a zárdába menekülnek a tolvajok is és ott rejtegetik lopott holmijokat. Talán ennek következése volt, hogy 1775. a helytartótanács szabályozni kívánta a búcsúkat, első sorban a radnaiakat, mivel azokban a nép éppen a legnagyobb munka idején vesz részt. Békés- megye be is tiltotta a zarándoklatokat¹⁾. Ez ellen azonban a papság zúgó- lódván, 1779. decz. 27. a h. tanács az érdekelt vármegyéktől megkér- dezte, mikorra kellene tenni a kegyes és csodás képekhez való búcsújá- rások idejét? Arad 1780. jan. 31. azt felelte, hogy az ily zarándoklások nemcsak kényelmetlenek, hanem sok gonoszságra is adnak alkalmat, mivel nagyon kevert nép kerül együvé; azonkívül, bárgyú kegyességből, a tudat- lan nép többnyire *képimádás*ba esik, mintha valamely képnek rendkívüli ereje és hatalma volna. Hibások ebben a papok is, mert nem magyaráz- zák meg kellően és értelmesen a csodák mibenlétét. A vármegye tehát inkább eltörölné az efféle búcsúkat s a kegyes fogadalmakat mindenkinek saját jámborságára bízna²⁾. Megtörtént, hogy az 1817. szept. 8.-ai búcsút, az inség miatt, maga a csanádi püspök is eltiltotta; aznap mégis 6000 ember hallgatta a magyar, szerb és német szónoklatokat³⁾. 1831. aug. 15. a kholera miatt a búcsújárás elmaradt ugyan, de 1836. szept. 8., éppen a kholerától félve, annyira özönlött a nép Radnára, hogy a barátoknak mintegy 15,000 embert kellett megáldoztatniok⁴⁾. E búcsúkkal tovább ter- jedtek a hiedelmek is. Beszéltek a XIX. században is egy szegedi öreg koldúsról, kit bűneitől csak akkor oldoztak föl, mikor a Marostól térden- csúszva, szájából addig öntözte a templom elé fűrt karót, hogy az kizöl- dült. 1849-ben a dethronisatio után a szegedi búcsúsok Radnán egy szá- raz ágot szűrtak le s azt mondták, akkor lesz megint királya Magyaror- szágnak, ha kihajt az az ág. 1867-ben kihajtott⁵⁾. 1857. szept. 8.-án egy fellegszakadás Radnán sok búcsúst megölt; egy zsidó, kit az árvíz elra- gadt, egy kőkeresztben valahogyan megkapaszzkodva, folyton imádkozott s hányta magára a keresztet, úgy, hogy a nép ennek tulajdonította meg- szabadulását. 1889. január 9. a földmív., ipar- és keresk. minisztérium⁶⁾ eltörölte ugyan a radnai búcsúvásárokat, s a radnaiaknak sem engedte meg a mézeskalácsok, szentképek, olvasók stb. árulását, mindamellert vasúton még 1892. aug. 15.-én is 16,000 búcsús érkezett Radnára, hol a búcsújárásnak kétszázados multja van.

Az egyházak védőszenteinek ünnepén vagy egyéb különös alkalmak- kor más helyeken is voltak búcsúk. Így pl. 1795. május 3.—június 14. közt Aradmegyének minden templomában megtartották a VI. Piustól enge- dett búcsút s a megye, a püspök kérésére, ez alkalommal (1795. ápril 18.) nemcsak a katolikusokat tiltotta el a tánczról és zenétől, hanem a más hiten levőket is és elvárta Avakumovics aradi g.-kel. püspöktől, hogy ez irányban szintén hat híveire⁷⁾. Ösmerjük 1774—5-ből azt a perpatvart, melyet Aradon és Gyorokon okozott a megyének az az intézkedése, hogy más vallású mesterek is résztvegyenek a róm. katolikusok körmenetei- ben. Pedig maguk a katolikusok sem látogatták szorgalmasan a templo- mokat. Nagy Pál gyoroki lelkész már 1787-ben panaszkolta, hogy hívei az egyházi törvények hátravetésével s a ker. tanítások elhanyagolásával úgy

¹⁾ *Békésm. tört. évk.* XI. 139. — ²⁾ *Aradmegye jk.* 1780., 85. sz. — ³⁾ *Radnai prot.* I. 235. — ⁴⁾ *U.-o.* II. 4., 25. — ⁵⁾ *Külmány, Szeged népe*, II. 172. — ⁶⁾ 57,209, IX. sz. a. — ⁷⁾ *Aradmegye jk.* 1795., 367. sz.

beleélték magukat a kicsapongásokba, hogy még ünnepnap sem járnak templomba. A megye tehát június 1.-én elhatározta, hogy télen munkanap este 8, ünnepnap 9, nyáron pedig 9, illetőleg 10 órán túl egyetlen egy falu kocsmájában se mérjenek bort, a részegeket pedig be kell fogni; a városokban viszont, a bálók idejét kivéve, minden vendéglős köteles télen 10, nyáron pedig 11 óra után csukni¹⁾. Két év múlva a simándiakat is 12 botütéssel fenyegetve kellett biztatni a templom látogatására²⁾.

Az úrirendben szintén voltak a *vallástalanságnak*, sőt az *atheismusnak* esetei is. Mikor Aradvármegye 1770. márcz. 8. a vallás ügyét tárgyalta, b. Péterffy ügyvéde, Pool Keresztély, szóról szóra azt mondta, hogy sem a pápistákhoz, sem a lutheránusokhoz, sem a kálvinistákhoz, sem valami más felekezethez, hanem egyesgyedül csak az Isten igéjéhez akar tartozni; miért is megindították ellene a *fiscalis actio*³⁾. Dr. Réz Józsefet mint jakobinust, Szentháromságtagadót, veszedelmes principiumokat másokba hintető frizurás bolondot vádolták, kinek nincs Istene⁴⁾. Gróf Feketét, 1790-ben a vallásszabadság egyik harczosát, a papság istentelennek mondotta s a nép elhitte róla, hogy holta után testét Szent-Annán kivetette a föld⁵⁾.

Nagyon jellemzi a viszonyokat Szilágyi Ferencz esete. Ez az abrudbányai kiérdemült kálvinista kántor 1784-ben öreg napjaira Ó-Déznán telepedett le s vasárnaponként magánházba gyűjtött össze kálvinistákat, lutheránusokat és katolikusokat; elvonta őket papjaiktól, s maga olvasta föl nekik a bibliát egyéb könyvekkel együtt, melyeket azután saját felfogása szerint magyarázott. Újítása ellen azonban azonnal föllépett Hibling Bernát monyászai plébános-helyettes, a szent-mártoni esperes, a csanád-megyei szentszék, a helytartótanács s végre a vármegye, úgy, hogy Szilágyinak föl kellett hagynia magyarázataival⁶⁾.

Azok közé tartozott talán, kikről Sartori Bernát aradi minorita tanár s utóbb plébános-helyettes »Magyar nyelven filozofia« című munkájában már 1772-ben megírta, hogy »midőn a boszorkányok s ördögösök az ördögi mesterségeknek tanulására ajánlják magukat, a szent keresztséget, a hitnek ágazatit megtagadják, a szent keresztet lábukkal tapodják és az ördögnek hű szolgálatára magukat hittel kötelezik; viszontag az ördög örökös szerencsét ígér s azonnal egy ördög kinek-kinek őrzésére és oktatására rendeltetik«⁷⁾. Könyve, mely teljesen a középkori scholasticismus elavult álláspontját foglalta el, kétségkívül anachronismus volt az encyclopaedisták századában; egyúttal azonban legjobban mutatja, általában véve milyen lehetett az a szellem, melyet a XVIII. század aradi ifjúsága és népe a szószékről szítt magába.

A nép legszokottabb prédikátorai Aradban a ferenczrendi, minorita és — rövid ideig — a kegyesrendi szerzetesek voltak, kiknek négy kolostorából misézni és szónokolni távoleső falvakba is eljártak a rendtagok.

1. *A capistranoi ferenczrendiek* legrégebb kolostora Aradmegyében a *radnai*. Konventté 1730. június 24., Straxemann János tartományfőnöksége alatt alakult. 1754-ben már 14 tagja volt a konventnek, oda nem számítva a 8 theologust és 8 philosophust. 1756—1840. közt legnagyobb (28) volt

¹⁾ *Journal*, 949. — ²⁾ *Ceptionsprotokoll*, 997. — ³⁾ *Aradmegye jk.* 1770., 65. sz. —

⁴⁾ *Zsilinszky*, Békésm. tört. évk. VI. 59. — ⁵⁾ *Müllig* József közlése. — ⁶⁾ *Helytart. tanács* 1784. ápril 26., 9233. sz. A csanádi szentszék jelentése június 8. Aradm. határozata júl. 6-án 358. sz. a. — ⁷⁾ *Márki*, Egy aradi philosophus. Arad és Vidéke, 1882., 35. sz.

az atyák száma 1791-ben s legkisebb (7) 1824-ben; a fráterek száma 2—15 közt változott. A rendtagoknak majdnem fele rendesen kinn lakott valamely plébánián vagy curatián. 1784—1789-ig nem működött a konvent¹⁾; ekkor aug. 15.-én 28 atyával és 8 fráterrel állították helyre. 1811. június 1. és 1828. június 4. Radnán először tartott ülést a tartomány káptalana. 1830. június 24., a konventté-alakulás százados ünnepén, tartományfőnökké Csevapovich Gergely elhunytá után Dr. Matzek Józsefet választották, ki Radnán 1793. decz. 8. született, consultorra pedig Papsó Dániel radnai guardiánt, könyvtárnokot és jegyzőt tették²⁾. — *Aradon* a várban az Angyalok királynéjáról és szent Ferenczről elnevezett kolostorukat 1705. alapította Preisler Ferencz szerzetes. 1781. az új várba költöztek át s 1861-ig laktak ott, midőn épületöket megváltotta az állam s azt azóta kórháznak használja. Fénykorukat 1761. táján élték, mikor a rendtagok száma 23-ra, 1789-ben már csak 10-re, vége felé 4-re szállt alá. A mellett, hogy a várban lelkészkedtek, Arad népiskoláiban is tanítottak³⁾. **Nem sikerült Bibicsnek az a terve (1749.), hogy a ferenczrendieket Szent-Annán is leteleptsé**

2. *A minoriták* aradi kolostorát és konventjét 1702-ben Höfflich Kamill, a minorita-rend sz. Erzsébetről nevezett tartományának tagja, a kormánytól nyert segélylyel s a hívek alamizsnájából alapította. Mint plébánosok s utóbb mint gymn. tanárok annyira megnyerték a közönség jóindulatát, hogy 1770. márcz. 26. a vármegye is arra kérte Engel püspököt, ezen a területen ne engedje meg más, idegen szerzetnek a colledálást⁴⁾. A konvent tagjainak száma 1768-ban 20, száz év múlva már csak 11 volt⁵⁾.

3. *A kegyesrendiek* szentannai házát 1750. nov. 11.-én alapította Bibics Jakab aradi alispán és neje. Nekik ajándékozták a csak 1748-ban fölszentelt templomot a vele egybeépített házzal együtt; szabad favágást engedtek a harkályi erdőben, odaadták egy malom szombatnapi jövedelmét s 15,000 rajnai forint után 6 $\frac{0}{10}$ -os kamat fizetésére kötelezték magukat annak fejében, hogy az atyák egy három osztályú algymnasiumban tanítsanak, egy lelkiatyát küldenek udvari papúl s annyi misét mondanak, a mennyit, a renddel egyetértve az alapítók kívánnak. Ezt Nemcsényi Adolf, a rend főnöke, Nyitrán 1750. decz. 30. el is fogadta s 1751. júl. 3. Engel püspök, júl. 12. pedig a királyné is helybenhagyta. A rendtagok⁶⁾ nov. 5. ünnepélyesen bevenúltak Szent-Annára, hol 1752. január 1. vették át teljesen berendezett épületöket, s ők vezették 1774—1784. a Bibicsnétől alapított nemesi convictust is. 1788. július 31.-én II. József Temesvárra helyezte át a rendet, mely 1790-ben már ott folytatta Szent-Annán elhagyott működését⁷⁾.

A papi teendőket Mária Terézia korában főképp ezek a ferenczrendiek, minoriták és a kegyesrendiek végezték; különösen az első kettőnek

1) Az ezen időközre vonatkozó 146—153. lap ki is van szakítva a radnai konvent protocollumából. — 2) Radnai protocollum. A plébániáról, búcsúkról és theol. oktatásról külön szövegek. — 3) Aradváros számadásai, 1768. *Lakatos*, II. 58. *Rupp*, III. 65. — 4) *Aradm. jk.* 1770. 190. — 5) Plébániájokról és állami kezelés alá jutott gymnasiumokról s egyéb érdeimeikről külön szövegek. — 6) Hulini Jónás házfőnök, Fontani Ede hitszónok, Koricsánszky Márk lelkiatya, Cosa Jakab oláh missionarius, Biró Dávid házi káplán és Tuschleitner Kajetán (novitius) tanító. — 7) *Pfeiffer*. A kegyestanítórendiek temesvári társházának és főgymnasiumának története. Temesvár, 1890. 9—36. Aradmegye jegyzőkönyvei 1752—1790. *Weiser*, A kath. iskolaügy Magyarországon, II. 225—236.

vannak nagy érdemeik a kath. hitélet megszilárdításában. Eleintén a plébániákra is közölök s a váradi kapuczinusok közül küldtek helyetteseket¹⁾. Pl. 1790—1800-ig 12—16, s még a XIX. század elején is 5—6 radnai barát lakott kinn a falvakban. Baj volt pedig, hogy sokan nem is értettek a nép nyelvén. 1748-ban maga a csanádi püspök tanácsolta Bibics Jakabnak, hogy Szent-Annára ne Boszniából vagy Bulgáriából hozassa a ferenczrendieket, hanem a velünk egy kenyeret evő, egy tisztséget viselő s velünk egy királynénak engedelmeskedő Salvator-ferenczrendiek közül; s 1749. okt. 21.-én a helytartótanács nem is hagyta helyben a ferencziek javára tett alapítványát, hanem azt kívánta, hogy inkább egy plébánost és egy káplánt vitessen Szent-Annára²⁾. 1751. azonban Bibics Jakab és felesége a kegyesrendiekkel szerződött s ezt júl. 12. a királyné abban a reményben erősítette meg, hogy »a rend a hitet és az egyházat terjeszti s hogy ott azon vidék nyelveiben jártas papokat tart«³⁾. Bibics csakugyan már 1751. június 21. német szónokot kért Szent-Annára; Hulini, az első házfőnök, magyarul, németül, tótul, olaszul és latinul beszélt; Cosa Jakab mint oláh missionarius ment oda, hogy az oláhok számára tartson szentbeszédeket stb. Radnán magyar, német és szláv gyóntatókat tartott a szerzet s e három nyelven fölváltva szónokoltak búcsúk alkalmával; 1801. aug. 15. és 1804. május 21.-én pl. Farkas János aradi *görögkath.* pap mondta Radnán a magyar szentbeszédet. Vuics Dávid radnai guardian a XIX. század első felében nemcsak magyarul és szláv nyelveken szónokolt, hanem románul is megtanult s Odvoston egyszerre 44 románt térített át a g.-kel. hitről a róm. katolikusra⁴⁾. Soborsinban is magyar, német és oláh nyelvű evangeliumot kellett tartani. A magyar nyelv lassan hódított tért. Wieland Ferencz plébános pl. Szent-Mártonba csak 1833. hozhatta be a magyar éneket úgy, hogy félmise előtt németül, félmise után pedig magyarul énekeljenek; 1834. már a Mária szobrát hordozó német leánykákat is magyar ruhába öltöztette. Eleken a plébánosok még a XVIII. században megkísérelték a magyar prédikációkat; s Aradon is csak 1844. a föltámadáskor zendült föl először magyarul, hogy »Feltámadt Krisztus e napon!«

A magyarosodás lépést tartott a papság tudományos, semináriumi kiképeztetésével. Radnán 1753—1783-ig volt ugyan theologiai tanfolyam, II. József azonban ezt a többi konventekével együtt eltörölte s már 1782. ápril 15. és május 1. meghagyta, hogy a radnai összes atyák lelkészi vizsgálatot tegyenek Temesvárott⁵⁾. Pedig ekkor még ott sem volt seminárium s a növendékeket eleinte Nagyszombatba, Nyitrára és Bécsbe, utóbb pedig más kijelölt helyekre kellett küldeni. Az egyházmegye csak 1803. márcz. 16. vetette meg a tervezett seminariumnak s az elagott papok segítő-intézetének alapját, minden plébánosra és káplánra bizonyos összeget vetvén ki. Így pl. a soborsini plébános 206 frt után 6 frt 18 krt fizetett⁶⁾. Végre 1806. nov. 17. megnyílt a temesvári seminárium, mely 44 növendékkal kezdte meg működését⁷⁾.

Ez időtől fogva nagyobb gondot fordítottak a plébánosok és káplánok anyagi helyzetére is. Ellátásuk eleintén valóban nyomorúságos volt. III. Ferencz modenai herczeg ugyan 1750. ápril 1. maga is mindent elkö-

¹⁾ *Aradm. jk.* 1748. 279—280. — ²⁾ *U.-o.* 205—8. és 1749. 351. — ³⁾ *Weiser*, II. 239. — ⁴⁾ *Fajcs*, 49. — ⁵⁾ *Radnai protocollum*, I. 135. — ⁶⁾ *Soborsini hist. domus*, 1803. — ⁷⁾ Története: csanádi schem., 225—5.

vetni ígért Aradban a kath. hit érdekében¹⁾ s a XVIII. században már csakugyan 22-re növekedett az aradi plébániák és curatiák száma, lelkészeiknek azonban mindenütt anyagi zavarokkal kellett küzdeniök. 1733-ban pl. az aradi minorita plébánoshelyettesnek nem volt egyéb jövedelme a várostól, mint az, hogy nem fizetett adót a minoritáknak a város határában levő korcsmája és tanyája után, továbbá, hogy a város évenként 2 frtjával 8 misét mondatott vele, s megállapította stoláját. E szerént temetésért és gyászmiséért 1—1 frtot kapott; keresztelésért mindenki tetszés szerént adhatott tiszteletdíjat, úgy a gyermekágyas asszonyok fölvatásáért is; esketésért rendszeren 1 frt 30 kr. járt neki. Földje, rétje, erdeje nem volt²⁾. 1760-ban az akkor alapított monyászhelyettese mindössze csak 234 frtot kapott; és pedig készpénzben a kamarától 56 s a községtől 50 forintot; terményekben pedig 40 mérő búzát 1 frtjával, 12 mérő zabot 30 krjával, 10 akó bort 2 frt 50 krjával, 14 öl fát 1 frt 30 krjával és 6 szekér szénát 6 frtjával. 1779. január 31.-én a gazdák úgy egyezkedtek a plébános-helyettesel, hogy »három hónapra avagy angáriára különösen minden gazda, a mint ezelőtt is volt,« 20 krt a maga jószántából ajánlt³⁾. Általában véve azonban mindenütt szabályozásra várt a congrua. Még 1785-ben is az uradalommal kellett egyezkednie a megyének, hogy az aradi helyettesnek 217 frt 61 krt tevő fizetését 300 frtra egészítse ki; nem ment 300 frtra a glogováczi és radnai plébánosok fizetése sem, ellenben a pécskai felülhaladta azt; a többin a magán földesurak segítettek valamennyire, csak a Péterffy-uradalom tagadta meg a jenei plébános congruáját⁴⁾, míg a csanádi püspöki szentszék s a megye megbízottjai (Pécsy István pécskai és Fodor Ferencz eleki esperes, továbbá Sztaniszlóvics Pál és Szentpály József szolgabírák) javaslata alapján végleg szabályozhatták a plébániák anyagi ellátása ügyét⁵⁾.

Körülbelül csak ekkor lehetett sort keríteni a csanádi egyházmegye igazgatásának rendezésére is. Aradban az első kerületi esperesi gyűlést a püspök rendeletére 1778-ban tartották és pedig *Sterk* János tisz. kano-nok és makói esperes-plébános elnöklete alatt *Szent-Annán*, a piaristák zárdájában. Idáig ő alatta állottak az összes, e részen való parochiák. Látván azonban *Krisztovich* Imre püspök, hogy ennyit egy ember sikerrel el nem láthat, az ország e részét három esperességre (Makó, Pécska, Elek) osztotta fel⁶⁾. A helytartótanács azonban óvást tett ez ellen, mert sértené a király kegyúri jogait s így nemcsak a főesperességek helyreállítása maradt el, hanem II. József 1786. júl. 25. még a nagyhalmági és körösbányai plébániák kerületét is elvette a csanádi egyházmegyétől s az erdélybe kebelezte be. *Köszeghy* László csanádi püspök 1822-ben, majd *Lonovics* József hiában kérte a főesperességek helyreállítását. Nagyobb sikerrel járt *Csajághy* Sándor püspöknek 1855. és 1857. tett kérése. 1859. aug. 26. ugyanis az uralkodó megengedte, hogy, valamely nyilvános alap megter-

¹⁾ *Aradm. jk.* 1750. 405—8. — ²⁾ *Lakatos*, II. 42 és 260. 1770. aug. 16. maga a megye is megjegyezte, hogy a minoritáknak mint lelkipásztoroknak sincs külön alapjuk. (*Aradm. jk.* 1770., 190. sz.) 1787-ben 20 frt volt a misepénz, de ezt nem akarta fizetni a város. (*Journal*, 310.) — ³⁾ A monyászhelyettes plébánia hist. domusa. A monyászhelyettes plébános még 1844-ben is csak 106 frt készpénzt kapott az uraságtól s 91 frt 25 krt a vallásalapból; azonkívül 40 mérő kettős búzát, 8 mérő kukoriczát, 10 akó bort, 14 öl tűzifát és 6 szekér szénát. A termény-illetéket azonban 1849-ben elég jól emelte a földesúr, *Névéry* József. — ⁴⁾ *HTT* tanács 1785/1343. és 3096. sz. — ⁵⁾ *Journal*, 1786., 1597. sz. — ⁶⁾ *Eleki hist. parochiae*, 1778.

helése nélkül, csakugyan osztogassa a püspök a főesperesi címeket. Így azután a püspök 1859. decz. 13. hat főesperességet állított föl, melyek közül az orodi, pankotai, marosontúli és lippai érinti Arad megye területét. Az első orodi prépost *Vinkler János pécskai plébános* lett¹⁾.

Aradvármegye 26 plébániája most négy főesperességben, az orodiban, pankotaiban, marosontúliban és a lippaiban, van elszórva. Megalakításuk első általános nehézségei ösmeretesek²⁾. — Sok tanulás rejlik azonban a plébániák külön történetében is, úgy, hogy erre valamivel részletesebben kell kiterjeszkednem³⁾

A törökök kiűzése után Boros-Jenőn 1702-ben s Aradon 1705. táján *Preisler Ferencz* ferenczrendi szerzetes buzgóságából keletkezett egy-egy várplébánia. A plébánosnak amott »Vöstungs Caplon« vagy »Capellanus praesidii« volt a neve⁴⁾. Emitt a capistranoi szent ferenczrendiek végezték a lelkészek tennivalóit, de nem kizárólag, mert az illető városok plébánosainak hatósága a katonákra is kiterjedt; ezt bizonyítják Aradon az 1716—1741-ig⁵⁾ s Borosjenőben az 1735—1746-ig terjedő anyakönyvi bejegyzések, melyek szerint a városi plébánosok a katonák családjában is eskettek, kereszteltek és temettek. Jenő várában kétségtelenül még az istentiszteletet is ugyanazon rozoga templomban, az egykori mecsetben végezték egészen 1745-ig, midőn a vár jellegével együtt a katonai plébánia is megszűnt. Aradon *Preisler*, ki 1726. okt. 4. tartotta aranymiséjét, *Nádasdy csanádi püspöktől* bevezetve, elősmerte ennek hatóságát még 1729. is; e hatóság azonban vitás volt a csanádi s erdélyi püspök közt. 1748-ban *Gradiskay György* ferenczrendi várplébános magának kezdte követelni a Ráczváros hívei fölött való lelki hatóságot. 1752. aug. 18. azonban *Hrabovszky László* kamarai praefectusnak azon érvelését fogadta el a kamara, mint kegyúr, hogy a határörvidék megszűntével megszűnt a várbeli plébánosnak a Ráczvárosban gyakorolt hatósága is, mire *Engel csanádi püspök* szept. 11. csakugyan ez értelemben döntött. 1781-ben a *Bold. Szűznek*, mint az angyalok királynéjának tiszteletére szentelt templomukból az új várban épített kéttornyú szép új templomukba és kolostorukba költöztek át a ferenczrendiek, kiket *Krisztovich Imre csanádi püspök* 1781. május 21. azonnal megerősített a várórségre kiterjedő plébániái jogukban. 1789-ben *szent Józsefről* nevezett társházukat, melyben 10 áldozó pap s egy fráter működött, a plébániával együtt a hadügy-miniszterium vette át s annak hatósága alatt állt egészen a plébániának 1861-ben történt megszűntetéséig⁶⁾.

E két megszűnt plébánia kivételével a többi mind a csanádi egyházmegye hatósága alá tartozott; és pedig, régiségök sorrendjében, a következők:

1) *Radna* plébániája a török hódoltság korában alakult újra s az egyetlen, mely Aradban túlélte a hódítás korát. Temploma azonban 1681.

¹⁾ *Schem. Csanádiensis*, 7. és 114. *Tört. Adattár*, I. 152—6. — ²⁾ *Márki*, Arad Tört. II. 306—7. — ³⁾ Mindenesetre bővebben, mint azt a Schematismus teszi; e végből a legtöbb plébánia kéziratos historia domusát s a Történelmi Adattárban csonkán maradt pléb. monographiákat használtam. A plébániák részletes történetének megíratása iránt *Desseoffy Sándor* csanádi megyés püspök már intézkedett. — ⁴⁾ 1736-ban *Bauer Gáspár* minorita, 1737. *Butkovics Simon*, 1740. *Ágoston* atya. — ⁵⁾ Erről *Aradvárosa* 1748. szept. 14. és *Baïsson F. János* újaradi esperes 1752. júl. 21. külön bizonyítványt állított ki. — ⁶⁾ *Lakatos*, II. 45—47., 261—4. *Rupp*, III. 65. *Tört. Adattár*, II. 208. *Bél*, Com. Arad. (Kézirat). Arad leírásában.

leégett s a bosniai capistranoi ferenczrendiek, kik a Maros vidékén mint missionariusok is érdemeket szereztek maguknak, elszóródtak. Fedélzetét a karloviczi béke után Mihály atya († 1700.) igazította meg. Pissin Pál, Illegrádi Mihály, Volics János, Marsó János és Benkovics Ágost a kurucz időkben gyorsan váltakoztak a lelkipásztori hivatalban. Ők tették zárándoklatok helyévé Radnát s ők kezdték följegyezni 1707. óta a csodákat. Folytatták a följegyzéseket 1710—1722. közt Vímcsanin András, Buganovics Mihály, Ivanovics Antal, Sarajevo Péter és Petrieovics Pál. 1717-től kezdve az anyakönyveket is szorgalmasan vezették. Novoszelics István, ki 1722. szept. 6.-án lett lelkipásztor, azonnal gyűjtést indított a roskadozó templom megújítására és kibővítésére. Salbek Máté sószállítási biztos fát, Edelspacher pedig téglát, vasat s egyéb anyagot adott az építéshez, melyel 1725—27. közt el is készültek. A főoltárt, Szűz Mária tiszteletére, ez utóbbi, a Paduai szent Antal és Nep. sz. János tiszteletére rendelt két mellékoltárt pedig, saját költségén, Salbek állította. A búcsújárások növekedése következtében ez a templom is szűknek bizonyulván, *Abramovics* Balázs guardián és plébános gyűjtést indított egy új és díszes egyház építésére. Ennek alapkövét 1756. június 7.-én *Rossi* Kelemen kanonok, *Salbek* Jakab bánsági tanácsos és *Bacsin* Jeromos guardián s nagy tömeg

jelenlétében helyezte el¹⁾ Maga a királyné pedig 1759-ben egy sajátkezével hímzett misemondó ruhát ajándékozott az új templom számára. Az építéssel 1767-ben készült el *Vogl* Károly, mire jún. 8.-án, pünkösöd hétfőjén, *Engel* Antal csanádi püspök fölszentelte a templomot, melybe 12,000 főre rugó néptömegtől követve, saját maga vitte át a régi kegyképet. A réginek helyén széles hegyháton álló templom homlokzatát két torony ékesíti. Maga a templom 67½m. hosszú, 15m. széles és belül 20½m.

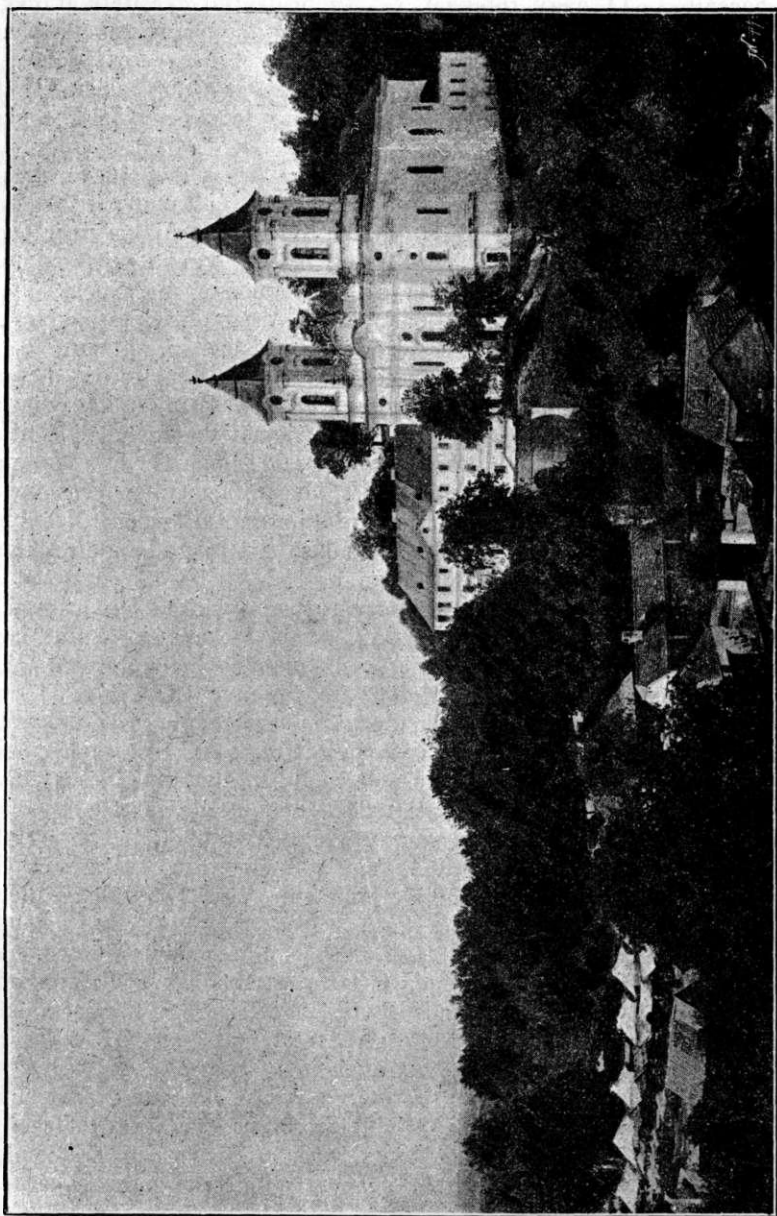
magas. Két sekrestyével, két oratoriummal s nagy karral van ellátva Az ezüst keretű Mária-képet a főoltár fölé helyezték el, s még hat faoltárt emeltek Keresztelő sz. János, Nep. sz. János, sz. Ferencz, sz. Anna, sz. Márton és a Szent-Kereszt tiszteletére. Magát a keresztet csak 1778 jún. 27. tették föl a két toronyra, melynek legnagyobb (537 fontos) harangját *Hammerschmidt* József öntötte²⁾. — 1781-ben, a templom pusztulásának százados évfordulóján, ezzel a fölirattal ékesítették a szentély homlokzatát: »COPIA CENTENAE TESTATVR LATA TABELLAE. VOTA GENITRICI NATVM HIC SVBSCRIBERE VELLE«. Az altemplomot csak 1783. szept. 10.-én kezdték használni sírboltnak, midőn először *Gerner* Gáspár lippai sótisztet temették oda. A templomot már 1805. újítani kellett³⁾.

Papso Dániel, ki 1818-ban lett guardián, újabb gyűjtést indított a templom belsejének díszítésére. A faoltárok helyett kőből valókat állíttatott, két nagy kölépcsőt építtetett a templomhoz, 24 fogású orgonát vásá-

¹⁾ Az alapkö felírata a radnai protocollumban, 34—37. l. — ²⁾ Ez 1818. okt. 3.-án megrepedt. 1807-ben egy 256 s egy 131 fontos harangot, 1808-ban pedig egy lélekharangot szereztek. 1819-ben több mint 5000 forint költséggel 2 harangot (egy 815 s egy 1435 fontosat) öntettek, melyek ápr. 10. száltak először. A templom szükségleteinek fedezésére a bejövő ajándékokból 1784-ben 1826 frt 8 kr. értékben 53½ s 1810-ben 23 font 24 lat ezüstöt váltottak be. — ³⁾ Ezt a következő felírat örökíti: LIGNEA ABHINC LUSTRIS VIGINTI SEPTA DUOBUS | DAMNATI HIC VOTIS SAXO EREXERE CLIENTES. | Renovata 1805.

rott, 1826-ban alapjából újra rakatta a kolostor déli szárnyát s az egész telket kőkerítéssel vétette körül. A templomot azután 1820. ápril 9.-én maga a hercegprímás, *Rudnay* Sándor szentelte föl, minek emléket a

A radnai temp'om és kolostor.

húsvét után való harmadik vasárnap évenként megülik Radnán. Azt az aranykoronát, melyet a prímás ajándékozott a kegykép díszítésére, Kőszeghy László csanádi püspök 1820. június 27. helyezte el; 1827. június 19.-én

azonban sok egyébbel együtt ezt is elrabolta Gersner Ignác, 26,862 frt 55 kr. kárt okozván a konventnek; harmadnap múlva azonban, 6 gyertyatartó kivételével, mindent megtaláltak nála. Az újabb adakozások sorát már okt. 31-én megkezdte Nopcsa Elekné (Naláczy Borbála), egy 300 aranyra becsült s 11 nagy rubinnal és 40 briliánttal ékesített aranykeresztet ajándékozván a templomnak. Ez azóta is folyton gyarapodott műkincsekkel, melyek közt legmeghatóbb *Roskovics* Ignác főoltárképe. A plébános-guardiánok egészen az ötvenes évekig, Papsó halála (1830. május 11.) után Szép László, Nemes Ágost, Tanos Jusztin, Jakab Theophil, Vuics Dávid és Gyarmathy Anicetus voltak¹⁾.

2) *Arad* plébániája 1702-ben alakult meg. Az a kápolna azonban, melyet *Höflich* Kamill minorita a Németvárosban építtetett, a szerény paplakkal együtt leégett 1707. július 16.-án. 1710-ben új kis templomot emeltetett Höflich s hozzá 1725. egy 16 m. magas tornyot ragasztatott. Már 1747 bővíteni akarták a minoriták ezt a templomot, mely nem fogadhatta be többé a katolikusokat. A páduai sz. Antal tiszteletére szánt új egyház alapját *Engel* Antal csanádi püspök 1751. ápril 3.-án tette le, az egész azonban csak 1761-ben készülhetett el, míg a régi torony helyett *Hoffer* József és *Fett* Nándor aradi mesterek csupán 1821—23. rakhattak újat s azt 1823. júl. 13. magyar s július 20. német ünnepélylyel avatták föl. A 37 m. hosszú s 23 $\frac{1}{2}$ m. széles templomot *Jenovay* Egyed aradi mester tervezte; az asztalos munkák *Pigler* Jánostól, az oltárok és képek *Schissler* Nándortól s a szobrok *Eberhardt* Ferencztől valók. Nagyobb-szerű művet a várparancsnokság akadékoskodása miatt nem lehetett alkotni. A templom kriptáját 1769. nyitották meg s 1831-ig 98 egyént temettek bele. Mivel a plébániai hatóságot a Ráczvárosban a várbeli ferenczrendiek is követelték, *Engel* csanádi püspök 1752. szept. 11. akkép döntött, hogy a Ráczvárosban is a minoritákat ösmerte el plébános-helyettesekül. Közben más kápolnák is emelkedtek Aradon²⁾. I. *Ferencz* 1834. jún. 24. már meghagyta Arad városának, gondoskodjék külön plébánia felállításáról s a terveket és költségjegyzéket mutassa be *Orczy* kir. biztosnak³⁾, mire 1846. decz. 14. *Lonovics* csanádi püspök is buzdította a tanácsot. Mivel a hívek száma 1777-től hetven év alatt 2434-nek ötszöröse lett, a tanács 1847. ápril 28.-án ki is jelentette, hogy e végből 100,000 pengő forintot kíván fölvenni a vallásalaphól s 1848. január 8.-án *Séga*, *Poltura* és *Gáj* külvárosokat jelölte ki az új plébánia területéül, úgy, hogy az új plébános nov. 1. meg is kezdte működését. A város 1855. okt. 30. ismételte ajánlatát s följánlta e czélra azt a 40,000 frtot is, melylyel a cs. hadsereg 1849. évi élelmezéséért a megye tartozik Aradnak; önkéntes adakozások útján pedig 31,000 frt gyűlt egybe. 1858. jan. 30. már a kormány is helybenhagyta a lelkészség tervezetét; az osztrák vallásügyi minisztérium azonban 1860. nov. 5. ízléstelennek jelentette ki s elvetette *Herzig* bizánczi stílusú templom-tervezetét s újnak készítésére az aradi születésű *Lippert* Józsefet ajánlotta. Mivel azonban a tanács 1857-ben az uralkodó-pár kígyósi fogadtatásának költségeire pazarolta el a templom alapját, azóta, ha többször felvetették is, nem oldhatták meg a kérdést.

¹⁾ *Protocollum conventus Radnensis* 1738-tól maig. I—II. *Vuics*, *Gesch. des Gnadbildes der seligsten Jungfrau zu Radna*. (Buda, 1857.) Hazai Tudósítások. 1820. I. 250. *Köszeghy* püspök beszéde 1820. s a primás válasza, aradi Vásárhelyi-könyvtár, 2642. (régii) szám, 235—240. I. — ²⁾ Ezeknek jegyzéke s rövid története *Lakatos*nál, II. 48—52. — ³⁾ *HTT.* 1834., 18,638. sz.

Így még most is csak helyettes plébánosa van Arad városának, hol a róm., katolikusok száma több mint 18,000, odaértve az 5 leányegyházat is. 1702—1895-ig a minoriták közül 49 plébánoshelyettese volt Aradnak¹⁾.

3) *Boros-Jenő* plébániája 1702-ben keletkezett. A jobbadán aradi minorita administratorok, úgy látszik, ugyanazt a török mecsetből átalakított templomot használták, hol a várórség káplánja is misézgetett. Hiszen a török kiűzetése után a jenei reformátusok harangjait is az aradi várba vitték²⁾. Csak a vár felhagyása (1745.) után 1746. decz. 2.-ától nevezik Koller Pált jenei parochusnak; de még ő-utána is volt 5 ferenczrendi kíségető Radnáról, sőt Szegedről is. 1702-től 1895-ig 34 plébános nevét ösmerjük³⁾. Az anyakönyveket 1735 óta vezetik s ezekből kitűnik, hogy a plébános katona-családból valókat is keresztelt, esketett és temetett s a plébános hatósága kiterjedt Boros-Sebesre, Buttyinra, Déznára, Monyászára, Apatelkére stb. is. A templom sírboltjába 1737. május 4. kezdtek temetni, különösen tüzér-katonákat. Oda temetkeztek Jenő új földesurai, az Atzélók is, kik sokáig nem gondoltak újabb templom építésére; pedig 1797—1807. közt e czélra maguk közt már 2050 forintot gyűjtöttek a katolikusok. Csak Atzél Sándor özvegye, Ottlik Anna építtette föl a rég óhajtott templomot, melyet azután 1858. aug. 20. szent István tiszteletére szenteltek föl s idehozták át a régi mecsetből az Atzélók s az aradi vértanú, gróf Leiningen-Westerburg Károly hamvait is⁴⁾.

4) A *zarándi* plébániát 1725-ben gr. Consbruch Pál aradi főispán alapította s a Szűzanya tiszteletére kápolnát is építtetett. Első plébánosa Stingini *Budigna* Antal József. 1728-ban Frater Gebel Vilmos a gróf káplánja. Csakhamar a modenai herczeg, majd Bibics Jakab aradi alispán lett a hely kegyura. Ez időszakban ezek a plébánosok: 1736. Fejk Márk ferenczrendi, 1743. Ucz Imre minorita, 1744. Hajduk Mózes, 1745—1748. Buisson F. János, ki csakhamar újaradi esperes lett; 1748. Hellebrandt Ferencz, 1750. Thot Juvenál ferenczrendi, 1751. Szentpétery Dávid kegyesrendi; az utolsó plébános (1751—3.) Hinteraiter József. Ez utóbbiak jobbadán csak Bibics szentannai birtokáról jártak ki s közben más szerzetesek is többször kereszteltek, eskettek és temettek. Az 1726—53-ból meglevő anyakönyvek szerint 74 keresztelés, 26 esketés és 61 temetés történt Keresztelni Tauczról, Nadabról, Erdőhegyről és Szent-Annáról is idejártak.

¹⁾ *Ráts* Jeromos, Az aradi t. p. minoriták tornyára a szent keresztnek föltétele. Egyh. beszéd (a templom érdekes történetével) 1823. júl. 13. Arad, 1823. K. 8r. 29 lap. Az aradi minoriták három törzskönyve alapján közli a plébánia történetét *Lakatos*, II. 41—56., hiányosabban *Rupp*, Magyarország. helyr. tört. III. 56—65. és több pótlással *Tört. Adattár*, I. 156—185. A plébánosok névsora Lakatosnál, II. 53—4., csupán Lekics Antal marad ki 1734-ből. Lakatosnak, a történetíró plébánosnak halála (1881.) után János Demjén, majd Révfalvy Manó lett a plébános-helyettes. — ²⁾ *Fábián*, I. 111. — ³⁾ Ezek a következők: 1702. Szuhetz Antal, 1706. Mirovich Ferencz, 1708. — ? Lajos, 1710. Frankolnhitz Jakab minoriták; 1715. Jovánovics Antal, 1718. Bernákovics István, 1723. Hutner Antal ferencziek; 1724. Lekics Antal, 1725. Burkori Simon, 1733. Kuscher Jakab minoriták; 1735. Ágoston atya, 1736. Bosnyákovics Ambrus, 1737. Pascha Gillaris ferencziek; 1740. ismét Lekics Antal, 1741. Evetovics Ferencz és okt. 1. óta Jellinek Coelestin minoriták; 1746. Váczy Antal ferenczrendi; még azon év decz. 2.-ától fogva Koller Pál, mint már valóságos plébános; 1771. ápril 27.-től Farkas András, 1775. Nagy Pál; 1781-től mint helyettesek Schwarz Fülöp, 1782. Gyurosovics Bonaventura, 1797. Szabó Anzelm radnai s 1800. Tószeghy Ipoly szegedi ferenczrendi; 1804. Farkas György, 1805. Müller Jakab, 1814. Ulehlay Bernát, 1829. Tyapay János, (és még két helyettes: Brassay József szentannai káplán és Butsek Bennitus minorita); 1830. Fellegi István, 1858. Pfeiffer József, 1867. Brand József és 1868. ápril 1.-től Hofbauer László. — ⁴⁾ *Protocollum parochiae B.-Jenöviensis és az anyakönyvek. Tört. Adattár*, II. 110—129., 147—181. és 195—213.

— A plébánia 1753-ban szűnt meg, illetőleg beolvadt a szentannaiba¹⁾. 1805-ben lerombolt kápolnájának két kis harangját Zaránd bérlőjétől, Edelspacher Zsigmond alispántól a pankotai katolikusok vették meg²⁾.

5) *Tótvárad* plébániája kincstári területen ugyanezen időtájban (1725) keletkezett; b. Urakenstein csanádi püspöknek azonban még 1733-ban is kérnie kellett az uradalmat, hogy mintegy ezer forintot adjon templom és paplak építésére³⁾. A plébániát 1751-ben Soborsinba helyezték át⁴⁾.

6) *Elek* plébániáját b. Haruckern György alapította s kis templomát is ő építtette Szűz Mária fogantatásának tiszteletére. Első plébánosává 1734. ápril 30. a felső-pfalzi származású Hollinger Antal Jánost nevezte ki⁵⁾, kit a csanádi püspök azonnal beigtatott, május 8. azonban a váradi káptalan ez ellen oly czímen tiltakozott, hogy Elek a gyulai plébános hatósága alá tartozik. Ez a villongás 1737 az egi szentszékkal is megindult. Már 1734. aug. 16. letették a plébánia-ház alapját s 1735. szept. megáldották a szent Péter és Pál tiszteletére öntött 28 fontos harangot is. 1778-ig sok leányegyháza volt Eleknek, úgy, hogy állandóan 4 káplánt kellett tartani; ekkor azonban többet a kisjenői plébániához csatolt Lovász Mihály jószágigazgató; utóbb pedig Gyulavarsánd s Nagy-Pél is elszakadt. Ellenben 1778. óta esperesség székhelye volt Elek. A mostan álló templom alapját 1796. július 3. tették le s az építést, a kereszt föltételével, 1800. szept. 27. fejezték be. A templom négy harangját a püspök 1803. szept. 12.-én, a kálváriát 1804. ápril 6. s a Szentháromságot ábrázoló fő oltárképet 1816. máj. 6. áldotta meg. Wenckheim Ferencz 1819-ben megújította a templomot, melyet 1824-ben órával is elláttak⁶⁾. 1824. két leányegyházban, Medgyesen és

Gy.-Varsádon és fölszenteltek egy-egy templomot. Az egyházközség anyakönyvei 1734-ben kezdődnek.

7. A *gyoroki* plébániát 1736-ban Edelspacher Zsigmond alapította. Anyakönyvei 1756-tól vannak meg. Templomát 1779-ben Edelspacher Mátyás özvegyének, Kacsamágh Erzsébetnek költségén kezdték építtetni s 1781-ben szentelték föl. Hasztreiter Antal gyoroki kádár, ki 1823. okt. 19. hunyt el, a kath. templom oltárára 2000 forintot s a plébániának egy 1000 frtos szállót hagyott⁷⁾. Hozzátartozik *Új-Paulis* is, hol 322 katolikus részére 1879. csinos kápolna épült Szent-Márton tiszteletére.

8) *Szent-Anna* plébániáját 1742-ben Bibics Jakab alispán alapította. A templom alapkövét Majer Gábor csanádi püspökhelyettes 1747. június

¹⁾ Liber baptisatorum, confirmatorum, coniunctorum et pie in Domino defunctorum pro tempore ecclesiae Zarandiensis, 172.—1753. Kézirat a sz.-annai plébánián. — ²⁾ Hist. domus eccl. Pankota. — ³⁾ *Törv. Adattár*, II. 39—42. — ⁴⁾ *Schem. Csan.* 126. — ⁵⁾ Plébánosok: 1734—40. Hollinger János, ki ekkor hazatért a Pfalzba; 1741—59. Aigner Miksa (haláláig); 1760—2. Modniczky Sámuel ferenczrendi; 1762. márcz 4.—1765. Ribits Mihály; 1765. okt. 1.—1780., midőn csanádi kanonok lett, Sauer Ignác Antal, 1778-tól esperes; 1780. okt. 29.—1785. május 31. (haláláig) Mutz Ernő; 1785. jún. 1.—1792. (midőn csanádi kanonok lett) Fodor X. Ferencz esperes; 1792. szept. 14.—1819. szept. 16. (haláláig) Sütti János esperes; 1819—1875. jan. 6-ig (haláláig) Szál Antal, ki németül halálakor sem tudott jól; 1875—1888. május 30. (haláláig) Bayer Károly. 1888-tól Dr. Kramp János. — ⁶⁾ *Protocollum historiam parochiae Elekiensis complectens.* — ⁷⁾ *Schem.* 104. *Hazai Tudósítások*, 1823. I. 339. Plébánosai közül említhető Kis Mihály († 1854.), Kornis József, Varga Ferencz (Szeged monographusa), Horváth (Horovitz) Lipót és Pálya József.

24. tette le s az egyházat 1748. július 26. már föl is szentelte Stanislo-
vics Miklós csanádi püspök, ki a 4 új harangot is megáldotta. Bibics 32
Salvator-ferenczendit akart letelepíteni Szent-Annán, kik közül 3 a lelké-
szi tennivalókat végezné. A kormány jobban szerette volna ugyan, ha
világi plébánost és káplánt szerez oda, Bibics azonban 1750. november
11. a kegyesrendiekkel szerződött s 1751-ben ismételt kérelmére a rend
először Bíró Dávidot, majd Fontani Edét s Koricsánszky Márkot küldte
plébános-helyettesül; mint rendes plébánosokat azonban csak 1756. szept.
18. ismerte el őket a püspök, ki Szent-Annán 1761. augusztusában bér-
mált először. Az anyakönyveket 1748. december 28.-tól ferenczendiek,
1751—1788. kegyesrendiek vezették. Ekkor (1788. július 31.) II. József
a kegyesrendieket Temesvárra helyezte át s a plébániát is elvette tőlük.
A kegyesrendiek még a templom fölszereléseit is magukkal vitték, úgy,
hogy e miatt a szentannai katolikusok 1789. aug. 30. panaszkodtak is
a püspöknél. Plébánosnak 1790. elején a kegyesrendiek jelölték ki Risin-
ger Márton világi papot; Aradvármegye azonban 1790. aug. 12.-én a
kegyesrendieket kívánta vissza s megjegyezte, hogy a piaristáknak nincs
kegyúri joguk, tehát külön plébánost sem küldhetnek Szent-Annára. —
Egyelőre azonban ferenczrendi és minorita szerzetesek végezték a teen-
dőket és Kurtz Egyed csak 1791-ben nyitotta meg a rendes lelkészek
sorát¹⁾. 1858. a nagy tűzben a templom is leégett
s helyébe 1868. emelték a mostani díszes egyházat
3 hajós román modorban, minden hajóban egy-egy
oltárral. A főoltár fölött szent Anna képe függ. A
templom előtt álló Szentháromság-szobrot Ferkula
Antal és felesége 1888-ban emeltette²⁾.

9) *Szent-Márton* plébániáját Haruckern Ferencz
1750-ben Szent-Márton tiszteletére alapította, desz-
kából összerótt kis temploma helyett azonban csak
1756-ban építtetett újat s ebben 1757. szentelték
föl a főoltárt. 1762-ig csupán helyettes-plébánosok voltak; az első rendes
plébános 1762—1785. (haláláig) Singhoffer József esperes és tisz. kano-
nok³⁾ s 1777. az ő idejében épült a lelkész lakása. A templomot 1826.
újították meg. Új torony építésére csak 1834. került a sor. E plébániából
vált ki 1836. a kis-iratosi és 1845. a simándi. A templom főekessége
Dürer Albrechtnek Krisztus fölfeszítettését ábrázoló képe, melyet gróf
Wenckheim Anna 1842-ben ajándékozott. A helység magyarítására leg-
többet tett *Wieland* János (1826—1864), ki 1833. behozta az iskolába a

¹⁾ 1748—51. Schmidt Antal, Túry Gotthard és Fr. Accursius ferenczrendiek; 1751.
Bíró Dávid és Cosa Jakab; 1752. Fontani Ede; 1753—9. Vavrik Ödön; 1760—2. Kátsor
Keresztély; 1763—6. Szepesy Vazul; 1767—74. Cosa Jakab; 1775—7. Petrik Keresztély;
1778—81. Promberger Lukács; 1782—4. Lengyel Félix; 1785—7. Bielek László; 1788.
Szómy Lajos, az utolsó kegyesr. plébános; 1790. Ginthner Bálint minorita és Dugovics
Fidél ferenczr., 1791—9. Kurtz Egyed; 1799. Varjú Viktorin; 1800. júniusáig Falk Pál;
1800. jún.—1801. Egyed Ferencz; 1802. Gressel József; 1803—28. Schuller Ferencz;
1828. Somogyi József esperes; 1829—1835. Mihálkovicz Lajos; 1835—1849. (midőn ma-
gyar érzelme miatt elfogták) Pfeifer József; 1850—70. Hegedűs Pál; 1870—1. Weber
Agoston; 1871. május 1.-től Orth József. — ²⁾ Szentannai anyakönyvek. Pfeiffer, A temes-
vári gym. tört. 11—36. *Aradm. jk.* 1748., 1786. és 1790. *Merkur von Ungarn*, 1787.
273., 410. — ³⁾ Utódai: 1785—93. Schmidthoffer János, kit megfosztottak plébániájától;
1793. nov. 11.—1826. Maros György (1820-tól esperes, 1826. csanádi kanonok; † 1838.
mint nagyprépost); 1826. decz. 11—1864. jún. 30. Wieland Ferencz; 1868. nov. 16.-tól
Hunyady János.

magyar nyelvet s a templomba a magyar éneket. Félmise előtt németül, azután magyarul énekeltek. 1834-ben a Mária szobrát vivő leánykákat is magyar ruhába öltöztette. 1850. febr. 13. megülte a plébánia felállításának százados emlékünnepét¹⁾.

10) *Soborsin* plébániája voltakép a tótváradinak áttételéből keletkezett 1751-ben; 1784-ig vezetett anyakönyveit azonban a lázadók a számadásokkal együtt elégették²⁾, a szent Anna nevét viselő kastélybeli templomot pedig megszenteltelenítették, az oltárokat, keresztlő-medenczét, orgonát, padokat, toronyórát összetörték. A templomot és tornyot 1804. javíttatta ki b. Forray András s 1810-ben négyfogású új orgonával ajándékozta meg. 1812. szept. 8. újra kirabolták a templomot s elvitték egyebek közt egy ezüst kelyhét is; ugyanekkor azonban a bulcsi egyháztól egy sárgarézből való sz. olajtartót vásároltak, melyen tört betűkkel írva áll az egykori apátság neve, Bulcs. 1820-ban egy nagyobb harangot vettek, a kisebbet pedig átöntötték s a tornyot új órával ékesítették. 1828. azonban ideiglenes templomot kellett berendezni, mert a régit javították és csak 1836. okt. 10.-én áldhatta azt meg Lonovics püspök. E templom fő ékessége az a két síremlék, melyet Forray Zefirnek és b. Forray Andrásnak Ferenczy fejér márványból faragott s melyet 1837. okt. 2. falaztak be. A Bach-korszakban politikai okokból az aradi alsójáráshoz beosztott plébániát a püspök 1861. nov. 7.-én ismét visszatette a lippai esperességbe. 1868-ban a vámai (vinyesti) kápolnában kellett misézni, mert a kastély udvarán levő templom tornya ledőléssel fenyegetett. Valahogy helyreállították ugyan, de 1875. május 3. utoljára miséztek benne s ismét átmentek a vámai kápolnába, míg felépülhet az új templom, melynek alapkövét a piacon 1875. május 29.-én tették le. 1784—1894-ig hat plébános neve ösmeretes³⁾; ezek közül Bády Hyacinth ferenczrendi 1881. január 9. itt tartotta aranymiséjét⁴⁾.

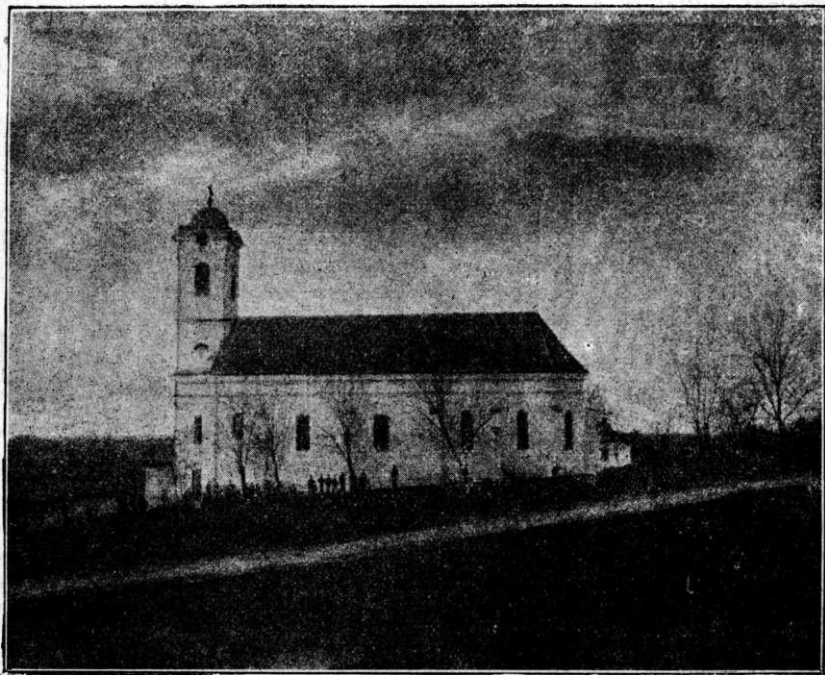
11) *Világos* templomát a régi kettőnek romjaiból 1753-ban Bohus Imre építtette föl s azt a Mindenszentek tiszteletére Nedves N. makói esperes áldotta meg. Kezdetben csak ferenczrendi administratorai voltak⁵⁾; első rendes plébánosa 1756. nov. lett az erdélyi Sándor Pál Antal⁶⁾. 1798—99. újra zsendelyezték a tornyot és templomot s 1810. jún. 19-ig szabályozták a plébános congruáját⁷⁾. 1834. aug. 21. leégett a templom s

¹⁾ Historia parochiae Szt. Mártonyensis. — ²⁾ Az anyakönyvek csak 1785. márczius 8.-tól fogva vannak meg. — ³⁾ Ezek: 1784—1800 (haláláig) Wagner Szaniszló; 1800—1831. aug. 31. (haláláig) Krolák Mihály Konrád minorita; 1831—5. Harrabay Pelegrin, minorita; 1835. május 26.—1854. Neszl Mátvás († Lippán, 1858. márcz. 14.); 1854. ápril 1.—1884. (haláláig) Bády Hyacinth, ferenczrendi. — ⁴⁾ Protocollum parochiae Soborsinensis, I.—II. — ⁵⁾ 1753—4. Vojnics Brúnó; 1755. P. Accursius és Liszkay Mátvás. — ⁶⁾ Világosi plébánosok: 1756—61. Sándor Pál; 1761—76. nov. (haláláig) Karberhoffer Vincze; 1776—7. Zana Concordius radnai ferenczrendi; 1777. ápril 15.—1785. Foder X. Ferencz, esperes, a historia domus megkezdője; 1785. decz. 1.—1787. Somody Ince aradi minorita; 1787—1800. febr. 26. (haláláig) Schwarz József minorita; 1800—2. Falk Pál; 1802—1809. (haláláig) Filakovszky Mihály; 1810—19. (haláláig) Pajer József theol. tanár; 1819—1822. márczius 13. (haláláig) Jánosy József; 1822. nov.—1823. ápril 20. (haláláig) Mischel Ferencz; 1823—55. (haláláig) Hubert József; 1855. okt. 8.—1867. május 6. (haláláig) Dr. Krumm Antal gymn. tanár, kit ettől az állásától 1859. kinyomatott forrad. s különösen a szeged-rókusai egyházban a keresztes-háború kihirdetésekor tartott beszédei miatt 1849. aug. 30. fosztott meg a csanádi szentszék; 1867. jún. 16.—1872. Pfeiffer József alesperes, utóbb csanádi kanonok; 1872. szept. 30.—1882. ápr. 10. (haláláig) Zeitler Jakab tanár; 1882. négy hónapig Láng Mihály; 1882. június 29.-től Horovitz (Horvát) Lipót. — ⁷⁾ A plébános fizetése a vallásalaphól 145, a földesúrtól 200 frt, házanként 30 kr. párbér, 15 boglya széna, 15—15 köből tiszta búza, zab, kukoricza, 1 hizott disznó, 12 öl tűzifa.

elolvadt öt harangja. Elpusztult mind a 4 oltár, a szép szószék, keresztlőkút, a 8 fogású orgona; csak a szentséget, kelyheket s a ruhák egy részét mentették meg. Bohus János helyreállította az egészet; 3 oltár, az orgona, torony stb. az ő bőkezűségéből épült; kivüle különösen br. Dittrich József és felesége, Bohus Anna áldozott. Az új templomot 1839. május 5.-én áldotta meg Pfeiffer József szentannai alesperes. Az 1883. megújított templom új főoltárát 1885. május 16. szentelték föl¹⁾.

12) *Monyásza* plébániáját 1760. Bohus Imre, a modenai uradalom jószágigazgatója alapította. Templomát 1761. szept. 8. a Mindenszentek tiszteletére szentelték föl. Kezdetben csak curatia volt; első rendes plébánosa 1779—84. Grandics Adorján minorita²⁾; de pl. 1817—22-ig be

A világosi róm. kath. templom.

sem töltötték ezt az állást. 1822., 1844. és 1849. valamivel javították a plébános fizetését s 1860. gr. Waldstein Ernő rendbehozatta az elhanyagolt templomot, melyben július 15.-én fényesen megülték az alapítás századik évfordulóját³⁾.

13) *Glogovác* plébániáját 1765. a kir. kamara alapította. 1756—66-ig a kis kápolnában aradi ferenczrendiek miséztek. Ekkor fölszentelték a Lovász Mihály buzgólkodásából fölépített templomot Nep. sz. János tisz-

¹⁾ Historia domus eccl. Világosiensis. — ²⁾ Utódai: 1784—92. Szabó János; 1792—1802. Berencsey Bódog; 1802. ápril 28—1808. Sperngay ferenczr.; 1808. aug. 21.—1811. Szlebarszky János; 1811—17. Juhász András; 1817—22. szünet; 1822—1835. decz. 7. (haláláig) Melkó József; 1835—44. Pusztay János; 1844-től Graff Vilmos, majd Scheidt Miklós. — ³⁾ Monyásza historia domus és Schem. 110.

teletére s 1770-től rendszeresen vezették az anyakönyveket is. Első plébánosa Cisper Ferencz volt; a másodikat, Grabacher Alajost († 1789. márcz.) II. József 30 arannyal jutalmazta azért, hogy buzgón fáradozott az új gyarmatosok lelki gondozásában. Temploma 1865. szeptember 13. leégett, de 1866. Csákányi Ágoston ménesi kincstári tisztartó buzgóságából újra fölépült s Bonnaz Sándor püspök még azon évben okt. 30. fölszentelte. Új díszes templomát viszont 1887. nov. 20. szentelték föl. Az Őthalom legdélibb részén levő Kalvária-kápolnát a Fájdalmas Szűzanya tiszteletére (1852.) Schart Mihály, az országút mellett levőt pedig, melyet 1889. jún. 16.-án szenteltek föl s a Szentháromság szobrát Vormittag Magdolna és Schmalbach Mátyás emeltette¹⁾.

14) *Pécska* részére Lovász Mihály kamarai praefectus már 1755-ben kápolnát építtetett a Szentháromság tiszteletére s ebben ünnepnapokon minoriták miséztek. 1757. június 17.-én tette le az új templom alapkövét azon a helyen, hol a XIV. századbéli egyháznak már csak néhány köve porladozott²⁾. 1765-ig minoriták voltak az administratorok. Az első rendes plébános 1766. ápril 16. Péchy István lett, kit azután az egyházmegye számos kitűnősége követett; pl. Török Antal, ki utóbb csanádi püspök lett³⁾. 1753. szept. 16.-án kezdték vezetni az anyakönyveket, melyekbe 1880. aug. 19.-ig 5978 születés és 5918 halálozás van bevezetve. Folyton szaporodván a népesség, már 1844. lépéseket tettek nagyobb templom építésére, s 1847. a kéttornyú templom tervei is készen álltak, de csak 1884. szept. 17. határozhatták el az építést. 1886. jún. 16. fogtak a régi templom lebontásához, aug. 1. kezdték építeni az újat s azt 1887. nov. 13. már meg is áldotta Németh József csanádi püspökhelyettes. Az átmeneti gót modorban épült templom a vidék legszebb temploma. Hossza és toronymagassága 49 $\frac{1}{4}$ m., szélessége 13 m., a hajó magassága 14 m. 10 cm., 24 változatú orgonája, órája, harangjai, festményei aradi mesterektől valók⁴⁾. Egyik tornya a város védőszentjének, szent Istvánnak nevét viseli.

15) *Odvos* (Ottvos) katolikusainak számára már 1734-ben missionariust kívánt küldeni a püspök; plébániát azonban csak 1768. alapítottak Odvoson. Forray András építtette templomát, melynek a Boldogasszony fogantatása tiszteletére emelt szentélyét már 1769-ben megáldották, az egész azonban csak 1774. készült el. Helyettes plébánosai a szerzet és

¹⁾ Historia domusa alapján Niedermayer János igazgató és Frank János plébános. Schem., 104. *Aradm. jk.* 1785—89. — ²⁾ Ezek közül egyet VETUS LAPIS ECCLESIAE fölrattal be is falaztatott. Az új egyház alapkövének horgany-lemezén ezen vers áll: »Multis quae genuit, saeculis diruta ruinam | Aedes ante Deo vero sacrata triuno | Appulo Christi populo modo surgit in altum.« S utána a kor és vidék előkelőinek névsora. — Most az aradi lyceumé. — ³⁾ Plébánosok: 1766—1790. jan. 28. (haláláig) Péchy István; 1790. Török Antal; 1790. aug. 23 - 1809. Nagy Pál esperes; 1810. aug. 16.—1829. (haláláig) Nyéky János; 1829—1843. nov. 1. (haláláig) Györffy Antal esperes; 1844—1875. nov. 8. (haláláig) Vinkler János theol. tanár, utóbb orodi főesperes és apát; 1876. márcz. 29.—1892. ápr. 22. Dr. Szabados János theol. tanár, esperes, tiszt. kanonok; 1892-től Dr. Szathmáry Géza. — ⁴⁾ Pécskai historia domus és anyakönyvek. Váczy János és István: Emléklap a templom fölszentelésére (Pécska, 1887., 8r. 21 lap.) *Aradi Híradó*, 1884., 217.

özv. Forrayné közt 1836. nov. 6. kötött szerződés értelmében a radnai ferenczrendiek közül kerültek ki. Gyakran prédikált itt maga Vuics guardián is, ki az 1834 évi egyházunió eredményén felbuzdúlva, románul is megtanult s 44 görögkeletit csakugyan áttérített a róm. kath. hitre.

16) *Kisjenő* curatiáját 1777. a modenai uradalom igazgatója, Lovász Mihály alapította s 1778. ő építtette templomát is szent Mihály tiszteletére. Anyakönyveit 1781-től vezetik. A megye már 1782. kérte plébániává való átalakítását, de ez csak 1807-ben történt meg, midőn József nádor megvette Kisjenőt. Papjai a XIX. században Tószeghy Mihály, az aranymisés Lovászy Antal, id. Csiky Gergely, Govrik Sándor és dr. Szathmáry Géza.

17) *Új-Panát* temploma 1787-ben Loyolai sz. Ignác tiszteletére épült. 1789-ben a lakosok rendes plébánost kértek ugyan, de csak káplánt kaptak s kérésök csupán 1801. teljesedett, midőn Gyulay Ignác gróf vette meg a községet. Első plébánosa Blowszky András volt. Mostani plébánosa, *Muszkalay* János, pápai titkos kamarás, 1895. január 1. Csiklovabányán tartotta aranymiséjét.

18) *Pankota* káplánságát a kamara 1787. alapította, de csak 150 frtot adott a káplán eltartására, úgy, hogy Kern János ferenczrendi szerzetes, elégtelen jövedelme miatt, 1793. oda is hagyta állomását, melyet azután két menekült franczia (Oerker Fortunatus 1796—1800. és De Latre Lajos 1800—2.) töltött be. De Latret Kószeghy 1800. márcz. 19. már egyenesen plébánosnak nevezte ki és kivette őt a világosi plébánia hatósága alól, Új-Pankota községe pedig ápril 20. megjavította fizetését, melyet 1804—8. közt ismételve emelt a kincstár is. 1806. márczius 5.-én tette le Radványi András csanádi kanonok a Mária mennybemenetelének tiszteletére rendelt templom alapját s az építéshez a régi apátság s temploma köveit bőségesen használták. A kész templomot 1807. okt. 29.-én Sütti János eleki alesperes áldotta meg. 1809. az új szószéket, szentségtartót s a b. Eötvös Ignác kam. alelnöktől küldött főoltárképet, 1811. a Loyolai Ignác s 1812. a Nep. sz. János tiszteletére készült mellékoltárt áldották meg. 1822. szept. 14. azonban leégett a templom a toronnyal együtt, melynek 3 harangja elolvadt. Azonnal újra építették s B. Dittrich Anna 1823-ban egy római Madonna-képet ajándékozott a főoltár számára, b. Dittrich József pedig 1828. toronyórát készíttetett, s 1849-ben Pichler János jószágigazgató kőkeresztet állíttatott a templom elé. 1809. márcz. 27. áldották meg a temetőben az apátság köveiből épült kápolnát (mely azonban 1736. elpusztult), 1809. május 9. a kálvária 3 keresztjét, 1840. január 20. a Dániel-család fogadalmi kápolnáját s 1858. szept. 19.-én a muszkai dombon épült új kálvária-kápolnát. A káplánságot Sulkovszky Lajos hg 1862. ápril 24. rendszeresítette¹⁾.

19) *Buttyán* községben már 1780. volt egy kápolna. A sz. Antal tiszteletére rendelt fakápolnáját 1790. nov. 21. áldotta meg Foder Lőrincz

¹⁾ Protocollum rerum memorabilium ab exordio erectae capellae Neo-Pankottensis accurate conscriptarum. Pankotai lelkészek: 1787—93. Kern János, 1794—5. Schwarz József világosi administrator, 1796—1800. márczius 7. (haláláig) Oerker Fortunatus, 1800. márcz. 19.—1803. De Latre Lajos, 1803. jan. 6.—1804. Bruttman Béla, 1804. nov. 1.—1815. aug. Téglásy Alfonz, 1815. szept. 9.—1817. márcz. 24. (haláláig) Mészáros János; 1817. okt. 4.—1836. jan. 29. (haláláig) Gross János; 1836. febr. 1.—1849. ápr. 30. (haláláig) Pálffy János; 1849. május 1.—1850. Riffel János; 1850—1. Killer Frigyes; 1851. nov. 10.—1890. (haláláig) Dr. Magyar Alajos, theol. tanár, esperes és apát.

eleki esperes-plébános és először Gubanóczy János szentannai kegyesrendi pap misézett benne. Ez a káplánság 1807. lett plébánia. Templomát, melyet Nep. sz. János tiszteletére 1818. a Bök-pataknál építtetett a kincstár, Maros György eleki esperes és szentmártoni plébános áldotta meg, s 1853. javították újra¹⁾.

Aradvármegyében tehát, hol a török hódítás korában csak a radnai barátok missionariuskodtak, a XVIII. században már 21, sőt az aradi g.-kath. plébániával együtt²⁾ 22 középpontja volt a róm. kath. hitéletnek. Ezekhez a XIX. században még a következő 7 járult: 20) *Simánd*, melynek káplánja 1783. Kern N János volt; lakosait már 1789. ápr. 5.-én botoztatással fenyegette a vármegye, ha templomba járni nem akarnának³⁾. Szűz-Mária tiszteletére épült templomukat csak 1811. avatatták föl s ebbe a szentmártoni káplánok jártak misézni, kik 1835-től Simádon külön anyakönyvet vezettek. Plébániává azonban csak 1845. okt. 19.-én emelték. Első plébánosa Major Ferencz, négy éven át szentmártoni káplán⁴⁾. 21) *Almás-Kamarás* vert falú, nádas tetejű imaházát 1847. febr. 1.-én avatta föl Szál Antal eleki esperes s plébánosa, Babarczy Ferencz, február 4. kezdte meg működését; a lelkeszség azonban csak 1847. júl. 1. vált teljesen külön Elektől. Új templomát Ursits Lipót aradi építész készítette s azt szent Vendel tiszteletére 1865. okt. 20.-án szentelték föl. A szomszédos Nagy-Kamarás katolikusai már 1847. május 26.-án kérték a püspököt, csatolja őket Bánkúthoz, mivel ők is magyarok, míg az almásiak németek. 1859. jún. 7. külön plébániáért folyamodtak s e végből ki is javították 1841. emelt imaházukat. Kívánságuk csak annyiban teljesült, hogy ezentúl vasárnaponként náluk is tartottak istentiszteletet. Új, csinos templomuk alapkövét 1883. május 16. tették le⁵⁾. — 22) *Bánkút*, 1844. nov. 20. telepített kertész-község, lelkeszért már 1845. aug. 26. folyamodott, s decemberben meg is kapta Nagy Antal eleki káplánt. Szent-István oltárképét több egyh. fölszereléssel együtt Salbekné adta. 1852-ben a község teljesen elzüllött s a plébániát az almásihoz csatolták⁶⁾. 23) *Székkudvar* parochiája 1853-ban keletkezett. Anyakönyvei 1857-től vannak meg. Mária mennybemenetelének tiszteletére 1867—8. épült templomát Bonnaz püspök 1869-ben áldotta meg. A temető-kápolnát gr. Wenckheim József emeltette. — 24) *Csermő* curatiáját 1854. Faschó József aradmegyei törvényszéki elnök alapította s ő építtette az 1854. május 28. szent József tiszteletére rendelt templomot is⁷⁾. — 25) *Fakert* 1856. óta külön plébánia; anyakönyveit azonban már 1855. óta vezetik. Szent Vendel nevére épült egyházát 1875. szentelte föl Bonnaz püspök⁸⁾. — 26) *Gyulavarsánd* curatiáját 1865. br. Névény Sándor alapította, ki Wittner Lajost már 1852—62. mint udvari káplánt tartotta kastélyában, abban a templomban, melyet sz. Anna tiszteletére b. Névény Elek még 1822. építtetett.

¹⁾ Buttyini historia domus, Protocollum visitationis canonicae és *Tört. Adattár*, II. 403—7. Buttyini káplánok 1780—1807-ig: Kovalovszky Béla minorita, Kozma Elek ferenczr., Gubanóczy János kegyesr., Bartha Gábor és Boros László ferenczrendiek; plébánosok: 1801—12. (haláláig) Boros László, 1813—5. Kelemen János; 1815—1817. ápr. 14. (haláláig) Bona József; 1817—43. Pavelka Pál; 1843—51. Lendvay István; 1852. Nagy Antal; 1853—65. Weisersheim Rudolf; 1865—1880. Brunner Károly; 1880. decz. 1. óta Szirmay János. — ²⁾ L. erről *Márki*, Arad *Tört.* II. 421—2. l. — ³⁾ *Megyei jk.* 1789., 997. — ⁴⁾ *Schem.* 135—6. Eleki hist. parochiae, 19. — ⁵⁾ *Tört. Adattár*, I. 12—23. és *Alföld*, 1883., 114. sz. — ⁶⁾ *Tört. Adattár*, I. 23—35. — ⁷⁾ *Kornis* József, Emlékbeszéd a csermői templom felszentelése alkalmával. Arad, 1854. 8r. 20 lap. *Pesti Napló*, 1854., 130. sz. — ⁸⁾ *Schem.* 103.

Anyakönyveit 1852. Wittner kezdte vezetni¹⁾. — 27) *Medgyes-Bodzás* kertészközséget Bonnaz püspök 1871. nov. 8. kivette Kétegyháza hatósága alól s első plébánosává Csikós Sándort († 1884.) nevezte ki. Bózsik József aradi építő 1872. május 1.-én fogott a szent István nevét viselő templomhoz, s azt 1873. aug. 20. már meg is áldotta Mikosevics József kevermesi alesperes²⁾.

Alapításának idejében a csanádi egyházmegyéhez, de Zarándhoz tartozott, most ellenben 1786 óta az *erdélyi* dioecesishez, de 1876 óta Aradhoz tartozik a 27. plébánia, t. i. a *nagyhalmágyi*. Ott a törökök kiűzetése után Ágoston körösbányai ferenczrendi atya misézgetett vasár- és ünnepnapokon; majd Libor atya körösbányai administrator volt egyúttal halmágyi káplán³⁾. Parochiáját 1775-ben állította föl kegyurasága, a Bethlen-család, mely szent József egyházát is építtette⁴⁾.

II. Görögkatholikusok.

A XVIII—XIX. században Aradban 80 templom és kápolna épült a katolikusok részére, kiknek száma 1819-ben 20,760⁵⁾, 1847-ben pedig már 41,892 volt⁶⁾. Ehhez 1847-ben még 15,960 g.-kath. járult, úgy, hogy a katolikusok száma ekkor már 57,852-re rugott, az egész (239,984 főnyi) népességnek 24,1%-ára. Midőn 1785. aug. 9. az aradi g.-kath. püspök az aradmegyei g.-kath. plébániák összeírására Kőváry závrányi plébánost küldte ki⁷⁾, ez még csak az aradit vehette föl jegyzékébe. Nagyobb arányokban az uniót Arad területén csak 1825—36. közt indította meg *Vulcanu* Sámuel nagyváradi g.-kath. püspök⁸⁾, kinek egyházmegyéje 1834-ben már két új alesperesi kerülettel szaporodott, t. i. a borossebesivel és a galsaival.

1834-ben ugyanis egyszerre 14,755 aradi tért át az unióra, kiknek számára a kormány a vallásalpból 20 új plébániát állított. Boros-Sebeshez, melyben nem is volt plébánia, Erdélyi János belényesi gymn. igazgató alesperes alá ezek az 1834. állított lelkészségek tartoztak: 1) *Berindia* 196 hívővel. Anyakönyvei 1841-től vannak meg. 2) *Bokszeg* 1090 hívővel. Sz. György templomának papjai Fejér Péter és Muntyán Péter voltak. Lakosai utóbb többnyire ismét g.-keletiek lettek. Anyakönyvei 1829-től. 3) *Igneșt* 245 hívővel. Jézus mennybemenetele templomának első papja Duma János volt. 4) *Kertes* 511 g.-katholikussal. Szent Mihály és Gábor arkangyalok tiszteletére emelt templomának első plébánosa Onága Miklós és, ennek 1837. ápr. 30.-án történt halálával, Dume István. Anyakönyveit 1803-tól vezetik. 5) *Minyád* 287 hívővel, a Szentlélek templomával. Anyakönyvei 1807-től. 6) *Nyágra* 445 hívőjének papja a B.-Asszony fogantatása templomában ifj. Dronka János. Anyakönyvei 1788-tól. — 8) *Revetis* 417 hívővel. Papjuk Dobrei Lázár. Mihály és Gábor arkangyalokat, a

¹⁾ *Schem.* 132. — ²⁾ *Medgyes-Bodzás* története. Írta *Cseh* János. (Kézirat). 4r., 101 lap. — ³⁾ *Jászay* Mihály vallomása 1770. s *Hollaky* Pál zarándi főispáné 1772. okt. 8. A körösbányai residentia jegyzőkönyve. I. 3—4. — ⁴⁾ *Schem. Transilvaniensis ad annum 1848.* — 23. l. — ⁵⁾ *Nagda*, Magyarország. stat. 480. — ⁶⁾ *Fényes*, Magyarország. leírása, II. 425. — ⁷⁾ *Aradm. jk.* 1785., 600. — ⁸⁾ *P. Nagy* L., Felelet a vallási egyesülés idejára és a keresztények uniojára szolgáló értekezésben. Arad, 1825., 24 lap.

templom védőszentjeit a község pecsétjén is ábrázolták. Anyakönyv 1809-től. 1) *Rossia* anyakönyvei 1809-től. Demeter-templomában Dronka Tivadar, 495 hívővel. 9) *Szelezsány* 402 g.-katholikusának temploma B. A. fogantatása tiszteletére épült. Anyakönyvei 1809-től. Első papja középső Dronka János. (A 10. község, Bél, már Biharban fekszik). A galsai alesperességben 10) *Galsa* templomát, mely B.-A. fogantatásának tiszteletére épült, az 1328 hívő részére 1834. május 8. nagy ünnepélyességgel adta át Vulcanu Sámuel, ki innen május 17. indult bérmláló körútra¹). Corneli Simon aradi plébánosnak és galsai alesperesnek halála (1837. decz. 9.) után plébánosa, Aaron Tivadar lett a kerület esperese s őt 1837. júl. 30. cz. kanonokká, majd aradi lelkészszé léptette elő a püspök²). 13) *Apatelek* András-templomának első papja ifj. Papp Péter, 504 hívővel. Anyakönyvei 1800-tól. 14) *Felménes* 588 g.-katholikusának Jézus mennybemenetele tiszteletére emelt templomában Brancovan Vazúl volt a pap. Anyakönyvei már 1790-től. 15) *Gurba* Jézus mennybemenetelének templomával. Anyakönyvei egyidősek az egyházzal (1834.) 16) *Gyulicza* Havi-Boldogasszony templomával. Első papja Popovics Salamon, ki azonban már 1837. ápril 24.-én elhunyt. Utóda évtizedeken át Micanu János. 17) *Kerülős* 1426 hívőből álló népes község papjai Micanu Sándor és Nucz János. Temploma a Szentlélek tiszteletére. Anyakönyvei 1838-tól. 18) *Kreszta-Ménes*, a Szentlélek eljövetele templomával. Anyakönyvei 1800-tól. A 497 hívő papja Hetkő Péter. 19) *Kurta-Kér* 1621 hívővel. A B.-A. fogantatása templomának papjai Vláss József és Popa György. 20) *Ter-nova* Szentlélek-templomába 1667 hívő járt. Papjuk Lucsa Fülöp és Horga Mihály. 21) *Világos*, Szent István vértanú templomával. Az 1578 hívő papja Milics János és Muntyán János.

Két papot rendszeren ott alkalmazott Vulcanu, hol magának a községnek g.-kel. papja is áttért. Az ilyenek mellé egy régibb g.-kath. papot adott. Ezek a plébánosok voltak Aradban az unió igazi apostolai. Az egyház igazgatásának s az istentiszteletnek nyelve valamennyiben az oláh volt³).

A bánsági főesperességben feküdt 22) *Arad*, melynek 1776. keletkezett egyházáról már volt szó; nevezetes azonban, hogy 1826. nov. 2. úgy vette át kegyuraságát Arad városa, hogy nemcsak a templomot s a pap és kántor házát tartja jókarban, hanem mindaddig, míg g.-kath. papja nem lesz, a minoritákat fizeti a lelkészi teendők ellátásáért⁴). Vulcanu csakhamar kinevezte pappá Corneli Simont, ki azonban már 1837. decz. 9. elhunyt. Utócai Aaron Tivadar író, 1839—1843. († 1867. mint lugosi nagyprépost), Moldován Vazúl, Rácz Péter, Bercian János 1862—1880., midőn lugosi kanonok lett és Telescu György. Utóbb keletkeztek a következő egyházak: 23) *Simánd* 1853-ban, sz. Péter és Pál kápolnájával. 24) *Szintye* 1859-ben, ideiglenes kápolnával.

Már a *lugosi* egyházmegyéhez tartozik 25) *Nagy-Halmágy*, melynek g.-kath. köegyháza a réginek alapján áll; de csak 38 hívő jár bele. Anyakönyveit 1850-től vezetik⁵).

A hívek száma volt a váradi egyházmegye aradi községeiben 1834-ben 14,755 és 1864-ben 19,063.

1) *Lakatos*, II. 59. — 2) *Pappfy* Jusztin közlése. — 3) *Schem. M.-Varadiensis* G. R. C. pro anno 1838. 61—69. és 1864. 52—56. l. *Vela* Pál közlése. — 4) *Aradi lt.* 1826. nov. 2. — 5) *Schem. Lugosiensis* pro anno 1877., 93. l.

III. Görögkeletiek.

Az aradi g.-kel. egyházmegyében 1774-ben 12,711, — 1798-ban pedig már 49.085 családot (házat) írtak össze; magában Aradban (a halmágyi esperesség nélkül) 11,711-et, illetőleg 25,300-at. A templomok száma 1798-ban 443 (Aradban 150, a halmágyi esperességben 50) s a hívők száma 274,574 (Aradban 143,138, Halmágyban 16,372) volt¹⁾. A mai Arad területén feküdt az aradi, tótváradi, világosi, borosjenei, buttyini, zarándi és halmágyi s a nemes vármegye területén kívül még 6 esperesség. 1819-ben a hívők száma Aradban 156,176-ra s 1847-ben 165,956-ra emelkedett, a parochiák száma azonban 143-ra szállt alá²⁾. A g.-keletieknek tehát majdnem minden helységben volt templomuk s ez magyarázza meg, egyszerű papjaik anynyira miért ápolhatták bennök az együvé-tartozás tudatát.

Pedig a XVIII. század második felében nagy és elég gyors változáson ment keresztül az egyházmegye. A szerbek jelentékeny része kíváncsora; a tért s templomait átengedte a románoknak. A rác püspökök ugyan továbbra is szívesen alkalmaztak rác pópákat, de ezek csakhamar maguk is eloláhosodtak. Az 1784. évi oláh lázadás vezetői közt sok a szerb származású pópa. Az oláhok 1784-ben bántalmazták már saját püspöküket, Petrovicsot is, ki szerb létére magyar barátoknak mutatkozott s a megyei jegyzőkönyvek eléggé bizonyítják, mennyi baja akadt a hatóságoknak az izgató pópákkal, kik politizálni szerettek. Ez pedig annál veszedelmesebb volt, mert igen sok konkrét adatot tartalmaznak egyes pópák tudatlanságáról és elvetemültségéről. Hiszen már 1741-ben nyíltan panaszkodtak, hogy a rablásokat rác pópák vezetik s e könyvben is elég szomorú adatot kellett följegyezniem. A román nép sok helyütt meg is vetette papjait. Avakumovics püspök 1787-ben panaszt emelt, hogy az alája rendelt oláhok közül sokan ellenszegülnek az egyházi tanoknak, az ájtatosságok gyakorlásával egész éven át nem törődnek, s kivonják magukat a jó-erkölcsökre való tanítás és szoktatás alól. A megye május 29. útasította tehát a szolgabírákat, ügyeljenek, hogy vallását mindenki gyakorolja s hogy mérsékelten büntessék azokat, kiket a pópák nyakasság miatt följelentenek. Atzél István államminiszter és aradi földbirtokos azonban 1809. nyíltan kimondta, hogy »a görög nem egyesült nép erkölcstelenségét leginkább papjainak tudatlansága okozza³⁾«.

Avakumovics halála (1815.) után⁴⁾ mindent el is követtek az aradi románok, hogy vérökből való püspököt kapjanak s ez iránt folyamodtak is a királyhoz. I. Ferencz sokáig nem döntött s ez idő alatt 1815. szeptemberétől mint helyettes egyelőre Brankovics Antal, utóbb pedig Putnik József verseczi püspök igazgatta az aradi egyházmegyét. Az ő érdeme, hogy 1822-ben világi papok, első sorban Rác Gábor és Gyuláni Gábor vezetése s a püspök igazgatása alatt megnyilhatott Aradon a g.-kel. papnövelő-intézet, melyben azonban csak az 1836: III. t.-cikk sürgetésére vették föl tantárgyul a magyar nyelvet. Putniknak ez az alkotása mindenestre hatalmasan emelte a hitéletet, de a papság román érzületét is. — 1829-ben a király megerősítette az aradi püspökké választott *Joanovics*

¹⁾ *Aradm. jk.* 1774. 150. sz. *P. Nagy*, *Aradm. ism.* 93—4. — ²⁾ *Magda*, Magyarország. leírása, 480. *Fényes*, Magyarország. leírása, II. 426. — ³⁾ *Wertheimer*, Ausztria és Magyarország. II. 105. — ⁴⁾ *Életr. Verein. Ofner und Pester Zeitung*, 1815., 70.

Nesztor bezdini archimandritát, ki már született román volt. A 70 éves férfiú azonban már a következő évben (1830. febr. 9.) elhunyt s várakozásban ismét teljes öt esztendő telt el. Ez a szünet lehetett egyik fő oka, hogy 1834-ben Aradban 14 g.-kel. község tért át a kath. hitre. A következő évben azonban másodszer is és most már végkép teljesedett a románok óhajta, hogy román legyen a püspökük. *Rátz* Gábor Gerazim, ki azelőtt aradi theologiai tanár volt, 1835-ben kinevezetvén, igazolta a hozzákötött várakozásokat, a mennyiben a románt tette az istentisztelet nyelvéné. 1847-ben ugyanis a székesegyházához tartozó 5—6000 g.-keleti elhatározta, hogy ezentúl tisztán oláh legyen az istentisztelet nyelve s még azt sem tűrik, hogy minden második vasárnap ráczúl menjjen az istentisztelet, mert hiszen a szerbek részére ott van a Tököli-féle templom. A helytartótanács javaslatára ezt V. Ferdinánd helybenhagyván, azonnal foganatba is vették¹⁾. 1848. május 21., ebben bízva, az aradmegyei románok küldöttei is tiltakoztak az ellen, hogy Rajasics érsek az *egész* magyarországi g.-kel. egyház patriarchája legyen s egyházi és iskolai ügyekben autonómiát kértek a románok részére²⁾. 1849. márczius 17—19. Rátz püspök már a változott viszonyoknak megfelelően rendezhette megyéje ügyeit a kisjenei zsinaton, mely bizalmat is szavazott a magyar kormánynak³⁾.

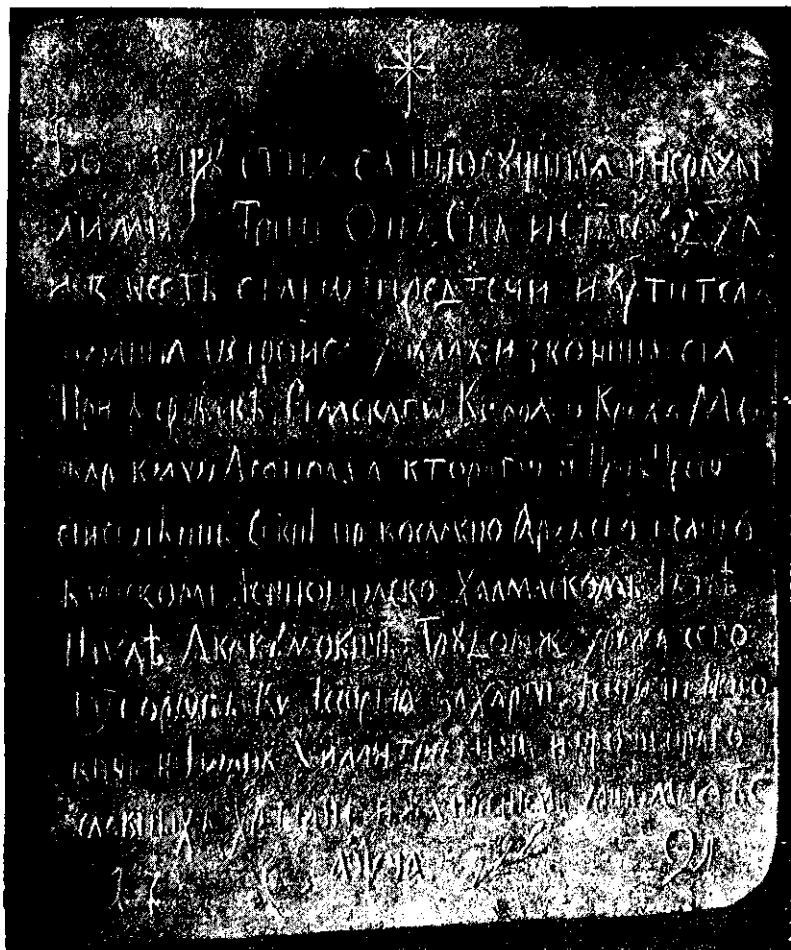
A forradalom után 1851. elején az aradi szerbek újra folyamodtak I. Ferencz Józsefhez, állítsa vissza a szláv istentisztelet s bizonyíttgatták, hogy a románok még művelődésöket is nekik köszönhetik. Ezt az ügyet Aradon február 18.-án vizsgálat alá is vette a megyefőnök elnöklete alatt román és szerb egyházi s világi tagokból alakult bizottság s *Ivackovics* Prokóp, az 1853. márcz. 9. kinevezett s 1854. január 14. beigtatott új püspök, maga is szerb lévén, a régi rendet egyelőre helyreállította. Az uralkodó 1860. szept. 27. engedélyt adott a karloviczi congressus összehívására, úgy, hogy azon képviselve legyenek Arad, Temesvár és Versecz egyházmegyének g.-kel. románjai is és előadhassák a szerb és román hierarchia különválasztása iránt való kívánságukat. A zsinat csak 1864. augusztusában hozott határozatot s ehhez képest az uralkodó 1864. decz. 24.-én jóváhagyta a két hierarchia különválását s érsekségre emelte az erdélyi püspökséget, mit azután elösmert az 1868: IX. t.-cz. is. 1865. ápril 1. a románok azt kívánták, hogy az aradi püspöki megyébe kebelezzék be a buziási, lippai, temesvári, csanádi vagy kikindai és becskerekereki esperességeket is. Július 3.-án az uralkodó csakugyan az erdélyi metropolita alá rendelte az aradi és karánsebesi — mostantól fogva teljesen román — püspökségeket s az aradinak hatáskörét kiterjesztette Arad-, Békés-, Csanád- és Csongrádmegyékre, a Jászkun-kerületre, sőt Bihar, Krassó, Temes, Torontál és Zaránd egyes részeire is. 1873-ban maga Ivackovics lett az erdélyi metropolita, 1874-ben pedig szerb patriarcha; utána az aradi püspökségben, majd az erdélyi metropolitásban *Román* Miron következett. Helyette 1875-ben *Metianu* János lett Arad püspöke, ki különösen a népnevelés emelése körül szerzett érdemeket. Az élők méltatása azonban már nem föladata ennek a könyvnek.

Aradvármegye területén most (1895.) 157 g.-kel. lelkészség van. Hiányos följegyzéseim szerint a következők:

¹⁾ *Pesti Napló*, 1851. 289. sz. — ²⁾ *Pesti Hírlap*, 1848., 67. sz. *Horváth*, Függetlenségi harc, I. 134—5. — ³⁾ *Hegyesi*, Biharmegye 1848—9-ben, 185—6.

Acsucza és *Acsuva* plébániái a XIX. századból valók. *Agris* pópáját, Popovics Jánost, 1787. tolvajsággal vádolták; a püspök február 1-én tiltakozott elfogatása ellen, míg a bűnt rá nem bizonyítják; a megye azonban febr. 12. a törvény értelmében való eljárásra útasította ügyészét¹⁾. *Ágya* pópája 1784. a lázadókkal tartott. *Al-Csil* pópáját, Lázárt, Aradvármegye fejvesztésre ítélte, a császár azonban megkegyelmezett neki, de

Az aradi g.-kel. székesegyház alapkövébe tett tábla, 1791.

négy évre ítélte el fajtalan élete miatt s képtelennek nyilvánította minden egyh. működésre²⁾. Mivel most egyideig pap nélkül maradtak az alsilieiek, a megyét kérték, eszközöljön ki számukra püspöktől egy lelkészt. A vármegye 1787. márcz. 26.-án egyenesen a püspökhöz útasította s azzal bízta őket, hogy, ha csakugyan van szükség papra, ez nem tagadja

¹⁾ *Journal*, 1787. 33. sz. — ²⁾ *Me gy. jk.* 1781. 3., 35., 1781. 1. és 1781. június 12., 12. sz.

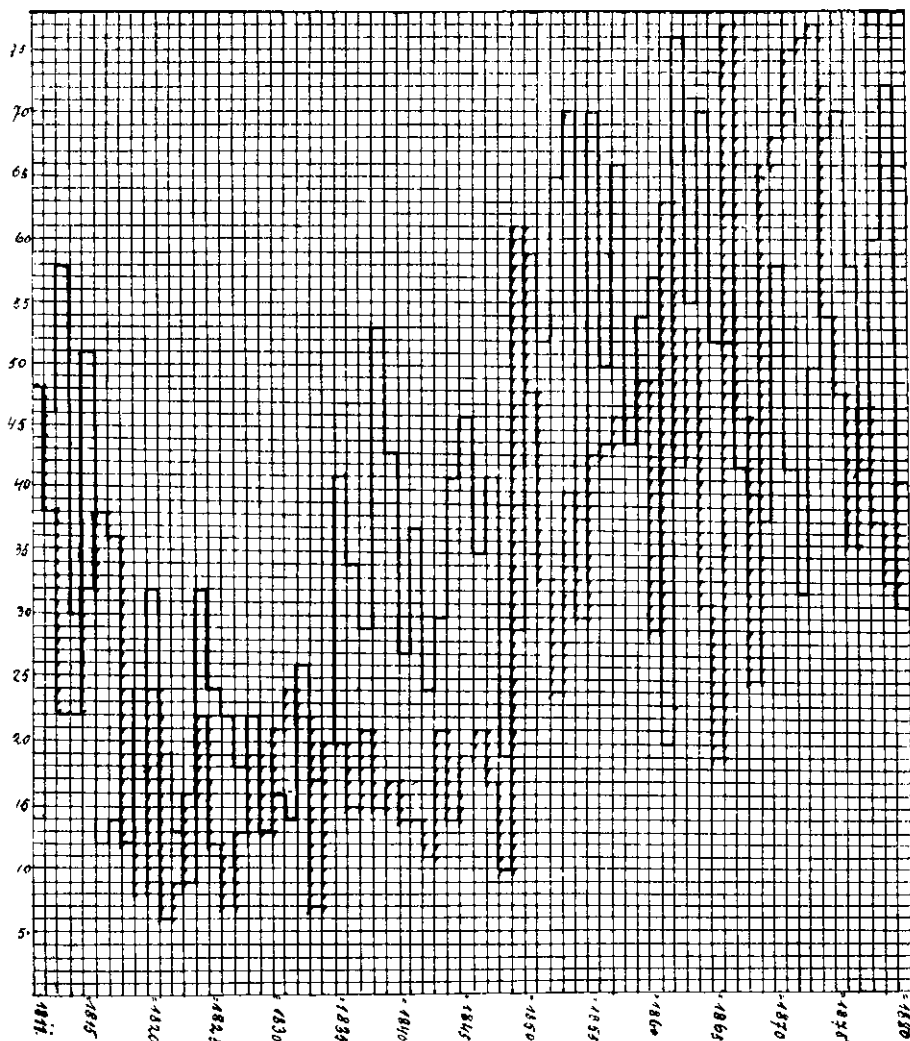
meg tőlük¹⁾. *Almás* új templomának tervét 1794. okt. 14.-én 23,004. sz. a. hagyta helyben a helytartó-tanács. Mostani temploma az 1853-tól ott lelkészkedő Kreczu György lelkész gondosságából 6000 forinton épült. *Apatelek* és *Apáti* templomai 1786—1835. közt épültek. *Arad* szerb temploma 1702. után főkép Tököli kapitány költségén épült s ezekben rendszeren 8, 1768. már 13 pap végezte az istentiszteletet. Legkiválóbb papjai 1781. Paninovic György, 1786-ban Dragulovic Száva s az 1890. elhunyt Petrovic Tivadar. A püspöki templom alapját (a mai lyceum helyén) 1791. május 27.-én tették le, »a Szentháromság: Atya, Fiú és Szentlélek dicsőségére és a keresztlő szent János tiszteletére«. Építésében Avakumovic Pál püspökön kívül Zachariás György, Popovic György és Dimitrievics János templomi gondnokoknak volt legnagyobb érdemök²⁾. Az építés azonban nagyobb arányokban csak 1804. indult meg s 1814. készült el, midőn fölszentelték s a korábbi püspökök holttesteit a régibb templomból az újba vitték át. 1848—49-ben a bombázás miatt sokat szenvedett. Mivel pedig beleesett a vár 300 ölnyi lövéstávolságába, 1861-ben lerombolták³⁾ s a Tököli-téren az újnak alapját Ivacsovic Prokóp aradi püspök 1862. május 29.-én tette le. Az építés 60,000 frtba kerülvén, az alapból hiányzó 30,000 frtot magánosak adakozták össze. A székesegyház egyúttal plébánia-templom⁴⁾. *Arad* külvárosában, Gájban, háromszáz holdas birtokán Zsivánovic aradi püspök (1751—68.) kastélyt, kolostort és templomot építtetett. Az alapítón kívül Knézevic és Avakumovic püspökök is itt vannak eltemetve. Misézés alkalmával a román g.-kel. püspökök most is használják azt a két ezüst gyertyatartót, melyet még Zsivánovic ajánlékozott a gáji templomnak. *Aranyág* és *Baja* 1786-ban már plébánia⁵⁾. *Báltyele* s környéke népét jellemzi, hogy az útszélen levő keresztteken a szekerce, gyalú, Szent-Andráskereszt, kehely, tulipán és latin kereszt alakjait vési be, mi a szokás régiségére utal. *Barakony* 1770. febr. 1. nyert jogot templomépítésre⁶⁾. *Berindia* 1834-ben katholizált, de most ismét g.-keleti. *Bersa* és *Bersova* 1786. már plébánia. *Bodrog* vagy *Hodos* sz. Bazil rendjén levő kalugyereiről már ismételve volt szó. Keresztalakban épült templomuk műkincsekben gazdag; II. József 1768. ápr. 21. meglátogatta s főnökét, Dienest, mint ravasz, de ügyes embert ismerte meg. Viszonyai rendezésére a királyné 1775. szept. 7. b. Mathesen tábornokot küldte ki s a zárda javainak összeírását már 1776. aug. 19. elrendelte a helytartó-tanács⁷⁾. A szentélyt s annak festményeit és faragványait 1708. Tököli készítette. A templom újabb kincsei közül nevezetes az 1701. évi orosz biblia, 1732-ből egy gyönyörű, aranyozott kehely Gergely, Vazul és János egyházatyák alakjaival s egy kétféjű sasos, gazdag aranyhímzésű oltárkendő. A zárdát mintegy 50 hold szilvás környezi. Kir. jognál s adománynál fogva minden birtoka ment volt az adótól⁸⁾. 1789. a Moldvából Marmarosba és Aradba menekült g.-kel. papokat itt szállásolták el⁹⁾. Temetőjében két óriási, mintegy 400 éves kőrísa alatt nyugosznak a szerzetesek.

¹⁾ *Journal*, 489. — ²⁾ Az alapkőbe glagol-írással ellátott horganylap ma Arad város tulajdona. Fac-similéje a 743. lapon. — ³⁾ Egy párkánydísze megvan az aradi lyceum régiségtárában. — ⁴⁾ *Russu* Sirianul János Lakatosnál, II. 65. és saját jegyzeteim. — ⁵⁾ *Korabinsky*, *Lexikon*, 16. és 24. Tévesen jelzi ezeket és az A-B. betű több helyiségét í-tel, mi nála g.-katholikust jelent. — ⁶⁾ *Megyei jk.* 1769. 261. és 1770. 33. — ⁷⁾ *U.-o.* 1776. 221. *Lakatos*, I. 74. *Marczali*, I. 402. Sz. Nagy Sándor, *Arad és Vidéke*, 119. A bodrogi zárdát hodosinak is nevezik. — ⁸⁾ *Megyei jk.* 1769. 130., 1770. 227. sz. — ⁹⁾ *U.-o.* 1789. 516. és *Szatmárm. jk.* 1789., 233.

Utolsó szerb archimandritája (1853—1892.) Zsifkovics Kornél¹⁾. Most román vezetés alatt áll. *Bogyest*, 1786. *Bohány* templomában sokáig őrizték Rákóczy György cyrill-betűs misekönyvét; mióta azonban Gergár g.-kel. esperes magához vette, nem tudni, hova lett²⁾. *Bokszeg* lakosainak egy része 1834-ben áttért ugyan a g.-kath. vallásra, de 1869. táján mintegy száznak kivételével ismét visszatért a g.-keletire. Pópái nem akadályozták sem a babonát, sem a mértéktelen pálinkaivást, úgy, hogy e miatt az aradi püspök már 1786. márcz. 29.-én vizsgálatot rendelt el³⁾. *Bonczest*, 1786. *Boros-Jenő* régi plébániájának jelentősége már a püspökség történetéből ismeretes. Egyszerű plébánia 1706. lett, midőn Diakovics Aradra tette át püspöki székhelyét; czímét azonban ő és utódai is megtartották. Joanicz Joanicza metropolita 1716. ápr. 11. még itt lépett hivatalába. Egyházi régiségei jobbadán a XVII. századból valók. Egyik oltárterítőjét (antimisét) Novákovics Dénes budai és erdélyi püspök szentelte föl 1762-ben, hogy »az isteni liturgiát szolgálják rajta«; a másikat (fejér alapon vörös szegélylyel) IV. Joannovics Sakabent Arzén pétyi érsek s utóbb karloviczi metropolita (1741—8.) ajándékozta. 17 passióképét 1840 táján Bila simándi lelkész festette. Egy leMBERGI evangéliumos könyve 1706-ból s egy zsoltárkönyve 1758-ból a régiek közül való. Másol⁴⁾ felsorolt régiségein kívül említést érdemelnek a régi zászlók, esketési koszorúk, fára festett képek stb⁵⁾. Anyakönyvei 1779-től teljesek. Jenő a püspök távozása után esperesség volt, melynek urbariuma 1764-ből fenn is maradt⁶⁾; 1776-ban, zsinati határozattal, főesperességgé alakították át, melyhez 26 lelkészséget s községet és 16 más parochiához tartozó fiókközséget csatoltak⁷⁾. *Boros-Sebes* g.-kel. lakosai 1774. nyertek engedélyt templomépítésre s ezt 1783. aug. 21.-én újabban is kiadta a helytartótanács⁸⁾. 1784. aug. már e templomban hirdették ki 21 oláh rabló megkegyelmeztetését. Ekkortáiban (1786.) Rósa Anasztáz volt a protopópájuk. *Bugyesd* g.-kel. papja 1789. Popovics⁹⁾. *Buttyin* pópája 1784. az izgatók közé tartozott. Bukatos Gábor protopópa 1787. aug. 2.-án a megye útján kérte az uradalmat, hogy megkapja a neki járó földet. Okt. 20. Klobusiczky Antal nagyváradi kincst. igazgató útasította is Szüllő József mérnököt, hogy számára egy jobbágytelket hasítson ki¹⁰⁾. Új temploma tervét a kormány 1794. okt. 14. hagyta helyben¹¹⁾. Főesperese, Ballatos Gábor, 1807. febr. 20. lázítás miatt állt vizsgálat alatt; a másik, Gyuláni Gábor, 1822—1835-ig mint az aradi g.-kel. papnövelő-intézet első tanára szerzett jobb emléket. Buttyin az óhitűek régi esperessége. *Brusztur*, *Brusztur* és *Bucsava* 1786. már plébánia. *Csermő* 1786. *Csicsér* első temploma kőből 1702. táján épült, két harangja még a szerb telepítés korából való. Az egyik elrepedvén, újra öntették (1838.), de a temesvári harangöntő kicserélte. A másikat 1722-ben Radokanác Simon rácz kapitány készítette¹²⁾. Régi helyéről a falu még 1823. átköltözött ugyan a mostanira, de csak 1853-ban építhette föl templomát, a hádai sziget haszonbéréből teremtvén némi alapot. Anyakönyvei 1811. óta vannak meg; a születé-

¹⁾ Számos adatot neki köszönök. — ²⁾ *Parecz*, 12. — ³⁾ *Megeyi jk.* 1786. 305., 477. — ⁴⁾ E kötet 241. lapján. — ⁵⁾ Ezeket *Baltha* György első segédlelkész szíves kalauzólása mellett tekintetem meg. — ⁶⁾ *Közli a Biseric'a si scól'a*, 1884. — ⁷⁾ *Tört. Adattár*, II. 209. — ⁸⁾ *Aradm. jk.* 1774., 242. és *HTT.* 1783., 7803. sz. — ⁹⁾ *Cseft-prot.* 1843. — ¹⁰⁾ *Journal*, 1511. és 2129. — ¹¹⁾ *HTT.* 23,004. sz. — ¹²⁾ Egy feliratos töredéke az aradi lyceumban. Míg ép volt, a falusiak tulságosan csengőnek találták; hogy tehát mérsékeljék a hangját, levették és a harangot — tejebe főzték. 1877. elrepedt.

seknek és halálozásoknak arányát ezek alapján a mellékelt graphikus tábla tünteti föl¹⁾. *Csintye*, 1786. már plébánia. *Csúcs* temploma még abból a korból való, midőn (1648.) a község oláh lakosai bevették a reform. válást²⁾. Első ismert pópája Popa Tógyer, ki 1787-ben az uradalmi tisztek-

Születés és halálozás a csicséri g. keletiekénél.

től elvett pálinka-üstjének visszaadatását kérte a vármegyétől³⁾. A templom szentélyét múlt századbeli képek ékesítik. — *Diecs*, 1786. *Doncsény* papja 1789. *Dronkovic*s János. *Draucz* templomának újraépítését 1768. jún. 30.

¹⁾ *Dragán* Gyula erdész rajza és szíves közlése. A síma vonal a születést, a tört a halálozást jelenti. A születés legnagyobb (76) volt 1862-ben, a halálozás (77) 1866-ban és 1873-ban. — ²⁾ Rajza e könyvben 238. l. — ³⁾ *Journal*, 879.

engedte meg a királyné¹⁾). *Dud* templomáét szintén. *Dumbrava* fatemplomában a környéken bizonyos hírre vergődött az utolsó-ítélet képe²⁾). — *Dumbrovcza* fatemplomában, mely Krokna és Dumbrovcza közt még 1835. is fennállt, alkudozott 1784. az aradi g.-kel. püspök a rablókkal Forray alispán kiadatása iránt³⁾). 1789. Berzánovics Lojin lett a pópája. *Elek* az újabb g.-kel. egyházak közé tartozik. *Erdőhegy* pópája 1798-ig évenként 12 s tanítója 36 frtot kapott a község pénztárából; a magyarok semmit sem kaptak⁴⁾). *Fazekas-Varsánd* pópája 1789-ben Popa Tógyer. *Fekete-Gyarmat* új plébánia. *Fényes* pópáját 1745. sok bűnről és gonosz-ságról vádolták ugyan, nemes Paulovich Mihály jenoí volt tisztartót azonban, ki megsértette őt, 1745. május 7. mégis elégtétel-adásra útasította a királyné⁵⁾). Utóbb, 1787. is volt baja a pópának az uradalommal, mely pálinkafőző üstjét elvette. *Galsa* papja 1784. részt vett a lázadásban; pópája 1785. Dragics Gavrilla, 1789. Gavrilla Tógyer és Pópa, 1810. Dragics János protópópa, 1817. Kirillovics György esperes. 1834-ben a g.-keletiek áttértek az unióra s ekkor templomukat is átadván, a g.-kel. plébánia megszűnt. *Glogovác*s plébániája valószínűleg még a szerbek idejében keletkezett. *Govosdia* templomának építését 1779. nov. 25. engedte meg a helytartótanács⁶⁾). Egy völgyét Valea monastirinek nevezik; ott —

monda szerint — harangok és pénzek vannak elásva a hegy oldalába. A körösmenti község pecséje is templomot és monostort ábrázol. A marosmenti *Govosdia* szintén g.-kel. község. A két *Gross*, *Gurahonc*s és *Gyarmata* templomai 1786. már álltak. *Gyorok* g.-keleti rácslakosai 1768. május 28. engedélyt kértek romladozó templomuk kijavítására, 1783. jan. 8. pedig újjának építésére; ezt azonban az uralkodó 1784. márcz. 1. meg nem engedte. A község újra folyamodván, a megye 1786. június 19. a renDELETEH való alkalmazkodásra útasította, a helytartótanács pedig decz. 27. egyenesen megtagadta kérésök teljesítését. Újabb folyamodásukat a megye 1787. ápr. 13. már el sem fogadta. Az engedélyt rövid időn mégis kieszközölték s 1795. május 20.-án a megye már tömlöczcel fenyegette Wadlsteiner András aradi kőművest, ha nem folytatja az építést, melyre (a téglán, meszen, homokon és vizen kívül) 2450 frtért vállalkozott⁷⁾). A g.-kel. rácslakosok 1773—4. vádaskodtak, hogy a plébános őket a róm. kath. ünnepek megülésére kényszeríti, holott kitűnt, hogy saját vasárnapjaikkal sem törődnek, mert boltjaikat nyitva tartják⁸⁾). 1844. febr. 27. a templom

¹⁾ *Megyei jk.* 1768., 200. — ²⁾ Ezen Isten egy nyitott szájú sárkány torkába küldi az elítélteket, míg egyeseket ördögök visznek a hátukon. Ezek, a nép szerint, a papok, kiknek ott is meg kell adni a tiszteletet. — ³⁾ *Püspök*, II. 203. — ⁴⁾ *Rácslakosok*, 275. — ⁵⁾ *Jk.* 2—9. — ⁶⁾ *U.o.* 44. — ⁷⁾ *Megyei jk.* 1768. 151.; 1783. 15., 118.; 1784. 138.; 1786. 855., 1618.; 1787. 135., 628.; 1795. 453. sz.; *Helytartó-tanács* 1784. 4604., 1786. 53,874. sz. — ⁸⁾ *Megyei jk.* 1773. 34., 1774. 238. és 1775. 54. sz.

leégett. *Gyulavarsánd* temploma 300 frt költséggel 1769. épült. Pópáját, Dragumirovics Pétert, 1770-ben 9 méhkas ellopása miatt törvényszék elé állították, 1782-ben pedig utódát ördögűzés miatt vádolták¹⁾. *Gyulicza* templomának kijavítását 1787. május 3.-án engedte meg a megye. Papja ekkor (1789.) Popovics János volt²⁾. 1830. táján pópája két hold szőlő elültetésével tett kísérletet³⁾, s így jó példát mutatott népének, melynek egy része 1834-ben áttért az unióra. *Halalis* 1786-ban külön egyházközség; a XIX. század első felében ugyan Soborsinhoz tartozott, 1865. azonban újból önálló lett. Templomul eleinte a szomszédos Vinyest régi róm. kath. kápolnáját akarta megvenni, mert erről már a XVIII. század elején csodás dolgokat beszéltek a g.-keletiek; Bády Hiacinth soborsini plébános azonban megakadályozván Blüherdornt, az új földesurat, az eladásban, a halalisiak új templomot építettek. *Hodos* kolostorának ismételve nevezték a Bodrogét. *Hodos* (a jenői járásban), *Holdmézés* (a mézesi részben), *Honczisor* és *Ignest* 1786. már plébánia. *Ittyó* földesurát 1785. jan. 24. a megye eltiltotta attól, hogy a g.-kel. parasztokkal ünnepnapokon is robotoltasson⁴⁾. *Fárkos*, *Fózsás* és *Fózsáshely* 1786. plébánia; ez utóbbinak templomát az 1891. márcz. 19.-én dühöngött nagy tűz megkímélte. *Fuonesd* régi fatemploma legjellegzetesebb az egész vidéken. *Kakaró* temploma 1830. táján épült. *Kaprucza*, 1786. *Kavna* temploma 1840. táján

épült, de már 1835. is volt papja⁵⁾. *Kereki* pópája 1789. Popovics Konstantin lett. *Kertes* pópájának pálinkafőző-üstjét az uradalom 1787. elvette. A lakosság egy része 1834. g.-kath. lett. *Keszend* (1890. előtt Kiszindia) templomában most is meg van az az antimis, melyet Martinovics jenői püspök, a cyrillbetűs felirat szerint, 1815-ben szentelt föl⁶⁾. A három völgyben fekvő Felső-Kiszindia már 1782-ben kérte, hogy egy völgybe vonják össze s új templomot építhessen; ez azonban csak 1805. történhetett meg⁷⁾. *Kis-Halmágy* külön egyházközség. *Kisjenő* templomának építését 1775. aug. 1. engedte meg a h.-tanács. 1782. nov. 13. a megye minden jobbágyi szolgálat alól fölmentette számfölötti pópáját, Popovics Marjánt, ki mint tanító működött; 1787. rendes lelkésze Popovics Tivadar volt⁸⁾. 1849. márcz. 17—19. Rácz Gerazim aradi püspök itt tartotta azt a nevezetes egyházmegyei zsinatot, melyen bizalmat szavazott a magyar kormánynak⁹⁾. *Kladova*, *Kocsuba*, *Konop*, *Konrató* 1786. *Korbest* már 1783-ban kérte, hogy templomot építhessen; mivel azonban csak 44 család lakott ottan, a helytartótanács meg nem engedte¹⁰⁾. Még 1835. sem volt temploma, mely tehát a legújabbak közé tartozik. *Kovaszincz*

¹⁾ *Megyei jk.* 1768. 200., 1769. 126., 1770. 35. és 1788. 105. — ²⁾ *Journal*, 762.

— ³⁾ *Fábián*, II. 64. (Kézirat). — ⁴⁾ *Jk.* 46. sz. — ⁵⁾ *Fábián*, II. 174. *Alföld*, 1882.,

237. sz. — ⁶⁾ *Fábián* II. 181. *Parecz* 15. — ⁷⁾ *HTT.* 1782. 8447. sz., *megyei jk.* 1783.

510. és 565. I. *Fábián*, II. 180. — ⁸⁾ *Megyei jk.* 1774. 93., 116.; 1775. 197.; 1782. 55.

— ⁹⁾ *Hegyesi*, *Biharmegye* 1848—9-ben, 185—6. — ¹⁰⁾ *HTT.* 1783. 1758. és 6324. sz.

megrongált templomának helyreállítását 1776. okt. 10.-én engedte meg a kormány¹⁾. Már 1780-ban g.-kel. esperesség székhelye²⁾. 1848. okt. 10. magyar érzelmű pópáját a lázadók megkínozták³⁾. *Krokna* pecsétje kettős tornyú templomot ábrázol. Pópája 1787. a megye tömlöczében halt meg⁴⁾. Egyik utóda Szerák Juon, Buttyin történétírója lett, s 1886. halt meg több mint százéves korában; még gyermekkorából emlékezett Forray elraboltatására, a mi 1784. történt⁵⁾. *Kujás* újabban szervezkedett; *Kujed* már 1786. előtt. *Kurtakér* temploma 1789. a pap vigyázatlansága miatt leégett⁶⁾. *Kurtics* 1776. okt. 28. kért engedélyt templomépítésre⁷⁾. 1782. pópája ördögűzés miatt állt vizsgálat alatt⁸⁾. 1790. Popovics Péter volt a papja. *Kuvin* pópáját, Popovics Pétert, 1774. megbüntette a megye, mert ő viszont 5 máriás büntetésre ítélt egy róm. kath. polgárt, ki g.-kel. ünnepen szöllejében dolgoztatott. Kuvinon kivüle még 2 pap volt. 1787. meghalván plébánosa, Pop Tógyer, a püspök okt. 14.-én Szűcs Tógyer számfölötti papot nevezte ki popává, kit okt. 20. Dregics Gábor világosi esperes a járási szolgabíró jelenlétében igtatott be⁹⁾. Investitúrája az állam közbejöttével első eset. Régi templomuk helyett 1812-ben kieszen fekvő, csinos templomot építettek a kuviniak¹⁰⁾. *Lazur* és *Láz*, 1786. *Lugozó* pópája 1811. tavaszán lázításra bujtogatott¹¹⁾. *Lungsóra* multja ösmeretlen. *Lupest*, *Madrizest* és *Mácsa* 1786. már plébánia. *Magyarad* pópáját, Popa Mitrut, 1787. egy banda kirabolta¹²⁾. *Ménesi* g.-kel. temploma az egykor r. kath. templom alapján áll¹³⁾. Pópája 1780. Simonovics Gábor, 1789. Topor György. Ellene s a község többi pópája ellen panaszt emelt az elüljáróság, hogy hatóságában akadályozzák s hogy az Aradra küldött rabokat útközben kiszabadították¹⁴⁾. *Mikalaka* pópáját a lakosok 1782. zsarolás miatt vádolták be. 1787. Popovics Cyrill diaconus volt a tanító¹⁵⁾. A kettős paptartás újabb időkben is sok zavart, sőt botrányt okozott. *Milova* egyh. multja ösmeretlen. *Minyád* 1786. plébánia. *Miske* papjának, Kosztovics Jánosnak, kivel és családjával a hajdúk gorombáskódtak, a püspök 1787. decz. 13. tett kérelmére elégtételt szolgáltatott a vármegye. 1789. Morar Jób és Konstantin Vaszali lett miskei pópa; a püspök azonban ápr. 29.-én Popovics Vazult s még azon évben decz. 28. Popovics Sineát nevezte ki¹⁶⁾. *Mondorlak* 1825-ben költözött át mostani helyére. Új templomát 1850. építették. *Monorostia* temploma rossz állapotban volt már 1835. is¹⁷⁾. *Monyásza*, *Monyoró*, 1786. *Moroda* papja 1789. Popovics János. *Muszka* pópája Popovics Tógyer 1786-ban elhunyván, utóda Popa Flóra lett. Új templomának terveit a vármegye 1794. márcz. 27. küldte föl. *Musztesa*, 1786. *Nadab* pópáját a vármegye 1745. mint serindia-tartót és orgazdát vádolta be a püspök előtt. 1795. Bradovics János a papja. Templomának terveit a h.-tanács 1774. okt. 27.-én azzal nagyta heiyben, hogy tiltott adakozások ne történjenek¹⁸⁾. *Nadalbest*, 1786. *Nagy-Halmágy* templomának nagy harangját, mely 1848. nov. 8.-án egész nap fegyverre szólította a lázadókat, Schwarz Gábor tűzer jól irányzott második lövése

¹⁾ Jk. 1775. 299., 1776. 254. sz. — ²⁾ U.-o. 1780., 30. sz. — ³⁾ Közlöny, 1848.

702. 1. — ⁴⁾ Journal, 1341. sz. — ⁵⁾ *Gurban* Konstantin buttyini esperes közlése. —

⁶⁾ Gefitóns-prot. 768. — ⁷⁾ *Megyei jk.*, 250. — ⁸⁾ *HTT* 1782., 8437. sz. — ⁹⁾ Jk. 1774.

238., 1775. 54. és *Journal*, 1787. 2095., 2135. sz. — ¹⁰⁾ *Fábián*, II. 47. — ¹¹⁾ *P. Nagy*

naplója, 872—3. és 886. sz. — ¹²⁾ *Journal*, 726., 744., 1721. — ¹³⁾ *Fábián*, II. 49. —

¹⁴⁾ Gefit.-protokoll, 1456. és 1484. sz. — ¹⁵⁾ *Journal*, 468. — ¹⁶⁾ U.-o. 2483. és Gefit.-

protokoll, 761., 1291. és 3886. sz. — ¹⁷⁾ *Fábián*, II. 58—9. — ¹⁸⁾ *Megyei jk.* 1745. 11—14

I. 1772. 172. és 1774. 251. sz.

némította el. Kendi Sándor lázadó őrnagyot két pópával felakaszttatta Gáll László aradi nemzetőri őrnagy¹⁾). *Nagy-Pél* templomának újraépítését 1785. aug. 22. engedte meg a kormány²⁾). *Nádas* templomának építését 1768. jún. 30. hagyta jóvá a királyné. Papja 1787-ben Popa Kracsun³⁾). *Nyágra* és *Obersia* 1786. *Ocs* és *Ócsisor* egyh. múltja ösmeretlen. *Otlaka* temploma megvolt már 1786. is⁴⁾). Csinos temploma újabban épült. *Ottvos* pópája 1775-ben titkos esketés miatt állt vád alatt⁵⁾). *Pajzsán*, Keszend-ből 1868. kiválva, egyházilag is szervezkedett. *Pankota* pópája 1788-ban Joánovics Germán. *Paulis*, öt évi várakozás után, 1779. nov. 25.-én nyert engedélyt templom-építésre⁶⁾). *Pernyest*, 1786. *Petris* első pópája 1709-ben Popa Juon volt, mint ezt a templomban őrzött egyik könyvének beírása tanúsítja. 1835. táján két papot tartottak⁷⁾). *Pécska* részére az eddigi három mellé a püspök 1785. egy negyediket is kért, a vármegye azonban ezt fölöslegesnek találta⁸⁾). A szerbeknek és utóbb betelepedett románoknak külön templomaik voltak. Az előbbi 1893. ápr. 7. leégett. Első ismert papja 1787-ben Petrovics János. *Pless* papja 1789. Popovics Trifon. *Prezest* papját, Dronka Petrut 1787. máj. 22. a megye buzdította, szorgalmazza papi földének megadását az uraságnál; a földadótól pedig fölmentette⁹⁾). Popovics Péter pópát, mint lázítót, a vármegye 1812. január 28.-án elfogatta¹⁰⁾). *Radna* g.-kel. templomának építésre való engedélye 1769. július

31. és újabban 1782. június 17. kelt¹¹⁾). *Ravna* pópáját, Krist Józsefet, nemes Nyisztor megverte, miért az aradi szentszék panaszára 1785. nov. 11. vizsgálót rendelt el. 1788. a Lahács Péter ravnai lakatosnál elkobzott fegyverek tulajdonosait, a pápa kivételével, 12 bottal büntette a megye¹²⁾). *Repszeg* és *Revetis* temploma már állott 1786-ban¹³⁾). *Rokszin* már 1693. plébánia¹⁴⁾); 1732. azonban elpusztult s most Monyóróhoz tartozik. *Rossia* pópáját 1787-ben bepanaszolta

földesura, Salbek György, hogy az úrbéri rendeletet elferdítve hirdetvén ki, a nép engedetlenkedik. 1834. a község egy része katholizált. *Seprős* templomában 1823-ig használták a bethlenősi romok közt talált ostyasütőt¹⁵⁾). Pópáját, Popa Alexát, tolvajság miatt 1788. egy havi börtönre ítélte a megye¹⁶⁾). *Sikló*, 1786. *Sikula* népes egyházának múltja ösmeretlen. *Silingia* 578 ó-hitűjének 1835-ben fatemploma s egy pópája volt. *Simánd* pópáját 1766. saját felesége és két leánya gyilkolta meg. Ezért a megye szept. 25. Simándon atyjuk háza előtt száz-száz botot veretett a lányokra, anyjukat pedig lefejeztette s fejét póznára tűzette. 1788. Aktyin pópát saját hívei a templomban úgy elverték, hogy belehalt; a templomba temették el, mi ellen 1789-ben felszólalt a megye¹⁷⁾). Bila simándi pápa 1840 táján több aradmegyei templom számára festett szentképeket. *Soborsin* fatemplomának kijavítását 1768. május 24. engedte meg a kormány. 1787. pópája az uradalom többi pópájával együtt vád alatt állt, hogy az eltil-

¹⁾ *Közlöny*, 1848., 762. l. Sirjukat a banyesdi híd alatt Nagy-Halmagy ény. részén egy felirat nélkül maradt kökereszt jelöli. — ²⁾ *HTT.* 1785., 21,842. sz. — ³⁾ *Jk.* 1768., 200., 239. *Journal*, 1787. 2468. sz. — ⁴⁾ *Korabinsky*, Lexikon, 506. — ⁵⁾ *Jk.* 1775., 129. sz. — ⁶⁾ *U.-o.* 1774. 141., 1780. 45. sz. — ⁷⁾ *Fábián*, II. 30. — ⁸⁾ *HTT.* 1785. 5546. és *jk.* 166. sz. — ⁹⁾ *Journal*, 1787. 800. — ¹⁰⁾ *P. Nagy* naplója, 984. sz. — ¹¹⁾ *Jk.* 1768. 176., 1769. 184., *HTT.* 1782., 4142. sz. — ¹²⁾ *Jk.* 1785. 546., 1788. 2157. — ¹³⁾ *Korabinsky* 601—2. — ¹⁴⁾ *P. Nagy*, Arad (MS.) 87. — ¹⁵⁾ *Parecz*, 12. — ¹⁶⁾ *Gest.* prot. 2170. — ¹⁷⁾ *U.-o.* 1788. 2265., 1789. 1531. és *Lakatos*, II. 162.

tott coledákat és visitationalis cantatiokat még mindig gyakorolják¹⁾. *Solymos* pópáját, egy elkeresztelés miatt, 1773-ban 3 napra bezáratta a megye²⁾. 1790. pópáját 40 haramia kirabolta. 1848. decz. 8.-án Asztalos Sándor itt egy pópát, mint főizgatót, fölakaszttatott³⁾. *Solymos-Bucsáva*, 1786. *Somoskeszi* (Somosköz néven) 1783. jan. 8. nyert engedélyt, hogy száz frt erejéig megújíttassa templomát⁴⁾. *Szabadhely* az újabb egyházközségek közé tartozik. *Szaturó* és *Szakács*, 1786. már templommal. Az utóbbiban ekkor alkalmasint a most elhagyatott, a falun kívül eső török templomot használták. *Szelezsán*, *Szelistye* és *Szemlak* újabb parochia. *Szent-Anna* komlói részében 1786. két templom is volt; Komlós most is g.-keleti. *Székudvar* 1786. már egyházközség; legkitünőbb fia Goldis János, 1892-től a váradi g.-kel. egyházmegye püspökhelyettese. *Szintye*, 1786. *Szintye* templomának kiépítését 1769. márczius 13.-án engedte meg a királyné. 1789-ben Kukovics Flórán a pópája⁵⁾. *Szlatina* egyházáról (a borossebesi járásban) nincs tört. adalék. *Szlatina* egyházának fölépítésére (a soborsini járásban) 1786. okt. 31. jött engedély⁶⁾. Pópáját 1784-ben a rablókkal való egyetértés miatt a vármegye elfogatta⁷⁾. *Szoroság*, 1786. *Szóllós-Csigerel* 1768. jún. 30. kapott engedélyt templomépítésre⁸⁾. Templomának legfőbb kincse egy régi pravita⁹⁾. Derék papja, a verseiről is ösmeretes Horga Miklós (Popa Nyika), 1811. febr. 25. hunyt el¹⁰⁾. *Szuzsán*, 1786. *Talács* egyházi multja ösmeretlen. *Talpas*, 1786. *Taucz* pópáját, Pless Györgyöt, 1782. tolvajság miatt száz botra ítélte a borosjenei úriszék s ötvenet rá is veretett, mit a vármegye 1783. jan. 8. a legszigorúbban rosszalt¹¹⁾. Taucznak 1794-ben három pópája volt, mindhárom a község előtt gyűlöletes családból. A hely-

ségnek a vármegye, elegendő alap hiányában, nem engedte meg a templom-építést¹²⁾. *Temesest*, 1786. *Ternova* pópája 1784. résztvett a lázadásban, miért a megye vizsgálatot indított ellene¹³⁾. *Tok* düledező temploma helyett 1786. építettek újat¹⁴⁾. *Tótvárad* g.-kel. egyházának multja ösmeretlen. *Trojás* diakonjává, majd papjává 1788. júl. 4. Popovics Konstantint tette a püspök¹⁵⁾. *Vadász* g.-kel. anyakönyve legrégebb az egész megyében, mert 1668-on közdődik. 1820. papja a földesúrtól (Simonyi József) egy sessio földet kapott¹⁶⁾. *Vaszoja* pópája 1789-ben Popa Péter. *Vidra* g.-kel. egyházi multja ösmeretlen. *Világos* (Siria) új templomának építését 1769. márcz. 13. engedte meg a királyné¹⁷⁾. 657 g.-kel. családjának már 1787-ben négy pópája volt, kik közül Dregics Gábor viselte az esperességet¹⁸⁾. *Vinyest*, 1786. *Vojvogyén* lakói 1780. még olyan tolvajok voltak, hogy magában a templomban rakták le lopott holmijukat¹⁹⁾. *Zaránd* pópája 1789-ben Popovics Juon lett. *Zimbró* és *Zöldes* 1786-ban már g.-kel. egyházak.

¹⁾ *Megyei jk.* 1768. 31. és 1787. 207. — ²⁾ *U.-o.* 1773. 77., 106. — ³⁾ *Közlöny*, 1848., 897. l. — ⁴⁾ *HTT.* 1783., 117. sz. — ⁵⁾ *Megyei jk.* 1768. 307., 1769. 76., 1789. 519. — ⁶⁾ *HTT.* 46,353. sz. — ⁷⁾ *Jk.* 1785., 75. — ⁸⁾ *U.-o.* 1768., 200. — ⁹⁾ *Fábián*, II. 104. — ¹⁰⁾ *P. Nagy* naplója, 550. és 851. sz. — ¹¹⁾ *HTT.* 1782. 5930. és 7858. sz.; *megyei jk.* 1782. 40. és 1783. 69. sz. — ¹²⁾ *U.-o.* 1794. 50., 54. — ¹³⁾ *Jk.* 1785., 47. — ¹⁴⁾ *U.-o.* 1786., 1058. sz. — ¹⁵⁾ *Geft.-prot.* 1933. — ¹⁶⁾ *Fábián*, II. 141. és *Rács*, 290. — ¹⁷⁾ *Jk.* 1768. 130., 157., 287. és 1769. 71. — ¹⁸⁾ *Journal*, 554., 1197. — ¹⁹⁾ *Fábián*, II. 167.

IV. Ev. reformátusok.

A török hódítás korát Aradban csak 6 helvét hitv. (ev. ref.) egyházközség élte túl, de templomaik kormos falait eleintén ezek sem javíthatták ki. Részben katolikusoktól örökölt templomaik birtokában ugyan még a csanádi püspök sem akarta háborgatni őket; de egyrészt szegénységök, másrészt pedig Mária Terézia kormányának szigorúan kath. jellege sokáig akadályozta hitéletök virágzását. A vármegye a kormány rendeletéhez képest már 1746. aug. 4. meghagyta, hogy a nem-katolikusok ne bővítsék templomaikat s ne építsenek újakat¹⁾. Ha mégis tenni akarták, évekig kellett várakozniok az engedélyre, melyért — mint a hódítás idejében Konstantinápolyba, — most Pozsonyba, Bécsbe kellett folyamodniok. Vallásuk szabadsága egyebekben is csorbát szenvedett. Így, főkép a világozi járásban, az előbbi rendelettel egyidőben hirdettette ki a vármegye, hogy a törvényes (kath.) ünnepeket 12 frt. bírság terhe alatt tartoznak megülni a helvét és ágostai vallásúak is²⁾. Egyébiránt 1747. február 6. megnyugtathatta a kormányt, hogy itt nincsenek helvét vagy ágostai vallásúakkal betelepített puszták³⁾. Aradon még 1782-ben is csak 9 protestáns volt s nem is vágyakozhattak oda, mert pl. még a türelmi rendelet kiadásának 13. esztendeje után is csak nagy húzavonva után vették föl a csizmadia-czéhbe Keresztesy Pált, ki protestáns volt⁴⁾.

Mindamellettt II. József korában már javult a helyzet s Aradban több száz üldözött protestáns nyert új, meleg tűzhelyet. Azokat a morvákat pl., kiket Mária Terézia mint hittagadókat kergetett ki Ausztriából, a kincstár Kerekiben, Ternován s Pécskán telepítette le. A bujdosó protestánsok »az igaz hitről letért morva *Kossuth* (Koschut) Mátyás vezetése alatt 1781. nyarán érkeztek meg s a megye gondoskodott is elszállásolásukról⁵⁾. Azokat a kálvinistákat pedig, kiket az egri káptalan, mint földesúr, 1771—4. években Egyekből kiutasított, mivel áttérni nem akartak, 13 esztendeig való bujdosás után 1787-ben Kis-Peregen telepítette le a kormány, mely a káptalan ellen vizsgálatot is indított. 1787. okt. 21.-én egy istállóban tartották első istentiszteletüket a bujdosók, kik száz esztendő múlva csinos templomban ülték meg egyházuk viszontagságainak emlékezetét⁶⁾.

II. József óta a megyegyűléseken is többször szót emeltek a protestánsok érdekében s nem követelték tőlük annyira a kath. ünnepek megülését, a kath. jellegű eskütételt⁷⁾. Mikor a kormány 1785. és 1787-ben megengedte⁸⁾, hogy a nemkatolikusok is megújítsák templomaikat, sőt egészen újakat is emeljenek, leányegyházaikban is harangoztassanak s imaházaihoz tornyot építhessenek, a protestánsok szilárdabb anyagból kezdtek építkezni s buzgóságuk tettekben is nyilvánult. A vármegye már 1786. jún. 19. pártolta a szlatinai protestánsoknak azt a kérelmét, hogy

¹⁾ *Megyei jk.* 1746., 313. l. — ²⁾ *U.-o.* 304—5. l. — ³⁾ *U.-o.* 1747., 9. l. — ⁴⁾ *Lakatos*, II. 73. — ⁵⁾ *HTT* *tanács*, 1781. 320+284, 394., 2950. és 3984. sz. — ⁶⁾ *Szendy* Imre, Az Egyekből lett Kis-pereg története. Arad, 1887. — ⁷⁾ 1783. január 8. mikor a közzgyűlésen az evang. Intitoris György a törvényesen előírt esküminta utána-mondásában idáig ért: »és Istennek legszentebb anyjára, szűz Máriára s Istennek minden szentjeire s választottaira« — szünetet tartott és csak azután folytatta tiszti esküjét. (*Megyei jk.* 1782., 23. sz.) — ⁸⁾ *HTT*: 1785. 27,496/23,523. és 1787. 21,252. és *kir. biztos*, 2578. sz.

— minden egyházközségtől távolesvén, — a földesuraság költségén fából imaházat emelhessenek; utóbb azonban kőtemplomok építését is pártolta. A vallás szabadgyakorlatát biztosító 1791: XXVI. t.-cz. azután, melynek meghozatalában sok része volt Arad egyik követének, gr. Feketének, minden aggodalmat eloszlattott; azt a nyílt parancsot pedig, mely 1859. szept. 15. megtámadta a protestánsok önkormányzatát, Arad összes prot. egyházai visszautasították, csekély erejökkel is növelve a már nem is protestáns, hanem nemzeti ellenhatást.

Aradban 1786-ban csak 38 prot. család, — a XIX. század elején 6750 helv. és 1270 evang., s a közepén 11,037 helv. és 2939 ev. s a végén 20,787 helv. és 7495 ev. lakos volt. 1702. táján megszűnván a zarándi egyházmegye, a helvét hitvallásúak a békés-bánáti, 1822-től fogva pedig a szalontai s az evangélikusok kezdettől fogva a bányavárosi egyházkerülethez tartoztak. Ezek most 11 ev. ref. és 5 ág. hitv. egyházközségben élnek.

Ev. református egyházak a következők:

1) *Ágfa* fatemploma a régi egyház helyén emelkedett s a számára 1743. készült szószéket és superlátót s az 1737-ből való czintányért ma is használják. Új kőtemploma 1796. júliusában készült el s azt 1883. szeptemberében újították meg. Anyakönyvei 1772-től vannak meg¹⁾. — 2) *Bél-Zerénd* legrégebbi szentedénye egy kis kanna 1731-ből; legrégebbi abrosza 1743-ból való. Régi temploma a faluval együtt leégett 1775-ben. Kőtemploma 1793. készült el, s megkímélte az 1879. évi árvíz, mely 8 ház kivételével az egész falut elsöpörte²⁾. — 3) *Boros-Sebes* 1774. szept. 9. ideiglenes templomépítésére és 1783. aug. 21. romokban heverő régi templomának kijavítására nyert engedélyt³⁾. — 4) *Erdőhegy* régi templomát 1735. május 10.-én kirabolták a rácok s még úrasztali kendőit is elvitték⁴⁾. Templomuk bővítésére 1783. május 30.-án kértek s júl. 14.-én nyertek engedélyt⁵⁾. Az építéssel 1784. nov. 14. készültek el s 1879-ben újították meg. Megvannak anyakönyvei 1774-től és lelettárai 1786-tól⁶⁾. — 5) *Fekete-Gyarmat* árpádkori templomának falait a visszaszállingózó lakosok 1721. nagyjából befedték, 1743. az ősi falakat megigazgatták, mennyezetrel látták el és bezsindelyezték; 1766-ban az eddigi fatorony helyett kőből valót emeltek, 1782. a templomot újra zsindelyezték, 1785. superlátót és chorust készítettek, 1799.-ben azonban lebontották a régi templomnak a Körösre néző és ledőléssel fenyegető részét s 1819. május 18.-án tették le a mostani torony alapját, odáig hosszabbítván meg a templom régi falait. Ekkor meszelhették be a régi freskót⁷⁾, melyről 1862.

1) Prédikátorai: 1723. Bósházi János, 1730. Szigeti István, 1730. Márton Sándor, 1743. Balog Péter, 1771. Szente Pál, 1772. Madarassy Imre, 1805. Dávidházy János; most Nagy Sándor. (*Rács*, 144—5. és saját jegyz.). — 2) Prédikátorai: 1727. Szentgyörgyi József, 1737. Kállay János, 1760. Takács András, 1773—89. Losonczy István, 1790—91. Böszörményi József, 1791—9. Fábian Mihály, 1799—1803. Lázár Pál, 1803—5. Szilágyi János, 1805—7. Kis János, 1808—26. Szilva Gergely, 1826. Vida Szentendrey Mihály, 1827—43. Lénárt István, 1843—6. Kemény István, 1846. maig Szöcs Imre. (*Rács*, 160. és 272—3.). — 3) *Aradm. jk.* 1774. 242. és *HTT.* 1783, 7803. sz. Prédikátorai: 1712. Balogi Gergely, 1736. Kakas Mihály, 1748. Sikó Ferencz, 1752. Fogarasi István, 1760. Tóth István, 1765—7. Szilágyi János, 1773. Jancsó András, ki 1784. már mint kristyóri pap menekült ide vissza; 1782—9. Mészáros András. *Rács*, 162—3. *Szef. prot.* 1789. 2148. és 2239.; *HTT.* 1789. 16820. és 24082. sz. — 4) *Márki*, Arad, II. 329. — 5) *Megyei jk.* 1783. 678. és 744. I. *HTT.* 1783. 6330. sz. — 6) *Rács*, 178—9. és 275. Prédikátorai: 1713. Kőszeghy István, 1722. S. Maklári Mihály, 1742. Tunyogi József, 1750. Szoboszlai Gergely, 1786—99. Lázár Pál; most Patóh Károly. — 7) Rajza ezen könyvben, I. 455.

levakarták ugyan a meszet, 1889. azonban magát a nagybecsű festményt is lekapták. Az állítólag Nagy-Kikindára került régi nagy harang helyett 1799. készítették újat. A papi állás 1778—85. nem volt betöltve, mert a csekély fizetés miatt senki sem pályázott rá. 1711-től 29 lelkésze volt¹⁾; az anyakönyveket 1768-tól, a presb. gyűlések jegyzőkönyvét 1808-tól vezetik²⁾. — 6) *Nagy-Zerénd* egyháza 1712. alakult újra s lakosai 1715. febr. 4. visszaváltották azt a régi harangot, melyet Csete István, Csete Balázs és Gyulai Ferencz a Szalontára való menekvés idejében magukkal vittek Zeréndről s ekkor különváltak Gyarmattól, melylyel 1713-tól közös papot tartottak. 1735-ben a zeréndi prédikátor volt a fölkelő parasztok egyik tábori papja, kit azonban 1736. ápr. 28. büntetés nélkül bocsátottak szabadon³⁾. 1776-ban a templom a falu nagy részével együtt leégett, 1786. azonban újra épült⁴⁾. — 7) *Vadász* lakosai, kik a ráczok elől⁵⁾ a Sárrétre menekültek, 1711. alakították újra községöket s ekkor lelkésziájokat, melynek első papja és tanítója Péter deák lett⁶⁾. 1712. a templomot megújították s toronyát egy öllel magasabbra vették, 1744. és 1768. pedig újra javították. Úgy látszik, ekkor pusztították el a főbejárat fülkéiben levő utolsó szent szobrot is, melyet naivúl Moloch-bálványnak neveztek. Idősb Szilágyi János faragatta le s ő meszeltette be a freskókat is, melyek közül csak egy maradt meg; de az eléje ragasztott toronytól elfedve s összelyukasztva. A templom régibb része 1832. már bedőlt. Utoljára 1893-ban újították. A legrégebbi kehely 1725-ből való. Az anyakönyveket 1767. óta vezetik⁷⁾.

Újabb egyházközségek a következők: 8) *Kis-Pereg*, melyet a szabolcsmegyei Egyekből kivert reformátusok (mintegy 300-an) 1787-ben alapítottak, magukkal hozván már 1655-ben is fennállott egyházuknak nevezetesebb fõlszereléseit, pl. az 1694-ből való kelyhet, az 1695-ből való czín-kannát s az 1751-től vezetett anyakönyvet stb. Első istentiszteletüket 1787. okt. 21. egy istállóból átalakított imaházban tartotta papjuk, Szentiványi Sámuel. 1799. készült el torony nélkül való nádas kis templomuk. Mai templomuk alapját 1822. okt. 21. tették le, de az egyház szegénysége miatt a templomot csak 1833. júl. 7. adhatták át ren-

¹⁾ Ezek a következők: 1711. Szathmáry István, 1713. Sz. Püspöky Sámuel, 1720. Gyõry Ferencz és Szoboszlay György, 1721. Debreczeni István, 1722. Zilahy János, 1735. István deák, 1748. Szoboszlay Gergely és Mándoky István, 1750—1. Tunyogi József, 1752—3. Berhiday János, 1754—6. Sallay István, 1757—9. M. Jámor István, 1760—8. Török Ferencz, 1769—71. Bölönyi Ferencz, 1772—7. Sente Pál, 1778—85. senki, 1785—95. Kállay József, 1796—7. Simai Mező István, 1798—1806. Szilágyi Mihály, 1807. Szilágyi József, 1808—9. Csáky Mihály, 1810—11. Szirbik Miklós, 1812—6. Ecsedy Gábor, 1817—48. Kuthy Lajos, 1848—57. Balogh István, 1857—8. Balogh Andre, 1858—80. Ferenczy Gedeon, 1880—7. Márk Ferencz, 1887-től Szüts József. — ²⁾ Az anyakönyvek és *Ferenczy* Gedeon adatai (Rácznál, 275—7. l.) alapján. — ³⁾ Papok: 1713. Szathmári Püspöky Sámuel, 1715. Debreczeni István, 1735. Szilay János, 1744. Vetésy István, 1774. Olcsai Gál András, 1775. Szödényi N. József, 1777. Erdélyi Sámuel, 1780. Bóttos Mihály, 1782. Barta József, 1790. Szilágyi Mihály, 1798. Molnár János, 1830. Mile László, 1835. Varga Lajos, 1841. Bittó Sándor, 1844. Böszörményi József, 1870-től Bán József. — ⁴⁾ *Rácz*, 221—2., 278—9. — ⁵⁾ A vadász ref. egyház anyakönyvének (II. k.) tájékoztalan bejegyzése szerint a kuruczok elől. — ⁶⁾ Papok: 1711. Péter deák, 1713. Aszalay János, 1714. Debreczeni István, utóbb Mándoky István, Püspöky Sámuel, Gyõry János, Szoboszlay Gergely, 1748. Veszprémy János, utóbb Jámor István, Zsarnay János, 1767. id. Szilágyi János, 1797. ifj. Szilágyi János, 1803. Kutasy József, 1806. Szilágyi József, 1807. Szilágyi Mihály, 1818. Némethy Sámuel, 1825. Benécs Dániel, 1832. Erdélyi József, 1867. Bor Áron, 1877-től Hajdú Elek. — ⁷⁾ A vadász ekközségi anyakönyveinek adatai és *Rácz*, 263—4., 289—290.

deltetésének¹.) 1882-ben gyökeresebben megújították a templomot és 36 m. magas tornyát s 1887. okt. 23. méltó módon megünnepezték a megható multú egyház fennállásának századik évfordulóját²). Ezen száz év alatt 6761 születés, 1535 házasság, 4 válás és 4580 haláleset van bejegyezve az anyakönyvekbe. 9) *Györök* ref. egyháza 1798. alakult újra. Egyházi edényekkel Hódmező-Vásárhely ajándékozta meg s onnan jött első lelkész-tanítója, Igaz Sámuel is³). A keresztelési anyakönyv már az 1759., az esketési és temetési azonban csak 1801. évvel kezdődik. A magyar-útczai kis templom helyett Bakcsy György számtartó buzgólkodásából épített újat 1832. nov. 4. szentelte föl Kócsa István aradi lelkész. Ennek emlé-két ötven év múlva kegyeletesen ülte meg a kis község, hol azon idő alatt a születések száma 702, az esketéseké 250 s a halálozásoké 674; a hívek száma azonban 372-ről 207-re szállt alá⁴). Az Apatítól 1678-ban ajándékozott 100 db kőstöt 1804 végén készpénzben váltotta meg az állam s a község ebből külön tanítói állást szervezett. 10) *Arad* 108 ev. ref. és 80 ág. hitv. családja 1827. ápr. 28. nyert engedélyt templomépítésre s 1829. aug. 29. az Erdélyben hivatalától megfosztott Cs. Vajda Péter már megtartotta az első ref. istentiszteletet. A tiszántúli egyházkerület azonban 1829. ápr. 17. Vajdát nem fogadta el papnak, mire az aradiak 1830-ban Kócsa Istvánt választották meg helyette⁵). A papságot csak 1841-ben választották el a tanítóságtól. A Deák-Ferencz-útczai templom, melynek alapkövét Aradmegye rendéinek jelenlétében tették le⁶), 1847. készült el. 11) *Szemlak* reformátusai 1826. táján váltak külön az ágos-taiaktól, külön templomot azonban csak utóbb építhettek.

V. Ágostai hitvallásúak.

Az *ágostai* hitvallás Aradvármegyében csak a XVIII. század második felében foglalt tért. A vármegyének 1782. június 5.-én tett jelentése szerint csupán Apatelken volt egyházuk s Ottvoson imaházuk⁷). — 1) *Apatelke* vagy Mokra egyháza a faluval egyidőben, 1748-ban alakult meg. A főkép Szarvasról és Csabáról jött tótokat a telepítő b. Péterffy már 1748. márcz. 26. biztosította vallásuk szabad gyakorlatában s papjoknak és vezetőjöknek, Géts Istvánnak »nemcsak maga hivataljára nézve, hanem

¹) Az alapköben elhelyezett leoninverses chronostikon szerint:

»FÉNYLIK A NAP DÉLEN, MELY VÁRVÁN VÁRT VALA RÉGEN, —
TAPSOL AZ ÉGI SEREG, ÉNEKEL ERRE PEREG.«

²) Papok: 1787—98. Szentiványi Sámuel, 1798—1818. Némethy Sámuel, 1818—21. Nagy József, 1821—1851. Szondy Lajos, 1851-től *Szondy* Imre, az egyház történetírója. (Az Egyekből lett Kis-Pereg története. Arad, 1887. 8r. 58 lap. V. ö. *Csiky* Lajos, Emlékkövek a kisperegi ev. ref. egyházközség százados fennállásának örömmünnepejéhez. Debreczen, 1887. 8r. 38 lap.) — ³) Utódiak: Sz. Kovács Sámuel 1833—41., Kovács József 1841—8., Kis János 1848—9., Vajna Áron levita 1849—59., Balogh Endre 1859—71., Kovács József (másodsor) 1871—2., Rácz János 1873—4., Rácz Károly, az egyházmegye monographusa, 1874—84. Jelenleg Csák József. — ⁴) *Rácz*, Értesítvény a reformátusok ménes-györöki gyülekezetéről. Sárospatak, 1875. U.-ő: Zaránd, 187—8. s több levele az Alföldben. — ⁵) *Aradi papok: 1830—3. Kócsa István, 1833—44. György Mihály, 1844—9. Bittó Sándor, 1849—59. Baló Benjamin, 1859—80. Bökényi János, utána Ferenczy Gedeon († 1895. febr. 25.) ki az ifjú egyház történetét megírta. (Lakatosnál, II. 73—78. s jelenleg Csécsy Imre. — ⁶) *Jancsó*, Fábrián, 60. — ⁷) *Aradm. jk.* 1782. jún. 5., 25. sz.*

hogy sokat fáradozott és a szegénységnek pártfogója kíván mindenben lenni«, biztosítani akarta az egész község becsülését s engedelmisségét¹⁾. Első, szerény templomuk csakhamar megromlott s be sem fogadhatta már a híveket, miért is 1781. újnak építésére kértek és 1782. nov. 25. nyertek is engedélyt²⁾. 1793. jún. 12. a templomba beütött ugyan a villám, de nem gyújtott, csak a zsindeleyeket szórta szét. 1785. aug. 11. a helytartótanács sok húzavona után fölmentette az apatelkieket attól, hogy stola-illetéket fizessenek a borosjenei plébánosnak³⁾. 1806. szept. 21. a superintendens útasította a papot, hogy a cseh ref. családok csatlakozásának megkönnyítése végett az úrvacsorát ezeknek két szín alatt szolgáltatassa ki. 1806. és 1819. újabb települőkkel gyarapodott a hívek száma. Az anyakönyveket 1776-tól vezetik. A tót és német szónoklatok mellett Liszy István már 1789. január 4.-én tartott magyar szónoklatot⁴⁾. — 2) *Ottvos* kis imaházát 1782. említik először⁵⁾. 1785. ápr. 11. a csanádi szentszék az ottvosi nem-katholikusok iskolamesterét a kir. rendeletek értelmében eltiltani kérte a temetési szertartásoktól s attól, hogy az imaházon kívül egyh. beszédeket tartson, mire a megye meg is intette a tanítót⁶⁾. Úgy látszik, a kis imaházát már 1784. leégették a lázadók⁷⁾. — 3) *Fazekas-Varsánd* magyar lakosai a Szöllős-Nákófalváról 1792. betelepedett orosz-háziak. Lelkészök, Wagner Imre, már 1792. május 7. megkezdte hivatalos működését. Gr. Fekete János, a földesúr, azonnal biztosította a lakosokat,

hogy stolat csak saját papjuknak fognak fizetni s hogy a templom-építésben is segíti őket. 1800. nov. 9.-én már fölszentelték a templomot. 1869. a tótajkiak elszakadtak a magyar egyháztól, de 1876-ban újra egyesültek vele. 1892. május 8. méltóképp megülték az egyház fennállásának százados ünnepét; egyebek közt azzal, hogy új taní-

tói állást szerveztek s ezer forint költséggel három új nagyobb harangot önttetek. Száz év alatt 6194 születés, 1407 esketés és 5692 halálozás van bejegyezve az anyakönyvekbe, melyeket egymásután 7 lelkész vezetett⁸⁾, kik közül Csepregi György állította össze az egyház történetét⁹⁾. — 4) *Szemlak* egyháza és iskolája 1826 táján keletkezett. Magyar, német és tót ref. és ág. telepesei odáig közös templomot és iskolát tartottak. Első önálló papjuk Stephani Dániel. — 5) *Arad* evangélikusai már 1819. aug. 29. kértek, de nem kaptak engedélyt arra, hogy istentiszteletüket a

1) Papok: 1748—76. Géts István, Géts Pál; 1776—1806. Liszy István, ki 80 éves korában Atzétől nyugdíj fejében 50 r. forintot, 12 mérő búzát és 6 öl fát kapott; 1806. szept. 28.—1812. Oplatkai Tessényi János György, 1812—18. Szlamay Mihály, 1818—22. Wagner Károly, 1823—32. Szalmovszky János, 1833—40. Czukker Sándor, 1840—2. Paulinyi Károly, 1843. Kutlik János, 1844—56. Hajnóczy Sámuel, 1856—73. Orgovány Pál-1873—88. Chován Viktor, 1888-tól Gálik Mátyás. — 2) *Megyei jk.* 1781. február 7. 54., márcz. 28. 22., 1782. aug. 5. 29., 67., 1783. 35. sz. *HTT*tanács, 1781. 1146., 1782. 8281, sz. — 3) *Jk.* 1784. 378. és *HTT.* 1785. 18,273. sz. — 4) *Liber ecclesiae* ev. Mokrensis publicus. (Kézirat). Ebben az egyház történetét 1786. nov. 11. Liszy kezdte vezetni. — 5) *Megyei jk.* 1782. jún. 5., 25. sz. — 6) *U-o.* 1785. 268., 481. sz. — 7) 1786-ban *Korabinsky* már nem említi. — 8) Papok: 1792—1800. júl. 2. (haláláig) Wagner Imre; 1800. aug. 5.—1805. febr. Benkő Sámuel; 1805. márcz. 15.—1824. nov. 23. Simon Sámuel; 1825. jan. 5.—1843. ápr. 9. (haláláig) Obetko Mihály; 1843. júl. 2.—1849. júl. 7. (haláláig) Fejér János; 1849. szept. 23.—1875. decz. 5. Neumann Károly (Petőfi tanuló társa, ki több adattal járult a költő életéhez); 1875. decz. 5.-től Csepregi György. — 9) *Csepregi*: Adatok Új-Fazekas-Varsánd történetéhez. Arad, 1892. k8r. 59 lap.

Flórián-kápolnában végezhessek; így továbbra is Glatz János megyei főmérnök házában vonultak meg és ott Czuker János, Hász Mátyás egyh. gondnok gyermekeinek nevelője végezte a papi tennivalókat. 1846. okt. 11. azonban pappá választották Stephani Dániel szemlaki lelkész¹⁾ s másnap 310 tagú önálló egyházat szerveztek. 1847-ben megvették a Templom- és Kereszt-útca szögletén levő Török-házat, melynek korábban is használt imatermét kicsinosították. A várostól a Tököli-kertben ajándékozott telken épített külön imaházat csak 1868. ápril 5.-én szentelhették föl²⁾. — 6) *Medgyes-Egyháza* 1893-ban alakult kis-községgé³⁾ s egyúttal külön egyházzá, melynek első papja Zsilinszky Endre.

VI. Nazarénusok.

A nazarénusok ellen a cs. kir. vallás- és közoktatásügyi minisztérium 1854. január 26. kelt rendelete alapján 1855. június 25.-én már a csanádi püspök is útasította Aradvármegye plébániáit⁴⁾. Ez a felekezet azonban Aradban csak két évtized múlva kezdett terjedni. — Első hirdetője Aradban *Arató* János, ki Batonyáról átjárt Szentleányfalvára és Bánkút-Zimándra. Amott 1880-ban öt családot nyert meg, kiknek Bagaméry kovács házánál egy kiszolgált Gefreiter magyarázgatta az evangéliumot; emitt ugyanakkor már 20 nazarénus-család külön gyülekezetházat építtetett magának⁵⁾.

VII. Zsidók.

B. Cosa István altábornagy, Aradvár parancsnoka, 1717. május 1. menedéklevelet adott első két »házi és udvari zsidójának«, Elias Izsáknak és Márkus Mayernek; de megtiltotta, hogy Aradra maguk mellé más zsidót híjjanak s 1725. a kormány is tiltotta a zsidók befogadását. Az aradi zsidótemetőnek Elias volt az első halottja; 1754. július 5.-én hunyt el⁶⁾. 1741. már annyian voltak, hogy — Mandl kivételével — 1 $\frac{1}{4}$ lovas felszerelésének költségeit ajánlták meg a vármegyének. 1742. márcz. 2. a helytartótanács Aradhoz is szigorú rendeletet intézett, hogy ne tűrje a fel s alá kószáló zsidókat és csavargókat, mert ezek ilyen háborús időkben kémszolgálatot teljesíthetnek. Cosa báró a letelepült 6 zsidócsaládtól, melyből 4 már a maga házában lakott, évenként 96 frtot szedett, mi ellen 1743. márczius 13.-án tiltakozott a vármegye, mert a zsidók türelmi adó fejében úgyszólván 150 frtot fizetnek a pozsonyi kamarának, adójuk pedig 75 frtra megy. A helytartó-tanácsnak 1744. jún. 16. és decz. 18. kelt rendeletéből ismét összeírták, hogy tekintettel a háború nyomasztó körülményeire, fejenként 6 frttal megtaksáltassák őket; a vármegye 1745. január 26. mindjárt meg is intette Aradvárosát, ne engedjen meg semmi olyas gondolatot, hogy »ez a héber nemzet« a keresztyenyekkel közösen fizessen

¹⁾ Papok: 1846—9. (haláláig) Stephani Dániel, ki után egy évig nem volt lelkipásztor a egyháznak; 1850. ápr. 1.—okt. 1. Frint János, 1850. nov.—1875. decz. Nikodem János, 1875. decz. 12.—1881. Stiegler Gusztáv, 1881-től Frint Lajos. — ²⁾ *Stiegler Gusztáv Lakatosnál*, II. 67—72. — ³⁾ *Belügym. rendelet 1893/65,318. sz.* — ⁴⁾ *Protocollum circularium parochiae R. C. Soborsinensis.* — ⁵⁾ *Alföld*, 1880., 137. ⁶⁾ Dr. *Steinhardt Lakatosnál*, II. 79.

háziadót, mert így a katolikus adófizetőkkel egyenlőknek tekinthetnék magukat¹⁾. S midőn Winkler Mandl és Filip Ferencz aradi zsidók adójuk mérséklését kérték, 1745. jan. 26. szintén kifakadtak a rendek, hogy a zsidók a keresztényekkel közösen nem fizetnek adót s azért velök egyenlőknek sem tekinthetők; mégis minduntalan panaszkodnak, hogy adóznok kell, pl. hogy hadi czélokra újabban is nevezetes összeget kellett fizetniök, holott itt sem vonhatni párhuzamot köztük s a katolikusok közt. Febr. 23.-án újra összeíratta őket a kormány; ekkor a házas és a zselér zsidók családonként 6, összesen 84 frtot fizettek s így Aradon már 12 önálló zsidó család élt. Ezeket most 2 frt pótdóra is szorították s a mostani zsinagógánál úgynevezett vallástürelmi zsinórt húzva, elkülönítették őket a keresztény lakosoktól. Érdekes, hogy a megyében, a rendeknek 1746. aug. 4.-én tett fölterjesztése szerint, Aradon kívül csak Simádon laktak zsidók²⁾).

1749. júl. 9. a kormány felhívta az aradi zsidókat, küldjenek képviselőket a türelmi adó kivetése ügyében Pozsonyba összehítt bizottság elé. E bizottság 20,000 frtban állapította meg az ország zsidóinak adóját, miből 80 frt esett az aradiakra.

Aradon 1751-ben magában a német városban csak 1, a ráczvárosban 7, a várban pedig 4 zsidó-család élt³⁾; 1754-ben 24, 1765-ben már 81 zsidó lakott Aradon; és pedig 17 férfi, kik mind adót fizettek; köztük 8 rendes és 9 zsellér-lakó⁴⁾; 19 nő, 19 fiú és 26 leány⁵⁾. Két év múlva számuk elérte a százat s 1785-ben a 200-at, mert ekkor már 41 család fizette a 85 frtról 272-re növekedett türelmi adót⁶⁾.

1765-ig ugyan nem volt szabad 6 háznál többet vásárolniok; de ebben az évben még 2 épített házat s ösmeretes, 1765. nov. 29.-én a városi tanács mennyire kifakadt Wagner műszaki kapitány ellen, ki 50 bottal fenyegette a polgármestert, ha föl nem építetteti pártfogolt zsidájának lerombolt bódéját⁷⁾. Általában erősödött a zsidóság, melynek már 1742. volt egy kis imaháza a ráczvárosban; a Nahuma nevű asszonytól ajándékozott telken pedig 1759. egy kis zsinagógát is építettek, melynek 1764-ben R. *Fachanan* lett első rabbija. 1773. a régi temető helyett, melyet az új vár építése miatt be kellett zárniok, egy 50 öl hosszú s 30 öl széles új temetőhelyet adott nekik a város, mely 1775-ben külön kösmerészárszék nyitását is megengedte. 1767-ben már külön zsidóbírájuk is volt Simon Salamon személyében⁸⁾. Elég szegényesen, jobbadán pálinkafőzésből éltek; 1754. május 9. folyamodtak is a vármegyéhez, midőn a minoriták a sátoros ünnepeken s vasárnapokon kívül még más keresztény ünnepek megülését is kívánták tőlük s így keresetökben gátolták őket⁹⁾. 1770. a zsidók nagy része ki akart költözni Aradról, mivel a pálinkafőzés a kincstár kezelésébe menvén át, nem tudnak megélni; a vármegye kérte is a királynét, engedjen el valamit türelmi adójukból, vagy nyujtson valami módot, hogy a terheket elviselhessék.

Különben is védelmökre kelt a zsidóknak. Így 1770. márcz. 8.¹⁰⁾ tűrhetetleneknek találta a simándiak kihágásait s hallatlan rosszakaratát,

¹⁾ *Jk.* 1741., 61.; 1742., 121.; 1743., 142.; 1744., 311.; 1745., 424. — ²⁾ *U.o.* 1745., 446—7., 455., 492.; 1746., 313. *Fábián*, I. 182. — ³⁾ *Jk.*, 1749., 59. és 1750. 11. sz. — ⁴⁾ *Aradi lt.*, az illető évek számadásaiban. — ⁵⁾ A rendes lakók: Palkó Mózes, Wolf Joachim, Lebl Jakab és Mihály, Goldschmidt Ábrahám, Illés, Simon, Salamon és Hajum Lévi. — ⁶⁾ *Steinhardt*, II. 80. — ⁷⁾ E könyvben, II. 397. — ⁸⁾ *Stadrechnung*, 1765—7. — ⁹⁾ Közli *Lakatos*, II. 265—6. — ¹⁰⁾ *Jk.* 1770., 25.

hogy egy év lefolyása alatt 10 simándi zsidó házat égették föl. Mikor a zsidók, saját házaikat őrízetlenül hagyva, hitsorsosaik házának oltására siettek, az egyik zsidónak házából elloptak néhány hordó pálinkát. Éjnek idején keresztül törték nem egy zsidónak háza falát »s nem irtóztak gonoszúl felgyujtani s elhamvasztani magát a zsinagógát sem«. Mivel pedig a simándiak egymáson ki nem adtak, a vármegye meghagyta, hogy a szolgabíró új, ünnepies vizsgálatot tartson; az ezután eső károkért pedig, ha a tettes ki nem derül, a simándiakat együttesen vonja felelősségre. 1775. márcz. 28. ügyészi keresetet indítottak Csernovics Pál ellen is, ki néhány aradi és tornyai zsidót keményen megvert s megkárosított. 1781. okt. 17. viszont újabban ajánlották a zsidók türelmi adójának leszállítását, egyúttal azonban intézkedtek, hogy az aradi községhez tartozó békésmegyei zsidóktól esetleg Békésmegye segítségével hajtsák be; midőn pedig 1783. márcz. 31.-én megjelent a kormány rendelete a zsidóiskolák ügyében, a megye május 26. elhatározta, hogy ezt csak akkor hirdeti ki, ha az aradi zsidók hazajönnek a pesti vásárról és, hogy jobban megértsék, azalatt németre fordíttatja a rendeletet¹).

A zsidóság iránt való ezen figyelem azonban már a furcsaságba csap át, midőn a helytartótanácsnak 1785. június 13. tett felszólítására a megye jún. 28. egész komolyan kiutalványozza a tűztől károsult simándi zsidók számára hozzá begyűlt 40 *krajczárt* s annak szétosztásával a megyei pénztárnokot bízza meg²). József császár atyáskodását a zsidók is megérezték; 1785. az aradmegyei zsidók türelmi adójának már csak hátraléka is 2181 frt 22 kr-ra rugott³). A kormány nógatására a megye 1786. ápr. 3.-án az aradmegyei rabbikat eltiltotta a szokásos kiközösítésektől; 1787. ápril 30. betiltották a zsidó társaságokat⁴), melyek közzé tartozott az 1729. alapított s 1750. újraszervezett Chevra Kadisa, egy, a palesztinai zsidók gyámolítására alakult s egy, csak 1785. keletkezett olvasóegyesület⁵); 1787. jún. 27. már magának Palkó Mózes aradi zsidóbírónak kérésére szorították rá a rabbit, hogy a fizetésén felül szedett díjakat a hitközség pénztárába visszafizesse; a türelmi adó hátralékának (255 frt 30 kr.) behajtására pedig katonát is alkalmaztak⁶).

Az első nemzeti iskolát 1789. nyitották meg az aradi zsidók; eleintén azt akarták, hogy a tanító a rabbi és a jegyző teendőit is végezze; Szemnitz Hirsch (1786—9.) után azonban külön rabbinak alkalmazták Chorin Áront, tanítónak pedig Singer Löwöt, kit azután, hogy könnyebben megélhessen, 1789. aug. 26. a vármegye is felfogadott — díjnoknak⁷).

Chorin Áronnal⁸) egészen új korszak kezdődik az aradi zsidóság történetében. Az aradiak már 1786. szept. 16. meghítták a morvaországi ifjút, ki akkor nem volt több 20 évesnél, de már is bizonyos hírnévre tett szert. Hetenkint 4, — 1790-től 5 bankóforint volt a fizetése s neki is, községének is nyomorúságos a helyzete. A község nevében már 1790.

¹) *Jk.* 1770., 68.; 1775., 91.; 1782. febr. 18. 2., 1783. máj. 26., 34. *HTT.* 1783., 1828. sz. — ²) *Jk.* 1785., 416.; *HTT.*, 16,141. sz. — ³) *HTT.* 21,422. és *jk.* 610. — ⁴) *Jk.* 1786., 358., 1787., 733. és *HTT.* 1786., 11,669. és 1787., 11,868. — ⁵) *Steinhardt*, II. 82. — ⁶) *Jk.* 1787., 1178., 1215. — ⁷) *U.-o.* 1789., 1116., 2232., 2633. — ⁸) *Életrajzai Sárosy Gyulától, P. Hírlap, 1844., 384. — Jüdischer Plutarch, 1848. Wurzbach, Biogr. Lex. II. 356. Szinnyei, M. Írók, II. 54—6. Reich Salamontól, Első magyar zsidónaptár s évkönyv, 1848. I. 97., arcképpel. Alföld, 1874., 90. Vasárn. Újság, 1889., 210., arcképpel. Magyarorsz. és a Nagyvilág, 1875., 503. l., arcképpel; Lakatos, III. 16—20. Dr. Weil (Löw Lipót) Aron Chorin. Szeged, 1863. Löw, Chorin Aron, 1890. Schönfeld L., Chorin Aron, Arad, 1879. stb.*

decz. 9. panaszt emelt a vármegyénél, hogy az aradi hatóság jogtalanul terheli, egyeseket zaklat, bebörtönöz; kérte, hogy régi szokás szerint ügyeit saját körében intézhesse a község s ítéleteit ne bírálhassa felül a városi hatóság, hanem hogy a zsidó senatus egyenesen az úriszékhez feleltesse¹⁾. De nemcsak a várossal volt sok baja, hanem saját hiveivel is. Ezek 1787. hozott alapszabályaikat az ő módosításaival már 1790. megváltoztatták ugyan, másrészt azonban nagyon vegyes érzelmekkel nézték egyházi, iskolai és társadalmi életök átalakítására irányuló törekvéseit. XVI. Lajos kivégeztetésekor már 1793. márcz. 6. lelkes német beszédet intézett az aradi zsidókhoz, hazaszeretetre buzdítván őket²⁾. Majd 1797. nov. 23.-án, kezében a thorával, 200 ünnepiesen öltöztetett gyermek élén ment az Aradra érkező József nádor elé, hogy részt vegyen a város hazafias ünnepében. A nép kissé megmosolyogta ugyan, »miként hord egy zsidó kecskeszarvat fején s kóringyál utána Mózes sok gyermeke«³⁾; az úri körökben azonban mindnagyobb rokonszenvet ébresztett nemzeties törekvése. Németül, de szívből siratta el Simádon 1802. ápril 2. a megye egyik népszerű emberét, Bánhidya Jánost⁴⁾; a vallásszabadság eszméjétől áthatva üdvözölte 1820. ápril 10. az Aradon keresztülutazó Rudnay esztergomi primást⁵⁾ stb. — Sokat tett községe megmagyarosítása érdekében; a legtöbbet talán azzal, hogy Magyarországon, Aradon, ő állította föl az első reálisiskolát, melyben keresztény tanerőket is alkalmazott. — Mesterségekre ő szoktatta az aradi zsidókat. Aradon 1831-ben már nem volt zsidó, ellenben 80 foglalkozott kézművekkel. E végből kézműterjesztő egyesületet alakított.

Chorin Áron.

»Külső hitszertartás és szokás miatt senki sincs kirekesztve az örök boldogságból«, írta volt az Emek ha Savéban (Prága, 1803.) s külsősége helyett a vallás lényegére utalta híveit. 1798. óta írt műveiben⁶⁾ egymásután kelt ki minden sallang és szörszálhasogatás ellen, úgy, hogy 1805. szept. 1. a rabbiknak budai gyülekezete eretnekeknek bélyegezte az Emek ha Savének különösen a Ros Amána című fejezetében foglalt tetteit, s megszegyénítésül le akarta nyíratni a rabbi szakállát, míg az utczai csöcselék megdobálta őt. A helytartótanács azonban 1807. márcz. 2. megsemmisítette ez ítéletet, Chorin pedig megbocsátott ellenségeinek. Az Asre chomozban (1818.) még egyszer szembeszállt ugyan az orthodox theologusokkal, kiket úgyis túlszárnyalt az idő, de ha 1826-ban a badeni kormány tőle kért is véleményt, zsidódogmák szerint miként szabályozza a rabbik hatáskörét, mostantól fogva ritkábban foglalkozott irodalommal s

¹⁾ Jk. 1790. decz. 9., 9. — ²⁾ Chorin, Trauer-Andachtsrede über Ludwigs XVI. Unglücksschicksal. — ³⁾ P. Nagy aklogyája. Alföld, 1887., 197. — ⁴⁾ Gedächtnissrede. Vác, 1803. — ⁵⁾ Sr. fürstl. Gnaden Herrn A. Rudnay stb. Arad, 1820. — ⁶⁾ Teljes gyűjteményök az aradi lyceum Vásárhelyi-könyvtárában.

inkább arra szorítkozott, hogy szervezze az aradi hitközséget, melyet különben országszerte mintának fogadott el a haladópart. Mivel híveinek száma már 812-re ment¹⁾, 1827. ápril 24.-én a Korona-téren nagyszerű zsinagóga alapját tette le. A megye azonban szétverette az engedelm nélkül dolgozó munkásokat s az építést csak a következő évben hagyta folytatni, midőn a hitközség annak rendje-módja szerint kieszközölte hozzájárulását²⁾. 1834-ben készen állt az ország legszebb zsinagógája s 1841-ben már orgonaszó mellett énekelték benne a zsoltárokat. Olyan újítás ez, mint az, hogy Chorin rabbi megengedte a kecsgegeevést, vagy azt, hogy a zsidók ünnepnapokon is utazhassanak vasúton. Az emberbaráti intézmények is egyre-másra keletkeztek. Még 1830. alakult az izr. jótékonyági egyesület, majd az izr. nőegylet s 1840. fölépült már az izr. kórház is. Fényes Elek méltán jegyezhetette könyvébe³⁾, hogy »az aradi zsidók, némely pestiekkal egyetemben, Magyarország izraelitái közt legtöbb műveltséggel bírnak és szerfelett különböznek a régi szabású, ú. n. lengyel szektától.«

E nagy eredménynek legfőbb részese, Chorin Áron, Aradon 1844. aug. 25.-én hunyt el s az összes hitfelekezetek részvéte kísérte sírjába, melyet 1851. júniusában díszes síremléssel jelölt meg a hitközség, Aradi Zsigmonddal pedig a nemzeti muzeum számára a rabbi mellszobrát is elkészíttette. Ha maga a város és vármegye 1834-en túl fel-felszólalt is még a zsidók ellen, antisemitismusról Aradon nem lehet beszélni. Chorin halála évében éppen az aradi Fábrián Gábor sürgette legjobban a zsidókkal való házasságot⁴⁾; olyan kérdés, a mire a törvényhozás csak 1894. adott feleletet. Midőn Löw Lipót erre, a fölvilágosítás terjesztése végett, rabbiképző-intézetek fölállítását sürgette⁵⁾, 1845. okt. 28. az aradi zsidóközség csakugyan útasításul adta az előkelő zsidók pesti gyűlésére küldött követeinek, Steinitzer Farkasnak és Landshut Lipótnak, hogy a nádor ötvenéves örömnepét a rabbiknak és tanítóknak igazi zsidó, de egyúttal hazafias szellemben vezetett seminariuma fölállításával javasolják megülni⁶⁾ Ebben már a magyar nyelv tanítását is kívánták, hogy a rabbik a nemzet nyelvén szónokolhassanak; s ha Chorin aradi és Friedmann Ábrahám simándi főrabbi hazafias intelmeiket még németül intézték is a zsidósághoz⁷⁾, maga Arad új rabbija, *Steinhardt* Jakab, 1845. ápril 10.-én Aradon már meg is tartotta az első magyar hitszónoklatot, midőn állását elfoglalta. 1846. aug. 29. a zsidók türelmi adójának eltörlése alkalmából mondott magyar és német beszédet⁸⁾. Előismerésül 1846. október 18.-án főrabbiává tették. 1847-ben ő teremtette meg az izraelita ifjakat segélyező egyesületet, melyet azután Aradon az izraelita egyesületeknek és alapításoknak egész sora követett. Aradvármegye 1848-ban mint korszerűtlent mellőzte Pozsony városának a zsidók emancipációja ellen aug. 7. a képviselőházhoz intézett kérelmé⁹⁾ s volt alkalma látni Chorin hazafias nevelésének eredményét, mert Arad város védelmében több zsidóhonvéd tűnt ki. A megyében ekkor már 2200-ra rugott a zsidók száma. Az absolutismus kezdetén (1850. végén) az egy millió forinttal tervezett izr. iskolai

¹⁾ *Fényes*, Magyarorsz. mostani állapotja (Pest, 1839.), IV. 456. — ²⁾ *Lakatos*, I. 92. — ³⁾ *Id. h.*, IV. 453. — ⁴⁾ *Pesti Hírlap*, 1844. 349. és 361. — ⁵⁾ *U. o.*, 357. — ⁶⁾ *Gyűjteményemben*. — ⁷⁾ *Friedmann*, Rede bei Anwesenheit Sr. k. k. Hoheit Erzherzogs Reichs-Palatins Joseph in Kisjenő; abgehalten in der Synagoge zu Simánd den 26. Juni 1841. Arad, 8r. 13 lap. — ⁸⁾ *Amaz* 8r. 28, emez 34 lapon Aradon jelent meg. — ⁹⁾ *Jk.* 1849., 162.

alapítványhoz Aradmegyének 14,800 frttal kellett járúlnia¹⁾; s az abszolutismus végén 1860. febr. 28. az aradi zsidók is ünnepies istentiszteletet tartottak abból az alkalomból, hogy némi jogot nyertek az *osztrák* zsidók²⁾. — A *magyar* zsidók egyenjogosítására 1867. karácsonyáig kellett várakozniok, midőn Aradmegyében 6910 s magában Arad városában 3710 zsidó nyert teljes polgárjogot. 1871-ben Arad városa már Chorin Áron unokáját, Chorin Ferenczet küldte föl orsz. képviselőnek, s 1894-ben a város 141 képviselője közt 40 volt a zsidó. Az alkotmány helyreállítása után a magyarosodás örvendetesen haladt; az emberbaráti alkotások is gyarapodtak. Legrégibb, a hitközséggel körülbelül egyidős a Chevra Kadisa betegápoló- és temetkező-egyesület, mely már a mult században külön kórházat rendezett be. Ennek a Vadászkiút-utczában levő épületét 1840. emelték s 1861-ben bővítették ki. A fiatalabb egyesületek közül sok jót tesz a jótékonsági egylet, a nő-egylet s a kiházásító-egylet. — Legnevezetesebb az izraelita árvaház, melyet Deutsch Ignác († 1873. május 4.) 1870-ben 15,000 frt tőkével alapított. Ez eredményekben nagy része van Steinhardt Jakab főrabbinak, († 1885. febr. 2.), ki négy évtizeden át fejlesztette tovább Chorin művét³⁾, továbbá Hirschl Mózesnek († 1886.), ki félszázadig s Hirschmann Józsefnek († 1888.), ki szintén évtizedeken át vezette a hitközség ügyeit. Arad városának most 4795 és Aradmegyének 8924 izraelita vallású lakosa van.

1) *P. Napló*, 1850., 225. — 2) *Steinhardt* főrabbi *német* beszéde 8r. 24 lap. —

3) Utóda dr. Rosenberg Sándor.

LXII. AZ ISKOLÁK.

Népiskolák. Tanítóképzés. Felsőbb nép- és polg. iskolák. A szentannai gymnasium. A Bibics-convictus és a Vásárhelyi-alap. Az aradi gymnasium és reáliskola. Keresk. akadémia. Szakiskolák. Theologiai s philosophiai tanfolyamok. Egyetemek látogatása.

A nemzeti királyok és az erdélyi fejedelmek korában magyar volt Aradmegyének műveltsége, magyarok voltak iskolái; a törökök kiűzetése után ebben a tekintetben is érezni lehetett a nagy változást. A kormány 1702-ben szerbeket telepített a megye déli részére, a Maros vidékére s gondoskodott iskoláikról, de arról is, hogy ezekben a szerb iskolákban németek tanítsanak¹⁾. Kétségkívül németül indult meg a tanítás Arad városának abban az első elemi iskolájában is, melyet Höflich Kamill minorita 1707. táján saját buzgóságából nyitott meg. A város maga fizette a »Schulmeister«-t, a ki egész évre 60 frtot, 6 öl tűzifát s 6 oka gyertyát, szabad lakást, minden esketés, keresztelés és temetés alkalmával 17 krajczárt, a gyermekektől pedig bizonyos tandíjat kapott²⁾. 1733. báró Falckenstein csanádi püspök Aradban róm. kath. iskolák felállítását sürgetvén, a falusi tanítók fizetését 40—50 frtban, tehát — a körülményekhez képest — tekintélyes összegben kívánta megszabni, a következő évben pedig az adófizetéstől való fölmentésüket is követelte³⁾. Már ekkor figyelmeztette a plébánosokat, hogy a nem-katholikus gyermekeket is kath. iskolákba járassák s hogy azokat is tanítsák a tudományokra és a hittanra. A kálvinisták, akármilyen szegényes volt is az állapotjuk, szintén tartottak tanítókat; így István deák, 1735-ben a fölkelők fourirja, fekete-gyarmati ludimagister volt, ki azonban prédikátori tennivalókat is végzett, mint ahogy ekkor minden felekezetenél egybekötötték a tanítóságot az egyházzal. A pap néha egy személyben tanító, kántor és harangozó is volt; ez utóbbi feladatokat azonban legtöbbször az iskolamester végezte.

Növekedtek az elemi iskolák iránt való igények, mikor Aradon 1746-ban és Szent-Annán 1751-ben egy-egy gymnasium nyílt meg. 1750-ben Arad városa 410 frton egy 9 öl hosszú s 3 $\frac{1}{2}$ öl széles új elemi iskolát

¹⁾ Szentkláray, Száz év. I. 111. — ²⁾ Lakatos, II. 90., 260. — ³⁾ Tört. Adattár, II. 40., 85.

építtetett, melyben 2 szoba, egy konyha s kamara volt. Az egyik szoba kétségtelenül tanterem, a másik a tanító lakása. Maguknak a minoritáknak iskoláját még 1754-ben is csak 50 forinttal segítette a város, mely 1760—65-ben már 140 frtot adott a német és 110 frtot a szerb tanítónak. 1768-ban 90 forinttal magyar tanítót, de mellé még egy szerbet is fogadott, hogy az egyensúly föl ne bomoljék valamiképen¹⁾. Magát a vármegyét 1770. máj. 21. útasította a helytartótanács²⁾, hogy mivel a községek a tanító-tartás költségeit fedezni nem tudják, a megyés püspökkel s a földesurakkal egyetértve gondoskodják, hogy ezek évenként határozott összeggel járuljanak a tanító-tartáshoz és olyan tanítókat fogadjanak, kik ne csak írást, olvasást és számolást tudjanak tanítani, hanem katekizmust is. 1786. okt. 10. a helytartótanács az iskolamesterek fizetését legalább 80 frtra s $\frac{1}{2}$ sessio földre, vagy annak megfelelőleg 16 frtra szabta a községekben, miben a vármegye is támogatni ígérte³⁾; de mikor a kormány azt kívánta, hogy a gyoroki és szentannai tanítók községi csekély fizetéséhez a kegyúri jog alapján a földesurak is járuljanak⁴⁾, már némileg türelmetlenül kérdezte, voltakép mit kell még pótolniok, hogy elég jövedelmök legyen a tanítóknak⁵⁾; midőn pedig Tokody György főigazgató 1790. ápr. 30. felpanaszolta, hogy Bonczesd, Monyoró, Ó-Pankota, Radna, Csintye és Talpas megtagadták tanítóiktól a fizetést, a rendek május 5. kijelentették, hogy ily szűk időkbén nem is fizethetik a tanítókat olyan jól, mint a hogy azt egyes községekre az önkényes kormány kirotta, s hogy a kormány ápr. 20.-i rendelete⁶⁾ különben is a földesurakra, illetőleg a községekre bízta az ifjúságnak a nekik tetsző módon való neveltetését; de meg e kérdésben csakis az országgyűlés intézkedhetik. Már pl. 1795-ben Világos község úgy szerződött⁷⁾, hogy a nemz. iskola tanítójának ezentúl évenként 100 frtot, 6 köből búzát, 6 öl behordott fát ad, a a fölépült iskolát és tanítóházat jókarban tartja, beszerzi a szükséges padokat, székeket, táblát s gondoskodik a fűtésről⁸⁾. A tanító és község közt való szabad alku elvét Aradmegye még 1794. nov. 10.-én kimondta. 1834-ben, midőn Arad sz. kir. város lett, a tanítók fizetését a régi állapotban hagyták. E szerént egy róm. kath. s egy g.-kel. iskola-igazgató egyenként 50 forintot, az elsőrendű normalis isk. tanítók a deputatumon kívül 150, a másodrendűek 200, a harmadrendűek 250 frtot kaptak. Az elemi iskola tanítója tűzifán kívül 250, az oláh praeparandia két tanára s katechétája 80—80, a gáji szerb tanító 120, s a leányiskola tanítónéja, egyéb illetményeken kívül, továbbra is 200 frtot húzott⁹⁾. Még 1868. is csak 11 s már 1890-ben 61 tanítót alkalmazott elemi iskoláiban a város,

¹⁾ *Stadt-Rechnung*, 1750., 1760., 1765., 1768. — ²⁾ *Jk.* 1770., 126. — ³⁾ *HTT.* 1786., 43,445. és *jk.*, 1714. — ⁴⁾ *HTT.* 1787. szept. 13., 32,300. — ⁵⁾ *Jk.* 1787., 2089. — ⁶⁾ *HTT.* 1790., 13,207. — ⁷⁾ *Jk.* 1795. máj. 18., 419. — ⁸⁾ *Krausz*, A világosi isk. tört. Ált. Tanügyi Közlöny, 1879., 16. l. — ⁹⁾ B. Orczy átirata, 1834. szept., 7. pont.

melynek iskolai költségei ez idő alatt 7000 frtról 58,751 frtra emelkedtek s ebben csupán a tanítók rendes fizetése 42918 frttal szerepelt.

Kétségtelenül javult tehát az iskoláztatás állapota; a kormány azonban még 1773. jún. 14. is panaszkodott, hogy Aradmegye falvaiban alig 1—2 ember tud írni, olvasni¹⁾. A szülék a helyett, hogy iskolába adták volna gyermekeiket, hatot, hetet, sőt többet is küldtek a disznók őrzésére, úgy, hogy a fiúk korán megszokták a henyéséget és pajkosságot; a megye 1774. ápril 12.-én meghagyta ugyan, hogy kevés disznó mellett 1—2 csürhésnél többet ne tartsanak²⁾, de elfeledte megmondani, mi történjék az otthon maradó gyermekekkel. Annál határozottabban követelte a helytartótanács, hogy ezeket iskolába küldjék a szülők³⁾. 1776-ban már a trivialis iskolákban jóvá nem hagyott, különösen német tankönyvek használatát is tiltotta a kormány; ugyanakkor intézkedett, hogy a tanítók gazdálkodásra tanítsák a gyermekeket, 1776. aug. 12.-én pedig Aradba is leküldte a Ratio Educationist⁴⁾, mely itt és az egész országban modernbb irányba terelte a nevelést. Még fontosabb volt, hogy József császár a helytartótanács útján 1780. decz. 18. közölte Araddal a *nemzeti iskolák* fölállítására s javadalmazására vonatkozó intézkedéseket⁵⁾, 1781. jan. 8. pedig azt, hogy az iskolák fölállítását közpénztárakból is gyámolíthatja⁶⁾.

Az iskolák most már mindinkább az állam ellenőrzése alá kerültek. A kormány 1784. szept. 20.-án egész nyiltan megrótta Glogovác, Szent-Márton és Elek lakosait, hogy gyermekeiket nem küldik elég szorgalmasan iskolába⁷⁾, 1787. febr. 23.-án pedig Verner Jakab, a nemz. iskolák felügyelője, roskadozó iskoláinak kijavítására sürgette Eleket és Szent-Annát⁸⁾. Érdekes, hogy a németesítés korszakában éppen e német községek voltak a legcsökönyösebbek s ez ügyben még nem-egyszer kellett rájuk írni. De még jellemzőbb, hogy Sz.-Anna magyar lakosainak 1789. külön kellett kérniök fiaik számára egy magyar tanítót⁹⁾. Az új-panáti, paulisi és pankotai nemz. iskolákat csak 1789-ben állíthatták föl¹⁰⁾. Arad városának már 1788. aug. 23.-án megengedte a kormány, hogy a nemz. iskola épületeit saját céljaira fordíthassa, mivel a gymnasiumot a minoriták kolostorában helyezik el; de nem szabad ez épületben háborgatni a gymn. osztályokat, míg a befogadásukra szánt szobák a kolostorban teljesen rendbe nem jönnek¹¹⁾.

Az *oláhok* számára szintén modern elemi (trivialis) iskolákat akart állítani a kormány. A megye 1784. okt. 21. az iskolák helyéül Buttyint, Világost, Simándot, Oláh-Pécskát, Soborsint, B.-Jenőt, Kisjenőt, Ottvost és Paulist, nov. 26.-án pedig még Kuvint, Siklót, Kovaszinczot, Petrist,

¹⁾ *Jk.* 1783., 157. — ²⁾ *U.-o.* 1774., 103. — ³⁾ *HTT.* 1786. 50,164., 1787. 37,722. és 1789. 3575. — ⁴⁾ *U.-o.* 1776., 72., 111., 185. — ⁵⁾ *HTT.* 1780., 6204. sz. — ⁶⁾ *Jk.* 1781., 31. — ⁷⁾ *U.-o.* 1784., 564. és 1786., 1678. — ⁸⁾ *U.-o.* 1787. 298. — ⁹⁾ *Csejt.-prot.*, 1789., 3534. — ¹⁰⁾ *HTT.* 1789., 4597/482. — ¹¹⁾ *HTT.* 1788., 31,894/3044.

Solymost, Galsát, Berzovát, Tótváradot, Simándot, Kurticsot, Ágrist és Szemlakot is ajánlta¹⁾). A megye azonnal összeíratta a tanköteleseket s meghagyta a tanítóknak, hogy az iskolamúlasztókról a szülők megbüntetése végett mindenkor értesítsék a szolgabírákat. 1785. jan. 24. megígérték, hogy ha nem is kőből, de parasztosan, kényelmes lakást építtetnek az oláh községekkel a tanítók számára, kültelket azonban nem adatnak nekik, mert a kültelkeket már régebben szétszították a jobbágyok között; de meg nem is akarják, hogy a tanítót a földművelés elvonja a gyermekektől. Ugyanakkor örömmel értesültek az aradi g.-kel. püspök azon biztosításáról, hogy mindent megtesz az oláh »nemzet« számára állítandó iskolák érdekében²⁾). 1787. szept. 13. a császár a nagyváradai tankerületben a g.-kel. iskolák élére két felügyelőt állított; az egyik a bácsi szentszék egyik ülnöke, Veselics Elek lett s ez alá Arad, Bihar, Csanád és Csongrád tartozott³⁾). Veselics kérelmére a megye már 1788. buzdította a földesurakat, hogy legalább építő-anyagot adjanak az iskolák fölállításához⁴⁾). A borosjenei járásban a jövő év elején többnyire el is készültek az iskolák; Török György szolgabíró azonban panaszkodott, hogy a tanítók hanyagúl oktatnak és sokat dorbézolnak, míg a tanker. főigazgató azt emelte ki, hogy a szülők a gyermekeket baromörzésre szorítják, a tanítók pedig nincsenek kellően ellátva⁵⁾). Olyan panasz, a mit a tanfelügyelők száz év múlva is elég gyakran hangoztattak.

Jellemző, hogy II. József halála után Aradvármegye 1790. márczius 19. a maga hatalmából szüntette meg a nemzeti iskolákat s visszaállította az ú. n. trivialis iskolákat⁶⁾). A nemzeti iskolák tankönyvei fölött ez idő óta nemcsak az állam, hanem bizonyos tekintetben a megye is felügyeletet gyakorolt. 1793. Novákovics István, a szerb és román könyvek nyomtatója, panaszt emelt a helytartótanácsnál, hogy Aradmegye nem engedi használni az olyan szerb és román könyveket, melyekben nincs magyar szöveg; mire a helytartótanács nov. 22. meghagyta, hogy a megye addig se akadályozza e könyveket, míg magyar szöveggel egészítettnek ki, mert a tudományokban különben hátramarad a rác és oláh ifjúság⁷⁾; a megye kijelentette, hogy az ifjúság javát ő-maga is óhajtja s hogy a könyvek használatát nem korlátolta, sőt most is intézkedik azok használatának könnyítése érdekében⁸⁾). De pár nap múlva, Vernernek, a nemzeti iskolák felügyelőjének rendeletére, elkobozta a nem a kir. könyvnyomtatónál készült összes ABC-ket⁹⁾ s nem engedte használni a tanítás mai módjával ellentétben álló tankönyveket¹⁰⁾.

¹⁾ *Jk.* 1784., 576., 675. -- ²⁾ *U.-o.* 1785., 39., 46. -- ³⁾ *HTT.* 1787., 32,792. --

⁴⁾ *Geft.-prot.* 1788., 2592. -- ⁵⁾ *U.-o.* 1789. febr. 13., 458. és jún. 24., 1958. sz. -- ⁶⁾ *L. e. könyvben, II. 469.* -- ⁷⁾ *HTT.* 28,896. -- ⁸⁾ *Jk.* 1794., 45. -- ⁹⁾ *HTT.* 2899. -- ¹⁰⁾ *Jk.* 1795., 660. Tokody György váradai főigazgató különben Apátfalvát, hol ilyen nem approbált tankönyvet használtak, Aradban kereste.

Már 1794. nov. 10. s 1795. márcz. 3. kimondta Aradvármegye, hogy »a hazai nyelvnek virágzásában való hozása és pallérozása, úgy elterjedésének fundamentoma nem a játszó személyeknek (színészeknek) folyamatjától függnek, hanem inkább annak az iskolákban való tanításoktól, ahol is minden tanuló ifjú kötelezetten annak tanulására¹⁾« stb. 1798. július 16.-án azután a kormány ismét helyreállította a nemzeti iskolákat, melyeknek vezetésével Aradmegyében a radnai guardiánt, Hoffmann Ferencz nyug. tanárt bízta meg²⁾. Aradon Mikk Ferencz polgár lett a nemzeti iskola igazgatója, tanító pedig Fejér Miklós, Kertay János és Szabó Ferencz. A g.-kel. iskolák élén Popovics István János aradi jegyző állott, ez a »tudós statisticus, öt nyelven író, beszélő férfiú«³⁾. Az iskolák I. Ferencz alatt mindjobban elvesztek a felekezetiességben s alig volt hatalom, mely működésöket a magyarság s nemzetiség szempontjából ellenőrizhesse. Aradban pedig, hol a tankötelesek nagyobb része is román volt, ez a kérdés semmiesetre sem lehetett közönyös és első sorban a tanítóképzés ügyével függött össze.

Aradon I. Ferencznek 1811. febr. 9. kelt rendeletére nyílt meg a g.-kel. tanítóképző, vagyis »ó-aradi oláh mesteri és papi előkészületi intézet«. Benne vallástan, egyházi ének, nevelés- és módszertan, számtan és földrajz, Magyarország története, román nyelv, magyar és német írás és olvasás voltak a tantárgyak, mi mellett még eperfaültetésre és selyemhernyó tenyésztésre oktatták az ifjakat⁴⁾. Aradvármegye czélszerűtlennek találta ezt az intézetet s rossz beosztásának tulajdonította, hogy »az óhitű ifjúság nevelésében és ezen egész nemzet pallérozódásában« hátramaradások tapasztalhatók; 1832-ben tehát az országgyűlésen azt sürgette, hogy több képző-intézetet állíttasson a király, még pedig a karloviczi érsek kezelése alatt álló szerb nemz. pénztárból s a gazdag óhitű kolostorok jövedelmének fölhasználásával⁵⁾. De csak azt az ígéretet nyerte, hogy a király Aradon gondoskodni fog a magyar nyelv taníttatásáról⁶⁾. Aradmegye maga ugyan a magyar nyelvet már a negyvenes években kötelezővé tette a területén levő iskolákban, Nógrád mintájára alapot teremtett a magyar nyelvet sikeresen tanító nem-magyar tanítók jutalmazására s iskolái felügyelőjévé Heinsius házi neveléstanának fordítóját, Fábíán Gábort tette. Az 1849. után következő absolutismus ideje azonban visszavetette az államnyelv használatának ügyét. A megyének még 1876-ban is föl kellett írnia az országgyűléshez, hogy minden népiskolá-

¹⁾ Jk. 1794. 105., 1795. 145 — ²⁾ *Radnai protocollum*, I. 167. — ³⁾ Nagy, Aradm.

ism. Kézirat. 31. — ⁴⁾ *Lakatos*, II. 104—5. *Némethy*, Aradváros tanügyi tört. I. 247. Első tanárai Cichindeal Demeter meseköltő, Jorgovics József s Diakonovics Loga Konstantin. Ez intézetnek 1821—1884. nov. 4. történt haláláig tanára, majd igazgatója volt Gávra Sándor, ki ötvenéves jubileuma alkalmával a Ferencz-Józsefrend lovagkeresztjét kapta. — ⁵⁾ Követútasítás. Arad és Vidéke, 1886., 157. — ⁶⁾ 1836: III. t.-cz. 5. §.

ban kötelezővé tegye a magyar nyelv taníttatását s nagyon jóhiszemű volt a tanfelügyelőnek 1883. márczius 9. tett az a jelentése, hogy nincs már Aradmegyében tanító, ki magyarul nem tudna. Míg a g.-kel. praeparandia fennállása óta közel 3000 tanítót adott a megyének s egyházmegyének, a magyar tanítójelölteknek idegen praeparandiákat kellett fölkeresniök.

Magának a magyar áll. tanítóképző-intézetnek fölállítását Aradmegye iskolatanácsa csak 1872. január 9. kérte¹⁾ s azt Trefort Ágoston miniszternek 1873. jún. 21. kelt rendeletéhez képest okt. 20. meg is nyitották, még pedig gyakorló-iskolával egybekötve.

Ez a két intézet Aradban kétségtelenül nagyban emelte az elemi iskolák színvonalát. Idejárult, hogy 1869. májusától a *kir. tanfelügyelőség* felállításával az állam közvetlenebb ellenőrzést gyakorolhatott a népoktatásra²⁾; s hogy az 1870. május 10. alapított »Aradvidéki-tanító-egylet« és annak lapja erős szellemi kapcsolatot teremtett a város és megye tanítói közt³⁾. Aradmegyében 1889-ben 219 községben már 323 iskola állott, melyekbe azonban 42,845 tanköteles gyermekből még mindig csak 27,750 járt (ebből 17,400 román, 6745 magyar, 3479 német, 77 ruthén, 50 tót és 29 szerb); s 345 tanító közül 96-nak még nem volt képesítése. Aradvármegye tanítói közt különös tiszteletre tarthat számot *Jeszenszky János*, ki Fazekas-Varsádon 1883. május 14.-én ünnepelte tanítóságának 50. évfordulóját és *Steuer Mihály* (szül. Szent-Annán 1818. ápril 2., † 1894.), ki 56 évet töltött a tanító-pályán s ebből 53-at Arad-Szent-Mártonban.

Több kiseddóvó-intézete⁴⁾, gyermekkertje s 1889-ben már 29 különböző iskolája volt Aradvárosának, mely körülbelül 80,000 frttal járult a népoktatás költségeihez. A felekezeti iskolákat 1870. okt. 4.-én kezdték átalakítani községiékké s 1889-ben 11 községi, 10 felekezeti, 4 állami, 2 magán s 2 társulati iskolája volt a városnak, mely már 1822. okt. 12. emeletes házban nyitotta meg a maga (templomútczai) szabadalmazott elemi iskoláját s azóta is mindig gondja volt reá, hogy épületei célszerűek és méltók legyenek. Így 1885-ben valóságos palotában helyezte el az 1872. alapított polgári fiúiskolát, melyben 1889-ig 1193 tanuló végzett. 1883-ban nyílt meg az áll. felsőbb leányiskola, 1889-ben a községi polg. leányiskola s 1879. az alsófokú ipar- és 1887. a női ipariskola, 1885. a siketnémák iskolája.

¹⁾ *Alföld*, 1894., 283. sz. — ²⁾ *Tanfelügyelők*: 1869—76. (haláláig) Hofbauer Sándor, egyúttal Csanádmegye tanfelügyelője; 1879—84. (haláláig) Gajdos József, 1884—5. (mint helyettes) Kerner Péter, 1885. febr. 19.-től maig Varjassy Árpád. — ³⁾ Ez érdemes egyesületről bőven szól *Némethy*, II. 207—267. — ⁴⁾ Az elsőt 1840. az aradi úri nőegylet alapította, de ez már 1841. megszűnt, midőn vezetője, Mandély Alajos, pécskai tanító lett, 1841-ben Varga Péter nyitott egy másikat s ezt Aradváros is segélyezte. 1844—1848. és 1858—1884-ig Nagy József vezette az óvóintézetet, melybe 1840-től maig mintegy 5000 két-hatéves gyermek járt. Bővebben *Lakatos*, II. 112—4. és *Némethy*, I. 343—358.

Magában a megyében 1889-ben 3 állami, 20 községi, 284 felekezeti, 6 magán- s 1 alapítványi iskola volt, melyek közül 307 a saját házában, 16 pedig bérelt helyiségben működött. A tanítók összes fizetése 121,395 frt 90 krt (fejenként átlag 354 frt 50 krt) tett ki. Nem föladatom, hogy az egyes elemi iskolák történetével foglalkozzam¹⁾; be kellett érnem a legnagyobb általánosságokkal, melyek azonban annyit mégis bizonyíthatnak, hogy nagyon, de nagyon lassan a községekben is javúl az iskolák ügye. Nagyon lassan, mert hiszen Kavna községe még 1882. októberében is panaszkodott, hogy az egész faluban csak két írástudó ember van, azt is a katonaságnál tanították meg írni, olvasni.

Még súlydebb állapotban volt a közoktatás ügye a mult század közepén. Ekkor azonban egyszerre két *gymnasium* keletkezett a vármegyében; az egyik Aradon, a másik Szent-Annán.

A *szentannai gymnasium* pár évvel ifjabb ugyan, de sokkal rövidebb ideig működött a megyében s azért vele végzek először. Bibics Jakab alispán Zarádon már 1749. okt. 11.-ére megbeszélte Lality Elek szegedi kegyesrendi házfőnökkel, a kegyesrendiek számára Szent-Annán miként alapíthatna társházat és gymnasiumot. Terve annál feltűnőbb, mert Szent-Anna akkor csak 25 házikóból állott, a szomszédos Aradon pedig 4 év óta már fennállott egy gymnasium. 1750. nov. 11. Makón, gr. Engl Antal püspöknek csanádi főispánná történt beigtatásakor, Bibics már meg is kötötte Nemcsényi Adolf kegyesrendi főnökkel a szerződést. E szerint mivel Aradvármegyét részént az évekig tartó háborúk, részént a szomszéd törökök zsarnokságai akadályozták úgy a keresztény istentisztelet végzésében, mint a tudományok művelésében, hogy a hon ifjúságát a humánus tudományokban s a jó erkölcsökben neveljék, Bibics Jakab és neje elhatározták a kegyesrendieknek Szent-Anna mezővárosba való bevezetését. Engl püspök 1751. júl. 3., a királyné pedig júl. 12. hagyta helyben az alapítást és azt, hogy bevezessék a rendet »Isten dicsőségére, a kath. hit növekedésére, az aradi kerület katolikusanak lelki vigaszára s üdvére, azon részeknek pedig jobb nevelésére s minden közhasznú tudományban való gyarapítására.«²⁾ Neveljék az ifjúságot a ker. hittanban, erényekben,

¹⁾ Hiányossága mellett is sok adatot közöl *Nemethy Károly* »Aradváros tanügyi története, Arad megye tanügyét tárgyaló függelékkel« című (8r. 389 és 391 lapnyi) két kötetes munkája. — ²⁾ Az alapítvány értelmében Bibics neje s örökösök 15,000 r. forintnak 6⁰/₁₀-át fizetik a rendnek s ennek biztosítására lekötik minden ingó és ingatlan javaikat; a rendnek ajándékozzák a szentannai templomot fölszereléseivel együtt s gondoskodnak mindezek jókarban-tartásáról. Szabad favágást engednek a harkályi erdőben; átadják egy malmuknak szombatontint való jövedelmét s négy lovat és kocsit ajándékoznak a rend részére, négy lótarással együtt. Ennek fejében azonban, egyházi kötelességeik végzésén felül, vallás-erkölcsiségre és tudományokra kell tanítniok az alsó három középiskolai osztályt. *Pfeiffer*, A kegyestanítórendiek temesvári társházának és a főgymnasiumnak története. 13—14. l.

tudományokban, jó erkölcsökben az Isten dicsőségére, az egyház gyarapodására s a haza javára¹⁾.

Nemcsényi rendfőnök már 1751. szept. 3. megjelent Szent-Annán, hová nov. 5.-én érkeztek meg a tanításra kijelölt kegyesrendiek (Hulini

Özvegy Bibics Jakabné.

János házfőnök, Fontani Ede hitszónok, Koricsánszky Márk lelkiatya, Cosa Jakab oláh missionarius, Biró Dávid házikáplán és Tuschleitner Kajetán papnövendék, tanító. Az első iskolai évben 20 tanítványuk volt abban az L alakú házban, mely rendházul és iskolául egyaránt szolgált s még ma

¹⁾ Az egész oklevél *Weisernél*, A kath. iskolaügy Magyarországon, II. 236—9. V. ő. *Szentkláray*, »Csanád«, 1869., 5—8. sz.

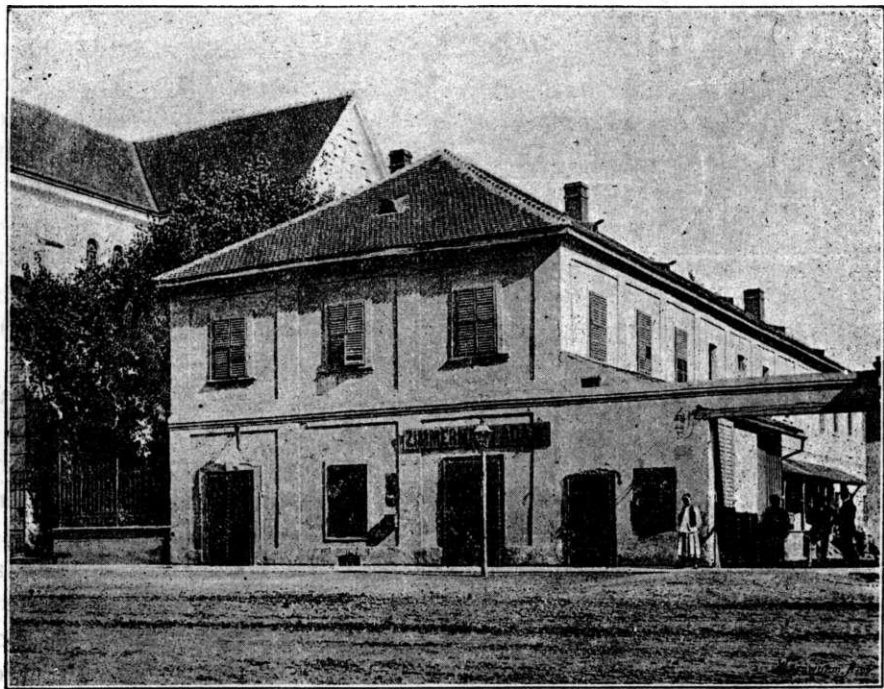
is fennáll¹⁾. 1753-ban csak tíz tanuló járt, azontúl azonban emelkedett s legtöbbre, 109-re, 1784-ben rugott a növendékek száma, mely 1753—89. közt, a gymnasium Szent-Annán való működésének ideje alatt, összesen 1752-t tett ki. A tanulók számának gyarapodását két körülmény magyarázza; az egyik, hogy Bibics Jakab († 1754.) özvegye 1772. okt. 29.-én Gyorokon újabb 15,000 frt alapítványt tett, hogy a *humaniorák* (a IV. és V. osztály) felállításával teljessé tegye a gymnasiumot²⁾; a másik, hogy míg 1760 óta csak a piaristák tartottak 2—3, a nyolczvanas években már 9—10 convictort, 1774-ben végre, a királyné sürgetésére, Bibicsné is lépéseket tett, hogy teljesítse férje végső akaratát s *convictust* emeljen a tanuló nemes ifjak számára.

A szegény tanuló ifjak javára *Vásárhelyi* Jonathán már 1769-ben tett egy 2000 frtos alapítványt, olykép, hogy ez alapítvánnyal az egri jezsuita páterok rendelkezzenek. A végrehajtással megbízott Aradvármegye azonban úgy találta, hogy mivel az elhunyt e pénzt s egyéb vagyonát jobbadán e vidéken szerezte, mégis csak méltányos volna, ha a csanádi püspök, mint az ily alapítványok s kegyes hagyományok ura, gondoskodnék, hogy ezt az összeget itthon kezeljék. Ehhez a csanádi püspök már 1770. márcz. 2. megadta beleegyezését s ezóta az alaphoz csak aradmegei ifjak részesülnek, s az alapítványt maga Aradvármegye osztogatja³⁾. Az alap 1890-ben 6188 frt 92 kr-ra rugott.

Ezt az ösztöndíját 1774. végén Bibicsnének sokkal nagyobb arányú alapítványa követte. Bibicsné maga gyermektelen lévén, 1774. decz. 31. Aradon tett végrendeletében bizonyos számú szegény tanuló gyermekeket és ifjakat fogadott fiaivá s örökösivé s részökre, a mindenható Isten dicséretére és dicsőségére, a haza javára és a legfelsőbb királyi szolgálat előmozdítására, mit leginkább jó oktatással lehet elérni, Szent-Anna mezővárosban állandó házat rendelt építtetni. Ezt a *convictust* a kegyesrendiekre bízta, olykép, hogy annak élén egy tudós és gyakorlati, tanult, tapasztalt regens, egy subregens és egy praefectus álljon. Az intézetbe annyi ifjat vegyenek föl, a mennyit vagyona megenged. Minden ifjú élelmezésére, ruházására 100 r. forintot rendelt; a szolgák tartására, orvosságra, könyvekre, az épület gondozására, jutalmazásokra pedig külön alapot hagyott. A fölvétel iránt egyelőre ő-maga, halála után pedig a rector vagy regens, esetleg a provincialis meghallgatásával Aradvármegye határoz. Első sorban arad-, másodsorban csongrád- és csanád- s harmadsorban békésmegyei jóraivaló, nemes ifjak jönnek tekintetbe, különös tekintettel az áttértekre, s a bolgárookra, kik közül legalább 3 legyen ezen *convictusban*. A tanulók haladásáról félévenként vizsgálatok tartásával kell meg-

¹⁾ Ez a templomtól balra esik s jelenleg a takarékpénztár s néhány magánlakás van benne. A templomtól jobbra eső épület volt a *convictus*. — ²⁾ *Pfeiffer*, 18. — ³⁾ *Jk.* 1769. 262. és 1770. 43.

győződni, hogy kétszeri megintés után a hanyagokat el lehessen távolítani. Az ifjak élélmezésen kívül egyenruhát is kapjanak. Az intézet számára 3—4 év alatt szilárd, tágas és kényelmes házat kell emelni s abba esetleg fizető tanulókat is szabad lesz fölvenni. Az intézetet el kell látni könyvtárral, mathem. műszerekkel s egyéb taneszközökkel; a regensek e célra fordítsák a gyocroki ház és a ménes-hegyaljai szőlő jövedelmét. A tanulók bizonyos napokon az uralkodóháért s ezen convictus eszméjének megadójaért, néhai Biró Dávid házi káplánért imádkozni kötelesek. Ha a körülmények s az intézet java követelnék, a convictust máshova is át lehet

A szentannai convictus.

helyezni. Akaratának végrehajtására Aradmegye első alispánját kéri. Végrendeletét 1776. márcz. 1. a királyné megerősítvén, azt 1777. ápril 21. Aradban is kihirdették¹⁾).

Poller András építész Szent-Annán 25,500 frton csakhamar elkészítette a convictus épületét²⁾), mely megnyitásakor, 1778. nov. 1., az alapítvánnyal együtt 222,653 forint értéket képviselt. Az első 40 nemesifjatt maga Bibicsné vette föl. Aradmegye 1780. május 30.-ától gyakorolta a

¹⁾ *A magyar udv. kancellária lt. 50. kötet, 260. l. Közli Weiser, II. 227—236., különösen 231—5. és Krausz, A nagyvárad tanintézetek, 155—6. — ²⁾ Ehhez építőanyaggal a vármegye is járult.*

fölvétel jogát¹⁾, de a helytartótanács már 1780. május 22.-én meghagyta, hogy az ez iránt való folyamodást a nagyváradi tanker. főigazgató útján kell benyújtani²⁾; 1782. jún. 27. azonban a helytartótanács külön is elősmerte, hogy a kinevezés joga a vármegyét illeti s meghagyta a convictusnak, hogy a tanulmányi ügyben kiadott rendeletéhez mindenben alkalmazkodjék³⁾. A convictus számadásait (1779—81.) szintén a vármegye vizsgálta meg⁴⁾. A számadásokból kitűnik, hogy 1784. január elsejéig a convictus alapja már 240,923 frtra szaporodott s hogy 38 növendék délb. ö. tál ételt és csemegét, vacsorára pedig 3 tál ételt s évenként a házi és isk. kellékeken kívül két öltözet ruhát kapott⁵⁾. Az alap számos kölcsönt osztogatott, pl. Edelspacher Zsigmondnak 66,000, gr. Amade Taddénak 48,000 frtot s ezzel nagyban növekedett⁶⁾.

A többi convictussal együtt azonban II. József 1783. decz. 9.-én a szentannait is eltörölte. 1784. jan. 27. a megye azonnal felszólalt, kifejezván reményét, hogy ez a rendelet távolról sem érinti a szentannai convictust, hol ezen műveletlen vidékek ifjait a megye felügyelete alatt a legnagyobb szorgalommal és a legjobb eredménnyel növelik, úgy, hogy ezen vidékeknek idáig barbár népét, a fejlődő gyermekek tisztességes neveltetése következtében, nemsokára műveltnek tekinthetik. E convictus eltörlésével sokat vesztené a vármegye, melynek máshol lakó földesurai javaik jövedelmét idegenben költik el, holott fiaik eltartásáért idáig itt fizettek. Így ha fiaikat pl. Pozsonyban kellene iskoláztatniok, már csak az útiköltség is igen nagy lenne, a lakás és élelmezés költségeit pedig el sem viselhetnék. Csanádmegye márcz. 22., Csongrád ápril 2., Bihar ápril 17.-én szintén fölirt a convictusnak Szent-Annán hagyatása iránt⁷⁾. A helytartótanács azonban szept. 20.-án már elrendelte a convictus felosztását. A jövedelmet négy osztályban 260, — 200, — 160 és 153 frt 9 krajczáros ösztöndíjakká alakította át és ezeket 1784. december 6. osztogatni is kezdte⁸⁾. A vármegye még okt. 21.-én felszólalt, hogy változott alakjában is kezelése alatt maradjon az alap s ezt decz. 2.-án a convictus fenntartásának kérése mellett ismételte⁹⁾. A convictus alapjának kezelését a kormány 1785. jan. 11. a megyére bízta¹⁰⁾, de azután az alapítványi pénztárba fizettette be. A veszteség nagyon fáj a megyének, mert a megszabott számon (38) felül az utolsó évben még 31-et vehetett föl¹¹⁾, kik közül azonban a kormány csak 38-nak adott 200 frtos ösztöndíjakat s így

¹⁾ *Megeyi jk.* 1780., 32—33. — ²⁾ *HTT.* 1780., 1350. sz. — ³⁾ *Jk.* 1782. aug. 5., 46. — ⁴⁾ *U.-o.*, 148. Ez azért is érdekes, mert 1781. decz. 18. a vármegye még azzal útasította vissza a convictus számadásait, hogy azokat a helytartótanácsnak 1778. ápril 23.-án 2290. sz. a. kelt rendelete értelmében a kegyesrendiek tartományfőnöke vizsgálja át. — ⁵⁾ *HTT.* 1784. febr. 16., 3646. és *Arodm. jk.* márcz. 17., 96. sz. — ⁶⁾ *Jk.* 1784. 120., 445., 563. — ⁷⁾ *U.-o.* 1784. 4., 193., 195., 276. — ⁸⁾ *HTT.* 1784., 22,157. és 27,683. — ⁹⁾ *Jk.* 1784., 563., 684. — ¹⁰⁾ *HTT.* 1785., 594. Az ingóságok értékesítésére nézve l. *megeyi jk.* 1785. 5., 53., 180—8., 245., 415. — ¹¹⁾ *HTT.* 1785., 9238. és 16,821. sz.

a többi nemes ifjú elesett a jótéteménytől; 1789. febr. 18. azonban meghagyta II. József, hogy az ösztöndíjas helyek szaporítása céljából ezután 3. és nem 2. osztályú ösztöndíjakat kell osztogatni¹⁾.

A convictus ifjúsága, mely még 1783. is saját tanárának, Radlinger Józsefnek egy pásztori színdarabjával gyönyörködtette a látogató csanádi püspököt, Szent-Annán 1784. szept. 24. tartotta utolsó díszvizsgálatát²⁾; a convictus üresen maradt épületében a télen már Hóra elől menekülő nemeseket szállásoltak el.

Maga a tanítás Szent-Annán egyelőre még tovább folyt. Szömy Lajos igazgatása alatt Berzászy Ádám s Percs Mihály buzgón tanítottak a humaniorákban, Gábor Ferencz, Simonyi Pál és Lippay József pedig a grammatikai osztályokban³⁾. 1786. jún. 20. azonban már el volt határozva, hogy a gymnasiumot Temesvárra költöztetik át⁴⁾ s 1788. júl. 31. a kegyesrendiek már meg is kapták a kormány parancsát, hogy Szent-Annáról Temesvárra menjenek át a gymnasiummal együtt⁵⁾. Alig vonultak ki Szent-Annáról, társházuk, a gymnasium s a convictus épületét a török háborúban megsebesült katonák kórházává alakították át⁶⁾. Az utolsó tanévben, 1789-ben, már csak 35 tanulója volt a szent-annai gymnasiumnak és csupán egy tanulóval írtak be többet, mikor ugyanazon év őszén már Temesvárt folytatták a Szent-Annán abbahagyott munkát⁷⁾.

Ekként keletkezett a kegyesrendiek temesvári főgymnasiuma. A vármegye az alkotmány helyreállítása után 1790. márcz. 15.-én s júl. 14.-én azonnal lépéseket tett, hogy a gymnasiumot s convictust visszahozzák Szent-Annára. Megfenyegette a rendet, hogy ha ez és a végrendelet ellen tenne, tanítókül és regensekül más szerzetbeli papokat hívat meg; a tartományfőnök azonban biztosította a megyét, hogy papjai oda mennek, a hová teszik a szentannai convictust s hogy mindenben alkalmazkodnak az alapítók akaratához⁸⁾. Ápr. 20.-án a kormány is megígérte ugyan a convictus helyreállítását, 1799. aug. 21. és 1800. okt. 8. kelt rendelete értelmében azonban Nagyváradon a pálosok épületét alakíttatta át az 1802. szept. 21. egyesített Bibics- és Alapy-convictusok befogadására⁹⁾. Ekkor már 13,139 frt. 8 kr. volt a Bibics-alap kamatja¹⁰⁾; 1809. nov. 22. azon-

¹⁾ *Üdv. rend.* 5829/554. és *HTT.* 1789. júl. 25. 26,230/2359. — ²⁾ *Pfeiffer*, 19. —

³⁾ *Mercur von Ungarn*, 1786., 183. l. és *Pfeiffer*, 29. — ⁴⁾ *Csanádi püsp. lt.* 1786., 23,254. sz. *Preyer*, *Monogr. der königl. Freistadt Temesvár*, 91. — ⁵⁾ *HTT.* 1788., 29,002/2450. sz. — ⁶⁾ *Mészáros*, *A magyarorsz. kath. gymnasiumok tört.*, 244. — ⁷⁾ *Pfeiffer*, 45., 113. A szentannai gymnasium igazgatói ezek voltak: 1753—9. Vavrik Ödön, 1760—62. Kátsor Keresztély, 1763—66. Szepessy Vazul, 1767. Hajós Gáspár, 1768. Dinkesz Lénárt, 1769. Nagy Domonkos, 1770. Horváth Benedek, 1771—2. Cosa Jakab, 1773—4. Percs Manó, 1775—77. Petrik Keresztély, 1778. Szepessy Vazul (másodszor), 1779—80. Novotha László, 1781—2. Królig Vazul, 1783—8. Szömy Lajos. A gymnasium története *Pfeiffer*nél, 9—36. — ⁸⁾ *Jk.* 1790. júl. 2., 14. és aug. 17., 53. — ⁹⁾ *HTT.* 1799. 19,504., 1800. 23,943. és 1802. 20,224. — ¹⁰⁾ *HTT.* Aradmegyéhez 1804. nov. 27., 25,172. sz.

ban a növendékek számát 38-ról mégis 20-ra szállították le¹⁾, 1817. jan. 14. pedig a convictust másodszor is feloszlatták s a növendékeknek 200 frt ösztöndíjat utaltak ki²⁾).

Aradvármegye nem hagyta annyiban, hanem sokszor megsürgette a dolgot s 1825. márczius 15. nemcsak a kancelláriához írt föl, hanem az országgyűléshez is mint sérelmet terjesztette azt be s követelte, hogy mivel 200,000 frt tőke még mindig van, ne csak 10—12 ifjút lássanak el, hanem visszavévén a kincstárnak $2\frac{1}{2}\%$ -ra adott kölcsönt, annyi ifjút vegyenek föl, a mennyit csak megbír az alap³⁾. 1837. szept. 12. az egyesített két convictust Nagyváradon ugyan, de mégis csak helyreállították s Aradvármegye ezentúl ismét gyakorolhatta ajánló jogát, ha csupán 25 ifjúra nézve is⁴⁾. 1848. azonban újból feloszlott a convictus, melynek nagyváradi épülete 1849—1861-ig katonai kórháznál szolgált. 1862. okt. 15. a Bibics-alap már 440,457 frt 81 kr-ra rugván, a kormány 1863. máj. 25. elhatározta, hogy a convictust Nagyváradon ismét helyreállítja s ez alap rovására 400 frtjával 58 ifjút vesz föl⁵⁾. Ebből azonban semmi sem lett. Az alkotmány helyreállítása után tehát Aradvármegye 1867. decz. 2. azt kérte, hogy Aradon a kormány ez alapból egy kilenczosztályú lyceumot s 40 tanuló számára convictust állítson fel; mit a király 1868. május 12. olykép hagyott helyben, hogy az alapítványból negyven 200 forintos ösztöndíj, esetleg tápintézeti hely, az alapítónőtől szabott föltételek szerint rendszeresítettván, az alapítvány jövedelmének fennmaradó részéből Aradon lyceumot állítsanak⁶⁾. A város telket és 40,000 frtot adván az építkezéshez, 450,000 frt költséggel (mihez utóbb még 40,000 frt járult) 1872. már elkészült a lyceum szép palotája s 1873. okt. elején megnyílt Arad új királyi gymnasiuma. Vele egyidőben szűnt meg az aradi minoriták középiskolája.

A minoriták aradi gymnasiuma 128 éven át — a szentannainak rövid működését ide nem számítva, — a Maros-Körös közének egyetlen középiskolája volt.

Aradon *Pakó* Tamás minorita, mint lector, már 1720. táján philosophiát is kezdett tanítani; arra mindazáltal még sokáig nem keríthettek sort, hogy a minoriták gymnasiumot állíthassanak elemi iskolájuk mellé. 1745-ben azonban a rendfőnök Utz Imrét már mint a latin nyelv tanárát

¹⁾ *HTT.* 1809. 25,338. — ²⁾ 1816. decz. 16. 15,847. udv. és 1817. 1059. *HTT.* rendelet. — ³⁾ *Jk.* 1825., 212. Udv. leírat 1825. aug. 8., 9526/358. sz. *Jelenkor*, 1840., 146. l. — ⁴⁾ *HTT.* 1837. 28,636. és 28,776. — ⁵⁾ *U.-o.* 1862, 59,743. s 1863. 35,291. sz. — ⁶⁾ *Vallás- és közokt. miniszt.* 1868. május 22., 8080. sz. Az alap a miniszt. 1867. nov. 7.-én 12,247. sz. a kelt leírata értelmében 24,071 frt 94 krt jövedelmezett, mi 672,000 frt tőkének felel meg. A lyceum építése 490,000 frtot vont el az alapból, a mihez járulván, hogy a tanárokat is ez alapból fizették, a 210 frtos ösztöndíjakat ezentúl csak 25 ifjú élvezhette. Aradvármegye a tanároknak ez alapból való fizetése ellen már 1882. júl. 10. tiltakozott.

küldte Aradra s 1745. nov 18. a csanádi egyházmegye hatóságának akadémuskodásai mellett is megnyílt az I. osztály. 1748-ig négy osztályra egészítették ki a gymnasiumot; sőt 1747-ben dr. Késmárszky Amand már bölcséletet is előadott a rend papnövéndékeinek s hat világinak. A rend még 1747. február 7.-én megkérte a vármegyét, járna közben, hogy templomuk bővítése és iskolájuk fölépíttetése végett a kormány megengedje Porth Gallus szomszédos telkének megvételét¹⁾. Egyelőre a megye egy külön kis házat bocsátott a gymnasium rendelkezésére²⁾, 1750. aug. 21. pedig a házi pénztárból 100 frt segélyt adott a minoritáknak, hogy a syntaxis tanítására második tanítószéket állíthasson³⁾. — 1751. okt. 4.-én már Porth Gallusnak 1400 frton megvett s kellően átalakított házában folytatták a tanítást s 1753. júl. 23. a poétikai és rhetorikai osztályokat is megnyitván, hat osztályúvá bővítették a gymnasiumot⁴⁾, mire a város is évi 50 frtot szavazott meg a gymnasium gyámolítására⁵⁾. Arad városa soha sem felejtethi el a minoritáknak, hogy 1745—76-ig tanárjai teljesen ingyen tanítottak, hacsak azt nem veszi valaki jutalomnak, hogy 1759-ben egy professor 6 frtot kapott a várostól azért, mert a VI. osztálylyal egy vigjátékot adatott elő⁶⁾. Ebben a 6 frtban valószínűleg benne van az előadás összes költsége. A minoritákat még 1770. aug. 16. is egyrészt azért ajánlják a megyei rendek a csanádi püspöknek, hogy számukra a koldulást megengedje, mert három tanárt tartanak az ifjúság nevelésére s a közönség nagy kényelmére és pedig minden erre szánt különös alap nélkül⁷⁾. 1775—6-ban így is mindent megmozgattak a minoriták, hogy templomukat és iskolájukat megfelelő módon átalakíthassák; kérelmekkel azonban 1776. jún. 7.-én elutasította őket a helytartótanács⁸⁾. Ekkor az aradi deák iskolát már kir. gymnasiummá nyilvánította a királyné, azt a nagyváradi főigazgató alá rendelte s némi fizetést adott tanárainak. Így az intézet tekintélye növekedvén, tanulóinak száma is gyarapodott, úgy, hogy az építést ismét szorgalmazni kellett. Végre nagy utánajárással 1778. aug. 25. megengedte a katonai hatóság, hogy a gymnasium számára külön földszintet szárnyat ragaszszanak a kolostorhoz, a mi pár hét alatt meg is történt.

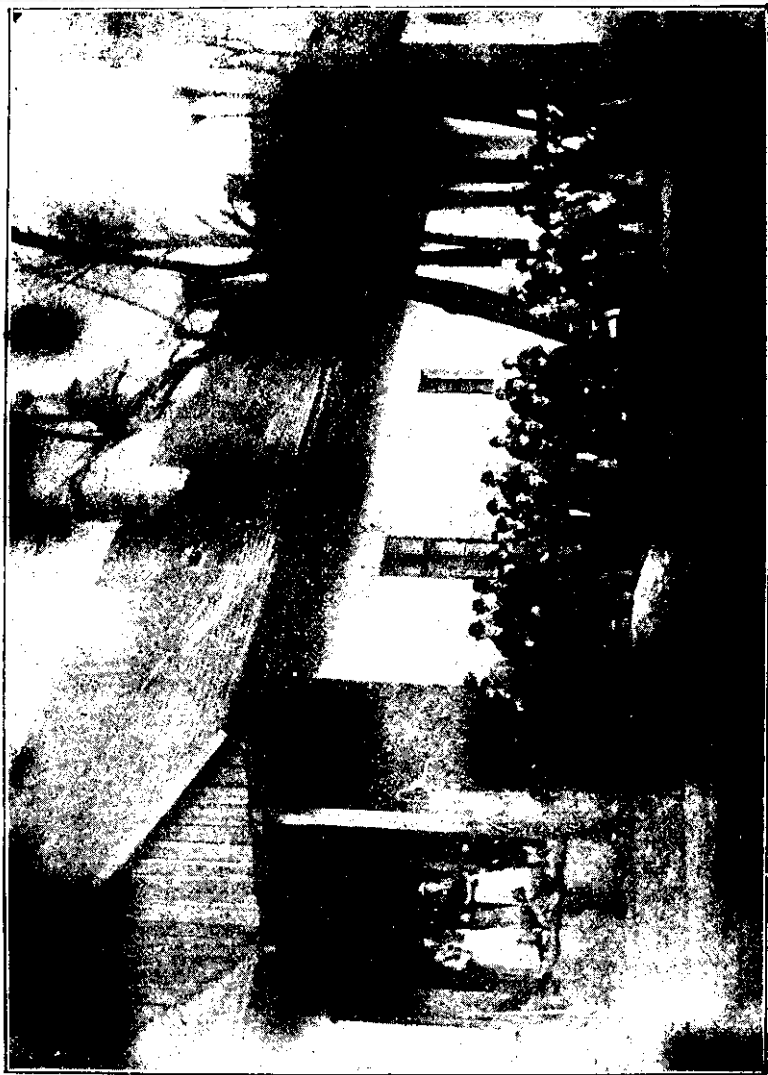
Az V. osztályt átlag 16, a VI.-at 30 ifjú látogatta s a mi jellemző, 1772-ig főkép szegedi és nagyváradi vándor-deákok, míg maguk az aradiak szívesebben mentek Szt-Annára. Voltak ifjak, kik tíz évig is frequentálták a felső két osztályt. El lehet képzelni, hogy 23—24 éves legények milyen hatással lehettek a kisebbekre s mennyire zavarták a fegyelmet. De akárhány tanuló nyolczszor, tízszer is változtatta a gymnasiumot. A nagyobbak havonkint 30 krajczártól fölfelé 2 forintig tanították a kisebbeket: a

¹⁾ *Jk.* 1747., 38. — ²⁾ *U.-o.* 1748., 85., 1749., 42. — ³⁾ *U.-o.* 1750., 116. —

⁴⁾ *Lakatos*, II. 91. — ⁵⁾ *Städt-Rechnung*, 1754. — ⁶⁾ *U.-o.*, 1759. — ⁷⁾ *Jk.* 1770., 190. —

⁸⁾ *U.-o.* 1775. 31., 154.; 1776. 11., 152.

legistákat olvasni, a declinistákat, kik karácsontól húsvétig a főneveket ejtegették, a comparatistákat, kik mellékneveket fokoztak, a conjugistákat, kik igéket hajtogattak, még pedig néha 3 esztendeig is; a kisebb és nagyobb parvistákat, kik egyszerű és összetett mondatokkal bajlódtak. E

Az aradi gymnasium épülete 1800—1873.

hat fokozathól állt az I. osztály, melyet a legjobb tanuló sem végezhetett el másfél esztendőnél előbb. A principisták (II. oszt.) a latin nyelven kívül már hittant, nyelvtant, számtant s rajzot is tanultak; a grammatisták III. s a syntaxisták IV. osztálya 2—2 évfolyamra oszlott; a humaniorákban a poézist (V., utóbb VI. oszt.) és a rhetorikát (VI., utóbb V. oszt.) éveken

át tanulták s az idegen helyről jövőknek Aradon föltétlenül ismételniök kellett a poézist. E poéták 1759—1777. közt iskolai színjátékokat is rendeztek.

Az aradiak szívesen iskoláztatták fiaikat, de már a humaniorákba csak ritkábban adták őket. Ide többnyire idegenek jártak, kik közül a leggazdagabb sem fizetett havonként 6—7 forintnál többet a kosztért. — Eleinte csak polgárokat s nemeseket vettek be; az első parasztfiút (Nagy Jánost Ötvenesről) 1773-ban, az első oláh parasztot Mácsáról 1783-ban, az első zsidót (Blau Mózes) 1785-ben írták be. Ösztöndíjat 1785—94. közt 35-en, tandíjmentességet csak 7-en élveztek. Az egyes tanulókról a bizonyítványokban és az 1765-től vezetett anyakönyvekben tett észrevételek (pl. Tököli Péterről és Sebőről, Bohus Imréről, Vásárhelyi Jánosról stb.) nagyon jellemzők s művelődéstörténelmi szempontból is tanulságosak, épp úgy, mint a néha igen is durva kihágások fölsorolásai¹⁾.

A minoritáktól a gymnasiumot 1789. a minorita Kiffovics József igazgatása alatt világiak vették át és pedig a vármegyétől 1790. márcz. 15. nyert olyan meghagyással, hogy megint a régi módon s ne németül, hanem latinul, sőt közben magyarul is tanítsanak, tandíjat pedig ezentúl ne szedjenek²⁾. 1800-ban külön épületet nyert a gymnasium, azon a helyen, hol 1885. febr. 24—okt. 1. épült föl a polgári fiú-iskola mostani palotája. — Az új épület berendezése Mandik András világi igazgató érdeme, ki 1802—31. állt a gymnasium élén s a királytól tanügyi érdemeiért 1808. és 1834. okt. 31. ismételve kitüntetésben részesült³⁾. 1823. nov. 24. a minoriták ismét visszanyertek egy tanítószéket s 1829. már négy, Mandik nyugalomba-vonultával (1832.) pedig Zsalud Izidor minorita igazgatása alatt valamennyi (hat) osztályban ők tanítottak. 1833-ban a vizsgálatokon a tanulók már nemcsak latinul, de magyarul is felelgettek⁴⁾. A szabadságharcz idejében 1848. jún. 3. után a gymnasium épületét ugyan katonai kórházzá alakították át s a minoriták nagy része nemzetőr lett, hanem azért magán házakban tovább tanítottak s Lakatos Ottó igazgató éppen ekkor, 1849. márcziusában, golyók fütyülése közt kezdte tanítani új tárggyúl a szabadkézi rajzot⁵⁾. 1850-ben a bécsi kormány nemcsak négyosztályúvá nem alakította át a minoriták kolostorában szorongó hatosztályú nagygyymnasiumot, hanem, a város magára vállalván 12 tanár, 2 hitszónok, egy iskolaszolga fizetését s az intézet fölszerelését és fenntartását, azt nyolczosztályú főgyymnasiummá emelte s a hetedik osztályt már 1850. okt. 15., s a következő évben a nyolczadikat is megnyitotta. A tanítások 1851. júl. 1. a gymnasium saját épületében és pedig az Entwurf szelle-

¹⁾ Érdekesen állítja össze ez adatokat Szöllőssy, Az aradi deákok száz év előtt.

Arad, 1883. — 16r., 25 lap. Több fegyelmi esetről emlékeznek a megyei jegyzőkönyvek,

is. — ²⁾ L. e. könyvben, II. 469. — ³⁾ *Hazai Tud.* 1834. II. 393. — ⁴⁾ *Felenkor*, 1833.

538. l. — ⁵⁾ *Lakatos*, II., 93.

mében ugyan, de magyarul folytak¹⁾. 1862. jún. 8. külön tanítószéket nyert a román nyelv számára. A minoritáknak ezen gymnasiumában 1852-ben 248, 1868. pedig már 428-ra emelkedett a tanulók száma. Ez idő alatt 511-en jelentkeztek érettségi vizsgálatra és csak 46 bukott meg. — 1745—1873-ig az intézet megszűntéig 28 praefectus és igazgató s (részben ezeket is odaértve) 162 tanár s hitelemző működött²⁾. Mind a szentannai kegyesrendiek, mind az aradi minoriták tanárai közt többnek nevével találkozunk az irodalom művelői közt.

B. Eötvös József már 1869. szept. 18. megtette az első ásonyomást a 9 osztályra tervezett *lyceum* épülete alapjához³⁾. A hálás város róla nevezte el a mintegy fél millió forintnyi költséggel csakhamar fölépült palotához vezető Püspök-utcát. B. Eötvös halálával a kormány elejtette a 9 osztályú lyceum eszméjét, hanem a paedagogia legszigorúbb követeléseivel szerént fölszerelt nyolczosztályú gymnasiummal kívánta megajándékozni Arad városát. A király 1873. ápril 21. Sváby Pál pozsonyi tanárt nevezte ki igazgatóvá; a kormány pedig, aug. 17. kinevezvén az első 9. rendes és 3 helyettes tanárt, a minoriták gymnasiumát feloszlatta s az új kir. gymnasiumot 1873. okt. 4.-én megnyitotta. A könyvtár alapját Aradvárosa vetette meg a tulajdonát tevő Orczy-könyvtár 7078 kötetével s a Vásárhelyi-család 2824 kötettel. Most az intézetnek mintegy 30,000 kötetből álló könyvtára van és gyűjteményei, kivált a természettudományiak, kellően föl vannak szerelve. 1874. decz. 17. megalakult a szegény tanulókat segítő-egyesület s az ösztöndíjak és az intézet javára tett egyes alapítványok is sokban előmozdították a tanulók anyagi helyzetét. A gymnasiumnak az első tíz évben 3855 tanulója volt, kik közül 187 jelentkezőből 165-en nyertek bizonyítványt érettségükről⁴⁾.

A gymnasiummal egy épületben helyezte el a minisztérium az 1874. okt. 4. megnyitott áll. főreáliskolát is.

Magyarország *első reáliskolája* voltaképen Aradon keletkezett és pedig akképen, hogy V. Ferdinánd király 1836. okt. 20. szabályos főreáliskolává emelte az aradi zsidók magyar-német iskoláját, minek örömeére Steinitzer Farkas egyházfelügyelő 12 árva tanulót ruházott fel, Chorin Áron pedig szép imát mondott a zsinagógában⁵⁾. Hirschl Mózes aradi nagykereskedő (+ 1886.) összesen 6000 forintot ajándékozott az iskola céljaira, miért Lonovics csanádi püspök megbízottja, Gabriel József újaradi prépost, 1838.

¹⁾ *Lakatos*, II. 94—95. és 267—9. — ²⁾ Gondosan összeállított névsoruk *Lakatos*-nál, II. 97—101. A gymnasium története u.-o., 89—102., továbbá *Lidy* Nándortól az aradi gymn. 1851. és 1852. évi értesítőjében. *Parecz*, 109—110. *Szöllőssy*, Az aradi deákok száz év előtt. *U.-s.*, Aradi iskolatársak. Alföld, 1890., 16—19. sz. — ³⁾ Ez az ásó a lyceum régiségtárában van. — ⁴⁾ Bővebb adatok a gymnasium értesítőiben. A gymnasium igazgatói: 1873—82. Sváby Pál, 1882—90. Kuncz Elek (utóbb nagyváradi, 1892-től kolozsvári főigazgató), 1890—1. Kövesdy Ignác mint helyettes, 1891-től Himpfner Béla. — ⁵⁾ *Jelenkor*, 1836., 369. l.

május 30. a királytól adott kis polgári érdempénzzel díszítette föl¹⁾. Ez intézet igazgatója kezdettől fogva 1860-ig Skreinka Lázár volt, első tanárai pedig ugyanazon időben (1838—62.) Jeteles Leo, 1848—49-ben az Ungar szerkesztője, Beck Ignác és Kánitzer Lázár voltak, kik az 1845-ben fölépült házban nyugdíjaztatásukig, 1862-ig működtek²⁾. Az intézet azonban az absolutismus idejében már teljesen elvesztette reáliskolai jellegét s így e helyütt csak mint érdekes kísérlet jöhet számba. Később 1857—1882. közt a Hirschl-féle magán kereskedelmi iskola próbálta helyettesíteni, de német tannyelvvel. Magyar tannyelvvel 1848-ban a morva származású Rotter János alapított magán kereskedelmi iskolát, melybe az absolutismus korában a megyei urak is szívesen küldték gyermekeiket, mivel katonáknak és beámtereknek úgy sem akarták adni őket.

Intézetét Rotter 1863. őszén *négyosztályú magán-reáliskolává* alakította át s azt keresk. vasárnapi iskolával s részben bennlakással kötötte össze. 1874. őszén azonban a lyceum épületében megnyílt az *állami reáliskola* első osztálya 84 tanulóval. Az állam évről évre egy osztályt nyitott meg, Rotter pedig ugyanannyit szüntetett meg, úgy, hogy az 1877—8. isk. év végén reáliskolája teljesen megszűnt. Az állami reáliskolának kezdetben csak egy rendes tanára (Ábrai Lajos) volt; a tárgyakat, mint kisegítők, gymn. tanárok adták elő s a gymnasium igazgatója egyúttal a reáliskola igazgatója is volt. A tanácskozásokat közösen tartották, a gyűteményeket közösen használták. 1881. őszén már a nyolczadik osztály is megnyílt s az első érettségi vizsgálatokat 1882. május 2—4. tartották meg. Az intézetnek az első tíz évben 1511 tanulója volt; az első hat évben 47 jelentkező közül sikeresen 40-en tették le az érettségi vizsgálatot. A reáliskola csak 1891-ben, Boros Vida személyében nyert külön igazgatót s 1893-ban³⁾ teljesen külön vált a reáliskola a gymnasiumtól⁴⁾.

Egy *kereskedelmi szakiskola* alapítását a város már 1883. márcz. 6. elhatározta és szept. 21. a keresk. és iparkamara is biztosítván hozzájárulását, 1885. őszén Ábrai Lajos igazgatása alatt 40 tanulóval a polgári iskola helyiségében meg is nyílt az államilag segélyezett városi keresked. középiskola, melyet már a következő évben *akadémiai* címmel ruházott fel a minisztérium. A harmadik év végén (1888. nyarán) tartották az első érettségi vizsgálatot, midőn 24 ifjú nyert érettségi bizonyítványt. 1890-ben pedig Aradvárosának és kereskedőinek lelkes ajándékából a Salacz-park előtt felépült az intézet palotája, melynek most már külön tanárkara van⁵⁾.

A realis képzést az iparosok és földművesek oktatása terén már Mária Terézia idejében megkísérelte a vármegye. Mikor a királyné Bécs-

¹⁾ *Felenkor*, 1838., 198. *Skreinka*, Rede bei der Gelegenheit stb. Arad, 1838. 8r. 20 lap. — ²⁾ Ez iskola története *Némethynél*, I. 275—282. — ³⁾ A vallás- és közoktatási miniszt. 37,195/1893. sz. rendelete értelmében. — ⁴⁾ Első külön értesítője az 1893/4. isk. év végén jelent meg. — ⁵⁾ Bővebben *Némethy*, II. 91—118. s az akad. értesítők.

ben *méhész-iskolát* nyitott, 1771. jún. 11. Aradvármegye szintén késznek nyilatkozott, hogy »a méhészetre magukban kedvet érező ifjak« neveit fölterjeszse a helytartó-tanácsához. A *selyemtenyésztés* tanítására Eszéken alapított iskolának Aradról Török Antal volt az első tanulója, ki 1771. okt. 21. a vármegyétől 27 frt útiköltséget kapott. 1772. aug. 4. Bacskó János Antalt, kinek apja mint aradmegyei kincstári hivatalnok halt meg s kétségtelen nemességét bebizonyította, a megye a *szenczi gazdasági akadémiába* való felvételre ajánlotta s 1774. ápr. 12. hasonló ajánlattal látta el Stanislovics Pál nemes ifjút¹⁾. De több mint száz esztendeig kellett várni, hogy az anyagi műveltség emelésére magában Aradban is keletkezzenek szakiskolák. Nagy hézagot pótol a *ménesi m. kir. vinczellérképző-intézet*, melynek helyéül Simonyi Lajos földművelésügyi miniszter már 1876. ápr. kijelölte az ú. n. Grassalkovics-kastélyt²⁾ s a körülötte levő 17 hold kincst. szőlőt. Az aradi gazdasági egyesületnek 1880. decz. 30. kelt fölhívására Aradmegye és annak társadalma 13 százötvenforintos ösztöndíjat alapított s 10 tanulóval az intézet Vargha Imre vezetése alatt 1881. november 14.-én megnyilt³⁾. Viszont az iparos oktatás terén már 1750. táján érdemeket szereztek a radnai ferenczrendiek, kik a philosophia minden hallgatóját mesterségek tanulására kötelezték⁴⁾; 1840-ben pedig Aradon megpendítették s nemsokára meg is valósították az iparosok oktatására szóló *vasárnapi iskola* tervét⁵⁾; de magában Aradvárosában csak 130 év mulva nyílhatott meg az *aradi alsófokú ipariskola*, mely mellett 1893. őszétől fogva Nesnera Aladár igazgatása alatt a *fa- és fémipari szakiskola* van hivatva nagy szolgálatot tenni.

Arad *főiskolái* mind egyházi jellegűek s nem is tartoznak a szoros értelemben vett főiskolák közé. Legrégibb, (valószínűleg még 1730-ban keletkezett) a radnai konvent *theologiai és philosophiai iskolája*. 1754-ben a theológiát s a philosophiát 8—8 növendék hallgatta; a theologia lectora Gradiskay György s a philosophiáé Parkovics Ferencz atyák voltak; de valószínű, hogy a tanításra más atyák is befolytak. A bölcsélettel együtt mesterségeket, pl. fafaragást is kellett tanulni. 1755-ben a philosophiai tanfolyamot Dunaföldvárra tette át a tartományfőnök. A theológiát ez évben is kilenczen tanútták (odaértve négy pátert is), és résztvett az előadásokon 6 laikus fráter s 2 harmadéves is. 1756—1782-ig 4—10, összesen 157 theologus és 7—14, összesen 259 fráter hallgatta az előadásokat⁶⁾, melyeket Nagy Sándor, ki 1777. máj. 24. a búcsún magyarul szónokolt, a theologiai moralisból részben már magyarul tartott. II. Józsefnek 1782. ápril 15. és május 1. kelt rendeletéből a radnai összes atyák-

¹⁾ *Jk.* 1771. 174., 341.; 1772. 221.; 1774. 96. — ²⁾ Képe e könyvben, II. 376. — ³⁾ Bővebben *Némethy*, II. 373—391. — ⁴⁾ *Radnai protocollum*, I. 26. — ⁵⁾ Tervezete nyomtatásban 1840-ben 8r. 8 lapon jelent meg. — ⁶⁾ *Radnai prot.* 26., 30., 41—7., 68., 74., 78., 83., 87. stb.

nak a temesvári seminariumban kellett lelkészi vizsgálatot tenniök; 1783. november elsejétől kezdve 8 theologusból hatot a budai egyetem hittani karára kellett küldenie a rendnek. Így, mint a konventekben egyaránt, Radnán is megszűnt a theologiai tanfolyam¹⁾.

Bölcészeti iskolájok visszaállítását már 1780-ban megkísérelték a ferenczrendiek. Jakosics József tartományfőnök azonban azt többé nem Radnán s nem Dunaföldváron, hanem a mindinkább emelkedő Aradon kívánta fölállítani, hol a minorita Sartori Bernát még 1770. előtt tartott egy, a bölceletet védelmező előadást. Mária Terézia megígérte, hogy e célra átengedi a ferenczieknek az óvárban levő kolostorát, mely a szerzetnek az új várba való átköltöztetésével úgys a kincstár tulajdonába menne át. A királyné halálával egyideig arra gondolt ugyan a főnök, hogy az iskolát Budán szervezi; mivel azonban az aradi kolostort még azon évben csakugyan megnyerte, a kőművesekkel azonnal szerződött s Aradon már 1781. tavaszán meg akarta kezdeni az átalakításokat s a kiegészítő építkezéseket. Az iskola egyik tanárául *Martinovics* Ignácot jelölte ki, ki épen akkor nyomatott ki egy physikai értekezést s most készült el *Systema universae philosophiae* című kéziratával is, mely kiválóan képesítette volna e tanítószékre²⁾. *Martinovics* azonban főnöke engedélye nélkül tábori lelkész, majd (1783. szept. 29.) a lemergi akadémián a physika tanára lett. A ferencziek e közben 1781. május 27. az aradi várból átköltöztek ugyan az újba, a tartományfőnök azonban, úgy látszik, meg sem kezdette az átalakításokat. Az aradi bölcészeti iskola fölállításától alaposan elvehették a kedvét a József egyházpolitikájáról szóló hírek. 1782. január 1. már különben is bevégzett dolog volt a szerzet eltörlése s ez jan. 26.-án be is következett.

1790-ben a ferenczrendiek újra működni kezdtek ugyan, bölcészeti iskolájukat azonban csak 1818. nyitották meg ismét, midőn *Puchner* József tartományfőnök azt Bajáról Radnára tette át. E tanfolyamnak 1818-ban 4, 1819-ben 8, 1820-ban 2 és 1821-ben 6 hallgatója volt, mind csupán a rend novitiusai³⁾. Ekkor azután végképen megszűnt a radnai philosophiai tanfolyam. A következő (1822.) nyílt meg a *g.-keletiek aradi theol. intézete*, melyről máshol volt szó.

Aradmegyének ifjai 1780-tól fogva különösen a nagyváradi bölcészeti akadémiát látogatták, mely 1788. őszén a jogi kart is megnyerte. Eljártak jogot tanulni Egerbe is, hová Aradmegye a Foglár-alapítványba már 1772. jún. 1. beajánlotta *Ábrahámffy* Antalt⁴⁾. A nagyszombati egyetemet alig látogathatták; annál nagyobb örömmel értesültek annak a hozzáférhetőbb Budára való áthelyezéséről. 1780. június 13. a megye *Forray* Ignác aljegyzőt s *Tahy* Ádám ügyészt küldte föl képviselőül a budai

¹⁾ *Radnai protocollum*, 113., 134., 141. — ²⁾ *Fraknoi* a Századokban, 1877. 201., 202—4. — ³⁾ *Radnai prot.*, I. 239. — ⁴⁾ *Jk.* 1772., 168.

egyetem megnyitására. 1784. január 27.-én már közönnnyel értesült az egyetemnek Pestre való áttételéről, de 1794. nov. 10. nem helyeselte Sárosnak azt az indítványát, hogy a felettébb népes Pestről más kisebb városba vigyék át az egyetemet¹⁾; ellenben 1825. és 1832. erélyesen sürgette, hogy az egyetem tökéletesen független legyen a bécsitől²⁾. Több aradi ifjú nyomtatásban is kiadta a pesti egyetemen a doctori cím elnyerése végett készített értekezését. Látogatták a budai, majd budapesti műegyetemet is. *Tököly* Sebő, Arad jeles szülötte, már 1838-ban alapítványt tett 12 szerb ifjú számára, kik Pesten vagy az egyetemet, vagy valamely gymnasium VII—VIII. osztályát látogatják. A 100,000 v. frtból álló alaptőkéen kívül két házat adott e célra a Zöldfa-útczában, s három házat és 40 lán cz földet Aradon. Rendelkezése szerint minden tanuló szabad lakást, fűtést, világítást s évenként 100 frtot kapott. Most az intézetben 18 ifjúnak van helye s a lakáson, fűtésen, világításon s 300 frton kívül a leczke- és vizsgálati díjak felét is az intézet fizeti. Az alaptőke ideáig 250,000 forintra, a könyvtár pedig 5000 kötetre emelkedett. A Tökölyanum 1887-ig 250 szerbet nevelt a hazának. A kétemeletes szerb diákokthon élén 1883. óta Popovics István, ösmert szerb költő áll³⁾. A magyar ifjakra újabban *Bohus* Zsigmond cs. és kir. kamarás gondolt, ki 1890. máj. 6.-án tízezer forintos alapítványt tett 2 műegyetemi hallgató, vagy a technikai pályára készülő gym. vagy réalisk. aradmegyei keresztény tanuló ösztöndíjára. A Budapesten tanuló ifjak a hetvenes években külön kört alakítottak az együvé-tartozás érzületének emelésére. Ez azonban épp oly rövid életű volt, mint a Falk Miksa elnöklete alatt 1887. máj. 5. Budapesten alakult Aradi-kör.

A hazai és külföldi iskolákon nagy számmal tanult aradi ifjak névsorát meg sem kísérlettem egybeállítani. Az egyetemeket most már Aradból sem tisztán kenyérkereset végett, hanem a tudományok iránt való igaz szeretetből kezdték fölkeresni.

¹⁾ *Jk.* 1780. jún. 13. 1., 1784. 4., 1794. 100. — ²⁾ 1832. évi követútasítás, 14. pont. — ³⁾ *Sonnenfeld Zs.*, *Das Tököly'sche Studentenheim.* Pester Lloyd, 1887., 249.

LXIII. TUDOMÁNY, IRODALOM ÉS MŰVÉSZET.

Gyűjtemények. Aradvármegye monographiái. Arad nyomdái s hírlapjai. Szépirodalom. Tudományok. Színművészet. Képzőművészetek.

A felsőbb tanintézetek hiánya okozta, hogy Arad, nagyobb gyűjteményekre szert nem tehetvén, tudományos középpont nem lehetett. A szentannai gymnasiumnak voltak ugyan mechanikai, mérnöki és physikai fölszerelései, de ezeket már 1786-ban eladatta a kormány. A minoriták gymnasiumának muzeuma csak 1850. után keletkezett, a kir. gymnasium, reáliskola s keresk. akadémia részben becses gyűjteményei pedig egészen újkeletűek. A XVIII. században csak Forray Andrásnak volt nagyobb könyvtára. A XIX. századból valók az Atzél-, Vásárhelyi- és Orczykönyvtárak és Arad különböző tanintézetei, kaszinói, egyesületei stb. szintén csak ekkor, sőt a század második felében vetették meg könyvtáraik alapját.

III. Károly ugyan még 1728-ban meghagyta a vármegye leírásának elkészítését; a vármegye nevezetességeit azonban rendszeresen csak II. József kezdte gyűjttetni. 1781. máj. 7. meghagyta, hogy a megyei orvosok és mérnökök a *bécsi* cs. muzeum számára gyűjtsék vagy leírják a természetrajzi tárgyakat¹⁾. 1786. júl. 18. már azt az útasítást nyerték a megyei orvosok és sebészek, hogy költségeik megtérítése mellett, növényeket küldjenek a pesti egyetem növénykertje számára²⁾; szept. 16. pedig a főispán meghagyta, hogy segítse a megye Jupke Antal udv. vadászt, ki a schönbrunni állatkerthbe ritka madarakat készpénzen akar vásárolni³⁾. Az 1795. máj. 22. kiadott kormányrendelet értelmében a megyében levő ásványvizekről kellett jelentést tenni⁴⁾, júl. 29. pedig a király egyenes kívánságára⁵⁾ elhatározta Aradvármegye, hogy adatokat fog küldeni Schönbauer Lajos pesti egyet. tanár természetrajzi folyóirata számára⁶⁾. Maguknak a régiségeknek följegyezésére és gyűjtésére csak br. Wenckheim

¹⁾ *Megyei jk.* 1781. jún. 12., 21. — ²⁾ *HTT.* 1786., 29,441. sz. — ³⁾ *Jk.*, 1373. — ⁴⁾ *HTT.* 1795., 10,830. — ⁵⁾ *U.-o.*, 6362. — ⁶⁾ Útasította a főorvost, hogy »a megyének akármely részében levő s a természet-történelmének minden országához tartozó mineralákat, állatokat, madarakat, férgeket, halakat s füveket stb., melyek t.-i. mindekkoráig nemannyira ismeretesek, szorgalmasan összeírja minden tulajdonságaikkal és erántok a nevezett Sch. J. úrral magát levelezésbe bocsássa; és egyszermind minden ősszel és

főispán gondolt, 1823-ban¹⁾. *Varga János* 1872. július 18. a Temesvárt csak három nappal azelőtt megalakult délmagyarorsz. tört. és rég. társulattal szemben, mely Aradot is bevette kutatásainak körébe, külön arad-megyei tört. és rég. társulat alapítását indítványozta, de eredmény nélkül; csak 1881. keletkezett egy kis régiséggyűjtemény az aradi lyceumban, mit tíz év múlva az aradi ereklyemuzeum fölállítása követett. Ezt az első két évben 1895. január 1.-ig 15,136 látogató tekintette meg.

Arad leírásának gondolatával a vármegye még újraalakulásának küszöbén foglalkozott. A helytartótanács ugyanis már 1728. márcz. 5.-én megengedte Bél Mátyásnak, hogy a vármegyéktől sürgetve bekérhesse az adatokat nagy művéhez, Magyarország leírásához; egyúttal azonban kötelezte, hogy megtegye a törvényhatóságoktól kívánt javításokat. Elkészült Arad és Zaránd leírása is, de sohasem jelenhetett meg; mindamellett becses forrása a régi vármegye ösmeretének²⁾. Kár, hogy a mű végén az *Itinerarium Aradiensis* csak címe szerént maradt meg. A helytartótanács még félszázad múlva is foglalkozott Bél geographiája átdolgozásának tervével s azon esetre, ha Bélnek Aradvármegyéről készített leírása a megye levéltárában megvolna, azt 1781. decz. 6. felküldeni rendelte³⁾. A megye már 1782. febr. 18. elhatározta, hogy a kívánatnak pontosan eleget tesz. Ápril 15.-én Török Albert, megyei rendes ügyész, be is nyújtotta Arad történetföldrajzi leírását, melyet a rendek elfogadván, azt azonnal a helytartótanács rendelkezésére bocsátották⁴⁾. E kéziratot nem sikerült előkerítnem. Annyi bizonyos, hogy Bél földrajzának Tomka-Szászky-féle compendiumánál nagyon is elkelt egy kis javítás. Valamivel Bél föllépte után Csáky Miklós püspök is leírta a vármegyéket. Kassáról 1747. február 27. kérte Aradvármegyét, hogy Arad- és Zarándmegyének az ő tollából folyó ismertetését a valónak megfelelően kijavítsa s a kész művet mentől előbb Váradra, püspöki székhelyére küldje. A rendek 1747. május 25.-én kelt levelök szerént teljes készségeket tanúsították ezen, a haza díszére és dicsőségére szolgáló vállalat iránt. A hatóság kebeléből azonnal több

tavaszzal a megyének benyujtsa azon *szerelemek* jegyzékét, hogy felküldettethessen, úgyszinte azokat, kik bővebb útasítás végett hozzájárulandanának, útbagazítsa. Kiadattatik egyszersmind ezen kegyes rendelés járásbeli szolgabíró uraknak mindazért, hogy ha oly privatusok találtnak, kik a természethistóriában magukat gyakorolván, mindezekben vizsgálódásokat s tapasztalásokat akarnának tenni, azokat bátorítsák és útbanigazítsák; mind pedig, hogy inkább a parasztgazdaságban, úgymint szántásban, vetésben, gabona- s bortartásban, szállómíveltetésben, marhalegelésben, a földnek mineműségében s a többiekben némely különös módokat követnének, avagy tapasztalnának, azokat a szükséges följegyzésre unszolják. « *Jk.* 1795., 628.

¹⁾ *Parecz*, 19. — ²⁾ Kézírata az esztergomi primási könyvtárban. B. Nro 17-a X.d.6. Comitatus Aradiensis. Ívrét, számozatlan 15½ levél. Csfnos másolata u.-o. X.d.7. jegy alatt. Zarándmegye leírása u.-o. Beliana, I. eeee. Nro 10. Ívrét, szlan 18½ levél. Másolata 53 lapon, X.d.61. jegy alatt. Ösmertetem Földr. Közl. 1888., 197—201. — ³⁾ *HTT.* 1781. évi 4945. sz. — ⁴⁾ *Jk.* 1782. — 66. sz.. 308. l.

embert választottak, kik a viszonyokat legjobban ismervén, a jelen állapotot leírják, minden emlékezetest följegyezzenek s általán a püspök szövegét gondosan átnézzék¹⁾. Még azon évben, okt. 23.-án a megye nagy örömmel üdvözölte a püspöknek kalocsai érsekké való kinevezését²⁾, munkájáról azonban nincs többé szó a jegyzőkönyvekben. Mint íróról, teljesen megfeledezett róla az irodalomtörténet is.

1794. okt. 25. Arad rendei, *Vályi* András pesti egyet. tanár kérésére, a szolgabírák útján a »direktorokat s más tudománybeli urakat« szólították fel, hogy »ama hazabeli szeretettel az anyai nyelvhez viseltet-

vén«, szolgáltatassanak adatokat Magyarországnak megyéenként való leírásához³⁾. Ez adatokat jobban Perecsényi *Nagy* László és Csíkpálfalvi *Bíró* Mózes szolgáltatatta. — Perecsényi Aradmegye első rendszeres monographiáját is megírta. Innen-onnan, »hiteles irományokból, oklevelekből és régi könyvekből, tanult férfiaknak értekezéséből összeszedett topographiáját, vagyis tettes nemes Aradvármegyének külső, belső, régi és mostani állapotjairól készített ismertetését« öt év alatt készítette. Műve száz írott ívre terjedett. Hat-hétszáz rajnai frtra ment volna a kinyomatás költsége s nem akadt, a ki azt fedezze. — »Venient jam messibus anni.« »Majd eljön még az aratás ideje«, vigasztalta magát a pénzbeli jutalomra úgy sem számító szerző; de hogy az érdeklődők mégis használhassák kéziratát, 1807-ben letette azt a Nemzeti Múzeum könyvtárába s ott őrzik azt manap is⁴⁾. Csupán egy 16 oldalra terjedő ösmertetés nyomtatott ki róla⁵⁾.

»A tekintetes nemes Aradvármegyének teljes ismertetése« előszóval kezdődik, melyben kifejti a szerző, »miért adta magát tns Aradvármegye díszletetésének ösmertetésére.« Azután a megye régi határaitól szól; majd a megyének szerencsés természeti viszonyait emeli ki.

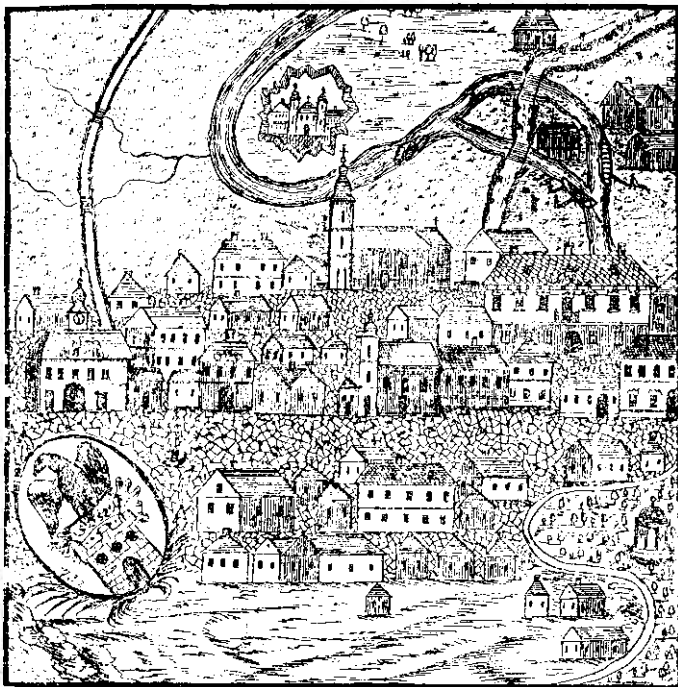
¹⁾ *Jk.* 1747. — 15. sz., 55. l. A rendek levele Kovács Pál kanonokhoz, Csáky megbízottjához, ugyanott. — ²⁾ *U.-o.* 1. sz., 109 l. — ³⁾ *Jk.* 1794., 415. l. *HIT.* 1795., 13,034. — ⁴⁾ 60. Quart. 4r. 562 lap. Kelt Bökényben (Buttyinban) 1806-ban (Múzeumi kézírattár). Ugyanitt még négy történelmi kézirat van Nagy Lászlótól. Mennyit fáradozott monographiájának kiadásán, naplójának ismertetésében. a »Philologiai Közöny«-ben (1889) részletesen elmondtam. — ⁵⁾ Ennek kisebbített fac-similéje mellékelve,

Sorra veszi a megyebeli összes várakat, mezővárosokat, helységeket, pusztákat és nevezetes környékeket, miket közvetlen szemlélet után ismert; felsorolja valamennyinek földesurait, az ott lakó mindenféle tisztek, papok, szabadkärbeli és kereskedő, tőzsérkedő lakosok neveit, becses tulajdonait, munkálkodását. Ismerteti a kiválóbb épületeket, iskolákat, templomokat, régiségeket, romokat és elmondja az illető helység határait, előszámolja folyóvizeit és tavait, terményeit stb. Szóval oly becses rajzot ad megyénkről, hogy annak nyomán mindenha tájékozódhatunk annak a XIX. század első éveiben elért műveltségéről. Statisztikai adataiból könnyű kiválogatni az oda nem tartozókat. A sok hasznos mellett pl. senki sem ítélné el azért, hogy Perecsényi hosszasan vitatja Arad Orod névének Orod parthus királytól, a phoeniciai Aradvárostól, vagy egy szent István által ide telepített Orod nevű vezértől való származását. Nem szabad felednünk, hogy a történetírók oly gyermekesen a szószármaztatásokkal, naiv örömmel kapván mindenben, mi alkalmasnak mutatkozott az összehasonlításra, ha rendszeren nem volt is egyéb egy kis jól csengő rímnél.

Becsesebbek művének azon fejezetei, mikben a solymosi, világosi, pankotai, zarándi, talpasi, borosjenői, déznai és sebesi várak és várkastélyok multjával foglalkozik Összegyűjtötte Aradvármegye főispánjainak, tudósainak, íróinak és más jeles férfainak neveit is. Külön szakaszokban figyelmeztet a megyebeli fürdőkre, hasznos ásványvizekre és bányákra; pl. az éppen akkortájt felfedezett jószáshelyi arany- és ezütbányára. Részletesen leírja a kiválóbb természeti szépségeket, barlangokat, erdőségeket, s rajzolja a gyümölcstermelést, melynek emelésében, kivált Galsa, Almás és Sikula környékén, neki magának is jelentős érdemei voltak. A világi állapotok méltatása után az egyháziakra tér át. Felsorolja a csanádi püspököket, de csak Dvornikovitstól fogva, mert a többiek Batthány Ignác püspök följegyzéseiből is ösmeretesek. Közvetlenebb érdekű az aradi káptalan tagjainak és a pankotai apáturaknak megemlézése. Kutatta az ágrisi vagy egresi templáriusok, majd a baziliták és »vörös köpenyes« barátok állapotját. Az aradi ó-hitű püspököknek, illetőleg borosjenői (jenopolszki) metropolitáknak neveit »az ő szingiliájokból, azaz pásztori leveleikből« betűzgette ki. A főbb monostorok között különösen a kalodvairól, bicskeiről (pécskairól), tótvidékiről (taucziról) és siriairól (világosiról) emlékezik meg, s egyúttal adatokkal bizonyítgatja, már a helynevek tanuskodása szerint is mily ethonographiai változásokon ment keresztül a megye. Számos oklevelet közöl művében és pedig az aradi káptalan hiteles helyként való szereplése magyarázatául is. Közvetlenül érdekelhetnek bennünket a Szegedinecz- vagy Péro-féle, továbbá a Hóra-Kloska lázadásnak megyénkre vonatkozó adatai, melyek azonban inkább csak figyelemgerjesztésre valók s erős kritikára szorúlnak.

Nagy László könyve, az »ezen megyebeli szőlőhegyeknek mivoltait; borának és auszprugjának Ménesiben és egyebütt való készítését; a szőlők műveltetését, jobb gazdáknak bánását, egy szóval az igaz szőlő munkáját« méltatja az utolsó fejezetben, s a szerző más munkáinak fölemlítésével ér véget a kézirat.

Szerencsésebb volt Aradvárosról írt másik könyvével¹⁾, melyért 1815. május 1. Aradvármegye rendei is megdicsérték, Arad városa pedig nov. 30. négyszáz forinttal jutalmazta a szerzőt. Könyve voltaképp előbb említett nagy művének egyik része. Naplója s versei, melyeket különböző

Arad, P. Nagy László Orodjának czímlapján.

alkalmakra írt, szintén figyelemreméltó adalékok Aradnak újabb történetéhez. Életének 56. évében, 1827. júniusa elején, éppen akkor hunyt el, midőn újabb lépés történt Aradvármegye monographiájának megírására.

1827-ben ugyanis Szepesházy Károly körlevelet intézett a vármegyékhez, felszólítva azokat, hogy tudassák vele, a magyar föld nevezetességeiről írandó könyve számára, a »keblökben találtató jelességeket.« Aradvármegye a szolgabirákat azonnal megbízta a járásaikra vonatkozó adatok összegyűjtésével; az ekként begyűlt anyag szerkesztésére s a közgyűlés

¹⁾ A régi Orod, vagy-is a mostani Aradnak dólgai. Nagyvárad, 1814. 8r., 76 lap. Címképet kétfelé osztva I. e könyvben, II. 366. és ezen lapon.

előtt való bemutatására pedig Czucz István táblabíró t hította föl. Czucz külön könyv írását határozta el. Néhány év alatt csakugyan elkészült az első részszel. Buzgó munkálkodása közben érte őt utól a halál, mely Paulison (Aradvármegyében) életének 65. évében, 1830. febr. 13. ragadta el¹⁾.

Czucz István kéziratát örököse, Czucz János megyei ügyész, megörzés végett beadta a vármegye levéltárába. Ott nem borult reá porréteg; mert a karok és rendek a néhány év óta körülben élő Fábíán Gáborra bízták annak átnézését és sajtó alá rendezését. Fábíán, kit közben a m. t. akadémia is tagjai közé választott, mint maga írja, örömmel hajtott fejet e megtisztelő végzésnek, mert kínálkozni látta a kedvező alkalmat, hogy e nemes megyének, hol pályáját a sors kiszabta, egyszer ő is tehessen valamit érő szolgálatot.

Föltett szándékához híven, Czucznak kész szövegén alig változtatott valamit, hogy, amennyire lehet, Czucz írói sajtóságait tükrözze vissza az egész. Beírta tehát azzal, hogy csupán a világos hibákat küszöbölje ki s s hogy »a sok reszelést kívánó« irályt a maga által szerkesztett III. részt stilusához alkalmazza. Egyúttal azonban szigorú szövegkritikát gyakorolt. A történelmi (vagyis I.) részből száműzött minden mesét és csak oly adatokat vett föl, a miket oklevelekkel, vagy legalább tekintélyes történetírókkal igazolhatott. Maga Czucz a megyei levéltáron kívül, mely azonban csak a XVIII. század elejéig megy vissza, egyedül a gyulafehérvári káptalan némely darabját s Katona, Pray és Fejér egyik-másik közlését ismerte. Az a féltékenység, melylyel nemcsak magánosak, de még vármegyék is őrizték oklevél-kincseiket s a mi akkortáiban oly nehézzé tette diplomatariumok összeállítását, úgy látszik, Fábíánt is visszatartotta a levéltárakban való kutatástól. »Hogy a régiség homályában — úgymond — hová csekély készülettel, kalaúz és vezérfáklya nélkül, töretlen úton indúltunk, igen is kevés fölfedezéseket tettünk, megvallani nem szégyeneljük« Voltaképp nem is akartak ők egyebet adni a vármegye földjének leírásánál. Azonban — folytatta Fábíán — »midőn szemünket annak vidékein szertesét jártattuk, majd minden lépten az ősz régiség oly tisztes emlékeire botlottunk, melyek lelkünket, akaratumk ellen is, a hajdankor világába ragadták és az ott való nyomozásokra hatalmasan ösztönözték.«

Az I. rész, vagyis történelmi leírás, b. Orczy Lőrincz főispán és Solymos, Dézna és Világos várak rézmetszetű képeivel díszítve²⁾, 8r. XXVIII és 263 lapon 1835-ben meg is jelent és pedig a vármegye karainak és rendeinek ajánlva. Ő maga viselte a nyomtatás költségeit, mert Aradvármegye, melyől megbízását nyerte, nemcsak, hogy tiszteletdíjat nem adott, de még csak a munka kiadásáról sem gondoskodott. A munka e részében a vármegye neve, határai és kiterjedése, járásai és tisztviselői,

¹⁾ *Tud. Gyűjt.* 1830. XII. 124. A háromsoros közlés írója »mint a honi literatura munkás barátjáról« emlékezik meg róla. — ²⁾ L. e. könyvben, II. 9., 36., 272., 522.

gyűlései, helységei és birtokosai, hadi és házi adója, fegyvere, fölkelései, a határán letelepített granicsár katonaság, a megye pecsétje, szőlőhegyei, régi várai, egykori káptalana, apátságai és monostorai, egyes városai és helységei, régi lakosai, vallásviszonyai, a zsidók sorsa, a megyebeli szorgalom, tudományos műveltség, az egyházi és világi jelesebb emberek s a megye viszontagságai vannak egyszerű, keresetlen nyelven ismertetve. Az oklevéltár 40 darabot tartalmaz.

A második rész jobbadán szintén Czucz munkája; tartalmát azonban külön megyei bizottság vizsgálta meg, irány tekintetében pedig egészen átdolgozta Fábián, s jobbadán a szerkesztés is az ő érdeme. E második rész sohasem jelent meg nyomtatásban s kéziratban hevert Fábián Gábor iratai közt¹⁾.

Aradvármegye geographiai leírását tartalmazza s negyedrében 239 lapra terjed. Először is megye mostani határaitól, kiterjedéséről és felosztásáról szól, azután pedig sorra veszi a négy járásnak minden városát és faluját. — Mindenütt elősorolja, a helység határait, megemlíti a határ nagyságát, a házak s lakóik számát, ezeknek foglalkozását, erkölceit, szokásait stb., a helyrajzi nevezetességeket s felsorolja végül a földesurakat. Toldalékul e kötethez is két oklevél járul. Oly világos képet nyújt a vármegyének akkori állapotáról, hogy valóban sajnálkoznunk kell ismeretlenül-maradásán. Ma már valóságos történelmi forrás.

A harmadiknak a vármegye statisztikáját kell vala tartalmaznia. Ebbe bele sem kezdett Czucz, ellenben, mint az I. rész előszavában írja, teljesen elkészült vele Fábián. Szerénte e rész «a megye mostani állásának physikai és morális tekintetben való ismertetésével foglalatосkodván: annak, mint hazai külön törvényhatóságnak rövid statisztikáját adja elő.» E rész érdekében gyakran járt a megyében, a leghitelesebb forrásokat használta. Kész munkát külön bizottság vizsgálta felül. Annál inkább sajnálkozhatunk, hogy csak kéziratban maradt; de úgy látszik, teljes mértékben használta azt *Fényes Elek*, ki a vármegyék közreműködésével dolgozta ki Magyarország geogr. leírását. Ezután 35 évig alig történt valami. *Parcz István*, († 1894. mint Aradváros tanácsosa) 1871-ben a magyar orvosok és természetvizsgálók aradi nagygyűlése alkalmából közrebocsátotta ugyan «Aradmegye és Aradvárosa ismertetés»-t²⁾, ez azonban, egyszerűen alkalmi füzet. Arad és vidékének multjához benne *Török Gábor* járult adalékokkal, mint ki e tárgyban sok jegyzetet tett. A néprajzi viszonyokat *Varga János*, az éghajlatot *dr. Roth Albert* ismertette. A föld- és természetrajzi, kereskedelmi és iparállapotokról is találunk rövid tájékoztatást.

1) 1885-ben, midőn az aradi Kölcsey-egyesület emléktáblával jelölte meg a jeles író lakóházát, fia, *Fábián László*, akkor aradi törvényszéki bíró, jelenleg Aradvármegye és város főispánja, szíves volt nekem ajándékozni e második rész egyetlen példányát, mely elejétől végig *Fábián Gábor* kézírása. — 2) Aradon, Réthy Lipót nyomdájában. 4r. 110 lap.

Kisebb monographiakon kívül fölemlíthető Rácz Károlytól a zarándi egyházmegye története¹⁾, mely sok becses adatot tartalmaz, de nem kizárólag Aradmegyéről; s végül Lakatos Ottótól Arad város története. Ez érdekes munka 1881-ben három kötetben jelent meg²⁾. Lakatos eleinte csak a városnak a szabadságharcban való szereplését akarta leírni. Barátai azonban arra kérték, írná meg a városnak homályba burkolt egész múltját. Csak adattárnak nevezte művét, de Tocqueville szavaival vigasztalódott, hogy éppen igénytelen, nem mesterkéltnak művek, sok tekintetben jobban felvilágosítják a kutatott kor jellegét, mint más nagyobb munkák. És az 1882. július 16-án elhunyt aggastyánnak könyve, kivált az utóbbi másfélszázad történetére nézve, mindig is fontos segédeszköz marad Arad múltjának megismerése tekintetében.

Másfélszázad alatt igen sokat változott az irodalom ízlése és dicsőségére válik, hogy oly sokat változott. Arad történetéhez és ösmertetéséhez adatokkal járult ezeken kívül Bajai Pál, Dugonics András, Jaics Marián, Molnár Pál, Miletz János, Szöllőssy Károly, Szondy Imre és Béla, Váli Béla, Csepreghy György, Karácsonyi János, Csánki Dezső stb. is. Bél Mátyás, Csáky Miklós, Török Béla, P. Nagy László, Czucz István, Fábíán Gábor bizonyos tekintetben hivatalos monographusok voltak. Részben hívatottak is. Műveikből sok tanulságot s nem kevés lelkesedést meríthetünk. A közönségnek jogában áll, hogy megfellebbezzék róluk; a modern monographus azonban elősmeri érdemeiket s az általuk tört úton kevesebb küzdelemmel közeledik céljához. A jelen monographia megírását 1884. decemberében határozta el Aradvármegye, Aradváros és a Kölcsey-egyesület.

Első sorban szóltam a monographiákról, mert ezek Arad irodalmának legsajátabb alkotásai. Máskülönbén az írókat, tudósokat csak személyes viszonyaik kötötték Aradhoz, mely sok körülménynél fogva nem válhatott a szellemi műveltség igazi középpontjává. Hiszen 1775. ápril 25. a helytartótanácsnak azt jelentette a vármegye, hogy kebelében nemcsak nyomda, de még naptárkereskedés sincs. Budai kereskedők szoktak naptárakkal lejönni az aradi vásárookra³⁾. Az első könyvkereskedőket és könyvkötőket csak 1787. említik Aradon⁴⁾. Az első rendszeres könyvkereskedést 1825. nyitotta Bettelheim Mór és Ignác s a másodikat Goldscheider Henrik 1859-ben. 1749-ig még csak Corpus Jurisa sem volt a megyének⁵⁾ s ezt azután, más törvényekkel és jogi könyvekkel együtt, egy-egy külön budai úton kellett megvenni. Egyideig maga a vármegye gyűjtött megrendelőket a könyvekre, de ezeket is rendszeresen csak valamely kínáló alkalommal hozatta el Pestről, Pozsonyból, Bécsből, hol nyomtatványainak egy részét készítette. Szinte megijedt azután, mikor 1769-ben⁶⁾ Torkos

1) Arad, 1880. — 8r. 290 lap. — 2) Arad, 1881. — 8r. 252, 274 és 368 lap. Lakatos arczképe e könyvben, II. 552. — 3) *Jk.* 1775., 123., 187. — 4) *Journal*, 349., 2504. — 5) *Jk.* 1749., 70.; 1782. ápr. 15., 56. — 6) *U-o.* 1769., 104.

László gyógyszerészeti könyvéből 6 helyett 7-et hozott haza Kászonyi András; viszont azonban 1790. május 27. még arra is ő maga, a megye, adott engedelmet, hogy a pesti újságra, vagy Tertina lapjára előfizetőket gyűjtsenek¹⁾. 1794. vádat emeltek ellene, hogy akadályozza a nem-magyar nyelvű könyvek eladását²⁾.

Ilyen föltevések ellen tiltakozott ugyan, de — kivált 1790-től — mind melegebben szólalt föl a magyar nyelv és irodalom érdekében. Már pl. 1794. ápr. 29.-én is kívánatosnak tartotta egy *magyar tudós társaság* felállítását s utóbb is buzgólkodott annak s a nemzeti muzeumnak ügyében³⁾. Örökre emlékezetes Aradmegyének az a nyilatkozata, melyet 1794. ápril 29. a *sajtószabadság* érdekében tett⁴⁾ s melyet 1837. nov. 28., midőn már 1818. óta magának Aradnak is volt sajtója, nem kevesebb tüzzel ismételt⁵⁾. Egyébiránt a sajtószabadságot Arad város tanácsa még 1847. is úgy értelmezte, hogy az ott megjelenő hírlap cikkeit, melyeket a királyi censor már amúgyis átnézett, a városi kapitánynyal is átvizsgáltatta s jogának elvesztésével fenyegette a szerkesztőt, ha ezt a második censurát el nem ösmerné⁶⁾. Azonban 1848. márcz. 22. Aradon is megünnepelelték a sajtószabadságot⁷⁾, melynek hiányát az absolutismus és a provisorium idejében még annyiszor kellett éreznie az aradi sajtónak.

Aradon az első nyomdát *Michék* Antal 1818. végén alapította; első nyomtatványai az I. Ferencznek 1819. febr. 12. tartott nevenapjára s a Salbek Jakab lakodalmára P. Nagy Lászlótól készült versezetek. Ez időtől 1825-ig csak Nagy Lászlótól 25 kisebb-nagyobb füzetet adott ki⁸⁾. 1826. a temesvári *Klapka* József is nyitott fióknyomdát, melyet azonban már 1834. előtt átvett *Beichel* József, ettől pedig 1848-ban *Schwester* Ferencz. Időközben 1838. *Tököli* Sebő is külön nyomdával és könyvtárral ajándékozta még az aradi g.-keletieket⁹⁾; ez azonban nemsokára megszűnt s az aradi g.-kel. egyházmegye mostani nyomdája csak 1879-ből való. *Schmidt* József 1840—50. közt működött Aradon; 1850-ben *Goldscheider* Henrik, 1874. pedig *Ungerleider* Albert és *Hatos* István vették meg ezt a nyomdát. *Réthy* Lipót korábban szarvasi, majd gyulai könyvnyomtató, 1858-ban költözött Aradra, hol máig mintegy 200 kötet munkát nyomtatott ki, nem

¹⁾ *Jk.* 1790. 35., 64. — ²⁾ *U.-o.* 1794., 45. — ³⁾ A magyar akadémianak Aradmegyében született vagy működött tagjai 1830—1895. közt: *Benkő* Dániel (született 1799., † 1883.); *Besszéd* József (1817—52.); *Csiky* Gergely (1822—91.); *Érkövy* Adolf (1820—83.); *Fábián* Gábor (1809—77.); *József* és *István* nádorok, a mennyiben mint nagybirtokosok szintén ideszámíthatók; *Kerekes* Ferencz (1807—50.); *Kéry* Imre (1815—87.); *Ormós* Zsigmond (1813—94.). Az élők közül: József főherczeg, Lóczy Lajos, Márki Sándor és Réthy László. — ⁴⁾ L. e. könyvben, II. 497. 1. — ⁵⁾ *U.-o.* II. 540. — ⁶⁾ *Váli*, Aradi színészet, 54—56. *Lakatos*, III. 132. — ⁷⁾ L. e. könyvben, II. 553. — ⁸⁾ Teljes jegyzékek *Petrikánél*, Magyarország. Bibliographiája, II. 833—5. — ⁹⁾ *Felenkor*, 1838., 186. Tévedésen alapúl *Lakatosnak* (III. 122.) az az állítása, hogy Aradon a század első felében a váradi Tichynek s a pesti és pozsonyi Patzkónak is lett volna nyomdája.

is szólva az egyszerű nyomtatványokról s az Alföld 34 évfolyamáról¹⁾. 50, majd 60 éves működésének ünnepét méltán ülte meg Arad közönsége. Ő, továbbá *Gyulai* István, ki 1868. nyitotta meg nyomdáját s az Aradi Nyomda-Részvénytársaság stb. már nagyban járult az irodalom decentralisatiojához és ahhoz, hogy Arad idestova a vidéki irodalom egyik közép-pontja legyen. 1887. óta Pécskán *Ruber* E. is állított nyomdát.

Arad első nagyobb irodalmi és közművelődési társulata a *Kölcsey-egyesület*, mely 1881. decz. 15.-én Tabajdi Károly főispán elnöklete alatt alakult²⁾ s tagjainak száma csakhamar 600-ra szaporodott. Évkönyveiből csak 5 kötet jelent ugyan meg, felolvasásai azonban lassankint egész író- és irodalombarát-közönséget teremtettek, mely idáig mintegy 200 felolvasáson s több irodalmi és közművelődési ünnepen találkozott egymással³⁾. Irodalom és közönség közt kapcsolatot képeznek a *hírlapok és folyóiratok* is, melyek mindnagyobb érdeklődés mellett jelennek meg.

Arad legrégebbi hírlapja az *Arader Kundschaftsblatt* volt, melyet *Schwester* Ferencz 1837. indított meg s azt, hetenkint egyszer, egészen 1849. szept. 15.-ig szerkesztette; közben, 1839. okt. 5., »*Az Aradi Tudakozó-Intézet magyar Hírlapja*« címmel alapított hetilapot s azt 1840. jan. 20.-ától »*Aradi Hirdető*« címmel folytatta. »Magyarokat keresek!« kiáltott a szerkesztő, mikor 1841. végén meg kellett szüntetnie lapját; 1845-től azonban ismét áldozatokkal is kiadta azt és csak 1853-ban szüntette meg. Lelkes szószólója volt a szabadságharcz ügyének; az absolutismus korában magyar s német szöveggel jelent meg. 1848. július 1. *Bangó* Pető *Arad* címmel indította meg az első magyar aradi politikai és irodalmi hetilapot, mely a *Fejteles* Leó szerkesztésében megjelent és a teljesen hasonló irányú Patriottal együtt folytonos kitartásra bátorította a bombázott Arad népét⁴⁾. A Patriotot kellően, az Aradot azonban alig pártolta a közönség; mégis megígérte, hogy »hazánk és városunk terhes körülményei daczára is« 1849-től hetenkint kétszer fog megjelenni. Erre azonban nem nyílt alkalom. 1849. aug. 5—11. már csak a hivatalos *Közlöny* négy utolsó (163—166.) száma képviselte Aradon a magyar hírlapirodalmat. 1849. szept. 15. elnémult a *Kundschaftsblatt* is. 1850. augusztusában *Goldscheider* Henrik megalapította az *Arader Anzeigert*, mely magyar-német szöveggel jelent meg 1853-ig s ennyiben az Aradi Hirdető folytatásának tekinthető; 1853-tól csak németül járt, bővült és erősödött, sőt 1860-ban *Arader Zeitung* címen már *naponkint kétszer* megjelenő politikai lappá

¹⁾ Életrajza Alföld, 1883., 33. — ²⁾ A Kölcsey-név választása nem véletlen műve. Kölcsey idealismusának Aradon mindig sok híve volt. Kölcsey emléksobrára Aradvármege társadalma már 1840-ben többet adakozott, mint az ország akármely más vidéke. L. *Márki*, Író és közönség. Arad és Vidéke, 1884., 290. — ³⁾ Bővebben ez évkönyvekben. — ⁴⁾ A magyar nemz. muzeumban az Aradnak csak 9., 13., 16—22. számai vannak meg, de ezek is hiányosak. Szinnyei; ki ezeket őrzí, mégis azt írja (M. Írók, I. 521.), hogy csak 11 szám ösmeretes.

alakult át. 1861. őszétől 1873-ig naponként csak egyszer adták ki. Ekkor, a Goldscheider-czég bukásával, Réthy Lipót ugyanazon czímen folytatta, de félév múlva már megszüntette; a régi lapot pedig a nyomda új tulajdonosai, Ungerleider és Hatos *Neue Arader Zeitung* czím alatt tartották fenn.

Magyar hetilapot csak 1858. októberében alapított ismét Goldscheider. Az *Aradi Híradó* azonban melyet Grünwald Manó, majd Óváry Lipót szerkesztett, ha keresk. tudósításainak szárazságát szépirodalmi közlésekkel kívánta is enyhíteni, mivel 300 előfizetője sem akadt, már 1860. febr. 1. megszűnt, Bettelheim Vimost pedig a hatóság egymásután háromszor is elútasította azzal a kérelmével, hogy politikai napi lapot alapíthasson. Végre azonban 1861. aug. 1. Márton Ferencz szerkesztésében, Bettelheim kiadásában s Réthy nyomdájában 160 előfizetővel mégis megindulhatott az *Alföld*. A rendőrség zaklatásai következtében Márton egy év múlva visszalépett s a szerkesztést Környei János vette át. A rendőrség 1863. jan. 29. betiltotta a lapot, mely azonban ápril 1-től *Arad* czímen a régi szellemben, de mint új lap folytatta pályáját és június 3-ától fogva hetenkint csak háromszor jelenhetett meg. Az anyagiakkal s a rendőrséggel örökösen küzdve sem csüggedt. 1866. július 1. ismét felvehette régi Alföld-nevét s az alkotmány helyreállítása után a vidék legvirágzóbb napilapjai közé tartozott. 1867. okt. 1. óta Tiszti Lajos pártszínezet nélkül szerkesztette szept. 15.-ig, midőn b. Bánhidy Béla vette át. Ekkor ugyanis a kiadó eladta a lapot a baloldalnak, hogy közlönye legyen ennek az 1868. január 1. *Aradi Lapok* czímmel megindult deákparti lappal szemben, melyet Asbóth János, majd Oldal József s végül Tabajdi Károly szerkesztett. A választás küzdelmeinek lezajlásával Bánhidy 1869. ápril 17. kilépett a szerkesztőségből, s a lap egyelőre ismét pártonkívüli állást foglalt el, mire jún. 29. Tabajdi is megszüntette az Aradi Lapokat¹⁾. Az Alföldet ez időtől fogva 1882. végéig Tiszti Lajos szerkesztette s oly népszerűvé tette, hogy az előfizetők száma csakhamar 1000—1200 közt ingadozott s Atzél Péter Bettelheimnek 1875. jún. 1.-én már tizenötezer forintot adhatott a tulajdonjogért. 1875-ben a lap a szabadelvűpárthoz, de csakhamar a mérsékelt ellenzékhez csatlakozott, melynek aradmegyei vezérférfiai 1881-ben meg is vették az Alföld tulajdonjogát.

Ez év január elsején Varga János szerkesztésében 574 előfizetővel indult meg az Aradon 1880-ban alakult függetlenségi párt közlönye, az *Arad és Vidéke*, mely rövid idő alatt szintén ezer előfizetőt csoportosított maga körül. Legkésőbbben szervezkedett a szabadelvű párt, mely Reviczky Gyula szerkesztésében 1883. decz. 25. adta ki közlönyének, az *Aradi Hírlap*-nak (a mai Aradi Közlönynek) bemutató számát. Így most már Aradnak egyszerre négy napilapja s a négynek együttvéve mintegy 3500

¹⁾ *Bibliophil*, az Aradi Lapok történetéből. Aradi Hírlap, 1884., 138.

előfizetője volt. A mellett az Aradvidéki Tanítóegylet Közlönye (1876—8.), majd az Általános Tanügyi Közlöny (1879—83.), a *Minte si Inima*, majd a *Biserica si Scol'a* (1877-től), stb. a népoktatás érdekeit szolgálták; 1882-ben indult meg a *Középiszkolai Szemle*, melyet az aradi kir. középiskolák tanárainak megbízásából dr. Jancsó Benedek szerkesztett. Gyökeres javításokat sürgetett. A középiskolák ügyében fölvetette az egységes középiskolák, a tanári *pragmatica* stb. eszméjét s mindenestre része volt abban, hogy a tanárvilág önérzete emelkedett.

Még néhány ismeretterjesztő és élczlap egészíti ki a sorozatot¹⁾, mely eléggé mutatja, Aradvármegyében mennyire megerősödött a közszellem s mily része volt annak fölélesztésében s fejlesztésében az aradi hírlapirodalomnak.

Azokról az írókról, kik az utóbbi másfélszázadban Aradon születtek, vagy hosszabb-rövidebb ideig ott működtek, csak igen röviden emlékezhetem meg; mert hiszen az irodalmat valóban nem lehet vármegyék szerint decentralizálni.

A *szépirodalom* úttörői Aradban a Csernovicsok. Dr. *Csernovics* Ferencz jezsuita (szül. 1680., † 1736.) világeletében a vármegyén kívül működött és csak családja összekötetéseinél fogva tartozott ide. Latinul már 1724. írt egy elbeszélő költeményt Hunyadi Jánosnak az ozmánokon nyert győzelmeiről, a következő évben pedig, névtelenül, magyar hősök és hősnők leveleit adta ki s néhány alkalmi költeményt is írt²⁾. Ellenben *Csernovics* Demeter, János alezredes fia, († 1759.) már az illyr-tót nép dicsőítésére írt egy panegyricust³⁾. Mint alkalmi versek írói tűntek föl *Koricsánszky* Márk szent-annai tanár († 1752.), *Schleichart* Bernát radnai barát (1776.); *Biglek* László szent-annai plébános, ki 1789. egész kötetre való latin epigrammákat adott ki; *Györffy* András őrnagy (1801—3), ki négy nyelven írogatott; *Patonyi* Taddé aradi tanár (1817), Illei *Takács* Károly, egyideig pécskai pap, »egy ezen században ritkítható, bölcs és mesterséges magyar versszerző, kinek a papi tudományos munkáin kívül számta-

¹⁾ Mindezekről *Szinnyei* hírlapstatisztikái a Vasárnapi Újság több évfolyamában; továbbá *Lakatos*, III. 98—115. és *Szóllóssy*, *E. Illés*, Huszonöt év egy magyar lap életében. (Az »Alföld« első huszonötévi folyama). Arad, 1885., 8r. 121 lap. Arad legkitünőbb, már meghalt, vagy Aradról eltávozott hírlapírói: *Török* Gábor, Kossuth lapjainak levelezője; *Margitay* Gábor, *Bangó* Pető, *Jeiteles* Leó, *Schwester* Ferencz, *Grünwald* Manó, *Óváry* Lipót, *Márton* Ferencz, *Vertán* Endre (Kunágoti), *Tabajdi* Károly, *Eördögh* Endre, *Csemeghy* Károly, *Környey* János, b. *Bánhid*y Béla, *Asbóth* János, *Oldal* József, *Kornis* Károly (Amerikában a Száműzöttek Lapjának szerkesztője), *Fügh* Károly, *Rózsáagi* Antal, *Szekula* Mór, *Makovetz* János, *Varga* János, *Jancsó* Benedek, *Süme*gi Kálmán, *Iványi* Ödön, *Méray-Horváth* Károly, *Szabados* János (1863—69. a »Szegedi Híradó« szerkesztője), *Véssi* József (1894-től a Pesti Napló szerkesztője), *Kishalmy* Ferencz (Iosonczy, majd lippai szerkesztő) stb. A legösmertebb aradi román publicista *Popa* György és *Slavici* János. — ²⁾ Életrajza *Szinnyeinél*, II. 325—6. — ³⁾ Panegyricus illustri populi Illyriorum slavinici. 1759. 4r. 4 levél.

lan ékes versei látának napfényt¹⁾. *Czucz* István 1790. a szent korona hazajövetelére s a koronaőrző sereg tiszteletére adott ki magyar verseket; *Horga* Miklós szőlősi g.-kel. pap, ki öt nyelven beszélt, alkalmi verseken kívül románul az Okos ember tüköre czímmel is írt egy könyvet. Verselt *Missó* Illés Mihály minorita is²⁾. *Tertina* Mihály, a híres latin poéta, kinek egy Napoleonra írt epigramját Canova véste márványba³⁾; *Tóth* Farkas, ki 1790. magyar verseket írt a szent korona hazahozataláról, stb. s Arad-megye nevében deák versekkel üdvözölte a békési főispánná lett Lovász Zsigmondot; továbbá *Tóth* Kamill, *Szathmáry* István (1834.), *Vizer* Ádám (1840—6.), *Urbányi* Imre és András (1822—37.), *Engel* János aradi orgonista (1823.), *Edelspacher* Imre (1827.), M. *Institoris* János (1837.), *Rátz* Jeromos (1821—2.), Csernátoni *Vajda* Péter (1834.), *Egyed* Imre (1825.) *Farkas* Miklós (1817.), gróf *Fekete* Ferencz, *Munkácsy* János *Knöpfler* M. (1825.), *Lóczy* János (1828.), *Csontos* István (1829.), *Gaal* Damasczén (1834—42.), *Schweiger* Antal gymn. tanár (1817.), *Mandik* András gymn. igazgató (1820.), stb. A legtermékenyebb alkalmi verselő azonban *Perecsényi Nagy* László volt, kitől 1801—1827-ig önállóan 38 üdvözlő és kesergő vers, »lantolag«, »mezengy« s más e féle jött ki⁴⁾. Fontosabb ezeknél Orodiasa, mely 3 könyvben 1804. jelent meg⁵⁾ s az alkalmi verseknek egész anthológiáját tartalmazza. Kísérletet tett a költői elbeszélés terén is. Verseken írta meg Léta magyar vitéznek és Zamira pannoni kisasszonynak a földön és tengeren történt viszontagságait (Pozsony, 1800.), Szakadár esthonnyai magyar fejedelem bujdosását (Pozsony, 1802.) stb. Még nagyobb dicsvágygyal készült Galliasa⁶⁾, melyben, a népies iskola epikájával szakítva, klasszikai szellemben kívánt hőskölteményt írni egy modern hősről, a nélkül, hogy a krónikamondáson felülemelkedhetett volna⁷⁾. Azért azt a honorariumot kapta, hogy Bohus János elengedte a 45 akónyi bortermése után járó tizedet; emezt maguk Metternich és Schwarzenberg hercegek nyomatták ki. (Igaz, hogy ezelőtt Talleyrand hg. által magát Napoleon császárt kérte erre).

Perecsényit különben saját kora sem tudta élvezni. Mint történetíró és költőt egyaránt kigúnyolta őt *Kazinczy* az Izéhez írt versében. «Poéta vagy s historikus — úgymond. — Mi vagy nagyobb? — biz' én nem értem. — Silány versed beszédi fagy, sem sírnom nem hagy, sem nevetnem, de fáznom, izzadoznom hagy; a másik (a történeti) munka hagy nevetnem s nem sokkal többet, mint nevetnem. Már ért az exotericus: historizáns poéta vagy s poétizáns historikus»⁸⁾.

¹⁾ *Vay*, Német hívség, 499. — ²⁾ *P. Nagy*, Orodias, 238. — ³⁾ 1808-ban Hold aradi faluban telepedett le, de csak rövid időre. — ⁴⁾ *L. Petrikénél*, II. 832—5. — ⁵⁾ *Orodias. Libri tres. N.-Várad, 1804., 8r., XVI., 355 és 4 l. Ismerteti Szöllőssy, Aradi Közlöny, 1887., 351.* — ⁶⁾ Gallias, azaz a fiantsziákkal előbb, azután a frantsziák ellen viselt 1812—5. eszt. háborúkról. Pest, 1816. 8r. VI, 128 lap. — ⁷⁾ *Toldy*, Irodalomtört., II. 26. — ⁸⁾ *Abafi, P. Nagy Lászlóról. Figyelő, XI. 308—314. l.*

Körülbelül hasonló ítéletet mondott *Voltaire* az aradi Mirabeauról, gróf *Fekete* Jánosról, ki saját francia verseit s elmékedéseit¹⁾ két átalag tokaji bor kíséretében küldte meg neki. Azt felelte, hogy bora jobb, mint a verse²⁾. II. Lipót koronáztatását s Alexandra Pavlovna s József nádor

Sárosy Gyula.

menyegzőjét szintén francziáúl, a campo-formioi békét s az 1802. évi országgyűlés megnyitását magyarul énekelte meg. Washington halálára írt verse kéziratban maradt. Jobbadán kéziratban hevernek *Vásárhelyi*

¹⁾ Mes rapsodies ou recueil de differens essays de vers et de prose. Névtelenül. Genf, 1781. Két kötet. — ²⁾ *Szinnyei*, III. 299.

Jánosnak (szül. 1800. † 1843.) költeményei is, csak néhány jelent meg a Hébében, Aurorában, Széplíter. Ajándékban és Minervában¹⁾. Gaal Damaszczén aradi minorita tanár 1847-ben 113 költeményt egy kötetbe szedve adott ki²⁾. *Bangó* Pető költeményei, melyek a negyvenes évek legjobb lapjaiban jelentek meg, maig sincsenek összegyűjtve.

Valamennyinél izmosabb költői tehetség volt *Sárosy* Gyula (1816—1861.³⁾, kinek borossebesi szülőházát 72 évvel utóbb (1888.) méltán jelölte meg az aradi Kölcsey-egyesület. Már 1845-ben úgy ítélték róla, hogy «verseiben erő, mélység és képzeletgazdagság vagyon; azok a való és tulajdonképi költészet virágai, talpraesett szüleményei a teremtő erő- és ösztönnek; jelesek azon felül egyenlőn formában és nyelvben, mert Sárosy mindkettővel mesterileg bánik»⁴⁾. A Kisfaludy-Társaság már 1847. tagjai közé választotta. A forradalom idejében rendkívüli hatást tett ponyvára került Aranytrombitája⁵⁾; a Gyémánt trombitát már nem hozhatta forga-

Szabados János.

lomba. Igazán népies és egyúttal forradalmi szellem alkotása mindkettő. Hazafias versei az ötvenes években is nagy hatást tettek; ennek jele, hogy 1858-ban először összegyűjtött költeményeire 2000 előfizető jelentkezett. Legszebb dalait Aradon írta; itt kezdte meg a «Két művész» című költői elbeszélését is, mely azonban, az irodalom nagy kárára, kéziratban maradt.

A negyvenes éveknek legragyogóbb nevű költői és elbeszélői találkoztak 1844-ben az Aradi Vészlapokban, melyet Császár Ferencz szerkesztett s 1857-ben Az Én Albumomban, melyet Sárosy adott

ki. Ez utóbbi évben lépett föl csinos dalaival *Aradi* (Rochel) Béla, ki azonban már 1861. és *Biró* Imre, ki már 1863. elhunyt⁶⁾. *Hajnalka*, családja nevéen Bálintfy Etelka, Rózsaági Antalné, (szül. Borosjenőben, 1844). 1860. óta közlgetett költeményeket a lapokban s azóta három kötet költeményt adott ki⁷⁾. *Szabados* János (szül. Sikulán, 1839. szept. 29.-én, † mint Szegedváros tanácsosa és helyettes polgármestere 1891. okt. 27.) már 1860-ban kiadott egy kötet költeményt («A hazáról és szerelemről») s azután is sok szép költeményt és aethetikai cikket írt a hatvanas évek

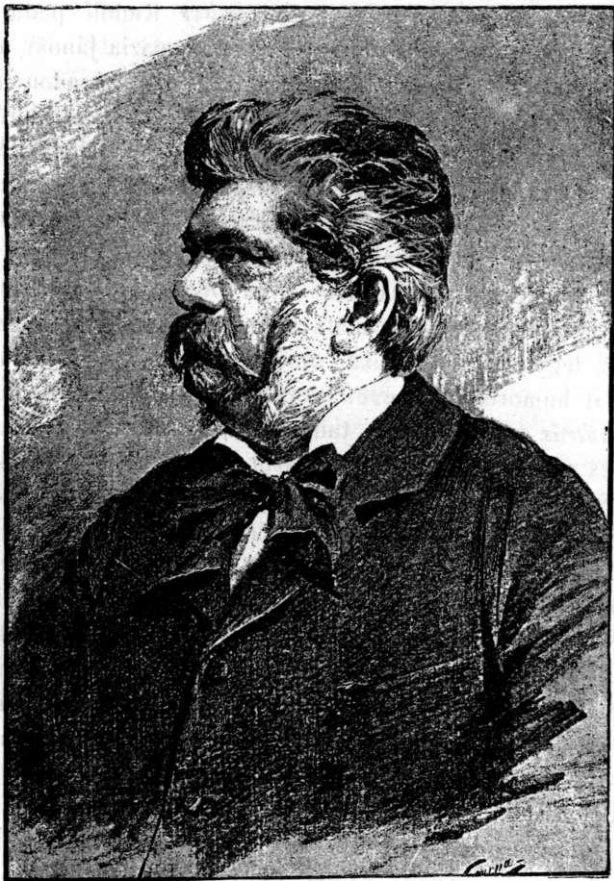
¹⁾ Összes költeményeinek gyűjteménye az aradi lyceum Vásárhelyi-könyvtárában. *Életrajza Márkítól Lakatosnál*, III. 90—1. — ²⁾ *Költészeti koszorú*. Szeged, 1847. N8r. 256 l. — ³⁾ *Életrajza Abafitól*, Figyelő, XII. 81—97. és 161—179. E könyvben, II., 705. — ⁴⁾ *R.* (Riskó Ignác) az *Életképekben*, 1845. — ⁵⁾ Debreczen, 1849., ívrét, 24 lap. — ⁶⁾ *Hölgyfutár*, 1861., 10. sz. *Szinnyei*, I. 220. és 1082—3. — ⁷⁾ *Életrajza Márkítól Lakatosnál*, III. 24—5.

lapjaiba; ezeknek összegyűjtésére azonban csak 1885-ben gondolt. Nagy hatást tett Petőfihez írt ódája, melyet az őt is beválasztó Petőfi-társulat első nagygyűlésén olvasott fel, vagy Szeged ünnepére (1883.) írt költeménye¹). Sokkal termékenyebb író *Benedek* Aladár, családja nevén Náray Iván (szül. Aradon, 1843.), ki 1864. óta közölt költeményeit 6 kötetben szedte össze és sokáig kedveltje volt a divatlapok közönségének²). — *Dobó* (Dobrov) László Aradon 1869., *Györgyössy* Rudolf pedig 1870-ben gyűjtötte össze költeményeit. *Fankai* József (Csizmazia János), az Üstökösnek »Az ország kortese« néven ösmert munkatársa, Aradon már 1861. száz költeményt adott ki. *Földes* János, aradi törvényszéki bíró, »Teremtés« czímmel versekben írt meg egy ugor hitregét. Dálnoki *Nagy* Lajos megyei főjegyző, *Pekry* Károly, *Decsy* Géza, *Farkas* Ferencz, *Seyfried* Ernő eleki orvos († 1889. május 13.) és az oly korán elhunyt *Mészáros* István mint lyrikusok érdemelnek említést. Aradon egy évig (1884.) tartózkodott a Pán halálának halhatatlan írója, *Reviczky* Gyula (szül. 1855., † 1889.), kit igazán csak kora halála után kezd szeretni nemzete³). Az aradi románok legjelesebb lyrikusa *Stanescu* Imre Vazul (szül. Aradon, 1841.), ki mint humorista is nevet szerzett és *Tuducescu* Athanáz.

A *színműírás* terén Aradon, tudtommal, *Hüeber* Antal aradi ferenczrendi szerzetes próbálkozott meg először, ki 1750-ben b. Haruckernné kívánságára egy német verses színdarabot írt, melyet Gyulán s Nagy-Károlyban ízléstelensége mellett is többször játszottak⁴). Az aradi minoriták 1759—1777. s a szentannai kegyesrendiek 1783-ban iskolai színjátékokat is előadattak. Az utóbbiak közül *Radlinger* József maga is írt egy pásztori játékot. *Schy* Ferencztől, Aradmegye volt esküdtjétől, Pesten már 1794-ben színre került az *Erőszak* és jutalom, s *A muszkakatoná*. 1818. nyarán P. *Nagy* Lászlótól az aradi színészek egy aradi tárgyú darabot (*Az öthalmi tor Orodon*) adtak elő; harmincz év múlva azután 1848. május 22.-én Havi Mihály és Gócs Ede aradi színingazgatók 12 aranyat tűztek ki egy Arad történetéből vett drámára⁵). Aradi tárgygyal azonban ismét csak *Fókai* Mór tett kísérletet, a nélkül, hogy sikert arathatott volna »Az aradi hősnők« czímű, Péró korából vett drámája, melyet a nemzeti színház 1891. febr. 6. mutatott be. *Sárosy* Gyula már 1837. befejezte, elő azonban sohasem adatta »A királyné titka« cz. drámáját s kevésbé tetszett »Az idegenek Aradon« czímű vigjátéka, melyet 1847-ben Aradon hozott színre⁶). *Degré* Alajos 1850-ben mint az aradi vár foglya

¹) Életrajza Szegedi Híradó, 1891. 281., Vasárn. Újság, 1891. 44. (arczképpel) és Magyar Hírlap, 1891. 219. — ²) *Szinnyei*, I. 323—5. — ³) Mint parasztköltő, érdekes jelenség *Czudar* Mihály (ismertette *Márki*, Figyelő, 1883. XIV. 288—297. és külön füzetben) és *Sándor* Lajos nagyzeréni szőlőcsősz, ki 1879-ben névtelenül verselte meg Nagy-Zerénd vésznapjait (16r., 12 lap). A világoi *Páger* János pedig, Hazafi Veray János módjára, nyomtatott verseivel bejárta az egész országot. — ⁴) *Haan*, a békésm. tört. társ. évkönyvében, I. 20—23. — ⁵) *Aradi Híradó*, 1848., 125. — ⁶) *Figyelő*, XII. 89—97.

írta «Bál előtt és bál után» cz. vígjátékát, melyet Aradon Szerdahelyi Kálmán jutalmára adtak elő. *Horvát* (Horovitz) Lipót (szül. Petrisen, 1845), 1879—82. gyoroki, utóbb világosi plébános, az akadémia pályázatain többször keltett figyelmet történelmi drámáival. (*Sophonisbe*, *Az izmaeliták*, *Borics czár*, *Agrippina* stb). *Deésy* Zsigmond «Toldi Miklós

Csiky Gergely.

első diadala» című drámája (1861), hazafias hangjával hatott. Almási *Balogh* Tihamér, szintén aradi orvos korában (1865—70). tűnt föl első vígjátékával (*A miniszterelnök bálja*), melyet Aradon 1869. adott ki, s melyet ezután az *Adieu*, *A halálos büntetés eltörlése*, *Clarisse*, *A milimári*, *A Borzáné Marcsája*, *A tót leány*, *Arany lakodalom*, *Sári néni* stb. követték¹⁾. *Lukácsy* Sándor (szül. Aradon, 1835). körülbelül 30 népszínművel, drámával stb. gazdagította az irodalmat; *A tükör*, *A fegyver-*

¹⁾ *Szinnyei*, I. 487—490.

kovács; Egy magyar nábob, A bakter, A honvéd család, A zsidó honvéd, Lengyel száműzöttek, Ubrik Borbála, Kósza Jutka, A vereshajú, A zsan-dár, A csirkefogó, A szomszéd kakasa stb. közül nem egy volt a budapesti népszínház divatos darabja¹⁾. Varga János aradi ügyvéd (szül. Szegeden 1844. † Aradon 1881.) szintén népszínműveivel (A bíró fia, Szomszéd uram, A malom alatt, A bácskai rezervisták) s egy vígjátékával (A véletlen) aratott némi sikereket. *Benedek Aladár*, *Csáktornyay* Lajos, *Fertsek József*, E. *Illés László*, *Lukácsy Miklós*, *Rajner Béla* stb. szín-darabjain kívül figyelmet keltettek *Somló Sándor* aradi színésznek (1887—1892). szép költői nyelven írt drámái, *Murai Károlynak*, 1882—5. az Arad és Vidéke segédszerkesztőjének bájos vígjátékai és monologjai s drámaírói rövid pályáját az ország tapsai közt futotta meg *Csiky Gergely* (szül. Pankotán 1842. decz. 8. † Budapesten 1891. nov. 19). Összesen 26 szín-darabot (4 tragoediát, 3 drámát, 9 színművet, 4 vígjátékot, 1 bohózatot s azonkívül egy drámai költeményt) írt a nemzeti színház számára, melyeket 1894. nyaráig összesen éppen 400-szor adtak elő²⁾. Kisfaludy Károly és Szigligeti méltó utóda, a mai magyar társadalmi színmű megteremtője volt³⁾. A románok közül *Gávra Sándor*, a szerbek közül pedig *Csevapovich* Gergely és *Popovics* János tett kísérletet a drámaírás terén.

A műfordítók a színműirodalom követeléseivel is számoltak. Maga Csiky Sophokles tragoediáival (A trachisi nők, Oedipos Kolonosban, Oedipos király, Elektra, Antigone), Plautus vígjátékaival, Racine Athaliájával, s

¹⁾ *Lakatos*, III. 26—27. — ²⁾ Első darabját, mely 100 aranyat nyert az akadémián, *A jóslat* vígjátékot (5 felv.) először játszották a nemzeti színházban 1875. október 11.-én. Előadták 22-szer. Többi darabját a következő sorrendben adták elő: *Jánus*, trag. 5 felv. 1877. okt. 15. (4-szer); *Magus*, trag. 1 felv. 1878. január 11. (3-szor); *Az ellenállhatatlan*, vígj. 3 felv. 1878. okt. 11. (5-ször); *A proletárok*, színmű 4 felv. 1880. jan. 23. (47-szer); *Mukányi*, vígjáték 4 felv. 1880. okt. 22. (36-szor); *Czifra nyomorúság*, színmű 4 felv. 1881. október 28. (43-szor); *Kaviár*, bohózat 3 felv. 1892. márczius 24. (5-ször); *Anna*, színmű 1 felv. 1882. ápril 28. (3-szor); *A Stomfay család*, színmű 3 felv. 1882. október 10. (24-szer); *Bozóti Márta*, színmű 4 felv. 1883. február 23. (22-szer); *Czeccil házassága*, színmű 3 felv. 1883. november 23. (8-szor); *Buborékok*, vígjáték 3 felv. 1884. április 18. (29-szer); *Nóra*, dráma 4 felv. 1884. október 22. (6-szor); *Sötét pont*, dráma 3 felv. 1885. nov. 20. (16-szor); *Spartacus*, trag. 5. felv. 1886. ápr. 9. (8-szor); *Petneházy*, színmű 3 felv. 1886. szept. 1. (9-szer); *Jó Fülöp*, vígj. 3 felv. 1887. január 7. (17-szer); *A komédiás*. vígj. 1 felv. 1887. február 25. (7-szer); *A vadróssa*, színmű 3 felv. 1887. augusztus 26. (3-szor); *A vasember*, trag. 3 felv. 1888. január 14. (16-szor); *Divatkép*, vígjáték 3 felv. 1888. október 26. (3-szor); *Örök törvény*, színmű 3 felvonásban 1890. február 27. (17-szer); *A nagyraemelt*, vígj. 3 felv. 1890. november 22. (7-szer); *A nagymama*, vígj. 3 felv. 1891. márczius 6. (29-szer). Csiky utolsó színdarabját két héttel halála után adták elő. Ez *Az atyafiak*, dráma 3 felv. 1891. november 27. (11-szer). Írt egy népszínművet is (A tunikás leányok) s egy operettet (A királyfogás). A nemz. színház 400 előadásának nyers jövedelme (a bérlethányad nélkül) 223,895 frt 18 kr.; Csiky összes írói díja ebből 45,745 frt 73 kr. — ³⁾ Életrajza, a rávonatkozó bibliogr. adatokkal, *Színnyeinél*, II. 356—364. E mellett különösen *Berczik* Árpád akad. emlékbeszéde 1893. jan. 30. (Akad. Értesítő, 1893., 121—136.) A Kölcsey-egyesület 1892. nov. 17. ülte emlékezetét.

Coppée néhány darabjával ajándékozta meg az irodalmat. A klasszikusokból való fordításoknak egyáltalán multjok van Aradban. *Forray* András, Arad híres alispánja, »a magyar literaturát akkor is már, midőn még szunnyadozott, római jeles munkák fordításával, melyeket a magyar nyelv most is jelesebb tulajdonai közé számol, gazdagította«¹⁾. Fő munkája *Trogus Pompejus Justinusnak* történeti műve. Gróf *Fekete* János kéziratban hagyta *Ovidiustól* a *Szerelem Mesterségének* fordítását. *Kallinger* radnai szerzetes 1808-ban szintén a nemz. muzeumban helyezte el *Sabellicus Marcus Antonius* könyveinek fordítását, ellenben *P. Nagy* Lászlónak 1818-ban nagy utánajárással mégis csak sikerült kinyomatnia *Tibullusát*.

Fábian Gábor.

Ezen a téren egész irodalommal ér föl *Fábian* Gábor működése. *Cicero* összes levelei hét kötetben (1861—4.), *Cicero* vegyes munkáiból a *rhetoricumok* és *philosophicumok* (Arad, 1865.), *Titus Lucretius Carus* tanköteménye a természetről (1870.), *Cajus Valerius Flaccus Argonauticonja* (Arad, 1873.), *Rutilius Claudius Numa-tianus* útleírása (Arad, 1874.), *Qu. Horatius Flaccusnak* a költészet-ről a *Pisókhhoz* írt levele (Arad, 1876.) s az az *anthologia*, melyet *Lucretiusából* s *Valeriusából* Aradon 1874-ben *Somogyi Antal* adott ki, csak az önálló köteteket jelentik. Ezek mellett igen sokat közölt

egyes lapokban és folyóiratokban. De a középkort sem hanyagolta el. Már 1824-ben külön füzetet adott *Hafiz* divánjából s 1833-ban három kötetben nyújtotta *Ossian* énekeit. Az ő választékos nyelvén ösmerte meg irodalmunk *Tocqueville* amerikai demokráciáját (1841—3.), melynek hatásáról már volt szó s *Heinsius* házi neveléstanát is (1846.). A *Kölcsey-egyesület* országos ünneppé emelte azt a napot, melyen (1885. szept. 20.) emléktáblával jelölte meg »a jeles író és műfordító« aradi lakóházát²⁾.

Az újabb irodalmak fordítói Aradon is szép számmal vannak, mióta három napilap nyújt alkalmat regények, versek stb. átültetésére; de csak

¹⁾ *Vásárhelyi* János beszéde íj. *Forray* Andrásnak csanádi főispánná igtatásakor 1830. júl. 20. — ²⁾ *Fábian* emlékének van szentelve a *Kölcsey-egyesület* III. évkönyve. Ennek I. része 113 lapon hozza *F. életrajzát* dr. *Jancsó* Benedektől s a II. (59 lapon) az ünnep leírását s *Tabajdi* Károly, *Jancsó*, *Ballagi* Mór, *Tóth* Lőrincz és *Institoris* Kálmán emlékbeszédeit. *Bibliographiai* részletek *Szinnyeinél*, III. 15—20.

az ösmeretlenül maradt *Vajai* (B. Vay) Lászlót emlitem meg, ki mint cs. kir. nyugalmazott kapitány Aradon 1814. decz. 28. fejezte be Blumauer travesztált Aeneisének »magyarosan átöltöztetése« munkáját, sőt azt bővítette is a negyedik részszel. A IX — XII. könyv tehát eredeti¹⁾.

Eredeti *regényeket* és *elbeszéléseket* csak néhányan írtak. Etelkájához Dugonics András már 1788. Aradmegye történetéből választotta a tárgyat²⁾, s merített onnan utóbb Pálffy Albert³⁾ s Jókai Mór⁴⁾ is; maguk az aradiak azonban nem követték ezt a példát. *Náray* Antal (1795—1866.), ki 1826. telepedett le Aradon, már két évvel ezelőtt kiadta *Maré vára* című »eredeti magyar román«-ját, mely a magyar előidőkben játszik s akkor nagyon olvasták. Aradon 1840-ben Shakespeare *Romeo és Juliáját* is lefordította s 1858-ban egy kötet adomát és mulattató történetet adott ki. *Czárán* Emánuel (szül. 1813., †1885.) 1833-ban »Meggyes, vagyis a fonnyasztó szerelem« czímmel adott egy »eredeti magyar román«-t. *Eördögh* András (szül. Pécskán, 1834. † Aradon 1870). »Kenderesi Pozdorja Boldizsár utazása a hetedik világrészben« című humoros regénye (1861.) s néhány kisebb elbeszélése, *Oldal* József »A két árva« cz. négykötetes regénye, melyet Aradon írt, *Kovács* József »Egy magyar amazon«-ja (1869.), *Lukácsy* Sándor »Venus világa« cz. 3 kötetes társadalmi regénye, *Náray* Talamér (szül. Gyorokon, 1849.) Dr. Csömörüzy Jeremiása (1879.), *Szabados* Jánostól a Bukott angyal (1862.), mely tárgyát az aradi társaséletből vette, *Vasvári* Ferencztől az Örvény szélén és Viktorin (1879.), *Némethy* Károlytól (1830—1894) A párhaj (1884.), *Csáktornyay* Lajostól a Soha többé! (1881.), Szeressünk és megbocsássunk (1883.), *Sümegei* Kálmántól A mi kis regényünk (1881.), s néhány elbeszélés, sőt *Reviczky* Gyula egyetlen regénye is (1884.) csak egy vidék érdeklődésével találkozhatott. A hatvanas éveknek egyik legmunkásabb regényírója, *Rózsaági* Antal (szül. Sajó-Ládon, 1829. † Aradon, 1886.) már változott irodalmi ízléssel találkozott, midőn 1877-ben aradi tanár lett; ekkor adta ki »Az életből« és »Összevissza« cz. beszélygyűjteményeit (1879. és 1883.) s »Hova lettek a milliók?« cz. két kötetes regényét. (1886.), *Hajnalkától* 1882-ben »Hölgyek asztalára« czímmel jelent meg egy rajz- és beszélygyűjtemény. *Gosztonyiné* (Biró Kornélia) Aradon 1889. külön is kiadta »A mult« című regényét, mely először a Pesti Naplóban jelent meg. Aradon izmosodott meg *Iványi* Ödön tehetsége is. A »Tárczák« (1888.) az újabb magyar széppróza legszebb alkotásai közé tartozik; »A püspök atyafisága« pedig, mely az író halála (1893). után második kiadást ért, méltó fel-

¹⁾ Virgilius Eneassa, melyet Blumauer németre travesztált, most pedig magyarosan átöltöztette és a negyedik részszel megbővítette *Vajai* László. Egyetlen ösmert kézfrata az aradi lyceum Vásárhelyi-könyvtárában, E. I. 23—24. sz. a. (Vásárhelyi János 1825. évi másolata. 8r. 297 és 379 lap.) — ²⁾ Etelka, egy igen ritka magyar kisasszony Világos-Váratt, Árpád és Zoltán fejedelmink ideikben. Pozsony és Kassa, 1788. Két kötet. — ³⁾ Fekete könyv. Pest, 1847. Az örült Digby Kovaszinczon. — ⁴⁾ More patrio.

tűnést keltett. *Csiky* Gergely (Az életből és Fényképek, 1872.; Az elvált asszony és Arnold, 1888.; Az Atlasz-család és A zokoli uraság két lánya 1890., Az atyafiak, 1891., Sisyphus munkája és Válóper után, 1892.) a regény- és beszélyirodalom terén is teljesen érvényesült. A Tárczák és csevegések meghonosítója Aradon *Tishti* Lajos; kivűle E. *Illés* László, *Vörös* Vidor, *Rodiczky* Jenő, *Rózsaágyi* Antal, *Varga* János, *Sümegei* Kálmán, *Iványi* Ödön, *Méray-Horváth* Károly, *Salacz* Gyuláné, *Sas* Ede, *Murai* Károly stb. voltak az aradi hírlapok közönségének kedveltjei. *Salacz* Gyuláné Keller Ilona (szül. Székudvaron, 1850., † Aradon, 1887.) legérdekesebb tárcait férje »Ilonám emlékezete« címmel kézirat gyanánt külön kötetben is kiadta (1888.) A népies hangot szerencsésen eltalálta *Györgyössy* Rudolf aradi népisk. igazgató (szül. Nagyváradon, 1843. jan. 6.), ki 1874-ben Piros Pista néven megindította s 60,000 példányban terjesztette el »Népirodalom« című ponyvára szánt vállalatát, melyből azonban 1878-ig csak 12 füzet jelent meg. A német elbeszélő irodalomban nevet szerzett *Groller* Balduin, családi nevén Goldscheider Béla (szül. Aradon 1848. szept. 25.), kitől A tábornok úr fia és A nevelőnő magyarra is le van fordítva; a románok közől *Stanescu* Imre Vazul írt 1861-ben egy *Zimbru* (Bölény) című történeti regényt.

A *széptannal* nagy reményeket keltve foglalkozott *Bangó* Pető aradi ügyvéd († 1852.); a Kisfaludy-társaság a korszerű époszról írt értekezését 1845-ben megdicsérte, a nagynak és fenségesnek fogalmáról írt tanulmányát pedig 1846. meg is jutalmazta. Nem szólva a színházi és irodalmi kritikáról, mely lassankint rendes rovatot nyert az aradi lapokban is, különös figyelmet érdemel *Csiky* Gergely dramaturgiája, melyet 1886-ban az orsz. színiiskola növendékeinek használatára két füzetben adott ki. *Villemain* (Pindar szelleme s a lantos költészet), *Ribbeck* (A római költészet története), *Taine* (Az angol irodalom története) stb. fordításával szintén hatott az ízlés nemesítésére. Dr. *Fánossy* Béla aradi gymn. tanár 1891. május 6. az akadémia jutalmát nyerte meg az aesthetikának ó-és középkori történetével, mely — a bírálat szerint — nem valamely rendszer tanaiúl idézi, forgatja és fejtegeti íróit, hanem azért, hogy minél teljesebben és minél hívebben megérttesse.

A *bölcsészett*et nagyobb igényekkel 1770. táján kezdték tanítani az aradi minoriták, midőn *Sartori* Bernát aradi tanár (1770—1790.) előadást tartott a bölcsészet védelmére s 1772. már ki is adta »Magyar Nyelven Filozofia« című munkáját;¹⁾ »Kívánt azon magyar ifjúságnak tulajdon nyelvére fordított philosophiával kedveskedni, kiben meg nem hült a vér«. Műve ugyan, mely a logikát, metaphysikát és physikát tartalmazza, elkésett szülötte a scholasticismusk s anachronismus az encyclopaedisták

¹⁾ Eger, 1772. 4r. 276 és 11 lap. Ismertette *Márki*, Egy aradi philosophus. Arad és Vidéke, 1882., 32—35. sz.

századában; a kortársak azonban mindent megbocsátottak a korlátolt fel-fogású szerzetesnek, mert magyar nyelven annyi idő után mégis csak ő szólaltatta meg a philosophiát. Sok évtized múlt el, míg egy másik aradi, *Fábián* Gábor, vállalkozott rá, hogy Cicero philosophiai művét lefordítsa; *Csontos* István aradi ügyvéd 1838-ban angolból kezdte fordítani Franklin próbatételeit; ez azonban kéziratban maradt. Az 1886-ban megindított «Bölcséleti Folyóirat» szerkesztője, *Kiss* János (szül. Szegeden, 1857.) 1880—2. pécskai káplán volt; most a Szent-István-Társulat igazgatója.

A *theologia* Aradon teljesen el volt hanyagolva. Csak a zsidó *Chorin* Áronnak már üsmert fejtegetései keltettek országszerte érdeklődést. Egyébiránt néhány tankönyven és cikkben kívül minden felekezet beérte az egyházpolitikával, (mely téren kivált Román Miron és Metianu János aradi püspökök váltak ki), vagy csupán egyházi beszédek tartására szorít-kozott. Grall Domonkos, Jakobovits Gyula, Kiss János, Kornis József, Krumm Antal, Magyary Alajos, Rátz Jeromos, Szücs Antal róm. kath., Baló Benjamin, Böszörményi József, Osváth Imre, Rácz Károly, Szondy Imre ev. ref., Frint Lajos ág. ev., Chorin Áron, Steinhardt Jakab izraelita templomi beszédei nyomtatásban is megjelentek.

Paedagogiát *Fábián* adott, 1846-ban Heinsius Tivadar után nyujtván a házi neveléstan kézikönyvét. *Kuncz* Elek 1874-ben lépett föl Gymnasiumi paedagogiájával, melyben a középisk. s különösen a gymn. nevelés egyedül helyes alapkövének «a nevelendők szellemi természetére való alapítását, valamint a képzés eszközeinek (egyres tantárgyaknak és az erkölcsi képzés összes tényezőinek) ezzel összefüggő megállapítását és gyakorlati alkalmazását» tekintette. Mint az aradi két középiskola igazgatója (1882—90.) *Jancsó* Benedekkel és *Spitkó* Lajossal együtt élénk részt vett az egységes középiskolák kérdésének az irodalom terén való megvitatásában. *Petrovics* Lázár, (szül. 1856. † 1881.) 1878-tól az aradi g.-kel tanítóképző-intézet tanára, 1880-ban román nyelven adott terjedelmes neveléstant (Compendiu de Pedagogia). *Roboz* József, 1894-ig a siketnémák aradi intézetének igazgatója, a siketnémák oktatásáról több füzetben értekezett. Mint didaktikai és tankönyvírók az aradi tanférfiak szintén élénk résztvettek az irodalmi mozgalmakban¹⁾.

¹⁾ *Tankönyveket* írtak egyebek közt: Makra Imre és Rózsa József róm. kath., Aaron Tivadar g.-kath., Baló Benjamin és Rácz Károly ev. ref., Cohné József és Skreinka Lázár izr. vallástant; Horváth József és Záray Ödön népisk. s Jancsó Benedek és Hahn Adolf középisk. magyar, Isoz Ferencz és Rózsaági Antal francia s Malmosy Károly, Pirchala Imre és Sváby Pál latin nyelv- és olvasókönyveket; Goldis János és Pascutiú Dénes magyar és Diakonovics Loga Konstantin román nyelvtant oláhok számára; Hanthó Lajos, Mangold Lajos és Popa György történetet, Ceantea Tivadar, Horváth József és Kálmán, Laukó Albert, Mádai Mátyás, Rózsaági Antal, Simay István, Thót Antal, Varga Ottó és Záray Ödön földrajzot, Sziklai Mária és Simonkai Lajos természetrajzot, Antolik Károly és Popa György természettant, Szerényi Húgó vegytant, Máday Mátyás és Csik János számtant, Nesnera Aladár mértant, Koilmann Gyula gyorsírásant,

A jog- és államtudományok aradi művelői közt országos tekintélyek vannak. Tótváradai *Kornis Károly* (szül. 1824. † Gyorokon, 1863. január 27.) már 1848-ban a büntető jog tanára lett a pesti egyetemen s előadásait ki is akarta nyomtatni; a második ívnél azonban őt is egészen másfelé ragadták a politikai események. — 1848—9-ben még így is négy kisebb

Kornis Károly.

füzete jelent meg. (Az 1848 : IX. t.-cz. 5. szakasza. A kormányrendszer-ről. Az alkotmányos fejedelmi kormányrendszerről s A szabadságról). 1850-ben Amerikába menekült, hol megalapította az első magyar hírlapot. Sok kapkodás után 1856-ban újra fölvette a tollat s egy örökösödési pörről, melyen Brazília jogásza nem tudtak eligazodni, oly világos

értekezést írt¹⁾, hogy egyszerre Rio Janeiro legjelesebb ügyvédéül ismerték el. Midőn pedig 1858-ban portugál nyelven egész kötetet adott a vegyes házasságról²⁾, a brazíliai protestánsok köszöntő iratot intéztek hozzá, II. Pedro császár pedig tanárul hitta meg a riojaneiroi egyetemhez. Ezt talán azért nem foglalthatta el, mert könyvét IX. Pius pápa kiátkozta. 1862. nyarán, honvágytól gyötörve, hazajött testvéréhez, a gyoroki plébánoshoz és néhány politikai czikken kívül Esmék czímmel röpiratot adott ki, melyben Ausztria és Magyarország dualismusát sürgette³⁾. A kezeiből korán kihullott tollat *Csemegi* Károly (szül. Csongrádon 1825. május 3.) ragadta föl. Csemegi 1851. mint ügyvéd Aradon telepedett le s 1879-ig, midőn kuriai tanácselnök lett, élénk résztvett Arad közéletében. A jogvesztés elmélete és az államjog, a magyar bünvádi eljárás tervezetének indokai, a magyar bünvádi eljárás a törvényszékek előtt, főképen azonban a büntetőtörvénykönyv tervezete örökíti nevét. Mint kir. ügyész, majd (1885—8.) mint ügyvéd működött Aradon *E. Illés* Károly is, ki Pécsen és Aradon 1882—92. közt négy kötetben adta ki a Csemegi-féle büntetőtörvénykönyv magyarázatát s általán számos tanulmányt közölt a büntetőjog köréből. A gyakorlati politikusokról, az ország- és megyegyűlések kiválóbb szónokairól s az ügyvédekről már ismételve szó.

A *nyelvtudomány* és *philologia* terén szintén nagy szolgálatot tett Tocqueville demokratiájának fordítója, Cicero s az ókor annyi nagyjának avatott magyarázója, *Fábián* Gábor. Életének utolsó éveiben már meleg tűzhelye lett a classica és a modern philológiának az aradi lyceum, hol egy kis philologiai múzeum is alakult. Ez intézetben *Sváby* Pál, *Pirchala* Imre, *Spitkó* Lajos, *Malmosy* Károly, *Roseth* Arnold, *Kollmann* Gyula, *Schüll* Salamon, *Telmányi* Emil, *Cserép* József, *Hahn* Adolf, *Wigand* János, és *Fancsó* Benedek, hosszabb-rövidebb ideig aradi tanárok, részént egész kötetekkel, részént nagyobb értekezésekkel szereztek érdemeket. Különösen nagy tevékenységet fejtett ki *Fancsó* Benedek (szül. Gelenczén, 1854. november 19.) ki nyelv és irodalom történelmi tanulmányaival (Ki írta az első magyar nyelvtant? Szenczi Molnár Albert. Az első magyar nyelvtan. A kurucz mozgalmak költészetéről. Magyar nyelvtudománytört. tanulmányok. Bethlen Gábor magyarsága. Kölcsey Ferencz élete. Fábián Gábor élete. Körösi Csoma Sándor élete. Petőfi-tanulmányok, stb.) és — ugyanezen a téren — paedagogiai működésével (Szavalókönyv. Négy kötetes Magyar olvasókönyv) stb. tűnt föl. 1880—87-ig volt az aradi reáliskola tanára s az utóbbi két évben a Kölcsey-egyesület alelnöke. A »lyceum«

1) Processus Villa Nova de Minho pars criminalis, discussione juridica pertractata. Rio-Janeiro, 1856. 4r. 58 lap. — 2) O casamento civil ou o direito do poder temporal em negocios de casamentos. I. része, a jogtörténeti, u.-o. 1858. N8r. XXIX és 193 lap. A második, a theologiai rész, 1861. jelent meg. Ez és a német fordítás itthon nem ösmertetes. — 3) Életrajza s arczképe unokaöcscsétől, Kornis Elemértől, Vas. Ujság 1890., 10. sz.

falain kívül állók közt legizmosabb tehetség volt *Edelspacher* Antal (szül. Aradon, 1846. ápr. 14. † Budapesten, 1894. szept. 5.), ki modern nyelvek mellett perzsául, arabul, törökül s finnül is beszélt. A bán szó eredete, Szláv elemek az újjörög nyelvben, Egy ismeretlen magyar orientalista, Rumun elemek a magyar nyelvben, Ibn Dastah, Xorenaei Mózes V. századbeli örmény történetíró az Ogundur- és Ogur-bolgárokról, Dentek és magyarok című eredeti s Müller Miksa és Schleicher Ágost után fordított nyelvtudományi és történeti füzetei korán megszerezték számára a legelőkelőbb külföldi philol. társulatok tagságát. Nyolczévi lázas munka után azonban homály borult nagy eszére s tizennégy évig való szenvedéseitől a halál váltotta meg. Az aradmegyei tájszók gyűjtését *Kornely* Ambrus († 1834.) kezdte meg²).

Nyelvészeti, történeti és néprajzi tekintetben legfontosabb az a vita, melyet a románok eredetének kérdésében az aradiak az elsők közt folytattak. — *Aaron* Tivadar galsai g.-kath. plébános (szül. 1803., † 1867.) már 1828-ban jegyzeteket készített Major Péter históriájához, elfogadván ennek álláspontját, hogy Itália ős népnyelve az oláh, melyből még a latint is csak irodalmi gyakorlat fejlesztette ki; *Diakonovics* Lóga Konstantin, 1812—31. az aradi g.-kel. tanítóképző intézet tanára, megírta (románul) Róma történetét a város építésétől Konstantinápoly elestéig, belevegyítvén a román eredet kérdését is. *Goldis* János (szül. Székudvaron, 1836. febr. 25.), 1873—92-ig az aradi gymnasiumban a román nyelv és irodalom tanára, 1880-ban magyar és német füzetben szintén lándsát tört a román nyelv latinsága mellett, a miért 1882-ben a bukaresti román tud. akadémia tagjai közé választotta. *Slavici* János (szül. Világoson, 1848. január 6.) a Prohaska-czég 12 kötetes ethnogr. vállalata számára (Die Völker Österreich-Ungarns) a románokról 1881. kiadott könyvében a románok ethnogr. jelentőségét nem abban kereste, hogy a rómaiak utódai, vagy hogy a dákoknak rég eltűnt népét romanizálták; hanem egyedül abban, hogy az európai rokon népcsaládnak élesen elválasztott tagjait összekötik. Szerénce különben az oláhok eredeti hazája Magyarországnban Erdély. Ezzel szemben a magyar tudósok szigorúan a nyelvészet és az oknyomozó történelem tanúságait ügyekeztek érvényesíteni. *Edelspacher* 1875-ben először vette vizsgálat alá a magyar (különösen a csángó és székely) nyelv rumun elemeit és 124 cikkben tette meg észrevételeit. Viszont *Alexi* György (szül. Aradon, 1864. szept. 14.) 1888-ban az oláh nyelvben levő magyar elemeket mutatta ki és pedig több mint ezer esetben. Még azon évben rokonszenvesen és behatóan ösmertette *Réthy* Lászlónak (szül. Szarvason, 1851. nov. 21.) az oláh nyelv és nemzet megalakulásáról szóló fő munkáját, mely rövid idő alatt két kiadást ért. Réthy az Alföldben már 1880.

¹) Életrajza: Magyarország és a Nagyvilág, 1874., 31. sz. M. Szalon 1890. XIV. (arczképpel) és *Szinnyei*, II. 248—51. — ²) *Jelenkor*, 1834., 186.

fölvetette, római eredetűek-e a románok s erre tulajdonkép válasz Goldisnak említett értekezése. Még azon évben kiadta a «Magyar pénzverő izmaeliták és Bessarabia» s »Anonymus az erdélyi oláhokról« című füzetit. Az oláhság balkáni eredetét vitatta fő munkájában, mely sok hozzászólásra adott alkalmat. *Pascutiú* Dénes 1853—61. a nagyváradi gymnasiumban a román nyelv tanára, utóbb pap, majd 1864—1880. buttyini (most facségi) ügyvéd¹⁾, Major Péter emlékének ajánlott külön könyvben felelt²⁾, s azt bizonyította, hogy az oláh, mint anyanyelv, a klasszikus latin nyelvnek s így az összes nyugati román nyelveknek alapja. *Mangra* Vazul aradi g.-kel. tanítóképzőintézeti tanár a Familiában a román elemnek Daciában való folytonosságáról írt cikket. Maga Dr. Réthy 1894-ben az akadémia megbízásából kiadván Hunfalvy Páltól az oláhok két kötetes történetét, az előszóban reményét fejezte ki, hogy «az idő nincs már messze, midőn a román tudományos irodalom, magunva a kopott, selejtes frázisokat, szemébe mer nézni a történelmi igazságnak.» *Fancsó* viszont 1895. indította meg 3 kötetes «Román polit. és tört. tanulmányait».

A *történetírás* terén különben legközvetlenebb fontosságúak Aradmegyének s városnak már elég bőven ismertetett monographiái³⁾. Fontos adalékok az emlékiratok is; pl. a XVIII. század közepén *Hüeber* Antal aradi szerzetesé a Haruckern-család gyulai udvartartásáról s a békés- és aradmegyei társadalmi viszonyokról⁴⁾; P. *Nagy* László⁵⁾ *Institoris* János⁶⁾, *Bohus* Jánosné⁷⁾ és *Sujánszky* Eustach György, aradi minorita († 1875.) naplója a XIX. századból⁸⁾. A világosi napok szemtanúi s az aradi vár foglyai közül többen írtak memoireokat; *Gaal* Miklós tábornok Aradon 27 rabtársával németül íratta le a szabadságharcz történetét, melyet Balás Sándor utóbb magyarra is lefordított; a hat kötetes munkát azonban 1861-ben elko-bozta a törvénytelen hatóság⁹⁾. *Máriássy* János, *Margitay* Tihamér és *Csutak* Kálmán szintén közrebocsátotta emlékiratait, melyeknek jelentékeny része (Margitayé pedig kizárólag) aradi élményeikre vonatkozik. S nincs a forradalomra vonatkozó emlékirat, visszaemlékezés és földolgozás, mely mellőzné Arad történetének ezen legfontosabb részét. Sok becses adat van *Lakatos* Ottó forradalmi naplójában s fogságának történetében s *Molnár* Györgynek «Világostól Világosig» című 3 kötetes munkájában. Ide számíthatók a plébániák és rendházak történetei, melyek közül legbecsesebbek az aradi és radnai rendházaké; *Kátsor* Keresztély, szentannai házfőnök (1760—2.) számos történelmi munkán kívül, megírta a kegyesrendnek, s több háznak és gymnasiumnak, egyebek közt a szentannainak

¹⁾ Életrajza *Márkinál*, Bihari román írók, 46—7. — ²⁾ A román (oláh) nyelv eredete. Lugos, 1892. 8r. 296 lap. — ³⁾ E könyvben, II. 785—95. l. — ⁴⁾ Bőven ismertette *Haan*, Békésm. tört. évk. I. 13—28. — ⁵⁾ Ösmertette *Márki* a Philol. Közölnyben, 1889. — ⁶⁾ Használta *Institoris* Kálmán és *Váli* Béla az aradi színészet történetében. — ⁷⁾ Mutatványokkal az Aradi Vértanúk albumában. — ⁸⁾ *Analecta Georgii Sujánszky*. Kézírata a minoriták imregi (zemplénmegyei) kolostorában. — ⁹⁾ *Szinnyei*, III. 910.

is múltját!); *Knaisz* Mihály († 1824.) 1790—99. közt mint aradi ház(önök állította össze a magyar- és erdélyországi minoriták történetét²⁾; *Csevaповich* Gergely († 1830.) radnai guardián, majd tartományfőnök viszont a szentferenczrendi Kapisztrán-szerzet multját vázolta két hatalmas kötetben³⁾. Az osztrák-magyar monarchia összes szerzetesrendjeinek tört. és statiszt. rajzát Aradon, 1878-ban, két kötetben adta *Szöllőssy* Károly, ki e tárggyal irodalmilag ezenkívül is foglalkozott. — A községek évkönyveinek szerkesztésére egy egyszerű földmives, *Cseh* János (szül. 1807. † 1886.) adott jó példát, ki 101 lapon írta meg falujának, Medgyes-Bodzásnak 1855—1886-ig terjedő történetét; *Szerák* Juon kroknai g.-kel. pap († 1886.) viszont románul beszélte el Buttyin multját.

A történettanátról névtelenül még 1750-ben írt egy latin röpiratot *Bajthay* Antal báró erdélyi püspök, ki 1755-ben neveltje, II. József részére megírta Magyarország történetét s utóbb statisztikáját⁴⁾. Meghalt Szent-Annán, 1775. jan. 15. Ez utóbbi helyen működött 1784—7. mint rector és plébános *Bielek* László (szül. 1744. † 1807.) ki a Majores Hungarorummal s ebben különösen Biharvámege 1552. évi összeírásának kiadásával lépett az adatgyűjtők sorába⁵⁾. *Aaron* Tivadar román nyelven kezdte földolgozni a románok története érdekében tett kutatásait; főmunkáján (A románok eredetén) kívül 1850-ben a ker. hitnek a románok közt való elterjedéséről is értekezett. A magyar történelemnek aradmegyei születésű feldolgozói közt legérdemesebb *Ormós* Zsigmond akad. tag (szül. Pécskán 1813. febr. 20. † Budapesten, 1894. nov. 17.), ki 1859. a sokáig művelt szépirodalomtól elfordulva, mű- és műveltség-történelmi tanulmányokkal kezdett foglalkozni. Adatok a művészet történetéhez, 6 kötetes útiemlékei, Cornelius Pétere (melylyel 1862. az akadémiában széket foglalt), az Esterházy-képtár műtörténelmi leírása, Róma katakombái, Kupeczky ismertetése, Urbinoi Santi Rafaelje, Giorgione Barbarellije, saját műgyűjteményeinek katalogusa, Engel Józsefről írt, életrajza, romániai útja, főkép pedig az a művelődéstörténet, melyet az Árpádok koráról írt, nagy hézagot töltenek be a magyar irodalomban. Mint a délmagyarországi történelmi s régészeti társulat s muzeum megalapítója s elnöke szülőföldjének, Aradmegyének történelmi és régészeti emlékeit is szívesen gyűjtötte. Kivüle

1) *Pfeiffer*, 11., 32. *Hoványi*, Script. Schol. Piarum, II. 185. — 2) Chronologo-provinciale ordinis ff. minorum S. Francisci conventualium etc. Pozsony, 1803. 4r. 416 lap. — 3) Synoptico-memorialis catalogus stb. Buda, 1823., 8r. 372 l. és Recensio observantis minorum provinciae S. Joan. a Capistrano. Buda, 1830. N8r. 666 lap. Életrajza az előszóban. Ismertette *Szöllőssy*, Aradi Közlöny, 1886. decz. 25. — 4) *Szinnyei*, I. 346—8. A Historia Politica Regni Hungariae, melyet Szinnyei nem említ, Kovachich M. György példányából másolva, megvan Atzél Péter aradi könyvtárában. — 5) Írt egy ódát az oknyomozó magyar történetírás egyik úttörőjéhez, *Katona* Istvánhoz is, kinek Historia Criticájából az 1672—1697-ig terjedő 15—17. kötet (21—26. sorozat) a censura alá terjesztett példányban Atzél Péter tulajdona.

a történetírás terén ujabban *Csurgay* Árpád, *Szűts* József f.-gyarmati, *Rácz* Károly gyoroki lelkész, gr. *Károlyi* Tibor (Quinet Forradalmával), *Varga* Ferencz gyoroki plébános (Szeged történetírója), *Mangold* Lajos, *Varga* Ottó, *Laukó* Albert és *Márki* Sándor aradi tanárok írtak számos kötetet a hazai és az egyetemes történelem köréből.

A *néprajz* igen becses adalékot nyert abban a gyűjteményben, melyet *Kálmány* Lajos 1875—77-ig pécskai káplán Arad, különösen Pécska vidékéről »Koszorúk az alföld vad virágaiból« (Arad, 1877.) czímmel két, majd »Szeged népe« (Arad, 1881—2. és Szeged, 1891.) czímmel 3 kötetben adott ki. Az «Etnographia»¹⁾ méltán nevezte őt a magyar népköltési termékek legszorgalmasabb és legszerencsésebb gyűjtőjének. Mythologiai tanulmányai szintén nagy figyelmet keltettek. *Varga* János (szül. Szegeden, 1844. május 6., † Aradon, 1881. nov. 17.) viszont »A babonák könyvé«-t adta ki (Arad, 1877.), mely pályadíjat nyert a magyar orvosoktól és természetvizsgálóktól Ez e nemben az első rendszeres magyar munka, mely a nép nyelvén s eszejárása szerént írja le a babonákat, hol nevetségesekké tévén azokat, hol megrendítő példákban utalván káros voltukra. A Vasárnapi Újságban szintén jóízű leírásokat adott a nép szokásairól s életéről; örökre kát, hogy ezeket már nem gyűjthette össze egy kötetbe. *Földes* János a székelyek nevééről (Arad, 1890.) s Arad helyneveiről közölt tanulmányai mellett különösebben finn-ugor mythológiával, *Réthy* László pedig az oláh-kérdésen kívül különösen a magyar nemzet és a nemzetiségek keletkezésével foglalkozott; de ez a könyve még nem jelenhetett meg. Az Ethnographiában azonban, melynek I. évfolyamát szerkesztette (1890.) s más lapokban sok becses néprajzi adalékot közölt. Az aradmegyei magyarok s németek néprajzán e gyűjtemény számára *Fancsó* Benedek, a románokén pedig *Alexi* György dolgozik.

Varga János.

A *földrajz* művelése Arad topographiájával indult meg. Erről, valamint a helytörténet művelőiről már volt szó. Ozmán aga temesvári váraparancsnok 1703-ban br. Löffelholz aradi parancsnoktól kérte Magyarországnak egy olyan térképét, a melyet az aradi postahivatalban látott²⁾. Egyébiránt ösmeretes, a nagyszombati egyetemen még 1765-ben is milyen térképről mutatták be Aradvármegyét³⁾. A vármegyét katonákkal II. József

¹⁾ 1891., 311. — ²⁾ *Szentkláray*, Száz év, I. 116. — ³⁾ Rajza e könyvben, II. 141.

rendszeresen csak 1782—3-ban mérte föl s ezek és a megyei mérnök munkálatai alapján készültek Görög Demeter és Lipszky hiteles térképei, míg Aradról az első hiteles katonai térkép csak 1840. után jelent meg¹⁾. Magának a városnak legrégebb tervrajzai 1698-, 1707- és 1742-ből ismeretesek²⁾ 1772-től kezdve különben szokásban volt, hogy a határjárások alkalmával az illető vidék térképét is mellékeljék; mintegy száz ilyen térkép van Aradról az orsz. levéltárban. Irodalmilag azonban csak három aradi térképrajzoló működött; t. i. *Thót* Antal, ki 1867. kiadta Magyarország nagy fali térképét; *Remekházy* Károly, ki Arad- s több más vármegye térképét kinyomatta és *Csepreghy* Mihály, ki Aradváros tervrajzát több kiadásban bocsátotta közre. Aradi nyomda állította ki *Kelemen* Józseftől az osztrák-magyar monarchiának keresk. térképét (1879.), mely két kiadást is ért. Mint térképtervező, Európaszerte figyelmet keltett *Lóczy* Lajos, ki a legvilágosabb térképet nyújtotta a Kínai-birodalomról. Lóczy gr. Széchenyi Béla expedíciójával 1877. decz. 4. mint geologus indult el, hogy bejárja Indiát, Japánt, Kínát, Tibetet és Birmát s 1880. május 1. érkezett haza. Magának Kínának földrajzi viszonyait egy 884 lapra terjedő hatalmas kötetben írta le³⁾. A birodalom általános bemutatása után átment annak hegy- és vízrajzi, földtani és éghajlati viszonyaira, majd az egyes országok részletes leírására. Éjszakon kezdett útját a nagy Kínai-síkság, a tengermelléki, déli, továbbá a középponti, majd az éjszakyugati és délnyugati (tulajdonképpen kínai) tartományok vidékein folytatta. A mellékországok közül Mandsu- és Mongolország után Dsungáriát, Kelet-Turkesztánt és Tibetet tárgyalta. Ezt a könyvét mint tudományos eseményt üdvözölte a tudós világ. Lóczy Lajos csakhamar Hunfalvy János utóda lett a budapesti egyetem földrajzi tanszékén s a Földrajzi Társaság elnökségében; tagjának választotta a m. t. akadémia és számos külföldi földrajzi társaság is.

Nyolczvan év előtt az ő kínai útazásához csaknem hasonló merész vállalkozásnak tekintették az aradiak azt, hogy volt alispánjuk, *Kászonyi* András, neki indult Velencezre megtekintésének. Alaposan megösmerkedvén saját hazájával, másodmagával Aradon 1795. ült kocsira s Pestnek kerülve ment Velenczébe. Aradon 1796. febr. 15. fejezte be útjának leírását, mely «Magyarországból tett velencei útazás» czímmel 1797. jelent meg⁴⁾. Mint mondja, «sem föld, sem pedig történetek írója nem akart lenni» és csak személyes tapasztalatait kívánta elbeszélni. Helyes megfigyelő, kit a látott dolgok rendesen elmélkedésre készítettek s nem egy esetben elgondolkozott, minek lehetne hasznát vehetni otthon a hazában. Így pl. az elsőkhöz tartozott, kik a Karinthiában már is oly áldásosnak bizonyult mennyei harmatra (pohankára) s arra figyelmeztette «a legnagyobb bőség mellett

1) E könyvben 370—1., 627., 637. stb. — 2) U-o. 288. és 322. l. — 3) Bővebben szóltam róla az Aradi Közlönyben, 1886., 276. sz. — 4) Ösmertette *Márki*, Alföld, 1884., 292.

is szűkölködő« nemzetét, hogy ez a nép a kősziklákat is termésre kény-
szeríti. Még nagyobb vállalkozás volt a *Csernovics* (Szirovicza) Arzéné,
ki 1817-ben *Porubszky* János aradmegyei esküdttel a Fejér-Tengerhez
tett útját le is írta¹⁾. *Kornis* Károly a forradalom után Amerikából közölt
útleveleket és ösmertetéseket. *Forray* Iván 1842. bejárta Egyiptomot és
Syriát, majd Máltát s Olaszországot; utazási albumát azonban édes anyja
csak halála (1852.) után, 1859-ben adta ki pazar fényvel. *Szabó* Avelin
aradi minorita tanár 1867. mint hittérítő ment Ausztráliába²⁾, majd Ame-
rikába az indiánok közé s Kaliforniában, majd Trenton (New-Yersey-állam)
vidéken lett plébános, honnan leveleket írogatott a magyar lapokba; 1889.
Aradot is meglátogatta. Minden földrészben megfordult *Varjassy* Béla,
sokáig az idegenek legiójának tagja, s élénk tollal írta meg útirajzait.
Baraczi *Szombati* Gerő aradi ifjú, ki 1882. Kairóban halt meg, szeren-
csésen kutatta a Balkán-félsziget viszonyait s annál könnyebben, mert 12
nyelven beszélt. *Denich* János 1877. nov. 29. indult útnak s 96 napig
való hányatás után ért a Jöreménység-fokához; négy évig működött Dél-
Afrikában a zuluk és kafferek közt, mint mérnök, s 1881. febr. 22.-én
indult ismét haza; útjáról az aradi Kölcsey-egyesületben és a lapokban
számolt be. *Wauer* Adolf jószáshelyi birtokos Ausztráliából szép néprajzi
gyűjteménnyel tért haza. Sok kedves tárczát közöltek az aradi lapok *Gaal*
Jenőné *Varjassy* Lenkétől is, ki 1886-ban norvég útiképeivel vonta magára
az olvasók figyelmét.

Természetrajzi tekintetben Aradot már múlt században (1799.) bejárta
Grossinger János, ki *Universa historia physicájában* Aradról is sok becses
adatot közöl³⁾. *Kiaibel* Pál, a magyar Linne, 1798-ban, *Bresztyánky*
Albert 1817. utazgatott Aradmegyében⁴⁾. Igen becses adalékokkal járult
Arad természetrajzi viszonyainak ismertetéséhez dr. *Kéry* Imre, (szül.
1798., † 1887), ki az akadémiában 1859-ben Aradmegye keleti hegyes
vidékének ösmertetésével foglalta el székét; *Kerner* Antal pesti, majd bécsi
egyet. tanár, ki 1858—9-ben *Schmidl* Adolf pesti műegyet. tanárral együtt
Jahn Vilmos társaságában kutatta a Moma-Kodrut és a Hegyes-Drócsát;
Simonkai Lajos, 1881—91. ig aradi reálisk. tanár, ki 1893-ban, e mono-
graphia I. kötetében, 426 és 134 lapon adta Aradvármegye és város ter

¹⁾ *Tudom. Gyűjt.* 1819., II. 123—4. — ²⁾ *Bing* Mayer (szül. 1830., † 1880.) 1850
Amerikába, majd Új-Seelanda vándorolt ki, hol Christchurch mellett egy Birgsland nevű
hatalmas telepet rendezett be. (Erről *Márki*, *Bingland*. Arad, 1883., 21 lap.) A butyini
Deutsch Manó viszont 1871-ben Kaliforniába ment; majd czukornád-ültetvények felügyelője
lett a Sandwich-szigeteken. (Alföld, 1883., 114.) 1873-ban az árván maradt *Spitzer* Fülöp
is fölkerekedett Aradmegyéből; 1878. Afrikában a Mozambique-parton telepedett le, egy
év múlva azonban angol szolgálatba lépett, majd francia szolgálatba állt s 1885—7. ele-
jéig Tonkingban katonáskodott, mikor ismét hazatért. Aradi Közlöny, 1887., 89. sz. —

³⁾ *Márki*, Dr. *Grossinger*. Természettud. Füzetek, 1882., három közlés. — ⁴⁾ *Tud. Gyűjt.*
1818. VI. 116 -7.

mészetrizsi leírását és szakfolyóiratokban is számos közlést adott; *Petrogalli Arthur* 1873—85. aradi gymn. tanár († 1894.), ki főképp rovar-tani szempontból írta le és ösmertette Aradmegyét s két kiadásban is értekezett a bogárgyűjtésről; *Lóczy Lajos* és *Pethő Gyula*, kik a földtani intézet közleményeiben Aradban tett geológiai kutatásairól évről-évre becses jelentéseket tettek. *Lóczytól*, Khína geológiájának megírójától, hozza e monographia I. kötete Aradvármegye és város geol. és földrajzi leírását. *Simonkai* fő műve Erdély edényes flórájának helyesbített foglalata, mely a Természettud.-Társulat kiadásában (1887.) 678 lapon jelent meg. Legújabbban (1894.) *Richter Aladár* aradi tanár közölte a kormány megbízásából 1891—2. tett külföldi útjáról szóló jelentését, mely a német, francia, belga, angol és svájci akadémiák s azok természetrajzi, főképp növény-tani intézeteit, muzeumait s botanikus kertjeit ösmerteti, míg egy másik füzete a növényvizsgálat és a rendszerezés elveiről (*Linneig*) értekezik.

A természettudományok terén 1772-ben még csak curiosum-számba mehetett *Sartori* Bernát aradi tanár physikája, melyet philosophiája III. részébe ékelve adott s melyben még a föld mozgásának tanát is tagadja, a vegytani elemekről pedig fogalma sem volt. Néhány évtized mulva 1819-ben már éppen egy aradmegyei fiatal ember, *Kerekes Ferencz* (született Erdőhegyen, 1799. † 1850. júl. 29. B.-Füreden) keltett figyelmet Berlinben a vegytani elemekről németül írt művével¹⁾. Az orosz kormány azonnal felszólította, fogadja el a szentpétervári egyetem vegytani tanszékét, sőt Angliába is kapott meghívást. »Jer haza!« írta hozzá barátja, *Vásárhelyi János*. »Szeretet vár rád, bár nem elég jutalom. Ha Erdőhegy s a Ménes-alja szülöttét nem vonhatja elő a haza: alhatik a chemia!« *Kerekes* hazajött s 16 éven át ásvány-, növény- és vegytant tanított a debreczeni kollégiumban. 1835. kiadott »Értekezések és kísérletek« cz. könyvéért a m. t. akadémia is tagjai közé választotta. 1839. a geometria és természettan tanszékére ment át. Az idők jele, hogy több vármegye azért választotta táblabírául, mert olyan jó chemicus és olyan jó matematikus²⁾. Dr. *Hidegh Kálmán* (szül. Aradon, 1839. szept. 18), 1867-től Kassán, 1872-től Budapesten s 1880-tól Aradon főreálisk. vegytan-tanár, 1873—80.-ig Budapesten a zsír-nemű testek vegytanának magántanára³⁾, 1866. óta dolgozott hazai és külföldi tud. folyóiratokba. 1878-ban jelent meg a Természettud. Társulattól megkoszorúzott műve, a magyar fakőerczek elemzése; 1879. óta a m. t. akadémia megbízásából egyes nevezetesebb ásványfajok chemiai vizsgálatával foglalkozott. *Physikai* kísérletekkel csak lassankint ösmarkedett meg Arad. Egy *Herczeg* nevű ifjú eresztette föl 1813-ban az orsz. vásár alkal-

¹⁾ Betrachtungen über die chemischen Elemente. Berlin és Pest, 1819. 8r. XVI és 176 lap. — ²⁾ *Márki*, Egy aradi chemikus emléke. Alföld, 1889., 297. *Poggendorff*, Biogr. liter. Handwörterbuch, I. 1246. — ³⁾ Életrajza *Márkitól* *Lakatosnál*, III. 56—7.

mával az első léggolyót, »melyben 40 akó bor megfért volna«¹⁾; 1846. júl. 8. Futó Lajos színész a színpadon nevetségessé tette a több estén át nagy közönség előtt dolgozó Bosco művészetét s legnehezebb műdarabjait utánozva, megmagyarázta, hogyan csinálhatja meg az efféléket akárki is, a kinek gépe és ügyessége van hozzá²⁾. A népszerű pyhsikai előadások azután, a miket a lyceum tanárai 1879. s a Kölcsey-egyesület 1882. óta rendeztek s melyekben különösen Antolik Károly, Stauber József, Fényes Dezső s Rozsnyay Mátyás vettek részt, sokban népszerűsítették a természettudományokat. *Antolik Károly*, 1875—92.-ig aradi gymn. tanár, a Kölcsey-egyesület alelnöke s 1892-től pozsonyi reálisk. igazgató³⁾ természettani tankönyvei több kiadást értek. A villamosságról írt cikkei, a villamszikra sikamlásáról fölvetett fényképei s a róla, valamint az új hangskálákról stb. írt értekezések külföldön is figyelmet keltettek⁴⁾.

A *mathematika* legkitűnőbb művelője *Kerekes Ferencz*, ki Debreczenben 1845-ben adta ki «Szorszámtan s egyszersmind előkészület a fellegős mértanra» című nagyobb művét s 1848-ban a «Képzetes mennyiségek»-et, a m. t. akadémia pályázatán hallgatással mellőzött művét, melynek sorsát «Négyes kis tükör» című füzetében külön is megvilágította s élesen nyilatkozott az akadémia matematikusairól. Halála után, 1862-ben jelentek meg «A felsőbb mértan alapelvei egy toldalék töredékekkel s az ellenmondásos mennyiségek kifejtésével» és 1864-ben «A fellegős mathesis igaz elveinek elemi kifejtése.» *Ábrai Lajos* 1881-ben Számrendszerek, számnevek és számjegyek, s 1883-ban Bevezetés az arithmetikába középiskoláinkban; *Boros Vida* 1877-ben A mennyiségtan módszere a gymnasiumban s *Nesvera Aladár* 1882-ben A mértan elemei cz. füzetet adott ki. Tőlük, valamint Medgyesi Ödöntől, Stauber Józseftől, Walther Bélától stb. több kisebb-nagyobb értekezés jelent meg.

A *mérnöki* tudományok terén sok érdemet szerzett *Pichler Ferencz* (szül. 1810.), ki Aradról 1842. vándorolt ki Angliába s éveken át volt a londoni mérnök-egyetem tanára. Magyarországból tőle származnak az első vas takaréktűzhelyek s egyebek közt ő találta föl a pneumatikus gertyákat. A londoni Themse-hidak egy részének tervezésével a legkitűnőbb mérnökök sorába emelkedett; 1890. résztvett a budapesti negyedik dunai s az új-aradi vashíd tervezésében is. *Beszédest*, a hírneves vízépítőt, e

¹⁾ *Hazai Tudósítások*, 1813., II. 41. — ²⁾ *Váli*, 48—9. — ³⁾ *Szinnyei*, I. 192—3.

— ⁴⁾ Csupán felesége családja által tartozik Aradhoz az elektro-technika terén világszerte ösmeretes *Zipernovszky Károly* (szül. Bécsben, 1853. nov.), a budapesti »Ganz és társa«-gyár elektro-technikai osztályának igazgatója, s műegyetemi ny. r. tanár, kit 1893. május 12. a m. t. akadémia is tagjai közé választott. Székét 1894. febr. 19. »Elektromos üzem alkalmazása távolsági forgalmú vasútnak« című értekezésével foglalta el. A villamvilágítás, villamos munkaátvitel, a dynamo-gépek, villamos motorok, gyakorlati mérőeszközök stb. terén tett találmányai s javításai mindenütt elterjedtek s egész kis irodalmat támasztottak,

helyütt elég csupán neve szerént említeni. Az aradmegyei vasútak nagy részének tervezőjéről, *Boros Béniről* (szül. Aradon, 1839. ápr. 7.) már szintén volt szó¹⁾. 1875. jelent meg tőle az aradkörösvölgyi vasút tervezete, 1879. ugyanannak ismertetése s 1880-ban a «Vasútaink csoportosítása és a vasúti tarifák» című füzet.

A *haditudományok* művelésére Aradon a honvédség föllállítása adott ösztönt. *Pacor Vilmos* még honvédszázados korában (1881.) adta ki taktikáját (németül), mely több kiadást ért s »Harcászati feladatok a parancsadás és csapatvezetés gyakorlata czéljából« című könyvét. *Simonchich Gyula* százados (szül. Aradon, 1848. szept. 9.) és *Vörös Sándor* főhadnagy (szül. Pankotán, 1845. ápr. 15., † 1894.) 1880-ban együtt írták »Az osztrák-magyar haderő táblázatos kimutatása« című munkájukat. — *Góssony János* alezredes (utóbb címz. vezérőrnagy) Aradon 1881. foglalkozási tervezetet készített az újoncz-sorványok számára. *Álgya Sándor* őrnagy először az aradi hadgyakorlatokról közölt leveleivel tűnt föl. Az aradi katonai tud. egyesületben és a szaklapokban szorgalmasan dolgoztak mások is, kik hosszabb-rövidebb ideig állomásoztak a várban és a városban.

Az *orvostudományok* Basarági Vid János szülőföldjén csak a XVIII. század második felében kezdtek ismét terjedni. Az első, ki az irodalom terén is nevet szerzett magának, *Haidenreich János* Lajos megyei főorvos (szül. Engelsbergen, Sléziában, 1747. jan. 31. † Aradon, 1807.), ki a nagyszombati egyetemen 1775. tartotta orvos-doctori felavató értekezését; már 1782—3-ban hírre vergődtek »Medicina Aradiensis« címmel írt füzei, melyekben a vidéken szokottabb betegségeket fejtegette; 1784. német füzetben buzdított mindenkit, hogy baján önmaga ügyekezzen segíteni²⁾. 1785-ben latinul bocsátott közre utasításokat a falusi seborvosok számára; 1786. (németül) a gyógyszerházakról, 1799-ben az egészen kis gyermekek táplálásáról, 1803. pedig az Aradmegye több helységében dühöngött sülyről³⁾ írt egy-egy jeles könyvet. Így Haidenreich egymaga egész orvosi irodalmat teremtett Aradban⁴⁾. *Rósa János*, szintén aradi főorvos († 1790.) 1782-ben a méhbántalmakról, *Rész József* Imre, az aradi jakobinus, 1791. »de cataracta oculi« adott ki egy latin kötetet. Ilyen, az irodalomban is működő orvosok érdeme, hogy Aradmegye orvosai lépést tartani ügyekeztek a tudomány haladásával. Haidenreich, Besserkraut Mihály, Molnár Mihály, Csermák János és Blaskovics Imre pl. már 1804. szerencsés kísérleteket tettek a himlőoltással⁵⁾; *Rósa József* 1817-ben eredményeket ért el a typhus putridus gyógyításában s 1831. is mindent megtett a cholera terjedése ellen; 1849-ben a choleras orosz katonák gyógyításáért

¹⁾ E könyvben, II. 624. — ²⁾ Jedermann sollte sein eigener Arzt sein. Buda, 1784. 8r. 100 lap. — ³⁾ Historia asthemiae scorbuticae in multis gremialibus locis inclyti comitatus Aradiensis anno 1803. graviter saevientis. Temesvár, 1803. 8r. 76 lap. — ⁴⁾ Életrajza *Callisen*nél, Medicinisches Schriftsteller-Lexikon. (Koppenhága, 1831.) VIII. 54. *Szinnyei*, Magyarország. természettud. könyvészete, 245—6. — ⁵⁾ *P. Nagy*, Arad (kézirat), IV. 71.

Aradi (Landshut) István és Hartmann Mihály kispenei orvos a czártól a III. oszt. Szent-Szaniszló-rendet kapta¹⁾. Hg. *Hohenlohe* Sándor nagyváradi kanonok Pankotán b. Dietrichnének már suggestio útján adta vissza beszélőképességét; dr. *Kordina* Károly pankotai orvos pedig (1851.) misereregységével keltett feltűnést²⁾. A tudomány haladásának fölhasználására több alkalmat nyújtottak a kórházak. Az 1836. megnyilt aradmegyei kórház első főorvosa, *Munkátsy* Miklós, 1834-ben jeles magyar könyvet adott ki a kórházak berendezéséről, 1848-ig több mint 13,000 beteget gyógyított s 300-nak adta vissza szemevilágát³⁾. 1837-ben az aradi *Buchwald* Gyula is értekezett a szegények gyógyításáról⁴⁾. *Kresztics* János 1825. a görcsökről, a világosi születésű *Éder* Ferencz 1835. a vérkiütésekről, *Csiky* János pedig (1816—1856.), ki 1844. telepedett le Aradon, 1840-ben a hályogról szóló tanulmányát tette közzé s több cikket írt az Orvosi Tárbá. 1844-ben jelent meg *Mata-vovssky* Nándornak, 1857. óta a megyei kórház főorvosának értekezése a görvélykórrol, melyet a pesti gyermek-kórházban tett észleletei alapján ösmertetett. *Kéry* (Bittner) Imre, ki orvosdoctorrá az epekövekről latinul írt becses értekezése alapján 1825. lett, ez időtől fogva haláláig, 1887-ig Aradmegyében folytatta orvosi gyakorlatát⁵⁾. A Bánság poszlázairól szóló tanulmányát 1847-ben az orvosok és természetvizsgálók pécsi nagygyűlésétől megkoszorúzva adta ki. Pályadíjat nyert a közorvostan szabályozásáról szóló műve is. Fő munkája a menyházai (monyászi) ásványforrás vegy- és gyógytani ismertetése⁶⁾, mely nagyban emelte a fürdő hírnevét. Viszont *Roth* Albert, Aradmegyének szintén főorvosa (szül. 1814., † 1879.), ki 1841-ben a nemi betegségekről értekezve szerzett doctori rangot, 1861-ben a lippai gyógyforrásra hitta föl a figyelmet⁷⁾. *Köpf* János (szül. Kispene, 1817. január 17., † Aradon 1887. január 28.) 1844. »A jó édes anya« czímmel a kisdetek ápolásáról írt, a mit érdemes volna egybevetni főorvos-elődének, Haidenreichnak, félszázaddal előbb e tárgyról írt könyvével. *Csurgay* József

Darányi János.

¹⁾ *P. Napló*, 1851., 538. — ²⁾ *U.-o.*, 535. — ³⁾ *U.-o.* 1852., 570. — ⁴⁾ *De cura pauperum*. Bécs, 1837. 8r. 34 lap. — ⁵⁾ Életrajza s arcképe a *Vasárnapi Újságban*, 1871. 36. sz. és *Alföld*, 1887. május 17. — ⁶⁾ Magyarul Pest, 1866. 8r. XVI és 256, németül (dr. Oppenheimer Mór fordításában) 1866. 8r. XVI és 320 lap. — ⁷⁾ Életrajza és arcképe *Vasárn. Újság*, 1871., 36. sz.

1861—5. aradi főorvos, *Schuster* Henrik, *Varjassy* Gyula, *Parecz* Gyula, *Posgay* Lajos stb. gyakran írtak szaklapokba s önállóan. Aradon a modern orvosi tudomány tekintetében legáltalánosabb volt a hatása *Darányi* Jánosnak (szül. Andornokon, Borsodban 1819. júl. 6., † Aradon, 1889. máj. 12.), 1858-tól Aradváros főorvosának. Doctori rangját 1845. a növények életéről szóló füzetével szerezte meg. Az orvosok és természetvizsgálók különböző nagygyűlésein a petefészektoémlő kiirtásáról, a képző (plasticus) műtétekről s a középponti gátrepedésről értekezett. Nemannyira ő-maga írt, mint inkább módot nyújtott ifjabb orvosi erőknek, hogy a szaklapokban értekezzenek különösen azokról a műtétekről, melyeket Aradon 1861—81. fenntartott magánkórházában végezett. E kórházban 21 év alatt 7670 beteget vettek föl, 19,890 bejártót gyógyítottak s összesen 4808 betegen hajtottak végre műtétet¹⁾. A hálás Arad gyűjtést indított a kitűnő műtő mellszobrának fölállítására²⁾. A *gyógyszerészet* irodalmában *Csurgay* Kálmán (szül. Gyorokon, 1858. nov. 22., † Budapesten, 1892. febr. 13.) a Gyógyszerészeti tankönyv (1883) s Az állam, közigazgatás és a gyógyszerészet (1891) megírásával és 1885. a Gyógyszerészeti Közlöny és Évkönyv alapításával fejtett ki tevékenységet; *Rozsnyay* Mátyás a khinin-cukorkák gyártásáról szóló értekezésével elnyerte a természetvizsgálók s orvosok fiúmei nagygyűlésének jutalmát (1869.) s ezenkívül is sok értekezést írt.

A köz- és mezei gazdaság irodalmának néhány neves művelője szintén élt Aradban. *Almásy* Pál, 1790-től 1821.-ig Aradmegye főispánja, *Schlözer* Staats-Anzeijében értekezett Magyarország kereskedelméről; 1782-ben keresk. kérdésekről francziául, 1791-ben az orsz. bizottság kereskedelmi javaslatáról stb. latinul s 1803-ban Magyarország statisztikájáról németül írt műve azonban kéziratban maradt³⁾. 1815. b. *Wenckheim* József s 1832. b. *Orczy* Lőrincz egy-egy könyvet adott a magyar lótenyésztésről s mindakettő figyelmet keltett, már csak írójuk neve miatt is. Ennek s általán az állattenyésztésnek emelése volt *Náray* Imre célja is, midőn Aradon 1857-ben egy vastag kötetben adta ki *Günther* Ágost »Hasonszenvi állatorvos«-át. Az újabb mezei gazdálkodás elveit 1845. aug. 19. fejtette ki Aradon *Brünek* József, midőn a magyar gazd. egyesület fiókját megalakította⁴⁾; majd (1846). Robot és dézma címmel tárgyalta a közvagyonosodás akadályait. Egész forradalmat okozott a magyar gazdák körében »A mezei gazdaság könyve«, melyet *Benkő* Dániel akad. tag (szül. 1799. † 1883) Stephens Herny nyomán 1855—68. hat kötetben adott ki. Ő-maga csak 1873-ban, mint *Zselénszky* gróf gazdasági tanácsosa telepedett meg Aradban s az ő útmutatásai szerént lett az ötvenes irodalom

¹⁾ *Weisz* Sándor kórházi főorvos becses jelentései 1876—9-ről s *Lakatos*, III. 215—6.

— ²⁾ Életrajza *Alföld*, 1889. 111. sz. A teljes irodalom *Szinnyeinél*, II. 627—8. — ³⁾ Nemz. muzeum, 9 Quart. Gall., 1030. Fol. Lat., 178—9. és 269. Fol. Germ., 672. Fol. Lat. —

⁴⁾ *Beszédje* nyomtatásban is megjelent Aradon, 1845., 8r. 16 l.

igazi mintagazdaság¹). *Peterdy* Gábor már 1864. mint ilyet írta le István főhg kisjenői uradalmát²). 1867—1880.-ig volt a pécskai kincst. uradalom igazgatója *Érkövy* (Ploetz) Adolf akad. tag (szül. 1818. † 1883.), a Robot és dözma, Homok-kötés, a Haszonbérrendszer és népesítés, Az 1863. évi aszályosság a magyar alföldön stb. írója; ez utóbbinak hatása alatt kezdtek jobban fásítani az alföldet. Utolsó nagyobb műve 1883. az Aradmegyét közlelről érintő telepítési kérdésről szól. Számos cikket írt az aradi Alföldbe is. Korizmicz Lászlóval együtt neki van legtöbb része a magyar mezőgazdaság átalakulásában³). *Kopcsányi* József, *Kornis* Károly, *Rochel* Károly, *Környey* János, *Gaal* József, *Nagy* Zoltán, *Szabó* Alajos, *Rodiczky* Jenő, *Marschall* Lajos, *Fényes* Kálmán, *Wallfisch* Pál és mások a helybeli lapok hasábjain is ügyekeztek elveit terjeszteni. Az Aradmegyében s általában az aradi keresk. és iparkamara területén elért anyagi eredményeknek világos képét adja *Gaal* Jenő, 1872—1893. aradi kamarai titkár (szül. P.-Gerendáson, 1846. szept. 14.), részént 1876. megjelent külön füzetében, részént évről évre nagy gonddal és terjedelmesen megírt jelentéseiben. (Ezeket most *Marschall* Lajos és *E. Illés* László folytatják). 1876—83-ig az aradi Gazdasági-Egyesület évkönyveit is ő szerkesztette. Főbb művei: A román keresk. szerződésről (1884.), A mezőgazdasági válság (1885.), A világgazdaság és a kulturai egység fejlődéséről (1886.), Az alföldi munkásmozgalom (1891.) s Békésmegye monographiája (1892.). Ő vállalkozott Aradmegye gazdasági monographiájának megírására is. *Dunyov* István, 1842—8. aradi ügyvéd (szül. 1815. † 1889.) utóbb honvéd, majd olasz ezredes, 1859-ben az államgazdaság jelen állapotáról értekezett. Egy Aradra küldött nagyobb közzgazdasági munkája elveszett, ellenben 1872. megjelent a kereskedelemnek és a földrajznak *Boccardo* utánírt története. Egyes gazdasági kérdésekről többen írtak; pl. *Kacziányi* Nándor a gyümölcsfatenyésztésről (1865.), *Paradeyser* Lajos (1877.) és *Fényes* Kálmán (1878.) a méhészetről, *Avramu* Miklós tótváradi g.-kel. tanító (románul) a zöldségről, *Blaskovics* József a selyemtenyésztésről (1793.).

Ezekből a hiányos jegyzetekből is kiderül annyi, hogy irodalmi és tudományos életről Aradban csak 1867-után, tehát azokban az időkben lehet szó, melyek már voltaképen nem is tartoznak ezen történet keretébe.

A *színészet*, melynek számára Aradban nem egy jeles író dolgozott, mint ösmeretes, itt is az iskolákból indult ki a társadalom meghódítására⁴).

¹) Életr. *Szinnyeinél*, I. 857—8. — ²) Jóságismertetés. III. 292 lap, mellékletekkel. — ³) *Galgóczy*, Emlékbeszéd É. A. felett. Budapest, 1884. *Alföld*, 1883. decz. 15. *Szinnyei*, II. 1421—5. — ⁴) Az aradi színészet történetének fő forrása *Váli* Béla könyve. (Budapest, 1889., 8r. 173 lap) és *Institoris* Kálmán cikke Lakatosnál, III. 125—145. Továbbá *Verner* László, Az aradi magyar színészet első éveiről (Aradi Közlöny, 1887., 112.) *Degré* Alajos, Hogyan vált magyarrá az aradi színház? (Fővárosi Lapok, 1886., 91. és *Bibliophil* (Márki), Arad színészettörténetéből (Aradi Hírlap, 1884. 218.) Ezekre utalva, saját előadásomban csak a legszükségesebbekre szorítkozom.

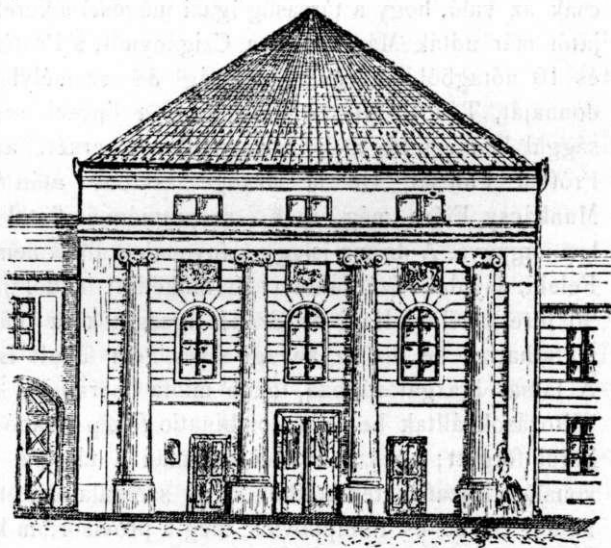
1787. szept. 4. történt először, hogy Aradmegye engedélyt adott *Berat* Fülöp újvidéki német színtársulatának az Aradon való játszásra. «Az általános drágaság — szól¹⁾ — azt kívánná ugyan, hogy a népet semmi fölösleges kiadásba ne keverje, de mivel a színpadok ellen nem érkezett tilalom, neki sincs ellene kifogása». Hat évig azután egymást váltották föl Aradon a német vándorszínészek, 1793-ban azonban már alig látogatta valaki előadásait. Időközben ugyanis országszerte érdeklődés támadt a *magyar* színészet iránt. 1791-ben *Sehy* Ferencz aradi esküdt maga is fölcsapott a budai társulathoz²⁾ és 1794. febr. 14. már Aradmegye is «a haza nyelve pallérozásának és előmenetelének hathatos eszközeiül» ösmerte el «a nemzeti nyelven való játékszínek»-et; de úgy ekkor, mint nov. 10. és 1795. márcz. 3. szükségesnek tartotta, hogy a nemzeti nyelv ápolását az iskolában kezdjék³⁾. Maguk a megyei urak is ott tapsoltak 1794-ben Bárdoni, majd Stephani német színtársulatának a Milicsházban. 1798. decz. 4. azonban *Kelemen* László társulatának töredéke már Aradon is színpadra vitte a magyar szót és sár, hózivatar sem tartotta vissza a közönséget, hogy tömegesen látogassa előadásait⁴⁾. Annyi hazafias darabot adtak elő, hogy 1799. februárjában a helytartótanács a műsor $\frac{1}{3}$ -át letiltotta s a másik kétharmadot is csak a városi főorvos előleges cenzurája mellett engedte játszani. 1812-ben Ferencz király már megengedte *Hirschl* Jakabnak, hogy saját költségén *állandó színházat* építtessen. *Hirschl* 1816-ban fogott a munkához a mai Simonyi-utczában s a mikor 1820. elkészült, németeket vitt bele. Gunst igazgató az Aschenbrödellel nyitotta meg az aránylag csinos színházat. Pedig Aradon Bihar-megye lelkes főorvosának, Sándorfi Józsefnek bőkezűségéből, 1813-ban már a téli idényben is játszottak magyar színészek, s 1818-ban a *Kilényi* és *Láng* igazgatása alatt álló 21 tagú társulat júniustól október végéig még Arad-Hegyalját is sorba járta. 1819. a megyei nemesség idejében bérbe vette Milics termét a németek elől s abban ezen a télen a Vándza Mihály vezetése alatt érkezett kolozsvári magyar színészek előadásait látogatta. Az új színházat 1847-ig télen át, egy évet kivéve, német színészek bérelték ugyan, a nyári idényre azonban már 1820. bevonult Kilényi, ki *Dérynével* magyar operákat is bemutatott. Hasonló lelkesedést keltett 1823-ban is. Maguk a németek csak 1836. kezdtek operákat adni, de mind jobban kellett küzdeniök a közönség közönyével. Ellenben *Horváth* József színtársaságát 1826—7. a nemesség azzal is segítette, hogy a színházért maga fizette a bért, az azt fölváltó Kilényi társulatát pedig 12 szekéren maga a vármegye szállíttatta Pestre, hol egy nemzeti színház építésére 10,000 frt alapítványt tett. Míg 1834. aug. 20. még német díszelőadást tartottak a sz. kir. várossá emeltetés ünneplésére, 1837. okt. 25.

¹⁾ *Magyei jk.* 1787. 1813. sz. — ²⁾ *Bayer*, Nemz. játékszín, I. 184. — ³⁾ *Jk.* 1794. 94., 105. és 1795. 146. — ⁴⁾ *Lakatos*, III. 128. A nyelvre nézve *Váli*, 10.

a városi tanács a vármegye színészeti bizottságának azt a kérését, hogy télen át ezentúl magyar színészeket fogadjon be a színházba, már csak azon okból tagadta meg, mert a németekkel szemben szerződés köti; 1838. júl. 28. pedig *szépművészeti bizottság*ot alkotott a város, hogy művésziekké s ha lehet, magyarokká tegye a téli előadásokat. S valóban, még azon télre *Petheő* Coelestin magyar társulatának adták bérbe a színházat, melyet azonban 1839—1847. ismét *Huber* és *Kreibig* német társulata nyert meg, a magyarok pedig 1843. óta egy színikörben játszottak. A magyarosításnak s a művészi színvonalnak emelésében igen nagy érdemeket szerzett *Fankovics* Gábor, a szépművészeti bizottság tagja, kinek indítványára külön színházi alapot teremtett a város, e célra az idegen művészek előadásai jövedelmének egy negyedét jelölve ki.

1844-ben német és magyar színészek előadásaiban, sőt egy műlovar-társulat mutatványában is szórakozhattott a kis Aradváros közönsége, mely azután annyira megoszlott, hogy valamennyinek rosszszül ment a dolga. Jöttek, mentek a magyar színészek, úgy, hogy pl. 1846. nyarán két hónap alatt négy magyar társág is megfordult Aradon; s az egyik (a *Kilényi* és *Csabayé*) júl. 8. még *oláh* vigjátékot is előadott (A két szórakozottat *Kotzebu*etól, *Popovics* János aradi ügyvéd fordításában).

Az aradi első állandó színház.

Főkép *Gócs* Ede társulatának összevágó, művészies és erősen látogatott előadásai érlelték meg (1847. márcz. 3.) Arad városban azt a határozatot, hogy ezentúl *csak magyaroknak* és pedig a jövő télen *ingyen* engedje át a színházat, olykép, hogy a 600 frt bért a város és a vármegye közösen fizesse. Szeptemberben már be is vonult *Szabó* és *Végsey*, majd 1848. elején *Gócs* társulata az állandó színházba, a német színészek pedig a vár kazematáiba szorultak. A közönség, mely 1848. márcz. 17. az immár magyar színházban ünnepelte meg a sajtószabadság kikiáltatásának hírét, június 7.-ig folyvást erősen látogatta az előadásokat, távoztukkal pedig a város még a nyári színikört sem engedte át a német szí-

nészeknek. Az 1848 - 49. év telén ismét Gócs társulata játszott Aradon s az aradi közönség a bombák füttyölése közt is tapsolt Munkácsy Flórának, Barthának, Komáromynak, Hegedűsnek. Október hatodikának rettenetes idejében szedte össze *Philippovics* István az Aradon tanácstalanul álló művészeket, ma már a magyar színeszetnek megannyi dicsőségét, Prielle Kornéliát, Felekinét, Felekit, Gyulai Ferenczet, Szerdahelyit, Dopplert stb. *Csernovics* Péter pedig kibérelte három évre a színházat s *Philippovics*, majd Szabó József igazgatása alatt elkezdődtek az előadások. Igazi templom volt akkor az a magtárszerű kis színház, hol az imént még kicsinyhitűek a magyarok Istenében való megnyugvás érzetével teltek el. A hogy előrelátta Vörösmarty prófétai lelke, magyar szellem lobogott e városon. *Csernovics*nak tetteről ott volt szó, a hová elsősorban tartozik, a politikai részben¹⁾. Ide csak az való, hogy a társaság igazi művészi sikereket aratott. 1851. januárjától már adták Márthát és a Czigánynőt, a Prófétát stb. is. A kar 12 férfi, és 10 nőtagból, az egész társaság 54 személyből állt. Az opera primadonnáját, Téli Rózát, kit csakhamar a lipcsei színház szerződtetett, valósággal kényeztette a közönség; *Toperczernét*, az ápr. 15. színre került *Próféta Fidesét*, *De la Grange* asszony után a legjobbnak tartották. *Munkácsy Flóra* még csak «szépreményű fiatal színésznő» volt. Aradon lett nagygyá. A dráma is egy színvonalon állt a nemzeti színház előadásaival. *Feleki*, *Gyulai*, *Szerdahelyi* itt működött ekkor²⁾. Olyan társulat, melyet 90 főre emelve, *Havi* és *Szabó* igazgatók a külföldön is büszkeséggel mutathattak be, ha az anyagi siker nem állott is arányban a művészivel. A társas igazgatóságban, főkép mióta *Csernovics* elköltözött Aradról, némi változások álltak be, s a combinatio főkép *Szabó* és *Philippovics* személye körül forgott; egészben véve azonban a társulat megtartotta magas színvonalát. Hazafias tekintetben nagy szolgálatokat tett, különösen 1861-ben, midőn *Szabó* és *Philippovics*, még a provisorium kezdetén is, többször előadta *Szigligeti* II. *Rákóczi*ját, 1862-ben pedig ismét operát szervezett. Mivel azonban a szűk színházba nem fért annyi közönség, hogy fedezni lehetett volna a társulatnak havonként 4000 frtra rugó fizetését, a helytartótanács pedig nem engedte meg, hogy a város rendes évi segélyt adjon, 1863-ban *Szabó* és *Philippovics* megvált Aradtól, hol 1849. év óta annyi művészi és hazafias érdemet szerzett. *B. Bánhid*y Albert már 1862. mozgalmat indított új és Aradhoz méltó színház építésére; 1864. decz. 26. pedig elnöklete alatt *színházbérlő-társulat* alakult, hogy megakadályozza a művészi színvonal sülyedését, mi, az operette-irány felülkerekedésével, már *Szilágyi Béla* igazgatása alatt elkezdődött. *Hubay Gusztáv*val kötött szerződése ugyan szerencsétlennek bizonyult, 1866—73-ig azonban *Follinus* János drámái, operái és operette-társulata ismét műélvezetekben része-

¹⁾ E könyv II. kötetében a 614. lapon. — ²⁾ Ezekről *Pesti Napló*, 1851. 286., 288., 303., 315., 339., 489., 525.

sította a közönséget. Volt tél (1868—9.), mikor 36 új színművel, 2 új operával és 6 operette-tel gyarapította a műsort. 1868. magyar-német, sőt szerb és román társulatok is játszottak a színkörben; 1869. azután a nyarat is Follinus foglalta le s a már-már ismét polyglottnak tartott városban egy év alatt 289 magyar előadást tartott.

Ilyen előzmények után 1868. nov. 23.-án báró *Bánhid*y Béla javaslatára a város pályázatot hirdetett egy új állandó *színház* tervezésére, *Atsél* Péter indítványára pedig 1872. aug. 3.-án 700,000 frt kölcsönt vett föl a színház és a vele kapcsolatos városi bérház építésére. *Czigler* Győző aradi műépítő tervei és *Skalnitzky* vezetése alatt már 1871-ben megkezdték s 1874. szeptemberében be is fejezték a renaissance-ízlésű színház építését, melyet 1250 nézőre terveztek¹⁾. Ezt a színházat 1874. szept. 21.-én I. Ferencz József király, Albrecht, József s János főherczegek jelenlétében a nemzeti színház tagjai Szász Károly prologjával s Fáy egyik vígjátékával, (A mátrai vadászattal) nyitották meg. *Aradi* Gerő, ki most a színházat átvette, főkép a népszínműveket kedveltette meg a közönséggel. Sokkal egyöntetűbb előadásai voltak *Bogyó* Alajos és a pankotai születésű *Mándoky* Béla társulatának, mely 52 tagból állott (1875/6.). A magas színvonal azonban nagyon alászállt a következő évben *Sztupa* Andor igazgatása alatt, mire 1877-ben a *Lukácsy* Miklós buzgólkodására alakult *színműgyógyamoló* egyesület vette át az igazgatást. Ez a költséges operával egyideig való kísérletezés után fölhagyván, csakhamar visszatért a dráma műveléséhez. Újra beállt azonban a hanyatlás 1880-ban *Mannsberger* (Mosonyi) Jakabbal, 1883. febr. 18. pedig leégett a színház. De már másnap elhatározta a tanács, márcz. 14. pedig a város, hogy újra fölépítteti azt s *Halmay* Andor aradi műépítőt bízta meg a kivitellel. *Krecsányi* Ignác 1885. okt. 1. Csiky Gergely prologjával már az új színházban nyitotta meg az előadásokat.

Azon 1013 színész közt, kik Aradon 1818—1889. közt felléptek²⁾, sok ragyogó név van s az aradi színpad nem egy kitűnő színészt nevelt a hazának.

Műkedvelők is többször tettek kísérletet. Pl. Galsán az inségesek javára Török Klára asszony buzgóságára nemes urak és úrnők 1817-ben, de »csupán az uraságoknak«, néhány színdarabot adtak elő³⁾; 1844-ben pedig Aradon alakult műkedvelő-társaság, mely márcz. 23. meg is kezdte, de csakhamar abbahagyta előadásait, hogy ne rontsa a színészek jövedelmét. Viszont az aradi román műkedvelők társulata 1870. aug. 16. lépett először színpadra. Az ötvenes évektől kezdve különben elég erős volt már a magyar Thalia, hogy tért engedjen a jótékony czélok érdekében buzgólkodó műkedvelőknek.

¹⁾ Leírja az *Alföld*, 1874. 214—215. sz. — ²⁾ Teljes névsoruk *Válinál*, 151—165. — ³⁾ *Magyar Kurir*, 1817., 49.

A megye nagyobb mezővárosaiban szintén megfordult egy-egy vándor színtársulat; ezek azonban többnyire csak ártottak annak az ügynek, melyet szolgálni ígértek.

A *zene* művelésére szintén gondot fordítottak Aradon. 1744-ben a minoriták templomában már énekes, zenés misével ülték meg az első főispán, Grassalkovics beigtatásának ünnepét s 1746. május 25. is zenés-mise volt a tisztújítás alkalmával¹⁾. A század második felében rendszeresen fizette a város a templomi zenekar tagjait. Olykor egyes nemes- vagy polgár-kisasszonyok is énekeltek a minoriták chorusán; így pl. 1826. febr. 12. a király nevenapján az alispán leánya, Török Klementina, ki akkor jött haza a zárdából²⁾. Ápolták az egyházi műéneket Radnán is, hol a rend theologusai és novitiusai többször énekeltek és zenéltek miseközben. » A *világi zene*, egyes műkedvelőket kivéve, sokáig a cigányok kiváltsága volt. 1775-ben az aradi muzsikus cigányok a város számadásaiban már mint új magyarok szerepeltek, s 1784-ben az egész megyében 91 muzsikust írtak össze, úgy, hogy a helytartótanács el is rendelte e szám megszorítását³⁾. A megyei urak gyakran húzatták velök; 1790-ben pl. három megyei ünnepen hegedültettek maguknak. Ezért 3 aranyat, de semmit sem kaptak azért, hogy kétszer is muzsikáltak az absolutismus hívatnokokainak⁴⁾. 1801-ben *Préda* volt az aradiak leghíresebb primása⁵⁾. A század elejétől fogva egyszer-másszor katonabanda is szól Aradon, az állandó színház megnyílta óta pedig színházi zenekar is működött. Ezek már természetesen a műzene szolgálatában álltak.

Talán nem tévedek, ha Aradon a *műzene* iránt való lelkesedés föl-keltését *Liszt* Ferencznek tulajdonítom. A még csak 12 éves Liszt 1823. februárjában Aradon is hangversenyt rendezett. Az ifjú Vásárhelyi János már ekkor elragadtatással szólt róla:

»Amphion erdőket s Arion bájolta Balénát,

Mozart' és Haydent szertecsdálta világ.

Hát te, magyar, kit bájol hangod s most ki csodáljon?

Légyen elég, ha magyar lant koszorúja fedez!»⁶⁾

1820-ban a magyar s 1824-ben, a német színészek már *operákat* is adtak Aradon; az operáról röviden a színészet történetében lévén szó, itt csak utalnom lehet reájok. Nagyon sokat tett a műérzék és technikai ügyesség fejlesztésére az aradi *zeneiskola* (conservatorium), melyet kísérletképen Daurer József, Markovics Ignác és Nimsgern Péter 1833. máj. 1. nyitottak meg. A részletes alapszabályokat csak 1834. jún. 3. dolgozták ki és szept. 2. Orczy főispánt nyerték meg pártfogónak. Az országosnak tervezett intézet érdekében azonnal körlevelekben hitták föl Aradmegye

¹⁾ *Jk.* 1744. 335. és 1746. 249. — ²⁾ *Hazai Tud.* 1826. I. 155. — ³⁾ *HTT.* 1784.

július 26., 16,934. sz. — ⁴⁾ *Jk.* 1790. nov. 29., 3. — ⁵⁾ *Nagy*, Aradm. (kézirat), 61—2.

⁶⁾ *Vásárhelyi* kéziratai az aradi lyceumban.

értelmiségét, hogy az intézet fenntartásához és megfelelő épület emeléséhez mint, alapító vagy pártfogó járúljon. 1835-ben már számos hangversenyt rendeztek. Zenker Ferencz, a prágai conservatorium volt tanítója, tanított zongorázni s ő adta elő a zene elméletét s az összhangzattant; Wessely János hegedűt, klarinétot, fuvolát, éneket, Nováček György violincellot és gitárt tanított. Augusztusban már 50-nél többen tettek vizsgálatot; az intézet első hangversenyét pedig szept. 19.-én tartották¹⁾. Így alakult meg az ország legrégebb zeneiskolája, mely fennállása óta több mint 3000 nőt és férfit képezett ki, kik közül néhányan mint zenészerzők (Heuer Alajos, Huber Károly, Klein Mór, Krispin Péter, Remetey Zoltán), mint karmesterek (Brausch, Klar József), mint zenetanárok (Brunkel János, Budits Ádám, Hitesi, Kunst János, Kriska, Krispin József, Nikolics Sándor, Schäfer Antal és Mátyás, Schmidt, Ubel János, Walter Gusztáv), mint operaénekesek (Institoris Kálmán, Schinek K., Salay Kelemen), s mint a budapesti és bécsi színházak zenekarának tagjai (Krispin László, Kubin János, Kurt, Türk stb.) tűntek ki. Szent-Annán és Glogovácson gyermekzenekarok alakultak, melyek közül az első 1884. óta Steiner L. karmester vezetése alatt különösen Svédországban játszott tetszés között.

Az első daloskört (dalárdát) Aradon Vajna Miklós és Szakolczay Lajos 18 tagból 1862-ben alakította, s az, *Kertay* Ede karmester vezetése alatt, már 1863. kitűnt a dalosok pécsi országos versenyén s az ország több városában. 1867. aug. 11. Aradon tartották az országos dalversenyt; 1868-ban a diákok dalai a fumei versenyen arattak nagy tetszést. Magának az aradi daloskörnek ügye azonban lassankint elaludt. 1882. márcz. 4.-én a Kölcsey-egyesület Institoris Kálmán elnöklete alatt szépművészeti osztályt alakított, mely a színház leégése miatt károsodott színészek javára rendezett hangversenynyel 1883. február 25., az 1883. január 20. óta — Aradon először — működő *női énekkar* pedig ápr. 23.-án lépett először nyilvánosság elé. A szépművészeti osztály, függetlenebb szervezettel, utóbb Kölcsey-dalkörre alakult át. Emellett külön dalegylet, philharmoniai és a zenekedvelő-egyesület is működik. Krispin József 1880-ban zenetermet építtetett s ebben s a Fehér-Kereszt nagytermében idegen művészek és aradi műkedvelők már számos műélvezetben részesítették a közönséget²⁾.

A *képzőművészet*, melynek Aradban nincs éppen dicstelen multja, a kor első száz éve alatt jobbadán a templomokban talált némi menedéket. Az aradi minoriták templomának legszebb képeit 1761-ben *Schiszler* Ferdinánd festette. Radnán 1759. *Eisenhut* Joachim szerzetes (+ 1782.) készített meglepő famozaik-képeket s az olajfestmények egy része is szerzetesektől való. Csak curiosumképpen jöhet számba az a száz meg száz kezdetleges kép, melyet egyes búcsúsok a radnai templom számára valamely bajból való menekvésök emlékére festettek. A vármegye 1780. jan.

¹⁾ *Jelenkor*, 1834. 699. és 1835. 651. — ²⁾ V. ö. *Lakatos*, III. 146—9. és 217—8.

30. már fel is szólalt a képeknek e tulságos tisztelete ellen, attól tartván, hogy képimádó lesz a nép¹⁾. A g.-kel. templomoknak többnyire csak falusi piktorok mázolásaival kellett beérniök; afféle alkotásokkal, minő pl. Dumbraván »Az utolsó ítélet.« 1840. táján főkép *Bila* simándi g.-kel. lelkész festegetett a kis templomok számára; tőle való a borosjenői g.-kel. templom 17 passio-képe is.

De valódi műkincsek is vannak egyes templomokban. Legtöbb a radnaiban, hol Rafael-iskolájából egy Krisztus-fej s Carlo Dolcetól egy Annunziazione látható; a főoltárképet, Mária mennybemenetelét, Roskovich Ignác festette. Wenckheim Anna grófnő a szentmártoni templomot 1842-ben a már (I. 458. l.) említett Dürer-képpel, Csernovics Péter pedig a mácsai kápolnát 1858. Barabás szent Eleonorájával ajándékozta meg.

A Csernovicsok már a mult században nagy műbarátok voltak. Az 1745-ben elhunyt Cs. Mihály aradi házát képek díszesítették, Péter pedig ezen a téren is a valódi műpártolók közé tartozott. Maga a festészet és rajzolás tanítása csak lassan foglalt tért Aradon. 1844. *Geltz* József akad. festő nemcsak mellképek készítésére, hanem arra is ajánlkozott, hogy gyermekeket történeti képek rajzolására oktató; *Jägermann* D. pedig vállalkozott, hogy papirosra, selyemre, bársonyra, bőrre, fára festeni 4 óra alatt akárkit megtanítsa. *Lakatos* Ottó érdeme, hogy 1849 óta a gymnasiumban is tanítanak szabadkézi rajzolást. Derék művét *Szamosy* Elek folytatta. Tőle tanult festeni *Munkácsy* Mihály, ki 1859–60-ban Aradon tartózkodott²⁾. A mester mindvégig hálással emlékezett meg első tanítójáról. — 1862-ben Aradon telepedett le *Böhm* Pál is, ki arczképek és oltárképek festegetéséből próbált megélni. Böhmnek Aradon 1890-ben 25 s Munkácsynak egyetlen egy képe (A munka után, Atzél Péter tulajdonában) volt ismeretes³⁾. Böhm, néhány év mulva Pestre, majd 1871-ben Münchenbe távozott s több százra menő képeit jobbadán külföldön adta el. Aradi tanítványai közé tartozott *Paal* László is, a tehetséges, de szomorú végű tájképfestő. A hatvanas évek legjelesebb műbarátja Aradon Atzél Péter volt, ki az aradi tehetségek s Than Mór stb. ecsetjét is gyakran foglalkoztatta. A vármegye, város és különböző egyesületek, testületek különösen arczképeket festettek dísztermeik számára; így a város az aradi *Kaufmann* által készíttette el Asztalos és Boczkó s Parlaghy Vilma által Kossuth képét. A vármegye a millenium alkalmára az aradi gyűlés megfestetését határozta el. Mint festők még Csillag, Valentini, Szvoboda, Gyöngyösy, Tabakovics és Karczagi József, a glogováczi templom oltárképének mestere, érdemelnek említést.

A *szobrászat* eleintén szintén az egyház szolgálatában állt. A mult század legnagyobb arányú aradi alkotásának tartották a *Szentháromság*

¹⁾ *Jk.* 1780. 85. — ²⁾ *Csepreghy* Endre az Arad és Vidékében, 1882. 52. — ³⁾ *Dömötör*, Az aradi kiállítás XVI. csoportjának tárgymutatója, 1890., 13–16.

szobrát, melyet 1746. egy ösmeretlen budai kőfaragó 7500 frt költséggel állított föl. A Szentháromság alakjai a magas gúla tetején voltak elhelyezve s onnan koszorú futott le az oltárig, melyet sz. Flórián és sz. Sebestyén szobrai díszesítettek. 1882-ben bontották le a szobrot, hogy egy melléktéren dugják el¹⁾. Az aradi minorita-templom szobrai jobbadán *Eberhardt* Ferencztől valók. Radnán 1766-ban állítottak föl II. József emlékére egy obeliszket²⁾. Petrisben 1810. május 15.-én szentelték föl Nepomuki sz. János szobrát, melyhez hasonlót a vármegye több helyén találunk. Ezek s a keresztek az egyes plébániáknak részletes történetébe tartoznak; nem az ízlésnek, hanem a kegyeletnek alkotásai. Nagyobb arányaik mellett is ezt mondhatni a glogováczi és szentannai Szentháromság-szobrokról. A glogováczit Schmalbach Mátyás és Vormittag Magdolna, a szentannait pedig Ferkula Antal és neje 1888-ban ajándékozta községének.

Művészi alkotásokkal azonban már a harminczas évekből találkozunk. 1837. okt. 2. falazták be a soborsini templomba Canova tanítványának, *Ferenczy* Istvánnak műveit, Forray Andrásnak és Zefirnek fejér márványból faragott síremlékeit, a leány domborművü arczképével és a család címérével. *Guttmantól* Chorin Áron emlékét 1851. leplezték le az aradiak. Arad szülöttje (1839) *Aradi* Zsigmond, a bécsi Gasser és a milanoi Tandardini tanítványa. Legnevezetesebb alkotásai: A búsongó Arad, mely az aradi útczai harcban 1849. febr. 8. elesettek sírja fölé készült, a város azonban a sétatér végén állította föl; Chorin Áron mellszobra, mely most a nemz. muzeum tulajdona; a lyceumban Bibicsné, a színház előcsarnokában Szerdahelyi Kálmán és végül (1892.) Kossuth Lajos mellszobra. A művész, kiben sok erő van a jellemzésre, állandóan Velenczében tartózkodik.

Aradon, a Szabadság-terén áll most már a *Vértanúk szobra*, mely egymaga megérdemli, hogy a műbarátok Aradra zarándokoljanak. 1878. decz. 21. 14 pályázó közül az első díjat *Huszár* Adolf, a másodikat *Feszler* László, a harmadikat *Feszler* Leó és *Eisenzopf* Ferencz nyerte. Huszár a szobrot mauthauseni gránitalapon 33, majd 37 láb magasra tervezte 93,980, illetőleg 123.000 forint költséggel s művét 5 év alatt kívánta elkészíteni. 1883. decz. 29. a művész aláírta a szerződést, de már 1885. január 21. elhunyt, mire a város *Zala* Györgyöt bízta meg a kivittel. Zala teljes önállással s ihlettel oldotta meg föladatát. 1890. okt. 6. leplezték le művét, melyet főalakja, a Hungária, mellékalakjai (Az ébredő szabadság, Harczkészség, Áldozatkészség és a Haldokló harcos), a 13 vértanú domborműves arczképei s az egésznek felfogása, elrendezése és kivitele Magyarország legszebb szobrává tesznek. Leleplezésénél meghatóbb

¹⁾ *Szöllőssy*, A Szentháromság-szobor tört. Arad, 1883. 8r. 40 lap. — ²⁾ Rajza e könyvben, II. 380. l.

ünnepet hazafiság és művészet még aligha űlt e hazában¹⁾. Zala műve Aradon a Fábián Gábor lakóházán levő emléktábla is. Ezekon kívül mindösszevée is csak a király néhány mellszobra és egy pár síremlék képviseli Aradon a szobrászatot. Az újabb időkben nagyobb arányokat öltő építkezések divatba hozták a kő- és gyps-alakok alkalmazását. A művészeti ösmeretek terjesztésére sokat tesz a főreáliskola mintázó-terme és gyps-gyűjteménye is. Egy műgyűjtemény alapját 1887. vetette meg *Petrovics* Arzén, ki ezer rézmetszetet ajándékozott a Kölcsey-egyesületnek, hol már 1885. decz. 16. kiváló mesterek eredeti műveinek bemutatásával értekezett a rézmetszésről. Az első képkiallítás rendezésének érdeme a *Dömötör* Lászlóé, ki 1890-ben az alföldi és délmagyarországi általános kiállítás XVI. csoportjában 138 festményt mutatott be. Figyelmet érdemel az ereklye muzeum képgyűjteménye is.

A műépítészet szintén csupán az újabb időkben kezd fejlődni. Aradon 1783-ig tudvalevőleg csak nagy kinnal lehetett engedélyt nyerni az építkezésre, s így emlékszerű építkezésről szó sem lehetett. E korból egyedül a Harschféle aradi várnak főkapuzata s a radnai templom érdemel említést. Műemlékeink nagy része ekkor ment tönkre s főképp ekkor jött divatba a régi várak, templomok köveinek elhordása, beépítése. Valóságos vandalismus az, mit a glogováczi, világosi, pankotai, dienesmonostori stb. templomromokkal, a vadászi középkori szobrokkal, a vadász- és fekete-gyarmati stb. freskókkal elkövettek. E műemlékek közül csak egyetlenegynek helyreállítását kísérelte meg Atzél Péter s nem rajta múlt, hogy ezt, a borosjenei várat, stílus tekintetében *Handelmann* tervezete kivetköztette eredeti jellegéből.

Az aradi származású műépítők közül jólhangzó nevet szerzett *Lippert* József, az esztergomi primás udvari építője, *Czigler* Győző, a budapesti műegyetemen az ókori építészet tanára, a gellérthegyi Pantheon, az első aradi színház stb. tervezője, *Halmay* Andor az aradi második színház és a barokkstilű kincstári palota s részben a pécskai gótizlésű templom s *Jiraszek* Lajos, a renaissancestilű arad-csanádi palota stb. tervezője. Arad legszébb modern épületeit *Skalnitzky*, *Lechner*, *Halmay*, *Czigler*, *Pekár Ferencz*, *Jiraszek*, *Ursits Lipót*, *Szlavicsek* és *Kondorossy*, *Kocsis Lajos* stb. építette. Műízlésök sokban járult ahhoz, hogy a Maros termő partjainál ma már valóban büszke arczczal áll egy ifjú város tündéréke.

¹⁾ A gyűjtés összege a kamatokkal együtt 1890. okt. 6.-án 132,921 frt 77 kr. volt. Maga Aradmegye és város egy ötödrészt (25,433 frt 39 krt) adott, a mihez nincs számítva az a 12,000 frt, melyet 23 éven át kamattöblet fejében ajándékozott az Aradi Első Takarékpénztár. A szobor történetét külön könyvben írta meg *Szóllóssy* Károly. (Arad, 1890., 8r. 172 lap).

Nagy uradalmak. A gazdasági szellem javulása. Vadászat. Halászat. Állattenyésztés. Földművelés. Szőlőművelés. Erdőgazdaság. Bányaművelés. Ásványvizek.

Aradvármegye a nemzeti királyok korában nagybirtokokból állt; a fejedelmek korában megkezdődött a feldarabolás, a törökök kiűzése után azonban ismét a latifundialis rendszer kerekedett felül. A föld nagyobb része mint uratlan jószág lett a kincstáré, mely — beleértve a gyakran oly bizonytalan sorsú modenai uradalmat is — több mint egy századon át az egész területnek közel 40⁰/₀-át foglalta le magának. Árulta a földet s nagyon keveset törődött beruházásokkal. Az a kevés újítás, melylyel Aradban a mezőgazdaság terén találkozunk, nem a kincstár jószágairól indult ki. A kincstár a haszonbérlet rendszerént honosította meg, még pedig oly alakban, hogy az ellen a vármegye az országgyűlésen is többször felszólt. A későbbi földesurak egyrésze éppen a nagybérlelőkből került ki s kivált azokból, kik — a XVIII. században — egyszerűen legelőknek és kaszálóknak vették ki a legszebb területeket. Mária Terézia tudvalevőleg azon az úton volt már, hogy középbirtokokat alakítson Aradban, midőn az aacheni béke (1748.) ismét helyreállította a modenai uradalmat s hosszú időre megakasztott ezen a vidéken minden egészségesebb fejlődést. A modenai herczegek is a haszonbérlet lelketlenebb, de kényelmesebb módját választották. Ezekben a bérletekben azonban, kivált a kincstár, kedvezésben részesítette már a községeket is, de — hogy sok vesződség ne legyen a bér beszedésével — a községeknek, mint erkölcsi testületeknek, hosszabb időre adta ki a földet s rájuk bízta a további felaprózást. Azzal, hogy ez rablógazdaságra vezethet s hogy a bérlő, nem gondolva utódjával, kivált a bérlet utolsó éveiben minden zsirját kiveszi a földnek, senki sem látszott sokat törődni. Dicséretes kivétel volt *Hengelmüller*, ki medgyesi kincstári bérletét 1821-ben kitűnően fölszerelte s azon 1500 bérest és 600 igás állatot foglalkoztatott, úgy hogy Medgyest akkor Kis-Mezőhegyesnek nevezték. Tíz év mulva azonban ezt is felaprózta a kincstár.

1817. után vesztett ugyan térfogatából a kincstári gazdálkodás, de tovább virágzott a latifundialis rendszer s József nádor egymaga 8 □

mföldnyi uradalmat szerezhetett Aradban. Másrészt azonban az új földesurak józanabb és nemesebb elvek szerént álltak munkába s kevesebb, de állandóbb haszonra dolgoztak; azonban mentül csekélyebb sikerrel addig, míg az uradalmi gazdálkodás a *jobbágyság* rendszerén alapúlt. Az ingyenmunka került a legtöbbe, s a jobbágyság lehetetlené tette a munkáviszonyok s velök az egész gazdasági élet javulását¹⁾. De nem Széchenyi volt már az egyetlen, ki a magánjogi viszonyok gyökeres átalakításától remélte a nemzet gyors felvirágoztatását. A magyar hűbéri birtokrendszer, az ősiség, úrbér stb. ellen intézett támadások, melyek a közjog féltett köreit is érintették s azok az életrevaló javaslatok, mikkel Széchenyi a régi bajokat orvosolni akarta, a gazdaközönségbe is új életet öntöttek s Aradmegye gazdaközönsége kitartó munkása lett Széchenyinek.

A szervezett uradalmak gazdatisztjeit méltó elismerés illeti meg. Az aradi kincstári praefectura élén 1702. óta a XVIII. században *De Culm Herdegen* J. F. Bernát, Edelspacher Zsigmond, Rieschl Ádám, Redl József, Lovász Mihály, Deseő Ádám állottak; a két utóbbit kivéve tehát merőben idegenek. Deseő ugyan Pécskáról Aradra tette át a jószágigazgatóságot, utódai azonban, kik közt *Érkövy* Adolf a legnevesebb, ismét Pécskán laktak, míg a pénzügyminisztérium 1885. január 21.-én május elsejétől végleg Aradot nem jelölte ki az uradalom középpontjául. A rendiség utolsó évében a temesi kir. kamara igazgatósága alá tartozó aradi uradalomnak 56 tisztje volt; és pedig az aradi számtartóságban 4, a pécskai tisztartóságban 20 és a ménesiben 10, míg a többi az aradi maroshídi vámhivatalra, az aradi erdőhivatalra, s a kamarai ügyészségre s építészeti hivatalra esett²⁾. Tisztán Aradmegyében működött 2 tiszttartó, 3 szám-

¹⁾ A *Gazd. Lapok*ban (1861., 393.) így ír Padurán Tógyer, kuvini parasztgazda: »40 évig jártam úr dolgába; a hogy szántottunk, vetettünk, jó volt az uraságnak ingyen fejében, apáink bűne és gyávasága miatt; termett a föld, a mit termett; senki sem mondott jobbat tetteinknél; úrdolgaiban ritkán dolgoztunk lelkesen, csak hogy a napot lerójuk. Ha rossz munkánk miatt rossz termés volt, annak az idő volt az oka, nem mi és *est* az uraságok is elhitték. Nekünk hasznosabbat senki sem tudott mondani. Ha az uraságnak eszébe jutott szántani, vetni, kaszálni, — hajtott s mi mentünk, míg kitelt. Ha az uraság valami hasznosabbat látott más országban és azt velünk egyszer megpróbáltatta, azt vagy mi rontottuk el, vagy az idő s így a jobb nem is jöhetett divatba; mi nem is akartunk a parasztnál okosabb gazdát látni soha, saját és községünk vesztére.« Volt $\frac{1}{4}$ sessiója vagyis 1 magyar hold belsősége, 2 hold rétje s 5 külön dülőben 8 hold szántóföldje, mint külsőség. A rétet sohasem tisztogatta, javította, későn kapálta, a sarjával nem gondolt; váltógazdasággal nem törődött, búza búza után, kukoricza kukoricza után jött. $\frac{1}{4}$ session termett 16—20 köből búza, vagy 20—24 köből szemes kukoricza s néhány kocsí tök; nagy-néha egy kis árpa, vagy zab. A búzát addig hordták, napokat vesztegetve, piacra, míg itthon Mundrutz Izsák boltos megvette köblét 4 váltóforintjával, a kukoriczát $2\frac{1}{2}$ vfrttal. Mégis megéltek. Ha a robotot ledolgozták, szabadok voltak; fizetett egy fertály után adóban 8 frt 10 krt, szolgált 20—25 napot; volt 2 lova, tehene, 4—6 malacza, 12 juha; mégis csak megélt 1848 előtt. Tíz év múlva kétannyit fizetett, mint a mennyit földje összesen ért. — ²⁾ *Fényes*, Magyar gazdatiszti névtár 1848-ra, 93—94. l.

tartó, 2 kasznár és 4 ispán, 3 ellenőr, 3 irnok, 1 mérnök, 1 ügyvéd s 1 dohánytermesztési felügyelő; tehát kétannyi, mint a század elején, de kevesebb, mint a mennyire a roppant területen szükség lett volna.

Jobban szervezték József nádor örökösének kisjenei uradalmát, melynek 36 tisztje közt orvos és barom orvos is volt; vagy Dietrich báró pankotai uradalmát 33 tiszttel, kik közt a teljes meghatalmazotton és az ügyvédekén kívül már szesz- és műalmi tisztek is szerepelnek. Érdeemes följegyezni, hogy az Aradban ösmert első gépész («erőművész») *Mejli* János volt, a buttyini műmalomban. Csernovics Péter mácsai, simándi, és medgyesi uradalmában 12, Forray soborsini uradalmában 20 (közte 1 postakezelő, díszkertész, ispánrangú házfelügyelő és ménesfelügyelő). Gyulay grófnál Zaránd-Panátnban 8, Königsegg grófnál Boros-Sebesben 15 (közte 1 külön robottiszt s a vasgyári tiszttartóság), Wirkenburg grófnál Szakácsban 6 tiszt működött¹⁾. A Salbek-család petrisi uradalmában, melyhez 16,000 hold erdőn kívül mindössze csak 430 h. szántóföld és 60 h. kaszáló tartozott, 7 tiszt (egy jószágigazgató-főerdész, 3 erdész, 1 ispán, 1 könyvvezető, s 1 lovászmester) és 39 cseléd (3 lovasz, 12 erdőcsész, 1 kertész, 4 kertészlegény, 1 igáskocsis, 12 béres, 3 kanász és 1—1 tehenész, szamaras és csikós) talált alkalmazást²⁾. Jól rendezett uradalom volt a borosjenei is, hol az Atzélóknak már 1803-ban külön jószágigazgatójuk, tiszt- és számtartójuk, ügyvédök, mérnökük és ispánuk volt.

Mindig bizonyos zökkenéssel járt, ha valamely uradalom más kézbe ment át; pl. a borossebesiben a kincstár 1 tisztartót, 1 főerdészt, 1 kasznárt s 2 ispánt, Königsegg gróf már, ki 1806. átvette, csak 1 tisztartót s 2 ispánt tartott³⁾.

Az uradalmak főbb tisztjei 1848-ig a megyegyűléseken is megjelentek; pl. 1746. márcz. 1-én 7 tisztartó vett részt a közgyűlésen s közülük a világosi Squarics László utóbb a megye alispánja lett. 1768. júl. 5.-én 9 tiszt vett részt a tanácskozásokban s így módjuk volt hatni a gazdasági ügyekre; de különben is gazdálkodással foglalkozott a megyegyűlésnek majdnem minden egyes tagja.

Már e század elején mint kiváló gazdát említik *Deseő* Ádámot, *Kapdebő* gyulavarsándi és *Fedlicska* pankotai tisztartót, *Szakács* János holdi számtartót, *Lachner* János pankotai s *Thuróczy* Taddé borossebesi ispánt stb. Arra is gondoltak, hogy a mezőgazdaságot és az állattenyésztést gazdasági iparral kössék össze és Boros-Sebesen szódagyár, Kisjenőben sör- és szeszgyár, több helyütt malom stb. építésével fokozták a vezetésök alatt álló uradalmak jövedelmét; a gazdaság ez ágának azonban nagyobb lendületet csak a Nádor-malomcsatorna megnyitásával adhattak. Ha nem dolgoztak is sokat a szaklapokban, figyelemmel kísérték a haladást, mely-

¹⁾ *U.-o.* 113., 125—6., 135—6., 142., 155. — ²⁾ *Gazd. Lapok*, 1858. 34. sz. —

³⁾ *P. Nagy*, Arad, V. 135.

ről hírt adtak s az ő érdemök, hogy Holdméziesen, Kurticson stb. a faeke helyett először hozták divatba a vasekéket, melyeket e községek büszkén viselhetnek czímereikben¹⁾. A hol pedig felülről, t. i. a földesúr részéről indúlt ki a reform, mint pl. a kisjenei uradalomban, gyorsan megtanúlták a gazdasági gépekkel való bánást s robotoló parasztok helyett gépek kezdtek végezni a munkát kinn a mezőn és benn, a csekély számú gyárakban.

1768. decz. 12. még, midőn a kormány a megye véleményét kérte egy orsz. *gazd. egyesület* felállítása iránt, a rendek azt felelték, hogy a nép a maga eszéhez képest régi módon szánt, vet s ha kedvez az időjárás, bőven terem a földje, tehát nincs is szüksége *gazd. egyesületre*. Aradban ekkor egy földesúr sem állt be az új egyesületbe²⁾; 1845. aug. 19., 1866. és 1875. júl. 12. pedig már Aradon is külön gazdasági egyesület alakult, mely kiállításokat, eke- és gépversenyeket stb. rendezett s belőle rajzolt ki a pécskai gazdakör (1877.) s az aradmegyei méhészegyesület is (1878.) A *gazdasági tanintézeteket* már a múlt században látogatni kezdtek az aradiak; pl. a szenci akadémiába még 1772-ben be-

iratkozott Bacskó Antal János és 1774-ben Stanislovics Pál; 1771-ben pedig az ifjú Török Antalt Eszékre küldték, hogy a selyemhernyótenyésztést tanulja, s örömmel üdvözölték a bécsi méhésziskola felállításának híret is. Minderről a tanügy történetében volt szó.

E vállalatnak más kötete számol be arról az eredményről, melyet az öntudatban, ismeretben és lelkesedésben egyre gyarapodó gazdaközönység Aradban elért. De nyer világosságban ez az eredmény, ha összevetjük a másfélszáz esztendő előtt talált állapotokkal.

Ösmeretes, hogy Aradban csak parasztgazdaságok éltek túl a török hódítást. A földművelés nem akadt meg végképen s 1726-ban, ebben a rossz esztendőben is volt eladó búza Kovaszincz és Kuvin termékeny vidékén. Zarándban Székudvar, Otlaka, Simánd, F.-Varsánd, Komlós, Kerék és Pankota gabonája híresedett el legjobban. A legszebb barmokat Kovaszincz és Kuvin táján tenyésztették, a leggyöngébbeket a hegyes vidékeken. Gulyát kevés lakos tartott s a legtöbbben csak házi szükségleteikre tenyésztettek barmot, lovat, juhot, disznót. A lovak kicsinyek, de gyorsak és kitartók; a disznók kicsik s vörösek és feketék; a magyar-fajta juhok mellett már német fajtákat is meghonosítottak. A vadászat erősebben

¹⁾ Kurtics czímerében rajzhiba az 1759. évszám 1859. helyett. — ²⁾ Jk. 1768. 289., 1771. 175.

divatozott. A zarándi síkon szarvasokra, dämvadakra, nyúlakra, a hegyek közt medvékre, hiúzokra, s más ritkább állatokra mindenki vadászhatott. Tiltották nagyon a vadászatot, a parasztnak azonban a terméseiket rongáló szarvasok és dämvadak közül fütyköseikkel mégis igen sokat vertek agyon. Túzok, daru, fáczán, császármadár, fogoly, a havasok közt sas, sólyom, ingerelte a vadász szenvedélyét¹⁾.

A vadak sokaságát mutatja, hogy a mult század elején még a téli szálláson levő katonák sem voltak tőlük bizton²⁾ és Zaránd, Govosdia, Minyád, Laáz stb. kezdetlegesen vésett címereikbe is fölverték a szarvast, Lupest a farkast; a vízimadarak sokaságára Ternova címere is emlékeztet. A farkas különben is annyi volt, hogy a jobbágyoknak 1745. táján Aradmegyében évenként 300, 1747-től pedig járásokként 50 farkasbőrrel kellett beszámolniok. Szlávy Pál, a kir. ügyek igazgatója, 1768. már ismételtelen tiltakozott az ellen, hogy a kincstári jószágok szomszédai, főképen az aradiak, a tilalmas erdőkben és szigetekben nagyobb vadakra vadásztak, miért is az 1729: XXII. t.-cz. alapján újból tilalom alá vetette az

Arad és Pécska s a Maros és az országút közt fekvő, valamint a solymosi erdőket. Ellenben a ragadozó állatok kiirtásának könnyítése végett a megye 1786. ápr. 20. meghagyta a falusi bírának, hogy 2—3 puskás embert tartsanak. Ezek a puskások egy farkasért, az állat bőrén kívül, 1 frtot, s 10 veréb vagy 5 varju és csóka fejéért 3 krajczárt kaptak. Különösen üldözték a verebeket. Már 1745. máj. 16. ötven bottal fenyegették azt a jobbágyat, ki egy év alatt száz verebet be nem ad. 1747. okt. 24. minden egyes dica után 200 verébfejet róttak ki s azt a különös intézkedést tették, hogy a hanyag minden egyes el nem ejtett farkasért 2 frtot s minden verébért egy dénárt fizessen. Arad városának 1751. szinte kegyképen engedtek el 2000 verébfejet. Mindamellett a verebek, csókák, szarkák, sasok és kányák 1773-ban úgy elszaporodtak, hogy nemcsak a magtárakban, hanem a szántóföldeken is rendkívül pusztították a gabonát. A dämvadak elszaporodása ellen olykor hajtóvadászatonkat rendeztek. Azonban gondoltak a nemesebb vadak védelmére is. *Consbruch* gróf volt az első, ki Zarándon vadászkeretet állított; őt követték a Forrayak Soborsinban, a Salbekek Petrisben, az Edelpacherek Zarándon, az Atzélók

¹⁾ *Béi*, Arad és Zaránd leírásában. Kézirat. — ²⁾ *U.-o.* Compendium, 1792. 374.

Apatelken s a borosjenei Háda-szigeten, hol fáczányost állítottak, a Simonyiak Vadászon, József nádor Kisjenőn stb.

A *halászat* szintén nem tartozott többé a nép rendes foglalatosságai közé; 1720-ban a hivatalos jelentés szerint az aradiak már nem is értettek hozzá s így hasznuk sem lehetett belőle. A községek közül jóformán csak a harcsáiról híres Sikula czímerében vannak halak. 1793. Borosjenő mellett a Fejér-Körösben vízimadarakat nyeldeső félmázsás és Radnán a Marosban mázsás harcsákat fogtak¹⁾. Ugyanakkor szokatlan nagyságú pisztrángjaikról voltak nevezetesek a déznai várom mellett csörgedező kristálytisza patakok²⁾; újabban Török Endre 8 tóban fogta föl a patakok vizét s mesterségesen kezdte tenyészteni bennök a halakat, melyeknek számát 35,000 re növelte. Aradmegye vizeiben most 4 rendben 38 féle hal ösmeretes³⁾. 1790-ben Aradban egy tokot vagy egy eleven kecsegét 10, eleven csukát, pontyot, harcsát vagy más nagyobb halat 7 s kisebbet 2 krajczáron, «elállottan» pedig még olcsóbban lehetett venni. Három

krajczárért 20 darab rákot is adtak⁴⁾. Legjobban a réti csik (Cobitis Fossilis L.) sorsa bizonyítja, a vizek szabályozása óta mennyire megfogyott Aradban a halak száma.

Az *állattenyésztés* a XVIII. század elején nem járt haszonnal. Az aradiak még 1720-ban is alig adtak el 2760 forint ára baromnál többet; pedig volt elég jószáguk, mert 6—8 ökörral szánhattak, s rendes mészárszék nem lévén, mindenki annyi barmot vághatott le, a mennyit éppen akart. Idegen kereskedők messzeföldről hajtattak barmokat az aradi legelőkre. Így 1743-ban 19 örmény, 8 oláh, 10 bolgár, 9 görög, 8 rác összeesen 18,500 marhát legeltetett Aradban, a bántágiak, erdélyiek, bihariak pedig 20—100, sőt több barmot is tartottak Lőkősháza, Kis-Kamarás, Bánkúta, Bodzás, Sofronya, Kereki, Sikló, Simánd, Jenő, Pankota pusztaságain. A hegyvidék legszebb czímeres marháit Berzován és Govosdián tenyésztették. Gorove Kristófnak magának 1500, a túri «sánta görög»-nek 1000, a vingai Kacsamághoknak 600, az oláh Szebenyi Lászlónak 500 marhája volt. Aradon, melynek különben már ekkor híres marhavásárai

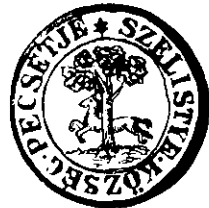
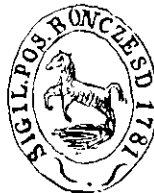
¹⁾ Grossinger, Hist. Phys. Regni Hung. III. 104—5. — ²⁾ U.o. 118. — ³⁾ Simonkai e vállalatban, I. k. 2. rész, 79—81. — ⁴⁾ Jk. 1790. jún. 24., 20.

voltak, csak 3 marhakereskedő (Jacobleo János, Mility Antal és Sevics János alezredes) lakott¹⁾). Magában Aradvárosában a barmok száma, 3—400 borjút oda nem számítva, 1749-ben 1152, — 1759-ben 960, — 1769-ben 1382 és száz év múlva, 1869-ben, csak 657 darab volt. A város 1753. 3275 frton egész gulyát vásárolt össze és szállást, aklot készítettett számára. Ez ár annál feltűnőbb, mert maga a város bikája csak 20 frtba, ellenben 1794-ben már a sovány ökör párja is 86 frtba került²⁾). 1740., 1751., 1769., 1771—2., 1787—1790., 1793. s e században is gyakran (különösen 1808., 1830.) dühöngött a *marhadög*, mi egyik legfőbb oka volt a marhatenyésztés hanyatlásának³⁾). 1769-ben pl. üresen álltak egész puszták, hol azelőtt néhány száz ökör legelt; s hizott marháikkal az aradi kereskedők mind ritkábban jelentek meg Pest, Vác és Kecskemét vásárain. Kecskemét után különben akkor Aradon tartották a leghíresebb marhavásárokat⁴⁾). A vész terjedésének egyik oka az állatrendőrség hiánya volt; a krassóiak, temesiek pl. a Marosba dobták a vészben elhullt állatokat, vagy pedig gyanús helyekről kellő bizonyítványok nélkül is hajtottak állatokat erre a vidékre. A baj annál nagyobb volt, mert a vármegye 1770-ben maga jelentette, hogy majd minden lakosa tart fejős tehenet, melyeknek párját még 1794-ben is 8 frton adták. A megyében ekkor nem foglalkoztak marhahízlalással; de e tekintetben csakhamar mégis Aradot tekintették az ország első vármegyéjének. 1850. táján már mintegy 10,000 ökör hizott a legelőkön s a 41 szeszgyár istállóiban is néhány ezer, úgy, hogy 1850-ben csupán Bécs számára 14,780 darabot adtak el⁵⁾). A bécsi marhavásár ügye azért mindig első sorban foglalkoztatta Aradmegyét. Legkitűnőbbnek tartották 1848. előtt a kisjenei gulyát, melynek anyagát József nádor 1818—20. közt kezdte összevásárolni és gr. Gyulay Ferencz zarándi és panáti gulyáját, mely a bács megyei Latinovichok gulyájából eredt. Az úrbériség megszűntekor Aradban 49,575 ökör, bika és bivaly s 53,485 tehen volt összeírva.

A *lőtenyésztés* a korszak elején is figyelmet érdemelt. Az aradiaknak 1720-ban már 50 lóból állt a ménesök, s a jó fajlovakból a város szívesen ajándékozgatott egyik-másik befolyásos úrnak. 1749-ben Aradon 558, 1759-ben 671, 1769-ben 816 és száz év múlva 1988 ló volt. A kincstár s egyes földesurak, pl. Csernovics Mihály, már 1770. előtt kísérletet tettek, hogy nemes ménlovak beszerzésével emeljék a lőtenyésztést; az eredményt azonban éppen nem találták kielégítőnek. 1774-ben, mint szakértőnek, Kászonyi András főjegyzőnek, maga a vármegye adott 100 aranyat ménlovak vásárlására s 1776-ban már volt is három csődöre a megyének,

¹⁾ Jk. 1743, 287—295. — ²⁾ Stadt-Rechnung, az illető évekről és megyei jk. 1794. 94. — ³⁾ 1784-től kezdve a megye gyakran és tömegesen vásárolt a marhavészről szóló könyveket, hogy a szolgabírák s földesurak közt terjeszsze. — ⁴⁾ *Korabinsky*, 16. — ⁵⁾ *P. Napló*, 1855. 32.

mely azokat Szent-Annán, Eleken és Pécskán helyeztette el. 1771. okt. 21. és 1780. szept. 15. elrendelte, hogy minden ménestartó község egy-egy jobb csödört vegyen s hogy kistermetű méneket többé ne ereszszenek a ménesbe. A földesurak közül ekkor Lovász Zsigmond, Edelspacher Zsigmond, Kászonyi András, Csernovics Lázár, Lukács György és Bogdanovics Tódor tartott méneseket¹⁾. Éppen Arad-, Csanád- s a szomszédos vármegyék loállományának nemesítése volt II. József császár célja, mikor elfogadván Csekonics József kapitány tervét, hogy állami ménest állítson fel, ennek helyéül Lovász aradi jószágigazgató, kinek Ötvenesen magának is szép ménese volt²⁾, s több törzstiszt javaslata alapján a csanádmegyei Mezőhegyest jeltölte ki³⁾. Zeyk Zsigmond ker. főbíztos már 1785. szept. 10.-én jelentette Aradmegyének, hogy Bukovina havasaiból a méneket

napokban viszik Mezőhegyesre, melynek istállói s tiszti lakásai építéséhez Arad ezentúl tömérdek fát és téglát fuvaroztatott⁴⁾. A császár igen sok kedvezésben részesítette mindazokat az aradmegyei jobbágyokat és egyéb gazdákat, kik lovaiknak állami ménekkel való fedeztetését megengedik⁵⁾. Míg II. József ekkor még csak 65—75 frton volt hajlandó visszavásárolni az állami ménektől származott hároméves csikókat s 1794-ben a mértéket megütő nagyobb ló 90, a kisebb parasztló pedig 25 s a jobb 40 frton kelt, 1809-ben az aradi fölkelő nemesek részére már 250—300 forintért vásárolták a közönséges, 14—15 markos, félhúsú s 4—600 forinton az istállós lovakat⁶⁾. Wenckheimnak és Orczynak a lótenyésztés emeléséről írt művei, Széchenyi föllépte s azok a lóversenyek, melyeket Bohus János

¹⁾ Jk. 1770. 91., 1771. 316., 1774. 220., 1776. 40., 74., 1780. 48., 1781. 62., 1783. 89. — ²⁾ Vily, Magyarország, 1799., II. 736. — ³⁾ E ménesbirtok alapításának története Ruisz Gyulától, Tört. és Rég. Értesítő, 1888., három közlés. Különlenyomatban is. — ⁴⁾ Jk. 1785. 683., 700. — ⁵⁾ Ruisz, 149—150. — ⁶⁾ Jk. 1794. 94. és Husai Tud. 1809. I. 258.

Világos Liváda pusztáján 1828—9-ben rendezett s melyekről már volt szó¹⁾, nagyon jó hatást gyakoroltak az aradmegyei gazdákra. Bohus livádai ménésén kívül Aradban a harminczas és negyvenes években Mácsán Csernovics Péter teli- és félvérei, Medgyesen Hengelmüller kevert fajtái, Atzél Józsefnek keresztezett magyar lovai s Borosjenőn az ő és Gurbán Atzél János angol ménei, Tövisgyházán pedig Bogdanovics erdélyi ménekkel keresztezett moldvai és bessarabiai fajlovai az ország híresebb ménesei közé tartoztak²⁾. A Salbek-családnak nemes erdélyi s angol ménekkel keresztezett ménese 1857-ben oszlott fel³⁾. Azt a bámulatos eredményt, mit a lovak idomításával lehet elérni, Aradon először 1845. mutatta be egy műlovas-társulat⁴⁾. 1850-ben a megyében 375 mént, 17,642 kanczát, 8616 csikót s 21,525 heréltet, összesen 48,358 (1869-ben 51,950) lovat irtak össze.

A magyar *juh* mellett 1724. után német juhokat is meghonosított b. Haruckern. Forray Ignác volt az első Aradban, ki, mint a zarándi uradalom meghatalmazottja, 1785. spanyol vagy páduai tenyészhuhokat kért a helytartótanáctól; tényleg azonban 1786. csak Kászonyi András vállalkozott 200 drb spanyol juh tenyésztésére. A kir. biztosnak még 1789. febr. 7. is bízattnia kellett az urakat a juhnemesítésre s arra, hogy a megérkező spanyol vagy páduai kosokat alkalmazzák. 1794-ben mégis azt írja a megye, hogy területén csak magyar és maczedóniai juh van, német és spanyol nincs. A juhok párja ekkor 5 forinton kelt⁵⁾. A juhnemesítést nagyobb arányokban a Kászonyiak sofronyai jószágának bérlője, Vörös Zsigmond kezdte meg⁶⁾. 1753-ban az egész Aradon csak 546 juh és kecske volt; ez a szám 1772-ben 5072-re, 1776-ban 2700-ra, 1777-ben 3425-re rugott s így nagyon ingadozott, minek a métely s más járványos betegségek voltak okai. Pankotán pl. a községnek egyetlen évben, 1786. 628 juha pusztult el⁷⁾. 1817-ben az arad-modenai kincstári uradalomnak a pankotai, buttyini, ménesi, kisjenő-zeréndi s pécskai tisztartóságban 2220 eladó báránya volt⁸⁾. Kiváló érdemeket szerzett a juhnemesítés körül Hampl József, 1821-től szaturói földesúr, korábban az Erdődyek tisztje, majd maga József nádor; míg ugyanis 1850-ben az egész Aradban csak 141,014 s húsz év múlva 149,136 (közte 67,192 nemesített) juh volt, Kisjenőben magában (1859.) 13,918-ra rugott a számuk, s 1853-ban, a legjobb esztendőben, 2801 bárány jött nyírás alá⁹⁾.

A *sertéstenyésztés* kezdettől fogva jobban bevált. Sovány, de kitűnő faj volt a törökhódítás után tenyésztett fekete s kivált a vörös fajta; ez utóbbit, főkép Vadász környékén, vad malaczkából nevelték föl. 1720-ban

¹⁾ E könyvben II. 527., 531—2. Újabbán ismét alakult Aradon lóverseny-társaság.

²⁾ *Máttyus*, Lótudomány, 115. — ³⁾ *Gazd. Lapok*, 1858. 34. — ⁴⁾ *Arader Kundschaftsblatt*, 1845., 16. sz. — ⁵⁾ *Jk.* 1785, 989., 1786. 1659. 1789. 438., 1794. 94. — ⁶⁾ *Fübián*, II. 81. — ⁷⁾ *Jk.* 1786. 1057. — ⁸⁾ *Hazai Tud.* 1817., 45. sz. — ⁹⁾ Jószágismertetés, 211—225.

Aradon csak házi szükségletekre makkoltattak 60—70 ártányt. — Még 1770—80. közt is csak 5—600 sertése volt Arad városának. A vármegye mocsaras, áradásos vidéke mindenesetre kedvezett a tenyésztésnek. Minden községnek meg volt a maga csürhéje, melyet 6—7 gyermek őrzött; a megye csak 1774. ápr. 12. hagyta meg, hogy rendes kondásokat tartsanak¹⁾. 1806. táján a zarándi téli (decz. 17.) vásárra 9000 hízott disznót is fölthajtottak, köztük akárhány 2—4 mázsásat. Ez időtáiban 8 frt volt a sovány s ötannyi a hízott sertésnek párja. Atzél István, ki különösen a hosszú, lelógó fülű disznókat honosította meg, ezeket csicsókával tartotta, sőt ezzel hízlalta a maglókat is. Kerülősön a pompás cser- és tölgymakot, melynek köble 4—6 máriásba került, 1 m. széles és 3 m. hosszú vermekben ásták el, s nemcsak télen és tavaszon, hanem néha még nyáron is azt etették a sertésekkel, kivált a malaczokkal és fias koczákkal. A vermet pozdorjával, náddal, sással, szalmával fedték s földdel hányták be²⁾. Atzél Antalnak Borosjenő mellett az antalfalvi pusztán tartott albá-

niai sertései a harminczas években országos híreiek voltak³⁾. József nádor 1833-ban a Szerbiából, Milos hg uradalmából, 2 kant és 9 koczáat hozatott s Kisjenőben 1859. már 2809 sertése volt⁴⁾. A sertéstenyésztés járt uradalmában a legtisztább haszonnal. A sertések száma 1869-ben 293,819.

Kecskéket csak a hegyvidékiek tartottak, mintegy 10,000-et.

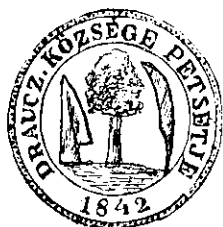
Méheket szintén jobbadán a hegyvidékiek, kivált a magyarídiak tenyésztettek⁵⁾ s nagy sikerrel, mert sok hársfájuk volt. Az aradi határőrök 1750-ig nagyban foglalkoztak méhésztettel s a mézt és viaszt jobbadán török kereskedőknek adták el. 1771-ben nem is fogadták a rendek közönnyel annak a hírét, hogy a királyné Bécsben méhészkolát nyitott s fölterjeszteni ígérték a netán jelentkezőket⁶⁾; a kormánynak 1787. tett föl hívására többen fordultak fölvilágosításért Toldy József bácsmegyei méhészeti felügyelőhöz⁷⁾, a kormány pedig 6 évig fölmentette adó alól a méhtenyésztést⁸⁾. Mindamellet Aradon még 1776. is csak 161 és száz év múlva 114 (az egész megyében 571) méhkas volt. 1794-ben a lépesmész akóját 18, az olvasztott tiszta mézét 20 s az olvasztott sárgaviasz mázsáját 78—80 frton

¹⁾ *Jk.* 1774. 103. — ²⁾ *Nagy*, Arad, IV. 92—3. — ³⁾ *Fényes*, IV. 451. — ⁴⁾ *Jószág-ism.* 235—247. — ⁵⁾ *Vályi*, II. 562. — ⁶⁾ *Jk.* 1771. 174. — ⁷⁾ »Rövid oktatás a méhekről való bánásról« cz. kézírata megvan az aradi lyceum Orczy-könyvtárában. Ösmertette *Nász-bek* Sándor a *Méhészeti Lapokban*, 1886. — ⁸⁾ *Parecz*, 4.

adták. Csak a legújabb időben emelkedett az érdeklődés, midőn 1878. aug. 25. Aradon megyei s 1882. ápr. 20. Pécskán városi méhész-egyesület alakult. A *selyemhernyó*-tenyésztésről az ipar rovatában lesz szó.

A földművelés tekintetében Arad sokáig hű maradt a kevés munkával, de egyúttal kevés haszonnal járó megszokott, régi módhoz. A falusi nép XVIII. századbéli viszonyai, az agrarius lázítások, a reformáló földesurak munkássága stb., szóval különösebben a földesúr és jobbágy közt való viszony e munkának politikai részéből is ösmeretes¹⁾. Maga a mezőgazdaság a rendiség idejében országszerte egy nyomon haladt. A legtöbb

aradmegyei község pecsétjén a földművelés jelvényei, eke, ekevas, kasza, búzakalász van feltüntetve. A vármegye sík részén igen sok és szép *tiszta búzát* szoktak volt vetni és pedig fölvaltva, tavaszit és ősztit. Ebből készítették a híres aradi lánglisztet. Magának Aradvárosnak pl. 1749. még csak 495 hold földjét vetették be búzával és 1776-ban is csupán 8426 hold gabonája és 33 hold tengerije volt, holott 1705. a Gyula és Borosjenő közt levő síkon 40,000 ember számára való vetést számítottak. 1771-ben a buza-, rozs-, zab- és árpa-termés mintegy 12,000 pozsonyi mérővel haladta meg a megye népének rendes szükségletét; pedig a harmadnyomású vetés, melyet pedig Mária Terézia 1774-ben a tized és kilenceded alól fölmenteni

¹⁾ E könyvben, II. 372—388., 423—4., 431. s köv. II., 527—532.

ígért, Aradban nem divatozott¹⁾). Sőt a jó földműveseknek tartott aradi szerb határőrök 1702—1751. egészen tanyai, vagy szállásos földművelést folytatva, tudni sem akartak arról, hogy az aradi magyarok s németek módjára 2—3 évenként pihenni hagyják, megugarolják s egyszer-másszor kaszálónak használják a földet. Övék lévén a határ legjobb része, a pompás humus-talaj 4—5—6 éven is jól termett s náluk egy ugarolás annyit ért, mint máshol 2—3. Minden őszi vetés pozsonyi mérője után 4—5 s minden tavaszi után 4 mérőt kaptak; 1718—20. közt tehát 3 éven át 22,742 mérő gabona után közel 100,000-et. Ha azután kiélték egy táblát, egy másikat fogtak föl s amazt kaszálónak hagyva, emebben folytatták rablógazdálkodásukat²⁾). Első sorban ennek tulajdoníthaták, hogy oly kevés volt a jövedelmök; a zarándi és jenői járásban pl. 1720-ban 220 katonai családnak 120+ $\frac{1}{2}$ köblös szántóföld, 556 kaszás rét és 224 kapás szőlő után mindössze csak 318 frtja maradt³⁾). Az igaz, hogy még 1785-ben is, midőn pedig a szomszédos Hunyadban, sőt Arad némely részében is inség uralkodott, Aradban 1 rajnai frton kelt a búza pozsonyi mérője⁴⁾). Különösen II. József idejétől fogva rendszeren utánajárt a vármegye, hogy minden községben kellő területet vessenek be. A lisztlángnak (montliszt) való búzát mesterségesen készítették elő. A legszebb piros búzát ugyanis a gazda teknőbe töltötte s oltatlan mészporral gyöngén behintve és vízzel kissé befecskendezve megpárolta, (úgy, hogy két pozsonyi mérő búzához vízben rendszeren 5 itcze pormeszet eresztett föl) és ősszel, Szent-Mihály-napkor, úgy vetette el a búzát⁵⁾). Aradnak több mint egyharmada (1819-ben 399,840 és 1847-ben 410,764 hold) szántóföld volt. Az arány rendszeren az, hogy közel 43% esik az őszi, 51% a tavaszi vetésre s 6—7% ugarra. 1870-ben, tehát körülbelül a korszak végén arattak

őszi búzát	93,233	k. holdon	605,576	bécsi mérőt;
tavaszi «	6,452	«	36,545	« . «
kétszerest	34,484	«	231,494	« «
őszi rozst	17,559	«	173,285	« «
« árpát	2,422	«	29,486	« «
tavaszi «	30,687	«	407,720	« «
zabot	31,170	«	319,296	« «
összesen	220,007	k. holdon	1.803,392	bécsi mérőt.

A jobbágyidőkben a *tengeri* volt a hegyvidék legkedveltebb vetése; újabb időkben is 90, sőt 100 ezer holdat foglal el s mintegy másfél millió b. mérő termést ad. A tengerit eleintén Aradvárosa is a gabonafelék rovására művelte; pl. 1749-ben 495 hold búzával, 91 h. zabbal és 16 h. köles-

¹⁾ Jk. 1771. 90., 249., 1774. 58. — ²⁾ Szöllőssy az Aradi Közlönyben, 1884., 138—9.

és Tagányi a Magyar Gazdaságtört. Szemlében, 1894. 209. — ³⁾ Acsády u.-o., 54. —

⁴⁾ Jk. 1785. 269., 369., 1786. 1823. — ⁵⁾ Hazai Tud. 1806. jan. 2.

sel szemben 247 h. kukoriczája volt; 30 év múlva pedig közel 8500 hold vetésből már csupán 33 esett a tengerire.

Egyes gazdasági növények csak lassan jöttek divatba. A vármegye 1787. decz. 23.-án meghagyta Stanislovics Pál szolgabírónak, magyarázza meg a községeknek, milyen jót akar a császár a még aug. 6. kiosztott *burgonya*-gumókkal; intse őket teljes szorgalomra, az ültetéshez szükséges burgonyát pedig a közpénztárakból szereztesse be. 1789. jan. 19. a kir. biztos újból sürgette a vetőmagvak kiosztását, mire a vármegye ápr. 13. egy napdíjast fogadott fel, a ki ért a *krumpli-ültetéshez*. Az új növény meghonosításában Algyest, Sikula, Vojvogyén s Monyoró mutatkozott leg-buzgóbbnak. A kir. biztos 1789. aug. 17. a jövő tavaszra már *ingyen* rendelte szétosztani a gumókat¹⁾; a tavasz ugyan már nem érte őt hivatalban, maga a krumpli-termelés azonban meglehetősen elterjedt; 1870-ben 1786 holdon több mint 26,000 b. mérőt szedtek. Arad, Szabolcs-, Bihar- és Pozsegamegyével mindenesetre az elsőik közé tartozott, mely a termelés ez ágát fölkarolta²⁾, s midőn b. Dercsényi Pál 1840-ben a földmívelők

közt való kiosztás végett több jó burgonyafajtát ajándékozott Arad városának, ez ezt elég érdemnek tekintette arra, hogy a bárót díszpolgárrá válaszsza³⁾.

Dohány tekintetében már 1786. híres volt Aradvármegye s a németvárosban több dohánygyáros élt, ki

messzeföldre küldte czikkeit⁴⁾. 1773-ban Tornyán, Kurticson és Szent-Tamáson már dohánykertészek laktak, kik közül 34-en panaszt emeltek Andrassy György ellen, hogy az utóbbi helyen zaklatja őket⁵⁾. Ekkor ott különösen a Kászonyiak és Marczibányiak termesztették a «jó kemény és zsíros dohányt»⁶⁾. Marczibányinak az Arad és Csanád közt peres Varjasházán is voltak kertészei⁷⁾. A termelés fokozása s javítása a kormány figyelmét sem kerülte el. Kísérlettétel végett már 1783. szept. 10.-én ajánlotta a megyének a virginiai dohánymagvakat⁸⁾ s a megye, Luzer aradi kereskedő útján, Fiuméből hozatni is akart egy fontot, sőt utóbb a kormány is küldött magot. Luzer azonban, ki már Tolnában kísérletet tett a virginiai dohánynyal, lebeszélte a természetéről a megyét, mivel szerénte e faj levele 3 évnél tovább nem áll el. 1786-ban is azt jelentették, hogy közönséges dohányt a megye több helyén, pl. Szent-Mártonban, Kurticson, Szent-Tamáson, Szent-Annán, Glogovácson, Eleken a legjobb eredménnyel természetnek, a külföldi azonban nem díszlik, minek

¹⁾ *Jk.* 1789. 2508., 1789. 213., 1079., 1137. — ²⁾ *Schwartner*, Statistik, I. 293. —

³⁾ *Aradvárosi jk.* 1840. 947. — ⁴⁾ *Korabinsky*, 15. — ⁵⁾ *Megyei jk.* 1773. 248. — ⁶⁾ *Vályi*, 1799. II. 469. — ⁷⁾ *Jk.* 1788. 2156. — ⁸⁾ *HTT*, 1783. 8593.

oka egyrészt a talaj természete, másrészt a mag minősége¹⁾. 1794-ben mázsánként 10 frton adták a leveles dohányt. Maga a kincstár csak 1843. gondolt a dohány nagyobb arányokban való termesztésére. Zimánd pusztá határában a $682\frac{2}{3}$ holdnyi Fakertet 20 évre 1843. nov. 1.-től olykép adta ki, hogy a telepesek 120 holdon felében dohányt ültessenek²⁾. 1844. jan. 18. viszont Almás-Kamaráson adott bérbe 2380 holdat olykép, hogy a telepesek 595 holdon 20 éven át csupán dohányt termeszenek s a termelendő dohány felét a kincstárnak szolgáltatassák be³⁾. Medgyes-Bodzáson 1856-ban 29 dohánykertész telepedett le s 1857. aug. 20. már 100 külső és 15 beltelkes zsellér kötött szerződést a kincstárral 6 évre. E kertész-községek utóbb önállóak lettek. 1839-ben az egész megyében 25,000, 1870-ben (3544 kat. holdon) 47,617 mázsa dohány termett, az aradi dohánybevéltási felügyelőség pedig mintegy 130,000 mázsa dohányt váltott be. Az orsz. dohánykiállítást a földművelésügyi minisztérium 1876. Aradon rendezte.

A kender-termesztés nagyobb divatban volt a mostaninál, mert a fejjerneműt a nép otthon, házilag készítette. A kendernek és lennek a Körösben való áztatását 1785. aug. 12. óta⁴⁾ többször tiltotta a vármegye, mely különben 1794-ben, midőn a kender mázsáját 8 frtra limitálta, azt a meglepő nyilatkozatot tette, hogy len itt nem terem. A csintyei híres kendert a Pogányérban szokták volt áztatni; szívesen vették a szentannai és fazekas-varsándi kendert is. Az első mesterséges kenderáztatót Aradban kincstári költségen 1881. Medgyes-Bodzáson hozta működésbe *Thaisz* Gyula kincstári bérlő, ki ott kendertörő gépet is állított fel⁵⁾. 1871-ben lennel 70, kenderrel 3010 hold, *repczéből*, mely csak az ötvenes évek végén jött divatba, csupán 74 hold volt bevetve.

Napraforgót a XVIII. század végén több holdon Deseő Ádám kir. tanácsos és aradi kamarai praefectus kezdett vetni Silingyián s belőle a brabantihoz hasonló olyan jóízű olajat üttetett, mint Rhédey Lajos Nagyváradon⁶⁾.

A *takarmánynövények* közül a *luczernát* először Almáson, 1806-ban vetette P. Nagy László⁷⁾; a *vörös lóherét* s *angol perjét bükkönnyt*, s *muhart* 1826-óta József nádor kisjenei uradalma hozta divatba; a *baltaczim*mel hiában kísérleteztek⁸⁾. *Széna* most átlag 1 millió métermázsa terem.

A főzeléknek valók közül a vármegye 1794-ben 5—5 krajczárban határozta meg a *leucsc*, *borsó*, *paszuly* és *köleskása* s 4-ben a zsemlekása itczéjét. Káposztájáról Szent-Márton, Kurtics és Elek volt a leghíresebb; 1810-ben Boros-Sebesen P. Nagy Lászlóné is 250 frt ára káposztát adott el s több haszna volt belőle, mint urának a könyvirásból.

¹⁾ *Jk.* 1783. okt. 27. 16., 1785. 113. és 1786. 947. — ²⁾ *NRA.* 1874. 68. —

³⁾ *NRA.* 1874. 56. — ⁴⁾ *Jk.* 1785. 558. — ⁵⁾ Leírása: *Bihari Gazda*, 1881., 88—9. —

⁶⁾ *P. Nagy*, Arad. V. 120. — ⁷⁾ *U-o.* V. 193. — ⁸⁾ *Jószágism.* 16.

A *gyümölcsstermesztés* meglehetősen virágzott. 1735. Simánd és — néhány évtized múlva — Kurtics sárga- és görögdinnyéjét a megye határain túl is ösmerték. Atzél István a század elején jött reá, mily kitűnő fajta a borosjenei parochialis kertben termő törökalma, melyet azután Sikulán nagyban termesztett s Pesten, Bécsben is nagy tetszéssel találkozott, midőn bemutatta. A *sikulai alma* azóta Magyarország pomológiájának elősmert büszkesége¹⁾. Híres volt a déznai muskotály is és a gyuliczai pogácsa-alma is. A hegyvidéki oláhok almáikat levítették az alföldre és gabonával cserélték be. A roppant mennyiségben termelt *szilvából* erős pálinkát főztek. A megye különösen 1789. május 21. óta bízta a lakosokat szilva- és egyéb gyümölcsfák ültetésére²⁾. Bőven volt *barack* és *dió* is. A ravnai diófákat hagyomány szerint az első Jósák ültették. A gyümölcsnemesítés tekintetében jó példával járt elül Atzél István, P. Nagy László, Horky István (1835. táján buttyini jegyző), a Kornély-család, mely Mézesen édes gesztenyével tett kísérletet, Öry Ferencz (1857—76. soborsini jegyző) s újabban az arad-csanádi vasútak igazgatósága. 1769-ben már sok *eperfa* volt elültetve a megyében, mely az első epreskertet Glogovácson rendeztette be, hogy csemetékkel azután onnan láttasson el más községeket is³⁾. 1847. előtt még jókarban volt ez az epreskert, mint az aradi, csintyei és b.-sebesi is. 1780. táján Szent-Annán a dült, esett, korhadó juhar- és szilfákban, melyeket kertekben, árnyékban helyeztek el, a lakosok *gombákat* termesztettek s májd mindennap friss gombával élhettek⁴⁾.

A *szőlőművelés* hanyatlott ugyan a török hódítás idejében, de csakhamar újabb virágzásnak indult. Ménesiben, hol az aradi, soborsini, almási, paulisi és solymosi katonáknak 1715-ben már szölleik voltak, 1709-ben Brankovics György, majd 1726. az aradi minoriták, 1744. táján a Mária-Terézia-hegyen Grassalkovics Antal kezdte nagyobb mennyiségben készíteni a vörös aszút, melynek zamatját Bonbardi már 1718. dicsérte Magyarország topographiájában; ellenben Bél szerint csak «nem rossz ízű», ha jobb is, mint a megye többi közepszerű vörös bora. Másodrangúnak mondja a kovaszinczit, gyorokit, harmadrangúnak a radnait, negyedrangúnak a solymosit és paulisit. Galsa, Muszka és Jenő elhanyagolt szőlőkertjeiben többnyire már csak konyhanövényeket termesztettek; a Mokrán és Jenőben szűrt kevés bort azonban jónak találta Bonbardi. Brankovics, Csernovics és mások ménesi szölleiben a nép hite szerint aranyporos fürtök teremtek. A kisebb gazdák, kivált Ménes vidékén, csak a marosi határörvidék feloszlataása után kezdtek nagyobb gondot fordítani a szőlőművelésre; így különösen Squarics és Vankay alispán, illetőleg Squarics leánya s Edelpacher György híresedett el a «mazsola-bor» készítéséről. Csakhamar közmondásos lett, hogy «tokajit a betegnek, ménesit az egész-

¹⁾ L. e. könyvben, II. 252. — ²⁾ *Jk.* 1789. 1629. — ³⁾ *U.-o.* 1769. 122., 1770. 88., 93., 1773. 134. — ⁴⁾ *Magyar Hirmondó*, 1780. 464.

ségesnek!» s Baróti Szabó Dávid a «Paraszi majorság»-ban (11. könyv) 1780-ban már megénekelte, hogy «a somlyai, ménesi grófok táblájokra megyen». Hatvan év múlva Vörösmarty zengte meg a ménesi bort, mely sötét, mint a cigányleány és «benne a szív édes lángja ég!» Hasonló lelkesedéssel írnak róla a régibb tudósok is. «A ki — mondja 1779-ben hazánk természeti viszonyainak kitűnő ismerője, Grossinger¹⁾ — vörös, sőt sötétvörös borra szomjazik, először is Aradmegyébe térjen; Ménesen, Mokrán, Pankotán oly nemes bort talál, mely mögött messzemarad a burgundiai s más híres bor. A ménesi és kovaszinczi borok oly szeszeseek, mintha tűz égne alattuk. Fínomságuk és édességök miatt nem kevésbbé ajánlatosak a világosvári s a szomszédos galsai szőlők, melyek a külföldiekkel mind méltán versenyezhetnek.» «A tokajinak — szól Schwantner²⁾ — legméltóbb vetélytársa Homérnak az az isteni itala, *μελιθεῖς οἶνοῦ ἐρύθρου* (kellemes édességű bor), mely a ménesi hegyen érik s mely némelyek szerint előbbvaló még a tokajinál is.» »Ki nem hallotta hírét — kérdezi Magda Pál — a ménesi sötétvörös, mézédességű, fűszerszámos és erős bornak?»

Mióta 1785. jún. 24. kimondta a megye, hogy nagyobb gondot kíván fordítani a szőlőművelésre, s a királyi biztos 1788. nov. 2.-án fölvetette azt a kérdést, mi módon lehetne több ménesi bort nyerni, valóban mind több és több terü-

letet ültettek be. Így pl. Pankotán a Szodomláp végén 1801-ben, Boros-Sebesen Kosztolányi János tiszttartó és Thuróczy Taddé ispán, Kocsobán Nagy János (jó szerémi zöldet), Ravnán Jósa Gánul, Konopon, Déznán és Laázon a Török- s Mézesen a Kornély-család, Silingyián és Lugozón Deseő Ádám, Boros-Sebesen (300 holddal) 1828-ban gr. Königsseg, 1840. a paulisi Boroshegyen Boros József stb.; sőt a síkságon is, hol pl. a feketegyarmatiak 1794. okt. 25.-én kérték a szőlőültetés megengedését, Szemlakon pedig 1797. kezdték meg. A század végén Aradban már 19 borvidék (Mokra, Pankota, Magyarát, Ágris, Muszka, Almás, Galsa, Világos, Kovaszincz, Kuvin, Gyorok, Ménes, Paulis, Kladova-Radna, Dézna-Kocsoba s a kertiek közül Arad s vidéke és az Erdőhát) volt ismeretes³⁾. A termelők a XIX. század elején nagy pinczékét építettek; Pankotán az uradalom 1806-ban kettőt is 20,000 akóra; Apatelkén Atzél István 1808-ban, a Rákóczy-pincze átalakításával, a megye legnagyobb pinczéjét készítette. Csak a XIX. század elején jöttek divatba Arad-Hegyalján a ritkán szűrött bortaposó zsákok, melyek segítségével előbb végezték a

¹⁾ Hist. Phys. V. 177. — ²⁾ Statistik des Königreichs Ungarn. Pest, 1798. — ³⁾ P. Nagy, Arad, VII. 61—162. (Kézirat).

szüretet s több fejr bort is nyertek¹⁾. A rendi időkben nagyon vígak, zajosak voltak a szüretetek, kivált a magyarádi Nagy- és Kis-Úrihegyen, hol kolnáról kolnára jártak a vendégek s velök a cigánybandák, sőt hébe-hóban a vándorszínészek is²⁾. Mind sűrűbben látogatták a szüreteteket a kereskedők, hogy ne csak Magyar-, hanem Lengyel-, Orosz- és Németországban is piacokat teremtsenek az aradi, főkép ménesi boroknak. 1832-ben a 12,000 hold hegyi és 8000 hold síksági szőlő már körülbelül 470,000 akó bort termett³⁾. Harmincz év múlva 120—130,000 akóra tettek csupán a ménesi asztali, 8—9000 akóra a ménesi aszú, 6—7000-re a ménesi mászás és 100,000 akóra a magyarádi jó fejr asztali bor évenként való mennyiségét⁴⁾. 1860—70. közt a középtermés 143,014 akó volt.

1720-ban 3—4 akóra tették az egykapás síksági szőlő termését s annak akóját 1,—1½ frton adták. Az 1741. évi limitatio szerént a ménesi, paulisi és gyoroki borok itczéje (mint a budaié) 6, a többi hegyi boré pedig 5 kr, akója tehát 3 frt 20—3 frt 84 kr. volt. 1751-ben Csernovics már

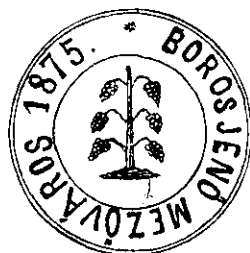

6 frtjával számította a ménésinek akóját, 1762. pedig 18 frtra emelkedett a ménesi aszúnak akója, míg 1807-ben Galsán a mustért is 6—7 frtot fizettek. Így Arad bortermése ekkor évenként a legenyhébb számítással is 3 millió frt értéket képviselt.

A borkereskedéssel az első nagyobb kísérletet Grassalkovics tette, ki 1745. Ménesről Csehországba, sőt Buccariba és Fiuméba is szállíttatott borokat. 1751. évi követútasításában Arad már az Angliába s általán a külföldre irányuló borkereskedés könnyítését sürgette. De még 1770. aug. 16. is úgy nyilatkozott a vármegye, hogy a nagy távolság s a közlekedés bajossága miatt senki sem vállalkozik borkereskedésre. 1776. sem Svájcba, sem Angliába nem akartak kivinni bort, de rá mutattak, hogy akónként 20 frtjával szállíthatnak Bécsbe, honnan más vállalkozó a bort nyereséggel küldheti tovább. 1783. azonban Lutter aradi kereskedő kísérletképen megint egy akó ménesi aszút küldött Angliába, a kormány pedig azonnal felhívta

¹⁾ *Havai Tud.* 1807. 5. — ²⁾ A mokrai szüretet 1804-ben versben írja le *P. Nagy*, *Orodias*, 274. — ³⁾ *Schans*, Ungarns Weinbau, Pest, 1832. Helyesebben 9459⁵⁷ kat. hold (magan a promontoriumon 7400 hold, vagyis 4260⁴¹ hektár állt művelés alatt. — ⁴⁾ *Reviczky* Szevér az Ország Tükrében, 1862., 261.

a vármegyét, buzdítsa a termelőket, hogy Fiuméba s onnan Svédországba mentül több bort küldjenek. De még az is bizonyos feltűnést keltett, midőn Trajtlér János gyoroki bognár 1795-ben 20 akó ménesi aszúval neki mert indulni Bécsnek; az oceánon való szállításra pedig csak Jalics F. A. és társa vállalkozott, kik 1846. decz. 25. néhány akó 1841. évi ménesi aszút indított útnak Triesztből. A küldemény 1847. július 3. ért New-Yorkba; mivel azonban a címzett onnan elköltözött, csaknem két évi veszteglés után a bort 1849. ápr. 3. visszaküldték Triesztbe, hová augusztus elején jutott el. A hatóság a hordókat felbontatván, kitűnt, hogy útközben a bor seprős lett ugyan és fogyott, de javult is és kábító, kellemes illatot nyert¹⁾. Fényesen bebizonyult tehát, hogy a ménesi kiállja a tengeren való szállítást; s bebizonyult ez a paulisi fejér és vörös borokról is, melyekből Kornis József 1860. novemberében küldött néhány akót Rio-Janeiroba, hová azok 1861. márcziusában jó állapotban érkezvén meg, azonnal újabb 50 akóra kapott megrendelést²⁾. Ugyanakkor gr. Zselénszky

László egyszerre 2000 akó aradhegyaljai bort küldött Londonba Diósy világhírű pinczéjébe s ezzel hatalmas példát adott a borkereskedésre. Az almási rizlinget Rómába (Triesztből Anconáig) Mezei Péter kezdte szállíttatni. Ezek után mindjobban emelkedett a borkereskedés, mire maga a kormány is gondot kezdett fordítani, hogy e vidéken teljesen meghonosuljon az okszerű szőlőművelés és pinczegazdaság s 1881. fölállította a ménesi vinczellérképző-intézetet³⁾. Akkor azonban 1880. júl. 26. Kövér Gábor aradi szőlőjében már megállapították a phylloxera jelenlétét s ha aug. 12. megkezdték is a szőlők szénkénegezését s másképen is védekeztek a baj ellen, 1887. novemberéig a phylloxera már 1600 holdat támadott meg s 860-at teljesen el is pusztított, azóta pedig még több kárt tett. Arad ősrégi szőlőművelése azonban még éppen nem lett a történelemé s a baj, ha igen nagy is, aligha nagyobb az elhagyott területek száma, mint volt 1700. táján, a mire pedig a művelés ez ágának virágzása következett.

Erdőgazdaságról csak a XVIII. század második felétől fogva lehet szó. A hatalmas makktermő erdőket Solymoson és Oháton kezdetben

¹⁾ *Galgóczy*, Magyarorsz. mezőgazd. stat. 287. — ²⁾ *Gazd. Lapok*, 1860. 269. —

³⁾ Képét l. e. könyvben, II. 376. l.

csupán a marosi határőrök használták disznaik számára és favágásra. 1735. Erdőhegytől Világosig és Komlósig még csaknem összefüggő erdőségek voltak, a nyugati részen azonban alig akadt fa s azért méltán röhatta meg Bél Mátyás a lakosokat, hogy «nem ültetnek fát utódaiknak». A fűzfák ültetése ellen még 1775. decz. 19. is azzal tiltakozott a megye, hogy így is elég erdeje van. 1732-ben III. Károly a modenai herczegnek úgy adta az erdőségeket, hogy azokat az erősségek, várak és tárlházak számára a kincstár használhassa s azért 1767-től Szlávy Pál, a kir. ügyek igazgatója, többször tiltakozott az ellen, hogy e megyében derűre-borúra irtják az erdőket. A kincstár területén a jobbágyoknak csak 2 frtjával engedett egy-egy ölet vágni, míg a földesurak ingyenes vágást engedtek. A paulisi, ménesi, pankotai, világosi, almási, kertesi és borosjenei erdőket pusztították legjobban. Ezeknek kímélése végett a kormány 1772. decz. 28. még azt is elrendelte, hogy a jobbágyok házeit ne fából, hanem tartósabb anyagból építsék, II. József pedig, *Vizner* Ferencz személyében, külön erdőmestert nevezett ki az aradi erdőségek rendbentartására s a

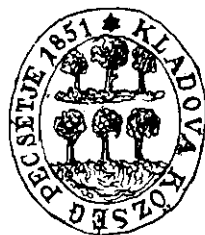

marosmenti erdőségek megvizsgálására 1785. végén külön is kiküldte Beöthy János bihari alispánt és Szervánszky Ádám kincstári mérnököt. A megyét már bosszantotta ez az aggságoskodás; 1785. decz. 9.-én kijelentette, hogy a pusztításnak nyomát sem találja, mert még a kincstár számára ingyen adott hajóépítési fák is jobbadán olyan törzsekből kerülnek ki, miket a szél tört ki, vagy a mik a zátonyokon fennakadnak, úgy, hogy ezt inkább tisztításnak, mint pusztításnak nevezhetni¹⁾. Sikula még a XIX. század első felében is a 90 km. hosszú Lunka-erdő tövében feküdt s az erdők kíméletlen pusztításának vádja inkább ezen kor földesuraira vonatkozhatnék; a Rovina végén pl. egyszerre 500 holdat vágtak ki. Viszont azonban maguk a földesurak is törődtek már az erdők rendes kezelésével; pl. a kisjenei uradalom 1840. óta²⁾. Duschek József aradi kir. erdőmester pedig, egy 12 tagból álló erdőszemélyzet élén, azon szellemben működött, melyben atyja, az erdőszet hírneves írója hatott a magyar erdők művelése s fenntartása érdekében³⁾. Míg 1819-ben 290,109, — 1847-ben 481,151

¹⁾ Jk. 1768. 26., 78., 118., 1773. 67., 1785. 221., 369., 955., 1068., 1075. *NRA.* 1431. 12., 1173. 32. — ²⁾ *Erdészeti Lapok*, 1862. 212. — ³⁾ *Mírki*, Elfelejtett érdemek. Pesti Napló, 1883., 333. sz.

s 1869-ben 310,030 hold erdőt vettek föl, a második esetben kétségte-
nül kisholdakban¹⁾. A roppant tölgyes erdőkben számtalan sertést hízlaltak
s belőlük igen sok tűzi- és szerszámfát adtak el Békés-, Csongrád-, Toron-
tál- és Csanádmegyék számára.

Általában véve a nemes vármegye utolsó esztendejében Aradmegyé-
ben 1.183,421 kisholdat műveltek és pedig 410,764 hold szántóföldet,
131,220 h. rétet, 23,523 h. szőlőt, 11,740 h. kertet, 481,154 h. erdőt és
125,020 h. legelőt. A termelőnek sok mindenféle bajjal kellett megkü-
zdenie. 1830—80-ig, ötven év alatt, csak 10 évben volt jó s 12 évben
közép, ellenben 23 évben rossz termés, 6 évben pedig semmi sem termett.
Hat évben uralkodott aszály, hat évben túlságos nedvesség, öt évben az
üszög, ugyanannyiszor a köd, háromszor a dér, egyszer-egyszer a jég,
rozsdá, fagy, a sok rovar s egyszer a hó alatt való kipállás tette tönkre
a gazdák reménységeit²⁾. Különösen nagy szárazság uralkodott 1720.,
1726., 1772., 1787., 1794., 1816., 1846., 1847., 1857., 1859., 1861. és

1863. s 1785—95-ig 11 év alatt öt inséges esztendő volt. Máskor viszont
a sok árvíz okozott károkat. Így pl. 1738—1851-ig 33-szor öntött ki a
Maros és magát Aradot 1769—1841 közt 21 nagyobb zivatar, szélvész és
felhőszakadás érte³⁾. Kevesebb baj volt a sáskákkal, melyeket 1748. még
csak hírből, 1782, azonban már tapasztalatból is ösmert a vármegye⁴⁾. A
phylloxera vastatrix 1880. jelent meg először Arad területén. A vetéseket
pusztító verebek irtásáról már szintén volt szó.

A bányamivelés, az őstermelés harmadik ága, Aradban elég mostoha
sorsban részesült. A török hódítás után a Maros és a Fejér-Körös iszap-
jából Aradban elég aranyat mostak ki a cigányok és a jobbágyok⁵⁾. A
dézsnai uradalomban szokásos aranymosásról és vasbányászatról a kincstár
a modenai herczegnek 1732-ben tett adomány alkalmával sem mondott
le. A berzovai patakban még e század elején is aranyat mostak s azt
Oroviczán adták el⁶⁾. De rendszeresen még Mária Terézia idejében is csak
a vasat s 1711—1753. táján a nádasí rezet és aranyat bányászták. 1776.
júl. 18. kelt jelentés szerént⁷⁾ a kincstárnak Monyászan és Ó-Dézsnán s a

¹⁾ *Magda*, 480., *Fényes*, II. 423. *Gaal*, Aradi keresk. kamara közzgazd. leírása, 71.

— ²⁾ Vidékünk termési viszonyai. *Alföld*, 1881. 167. — ³⁾ Részletesen *Lakatos*, II.

143—152. — ⁴⁾ *Jk.* 1748. 11., 1749. 5., 1782. 11. — ⁵⁾ *Bél* kézírata. — ⁶⁾ *Fübbin*, II.

58. — ⁷⁾ *Jk.* 1776. 151.

Jósa-családnak Ravnán volt egy-egy vasbányája. Ezekből havonként mintegy 200 mázsa vasat verhettek. A szükséges érczet vagy követ az illető uradalomban fejtették, ott olvasztották ki az anyagot s ott égették a szenet is. II. Józsefnek 1781. okt. 26. kelt leírata alapján a rézbányai bányahivatal 1782. júl. 27. adott engedelmet a két Jósa Tivadarnak, Péternek és Miklósnak s Institoris Györgynek és társaiknak, hogy a Miksa-féle bányaszabályzat 2. cikkének 1. és 6. §-a értelmében a vasbányákat s a 40. cikk 1. §-ához képest a kohókat és olvasztókemenczéket Ravna határában tovább is üzemben tartsák¹⁾. 1782. ápr. 13. Matheis Mátyás Vallemárén egy föl hagyott bányában, 1783. Institoris György a zimbrói Szakaturáciban, mások a Ponorásban s Bortus Demeter a Vale-Moristyében kért engedélyt kutatásra a nagybányai bányabírószámtól, mely még azon évben biztost küldött ki, hogy az Arad, s más megyék bányáiban előfordult hibákat megvizsgálja²⁾. Ennek az lett a következménye, hogy a kormány 1784. ápr. 13. a bihar- és aradmegyei bányákat a rézbányai bányahivatalhoz,

illetőleg a bányászati bányakerülethez csatolta³⁾. Egyesek a Pojánát mindjárt a következő években szorgalmasabban is kezdték kutatni s a kormány-nál is feltűnést keltett, hogy Szatúrón 3 lat aranyat találtak. Bővebb megvizsgálás végett az alispán fel is küldte a leletet; de erről többé nincs emlékezet⁴⁾, mint arról sem, hogy Vallemárén Lakner Bertalan talált-e csakugyan rezet és ezüstöt⁵⁾. Csak hiú vágyakat keltett a kladovai és kovaszinczi ezüst- és rézbányáknak 1799. táján megkezdett művelése⁶⁾, melyben Bene, Bohus és Bittó volt a fő vállalkozó⁷⁾.

Ekkor már egy részvénytársaság, melynek tagjai közé tartozott Kászonyi András, Jenovay János és Schwabin Borbála is, nagy tüzzel, de kevés sikerrel látott a milovai rézbányák műveléséhez. Ottvoson, a milovai völgyben 1781. nov. 4. megnyitott bányában, csak 1782. decz. 13. találták az első rezet⁸⁾. A társaság igazgatósága azonban sohasem számolt a részvényeseknek, kik tehát még 1783-ban igyen átadták e bányákat a kamarának. Az oraviczai bányahivatal 1786. táján Tolnay

¹⁾ Borossebesi urad. lt. Jahn Vilmos szíves közlése. — ²⁾ A nagybányai bányakapitányság levéltárából. Dr. Németh Kálmán szíves közlése. — ³⁾ HITT. 8095. — ⁴⁾ U-o. 1786. 53,082. és 1787. 4427. Journal des Com. Arad 1786. 115. és 1787. 280. — ⁵⁾ Nbányai lt. 1786. — ⁶⁾ Vilyi, II. 380., 423. Lóczy, Földt. Közl. 1876. 277. — ⁷⁾ P. Nagy, II. 25. — ⁸⁾ Radnai protocollum, I. 158.

Ferenczre, 1790-ben pedig Kirschlager Jánosra bízta a gondnokságot s rövid idő alatt 100,000 forintot költött e bányákra¹⁾; de mindamellett is haszon nélkül, hogy évenként mintegy ezer mázsa rezet ásatott²⁾, ide nem számítva a Rossia határában levő 3 bánya rezét, melyet szintén itt olvasztottak ki³⁾. 1815. táján azután egyszerre abbahagyta a kincstár az egész vállalatot s a bányászok ekkor, mint zsellérek, urbarium alá estek⁴⁾. Még rosszabbúl járt az a Farkas nevű magyar ember, ki a század végén *Aranyág* beroskadt bányagödreiből keresgélt aranyat, de csak aknaácsolatokat talált⁵⁾. Nem járt jobban Heiser Gottfried sem, ki 1793. júl. 6. s Bortus Dimitri, ki 1801. jún. 29. a radnai Godian kutatására kért engedélyt⁶⁾; abbahagyott munkájok folytatására a harminczas években ismét alakult egy társaság, de ez is csakhamar belefáradt az ezüst és réz keresésébe⁷⁾.

Valóságos szenvedélylyé vált a kutatás.

Egymásután küldözgették be a kincsekre vágyó aradiak a megyéjük területén gyűjtött ásványokat, hogy azok alapján kutatásra való engedélyt, Muthungot vagy Schurf-Zettelt kapjanak. Így egy prezesti lakos 1800. máj. 5. a kiszindiai hegységben minden érczre, Kászoni Andrásy József 1807. márcz. 2. Jószáshelyen a Parco Grujulujban és Dealu Grujában fölfedezett aranyra és ezüstre, Szűts Ursz 1814. július 12.-én a kaszójai Gossurában aranyra és ezüstre, Sűch János 1815. május 25. Vallemarében ezüstre, Vajda Mihály 1815. május 25. a nyágrai Blája Vestinában ezüstre és rézre, Bortus Sándor 1815. aug. 29. a zimbrói völgyben, Nutz János 1816. máj. 2. Pojenben s Román Tógyer 1816. júl. 21. Pleskuczában aranyra ezüstre s ólomra, Jeleni Ferencz zimbrói lakos 1818. jún. 4. a jószáshelyi Gruji-hegyben aranyra, Mezei Sándor huszár 1823. okt. 21. régibb művelés alapján Korbost határában rézre⁸⁾, Kovács András ispán 1825. febr. 19. Rossia határában rézre és ezüstre kért Muthungot s a legtöbb meg is kapta, kivéve éppen az utolsót, ki pedig 150 mázsa réz-érczet és 4 mázsa ezüstöt küldött beváltás végett, mielőtt a bányaművelésre szabadalma lett volna. Ő azonban már magyar értesítést kapott a bányahivataltól, mely Aradban 1782—1825. közt 82 kutatási engedélyt adott ki⁹⁾.

Legreálisabb vállalkozások voltak a vasbányák. Ó-Déznán a Török-család, Új-Déznán a Restyirátában s a Zúgóban 1789. óta Fischer Ferencz, Monyászán a Névery- s Ravnán a Jósa-család dolgoztatott. A nyert vasanyag súlya és értéke

¹⁾ *Megyei jk.* 1786. 1433., 1598.; 1790. aug. 5. 13., 1794. 110., 1795. 702. — ²⁾ *Vályi*, II. 612.; *Magda*, 480. — ³⁾ *P. Nagy*, Arad, II. 47. — ⁴⁾ *Fábüin*, II. (kézirat), 54. — ⁵⁾ *P. Nagy*, III. 2.. — ⁶⁾ *Nagybányai lt.* — ⁷⁾ *Parecz*, 18. — ⁸⁾ A derék huszár magyaráról adta be folyamodását, de a bányahivatal visszaküldte, hogy németül adja be. Különben egy ízben 15 mázsa 44 font érczért 49 frt 30 krt., máskor egy mázsa tiszta rézért 8 frt 24 krt kapott. — ⁹⁾ *Nagybányai bányakapitányság lt.*

	Monyásza		Ó-Dézna		Zúgó		Ravna		Restyirata	
1811.	795 m.	88,047 frt,	380 m.	57,000 frt,	630 m.	62,112 frt,	430 m.	41,450 frt,	241 m.	24,907 frt
1812.	147 „	25,298 „	165 „	24,750 „	280 „	40,775 „	149 „	20,204 „	215 „	27,650 „
1813.	995 „	13,074 „	227 „	2,336 „	899 „	10,944 „	143 „	1,484 „	710 „	8,500 „
1814.	635 „	9,554 „	341 „	4,434 „	271 „	3,252 „	405 „	4,425 „	202 „	2,180 „
1815.	739 „	21,165 „	380 „	9,000 „	360 „	7,350 „	620 „	15,755 „	300 „	6,160 „
1816.	425 „	10,643 „	250 „	6,000 „	235 „	7,050 „	200 „	4,000 „	200 „	6,000 „
1817.	511 „	15,337 „	400 „	10,000 „	550 „	13,750 „	20 „	400 „	400 „	10,000 „
1818.	459 „	7,803 „	400 „	6,000 „	402 „	8,040 „	20 „	400 „	335 „	6,700 „
1819.	325 „	4,755 „	250 „	3,750 „	374 „	6,620 „	szünetelt		290 „	4,350 „
1821. ¹⁾	430 „	7,307 „	311 „	5,598 „	599 „	10,183 „	szünetelt		299 „	5,083 „
összes,	5661 m.	202,983 frt,	3404 m.	128,868 frt,	4600 m.	170,976 frt,	1687 m.	78,118 frt,	3192 m.	99,530 frt

Vagyis 10 év alatt 5 bányában 679,575 frt értékű 18,244 mázsa vasat fejtettek, melyről a kincstár számára huszadot kellett fizetni²⁾. Bogdanovics Dávid zimbrói bányája 18 mázsa vassal 1821. kezdett szerepelni. Ellenben korán abbahagyták Radna mellett a grossi bányákat, melyekben pedig elég limonitot (barnakövet) találhattak³⁾. Monyászában a Névények jó csinált úton szamarakon és száz lovon hordatták a vas-hámorhoz szükséges vasat, melyet a megyében legbővebben itt nyertek. 6—9 méternél ritkán hatoltak mélyebbre, hogy a szemes vasérc-lerakódásokat felszínre hozzák; a mint összefüggő mészkőtömegre akadtak, rögtön abbahagyták a turkálást s más rablótelepet kerestek. Csak 1861. óta művelik czélszerűbben a bányákat. Ó-Déznán, hol 1786-ban 130 bányász dolgozott, száz év múlva csak 64—83 dolgozott, az egész megyében pedig 347. — 1875. csupán 90,232 □ méter vájnaterület volt engedélyezve aranyra, ezüstre és rézre. A legérdekesebb kísérlet volt aranynerésre Szabó István-né, ki 1850-ben társulatot alakított s Aranyágon éveken át kielégítő eredménnyel dolgoztatott, mert egy mázsában mintegy 21 font aranyat talált s a mellett havonként 160—180 mázsa rezet nyert⁴⁾. Az iltói Koszta Ogorulujban 1812. egy régi bánya felnyitásakor talált természet szintén csak rövid ideig ásták. Tovább művelték a korbesti Mesteróljában levő elég gazdag rézbányát s a rosiai Hanulászka- és Kamarucza-hegyekben, a Kukályevölgyben s a duudi Anna-bányában levőket is⁵⁾. — De 1875-ben már csak Duudon fejtettek rezet. Ekkor 90,232 □ métert — ugyanannyit, mint az érczre — számítottak egyéb ásványokra és 2.916,320 □ métert vasra. Újabban rendszeresen fejtik a 62%-os tauczi, továbbá a s.-bucsávai, temesesti, trojási és toki vaskövet is. Kutatásra 1875-ben 66-an, 1876-ban 42-en nyertek engedélyt.

¹⁾ 1820-ról nincs kimutatás. — ²⁾ A nagybányai lt. számadásaiból. — ³⁾ Lóczy, Földt. Közl. 1876. 284. — ⁴⁾ U.-o. 1876. 278. és *Parecz*, 17. — ⁵⁾ *Fübián*, II. 72., 75—6. és 116.

Mészégetésről nevezetes volt a galsai Varnyicza-hegy, továbbá Agris, hol 1806. táján 25—30 kemenczében sok ezer köből meszet égettek s azt többnyire helybeli lakosoknak adták el, kik azután az alföldre fuvarozták. Magánosak kemenczeitől az uraság dézmát szedett¹⁾. Ezenkívül még különösen Musztest, Zöldes, Kavna, Almás és Solymos-Bucsáva foglalkozott mészégetéssel. A mész köblét a lakosok 51—54 krajczáron vették s az alföldön 3—4 r. frton adták el. Bucsáva 1838. annak emlékére kapott czímerébe mészégető kemenczét, hogy 3 kemenczében 1806. ott égették az új megyeházhoz szükséges meszet; pedig a Capu-Voji-hegy, melyből a mézskövet fejtették, már a zöldesi határban van²⁾. Zöldes és Madrizest határában Tessedik Sámuel már 1806. talált porcellán-égetésre alkalmas agyagot s 1890-ben Zöldesen csakugyan állítottak is *portland-czementgyárat*. *Agyagjáról* Duud, Agris és Draucz híresedett el legjobban. Az aradi, szentannai és lippai fazekasok jobbadán onnan vitettek agyagot. *Kőbányákat* a szükséghez képest nyitottak. Koller József János kir. tanácsos a magyar kamarának már 1765. okt. 4. jelentést

tett a paulisi hegyekben előforduló ásványok minőségéről, de csak az aradi várhoz szükséges köveket fejtették ottan³⁾. Pankotán a *Bokréta-hegy s Radnán, Hatinzon, Odvoson stb.* a kőbányák sódarálóhoz, vályúkhöz, sírkeresztekhez stb. való követ szolgáltatattak. Szelezsán és Bárda (Buttyin mellett levő) kőbányait kivált a század elején, Galsáét, Apatelkét a század végén használták.

A galsai gránitbányatársaság részvényeire való aláírásokat 1886. május 25. nyitották meg. Szuszán határában egykor jó malomköveket, a pankotai határban pedig 1801-től vörhenyes fenőköveket fejtettek. Ösmerték, de nem használták kellően a Józás közelében levő Kreminyószna tűzköveit, pedig 1787. szept. 11.-én maga a kormány is száz aranynyal kecsegtette, ki a megyében puskákhoz való és a francziával fölérő kova-telepet fődözne fel⁴⁾. Már 1806-ban beszéltek, hogy Kiszindia határában egész krétahegy, a bogyesdi Csetaczalben pedig porcelánföld van; a Kozmák és Hollakyak acsuczai szölleiben szanaszét heverő pompás karneolokat, melyekről 1858. Jókai Mór is olyan álmélkodva emlékezett⁵⁾, csak ritkaságképen gyűjtögették, pedig már csiszolásukra is gondoltak⁶⁾. A Maros völgyének egyik ösmeretlen helyén 1894-ben állítólag nemes opált, zafírt és lazurköveket találtak, melyeket Amsterdamban csiszoltak is. A monyászai vörösmárvány-bányát csak újabban művelik.

Az *ásványvizek* közül a korszak elején (1718.) csupán a déznait (helyesebben monyászait) emlegették. A század végétől fogva már egész

¹⁾ P. Nagy, III. 19. 24. és Fábrián, II. 110. — ²⁾ P. Nagy naplója 206., 209., 242., 248—9. — ³⁾ N.R.A. 1431. 12. és 1468. 30. — ⁴⁾ H.T.T. 1787. 32,983. — ⁵⁾ Magyarhon szépségei. 2. kiadás, 47—48. — ⁶⁾ P. Nagy, V. 162., 174.

társaságok nyaraltak a kies fekvésű monyászaí fürdőben, melynek azonban 1830. még mindig csak 2 tükörfürdője s 4 lakószobája volt. A 9 és 32°C. közt levő hőforrásokat alaposabban Kéry Imre elemezte s azóta növekedett is a fürdő látogatottsága. 1864. új fürdőháza, 1893. pedig szárnyvasút épült odáig. A Menyháza elnevezést Kéry Imre hozta divatba; 1894. aug. 6.-án azonban a fürdő hivatalosan is e néven kapott posta-hívatal¹⁾. Aradmegye legtöbb ásványvizét 1806. Rósa József megyei főorvos, a mokrait pedig még Kitaibel elemezte. 1786. Otlaka határában az ér mentén savanyúvíz-forrásra bukkantak. Ugyanakkor a világosiak közkölségen egy hatóles remetelakot építettek az ú. n. Firigyó (Feredő) fölé, melynek jó magasan buzgó hidegvíz-forrását gyógyító erejűnek tartották s oda a betegek, sőt egészségesek is oláh szent György napján búcsújárni mentek²⁾. A környék a Kertes határában levő langyos fürdőt is használta s lehűtve borral mint savanyúvizet itta. Figyelmet gerjesztett a kavnai kénes, langyos kút is, mely soha be nem fagyott³⁾. A pankotai langyos forrást Dietrich bárónő kitisztíttatta s azt a lakosok két nyáron át fürdő gyanánt használták, de azután fölhagytak vele; pedig 1861-ben dr. Paulus bécsi orvos vizét a vöslaihoz hasonlította. Szóval »hegyen és völgyön annyi itt a kincs, — azt kérdezhetnéd, hogy még mije nincs?« De nincs, úgy látszik, elég vállalkozó szellem, mely az őstermelésnek harmadik ágát, a bányaművelést és az ásványvizek ügyét egész hathatósan emelni akarná. Pedig hogy sok elhanyagolt kincse van Aradmegyének, arról e száraz történeti vázlatnál meggyőzőbben tanúskodhatik a vármege geologiai leírása.

¹⁾ Böven ismertette e fürdőt könyvekben és cikkekben Kéry Imre. — ²⁾ *Fübián*, II. 85. — ³⁾ *P. Nagy*, V. 122. és 141.

LXV. IPAR, KERESKEDELEM, KÖZLEKEDÉS.

I. Ipar. *Czéhek. Szövő- és fonó-, bőr-, agyag-, építő- és faipar. Vas- és fém-ipar. Hangszerkészítés. Vegyszeti és gyógyszerészeti ipar. Élelmezési (főképp malom-) ipar.* — **II. Kereskedelem.** *Török és görög kereskedők. Szabad kereskedés. Pénz és mérték. Vásárok. Az anyagi helyzet 1795-ben. Kereskedelmi társulás. Pénzintézetek* — **III. Közlekedés.** *A Maros és a Körösök. Hajózás. Szárazföldi országutak. Fuvarozás. Posták. Vasutak. Mult és jövő.*

Aradvármegye ipara a XVIII. században majdnem kivétel nélkül csak kézművekre szorítkozott. 1715-ben az egész Aradon 82, 1720-ban már (a határőrököt is odaszámítva) 123, 1749-ben 110, 1753-ban 164, 1757-ben 144, 1759-ben 128, 1761-ben 147 (ebből 81 német, 66 rác), 1765-ben 264, 1766-ban 219 és 1769-ben 277, — éppen száz év múlva pedig 3211 munkással 2184 iparosa volt Aradvárosának. Olyan szám, mely azóta nagyban emelkedett. 1783-ban a megyében még egyetlen gyár sem volt, legalább ezt jelentette a vármegye; a miben különben tévedett, mert pl. a sör- és bagaria-gyártásnak már akkor is voltak telepei; de meg 1768—9-ben maga a vármegye még veszedelmesnek is tartotta pl. a szövő- és fonógyárak felállítását.

A mesterek, a kor szokása szerint, *czéhekbe* álltak össze. Arad legrégibb két czéhe, a magyar és a német szabóké, 1723. keletkezett. Ez időtől 1873-ig, a czéhek eltörléséig, tehát éppen másfélszázadon át, Aradon 32, Pécskán 1816-tól 5, Szent-Annán 2, Gyorokon és Kisjenőn 1819-től 1—1, Pankotán 1821-től 2, Gyarmatán 1828-tól és Zsigmondházán (az újaradi molnárokkal) 1—1 czéh működött¹⁾. Némelyikbe, pl. 1775. máj. 19. a szentannaiban 17, és 1828. a gyarmataiban 15 különböző mesterséget szorítottak össze. Máshol, pl. Borosjenőben és Boros-Sebesen, hol pedig a század elején fazekasok, szücsők és kordoványkészítők elég számosan voltak²⁾, úgy látszik, nem alakultak czéhek. A vármegye mindig fenn tartotta az *árszabáshoz* (limitatiohoz) való jogát, sőt pl. 1744. jan. 13. Békésmegye arra szólította fel Aradot, hogy Zaránddal

1) Czéhleveleik az orsz. és a nemz. muzeumban. *Szádeczky*, A czéhek történetéből, 68—9., 84., 92., 99., 111., 124. és 131. l. Az aradi czéhek részletes története *Lakatosnál*, II. 165—198. — 2) *P. Nagy*, V. 135.

együtt közös árakat szabjanak a keresk. és iparczikkekre nézve¹⁾. Az első részletesebb limitatio 1743. aug. 19.-ről maradt fenn²⁾, Arad városából pedig 1748. febr. 3.-ról³⁾. Az ekként megszorított czéhek is aggodalmasan ügyeltek érdekeikre s különösen a szentannaiak 1787-ben erősen kikeltek a kontárok ellen, kiknek szerszámaikat azonban a megye okt. 6.-án visszaadatta⁴⁾. A rendek már 1780. júl. 19.-én felszólaltak a szabad ipar érdekében. Kivánták, hogy a kormány szabad árulást engedjen; mert mentül több a kézműves, annál nagyobb a verseny, a mi jobb a közönségre nézve, mintha egy-kettő volna, a ki azután túlságos árakat szabhatna. Aradon különben is nagy a hiány jó kézművesekben s vagyonos kereskedőkben s félni lehet, hogy a meglevőket is elriasztja a várost fennmaradásának bizonytalansága s az épületek emelésének és kijavításának eltiltása, úgy, hogy valóban nem lehet még jobban korlátozni az iparosokat⁵⁾. 1839-ben Arad már híres volt jó iparosairól⁶⁾, a mi azonban még nem volt ok arra, hogy résztvegyenek az 1842. rendezett első országos kiállításban. Annál előnyösebben mutatták be 1873-ban szabaddá lett iparuknak termékeit a magában Arad városában 1890. aug. 2.—okt. 15. rendezett alföldi és délmagyarországi általános kiállításon⁷⁾, mely már 1137 számból (az 1842. évi csak 298-ból) állt s fényesen bebizonyították, hogy egyes dolgokban, pl. a ruházati iparban, melyet száz év előtt maga a megye is semmisnek tartott, behozatalra éppen nincs szüksége Aradnak. A vidéki, országos, sőt világkiállításokon is mindenütt becsületet vallott az aradi ipar, melynek mai fejlett voltáról azonban a modern viszonyok leírásában lesz szó. Én csupán a fejlődés történetéhez járúlok adatokkal.

A *szövő- és fonóipar* általános volt már a múlt században is. Az oláhok maguk készítették fejérműüket s a kozsopot vagy *darócsot*, mert — magyarázta a megye 1768-ban — «a nyomorúlt nép megszokta, hogy ruháit maga csinálja». 1771-ben mutatóban fel is küldött a kormányhoz egy ilyen durva posztót s megjegyezte, hogy a módosabbak nagyszombati fejér és kék karasia, — vagy pedig puchnoi, iglói és szedliczi aba-posztóban járnak s azt, mint a szöveteket egyáltalán, a vásároknban, idegen kereskedőktől veszik. — Egy ilyen megyei posztógyárnak még 1773. sem mertek jövőt jósolni s 1785-ben is megjegyzés nélkül hallgatták a főispánnak azt a figyelmeztetését, hogy sok lévén Aradban a gyapjú, jó volna Aradon posztó- vagy más eféle gyárat állítani. De finomítani még 1839. táján is Temesvárra kellett vinni a borosjenei, silingyiai és kiszindiai kallók posztóját és pokróczát. A *törökgyolcs* gyártására 1783-ban maga a megye is buzdította a népet⁸⁾. 1723-tól Aradon már

1) *Jk.* 1744. 298. — 2) *U.-o.* 1743. 225—230. — 3) Részben kiadta az *Alföld*, 1892. 295. — 4) *Jk.* 1786. 2053. — 5) *U.-o.* 1780. 55. — 6) *Fényes*, IV. 453. — 7) Leírja E. Illés László katalógusa, 8r. 134 lap. — 8) *Jk.* 1768. 21., 1771. 63., 234., 1773. 52., 1774. 237., 1780. 64., 1783. decz. 9. 8., 1785. 369.

külön czéhök volt a német és magyar szabóknak, magyar gombkötőknek, kötélgyártóknak, takácsoknak és g.-kel. szücsöknek¹⁾. Ez 5 czéhhez később újak is járultak. Így 1765. júl. 29. alakult az aradi g.-kel. szabók és pokróczcsinálók czéhe²⁾, 1769. febr. 23. az aradi öreg gombkötő czéh, melyben fennállása alatt 48 gombkötő remekelt; 1817. július 11. a német szabó s ugyanakkor a magyar (másképp vékony) szabó és szűrszabó, valamint a takács- és a kalapos-czéh; az előbbi kettő még 1723. vésetett pecsétjét használta, mivel csak újjá szervezkedett; 1821. ápr. 13. keletkezett a kötélverők s 1823. márcz. 28. a g.-kel. vékony szabók, paplanosok és szűrszabók egyesült czéhe³⁾. 1816. külön czéhben egyesültek a pécskai magyar és rácz takácsok s 1818. a magyar szabók, szűrszabók és szücsök. Készítményeik árát már 1748. limitálta Arad városa; így egy katonának való mentét fekete prémmel ólom gombbal, makkosan 6 frton, egy magános német dolmányt, vagy csatlósoknak való libériás, hosszú, 4 rőfös dókát 1 frt 50 kron, egy aba-köpenyeget, mely két végből áll, 40 kron, egy karasia remek dolmányt, szattyánnal bélelve s kétfelől gombházzal 1 frton, egy rázsa-szoknyát 40 kron, egy főrenden levő asszonynak való csipkés vállat 1 frt 50 kron kellett megvarrni. Aradon 1789. még csak 3 női szabó volt s ezek ápr. 1. nyertek engedélyt, hogy a szabóczéhhez csatlakozzanak.

A *selyemiparra* 1769. óta fordítottak gondot. A vármegye, Sollenghi Károly ajánlatára, évi 200 frt fizetéssel Endrődy Mátyást bízta meg a selyemhernyó-tenyésztésre való felügyelettel s a nép megnyerésével és Török Antalt saját költségén küldte Eszékre a kezelés módjának megtanulására; 1772-ben azután az Aradot elhanyagoló Endrődy helyett őt tették felügyelővé. 1780-ban az olasz Carli Ferencznek már évenként 100 forintot biztosítottak, ha évről évre 50 font tiszta selymet állíthat elő; s úgy látszik, a vállalkozás sikerült is, mert 1782-ben Neumann József selyemhernyó-felügyelőnek is 14 $\frac{1}{8}$ font selymet adtak a termésből osztalékul, pedig az egész termést csak 26 fontra tették, a mit a kormány méltán keveselt. Egyéb iránt jó példával mentek előre a földesurak, kik közül többen szorgalmasan üzték a selyemtenyésztést, melyet a nép is mindjobban megkedvelt. 1783—6. Neumann György, 1785—89. Füleky András és 1789-től Blaskovics József († 1849.), de különösen ez utóbbi, ki 14 könyvet írt a selyemtenyésztésről, mint inspector sokat tett az ügy érdekében⁴⁾. Blaskovics szövőgyárat is állított Szent-Annán s 1792-ben egy abban szőtt 20 m. hosszú és 2 méter széles asztalterítővel lepte meg a rendeket⁵⁾. A szentannai asszonyok évenként 5—10,000 frtot is bevettek

¹⁾ *Alföld*, 1892. 295. — ²⁾ *Szádeczky*, Czéhék, 68. — ³⁾ Mindezekről bőven ír *Lakatos*, II. 172—5., 177., 179. és 180—4. Az eredeti szabadalomlevelek jobbadán az orsz. lt.-ban. — ⁴⁾ *Megyei jk.* 1769. 122., 1770. 13., 93., 1771. 293., 341., 1772. 165., 1780. 35., 1782. 49., nov. 13. 4., szept. 10. 3., 1785. 358., 399., 1153., 1788. 3178., 1789. 3033. — ⁵⁾ *Alföld*, 1888., 102.

a selyemből s a szentmártoniak is jól pénzelték belőle¹⁾. A szentannai gyár megszüntével 1851 után gr. Hadik Gusztáv Szemlakon állított velenzei mintára berendezett selyemfonót, mely egy olasz felügyelete alatt évenként 20 mázsa saját termésű selymet dolgozott fel. A gróf halála után ez az utolsó telep is megszünt.

A bőripar üzöi közül Aradon 1715-ben csak 1 czipészt, 1 tímárt és 3 szücsöt, 1749. már 6 czipészt, 9 csizmadiát, 2 tímárt, 1 szijgyártót s 6 szücsöt említnek. Aradon 1748-ban czéheik voltak a tímároknak, czizmadiáknak, a német vargáknak, a német s külön a magyar szijgyártóknak, a nyereggyártóknak, a szücsöknek és a magyar süveggyártóknak. Először is, 1725. táján, az aradi *csizmadiák* alapítottak s 1770. és 1815. újraalakították a czéhet, melynek magyar és német tagjai csak 1835. jan. 3. váltak el egymástól²⁾. 1725-ben 6, 1846-ban már 197 mester tartozott a czéhbe³⁾. Szent-Annán 1817., Pécskán 1818., Pankotán a vargákkal 1821.⁴⁾ alakultak újra. Az aradi német *czipész*-czéh 1731. január 8. keletkezett s a század végéig 297 vidéki mestert s 571 tanulót szabadított fel. 1804-ben Aradmegye 1200 katonáját a czéh ingyen látta el lábbelivel s 1813-ban tagjai önként vállalkoztak az aradi várban levő több ezer fanczia fogoly őrzésére. Méltóan megülték a czéh fennállásának századik évfordulóját, élénk részt vettek a város ügyeiben (Anninger Nándor pl. e század elején 17 éven át volt a város helyettes polgármestere) s meg tudták becsülni saját mestereiket is. Így 1844. ápr. 27.-én Ehrengruber (Árkai) Jakabot, ki 50 évig s 7 hónapig volt csizmadia s most egy pár remek csizma készítésével vált meg mesterségétől, az egész város ünnepelte⁵⁾. A szentannai czizmadiák 1774.⁶⁾ és 1817., a pécskaiak 1818., a pankotai czizmadiák és vargák 1821., az aradi szijgyártók 1817. július 11.-én, a magyar tímárok 1817. márcz. 1.-én, a németek 1819. márcz. 5.-én, a nyereggyártók (a sütőkkel s bábsütőkkel együtt) 1845., a g.-keleti szücsök még 1725., a német szücsök 1770., majd 1817. július 11., a magyar szücsök valamivel utóbb nyertek czéhlevelet⁷⁾. Az első nagyobb bőrgyárat Aradon Winkler Vilmos 1840. táján állította, ez azonban 1873-ban megbukott. E gyár évenként 100,000 mázsa forgalmat csinált. 1748-ban a feketére festett legjobb czipelősnek való tíz darab borjúbőr ára egy kötésben 9 rajnai forint, egy női nagyobb kordovány czizma 1 frt 40 kr., egy pár karmasin czizma (patkó és sarkantyú nélkül) 3 frt 50 kr., egy pár karmasin topánka arany vagy ezüst borítással 1 frt 80 kr., egy pár fejr bőrből való deli czizma 1 frt, egy pár öregebb czizmának fejelése 85 kr., egy pár nagy lovakra való és jó bőrből becsületesen elké-

¹⁾ P. Nagy, Arad, III. 47. Fábíán, II. 91. — ²⁾ Aradvárosi jk. 1835. 415. —

³⁾ Lakatos, II. 190—3. — ⁴⁾ Czéhlevelök a nemz. muzeumban és orsz. lt.-ban. — ⁵⁾ Lakatos, II. 188—190. Aradi Közlöny, 1887. 99. — ⁶⁾ Jk. 1773. 263., 1774. 225. — ⁷⁾ Lakatos, II. 175—6., 178—183.

szített hátulsó francia hámszíz párja istrángokkal, gyepelőkkel és felkötő szárazakkal 16 frt, egy szügyelő 40 kr., egy pár kanalas zablyára varrott magyar kantár 85 kr., egy szép hasibőrből hosszan kicsinált kucsma ugyanannyi, róka lábból varrott keztyű 60 kr., férfi-mente 2 $\frac{1}{2}$ rőf selyemposztóból, lenn róka-mállal, köröskörül rókatorokkal prémezve 23 frt, szolgarendeknek való mente rókaháttal prémezve 5 frt stb.¹⁾

Az agyagipar jelentéktelen volt. 1715. az egész Aradon csupán 1, 1749-ben 6, de 1774. ismét csak 3 fazekas akadt s ezek 1817. júl. 11. alakítottak czéhet. A duudi és drauczi agyagot jobbadán lippai fazekasok dolgozták fel. Tégláégetéssel 1749. egy mester foglalkozott; de az egyes uradalmak is égettek téglákat. Így különösen Zarádon b. Haruckern, majd gr. Fekete, ki 1776-ban a téglá ezrét 5 frtjával égette. 1785. a mező-hegyesi ménésbirtok épületeihez szükséges téglákat Aradon és Kisjenőn gyártották, pedig ezer téglának csupán szállítása 8 frtba került²⁾. Az első keramit-téglagyár Aradban több mint száz év múlva nyílt meg Gurahonczon, az első portland-czementgyár pedig 1890-ben Zöldesen. Az első cserépkályhagyárat Bittner József alapította Aradon. Az 1774. évi összeírásban már kőfaragómesterrel is találkozunk.

Ar építő-ipar lassan fejlett, mert Arad egyetlen városában, Aradon is sokáig még csak az épületeket sem volt szabad kijavítani. Mindamellet a kőművesek száma 1715-től egyről 1774-ig 29-re szaporodott. A kőművesek; ácsok és kőfaragók még 1731. nyert czéhszabadalmukat 1768. nov. 14.³⁾, s 1816. szept. 20. újították meg. Az 1744. aug. 7. kelt rendelet értelmében 45 kr. napszámnál többet nem követelhetek; 1750-ben már csak 9 garas napszámot kaptak, s mivel a kormány még az aradi vár építésénél is csak 45 dénár napszámot akart adni, a mesterek azt kérték, hogy maguk állapíthassák meg a legények napszámát. Még rosszabbak voltak a viszonyok vidéken; pl. Majer Pál szentannai kőműves 1771-ben naponkint csak 27 krt kapott, sőt a kormány június 3. mind az ácsokra, mind a kőművesekre csak ennyiben (télire csupán 25 krtban) állapította meg a napszámot. Ekkor az aradi mesterek valósággal sztrájkoltak, mert 36 kr. napszáma alól nem találtak munkásokat⁴⁾. Az építkezésekről különben már máshol volt szó⁵⁾.

A faipar munkásai közt első sorban állnak az ácsok. Aradon még 1731-ben szervezkedtek s kiváltságaikat 1768. nov. 21.⁶⁾, 1791. aug. 7. és 1818. szept. 4 erősítették meg. Az ácsok más része, mint láttuk, a kőművesekkel s kőfaragókkal állt össze. 1848. előtt híresek voltak a hajó-ácsok; aradi hajógyáruk azonban éppen nem vetekedhetett az újszedivel⁷⁾.

¹⁾ *Alföld*, 1892. 295. — ²⁾ *Jk.* 1776. 34., 1785. 483., 700., 847., 962. — ³⁾ *U.-o.* 1768. 199. és 1769. 41. — ⁴⁾ *U.-o.* 1744. 313., 1750. 50., 1770. 19., 1771. 127., 253., 1776. 238. — ⁵⁾ E könyvben, II. 828. — ⁶⁾ *Jk.* 1768. 34., 1769. 7. *Lakatos* (II. 187.) csak találomra ír 1766-ot. — ⁷⁾ *Fényes*, II. 426.

Az *asztalosok* és a *lakatosok* 1761. nov. 13.) alakítottak czéhet, de külön mesterkönyvet vezettek, s az asztalosok közt 1772—1871-ig 92 bejegyzett mester működött. Szabadalmaikat I. Ferencz 1816. szept. 20. újította meg. A szabad ipar Aradban főkép a bútóripárt emelte; 1867 s főkép 1873. után bécsi bútórok helyett Arad és vidéke, sőt Délmagyarország jelentős része is az aradi bútórasztalosok és kárpítószok ízléses munkáit kezdte venni. A vidéken lakó asztalosok Nesztora Csatári János volt, ki az ágyai templom számára 1743—1808. közt dolgozott.

Esztergályos még 1774. is csak egy volt az egész Aradon. Feladatukat tehát jobbadán az asztalosok végezték. 1748-ban egy két személyre való nyoszolyát esztergályban faragott lábakkal és függönytartó fedél-fákkal 6 frt 50 kron kellett készíteni. Még 1817. is csak a fésűsökkel, rostásokkal és reszelővágókkal tarthattak fenn egy czéhet. A *kerékgyártók* első czéhmestere 1721-ből Katzmayer Sebestyén; Aradon 1715-ben még csak 3, 1774. már 22, de száz év múlva már ismét csupán 6 (az egész megyében 59) kerékgyártó volt, 1769. s 1816. szept. 20.-án czéhlevelök újabb megerősítést nyert. A falusiak közül a madrizestiek vásárookra is jártak kerékgyártó-munkáikkal²). Az aradi *kádárok* czéhe állt már 1719., de csak 9 tagja volt, midőn 1770. decz. 10. a megye meghirdette szabályaik megerősítését, mit 1820. I. Ferencztől is ki kellett eszközölniök. A czéhrendszer megszüntekor Aradon 21, a megyében 64 mester dolgozott s 1770—1855. 64 mester remekelt. E régi iparágat jóformán tönkretette a phylloxera, mert a szőlők elpusztulása következtében a hordóknak kereslete rendkívül megcsappant.

A faanyag előállítása, egészen a legújabb időkig, elég kezdetleges módon történt. Talán mosolyogtak is a rendek, midőn 1782. július 1.-én azt kérdezte tőlük a kormány³), vannak-e a megyében braziliai fafűrészelő gépek? Derűre-borúra irtották az erdőket, de jóformán csak száz év múlva gondoltak az anyag rendszeres fölhasználására. E célból 1865. táján Iltyó és Tok határában b. Lo-Presti Lajos építtette az első iparvasutat s Tokon hajlított fabútó-, majd furnir- és lemezgyárat alapított, mely azonban pár év múlva már megszűnt. Derekasabban dolgozott a kishalmági és csúcsi bútórlemez- és a zimbrói asztalos- és parkettgyár. A marosmenti fakereskedés főhelye Soborsin volt 1877-ig, midőn a másfél millió frt forgalomra menő kereskedést, mely a környék lakosságának évenként mintegy 150,000 frt keresetet biztosított, a vállalkozók Zámba (Hunyadba) tették át. Soborsinban csak egy gőzfűrész képviselte ezenkívül a faipart. Nem sokára Borosjenőn keletkezett egy fakiaknázó-társulat s egy fűrészgyár, mely tölgyfadongákat, deszkákat, gerendákat, parkette-

¹) *Aradi It.* Lakatos (II. 170.) szerint 1762. jún. 18. — ²) *Fübián*, II. 188. Czímerökben is kerék és szekercze van. — ³) *HTT.* 4218.

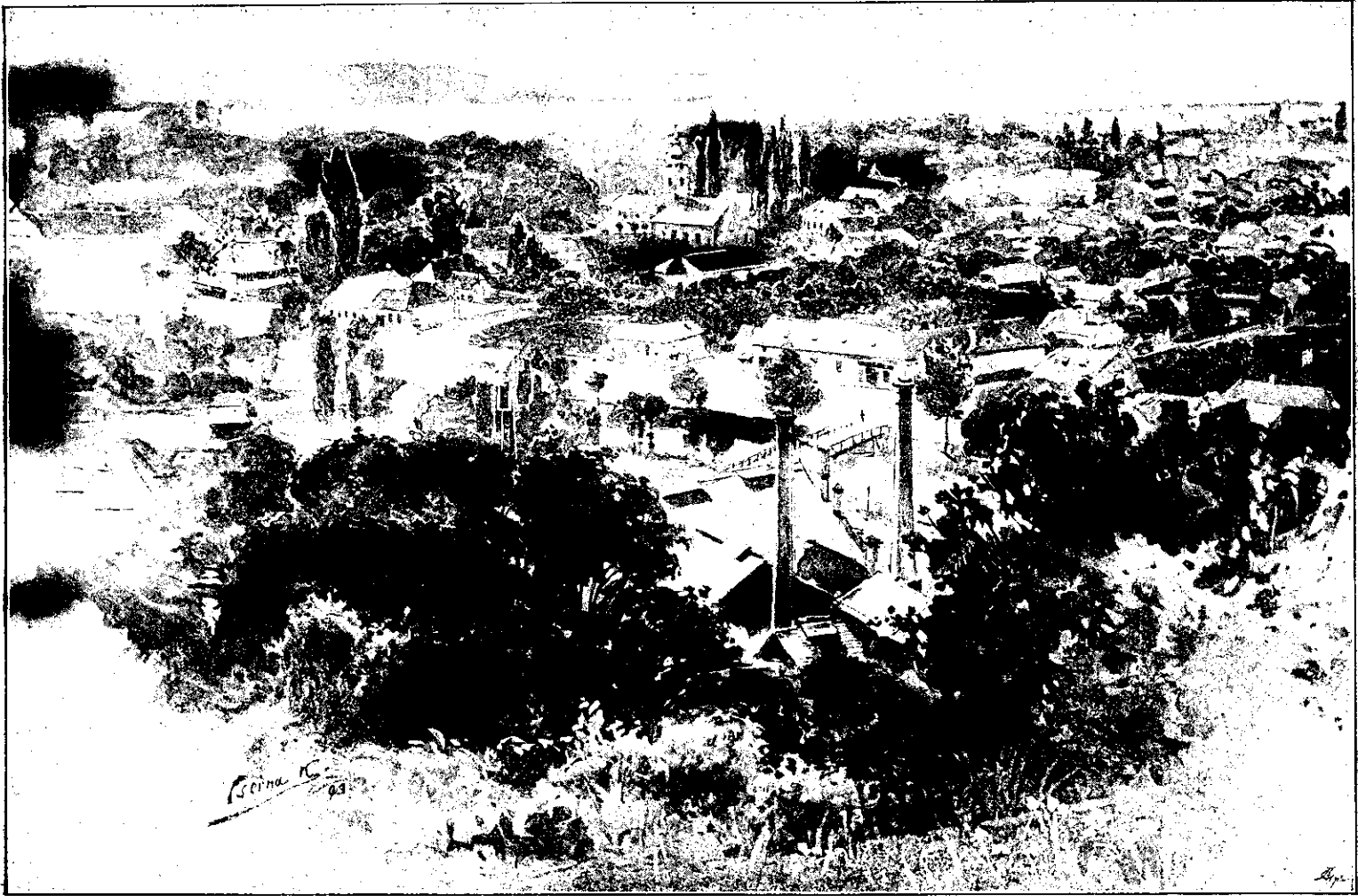
ket, keréktalpakat stb. készített. Aradon 2, Pécskán és Szlatinán egy-egy gőzfűrészgéparat állítottak; s ez utóbbi helyen 1892. aug. 10. nyílt meg egy fadestilálógyár. A faipar előmozdítása végett a Maros- és Fejér-Körös völgyéből most már több iparvasút vezet az erdőségekbe.

A vas- és fémipar kezdettől fogva a legközönségesebb szükségletek ellátására szorítkozott. A vasbányák többé-kevésbé berendezett érczolvasztókkal voltak összekötve. A kohók olvasztó (ú. n. farkas-) kemenczéi kisebb méretűek lévén, csak a sárgaföldes vasköveket dolgozták föl, míg a gazdagabb tartalmú vörös vaskövet és fekete vérvövet (Glaskopf) nagyságuk s nehézkes kezelések miatt félredobták. 6 mázsa vas kiolvasztásához mintegy 5 öl faszén kellett, összesen 2 frt értékben; 1796-ban 15, 1805-ben már 30 kr., utóbb, a mint az erdő ritkult s a fa drágult, még nagyobb volt egy öl faszén ára. A kemenczék szerkezetéről s a megolvadt vas kieresztésének módjáról nincsenek adatok. Egy mázsa kovácsolt vas rendszeren 5 mázsa vasköből került ki. Évenként 264 napon át dolgoztak. 7—8 órában kivették egyszer a »maczkó«-t (vagy farkast), hogy 1½ mázsa nyers vasat verjenek belőle. Egy-egy kemencze évenként 2—400 mázsa vasat olvaszthatott ki¹⁾. A vasgyártás ezen módjának emléke a *Maczkó*, mely a monyászházak előtt a múlt század végén épült²⁾. Egy-egy ilyen telephez az érczolvasztón, vasverőn és szénttartó épületen kívül rendszeren néhány munkáslak és istálló járult. A restyirátai első hármort a kecskeméti *Bozóky* építtette, kiről egy dombot Dimbu Bozokilujnak neveztek; az ó-déznai Hajagos tövében s Új-Déznán levő olvasztó-kemenczéket, vasverő-házakat s egyéb épületeket 1804. után a Török-testvérek emelték, kik azonban megkímélték a százados vasműveket is. Az ó-déznai hámosok csupa magyar mesterek, a restyirátaiak oláh kovácsok voltak, kiket első gazdájuk, Szarák György tanított be. Jó vasat, aczélt készítettek a zúgóiak is³⁾, kik és a restyirátaiak Török Adalberttel 1800. decz. 1 kötött szerződésök értelmében a déznai uradalom területéről szállították az olvasztókhoz szükséges fát⁴⁾. A zúzókat víz-erő mozgatta.

Az első nagyobb arányú vashámort 1840-ben B.-Sebesen gr. *Königsegg* János építtette, mint ezt az azóta nagyban fejlesztett gyár homlokzatának felírata is mutatja. Az 1854. évi osztrák bányatörvény Aradban is némi lendületet adott a vasiparnak; gróf Waldstein Ernő Boros-Sebesen 1860-ban a hámor és két üdítő mellé egy nagyobb arányú hengerművet is építtetett, mely 1861-ben kezdte meg működését, évenként mintegy 8000 mmázsa hengerezett vasat állítván elő, míg a kovácsműhelyek 60—70 mmázsa különböző szervesat készítettek. Így lett Boros-Sebes a vidék vasiparának középpontja; ott és a restyirátai *magas kemenczé*ben, melyet

1) Oesterr. Zeitschrift für Berg- und Hüttenwesen, 1860. 8. sz. — 2) *Vályi*, II. 632.

Nagy, V. 150. — 3) *U.-o.* V. 159—162. és *Orodias*, 49. — 4) *NRA*, 1820. 19.

BOROS-SEBES.

1849-ben — Arad területén példát adva — gr. Waldstein Keresztély építtetett s a monyászaiban, melyet 1855-ben szintén ő emeltetett, évenként átlag 1,300,000 kilogramm színtendő nyersvasat dolgoztak fel, évenként 40—45,000 frt értékben. Együttvéve évenként mintegy $4\frac{1}{2}$ millió kilogramm volt a termelt s értékesített vas mennyisége¹⁾. 1891-től fogva az új birtokos, gr. Wenckheim Frigyes méginkább növelte a modern berendezéseket s Boros-Sebes ma már valóban élénk iparú kis város. — Gróf Waldstein jó példáját mások is követték; így Felső-Restyrátában Rosthorn József, Zimbrón pedig Bogdánovics Sándor rakatott magas kemenczéket. A régi módi farkaskemenczékben 1 mázsa rúdvas előállításához háromnyi (120) köbláb szén és háromnyi (tíz) mázsa vaskő kellett; a sebesi vasgyár akkor átlag ezer, azután 25—30 mázsa rúdvasat is készített és megmaradt az az 50% vas, mit azelőtt a kieresztett salak foglalt magában²⁾.

E vasgyárak csak újabban foglal koznak szerszámok készítésével; 1849. még kénytelenek voltak kijelenteni, hogy »a hon védelmére kívántató kaszákat« el nem készíthetik, mert ehhez egészen más berendezésű gyárak szükségesek³⁾. Magában Arad városában ekkor számos *fegyverkovács* működött, kik 1848-ban a puskákat 15 forintjával készítették a város számára; Felgenhauer fegyverkovácsot, ki drágábban akart dolgozni, a város rendőri felügyelet alá helyezte, segédeit pedig szétszította a többi mester közt. Most már ez az iparág is nagyon hanyatlott. Ellenben 1892. ben egész külön városrész keletkezésére adott alkalmat az aradi *waggongyár s vasöntő* alapítása. A *gazdasági eszközök* készítésére gr. Zselénszky adott jó példát, ki a hatvanas években ötvenesi gépgyárában Benkő-féle magtakarókat gyárttatott s a Vidacs-ekék kormánylemezeit is más rendszer szerint állíttatta elő. Egyes szerszámokat Aradon is készítettek ugyan, általában véve azonban behozatalra szorultak. 1782. a vármegye azzal dícsérte meg a maga cigányait, hogy kovácsmesterségökkel sok hasznot hajtanak a műveletlen oláh nép falvaiban⁴⁾. Az aradi *kovács-czéhek* szabadalomlevelét még III. Károly adta ki, 1725-ben. A kovácsok mestersege annál fontosabb volt, mert jártásoknak kellett lenniök a lovak gyógyításában és vasalásában is⁵⁾. Még régibb a *lakatosok* czéhe, mely már 1720. előtt is fennállott. 1774-ben 8 kovács és 6 lakatos élt ugyan Aradon, de ezek nem egymással, hanem amazok a kerékgyártókkal, emezek pedig az asztalosokkal alkottak közös czéhet⁶⁾ s 1840-ben a puskaművesek, fegyverkészítők, sárgarézművesek, sarkantyúsok, kések, reszelővágók, baldogosok és czinöntők szintén külön szövetkeztek⁷⁾, míg a reszelővágók azelőtt a fésűsökkel, rostásokkal és esztergályosokkal voltak együtt⁸⁾.

¹⁾ A borossebesi urad. lt.-ból. Jahn Vilmos szíves adatai. — ²⁾ Oest. Zeitschr. für Berg- und Hüttenwesen, 1860. 8. sz. *Kérv* a M. Akad. Értesítőben 1859. 37—49. — ³⁾ *Aradm. jk.* 1849. 25. — ⁴⁾ *U.-o.* 1782. 42. — ⁵⁾ *HTT.* 1828. 27,770. sz. — ⁶⁾ *Lakatos*, II. 170—2. — ⁷⁾ *Szádeczky*, Czéhek, 69. — ⁸⁾ *Lakatos*, II. 172.

A *rézművesek* (Kalacsia Janka és Miklós) már 1743. folyamodtak a temesvári kamarai igazgatóságához, hogy megvédje őket a bánági rézművesek versenye ellen¹⁾. 1774-ben 3 rézműves és 1 sárgarézműves (Diles József) élt Aradon. A szeszipar virágkorában az ő dolguk is jobban ment; rontotta keresetöket az olcsóbb vasbádóg-edények elterjedése is. Hönig Frigyes a negyvenes években alapította aradi *harangöntő* műhelyét s 1849-ben Temes-Szent-Andráson ő állt az ágyúöntőtelep élén²⁾. 1853. nov. 14. Csajághy csanádi püspök Aradban is Höniget ajánlta harangöntésre és gyártmányai azóta mindenütt elterjedtek. Az aradi első ércöntőműhely 1875. megszűnt. Az *arany-* és *ezüstművesek* jobbadán beérték a máshonnan hozott tárgyak javításával. Aradon 1749-ben 3, 1774-ben csak 1, száz év múlva pedig 15 (azonkívül a megyében 1) volt.

A *hangszerkészítés* terén különösen *Dangl* Antal (szül. 1810., † Aradon, 1892. szept. 13.) tűnt ki, a ki Magyarország legjelesebb orgonagyárát alapította. Országos hírt különösen fia, János (szül. 1842.) szerzett, ki 1886-ban szabadalmat nyert orgona-kúpszélszekrényeire. 1887. cs. és kir. udv. orgona-építő címet kapott. Ő készítette a m. kir. operaház és a zeneakadémia, a budapesti Mátyás-templom s a gödöllői templom orgonáit. Liszt Ferencz maga is nagy előismeréssel nyilatkozott alkotásairól³⁾.

Az első *órás*⁴⁾, ki Aradon letelepedett, *Englis*ch Antal 1771-ben, ki a városháza óráját is készítette; de, hogy jobban megélhessen, egyúttal vendéglős volt a várbeli Három-királyban⁵⁾. Hasonló helyzetbe jutott *Kerner* Lőrincz, ki pár évvel azelőtt telepedett le Szent-Annán, s mellékkeresetképen 1769-ben jelvényeket készített a pandúrok számára⁶⁾. Aradon most is több régi óra van *Pacher* Jakabtól, ki Bécsújhelyből 1787. telepedett át Aradra⁷⁾. Mint műkedvelő órás különösen *Kövér* Gábor († 1888.) szerzett nevet; tőle való az aradi minoriták tornyán s az iparosházon levő óranak tervezete.

A *könyv-* és *könyvnyomatás* aránylag új, csak 1821. keletkezett iparág. Erről s a könyvkötésről bővebben volt szó az irodalom rovatában⁸⁾. Az első *daguerreotyp-* (fénykép-) üzletet Aradon 1842. nyitotta meg a pesti *Torsch* Ferencz⁹⁾. A fényképezés Aradon most már a fejlettség magas fokán áll; a hivatásszerű photographusok számos kitüntetésben részesültek s az amateur-fényképészek műveiből e könyv is többet mutatott be.

A *vegyészeti* és *gyógyszerészeti* ipart önállóan nem üzték és csak egyes szerek előállításával foglalkoztak. A legfigyelemreméltóbb első ilyen mű kísérlet a metzi születésű *Simon* Miklós aradmegyei jobbágyé, ki

¹⁾ *Jk.* 1743. 178. — ²⁾ Az erre vonatkozó 13 oklevél az aradi lyceum régiséggyűjteményében. — ³⁾ *Ábrányi* Kornél a *Pallas* Lexikonában, V. 8. — ⁴⁾ 1745-ben *Csernovics* Mihály hagyatékában egy nagy arany ütőórát említnek. Ez Aradban a zsebóranak első említése. *Orczy-könyvtár*, A. 69. — ⁵⁾ *Stadt-Rechnung*, 1771. és *Lakatos*, I. 93. — ⁶⁾ *Jk.* 1769. 208. — ⁷⁾ *U.-o.* 1787. 2246. Egy ezüst órája pl. az aradi lyceum régiségei közt. — ⁸⁾ E könyvben, II. 792—3. l. — ⁹⁾ *Aradi Közlöny*, 1887. 99.

Osztermayer festővel 1787. szappanszeszt kezdett gyártani, miért a kormány feleletre vonta. A megyei orvos azonban kijelentette, hogy a nyomtatványokban is hirdetett szappanolaj és szappankenőcs nem tartalmaz egészségrontó dolgokat s hirdetésének megengedését maga is kérte¹⁾. Úgy látszik, ez a szesz épp oly hamar kiment a divatból, mint Schwellengraber Gyulának 1845. óta az eau de Cologne módjára gyártott aradi vize. A *gyógyszerészetet*, mint üzletet, Aradvárosában Peer Ernő Konrád kezdte gyakorolni, ki a nagy pestis idejében (1738—9.) a vármegyének hitelben is sok gyógyszert szállított, de még 1746. sem kapta meg a pénzét²⁾. 1748. febr. 3. Langer Miksa Ferdinádöt választották megyei gyógyszerészszé, kinek gyógyszereit Forner János megyei orvos azonnal megvizsgálta³⁾. Ő volt Aradon s a megyében az első polgári gyógyszerész. Mikor 1759-ben meghalt, gyógyszerértára 6100 frton kelt el⁴⁾. Utódának nevét nem ösmerem, sem azt, hol volt az a vidéki gyógyszerész, melyről a megye 1769—72. emlékezik, mely azonban 1784. már megszűnt⁵⁾. A megyei orvosok a vidéken tarthattak ugyan kézi gyógyszerészt, mint pl. Foltin Soborsinban; mikor azonban ezt a kormány 1787. febr. 20. eltiltotta⁶⁾, a megye is feleletre vonta Klukovics aradi sebészt, hogyan mer akkor nyitott borbélyműhelyében gyógyszereket árulni⁷⁾. A Langer és utóda gyógyszerész 1772. Miller Ferencz, 1776. pedig Poschart János gyulai gyógyszerész vásárolta meg, holott a győri Taschl János is vágyott rá. Poschart csak utólag, 1776. szept. 7.-én tette le a gyógyszerészeti vizsgálatot s 65 éves korában, 1803. halt meg⁸⁾. A második gyógyszerész megnyitására 1795. folyamodott Constans Antal⁹⁾; a harmadik gyógyszerész a várban már félszázad óta állt. Az alkotmány visszaállítása (1867.) után Aradon már 8, s a megyében 20 gyógyszerész működött, kik közül Rozsnyay Mátyás aradi gyógyszerész 1869—89-ig 7 millió chinin-czukorkát, Kiss István borsos menta-czukorkákat, a pankotai, eleki és kurticsi gyógyszerész pedig tapasztokat stb. készített nagyban való eladásra.

A *borbélyoknak* önálló czéhök volt Aradon, mi a katonaság nagy száma mellett természetes; de 1774. mégis csak hárman voltak. A *szappanosok* közül négy mester 1741. márcz. 24. kérte czéhök megerősítését, mit meg is nyertek ugyan, mivel azonban Aradon már volt czéhök a *viasz-gyertyamártóknak*, nekik megtiltották a viaszgyertyák árulását; 1748. mindamellet már ők is árultak gyertyát és viaszt. Czéhlevelöket 1769-ben újították meg¹⁰⁾.

¹⁾ *HTT.* 1787. szept. 4. 31,607. *Jk.* 1787. 2007., 2063., 2085., 2189., 2936. —

²⁾ *Jk.* 1746. 26., 1747. 14. — ³⁾ *U.-o.* 1748. 60., 130., 190., 285. Az Alföld egy czikke (1886. 208.) 1813-ra teszi Arad legrégebbi gyógyszerészertárának fölállítása évét. — ⁴⁾ *Stadt-Rechnung*, 1759. — ⁵⁾ *Jk.* 1769. 15., 104., 1772. 310., 327., 1774. 88., 1784. 373. —

⁶⁾ *HTT.* 1787. 8833. — ⁷⁾ *Jk.* 1787. 1840. — ⁸⁾ *U.-o.* 1776. 26., 49., 65., 85., 248. *Békezm. tört. évk.* X. 48. — ⁹⁾ *HTT.* 1795. ápr. 21., 8229. — ¹⁰⁾ *Jk.* 1741. 22—25. l. (a czéhlevel teljes szövege) és 49—52., 1. 48. 184., 1769. 67. és 1770. 73.

A sört Aradon 1700-ban a várparancsnok mérte s talán készítette is. A serfőzés nagyobb arányokban a városban 1743. s a várban 1781. kezdődött¹⁾. Az iparnak ez ágával már a város történetében foglalkoznom kellett²⁾. A vidék első nagyobb sörgyárát még a szerb határőrök alapították Simádon³⁾; a mint ez 1805. táján megszűnt, a kincstár állított egyet Kisjenőn s utóbb a Dietrich-család Pankotán.

A *pálinkafőzés* általános volt a kisüst korában. Pl. Edelspacher-Simádon 1835. táján 70 pálinkafőző-ház volt; a hegyi falvakhoz nagy szilváskertek tartoztak s több helyütt maga a földesúr építtetett szeszfőzőket; így Konopon egymagában évenként 200 akó silvoriumot készítettek. A kisjenei régi rendszerű szeszgyárat 1837. alakította át az uradalom gőzerőre s naponként 200 fok szeszt és 100 akó moslékot termelt benne 1841-ig, midőn a termelést, czélszerű újítással, megháromszorozta⁴⁾. Az aradiak azonban már 1770. elvesztették a pálinkafőzés jogát, mert a kincstár bérbeadta az italmérést⁵⁾. 1867. után Arad szeszgyártása oly rohamosan emelkedett, hogy a 4 nagyobb és 2 kisebb szeszgyár munkaképessége és forgalma felülmúlta az osztrák-magyar monarchia minden más vidékének szesziparát s a Neumann testvérek itt alapították a monarchia legnagyobb és legmodernebb berendezésű szeszgyárát. Nagyobb szeszgyárak működtek Pécskán, Mikalakán s Ötvenesen is; a mezőgazdasági szeszgyárak jobbadán megszűntek. Ezekről azonban, mint teljesen modern alkotásokról, a monographia közgazdasági része szól.

Szóda-gyárat Thuróczy Taddé kamarai ispán, Egyed Gábor, Hrabovszky Béla béli tisztartó és Lupes számtartó már 1806. állított Boros-Sebesen. A gyár igazgatója, Székely Mihály ellen azonban az ausztriai keresk. törvényszék a követelés fejében 71,000 frt erejéig már a következő évben végrehajtást rendelt el. 1808. októberében az igazgató megjelent ugyan Nagyváradon, hogy számoljon sáfárkodásáról; a gyárról azonban nincs többé szó s így a kísérlet, úgy látszik, meghiúsult⁶⁾. 1880. Aradon 3 szikvízgyár működött. Az *ecetfőzést* Kisjenőn 1837. óta, s a *liqueur-* és *cognacgyártást* csak újabban üzik.

Keményítőt Aradon több gyár készített. Az első aradi gőz-keményítő-gyár 200,000 frt alaptökével 1869. szept. 3. keletkezett, de csakhamar megbukott. Az első *gyufagyár* 1848. táján épült s mintegy 30 évig működött. Az aradi *gázgyárat* 1868. rendezték be s Aradot azóta gázzal világítják. A bányászatnál használt robbantó anyagok készítésére Aradon *haloxylin-gyárat* alapítottak. A *hamuszirt-főzést* a megyében először Nikolics Kiró 1825. táján kezdte el Maros-Szlatinán⁷⁾. 1851-ben Pernyesten egy ilyen gyár évenként 3—400 mázsa hamuszirt készített s mázsáját

¹⁾ *Orss. II.* Protoc. gen. copularum, 167. — ²⁾ E könyvben, II. 391. s köv. l. —

³⁾ Romjai a Török-kúria előtt, a templomromoktól éjszakra. — ⁴⁾ *Főszálgism.* 205—6. —

⁵⁾ *Jk.* 1770. 66. — ⁶⁾ *P. Nagy naplója*, 257., 652. — ⁷⁾ *Pábián*, II. 65.

14—15 frtjával adták¹⁾). *Kocsikenőcsöt* Aradon 3 gyár készített. A *műtrágyagyártás* szintén csak a legújabb időkben kezdődött. Ellenben régi iparág Aradon a *dohánygyártás*, melylyel már 1786. többen foglalkoztak²⁾). Ez a monopolum behozatalával megszűnt s új dohánygyár fölállítását 1873-ban hiában kérte a keresk. és iparkamara.

Az *élelmezési ipar* ebben a korszakban is országos hírű volt. Az italok gyártásáról már szoltam. Még fontosabb a *malomipar*, ha voltaképp elég lassan indult is fejlődésnek. A hajómalmok felállítását a Maroson már a karloviczai béke (1699.) akkép szabályozta, hogy azok a hajózást ne gátolják. Aradon 1714-ben még csak egy vízimalom volt, mely 150 frtot jövedelmezett; 1720-ban ez már 200 frt, 3 másik pedig együttvéve is csak 150 frt hasznót hajtott. 1771-ben a vízimalmok száma 26-ra, a szárazmalmoké háromra s egy vízimalom évi jövedelme 800 frtra emelkedett. Radnán 1773-ban 8 vízimalom volt a Maroson. Aradon a molnárok száma 1714-től 1772-ig 4-ről 17-re emelkedett; egy molnár 2 vagy több malmot is kezelhetett. Ezek a mesterek 1770. jún. 15. kapták ki czéhlevelöket, melyet a megye decz. 10. kihirdetvén, decz. 26. a czéh megalakúlt. 99 mestert vett föl 1816-ig s 1818. május 8. nyert második kiváltságos levele alapján 88-at 1871-ig³⁾). 1873-ban ipartársulattá alakult át. A Körösök vidékén szintén vízimalmokat használtak. Mindenütt az ú. n. gátrendszer divatozott, a mi a megyét is sokszor beavatkozásra kényszerítette. 1751. pl. Arad- és Biharmegyék közösen vizsgáltatták meg a veszedelmes nagyzeréndi malomgátakat s azokat 1755. le is ronttatták. Ezek a malomgátak árvizek idején évenként sok ezer hektár kaszálót, szántóföldet, mezőt és erdőt rontottak el; ha leapadt is a víz, az iszapos fűvön legelő marhák vagy ettől, vagy a tócsák rossz kipárolgásaitól kaptak mételet; az ártereket, melyeket néha egyesegyedül a malomgátak tettek oly szélesekké, alig győzte híddal a vármegye. Magán a folyón sem volt szabad a közlekedés. A hajókat csak életveszélylyel ereszthették el a malmok mellett és, kivált kisebb vizeken, csaknem egészen megakadt az ölfaúsztatás, tutajozás és a gabonáhajók vontatása. Ezeken a bajokon *Sebesi* István aradi építőmester segített, ki a Fejér-Körösöböl kiszakadó Tasnyik vizén 1778-ban Zarándon négy szárnyas-malmot épített, darabját 40 forinton. Az ő új malmai kevesebb helyet foglaltak el s nagyobb munkát végeztek, 24 óra alatt 15—20 hektoliter búzát örölhettek, sőt többet is, ha jó volt a víz, ügyes a molnár. Máshol talán völgyhajót alkalmazott, de itt, a kis Tasnyikon azzal is beérte, hogy kevesebb költséggel és fáradsággal oly mesterséges gerendély-véglábat csináljon, melynek alkalmas voltával, éekkel a vízikerekeket, szinte úgy a víznek mivolta és a malomhajó után, alább vagy feljebb minden hátramaradás

¹⁾ *Pesti Napló*, 1851. 516. — ²⁾ *Korabinsky*, 15. *Magda*, 481. — ³⁾ *Jk.* 1770. 112., 318. *Lakatos*, II. 195—6.

nélkül hordozni s alkalmaztatni lehet. Hogyha pedig a víznek lassúsága miatt vízikereke lassabban forogna, vagy a gátak miatt feltolult vizeknek ereje hátrálná, akkoron víziszárnyait kieresztvén, a kétfelé ható víznek erejét is a vízikereknek segítségére vetni és fordítani lehet¹⁾. Télen, hogy jég, fagy ne ártson az ács munkának, a hajókat helyükön hagyták ugyan, de kerekeit a víz fölé emelték, a mit két ember aránylag rövid idő alatt és csekély fáradsággal megtehetett, mint ez be is bizonyította egy 1780. február 13.-án nagyobb közönség jelenlétében tett kísérlet. — Biharvármegye szomszédos községei az elsők közé tartoztak, melyek Sebesi találmányát értékesíteni törekedtek; Gaszner Theophil bihari mérnök 1780. június 5. több aradmegyei úrral együtt megjelenvén Zarádon, teljes előismeréssel adózott az új rendszer és megalkotója iránt. A malomgátak lerontását, illetőleg a malmok helyesebb fölállítását már 1781. márcz. 28. elrendelte a megye s ezt 1781. aug. 5. is ismételte. Ekkor különben az egész megyében mind összevéve is csak 102 malom volt²⁾. Sebesi találmánya teremtette meg az aradi lángliszt világhírét. Ez egyszerű ember a század nagy mechanikusainak annyi fényes neve közt elenyészhetik ugyan, emlékezetét azonban Aradmegye ipartörténetében mindig tisztelettel kell említeni!³⁾

Sebesi rendszere a Maroson is divatba jött. Ott minden községnek volt 7—10 vízimalma; legtöbb, t.-i. 21, Szabadhelynek, mivel itt legkedvezőbb a víz folyása s azért a nép távolabb eső helyekről is idejött öröltetni; Csicsérnek 1837-ben még czímerébe is malomkereket rajzoltak. Az alföldi folyók s erek s a hegyi patakok vízimalmi is jóval nagyobb számmal voltak ez időben. A Sebesi rendszerében örölt aradi lángliszttel a harminczas években már az egész országban és Ausztriában nyereséges kereskedést folytattak. E liszt jósága különben nemcsak a molnárok ügyességétől, hanem az őrlésre alkalmazott víz sebességétől és a gabona minőségétől is függött.

A malomipar második reformátora Aradban *Beszédes* József mérnök, ki 1833—40. közt készítette el a Nádor-csatornát, mely azután 16 műmalmon készítette a híres lánglisztet. Korszakalkotó művéről már szólottam⁴⁾. Maig is fennáll ez a malom-társulat s 6—6 kőre jár a csatornán a butyinyi, pankotai s nadabi, 4—4-re a rovinai, mokrai, fazekas-varsándi, székuudvari, siklói és péli s 2—2-re a berzai, álgyesti és a monyorói malom.

Az első *gőzmalom* Aradon a Traytleré volt, kitől azt 1868. az első aradi gőzmalom- és fűrészgép-részvénytársulat vette át. A nagyszerűen átalakított s 34 kővel dolgozó malom 1875-ig maradt a társulat tulajdona; ekkor az Aradon 1869. alapított Széchenyi-műmalom-társulat vette át, mely

¹⁾ *Magyar Hírmondó*, 1780. 99. l. — ²⁾ *Jk.* 1781. 48. és 1782. 111., 1783. 251. — ³⁾ *Márki*, Sebesi István. *Alföld*, 1880. 26. — ⁴⁾ E könyvben, II. 356—7.

ekkor már 4 malmon évenként mintegy 4 millió kgr. búzát őrölt. A Neumann-testvérek ezekkel egyidőben alapítottak egy 10 köre járó gőzmalmot. A vidék első nagyobb gőzmalját a hatvanasévek végén Bhear Frigyes állította föl Pécskán s ezt a vidéken 1878-ig 8 gőzmalom berendezése követte. A vízi, száraz- és szélmalmok velök többé nem versenyezhetnek.

A *pékek* már 1743. febr. 18. engedelmet kértek, hogy — kevesen lévén — mint «negyed» csatlakozhassanak az 1731. alakult szegedi sütő-czéhhez. Aradvármegye azonban ezt 1743. márcz. 15. megtagadta, mivel az 1729: X. t.-cz. is tiltja az eféle fiók-, vagy negyed-czéhek alkotását s mindenkinek szabadon engedett kenyeret és süteményt készíteni s árúlni, már csak azért is, hogy a nép olcsóbban jusson élelemhez. Hiában szólalt föl Szeged városa jún. 9. az aradi fiók érdekében s decz. 10. az aradi sütők is hiában újították meg kérésöket; a vármegye nem engedett¹⁾. Több mint száz esztendőbe került, míg 1845. júl. 3. V. Ferdinánd kiadta a sütők és a mézeskalácsosok cséhszabadalmát, elég sajtáságosan a nyereggyártókkal csapván őket össze²⁾. De időközben is vigyázott a megye a pékekre. 1787. aug. 24. pl. elzáratással fenyegette azt a péket, a ki nem süt elég nagy zsemlyét. Másrészt azonban maga is velök süttette a megyei rabok számára való kenyéryanagot s pl. 1790. első két hónapjában 9893 kenyéradagért 659 frt 32 krt fizetett ki Waldbrüner János aradi péknek³⁾. Utóbb Arad piaczn a pécskai kenyereket keresték leginkább.

A *mészárszékek* Aradon 1700-ban még a katonaság kezében voltak, a kir. biztosság azonban már ekkor sürgette, hogy húst csak a polgárok mérjenek⁴⁾. III. Károly 1721. táján valóban ki is adta az aradi mészárosok czéhszabadalmát, melyre hivatkozva, az aradi mészárosok 1741. már a megyéhez folyamodtak Salbek lippai sópénztárnok ellen, ki Aradon saját házában nyitott mészárszéket. A megye különben 1741. június 15. készítette számukra az első árszabást⁵⁾, egyebek közt 2 kr-ban állapítván meg egy font marhahús árát. Ehhez nem-igen alkalmazkodtak a mészárosok; a vármegye azonban, csekély eltéréssel, még ötven év múlva sem engedte drágábban árúlni a húst, a kincstári jószágigazgató pedig 1775. máj. 14. határozottan eltiltotta az aradi zsidókat a mészárszéknovitástól⁶⁾. 1769-től 1776-ig húzódtott, míg az aradi mészárosok (kiknek száma 3—4 közt ingadozott) megnyerhették szabadalmaik megújítását⁷⁾, melyet V. Ferdinánd 1845. decz. 14. ismét kiadott⁸⁾.

A *vendéglők* újabban emelkedtek. 1715-ben Arad összes csárdái, a mészárszékekkel együtt, csak 100 frtot hajtottak. 1749-ben 6, 1774-ben már 19 fogadó volt Aradon. 1765. óta a nagyobb kaszárnyában a várpa-

¹⁾ *Jk.* 1743. 156—7., 179., 278—9. — ²⁾ *Lakatos*, II. 178. — ³⁾ *Jk.* 1787. 1695.,

1790. máj. 27. 68. — ⁴⁾ *Házánk*, II. 150. — ⁵⁾ *Jk.* 1741. 30., 53—6. — ⁶⁾ *Aradi tt.* —

⁷⁾ *Jk.* 1769. 83., 1776. 257. — ⁸⁾ *Lakatos*, II. 177.

rancsnok is kocsmát nyitott, s ezt a jogot határozottan fenntartotta magának az új várban. Magában a városban 3 vendéglő állt s ezek közül a Három király volt a legkeresettebb. E század elején szívesen látogatták a Rokokó-sziget vendéglőjét, hol Ritt Pál bandával, verklivel, harangjátékkal mulattatta vendégeit, kik jól ehettek, ihattak, kuglizhattak, kártyázhattak, sőt fürödhetek is. Az Arany Oroszlánt 1844. jan. 1.-én, a Fejér-Keresztet 1847-ben nyitották meg. Ez volt Arad első modern szállodája. Még gyöngébben állt a vidék. A sváb falvakban aránylag tűrhető vendégfogadók voltak s magyar és oláh falvakban is épültek urasági jobb kocszmák. Ilmann Mihály borosjenei korcsmáros 1814. febr. 14. adta az első nyilvános bált, míg azelőtt csak magánházaknál, vagy majálisokon, szüretéken találkozott a tánczolni szerető úrinép.

Aradnak 1890-ben már 15 szállodája volt 171 szobával, azonkívül 10 nagyobb kávéháza és, a kisebbeket nem számítva, 3 czukrászdája.

Arad iparának emelkedése évről-évre mindjobban megtölti a szállodákat utazó kereskedőkkel.

II. Kereskedelem.

A *kereskedelem* Aradban a XVIII. században is elég fejlettnek mondható s főkép a megye terményeinek értékesítésével foglalkozott. Már 1700. olyan élénk volt Arad városa s a szomszédos temesi basaság kereskedői közt a forgalom, hogy külön kellett intézkedni a polgárok s a törökök közt való bíraskodásról, mit egyelőre a katonai törvényszéknek tartottak fenn¹⁾. II. Rákóczi Ferencz 1708-ban tiltotta ugyan, hogy a török hatóság alá tartozó török, görög, örmény, zsidó és más kereskedők a nándorfejérvári vagy a temesvári basa útlevél nélkül az országba lépjenek s az ellenszegülőket árúik elvételével fenyegette²⁾; neki azonban ezen a vidéken, kivált Arad sikertelen ostroma után, nagyon kevés volt a befolyása; sőt 1709-ben saját kuruczai is török kereskedőknek adták el azokat a marhákat, a miket az Arad alól levágott szerbektől elhajtottak³⁾. Maguk a szerb határőrök folyvást élénken kereskedtek a törökökkel, kiknek kereskedői még Temesvár eleste után is fölkeresték őket marháért, gabonáért, mézért s viaszért. Azóta pedig, hogy 1702-ben *Schosalem* János megnyitotta Aradon az első boltot, folyton emelkedett a kereskedők száma. 1714-ben 13, 1720-ban 15, 1753-ban 48, 1757-ben 28, 1759-ben 24, 1761-ben 34, 1765-ben 63, 1766-ban 51, 1769-ben 53⁴⁾ és száz év múlva 686 önálló kereskedő élt Aradon s 527 a megyében.

A számok nagy ingadozása az első időkben onnan lehet, hogy a bekeblezett kereskedők mellett időnkint a be nem keblezetteket is össze-

¹⁾ *Hazánk*, II. 150. — ²⁾ *NRA.* 1585. 43. — ³⁾ *Századok*, 1868., 711. — ⁴⁾ *Stadt-Rechnung*, 1753—79. és *Lakatos*, II. 185.

írták. Az aradi rácz kereskedők, kik már III. Károly idejében 1735-ben külön czéhbe állottak össze¹⁾, 1744. a királyné rendeletére hivatkozva, nyíltan kérték a megyét, védelmezze meg őket a görög kalmárok ellen, kik török alattvalók s a közterheket nem viselik, s akadályozza meg szabadon való kereskedésüket. Ez annál érdekesebb kérés volt, mert Zarándmegye görög kupeczei és kalmárai éppen akkor kértek engedelmet, hogy egész Zarándmegyében kereskedjenek, az azonban — a megyerendezés küszöbén — egyenesen Aradhoz útasította őket. Aradmegye, mely pár nappal előbb intézkedett, hogy kiszabadítsák azokat a kuvini görög kereskedőket, kiket vetélytársaik kalodába tettek, szept. 26. csakugyan elősmerte, hogy a görögök, kivált az ottomán porta alattvalói, a hazai kereskedők rovására sok visszaélést követnek el s hogy 3, sőt 7 kr ráfizetés-sel is összevásárolják s Törökországba viszik ki a magyar aranypénzeket s ezüst tallérokat. Úgy intézkedett tehát, hogy a területén lakó, meg nem telepedett görög kereskedőktől, kik feleségeiket s gyermekeiket Törökországban tartják s mégis ez országból pénzelnek és a hazafiak rovására ügyekeznek meggazdagodni, török árucikkeiken s egyéb holmijokon kívül az 1741: XXIX. törvényczikk s a királyné rendelete értelmében esetleg barmaikat is el kell kobozni, ha Aradon, vagy a megyében máshol árulgatni mernének. Ha ellenben az országból házasodnak, vagy mint bekeblezettek vesznek részt az ország közterheiben, akkor ők is szabadon kereskedhessenek²⁾. S midőn a helytartótanács szept. 30. ezt a határozatot megsemmisítette, a megye okt. 29. még bővebben kifejtette a maga felfogását, s 1745. jan. 26. ismét visszaútasította azokat a külföldi kereskedőket, kik szabad kereskedésök megengedését s a bekeblezett rácz kereskedők üldözéseivel szemben védelmét kérték. Csak egy Lázár nevű görög kereskedőnek engedte meg a kereskedést, mert nőtlen ugyan, de az országból akar házasodni, s hajlandó ezer forintot letenni annak biztosítására, hogy itt is telepszik le³⁾.

A megye szigorú föllépésének, melyhez a kormány 1745. aug. 11. kelt rendeletével szemben is ragaszkodott⁴⁾, mégis csak volt némi hatása. 1746. május 25.-én Görög Dima kovaszinczi, Koszta görög kuvini, Janke Fanaczkó ménesi, Dumitru székudvari, Petru simándi, Tógyer ottlakai, Koszta siklói, Petru görög kurticsi, Rája kereki, Guma, Nyikora és a két Koszta világosi, Mikula és Alexa pankotai, Tanacsko Jankó, Milar Jankó és Jankó Tógyer pécskai görög a megye színe előtt letették Mária Terézia iránt a hűségesküt s kijelentették, hogy gyermekeiket és feleségeiket is Magyarországra hozzadják. A megye arra kérte tehát a kormányt, hogy

¹⁾ Czéhlevelők a nemz. muzeumban. Ennek ellenmondani látszik a czéh 1818. évi pecsétje, melynek ez a körírata: »SIGIL DES ALTARADER HANDELS STANDES VON 1738, RENOVIRT 1818.« — ²⁾ *Jh.* 1744. 345., 348—50. l. — ³⁾ *U.-o.* 376—9., 424—5., 1745. 441., 447. — ⁴⁾ *U.-o.* 1745. 52., 54—63.

ezeket, mint mostantól fogva honpolgárokat, védelmezze meg a kamara háborgatásai ellen. A helytartótanács azonban júl 12. tudatta, hogy ezeket is dugárusoknak tekinti mindaddig, míg feleségeiket s gyermekeiket Törökországból valóban ide nem hozatják¹⁾. Mindazáltal évtizedekig sem háborgatta a megye a vidéki görög boltosokat. Pécskán pl. Jankovics Miklós 20, Székudvaron Koszta György görög 3 éven át kereskedhetett török árucikkkel, míg végre 1775. márcz. 28. letette a hűségesküt. Letette azt Kirasics soborsini görög is; mivel azonban két évig hiában izengetett feleségének, hogy bejöjjön, a kormány rendeletére ismét török alattvalónak tekintették s nem engedték meg neki, hogy belföldi portéakkal kereskedjék. Ez évben különben valamennyi görögtől megkövetelték a hűségesküt²⁾. Az utolsó (előttem ösmeretes) ilyen esküt 1783. május 26. tette le Demeter György pankotai, Nyikora Koszta galsai és Jankó Tódor agrisi görög³⁾.

Így jóformán az egész XVIII. századon át faluhelyen görögök voltak a szatócsok és kalmárok és csupán a nagyobb helyeken, főképp Aradon, működtek rácz, német s néhol magyar kereskedők, kik kezdetben igen csekély haszonra dolgoztak. 1720-ban pl. a kisebbek 20—30, a nagyobbak — mindössze öten — 150 frtot vettek be évenként⁴⁾. A marhakereskedésről, melyről, mint voltaképp odatartozóról, az állattenyésztés rovatában szoltam⁵⁾, csak azt a jellemző adatot ismétlem, hogy 1743-ban 19 örmény, 8 oláh, 10 bolgár, 9 görög és 8 rácz foglalkozott vele. Ez az 54 kupecz sorra járta ugyan Arad s az ország marhavásárait, állandóan azonban csak néhány telepedett le Aradon s a megyében, melynek pénzét tehát máshol költötte el. Ellenben, mint már szintén elbeszéltem⁶⁾, Grassalkovics óta megyei termelők tettek kísérletet a bor- és a gabonakereskedéssel, a nélkül, hogy — egészen a legújabb időkig — ezen a téren valami figyelemre méltó történhetett volna. Az iparosok, kikről bőven emlékeztem, mint közvetlen eladók szerepeltek, részént otthon, műhelyeikben, részént pedig vásárokon. 1776. júl. 18. történt először, hogy a megye a kereskedőkkel s üzletemberekkel értekezletet tartott, borral, gabonával, gubacs-csal, gyapjúval lehetne-e kereskedni nagyban a külföld, nevezetesen Belgiumfelé; — a közlekedés nehézségét, a vámok nagyságát stb. tekintetbe véve azonban még a legbátrabb sem mert vállalkozni a Bécsnél tovább való szállításnál⁷⁾. 1784. jan. 27.-én, midőn az Angliába és Svédországba való borszállításról volt szó, nem helytelenül jegyezte meg a megye⁸⁾, hogy mivel a tengeri út még most sem biztos és veszélytelen, s mivel kereskedéshez nem értőknek a kereskedelemhez értőkkel a nélkül kellene egy társaságha állaniok, hogy csalások esetén biztosítva volnának a kár-

¹⁾ Jk. 1746. 281—9., 313—4. — ²⁾ U.-o. 1775. 113—4., 204., 226., 207., 211., 298. — ³⁾ U.-o. 1783. 61. — ⁴⁾ Arad összeírása, Aradi Közlöny, 1884. 138. — ⁵⁾ E könyvben, II. 834—5. — ⁶⁾ U.-o. II. 845. — ⁷⁾ Jk. 1776. 149. — ⁸⁾ U.-o. 1784. 5.

pótlásról, — területén senki sincs, ki a tervezett társaságban részt venni óhajtana. Jobbnak tartaná a megye, ha az uralkodó mind ezúttal, mind pedig az ország más terményeinek kivitelét előmozdítani óhajtván, Angliába megbízottakat küldene, ki a kereskedelem útját, módját kitudakolná, hogy nagyobb legyen a gazdák bizalma.

Arad rendjei kivált 1780. óta többször nyilatkoztak¹⁾ a szabad kereskedés szellemében, és pedig adott esetekben is, mint pl. 1771-ben, midőn nem láttak veszedelmet abban, hogy a nyersbőrt, melylyel az aradiak elég élénken kereskedtek, külföldre is kivigyék²⁾. Sőt kis kérdésekben is hívek maradtak elveikhez. 1786-ban pl., midőn a soborsini görögök panaszkodtak, hogy kenyeret árúlniok nem enged az uraság, a megye kijelentette, hogy élelmi szereket árúlniok szabad s így ezt sem tilthatja meg a földesúr³⁾. Csupán a *sóval való kereskedést* monopolizáltatta kezdetől fogva a kormány, mely a Maros vonalán Lippát hagyta meg a sókereskedés középpontjának, de 1717. sóházat építtetett Aradon, majd Soborsinban is és amannak épületeit 1794., emezéit pedig 1812. újabban is bővítette. Az aradi sóházat 1807. Ferencz király is megtekintette. Az előbbibe Maros-Újvárról átlag 39—40,000, az utóbbiba 40—50,000 mázsa sót szállítottak évenként, nem számítva a magánosaktól szállított 10—20 ezer mázsa sót. A nagyhalmági sóraktárba kocsin évenként 12—14,000 mázsa sót vittek, hogy annak mintegy $\frac{1}{3}$ -át helyben s a vidéken eladják, a többit pedig Nagyváradra küldjék tovább. Egy-egy sóraktár személyzete 3—6 tisztból, 2—3 cselédből és 80—90 határszéli őrből állott. 1723. a megyében 3 frt 85 dénár, 1848-ban 6 frt 22 kr. volt a só mázsájának ára⁴⁾. Később a monopolum egészen más irányba terelte a megye jövedelmes dohánykereskedését is.

Az ország általános közgazdasági nyomorúságai, az Ausztriával szemben való gyarmatrendszer káros következtései, nemcsak a külföldet zárták el az aradi kereskedők elől, hanem a legközönségesebb árucikknek behozatalát s elterjesztését is nehezítették. Elég jellemző példa erre, hogy Békésvármegye székhelyére, Gyulára, még 1742—75. közt is Aradról kellett vitetni citromot, kávét, fűszerszámokat⁵⁾, s hogy a csicsériknek még 1823. után is Aradra kellett járniok fél font sóért, míg jegyzőjük maga nem nyitott egy kis boltot. A bajokhoz járult, de különben a kereskedés fejletlenségének jele volt, hogy alig forgott a *pénz* s hogy a falusiak jobbadán cserekereskedést űztek. Azért a helytartótanács 1781-ben a sócsempészen rajta ért soborsiniakat fejenként 24 botra s nem pénzre ítélte, mert, mint megjegyezte, pénzt úgy sem kaptak a tiltott holmikért⁶⁾

1) Így 1780. júl. 19., 1785. jún. 23. stb. — 2) *Jk.* 1771. 324. — 3) *U.-o.* 1786. 1720. — 4) *Szentkirály, Száz év, I. 141—2. NRA. 1797. 11. és 1799. 19. Hazai Tud. 1807., 362—3. Kozma, Zaránd, 83—2. — 5) Békésm. tört. évk. XI. 130. Figyelő, 1875. 582. — 6) *HTT.* 1781. jan. 15., 5841.*

A mellett külföldi pénzek is voltak forgalomban; a török piasztereket és a raguzai tallérokat pl. csak 1771. tiltotta ki a kormány, az Aradmegyében nagyon szeretett hollandi aranyokat pedig 1773-ban¹⁾. Az ezüstpénz hiánya miatt 1787. szept. 30.-án föl is írt a megye²⁾, majd meg a forgalomba hozott új bankóczédulákat ösmertette meg a néppel, mely 1780. már a rézpénzt sem akarta elfogadni³⁾. Nem is csoda, ha nem tudott eligazodni a sokféle pénznem közt s félt a hamis pénzeztől, milyenek gyártásával 1787-ben egy konopi s egy paulisi embert is gyanúsítottak, az utóbbit azonban ártatlanul⁴⁾. — Az adást, vevést gátolta a népnek a *mértékek* iránt való bizalmatlansága is. A megye még 1745. nov. 2.-án meghagyta tehát, hogy a házipénztárból minden szolgabíró szerezzon be hossz- és ürmértékeket s vásárokon azokkal ellenőrizze az eladókat. — 1749-ben megsemmisítették az odáig divatos okákat és a rövidebb rőföket vagyis singeket s a helytartótanácsnak július 5.-én kelt rendeletéhez képest folyó- és száraz tárgyaknál egyaránt pozsonyi mértékeket rendeltek használni. E végből a megyeházán lévő mértékeket azokra a mintákra alakították át, a miket a főispán hozott magával Ménesibe s a községek számára is új, hiteles mértékeket csináltattak⁵⁾. A hamis mértékek használatáért első sorban a mészárosokat büntették meg. Az aradi ráczok azonban még 1771. is használták az okákat s a megye figyelmeztette a kormányt, hogy alig segíthetnek a dolgon, míg a bánsági rácz kereskedőknél is el nem tiltja ezt a régi mértéket, a mi ápril 9. csakugyan megtörtént⁶⁾.

A jól berendezett boltok hiánya kiváló fontosságot adott a *vásároknak*. Újraalakulásától, 1702-től kezdve Arad ismét tartott vásárokat és pedig évenként háromszor, Péter és Pál, Imre és Pál fordulása napján⁷⁾. Legkevésbé látogatták az utolsót, legjobban, hárommannyian is, az elsőt. A városnak a vásártartásból 1746-ban már 392 frt 69 $\frac{1}{2}$ kr. jövedelme volt. A közbiztonságot ekkor még rendesen katonák tartották fenn a vásárban, mely után a várparancsnok évenként önkényesen 18 aranyat szedett⁸⁾. Az aradi marhavásárok különösen 1750. óta jutottak országos hírre, midőn a helytartótanács úgy intézkedett, hogy helypénz czímén a barmok után az eladástól csak 1 garast, el-nem-adás esetében pedig csupán két dénárt szedjenek. A megye 1787. júl. 6. nem engedte meg, hogy ezt a jövedelmet maga az oláh község szedje⁹⁾. Mikor 1742-re gr. Károlyi kir. biztos

¹⁾ *Jk.* 1771. 311., 1773. 10. — ²⁾ *U.-o.* 1787. 2002. — ³⁾ *U.-o.* 1771. 297., 1780. okt. 25. 6., 1785. 391. stb. — ⁴⁾ *U.-o.* 1787. 1940., 2069. — ⁵⁾ *U.-o.* 1745. 83., 1749. 78. — ⁶⁾ *U.-o.* 1751. 61., 1771. 10., 166. — ⁷⁾ A városi számadások szerint, 1746. Az 1740. évi lőcsei kalendárium szerint márczius elsején és Vasas szent Péter napján (augusztusban) volt a vásár. — ⁸⁾ *Jk.* 1743. 151. — ⁹⁾ *U.-o.* 1750. 90., 1787. 1258.

a dögvész miatt az aradi vásárokat egyelőre betiltotta, Új-Aradon kezdtek vásárt tartani s ez a visszaélés az aradi vásár fölszabadtítása után is megmaradván, mivel a vásárok ideje összeesett, eleinte kétségtelenül ártott az aradiaknak¹⁾. 1781. a megye ki is jelentette, hogy Új-Aradnak, mint nem-nemes városnak, nincs joga ily vásártartásra; de már nem ellenezte azt, ha a határidőt megváltoztatják²⁾, annyira túlszárnyalta Arad a környék minden vásártartó helyét. Az 1786. év táján csak Kecskemét baromvására múlta felül az Aradét, 1848. előtt pedig gyári és fényüzési cikkek tekintetében is csupán Pest és Debreczen versenyzett vele. Már ekkor sűrűn látogatták bécsi és csehországi kereskedők³⁾.

Időközben a megye más helységei is kaptak vásártartásra való engedélyt. Így 1746. aug. 19. Sikló, honnan azonban 1795. jan. 19. az ezért már 1746. márcz. 28. óta folyamodó Kisjenőre tették át a vásárokat⁴⁾; 1748. aug. 15.-én Világos⁵⁾, ugyanazon évben Szent-Anna, mely ekkor hagyta el régi Komlós nevét⁶⁾, 1768. Pankota⁷⁾, 1795. jan. 19. Buttyin⁸⁾, 1812. Ó-Paulis⁹⁾, 1833. Dézna, stb., ellenben a radnai búcsúvásárokat 1889. január 7. megszüntette a kormány¹⁰⁾. A vármegye már 1746. jan. 24. megalapította az odáig engedélyezett, részben pedig engedélyezni kért megyei vásárok idejét¹¹⁾; és pedig úgy, hogy januárban Sikló és Borosjenő, februárban Világos, Zaránd, Kisjenő, márcziusban Gyorok, Arad, áprilban Radna, Sikló, májusban Világos, Simánd, júniusban Zaránd, Kisjenő, júliusban Sikló, Arad, Borosjenő, augusztusban Kisjenő, Világos, Zaránd, szeptemberben Simánd, Gyorok, októberben Radna, Borosjenő, Sikló, novemberben Arad, Világos és decemberben Zaránd s Kisjenő tartsanak vásárokat. Ezek közül egyelőre csak Kisjenő nem érte el célját. A vásárok többnyire vásár- és ünnepnapokra estek; csak 1772. jún. 1. tette át a megye az aradi virágvasárnapi vásárt, hogy a nagyhetet ne zavarja, a megelőző hét szerdájára s a többi helyeken a legközelebb következő hétköznapokra¹²⁾. Aradmegyében most 24 helyen van országos vásár; és pedig Alsó-Csilen, Aradon, Berzován, Borosjenőben, Borossebesen, Buttyinban, Csermőn, Déznán, Eleken, Gyorokon, Kisjenőben, Nagyhalmágyon, melynek a nagybójtben sokáig költői jelleget adott a csók vásár, a gajnai leányvásár kedves visszhangja¹³⁾; Nagy-Zerénden, Pankotán, Magyar- és Román-Pécskán (külön), s ettől függetlenül az ú. n. cseléd vásár; Silingyián, Simádon, Soborsinban, Szemlakon, Szent-Annán, Vadászon, Világoson és Zarádon.

¹⁾ *Orsz. lt.* HTT. osztály, misc. fasc. 80. nro 527. — ²⁾ *Jk.* 1781. decz. 18., 16. — ³⁾ *Korabinsky*, 16. *Fényes*, II. 427. — ⁴⁾ *Jk.* 1745. 19., 1746. 238—241. és 393., 1795. 647. — ⁵⁾ *U.-o.* 1745. 19., 1746. 40., 1747. 75—7., 1748. 41. — ⁶⁾ *U.-o.* 1747. 130—2., 1748. 196—7. — ⁷⁾ *U.-o.* 1768. 166. — ⁸⁾ *U.-o.* 1795. 647. — ⁹⁾ *Fábián*, II. 21. — ¹⁰⁾ *Földm., ipar- és keresk. miniszt.* 1889. 57209/IX. sz. — ¹¹⁾ *Jk.* 1746. 40. — ¹²⁾ *U.-o.* 1772. 129. — ¹³⁾ *Fránk* Teofil és *Candrea* György, Románii din munții apuseni. (Bukarest, 1888.) és *Moldován a Magyar-Román-Szemlében*, 1895. 15—16. l.

A legtöbb egyúttal hetipiacz tartására is jogot nyert, de némelyik külön is megkapta azt; pl. Pankota 1811. okt. 25.)¹⁾ és legutóbb Monyásza 1886²⁾). A vásártartás megengedése rendszeren együttjárt a mezővárosi czím megadásával, míg hetipiaczot falvak is kaphattak. 1848. előtt országos híredek voltak az aradián kívül a világosi, simándi és zarándi baromvásárok is³⁾).

A törökök kiűzetése után egy századdal milyen volt Aradban az anyagi helyzet, legjobban feltárja az 1793. jún. 15. kiküldött bizottságnak a megyéhez 1795. júl. 29. benyújtott jelentése. E szerint Aradnak kereskedelemre alkalmas terményei: búza, árpa, zab, kukoricza; sovány és hizott szarvasmarha; juh, ürü; sovány és hizott sertés; szarvasmarhák és juhok bőrei; magyar gyapjú; tölgyfa-gubacs; viasz és méz; leveles dohány; ménesi aszúbor; vert vas és aczél. Mivel némelyik ezek közül még egyáltalán nem volt tárgya a kereskedésnek, csak hozzávetőleg mondhatták meg, gyári, ipari és keresk. tekintetből melyikből mennyit lehetne fölhasználni. Így gabonát (főkép búzát) mintegy 200,000 mérőt lehetni kivinni; szarvasmarhából s hizott ökröből 10,000-et, meddő tehénből 1000-et. (Az ökrök $\frac{3}{4}$ -ét azonban Moldvából, Erdélyből s a szomszéd megyéből hajtották ide legelni). Eladhatnának 6000 juhot, ürüt s a maglókkal együtt 2000 hizott és sovány sertést. Már idáig is sok magyar gyapjút vittek ki a megyéből, pedig a vidék oláhsága is gyapjúból készíti a maga ruházatát. Spanyol és német juhokat többé nem nevelnek, mert nem való nekik az itteni levegő és legelő. A megye igen nagy részét erdők borítják ugyan, de jobbadán a hegyeken, hol tölgyfák nincsenek; a síkság tölgyeseit pedig rendszeren annyira megviseli a tavasz mostohasága, hogy néha még a megyei tímárokat sem láthatják el elegendő gubaccsal. A méhekre szintén ritkán jár jó idő, mézet és viaszt azonban mégis eladhatnak. Ellenben évenként mintegy 10,000 mázsa leveles dohányt szállíthatnak. A ménesiből évenként ezer akót is eladhatnának, de távolról sem adnak el annyit. Két földbirtokosnak van vashányája, hármat pedig külön bányászok művelnek. Az ide való vas jobb minőségű lévén, a szomszéd megyéken kívül Erdély is veszi. Aczélt keveset készítenek, mert nincs keletje.

A parasztgazdaság nem tökéletes ugyan, de középteremesű évben is sok marad kivitelre; hátha még nyereségre számíthatnának a gazdák! De alig van oláh község, a mely ugarolna s őszi alá kétszer szántana. Csak annyit vetnek, a mennyi háztartásukra kell és szűk esztendőkre, kereskedésre sem tesznek félre. A vetőmaggal sem törődnek. Jó volna felszabadítani a külfölddel való gabona-kereskedést; akkor eladhatnák a most veszendőbe menő mennyiséget, fölélénkülne a mezei gazdaság, sőt

1) *P. Nagy* naplója, 1030. — 2) Földm. miniszt. 1886., 29,097. sz. — 3) *Fényes*, II. 476. Az 1676. évi lőcsei kalendárium szerint Csúcson tartott vásárok megszűntek.

azt is remélhetnék, hogy jó nyereség reményében a nép ugarkaszálókat tartana. Ekkor annyi szeme, szénája lenne 6 hold földön, mint most 12-ön. Ez már meg is történt a török háborúk idejében, midőn — nyereségre számítva — ugarjait és kaszálóit is bevetette a nép.

Állattenyésztésöket a sok marhadög s az állatgyógyítás fogyatékos volta hátráltatja. Az állományt szaporítani kell s ez meg is történik, mihelyt külföldre hajthatják marháikat. A gyapjú ára szintén csökken, a hányszor csak eltiltják a gyapjú kivitelét. Tehát vagy szabadítsák föl ezt, vagy a hazai gyárat állítsák oly lábra, hogy elhasználhassa a belföldi gyapjút.

Dohányt sem szívesen termeszt a nép, mert vevőik csak a bécsi Abaldisták, kik a termés minőségének ösmerete nélkül Bécsben szabják meg az árakat s így is harmad, negyed kézből, tehát olyanoktól veszik meg, kik közben maguk is nyerekednek rajta. Tehát ez sem lendülhet föl addig, míg az ilyes monopolium meg nem szűnik s a szabad vételt tiltják.

A ménesi bor kiviteli vámját a bevitelihez kívánják alkalmazni s a keresk. utak megkönnyítését, nevezetesen a tengelyen való szállítás helyett a hajózást óhajtják.

Csak vert vasat azért szállítanak, mert öntéshez értő mestereik nincsenek s az oláh rablóktól félve, nem is mernek megtelepedni. De meg a kincstár oly drágán adja a fát, hogy a magánbányászok nem boldogulhatnak; pedig az eldugott erdőket értékesíteni máskép alig lehet.

Nem lévén alkalmas minden föld minden természetésre s a népet sem lehetővé akármire alkalmazni, a gyárat és kézművek felállításában tekintettel kellene lenni a népesség számára s a föld tulajdonságára is. Az egyikben a gyárat és kézműveket, a másokban a mezei gazdaságot és marhanevelést kell fölvirágoztatni, hogy így az egyiknek terményeit a másik feldolgozhassa, a harmadik pedig ezekkel kereskedjék. Csak úgy állíthatják talpra Magyarország kereskedését. »Való ugyan — végzik, — hogy mindazok egy vármegyében is üzettethetnek; hanem annyiból csak ugyan jó és hasznos volna ezeket különböztetni, mivel ennek a megyének földnépe az erős paraszti munkához és a marhaneveléshez lévén szokva, kicsiny korától fogva, a mesterségeknek gyakorlásához nem-egykönnen szoktattathatna s így inkább káros, mint hasznos volna a közönségnek«¹⁾.

Nagyobb arányú kereskedések Aradon csak II. Józsefnek a város helybenmaradását biztosító 1783. évi rendelete után keletkeztek; legrégebb a még fennálló közöl Probst és Társa divatterme, melyet még 1795. alapítottak s folyton fejlesztettek. A város egyenes kereskedést folytatott Pesttel, sőt Béccsel is, mely helyekre sok dohányt, gyapjút, gubacsot, bőrt, nyers bőrt, mézt, viaszt, — lánglisztet pedig Ausztria több városába, sőt, tengeri szállítás végett, Fiuméba is küldött. Arad fon-

¹⁾ Jk. 1795., 673. *HTT.* 1793. máj. 10., 14,644.

tos volt az Erdély, Pest, Temesvár és Nagyvárad felé átmenő kereskedés szempontjából is. Egyes falvak, főkép a Maros és a két Körös vizén, Békés-, Csanád-, Csongrád- és Torontálmegyébe ezeken kívül gabonát, bort, tűzi- és szerszámfákat, dongákat, lapátokat, teknőket stb. adtak el¹⁾. Ellenben behozatalra szorultak Pest felől a gyári, fényűzési és gyarmat-árú-cikkék, gépek, vas- és rézművek; Erdély felől pedig a fenyőgerendák, léczek, deszkák, só, borvíz stb. A kereskedés ekkor már jobbadán a zsidók kezébe jutott, kik az egész megyén végighálalva szedték össze a nyersterményeket²⁾. De a keresztény kereskedők is újból szervezkedtek. A g.-kel. kereskedők 1783. újból megalakították aradi *keresk. társulatu-*kat³⁾, mely 1818. egybeolvadt a római katolikusokéval⁴⁾. Alapszabályaik értelmében önálló üzletet csak az nyithatott, ki mint inas 4 évet töltött valamelyik kereskedésben, azután felszabadulván, 3 évig vándorolt, ennek végeztével vizsgálatot tett a keresk. tudományokból és a könyvvezetésből, s polgárjogot szerzett. 1818—72.-ig ilykép 224 bejegyzett tagja volt a társulatnak. Hogy a legények a vizsgálatot megállhassák, a társulat 1848. ápril 15. *keresk. iskolát* nyitott, mely több-kevesebb sikerrel működött három évtizeden át, midőn 1886-ban Aradon megnyílt az államtól segélyezett keresk. középiskola, mely csakhamar akadémia címet nyert.

A földművelés, ipar és kereskedelem nagyobb arányokban kezdett fejlődni a negyvenes évek óta, mikor 1840. márcz. 19. megalakult az aradi első takarékpénztár, mely ugyan eredetileg csak az alsóbb néposztályt akarta takarékosagra szoktatni, később azonban, olcsó hitel nyitásával, a kereskedők s más üzletemberek vállalkozásait is nagyban előmozdította. Ez a takarékpénztár 1845—80-ig összesen 519,404 frt osztalékot fizetett ki részvényeseinek⁵⁾. 1868. aug. 14.-én alakult meg az aradi keresk. és iparbank, 1869. szept. 12. az aradi ipar- és népbank, 1870. az aradmegyei (fiókkal Eleken), 1888. az aradi polgári takarékpénztár; Aradon 1880. júl. 1. nyitott fiókot az osztrák-magyar bank s 1890. alakult az arad-csanádi gazd. takarékpénztár. A vidéki intézetek közül említethető (1878) a pankotai népbank, (1884). a gyoroki takaré- és segélyegylet, s (1884). az első újszentannai, valamint a kisjenői takarékpénztár, mint szövetkezet.

Arad 1871. nov. 26. külön ipar- és keresk. kamara székhelye s ezzel 3 sz. kir., két rendezett tanácsú s 40 mezőváros és 654 falu, 12 ezer iparos és kereskedő anyagi érdekeinek középpontja lett. A kamara jelentései 1876. óta hű képet nyújtanak arról a fejlődésről, melyet Arad a kereskedelem terén is tanúsított. E fejlődésben igen nagy része van az 1875: XXXVII. t.-cz.-nek, mely az aradmegyei br. Simonyi Lajos miniszterségének legkiválóbb emléke.

¹⁾ *Fényes*, II. 426—7. *Fábián*, II. 15. — ²⁾ *Fényes*, IV. 453. — ³⁾ *Jk.* 1783. 26. *HTT.* 1783., 135. — ⁴⁾ *Lakatos*, II. 185. — ⁵⁾ *Története Lakatosnál*, III. 169—186.

III. Közlekedés.

A közlekedés folytonosan javult s javult vele az anyagi helyzet is. A közlekedés legtermészetesebb vonalai a *folyók* voltak s ezek a visszafoglalás után sokkal nagyobb szerepet játszottak, mint manap. 1695-től fogva 210 kilom. hosszan a *Maros* lett a vármegye déli határa s ezen a császári hajók közlekedését már az 1699. évi karloviczi béke biztosította. A Maros partján levő községek, különösen Petris, Tótvárad, Soborsin, Berzova, Csicsér s Arad lakosai állandó hasznot húztak a Maroson való só- és élelem-szállításból, mint hajósok, hajóácsok és hajóvontatók. 1705-ben Szegedről Aradra a ráczok is hajókon szállították az élelmet. A megye szigorúan járt el a sószállító hajók közlekedését akadályozó malmok és malomgátak ellen¹⁾ s 1747. máj. 25.-én már azt jelenttette a magyar kamarának, hogy az ő területén többé nincsenek ily malomgátak, de igen is vannak a katonai hatósághoz tartozó partokon; pár nap múlva kívánatosnak tartotta, hogy az erdélyi sószállító tiszttek a Szegedig való sószállításra a tótváradai kincstári uradalom hajós lakosait használják, mert ezeknek ez a legfőbb s voltakép egyetlen keresetforrásuk; 1748. január 30.-án meg is hagyta a htanács, hogy a tótváradiakat sószállításra »régimódon« használják²⁾. E hajózás könnyítése végett gyakran intézkedett a kormány, hogy a Maros medrét tisztítsák s némiképen szabályozzák. De midőn Arad mellett a Maros régi medre eliszapolódott s a folyó ágakra és erekre szakadt, 1747. okt. 24. maga a megye is kérte a kamarát, járúljon ötszáz forinttal egy csatorna ásatásának költségeihez, különben attól lehet félni, hogy Arad városát és várát minduntalan elönti az árvíz és hogy végképen fölakad a kincstári sószállítás³⁾.

Elképzelhetni, kivált áradások idején, mennyi bajjal járt víz ellenében vontatni a hajókat, mikor nem is voltak rendes utak. Ezek mellett sok helyen meredeken szakadtak meg a hegyek a partokon, s fák, tőkék, malmok, gátak stb. nehezítették a vontatók munkáját. Pedig 1776-ig csak gyalog napszámosok vontatták a hajókat s a lovak használatát csupán ekkor sürgette a kormány. Huszna közelében (Iltyó területén) a hajóvontatók számára külön töltéseket építettek, de ezeket is el-elhordta az árvíz⁴⁾; Soborsinnál viszont 1787. átvágtak egy útban álló földnyelvet, mely alkalommal régiségeket találtak⁵⁾. Ezek gyűjtésére azóta némi gondot fordítottak.

A hajósoknak nemcsak szabad fajzást és tüzelést engedtek a part mentében, hanem ellátásukról is gondoskodtak; a helytartótanács pl. 1773-ban márcz. 27. meghagyta, hogy Aradon, Soborsinban és Milován

¹⁾ *Jk.* 1743. 163—7. — ²⁾ *U.-o.* 1747. 55., 110—1., 1748. 178. — ³⁾ *U.-o.* 1747. 127—9. — ⁴⁾ *U.-o.* 1768. 282., 1769. 8., 153., 1771. 77., 1776. 227. — ⁵⁾ *HTT.* 1787. 6111. *Jk.* 379., 426., 716.

kenyeret, lisztet, polentát, gabonát és hajdinát tartsanak készletben számukra s azt olcsóbban adják nekik; a hajóvontató foglyokról azonban gondoskodtak kellően s ezek közül 1787. a rossz élelmezés miatt többen meghaltak. 1790. máj. 18.-tól rabokat többé nem is alkalmaztak ilyen rettenetes munkára¹⁾. A hajósoknak a néppel való ez az érintkezése különben sok csempészetre s a sok szabadsalom zsarolásra adott okot, mert a kormányosok sokszor szándékosan neki irányozták a hajót valamely vízimalomnak, hogy az összeütközéstől felő molnár liszttel, vagy gabonával váltsa meg magát²⁾.

Pater *Gruber* Tóbiás, cs. kir. építészeti és hajózási igazgató és Nozdroviczky aradi kincst. mérnök 1776-tól többször megvizsgálták a Marost és tervet készítettek a közlekedés akadályainak elhárítására³⁾. A szomszédos megyék a munkát nem akarták az amúgy is túlterhelt nép rovására végezni, s figyelmeztették a kormányt, hogy mérhetetlen sójüvedelméből könnyen előteremthetné a költséget; 1780. azonban Sachs Zakariás mérnök vezetése alatt államsegélylyel mégis hozzá kellett látniok a medergyökeresebb kitisztításához. Sachs csupán a temesi oldalon engedvén sarkantyúkat állítani, a vizet mind az aradi oldalra hajtotta, mi annál jobban hántotta a megyét, mivel ezen a vonalon az ártér vize idáig minden áradás után csakhamar levonult, míg most tartósabbak lettek a posványok s velök a földművelés és közlekedés akadályai; a mellett a víz is mindjobban szaggatta az aradi partokat⁴⁾. A hajózást, tutajozást, sószállítást s a tüzi- és épületfák úsztatását 1785-re megkönnyítette ugyan a megye, a folyó szabályozása ügyében kiküldött bizottság azonban egyúttal kijelentette, hogy egyéb tárgyak szállítására, sok örvénye és kanyarodása miatt, nem tartja alkalmasnak a Marost s víznek föl helyesebbnek véli a tengelyen való fuvart, mert a népet teljesen elcsigázza, ha csekély napszám mellett a Maroson vontatással kell bevinnie Erdélybe lisztet, katonai málhát s más ilyes kincstári cikket⁵⁾. E panaszra a kormány azzal felelt, hogy Gaszner Lőrincz vezetése alatt Emschwanger és Falk aradi mérnökkel 1787—9. elkészíttette a Maros aradi szakaszának első teljes térképét⁶⁾. De még negyvenév múlva is egész útvesztő volt Arad mellett a Maros és vendéglők álltak a Francisci-, Johannis- és Karolina-szigeteken. A szigetek, zátonyok stb. eltüntetésére csak 1845. után, a folyammérnökség fölállításával gondoltak komolyan. Míg 1825—30. közt a Marosnak csupán Fennlak és Szeged közt levő alsó folyását szabályozták, 1850-től a szabályozást Aradtól a torkolatig terjesztették ki s 1854-ben Pécskánál kezdték meg a tervezett 16 átvágás végrehajtását⁷⁾. A kormány már

¹⁾ *Jk.* 1773. 97., 1787. 1217. *HFT.* 1790. 15,337. — ²⁾ *U.-o.* 1776., 120., 1783.

20. — ³⁾ *U.-o.* 1776. 197., 227., 1780. 17., júl. 31. 11., 1782. ápr. 15. 1., jún. 5. 44., 46., aug. 5. 41. — ⁴⁾ *U.-o.* 1783. 20., 50., 1784. 297., 368., 384., 2785. 425., 503., 1036.

— ⁵⁾ *U.-o.* 1785. 1174. — ⁶⁾ *U.-o.* 1787. 1340., 1860., 2180., 1789. 1809., 2923. —

⁷⁾ *Hunfalvy*, Magyarország. term. viszonyai. III. 445.

1850. tervet készített a Maros hajózhatóvátételéről, s úgy találta, hogy tutajok és kétezer mázsáig terhelt hajók járhatnak a Maros egész arad-megyei vonalán, nyolczezer mázsáig terjedhető hajók Csicsértől Szemlakig (86 km.), tízezer mázsáig terhelhetők Bodrogtól a megyében 41 s gőzhajók Glogovácztól 56 km. hosszan. 1851. nov. 16. Arad alatt már tényleg megjelent az első gőzhajó, az Ebersdorf, s a Dunagőzhajózási-Társaság 1853. elhatározta, hogy kísérleteit folytatja¹⁾. 1857. június 29.-én Szegedről Aradra kedvezőtlen vízállás mellett is 14 óra alatt érkezett meg a »Hunyad« s 1868. és 1886. is ismételték a próbákat; egyelőre azonban siker nélkül. Meglehetősen divatjokat múlták a hajóvontatások, melyeknek számára a jobb parton 130 km. útat készíttetettek; vontató műútról azonban nem gondoskodtak s a sószállítást újabban a vasút vette át, úgy hogy a Maros, mint közlekedési út, sokat veszített jelentőségéből.

Mint víziútak, mindig kisebb fontosságúak voltak a *Körösök*, de ruczalápok és kisebb gabona-szállító hajók ezeken is jártak. Azért a megye már 1745. márcz. 6. s május 16. gondoskodott a Fejér-Körös és Csiger medrének tisztításáról s utóbb a malomgátak szabályozásáról; a medertisztítás, hidak és malmok felügyelőjévé pedig 1751. Makay Igánczot tette meg²⁾. 1768-ban több ponton szabályozták már a Tasnyik-folyót is és a megye 1763—71. ismételve kijelentette, hogy a Maros és a Körösök áradásai után visszamaradó állóvizek csak úgy tűnnek el, ha a folyók partjainak alacsonyabb helyein roppant költséggel és fáradsággal rendes gátakat emelnek. 1775-ben pedig már maga kérte a kormányt, küldjön hozzájuk a folyók szabályozásához értő mérnököt; a mit azonban évek múlva is hiába sürgetett³⁾. Csak 1795. júl. 29. küldtek ki egy bizottságot a Körösszabályozás tervének kidolgozására s annak tanulmányozására, mi módon lehetne a Körös vizét a Marossal összekötni⁴⁾. Maga a kormány, br. Wenckheim József ösztönzésére, 1823. készítette el Huszár Mátyással a Fejér- és Fekete-Körös szabályozásának tervét. Az előmunkálatok megtételére Borosjenőn és Székudvaron már 1832. kir. biztosságot állított fel, de csak 1835-ben Beszédes Józseffel kezdte meg a Fejér-Körös szabályozását Buttyin és Gyula közt, míg, körülbelül ugyanezen szakaszon, inkább az ipar céljaira, a már ösmertetett Nádor-csatornát a megye házilag építtette ki. A Fekete-Körös aradmegyei részének igazítását 1843-ban kezdték meg s 1847-ig rajta 12 átmetszést hajtottak végre. 1851. ápr. 10. a Körös-szabályzó-társulat megalakulván, 1856-ig 11 új átmetszés készült el s 1857-ig már az egész vonalat munkába vették⁵⁾. Az iparban malmok hajtására, a közlekedésben főkép fausztatásra használták a Körösöket, úgy, hogy 7—8 öl tűzifát kasban, vagy 2—300 ölet egy

¹⁾ *Pesti Napló* 1850. 43., 1851. 302. — ²⁾ *Jk.* 1745. 456., 491—2., 1747. 33., 1751. 26., 56. — ³⁾ *U.-o.* 1768. 303., 1771. 52., 1775. 159., 1787. 610. — ⁴⁾ *U.-o.* 1795. 665. — ⁵⁾ Bővebben *Máni*, A Fekete-Körös és vidéke, 16.

csoportban, de minden összeköttetés nélkül, vagy pedig 5—6 darab 2—3 öl hosszú tölgyfát összekötve, lúp alakjában eresztettek útnak. Hajózás tekintetében e folyók teljesen jelentéktelenek. Biharmegye 1784. szept. 17. s Arad szept. 27. áradások kezdetén a Fejér- és Fekete-Körösön már elkobzás terhe alatt tiltotta a faúsztatást¹⁾.

Az áradások időnkint oly nagy fokúak voltak, hogy a kormány egy időben a megye valamely nagyobb mocsarának vagy állóvizének hajózhatóvá-tételéről gondoskodott s 1783. ápr. 10. elrendelte, hogy e tekintetben fölméréseket eszközöljenek. Talán a század első felében még fennállott Sarkadi-tóra, vagy a Povára gondolt. A vármegye azonban biztosította, hogy akkora mocsár nincs a területén²⁾. Pedig pl. a nadabit még száz év múlva sem száríthatták ki egészen.

A szárazföldi utak készítésére és fenntartására, a töröktől szabadulva, azonnal némi gondot fordítottak. 1720. Arad útjait a hivatalos jelentés már elég könnyűknek, sőt jónak találta³⁾. Ennek a nyilatkozatnak értékét azonban lerontja, hogy Aradnak még 1741-ben sem voltak postaútjai, a Nagyvárad-Debreczen felé vivő utak pedig rosszak, kényelmetlenek és veszélyesek lévén, 1745. május 16. a megye arra kérte, hogy a debreczeni adókerületből a budaiba tegye át, mert oda mégis könnyebben eljutnak⁴⁾. 1743. a kormány felhívására mindamelletted kérdélyesen csak azt válaszolták a rendek, hogy akkor javítják ki az utakat s hidakat, ha jónak látják s ha pénzök lesz. Pedig 1742. már maguk is mozogtak az aradi Maros-híd fölépítése ügyében s 1747. megyei érdekűnek tartván a borosjenői hidat, építésében segítséget adtak a földesúrnak⁵⁾. Maga Arad városa a megyétől 1745. nyert jogot, hogy a rajta átvezető úton, azoknak jobb fenntartása végett, minden szekér után 1 polturát szedjen, a mint a hidakon azelőtt is szedett. A város 1750. fogott az országútak vonalaiba eső utcák kikövezéséhez. 1745. a megye az útvonalak számára külön hídfelügyelőt rendelt Kelemen József személyében⁶⁾. Az áldozatokat azonban hamar megunta. Alig költött 200 frtot a tótvárad-toki útra, már hozzájárulásra szólította fel a magyar kamarát s elég kelletlenül fogadta a helytartótanácsnak azt a rendeletét (1747. márcz. 10.), hogy az országútra mértföld-mutatókat állíttasson. A szintye-kerülősi út 1748. aug. 12. nyilvánították országosnak⁷⁾. — 1752. már úgyahogy kiépült az Arad-ról Pécska és Szeged, Szent-Anna és Nagyvárad, Világos és Borosjenő, Radna és Erdély felé s délen Temesvár felé vezető út⁸⁾. A vármegye 1770. jún. 15.-én elhatározta, hogy útjait a bécsiek módjára javíttatja s

1) Bővebben *Márki*, A Fekete-Körös és Vidéke, 19. és *jk.* 1784. 526. — 2) *Jk.* 1783. decz. 9., 33. — 3) *Aradi Közlöny*, 1884. 137—8. — 4) *Jk.* 1741. 8—9., 1745. 480—3. — 5) *U.-o.* 1742. 121—2., 1743. 188., 1747. 48—9. — 6) *U.-o.* 1745. 486., 491—2., 1750. 432. — 7) *U.-o.* 1746. 371—3., 1747. 120., 1748., 236. — 8) Az 1752. évi térkép e könyvben, II. 321.

hogy ezzel és a mocsaras helyek javításával nov. elsejéig készen kell lenni. A radnai szorosnál s a solymosi és odvosi hegyeknél való útigazításokról már előbb gondoskodott. Erre szükség is volt, mert a radnai szorosnál veszedelmes volt a közlekedés s a megye 12 hollandi arannyal volt kénytelen kárpótolni Podsztačzky kapitányt, kinek két lova ott elpusztult. Stanislovics György útbíztos lemondván állásáról, a munkálatok vezetését Székely Farkas vette át¹⁾. Mivel igen rossz karban volt a Jószáshelybe vivő út is és a nagy sziklák miatt nem építhettek az árvíztől elragadt hidak helyett másokat, 1774. ezt az útvonalat megváltoztatták.

Viszont a síksági országútak, mint 1776-ban a megye is beösmerte, pl. a simánd-gyapjúi postaút simánd-zeréndi szakaszán, csak száraz időben voltak jók. Esős időben letértek a gyepre. Homok és kő hiányában alapos javításra nem gondolhattak²⁾. De már mégis történt valami. A borossebesi országútat, mely idáig Repszeg alatt a Lunka-erdő szélén vezetett el, 1780. közelebb vitték a Köröshöz s kavicsolni kezdték³⁾. A Nagyvárad és Arad közt ma is meglevő jó országút építéséhez, mely Arad határát Nagyzeréndnél, illetőleg Keményfoknál érte el, csak 1785. fogott a kormány. Ugyanakkor tettek gyökeresebb javításokat az arad-szegedi úton, kijavították a Borosjenő s Bél közt levő szakaszt s Erdélyfelé, hogy a milovai kettős halom meredek föl- és lejáróját elkerüljék, áthídták a Milovai-patakot s a Maros partján építettek új utat⁴⁾. 1789-ben két új hídát verettek a Czigánkán (a Maros aradi ágán), elkészítették a várból Aradra vezető új hídát, melynek elkészítésére s fenntartására még 1783. vállalkozott a magyar kincstár, s tekintettel a háborús viszonyokra, a vár körül levő országútakat kijavították⁵⁾. Különben milyen rendezetlen volt az útfelügyelet, eléggé mutatja, hogy Tököli János 1780-ban az országútat a vizesi pusztáról önkényesen a varjasi pusztára tehetette át⁶⁾; de ez is tanúsítja, hogy az efféle országútak tulajdonképen dűlőútak voltak. A feneketlen sarak mellett tehát nem lehet csodálni, ha pl. 1761-ben Arad küldöttei odavissza csupán 17 nap alatt járhatták meg Gödöllőt⁷⁾.

Jó kavicsos országútakat csak 1800. táján kezdtek építeni. Erélyével különösen kitűnt Nagy János borossebesi szolgabíró, ki a borossebes-dézna-monyásza, valamint a Körös mentén Báltyelég vezető országútat készítette s e végből Jószásnál, Báltyelénél roppant kősziklákat robbanttatott fel, Álgyestnél, Berzánál pedig kőhidakat építtetett⁸⁾. Ellenben nem-sokára, 1815-ben, egy borzasztó szélvész, melyet a nép hite szerint a sárkányjárásuk okoztak, többől kitépett fákkal egészen beborította és járhatatlanná tette a *juhászok csinált útját* (a Drumu pocuralirort), mely

¹⁾ *Jk.* 1770. márcz. 8. s 82—4., 141., 146. — ²⁾ *U.-o.* 1774. 191., 1776. 107. —

³⁾ *P. Nagy naplója*, V. 129. — ⁴⁾ *Jk.* 1783. 52., 1785. 778., 987., 1786. 1367. — ⁵⁾ *U.-o.* 1789. 2387. *Alföld*, 1874. 210 — ⁶⁾ *Jk.* 1180. 14. — ⁷⁾ *Stadt-Rechnung*, 1761. — ⁸⁾ *P. Nagy naplója*, V. 128—133.

Déváról Borosjenőbe s onnan ki Világosvárra többnyire a hegyek gerinczén vezetett. Az erdélyi juhászok nyájaitak teletetés végett ezen szokták volt kihajtani az aradmegyei pusztákra; de ezen a rejtett úton jártak a haramiák is, kik Fel-Csil határában a Fagu-Popin tartották összejöveteleiket¹⁾. — A marosmenti (erdélyi) út kiépítésén 1806-ban is dolgoztak; elkészülésére azonban még félszázadig kellett várni. Csak 1852. rendelte el az országos és a kerületi építőigazgatóság²⁾ a toki és a kujási szorosok kibővítését, a hidak kijavítását, az országútjának veszélyes helyeken karfákkal való ellátását stb. A Bach-korszak általában véve sokat tett az utak érdekében s az alkotmány helyreállítása után Arad már az államnak országúttakkal legjobban ellátott megyéi közé tartozott³⁾.

Ez utak mentén a lakosok egy része *fuvarozással* kereste kenyerét s maga a bérkocsi-ipar is csak a XIX. század elején indult fejlődésnek⁴⁾. Mint eléggé láthattuk, keservesen ugyan s nagy állatkinzással, de mégis csak keresett a fuvaros, míg a vasútak megnyilta egész községek jövedelem-forrását elvette a nélkül, hogy a nép azonnal más haszon után látott volna. De az utak készítése nem is annyira a fuvarozás, mint inkább a katonaság és a posta érdekében történt.

A határőrvidék szervezésére kiküldött bizottság már 1700. decz. 1. javasolta, hogy a *postaut* Budáról Aradon át vigyen Szebenbe, mert így 24 órát nyernek s a magánosak közlekedése is gyorsul. Az udv. haditanács ez ügyben 1701. szeptember 3. útasította gr. Lamberget, az udvari kamara pedig, tisztán kincstári érdeknek tekintvén a postát, meg is adta az engedélyt; 1702. május 8. azonban a haditanácsnak még mindig sürgetnie kellett a felállítást. 1703. a kamara már valóban felállította az aradi postahivatalt, s Budát, Szegedet, Aradot, Szebent jelölte ki az erdélyi postajárat főhelyei gyanánt⁵⁾. A temesvári basa abban az esztendőben maga is megfordult a hivatalban s meg akarta szerezni Magyarország ott felfüggesztett térképének párját⁶⁾. — A mint azután Temesvárt visszavenni sikerült a töröktől, 1717-től fogva Temesvárra is Aradon át vezették a postát⁷⁾. Arad első ismert postamestere *Thalheim* Lipót, ki 1735-ben Péro elfogásával, saját szakmájában pedig 1737-ben a tábori posták szervezésével tűnt föl, úgy, hogy e miatt nemességet is kapott⁸⁾.

1) *Füübán*, II. 185. — 2) Landes-Bau-Direction 1852., 2017., 3140. Districtual-Bau-Amt, 1852. 860., 1290. — 3) Maga az állam 1880-ban már 201,160, a megye 383,500 s a községek 269,700 méter, összesen 854 km. utat gondoztak. — 4) 1842-ben Aradon 18 krajczárért Sarkadba vagy Pernyávába hajtottak a fiákeresek, 10 krért a belvárosba, 12-ért a Szent-János-szigetre, a sétatéri fürdőbe, vagy a puskaműves kaszárnyába, 26-ért a várba, 40-ért Kis-Szent-Miklósrá, 30-ért Új-Aradra, 16-ért a Kiserdőbe, 24-ért Ségába, 36-ért Gájba, 20-ért a marhavásárba, a sörházba vagy a színházba, 40-ért a temetőbe s 20-ért onnan vissza. Egy órai kocsizás 40 krba, egész napra 4 firtba került. *Szűlössy* az Aradi Közlönyben, 1887., 99. — 5) *Havának*, II. 153., 155., 199., 353. — 6) *Szentkláray*, I. 116. — 7) *U.-o.* 141—2. — 8) *E könyvben*, II. 712. l.

Nagyvárad felé a postaállomásokat, 1769—70-ben szervezték. A modenai uradalom már 1769-ben szántóföldet ajándékozott Fekete-Gyarmaton Jenovay Jánosnak, hogy a nagyszalontú postát könnyebben fenntarthassa. Magában Aradban 1770. június 4.-én rendelte el a helytartótanács, hogy Windek Ignác simándi postamester részére a megye postaállomásul egy telket hasíttasson ki, a mi meg is történt. A simándi földesurak egy 20 köblös földet s egy 20 boglya szénát termő kaszálót ugyanis évi 12 forintért engedtek át e célra. 1770-ben már Nagy-Zeréndnek is volt postamestere, Péterfy Zsigmond; (1788. Vigh László, majd Vigh Ferencz a postamester. — Ezeknek érdekében a helytartótanács 1771. szeptember 23.-án ismét fölhívta a megyét, hogy az Arad és Nagyvárad közt újabban emelt postaállomásokhoz szükséges telkeket, a tisztek könnyebbségére, mérsékelt áron adják el a földesurak. A simándi új polgármestertől, Palásthy Jánostól azonban, ki ellen a megye ügyészi keresetet indított, úgy látszik már 1785. elvették a postát¹⁾, mert annak Simándon való felállítása iránt épp ez évben folyamodott Békésmegye. Mint kifejtette, Simándról a gyulaiak könnyebben kaphatják leveleiket, mint ha Batonyán, vagy Orosházán állítának postát, hova ősszel s télen a ropant sárban és hófuvatagokban alig vergődhetnének el. 1786. már csakugyan úgy intézkedett a kormány, hogy Pest, Nagy-Kőrös, Szentes és Batonya felől a posta egyfelől Arad, másfelől Nagy-Zerénd és Nagyvárad felé ágazzék el²⁾, 1787. május 8.-án pedig helyreállította a gyulaiaktól kívánt simándi postát, melynek első postamestere Regen József lett³⁾. Reidl Bernát batonyai postamester azonban nagynak találta az Arad és Batonya közt 16453 öltre rugó posta-utat s azt 1½ állomás helyett 2-re kívánta emeltetni; csakhogy Aradmegye 1795. júl. 29. ezt nem fogadta el, hogy még drágább ne legyen a postán való utazás. Torna környékét kivéve különben is mindenütt jó és egyenes volt az út⁴⁾. Kívánsága mégis teljesült. 1819-ben a megye székvárosától, Aradtól, már ezek voltak a posták: Buda felé Batonya 2, Nagyvárad felé pedig Simánd 2 s ettől Nagy-Zerénd ismét 2 állomás; Temesvár felé 1½ állomásra Monostor már Temes területén állott⁵⁾. Aradtól Budáig 18 s Temesvárig összesen 3 állomás volt. Budáról Aradra minden vasárnap és csütörtökön d. e. 11 órakor indult s Aradról Budára minden szerdán és szombaton reggel Batonyán, Tót-Komlóson, Orosházán, Szentesen, Csongrádon, Alpáron, Nagy-Kőrösön, Czegléden, Örkényen, Inárcson, Ócsán és Soroksáron át érkezett a postakocsi, mely útasokat is szállított. 1834-ben, midőn Arad sz. kir. város lett, Graf József volt a város postamestere. Arad és Zám közt a posta 1845. aug. 1. közlekedett először, s 1849. febr. 13. Madarász László, a honv. bizottság tagja, a világosi, borosjenei, buttyini és

¹⁾ Jk. 1770. 173., 1771. 325., 1775. 78., 1781. 104., 1783. decz. 9. 4. — ²⁾ Békésm. tört. évk. X. 113—5. — ³⁾ HTT. 1787. 10,711. — ⁴⁾ Jk. 1795. 633. — ⁵⁾ Magda, 482.

jóság-boncsesdi levélgyűjtő-állomásokat is rendes postákká emelte. Ezen a jóakaraton felbuzdulva, a megye kérte, hogy naponkiut való postajárást eszközöljön Arad és a kormány székhelye, Debreczen közt, mivel »a nemzet szabadságharczában e megye székhelyeül szolgáló Aradváros részére a sors által felettébb jelentékeny osztályrész jutott s e példátlanul sokat szenvedett városnak a hon állapotja hű ismerése feküdnék legkülönösebben érdekében«. Az ellenség rombolásának nagyon kitett postaépület helyett pedig más alkalmas helyiséget kértek Boczkó kormánybiztostól. Mivel Budapest és Temesvár közt a postajárás megszűnt, a kereskedelmi minisztérium már 1848. nov. 3. intézkedett, hogy a posták csak Bánát-Komlósig járjanak. Hogy pedig Budapest és Krassó-, valamint Temesmegye közt a postai közlekedést fenntartsa és biztosítsa, Aradról Lugosra Soborsinon és Facséton keresztül új postajárást rendezett be. A szabadságharc idejében különben az aradi posta igen sok küldeményt nem adhatott kézhez és ezek évtized múlva is fölhalmozva heverték Seiler volt postamester padlásán.

1852. febr. 2. a cs. kir. postaigazgatóság márcz. 2.-tól a Pest és Kolozsvár közt hetenként kétszer közlekedő málhakosi-járatok közül az egyiket Váradról Aradon át Temesvár felé irányozta. A posta most már minden kedden este vasúton indult Szolnokig s onnan Váradon és Aradon át Temesvárra, hová minden pénteken reggel érkezett. Onnan szombaton indult s kedden délben érkezett Pestre. Útasokat nem szállított, csak 40 font alatt levő küldeményeket s málhákat. A Pesten Aradra szerdán és csütörtökön feladott küldeményeket Temesváron, a többi napokon feladottakat pedig Váradon át szállították Aradra. A postajárások ezen nyomorúságainak az 1858. óta mindnagyobb számmal megnyíló vasútak vetettek véget. 1869. Aradon 1, a megyében 36, — 1876. Aradon 2 s a megyében 37, — 1886-ban Aradon 4, a megyében pedig 45 postahivatal volt.

Ezeken együttvéve évenként 2—3 millió levélpostai anyagot kezeltek. Idejéről, hogy Aradon magában mintegy 100,000 táviratot adnak föl s le és hogy a telefon-hálózat megnyíltá óta az ország legnevezetesebb városaival élőszóval is érintkezhetik a lakosság. Erről a vállalatnak más munkatársa fog szólni; de itt is utalnom kellett rá, hogy legalább némileg érthető legyen a modern Arad negyedik félszázadának haladása.

A világtól való elzárkozottságnak voltaképp a *vasútak* vetettek véget. 1858. nyílt meg Arad végső-állomással a tiszavidéki vasút s láttuk már, az alkotmány helyreálltával mint lett Arad egy 361 km. hosszú vasúthálózatnak középpontja s vele az ország egyik legnagyobb forgalmú helye, honnan öt irányban mindennap 32 személyszállító vonat közlekedik, s naponként 900—1000, egész évben pedig 300—350,000 útast szállít. Oly szám, mely tizszerese a tíz év előtt való állapotoknak s talán ezerszerese a száz év előttinek. Mintha Aradvármegyének valamennyi lakosa évenként

útrakelne Aradról! Pedig számba sincs véve, a megye más állomásairól hány útás indul s érkezik naponkint.

1798-ban Kujeden vadászat-közben egy úr bevetődött egy oláh paraszt házába. Az öreg gazda maga beszélte, hogy feleséges ember volt már, a mikor a németek Borosjenőből kiverték a törököt; tehát körülbelül 130 esztendősnak kellett lennie. Ez idő alatt soha sem ment ki faluja határából s életében ekkor látott először urat. — Közel száz esztendő múlva (1894. január 1.) egy 107, mások szerint 120 éves madrizesti pásztor halt meg, a ki életében egyetlen egyszer mégis kimozdult falujából. Begyalogolt Gurahonczra, hogy megnézzé az 1890-ben megnyitott vasutat. Ez a két öreg paraszt végigélte azt a kétszáz esztendőt, a mely alatt abból a vármegyéből, melynek a korszak elején neve sem volt, Magyarországnak egyik legjobban művelt területe lett. Az egyik helyébe várta az urat, kit elnyomójának tartva is áldott; a másiknak magának kellett kimozdúlnia, hogy saját szemeivel lássa azt a csodát, a miről fejcsoválva meséltek földiei.

Egyszerre tárult eléje az a rendkívüli haladás, mely áldásaiban a megyének nyomról nyomra több vidékét részesíti. A szegény öreg, ki annyi ezeredmagával öntudatlanul morzsolta le életét, talán álomnak tartotta az egészszet; hazament s tovább szaladgált tinói után. Mi, akik apróra ösmerjük immár, közönyből munkára ébredve, milyen becsületesen dolgoztak a régi jó táblabírák s művöket mily lelkesen folytatták fiaik, nagyon jól tudjuk, milyen kevés mindaz, a mit Aradban egy ezredéves élet fölmutathat.

A várromoktól a gyárkéményekig hosszú, de jól megtört út vezet, be egyenesen az újabb ezerévbe, melynek küszöbén e könyvben számot adtunk a lezajlott ezerévről. Hálásan tekintünk a honfoglalók nemes Aradvármegyéjére, a fegyverrel, munkával megtartott örökségre. Hiszszük, hogy »a honszabadság mátyrjai halálával megszentelt földjének minden porszeme termékeny lesz honszeretetben.« S a multak tanulságait hasznunkra fordítva, s belőlük erőt merítve, nyugodtan, bízva-bízávan fogunk az újabb ezerév küzdelmeihez :

»Egy új világ van Méneshegy alatt,
Mely gyors erővel cél felé halad!«

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

A római számjegyekkel szedett számok az illető kötet lapjainak számát jelölik.

- Aaron Tivadar II 808 810,
 Aba-nemzetség I 109 134
 162,
 Abád I 190,
 Abák I 255,
 Abdula II 83,
 Abdurrahman II 48,
 Abiszu II 48,
 Abony I 190,
 Acsova II 157,
 Acsucza I 221, II 743,
 Acsuva II 743,
 Acsva I 221,
 Aczél-cs. I 339,
 Adó I 171,
 Adózás II 386 387 645,
 Agaz II 221,
 Agathyrskok I 19,
 Agár II 157,
 Agodalnak a ráczok miatt
 II 335,
 Agnafalva I 221,
 Agrarius lázítások II 423,
 Agyagbél I 221, II 157,
 Agyagipar I 8 9 423, II 858,
 Agyagos-Dud I 221,
 Agyagos-Siklós I 221,
 Ahmed I 19,
 Ajkay I 286,
 Ajthony II 28 39,
 Ajtony I 55 58 59 61 68
 260,
 Ajtonyi II 174,
 Ajtony-nemzetség I 109,
 Alatka I 221, II 157,
 Albáni II 174,
 Albert prépost I 97,
 Albósfalva I 221,
 Al-Csil II 743,
 Aldana I 529 539--554,
 Alexics II 657,
 Alexi György II 808,
 »Alföld« II 794,
 Ali II 51 89,
 Ali jenei basa s II. György
 tárgyalásai II 114,
 Alispánok I 153 154, II 143
 630—2,
 Aljegyzők II 633,
 Alkotmány helyreállítása II
 462—497 621,
 Almahely II 147,
 Almaszeg I 191,
 Almateleak I 191,
 Almay-cs. II 657,
 Almás I 191 221, II 157
 744,
 A-Kamarás II 738,
 Almássy II 176,
 Almásy II 657 658,
 Almásy Pál II 818, főispán-
 sága 464 472 474 475
 477,
 Almásy s a két Wenckheim
 II 526 527,
 Alsó Acsva I 221,
 » Almás I 221,
 » Batonya I 191,
 » Bozva I 191,
 » Bruma I 191,
 » Bucsva I 221,
 » Csil I 221,
 » Csolta I 191,
 » Dombravicza I 191,
 » Egregy I 221,
 » Falu I 158 221,
 » Fűves I 191,
 » Gutonya I 191,
 » Iváncs I 191,
 » Kalotha I 191,
 » Karatna I 221,
 » Kápolnás I 191,
 » Kékes I 191,
 » Kövesd I 191,
 » Lonka I 221,
 » Menyéd I 221,
 » Ménes I 221,
 » Milova I 191,
 » Monyorós I 191,
 » Part I 191,
 » Radna I 191,
 » Raj I 222,
 Alsó Rasztócz I 222,
 » Siklós I 222,
 » Szakács I 222,
 » Székács I 191,
 » Talmágy I 191,
 » Társ I 222,
 » Tornova I 222,
 » Vidék I 191,
 » Zámsor I 191,
 Alszolgabírák II 634,
 Alt II 176,
 Altenburg I 503,
 Ambát II 7 11,
 Andor II 176,
 András I 286,
 Andrási II 147,
 Andrásy II 384 615 658,
 Andrásy Dávid II 512,
 Andrásy Zsigmond II 347
 375, mint főispáni hely-
 tartó II 349,
 Andrásy József II 433,
 Andreánszky II 659,
 Andriány Károly II 557,
 A »nemes« vármegye vége
 II 553—554,
 A nép csillapodása II 441,
 » » helyzete: II 456,
 Anjouk I 132 133 135,
 Antal I 132, II 176,
 Antolik Károly II 815,
 Antonovics II 313 322,
 Antonovics Izsaiás II 418,
 Anyasziond I 192,
 Apa I 222, II 158,
 Apafy Mihály II 86 117 128,
 Apaghy I 339,
 Apateleak II 740 744 755,
 Apácza I 192,
 Apáczák I 385,
 Apáti I 222, II 158, 744,
 Apáthy I 339 462,
 Apátságok I 74,
 Aracsay II 26,
 Arad majd minden lapon,
 Arad a franczia háborúban

- II 497—512, a reformok korszakában II 526—555, A. a szabadságharcban II 555—606, az országyűlésen I 159, az utolsó rendi gyűlésen II 551 552, áldozatainak nagysága 512, »Arad« cz. hetilap II 793 794, Arad elhagyott várát a török újból megszállja II 132, Arad emelkedése II 294, » erőstése II 460, Arader Anzeiger II 793, » Kundschaftsbl. II 793, » Zeitung II 793, Arad és Lippa 1607. évi szabadságlevelei II 52 53, »Arad és Vidéke« II 794, Arad és Zaránd vármegye határai, járásai II 139 140, Arad- és Zaránd-vármegye községeinek részletes jegyzéke 1566—1695-ből II 147—169, Arad és Zaránd Bocskay ügyéhez áll II 44, Arad hősei II 511, Aradiak a déli csataterén II 556, 557, Aradiak a harminczéves háborúban II 95, Aradi heigtatás II 318, Aradi Béla II 798, Aradiak és lippaiak első lázadása Bethlen ellen II 60 61, Aradi és lippai lázadás II 58—73, Aradi föesperesek I 377 378, Aradi Gerő II 823, Aradi g. katolikusok II 422, Aradi gymnasium és reáliskola II 775—780, Aradi gyűlés 1136-ban és jelentősége I 78 81, Aradi határörvidék szervezése II 265—277, tervezése 269, 270, 271, Aradi Híradó II 794, Hirdető 793, Hírlap 794, hódoltság I—18, hussiták I 514, jakobinusok 498, kanonokok I 371—377, káptalan 168—169, lapok II 794, mezővárosok I 183—186, nők II 545—546, prépostság I 74 75 81 172, prépostok I 370—71, Aradi rácz katonai lázadás II 278, Aradi ráczok a kurucz világban II 277—295, a magyar fölkelők ellen fordulnak
- II 323—324, kivándorlása Oroszországba II 370, Aradi szandsákság II 1, » szandsákbég II 4, Aradi templom I 89, Aradi Tudakozó-Intézet magyar Hírlapja II 793, Aradi Zsigmond II 827, »Arad marad« II 411—412, Arad, mint kormányzék II 591, nyomdái s hírlapjai II 792—95, ostroma és tervrajza 1707-ben II 287—90, Arad s a függetlenségi nyilatkozat II 586, Arad új nemessége és új földesúrai II 51, Aradvár bevétele II 587, fekvése I 66, feladása II 600, ostroma II 567 568, fölépítése II 267, terve 393—95, térképe s az építés kezdete II 396, befejezése II 410, *Aradvármegye* bővítése és újjászervezése II 355—471, első ispánjai I 60, eltörlése II 73—83, felszabadul a török uralom alól II 138, felterjesztései II 431, határai I 63, helyreállítása II 46—58, helységei II 190—220, monographiái II 784—792, megalakítása I 59, 60, 62, nemesi és birtokai 1559—1564-ig II 170—172, neve I 65, székhelye I 66, terjedelme I 64, területe II 627, Aradvármegyének Zarándhoz való csatolása II 82, Arad város I 175—180, 1747. évi szabadalmi II 365, emelkedése II 542 543, fölszabadítása II 513—526, közigazgatása és tisztikara II 641—644, ostroma II 561, szervezése II 273 274, Aradvár s az áttelepítés kérdése II 389—414, Arad vezér I 59 60, Arad visszavétele II 106 107, Arad visszafoglalása 1685-ben II 129—30, Arad—Zaránd anyagi viszonyai II 309, Arad—Zaránd bujdosó nemesei II 126—127, Arad—Zaránd I. Rákóczy György korában II 83—97, Arad, Zaránd és Csanád egyesítésének terve II 343 344, Arad-Zarándvármegye behódolása II 98—112, Arad-Zarándvármegye egyesítésének terve II 310, Arady I 286 287 339, II 176 659, Arady József II 424, Aranyád I 339, Aranyág I 222, II 158 650 744, Aranyos-Szőllős I 192, Aranyút I 192, Arathó II 176, Arató János II 757, Arco I 537 547, Ardó I 192, A régi Aradvármegye utolsó tagjai II 69, Argyelán Ruzsán II 434 435, Arsics II 659, Arslán II 83, Asbóth Sándor II 594, Asszony I 192, Asszonylaka I 192, Asztalos és Boczkó II 575 —578, Asztalosok és lakatosok II 859, Asztalos Sándor II 563, Aszurét I 222 416, Athanasie Alexi II 434 435, Atheismus II 723, Atzél János II 525 534 612 617 623—625 659 784, Aulich II 591 603, Avakumovics II 74, » Pál II 422 465 486 659, Avar gyűrű I 37 38 39 40 41 53 55, Avarok korszaka I 37, Avas I 192, Avasd I 158, Avashely I 222, Avela Péter I 537, Az 1715. XCH. törvényczikk II 296, Az 1741. XVIII. törvényczikk II 347, Az 1741. nemzeti felkelés II 348, Az 1844. évi árvíz II 544 545, Az új vármegye nagysága II 369, Az uralkodó első és második körútja II 616, Ábrámffy I 142 166 172 185 191 287 508 518 522 556, II 176 659, Ábrámffyak I 392.

- Ábrahámffy-cs. I 269 270
 339,
 Ábrai Lajos II 815,
 Ács II 177,
 Ágh I 339,
 Ágostai hitvallásúak, II 755
 —757,
 Ágoston-rendiek I 383,
 Ágya I 441, II 158 743 753,
 Ákos I 287,
 Áldófalva I 222,
 Álgya Sándor II 816,
 Álgay-cs. II 659,
 Álhírek II 615,
 Állami igazgatás II 452, tör-
 vények II 455,
 Állatok I 1 2,
 Állattenyésztés I 403—406,
 II 250 251 834—9.
 Általános kegyelem II 619,
 Áradások II 881,
 Árkos I 222,
 Árkostó I 222, II 158,
 Árky II 177,
 Árok II 147 158,
 Ároki I 192 222,
 Árokszék I 222,
 Árpataroló I 192,
 Árpád vezér I 53 55,
 Ártándy I 339,
 Árvahegy I 192,
 Ásványvizek II 652 653.
- B**abos I 192, II 148,
 Bacsó I 287,
 Badics II 509, I 510,
 Bag I 557 559,
 Bagd I 192,
 Bagdy I 287,
 Baglyafalva I 223,
 Baglyos II 158,
 Bagósvény I 223,
 Baja II 744,
 Bajai Pál II 791,
 Bajalestefalva I 223,
 Bajazid II 48,
 Bajhozó I 223,
 Bajla I 223,
 Bajnicsi II 158,
 Bajnóczy II 659,
 Bajnokfalva I 223, II 158,
 Bajthay Antal II 810,
 Bajtörő II 177,
 Bajza II 592,
 Bak I 192,
 Bakics Pál I 509 529,
 Bakocs Tamás I 479,
 Bakó I 340,
 Bakolszeg I 223,
 Bakonyszeg II 158,
 Bakos I 289, II 107 177
 659,
 Bakta II 35,
 Baktornya I 193,
 Baky Pál II 136 154 155
 193 287—289 473 554,
 Balamérfalva I 223 506,
 Balassa Bálint II 248,
 Balassa-cs. I 340 529 531,
 Balás II 177 660,
 Balásovich II 660,
 Balássy II 66 177,
 Balázs I 289,
 Balázsdeák István II 15,
 Baliczafalva I 223,
 Balika I 499, II 511 512,
 Balincza II 148,
 Balicsény II 158,
 Balkó II 177,
 Balogh I 289 340, II 8 178
 660,
 Balogh Tihamér II 800,
 Baloghdy I 340,
 Balog Husszain II 7,
 Baló Benjamin II 602,
 Balta II 158,
 Balta-cs. II 660,
 Baltafalva I 223,
 Baltaháza I 193,
 Baltanagra I 193 500,
 Banalis I 173,
 Bandis József II 585,
 Bangó Pető II 793 798 804,
 Banicza II 158,
 Baniczi I 193,
 Banverics I 340,
 Banyacz II 148,
 Banyaszka II 660,
 Banyácz II 158,
 Bara I 193,
 Barabás II 19 20 23 26 27,
 Barafalva I 223,
 Bara-Kertes I 223,
 Barakony I 223, II 744,
 Barankovics II 456,
 Baranyay I 340, II 660,
 Barázdafoka I 223,
 Barbárpénzek I 18,
 Barcsay-cs. II 289 340 391,
 Barcsay Ákos II 113,
 Barcza I 223, II 158,
 Bardócz Sándor II 602,
 Barinay László II 355,
 Barkassy II 660,
 Barkóczy II 107 111 284
 285,
 Barnót II 351,
 Barót I 223,
 Bartha-cs. II. 660,
 Barthol I 289,
 Barthos-cs. II 660,
 Basarág I 193,
 Basarága I 497, II 148,
 Basarági Vid János I 475,
 II 248,
 Basarághy I 289,
 Basilius István II 233,
 Bassompierre II 131,
 Basta György II 32 38,
 Bata II 148,
 Batida II 148,
 Batincz II. 148,
 Batka II 660 661,
 Batonya I 193 399,
 Batrin-cs. II 661,
 Batthány II 605,
 Bavara I 223,
 Báboina I 193,
 Bácsa I 193,
 Bácsmegey I 341,
 Báldy I 289,
 Bálint II 661,
 Bálintffy II 178 661,
 Bálintics I 499,
 Báltyele II 744,
 Bálvány II 148,
 Bálványos I 193,
 Bánffyak I 138 142 150 157
 158 160 262—264 289
 392,
 Bánhegyesy II 84 178,
 Bánhidy II 525 615,
 Bánhidy Albert b. II 823,
 Bánhidy Béla II 794,
 Bánhidy-cs. II 661 662,
 Bánhidy János II 475,
 Bánhodos II 158,
 Bánkamárás I 223,
 Bánkút II 738,
 Bánkúta I 223,
 Bánliget I 194,
 Bánó II 662,
 Bánrévy I 289 341 562,
 Bánvásári I 223, II 158,
 Bánverics I 499,
 Bánúry I 289,
 Bánya I 194,
 Bányafalva I 223, II 158,
 Bányászat I 420—421, II
 255 647—652,
 Bárd I 223, II 158,
 Bársonyi II 36,
 Báthory I 138 153 289 481
 533 537—554, II 5 8 10
 12 31 54 58 178,
 Báthory-család I 271—275
 341,
 Báthory Zsigmond politikája
 II 18 19,
 Bátor I 224,
 Bátya I 194,
 Bebek I 289 290 341 518,
 II 6 8 178,
 Bechard II 397,
 Beck II 36 45,
 Beche-Gregor-nemzetség I
 109 162 260 341,
 Becsey I 290 291 341,
 Bede I 341,

- Beghardok I 385,
 Beichel József II 792,
 Beigatás II 521 522,
 Beke II 662,
 Bekény II 158 159,
 Bekényi I 341,
 Bekir II 87 89,
 Bektás II 40 47,
 Belényes II 279,
 Belényesy II 178,
 Belénszeg I 224,
 Belicsenesd II 159,
 Beliczay II 662,
 Bellarad I 49 50,
 Belotincza II 149,
 Belótfalva I 224,
 Belső bajok I 90 91, II 451
 504 505,
 Belső-Csála I 194,
 Belső-Iratos I 224,
 Belső Zábrány I 194,
 Bem II 594,
 Benczés apátságok I 382,
 Bendefalva I 224,
 Bene I 291,
 Benedek I 487—491, II 662,
 Benedek Aladár II 799 801,
 Benes I 194,
 Beniczky II 178 662,
 Benke I 291,
 Benkefalva I 194,
 Benkey I 341,
 Benkovics I 341 499,
 Benkovics Gáspár I 153,
 Benkő Dániel II 818,
 Berbencze I 194,
 Bercsényi II 179 278 284
 285 290,
 Bereczkffy I 291 292,
 Beregi Pál II 421, 422,
 Berekvég I 224,
 Berende I 224, II 159,
 Berendy I 133 154 158 291,
 Berendy-cs. I 342,
 Berger János br. II 558—
 561 578 579 588,
 Bergmann József II 559 588,
 Berindia II 739 744,
 Berini I 342,
 Bernolák József II 519,
 Bernót I 224, II 159,
 Bernóthy I 342,
 Berökvég I 417,
 Bertalanfy I 342,
 Berthóti I 292 342,
 Berza II 744,
 Berzova II 159 744,
 Besen I 194,
 Besenyőd I 194,
 Besenyők I 496,
 Bessenyei I 155 158 164
 194, II 292 342
 Bessenyei-család II 282 283
 391,
 Beszédes József dr. II 536
 537 815,
 Besztegnyő I 224,
 Bethlen I 132 135 136 162
 164 166 255 256 342 462
 562, II 57 79 180 662,
 Bethlen elfoglalja Lippát,
 Aradot s más városokkal
 együtt átadja a töröknek
 II 70 71 72,
 Bethlen és Arad II 83,
 Bethlenfalva I 224,
 Bethlen megszállja Lippát II
 62,
 Bethlenősi I 188 557, II 159,
 Bécs I 45 194,
 Bécsi küldöttség II 402,
 Bécs Petru II 425 430 432 444,
 Békes István II 38,
 Békési II 2,
 Béla (II.) I 76 77 78,
 » IV. telepítései I 107,
 » király névtelen jegy-
 zője I 471,
 Bélaváry I 292, II 181,
 Belay II 662,
 Bélyenyéri veszedelem II 278,
 Béli II 181,
 Bél Mátyás II 785 791,
 Bélmező I 224,
 Bél-Zerénd I 224, II 753,
 Bérkocsi II 883,
 Bibics II 330 342 344 355
 662 663 769,
 Bibics-convictus és a Vásár-
 helyi-alap II 769 771,
 Bielek László II 795 810,
 Bikács II 149,
 Bike I 194,
 Bikkés I 194,
 Bila II 826,
 Birák II 639 642 649,
 Birini Pál I 141,
 Biró II 664,
 » Imre II 551,
 » Mátyás I 466 474 520,
 » Mózes II 786,
 Birói szemle I 163,
 Birtokvillongások II 6 7, —
 viszonyok rendezése II 25,
 Bittó Mihály II 424 664,
 Bizere I 194,
 Bizerei apátság I 119 382
 389 447,
 Blaskovich II 665,
 Blaskovics József II 819,
 Blomberg II 558 561 563,
 Boczkó Dániel II 562 567
 570 575 578,
 Bocskay I 154, II 18 181,
 » ügye Aradban II 46,
 Bodjafalva I 224,
 Bodó I 292,
 Bodó Miklós I 478—493,
 Bodon I 224, II 159,
 Bodonfalva I 225,
 Bodony I 162—164,
 Bodonyi II 182,
 Bodorlak I 120 196,
 Bodrog I 196 514, II 149
 744,
 Bodrogi zárda I 117,
 Boga II 182,
 Bogáthy II 182 345 665,
 Bogdán II 182,
 Bogdánfalva I 225,
 Bogdanovics Lázár II 402,
 665,
 Bogorfalva I 196,
 Bogyelestefalva I 225,
 Bogyest II 159,
 Bogyó II 665,
 Bohány II 159 745,
 Bohus-cs. II 665 666,
 Bohus Imre II 359 375 398
 424 438 531 551 555 558
 620,
 Bohus Jánosné II 809,
 Bohusné-Szógyéni Antónia II
 546 606,
 Bohus Zsigmond II 783,
 Bokor-Bucsvafalva I 225,
 Bokorfalva I 225,
 Bokszeg II 739 745,
 Boleszló I 86,
 Boleta II 41,
 Bolgár és magyar elem egy-
 beolvadása I 54,
 Bolókerék I 196,
 Bolován II 666,
 Bolsano II 620,
 Boncsafalva I 225,
 Boncest II 159,
 Bonczest II 745,
 Boncsó I 196,
 Bondorozó I 416,
 Boné András II 278—281,
 Bonfini I 472,
 Bonnfalva I 196,
 Borbély György I 456, II
 19—28, 142, 182,
 Borbély György és Szeles-
 tey János II 28—31,
 Borics I 76 77,
 Bornemisza II 84 86 182
 183,
 Boros II 184 666 667,
 » Béni II 624 816,
 Borosd I 225,
 Boroshalma-teleke I 196,
 Borosjenei szandsátság II 4,
 Boros-jenő II 6 22—24 159
 253 254 731 745; építte-
 tése II 97, Borosjenőt az

- örség feladja a töröknek
 II 110 111,
 Boros-Megyer I 225, II 160
 253,
 B.-Sebes II 625 745 753
 860,
 B.-Telek II 160, I 225,
 Boros Vida 815,
 Boross Imre II 424,
 Bors II 667,
 Borsák I 261,
 Borsóka I 164,
 Borsos Tamás II 76 84,
 Borzlyuk I 123 185,
 Bosa I 342,
 Bosics I 490,
 Bosnyák II 667,
 Bosory I 292,
 Bosztos I 196,
 Botegyház I 196,
 Botfalva I 225,
 Botha II 6 7 184,
 Botha István II 100,
 Both Bálint I 152 292,
 Bothos I 140 142 148 292
 293 390,
 Botta Ferdinánd I 537,
 Bozóky II 860,
 Bozos I 225, II 160,
 Borosegyház I 225,
 Bozova I 196,
 Bozzás-cs. I 342,
 Bozzástelek I 225,
 Böhm Pál II 826,
 Bő János I 135,
 Bőjthy István II 88,
 Bőkény I 188 225,
 Bő-nemzettség I 261,
 Bőripar I 423, II 857,
 Brandenburgi György I 293
 342, II 141 166 478—492
 515 516,
 Braniczkán György II 435,
 Brankovár I 501,
 Brankovics I 141 148 242
 497, II 184 239 741,
 Branóczy I 196,
 Brasován II 667,
 Brastastinacza I 196,
 Bratest I 196,
 Bratina II 160,
 Bratisinócz I 196,
 Braunhoffer II 612,
 Bresztóc I 196,
 Bresztyánky Albert II 813,
 Brosztec II 160,
 Bruckenthal báró II 432,
 Brukan I 196,
 Bruma I 196,
 Brusznik I 196, II 149,
 Brusztur II 160 745,
 Brusztürest II 745,
 Brusztüreszk II 160,
 Brűnek II 667 818,
 Buchwald Gyula II 817,
 Bucsa I 225, II 160 745,
 Bucsavicza II 160,
 Bucsin I 225,
 Bucsócs I 196,
 Buczurka II 667,
 Buda I 196 343, II 185,
 Budafalva I 196,
 Budati I 293,
 Buday II 27 667,
 Budiács II 667 668,
 Bugyest II 160,
 Bujanovics II 668,
 Bukócz I 196,
 Bukovinszky-cs. II 668,
 Bules I 197, II 149,
 Bulcsi apátság I 382 389
 451,
 Bunya I 197,
 Bureaokratizmus II 455,
 Burián Sámuel II 324,
 Buttháni I 343,
 Buttyin II 737 745,
 Buturlin II 599,
 Buza II 185,
 » János II 39,
 Buzádok I 262,
 Buzogány II 668,
 Büchler br. II 474.
 Capdebo II 668,
 Capreolo II 42,
 Caraffa II 133,
 Castaldo I 532 536—554,
 Castelitz II 610 615,
 Castellánfy II 185,
 Casteloi I 544,
 Chilai Hasszán II 47,
 Cholera II 533,
 Chorin Áron II 759—761
 805 827,
 Concini II 42,
 Consbruch aradi főispán he-
 lyett Edelsbacher Zsig-
 mond kamarai tisztartó II
 300 301,
 Consbruch Pál II 300 330
 342 668 833, vármegye-
 alakítása 1735-ben II 310,
 Constantinovits II 668,
 Corvin I 138 139 151 165,
 Courtenay Péter I 89,
 Csaba I 197, II 324.
 Csabay II 185.
 Csanakeszi I 226,
 Csanád I 293,
 Csanádi káptalan I 389,
 Csanád-nemzettség I 109 165
 166 193, II 265 266,
 Csanád vezér I 59 68,
 Csanády I 164 293, II 185,
 Csanády-család I 267,
 Csarnó II 185,
 Csata Jenő és Karalyos kö-
 zött II 100,
 Csaták a Maros mentén II
 569,
 Csatáry II 40,
 Csák-nemzettség I 267 268,
 Csákó I 293,
 Csáktornay Lajos II 801
 803,
 Csáky I 293 343 479,
 Csákyak I 518,
 Csáky András gr. II 285,
 » Miklós I 785 791,
 Csála I 118 197 529,
 Csálay I 154,
 Csálya II 149 353,
 Csályay I 293 294 343, II
 186,
 Csányi II 186 605,
 Csánki Dezső II 791,
 Császár II 186,
 Császár Ferencz II 547,
 Császár-Kertes I 226,
 Cseged I 226,
 Csegedszeg I 226,
 Csege I 294,
 Cseh I 294,
 Cseh Eduárd II 612,
 » János II 810,
 Cseke II 160,
 Cselédviszonyok II 385,
 Csemegi Károly II 807,
 Csemperlaka I 197,
 Csenestfalva I 226,
 Csenkörvénye I 197 400,
 Csente I 226, II 160,
 Csenthegy I 343,
 Csep I 344,
 Csepán I 294 344,
 Csepánagházy I 294,
 Csepánháza I 197,
 Csepész I 197,
 Csepelyi II 186,
 Csepreghy György II 791,
 » Mihály II 812,
 Cseralja I 197,
 Cserepes I 294, II 49 186,
 Csergy II 135, — Mihály II
 295,
 Cserép I 226, — József II
 807,
 Cserfalva I 197, II 149,
 Csermely I 226, II 160,
 Csermő II 738 745,
 Cserneczfalva I 226, 500,
 Csernel I 197,
 Csernesz II 149 160,
 Cserni Jován I 477 511,
 Csernovics Arzén II 266 360
 370 421 424 555 565 668
 669 813, — Mihály II 346,

- Péter II 544 553 822 831,
 Csernovicsok II 795 826,
 Csernovics-ezred garázdálkodása II 360,
 Cserszgyepürétje I 226,
 Csertelek I 198,
 Cservenakolcz I 198,
 Cseztaróczi I 198,
 Csesztőreg I 45 46 53 54,
 Csete II 186,
 Csevapovich Gergely II 801 810,
 Cséffy I 294 295 344,
 Cséffy-cs. II 186,
 Csévy I 344,
 Csicsér I 198, II 149 745,
 Csiga I 344,
 Csigatós I 226,
 Csigatósy I 344,
 Csigatóvis II 160,
 Csigere I 433,
 Csigértalva I 226 II 160,
 Csikaj II 149,
 Csiky II 669,
 » Gergely II 801 804,
 » János II 817,
 Csil I 226, II 160,
 Csintye II 746,
 Csiray I 295 344,
 Csirő II 186,
 Csiszár I 295,
 Csókás II 161,
 Csókássy-cs. II 187,
 Csókástelek I 227,
 Csókásy II 31 45,
 Csolt I 198 295, II 149 160 227,
 Csolta I 198,
 Csolt-nemzettség I 268 269,
 Csomor II 669,
 Csomortányi Károly II 618,
 Csontos István II 796 805,
 Csorba I 295,
 Csored II 161,
 Csornay I 295,
 Csorronya II 352,
 Csorva-hegy I 411,
 Csörsz-árok I 42 43,
 Csösvar I 227,
 Csuba I 227 344,
 Csubró II 187,
 Csúcs I 227, II 161 746,
 Csúcsy I 344 485—491, II 6,
 Csumótelke I 227,
 Csungán II 161,
 Csunya-Keszi II 161,
 Csura I 198, II 149,
 Csuray I 295,
 Csurgay József II 817,
 » Kálmán II 818,
 Csutak Kálmán II 579 809,
 Czárán Emánuel II 893,
 Czárán Márton II 618 669 670,
 Czeczey I 295 344,
 Czegze I 197,
 Czelenk I 540,
 Czella II 149,
 Czéhek II 854,
 Czéklásegyház I 227,
 Czibak I 295 344 508—513 517 518,
 Czibakok I 140,
 Czigány I 503,
 Czigler II 670,
 » Győző II 828,
 Czigol I 198,
 Czimber II 14,
 Czipán II 149,
 Czirják II 187,
 Czobor Ádám II 129, 130,
 Czompó II 670,
 Czucz II 670,
 » István II 788 791 796,
 Czuczor II 529,
 Czukrovics Mihály II 419.
 Dakó I 295,
 Dalatalva I 227,
 Daliás idők I 132—142,
 Damasfalva I 198,
 Damjanich II 572 573 588 589 599 602—604 670,
 — Imre II 506,
 Damjanich, mint várparancsnok II 589 591,
 Dampierre Duval II 39—42,
 Dancs I 345, II 670,
 Dancsfalva I 227, II 161,
 Dangl Antal II 863,
 Dankó II 670,
 Darányi János II 818,
 Daróczy II 198,
 Darvas II 149,
 Dácia limese I 29—33 49,
 Dákok I 20 21,
 Dálnoky Márton II 640,
 Dán I 501,
 Dányf I 141, II 295,
 Dániel II 670 671,
 Dáni Ferencz II 623,
 Dászló I 164,
 Dávid II 187,
 Deákfalva I 227, II 161,
 Deák Ferencz II 278 293,
 Deák iskola I 460,
 Deákok I 165,
 De Blois ezredes II 305 332 339,
 Debreczeniek sorsa II 325,
 Decebal I 21,
 Decsy Géza II 799,
 De Cúlum Herdegen II 830,
 Dedánfalva II 161,
 Deésy Zsigmond II 800,
 Degré Alajos II 799,
 Delegált bíróság II 333,
 Deli II 187,
 Delvaltio II 507,
 Dembinsky II 593,
 Demencsy II 187,
 Deménülése I 227,
 Dengeleghy II 187,
 Denich János II 813,
 Depreradovics II 370,
 Derencsényi I 295,
 Derra II 671,
 Derssy II 345,
 Deső II 671,
 Dessewffy II 602 604,
 Deszk I 198, II 149,
 Deszkeny I 198,
 Deszni II 6 8 12 14 161,
 Deszni behódol II 114,
 Desznői uradalom I 393,
 Deszny II 187,
 Deznye I 227,
 Deső Ádám II 831,
 Dezsőgubacz I 198,
 Dékánhalma I 227,
 Désy II 187,
 Dézsy II 455,
 Diakonovics II 808,
 Diakovics Izsaiás II 266 285,
 Diécs II 746,
 Dienesmonostora I 85 162 227 441 500,
 Dienessyek I 165 166 295 296,
 Dietrich 671,
 Diógy I 199,
 Diószeghy II 188,
 Diószegi II 110 111,
 Disznó-Kalodva I 199 405,
 Disznói II 199 405,
 Disznópatak I 227,
 Dobay Ágoston II 588,
 Dobei I 540,
 Dobóczy-cs. II 188,
 Dobokna I 199,
 Dobó László II 799,
 Dobreincze I 199,
 Dobrocsafalva I 497,
 Dobrócz II 161,
 Dobroszlácz I 199,
 Dobrovicz II 149,
 Dóczy I 7 138 139 151 152 155 157 162 163 165 166 167 296—303 346 391 468 517,
 Dóczy Ferencz I 475,
 Dolci I 458,
 Dollárügy II 618,
 Dombavására I 227,
 Dombavicza I 199,
 Dombegyház I 199 227, II 149,
 Dombpátfalva I 227,

Dobrava II 161,
 Dombavicza I 227, II 161,
 Domián Antal II 557,
 Dominócz I 199,
 Domómál I 411,
 Donáttornya I 185,
 Doncsény II 746,
 Doppelmayer József II 305,
 Dorosmák I 270,
 Dorsz I 199,
 Doroszlay I 346,
 Doroszló I 227,
 Dósa György I 152 303
 477—493 506 507,
 Döbördön I 199,
 Dömötör László II 828,
 Dragamanócz I 199,
 Dragojafalva I 228,
 Dragolicza II 150,
 Dragomirovics Péter II 419,
 Draguly II 291,
 Drakulafalva I 228,
 Draucz II 746,
 Drághy-cs. I 346,
 Dráguly II 286,
 Drugeth I 166,
 Drugsóczi I 199,
 Dsáfer II 7 10 20 77 135,
 Dubranicza II 150,
 Dud II 161 228 747,
 Dugonics András II 791,
 Dulay II 671,
 Dulcsin II 161,
 Dumbrava II 747,
 Dumbrovicza II 747,
 Duntia I 164,
 Dunyov István II 819,
 Dupa-Piatra II 125,
 Durák II 13,
 Dusunkhos I 228,
 Dusunkzoch I 228,
 Dürer Albrecht I 458, II 826,
 Dvoreczky II 671.

Eberhardt Ferencz II 827,
 Ecsedy II 188,
 Ecsfoka I 228,
 Edelsheim II 671,
 Edelspacher II 300 301 310
 331 342 343 346 375 441
 473 475 476 500 502 515
 523 671 672 673,
 Edelspacher Antal II 808,
 » Imre II 796,
 Egey I 346 348,
 Egregy I 228, II 161,
 Egres I 103,
 Egyed I 165, II 673,
 » Imre II 796,
 Egyedy I 533,
 Egyetemek látogatása II 783,
 Egyházas-Kereki I 228,
 Egyházaskirály I 228,

Egyházi intézmények I 83,
 e. tized I 171, e. és világi
 jószágok I 388—392, e.
 bírtok I 385—387, egyh.
 építkezés I 437—453,
 Egyház, iskola és irodalom
 II 229—250 720—762,
 Együttes közgyűlés I 157,
 Eisenhut Joachim II 826,
 Eizenzopf Ferencz II 828,
 Elek I 228, II 161 732 747,
 Eleky I 346,
 Ellenzéki szellem II 539,
 Ellősfalva I 199,
 Ellősmonostora I 383,
 Előfalva I 199,
 Első comesek I 95 96,
 Első jegyzőkönyvek II 345,
 Első rendes tisztújítás II 359,
 Első török hadjárat I 528—
 544,
 Elvin püspök I 86,
 Elzen I 199,
 Ember II 188,
 Emberhalász I 400 416,
 Emekey I 346,
 Encenillas I 537 539,
 Endes I 303,
 Endre (II.) kora I 88—96
 154,
 Endrelaka I 228,
 Endrőd I 500,
 Endrődy I 500,
 Engel János II 796,
 Englisch Antal II 863,
 Eördögh András II 803,
 Eötvös András II 55,
 » Ferencz II 123,
 Eperjes I 199 200 228, II
 150 161,
 Eperjesi apátság I 389 452,
 Ercole Rinaldo (III.) II 375,
 Erdélyi I 155 303 346, II
 23 673,
 Erdélyi lázadók betörése II
 433,
 Erdély s a megyék felbuzdú-
 lása Jenő megvédésére II
 104 105,
 Erdészet I 414—420,
 Erdőgazdaság II 254 846,
 Erdőhát I 101,
 Erdőhegy I 229, II 161 753
 747,
 Erdőhegyi I 142 164 166
 346—348,
 Erdőhegyi-cs. II 188,
 Erdőhegyi csata II 328,
 Erdős I 348,
 Erdős-Kereki I 229,
 Ernsth János I 149,
 Ernye II 150,
 Erős I 348, II 188 673,

Erős Benedek II 68 69,
 Erzsébetkúta I 200,
 Eskü I 162,
 Esküdtek I 155, II 634,
 Estei Ferdinánd II 514,
 » Rinaldo II 673 674,
 Eszékly I 348,
 Esztáry I 348,
 Esztergályos II 859,
 Ethele I 303 304 348,
 Etheley I 154,
 Etre I 200,
 Evang. reformátusok II 752
 —755,
 Ev. ref. lelkészek sora a
 XVI—XVII. századból II
 234—236,
 Evesth I 200,
 Ébeni István II 107,
 Écsfoky I 348, II 162,
 Éder Ferencz II 817,
 Ékszerek I 15,
 Élelmezési ipar I 426 427
 428,
 Énekes-cs. I 469,
 Építkezések eltiltása Aradon
 II 389,
 Építő ipar I 425, II 858,
 Éremleletek I 26—28,
 Érkövy Adolf II 819 830,
 Érpályi II 31.

Facsád II 18 150,
 Fafeldolgozás I 425,
 Faipar II 858,
 Fahida II 674,
 Fajdas I 229, II 162,
 Fakert II 738,
 Falco I 472,
 Falkenstein br. II 306,
 Fallois II 674,
 Falusi nép s a vármegye II
 372—389,
 Fanác II 162,
 Fanemek I 418—420,
 Faragó II 88,
 Farest II 162,
 Fareu Mihály II 434,
 Farkas I 304 348 349, II 6
 34 89 91 188 674,
 Farkas Ferencz II 799,
 » Mihály II 331,
 » Miklós II 796,
 Farkaslyuk I 178,
 Farkastelke I 200,
 Faschó József II 551 613
 674,
 Faschóné II 546,
 Faur II 188 674,
 Fazekas II 188,
 Fazekas-Varsánd II 162, I
 229, II 747 756,
 Fazokas I 304,

Fábián Gábor I 505, II 529
 542 555 556 674 791 802
 805 807, — László II 626,
 Fábry Jakab II 355,
 Február 8.-i útcai harc II
 574 575,
 Fegyver I 3 4 136,
 Fehér II 675,
 Fehér-Körös, l. Fejér-Körös,
 Fejér-cs. I 349,
 Fejér I 349, II 188 675,
 Fejérdy I 349,
 Fejéregyház I 165 200 229
 304 349, II 150 162,
 Fejér-Körös I 432 500, II 880,
 Fekete I 304 349 II 36 188
 675,
 Fekete Ferencz gr. II 796,
 » György II 381 449,
 követsége II 474 490,
 Fekete Iván I 506—508,
 » János gr. II 797 802,
 Fekete-Gyarmat I 454, II 747
 753,
 Feketehalom I 229,
 Feketető I 200 500,
 Fekete-Körös I 433, II 880,
 Felgedus I 118,
 Felírat a régi rendszer mel-
 lett II 454,
 Fellak I 117 200 514 535,
 II 27 49 150,
 Felménés II 740,
 Felső-Acsva I 229,
 » Almás I 229,
 » Aranyág I 229,
 » Bányafalva I 229,
 » Bruma I 200,
 » Bucsva I 229,
 » Csil I 229,
 » Csolta I 200,
 » Dobraviczka I 200,
 » Dud I 229,
 » Füves I 200,
 » Egregy I 229,
 » Gutonya I 200,
 » Hont I 229,
 » Iváncs I 200,
 » Kalodva I 200,
 » Karatna I 229,
 » Kizdia I 200,
 » Kövesd I 200,
 » Menyéd I 229,
 » Méné I 229,
 » Milova I 200,
 » Monyorós I 200,
 » Musa I 200,
 » Part I 201,
 » Radna I 201,
 » Raj I 229,
 » Rasztóc I 229,
 » Siklós I 229,
 » Szakács I 229,

Felső-Székas I 201,
 » Talmágy I 201,
 » Ternova I 497,
 » Tisza I 229,
 » Zámor I 201,
 » Zöldes I 229,
 Felsőbb nép- és polg. isko-
 lák II 764—769,
 Felszabadító háború 1593—
 1595, II 19—24,
 Feltelek I 229,
 Felthóti II 189,
 Feltői I 304 349,
 Feltót I 445, II 5 6 162,
 Feltóthy II 42,
 Fenes I 229, II 162,
 Fenyő-Acsva I 229,
 Ferberth II 675,
 Ferdinánd (I.) I 524—559,
 Ferdinánd (II.) Lippa és Arad
 várának visszaadását kéri
 a töröktől II 81,
 Ferdinánd, l. Estei F.
 Ferencfalva I 229,
 Ferencz (I.) II 505, Aradot
 felszabadítja II 513—525,
 Ferencz (III.) modenai her-
 czeg II 375,
 Ferenczfalva I 229,
 Ferenczrendi minoriták I 384,
 II 723,
 Ferencz József (I.) II 616,
 Ferenczy II 189 827,
 Ferhát-basa II 15,
 Fericse II 162,
 Ferigyháza II 352,
 Feriz aga I 530,
 Fertsek József II 801,
 Feszler Leó II 828,
 Feszl László II 828,
 Félegyházy II 291 292,
 Fényes II 747,
 » Elek II 790,
 » Kálmán II 819,
 Filep I 349, II 675,
 Filimon II 675,
 Filipmihályfalva I 229,
 Filpe I 304,
 Fintha I 304 349,
 Fizető I 229,
 Florián II 675,
 Fodor I 304 350,
 Fodor-Lupsfalva I 230,
 Foglyok II 602,
 Follinus János II 823,
 Folthy I 304,
 Folyami közlekedés I 431,
 Forgách I 139 280 281 304
 350 359 544, II 65 68
 189 393 417,
 Foris I 304,
 Forray András II 402 422
 424 433 449 452 476 484

802, a rablók kezében II
 425—427,
 Forray Iván II 813,
 » János II 107,
 Forrayné-Brunswick Julia II
 545,
 Főadószedők II 635,
 Főbb büntettek I 166—168,
 Főispánok I 144—153, II 142
 380 381 629 630, hatás-
 köre I 145,
 Főjegyzők II 632 633,
 Földes II 677,
 » János 799,
 Földesúrak viszonya a re-
 formatióhoz I 517,
 Földhíd I 230, II 434,
 Földművelés I 11 406—409,
 II 251 252 839—843,
 Földvár I 123 201, II 150,
 Földváry I 304 305 550 562,
 aláírása II 148,
 Fölkelés ügyének hanyatlása
 II 293 294,
 Főszolgabírák II 633 634,
 Francia forradalom híre II
 494,
 Frangepán I 305,
 Fráter György I 514 525
 526, l. Martinuzzi,
 Freytag Károly II 350 362,
 Friebeisz II 677,
 Froloff II 597,
 Frummer II 677,
 Fuvarozás II 883,
 Fügedy I 350,
 Fülepy II 677,
 Fülöpköve I 111 201, II 150,
 Fülöplaka I 201,
 Fülöptekek I 201,
 Füzegy II 162,
 Fűzes I 201,
 Fűzkút I 201.
 Gaal I 305 350, II 189 677
 678,
 » Damasczén II 796 798,
 » Jenő II 813 819,
 » László II 556 563 565
 568,
 » Miklós II 570 572 575
 809,
 Gabrilóc I 201,
 Gacsál-Kér I 230,
 Gain II 189,
 Galacz II 27,
 Galga II 133,
 Galsa I 186 201 497, II 162
 740,
 Ganerlóc I 201,
 Gaudy András II 107,
 Garas I 173,
 Garay I 140 148 305,

- Garázda I 165, II 189,
 Garázdánemzettség I 351,
 Gassner II 324,
 Gaunekilt I 505,
 Gavliky II 678,
 Gavora II 162,
 Gavrilóc II 150,
 Gazdasági szellem javítása II
 831—834,
 Gazdatisztek I 390, II 830,
 Gáb I 230, II 162,
 Gáborjani János II 93 189
 190,
 Gál II 678,
 Gálly II 190,
 Gállfy György II 79 84,
 Gáll Mihály II 433 678,
 Gálszécsy I 474,
 Gávra Sándor II 801,
 Gáspár András II 602,
 Gelá I 162,
 Geled I 201, II 150,
 Geledy I 305,
 Geltz József II 826,
 Gelvács II 230,
 Gelvácsy-cs. I 351,
 Gency Antal II 433,
 Gerdasich I 165 351,
 Gerdosics Péter I 141, II
 499,
 Gerendás II 323,
 Gergely I 305 482,
 Gergelyforra I 202,
 Germán-mozgalmak I 35,
 Gerőfi I 28,
 Gersics Péter II 429 443,
 Gesztesy II 331,
 Geszthy Miklós I 146 305,
 Geszty II 18,
 Gethes I 351,
 Gettyey I 305 351,
 Géczy II 7,
 Giroltfalva I 202,
 Giskra I 141 173 305 306
 498 514,
 Glatz II 678,
 Glád vezér I 53 54,
 Glesán I 306 351,
 Glogovác I 175 177 178
 180 447—448, II 625 735
 736 747,
 Goldis János II 808,
 Goldscheider Henrik II 792
 793,
 Golyóra ítétek II 609 610,
 Gombos András II 70 194,
 » » és az ara-
 diai újabb lázadása II 74,
 Gonda II 190,
 Gorba II 163,
 Gorbay II 190,
 Gorzófalva I 230,
 Gorzsás-Ósi I 230,
 Gosztifalva I 230,
 Gosztilecz II 162,
 Gosztonyiné II 803,
 Gottfried aradi prépost I 88
 92 166 169,
 Govosdia II 747,
 Gócs Ede II 822,
 Gósd II 162,
 Gózsony János II 816,
 Gődény I 230,
 Göröcsöny I 202,
 Görhe I 230, II 162 163,
 Görgey II 589 593 594 595
 598 599,
 Görög Demeter II 627,
 Görögh II 190,
 Görög hatás az érmekre I
 20,
 Göröghkatholikusok II 739—
 741,
 Görögkeletiek II 238—243
 246 741—752,
 Görögkeleti egyház és az
 oláh nép II 414—431,
 Görögkeleti plébániák II 742
 —752,
 Göröngyössy II 190,
 Gözevámja I 202,
 Grada II 678,
 Gradiskay II 727,
 Grassa I 202,
 Grassalkovics II 375 380 402
 403 404 678 679, főispáni
 heigtatója II 355, kinevez-
 tetése II 354,
 Gráda II 679,
 Grodna II 163,
 Groller Balduin II 804,
 Gros II 163,
 Gross II 747,
 Grossinger János II 813,
 Grossia II 150,
 Grüner II 679,
 Grünwald Manó II 794,
 Gubacsy-cs. II 679,
 Gubás II 679,
 Gundellinger II 285,
 Gura II 163,
 Gurahoncz II 747,
 Gurba I 230, II 740,
 Gurdy Kenán basa II 105,
 Gutonya I 202,
 Gútkeldek I 271,
 Günther II 439 442,
 Gyabarfalva I 202,
 Gyakaróc I 202, II 150,
 Gyanthey I 306,
 Gyarak I 202 231, II 150
 163, I. Gyorok,
 Gyarmat I 231, II 163,
 Gyarmathy I 351,
 Gyelid II 352,
 Gyepös I 416,
 Gyerk I 202,
 Gyerky I 306,
 Gyertyámos I 203,
 Gyorok II 732 747 755. I.
 Gyarak,
 Gyosán I 203,
 Gyöngyök I 16,
 Gyöngyös-cs. I 352,
 Gyöngyvég II 150,
 Györffy II 679 795,
 György I 306,
 Györgyössy Rudolf II 799
 804,
 Györgyteleke I 203,
 Győry II 679,
 Gyula I 518 522 556, II 884,
 Gyulafejérvári főesperesség I
 379,
 Gyulafy II 41,
 Gyulatő I 203,
 Gyulavarsány I 231,
 Gyulavarsánd II 163 738 748,
 Gyulay II 107 190 679,
 » Ferencz gr. II 433,
 » Ignác gr. II 512,
 » István gr. II 793,
 Gyulicza II 740 748,
 Gyurcsányi II 679 680,
 Gyuro Beslia I 46 47,
 Gyűjtemények II 784,
 Gyürky Pál II 283 680.
 Habsburg-Lorharingen család
 II 680,
 Hadik Agost gr. II 556 680,
 Hadikészületek I 97,
 Haditörvényszék ítéletei II
 606—10,
 Haditudományok II 816,
 Hadsí Sabán II 83,
 Hafner I 539,
 Hagymás I 166 306 352,
 Hahn Adolf II 807,
 Haidenreich János II 816,
 Hajdár I 536,
 Hajdú II 191,
 Hajdúk merénylete Világos
 ellen II 50 54 55,
 Hajka Döme II 560 562 583
 586,
 Hajlász II 127,
 Hajnal I 307,
 Hajnal István I 485,
 Hajnalka II 798 803,
 Hajnóczy József II 498 618,
 Halafis II 748,
 Halálos I 203,
 Halászat I 11, 399 401, II
 250 834,
 Halász I 307, II 191 680,
 Halász Péter II 330,
 Halásztelek I 231 400,
 Halil basa II 75 76,

Haller-cs. II 191,
 » Gábor II 97 100 101
 103 191,
 Haller G. befejezi Jenő épít-
 ését II 101,
 Haller József gr. II 455 456
 472,
 Haller-féle gyalogezred II 349,
 Halmay Andor II 823 828,
 Halmágy I 231, II 123 163,
 Halmágyi II 191,
 » rablás II 123,
 Halmok I 5 6 7 8,
 Halmos I 203,
 Halul és Moharem deftere II
 411,
 Halun bég I 555,
 Hamis pénzek I 173, II 873,
 Hammerl József II 273,
 Hampl II 680,
 Hamvazó I 231,
 Handelmann II 828,
 Handtkó II 329 330 333 335,
 Hangszerkészítés II 863,
 Haraklyán I 231, II 163,
 Haraklyáni I 352 416,
 Harasztosy II 86,
 Haraszthy I 307—309 352
 454 518,
 Haraszthy Ferencz I 139 142
 151 152 167 173 184,
 Haraszthyak I 391,
 Harmadik-Kizdiá I 203,
 Harmadik-Nádasd I 203,
 Harminczad hivatalok I 172,
 Harminczéves háború miatt
 szünetel az átadás kérdése
 II 79,
 Harna I 231,
 Harniczésd II 163,
 Harnyakfalva I 231,
 Harsány II 680,
 Harsch II 400,
 » rendszere II 395,
 Haruckern II 373 474 479,
 » -család II 680 681,
 » Ferencz II 355,
 » János György II
 267,
 Hasszán I 559, II 15 31 49
 88 91 107,
 Hasszán basa fellaki vesze-
 delme II 49,
 Hasszán Nuszuhaszade II 87,
 Hasznaradaméfalva I 232 497,
 Hasznosfalva I 203,
 Határigazítás kérdése II 117
 118 119,
 Határőrvidék bekebelezése II
 362 370—1,
 Határőrség viszonya a vár-
 megyéhez II 275 276,
 Hathy I 352,

Hatincz I 203,
 Hatincza II 150,
 Hatos István II 792 793,
 Hatósági élet II 142,
 Hatzfeld Károly gr. II 402,
 Haukh II 617,
 Haynau II 592 601,
 » Aradon II 601,
 Háború vége II 510,
 Háromalmás I 203,
 Háromfülű I 203,
 Háromház I 232,
 Háromlábú I 232,
 Háromoltárom I 203 452,
 Hászim II 119,
 Ház II 681,
 Házrombolások II 397,
 Hegedűs II 191,
 Hegenháza I 232,
 Hegyesd I 203,
 Hegyesy II 191,
 » István II 100,
 Hegyrendőrség I 412—413,
 Heim Domokos II 518 523,
 Heisler II 129,
 Hek I 203,
 Heltay I 472,
 Helyőrség I 110,
 Hencz I 203,
 Hendrey II 681,
 » András II 443,
 Hengelmüller II 681 829,
 Henriquez I 551,
 Henyey I 352, 535,
 Herczeg I 232,
 Hergécz-cs. II 681,
 Hericz II 681,
 Hermánok I 278,
 Hernécsfalva I 232,
 Herr Antónia II 549,
 » Ádám II 560,
 Herrmann II 513,
 Heszota I 203, II 150,
 Hetény I 232,
 Héder II 10,
 Hém-család I 145,
 Hidegh II 681,
 » Kálmán dr. II 814,
 Hidegfa I 203,
 Hidegtő I 203,
 Hidegkút I 203,
 Hirgeiszt Ferencz II 498 499,
 Hirschl Jakab II 820,
 Hiteles helyek II 649 650,
 Hitélet a XVIII—XIX. szá-
 zadban II 720—762,
 Hivatalos nyelv II 638 639,
 Hodos I 203 232 452, II
 151 163 748,
 Hodosd I 203,
 Hodostó I 232, II 163,
 Hofbauer II 525 682,
 » Lajos II 620,

Hohenlohe Sándor II 817,
 Hohenzollern I 309—313
 503,
 Holosnay II 682,
 Hollaky II 565 682,
 » Pál II 433,
 Hollinger Antal II 324,
 Hollósy II 682,
 Holt I 232, II 163,
 » Körös I 232,
 Homonnay II 65,
 Honcz II 163,
 Honczisor II 748,
 Honorius (III.) pápa I 89 93,
 Hont I 232,
 Hontesérfalva I 232 500,
 Hontfalva I 232,
 Honttő I 232,
 Honvédelem és adózás II 144
 145,
 Horányi II 682,
 Horga II 191 682,
 » Miklós II 796,
 Horgostó I 399,
 Hormej János II 420,
 Horpataka I 203,
 Horváth I 154 155 164 166
 313 352 519 535, II 40
 47 191 192 362 370 424
 429 682,
 Horváth Ádám II 586,
 » József II 821,
 » Lipót II 800,
 » Mihály II 591,
 Hosszú II 683,
 Hosszúaszó I 204,
 Hosszú-Lászlófalva I 233,
 Hosszúlovicza II 163,
 Howiger II 602 606,
 Hódi I 203,
 Hódoltságí viszonyok II 95
 96,
 Hóra és Bécs Petru elfoga-
 tása s kivégeztetése II 445,
 Hóra lázadása Aradban II
 431—447,
 Höfller Kamil II 294,
 Hrabovszky II 577,
 Huber és Kreibig II 821,
 Huholó I 204,
 Hunyadiak I 137 138 142
 390 353,
 Hunyadi-család I 313—316,
 » János I 137 148 468,
 Hunt-Pázmányok I 280,
 Huss János I 514,
 Huszain II 50 54 114,
 Husszein II 42,
 Huszár I 317, II 683,
 » Adolf II 828,
 Huszna I 204, II 65 151,
 » elszakítása Aradtól II
 65,

- Huszon II 14,
Hún-émlékek I 35 36,
Hüeber Antal II 799 809,
Hűtlenség I 166,
- Ibrahim II 7 14 32 48 76
133,
Ibrányi II 192,
Igazságügy I 161,
Igazgatás II 628,
Ignest II 163 739 748,
Igriczek I 48 468,
Igriczverse I 233 469,
Illinczi I 204,
Illyenes II 683,
» József II 359,
Illyey I 317,
Illés (E.) Károly II 807,
» László II 801 804,
Ilona királyné beszéde I 79,
Iltó II 748,
Imre II 47,
Imre király I 85,
Imricze II 192,
Inczédy László II 579,
Ingatlanok forgalma I 395
396,
Ingay II 192,
Institoris II 683 684,
Institoris János II 796 809,
Investitura-küzdelem I 91,
Ipar, kereskedelem, közleke-
dés I 422—436, II 255—
260 854—886,
Iratos I 204, II 151 350,
Irodalom I 467—476, II 246
—249 784—819,
Irányi Dániel II 597,
Iregd I 204,
Irinta II 151,
Isaaky II 684,
Iskolázás I 460—466, II 245
246 763—784,
Ismeretlenrendű monostorok
I 383, apátság I 383,
Ispán I 353,
Issekutz II 684,
István nádor körútja II 549
551,
Istvánfy I 471,
Istenítélet I 161 175,
Iszony a reformtól II 381
Itelaka I 204,
Ivackovics II 742,
Iván deák I 165 473,
Ivánfalva I 204 233,
Ivánháza I 204 151,
Ivánházay I 155 317,
Iváncs I 204,
Iványi Ödön II 803 804,
Izabella királyné I 524 554,
Izvorác II 151,
Izvozev I 204.
- Jabloncay II 684,
Jachanan II 758,
Jaics Marián II 791,
Jakabfy I 353,
» -család II 684,
Jakabos II 684,
Jakós I 317,
Jaksicsok I 141 151 473 498
514 520,
Jaksics I 317 353,
Jancsó II 192,
» András II 433,
» Benedek dr. II 795
805 807 811,
Janka-cs. II 192,
Jankai József II 552 799,
Jankovich II 441,
» Gábor II 553 612
821,
» kir. biztos és a
vámegye II 440,
Jaroszevesd II 163,
Jaroszlófalva I 233 479,
Jánosfalva I 204 233,
Jánosháza II 163, I 233,
Jánoskalodvaja I 204,
Jánoslovagok II 84,
János Zsigmond I 524 554,
Jánossy Béla dr. II 804,
Járkos II 748,
Jármay Ferencz II 279,
Jász I 317 353 562,
Jászok I 496,
Jászpél I 204, II 151,
Jedlicska II 831,
Jegyzők II 144 642 639,
Jeiteles Leó II 793,
Jelenkő I 204,
Jeney I 353, II 192 193,
Jenei hódoltság II 113—128,
Jenei kapitányok hitlevele és
hatásköre II 79—81,
Jenei rendszabások II 94,
Jenei országgyűlés és a szász-
városi béke II 92 93,
Jenei szandsákság II 4,
Jeneiek száműzetése II 74,
Jenei uradalom I 393, II
98,
Jenovay Egyed II 398 399
400,
Jenő I 188 233,
Jenő átadásának kérdése II
73 74,
Jenő 49 hódolt faluja II 125
126,
Jenő megerősítése II 75,
Jenői és zarándi járásnak
Aradhoz való csatolása II
358,
Jenői, l. jenei,
Jiraszek Lajos II 828,
Joanovics II 741,
- Jobbágyok I 396 397 398,
II 145 146, elégedetlen-
sége II 431,
Jobbágyi terhek megváltása
II 407 408,
Jog- és államtudományok II
806 807,
Johanniták I 383—84,
Jolánta királyné I 89 446,
Jovánovics II 311,
Jovánházy II 193,
Jókai II 592 799,
Jósa II 193,
Jósa-cs. II 684 685,
Jósika I 353, II 193 685,
Józsás I 233, II 163 748,
Józsa Péter II 612,
József (II.) Aradon és Rad-
nán II 399 400,
József (II.) az aradi viszo-
nyokról II 378 379,
József császár s a vármegye
II 446—462,
József (II.) helyreállítja az
alkotmányt II 463 464,
József (II) második látoga-
tása II 407,
József nádor II 543 548,
aradi uradalmi II 530,
Jörger de Tollet II 333,
Jugafalva I 233,
Juhászok útja II 882,
Juhnesd II 748,
Jupke Antal II 784,
Jurali aga II 54,
Justh I 353,
- Kabdebo II 685 831,
Kacsamágh II 685,
Kacziányi Nándor II 819,
Kadraszó I 204,
Kajdász I 535,
Kakacsánfalva I 233,
Kakaró I 204 233, II 163
748,
Kakas I 353,
Kakucs-cs. I 353,
Kalaúz II 48,
Kalicsa Janka és Miklós II
863,
Kalinháza I 204,
Kallinger II 802,
Kalodva I 184 205 233 449
II 151,
Kalodvay II 194,
Kalodvai pálosok I 389,
Kalogyerolcz I 206,
Kalota I 206 II 151,
Kamara haszna I 173,
Kamarai igazgatás kora II
295—311,
Kamarás I 233,
Kamarócza II 151,

Kamonyay I 353,
 Kampfengel Károly II 445,
 Kamuti II 54,
 Kamuthy II 76 194,
 Kandafalva I 206,
 Kandó II 194,
 Kanizsai I 153,
 Kanos II 151,
 Kapacsény II 163,
 Kapdebő I. Kabdebő,
 Kaplonyok I 281,
 Kaprevár I 111 206,
 Kaproncza I 185, II 151,
 Kapronczay II 194,
 Kaprucza II 748,
 Kaptáry II 26 27,
 Karancs I 234,
 Karalyos II 163,
 Kara Musztafa II 128,
 Karaszt I 500,
 Karasztafalva I 497,
 Karatna I 234,
 Karay-cs. I 318,
 Karácsonyi II 686,
 Karácsonyi János II 791,
 Kardetter II 656,
 Kardovics II 138,
 Karla I 354,
 Karonczy II 686,
 Karulyos I 234,
 Karva-Györgyfalva I 234,
 Kasza I 206 318 351 II 151,
 Kasza-cs. II 194,
 Kaszanyesd II 163,
 Kaszakér I 206,
 Kaszapereg I 206, II 93 151,
 Kaszás Pál II 282,
 Kasztellány II 194,
 Kasztha I 318,
 Katonai dictatura II 594,
 Katonai, egyházi és megyei
 ellenhatás II 305,
 Katonatartás II 387 388,
 Kaufmann II 827,
 Kaunitz II 470,
 Kavna II 748,
 Kazarok I 46 47,
 Kazinczy Lajos II 606 796,
 Kába II 686,
 Kádán I 98 101,
 Kádár II 194,
 Kállay II 194,
 Kálmány Lajos II 811,
 Kálnay László II 302,
 Kálvay I 318,
 Kápolna I 234, II 6 163,
 Kápolnás II 151,
 Káptalani iskola I 460 --462,
 Kársz II 350,
 Kársztó I 399,
 Kármán Döme I 505,
 Károly (III.) II 295,
 Károlyi I 354, II 31 195,

Károlyi-cs. I 281, II 686,
 Károlyi Ferencz gr. II 355
 474,
 Károlyiné II 546 547,
 Károlyi Sándor tervezgetése
 II 280—3,
 Károlyi Tibor gr. 811,
 Kása-cs. I 353,
 Kászim II 119,
 Kászon I 551,
 Kászonyi András II 424 462
 469 453 473 475 478 488
 490 686,
 Kászonyi József II 500,
 Káthay I 318, II 195 354,
 Kátsor Keresztély II 809,
 Kávás I 206 234 399,
 Kázmér I 234, II 151 163,
 Kébles I 206 318,
 Kecskeméti II 317,
 Kecskerez I 234,
 Kecskés I 206, II 151,
 Kecskés-Kér II 234,
 Keczfalva I 206 399,
 Keczer I 354,
 Keczer-cs. I 258 259,
 Keczerék I 135,
 Keczer-Kutas I 234,
 Keglevich II 195 686,
 Kegyesrendiek II 724,
 Kelemen II 686.
 » József II 812,
 » László II 820,
 Kelemenös bán I 88 95,
 Kelmáki romok I 112,
 Kemecse I 234,
 Kemenczey II 195,
 Kemény II 77 86 88 89 195
 248,
 Keményi-cs. I 354,
 Kenán basa Jenő alatt Bar-
 csayt teszi fejedelemmé II
 113,
 Kenderató I 235, II 163,
 Kenderessy I 354, II 195,
 » János I 515 516,
 Kenderestó I 416,
 Kenderfark I 206,
 Kendy I 354 559, II 18 195
 196,
 Kenéz I 318, II 196,
 Kengyel I 136 235,
 Kenther I 154 318 354,
 Kerecsen-Ardó I 206,
 Kerecsén I 235,
 Kerecsényi I 318 354 558
 559 561, II 196,
 Kerek II 196,
 Kerekegyháza I 206, II 151,
 Kerekegyház I 318,
 » László I 147,
 II 165,
 Kerekes I 207,

Kerekes Ferencz II 814 815,
 Kerekhegy I 411,
 Kereki I 234, II 748,
 Kerekly I 354,
 Kerekő I 235,
 Kerek-Vinga I 207,
 Kereshida I 434,
 Kereskedelem I 428—430,
 II 260—264 869—877,
 Keresk. akadémia II 780,
 Kerestheli II 196,
 Kereszte-Jánosfalva I 235,
 Keresztes II 107 111 686,
 Keresztesy II 46 57 59 67
 142 196 197,
 Kereszténykenézháza I 207,
 Keresztúr I 207,
 Keresztúry I 354,
 Keresszegi I 318,
 Kerey I 318,
 Kerékgyártó-cs. I 318 425,
 Kermelóczi I 207,
 Kermezsinfalva I 235,
 Kerner Antal II 813,
 Kertay Ede II 825,
 Kertes I 235, II 164 739
 748,
 Kertész I 409—410, II 252,
 Kerülő I 740,
 Kerva I 235,
 Keserő I 318, II 31 463,
 » Antal II 485,
 » Mihály II 473,
 Keszeg I 178,
 Keszend I 235, II 748,
 Keszi I 207 236,
 Keszy I 319, II 197,
 Keszy Balázs I 154 159,
 Ketsedy II 687,
 Keved I 236,
 Keves I 207,
 Kevesd I 207,
 Kezdidy I 354,
 Kékes I 207,
 Képirás és képfaragás I
 454—453,
 Képzőművészet II 826,
 Kér I 207 236, II 164,
 Kérészy I 354,
 Kér-Bata I 207,
 Kérfalva I 236,
 Kér-Mahus I 207,
 Kérő I 319,
 Kér-Sopron I 207,
 Kéry II 817,
 » Imre dr. II 813,
 Kézay I 500,
 Kiakoczi I 208,
 Kikiáltott gyűlések I 157,
 Kiköltözések II 386,
 Kilényi és Láng II 820,
 Kimpány II 14,
 Kinged I 207,

- Király I 236 355, II 22 197,
 Királyi biztosság II 367 368,
 Királyi kancellárok I 466,
 Királyképe I 155,
 Királymezeje I 236,
 Király-Ség I 207,
 Kirsza Péter lakása I 236.
 Kis I 319 355, II 197 198,
 » Agyagbél I 237,
 » Árokfölde I 207,
 » Balázs I 165,
 » Bánya I 189 237,
 » Bátor I 237,
 » Bernót I 237,
 » Bodon I 237,
 » Csála I 208,
 » Endrőd I 500,
 » Falud II 151, I 208,
 » György II 424,
 » Halmágy II 748,
 » Hodos I 208,
 » István I 474,
 » János II 805,
 » Jenő I 237, II 164 617
 737 748,
 » Kalodva I 208,
 » Kápolna I 237,
 » Kér I 208,
 » Király I 237,
 » Kozma II 198,
 » Kövesd I 208,
 » Miska II 136,
 » Nyüved I 237,
 » Ocs I 237,
 » Pereg II 754,
 » Rékás I 208,
 Kiss II 687,
 Kisserjényi Ferencz I 152,
 II 198,
 Kiss Ernő II 597 602 604,
 » Pál II 579,
 Kis-Sáros I 237,
 » Somos I 237,
 » Szécsény I 208,
 » Székas I 208,
 » Toldy I 355 554, II 198,
 » Udvari I 208,
 » Vaja I 237,
 » Zöldes I 237,
 Kittaibel Pál II 813,
 Kivételes törvényszékek I
 161,
 Kizdia I 208,
 Klapka II 687 792,
 Klempay II 687,
 Klesva I 208,
 Klobusiczky Antal II 473,
 » Ferencz II 269,
 Knaisz Mihály II 810,
 Knézych II 602 604,
 Knöptler II 796,
 Kochanovszky II 687 688,
 Kocsoba I 237, II 164,
 Kocsuba II 688,
 Kolbász I 319 359,
 » -cs. II 355,
 Kollmann Gyula II 807,
 Kollonich II 269,
 Kolontár II 198,
 Kolozsváry I 319 320,
 » Tamás I 154,
 Kolt I 237, II 164,
 Komaróczy I 208,
 Komicz II 688,
 Komját I 208,
 Komlós I 237, II 164,
 Komlóssy I 355, II 198,
 Komorovszky II 26,
 Koncsek II 688,
 Konkoly II 40,
 Konop I 208, II 152,
 Konopy II 688,
 Konstantinovicz II 688,
 Kont II 198,
 » István I 134,
 Koppenzoller II 440 442,
 Korbest II 748,
 Korcsomáros II 164,
 » falva II 237,
 Korda II 198,
 Kordina Károly dr. II 817,
 Koricsánszky Márk II 795,
 Korláth II 198,
 Kornásfalva I 237,
 Kornély Ambrus II 808,
 Kornély II 688,
 Kornis II 18 29 32 33 34
 54 59 87 89 91 93 198
 199 688,
 Kornis Károly II 806 813,
 Kornya II 688,
 » emlékiratai II 513,
 Kornyafalva II 164,
 Korom I 355,
 Koronaórzó-banderium II 471,
 Koros I 355,
 Korotna I 164,
 Kossuth II 539 562 591 592
 615, látogatása II 591,
 Kossuth Mátyás II 752,
 Kosztandin II 688,
 Kosztká II 618 619,
 Kosztolányi II 689,
 Kovaszincz II 339 748,
 Kovács II 199 689,
 » Ernő II 578,
 » -falva I 208,
 » József I 803,
 » -háza II 164,
 » Melét II 417,
 Kovász I 447,
 Kovászi I 184, II 152,
 Kozma II 689,
 » Kelemen II 433,
 Konyafalva I 237,
 Kót II 164,
 Kóthy-cs I 355,
 Kő II 152,
 Köhli I 237,
 Köblös I 208,
 Köblösy-cs. I 356,
 Köbölkúthy I 356,
 Ködegyház I 237,
 Kőfaragás I 424,
 Kő-Keszi I 238,
 Kőkényfalva I 208,
 Kőkényéry-család I 205,
 Kőkor I I—12,
 Kőlcsey-egyesület II 793,
 Kőlesönös gyűlölködések I
 521 522,
 Kőlesér I 72,
 Kőleséry I 521,
 Kőleséri fűesperesek I 379,
 Kőlp I 208,
 Kőllők II 248,
 Kőművesség I 424, II 258 858,
 Kőnczöl-cs. I 320,
 Kőnigsegg II 690 860,
 Kőnigsfeld Péter I 479,
 Könyvnyomtatás I 476, II 863,
 Köpf János II 817,
 Környei János II 794,
 Kőrösy II 199,
 Körösbánya I 189,
 Körösvölgy lázongása II 438,
 Kőszegi II 36,
 Kőszeghy II 424,
 » László II 475,
 Kőszoros I 238,
 Kötélre ítétek II 608 610,
 Köthe I 356,
 Kőváryak I 165 329,
 Köved II 164,
 Köves I 356,
 Kövesd I 208,
 Követküldés II 144 645 646
 647,
 Kővér II 690,
 Kővér Gábor II 114,
 Kövy II 356,
 Kőzerdő I 416,
 Középegyház I 237,
 » Középkolai Szemle« II 795,
 Közép-Siklós I 238,
 Középső-Csolta I 208,
 » Gutonya I 208,
 » Monyorós I 208,
 » Radna I 208,
 Középutca I 177,
 Közép-Varsány I 238,
 Közgyűlések II 637 638,
 Közigazgatás és törvényke-
 zés II 627—656,
 Közigazgatás nyelve II 448,
 » rendezése II 361
 363 364,
 Közlekedés I 431, II 264 878,
 Közönd II 6,

Közsegek II 640 641,
 Krabacher Ferencz II 399,
 Kragovics II 200,
 Krajkova I 238, II 164,
 Krajnik I 320,
 Krautwaschel Nándor II 400
 402,
 Krassói I 320,
 Krasznay II 200,
 Krecsányi Ignác II 823,
 Kreszta-Ménes II 740,
 Kresztics János II 817,
 Kriechbaum II 291,
 Kriminász I 238 852,
 Kristyor I 501,
 Kristyóry I 356 501, II 690,
 Krisztovics Imre II 410 726,
 Krivabara II 152,
 Krokna II 749,
 Krivavára I 208,
 Kucsilics Péter II 144,
 Kulak Szusz II 47,
 Kulcsár I 320, II 691,
 Kuncz Elek II 805,
 Kund-kapitányság I 55,
 Kun József II 569,
 Kupa I 208, II 164,
 Kurta-Kér II 740 749,
 Kurtafejéregyház II 152,
 Kurtegyház I 238,
 Kurtics II 749,
 Kurucz tisztek II 327,
 Kutas I 238, II 164,
 Kutfey I 320,
 Kúttó I 208,
 Kuvin II 339 351 749,
 Kücsök Mehmed II 117 124,
 jenei hódoltatásai II 117,
 Kún László I 500,
 Kúnok I 107 108 496,
 Külföldi egyetemek látoga-
 tása I 462—464,
 Külső-Csála I 208,
 » Zábrány I 208.

Labasócz I 208,
 Labosincz II 152,
 Lachner János II 831,
 Laczkfy I 133 142 145 147
 159 165 320 390,
 Laczkfy-cs. II 278 279,
 Laczkovics II 429,
 » János II 498,
 Lahner II 603,
 Lajk I 500,
 Lakatos Ottó II 552 553 619
 809 826,
 Lakóhelyek I 7,
 Lalfalva I 238,
 Lamberg gróf és Herdegen
 javaslata II 271—273,
 Lamberg sikere II 275,
 Langó II 691,

Laukó Albert II 811,
 Lantos-cs. I 469,
 Lapusnik I 208,
 Lascsó II 164,
 Latifundiumok I 388,
 Lavócz II 164,
 Lazur I 238, II 164,
 Lábatlan I 320 356,
 » György I 138,
 Lányay I 356,
 László II 200 691,
 Lászlófi II 8,
 Láz I 238,
 Lázadók aradi kapitányai II
 436,
 Lázár II 200 604 691,
 » deák I 471,
 » Vilmos II 602,
 Leiningen II 602—604,
 Lendvay II 691,
 Lengyel II 691,
 » Józsefné II 435,
 Lenkey-cs. II 692,
 » János II 607,
 Lesséry II 692,
 Lestyán II 692,
 Lestpede I 208, II 152,
 Leusták I 356,
 Levelespataka I 208,
 Levéltár II 635 636,
 Leza I 399,
 Lezpe I 208,
 Léde I 356,
 Lépes I 320 321 356,
 Lésza I 238, II 123 164,
 Léway I 321 549,
 » István II 114,
 Liki I 208,
 Lipót (II.) II 472,
 Lippa II 20—22 113—117
 133 134 137 139 141 142
 147 151 152 159 160 165
 180 450 465 470 527,
 Lippa átadásának elhatáro-
 zása II 67,
 Lippa átadásának kérdése II
 58,
 Lippa emelkedése II 55 56,
 Lippai alkudozások II 89,
 » deákiskola I 464—6,
 » márka I 172,
 » ráczok árulása II 46,
 » szandsákság II 4,
 Lippa ostroma I 485, II 26
 —28,
 Lippa város I 180—183, II
 298,
 Lippay I 465 519, II 200,
 » Balázs I 505, II 44,
 » -cs. I 321,
 Lippát ismételtén beveszik a
 keresztények és moham-
 medánok II 134,

Lipóczyak I 135 258,
 Lippert József II 828, 3
 Lipszky II 627,
 Liqueur II 865,
 Listi II 200,
 Liszcsora I 238,
 Liszt Ferencz II 824,
 Liszthy János I 474,
 Literatus-cs. II 200,
 Lobostyán II 692,
 Lombinya I 209,
 Lomnacsá I 209,
 Longinus II 239 241,
 Lonka I 239,
 Lo-Presti II 692,
 Loránthalma I 239,
 Loránthalmy I 165,
 » -cs. II 356,
 Losonczy I 134 283—5 356
 393 521 533,
 Lovagrendek I 383,
 Lovász I 356, II 389 421
 474 692,
 Lovász Mihály II 377,
 » » önkénye II 401
 402,
 Lóczy II 693,
 » János II 796,
 » Lajos II 812 814,
 Lónya I 239, II 164,
 Lónka II 164,
 Löffelholz II 278 279 285
 287 296,
 Lőkősegyháza I 239,
 Lőkősfalva I 209,
 Lőrincz I 321,
 Lőrinczy I 356, II 55,
 Lugasy II 50 51 200 201,
 » bán Aradmegyéről II
 50 51,
 Lugozy I 239, II 164 749,
 Luka II 201,
 Lukács II 201,
 Lukácsfalva I 209 239,
 Lukács Juon II 434,
 Lukács-útja I 239,
 Lukácsy I 356, II 693,
 » Miklós II 801 823,
 » Sándor II 800 803,
 Lung Dragoj II 434,
 Lupefalva I 209,
 Lupsfalva I 239, II 164,
 Lutheranismus I 515,
 Lupucz II 694,

Maczedóniai I 321 357,
 » -cs. I 502,
 Maczkó II 860,
 Macskásy-cs. I 357,
 Madácsy II 694,
 Madársesd II 164,
 Madárságfalva I 239,
 Madjafalva I 239,

- Magas-Demeterfalva I 239,
 Magda Pál II 627,
 Magovich II 201,
 Magsondy I 357,
 Magulicza I 239, II 164,
 Magurásháza I 209,
 Magyar II 694,
 » Dud I 239,
 » István II 421 429,
 » Kalodva I 209,
 » kapu II 289,
 » Radna I 209,
 Magyarok I 495,
 Magyaross György II 639,
 Magyarországhoz való kapcsolás kérdése II 33,
 Magyary-cs. II 201,
 » Alajos II 583,
 Majmat I 209, II 152,
 Majonik II 201,
 Majsay I 357,
 Makay I 321, II 201,
 Makó II 201 202,
 » Pál II 77,
 Makófalvy I 322,
 » -család I 267,
 Makrafarka I 239,
 Makrahegy I 184 190 411 414 518,
 Makray-cs. I 357,
 Maksay II 202,
 Makzina I 239, II 164,
 Malatinszky II 694,
 Malmosy II 807,
 Malomipar I 426, II 257 866,
 Manczur II 202,
 Mandik András II 796,
 Mangold Lajos II 811,
 Mangra Vazul II 809,
 Mannsdorf II 694,
 Marczali I 322,
 Marczibányi II 694,
 Marjai-cs. I 357,
 Marján I 209, II 153,
 Margitay II 581,
 » Gábor II 560 571,
 » Tihamér II 809,
 Markocsányi II 695,
 Markovics II 695,
 » Ignác II 542,
 Maróc II 164,
 Maros I 431, II 264 878—880,
 Marót I 239,
 Maróthy I 140 148 153 159 162 165 322 357,
 Maróthy-cs. I 276—278,
 Marsigli II 271,
 Martigny II 296 297,
 Martinovics II 311,
 » Ignác II 498 782,
 Martinuzzi I 544,
 Martoni I 209,
 » -cs. I 322 357,
 Martonos II 153,
 » laka II 209,
 Martonteleke I 239,
 Massay I 140 357 518 522, II 202,
 Matavovszky Nándor II 817,
 Matematika II 815,
 Mathesen tábornok II 420,
 Matlekovics II 695,
 Matulay Pál II 314—19 326,
 » kuruczai II 319,
 Mazzagfalva I 239,
 Mácsa I 239, II 164,
 Mácsalaka I 185, II 153,
 Mágocsy I 556,
 » -cs. II 202 203,
 » Gáspár II 162,
 Mándoky Béla II 823,
 Mándy I 322,
 Márcziusi napok hatása Aradon II 552,
 Mária Anna II 507,
 Máriássy János II 558 560 563—565 567 809,
 Mária Beatrice Riconda II 530,
 Mária Terézia II 345,
 Márkházy II 22,
 Márki Sándor II 811,
 Márk szerzetes I 471,
 Márton II 28,
 » Ferencz II 794,
 Mária II 203,
 Második lázadás Bethlen ellen II 68,
 Mátyás király I 149 150 151 163, II 203,
 Mátyás-Varsány I 188,
 » Vassánya I 240,
 Mátyásy II 203,
 Mátyus II 203,
 » -cs. I 358,
 » tornya I 209,
 Másik-Nádasd I 209,
 Márkusy I 322,
 Meatovics János II 421 422,
 Medgyes II 165,
 » -Bodzás II 739,
 » Egyháza II 757,
 Megyeháza II 638,
 Megyesi I 165,
 Megyesy I 358,
 Medvefalva I 240,
 Medvéfalva I 240,
 Megtorlás II 331—339,
 Meggyes I 240,
 Megyest I 209,
 Meggyestelek I 240,
 Megyei bandérium I 136,
 » élet a hódoltság idejében II 139—169,
 » gyűlés I 156 161,
 » ítélőszék I 158,
 Megyei közszellem II 462,
 » szervezet II 94,
 » tisztikar futása II 566,
 Megyeiség kezdete I 143,
 » 1718-ban II 298,
 Megyerendezés II 342, és Carolina resolutio II 307 308,
 Megyer I 240,
 Megyery II 203,
 Mehemed I 563,
 Mehmed II 20,
 Mehemed II 2 5 11 56 57 77 78 132 133,
 Memhed aga II 96,
 Mehmet Cselebi II 10,
 Mejlí János II 831,
 Meliszek II 695,
 Memi basa II 50,
 Menekülés a ráczok elől II 331,
 Menekülőök II 459,
 Menyéd I 240, II 165,
 Mercado I 544,
 Mercator I 471,
 Mercy II 129 296 315,
 Mernyey II 204,
 Mesterek és deákok I 467,
 Meszesy II 204,
 Meszlény I 240,
 Meszt I 186 209 497, II 165,
 Meszti vár I 127,
 Metianu II 742,
 Mezőgyáni I 322, II 358,
 Mezőmegyery II 204,
 Mező-Ság I 209,
 Méhő I 241,
 Ménes I 241, II 165,
 Ménesakol I 241,
 Ménesi I 209, II 153 749,
 Mén-Marót I 48,
 Méreg I 322 358,
 Mérnöki tudományok II 815,
 Mérnökök II 637,
 Mérték I 430, II 263 873,
 Mészáros II 204 615 868,
 » István 799,
 » Lázár 556,
 Mészárszék I 427, II 258 868,
 Mészégetés II 852,
 Mézes I 241, II 165 204,
 Méző-Dud I 241,
 » -Kertes II 241,
 Michek Antal II 792,
 Mihály-Kertes I 241,
 Mihály vajda II 32 33,
 Mihályfy II 696,
 Mihályovics II 696,
 » Lázár II 516 523,
 Mihnye vajda II 110,
 Mikalaka II 749,
 Mikseháza I 209,

Mikháza I 209,
 Mikelaka I 210, II 153,
 Mikipusztatelek I 241,
 Mikelaky II 204,
 Mikes II 696,
 Miklós I 323,
 Miklósfalva I 241,
 Miklóskenéz-Kalodvája I 210,
 Miklós répost I 132,
 Miklósy I 358,
 Mikó I 154 358, II 79,
 Mikodánhonca I 241,
 Mikófalva I 241,
 Mikolay II 577,
 Mikolest II 153,
 Mirkovics II 329,
 Miksa (II.) I 559,
 Miksics II 696,
 Miladíni I 241 497,
 Milanovics II 337,
 Milatköz II 153,
 Miletz János II 791,
 Millenfalva I 210,
 Milics II 326 328,
 Milona I 210,
 Milova I 210, II 153 849,
 Mindszenti-cs. I 323,
 Minoriták II 724,
 Minos I 164,
 Minyád II 739,
 Miske I 241, II 165 749,
 Miskey-cs. I 358 359,
 Misér I 359,
 Miskovics Pál II 639,
 Missics II 421,
 » János II 402,
 Missó Illés II 796,
 Miszelecz I 210,
 Mittinger II 696,
 Mocsarak I 408,
 Moczika II 696,
 Mogyoród I 210,
 Mogyorós II 165,
 Mogyoróssy II 328 330,
 Mohammedánok II 243—245,
 Moharem II 84,
 » Cselebi II 411,
 » basa levágatása II 99,
 Mohácsy I 359,
 Mojzes I 323,
 Moldovai I 504,
 » Mihály I 470,
 Moldovác I 210,
 Molnár II 153 600 696 868,
 » György II 809,
 » Pál II 791,
 Mondolay-cs. I 323,
 Mondorlak II 749,
 Monorostia II 749,
 Monostor I 165 210 383,
 » laka I 210 384, II 154,
 Monostorvölgye I 384,
 Monticelli II 291,

Monyásza II 165 735,
 Monyorós I 210 241,
 More I 323 359 518, II 204,
 Morócz I 241,
 Moróczy I 165 323 359,
 Morzsinai vár I 112,
 Mozgalom az örökváltság s
 a szabad kir. városi rang
 ügyében II 390—392,
 Móga I 360 501, II 204,
 Móré II 29 31,
 Mórícz II 204,
 Mósza-Györgyfalva I 241,
 Munkácsy János II 796,
 Munkácsy Mihály II 826,
 Munkátsy Miklós II 817,
 Murai Károly II 801 804,
 Murát II 14,
 Murakőzy II 696,
 Muronyi I 155,
 Musa I 210,
 Muslay-cs. II 696,
 Musztafa (II.) II 135,
 » lerontatja Lippát II
 138,
 Musztec II 165,
 Muthnokycs. I 323,
 Münster I 471.

Nadab I 159 241, II 165
 617 749,
 Nadabi sziget megerősítése
 I 100,
 Nadaby II 205,
 » -család I 360 361,
 » Erzsébet I 142,
 » Lázár I 162,
 Nadalbest II 165,
 Nadányi I 323 361, II 205,
 » -család I 261,
 Nadrág I 500,
 Nadum I 530,
 Nagy I 154 173 323 361
 362, II 48 54 696 697,
 Nagyary II 206,
 » Benedek II 108 245
 246,
 Nagy-Bárd I 242,
 » -Bernót I 242,
 » -Bozva I 210,
 » -család II 205 206,
 » falu I 210, II 154,
 » -Halmágy I 443, II 739
 740 749,
 » -Kápolna I 242,
 » -Kecskés I 210,
 » -keményi-cs. I 362,
 » -Kevesd I 210,
 » Lajos II 799,
 » -Lak I 514,
 » László II 510 514 791
 796 799,
 » -Nyüved I 242,

Nagy-Patak II 242,
 » -Pél II 750,
 » Sándor II 565 594 602
 604,
 » -Sáros I 242,
 » -Solymosy II 697,
 » -Somos I 242,
 » -Szécsény I 211,
 » -Székas I 211,
 » -Zerénd I 242 441, II
 754,
 » uradalmak II 375 376
 829 830 831,
 Naláczy II 433,
 Naszády-cs. II 697,
 Nazarénusok II 757,
 Nazuf II 64,
 Nádalbafalva I 242,
 Nádas I 211, II 156 242 750,
 Nádasd I 211,
 Nádasdy I 362 480 536 539,
 II 306 698,
 Nádashatár I 242,
 Nádaskay II 285,
 Nádor-csatorna II 537,
 Nádori törvényszék II 156
 157,
 Nádudvary-cs. II 206,
 Náhié (aradi, békési, zarándi)
 II 1,
 Nándory II 698,
 Náray II 698,
 » Antal II 803,
 » Imre II 818,
 » Talamér II 803,
 Neczpály I 256—8, II 698,
 » -cs. II 135 142 162
 164,
 Nedeczky Károly II 308,
 Negovanolcz I 211,
 Negowok I 502,
 Negul I 500,
 Negyedik-Kizdia I 211,
 Nehéz I 362,
 Nehm tábornok II 285,
 Neksey I 258 362, II 133
 135,
 Nemcsényi Adolf II 769 770,
 Nemes I 323,
 » -család I 362,
 Nemesek és birtokaik I 286
 —369, II 170—228 657
 —720,
 Nemesi fölkelés II 330 357
 358 360 500,
 Nemesfalva I 242,
 » -Kér I 242,
 » -Pél I 242,
 Nemessányi II 698,
 Nemesség II 159 652,
 » erélyesebb szerep-
 lésének kezdete
 II 92 93,

- Nemesség igazolása II 654
655,
Nemes-Vásári I 242,
Nemzetiségek II 414,
Nemzetőrség II 556,
Nemzetiségek I 254–285,
Nenadovics Pál II 418,
Nesnera Aladár II 815,
Nevetlen II 154,
Neue Arader Zeitung II 794,
Nezdey II 206,
Német befolyás kora II 25
–45, bukása II II 44 45,
Németek I 503,
Németh I 323 362, II 206,
» Károly II 803,
Némethy II 206,
Népesség II 627 628,
» és telepítés II 2–5,
Névery II 698,
Névtelen I 500, II 48 55,
Nikodin II 206,
Nikolics II 699,
Novák I 211, II 154,
Nováky II 699,
Nyágra I 242, II 165, 739,
Nyamecz Antal II 416,
Nyárkerék I 416,
Nyárrév I 211, II 154,
Nyáry II 592,
Nyelvemlékek I 468,
Nyelvtudomány és philologia
II 807 808,
Nyermig I 242,
Nyék I 242, II 165,
Nyéky I 362, II 164,
Nyikád I 242,
Nyizstor-cs. II 699,
Nyitray László II 359,
Nyomorúságok II 372,
Nyúzó Mihály II 282 293,
Nyüved I 242, II 165
- Oburczia** II 165,
Ocs I 243,
Odvás I 211, I. Ottvos,
Odvos II 154 736,
Ohaba I 211, II 350 351,
Ohabicza I 211,
Olasz II 207,
Oláh II 207,
» lázongás II 562,
» parasztlázadás II 115,
Oláh Miklós I 505 506 521,
Oláhok I 499–503,
» térfoglalása II 415,
Olcsárdy I 362,
Olcsárovcis I 323 362 449
551 561 562,
Oldal József II 803,
Oligarcha-családok I 109,
Oligarchák buzgósága I 109,
Olnos I 211,
- Otlaka** II 165,
Otlaky I 362,
Oltvos II 756, I. Odvos,
Omer aga II 89,
Ongor I 323 324 362,
» -család I 391,
Onna I 178,
Ont I 362,
Oprisfalva I 243,
Orbonázy I 362,
Orczy II 518 519 525 532
533 784,
» István br. II 330,
» Lőrincz br. II 518 519
521 818,
Orczy és Szerencsy II 541,
Orczy menedéklevelei II 331
332,
Ormós-cs. II 699,
» Sándor II 591,
» Zsigmond II 810,
Orod I 59 60 170 175 179
180 324,
Orod-vármegye I 472,
Oroltava I 400,
Orosz II 207 699,
» útja I 243,
Orovil-szállás II 352,
Orros I 324,
» György I 154,
Országgyűlés és vármegye
I 159–161, II 144 478
–485,
Ország I 141 147 155 162
184 391 454,
Ország-cs. I 324 325,
Országútak II 882,
Orvosi tudományok I 475,
II 248 816,
Orvosok II 248 636 637,
Oshyz I 211,
Otorio I 535,
Ossecki I 554,
Ostromállapot megszűnése II
618,
Osváth II 207,
Oszmán II 128,
Oszojfalva I 243,
Oszoly II 165,
Osztrovsky II 589,
Otlaka I 243, II 750,
Óvári Benedek II 233,
Óváry Lipót II 794,
Ozmán II 14 83,
Ozrai Pipo I 146 157,
Ozoray I 474,
Ovopáty I 211,
Ödönfy I 325,
Ökörítő I 243, 404,
Ölvegy II 165,
Ölyved I 243,
Ölyvedy I 325,
Önsegély II 534 535,
- Ördög** II 207 699,
Ördögárok I 37 41 42,
Ördöglyika I 211,
Ördögh I 362,
Öregkolcz II 211,
Ősember I 2,
Őshit nyómái II 67 68,
Ősi I 162–164 243,
Ősmagyar nevek I 56 57,
Őssy I 362,
Őstelek I 243, II 165,
Őstermelés II 250–255 829,
Ősvilági kép I 1,
Őtössy II 207,
Ötvenablaka I 211,
Ötvenablakú II 154,
Ötvenes II 405,
Ötvösség I 426,
- Paál** II 699,
Pacor Vilmos II 816,
Paczód II 207,
Paedagogia II 805,
Pag II 700,
Paisgyártó II 207,
Pajzs II 166,
Pakó Tamás II 775,
Paksyák I 152 160 325,
Palatic II 18 27 128,
Palásti II 700,
Pallavicini I 533,
Palocsay II 291,
Palóczy I 147,
Pan I 325 514,
Panaszy I 362,
Panáđ I 211, II 154,
Panády I 325,
Pandassy II 366,
Pandnovay II 207,
Pankota I 71 84 186 443
521 522 556 557 559, II
166 253 340 737 750,
Pankotai apátság I 382,
» csata II 87,
» főesperesek I 378
379,
» uradalom I 393,
Pankotay II 99,
» -család II 207,
Panusa I 243,
Panused II 166,
Pap II 207,
Papfalva I 211, II 243,
Papferedő I 178,
Papi I 183, II 48 154,
» javak I 388,
Papilla Pál II 441,
Pap-Istvánfalva I 243,
Paplocza II 166,
Papok-Fejéregyháza I 200
212,
Papokhalma I 41,
Papok-Ségje I 212,

Papp II 700,
 Papy I 155 326,
 Paradeyser Lajos II 819,
 Paraszt lázadás bukása I
 491—3,
 Paraszt lázadás kitörése I
 478,
 Parasztság helyzete I 478,
 Paraszthy II 207,
 Parecz Gyula II 818,
 Part I 212,
 Paska II 700,
 Paskievics II 597,
 Paskó Kristóf II 119,
 Pascutiú Dénes I 809,
 Patak I 212, II 154,
 Patakfalvy-cs. II 207,
 Patakvár I 120,
 Pataký II 207 208,
 Pathócsyak I 153 150 326
 363 456 490 491 518 522
 556,
 Pathócsy Miklós I 152,
 Patonyi Taddé II 795,
 Pattantyús II 208,
 » László II 22,
 Paulovics II 208,
 Paulócz I 212,
 Paulik II 700,
 Pája II 700,
 Pálélése II 154,
 Pálélési csel II 91,
 Pállfalva I 243,
 Pálffy I 165,
 Pálffy II 208 412 471,
 Pállinkaégetés II 865,
 Pálosok I 385,
 Pállítése I 184 420,
 Pánok I 498,
 Pápay II 293,
 Párbaj I 161,
 Páris-cs. I 363,
 Pártviszályok I 142,
 Pászthory I 327 549,
 Pecsér I 243, II 166,
 Peer Ernő II 864,
 Pekrey I 363,
 Pekry II 285,
 » Károly II 799,
 Peleczke I 212,
 Pelletsziget II 399,
 Pencz II 700,
 Perczel Miklós II 588,
 Perecsényi Nagy László II
 786 796 799 802 809,
 Pereg I 104 165,
 Perek II 353,
 Perényi I 327 328 516 536
 537, II 508,
 Perényi Imre I 479,
 Perlaký-cs. II 700,
 Pernahajderek I 85,
 Pernyefalva I 212,

Perő I 212,
 Perrő II 154,
 Perseghy I 328,
 Pertáf basa I 562—564,
 Perva-cs. II 700,
 Pestere I 243, II 166,
 Pestes II 154,
 Pestis II 339—341,
 Pestős I 212,
 Pestösfő I 212,
 Pete II 208,
 Petercse I 212, II 154,
 Peterdy Gábor II 818,
 Petheő Coelestin II 821,
 Pethő I 328 363 534,
 » Gyula II 814,
 Pethőházy I 329,
 Petky II 26 28,
 Petneházy II 45 47 55 66
 74 77 84 129,
 Petneházy-cs. II 208—210,
 Petneházy és Száva vladika
 visszaszerzi Lippát II 48
 49,
 Petőfy J 329,
 Pető-Varsány I 189 244,
 Petras br. II 438,
 Petres I 154, II 329,
 Petrik II 700,
 Petris II 750,
 Petrogalli Arthur II 814,
 Petrovics I 329 363 499
 517 518 519 520 528
 529 554 555, II 133 210
 265 311 432 438 700
 741,
 Petrovics Arzén II 828,
 » Lázár II 805,
 » Péter II 429,
 Petrőczy II 210 700,
 Petrőcz I 212,
 Pécs I 212, II 154,
 Pécska I 118, II 625 736
 750,
 Pécskei lakodalom II 316,
 Pékek II 868,
 Pé I 212 244, II 166,
 Pély I 363, II 352,
 Péntek I 212,
 Pénteklaka I 244,
 Péntékülése I 212,
 Pénz értéke I 173,
 Pénzverés I 172,
 Pércy-cs. I 363,
 Péró II 310,
 » az aradi haditörvény-
 szék előtt II 332,
 » készülődései, elárulta-
 tása, utolsó tanács-
 kozásai és elfogatása
 II 319—323,
 » kínzatása II 333,
 » lázadása II 311—339,

Péró s a magyar fölkelők
 elítéltetése II 336,
 » utolsó napjai s kivé-
 geztetése II 337,
 Péter I 330,
 Péterffy br. II 374 375 474
 700 701,
 Pfliegl János II 557,
 Philippovics István II 822,
 Philimon II 701,
 Piaczok I 430, II 875,
 Pichler Ferencz II 815,
 Pikéthy II 702,
 » Mihály II 375,
 Pilethy I 330,
 Pinkó II 166,
 Pinteklaka II 166,
 Pipály I 244, II 166,
 Pipályi II 210,
 » -család I 363,
 Piperszky II 352,
 Pirák Musztafa II 50,
 Pirchala Imre II 805,
 Piri basa II 119,
 Piski I 244 363, II 166,
 Pisztrángosfalva I 244 399,
 Ples II 166,
 Pleska I 244,
 Pleskuczka II 166,
 Plébániák I 73, II 723—39,
 Plébánosok aradi főesperes-
 ségben I 379 380, csa-
 nádiban I 382, maros-
 túliban I 381, kölesériben
 I 381, pankotaiban I 380
 381, temesköziben I 382,
 Pléva Balázs II 602,
 Plop I 244, II 166,
 Plumbo János II 230 248,
 Pobunsky-szállás II 352,
 Podmaniczky I 330,
 Podradje I 244,
 Podránszky György II 302,
 Pojána I 244, II 166,
 Pojenicza I 244,
 Póka I 363, II 702,
 Pókacrnýa I 212,
 Pókay II 37 38,
 Poklosi I 212,
 Poklosicza II 166,
 Pokluczka II 166,
 Pokolfalva I 244,
 Poleska II 166,
 Polgármegye II 555,
 Polgármesterek II 641 642,
 Polgárok meghasonlása II
 399,
 Poller János II 399,
 Polyana I 212,
 Polyák II 210,
 Ponz I 363,
 Pongrácz I 141 160 330 363
 498 514 558,

Pongráczfája I 212,
 » örvénye I 400,
 » telke I 212,
 Ponicz II 702,
 Popa II 702,
 » György II 618 620,
 Pópák bűnügye II 444,
 » helyzete és Knezse-
 vics II 419 420,
 Popovics II 702,
 » János II 801,
 » Miklós II 438,
 Popunca II 154,
 Porkoláb I 330 363 554,
 Pórszékely I 212,
 Porond II 166,
 Porták száma II 147,
 » ügye 359,
 Porteleky I 330 363,
 Portik-cs. II 702,
 Portyázások Jenő s Arad
 között II 103,
 Porubszky-cs. II 702,
 Pósa I 331,
 Posgay Lajos II 818,
 Posta II 883—5,
 Postaút II 883,
 Posztóczy I 446,
 Pottyondy II 702,
 » József II 469 470,
 Pozsoga I 212, II 154,
 Pöllinger II 402,
 Pöltenberg II 594 604,
 Pörség I 212,
 Pörséggy I 331,
 Pöszttöcsy I 331,
 Prantner György I 480—493,
 Praunstorff II 286,
 Pravalin II 166,
 Prázsa falva I 244, II 166,
 Preisler Ferencz II 294 306
 727,
 Prenner II 702,
 Préda II 824,
 Prépostváry II 26,
 Pribék II 50 210 702,
 Priskófalva I 244,
 Pristaldusok I 164 467,
 Prodanyest II 166,
 Prodánfalva I 244,
 Prodánovics II 702,
 Protestánsok I 514—522, II
 232—238 245 752—7,
 Provisorium II 620,
 Pрузis János I 514,
 Pulay II 702,
 Purgly II 702,
 Puskás-család I 137,
 Pusztay II 211,
 Pusztítások II 11—16,
 Putnik József II 741,
 Püspökfalva II 154.

Quatalides Lipót II 348 360
 703,
 Rablások II 424,
 » a Maros mentén II 433,
 Rablók esküje II 430,
 Rabutin II 290,
 Radacsiva-Kizdia I 213,
 Radajócz I 213, II 154,
 Radamirócza II 154,
 Radamócz I 213,
 Radák I 522 556,
 Radics I 508, II 211,
 Radlinger József II 799,
 Radmanóczy II 154,
 Radna I 213, II 154 351 727
 750,
 Radnai konvent I 384,
 Radul II 48,
 Radulyfalva II 155,
 Ragán I 244,
 Ragóczy I 364,
 Ragy vay I 331,
 Raj I 245, II 166,
 Rajcsányi II 703,
 Rajkó I 503,
 Rajky-család I 145,
 Rajner Béla II 801,
 Rakaszeg II 166,
 Rakásszeg I 245,
 Rakolcza II 155,
 Rasztócz I 245 497,
 Ratina I 245,
 Ratkovszky II 703,
 Ravazd I 213,
 Ravazdy I 155 160 364 479
 II 15,
 Raznicza I 213,
 Rábay I 364,
 Rác II 46 211 212 703,
 » ellenhatás II 323—31,
 » -falva I 245,
 » István II 123,
 » kapitányok ügye II 333,
 » Károly II 791 811,
 » lázadás fontossága II
 337,
 Rácok és magyarok barát-
 kozása II 314 315,
 Rácok összeesküvése II 311
 —323,
 Rác-Radna I 213,
 » telepítések II 265,
 » város II 289,
 Rágásföldű I 213,
 Rákóczy I 364, II 40 42 51,
 Rákóczy György (I.) Arad-
 Zarándban meggátolja a
 török-hódítást II 93, aradi
 és bihari hadjárata II 86,
 halála II 97,
 Rákóczy (II.) György II 98
 —113,

Ráskay I 364,
 Rátz Jeromos II 796,
 Rea I 546 547,
 Recseff II 8 96,
 Recsky Pál II 639,
 Redl II 703,
 Reiner József II 516,
 Remekházy II 703,
 » Károly II 812,
 Remete I 213,
 Reményik II 703,
 Rendeletek hatása II 447,
 Rendőrök II 649,
 Repes I 213,
 Represa I 550,
 Revesz I 245, II 166,
 Revetis II 739,
 Reviczky II 704,
 » Gyula II 794 799
 803,
 Rékasacz I 213,
 Rékás I 213,
 Répás I 155 332,
 Részek kérdése II 295,
 Részek s a katonai területek
 rendezése az országgyű-
 lésen II 346 347,
 Réthy László II 808 811,
 „ Lipót II 792,
 Réz II 704,
 » -bronzfokosok I 12 13,
 » -bronz-kor I 12—17,
 » József II 816,
 Rhédey II 70 212,
 » Lajos gr. II 513, kir.
 biztossága II 513,
 Ribicze Ursz II 425 434,
 Ribiczey József II 433,
 Richter Aladár II 814,
 Rimanóczy Antal II 353,
 Rinaldo II 304 530,
 » uradalma II 304,
 Rincser I 213,
 Ritter II 704,
 Ritt József II 538,
 Róbert Károly I 132 145 161,
 Roboz József II 805,
 Rodiczky Jenő II 804,
 Rogerius I 98—102 471,
 Rokszin I 245, II 166 212 750,
 Római katolikusok II 229—
 232 246 720—739,
 Róm. kath. egyház állása
 Aradban II 306 307,
 Római sánczok I 25,
 Román Miron II 742,
 Róma I 245, II 166,
 Rósa II 704,
 » János II 816,
 » József II 816,
 Roseth Arnold II 807,
 Rossa I 245,
 Róssia II 166 740 750,

Rosuczka II 166,
Rosztocka I 245, II 166,
Roth Albert II 817,
Rozgonyi I 142 152, II 332
346,
Rózsaági Antal II 803 804,
Rózsás I 409 411,
» -mál I 409 411,
Rozsnay Mtyás II 818,
Ruber E. II 793,
Rucz II 212,
Russóy I 332,
Rüdiger II 597 598.

Sabán II 14,
Saffy I 492,
Sal I 364,
Salacz Gyula II 624 804,
Salafő I 213,
Salamon II 704,
Salazar I 543,
Salbeck-cs. II 704,
» II 523 555,
» György II 424 475,
» Jakab II 382,

Salsed I 539,
Sambucus I 472,
Sanka Lajos II 540,
Santusházy I 364,
Sarkad II 337,
Sarkadiak visszaverik az ara-
diak támadásait II 286,
Sarkady I 364, II 212,
Sarmasághy Ferencz I 153,
Sartori Bernát II 804 814,
Sas Ede II 804,
Saul comes I 96 97,
Sábán II 119,
Sáfár I 364,
Ság I 213 245, II 155,
Sághy I 364,
Sállaka I 245,
Sámolykeszi I 245 364, 502
II 6 167,
Sándor I 364, II 705,
» -falva I 213,
» Gáspár II 135,
» Mihály II 344 355,

Sánka II 705,
Sántha II 705,
» György II 579,
Sápy I 364,
Sár I 332, II 213,
Sára I 245,
Sárady II 213,
Sáregyház I 213,
Sárkány II 213,
Sárközy I 364, II 705,
Sármezey II 705,
Sáros I 245, II 167,
Sárosy I 332 364, II 611
615 705,
Sárosy Gyula II 798 799,

Sárszó I 213,
Sásszertelke I 213,
Sásváry I 365,
Schatzberg Károly II 575,
Scheinert Nándor II 560,
Schenk II 705,
Scherz II 705,
Schill Salamon II 807,
Schirmer Tamás II 507 517,
Schiszler Ferdinánd II 826,
Schlachta II 705,
Schleichart Bernát II 380 795,
Schlick II 270 597 601,
Schmidl Adolf II 813,
» József II 792,
Schmiedfeld János II 485 486,
Schosalem János II 869,
Schuster Henrik II 818,
Schwarz Mendel I 479,
Schweidel József II 593 602
603,
Schweigler Antal II 796,
Schwendi Lázár I 559 560,
Schwester Ferencz II 792,
Scolari I 146,
Sebes I 187 213, II 155 167,
Sebestyén I 165, 314 II 315,
» Vincze II 406,
Sebesvár és Dévavár megyei
II 120 121,
Sebesi István II 866,
Sebesy I 332, II 213,
Sebő II 706,
Sebred I 245,
Sebring II 167,
Secelnic Antal I 537,
Sedria I 158,
Segnyey II 213,
» Zsigmond I 564,
Seitz Benedek II 500,
Selénd I 246,
Seléndi Albert I 142,
Selind II 167,
Selle I 214,
Selyemipar II 856,
Semsey Albert II 617,
Sennyey II 40 286,
Seprős I 162—164 246, II
167,
Septyei I 246, II 167,
Septelyi I 365,
Serbán II 706,
Seres II 707,
Serfesz I 214, II 155,
Serguel János II 542 564,
Serjényi I 332 562,
» -család I 260,
Sevics és Strba kétszinűsege
II 316,
Sevics György II 294 322
323—4 328 335,
Sehy Ferencz II 498 799 820,
Seyiried Ernő II 799,

Ség I 214,
Séghy I 155 332 365,
Sforza Pallavicini I 539 540,
Sibrik II 29,
Siketh I 365,
Siklós I 246 501,
Sikula I 246, II 167,
Siliák Miklós II 561 588,
Sillye II 707,
Sima II 707,
Simanócz I 214,
Simay I 365, II 707,
Simánd I 159 187 214 445
503 530 549, II 6 167 592
598 617 738 740 750,
Simándy II 214,
Simoga II 707,
Simon II 214 707,
Simonchich Gyula II 816,
Simonfy-cs. I 332, II 365,
Simonkai Lajos II 813 814,
Simonyi II 615 707,
» József br. II 303 511,
» Lajos br. II 556,
Sina György br. II 542,
Sindely II 214,
Singer Löw II 759,
Sinzendorf II 334 336,
Sipos Mihály II 317 319,
Siri I 186 497, II 167,
Sisman I 332 497 535 539,
Skender II 77,
Skót zsoldosok II 26,
Skrabek II 707,
Skultéti László II 511,
Skvarics II 707,
Slavici János II 808,
Soborsin II 734 750,
Sok János II 708,
Sokló I 246,
Soklyó II 167,
Soklyósy II 214,
Soklós-cs. I 365,
Soldos II 214,
» -család II 365,
Solymos I 214, II 133 155
167 247 751,
» -Csősvár I 247,
» -i csata II 437,
» vár I 120 121 137
139 141 142 147
151 158 165 453,
Solymosy Balázs I 145,
» László I 153,
Somboly I 247, II 167,
Somló Sándor II 801,
Somlyay I 332 525, II 708,
Somody II 214,
Somogyi I 365, II 708,
» István II 525 539,
Somos I 247, II 167,
Somosy I 333, II 164 365,
Sooro gr. II 457,

- Sopron I 214,
 Sorbán II 214,
 Sorló II 155,
 Sorsházás I 162,
 Sör II 865,
 Sötér Tamás II 293,
 Sövényfalvy II 73,
 Sövényi I 333,
 Spanochi II 708,
 Spatta I 214,
 Spech II 708,
 Speltacher I 540,
 Spin II 155,
 Spitkó Lajos II 805 807,
 Splényi Gábor II 500 502,
 Squarics, I. Skvarics,
 Stadler Konrád II 399,
 Stanescu Imre II 799 804,
 Stanissa I 333,
 Stanislovics II 433 443 474
 708,
 » László I 153,
 » Miklós II 355,
 » Pál II 424 429,
 Stan'kovic II 574,
 Steinhardt Jakab II 761,
 Stepsic II 709,
 Sterkovác I 214,
 Sterkoványa I 214,
 Sterneek br. II 606,
 Stipsics II 709,
 Stojanovics II 440,
 Strascimir I 497,
 Stratimirovics II 557,
 Strba János II 312 315 322
 —326 335,
 Stregolcz I 214,
 Stupitnik II 155,
 Sujánszky II 602 809,
 Sulyok I 540,
 Surky I 333,
 Surlódás a vladika s a megye
 között II 420 421,
 Surmeli Ali II 136,
 Sümegi Kálmán II 803 804,
 Sütő II 214,
 Süveg I 247,
 Svastics II 709,
 Sváby Pál II 807.
- Szabadfalu** I 214,
Szabadhely II 155,
**Szab. kir. városi rang meg-
 adása** II 519,
Szabados János II 798 803,
Szabadságharcz leveretése II
 589—606,
Szabályozás (folyóknál) II
 879—881,
Szabó II 214 215 286 709,
 » Avelin II 813,
 » -család I 366,
 » József I 154,
- Szakács** I 247 333 443, II
 215,
 » János II 831,
Szakállas I 366,
Szakiskolák II 781,
Szakmáry II 215,
Szaküli II 215,
Szalacsy II 215,
Szalgafalva II 247,
Szalatnya-Kúta I 214,
Szalay II 215 398 709,
 » -család I 366,
 » Elek II 640,
Szalánczy II 15,
Szalárdy II 91 119,
Szalcsva I 214,
Szalókok I 281 282,
Szalonthay II 215,
Szamaróc I 214,
Szamárszél II 167,
Szamord II 167,
Szamosköz I 471, II 215
 248,
Szaniszló I 488,
Szantusháza II 167,
Szaplonczay II 421 709,
Szapolya János I 482 507,
Szapolyai I 490—493,
 » -család I 333,
Szarka II 709,
Szarvaság I 214 402,
Szathmáry II 709,
 » István II 796,
Szaturó II 167,
Szaturdsi Mehemed II 29 30,
Szavarsin I 214,
Szavas I 214,
Szád I 185 500,
Száldobágy I 215, II 167,
Száldobos I 215 247,
Szállás I 333,
**Szandsákság katonasága és
 várjai** II 16—18,
Szánthó I 366,
Szántó I 215,
 » -hálna I 247,
 » -háza I 247,
Száralföldi közlekedés I 434
 —436,
Száralföldi utak II 881,
Szárcaháza I 215, II 155,
Szász I 155 164 333, II 709,
Szászfalu I 247,
Száva II 48 215,
Szebeny II 710,
Szeccsánszky Arzén II 421,
Szederkény I 247, II 167,
Szederkényi cs. I 366,
Szeg II 215,
Szegedi József II 359,
 » K. István I 520,
Szegedinác Mihály II 316
 319 323 324,
- Szegedinác Péro** II 311—
 313,
**Szegedinác Péro s a rácz
 katonai párt tiltakozása** II
 312 313,
Szegedy I 333, II 135 215
 216 710,
 » Ferencz I 520,
Szegény legények II 331,
Szejdi Ahmet II 115,
Szelcsova II 155,
Szelecsény I 247, II 167,
Szeleste I 500,
Szelestey II 216,
 » János II 28—30 33
 34,
Szelestics II 167,
Szelestő I 247,
Szelestye I 247,
Szelezsány II 740,
Szelim II 7,
Szelistye I 215, II 167,
Szellemi és anyagi lendület
 II 622—626,
Szemencsy II 216,
Szemlak II 755 756,
Szemlek II 155,
Szende II 710,
Szenesy II 710,
Szennyesy I 366,
Szent-család I 366,
 » -Albert I 247,
 » -András I 215,
 » -andrás kuruczok ter-
 vei Péroval II 314
 315,
 » -andrásy II 31 49 84
 216 217,
 » -Anna II 732 751,
 » -annai aranyelet I 37,
 » » gymnasium II 763
 769,
 » -Demeter I 215, II 155,
 » -Dienes I 247, II 167,
 » -Erzsébet II 167,
Szentes II 710,
 » -Királyi I 247,
Szente-Tornya I 215,
Szent Gellért I 69,
 » -György I 215 247, II
 155,
 » -Györgyi I 333,
 » » tava I 178,
 » -háromságszobor II 341,
Szentianin II 710,
Szent-Iván I 215, II 155,
 » » -telek I 247,
Szentiványi II 293,
Szent-János I 248,
 » -Kereszt I 248, II 167,
 » -keresztli Lipót II 402,
 » -Király I 248, II 167,
 » -léleky II 710,

- Szent-Margita I 215,
 » -marjay Ferencz II 498,
 » -Mária I 215,
 » -Márton II 248 168 733,
 » -Mihály I 215,
 » -Miklós I 215, II 155,
 » » telke I 215,
 Szentmiklós-*cs.* I 334,
 Szent-Pál I 184, II 155 352,
 » -pély II 710,
 » -Péter II 156,
 Szentpétery II 217 710,
 Szent-Tamás I 215, II 156 352,
 Szenttamásy I 155 366,
 » -család I 334,
 Szepesházy Károly II 788,
 Szerák Juon II 810,
 Szerb II 168 710,
 » kérdés II 485,
 Szerb püspökség székhelyé-
 nek áttétele Jenőből Arad-
 ra II 285,
 Szerdahelyi II 710,
 » Pál II 612,
 Szeremiklősfalva I 215,
 Szeretőfalva I 248,
 Szerény I 516, II 471,
 Szerény I 248, II 168,
 Szeri-Pósa I 334,
 Szerkfalva II 168,
 Szeroczház II 352,
 Szerszám I 2 3 13 14,
 Szerzetes papság I 110,
 » -rendek I 382—5,
 Szesztaróc I 216,
 Szevens II 355 370,
 Széchenyi I 133 144 145
 146 334 463, — István II
 535 542,
 Szécsény I 216 503,
 Szécsy I 133,
 Széchyek I 153,
 Szék I 248, II 168,
 Székás I 216 248, II 168,
 » -Kalodva I 216,
 Székely I 334 366 502, II
 18 34 54 217 218
 710,
 » -család I 516,
 » Miklós I 154,
 » Mózes II 38,
 Székelyszeghy I 334,
 Székelyszegi I 154 165,
 Székelytelepítés I 57,
 Székes-Agyag II 168,
 » -Aranyág I 248,
 Székes-Dud I 248,
 » -helyfalva II 248,
 Székudvar I 248, II 168 738
 751,
 Széky I 366,
 Szél I 366,
 Széll II 218,
 Szénás I 248, II 168,
 Szénásy Péter II 86 88,
 Szénégető I 248,
 Szépirodalom II 795—799,
 Szida II 710,
 Szigetfő I 216,
 Szigethy I 164 165 334, II
 711,
 Szigyártó II 219,
 Szikszai Fabricius Demeter
 I 414,
 Szikszay II 219,
 Szilas I 216, II 168 248,
 Szilasy I 164 334, II 314
 315 317 319 326,
 Szilágyi I 366, II 26 88 219,
 « Ferencz II 723,
 « János I 457,
 « Mihály I 137 138
 142 172 334,
 Szilgovicza II 168,
 Szilvágy I 216,
 Szilvásfalva I 216,
 Szinán II 13 15,
 Szincse I 248,
 Szineke I 248, II 168,
 Szinművészet II 799—803,
 Szinte I 248, II 168,
 Szintye II 740 751,
 Sziond I 216,
 Szkender I 61, II 66,
 Szkradina I 248,
 Szlatina I 216, II 168 284
 751,
 Szláv-elem I 46,
 Szlávok I 496,
 Szláv nemzetiségi mozgalmak
 I 506,
 Szódagyártás II 865,
 Szodorai Sándor II 552,
 Szokoly-család I 275 276,
 Szokolyi I 366 533—5,
 » János II 154 174,
 Szolgabírák I 155, II 144
 633—4,
 Szombathely I 216,
 Szombati Balázs II 602,
 » Gerő II 813,
 Szomorlya I 411,
 Szomorúfalva I 217,
 Szondy II 711,
 » Béla II 791,
 » Imre II 791,
 Szónoklat I 469,
 Szor I 217,
 Szotóczy II 711,
 Szócs-*cs.* II 219,
 Szód I 449,
 Szódi I 116 185, II 156 249,
 Szódy II 31,
 » -család I 335,
 Szóke II 711,
 Szöllőmívelés I 410—414, II
 253 843—846,
 Szőlős I 217 249 503, II
 156 168,
 » -Csigerél II 751,
 Szőlősy II 219,
 » Károly II 791 810,
 Szörös II 219,
 Szövő-fonóipar I 422 423, II
 855,
 Sztancsul I 501,
 Sztaniszlófalva I 249 497,
 » -háza I 217,
 Sztanyis II 434,
 Sztanomértelek I 497,
 Sztarkovics II 48,
 Sztán II 219,
 Sztárkány II 168,
 Sztáry I 366,
 Sztépán vajda I 140 142 148,
 II 219 220,
 Sztizenkovics I 556,
 Sztोजанócz I 217,
 Sztöndincz I 217,
 Sztrihala II 168,
 Szudas I 217,
 Szuhay I 335, II 106,
 Szunyogfalva I 249,
 Szunyogszeg I 217,
 Szurakrév I 217,
 Szuszán II 168,
 Szűts József II 811,
 Szvinyovecz II 156,
 Tabajdi Károly II 623 625,
 Taby I 366,
 Taby II 554 711,
 » Ádám II 424,
 » György I 152,
 Takarékpénztár II 877,
 Takács II 711,
 » Károly II 795,
 Takácsy II 711,
 Talajnem I 408,
 Talamir I 178,
 Talács II 168,
 Talágy I 249,
 Talheim Lipót II 322 711—2,
 Talmágy I 217,
 Talpas I 249, II 168,
 Talpasmező I 249,
 Tamány I 249,
 Tamás I 335,
 » -falva II 249,
 » -hida I 98 249 434 503,
 Tamási I 217, II 168,
 Tamász I 249,
 Tanácsosok II 642,
 Taucz II 751,
 Tauczy II 220,
 Tankovics János II 345,
 Tanügy I 460, I. iskola,
 Tar I 335,

- Tarcsay I 335, II 366,
 Tarjányi II 711,
 Tarkó II 711,
 Tassy-cs. I 366,
 Tatay II 220,
 Tatár I 367,
 » -fűrmező I 103 104,
 » -járás I 97—106,
 » -kivonulás I 105,
 » -közigazgatás I 103,
 Tálás I 367,
 Tályay II 220,
 Tánzos I 336, II 367,
 Tárgyalások a portával II 63,
 Tárkányfalva I 249,
 Társ I 250, II 168,
 Társadalom II 611,
 » megmozdúl II 530
 —532,
 Társy I 336, II 220 367,
 Távirat II 885,
 Tekelijá (Tököli) Rankó II
 320,
 Tekerés I 250,
 » -Csiger II 168,
 Telefon II 885,
 Telegdy II 336, I 2 3,
 » -család I 266, II 220,
 » István I 479 480,
 Telek I 250, II 156,
 Teleki Mihály II 293,
 » Sámuel gr. II 428 446
 449,
 » programja II 449 450,
 Teleky I 367,
 » -család II 220 221,
 Teleptételek II 146,
 » ügye II 373 374,
 Teljős I 250,
 Telkes I 217,
 Telmányi Emil II 807,
 Temesest I 217,
 Temesi-bánság megalakítása
 és Arad déli részének el-
 szakítása II 297,
 Temesközey-cs. I 336,
 Temetkezés módja I 17,
 Temesvári vilájet II 1,
 Temesváry II 221 230,
 Temérdekegyházy-cs. I 336,
 Templomosok I 85 383,
 Teremy II 221,
 Terimtelek I 217,
 Természettudományok II 814,
 Terneck II 168,
 Ternova II 168 740 751,
 Tertina Mihály II 796,
 Terület és beosztás I 63—5,
 II 1—2 139—142 627—8,
 Técs I 250, II 168,
 Tégláshalom I 250,
 Tépey II 221,
 Térképek II 140—142,
 Tés II 156,
 Thalheim II 711 883,
 Thavonat br. II 270,
 Thársy II 31,
 Theologia II 805,
 Theologiai s philosophiai tan-
 folyamok II 781 782,
 Tholdalaghy II 63 67,
 Thót Antal II 812,
 Thököly II 128 132,
 Thun gr. II 606,
 Thuróczy Taddé II 831,
 Thury II 26 27 714,
 Thurzó II 63,
 Tibáth II 221,
 Tichy II 604,
 Tiffenbach II 26,
 Tilio II 221,
 Tiltakozás az újoncsozás el-
 len II 508 509,
 Tinódi Sebestyén I 470 505
 540,
 Tisza I 250,
 » -cs. 221—223 652—4,
 » -falva I 217,
 Tiszti Lajos II 794 804,
 Tisztújítás II 473 523,
 Tisztviselők II 142 143,
 » fizetése II 628
 629 644 645,
 Titeli káptalan I 390,
 Tivadarfalva I 250,
 Tizenhatéves háború II 128,
 Tizenhárom vértanú II 603
 604,
 Tokay György II 328,
 Tokody II 712,
 » Márton II 327 329,
 Told I 217,
 Toldy II 223,
 » -család I 367,
 Tolmács I 250,
 Tolvaj II 223,
 Tomajok I 283,
 Tomanovics Pál II 359,
 Tomasinszky-Gáj II 352,
 Tomassich II 712,
 Tomcsányi József II 586,
 Tomján II 712,
 Tompa I 368, II 156,
 Topal Husszein II 134 138,
 Topáza I 250, II 168,
 Toplicza I 250,
 Toposicza I 250,
 Torkos I 368,
 Tormásy Antal II 462 465
 473,
 Tornova I 250,
 Torony I 520,
 Toronyi I 386,
 » Tamás I 471 502,
 » zsinat I 520,
 Tófája I 217,
 Tót I 187,
 » -Bercencze I 218,
 » -falú I 497 251,
 Tóth I 368 546,
 Tóth-cs. II 223,
 » Farkas II 796,
 » Ferencz II 640,
 » Kamill II 796,
 » Mihály II 77,
 Tót-Hodos I 218,
 Tóthváradjay II 223 224,
 Tóthy I 368,
 Tóti I 218, II 156,
 Tót-Simánd I 214 218,
 » Sopron II 156,
 Tótülés I 251,
 Tótváradi II 19 732 751,
 Tótváradja I 123 185, II 156,
 » -i csata II 43,
 Tököli II 285,
 » -család II 712,
 » aradi rácz ezredes első
 rablásai II 277 278,
 elfogatása a sarkadiak által
 II 292, kiszabadulása és
 újabb portyázásai II 293
 294, kitüntetései II 284,
 újabb támadásai II 279 280,
 Tököli Péter II 370 469 470
 474,
 » Rankó II 323—5,
 » Sebő II 486 523 783
 792,
 Tököly II 224,
 Tömösváry II 713,
 Tömpösy-család I 265,
 Töpe I 336,
 Török I 368 537, II 224 525
 534 603 713,
 » Albert II 475 476 785,
 » Bálint I 511—3,
 » Béla II 424 791,
 » Gábor II 544 555 556
 561 584 586 589
 620 790,
 » István II 230,
 Török haderő nagysága II 83,
 hadikészületek II 67, há-
 ború 296 339 457, hódfi-
 tás Zarámban I 554,
 Törökök kiűzetése II 18—24
 128—138,
 Történetírás I 471, II 809
 810,
 Történetírók II 248,
 Törvénykezés II 647 648,
 Tősegház II 169,
 Tötös I 251,
 Tövis I 218,
 » -egyház I 218 251,
 » -falú I 251,
 Töviskvár I 120 218,
 Töz I 434,

Töz-Szelestye I 251,
Traján-hagyományok I 21,
Traun tábornok II 332,
Tripul II 48,
Trojás II 751,
Trombitás II 224,
Trutz Hermin II 549,
Tudomány, irodalom és mű-
vészet II 784—828,
Tudoróc I 218,
Tudósok I 471—472,
Tuducescu Athanáz II 799,
Tulkos II 156,
Tulnikfalva I 251,
Tury II 224 225,
» Mihály II 110 111,
Turzay-cs. II 225,
Tusova I 218, II 156.

Udvari I 218, II 156,
Ugray I 368,
Ujabb bonyodalmak és szám-
űzések II 56 57,
Ujabb nyugtalanságok II 445
446,
Ujabb tatárjárás I 108,
Ujabb viszályok Jenő miatt
II 84 85,
Uj beosztás II 449,
Ujdézna I 443, II 860,
Ujfalú I 251, II 156 169,
Uj földesúrak és jobbágyaik
II 3—5,
Uj közigazgatás II 612—614,
Ujlak I 218,
Ujlaky I 148 336, II 84 100
106 110 111 225,
Ujonczozás, terményadó és
fuvarozás II 457 458,
Uj-Panát II 737,
Uj-Radna I 218,
Uj-Szerbia II 370 371,
Uj várnemesek I 107,
Ulászló I 148,
Uláma II 520, I 521 533
534 537,
Ulma I 218,
» -falva II 218,
Ungerleider Albert II 792 793,
Unio Erdélylyel I 523 524,
Unyás-Kalodva I 218,
Uradalmi élet I 390—394,
Urbán II 714,
Urbányi II 796,
» -cs. II 714,
Urbériség II 383 384,
Urbino I 548,
Úrkuta I 218,
Utazások I 472 473,
Útfalva I 251,
Utolsó negyvenév II 606—
627,

Ügyvédek II 649 651,
Üvegfestés I 458,
Vad-cs. I 336,
Vadas I 336, II 368,
Vaday II 714,
Vadász I 251 439 440 456,
II 169 751 754,
Vadászat I 11 401—403, II
250 833,
Vadkert I 218,
Vajasd II 71 72,
Vajda I 368, II 31 57 68
225 226,
» -falva I 251,
» Péter II 796,
Vajdafy I 336, II 368,
Vajkafalva I 252,
Valka I 218,
Vallásos irodalom II 247,
Vallás-unio kérdése II 311
312 416 417,
Vancsfalva I 252,
Vandlik Pál II 429,
Vank II 714,
Vankay II 714,
» Mihály II 359,
Vankel II 715,
Varga II 715,
» Ferencz II 811,
» János II 785 794 801
804 811,
» Ottó II 811,
Varjas I 218 369, II 156,
Varjasicz II 352,
Varjasy I 336,
Varjassy II 715,
» Béla II 813,
» Gyula II 818,
» János II 586,
Varkócs I 521 522 528 536,
Varsány I 188, II 400,
Varsányi I 369, II 226,
Varsóczy II 55,
Vas II 226,
Vasaticza I 252,
Vasegyháza I 218,
Vas- és fémipar II 860,
Vashegy I 413,
Vasipar I 425,
Vaskorszak I 17,
Vastag I 562,
Vasút II 886,
Vasvári Ferencz II 803,
Vaszoja II 169,
Vádaskodások II 77 78,
Választott bíróság I 163,
Váli Béla II 791,
Váltság lefizetése s a végső
feltételek II 517 518,
Vályamár II 169,
Vályarév II 169,
Vályi András II 786,

Vám I 72,
Váma I 218,
Vámos I 337,
Váradja I 125 185,
Váradya I 337,
» -család II 226,
Váradjay I 337,
» Ferencz I 149,
Várajt I 252,
Váralja I 218,
Várallyay Lőrincz II 108,
Váras-Keszi I 252,
Várdayak I 166,
Várepítések II 54,
Vármegye a régi rendszer-
ről II 465—469, vármegye
buzgósága II 460 461,
vármegye s az ország-
gyűlés tiltakozása II 524
525, I. megye,
Várnagyok esküje I 110,
Városi élet II 514—516,
Várszerkezet bomlása I 92,
Vásár I 429, II 263 873,
Vásárhelyi II 716 784,
» Albertné II 606,
» Imre II 345 355
356,
» János II 797,
» Jonathán II 771,
Vásári I 252,
Vásártartás I 429,
Vásárj I 369,
Veér II 31,
» Dénes I 455,
» György II 97,
Vegyészeti és gyógyszeré-
szeti ipar II 863 864,
Velek vezér I 50 51 61,
Velez I 547,
Venczel király I 132,
Vendéglők II 863,
Verancsics I 471 557, II 2,
Verbóczy I 369,
» János I 155,
Verebélyi II 27 226,
Veres I 337, II 226 369 717,
» -egyház I 219 252,
» -mart I 219,
» -Vinga II 219,
Veret I 219,
Versegi-cs. II 717,
Versicz I 252,
Vertán II 717,
Verzár II 717,
Vesafalva I 252,
Vesselényi II 227,
Vessző I 219,
Veszető I 219,
Veterani II 134—137, elfog-
lalja Jenőt II 136,
Vetésy I 337,
Vetter Antal II 570 588,

Vettormen I 539,
 Vezekényi I 337,
 Vezest II 169,
 Véber János II 579,
 Vécsey Károly II 579 581
 582 600 602 604,
 Végh II 717,
 » István I 482 483,
 Vély II 169,
 Vér András I 467,
 » -csalág I 337, II 227,
 Vida II 717,
 Vidra I 252, II 169,
 Vicze I 219,
 Világi építkezés I 453—454,
 Világos I 124—126 137 445
 458 522, II 199 594 597
 734 740 751,
 Világos behódolása II 47,
 Világosi uradalom I 393,
 Világos-szöllősi fegyverleté-
 tel II 597 598,
 Világosvár I 485,
 Vilmost I 219,
 Villenfalva I 219,
 Villandrando I 537 539,
 Villosa I 537 539,
 Vinga I 219,
 Vinkler Brunó II 602 618
 619 727,
 Wilson II 287 293,
 Vermont tábornok II 285,
 Visszacsatolás kérdése II 339
 355,
 Visznek I 252,
 Vitéz-család I 369,
 Vitkay Pál II 435 441,
 Vizer-cs. II 717,
 » Ádám II 796,
 Vizes I 219, II 156,
 » -monostor II 383,
 Vizesy I 338, II 369,
 Vizkeleti II 227,
 Vizma I 219, II 156,
 Viznek II 169,
 Vízly II 227 228,
 Vojkest II 169,
 Vojmerucza II 169,
 Vojvogyén II 751,
 Voksincz I 219,
 Volkra gróf II 273,

Vonuk I 176, II 219,
 Vörös II 47 717,
 » Antal II 562 618—620,
 » Sándor II 816,
 » Vidor II 804,
 Vörösmarty II 592,
 Vrehócze I 219,
 Vrekócz I 219,
 Vricsonassa György II 232,
 Vucsák II 718,
 Vucsecs I 219,
 Vulcanu Sámuel II 739.
 Wagner II 396,
 » György I 560 564,
 Waldstein II 718 860,
 Wallenstein II 293,
 Wauer József II 813,
 Wenckheim br. II 478 527
 532 718 818,
 » Frigyes gr. II 862,
 » József gr. II 527,
 Wesselényi II 54,
 Wigand János II 807,
 Wittmann Károly II 305 360,
 Wölösnitzky II 271,
 Wurm II 719.
 Zabaj II 15,
 Zabanca II 156,
 Zabardy Mátyás I 522 554
 555,
 Zachariás II 719,
 Zagoricza I 219, II 156,
 Zagyvay II 228,
 Zala György II 605 828,
 Zalay I 369,
 Zamarinócz I 219,
 Zapodja I 253,
 Zaránd I 51 52 61 94 136
 253 390 393 456, II 169
 731 751,
 Zarándi hadjárat II 579, me-
 zővárosok I 186—189,
 Zarándvármegye I 153, 154
 159 221—253, községei
 1566—1695-ig II 157—
 169, nemes családjai 1561-
 ben 173—174,
 Zarándy II 228,
 Zay-család I 338 369, II 716,

Zábrág II 157,
 Zábrány I 219,
 Zádorlak I 117 165 166 220,
 485, II 157,
 Zámsor I 220,
 Záray I 551,
 Zboray II 719,
 Zefer II 11,
 Zeitlitz II 45,
 Zeleni I 369,
 Zelensky II 719,
 Zelind II 169,
 Zemerdi I 253,
 Zene I 459 824,
 Zerénd I 253, II 169,
 Zermizirga I 23,
 Zernyest II 169,
 Zibuk I 497,
 Zichy Ferencz II 537,
 Zikó II 568,
 Zimánd II 352 405,
 Zimándra való áttelepítés
 kérdése II 398,
 Zipser II 719,
 Ziridava I 24,
 Zivernicze I 220,
 Zodoray II 228,
 Zólyomy Miklós II 117 127
 228,
 Zombró I 220,
 Zombród I 253,
 Zombrul II 169,
 Zomord I 253,
 Zonos II 157,
 Zorád II 719,
 Zódliliget I 416,
 Zöldes II 169 253 751,
 » -hely II 169,
 Zöldy II 228 719,
 Zuma I 164 166,
 Zselénszky II 719 862,
 Zsidók II 757—762,
 Zsigmond I 143,
 Zsivánovics Synesius II 416
 418,
 Zsomboly I 70 253,
 Zsombolyi főesperesek I 378
 379.